

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

કાલિકા : ૧૯૮૯

“ રથેર-રશિ ”

(રથ-યાત્રાની બીડમાં સ્ત્રીવર્ગ)

૧ સ્ત્રી : આ વેળા તે શું થવા બેઠું છે, બહેન ! હું તો મળસકે બીડી; કાળો કાગડો યે બોલતો નહોતો. જોપરીઘાટને ઓવારે બે ડૂબકી દમને દોડતી આવી રથ નેવા. બપોર ચડ્યા તો ય રથનાં દર્શન ન મળે. પૈડાંએ સંભળાતાં નથી.

૨ છ : ચારે બાજુ જાણે થનમૂન થઇ રહ્યું છે. મને તો કંપારી છૂટે છે.

૩ છ : દુકાને વાણીતર બધા બેઠા છે હાથ જોડીને. લેવા-વેચવાનું નામ નહિ. રરતાની બાજુએ લોકોની બીડ જામી છે: રથ ક્યારે નીકળે ? હવે તો આશા પણ નથી રહેતી.

૧ સ્ત્રી : દેશના લોકની પહેલી જાત્રાનો આજે દિન. પ્લાસણ મહારાજ શિષ્ય સમેત નીકળવાના. દરબાર પણ નીકળશે; પાછળ સવારી ચાલશે સૈન્ય-સામંતોની. પંડિત મહાશય પણ એમનાં ચેલા—ચેલકાનું જૂથ લઇ નીકળવાના પોથીઓ હાથમાં લઇને. કાખમાં છોકરાં લઇ જાઓ નીકળશે. છોકરાંઓનાં પ્રથમ શુભ જાત્રા આજ..... પણ બધું જ દોણ જાણે આજ અટકી પડ્યું.

૨ છ : જો તો પણે : પુરોહિત મહારાજ બડબડ કરતા ઓ બેઠા ! મહાકાલનો પંડયો આજે માથે હાથ દમ બેસી રહ્યો છે.

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે)

સંન્યાસી : સત્યાનાશ વળ્યું ! જગશે યુદ્ધ ! પ્રકટશે જ્વાળા ! હત્યાકાંડ થશે પ્રબલ ! પૃથ્વી થશે વન્ધ્યા ! જળ શોષાઇ જશે !

૧ સ્ત્રી : એ તે શું અપશુકનની વાત, મહારાજ ! અમે તો આખ્યાં છીએ મહા-કાલના મંદિરે ઉત્સવ જોવા ! આજે તો રથયાત્રાનો દિવસ.

સંન્યાસી : જોઈ શકતા નથી ! આજે ધનવાનોને ત્યાં ભર્યા છે ધનભંડાર, પણ તેનું મૂલ્ય થયું છે શૂન્ય ! ગળે ગળ્યા કેઠા જેવું ! પાકથી ઊભરાતાં ખેતરોમાં વિરાળ છે ઉપવાસ. યક્ષરાજ પોતે ખેડા છે એમના ભંડારે અનશન વ્રત લાદ્યું, દેખાતું નથી ? આજે લક્ષ્મીનું દાનપાત્ર થયું છે શતછિદ્ર. દેવીની પ્રસાદધારાઓને મરુભૂમિએ શોષી લીધી છે—નથી ફળતું આજે કે ફળ !

૩ છ : હા, મહારાજ ! લાગે છે તો એવું !

સંન્યાસી : આજદિન સુધી તમે કેવળ દેવુંજ વધાર્યું છે. નથી કરી ચૂકવવાની હોંસ. યુગના સમસ્ત ધનને કુખાડ્યું છે દેવાળામાં. એટલે જ આજે નથી ડગતો રથ—પેલી જુઓ ! માર્ગને લપેટાઈ પડી રહી છે તેની નિશ્ચેષ્ટ દોરી !

૧ દી : અરે હા રે ! બાપ રે ! શરીરે કંપારી છૂટે છે—જાણે મોટા અજગર સાપ ! ખાઈ ખાઈ જાડો થઈ—નથી રહી જાણે હાલવા ચાલવાની શક્તિ !

સંન્યાસી : એ જ રથની દોરી જેમ જેમ ચાલવામાં દીલ કરીએ તેમ તેમ એ આપણી જ આસપાસ વિંટળાવાની. જ્યારે એ ચાલે ત્યારે આપણી પણ થાય મુક્તિ.

૨ છ : હાં, સમજાયું ! આપણી-પૂજા માટે દોરી-દેવતા પડી રહ્યા છે આમ ખિન્નભાવે ! પૂજા આપીશું કે થશે પ્રસન્ન !

૧ દી : હા, અલી ! પૂજા તો આપણે ભૂલી ગયાં !

૩ છ : પણ પૂજાની તો વાત જ ક્યાં હતી ? અમે તો માનેલું પૂજના મેળામાં લેવું વેચવું જ આપણે માટે છે.—જદુગરના ખેત્ર અને વાંદરાની રમત જોવા અમે તો આવેલાં ! પણ હજી ક્યાં ખાદુંમેળું થઈ ગયું છે ! વખત તો ધણોયે છે. ચાલો લાવીએ પૂજા.

(બધાં જાય છે)

(નાગરિકો પ્રવેશ કરે છે.)

૧ લો નાગરિક : અરે જો તો ખરો ! રથની દોરી કેવી પડી છે !—યુગયુગાન્તર-ની દોરી ! દેશ-દેશાન્તરના હાથ પડ્યા છે એ દોરી ઉપર ! આજે અચળ થઈ જાણે માટીને ખચકાં ભરી રહી છે ! સર્વાંગ જન્યું છે કાળું !

૨ જો નાગરિક : ભાઈ, મને તો લાગે છે ખીક ! અરે જરા ખસીને જોમો રહે ખસીને ! હમણે માંડશે જાણે ફેણ; મારશે કુંકાડો !

૩ જો નાગરિક : અરે જો, જો ! જરા જરા હાલે છે ! સળવળ કરવા મેડી કે શું !

૧ લો : અરે જોજો બોલતો એવી વાત ! જુએ આવ્યે પણ દોષ થાય. જો તે હાલે તો તો આપણું નખખોદ વળી જાય.

૩ જો : હા, જો એમ થાય તો તો એના હાલવાથી સંસારની સર્વ ગ્રંથિઓ દીલી થઈ પડે. જો આપણે એને ચલાવવાનું છોડી દઈએ અને એ પોતે ચાલવા માંડે તો આપણે જ પડીએ રથનાં પૈડાં નીચે.

૧ લો : અરે જો તો ભાઈ, પુરોહિતનું તો મોઢું પણ ફિક્કું પડી ગયું છે; ખૂણે બેસી મન્તર ભણે છે.

૨ જો : એ દિવસો તો વહી ગયા, જ્યારે પુરોહિતના મંત્ર-બળે તણાતો રથ. એ લોકો તો કાળના પ્રથમ વાહન જ હતા માત્ર.

૩ જો : તો યે આજે સવારે જોયું તો પુરોહિત મંડેલા રથને તાણવા -પણ ખરાખર જાધી દિશામાં-પાછળ.

૧ લો : એ જ તો સત્ય માર્ગ, આદિમાર્ગ. એ માર્ગથી દૂર આવી પડ્યા છીએ એટલે જ કાળનું મગજ ગયું છે ખરી.

૨ જો : ભારે મોટો પંડિત તું તો ! આવડી વાત શીખ્યો ક્યાં !

૧ લો : પેલા પંડિતની જ પાસે. તે લોકો કહે છે, મહાકાલની પોતાની નાડીનું તાણ તો પાછળ જ છે, એ તો પાંચ જણુ ભેગા મળી ખેંચે એટલે ખયાય આગળ; નહિ તો તો પીછેહઠ કરતા એ બાપજી પહોંચ્યા હોત અનાદિ કાળના અતત્ત ગહુવર સુધી !

૩ જો : આ દોરીના સામું જોતાં તો મને લાગવા માંડી છે. બીક ! એ તો જાણે યુગાન્તરની નાડી- સનેપાતના તાવથી આજે ધમધમી જોડી છે.

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે.)

સંન્યાસી : સત્યાનાશ ! સત્યાનાશ ! પૃથ્વીના પેટમાં થઇ રહ્યો છે ગુરુ ગુરુ શબ્દ ! ધરતીકંપના પડ્યા એ તો ! ગુહાના મુખમાંથી જ્વાળા લગ્નકાવે છે એની કરાળ જીહ્વા ! પૂર્વ-પશ્ચિમમાં આકાશ થયું છે હિંગોળ ! દિક્ષ્યકશિશુઓએ પ્રલયદીપ્તિની પહેરી છે જાણે વિંદી !

(નય છે)

૧ લો નાગરિક : દેશભરમાં શું આજે નથી કાઢ પુણ્યાત્મા ! આવીને પકડે ને આ દોરી !

૨ જો : એકાદ પુણ્યાત્માને શોધી મેળવતાં એક એક યુગ ચાલ્યો જાય-એ દરમ્યાન પાપાત્માઓની શી દશા !

૩ જો : પાપાત્માઓનું શું થશે કે શું નહિ એની. ભગવાનને શી માથાફાડ !

૨ જો : એ તે શી વાત ! સંસાર તો પાપાત્માઓથી જ ભરેલો છે. તે લોકો ન હોય તો પ્રજાની લીલા બને ચન્ન ! પુણ્યાત્મા તો કાઢ વિરલ પ્રસંગે જંગે દૈવાત્ : અને આવે ત્યારે પણ આપણા જેવાની ધક્કામુક્કી ખાઇ ભાગે વન, જંગલ કે ગુફામાં.

૧ લો : દોરીનો રંગ તો જાણે લીલો કાચ થતો ચાલ્યો ! સંભાળીને વાત કરજો.

(સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

૧ લી સ્ત્રી : વગાડ બાપુ, શંખ વગાડ—

૨ય ન ચાલ્યે કાંઈ વળવાનું નથી. સુલા રહેશે ઠેર, ને હોલાં ખાઇ જશે બિભા ખેતરના પાક. આટલામાં તો મારા વચેટ છોકરાની નોકરી વટી અને એની વહુ તાવે પડી. લમણે કોણ જાણે શું યે લખ્યું છે.

૧ લો નાગરિક : આ ઝેરાંઓ વળી અહીં કેમ આવ્યાં ? કાળની રથયાત્રામાં તમારી દબલ નહિ જોઈએ. જાઓ, જઈ શાકમાજી સમારો. ઘેર.

૨ છ સ્ત્રી : કાં ભાઈ ! પૂજા તો કરી શકીએ અમે ! અમે ન હોત તો પુરોહિત મહારાજનું પેટ ક્યાંથી ચાત ગાગર જેવું ? -દંડવત, ભગવાન દોરી-નારાયણ. જો ! જો ! પ્રસન્ન થાઓ. અમે લાવ્યાં છીએ તમારો ભોગ ! અત્તી, ક્યાં ગઇ ! રેડી દે ને ઘી ! રેડ દધ ! ગંગાજળનો લોટો ક્યાં મૂક્યો ? રેડી દે પાણી ! -પંચગવ્ય રાખ અહોઆં ને

પ્રકટાવી દે પંચપ્રદીપ. બાબા દોરી-નારાયણ ! તું ન્યારે ચાલીશ ત્યારે મારું માથું મુંઝાવી મારા વાળ ઉતારીશ ! એ મારી માનતા રહી.

૩ છ સ્ત્રી : હું તો એક માસ ભાત ખાવો છોડીશ. ખાંધરા લૂખી રોટલી ! બોલો ને બધાં મળીને બાઈ ! જ્ય ! દોરી-નારાયણનો જ્ય !

૧ લો નાગરિક : કષ્ણતના મૂરખ તમે લેકો !—કરો મહાકાલનાથનો જ્યન્નિ !

૧ લી સ્ત્રી : એ ક્યાં છે તમારો મહાકાલનાથ ! આંખે તો દેખાતો નથી ! દોરી-પ્રભુને તો જોઈએ છીએ પ્રત્યક્ષ—લંકા-દહન કર્યા પછી હનુમાનજીની પૂંછડી જેવા—શું જાડી ! શું કાળી ! આહા ! જોઈને આંખ ઠરે ! મરણકાળે એ દોરીને ધોઈને એનું પાણી છાંટી દેને મારે માથે.

૨ છ : ગળાવી લપસ મારો સોનાહાર, ગળાવીશ મારા બાલુબન્ધ, ને સોને મઢાવી દપસ દોરી-પ્રભુનો છેડો.

૩ છ : આહા ! શું સુંદર રૂપ રે !

૧ લી : જાણે જમુનાજીનું વહેણ !

૨ છ : જાણે નાગકન્યાની વેણી !

૩ છ : જાણે ગણેશ પ્રભુની શંઢ, ચાલી છે લાંબી યજ્ઞને ! જોઈને આંખે આવે છે પાણી !

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે)

૧ લી : દોરી-પ્રભુની પૂજા લાવ્યાં છીએ. મહારાજ ! પણ પુરોહિત તો નથી હાલતા. મંત્ર ભણુશે કેણુ ?

સંન્યાસી : શું થશે એ મંત્રથી ? કાલનો માર્ગ થયો છે દુર્ગમ. ક્યાંઈ જાયું તો ક્યાંઈ નીચું ; ક્યાંઈ ક્યાંઈ વળી ગભીર ઉંડાણુ, એ બધું કરવું પડશે એકધાર, ત્યારે જ ટળશે આ આશ્વત.

૩ છ : બાપુ ! અમે તો સાંભળી નથી સાત જનમમાં આવી વાત ! ચિરકાળથી ઉચ્ચનું માન રાખતાં આવ્યાં છે નીચ માયાં હેઠાં કરી. ઉચ્ચ—નીચના સેતુ ઉપર જ ચાલતો આવ્યો છે રથ.

સંન્યાસી : દિવસે દિવસે એ ઉંડાણોનાં અંતર વધતાં ચાલ્યાં છે, વધી પડ્યા છે એ ભેદ, સેતુબંધ ટકી શકે એમ નથી રહ્યું. તૂટું તૂટું થઈ રહ્યું છે.

(સંન્યાસી જાય છે)

૧ લી સ્ત્રી : ચાલો બાઈ, ત્યારે પૂજા કરીએ માર્ગ-પ્રભુની ! અને ખાઈ-પ્રભુને પણ ભોગ ધરાવી ખુશી કરવા પડશેસ્તો ! કેણુ જાણે, એ પણ રખે શાપ દે તો ! થોડા પણ તો નથી એ ! બે-પાંચ હાથને આંતરે ધણા એ પડ્યા છે એવા ખાડા ! નમો દોરી-પ્રભુ ! રાપ કરશો નહિ મહારાજ ! બાળ-બચ્ચાં છે ઘેર !

(બીઓ જાય છે.)

(સૈનિકો પ્રવેશ કરે છે.)

૧ લો સૈનિક : અરે વાહ રે ! દોરડું તો પડ્યું છે રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ !—

૨ જો સૈનિક : માયાં કરી દીધાં હેઠાં આપણાં તો ! — રાજા સાહેબે પોતે હાથ અજમાવ્યો, અમે પણ હતા પાછળ. સહેજ પણ ચરકયું નહિ તો યે પૈડું !

૩ જો સૈનિક : એ કામ આપણું ન હોય; એટલે. આપણે રહ્યા ક્ષત્રિય. નથી આપણે શ્દ્ર કે નથી ગાય—અળદ. ચિરદિન આપણે તો ખેસતા આવ્યા છીએ રથમાં. રથ તાણવાનું કામ તો પેલા લોકોનાં—જેનું નામ પણ ન લેવાય.

૧ લો નાગરિક : ખરી વાત કહું ! કાલનું અપમાન કર્યું છે આપણે જ. એટલે જ ખનવા પામ્યું છે આ વિપરીત.

૩ જો સૈનિક : આ ગમાર શું બકે છે !

૧ લો નાગરિક : ત્રેતાયુગમાં શ્દ્રે કરી બ્રાહ્મણની હોડ; બેઠો તપસ્યા કરવા; એવડી મોટી શખી ! તે દિવસે પણ દેશભરમાં થઈ રહ્યો હાહાકાર ! અચળ બની રહ્યો રથ. દયામય રામચંદ્રને હાથે તેનું મસ્તક છેદાયું. ત્યારે આપણ ટળી.

૨ જો નાગરિક : તે શ્દ્રો આજે વાંચવા માંડ્યા છે શાસ્ત્ર. આપણે એ જૂંટવવા જમએ તો કહે અમે શું મનુષ્યો નથી ?

૩ જો નાગરિક : મનુષ્યો નહિ ! વાહ રે ! કોણ જાણે કેવું કેવું યે હજી બાકી હશે સાંભળવાનું ! કોઈ દિવસ તો આવી કહેશે : અમારે પેસવું છે મંદિરમાં ! કહેશે બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રિયોની સાથે એક ઘાટે નાહીશું !

૧ લો નાગરિક : આમ છતાં યે રથ માત્ર ચાલતો જ નથી; એ તો આપણા ઉપર એની કૃપા. જે ચાલે તો એના ચક્ર નીચે વિશ્વ બ્રહ્માંડ ચુરાઈ જાય.

૧ લો સૈનિક : આજે શ્દ્ર બાણે છે શાસ્ત્ર; કાલે બ્રાહ્મણ પકડશે હળ ! સત્યાનાશ !

૨ જો સૈનિક : આ બાણ વળી કોઈ બુદ્ધિમાને રાજાજીને જમ કહ્યું છે કે આ યુગમાં ન ચાલે શાસ્ત્ર કે નહિ ચાલે શસ્ત્ર, ચાલે છે માત્ર સુવર્ણ—ચક્ર ! રાજાએ નોતપાં છે શેકજીને.

૧ લો સૈનિક : રથ જે ચાલે વાણિયાને હાથે તો ગજે અસ્ત્ર બાંધી પાણીમાં ડૂબી મરે !

૨ જો સૈનિક : મોટાભાઈ ! રોષ કરવો બર્ય છે. આ તો વખત જ થયો છે વાંકો, આ યુગમાં તો પુષ્પધનુની પણ છે પણ વાણિયાના હાથે કરે છે મીઠા સૂરે ટંકાર ! તેના તીરતી ધાર જે વાણિયાને ત્યાં ન સમજીએ તો છાતી વચ્ચે બરાબર વાગે પણ નહિ.

૩ જો સૈનિક : એ સાચું ! આજકાલનાં રાજ્યોમાં પણ રાજા રહે છે આગળ પણ પાછળ હોવાનો વાણિયો. એનું નામ તે અર્ધ-વણિક-રાજ્યેશ્વર મૂર્તિ !

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરે છે.)

આ આગ્યા સંન્યાસી છુવા ! સંન્યાસી છુવા, રથ ચાલતો નથી કેમ, અમારે હાથે !

સંન્યાસી : દોરીને તમે જ બનાવી રાખી છે જર્જરિત. જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં તીર છોડ્યાં છે, બધાં જ વાગ્યાં છે એના દેહમાં. આજે એ શીર્ષુ થઈ રહી છે. એના બંધનું જોર દીકું પડી ગયું છે. તમે લોકો તો એના શરીરે પડતા ધામાં ઉમેરા જ કરવાના; તમારા બલના નશામાં સ્વયં કાળને દુર્બળ બનાવી ચૂકવાના. ખસો, ખસો ! એના માર્ગમાંથી.

પ્રસ્થાન

(ધનપતિનો અનુચરગણ પ્રવેશ કરે છે)

૧ લો. ધનિક : અધ્યા, આ શું રે ! હમણું હું તો ઠેસ ખાધને પડ્યો હોત.

૨ જો ધનિક : એ જ, એ જ રથની દોરી.

૪ થો ધનિક : ખીલત્સ થઈ રહી છે દોરી. જાણે વાસુકીનો મૃતદેહ ફૂલી ગયો હોય એમ !

૧ લો. સૈનિક : આ લોકો વળી કોણ ?

૨ જો સૈનિક : વિંટીઓના હોરાઓમાંથી જાણે જળહળાટનાં તીડ ભડી ભડીને આંખે બાંધે છે !

૧ લો. નાગરિક : એ તો છે નગરશેઠના માણસો ! નગરશેઠના !

૧ લો. ધનિક : અમારા શેઠજીને રાજ્યએ ખોલાવ્યા છે, એમને જ હાથે રથ ચાલશે એમ આશા કરી રહ્યા છે સૌ.

૨ જો સૈનિક : સૌ એટલે કોની વાત કરે છે, મહેરબાન ! અને એ લોકો શી આશા કરી રહ્યા છે ? કહેશો કે જરા ?

૨ જો ધનિક : એ લોકો માને છે કે આજકાલ જે બધું ચાલે છે તે ધનપતિના જ હાથથી.

૧ લો. સૈનિક : એ...મ કે ? હમણું જ બતાવું પરચો, કે તરવાર તો ચાલવાની અમારે જ હાથે !

૩ જો ધનિક : અને તમારો હાથ ? એને કોણ ચલાવે છે ?

૧ લો. સૈનિક : ચૂપ કર, ઉદ્ધત !

૨ જો ધનિક : ચૂપ કરીશું અમે ? નથી જાણતો, આજે તો અમારો જ સ્વર ધૂમરાષ્ઠ ધૂમરાધને બધે પ્રસરે છે; જલમાં સ્થળમાં કે આકાશમાં !

૧ લો. સૈનિક : સમજે છે શું તારા મનમાં ? ભૂલી છે અમારી શત્રુની. એને વજનાઈ ? એમ !

૨ જો ધનિક : અરે ભૂલે, એ તે કાંઈ બને ! તેને તો અમારો જ આદેશ ઘોષણા કરવાનો હોય છે; એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે-સમુદ્રને આરે આરે !

૧ લો. નાગરિક : એમની સાથે જીભાનેડીમાં નહિ ફાંવે બાપુ !

૧ લો. સૈનિક : એમ કે ! નહિ ફાંવું ? સૌથી લાંબી જીભ તો લબકે છે આ મ્યાનમાં.

૧ લો. નાગરિક : તમારી તરવારોમાં કોઈ કોઈએ ખાધું છે એમનું લૂણ તો કોઈ કોઈ ખાઈ ખેડી છે લાંચ.

૧ લો. ધનિક : ભાઈ, મેં તો સાંભળ્યું હતું કે નર્મદાતીરના પેલા બાવાજીને દોરી ઉપર હાથ અજમાવવા ખોલાવ્યા હતા ! તમે જાણો છો કે ?

૨ જો ધનિક : જાણીએ તો છીએતો ! રાજદૂત જ્યારે એમની ગુફાએ પહોંચ્યા ત્યારે છુવાજી પડેલા ચિત્તાપાટ; અને પગ છાતીએ બરાવીને ! તૂટી, ભેરી, શિંગ, નગારાની રમઝડીએ ધ્યાન તો ભાંગ્યું બાવાનું, પણ પગ તો જકડાઈ ગયેલા સુકા લાકડાની જેમ.

૧ લો. નાગરિક : શ્રીચરણનો એમાં શું વાંક, ભાઈ ? ૬૫ વરસમાં એક વાર પણ હરવાફરવાનું નામ નહિ ! હં...પછી બાવાજી શું બોલ્યા ?

૨ જો ધનિક : બોલવાની તો પંચાત જ કરે શેના ? જીભડીના સળવળાટ ઉપર રોષે ભરાઈ એ તો પહેલેથી જ કાપી મૂકેલી !

૩ જો ધનિક : પછી !

૨ જો ધનિક : પછી દસ જુવાનડા બેગા મળી લાવ્યા એમને રથ નજીક. જ્યાં દોરી ઉપર હાથ મૂકે છે ત્યાં તો રથનાં પૈડાં પેસવા માંડ્યાં જમીનમાં !

૧ લો ધનિક : જેવી રીતે પોતાનું મન ફૂલ કરી ખેડેલા, તેવી રીતે રથને પણ કુખાડવો હશે ?

૨ જો ધનિક : એક દિવસના ઉપવાસથી જ માણસના પગ થઈ જાય દીલા. પાંસડ વરસના ઉપવાસનો ભાર પડ્યો બિચારા રથનાં પૈડાં ઉપર.....

(મંત્રી અને નગરશેઠ પ્રવેશ કરે છે)

નગરશેઠ : મંત્રી મહારાજ, શું કામ પડ્યું ?

મંત્રી : અનર્થસમયે સર્વપ્રથમ તમને જ સ્મરણ કરીએ છીએ.

નગરશેઠ : અર્થદારા જેનો પ્રતિકાર બને એ જ મારાથી સંભવ છે.

મંત્રી : મહાકાલનો રથ નથી ચાલતો.

નગરશેઠ : આજ સુધી અમે તો તેલ જ મૂકતા આવ્યા છીએ; દોરી તો ખેંચી નથી કઢી.

મંત્રી : આજે બીજી બધી શક્તિઓ વ્યર્થ થઈ રહી છે; તમારા અર્થવાન હાથનો પરચો બતાવો હવે !

નગરશેઠ : હા, પ્રયત્ન કરીએ ! ભાગ્યવશાત જો પ્રયત્ન સફળ નીવડે તો દોષ ન દેશે અમને. (એના માણસો પ્રતિ) બોલો, સિદ્ધિરસ્તુ !

સર્વ : સિદ્ધિરસ્તુ !

ધનપતિ : લાગી પડો ભાગ્યશાળીઓ ! ખેંચો ! ખેંચો !

૧ લો ધનિક : દોરી તો ઊંચકાતી જ નથી; શું એનો ભાર !

નગરશેઠ : આવો આવો, ખગ્નનચી પકડો તાણીને ! બોલો સિદ્ધિરસ્તુ ! તાણો ! સિદ્ધિરસ્તુ ! ખેંચો ! સિદ્ધિરસ્તુ !

૨ જો ધનિક : શેઠ સાહેબ ! દોરી તો વધુ ને વધુ લાકડા જેવી થતી જાય છે, અને અમારે હાથે તો જાણે પક્ષાઘાત થયો છે !

સર્વ : હટ ! હટ !

સૈનિક : ચાલો, આપણું માન રહ્યું.

પુરોહિત : અમારો ધર્મ રહ્યો.

સૈનિક : જૂના જમાનામાં તો તમારાં માથાં કપાત, માથાં.

નગરશેઠ : એ સહેલું કામજ કરતાં આવડ્યું તમને તો. માથું ખપાવતાં તો આવડ્યું નહિ; કપાવતાં જ આવડ્યું છે. મંત્રી મહારાજ, શું વિચાર કરી રહ્યા છો ?

મંત્રી : વિચાઈ છું, સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ થયા. હવે શું ઉપાય ?

નગરશેઠ : ઉપાય કાઢી લેશે મહાકાલ પોતે. તેમની પોતાની હાકલ જ્યાં સંભળાશે ત્યાંથી તેનાં વાહન આવશે દોડતાં. આજે જ નજરે પણ નથી પડતા, કાલે તે લોકો

ઊભરાશે કાડીઓની જેમ...અરે મુનિમ ! ચોપડા-ચોપડી સંભાળજે હવે-ખગ્ગનચી ! તીભેરીઓને મારો બેવડાં તાળાં.

(નગરશેઠ અને અનુચરો બચે છે)

(સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે)

૧ લી સ્ત્રી : મારી બાહ, આ રય તો હજુ ન આવ્યો ! દેશભર રહ્યો છે ઉપવાસી. કળલુગમાં ભક્તિ નથી રહી.

મંત્રી : તમારામાં તો ભક્તિ ભરી છે બહેન ! જોઈએ તો ખરા એનો પ્રભાવ.

૧ લી સ્ત્રી : નમો ! નમો ! નમો, નમો ! બાપજી દોરી—પ્રભુ ! તારી દયા તો અપરંપાર ! નમો ! નમો !

૨ છ સ્ત્રી : તિનકડિની મા કહે કે, સત્તર વર્ષની ઘાઘણીની કન્યા ખરે બપોરે મોખ મોળાનાથ બોલતાં તાવ—તળાવડીને આરે—બરોબર ત્રણ હાથની અંદર ત્રણ પુણી શેવાળ બીને વાળે બાંધી, દોરી—પ્રભુની પાસે બાળે તો પ્રભુનું મન રીઝે. મેં તો બહુ સંઘરી રાખ્યું છે—ગહુએ મહેનત કરી. વખત પણ થયો છે પ્રકટાવવાનો. પહેલા દોરી—પ્રભુને સિદ્ધર-ચંદન ચડાવો; એમાં શું થઈ જવાનું છે. ભક્તવત્સલ છે, મહારાજ. મનમાં મનમાં શ્રીગુરુનું નામ લઈ અડકવાથી રોષ નહિ કરે એ તો ?

૧ લી : ત્યારે તું જ લગાડી દે ને ચંદન, બાઈ ! મને શું કામ કહે છે ? મારા દિવરના હોકરાને પેટનો રોગ છે—દોણ જાણે શું કરતાં શું એ થાય.

૩ છ : આ ધુમાડાના તો ઊડવા મંડવા ગોટેગોટા. પણ પ્રભુ તો જાગ્યા નહિ ! દયામય ! જે પ્રભુ, જે દોરી-દયાળ પ્રભુ ! આખ ઉઘાડી સામું જુઓ. નેવું ગદિયાણાની પહેરાવીશ તમને વિંટી—કરાવવા નાખી છે મેં તો વેણી સોનીને ત્યાં.

૨ છ : ત્રણ વરસ રહીશ તમારી દાસી થઈ; મોગ ધરાવીશ ત્રણ વખત દિવસમાં. ક્યાં ગઈ બિનિ ! પંખો લાવી છે તો ઢાળને પ્રભુને ! તડકે તપી આવ્યું છે પ્રભુનું મેઘ-વરણું શરીર ! લોટો ભરી ગંગાજળ રેડ. આ કાદવ મારે કપાળે લગાડી દે ને બહેન ! આ અમારી ખેદી લાવી છે ખીચડીમોગ. મોહું થઈ ગયું. આહા ! શું કઈ પામ્યા છે પ્રભુ ? જય દોરીશ્વર ! જય મદાદોરીશ્વર ! જય દેવાધિદેવ દોરીશ્વર ! પ્રણામ કરોએ તમને ! પ્રસન્ન થાવ, પ્રભુ ! તમારે પાંચે માથું ફેરું ! પ્રસન્ન થાવ ! પંખો ઢાળ રે બાહ, પંખો ઢાળ ! વધારે ! હજુ વધારે !

૧ લી સ્ત્રી : શું થશે બહેન ! શું થશે આપણું ? કૃપા તો કરતા નથી, દેવ. મારાં ત્રણ હોકરાં રહ્યાં પરદેશ. દિગેખીએ પાછા ફરે તો બસ !

(રાજદૂત પ્રવેશ કરે છે.)

મંત્રી : બેટા, તમારું કામ પત્યું ! હવે ઘેર જઈ જપ, તપ, વ્રત, નિયમ આદરો; અમે કરીએ અમારું કામ.

૧ લી સ્ત્રી : હા ! આ આવ્યાં અમે તો; પણ જોતે મંત્રીજી, આ ધૂપ છેવટ સુધી રહેવો જોઈએ, અને આ ત્રિસિપત્ર પડવા ન દેતા.

(બચે છે)

રાજદૂત : મંત્રી મહારાજ ! શરવાડામાં તોફાન મચ્યું છે.

મંત્રી : શું થયું ?

રાજદૂત : ટાળે મળી એ લોકો દોડતા આવે છે; કહે છે રથ ચલાવીશું અમે.

સર્વે : એમ કે ? દોરીને અડકવા જ નહિ પામે !

રાજદૂત : કોણ અટકાવશે એમને ? મારતાં મારતાં તરવારની ધારો પાણુ છુટી થઇ જશે. મંત્રી મહારાજ, કાં બેસી પડ્યા ?

મંત્રી : ટાળે મળી આવે છે એનો ભય નથી. ભય લાગે છે એ લોકો ચલાવી શકશે રથ !

સૈનિક : શું કહો છો મંત્રીજી ? પથ્થર તે પાણીમાં તરે ?

મંત્રી : તળિયું આવે જ્યારે સપાટી પર, ત્યારે જ એને કહેવાય પ્રલય ! જે પ્રજ્ઞ હવું આજ સુધી એ પ્રકાશ પામે ત્યારે પદ્મટાય યુગ. એનું નામ તે યુગાન્તર.

સૈનિક : મહારાજ, હુકમ કરો શું કરવું, અમે નહિ ડરીએ.

મંત્રી : ડરવું પડશે જ. તરવારની વાડે પૂરે ના અંટકે.

રાજદૂત : હવે મહારાજની શી આજ્ઞા છે ?

મંત્રી : એ લોકોને અટકાવશો ના ! વિધન પડ્યે શક્તિ પોતાને સમજી લઇ શકે-અને સમજ્યે એને મ્હાત કરવી મુશ્કેલ.

રાજદૂત : આ આવી પહોંચ્યા એ લોકો.

મંત્રી કાંઇ કરશો નહિ રિથર થઇ રહો તમે બધા.

(શ્રદ્ધાનું ટાળું આવે છે.)

શ્રદ્ધનાયક : અમે આવ્યા છીએ બાપજીનો રથ તાણવા.

મંત્રી : તમે જ તો ચલાવતા આવ્યા છો રથ હંમેશા !

શ્રદ્ધનાયક : આટલા દિવસ અમે પડતા રથનાં પૈડાં નીચે ! કચરાછતે ધૂળમાં રગદોળાતા. આજે એ બલિદાન તો બાપજી નથી લેતા !

મંત્રી : એ જ જોઇએ છીએ ! પ્રભાતથી ચક્ર સામે ધૂળમાં આળોડી રહ્યા-ભયમાં ઉપર પાણુ નજર નાખી નહિ. રથે પ્રભુ દૃષ્ટિથી અભઝાય-તો યે ચક્રમાં ન દીકું છુધાવું લક્ષણ સરખું.

પુરોહિત : એનું નામ જ અભિમંદતા—તેજ ક્ષય થતાં એ દશા થાય.

શ્રદ્ધનાયક : આ વખતે બાપજીએ અમને નોતર્યા છે દોરી ખેંચવા.

પુરોહિત : દોરી ખેંચવા ? શું શુદ્ધિ ! કેમ કરી જાણ્યું તમે ?

શ્રદ્ધનાયક : કેવી રીતે ખજર પહોંચી તે તો કોણ જાણે ! મળરકે બીડી સૌ સૌને કહેવા લાગ્યા : હાકલ પડી છે બાપજીની. વાત પહોંચી ગઇ મહોલ્લે મહોલ્લે; એતરો ને નદીએને પેલે પાર ! પર્વત ઝાળંગી પહોંચી છે ખજર, “ હાકલ પડી છે બાપજીની ! ”

સૈનિક : લોહી રેડાવવા તમારું ?

શ્રદ્ધનાયક : ના, દોરી તાણવા.

પુરોહિત : સંસાર જે લોકો ચલાવે તેમના જ હાથમાં રથની દોરી રહેવાની.

શ્રદ્ધનાયક : સંસાર શું તમે જ ચલાવો છો, મહારાજ ?

પુરોહિત : જોષ કે શેખી ! પટપટ જવાબ આપતાં શીખ્યો છે ! હમણાં લાગશે બાહ્યુનો શાપ, ખગરદાર !

શૂદ્રનાયક : મંત્રી મહારાજ, સંસાર તમે જ ચલાવો છો કે ?

મંત્રી : એ તે કાંઈ વાત છે ? સંસાર એટલે તો તમે જ. તમે તો તમારે શુભે ચાલનાર ! દોઢડાલા તો કહે અને ચલાવીએ છીએ, એ તો લોકોને જૂલથાપ આપી માન રાખવાની વાત !

શૂદ્રનાયક : અમે જ તો પહોંચાડીએ છીએ અત્ર. એના ઉપર છવો છો તમે. અમે વણીએ વસ્ત્ર તેનાથી ઢાંકો છો લાજ !

સૈનિક : સત્યાનાશ ! આટલા દિવસ એ લોકો કહેતા આવ્યા છે કે તમે જ છો અમારા અભવસ્થના માલિક ! આજ કાઢે છે અવળાં વેણુ ! આ તો અસહ્ય વાત !

મંત્રી : (સૈનિકને) ચૂપ કર, નાયક ! મહાકાલના વાદન તો તમે જ, તમે જ નારાયણના ગરુડ. તમે તારે તમારું કામ પનાવો. પછી આવશે અમારો વારો.

શૂદ્રનાયક : આવો લાઇઓ ! લગાવો હાથ ! મરીએ કે છવીએ !

મંત્રી : પણ બાપુ, જરા સાવધાન રહેજો ! રસ્તો જોઈ પગલાં મૂકજો. જો રસ્તો ખરાબર રથ ચાલતો આવ્યો છે એ રસ્તો પકડી ચાલજો. પડશે નહિ અમારા શરીર ઉપર.

શૂદ્રનાયક : રાજપંથે તો નથી ચાલ્યા કદી અમે; રસ્તો સમજવો મુશ્કેલ છે. જો બિરાજે છે રથમાં તે સંસારજો. આવો ભાઈઓ ! જુઓ, રથને માથે ધન ફરકવા માંડી ! બાપજીએ દીધો ઢાલ. ભય નથી હવે, ભય નથી. જોજો તાકીને ! સૂકી નદીએ જેમ પૂર છલકાય તેમ દોરીમાં સંચાર થયો છે પ્રાણુ.

પુરોહિત : અરે ! અડક્યા ! અડક્યા આ તો ! અડક્યા છેવટ દોરીને, પાખંડીઓ !

(દોડતી આવતી સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે)

ન અડકશો, ન અડકશો, તમને સમ છે, બાપુ ! આ ગદાધર, આ વનમાળી ! આવું મહાપાપ ન કરશો. પૃથ્વી જશે રસાતળ. અમારા ધણી, ભાઈ, બહેન, બેટા-કોઈને નહિ બચાવી શકીએ. અહી ચાલ-ચાલ ! જોવામાંયે પાપ લાગશે !

પુરોહિત : આંખ મીચો; આંખ મીચો બધાં. બધા ભરમ થઈ જશે કુદ્ધ મહાકાલની મૂર્તિ જોષને.

સૈનિક : આ શું ? આ શું ? પેડાંતો અવાજ કે આકાશ જિહ્વું આર્તનાદ કરી ?

પુરોહિત : અને જ નદિ-કદી અને નદિ-કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં નથી લખ્યું એવું !

નાગરિક : આ હાલ્યો રથ ! હાલ્યો ! અરે ચાલતા માંઓ !

સૈનિક : શું ધૂળ ! પૃથ્વી હાંશી બિડી છે ! પાતક ! મહાપાતક ! રથ તો ચાલ્યો છેવટ-પાપ, મહાપાપ !

શૂદ્રો : જય ! જય ! મહાકાલનાયનો જય !

સૈનિક : મહારાજ ! તમે કરો દુક્રમ, રથ અટકાવીએ હમણાં. મહાકાલ તો જુદ થયા છે, તેમની શુદ્ધિ બટ થઈ એ તો જોયું અમે સગી આંખે.

પુરોહિત : દુક્રમ કરવાનું સાદસ નથી રહ્યું. બટ થવાનું બાપજીને જ જો મન થયું તો આ વખતે ચૂપ કરી રહેવું જ યોગ્ય છે. દંજુલાલ, આવને વખતે એમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જ પડશે. એની શરીરશુદ્ધિમાં ગંગા પણ જશે સુકાઈ.

સૈનિક : ગંગાની ઘી જરૂર છે ? કાયાં હાંડવાંની જેમ ઉડાડી દધશું ચૂનોનાં માયાં, રેડીયું એમનું લોહી.

નાગરિક : મંત્રી મહારાજ ! ક્યાં ચાલ્યા ?

મંત્રી : પેલા લોકોની સાથે દોરી પકડવા.

સૈનિક : અરે, એમ તે થાય ! એમના હાથમાં હાથ મેળવાય તમારાથી ?

મંત્રી : એમને જ આજે મળ્યો છે કાળનો પ્રસાદ. સ્પષ્ટ જોયું એ આજે. આ માયા નહોતી કે નહોતું સ્વપ્ન. હવે માન રાખવું હોય તો થવું પડશે એમની સમાન.

સૈનિક : એટલે શું એમની સાથે દોરી પકડવાની ? નહિ બને તે. અમે અટકાવીશું. રથ ચાલે કે ન ચાલે !

મંત્રી : હવે, ત્યારે રથના ચક્ર નીચે પડવાનો વારો તમારો આવ્યો સમજો.

સૈનિક : એ પણ ભલે. બહુ દિન ચંડાલનું લોહી ચૂસી ચક્રો થયાં છે દૂષિત. હવે મળશે શુદ્ધ લોહી. સવારબદલો થશે; ખોટું શું ?

પુરોહિત : મંત્રી મહારાજ, આ શું ? આ તે કયા શનિગ્રહની ઇંદ્રિજળ ? રથ તો જઈ પહોંચ્યો રાજમાર્ગ ઉપર. પૃથ્વી તો તો એ ન પેડી રસાતળમાં ! ગાંડો રથ કોણ જાણે ક્યાંયે જઈ કઈ પોળમાં પડશે !

સૈનિક : અરે સાંભળો ! શેઠ મહાજન આર્તસ્વરે બોલાવી રહ્યા છે આપણને. રથ સીધો ચાલ્યો એમના લંડારગૃહે. ચાલો, ચાલો ! એમને બચાવીએ.

મંત્રી : પોતાને બચાવવાની તજવીજ કરો. જોતા નથી ઢગી પડ્યો છે તમારી જ અજ્ઞાણા ઉપર ?

સૈનિક : ઉપાય ?

મંત્રી : એમની સાથે મળી પકડો દોરી. બચવાં ખાતર રથને રાખો કાણુમાં. દ્વિધા કરવાનો સમય નથી.

સૈનિક : પુરોહિતજી, શું કરીશું ? તમે શું કરવાના ?

પુરોહિત : વીરો ! તમે શું કરશો તે જ કહોને ?

સૈનિક : ભાઈઓ બોલો, બોલો, સર્વે શું કરીશું ? આમ ચૂપ કરી રહ્યા છો કેમ ? દોરી પકડીશું કે લડાઈ કરીશું ? મહારાજ, તમે શું કરવાના ? કહી નાખો ને !

પુરોહિત : કોણ જાણે ? દોરી પકડવી કે શસ્ત્ર બણવાં ?

સૈનિક : ગયું ! સર્વસ્વ ગયું ! રથનો આવો નાદ નહોતો સાંભળ્યો પૂર્વ-પુરુષમાં.

૨ જો સૈનિક : અરે, જરા તાકીને જુઓ ! એ લોકો રથ ખેંચે છે કે રથ પોતે જ એમને ધક્કેલી લઈ જાય છે ?

૩ જો સૈનિક : આટલા દિવસ રથ ચાલતો જાણે કે સ્વપ્નમાં. આપણે ખેંચતા અને એ ચાલતો પાછળ પાછળ-દોરાતા બળદની જેમ-આજ રથ ચાલે છે જાત્રાત યજ્ઞ. શું એનું તેજ ! નથી માનતો આપણા આપદાદાયીનો માર્ગ. કાચે રસ્તે દોડે છે જંગલી પાડાની જેમ. પીઠ ઉપર જાણે સ્વાર રહ્યા છે યમરાજ !

૨ જો સૈનિક : આ પેલો કવિ આવે ! એને પૂછીએ આ કૌતકનું રહસ્ય !

પુરોહિત : ગાંડા થયા છો કે શું ? અમે ન સમજ્યા એનો અર્થ; સમજશે કવિ ? એ લોકો તો બનાવી બનાવીને વાતો કરવાના-શસ્ત્ર જાણે છે એ ?

(કવિ પ્રવેશ કરે છે.)

૨ જો સૈનિક : આ જાંધું ચતું શું ચયું કવિ ? ન ચાલ્યા રથ પુરોહિતને હાથે, ન રાજાને ! અર્થ સમજાય છે ?

કવિ : એમનાં માથાં હતાં બહુ જાંધાં ! મહાકાલના રથની ટોચ ઉપર જ હતી એમની નજર; નીચે આંખ નમાવી નહિ. રથની દોરીને તુચ્છ કરી. મનુષ્ય મનુષ્યને બાંધતા બંધનને એમણે અવગણ્યું. રાધે ભરાયેલ એ બંધન આજે ઉન્મત્ત થઈ પુચ્છ પટકાવે છે. એમનાં હાડકાં કરશે ચુરા.

પુરોહિત : તારા શ્વેત્રોમાં જ બધી બુદ્ધિ આવી ગઈ ! એ લોકો શું દોરીતો નિયમ માનીને ચાલવાના ?

કવિ : એમ પણ અને કે નહિ ચલાય એમનાથી ચે ! એક દિવસ એવો પણ આવે જ્યારે એ લોકો માનશે કે રથી કાષ જ નથી; રથ એમને જ આધીન છે. જોષશું કદાચ-કાલથી જ એમને ખૂમરાણુ કરતા : “ જય અમારા હજ, ચરખા, શાળનો જય.” ત્યારે એ લોકો પણ જનશે બલરામના એલા ! હજારો હલધરોના ગાંડપણે જગત સંધળું ડગમગી બેઠશે.

પુરોહિત : અને ત્યારે વળી એ રથ અટકી પડે તો તો તારા જેવા કવિનો આવશે વારો, કેમ ? - અને કવિ-મહાત્મા ફૂંક મારીને ફેરવશે પૈડાં !

કવિ : છેક જ મશ્કરીમાં ઉડાવે એમ નથી, પુરોહિતજી ! રથવાનામાં કવિને હાકલ પડી છે બહુ ચે વાર-કામગરા લોકોની બીડની ધક્કામુક્કીમાં એનાથી નથી પહોંચાયું હજી સુધી ત્યાં.

પુરોહિત : પણ એ લોકો રથ ચલાવશે શેના બળથી ? જરા સમજવો તો ખરા !

કવિ : શારીરિક બળથી નહિ ! હંદબળથી. અમે તો માનનારા હંદના; એકાગ્રહી બન્યે હંદ થાય હુમ્મ ! મનુષ્ય મરે છે એ જ અન્યુદરના હાથથી જેની ચાલ હોય છે એકતરફી અને વાંકી; જેના શરીરનો બાંધો કુંભકર્ણુ જેવો બેહોદો-જેનું ખાદ્ય કુત્સિત - જેનું વસ્ત્ર હોય અપરિમિત. અમે માનનારા સુંદરને, તમે માનો છો કઠોરને-અસ્તરાની કઠોરતાને-શાસ્ત્રની કઠોરતાને. બદારથી ધક્કાધક્કી કરવામાં તમે રાખો છો શ્રદ્ધા; અંતરના તાલ-માપ ઉપર નહિ.

સૈનિક : કવિ ! તું તો લાંબા ઉપદેશ આપવામાં પડ્યો; પણ પેલી બાજુ તો લાગી ગઈ આજ.

કવિ : યુગવસાને આજ તો લાગવાની જ. જે ખાખ થવાનું તે તો થશે જ ખાખ, જે ટકી રહેશે એમાંથી જ નવયુગ સર્જવાનો.

સૈનિક : અને તમે શું કરવાના કવિ ?

કવિ : હું તો તાલે તાલે ગાન ગાઉં ! બીજું શું ?

સૈનિક : એથી શું વળવાનું ?

કવિ : જે લોકો રથને ખેંચે છે, એ લોકો એ તાલમાં કરશે કૃત્યક્રમ. જ્યારે એમના પગ ચૂકશે એ તાલ, ત્યારે ઝીણાં ઝીણાં ખાડાખેંચાઓ ધરશે માર-મૂર્તિ. દારૂડિવાને મન તો રાજમાર્ગે પણ ખાડાખેંચાવાનો બની રહેવાનો.

(સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

૧ દી સ્ત્રી : પુરોહિતજી, આ શું થયું ? આટલા દિવસ અમને શું શીખવેલું તમે ? દેવતાઓએ ન માની પૂજા ! ભક્તિ ગદ્ય બધી નકામી ! એને માનવી પડી ચંદ્રોની આણ, મેલેજની આભડછેટ ! હાય ! હાય ! કેવી શરમની વાત !

કવિ : તમે પૂજા કરી ક્યાં ?

૨ છ સ્ત્રી : આ અહિંયાંસ્તો ! ઘી રેડયું, દૂધ રેડયું, ને ગંગાજળે રેડયું ! રસ્તો બધો કાદવ કાદવ હજીયે પડ્યો છે. ફૂલપાંદડીથી રસ્તો હજીયે લપસણો રહ્યો છે.

કવિ : એ પૂજા તો પડી ધૂળમાં ! ભક્તિ પણ થઈ ધૂળ ! રથની દોરી તે કાંઈ પડી રહેતી હશે એમ બહાર ? એ તો વસે છે માણસ માણસને બાંધતી-દેહે દેહે અને પ્રાણે પ્રાણે ! ત્યાં એકઠા કર્યા છે આપણે અપરાધ; બંધન થયાં છે બલહીન.

૩ છ : અને આ પેલા-જેનું નામ ન લઈએ ?

કવિ : એમની તરફ જ આજે પ્રભુએ પાસું ફેરવ્યું; નહિં તો છંદ નહોતો મળતો, એક તરફ ઉલાળ પડ્યો તો અતિથય ધણો. પ્રભુ આવી રહ્યા નીચે—નીચની બાજુએ. ત્યાંથી માર્યો એક આંચકો—અને ઉચાને કરી દીધું ત્રાંસું. સમાન કરી લીધું પોતાનું આસન.

૧ દી : અને હવે શું થવાનું ?

કવિ : હવે ? હવે વળી કેાઈ યુગમાં—એક દિવસ રથ વળવાનો દિવસ આવશે, ત્યારે વળી નવયુગના-ઉચ્ચ-નીચ વચ્ચે થશે વાટાઘાટ. તમને તો એટલું જ કહું કે આજથી જ બંધન ઉપર દેંને ધ્યાન—રથની દોરીને છાતી જે રાખજો; ધૂળમાં ન રગદોળતા; અને રસ્તામાં પણ તમારા ભક્તિભાવથી ન કરતા કીચડ. આજે તો બોલો સૌ મળી—આજ સુધી જે હતા મૃતપ્રાય એ લોકો ચળે સજીવન. યુગે યુગે જે ગણાતા આવ્યા છે નીચ એમનાં મસ્તક રહો ઉન્નત.

(સંન્યાસી પ્રવેશ કરી).

જય મહાકાલ-નાથનો જય !*

(પડે છે)

સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર

શાસ્ત્રદષ્ટિએ “હરિજનો”નો પ્રશ્ન*

એક મહાપંડિત શાસ્ત્રી મહારાજની વાત છે કે એમને ત્યાં એક જણ વ્યવસ્થા (ધર્મશાસ્ત્રના વિષયમાં નિર્ણય) લેવા ગયો. મહારાજ જમીને પડખું કરી સૂતા હતા, અને ખંને તરફ પોથીઓના ઢગ પડ્યા હતા. સૂતે સૂતે જ શાસ્ત્રીજીએ વ્યવસ્થા આપી દીધી. ખીજે દિવસે કાંઈક સંકટ પડતાં એ જ માણસ ફરી પૂછવા ગયો. આ વખતે પણ મહારાજ કાલની માફક જ જમીને આરામ લેતા હતા, પણ તે ખીજે પડખે. આજ એમણે કાલ કરતાં ઊલટી જ વ્યવસ્થા આપી ! તે ઉપરથી પેલા માણસે પ્રશ્ન કર્યો કે “મહારાજ ! કાલે આપે કહ્યું હતું તેથી આજ આપ ઊલટું જ કહો છો. એમ કેમ ?” શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તર આપ્યો : “કાલે હું કયા તરફ મોં કરી સૂતો હતો ?” પૂછક : “ડાબી તરફ.” શાસ્ત્રી “અને આજ ?” પૂછક : “જમણી તરફ.” શા. “હવે ખુલાસો યયો ? ગમ્મ કાલે મારા મોં આગળ પેલી પોથીઓ હતી અને આજ આ છે; એટલામાં ખુંદું સમજી લેજો.”

આ વાર્તાનો જે કોઈ પુરુષ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોના ઉપહાસ માટે ઉપયોગ કરશે તે એનું રહસ્ય કદી પણ સમજી શકશે નહિ. “વેદા વિમિત્રા સ્મૃતયો વિમિત્રા નાસૌ મુનિ-ર્યસ્ય મતં ન મિત્રમ્”-એ જૂની મહાભારતકારની ઉક્તિ છે-અને એ ઉક્તિમાં ગોષેલી વિવિધ મતભેદોની વસ્તુરિચિતિ એ હિન્દુધર્મના જીવંત સ્વરૂપનું લબ્ધ ચિહ્ન છે. હિન્દુ-ધર્મનો ઇતિહાસ ઓછામાં ઓછાં પાંચ સાત હજાર વર્ષનો છે, અને તે પણ ઐત-સ કે પેલેસ્ટાઇન જેવડી નાની ભૂમિનો નથી, પણ એક મોટા ખંડનો છે, અને તે પણ એક જ જાતિના લોકનો નથી, પણ અનેક જાતિના લોકનો, તેઓના પરસ્પર વ્યવહારનો તેમ જ પરિહાર (ત્યાગ)નો છે. તેમાં પણ વળી હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર એટલે સામાન્ય ધર્મનાં વચનો નહિ, પણ ઉપર કહી તેવી હજારો વર્ષની, એક મોટા ખંડની, અનેક જાતિની, અનેક સંસ્કૃતિઓની ગૂંથણી-જેમાં મોના રૂપા અને લોહાના જુદા જુદા તાર ઓળખી શકાય છે, કેટલીક વાર મદાત્માઓના ઉપદેશોની અસિધી અનેક ધાતુઓની એક લગડી થઈ ગયેલી જ નજરે પડે છે, વા એક જ ધાતુનો સ્વાભાવિક વા આગન્ટુક મેલ અસિતી જ્વાળાથી ફૂંકાઈ જતો દેખાએ છીએ. x-આવી રિચિતિમાં, હિન્દુધર્મશાસ્ત્રના વચનોમાં જે બિજાતા દષ્ટિગોચર થાય છે એ એ શાસ્ત્રોને એક ઉન્મત્તના પ્રલાપરૂપ ન ઠરાવતાં, હિન્દુધર્મને એક અદ્ભુત ભવ્યતા અર્પે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રોનાં વચનોની વિભિન્નતામાં દેશ, કાળ, + પ્રસંગ, અધિકાર,

• આ લેખ સં. ૧૯૭૭ ના વસંતના આવૃત્તિના અંકમાં અમે લખ્યા હતા. અત્યારે એ સમયોચિત દોષ ફરી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, એમાં સમાજેલા અમારા કથન ઉપર પ્રાચીન-સંપ્રદાયી જનનાતું અમે વિનયપૂર્વક ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તાંત્રી “વસંત”

x જેમકે ગાંધીજી અને યજ્ઞમાં દિસા.

+ જુઓ “રમૂતિચંદ્રિકા”માં દેવધર્મ અને કલિધર્મ સંબંધી પ્રકરણ.

અને ઉપદેશના સામર્થ્ય ઉપરાંત પણ એક કારણ છે અને તે, તે તે શાસ્ત્રની વિશેષ દષ્ટિ-અર્થાત્ જે શાસ્ત્રને અંગે એ વચન ઉચ્ચારવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રને અંગે જ એનું પ્રામાણ્ય સમજવાનું હોય છે, એટલે કે છેવટનાં નિર્ણયમાં તે તે શાસ્ત્રનું બલાબલ તપાસવાનું રહે છે: જેમકે, અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન અને ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં મોક્ષ (અધ્યાત્મ) શાસ્ત્ર બળવાન-જે બલાબલનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપણા શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર્યો છે.*

અત્રે એક વાત વળી વિશેષ જાણવા જેવી છે: 'ધર્મ' શબ્દ આપણે મૂળરાત્રીમાં જે અર્થમાં વાપરીએ છીએ તેના કરતાં સંસ્કૃતમાં એ શબ્દનો અર્થ એક રીતે વિશાળ, અને બીજી રીતે સંકુચિત છે-જેથી ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય અને ગૌરવ આંકવામાં ઘણી વાર ભૂલ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ધાર્મિક જીવનના ઇતિહાસમાં એક એવો સમય આવ્યો કે જે વારે ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના સ્પષ્ટ જુદી પડી ગઈ; એક ભાવના પ્રવૃત્તિની અને બીજી નિવૃત્તિની, એક કર્મની અને બીજી જ્ઞાનની, એક મૃદસ્થની અને બીજી વાનપ્રસ્થ વા સંન્યાસની. આમ થયું એટલે 'ધર્મ' શબ્દનો વિશાળ અર્થ રાખી, 'પ્રવૃત્તિધર્મ' અને 'નિવૃત્તિધર્મ' એમ ધર્મના બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા; અથવા તો એ જ શબ્દના અર્થને સંક્યાવાદીને 'બ્રહ્મ'—યાને 'અધ્યાત્મ' શાસ્ત્રથી પૃથક્ 'ધર્મ'શાસ્ત્ર રાખવામાં આવ્યું. તાત્પર્ય કે, આપણે જેને ધાર્મિક જીવન કહીએ છીએ, એ સંબંધી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત જાણવા માટે આપણે 'ધર્મશાસ્ત્ર' ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા યાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ અવલોકવા જોઈએ, અને તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ધર્મભીમાંસા કરતાં બ્રહ્મભીમાંસા, ઉચ્ચતર પ્રમાણ મનાય છે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. વળી અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ધર્મશાસ્ત્ર જુદું પડ્યું એટલે ધર્મશાસ્ત્રથી નૈતિક ભાવના પણ અલગ થઈ જઈને દેશ જાતિ કુલ આદિના આચાર એ આચાર અને સ્વતંત્ર નૈતિક ભાવનાનો વિરોધ પ્રકટ થઈને કેટલીક વાર એમ પણ બન્યું છે કે એક જ પુસ્તકમાં બંનેની નોંધ જોવામાં આવે છે, અને શાસ્ત્રકારનું તાત્પર્ય એ આચાર ઉપદેશવાનું નહિ, પણ એ આચાર અને તો ત્યજી એને સ્થળે જાગી નૈતિક ભાવના સ્થાપવાનું હોય એમ દેખાય છે. પણ જેટલે અંશે 'Lawgiver' યાને 'કાયદા બાંધનારના અર્થમાં એ પુરુષ 'ધર્મ'—શાસ્ત્રકાર છે તેટલે અંશે એને પ્રચલિત રૂઢિ યાને લોકના રીતરિવાજ પર તુરિય રીતે સ્વીકારવી પડે છે, અને જેટલે અંશે એ 'Moral teacher' યાને નૈતિક ભાવના ઉપદેશનારના અર્થમાં 'ધર્મ'—શાસ્ત્રકાર છે તેટલે અંશે એ ધર્મશાસ્ત્રકાર પ્રચલિત રીતરિવાજને ઝાળગી એની પાર જઈ જાય છે. વળી આ ઉપરાંત એક ઝીણી વિચારવા જેવી વાત એ પણ રહે છે કે અમુક વચન કેના મુખનું છે—અર્થાત્ કયા શાસ્ત્રકારનું છે—મતાન્ધ શિવપંથી કે વિષ્ણુપંથીનું છે, મતાન્ધ જિનમાર્ગી કે વેદમાર્ગીનું છે, એટલું જ નહિ પણ કયા પાત્રનું છે—અર્જુનનું કે ભીમનું, યુધિષ્ઠિરનું કે દુર્યોધનનું, ધૃતરાષ્ટ્રનું કે વિદુરનું ? બધે કયા પ્રસંગનું છે ? અને તે પૂર્વપક્ષનું છે કે ઉત્તરપક્ષનું ? એમાં મનુષ્યની ઉચ્ચ ભાવના યાને સિદ્ધાન્ત ઉપદેશવાનું તાત્પર્ય છે કે સામાન્ય મનુષ્યપ્રકૃતિ અને એની દુર્બળતા આલેખવાનો આશય છે ? આવી આવી દેખીતી ઝીણી પણ શાસ્ત્રાર્થ-નિર્ણયમાં બહુ મહત્વની એવી ઘણી વાતો છે, જે લક્ષ બહાર રાખવાથી ઘણા અનર્થ થાય છે.

* "અર્થશાસ્ત્રાત્તુ બલ્લવદ્ધર્મશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિઃ" યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિઃ તથા ધર્મ-નિર્મળ) મીમાંસા અને બ્રહ્મમીમાંસા, યાને પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા પરત્વે બાહ્યકારનાં વચનો.

ઉપલી વાતનાં કેટલાંક પરચુરણ ઉદાહરણો સંભારી જમ જે મુદ્દાની વાત માટે આ લેખ લખ્યો છે તે ઉપર આવીશું.

“આત્માનં સત્તતં રક્ષેદ્વારૈરપિ ઘનૈરપિ” એ મહાભારતની પંક્તિ છે. પણ એમાં રહેલી નીતિ ઉપદેશવાનો મહાભારતકારનો આશય છે એમ કોણ કહેશે? અથવા તો સામાન્ય કોટિની નીતિભાવનામાં પણ એને કોણ મંદરશે? “શરીરમાદ્યં સ્વલ્લુ ધર્મ-સાધનમ્—” એમાં ઘણું સત્ય છે. પણ શરીરને પંપાળી રાખવા માટે પણ આ પંક્તિ ઘણી વાર ટંકાય છે. પરંતુ કોણ લક્ષમાં રાખે છે કે પાર્વતીનો તપશ્ચર્યાનો અડગ નિશ્ચય કસવા સારુ શિવજીએ ઉચ્ચારેલું આ વચન પૂર્વપક્ષ છે, ઉત્તરપક્ષ નથી. મહાભારતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર વારંવાર કહે છે કે—**દિદ્યમેષ પરં મન્યે પૌરુષં ચાપ્યનયંકમ્**” (નસીબ એ જ મોટી વાત છે. પુરુષાર્થ નકામો છે.) પણ વસ્તુતઃ મહાભારતકારનું આ સિદ્ધાન્ત-સૂત્ર છે એમ મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય વિચારનાર કદી પણ કહેશે નહિ. * **“કામિનોયુ ધિયાદેષુ શપથે નાસ્તિ પાતકમ્”** (“ઓએ આગળ અને વિવાહના કામમાં જૂઠ્ઠા સોગન ખાવામાં પાપ નથી.”)—એનું મનુસ્મૃતિનું વચન છે. ને એને મળતાં ગૌતમ અને વસિષ્ઠનાં પણ વચન છે. પણ વસ્તુતઃ એમાં મનુષ્યપ્રકૃતિની નિર્બળતા નોંધવા ઉપરાંત શાસ્ત્રકારનું વિશેષ તાત્પર્ય માનવા કારણ નથી. x

વળી શિવ વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓની નિન્દા અને સ્તુતિનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અસંખ્ય વચનો પુરાણોમાં મળે છે; એક ઠેકાણે ભરમ-રુદ્રાક્ષત્રી સ્તુતિ તો બીજે ઠેકાણે એની નિન્દા, એક ઠેકાણે ત્રિયુંક્રનો વિધિ તો બીજે ઠેકાણે એનો નિષેધ; પરંતુ એ સર્વ શિવવિષ્ણુરૂપ એક જ પરમાત્માનું ખરૂં તત્ત્વ જૂલીને દુરાગ્રહની મદિરાથી ચકચૂર બનેલા જનોએ દાખલ કરી દીધાં છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ નિંદાના મૂળમાં તે તે જનોના આચારરૂપી ઐતિહાસિક કારણ પણ રહ્યું છે, એ ભાગવતની દક્ષ પ્રજ્ઞપતિના યજ્ઞના અંતની કથા વાંચવાથી સમજશે.

શાસ્ત્રોનાં વચનોનો મુખ્ય ભાગર—મહાભારત અને સ્મૃતિઓ, જેનો વિચાર અત્રે પ્રસ્તુત છે તેમાં, **“યદિદાસ્તિ તદન્યથ યન્નેદાસ્તિ ન તત્ ક્વચિત્”** (“જે આમાં

* વસ્તુતઃ આ વચનમાં મહાભારતકારે અર્જુન સામર્થ્યથી ધૃતરાષ્ટ્રના પાતલું રહસ્ય સૂચવ્યું છે. આ વચનથી ધૃતરાષ્ટ્ર વારંવાર પોતાની નિર્બળતાનો બચાવ કરે છે—જેમ જેમ એના કુળ ઉપર વિનાશ ધસતો આવે છે, તેમ તેમ એમાંથી વિરોધ શિખામણ લેવાને બદલે એ સુધળી ભાવિની રગત છે એમ સમજે છે, અને આ સમજણને પરિણામે એ ક્રમે ક્રમે વધારે ને વધારે નિર્બળતાના ગર્તમાં ફૂળતો જાય છે—નુઓ **“આપણો ધર્મ”**: “મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય.”

x મનુસ્મૃતિમાં એ વચન જે રમ્ય છે ત્યાંથી ઉઠાવી લેવામાં આવે તો એની પહેલાંના અને પછીના શ્લોક વચ્ચે સંબંધ વૃદ્ધિ નથી, બદલે ઠીક ભેરો જાય છે. વળી, આ એક સામાન્ય લોકાક્ષિતો જ અનુવાદ છે એમ મનુસ્મૃતિનો એક વિદ્વાન અંગેજી ટિપ્પણકાર કહે છે:

“I regard this verse as a proverbial saying independent of the position in which it is found, like many others in our text.”

બીજા ઉદાહરણ માટે નુઓ—**“આપણો ધર્મ: યુધિષ્ઠિરનું અસત્ય કથન”** જ્યાંના ધસંજને કવિની દૃષ્ટિએ ન અવલોકવાથી મહાભારતકારને અન્યાય થાય છે.

છે તે જ ખીજે છે, અને જે અહીં નથી, તે ખીજે ક્યાંય નથી.”) એવી જોની સ્તુતિ-એ એ ગ્રંથમાં—મહાભારતમાં—શું ન મળે ? સેંકડો વર્ષની અનેક જાતિની અને અનેક પ્રાંતની સંસ્કૃતિઓ એ મહાન ગ્રંથમાં પ્રતિબિંબિત થઇ છે—

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ઉમા-મહેશ્વર સંવાદમાં ઠીક જ કહ્યું છે કે—

ધર્મા बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः ।

देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ।

जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।

शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ।

एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ॥

મૂળ શ્રુતિના ભેદ કરીને, તેમ જ દેશ કુળ જાતિ વય ગુણ શરીર કાળ અને આપત્તિને લઇને, ધર્મમાં અનેક ભેદ ઉપજ્યા છે.

સ્મૃતિઓ તો (એમાં અને ત્યાં સુધી આર્યતા દાખલ કરવાનો યત્ન કરતાં છતાં) જાતજાતના રિવાજ સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે. બૌદ્ધાયન કહે છે : “ પશ્ચધા વિપ્રત્તિપત્તિઃ દક્ષિણતઃ તથોત્તરતઃ । યાનિ દક્ષિણતસ્તાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથૈતદનુપનીતેન સહભોજનં માર્યયા સહભોજનં પર્યુષિતભોજનં માતુલપિતૃષ્વસૃદુહિતૃગમનમિતિ । અથોત્તરતઃ ઝરુનાધિક્રયઃ સોધુપાનમુભયદદમ્યધહારઃ આયુધીકં સમુદ્રાયનમ્ । હતર હતરસ્મિન્ કુર્વન્ દુષ્યતીતિ । દેશપ્રામાણ્યાત્ । ” પાંચ જાગતમાં ઉત્તર અને દક્ષિણના આચારમાં ફેર છેઃ વગર જોનાઇ દીધેલાની સાથે જમવું, સ્ત્રી સાથે જમવું, વાશી ખાવું, મામા કોઇની કન્યા પરણવી, એમ દક્ષિણમાં ચાલે છે. જીન વેચવાનો ધંધો કરવો, દારૂ પીવો, એ દાંતનાં જનાવરનો આહાર કરવો (મનુમાં નિષેધ છે), શસ્ત્રોથી આજીવિકા (લશ્કરી સિપાહીગીરી) કરવી, દરિયાઇ સફરે જવું (આ પણ ઉપલા શબ્દની માફક આજીવિકાના અર્થમાં સમજવાનું છે, એટલે કે ખલાસીનો ધંધો કરવો) આવા ઉત્તરના રિવાજ છે. આ ઉપરાંત બૃહસ્પતિ, દેવલ, ગૌતમ અને વરાહમિહિર વગેરે તે તે દેશના આચાર ગણાવે છે તથા પાળવાનું કહે છે. બૃહસ્પતિ તેમ કરવામાં કારણ જતાવે છે કે “ દેશજાતિકુલનાં ચ ચે ધર્માસ્તત્પ્રવર્તિતાઃ તથૈવ તે પાલનોયાઃ પ્રશ્નમન્ય-ન્યયા પ્રજાઃ । દેશ કુળ અને જાતિના ધર્મ જેવા ચાલ્યા આવે છે તેવા જ પાળવા; નહિ. તો પ્રજામાં ખળખળાટ થઇ જાય.”—અર્થાત્ રાજ્યની શાન્તિ ખાતર આ નિયમ છે. ૨ આવા રિવાજોને જનતાં સુધી આર્ય કરવાનો મનુ આગ્રહ કરાવે છે, અને કહે છે કે “ સદ્ધિરાચરિતં યત્ સ્યાત્ ધાર્મિકૈશ્ચ દ્વિજાતિભિઃ તદેશકુલજાતીનામયિદદ્ધં પ્રકલ્પયેત્ ” અર્થાત્ ઉચ્ચ નીતિની ભાવનાને જનતાં સુધી દેશ કુલ અને જાતિના રિવાજ સાથે જોડવી. આર્યો સિન્ધુ નદીના તટથી કન્યાકુમારી સુધી પ્રસાર્યા એ દરમિયાન એમણે કેવા કેવા રીતરિવાજ જોયા હશે ? એ રીતરિવાજ જોવાથી તથા એનાં સંસર્ગમાં આવવાથી એમના પોતાના રીત-રિવાજ ઉપર કેવી કેવી અસર થઇ હશે ?— એ ઇતિહાસનો મહિમા સમજનાર કેમ બૂલી શકે ? મનુસ્મૃતિમાં આસુર રાક્ષસ પૈશાચ

આદિ વિવાહનાં, અને કુંડ ગોલક ગૂઢજ દાંતીન અપાવધ્ય આદિ પુત્રોના પ્રકાર નોંખ્યા છે તેથી એ જાતના પુત્રો ઉત્પન્ન કરવામાં મનુને આશ્રય લેવો ઉચિત ગણાયો ? વિશાળ દેશના અને અનેક જાતિના કાયદા બાંધનાર તરીકે મનુને પોતાના પૂર્વજાળના તેમ જ પોતાના સમયના નિન્દા વ્યવહારો પણ ધ્યાનમાં રાખવા પડ્યા છે. એ વ્યવહારને નીતિની બાવનાથી સુધારવાનો વા જાણેડવાનો પણ પોતે યત્ન કરે છે. પણ એ વ્યવહારને એક સ્મૃતિકાર તરીકે એ જૂઠી શકે નહિ. આનું એક ઉદાહરણ: 'નિયોગ' (ભાષ્ટની વિધવામાં પ્રજોત્પત્તિ)નો રિવાજ એ વર્ણવે છે, પણ અને કહે છે કે, વેનરાજ્યએ વણોનો સંકર કરી દીધો તે પછીથી નિયોગ નિન્દા ગણાય છે.* ખીન્નું ઉદાહરણ: માંસભક્ષણ-બ્રાહ્મણ જાતિમાં પણ-મનુસ્મૃતિકારને જાણીતું છે, અને અનેક જાતનાં માંસમાં એ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક કરે છે. પણ "પ્રવૃત્તિરેષાં મૃતનાં નિવૃત્તિસ્તુ મદ્દાફલા" આમ એક જ વાક્યમાં માંસભક્ષણનો ચાલુ રિવાજ-એ પ્રત્યે મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નોંધવાની સાથે, અહિંસાની ઊંચી ભાવના તરફ પોતાનું અંતરનું વલણ પ્રકટ કરી દે છે. છૂત રમનારને દેશપાર કરવાનું એ કહે છે, પણ ખરેખર વ્યવહારમાં એ આદા અમલમાં મુકાતી હોય તો છૂત રમનારા હોય જ કેમ ? તે છતાં તેઓનું અસ્તિત્વ હોમને જ શ્રાદ્ધમાં એમને નોતરવા નહિ એમ મનુજીને નિષેધ જની શકે છે. આવતી કાલે શું ખાઈશું એની દરકાર કર્યા વગર સાદું અને ઊંચું વિદ્યાનું જીવન બ્રાહ્મણોનું આલેખ્યું છે, અને એના સાટામાં બધે એને આધારે, બ્રાહ્મણોને કેટલાક વિશેષ અધિકારો પણ આપ્યા છે; પણ તે સાથે કેટલાક બ્રાહ્મણો માંસ વેચવાનો ધંધો પણ કરતા હશે એમ જતાવનાઈ મનુસ્મૃતિમાં વાક્ય પણ છે ! મનુ મહારાજ સર્વર્થ બાર્યા પરણવાનો ઉપદેશ કરે છે, પછી અનુલોમ વિવાહ સુધી સંમતિ આપે છે, છતાં પ્રતિલોમ વિવાહની પણ અનેકવિધ સંતતિ વર્ણવે છે. આ જોતાં મનુસ્મૃતિના સમયની સ્થિતિ પરત્વે એ અનુમાન સંભવે છે: સર્વર્થ અને અનુલોમનો નિયમ ભવિષ્ય માટે હોય અને પ્રતિલોમ વિવાહ હૃદયી ચાલતો હોય; અથવા તો સર્વર્થ અને અનુલોમ વિવાહ જ ઉચિત ગણાતા હોય, અને માત્ર કેટલીક જાતિઓની ઉત્પત્તિ વિષે પૂર્વજાળના પ્રતિલોમ વિવાદથી ખુલાસો કરવાનો યત્ન થતો હોય. આમાંનું ખીન્નું અનુમાન સંભવને વિશેષ અનુસરતું છે. આ પ્રતિલોમ વિવાદથી ઉત્પન્ન થતી સંતતિનાં જ નામ આપ્યાં છે તેમાંનાં ધણું તો મૂળ-સંસ્કૃત કે તદ્દભવ પ્રાકૃત પણ નથી, કિંતુ અનાર્થન છે. જેમકે પૌલ્કસ-પુલ્કસ; કેટલાંક સંસ્કૃત છે, તે પણ એના અર્થ સાથે સંબંધ

* "તત:પ્રમૃતિ યો મોહાત્ પ્રમીતપતિકાં સ્ત્રિયમ્ । નિયોજયત્યપર્યયં તં હિ ગર્હન્તિ સાધવ: ॥"

+ આ લેખમાં 'અનાર્થ' શબ્દનો અર્થ સિન્ધુ અને સરસ્વતીને કાઢે વસેલા આર્યલોકથી સિન્ધુ એવો સમજવો. વર્તમાન સંસ્કૃત ભાષા એ પણ હિન્દમાં વસેલા આર્યોની - એક અવાન્તર જાતિની જ ભાષા છે અને બીજા આર્ય જાતિઓની ભાષા એના મુકાબલામાં ટકી શકતી નથી, અને માત્ર શોડશ શબ્દો મૂકતી ગઈ છે એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે. આ રીતે કેટલીક હ્રસ્વ યથેલી આર્યજાતિઓનો પણ અનાર્થ શબ્દના અર્થમાં સમાવેશ થાય છે. આ નિર્ણયને મનુસ્મૃતિનો ટેકો છે: "મુલવજ્ઞાદ્દેશાનાં યા લોકે જાતયાં યદિ: મ્નેચ્છવાચધાર્યવાચ: સર્વે તે દત્તય: સ્મૃતા: "- અર્થાત્ 'દરથ' (આ લેખના 'અનાર્થ')માં આર્ય અને મ્નેચ્છ ઉભય ભાષા બોલનારી કેટલીક જાતિઓ આવે છે.

ધરાવતાં નથી—જેમકે વૈદેહક. અર્થાત્ આ જાતિઓની મૂળની અનાયતાં મનુસ્મૃતિ વખતે ભુલાઈ ગઈ છે, અનાયો આર્ય જનસમાજમાં ભળી ગયા છે, અને મૂળ તેઓ આર્યો જ છે એવી સુંદર કલ્પના દાખલ થઈ છે.* આ જાતના લોક પ્રથમ ‘અન્ત્યજ’, ‘અતિશ્દ્ધ’ ગણાતા; અને એમાંના કેટલાક જતે દહાડે શ્દ્રની પંક્તિ પહોં પામ્યા. એ લોકોની સાથે જે અધમતા અને અસ્પૃશ્યતાનું વિશેષણ જોડાયેલું છે એ મૂળ એમની અનાયતાનું અને એ અનાયતા સાથે જોડાયેલાં ગુણકર્મનું પરિણામ છે.

હવે શાસ્ત્રકારોએ ક્યો ક્યો જાતિને ‘અન્ત્ય’માં ગણાવી છે એ જોઈએ:

“રજકશ્વર્મકારશ્ચ નટો યુરુડ એવ ચ
કૈવર્તમેદમિહ્યાશ્ચ સપૈતે ચાન્ત્યજાતયઃ (જા: સ્મૃતા:)”

ખીન્ન—

“ચળ્ડાલઃ શ્વપચઃ ક્ષત્તા સૂતો વૈદેહકસ્તથા ।
માગધાડયોગવૌ ચૈવ સર્વે અન્ત્યાવસાયિનઃ ॥”

આમાંના ‘રજક’ (ધોખી) અને ‘શ્વર્મકાર’ (અમાર) ને ‘અન્ત્યજ’ ગણવાનું કારણ એમના ધંધાની મહિનતા જ છે. પણ બાકીના ખીન્ન ‘અન્ત્યજ’ સાથી? કાલિદાસાદિ કેવિઓનાં નાટક જેવાં તેવાં પ્રાચીન નથી—એમાં ‘નટ’ અન્ત્યજ ગણાતા હોય એમ લાગે છે? સ્પષ્ટ છે કે ‘નટ’ શબ્દથી આર્ય જાતિના નટ નહિ, પણ દોરડાં ઉપર નાચનારી હીન જાતિ અત્યારે નજરે પડે છે તેવી કોઈ અનાય જાતિ પ્રાચીનકાળમાં એવો ધંધો કરતી હશે તેને એના ધંધાના કારણથી નહિ, પણ અનાયતાના કારણથી, અને એ અનાયતા સાથે જોડાયેલી આચાર અને દેહવસ્ત્રાદિકની મહિનતાના કારણથી ‘અન્ત્યજ’ કહી છે. ‘યુરુડ’ શબ્દ તો સ્પષ્ટ રીતે જ અનાય છે. ‘કૈવર્ત’—માછીનો ધંધો પણ અનાય છે. ‘મેદ’ અને ‘ભિહ્વ’ પણ ખુલાં અનાય નામ જણાય છે. ખીન્ન શ્લોકનું ‘આયોગવ’ પણ એવી જ કોઈ જાતિનું વાચક છે. ‘વૈદેહક’ અને ‘માગધ’નો ધંધો મહિન નથી, અને એ પ્રાચીન હિંદુસ્થાનના અમુક પ્રાંતના વતનીઓનાં નામ છે એ

*બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો વૈશ્યક્ષત્રિયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ । ચતુર્યંકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પચમઃ ॥
આથી ભેદ, મનુનું ખીન્ન પચમ જુઓ: મુલ્લખાદૃષ્ટપજ્ઞાનાં ચા લોકે જાતર્યો બહિઃ ।
મ્લેચ્છાવાચચાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥” અર્થાત્ દસ્યુઓ તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શ્દ્ર એ ચારની બહારની જાતિ, આ જેનો વિરોધપરિહાર એવી રીતે કે આર્ય જનસમાજમાં માર આર જ વર્ણ, પાંચ નહિ—અને દસ્યુઓ એ વર્ણ બહાર. ક્રમે ક્રમે એજ દસ્યુઓ આર્ય જનસમાજમાં ભળ્યા; એમ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. વિરાળ દષ્ટિ ધરાવતાં મનુને ત્યાં સુધી ભાસવા લાગ્યું કે—“શનૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ શ્વપલસં ગતા લોકે માદ્વળાદર્શનેન ચ । પૌન્ડ્રકાશ્ચૈદ્ધવિહા કામ્બોજા ચવનાઃ શકાઃ પારદાપહલવાહીના કિરાતાઃ દરદાઃ સ્થતાઃ”
બ્રાહ્મણ ધર્મથી શ્રદ્ધ યતાથી ક્ષત્રિયો શ્દ્રતાને પામ્યા અને તેઓની પૌન્ડ્રક, શોડ, કામ્બોજ, ચવન, શક, પહલવ, સ્ત્રી, કિરાત, દરદ અને ખરા, એ નામની જાતિઓ બંધાઈ. આ કલ્પના પણ અનાય જાતિને આર્ય માની લેવાની ઈચ્છાથી ઉપજી છે.

આપણે જાણીએ છીએ. એટલે હવે વિચાર એ ઉપરિચિત થાય છે કે એ પ્રાંતના સધળા જ વતનીઓ અન્યજ ગણતા હોય તો તેમાં તે સમયની તેમની અનાયતા સિવાય બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? 'સૂત'નો સુ ધાતુ સાથે મંબંધ માની એવો અર્થ 'અનૌરસ' પુત્ર માનીએ. અને એવા પુત્રને હીન જાતિના ગણી એમને 'અન્યજ'માં લેખ્યા હોય એ સંભવે છે.* 'ક્ષતા'ના મૂળ ધાતુનો એના અર્થ સાથે કાંઈ મંબંધ બેસતો નથી. એટલે માગધ વૈદેહક સૂત અને ક્ષતાને પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં ભલે અન્યજ કહ્યા, પણ ઇતિહાસમાં એમને અરપૂર્ય ગણ્યા હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. પિંડુર, કર્ણ, રોમહર્ષણ, જનક મુદ્દશિષ્ટાx એ શું અરપૂર્ય ગણાતાં હતાં ? ભુદ્ અને મહાભારત બંન્ને ઉપનિષદકાળથી મોડી. આજ પર્વન્ત તો એ જાતિના લોક અરપૂર્ય ગણાયા નથી. તો પછી સ્પષ્ટ છે કે આવાં વચનો અતિ પ્રાચીન-અનાયકાળની જ દોષક સ્થિતિ ઉપર રચાયેલાં છે. અને મનુ વગેરે સ્મૃતિઓમાં એ સૌ જાતિઓને આર્યોના અનુસોમ-પ્રતિસોમ-વિવાહથી ઉપજેલી વર્ણસંકર જાતિઓ તરીકે વર્ણવી છે એમાં પૂરું+ ઐતિહાસિક સત્ય નથી. જેમકે ભૃગુજંટક, આવન્ય, વાટધાન, સહ, મહ, લિચ્છિવ, કારુપ, આવર્તક, કટધાનક, પુષ્પરોખર, સન્નજલ, અગ્રજ, શિશીન્દ્ર, ધિગ્વણ, પારશવ, છત્રપ, દોલ, ઉલ્ક, વત્સર, આબીર, મૌષ્ટિક, માહિષ્ય, મંથુર, મંડુપ, મૌષ્કલિ, કુકુટક; ખસ, પુક્કસ, યુચૂ, મંડ્યુ ઇત્યાદિ અસંખ્ય જાતિઓનાં નામ અને વર્ણસંકરપ્રકાર મનુ યાગવલ્ક્યાદિ સ્મૃતિ તથા મિતાક્ષરા ઉપરની બાંધબંધી દીકામાંનું જોઈ લેવાં.

ઇતિહાસના દીપ વિના એકલાં શાસ્ત્રનાં વચન વાંચવાથી સત્ય જડે એમ નથી એ બતાવવા માટે આટલો વિસ્તાર કર્યો. હવે એક તત્કાલ ઉપયોગી મુદ્દાની વાત ઉપર આવીએ. ઉપર 'અન્યજ' જાતિમાં 'એકાલ' અને 'શ્વપચ' ગણાયા છે તેમાં "ક્ષત્રજાતિસ્તથોપ્રાચ્યાં

* 'પ્રાજ્ઞાનાં ક્ષત્રિયાત્ સૂતઃ' એમ સૂતની કલ્પાત્તિ કરેવાય છે. અને કૌર્મ પુરાણમાં પણ ભુદ્ ન વર્ણન છેઃ ક્ષિત્યસ્વ વૃષોર્ધ્વે વર્તમાને મહાત્મનઃ સુત્યાયનમવત્સૂતઃ પ્રથમ વર્ણવૈકૃતસ્-આમ સૂતથી વત્સમાંથી કલ્પાત્તિ કરી છે, અને પુરાણાંતરમા રોમહર્ષણનામના સૂતને (જોણે શીખકાદિક ઋષિઓને પુરાણ સંભળાવ્યા) શીખક મુનિ 'ભમિકુણ્ડસમુદ્ભૂતસૂતનિર્મલમાનસે' ઇત્યાદિ શબ્દોમાં વર્ણવે છે.

x દિલીપની પત્ની 'તત્ત્વ દાક્ષિન્યરુદેન નામ્ના મગધવરાજા । પત્ની મુદ્દક્ષિનેત્યાસીદધ્વરસ્ત્યેવ દક્ષિના' -પરુવરા.

+ 'પૃડે' કરેવાનું કારણ કે તે વખતે વર્ણસંકર જાતિઓ તેમ થતી હતી અને તે પહેલાં થઈ પણ હતી, પણ વર્ણસંકર તરીકે વર્ણવેલી ધની જાતિઓ વરતુનઃ વર્ણસંકર નથી પણ અનાય છે એ એમનાં નામ ઉપરથી, તેમ જ નામને જાણના પ્રકાર સાથે સંબંધ ન દોવાથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે.

• આ દીકાનું 'વર્ણજાતિચિત્રક' નામનું પ્રકરણ પ્રાચીન મગધકાલીન અને અંબાલીન કાળની જાતિઓ સંબંધી શોધ કરવામાં બહુ ઉપયોગી થાય એવું છે. જેને સમય હોય તે પ્રથમ એવું અંગ્રેજમાં બાબાન્ટર કરી પછી રોમ્સસ રિપોર્ટની મદદથી તથા જાતે દિન્દુરયાનમાં ફરીને એ સંબંધી શોધ કરવા બેસી જાય તો જરૂરથી કાઈ પણ બુનિવાસિયોની ડાહ્યાઈની દિગ્ગે મેળવી શકશે.

શ્વપાક इति कीर्तितः—‘क्षતા’ पिताथी ‘ઉઝા’ માતામાં ઉત્પન્ન થએલા તે ‘શ્વપાક’, એમ ‘શ્વપાક’ વા ‘શ્વપચ’નું વર્ણન છે. આમાં ‘ક્ષતા’ અને ‘ઉઝા’ શબ્દ છે એના અર્થઃ શ્વર પિતા અને ક્ષત્રિય માતાથી ઉત્પન્ન થએલ તે ‘ક્ષતા’, અને શ્વર માતા અને ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થએલ તે ઉઝા એ પ્રમાણે છે. એટલે હવે શ્વપાક તે કોણ એ સમજાવું. શ્વર પિતા અને ક્ષત્રિય માતાથી ઉત્પન્ન થએલો પુરુષ શ્વર માતા અને ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થએલી કન્યા સાથે પરણે અને સન્તાન ઉપજાવે તો એ સન્તાન ‘શ્વપાક’ કે ‘શ્વપચ’ કહેવાય. હવે ‘શ્વપચ’ શબ્દનો અવયવાર્થ વિચારોઃ કૂતરાં રાંધીને ખાનાર તે ‘શ્વપચ’ હવે કહો કે ક્ષત્રિય અને શ્વરના વિવાહથી એ પેઢીમાં એવી અધમતાં આવી જતી હશે કે એને પરિણામે માણસ કૂતરાંનું માંસ ખાવા લાગી જાય, અને અસ્પૃશ્ય બને ? તો પછી ખુદ્દુ છે કે ‘શ્વપચ’ નામની મૂળ અસ્પૃશ્ય જાતિ છે તે કૂતરાં ખાનાર કોઇક અનાર્થ જોતિ છે. ખીજો શબ્દ ‘ચંડાલ’ વા ‘ચાંડાલ’ : અને એનું વર્ણન ‘ચંડાલ’ એટલે શ્વર પિતાથી બ્રાહ્મણી માતામાં ઉત્પન્ન થએલ તે.* ‘ચંડાલ’ના શુણ્ણ ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:—

अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ।

કામઃ ક્રોધઃ તર્પશ્ચ સ્વભાવોઽન્તેવસાયિનામ્ ॥

—“અશૌચ, અસત્ય, ચોરી, નાસ્તિકતા, શુષ્ક કલહ, ક્રોધ અને તૃષ્ણા, એ અંત્ય-જોનો સ્વભાવ છે.” x અહીં પણ એ વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે કે, એક શ્વર બ્રાહ્મણકન્યા સાથે પરણે અને પ્રજોત્પત્તિ કરે તો એ પ્રજા ઉપર જણાવેલા શુણ્ણવાળી ચર્ધ જાય એ સંભવ છે ? અનુમાન તો એમ જ થાય છે કે મૂલ ‘ચંડાલ’ તે ચંડ પ્રકૃતિની અનાર્થ જાતિ હોવી જોઈએ અને એનાથી દૂર રહેવા માટે એને અડવાનો નિષેધ છે. રામાયણમાં આપેલું ચંડાલનું નીચેનું વર્ણન વાંચતાં એની અનાર્થતા સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે:

—રાત પૂરી થતાં, લાલ અને વિકરાળ દેખાવ, લીલો પીળો રંગ, લોહાનાં આબ્રુપણ અને રીંછનું ચામડું પહેરેલું—એવી ચંડાલની આકૃતિ રાજાની ચર્ધ ગઈ.

अथ राज्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।

चण्डालदर्शनो राम सद्य एव दुराकृतिः ।

नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ।

संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ।

ऋक्षचर्मनिवासी च लोहाभरणभूषितः ॥

*ભાયોગવદ્ધ ક્ષતા ચ ચણ્ડાલધાધમો નૃણામ્ ।

પ્રાતિલોમ્યેન જાયન્તે શ્વદ્રાવપસદાઘ્રયઃ ॥ મનુ

x આ શ્લોક શિક્ષકોપયોગી હિન્દુ વેદધર્મના “ ચાર વર્ણો ” ના પાઠમાં એ ટાંક્યો છે. એ સંબંધે એક અંત્યજસાળાના શિક્ષકે મને આલેખરૂપે લખી મોકલ્યું કે અંત્યજો સ્વભાવે આવા નથી હોતા. મને દિલગીરી થાય છે તે એ શિક્ષકે એ વાતમાંથી જે અનુમાન કાઢેલું એવું હું તે ન કાઢ્યું, અને ત્યાં મારા ઉપર કોપ કર્યો; અનુમાન સ્પષ્ટ છે કે શાસ્ત્રકોશોએ જે અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા છે તે ઉપરના શુણ્ણજાનોજ.

—રાત પૂરી થતાં, લાલ અને વિકરાળ દેખાવ, લીલો-પીળો રંગ, લોહાનાં આબૂપણ અને રીંછનું ચામડું પહેરેલું—એવી ચાંડાલની આકૃતિ રાજની થઇ ગઇ.

આ વર્ણન ઉપરથી તેમ જ અન્યત્ર નેવામાં આવતાં સ્મશાનવાસ વગેરે લક્ષણ ઉપરથી ચંડાલ એ એક અનાર્થગતિનું જ વિશેષનામ હોવું નોંધએ એ ખુલ્લું છે. છતાં, ઉપર જણાવેલા* સંકરથી જ એ જાતિ ઉત્પન્ન થયેલી માનીએ તોપણ સાધારણ શૂદ્ર અને બ્રાહ્મણીના વિવાહથી ઉપર ચીતરી છે તેવી ચંડતા સંભવતી નથી. એટલે ચંડાલ-માતા બ્રાહ્મણી અનાર્થ શૂદ્રને ઘેર નીકળી ગયેલી માનવી નોંધએ. હવે વર્તમાન સમયના ઢેડ ચમાર અને લાંગી ભુઓ, અને કહો કે એમની આકૃતિમાં ઉપર વર્ણવી તેવી અનાર્થતા દેખાય છે ? એઓમાં પરમાર, ચૌહાણ, સોલંકી વગેરે ક્ષત્રિયકુળનાં નામ છે અને એ એ કુળમાંથી એ પતિત થયા છે એવી એમની સાંપ્રદાયિક કથા છે. વળી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ‘ચંડાલ’ કે ‘ચાંડાલ’ શબ્દના સહગામી શબ્દ ‘શ્વપચ’ કે ‘શ્વપાક’, ‘પૌલકસ’ કે ‘પુલ્લસ’ નેવામાં આવે છે અને તે સ્પષ્ટ રીતે અનાર્થ છે. યજુર્વેદમાં પુરુષમેધમાં પૌલકસના બલિદાનનો વિધિ છે એ પણ એની અનાર્થતા સિદ્ધ છે.

આપણા પૂર્વજોએ અનાર્થને પણ આર્ય કરી લીધા, અને આપણે આર્યને પણ અસ્પૃશ્ય કહી બહાર કાઢીશું ? ક્ષણવાર માનો કે હાલની અસ્પૃશ્ય જાતિ એ પ્રાચીન ચાંડાલો અને શ્વપચોની જ સંતતિ છે; તથાપિ પૂર્વની સ્થિતિથી ઊતરી પડેલા બ્રાહ્મણોને તમે પૂર્વવત બ્રાહ્મણ માનો છો, તો પૂર્વની સ્થિતિમાંથી સુધરેલી અસ્પૃશ્ય જાતિને તમે સ્પૃશ્ય નહિ માનો ? કેટલો અન્યાય ! ધંધાની અને આચારની મલિનતાના કારણથી એમનો સ્પર્શ કરવો ઠીક ન લાગે એ સમજાય એવું છે, પણ તેઓ ખિસ્તી થઇ સ્વચ્છ રીતે રહેતાં શીખે છે ત્યારે આપણે એમને અડીએ છીએ અને તે યોગ્ય છે. તે જ રીતે હિન્દુ રહીને તેઓ સ્વચ્છતા પાળે તો શા માટે એ અસ્પૃશ્ય રહેવા નોંધએ ? પણ આ વિષયમાં હિન્દુ જનસમાજનો મત એકાએક બદલાઇ જવો સંભવિત નથી. પૃથ્વીના સપળા લોકોમાં મૂળ સાચા બ્રાહ્મણ જેટલી સ્વચ્છતાથી રહેનાર કોઇ લોક નથી, એટલે બ્રાહ્મણોના નેતાપણા નીચે ઊછરેલો હિંદુસમાજ મલિનતા પ્રત્યે અસાધારણ ભુગુપ્ત ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અત્યારે બ્રાહ્મણોમાં પણ મૂળની સ્વચ્છતા રહી નથી એ જોતાં હવે એ રૂઢિ હસવા જેવી થઇ પડી છે. તેમ, અસ્પૃશ્ય વર્ગે પણ પોતાની મલિનતા ત્યજી બાકીના જનસમાજના દુરાગ્રહને સંપૂર્ણ રીતે જોટા પાડવાની જરૂર છે.

છેવટે એટલું જ કહેવાનું કે આપણા બાઇઓએ શાસ્ત્રોનાં વાક્યોને જડતાથી વળગી ન રહેતાં, એના મૂળમાં રહેલા ઇતિહાસ ઉપર ધ્યાન દેવું નોંધએ, અને એના પ્રકાશથી શાસ્ત્રનું મર્મ સમજવા યત્ન કરવો નોંધએ. મિ. વેલ્સની સાથે મળીને “ Upon the matter of the teaching of history I am a fanatic ” એમ કહેવાનું મન થાય છે. આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિન્દુ રૂઢિને વળગી રહી શાસ્ત્રાર્થ કરનારને પરવડતું નથી, પણ આપણા પૂર્વજો ઐતિહાસિક સ્થિતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અનુસરતાં નવાં શાસ્ત્રો રચતા એમ બતાવનારા ધણા દાખલા છે.

* બ્રાહ્મણીમાં શૂદ્રથી.

x જાણાલોડચાન્ડાલ: પૌલકસોડપૌલકસ: (બૃહદ્દશરૂપક ઉપનિષદ)

“ સિન્ધુસૌવીરસૌરાષ્ટ્રાન્ તથા પ્રત્યન્તવાસિનઃ । અદ્વચક્કલિક્કાશ્ચ ગત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥ ”

આ વાક્યમાં સિન્ધુ સૌવીર સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશોમાં જનારને પુનઃ સંસ્કાર ધાને ફરી જનોષ્ટ હવું પડે એમ કહ્યું છે. છતાં કૃષ્ણ પાંડવ વગેરેએ એ દેશમાં જવાથી જનોષ્ટ બદલાવું કયાંય સાંભળ્યું છે ? અને અત્યારે પણ એ પ્રમાણે કોણ કરે છે ? એ દેશો જે સમયમાં મ્લેચ્છ જાતિઓથી આક્રાન્ત હતા તે વખતને માટે જ એ વચન હતું અને તે વખતે જ એ પળાતું. હવે એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે તેની સાથે રિવાજ પણ બદલાઈ ગયો છે. મનુસ્મૃતિના ટીકાકાર મેઘાતિથિ ‘આર્યાવર્ત’ અને ‘મ્લેચ્છ દેશ’ કહેને ગણવા, એ બાબતમાં લખે છે કે—“મ્લેચ્છો બ્રહ્માવર્ત વગેરે દેશો જીતી લઈને એમાં વસે તો તે મ્લેચ્છ દેશ સમજવો, અને કોઈ આર્ય ક્ષત્રિય રાજા મ્લેચ્છોને જીતી એમના દેશમાં આતુર્વર્ણની સ્થાપના કરે અને આર્યાવર્તમાં જેમ ચાંડાલોની વ્યવસ્થા કરી છે તેમ મ્લેચ્છોની વ્યવસ્થા કરે તો એ મ્લેચ્છ દેશ પણ યતીય (યજ્ઞ કરવા લાયક આર્ય) ગણાય.” આવું ભર્મગ્રાહી દષ્ટિબિન્દુ શાસ્ત્રાર્થ-વિચારમાં આવવું જોઈએ.

શાસ્ત્રાર્થવિચારમાં આ ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુ ઉપરાંત એક મોટી જરૂર ખરા ઊંડા અને ગંભીર અર્થમાં ધાર્મિક દષ્ટિબિન્દુની છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ, સંસ્કૃતમાં ‘ધર્મ’ શબ્દ લોકના રિતરિવાજના અર્થમાં વપરાઈ જતો હોવાથી, તેમ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ભિન્ન એવા કર્મકાંડના અર્થમાં પણ સંક્રાન્ત ગયેલો હોવાથી, ધર્મના વિષયમાં સામાન્ય લોકો જોઈએ તેવી વિશાળ દષ્ટિ ધરાવી શકતા નથી. આથી બ્યવહાર અને પરમાર્થ વચ્ચે તેઓ કૃત્રિમ ભેદ પાડે છે, અને અમુક તો અમુક અધિકારીનું જ એવું અતિશય નિયંત્રણ કરે છે. જેમકે, બ્યવહારમાં પડેલા ગૃહસ્થે જાણે સંન્યાસધર્મ બિલકુલ પાળવાનો જ ન હોય, જ્ઞાનની તો જાણે સંન્યાસી થયા વિના આશા જ રાખી ન શકાય, શંકરાચાર્યે મનીષાપંચકમાં ટેડ સાથે પણ આત્મભાવ અનુભવે એ આત્મભાવ તરફ ગૃહસ્થે તો જાણે મુખ્ય પણ કરવાનું ન હોય-એવી એવી બ્રાન્તિઓ પ્રવર્તે છે. મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે, એ પ્રાપ્ત થયા પછી આખો જન્મારો કર્મકાંડના વિધિ-નિષેધ પાળવામાં જ ગાળવો, સંન્યાસ ન લઈ શકાય તો સંન્યાસની ઝાંખી પણ ન કરવી એ સ્થિતિ ખરા ધાર્મિક હૃદયને માટે વિષમ છે. ઉદય પામતા પહેલાં ઉદયગિરિની પાછળ રહીને સૂર્ય જેમ પૃથ્વીને ઉગાળે છે, તેમ આપણાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રને ન ઉગાળે ? x

આનન્દશંકર બાપુલાલ ધ્રુવ

અંત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા

(નોંધ:- સુરતના રનેહસમાજ તરફથી ગઈ આજિન કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ 'અંત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા' પર ચર્ચા થઈ હતી. સમાજ પ્રમુખસ્થાન પ્રો. જ્યોતેશચંદ્ર જ. પાઠકજી, એમ. એ. એલ. એલ. બી. બાર-એટ-લો-ને આપવામાં આવ્યું હતું. સભામાં રા. રા. મનુભાઈ ચં. પંડ્યા, એમ. એ. બી. એસ. સી. એલ.એલ. બી. સોલીસીટર; રા. રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, એમ. એ. પ્રો. મંગેશરાવ જ. પાઠકજી એમ. એ. એલ. એલ. બી. વગેરેની હાજરી હતી. ચર્ચામાં બેઠક પક્ષ રત્ન યથા હતા. સંસ્કૃતના વિદ્વાનો તેમ જ શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની સારી સંખ્યા ત્યાં એકત્રિત થઈ હતી. તેથી અસ્પૃશ્યતાનું આપણું શાસ્ત્રો કેટલે અંશે અને ક્યા સ્વરૂપમાં સમર્થન કરે છે તે તરફ આખી ચર્ચામાં વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં પ્રથમ વંચાણેશો મુખ્ય નિબંધનીચે બાંધ્યા છે.)

“પ્રમુખ મહાશય, અન્ધુઓ અને બહેનો,

‘અંત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા’ એ આજનો વિષય છે. પહેલાં એ પરત્વે જોને વિપ્રતિપત્તિ કહે છે તે શું છે તે તપ્તી કરીએ. વિમત અથવા જોને માટે મતભેદ છે એવું શું છે? હિંદુસમાજના ચરમ વર્ણ શત્રોનો એક ભાગ જે અંત્યજ્ઞે કહેવાય છે તે અસ્પૃશ્ય છે. અસ્પૃશ્ય એટલે જોના સ્પર્શથી અડકનારને શાસ્ત્રવિદિત સ્નાન આવશ્યક છે તે. આ વિષયમાં આપણા સમાજનું અનુમાન છે કે:-

શૂદ્રકદેશાઃ જાતિતઃ, સાન્નયં, અનન્તકાલં, અસ્પૃશ્યાઃ, અન્યજતવાત્ ।

(શત્રોનો એક ભાગ જાતિથી, વંશપરંપરા માટે, અનન્તકાલ સુધી, અસ્પૃશ્ય છે; કેમકે તે અંત્યજ છે.)

પ્રથમ એ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરશું કે હાલ જે અસ્પૃશ્યતા ચાલે છે તેને પ્રમાણભૂત ગણાતા શાસ્ત્રગ્રંથોનો ટેકો નથી; પણ એ પ્રમાણભૂત ગ્રંથો કયા? આર્યસમાજીઓ એકલા વેદને જ પ્રમાણગ્રંથ ગણે છે. સનાતનીઓને આ માન્ય નથી. વળા શ્રી શંકરાચાર્ય જે વાતમાં અમુક ઉપનિષદને પ્રમાણ માને ત્યાં જ શ્રી રામાનુજાચાર્ય વિષ્ણુપુરાણ ખતાવે અને કહે કે તે તો વેદની સુધારેલી પુનરાવૃત્તિ છે, અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય તે જ જગ્યા પર ભાગવતનું પ્રમાણ ટાંકશે. એ તો ઠીક, પણ શ્રી શંકરાચાર્યની નિંદા પદ્મપુરાણમાંથી અને વિષ્ણુ ભગવાનની શિવપુરાણમાંથી કાઢી ખેડન કરવાના પરસ્પર પ્રયાસો પણ પ્રચલિત છે. ઉપરાંત એક જ વસ્તુ પર માન્ય થયેલા જિજ્ઞાસુ શાસ્ત્રકારોના મતમાં પણ ફેર હોય છે. તેમાં આપણી એક એ ખાસિયત છે કે દરેક વસ્તુની એકવાક્યતા કરવી. કેમકે વાર તે શક્ય હોય છે. અધિકારભેદથી વિરોધ દૂર કરી શકાય છે એ ખરું, પણ ધણુંખરું એક વસ્તુ પર એક જણ બાર મૂકે અને બીજી વસ્તુ પર બીજે બાર મૂકે એટલે મતાન્તરોની ઉત્પત્તિ થાય છે; આ જ ન્યાયે. બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્ર પર આપણી પાસે દસ ભાષ્યો આવ્યાં છે. જે કાલાતીત વિષયો હોય અને જેમાં આખી માનવજાતિનો વિચાર જ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય ત્યાં કાળનું તરવ અવગણી શકાય અને વિભિન્ન મતોની એકવાક્યતા

અધિકારીએદથી સંભવી શકે. ખીજા ઘણા વિષયોમાં કાળનું તત્ત્વ જ મોટું સ્થાન પામતું હોવાથી મતાન્તરોમાં જણાતો વિરોધ સંયોગ, આવશ્યકતા વગેરે કાળનાં જુદાં જુદાં અંગોની મદદથી જ સમજાવી શકાય. અહીં જણાવી દેવું જોઈએ કે : આપણામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવાની પ્રયાત્ન હજુએ પૂરતું માન આપાયું નથી. જે એ પદ્ધતિનો અમલ બરાબર કરીએ તો ઘણા વિરોધો સહેલાઈથી શમી જાય.

સનાતનીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ધર્મની બાળતમાં મનુ-પરાશર-યાતવલ્કય-ગૌતમ-વસિષ્ઠ-મોધાયન-અંગિરા-અત્રિ વગેરે પ્રમાણ છે. સનાતનીઓ રૂઢિવાદી ને શાસ્ત્રવાદી છે માટે તેમના જ પ્રમાણગ્રન્થો શું કહે છે તે પણ વિગતવાર જોઈએ. મનુ-સ્મૃતિમાં ધર્મની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :—

વિદ્વદ્भिः सेवितः सद्भिः, नित्यमद्वेषरागिभिः ।

હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાતઃ યો ધર્મસ્તં નિવોધત ॥ મનુઃ ૨ : ૧ :

(નિરંતર રાગ અને દ્વેષથી રહિત રહેનારા વિદ્વાન અને સંત પુરુષોથી સેવાયેલા અને તેમના હૃદયથી શ્રેયનું સાધન મનાયેલા એવા જે ધર્મ તેને તમે ખ્યાન આપીને સાંભળો.) ધર્મની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપ્યા બાદ તેનું લક્ષણ જણાવતાં મનુ ભગવાન કહે છે :—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ મનુઃ ૨ : ૧૨ :

(શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સંત પુરુષોના આચાર અને પોતાના આત્માને જે પ્રિય અને શુદ્ધ લાગે તે—આમ ધર્મનાં આ ચાર પ્રત્યક્ષ લક્ષણ છે.) અને પછી ઉમેરે છે કે :—

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मं ज्ञानं विधीयते ।

ધર્મં જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ મનુઃ ૨ : ૧૩ :

(પૈસા અને વ્યાવહારિક કામભોગમાં જેના ચિત્તની આસક્તિ નથી તેમને માટે તો આન્તરજ્ઞાન એ જ ધર્મ એવું વિધાન છે. ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા રાખનારા ખીજાઓને માટે શ્રુતિ એ પરમ પ્રમાણ છે.) એવા એ વેદમાં એટલે કે સંહિતામાં અંત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતાનું નામનિશાન પણ નથી. ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં એક વિરાટ સ્વરૂપ કહ્યું છે તેમાં આતુર્વર્ણના ચાર જુદાં જુદાં વર્ણો તે વિરાટ રકરૂપનાં અંગો છે :—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

उरू तदस्यासीद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

(બ્રાહ્મણ તે વિરાટ પુરુષનું મુખસ્થાન છે, ક્ષત્રિય તેના હાથ મનાયા, વૈશ્ય તેનું ઊરસ્થાન થયા અને તેના પગમાંથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ.) આર્યપ્રજ્ઞેએ બહારથી કે અહીં રહીને જ—ગમે તે માતો—દાસ અથવા કૃષ્ણ વર્ણની પ્રજા ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેમને પોતાના દાસ બનાવ્યા અને આખરે ત્રૈવર્ણિક પ્રજાએ આતુર્વર્ણ કરી તેમની હિન્દુમાં ગણના કરી. આ એવો વર્ગ તે થઈ. ઋગ્વેદની ઋચામાં પણ આમ તેમને વિરાટસ્વરૂપના અંગનું સ્થાન મળ્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં વિશ્વામિત્રના પચાસ મોટા પુત્રો બાપની આજ્ઞા

પ્રમાણે શુન:શોષને મહાન્ વ્યક્તિ ગણવાને તત્પર ન હોવાના કારણે પિતાનો શાપ પામ્યા તે દિવસથી અન્યજ્ઞ બની ગયા એટલે જ છે. વિશ્વામિત્રે ત્રીજે પ્રમાણે શાપ આપ્યો હતો:—

અન્તાન્વઃ પ્રજા મક્ષીષ્ટ ઇતિ । ત એતે અન્નાઃ પુણ્ડાઃ શબરાઃ પુલિન્દાઃ
મૂતિવા હસ્યુદન્યા વહવો વૈશ્વામિત્રા દસ્યૂનાં મૃયિષ્ઠાઃ । એતેરય વ્રાહ્મણઃ ૭ : ૧૪ : .

(તમારી પ્રજા અંતનો આશ્રય કરનારી અથવા અંત્યજ થાઓ. તે પછી તેઓ અંધ, પુંડ્ર, શબર, પુલિન્દ, મૂતિબ વગેરે સંખ્યાબંધ અંતનો આશ્રય કરનારા અંત્યજ થયા જેઓ દસ્યુસમૂહમાં વિશ્વામિત્રના વંશજ છે.) આમાં તેઓ અરપૃથ્થ થયા એમ કહેવામાં આવ્યું નથી. આ અવતરણ પ્રમાણે અનાર્ય દસ્યુઓની ધણી જાતોને વિશ્વામિત્રના વંશજ બનાવી દિવિત ભ્રષ્ટ થયેલા છતાં પણ આર્યો જણાવવાની ઉત્કંઠા છે.

ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં આર્ય અને અનાર્ય એવા બે શબ્દો દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં આર્યના ત્રૈવર્ણિક અને શૂદ્ર એવા બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ત્રૈવર્ણિક એટલે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, અનાર્ય એટલે વર્ણશ્રમધર્મ રહિત અથવા હિંદુ જાતિથી બહિષ્કૃત, જેવા કે મ્લેચ્છ, યવન વગેરે. ટૂંકમાં શૂદ્રસહિત આતુર્વર્ણ્ય તે આર્યપ્રજા અને વર્ણશ્રમધર્મરહિત તે અનાર્યપ્રજા, એમ આપણા પૂર્વજો માનતા. હાલમાં જે કેટલીક વર્ણશ્રમધર્મરહિત અ- હિંદુ પ્રજા પોતાને આર્ય કહેવા છે. અને આતુર્વર્ણ્યમાંના કેટલાકને આર્ય બીજાને દ્રાવીડિયન, કેાષ્ટકને મેગોલીથન-વગેરે કદખનાંઓ આપણા પૂર્વજોને અતુરૂણ ન હતી.

આટલી ભૂમિકા પછી આપણે મૂળ પ્રશ્ન તપાસીએ. કેાષ્ટ પણ જાતિને અરપૃથ્થ માનવાનું મુખ્ય કારણ નીચેના અંગિરા મુનિના શ્લોકમાં છે :—

આલ્મીપાદ ગાત્રસંસ્પર્શાદ નિઃશ્વાસાત્ સહમોજનાત્ ।

एकशय्यासनाद् यानात् पापं संक्रमते नृणाम् ॥

(માણસમાં નીચેના છ પ્રકારના સંસર્ગથી પાપનું સંક્રમણ થાય છે: વાતચીતથી, શરીરના સ્પર્શથી, સાથે બેસવાથી લાગતા શ્વાસથી, સહબોજનથી, એક શય્યામાં સુવાથી અને તેના વાહનમાં બેસવાથી.) સંસ્કારથી અશુદ્ધ વ્યક્તિ સાથે આ છ જાતના વ્યવહાર કરવાથી વ્યવહારમાં અશુદ્ધ વ્યક્તિના પાપનું સંક્રમણ થાય છે. આ જ વાત મનુ ભાગવાન આવી રીતે કહે છે :—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद् यौનાजितु यानासनानात् ॥ મનુ : ૧૧ : ૧૮૦ :

(પતિત એટલે મહાધાતકી સાથે વ્યવહાર રાખવાથી માણસ પોતે એક વર્ષમાં પતિત થઈ જાય છે. ફક્ત તેના વાહનમાં બેસવાથી કે જોડે બેસવાથી કે સહબોજનથી જ નહિ પણ તેને યજ્ઞ કરાવવાથી લજ્જાવવાથી અને તેની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી પણ માણસ ઉપર પ્રમાણે પતિત થાય છે.) આમાં પતિત હોવાના કારણે સંસ્કારવિહીન બનેલી પ્રજા સાથે સંબંધમાં આવવાથી થતા દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આધુનિક અરપૃથ્થતા આપણે ક્યા પાયા ઉપર રચી છે તે હવે જોઈએ. એમાં તો અમુક વર્ગો જાતિત: સાન્વય અને અનન્ત કાલને માટે અરપૃથ્થ છે. એમાં ગુણ અને કર્મ માટે

અવકાશ જ રહ્યા નથી. આપણા પૂર્વજોને જાતિ જોટલાં જ ગુણકર્મ પણ અભિપ્રેત હતાં એ વાત સિદ્ધ કરવાને આપણે બહુ દૂર જવું પડે તેમ નથી. ગીતામાં જ ભગવાનનું વચન છે કે:-

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

(ગુણ અને કર્મના વિભાગ પર ધ્યાન આપીને મેં ચાતુર્વર્ણ્ય ઉત્પન્ન કર્યું.) આ વાક્યમાં ચાતુર્વર્ણ્યની ઉત્પત્તિ ગુણકર્મથી—પછી તે ભલે પૂર્વજ-મનાં હોય કે આ જ-મનાં હોય તેની અહીં તકરાર જ નથી—જતાવી છે. વળી આપણું પ્રખ્યાત વાક્ય

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।

(જન્મથી માણસ શૂદ્ર થાય છે, દ્વિજ તો સંસ્કારથી થાય છે.) તે પણ સંસ્કારના બહિરંગ ગુણકર્મ ઉપર જ ભાર મૂકે છે.

અંત્યજન્મનું આરોપણ કરીને કંઈ જાતિને આપણે અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ તે જરા જોઈએ. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને ઢેડ, ભંગી, ચમાર વગેરે અંત્યજ કહેવાય છે. તેમને અસ્પૃશ્ય પણ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં અંત્યજ ક્રોને લેખવામાં આવ્યા છે તે તપાસીએ. મનુસ્મૃતિ ધણી જૂની છે પણ તેમાં અંત્યજોની ટીપ આપી નથી. પાદ્મણ્ડને હાથપગ અંત્યજ ભાંગી નાખે તો રાજ્યએ તેના પણ હાથપગ ભાંગી નાખવો આવી સૂચના એમાં છે ખરી!

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ મનુ ૮: ૨૭૯:

પણ મનુસ્મૃતિ કરતાં ધણી આધુનિક એવી યમસ્મૃતિમાં અંત્યજોની ટીપ છે. એમ વેશેષિકા

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमावायाभावाख्याः पदार्थाः सत्तैव ।

એમ સાત જ માને છે તે પ્રમાણે નીચેના સાતને જ અંત્યજો ગણવા એમ યમસ્મૃતિમાં છે. પરાશર ધર્મસંહિતાના પ્રાયશ્ચિત્તકાંડમાં સાયણાચાર્ય યમસ્મૃતિનું આ જ અવતરણ આપે છે:-

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।

कैवर्तमेदमिच्छाश्च सत्तैતે अन्यजाः स्मृताः ॥ યમ. ૩૩

(ધોળી, મોઝી, નટ કે ભવેયો, મ્લેચ્છની બુરુડ નામની જાતિ, માછી, મ્લેચ્છની મેદ નામની જાત અને બીલ આ સાતને અંત્યજ માનવા.) આ સાતમાંના બુરુડ અને મેદ લોકો મ્લેચ્છ હોવાથી અનાર્થ છે. ઐતરેય પાદ્મણ્ડમાં અનાર્થોને આર્યના વંશજ ગણવાની ઉત્ક્રાંતિ જતાવી છે તેને અહીં કટલાક અનાર્થોને ધીમે ધીમે હિન્દુ સમાજમાં દાખલ કરી અંત્યજોનું સ્થાન આપ્યું છે તેથી ટેકા મળે છે. એ સાતમાંથી બુરુડ અને મેદને તો આપણે હવે ઝોળખી શકીએ એમ નથી. બીલ સાથે પણ ધણા ગાઢ સંબંધમાં આવતા નથી. બાકી રહેલા ચારમાંના કોઈને પણ આપણે હાલ અસ્પૃશ્ય માનતા નથી. બીલકુંડે ઢેડ ભંગી વગેરે બીજા જ વર્ગોને આપણે અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ. હવે અંત્યજ-અંત્યજ-અને અંત્યાવસાથીમાં કંઈ પણ ફેર ન ગણીએ તો નીચેના સાતની ટીપને પણ અંત્યજમાં ગણી શકાય:

ચળ્દાલઃ સ્વપચઃ ક્ષત્તા સૂતો વૈદેહકસ્તથા ।

માગધાયોગવૌ ચૈવ સસૈતૈઽન્યાવસાયિનઃ ॥

(ચંડાળ-શ્વપચ-ક્ષત્તા-સૂત-વૈદેહક-માગધ અને આયોગવ, આ સાત જાતિને અન્યાવસાયી માનવી.) આમાં કેટલીક અનાર્થ જાતિ અને બાકીની પ્રતિલોભ લગ્નોના તિરસ્કારથી અન્યાવસાયી મનાઇ છે. પ્રતિલોભ લગ્નોની સંતતિને અસ્પૃશ્ય માની તેમનો તિરસ્કાર કરીએ તે હવે ચાલે તેમ નથી. આ શ્લોકમાંની બીજી અનાર્થ જાતિને આપણે ઝોળખતા નથી. નવી અનાર્થ જાતિઓ નવી સંસ્કૃતિનો સ્વાંગ ધરી આપણી વચ્ચે છેલા થોડા સૈકામાં આવી છે તેને આપણે અસ્પૃશ્ય ગણતા નથી. આપણે આગળ જોઇશું કે અંત્યજ્નેની દીપ જે સ્મૃતિમાં આપી છે તેમાં જ તેમની સાથે સ્પર્શવ્યવહારનો નિષેધ કર્યો નથી. મતુરસ્મૃતિ પણ અંત્યજ્નેની દીપ ન આપતાં જાતિથી અસ્પૃશ્ય, તેા દક્ષત ચાંડાલને જ ગણે છે. ને એ ચાંડાલ હિન્દુ નહિ પણ અનાર્થ હતો તે પણ આપણે જોઇશું. સારાંશ કે અસલ દક્ષત નીચા ગુણકર્મવાળી અનાર્થ અને અહિંદુ જાતિઓ જ અસ્પૃશ્ય ગણાતી.

આપણે ડેડ-ભંગીને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ, તેમનો ધંધો લગભગ બધાને નીચો લાગે છે છતાં તેમની અંત્યજ્નેની દીપમાં ગણતા કેમ નથી કરી એની નવાઇ લાગશે. આના ખુલાસામાં કેટલાક એમ કહે છે કે મલવહન કરવાનો ધંધો આધુનિક છે અને પુરાતન સમયમાં મલનો ઉત્સર્ગ કરવા લોકો ગામબહાર ખેતરમાં જ જતા એટલે આ દીપમાં ડેડ-ભંગીનું નામ નથી. પરંતુ આ વાત સંસ્કૃત ગણનારને ગળે ઊતરે એવી નથી. સંસ્કૃતમાં ડેડભંગીને માટે શૌચિક, સંમાર્જક, ચલપૂ, વહુકર, મલવાદ, મલાષસ્કર વગેરે ઘણા શબ્દો છે. તે તે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરથી જ તે લોકો શું કરતા હશે તેનું જ્ઞાન સહજ યર્થ શકે છે મલોત્સર્ગ કરવાની જગ્યા માટે શૌચસ્થાન-શૌચકૂપ-ઉચ્ચારપ્રસ્થાવસ્થાન વગેરે શબ્દો યોગ્ય છે. અમરકોશ ઘણો જૂનો છે તેમાં પણ ડેડ-ભંગી માટે

ચલપૂઃ સ્યાદ્ વહુકરઃ ।

એવી કારિકા છે અને એ કોશની ટીકામાં લખ્યું છે કે:-

ચલપૂઃ વહુકરઃ ઇતિ સંમાર્જનાદિકારિણઃ નામની ।

સિદ્ધાન્ત કૌમુદીમાં ચલપૂ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કેમ કરવી તે પણ બતાવ્યું છે. આ બધા પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્મૃતિઓના સમયમાં પણ ડેડભંગીઓ હતા ખરા.

અત્રિસંહિતામાં માણસના નીચેના બાર મલ જણાવ્યા છે:-

વસાશુકમસ્ટુર્મજ્જામૂત્રવિટ્કર્ણવિષ્ણસ્વાઃ ।

સ્તેષ્મારિથદૂપિકાઃ સ્વેદો દ્વાદશૈતે નૃણાં મલાઃ ॥ અત્રિઃ ૩૧ :

(ચરબી, રેતસુ, લોહી, હાડકાનો ગર, મૂત્ર, મળ, કાનનો મેલ, નખ, કફ, હાડકાં, આંખના વિકારથી ગળતો રસ અને પરસેવો-આ બાર માણસના મળ સમજવા.) આ દ્વાદશ મળમાંથી કોઇ પણ એકનો સંપર્ક થતાં તાત્કાલિક અશુદ્ધિ થાય છે. યાત્રવલ્કયના નીચેના શ્લોકમાં ગણાવેલી કોઇ પણ પ્રકારની શુદ્ધિથી એ તાત્કાલિક અશુદ્ધિ દૂર થઇ શકે છે. .

કાલોડગ્નિઃ કર્મ મૃદ્ વાયુર્મનો જ્ઞાનં તપોવલ્લભ્ ।

પશ્ચાત્તાપો નિરાહારઃ સર્વેડમી શુદ્ધિદેતવઃ ॥ યાજ્ઞઃ ૩ઃ ૩૦ઃ

(સમય, અગ્નિ, સત્કર્મ, માટી, વાયુ, શુદ્ધ મન, જ્ઞાન, તપોબળ, પશ્ચાત્તાપ અને ઉપવાસ, આમ દશ પ્રકારની શુદ્ધિ થાય છે.) માણસનું આખું શરીર મળથી જ બનેલું છે, મળની સાથે તેને હરેક પળે કામ પડે છે અને શારીરિક તથા માનસિક શુદ્ધિથી જ તે તે કામની લાગેલી તાત્કાલિક અશુદ્ધિ દૂર થઈ શકે છે. માતા પોતાના પુત્રના મલનું વહન કરે છે, દરદીના મલનું વહન કરવું એમાં સારવારનું પુણ્ય કહ્યું છે તો આખા સમાજની માતારૂપે સેવા કરનારો લંગી પોતાના કાર્યની સમાપ્તિ પછી શુદ્ધ થયો હોય તોપણ સર્વદા જાતિથી જ અશુદ્ધ મનાય એ તો આપણા શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ચોખ્ખું ઉદાહરણ જ કહેવાય. લંગીને માટે અમરકાશમાં આપેલા શબ્દો બહુ સચ્ચ છે. ચલ એટલે મલ, તેનું વહન કરીને તે સ્થાનને પાવન કરનારો ચલપૂ અને બહુકર એટલે સમાજના દિતને માટે અનાકર્ષક સેવા ઉઠાવી ધણું ધણું કરનારો, આ શબ્દપ્રયોગો જ ઢેડલંગીની કંઈક પ્રશંસા કરે છે. કદાચ તેથી જ તેમની અંત્યજ્ઞની ટીપમાં ગણના કરી નહિ હોય.

મનુરમૃતિના સમયમાં લોકો મલોત્સર્ગ કરવા ગામબહાર ખેતરમાં જ જતા એવી બાન્યતા પણ બ્રહ્મભરેલી છે. મનુ ભગવાન એ બાબતમાં કહે છે કે :

ન ફાલકૃષ્ટે ન જલે ન ચિત્યાં ન ચ પર્વતે ।

ન જીર્ણદેવાયતંત્રે ન વલ્મીકે કદાચન ॥ મનુઃ ૪ઃ ૪૬ઃ

(ખેડેલા ખેતરમાં, ગ્રાણીમાં, લાકડાની બારી ઉપર, પર્વત ઉપર, જીર્ણ-ચંપળ ગંગેલા દેવ-સ્થાનમાં કે માટીના કોડીઆરા ઉપર કોઈપણ વખતે મલોત્સર્ગ કરવો નહિ.) અને પછી કદાચ શૌચકૃપમાંથી સાફ કરતા બલપૂને સલાહ આપતા હોય તેમ જણાવે છે કે વહન કરેલો મલ ગમે ત્યાં નાખવો પણ નદી કે તળાવમાં કદાપિ ન નાખવો:-

નાપ્સુ મૂત્રં પુરિષં વા છીવનં વા સમુત્સૃજેત્ । મનુઃ ૪ઃ ૫૬ઃ

મનુ ભગવાનને આવી સૂચનાઓ આપવી પડી છે તેમાં નવાઈ નથી. મહત્ત્વની બાબતો પર ધ્યાન ખેંચવું એ શાસ્ત્રકારોનો ધર્મ છે, ને તેથી જ સમાજજીવનના સૌખ્ય-પરત્વે ધણી જ ઝીણી ઝીણી વાતો લખવી પણ તે ચૂકતા નથી. એકો વસાવવો કે બળદગાડી, ગાડીને બળદ કેવા અને ફેટલા જોડવા તેમાં પણ તેઓ સલાહ આપે છે. અલબત્ત, ફેટલીક બાબતોમાં આજે આપણે તેમની સલાહ માનતા નથી. હારમોનિયમ વગાડી નાહવું જોઈએ; કેમકે સૂર ઉપર હાડકાં જોડ્યાં હોય છે એમ જો કાંઈ કહે તો મનુરમૃતિ ઊંચી મૂકવાની વાત જ શરુ થઈ જાય ! મનુ ભગવાને કહેલી ફેટલી વસ્તુ આપણે નથી કરતા તેની પણ એક બંધકર ટીપ કરી શકાય એમ છે; પણ તે અત્રે પ્રસ્તુત નથી. હકીકત એ છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે તેથી આપણે અંત્યજ્ઞને અસ્પૃશ્ય માનતા નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાંથી ધાર્યા કરતાં કંઈક જુદું જ નીકળે-અને ધણી વાર તેમ જ બને છે-તોપણ ફેટલાક અજાનથી તો ફેટલાક દુરાગ્રહથી પોતાનો મત ફેરવી નાખતા નથી. બીજી બાજુ યુવકવર્ગના મોટા ભાગનું એમ પૂછવું છે કે દરેક વાતમાં જો મનુ-પરાશર કે આપસ્તંબના જમાનાના વિચારો પ્રમાણે જ ચાલ્યાં કરશે તો પછી આપણે જાતે કયે દિવસે સમાજ-

વિચારણા કરતા ચક્રશું ? આ દીક્રામાં આપણા ધર્મશાસ્ત્રની કઈક અવગણના છે ખરી, પણ તેનું એક કારણ એ છે કે આપણે ઐતિહાસિક અને આવશ્યકતાને લીધે દાખલ થયેલાં કેટલાંક તત્ત્વોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતા નથી.

દ્વે યમસ્મૃતિમાં ગણાવેલા ધોળી મોઝી વગેરે અંત્યજને અસ્પૃશ્ય છે કે નહિ તે જોઈએ. ઢેડ-લંબીને તેમાં ગણાવ્યા પણ નથી. ધોળી મોઝી વગેરેને ગણાવ્યા છે, પણ તેમને આપણે અડકીએ છીએ. તેઓ અંત્યજ છે તેથી શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેઓ અસ્પૃશ્ય છે કે કેમ તે પણ જાણવા જેવું છે. યમસ્મૃતિમાંથી તેમની દીપનો ઉતારો લીધો, તેમાં જ અંત્યજને સાથે માત્ર નીચેના વ્યવહાર નિષિદ્ધ માનેલા છે :-

મુક્ત્વા ચૈવાં સ્ત્રિયો ગત્વા પીત્વાપઃ પ્રતિગૃહ્ય ચ ।

કુષ્ટ્રાન્દમાચરેજ્ઞાનાદ્ અજ્ઞાનાદ્ એન્દવદ્વયમ્ ॥ યમઃ ૩૪ :

(જાણી જોઈને જો તેમની સાથે જોગન કરાયું હોય, તેમની સ્ત્રી સાથે ગમન કર્યું હોય, તેમનું પાણી પીધું હોય કે તેમનું દાન લીધું હોય તો એક વર્ષ સુધી વ્રત આદરવું—અજાણતાં તેમ થાય તો બે માસ વ્રત કરવું.) આમાં તેમના સ્પર્શથી સ્નાન કરવું એવો કાંઈ પણ પ્રકારનો આદેશ નથી. મનુસ્મૃતિમાં તો નથી અંત્યજની વ્યાખ્યા, નથી તેમની દીપ કે નથી તેમના સ્પર્શથી વિહિત સ્નાન. આપણે ધોળીમોઝીને અડકીને સ્નાન કરતા નથી તે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે બરાબર છે ! કેટલીક સ્મૃતિમાં ધોળીમોઝીને ન અડકાય એવા આડકતરા ઉલ્લેખ છે, પણ હાલના સંયોગમાં તેમ કરવું અનુકૂળ ન હોવાથી તેમને આપણે સગવડને ખાતર મૂંગે મોંએ જતા કર્યા છે. એક દાખલો જોઈએ. આપસ્તંબ-સ્મૃતિમાં રજસ્વલા સ્ત્રીને માટે નીચે પ્રમાણે વચન છે :

પ્રથમેઽહનિ ચાણ્ડાલી દ્વિતીયે વ્રજઘાતિની ।

તૃતીયે રજકી પ્રોક્તા ચતુર્થેહનિ શુચ્યતિ ॥

(પ્રથમ દિવસે તે સ્ત્રી ચંડાલ સરખી, બીજો દિવસે બ્રહ્મહત્યા કરનાર જેવી, ત્રીજો દિવસે ધોળાજી જેવી (અસ્પૃશ્ય) —અને ચોથો દિવસે શુદ્ધ થયેલી જાણવી.) રજસ્વલા સ્ત્રી ત્રીજો દિવસે પણ અસ્પૃશ્ય એટલું જ નહિ પણ ધોળાજીના જેવી અસ્પૃશ્ય છે, એવું વિધાન છે. સારાંશ કે, ધોળી પણ અસ્પૃશ્ય ગણાય એવો ખતિ અંદર છે જ, પણ એને આપણે માન કદી આપ્યું નથી.

જોના સ્પર્શથી શાસ્ત્રવિહિત સ્નાન છે તેમાં આપણે મનુભગવાનને અનુસરીએ છીએ. મનુસ્મૃતિ એ તો સનાતનીઓનું ધર્મશાસ્ત્ર છે. સ્વાયંભુવ મનુ બ્રહ્માના પુત્ર કહેવાય છે. એઓ કહે છે કે આ શાસ્ત્ર સર્વથા બ્રહ્માએ પોતાના શ્રીમુખથી મને કહ્યું:

इदं शास्त्रं तु कृत्वासी मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद् ग्राहयामास मरीच्यार्दास्त्वहं मुनीन् ॥ મનુઃ ૧: ૧૮ :

(બ્રહ્માએ આ શાસ્ત્ર જનાવીને પડેલેથી પોતે મને વિધિ પ્રમાણે શીખવ્યું અને મેં પછી તે ત મરીચિ વગેરે મુનિઓને જણાવ્યું.) મનુ ભગવાનને સર્વથા-સર્વજ્ઞાનમય પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

યઃ કશ્ચિત્ કસ્યચિદ્ ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ ।

સ સર્વોઽમિહિતો વેદે, સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ॥ મનુઃ ૨: ૭:

(ક્રોધને માટે ક્રોધ પણ ધર્મ જે મનુએ વર્ણવ્યો છે તે બધાનું મૂળ વેદમાં છે; કારણ કે મનુ ભગવાન સર્વજ્ઞ છે.) મનુ ભગવાન માટેનો પૂજ્યભાવ અંધાપિ હિંદુ સમાજમાં કાયમ છે. કેવળ અંગ્રેજ શિક્ષણ જ લીધું હોય એવા હિંદુઓને કંઈક નવાઈ લાગે એવું છે કે હજી પણ આપણે તેણે જણાવેલા બધાને અક્ષરશઃ અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ. તે ઉપરાંત જમને દેટલાકને નાહક અસ્પૃશ્ય માનીએ છીએ તે ન્યાય નથી તેમ શાસ્ત્રવિહિત પણ નથી, એ સનાતનીઓને કહેવાની જરૂર ન હોય છતાં હવે કહેવું પડે છે. મનુસ્મૃતિમાં નીચેના છ જણને અડક્યા પછી સ્નાન કરવાનું ફરમાવ્યું છે :

‘દિવાકીર્તિમુદકયાં ચ પતિતં સૂતિકાં તથા ।’

‘શવં તત્સ્પૃષ્ટિનં ચૈવ સ્પૃષ્ટા સ્નાનેન શુચ્યતિ ॥ મનુઃ ૧:૮૫:

(ચંડાળ, રજસ્વલા, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન માતૃ-સ્વસ્ટ-ગમન વગેરે મહાપાતક કરનારો, પ્રસવ આપનારી સ્ત્રી, મૃતશરીર, અને તે પાંચેના સ્પર્શ કરનારા-આટલા છ જણના-સ્પર્શથી સ્નાન કર્યા બાદ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.) મેઘાતિથિ દિવાકીર્તિનો અર્થ ચંડાળ કરે છે અને ખીબ પાંચ દીકાકારો તેને અનુસરે છે. ઉદકયાનો અર્થ રજસ્વલા કર્યો છે. સર્વજ્ઞનારાયણ પતિતનો અર્થ મહાપાતકી કરે છે અને ખીબ દીકાકારો તેને સ્પષ્ટ ધારી મૌન સેવે છે એટલે પતિતનો અર્થ બ્રહ્મહત્યા-સુરાપાન આદિ પાંચમાંનું ગમે તે મહાપાપ કરનારો થાય છે.

મનુસ્મૃતિને આગળના તેમ જ પાછળના અનેક ધર્મશાસ્ત્રકારો પુષ્ટિ આપે છે. ગૌતમ પોતાના ધર્મસૂત્રમાં જણાવે છે કે—

પતિતચાંડાલસૂતિકોદકયાશવસ્પૃષ્ટિત્સ્પૃષ્ટયુપસ્પર્શેન સચૈલં ઉદકસ્નાનાત્ શુચ્યેત્ ।

(મહાપાતકી, ચંડાળ, પ્રસવ આપનારી સ્ત્રી, રજસ્વલા, મૃત શરીર-ના સ્પર્શથી તથા તેમને અડકનારના સ્પર્શથી વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.) એક ખીબ સ્મૃતિ જણાવે છે:—

શવચાંડાલપતિતસૂતિકોદકયાસ્પૃષ્ટિત્સ્પૃષ્ટિસ્પર્શે સ્નાનમ્ ॥

(શવ-ચંડાળ-પતિત-સૂતિકા-રજસ્વલા તથા તેમને અડકનારના સ્પર્શથી સ્નાન આવશ્યક છે.) યાત્રવલ્ક્યે દ્વિત નીચેના ત્રણ જણના સ્પર્શથી સ્નાનનું વિધાન કરે છે:—

ઉદકયાશૌચિમિઃ સ્નાયાત્ સંસ્પૃષ્ટસ્તૈરુપસ્પૃશેત્ ।

અલ્લિગાનિ જપેચૈવ ગાયત્રીં મનસા સકૃત્ ॥ યાજ્ઞઃ ૩: ૨૯:

યાજ્ઞ. ટીકા:—આશૌચિનઃ સૂતકમૃતકામ્યાં અસ્પૃશ્યાઃ ।

(રજસ્વલા તથા મૃતકીના સ્પર્શથી સ્નાન કરવું. અડકેલાને અડકીને આયમન કરવું તથા પાણીની સ્તુતિવાળી ઋચા જપી એક વાર ગાયત્રીનું મનમાં ધ્યાન ધરવું. યાત્ર. ટીકા-આશૌચી એટલે જ-આશૌચ-સૂતક-અને મૃતકાશૌચવાળા.) પરાશરસંહિતામાં રાત્રે

ચંડાળ-રજસ્વલા-આદિનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન અને ખીજાં પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવ્યાં છે. તે જ સંહિતામાં અન્યત્ર વચન છે કે—

યુગં યુગદ્વયં ચૈવ ત્રિયુગં ચ ચતુર્યુગમ્ ।

ચાળ્ડાલસૂતિકોદ્કયા પતિતાનાં અધઃક્રમાત્ ॥ પરાશરઃ ૧૨: ૫૪:

(પતિતથી એક યુગ, રજસ્વલાથી બે યુગ, પ્રસવ આપનારી સ્ત્રીથી ત્રણ યુગ અને ચાંડાલથી ચાર યુગ દર રહેવું. યુગ એટલે ચાર હાથ જેટલું અંતર.) વળી પરાશર જણાવે છે કે—

તતઃ સન્નિધિમાત્રેણ સર્વૈલં સ્નાનમાચરેદ્ ।

સ્નાત્વાવલોકયેત્ સૂર્યં અજ્ઞાનાત્ સ્પૃશિતે યદિ ॥ પરાશરઃ ૧૨: ૫૫ :

(તેમનો સ્પર્શ ન થયો હોય તોપણ એકલી સંનિધિથી કપડાં સાથે સ્નાન કરવું અને અજ્ઞાનથી સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરીને સૂર્યને જોવો.) ઉપનાનું વિધાન એમ છે કે—

ચાંડાલસૂતિકશવાસ્તથા નારો રજસ્વલામ્ ।

સ્પૃષ્ઠા સ્નાયાદ્ વિશુદ્ધયર્થે તત્સ્પૃષ્ટાન્પતિતાંસ્તથા ॥

(ચાંડાલ, સૂતિકા, શવ, રજસ્વલા, મહાપાતકી અને તેમને અડકનારના સ્પર્શથી શુદ્ધિ માટે સ્નાન કરવું.)

મનુભગવાને તથા તેમને પુષ્ટિ આપનારા આટલા અને અત્રે નહિ ઉલ્લેખેલા ખીજા અનેક શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલા આ છ અસ્પૃશ્યોમાંના પાંચ તો તાત્કાલિક અથવા અનિત્ય અશુદ્ધિ પામી પાંચપંદર દિવસમાં પાછા શુદ્ધ થઈ જાય છે, એટલે કે સ્પૃશ્ય અને છે, જ્વલિથી અસ્પૃશ્ય એવા તો ફક્ત એક ચાંડાલને કહ્યો છે.

ત્યારે એ ચાંડાલ તે કાણ એ પ્રશ્ન હોયો થાય છે; એનું સંદેહ મતન કરીએ. મનુસ્મૃતિમાં ચાંડાલની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે:—

શ્વદાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચંડાલધ્વાધમો નૃણામ્ ।

વૈદ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥

શ્વદથી વૈશ્ય-ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણસંકર પુત્રો અનુક્રમે આયોગવ-ક્ષત્તા-અને માણસજાતમાં અધમ એવા ચાંડાળ નામે ઓળખાય છે.) બ્રાહ્મણ-કન્યામાં શ્વદથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ચંડાળ કહ્યો છે. અનુશેમ લગ્નો શાસ્ત્રવિદિત માન્યાં છે, પણ આપણા સર્વ શાસ્ત્રકારોનો પ્રતિશેમ લગ્નો પ્રત્યે અત્યંત ક્રોધ છે. એકે એક સ્મૃતિકાર એવાં લગ્નને શાસ્ત્રગદિત ઠરાવે છે. આ જમાનામાં આપણાથી હવે એ કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી. હિન્દુ હોવા છતાં બ્રાહ્મણકન્યા અને શ્વદ્વચક 'ગ્રિવિલ ગેરેન્' કરે તો તેની સંતતિને આપણે હાલના પરદેશી રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે ચંડાળ ઠેરવી શકીએ તેમ નથી. હવે પ્રાચીનતાવાદી યનાતનીઓ મને તેટલો કાંઈ કરે તોપણ ભગવાન શંકરાચાર્ય જણાવે છે તેમ:—

નહિ સાટોપોડપિ હિણ્ડિમઃ સવિષો ભવતિ ।

[ડુંડું (સર્પના આકારનું પ્રાણી) ગમે તેટલી ફેણ ઊંચીનીચી કરે તોપણ તે વિષયુક્ત અને તેથી હાનિકારક થતું નથી.] અરતુ...બ્રાહ્મણી ને શદ્રના પુત્રને મનુષ્યે ચંડાળ કહ્યો છે પણ એ ઉક્તિ સુધારીને બીજી એક જગ્યાએ તેને એ 'બ્રાહ્મણચંડાળ' કહે છે:—

યસ્તુ તત્કારયેન્ મોહાત્ સજાત્યા સ્થિતિયાન્યયા ।

યથા બ્રાહ્મણચણ્ડાલઃ પૂર્વદૃષ્ટસ્તથૈવ સઃ ॥

(કાષ્ઠ બ્રાહ્મણ ચાર જુદા જુદા વર્ણોની સ્ત્રીઓ પરણે અને પોતાની જાતિની બ્રાહ્મણકન્યા હોવા છતાં મોહથી બીજી જાતિની સ્ત્રી ઉપર પક્ષપાત બતાવે તો આગણા અધ્યાયમાં જેમ શદ્રથી બ્રાહ્મણકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કહ્યો તેમ આ માણસ પણ 'બ્રાહ્મણ ચંડાળ' સમજવો.) આપણે બ્રાહ્મણજીવ-બ્રાહ્મણપરકર-એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ તેમ 'બ્રાહ્મણચંડાળ' શબ્દ પણ તે પુત્રની અધમતા બતાવવાને યોગ્યો લાગે છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે અમુક ખાસ જાતિ ચંડાલ મનાતી હતી, પણ તે જાતિનું તો ક્યારનું ન સાવ નિર્મૂલન થઇ ગયું છે. પ્રતિલોભ લગ્નો પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર પ્રવર્તે તો તેને પરિણામે અનાયોની અનેક જુદી જુદી જાતિમાંથી જેની જેની સાથે જે જે વર્ણસંકર પ્રગટું કિંચિત્ પણ શુણ્ણસામ્ય જણાયું તેને તે તે અનાય જાતિનું અભિધાન અપાયું છે. આમ બ્રાહ્મણીશૂદ્રપુત્ર ચંડાળ કહેવાયો, પણ મનુભગવાન અનાય ચંડાળથી ખાસ જુદો પાડવા તેને બ્રાહ્મણચંડાળ કહે છે. આવી જ રીતે પ્રવ્રજિતનો પુત્ર 'વૈદર ચંડાળ' કહેવાય છે.

ये च प्रव्रजितापत्या या चैषां बीजसन्ततिः ।

विदूरा नाम चाण्डाला जायन्ते नात्र संशयः ॥ अत्रिः ૮: ૧૮:

(એક વાર પ્રવ્રજિત થયેલાનાં અપત્ય અને તેનો બીજો વિસ્તાર વિદૂર ચંડાલ નામે નિઃસંશય ઓળખાય છે.)

ચંડાળ શબ્દ ધણો જ તિરસ્કારસૂચક છે. ચંડાળ શબ્દથી અરુપૃથક્ તે અનાયચંડાલ અને તેના જેવા શુણ્ણવાળા સધળા, એવું આ બધા ઉપરથી લાગે છે. જેને ચંડાળ કહેવામાં આવ્યા છે તે આખી હિંદુ જાતિથી બહિષ્કૃત મનાય છે, ચાતુર્વર્ણ્યમાંથી નિષ્કાસિત મનાય છે અને મહાપાતકી કરતાં પણ નીચ લેખાય છે. આગળ આપેલા આપસ્તંબ સ્મૃતિના અવતરણમાં:—

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।

ત્રતીયે રજકી પ્રોક્તા ચતુર્થેઽહનિ શુષ્યતિ ॥

૨જકી અને બ્રહ્મઘાતિની વચ્ચે જેટલું ઉચ્ચનીચનું અંતર છે તેટલું જ બ્રહ્મઘાતિની અને ચંડાલી વચ્ચે છે; અર્થાત્ ચંડાળને બ્રહ્મહત્યા માતૃમન વગેરે મહાપાતક કરનારાથી પણ નીચો ગણ્યો છે.

પ્રાચીન સમયમાં એવા ધણા હતા કે જેમને મ્હેન્છ વગેરે નામો અપાતાં. બોધાયન મ્હેન્છ શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે:

ગોમાંસત્વાદકો યસ્તુ વિરુદ્ધં વહુ ભાષતે ।

સર્વાચારવિહીનસ્તુ મ્લેચ્છ રત્યભિધીયતે ॥

(ગોમાંસ ખાય એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મની વિરુદ્ધ બોલી તેની નિંદા કરે, હિંદુઓને સ્વીકાર્ય આહારવિહાર જેને સ્વીકાર્ય નથી અર્થાત્ હિંદુઓના નૈતિક નિયમને પણ જે માનતો નથી એવો માણસ મ્લેચ્છ કહેવાય છે.)

મનુસ્મૃતિ વાંગી ધણા પુરાવિદો એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે એ લખાઈ તે સમય ' પેન-હિંદુધર્મ 'નો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે એકસો પચાસ વર્ષ ઉપર પુણ્યમિત્ર સેના-પતિના દરબારમાં ભૂચુ નામના એક મહાસમર્થ ઋષિએ એ સ્મૃતિ રચી એમ કેટલાક આધુનિક ઇતિહાસકર્તા માનવું છે. સેનાપતિ પુણ્યમિત્ર આહાલુ હતો એવો પણ કેટલાકનો મત છે. મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે હિંદુ જાતિનો ઉચ્ચ ત્રૈવર્ણિક પ્રજાસમૂહ અને તેની સેવા કરનારો શૂદ્ર વર્ગ ગામની અથવા શહેરની વચ્ચે રહે, અન્યજ કહેવાતો હિંદુઓનો નીચો વર્ગ ગામને પાદરે રહે અને એ રીતે અન્તે મવાઃ અન્તયાઃ તેમ્ભ્યો જાતાઃ અન્ત્યજાઃ એ નામની યથાર્થતા સિદ્ધ કરે અને ચાંડાલ મ્લેચ્છ વગેરે ગામની બહાર રહે, આવી ગોઠવણ દેખાય છે. ચાંડાલે રાત્રે ગામમાં ફરવું પણ નહિ એવી પણ મનુભગવાજીની સાદ આજી છે. મનુસ્મૃતિના સમય કરતાં આપણો સમય કેટલો ફરી ગયો છે તેની કલ્પના કંઈ નહિ તો આટલા પરથી જ આવી શકે એમ છે. પણ એ વિષયમાં અત્રે ઊતરાય એમ નથી.

હવે અન્યજની ટીપમાં જેનું નામ નથી એવા ડેડબંગીના સમૂહને હિંદુજાતિથી બહિષ્કૃત ચાંડાલના વર્ગમાં મૂકવા એ યુક્ત છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો, એ લોકો હિંદુ છે, હિંદુજાતિથી જરાયે બહિષ્કૃત નથી. બીજું, એ લોકો હિંદુ દેવદેવીને પૂરી શ્રદ્ધાથી માને છે. ત્રીજું, કેાઈએ તેમની પતિત એટલે મહાપાતકીમાં ગણના કરી નથી ને કરી શકે તેમ પણ નથી; તો મહાપાતકીથી પણ અધમ ગણાયલા એવા ચાંડાલમાં તેમની ગણતરી કરવાની વાત જ ક્યાં ? ચોથું એ લોકો પણ ઉચ્ચ વર્ણને મળતા જ આચાર-વિચાર પોતાને અનુકૂળ ધરી તે પ્રમાણે ચાલે છે એટલે તેમને સર્વાચારવિહીન પણ કહેવાય એમ નથી. પાંચમું તે લોકો હિંદુ ધર્મના વિરોધી નથી એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મના વિકાસમાં ઊલટો તેમનો મોટો ફાળો છે. એક જ ઉદાહરણ લઈએ. દક્ષિણના દ્રાવિડ ભક્તિ-સંપ્રદાય જન્મીતો છે. તેમાં આચાર્યો કરતાં પણ આદ્વારો ઉચ્ચતર સ્થાન ભોગવે છે. એ આદ્વારોમાંના કેટલાક ધણા જ પ્રસિદ્ધ આદ્વારો ડેડ જાતિના હતા. ઉપરાંત હિંદુ જાતિ અને હિંદુ દેવાલયોની રક્ષા કરવાના ધર્મકાર્યમાં પણ ઉચ્ચ હિંદુઓ તેમનો આશ્રય આવકાર-લાયક લેખે છે. હવે આ વર્ગને ચાંડાલની કાટિમાં કેાઈ પણ પ્રકારે મૂકી શકાય એમ છે ? અને જો એમ ન થઈ શકે તો તેમને અસ્પૃશ્ય ક્ષત્રી રીતે ગણી શકાય કે કહી શકાય ?

કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે અસ્પૃશ્યો ગાયને નહિ પણ મરેલી ગાયને પણ ખાય છે, અને કૂતરને પણ ખાય છે. આ એક ખોટો આક્ષેપ જ છે. અંબુક થોડી વ્યક્તિના દોષથી આખા વર્ગને નીચો પાડવાની આ સાધારણ યુક્તિ છે. ગાંધીજીના આશ્રમમાં ડેડ લોકોને રાખવામાં આવે છે તે ગોમાંસ તો શું પણ કેાઈ પણ જાતના માંસનો ઉપયોગ કરતા નથી. વળી તેઓએ તો દારુ તાડીતો પણ ત્યાગ કર્યો હોય છે. ડેડ-બંગીઓ

અસ્પૃશ્ય નથી એમ કહેવાંથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે જે ખરેખરા અશુદ્ધ હોય તેમનો પણ સ્પર્શ કરવો. વળી ગોમાંસભક્ષકને અશુદ્ધ માનીએ તો હિન્દુથી ધૈતર્ય ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન જાતિ પણ એટલી જ અસ્પૃશ્ય થાય અને શાસ્ત્રકારોએ જે પંચ પંચનશ્વાઃ સમઘ્વાઃ માન્યા છે તેમાંના જે ત્રણ કે પાંચેનો યથેષ્ટ આહાર કરનારી બધી જ અહિન્દુ જાતિ અસ્પૃશ્ય જ ગણાવી જોઇએ. એ ઉપરાંત એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જ્યાં જ ઢેડ-ભંગીઓ કંઈ મેહું ઉપાડવાનો, માતંગનો કે મારાનો ધંધો કરતા નથી. તેમાંના કેટલાક વણકરનો ધંધો પણ કરે છે, કેટલાક વેઠિયા તરીકે સેવા કરે છે, કેટલાક મ્યુનિસિપાલિટીમાં જોતજોતનું કામ કરે છે. કોઈ ખેતરમાં પાપડી વાવે છે, કોઈ નળમાં પાણી પૂરું પાડતી વખતે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે અને કેટલાક તો ખખરચીનું કામ પણ કરે છે. કરનાળી ગામમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો જ વસે છે અને તેની પાસેના પીપરિયા ગામમાં ઢેડ અને એવી વર્ણ જ બહુ ધંધો વસે છે. કરનાળીના એક બાઈના ખેતરનું દાણ એકઠું કરવા પીપરિયા જવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો હતો. બે ત્રણ દિવસ લાગલાગટ જવાનું થવાથી મને માલમ પડ્યું કે ત્યાંના લગભગ બધાજ ઢેડાઓ વણકરનો ધંધો કરે છે. ગોમાંસ તેઓ કદી પણ ખાના નથી.

એક દલીલ એવી પણ છે કે અન્યજ્ઞે ઉચ્ચ વર્ણોનું ઉચ્છિષ્ટ ખાય છે અને તેથી તેમને અસ્પૃશ્ય માનવા જોઇએ. શાસ્ત્રમાં એનું વચન પણ છે કે સમસ્ત શૂદ્રજાતિએ ત્રૈવર્ણિકના ઉચ્છિષ્ટને સ્વીકાર કરવો. શૂદ્ર ધર્મનું વર્ણન કરતાં ગૌતમ કહે છે:—

जीर्णानि उपानच्छत्रवासः कूर्चादीनि । उच्छिष्टाशनम् ।

(જીર્ણ ચઢ ગયેલા જોડા છત્રી કપડાં અને સાદડીનો સ્વીકાર તથા ત્રૈવર્ણિકના ઉચ્છિષ્ટનું ભોજન-આ પણ શૂદ્રોનો એક ધર્મ છે.) બધા શૂદ્રો તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતા નથી; પણ જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલે તેને ધર્મિષ્ઠ કહેવા જોઈએ કે અસ્પૃશ્ય ?

હવે એક બીજી બાજત તરફ જરા જોઈશું. શાસ્ત્રમાં ઉચ્ચ જાતિને એકલા સ્પર્શનો જ નિષેધ નથી. કેટલાક જોડે માત્ર સ્પર્શનો નિષેધ છે. તેનાથી નીચા વર્ગ જોડે સંભાષણનો નિષેધ છે, અને તેનાથી પણ નીચા જોડે સ્પર્શ અને સંભાષણ ઉપરાંત જરૂર પડે તોયે તેની પરિચર્યાનો નિષેધ છે. આમ ઉત્તરોત્તર સ્પર્શ-સંભાષણ અને પરિચર્યાનો નિષેધ જણાવેલો છે. ગૌતમ જણાવે છે કે:—

न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् ।

(મ્લેચ્છ, સંધ્યાવંદન પ્રભાદિ ન કરનારા અશુચિ આર્યો અને મહાપાતકી સાથે સંભાષણ પણ ન કરવું. કદાચિત્ કયું હોય તો વસિષ્ઠ વગેરે પુણ્યકર્તાઓનું સ્મરણ કરવું.) હરદત્ત ટીકાકાર જણાવે છે કે મ્લેચ્છ એટલે વર્ણાશ્રમધર્મરહિત, અહિંદુ; અશુચિ એટલે સંધ્યાવંદન આદિ ન કરનાર હિન્દુવર્ણ; અને અધાર્મિક એટલે પતિત વા પાતકી. હાલ આ બધી અસ્પૃશ્ય અને અસંભાષણીય વ્યક્તિઓને સ્પૃશ્ય અને સંભાષણીય લેખીને આપણે ચાલીએ છીએ તો એકસો અસ્પૃશ્ય જ ગણાયેલો હોય તેને હવે અસ્પૃશ્ય ગણ્યા કરવાનું પૂં પ્રયોજન ?

આપણા શાસ્ત્રકારોએ શુદ્ધો પ્રત્યે બતાવેલી સ્પષ્ટ ઉદારતાનો ખિલકુલ ઉપયોગ ન કરીને પણ આપણે કેટલોક અન્યાય કરીએ છીએ. ગૌતમ સાક જણાવી દે છે કે—

આર્યાનાર્યયોર્વ્યતિલેપે સામ્યમ્ ।

(આર્ય અને અનાર્યનો પરપર પલટો થઇ જાય, એટલે કે આર્ય અનાર્ય જેવું આચરણ કરે અને અનાર્ય આર્ય જેવું આચરણ કરે તો આર્યકર્મો અનાર્ય તે આર્ય જેવો અને અનાર્યકર્મો આર્ય તે અનાર્ય જેવો થઇ જાય છે.) હરદત્ત આ પર ટીકા કરે છે કે

બ્રાહ્મણાદિરપિ અનાર્યકર્મા ચેત્ ન શૂદ્રેણ પરિચરણીયઃ । શૂદ્રોઽપિ આર્યકર્મા ચેત્ અનાર્યકર્મભિઃ इतरैः जात्यपकर्षेण नावमन्तव्यः ।

(બ્રાહ્મણ પણ જો અનાર્યનું કામ કરે તો શૂદ્રે તેની સેવા પણ ન કરવી. અને શૂદ્ર જો આર્ય જેવું વર્તન રાખે તો જો અનાર્ય જેવું વર્તન અને આચરણ રાખનારા છે તેમને, તમે જાતિથી શૂદ્ર છો એમ કહી તે શૂદ્રોની અવગણના કરવાનો અધિકાર નથી.)

આની આ વાત મનુ ભગવાન બહીતાં બહીતાં કહે છે :

અનાર્યમાર્યકર્માણં આર્યં ચાનાર્યકર્મિણમ્ ।

સંપ્રધાર્યાંત્રવીદ્ બ્રહ્મા ન સમૌ નાસમાવિતિ ॥ મનુઃ ૧૦ : ૭૩ :

અર્થાત્ બ્રાહ્મણકર્મો શુદ્ધ બ્રાહ્મણસદશ પણ ખરો અને નહિ પણ ખરો. શુદ્ધકર્મો બ્રાહ્મણ શુદ્ધસદશ પણ ખરો અને નહિ પણ ખરો. આ પ્રશ્નનું આવું નિરાકરણ તેઓ બ્રહ્માને પૂછીને લઇ આવ્યા એમ પણ પછી ઉમેરે છે. આ વચનોને અનુસરીને આપણે કેટલા આર્યકર્મો શૂદ્રને બ્રાહ્મણતુલ્ય માન્યા ? બીજો દાખલો લઇએ. બ્રાહ્મણ પોતાના કર્મથી ચ્યુત થાય તો સાન્વય શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત કરે છે:-

યોઽનધીર્ય દ્વિજો વેદં અન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વં આશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ મનુઃ ૨ : ૧૬૮ :

(જે દિવ્ય વેદ ભણતો નથી અને બીજી ક્ષુદ્ર વસ્તુમાં શ્રમ કરે છે તે પોતે જીવતો અને પોતાના વંશ સાથે તરત જ શૂદ્ર બને છે.) બ્રાહ્મણવર્ણના દાયમાં શાસ્ત્રે ધર્મશાસ્ત્રનું વિવરણ કરવાનું કામ મૂક્યું છે પણ કેટલા બ્રાહ્મણને આપણે સાન્વય શૂદ્ર કરાવ્યા ? એક વધુ દાખલો:

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણજાતઃ શ્રેયસા ચેત્ પ્રજાયતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસત્તમાદ્ યુગાત્ ॥

(બ્રાહ્મણથી શુદ્ધકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સારા કર્મથી સાત યુગમાં બ્રાહ્મણ બને છે.) મનુ ભગવાન પણ આમ કહે છે તેનો અર્થ એ છે કે સારા કર્મથી ધીમે ધીમે નવો અને જીવો વર્ણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એ સિદ્ધાન્ત મનુ ભગવાને પણ સ્વીકાર્યો છે. યુગનો અર્થ કોઇ પાંચ, કોઇ બાર, તો કોઇ પચીસ વર્ષ કરે છે. ઓછામાં ઓછા ૩૫ અને વધારેમાં વધારે ૧૭૫ વરસમાં બ્રાહ્મણકર્મો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ બની શકે છે. એવા કેટલાક શૂદ્રોને આપણે જાતી પંક્તિએ ચડાવ્યા ? આવા આવા અનેક અન્યાયોની પરંપરા ગણાવી શકાય તેમ છે. બ્રાહ્મણ વર્ણને સંપેક્ષા અધિકારનો એ દુરુપયોગ નહિ તો બીજું શું ?

આપણા શિષ્ટાચાર્યોએ ખતાવેલી ઉદારતા આપણે વિસરી ગયા છીએ. ખંચદશીકાર વિદ્યારણ્યમુનિ પોતાના જીવન્મુક્તિવિવેકના પાંચમા સંન્યાસ પ્રકરણમાં જણાવે છે કે

શૂદ્રસ્યાપિ સંન્યાસેઽધિકારઃ, વૈરાગ્યસ્યાવિશેષત્વાત્ ।

(શૂદ્રને પણ સંન્યાસનો અધિકાર છે; કેમકે તેનો વૈરાગ્ય ધૃતર વર્ણના વૈરાગ્યથી જુદો નથી.) સંન્યાસ જેવો ઉત્તમ આશ્રમ શૂદ્રો માટે ખુલ્લો મૂકનાર કોણ? સાચા અને માધવના નામ સાથે સંબંધ ધરાવનાર વિદ્યારણ્ય સ્વામી !

આજે કેટલા શાસ્ત્રીઓ ને સંન્યાસીઓ વિદ્યારણ્ય સ્વામીના આ વચનને આહું-અવળું કર્યા વગર અનુસરવાને તૈયાર છે ?

વેદ એ આપણું પૈતૃક ધર્મ છે-હવે તે સાર્વજનિક થઇ ગયું છે. તેનું એક કારણ એ છે કે પ્રાચીન સમયમાં શ્રુતિનું અધ્યયન જુદી રીતે થતું હતું. શ્રીરામાનુજાચાર્ય જણાવે છે તેમ

ગુરુચ્ચારણાનૂચારણં અધ્યયનમ્ ।

(ગુરુ એકે ત્યાર પછી તેની તે જ વાતનું પાછું ઉચ્ચારણ કરવું તે અધ્યયન.) વેદ-અધ્યયનમાં ગુરુમુખની તેમ જ પરંપરાની આવશ્યકતા હતી. હવે છાપખાનાંને લઇને અધ્યયનની પદ્ધતિ મુદ્રિત પુસ્તકવાચનમાં પરિણમી છે. જમાનો પણ કેટલો બદલાયો છે ? થીબ્હો અને ડાયેસન વેદાન્ત-એટલે શ્રુતિનો શિરોભાગ શીખી આપણા વેદાન્તના કોલેજના પ્રોફેસરોની પ્રશંસાના ખાત્ર થાય, મોનિયર વિલીયમ્સ કે. ગૌરીશંકર ઓઝાને, ગુરુ લેખે એવી એવી અનેક હકીકતો પ્રસિદ્ધ છે. વેદનો નવી પદ્ધતિએ અભ્યાસ ઓર્ડેનઅર્ગ, પીશેલ, ગેલ્ડનર, રોટ, બોટલ્ડીક વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતો કરે અને તેના ગંગે તે અર્થ બેસાડે તેને આપણા શ્રેષ્ઠ ગણાતા વિદ્વાનો વિદ્યાપીઠોમાં કેટલું મહત્ત્વ આપે છે ! ત્યારે ખીજી તરફ આપણા સમ્પત્તિને એ જ આપણે બહિષ્કૃત રાખીએ એ કંઇ નીતિ છે ? સ્મૃતિઓના સમય પછી આપણા સમયમાં કેટલું બધું પરિવર્તન થયું છે તેનું વધુ વર્ણન આપી વિસ્તાર નહિ કરીએ. મનુ ભગવાન આ ઐતિહાસિક ઘટનાનો સ્વીકાર કરી જણાવે છે કે—

અન્યે કૃતયુગે ધર્માઃ, ત્રેતાયાં દ્વાપરેઽપરે ।

અન્યે કલ્પયુગે નૃણાં યુગહાસાનુરૂપતઃ ॥

(સત્યયુગના ધર્મ જુદા-તેવા ત્રેતા અને દ્વાપરના અને વળી કલ્પયુગના પણ જુદા ધર્મો છે. આગલા યુગમાં જે ધર્મ મનાય તેનો પછીના યુગમાં હાસ થાય એ ન્યાયે માણસોના આવા યુગધર્મો છે.) આમ છે તો પછી સંયોગ અને આવશ્યકતા પ્રમાણે યુગધર્મો બદલવાથી આપણા સનાતનધર્મનું સનાતનત્વ કંઇ જતું રહેવાતું નથી, ઊલટું તે દૃઢતર થશે. આપણા શાસ્ત્રકારો દેશધર્મ-કુલધર્મ-આચારધર્મ-આપદ્ધર્મ વગેરેની ટીપ આપે છે. અને તે સર્વની ધર્મમાં જ ગણતરી કરે છે. અન્યત્રજેદ્વાર શું અત્યારે દેશધર્મ નથી ? અન્યત્રજેતો ઉદ્ધાર એ આપદ્ધર્મ પણ નથી ? પરરાત્ર્ય હિન્દ પર છે એ આપત્તિ નથી એમ ખરા દિલથી કહેનારા કેટલા હશે ? પણ એ રાજકીય દષ્ટિબિન્દુથી સૌ અતિપરિચિત છે એટલે તેની ચર્ચા ન કરતાં આ વિષયની એક ચતુઃસ્રી નોંધી હવે સમાપ્તિ કરીશું.

૧ ઠ્યાપકે વ્યાપ્યાન્તર્ભાવઃ (વ્યાપકમાં વ્યાપ્યનો સમાવેશ થાય છે.) વ્યાપક એટલે અધિકદેશવૃત્તિ અને વ્યાપ્ય એટલે અલ્પદેશવૃત્તિ. મ્હેન્ગાદિક અહિન્દુ સાથે આપણા શાસ્ત્રમાં બાધનું અધિકદેશત્વ છે, તેઓ અસ્પૃશ્ય અને અસંભાષણીય છેઃ જ્યારે અત્યજન જે અસ્પૃશ્ય હોય એમ શાસ્ત્રમાંથી નીકળતું હોય તોપણ તે ફક્ત અસ્પૃશ્ય જ છે. હવે જે અહિન્દુ સંભાષણીય અને સ્પૃશ્ય એમ બેઉ બન્યા હોય તો એકલા અસ્પૃશ્ય હોય તે સ્પૃશ્ય બનવા જ જોઇએ એમ ન્યાયશાસ્ત્ર પણ વ્યાપકમાં વ્યાપ્યનો અન્તર્ભાવ કરી જણાવી રહ્યું છે.

૨ દુરોડપિ સ્વજનઃ ક્ષેયાન્ (દૂરનો પણ સ્વજન વધારે સારો.) મ્હેન્ગાદિક અહિન્દુ સ્વજન નથી તે જે સ્પૃશ્ય મનાય તો આપણાં હિંદુ દેવદેવીને જ પૂજનાર, પછી તે ભલે ગમે તેટલા દૂરના, પણ સ્વજન વધારે આવકારલાયક છે. ધર્મશાસ્ત્ર પણ જ્યાં સુધી સ્વજન હોય ત્યાં સુધી સરકારના હાથમાં મિલકત જવા દેતાં નથી, એ આદામાં ફટકો બધો મર્મ રહેલો છે તે સમજાવવું પડે એમ નથી.

૩ નમ્નોદ્ધતયોઃ પ્રાપ્તૌ સ્વૌકારઃ કાર્ય યથ નમ્રસ્ય (નમ્ર અને ઉદ્ધત એ બેમાંથી પસંદગી કરવાની હોય તો નમ્રનો જ સ્વીકાર કરવો.) અહિંદુ ઉદ્ધત હોય, કવચિત્ વિનાશકરણ મેથીપાક પણ જમાડતા હોય તેના કરતાં જે બિચારા યુગયુગથી આપણી મૂંગેમોંએ સેવા કરતા હોય એવા નમ્રજનો બીજાં કંઈ નહિ તો સ્વાર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ વધારે સ્વીકાર્ય છે !

૪ નિશ્ચિતં યુક્તિયુક્તં ચ યત્ તદ્ ભવતિ નેતરત્ (જે નિશ્ચિત હોય અને દલીલથી ન્યાયયુક્ત હોય તે જ યાય-બીજાં નહિ.) એક ઉક્તિ છે કે યન્મનુઃ સદ્યયોત્ત તદ્ ભેપજમ્ - મનુષ્યે જે કહ્યું હોય તે દવાસમાન છે. મનુષ્યે હિંદુ સમાજને એક દવા લખી આપી હોય તેની વનસ્પતિમાં કોઈ બીજી જ અણુધારી વનસ્પતિ વટાઇ જાય ત્યારે કાં તો બધી કિંમતી દવા નકામી થઇ જાય અથવા દવાની કોઈ બીજી રીતે શુદ્ધિ કરવી આવશ્યક થઇ પડે. હિંદુ સિવાયની બીજી ત્રણચાર મોટી જાતિઓનું હિંદુમાં આગમન થયું છે એ એક નિશ્ચિત હકીકત છે. અને તેથી હવે તો યુક્તિયુક્ત એ જ છે કે વ્યાપકમાં વ્યાપ્યનો અન્તર્ભાવ કરવો. માત્ર તર્કનો કે શાસ્ત્રનો નહિ પણ આપણી સંતાનો-આપણા અસ્તિત્વનો આ પ્રશ્ન છે એ સર્વે સુમેા સમજે જ છે.

કહેવાતા અત્યજને અહિંદુ સાથે સરખાવી અત્રે એમ સૂચન નથી કે અહિંદુ પણ અસ્પૃશ્ય મનાવા જોઇએ. આ પરત્વે યાતવલ્કચ સ્મૃતિની ટીકામાં નીચે પ્રમાણેનું વચન છેઃ

કારવઃ શિલ્પિનો વૈદ્યાઃ, દાસીદાસાસ્તથૈવ ચ ।

રાજાનો રાજમૃગ્યાથ સયઃ શૌચાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

(કારીગર, શિલ્પી, વૈદ્ય, સેવા કરનારા દાસી અને દાસ, રાજા અને સરકારી અમલદાર—આટલાને સઘઃશૌચ એટલે તેમના કર્મ અને અધિકારથી જ શુદ્ધ ગણવામાં આવ્યા છે.) ઉપર જણાવેલા બધાને સઘઃશૌચ એટલે ‘એકસ-ઓશિશિયો શુદ્ધ’ માન્યા છે અર્થાત્ તેમના સ્પર્શમાં દોષ નથી. જેમ અહિંદુને આ મ્હોકના રાજાનઃ રાજમૃગ્યાથ વગેરે વર્ગમાં આપણે આપણા વર્તનથી નીરાંતે દાખલ કરી દીધા છે તેમ અત્યજને પણ દાસીદાસાઃ ના વર્ગમાં કેમ ન મૂક્યા ? યાતવલ્કચ ટીકા પ્રમાણે અત્યજને સઘઃશૌચ ગણવા સિવાય છૂટકો નથી.

આ જમાનાના વાચકોને કંઈ કંટાળો પણ કદાચ આવી નોંધ એવી આ લાંબી ચર્ચાનો સારાંશ નીકળે છે કે બીજી બધી તકરાર બાબતોએ મૂકીએ તોપણ આપણે અત્યારે અંત્યજ્ઞેના સંબંધમાં જે માન્યતા રાખી છે તે ખોટી છે. તર્કથી એ માન્યતા સાબીત થઈ શકે તેમ નથી, ન્યાયદષ્ટિને એને ટેકા નથી, અને જેમણે શાસ્ત્રો કદી વાંચ્યાં કે વિચાર્યાં નથી એવા ઘણા માની બેસા છે તે પ્રમાણે આપણાં શાસ્ત્રો પણ આ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતાં નથી. દૂકામાં

શૂદ્રૈકદેશાઃ જાતિતઃ સાન્વયં અનન્તકાલં અરુપરૂપાઃ, અન્યજત્વાત્ ।

શ દ્રોનો એક ભાગ જાતિથી, વંશપરંપરા માટે, હમેશનો અરુપરૂપ છે; કારણ કે તે અંત્યજ છે એવી કંઈક હાલની આપણી માન્યતા છે તે કદાચ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

અનન્તકાલં હ. દેવે

વજ્રસૂચિકોપનિષત્

[આ ૧૦૮ ઉપનિષદો પૈકીનું ઉપનિષદ છે. તેમાં બ્રાહ્મણ કોને ગણવો તેની ચર્ચા છે. તે ચર્ચામાં જીવ એ બ્રાહ્મણ નથી, તેમ દેહ એ બ્રાહ્મણ નથી વગેરે સિદ્ધ કર્યું છે. આ દલીલ જેટલી બ્રાહ્મણને લાગુ પડે છે તેટલી જ ચાંડાલને પણ લાગુ પડે છે. જીવ એકરૂપ છે માટે જીવ એ બ્રાહ્મણ નથી તો ચાંડાલનો પણ જીવ ચાંડાલ નથી. જો દેહ બ્રાહ્મણ નથી તો દેહ ચાંડાલ પણ નથી તેમ જ જો જાતિથી માણસ બ્રાહ્મણ નથી તો જાતિથી ચાંડાલ પણ નથી. નાતોની શ્રેણીને એક છેડે બ્રાહ્મણ પૂજ્ય છે બીજે છેડે ચાંડાલ અરુપરૂપ છે, અને નીચેની દલીલોથી બને છેડા અસિદ્ધ થાય છે એ દેખીતું છે. અને બરાબર આ જ દલીલ; જીવ એકરૂપ હોઈ અરુપરૂપ ન હોઈ શકે, દેહ પાંચભૌતિક સૌનો સરખો હોઈ અરુપરૂપ ન હોઈ શકે એ દલીલ 'માની' કવિ અનવર સાહેબે “કાયા તારી શાથી વટલાણી !” એ કાવ્યમાં કરી છે જે આ અંકમાં અન્યત્ર છાપેલું છે. ૨૧.]

યજ્ઞાનાદ્ યાન્તિ મુનયો બ્રાહ્મણ્યં પરમાદ્સુતમ્ ।

તત્રૈવેવમહમસમીતિ ચિન્તયે ॥

ૐ આપ્યાયન્તિ શાન્તિઃ ॥

ચિત્સદાનન્દરૂપાય સર્વધીવૃત્તિસાક્ષિણે ।

નમો વેદાન્તવેદાય બ્રહ્મણેઽનન્તરૂપિણે ॥

ૐ વજ્રસૂચી પ્રવક્ત્યામિ શાસ્ત્રમજ્ઞાનભેદનમ્ । દૂષણં જ્ઞાનહીનાનાં મૂષણં જ્ઞાનચક્ષુષામ્ ॥
બ્રહ્મક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રા इति चत्वारो वर्णास्तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव प्रधान इति वेदवचनानु-
रूपं स्मृतिभिरप्युक्तम् । तत्र चोद्यमस्ति को वा ब्राह्मणो नाम किं जीवः किं देहः किं जातिः

કિં જ્ઞાનમ્ કિં કર્મ કિં ધાર્મિકમિતિ । તત્ર પ્રથમો જીવો બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ન । અતીતા-
નાગતાનેકદેહાનામ્ જીવસ્યૈકરૂપત્વાત્ એકસ્યાપિ કર્મવશાદાનેકદેહસંભવાત્ સર્વશરીરાણાં
જીવસ્યૈકરૂપત્વાચ્ચ । તસ્માન્ન જીવો બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ દેહો બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ન । અ-
ચળાદિપર્યન્તાનાં મનુષ્યાણાં પાશ્વભૌતિકત્વેન દેહસ્યૈકરૂપત્વાજ્જરામરણધર્માધર્માદિસામ્ય-
દર્શનાદ્ બ્રાહ્મણઃ શ્વેતવર્ણઃ ક્ષત્રિયો રક્તવર્ણો વૈશ્યઃ પીતવર્ણઃ શૂદ્રઃ કૃષ્ણવર્ણમિતિ નિયમા-
ભાવાત્ । પિત્રાદિશરીરદહને પુત્રાદીનાં બ્રહ્મહત્યાદિદોષસંભવાચ્ચ । તસ્માન્ન દેહો બ્રાહ્મણ-
મિતિ । તર્હિ જાતિબ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ન । તત્ર જાત્યન્તરજન્તુષ્વનેક જાતિસંભવા મહર્ષયો
બહવઃ સન્તિ । ઋષ્યશૃંગો મૃગ્યઃ, કૌશિકઃ કુશાત્, જાંબૂકો જંબૂકાત્, વાલ્મીકો વલ્મીકાત્,
વ્યાસઃ કૈવર્તકન્યાકાયામ્, શશપૃષ્ઠાત્ ગૌતમઃ, વસિષ્ઠ ડર્વશ્યામ્, અગસ્યઃ કલશે જાતમિતિ
શ્રુતત્વાત્ । એતેષાં જાત્યા વિનાપ્યગ્રે જ્ઞાનપ્રતિપાદિતા ઋષયો બહવઃ સન્તિ । તસ્માન્ન જાતિ-
બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ જ્ઞાનં બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ન । ક્ષત્રિયાદયોઽપિ પરમાર્થદર્શિનોઽભિજ્ઞા બહવઃ
સન્તિ । તસ્માન્ન જ્ઞાનં બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ કર્મ બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ન । સર્વેષાં પ્રાણિનાં
પ્રારબ્ધસંચિતાગામિકર્મસાધર્મ્યદર્શનાત્કર્માભિપ્રેરિતાઃ સન્તો જનાઃ ક્રિયાઃ કુર્વન્તીતિ ।
તસ્માન્ન કર્મ બ્રાહ્મણમિતિ ॥ તર્હિ ધાર્મિકો બ્રાહ્મણમિતિ ચેત્તન્ન । ક્ષત્રિયાદયો હિરણ્યદાતારો
બહવઃ સન્તિ । તસ્માન્ન ધાર્મિકો બ્રાહ્મણમિતિ । તર્હિ કો વાં બ્રાહ્મણો નામ । યઃ કથિદા-
ત્માનમદ્વિતીયં જાતિગુણક્રિયાહીનં પહ્લમિપદ્ભાવેત્યાદિસર્વદોષરહિતં સત્યજ્ઞાનાનન્દાનન્ત-
સ્વરૂપં સ્વયં નિર્વિકલ્પમશેષકલ્પાધારમશેષભૂતાન્તર્યામિત્વેન વર્તમાનમન્તર્વિદ્ધાકાશવદનુ-
સ્યૂતમલખ્ણાનન્દસ્વભાવમપ્રમેયમનુભવૈકવેદમપરોક્ષતયા ભાસમાનં કરતલામલકવત્સાક્ષાદપરો-
ક્ષીકૃત્ય કૃતાર્થતયા કામરાગાદિદોષરહિતઃ શમદમાદિસંપન્નો ભાવમાત્સર્યતૃષ્ણાશામોહાદિરહિતો
દંભાહંકારાદિભિરસંસ્પૃષ્ટચેતા વર્તત એવમુક્તલક્ષણોયઃ સ એવ બ્રાહ્મણમિતિ શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણેતિ-
હાસાનામભિપ્રાયઃ । અન્યથા હિ બ્રાહ્મણત્વસિદ્ધિર્નાસ્ત્યેવ । સચ્ચિદાનન્દમામાનમદ્વિતીયં બ્રહ્મ
ભાવયેદાત્માનં સચ્ચિદાનન્દં બ્રહ્મ ભાવયેદિત્યુપનિષત્ ॥ ૬૦ ॥ આપ્યાયન્તિતિ શાન્તિઃ ॥
મિતિ વજ્રસૂચ્યુપનિષત્સમાપ્તા ॥

જેના જ્ઞાનથી મુનિઓ પરમ અદ્ભુત બ્રાહ્મણને પામે છે, તે તથા ૫૬ (સત્
ચિત્ આનંદ)વાળું બ્રહ્મતત્ત્વ હું હું એમ ચિંતન કરું છું. ઐ આપ્યાપન્તુ એ શાન્તિ-
પાઠ છે. ચિત્ સત્ અને આનન્દરૂપ બધાની હુદ્દિ અને જ્ઞાતિના સાક્ષિરૂપ, વેદાન્તથી
જાણવા યોગ્ય અનન્તરૂપવાળા બ્રહ્મને નમસ્કાર કરું છું.

૬૦ જે અજ્ઞાનને બેદનારું છે, જ્ઞાનદીનેને દૃષ્યરૂપ છે અને જ્ઞાનનાં
નેત્રવાળાને બ્રૂણરૂપ છે તેવા વચ્ચેની સાત્રનું કથન કરીશ. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય
વૈશ્ય શૂદ્ર એવા ચાર વર્ણો છે, તે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ પ્રધાન છે એમ વેદનાં
વચનોને અનુકૂળ સ્મૃતિઓએ પણ કહ્યું છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે : બ્રાહ્મણ કોણ છે ? શું

જીવ બ્રહ્મણ છે? શું દેહ બ્રહ્મણ છે? શું, જ્ઞાતિ બ્રહ્મણ છે? શું જ્ઞાન બ્રહ્મણ છે? શું કર્મ બ્રહ્મણ છે? શું ધાર્મિક બ્રહ્મણ છે? ત્યાં પ્રથમ જીવ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. કારણ કે આવી ગયેલા અને આવવાના દેહોમાં જીવ એકરૂપ રહે છે, એક જીવને કર્મને લીધે અનેક દેહો લેવાનો સંભવ છે, અને સર્વ શરીરોમાં જીવ એકરૂપ છે. માટે જીવ એ બ્રહ્મણ નથી ત્યારે દેહ એ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. ચંડાલથી માંડીને બધા માણસોના પંચમૂતના દેહો પંચમૂતના અનેલા હોય એકરૂપ છે, જરા મરણ પુણ્ય પાપ વગેરે બધામાં એકસરખાં છે, બ્રહ્મણ શ્વેતવર્ણ, ક્ષત્રિય રક્તવર્ણ, વૈશ્ય પીતલવર્ણ, શૂદ્ર કૃષ્ણવર્ણ એવો કોઈ નિયમ નથી. (દેહ બ્રહ્મણ હોય તો) પિતા વગેરેના અગ્નિદાહથી પુત્રો વગેરેને બ્રહ્મહત્યા દોષ આવવાનો સંભવ છે. માટે દેહ બ્રહ્મણ નથી. ત્યારે જ્ઞાતિ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. કેમકે બીજી જ્ઞાતિનાં જંતુઓમાં અનેક જ્ઞાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં મહર્ષિઓ ધણા છે. ઋષ્યશૃંગ મૃગવંશમાં, કૌશિક કુશમાંથી, જમ્બૂક જંબૂકમાંથી, વાલ્મીકિ રાક્ષસમાંથી, વ્યાસ માછીમારની કન્યામાંથી, શરા-પૃષ્ઠમાંથી ગૌતમ, વસિષ્ઠ ઉર્વશીમાંથી, અગસ્ત્ય કલંકમાં જન્મ્યો હતો એમ સંભળાય છે. આ ઋષિઓમાં જ્ઞાતિ વિના ધણુ આગળ જતાં જ્ઞાનસિદ્ધ થઈને ધણુ ઋષિઓ થયા છે. માટે જ્ઞાતિ એ બ્રહ્મણ નથી. હારે જ્ઞાન બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. ક્ષત્રિયો વગેરે ધણુ પરમાર્થદર્શન કરનારા અને જ્ઞાનવાન ધણુ હોય છે. માટે જ્ઞાન એ બ્રહ્મણ નથી. હારે કર્મ બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી; કારણકે બધાં પ્રાણીઓનાં પ્રારબ્ધ સંચિત અને આગામિ કર્મો એકસરખાં છે, કર્મથી પ્રેરાઈને માણસો ક્રિયા કરે છે; માટે કર્મ બ્રહ્મણ નથી. હારે ધાર્મિક બ્રહ્મણ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. ક્ષત્રિય વગેરે સોનાનું દાન કરનારા ધણુ છે; માટે ધાર્મિક બ્રહ્મણ નથી; ત્યારે કોણ બ્રહ્મણ છે? જે કોઈ અદ્વિતીય, જ્ઞાતિ ગુણ ક્રિયારહિત, જી ગુણ? જી વિકાર? વગેરે સર્વ દોષરહિત, સત્યજ્ઞાન આનંદ અનંતસ્વરૂપ, સ્વયં નિર્વિકલ્પ હોઈ સર્વ કલ્પનાના આધારરૂપ, સર્વ જીવોમાં અન્તર્યામી હોય વર્તમાન, અંદર અને બહાર આકાશની પેઠે આપી, અખંડ આનંદ સ્વભાવવાળો, માત્ર અનુભવથી જણાય એવો, અપરોક્ષધણુ બ્રહ્મસત્તા, આત્માને હથેળીમાંના આમળાની પેઠે સાક્ષાત્ અનુભવીને કૃતાર્થપણથી કામરાગ વગેરે દોષરહિત, શમ દમ વગેરેથી સંપન્ન, વિકાર માત્સર્ય તૃષ્ણા આશા મોહ વગેરેથી રહિત, દંભ અહંકાર વગેરેથી અસ્પૃષ્ટ ચિત્તવાળો હોય, એવા લક્ષણવાળો જે હોય તે જ બ્રહ્મણ છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિ પુરાણ પ્રતિષ્ઠાસનો અભિપ્રાય છે. તે સિવાય બ્રહ્મણત્વની સિદ્ધિ નથી જ.

સમિચ્છદાનંદ અદ્વિતીય આત્માની બ્રહ્મરૂપે ભાવના કરવી, આત્માની સમિચ્છદાનંદ બ્રહ્મરૂપે ભાવના કરવી. इति उपनिषत् आप्यापन्तુ વગેરે શાન્તિપાઠ.

છતિ વજ્રસૂચિ ઉપનિષત સમાપ્ત.

૧ વજ્રમિ તે કામ કોષ લોભ મોહ મદ મત્સર હરો એમ જણાય છે.

૨ જન્મબંધ, દોષ, ફેરફાર થવો, વધવું, ફીણ મરવું, નારા થવો એ જ વિકારો જણાય છે.

કાયા તારી શાથી વટલાણી ?

કાયા તારી શાથી વટલાણી ! મૂરખ મન,

કાયા તારી શાથી વટલાણી રે હે જી !

૮૬૦

પાંચ તત્ત્વની કાયા બની તારી પ્રાણી,

તેના માંહી ચેતન આવ્યો રે હે જી,

ચેતન કાયાને કશું વટાવ ન હોય એ તો .

દેડ ભંગિયાનું પીએ પાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૧

જે રે વસ્તુની તારી કાયા બંધાણી પ્રાણી,

દેડ ભંગિયાની કાયા તેવી રે હે જી,

ચેતન તો સર્વેનો એક જ રૂપ છે

તેમાં તે જીવાઈ શાની જાણી ! મૂરખ મન, કાયા તારીં

૨

ન્યાંથી તું આવ્યો ત્યાંથી સર્વે લોકો આવ્યા,

સૌનું જન્મ મરણ એક બાતે રે હે જી,

શરીરનો ઘાટ સૌનો એક જ સરીખો,

સરખાં હાથ પગ સુખ વાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૩

ખાવાના કાળે છે સૌને માટીના પદાર્થ સૌ,

માટીથી થયું ને માટી ચાશે રે હે જી,

પાંચ તત્ત્વ વિના ખીનું કયાંથી આવ્યું એ તો ?

સર્વે વસ્તુ એક પરમાણી. મૂરખ મન, કાયા તારીં

૪

આ રે કાયામાં તારી શું રે બગડ્યું છે પ્રાણી,

ઘટ્યું ને વધ્યું તો કાંઈ નથી રે હે જી,

મન બગડ્યાથી સર્વે સંસાર બગડ્યો,

શંકા તારા મનમાં ભરાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૫

જે જે વસ્તુ જુએ તેને મારું અંગ જોજો પ્રાણી,

તેમાં ને તારામાં કિલ્લ નથી રે હે જી,

એક બ્રહ્મ એર દ્વિતીયા નાસ્તિ છે પ્રાણી,

જ્ઞાની તણી વાણી છે વખાણી, મૂરખ મન, કાયા તારીં

૬

ધરતી ધગી ને ઉડે ફેડલા રે રામ
પ્રાણ પાણી બનીને વહી જાય...મારાં

પેટે બખોલ પડે એવડી રે રામ
સુખે આવીને મોંદડી વીઆય...મારાં

વાઢો રે ધાસ વાઢો આંગળી રે રામ
ભેગાં વાઢો આપખુંનાં એધાણુ...મારાં

બાવળની ડાળ બાંધ્યાં ઘોડિયાં રે રામ
જરી હાલે તો ધળો ભોંકાય...મારાં

રૂવે રૂવે ને થાકી પડે રે રામ
મારાં દૂધલાં ત્યાં તરસ્યે સુકાય...મારાં

બેધા માતેલ મરત શેઠીઆ રે રામ
ગળાં કાપ્યે કહેવાય શાહુકાર...મારાં

આંખોમાં ઝેરનાં તલાવડાં રે રામ
એક પક્કે પાડી છે શિકાર...મારાં

સંભર્યો ય સાપ ઠદી કામનો રે રામ
એક ઢેડાનું કાપને ન કામ...મારાં

પાળે કુતાં ને પાળે વાઢરાં રે રામ
એક ઢેડાને દીઠો કે માર...મારાં

કુતાં આજોટે ફૂલઢોળિયે રે રામ
મારાં ફૂલડાં બાવળિયે વીધાય...મારાં

મનખો આવો તે બાપ શે દીધો રે રામ
એધી ભલ્લેરી જતું જમાત...મારાં

સુખ દુઃખનું બાન બાપ શે દીધું રે રામ
એધી ભલ્લેરી પાણીની જત...મારાં

મારા હંવાની હાથે કોઈ સોંબજો રે રામ

અસ્પૃશ્ય ! ! !

કાણુ હિંદુ ? કાણુ હિંદુ ? કાણુ હિંદુ છે ?
અર્થજ્ઞ અમે હિંદુ નથી તો કાણુ હિંદુ છે ?
દક્ષિતો અમે હિંદુ નથી તો કાણુ હિંદુ છે ?
પતિતો અમે માણસ નથી તો કાણુ માણસ છે ?

તમને પ્રભુએ શું ધડયાં, સોનાં દેણે ?
અમને ધડયાં દુર્ગંધની કાચી ધૂળે ?
આંખો અમારી શું જડેલી કાઠીએ ?

દ્રવ્યો સુગંધી શું લક્ષ્યાં તમ રક્ત ને અસ્થિ
ચીરી શું ઉતરી ગંગનમંડપ આપની હસ્તી ?
જન્મ્યા કદી છેલ્લા—મટયાં તેથી અમે બંધુ ?
માખાપને સરખાં જ બહાલાં આગિયો છંદુ.

લાભ્યા અમે વગડો વીધીને લોકડંડાં;
ઈંધણુ બની પેઠાં રસોડે આપનાં;
એને અડ્યે તો કાષ્ટએ અલકાઓ ના !

માથે પડી આ ટાલ, માથે બાર લાંબ વહેતાં.
હાથે પડ્યાં હાથાં, ખુદાડી હાથમાં લેતાં.
એ હાથ, એ માથું, પવિતર કેમ નહિ વારુ !
સેવા અમારી લો, ન અમને કેમ લો બાપુ ?

વાળી તમારી આંગણાંની ગંદકી
કાધી તમારી શેરીઓ નવચંદની
બદ્ધો હરી, સુખગંધ તમ હૈયે બરી

ગમ્મતે તમારે - માણુવા આગળ અમે મૂક્યાં
લાતો ધણી બાધી તમારી તોય ના ચૂક્યાં
છડીદાર તમ ગૌરવ તણા ચપ્પને અમે જીક્યા
ત્યારે અશુદ્ધ ગણી અમેને વેગળા કીધા ?

પાઠી પંસીનો ખેડ કાધી, ખેતરે
દાણા બરીને હાલ્યા તવ ઉબરે
દેખાઈને પહોંચ્યા તમારે ઉદરે,

અરપૃથ્થ કરથી ધાન તો એ રપૃથ્થ થઇ ઉગ્યું
પણ રપૃથ્થ જલ એ ફૂપનું અરપૃથ્થ થઇ ચૂક્યું !
ફૂવા હવાડા બાંધવા પાપાણુ વહી લાગ્યા
પાપાણુ શુદ્ધ, અશુદ્ધ માનવ ન્યાય એ ક્યાંનાં ?

ચીરી ઉતારી ચામડાં જોડાં ક્યાં;
પહેરી તમે ચમચમ કરી ચાલી રહ્યા;
શાસ્ત્રાર્થ વેળા મસ્તકે એ ઉછળ્યા !

જોડા અમારા શુદ્ધ, પહેરીને જોડો મુખે;
પણ માનવીજ અશુદ્ધ લેવું નામ નહિ મુખે !
લાભ્યા અમે કંઈ માલ ચીકી વ્હાલથી લીધી;
હલકા ગણી અમને ન એ ફેંકી કદી લીધી;

બ્યાળે અમારાં ખોરડાં ખુચી લીધાં !
છૂટમાં અમારાં ખેતરાં દાળી લીધાં !
ફૂલશાં અમારાં છોરડાં બાંધી લીધાં !

રૂપિયા અમારા ધોઇને દૂધે ધરી પૂળ્યા;
મિલકત કરીને કબજા આનંદ તમે ફેલા;
લઇને જીવદોરી અમારી હાથમાં હરખ્યા;
પણ જાંવડો બાળી અમારો ભૂતશા ભડક્યા !

ધૈર્ય તમારો ને અમારો એક છે.
પિતા ઉલયનો એક, જીવન એક છે.
પ્રભુની સમીપે ઉલયના હક એક છે.

પૂર્વા તમે તો દેવને જિતી દિવાલોમાં.
પહેરો મૂકી દેવાલયે, તાળાં લગાવ્યાં ત્યાં.
અમને દગાવ્યા ને હવે પ્રભુને દગાવો છો !
અમને અરપૃથ્થ બનાવીને પ્રભુને બનાવો છો !

સેવા અમારી રપૃથ્થ છે તમને સદા;
પસિનો અમારો રપૃથ્થ માનો સર્વદા;
પૈસો અમારો પૂત્ય છે તમને સદા;

રે ! પાપને તજવું જૂલી બન્ધુ તજ ખેડા;
ચેતન્યને ભજવું તજ જડને ભજ ખેડા;
નીચા ઉંચે સેવા જૂલી લીધા તમે ઠેલા
દલિતો હંથે, પણ કાં જુલો ? માણસ અમે પેલા.

વૈષ્ણવ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા.

અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુ સમાજનો એક ધણો પુરાણો વ્યાધિ છે. આજ સૈકાંઓ થયાં એ વ્યાધિએ હિંદુધર્મના દેહને સત્વરીન અને જર્જરિત બનાવી દીધો છે. પણ મહાત્માજી જેવા ચિકિત્સક વૈદે આજે તે વ્યાધિને નિર્મૂળ કરનાર ઔષધોપચાર આપીને હિંદુધર્મના દેહને મરણપ્રાય દશામાંથી બચાવી લીધો છે એ ખરેખર બારતનું એક મહદ્ ભાગ્ય છે. મહાત્માજીના અનશનથી સૈકાંઓ થયાં જડ ધાલીને ઘૂસેલો તે વહેમરૂપી ભૂત આજે નિર્વાર્ય થઇને અદૃશ્ય થતો જાય છે. એવો સમયે ધર્મની દૃષ્ટિએ ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા વિષેનો વિચાર કરવો આવશ્યક જણાવાથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે.

વૈષ્ણવધર્મ એટલે સુધારેલો વેદધર્મ

એ તો સૌ જાણે છે કે વૈષ્ણવધર્મ એ કેવળ ધર્મ નથી, પણ વેદને સુધારેલો ધર્મ છે. આથી આ દેશમાં વૈષ્ણવ ધર્મના જે જે મુખ્ય સંપ્રદાયો છે તે ધણી બાબતમાં વેદધર્મથી જુદા પડે છે. વેદની યજુર્વિદ્યા, તેનો જ્ઞાનકોંડ, તેમાં જણાવેલો સ્ત્રીશૂદ્રનો વેદાભ્યાસ તથા શ્રવણ માટેનો અનધિકાર-તેના વર્ણાશ્રમ ધર્મો આ બધા સમય જતાં નિરુપયોગી જણાવાથી, વૈષ્ણવ ધર્મના ચિંતકોએ તેમને વર્ણ દીધા અને વેદધર્મથી વિલક્ષણ, વિશાળ દૃષ્ટિથી નવી રીતે ધાર્મિક સુધારણાનો વિચાર કર્યો. વેદ અર્થાત્ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય તેમજ શાસ્ત્ર તરીકે લીધું, પણ તે વખતના આચારો તથા રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરી દીધો, અને નવેસરથી ધર્મનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું. ધર્મ એ શારીર ધર્મ નથી, પણ આત્મધર્મ છે અગર ભગવદ્ધર્મ છે, એ વસ્તુનો નવેસરથી તેમજ વિચાર કર્યો. અને ધર્મ એ મુખ્ય વસ્તુ નથી, પણ ધર્મો એ મુખ્ય વસ્તુ છે એ નક્કી કર્યું. અને ધર્મોની ખાતર ધર્મમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો તેથી ધર્મ વિરુદ્ધ કાંઈ પણ થતું નથી, એવો નવીન વિચાર વૈષ્ણવધર્મવાળાઓએ કર્યો. આથી વૈષ્ણવધર્મ એ એક સુધારાની હિલચાલ જ છે. વેદ ધર્મમાં જે જે અનિષ્ટ તંત્રો અગર રૂઢિઓ દાખલ થયેલી તેને સુધારીને ધર્મના માર્ગને નિષ્કંટક બનાવવા માટે જ આ વૈષ્ણવ સુધારકોના પ્રયત્ન હતા. આ પ્રયત્નના પરિણામે દેશમાં વેદમાર્ગથી વ્યતિરિક્ત સુધારાનો ધર્મ દેશના એક છેડેથી બીજે છેડે વ્યાપી ગયો અને તે સામાન્ય રીતે વૈષ્ણવ ધર્મના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. આ ધર્મમાં રામાનુજ સંપ્રદાય, શ્રીવલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ, શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય ગૌરાંગપ્રભુનો સંપ્રદાય, નામદેવ, કબીર, તુલસીદાસ, તુકારામ વગેરે સંતોના સંપ્રદાયો તથા સહજગતનો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય એમ તમામનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો કહેવાય છે. કારણ કે તેઓ વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોને સેવ્ય માનીને બને છે. આ બધા વૈષ્ણવધર્મોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સહજ સમજાય છે કે અસ્પૃશ્યતા એ ધર્મ નથી, એ એક પ્રકારની રૂઢિ છે. અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે તેનો કદી પણ વાસ્તવિક રીતે સ્વીકાર

વૈષ્ણવસંપ્રદાયો સામાન્ય રીતે શબ્દપ્રમાણુને વધારે બળવત્તર માને છે. આ શબ્દપ્રમાણુમાં પ્રસ્થાનચતુષ્ટયને સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત એ એમનાં ચાર મુખ્ય શાસ્ત્રો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગમાં તો આ ચારનું જ પ્રમાણ મુખ્ય છે. તેઓ સ્મૃતિને માનતા નથી. શ્રુતિની સાથે સ્મૃતિનો જેટલે અંશે અવિરોધ હોય તેટલા અંશે તે માને છે. આથી વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત શાસ્ત્રના આધારે અરપૂર્યતાનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ.

વેદમાં શૂદ્રોનું સ્થાન

અરપૂર્યતાનું મૂળ વર્ણના ભેદમાં આપણે કદાચ શકીએ. ન્યારથી એક વર્ણ પોતાને બીજા કરતાં ચડિયાતી માનતી થઈ ત્યારથી બીજા વર્ણ પહેલાની સરખામણીએ હલકી ગણવા લાગી. આમાં જે સૌથી હલકામાં હલકી ગણાઈ તે છેવટે 'અરપૂર્ય' મનાઈ. વેદ-કાલમાં અત્યારના જેટલી ન્યાતો જોવામાં આવતી નથી. ફક્ત બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એવી વર્ણો જોવામાં આવે છે; જોકે પુરુષમેધ સૂક્તમાં કે પુંશ્વલી, મગધ, સુત, સુધાર, દરજ, લુહાર, દોરડાં બનાવનાર, શિકારી, વાંસફોડા, અશ્વપાળ, ગોવાળ, ભરવાડ, ખેડૂત વગેરેનાં નામો આવે છે, પણ એ નામો યાતિસૂચક છે એમ ભાષ્યકાર મહીધર^૧ માનતા નથી; કારણકે ઉપરનાં નામો ચાર વર્ણોમાંથી કોઈપણ વર્ણવાળાને લાગુ કરી શકાતાં હતાં. જે વર્ણવાળો જે ધંધો કરે, તે વર્ણવાળો પછીથી ચલાય તો તે બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર હોય પણ તેને તે નામ લગાડવામાં આવતું હતું. ઋક્, સામ અને યજુર્વેદની સંહિતાના સમયમાં ફક્ત ચાર વર્ણો જ હતી. તેમનામાં હજુ ઉચ્ચ નીચતા વિચારો સખ્ત બન્યા નહોતા. ઘસ, કેવર્ત, ધીવર અને ચાંડાલ શબ્દોનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, પણ તે અમુક જાતિના વાચક નહોતા.^૨ અથર્વ વેદમાં પણ આ ચાર વર્ણો મળીને એક રાષ્ટ્ર થાય છે. માટે રાષ્ટ્રની એકતા માટે હિંદુસમાજના ભાગલા તે વખતે કરવામાં આવ્યા નહોતા. અલખત પ્રથમની ત્રણ વર્ણો, પોતાને શૂદ્ર કરતાં ચડિયાતી તો માનવા લાગી તો પણ એટલું તો ખર્ચજ છે કે તે શૂદ્ર વર્ગ તરફ તેમને તિરસ્કાર નહોતો; એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક સૂક્તોમાં શૂદ્રોને માટે પણ આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.^૩ પણ બ્રાહ્મણયુગમાં ત્રૈવર્ણિક અને શૂદ્ર વચ્ચેના ભેદો વધારે સખ્ત બનતા જાય છે, કે યત્રમાં તેને અનધિકારી ગણેલો હોવાથી તે યત્ર માટે ગાયોનું દોહન કરી શકે નહિ.^૪ શતપથ બ્રાહ્મણ તથા તૈત્તીરીય બ્રાહ્મણમાં આવા વિચાર જોવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી લગ્ન સામે કોઈ પણ પ્રતિબંધ જોવામાં આવતો નથી, પણ તાણડય બ્રાહ્મણમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રતિલોભ લગ્ન સામે હવે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે. આમ છતાં પ્રતિલોભ લગ્ન થતાં તો હતાં અને સમાજ શૂદ્ર ઓછોથી થયેલા પુત્રોને હલકા ગણવા લાગ્યો. તાણડય બ્રાહ્મણમાં વત્સ અને મેધાતિથિના પ્રસંગની એક વાત જોવામાં આવે છે. એક વખતે^૫ મેધાતિથિએ

૧ જુઓ History of Sanskrit Literature by C. V. Vaidya, sect 1. પૃ. ૧૪૬.

૨

૩ પ્રિયં લર્ષસ્ય ઉત શૂદ્ર ઉત બાર્યે [૧૬-૧]

૪ બ્રહ્મવિવેક તદિત્યાહુઃ યષ્ટદ્રો દોગ્ધીતિ તૈ બા. ૩, ૨, ૩, ૬

૫ તાણડયબ્રાહ્મણ ૧૪-૧-૧

વત્સને શૂદ્રપુત્ર કહ્યો, તે ઉપરથી વત્સને બહુ ખોટું લાગ્યું. અને તેણે મેઘાતિથિને કહ્યું: 'મેઘાતિથિ, તે જ મારે માટે શબ્દો કહ્યા તે વાળખી નથી, હું તારા કરતાં પણ વધારે સારો બ્રાહ્મણ છું; છતાં તું મારા કરતાં જિયા દરજ્જાનો છું એમ જો માનતો હોય તો ચાલ આપણે બન્ને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીએ અને જે વધારે શુદ્ધ બ્રાહ્મણ હશે તેને કશી પણ ઇજા થશે નહિ.' એમ બોલીને વત્સ સામનો મંત્ર ગાતો ગાતો અગ્નિમાં પેઠો અને એમ કહેવાય છે કે તેને કશી પણ અડચણ થઈ નહિ. તેનો વાળ સરખો પણ બળ્યો નહિ. આ એટલું સૂચવે છે કે આ સમયે ત્રૈવર્ણિકમાંથી જે કોઈ શૂદ્રની સાથે લગ્ન કરે તો તે સમાજમાં હલકો મનાતો. આ બ્રાહ્મણમાં 'મૃત્ય' નો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. તેઓ આર્ય હતા કે અનાર્ય તે વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન હતો. આ બ્રાહ્મણ ૧૭-૨-૧ માં તેમને 'હીન' ગણ્યા છે.^૨ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં શૂદ્ર માટે કામોત્થાપ્ય અને યથાકામવધ્ય એવા બે તિરસ્કારવાચક શબ્દો વપરાયા છે. આમ છતાં પણ તે જ બ્રાહ્મણમાં આવેલી શ્વતઃશેપની કથા ઉપરથી જણાય છે કે કેટલીક બાબતોમાં ત્રૈવર્ણિક કરતાં શૂદ્રો વધારે સારા હતા. શ્વતઃશેપના પિતા અજીર્ણ પાસે ખાવાનાં સાધનો, ખૂટી ગયાં ત્યારે હરિશ્ચંદ્રના પુત્ર રોહિતના કહેવાથી, પોતાના વચલા પુત્ર શ્વતઃશેપને સો ગાયોના બદલામાં હરિશ્ચંદ્રને વેચ્યો અને તેણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે વરણને બલિ તરીકે આપ્યો. શ્વતઃશેપને વેચતી વખતે તે એના ખાપને કહે છે, 'તમે જે કર્મ કર્યું છે એવું તો શૂદ્ર પણ ન કરે.' આ ઉપરથી જણાય છે કે જે કે તે વખતે શૂદ્રનો દરજ્જો સમાજમાં એક રીતે હલકો હતો છતાં, કેટલીક વખતે ત્રૈવર્ણિક કરતાં પણ તેમનામાં સારા ગુણો હતા. ઉપનિષદકાલમાં પણ ચાર જ વર્ણો જોવામાં આવે છે. આ દરેક વર્ણનાં કર્મો પણ નક્કી થયાં છે. આમ છતાં વેદાધ્યયન તથા શ્રવણમાં શૂદ્રોનો અધિકાર હતો. ઉપનિષદ સાહિત્યમાં મુખ્ય-પ્રવર્તકોમાં શૂદ્રપુત્રોનાં પણ નામ જોવામાં આવે છે. મહીદાસ ઐતરેય તે ઋગ્વેદના ઐતરેય આરણ્યક અને ઐતરેય ઉપનિષદની મુખ્ય શાખાના પ્રવર્તક છે. તે શૂદ્ર માતાને પેટે જન્મેલા હતા. સત્યકામ જખ્યાલ એ શૂદ્રોનો પુત્ર હતો, પણ સંસ્કારના પ્રભાવથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી શક્યો અને જ્ઞાત્રાલ નામની શાખા પ્રવર્તાવી. જનશ્રુતિ એ એક શૂદ્ર રાજા હતો, અને તેને તત્ત્વવિદ્યાનો અધિકારી ગણવામાં આવ્યો હતો.^૩ વેદકાળનો ઇતિહાસ જોતાં આપણને એટલું સમજાય છે કે હિંદુ સમાજમાં ચાર જ વર્ણો હતા, અને તે વર્ણોમાં જ તે દિવસે ઉચ્ચનીચના બેદો કલ્પાયા. આટલી જ માહિતી આપણને ત્યાંથી મળી શકે છે. પણ 'અસ્પૃશ્ય' વિશે કંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. અત્યારની અસ્પૃશ્ય ઘાતિઓ તે વખતની શૂદ્ર હશે; અને તે શૂદ્રોને બીજા ત્રણ વર્ણો કરતાં વિદ્યા, અગર ધંધાને અંગે સામાજિક દૃષ્ટિએ ઊંચરતા ગણવામાં આવતા હતા. પણ તેમને 'અસ્પૃશ્ય' ગણવામાં આવતા હતા એના આધારમાં એક પણ પુરાવો મળી આવતો નથી. આથી વેદશાસ્ત્રનો આધાર આપીને એમ કહેવું કે અસ્પૃશ્યતા વેદશાસ્ત્રાનુસાર છે તે માની શકાય નહિ. શ્રી. વિ. રા. શિંડેના માનવા

૧ તત્ત્વ ન લોમ ચનોવત્.

૨ હીના વા એતે હીચન્તે ચે મૃત્ય પ્રવસન્તિ ન. હિ મદ્ધાચર્ય ચરન્તિ ન કુપિં ન વાણિજ્યમ્

પ્રમાણે 'આર્યલોકો દિદમાં બરાબર રિધર થયા પછી અહીંના દરમુ લોકોને તેમણે ગામ બદલાર રહેવાની ફરજ પાડી અને તેમને અસ્પૃશ્ય ઠરાવ્યા; કારણ કે તેઓની ભિન્ન સંસ્કૃતિ આર્યોની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ સાથે સેગમેજ થઈ જાય.'^૧ આ કારણે જો અસ્પૃશ્યતાનું ખરૂં હોય તો અત્યારે તે કારણના અભાવે અસ્પૃશ્યતા ટૂંકી શકે જ નહિ. અત્યારે ઉચ્ચવર્ણના હિંદુઓ અને અસ્પૃશ્ય ગણાતી વર્ણોની સંસ્કૃતિમાં બહુ ફેર પડતો નથી એટલું જ નહિ. પણ જો અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતોને ઉચ્ચવર્ણની માફક વિકાસ માટે તકો આપવામાં આવે તો તેમની સંસ્કૃતિમાં કોઈ પણ જાતનો ફેર પડે એમ નથી.

ઔપનિષદ્ દષ્ટિનો અસ્પૃશ્યતાને આધાર નથી.

વેદના જે વિભાગોમાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથો એ પૂર્વકાંડ-કર્મકાંડ કહેવાય છે અને ઉપનિષદો એ ઉત્તરકાંડ અથવા જ્ઞાનકાંડ કહેવાય છે. જ્ઞાનકાંડમાં આત્માના જ ધર્મનું પ્રતિપાદન હોવાથી, જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તમામ વર્ણો એકસરખી જ છે એટલે સમાજમાં બ્રાહ્મણ જેટલા અધિકાર તથા સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે તેટલા અંત્યજવર્ગ ગણાતી જાતિઓ પણ ભોગવવા લાયક છે. આથી ઔપનિષદ્ દષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાનો વિચાર કરવામાં આવે તો, તે કોઈ પણ દિવસે ધર્મ હતો એમ કોઈ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય કહી શકે નહિ. ઔપનિષદ્ દષ્ટિ બેદને અવગણે છે; આથી તે કોઈ પણ મનુષ્યનો તિરસ્કાર કરે નહિ. જો કોઈ ધર્મ કોઈનો તિરસ્કાર કરતો હોય તો તે ધર્મ નથી. આ માટે ઉપનિષદનાં નીચેનાં વાક્યો વિચારવાં જોઈએ:

યસ્તુ સર્વાણિ મૃતાન્યાત્મન્યેવાનુપસ્યતિ ।

સર્વમૃતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ ઇ. ઉ. ૩

જે કોઈ તમામ જૂતોને આત્મામાં જુએ છે, અને આત્માને તમામ જૂતોમાં જુએ છે તે કદી પણ કોઈની નિંદા કરતો નથી.

યથોદકં દુર્ગે વૃષ્ટમ્પર્વતેષુ વિધાવતિ

एवं घर्मान्पृથक् पर्यस्तानेवानुविधावति ।

જ્ઞ. ઉ. ૪-૧૬

ત્યારે વરસાદનું જળ ઉચ્ચ પર્વત પર પડે છે ત્યારે તે ખીણોની અંદર પથરાઈ જાય છે; તેમ જ જે પુરુષ આત્માથી ભિન્ન ધર્મને જુએ છે, તે પણ ભિન્નતાની પાછળ દોડનારો થાય છે. આમાં પણ ભિન્ન દષ્ટિ વર્જવાને શ્રુતિ પ્રબોધે છે. નીચેની શ્રુતિમાં અગ્નિના દષ્ટાંતથી આત્માનું સર્વવ્યાપકત્વ જણાવ્યું છે.

અગ્નિર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો યમૂવ ।

एकस्तथा सर्वमृतान्तरात्મા रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिध्व ॥

જ્ઞ. ૨. ૫-૬

જેમ એક અગ્નિ જુદા જુદા રૂપે દેખાય તેમ એક આત્મા જુદા જુદા રૂપે દેખાય છે, પણ આત્મા તો સરખો જ છે. આથી બ્રાહ્મણનો આત્મા અને અંત્યજનો આત્મા એક જ છે. જો બ્રાહ્મણદેહમાં આત્મા હોવાથી તે સ્પર્શ અને તો અંત્યજદેહમાં પણ

તે આત્મા હોવાથી શા માટે તે અસ્પૃશ્ય બને તે સમજી શકાતું નથી ! ઔપનિષદ સિદ્ધાંત એ જ વેદસિદ્ધાંત હોવાથી તેની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા કાંઈ પણ રીતે ટકી શકે જ નહિ.

‘ભગવદ્ગીતાનું’ સમદર્શિત્વ

ભગવદ્ગીતા એ વૈષ્ણવોનું બીજું પ્રધાન છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ એ આત્મધર્મનો ઉપદેશ કરતી હોવાથી કેટલાકના મતે તેની ગણના ઉપનિષદોમાં થાય છે. ‘ગીતા’માં પણ બેદ જ્ઞેનારની નિંદા કરવામાં આવી છે. અધ્યાય બીજામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો આપતી વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે કાંઈનો દ્વેષ કરતો નથી. ‘અસ્પૃશ્યતા’માં દ્વેષ ગર્ભિત રીતે જ્ઞેવામાં આવતો હોવાથી ગીતાનો તેને આધાર મળતો નથી. અધ્યાય પાંચમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે પંડિતો તે જ કહેવાય કે જે બ્રાહ્મણ, ગૌ, હાથી, કૂતરો કે ચાંડાલ એ તમામમાં સમદર્ષિ રાખે.

વિद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गविहस्तिनी ।

શુનિચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

કાણું કહી શકશે કે સનાતનીઓની અસ્પૃશ્યતામાં સમદર્શિત્વ છે ?

અધ્યાય દશનો શ્લોક ૩૨માં વાંચો તો તેમાં શત્રોને ભક્તિમાર્ગના અધિકારી ગણ્યા છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્યં येऽपि स्युः पापयोनयः ।

હિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥

પાપીઓ પણ પરાગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી અસ્પૃશ્ય, ગીતા પ્રમાણે પ્રભુની ભક્તિના તથા પ્રભુદર્શનના અધિકારી છે જ.

બ્રહ્મસૂત્રો

બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો જે ઉત્તરકાંડ તરીકે જાળખાય છે તે પ્રધાનત્રયીમાંનું એક છે. તે આપનિષદ અર્થને જ સૂત્રાત્મક ભાષામાં રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથે ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યા ઉપર ઘણી જ અસર કરી છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, ભાસ્કર, નિર્ભર્ષી તથા મધ્વાચાર્યે તેના ઉપર ભાષ્ય લખ્યાં છે. આ સૂત્રોને અવલોકતાં પણ આપણને અસ્પૃશ્યતાની તરફેણનો એક પણ પુરાવો મળતો નથી. અધ્યાય બીજાના ત્રીજા પાદમાં જીવનું વર્ણન કરતાં બાદરાયણ વ્યાસ નીચે પ્રમાણે ૪૩ મું સૂત્ર યોજે છેઃ અંશો નાનાવ્યપદેશાદન્યથા चापि दाशकितवादिद्वयमधीयत एके । આમાં જીવને બ્રહ્મના અંશરૂપે કહેલ છે. જુદા જુદા જીવો બધા બ્રહ્મના અંશ છે. તેથી તેમનામાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. સૂત્રકર પોતાના આ વિચારના અનુમોદનમાં એકે કેટલીક શાખાવાળાઓનો અભિપ્રાય ટાકે છે અને કહે છે કે તેમના મતે દાશ તથા કિતવ વગેરે જાતોના જીવો (અંત્યજ જાતોના જીવો) પણ બ્રહ્મનું શરીર છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય આ સૂત્ર ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં કહે છેઃ सर्व पयात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणा रमणीयचरणाः । (તમામ સુંદર કર્મોવાળા તથા ખરાબ કર્મોવાળા જીવો આત્મામાંથી જ વ્યુચ્ચરણ પામે છે.) આ જ ભાષ્યમાં આચર્યશુક બ્રહ્મસૂત્રનું બ્રહ્મદાશા બ્રહ્મે મે કિતવા ઉત્ત દાશ બ્રહ્મ છે, આ કિતવો બ્રહ્મ છે એ વાક્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સૂત્ર ઉપરથી ઉચ્ચવર્ણના બ્રાહ્મણો

અને હીન ગણાતા અંત્યજ્નેમાં કાષ્ઠ ભેદ જોવો નહિ એવું ફક્ત યાચું છે; તો પછી અસ્પૃશ્યતા જેવી કૃત્રિમ રીતે બ્રહ્મસૂત્ર ટેકા તો આપે જ ક્યાંથી ?

શાંતિઉલ્લેખ ભક્તિસૂત્ર

વૈષ્ણવસંપ્રદાયોમાં શાંતિઉલ્લેખ ભક્તિસૂત્રનો ધણો જ પ્રભાવ છે. તે સૂત્રો જોતાં તો અસ્પૃશ્યતા બિલકુલ વૈષ્ણવોએ નભાવી લેવી જોઈએ નહિ, એમ આપણો નિશ્ચય થયા વગર રહેશે નહિ. તેના બીજા આદ્ધિકમાં અંત્યજ ગણાતી હીન જાતિઓનો પણ ભક્તિમાં અધિકાર છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. આનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્ સમાન્યધર્મ આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે તે વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. આનું બીજું આદ્ધિક ખાસ વિચારવા જેવું છે.^૧

ભાગવત

ભાગવત તો ભક્તિમાર્ગનું જ દ્યોતન કરે છે. તેમાં વેદની મર્યાદાઓ, તેનો નિર્ણય-બ્રહ્મવાદ, તેની કેવળ જ્ઞાનપ્રક્રિયા અને વર્ણધર્મ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો નથી. એક રીતે ભાગવત એ સ્વતંત્ર રીતે વેદધર્મનો જ બોધ કરે છે, પણ તે શુદ્ધ વેદધર્મનો જ. વેદધર્મમાં કાળે કરીને કેટલીક ધણી અનિષ્ટ રૂઢિઓ પેસી ગઈ કે જેને લીધે વેદધર્મ ખૂબ નિંદાયો. આથી ભાગવતધર્મની જરૂર પડી. તેમાં શુદ્ધ ભગવાન તરફનાં ધર્મનો વિચાર કરેલો હોવાથી વૈષ્ણવ ધર્મોમાં તે બહુ જ આદરને પાત્ર બન્યો છે. તે એટલે સુધી કે કેટલીક વખત વેદધર્મ અને ભાગવત ધર્મ વચ્ચે દેખીતી રીતે વિરોધ જોવામાં આવે છે. વેદમાંથી બ્રહ્મદષ્ટિ ત્યારે લોપાપ્ત ગઈ, અને વેદનાં રહસ્ય માત્ર સ્થૂળદષ્ટિથી જોવાવા લાગ્યાં, ત્યારે શિષ્ટવર્ગને વેદ માટે બહુ માન રહ્યું નહિ. આ સંજોગોમાં ભાગવતધર્મ સ્થાપિત થયો. ભગવદ્ગીતામાં પણ સ્થૂળદષ્ટિથી વેદને અવલોકનારની 'ચામિમાં પુષ્પિતાં ચાન્નં' એ શ્લોકમાં નિંદા કરવામાં આવી છે.^૨ શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ ભાગવતને અનુસરીને જ ધર્મતત્ત્વનો બોધ જનતાને કર્યો. ભાગવતનું ગૂઢ રહસ્ય સામાન્ય લોક સમજી શકે તે માટે તેમણે તેની ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા લખી છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યનું મંતવ્ય

તે ટીકા વાંચતાં આપણને જણાય છે કે તેમણે જે ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે તે ધણી જ જાણી જામીકા ઉપર રહીને સમજાવ્યું છે. તેમણે વૈષ્ણવધર્મને અનુસરીને જ ઉપદેશ કર્યો, પણ રામાનુજ ઇત્યાદિ વૈષ્ણવાચાર્યોથી સહજ જુદી રીતે ધર્મનો બોધ આપ્યો. તેમણે પોતાના જમાનાની લોકસ્થિતિ તથા સમાજજીવનપરણું બહુ બારિકાઈથી અવલોકન કરેલું હોવાથી, ધર્મતત્ત્વને એવી રીતે જનતાની સમક્ષ મૂક્યું કે જેથી કાષ્ઠ પણ વ્યક્તિ ગમે તે કાળે, ગમે તે સ્થિતિમાં અને ગમે તેવા સમાજમાં રહીને પણ તેનું આચરણ કરી શકે. પોતાના આ નવા ધર્મનું નામ તેમણે પુષ્ટિમાર્ગ રાખ્યું. પુષ્ટિ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ. જે માર્ગમાં

૧ આ ગ્રંથનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર જર્જનાથ મજમુદાર એમ. એ. બી. એલ. એ કર્યું છે અને જ્યોત્સના હિંદુ પત્રિકા આદિસે તેને પ્રગટ કર્યું છે. વલ્લભસંપ્રદાયના મુરલીધર નામના એક આચાર્ય તેની ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખી છે. તે ટીકા તથા તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર વૈષ્ણવ પત્રિકા દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

૨ ગીતા અધ્યાય ૨-૪૨.

રહેલો જીવ માત્ર ધર્મરના અનુગ્રહથી—અક્રિયથી જ તરી શકે, વૈદિક સાધનોથી નહિ, તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહ્યો. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનના જ બહુધા ગ્રંથો લખ્યા છે, છતાં તેમના કેટલાક ગ્રંથોમાં સમાજ વિષેના પણ વિચારો મળી આવે છે. તે વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર વિચાર કરતાં તત્ત્વદીપ નિબંધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણના શ્લોક-૨૨૪ માં લખે છે—

વર્ણાશ્રમવર્તાં ધર્મે મુલ્યે નષ્ટે છલેન તુ ।

ક્રિયમાણે ન ધર્મઃ સ્યાદતસ્તસ્માન્ મોચનમ્ ॥

તે વર્ણાશ્રમ વિરુદ્ધ કંઠ કહેતા નથી, પણ એમ તો કહે છે કે વર્ણાશ્રમમાં રહીને ધર્મનું પાલન કરવાથી મુક્તિ મળે. પણ તે ક્યારે? જ્યારે નિષ્કપટ ભાવથી તે ધર્મનું પાલન કરવામાં આવે ત્યારે. પણ અત્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મની શી દશા છે? કોણ કહી શકશે કે તે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પળાય છે? શું બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો પોતાના ધર્મથી વિમુખ બનેલી નથી? અને જો તેમ હોય તો તે જલધર્મ ગણાય નહિ કે? આવી રીતે જો ધર્મ પાળવામાં આવતો હોય તો; તેના કરતાં તે ન પળાય એ વધારે સારું છે. આવા ધર્માચરણથી મોક્ષ થતો નથી; માટે પોતે એમ કહે છે કે હવે જૂની રીતે રહીને ધર્માચરણ કરવાથી જીવનું કલ્યાણ નથી, પણ ભક્તિદ્વારા જ તેનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. એ ભક્તિ સૌ કોણ કરી શકે છે—બ્રાહ્મણ કરી શકે છે તેમ અંત્યજ કરી શકે છે. ભક્તિમાં બ્રાહ્મણ કે અંત્યજ એવા ભેદો હોતા નથી, જે ભગવાનની ભક્તિ કરે એ બ્રાહ્મણ ગણાવેા જોઈએ. તેમણે અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિને પણ કેવી રીતે શુદ્ધ કરવી તેના પણ વિચાર કર્યો છે. આને માટે તેમની સુબોધિની ટીકામાંથી નીચેનું વાક્ય અહીંયાં ઉતારીશું—

‘કિરાતાદયસ્તત્તદેશગિરિવાસિનોડન્યજા જાતિતઃ કાર્યતથ્થ દુષ્ટાઃ

મક્તસમાશ્રયણમાત્રેણ શુદ્ધા ભવન્તિ । મક્તા ઇવ ભગવત્સેવા યોગ્યા ભવન્તિ ।’

આમાં કહે છે કે કિરાત વગેરે જે અંત્યજ જાતિના લોકો ગણાય છે તેમની પણ શુદ્ધિ થઈ શકે છે. વેદધર્મ ભલે તેમને માટે પ્રતિબંધ મૂકતો હોય. કિરાત, દ્રણ, અન્ધ, પુલિન્દ, પુલ્કસ, આબીર, કંક અને ખસ એવા જે આઠ જાતનાં અંત્યજોનાં નામ ભાગવત ૨-૪-૧૯ માં આપેલાં છે તે મેદાનમાં રહેનારા હોય કે પછી પર્વત પાસેના પ્રદેશમાં રહેનારા હોય, તથા જાતિથી દુષ્ટ હોય અગર તેમના કાર્યથી દુષ્ટ હોય છતાં પણ તેમની શુદ્ધિ થઈ શકે છે. અને તે શુદ્ધિનો ઉપાય એ છે કે તેમને ભક્તોનો સારી પેઠે આશ્રય કરાવવો—અર્થાત્ સારા પુરુષના સંસર્ગમાં તેમને રાખવા. આમ કરવાથી તેમનામાં અંત્યજ તરીકેના દોષો દૂર થઈ જશે અને તેઓ શુદ્ધ બનશે, એટલું જ નહિ પણ ભક્તોની માફક ભગવાનની સેવાને યોગ્ય બનશે. ૨

અન્ય સ્થળે તેઓ લખે છે યસ્ય (ભગવતઃ) નામગ્રહણમાત્રેણ શ્રોતૃનાત્માને ચ નિષ્પાપાન્ કરોતિ । તન્નાપિ નાધિકારિવિશેષઃ, કિન્તુ સર્વાનેવ, પેવેત્યનેન આત્મશબ્દઃ જીવપરો જ્ઞાયતે । ન કેવલં દૈદ્ધિકા દ્વોષા નિવર્તન્તે કિન્ત્વજ્ઞાનપ્રમૃતિ સર્વમેવ નિવર્તતે । ... સઘઃ શુદ્ધિરિતિ શુદ્ધિદેવનાં

દેશાદીનાં નિરપેક્ષતામાહ-આમાં ગમે તેવી જાતિના દોષવાળો કાઢી હોય તો તેને શુદ્ધ કરી શકાય છે. તે શુદ્ધિને ઉપાય આમાં ભગવન્નામને જણાવ્યો છે. ભગવન્નામનું અહણુ કરવાથી દેહના દોષ જતા રહે છે, એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાન વગેરેનો નાશ થાય છે. તેમાં દેશ વગેરેનો વિચાર નિરપેક્ષ હોય છે. ન્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યના આ વાક્યનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મહાત્માજીએ અંત્યજ્ઞેને અપનાવવાનો જે મોર્ગ પ્રચલિત કર્યો છે તે બરાબર છે, એ આપણને સમજાયા વગર રહેશે નહિ. વલ્લભાચાર્યજીએ જેની રીતે ભક્તિદ્વારા અંત્યજ્ઞેને શુદ્ધ કરવાને કહ્યું છે (ભગવન્નામનો સંસ્કાર આપીને) તે જ રીતે મહાત્માજીએ ભજનદ્વારા તેમને અપનાવવાની પ્રથા દાખલ કરી છે. આથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સમિતિ સ્થળે સ્થળે હરિભજનનો જે કાર્યક્રમ રાખે છે તેને શ્રીવલ્લભાચાર્યના વાક્યનો આધાર મળે છે. કાંઈ પણ રીતે હરિજન ભગવાનને ઝોળખતા થાય તો ધણી વખતથી તેમનામાં જે સંસ્કાર હુપ્ત થયેલા છે તે પુનઃ પ્રગટે અને તે રીતે તેઓ ઉચ્ચ મનાતી જાતો સાથે ભળી શકે. હરિભજનથી તેમનામાં સુરાપાન, માંસભક્ષણ વગેરેની આદત નિર્મૂળ થાય છે, તથા તેઓ સ્નાનાદિદ્વારા સ્વચ્છતા પણ જાળવતાં શીખશે. એટલે ભક્તિના સંસ્કારદ્વારા હરિજનની શુદ્ધિને વૈષ્ણવ ધર્મનો ટેકો મળતો હોય તેમ વલ્લભાચાર્યનાં વચનો ઉપરથી જણાય છે. વલ્લભાચાર્યનાં બીજાં ધણાં વાક્યો અહીંયાં ટાંકી શકીએ, પણ સ્થળસંકેચને લીધે અહીંયાં આટલાથી જ સંતોષ માનીશું. તેઓ સર્વ રીતે ભાગવત ધર્મને જ અનુસરે છે. આમ હોવાથી શ્વપચ અંસજ જાતિના મહાપુરુષો તથા સન્તો બ્રાહ્મણો કરતાં વધારે આદરભાવથી પૂજ્ય છે.

અંત્યજ મહાપુરુષો

વાત્મીકિ ઋષિ એ અંત્યજ જાતના હતા, છતાં તે એક મહર્ષિ થયા અને રામાયણની સુકથાથી અમર કીર્તિ મેળવી. તેમનું બનાવેલું 'રામાયણ' સઘળા હિંદુઓ વાંચે છે. મુનિ પરાશરની ઉત્પત્તિ આણ્ડાલીથી થયેલી મનાય છે. (જુઓ દ્વારામ રસિકવલ્લભ પદ ૫૨-૫) વેદવ્યાસ એ કૈવર્ત ન્યાતથી ઉત્પન્ન થયેલા છતાં તે બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવતના રચયિતા મનાય છે. અને તેમનાં વાક્યો પ્રમાણભૂત સ્વીકારાય છે.

અંત્યજ વૈષ્ણવો

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિક્રેશ્વર યજ્ઞ ગયા, તેમના સેવકોમાં ૨૫૨ સેવકો મુખ્ય ગણાય છે. તે ભક્તોના જીવનપ્રગંગો બસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તામાં આપેલા છે. તેમાં ચાર અંત્યજ ભક્તો હોવાનું વાંચવામાં આવે છે. ૨૪૪મી વાર્તામાં એક ચહ્નકા વૈષ્ણવની વાર્તા છે. તે ગોવર્ધન પર્વત પાસે વિલછુકુંડમાં રહેતો હતો. ત્યાં આગળ એક શ્રીનાથજીનું મંદિર આવેલું હતું. આ મંદિરમાં ન્યારે તે એક વખત દર્શન કરવા ગયો ત્યારે ત્યાંના અધિકારીએ એક ભોંત આડી ચણાવી લીધી. આથી તે ચહ્નકાને બહુ આર્તિ થઈ તેથી વલ્લભજી પાસે ગયો. વલ્લભજીએ તેના મનની બધી વાત જાણી લીધી અને તે દિવાલ તોડી નંખાવી; એટલું જ નહિ પણ તે જંગોને આનંદમાં આવીને બેટયા. ૧૬૮મી વાર્તામાં એક બલાઈ અને તેની સ્ત્રીની વાત છે. તેમની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને શ્રી ગુસાઈજીએ તેમને પોતાનાં ચરણસ્પર્શ કરાવ્યાં, અને સેવાને માટે પાંદુકા આપી. વાર્તા ૧૪૭માં કહે છે કે એક ચહ્નકા એવો ટેકીયો હતો કે તેને પંડિતોએ પોતાની રાંધેલી રસોઈ જમવાને

વૈષ્ણવ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા

આપી પણ તેને તેણે ત્યાગ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ વેદશાસ્ત્રની ચર્ચામાં તે બધાઓને તેણે હરાવ્યા. એક બીજા ભંગીની વાત ૧૩૫મી વાર્તામાં આપેલી છે. તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને શ્રીગુસાંઇજીએ એવો પ્રબંધ કરેલો કે તેને સૌથી પહેલાં દર્શન કરાવવાં. વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાય સિવાયના બીજા વૈષ્ણવ ધર્મોમાં પણ અંત્યજ વર્ગના કેટલાક મહાન

અંત્યજ સંતો અને લેખકો

એવા થઇ ગયા છે. કે જેમને પાછળથી પણ નમે. આ ગ્રંથોમાં^૧ નંદા, રવીદાસ, ચોખામેલા અને હરિદાસનાં નામો મુખ્ય છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી વૈષ્ણવોમાં આલવરે (ભક્તો)ની પરંપરામાં ચેંગીવાહરે અથવા શ્રીપ્રાણસ્વામીનું પણ નામ જોવામાં આવે છે. તામિલ^૨ કવિઓની નામાવલીમાં આળેયર વગેરે સાત શાનીઓનાં નામ મળી આવે છે, જે અંત્યજ કોમનાં હતાં. આ સાત જણ ભાઇબહેનો હતાં. તેમાં આળેરે અતિમુદિ, કોનિવેડન, મુદુરુસી, નાદવાલી અને કાલવીજીલુક નામના ગ્રંથો લખ્યા છે. તેરવેલૂવર તે આળેયરનો ભાઇ હતા. તેણે વંદેશેખર રામના દરબારમાં વાદવિવાદ કરીને પંડિતોને હરાવ્યા હતા. એણે બાલૂવરકારલ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આધિકનાન તથા કપિલર નામના તેના બીજા ભાઇઓ હતા. કપિલર આગવર નામનો ગ્રંથ લખેલો. આપગા તેની બહેન હતી. તેણે નીતિપાતલ નામનો નીતિશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. મુરગા તેની બીજી બહેન હતી. તેણે કેટલીક કવિતા લખી છે. વાલીજ એ બીજી બહેન હતી. આ અંત્યજ (ટેક) જાતિનાં ભાઇબહેનોએ સાહિત્યક્ષેત્રમાં સારી નામના કાઢેલી છે. તે દક્ષિણમાં થઇ ગયાં. દક્ષિણમાં રામાનુજ અને મધ્વના સંપ્રદાયની ખૂબ અસર છે, અને તે ધર્મે પણ અંત્યજો માટે ભક્તિનાં દ્વાર ખંધ કર્યા હોય એમ જણાતું નથી.

આ બધા ઉપરથી એટલો સાર સમજાય છે કે સ્માર્તધર્મે બહિષ્કૃત કરેલા અંત્યજોને વૈષ્ણવ ધર્મે ભક્તિદ્વારા અપનાવી લીધા. અત્યારે પણ અંત્યજોને ભક્તિના સંસ્કારથી અપનાવી લેવા માટે વૈષ્ણવ ધર્મમાં પ્રતિબંધ હોય એવું જણાતું નથી. વસ્તુતઃ આપણામાં જે અસ્પૃશ્યતા જોવામાં આવે છે તેને વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવતમાંથી કોઇનો ટેકો મળતો નથી. ‘અસ્પૃશ્ય’ જોવો વર્ગ હશે કે કેમ તે આ ગ્રંથ ઉપરથી આપણને સમજાતો નથી; છતાં પાછળથી અસ્પૃશ્યતા આપણા સમાજમાં ઘુસી ગઇ છે. આ અસ્પૃશ્યતા તે ધર્મે નથી, પણ એક વહેમ છે. આ વહેમ જોવો જ જોઇએ. પ્રભુ સર્વને શુદ્ધ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનું બળ આપે.

૧ જુઓ India's Untouchable Saints by K. V. Ramswamy B. A.

૨ જુઓ દિવ તપવિદ્યાનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ ન. ૬. મહેતા-કૃત પૃ. ૨૭૧.

૩ જુઓ કવિચરિત્ર (કાશ્યાપાચાર્ય દ્વારા પાંડિત) પૃ. ૧૦૨.

આ સંતોનાં ચરિત્રો આ પુસ્તકમાંથી લઇ અન્યથ આપ્યાં છે, તૃતી

આશ્વલાયન બ્રાહ્મણકુમાર અને બ્રાહ્મણવર્ણુ ગૌરવ

એક સમયે બુદ્ધદેવ શ્રાવસ્તીમાં અનાયપિંડકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ બુદ્ધ જુદા દેશમાંથી પાંચસો બ્રાહ્મણ કાંઈક કારણને લીધે શ્રાવસ્તીમાં આવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોમાં એવો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે “આ શ્રમણ ગૌતમ ચારે વર્ણુ મોક્ષના અધિકારી છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમની સાથે આ વિષયમાં વાદ કરવા કોણ સમર્થ છે ?” છેવટે આશ્વલાયન કુમારને બુદ્ધની સાથેનો વાદવિવાદ કરવા આગળ કરવો, એવો નિશ્ચય થયો.

આશ્વલાયન કુમારનું અધ્યયન હમણાં જ પૂરું થયું હતું. નિબંધ, ઇંદ્રશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વેદાંગો સહિત ચારે વેદ તેને કંઠસ્થ હતા. તો યે બુદ્ધની સાથે વાદ કરવો કઠણ છે, એ તે જાણતો હતો. તેને જ્યારે પોતાનો નેતા થવાની બ્રાહ્મણોએ વિનંતિ કરી, ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું: “ભાઈઓ! શ્રમણ ગૌતમ એ ધર્મવાદી છે. ધર્મવાદી લોકો સાથે વાદ કરવો એ સામાન્ય વાત નથી. હું જો કે વેદોમાં પારંગત હોઈશ, તો યે ગૌતમ સાથે વાદ કરવા સમર્થ નથી.”

લાંબા વખત સુધી વાટાઘાટ થયા પછી તે બ્રાહ્મણોએ આશ્વલાયનને કહ્યું કે “આશ્વલાયન! તો પરિવાજક ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને યુદ્ધ વિના પરાજિત થવું તને ચોખ્ખું નથી.”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ગૌતમ સાથે વાદ કરવો એ જરા કઠણ કામ છે, તો યે તમારા આગ્રહથી હું તમારી સાથે આવું છું.”

પછી તે બ્રાહ્મણસમુદાયસહ આશ્વલાયન બુદ્ધદેવ પાસે ગયો અને કુશલસંભાષણારાદિ પૂછી એક બાજુએ બેઠા. પછી તેણે બુદ્ધદેવને પૂછ્યું: “હે ગૌતમ! બ્રાહ્મણોનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ણુ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા વર્ણો દીન છે. બ્રાહ્મણ વર્ણુ જ શુદ્ધ છે, બીજા વર્ણો કૃષ્ણ છે. બ્રાહ્મણોને જ મોક્ષ મળે છે, બીજાઓને નથી. બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા તેના ઔરસ પુત્ર છે, અર્થાત્ તે જ બ્રહ્મદેવના વંશ જ છે. હે ગૌતમ! આ મુદ્દા સંબંધે આપનું કહેવું શું છે ?”

બુદ્ધ બોલ્યા: “હે આશ્વલાયન! બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ ઋતુવતી થાય છે, પ્રસૂતા થાય છે, અને બાળકને દૂધ પાય છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સંતાત બીજા વર્ણો પ્રમાણે જ માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલી હોવા છતાં બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થવાનો દાવો કરવો, એ આશ્ચર્ય નથી શું ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “હે ગૌતમ! આપનું કહેવું ગમે તે હોય તો યે પોતે બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એ વિષે બ્રહ્મણોને પૂર્ણવિશ્વાસ છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા: “હે આશ્વલાયન! યૌન, કબિજ અને બીજા સરહદ પરના પ્રદેશમાં

આર્ય અને દાસ એવા બે જ વર્ગ હોય કદી કદી આર્યનો દાસ અને દાસનો આર્ય બને છે, એ વાત તારા સાંભળવામાં છે ખરી કે ? ”

“ હા, મેં એવું સાંભળ્યું છે. ” આશ્વલાયને ઉત્તર આપ્યો.

શુદ્ધ બોલ્યા: “ એવું બે છે, તો બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણો જ ઉત્પન્ન કર્યા અને તે સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ શો ? ”

આશ્વલાયને કહ્યું: “ આપનું કહેવું બસે ગમે તે હોય પરંતુ બ્રાહ્મણોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે, બ્રાહ્મણવર્ણ જ માત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર ચોરી કરે, વ્યભિચાર કરે, ખોટું બોલે, ચાડી કરે, વૃથા ખંડાયે, પારકાના ધન પર દષ્ટિ નાખે, દેવપ્રસિદ્ધિ વધારે, નાસ્તિકપણાને અંગીકાર કરે તે જ માત્ર નરકમાં જશે; પણ બ્રાહ્મણ આ કર્મ કરતાં યે દેહત્યાગ પછી નરકમાં જનાર નથી, એવું તને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ હું ગૌતમ ! કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય પાપ કરતાં નરકમાં જશે. બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ શું, સર્વને પોતપોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડશે ! ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ એકાદ બ્રાહ્મણ બે પ્રાણધાતથી નિવૃત્ત થાય; કે ચૌર્ય કર્મથી નિવૃત્ત થાય, વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થાય, અસત્ય લાપણથી નિવૃત્ત થાય, ગાળાગાળીથી નિવૃત્ત થાય, વૃથાલાપથી નિવૃત્ત થાય, પરધનના લોભથી નિવૃત્ત થાય કે દ્રેષ તથા નાસ્તિકતાથી નિવૃત્ત થાય, તો તે જ માત્ર સ્વર્ગમાં જશે; પણ બીજા વર્ણના લોક આ પાપથી નિવૃત્ત થશે તો યે સ્વર્ગલોકમાં જનારા નથી, એમ તને લાગે છે શું ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય આ પાપકર્મથી નિવૃત્ત થતાં સ્વર્ગમાં જશે. પુણ્યાચરણનું ફળ બ્રાહ્મણને અને બ્રાહ્મણોત્તરોને સરખું જ મળનાર છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ આ પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણ જ માત્ર દ્રેષવેરરહિત મૈત્રીભાવના કરી શકે છે; ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ કરી શકશે નહિ એમ તને લાગે છે શું ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ ત્યારે વર્ણો મૈત્રીભાવના કરી શકે છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ ત્યારે પછી બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ અને બીજા વર્ણહીન છે એમ કહેવાને શો આધાર છે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “ આપ ગમે તે કહો, પણ બ્રાહ્મણ પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજે છે અને બીજાઓને હીન સમજે છે એ વાત ખરી છે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા: “ હે આશ્વલાયન ! ધારો કે એકાદ મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા સર્વ જાતિના મળી સો પુરુષોને એકત્ર કરે. તેમાંના ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ અને રાજકુળમાં જન્મેલાને તે કહે કે ‘ ભાષ્ટવો, અહીં આવો અને શાલ કે ચંદનવૃક્ષનું લાકડું લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ પરંતુ તેમાંના ચંડાળ, નૈષાદ પ્રત્યાદિ હીનકુળમાં જન્મેલા હોય તેમને તે કહે કે ‘ ભાષ્ટવો ! અહીં આવો; અને એરંડાની લાકડીઓ લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ હે આશ્વલાયન, બ્રાહ્મણાદિક ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યે જ અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો તે જ ભાસ્વર અને તેજસ્વી થશે. અને ચાંડાલાદિક હીન વર્ણના મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલા અગ્નિ તેજસ્વી નહિ થાય, અને તેથી અગ્નિનાં કાર્યો થશે નહિ એવું તને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયને જવાબ આપ્યો: “ હે ગૌતમ ! કોઈ પણ જાતિના માણસે સારા કે

નરસા લાકડાનું ઈંધણ કરી કોઇ પણ સ્થળે અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો ચે તે સરખો જ તેજસ્વી થશે. અને તેનાથી સરખું જ કાર્ય થઇ શકશે.”

શુદ્ધ બોલ્યા: “એકાદ ક્ષત્રિયકુમાર બ્રાહ્મણકન્યા સાથે શરીરસંબંધ કરે અને તે સંબંધથી તેને પુત્ર થાય તો તે પુત્ર મા જેવો અને બાપ જેવો મનુષ્ય થશે, એમ તને લાગતું નથી કે ? તે જ પ્રમાણે એકાદ બ્રાહ્મણકુમારે ક્ષત્રિયકુમારી સાથે શરીરસંબંધ કર્યો તો તે સંબંધથી થનારો પુત્ર તે બેના જેવો ન થતાં, ગમે તે ત્રીજા જ જાતનો થશે એમ તને લાગે છે કે ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “આવા મિશ્રવિવાહથી જે પુત્ર થશે, તે તેના માબાપ પ્રમાણે મનુષ્ય જ થશે. તેને બ્રાહ્મણ કહી શકાય તેમ જ ક્ષત્રિય પણ કહી શકાય.”

શુદ્ધ બોલ્યા: “પણ આશ્વલાયન, એકાદ ઘોડીના અને ગધેડાના સંબંધથી જે ટૂંક થશે, તેને તેની મા જેવું ગણવું કે બાપ જેવું ? તેને ઘોડો, તેમજ ગધેડો ચે કહેવાશે કે ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “હે ગૌતમ ! તેને ઘોડો કે, ગધેડો કહેવાશે નહિ. તે એક ત્રીજા જ જાતનું પ્રાણી થાય છે. તેને આપણે ખચ્ચર કહીએ છીએ. પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધથી થનારા પુત્રમાં આવો પ્રકાર જણાઇ આવતો નથી.”

શુદ્ધે પૂછ્યું: “હે આશ્વલાયન ! એ બ્રાહ્મણ બંધુઓમાં એક વેદાભ્યાસ કરેલો સુશિક્ષિત હોય અને બીજો અશિક્ષિત હોય તો તેમાં કયા બાઇને શ્રાદ્ધ અથવા યજ્ઞમાં પ્રથમ આમંત્રણ આપાશે ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો: “જે સુશિક્ષિત હશે તે બન્ને વયમાં નાનો હશે, તો ચે તેને જ યજ્ઞયાગમાં પ્રથમ આમંત્રણ થશે !”

શુદ્ધ બોલ્યા: “હવે એવું સમજ કે તે બેઉ જણમાં એક અત્યંત વિદ્વાન છે, પણ અત્યંત દુરાચારી છે; બીજો બહુ વિદ્વાન નથી, પણ અત્યંત સુશીલ છે. તો તેમાં પ્રથમ કોને આમંત્રણ આપવામાં આવશે ?”

આશ્વલાયને કહ્યું: “હે ગૌતમ ! જે શીલવાન હશે તેને પ્રથમતઃ આમંત્રણ થશે. દુરાચારી મનુષ્યને આપેલા દાનથી શો ફાયદો મળનાર છે ?”

શુદ્ધ બોલ્યા: “હે આશ્વલાયન, પ્રથમતઃ તે જાતિને મહત્ત્વ આપ્યું. પછી વેદપાઠને આપ્યું અને હવે તો તું શીલને મહત્ત્વ આપે છે-અર્થાત્ હું જે ચાતુર્વર્ણી શુદ્ધિ કહું છું, તેના તે ચે અંગીકાર કર્યો છે !”

શુદ્ધનું આ ભાષણ સાંભળી આશ્વલાયન નીચું માથું કરીને ચૂપ બેઠો; આગળ શું બોલવું એ એને સમજાયું નહિ !

આથી શુદ્ધ બોલ્યા: “હે આશ્વલાયન ! પ્રાચીનકાળમાં સાત ધ્વજાર્પિ અરણ્યમાં પર્ણકુટિ બાંધી રહેતા હતા. તે સમયે તેમની એક એવી પાપી સમજ થઇ હતી કે ‘બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને બીજા વર્ણ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર ધ્વજાર્પણ સાચા વંશજ છે.’

“અસિતદેવલ ઋષિને જ્યારે આ સમાચાર પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાની હજમત કરાવી લઇ, મજાદિમાં વસ્ત્ર અને સુંદર પાદુકાઓ પહેરી, તથા હાથમાં સુવર્ણની લાકડી લઇને બ્રાહ્મણ ઋષિઓના સ્થળ પર આગ્યા; અને ત્યાં ચંક્રમણ કરતા બોલ્યા: ‘વાહ વાહ ! આ ધ્વજાર્પિ હવે જણાતા નથી ને !’

“આ તેનું ઉદ્ધત વર્તન જોઇ તે સાત બ્રાહ્મણોને ખૂબ ક્રોધ આવ્યો અને ‘હે અંડાળ ! તું ભરથ યા’ એવો તેમણે દેવલને શાપ આપ્યો. પરંતુ તે શાપથી દેવલ પર કાંઈ પણ અસર ન થતાં તે અધિકાધિક તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યો.

“ત્યારે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘અરેરે ! અમારું તપ વ્યર્થ છે, અમારું બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ છે, પૂર્વે જેને અમે શાપ આપતા તેની તરત જ રાખ યઇ જતી; પણ આને જેમ જેમ શાપ આપીએ છીએ તેમ તેમ આ અધિકાધિક સુંદર થતો જાય છે !’

“અસિત ઋષિ બોલ્યા ‘તમારું તપ વ્યર્થ નથી કે તમારું બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ નથી; પરંતુ મારા પર વિના કારણ ગુસ્સો કરવાનું તમારે છોડી દેવું જોઈએ.’

“‘તું કોણ છે ?’ તે સાત બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યું.”

“અસિતે ‘હું અસિતદેવલ ઋષિ છું’ એમ કહ્યા પછી તે સાત બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ તેમને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારે તે બોલ્યા : ‘બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના વંશજ છે; એવું તમે ધારો છો, એમ મેં સાંભળ્યું છે ! પણ મારા પૂર્વજોએ બ્રાહ્મણસ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું હતું, એની તમને ખાતરી છે કે ? તમારી દાદી-વડદાદી વગેરે પૂર્વજ સ્ત્રીઓએ બ્રાહ્મણપુરુષની સાથે જ સંબંધ રાખ્યો હતો, એ બદલ તમે નિશ્ચિતપણે શું કહી શકો છો ?’”

“ના, એ સંબંધે અમે કાંઈ જ કહી શકતા નથી.’ તે સાત ઋષિઓએ ઉત્તર વાળ્યો.”

“અસિત બોલ્યા : ‘તો પછી બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ ! અને બીજા વર્ણ હીન છે, એમ કહેવામાં શો અર્થ રહ્યો છે ?’”

“હે આશ્વલાયન ! તે સાતે બ્રાહ્મણોને અસિતે નિરુત્તર કર્યા. પછી તે જ જાતિ-વાદના સંબંધમાં તું મારી સાથે કેવી રીતે વાદ કરી શકીશ ?”

“આ બાપણ સાંભળી આશ્વલાયન બુદ્ધનો ઉપાસક થયો.

જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?

એક સમયે બુદ્ધદેવ ઇન્દ્રાનંદ ગામના ગામની પાસે ઇન્દ્રાનંદ ગામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે કાળે ઘણા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો ઇન્દ્રાનંદ ગામમાં રહેતા હતા. એક દિવસ વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરુણ બ્રાહ્મણો વચ્ચે એવો વાદ થયો કે મનુષ્ય જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે કે કર્મથી ?

ભારદ્વાજે પોતાના મિત્રને કહ્યું : “હે વાસિષ્ઠ ! જેની માતાની અને પિતાની સાત પેઢીઓ શુદ્ધ હોય, તેમાં વર્ણસંકર થયો નથી, તે જ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ હોય શકે !”

વાસિષ્ઠે બોલ્યા : “હે ભારદ્વાજ ! જે મનુષ્ય શીલસંપન્ન અને કર્તવ્યદક્ષ છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.”

બુદ્ધજ વાદવિવાદ થયો ; તથાપિ તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ત્યારે વાસિષ્ઠે બોલ્યો : “હે ભારદ્વાજ ! આપણા આ વાદનો અહીં અંત આવનાર નથી; આપણા ગામ પાસે જે ગૌતમ રહે છે, તે પૂજ્ય અને સર્વ લોકોના ગુરુ છે એવી એમની

સર્વત્ર કીર્તિ છે. આપણે તેમની પાસે જઈ તેમને આપણો મતભેદ જણાવીશું, અને તે ને કહેશે તે મત માન્ય કરીશું.”

આમ વિચાર કરી તે બેઉ બુદ્ધ પાસે ગયા; અને કુરાળપ્રશ્ન પૂછી એક બાણ પર બેઠા. વાસિષ્ઠ બોલ્યો: “હે ગૌતમ! અમે બેઉ મુશિક્ષિત બ્રાહ્મણકુમાર છીએ. આ તારુણ્યનો શિષ્ય છે અને હું પૌષ્કરસાદનો શિષ્ય છું. અમારો જાતિભેદ સંબંધે વિવાદ છે. આ કહે છે ‘જન્મથી બ્રાહ્મણ’; હું કહું છું ‘કર્મથી બ્રાહ્મણ.’ આપની કીર્તિ સાંભળી અમે અત્રે આવ્યા છીએ; હવે અમારામાં કેનું કહેવું ખરું છે, અને કેનું ખોટું છે, એ આપ અમને સમજાવી દેશો.”

બુદ્ધ બોલ્યા: “વાસિષ્ઠ! તુણ, વૃક્ષ ઇત્યાદિ વનસ્પતિમાં જુદી જુદી જાતો જણાય છે; તેમ જ કીડી, કીડા ઇત્યાદિ જારીકમાં જારીક પ્રાણીમાં એ જણાય છે. સર્વની જાતો અનેક છે. શ્વાપદની જાતિઓ અનેક છે. પાણીમાં રહેનાર માછલાંમાં અને આકાશમાં ભ્રમનારાં પંખીઓમાં પણ અનેક જાતિ જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જાતિનાં ચિહ્ન આ સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; પણ તે સૌ માણસમાં જણાતાં નથી. વાળ, કાન, આંખ, મોં, નાક, ઝોડ, બાંધ, ડોકું, પેટ, પીડ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ સર્વ અવયવોમાં એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય કરતાં તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકતો નથી—અર્થાત્ પશુપક્ષી વગેરેમાં જેમ આકારાદિથી જુદી જુદી જાત જણાઈ આવે છે, તેમ તે મનુષ્યમાં જણાઈ આવતી નથી. સર્વ મનુષ્યના અવયવ લગભગ સરખા આકારના જ હોવાથી મનુષ્યમાં જાતિભેદ નક્કી કરવો શક્ય નથી. પરંતુ કર્મથી મનુષ્યની જાતિ નક્કી કરવી એ શક્ય છે. એકાદ બ્રાહ્મણ જે ગાયનું પાલન કરી પોતાનું પેટ ભરતો હોય, તો તે ‘ગોવાળીઓ’ જ કહેવાશે, બ્રાહ્મણ ન કહેવાય! જે કાંઈ શિષ્યકળા વડે ઉપજવિકા કરે છે તેને કારીગર તરીકે જ ઓળખવો જોઈએ. જે વેપાર કરે તે વાણિયો; જે દ્રવ્યનું કામ કરે તે દ્રવ્ય; જે યુદ્ધકળા ઉપર ઉપજવિકા કરે છે તે યોદ્ધો; જે યતયાગ કરી ઉપજવિકા ચલાવે છે તે યાજક છે. અને જે રાષ્ટ્ર પર સ્વામિત્વ ચલાવે છે તે રાજા છે; પણ આ સર્વને કેવળ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ.”

“સર્વ સંસારજંધન છોડી જે કાંઈ પણ પ્રકારનાં પ્રાપંચિક દુઃખથી ખીતો નથી, બીજાએ દીધેલી ગાળો, ગંધન, વધ ઇત્યાદિ જે સદન કરે છે, ક્ષમા એ જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. કમલપત્ર પરના પાણીના ટીપાની જેમ જે આ લોકના વિપવસુખથી અલિપ્ત રહે છે, તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.”

“જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ યતા નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી જ અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મથી થાય છે, કારીગર કર્મથી થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે અને ભિખારી કર્મથી થાય છે; અને રાજા સુદ્ધાં કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ સધળું જગત ચાલી રહ્યું છે. જેમ રથ ધરી પર અવલંબીને રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મ પર અવલંબીને રહ્યા છે!”

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળીને વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ બૌદ્ધોપાસક થયા.

ચાંડાળ કેમ થાય છે ?

ભગવાન શુદ્ધ આવસ્તીમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ બિડા ગ્રહણ કરતા કરતા અગ્નિહોત્રી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના બારણા આગળ આવી બિડા માટે બિલા રહ્યા. ભારદ્વાજનો અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો; અને તેમાં તે આહુતિ નાખતો હતો. શુદ્ધને જોતાં જ તે મોટેથી ખૂમ પાડી બોલ્યો કે “અરે શ્રમણ! મૂંડીઆ! ચાંડાળ! ત્યાં જ બિલો રહે!”

શુદ્ધે પૂછ્યું: “હે બ્રાહ્મણ! તું ચાંડાળ કે ચાંડાળના ધર્મ જાણે છે ખરો કે?”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો: “હે ગૌતમ! મને એની કાંઈ જ ખબર નથી. ચાંડાળ કોણ અને ચાંડાળના ધર્મ કયા એ આપ મને કહેશે તો ઠીક થશે.”

શુદ્ધ બોલ્યા: “વારંવાર ગુરુસે થનાર, ખીજ પર વેર લેનાર, પાપથી લેખાયેલા અને નારિતક દષ્ટિવાળો મનુષ્ય ચાંડાળ છે એમ જાણવું. જે પ્રાણીનો ધાત કરે છે, જેના અંતઃકરણમાં દયા વસતી નથી, જે લૂંટફાટ અને ચોરી કરે છે તેને ચાંડાળ કહેવો. જે ખીજનું ઝણુ લાઇ તે પાછું માગતાં નાસી જાય છે કે ‘મારે તેને કાંઈ જ આપવું નથી’ એમ આડું બોલે છે, તે ચાંડાળ છે એમ સમજવું. જે પોતા માટે, પારકા માટે કે પૈસા માટે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, તે ચાંડાળ છે. જે પરદારાભિગમન કરે છે, વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવા-ચાકરી કરતો નથી; માખાપ, લાઇ, બહેન ઇત્યાદિ સગાંવહાલાંએને ગાળો દે છે કે મારે છે, તેને ચાંડાળ જાણવો. જે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ચાંડાળ છે.

“મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાળ કે બ્રાહ્મણ પાકતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. આનું એક ઉદાહરણ આપું છું:—માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ ઋષિ શ્વપાક (કૂતરાનું ગાંસ ખાનાર) ચાંડાળનો પુત્ર હતો. પરંતુ તેની કીર્તિ “એટલી પ્રસરી હતી કે મોટા મોટા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં બેસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. બ્રહ્મલોકમાં પેસતાં તેની જાતિ તેને આડે આવી નહિ. ખીજ જાણુ સારા કુળમાં જન્મેલા ધણુએ બ્રાહ્મણોને આપણે નાના પ્રકારનાં પાપો કરતા જોઈએ છીએ. આ લોકમાં તેમની નિંદા થાય જ છે, અને પરલોકમાં પણ તે દુર્ગતિને પામે છે. તેમની જાતિ દુર્ગતિ કે નિંદાથી તેમનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, તેથી હું કહું છું કે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાળ થતો નથી કે જન્મથી ‘બ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે.”

શુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભારદ્વાજ ધણો જ સંતોષ પામ્યો અને બોલ્યો: “હે ગૌતમ! આપનો આ ઉપદેશ ધણો જ સરસ છે. એકાદ માણસ જેમ ઢાંકેલી વસ્તુ બિધાડી પાડી બતાવે, અથવા દેખતાને અંધારામાં મસાક ધરી બતાવે તે જ પ્રમાણે આપે આપના ધર્મને ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યો છે. હું આજથી મરણપર્યંત આપને, આપના ધર્મને અને બિશુસંધને શરણે આવ્યો છું. હું આપનો ઉપાસક છું, એમ ધારી આપ મારો અંગીકાર કરો.”*

* આ અને એની આગળના શુદ્ધને લગતા લેખો અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બીકૃત શુદ્ધલીલા સાર સંમહમાંથી પૃ. ૨૮૬ થી ૨૯૬ માંથી લીધા છે.

બુદ્ધનો ત્રાસ

અગતો સ્વો મહાસયળો મગધાનં ગિરિવ્વજં ।

સવ્વે સંચયે નીત્વા ન કંસુદાનિં નયિસ્મત્તિ ॥

બિદ્ધા તણું પાત્ર કરે ધરેલ
કપાય વસ્ત્રો નિજ અંગ ઓઢી,
સન્યાસીની પાછળ ધાય ટાળી
શું બુદ્ધને સીમ મહોં દોઢેલ ?
આ માગધાના નગરે ફરીને
આવે શું જાદુગર એ બિખારી ?
સન્યાસી કેં લોક તણાં કરીને
આલ્થો ગયો 'તો નિજ અગ્નિ ભારી.

મીઠોળખંધા કરથી ન છૂટયા
મળ્યાં હજી ના પતિ-પત્ની જન્ને;
ને ચારીમાંથી હમણાં જ ઊડયા,
બોલ્યો પતિ પત્ની કને જમ્મને:-
“ આ લગ્ન મિથ્યા સહુ માની લેજે
કુમારિકા તું ફરી થી રહેજે;
વા તો તુંયે એ પ્રભુ કેરી દીક્ષા
લે માગવા, આવ પછાડી બિદ્ધા ! ”

સાયે ભણે મોહન મેત્ર ફૂડા
પારાધિ છે જાળ શીયે બિહાવે ?
ધાર્યું-અન્નપ્યા વન કેરું પંખા
ખેંચાઈ એ જાળ મહોંજ આવે ?

આબ્યો ફરીથી નગરે, કહે છે
જેઠ ક્યાં પંખા વળા પડે છે ?

અપરાજિત આત્માની ઉપલબ્ધિ*

યાત્રા:—ગભીર ઉદ્દેગ સાથે આશા રાખીને 'પુનાની યાત્રા કરી. લાંબો રસ્તો, જતાં જતાં આશંકા વધતી જાય કે પહોંચીને શું જોઈશ ? મોટું રોશન આવતાં જ મારા સાથીઓ પેપર ખરીદે. ઉત્ક્રાંતિ થઈને જોઈ. સારા સમાચાર નથી. ડાક્ટરો કહે છે કે મહાત્માજીના શરીરની અવસ્થા Danger Zone સુધી પહોંચી છે. શરીરમાં મેદ અથવા માંસનો ઉદ્દેગ એવો નથી જે દીર્ઘકાલનો ક્ષય સહન કરી શકે. પરિણામે માંસપેશી ક્ષીણ થવા લાગી છે. Apoplexy થી કદાચ અકસ્માત પ્રાણહાનિ થાય. સાથે સાથે વાંચવામાં આવે છે કે દિનપ્રતિદિન જટિલ સમસ્યાની બંને પક્ષોની આલોચના તેમને કરવી પડે છે. અંત સુધી દક્ષિત સમાજને રાષ્ટ્રનૈતિક વિશેષ અધિકાર દઈને હિંદુ સમાજમાં તેમને લાવવાના વિષયમાં તેમણે બંને પક્ષોને રાજી કર્યા છે. દેહની બધી દુર્બલતા જળ કરીને તેમણે અસાધ્ય કાર્ય કર્યું છે. હવે માત્ર વિલાયતની મંજૂરીની જ વાટ જોવાય છે. મંજૂર ન કરવામાં કાંઈ ખાસ કારણ નથી; કારણકે દક્ષિત વર્ગની સાથે રહીને હિંદુઓ જે વ્યવસ્થા નક્કી કરે તે સ્વીકાર કરવા પ્રધાન મંત્રી ખોટા છે.

આશા-નિરાશા : આશા અને નિરાશામાં ઝૂલતા ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરે અમે કલ્યાણ રોશને સવારે પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રીમતી વાસન્તી અને શ્રીમતિ ઊર્મિલાને દેખ્યાં. તેઓ બીજી ગાડીમાં અમારી પહેલાં પહોંચ્યાં હતાં. વાર ન કરતાં અમારાં બાવી ગૃહસ્થામિનીએ મોકલેલી મોટર ગાડીમાં બેસી પુનાનો માર્ગ લીધો.

પુનાનો પર્વતવાળો પથ રમણીય છે. પુના પહોંચતાં જ ધણી હથિયારની ગાડીઓ, મશીનજનો અને સૈન્યની ક્વાયત નજરે પડ્યાં. છેવટે સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસીના પ્રાસાદ આગળ ગાડી થોભી. સૌમ્ય અને સસ્મિત મુખે તેમનાં પત્નીએ અમારું સ્વાગત કર્યું. સીડીની બંને બાજુએ ઊભા રહીને તેમના વિદાલયની કન્યાઓએ ગાન કર્યું.

ધરમાં દાખલ થતાં જ કોષ્ટ ગભીર ચિંતાથી ધરની હવા ભારે લાગી. બધાના મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા હતી. પ્રશ્ન કરતાં જણાયું કે મહાત્માજીની શારીરિક અવસ્થા સંકટમાં છે. વિલાયતથી કાંઈ ખબર આવ્યા ન હતા. પ્રધાન મંત્રીને, શિરનામે મેં એક ઉતાવળથી જવાબ માગતો તાર કર્યો.

સંમતિ : તરત જ સાંભળ્યું કે વિલાયતથી સંમતિ આવી છે. પણ લોકવાયકા સાચી છે કે નહિ તેનું પ્રમાણ ધણી વાર પછી મળ્યું.

મહાત્માજીનો આજે મૌનવાર છે. એક વાગ્યા પછી વાત કરશે. તેમની ઇચ્છા છે કે તે સમયે મારે તેમની સાથે રહેવું. જતાં જતાં યરવડા જેલથી ફેટલેક અંતરે અમારી ગાડી રોકવામાં આવી. કહેવામાં આવ્યું “કોઈ પણ ગાડીને જવા દેવાનો હુકમ નથી.” કાલના દિવસોમાં જેલખાનામાં જતું ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત ગણાય છે તે જાણતો હતો. ગાડીની ચારે બાજુ બીડ જમવા લાગી.

* પુના જઈ આવ્યા પછી તા. ૧ સી એ. ને દિને શાન્તિનિકેતનમાં શ્રી: યાગેરે આપેલું પ્રવચન.

અમારા તરફથી એક ભાષ જોલના અમલદારોની પરવાનગી લેવા જતા એટલામાં જ થી. દેવીદાસ આવી પહોંચ્યા. જોલમાં દાખલ થવાની પરવાનગી તેમના હાથમાં હતી. પાછળથી સાંભળ્યું કે મહાત્માજીએ તેમને મોકલ્યા હતા; કારણ કે તેમને લાગ્યું કે કોઈ ટેકાણે પોલીસે અમારી ગારી અટકાવી છે; જો કે તેમને તેની ખાતરી ન હતી.

લોહાનો દરવાજો એક પછી બીજો ખુલ્યો, પાછો બંધ થઈ ગયો. તરત જ નજરે પડ્યાં: ઉમ્મી દિવાલ, બન્દી આકાશ, સીધો સપાટ રસ્તો, બે ચાર ઝાડ.

બે વાતની બધી મારા જીવનમાં ઘણી મોડી થઈ. હમણાં જ વિશ્વવિદ્યાલયનો દરવાજો પાર કરીને આવ્યો છું. જોલખાનામાં દાખલ થવાની અડચણ નડ્યા છતાંય છેવટે આવી પહોંચ્યો.

ઝાબી બાબુએ સીડી ચડીને અને દરવાજો પસાર કરીને દિવાલથી ઘેરાયેલા એક આંગણામાં આવ્યો. દૂર દૂર બે ટ્રેણીવાળા ઝોરડા હતા. આંગણામાં એક નાના આખાના ઝાડની છાયામાં મહાત્માજીને શય્યાશાયી જોયા.

બન્ને હાથે મને મહાત્માજીએ છાતી પાસે તાપ્યો. ઘણી વાર રાખ્યો: બોલ્યા: “કેવો આનંદ થયો.”

શુભ સમાચારની ભરતીમાં વહો આવ્યો હતો તેથી તેમની પાસે મારા બાગ્યની પ્રશંસા કરી. તે વખતે દોઢ વાગ્યો હતો. વિલાયતનો સંદેશો બધે પ્રસરી ગયો હતો, અને તે સિમલામાં ચર્ચાિતો હતો તે પાછળથી સાંભળ્યું. છાપાવાળા પણ જાણી ગયા હતા. ફક્ત જેમના પ્રાણની ધારા પ્રતિમુહૂર્તે શીર્ષે થતી મૃત્યુસીમા તરફ જતી હતી. તેમનો પ્રાણ બચાવવાને પૂરતી ત્વરા ન હતી. લાલ પટ્ટીવાળાની અતિદીર્ઘ નિર્મળતાથી વિસ્મય અનુભવ્યો. સવાચાર વાગ્યા સુધી પ્રતિક્ષણ ઉત્કંઠા વધવા લાગી. સાંભળવામાં આવ્યું કે દસ વાગ્યે પુનામાં સમાચાર આવ્યા હતા. ચારે બાજુ મિત્રો છે. તેમાં મહાદેવ, વલ્લભભાઈ, રાજગોપાલાચાર્ય, રાજેન્દ્રપ્રસાદને યોગજ્યા. શ્રી. કર્તુરબાઈ અને સરોજીનીને જ્યાં. જવાહરલાલનાં પત્ની કમલા પણ હતાં.

મહાત્માજીનું સ્વાભાવિક જ શીર્ષ શરીર શીર્ષતમ થઈ ચૂકું હતું, માટે બરાબર સંભળાયો નહિ. જઠરમાં ખટાશ વધતી હતી તેથી વચ્ચે વચ્ચે મોડાવાળું પાણી આંખવામાં આવતું હતું. ડાક્ટરોની જવાબદારી ગંભીર હતી.

અપરાજિત આત્માની ઉપલબ્ધિ :

પણ ચિત્તશક્તિનો કાંઈ પણ હાસ થયો નહિ, વિચારની ધારા ચાલુ હતી, ચૈતન્ય અંપરિશ્રાન્ત હતું. ઉપવાસની પૂર્વેથી જ કેટલી દુરુહ ચિંતામાં, કેટલી જટિલ આલોચનામાં તેમને વ્યષ્ટિત થવું પડ્યું છે. સમુદ્રની પેલી પાર રહેતા રાજનૈતિક માણસો સાથેના પત્ર-વ્યવહારથી તેમના મન ઉપર કેટલાય ધાત-પ્રતિધાત થયા છે. ઉપવાસના સમયની અનેક દળની વાટાઘાટ અને તાણાતાણી તેમની અવસ્થાને સહાયક ન હતી તે બધા જાણે છે. પણ માનસિક જીર્ણતાનું કાંઈ ચિહ્ન ન હતું. તેમના વિચારની સ્વાભાવિક સ્વચ્છ પ્રકાશ-ધારામાં મલિનતા થવા પામી ન હતી. શરીરના કૃષ્ણ સાધનદ્વારા પણ આત્માના અપરાજિત ઉદ્યમની આ મૂર્તિ જોઈને આશ્ચર્ય થયું. આ ક્ષીણ કેહવાળા પુરુષની કેટલી પ્રચંડ શક્તિ છે તે ઉપલબ્ધિ ના આવ્યો હતો તે ના થાત.

આજે ભારતવર્ષના ક્રોધિત પ્રાણમાં આ મૃત્યુની વેદી તજે સુતેલી મહાન પ્રાણની વાણી પહોંચી છે. ક્રોધ બાધા તેને ઝોળંગવી પડી નહિ: દુરત્વની બાધા, માટી-ચૂનાની બાધા, પ્રતિકૂળ રાજનૈતિક બાધા, ઘણી શતાબ્દીના જડત્વની બાધા: આજ આ બધી બાધાઓ તેની સામે ધૂળભેગી યથ ગઇ.

સંમત શાન્તિ : મહાદેવે જણાવ્યું કે મારે માટે મહાત્માજી એકીટસે રાહ જોતા હતા. મારી ઉપસ્થિતિદારા રાષ્ટ્રીય સમસ્યાની મીમાંસા કરવામાં સહાય કરી ચકું, તેવી મારી દીર્ઘદષ્ટિ નથી. તેમને જે તૃપ્તિ આપી શક્યો છું તે જ મારો આનંદ છે.

બધા બીડ કરીને રહેવાથી તેમને કષ્ટ થશે તેમ જાણી અમે દૂર જઇને બેઠા. પૂજ્ય વખતથી રાહ જોઉં છું: ક્યારે ખબર આવે. બપોરનો તડકો નીચેની દિવાલની ઉપર આડો થઇને પડે છે. અહીંતહીં બે-ચાર શુભ ખાદીધારી પુરુષ અને નારીગણ શાન્તભાવે આલોચના કરી રહ્યાં છે.

કારાગરમાં સંમત રહેલી આ જનતા નોંધવાલાયક છે. કોઇના બ્વહારમાં પ્રશ્નપ-જનિત ચૈયિત્ય નથી જોવામાં આવતું. ચરિત્રશક્તિ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. જેલના અમલદારો આ શ્રદ્ધાથી જ તેમને સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધીનભાવે હળવામળવાની રળ આપી શક્યા છે. આત્મમર્ચાદાની દૃઢતા અને અચાંચલ્ય તેમનામાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. જોવાથી જ જણાઇ જાય છે કે ભારતની સ્વરાજ્યસાધનાના યોગ્ય સાધકો આ જ છે.

પ્રધાનનો જવાબ : હવે જેલનો અધિકારી: ગવર્નમેન્ટની હાવવાળું પરમીડિયું દોષમાં લઇને ઉપસ્થિત થયો. તેના મુખ પર પંથું આનંદનો આભાસ જોયો. મહાત્માજી ધીરે ધીરે ગંભીરભાવે વાંચવા લાગ્યા. સરોજનીને મેં કહ્યું: “હમણાં તેમની બાજુ પરથી ખસી જવું ઉચિત છે.” વાંચીને મહાત્માજીએ બધાને બોલાવ્યા. સાંભળ્યું કે તેઓએ તેમને આલોચના કરીને વાંચવાનું કહ્યું અને પોતે જણાવ્યું કે કાગળ કાંઠાં આંબેડકરને ખતાવવાની જરૂર છે. તેમના સમર્થન પછી તેમને શાંતિ વળશે.

બધા એક તરફ બેઠા રહીને પત્ર વાંચવા લાગ્યા. મને પણ ખતાવ્યો. રાષ્ટ્રસુહિની રચના વળી સાવધાનીથી લખેલી, તે સાવધાનીથી વંચાય. જણાવ્યું કે મહાત્માજીના અભિ-પ્રાયની વિરુદ્ધ નથી. પંડિત હૃદયનાથ કુંજર પર પત્રની વસ્તુને વિશ્લેષણ કરીને મહાત્માજીને સંબોધીવવાનો ભાર મૂકવામાં આવ્યો. તેમની સ્પષ્ટ બાખ્યાથી મહાત્માજીના મનમાં કાંઈ સંશય રહ્યો નહિ. ઉપવાસનું મત પૂરું થયું.

ઉપવાસનું ઉદાપન :

પ્રાચીરની પાસેના હાંપામાં તેમની શય્યા ખસેડવામાં આવી. જેલની કાંબળી પાંચરીને બધા ચોતરફ બેઠા. શ્રી. કમલા નેહરૂ લિંબુનો રસ લાવ્યાં. ગવર્નમેન્ટનો પત્ર લાવનાર અમલદારે જણાવ્યું કે શ્રી. કસ્તુરબાઈ પોતાને હાથે મહાત્માજીને રસ આપે: મહાદેવે કહ્યું: “જીવન જીવન શુક્રાંચે જાય કટુષ્ટા ધારાય એશો.” આ ગાન મહાત્માજીનું પ્રિય છે.” સૂર ભૂલી ગયો હતો. આઓ તેવો સૂર હઇને ગાયું. પં. શ્યામશાસ્ત્રીએ વેદપાઠ કર્યો. ત્યાર પછી શ્રી. કસ્તુરબાઈના હાથમાંથી મહાત્માજી ધીરે ધીરે રસનું પાન કરવા લાગ્યા. હવે સાબરમતીના આશ્રમવાસીમણે અને બધાંયે મળીને “વૈષ્ણવ જન”નું ગાન કર્યું. ફળ અને મિષ્ટાન્ન વહેંચવામાં આવ્યાં, બધાંયે સ્વીકાર્યા.

જેલમાં મહોત્સવ કદી થયો નથી. પ્રાણોત્સર્ગનો યત્ન થયો જેલખાનામાં, તેની સફલતાએ પણ હાં જ રૂપ ધારણ કર્યું. મિલનની. આ અકસ્માત આદિર્જીત અપરૂપ મૂર્તિને યશ-સંભવા કહી શકાય.

વિરાટ જનસભા : રાત્રે પં. હૃદયનાથ કુંજર અને પુનામાં મજેલા ખીજ પ્રમુખ નેતાઓએ આવીને મને પકડ્યો. “ખીજે દિવસે મહાત્માજીની વાર્ષિક ઉત્સવસભામાં આપને સભાપતિ થવું પડશે; પં. માલવીયાજી પણ મુખ્યમંત્રી આવશે.” મેં પ્રસ્તાવ કર્યો કે માલવીયાજી સભાપતિ થાય અને મારે સાધારણ બે-ચાર વાતો લખીને વાંચવી. શરીરની દુર્બલતાને ગણકાર્યા વિના શુભ દિનની આ વિરાટ જનસભામાં ન જવું અશક્ય થઈ પડ્યું.

બપોરે શિવાજીમંદિર નામના મોટા ખુલ્લા મેદાનમાં વિરાટ જનસભા ભાગી. અતિ ઠંડે દાખલ થયો. વિચાર્યું કે અભિમન્યુની માફક પ્રવેશ તો થયો, પણ બહાર નીકળવાનો શો ઉપાય ? માલવીયાજીએ શરૂઆતમાં સુંદર રીતે શુદ્ધ હિન્દીમાં સમગ્રગ્યું કે અરપૃથ્થ વિચાર. હિંદુશાસ્ત્રસંગત નથી. ધણા શ્લોકનાં તેમણે પ્રમાણ દીધાં. મારો ઠંઠ ક્ષીણ હતો; આટલી મોટી સભામાં મારો ઠંઠ શ્રુતિગોચર કરવાનો ઉપાય ન હતો. બે-ચાર વાતો મોઢે કહી દીધી. પછીથી લખેલું વાંચવાનો ભાર પડ્યો પડિતજીના પુત્ર ગોવિન્દ માલવીયાને શિર; ઝાંખા થતા તેજમાં અદૃષ્ટપૂર્વ રચના સુરપટ લાને સાંભળીને વિસ્મિત થયો.

મારું લખાણ છાપામાં આપ જોઈ શકે છે. સભામાં આવતાં પહેલાં જ તેની પિંડ-લિપિ જેલમાં મહાત્માજીને આપી આવ્યો હતો.

૨૧૦ મોતીલાલ નેહરૂનાં પત્ની લાઇબ્રેરીને ઉદ્દેશીને બોધ્યાં કે સામાજિક સામ્યતાની પ્રતરક્ષામાં તેઓ પાછાં ન હશે. શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય, શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે અન્ય નેતાઓ અંતરની વ્યથાના ઉદ્દગારો કાઢવા લાગ્યા. સભામાં આવેલા વિરાટ જનસમૂહે હાથ ઊંચા કરીને અરપૃથ્થતાનિવારણની પ્રતિશ્રુતિ ગ્રહણ કરી. સમગ્રગ્યું કે બધાના મનમાં આજની વાણી પહોંચી છે. કેટલાક દિવસ પહેલાં જ આવા કુરુહ સંકલ્પમાં સહસ્રલોકનું અનુમોદન સંભવ ન હતું.

મારો ખંડ પૂરો થયો. ખીજે દિવસે સવારે મહાત્માજી પાસે ધણી વાર રહ્યો. તેમની અને માલવીયાજીની સાથે લાંબો વખત વિવિધ વિષયમાં વાતો થઈ. એક દિવસમાં જ મહાત્માજીએ ઘણું જોર મેળવ્યું, તેમનો કંઈસ્વર દબતર થતો ગયો, લોહીનું દબાણ સ્વાભાવિક થઈ ગયું. ધણા માણસો આવીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. દરેકની સાથે હસીને બોલવા લાગ્યા. બાળકોનું ‘હલ ફૂલ લાઇને આવતું જોઇને તેમનો શો આનંદ ! મિત્રોની સાથે સામાજિક સામ્યવિધાન માટે અનેક આલોચના થાય છે. હવે તેમની ચિંતાનો વિષય હતો હિંદુમુસલમાનની એકતાનો.

આજ જે મહાત્માજીનું જીવન આપણી સામે વિરાટ ભૂમિકામાં ઉજાગવલરૂપે દેખાયું, તેમાં સર્વ મનુષ્યમાં મહામનુષ્યને પ્રત્યક્ષ જોવાની પ્રેરણા છે. તે પ્રેરણા ભારતવર્ષમાં સર્વેત્ર સાર્થક થાઓ.

મનુષ્યની ઐક્યસાધનમાં જ મુક્તિસાધનાનો સાચો માર્ગ છે. આપણી રાષ્ટ્રીય પરાધીનતા આપણા સહસ્ર પ્રકારના સામાજિક ભેદથી જ પુષ્ટ થઈ છે.

જડ પ્રયાનાં બધાં બંધનો હેઠીને ઉદાર ઐક્યને પંથે માનવસમ્યતાને અગ્રસર કરવાનો દિન આજ આવ્યો છે.

શાન્તિનિકેતન તા. ૧-૧૧-૩૨

જ. મ. આચાર્ય

આવો આવો—

(શાલિની)

આવો આવો અંત્યજ્ઞે ભાષ આવો,
આવો, બંધુ દેડ, આવો ચમારો;
આવો દુઃખી દીન કેંગાલ આવો,
હૈયે હૈયું હેતથી દ્યો મિલાવો.

૧

આવો બૌદ્ધો જૈન ને શીખ આવો,
આવો મુસ્લીમો, લલા પારસીઓ;
આવો ખ્રીસ્તી, વૈષ્ણવો, શૈવ આવો,
આવો આવો દ્વંદ્વિયે સ્નેહદેહાવો.

૨

હાયા નીચા દીનના કે ધનીના,
બેદો શાને ? બ્રાજકો એક માના !
પોષાયેલાં એક માને જ દ્વિ,
ને ખેલેલાં સ્નેહનાં એક ખોળે.

૩

શાને જુદા સ્વાર્થ ને હક્કદાવા ?
શાને ખોટા ખેદના આ લવાડા ?
શાને માથાફેડ ને રક્ત ન્હાવા ?
વાગ્યાણો શાને વૃથા ફેંકવા ? ભા !

૪

“ જીવો જીવો બંધુઓ આ સ્વદેશી !
બહેતી લેવા કેણુ જાણે લડે શું !
છરી તીણી બંધુ કઠિ જ ભોંકે ”
હાંસી આવી વિશ્વ લોકો કરે છે.

૫

લાળે લાળે મર્મવાક્યો સૂણી આ,
સાળે સાળે એક સાથે સ્વરાએ;
વાણે તાણે એક હૈયા વણી દો,
મુક્તિ ટાણે માતૃસેવા કરી લો.

૬

રે મા આંસુ ઢાળી કેવી રહી છે !
કંથાએ ના અંગને ઢાંકવાને;
દુઃખે માનું દીન હૈયું ચીરાયે,
ને જોષ બ્રાજકને મહિં મહિં વઢતા કારી ધા અન્ય-વાગે.

૭

તુચ્છ સ્વાર્થોને કરો ધૂળ બેળા,
હક્કો અગ્નિમાં ઝીખોળી બધા દો;
બેદો મિથ્યા બૂલી જાઓ સમૂળા,
ત્યાગે ઘેલા યાઓ બહાલે બરેલા.

૮

એકે સાદે બેઠી આકાશને ઘો,
 'મૈયા' એ મંત્રજ્વલિને ગળવે;
 એકે ચિત્તે મુક્તિની સાધનામાં,
 બેઠાએ એકાગ્ર શક્તિ કરીને. ૯
 ચાલે વેગે બાપુના પાપ ઝાલી,
 ને આંસુના ધોધ મારે પખાળી;
 વારો વારો એ દ્ધીચિ ન્કપિને,
 બેઠેલાને આસને હાડ દેવા. ૧૦
 હૈયાના કાઠિન્યને રે તજ દો,
 ઇસને કોરો જતાં શીઘ્ર વારો;
 પુણ્યાત્માનાં રક્ત તો રક્ષવાનાં,
 સૌભાગ્યો એ વિશ્વકેરાં અતેરાં. ૧૧
 હિંદે ધર્મોત્તમા સદાયે પૂજતા,
 મૈયાએ ના ધર્મના ભોગ મગ્યા;
 તો કાં કાળી ટીકી બહોરો કપાલે,
 જૂંસાશે શું એ કદિ કોઈ કાલે ? ૧૨
 અસ્ત્રાધારાં લો પ્રતો એકતાનાં,
 નિઃસ્વાર્થો સેવો ગણો હલ્લ દાવા;
 હોમાવાને મોખરે આવવાનું,
 મૃત્યુને આનંદથી બેટવાનું. ૧૩
 "બાપુ બહાલા હિંદમાના દુહારા !
 આત્મા આપો એયની પાળશું સૌ;
 સંકેલી લો આકરાં અસ્ત્ર ન્યારાં,
 અંધારાં આંખ આવે તપ તમ નીરખી કાયને લોપનારાં ! ૧૪
 ઉઘાડીશું મંદિરો વિશ્વ મારે,
 ને હૈયાને દીનને બેટવાને;
 આંસુધારે પૂર્વનાં પાપ ધોશું,
 ત્યાગીશું જુદાઈ હક્રોચ જુદા. ૧૫
 આવો આવો ગાલ સૌ હિંદ કેરા !
 મેલાં, ઘેલાં, દીન કંગાલ દુઃખી;
 રાજાએ ને રંક, શ્રીમંત સર્વે,
 બેઠીએ સાં બાતુભાવે લારેલા. ૧૬
 માઈ તાઈ સૌ મીટાવી દઈએ,
 બંધુ દુઃખે નેત્ર જાંનાં કરીએ;
 સૌની સેવામાં સદા યુક્ત રહીએ.

ને માના મકિતયજો કમર દદ મગી અપલાવી પડીએ. ૧૭

સંત અને જાતિભેદ

“આપણું મહાન સૌભાગ્ય ત્યારે કહેવાય જ્યારે પર આપણો થાય; સૌથી મોટી વિપત્તિ ત્યારે કહેવાય જ્યારે આપણું પર થાય. મનુષ્યને ગૌરવદાન કરીને આપણે મનુષ્યત્વનો ગૌરવ સાથે અધિકાર મેળવીએ.”
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

“હરિકો મજે સો હરિકા હોઈ ।

જાત પાત પૂછે નહિ કોઈ ॥”

ધણીયે વર્ષો પહેલાંની વાત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસગ્રાંથોને અનુસરું નથી કે પ્રાચીન ભારતમાં ‘બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ’ હતી. આ સંસ્કૃતિએ ભારતની વિચારસમૃદ્ધિમાં, જીવનવિકાસમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે ફાળો આપ્યો છે તે ખરેખર આદરપાત્ર છે. પણ કાલક્રમે તેનામાં જે વિચિત્ર ક્રિયાકાંડ દાખલ થયા તેણે અયોગ્ય રીતે બ્રાહ્મણોનું આધિપત્ય સ્થાપન કર્યું. દાન કરતી વખતે પણ સાચું દાન તે કહેવાતું જે બ્રાહ્મણોને અપાય. આ રિવાજભાંધી હજુ સુધી પણ આપણો શિક્ષિતવર્ગ મુક્ત નથી. આ ‘બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ’ની સાથે સાથે બીજી પણ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વહ્યો આવતો હતો જેને ‘પરિવ્રાજક અથવા શ્રમણ સંસ્કૃતિ’ કહી શકાય. આ ‘શ્રમણ સંસ્કૃતિ’એ દેશની તપસ્યામાં, સૌધનામાં ખૂબ ફાળો આપ્યો છે. ‘શ્રમણ સંસ્કૃતિ’એ દરેક જાતિના માણસોને અપનાવ્યા હતા; કારણ કે તેનો હેતુ હતો ત્યાગનો. આ જને સંસ્કૃતિનો ભેદ મહાન અભ્યાસી વીન્દરનિએ ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો છે:

“We had about Tapas also in Brahmanical legends. But this Tapas in Brahmanical-literature is rather a magic power as.....which it is found even among primitive people, but it is not a moral factor. Thus asceticism for the Rsis is a means of obtaining supernatural powers which even makes the King of the gods tremble in heaven. The cursing Rsi is a typical figure in Brahmanical legends.

On the other hand, in the ascetic poetry, asceticism is a moral factor and the hero is the saint who has renowned the world, who fears none and none is afraid of him. He is a hero only in the sense of the man who goes to the utmost limit of self-denial and self-sacrifice. For this ascetic morality culminates in Ahimsa and Maitrī. *Not priests are the poets of these legends, but sages of all castes and ranks.*”

આ શ્રમણ સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરોમાં સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યનો ભેદ ન હતો. જે દીવો ધરતો તેને બધા અનુસરતા. ઉપનિષદમાં સત્યકામ જાજાલનો દાખલો આ વાતના પ્રવામાં છે.

તે ઉપરાંત મહાભારતના કાળમાં વિદુર, કૌશિક વગેરેનાં દર્શાંતો આ વાતની સાક્ષી પૂરે તેમ છે. આવકવિ વાસ્ત્વીકિના પૂર્વજન્મની કથા દંતકથા હોવા છતાં તેની પાછળનો ભાવ તે વખતના માનસરૂં ચિત્ર ખડું કરે છે.

શુદ્ધ અને જૈન ધર્મોમાં તો જાતિનો વાડો જ નથી. જૈનોમાં ચંડાળ-શ્રમણ હરિકેશીનો* દાખલો મોજૂદ છે.

આ સમયમાંથી જ્યારે મધ્યયુગમાં પગ મૂકીએ છીએ ત્યારે તરત જ દરેક દરનાં ધાર્મિક આંદોલનોનો ધૂધવાટ સંભળાય છે. વૈષ્ણવધર્મની સ્થાપના કરનાર શ્રી. રામાનુજ-આર્ય તે વખતના વૈષ્ણવ સંતોના નેતા હતા. તેમણે કેટલીક મર્યાદાઓ રાખી હતી તે ઘણાને વિચિત્ર લાગતી પણ આત્મશ્રદ્ધા અને નૈતિક જાળના અભાવે કોઈ બંડ ઉઠાવવા તૈયાર ન હતું. થોડા જ સમયમાં આવો બંડખોર પાક્યો. આ બંડખોર તે રામાનંદ. મધ્ય-યુગના મહાન સંતોના શુરુ તે રામાનંદ. તેમના શિષ્યોમાંથી ઘણા નીચ જાતિના હતા. તેમને ભગવદ્ભક્તિમાં જાતિભેદની નિરર્થકતા લાગી. ભક્તમાલમાં જણાવ્યું છે કે :

“આથી રામાનંદ શાસ્ત્રોક્ત રીતથી પૂરવાર કર્યું કે જે માણસ ભગવાનને શરણે જઈને તેમની ભક્તિ કરે છે તેને માટે વર્ણાશ્રમનાં બંધનો વૃથા છે. તેમણે ભક્તોને ખાવાપીવાની છૂટ આપી. યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞમાં મોટા મોટા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા. છતાં યજ્ઞનું કંઈ તેમને ન મળ્યું. ભગવાને તેમને કોઈ ભક્તને બોલાવવાનું સૂચવ્યું. તે વખતે વાસ્ત્વીક નીચ જાતિના મહાન ભક્ત હતા. તેમના આગમનથી યજ્ઞની સફળતા ચર્ચ.”

મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત નામદેવ વિશે પણ એક કથા પ્રચલિત છે. એક વાર નામદેવ દર્શનાર્થે મંદિરમાં ગયા. તે જ વખતે કોઈ બ્રાહ્મણ દેવને ભોગ ધરાવવા આવેલો. નામદેવને મંદિરમાં પેસવાની મના યજ્ઞ, કારણ કે તે જાતે દરજી હતા. નામદેવ બહાર બેસી રહ્યા. થોડા વખતમાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આવી. બ્રાહ્મણે કેડમાં એક છોકરું હતું. છોકરું રક્ષા કરતું હતું. પૂછતાં જણાવ્યું કે તે બાળકને જોઈતો હતો દેવનો પ્રસાદ. માતા હતી નીચ જાતની અસ્પૃશ્ય બ્રાહ્મણ. અસ્પૃશ્યના નસીબમાં તે વર્ણ દેવના પ્રસાદ શા? માતાએ બાળકને મારીને શાંત રાખવાની નીતિ સ્વીકારી. બાળક વધારે રડવા લાગ્યું. નામદેવના હૃદયમાં બાળકના કંદને કરુણા ઉત્પન્ન કરી. નામદેવે પોતાનો માલ આપી દીધો. પ્રભુની સ્તુતિ કરી. પ્રભુએ નામદેવને પંડરપુર જવાની આજ્ઞા કરી.

આ ઉપરાંત સંત રવિદાસ અથવા રૈદાસજીના જીવનનો પ્રસંગ નોંધવો. લાયક છે. તે વખતે ચિતોડની રાણી હતી આલી. રાણીએ રૈદાસના જીવનની વાતો સંભળેલી. ખૂબ વિચારને પરિણામે તે તેમની સેવક બની. દરબારમાં આવતા જતા બ્રાહ્મણોને ખબર પડી કે રાણી ચમારની શિષ્યા બની છે. તેમણે રાજના કાન ભંભેયાં. રાજ કોધે બરાયો. રૈદાસને બોલાવી મંગાવ્યા. સભામાં રાજ, બ્રાહ્મણો અને રૈદાસ હાજર છે. રાજને જણાવ્યું કે સિંહાસન પરની મૂર્તિ જેની પાસે જશે તેનું સત્ય સાચું ગણાશે. બ્રાહ્મણોને તેમના મંત્રોમાં શ્રદ્ધા હતી. તેમણે ત્રણ પ્રદર સુધી વેદ બોલ્યા, પણ ધાર્યા નિશાન ફળ્યાં નહિ. રૈદાસના મનમાં શ્રદ્ધા હતી કે ભગવાનને ભક્તિ વહાલી છે, તેમની ભક્તિમાં નથી જાતિના ભેદ, નથી હોદ્દાના ભેદ. રૈદાસે સ્તુતિ કરી :

“ દેવાધિદેવ આપો તવ શરના ।

કૃપા કીજિયે જાન અપનો જના ॥ ”

પેલી ભૂતિ આવીને રેદાસના ખોળામાં પડી. રાજાને ખાતરી થઇ કે કેવળ વેદ ભણનારા બ્રાહ્મણો કરતાં અભણ ચમાર યોગ્ય શુરુ છે. નીચેનાં બે ગીતો પ્રસંગોચિત છે. તે શીખોના ‘અંથ’ સાહેબ ‘માંથી લીધાં છે.

નાગરજના મેરી જાતિ વિસ્તિઆન ચંમારં ।

રિદૈ રામગોવિન્દગુનસારં ॥

સુર સલીલ કિત બારુનીરે, સંતજનકરત નહી પાનં ।

સુરા અપવિત્ર નત અવર જલરે, સુરસરી મિલત નહિ હોહઆનં ॥

મેરી જાતિ કુટ બાંદલા ઢોર ઢોવંતા નિત હિ બાનારસી આસપાસા ।

અવ વિપ્ર પરધાન લિહિ કરહિ હંડઉમિ તેરે નામસરણાઈ રવિદાસુદાસા ॥

(હે નાગર જનો ! જાતે હું ચમાર છું. પણ મારા હૃદયમાં પ્રભુના નામનો સાર છે. ગંગાનાં જળનો જે દારૂ બનાવવામાં આવે તો તમે ન પીઓ; પણ જે અપવિત્ર દારૂ અથવા જળ ગંગામાં નાખવામાં આવે, તો ગંગા અદલાશે નહિ. મારો વ્યાપાર ચમારનો છે. તમે બ્રાહ્મણો થઇને મને નમો છો, કારણ કે રવિદાસે પ્રભુનું શરણુ લીધું છે.)

મેરી સંગતિ પોચ સોચ દિનુરાતિ ।

મેરા કરમુ કુટિલતા જનમુકુ માંતિ ॥ વિ૦

(મારી સંગત નીચ સાથે છે. અહોરાત્ર તે હું વિચારું છું. મારા જન્મની માફક મારાં કર્મો પણ કુટિલ છે.)

સંતોના આટલા દાખલાઓ પરથી આપણને વિષય વધારે સ્પષ્ટ લાગશે. રામાનંદના ખીજ ધણી શિષ્યોના દાખલાઓ આપી શકાય પણ તે કેવળ એક જ પ્રકારના હોવાથી વિશેષ લાભ નથી.

આ ઉપરાંત-હાલના સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મૂળ પણ વૈષ્ણવ મહારાજોનાં વિચિત્ર વર્તનોમાં છે. સ્વામીનારાયણમાં પણ શુદ્ધ જાતિના સાધુઓ વધારે પ્રમાણમાં આવે છે. અને ખીજ નાના નાના ભગતો થઇ જાય તેની તો રાજણી નથી. નડિયાદની આસપાસ કુબેર ભક્તના ‘હરિજનો’ પણ નીચ જાતિના હોય છે. કુબેર ભક્ત પોતે કાળી હતા.

ઉપરના ધણી જ ટૂંકા પરિચયથી જણાશે કે મધ્યયુગના સંતોએ જાતિભેદના નિવારણ માટે પ્રયત્નો કરેલા. પણ તેમનું લક્ષ્ય કેવળ ત્યાંથી અટકતું નહિ. તેમણે જીવનની સાધનામાં બંધનોને તોડી નાખ્યાં હતાં. દરેક સંપ્રદાયના અથવા પંથપ્રવર્તકના મૂળ સિદ્ધાન્તો વિશાળ હોય છે પણ તેને પાછળના શિષ્યો પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુથી જુએ છે. આ પ્રમાણે એક જ સંપ્રદાયના પણ વાણીઓ બંધાય છે. શુદ્ધ ભગવાનના આટલા સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્તો છતાં પણ તેમના નિર્વાણ પછી તેમના શિષ્યોએ શુદ્ધના સિદ્ધાન્તોને પોતાના વિચારોથી રૂંધ્યા.

શી ખાત્રી કે ગાંધીજીના હાલના પ્રયાસને તેમના ભાવિ શિષ્યો પણ પોતાના સમ-જવા પ્રમાણે નવા વાડા બિણા નહિ કરે ? હિંદુ ધર્મમાં, હિંદુ સમાજમાં આવી ભરતીઓ આવ્યાં જ કરી છે. તેના અનેક વિભાગો, ઉપવિભાગો. છતાં તેનામાં સૂત્રરૂપે જે તત્ત્વ રહ્યું છે તે અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ અચળ બાળે છે. તે દિવસ કેવો હશે જ્યારે યુગ-યુગનાં પાપ બૂંઝાશે અને સર્વોંગે દીપતું ભારતવર્ષ જગતના ઇતિહાસમાં અનેરો પ્રકાશ પાડશે ?

કહેવાય છે કે સાધના સફળ જતી જ નથી. મધ્યયુગોના સંતો તેમના જીવન દ્વારા એકતાની વાણી બોલી ગયા છે. ગાંધીજીએ પણ મન, વાચા, કર્મથી તેમના જીવનમાં નીચ કહેવાતી જાતની વેદના અનુભવી છે. એ સાધના સફળ ન થાય તો દોષ કોનો ?

શાન્તિનિકેતન

જ. મ. આચાર્ય

ભંગડી

ખામબા ગામની ભંગડી રે, એક ભંગડી રે, એની આંખમાં આંજેલ મેશ,
લીલા કાચની ભંગડી રે, ચાર ભંગડી રે, એનો સુન્દરિયાજો વેશ,
ધમ્મર ઘેરા ધાધરો રે, એક ધાધરો રે, એના પગમાં કાંખી ઢેશ,
ડોકમાં રૂપા હાંસડી રે, એક હાંસડી રે, એના તાણી ગૂંથેલ કેશ.
નાકમાં સોના નયણી રે, એક નયણી રે, એના કાનમાં સોરિયાંદહેર,
મુખમાં ચૂંગી શોભતી રે, એક શોભતી રે, એના ધૂમની ચાત્રે સેર,
ખેમલો એનો દીકરો રે, એક દીકરો રે, એની બિધલાવી છે જાન,
ભંગડી પહેરે જૂમણાં રે, સૌ જૂમણાં રે, આજ હરખે બૂલે જાન.
આઠ દહાડા પર ગામમાં રે, આ ગામમાં રે, એક નીકળી બીજી જાન,
મામનું આખું માનવી રે, સૌ માનવી રે, જે એણે થયું મશાણ,
ગામના શેઠની સુન્દરી રે, રૂપસુન્દરી રે, ત્યાં પોદી અજાન સાથ,
હીરની નવરંગ સુન્દરી રે, રંગ સુન્દરી રે, ત્યાં ભંગીને આંવી હાથ.
રોકાણીએ પહેરી સુન્દરી જો, રંગ સુન્દરી જો, જ્યારે ચાલ્યાં વાટ મશાણ.
ભંગડી પહેરે સુન્દરી એ, રંગ સુન્દરી એ, જ્યારે નીકળે ઊંચાની જાન.

સંયુક્ત મતાધિકાર-એક જ માર્ગ

નાયમન કમિશનમાં ડોક્ટર આંબેડકરની ઝુંબેશ

(મારા મિત્રોએ) શહેરી વિભાગમાં જેવા મતાધિકાર છે તેવો જ રાખવો તે માત્ર વિભાગમાં જમીનમહેસુલ અર્ધું કરવું, એવી ભલામણ (કરી) થઈ છે. (પરંતુ હું તેમની સાથે સહમત થઈ શકતો નથી.) (મારા મિત્રો) મતાધિકારને હકની વાત લેખવાને બદલે મહેરબાનીની વસ્તુ (સમજે છે.) સમજવી એ વિચાર રાજકીય સમાજમાં બંધકર ગણાય. મતાધિકાર જન્મસિદ્ધ હક છે એ વાત જો હિંદી દેશમાં આવે, પ્રતિનિધિત્વના નૈતિક દાવાને જો ભાવનાની ચીજ માનવામાં આવે, અને જો મતાધિકારને રાજકીય સત્તા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વહેંચવાની વસ્તુ સમજે તો મતાધિકાર ન મળે તે વ્યક્તિઓ મતાધિકારવાળાની દયા ઉપર જ જીવે. એથી વધારે ગુલામી કેવી હોય ? ગુલામોને જન્મસિદ્ધ હક હોતા નથી; એમના માલિકો બધા એ જ તેમના હક. આ રીતનો વિચાર પ્રજાકીય સરકારનો ખાતક છે ને તેથી જ (હું) તેનો અસ્વીકાર સર્વોચ્ચ (કંઈ છું.) યોગ્ય છે.

પુખ્ત મતાધિકાર

ન સમજીએ તો (મારા મિત્રો) મતાધિકાર એટલે મતપેટીમાં ઠાગળિયું નાખવાની શક્તિ (સમજે છે.) (નહિ તો) મતાધિકારનો વિસ્તાર વધારવામાં અટાન આડું (ન મૂકત) મૂકવામાં ન આવે; મતાધિકારના પ્રશ્નમાં બહુતરને ઉપરછુંડું જ મહત્ત્વ અપાય છે. મતાધિકારનો અર્થ જ ઊલટો સમજાય છે. મતપેટીમાં મતપત્ર નાખવામાં મતાધિકારનો સમાવેશ થઈ જતો નથી. સાચો મતાધિકાર એટલે એકત્ર જીવન સારી રીતે નમે તે માટેની યોજનામાં અગત્યનો ભાગ બજાવવો તે. એટલે જાત જાન જૂથો ન હોય એવા દરેક પુખ્ત માનવીને મત આપવાનો હક હોવો જ જોઈએ; કારણ કે દરેક વ્યક્તિ એકત્ર જીવનમાં રસ લે છે ને એનાં પરિણામો વેઠે છે એટલે દરેક વ્યક્તિને એ યોજનાની કલમો ધડવામાં હક હોવો જ જોઈએ. વળી જેમ મનુષ્ય ગરીબ તેમ મતાધિકારની એને વધારે જરૂર. કારણ કે ખાનગી મિલકત ઉપર મંડાયલી તમામ સમાજરચનાઓમાં એકત્ર જીવનની કલમો પ્રથમથી જ મૂકીદારોના લાભમાં ને કામદારોની વિરુદ્ધ ધડાયલી હોય છે. એટલે મૂકીદારો પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ ન કરે અને કામદારોનું હિત સચવાય એવી વ્યવસ્થા કરવી હોય તો એકત્ર જીવનની કલમો અવારનવાર પલટાતી રહેવી જોઈએ. અને મિલકત ને મતાધિકારને ન્યાંસુધી છૂટા પાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ સંજવિત જ નથી. એ માટે તો મતાધિકાર મિલકતવાળા કે મિલકત વગરના પુખ્ત મનુષ્યને જ મળે એવી યોજના થવી જોઈએ. એમ જન્મે રીતે પુખ્ત મતાધિકાર સિવાય છૂટકો જ નથી અને તેથી જ (હું તો) એકવીસ વર્ષની વયનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષને મતાધિકાર આપનાંમાં આવે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. (એમ હું તો ઇચ્છું.)

કોમીવાદ ન જોઈએ.

પુખ્ત મતાધિકાર માટે રાજકીય ન્યાયની દૃષ્ટિ જ માત્ર કારણભૂત નથી. રાજકીય અગત્ય-પણુ પુખ્ત મતાધિકાર દાખલ કરવાનું જ સ્વયંવરો. મંચુકત મતાધિકારમાં બહુમતી કોમના મતદારો ચૂંટણી પર એવી ભારે અસર કરશે કે લઘુમતીના દૃષ્ટિબિંદુથી ન ઇચ્છવાએગ વ્યક્તિઓ બેઠકો પૂરી લેશે એ બચથી જ મુસ્લીમો જેવી લઘુમતી કોમો કોમી મતદાર સંઘો માટે આગ્રહ કરે છે. પરંતુ પુખ્ત મતાધિકાર દાખલ કરવામાં આવે તો એ પ્રશ્ન જ ઊડી જાય. કોમી મતદારસંઘોને અદલે પુખ્ત મતાધિકારની અગત્યને બહુમતીએ જોઈએ તેટલું વળૂદ આપ્યું નથી. બહુમતી કોમી મતદારસંઘોને નભાવી લેવાય એવી વસ્તુ લેખે છે ને પુખ્તમતાધિકાર હદ ઓળંગી જતાં કાશુમાં નહિ રહે એવું અનિષ્ટ માને છે. પરંતુ (મારો અભિપ્રાય એથી ઊલટો જ છે. હું તો) કોમી મતદારસંઘોને અનિષ્ટ (બેધું છું ને) લેખી, પુખ્ત મતાધિકારને વધારે મદત્તવ (આપું છું) આપવું જોઈએ. પુખ્ત મતાધિકાર સારી વાત છે માટે અપનાવવી એટલું જ નહિ પરંતુ એ કોમી મતદારસંઘોના અનિષ્ટને નાશુદ કરવામાં (આપણને) સહાયભૂત થઈ પડશે માટે તેને વધાવી લેવી. પુખ્ત મતાધિકારમાં માનતા નથી તેમને પણ આ વિચાર અપનાવતાં મુસ્લીમો નડશે નહિ. પુખ્ત મતાધિકાર અનિષ્ટ હોય તોપણ કોમી મતદારસંઘ કરતાં ઓછું અનિષ્ટ છે માટે તેને પહેલો સ્વીકારવો યોગ્ય લેખાય જ. વળી પુખ્ત મતાધિકાર રાજકીય દૃષ્ટિએ ન્યાયી તેમ જ અગત્યનો છે. તે ઉપરાંત જાહેર પ્રજના મોટા ભાગનો તેને ટેકો છે. અધ્યાક્ષણો અને પછાતવર્ગી સિવાયના તમામ રાજકીય પક્ષોએ સ્વીકારેલા નહેરૂ હેવાલમાં પણ પુખ્ત મતાધિકારને સ્થાન આપવામાં આપ્યું છે. પછાતવર્ગી પુખ્તમતાધિકારની જ માગણી કરી રહેલા છે. સિંધના મુસ્લીમ મંડળે, એક મુસ્લીમ સભ્યે અને એક અધ્યાક્ષણ સભ્યે પણ મુંબાઈ સરકાર આગળ પુખ્તમતા-ધિકારની તરફેણમાં મત જાહેર કરેલો છે. એ પ્રમાણે પુખ્ત મતાધિકારને જાહેર પ્રજાને સંમતીન ટેકો છે.

બહુતરનું ધોરણ

જીવનભરમાં રાજનીતિનાં ગંભીર સૂત્રો એક વાર પણ ન વાંચ્યાં હોય એવી વ્યક્તિઓ જગતી પ્રકરણ ને વિદેશનીતિ માટે પોતાના અભિપ્રાયો જાહેર કરતાં અચક્ષતી નથી. આઠ વર્ષ પહેલાંના જૂના મતાધિકાર પ્રમાણેના મતદારોમાંના મોટા ભાગે રાજનાં પ્રશ્નો ઉપરનાં રાજકીય ભાષણોનો આતુરતાથી અભ્યાસ કર્યો હતો. આજે પાંચ ટકા મતદારો પણ ભાંપણો કે અગત્યના સેખોનું મનન કરતા નથી. જે બ્રિટિશ પ્રજાતંત્ર આવા મતદારોથી નભાવી લેવા માગતું હોય તેમ દિંદીઓ પુખ્તમતાધિકારની વિરુદ્ધ હોય તો તેઓ અન્યાયી કે કલ્પનાશીલ બિલકુલ નથી. હાલકું તેમના વાંધા ખોટા કરે છે ને અજ્ઞાન મતદારોને લાભ ઉઠાવી તેઓ રાજકીય સત્તા કબજે કરવા માગે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે રાજકીય શક્તિ માટે રાજકીય પક્ષોનાં દૃષ્ટિબિંદુની ખુશીઓ જરાબર સમજની જોઈએ અને તેનો ભેદ પોરખતાં શીખવું જોઈએ, એમ કહેવું એ કેવળ દંભ છે; કારણકે નાના રાજકીય પ્રશ્નોની ચોક્કસ માહિતી મતદારોને હોતી જ નથી. એવા જ્ઞાનની ખાસ અગત્ય છે એવું પણ નથી. મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોનું સામાન્ય જ્ઞાન મતદારો મેળવે અને પોતાનું ધાર્યું કરે એવો પ્રતિનિધિ પસંદ કરી લે એટલું જ બસ છે. સામાન્ય દિંદીમાં એટલી લાયકાત તો છે જ.

નોકરશાહી ન જોઇએ.

નોકરશાહી નાબુદ કરવા શો ઉપાય (કરવો) ? (મને તો) પુખ્ત મતાધિકાર જ યોગ્ય માર્ગ જણાય છે. મતદારો માટે ભણતરનું ધોરણ ન હોવું જોઇએ એ નિર્ણય પર ધસીસન ૧૯૨૮ના સિલોન કમિશનના સભ્યો પણ આવ્યા હતા. જવાબદાર રાજતંત્રના વિકાસથી સરકાર પર દબાણ લાવવા સામાન્ય વ્યક્તિઓને વધારે તક મળવી જોઇએ; એટલે ભણેલાં-ઓને જ મતાધિકાર મળે એ યોગ્ય નથી. સિલોન માટે પુખ્ત મતાધિકાર યોગ્ય લેખાય તો હિંદ માટે શા માટે નહિ ? બન્ને દેશોની પરિસ્થિતિ તદ્દન સરખી જ છે. ખરૂં જોતાં તો હિંદ પુખ્ત મતાધિકાર માટે વધારે લાયક છે. મુંબાઇ પ્રજાકામાં તો પુખ્તમતાધિકાર ગ્રામ્ય પંચાયતોમાં હાલ પણ ચાલુ જ છે એટલે (એ) ત્યાંના લોકો તો ધડાયલા જ છે.

કોમી મતદારસંઘો

વર્ગીય મતદારસંઘો તો મોર્લી-મીન્ટો સુધારાનો વારસો છે. મોર્લીમીન્ટો સુધારા તો હિંદીઓને મનાવી લેવાનો પ્રયત્ન હતો. સાચું જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાને બદલે માત્ર દેખાવ કરવા જ મતાધિકાર ને મતદાર મંડળોની ચોક્કસ યોજના ધડી ધારાસભાઓ ઊભી કરવી, અને સત્તા જરા પણ ઢીલી પડવા ન દેવી એવો નોકરશાહીનો તેમાં હેતુ હતો. વર્ણુન્તર મતદાર મંડળો એ યોજનાને માટે જ બંધબેસતાં હતાં; પરંતુ મોટેચુ એમ્સફર્ડ યોજનામાં મન મનાવવાની વાત નહોતી. એમાં તો લોકસત્તા સ્થાપવાનો હેતુ હતો. એટલે વર્ણુતર મતદારમંડળો રદ કરવાં-જોઇતાં હતાં; પરંતુ તે વેળાએ કોમી અસર એટલી જોરમાં હતી કે કોમી મતદાર-મંડળો તેમને ચાલુ રાખવાં પડ્યાં. સાઉથવેરો કમિટિએ તે યોજના અમલમાં મૂકી. કોમી મતદારમંડળો ગમે તે કારણસર નાબુદ ન થયાં તેથી કાંઇ તેનું અસ્તિત્વ જવાબદાર રાજતંત્રના સિદ્ધાંતને અનુકૂળ થઇ શકે જ નહિ. કોમી તત્ત્વ જ એ યોજનાને બાબુએ મુકાવવા બસ છે.

ધારાસભા જેવા વિચારથીજ મંડળમાં જાહેરહિતના સવાલોનો જાહેર પ્રજાના અભિપ્રાય મુજબ જ નિર્ણય થવો જોઇએ; એટલે એ સભાના સભ્યો પણ જાહેર પ્રજામતના જ પ્રતિનિધિઓ હોવા જ જોઇએ. પરંતુ કોમીવાદને જ આગળ ધરે ને કોમી દૃષ્ટિથી પર રહી જાહેર પ્રશ્નો પર વિચાર કરવા તેઓ નાલાયક ઠરે. વળી કોમી પ્રતિનિધિઓ હોવા છતાં કોમી પ્રશ્નો સિવાયના ધર્મીય પ્રશ્નો પર મત આપવાનો તેમને અધિકાર મળે છે. એ વાત જવાબદાર રાજતંત્રના સિદ્ધાંતની તદ્દન વિરુદ્ધ જાય છે. એવા કોમી પ્રતિનિધિઓ તો કોમી પ્રશ્નો પર નિષ્ણાત અભિપ્રાય આપવા કામ લાગે; કારણકે બીનકોમી સભ્યો એવા પ્રશ્નોથી અહિતગાર ન હોય. પ્રજાતંત્રમાં મુખ્ય વાત સ્વરાજ હોય એટલે દરેક પ્રશ્ન ઉપર હેવટનો નિર્ણય પ્રજાદારા ચુંટાયલા પ્રતિનિધિઓ જ આપી શકે-નિષ્ણાતો નહિ. વળી નિષ્ણાતોની સલાહ ધારાસભાને હમેશાં કામ લાગતી નથી; કારણકે તકરારી પ્રશ્નો ઊડા અભ્યાસ કરવાને બદલે એ લોકો કોમીનાદથી દોરવાઇ જાય છે.

ભયનું કારણ નથી.

કોમી મતદારમંડળો—જે કોમોને કાન્ને કોમી મતદારમંડળો સ્થપાઇ ચૂકેલાં છે તેમને માટે કોઇ પણ પ્રકારનું ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ ઠરાવવાની જરૂર છે જ. પરંતુ એવું કોમી પ્રતિનિધિત્વ કોમી મતદારમંડળો મારફતે રાખવું કે નહિ એ જ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. કોમી મતદાર-

મંડળોને પરિણામે જ દેશમાં કામો વિખવાદો વધી પડ્યા છે એમ કામીવાદના વિરોધીઓનું કહેવું છે. કામી મતદારમંડળો ને કામી વિખવાદોને સીધો સંબંધ છે જ નહિ; ઊલટું મુસ્લીમોને કામી મતદારમંડળો આપી તેમનો અસંતોષ ઓછો કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કામી મતદાર મંડળો કામી વિખવાદ સમાવી દેતાં નથી એ પણ એટલું જ સાચું છે. કદાચ એવો વિખવાદ વધારી મૂકે એમ અને ખરું; કારણકે કામી મતદારમંડળોથી કામી ભાવના ફળવાય છે જ. પરિણામે બંને કામોના આવેલાનો પરસ્પરની જવાબદારી વિચારી જાય છે. એટલે લોકસમૂહને શાંતિને માર્ગે દોરવાને બદલે તેઓ લોકભાવનાના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે.

કામી મતદારમંડળો માટે મુસ્લીમો ત્રણ બચાવ રજૂ કરે છે: પ્રથમ તો તેઓ માને છે કે મુસ્લીમ કામનું હિત બીજી કામોથી જુદું પડે છે, એટલે તેના રક્ષણ માટે જુદાં મુસ્લીમ મતદારમંડળો હોવાં જોઈએ. જુદા પ્રકારનું હિત સાચવવા જુદા મતદારસંઘો જોઈએ જ, એ વાત વિચારતાં પહેલાં બીજી કામોનાં ન હોય એવાં, મુસ્લીમોને પોતાનાં ખાસ હિત સાચવવાનાં છે કે કેમ એ વાત નક્કી કરવી જરૂરી છે. ધાર્મિક વાત બાજુએ મૂકીએ તો દરેક પ્રાંત સામાન્ય હિતનો જ હોય છે. (કર આપવા કે નહિ અને આપવા તો કેટલા ને કેવા આપવા?—સરકારી ખર્ચનો મોટો ભાગ અમુક કાર્યોમાં જ વાપરવો કે નહિ? કેળવણી ફરજિયાત ને મફત હોવી જોઈએ કે કેમ? સરકારી જમીનો પટાથી આપવી કે કંબજલદકથી આપવી? ઉદ્યોગોને સરકારી મદદ આપવી કે નહિ? અમુક પ્રાંતોમાં વધાર લશ્કર રાખવું કે નહિ? માંદગી બેઠકો કે મૃત્યુનો મામલો કરવા સામાન્ય વીમાની યોજનાથી કામદારોની ગરીબાઇ ટાળવા મથવું કે નહિ? ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટોથી ન્યાય સચવાશે કે કેમ? સારાં પરિણામો લાવવા દાકતરી કે ન્યાયના સિદ્ધાંતો બદલવા કે કેમ?—વગેરે પ્રશ્નો ધારાસભા સમક્ષ રજૂ થાય છે.) (એમાંનો) કયો પ્રશ્ન એકલી મુસ્લીમ કામ માટે છે? કેળવણી ને જાહેરસેવાઓમાં એકલા મુસ્લીમોનું જ હિત સમાવેલું છે? વળી મુસ્લીમો જેવી એક જ કામ ક્યાં છે? મુજાબની ધારાસભામાં વિદ્યાપીઠના સુધારા વખતે અબ્દુલ્લાને પછાત વર્ગોએ ખુબેશ ઉઠાવી હતી તે ઉપરથી એ લોકો પશુ કેળવણીના પ્રશ્નમાં એટલો જ રસ લે છે, એ પૂરવાર થશે. મુસ્લીમોનું જુદું હિત છે એ ખાનગી ખાસી કલ્પના છે, એ જુદું હિત નથી પણ અમુક ખાનગીમાં તેમનો ખાસ સંબંધ છે.

સંયુક્ત મતદાર

જુદાં હિત અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ એક વાર માની લઈએ તોપણ એ જુદાં હિત સામાન્ય મતદારમંડળો ને અનામત બેઠકોને બદલે જુદાં મતદાર મંડળોથી જ સચવાશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. ઊલટું જુદાં મતદારમંડળો કરતાં સામાન્ય મતદારમંડળો ને અનામત બેઠકોથી કામપણુ લઘુમતીનાં ખાસ હિત વધારે સચવાશે (એમ માઈ તો માનવું છે). બીનજવાબદાર ઉદામવાદીઓના અસ્તિત્વથી જ ખાસ હક્કને નુકસાન પહોંચે એમ માની લઈએ, એટલે તો ધારાસભાઓમાંથી એવા લોકોના પગ ટાળવા પ્રયાસ આદરવો જોઈએ. જે બંને કામોમાંથી બીનજવાબદાર વ્યક્તિઓને ધારાસભામાંથી દૂર કરવામાં આવે તો હિંદુ મતદારો મુસ્લીમોને ચૂંટી શકે અને મુસ્લીમ મતદારો હિંદુઓને ચૂંટી શકે એ જ યોજના શ્રેષ્ઠ ગણાય. એથી જ જુદાં મતદારમંડળો કે કામી મતદાર મંડળો કરતાં સંયુક્ત

મતદારમંડળો જ અપનાવી લેવાં જોઈએ. જુદાં મતદાર મંડળો કરતાં સંયુક્ત મતદાર મંડળોથી લઘુમતીને લાભ જ છે એમ કહેવું પડશે. જુદાં મતદાર મંડળોથી લઘુમતીને માત્ર પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ મળે એટલું જ; બીજું કંઈ જ ન મળે. બાકીની ધારાસભાને એમની સાથે બિલકુલ સંબંધ રહે નહિ, લઘુમતીની ઈચ્છાઓ પાર પાડવા એમના પર ખાસ દબાણ લાવી શકાય નહિ. એટલે લઘુમતીને પોતાના જ પગ ઉપર ઝૂમવાનું રહે. પ્રતિનિધિત્વની કાંઈ પણ પ્રકારની યોજનાથી લઘુમતી બહુમતી થઈ શકવાની નથી જ એટલે લઘુમતીનો અવાજ દબાઈ જ જવાનો. ઊલટું સંયુક્ત મતદારમંડળોમાં અનામત બેઠકો યોજવામાં આવે તો લઘુમતીને પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ મળે એટલું જ નહિ પણ કંઈક તેથી વધારે મળે. કારણકે લઘુમતીનો દરેક સભ્ય જો કે લઘુમતીનો સભ્ય નથી પરંતુ એને લઘુમતીના મત તો મળેલા જ છે એટલે લઘુમતીનું હિત એને હૈંથે વસવાનું જ. લઘુમતીના રક્ષણની દૃષ્ટિએ જુદાં મતદારમંડળો કરતાં સંયુક્ત મતદારમંડળ વધારે લાભદાયી છે. (એમ મને તો લાગે છે). મુસ્લીમ લઘુમતીને ધારાસભા ધાર્મિક પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવા મળેલી સભા જેવી લાગતી જણાય છે. એમ હોત તો થોડાક પણ મજબૂત માણસો મોકલવાની તેમને જરૂર પડત; પરંતુ ધારાસભા ધાર્મિક સભા નથી એ દીવા જેવી વાત હવે મુસ્લીમોએ સમજવી અગત્યની છે. ધારાસભા તો સામાન્ય દેશહિતના પ્રશ્નો ચર્ચવા મળે છે. અને એવી ચર્ચાના નિર્ણયો વધુમતે જ પસાર થાય છે. તો પોતાના સભ્યો ઉપરાંત બીજા સભ્યો પણ લઘુમતીના પ્રશ્ને ટેકા આપી શકે એવી યોજના પસંદ કરવા જેવી નથી ?

જગતનો ઇતિહાસ

મુસ્લીમો એક સ્વતંત્ર કોમ છે. ધર્મ, ઇતિહાસ, શાસ્ત્રો, સંસ્કૃતિ, વ્યક્તિગત નયમો, સામાજિક રિવાજો વગેરે જોતાં તેઓ બીજા કોમોથી તદ્દન જુદા પડી આવે છે. એમનાં સામાજિક બંધનો બીજા કોમોનાં બંધનો કરતાં કેવળ ભિન્ન પ્રકારનાં જ છે. આજ સદી-ઓથી તેઓએ હિંદમાં વાસ કર્યો છે છતાં ય તેઓ પોતાને સ્વતંત્ર રીતે જ ઓળખાવે છે. એ દૃષ્ટિબિંદુથી જ બીજા કોમો સાથે જો તેઓ સંયુક્ત મતાધિકાર સ્વીકારે તો રાજકીય સંસર્ગથી એમનું કોમી વ્યક્તિત્વ ઝાસરી જાય એવો તેમને ભય લાગે છે; પરંતુ (મને તો) એ ભય સાચો (લાગતો) નથી. એ ભય સાચો ગણીએ તેમ જ મુસ્લીમ કોમનું વ્યક્તિત્વ સાચુંવવાનો એમનો આદર્શ છે એમ માનીએ (લેખીએ) તોપણ કોમી મતાધિકારની અંગત્ય-કેવી રીતે ઊભી થાય છે તે સમજાતું નથી. એકલા હિંદમાં જ વિવિધ કોમો છે એમ નથી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જ કેનેડા ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભિન્ન કોમો જ સામાન્ય સ્વતંત્રતા નભાવે છે. (હિંદુ અને મુસ્લીમોની પેઠે જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બ્રિટિશ અને અન્ય-તેમજ કેનેડામાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ છે.) એમની સંસ્કૃતિ પણ ભિન્ન પ્રકારની જ છે. સંયુક્ત મતાધિકાર એમના વ્યક્તિત્વની સલામતીને જોખમરૂપ છે એવું કહી તેમણે સામાન્ય મતદારસંઘો સામે કદી પણ વાંધો લીધો નથી. સામ્રાજ્યની બહાર પણ ભિન્ન ભિન્ન કોમો સંયુક્ત મતાધિકારથી જ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે. એવા દાખલાઓ ઓછા નથી. પોલેન્ડમાં પોલ્શ, રશિયન, જ્યુ, સ્લેવ રશિયન, જર્મન, લિથુનિયન વગેરે કોમો છે. લટવિયામાં લટવિયન, રશિયન, જ્યુ, જર્મન, પોલ, લિથુનિયન અને ઇસ્થોનિયનો છે. ઇસ્થોનિયામાં જર્મન જ્યુ સ્વીડ રશિયન લટવિયન અને તાર્તરો છે. ઝિકારલોવાકિયામાં

ઝેક, સ્લોવાક, જર્મન, મગ્યાર, રૂઢિનિયન, જ્યુ અને પોલ્સ છે. ઑસ્ટ્રિયામાં જર્મન ઝેક અને સ્લોવેનો છે. હંગરીમાં હંગેરિયન, જર્મન, સ્લોવાક, રૂમાનિયન, રૂઢિનિયન, ક્રોએશિયન અને સર્વિયનો છે.) આ વર્ગો માત્ર કોમો નથી: પ્રજાઓ છે. સજીવ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે છતાંય એકબીજાને પડખે ને સામાન્ય હક્રમત નીચે તેઓ સજ્ઞાહસાતિથી રહે છે. એમાંના કોઈએ પણ સંયુક્ત મતાધિકાર સામે વાંધો ઉઠાવ્યો નથી તેમ જ એથી એમનું અસ્તિત્વ હણાઈ જશે એવું તેમને લાગ્યું જ નથી.

બીજા શું કરે છે ?

બીનમુસ્લીમોની વાત જવા દઈએ. બીજા દેશોમાં મુસ્લીમ લઘુમતી જ શું કરે છે ? બીજા કોમો સાથેના રાજકીય સંસર્ગથી એમનું વ્યક્તિત્વ હણાઈ જવાની એ મુસ્લીમોને કદી ચે ધારતી લાગતી નથી. વળી એકલા હિંદમાં જ મુસ્લીમો લઘુમતીમાં છે એમ પણ છે જ નહિ. (આલ્બીનિયામાં મુસ્લીમ બહુમતી છે.) બલ્ગેરિયા, ગ્રીસ અને રૂમાનિયામાં મુસ્લીમો લઘુમતીમાં છે, યુગોસ્લેવિયા અને રશિયામાં તો તેઓ છેક જ લઘુમતીમાં છે. એ દેશોમાં મુસ્લીમ કોમો જુદા મતાધિકારની માગણી કરી છે? ત્યાં તો જુદા મતાધિકારના લાભ લીધા વિના જ મુસ્લીમોએ ચલાવી લીધું છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રતિનિધિત્વના ચોક્કસ પ્રમાણની પણ માગણી કરી નથી. પરંતુ હિંદમાં તો રાજનીતિ કોમો લાવનાથી નિરાળો નથી લેખાતો એટલે મુસ્લીમોને ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે; નહિ તો બહુમતીના ધાર્મિક વિરોધથી એમનું નામનિશાન કદાચ ભૂંસાઈ જાય એવી તેમને બીતિ લાગે છે. બીજા દેશોમાં તો મુસ્લીમોને આટલી ખાતરી મેળવવાની પણ જરૂર પડતી નથી. એટલે હિંદના મુસ્લીમોનો દાવો બીજા મુસ્લીમોથી આગળ વધે છે અને તેથી જ એ વાત (મારા) ધ્યાનમાં બિતરતી નથી.

વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે સંયુક્ત મતાધિકારમાં મુસ્લીમોનું બળ બીનમુસ્લીમના ધંસારા આગળ એટલું તો પાતળું પડી જાય કે એવા સંયુક્ત મતદારોએ મોકલેલો મુસ્લીમ પણ નિર્માલ્ય જ હોય ને મુસ્લીમોનો સાચો પ્રતિનિધિ નીવડવાને બદલે તે બીનમુસ્લીમ કોમોના હાથમાં રમકડું બની જાય. આ ભય સાચો હોય એવું આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે જણાય છે, પરંતુ જરાક વિચાર કરીશું તો જણ્યારો કે એને જરાય વળૂદ આપવા જેવું નથી. જો બીનમુસ્લીમોનો તોફાન જગાવવાનો ઇરાદો હોય, અને તે માટે જ તેઓ મુસ્લીમ સંખ્યને ચૂંટી કાઢવા માગતા હોય તો મુસ્લીમોની બીક કદાચ સાચી ઠરે. પરંતુ સાચી ગિના તો એ છે કે સામાન્ય ચૂંટણીમાં બીનમુસ્લીમ ઉમેદવારોની ખોટ જ હોય નહિ એટલે બીનમુસ્લીમો મુસ્લીમ ઉમેદવારને તોફાની વૃત્તિને પોપચા જ મત આપવા જાય એવું જનવાનો સંભવ જ ન રહે. વળી બીનમુસ્લીમ ઉમેદવારો બીનમુસ્લીમ મતદારોના મત એમ વેડફી મારવા પણ ન જ દે. બિલકુલ એ બધાને પોતાનો મત બીનમુસ્લીમ સંખ્યને આપવા સમજાવે એટલે બીનમુસ્લીમ મતદારો મુસ્લીમ ઉમેદવારને મત આપે. એવું કવચિત જ બને; એટલે કેવળ તોફાન માટે જ બીનમુસ્લીમ મતદારો નિર્માલ્ય મુસ્લીમ ઉમેદવારને મત આપી છાપરે ચડાવે એ મુસ્લીમોની માત્ર કલ્પના જ છે. 'દિલ્હીની બલામણો' પરથી પૂરવાર થાય છે કે મુસ્લીમો જાતે જ એ ધમંડમાં માનતા નથી. એ બલામણોમાં જ મુસ્લીમોએ જુદાં મતદારમંડળો છોડી દેવાની તૈયારી બતાવી છે ને સંયુક્ત

મતાધિકારને બહાલી આપી છે : માત્ર કોમી પ્રાંતો છૂટા પાડવાની ને પંજબ ને બંગાળામાં કોમી પ્રતિનિધિત્વમાં કેટલીક છૂટછાટ મૂકવાની શરતો કરેલી છે. આ કોમી પ્રાંતોને બીજા વિભાગો જોડે લેવાટેવા નથી એમ માની લઇએ તો બીજા પ્રાંતોની મુસ્લીમ લઘુમતી સંયુક્ત મતાધિકારથી સંતુષ્ટ છે એમ આપણે ગણી લેવું જ જોઇએ. કોમી પ્રાંતો છૂટા પાડ્યા પછી જો સંયુક્ત મતાધિકાર હરકતકર્તા ન હોય તો એ પ્રાંતો છૂટા પાડ્યા સિવાય પણ એ શી રીતે હરકતકર્તા હોઇ શકે ? સંયુક્ત મતાધિકારમાં મતદાર ઉપર દબાવણ આવવાનો મુસ્લીમોને ભય લાગતો હોય તોપણ જુદાં મતદારમંડળો એ ભય નાબૂદ કરવા સાચો ઉપાય નથી. બિલકુલ પુખ્ત મતાધિકાર દાખલ કરી મુસ્લીમ મતદારોની સંખ્યામાં સંગીન વધારો કરવો ઘટે. પુખ્ત મતાધિકારથી બીનમુસ્લીમ મતદારોના સંખ્યાબળનો ઠીક સામનો કરી શકાય.

એ માગણીમાં કાંઈ અર્થ નથી.

કોમી મતાધિકાર માટે એક પણ કારણમાં વજૂદ નથી. માત્ર ભાવનાને અનુલક્ષીને જ એ બધી વાતો કરવામાં આવે છે. રાજકીય પ્રશ્નોમાં ભાવનાને સ્થાન નથી એમ નહિ. સરકારને વફાદાર રહેવું એ શ્રદ્ધાની વાત છે ને શ્રદ્ધા ભાવના પર અવલંબે છે પરંતુ એ શ્રદ્ધા રાજકીય સિદ્ધાંતોની આડે આવવી જોઇએ નહિ. કોમી પ્રતિનિધિત્વ મૂળથી એટલું અમુક્ત છે કે એને ભાવનાની ઓથ આપવી એ જ અનિષ્ટને નોતરવા બરાબર છે. એનું ઝેર તો એના વિરોધીઓ પણ હજી પારખી શક્યા નથી, પરંતુ એનો અમલ પારખનાર એનું અસ્તિત્વ કળી શકશે જ. (મુસ્લીમ પ્રતિનિધિઓ બીનમુસ્લીમોને મુસ્લીમ કાયદો શોખવાડે છે : બીનમુસ્લીમો પાસેથી વસુલ કરેલી મહેસુલ ઊરાડી મૂકે છે : બીનમુસ્લીમ જળવણી માટે નિર્ણય કરે છે, બીનમુસ્લીમો કયા ને કેટલા કરો આપશે તે ઠરાવે છે, આમ) બીનમુસ્લીમોના કેટલા અગત્યના પ્રશ્નો મુસ્લીમોના હાથે જણાય છે ? એવી રીતે બીનમુસ્લીમોનું હિત કેવી રીતે જળવાય છે ? એમ કરવાનો મુસ્લીમોના શો હક ? બીનમુસ્લીમોના એ પ્રતિનિધિ છે માટે નહિ, એ મુસ્લીમોના પ્રતિનિધિ છે માટે. રાજતંત્ર તો પ્રજાની મરજી મુજબ ચાલે. કોમી મતદારસંધેા રાજનીતિના એ સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતનો ખુલ્લો ભંગ કરે છે. એ તો સંમતિ વિનાની સરકાર છે. એક કોમના સભ્યો બીજા કોમો તેમને ચૂંટી મોકલે નહિ તે છતાં તેમના પર કાણુ ધરાવે એ યોજના ન્યાયવિરુદ્ધ છે. ને મુસ્લીમો કહે છે એ પ્રમાણે બીજા કોમો કરતાં તેમનો જીવનક્રમ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો હોય તો એ યોજનાનું ઝેર વિસારી મૂકવામાં ભયંકર પરિણામ આવે જ.

ભલામણો

માટેજ પુખ્તમતાધિકારની હું ભલામણ કરું છું. પુખ્ત મતાધિકાર સ્વીકારશે જ એમ માની લઇ હું બીજા ભલામણો કરું છું. જો પુખ્તમતાધિકાર ન સ્વીકારાય તો મારી ભલામણો જુદી જ થાય.

૧. પુખ્તમતાધિકાર આપવામાં આવે તો મુસ્લીમો પજાતવર્ગો ને એંગ્લો ઇન્ડિયનો સિવાય પ્રાંતિક પ્રતિનિધિત્વ રહે.

૨. મતાધિકાર સાંકડો રહે તો મુસ્લીમો પજાતવર્ગો એંગ્લો-ઇન્ડિયનો મરાઠાઓ બીજા જાતો ને મળૂરો સિવાય તમામ માટે પ્રાંતિક પ્રતિનિધિત્વ રહે.

૩. સામાન્ય મતદારમંડળો ને અનામત બેઠકો દ્વારાજ ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે. રજીસ્ટર્ડ કામદારમંડળો મારફતે મજૂર પ્રતિનિધિત્વ સંચવાય.

એટલે (આ બલામણુથી એટલું તો સિદ્ધ થશે જ કે હું) (અ) વર્ગીય મતદારસંઘોથી (વિરુદ્ધ હું) ધનામદારો ને સરદારોનાં મતદારમંડળો ન હોવાં જોઈએ. (એવું ફ માનતો જ નથી.)

(ઘ) હિંદી અગર યુરોપિયન વ્યાપાર અને

(ઘ) ઉદ્યોગ—માટે સામાન્યા મતદાર મંડળો જ બરા છે.

(ઙ) હિંદી ખ્રિસ્તીઓ સામાન્ય યોજના દ્વારા પોતાનો સૂર જરૂર ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે.

જો કે કેટલાક વર્ગો માટે ખાસ પ્રતિનિધિત્વની (હું) બલામણુ (કેં હું) કરી શકાય, પણ તે જુદાં મતદારમંડળો મારફતે તો નહિજ, પ્રાંતિક મતદારમંડળો ને જુદાં મતદારમંડળો અંતિમ પ્રયાનાં છે ને તેનો ત્યાગ કરવો જ ધટે. આ અપ્રત્યક્ષ દેશમાં પ્રત્યક્ષ રાજતંત્ર દાખલ કરતાં પહેલાં પ્રતિનિધિત્વની યોજનામાં એટલી સંભાળ તો જરૂર લેવી પડે. માટે જ વચલો માર્ગ સંયુક્ત મતાધિકાર સાથેની અનામત બેઠકોનો છે. અથી એણું મળે તે અધુરું પડે ને વધારે મળે તેથી સાઈ રાજતંત્ર ન નીવડે.

યુરોપિયન કેમની વાત જ નિરાળી છે. એમનાં મતદારમંડળો બલે જુદાં રહે, પરંતુ તે પણ સામાન્ય મતદારમંડળો જ રહેશે : વર્ગીય મતાધિકાર નહિ જ.*

રમણીકલાલ દલાલ

અસ્પૃશ્યતા

(ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીનાં કેટલાંક અંગત સ્મરણો)

આ વિષય પર મારે કેટલાંક અંગત સ્મરણો કહેવાં એવી તમારી ઇચ્છા છે. વીસ વર્ષ કરતાં ઓછા વખત પહેલાં સાલેમ મ્યુનિસિપાલિટીમાં બે પંચમ નોકરો હતા. તેમનું કામ, શહેરના કેટલાક ભાગોમાં પાણીના નેળ ખોલવા તથા બંધ કરવાનું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીના એન્જિનિયરે આ બન્ને માણસોની અગ્રહરમ ભાગમાં બદલી કરી. હું મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રમુખ હતો, પણ આં હકીકત બની ત્યારે મને તેની ખબર પડી નહિ. એનો અર્થ એ નથી કે મેં મને ખબર પડી હોત તો મેં એન્જિનિયરને તેને કરવાની ના પાડી હોત. પછી તો અગ્રહરમાં મોટી ચળવળ ચાલી અને બધા બ્રાહ્મણો મારા પર ગુસ્સે થયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા: “તમે મોટા સુધારક બને રહ્યા, પરંતુ તમારો મત અમારા પર કસાવવાનો પ્રમુખ તરીકે તમને હકક નથી. અમને ત્રાસ આપવા માટે જ તમે આ અસ્પૃશ્ય નોકરાની અમારા વિભાગમાં બદલી કરી છે. તેમની બદલી થઇ શકે તેવાં ધણાં સ્થળો છે.” તે વિભાગમાં મારે ઘણા મિત્રો હતા. તેમાંના એકે કહ્યું: “મારી વૃદ્ધ માતા પાણી વાપરવાની ના પાડે છે, મને રસ્તો બતાવો.” બીજાએ કહ્યું: “મારી કાઠી નાહતાં નથી.” ત્રીજાએ કહ્યું, “મારી દાદીને તમે મારી નાખવા માગો છો? બે દિવસથી તેણે કશું ખાધું નથી.” હું રસ્તે નીકળતો ત્યારે બધી વિધવાઓ મારા પ્રતિ તિરસ્કારની નજર ફેંકતી. અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ તેઓ કેવી ધિક્કારતી તે મેં આ પરથી જાણ્યું.

ખરેખર તે વખતે મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ આદર્યો નહોતો તે સારું હતું. જો લોકોને તે શક્તી ખબર પડતી હોત તો તેઓ તે મારા સામે વાપરત. તેઓ બધાએ જૂખમરાની હડતાલ પાડી હોત. તેઓને આ દુઃખ હાડેલા હાગી ગયું હતું અને તેથી તેઓએ સહેલાઈથી અનનો ત્યાગ કર્યો હોત. તેવે સમયે મારી શી સ્થિતિ ચાત? તે અસ્પૃશ્યને તે વિભાગમાંથી પાછા ખેંચી લેવાનો સરકારે પણ મને તાર કર્યો હોત. સરકારે મને કહ્યું હોત કે તમારો સામાજિક સુધારો સાચો છે પણ તમારા માણસોને તમે જાણુતા નથી. આમ કહીને તે માણસોની ફેરબદલીનો હુકમ કર્યો હોત.

પરંતુ સદ્ભાગ્યે અગ્રહરમના લોકોને તે વખતે સત્યાગ્રહની ખબર નહોતી. તેથી તેઓએ મૌખિક વાંધો લેવાને ધારાસભામાં દરખાસ્ત લાવવા ઉપરાંત વધારે કંઈ નહિ. તેઓએ દલીલો કરી પણ મેં મક્કમ રહીને કહ્યું: “તમારા ખાનગી જીવનમાં તમારો ધર્મ બલે રહ્યો. પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટી વર્ણમેદ કરી શકતી નથી. આજે તો તમે તેને બદલવાનું કહો છો. હું તેમની બીજા વિભાગમાં બદલી કરું તો તે વિભાગના લોકો પણ તે આપણની બદલીની માગણી કરશે.” તેઓ કશો જવાબ આપી શક્યા નહિ. તેમને ખરતરફ કરવાની માગણી કરવાની તેઓ હિંમત બતાવી શક્યા નહિ. થોડા સમય પછી બધું શાંત થઇ ગયું, હું પણ તે બધું બૂલી ગયો. પાલ્કામેન્ટરી બેઠન્ટે કમિટિ સમક્ષ સુધારાની તપાસ વખતે એમ કહેવાયું હતું કે “દિલના અસંખ્ય વર્ણવર્ણાતરોને

અંગે પ્રગતિ થવાનો સંભવ નથી.” તે વખતે સાલેમવાસી સહગત મિ. કે. ટી. પોલ ત્યાં હતા. તેમણે કહ્યું કે “મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ એક બ્રાહ્મણ પોતાની મ્યુનિસિપાલિટીમાં જાતિભેદ સામેની લડતમાં ફતેહમંદ નીવડ્યા છે.” જ્યારે મને આ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મને ઉપલોખનાવ ફરીથી યાદ આવ્યો અને સાલેમનના જે બ્રાહ્મણમિત્રાએ અસ્પૃશ્યોની નોકરી સામે વાંધો લીધો હતો તેઓએ જ્યારે પાલ્લમેન્ટની કમિટિ પાસે થયેલ ઉલ્લેખ સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ પણ ખુશ થયા અને હું મક્કમ રહ્યો તે ઠીક થયું હતું તેમ તેઓને લાગ્યું.

આ પહેલાં થોડા વખતે મેં સાલેમમાં વકીલાતની શરુઆત કરી હતી. મેં બે પંચમ ઊકરાઓને નિશાળે મોકલ્યા. આ સામે સંખત વાંધો લેવાયો. શિક્ષકોએ કહ્યું કે, ‘જ્યાં ઊકરાઓ નિશાળે આવતા અટકી પડશે. તમે બે પંચમ ઊકરાઓની કેળવણી ખાતર ૨૦૦ ઉચ્ચવર્ણના ઊકરાઓની કેળવણીનો ભોગ આપવા છમ્છો છો? તમારે કેળવણી જોઈએ છીએ કે આમ કરીને પ્રસિદ્ધિ મેળવવી છે? પ્રભુને ખાતર આ વાતને વળગી ન રહો. તમે નિશાળને ધૂળધાણી કરી નાખશો. મહેરબાની કરી તમારા ઊકરાઓને ઉઠાડી લો.’ પણ મેં લીધી વાત મૂકી નહિ. ઉચ્ચ વર્ણના કેટલાક ઊકરાઓ આવતા બંધ પડ્યા, માત્ર થોડા. એક પંચમ ઊકરાને પાસ થતાં પ્રાંતમાં સરકારી નોકરી મળી. થોડા સમય પછી તે કજીયો પણ ભૂલી જવાયો. બીજા ઊકરાઓ સાથે આદિદ્રાવિડના ઊકરાઓ બેસે તે વસ્તુ સાલેમમાં સામાન્ય ચપ્પ પડી અને ક્રાંતિએ કંઈ વાંધો લીધો નહિ.

પાછળથી હું જ્યારે મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રમુખ હતો ત્યારે સરકારી સંસ્થા-સેક્રેટરી ટ્રેફનિંગ સ્કૂલ-માં મેં આદિદ્રાવિડ વિદ્યાર્થીઓને લખવા મોકલ્યા. હેડ માસ્ટર અને ઇન્સ્પેક્ટર બન્ને યુરોપિયન હતા. તેઓ બન્નેએ મળી જઈ આ બાબતને દાખલ કરવા સામે વાંધો લીધો. તેઓએ કહ્યું કે “આદિદ્રાવિડ લોકો માટે મદ્રાસમાં જુદી સંસ્થા છે. તેઓ અહીં દાખલ થાય તે સામે બીજાઓ વાંધો લે છે. તેઓ ભલે મદ્રાસની ખાસ નિશાળમાં જાય.” હું કબિયાળો માણસ રહ્યો. મેં નિયમો વાંચ્યા. સાલેમની નિશાળમાં જ તેમને દાખલ કરાવવામાં હું મક્કમ રહ્યો. અને દાખલ ન કરવાની ના પાડવા માટે આદવાન કર્યું. મારું ધાર્યું થયું. પંચમ વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં દાખલ કરવામાં આવ્યા અને તે વખતે પણ સહભાગ્યે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી નહિ કે સત્યાગ્રહની ધમકી આપી નહિ. જે તેઓએ તેમ કર્યું હોત તો હું પાછો પડત.

તેથી દરેક બાબતમાં સત્યાગ્રહ કરવાનો આપણને હક છે, તેમ આપણે કલ્પના કરવી નહિ. તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો પહેલાં આપણે ન્યાયી થવું પડશે. જેવી રીતે અત્યારે લડાઈ-દારુઓના ઉપયોગ ઓછો કરવા માટે રાષ્ટ્રસંઘ છે તેવી જ રીતે સત્યાગ્રહની મર્યાદા માટે આપણે રાષ્ટ્રસંઘ સ્થાપવો પડશે. મદ્રાસમાં જો દાવો તો એવો છે કે તેની રીતમાં સ્વયંસિદ્ધ અટકાવ છે, અને જે વાળજી કરણ ન હોય તો સત્યાગ્રહનો દારુ ફૂટશે નહિ. તે પૂરેપૂરો ન સંગળી ઊઠે તોપણ તેનો ઉપયોગ કરનારાઓને તથા તેની આસપાસ રહેનારાઓને તે ખૂબ નુકસાન કરશે. આ શરુઆતના પ્રયોગો કરવામાં આપણા પર ખાસ જોખમદારી છે. આ નવા શસ્ત્રના ઉપયોગનો આપણે ખોટો દાખલો બેસાડવો જોઈએ નહિ.^૧

ઘેણુ ઘેરાણું

આલમાં પૂનમ ચાંદો, માળાપ,
રાજા પડે જેમ માંદો, માળાપ,
આજ અન્દરમાની આડે રે ઘેણુ ઘેરાણું રે,
સુખે કેમ વાશે વહાણું રે,
લંગડાં ભમે ગામમાં રે,
ઘેણુ ઘેરાણું આલમાં રે.

અન્દરમા પર રાહું ચડે, બાપ, મોત મોલારે ચડે,
લોકની ઉપર લોક ચડે, બાપ, તેજ અંધારાં લડે,
મોત ઘેરાણું દેશમાં રે,
આબુ અંધારી વેશમાં રે,
ધરમી લેગા થાવો રે,
ઘેણુ ઘેરાણું મેલાવો રે.

પુણ્ય ઓરાણું પાપમાંહિ, બાપ, કાળ બાઝયો છે કાટે,
લંગડાંને તમે પુણ્ય કરો, બાપ, ગંગા આવશે દોટે,
અંધારે પાપ કરાયું રે,
જશે આજ સૌ તણાયું રે,
ઘેણુ ઘેરાણું મેલાવો રે,
જપમાળાઓ લાવો રે.

દાંગ ધર્તીગનાં ઢાલ ઢીબો, બાપ, અંધારે અલડાઈ જાયો,
ગંગા, ગોદાવરી, ગોમતીમાં, બાપ, નાહીને પાવન થાયો,
કટકો અમને નાખી રે,
રહો ધરમને રાખી રે,
ઘેણુ એવાં કામ છોઠાવે રે,
અંધારું તેજને લાવે રે.

ઢોલ, કાંસીને ફૂટલો હો, બાપ, બોબડા, બહેરા, અંધા,
વસ્તીના મેલપે મેલ નાખી, બાપ, તમારા મેલા ગંઢા,

દાણા, ઠમંડી, ચીંધરાં રે,

ફેંકલો ફાટ્યાં ઊતર્યાં રે,

રામજી રાજી થાશે રે,

ઘેણ ચાંદાનું મેલાશે રે. ૪

લાખ લેજનપે ચાંદ ઘેયો, બાપ, ધરતીએ નાંખ્યો છાંયો,

તીસ ઢોટીના ધરમે તો, બાપ, લેહ એનો ખરો પાયો,

દાન ભંગીને દીધાથી રે,

બેચાર ભજન કીધાથી રે,

મનખો પાવન થાશે રે,

ઘેણ ચાંદાનું મેલાશે રે. ૫

ચાંખ અગાડી દેશ ઘેયો, બાપ, પારકે ટોટો આલ્યો,

લેહાલેદી પાળલો ને, બાપ, એમ આ મનખો આલ્યો,

પ્રેમ પડ્યાંને દીધાથી રે,

માન મુવાંને કીધાથી રે,

દેશ તો કાલ છોડાશે રે,

મનખો ભિજખો થાશે રે. ૬

હિંદના અદ્ભૂત સંતો

આ લેખમાળામાં ચાર અદ્ભૂત સંતોનાં જીવન લીધાં છે. હિંદના 'લુદા' 'લુદા' વિભાગોમાં તેઓ યજ્ઞ ગયા છે : નંદ દક્ષિણ હિંદમાં, રવિદાસ ઔધમાં, ચોકમેલા મહારાષ્ટ્રમાં અને હરિદાસ ઠાકુર બંગાળામાં. આ સંતોની પવિત્રતા, ભક્તિ અને નમ્રતાએ લોકોનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. અત્યારે પણ એ પ્રાંતોમાં તેમનાં નામ ધેરધેર ગવાય છે. દેશનાં સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં હિંદે અદ્ભૂતોને સ્થાન આપ્યું નથી. આ મહાન આત્માઓનાં જીવન ને ચારિત્ર્ય તપાસીશું તો એ લોકોને થયેલો અન્યાય સ્પષ્ટ થશે.

આપણી ધાર્મિક ઇતિહાસકથાઓમાં આ અદ્ભૂત સંતોના જેવાં પવિત્ર ને પ્રેરણાત્મક જીવન ઓછાં જ મળી આવશે. વેદના વારાથી આપણે અદ્ભૂતોને ગુલામી ને અંધકારમાં રાખી મૂક્યા છે. જ્ઞાન ને ભક્તિના સામાન્ય હોડા પણ તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યા છે. ભ્રાતૃભાવ ને સામાજિક સંબંધથી તેમને દૂર રાખવામાં આવ્યા છે. એમને આપણે અન્યાય કર્યો છે : તુચ્છકાર્યો છે : હલકા પાડ્યા છે. એમની એ પડતી ને દુઃખી દશામાંથી પણ કેટલાક પ્રકાશ પામવા મળ્યા છે ને આપણા દેશના ઇતિહાસમાં નામાંકિત બની ગયા છે. સમસ્ત હિંદ આજે પણ તેમને ભક્તિભાવ ને સહૃદયતાથી પૂજે છે. એમની સંખ્યા નજીવી છે પરંતુ એમની રાષ્ટ્રીય અગત્ય ઘણી જ છે.

આ સંતોનાં જીવનમાં દંતકથા ને ચમત્કારોનું મિશ્રણ થયેલું છે. અર્વાચીન યુગમાં એ ચમત્કારો જરા વિચિત્ર લાગે છતાં પણ એ દંતકથાઓના ઉદરમાં આપણે અત્યંત પવિત્રતા, ભક્તિ અને નિર્દોષ કલ્પની કહાણી વાંચી શકીશું... નંદ અને ચોકમેલાનાં સાદાં મનુષ્યજીવન-એમનાં ચારિત્ર્ય કવિઓએ એવી તો કરુણ સાદાઈથી આલેખ્યાં છે કે એ સત્યમાં આપણે શંકા જ કરી શકીએ નહિ. રવિદાસના ચરિત્રમાં ચમત્કારો છે છતાં પણ મુખ્ય વાર્તા નોંધવા જેવી છે. ચરિત્રકારનો ગંભીર ભક્તિભાવ બંગાળી ભક્તના જીવનમાં જરા આગળ વધી ગયેલો જણાય છે છતાં પણ પ્રજા પ્રત્યે મીઠ માંડી રાચતા એ વિનમ્ર ભક્તનું ચારિત્ર્ય પણ હૃદયસ્પર્શી છે. બીજા ઐતિહાસિક ને સાહિત્યના પુરાવા પણ મળી શકે છે.

મધ્યયુગમાં આ સંતો પ્રગટ્યા એ પણ ઘણું જ અર્થસૂચક છે. હિંદુ યુગના અંતમાં વિચિત્ર ને લડાયક જાતિઓ જગત્કલ્પની હિંદમાં ઘુસી આવી અને પુરાતન આર્યોના બ્યવસ્થિત સમાજમાં ભળી ગઇ. પરિણામે આંતરજાતીય ધમાલ મચી રહી. પરંતુ મધ્યયુગની શરૂઆતમાં બધું થાણે પડ્યું. પ્રાંતીય જાતિઓ બંધાઇ બંધા ઠરી ઠામ બેઠા. પ્રાંતીય ભાષાઓ સરભાષ, પરિણામે જૂના વર્ણો ને જાતિઓના વિભાગો ઉપરાંત પ્રજાકીય અસ્થિમતાનો નવો સિદ્ધાંત ચાલુ થયો. એમાં પુરાતન સંસ્કૃતિમય જાતિઓ, લડાયક જાતિઓ ઉપરાંત સ્થાનિક સર્જનજૂની જાતિઓ પણ ભળી. પરંતુ એ લોકો છેક છેલ્લી પંક્તિમાં મુકાયા. નવજીવનના એમના દક્ષો, ધર્મ ને ભક્તિની સગવડો વગેરેનો ખ્યાલ આ અદ્ભૂત સંતોના જીવનમાંથી આપણને સંપૂર્ણ રીતે મળી રહેશે.

૧

નંદ

મંદિર-યુગ :

દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસનું ગૌરવવંતું પાનું મધ્યયુગનું છે. સંસ્કૃતિમય ચૌલ, પવિત્ર પાંડ્ય અને પછી ભક્તિપૂર્ણ નાયકો એ ગાળામાં જ વિખ્યાતિ પામ્યા. ઉત્તરિને શિખરે પહોંચેલા ત્યારના રાજાઓએ કલા ને સૌંદર્યના ધામરૂપ વિશાળ મંદિરો બંધાવ્યાં. એ મંદિરયુગ હતો. મહાન ચૌલ રાજાએ પણ દિગ્વિજય કરી તાંબોરમાં એક મનોરમ મંદિર બંધાવ્યું હતું. મદુરાના મહારાજાએ પાંડ્યોના પાટનગરમાં વિશાળ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. તે વેળાના રાજાઓ એ માટે પુણ્ય દ્રવ્ય ખર્ચતા. પ્રજા પણ એ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ બતાવતી.

એ યુગના મહાન ભક્તની આ વાર્તા છે. એ અંત્યજ જાતિમાં જન્મ્યા હતા. અખંડ ભક્તિ ને પવિત્રતાથી તે દક્ષિણ હિંદના હૃદયે રમી રહ્યા હતા. અત્યારે 'પણુ' એમનું નામ દક્ષિણહિંદમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે. બાલક સમી સાદાઇ ને સ્નેહ ધરાવનાર એ મહાભક્ત નંદની શ્રદ્ધા ગજબ હતી. જે ધીરજથી એ પોતાની કસોટીઓ તરી પાર બિતર્યા હતા એ તામીલ ખેડૂતોને સાન્ત્વન ને પ્રેરણારૂપ બની ગઇ છે. એ મહાન અદ્ભુત યોગીની ગીતકથાઓ ગાઇ ગાઇ તામીલ મુજૂર પોતાનું દુઃખ વિસરી જાય છે.

કલરન નદીની દક્ષિણે થોડાક માઇલ દૂર તાંબોર જિલ્લામાં આવેલા આદ્યર ગામમાં નંદનો જન્મ થયો હતો. છેક અદ્ભુત જાતિમાં તેઓ અવતર્યા હતા. એ જાતિ ચમારની પેઠે મરેલાં જાતોંવરો દૂર કરવાનું ને રમશાનધાટ સાચવવાનું કામ કરે છે. ગામ બહાર દૂર દૂર ઝુંપડાં બાંધી તેઓ રહે છે. નંદની ઝુંપડી એવી જ ગંધાતી હતી. ચોમેર વાસી ખાખો-ચિયામાં ગંદી માછલીઓ ને બતકો રજાતી. ફૂતરાં બસંતાં. ગીધ બેડતાં. ચોમેર ચામડાના કકડા ખડકેલા જણાતા.

ભક્ત નંદ-

એવા પાતાવરણમાં જન્મ થવા છતાં પણ એમની શ્રદ્ધાતાં નયન વહેલાં બિધડ્યાં હતાં. ગાંઠિયા એકઠા કરી તે ગંધ તળાવનું પાણી ખૂંદતા : ગાતા ન્નાયતા ને ભજનો ગાતા. ભક્તિપૂર્ણ સ્વરે તે શિવના જાપ જપતા અને જપાવતા. પાસેનાં મંદિરોમાં જઇ પૂજા કરવાનો એમને ખૂબ જ શોખ હતો. ચમારના ઝૂંપડામાં જડતી હુલ્લક વીળે તેઓ મંદિરના બહારને દરવાજે ધરાવતા ને પ્રભુને તેનો સ્વીકાર કરવા વિનવતા. એમ શાંત ભક્તિમાં આનંદ માણતા. "ચાલો, આપણે ભજનો ગાઇએ ને નાચીએ." તે પોતાના સાથીઓને તાળી પાડી જગાડતા "આપણે સંસારના મોહમાં માર્ગ જૂલ્યા છીએ; પ્રભુચરણ ચૂકી ગયા છીએ." કાંઇ વાર તે ગંભીર શિક્ષા કરમાવતા.

નંદની ન્યાત—

નંદની ભક્તિ ને પવિત્રતાથી નંદના જાતિજનો મૂર્ખાઇથી ભડકતા. બાહ્ય જમીનદાર એમને ઝૂંપડામાંથી હાંકી કાઢશે એવો તેમને ભય લાગતો. એટલે નંદને ભક્તિમાર્ગ મૂકી દેવાનું સમજાવવા તેમણે મોટેરાઓને યોજ્યા. પરંતુ નંદે એમનું કથું માન્યું જ નહિ. નંદ અડગ રહ્યા એટલે તેમણે એમની નિંદા કરવા માંડી. નંદને તેમણે ધમકાવી ત્રાસ આપવા માંડ્યો. વૃદ્ધાએ એમને નહોર ગણી કાઢ્યા. નંદ દયા ખાતા. છેવટે તેમને કેટલાક અનુયાયીઓ મળ્યા ખરા. તેમાં અગિયાર મુખ્ય જણાતા.

તીરપુરની યાત્રા—

એમને લઈ તીરપુરના શિવમંદિરની યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. પ્રવાસ લાંબો હતો પરંતુ નિરંતર ભજનોની રમઝટ- જામતી ને આનંદ આવતો. શિવ નામની ધૂનમાં યાત્રિકો જાતભાન પણ ભૂલી જતા. તીરપુરની સીમમાંથી જ ભલકભયાં મંદિરશિખરનાં દર્શન થયાં. નંદ ને તેમના અનુયાયીઓએ સાદાંજ દંડવત પ્રણામ કર્યાઃ ઊઝા યઈ એકચિત્તે પ્રાર્થના કરી. નંદના નમનમાં તો હર્પાંશુ ઊભરાયાં. મંદિરની મધ્યે આવેલો વિશાળ નંદી પ્રતિમાના દર્શનની આડે આવતો.

“ઓ પ્રભુ ! તમારે આંગણે આવ્યા છતાં તમારાં દર્શન કર્યા વિના અમારે પાછા ફરવું પડશે ? અમારાં પાપો આમ નંદીર્વરૂપે અત્યારે આડે આવી ઊભાં ?” આંસુભર્યા નયને તેમણે પુણ્યદર્શન માટે પ્રાર્થના કરી. દંતકથા કહે છે કે ભક્તિપ્રતાપે નંદીએ ખાલુ હઠી દેવદર્શન સુલભ કર્યા. અત્યારે પણ નંદી ત્યાં બરાબર સામે નથી. નંદના આનંદનો પાર ન રહ્યો. આખો દિવસ તેની મંડળીએ ભજનની ધૂન મચાવી. સાથે આણેલી સામગ્રી ભેટ ધરી તેઓ પાછા વળ્યા.

માર્ગમાં મંદિર સામે એક નાનો કુંડ તેમની નજરે પડ્યો. એ કુંડ વિશાળ સરોવર બની જાય તો ભક્તજનો રનાનસંખ્યા કરી શકે એવો તેમના ભક્તિપૂર્ણ દિલમાં વિચાર આવ્યો. પશુપક્ષીને તૃષા છીપાવવાનું પણ સાઈ સાધન થાય એમ તેમને લાગ્યું. એટલે એમણે પોતાના બધા જ અનુયાયીઓને એકઠા કર્યા ને એ મહત્કાર્ય ઉપાડ્યુંઃ ભગવાને ભક્તની બીડ ભાગી ને વિરાટ સરોવર રચાયું. સંતોષ પામી નંદ ઘેર આવ્યા.

ચિદંબરમ—

દિવસો વહેવા લાગ્યા. હવે નંદનું મન ખૂંપડીમાં રાચ્યું નહિ. કાલરૂનના ઉત્તરકિનારે ચિદંબરમ નામનું નગર હતું. ત્યાં નટરાજ શિવનો અવતાર થયેલો એમ મનાતું. મહાન પક્ષવ રાજાએ બંધાવેલા એ શિવાલયે અનેક દ્રાવિડ ભક્તોને આકર્ષ્યા છે. દરેક વર્ષ ત્યાં મેળો પણ ભરાય છે.

નંદને મન ચિદંબરમ સ્વર્ગ સમાન હતું. ત્યાં શંકરે ભગવાને તાંડવનૃત્યમાં લીન બની ભક્તજનોનાં દુઃખ દૂર છે એમ તે માનતા. ત્યાં જઈ શિવને ચરણે પડવાનું એમને રોજ મન થઈ આવતું. એક દિવસ તેમણે ગામમાં ટેક નાખી. ચિદંબરમ જવાની એમને રહ લાગી હતી. ખેતર ખેડતાં ખેડતાં વચમાં ચંબી જઈ “ઓ નટરાજ ! ઓ શંકર ! મને ચિદંબરમ ખોલાવી લો.” એમ ઘણી વાર તે પોકારી ઊકતા. ચામડાં બાંધતાં બાંધતાં ઘણી વાર તેઓ રુદન કરવા મંડી જતા. એમના સાથીઓ ગૂંચવાતા. કોઈને ય એનું કારણ સમજાવતું નહિ. “જીવન વહી જાય છે” એ બધાને સંમોધી તેઓ કહેતા, “સમય કોષ્ટની વાટ જોતો નથી. ચિદંબરમ જઈ આપણે શંકરને ચરણે પડીએ તો નિરાંત થાય.” છેવટે નંદ રોક્યા રોકાયા નહિ. એમનું હજ સૂનું પડ્યું. ભજનની ધૂનમાં એ તક્લીન બની ગયા. પણ સાક્ષી જમીનદાર એમને ચિદંબરમ જવાની રજા આપે તો જવાય ને ?”

નંદ ને જમીનદાર

ચિદંબરમની ધૂનમાં જ તેમણે માલિક પાસે રજા માગી. દૂરથી દંડવત કરી એમણે પ્રાર્થના કરીઃ “ઓ માલિક ! ઘણાં વર્ષો મેં આપની ચાકરી કરી. હવે મને ચિદંબરમ જવાની રજા આપો. હું ભણેલો નથી. મેં યજ્ઞયાગ કર્યા નથી. વર્ષો વહી ગયાં છતાં હું

સંસારી પામર પ્રાણી રહ્યો છું. મને ચિદંબરમ જવા દો, પ્રભુભક્તિમાં લીન થવા દો. મારી આટલી-ધમ્મ પૂર્ણ કરો. હું જરૂર પાછો આવી તમારી જમીન સંભાળી લઉંશ.”

પરંતુ જમીનદાર એકદમ છેડાઇ પડ્યો, “જા જા હવે, ત્યાં શું દાટયું છે? જમીન ખેડી ખા. આવી માંડાઇ છોડી દે. નકામી ગરબડ કરીશ તો તારો લાગો બંધ કરવો પડશે.”

નંદને આઘાત થયો. આંસુભર્યા નયને તે ઝૂંપડીએ પાછો વળ્યો. ત્યાં પશુ તુંચકાર ઝીલવાનો હતો. એના ભક્તિભાવની પાડોશીઓ મશકરી કરવા લાગ્યા. વળી થોડાક દિવસો વહ્યા. નંદ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયનાં શ્વસન સહન કરી શક્યા નહિ. એ ફરી જમીનદારને વિનવવા ગયા; પણ તે બહદેવ તો કોધથી ભરૂંકી જ ઊઠ્યા:

“તારે માટે ચિદંબરમ ! યોગીઓ જેનું નિરંતર સ્મરણ કરી રહ્યા છે તેનાં તારે દર્શન કરવાં છે? જા, જા; તારી ઝૂંપડીમાં પડી રહે. જમીન ખેડી ખા. ભૂત-પિશાચની પ્રભુ કયાં કર. પ્રભુનું ભજન કરવા માટે તો બિચ વર્ષમાં અવતાર લેવો પડે. તારે ને એ પુણ્ય-દર્શનને નિસ્મૃત કેવી?”

આમ અપમાન પામી નંદ ફરી એક વાર ઝૂંપડીએ પાછો વળ્યા. એમનું હૃદય રડી રહ્યું હતું. એમણે આકાશ બણી નજર કરી: આશાનું ક્યાંય દર્શન થયું નહિ. આઘાત જમીનદાર કઠોર બની ગયો હતો. અશ્રુપૂર્ણ હૃદયે તેમણે દિવસો નિર્ગમન કરવા માંડ્યા.

આખું વર્ષ પસાર થઈ ગયું. ડિસેમ્બરનો મેળો આવ્યો, નંદનું દિલ ચિદંબરમ જવા તલસી રહ્યું. મેળાના યાત્રિકોનાં ભજનોનાં તેમને સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં, અપમાન વેઠ્યાં. છતાં પણ ત્રીજી વાર જમીનદાર પાસે જવા વિચાર કર્યો.

“કૃપાનાથ !” તે જમીનદારને ચરણે પડી કરગરી પડ્યા, “ચિદંબરમનો મેળો છે. મને એક વાર ત્યાં જઈ આવવા દો, એક વાર આ જીવનમાં મને પ્રભુદર્શન કરવા દો.”

હવે તો જમીનદારનો મિનનજ હાથ રહ્યો નહિ “માંસાહારી દુષ્ટ ! તારે વળી મેળો કેવો ને દર્શન કેવાં? નકામી માથાઝીક કરવી મૂકી દે.”

નંદે ખૂંબ કાલાવાલા કર્યા, પણ એની તમામ મહેનત ફોગટ ગઇ.

“મને ના તરછોડો. દીનાનાથ ! પાપનો ભારો લઇ શા માટે મરવા દો છો? બ્રહ્મ-દેવના આશીર્વાદ, મને ચિદંબરમ મોકલી આપો.”

પરંતુ નંદને અપમાનથી જ જવાબ મળ્યો “ચાલોસ વીધાં જમીન પડતર છે તે તાકીદે ખેડી નાખ” તેમને હુકમ થયો. બિચારા સાધુ પુરુષના દુઃખનો હવે પાર રહ્યો નહિ.

“મે શાં પાપ કર્યા હશે કે આવા નિષ્કુર બ્રાહ્મણનો ગુલામ જન્મ્યો? એને ચરણે પડી હું પ્રાર્થના કરું છું ત્યારે એ ઉપરથી ગાળો દે છે. મરણુતોષ માર માર્યો છે તે તો જુદો. મારાં અંગ લોહીહુણાણુ ચઇ ગયાં છે. મારાથી હાલી પણ શકાતું નથી. આ બ્રાહ્મણનું દિલ નહિ પીંગળે? મારાં જીવનબંધન તૂટી જવાની તૈયારી છે. મંદિરના કળશનાં દર્શન થાય તોય મારાં પાપ ધોવાઇ જાય. પણ પાપીને એ દર્શન ક્યાં! ઓ પ્રભુ ! તમે પણ મારા પર મહેર નહિ કરો? આ જન્મમરણના ફેરામાં અજ્ઞતાને મુક્તિ જ ન મળે? ઓ મારા પરમેશ્વર ! એક વાર તો દર્શન દે.”

રોજ સવારે તે જમીનદારને ચરણે પડતા: રોજ આંસુભર્યા નયને. એને વિનવતા, એક વાર ચિદંબરમ જઈ આવવા રજા માગતા. જમીનદાર ચીડાતો, ગાળો ભાંડતો ને મારતો. નંદ લાંબી નોકરીની પાદ આપતા. એને ભક્તિની દયા લાવવા કહેતા, પણ બ્રાહ્મણને

કરી જ અસર થતી નહિ. સાધુની ઉપાધિની અવધિ થતી. “ઓ પ્રભુ ! તું અછૂત માટે પથ્થર જ છે ?” ઝૂંપડીમાં વિધાવપૂર્ણ દિલે પાછા ફરી નંદ રડતા ગાતા ભગ્નની ધૂન લગાવતા. જમીનદારનાં વચનો એમના કાનમાં વાગતાં, પણ એમને હવે ખેતર ને હળ ઉપર ધિક્કાર ઉપજતો હતો, એમણે પોતાના દેહને કષ્ટ આપવા માંડ્યું. ખાવા-પીવાનું છોડી દીધું. એમનાં અંગો પણ ફિક્કાં પડી ગયાં.

સ્વપ્ન

છેવટે એમની મુક્તિનો દિવસ ઊગ્યો. એક દિવસે લાંબી પ્રાર્થના પછી નંદ જરા આડા થયા હતા ત્યાં ચિદંબરમના પ્રભુએ તેમને સ્વપ્ન આપ્યું. “ ઊઠ, તારા શેઠને કહે કે ચાલીસ વીધાં જમીનમાં લણવાની તૈયારી કરી મૂકી છે. એ તને મારી પાસે આવવા રજા આપશે.” નંદ ઝબકી ઊઠ્યા ને ખેતરમાં દોડ્યા. ચક્રિત નયનોએ જોયું કે આગલે દિવસે જે જમીન વેરાન બાસતી હતી તે આજ લીલીછમ બની ગઈ હતી. એ જમીનદાર પાસે દોડ્યા. એને ચરણે પડ્યા, “ચાલો ! તમારી જમીન સંભાળી લો, એમાં ખેડાણ કરી વાવેતર કરી દીધું છે. આપ પાક સંભાળી લો. આશીર્વાદ આપો. મને ચિદંબરમ જવાની રજા આપો.”

પ્રાહ્લણ આશ્ચર્યવિમૂઢ બન્યો. પણ એ પ્રભુકાર્ય હોવું જ જોઈએ એમ તે તુરત જ કંળી ગયો. નંદને પગે પડી એણે ક્ષમા માગી: “ મેં તમારૂં ક્ષણ જ અપમાન કર્યું છે. મેં તમને બહુ રોડી રાખ્યા છે. ઓ નંદ ! મને આ પાપમાંથી બચાવી લો.” પ્રાહ્લણ જમીનદારનાં પ્રશ્નાત્તાપનાં વચનો સાંભળી નંદ દિલગીર થયા: “ આ શું કૃપાનાથ ! ” તેમણે જમીનદારને ઊભા કર્યા “ આવું આપનાર્યો બોલાય ? ” પરંતુ હવે તો એ ભૂદેવ થંભ્યા જ નહિ “ પૈસો જમીન કે ઢોરઢાંખર મનુષ્યને મહાન બનાવતાં નથી. પ્રભુની કૃપા જેના પર ઊતરે તેજ મહાન છે. વિદ્યા કે વંશનો શો હિસાબ છે ? ”

ચિદંબરમની યાત્રા

અંતે નંદ ચિદંબરમની યાત્રાએ ઊપડ્યા. આનંદભર્યા પગલે તેઓ કાલકર્મને કિનારે પહોંચ્યા ને નૌકા હંકારી : જાણે વૈતરણી નદી પસાર કરતા હોય તેમ નંદ સામે કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાંના દૃશ્યથી એમનું હૈયું નાચી ઊઠ્યું. એ પુણ્ડર્ણ સ્વપ્નના અત્યુત્તમ હતું. આત્મવૃક્ષો નવમંજરીએ મોર્ચા હતાં, પૂર્ણ ખીલેલાં કમળોવાળા કુંડો અહીં તહીં શોભી રહ્યા હતા. કોયલ સ્વાગતનો ટહકાર કરતી હતી. દૂર દૂર મંદિરનો કળશ દિનકરકિરણે સ્મિતભર્યો પ્રકાશતો હતો. “ આ પુણ્ડ્રધામ ! અહીં કેટલાય પાપીઓનો ઉદ્ધાર થશે ” નંદનું દિલ આત્મિક આનંદે ડોલી રહ્યું.

તરિત પગલે તેઓ દક્ષિણ દરવાજે પહોંચ્યા. ભગ્નની ધૂન લગાવી તેઓ નાચવા મંડી પડ્યા. પછી પૂર્વ દરવાજે આવી તેમણે દંડવત પ્રણામ કર્યા. એમ મંદિરની પ્રદક્ષિણા તેમણે કર્યા જ કરી. દક્ષિણ દરવાજા નજીક એક કુંડ આગળ તેમણે મુકામ કર્યો. ત્યાં ઘણી વાર તેઓ સમાધિસ્થ બની જતા. આનમાંથી જાગતા કે પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી જતા. એમ કેટલાય દિવસો પસાર થઈ ગયા.

મંગલદાયકે અગાધરો પ્રવાસી

એક દિવસે તેમને કિલ્લાની દિવાલ પર ચડવાનું મન થયું. તે ઉપર ચડ્યા તો એક મનોરમ દૃશ્ય તેમની નજરે પડ્યું. સફેદ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલા પ્રાહ્લણે એ પુણ્ડ્રધામમાં

આમતેમ વિહરી રહ્યા હતા. મુંદર, મહાલયો ને મંદિરો એમને સ્વર્ગસુખ અર્પી રહ્યાં. ‘અરેરે ! હું અંદર જઈ ન શકું ? હું છેક નજીક જઈ પ્રાર્થના ન કરી શકું ?’ તેમને એકાએક વિચાર આવ્યો. એ વિચારે નંદનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. તેમને ઝોણું આવ્યું “ મેં શી પાપ કર્યાં હશે ? હું અદ્ભુત ક્યાંથી જન્મ્યો ? પ્રભુ ! હું તારી સમક્ષ ઊભો રહી ક્યારે કીર્તન કરી શકીશ ? ઓ દયાસાગર ! મને એટલી તક આપ, મેં સંસારમાયાનો ત્યાગ કર્યો છે. હું દ્વાર પર આવી ઊભો છું. તારૂં મંગળ મંદિર ઉઘાડ, તારી તહેનાતમાં મને નાચવા દે-ગાવા દે-આત્મભાન બૂલી જવા દે. ”

એમને પેલા સ્વપ્નાનો વિચાર આવ્યો. એકાએક પડતર જમીન પર પાક તૈયાર થઈ ગયો હતો ને પોતે ત્યાં આવી શક્યા હતા એ તેમને યાદ આવ્યું, “ ઓ પ્રભુ ! તારી આજ્ઞા મુજબ હું આવ્યો છું, હવે તારે ચરણે રથાપ. તે વેરાન ખેતરમાં પાક અતાવ્યો તો તારા જ મંદિરમાં મને પ્રવેશ નહિ કરાવી શકે ? અદ્વાપૂર્ણ હૃદયે હું તારી પ્રાર્થના કરું છું. તારે દ્વારે હું અભયો પ્રવાસી છું. મારો વસવાટ તો વનમાં છે, ઓ નાથ ! તારા મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની રજા આપ. ”

જન્મકલંકને લીધે એ એમના નાથના જ દ્વારે અભયો થઈ ભટકતા હતા. એ દુઃખદ વિચારે એમનું દિલ ભાંગીને બૂકા થઈ જતું હતું. “ અદ્ભુત જન્મવા કરતાં તો પ્રાણી કે પથ્થર બનવું સારું. ઓ પ્રભુ ! હું માર્ગે જતો હોઉં છું ત્યારે “દૂર રહી જા” કહી લોકો મારો તુચ્છકાર કરે છે. તારા મંદિરમાં ઊભા રહી ભક્તિભર્યા હૈયે હું તારૂં કીર્તન કરી શકતો નથી. ઓ નાથ ! આ દશામાં મારા દિલના ચૂરા થઈ જાય છે. ”

મહિનાઓની કસોટીએ કસ્યા બાદ જમીનદાર બ્રહ્મદેવે હા લખી. હવે પુણ્યધામમાં તે આવ્યા. પરંતુ અંદર પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. એમના હૈયાના ટુકડા થઈ જતા હતા. એ કસોટી ધણી જ આકરી લાગી, છતાંય તે ભગ્નહૃદયે પણ ભક્તિમાં અચલ રહ્યા. રોજ પ્રદક્ષિણાએ જતા. ભજનોની ધૂન લગાવતા.

“ આપ એક છો, સર્વદા છો. અન્યતો મેં સ્વપ્ને પણ વિચાર કર્યો નથી. મારાં પાપનો પાર નથી. ક્ષમા કરો નાથ ! મારો ઉદ્ધાર કરો. ”

નંદે ઉપવાસ ને પ્રાર્થના દ્વારા તપશ્ચર્યા આદરી.

બ્રાહ્મણોને આદેશ

એક દિવસ સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો. પરમપિતા પરમેશ્વરે એમને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધાં : “ ઓ નંદ ! મારા બ્રાહ્મણો આવી તને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવશે. તને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા દેશે. ”

નંદ સમાધિમાંથી જાગત થયા, પણ સ્વપ્નની વાત સત્ય માની શક્યા નહિ. “ આ તે સ્વપ્ન કે સાચું ? હું મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકીશ ? ” શંકિત હૃદયે નંદ પોતાને ઠાકે કરી જ ગયા. તે જ સવારે પ્રભુએ બ્રાહ્મણોને પણ સ્વપ્ન આપ્યું હતું. દક્ષિણ દરવાજા નંદ પાસે જવા આજ્ઞા કરી હતી. નંદને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી દર્શન કરાવવા સૂચના દીધી હતી.

જાગ્રત થતાં જ બ્રાહ્મણો ભેળા થયા. આગુરે હૃદયે એકબીજાને મળ્યા. દરેકને એ જ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. “ જેવી પ્રભુની આજ્ઞા ” દરેકે સ્વપ્નને વધાવી લીધું. બધા જ દક્ષિણ દરવાજા પહોંચ્યા. ત્યાં નંદનાં દર્શન થયાં. ભક્તિભર્યા હૃદયે તે કુડ આગળ ધ્યાનમગ્ન દશામાં ઊભા હતા. નંદે પણ તેમને જોયા “ ઓ બ્રહ્મદેવો ! ” તે જોલી ઊઠ્યા “ આપ દૂર જ

રહેજો. હું તો માંસાહારી અજ્ઞત છું, ચમાર છું, શ્મશાનવાસી છું. ” પરંતુ બ્રાહ્મણોએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ: “ ભલે નીચ કુળમાં આપનો અવતાર હો. પ્રભુની આપના પર કૃપા છે. ચાલો, પ્રાયશ્ચિત્ત કરી મંદિરમાં પધારો: ”

શુદ્ધિ

દક્ષિણ દરવાજે કિલ્લાની અડોઅડ બ્રાહ્મણોએ યમકુંડ બનાવ્યો. નદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. બ્રાહ્મણ પેટે જનોઇ ધારણ કરી, ઉપરણું ઝોઢી, શુદ્ધ બની તે ઊડ્યા. બ્રાહ્મણોથી વિંટાઇ તેમણે ગદમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજમાર્ગે વટાવી, પગચિયાં ચડી તેમણે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારબાદ એ અંતરધાન થઇ ગયા.

જીવનપર્યંત એમણે પ્રભુચરણે જ ભજનોની ધૂન લગાવી હશે. એમની તુચ્છ ઝૂંપડી ને જગતના ધિક્કારને એમણે પાછળ મૂકી દીધા હતા. પ્રભુચરણે ઢળી એમણે જીવનનું કલ્યાણ કર્યું.

૨

રવિદાસ

હિંદમાં નવજીવન

મધ્યયુગમાં હિંદમાં પણ ધાર્મિક નવજીવન સ્થપાયું. એ કાળ પણ તદ્દન અતુલ્ય હતો. રામજો ગાદીએ ખેસતા-પ્રજાના રક્ષણને બદલે જીલમ વર્તાવતા. માનવ અસ્તિત્વ પર અંધાધૂંધીનો અંધકાર છવાઈ ગયો હતો. મનુષ્યના આત્માના અંધારાની તો વાત જ કરવાની નહોતી. વહેમની જાળે શ્રદ્ધા અંદુશ્ય બની હતી. એક મજબૂત પ્રયાસે હિંદ આજસ ખંખેરી નાખ્યું: શ્રદ્ધા ને સ્વાતંત્ર્યના પુનિત માર્ગે પ્રયાણ કર્યું.

સુધારકો—

રામાનંદ અને કબીર એ હિલચાલના નાયકો હતા. રામાનંદના ધાર્મિક હૃદયને ત્યારનો અનાચાર ખૂંચ્યો. એ ગાળાની ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં ધર્તિંગો એમનાથી સદન થયાં નહિ. એમણે વિરોધનો ઝંડો ફરકાવ્યો. રામાનંદ સામાન્ય સાધુ હતા. તેમણે હિંદને ખૂણે ખૂણે પ્રવાસ કર્યો. એ પાછા ક્યાં ત્યારે એમની જ મંડળાએ એમને પુનઃ સ્વીકારવા વાંધો હોયો. પ્રવાસમાં ન્યાતજનત એ જાળવી શક્યા નહિ હોય એમ સંકા કરી. રામાનંદનો બદ્ધિકાર કરવામાં આવ્યો. એથી એમને ધણું જ માફ લાગ્યું. એમણે અસલ પંથથી છૂટા પડી નવો જ પંથ શરૂ કર્યો. એમનું બાકાનું કામ કબીરે પૂરું કર્યું. એમણે પ્રતિમાની પૂજાને તિલાંજલિ આપી. હિંદુમુસ્લીમોને “ એક જ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા ”ની પ્રાર્થના કરવા તેમણે હાકલ કરી. એમની પ્રવૃત્તિને અણધાર્યો વેગ મળ્યો. નાનકે પણ એવા જ પંથની સ્થાપના કરી પંજાબના ખેડૂતોનું સંગઠન સાધ્યું. પૂર્વમાં ચૈતન્યે દયાસાગર પ્રભુને ભક્તિમાર્ગ દાખવ્યો ને જંગાળને નિદ્રામુક્ત કર્યું. મધ્યહિંદમાં કબીર અને રામાનંદ નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી હતી. પંદરમી સદીમાં એ હિલચાલ કેન્દ્રસ્થાને પહોંચી. એ ગાળાના મહાપુરુષ સંત રવિદાસ ચમારનું નામ આજે પણ હિંદમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે.

રવિદાસ વિશે અનેક ચમત્કારિક કથાઓ મળી આવે છે. આદિગ્રંથમાં પણ એમની કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. એમના શ્લોકો હજી પણ બનારસમાં વપરાય છે.

રવિદાસે ચમારે માટે જ એક લુહો પંચ રચાવ્યો હતો. ભક્તમેળામાં રવિદાસને અંગ્ર-
સ્થાન અપાય છે.

જન્મ ને આલ્ય—

રવિદાસ ચમાર જન્મ્યા હતા. એમનાં વડીલો ચામડિયાનો ધંધો કરતાં. તેઓ
ધણાં જ ગરીબ હતાં. તેમણે રવિદાસને માત્ર બાપીકા ધંધો જ શીખવાડ્યો. રવિદાસ નાન-
પણથી જ ભક્ત હતા. ચામડાં રંગતાં રંગતાં પણ તે વિષ્ણુનું ભજન કરતાઃ ધંધાનો નફો
એ ભાવિકોને વહેંચી આપતા.

કમનસીબી ને ગરીબાઈ—

એકાએક ભયંકર દુકાળ પડ્યો. રવિદાસ ખૂબ જ સંકડામણમાં આવી પડ્યા. ત્યારે
વૈષ્ણવનું રૂપ લઈ વિષ્ણુ ભગવાને રવિદાસને પારસમણિ આપ્યો, પરંતુ રવિદાસે એની પરવા
કરી નહિ: એ તો ભજનની ધૂનમાં જ હતા.

“હરિનામ પારસમણિ સાચો; વધે પ્રતિદિન: ના ઘટવાનો;

સોહે મંદિર: ચોર ન ચોર, પ્રભુનામ પારસની તોલે.”

છતાં ય ભક્તવંતસલ વિષ્ણુ ભગવાને એમની ભીડ ભાગ્યાજ કરી. પરંતુ એથી
તો રવિદાસ મૂંઝવણમાં પડ્યા. અંતે ભગવાને એ સંપત્તિ મંદિર બંધાવવામાં ખર્ચવાની,
પ્રેરણા કરી. એમણે બંધાવેલા મંદિરે એમને વિશ્વવિખ્યાતિ અપાવી.

લુલમ ને વિજય—

પરંતુ ખ્યાતિએ તો એમના પર સંકટો ખેંચી આણ્યાં. એમના ગામનો બ્રાહ્મણો
રાજ પાસે ગયા.

“હે રાજા! જ્યાં પુણ્યકાર્ય કલંકિત બને છે ત્યાં દુઃખ દુકાળ વગેરે આપત્તિઓ
આવી પડે છે. એક ચમારે વિષ્ણુની પૂજા કરવા માંડી છે. લોકોમાં પ્રસાદ વહેંચવાની
પણ એણે ધૃષ્ટતા કરી છે. ધર્મ બચાવવા એવાને દેશવટો દીધે જ છુટકો.”

રાજાએ તાજડતોળ એ ચમારને પકડી મંગાવ્યો. મંદિર ને પ્રતિમા બ્રાહ્મણને સુત્રત
કરી દેવા આજ્ઞા કરી. રવિદાસે રાજાની આજ્ઞાનો અમલ કર્યો. પરંતુ ત્યાં ચમત્કાર બન્યો.
પ્રભુની પૂજા કરવાનો એમનો હક કાયમ રાખવામાં આવ્યો.

રવિદાસના શિષ્યોમાં ચિતોડની ઝાલી રાણી પણ હતી. એના રાજ્યના બ્રાહ્મણો
એથી ખૂબ જ છોડાઈ પડ્યા હતા. એમને એક વાર રાણીએ જમવા તેડ્યા. જમતાં જમતાં
પાડોશી સામે નજર કરી તો તે ચમાર જણાયો. અનેક સ્વરૂપે રવિદાસ પ્રત્યક્ષ થયા.
રવિદાસનો વિજય થયો.

ગમે તેવી દંતકથાઓ હશે પણ દલકામાં દલકો ચમાર સાધુપદ પામી શક્યો હતો.
એટલી જ વાત ઓછી નથી.

૩

ચોકમેલા

મધ્યયુગના હિંદી નવજીવને મહારાષ્ટ્રને પણ નવો ઓપ આપ્યો હતો જ. ત્યાં
જાનદેવે એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી. એમનો આલંદીમાં બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. યજ્ઞ-
યાગ કરતાં શ્રદ્ધા સમર્થ છે એમ પંદરપુરમાં તેમણે ઘોષણ કરી. ભગવદ્ગીતાનું મરાઠી

બાંધાંતર કરી બ્રાહ્મણોની સત્તા તોડી પાડી. ધીમે ધીમે એમની પ્રવૃત્તિને જોમ મળતું જ ગયું. અને પછીના ગળામાં એનેક સંતોએ એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી. એ હિલચાલ મહારાષ્ટ્રમાં ધણું જ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. મરાઠાઓનો એથી સામાજિક ને ધાર્મિક ઉદ્ધાર થયો. એ હિલચાલમાં બ્રાહ્મણ થઈ દરજી ખેડૂત કુંભાર વગેરે વિવિધ શાંતિઓના સંતો થઈ ગયા. પરંતુ ચોકમેલા મહાર તેઓમાં અગ્રસ્થાને વિરાજે છે.

પંદરપુર

ભીમા નદી પર આવેલું પંદરપુર ગામ આ હિલચાલનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. તેરમી સદી સુધી પંદરપુરનું નામ પણ ડોહ જાણતું નહિ, પરંતુ પાછલી સદીઓમાં તો એણે મહારાષ્ટ્રના ધાર્મિક જીવન પર અજબ ભૂરંઝી નાખી છે. વિઠોબાની સુંદર મૂર્તિનાં દર્શન કરી રાચવું એ પ્રત્યેક મરાઠાનો જીવનક્રમ લેખાયો.

વિઠોબાનો પરમ ભક્ત મહાર ચોકમેલા હતા. એમનાં વડીલો સુદામા ને મુક્તાબાઈ, એ સોડા પંદરપુર. પાસે આવેલાં આંગોડ ગામમાં રહેતાં. એ ગામનું અર્ધું વતન ભોગવવા છતાં, તેમને સંતાન ન હતું; એટલે તેઓ સુખી નહોતાં. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે સુદામાએ પંદરપુરની અનેક યાત્રાઓ કરી. એક દિવસે એમની ગેરહાજરીમાં મહારોની જમીનમાંથી આવેલી યજ્ઞો કારીઓ બીડરના મુસલમાન સુયાને મોકલવાનું કામ મુક્તાબાઈને માથે આવ્યું. માર્ગમાં તેને એક બૂખ્યો બ્રાહ્મણ મળ્યો. મુક્તાબાઈને દયા આવી. તેણે એ બ્રાહ્મણને પાંચ કોરીઓ આપી. બ્રાહ્મણે ક્ષુધા શાંત કરી તેને આશીર્વાદ દીધો, “તેં મને પાંચ કોરી આપી તો તું પાંચ સંતાનની માતા થશે. મોટાનું નામ ‘ચોક’ પાડજે” એમ કહી તે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

જન્મ ને બાલ્ય

ચોથ સમયે મુક્તાબાઈને પુત્ર અવતર્યો. સુદામાએ એનું નામ ‘ચોક’ પાડ્યું. એને ચોકમેલા પણ કહેતા. ભક્તિપૂર્ણ માયાપને હાથે ઉછરતાં ચોકમેલામાં નાનપણથી જ ભક્તિનાં બીજ રોપાયાં. મહાર તરીકે મરેલાં જનાવરોને ઠેકાણે પાડવાની એમની દરજ હતી. એક દિવસ આંગોડમાં એમના સિંધાપ બીલો કાઢી મહાર હાજર મહેલો. એક મોટી ગાય મરણ પામેલી તેને ઠેકાણે પાડવાનું કામ તેમના એકલાના માથે આવ્યું. ઉછરતા કુમાર માટે આ કાર્ય ધણું જ કપડું હતું. પરંતુ વિઠોબાએ એમને સહાય કરી. પ્રભુસહાયથી એમનું કાર્ય સહેલાઈથી પાર પડ્યું. કાર્ય ખતમ થયું ત્યાં એક કુલીન કન્યા ચોકમેલાને પગે પડીને પોતાનો પત્ની તરીકેનો સ્વીકાર કરવા તેણે ચોકમેલાને પ્રાર્થના કરી. ચોકમેલાએ આંગોડ છોડ્યું. પ્રભુસાનિધ્યમાં રહેવા તેમણે પંદરપુરમાં વાસ કર્યો. મહાર તરીકે એમને મંદિરમાં પેસવા દેવાનો હક્ક નહોતો. પરંતુ રોજ દરવાજાની બહાર રહે રહે તે વિઠોબાની પ્રાર્થના કરતા. દર્શનનો અધિકારી ન ગણાવાથી એમણે ભક્તિની દૃષ્ટિએ મન મનાવ્યું. એમણે શેરીઓ વાળી, મંદિરનું યોગાન સાફસફ રાખી સેવા કરવા માંડી. વિધ્યનું બ્યાન ધરતાં દિવસો ગાળવા માંડ્યા. પરંતુ એક મહાર સાધુ થવા મથે એ વાત જ જાનદેવના અનુવાદીઓને બળે જતરી નહિ. એટલે ચોકમેલા પર ભુલમની ઝડીઓ વરસવા લાગી.

ભુલમ ને દેશવટા

એક દિવસ ચોકમેલા બહાર બેઠા બેઠા વિઠોબાની પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. ત્યારે એક

બ્રાહ્મણે તેમનું અપમાન કર્યું. “આત્મા નક્ષત્રમાં હોય છે કે કામ માંડ્યા છે ? વિષ્ણુની પ્રાર્થના કર્યે તારે શું વળવાનું છે ? એમ કાંઈ વિષ્ણુનાં દર્શન થવાનાં નથી. શબ્દને બ્રાહ્મણની યાળીમાં જમવાનું લાગ્યે ક્યાંથી હોય ? વિઠોબાના ધામમાં પ્રવેશ કરવાનું એમ માર્ગમાં પડ્યું નથી.”

ચોકમેલાએ એના સામું જોષ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. પૃથ્વી પર પ્રણિપાત કરી તેમણે ઉત્તર દીધો: “અસંખ્ય ગાઉ દૂર આવેલો સૂર્ય કમલદલ પર પોતાનાં મૃદુલ કિરણો વરસાવે છે; તેમ મારા પ્રભુ પણ મારા તરફ અમીદષ્ટિ કરશે ને મારી પ્રાર્થના સાંભળશે. દૂર દૂર રહેલી માતા પોતાના બચ્ચાને બચાવવા દોડી આવે છે તેમ એ દૂરથી માંડે નિરીક્ષણ કરી રહ્યો છે. એ અદ્ભુતથી દૂર ભાગવાનો નથી, તારા મનમાં એને સ્થાન નહિ હોય તો તું મંદિરમાં હોપશ છતાં પણ એનાથી અળગો જ રહીશ.”

તે જ રાત્રે વિકૃત જાતે એ યોગીની જીંપડીએ પધાર્યા. એમને સ્વહસ્તે પોતાને મંદિર લઈ ગયા. એમની લકિતથી તે પ્રસન્ન થયા હતા. એક પૂજારી જાગી ઊઠ્યો. તેણે બીજા પૂજારીઓને એકઠા કર્યા “જુઓ, જુઓ, ચોકમેલા જેવો કોઈ મહાર વિષ્ણુ જોડે વિરાજે છે. બારણે તાળો દીધાં છે તો ય એ અંદર ઘુસી આવ્યો છે. દેવ બાહડાવી માર્યા. બ્રાહ્મણનો ધર્મ રસાતળ ગયો !” બધાએ ભેગા મળી એ સંતપુરુષને બહાર ધસડી આપ્યો; “ચાલ, જતો રહે અહીંથી” તેઓ ગાજી ઉઠ્યા. પરંતુ ચોકમેલા રિમત કરી બોલ્યા, “મહાર ગંગાસ્નાન કરે તો ય અદ્ભુત ન મટે ? પવનલહરીમાં પણ અદ્ભુતની આબડછેટ આવતી જ હશે ને ? પ્રભુની નજરે તો સર્વ શાંતિ ને ધર્મ સરખાં છે. એની નજરે હું અપરાધી નથી. તમારાં વચ્ચેનાં જ્ઞાની પુરુષને જાજતાં નથી.” મંદિરનો પૂજારી તો ક્રોધથી સળગી ગયો “જુઓ તો ખરા આ મહાર, દિવને ધર્મના પાઠ આપવા આવ્યો છે.”

બધા ય પૂજારીઓએ ભેગા મળી રાત્રે ફરિયાદ કરી. રાત્રી મુસલમાન હતો. એને હલકી વર્ણુની ઉલ્લાસ પર શાપ આવ્યો. તેણે ચોકમેલાને બોલાવી મંગાવ્યો: “અદ્ભુત જન્મો મંદિરમાં પેસવા હિંમત કરે છે ?” “પ્રભુ મને પરાણે લઈ ગયા” ચોકમેલાએ ઉત્તર દીધો “હું શું કરું ? મેં તો ધણીયે આનાકાની કરી હતી.” પરંતુ મુસ્લીમ સુખાએ એની વાત સાંભળી નહિ. એને ધુંસરીએ જોડી શરીએ શરીએ ફેરવ્યો. પછી બીમાને પેલે પાર પંદરપુરથી એને દેશવટો દેવાયો.

અતે વિજય

આમ મંદિરમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, અપમાન પામ્યા, દંડાયા છતાં ચોકમેલાએ વિકૃતની લકિત કરવાની માંડી વાળી નહિ. બીમાને સામે કિનારે તેણે દીપમાળ બાંધી. હજીયે તે નજરે પડે છે. એક દિવસે લીમડાના ઝાડ નીચે તે ભોજન લેતા હતા ત્યારે વિકૃત જમવા પધાર્યા. ચોકમેલાની પત્નીએ દહીં માખણ પીરસ્યાં. પીરસતાં પીરસતાં વિકૃતને જાણી ઉઠ્યા. ભકતે પત્નીને ઠપકો દીધો: “પ્રભુ જમવા પધારે ત્યારે પણ આટલી બેદરકારી રાખે છે ?” એક બ્રાહ્મણ ત્યાં થઈ પસાર થતો હતો તેણે એ વચ્ચેનાં સાંભળ્યાં. એક મહારને પ્રભુનું અપમાન કરતો જોષ તેને ખૂબ લાગી આવ્યું. તે અંદર ધસી ગયો. ચોકમેલા બચાવ કરે તે પહેલાં એક સખત ટૂટકો લાગાવી દીધો. પછી શુદ્ધ થવા બીમામાં સ્નાન કરી વિઠોબાના મંદિરમાં દર્શન કરવા

ગયો. ત્યાં એક ચમત્કાર બન્યો. પ્રભુના પીતાંબર પર દહીંનો ડાઘ હતો. પ્રભુનો ગાલ સ્પર્શ ગયેલો હતો. એમનાં નેત્રમાંથી આંસુધારા વધી રહી હતી. ખાંભણ બધી વાત કળી ગયો. એના દિલમાં ભય વ્યાપ્યો: “ખરો સંત તો એ. હું તો પામર છું. મેં એને ફટકાવ્યો. પ્રભુના માનીતાનો મેં ભયંકર અપરાધ કર્યો” એનો ગર્વ ગળી ગયો. ફરીથી તે ભીમાને સામે કિનારે ગયો. ચોકમેલાને માન સહિત પાછો આણ્યો. પ્રભુનો સંજોગો ગાલ સારો થઇ ગયો. એમણે સંત ચોકમેલાનું હસતે વદને સ્વાગત કર્યું.

કરુણ અંત

પરંતુ ચોકમેલાના જીવનનો અંત ખૂબ જ કરુણ રીતે આવ્યો. બીડરના સુબાએ મંગલવેધ નગરને ફરતી દિવાલ બાંધવા. તમામ મહારોને આજ્ઞા કરી. ચોકમેલાને પણ એ ફરમાન મળ્યું. કામ ખતમ થવા આવ્યું તેવામાં એક ભાંડુ તૂટી પડ્યું. એમાં કેટલાય મહારો ચગદાઇ મર્યા. ચોકમેલા પણ ત્યાં જ અવસાન પામ્યા. વર્ષો સુધી એમના મૃતદેહની કાષ્ટએ ભાળ કાઢી નહિ; પરંતુ અવસાન બાદ એમની ખ્યાતિ એટલી તો વધી ગઇ કે છેલ્લા સંત દરજી નામદેવને પંદરપુરમાં પ્રેરણા મળી. નામદેવ મંગલવેધ ગયા. ચોકમેલાની રક્ષા માટીમાં મળી ગઇ હતી. એક રથજેથી “વિઠોબા ! વિઠોબા !” એવો અવાજ આવ્યો. એ જ ચોકમેલાની રક્ષા એમ નામદેવની ખાતરી થઇ. ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે નામદેવે એ અવશેષો એકઠા કર્યા-પંદરપુર લઇ જઇ ભૂમિદાહ દીધો. હાલ પણ એ રથજે એક પાળિયો બોલો કરવામાં આવેલો નજરે પડે છે. મહારો હાલ પણ ત્યાં વિષ્ણુપૂજા કરે છે. x

૪

હરિદાસ

બંગાળામાં નવજીવન

પશ્ચિમ અને મધ્યહિંદની પેઠે બંગાળામાં પણ નવજીવનના તણખા ઊડ્યા. જ હતા. ભક્તિ અને પ્રેમના નવા આદર્શો કાવ્યદ્વારા જનતા સમક્ષ રજૂ થવા લાગ્યા, જયદેવે રાધાકૃષ્ણની કથા કાવ્યમાં ઉતારી. ચંદીદાસ અને વિદ્યાપતિએ પણ એજ કથાદ્વારા જનતાને પ્રભુભક્તિમાં પ્રેરી. દક્ષિણમાંથી વૈષ્ણવ પ્રચારકોએ આવી રામાનુજ ને માધવાચાર્યના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કર્યો. ભક્તિ ને બંધુત્વની નવી સંસ્કૃતિ ઝડપથી બંગાળામાં પ્રસરી ગઇ. પરિણામે વિવિધ વર્ણોમાંથી અનેક ભક્તો પ્રગટ થયા. તેમાં નદીઆના શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય મુખ્ય હતા. માધવાચાર્યના શિષ્ય ઈશ્વરપુરીએ એમને દીક્ષા આપી હતી. એમણે તુરંત જ સંન્યાસ ધારણ કર્યો ને હિંદનો પ્રવાસ આદર્યો. હેવટે ચૈતન્યે પુરીમાં નિવાસ કરી જગન્નાથની સેવામાં બાકીનું જીવન વ્યતીત કર્યું.

હરિદાસ ઠાકુર

હરિદાસ ઠાકુર ઊર્ફે ધલ હરિદાસ પણ એ જ મંડળીમાં થઇ ગયા. એમના જન્મ-સમયની કથાની આપણને પૂરતી માહિતી મળતી નથી. એ યવન અગર મુસ્લીમ હતા એમ કહેવાય છે, પરંતુ એ નીચ વર્ણના દિંદુ હશે એમ માનવાને સળગ કારણ છે. હરિદાસ

અછૂત હતા એનો દાખલો ચૈતન્યના જીવનમાંથી પણ મળી આવે છે. પંદરમી સદીના પાછલા ભાગમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. વિષ્ણુના કૃષ્ણાવતારના એ પરમભક્ત હતા. એમની પવિત્રતા ને ભક્તિને યોગે તે અનેક મંત્રેહર ભક્તોના પ્રસંગમાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યના તો એ ખાસ અનુયાયી બની ગયા.

ખાલ્યજીવન

છેક નાનપણથી જ હરિદાસ વિરક્ત સ્વભાવના હતા. બંગાળના જેસેર ગિરિદાના જુરાન ગામના એકાંત વિભાગમાં તે રહેતા. એમની ઝુંપડીને ફરતું ઘંટાવન નિપજાવ્યું હતું ને ત્યાં જ તે હરિનામની ધૂન લગાવતા. ત્યાં બેઠે બેઠે જ તેમને અનેક અનુયાયીઓ આવી મળ્યા. તે અનેક વ્યાધિઓ પણ મટાડતા. પછી તે શાંતિપુર પાસે ફરિયા ગયા. ત્યાં અદ્વૈતાચાર્યના પ્રસંગમાં આવ્યા. અદ્વૈતાચાર્ય પણ શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના અનુયાયી હતા. તે પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત ને પાંદાણુ વિદ્વાન હતા. હરિદાસ અને અદ્વૈતાચાર્ય એવા મિત્રો બની ગયા કે બન્ને સાથે જ રહેવા લાગ્યા ને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા.

હરિદાસ અને ચૈતન્ય

ત્યારપછી હરિદાસ ચૈતન્યના પ્રસંગમાં આવ્યા એટલે હરિદાસ તદીઆ રહેવા ગયા. શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય હરિદાસની ભક્તિ ને શ્રદ્ધા - જોષ ખૂબ પ્રસન્ન થયા ને તેમને ગાઢ આલિંગન દીધું. પ્રજ્ઞની ભક્તિ ને સેવામાં શાંતિ ને કુલનાં બંધનો આડે આવતાં જ નથી, એમ જાહેર કર્યું. એમણે હરિદાસને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા ને તેમના પર ખૂબ જ ભાવ રાખવા લાગ્યા. હરિદાસ પણ ચૈતન્યની સાથે જ યાત્રાએ જતા. છેવટે ચૈતન્યે પુરીમાં મુકામ કર્યો ત્યારે હરિદાસ પણ એમના જ આશ્રમમાં આવી રહ્યા. અઘાપિ એ આશ્રમ આપણને બતાવવામાં આવે છે. કૃષ્ણદાસે લખેલા ચૈતન્યના જીવન-ચરિત્રમાં હરિદાસ પુરી આવ્યા એ પ્રસંગ પર એક ખાસ પ્રકરણ યોજવામાં આવેલું છે.

“ચૈતન્યનાં પ્રથમ દર્શન થતાં જ રાજમાર્ગને-છેક છેડેથી હરિદાસે દેડવત પ્રણામ કર્યા ને સ્ત્રીજર ત્યાં જ રાંધ્યા. પરીજ્ઞ ભક્તો એસરે ચૈત-સદેવ પાસે લાઈ જઈ આપણ ધસી આવ્યા. પણ હરિદાસ બોલ્યા, ‘હું અધમ છું, અછૂત છું. મંદિરનો મને હક નથી. મને વાડીમાં જ એક પૂણે જીદો કાઢી આપશો તો ત્યાં એકાંતમાં હું વિરામ કરીશ.’ પણ ચૈતન્યદેવ જાતે હરિદાસનું સ્વાગત કરવા આવ્યા. હરિનામની ધૂન લગાવી હરિદાસ ગુરુદેવને ચરણે પડ્યા: ગુરુદેવે એમને વહાલથી છાતી સરસા ચાંપ્યા. બનેલા નયનમાં હર્ષાશ્રુ ભરણાયાં. શિષ્યના ગુણોથી ગુરુજી રામ્યા. ગુરુની મહત્તાથી ગૌરવાન્વિત થયા. “ઓ ગુરુદેવ! હું અછૂત છું. મને સ્પર્શ ન કરશો” હરિદાસ બોલી ઉઠ્યા. “તારો પવિત્ર ધર્મ મારામાં નથી માટે પવિત્ર થવા હું તારો સ્પર્શ કરું છું.” ગુરુએ તુરત જ ઉત્તર દીધો: “ક્ષણે ક્ષણે તને ગંગાસ્નાનનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પાંદાણુ કે સંન્યાસી કરતાં તું અધિક પવિત્ર છે.” એમ કહી તે હરિદાસને બગીચાના એક છેડે લઈ ગયા ને. એક એકાન્ત પર્ણકુટીમાં મને વાસ આપ્યો. “તું અહીં હરિનામની ધૂન લગાવજે-હું નિરંતર તારી પાંખે રહીશ. જગન્નાથના મંદિરના કળશનાં અહીં રહ્યાં રહ્યાં દર્શન થશે. પ્રસાદ પણ અહીં જ મોકલવામાં આવશે.” ગુરુદેવ રોજ ગોવિંદ સાથે પ્રસાદી પાકવતા. દસિય

ને પશ્ચિમ હિંદના સંતો કરતાં હરિદાસનું નસીબ તેજ હતું. એમને ત્રાસ કે ભુલમ વેડવે પડ્યો ન હતો. ઊઠતું એ યુગના પવિત્ર પુરુષોએ એમને આવકાર આપ્યો. ખાસ કરીને, ચૈતન્યદેવે જ એમનો ભક્તિમાર્ગ સરલ કરી આપ્યો.

પુરીમાં જીવન

એ યુગનું પુનિત ધામ પુરી હતું. નંદ ને દક્ષિણના ભક્તો જેટલું મહત્ત્વ ચિદંબરમને આપતા, મરાઠા ભક્તો જેટલા ભક્તિભાવે પંદરપુરને વધાવતા તેટલા જ પૂજ્યભાવે બંગાળીઓ પુરીને પિછાનતા. પ્રથમથી જ સિંધુતટે આવેલું એ નગર ખ્યાતિ પામેલું હતું અને દરવર્ષે યાત્રાળુ પુરી આવતાં. વૈષ્ણવો તો પુરીને વૈકુંઠ જ માનતા. જગન્નાથની મૂર્તિ એમને સજીવ કૃષ્ણ સમોવડી લાગતી. નગરની વનરાજિ એમને કૃષ્ણજીવનના પ્રસંગોની ઝાંખી કરાવતી. એ ધામની સુંદરતાને લીધે જ શ્રીચૈતન્યદેવ અને ખીજા ભક્તોએ પુરીમાં મુકામ કર્યો હતો. રોજ તેઓ સાગરરનાન કરતા, અદક્ષિણા ફરતા, હરિનામની ધૂન લગાવતા ને પ્રસંગોચિત પ્રવચનો કરતા, ઉત્સવાને ટાંકણે ભજનમંડળીઓ ગમતી. મંદિરની સેવામાં પણ એ ભક્તો નિરંતર મચી રહેતા.

હરિદાસે પણ પુરીમાં એ જ જીવન વધાવી લીધું. ચૈતન્યદેવને ચરણે બેસી તે એકચિત્તથી એમનાં પ્રવચનો સાંભળતા. તેઓ આનંદથી ભજનમંડળીઓમાં પણ સામેલ થતા. ધણી વાર તેઓ પોતાની પર્ણકુટીમાં સમાધિસ્થ પણ બની જતા. ખીજા ભક્તો એમને ખૂબ જ માને આપતા, છતાં હરિદાસ પોતાને અદ્ભુત ગણવાનું ભૂલતા નહિ. બધાના આરોગ્યા પછી જ તે પ્રસાદ લેતા. મંદિરના દ્વારની બહાર દૂર દૂર ઊભા રહી તે દર્શન કરતા. ઇસ્વી સન ૧૫૩૩ ના અરસામાં તેમનું અવસાન થયું. શ્રી ચૈતન્યદેવ પણ એ જ વર્ષમાં પંચત્વ પ્રાપ્ત થતા.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે અદ્ભુત સંતોના જીવનની આપણે ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. હલકામાં હલકા વર્ણમાં તેઓ જન્મ પામ્યા હતા. કુળના કારભાર મુજબ તેઓ મરેલાં જતાવરે. ઉપાડતા કે જમીન ખેડતા, છતાં ય દેવી પ્રકાશ એમણે વહેલો પિછાન્યો હતો. શ્રદ્ધા ને ભક્તિથી એમનાં હૈયાં આતપ્રોત બની ગયાં હતાં. તેઓ નાચતા ગાતા ને ભજનની ધૂન લગાવતા; પરંતુ જગત એમને જંપવા દેતું નહિ. અદ્ભુત વર્ણમાં સંતો પાકે એ વાર્તે જ તે ધર્મધોને આકરી પડતી. કૌંચ વર્ણો તેમને અદ્ભુત ગણી ધિક્કારતા, ત્રાસ આપતા, મોદર ને ધરમાંથી પણ હાંકી કાઢતા. છતાંય તેઓ ભક્તિમાં અડગ રહ્યા હતા. ત્રાસ, ધિક્કાર ને અપકીર્તિમાં પણ તેઓની શ્રદ્ધા અચલ હતી. અખંડ ભક્તિથી તેમણે આત્મપ્રકાશ શોધ્યો. એમના પર ભુલમ કરનારનું પણ તેમણે ભહું ઇચ્છ્યું. નમ્રતા ભક્તિ ને સંપૂર્ણ સાધુ જીવનથી તેઓ અમર થઇ ગયા. સંતોની ઉત્તિહાસકથાઓમાં આ અદ્ભુતસંતોનું સ્થાન પણ અનેરું છે. જુદા ને શંકર મહાનંદ સમા ધૂધવે છે : સાથે આ અદ્ભુત સંતોનાં રમણીય ઝરણાં પણ માનવહૃદય આકર્ષી રહ્યાં છે. સંસારનો કાર્ષ્ણમિત પ્રવાસી જરૂર એમના જીવનતટે વિહરી આશાવેશ મેળવશે.

હજી પણ આ સંતોના અદ્ભુત વર્ણો અભણ ને દુઃખી છે; એમનાં જીવંત કંઠાળ ને ઇલાજનક છે. એમનું જીવન ગરીબાઇથી કંપી રહ્યું છે. એ મંદિરમાં દર્શન કરી શકતા નથી, ભજનકીર્તનનો પણ એમને હક્ક નથી. નંદ ને ચોકમેલા નિરંતર પ્રગટતા નથી; પણ આપણે એમના તરફ આપણું કર્તવ્ય ક્યારે બજાવીશું ?*

તા. ૨૨-૧૧-૨૨

રમણીકલાલ દલાલ

* India's untouchable saints K. V. Ramswamy B. G.

ક ન કંદા સ

પશ્ચિમસાગરને કિનારે માલપે બંદર પાસે ઉડપી કરીને એક વૈષ્ણવ સેતુ છે. ભક્તિયોગધુરંધર શ્રીમધ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન બહુ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. કોઇ વેપારી દારિકાથી ખૂબ કિંમતી માલ ભરીને દક્ષિણ તરફ જતો હશે. માલપે બંદર પાસે એનું વહાણ આવ્યું ને દરિયાએ રુદ્રાવતાર ધારણ કર્યો. ખારવાઓએ હદ કરી પણ બચાવવાનો રસ્તો ન મળે. એકએક મોઢું જાણે મોતની ભૂખડી જીભ. કિનારા પર જામેલાં એક મહાપુરુષે આ દશ્ય જોયું. એના હૃદયમાંથી કારુણ્યની સરિતા છૂટી. એણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે 'પ્રભો, આ અનાથોને સહાય થા, એમને ઉગારી લે.' એક ક્ષણની અંદર દરિયા શાંત થયો. જાણે કોઇ વીતરાગ યોગીની જ મુખમુદ્રા ! વહાણ સહીસલામત કાઢે આવી પહોંચ્યું. આ મહાપુરુષની જ આ કૃપા હતી, એમ ઓળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી. નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું: "મહારાજ ! આ નૌકામાં જે માંડે સર્વસ્વ છે, એ આપનું જ છે. આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી વેપાર કરીશ, અને ગમે તેટલું મેળવીશ; પણ આ વખતે આપે મને જીવતદાન આપ્યું છે. આ ધન લઇને મારા પર અનુમત્ત કરો." નિત્યતૃપ્ત સંન્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય ? પણ બિચારા શ્રેષ્ઠીને સંતોષેલા રહ્યો. એટલે એણે કહ્યું: "આ નૌકામાં આ જે આટલું ગોપીચંદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સંતોષ છે. બાકીનું તારું ધન તું જ લઈ જા. અમે લઇને કરીએ શું ?"

એ ગોપીચંદનના ઢગલામાંથી દૈવવશાત્ એ મૂર્તિઓ નીકળી. સ્વામીએ એકને તો ત્યાં ને ત્યાં જ માલપેને કિનારે સ્થાપન કરી અને બીજી ત્યાંથી દોઢેક ગાઉ ઉપર ઉડપીમાં પધરાવી. ઉડપીના શ્રીકૃષ્ણની એ જ મૂર્તિ જોવા અમે ગયા હતા. મંદિર છે તો નાનું પણ પ્રમાણસર છે. ત્યાં અમે એક વિચિત્ર વાત જોઇ કે મંદિરનું મહાદ્વાર હમેશાં બંધ રહે છે; કેમકે મહાદ્વાર તરફ અંદરની મૂર્તિની પીઠ છે, પાછળની બાજુની દિવાલમાં પથરાંની એક જળા છે તેમાંથી દર્શન થાય છે. અને અંદર જવું હોય તો મંદિરની ડાબી બાજુએ એક બારણું છે ત્યાંથી જ જવાય છે. ગમે તે માણસ અંદર જઈ ન શકે. અમે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ધીર અંધારું અને એટલી બંધ ગોંધાયેલી હવા કે પરસેવાની સેરો છૂટી જીવ ગભરાઇ ગયો. જાણે 'ગર્ભવીસતો' બીજો અનુભવ ! અકળામણમાં પ્રાર્થના કરી કે 'હે વૈકુંઠનાથ, બીજી વાર ગર્ભવાસતો અનુભવ ન થાય.' મૂર્તિના નાક ઉપર સોનાનો કકડો કેમ જડ્યો હશે, એ કંઈ ધ્યાનમાં ન આવ્યું. કાઠિયાવાડની આ મૂર્તિ અહીં દક્ષિણમાં ક્યાંથી આવી ગઇ, એ વિચાર મનમાં આવ્યો; પણ મુખ્ય કુતૂહલ તો મૂર્તિ મહાદ્વારથી વિમુખ કેમ એ જ હતું. તપાસ કરતાં અંત્યજ સાધુ કનકદાસની વાર્તા હાથ આવી.

સંત કવિ કનકદાસ મૂળ ધારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીશ. એમનું અસલ નામ વીરનાવક. ધંધો શિકારીનો, અથૂક બાણ મારી લક્ષ્ વેધવામાં એને તોએ આવે

એવો એના વખતમાં બીજો ન હતો. (એ વખતે કોણે ધાર્યું હશે કે આ અસ્પૃશ્યોનો સરદાર ઉપનિષદે બતાવેલી એવી દૈવી તીરંદાજીમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે !) ચિત્રકલદુર્ગ [હાલનું ચિત્રલગામ] ના રાજાની નોકરીમાં એ સેનાપતિના યોદ્ધા સુધી ચડ્યો. પૈસા-પ્રતિષ્ઠાનો એ સ્વામી બન્યો; પણ એક વખતે એક લડાઈમાં એને ઉપરતિ યષ્ઠ, અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે બાપ ! આ દુનિયાની માયા છોડી દે. અને એકતારી ને લિહ્યાપાત્ર હાથમાં લઇને દાસ થા. આત્મવીરોનું લક્ષણ એ જ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે ઝાઝું લડતું પડતું નથી. અને લડતું પડે તો યે તેમાં તેઓ હારી જતા નથી. વીર નાયકે મૃકસંસાર છોડ્યો અને યાત્રાએ ઉપડ્યા. તિરૂપતિ, કાંચી, કલહટ્ટી વગેરે ફરી વિગંધનગર ગયા. એ વખતે મહાન કૃષ્ણદેવરાય રાજ્ય કરતા હતા. અહીં એમને એમના ચુરુ મળી ગયા. એમણે મધ્યમપ્રદાયની દીક્ષા લીધી, અને ફરી યાત્રાએ ઉપડ્યા.

ચિદંબરમ, થીરંગમ, મયુરા, રામેશ્વર, અનંતશયન, કન્યાકુમારિકા, ગોકર્ણુ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જ્ઞાતનાં કષ્ટ વેડી કનકદાસ ઉડપી આવી પહોંચ્યા. ઉડપી એટલે ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણોનું યાણું. કનકદેવ અંત્યજને જીભા રહેવા પણ કોણુ દે ? પછી લિહ્યા મળવી તો દૂર જ રહી. અનેક સાંસા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ખ્યાન એના તરફ ગયું. ઉડપીના મંદિરની વ્યવસ્થા જુદા જુદા આઠ મઠના સ્વામીઓ પાસે છે. એમાંના આઠે મઠના મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી. અસંધારણુ વિદ્વાન અને ધર્મશીલ તરીકે તેમની ખ્યાતિ છે. તેમણે જોષ્ઠ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં ચડે એવો છે. મંદિરની પૂજા થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક આપે અને પછી બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે. આ હસ્તોદક તો પ્રતિષ્ઠાના ક્રમ પ્રમાણે જ અપાય. કનકની યોગતા જાણ્યા પછી વાદિરાજ મંદિરમાંથી નીકળે, કે પ્રથમ કનક પાસે જાય અને હસ્તોદક આપે અને ત્યાર પછી બીજા બ્રાહ્મણોને તે મળે. બ્રાહ્મણો આથી ખૂબ આગાધા. વાદિરાજે કહ્યું : “ અરે કનકદાસ મારા કરતાંયે મોટા છે. એને ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય. બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણુ માગ્યું. વાદિરાજ મંદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મુઠ્ઠી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછે “ બ્રાહ્મણો ! મારા હાથમાં શું છે તે કહો ” દરેકે જુદા જુદા જવાબ આપ્યા. છેવટ કનકનો વારો આવ્યો. એ તો બકિતમાં મંચન જ થઇ ગયા, એમના કંઠમાંથી ગાન સ્પૃચું : “ એ તો વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે. ” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો બોળે વધવા લાગ્યો. તેઓ તે ખમી ન શક્યા. તેમણે મુઠ્ઠી ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું : એક શાળીગ્રામ અને તુળસીપત્ર.

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દિવસે બ્રાહ્મણોને એક એક ફળ આપ્યું અને કહ્યું : “ આજે એકાદશી છે. કોષ જુએ નહિ એવે ઠંડાણુ જઇને આ ખાળે. ” અર્થાત્ કનકને પણ એક ફળ આપ્યું હતું. સાંજે બધા ભેગા થયા. પોતાની આગાધા પાલન દેવું થયું છે એ જોવા વાદિરાજ દરેક જણને પૂછ્યું. દરેક જણે ક્યાં ક્યાં એકાંત શોધ્યું, એ જાણી લઇએ તો ખૂબ રમુજ પડે. એકલા કનકદાસના હાથમાં ફળુ એમ ને એમ રહ્યું હતું. એણે કહ્યું : “ જ્યાં ત્યાં વાસુદેવ છે જ. એકાંત મળે. ક્યાં ? એટલે હું ફળુ એમ ને એમ લઇને એમ ને એમ બેઠો છું. ” એ જ દિવસે કનકદાસને મંદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઇ આવ્યું. વાદિરાજ ઉડપીમાં ન હતા. કનકના કોડ પુરા કરે એવું બીજું કોષ ઉડપીમાં ન હતું. જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલી વાર બ્રાહ્મણો તેમને કાઢી મૂકે. આખરે નિરાશ થઇ

તે કનક મંદિરની પાછળ ગયો ને ગાવા લાગ્યો. ઠરુણામાં એણે પોતાનું આખું હૃદય ઠાલવી દીધું. પરમાત્માથી એ સહેવાયું નહિ. મૂર્તિ એકાએક પેલા કમંઠાંડી બાહ્યોથી વિમુખ થઈ પાછલી બાજુએ મોં ફેરવી ગઈ.

આ થયું શું? કોઈને સૂઝે નહિ. વાદિરાજ આવ્યા. એમણે બધી બીના જણાતાવેત કહ્યું: "અરે! તમે કનકદાસનો કંઈક ગુનો કર્યો છે તેથી જ વાસુદેવે આપણા આચારધર્મ તરફ પૂંઠ ફેરવી છે." આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દિવાલમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ બારી ઠારાવી અને કનકને દર્શન થયાં! આજે પણ એ બારી કનકની બારીને નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસે જ કનકની કુટી છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રથયાત્રાને પ્રસંગે ઢાણુ જાણે શાથી પણ રથ કેમે કર્યો ખસ્યો નહિ. આંખરે વાદિરાજે કહ્યું: "એમ જ દેખાય છે, કનકના સ્પર્શ વગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી."

ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જોઈ લીધું કે અંત્યજનો સ્પર્શ વગર સમાજનું ગારું ચાલવાનું નથી. આજે કલ્યાંકટમાં ચુસ્તમાં ચુસ્ત મરજાદી વૈષ્ણવ બાહ્યો કનકનાં રથેલાં બજનો ગાંધી ભક્તિરસ કેળવે છે અને સંત તરીકે સ્વીકારી એનું ચરિત્રામૃત પીવામાં પોતાને પાવન થયા માને છે. અને છતાં એ જ કનકદાસના ગતિબાધ્યોને હડધૂતના હડધૂત જ રાખે છે! હિંદુ ધર્મનો ખ્યાલ કરનાર વાદિરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અવતરે નહિ તો હિંદુ ધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી. અને પરમાત્મા હિંદુ સમાજથી વિમુખ જ રહેવાનો.

અરુપૃથક તામિલ કવિઓ

આ નામાંકિત સાત માણસો એક ઢેડની છોકરીના યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં આઠ્ઠેયર, અપમ્યા, વાલીજ, અને આરએ એ ચાર છોકરીઓ અને તેરુવેલ્લુવર, આધકનાન, અને કપિલર એ ત્રણ છોકરા હતા. એ સાતે બાંકુ નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રખ્યાત હતાં. પ્રાચીન ગ્રીક-અને તામિલ લોક આજ સુધી એઓની કીર્તિ ગાય છે.

આઠ્ઠેયર સર્વેમાં મોટી હતી. એ સ્ત્રી નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓમાં પ્રખ્યાત હતી. અને બીજી ધણી વિદ્યાઓની બાબતોમાં પ્રવીણ હતી. એણે નીતિશાસ્ત્ર ઉપર અંતઃ કર્યા છે, તેઓમાંનાં અતિસુદી, કેનિવેંડન, મુદુરુસી, નાદવાલી અને કાલવીઊલુકં; એ અંતઃ તામિલ દેશમાંનાં વિદ્યાલયોમાં શીખવે છે. એ સિવાય જ્યોતિઃશાસ્ત્ર, વૈદ્યક, રસાયન અને ભૂગોલ એ શાસ્ત્રો ઉપર એના અંતઃ છે. એ સિવાય કલ્પ, મંત્ર, ધાતુવાદ, જટિલીક્રિયા ઇત્યાદિ કળાઓમાં પણ ધણી માહિતગાર હતી. આઠ્ઠેયર, કલ્પવિદ્યાએ કરીને ૨૪૦ વર્ષ જીવી હતી એમ કહેવાય છે, અને સ્ત્રી અવતારી છે એવું લોકો માનતાં હતા.

એ સાત બાંકુઓમાં જન્મતાં જ એમનાં માથાપે એમને જંગલમાં નાખી દીધાં હતાં. મમતાને લીધે ફક્ત તેઓની મા તેમની સંભાળ જોવા જતી હતી, અને ધણી દિલગીર થતી. તેઓ સાતે જણાને વાચા યજ્ઞ. તેમણે જુદી જુદી રીતે પોતાની માનું મન વળાવ્યું. તે સંભાળણ કાંડપ્રનામ અંતઃમાં લખ્યું છે. એ સાતે બાંકુઓ જુદે જુદે ઠેકાણે શ્રામિક પુરુષો પાસે સુશિક્ષિત થયાં. એઓનું ચમત્કારિક જન્મવૃત્તાંત તે અંતઃમાંથી સંક્ષેપ લેઈ છું.

એઓના બાપનું નામ પિરલી અને દાદાનું નામ વેદમૌળી. એ તો ઠાઠ ભવિષ્યવેત્તા સિદ્ધ પુરુષ છે. એવું તે વખતના લોકોમાં તેનું સન્માન હતું. એક વાર વેદમૌળીએ એક ઢેડનો ધર ઉપર રાત્રિની વખતે એક દેદીપ્યમાન તારો પડતો દીકો, ત્યાં તો તરતજ એક છોકરી જન્મી હતી. વેદમૌળીને તો ભવિષ્ય સમજાયું કે એ છોડીનું મારા છોકરા સાથે લગ્ન થનાર છે. તે વખતે એના છોકરા પિરલી આર વર્ષનો હતો. એ ભવિષ્ય ઉપરથી વેદમૌળીને ધણું ખોટું લાગ્યું. તેણે તે દુઃખની વાત પોતાની બ્રાહ્મણ મંડળીને મોઢમ કહી કે, કાલે રાત્રે એક ઢેડને ઘેર એક છોડી જન્મી છે. તેના યજ્ઞ-બ્રાહ્મણ મંડળી સંકટમાં પડનાર છે. વેદમૌળીના બોલવા ઉપર લોકોને બેરોસો હતો, તેથી બ્રાહ્મણોને બચ લાગ્યો અને તે છોકરીની કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી એવું ઠરાવીને તે ઢેડને બોલાવી મંગાવ્યો. અને તેને પૂછ્યું કે, તું તારી છોડીની દાનિ સહન કરે છે કે બ્રાહ્મણ મંડળીને સંકટ આવે એ તને ગમે છે ? તે બિચારાએ તે છોડી બ્રાહ્મણોને હવાલ કરી અને તમને યોગ્ય જણાય તેમ કરો એવું ધણી નમ્રતાથી કહ્યું. પછી તે છોકરીને મારી નાખવી નહિ પણ પેટીમાં ધાલીને નદીમાં મૂકી દેવી. ત્યાં તેના પ્રરબ્ધયોગે જે થનાર હોય તે થાઓ ! એવું વેદમૌળીએ અતુમત આપ્યા ઉપરથી તે છોડીને કાવેરીના પ્રવાહમાં મૂકી દીધી. પેટી પાણીમાં નાખતાં પહેલાં પિરલીએ તે છોકરીની શ્રાંત ઉપર એક અળકતો તલ જોયો હતો. એ પ્રમાણે તે ગડબડ શાંત થયા. પછી થોડા

કાળમાં વેદમૌલી મરણ પામ્યો. પેલી પેટી નદીમાં વહેતી વહેતી એક દૂર દેશમાં કિનારે આવી લાગી. ત્યાં કાષ્ઠક પ્રાતઃસ્નાન કરનારો બ્રાહ્મણ સ્નાનમંથ્યા કરવા બેઠો હતો. તે પણ પ્રજા વગરનો હતો. અને છોકરાં-સારુ-હમેશાં વ્રતનિયમ કરતો હતો. તેને તે તરત જ જન્મેલી કન્યા પેટીમાંથી મળી, તે પરમેશ્વરે જ આપી એવું તેને લાગ્યું. પછી તેણે તેને પેટની પુત્રી પ્રમાણે ઊછેરીને વિદ્યા શીખવી. પછી તે છોડી નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થઈને સાધુસંતના સમાગમથી પોતાના ઉદ્ધાર થવા માટે તીર્થયાત્રા કરવા લાગી.

કેટલાએક દિવસ પછી પિરલી મુસાફરી કરતો કરતો સહેજે જ પેલા બ્રાહ્મણને ઘેર જાત્યો. ગમે ત્યાં રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો એવું પિરલીના મનમાં છે, એવું જાણીને પેલા બ્રાહ્મણે તેણે પોતાને ઘેર રાખ્યો. ત્યાં બંનેને ધણી દોસ્તી થઈ. છેવટે તે બ્રાહ્મણે પોતાની જડેલી છોકરી સાથે પિરલીનું લગ્ન કર્યું. કેટલેક દિવસે એમ બન્યું કે, પિરલીની વહુને સ્નાન કરીને બીજું લુગડું પહેરતાં આંગ ઉપરનો પેલો ચળકતો તળ પિરલીની નજરે પડ્યો; પરંતુ તે તલ વિષે એ બિચારાને કંઈ જ યાદ ન હતું, તોપણ પહેલાંની યાદ ઉપરથી આ ટેડની છોકરી છે એવું જાણીને પિરલી ચકિત થયો. પછી એણે બ્રાહ્મણોમાં બારીક શોધ કરીને તે છોકરી પોતાના સાસરાને શી રીતે મળી તે વિષેનો પત્તો લગાડ્યો.

પછી પિરલીએ પોતાના ઉપકારી અને હેતુશી સાસરાનું મન કુખાપ નહિ માટે કંઈ પણ વાત ઉઘાડી ન કરતાં જાનોમાનો તેનાં ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. અને હું સર્વથા શંક્ર થયો એવું લાગીને એ ધણી ખિન્ન થયો.

તેના ગયા પછી તે બ્રાહ્મણને ધણી ચિંતા થઈ. છેવટે તેણે પોતાની છોડીને આજ્ઞા કરી કે, તું તારા વરને જોળી લાવ, અથવા તે જ્યાં રહે ત્યાં તું રહે. ત્યાર પછી તે છોડીએ પોતાના ધણીનો ટેડો લીધો. અને તેની પાછળ ટેકાણે ટેકાણે ફરી. અને પાછી તેડી જવા કિંવા એની પાસે રહેવા માટે ધણી આજ્ઞા કરી. છેલ્લી વારે એક દિવસે તેને જાંઘતી મૂકીને પોતે જતો રહ્યો; પણ એમ કરવાનું મુખ્ય કારણ શું હતું તે કહ્યું નહિ. પછી તે એકલી એક ગામમાં રહતી અને નિસાસા નાખતી ફરતી હતી; તે જોઈને તે ગામમાંના એક સદ્ગૃહસ્થે એની હકીકત સાંભળીને એને દિલાસો આપીને કન્યા પ્રમાણે ઘેર રાખી. તેને ઘેર નીતિએ અને નમ્રતાએ ચાલતી, તેથી તેનાં સર્વ છોકરાં એને બહેન જેવી ગણવા લાગ્યાં. પછી તે ગૃહસ્થે મરતી વખતે પોતાના છોકરાની જુરોજર એને દોલતનો ભાગ આપ્યો. તે સંપત્તિ ઉપર એણે સદાવ્રત આંખ્યું. ત્યાં યાત્રાજીઓનું આયુષ્ય ધર્મોચરણમાં અને ઈશ્વરસેવામાં ગુજરતું હતું.

એ વાતને ધણી દિવસ વીત્યા પછી કર્મધર્મ સંયોગે એમ બન્યું કે, એનો વર સહેજે જ તે સદાવ્રત અપાતું હતું ત્યાં આગ્યો અને બીજા મુસાફરો પ્રમાણે એણે તેની બરદાસ્ત કરી; પરંતુ પ્રથમ તેમણે એકબીજાને જાણખ્યાં નહિ. એણે પોતાની કંઈક કંઈક હકીકત તેને કહી, તે ઉપરથી તે તો વિદ્વાન અને સુશીલ હોતો એમ તેને જાણખાણ પડ્યું. સદાચાર નીતિ અને પતિવ્રતાપણું એવા સદ્ગુણ જોઈને તેને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું.

તે સ્ત્રી પોતાને જાણખી ન જાય માટે પિરલી સવારે જાનોમાનો જોડીને ચાલવા લાગ્યો ત્યારે તે સ્ત્રીએ જે સતકારનું બાપણ કર્યું તેથી પિરલીનું હૃદય બેદાઈ ગયું અને ગાંસડી

જમીન ઉપર નાખી દંધ એને ઝાળખાણ આપીને હવે પછી હું તને છોડીને જનાર નથી, એવું વચન આપ્યું. પછી તે બંનેએ તીર્થયાત્રાઓ કરી અને સુખાનુભવ લીધા.

પછી એવી આશ્ચર્યની વાત થઈ કે, પિરલીની સ્ત્રીને સાત છોકરાં થયાં તેમાં ચાર છોડિયો અને ત્રણ છોકરા હતા. તેઓને જન્મે થયા પછી પિરલીની આરા ઉપરથી તે છોકરીને તેઓની મા જંગલમાં મૂકી આવતી. પરંતુ મમતાને લીધે તે ઘણી દુઃખી થઈ ને વારંવાર તે છોકરાં પાસે જઈને સમાચાર લઈ આવતી.

તે સાતેને બાળપણમાં વાચા થઈ ને તેમણે પોતાની માનું સંભાધન કર્યું. તેમાં પહેલાએ માને કહ્યું કે, મા ! જે પરમેશ્વરે મને તારા ઉદરમાં અત્રોદક પહોંચાડીને આજ સુધી બચાવ્યો તે હવે મને વિસરશે ? વિસરનાર નથી. તું સંશય કેમ રાખે છે ? માટે જા, અને ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખ. બીજાએ કહ્યું કે, જે ઇશ્વર ખડકના પેટમાં દેડકાને જીવન પહોંચાડે છે તે મારી તજવીજ નહિ કરે ? માટે જા, ફિકર રાખીશ નહિ. ત્રીજીમાં રહે. ત્રીજે કહ્યું કે, મા ! જે ઇશ્વરે મને આ જગત દેખાડ્યું અને જેણે મારી દૈવગતિ લખી, તે શું જીવતો નથી ? તે મને જૂએ મર્યાદાનાર નથી. બ્રાહ્મપ્રિય મા ! પાછી જા, ચિંતા કરીશ નહિ. ચોથે કહ્યું “પક્ષીઓનાં ઈંડાને કૌંચ વોંટાય છે તો પણ તે અંદરનાં બચ્ચાંને જીવાડે છે ત્યારે તે, તે બચ્ચાં બહાર આવ્યા પછી નહિ જીછે ? તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વર મારું રક્ષણ કરશે, માટે અહો પ્રમપ્રિય મા, ખિન્ન થઈશ નહિ, ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખ. પાંચમે કહ્યું કે, મા ! જે પરમેશ્વર ઝાડોને પશું અતિ સૂક્ષ્મ રસવાહિની નળીઓ આપીને તેઓને તવ્યા અને હાલથી વિંટીને જીછે છે અને તેમના થકી જીવજંતુનું પોષણ કરે છે તે મારી સંભાળ નહિ લે ? માટે જા, ખેદ કરીશ નહિ. છઠ્ઠે કહ્યું—મા ! મનુષ્યોના પ્રયત્ન કેવળ હલકા અને વ્યર્થ છે. જે પરમેશ્વર આ અપાર જગત ઉત્પન્ન કરીને તેમાંના અસંખ્યાત જીવોના સમાચાર લે છે તે વાત મનમાં આણીને ખુશી થા. સાતમે કહ્યું : જે પરમેશ્વરે અનેક પ્રકારની વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન કરી અને તેઓને મીઠા, ખાટા, ખારા, કડવા અને તીખા એવા જુદા જુદા રસ, સ્વાદ અને સુગંધ વગેરે આપ્યાં ત્યારે એવો સમર્થ પરમેશ્વર મને નહિ આપે ? માટે હે પ્રિયકર મા ! રડીશ નહિ, આનંદ કર.

પછી તે છોકરાં ઘણી ચમત્કારિક રીતે જીજ્ઞૃષી અને જુદી જુદી જાતના લોકોને ઘેર તે પ્રત્યેકની સંભાળ થઈ. આજીવનને એક કવિએ લખાવી હતી. એ મરતા સુધી કુંવારી જ રહી હતી. એ વિદ્યા અને કૌશલ્યમાં જીલ્દિમાન હતી તેથી એના મરણે કરીને લોકોને ઘણો ખેદ થયો.

તેરવેદ્ધવર

આ કવિ આજીવનનો ભાઈ થાય. એણે તેની પેટે જન્મ થયો ત્યારથી વિપત્તિ ભોગવી; પરંતુ મૈલાપુરના પેરુવ્વર નામના પુરુષે એનું પાલન પોષણ કરીને એને ઉછર્યો. એ સમજણમાં આવ્યો ત્યારે મધુરા શહેરમાં જઈને તે વખતના વંદેશખર રાજાના દરબારમાં વાદવિવાદ કરીને ઝાગણપચાસ પડિતોને જિત્યો. એ નીચ જાતનો છતાં પણ એને તામિલ-માંના વિદ્યાલયમાં દાખલ કર્યો. એણે વ્યાલ્વરકોરલ નામે એક ગ્રંથ કયો છે, તેમાં માનવી બ્રાહ્મીઓના આયુષ્યમાંની જુદી જુદી સ્થિતિઓનું અનુક્રમે ઉપદેશરૂપ શ્લોકબદ્ધ વર્ણન કર્યું છે. એ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ આખા દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં છે. અને તામિલ ભાષામાં

જે અંથ હાલ છે તેઓમાં એની રચના સર્વોત્કૃષ્ટ માની છે. એ અંથનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર મહુમ મિસ્તર એફ. એલિસ સાહેબે કર્યું છે. વેલ્લુવરે અને ઉછેર્યો હતો, તે ઉપરથી એને તેરુવેલ્લુવર કહેતા હતા. વળી નીતિના વિષયો ઉપર એની ધણી સરસ અને મનોરંજક શ્લોકબદ્ધ કવિતા બધે ઠેકાણે મળી આવે છે.

આધિકારના

આ કવિ પણ આગ્હેયરનો જ ભાઈ થાય. એ એટલો નસીબવાન હતો કે, એને એક રાજાએ ઉછેર્યો અને છેવટે એને પોતાની જાતમાં લીધો. એણે નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર ધણાં કાવ્યો કર્યા છે.

કપિલર

એ ઉપર કહેલી કવયિત્રીના ભાઈઓમાંનો એક હતો. ચૌલા દેશમાં તેરુવેલ્લુવર એક ગામ છે. ત્યાં એ જન્મ્યો હતો એવું કહેવાય છે. એને એક પ્લાલણે ઉછેર્યો અને તામિલ ભાષા શીખવી. તેમાં એ ધણી પ્રવીણ થયો, એણે આગવર નામે એક અંથ કર્યો છે તેમાં પોતાના તથા પોતાના ભાઈ અને બહેનોના આયુષ્યમાં જે સર્વ વાતો બની આવી તે તથા તેઓની જન્મભૂમિ વગેરે સર્વેનું કાવ્યરૂપે નિરુપણ કર્યું છે.

આપગા

આ કવયિત્રી અને આ નીચે લખેલી બંને જણ આગ્હેયરની બહેનો થાય-એ આર્કાટપ્રાંતમાં ઉટકાડૂ ગામમાં જન્મી હતી. અને એને એક ધોખીની સ્ત્રીએ ઉછેરી. એણે નીતિપાતલ નામે નીતિશાસ્ત્ર પર એક અંથ લખ્યો છે.

મુરગા

આ કવયિત્રી ચૌલા દેશમાં કાવેરી પટનમ્માં જન્મી હતી. એને એક ભંડારી તાડી વેચનારની સ્ત્રીએ ઉછેરી હતી. એણે નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર થોડી થોડી કવિતા કરી છે.

આંતર-વર્ગીય હિંદુ કરાર

૧) આ સંજ્ઞામય માસની ૨૪મી તારીખે હિંદુ કામના કેટલાક આગેવાન નેતાઓ તથા 'દલિત' ગણાતા હિંદુઓ વતી કાર્ય કરતા હિંદુ આગેવાનો વચ્ચે ધારાસભાઓમાં 'દલિત' વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વ તેમ જ તે વર્ગોના હિતને અસર કરતી બીજી બાબતો સંબંધી નીચે મુજબનો કરાર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો :

(૧) સામાન્ય મતદાર સંઘોમાંથી દલિત વર્ગો માટે પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં નીચે પ્રમાણે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે :

મદ્રાસ	...૩૦	મધ્ય પ્રાંતો	...૨૦
સિંધ સાથે મુંબઈ	...૧૫	આસામ	...૭
પંજાબ	...૮	બંગાળા	...૩૦
બિહાર અને ઓરિસ્સા	...૧૮	સંયુક્ત પ્રાંતો	...૨૦

કુલ ૧૪૮

વડા પ્રધાનના ચુકાદામાં પ્રાંતિક ધારાસભાઓ માટે સભ્યોની કુલ સંખ્યા જે નક્કી કરવામાં આવી છે તેના આધારે જ આ સંખ્યા ઠરાવેલી છે.

ચૂંટણીની પદ્ધતિ

(૨) આ બેઠકો માટેની ચૂંટણી સંયુક્ત મતદારીના ધોરણે નીચેની પદ્ધતિએ થશે : કોઈપણ વિભાગના સામાન્ય મતદારસંઘમાં નોંધાયેલા દલિત વર્ગના સદ્યના મતદારોનું એક અલગ 'મતદાર મંડળ' બનશે. આ મતદાર મંડળનો દરેક મતદાર એકેએક મત આપી દલિત વર્ગ માટે અનામત રાખેલી દર એક બેઠક માટે ચાર ઉમેદવારોની ચૂંટણી કરશે. જે ચાર ઉમેદવારોને આ પ્રાયમિક ચૂંટણીમાં સૌથી વધારે મત મળ્યા હશે તે સામાન્ય ચૂંટણીમાં ચૂંટાવા માટે ઉમેદવારી કરી શકશે.

(૩) મધ્યસ્થ ધારાસભામાં દલિત વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વ માટે પણ પ્રાંતિક ધારાસભામાં તેમના પ્રતિનિધિત્વ માટે ઉપરની કલમ (૨) માં જણાવેલી પદ્ધતિ મુજબની પ્રાયમિક ચૂંટણી અનુસાર અનામત બેઠકો રાખી, સંયુક્ત મતદારીના સિદ્ધાંત મુજબ ચૂંટણી થશે.

(૪) બ્રિટિશ હિંદના સામાન્ય મતદાર સંઘો માટે ઠરાવવામાં આવેલી મધ્યસ્થ ધારાસભા માટેની બેઠકોના ૧૮ ટકા જેટલી બેઠકો તે ધારાસભામાં દલિત વર્ગો માટે અનામત રાખવામાં આવશે.

(૫) પ્રાંતિક તેમ જ મધ્યસ્થ ધારાસભાની ચૂંટણી માટે બિલા રહેનારા ચાર ચાર ઉમેદવારોની પ્રાયમિક ચૂંટણીની ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિ, જે કલમ (૬) માં જણાવેલી આપસઆપસની સમજૂતી અનુસાર વહેલી બંધ કરવામાં ન આવે તો, પહેલાં દસ વર્ષને અંતે બંધ થશે.

(૬) આ કરાર સાથે સંબંધ ધરાવતા વર્ગો આપસ આપસની સમજૂતી અનુસાર ફેરફાર ન કરે ત્યાંસુધી પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ ધારાસભાઓમાં દલિત વર્ગના પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિ કલમ (૧) થી ૪ માં જણાવ્યા મુજબ રહેશે.

(૭) મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાંતિક ધારાસભા માટે દલિત વર્ગોની લાક્ષણિક લોધિયન હેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ રહેશે.

(૮) સ્થાનિક સંસ્થાઓ માટેની ચૂંટણી કે જાહેર નોકરીઓ માટેની નિમણૂક કરવામાં કોઈ પણ વ્યક્તિને તે દલિત વર્ગની હોવાના કારણે નાલાયક ગણવામાં નહિ આવે. જાહેર નોકરીઓ માટે ઠરાવેલું કેળવણીની લાયકાતનું ધોરણ ધ્યાનમાં રાખી દલિત વર્ગોનું યોગ્ય પ્રમાણુ જળવવા માટે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

(૯) દરેક પ્રાંતમાં કેળવણીને માટે ખર્ચવાની રકમમાંથી દલિત વર્ગના લોકોને કેળવણીની સગવડો પૂરી પાડવા અર્થે જરૂરી રકમ અલગ કાઢવામાં આવશે.

આ કરારમાંથી 'દલિત' વર્ગોના પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિત્વને લગતા લાગતો ઐટિશ્ચિત્તનના વડા પ્રધાને સ્વીકાર કર્યો છે. બાકીની બાબતો સંબંધે, બ્રિટિશ સરકારનું વલણ, તા. ૨૬મી સપ્ટેમ્બરે વડા ધારાસભામાં હોમ મેમ્બર મિ. હેગે કરેલા નીચેના નિવેદન ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

'ગયા ઓગસ્ટ માસની ૪થી તારીખના સરકારના કોમી ચુકાદામાં જાહેર કરેલી સામાન્ય મતદાર વિભાગો તેમ જ દલિત વર્ગોના ખાસ મતદાર વિભાગોની પદ્ધતિને બદલે નવી ધારાસભાઓમાં દલિત વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વ તથા તેમના હિતને લગતી બીજી કેટલીક બાબતો સંબંધી દલિત વર્ગોના તેમ જ બાકીની હદુ કોમના આગેવાનો વચ્ચે સમાધાનીનો કરાર થયો છે, એ જાણી નામદાર શહેનશાહની સરકારને ખુબ સંતોષ થયો છે. આ કરારમાં અનામત બેઠકો પૂરવાની પદ્ધતિ સંબંધી કેટલીક અગત્યની શરતો ઠરાવી, દલિત વર્ગો માટે બેઠકો અનામત રાખી સામાન્ય મતદાર વિભાગોની યોજના કરવામાં આવી છે. સરકારે પોતાના ચુકાદામાં, સંઘળી કોમો વચ્ચે નક્કી થયેલા કરારના અભાવે, દલિત વર્ગોનું હિત નવી ધારાસભાઓમાં બરાબર જળવાઈ રહે એ માટે યોગ્ય સલામતીવાળી યોજના કરવાની જ દૃષ્ટિ રાખી હતી.

નામદાર શહેનશાહની સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલી યોજના આ હેતુ માટે પૂરતી છે, એમ દલિત વર્ગો તેમ જ બીજા હિંદુઓના પ્રતિનિધિઓની માન્યતા હોવાથી ચુકાદાના ૪થા ફકરામાં જણાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર, તેના હિમા ફકરાની કલમોને બદલે પ્રાંતિક ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વને લગતી કરારની કલમો સ્વીકારવા માટે સરકાર યોગ્ય વખતે પાર્લામેન્ટને બલામણુ કરશે.

નામદાર શહેનશાહની સરકારના ચુકાદામાં નક્કી કરેલી સામાન્ય બેઠકોની સંખ્યામાં દલિત વર્ગો માટે ખાસ રાખેલા બેઠકોની સંખ્યા ઉમેરતાં જે સંખ્યા થાય તેટલી સંખ્યા દરેક પ્રાંતમાં દલિત વર્ગો માટે અનામત બેઠકો સાથેની સામાન્ય બેઠકોની રહેશે, એ સમજી લેવાનું છે.

નામદાર શહેનશાહની સરકારના ધ્યાનમાં છે કે આ કરારમાં ગયા ઓગસ્ટ માસની ૪થી તારીખના ચુકાદાની મર્યાદા બહારની કેટલીક બાબતો સમાવયી છે.

કલમ (૮) અને (૯) માં સમાયક્ષી બાબતો સામાન્ય મુદ્દા સંબંધની હોઈ એની સફળતાનો આધાર, મુખ્યત્વે કરીને, બંધારણ કેવી રીતે અમલમાં મુકાય છે એના ઉપર રહેશે, પરંતુ આ કલમો ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓ તરફની દલિત વર્ગના હિંદુઓને સ્પષ્ટ કબ્જાત છે એ બાબત નામદાર શહેનશાહની સરકાર ધ્યાનમાં રાખે છે.

કરારમાંના બે મુદ્દા ચુકાદાની મર્યાદાની બહાર છે: (૧) કરારમાં જણાવેલું છે કે દલિત વર્ગો માટે મતદારીની લાયકાત મતદાર (લોર્ડ લોધિયનની) કમિટીની ભલામણ અનુસાર હોવી જોઈએ. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે દલિત વર્ગો માટે અને સામાન્ય રીતે બધા હિંદુઓ માટે મતદારની લાયકાતનું ધોરણ, જ્યારે બીજી કોમો માટેનું ધોરણ કરાવવામાં આવે ત્યારે જ નક્કી કરી શકાય. આ આખા મુદ્દા વિષે અત્યારે નામદાર શહેનશાહની સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે. (૨) મધ્યસ્થ ધારાસભામાં દલિત વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા સંબંધે કરારમાં ખાસ પદ્ધતિ યોજવામાં આવી છે. આ મુદ્દો અપાયલા ચુકાદાની મર્યાદાની બહાર છે. વળી 'ધારાસભાની ચૂંટણી માટેની પદ્ધતિનો અત્યારે વિચાર ચાલી રહ્યો હોઈ કોઈ પણ જાતના અધુરા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહિ. આ બે મુદ્દાઓ વિષે જણાવવામાં આવેલી બાબતો ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે નામદાર શહેનશાહની સરકાર કરારમાં સૂચવવામાં આવેલી બાબતોની વિરુદ્ધ છે; પણ એટલું જ સમજવાનું કે હજી આ મુદ્દાઓ વિષે વિચારણા ચાલી રહી છે. ગેરસમજ થતી અટકાવવા સારું જણાવવામાં આવે છે કે બ્રિટિશ હિંદના સામાન્ય મતદારસંઘો માટે કરાવેલી મધ્યસ્થ ધારાસભાની બેઠકોના ૧૮ ટકા જેટલી બેઠકો દલિત વર્ગો માટે અનામત રાખવામાં આવશે, એ મુદ્દો દલિત વર્ગો અને બીજા હિંદુઓ વચ્ચેના એક કરાર તરીકે સરકાર ગણશે." આ કરારનો વિચાર 'દલિત' વર્ગોની દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ એ દેખીતું છે. કારણકે એ વર્ગને જ અન્યાય થયેલો છે. ધાર્મિક તથા સામાજિક બાબતોમાં હિંદુઓનું રામાજ-શાસ્ત્ર તેમના માર્ગમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ મૂકે છે તેમ છતાં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં હિંદુ સુધારકોએ જ મોટામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

'દલિત' વર્ગોની દૃષ્ટિએ કરારનો વિચાર કરતાં જણાશે કે તેમને પોતાના હિંદુ ભાઈઓ તરફથી પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બ્રિટિશ સરકારે આપેલી બેઠકો કરતાં બમણી બેઠકો મળી છે. આપણે આપણા દેશબંધુઓ તરફ પરદેશીઓના કરતાં વધારે ન્યાયી અને વિવેકી થવું જોઈએ, એ સ્વાભાવિક ગણાય. એટલે, આ બાબતમાં ખાસ અભિમાન લેવાપણું નથી. પણ 'દલિત' વર્ગના ફરિયાદ કરી શકે એવા જે લોકો અત્યાર સુધી ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓના વલણ તથા હેતુઓ વિષે શંકાશીલ હતા, એમણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બ્રિટિશ સરકારે એમને શું આપ્યું અને સમરત હિંદુ કોમે શું આપવાનું ઠરાવ્યું. એમણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બ્રિટિશ સરકારે તેમને મધ્યસ્થ ધારાસભામાં બેઠકો, જાહેર નોકરીમાં નિમણૂકો અને કેળવણીની સગવડો સંબંધે કોઈ જાતનાં વચન આપ્યાં નથી. આ બાદ રખાયલા મુદ્દાઓ આંતરવર્ગીય હિંદુ કરારમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

૫૩ પ્રધાનની 'નિર્ણિત વસ્તુ' કેટલાક પ્રમાણમાં. 'અનિર્ણિત' બની ગઈ છે.

હિંદુઓના કોઈ પણ વર્ગ માટે અનામત બેઠકો તથા મતદારસંઘોનો ગાંધીજીએ અત્યાર સુધી દરેક વખતે વિરોધ કર્યો છે; કારણકે એ બંને હિંદુ સમાજના ભાગલા

પાડનાર છે, પણ આ વાટાઘાટ દરમ્યાન તેમણે દલિતવર્ગો માટે અનામત બેઠકો રાખવાની વાત એક કામચલાઉ પગથિયા તરીકે સ્વીકારી છે. એટલે, કરારના આ મુદ્દા સામે તેમની દૃષ્ટિએ તો કંઈ કહેવાનું ન હોઈ શકે. અમે પણ આપણા બાઈઓ માટે અમુક વખત માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે તેમાં વિરોધ કરતા નથી. પણ આ રીતે અનામત બેઠકો રાખવાનું ધોરણ આપોઆપ નીકળી જાય એવી કોઈ ચોક્કસ મુદત ઠરાવવામાં આવી હોત તો આ કરાર રાષ્ટ્રીય તેમ જ પ્રજાતંત્રની દૃષ્ટિએ વધારે સંતોષજનક ગણાત. આ બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારનો નિર્ણય રાષ્ટ્રીય તેમજ પ્રજાતંત્રની દૃષ્ટિએ વધારે સંતોષજનક હતો; કારણકે તે મુજબ 'દલિત' વર્ગને અપાયેલી દરેક ખાસ સગવડ મોડામાં મોડી વીસ વર્ષને અંતે નીકળી જવાની હતી, પણ એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે 'દલિત' વર્ગો સાથે લાગેતળે છે ત્યાં સુધી આ કરારમાંની અનામત બેઠકો રાખવાની મુદત બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણય કરતાં વધારે વિવેકભરી છે; કારણકે, આ કરાર અનુસાર, તે વર્ગના લોકો જ્યાંસુધી એનો અંત લાવવાનું કબૂલ ન કરે ત્યાંસુધી આ અનામત બેઠકો ચાલુ રહેવાની.

અનામત બેઠકો વધારે લાંબો વખત ચાલુ રાખવાનું રાષ્ટ્રીય તેમજ પ્રજાતંત્રની દૃષ્ટિએ વાંજળી નથી; એટલું જ નહિ પણ 'દલિત' વર્ગની પ્રગતિ તથા હિતની દૃષ્ટિએ પણ નુકસાનકારક છે. અનામત રાખવાની રીત તો એક ટેકા જેવી છે. વસ્તીનો કોઈ પણ વર્ગ ટેકા સિવાય જેટલો વહેલો કામ ચલાવે એટલું સારું, ધોડીઓ તો લંગડાને માટે જ હોય. જ્યારે લોકો ધોડીઓ સિવાય ચાલી શકતા હોય ત્યારે તેના આધારે લોકોને ચાલતા રાખવા એ તેમની સેવા નહિ પણ અસેવા કરવા સમાન છે. જ્યાં સુધી સમાજનો કોઈ પણ વર્ગ એમ જાણતો હશે કે પોતે જીભ વર્ગો કરતાં ઓછી લાયકાત કે શક્તિવાળો હોવા છતાં પોતાને કેટલાક હક અને છૂટછાટો છે, ત્યાં સુધી તે જીભ વર્ગો જેટલો લાયક થવા પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ નહિ કરે અથવા નહિ કરી શકે.

વધારામાં જ્યાં સુધી અનામત બેઠકોનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંસુધી હિંદુ કામના બંને વિભાગો વચ્ચે એકબીજા પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને શંકા નજરે પડવાનાં. એકબીજાના મનમાંથી વિશ્વાસનો આ અભાવ અને તેનાં બાહ્ય લક્ષણો જેટલાં વહેલાં નાબૂદ થાય એટલો હિંદુ સમાજ માટે સારી વાત છે. હિંદુ કામે થોડામાં થોડી મુદતમાં એકતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

'દલિત' વર્ગો માટે જુદા મતદારવિભાગો સામે ગાંધીજીને પહેલેથી વાંધો હતો. આ વાંધાવાળી વસ્તુ જ પરોક્ષ રીતે આ કરારનો એક મુદ્દો બની છે; કારણ કે એમાં નક્કી થયા મુજબ પોતાને અપાયેલી દર એક બેઠક માટે ચાર ઉમેદવારોની ચૂંટણી 'દલિત' વર્ગોએ એકલાએ જ કરવાની છે; જ્યારે સંયુક્ત ચૂંટણીનો આશ્રય તો આ ચારમાંથી. એકની ચૂંટણી કરવા અર્થે જ લેવાવાનો છે. સંતોષની વાત છે કે કરારની આ વસ્તુ મોડામાં મોડી દશ વર્ષને અંતે આપોઆપ બંધ પડવાની છે.

સમાધાન કોઈ પૂરેપૂરાં સંતોષદાયક હોતાં નથી. આ કરારમાં જે કોઈ પણ ઉણપો હશે તે સુધારવાની વાત હિંદુ કામના હાથની છે. અમને આનંદ થાય છે કે આ કરારને પરિણામે મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના ઉપવાસ છોડી શક્યા છે. x

યરોડાના કરાર-એકતાનું પ્રગથિયું

વડા પ્રધાનના કોમી સુકાદાએ આખી હિંદી કોમના લાગલા પાડી નાખ્યા, અને ખાસ કરીને 'દલિત' વર્ગોનું અલગ મતદાર મંડળ બનાવી હિંદુ સમાજમાં ભારે ફાયર મારી, પણ ગાંધીજીના ઉપવાસને પરિણામે યરોડાના (જેને ખોટી રીતે પૂનાના કહેવાય છે) કરાર થયા અને 'દલિત' વર્ગ હિંદુ કોમના એક અખંડ અંગ તરીકે કાયમ રહ્યો.

યરોડાના કરારનો ઉપર ઉપરથી અભ્યાસ કરનારને એમ લાગવાનું કે એને પરિણામે કોમી તત્ત્વ નાશુદ્ધ કરી શકાયું નથી; પણ જે એની પાછળ રહેલી ભાવનાનો વિચાર કરીશું તો આપણને જરૂર જુદી વસ્તુચિતિ માલમ પડશે.

આ કરાર ઘડવાનો મુખ્ય હેતુ હિંદુ કોમને વહેંચાઈ જતી અટકાવવાનો હોષ્ટ એ ધણા મોટા પ્રમાણમાં સફળ થયો છે. કારણ કે, એમાં દાખલ કરવામાં આવેલી પ્રાથમિક ચૂંટણીની પ્રથા મોડામાં મોડી દશ વર્ષે બંધ થઈ જવાની છે. વડા પ્રધાનના કોમી સુકાદામાં આ પદ્ધતિ તેમ જ અનામત બેઠકોની પદ્ધતિ મોડામાં મોડી દશ વર્ષે બંધ થાય એવી યોજના હતી; પણ એનો પાયો અલગ પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયો હોવાના કારણે અનિષ્ટ વાતાવરણનો જન્મ થવા વગર રહેત જ નહિ અને કદાચ વીસ વર્ષે 'દલિત' વર્ગોમાં એવી મનોદશા ઊભી થઈ હોત કે આપણે હિંદુ તરીકે ગણાવું જ નથી; ભલે અલગ કોમ તરીકે રહીએ.

યરોડાના કરારની સામે ખીજી દલીલ એ કરવામાં આવે છે કે એમાં યોજવામાં આવેલી અનામત બેઠકો કેટલી મુદત સુધી રાખવામાં આવશે, એ ચોક્કસ કરેલું નથી; પણ એવું દરાવવામાં આવ્યું છે કે ત્યાંસુધી 'દલિતો' પોતે એ રદ કરવાનું ન કરાવે ત્યાંસુધી તે કાયમ રહેશે. દલીલ તરીકે આ વાંધો વાજખી લાગે. કારણકે વડા પ્રધાનના કોમી સુકાદામાં વીસ વર્ષે આ પ્રથાનો અંત આવવાનો હતો. અહીં આ બાબતમાં પણ કરારનો ભાવ વિચારીશું તો જણાશે કે એનો હેતુ હિંદુ કોમ સાથે જોડાવામાં પોતે વધારેમાં વધારે સંલગ્ન છે એની દલિતોને ખાતરી કરી આપવાનો હતો. વડા પ્રધાનના કોમી સુકાદાએ વિષ તો રેડેલું જ હતું. એની અસર નાબૂદ કરીને એ જગાએ અમૃત સિંચવું એ સહેલું ન હતું. એટલે ત્યાં સુધી 'દલિતો'ને ખાતરી ન થાય ત્યાંસુધી આપણે તેમને આપણી શુભ નિષ્ઠાનો અનુભવ કરાવવો જ રહ્યો. આ કરાર સ્વીકારીને અન્ય હિંદુ કોમે એવી જવાબદારી ઉપાડી લીધી છે કે પોતે 'દલિત' વર્ગોને જોખમાં જોખ વખતમાં પોતાના કરી સેવા માટે પ્રયત્ન કરશે. અનામત બેઠકોની પદ્ધતિ અમર્યાદિત વખત માટે છે એનો અર્થ એ છે કે આપણામાં જેટલી શુભ નિષ્ઠા હશે એટલી વહેલી એ બંધ થશે. જે દિવસે 'દલિતો'ને ખાતરી થશે કે આપણને હિંદુઓએ સ્વજનો તરીકે સ્વીકારી લીધા તે દિવસે એમને અનામત બેઠકોવાળા ગણાઈ પોતાની તરફ આંગળી ચીંધાવવી એ શરમાવનારું લાગશે. આ દિવસ વહેલો લાવવો એ ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓના હાથની વાત છે. એટલે ટીકાને બદલે પ્રયત્ન જ આ દિશામાં વધારે ફળદાયી થઈ પડશે એમ અમારું માનવું છે.

યરોડાના કરાર એ માત્ર બે પક્ષો વચ્ચેના વેપારી કરાર નથી, પણ અંતરના કરાર હોઈ એની અસર દેશના ચારે ખૂણામાં પહોંચી છે. એવી લાગણી જાહેર કરવામાં આવી

છે કે 'દલિત' શબ્દને વધારે પડતું મહત્ત્વ સરકારે પોતાના ચુકાદામાં આપ્યું છે. અને આપણે એ મહત્ત્વ આપણા કરારમાં સ્વીકારવું પડ્યું છે. આથી આખા દેશમાં 'દલિત' તરીકે પોતાને ગણાવવા કયા વર્ગના લોકો તૈયાર છે, એની ગણતરી કરવી અને એટલા જ વર્ગોને પોતાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં અનામત બેઠકો તથા પ્રાયમિક ચૂંટણીની રાહત આપવી, આ પ્રવૃત્તિ ખરેખર આવકારદાયક છે. આવી ગણતરી વખતે બહુ ઓછા લોકો પોતાને 'દલિત' કહેવરાવવા તૈયાર થશે. અને એટલા પ્રમાણમાં કરારમાં ફરજિયાત દાખલ કરવાં પડેલાં અનિશ્ચે મટી જશે. આ ગણતરી એકલા 'દલિતો'ના પ્રશ્નનો નિકાલ લાવનાર નહિ નીવડે, પણ સંયુક્ત કે અલગ મતદારીના પ્રશ્નનો નિકાલ લાવનારી પણ નીવડશે. કારણ કે, જે આજે આખા હિંદમાં પ્રજામત લેવામાં આવે તો નજીવી સંખ્યા જ પોતાને પાંગળાના વર્ગમાં ગણાવી અલગ મતદારીના ટેકા ઉપર જીવવાનું પસંદ કરશે.

આ નતનું વાતાવરણ આજે હિંદમાં વ્યાપેલું છે, એ શુભ ચિહ્ન છે. આપણને ખબરો મળે છે કે હિંદી ખ્રિસ્તીઓએ પોતે દેશની અન્ય કોમો સાથે જ જીવવાનું વધારે પસંદ કર્યું છે. અલગ અલગ ભાગલા પાડીને રહેવું એમાં સમગ્ર હિંદની કલ્પના અશક્ય છે અને બધા વર્ગો એક પછી એક પાંગળા બની જવાનો સંભવ પૂરેપૂરો રહે છે. આથીયે વધારે સંતોષની વાત તો એ છે કે આપણા યુરોપિયન મિત્રો પણ આવા વિચારો સેવી રહ્યા છે. થોડા જ દિવસો ઉપર કેટલાક આગેવાન યુરોપિયનોએ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે કે જે યુરોપિયનો અલગ મતદાર સંઘમાંથી નીકળી જવા ઇચ્છતા હોય તેમણે સહી કરનારાઓને જણાવવું. આ વાતાવરણના પરિણામે જે શાંતિ અને એકતા થશે એની તો આજે આપણે કલ્પના જ કરી શકીએ. આ વાતાવરણ હિંદીઓ પોતે એક છે અને બધાએ જીવવાનું કે મરવાનું સાથે જ પસંદ કરવું જોઈએ, એ પાયા ઉપર જન્મેલું છે.

થોડા મુસ્લિમ ભાઈઓના મનમાંથી હજી સંકાનું નિવારણ થયું નથી, એ જરા મુશ્કેલ વસ્તુસ્થિતિ છે; પરંતુ અક્ષાહ્યાદ ખાતે થયેલી કોમી સમજૂતીએ સંકાનિવારણની દિશામાં શુભ પગલાંની આગાહી સૂચવે છે. મુસલમાનોમાં પણ શિયા કોમ તો બીનશરતે સંયુક્ત મતાધિકાર સ્વીકારવા તૈયાર છે જ અને સંપૂર્ણ અલગ મતાધિકારનો આગ્રહ રાખતા વર્ગમાંથી પણ મૌ. શૌક્તઅલી જેવા આગેવાનો આજે સમાધાનના વલણુનાળા થયા છે એ હિંદની પ્રગતિનાં સૂચક છે. આ બધું યરોડાના કરારરૂપી વૃક્ષનાં જ ફળ છે, એની કાણ ના કહી શકશે ?

આ કરારનો વિચાર માત્ર ટીકાકારનો દૃષ્ટિએ જ ન કરતાં એનાં દરગામી પરિણામો- જેમાંનાં થોડાંની ઝાંખી તો આપણને ચર્ચ ચૂકી છે-નજર સમક્ષ રાખી કરીશું તો જણાશે કે એના પાયામાં એકતાની લાવના રહેલી છે, અને જે કાંઈ બાંધછોડ કરવી પડી છે તે તો માત્ર રેડાયલા વિષની અસર દૂર કરવા પૂરતી જ છે. વખત જતાં બાંધછોડનું વાતાવરણ અદૃશ્ય થશે અને કરાર આપણી શુભ નિશાના પ્રતીક તરીકે સ્થાન પામશે.

ગુજરાતમાં હિંદુઓ અને હરિજનોની વસ્તી

વિભાગ	હિંદુઓ	જોનો	કુલ	હરિજનો	ટકા (હરિજનોના)
અમદાવાદ જિલ્લો	૭,૪૯,૦૬૫	૩૫,૪૪૮	૭,૮૪,૫૧૩	૮૪,૦૭૩	૧૧
ખેડા જિલ્લો	૬,૧૩,૧૫૬	૬,૩૩૮	૬,૧૯,૪૯૪	૩૮,૨૮૮	૬
પંચમહાલ જિલ્લો	૩,૩૩,૧૦૬	૧,૮૧૩	૩,૩૪,૯૧૯	૧૫,૮૭૪	૫
ભરૂચ જિલ્લો	૨,૨૭,૨૨૦	૩,૨૨૫	૨,૩૦,૪૪૫	૨૧,૩૫૪	૯
સુરત જિલ્લો	૫,૦૯,૬૮૦	૧૦,૨૪૪	૫,૨૦,૨૨૪	૩૪,૬૬૧	૬
કુલ બ્રિટિશ ગુજરાત	૨૫,૩૨,૫૬૦	૫૭,૦૬૮	૨૫,૮૯,૬૨૮	૧,૯૪,૫૮૫	૭.૫
ખંભાતનું રાજ્ય	૫૯,૩૭૦	૨,૭૬૨	૬૨,૧૩૨	૧૫,૬૮૭	૨૫
પાંચલપુર એજન્સી	૪,૪૯,૩૩૯	૨૭,૭૭૬	૪,૭૭,૧૧૫	૪૬,૮૬૯	૧૦
મહીકાંઠા એજન્સી	૪,૧૬,૬૧૫	૯,૬૧૪	૪,૨૬,૨૨૯	૨૧,૮૬૬	૫
રેવાકાંઠા એજન્સી	૬,૬૯,૦૪૮	૧,૬૧૫	૬,૭૦,૬૬૩	૨૮,૭૭૩	૪.૫
સુરત એજન્સી	૧,૬૪,૮૬૩	૧૭૫	૧,૬૫,૦૩૮	૧૩,૯૨૦	૮.૫
કુલ નાનાં દેશીરાજ્યો	૧૭,૫૬,૨૬૫	૪૧,૯૪૨	૧૮,૦૧,૨૦૭	૧,૨૭,૪૧૫	૮
વડોદરા સિવાય કુલ ગુજરાત	૪૨,૯૧,૮૨૫	૯૯,૦૧૦	૪૩,૯૦,૮૩૫	૩,૨૨,૦૦૦	૭.૫
વડોદરાનું રાજ્ય	૨૧,૫૨,૦૭૧	૪૮,૪૦૮	૨૨,૦૦,૪૭૯	૨,૦૩,૦૪૩	૯
કુલ ગુજરાત	૬૪,૪૩,૮૯૬	૧,૪૭,૪૧૮	૬૫,૯૧,૩૧૪	૫,૨૫,૦૪૩	૮
કાઠિયાવાડ	૨૦,૯૯,૭૩૦	૧,૦૪,૪૫૬	૨૨,૦૪,૧૮૬	૧,૭૮,૦૬૩	૮
કુલ	૮૫,૪૩,૬૨૬	૨,૫૧,૮૭૪	૮૭,૯૫,૫૦૩	૭,૦૩,૧૦૬	૮.૫
કુલ સુબક ઇલાકો	૨,૧૦,૨૮,૯૯૪	૪,૮૧,૩૪૨	૨,૧૫,૧૦,૩૩૬	૧૭,૧૯,૫૦૭	૮

ઉપરના આંકડા જોનાં સમગ્ર કે આખા ગુજરાતમાં હરિજનોની વસ્તીનું પ્રમાણ આખા સુબક ઇલાકાના જેટલું જ એટલે કે ૮.૫ ટકા છે. આ પ્રમાણ આખી હિંદુ વસ્તીનો ૧૨મો ભાગ થાય છે. સૌથી મોટું પ્રમાણ ખંભાત રાજ્યમાં ૨૫ ટકા જેટલું અને એનાથી ઊતરતું અમદાવાદ જિલ્લામાં ૧૧ ટકા જેટલું છે. એમાંમાં એણું પ્રમાણ રેવાકાંઠા એજન્સી-માં ૪.૫ ટકા અને એનાથી સહેજ વધારે પંચમહાલમાં ૫ ટકા છે. પણ આ બંને વિભાગોમાં બીજા-દલિત ગણાતી કામનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે છે એ બાનમાં રાખવાનું છે.

ગુજરાતમાં હરિજનોના પેઠાવિભાગોની વસ્તી

વિભાગ	મહાર, હોતીઆ અને ઢેડ	લેગી અથવા હલાલખોર હિંદુ	ચમાર, મોચીગર અને મોચી	કુલ	મુસલમાન હરિજનો
અમદાવાદ જિલ્લો	૪૮,૬૫૫	૧૪,૪૪૮	૨૦,૯૭૦	૮૪,૦૭૩	૩૨
ખેડા જિલ્લો	૧૫,૩૮૩	૧૧,૮૪૭	૧૧,૦૫૮	૩૮,૨૮૮	...
પંચમહાલ જિલ્લો	૬,૪૯૧	૫,૩૯૩	૩,૯૯૫	૧૫,૮૭૯	...
ભરૂચ જિલ્લો	૧૪,૨૬૯	૫,૬૪૧	૧,૪૪૪	૨૧,૩૫૪	...
સુરત જિલ્લો	૨૮,૬૯૯	૧,૭૬૧	૪,૫૩૧	૩૪,૯૯૧	૨૯
લ ડિવિઝન ગુજરાત	૧,૧૩,૪૯૭	૩૯,૦૯૦	૪૧,૯૯૮	૧,૯૪,૫૮૫	૬૧
ખંભાતનું રાજ્ય	૧૩,૬૭૫	૧,૬૧૩	૬૯૯	૧૫,૯૮૭	...
પાલણપુર એજન્સી	૩૩,૩૦૧	૮,૯૩૭	૪,૬૩૧	૪૬,૮૬૯	...
મહીકાંકા એજન્સી	૧૬,૪૨૩	૪,૧૦૯	૧,૩૩૪	૨૧,૮૬૬	...
રેવાકાંકા એજન્સી	૧૬,૨૦૩	૭,૪૦૮	૫,૧૬૨	૨૮,૭૭૩	...
સુરત એજન્સી	૧૩,૨૮૦	૧૧૫	૫૨૫	૧૩,૯૨૦	....
કુલ નાનાં દેસીરાજ્ય વડોદરા સિવાય	૯૨,૮૮૨	૨૨,૧૮૨	૧૨,૩૫૧	૧,૨૭,૪૧૫	...
કુલ ગુજરાત	૨,૦૬,૩૭૬	૬૧,૨૭૨	૫૪,૩૪૯	૩,૨૨,૦૦૦	૬૧
કાઠિયાવાડ	૧,૨૦,૨૭૨	૨૪,૦૬૨	૩૩,૭૨૯	૧,૭૮,૦૬૩	૩
કુલ	૩,૨૬,૬૫૧	૮૫,૩૪૪	૮૮,૦૭૮	૫,૦૦,૦૬૩	૬૪
વડોદરાનું રાજ્ય	જુદા આંકડા	મળ્યા	નથી	૨,૦૩,૦૪૩	જુદા આંકડા નથી.
કુલ				૭,૦૩,૧૦૬	૬૪
મુંબઈ હાલકો-કુલ	૧૩,૩૭,૪૬૩	૯૯,૭૨૦	૨,૮૨,૩૨૪	૧૭,૧૯,૫૦૭	૨૨,૦૨૭

મેથર

કે બોલે તોમારે, બંધુ, અરપૃથ્થ અશુચિ ?
 શુચિતા ફિરિ છે સદા તોમારિ પિછને;
 તુમિ આછો, ગૃહવાસે તામ આછે રુચિ,
 નહિલે માનુષ છુઝિ ફિરે જોતો વને.
 શિશુજ્ઞાને સેવા તુમિ કરિતે છો સખે,
 ધુઆમ છો રાત્રિ દિન સર્વ કલેદ ગ્જાનિ !
 ધૃણાર નાહિક કિછુ સ્નેહેર માનવે;
 હે બંધુ ! તુમિમ એકા જોનેછો સે બાણી
 નિર્વિચારે આવર્જના વહો અહર્નિશ,
 નિર્વિકાર સદા શુચિ તુમિ ગંગાજલ !
 નીલકંઠ કરેછેન પૃથ્વીરે નિર્વિધ;
 આર તુમિ ? તુમિ તારે કરેછો નિર્મલ.
 એસો બંધુ, એસો વીર, શક્તિ દાઓ ચિતે—
 કલ્યાણુર કર્મ કરિ, લાગ્જના સહિતે.

શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ દત્ત

મહેતર

કે કહે તમેને, બંધુ, અરપૃથ્થ અશુચિ,
 શુચિતા તમારી પૂઠે રાત્રિદિન બમે;
 તમે છો, તો ગૃહવાસે રહી હજી રુચિ,
 નહિ તો માણુસો પાછાં આલ્યાં જાત વને.
 શિશુ બાણી સેવા તમે કરો સહુ કાની
 નિવારો છો રાત્રિદિન સર્વ કલેદ ગ્જાનિ !
 સ્નેહપાત્ર માનવોમાં ધૃણા કરો શાની ?—
 હે બંધુ, તમે જ એક બાણી છે એ વાણી.
 આનાકાની વિના વહો મેલું અહોનિશ,
 નિર્વિકાર સદા શુચિ તમે ગંગાજલ !
 નીલકંઠ કરી આખી પૃથ્વીને નિર્વિધ;
 અને તમે ? તમે તેને કરી છે નિર્મલ.
 આવો બંધુ, આવો વીર, શક્તિ દેજો મને,—
 કલ્યાણુનાં કામો કરી લાગ્જન, રહેવાને.

શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ દત્ત

કર્મકળ

[કવિવર રવીન્દ્રનાથની 'ગીતાંજલી' માંની આ કવિતા અસ્પૃશ્યતાની હાલની અર્થામાં ધ્યાન ખેંચે તેવી છે:—]

૧

હે મોર દુર્ભાગા દેશ, જાહેર કરો છો અપમાન,
અપમાને હોતે હોખે તાહાદેર સખાર સમાન.

માનુષેર અધિકારે

વંચિત કરે છો જારે,

સમ્મુખે દાંડાધ રેખે તખુ કાલે દાઓ નીધ રંધાન,
અપમાને હોતે હોખે તાહાદેર સખાર સમાન.

૨

માનુષેર ખરશેર પ્રતિદિન ડેકાધવા દૂરે
ધૂણી-કંકરિયાછો તુમિ માનુષેર પ્રતિર કાકુરે

વિધાતાર રુદ્રરાષે

દુર્ભિક્ષેર દારે બસે

ભાગ કરે ખેતે હોખે સકલેર સાથે અવધાન
અપમાને હોતે હોખે તાહાદેર સખાર સમાન

૩

તોમાર આસન હોતે જ્ઞેયાય તાદેર દિલેહેલે
સેધાય શક્તિરે તખ નિર્બોસન દિલે અવહેલે

ચરને દક્ષિત હોયે

ધૂધાય સે જાય બયે

સેધ નિમ્ને નેમે એશા નહિસે નાહિરે પરિત્રાણ
અપમાને હોતે હોખે આજિ તોરે સખાર સમાન.

૪

જારે તુમિ નીચે ફેલાસે તોમારે આંધિખે જે નીચે
પથાતે રખેછો જારે સે તોમારે પથાતે ટાનિછો

અચાનેર અન્ધકારે

આડાલે ઢાંકિછો જારે

તોમાર મંગલ ઢાંકિ ગદિડે સે ઘોર 'વ્યવધાન
અપમાને હોતે હોખે તાહાદેર સખાર સમાન,

૧

એ મારા અભાગી દેશ ! જેમનું તે અપમાન કર્યું તે અપમાનમાં જ તારે સૌની સમાન થવું પડશે. મનુષ્યના અધિકારથી જેમને તે વર્ણિત કર્યા છે, આંખ સામે ઊભા રાખ્યા છતાં જેમને તું ખોળામાં સ્થાન આપવાની ના પાડે છે—અપમાનમાં જ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

૨

માણસના સ્પર્શથી રોજરોજ દૂર ઠેકતો રહીને તે મનુષ્યના અંતરમાં બિરાજતા રામને તરછોડ્યા છે. એ પાપે આજે વિધાતાના ક્રાપાશમાં પડીને દુર્લેક્ષને બારણે એ સૌની નેડે જ બેસીને રાટલાના ટુકડા વહેંચી ખાવાનો તને દિવસ આવશે—એ અપમાનમાં જ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

૩

તારે સ્થાનેથી તે જ્યાં એમને ધક્કેલી દીધાં ત્યાં જ તે તારી શક્તિને તરછોડીને દેશવટો દીધો. એ શક્તિ આજ પગતળે કચડાતી ધૂળમાં વહી રહી છે. એ જ ધૂળમાં નીચે ઊતરી આવ—એ સિવાય હવે તારે માટે બીજો તરછોડપાય નથી. એ અપમાનમાં જ આજ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

૪

જેમને તું નીચે પહોડે છે તે તારા પગ બાધશે, જેમને તું પાછળ રાખે છે તે તને પાછળ ખેંચી રાખે છે—જેમને તું અંત્રાનાંધકારમાં પૂરી રાખે છે તે જ તારું મેઝલ ઢાંકનારો ધોર પડેલો ચણ પડેલો છે. અપમાનમાં જ આજ તારે સૌની સમાન થવું પડશે.

શતેક શતાબ્ધિ ધરે નામે શિરે અસમ્માનભાર,
માનુષેર નારાયણે તણુઓ કરે ના નમસ્કાર !

તણુ નત કરિ આંખિ

દેખાબારે પાઓ નાકિ

નેમેછે ધૂલાર તણે હોન પતિતેર ભગવાન !
અપમાને હોતે હોળે સેથા તોરે સજાર સમાન.

દખિતે પાઓના તુમિ મૃત્યુ દૂત દાંડાયેછે દારે,
અભિશાપ આંકિ દિલો તોમાર જાતિર અહંકારે !

સજારે જદિ ના ડાકો

ચેખનો સરિયા યાકો

આપનારે બેધે રાખો ચોદિલે જડાયે અભિમાન—
મૃત્યુ માઝે હોળે તમે ચિતાભસ્મે સજાર સમાન.

પ

સૈકાના સૈકાઓથી તેઓ અપમાનનો પોટલો માથે વહી રહ્યા છે છતાં આ મનુષ્યમાં રહેલા નારાયણને પ્રણામ કરવાની તને શુદ્ધિ થતી નથી—નીરખીને તું જોઈ શકતો નથી કે હીન પતિતનો પ્રભુ ધૂળમાં જ નીચે ઉતરી આવ્યો છે—અપમાનમાં જ આજ તારે એ સૌની સમાન થવું પડશે.

જેતો નથી મૃત્યુના દૂત તારે બારણે આવી જિલા છે ? જાતિઅહંકારને માટે વિધાતાએ સળ સંભળાવી દીધી છે. હજી જો સૌને નહિ આવકારે, હજી જો અળગો રહીશ, હજીયે જો પોતાને અભિમાનની અકડતામાં જકડી રાખીશ—તો મૃત્યુમાં—ચિતાની ભસ્મમાં—તારે સૌની સમાન થવું પડશે. x

શૂદ્ર

શૂદ્ર મહાન્ શુરુ ગરીયાન્
 શૂદ્ર અતુલ એ તિન લોકે,
 શૂદ્ર રેખેછે^૧ સંસાર, આ ગો !
 શૂદ્રે દેખોના વઠ ઝાખેર !
 આદિ દેવતાર^૨ ચરણેર ધૂલિ
 શૂદ્ર-એ કથા શાસ્ત્રે કહે,
 આદિ દેવતાર પદરેણુ-કણા
 સકલ દેવતા માયાય^૪ વહે,
 વિધાતાર પાદ પગેર રેણુ,
 ના કરિખે^૫ શિરોધાર્ય કે વા ?
 કે^૬ સે દર્પિત—કે સે નાસ્તિક—
 : શૂદ્રે જોલે રે કરિતે^૭ સેવા ?
 ગંગાર ધારા જે પદે ઉપજે
 તાહે ઉપજિલો^૮ શૂદ્ર જાતિ,
 પાવની ગંગા,—શૂદ્ર પાવન
 પરશ તાહાર^૯ પુણ્ય-સાથી.
 શૂદ્ર શોધન કરિછે ભુવન
 તાહ^{૧૦} તાર ઠાણ^{૧૧} શ્રીપદમૂલે,
 આપનારે^{૧૨} માની માનિયા સે કલુ^{૧૩}
 શિયરે^{૧૪} હરિર બસેના ભુલે
 શુદ્ધ-સર્વ પાવકેર મત^{૧૫}
 જગતેર ગ્લાનિ શૂદ્ર હશે
 મહામાનવેર ગતિ સે મૂર્ત,
 શૂદ્ર કખનો^{૧૬} કુદ્ર નોહે.

શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ હત

૧ રાખ્યા છે. ૨ નજરે. ૩ દેવતાના-(૨) છઠ્ઠાનો પ્રત્યય. ૪ માથે. ૫ કરશે. ૬ કાણુ એ.
 ૭ કરવાને, ૮ ઉપજી. ૯ તેનો. ૧૦ તેથી. ૧૧ રયાન. ૧૨ પોતાને. ૧૩ કહી. ૧૪ માથે. ૧૫ પેટે. ૧૬ કહી.

સંતન જાત ન પૂછો-

સંતન જાત ન પૂછો નિરગુનિયાં
 સાધ આહાલ્યુ, સાધ છતરી
 સાધે જાતી બનિયાં;
 સાધન માં છતોસ કૌમ હૈ
 ટેલી તોર પુછનિયાં.
 સાધે નાહિ, સાધે ધોખી
 સાધ જાતિ હૈ બરિયાં;
 સાધન માં રૈદાસ સંત હૈ,
 સુખ્ય ઋષિ સો ભાગિયાં,
 હિંદુ તુરક દુધ દીન બને હૈ
 કછુ નહી પદ્યનિયાં.

સાધુઓની જાત પૂછવી એ નકામું છે. કારણ આહાલ્યુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા સાધના કરે છે. સાધનામાં જાતીસે કામ છે. સાધકની જાતિ વિષે પ્રશ્ન કરવો એ જ વિચિત્ર છે. નાપિતે સાધના કરી છે, ધોખીએ સાધના કરી છે, સુચારે સાધના કરી છે. સાધના રૈદાસ સાધક છે, શ્રવણ ઋષિ તો જાતે ચમાર હતા. હિંદુ મુસલમાન બધી જાતના લોકો સાધક થયા છે, એમાં કશાનો જ ભેદ હોતો નથી.

ગુપ્ત પ્રગટ - હૈ એકે મુદ્રા;
 કાકો કહિયે આહાલ્યુ ચદ્રા.
 ગૂઢ ગર્વ જૂલો અતિ કોષ;
 હિન્દુ તુરક ગૂઢ કુલ હોષ.

જેમ ગુપ્ત તેમ પ્રગટ એક જ બધાંની મુદ્રા છે. તો પછી કોને આહાલ્યુ કહેા છે અને કોને ચદ્ર કહેા છે? આ મિથ્યા ગર્વમાં કોષ બોળવાઇ ન જશે. આ હિન્દુ અને આ મુસલમાન એવા બે સંપ્રદાય છે, એ માન્યતા ખોટી છે.

કબીરે

પ્રભાતિયું

૧

ગિરિ તળાટીને કુડ દામોદર, ત્યાં મેહેતાજી નહાવા જાય;
 ઢેઢ વરણમાં દઢ દરિભક્તિ, તે ગ્રેમ ધરીને લાગ્યા પાય. ગિરિ
 કર જોડીને પ્રાર્થના કાધી, વિનંતિતણાં બહુ વઘારે વચન;
 મહેતા પુરુષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આંગણે કરો રે કીરતન. ગિરિ

ત્રેમ પદારથ અમો પામિયે, પામિયે જન્મ-મરણ-જન્મજ ;
 કર જોડતામાં કરુણા ઉપજ, મેહેતાજ વૈષ્ણવ પરમ દયાળ. ગિરિ૦
 પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિ તે સર્વ સમાન ;
 ગૌમૂત્ર તુલસી વૃક્ષ કરી લીપજો, એવું વૈષ્ણવે આપ્યું વાકદાન. ગિરિ૦
 મેહેતાજ નિશાએ આવ્યા, લાગ્યા પ્રસાદ તે કર્યો આચ્છવ ;
 જોર થયા લગિ જનન કીધું, સંતોષ પામ્યા સહ વૈષ્ણવ. ગિરિ૦
 ઘેર પધાર્યા હરિજન શાતા, વા'તા તાળ તે શંખ મૃદંગ ;
 હસિ હસિ નાગર તાળિયો લે છે, આ શા રે બ્રાહ્મણના ઢંગ. ગિરિ૦
 મૌન ગ્રહીને મેહેતાજ આલ્યા, અધવધરાને શો ઉત્તર દેહ ;
 જાગ્યા લોક નરનારી પૂછે, મેહેતાજ તમે એવા શું ? ગિરિ૦
 વાત ન જાણો ને જાત ન જાણો, ન જાણો કાંઈ વિવેકવિચાર ;
 કર જોડીને કહે નરસિંયો, વૈષ્ણવતણા મને છે આધાર. ગિરિ૦

૨

એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે ;
 ભક્તિ કરતાં જો બ્રહ્મ કહેશો તો, કરશું દામોદરની સેવા રે. એવા ર૦
 જેનું મન જે સાથે બંધાણું, પેહેલું હતું ઘર કરાતું રે ;
 હવે થયું છે હરિરસ માતું, ઘેર ઘેર હોડે છે ગાતું રે. એવા ર૦
 સધળા સાયમાં હું એક ભુંડો, ભુંડાથી વાળ ભુંડો રે ;
 તમારે મન મોને તે કહેજો, રતેહ લાગ્યો છે મને જોડો રે. એવા ર૦
 કર્મ ધર્મની વાત છે જોટલી, તે મુજને નવ લાવે રે ;
 સધળા પદારથ જે થકી પામે, મારા પ્રભુની તોલે નાવે રે. એવા ર૦
 હળવાં કર્મોના હું નરસિંયો, મુજને તો વૈષ્ણવ વાહાલા રે ;
 હરિજનથી જે અંતર ગણશે, તેના ફેગટ ફેરા ઠાલા રે. એવા ર૦
 નરસિંહ મહેતા

આભડછેટ અંગ

આભડછેટ અંત્યજની જણી, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી ;
 ખોરે માસ ભોગવે એ જો, સૌને ઘેર આવી ગઈ રહે ;
 અખા-હરિ જાણે જડ જાય, ને તો મનસા વાચ્યા પેશી રે' કાવ. ૧
 પોતાનાં પડખાં નવ જુએ, હાડ ચામડાં મૂરખ હુવે ;
 શુદ્ધ કેમ થાય જો આમકું, મોટું માહિ એ વાંકકું ;
 હરિ જાણ્યા વિના જુલા ભમે, અખા પાર ન પામે ક્યમે. ૨
 ઈશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર ;
 મીઠાં મીઠાં માન્યાં દ્રાખે, અન્ન નોય અન્નમાંની રાખ ;
 સોનામખી સોતું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વાણું વાય. ૩
 અખો

હરિકેશી બળ*

સોવાગકુલસંમૂઓ ગુણત્તરધરો મુળી ।

હરિણસચલો નામ આસિ મિક્તૂ જિહ્વિન્દ્રિઓ ॥

શ્વપાક (ચાંડાલ) કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો, કિતમ ગુણને ધારણ કરતો મુનિ નામે હરિકેશ બળ જિતેન્દ્રિય બિહ્નુ હતો.

x[“બળકાદ નામે કોષ્ટ દારકેશ ગંગાકાંઠે રહેતો હતો. તેને ગૌરી કરીને સ્ત્રી હતી અને બળકરીને પુત્ર હતો. એ નાનપણથી જ કદ્મૂળ અને કન્નિયાળો હતો. વસંતની ઉમ્મણી આવી ત્યારે હરિકેશો બેગા ઘર્ષ ખાષ્ટ-પીને નાચવા લાગ્યા અને જુવાન થએલો એ બળ તો છોકરાઓ સાથે લડવા લાગ્યો. એનો આ લડવાનો સ્વભાવ કોષ્ટથી ન ખમાયો. એથી એના પ્રિયજનોએ પણ તોફાની બળને ધોગામસ્તી કરતો અટકાવ્યો અને એક દારે એસાડી દીધો. એટલેએટલે એ બળ ખીજ હરિકેશીની રમતગમતને જોવા લાગ્યો. એવામાં ત્યાં અચાનક એક મોટો સાપ આવી ચડ્યો, સાપને એ હરિકેશોએ મારી નાખ્યો. ફરીવાર એ જ જગ્યાએ એક બોર્હોડું ફરતું ફરતું આવી પહોંચ્યું, હરિકેશોએ તો એની સામું પણ ન જોયું અને એને જીવતું જ જવા દીધું.”

આ હકીકત જોઈ પેલા એટલા બળને વિચાર થયો કે, આ મારા ભાષ્ટઓએ એ એરી સાપને મારી નાખ્યો. અને ખીજ એર વિનાના સાપને કાંઈ ન કર્યું. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પ્રાણીઓ પોતપોતાના ગુણોને લીધે મુખ પામે છે અને દોષોને લીધે દુઃખ પામે છે.

હું પણ મારા ભાષ્ટએને દોઢો ગમતો નથી. એનું કારણ મારા જ દોષો છે; માટે હું દોષોને છોડી દઈને મારામાં રહેલા ગુણોને પ્રકટાવું. આમ વિચાર કરીને એ બળ, કોષ્ટ ગામને પાદર ઊતરેલા કોષ્ટ જૈન શ્રમણ પાસે ગયો; શ્રમણે એને ચોગ્ય ધર્મોપદેશ કર્યો. પરિણામે એ પણ શ્રમણ થયો. બળશ્રમણે પોતાની હુવૃત્તિઓને વશ કરવા આકરાં તપ આરંભ્યાં. લોકો હવે એને માતંગ મહર્ષિ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા અને શ્રમણ સંસ્કૃતિની છાંયામાં જન્મે ચાંડાળ એવો એ બળશ્રમણ પોતાના ગુણો દ્વારા શુરુપદને પણ શોભાવવા લાગ્યો.

પોતાના પવિત્ર અસ્ત્રિથી પૃથ્વીતંત્રને પાવન કરતો એ બળશ્રમણ; ફરતો ફરતો અતારસમાં તિંદુક નામની મોટી વાડીમાં આવીને ઊતર્યો. આતરશનુઓને વશ કરવા, ક્ષમાના ગુણને કેળવવા અને સહજનંદનો સ્વાદ આપવા એણે (બળશ્રમણે) ત્રીવ તપ પ્રત આદ્યું. પ્રતને પારણે બિહ્નુનો સમય થયે એ (બળમુનિ) બિહ્નુ લેવાને નીકળ્યો, અને સૌથી પ્રથમ એ બાહણોના યતવાડામાં ગયો.]

+ તપસ્યાથી દુબળા થયેલા એ મુનિને જોઈને બાહણો હસવા લાગ્યા—મતિના

* હરિકેશ એટલે ચાંડાળ અને હરિકેશી એટલે ચાંડાળની નાતનો.

x [ ] આ નિશાનમાં આવેલો ભાગ દીકાનો છે.

+ આ હકીકત મૂળ સૂત્રમાં આપેલી છે.

ગર્વથી ઘેરાએલા, યજ્ઞમાં હિંસા કરનારા બ્રાહ્મણોએ મુનિને કહ્યું કે, વિકરાળ પિશાચ જેવો તું કોણ છે? શી આશાએ અહીં આવ્યો છે? જા, ચાલ્યો જા, શા માટે અહીં જાઓ છો?

મુનિ—હું શ્રમણ છું, બ્રહ્મચર્ય પાળું છું, કશો પરિગ્રહ રાખતો નથી, યાચનજીવી તપસ્વી છું અને બિહાનો સમય થએલો હોવાથી તમારું વધ્યું-ધટ્યું અન્ન લેવાને અહીં આવ્યો છું.

બ્રાહ્મણો—અહીં તો માત્ર બ્રાહ્મણોને માટે જ રંધાયું છે, બ્રાહ્મણો સિવાય બીજાને તે આપી શકાય એમ નથી. [અમારા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “શત્રોને મતિ ન દેવી, યજ્ઞનું અન્ન ન દેવું, મત ન દેવું અને ધર્મોપદેશ પણ ન કરવો.”] તો યજ્ઞનું આહું ઉત્તમ અન્ન અમે તને નહિ આપીએ, તું શા માટે અહીં જાઓ છો?

મુનિ—જેઓ ક્રોધી, અહંકારી, હિંસક, ખોટાબોલા, ચોરી કરનારા અને પરિગ્રહી છે તેઓ બ્રાહ્મણો પણ બ્રાહ્મણ નામને શોભાવતા નથી. મહાતુભાવો! તમેાં વેદોને ભણીને પણ એનો ભર્મ સમજ્યા નથી. જે ક્રોધ બ્રાહ્મણશ્રમણો શાંત, નમ્ર, અહિંસક, સત્યવ્રતી અને અપરિગ્રહી છે એ જ ખરા બ્રાહ્મણ નામને દીપાવે છે. શ્રમણો તો બિહાને માટે જીયાનીચા એવા બધે ઘેર જાય છે એમાં તમેાં આટલા બધા શા માટે કેરો છો?

બ્રાહ્મણોના વિદ્યાર્થી—તું આવો કેવો ધીઠ છે, કે અમારા દેખતાં અમારા ગુરુની સામે બોલે છે? હે નિર્ગ્રંથ! ભલે અમારું આ રાંધેલું સડી જાય, પણ તને તો નહિ જ દુઃખ.

મુનિ—હે મહાતુભાવો! શ્રમણો ઇન્દ્રિયોને જિતવાનો પ્રયાસ કરે છે, સમાધિના માર્ગ તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે અને મન, વચન તથા શરીરથી ક્રોધનું પણ અકલ્પ્યાણ થવા દેતા નથી. તેઓ તરફ આક્રોશ કરવાથી તમને શો લાભ થશે? આક્રોશ કરવાથી તો આ તમારો યજ્ઞ પણ સફળ નહિ થાય—

બ્રાહ્મણો—અરે અહીં ક્રોધ ક્ષત્રિયો, રસોધ્યાઓ, અધ્યાપકો કે છાત્રો છે? જાઓ, આ મુંડિયાને મારો અને ગળગી પકડીને બહાર કાઢો. કેટલાક ત્યાં આવેલા કુમારો લાકડીવતી, નેતરવતી, ચાણકવતી એ મુનિને મારવા લાગ્યા. તેવામાં ત્યાં ક્રાશળદેશના રાજાની બહેન ભદ્રાX આવી. રાણે ભરાએલા એ કુમારોને એણે શાંત પાડ્યા અને કહ્યું કે, આ શ્રમણ તો મહાત્મા છે, જિતેન્દ્રિય છે, બ્રહ્મચારી છે, તપસ્વી છે અને રાજાઓને પણ વંદ્ય છે. માટે એનું અપમાન ન કરો. આ સાંભળીને પેલા બ્રાહ્મણો ખોટ્યા કે, હે શ્રમણ! તમે મહાતુભાવ છો, શાંત છો; અમે જે તમારું અપમાન કર્યું છે તે માફ કરશો. અમારું માથું તમારે ચરણે છે, તૈયાર થયેલું અમારું આ અન્ન તમે લેવા કૃપા કરો.

બ્રાહ્મણોના વિશેષ આગ્રહથી એ બળશ્રમણે ત્યાંથી અન્ન લીધું અને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

બ્રાહ્મણોએ ગુણોને લીધે એક અતિશૂદ્રને પણ અપનાવ્યો અને યજ્ઞના હવિષ્યનું દાન લીધું તેથી દેવો વૃષ્ટ થયા, પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ અને દુઃકૃબિઓ ગાજી બેઠ્યાં. ઉવટ અંતરિક્ષ-વાણી થઈ કે:—

X આ બાદ બ્રાહ્મણને વરાવેલી હતી.

સક્તિં શુ દીસઈ તવોવિસેસો ।
 ન દીસઈ જાહિવિસેસ કોઈ ॥
 સોવાગપુત્તં હરિણસસાહું ।
 ત્વસેરિસા હિંદુ મહાણુભાગા ॥

‘સંસારમાં સાક્ષાત્ રીતે ગુણનો-તપનો-ત્યાગનો-સંયમનો મહિમા છે, કોઈ કોઈ કે જાતનો મહિમા નથી. જુઓ, આ ‘શ્વપાક(ચાંડાળ)કુલમાં જન્મેલા બળ મહર્ષિ પણ એમના સંયમગુણથી પૂજનને પામ્યા છે.*

જૈનસૂત્રોમાં આવેલી આ અને આવી ખીજી કથાઓને વાંચતાં ભગવાન મહાવીરનો વિશ્વપ્રેમ તરી આવે છે.

પ. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

* * *

આ જ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનના પચીસમા અધ્યાયમાં જયઘોષ અને વિજયઘોષના સંવાદરૂપ અધ્યયનમાં બ્રાહ્મણ કેને કહેવો તેનું વર્ણન છે.

નવિ મુણ્ડિણ સમણો ઓંકારેણ ન વમ્મણો ।

ન મુણી રણ્ણાવાસેણં કુસચીરેણ તાવસો ॥ ૩૧ ॥

મુંડવાથી શ્રમણ થતો નથી, ઓંકારથી બ્રાહ્મણ થતો નથી, અરણ્યવાસથી મુનિ થતો નથી અને કુશચીરથી (દાહના વસ્ત્રથી) તાપસ થતો નથી.

સમયાણ સમણો હોઈ વમ્મચૈરેણ વમ્મણો ।

નાળેણ ડ મુણી હોઈ તવેણ હોઈ તાવસો ॥ ૩૨ ॥

સમતાથી શ્રમણ થાય છે, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થાય છે, જાનથી મુનિ થાય છે અને તપથી તાપસ થાય છે.

છેવટે બ્રાહ્મણાદિ વિભાગો કર્મ એટલે ક્રિયા અથવા કામને લખે છે તે સ્પષ્ટ કરે છે:

કમ્મુણા વમ્મણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ સ્વત્તિઓ ।

વહસો કમ્મુણા હોઈ સુદ્ધો હવઈ કમ્મુણા ॥

કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે, કર્મથી ક્ષત્રિય થાય છે, કર્મથી વૈશ્ય થાય છે, કર્મથી શૂદ્ર થાય છે.

૨.

* મૂળ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના બારમા અધ્યયનમાં આ કથા આવેલી છે. આ અનુવાદ એ મૂળનો ભાવગ્રાહી છે. મૂળમાં તે આ કથા લાંબી છે. પણ અહીં એને કુંકાવવામાં આવી છે.—લેખક યુગપર્મ પુ. ૪, પૃ. ૧૮૪-૧૮૬

કેરળમાં અસ્પૃશ્યતા

કેરળમાં ફક્ત અસ્પૃશ્યતા છે એમ નથી, પણ ત્યાં તો અંત્યજને ઊજાગિયાતોને દષ્ટિથી જોઈ શકે નહિ, પાસે જઈ શકે નહિ, અને વાત પણ કરી શકે નહિ !

આ વસ્તુ નીચેના દાખલા પરથી સમજાશે અને જણાશે કે જેમ આપણે ત્યાં અંત્યજોમાં અંદરઅંદર અસ્પૃશ્યતા છે, તેમ ત્યાંના કહેવાતા ઊજાગિયાતોમાં પણ અંદરોઅંદર અસ્પૃશ્યતા છે.

સુચાર, કડીઆ, લુહાર, સોની, તીયા (ટેડ), એડુવા, વાલા, કનાકાન, ચેરમા અથવા પુલાયા, પરાયા અને નાયાડી, આ બધી કામના ઊજાગિયાત તથા અંત્યજબાદ્ધો વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં કહેવાતા ઊજાગિયાતોની પાસે જઈ શકતા નથી.

આ બધામાં પુલાયા, પરાયા અને નાયાડીઓની સ્થિતિ સૌથી વધારે કફોડી છે.

એક સુચાર પાસે સુચારી ઝોળર હોય તો તેણે બ્રાહ્મણથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ?

૨૪ ફૂટ.

એક સુચાર પાસે સુચારી ઝોળર ન હોય તો તેણે બ્રાહ્મણથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ?

૩૬ ફૂટ

પુલાયા, વાલા, કનાકાન અથવા નટુવાને બ્રાહ્મણથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ?

૬૪ ફૂટ

પરાયાને બ્રાહ્મણથી કેટલું દૂર રહેવું જોઈએ ?

૯૬ ફૂટ.

કમનસીબમાં કમનસીબ નાયાડીને બ્રાહ્મણથી કેટલું દૂર ઊભું રહેવું જોઈએ ?

૧૬૪ ફૂટ

પોતાનું નિત્યકર્મ કરતાં જો કોઈ બ્રાહ્મણ ઉપરની કામો પૂરાના કાષ્ટને જોઈ જાય તો, તેણે એકદમ નિત્યકર્મ ગંધ કરી, પોતાના હાથ, પગ અને મોં ધોઈ નાખવાં જોઈએ.

નાયાડીને તો ગામની ભાગોળે પણ દાખલ થવાની મનાઈ છે. ગામની કોઈ હલકામાં હલકી ચદ્ર વર્ણ જોડે પણ જવાની તેને મનાઈ છે. તેને તો ગામની ભાગોળે કોઈ ટેકરા ઉપર કે કોઈ ખેતરને છેડે ઊભા રહેવાનું, અને લીજ મેળવવા માટે જોઈએ અવાજે માગણી કરવાની હોય છે.

આ નાયાડીનું મોટું જોડું એ ભયંકર પાપ ગણાય છે; અને જો કોઈ બ્રાહ્મણ તેને જોઈ જાય અને જવાબ આપે તો તેણે માથાબોળ સ્નાન કરવું જોઈએ.

બહારના માણસોને આ બધું અતિશયોક્તિભરેલું લાગશે, પણ મલબારવાસીઓને માટે તો આ સામાન્ય વાત છે.

ટ્રીચુર

કે. એન. નામ્બુદ્રીપાદ

* * *

ઉપરની કોઈ નામ્બુદ્રીપાદની નોંધ વાંચીને રડવું કે ગુસ્સે થવું ? પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ આવે તો શુદ્ધ થવાય, અને તેટલું યે પાપ ધોવાય; પણ તે આંસુ તો આવતાં નથી, મન એટલું બધું નિષ્કુર બની ગયું છે. ગુસ્સે થવાથી ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. પ્રભુએ પાંખો આપી હોત, કે સેવામાં ઔરોષ્ઠન હોત, તો ઊડીને મલબારમાં જત અને ત્યાંના પરાયા, નાયાડી

બાપ્તિઓનાં દુઃખો નજરે નિહાળી, અનુભવી, આખા હિંદુસ્તાન પાસે તેની ધા નાખત. મલબારને શરમાવા જેવું તે આખા હિંદુસ્તાનને શરમાવા જેવું છે. બીભ્રમિતાની બાણ-શય્યાની માફક યરોડા જેલમદિરના આંખાના ઝાડ નીચે અનંશન વ્રત કરતા ખાટલા પર પડેલા સુકલકડી જેવા ગાંધીજી પાસે જ્યારે મિત્રો કેલાપનના મરણપર્યંતના ઉપવાસના સંબંધમાં તથા તેને ગમે તે રસ્તે પણ બચાવી લેવાની ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે, ગાંધીજીના મોઝિથી ઘણા જ ધીમા સ્વરે આ વાક્ય નીકળેલું લેખકે સાંભળ્યું હતું કે “ I would rather let Kelappan be sacrificed.” (હું ઇચ્છું છું કે કેલાપનનો ભોગ અપાય.) આ વાક્ય નિષ્કુરતાથી સ્ખોલાએલું ન હતું, પણ મલબારનાં પાપો ધોવાને માટે જે ભોગ આપવાની જરૂર છે, તે ભોગ બાપ્તિ કેલાપન જેવા શુદ્ધાત્માના દેહત્યાગથી મળી રહે, અને મલબારની સેકડો વર્ષોથી બંધ થયેલી આંખ ઊઘડે, ત્યાંના ઉન્નત બ્રાહ્મણોનાં હૃદયચક્ષુ ખુલી જાય, એ ઇચ્છાથી હૃદયની ઊડીઊડી શુદ્ધામાંથી બોલાયેલું એ વાક્ય હતું. પ્રભુ આપણને સૌને સન્મતિ આપે અને અંત્યજ બાપ્તિઓનાં દુઃખદર્દો નાખૂંદ કરવાંની શક્તિ અને હિંમત આપે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

અસ્પૃશ્ય જન*

અસ્પૃશ્ય જન તો તેને કહીએ, પરાધ પીડ ન જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે કદી, ત્યારે અભિમાન મન આણે રે. અસ્પૃશ્ય૦

સકળ લોકમાં ન નમે કોને, નિંદા કરતો સૌની રે,
વાકકાયમન ચલિત જ રાખે, ફટ ફટ જનની તેની રે. અસ્પૃશ્ય૦

વિષમ દષ્ટિ ને તૃષ્ણાસંગી, વિષયવિકારે પૂરો રે,
જિહ્વા યદી જે સત્ય ન બોલે, પરધન લેવા શરો રે. અસ્પૃશ્ય૦

મોહમાયાથી વ્યાપેલો જે, વૈરાગ્ય ન જેને મનમાં રે,
ધન મેળવવા તાળી લાગી, સકલ તીર્થ એનાં ધનમાં રે. અસ્પૃશ્ય૦

સોભે લપટયો કપટભરેલો, કામ ક્રોધ વધાર્યો રે,
એ અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ જ કરતાં, બધું બને છે કાયા રે. અસ્પૃશ્ય૦

વિ૦

* સજ્ઞ કવિ નરસિંહ મહેતા પ્રતિના પૂર્ણ આદરસહિત-તેમની હુદ્ર અનુકૃતિ.

કચ્છમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

ગુજરાત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘની જુદી જુદી શાખાઓ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં સ્થાપવાનાં અમારાં ભ્રમણ દરમ્યાન કચ્છમાં પણ અમારે જવાનું હતું. કચ્છના સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ ભાવનગરના દક્ષિણામૂર્તિમાં તાલીમ લઇ, પોતપોતાની ક્ષુધે વળગેલા છે; એટલે ગુજરાતના સંઘના મંત્રી શ્રી. નાનાભાઈને કચ્છમાં આવેલા જોવાને ઉત્સુક ધણી યુવાનો હતા, અને તેમના ખેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ તો આજે કચ્છના રચનાત્મક કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લઈએ છે, એટલે નાનાભાઈ માટેનો એક અઠવાડિયાનો, કાર્યક્રમ કેટલાક ઉત્સાહી ભાઈઓએ ઘડી કાઢ્યો.

પૂ. ગાંધીજીએ કચ્છની મુલાકાત પાંચેક વર્ષ ઉપર લીધેલી, ત્યારે અસ્પૃશ્યતાને અંગે તેમને હૃદયમંથન થયું હતું અને રૂઢિચુસ્ત કચ્છ બીજી અનેક રીતે પૂ. ગાંધીજી પ્રત્યે અપાર લાગણી અને પ્રેમ દાખવ્યા છતાં, પણ અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં તેમના પ્રત્યે પણ કેટલેક અંશે અસ્પૃશ્ય જેવો વર્તાવ રાખેલો હતો, એ આપણા જાણવામાં છે. સારા હિંદમાં ફક્ત આ એક જ ભાગ છે કે જ્યાં કેટલેક ઠેકાણે ખૂદ જાહેર સભામાં ગાંધીજીને માનપત્રો અસ્પૃશ્યની જેમ અપાયાં હોય. પ્રેમના સાગર એવા ગાંધીજીએ આ અપમાનો પણ અપનાવીને કચ્છના અંત્યજ-ખીનઅંત્યજ વર્ગ ઉપર પણ ઠીક ભૂરફી નાખી છે, એમાં સંશય નથી. છેલ્લાં છ વર્ષના ગાળામાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ઠીક પ્રગતિ કરી છે; કચ્છે જો કે આ સંદેશો એટલા જ વેગથી ઝીલ્યો નથી, પણ કચ્છના ભાઈઓ પણ આગળ વધ્યા છે એમ માનવું સકારણ છે.

તા. ૧૬ મી નવેમ્બરે અમે કચ્છના કંડલા બંદરે ઉતર્યા, અને કચ્છ રાજ્યની ગાડીમાં ખેસી અંજાર ઉતર્યા. પૂ. ગાંધીજીની મુલાકાત વખતે આ અંજાર ગામની જાહેર સભામાં તેમને “ જોયેથી ” માનપત્ર અપાયેલું, અને અંત્યજ ભાઈઓને જુદા ખેસાડવામાં આવેલા. આ આધાતથી સમસમી રહેલા ગાંધીજીએ સભામાં બાપજીને બદલે “ નિર્બળ કે બળરામ ” ની ધૂન જગાવીને પોતાની હૃદયવ્યથા રજૂ કરેલી. એ જગાએ શ્રી. નાનાભાઈએ એક જાહેર બાપજી આપ્યું. અસ્પૃશ્યતામાં માનનાર અને નહિ માનનાર એવા એ વર્ગો સભામાં કરાવી નાનાભાઈએ “ અસ્પૃશ્ય ” ગણાતા ભાઈઓમાં રચાન લીધું-કેટલાક આગેવાન ગૃહસ્થો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની જોડે બેઠા અને સનાતની ભાઈઓને હિંદીને થયેલા એક હૃદયસ્પર્શી બાપજીને અંતે ગામના એક આગેવાને સનાતનીઓ વતી સભામાં એક નાનકડું બાપજી કર્યું, અને તેનાથી અસ્પૃશ્યતાની આ રૂઢિના મૂળમાં કુહાડો માર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે “ સનાતની તરીકે કહેવડાવતા પૈકી અમે ૯૦ ટકા ભાઈઓ આપના તરફ છીએ, અમે એમણે જીવનમાં અસ્પૃશ્યતાને માનતા-પાળતા નથી, પણ સમાજની સામે અમે જાહેરમાં ખતાવી શકતા નથી કે અમે અંત્યજોને અડકીએ છીએ.”

મેઘવાળભાઈઓના મહોલ્લામાં એક જુદી સભા કરી હતી, અને તેમાં મેઘવાળ

ભાષાઓમાંના કેટલાકે પણ પૂઠ ગાંધીજીની મુલાકાત ઘણા પ્રેમથી યાદ કરી. મેઘવાળના ગારે (માતંગે) હવે પછી મુઠદાલ માંસ ખાનારને ત્યાંથી બિક્ષા ન લેવાનું, અને તેમને ઘેર સારેમાટે પ્રસંગે “ ગોરપદું ” ન કરવાનું વ્રત લીધું અને પરિણામે કેટલાંક ભાષ-બહેનોએ મુઠદાલ-દાર છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

કચ્છની રાજધાની ભૂજમાં શ્રી. નાનાભાષએ સનાતની ભાષાઓને ઉદ્દેશીને એક ભાષણ કર્યું. વળતે દિવસે ગામના મેઘવાળ વાસમાં સભા યજ્ઞ. ત્યાં ગામના કેટલાક પ્રતિ-ષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી, અને પોતાની સહાનુભૂતિની સાબીતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અહીંથી આગળ વધતાં મંજલ ગામે, ત્યાંના વતની અને મધ્યપ્રાંતમાં જન્મેલા વેપાર ખેડતા એક ગૃહસ્થ ચતુર્ભુજ વિક્રલદાસ તરફથી અંત્યજ્ઞશાળા આવે છે, તે ગામની મુલાકાત અને તે ગૃહસ્થના આગ્રહથી લીધી. આ ભાષએ મેઘવાળ ભાષાઓ માટે એક શાળાનું મકાન બાંધ્યું છે, અને ત્યાં શાળા ચલાવે છે. પોતાને આટલા કામથી હજી સંતોષ નથી; એટલે પોતાને ખર્ચે હજી શાળાને માટે વધારે સારું મકાન કરાવીને તેને દીપાવવા તેઓ મથે છે. આ ભાષના વ્યક્તિત્વને લઈને, અને તેમણે ગામના માણસો ઉપર ખીજી રીતે કરેલા ઉપકારને કારણે આ ભાષને ત્યાંના થોડાએક આગેવાનોનો સાથ છે.

મંજલ પછી મુંદ્રાની મુલાકાત લીધી. પૂઠ ગાંધીજીની મુલાકાત વખતે અહીં સભા ભરાયેલી ત્યારે એવી વ્યવસ્થા થયેલી કે જાહેર સભામાં અસ્પૃશ્યતામાં માનનાર એ વિભાગમાં ગામના ગૃહસ્થો ઉપરાંત મુસલમાન ભાષાઓને પણ ખેસાડવામાં આવેલા, અને અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનનાર બાલુએ ફક્ત અંત્યજ્ઞે અને ખીજા થોડાક ભાષાઓ રહેલા હતા. આ કડવો ઘૂંટડો પણ તેમણે તો ગળ્યો હતો, અને ભાષણ સમયાનુકૂળ આપેલું. આ ગામે શ્રી. નાના-ભાષના જવા પહેલાં એવી બડક પેટેલી કે જાણે કાંઈ “ નાનાભાષ ” થોડા અંત્યજ્ઞેને લાવીને મંદિર ઉપર હલ્લો કરશે, અને દરમિયાન “ મેઘવાળો ” ને તેમાં દાખલ કરી. દેશે ! લોકો આ વિચારથી જાણે એટલા બયગ્રસ્ત હતા કે ભાષણને વખતે ઘરમાં કે દુકાનમાં ભરાઈ રહીને જાણે આ મહેમાન (!) નો શબ્દ કાને ન પડે તેવી પેશી કરી રાખી હતી. પરિણામે સભામાં મુખ્યત્વે મેઘવાળો, લંગીઓ આવ્યા હતા; અને થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા સ્થાનિક મિત્રો અને કુતુહલથી હાજર રહેનાર થોડા આવ્યા હતા. શ્રી. નાનાભાષએ તેમની આગળ બહુ જ નમ્ર અપીલ કરી અને ટૂંકું પતાવ્યું.

કચ્છમાં છેલ્લી મુલાકાત માંડવીની હતી. આ ગામ કચ્છ રાજ્યનું વસ્તીની દૃષ્ટિએ મોટામાં મોટું ગામ છે; સમુદ્રનું મુખ્ય બંદર હોઈ વેપારનું મોટું મથક છે. શ્રીમંત ભાટિયા-ઓની વસ્તીનું જૂનું ગામ છે. અહીં શ્રી. ગોકળદાસ તેજપાળની હાઇસ્કૂલ છે. ભાટિયા તથા લુહાણા વિદ્યાર્થીઓની બોર્ડિંગો ઉપરાંત બે હિંદુ અનાયાત્રમો છે. સ્ત્રીઓ માટે એક સ્ત્રીમંડળ છે, અને ભાટિયા સુવાવડખાતું છે. મુંબઈનો પવન અહીં હીક બિતરે છે (આ ગામમાં ૬ રેડિયો સેંટર પણ છે). એટલે ગામનો સમજી વર્ગ નવા વિચારથી હીક વાકેફ રહે છે. અમારી મુલાકાતના દિવસે દરમિયાન મુંબઈના શેઠ લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરસી અહીં હતા, તેમના પ્રમુખપણા નીચે ત્યાં બે સભાઓ યજ્ઞ. એક સનાતનીઓ માટે ખાસ તથા એક જાહેર સભા. તેમાં, કહેવાતા અંત્યજ્ઞ-લંગીઓ બેગા બધા બેઠા હતા. આ ખીજ

સલામાં શ્રી. તેરસી અંત્યજ્ઞેના ફેટલાક આગેવાનોને જાહેર રીતે બેટયા, અને પોતાના બાપ (બળવો) વ્યક્ત કર્યા.

આ રીતે અમારો કચ્છનો પ્રવાસ એક અફવાડિયામાં ખતમ કર્યો. કચ્છના મેઘવાળો (વણકર) ગુજરાતના બીજા ભાગોના અંત્યજ્ઞેની જોમ ગરીબ છે, અને મનૂરીથી પેટ ભરનારા છે; વણાટનો ધંધો સાધારણ રોજગાર આપે છે. કચ્છની એકંદર હલકી ખેતીને લઈને મનૂરી પણ પ્રમાણમાં ઓછી મળે છે, અને ફેટલીક વાર અસ્પૃશ્ય હોવાના કારણે તેમને ફેટલાંક કામો મળતાં નથી. પીવાના પાણી માટે તેમને ધણું સ્થળોએ સગવડ હોતી નથી; શાળાઓની સગવડ નહીં જ છે, એમ કહી શકાય. આખા રાજ્યમાં આશરે ચૌદસો ગામો પૈકી એક પણ અંત્યજ્ઞ શાળા રાજ્ય તરફથી ચાલતી નથી. રાજ્યને દક્ષિણે એક સર્ક્યુલર છે કે બિજાગિયાતોની લાગણી ન દુભાય, એ રીતે જાહેર શાળાઓમાં અંત્યજ્ઞેને ભણાવવા; પણ ત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં-વધારે કડક કાયદો છે, તેનો અમલ પણ તે કાયદાના ભંગમાં થાય છે, ત્યાં આવા પછાત પ્રદેશમાં બીજું શું થાય? છૂટા છવાયાં ચાલોમાં કોઈ કોઈ અંત્યજ્ઞનાં બાળકો લુદાં બેસે છે, સેવાભાવી અને સહાનુભૂતિ ધરાવનાર ગૃહસ્થો કે સંસ્થા તરફથી ખાનગી અંત્યજ્ઞ શાળાઓ ચાલે છે, તે અમારા બલુવા પ્રભાણે નીચેનાં સ્થળોમાં છે. અંજાર, સુંધરી, મંજલા, મુંદ્રા, માંડવી. ઉપરાંત શ્રી. ગોકળદાસ ખીમજી તરફથી માંડવી તથા સલાયામાં બે અંત્યજ્ઞ આશ્રમો ચાલે છે. કચ્છની અંત્યજ્ઞસેવાની પ્રવૃત્તિમાં આ ગૃહસ્થનો ફાળો વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આખા કચ્છને માટે એકંદરે કહી શકાય કે પ્રજાનાં બચ્ચાંઓને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાની ખાસ ફરજ રાજ્યે સ્વીકારી જણાતી નથી, અને પ્રજાકળવણીનો વધારે હિસ્સો ખાનગી સંસ્થાઓ અને મંડળોનો છે. દાખલા તરીકે કચ્છનાં “કચ્છી લોકાણુ દિતેષુ મેડળ” તરફથી રાજ્યમાં બિજાગિયાત વર્ગનાં (સ્પૃશ્ય ગણાતાં) વર્ગનાં છોકરાં માટે ૫૪ નિશાળો ચાલે છે; ઉપરાંત સ્થાનિક જૈન સંસ્થાઓ તરફથી પાઠશાળાઓ વગેરે ચાલે છે. કન્યા-કેળવણીનું પ્રમાણ કચ્છમાં ગુજરાત કરતાં ઘણું ઓછું છે. સામાન્ય શાળાઓમાં લોકો પોતાની છોકરીઓને ભણાવવાનું શીખ્યા નથી, અને તેથી કન્યાશાળાઓની સંખ્યા બહુજ થોડી છે.

બૂજ, મુંદ્રા અને માંડવીની સુધરાઈમાં નોકરી કરતા ભંગી ભાઈઓની મેં મુલાકાત લીધી હતી. તેમની આર્થિક સ્થિતિ અનેક કારણોથી નબળી છે, અને તેઓ ભારે બાજના ભાર નીચે ચગદાયેલા છે; સુધરાઈના નાયકો સાધારણ રીતે ભંગીઓની પૈસા ઉરાડવાની ટેવ, તેમનામાં રહેલા આળસની ફરિયાદ કરે; ભંગીનોકરી ઓછો પગાર અને વધારે કામના બોળની ફરિયાદ કરે;—આ ગજ-ગાદમાં વધારે ઊતરવાનું અહીં અસ્થાને છે. પણ સુધરાઈના નાયકોને એટલી ખસુસ વિનંતિ કરી શકાય કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના આ જમાનામાં હવે આ ભાઈઓ સમાજમાં રહેવા ગાટેનું પોતાનું ખર્ચ સ્થાન મેળવી શકે તેને માટે તેમને નોકરી કર્યા પછી ઓખ્યા રહેવા પૂરતી સમવડ તો જરૂર કરી આપે. સુધરાઈના નોકરો માટે જરૂરી કપડાં (યુનિફોર્મ), અને સ્નાન વગેરેની સગવડ આપવાનું ફેટલીક સુધરાઈઓ વિચારી રહી છે. કચ્છની સુધરાઈઓ આ વિનંતિ લક્ષમાં લેશે તો ઉપકાર થશે.

અસ્પૃશ્યતાનો કોયડો

બિહાર, બંગાળ અને આસામનો “અસ્પૃશ્યતા”નો કોયડો જુદા જ પ્રકારનો છે. આપણે ત્યાં, અથવા મદ્રાસ તરફની અસ્પૃશ્યતા તો એવી કે “અધ્યાત્મ” દેડને અડ્યો છે, નાહી નાખ. ” અથવા મદ્રાસ તરફ તો કોઈ ચદ્ર આપણું ભાણું બેંધ ગયો તો તે કાઢી નાખવું બેંધ્યો. આ તરફ અસ્પૃશ્યતા એટલી કડક નથી. અડવાથી નાહવું પડતું નથી. ફૂવા ઉપર તેમને પાણી ભરવા દે છે, તળાવમાંથી પાણી લેવા દે છે, નિશાળ-કોલેજમાં તેમને ભણવા દે છે, પણ પુરોહિત (ગૌર), હજમ અને ધોળીની વાજતમાં તેઓને મોટી મુશ્કેલી પડે છે. ઘણા જમાનાઓની ટેવથી તેમના મનમાં ઘૂસી ગયું છે કે બ્રાહ્મણો શ્રાદ્ધ ન સરાવે કે લક્ષ્મિયાન કરાવે ત્યાંસુધી આપણે ‘અશૂદ્ધ’ છીએ-હલકા છીએ, એમ તેમને લાગ્યા કરે છે. ઘણા બ્રાહ્મણો ક્રિયાકર્મ ન કરાવે તે તો સમજ્યા, પણ વાળંદ દાઢી-મૂછ ન મુંડે, અને ધોળીઓ કપડાં ન ધુવે, એ તો પરેખર અસહ્ય થઈ પડે છે. કદાચ તેઓ પોતાનામાંથી વાળંદ અથવા ધોળી કરી લે એમ કોઈ કહે, પણ વાળંદ કે ધોળી જેવી સાધારણ કામો પણ તેમને-જેમાંથી કેટલાકે તો બહુ સારી કેળવણી લીધેલા છે તેમને-હલકા ગણે, માને, તે તો તેમને મન, અને ત્રાહિતને પણ, અસહ્ય લાગે. બંગાળમાં નામચદ્ર કરીને મોટી-રૂપ લાખની-જાતિ છે, તેમાં સંકડો એન્ડુઓટો ને વડાલો હોવા છતાં, તેમની આ વાજળી ફરિયાદ તો બિની છે જ. તેઓ Untouchables-અસ્પૃશ્ય-નથી, પરંતુ ફક્ત Socially Depressed તો છે જ, કેળવણીની કે આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ નહિ હો. સારી કેળવણી પામેલા તેઓ છે, અને પૈસે-ટકે પણ ઠીક છે. આપણે ત્યાં દેડ જાતિનો દાકતર કે સારો વકીલ સાંભળ્યો છે? આ તરફ તો તેવા કોડીબંધ મળે. આ પત્ર લખતો હતો તેવામાં જ એક કૈર્ત-કૈર્ત-એટલે મન્છીમાર જાતિનો-મત્સ્યગંધાનો કોઈ વારસ-મને મળવા આવી ગયો, અને તે ખારો ડીઝીવાળો પાસ થયેલો તમારા જેવો દાકતર છે. છતાં તેણે પોતાની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું કે I am from the Depressed Community of Calcuttas. આ એક પ્રકારનું Inferiority Complex તેમનામાં આવી ગયું છે. તે નીચળતા કેટલો વખત લાગશે તે પ્રશ્ન જાણે. હું નાનો હતો, ત્યારે યુરોપિયનથી ખીતો હતો, તેને મદાન પુરુષ ગણતો હતો, પણ ધીમે ધીમે તે હવે ધસાધ. ગયું છે, તેમ તેમનું થશે. કેળવણી એ બહુ મોટું સાધન છે. જ્ઞાન મળવાથી માણસ જાગે અને જીવે, અજ્ઞાનથી પોતાને નીચો માને છે. “જ્ઞાન જેવી ખીજ પવિત્ર કરનારી ચીજ નથી” એ ગીતાવાક્ય છે. એક વાત લખવાની રહી ગઈ. આપણે ત્યાં અસ્પૃશ્ય કોમો-દેડ, બંગી-શિવાય કોમનું ભરેલું પાણી પીવાની મના નથી. ગુજરાતના ઢોડિયા, દેહેણનો “ગાણુ”, કે વાધરી પાણી ભરી આવે (સ્વચ્છ હોય તો). તેનું ભરેલું-એટલે તેનું અડકેલું-પાણી વાપરવાને હરકત નથી આવતી. પણ અહીં તો-બિહાર, બંગાળ અને આસામમાં તો ફલાણી કોમનું પાણી ચાલે, અને ફલાણીનું પાણી ન ચાલે, એ મોટો અને સ્પર્શસ્પર્શના જેટલો જ-શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પર કે પરાપૂર્વના રિવાજ પર રચાયેલો-કડક બેદ છે. આ બેદ લાગે, એ કાઢિયાવાડમાં દેડને ન અડકવાનો કે તેનું ભરેલું પાણી ન પીવાનો કડક પ્રબંધ છે, તેને તોડવા જેટલો જ કડક છે, મુશ્કેલ છે.*

અમૃતલાલ ત્રિ. ૬૩૨

ભારતીય હિંદુ સંસ્કૃતિના એક વિશિષ્ટ અંગસભી ચાર વર્ણની સંસ્થાનાં અંગોનાં નામ પ્રત્યેક હિંદુ અને હિંદી પણ જાણે છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ ચાર વર્ણોમાંથી જેમાં પતિત ગણાતા સર્વ વર્ગોના આપણે સમાવેશ કરીએ છીએ તે વર્ણને ઓળખાવનાર ‘શુદ્ધ’ શબ્દના મૂળ વિષે આપણે થોડુંક વિચારીએ.

નિત્યનિમિત્તિક ક્રમે કરનાર દિવ્યે લગભગ રાજ ‘પુરુષસૂક્ત’ નામે વિખ્યાત વિશ્વસર્જનની બાબ કહવાના સમી વૈદિક સંસ્થાનો પાઠ કરે છે. ઋગ્વેદની (મં. ૧૦, સુ. ૯૦, ઋ. ૧૨) એ એક જ ઋચામાં ‘શુદ્ધ શબ્દનો ઉલ્લેખ મળે છે:—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहु राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत ॥

હજીમુધી આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચોક્કસ નથી. બાહ્યાયણના ‘શુગસ્ય તદનાદર ઘવળાસદા ઘવળાસૂ સૂચ્યતે હિ ।’ (૧,૩,૩૪) એ વેદાન્ત સૂત્રની ભાષ્ય રીકામાં શંકરાચાર્યે રૈકવ પાસે જનનશ્રુતિ પૌત્રાયણ જ્યારે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે જાય છે ત્યારે રૈકવ તેને ‘શુદ્ધ’ કહી સંબોધે છે તેથી જનનશ્રુતિને શોક થાય છે તે સંબંધમાં ‘શુદ્ધ’ શબ્દના બે ભાગ પાડ્યા છે:—

શુક્ (શોક) + ટ્ર (ટ્રુ ‘ ધપ્તું ’, ‘ દોડી જવું ’ એ ધાતુ પરથી). આ આધારે વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં શંકરાચાર્ય તે સ્થળે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ત્રણ રીતે આપે છે:—

(૧) શુષ્મમિદુદ્રાષ	અર્થાત્	શોકમાં જમ પડયો.
(૨) શુષ્ઠા ષા અમિદુદ્રવે	„	શોકથી ઘેરાયો.
(૩) શુષ્ઠા ષા રૈકવમમિદુદ્રાષ	„	શોકને લીધે રૈકવ પાસે દોડી ગયો.

જાન્ટોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ એક સ્થળે (૪,૨,૩.) આ પ્રસંગ આવેખાણેલો છે તેમાં પણ રૈકવે જનનશ્રુતિને ‘શુદ્ધ’ શબ્દથી સંબોધન કરેલું છે. શુદ્ધને પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિનો અધિકાર છે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

ઉણાદિસૂત્રકાર પાણિની ૧૮૬ મા સૂત્રમાં શુચ્ચેર્દશ્ચ એ રીતે અર્થાત્ શુચ્ કે શુક્ ધાતુ + ર પ્રત્યયદ્વારા તેની વ્યુત્પત્તિ સમજાવે છે. આને લીધે એ શબ્દ પર આગળનાં સ્પષ્ટીકરણો કરતાં પ્રત્યયનિર્દેશથી થોડોક શાસ્ત્રીય પ્રકાશ પડે છે. તેમ છતાં ચે. એ સંતોષકારક નથી અને આ શબ્દના પૂર્વભાગ વિષે આગળના પ્રયત્નોની જેમ કહવાના અર્થ જણાય છે.

વસ્તુતઃ રીતે જેવા જતાં આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત હોય તેમ લાગે છે અને શુદ્ધ (શુદ્ધ ધાતુ) શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યો હોવો જોઈએ. દિવ્ય ગણાતી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તે વેશ એ ત્રણ વર્ણોની તુલનામાં શુદ્ધોનું કામ અને જાતિ ઉત્તરતા પ્રકારનાં ગણાતાં.

બૌદ્ધધર્મના દ્વીચનિકાંચ નામના પાંચિ અંધમાંનો નીચેનો ભાગ (૨૫, ૨૭, ૨૮) અગ્રણ્ય સૂત્રાન્ત) ઉપર સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિને મુજબ આધાર આપે છે:—

તેસં ણેવ રવો વાસેત્થ સત્તાનાં ચે તે સત્તા બ્બસેસા તે હુદ્દાચારા (સં: રુદ્ધાચારા:) અહેસુમ્ । હુદ્દાચારા હુદ્દાચારા (સં: હુદ્ધાચારા:) તિ સ્વો વાસેત્થ સુદ્ધા (સં: શુદ્ધા:) સુદ્ધા ત્વેવ અહસરં ઉપનિવ્વત્તમ્ ।

ભાવાર્થ—‘ હે વાસેત્થ ! એ જીવો (લોકો)માં બાકીનાઓ બંધકર (રુદ્ધ) આચાર-વાળા, હલકા, (હુદ્ધ) આચારવાળા હતા. તેથી તેમને સુદ્ધા (શુદ્ધા :) કહેવાય છે અને આ રીતે શુદ્ધા : (શુદ્ધ) શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. ’

વળી માનવજાતના વિવિધ વર્ગોનાં નામ આપતાં મહાવ્યુત્પત્તિના લેખકે શુદ્ધો વિષે ઉલ્લેખ કરતાં ‘ શુદ્ધ કે શુદ્ધ ’ એમ લખેલું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ લેખકની દૃષ્ટિએ પણ રૂપે જુદા હોવા છતાંયે આ બે શબ્દો વસ્તુતઃ એક જ ગણાયા છે.

તે ઉપરાંત સંસ્કૃત પ્રાંતોની પાર પશ્ચિમોત્તર ભાગની તિર્હાઈ ખોલીમાં ‘ થોડું ’ માટે ‘ સુદ્ધ ’ શબ્દ છે. આ શબ્દ પણ સં. શુદ્ધ ઉપરથી જ હોવો જોઈએ. આ ઉપરાંત એ ખોલીમાં સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવ પામેલા ધણીયે શબ્દો છે જેમકે સિન્ધ-સં. સિન્ધુ ‘ નદી ’, દુધ-દુગ્ધ; ધેન-ધેનુ, બા-બ્રાતૃ; અન્ધ-અન્ધ આંખ; ઝીખ્ખ-ઝિહ્વા વગેરે.

હવે શુદ્ધ પરથી શુદ્ધ શબ્દ આવ્યો છે એ કથનને ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવું રહ્યું. આ કરતાં પહેલાં એટલું જાણી લેવું જોઈએ કે ઋગ્વેદના સમયની ભાષાના શબ્દોની (સંસ્કૃત) રચનામાં પણ પ્રાકૃત વિકાસોએ કંઈ નાનો સ્ત્રોત ભાગ ભજવ્યો નથી. ભાષાશાસ્ત્ર વિષે ચર્ચા કરનારાઓમાં તો આ જૂની પુરાણી વાત છે. તેમ છતાંયે અત્રે તે વિષે કેટલાંક ઉદાહરણો દીધાથી તે વધુ સ્પષ્ટ થશે.

૧. તિરા નામના જિહ્વામાં વસતી ચોરાકાઈ અને આદ્રીદી નામની બે ટાળીઓ વચ્ચે વિગ્રહ થવાથી બે કુટુંબો ત્યાંથી હિજરત કરી નિગન્દાર પ્રાંતમાં જઈ વરયાં તે વગભગ ચારેક હજાર કુટુંબો આ ખોલી બોલે છે. અકબરના વખતમાં મીરજા હસન ન્યારે કાણુલનો સૂબો હતો ત્યારે તૈમુર લંગના વખતના પોતાના વડવાઓના દેશ હિંદુસ્તાનમાંથી અનસારી હિસામોદ્દીન નામના એક માણસે અફઘાનિસ્તાનમાં જઈ ફરી ફરીને ઉપદેશ દ્વારા ધણીને પોતાના શિયા પંથમાં ભેળવ્યા. ચુરત સુન્ની-પંથી અબ્બુન દરવેજા તેની સાથે થયા. હિસામોદ્દીનને તેના અનુયાયીઓ પીર રોશન કહેતા અને તેના વિરોધી સુન્નીઓ પીર તારીક (તારીક=અધિકાર) કહેતા. રાત્રને કરેલી અરજીથી કાણુલના સૂબાની સહાયથી અબ્બુન દરવેજાએ વિરોધી શિયાપંથીઓને કાઢવા માંડ્યા. ૨૦૦ થોડેસવાર લઈ ધણી નાસી છટ્યા. હિસામોદ્દીન નાસી છટ્યા પણ તેનું શું થયું તે જાણ્યામાં નથી. તેના ત્રણ પુત્રોને શત્રુઓએ પકડીને કાર કર્યા. તિરા જિહ્વામાં પીર રોશનના ૬૦,૦૦૦ અનુયાયીઓ થયેલા. પરંતુ તેમનો મૂળ પુરુષ અલોપ થવાથી તે બધા પાછા મૂળ પંથમાં ભળી ગયેલા. તિર્હાઈ ખોલીમાં જૂજરાતીને રૂપ અને અર્થમાં સામ્ય દર્શાવતા ધણી શબ્દો છે, જેમકે, રાત-રાત; તરવાલી-ચ. તરવાર; ડાલ-ડાલ; ગોલી-ગોળી; દુધ-દુધ (સં. દુગ્ધ); ધોં-ધડ; દાડી-દાડી; ધાસ-ધાસ; વક્રો (ચપ્પુ-અક્ષો) કાવર; ઝીખ્ખ-છસ; હલિ (લાલ)-લોલી; પીરત (ફારસી. પયરહન)-પડેરણ; સયન-સુંથણ; ફગડી-પાપડી; તુખ-નાખ; દૂડ-ધૂળ-દડ; સુરિ-સૂર; મોર્થ (પક્ષી)-મરથ-ધું; કુમ્-કુનો; બાણ-ભાણ (પોરસેલી થાળી.) ઉપરના શબ્દો પરથી જણાય છે કે તેમાં ફારસી અને સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલા ધણી શબ્દો છે.

ઋગ્વેદના દશમ મંડલના ભરદ્વાજપુત્ર શિરળિઠ રચિત ૧૫૫ મા સૂક્તમાં અ-લક્ષ્મી-પણા (અરાયિ)નો વિનાશ કરવાને યોગ્યેલી પહેલી જ ઋત્યો મરાયિ કાળે ચિક્રટે ગિરિ ગચ્છ સદાન્વે વગેરેમાં આવતો ચિક્રટ શબ્દ ઋગ્વેદમાં જ અન્ય સ્થળે (૧, ૧૬૪, ૧૫; ૨, ૩૮, ૬; વ.) મળતા ચિક્રત શબ્દ પરથી પ્રાકૃત વિકારને લીધે થયેલો છે.

શિચિર (ઋ. ૬, ૫૮, ૨; વ.) શબ્દ પણ એજ રીતે x ધૃચિર (અથ 'લીલા પડું,') ઉપરથી થયો છે. શિથિલ આ જ શબ્દનું પાછળથી થયેલું રૂપ છે જેમકે રલયોરમેદઃ । 'ર' 'લ'માં ભેદ નથી.

ક્ષ (ક+ષ) ઉપરથી શ્ સ્ કે ષ્ થવાના ઘણા દાખલા ઇન્ડો-ઇરાનીયન વર્ગની ભાષાઓમાંથી મળી આવે તેમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉજ્જયિની પાસેની શિમા નદી વિખ્યાત છે. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પૂર્વભાગના ૩૧ મા શ્લોકમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'શિમાવાતઃ પ્રિયતમ હ્ય પ્રાર્થનાચાદુકારઃ । શિમા શબ્દ ક્ષિમા 'ઝપવાળી' (મૂળ ધાતુ ક્ષિપ્) એ શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે તે નિઃસંદેહ જણાય છે. વરાહ-મિહિરની બૃહત્સંહિતાની કેટલીક મૂળ પોથીઓમાં પાઠાંતર રૂપે શિમાને સ્થળે ક્ષિમા પણ મળે છે. (Bibliotheca Indica, 19, 9. Various readings. P. 14). કેટલેક સ્થળે આ વર્ણ તાલબ્ય અર્થાત્ શ્ અને કેટલેક સ્થળે દંત્ય અર્થાત્ સ્ હોય છે. આ વિષે કેટલાંક ઉદાહરણો આપતાં પહેલાં એક વસ્તુ સૂચિત કરવાની ઇચ્છા થાય છે:-

ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રને સંબોધાયેલા પ્રથમ મંડલના ૧૨૯ મા સૂક્તની ૭મી ઋત્યોમાં ક્ષુદ્ર શબ્દ 'ધૂળ'ના અર્થમાં વપરાયો છે, 'જલદી કચરી કે દૂર કરી શકાય તેવી વસ્તુ'માં રહેલો હલકાપણાનો ગુણ એમાં સૂચિત છે; કદાચ હલકી ગણાતી ચોથી વર્ણ માટેનો શબ્દ શબ્દ, આ ક્ષુદ્ર શબ્દને આધારે જ વિશિષ્ટ અર્થમાં યોગ્યો હશે. યન્નેમાં મૂળ ધાતુ ક્ષુદ્ છે. હવે મૂળ ક્ષ પ્રાકૃત વિકાર પછી શ્ કે સ્ થઈ રહ્યો તેવાં ઉદાહરણો જોઈએ:-

સં. ક્ષુ—મરાઠી કુંસ-કુંસ; સં. મક્ષિ (કા)-મ. માશી—ગુજરાતીમાં પણ માથે લમતી ઝીણી છવાત 'મશી' કહેવાય છે. સં. ક્ષુરી-યુ. સુરી (?)

સં. ક્ષેષ-મ. શેત—ગુજરાતમાં કેટલાંક ગામડાંમાં શેતર (ખેતર) પણ બોલાય છે. સં. ક્ષોળ-મ. શોળ.

આ ઉપરાંત સિંદાલી ભાષામાંથી પણ ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે સં. મક્ષિ—એસ; સં. ક્ષમા-સમા; સં. ક્ષુધા-સુધા.

સંસ્કૃત સાથે અતિ નિકટનો પરિચય ધરાવતી પારસી (જરથોસ્તી)ઓનાં ધર્મપુસ્તકની ભાષા અવેસ્તામાંથી પણ નીચેનાં ઉદાહરણો મળે છે:-

સં. ક્ષિપ્ 'ફેંકવું'—અ. સિપ્ 'ઊલટાવી નાખવું' ક્ષિ 'વાસ કરવો'—અ. શિ; ક્ષિન્તિ-શિતિ; મક્ષુ (મંક્ષુ) 'જલદી'—મોશુ; દક્ષિણ 'જમણું'—દશિન; ક્ષેત્રિય-શોષ્ટ્ર; ક્ષુધા-શુધા.

ફારસીમાંથી આ પરિવર્તનનાં ઉદાહરણો મળે છે જેમકે:-

સં. ક્ષીર-ફ. શીર; સં. ક્ષપા-કા, શખ્

શ્, સ્ અને ષ્ વચ્ચે થતા ભેજસેજ વૈદિક સંહિતાના સમયમાં પણ થયેલો

જાણાય છે. જેમકે:-વાણી: (ક્ર. ૧.૮૮,૩;)-વાણી: (અર્થ ૧૦,૬,૩;) એક જાતની કુહાડી કેશ 'વાળ' (ક્ર. ૧૦,૧૦૫,૫;) કેસ-ર (વાજપતેય સંહિતા ૧૯,૯૧.) 'મુખપરના વાળ'

કૂશ્મ-ન્ન એક દાનવનું નામ (વા. સં. ૨૫,૭) સૃ 'સરવું'. 'જવું' એ જ અર્થમાં શ્વ-શ્વત્ (ક્ર. ૧,૧૨૭,૩;) શ્વાગ્ય 'સ્વાદિષ્ટ' (ક્ર. ૧૦,૪૯,૧૦) સ્વદ્ 'આખવું' ધાતુ ઉપરથી. મૂળ શ્વદ્-શ્વદ્રમાં રહેલો હ્રસ્વ ઉકાર શૂદ્ર શબ્દમાં દીર્ઘરૂપે જાણાય છે. તેવું સંસ્કૃતમાં અન્ય સ્થળે થયાનાં ઉદાહરણો દ્વારા એ પરિવર્તનને પણ આધાર મળે છે. જેમકે

તિજ્ 'ધારદાર હોવું' -તિગ્મ-તીક્ષ્ણ

શિક્ષ-શિક્ષા-શીક્ષા (છ વેદાંગમાંનું એક)

આ બધાં પ્રમાણોને આધારે હવે વધુ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય કે શૂદ્ર (ક્+ષ્+ઞ) ઉપરથી શૂદ્ર (શ+ઞ) શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે.^૧

વિદ્યાભવન
સાંતિનિકેતન.

}

પિનાકિન ત્રિવેદી બી. એ.

અંત્યજ્ઞેમાં સામુદાયિક જાગૃતિની જરૂર

અસ્પૃશ્યતા માત્ર હિંદુઓના પ્રશ્ન નથી. અંત્યજ્ઞેને પણ એ પ્રશ્ન સાથે એવો જ સંબંધ છે. હિંદુઓએ જેમ અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી મુક્ત થવાનું છે, તેમ અંત્યજ્ઞેને પણ અસ્પૃશ્યતા દ્વારાની દેવા તૈયાર થવું જોઈશે. અસ્પૃશ્યતાનું ભૂત સૈકાઓ થયાં અંત્યજ્ઞે અને હિંદુઓને વળગેલું છે અને હિંદુઓમાંથી તેને કાઢવા માટે બાગીરથ પ્રયત્ન અને પ્રયંત પ્રચારકાર્યની જરૂર છે. એટલે અંત્યજ્ઞેમાંથી પણ એ ભૂતને કાઢવા એથી પણ વિશેષ પ્રયત્ન અને પ્રચારકાર્યની જરૂર રહેશે, એ વસ્તુ આજે ત્યારે આપણે અસ્પૃશ્યતાને દહનાવી દેવા માગીએ છીએ, ત્યારે આપણી દષ્ટિમર્યાદા બહાર ન હોવી જોઈએ. આ વસ્તુચિતિને જ્ઞાનમાં લઈને જ નવા સ્થપાએલા અસ્પૃશ્યતાનિવારક સંઘે, તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય, અંત્યજ્ઞેની કેળવણી અને સમાજમુદારા તરફ જ વધારે આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આપણે અને અંત્યજ્ઞે ધર્મે અને જાતિએ એક હોવા છતાં, આપણા અને તેમના સંસ્કારમાં, આચારવિચારમાં, રહેણીકરણીમાં અને રીતરિવાજોમાં, ઘણો તફાવત રહેલો છે. આપણી જાતિના જ એક અંગ તરફ આપણે એટલું દુર્લક્ષ્ય રાખ્યું છે-એટલી ગેદરકારી રાખી છે અને એમના પ્રત્યે આપણે એવા હૈયાવિહોણા થયા છીએ, કે આપણામાં અને તેમનામાં કશી સમાનતા રહી નથી. આપણે તેમને આપણાથી વેગળા રાખીને આપણા સંસ્કારોથી દૂર રાખ્યા, આપણે તેમની કેળવણીની દરકાર ન લીધી; શું ખાવ છે તે શું પીએ છે તેની પણ બાળ ન રાખી, અરે! તેઓ જીવે છે કે મરે છે તે પણ ન જોયું. આપણે દરકાર રાખી છે તેમની પાસેથી કામ લેવાની. આપણે તેમની પાસેથી ગુલામોની

૧. શ્રી. વિદ્યુસેખર ભટ્ટાચાર્યના મૂળ લેખને આધારે.

જેમ કામ લીધું અને તેના બદલામાં આપણો સફળાવ સદાનુભૂતિ કે સફળારને બદલે તેઓ તિરસ્કાર પામ્યા અને હઠધૂત થયા. અને આ જાતની વર્તણૂક આપણે સૈકાઓ થયાં રાખીએ છીએ. આ કૃતદ્વંતા પછી તેમને આપણા વિષે લાગણી ન હોય કે તેઓનું જાતિ-આભિમાન નષ્ટ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આ જીવનને પરિણામે આપણા કેટલાક, વૈદિ-ચૂસ્ત ભાષણો, અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ સમજે છે તેમ, આ ભાષણો પણ તેમની સ્થિતિને પ્રભુનો શાપ માની તેની સ્થિતિમાં સંતોષ માને છે, તેના વૃદ્ધા ખાટલા ઉપર કાટેલી કંયા નાખીને આ કમળજ્વલીમાંથી મુક્ત કરવા પ્રભુને બંદગી કરે છે. અને હજી આજે પણ આપણે તેમને આપણી સાથે રાખવા તૈયાર નથી થતા; એટલું જ નહિ, પણ સૈકાઓ થયાં તેઓ જે સ્થિતિમાં રહેતા આવ્યા છે તે સ્થિતિમાં જ રાખવા માગીએ છીએ. સફળાએ મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપવાસે આ કુષ્ટતા સામે પ્રજાનું માનસ ઉત્કેરે મૂક્યું છે, અને અંત્યજને અપનાવવાની દેશવ્યાપી દિલ્લચાલ આજે જાગી છે. તેમની અસમાનતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો યથ રહ્યા છે ત્યારે અંત્યજને સંસ્કારમાં, રહેણીકરણીમાં અને રીત-રિવાજોમાં આપણા જેવા જ બનાવવા પાછળ આપણે પૂરતું લક્ષ્ય નહિ આપીએ તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ સરળ અને વેગવાન નહિ બને. આજે તો એક તરફ આપણે અંત્યજ ભાષણોને અપનાવવા અને અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ભૂંસી નાખવા ભારે પ્રયત્નકાર્ય અને પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ; ત્યારે બીજી તરફ અંત્યજ ભાષણોનો વિરાટ સમુદાય તો સુષુપ્ત અવસ્થામાં જ પડેલો છે. તેમના પેટનું પાણી પણ દાહતું નથી. હા, શહેરોમાં વસતા થોડાધણા અંત્યજોમાં કદાચ જાગૃતિ આવી હશે, પણ ગામડાંઓમાં વસતા અંત્યજો અસ્પૃશ્યતા ક્યાવી દેવાની આ સાંપડેલી તક તરફ સાવ ઉદાસીન છે. તેઓ તો અસ્પૃશ્યતાને ઈશ્વરનિર્મિત માને છે અને તેમાંથી છૂટવા માટે જરાય પ્રયત્ન કરવા તૈયાર નથી. આ દયાજનક સ્થિતિમાંથી તેમને મુક્ત કરવાનું કામ પહેલી જ તકે દાઢ પર લેવું જોઈએ.

આ કાર્યને માટે અંત્યજોમાં તેમની પોતાની એક પ્રયંત દિલ્લચાલ જીવી કરી તેમનામાં સામુદાયિક જાગૃતિ અને એકતા લાવવા માટે પ્રયંત પ્રયત્નકાર્ય આરંભવું જોઈએ. તેમની આજની પારસ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે તેમનામાં જ્યાંસુધી સામુદાયિક તાલાવેલી નથી આવી ત્યાંસુધી આપણા એક તરફના બધા પ્રયાસોને પૂરી સફળતા નહિ મળે. આ સામુદાયિક જાગૃતિ પ્રયંત પ્રયત્નકાર્ય વિના આવવાની નથી. એટલે જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં અંત્યજોનાં સામુદાયિક સરઘસો, સામુદાયિક રતાન, પ્રાર્થના વગેરે કાર્યક્રમો યોજવા જોઈશે. આર્થિક અવદશાના કારણે અંત્યજોમાં અંદરઅંદરના ઝઘડા અને ઈર્ષ્યાવદ્ધી પડ્યા છે, પરંતુ આવી જાતના સામુદાયિક કાર્યક્રમોથી તેમનું સંઘર્ષણ પણ કેળવાશે. અને નવા વિચારોના પ્રવાહને એકસાથે ઝીલી શકશે. આપણે અંત્યજોને પ્રાથમિક કેળવણી આપવા પાછળ આપણી શક્તિ ખરચીએ છીએ ખરા, અને સાચી જાગૃતિનું મૂળ પણ આ પ્રાથમિક કેળવણી જ હશે, એ પણ સાચું છતાં; જ્યાંસુધી તેમનું સંઘર્ષણ કેળવાયું નથી અને સામુદાયિક જાગૃતિ નથી આવી ત્યાંસુધી તેમને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાના આપણા પ્રયાસને તેમના તરફથી જેવો જોઈએ તેવો સફળાર નહિ મળે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોના આ આપણો અનુભવ છે અને એ અનુભવને ધ્યાનમાં રાખીને જ આપણે આપણું કાર્ય આગળ ધપાવવું જોઈએ. અંત્યજો, અંત્યજો મટી આપણી સાથે રહે, આપણા પડોશી બને, તે માટે તેમને સ્વચ્છતાનું અને બીજા સામાજિક દોષોથી મુક્ત થવાનું શિક્ષણ આપવું જોઈશે. એ પણ આ સામુદાયિક જાગૃતિ વિના બનવાનું નથી.

એટલે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય, એક તરફ અંત્યજેમાં અને બીજી તરફ હિંદુઓમાં, એકસરખી રીતે ચાલે તો જ મેળ જામે, અને આપણે જે પ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે વધારે જલદી પ્રાપ્ત કરી શકીએ. એક તરફ અંત્યજેમાં સામુદાયિક જગતિ માટે પ્રચારકાર્ય ચાલે અને બીજી તરફ આપણે અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનનાર પ્રજાવર્ગનું સંગઠન જમાવીએ. આજે વાતાવરણમાં અંત્યજે પ્રત્યે ખૂબ સહાનુભૂતિ દેખાય છે તેનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો કરી લેવો જોઈએ. એટલે અસ્પૃશ્યતાનિવારક સંઘની પ્રાંતિક શાખાઓ અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માનનાર લોકોએ સંઘના સભાસદ તરીકે નોંધે. આ સભ્યો નોંધવાનું કામ ખૂબ વેગપૂર્વક શરૂ કરવું જોઈએ અને એને માટે વર્તમાનપત્રો, લીંતપત્રો અને જાહેરસભાઓ દ્વારા ખૂબ પ્રચારકાર્ય કરવું જોઈએ. જીવવાનોની આ મહાન કાર્ય માટે ભારે જરૂર પડશે. કોઈ ભવિષ્યની ધડીએ નહિ, આજે જ તૈયાર થવું જોઈશે.

આપણે ન ભૂલીએ કે ઉપકારની કશી જ લાગણી વિના ઈશ્વરે એમને આપણી સેવા અર્થે જ સરખા છે એવી મૂઠ અને પતિત ભાવનાને વશ થઇને આપણે તેમની પાસેથી ધણી સેવા લીધી છે. એ સેવા લેવાનો આપણને હક્ક છે, એમ આપણે માન્યું. હજી આજે પણ કેટલાક એ હક્ક જતો કરવા તૈયાર નથી, અને તે પણ ધર્મને નામે, આ નરી નફ્ટાઇ અને અમાનુષિકતા આંધળા બનીને તેઓ જોવાની પણ ના પાડે છે. એ લોકો તો આ ભમિત માન્યતાના કીચડમાં પડેલા છે, પણ જીવવાનો કે જેમની રાષ્ટ્રીય લાગણી જગત થઇ છે તેમણે તો આ હડહડતા અન્યાય સામે જળવો જગાવવો જ જોઈશે. અને આપણે સમાજની સામે થઇને હિંમતથી આ સડો દૂર કરવા તૈયાર ન થઇએ તો પછી સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાનું નામ આપણી જીભ ઉપર શોભતું નથી.

મૂળજી આશારામ ભક્ત

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

અંજે શિક્ષણનો આરંભ ઓગણીસમા સૈકામાં થયો ને ત્યાં રાજ સમજાવવાનો અનેકવિધ મુદ્દાઓની ચળવળ કરી, છતાં અસ્પૃશ્યોદ્ધારના પ્રશ્નની શરૂઆત તો મહારાષ્ટ્રમાં થઈ. એ શરૂઆત કરનારા રા. જ્યોતિષા કુલે હતા; જેમને આજે મહાત્મા તરીકે ઓળખનારા ધણા લોકો મહારાષ્ટ્રમાં છે. તેમના પ્રયત્નોની ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. નાનપણમાં પહેલવાનના અખાડામાં તેમણે શરીર કસેલું ત્યારથી અસ્પૃશ્યોદ્ધારના પ્રશ્ન તરફ તેમનું ધ્યાન ગયેલું.

અંજાળામાં શિષ્યાપાઠ બાનજીએ અસ્પૃશ્યનિવારણની પ્રવૃત્તિ બીજી મુદ્દાઓની પ્રવૃત્તિ સાથે માંડી તે પહેલાં વીસ વર્ષ એમણે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રયત્નો કરેલા. જ્યોતિષા કુલેએ પહેલી કન્યાશાળા (૧૮૪૮ માં) અને અસ્પૃશ્યોની શાળા (૧૮૫૨ માં) સ્થાપન કરી; તેથી યુથ થઇ સરકારે તેમને ૨૦૦ રૂ. ની સાલ બેટ આપી.

આ શાળા મુંબાઇ ઇલાકામાં જ નહિ તો આખી દુનિયામાં અસ્પૃશ્યો માટેની શાળાઓમાં પહેલી હતી. મેન્ડર કેડી ૧૮૫૮ ના માર્ચમાં આ શાળાની પરીક્ષા લઇને યુથ થયા હોવાનો ઉલ્લેખ તે વખતના "ગ્રાન પ્રકાશ" (વર્તમાનપત્ર)માં કરેલો છે. તે જ જાપાના

તે જ અંકમાં આ શાળાના અહેવાલને લગતાં વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે:— “ એક કન્યાશાળા ઘટનવક સ્થાપી તેથી તેમને (જ્યોતિયાને) ખૂબ સદન કરવું પડ્યું છે. તે તેમણે અરપૂર્યો માટેની શાળા કાઢ્યા પછી તેમના પિતાએ તેમને ધરમાંથી કાઢી મૂક્યા. એ વાત જાણ્યા પછી જ્યોતિયાને સહેવાં પડેલા સંકટોનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. આખી અરપૂર્ય જાતિ ઉપર તેમનો આ મોટો ઉપકાર છે. અમે પણ તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. x x x બ્રાહ્મણોએ આ જ્યોતિયાને દ્રવ્ય વગેરેની મદદ આપી છે, ને આ રીતે અપ્રત્યક્ષ મદદ અરપૂર્યોદ્ધાર માટે કરી છે. તો તેમના નામનો ઉદ્દેશ પણ જ્યોતિયાએ પોતાના રિપોર્ટમાં કરવો જોઈતો હતો, એમ અમારું માનવું છે. ” આ નિશાળમાં અરપૂર્ય કન્યાઓને જ્યોતિયા અને તેમનાં પત્ની કેટલા સ્નેહથી શીખવતાં તે વિશે પણ એ છાપાના એક પત્રમાં ઉદ્દેશ થયો છે. બીજા ત્રણ મિત્રો (-રા. વાળવેકર, પરાંજપે, અને ગોવંડે) તેમને તેમના પ્રયત્નોમાં યથાશક્તિ મદદ આપી રહ્યા હતા. જ્યોતિયાએ આ અરપૂર્યોને પોતાના ધરના કુવા ઉપર પાણી લરવાની ફરજ આપી. જ્યોતિયાની નિશાળમાં લગભગ ૩૦૦, વિદ્યાર્થીઓ લાગુતા અને શિક્ષકો આઠ હતા. કન્યાઓ તે વખતે એક પણ ન હતી. પહેલાં એ વર્ષ લગી કન્યાઓની થોડીક સંખ્યા હતી ખરી, પણ પાછળથી એ ઘટી ગઈ. આ નિશાળનો અભ્યાસ બરાબર વધતો નથી; કારણકે શિક્ષકો સારા મળી શક્યા નથી. એવો ઉદ્દેશ પણ છાપામાં આવેલા એક પત્રમાં છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૫ ની સાલમાં જ્યોતિયાની શાળા માટે સરકાર તરફથી મકાન બાંધવાની શરતે જમીનનો એક ટુકડો આપાયો, અને પ્રમારત બંધાવવા માટે ૫૦૦૦ રૂ. દક્ષિણા ફંડમાંથી આપનારું નક્કી કર્યું. પણ આ વખતે શાળા બંધ હતી, પણ આ જમીન સેક્રેટરીના કબજામાં હતી. પાછળથી લોકલફંડ કમિટિ પાસેથી પુના મ્યુનિસિપાલિટિ પાસે આ શાળા આવી, અને આ શાળાને સરકાર તરફથી જુદી મદદ મળવાની શરુઆત થઈ. હાલમાં આ બધી મિલકત ડીપ્રેસડ ક્લસીસીઝ મિશન એ મંડળ પાસે છે. તે શાળા પણ આ મંડળની શાળામાં જ સમાવિષ્ટ થઈ છે.

શશિપાદ બંદોપાધ્યાયના પ્રયત્નો

બંગાળમાં અરપૂર્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ આદરનાર આ બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ હતા. ૧૮૪૦ માં તે કુળવાન બ્રાહ્મણ વંશમાં બારાનગરમાં જન્મ્યા હતા. ૧૮૬૫ માં તે બ્રાહ્મી થયા ત્યારથી જ તે નીચ ગણાતા લોકો સાથે દળી જવા લાગ્યા. તેમણે મિલ્કમાંના મજૂર લોકોની સાથે ચર્ચા કરીને એક દિવસની અને રાત્રિની એવી બે શાળાઓ ચલાવી; પણ તોફાની ગુંડાઓને એ વાત ન ગમવાથી તેમને તે બંધ કરવી પડી. પણ તેમણે પોતે આ શાળા માટે મકાન બંધાવ્યાં ને ને શાળાઓ કાયમ કરી. બંગાળમાં કર્તાભજ પંથી નામનો એ ચાંડાળ વર્ગ લજનોતો ખૂબ શોખીન હતો. બાણુજી તે વર્ગમાં જન્મને લજનો સાંભળવા બેસતા. ૧૮૭૦ ની સાલમાં તેમણે આ લોકો માટે એક (કલમ) મંડળ કાઢીને તેમને વાચનની અભિરુચિ લગાડી. તેમને મલખાન વગેરે દુષ્ટ ટેવોમાંથી ઉગાર્યો, ગંદાં લજન બંધ થયાં, ને આ લોકો સારિત્ત લજને ગાઈ ધૃત્વરની ઉપાસના બરાબર રીતે કરવા લાગ્યા. ૧૮૭૧ માં બાણુજી વિલાયત જવા ઉપડ્યા, ત્યારે મજૂરોએ અને અરપૂર્યોએ તેમને હાર્દિક સન્માનથી એક માનપત્ર આપ્યું. આ દીન જનોની સેવા

કરવાથી વિલાયતમાં પણ ક્વિસ્ટલ શહેરની એક મિશનરી સંસ્થાએ બાણુજનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી તેમણે એક પૈસાની કિંમતનું એક છાપું કેવળ ગરીબોની જરૂરને પહોંચી વળે એટલા માટે ચલાવ્યું. તેની ૧૫૦૦૦ પ્રત ખપતી. શિવનાથ શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાન પંડિત તેમાં લેખ લખતા.

શ્રીમાન લોકો પણ આ કામમાં ઠીક સહાનુભૂતિ બતાવતા. આ પછી તેમણે 'બારાનગર સમાચાર' નામનું એક સાપ્તાહિક છાપું પણ ચલાવ્યું. તેઓ ચાંડાલ ગણાતા લોકો સાથે જમતા. મહેતર લોકોનાં બાળકોની સેવા-શુશ્રૂષા અને સારવાર કરતા. સેવિંગ બંકમાં તેમના પૈસા મૂકી આપી તેમને કરકસર શીખવતા. તેમની સર્વાંગ સુંદર ઉન્નતિ યાદ તે માટે તેઓ ખૂબ પ્રયત્ન કરતા. આમના સિવાય બંગાળામાં નીચી કોમો માટે ઉન્નતિના પ્રયત્નો બીજા કોષ્ટકે કર્યા હોય, એમ જણાતું નથી.

ઉપરની માહિતી સીતાનાથ તત્ત્વશૂષ્ણે લખેલા યશિપાદ બાણુના ચરિત્ર પરથી લીધી છે. હોય બંગાળામાં ગામેગામ ડિપ્રેસ્ડ મિશનનું કામ ચાલે છે. પણ તેની ઉત્પત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં સ્થપાએલા મિશનમાં છે.

શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રયત્નો

વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ સુધારક છે. તેઓએ વખતોવખત રાજ્યમાં ખૂણે-ખાચરે ફરીને અંત્યજને, જંગલી અને ગુનેગાર ગણાતી જાતિઓની રિયતિ પોતે જોઈ છે. નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ પાસે ઢાણકા નામની એક કોમ છે. તે લોકોને મહારાજ સાહેબ મળવા આવ્યા ત્યારે સંતાપને ઝાડ પર લપાઈ ગયા. આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાં આ લોકોને માટે બે બોર્ડિંગ અને એક ખેતીશાળા ખોલવામાં આવી હતી, જેનું પરિણામ મળું સાઈ આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત ધાર્મિક શિક્ષણ અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો પ્રબંધ હતો. એ બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એક પ્રાર્થના સમાજ પણ ચલાવેલી. એ શાળામાં બણતાં વિદ્યાર્થીની અને વિદ્યાર્થીઓનાં લગ્ન કરી આપી તેમાંથી સારા નાગરિકો બનાવવાનો વિચાર મહારાજને રાખેલો.

અસ્પૃશ્યની કેળવણી માટે એક જુદું ખાતું છે. તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારી પંડિત આત્મારામ છે. તેમનો મોકલેલો સંક્ષિપ્ત હેવાલ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઈ. સ. ૧૮૮૩ થી અસ્પૃશ્યોમાં જુદી શાળાઓ ખોલવાનો આરંભ થયો. ૧૮૮૪ માં ૭, ને ૧૮૯૧ માં ૧૦ શાળાઓ ચર્ચ. હિંદુ શિક્ષકો મળવાનું અશક્ય હેખાતાં મુસલમાન શિક્ષકોથી જ કામ ચલાવવું પડ્યું. અમલદારોની પણ સહાનુભૂતિ ઓછી હોવાથી અડચણ પડી આવી.

આને માટે મુંબાઈમાં એક મંડળ સ્થપાયું ને વડોદરામાં ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો પસાર થવાથી શિક્ષણનો પ્રચાર ખૂબ થયો.

વર્ષ	છોકરી છોકરાંની બેગી શાળા	કન્યાશાળા	વસતીગૃહ	વસતીગૃહના વિદ્યાર્થી	બધા મળાને વિદ્યાર્થી
૧૮૮૪	૭	૦	૦	૦	૦
૧૮૯૧	૧૦	૦	૫	૩૬૦	૭૮૪
૧૮૯૩	૦	૦	૦	૦	૧૨૯૩
૧૮૯૬	૨૧	૦	૦	૦	૦

૧૯૦૬	૨૨	૦	૧	૫૦	૧૫૦૦
૧૯૧૦	૨૮૭	૫	૨	૦	૧૩૭૦૩
૧૯૧૫	૦	૦	૩	૦	૧૯૭૮૬
૧૯૨૧	૦	૦	૫	૦	૧૭૦૦૦

અંત્યજ્ઞેમાં ધર્મશિક્ષણ પ્રસારે એ હેતુથી તેમના પુરોહિતોના શિક્ષણ માટે એક ખાસ સંસ્કૃત પાઠશાળા ઉઘાડવામાં આવી, ને બહુનારા ૨૫ અંત્યજ્ઞ વિદ્યાર્થીઓને દર મહિને ૨૦૮ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીવિતન આપ્યાં. એક અંત્યજ્ઞને ધારાસભામાં સભ્ય નીમ્યો. ૧૯૧૧ની સાલમાં શિક્ષણખાતામાં ૨૦૦, લશ્કરમાં ૧૯, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ૧૦, પોલીસમાં ૭, સર્વ ખાતામાં ૩ અને બીજા ૩ મળીને ૨૪૨ અસ્પૃશ્ય લાઇઓ સરકારી નોકરીમાં હતા. વડોદરા કોલેજમાં અંત્યજ્ઞ માટે સ્કૅલરશિપ છે, અંત્યજ્ઞ બોર્ડિંગમાં સંસ્કૃત ધર્મ-શિક્ષણ મળે છે. રાજમહેલમાં અંત્યજ્ઞ બાળકોને બોલાવીને ઉત્સવો કરવામાં આવે છે. ૧૭ વરસની એક અંત્યજ્ઞ અનાથ બાલિકાનાં લગ્ન એક ઉચ્ચ જાતિના સ્પૃશ્ય છોકરા સાથે કરેવામાં આવ્યાં. વસતિગૃહમાં કન્યાઓને સર્વ જાતની ગૃહોપયોગી કેળવણી આપવામાં આવે છે. મિ. આંબેડકરને અમેરિકા મોકલીને કૉલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં પી. એચ. ડી. થવાની જોગવાઈ કરી આપી. એક અંત્યજ્ઞને એલ. એમ. એસ. કરવાની સગવડ કરી આપી. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં લોકોનાં ટીકા ને વિરોધ મોટા પ્રમાણમાં સહન કરવાં પડ્યાં. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા અલૌકિક મહાત્માને આજે આટલો વિરોધ સહેવો પડે છે. તે તે વખતે ગુજરાત પ્રાન્તના લોકોએ કેટલો વિરોધ દર્શાવ્યો હશે, એ કહી શકાય તેમ છે.

કર્નલ આર્લ્કોટ. (ગિયોસોફિકલ સોસાયટી મદ્રાસ), કર્નલ આર્લ્કોટ સોસાયટીના ૧૯૦૨ ની સાલમાં અધ્યક્ષ હતા. તેમણે “ પુઅટ પટાય ” નામની એક ચોપડી પ્રકટ કરી તેમાં ૧૭ થી ૨૩ પાનાંમાં નીચેનું નિવેદન છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે ઉપાય કરવાના હેતુથી તેમણે પોતાની શાળા એક ઝૂંપડીમાં મદ્રાસ શહેરમાં ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં ખોલી. બીજી શાળા ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં અને ત્રીજી ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં શરૂ કરી. ૧૯૦૧ ના રિપોર્ટમાં ત્રણે શાળામાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૩૪ (છોકરા ૩૮૪ અને છોકરીઓ ૧૫૦) ને શિક્ષકો ૧૬ હતા. શિક્ષણ આપતાં તેમના ધર્મની બાબતમાં જરાય હાથ નાંખવામાં નથી આવતો. શિક્ષણ આપીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા સિવાય બીજો કશોય ઉદ્દેશ સોસાયટીને નથી. આ શાળાનું કામ આજે પણ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યું છે.

રા. સા. કે. રંગરાવ મંગલોર

મદ્રાસ ઈલાકામાં ખાસ કરીને પશ્ચિમકિનારા ઉપર વમનારા અસ્પૃશ્યોનાં દુઃખ અમાપ છે. સ્પૃશ્ય મનુષ્યી ૬૦-૭૦ શીટ દૂર અસ્પૃશ્યને રહેવું પડે, એવા પ્રાંતમાં અંત્યજ્ઞ માટે શાળા ખોલવાની શરુઆત ખૂબ મોડી થાય તેમાં કશી નવાઈ નથી. રા. સા. કે. રંગરાવ એમણે મંગલોરમાં પોતાની પહેલી શાળા ૧૮૯૪ માં અંત્યજ્ઞ માટે ઉઘાડી. લોકોએ એ માટે એમને અતિશય ત્રાસ આપ્યો, પણ દશ વર્ષમાં આ બધી અડચણો સહન કરી શાળાની ખૂબ પ્રગતિ કરી. સરકારની સહાયથી તેઓ પોતાની સંસ્થા માટે મકાન, જમીન, ઉદ્યોગશાળા ને રહેવાનાં મકાનો વગેરે બધી વિકાસભરી પ્રગતિ કરી શક્યા. તે કામ માટે તેમને વીસ એકર જમીન સરકાર તરફથી, મળી. મુંબાઈની નિ. સા. સંસ્થા (મિ.

શિંદેએ ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં સ્થાપેલી) સાથે આ શાળા જોડાયા પછી તે દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે આબાદ બનતી જાય છે.

બ્રિટિશ સરકાર ને ખ્રિસ્તી મિશનના પ્રયત્નો

સરકારના અને મિશનરીઓના પ્રયત્નો તો જાણીતા છે. એમના કામમાં આવેલી હરકતો બે પ્રકારની હતી. નોકરશાહીની નવાગશાહી પદ્ધતિ અને મિશનરીઓની ધર્મોન્તર કરવાની વૃત્તિ. આ બે મોટી હરકતો હતી. આ હરકતો ન હોત તો આ બંને પ્રયાસ મળીને અથવા માત્ર હિંદી સરકારને હાથે આ પ્રશ્ન ક્યારેય ઓછો થઈ ગયો હોત. મદ્રાસ તરફના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ રોમન કેથોલીક પંથને માનનારા માત્ર ખ્રિસ્તી અનુયાયીની સંખ્યા વધારવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોવાથી અસ્પૃશ્યોને ધર્મોન્તર કરાવી પાછા પોતાની હલકી કોટીમાં જ તેમને રાખી તેમને નીચા ગણે છે. તેમના ધર્મથી આ વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેઓ આ કામ ધર્મ પ્રસારવાના ગાંડા મોઢથી કરે છે. આથી અસ્પૃશ્યોને બંને માર્ગો-હિંદુઓ તરફનો અને ખ્રિસ્તીઓ તરફનો-બંધ થઈ ગયા છે. ખ્રિસ્તીઓમાં હાલમાં જે રાષ્ટ્રીય ચળવળ શરૂ થઈ છે તે ચાલુ રહે ને કોંગ્રેસ વધારે કાર્ય કરવાની વૃત્તિવાળી થાય તો આ ખ્રિસ્તી અસ્પૃશ્યો વળી પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવે, એવો પૂરો સંભવ છે.

અંગ્રેજ રાજકારણમાં અંત્યજને મોટી તેમ જ નાની નોકરી મળે તો ય આ અસ્પૃશ્યતાનો ન્યાય સહેલાઈથી દૂર થઈ જાય; પણ આ બાજતમાં કોઈનો દોષ કાઢવાને બદલે પોતાનો જ દોષ કાઢવાની ખાસ જરૂર છે.

વિકૃત રામજી શિંદે

આ મહારાષ્ટ્રના અસ્પૃશ્યોદ્ધારક ક્રેનોટકમાં જન્મ્યા (૧૮૭૩). ૧૮૯૮ માં તેમણે ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાંથી બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી વિલાયત જઈ ધર્મ અને સમાજ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઓક્સફર્ડ વિદ્યાલયમાં કરીને સ્વદેશમાં ૧૯૦૩ માં પાછા આવ્યા. આવીને તેમણે 'ડિપ્રેસડ ક્લાસીઝ મિશન સોસાયટિ ઓફ ઇન્ડિયા' એ નામની સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ૧૯૦૩ માં મહારાજા ગાયકવાડની આજ્ઞાથી વડોદરા રાજના કામની તપાસ કરી તેમણે રિપોર્ટ કર્યો, સૂચનાઓ કરી. તે પછી એજ વર્ષ મુંબાઈની પ્રાર્થના સમાજમાં પ્રચારક તરીકે તેમણે આખા દેશનો પ્રવાસ કર્યો ને અસ્પૃશ્ય જંગલી અને ગુનેગાર કામની પ્રત્યક્ષ માહિતી લીધી. ૧૯૦૫ થી દિંદના સેન્સસ રિપોર્ટમાંથી આ લોકોની સંખ્યાની તુલનાત્મક માહિતી મેળવીને તેમણે વ્યાખ્યાનો આપી પોતાનો અનુભવ લોકો સમક્ષ મૂક્યો. મુંબાઈના પ્રાર્થનાસમાજોની મદદથી તેમણે પોતાની પહેલી શાળા બરસમાં ઉઘાડી. ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૨ સુધીની બધી કોંગ્રેસોમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણના પ્રયત્નનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તેમણે ભાગ લીધો ને બંને તેટલો પ્રચાર કર્યો. આ બધે ઠેકાણે તેમણે સ્વતંત્ર પરિષદો મેળવી ને સ્થાનિક મદદ મેળવી તેને ઠેકાણે મિશનની શાળાઓ પણ ચાલુ કરી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યક્ષ કામ કરનારી સંસ્થા આર્ય સમાજની હતી, ને બંગાળમાં બ્રાહ્મ સમાજની સંસ્થા આ કાર્ય કરવા તૈયાર હોવાથી માત્ર દક્ષિણ અને પશ્ચિમ-હિંદમાં કાર્ય કરવાનું મિશનને માથે આવી પડ્યું. તે ને તે ઠેકઠેકાણે શાખાઓ ખોલીને યથાશક્તિ કર્યું. તે મઠે પ્રાન્તિક અને જિલ્લાની શાખાઓ ઉઘાડવામાં આવી જેઓ મુખ્યત્વે સંસ્થાનાં દેખરેખ નીચે કામ કરતી હતી. ૧૯૧૨ સુધી તેની ઘટના સામાન્ય બનાવવામાં

આવી. પૈસા અને લાગણીના પ્રમાણમાં બધે કામ ઓછુંવતું થયું અને પાછળથી મદ્રાસની ફેટલીક સંસ્થાશાખાઓ તો સ્વતંત્ર પણ થઈ. હાલમાં આ ભારતી મિશનની મધ્યવર્તી સમિતિના તાબામાં માત્ર પાંચ મુખ્ય શાખાઓ ચાલુ છે. તેમનો અત્યક્ષ કારભાર સ્થાનિક કમિટિ ચલાવે છે. મુંબાઈ મહારાષ્ટ્ર (પુના) કર્ણાટક (હુબલી) મધ્ય પ્રાન્ત વરાહ (નાગપુર) તામીલ (બંગલોર)માં એમના કામનો રિપોર્ટ પ્રકટ થયા કરે છે. આ મિશનના કામને હવે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ મળેલું છે, અને તેનું વ્યવસ્થિત કાર્ય આખા ભરતખંડમાં ચાલુ થયું છે. સેક્રેટરી મિ. શિંદેએ કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં મિસિસ બીસેન્ટ તાર કરી અસ્પૃશ્યોને લાગતો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો ને તેની બીજી સાલમાં નાગપુરમાં પણ તે જ ઠરાવનો સમાવેશ અસહકારના ઠરાવમાં કરવામાં આવ્યો ને તેનો ઉદ્દેશ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ ખાસ કર્યો. પાછળથી ગોદરેજ શેઠે દોહલાખની સખાવત અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામ માટે કોંગ્રેસને આપી. તેની સહાયથી અસ્પૃશ્યોદ્ધારનું કામ ઠેકઠેકાણે ચાલી રહ્યું છે. ખાસ કરીને રેલિયા ચલાવી અસ્પૃશ્યોને આ તરફ ખેંચવાના પ્રયત્ન થાય છે. ને ઠેકઠેકાણે તેમને મંતે આશ્રમમાં ફેરવા રસ્તા શાળાઓ વગેરે જાતની મગવડ અંત્યજને માટે થઈ રહી છે. મહાત્મા ગાંધીજીની દેખરેખ નીચે આખા ગુજરાતમાં આ કામ જોરાવર ચાલી રહ્યું છે. ગાંધીજીએ જોટલી આ ચળવળને ધપાવી છે, તેટલી પ્રગતિ દોષ પણ કરી શક્યું ન હોત. આખા દેશમાં આ પ્રવૃત્તિનાં બીજા ફેલાયાં છે. ઠેકઠેકાણે અસ્પૃશ્યો પોતાના દક્ક માટે લડે છે. મંદિરપ્રવેશ માટે, સત્યાગ્રહ કરે છે. વળી નવાં મંદિરો તેમના પ્રવેશ માટે બાંધવામાં આવે છે ને સામાન્ય જનતાની સહાનુભૂતિ પણ એ અંત્યજને તરફ થઈ છે. આ બધાનું માન મહાત્મા ગાંધીજીને છે.

કામની દિશા

અત્યાર સુધી ડિગ્રેડ કલાસીક મિશનની સ્થાપના પહેલાંની પ્રવૃત્તિ વિશે કહ્યું. પહેલાંના કામની મુખ્ય દિશા શિક્ષણનો પ્રચાર કરીને તે દ્વારા એ વર્ગની ઉન્નતિ કરવાનો જ હતો. પણ આ મિશનની દિશા અથવા ઉદ્દેશ મુખ્યતઃ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ છે ને તે માટે આ વર્ગ માટે શિક્ષણનો પ્રસાર સ્વાભાવિક ને વૈયક્તિક સુધારો ને ઉદાર હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર, ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ, રાજકીય દક્કનું યોગ્ય જ્ઞાન છતાંદિ વખતોવખત સજે તે બધા ઉપાય કરી જોવાનો છે. આ રીતે મિશનનો પાયો જાયો છે તેથી, ને તેની પ્રવૃત્તિ વિશાળ હોવાથી લોકોએ ને સરકારે તેને ખૂબ ટેકા આપ્યો. એટલું જ નહિ પણ જૂના અને નવા વિચારના લોકોને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ રાષ્ટ્રીય કામ છે એવી ખાતરી થઈ છે. આ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી મિશનની કાર્યપદ્ધતિ યશસ્વી થઈ એમ કહેવું જોઈએ; છતાં બધી રીતે સફળતા મેળવવા ધણું કામ કરવું પડશે નિશાળમાં પાણી ને ફેંપા, મંદિરોમાં આ લોકોને રસ્તા મળે તે માટે કોંગ્રેસ, કાઉન્સિલ, મ્યુનિસિપાલિટી, હિંદુ સમાજ, ધર્મ પરિષદો અને યંસ્થાઓ એ સૌએ આજ્ઞી વધારે સારા પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે.

મિશનનો વિકાસ

ઉપર્યુક્ત પ્રયત્નો થાય માટે મિશને પણ પોતાના કામનો પ્રચાર અને પદ્ધતિ વખત પ્રમાણે બદલી છે. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં પુનામાં સર ડૉ. જાન્ડારકરના પ્રમુખપણા નીચે આ મિશને જે પહેલી મોટી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પરિષદ બોલાવી તેમાં આગેવાનો શ્રી

શંકરાચાર્ય દુર્લુકાટી સંસ્થાનિક (ધ્યાનશાળ) વગેરે જૂના વિચારના લોકોએ પણ ભાગ લીધો. બધા લોકોએ કંડમાં સહાય કરી. બધી જાતના લોકોએ બધા પ્રાન્તોમાંથી આવીને આ પરિપક્વ સંસ્થા બનાવી હતી, સહભોજન થયું. તેમાં અસ્પૃશ્યો સાથે ઉચ્ચ કામના લોકોએ પણ ભાગ લીધો.

જનરલ સેક્રેટરીએ તે વખતે હિંદના ભાગોમાં કામ કરી રહેલી સંસ્થાની માહિતી આપી હતી. તે આ પ્રમાણે છે:—૨૩ શાળા, ૫૫ શિક્ષકો, ૨૧૦૦ વિદ્યાર્થી, ૫ બોર્ડિંગ, બીજી બાર સંસ્થાઓ અને પાંચ આજન્મ સેવાભાવી પ્રચારકો સાથે આ સંસ્થા કામ કરતી હતી. વાર્ષિક ખર્ચ ૨૪૪૫ રૂ. જેટલો છે. આ સિવાય બંગાળામાંની સંસ્થા સાથેના અપ્રત્યક્ષ સંબંધ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.

આ પછી લગભગ છ વરસ પછી એટલે ૧૯૧૮ માં શ્રી. સર સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રમુખપદ નીચે મિશનની બીજી એટલે અખીલ ભારતીય અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પરિપક્વ બરાબર તે વખતે પરિપક્વમાં લો. તિલક, મિસીસ બીસેન્ટ, મહાત્મા ગાંધીજી વગેરે આગેવાનોએ ભોગ લીધો હતો.

તે વખતે ૩૮૦ ઉચ્ચ હિંદુઓએ પોતે વ્યક્તિશઃ અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરશે, એવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી. એ વખતે લોકમાન્યે જણાવેલું કે રાષ્ટ્રીય સભાએ જ અંત્યજનો પ્રત્યે હાથ લેવો જોઈએ ને બીજે જ વર્ષે કોંગ્રેસમાં તે ઠરાવ કલકત્તામાં પસાર થઈ શક્યો. ગાંધીજીએ તો એ પ્રત્યે ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યો.

જીવનવ્રત

[આશ્રમવાસી થતાં ગાંધીજીએ નીચેની ભાવના અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પ્રતિપાછળ રાખી હતી.]

આ પ્રતિ પણ અસ્વાદ્યતની જેમ મળું છે અને કંઈક વિચિત્ર પણ લાગે. જેટલું વિચિત્ર છે તેના કરતાં વધારે આવશ્યક છે. અસ્પૃશ્યતા એટલે આભડછેટ; અને અખ્યા ભગતે કીક ગાયું છે કે 'આભડછેટ અદેકેરું અંગ.' એ ન્યાત્યાં ધર્મમાં ધર્મને નામે કે બહાને વિધ્ન નાખ્યા જ કરે છે અને ધર્મને કલુષિત કરે છે. જો આત્મા એક જ છે, ધર્મ એક જ છે તો અસ્પૃશ્ય કાષ્ટ નથી. જે રીતે ટેડબંગીને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે પણ અસ્પૃશ્ય નથી, તે રીતે મૃત દેહ પણ અસ્પૃશ્ય નથી; એ માન ને કરુણાને પાત્ર છે. મૃત દેહનો સ્પર્શ કરી કે તેલ ચોળી અથવા હજમત કરી કરાવી નાહીએ છીએ તો તે કેવળ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ. મૃત દેહનો સ્પર્શ કરી કે તેલ ચોળી ચોળાવી ન નદાય તે ભલે ગરો કહેવાય; તે પાતકી નથી, પાપી નથી. એમ તો ભલે માતા બચ્ચાનું મેલું ઉપાડ્યા પછી સ્નાન ન કરે અથવા હાથપગ ન ધૂએ ત્યાં મુઘી અસ્પૃશ્ય હોય, પણ બચ્ચું ગેલ કરતું તેને અડશે તો તે નથી અભડાવાનું કે નથી તેના આત્મા મલિન થવાનો.

× સ્વચ્છતા સ્વાનુકૂળ (ફિલ્ડર ફ્રી) બીજી વિભાગ પૃ. (અ) ૭૫૮ થી [અ] ૭૬૨

પણ જે તિરસ્કારરૂપે ભંગી, ઢેડ, ચમાર ઇત્યાદિ નામે ઝાળખાય છે એ તો જનને અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. ભલે તેણે સેકડો સાણથી વર્ષો લગી શરીર ચોળ્યું હોય, ભલે તે વૈષ્ણવનો પોશાક પહેરે, માળાકંડી રાખે, ભલે તે ગીતાપાઠ રોજ કરે ને ધંધો લેખકનો કરે તોયે અસ્પૃશ્ય છે. આમ જે ધર્મ મનાય કે આચરણ તે ધર્મ નથી, અધર્મ છે ને નાશને યોગ્ય છે. આપણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને વ્રતનું સ્થાન આપીને એમ માનીએ છીએ કે, અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મમાં પેસી ગયેલો સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને તેનું નિવારણ કરવું પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે, તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી જે તેને પાપ માને છે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, અને કંઈ નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ધર્મ સમજીને સમજદાર હિંદુ પ્રત્યેક અસ્પૃશ્ય ગણાતા ભાષાજાહેનને અપનાવે. તેનો હેતુ સેવાભાવે સ્પર્શ કરે, સ્પર્શ કરી પોતાને પાવન થયેલ માને, 'અસ્પૃશ્ય'નાં દુઃખો દૂર કરે, વર્ષો થયાં તેમને કચડી નાખવામાં આવેલ છે તેથી તેમનામાં જે અઘાનાદિ દોષો પેસી ગયા છે તે ધીરજપૂર્વક દૂર કરવામાં તેમને મદદ કરે, અને આમ બીજા હિંદુને કરવા મનાવે, પ્રેરે. આ દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાને નિહાળતાં તેને દૂર કરવામાં જે ઐહિક કે રાજનૈતિક પરિણામો રહ્યાં છે તેને વ્રતધારી તુરંત ગણશે. તે કે તેનું પરિણામ આવે અથવા ન આવે, છતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણને વ્રતરૂપે આચરનાર ધર્મ સમજી અસ્પૃશ્ય ગણાતાં અપનાવશે. સત્યાદિ આચરતાં આપણે ઐહિક પરિણામનો વિચાર ન કરીએ. સત્યાચરણ તે વ્રતધારીને સાર એક યુક્તિ નથી, એ તો તેના દેહની સાથે જડાયેલો વસ્તુ છે, તેનો સ્વભાવ છે; તેમ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તે વ્રતધારીને છે. આ અસ્પૃશ્યતાનું મહત્ત્વ સમજ્યા પછી આપણને માલૂમ પડશે કે એ સડો કેવળ ઢેડભંગી ગણાતાં વિષે જ દાખલ થઈ ગયો છે એમ નથી. સડાનો સ્વભાવ છે કે પ્રથમ રાંધના દાણા જેટલો લાગે છે, પછી પહોળું સ્વરૂપ પકડે છે, ને છેવટે જેમાં પ્રવેશ કરે છે તેનો નાશ કરતો રહે છે; તેમ અસ્પૃશ્યતાનું છે. આ આભડછેટ વિધર્મી પ્રત્યે આવી છે, અન્ય સંપ્રદાયો પ્રત્યે આવી છે, એક જ સંપ્રદાયની વચ્ચે પણ પેસી ગઈ છે, તે એટલે સુધી કે દેટલાક તો અસ્પૃશ્યતાને પાળતાપાળતા પૃથ્વી ઉપર બારણ થઈ પડ્યા છે. પોતાનું જ સંભાળતાં, પોતાને પંપાળતાં, નાહતાંધોતાં, ખાતાંપીતાં નવરા જ થતા નથી. ઇશ્વરને નામે ઇશ્વરને ભૂલી પોતાને પૂજતા થઈ ગયા છે. એટલે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કરનાર ઢેડભંગીને અપનારીને સંતોષ નહિ માને; તે જીવમાત્રને પોતામાં નહિ જુએ ને પોતાને જીવમાત્રમાં નહિ દોમી દે ત્યાં લગી શાંત થશે જ નહિ. અસ્પૃશ્યતા નિવારણી એટલે જગતમાત્રની સાથે મૈત્રી રાખવી, તેના સેવક થવું. આમ જોતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અહિંસાની જોડી બની જાય છે ને વસ્તુતઃ છે જ. અહિંસા એટલે જીવમાત્ર પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો પણ એ જ અર્થ છે. જીવમાત્રની સાથેનો ભેદ મટાડવો તે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ. આમ અસ્પૃશ્યતાને જોતાં તે દોષ થોડાંધણે અંશે જગતમાં વ્યાપક છે ખરો. અહીં આપણે તેને હિંદુધર્મના સડારૂપે વિચાર્યો છે, કેમકે તેણે હિંદુધર્મમાં ધર્મનું સ્થાન ઝડપ્યું છે, ને ધર્મને બદાને લાખો કે કરાંડોની સ્થિતિ ગુલામના જેવી કરો મૂકી છે.

ગોળમેજીમાં પ્રતિજ્ઞા

“બીજી નાની કામોની માગણી હું સમજી શકું છું, પણ અંત્યજ્ઞે વતી કરવામાં આવેલી માગણી એ મારે મન ‘સૌથી નિર્દય ધા’ છે કે અસ્પૃશ્યતાનું કલંક કાયમ રહેવાનું છે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે પણ હું અંત્યજ્ઞેના સાચા હિતને વેચી ન ખાઉં. હું યોતે અંત્યજ્ઞેના વિશાળ સમુદાયનો પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરું છું. અહીં હું મહાસભાની વતી નથી બોલતો, પણ મારી યોતાની વતીથી બોલું છું, અને દાવો કરી કહું છું કે તમામ અંત્યજ્ઞેના મતની ગણતરી કરવામાં આવે તો મને તેમનો મત મળે અને મારું નામ પહેલું આવે. અને હું હિંદુસ્તાનને એક છેડેથી ખીન્ન છેડા સુધી અંત્યજ્ઞેને કહેવા બહુ દુર્લભ મંત્રદાર મંડળ અને અલગ બેઠેકા એ અસ્પૃશ્યતા જે તેમનું નહિ પણ સનાતન હિંદુ ધર્મનું કલંક છે તે દૂર કરવાનો ઉપાય નથી.

તમારા પત્રક પર અને અમારા વરતીપત્રકમાં અંત્યજ્ઞેનો ભુદો વર્ગ ગણાય એમ અને ઇન્છતા નથી. શીખો હમેશાં શીખ રહે, મુસલમાનો હમેશાં મુસલમાન રહે, યુરોપિયનો હમેશાં યુરોપિયન રહે, પણ અંત્યજ્ઞે હમેશાં અસ્પૃશ્ય રહેશે ?

અસ્પૃશ્યતા જીવે એના કરતાં તો હિંદુધર્મ રસાતાળ જાય એ હું બહુ વધારે ઇચ્છું. તેથી ડૉ. આંગેડકર વિષે અને અંત્યજ્ઞેનો ઉદ્ધાર કરવાની તેમની ઇન્ટેન્ડરી વિષે મારો આદર હોવા છતાં, તેમની શક્તિ વિષે મને પૂરો આદર હોવા છતાં મારે નમ્રતાથી કહેવું જોઈએ કે આ ધીર અન્યાય તેમણે સહન કર્યો છે અને કદાચ તેમને જે કડવા અનુભવો થયા હશે તેને સીધે તેમની વિવેકશક્તિ કલુષિત થયેલી છે. આમ કહેવું પડે છે તેનું મને દુઃખ થાય છે, પણ એ ન કહું તો અંત્યજ્ઞેનું હિત જે મને પ્રાણ સમાન વહાલું છે તેને હું બેવકા નીવડું. આખા જગતના રાજ્યને સારું હું તેમનું હિત જતું ન કરું. હિંદુસ્તાનના તમામ અંત્યજ્ઞેની વતી ડૉ. આંગેડકર બોલવા જાય છે ત્યારે તેમનો દાવો યોગ્ય નથી એમ હું કહું છું, અને તે પૂરતી જવાબદારીના ભાનથી કહું છું. એનાથી હિંદુ ધર્મમાં જે ભાગલા પડશે તે મારાથી જોયા જાય તેમ નથી. અંત્યજ્ઞે, ઈસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારે તેનું મને દુઃખ નથી. એ હું સહન કરું, પણ ગામડાંમાં હિંદુઓના બે ભાગલા પડે તો હિંદુ સમાજની જે દશા થાય તે મારાથી સહી જાય એમ નથી. જે અંત્યજ્ઞેના રાજદારી દોકોની વાત કરે છે તેઓ હિંદુસ્તાનને ઝાળખતા નથી અને હિંદુ સમાજ આજે ટેવી રીતે રચાયેલો છે તે જાણતા નથી; તેથી હું પૂરેપૂરા ભારપૂર્વક કહું છું કે આ વસ્તુનો વિરોધ કરનાર હું એકલો હોઉં તોપણ હું એનો જીવંત જોખમે પણ વિરોધ કરીશ.”

વાંચ્ય ઐતિહાસિક પત્રો

૧

મહાત્મા ગાંધીજીનો પહેલો પત્ર

ચરવડા મંદિર

૧૧ મી માર્ચ ૧૯૩૨

વહાલા સર રોબુઅલ,

ગોળમેળ પરિષદમાં જ્યારે લઘુમતીઓના દાવાની વાત ચર્ચાઈ ત્યારના મારા બાપજીમાં એંતે મેં કહેલું કે પંચાત વર્ગોને જુદા મતદારસંઘો આપવાની વાતનો હું જીવતા જોખમે પણ વિરોધ કરીશ, એ વાત કદાચ આપને યાદ હશે જ. એ વાક્ય હું એ પંચતી ધૂનમાં કે બાપજીની ખુખી માટે જોલ્યો નહોતો જ. એ તો માઈ ગંબીર નિવેદન હતું.

એ નિવેદન ઉપર જ મદાર બાંધી દિંદ પાછા વળ્યા ત્યાં જુદા મતદારસંઘો વિરુદ્ધ જાહેરમત ડેળવવાની મને આશા હતી; પંચાત વર્ગો માટે તો એટલું હું જરૂર કરત, પરંતુ તેમ થવાનું નહોતું.

જે વર્તમાનપત્રો મને વાંચવા મળે છે તે ઉપરથી મને જણાય છે કે, સરકાર ગમે તે પણ પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરશે. એક વાર મને એમ વિચાર આવેલો કે, એ નિર્ણય દ્વારા પંચાતવર્ગો માટે જુદા મતદારસંઘો સ્થાપવાના થાય તો મારી પ્રતિષ્ઠા પાળવા મારે શાં પગલાં લેવાં તેનો નિર્ણય ત્યારે કરવો; પરંતુ પ્રથમથી ખબર આપ્યા સિવાય મારે કાંઈ પણ પગલું લેવું તે બિટિસ સરકારને અન્યાય કરવા જેવું મને લાગે છે. મારા નિવેદનને હું જોટલી અગત્ય આપું છું તેટલી એમણે ન પણ આપી હોય એ તદ્દન સ્વભાવિક છે.

પંચાત વર્ગો માટે જુદા મતદારસંઘો સ્થાપવામાં આવે તે સામે મારે જે વાંધાઓ છે તે ગણાવવાની મને જરૂર જણાતી નથી. હું ગતે જ પંચાત વર્ગોનો છું, એવું જ મને લાગે છે. બીજાઓના કરતાં એમનો દાવો છેક જ જુદા પ્રકારનો પાયા પર ચણાયેલો છે. એમને ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વ મળે તેની વિરુદ્ધ હું નથી; ઊંચકું બીજાઓને માટે મત આપવાની લાયકાત માટે આકરી કસોટી હોય છતાં પણ પંચાતવર્ગોમાંનાં એકેએક પુખ્ત વયનાં સ્ત્રીપુરુષનાં નામ ડેળવણી કે મિલકતની લાયકાત ધ્યાનમાં લીધા સિવાય મતપત્ર-કર્તા દાખલ કરવામાં આવે એવા મતનો હું છું; પરંતુ રાજકીય દૃષ્ટિએ ગમે તેમ હોય છતાં જ જુદા મતદારસંઘો તેમને તેમ જ હિંદુત્વને નુકસાનકર્તા છે, એમ હું માનું છું. જુદા મતદારસંઘોથી એમને કેટલું નુકસાન થશે તે ખરાબર સમજવા એ લોકો હિંદુઓમાં ફેરી રીતે ભળી ગયેલા છે અને હિંદુઓનો તેમને કેટલો આશ્રય લેવો પડે છે, એ જાણવાની ખાસ જરૂર છે. હિંદુત્વને તો જુદા મતદારસંઘો ચૂરેચૂર કરી ઇતિહાસ બનાવી દશે. એટલે

હું તો પછાતવર્ગના પ્રશ્નને ધાર્મિક ને નૈતિક અગત્ય આપું છું. એની રાજકીય અગત્ય ચક્રવર્તી તો છે જ; પણ ધાર્મિક ને નૈતિક બાબુ તપાસતાં એ નજીવી બની જાય છે. છેક નાનપણથી આ લોકોની રિચિતિમાં હું રસ લઈ રહ્યો છું અને એકથી વધારે પ્રસંગોએ એમને માટે મેં જીવનસર્વસ્વ સમર્પણ કરી દીધું છે એ ધ્યાનમાં રાખી, આપે મારી લાગ-ણીઓ વિચારવી પડશે. માત્ર ગૌરવ લેવા જ હું આ વાત લખતો નથી. આજ સૈકાઓથી હિંદુઓએ પછાતવર્ગોને જાણીબૂઝીને હીથુપત લગાડી છે તે કંઈક ઘોષ નાખવાને તેમનું હાર્ષ-પણ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત સમર્થ નથી. પરંતુ જુદા મતદારશ્રેણી એવું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી, તેમ જ હીન દશામાં પછાતવર્ગો કચરાઈ રહ્યા છે તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો એ સાચો ઉપાય પણ નથી.

એટલે જ હું નામદાર સરકારને ખૂબ જ વિનયપૂર્વક જાહેર કરવાની જરૂર જોઈ છે કે, જો તેઓ પછાતવર્ગો માટે જુદા મતદારશ્રેણી સ્થાપશે તો મારે મરણપર્યંત ઉપવાસ કરવા પડશે જ.

હું કેદી છું એ પરિસ્થિતિમાં માઈ આ પગલું સરકારને મૂંઝવણમાં મૂકી દેશે, એ દ્વંદ્વભરી વિગત હું બરાબર સમજું છું. રાજકીય ક્ષેત્રમાં, આવી ધૂની રીતો મારા જેવી પરિસ્થિતિમાં મુકાયા છતાં દાખલ કરવી એ ખરાબ નહિ તો ધૂણીને અધુક્ત લાગશે એ પણ હું જાણું છું. બચાવમાં હું તો માત્ર એટલું જ કહીશ કે માઈ આ પગલું મારે માટે માત્ર પદ્ધતિ નથી; એ તો મારા અસ્તિત્વનો જ એક ભાગ છે. મારા આત્માનો એ અવાજ છે. એને હું નકારી શકું જ નહિ : પછી ભલે, ડહાપણ માટે જે કાંઈ પ્રતિજ્ઞા હોય તે હું ખોઈ બેસું.

મને કેદમાંથી છોડી મૂકવામાં આવે તેથી ઉપવાસ કરવાનું માઈ કર્તવ્ય ઝોસરી જતું નથી જ.

મારી બધી જ બીક જોડી નીવડે એવી હું આશા રાખું છું. પછાતવર્ગો માટે જુદા મતદારશ્રેણી સ્થાપવાનો બ્રિટિશ સરકારનો હેતુ ન પણ હોય.

મારા મનની બીજ એક વાત પણ અહીં સ્પષ્ટ કરી લેવા દો. એથી પણ કદાચ મારે ઉપવાસ પર જતું પડે. સરકારે ત્રાસનીતિ અખત્યાર કરી છે. એથી મને બલિદાન આપવા ફેદી પડવા જેટલો આઘાત કંઈ પણે લાગશે તે હું અત્યારે કહી શકું તેમ નથી. પરંતુ ત્રાસનીતિ યોગ્ય સીમા વટાવી જતી હોય તેમ મને જણાય છે. સરકારી જુદમ દેશ-ભરમાં વ્યાપી ગયો છે. અંગ્રેજ અને હિંદી અમલદારો પશુતા પામી રહ્યા છે. પોતાનાં જ ભાંડુઓ તરફનું માતૃબી કર્તવ્ય પણ ભૂલી જઈ પ્રગ્નને બેવકા નીવડવાના સદગુણ માટે સરકાર પારિતોષિક આપી હિંદીઓને બગાડી મૂકે છે. હિંદીઓ દબાઈ પણ ખૂબ ગયા છે. સ્વતંત્ર વાણી પર પ્રતિબંધ મુકાયો છે. કાયદા ને વ્યવસ્થાને નામે ગુંડાશાહી ચર ચંપ છે. દેશસેવા માટે બહાર પડતી બહેનોને પોતાનું-ચિયળ લૂંટાવાની પણ ધારતી રહે છે.

મદાસલાએ સ્વતંત્રતાની ધગધગ જાગી છે તેને દબાવી દેવા આ તથા માર્ગો લેવામાં આવે છે એમ મને લાગે છે. સામાન્ય દાયદાના સવિનય ભંગ માટે દંડવામાં ત્રાસનીતિ ખતમ થતી નથી. એ નીહિતી જાણી એમને પ્રજાનું અપમાન કરવા આપખૂદીએ બનાવેલા નવા કાયદાનો ભંગ કરવાને લોકો પ્રેરાય છે.

આ બધાં જે કાર્યો વિશે હું વાંચું છું તેમાં પ્રજાતંત્રનો તો મને અંશ પણ જણાતો નથી. તમારું પ્રજાતંત્ર ઉપરછલું ને પોકળ છે, એ મારા અભિપ્રાયને મારી ઇચ્છેડની છેલી મુલાકાતે ટેકા જ આપ્યો છે. ગંભીરમાં ગંભીર બાબતમાં પણ માત્ર ગણીગાંડી વ્યક્તિઓ જ નિર્ણય આપે છે : પાર્લામેન્ટને તો ત્યારે પૂછવામાં પણ નથી આવતું. તેમ છતાં ય પાર્લામેન્ટનાં સભ્યો પછીથી પોતે શું કરે છે તેનો કાંઈ પણ ખ્યાલ ક્યો સિવાય એવા નિર્ણયોને મંજૂરી આપે છે. હજીમની બાબતમાં, ઇસવી સન ૧૯૧૪ ના યુદ્ધમાં કે દિલ્હી બાબતમાં પણ એ જ દશા છે. પ્રજાતંત્ર ગણાતા રાજ્યતંત્રમાં ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળી પ્રાચીન પ્રજાના વિધિને ઘડવાની એક જ વ્યક્તિને અનિર્ધારિત સત્તા હોય અને એના નિર્ણયોનો વિનાશક શસ્ત્રો દ્વારા અમલ કરવામાં આવતો હોય એ વિચારની સામે મારો આખો આત્મા ભમૂડી બેઠે છે. એમાં મને તો પ્રજાતંત્રનો સાફ નકાર સમજાય છે.

અને આ ત્રાસનીતિથી બન્ને પ્રજાનાં જિયાં મન વધારે જિયાં થયા વિના રહેશે જ નહિ. એ ન બને એ માટે મારી શક્તિથી ને મારી જવાબદારીથી હું શું 'કરી' શકું તેમ છું ! સત્યાગ્રહ અટકાવવાથી એમ થવાનું નથી. એ તો શ્રદ્ધાની વાત છે. હું તો સ્વભાવથી જ પ્રજાતંત્રવાદી છું. રાજ્યતંત્રની ઈચ્છાને આધીન બનાવવા શારીરિક બળ વાપરવામાં આવે એ વાતથી મારો પ્રજાતંત્રનો આદર્શ નિરાળો જ છે. શારીરિક બળની જરૂર પડે અગર તો એવું કાર્ય યોગ્ય ગણાય ત્યાં શારીરિક બળને બદલે વાપરવા જ સત્યાગ્રહ યોગ્ય થી છે. એ દેહદમનની યોજના છે. અમુક સંયોગોમાં તો સત્યાગ્રહીએ આમરણાંત ઉપવાસ કરીને પણ પ્રાણાર્પણ કરવું ધટે. મારે માટે હજી એ ઘડી આવી નથી. એવું પગલું ભરવા મારા આત્માનો સ્પષ્ટ આદેશ હજી મને મળ્યો નથી. પરંતુ મારા આત્માને અકળાવી મૂકવા પૂરતા અર્ધજન બનાવો બહાર બની રહ્યા છે; એટલે પછાતવર્ગો માટે ઉપવાસ પર જવાની જરૂર પડે એ વાત તમને લખતી વખતે એવા ઉપવાસ માટે બીજી દિશાએથી પણ સંભવ છે એ વાત હું તમને જાહેર ન કરું તો ઠીક ન લેખાય એમ મને લાગ્યું.

તમારી સાથે મેં જે કંઈ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો છે એ બીના મેં તદ્દન છૂપી રાખી છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. અલખત, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ને મહાદેવ દેસાઈને હમણાં જ અમારી પાસે મોકલવામાં આવ્યા છે ને તેઓ બધું જ જાણે છે. આ પત્રનો આપની ઈચ્છામાં આવે તે ઉપયોગ કરજો.

સર સેમ્યુઅલ હોર,

બ્રાઇટ હૉલ,

લંડન.

આપનો સહયોગ

એમ, કે. ગાંધી

૨

સર સેમ્યુઅલ હોરનો જવાબ

તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૯૩૨

વહાલા મિ. ગાંધી,

આપના તા. ૧૧ મી માર્ચના પત્રનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં પહેલાં જ મને જણાવી લેવા દેા કે, પછાતવર્ગો માટે જુદા મતદારશ્રેણી સ્થાપવાના પ્રશ્ન માટેની તમારી લાગણીનું પ્રમાણ

હું સ્પષ્ટ રીતે માપી શક્યો છું. અત્યારે તો હું એટલું જ કહી શકું એમ છું કે એ પ્રકરણના ગુણદોષ તપાસતાં જરૂર પડશે તો જ અમારે નિર્ણય આપવો પડશે. લોર્ડ લોધિયનની સમિતિ હજી પોતાનો પ્રવાસ પૂરો કરી રહી નથી એ તમે જાણો છો. એના નિર્ણયો અમને મળતાં હજી થોડાં અકવાડિયાં નીકળી જશે. એમનો હેવાલ મળ્યા પછી પણ એમની ભલામણો ઉપર અમારે અ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવો પડશે. એ સમિતિના વિચારો તપાસ્યા ઉપરાંત તમે અને તમારા સાથીદારોએ બારપૂર્વક દર્શાવેલા વિચારોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કર્યા વિના અમે કોઈ પણ પ્રકારનો ફેસલો આપીશું જ નહિ. તમે અમારી જગ્યાએ હો તો અમે જે પગલું ભરવાના છીએ તે જ પગલું ભરો એવી મને ખાતરી છે. સમિતિનો હેવાલ આવે ત્યાં સુધી તમે જરૂર વાટ જોજો. એ ઉપર તમે સંપૂર્ણ વિચાર કરજો; અને એ ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્નની બંને બાજુના વિચારો ખાસ લક્ષ્યમાં લીધા સિવાય તમે છેલ્લા નિર્ણય પર આવશો નહિ. અત્યારે આથી વધારે હું કહી શકું તેમ નથી. અત્યારે હું વધારે કહી શકું એમ છું એવી તમે આશા રાખો એ પણ હું કહી શકતો નથી.

‘ઓર્ડિનન્સો’ માટે તો મેં જાહેર ને ખાનગીમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તે જ મારે ફરી કહેવાનું છે. વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રના પાયા પર જાણીબૂઝીને સીધા પ્રકારે કરવામાં આવતા હોય એ વેળા ‘ઓર્ડિનન્સ’ની ખાસ જરૂર છે જ એવી મારી ખાતરી થઈ છે. હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો પોતાની વિશાળ સત્તાઓનો ગિલકુલ દુરુપયોગ નથી કરતી એની પણ મને ખાતરી થઈ છે. વૈરવૃત્તિથી અગર ત્રાસ ફેલાવવા કોઈ કાર્ય થતું હોય તો તે અટકાવવા પણ તેઓ પોતાનું બનતું કરે છે જ. કાયદો ને વ્યવસ્થા સાચવવા તેમ જ અમારા અમલદારો ને પ્રજાના બીજા વર્ગોને બળવાખોર વૃત્તિથી બચાવવા સંયોગવશાત્ જે પગલાં અમે લઈએ છે તેની જરૂર હશે તેથી એક ક્ષણ પણ અમે વધારે ચાલુ રાખીશું નહિ.

શ્રી. એમ. કે. ગાંધી—

તમારો શુભેચ્છક
સેમ્યુઅલ હોર.

૩

મહાત્માજીનો વડા પ્રધાનને પત્ર

યરવડા મંદિર,

તા. ૧૮ મી ઑગસ્ટ ૧૯૩૨

પ્રિય મિત્ર,

પછાત વર્ગોનાં પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચિતો મારો એમના ઉપરનો તા. ૧૧ મી માર્ચનો પત્ર સર સેમ્યુઅલ હોરે આપને અને પ્રધાનમંડળને બતાવ્યો જ હશે, એમાં શંકા નથી. એ પત્રના અનુસંધાનમાં જ હું આ પત્ર લખું છું અને એ પત્રની સાથે જ આ પત્ર વાંચજો.

લઘુમતીઓના પ્રતિનિધિત્વ ઉપરનો બ્રિટિશ સરકારનો નિર્ણય મેં વાંચ્યો છે. એને વળૂદ આપવા જેવું મને લાગતું નથી. તા. ૧૩ મી નવેમ્બર ૧૯૩૧ ને રોજ સેન્ટ જેમ્સ પેલેસમાં ગોળમેજી પરિષદની લઘુમતી સમિતિની સભામાં મેં જાહેરાત કરી હતી તે પ્રમાણે અને સર સેમ્યુઅલ હોરને લખેલા મારા પત્ર મુજબ તમારા નિર્ણયનો મારે જીવને જોખમે પણ વિરોધ કરવો રહ્યો છે, અને તે માટે નિમક કે સોડા સાથે અગર તે વિના પાણી

લઈ તે સિવાયનો તમામ ધોરણ તજી મારે મૃત્યુપર્યંત ઉપવાસ કરવાનો એક જ માર્ગ મારે માટે ખુદશો રહ્યો છે. પછાતવર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ મને તેટલી વિશાળ પથ સામાન્ય મતગણતરીની યોજના દ્વારા સામાન્ય મતદારમંડળો મારફત ચૂંટણી કરી નક્કી થવું જોઈએ. એટલે પછાત વર્ગો માટે ભૂદા મતદારમંડળોની જે યોજના આપે ધડી છે તે સિદ્ધિ સરકાર નતે અગર તો જાહેર પ્રગ્નમતના દબાણથી પાછી ખેંચી લેવા ફરી વિચારો ત્યાં સુધી ઉપવાસ અટકશે નહિ.

એ નિર્ણયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વચગાળામાં ફેરફાર કરવામાં નહિ આવે તો તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરની બપોરથી ઉપરોક્ત ઉપવાસની શરૂઆત કરવામાં આવશે.

તમને પૂરતી ચેતવણી મળે તે માટે આ પત્રની વિગત તમને તારથી જણાવવા હું અહીંના અધિકારીઓને કહું છું; તેમ છતાં તમને મોડામાં મોડો પથ આ પત્ર મળે ત્યાર પછી પૂરતો સમય રહે તેવી હું જોગવાઈ કરું છું.

આ પત્ર અને સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપરના મારા પત્રને બનતી ત્વરાએ પ્રગટ કરવા વિનંતિ કરું છું. મેં તો જોલના નિયમો શબ્દશબ્દ પાળ્યા છે અને મારા જે સાક્ષીઓ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રીયુત મહાદેવ દેસાઈ સિવાય બીજા કોઈને પણ મારી ઇચ્છા કે આ પત્રનો સારાંશ જણાવ્યો નથી. પરંતુ મારા પત્રોથી જાહેર મત ઘડાય એવી મારી ઇચ્છા છે ને તમે એવી સગવડ કરી આપો તો સારું. એથી જ એ જલદી પ્રગટ થાય એવો હું આગ્રહ રાખું છું.

આમ અંતિમ નિર્ણય કરવા બદલ હું દિલગીર છું. પરંતુ એક ધાર્મિક મનુષ્ય તરીકે મારે માટે બીજો એક પથ માર્ગ રહ્યો નથી. સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપરના મારા પત્રમાં મેં જણાવ્યું છે તેમ મૂંઝવણમાંથી બચવા નામદાર સરકાર મને છૂટો કરવાના નિશ્ચય પર આવે તેમ છતાં ૫ મારા ઉપવાસ તો ચાલુ રહેશે જ. કારણ કે એ નિર્ણયનો વિરોધ કરવા મારી પાસે હવે બીજો કોઈ પથ ઉપાય બાકી રહ્યો નથી. અને માનભરી રીત સિવાય બીજા કોઈ પથ રીતે છૂટા થવાની મને ઇચ્છા નથી.

ઠંદાય મારો નિર્ણય જોટો હોય. પછાતવર્ગો માટે ભૂદા મતદારમંડળો સ્થાપવામાં આવે તે તેમને માટે તેમ જ હિંદુત્વ માટે સરખાં જ નુકસાનકર્તા છે, એવું મારું માનવું ઠંદાય બૂલબૂલે પથ હોય. એમ હોય તો જીવનચર્યાના બીજા પ્રદેશોની મારી દિલસૂક્ષીમાં પથ હું સાચો ન હોઈ શકું. એમ હોય તો ઉપવાસથી મારું મૃત્યુ થાય એ મારી બૂલ માટે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત લેખાય અને મારા ડડાપથમાં બાલક જેવી શ્રદ્ધા રાખનાર અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોના દિલ ઉપરનો ભાર એકદમ હળવો બની જાય. પથ મને તો મારો નિર્ણય સત્ય લાગે છે જ અને તેમ હશે તો જેમાં દેખીતી રીતે તો મને વિનય જ મળ્યો છે તેવી છેલ્લી પા સદીની જીવનયોજના આ ધારણા પગલાથી સાર્યક થશે.

સિ.

હું છું

તમારો વિશ્વાસુ મિત્ર,
એમ. કે. ગાંધી

રાષ્ટ્ર આંદોલન જે. રામસે મેકડોનાલ્ડ
વડા પ્રધાન, લંડન.

વડા પ્રધાનનો અત્યુત્તર

૧૦ ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ,

૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨

સહાલા મિ. ગાંધી,

આપનો પત્ર મેં ધણુ જ અચંચાથી વાંચ્યો ને ખરેખર, તેથી હું દિલગીર થયો છું. પછાતવર્ગો માટે નામદાર સરકારે જે નિર્ણય આપ્યો છે એનો સાચો મુદ્દો સમજવામાં કાંઈ ગેરસંમજ થયાથી તમે એ પત્ર લખ્યો છે, એમ વિચાર્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી. હિંદુ કોમથી પછાતવર્ગો સદાને માટે જુદા પાડવામાં આવે એ વાતના તમે, કદર વિરાધી છો, એ અમે સમજેલા જ છીએ. ગોળમેજી પરિષદની લઘુમતી સમિતિની સભામાં તમે તમારો અભિપ્રાય તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે જ આલેખ્યો હતો. માર્ચની ૧૧ મીએ સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપર પત્ર લખીને પણ ફરીથી તમે એ જ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. હિંદુ મંત્રોના મોટા ભાગ તમારા મતને મળતો છે એ પણ અમે જાણતા હતા; એટલે પછાતવર્ગોના પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નનો અમે વિચાર કરતા હતા ત્યારે એ વિગતોને અમે ખૂબ જ મહત્ત્વ આપ્યું હતું. પરંતુ પછાતવર્ગોનાં મંડળો તરફથી અમને અસંખ્ય વિનંતિ-પત્રો મળ્યા છે તે વાંચતાં તેમ જ સામાજિક જીવનમાં નીચે તેઓ ક્યારાઈ રહ્યા છે એવી સામાન્ય માન્યતા ને તે પરત્વેની તમારી અનુમતી વિચારતાં ધારાસભાઓમાંના પ્રતિનિધિત્વનું યોગ્ય પ્રમાણ પછાતવર્ગોના હક્કમાં સાચું જણાય તેને સલામત રાખવાની અમે અમારી ફરજ સમજ્યા છીએ. હિંદુ સમાજમાંથી એમની કોમને છૂટી પાડી નાખવામાં આવે એવું કશું જ ન કરવાની અમે એટલી જ સંભાળ લીધી છે. તમે જાતે જ તમારા તા. ૧૧ મી માર્ચના પત્રમાં જણાવ્યું હતું, કે ધારાસભાઓમાં પછાતવર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ મળે એથી તમે વિરુદ્ધ નથી. સરકારી યોજનામાં પણ પછાતવર્ગો હિંદુ કોમના વિભાગ તરીકે જ ગણાશે, હિંદુ મંત્રદારમંડળ સાથે સમાન હકથી જ મત આપશે; પરંતુ પહેલાં વીસ વર્ષો સુધી મંત્રદારમંડળમાં હિંદુ કોમના વિભાગ તરીકે રહેવા છતાં થોડાક ખાસ મંત્રદાર-સંઘો મારફતે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અમને જરૂરી જણાયા છે તેવા હક્કમાં સલામતી સાધી શકશે. ન્યાં આવાં મંત્રદારમંડળો સ્થાપવામાં આવશે ત્યાં પણ પછાતવર્ગના સભ્યો હિંદુ મંત્રદારમંડળોમાંથી પોતાના મત ગુમાવશે નહિ; પરંતુ હિંદુ સમાજમાં એમનું સ્થાન કાયમ રહે તે માટે તેમને જે મત આપવાનો હક્ક રહેશે. પછાતવર્ગો માટે તમે કહો છો એવું કોમી મંત્રદારમંડળ સ્થાપવાનું અમે જાણી જોઈને બંધ રાખ્યું છે અને પછાત વર્ગના તમામ મંત્રદારોને સામાન્ય હિંદુ મંત્રદારસંઘમાં સ્થાન આપ્યું છે. પરિણામે ચૂંટણી વખતે જોય વર્ણના હિંદુઓને પછાત વર્ગના મત મેળવવા પડશે અને પછાત વર્ગોને જોય કોમના હિંદુઓના મત મેળવવા મળવું પડશે. એમ દરેક રીતે હિંદુ સમાજનું એક સાચવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જવાબદાર સંજ્ઞાતંત્રની શરૂઆતમાં ન્યારે પ્રતિમાં તમામ સંજ્ઞાપ સત્તા જેની જાહેરમતી હશે તેના હાથમાં જશે તે વેળાએ તમારા તા. ૧૧ મી માર્ચના સર સેમ્યુઅલ હોર ઉપરના પત્રમાં વર્ણવ્યા મુજબ આજ સૈકાંઓ થયાં હિંદુઓને હાથે ક્યારાઈ રહેલા પછાતવર્ગો નવ પ્રાંતમાંથી સાત પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં પોતાની પસંદગીના અધિક સંખ્યાસદા પોતાના આદર્શો ને આપતિઓ રજૂ કરવા મોકલે અને ધારા-

સભા ને સરકાર એમની વાત સાંભળ્યા વિના રહી જાય તેથી જે નિર્ણયો તેમની વિરુદ્ધ જતા હોય તે અટકે, એ અમને અગત્યનું જણાયું છે. ટૂંકમાં પોતાના વિચારો સ્વતંત્ર રીતે રજૂ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં તેમને સ્થાપવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે જેની અગત્ય દરેક સમજુ માણસ કબૂલ કરશે. સંયુક્ત મતદારસંઘોમાં અનામત બેઠકો રાખી ખાસ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાની રીત દ્વારા અત્યારની પરિસ્થિતિમાં કેાઈ પણ પ્રકારની મતગણતરીની વ્યવહાર યોજનામાં પછાતવર્ગોને સાચા પ્રતિનિધિઓ મળે અને તેમને જવાબદાર રહે એ વાત અમને સંભવિત લાગી નથી; કારણકે લગભગ દરેક પ્રસંગે એવા સભ્યો ઊંચ વર્ણના હિંદુઓની બહુમતી જ ચૂંટી કાઢશે.

સામાન્ય હિંદુ મતદાર સંઘોમાં એમને સામાન્ય ચૂંટણીના હક્કો મળે તે ઉપરાંત પછાતવર્ગોને અમારી યોજનામાં થોડાંક ખાસ મતદારમંડળોના ખાસ લાભ મળે છે. વળી એ યોજના મુસ્લીમો જેવી લઘુમતીએ પસંદ કરેલાં ભુદાં મતદારમંડળો કરતાં ભુદા પ્રકારની છે ને એની અસર પણ ભુદી તરેહની જ થવાની. દાખલા તરીકે એક મુસ્લીમ સામાન્ય મતદારમંડળો દ્વારા મત આપી શકે નહિ તેમ સામાન્ય ઉમેદવાર તરીકે ઊભો પણ ન રહી શકે; જ્યારે પછાત વર્ગના કેાઈપણ લાયક સભ્ય સામાન્ય મતદાર મંડળ દ્વારા મત પણ આપી શકે અને સામાન્ય ઉમેદવાર તરીકે ઊભો પણ રહી શકે. મુસ્લીમો માટે પ્રાંતવાર અનામત બેઠકો રાખેલી છે. એટલે સ્વભાવિક રીતે જ એમને એ પ્રાંતોમાં વધારે બેઠકો મળી શકે નહિ. વળી ધણીખરા પ્રાંતોમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં મળે તે કરતાં એમને થોડીક ખાસ બેઠકો વધારે આપવામાં આવેલી છે; એટલે પછાતવર્ગોના ખાસ મતદારમંડળ દ્વારા એમને મળતી ખાસ બેઠકોની સંખ્યા આમ પ્રમાણમાં નાની જણાશે, કારણકે પછાતવર્ગોની વસ્તીના પ્રમાણને બંધબેસે એવી સંખ્યા એમને માટે ઠરાવેલી નથી. પરંતુ પછાતવર્ગોએ જ ચૂંટી કાઢેલા પછાતવર્ગના જ ખાસ આગેવાનોને ધારાસભામાં સ્થાન મળે તે હેતુથી જ થોડામાં થોડી સંખ્યા પણ ચોક્કસ કરવામાં આવી છે. એટલે પછાતવર્ગોની વસ્તીના ટકાના પ્રમાણમાં એમને ખાસ બેઠકો ઓછી જ મળેલી છે.

મારી સમજ પ્રમાણે મૃત્યુપર્યંત ભૂખમરો વેઠી મરી ફીટવાનો છેવટનો માર્ગ તમે અખત્યાર કરવા માગો છો તે, પછાતવર્ગોને બીજા હિંદુઓ સાથે સંયુક્તમતાધિકાર મળે એ માટે નહિ, કારણકે સંયુક્ત મતાધિકાર તો એમને અપાઈ જ ચૂક્યો છે; હિંદુઓના ઐક્ય માટે પણ નહિ કારણ કે એ પણ સધાઈ ચૂક્યું છે. પરંતુ એમના ભાવખ પર ખાસ અસર કરનાર ભવિષ્યની ધારાસભાઓમાં એમણે પસંદ કરેલા અને એમને માટે જ બોલનાર ખાસ પ્રતિનિધિઓની થોડી પણ ચોક્કસ સંખ્યા એમને મળે ને એમને ખમવો પડતો જગજહેરે ભુલમ ઓછો થાય એ પરિસ્થિતિ અટકાવવા જ તમારો ઉપવાસ દ્વારા પ્રયત્ન છે. આવી ન્યાયી અને સાવચેતીભરેલી ભલામણો કરવા છતાં તમે જે નિર્ણય પ્રગટ કર્યો છે તે હું બિલકુલ સંમત શકતો નથી. સત્ય વસ્તુસ્થિતિની પાકી ગેરસમજથી જ તમે એ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે એવું મારું તો માનવું છે.

હિંદીઓ અંદરઅંદર સંમજૂતી પર આવી શક્યા નહિ અને પછી એમણે બધાએ ભેગા મળી અમને આગ્રહભરી વિનવણી કરી ત્યારે જ, સરકારે કેવળ સ્વેચ્છા વિરુદ્ધ જ લઘુમતીના પ્રશ્ન પર નિર્ણય આપવાનું કામ સ્વીકાર્યું છે. એ મુજબ હવે તેમણે ફેસલો

આપ્તો છે એટલે તેમણે કરાવેલી શરતો પાળવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એમાં તેઓ ખિલકુલ ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી. એટલે ધણી જ દિલગીરી સાથે મારે તમને જણાવવું પડે છે કે; સરકારી ફેસલો હજી કાયમ જ રહે છે અને વિવિધ કામો અંદરઅંદર મળીને સમજુતી પર આવે તો જ તેમના કરારનો સ્વીકાર કરી, એમની વિવિધ માગણીઓનું વિચારપુરસ્કર યોગ્ય માપ કાઢી સહાય પ્રયત્ન દ્વારા જે ચૂંટણીની વ્યવસ્થા ધડી કાઢવામાં આવી છે તેમાં ફેરફાર કરી શકે.

સર સેમ્યુઅલ હોર પરનો તમારો તા. ૧૧ મી માર્ચનો પત્ર તેમ જ તે પછીનો આ પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થાય એવું તમે ઇચ્છો છો. તમે ઉપવાસ કરવાના છો તેનું કારણ જાહેર જનતાને સમજાવવાની તક તમે કેદી હોવાથી તમને ન આપવી એ મને અયોગ્ય લાગે છે એટલે, તમે તમારા નિર્ણયને વળગી રહેશે તો હું તમારી વિનંતિ માન્ય રાખીશ જ. છતાં પણ સરકારી ફેસલાની ગ્રીષ્મીગ્રીષ્મી વિગતો પર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવા હું ફરી એક વાર આગ્રહ કરું છું અને તમે નક્કી કર્યું છે એ પગલું બરવું યોગ્ય છે કે કેમ તેનો ઉત્તર દેવાં સહાય વિનંતિ કરું છું.

હું છું

તમારો સાચો શુભેચ્છક
જે. રામ્સે મેકડોનાલ્ડ

૫

મહાત્માજીનો વડા પ્રધાનને છેલ્લો પત્ર

યરવડા મંદિર

તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨

પ્રિય મિત્ર,

આપનો સહયોગ અને વિગતવાર પત્ર આજે તાર દ્વારા મળ્યો. તે માટે ધણી જ આભારી. પરંતુ મારા નિર્ણયનો મારા મનમાં પણ નહોતો એવો તમે અર્થ કરો છો એ માટે હું ધણી જ દિલગીરી છું. હું પછાતવર્ગો માટે બેલવાનો દાવો કરું છું. એ લોકોના હિતનું જ નિષ્ઠાવાન દેવા હું મૃત્યુપર્યંત જુખમરો વેઠવા તૈયાર થયો છું એવો તમે આક્ષેપ મૂકો છો. માફ અંતિમ પગલું જ એવો સ્વાર્થી અનર્થ થતો અટકાવશે એવી હું આશા રાખતો હતો. એ વાત ફરી-ઉચ્ચાર્યા વિના હું કહું છું કે, આ પ્રશ્ન મારે માટે કેવળ ધાર્મિક જ છે. પછાતવર્ગોને બેવડા મત મળશે એટલી વાતથી જ તેમનું સાચું રક્ષણ થઈ જતું નથી. સામાન્ય હિંદુ સમાજના વિભાગ પડતા અટકે જ એમ પણ નથી. પછાતવર્ગો માટે કોઈ પણ પ્રકારનાં જુદાં મતદારમંડળો રચાયા એ વસ્તુથી જ હિંદુવનો વિનાશ કરનારું ઝેર રેડાય છે અને પછાતવર્ગોને તો એથી ખિલકુલ જ ફાયદો થવાનો નથી. તમે ગમે તેટલા સહયોગી હોશો છતાં પણ મને કહેવા દો કે આ પક્ષેને જીવનતત્ત્વ સમોવડી ધાર્મિક અગત્ય ઉપર સાચો ફેસલો તમે નહિ જ આપી શકો. પછાતવર્ગોને તેમની વસ્તીના પ્રમાણથી પણ વધારે પ્રતિનિધિત્વ મળે એથી હું જરા ય વિરુદ્ધ નથી. ત્યાં સુધી તેઓ પોતાને હિંદુ ગણાવે છે ત્યાં સુધી હિંદુ ક્ષેત્રમાંથી એમને અસ્થાંશે પણ અંધારણીય રીતે છૂટા પાડવાનો પ્રયત્ન કર-

વામાં આવે તેની હું વિરુદ્ધ છું. તમારા ફેસલો કાયમ રહે અને અંધારણુ અસ્તિત્વમાં આવે તો જીવનના દરેક માર્ગે પછાતવર્ગોના ઉદ્ધાર થાય તે માટે જીવન સમર્પણ કર્યો છે એવા હિંદુ સુધારકોના કાર્યની ગંજળ પ્રવૃત્તિનો તમે અવરોધ કરી રહ્યા છો એ વાતનો તમને ખ્યાલ આવે છે ?

એટલે જ હું આપને જણાવી ચૂકેલા નિર્ણયને વળગી રહેલું એ મારું કર્તવ્ય સમજું છું. તમારા પત્ની ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય એવું છે તેથી મને જણાવવા દો કે, તમારા ફેસલામાંથી પછાતવર્ગોના પ્રશ્ન ઉપર મેં ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે તેથી તમારા ફેસલાના ખીજા ભાગો હું મંજૂર રાખું છું કે તેને મળતો સાદો છું એવું કંઈ જ નથી. મારા અભિપ્રાય મુજબ તમારા ફેસલાની ખીજા વિગતો પેણુ ધણી રીતે વાંધાભરેલી છે. પછાતવર્ગો માટે મને જેમ આત્મપ્રેરણા મળી છે તે મુજબ તે વિષે પેણુ મને આત્મપ્રેરણા મળે તો હું દેહદમન અંગીકાર નહિ કરું એમ નથી જ.

હું છું

આપનો વિશ્વાસુ મિત્ર
એમ. કે. ગાંધી

ઉપવાસનું રહસ્ય

[મહાત્મા ગાંધીજીએ તા : ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ને રાજ્ય પછાતવર્ગોના પ્રશ્નના સંબંધમાં ઉપવાસ પર જવાના પોતાના નિર્ણય માટે નીચે આપેલું નિવેદન મુખર્ષ સરકારને મોકલેલું.]

પ્રભુના કાર્ય માટે અને પ્રભુની પ્રેરણાથી જ મેં પ્રભુનું નામ લઈ ઉપવાસ આદરવાનો નિર્ણય કરેલો છે. જાહેર પ્રજાને વ્યવસ્થિત થવાની તક આપવા મિત્રો મને ઉપવાસ મુક્તી રાખવાનો આગ્રહ કરી રહેલા છે. વડા પ્રધાનને જણાવેલા કારણ સિવાય એક ક્ષણ પેણુ હું પાછો હઠી શકું તેમ નથી.

કોની સામે ?

હિંદી કે વિદેશીઓ જેમને મારામાં શ્રદ્ધા છે તેમની સામે અને જેમને મારામાં શ્રદ્ધા નથી તેમને માટે આ ઉપવાસ છે: અંગ્રેજ અમલદારો સામે નથી; અમલદારી જગતની ઊંધી શીખવણી છતાં જે અંગ્રેજો મારામાં વિશ્વાસ રાખે છે તે મારા કાર્યને ન્યાંધી લેખે છે તેમની સામે છે. હિંદુ કે બીજા મારા દેશપ્રેમીઓ જેમને મારામાં વિશ્વાસ નથી તેમના સામે મારા ઉપવાસ નથી પરંતુ જે અનેક હિંદીઓ હું ન્યાયનો પ્રતિનિધિ છું એમ માને છે તેમની સામે છે. એ તો હિંદુઓના આત્માને ધાર્મિક કાર્યમાં પ્રેરવા માટે છે.

આ ઉપવાસ ભાવનાને પકડાર નથી. ઉપવાસ કરીને હું મારું તમામ સામર્થ્ય ન્યાયના પક્ષમાં મૂકી દેવા માગું છું. એટલે માફ જીવન બચાવવા નાહક ઉતાવળ કે ખોટી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ઈશ્વરેચ્છા વિના એક તરણું પેણુ હાલી શકતું નથી, એ કહેવતના સત્યમાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ શરીર પાસે વધારે સેવા લેવાની પ્રભુને જરૂર હશે તો પ્રભુ જ તેને બચાવશે. એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ આ દેહને કોઈ પેણુ ટકાવો શકનાર નથી. હું તો માનું છું કે એ આકરી કસોટી વીરતાથી આવકારશે.

જુદાં મતદારમંડળો હેવટની ચિનગારીરૂપે જ આવ્યાં. હિંદુ આંગેવાનો ને પંચાત કામોના ભડવીરો વચ્ચેનું ઉપરછડું સંમાધાન થવાથી ઉપવાસનો હેતુ સરવાનો નથી. એમની સમજૂતી સાચી જ થવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાને જડમૂળથી નાબૂદ કરવાને હિંદુ જનતા હજી તૈયાર ન હોય તો બિલકુલ સંકોચ વિના માર્ગ બસિદાન આપવા દેવું.

બિલકુલ દબાણ નથી.

સંયુક્ત મતદારમંડળોની વિરુદ્ધ હોય તેમના પર બિલકુલ દબાણ થવું ન જોઈએ. એમનો કપરો વિરોધ સમજવો મારે મન મુશ્કેલ નથી. મારો અવિશ્વાસ કરવાનું તેમને કારણ છે. હું ઉચ્ચ વર્ણનો હિંદુ નથી? એવા હિંદુઓએ કહેવાતા અછૂતોને આજ સદી-ઓથી કચરી નાખ્યા નથી? છતાંય અછૂતો હજી હિંદુઓ જ રહ્યા છે એ જ આશ્ચર્ય છે.

એમના વિરોધનો હું બચાવ કરી શકું છતાં ય હું કહું કે તેઓ ખૂબ ખોય છે. હિંદુ સમાજમાંથી અછૂતોને તેઓ તદ્દન છૂટા પાડી નાખી જુદો વર્ણ બનાવી લે ને હિંદુત્વનું અભેડ કસંક બિંદુ કરે. એથી એમનો અર્થ સરતો હોય તો મને વાંધો નથી.

અવિભક્ત કુટુંબ

પરંતુ અસ્પૃશ્યતાનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં મને જણાયું છે કે તેમનાં જીવન હિંદુઓ સાથે એવાં તો સંકળાઈ ગયેલાં છે કે તેઓ છૂટા પડી શકે તેમ જ નથી. અવિભાજ્ય કુટુંબના તેઓ તો કુટુંબીઓ છે.

હિંદુઓ ભેગા જ અછૂતો રહે છે છતાં ય તેમણે હિંદુઓ વિરુદ્ધ બળવો જગાવ્યો છે અને હિંદુત્વ સામેનો તેમનો વિરોધ હું સમજી શકું છું; પણ હિંદુત્વ છોડી દેવા તો તેઓ તૈયાર નહિ જ થાય. હિંદુત્વમાં એવું કાંઈક અગમ્ય તત્ત્વ છે જે તેમને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ હિંદુત્વમાં બાંધી રાખે છે.

એ વાતને લીધે જ અનુભવ લક્ષ ચૂકેલા મારા જેવા માણસે જીવનના જોખમે પણ જુદાં મતાધિકારનો વિરોધ કરવો જ જોઈએ.

ગજબ સૂચનો

આ વિરોધનાં સૂચનો ગજબ છે. જુદા પાડવાની આ નીતિને બદલે હિંદુઓના છત્ર નીચે પંચાતવર્ગોની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જળવાય એવી કોઈ યોજના વિના સંમાધાન અશક્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત મારા દેહદમનને માત્ર મુલતવી જ રાખશે. જવાબદાર હિંદુઓએ માત્ર એક જ વિચાર કરવાનો છે. જે તેઓ પંચાતવર્ગો ઉપર સામાજિક કે રાજકીય ત્રાસ વર્તાવશે તો તેમને મારા જેવા એક સુધારકનો નહિ પરંતુ અનેક સુધારકોનો અનંત ઉપવાસરૂપી સત્યાગ્રહ વેકવો પડશે. આ પંચાતવર્ગોની મુક્તિ મેળવવા અને પરિણામે હિંદુત્વનું સંજનનનું કસંક ઘોષ નાખવા પોતાના જીવનને ત્યાગવત લેખે એવા સુધારકોનું અત્યારે હૃદયમાં એક લશ્કર બેઠરાઈ રહ્યું છે એમ હું માનું છું.

મારી સાથે કામ કરનાર સુધારકોએ પણ મારા ઉપવાસનો ગર્ભિત હેતુ સમજી લેવો જોઈએ.

કાં તો મારા ઉપવાસ એક ગજબ ધમંડ છે કે કાં તો તે અગ્નિ ઉદ્દ્યોધન છે. જે લોકો એને ધમંડ માને તો તેમણે મને મારી-તપશ્ચર્યા શાંતિપૂર્વક કરવા દેવી. એથી હિંદુત્વ પર ચડી ગયેલ કચરો સાફ થશે. જે તેને ઉદ્દ્યોધન ગણે તો મારી ધગશથી હિંદુત્વ પવિત્ર બનશે અને અત્યારે જે લોકો મારા તરફ અવિશ્વાસની નજરે નિહાળે છે તેમનાં દિલ પણ પીગળશે.

સંયુક્ત મતદારમંડળો

મારા ઉપવાસ શા માટે ઉપરિચિત થયા છે એ બાબત ગંભીર ગેરસમજ ફેલાયલી જણાય છે. પછાત વર્ગો માટે બંધારણથી લુદ્ધાં મતદારમંડળો રચાપવાનો નિર્ણય થયો છે. એ ધમકી સદાને માટે દર થશે તે દિવસે જ મારા ઉપવાસનો અંત આવશે. અનામત બેઠકો માટે પણ મારા વિચારો ધણા જ કડક છે. એ આખા પ્રશ્ન માટે કઈ રીતે હામ લેવું તે માટે પણ મારા વિચાર કદાચ લુદ્ધાં પડતા હશે. પરંતુ એક ફેદી તરીકે મારી યોજના રજૂ કરવા હું નાલાયક ગણાઉં. પરંતુ જવાબદાર હિંદુ આગેવાનો અને પછાત વર્ગના નાયકો સંયુક્ત મતદારમંડળોના સિદ્ધાંત પર કાષ્ઠ પણ સમજૂતી પર આવે તે મારે અપનાવ્યે જ છૂટકો : સમસ્ત હિંદુકામની જાહેર સભાએ પણ એ વાત ક્યારની ય વધાવી લીધી છે.

બીજા પ્રશ્નો

એક વાત સ્પષ્ટ કરી લેવાની મને જરૂર જણાય છે. પછાતવર્ગના પ્રશ્નનું સંતોષકારક સમાધાન કદાચ થવાનું હોય ને યાય તોપણ એનો અર્થ એ નથી થતો કે કોમી પ્રશ્નના બીજા વિભાગો પરત્વેનો સરકારી નિર્ણય હું કબૂલી લઉં છું. હું તો ધણીય વાતોથી વિરુદ્ધ છું. એ વાતો એવી છે કે સ્વતંત્ર પ્રજાકીય રાજતંત્રને અશક્ય બનાવી દે. વળી સંતોષકારક સમાધાન મને લવિષ્યનું બંધારણ કબૂલ કરવા પણ બાંધી શકશે નહિ. એ તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ વિચારવાના ને નિર્ણય કરવાના ગદન રાજકીય પ્રશ્નો છે. એ વાતો મારી વ્યક્તિગત શક્તિની બહારની છે. વળી એક ફેદી તરીકે એ પ્રશ્નો ઉપર હું મારા વ્યક્તિગત વિચારો જાહેર પણ કરી શકું નહિ. મારા ઉપવાસની મર્યાદા ધણી જ દૃઢી છે. પછાતવર્ગોનો પ્રશ્ન મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે : શુભનશર મેં એનું ધ્યાન ધર્યું છે એટલે હું એને મારો અંગત પ્રશ્ન માનું છું. મારી એ પવિત્ર અંગત જવાબદારી છે. એને હું ઠેલી શકું જ નહિ.

પ્રાપશ્ચિત્ત માટે ઉપવાસ

પ્રકાશ ને તપશ્ચર્યા માટે ઉપવાસ આદરવા એ સંજનજૂતી પ્રથા છે. ખ્રિસ્તી ને ઈસ્લામ ધર્મમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાપશ્ચિત્ત ને તપશ્ચર્યા માટે હિંદુત્વમાં તો ઉપવાસનો ટેરટેર ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ એ એક દૃઢ છે. કતેન્ન્ય તો છે જ. મારી જ્ઞાનમર્યાદા પ્રમાણે મેં એને વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ બનાવી દીધું છે; એટલે એક નિષ્ણાત તરીકે મારા મિત્રો ને પ્રશંસકોને માફ અંધ અનુકરણ કરતાં પહેલાં ચેતવણી આપું છું. કદાચ એમની અધીરાઈ પ્રાસંગિક કે અધરી પણ નીવડે. અછૂતોની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવામાં સતત મંડયા રહી એમને લાયકાત મેળવવા દો. ઉપવાસ આદરવાનો અંતર પાક્યો દશે તો તેમને જરૂર સ્વતંત્ર પ્રેરણા મળશે જ.

અંતે આ ઉપવાસ તદ્દન પવિત્ર હેતુથી અને એક પણ આત્મા સામે ક્રોધ કે દ્વેષની બાવના વિના જ આદરવાનો છે. એમાં અદિમાનું પ્રત્યક્ષ દિગ્દર્શન છે. એટલે મારા અગર તો મારા કાર્યમાં વિરોધીઓ પ્રત્યે જે કાષ્ઠ દિસા વાપરશે તે માત્ર મારો અંત જ નહીં આજશે. દરેક વાતમાં નહિ તો આ વાતમાં તો વિરોધીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમ્મતા ને સદ્બાવ જ વિજયની અગ્રોપ ચાલી છે. x

રમણીકલાલ દલાલ

સ્વેચ્છાએ અદ્ભૂત બનેલાની આકરી કસોટી

[યરેડા જેલનાં દ્વાર બંધ થયા પછી છાપાના પ્રતિનિધિઓને મહાત્મા ગાંધીજી પહેલવહેલી સુલાકાત તારેખે મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ની સાંજે આપી શક્યા. ભાવ-ભીનો આવકાર આપી-ગાંધીજી- પોતાના દિલની વાત જાહેર કરવા મંડી ગયા. છાપાના પ્રતિનિધિઓએ ડિક્ટેટર આંગેડકરની માગણીઓ વિષે તેમનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે જાણવા માગ્યો.]

“ મેં તો- મારે કહેવાનું બધું કહી જ દીધેલું છે. જેલનો સળિયા પાછળથી હું ફરી એ વાત જાણવી શક્યો નહોતો, પરંતુ થોડા જ કલાક પહેલાં મને તેમ કરવા દેવાની હવે મંજૂરી આપવામાં આવી છે. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ને રોજ સરકારને મેં જે નિવેદન મોકલ્યું હતું તે ટુરન્ટ જ છાપામાં પ્રગટ થવા દીધું. હોત તો તે જ વખતે મારા નિર્ણયનું સ્વરૂપ સમજાઈ જત. ”

ઉપવાસ માત્ર જુદા મતાધિકાર સામે જ ઉગામેલું શસ્ત્ર છે: અનામત બેઠકોની યોજના કરવામાં આવે તે સામે નહિ જ. અનામત બેઠકોના નિર્ણય સામે સખત વિરોધ દર્શાવી મેં નુકસાન વેઠ્યું છે, એ સાચી વાત છે. હું અનામત બેઠકોની યોજનાની વિરુદ્ધ હતો જ ને અત્યારે પણ છું જ; પરંતુ અનામત બેઠકોની યોજના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર માટે મારી સમક્ષ કહી પણ રજૂ કરવામાં આવી નહોતી. એટલે મારે એ વિષે નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નહોતો. મેં મારો સખત અણગમો અવશ્ય જાહેર કર્યો જ હતો અને હજી પણ હું માનું છું કે, અનામત બેઠકોની યોજના પછાતવર્ગોને લાભ કરવાને બદલે એક રીતે નુકસાન જ કરશે. એથી એમનો નૈસર્ગિક વિકાસ અટકી જશે. અનામત બેઠકોની યોજના એક ટેકા જેવી છે. મનુષ્ય જેટલો ટેકા ઉપર આધાર રાખે તેટલો. એ નિર્બલ બને જ.

તમને હસવું ન આવે તો હું રોજ કહી રહ્યો છું એ વાત કહું. હું જનમથી સ્પૃશ્ય છું પરંતુ સ્વેચ્છાએ અદ્ભૂત બનેલો છું. પછાતવર્ગોમાં પણ અનેક જાતિઓ છે. એમાંના હલકામાં હલકા વર્ણનો ગણાવાનો મેં પ્રયત્ન કરેલો છે. અદ્ભૂતમાં અદ્ભૂત લાંગી કે અંત્યજ જેવી હલકામાં હલકી જાતિનો ગણાવાનું મને ગમે છે; કારણ કે એ લોકોની પરિસ્થિતિ હંમેશાં મારી નજર સામે તરી રહે છે. એ ઘેરનો ઘૂંટડો આજ ધણું વધેથી મેં ગણેલો છે. મલબાર ને ઓરિસ્સામાં મને તેમની સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો છે અને મને ખાતરી થઈ છે કે તેમનો અભ્યુદય થવાનો હશે તો તે અનામત બેઠકોની યોજનાથી તો નથી જ થવાનો. હિંદુ સુધારકો તનતોડ પ્રયત્ન કરશે તો જ એ પ્રશ્નનો કાંઈક નિવેડો આણી શકશે. એ સુધારાની આશાને આ જુદો મતાધિકાર જડમૂળથી ઉખેડી નાખશે એમ મને લાગે છે અને તેથી જ મારા આત્માએ તેની વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો છે.

જુદાં મતદારમંડળોની યોજના પાછી ખેંચી લેવારો તો મારી પ્રતિષ્ઠા સાર્થક થશે. પરંતુ એની પછીતે હુખાવલી મારા હૃદયની ધમથ તો એથી સંતોષાઈ જશે નહિ. સ્વેચ્છાએ બનેલા અદ્ભૂત તરીકે સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્યનો ભેદ ઉપરઉપરથી ટળી જાય એથી હું કદી સંતોષ પામવાનો નથી.

અસ્પૃશ્યતાને જડમૂળથી નાબૂદ કરવાનું જ હું તો ઇચ્છી રહ્યો છું. એ માટે જ હું જીવું છું ને એ માટે પ્રાણાર્પણ કરવામાં પણ હું આનંદ માણીશ. મારે તો સજીવ કરાર બેઠાએ છે. હું તો આજે જ સંગઠન થયેલું જેવા ઇચ્છું છું; એની સંજીવની અસર ભવિષ્ય માટે અતીત ઊડવા નથી માગતો. સમસ્ત હિંદમાં સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય જાહેરમાં ભેગા દળે મળે ને અભિન્નભાવ જાહેર કરે એ જેવા હું તલસી રહ્યો છું. મારે નાટકી પ્રદર્શન જેવું નથી. બંધુભાવનું સારું આલિંગન જ મારી મનોકામના. પાર પાડશે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી હું એ જ જીવનસ્વપ્ન સેવી રહ્યો છું ને એ સ્વપ્નને સત્ય બનેલું જેવા જ મેં આ આકરી કેસોડીને આમંત્રણ દીધું છે.

બ્રિટિશ સરકારને નિર્ણય છેલ્લી ચિનગારી હતી: રોગનું સ્પષ્ટ નિદાન ત્યારે ખતમ થયું. સયોદ વૈદની દૃષ્ટિએ મેં રોગ પારખ્યો. જુદાં મતદારમંડળો નાબૂદ થાય એ તો માત્ર શરૂઆત જ લેખાશે. માટે જ મુંબાઇમાં એકઠા મળેલા આગેવાનોને તેમ જ બીજાઓને ઉતાવળે નિર્ણય પર ન આવવા દઇ પણ હું ચેતવું છું.

મારા જીવનની ગણતરી હું ગણતો જ નથી. પોતાના જ ધર્મમાં, અનાથ સ્ત્રીપુરુષો પર હિંદુઓએ ગળજી જીલમ વર્તાવ્યો છે તે બદલ એવાં સંકેતો જીવનનું બિલ્દાન અપાય તો મેં એ પ્રાયશ્ચિત્ત અધુરું જ લેખાય. માટે જ હું તેમને પ્રખર ન્યાયના પંથથી એક તરફ પણ ન અસકવા વિનંતિ કરું છું; મારા ઉપવાસને હું એ ન્યાયના પક્ષમાં મૂકું છું.

મારા આ ઉપવાસને રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. એનાં રાજકીય પરિણામો નહિ આવે એમ નહિ. કદાચ એથી મહાન રાજકીય ફેરફારો થશે પરંતુ એનો મુખ્ય મુદ્દો ધાર્મિક ને નૈતિક છે. અહીં હું ધર્મની વિશાળમાં વિશાળ વ્યાખ્યા કરું છું. અસ્પૃશ્યતાનો સામનો કરતાં પહેલાં મેં અંતિમ તપાસ કરી લીધી છે. તેથી જ એ વાત અત્યારે ખૂબ જ અગત્યની લેખાઇ રહી છે. રાજકીય બંધારણના સ્વરાજ કરતાં પણ અત્યારે એનું મૂલ્ય વધી જાય છે. કચરાયલી કરોડોની જનતાના વક્ષઃસ્પર્શ. ઉપરથી અન્યાયનો ભાર ઉપાડી લેવાની આજની આશાનો નૈતિક હાથો ન હોય તો એ બંધારણીય સ્વરાજ પણ ભારરૂપ જ લેખાવાનું.

અંગ્રેજ અમલદારો આ ચિત્રની જીવંત બાજુ કદાચ પારખી ન શકે. કરોડોના અસ્તિત્વ માટે ફેંસલો આપવા કદાચ તેઓ અગ્નાન ને આત્મસંતોષથી ન્યાયાધીશ બની બેસે; તેથી જ હું જીવન કરનાર ને કચરાયલા, હિંદુઓ અને અસ્પૃશ્યો, બન્નેને પડકાર કરી રહ્યો છું. અમલદારોને પણ તેમના અગાધ અગ્નાનમાંથી જગાડવાને માટે જ મને આંતરપ્રેરણા થઇ કે મારી તમામ શક્તિ એકત્ર કરી મારે સામે થવું.

પ્રભુપ્રેરણાએ જ મેં આ ઉપવાસ માંડ્યા છે. બીજાઓને એવી જ યોગ્ય પ્રેરણા ન થાય ત્યાં સુધી તેમણે ઉપવાસ ન આદરવા. પ્રાયશ્ચિત્ત માટે એક દિવસ ઉપવાસ કરવો. સંતકાર્યમાં સાથ આપવા બહાર પડવું એ હીક છે. એનો બચાવ મઇ શકે, પરંતુ સરકારનો નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાના નિર્ધારના તારો મને મળ્યા છે. એવો નિર્ધાર કરનાર ખોટો દાખલો બેસાડે છે. એથી નથી એને લાલ થવાનો કે નથી બીજાને લાલ થવાનો. એથી તો એવી વ્યક્તિને આખ્યાત્મિક દાનિ જ થવાની."*

—રમણીકલાલ કલાલ

ઉપવાસ છોડતાં

[મહાત્મા ગાંધીજીએ તા. ૨૬/૫/૩૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ને રોજ છાપાંબોયું નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું :—]

“પ્રભુના નામે આદરેલા ઉપવાસ પ્રભુનું નામ લઇને જ છોડ્યા છે. એ વેળા ચુરહેવ, રક્તપિત્તથી પીડાતા કેદી વિદ્વાન પંડિત પરચુરે શાસ્ત્રી અને ભાવશીનાં અનેકવિધ સંબંધીઓ હાજર હતાં.

શરૂઆતમાં કવિશ્રીએ એક બંગાળી ગીત ગાયું. પછી પરચુરે શાસ્ત્રી ઉપનિષદના મંત્રો ભણ્યા. પછી ‘વૈષ્ણવ જન’નું ભજન ગવાયું. છેલ્લા અઠવાડિયામાં હિંદુભરને પ્રભુનો પરચો પડ્યો.

અમિ બુઝારો નહિ—

• ઉપવાસને આશીર્વાદ દેતા અસંખ્ય તાર વિદેશથી મને મળ્યા છે. એથી છેલ્લા સાત દિવસમાં દેહદમનની વેદના હું સહન કરી શક્યો છું. આત્મા ને મનની શાંતિ સાચવી રહ્યો છું.

એ દેહદમન આદરવાની જરૂર હતી. હિંદુત્વમાં અસ્પૃશ્યતાનું કલંક સહેજ પણ જણાય ત્યાં સુધી એ બલિદાનપથ ચાલુ જ રહેશે. પ્રભુની ઇચ્છા દર્શો ને મારા બલિદાનથી નહિ પતે તો મને વિશ્વાસ છે કે, હિંદુત્વમાંથી આ શાપ સમૂળો ધોષ નાખવા પ્રાણ પાથરવા સેકંડો સાચા સુધારકો તૈયાર છે જ.

ઉદારતા—

અત્યાર સુધી કરવામાં આવેલો નિર્ણય દરેક પક્ષની ઉદારતા દાખવે છે. એ તો હૃદયમિલન થયું છે. એક હિંદુ તરીકે મારે ડોકટર આંખેડકર, રાવબહાદુર શ્રીનિવાસન અને તેમનો પક્ષ તેમ જ રાવબહાદુર રાજા અને તેમના પક્ષનો ખાસ આભાર માનવાનો છે. હિંદુઓની પેઢીઓનાં પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે એ લોકો છેલ્લે પાટલે બેસી શક્યા હોત. મારાથી તો એમાં વાંધો ન જ લેવાત. આજ અનેક પેઢીઓથી હિંદુત્વે એ લોકો પર વતવેલા ત્રાસના નજીવા બદલાયે જ માફ આત્મબલિદાન લેખાત. પરંતુ એમણે ઉદાર માર્ગ મેહણ કર્યો. જગતના ધર્મેએ શીખવાડેલો ક્ષમાનો પાઠ તેમણે અપનાવી લીધો. મને આશા છે કે હિંદુઓ એ ક્ષમાભાવનાને વધાવી લેશે જ. અત્યારે જે નિર્ણય કરવામાં આવેલો છે તેનો અક્ષરેઅક્ષર પાળશે ને પ્રતિપક્ષની ઉદારતાને લાયક દર્શો જ.

હિંદુઓને એક સૂચના—

અત્યારની સમાધાની તો હજી માત્ર શરૂઆત જ છે. હિંદુ વસ્તીનો જ એક ભાગ આ જ સદીઓ થયાં જે સામાજિક અને ધાર્મિક યાતનાઓ વેડી રહ્યો છે તે સંદર્ભ નાશુદ્ધ કરવાનું વિશાળ કર્તવ્ય હિંદુઓને બળવવાનું છે. એટલે અત્યારની સમાધાનીની રાજકીય બાણ અગત્યની હોવા છતાં પણ એ સુધારાના વિશાળ ક્ષેત્રની ગણતરીમાં નજીવું જ રચાન બોમવે છે.

હિંદુઓ અને સુધારકોને ખાસ ચેતવી ન હતી તો મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો લેખાય. હું આજે ઉપવાસ છોડું છું પરંતુ યોગ્ય સમયની અંદર આ સમાધાની પાર પાડવા સઘન પ્રયત્નો કરવામાં ન આવે તો હું ઉપવાસ ફરી આદરીશ એ મારું વચન છે. હું તો એ મુદત પણ નક્કી કરી દેવાનો હતો, પરંતુ ચોક્કસ આંતરપ્રેરણા ન થાય ત્યાં સુધી એમ કરવું મને ઠીક લાગતું નથી. આ સ્વાતંત્ર્યસંદેશ દરેક અસ્પૃશ્ય ગૃહમાં પહોંચી જવો જ જોઈએ. સુધારકો ગામેગામ ફરી વળે તો જ એ બંને હું ફરી દેહદમન આરંભું નહિ તે માટે ઉત્સાહના આવેશમાં પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર દબાણ કરવાની જરૂર નથી. ધીર પરિશ્રમથી અને આત્મદમનથી આપણે અગાન ને વહેમી વ્યક્તિઓમાં હૃદયપક્ષો કરવાનો છે; જોર જીલમથી મનાવવાના નથી જ.

એક આદર્શ સમજૂતી પર આપણે આવી શક્યા છીએ. બીજી કામો પણ એનું અનુકરણ કરે એવી હું આશા રાખું છું. પરસ્પર વિશ્વાસ, આપ-મેની જાવના ને તમામ કામોનું ઐક્ય સાધવાના નવા યુગનો સૂર્યોદય થશે.

હિંદુ-મુસ્લીમ-શીખ પ્રશ્ન લાઇએ. ઇસ્વીસન ૧૯૨૦-૨૨ માં હું જોવો હતો તેવો જ અત્યારે પણ મુસ્લીમો માટે છે જ. પરમ શાંતિ ને ઐક્ય સાધવા દિલ્હીમાં પ્રાર્થણા કરવા જેટલો તૈયાર હતો એટલો જ અત્યારે પણ તૈયાર છું. આજની જોગૃતિનો સાલ ઉઠાવી એ દિશામાં જરૂર એકધારો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે જ એવી મને આશા છે. પછી ખાકીની કામો ઐક્યનો કરાવ કરવામાં જરા પણ પાછી પાતી કરશે નહિ જ.

છેવટે મારે સરકારનો, જેલસત્તાધીશોનો ને દાકતરોનો આભાર માનવાનો છે. એ લોકોએ મારે માટે ખૂબ જ કાળજી રાખી છે. એમણે કશું પણ કરવાનું બાકી રાખ્યું નથી, ગમે તેટલો પરિશ્રમ વેઠવા છતાં તેઓએ મન પર લીધું નથી.

સમાધાનાપર જલદી નિર્ણય પર આવવા માટે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો પણ હું આભાર માનું છું. ધણી જ અંદેશા સાથે તેમનો નિર્ણય મેં જોયો છે. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના કામી સુકાદાને લગતો આ સમજૂતીમાં જેટલો ભાગ છે તેટલો જ તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે. આખી યે સમજૂતી સ્વીકારવામાં તેમને બંધારણીય મુશ્કેલીઓ નડે જ.

પરંતુ હું મારા હરિજન મિત્રોને ખાતરી આપવા માગું છું કે મારી જાત માટે તો હું આ સમજૂતીથી પૂરેપૂરો બંધાયલો જ છું અને એના સંપૂર્ણ અમલ માટે મને તેઓ ખુશીથી જાગીન લેખે. અમે જાત બેગાં મળી-બીજો. સારો નિર્ણય કરીએ તો જુદી વાત છે.*

શ્રી સમાજસેવા મંડળ અથવા હરિજન મંડળ

એક સવારે આર્યાવર્ત એક આર્ય યોગીન્દ્રના કંકણ તપે જાયું. જગજૂતા કાળથી આર્ય જનતાએ માની લીધેલી આભડછેટ દૂર કરવા મત લીધું. ધણી જમાનાથી આપણે સુધુસિકાળમાં હતા. પૂર્વે મહાત્માજીએ અનશન મત આપ્યું. ભારતવર્ષની સનાતન જનતાએ જોયું કે આર્ય ધર્મ-સનાતન ધર્મ રસાર્તાળ જવો લાગ્યો; સુધારક ભારતવર્ષ આર્યત્વનો ઉદ્ધાર જોયો.

પૂજ્ય મહાત્માજીએ હિંદ આવી પ્રથમ એમણે અંત્યજની સેવા હાથ ધરી. દલિત ગણાતી કામનો પ્રશ્ન પોતાનો કર્યો અને ઉચ્ચ વૈષ્ણવ છતાં પોતે દલિત કહેવડાવવા લાગ્યા. મોટાં મોટાં વાળના પ્રયંક ધ્વનિ આગળ તેમના સૂરનો ધ્વનિ અંખો પડતો હતો, છતાં એમણે તો અંત્યજો-દલિતો અને અરપૃથ્થોને પોતાના જ માન્યા. તેમની અધોગતિ એ આખા ભારતવર્ષની અધોગતિ એમને મન થઈ પડી હતી. હિંદુ હિંદુ વચ્ચેની સ્થામ લિલતાને પગલે પગલે દેખાવવાનો મંત્ર પોતે સંભળાવ્યા કરતા હતા. પૂજ્ય ગાંધીજી એ કહેવાતા ઉચ્ચ હિંદુ અને અરપૃથ્થ વચ્ચે જે રૂઢિપડલ બાંધી ગયાં હતાં તે દૂર કરવા અને હિંદુ હિંદુ વચ્ચે નિબાલસ માનવ એકમ થાય એ વિશે અનેક રીતે સમજાવ્યા કરતા હતા. હિંદી સમાજસુધારક મંડળો પણ એ દિશામાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કર્યા જતાં હતાં. ઇડિયન સોશિયલ કોન્ફરન્સને પાને પણ એ ઠરાવ મોજૂદ છે. પણ જે જનતાએ રૂઢિ એ જ ખરો ધર્મ પોષ્યો છે તેને આ વાતમાં ખિલકુલ રસ પડતો નહિ. રાજકીય પ્રગતિના ઉદાપોહમાં આખો ભારતવર્ષ-અથવા એવું એક નાનું ગામડું નહિ દર્શી, જ્યાં પ્રજાજગૃતિ એક અથવા બીજી રીતે થઈ નહિ હોય; પણ સમાજે માની લીધેલી આભડ-છેટનો પ્રશ્ન એવો ને એવો જ ચાલ્યા કરતો હતો. ૧૯૨૦-૨૧ માં એ કલંક દૂર કરવાનો પવન વાયો હતો. અરપૃથ્થતાનું ઝાડ જાયું કે ફાલ્યું નહિ.

ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં સમાજના કોયડા આપોઆપ ઉકેલાવા લાગ્યા. પ્રજા-જગૃતિનું માપ આંકવું મુશ્કેલ હતું, પણ અંત્યજોદ્ધારનું કામ તો માફની ગતિએ જ ચાલતું હતું. એ પ્રત્યે રાજકીય સ્વરૂપ ધર્યું. યરોડાના યોગીની ભીષણ પ્રતિજ્ઞાએ પ્રજા-જીવનમાં નવું ચેતન આપ્યું. અંત્યારે આ દિશામાં ઠીકઠીક પ્રગતિ થવા લાગી છે. પ્રીતિ-બોજન, મંદિરપ્રદેશ અને દલિત જનતાની સુધારણા તરફ હિંદુ સમાજ આજે ઉત્સાહ અને પ્રેરણાથી કામ કરી રહ્યો છે. ઉચ્ચ ગણાતા હિંદુઓ મોડી મોડી પણ પોતાની ભૂલ સુધારવા પ્રયત્ન આદરી રહ્યા છે.

આજના ભગીરથ પ્રયત્નો પૂર્વે પણ દેટલોક સુધારક સમાજનો વર્ગ પોતાના હરિજન બંધુઓના સુખદુઃખના ભાગીઆ થઈ તેમની સુધારણાનું કામ કર્યે જતા હતા. આજે એક નાનું 'હરિજન મંડળ' ઉચ્ચ હિંદુ અને શિક્ષિત અંત્યજ લાઇઓ મળી અગ્રાન અંત્યજોને ભણાવવાનું, તેમનો માનવવિકાસ કેમ થાય અને એક મનુષ્ય પોતાના પગ ઉપર કેમ લેખો રહી શકે એ દિશામાં તેઓ કામ કર્યા કરતા હતા. એ નાનકડા મંડળની પ્રગતિએ સંવત ૧૯૮૭ની વિજ્યાદશમીને દિવસે "શ્રી શ્રી સમાજ સેવા મંડળ" અથવા "હરિજન સેવામંડળ"ની સ્થાપના કરી છે. એ મંડળના સંચાલક ઉચ્ચ શાંતિના લાઇ કાશીરામ ચઢાવાલા અને અંત્યજ લાઇ શિવરામ દલાજી સોલંકી અને પુરુષોત્તમ વાઘેલાનો પ્રયાસ

અયાગ છે. અત્યારે એ મંડળે જે નામાલિધાન કર્યું છે એ પ્રશ્ન ગૌણ છે, પણ એ મંડળે એક રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે તેમાં એ લોકનો ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિનું માપ આ પ્રમાણે મળે છે:

“એ મંડળમાં પ્રથમ ધણુ જ ઓછા ભાગ લેતા. અત્યારે એ મંડળમાં બેસેથી વધારે સભાસભા છે. તેઓના હેતુ નીચે પ્રમાણે છે: (૧) મુંબાઇ અને ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં આવા જ પ્રકારનાં મંડળો સ્થાપી તે દ્વારા અજ્ઞાનતા ઘટ્ટેમું અને ખોટી બદીઓને બનતો નિકાલ કરી કેળવણીનો પ્રચાર કરવો; (૨) નજીવા મંત્રોદ્ધાર કરી સમસ્ત જાતિનું સંગઠન કરવું; (૩) ગુજરાત અને મુંબાઇમાં વસતી બંગી જાતિમાં ભાષણો અને લેખોદ્ધારો લોકમત કેળવી પોતાની જૂઠી દશાનું બાન કરાવી આત્મ-સ્વમાન જગત્ કરવું.”

આ મંડળના અનુભવ પ્રમાણે-જેમ ઉચ્ચ ગણતા હિંદુઓમાં જુદા જુદા વર્ગ અને જૂના વિચારોનો સમાજ છે, તેમ અંત્યજનોમાં પણ એવો વર્ગ છે. તેમની રહેણીકહેણી અને રીતરિવાજ પણ જુદા છે. ઢેડ, બંગી, મહાર, મોચી, ચમાર વગેરેમાં પણ પરસ્પર ઊંચાનીચાનો સવાલ ધણો જ સંકુચિત રીતે વહેવાર બાંધી રહ્યો છે. આ બધા જૂના વિચારોને તિલાંશરિ આપી સમસ્ત દરિજન સમાજે બનાવવા યુવાનવર્ગ પોતાથી બનવું કરી રહ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે “જૂના વિચારો ધરાવનારા અને ખાસ કરી વૃદ્ધ ભાષ્યો તરફથી અમારાં પ્રયાસને તોડી પાડવાનો પણ પ્રયત્ન થવા લાગ્યો હતો, પરંતુ યુવાન અને કેળવણેલા વર્ગનો સંપૂર્ણ સહકાર હોવાથી અમારા કાર્યને વધુ ને વધુ વેગ મળતો રહ્યો છે, જોકે કેટલાક મતભેદોને લઇને કેટલાક ભાષ્યોનો સહકાર અમે સાધી શક્યા નથી.” પણ તેઓના ઉત્સાહનો વેગ તીવ્ર છે, “દુનિયાની પ્રગતિ ધણી ઝડપથી પ્રયાણ કરી રહી છે. જે જમાનાનાને નહિ યોગ્યપીથું તો આપણું જરો; માટે કહેવાતા અંત્યજને, દલિતો કે અરપૂર્યો એ પણ એક સંગઠન કરી હિંદુ સમાજના પગ તળે વધુ વખત દબાવેલા અને કચડાયેલા નથી રહેવા મુશ્કેલી. અમે પણ પ્રભુના સજ્જેલા બીજા મનુષ્યો જેવા મનુષ્ય છીએ એમ વાણી અને વર્તનમાં ફેરફાર કરી બતાવી આપવું જોઇએ.”

“હિંદુસ્થાન દેશમાં હિંદુ સમાજને સ્વતંત્રતા જોઇએ છે, પરદેશોમાં તેઓ સમાનતા શોધે છે; જ્યારે પોતાના પગ તળે દબાવેલા અને અરપૂર્ય માની લીધેલા છે કરોડ માનવોને સ્વતંત્રતા કે સમાનતા આપવાથી તેમનો ધર્મ રસાતળે જાય છે. ૫૦ વર્ષ પહેલાં અંત્યજોદારની દિશામાં પહેલ કરનાર મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જેવા-યોગીન્દ્ર પુરુષને પણ શ્દિચૂસ્તોએ ગાંડા ગણી કાઢ્યા હતા, તેમ જ હાલ પૂજ્ય ગાંધીજી જેવા જગત-વંદ્ય પુરુષની અરપૂર્યતાનિવારણની ચળવળને પણ હિંદુ સમાજનો મોટો ભાગ હસી કાઢે છે.”

“અપિ સમાજ”ના રિપોર્ટ ઉચ્ચ કહેવાતા હિંદુ સમાજને કંઇક નીચું જોવાડે છે. આજે આપણે ખરા ધર્મની ભાવનાને બદલે શ્દિચૂસ્ત ધર્મને ધણું માન આપીએ છીએ. શ્દિએ જ હિંદુ જનતામાં વાડા બાંધ્યા છે. ભારતભૂપણ પંડિત માલવીયાજી અને ગુજરાતના નાગર-પૂજ્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ક્રુવ જેવા ધર્મધુરંધરોએ કહેવાતા સંતાતની-ઓને ઉચ્ચ હિંદુ અને અંત્યજ-દરિજન વચ્ચે ધર્મશાસ્ત્રોમાં અરપૂર્ય જેવી ભાવના કે ધર્મ જેવું કશું જ નથી એમ તેઓએ દરિજનના સહયોગી થઇને પૂરવાર કરી આપ્યું છે. એકમ એ જ માનવસમાજની પ્રગતિ છે.

આર્થ હિંદુઓએ ખૂંટકાળમાં જે અન્યાય દરિજન ઉપર કર્યો છે તેનું પરિવર્તન કરવાનો સોદામણો અવશર આવી પહોંચ્યો છે. આર્થ સંતનો આદેશ સૌ ટાઇ સ્ત્રીકારો એ જ પ્રાર્થના.

ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી

૨૪ મી સપ્ટેમ્બર

[Agreement arrived at Poona—

'Amrit Bazar-Patrika' 24-9-32

અધારા ધૈર આઠારી,

દિવ્ય જ્યોતિ જગી કષ્ટ;

ધીખતી તમ પૃથ્વી મે,

દૃષ્ટિ શી અમિની યજ્ઞ:

નકી નકી માનવિ સર્વજ્ઞા;

ન ગ્રાધીને મારણુગેળી આપશે:

જેને જતોએ યુગ યુગ માગ્યા,

આગ્યા; ન એનું શિશ કાષ્ટ કાપશે:

કવિઓ વિશ્વના આવો, હૈર્વખાહુ યજ્ઞ વદો !

" હસાના વધદિનેથી, મનુકેલે અંદર તો !

પ્રગતિ કા મહામોંધી, સાધી: નમસ્તે વિજો ! "

છેલ્લી સલામ

[મહાત્મા ગાંધીજીના ગયા અનશનપ્રતના સપ્તાહ નિમિત્તે]

કાળ-“ભુલ્યો રે ભુલ્યો રે રાજ સત રે ગોપીચંદણ,
 “પિયા ! પરદેશે ન જનાં હો છી
 “એ રે સેજડિયે અમને નીંદરા ન આવે તે,
 “મારે મન રાજ ન લાવે હો છી !”
 એ બજનનો.

સો સો રે સલામું મારાં લાડુડાને કેળે રે,
 ઝાઝેરાં લુહાર જંગલે દેળે હો છી !
 મળાયું ન તેને સહુને માંદામાંદ કેળે તે,
 રૂઢિયાંમાં રાખી અમને રહેળે હો છી.

દોપે દોપે શોણિત મારાં તોળા આમું તો યે,
 પુરાં જેનાં પ્રાછત કદિયે જડશે નં છી,
 એવાં પાપદાવાનલમાં જસે છે જનેતા મારી,
 દિલડાનાં કુંગર સળગ્યા-ઠરશે નં છી !
 -સો સો રે સલામું

પ્રકાશ ખાખ ખાડવ-વનને પાંડુ તણા પુત્રે તે હિં,
 નિરદોષી નામાં લાખો ભુંગણાં હો છી,
 આદુતાં નિવાસી એ તો આ રે આદ્ય લોમ કેરાં,
 પ્રવજ માહરાને પાપે ઝોરાણાં હો છી.
 -સો સો રે સલામું

શંકુપતિ રામ મારા રહનો વિસામો-એણે
 અપિઓને વચને પ્રાધેલ ખોટયું હો છી,
 પ્રભુનામ બજતો એણે પારાધી સંહારિયો રે,
 એનું ઘોર પાતક આજે ઊમટયું હો છી !
 -સો સો રે સલામું

.. અમુને ખાડવ વન સળગાવીને સુપેને નહિ પણ નાજ નામની અનાર્થ માનવભૂતિને
 બરમીભૂત કરી હતી : કેવળ એ આદિનિવાસીઓનો પ્રદેશ પચાવી પાડવા સારું જ.
 ૨. બ્રાહ્મણે આવીને રામચંદ્ર પાસે પોકાર કર્યો કે રામચંદ્ર નામના એક શ્રદ્ધે તપશ્વર્ધા માંડ
 છ તે કાણે મારો પુત્ર મૃત્યુ પામે છે ! તે પરથી રામચંદ્રે એ તપસ્વીનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો.

છેલ્લી સલામ

૫

છેલ્લાં, ખાળ્યાં, ગારદ કીધાં પ્રથવીના પેટમાં ને,
અસૂરો કહીને કાઢ્યાં વનવાસ છ;
જીવતાંને કાળે જીવી નરકું બંધાવીયું ને,
સદાનાં નરાધમ રાખ્યાં દાસીદાસ છ—
—સો સો રે સલામું

૬

સમર્થોનો સત્તા સંતો, ધુતારાની ધૂર્તબાજ,
કુડિયા ગુરુની કે કે કરામાત છ;
એની તો વણાવી ધીંગી ધરમ-ધન્યો ને
ભાંડુ ફેરે રગતે રંગી બલી બાત છ—
—સો સો રે સલામું

૭

એવી એવી ઝડીઓ મારાં સહોદરો ઝીલતાં ને,
ધરમધન્ય ફેરે ક્યારે સીંચાણું હો છ;
રુદામાં શમાવી સરવે રુદન-પિપાલા વાલા
હરિ ફેરા રથડા હેઠળ પિલાણું હો છ.
—સો સો રે સલામું

૮

રથના સારથીડાં સુણુને સાધુ ને ગુસાંધ સરવે !
કડાકા કરે છે રથની ધરીઓ હો છ.
જીવે જીવે જીવે તો ભૈરવ ઉભો વાટ ખાળી આળે,
બીતર તો નિહાળે, હરિ ક્યાં પળિયો હો છ.
—સો સો રે સલામું

૯

જીવે તો મહારાજ આળે મહાકાળ જાગિયો ને,
ધરમ ફેરા ધારણ કાંટા માંડે હો છ;
રસતને ત્રાજવડે મારાં કલેજાં ચડાવિધાં ને,
શિશ-તો નમાળ્યું શાસન-દંડે હો છ.
—સો સો રે સલામું

૧૦

હરિ ફેરાં તેડાં અમને-આવી છે વધામણી રે,
દલિનોને ઉત્સવ હાકલ પડી છે હો છ.
હસતાં મુખડાંની અમને વિદાયું દિયો રે વહાલાં !
રખે કોઇ રોકે નયણા રડીને હો છ !
—સો સો રે સલામું

અવેરથેંદ મેલાણી

卐 प्रस्थान 卐

पुस्तक १५

पृष्ठ : १८८८

स्पृश्यास्पृश्यत्वमीमांसा ।

पद्मामधेयश्रवणानुकीर्तिनात्

पद्मद्वयणाद्यस्मरणादपि कचित् ।

श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते

कृतः पुनस्ते भगवन्न दर्शनात् ॥—भागवतम् ।

अन्नमयादन्नमयमथवा चैतन्यमेव चैतन्यात् ।

द्विजवर दूरीकर्तुं वाञ्छसि किं ब्रूहि गच्छ गच्छेति ॥

मनीषापञ्चकम्

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चापि शास्त्रं किमपि चिन्तये ॥

अधुना भारतवर्षे चाण्डालादिपदवाच्यत्वेनाभिमतता ये जातिविशेषाः सन्ति ते वेदानुसारिभिर्वर्णैः स्पृश्या अस्पृश्या वेति विषये महती विप्रतिपत्तिर्दरीदृश्यते ॥ अस्पृश्या एव, तेषां सर्वैर्धर्मशालैः साक्षात् प्रायश्चित्तविधानमुखेन वा स्पृश्यत्वनिर्पेधात्—इत्येकः पक्षः । स्पृश्यां एव “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्याद्यैकान्यप्रतिपादकश्रुतिप्रामाण्यात्, “विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” इति भगवद्भचनाच्च—इत्यपरः पक्षः । एवं विप्रतिपत्तावुपस्थितायामादौ तावत् सामान्यतः विप्रतिपत्तिरहस्यं चिन्तयते । पश्चात् विप्रतिपत्तिपरिहारं विधाय सिद्धान्तं स्थिरीकरिष्यामः ॥

अस्ति किल भारतवर्षे पण्डितपुरी नाम नगरी । तत्र कोऽपि विकल्पनाथो नाम मीमांसापारदारपारीण आचार्यवरो निवसति । स एकदाऽऽत्मनः सरस्वतीमन्दिराख्ये पुस्तकागारे कानपि ग्रन्थान् पर्यालोचयन् दिवा स्वापो निषिद्ध इति जानन्नपि घर्मवशान्मुहूर्तमात्रं निद्रामगमत् । निद्रोपरमे यदा नेत्रे उन्मोलयति, तदा स्वसनीये बद्धाञ्जलिं कनपि

पुरुषमपश्यत् । तेन पुरुषेणाचार्यवरः सप्रथमं प्रार्थितः—‘भगवन् ! अस्मिन् धर्मविषये निर्णयं दातुमर्हसी’ति । एवं कस्मिंश्चित् धर्मविषये निवेदिते आचार्येण तत्र निर्णयो दत्तः । किंत्वेनेन तस्य संशयो द्विगुणीभूतः । तेन पुनरप्याचार्यः पृष्ठः—‘भगवन् ! पूर्वधर्मया सहागताय मम प्रतिवेशिनेऽस्मिन्नेव विषये भवताऽन्यैव धर्मव्यवस्था दत्ता अद्य तु तद्विपरीतं कथमुच्यते ? ।’ आचार्यः प्रश्नमुखेनोत्तरमदात् । ‘तस्मिन् दिनेऽहमुत्तराभिमुख आसम् दक्षिणाभिमुखो वा ? ।’ ‘उत्तराभिमुख’ इति पुरुषेणोक्तम् । आचार्योऽब्रवीत्—‘अद्य तु ?’ पुरुष आह—‘दक्षिणाभिमुख’ इति । तदाचार्येणाभिहितम्—‘यानि पुस्तकानीदानीं ममाभिमुखं सन्ति तेष्वेवमेव प्रतिपादितं, यानि पुनः परस्मिन् हन्यासंस्तेषु तद्विपरीतमिति ॥

इयमाख्यायिका नास्तिकैः परिकल्पितेति नैव मन्तव्यम् । “वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्” इति महाभारते ऋषेणाप्युद्धोषितत्वात् । किंवेतावता बहुविधमतभेदेन श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणग्रन्थानामप्रामाण्यं प्रसज्येतेति न भेतव्यम् । कुतो नेति चेच्छ्रूयताम् । इदमेव शाखाणां भूषणं यत्तेषु विप्रतिपत्तयो विद्यन्ते । कस्यचिदल्प-
ज्ञस्य जीवस्य कृतौ एकमेव मतं संभवति किंतु “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः” इत्यादि-
श्रुत्युक्तसर्वव्यापकमहापुरुषस्य कृतौ सहस्रविधा मतविशेषाः परस्परं विरोधं परिहाय निवसेयु-
स्तत्र किमर्थं ? । एवमपि विरुद्धानामविरोध इति तून्मत्प्रलपितमिति चेन्न । अविरुद्धानामेव विरोध इति भाष्यते, न विरुद्धानां विरोध इति । विरुद्धानां संतां कथमविरुद्धाना-
मियुच्यते इति चेत् न । विरोधपरिहारोऽस्माकं शास्त्रविद्विः कचिदुत्सर्गापवादन्यायेन,
कचित्सानान्यविशेषकम्पनया, कचिदगुणोपधानभावाद्भौतिकेण, कचिदधिकारिभेदविमर्शेन,
कचिद्वक्तृश्रोत्रौचित्यचिन्तया, कचित्प्रयोजनभेददर्शनेन, कचिच्छास्त्रभेदानुसंगानेन चेति
बहुधा कृतः । कचित्तु तेषां वैयधिकरण्येन विरोध एव न जायते ।—अत एव महाभारते-
ऽनुशासनपर्वणि केचन धर्मभेदा परिगणिताः । तद्यथा—

धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः

देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च

जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने

शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च

एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकावासिभिः ।

एवम् “अन्तःपुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहि”स्तस्य धर्मप्रभवस्य सर्वाधारमहा-
पुरुषस्य देशकालाद्युपाधीनां नानात्वात् धर्माणामपि नानात्वं तेत्तदुपायुपहितत्वं च इति
सर्वं समञ्जसम् ॥

देशकृतो भेदः बौधायनेनैवमुदाहृतः—“पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतः तथोत्तरतः । यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतदनुपनीतेन सहभोजनं भार्यया सहभोजनं पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृगमनमिति ॥ अधोत्तरतः । ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभय-
ददम्यवहारः आयुधीयकं समुद्रयानम् । इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति । देशप्रामाण्यात् ॥”

कालकृतो धर्मभेदो यथा सत्ययुगे ये धर्मा न त एव त्रेतायां द्वापरे कलौ च । तथा च मनुः—“अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः” इति । तथाऽन्यत्रापि मनुराह—“ततः (वेनराज्यात्) प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपत्तिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं हि गर्हन्ति साधवः ॥” इति । अपि च—कलौ संन्यासे निषिद्धेऽपि न सर्वथा संन्यासाभावः इति कस्माद्वेतोरित्युच्यताम् । उपाधिभेदात् इत्येव वक्तव्यम् । कलौ संन्यासिनां दुराचारमनुसंधाय, यथार्थसंन्यासस्य दुष्करत्वं च विचार्य, कैश्चित्स्मृतिकारैः कलौ संन्यासो निषिद्धः । नैतावताऽयं निषेधः सार्वजनीन इति कश्चि-
त्प्रज्ञवान् मनुते ।

एवमेव—सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

अपि च—अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च सौराष्ट्रान् मगधांस्तथा ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हति ।

—इत्युक्तं तत्र श्लोकद्वये पाठभेदो कालभेदात् देशभेदे, अत एव धर्मभेदे, प्रमाणम् । यद्ययं निषेधः सदातनः स्यात् तर्हि भगवान् कृष्णः यदा यदा हस्तिनापुरात् सौराष्ट्रान् गत्वा ततो हस्तिनापुरं पुनरागतस्तदा तदा सौराष्ट्रगमननिमित्तकं प्रार्थयितुं कृतवानिति कल्पनीयं स्यात् । तत्त्वश्रुतपूर्वम् । नास्माभिर्वर्तमानसमये वा तत् क्रियते । तत्कस्माद्वेतोः ! कृष्णस्य समये सौराष्ट्राणां यवनैरनाक्रान्तत्वात् । इदानीमपि तथात्वात् सस्त्वपि यवनेष्वार्या-
चारपालनस्य निष्प्रवृत्तत्वात् ।

तस्मात् चाण्डालत्वेनाभिमतानामस्पृश्यत्वसिद्धये स्मृतिवचनानां प्रमाणतयोपन्यासमात्रेण नेष्टार्थसिद्धिः । इदानीं तन्वाङ्गण्डालत्वेनाभिमता जातिविशेषाः पुरातनचाण्डालसदृशा एव सन्ति, अस्पृश्यत्वधीजं च तेषु पूर्ववदेवेति, यावन्न साध्यते तावन्न तेषामस्पृश्यत्वसिद्धिः । शास्त्रमर्यादां बहुमन्यमाना अपि सर्वे जनाः अजा इव सत्तृणाभ्यवहारिणो मा भूयन् किंतु हंसवन्नीरक्षीरन्यायेन शास्त्राण्यालोचयन्तु, तत्त्वं चोपाधितः पृथक् कृत्वा गृह्यन्तु—इत्यस्माकं सविनयमभ्यर्थना ॥

इदानीमन्यजानामस्पृश्यत्वे यानि यानि स्मृतिवचनानि प्रमाणतयोपन्यस्यन्ते तेषां सर्वेषां योज्यतानि वचनानि विशेषतो मन्वादिस्मृतिपुष्पलभ्यन्ते तस्मात्तान्येवात्र चिन्तयामः ।

अग्निणोक्तं—रजकर्मकारश्च नटो बुरुट एव च ।

कैवर्तमेदमिच्छाद्य संसृते चान्त्यजाः स्मृताः ॥

अत्र रजकर्मकारयोस्तन्यजत्वं तज्जन्यमरुदस्य च न रजकर्मकारकर्मनिमित्तमिति तु स्पष्टमेव ॥ नटशब्देनाग्नेन्द्रियजालिको जातिविशेष एव विवक्षितः, न तु नाटकप्रयोगादी मूर्तिकं गृह्णन् नटः । अन्यथा भरतमुनेः भरतपुत्राणां पारिषादिकादीनां चास्तजत्वात्तैर-
रुदस्यवापत्तयः । प्राचीनसमये इदानीं च क्वापि तादृशा नटा अस्तृष्या नैव भवन्तीति सर्व-
सम्मतम् ॥ बुरुटोऽपि सोऽप्यनार्यजातिविशेष एवेति प्रतिभाति सादृश्यार्थानार्यगाम्ना च
न्यवहारान् । बुरुटो पेषुपात्रादिनिर्माता जातिविशेष इति केचित् । किंतु तत्र तस्मान्न्यजत्वे
न पेषुपात्रादिनिर्माणं हेतुः क्लृप्तनार्यत्वम् । पेषुपात्रनिर्माणमात्रेणाप्यन्यजत्वापत्तयेः ॥
बुरुटो पेषुपादानजीवीति केचित् । एवमपि पेषुपादनकर्ममात्रेण बुरुटत्वं नास्ति । भगवतः
श्रीहृण्मरय बुरुटत्वात्तैः । न वा पेषुपादनजीवित्वेन । तस्मान्न्यजत्वेऽप्रयोजकत्वात् ।
तस्माद् बुरुटो जातिविशेष एव यो मनुस्मृतिनिर्माणसमये पेषुपादनेनात्मन आजोविकां
श्रवयान् ॥ कैवर्तमेदमिच्छाद्यापि जातिविशेषा एव । कैवर्तशब्देन नौकर्मजीवी जातिविशेष
उच्यते । कैवर्तस्पर्शेन भगवता रामचन्द्रेण, कैवर्तकन्यायाः स्पर्शेन पराशरमुनिना वा, सचैवं
स्नानं श्रुतमिति तु सुत्राणि न शूयते ।

मेदा मिच्छाधारण्यपशुद्विसका अनार्यजातिविशेषाः अत एव तेषामन्यजत्वं स्मृत-
मित्यपि सुप्रकाशम् ॥

अपि च—

कामुचित् स्मृतिषु पुण्ड्रशब्दरन्ध्रागुच्छादकपचसदृशरो दृश्यते सोऽप्यनार्यजातिविशेष-
याचक एव । पुण्ड्रशब्दरम स्पष्टतयाऽनार्यत्वात् ।

अथ—चण्डालः श्वपचः सत्ता मृतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोग्यौ चैव सर्वे ह्यन्तर्वाचसायिनः ॥

इत्यग्निरसा यास्मृतं तद्विचार्यते ।

सत्रियाद्वैश्यकन्यायां मृतो भवति जातिः ।

वैश्यान्मागधवैदेही राजविमादृगनाम्नतौ ।

शूद्रादायोग्यः सत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविमासु जायन्ते वर्णसंकरे ॥

इति मनुः ।

अपि च स एव—

आयोगवैश्व क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु ।

प्रतीपमेते जायन्तेऽपरेऽपसदास्त्रयः ॥ इत्याह ।

तत्र आयोगवोऽनार्यो जातिविशेषः । एवं मागधोऽपि तत्सदृशो मगधदेशनिवासी पुरातनः कश्चिज्जातिविशेष एव । अन्यथा यदि सर्वेऽपि मागधा नाम मगधोत्पन्ना मगध-निवासिनो वाऽन्यजाः स्युः, दिलीपस्य पत्नी “तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा । पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ” साऽन्यन्यजेति प्राप्नुयात् । एवं वैदेहकोऽपि पुरातनो जातिविशेषः । यदि सर्वेषां विदेहनिवासिनामन्यजत्वं स्यात् जगन्मातुः सीताया ब्रह्मविदो जनकस्य च किं न स्यात् ! । सूतस्यापि यदन्यजत्वं रघुकुलतिलकरथाश्वप्रेरकस्य सुमन्त्रस्य, पवित्रे नैमिषारण्ये शौनकादीनां पुरः पुराणानि कथयतो रोमहर्षणस्य च, का गतिः ! । तथैव च क्षत्रुर्विदुरस्य चान्यजत्वापत्तिः ।

एवं स्थितेऽन्यजानां कुत्रान्तर्भावः इति पर्यनुयोगे इदमुत्तरम्—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति मनुः—

अत्र “ नास्ति तु पञ्चमः ” इत्यस्यायमभिप्रायः । ‘ निपादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः ’ इत्युक्त्या निपादादीनां चातुर्वर्ण्येवाह्यत्वं सूच्यते इति तु नैव मन्तव्यम् । चतुर्णां वर्णानाम-नुलोमप्रतिलोमविवाहकृतेन संकरेणोत्पन्नत्वाच्चातुर्वर्ण्य एव तेषां संग्रहात् । किं बहुना । “ शनकैस्तु क्रियालोपाद् ईमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च (ब्राह्मणादर्शनेन च इत्यपि पाठः) । पौण्ड्रकाश्वोद्भविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः । पारदा पङ्गवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ” इति बाह्यानामपि जातोनां क्षत्रियत्वकल्पनेन पुरातनेतिहासज्ञानेन वा महाराजोचितौदार्येण वा मनुना चातुर्वर्ण्य एव संग्रहः कृतः । सुवि-दितमेतदितिहासविदां यद्ब्रह्मवः शका यवनाः पङ्गवाश्चादौ वेदधर्मब्राह्मा अपि पश्चात् वेदधर्म-मङ्गीकृतवन्तः शिवविष्ण्वादिवेवाध्यागधयामासुः । अत एव सुष्ठूक्तं श्रीमद्भागवते—

किरातहूणान्त्रपुलिन्दपुलकसा

आभीरकङ्का (मुह्यन्ता इत्याप पाठः) यवर्णाः खसादयः ।

येऽन्ये च पापास्तदुपाश्रयाश्रयात्

शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥

अत्रैतदप्यवधार्यन् यदस्माकं द्रविडानामपि पूर्वस्मिन्स्थूलोके वृषलत्वं प्रतिपादितम् । अनेन प्रमाणेन यदि वयं द्रविडत्वाद् वृषलास्तर्ह्यस्माकं त्रैविणिकत्वेऽशनिपातः संजायेत । अत एवात्र द्रविडपदेन द्रविडजातिविशेष एव ग्राह्यो योऽधुना तनद्रविडेभ्यः प्राचीनतरो बभूव । अपचरय शपाककर्महेतोरन्त्यजत्वं तु युक्तमेव । एवं चण्डालस्यान्यतिचण्डप्रकृतिवत्तयाऽन्यजत्वमुपपद्यते । अयं चण्डालोऽपि कोऽप्यनार्यो जातिविशेष एवासीत् । तत्र—

अथ राज्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।

चण्डालदर्शनो राम सद्य एव दुराकृतिः ।

नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ।

संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ।

ऋक्षचर्मनिवासी च लोहाभरणभूषितः ॥

इति वाल्मीकिरामायणगतं वर्णनं प्रमाणम् । नैतादृशाश्चाण्डालां भारतवर्षे अधुना सन्ति । तस्मादेते अस्पृश्याश्चाण्डालत्वात् इति वाक्यं स्वरूपासिद्धहेत्वाभासदुष्टम् । यथा वयमिदानींतना द्राविडाः मनुवचनप्रामाण्यादपि वृषला न भवामः, पुरातनद्राविडेभ्यो भिन्नत्वात् ; तथैवेदानींतनाश्चाण्डाला अपि मनुप्रोक्ता अन्त्यजा अत एव अस्पृश्याश्च न भवन्तीति सिद्धम् ॥

अथान्यजानां देवकुलप्रवेशो शास्त्रेषु निषिद्धो न वेति विचार्यते । अस्मिन् विषये निषेधवाचनानि कानिचिदुपलभ्यन्ते किन्तु तान्यस्पृश्यत्वनिबन्धनानीति पूर्वोक्तमीमांसया तेषामस्पृश्यत्वे निवारिते तानि सर्वाणि स्वयमेव निवर्तन्ते । भगवद्भक्त्या यथाऽस्माकं चातुर्वर्णिकानामधिकारस्तथा तेषामपि । तेषां चातुर्वर्ण्य एवान्तर्भावात् पञ्चमवर्णस्य मनुना निराकृतत्वात् । अथवा “यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेर्यदि शङ्कराचार्यकृतं व्याख्यानं परिगृह्यते तर्हि पाञ्चवर्ण्ये तेषां संप्रहात् ॥ “य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येन् श्वयोनिं वा सुकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा” इति श्रुतिवचनबलेन प्राक्तनपापकर्मविपाकपारवश्याज्जीवश्चाण्डालादीनां पापयोनौ स्थूलं शरीरं लभते इति शैरुच्यते ते तु क्षतं कृत्वा तस्मिन् क्षारं निवेशयन्ति । तत्तु न वयं मृष्यामहे । चाण्डालेन चाण्डालजातो जन्म लब्ध्वा केन प्रकारेण मनःसमाधानं कर्तव्यमन्यैर्वर्णैश्च पापकर्म कथं परिहर्तव्यमित्येवास्याः श्रुतेस्तापस्यम् । तस्मादेतच्छ्रुतेस्तापस्यस्य पूर्वभागो चाण्डालैरुत्तरभागोऽन्यैर्वर्णैरनुसंधातव्य इति श्रुतिरहस्यम् ।

अपि च “नमः श्रम्यः श्रपतिम्यश्च वो नमः” इति श्रपतीनां श्रपचानां वा रुद्रत्वे सिद्धे, तेषां देवतायतनप्रवेशनिषेधो नैव संगच्छते ॥ अत एव रन्तिदेवः श्रपचायानं दत्त्वा प्रणमति । तथा च भागवतम्—“तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्रम्यः श्रपतये विभुः ।” अन्त्यजान् प्रत्यस्माभिः कथमाचरितव्यमित्यत्र श्रीमद्भागवतरचैकादशस्कन्ध एवमुपदिष्टम्—यत्

“विसृज्य समयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां च दैहिकीम् ।

प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् ।

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावं नोपजायते ।

तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकार्यकर्मभिः ॥”

ननु एतत्तु सर्वेषु भूतेषु भगवद्भावं प्राप्तवतो जनानुद्दिश्योक्तं तेन किमस्माकम् ? । नैवम् । “यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावं नोपजायते तावदेवमुपासीते”ति स्पष्टं भगवद्भाव-
काङ्क्षिण उद्दिश्योक्तम् । भगवद्भावकाङ्क्षा च सर्वैः कर्तव्या, न केवलं सिद्धैः किंतु साध-
कैरपि । एतददृष्ट्यभावादेव केषांचित् आचार एव धर्मः परिसमाप्यते । वस्तुतस्तु येनात्म-
त्वधारणं जगतश्च स्वनियमे धारणं क्रियते स धर्मः ॥ अतएव भगवता गीतम्—

“विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”

ननु यदि चाण्डालादीनामेतादृशं गौरवं क्रियते तर्हि कथं शास्त्रेषु तेषां पापयोनित्वं प्रतिपाद्यते ? । इति चेत् । न प्रतिपाद्यते किन्त्यनुद्यत एव । इदमत्राकृतम् । पापयोनित्व-
वचनं लोकबुद्धयनुवाद, एव न विधिः । लोकबुद्धिमपाकृत्य तत्र परमात्मभावो भावनीय इति
विधावेव शास्त्रस्य तात्पर्यात् । यथा पुरुषसूक्ते ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिमन्त्रेण लोक-
सिद्धवर्णचतुष्टयमनूय तत्र पुरुषाङ्गत्वभावनया एकशरीराङ्गत्वेन वर्णानामैक्यं विधीयते तद्वत् ।
अयं विधिर्नैवनुवादस्तत्र किं लिङ्गम् ? इति चेत् अस्य सूक्तस्य परमात्मा देवतेति लिङ्गम् ॥
एवमेवारस्य मन्त्रस्यानधिगतार्थगन्तृत्वेन प्रामाण्यम् ॥

ननु शास्त्रेषु ज्ञानभक्तिप्रतिपादकानि वाक्या-यर्थवादरूपाणि, न विधिरूपाणि, अत-
स्तादृशानि वाक्यानि अस्पृश्यस्पर्शजन्यपापनिवारकप्रायश्चित्तविधेर्विरुद्धत्वादप्रमाणानि अर्थ-
वादादिधर्मलोयानिति न्यायात्—इति केचित् । एवंवादिनस्त्वर्थवादरहस्यमेव न जानन्ति ।
अर्थवादो नाम अर्थप्रधानो वादः । अर्थवादे न वाक्यार्थो विवक्षितः किं तु तात्पर्यार्थः ।
इयानेव विध्यर्थवादयोर्भेदः । गृह्यते च विवक्षितार्थे तयोर्विरोधः बलावच्छेदक्यना, च न
संभवति । एवमर्थवादवाक्यार्थाद्विध्यर्थस्य बलीयस्त्वेऽपि अर्थवादतात्पर्यार्थाद्विध्यर्थस्य न
बलीयस्त्वम् । प्रत्युत यथाऽर्थशास्त्रार्थमशब्दं बलीयः तथा धर्मशास्त्रेऽपि कर्मकण्डादभक्ति-

काण्डः ज्ञानकाण्डश्च बलीयांसी । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारते तदा तदा प्रायः
ज्ञानभक्त्युपेक्षैव तत्र कारणम् । आचारगृहस्य द्वे वातायने—ज्ञानं भक्तिश्च । यावदि-
वातायने अपावृत्य, वायुर्वै प्रत्यक्षं मल्लास्तोति स्मृत्वा, तेनाचारस्य सततं शुद्धिर्न विधीय-
तावदस्माकमाचारो निम्प्राणः न च तत्र परमात्मनो वासः संभवतीति प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेणा-
किं कृतं स्यादित्यपि सुधीभिर्विभावनीयम् ।

तस्मात्—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौत्येष महात्मा पुण्यपत्तनात् ।
सर्वधर्मान् परित्यज्य श्रीकृष्णं शरणं व्रज ॥
तमेव शरणं गत्वा सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छसि ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

॥ इति ॥

काशी ।

वि० सं० १९८९ मार्गशीर्ष कृष्ण ६

आनन्दशङ्कर बापुभाई ध्रुव ।

રૂપશ્યારૂપશ્યત્વમીમાંસા

[આ શાસ્ત્રાર્થનો ધણીપુરી દલીલો આગળ આવી ગયેલા 'શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ હરિજનોનો પ્રસંગ' સેષમાં આવી નય છે. પણ શાસ્ત્રાર્થની પદ્ધતિ કેવી છે તે બતાવવા માટે, તેમ જ કેટલીક દલીલો બુદ્ધિ રૂપે આવી છે માટે આ શાસ્ત્રાર્થ અને તેનો અનુવાદ મૂકેલો છે—તંત્રી]

૮ હે ભગવન્ ! તારા નામના શ્રવણથી તેમ જ સંકીર્તનથી, અથવા તારી આગળ નમ્ર થવાથી, અથવા કોઇક વખત તારું સ્મરણ કરવાથી પણ, શ્વપાક* પણ યજ્ઞકર્મને માટે તરત જ અધિકારી બને છે: તો પ્રછી હે ભગવન્ ! તારા દર્શનથી એ શ્વપાક લાપક કેમ ન થાય ! >

ભાગવત

૮ હે દિગ્વર ! દૂર જ દૂર જ એમ કહીને અજમય શરીરથી શરીરને કે ચૈતન્યથી ચૈતન્યને (એમાંથી કોને કોનાથી) દૂર કરવા છજી છે તે કહે. >

મનીપાપંચક*

૮ નારાયણને નમસ્કાર કરીને અને નરોત્તમ એવા નરને નમસ્કાર કરીને અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને એક નવીન શાસ્ત્રનું ચિંતન કરું છું. >

અત્યારે ભારતવર્ષમાં ચાંડાલ વગેરે શબ્દોથી સમજાતી જે ખાસ જાતિઓ છે, તે વેદના અનુયાયી વર્ણ વડે સ્પૃશ્ય છે કે અસ્પૃશ્ય છે એ વિષયમાં મહાન મતભેદ વારંવાર થાય છે. તેઓ અસ્પૃશ્ય જ છે, કેમ જે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોએ પ્રત્યક્ષ રીતે અથવા પ્રાપ્તિતના વિધાન દ્વારા સ્પર્શ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે—એવો એક પક્ષ છે. તેઓ સ્પૃશ્ય જ છે; કેમ જે < “એક જ દેવ સર્વજૂતોમાં ગૃહ રહેલો છે” > વગેરે એકાત્માનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિનું પ્રમાણ છે, < “વિદ્યાવિનયસ્રોપજ બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, દાથીમાં, કૂતરામાં અને શ્વપાકમાં પડિતો સમદષ્ટિ રાખનારો છે” > એવું ભગવાનનું વચન છે—એવો બીજો પક્ષ છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં પ્રથમ તો સામાન્ય રીતે શંકાના રહસ્યનો વિચાર કરીએ. પણ શંકાનિવારણ કરીને સિદ્ધાંત રિથર કરીશું.

ભારતવર્ષમાં પંડિતપુરી નામે એક નગરી છે. ત્યાં કોઇ વિકલ્પનાથ નામનો મીમાંસા-દર્શનમાં પારંગત આચાર્યવર રહે છે. તે એક વખત સરસ્વતી મંદિર નામના પોતાના પુસ્તકાલયમાં કેટલાક મંથોનું મનન કરતાં, દિવસે જાંઘવાનો નિષેધ છે એમ જાણ્યા છતાં, ગરમીને લીધે ધડીલર જાંઘી ગયો. જાંઘ પૂરી થતાં આંખો ઉઘાડે છે તો પોતાની પાસે હાથ જોડીને જાહેલા કોઇક પુરુષને તેણે જોયો: તે પુરુષે આચાર્યને શ્રદ્ધાપૂર્વક આર્યના કરી:

< > આવી નિયાતીઓ વચ્ચે મૂકેલા મનકર સ્થાકોનું લાપાંતર છે.

૪ શ્વપાકનો શબ્દાર્થ કૂતરું રાંધીને ખાનાર એવો ગાય છે.

* આ મનીપાપંચકમાં એવી કથા છે કે શંકરાચાર્યે એક ચાંડાલને દૂર જવાનું કહ્યું ત્યારે એ ચાંડાલે સામે પ્રસન્ન થઈને કે તું શરીરને દૂર જવાનું કહે છે કે ચૈતન્યને ! ત્યાં એક જ ચૈતન્ય બધા હેતોમાં વિલસે છે ત્યાં કોણ કોને દૂર કરે એવો અભિપ્રાય છે.

“ભગવન્! આ ધર્મવિષયમાં નિર્ણય આપવો ધટે છે.” એ પ્રમાણે ક્રોધક ધર્મનો પ્રશ્ન પૂછતાં આચાર્યે તેમાં નિર્ણય આપ્યો; પણ આથી તેનો સંશય બેવડો થયો. તેણે ફરીવાર આચાર્યને પૂછ્યું: “ભગવન્! આગળ ક્રોધક દિવસે મારી સાથે આવેલા એક પાડોશીને આ જ વિષયમાં આપે જુદી જ ધર્મવ્યવસ્થા કહેલી હતી. તો આજે તેનાથી વિપરીત જ કેમ કહ્યો છો?” આચાર્યે પ્રશ્ન પૂછીને તેનો ઉત્તર આપ્યો: “તે દિવસે હું ઉત્તરાભિમુખ હતો કે દક્ષિણાભિમુખ?” પેલા માણસે જવાબ આપ્યો: “ઉત્તરાભિમુખ હતા.” આચાર્યે બોલ્યા: “અને આજે?” પુરુષે કહ્યું: “દક્ષિણાભિમુખ.” ત્યારે આચાર્યે કહ્યું: “જે પુસ્તકો અત્યારે મારી સામે છે તેમાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે; અને પેલે દિવસે જે હતાં તેમાં તેથી વિપરીત હતું.”

આ વાર્તા નાસ્તિકોએ ધરી કાઢી છે એમ ન માનવું. < “વેદો પણ લિખ છે, સ્મૃતિઓ પણ લિખ છે; એવો મુનિ નથી કે જેનો મત લિખ ન હોય.” > એમ મહાભારતકારે પણ પોષકારીને કહ્યું છે. પણ આટલા બધા અનેક પ્રકારના મતભેદોને લીધે શ્રુતિસ્મૃતિ વગેરે પ્રમાણપ્રધાની અપ્રમાણ્યતાનો પ્રસંગ આવે એવો ભય ન રાખવો. ‘કેમ નહિ’ એમ પૂછતા હો તો સાંભળો. શાસ્ત્રોમાં શંકાઓ છે એ જ એ શાસ્ત્રોનું ભૂપણ છે. ક્રોધ અસ્પષ્ટ જીવની કૃતિમાં માત્ર એક જ મત સંભવે છે, પણ < “સહસ્ર શીર્ષવાળા અને સહસ્ર આંખોવાળા પુરુષ” > વગેરે વર્ણનથી. શ્રુતિએ કહેલા સર્વવ્યાપક મહાપુરુષની કૃતિમાં હજાર પ્રકારના મતો પરસ્પરનો વિરોધ ઊઠી દબને વસે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? એમ પણ ‘વિરુદ્ધ મતોનો અવિરોધ’ એ તો ગાંડા માણસોનો પ્રલાપ છે એમ કહેતા હો તો તેમ નથી. અવિરુદ્ધ વસ્તુઓના જ વિરોધનો પરિહાર અહીં વિવક્ષિત છે, નહિ કે વિરુદ્ધ વસ્તુઓના વિરોધનો. ‘જે વિરુદ્ધ છે તેને અવિરુદ્ધ કેમ કહ્યો છો?’ એમ પૂછતા હો તો એમ નથી. આપણા શાસ્ત્રોએ અનેક પ્રકારે વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે; જેમકે, ક્યાંક મુખ્ય નિયમ અને અપવાદ સમજાવીને, ક્યાંક સામાન્ય અને વિશેષની કલ્પનાથી, ક્યાંક ગૌણ અને પ્રધાન ભાવના સ્વીકારથી, ક્યાંક અધિકારીભેદના વિચારથી, ક્યાંક વક્તા અને શ્રોતાના ઔચિત્યની ચિંતાથી, ક્યાંક લિખ પ્રયોજનના દર્શનથી, અને ક્યાંક બીજા જ શાસ્ત્રનો સંબંધ બતાવીને. ક્યાંક તો વિરુદ્ધ વસ્તુઓનો વિષય લિખ હોવાથી વિરોધ થતો જ હોતો નથી. એટલા માટે મહાભારતમાં, અનુશાસનપર્વમાં, કેટલાએક ધર્મભેદો ગણાવ્યા છે. જેમકે—

< “જુદી જુદી શ્રુતિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો લોકોમાં અનેક પ્રકારના છે. દેશધર્મો જણાય છે તેમ જ કુલધર્મ, તેમજ જાતિધર્મ, વયોધર્મ, ગુણધર્મ, અને હે શાભને! શરીરધર્મ અને કાલધર્મ તેમ જ આપદધર્મ. એ પ્રમાણે લોકવાસીઓ ધર્મને અનેક પ્રકારના કરે છે.” >

આ પ્રમાણે < “જે પુરુષરૂપે અંદર રહે છે, અને કાળરૂપે બહાર પ્રાદુર્ભાવ પામે છે” > તે, ધર્મના ઉત્પત્તિરૂપ સર્વોધાર મહાપુરુષને, દેશકાળની અનેક પ્રકારની ઉપાધિ હોવાથી, ધર્મો પણ અનેક રૂપના છે અને તે તે ઉપાધિથી ઉપાધિવાળા થએલા છે માટે સર્વ યોગ્ય જ છે. દેશકૃત ભેદ બીધાવને આ પ્રમાણે કહેલો છે: “પાંચ પ્રકારના મતભેદો છે. દક્ષિણના અને ઉત્તરના. જે દક્ષિણના છે તેની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. જેમકે, ઉપવીત આપ્યા વિનાનાની સાથે જન્મવું, બાપા સાથે જન્મવું, વાસી ખાવું, મામાની અને દોષની દોષીની

પરણું. હવે ઉત્તરના. જનનો વેપાર, દારૂ પીવો, બે દાંતવાળાં પ્રાણીઓને ખાવાં, લસ્કરી નોકરી અને સમુદ્રયાન. એક જગાનો બીજી જગાએ જઈને કરે તો દોષ પામે છે-દેશના રિવાજને લીધે.

કાળકૃત ધર્મભેદ જેમકે સત્યયુગમાં. જે ધર્મો હતા તે જ ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિમાં નથી. એ પ્રમાણે મનુ કહે છે: < “સત્યયુગમાં માણસોના જુદા ધર્મ છે, ત્રેતા અને દ્વાપરમાં જુદા છે, કલિયુગમાં જુદા છે, -યુગ પુરો થવા પ્રમાણે.” > તે પ્રમાણે બીજી જગાએ પણ મનુએ કહ્યું છે: < “ત્યારથી (વેન રાજના સમયથી) જે મોહથી, મરી ગયેલા પતિવાળી સ્ત્રીનો પુત્રને માટે નિયોગ કરે, તેની સાધુઓ નિંદા કરે છે.” > વળી કળિયુગમાં સંન્યાસ નિષિદ્ધ છે છતાં સંન્યાસનો સર્વથા અભાવ નથી તેનું શું કારણ, કહો જેમણે? ઉપાધિ(કાલ)ભેદને લીધે, એમ જ કહેવું પડે. કલિયુગમાં સંન્યાસીઓનો દુરાચાર જેમને, યથાર્થ સંન્યાસ દુષ્કર છે એમ વિચારીને, કેટલાક સ્મૃતિકારોએ કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કર્યો. એટલાથી આ નિષેધ સાર્વત્રિક નથી એમ કેટલાએક પ્રજાવાન માને છે.

એ જ પ્રમાણે

< “સિંધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર અને તેના સીમાડા ઉપરના તથા અંગ, વંગ અને કલિંગ દેશોમાં જઈને (ફરી) સંસ્કાર કરવો જોઈએ.” >

વળી

< “અંગ, વંગ, કલિંગ, સૌરાષ્ટ્ર અને મગધ દેશોમાં તીર્થયાત્રા સિવાય જનારા માણસે ફરી સંસ્કાર કરવો જોઈએ.” >

એ પ્રમાણે કહેલું છે. ત્યાં બે શ્લોકમાં જે જુદા જુદા દેશોનો પાઠભેદ છે તે કાળભેદને લીધે છે. માટે જ ધર્મભેદમાં તે પ્રમાણ છે. જો આ નિષેધ હમેશને માટે હોય તો લંગવાન કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી સૌરાષ્ટ્ર જઈને જ્યારે જ્યારે પાછા હસ્તિનાપુર ગયા, ત્યારે ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર જવાને કારણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા એમ કષ્ટવું પડે; પણ તે તો સાંભળ્યું નથી. વર્તમાન સમયે આપણે પણ તે કરતા નથી, તેનું શું કારણ? કૃષ્ણને સમયે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર યવનોએ આક્રમણ કર્યું નહોતું. અત્યારે પણ તેમ હોવાને કારણે અને યવનો પણ આર્યોના આચારનું પાલન કરે છે તેથી પ્રત્યવાય નથી.

એટલા માટે ચાંડાલ નામથી સમન્નતાઓની અસ્પૃશ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે સ્મૃતિવચનોને માત્ર ટાંકવાથી એ સિદ્ધ થઈ જતી નથી. અત્યારે ચાંડાલ નામથી સમન્નતા જતિઓ પુરાતન ચાંડાલ જેવી જ છે, અસ્પૃશ્યતાનું બીજું તેમનામાં પહેલાંના જેવું જ છે, એમ જ્યાંસુધી સાખીત ન થાય ત્યાંસુધી તેઓ અસ્પૃશ્ય સિદ્ધ થતા નથી. શાસ્ત્રમર્યાદાઓને બહુ માનનારા સર્વે જણોએ પણ બકરાની માફક કુચા સુદ્ધાં ગળી જવા ન જોઈએ, પણ હસતી પેટે નીરક્ષીરન્યાયથી શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો જોઈએ. તત્ત્વને ઉપાધિથી ભિન્ન કરીને સ્વીકારવું જોઈએ-એમ અમારી સવિનય અભ્યર્થના છે.

હવે અંત્યજનો અસ્પૃશ્યપણા માટે જે જે સ્મૃતિવચનો પ્રમાણરૂપે ટાંકવામાં આવે છે તે સર્વનાં બીજાં વચનો મનુ વગેરે સ્મૃતિઓમાં મળે છે; માટે તેનો જ અર્હોઆં વિચાર કરીએ.

ત્યાં અત્રિએ કહ્યું છે કે

< “રજક (ધોળી), ચર્મકાર (ચંમાર), નદ, છુરડ, કેવર્ત, મેદ અને ભિલ્લ, એ સાતને અંત્યજો કહેલા છે.” >

અહીં રજક અને ચર્મકારનું અંત્યજપણું અને તેમાંથી ઉપજતું અસ્પૃશ્યપણું રજક અને ચર્મકારના ઘંધાને લીધે છે, એ સ્પષ્ટ છે. નટ શબ્દ વડે અહીં ધંદગળા દેખાડનારી જાતિ જ કહેલી છે; નહિ કે નાટક ભજવવામાં પાત્રનો પાઠ કરતો નટ. કારણકે નહિતો ભરતમુનિ અને ભરતપુત્રોને અને પારિપાશ્વકોને અંત્યજ થવાનો અને અસ્પૃશ્ય થવાનો પ્રસંગ આવે. પ્રાચીન સમયે અને અત્યારે કોઇ પણ જગાએ તેવા નટો અસ્પૃશ્ય નથી જ, એમ સર્વને સંમત છે. છુરુડ પણ કોઇક અનાર્થ જાતિ જ જણાય છે. કેમ જે અનાર્થ સાથે તેનું નામ આવ્યું છે અને અનાર્થ નામથી તે ઝોળખાય છે. છુરુડ વાંસના ટોપલા વગેરે ધડનારી એક જાતિ છે, એમ કેટલાક કહે છે. પણ તેમાં તેના અંત્યજપણામાં વાંસના ટોપલા બનાવવા એ કારણ નથી; પણ અનાર્થત્વ એ કારણ છે. કેમ જે માત્ર વાંસના ટોપલા બનાવવાથી અંત્યજપણું સંભવતું નથી. છુરુડ એ વાંસળી વગાડી ઉપજવિકા કરનારો છે, એમ કેટલાક કહે છે. એમ હોય તો પણ વાંસળી વગાડવાના કર્મમાત્રથી છુરુડપણું આવતું નથી. કારણ કે એમ હોય તો શ્રોકૃષ્ણને છુરુડ થવાનો પ્રસંગ આવે. તેમ જ વાંસળી વગાડીને ઉપજવિકા કરવાથી પણ નહિ. કેમ જે, એ કર્મને અંત્યજનું કર્મ કહ્યું નથી. માટે છુરુડ એક જાતિ જ હતી, જે મનુસ્મૃતિ લખવાને સમયે વાંસળી વગાડીને આજીવિકા મેળવતી. કૈવર્ત, મેદ, અને બિદ્ધો પણ જાતિઓ જ છે. કૈવર્ત શબ્દથી નાવ ચલાવનારી જાતિ કહેવાય છે. કૈવર્તનો સ્પર્શ કરીને ભગવાન રામચંદ્રે અથવા કૈવર્તકન્યાનો સ્પર્શ કરીને પરાશર મુનિએ પહેર્યે લુગડે સ્નાન કર્યું એમ કથાંય સાંભળ્યું નથી.

મેદો અને બિદ્ધો, અરણ્યપશુની ઢિંસા કરનારી અનાર્થ જાતિઓ હતી એટલા માટે જ તેમનું અંત્યજપણું કહેલું છે, એ સ્પષ્ટ છે.

વળી, કેટલીક સ્મૃતિઓમાં પુલ્કસ શબ્દ ચાંડાલ અને શ્વપચનો સહચારી દેખાય છે. તે પણ અનાર્થ જાતિનો વાચક છે. કેમ જે પુલ્કસ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે અનાર્થ છે.

હવે

“ ચાંડાલ, શ્વપચ, ક્ષત્રા, સૂત, વૈદેહક, માગધ અને આયોગવ-તે સર્વે અંતે વસનારા છે. ” > એમ અંગિરસ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીએ.

“ ક્ષત્રિયથી વૈશ્ય કન્યામાં જન્મનાર જાતે સૂત થાય છે. ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની દોઢરીમાં વૈશ્યથી જન્મેલા માગધ અને વૈદેહી થાય છે. વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની કન્યામાં શૂદ્રથી વર્ણસંકર થતાં આયોગવ, ક્ષત્રા અને ચાંડાલ થાય છે, જે માણસોમાં અધમ છે. એમ મતુ કહે છે. ” >

વળી એ જ કહે છે કે

“ શૂદ્રથી પ્રતિભોમ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલા આયોગવ, ક્ષત્રા અને ચાંડાલ લોકોમાં અધમ છે અને તે ત્રણે વર્ણ બહારના છે. પ્રતિભોમ લગ્નથી વૈશ્યથી માગધ અને વૈદેહ, અને ક્ષત્રિયથી સૂત જન્મે છે. અને આ બધા વર્ણ બહારના છે. ” > ત્યાં આયોગવ અનાર્થ જાતિ છે. એવી રીતે માગધ પણ તેના જેવી મગધ દેશમાં વસતી કોઇ પુરાતન જાતિ છે. નહિતર, જે માગધ નામના બધા મગધમાં ઉત્પન્ન થયેલા મગધવાસીઓ અંત્યજ થાય, તો દિલીપની પત્ની “ તેને મગધવંશની, દક્ષિણ માટે પ્રસિદ્ધ, સુંદક્ષિણા નામે પત્ની હતી-યત્તની (પત્ની) દક્ષિણા જેવી. ” > તે પણ અંત્યજ થાય. એવી રીતે વૈદેહક પણ

પુરાતન જાતિ છે. જો, બધા વિદ્વદ્વિવાસીઓ અંત્યજ હોય, તો જગન્નાતા સીતા અને શ્રીકૃષ્ણ જનકનું શું ન થાય? સત્ પણ જો અંત્યજ હોય તો રઘુકુલતિલક રામનો રથ હાંકનાર સુમેત્રની, અને પવિત્ર નૈમિષારણ્યમાં શૌનક વગેરેની પાસે પુરાણના કથાકર્તા રામ-હર્ષણની શી ગતિ થાય? તેવી જ રીતે ક્ષત્રા વિદ્વરને પણ અંત્યજ થવાનો પ્રસંગ આવે.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોતાં અંત્યજોને કયા વર્ગમાં સમાવવા એવો પ્રશ્ન થતાં આ કિસ્સા છે :

“ આહાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણ દ્વિજ વર્ણો છે. ચોથી એક જાતિ શૂદ્ર છે. પાંચમી નથી જ. ” એમ મનુ કહે છે.

અહીં પાંચમી નથી એમ કહ્યું છે તેનો આ અભિપ્રાય છે:—

“ ચાર વર્ણો અને નિપાદનો પાંચમો વર્ણ છે. ” એમ કહેવતથી નિષાદ વગેરેનું ચાર વર્ણથી બહાર હોવાપણું સ્પષ્ટ થાય છે, એમ ન જ માનવું. કેમ જો, ચાર વર્ણોના અનુલોમ પ્રતિલોમ વિવાહથી થતા સંકરથી ઉત્પન્ન થયેલાનો ચાર વર્ણમાં જ સંગ્રહ કરવો જોઈએ. વિશેષ શું, “ ધીમે ધીમે ક્રિયાનો લોપ થવાથી અને આહાણુનું અતિક્રમણ કરવાથી (આહાણુનાં દર્શન ન કરવાથી એવો પણ પાઠ છે) આ ક્ષત્રિય જાતિઓ શૂદ્રપણાને પામી જોની કે, પાંડુક, ચોંડ, દ્રવિડ, કાંબોજ, યવન, શક, પારદ, પહ્લવ, ચીન, કિરાત, દરદ, ખસી. ”

એ પ્રમાણે મનુએ પુરાતન ઇતિહાસના જ્ઞાન વડે, અથવા મહારાજને ઉચિત ઔદાર્ય વડે આ બહારથી આવેલી જાતિઓને પણ ક્ષત્રિયની કલ્પના કરીને ચાર વર્ણોમાં જ સંગ્રહી છે. ઇતિહાસ જાણનારાઓને સુવિદિત છે કે ધણાએ શક, યવન, પહ્લવ, પહેલાં વેદધર્મથી બહાર હતા, તેમણે પણ પછીથી વેદધર્મનો અંગીકાર કર્યો, અને શિવ વિષ્ણુ વગેરે દેવાની આરાધના કરી. એટલા માટે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ઠીક કહ્યું છે કે

“ કિરાત, હણુ, અંધ્ર, પુલિંદ, પુલ્કસ, આબીર, કંક (સુદા એવો પણ પાઠ છે), યવન, અને ખસ વગેરે અને બીજા પણ જે પાપીઓ તેના આશ્રયથી શુદ્ધ થાય છે તેવા પ્રભુને નમસ્કાર. ”

અહીં એ પણ વિચારવાનું છે કે આપણામાંથી દ્રવિડોનું પણ ઉપલા શ્લોકમાં વૃષલ-૧ પણું કહેલું છે. આ પ્રમાણથી જો આપણે દ્રવિડ હોવાને લીધે વૃષલ થતા હોઈએ તો આપણા ત્રિવર્ણ ઉપર વજ્રપાત જ થાય. એટલા માટે અહીં દ્રવિડ શબ્દથી દ્રવિડ નામની કોઈ જાતિ સમજવી, જે અત્યારના દ્રવિડો કરતાં વધારે પ્રાચીન હતી.

શ્વપચ અને શ્વપાકનું તેના કર્મને લીધે અંત્યજપણું યોગ્ય જ છે; એવી રીતે ચાંડાલનું પણ અતિ ચંડ પ્રકૃતિને લીધે અંત્યજપણું હોઈ શકે. આ ચાંડાલ પણ કોઈક અનાર્થ જાતિ હતી. તેમાં—

“ હવે તે રાત્રિ પૂરી થતાં હે રામ ! એ રાજા ચાંડાલ દેખાવેનો અને ખરાબ આકૃતિનો, કાળાં અને પીળાં વસ્ત્રવાળો, લાલ ઉત્તરીય વસ્ત્રવાળો, લાલ અને ભયંકર હાલતા

ડાળાવાળો, વિકરાળ, લીલા અને પીળા રંગનો, રોંછનું ચામડું ધારણ કરનારો, અને લોહાનાં ધરેણાંવાળો બની ગયો. ” >

એ પ્રમાણે વાસ્ત્મિકિ રામાયણમાં આવેલું વર્ણન પ્રમાણ છે. એવા ચાંડાલો ભારતવર્ષમાં અત્યારે નથી. એટલા માટે આ લોકો ચાંડાલ હોવાને લીધે અસ્પૃશ્ય છે એવું વાક્ય દોષવાળું છે. જેમ આપણે અત્યારના દ્રાવિડો મનુવચનના પ્રમાણથી વૃષલ થઇ જતા નથી, કેમ જે આપણે પુરાતન દ્રાવિડોથી લિન્ન છીએ, તેવી જ રીતે અત્યારના ચાંડાલો પણ મનુએ કહેલા અંત્યજો નથી થતા અને તેથી કરીને અસ્પૃશ્ય નથી થતાં એ સિદ્ધ છે.

હવે અંત્યજોનો મંદિરમાં પ્રવેશ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ છે કે નહિ તે વિચારીએ. આ વિષયમાં કેટલાંએક નિષેધવાક્યો મળી આવે છે, પણ તે અસ્પૃશ્યોને લાગુ પડે છે. અને ઉપરની ચર્ચાથી અસ્પૃશ્યપણાનું નિવારણ થયું છે એટલે તે સર્વ વાક્યોનું પણ એની મેળે નિવારણ થાય છે. ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં જેમ આપણે ચાર વર્ણોને અધિકાર છે, તેમ તેમને પણ છે. કેમ જે, તેમનો પણ ચાર વર્ણોમાં સમાવેશ થાય છે અને પાંચમો વર્ણ હોવાનું મનુએ નિરાકરણ કર્યું છે. અથવા “ જેમાં પાંચ પંચજનો અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે ” એવી શ્રુતિનું જે શંકરાચાર્યે કરેલું વ્યાખ્યાન સ્વીકારીએ તો પાંચ વર્ણોમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. “ જે વારંવાર નીચ આચરણ કરનારા હોય છે તે નીચ થોળિ પામે છે-જ્ઞાનથોળિ અથવા સૂરયોળિ અથવા ચાંડાલથોળિ. ” એવા શ્રુતિવચનના બળથી પૂર્વના પાપકર્મના પરિણામને લીધે જીવ ચાંડાલ વગેરે પાપયોનિમાં સ્થૂલશરીર મેળવે છે એમ જેઓ કહે છે તે તો દાઝ્યા ઉપર ડામ દે છે; તે અમે સહન કરતા નથી. ચાંડાલે ચાંડાલ જાતિમાં જન્મ મેળવીને કયા પ્રકારે મનનું સમાધાન કરવું, અને અન્ય વર્ણોએ કેવી રીતે પાપકર્મ છોડી દેવું એ જ આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. માટે આ શ્રુતિના તાત્પર્યનો પૂર્વભાગ ચાંડાલોએ અને ઉત્તરભાગ બીજા વર્ણોએ વિચારવો, એવું શ્રુતિનું રહસ્ય છે.

વળી, “ જ્ઞાનોને નમસ્કાર, જ્ઞાનપતિઓને નમસ્કાર, ” એમ શ્વપતિ અને શ્વપોનું સ્વપણું સિદ્ધ થયે તેમને મંદિરમાં પ્રવેશ ન કરવા દેવો એ બંધબેસતું નથી. એટલા માટે જ રૂંદિદેવ શ્વપચને અન્ન આપીને પ્રણામ કરે છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે < “ તે આપીને વિશુએ જ્ઞાનને અને જ્ઞાનપતિને નમસ્કાર કર્યા. ” > અંત્યજો તરફ આપણે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે સંબંધી શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે-જે

< “ ચોતાનું માન અને અભિમાન, અને દેહની દૃષ્ટિ અને શરમ છોડી દહને અશ્વ, ચાંડાલ, ગાય, અને ખરને દંડવત્ પ્રણામ કરવા, ત્યાંસુધી સર્વ જૂતમાં મારો ભાવ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી વાણી, મન અને કાયાના કર્મથી આ પ્રમાણે ઉપાસવું. ” >

આ તો સર્વ જૂતોમાં ભગવાનનો ભાવ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા માણસોને ઉદ્દેશીને કહેલું છે. તેમાં અમારે શું ?-એમ નથી. “ ત્યાંસુધી સર્વ જૂતોમાં મારો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી આ પ્રમાણે ઉપાસવું. ”-એમ ભગવદ્ભાવની આકાંક્ષા રાખનારને ઉદ્દેશીને રૂપે કહ્યું છે. ભગવદ્ભાવની આકાંક્ષા બધાએ કરવી જોઈએ, માત્ર સિદ્ધોએ જ નહિ, પણ સાધકોએ પણ. આ દૃષ્ટિઓના અભાવથી જ કેટલાંએકનો ધર્મ આચારમાં જ પૂર્ણ થાય છે.

વસ્તુતાએ તો જેના વડે આત્મપણાનું ધારણ થાય છે અને જગતનું પોતાના નિયમમાં ધારણ થાય છે તે જ ધર્મ છે. એટલા માટે ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે:

“વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ્યમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને શ્વપાકમાં, પડિતો સમાન દષ્ટિ રાખે છે.” >

કોઈ પૂછે કે જે ચાંડાલ વગેરેનું આંટણું બધું ગૌરવ કરે છે તો શાસ્ત્રમાં તેના પાપયોનિપણાનું શા માટે પ્રતિપાદન થયું?—તો એમ નથી. શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન* થયું નથી, માત્ર અનુવાદ* થયો છે. અહીં રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. પાપયોનિનું વચન લોકચુદ્ધિનો અનુવાદ છે. એ વિધિ* નથી. કેમજે લોકચુદ્ધિનું નિરાકરણ કરીને ત્યાં પરમાત્મભાવ ભાવવો જોઈએ એવી વિધિમાં જ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. જેમ પુરુષસૂક્તમાં < “બ્રાહ્મણ તેનું મુખ હતું.” > વગેરે મંત્ર વડે લોકસિદ્ધ ચાર વર્ણોનો અનુવાદ કરીને ત્યાં પુરુષાર્જ્જ્વની ભાવના વડે એક શરીરનાં અંગ હોવાપણાથી વર્ણોનું અંકય પ્રતિપાદન કરાયું છે, તે પ્રમાણે. આવો વિધિ છે પણ અનુવાદ નથી તેની સામીતી શી, એમ પૂછતા હો તો આ સૂક્તનો દેવતા પરમાત્મા છે તે છે. એ પ્રમાણે જ આ મંત્ર નહિ બળેલા અર્થને જણાવે છે અને તેથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

કોઈ પૂછે કે શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરતાં વાક્યો+ અર્થવાદના સ્વરૂપનાં છે. માટે તેવાં વાક્યો અસ્પૃશ્યોના સ્પર્શથી થતા પાપનું નિવારણ કરવાના પ્રાયશ્ચિતવિધિથી વિરુદ્ધ હોવાથી અપ્રમાણ છે: અર્થવાદથી વિધિ બળવાન છે એ ન્યાયે—એમ કેટલાક કહે છે. એમ કહેનારાઓ અર્થવાદનું રહસ્ય જ જાણતા નથી. અર્થવાદ એટલે અર્થ જેમાં પ્રધાન છે એવો

* પ્રતિપાદન એટલે કોઈ નવી વસ્તુ સાબીત કરવી, અને અનુવાદ એટલે જે વસ્તુ છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો. હવે એમ મનાય છે કે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન કોઈ નવી વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવાનું છે. જે સૌની જાણમાં છે તે કહેવું નિરર્થક છે; એટલે નહિ જાણેલી વસ્તુ જણાવવી એ શાસ્ત્રનું કામ છે. કાંઈ પણ પ્રતિપાદન કરવાને માટે વસ્તુસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરવો પડે એટલે અંશે જ શાસ્ત્ર અનુવાદ કરે. બાકી નવાનું પ્રતિપાદન કરવું એ જ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. અહીં દલીલ એવી છે કે પુરુષસૂક્તમાં ચાર વર્ણોને પરમાત્મપુરુષનાં અંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણોંયા છે ત્યાં ચાર વર્ણો એ પ્રતિપાદનનો વિષય ન હોઈ શકે. કારણકે તે તો બધાને વિદિત હતું. એ તો માત્ર અનુવાદ છે. પ્રતિપાદનનો વિષય તો એ છે કે એ ચારે વર્ણો એક જ પરમાત્મપુરુષનાં અંગો છે. આનું ખીલું સમર્થન એ છે કે એ આખું સૂક્ત જ પુરુષસૂક્ત છે. પરમાત્મપુરુષ એ જ એનો વિષય છે એટલે ચાર વર્ણો હોવા જોઈએ એવો સૂક્તનો ભાવાર્થ નથી; પણ ચારે વર્ણો એક જ પરમાત્માનાં અંગો છે એ ભાવાર્થ છે.

X વિધિ એટલે કાંઈ કરવાનું કહેવું. શાસ્ત્રનું કામ જ્ઞાસન કરવાનું છે—જ્ઞામ કરો એમ કહેવાનું છે. પુરુષસૂક્તમાં ચાર વર્ણો છે એ વિધિ ન હોઈ શકે. વિધિ તો એ છે કે ચારેય વર્ણો પરમાત્માનાં અંગો છે એવી ભાવના કરો.

+ કોઈ પણ અંધકાર પોતાના વિષયના નિષ્પણમાં મુખ્ય સમર્થનને, ગૌણ રીતે પુષ્ટિ આપવા, અથવા તેના અર્થકારને માટે, અથવા તેને ગૌરવ આપવા માટે, જે ખીજ બાબતો કહે છે તેને અર્થવાદ કહે છે. આ અર્થવાદોને અક્ષરશઃ પ્રમાણભૂત માની શકાય નહિ. અર્થવાદનું વર્ણન વસ્તુસ્થિતિને અનુસરવું હોય તો તે ‘અનુવાદ’, વિરુદ્ધ હોય તે ‘ગુણવાદ’ અને પૂર્વગી સ્થિતિને અનુસરતાં પણ હાલની સ્થિતિને પ્રતિકળ હોય તે ‘ભૂતાર્થવાદ’ એવાં અર્થવાદનાં ત્રણ જુદાં જુદાં નામ છે. અર્થવાદ એ સામાન્ય રાખ્દ છે અને તેના મનકુરની સત્યાસત્યતા પ્રમાણે અર્થવાદના આ ત્રણ પેટાભેદો થાય છે.

(ભગવદ્ગીતારહસ્ય* ગુરુતારી અનુવાદ પૃ. ૨૨-૨૩ ઉપરથી)

વાદ. અર્થવાદમાં વાચ્યાર્થ વિવિક્ષિત નથી, પણ તાત્પર્યાર્થ છે. એટલો જ વિધિ અને અર્થ-વાદનો ભેદ છે. વિવિક્ષિત અર્થનું પ્રદર્શન કર્યા પછી તેમનો વિરોધ અને અસાબ્યકરણના સંભવતી નથી. એ પ્રમાણે અર્થવાદના વાચ્યાર્થ કરતાં વિધ્યર્થ બળવાન હોવા છતાં અર્થ-વાદના તાત્પર્યથી વિધ્યર્થ વધારે બળવાન નથી. ભિક્ષુ, જેમ અર્થશાસ્ત્રથી ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન છે તેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ કર્મકાંડથી ભક્તિકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એ બે વધારે બળવાન છે. જ્યારે જ્યારે ભારતવર્ષમાં ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે ધણે ભાગે જ્ઞાન અને ભક્તિની ઉપેક્ષા એ જ તેનું કારણ છે. આચારગૃહની બે બારીઓ છે—જ્ઞાન અને ભક્તિ. જ્યાં સુધી આ બે બારીઓ ઉઘાડીને ‘વાયુ જ પ્રત્યક્ષ ષ્ણ છે,’ એમ સ્મરણ કરીને, તેના વડે આચારની સતત શુદ્ધિ ન કરાય, ત્યાં સુધી આપણે આચાર નિષ્પ્રાણ છે અને તેમાં પરમાત્માનો વાસ સંભવતો નથી. ત્યાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠામંત્રથી પણ શું થાય!—એમ પણ બુદ્ધિમાનોએ વિચારવું ધટે છે.

માટે—

“પુણ્યપત્તનથી આ મહાત્મા ઊંચો હાથ કરીને પોકારે છે કે સર્વ ધર્મોને તૂટીને શ્રીકૃષ્ણને શરણે જા. હે ભારત! સર્વ ભાવથી તેને જ શરણે જઈને તેના પ્રસાદથી થોડા સમયમાં શાન્તિ પામીશ. ધર્મ સર્વસ્વને સાંભળો અને સાંભળીને નિશ્ચય કરો કે પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તેવું બીજાની સાથે ન વર્તવું. ઇતિ.

કાશી
વિ. સં. ૧૯૮૯, માર્ગશીર્ષ વદ ૬

}

આનન્દશંકર બાપુસાહેબ ધ્રુવ

બે બાંસ

આ કિસ્સો અસ્પૃશ્યતા એક સાથે પ્રસિદ્ધ કરતાં થોડા ખુલાસાની જરૂર છે. એ દસેક વરસ ઉપર આ સ્વરૂપે મનમાં ઘડાયો હતો. અસ્પૃશ્યતા તે વખતે તેનો મુખ્ય વિષય નહોતો, અત્યારે પણ નથી. તેનો મુખ્ય વિષય કંઈક અંશે નાતનું હાલનું માનસ, જેના વડે નાતનો એક સમાજ તરીકે અત્યારે નિર્વાહ થાય છે, તે સ્ફુટ કરવાનો છે. અને એમ કરવા નાતની શ્રેણીમાં ઉત્તમતાને છેડે આવેલ એક પાઠ્યશાસ્ત્ર (અલગત કલ્પિત) લીધી છે. તેના માનસને આધાર થવાથી, તે જોડાણમાંથી કહોળાય છે અને તેનો મેલ બધાં ઉપર આવે છે એ આ કિસ્સાનું સ્વરૂપ છે. એ આધાર નાતની દૃષ્ટિએ સખ્તમાં સખ્ત હોવા નોંધએ એટલા માટે નાતની ઇષ્ટદેવીનું મંદિર, ટેક કે જે નાતની શ્રેણીને સામેને છેડે છે, તેના સ્પર્શથી અભગવાથી થાય છે એવો પ્રસંગ છે. આ રીતે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન અહીં એક નિમિત્ત તરીકે આવે છે.

અત્યારે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન પ્રજા સમક્ષ આળ્યો ત્યારે આ કિસ્સો લખી નાંખવાને હું પ્રેરાયો અને એમાં અસ્પૃશ્યતા પછવાડેનું માનસ પણ વ્યક્ત થતું હોવાથી અહીં તે મૂકવાનો પ્રસંગ લઉં છું.

બજવવામાં ઉપકરણો ઓછામાં ઓછાં, સાદામાં સાદાં, અને સર્વથા સુલભ રાખવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. રંગભૂમિ સજ્જ કરવાનાં સૂચનોમાં સ્થલનું થોડું વિશિષ્ટરૂપે વર્ણન કર્યું છે પણ તેને બદલે સાદા તખ્તા ઉપર અને જરૂર પડે તો માત્ર ઓરડામાં ઓટલા ઉપર કે શેરીમાં પણ બજવી શકાશે.

ખીજ સૂચના પણ ઓછામાં ઓછી આપી છે. કિસ્સાનું પૂર્વવૃત્તાન્ત અને બનાવો સમજાવવામાં મદદ થાય તેટલા પૂરતું નાટકની શરૂઆતમાં થોડું કહેલું છે—જો કે એ બધું નાટકની ઉક્તિઓમાં સ્ફુટ થાય છે. નાટકનાં પાત્રોના માનસ વિશે પણ ઓછામાં ઓછી સૂચનાઓ કરી છે. કેઈ જગાએ માનસ કે વસ્તુરિચિતિ ઉપર કટાક્ષ કે ટીકા કરવાનો પ્રસંગ, હાસના કેટલાક પાશ્ચાત્ય નાટકકારો લે છે તેવો, મેં લીધો નથી. અને માનસ વિશેની સૂચના, નટની પસંદગીમાં કે ઉક્તિના ઉચ્ચારણમાં ઉપકારક થાય તેટલે અંશે જ મૂકેલી છે. અવાજ ધીમે મોટો કરવાની સૂચના એકાદ જગાએ ઉદાહરણ તરીકે જ આપી છે. ઉક્તિ સાથેના અભિનય માટે પણ ઓછામાં ઓછી સૂચના આપી છે, કારણકે એક જ ભાવ દરેક નટ એક જ રીતે બતાવતો હોતો નથી. એ બાબતમાં નટને થોડું સ્વાતંત્ર્ય મેં ઇષ્ટ માન્યું છે.

સ્થલ કાઠિયાવાડ હોવા છતાં બોલી બધાને સમજાય તેવી ગુજરાતી રાખી છે, જોકે લહેકો-કાઠિયાવાડી છે; પણ ગુજરાતના કેાઇ પણ પ્રાંતની પ્રાંતિકતા તેમાં ઉતારવી હશે તો થોડા ફેરફારથી ઉતારી શકાશે. માત્ર એટલું કે વાક્યમાં વાક્યબોર અને ખાસ કરીને કાકુ બરાબર ઉચ્ચારવાં નોંધએ. કેાઇ પણ નાટક બજવવામાં એ આવશ્યક છે, પણ અહીં તેનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

‘કિસ્સા’ ઉપરના ‘સર્વ હક્ક સ્વાધીન’ રાખ્યા છે પણ કર્તાને પ્રસંગ લખી જણાવવાથી બજવવાની છૂટ મળી શકશે.*

સમય, સવારના સાતેકનો. રથ-કાઠિયાવાડમાં સ્ટેશનથી ચાર પાંચ માઈલ દૂર એક ગામડું. સાધારણ ખડકીય ઢવડ ધરની છટી ઝોરાડીમાં સામાનના એક બે કાથળાને એકાદ બે ટૂંકા પડી છે. લગનસરા ચાલે છે અને વરરાજા અનન્તરાય પીતાંબર ભટ્ટ કંઈક નવા વિચારનો હોવાથી રિવાજ પ્રમાણે પોતાના ગામથી જન ન લાવતાં મુખ્યથી માત્ર તેની બહેન લલિતા સાથે રાતનો અહીં આવેલો છે. તેનાં બીજાં સગાં, જેમના અહીં આજ્યા પછી જનનું સામેયું યવાનું છે, તે હજી આવેલાં નથી. અનન્તરાય વીરોક વરસની ઉમરનો, સારીરે મજબૂત, કદાવર, દૃઢ મનનો અને તેજસ્વી છે. તેની બહેન લલિતા પણ તેની જે તેજસ્વી છે, માત્ર એટલું કે સ્ત્રીમુલક કુનેહ અને સૌક્યમાર્ગથી તેની દૃઢતા અનન્તને જેટલી બીજાને પરાભવ કરનારી લાગતી નથી. નાતરીત પ્રમાણે અત્યાર પહેલાં હાથે મીઠળ બાંધાવેલું હોતું જોઈએ તે અનન્તે હજી નથી બાંધાવ્યું એટલે વેળાસર મીઠળનો દેખાવ કરવા લલિતા અનન્તને મીઠળ બાંધવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે, ત્યાં પડેલો ઉપડે છે.

લલિતા : લ્યો હવે માની જાઓ. એકવાર કળૂલ કરીને ના રોની પાડો છો ?

અનન્ત : પરણવાની કળૂલત આપી છે, મીઠળની નહિ !

લલિતા : તમે તો કહેશો પરણવાની કળૂલત આપી છે, પણ પાટલે બેસવાની નહિ, હસ્તમેળાપની નહિ, સમપદીની નહિ, તે કાંઈ ચાલે ?

અનન્ત : પણ પરણવામાં આની શી જરૂર છે ?

લલિતા : તમારા ભાઈઓ જેમ જરા પણ ઉપયોગ વિના કાંડે ધડિયાળ બાંધે છે, તેમ પરણવામાં જરા પણ ઉપયોગ વિના આ બાંધવાની જરૂર હોય છે. તમે કળૂલ કર્યું છે કે ઘેર પાછાં જઈએ ત્યાંસુધી મારું બધું કહ્યું કરવું. અત્યાર સુધી મેં મારી સત્તાનો ઉપયોગ નથી કર્યો. અત્યારે મારી સત્તાથી કહું છું, આ બાંધવા દો.

અનન્ત : ત્યારે એમ જ કહે ને ! નકામી દલીલ શા સારુ કરે છે ?

લલિતા અનન્તને મીઠળ બાંધે છે. ત્યાં ખડકીમાંથી “ કાં વરરાજા ! ક્યારે પહોંચાડ્યાં ? ” એવા ટુકડા સંભળાય છે અને તે પછી તરત જ તે ટુકડા કરનાર પરણીતમ ભટ્ટ પાંચેક વરસના છોકરાને આંગળીએ શાલી દોરતા પ્રવેશ કરે છે. પરણીતમ ભટ્ટની ઉંમર પંચાવનેક વરસની છે. તેમણે નાની પોતાડી પહેરી છે, અને બાંધીને અંગે ઉધાડા છે. તેમને વાત કરતાં વાતના અર્થ પ્રમાણે ધીમે ઉતાવળે અવાજ કરવાની ટેવ છે. સાથેના છોકરાને એક ધોતિયાની ગાતડી વાળી છે, અને તેની આંખમાં આંજણના લપેડા છે.

પરણીત : (કરીથી) કાં વરરાજા ! ક્યારે પહોંચાડ્યાં ?

અનન્ત : આવો, આ રાતના આવીને ગોઠવાઈ ગયા છીએ.

પરણીત : કેમ બહેન ! ખુશીમાં તો ખરી ? મને ઝોળખજ, હું શું થાઉં ?

લલિતા : હંકમ્ ! ઝોળખું કેમ નહિ, વળા માસા થાઓ. (અનન્તને) ભાઈ, આપણી બાને મામાની દીકરી બહેન હતાં, — એક ગંગામાસી.

પરણીત : એ ને તારી બાય પાછાં સગાં મામા કપનાં નહિ હોં ! એ હતાં આર-માયાં ! પણ આપણી નાત જેવી સગપણ સાચવવામાં બીજી નાત નહિ હોય ! (વરરાજા સામે જોઈને એકદમ અવાજ બદલાવી) લ્યો હોં ! શું માણસો છે ને ! તમારી સાથે અમારા

ગામના પહાડસિંગજી ઉતર્યા હશે. તે કે તમારી નાત તે કેવી ? વરરાગને હાથે મીઠળે ય નહિ ? એણે તો જમને જટાશંકર પંડ્યાને, ને દયા ડાશીને, ને જ્ઞેશીકળીનાં પાનખાને વાત સોત કરી નાંખી ! (અગત્ય બતાવવા સાદ ધીમા કરી) તે હું તો સવારે જીડીને તમને કહેવા આવ્યો કે આપણી નાત તો છે ઢેઢ જેવી ! પેટમાં વાત જ ન રહે ! તમારે માખાપ નથી, તે ગમે તેમ તોય તમે ઉધાડાં પડી ગયાં કહેવાઓ. તે કશી છાકરમત કરશો માં. (છાકરો વારંવાર આંગળી ડાહી 'બાપા' 'બાપા' કર્યા કરે છે.) એક તો આ લલિતાને આટલી મોટી થવા દીધી છે, ને તેમાં વળી આવી બેવકુલાઈ કરો ! આ જુઓ, (જરા ઉપડતે સાહે) હું તો તમારો સગો, એટલે મારી આંતરડી બળે એટલી કાંપની ન બળે. (છાકરો 'બાપા' 'બાપા' કરે છે તેને હજીકો કરો) સાંભળ્યું ને ! બે ઘડી વાતે ય કરવા નથી દેતો ? (પાણુ સાધારણ અવાજે અનન્યને.) મેં તો આ લલિતા માટે ય વિચાર કરી રાખ્યો છે. કશી ફિકર ન રાખશો, (વીરસના અવાજથી) હું તમારી પડખે વાઢ 'જેવો' જામે છું.

અનન્ય : (વાત બદલાવવા) માસા, છાકરો કેમ આમ રંગડે છે ?

પરશો : હોય, એ તો છાકરાં છે.

છાકરો : બાપા, કહેતાંતાને આ પીવડાવીશ !

પરશો : જો, એ તો તમારી ચિંતામાં ને ચિંતામાં આ પીધા વિના આવ્યો છું. કેમ હજી તમે ચાલી કશી ય તૈયારી નથી કરી ? કે અત્યારમાં પીને બેઠાં ?

અનન્ય : ના માસા, અમે તો આ પીતાં જ નથી.

લલિતા : બાઈ ઘણીવાર મુંઝવણી જતાં આવતાં ગાંધીજીના આશ્રમમાં થોડું રહેતા. અને ત્યારથી આ-કોફી બધું ય છોડી દીધું છે.

પરશો : હા, તેમાં શું બોડું કર્યું ? હું એ નહોતો પીતો પણ આ દમનો વ્યાધિ ધર્યો ત્યારથી પીવા માંડ્યો છું. કાંઈ ટેવ નથી પડી, પણ સવારે પીઉં ખરો. પણ જુઓ ! ગાંધીની ખીજ વાત કશી ન કરશો હોં ! હોય એ તો પ્રતિજ્ઞાની ખાતર બધું ય કરવું પડે. આપણા તનમનશંકર દવે સાહેબ લોકોને ત્યાં જાય આવે, પણ બધું ત્યાં. અહીં આવે ત્યારે અહીં જેવા ! કાંટ પાટલુન પહેરે, પણ અંદર ધોતિયું રાખે. આ એમ બધું સમજવાનું છે. તમે ગાંધીમાં બળો તેની ના નથી, પણ આપણી મુદ્દાની વાત ન જુલવી.

લલિતા : (અનન્યને ન બોલવા દેવા માટે) ના રે, માસા ! એવું તે હોય ? જેવો દેશ એવો વેશ.

પરશો : સો વરસની આ મારી બાઈ ! એ ઢેઢ ભંગિયાને ધંધા માટે અડવું પડે તો અડવું, પણ નાતમાં નાત જેવાં થઈને રહેવું !

"ખડકીમાંથી" કાં વરરાગ, ખુશીમાં તો જરાને ?" એવા અવાજ સાથે જયંતીલાલ, મુકુટરામ, મહારામ, છાટાલાલ એ ચારે ગામના જુવાનો દાખલ થાય છે. બધાને માથે ચોટલી છે પણ છાટાલાલે ચોટલી આશપાસ પારી રાખી છે, મુકુટરામે કપાળ કોરાવીને પહેરો કઢાવ્યો છે ને જયંતીલાલ બને મનહારામ બાબરી બરાબર એળીને સેંચી પાકીને આવ્યા છે. બધાએ માત્ર પોતડી પહેરી છે તેમાં છાટાલાલે ત્રણ પાણુકોરાની, અને બીજાઓએ એકી પત્તી બકી પાતળી અને જુદી જુદી તલતી ધારની. બધાની પોતડીઓ રાતની પહેરેલી એટલે કચોલકીવાળી છે. બધા જુવાનો વારંવાર લલિતા પાસે જો જો કરે છે.

જયંતી : કાં પરાકાકા ! અત્યારમાં આવી પહોંચ્યા છો કાંઈ ?

પરશોઃ (પડેલ મોઢે અને સાઢે) એ તો મારો દીનું કહે વરરાજને જોવા છે તે હું અહીં લઈ આવ્યો.

દીનું : ના હું તો આ પીવા આવ્યો છું.

મુકુટઃ કેમ પશાકાકા ! એકલા એકલા આ પીવા આવ્યા આવ્યા ! જનમાનને ઘેર દક્ષિણા ઝાછી થાય, કાંઈ ચાનો પ્યાલો ઝાછો ન થાત !

લલિતા અંદર ચાલી જાય છે.

પરશોઃ પણ વરરાજ તો સુધરેલા છે. એમને.....

મુકુટઃ હવે સુધરેલું તો કેણુ નથી ? જુઓ આ આપણા ગામમાં જ જુઓ. અપ દુ ડેટ કીટલીમાં નાંખીને આ પીનારા (મનહરને બતાવીને) આ આપણા મનહરકાકા. સાહેબ લોકને પણ એમના જેવો ચાનો શોખ નહિ હોય ! ધાંયનનો લાગો અંધ કરીને હાથે હાથમત કરનારા આપણા ગોવિંદરામ. ને ઠેક ગવર્નરની લેવીમાં એસનાર મિરઠર તનમન-શંકર પણ આપણા જ ગામના. હવે સુધારામાં શું બાકી રહ્યું છે ?

પરશોઃ પણ આ તો ગાંધીનો સુધારો છે.

છાટાઃ તે ગાંધીના સુધારામાં ય આપણા દૈવજો પહેલા આવવાના. ગાંધીએ સ્વદેશી માલ પહેરવાનો કલો પણ મેં કાઢ દિવસ પાણકારા વિના ખીનું કશું પહેર્યું નથી.

અનન્તઃ પણ ગાંધી તો દેહને અડવાનું કહે છે !

મુકુટઃ તે આપણા પશાકાકા હમેશાં દેહનોડે જાય છે. પૂછો એમને. દેહમાં એમણે દોઢ હજારની ધીરધાર કરી છે. ને ગામમાં જેટલો ઝોળો દેહ ચોરીને પાડે, તેનો અડધો અડધ ઝોળો પશાકાકાના ધરમાં આવવાનો. આખું વરસ નવીકાકી છોકરાંને ઝોળો આપવાનાં.

પરશોઃ જ માળા સાળા ! તારો બાપ દેહને ચાંલ્લા કરી કરીને મરી ગયો ને તું વળી મારી ટીકા કરવા આવ્યો. ધીરધાર તો ગમે ત્યાં કરીએ. પૈસા ઝાછા અલડાય છે ? તારી પેટે આશાપુરીમાં તો દેહને નથી ધાલ્યાં ને ?

અનન્તઃ આશાપુરીમાં ધાલીને એ એકલો તો નથી કમાઈ ગયો ને ! તમારા પારામાં ય દેહ નાળિયેર લાવે છે ત્યારે કેવા હળવે રહીને ઘેર લઈ જાયો છો ?

અનન્તઃ માસા આ શી વાત છે આશાપુરીની ?

પરશોઃ જે આશાપુરી આપણાં ઇષ્ટ દેવી છે. આપણા જનમાનો એમની માનતા માને છે.

છાટાઃ મારા કુઆ શિવરામ પંડયા મુંબઈમાં રહ્યા, એમણે એક બાટિયાને છોકરું નહોતું થતું, તે આશાપુરીની માનતા આપી. એને છોકરું થયું, ત્યારથી માતાની માનતા ખૂબ થવા લાગી છે. ને આપણુ દૈવજોને માતાની આવક પણ સારી થાય છે.

જયંતીઃ તમે વરરાજ ખૂબ બેસવા માંડ્યા છો. તે નાતનું આવી રીતે કંઈક સારું કરો તો તમારી નામના રહી જાય.

અનન્તઃ માતાનો કાંઈ પ્રતિહાસ છે ખરો ?

પરશોઃ (હસાદમાં આવી) હા, હા ! મારે નવીના બાઈ હીરાએ માતાજીનું નવું પુરાણ રચ્યું છે. તેમાં બધો પ્રતિહાસ આવે છે. (ખૂબ અંબીર અવાજે)

‘‘પ્રકાશ મગધાન્ પ્રીતો મહાત્મા વૃષભધ્વજઃ ।

સહોમયાઽક્ષમીરમે ભક્તાનાં ઘાંછિતપ્રદઃ ॥’’

હીરો તો તમારે જોવા જેવો છે. એ તો આપણી નાત એવી નગણી છે, તે હજી કુવારો રહી ગયો છે.

મનહર૦ : (ખડખડાટ હસીને) જોવા જેવો તે કેવો જો ! (અભિનય સાથે) આ...મ ત્રાંસી આજો કરીને જીભો રહે, ત્યારે અર્જુન બાણાવળી જેવો લાગે.

જયંતી૦ : વરરાજ ! અમારે પશાકાકાને વરદાન છે. કોઈ વાતમાં હીરાની સગાઈની વાત આવ્યા વિના ન રહે. અમારે જેમ ગામના બધા રસ્તા તરબોટો ભેગા થાય છે, એમ એમની બધી વાતોમાં હીરાની સગાઈની વાત આવવાની.

અનન્ત૦ : પણ માતાનો ને આપણો સંબંધ શો છે તે તો કહો.

મુકુટ૦ : વાણિયા જેમ વેપાર પેઢી દર પેઢી ચલાવે એમ આપણા ધૈર્યાને કાંઈ મૂડી તો આપવાની નહિ, પણ બે ધંધા એવા શોધી કાઢ્યા કે યાવત્ચંદ્રદિવાકરો ચાલ્યા કરે. એક આ આશાપુરી માતા, ને બીજો જ્યોતિષનો. બે પૈસાનું ટીપણું લીધું, કે આ ચાલ્યો.

છોટા૦ : અરે બે પૈસાનું ચ નહિ ! ચૈત્રી પડવે એ ચ દાનમાં મળે.

અનન્ત૦ : પણ આ દેઢોની શી વાત છે ?

મુકુટ૦ : વાત શી હોય ? એ તો પશાકાકા, અમથા ચીકણાઈ કરે છે. મેં સૌથી પહેલાં દેઢોને માનતા કરતા કર્યા. પણ એ કાંઈ મંદિરમાં નથી આવતા ! મંદિરથી છોટે પાળિયા છે ત્યાં જીભા રહી દીવાનાં દર્શન કરે છે. અને પશાકાકાને બીક લાગે છે કે ક્યાંક એમનાં ધરાક હું લઈ લઈશ. બાકી નાતમાં કોઈએ વાંધો લીધો નથી.

જયંતી૦ : વિદ્વાનમાં વિદ્વાન ત્રિભુવનકાકાએ પણ નાકની ટશર રાતી કરીને છાંટીને નાળિયેર લઈ લીધુંતું.

મનહર૦ : હવે તો નાળિયેરના ચ બે આના થયા છે. કાને કડવા લાગે ?

અનન્ત૦ : ત્યારે આ માતાજી તો જોવા પડશે. અહીંથી કેટલેક થાય ?

પરશો૦ : હવે એ તો એની મેજે જોવાશે. આપણે દૈવજ્ઞોની છોડાછેડી ત્યાં છૂટે છે.

અનન્ત૦ : તે વખતે નીરાંતે ન જોવાય. મારે બધું ફરીને જોવું છે. તો અત્યારે ચાલીએ.

પરશો૦ : હવે હમણું માનપુરથી તારાં મોસાળિયાં આવશે. ને અમરાપરથી તારાં કટંબી આવશે. પછી સામૈયું મશે. પછી જનનીવાસામાંથી તો વરરાજથી ખસાય જ નહિ.

જયંતી૦ : હવે ન શું ખસાય ? એ તો બધુંય થાય. હવે તો સુધારાનો જમાનો આવ્યો છે. પણ વરરાજ, તમારે આ ન પીવી હોય તો ન પીઓ, પણ અમને તો પાત્રી પડશે. અમારા ગામને ટીંબે એ રિવાજ છે. તમારી પાસે સાધનનું હોય તો આ મનહર-કાકાને ત્યાં બધી સોંપ છે. દૂધનો એક આનો ને આ ખાંડનો એક આનો. બસ. આ કયું શહેર છે ? એ તો મારી ગા નથી દૂઝતી, તે પૈસાનું કહેવું પડે છે.

અનન્ત૦ : લલિતા ! આ મનહરભાઈને બે આના આપ તો.

લલિતા આરણમાંથી આવો ટૂંક ઉઘાડી બે આના આપે છે. ચારેય કુવારો જવા બેઠે છે તેમને

* એકવાર ભક્તોને વાંછિત આપનારા પ્રસન્ન યથેચ્છા ભગવાન મહાત્મા વૃષભધ્વજ ભગવાની સાથે પાસાથી રમતા હતા.

કુલાંગાર

અનન્તઃ : પણ માતાએ જવાનું નક્કી છે હોં !

છાટાઃ : અમારે આજે ચંડીપાઠ કરવાનો છે. ત્યાં જ હમ્મશું. આવજો. બધું બતાવીશું.

જયંતીઃ : ગાઉ એક છે. ચાલી તો શકશે ને !

અનન્તઃ : તમે મારી સાંથે ચાલી શકો તો સાચા.

મનહરઃ : આ અહીં લાવીએ કે વરરાજ ? તમે પીતા નથી માટે પૂછું છું.

અનન્તઃ : કશી જરૂર નથી. લલિતા પણ નથી પીતી.

જુવાનો નય છે.

પરશોઃ : વરરાજ ! અહીં જ મગાવવી'તી ને ! તમે ન પીત તેમાં શું થઈ ગયું. બે ધડી બધા તમારે ત્યાં બેસીને પીએ, તો સારું દેખાય ને !

અનન્તઃ : અલ્યા પણ એક ભૂલ થઈ ગઈ. અમે નથી પીતાં પણ તમે તો પીઓ છો. એમ કરો. મનહરને બીજો એક આનો આપો. ને તમારી પણ આ કરાવો.

લલિતા : ને જુઓ, મારાં માથોને પણ લેતા આવજો. એ બીચારાં એકલાં પોતા સારું ક્યાં કરશે.

લલિતા એક આનો આપે છે.

પરશોઃ : ને ધીરુનેય લેતો આવીશ. ને બુધાને અહીં આ લાવીને પીવાનું કહીશ. એ જ સારું દેખાય. લ્યો હવે ઝટ જઈ. એ તો પાછો કહેશે અમને ક્યમ ન. કહ્યું.

નય છે. પડદો પડે છે.

દશ્ય ખીજું

સમય તેજ દિવસ સાંજનો. રથજ આશાપુરીનું મંદિર. જૂની ઢબના સાદા મંદિરને રંગરોચાનથી નવું કર્યા જેવું જણાય છે. મંદિર નાનું છે. તેનો રંગમંડપ નાનો છે. અને ગર્ભદ્વારના અંધારામાં ગોખવામાં ચૂંદડી ઓઢેલ આશાપુરી માતાની મૂર્તિ ધીના હીવાથી ઝાંખી દેખાય છે. ગર્ભદ્વારમાં દાઢયાં પાનાં રાખી છાયાવાલ એક ધાળળી પહેરો ચડીપાક કરે છે. મનહરરામ વારંવાર આજસ મરડે છે બગાસાં ખાય છે, ને ગણગણતો આવમનવતી પાણી નાંખતો જાય છે, જ્યંતીવાલ ધડીમાં પાનાં જાલી ગણગણે છે, ધડીમાં બહાર આંટો મારી આવે છે, સામે અરીસો જોઈ ધડીમાં વાળ ઓળે છે ને ધડીમાં સરખા કરે છે. દૂર જરા જરા વાદળો છે.

જયંતીઃ હજી અધ્યા વરરાજ ન આવ્યા !

મનહરઃ હવે આવ્યા સમજો. સાંજે દરવા જવાની ટેવ, એટલે સાંજ પડ્યે બહાર નીકળે.

જયંતીઃ મને નહિ ખબર અધ્યા હોં ! કે લલિતા આવડી મોટી યજ્ઞ ગણ હશે. બે છોકરાંની મા જેવડી છે.

છાટાઃ તેમાં, તને શેની સગવડ આટલી બધી થાય છે ? કાંઈ તને નથી પરણાવવાનો !

જયંતીઃ ભલે ને, મને નહિ પરણાવે પણ નાત બહાર ઓછું જવાય એવું છે ! નાતમાં વરમાં વર તો એક તનમનશંકર છે, તે ખીજવર, ને ઘેર એને વેચી આવે એવડા મોટા છોકરા છે. ખીજ આપણા-અર્જુન આણાવળી હીરાબાઈ; થયું.

છાટાઃ ને પેલા પાર્વતીશંકર નહિ કે ?

જયંતીઃ એના છ બાઈ કુવારા મરી ગયા, ને હવે એને કાંઈ પરણાવે ? એના આપનો વંશ રહ્યો એ ઘણું છે.

ત્યાં દૂરથી કોઈ આવતું જણાય છે. બધા પાનાંમાં મોઢું ધાલીને ગણગણવા માંડે છે અને પેલા માણસ નજીક આવતો જાય છે તેમ ગણગણાટ મોટો થતો જાય છે. એ કણખી છે. દર્શન કરી પૈસો નાંખી ગર્ભદ્વારમાં ડોકિયું કરી કહે છે.

કણખી : મહારાજ પાક કરવા આવ્યા છો કે ?

જયંતીઃ માથું ધુણાવી હા કહે છે. એ આસ્થા જાય છે એમ ખાત્રી થતાં

જયંતીઃ તે એ મોટી કરીને કરશે શું ?

છાટાઃ 'કરશે શું' શું ? મુંબઈમાં રહે છે તે કાંઈ સાહેબ લોકને પરણાવશે.

જયંતીઃ અધ્યા સાંજો. આ નાતમાં એવું થયું જોઈએ, કે અંતુને કહેવું જોઈએ, કે તારી બહેનને કાંઈ સાથે પરણાવ. (વાતમાં રસ આવતો જાય છે તેમ તેમ બધા દાઢયાં પાનાં રાખીને પાસે પાસે આવતા જાય છે.) શું નાતમાં વરનો કુકાળ પડ્યો છે ? એની મરજીમાં આવે એને પરણાવે, નહિતર બહેનને સંન્યાસી કરવાની અત્યારથી નાતના પંચ આગળ કબૂલત આપે. ને એમ ન કરે તો એનો વિવાહ તોડી નાંખવો.

(ત્રિશુલન બદ દૂરથી આવતા હોય છે. તે વર કાંઈનું ખ્યાન નથી.)

મનહરઃ હા. જો આ પંડ્યાની છોડી એને ન પરણાવે તો ખીજને પરણાવ થાય ને !

જયંતીઃ : ત્યારે આનું કંઈક તરત કરવું જોઈએ.

ત્રિભુઃ : (ગર્જાવાદમાં ડોકિયું કરી) તમારો તે દી જાણ્યો છે કે શું તે મને સમજતું નથી. ચંડીપાઠના પૈસા લ્યો છો, ને અહીં આવીને તડકા મારો છો. આ ખાવા પીવા ટળવાના છો ખાવા પીવા !

વાદળાં જરા ધેરાતાં નય છે.

જયંતીઃ : પણ એનું તમારે શું ? તમારે ધેર ખાવાનું માગવા આવીએ ત્યારે ન આપશો.

ત્રિભુઃ : હું તો તમારા સારા સારુ કહું છું. શ્રદ્ધા રાખીને પાઠ કરશો તો જન્મ-માનનું સારું થશે; ને જન્મમાનનું સારું થશે, તો તમારું સારું થશે.

છાટાઃ : એ તો જન્મમાનનું તો સારું જ થવાનું,—બાહ્યને દાન આપે એટલે.

ત્રિભુઃ : તમે માતાનો અનાદર કરો છો એ સારું નથી કરતા હોં !

મનહરઃ : છોડુ કંછોડુ ધાપ પણ માતા કમાતા ન ધાપ.

જયંતીઃ : કાકા એમ શું ચીડાઓ છો ! જુઓ આ વાદળાં ચડે છે એટલે અંદર થતું હતું અંધારું. અમે બહાર આવવાનું કરતા હતા, ત્યાં તમે આવ્યા. અમે પાછા પાઠ કરવા બેસીએ છીએ. (ત્રણે બહાર આવવા માંડે છે.)

મનહરઃ : ત્રણ વરસ ઉપર બરાબર આ જ મહિનામાં કરા પક્ષા'તા ને ધમીરશીંહની બેંચ મરી ગઈતી એ યાદ છે ?

ત્રિભુઃ : હા માનું ! લ્યો ત્યારે-હું તો જાઉં છું. મારે હજી મહાદેવે જવું છે. તમે સાચવીને આવજો. (નય છે. સામે જ અનન્ટરાય મળે છે તેને) અરે, વરરાજા, આવામાં ક્યાં નીકળ્યા ?

અનન્ટઃ : મારે ફરવા નીકળવું તું તે કહ્યું બેગો બેગો આશાપુરીની જગા જોતો જાઉં.

ત્રિભુઃ નય છે : અનન્ટરાય નજીક આવે છે.

જયંતીઃ :)

મનહરઃ : } (એક સાથે) આવો આવો વરરાજા ! અમે તમારી જ રાહ જોતા હતા.

છાટાઃ :)

અનન્ટઃ : હા લ્યો, આ આવ્યો. હવે બતાવો તમારી જગા. (જયે જોતાં) આ મંદિર તો પ્રાચીન દેખાય છે. પણ તમે રંગના લપેડા કરીને એને બગાડ્યું છે. એની જૂની કારીગરી રહેવા દીધી હોત તો સારું દેખાત. આ તો રંગથી બધુંય ઇંદામ ગયું છે.

જયંતીઃ : પેલા ભાટિયાએ માનતા માની હતી તેની પાસે જીર્ણોદ્ધાર કરાવતી વખતે આ રંગ દેવરાવેલો.

અનન્ટઃ : લ્યો ચાલો ત્યારે હવે ફરીએ. આસપાસની જગા જોઈએ, અહીંથી નદી કેટલે ધાય ?

છાટાઃ : હજી અમારે તો પાઠ અધૂરો છે. થોડીવાર લાગશે.

અનન્ટઃ : (સૌના હાથ જાલીને) લ્યો ચાલો ચાલો હવે, ધરડા તો જાણે માને પણ તમે જુવાનો ય આવા પાઠ બાઠની વાતો કરો છો !

જયંતીઃ : હું તો કશુંયે નથી માનતો. પણ આ ત્રિભુવનકાકા જેવા આવે ત્યારે જરાક કરવું પડે.

અનન્ત૦ : (મશ્કરીમાં) જો કરવું જ પડતું હોય તો હું એક રસ્તો બતાવું. આખો ચંડીપાઠ ફોનોગ્રાફની પ્લેટમાં ઉતારી નાંખવો, ને પછી જ્યારે પાઠ કરવો હોય ત્યારે પ્લેટો એક પછી એક ચડાવી દેવી.

છાટ્ટા૦ : (મશ્કરી સમજવા છતાં એ કલ્પનાના આકર્ષણના ઉત્સાહમાં) હા, હોં, અલ્યા! તો મળ બહુ પડે. પ્લેટ મૂકીને પછી ફાસ્ટ મારી મૂકવી. જેટલીવાર પાઠ કરવા હોય તેટલીવાર કરી નંખાય.

મનહર૦ : બસ. અને પાંચ સાત ફોનોગ્રાફ હોય તો એક જ માણસ એક સાથે ઘણા પાઠ કરી શકે. એક ફોનોગ્રાફની શી કિંમત બેસે ?

અનન્ત૦ : હમણાં તો ત્રીસ ત્રીસનાં દલકાં મળી શકે છે.

છાટ્ટા૦ : એ તો ખુબ બારે કહેવાય.

અનન્ત૦ : (હજી મશ્કરીમાં) કોઇ લાટિયા જજમાનને બોલો કરો.

જયંતી૦ : અલ્યા, પણ પછી જજમાન જ ફોનોગ્રાફ રાખીને પાઠ કરાવી લે, તો આપણો કોઇ બાવ ન પૂછે હોં! વરરાજ, તમે હિકમત તો સારી બતાવી પણ બહુ કાદતાં બાટ પેસે એવું થયું.

અનન્ત૦ : (હજી પણ મશ્કરીમાં) તો એક બીજી. હિકમત બતાવું.

છાટ્ટા૦ : શી ?

અનન્ત૦ : અમારે પરીક્ષાના દિવસો ચાલતા હોય ત્યારે પુસ્તકો વાંચતાં જે ભાગ આવડતો હોય તે અક્ષરે અક્ષર ન વાંચીએ, તેના ઉપર માત્ર આંખ ફેરવી જઈએ. તેમ તમારે પણ પાનાં ઉપર આંખ ફેરવી જવી. શબ્દે શબ્દ ન વાંચવો.

મનહર૦ : એમાં તો વરરાજ, તમારા કરતાં અમારી પાસે વધારે સારી યુક્તિ છે. પાનાં ઉપર આંખ પણ અમે નથી ફેરવતા, માત્ર પાનું જ ફેરવીએ છીએ.

અનન્ત૦ : હારતો, કારણકે એ પાનામાં ચંડીપાઠ છે એટલું તો તમે જાણતા જ હો છો, ને એથી વધારે જાણવાની તમારે જરૂર જ નથી. એટલે મારા કરતાં તમે જરૂર વધારે ઝડપથી પાનાં ફેરવી શકો.

વીજળી અને ગડગડાટ થાય છે. વરસાદ પડવા માંડે છે.

મનહર૦ : હ્યો વરરાજ! હવે ચપ્પ રહ્યું. તમારાથી ફરવા નહિ જવાય. વાંતે ચડ્યા, ત્યારે તો હવે અહીં જ બેસો ને આ જગા જુઓ.

અનન્ત૦ સામી નજર કરી જુએ છે. વરસાદ જરા જરા વધતો જાય છે. પથારીકે ડબ્બાં દૂર બે ત્રણ નાના પાણિયા છે. ત્યાં બે ૮-૧૦ વરસના છોકરા દેખાય છે. બન્ને ત્યાં રહ્યા રહ્યા પગે લાગે છે. નાળિયેર મૂકી તે લઈ જવા “જયંતી મહારાજ!” એવી ધૂમ મારે છે.

છાટ્ટા૦ : જયંતી, લે પેલાં તારાં ઘરોઠો આવ્યાં. નાળિયેર લપ્પ આવ.

ત્યાં વરસાદ સાથે કરા પડવા માંડે છે. દૂર છોકરા બેબાકળા બની આમ તેમ જુએ છે. માથે હાથ ધરે છે.

જયંતી૦ : કરા પડે છે ત્યાં ક્યાં જાઉં! બંધ પડશે એટલે નાળિયેર લપ્પ આવીશ. ફરમિયાન કરા ચોટા ચોટા પડવા માંડે છે.

અનન્ત : (મોટે સાદે) અધ્યા એ ! અહીં આવતા રહો. મરી જશો. કરા તો મોટા મોટા પડવા માંડ્યા. અહીં દોડી આવો.

બન્ને છાકરા રડવા માંડે છે.

મનહર : વરરાગ ! ખીયારાની મશકરી શા સારુ કરતા હશો ?

અનન્ત : મશકરી શેની ? જોતા નથી કેવડા કરા પડે છે તે ? ખીયારા મરી જશે. તમે લાઇ આવો, નહિતર હું લાઇ આવું છું.

જયંતી : પણ એને લાઇ શી રીતે આવવા ?

ત્યાં એક છાકરાનું કરો વાગવાથી માથું ફરે છે. નજીકમાં એક મોટા કરો પડીને બાંગી તેના કડકા ચોતરફ ઊડે છે. અનન્ત તેમના તરફ દોડતો જાય છે. છાકરાને પકડવા જતાં બન્ને રહે છે અને પાણિયામાં નાસમાગ કરે છે. “ નહિ માખાપ ” “ નહિ માખાપ ” ની બૂમો પાડે છે. હાથથી અનન્તને વારે છે. અનન્ત બેન્નેને તડકડિયાં મારતા પકડીને મંદિર તરફ દોડતો આવે છે. અનન્તને પણ માથામાં એક કરો વાગે છે ને ઢીમણું યાય છે. આ બધું મનહર જયંતી અને છાકરા કંઈક ન સમજીને હોય તેમ જડ જેવા જોઈ રહે છે. અનન્ત પગથિયાં ચડવા જાય છે એટલે ત્રણેય ધાંધા ધધ સામા યાય છે, પાનાંવાળા હાથ લગામે છે, એક જણ ધડને પકડવા જાય છે, એક જણ નગારાનો દાંડિયો ફેંકે છે, અનન્ત જોઈ “ ખબરદાર ” એવી બૂમ પાડે છે એટલે ત્રણેય ડરીને પગથિયાં આગળ મારગ દર્શાવે છે, અને લાય અને લાચારીથી લાંબા હાથ કરી કરીને ડોળા કાઢતા “ ચાંડાલ, બહારાસ, પાપી, વધુ શંકર, આ શું કરવા બેઠો છો ? નાતને જોળવા બેઠો છો, કુલાંગાર ” વગેરે ગાળો અને શાપો બોલે છે, અને ઢેઢના છાકરાને મારવા તોડે છે; ઢેઢના છાકરા ખીજ બાજુ “ વોય વાપલિયારે, માખાપ અમે શું કરીએ ” એવી બૂમો પાડે છે.

અનન્ત : (નાતીલાઓને) ખબરદાર એમને જો કંઈ કર્યું છે તો ! (ત્રણેય ડરીને દબાઈ જાય છે. ખીજ બાજુ ઢેઢના છાકરાને) ખબરદાર ! જો ચસક્યા છો તો !

થોડીવારે કરા બંધ પડે છે. હજી ઢેઢનાં છાકરા “ જા જા ” “ માખાપ ” “ માખાપ ” કરે છે.

જયંતી : } (નાસતાં નાસતાં એક સાથે) હવે તારું સત્યાનારા જાય તારું. માતાને છાકરા : }
મનહર : } અલગડાં ? જોઈ રાખજે, ચાંડાલ, નાતમાં શું યાય છે તારું.

ત્રણેય ફોડાને મારે છે.

અનન્ત : (ઢેઢના છાકરાને) હવે શા માટે બૂમો પાડો છો ને રુઓ છો ? એ તો ગયા. હવે માતાના મંદિરમાં આવ્યા ન આવ્યા થવાના છો ?

હવે પછીની વાતચીતમાં ઢેઢના છાકરા કયાંક એક જ બોલે છે, કયાંક બન્ને બોલે છે.

છાકરાઓ : માખાપ હવે જવા દો. અમારો કૂટરડો કાઢી નાંખશે.

અનન્ત : (ફોસલાવી બીક મઠાડવા માટે મશકરીમાં) તમને અડી જ શકવાના નથી ને ! અડ્યા વગર મારશે શી રીતે ?

છાકરા : માખાપ ! અમને હીમખીમ જવા દો.

અનન્ત : જો, હું તારે માથે પાટો બાંધું, પછી બેઠ જણા જાઓ, હોં !

છાકરા ડરમાં બેસી રહે છે. અનન્ત ઘાતિયામાંથી ચોરા ફાડી પાટો બાંધેલો જાય છે અને સાંત્વન આપવા પૂછેલો જાય છે.

અનન્ત : અધ્યા તમારે માખાપ છે કે ?

છાકરા : હા, માઆપ !

અનન્ત : શો ધંધો કરે છે ?

છાકરા : ખેતીનો.

અનન્ત : તે આ શેની માનતા માની'તી ?

મોટો છાકરા : અમારી બહેન ટેડ્ડી માંદી હતી તે જયંતી મારાજે આજ માનતા કરવાની કહી'તી, માઆપ !

અનન્ત : પણ એમાં માઆપ માઆપ શું કરો છો ?

છાકરા : હા, માઆપ !

અનન્ત : (હસીને) જો પાછા ! તમારાં માઆપ તો તમારે ઘેર છે. મને શા સારુ માઆપ કહો છો ! હવે ન કહેતા હોં !

છાકરા : હવે નહિ કહીએ માઆપ !

અનન્ત : (હસીને) ઠીક લ્યો ત્યારે જાઓ. પેલું નાળિયેર ખાવું હોય તો ખાઓ. કહો તો વધેરી આપું !

છાકરા : ના માઆપ ! માતાને ધરાવેલું કયમ કરીને ખવાય ?

અનન્ત : (હસીને) ઠીક ત્યારે, જાઓ માઆપ !

છાકરા : (જતાં જતાં જરા અચકાતા અચકાતા) મોંઆપ ! નાવું હોય તો ચેલું તળાવ ત્યાં રહ્યું, માઆપ !

જય છે.

અનન્ત જવાબમાં ડોકું ધુણાવે છે, તેમને જતા જોઈ રહે છે. થોડીવાર છાકરા વિચારમાં બેસી રહે છે ને પડદો પડે છે.

દશ્ય ત્રીજું

સમય એજ રાતનો, ફરી એશરી ને પછવાડે બે એરડા, એવા જનીવાસામાં લલિતા એકલી જ
 ૩. માણસ જાડા વિચારમાં ઝીણું સૂરે ગાય તેમ સોહનીના સૂરોમાં ગાય છે તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ
 " મન રામ બજ રામ." શબ્દો વેરાયેલા મળી આવે છે. ગાતી ગાતી સામાન સરખો કરતી જાય
 છે, અને કોઈ વાર એશરીની યાંલદીને અંદેલોને જણી જણી એ જ સૂરો કાઢ્યા કરે છે. ત્યાં ખડકી
 મહારથી પરશોતમનો ધીમે અવાજ આવે છે.

અવાજ : એ... ! વરરાજ છે કે... ?

લલિતા : એ ના...ઓ... !

અવાજ : હજી નથી આવ્યા ?

લલિતા : ના માસા ! હજી નથી આવ્યા.

કરી શાન્તિ પથરાય છે. લલિતા નીચે બેસી એના એ શબ્દો ગાતી સોહનીમાંથી જોગીમાં સરી પડે
 છે મે ફાનસની વાટ નીચી જાય કરતી જાણે વાટ સાથે રમે છે. ત્યાં બહારથી અનન્તનો અવાજ આવે છે.

અવાજ : લલિતા, ઉઘાડ.

લલિતા : આવ્યા ભાઈ, લ્યો ઉઘાડું.

ઉઘાડે છે. અનન્ત અંદર આવે છે. ધ્યાનપૂર્વક જનીવાસો જુએ છે. લલિતા ફાનસની વાટ
 માટી કરે છે.

અનન્ત : મામા, મામી, સુભદ્ર, દીપુ બધાં ક્યાં ગયાં ? કેમ કોઈ દેખાતું નથી ?

લલિતા : ક્યાં ગયાં ? તમે દેઢના છોકરાને આશાપુરીમાં આપ્યા એ વાત અહીં
 પહોંચતાં જ બધાં કંઈ કંઈ બહાનું કાઢીને, ને કેટલાંક તો બહાનું કાઢ્યા : વિના જ, પોત-
 પોતાનો સામાન લઈ લાગતાં વળગતાં સગાંમાં ચાલતાં ગયાં !

અનન્ત : મેં તો જાણ્યું કે પૈલા પૂજારીઓ જ એકલા લડકણ દરો, આ તો
 સૌ સરખાં નીકળ્યાં !

લલિતા : સરખાં કેમ ન નીકળે ? ન અભડાવાથી નીચું ચઢ જવાનું હોય, ત્યાં કોણ
 ન અભડાય ?

અનન્ત : એ તો ઠીક, પણ તું તો નથી લડકી ને ! મને વાટ બધી એ એક જ
 વિચાર આવતો, કે તને વચન આપેલું કે આટલા દિવસ તું કહીશ એમ ચાલીશ, એ
 વચન, આવી રીતે તૂટ્યું એમ તો હું નથી કહેતો, પણ એક આજુ રહી ગયું !

લલિતા : હું ક્યારની એ વિચાર કરું છું, કે તમારે આમેય પરણવું નહોતું, એક
 ફક્ત માથાપ કરી ગયાં છે તે ખાતર, ને મારા આગ્રહની ખાતર, કબૂલ્યું હતું, તે ક્યાંક
 તમારું ધાર્યું ન ચઢ જાય !

અનન્ત : તને નશું થવાના કોડ અધૂરા રહી જશે એમ કેમ નથી કહેતી ?

બહારથી પરશોતમનો ધીમે અવાજ આવે છે.

અવાજ : કેમ વરરાજ આવ્યા ?

લલિતા : હા, આવો માસા, ઉઘાડું છું. (ઉઘાડવા જતાં જતાં ધીમે અવાજે) અત્યારે સુધીમાં ત્રણ વાર આવી ગયા !

લલિતા ખડકી ઉઘારે છે. પરશોતમ સવારના પહેરવેષ ઉપરાંત હાથમાં લાકડી ને ઓઢેલી પછડી સાથે દાખલ થાય છે. દાખલ થતાં જ બહુ જ લાગણી અને મમતવના અવાજથી—

પરશોત : ભૂંડા ! તેં આ શું કર્યું ? એક પરણવા આવ્યો'તો એટલા દાડા તો સાચવી લેવું'તું ?

લલિતા : પણ માસા ! એમાં ભાઇનો વાંક નથી. નહિ તો ખીયારા મરી જત.

પરશોત : તું સૌત પાછી એમ બોલ છ ? આપણી નાતને ઓળખ છ ?

લલિતા : ઓળખીને પણ શું યાય માસા !

પરશોત : તોરણેથી પાછો કાઢે એવી - ઢેઢ જેવી છે. જાણુ છ, ઓઢ્યા તનમનશંકર ને જયંતીલાલ દાંખી રહ્યા છે. મેં અત્યાર સુધી તાણી ઝાલ્યું છે. કેટલીવાર પંડ્યાની દાઢીમાં હાથ ધાલ્યો છે ત્યારે તમારી આ પરણવા સુધી વાત આવી છે. બધા ઉપર પાણી ફેરવવા બિનાં થયાં છે !

લલિતા : હશે માસા, થવાનું થઇ ગયું તેમાં શું કરીએ.

પરશોત : તમે હાથે કરીને કુઃખી થાઓ એવાં છે. નાતમાં તો જેનું જૂથ હોય તે છોતે. જુઓ મારે અરધી નાતમાં સંબંધ છે. ગણ્ય, મારે ત્રણ કુટુંબો, પાંચ બહેનો, ચાર દીકરીઓ, ને હું ત્રણ વાર પરણ્યો. એટલાનો જ હિસાબ કર્ય, તો અરધી નાત થઇ જાય. તમે સમજો એવાં નથી, તે ચોખું ફૂલ કરીને કહેવું પડે છે. તારી બહેનને આવડી. મોટી થવા દીધી, એ તો ભલે ને જાણે પરણાવવા જેવડી થઇ, ને પાછી વળી, ને એટલામાં તમારાં માળાપ મરી ગયાં, ને તે વખતે રહી ગયું. પણ પછી બેસી રહ્યાં, તેના કરતાં બે વરસ પહેલાં પરણાવી દીધી હોત તો તેનાં સગાં અત્યારે કામ આવત ને !

અનન્ત : માસા, તમે ચોખ્યું કહ્યું ત્યારે હું ય કહું છું. તમે જ કહેતા'તા કે જયંતિયો ને તનમનિયો, ઘરે ય સારું નહિ, ને વરે ય સારા નહિ. ને હું મારી બહેનને કુવામાં નાંખું, એ તો સમજશો જ નહિ. તેના કરતાં ભલે એ ય કુંવારી રહે, ને હું ય કુંવારો રહું. તેની મને કશી ચિંતા નથી.

પરશોત : પણ શા સારુ તારે ય કુંવારાં રહેવું, ને એને ય કુંવારી રાખવી ? તમે નાતનાં અજાણ્યાં છે, હું અજાણ્યો નથી.

લલિતા : હા, તમે અમારી પડખે બિભા છો, પછી અમારે શી ખીક છે ?

પરશોત : (અવાજ ઠણીને) મારું એ જ કહેવું છે. હું તમારી પડખે જ બિભો છું. પણ મારે ય વહેવાર સાચવવાનો છે બાપલા ! હું કોઇના વેણમાં બિભો રહ્યો હપ્પશ, ત્યારે આજ મારા વેણમાં કોઈ બિભા રહે છે ના ? એ તો રાખ એવી રખાપત છે. માટે કાલ ડાબા થઇને વરતજો. નાતનું પંચ કાલ બોલાવવાના છે. સવારમાં ગોર ફરશે. તમે બેઠાં વિચાર કરીને નક્કી કરીને મળી જજો. હું આપણો પક્ષ ભેગો કરીશ. ને હું કહું એમ કરશો તો (અનન્ત ને) 'તું' ય સુખી થઇશ, ને (લલિતાને) તું ય સુખી થઇશ. મુંઝાઇને નાસી જશી, તો બાપનું નાક કપાવશી. હું તમારા પક્ષનો છું, માટે કહું છું. લ્યો બેસો, ભાઇ બહેન ! હું જાઉં છું.

પરશો નય છે. લલિતા જીડીને ખટકી વાસે છે. પાછી આવી પરચાર પર બેસે છે. થોડીવાર બંને ભાઈ બહેન ચૂપ રહે છે.

અનન્ત : આ માણસ શી પક્ષની વાતો કરે છે ને !

લલિતા : સ્વાર્થી માણસને માત્ર એક જ પક્ષ હોય છે - પોતાનો. બાકી ન્યાં સ્વાર્થ સધાય ત્યાં એનો પક્ષ. (જરા અટકીને) તમે એની વાત તો સમજ્યા ને ?

અનન્ત : કેમ નહિ ? મને તો વચમાં વચમાં એવું-થઈ જતું, કે તારે વિશે કાંઈ ખોટું સૂચન કરે તો એક લપડાક ચોડી દઉં. પણ માણો એવો પક્ષો, ઠેક સુધી ક્યાંઈ સ્પષ્ટ બોલ્યો નહિ.

લલિતા : તમે કહો છો ને આપણા લોકો પોલીટીકલ નથી !

બારણામાં એક ટકોરો પાય છે. ભાઈ બહેન સાંત રહી સાંભળે છે, ફરી એક ટકોરો પાય છે.

અનન્ત : કોણ ?

બહારથી ધીમે સાહે અવાજ આવે છે.

અવાજ : ઉધાડો.

અનન્ત : લલિતા સામું જોઈ જઈને ઉધાડે છે. તનમનશંકર પ્રવેશ કરે છે. તેણે માથામાં મુગનથી તેલ નાંખ્યું છે. આગળ બાબરી એણેથી છે. અને ચોટલી પણ એણીને માંક વાળેલી છે. પાટલી ચીપીને ધોતિયું પહેરેલું છે. ઝીણા સફેદ ક્ષાલીનના પહેરણ ઉપર સાચા જરીની શાલ ચોટેલી છે. તે આડતાં જ--

અનન્ત : આવો તનમનશંકર બાપ ! બેસો.

તનમન : (બેસતાં બેસતાં, જોડા ફાળના અવાજથી) આપણી નાત જેવી કોઈ નિર્ભાગી નાત નથી.

અનન્ત : એમ કેમ ?

તનમન : આ જુઓને, તમારા જેવા પુરુષાર્થ કરીને આગળ પડે, તેવા આરાજનક યુવાન સામે કેટલો બધો વિરોધ કરે છે ?

અનન્ત : હોય એ તો, તેમાં શું કરીએ ?

તનમન : તમે તમારી ઉદારતાથી એમ કહો, પણ મારાથી કેમ સંખાય. અને તમારું તો ઠીક. તમારા બહેન માટે પણ ખરાબ બોલે છે ! કોઈ પણ માણસાઈ વાળો માણસ સહન ન કરી શકે.

અનન્ત : કેમ શું બોલે છે ? નાતનો ગુનો કયો હોય તો મેં કયો છે, તેમાં મારી બહેનને શું છે ?

તનમન : એવી વાતો કરે છે કે કોઈ પણ બાઈના સાંભળતાં તો શું, પણ પુરુષોના પણ સુધરેલા સમાજમાં ન બોલી શકાય.

લલિતા : પણ તેમાં આપણને શું ? દરેક માણસ પોતાની કલ્પનાથી અને પોતાની વાણીથી પોતાની જ ઈમ્મિટ કરાવે છે.

તનમન : નિષ્ક્રિય પડી રહેવું એ મારો સિદ્ધાન્ત નથી. આપણે નાતને સુધારવાને પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આપણી વાત સાચી હોય તો આપણે શા માટે સત્ય ઉપર બેઠા રહી, વિરોધ કરી, સત્યનો જય ન મેળવી શકીએ ?

અનન્ત૦ : હા, તેવો કોઈ ઉપાય હોય તો જરૂર કરીએ. પણ તમે માનતા જાણ્યાં છે તેવો કોઈ તાત્કાલિક ઉપાય મને જણાતો નથી.

તનમન૦ : આપણે જેમ રાત્રિપ્રકરણમાં આપણા મતના માણસો એકઠા કરીને લડીએ છીએ તેમ નાતમાં પણ આપણે પક્ષ કરીએ, તો જીતીએ. નાતમાં એક વિશેષ ફાયદો છે કે આ નવી પદ્ધતિ ઘણા ખર્ચા માણસો જાણતા નથી.

અનન્ત૦ : મને એવો કોઈ માર્ગ જણાતો નથી.

તનમન૦ : આ એક નીતિ નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન છે. તેને માટે મંત્રણા કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પદ્ધતિ મિલિતે મન્ત્રઃ ।* આપણે અંદર એકાન્તમાં ચાલો. છૂટથી વાત થઈ શકે.

અનન્ત૦ : (તનમન૦ સાથે ભીડને જતાં જતાં કટાક્ષમાં) લલિતા ! તનમનશંકરભાઈની સાથે મંત્રણા કરવા હું ઓરડામાં જાઉં છું. તું બહાર ખેંચી રહેજે, એટલી વાર.

લલિતા : ભાઈ, જાળવજો હોં. ઉશ્કેરાઈને કશી વાત ન કરશો.

અનન્ત૦ : ફિકર નહિ.

બન્ને ઓરડામાં જાય છે. થોડી યુક્તિસંવાદો કરે છે. ત્યાં ઘડ દઈને માર્શિનો અવાજ ધાંધે. તનમન૦ ઓરડામાંથી દોડતો આવી ખડકી ઉઘાડી નાસે છે. પાછળ અનન્ત૦ દોડતો આવે છે.

અનન્ત૦ : હત્ ! કમઅખત હુમ્મા ! આપણા !

અનન્ત૦ પાછળ જવાનું કરે છે તેને લલિતા પકડી રાખે છે, ને ખડકી બંધ કરી આવે છે. બન્ને ખેંચે છે. થોડીવાર પછી—

લલિતા : (ધીમા કપકાને અવાજે) મેં ના-પાડી'તી તોય ન રહેવાયું ?

અનન્ત : પણ તને શી ખબર, એ શું બોલ્યો તારા વિશે ?

લલિતા : મને ખબર વિના મેં તમને ન ઉશ્કેરાવાનું કહ્યું હશે ?

અનન્ત૦ : (હજી ઉશ્કેરાયેલો) બસ જ્યાં ત્યાં પક્ષ કરવો ને પરણવું બીજી વાત નથી ! પરણ્યા સિવાય પક્ષ થતો જ નથી !

લલિતા : તેમાં તમને નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. તમે જ તે દિવસે કહેતા હતા ને, કે નાત બીજું કંઈ નથી, પણ પરણવાની સોસાઈટી છે. તો નાતના પક્ષે પણ પરણીને જ થાય ને !

અનન્ત૦ : (જરા જરા ઉશ્કેરણી ઉતરતી જાય છે) અરુરુરુરુ ! આવી નાત !

લલિતા : ભાઈ, તમે શા સારુ ચીડાઓ છો ? તમારે તો ગમતું થાય છે. આમેય પરણવાને માટે તમે જેટલા ઉદાસીન હતા ! હવે થયું. ચાલો ગામમાં જઈ ગાંડું કરી આવો ને રાતની રાત ચાલતાં થઈએ. નાત રૂઢી નાતને ઠેકાણે.

અનન્ત૦ : (વિચારીને. ઉશ્કેરણી હવે લગભગ રાખી જઈને પછવાડે દડતાં અને બારે અવાજ મૂકતી ગઈ છે. ફરેક વાક્ય પૂરું થતાં જરા જરા અટકીને) ના, હવે હું એમ નહિં જાઉં. વિવાહ તોડશે તેમાં મને તો કંઈ લાગવાનું જ નથી. (લલિતાના મોં પર જરા નકારનો ભાવ દેખતાં, જરા વધારે બારથી) એમને એમ ચાલ્યો જાઉં તો એ સોંકા મને બીકણુ ગણે. (વધારે સખ્ત

બાદાઈ ગયું એવું લાન આવતાં, એ જ દૃઢતાથી પણ જ્યાં મશ્કરીમાં) તું કહેતી હતી કે ચાલો નાત જોવાશે. તો હવે નાત પૂરેપૂરી જોઈને જ જાણ્યો ! માત્ર જોવી જ નથી. (પડેલા દંડ ઉપર આંગળી પગડતાં પગડતાં,) તેમની સાથે ઠેક સુધી દલીલ કરવી છે.

લલિતા : ત્યારે એક વાત કબૂલ કરો તો કાંયે નાતના પંચમાં જ્યાં દઉં.

અનન્ત : શી ?

લલિતા : ગમે તેમ થાય તોપણ કાલ તમારે ઉશ્કેરાવું નહિ, ઉશ્કેરાઓ તોપણ કોઈને મારવું નહિ. બહુ થાય તો ત્યાંથી ચાલી નીકળવું. કબૂલ ?

અનન્ત : હા કબૂલ ! જો એક તારી ખાતર કબૂલ. નહિ તો—

લલિતા : મારી ખાતર શા સારુ ? ગાંધીજી પણ હમેશાં અહિંસક રહેવાનું જ કહે છે.

અનન્ત : મેં ક્યારે કહ્યું કે હું ગાંધીજીનો અનુયાયી છું. તું જોયો હોય ત્યાં કહેતી રહે છે !

લલિતા : (કૃત્રિમ ક્રોધથી) ઠીક જ્યો, પાછા મારા પર ચીડાઓ ના ! સૂષ્ણ જાઓ.

અનન્ત : (તદ્દન સ્વસ્થ થઈ) તું સૂષ્ણ જા. મને એકદમ ભાંધ નહિ આવે. થોડી વાર વાંચી ને સૂષ્ણશ.

લલિતા : (પાસે ઢીંગા મૂકતાં) જ્યો વાંચો, એટલી વાર હું પથારીઓ કરું.

લલિતા પથારીઓ કરવા બેસી થાય છે. પડેલો પડે છે.

દરથ ચોથું

સુમય: ખીલ દિવસના ત્રણેક વાગ્યાનો. પડદો ઉપડતાં નાતની વાડીમાં નાતનાં માણસો બેઠાં થયાં છે. લાંબી પડાળીમાં જુઝણ પાથર્યા છે ને તેમાં ભલ ભલનાં વચ્ચો પહેરી ભલ ભલની બેઠકોમાં માણસો આડા અવળા બેઠા છે. એક બહુ તનમનઠ લટકતા તોડાવાળી રેશમ, ચક્રી, દંકણો, લાલ પાપડી પટેરીને અને જરીવાળી શાલ ઓઢીને બાંતને અડેલીને બેઠો છે. એક જગાએ ત્રિશુવન બદ્ધ ઘોતિયું પહેરી, ખભે એક ઘોતિયું ગેડ વાળેલું મૂકી, એક કાળિયું દાંચણે બાંધી તેની આરામ ખુશી કરી, કંઈક પ્રમુખતા જેવી જગાએ બેઠો છે. ખીલ ધણા મોટી ઉમરના એ જ રીતે કાળિયાની આરામખુશી કરી બેઠેલાં છે. યુવાનો જુદી જુદી રીતે આડા અવળા બેઠેલા છે. પ્રમુખની સામે, પ્રતિપ્રમુખ દોમ તેમ, પાર્વતીશ કર કરીને પચ્ચીરોક વરસનો જુવાન બેઠેલો છે. તેણે પોતાની સામે બાજી, ડાંગ જેવી લાકડી જમીન ઉપર સૂતી મૂકી છે. તેણે પંચડેસ રખાવ્યા છે, ને કપાળમાં ખજૂ જ બચકર દેખાય તરું દીલું ને આડ કરેલા છે, તેની આસપાસ ઊઠાલાલ મનહરરામ મુકુટરામ જયંતીલાલ બેઠેલા છે. અનન્તરાય ત્રિશુવનની એક બાજુ પાર્વતીશ થી બહુ દુર નહિ એમ કંઈક તેના સામે મોંએ બેઠેલો છે. હજી પચ્ચમાં કોઈ કોઈ માણસ આવે છે. પડદો ઉપડતી વખતે અંદર અંદર વાતો થયા કરતી દોમ છે.

ત્રિશુવન : કેમ બધા આવી ગયા ?

ગોર : હવે કોઇ રહ્યું તો લાગતું નથી.

કોઈ વૃદ્ધ : બસ, હવે તો નાત જ ક્યાં રહી છે ? શંકરાચાર્યને પાંત્રીસ વરસ ઉપર સામીયું કર્યું, ત્યારે આ પડાળીમાં નાત માતી નહોતી.

કોઈ વૃદ્ધ : એટલી લાંબી વાત શીદ કરે છે ? દસ વરસ ઉપર મારી મંજાનાં લગન લીધાં, ત્યારે ઉપર ધારે ઘીએ એટ્ટી કલમે સાત મણનું ચૂરનું નાતે આપ્યું. અત્યારે પૂરું અડી મળે ય વરતું નથી.

કોઈ વૃદ્ધ : એ ખાનારા ય ગયા ને એ ખવરાવનારા ય ગયા ? કેમ કેશકકા ?

કેશવરામ પચાસેક વરસનો વૃદ્ધ છે. તે પોતાને ધણો જ ડાહ્યો માને છે અને એમ માની માનીને તેણે પોતાનો અવાજ કૃત્રિમ ધીમો અને મોટું બહુ જ ડાહ્યું કરી નાંખ્યું છે. તે બોલતાં બાંચે જ કરેવતો વિના બોલે છે.

કેશવન : સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા.

કોઈ વૃદ્ધ : માણસે ય આપણી નાત બહુ ધસાઈ ગઈ. જુઓ ને કેટલાં નિર્વચ ગયાં !

પાર્વતીશ : (ગોઝળમર થઈને) કેટલાં ગયાં એ જુઓ છો, પણ ભય છે એ જુઓ છો ? જુઓ, અમે સાત બાઇઓ, ૭ બાઇઓ મારા એમ ને એમ કુવારા ને કુવારા મરી ગયા. લીલ પરબાવની વખતે બધા ખાવા આવેલા છો, પણ કોઇને વિચાર થાય છે, કે આના કપાળમાં ચાંદસો કરીએ ? નાત કેમ આતો કાંઈ બદોબસત નથી કરતી ? નાતનાં માણસને નાત નહિ પરણાવે તો કોણ પરણાવશે ? ગામનાં ઊંઠરાં કાંઈ પરગામ રમવા જશે ? અને અમે શા ખોટા છીએ ? શું અમે લૂલા છીએ, લંગડા છીએ, અપંગ છીએ, અધિગા છીએ, બહેરા છીએ, મૂંઝા છીએ ? શું અમારું કુળ હલકું છે ? અમારા કુળમાં

નાતો થઇ છે એવી કાણે કરી છે? હા, અત્યારે પંસે ટકે ધસાઇ ગયા હઇયું, પણ એમ દશાવીશી સહુની ચાલતી આવી છે! નાતમાં સૌ સરખું. એ મારા ભાઇ મરી ગયા એની આંતરડી નહિ ક્યવાઇ હોય! હજી તો જુઓ શું થવાનું છે તે! એ વરસથી મેં ઉપાસના માંડી છે. પંચકેશ રખાવ્યા છે. નાતનું નિકંદન ન કાઢી નાંખું તો થઇ રહ્યું છે.

ત્રિભુવન : લે રાખ રાખ! ક્યાંક ઉપાસનામાં માર્યા રક્ત મૈરવઃ ને બદલે માર્યા મક્ષતુ મૈરવઃ થઇ જશે, તો તારું જ નિકંદન નીકળી જશે. તને તો ચંડીપાઠેય પૂરા નથી આવડતો.

પાર્વતી : આ જોને મોટો વિદ્વાનની પૂંછડી થઇ બેઠો છે. બધા મને કહેવા આવે છે. પણ તમારી માતાનું સત જ માંડ્યું છે જવા, એની વાત નથી કરતા. જ માણસો ઢેઢનાં છોકરાં માતાના મંદિરમાં ધાલે છે, એવાને કન્યા આપો છો ને અમને પાકની વાતો કરવા આવો છો!

કોઈ વૃદ્ધ : પણ ઉતાવળો કાં યા? હજી વાત ક્યાં થઇ ગઇ છે? હજી નાત ક્યાં કશું બાણે છે? બાણશે ત્યારે સૌ થઇ રહેશે. કાંઈએ ઢેઢનાં છોકરાં મંદિરમાં ધાલ્યાં હશે તો નાત એને પૂછશે, નાત સમરથ છે, કેમ હું બાધ!

અનન્ત : (ભ્રમો થઇને) એમ આડી વાત શા સારુ કરો છો? મને સીધું પૂછો. હું સાચી જ વાત કહેવાનો છું. મેં ઢેઢનાં છોકરાં માતાની જગામાં આણ્યાં એ સાચું. (આખી સભામાં અરરરરરર. નય અંબા. નય આશાપુરી. માતાજી રક્ષા કરો. ગજબ થયો. અબલ્લવ્યમ્. વગેરે અવાજો.) એ અંબી નિર્ણય કરો તે પહેલાં શા માટે અંદર આણ્યાં એ સાંભળો.

(“સાંભળો, માર્છ, સાંભળો”ના કઠાકમચ અવાજો)

એ છોકરાં મેં અંદર ન આણ્યાં હોત, તો એવડા કરા પડતાંતા, કે મરી જ જાત.

એક અવાજ : મરી જતા હશે એમ! એ જાત તે મરતી હશે?

અનન્ત : (ભાષણ ચાલુ રાખતાં) પણ મેં સાંભળ્યું છે કે એ કે ત્રણ વરસ ઉપર તમારા જ ગામની એક ભેંશ મરી ગઇતી. આ વખતે પણ એક ગાય મરી ગઇ તે તમે બાણો છો.

બીજો અવાજ : મરી જાત તો એમાં કયો અલ્લાનો વંશ નીકળી જવાનો હતો જો! એ તો એમ ને એમ માણસો મરે ને જન્મે પાછાં; તેમાં આપણે શું કરીએ?

જયંતી : ઢેઢનાં છોકરાં સારુ થઇને નાતનો રોટલો ટાંલ્યો?

અનન્ત : પણ માતાજી એમ અભડાય જ નહિ. તમે પોતે જ માનો છો, કે એ માતાજી એ માનતાને લીધે એની બહેનને સારી કરી. તે કાંઈ અડધા વિના સારી કરી હશે? જો માતાજી પોતે એને સારી કરે છે, તો હું એને માતાજીના મંદિરમાં લાવીને બચાવું એમાં શું ખોટું કરું છું. તમે તેને (ગડબસાટ વધતો નય છે.) માનતા આપીને બચાવો છો, મેં તેમને મંદિરમાં આણીને બચાવ્યા, તેમાં ફેર શો?

બેસી નય છે.

એક અવાજ : એ મુગટરામનાં વઢાયાંતાં! ઢેઢને માનતાને રવાડે ચડાવ્યાં એ જ ખોટું કર્યું છે. ઉપજ કશી નહિ, ને નકામો ફળેતો!

કેશવ : આમ બોલાબોલીમાં કરો ક્ષાપ્તો નથી. કોડી ધોયે કાઢવ નીકળે. આવી વાત બહાર પડશે તો બીજી નાતોમાં આપણો ફળેતો થશે. અને લોકો માનતા કરતા બંધ

ચરો. માટે બાંધી મૂકી લાખતી. ન બોલ્યામાં નવ ગણુ. જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી. એક નવો સો રોગ હરે. હાથે કરીને શા સારુ છાણે વીંછી ચડાવવો? માટે બધા માની જાઓ. પહેલાં બધા જેમ બેગા બેસીને જમતા, નાતો કરતા, તેમ કરો. મીઠડી મીઠડીનું ઢાંકે તેમાં કાંઈ કોઈને પાડ નથી. કેમ પરશોત્તમ લટ બોલતા નથી?

પરશોત્તમ : હા, એમાં શું બોલું છે? નાતને ઠીક લાગે, ને બધાને ઠીક લાગે તેમ કરો.

પાર્વતી : ('બાળને જોર આપવા વચમાં વચમાં લાકડી પછાડીને') પણ અમે શા સારુ ચંદને એવું કરીએ? નાતે અમને 'શો કાયદો કર્યો છે, તે અમે નાતનું કામ કરીએ? નાતે અમારું શું સારું કર્યું છે તે અમે નાતનું સારું કરીએ? હું તો ધરના પેસા ખરચીને ય મુબદ્દ જમ્મશ, ને ત્યાં બધાયને કહી આવીશ. ને તમારા બાટિયાને, ને તમારા લુવાણાને, ને તમારા કપોળોને કહીશ કે ત્યાં તો ઢેઢવાડો બેગો થયો છે. એક ખેતર વેચી ખાઈશ. આમે ય પંડ સુધી પધારો છે. જાણે તીરથ કરવા ગયા'તા.

તનમન : તમે બધા વાતો કરો છો પણ જરા અનન્તરાયને જ પૂછા ને કે એમને કાંઈ પૂછશે તો શું કહેશે? એમ તો ગાંધીના શિષ્ય છે!

એક અવાજ : હવે જોયા જોયા ગાંધીના શિષ્યો!

જયંતી : પણ ક્યાં આધે છે? પૂછા ને! કેમ અનન્તરાય, તમે શું કહેશે?

અનન્ત : મારાથી જુદું તો કેમ કહેવાય!

પાર્વતી : (અનન્તનો જવાબ પોતાના લામને છે એ સમજ્યા વિના) ઢેઢને મંદિરમાં ધાલ્યાં, ને પાછું (ચાળા પાડ્યા પેઠે) જુદું કેમ કહેવાય?

ત્રિભુવન : પણ જુદું બોલાય તોય કાંઈ સ્પર્શદોષ નિવારણ ક્યાં વિના ચાલવાનું છે? એટલે બીજી બધી વાતો મૂકી દબને એક યત્ન કરી નાંખો. એટલે બધાય દોષોમાંથી મુક્ત થવાય. ઘણાં વરસથી સહસ્રચંડી નથી કરી. તે કરી નાંખો. કેમ પંડયાજી?

પંડયા : હું તો નાત કહે તેમ કરવા ખુશી છું. નાત મોટી વાત છે.

પરશોત્તમ : (અનન્ત ના પાડશે એવી આશાથી) કેમ અનન્તરાય! લક્ષ્મ ચંડી થાય તેમાં તમારે કાંઈ વાંધો નથી ને?

અનન્ત : સૌને પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે કરવાની છૂટ છે. લક્ષ્મ ચંડી થાય તેમાં મારે શા વાંધો હોઈ શકે?

પાર્વતી : એટલે શું નાત આવા આખી નાતને બોળનારાને નાતમાં રાખશે, એમને પરણાવશે, ને એમનાં છોકરાં પાછાં નાતમાં ગણાશે? લક્ષ્મ ચંડી કરવી હોય તો કરો, પણ આ કુલાંગારને એકવાર નાનખહાર મૂકો. એ આખી નાતનું જુદું કરવાનો છે. એકવાર એવું સમજણ તોડી નાંખો.

જયંતી : કાંઈ બોલેલા જાય છે તેને તનમન એકતરફ કહે છે.

તનમન : હજી તું ઉતાવળો થા માં. એ અનન્ત પોતે જ હમણાં બધું બાળવાનો છે. એણે સમજ્યા વિના હા પાડી છે.

કેશવ : અસ હવે કનિયાનું મોં કાળું. એ તો ધીના ગાડવામાં ધી જ બરાશે. લક્ષ્મ ચંડી કરી નાંખો, ને વાજતે ગાજતે જમાડો ને જન ઉધવાવો. આપણી નાત જેવી કાંઈ સમજણી નાત નથી.

કોઈ વૃદ્ધ : આપણી નાત જેવી કોઈ પવિત્ર નાત નથી !

જયંતી : તનમન : સામું જુએ છે.

તનમન : (પરશોભને) તમે કોઈની પાસે લખચંડીના ખરચનો આંકડો નક્કી કરાવો.

કોઈ વૃદ્ધ : બધા બાહણોમાં આપણે શ્રેષ્ઠ છીએ.

પરશોભ : આપણી નાત જેવી કોઈ નાત થવી નથી. હવે લખચંડી કરો. ત્યારે ત્રિભુવન ભટ્ટ, લખચંડીના આંકડો કરો.

ત્રિભુ : લખચંડી નહિ સહસ્રચંડી મેં તો કહી છે. ને એનો આંકડો—એમાં શો કરવો તો ? પાંચ વરસ ઉપર મેં કરાવીંતી ત્યારે હજાર રૂપિયા થયાંતા, આ વરસ કંઈક મોંઘારત છે, એટલે સો બસો વધારે થાય, એટલું.

પરશોભ : ત્યારે હવે રૂપિયાનું કરો, ને કાલથી શરૂ કરો.

ત્રિભુ : કેમ અનન્ટરાય, એટલા રૂપિયા રોકડા કાઢશો, કે જોગ કરતાં કાંઈ વાર લાગશે ?

અનન્ટ : રૂપિયા મારે કાઢવાના ? સમજાવે થાય છે. મેં એમ કહ્યું નથી !

અનાજો : હે ! ત્યારે બીજું કાણુ આપે ? હવે સાંભળો ! ત્યારે કોણુ નાત આપવાની હતી ? અથવા અભડાવ્યું તું ને સહસ્રચંડી કાઢ કરે ? લે માળો ફરી ગયો !

તનમન : આ અનાજો દરમિયાન બહુ જ શાન્ત બેસી રહે છે.

અનન્ટ : મારા મત પ્રમાણે તો મેં સ્થાનકને અભડાવ્યું જ નથી. છતાં તમે એમ માનતા હો, ને તમારે શુદ્ધિ કરવી હોય તો કરો. એટલું જ મારું કહેવું હતું.

પાર્વતી : (લાકડી પછાડીને) ત્યારે નાતને મફત અભડાવાશે એમ ? નાતને ઝોળાળો છો ? નહિ ઝોળાળતા હો નાતમાં રહ્યા નથી તે. (લાકડી પતી જમીન પર લીટા દોરતાં) નાત તો સગાઇ તોડશે, મીઠળવાળે હાથે પાછાં જવું પડશે, ફરી કોઈ આંદોલો નહિ કરે, ને એ... ન તે આંદોલેથી (પોતાના નાક પર છરીની પેટે આંગળી ફેરવતાં) નાક વઢાઈ જશે.

અનન્ટ : મારી એક વાત સાંભળો. તમે મને નાત બહાર મૂકવો હોય તો મૂકો. પણ એક ન્યાયની દૃષ્ટિથી વિચાર કરો. તમે મારી પાસે હજાર રૂપિયા ખરચાવીને સહસ્રચંડી કરાવો છો, તે સ્પર્શદોષ ટાળવા માટે. હવે હું જો પૈસા ન આપું, તો તમે એટલા ખર્ચાને સ્પર્શદોષ ટાળવાના છો ?

કોઈ વૃદ્ધ : અમે શા સારુ એટલું ખર્ચ કરીએ ? જો પાપ કર્યું હશે એને પ્રાશ્વત લાગશે. તેમાં અમારે શું ?

અનન્ટ : ત્યારે માતાનો કાપ માથે વહોરી લેવા હું તૈયાર છું. મારી પાસે શા માટે સહસ્રચંડી કરાવો છો ? તમે પોતે સહસ્રચંડી વિના પણ માતામાં તમારો વ્યવહાર ચલાવી શકવાના છો !

જયંતી : પણ નાત કહે છે કે તમારે સહસ્રચંડી કરાવવી.

અનન્ટ : પણ તમે માનો, તે ન કરો, ને હું ન માનું, તેની પાસે કરાવવી, એનો અર્થ શો ?

ત્રિભુ : (પહેલી જ વાર કોંધે ભરાઈ) તમે ધર્મની બાબતમાં તર્ક ન કરો. તમે જાણો છો ? તર્ક કરવાથી ઇન્દ્રને પણ શિયાળ થવું પડ્યું હતું !

અનન્ટ : (જરા હસીને) પણ હું શિયાળ નથી થઈ ગયો એ જ બતાવે છે કે હું ખોટો તર્ક નથી કરતો.

વૃદ્ધો : અરે દુષ્ટ ! નાતનું અપમાન ! તારી સાત પેઢી નરકમાં જશે. કુલાંગાર ! તનમનશંકર, તમે કેમ કાંઈ જોહાતા નથી ?

તનમન : (જરા સાલ ખમા પર સરખી નાંખતાં, જોખારીને) જુઓ, સાંભળો, અનન્તરાય ! મારે તમારી સામે કાંઈ દ્રેષ નથી. પણ તમે જાણે એકલા જ સમજતા હો એમ નાતની સામે જોલો છો ત્યારે હું કહું છું. રાજ્યો પણ બહુમતીથી ચાલે છે. પાર્લમેન્ટમાં પણ બહુમતી પ્રમાણે કરવું પડે છે. તો તમારે પણ નાતની બહુમતી કહે તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ન કરો, તો નાત તમને શિક્ષા કરવા હકદાર થાય છે.

અનન્ત : (દકતાથી) રાજ્ય અને નાત બે સરખાં નથી. અને કોઈ માણસ અન્યાય સ્વીકારી લેવાને બંધાયો નથી. જોહું કરવું પડે, તે કરતાં ન્યાયથી વર્તતાં સહન કરવું પડે તે કરી લેવું હું પસંદ કરું છું.

પાર્વતી : (લાકડી ઊગામીને) સહન ન કરો તે જાણો ક્યાં !

અનન્ત : (રિયરતાથી સામે જોતા) નાત તો ગમે તે કરશે, પણ તમે મારી સામે લાકડી ઊગામી, તો નક્કી જાણુને કે એ પહેલી તમારા વાંસા પર પડશે.

પાર્વતી : ચૂપ થઈ નીચો નમી જાય છે. તનમન : ત્રિભુવન : બધા રતબ્ધ થઈ જાય છે. કોઈકથી અરે, " નાત સામે " એટલો હજાર નીકળી જાય છે.

તનમન : (ત્રિભુવન : પાસે જઈને એક તરફ) આ મામલો બગડશે હોં ! એને કોઈ પહોંચી નહિ શકા. એને તમારી પણ આમન્યા નથી. તરત ફેંસલો કરી, એની સગાઈ તોડી, નિદાય કરી દો.

ત્રિભુવન : ત્યારે થયું. કેમ પડ્યા ! નાતની વિરુદ્ધ થઈને એને તમે શી રીતે પરજીવશે ? એને મોઢે જ માગી લે છે ત્યાં બીજું શું થાય ?

પડ્યા : નાત મોટી છે. નાત કરે તે મારે કબૂલ છે.

જયંતી :)

પાર્વતી : } (એક સાથે) : લ્યો ત્યારે જાણો વરરાજા. આઝા એવા. પોયેલ મૂળો જેવા !

મનહર :)

અનન્ત : ધીરે પગે આખી સમા સાચું જોતો ચાલ્યો જાય છે. બધા જુદાં જુદાં ધચ્ચમલામાં ઊઠવા માંડે છે.

ત્રિભુ : (પડ્યાને) આજે તનમનશંકરે નાતનું નાક રાખ્યું છે હોં !

જયંતી : જુઓને એના મોં પર જરાય શોક દેખાય છે ?

પાર્વતી : આ વંશ જવા બેઠો છે તોય શોક છોડે છે ?

મનહર : એવાનો વંશ શેનો જાય ? ક્યાંક મુંબઈમાં પરજીવાનું પહેલેથી નક્કી કરીને જ આવ્યા હશે. નહિતર મીઠાબંધાં પાછાં જવાનું કબૂલ કરે ?

પાર્વતી : ભલેને ! મુંબઈમાં પરજીશે ને ઊકરાય થશે, પણ એવા વર્ણશંકરથી વંશ રહેવાનો હોતો ?

તનમન : કેમ ત્રિભુવન ભટ્ટ ક્યાં જશો ? બે ધડી મારે ત્યાં બેસોને ! કેમ પડ્યા !

એ ત્રણનું ધચ્ચમલું ભેગું ધુસધુસ વાતો કરતું જાય છે.

વૃદ્ધો : (જતા જતા) કુલાંગાર ! કોણ જાણે ક્યાંથી નાતમાં આવે પાકો !

બધા જાય છે : પડો પડે છે.

દૃશ્ય પાંચમું

સમયઃ ત્રીજા દિવસનો સવારનો પહોર. જાનીવાસાની ખડકીનો બહાર રસ્તા ઉપર કાયળા અને ટ્રેક અને થોડો પરચુરણ સામાન પડેલો છે. ત્યાં જયંતીબે બેઠો બેઠો દાતણ કરતો હોય છે. વચમાં વચમાં પગથી સામાન થોડો વ્હાડો આવેલો જાય છે. દ્વિતી પાર્વતીબે આવેલો જેની બૂમ મારે છે. પાર્વતીબે ઇશારાથી ક્યાં છે એમ પૂછે છે.

જયંતીબે : અહીં આવો તો બતાવું. હાલ્યા આવો ! બીજો માં. વરરાજા બહાર છે. કોઈને મારે એવા નથી.

પાર્વતીબે : (પાસે જાય છે) ક્યાં ગયા અત્યારમાં ?

જયંતીબે : ક્યાં શું સ્ટેશન બેગા, અત્યારમાં. બરાબર હસ્તમેળાપને વખતે ગાડીના હેડલનો હસ્તમેળાપ કરશે.

પાર્વતીબે : સામાન કેમ મૂકતાં ગયાં !

જયંતીબે : પરીશોબ મનહરબે છોડ્યા અને નાવના બીજા માણસો આવે છે. ને સામાન લેવામાં છે. સામાનની ફરતી ફરે છે.

જયંતીબે : ત્યારે શું કરે માથે ઉપાડીને જાય ?

પાર્વતીબે : અલ્યા તાળી ! ગામમાં કોઈ ગાડું ન મળ્યું ના ?

મનહરબે : શેનું મળે ? હું ગામ આખામાં કહી આવ્યો'તો. કોઈ એવાને તે ગાડું આપે !

પરીશોબ : અરે એનાથી તો ઢેઢે ને સારા, ઢેઢે ને જીવો સવારે મારે ઘેર આવ્યો'તો, તે કહેતો'તો, કે અલ્યા છાકરાના બાપ ગોવલા પાસે ગાડું ભાડે કરવા ગયો'તો, તે એણે સાત ના પાડી !

મનહરબે : (તાળી દેતાં) અલ્યા રંગ રહી ગયો, રંગ !

કેટલાક ખડકીની અંદર પછી જઈ આવે છે તેમાંથી એક જણ કહે છે.

એક જણ : પણ સામાન આમ રસ્તામાં કેમ નાખ્યો, હશે ?

છોડાબે : મેરુલા મારું ધરાગ, તે મેં સીતકાર્યો, તે કે (મેરુલાના બાળા પાડતાં) 'અમારે ઘેરની કડબ જરવી સે, તે મારાજ ખાલી કરી આપો.'

મનહરબે : ત્યારે સુષ્ટ ક્યાં રહ્યાં હશે ?

પાર્વતીબે : અહીં કાયળામાં જ ફૂતર્યા પેઠે સુષ્ટ રહ્યાં હશે.

એક જુવાન : કે ઢેઢના વાસમાં આપણાં હશે.

જયંતીબે : અલ્યા તનમનશંકરને બોલાવો. કેમ ફરકતાય નથી ?

પરીશોબ : શેના ફરકે ? એ તો પીઠી એળાવતો હશે. પંડ્યાની છોકરી એને એ લગને પરણવાના !

પાર્વતીબે : હે, ને માણો !

જયંતીબે : શાવી ગયો હોં !

કેટલાક : ઉપર ધારે વરોડી થવાની.

એક જીવાન : અધ્યા આ બધું ત્યારે પડ્યું છે તે ચાલો ઘેર સહ જઈએ.

છાટાઃ અધ્યા ખેતકૂદ થયા ? દેઢને અડધું ઘેર સહ જશો ને ત્રિભુવન ભટ્ટને ખજાર પડશે તો દમ ઠાઠી નાંખશે.

જયંતીઃ ત્યારે દેઢને જ વેચી નાંખો, ને પૈસા આવે તેનાં આપણી ઉડાવો.

મનહરઃ પેલો પાછો આવશે ને ચોરીની ફરિયાદ કરશે તો હેરાન હેરાન થઈ જશો.

પરશોઃ અધ્યા હજી દેઢથી ધરાયા નથી ? નાનિયા, જા મારી ગાને હાંકી સાંબ્ય. ખવરાવી દે આ. પછી ભલે ગાય ઉપર ઠેસ ચલાવે, કાં રસ્તામાં મૂકીને જાય ?

જયંતીઃ હે પશાકાકા ! આમ કોઈની સગાઈ તૂટેલી ખરી પહેલાં ?

પરશોઃ આપણી નાત થપાઈ ત્યારથી કોઈ દી આવું બન્યું નથી. તે આ અન્તુએ પહેલ કરી. પીતાંજર ભટ્ટનો ઓધવારો જ ગાંડો !

પાર્વતીઃ દેઢનાં છાકરાં સારુ થઈને કન્યા બોઈ, તે જરૂર એ પ્લાહણના નહિ પણ દેઢના....

‘વાઘ્ય પુરુ’ થાય તે પહેલાં જ બધાય આ સુંદર કલ્પનાથી હુપ્ અને ઉત્સાહમાં આવી જાય છે અને કોઈ પત્ર લેવાનતો, કોઈ તાળી દેતો, કોઈ મરડાતો એમ બધા મહાન હુર્પનિનાદ કરે છે. તેમાં બાકીનું વાઘ્ય સાર્થક થઈ ફૂંખી જાય છે.

પડશે પડે છે.

વૈષ્ણવ કવિઓ અને જાતિભેદ

ઉંચ નીચ જે ધરજે એમનાં ધ્યાન જે
ભવસાગરમાં તરવા તે સિદ્ધાંત જે
તે માટે શ્રી મહાપ્રભુજીએ પ્રાકટ્ય કર્યા
કવિયુગ જીવને સુધારવા શ્રીનાથ જે.
(ચારાશી વૈષ્ણવનું ધોળ)

શ્રી વલ્લભાચાર્યનો પ્રાકટ્ય પ્રયોજન, ઉપરની ટૂંક પરથી ઝટ સમજશે.
વૈષ્ણવ-ધર્મનું ઉપાદાન સમયપક્ષતા અનુસાર છે. જે કાલમાં મુસલમાન સત્તાઓનો પ્રતાપ
હદ્દબારમાં પ્રસરેલો હતો, તે કાલમાં સંતો, ભક્તો, કવિઓ ને આચાર્યોએ અનેક પ્રકારે
હિંદુજાતિનું અધઃપતનમાંથી સંરક્ષણ કર્યું છે.

મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમના ચાર કવિઓ તંયા
તેમના દ્વિતીય કુમાર શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વરના ચાર ચાર કવિઓએ, જે સંપ્રદાયમાં 'અષ્ટસખા',
અષ્ટછાપ, અષ્ટકવિઓ નામે ઓળખાય છે, તેઓએ સંપ્રદાયના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
તે સાહિત્ય વિશ્વસાહિત્યમાં સારું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવું છે. તે સિવાય સંપ્રદાયમાં ધણા
કવિઓ યદ્ય ગયા છે; જેમણે સંપ્રદાયની નીતિ અને રીતિ અનુસાર કાવ્ય દ્વારા સંપ્રદાયને
ચોમેર ફેલાવ્યો છે. આ બધું જોતાં પહેલાં પ્રથમ શાસ્ત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાખવાની જરૂર છે;
કારણ કે સર્વ કંઠની ઉત્પત્તિનું કારણ તે જ છે, ને તેમાંથી પુષ્ટિમાર્ગ વિકાસ પામેલો છે.

શ્રી ભગવદ્ગીતામાં આ શ્લોક બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે તે

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

જિયો નૈશ્વાસ્તયા દ્વાદશ સ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

(અ. ૯ મો, શ્લો. ૩૨ મો.)

હૈ પાર્થ, મારે આશ્રય ધરનાર પાપીષ્ઠ હોય, સ્ત્રીઓ, કૌરવો તથા યદ્રો હોય તોપણ
તેઓ પરમગતિને પામે છે. આ શ્લોકમાં પાપયોનયઃની મુક્તિ પણ ભક્તિથી થાય છે એમ
સ્પષ્ટ સૂચવેલું છે. જે મુક્ત છે તે સ્પૃશ્ય કેમ ને હોઈ શકે ?

પદ્મપુરાણના કથન અનુસાર જે યદ્ર ભગવાનના ભક્ત છે, તેને ભક્ત કરીને માનવા,
તેઓને યદ્ર તરીકે માનવા નહિ. સર્વ વર્ણમાં તે યદ્ર છે કે જે ભગવાનના ભક્ત નથી; માટે
જે યદ્ર ભગવાનના ભક્ત છે તેમને યદ્ર કોટિ લાગુ પડતી નથી. વૈષ્ણવોને જન્મનું કર્મબંધન
નથી. તે ભગવાનના નિકટવર્તી અનુચર છે ને તેમને સદા મુક્ત જણાવા.

ન દ્વાદશ મગવદ્ગ્રન્થાસ્તે હિ માગવતા મતાઃ ।

સર્વવર્ણેષુ તે દ્વાદશ એ ન મત્તા જનાર્દને ॥

ન કર્મબંધનં જન્મ બેળગવાર્તાં ચ વિચરે ।

વિષ્ણોરજુચરત્વં હિ મોક્ષમાદુઃ મેનીષિનાં ॥

(પદ્મપુરાણ)

ઉપરના શ્લોકાર્થ પરથી શૂદ્ર ને બ્રાહ્મણ જાતિ ન હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે; પણ ભગવદ્-વિમુખપણાથી શૂદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ વચન છે. વૈષ્ણવધર્મ જે સુધારક પદ્ય છે તે પ્રભુનાં સર્વ બાલકો સર્વ સરખાં છે, એમ માને છે, તેમને કર્મબંધન નહતું પણ નથી. આમ વૈષ્ણવધર્મ અસ્પૃશ્ય ને સ્પૃશ્ય વર્ગ નથી માનતો, તે પદ્મપુરાણના શ્લોક પરથી કુદરતી રીતે સમજાય છે.

સ્કંદપુરાણનું વચન છે કે

પ્રાદ્યાનઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા યદિ વેતરઃ ।

વિષ્ણુમક્તિચમાયુક્તો જ્ઞેયઃ સર્વોત્તમોત્તમઃ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા બીજી કોઈ જાતિ વિષ્ણુભક્તિયુક્ત હોય તો તે સર્વ જાતિઓમાં ઉત્તમ જાતિ છે. જે ઉત્તમ જાતિ થવા લાયક હોય તે અસ્પૃશ્ય રહી શકે ખરી ? હાલ ટેડવાડે જમને ભુખ્યા તો ખખર પડશે કે તે લોકો તુલસીકપારામાં કેવી બાજનની રમઝટ ચલાવે છે.

હારીત સંહિતામાં કહ્યું છે કે ભક્તિથી સર્વ દુષ્ટત્વો બળી જાય છે; પછી તે ચંડાલ હોય અથવા બ્રાહ્મણ હોય.

મગવદ્ભક્તિદીપામિદગ્ધદુર્જાતિક્ષ્મલઃ ।

શ્વપ્ચોડપિ શુષ્કઃ મ્લાઘ્યો ન વૈદાઢવોડપિ નાસ્તિકઃ ॥

(હારીત સંહિતા)

ભગવદ્ભક્તિથી દરેક જાતનાં દુષ્ટત્વો બળી જાય છે. શ્વપચ્ચ હોવા છતાં હરિભક્તિ કરે તો તે શુદ્ધિમાન પુરુષોથી પ્રશંસાપાત્ર છે, પણ વૈદપાઠી હોવા છતાં નાસ્તિક હોય તો શ્લાઘ્ય નથી.

ને શ્રીભાગવત તો એકેશ્વરવાદનો પડકાર કરનાર છે. તેમાં જાતિભેદ વગેરે બેદાને સ્થાન પણ નથી. તેના નવમા સ્કંધમાં મહાભગવદ્ભક્ત પ્રજ્ઞાદષ્ટ ભગવાનનું સ્તવન કરતાં વદે છે કે શમદમ્ભાદિક આર ગુણયુક્ત બ્રાહ્મણ હોય પણ તે ભગવાનના ચરણારવિદથી વિમુખ હોય, તો તે બ્રાહ્મણ કરતાં ચાણકાલ ઓછ છે; કારણકે તે ચાણકાલ પોતાના કુળને ભક્તિદ્વારા પવિત્ર કરે છે, બ્યારે શમદમ્ભાદિક સાધનથી ઘણા માનવાળા બ્રાહ્મણ કુળને પવિત્ર કરતો નથી. હાલમાં તો શમદમ્ભયુક્ત બ્રાહ્મણ જડવા મુશ્કેલ છે. બાલ્મીક્યપરથી પણ હાલની કહેવાતી જિય વર્ણો મલકાય છે; પણ બીતરમાં તેઓ શૂદ્ર જેટલા સેવાભાવી, કર્તવ્યશીલ ને તેમના જેટલા પ્રમાણિક ભાગ્યે જ હોય છે. આમ હોવાથી જિય વર્ણો પણ પોતાનો ધર્મ ચૂકી હાલના શૂદ્ર કરતાં મનની પવિત્રતા ધટાડી છે.

આમ આપણે ભાગવત, ગીતા, સ્કંદ, પદ્મ ને હારિત આદિ પુરાણગ્રંથો પરથી જાણી શક્યા છીએ, કે આર્યોના ચાર વિભાગમાં ભક્તિસાધ્ય કોમ ઉત્તમ છે, અન્ય નહિ. બ્રાહ્મણ શૂદ્રથી ઊંચો નથી, શૂદ્ર બ્રાહ્મણથી નીચો નથી, એ તેનો સ્પષ્ટાર્થ છે. એ સદજમાં સદ્ગમાં આવી શકે તેમ છે.

હવે આપણે પુષ્ટિમાર્ગને જાતિભેદ વિષે વિચારીએ. મહાપ્રભુ-વક્ત્રભાગ્યાર્ય મુખોદનીમાં કહે છે કે સ દિ સર્વસ્વામી સદાપિ રક્ષકઃ સ એવેતિ યુક્તમેવ તત્ત્વ પૂજાર્થધાનમ્ । તે ભગવાન સર્વના સ્વામી છે, ને રક્ષા કરનાર પણ તે જ છે; માટે તેમની પૂજા કરવી જોઈએ. તે

પ્રભુના પ્રકટ થવા વિષે તત્ત્વદીપ નામના ગ્રંથમાં મહાપ્રભુ લખે છે કે: સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્મા
કૃષ્ણ: પ્રાદુર્ભૂતહ સર્વના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન કરવા માટે કૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તે વાક્ય
પણ મહાપ્રભુ સુબોધનીમાં રૂપે કહે છે કે

યે ભક્ત્યા: શાસ્ત્રરહિતા: સ્ત્રીશૂદ્રાદિજ્ઞાન્ધવ: ।

તેષામુદ્ધારક: કૃષ્ણ: સ્ત્રીનામત્ર વિશેષત: ॥

જે ભક્તો શાસ્ત્રથી વંચિત છે, જે સ્ત્રી, શૂદ્રો ને સંકરજાતિના છે તેઓના ઉદ્ધારક
શ્રીકૃષ્ણ છે ને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના.

આમ મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય પોતાના ગ્રંથોમાં વૈષ્ણવધર્મમાં જાતિભેદને સ્થાન નથી,
એમ રૂપે વચન લખ્યાં છે. શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ તે જાતિઓના ઉદ્ધાર માટે છે એટલે
શ્રીકૃષ્ણે તે જાતિઓને સંસ્કારી બનાવી છે ને પાવન પણ કરેલી છે. એમ શ્રીવલ્લભાચાર્ય માને છે.

હવે કાંઈ શંકા કરશે કે, વલ્લભાચાર્ય ને તેમના પુત્રે વૈષ્ણવધર્મમાં જાતિભેદ નથી
એમ લખ્યું છે, પણ તેના ક્ષય માટે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે કે નહિ? તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહીશું
કે તેમણે અત્યુક્ત પ્રયત્ન કર્યો છે ને તેઓએ તે જાતિઓમાંથી પોતાના શિષ્યો પણ બનાવ્યા છે.
'સર્વોત્તમ સ્તોત્ર' નામનો એક સ્તોત્રગ્રંથ પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં છે, જેનો પાઠ દરેક વૈષ્ણવ
હમેશાં કરે છે, જે સ્તોત્રમાં મહાપ્રભુના શુભ, ચારિત્ર્ય, સ્વભાવ, પ્રકૃતિ ને તેમનાં કાર્યો
પરથી તેમનાં (વલ્લભાચાર્યનાં) નામ પાડવામાં આવેલાં છે. આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વર
છે. તેમાં ભક્તિમાર્ગજ્ઞમાર્તેષ્ઠસ્ત્રીશૂદ્રાશુદ્ધતિક્ષમ: (શ્લોક નવમો) તથા સર્વાસક્તો ભક્તમાત્રાસક્ત:
પતિસપાવન: । (શ્લોક ૨૭ મો) આમ નામ આપેલાં છે. અહીંયાં પતિતને પાવન કરનાર
કહ્યા છે. પતિત તો ગમે તે હોઈ શકે, બાહ્ય છે, ભંગી. આથી શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરે હેતુપુર:સર
સ્ત્રી, શૂદ્ર, આદિ (એટલે અતિશૂદ્રો)ના ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ એમ નામ આપ્યું
છે. મહાપ્રભુએ ત્રણ ત્રણ વખત ભારતમાં પર્યટન કરી અનેક જાતિઓને ભગવદ્દર્શન અપાઓ
છે. તેઓ આખા રસ્તે ભજન કરતા કરતા ગામેગામ જતા, એમ વૈષ્ણવો ગ્રંથમાં તેનો
ઉલ્લેખ મળે છે.

ને શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વરે તો લગભગ તેમના મુખ્ય ૨૫૨ (બસો બાવન) ભક્તોમાંથી ધણા
તો કહેવાતા હલકી વર્ણના શિષ્યો બનાવ્યા છે. માયા હરિવંશજીએ તો બીજા, ઠાકરડા, કેળી,
આદિ ચોર જાતિઓની સુધારણા માટે પોતાનું જીવન-સમર્પણ કર્યું હોય તેમ બસો બાવન
વૈષ્ણવ નામનો ગ્રંથ વાંચતાં માલમ પડે છે. શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરને ભક્તો 'મહાપતિતપાવન'
નામે ધણી વખત સંબોધે છે.

તદુપરાંત પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મસંબંધ દેવાનો રિવાજ છે. બ્રહ્મસંબંધ એટલે પ્રભુ મારો
પાલક ને હું એનો દાસ છું, ને સર્વ કંઈ કૃષ્ણનું છે એવી બાવના જેમાં છે તે. વૈષ્ણવધર્મ
એમ પણ માને છે કે સર્વેશ્વર: સર્વાત્મા નિજેષ્ઠાસ: કસિચ્ચતિ જે પ્રભુ સર્વનો ધર્મશ્રેષ્ઠ છે, સર્વનો
આત્મા છે તે પ્રભુ પોતાની ઇચ્છા મુજબ સર્વ કરે છે. તે જ પ્રભુએ પોતાની ઇચ્છાથી
વલ્લભાચાર્યને સ્વપ્નદર્શન આપી બ્રહ્મસંબંધદીક્ષા સર્વને આપવી એમ સૂચવેલું છે. તે વાક્ય
'સિદ્ધાંતરહસ્ય'માં નીચે મુજબ છે.

મદ્ધસંબંધકરણાત્સર્વેષાં દેહગીવયો:

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ * * *

બધા દેહધારી જીવોને બ્રહ્મસંબંધ આપવાથી સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. આમાં રૂપક કથન છે કે દોષનિવૃત્તિ બ્રહ્મસંબંધથી થાય છે. દોષનિવૃત્તિ થાય તો સર્વ બ્રહ્મસંબંધ લેનાર જીવ સરખા ગણાય. આથી આમાં કોણુ સ્પૃશ્ય ને કોણુ અસ્પૃશ્ય? આ વાક્યમાં એકલા જોય વર્ણુની શુદ્ધિ થાય એમ લખવામાં નથી આવ્યું, એ કહેવાની જરૂર નથી.

આટલા સિદ્ધાંતવિવેચન પછી હવે આપણે પ્રુષ્ટિમાર્ગના કવિઓ તરફ વળીશું:

(૧) તે કુળ પ્રકટયા શ્રી વૃક્ષમદેવ

જગતદિત કારણે રે સૌભ

(શ્રી મન્મથલુચ)

મહાપ્રભુનું પ્રાકટ્ય જગતના દિત માટે એમ આ કાવ્યથી સહજ સમજાય તેવું છે.

(૨) જાય નીચ સૌ રાણે લીધા બિહારી રયામ

સર્વે તે પોતાના કાષા ”

છરે તિમિરદર્શી વૈભાવનો ”

હથો રે તૈલંગકુળ સર ”

(ભક્ત કવિ વલ્લભદાસ)

મહાપ્રભુએ જગતના દિત માટે પ્રકટી જાતિભેદ રાખ્યા વગર જોય ને નીચ દેહધારીઓને રાણે સઘ પોતાના સમાન બનાવ્યા. તેઓ જગતનું તિમિર (અંધકાર-કુભાવનાઓ) વિદારણ કરી તૈલંગકુળમાં-સૂર્યસમ પ્રકાશ્યા.

કવિથી દયારામભાઈ રસિકવલ્લભમાં લખે છે કે

(૩) શ્રી વૈશ્ય યદ્દ ને અંત્યજ જાતિ રજ પ્રકૃતિ સપાપ

તે તે સુચ સુજ પામિયા કેવળ સુસંગ પ્રતાપ.

(પદ ૭૦ મું)

સર્વે જાતિઓ ભક્તસમાગમથી પ્રભુને પામે છે.

× × × અધમ ઉત્તમ સહુને અધિકાર

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ. (કુંક ૧૪ મી)

જાતિ જુઓ તો આદિતની તેમાં અબળા અધમ અવતાર

એ વેદાદિ નહોતી બણી, ન્દોતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર

અધિકાર વણ એક પ્રેમપ્રતાપ, કર્યા આધીન શ્રીકૃષ્ણ આપ

ગોપીની પદરજ વદે ઇરા પ્રેમવદાણા તે સહુને સાધ.

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ. (કુંક ૩૬ મી)

આમાં જ્ઞાન વગર સમાજથી જરૂરગણેલી આદિત જાતિની અબળાઓ પ્રભુને પ્રેમ-ભક્તિથી સાધ્ય કર્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે.

પારથીમાં ક્યાંદાંથી રામ આચરણ, કેવળ ભક્તિ પામ્યા તિરિધર્ણ

શ્વપચ બહેરે ન્દેને કૃષ્ણ આસક્તિ, મનકર્મ-ચગને કરી દરિસક્તિ

કુલ સદિન મેષ પામ્યા નેહ, વિપ્ર કરી રોકે ન કરી રુચિ દેહ

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

ભક્તિ તારે ચંદાળને, જેમાં કોઈ ન રામ આચરણ

મું પુણી કરેનું તેદનું, હજાર અધમ અન્ધ વર્ણ

વર્ણ સર્વ-હજાર થઈ, જાય નીચ ને નિજ આસ્ક્ત

એ અન્ધ ભક્તિ ભદ્રદાય, અચરજ શું? પૂર્ણ મેષ વાય.

ભક્તિથી વિપ્રો તેમજ ચંડાળનો પણ ઉદ્ધાર ચાય. તેમાં કંઈ વર્ણુ નેવાતી નથી. જાંચ નીચ એ વસ્તુ તો મિથ્યા છે. ફક્ત ભક્તિ ભદ્રદાયી છે.

(૪) શ્રી દ્વારકેશ મહારાજ પોતાના દુહામાં ગાય છે કે

શ્રીશદાદિ સમર્થ નહો તિનહુ કો ઉદ્ધાર

શ્રીશદાદિ જાતિઓનો જે ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ નથી તેનો પણ ઉદ્ધાર કરવા મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય તૈયાર છે.

(૫) પુષ્ટિમાર્ગ માને છે કે જીવાઃ સ્વભાવતઃ દુષ્ટાઃ જીવં સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. જો તેમાં સારા સંસ્કાર પાડવામાં આવે તો તે સંસ્કારવાદી બની બગવદ્ભક્ત બની શકે છે. આથી મહાપ્રભુએ સર્વ જાતિને સેવાધર્મ બળવવા માટે ઉપદેશ કર્યો છે.

સેવાના અધિકારી કર્યા સકલ શુદ્ધ નરનાર

(ભક્ત મોટાભાઈ-પુષ્ટિ સિક્ષાના કર્તા)

(૬) શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરનાં ગુણગાન કરતાં ભક્ત કવિશ્રી માનિકચંદ ગાય છે કે

માનિકચંદ પ્રભુ કે ગુણુ એસે મહાપતિત નિસારે.

(૭) બસો બાવન વૈષ્ણવોમાં મેરા દીમર (માછીમાર)ની વાર્તા બહુ રસિક છે. તે વિઠ્ઠલેશ્વરનો એટલો કૃપાપાત્ર હતો કે તેણે સ્વયં તેમની કૃપાથી કવિત્વ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. તેનાં પદ બહુ રસિક છે.

શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રભુ મહા ઉદાર

મહાપતિત. શરણાગત લીને નિર્ધાર (૨)

વેદ પુરાન સકલ જો કહિયે, સો પુરુષોત્તમ હાય દિયે

મેરા પ્રભુ ગિરિધર પ્રગટે, પુષ્ટિમાર્ગ રસ પ્રકટ કરે.

શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વર મહોદાર ચારિત્ર્યવાન છે તેમણે મોટા પતિતોને શરણુ લેવાનો નિર્ધાર (નિશ્ચય) કર્યો છે.

(૮) અષ્ટ કવિઓમાં સુરદાસસૂર્ય સમા પ્રકાશી છે. તેમણે આખા ભાગવતને કાવ્યમાં સમય રીતે ઉતાર્યું છે; જેમાં મહાપ્રભુની રચેલી સુબોધની, ભાગવતપરની જે ટીકા છે, તેનો ભાવ તેમણે (સુરદાસે) તેમાં ગુંથ્યો છે.

સોઈ બડા જુ રામહિં ગાનૈ

શ્વપચ પ્રસન્ન હોય બડ સેવક

બિનુ ગોપાલ દિન જનમ ન ભાવૈ

હોય અટલ જગદીશ બજનમે

સેવા તાસુ ચારિ કલ પાવૈ

(સુરદાસ)

સુરદાસજી કહે છે કે રામજીનું ભજન કરે તે મોટા. સેવક ભક્ત શ્વપચથી રામ પ્રસન્ન થઈ બડા સેવક બનાવે. પણ ગોપાલની ભક્તિ વગરનો દિન જનમ ન ગોઠે. જગદીશના ભજનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય છે, તે સેવાનાં ચાર પ્રકારનાં ફલ પ્રાપ્ત કરે છે:

અધમ ઉદ્ધારણુ ગુણિકા તારણુ

સોઈ પ્રભુ કર્યા તે બિસાચૈ

(સુરદાસ)

(૯) દિંદી સાહિત્યમાં નંદાસનું સ્થાન અનોખું છે. તે પણ અષ્ટ કવિઓમાંના એક છે. ચારો વેદ મુખ પઢે કરે, ખટ કર્મ આચાર નહીં નહીં મેરામજા, શ્વપચ હું હો નિરધાર. શ્વપચ હોય મોકું બાળે, પ્રેમભક્તિમાં બીન તે બાહ્ય છે. તે દેવ હમારો, હમ ભક્તાધીન.

(ભક્તકવિ નંદાસ)

ચાર વેદ ને ખટકર્મ કરનાર મારો ભક્ત નથી, પણ જે મને બળે તે શ્વપચને હું આધીન છું, ને તે બાહ્યનો હું દેવ છું.

(૧૦) ભગવદીય પુરુષોત્તમદાસ ગાય છે કે

શરણ આપે તારો ખીન સાધન, ડારત સખ અથ ધોહ;
મહાપતિનું દેવ પરમ પદ, રહત સખ સુર ભોઈ.

વલ્લભાર્ય ગમે તેવા મહાપતિને શરણ આવેલ ભણી, તેના પાંપની નિવૃત્તિ કરાવી તેને પરમ પદ આપતા, એનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

(૧૧) અષ્ટકવિઓમાં કૃષ્ણદાસની નતિ કણુખીની હતી, છતાં શ્રીમહાપ્રભુએ તેમને શ્રીજના અધિકારી નિમેષા.

હરિ ચરણ કમલતે વિમુખ મયા
વિપ્રજન્મ તે કહા નહ સર્થો
ભકોઈ શ્વપચ ભજન ભગવંત
કહો અજ તારો કા શ્રીમર્થો.

(કૃષ્ણદાસ અધિકારી)

(૧૨) શ્રી હરિરાયજી પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં એક મહાન આચાર્ય થઈ ગયા. તેમના જેવા શુદ્ધ, ચારિત્ર્યવાન, સંયમી, સરલહૃદયના ને સાદા પુરુષો ઘણા ઓછા હોય છે. આ ભૂતલ પર એકસો વર્ષ કરતાં એ વધુ જીવ્યા છે તે મહાપ્રભુનું સ્તવન કરતાં કહે છે કે

બછયે શ્રી વલ્લભવરકે ચરણ
સકલ પતિત ઉદ્ધાર કર્યો, પ્રકટ કિયે અવતરણ (૧)

જેણે ખધા પતિતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે ને તે કારણ માટે જે જન્મ્યા છે તે શ્રેષ્ઠ વલ્લભના ચરણને હું બચ્ચું છું, આમ નમ્ર વિઘ્નિમાં પોતે મહાપ્રભુના કાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(૧૩) ગોપાલદાસ ક્ષત્રિય વલ્લભાર્યનું સ્તવન કરે છે કે

દેખત દરિકો ચાહુ ઉપજે, સકલ કુખકો નિવાર લી
નકો નામ રમરે નરે પાનક, કર જોરી નિગમ પુકારી
પતિતપાવન બિરદ નકો, સીલ માયો કર મયા
ગોપાલદાસ અનંત લીલા, પ્રકટ શ્રી વલ્લભ ભવા.

શ્રીવલ્લભાર્ય જેમને પતિતપાવન એવો યશ મળ્યો છે તે અનંતલીલા કરવા માટે પ્રકટ થયા છે.

(૧૪) સંપ્રદાયમાં જેમ દિંદુ નતિની સર્વ નતિઓનો પ્રવેશદક્ષ છે તેમ અન્ય ધર્મીઓનો પ્રવેશ થઈ શકે છે. આવા દાખલા સંપ્રદાયમાં જાદુ છે. રસખાન તો દિંદી સાહિત્યનો મુંદર કવિ ગણાય છે. તાજાંબી, આર્યખાન પણ હીક હીક પ્રસિદ્ધ પાખ્યાં છે.

વૈષ્ણવ કવિઓ અને જાતિભેદ

અક્ષીપાન નામે એક પદ્યવૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં રસખાન, જેટલો જ મહાન ભગવદ્ભક્ત લેખાય છે. તેણે ચૌરાશી વૈષ્ણવનું ઘોળ રચ્યું છે.

એ ભક્ત ચૌરાશી ભજે, તળ રથામ રથામ ગાઈએ
વિનંતી મુની અલિદ્દીનકી, યજ્ઞવાલ્ક્ય કળ થોં પાઈએ.

(૧૫) છેવટે ભક્તકવિ શ્રી ગોવિંદદાસનું પદ લખી આ લેખ પુરો કરીશું.

તિહારો પતિત પાવન નામ

પતિતતા મુનહુ વિનંતી હો સળ પતિતનકો ધામ (૧)

સત્યપ્રતિજ્ઞા શ્રવણ મુનત હો, બસત ગોકુલ ગામ

ખિના સાધન જગત ઉધાર્યો, પૂરકે મનકે કામ. (૨)

છેવટે મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય તથા તેમના દ્વિતીય કુમાર વિકૃત્તેશ્વરે જાતિભેદ તોડવા માટે કીધેલો પ્રયત્ન આ લેખ પરથી સહજ સમજી શકાશે. તે પછી આચાર્યો કર્તવ્યભીરુ નીવડવાથી સંપ્રદાયમાં શિક્ષિતતા આવી ગઈ, જેનું પરિણામ હાલ સંપ્રદાય ભોગવી રહ્યો છે. હાલ તો મહાત્માજીના જાતિભેદ તોડવાના પ્રયત્નોમાં કેટલાક વૈષ્ણવ નેતાઓ અધાર્મિકતા જુએ છે; પણ આ લેખ વાંચનાર તટસ્થ લાવે વિચારશે તો પુષ્ટિમાર્ગ વિષેના એના ખ્યાલો કંઈ જુદા જ બંધાશે. પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રભુની કૃપા સંપાદન કરવાનો માર્ગ છે. તેમાં જાતિભેદને ખિલકુલ સ્થાન નથી, તેમ જ સર્વ વૈષ્ણવી જનતા માટે મંદિરો ખુલ્લાં મૂકવામાં આવે તો તેમાં મંદિર કંઈ અશુદ્ધ ચતુ નથી. આમ છતાં કેટલાક આગળ પડતા વૈષ્ણવો બધ્યાપારેણ વ્યાપારમ્ કરી સંપ્રદાયની દૃષ્ટિ ભૂલી ઊંધે રસ્તે કામ કરવા પ્રેરાયા છે; પણ મારી તે સર્વબંધુ-એને એક જ વિનંતિ છે કે તેઓ મહાપ્રભુના અંથો પ્રથમ વિચારે, પછી યોગ્ય લાગે તેમ કરે. દરેક સાચા વૈષ્ણવની ફરજ છે કે મહાત્માજીના આ પુણ્ય કામમાં યથાશક્તિમુદ્દ આપવી.

અંધારાં

સુને ૧૯૩૦ ની યાદગાર સાલ તો શરુ થઈ નહોતી જ. પણ ૧૯૨૮ નો પ્રખ્યાત ખારડોલી સત્યાગ્રહ પણ શરુ થયો ન હતો. આવા પ્રજાસુષુપ્તિના કાળમાં એક દિવસ સૂચિસ્ત પછી થોડી વારે દાતણની લાંબી સોટીનો નાનો ભારો ખભે મૂકી ભંગડો ટેક ગામમાં દાતણ નાખવા જતો હતો. તેણે ખભે મૂકેલો દાતણનો ભારો અને કઢી માટેની ખાલી દોણી એક હાથે પકડ્યાં હતાં. બીજા હાથની કાણીથી રોટલા લેવાની ટોપલી પકડી હતી. માથે ચીંદરકું વીંટયું હતું અને પગમાં ફરેલાં ટપલાં પહેર્યાં હતાં. શરીર પર ધણા વર્ષનો ઉતાર, કાષ્ટએ નાંખી દીધો હોય એવા મેલો તૂટેલો કોટ પહેર્યો હતો. આજે અગિયારશ કે જન્માષ્ટમી કે એવું કશું પર્વ ન હતું, છતાં ભંગડાને ફરજિયાત આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો. આંખે અંધારાં આવતાં હતાં અને સૂચિસ્ત પછીનું ઝાંખું અજવાળું એ અંધારામાં વૃદ્ધિ કરતું હતું. ભંગડાની ઉંમર પાકી હતી, આંખને ઝાંખ વળી હતી, અને રતાંધળું બળતું હતું. આમ વૃદ્ધાવસ્થાનાં અંધારાં, ભૂખનાં અંધારાં, અને મૂંઘાનાં અંધારાં આજે તેને વળગ્યાં હતાં; આજે જ નહિ, ધણાં વર્ષોથી વળગ્યાં હતાં. પણ ગાંમના કાંકરે કાંકરાનો તે બચપણથી ભોમિયો હતો. એટલે વગર ઠાકરાયે તે પાદર પરની નિશાળનો ટેકરો ધીમેથી ઊતર્યો. અને કણુખી ફળિયાનો ટેકરો તેથીય ધીમે લયડતાં લયડતાં ચડ્યો. અને ફળિયામાં આવી પહોંચ્યો.

ગામનાં ચાર ફળિયાં હતાં. અને 'ટેડ'ની વસ્તી વધારે હતી. એટલે થોડે થોડે દિવસે દરેક ફળિયાની એક એક ઓળમાં દાતણ નાંખવાનો દરેકનો વારો આવતો. આજે ભંગડાનો કણુખી ફળિયાની ડાબી ઓળમાં વારો હતો. એટલે ભંગડાએ આજે સવારથી જ તાળં કુમળાં દાતણની સોટીઓનો ભારો કાપી રાખ્યો હતો. દાતણના બદલામાં રોટલાનો ટુકડો, ટાટો ભાત વગેરે આવશે અને જીભણી (!) થશે એ વિચારે તેને આનંદ થતો હતો. ખાવામાં રસ પડે તે માટે કઢી માટે દોણી લાવ્યો હતો. ફળિયામાં આવી દોણી તેણે એક ઠાઠના ખૂણામાં મૂકી અને પછી ખભા પરના ભારામાંથી એક એક દાતણની સોટી વારાફરતી ખેંચીખેંચીને ગણીગણીને દરેક ધરના ઝોટલા પર નાખવા માંડી. ધરનાં માણસોની સંખ્યા નજરમાં રાખી ઓછીવધતી સોટી તે નાંખવા લાગ્યો, અને સાથેસાથે "રોટલો લાખી જાને..."ની ખૂમ પણ મારવા માંડી. આ હંમેશની પરિચિત ખૂમ ભંગડાના ખોખરા ઘાટામાંથી નીકળતી સાંભળી કૂતરાનાં મોંમાં પાણી છૂટ્યું, અને થોડાં કૂતરાં દોડી આવી પૂંછડી પટ-પટાવતાં સ્વજન સમાં વીંટાઈ વળ્યાં. સુંદર રૂપ, સુંદર સ્વર કે સદ્ગુણથી કાષ્ટક જ મિત્રતા બાંધવા પ્રેરણ છે. ધનવાન હોય પછી તે કુરૂપ હોય, ખોખરો કે બોબડો હોય, અકલ્પનો ઝાંચમીર હોય તો પણ તેની આલુઆલુ મિત્રોનું ટોળું "હાજી હા, ખરી કહી" કરતું વીંટાઈ વળવાનું જ. કૂતરાને રોટલો મળે તો પછી તેની આગાહીરૂપ ભંગડાનો ખોખરો અવાજ પણ તેમને ડુબે જ ને!

દાતણ નાખ્યા પછી તુરત લોગ્યે જ કોઇ રોટલો નાખવા નીકળતું. એટલે ભંગડો સોટી નાખતો ખૂમ મારતો આગળ ચાલ્યો ગયો. એ ઓળમાં પચીસેક ઘર હતાં. તેટલાંને દાતણ નાખેલાં પૂરાં થયાં એટલે વધેલી સોટી એક બાલુ ખૂણામાં મૂકી તેણે પેલી દોણી અને ટોપલી લઇ રોટલા માટે ફરવા માંડ્યું. નાનાં નાનાં છોકરાછોકરીઓ હાથમાં બટકો રોટલો પકડી, “ઓ વાઘદાર, ઓ વાઘદાર^૧, ચાલ-ચાલ”ની ખૂમ મારવા લાગ્યાં. ભંગડો બધે દોડાદોડ કરી રોટલાના ટુકડા ટોપલીમાં ઝીલવા લાગ્યો. એક ઘેરથી ટાઢી કંઠી પણ દોણીમાં ભરી લીધી. કોઇક વાઘદારને નાખવા રોટલાનાં જુદાં જુદાં બટકાં લાવતું, તો વળી કોઇ જંમનાની ખાધેલ ડોસી વાઘદાર માટેના રોટલામાંથી જ થોડો ભાંગી ફૂતરાને નાખતી. અને એમ કરી વધારે રોટલો શુંમાવ્યા વગર બનેને સંતોષવાની ચતુરાઈ બતાવી પુણ્ય હાંસલ કરતી. પણ આમ પોતાના ભાગમાંથી ફૂતરાંને રોટલો મળે તે સામે ભંગડે કદી વાંધો લીધો ન હતો.

કણુખી કુળિયામાં રામભાઈનું ઘર વચ્ચેવચ્ચ હતું. તેમને બારણે ભેંસને થોડા જ વખત પેર ત્રાંબાફૂંડી ભરી છાસ પાછ હતી. ત્રાંબાફૂંડીનું તળિયું હજી થોડી છાસથી પથરાયેલું હતું. ત્રાંબાફૂંડીનો ઝાંખો રંગ જમીન સાથે મળી જતો હતો.

ભંગડો સામેથી કોઇ આવે છે એવો ઝાંખો ઝાંખો ભાંસ થતાં જ વારંવાર બોલી બહોતો, “જેજે ભાઈ, અંકકાહે.” આમ પોતાનાથી કોઇ અલગાઇ જવાની ચિંતામાં વારંવાર ખૂમ મારી આમતેમ ખરંચા ફરતો. એવામાં કોઇએ રોટલો લેવા ખૂમ મારી. ભંગડો તે તરફ ધસવા લાગ્યો. ત્રિવિધ અંધારાથી પીડાતો, કોઇ અલગાઇ જવાની ચિંતાથી ચિંતાતુર અને રોટલો મળવાની ખાતરીથી આનંદિત ભંગડો રોટલો લેવા ધસ્યો. રામભાઈના ઘર પાસેથી તે જતો હતો ત્યાં પેલી ત્રાંબાફૂંડીથી ઠોકરાયો અને નીચે ગબડી પડ્યો. રોટલાની ટોપલી છૂટી ગઇ અને કઢીની દોણી ફૂટી ગઇ. ત્રાંબાફૂંડી જાણે આટલાં વર્ષોથી પાટીદારને ત્યાં રહી પવિત્ર થયેલી પોતાને ઢેડ જેવો માણસ અલગાવી ગયો તેથી ધુરંદ્રી બીડી. ઘણી વખત મનુષ્યોનાં પાપપુણ્યોને જડ પણ ટેકો આપતાં ભાંસે છે. તેમ અસ્પૃશ્યતાને ત્રાંબાફૂંડીનો પણ ટેકો હશે? ત્રાંબાફૂંડીનો ધૂરંદ્રાટ બંધ પડ્યો તે પહેલાં જેમણે આ જોયું તેઓ બોલી બહોતો: “એ રામભાઈની ત્રાંબાફૂંડી અલગાઇ.” રામભાઈ અને ઘરનાં બધાં બહાર દોડી આવ્યાં. આડોશીપાડોશી પણ ભેગા થયા. દરમ્યાન ભંગડે બબડતાં બબડતાં બીડી ટોપલી બોળી કાઢી હાથ આવ્યા તેટલા રોટલાના ટુકડા ધૂળકંકરા ખંખેરી ટોપલીમાં નાખ્યા. બાકીના ફૂતરાં તાણી ગયાં. ફૂટેલી દોણીનાં ઠીકરાં વીણી વાડમાં નાખ્યાં. દરમ્યાન રામભાઈ ખીજાઈને રોડો પાકતા હતા, “આખ ફૂટી ગઇ છે? જેછને નહિ ચલાય? પીસ વર્ષની રીઢી મારી ત્રાંબાફૂંડી અલગાવી. હવે એ મારા ઘરેમાં કેમ રખાય? લઇ જા ત્રાંબાફૂંડી અને પૈસા આપી જા.” વગેરે વગેરે લખી શકાય તેવી અને ન લખાય તેવી અનેક પુષ્પાંગલિ વર્ષાવી. પણ એમાં પૈસાનું નામ સાંભળી ભંગડો હબકી ગયો. પાછ પૈસા હોય તો મને તેમ આપી દે; પણ ત્રાંબાફૂંડી જેવી મોંઘી ચીજ જેની કિંમત પાછ પૈસા કે આનામાં નહિ પણ રૂપિયામાં ગણવી પડે તેના પૈસા તે ક્યાંથી લાવીને આપે તે તેને ન સ્મર્યું. રામભાઈએ એ ચાર જણ સાથે ખાનગી વાત કરી. સલાહ મળી કે અલગાયેલી

૧ એ ગામમાં દાતણિયાને સૌ ‘વાઘદાર’ કહે છે.

ત્રાંબાફૂંડી ધરમાં લેશે તો ન્યાત દંડ કરશે. વાત બધા જાણી, ગયા છે એટલે હવે ત્રાંબાફૂંડી ઢેડને આપી દીધે જ છૂટકો. લંગડાને ત્રાંબાફૂંડી ઢેડના પંચ પાસે રખાવવા સમજાવ્યો અને લંગડા ત્રાંબાફૂંડી ઘેર લઇ ગયો.

તે રાતે તેને ઊંઘ ન આવી. આટલી જિંદગીમાં કેાઇને તેણે અલગડાવ્યો ન હતો અને આજે ત્રાંબાફૂંડી અલગડાવી “મહાપાપ” કર્યું તેથી તેને બહુ ખેદ થયો. ગીતા કર્મોની ગતિને ગહન કહે છે. કયું કર્મ અને કયું અકર્મ તે જાણતાં પડેલા પાંચ મોહ પામે છે. કર્મોની જગાએ પાપપુણ્ય મૂકી કહી શકાય કે પાપપુણ્યની ગતિ પણ ગહન છે. ધણી નિર્દોષ બાબતોને એકાદ જમાનો પાપ માને એટલે પછી સામાન્ય માણસો તેને પાપ માનીને જ ચાલે છે. અને એ જ રીતે કેટલાંક પાપોને એકાદ જમાનો પુણ્ય કે સત્કર્મ કહે એટલે જનતા તેને સત્કર્મ ગણી આરાધે છે. મનાતું સત્કર્મનું નર્થ પાખંડ સ્પષ્ટ દેખાતું હોય તોપણ તે પ્રત્યે સહભાવના રહ્યા કરે છે અને મનાતા પાપ પાછળ ઝળહળતું સત્ય દેખાતું હોય છતાં તે પ્રત્યે તિરસ્કારની ભાવના જાગી ગયેલી તે છૂટતી નથી. પાપ પુણ્યને યથાતથ સમજનારા બહુ થોડા હોય અને આચરનારા તેથીય ઓછા હોય છે. એટલે લોકમાનસ બદલતાં ગાંધી જેવાને પણ ધણું કઠણ પડે છે.

સત્યનારાયણની કથા, જુદી જુદી જગ્યાએ, દાન, સદામત, નાતજમણ વગેરે વગેરે તરફ હજીય પૂજ્યભુક્ષિ વર્તે છે અને પરદેશગમન કરનારને હજીય અપવિત્ર ગણી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવાય છે. તો પછી ગિયારો લંગડો જેને ગળથૂથીમાંથી જ પોતે અસ્પૃશ્ય છે એવી ભાવના ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી તે પોતે ત્રાંબાફૂંડી અલગડાવ્યામાં મહાપાપ માને તેમાં તેનો શો દોષ ?

લંગડા પાસે ત્રાંબાફૂંડી ખરીદી લેવા જેટલા પૈસા હોય એ અશક્ય હતું. પૈસા હોય તો પણ ત્રાંબાફૂંડો જેવી વૈભવની ચીજ તે મરજિયાત ખરીદે નહિ. એવી વૈભવની ચીજ તેને શોભે પણ નહિ ! બીજે દિવસે તેણે ગામના આજેવાનેને બેગા કર્યા અને ત્રાંબાફૂંડી પંચને પૈસે ખરીદી લેવા ઠરાવ કરાવ્યો. ત્યારપછી ત્રાંબાફૂંડી ઊંચકી રામભાઈ સાથે તે પાસેના ચહેરમાં ગયો. ત્યાં કેસારાએ ત્રાંબાફૂંડી તોલી તો ૮ શેર થઈ અને કિંમત બાર આને શેર લેખે ૭ રૂપિયા આંકી તેટલા પૈસા પંચ પાસે લઇ લંગડે રામભાઈને આપી દીધા અને રામભાઈએ અલગડાવાની કશી ધારતી વગર તે રોકડ નાણું જેમાં કેટલુંક રૂપાનાણું અને કેટલુંક ત્રાંબાનાણું પણ હતું તે લીધું અને ગજવામાં મૂકી દીધું ! ઢેડના એક સ્પર્શથી ‘અલગડાયેલી’ ત્રાંબાફૂંડી રામભાઈ ન વાપરી શકે, પણ ઢેડના અનેક સ્પર્શો પામી ચૂકેલા પૈસા લઇ વાપરવામાં કંઈ જોડું નથી, એમ તેઓ સૌની પેઠે માનતા ! અને ઢેડને છાસ આપી હજીય પાછ પૈસા લે છે, એટલે કે લક્ષ્મી આલેસો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા તેઓ જતા નથી. લક્ષ્મી આગળ બધા ધર્મો, મનો, માન, અપમાન ગૌણ બની જાય છે. અને રામભાઈ જેવા માણસોને એ લક્ષ્મીધર્મ છોડી બીજા ધર્મોના વિચાર કરવો કેમ પાસવે ? આવા અનેક લંગડા અને અનેક રામભાઈઓથી દેશ ભર્યો પડ્યો છે. અહા ! ઘઠાંડવ્યાપી અંધારાની ચિત્રવિચિત્ર લીલાઓને કાંઈ હદ છે ? એને વર્ણવવાને તો કેાઈ વ્યાસ, વાલ્મીકિ જ નોંધ્યો.

પચ્ચીશ પૂરાં થતાં —

સુકોમલ શમી ગૃહ સુરજિ રમ્ય પ્રત્યુપની,
ભરી ભલક ભવ્ય, ને સ્વપન સ્નેહશીળાં કંઈ
સુવર્ણ સરજી ઉરે, - મધુર મોહને પ્રેરતી,
રસી પરમ રાગથી, હૃદયપાંખડી ખેલતી. ૧

પ્રભા મુદભરી ધરી, કનકવર્ણ વાધા સજી,
કરે કમળકોમળા પ્રકૃતિશોકનો અંચળો
ખસેડી, મલકન્ત એ મુખથી વિશ્વ ઊભળતો,
ઊગેલ, પણ સ્વપ્નશો અવ યથો જ બાલાકે તે. ૨

સરલ શૈશવ તો ગયું ક્યારનું,
ગયું અકૈતવ બાલ્ય ઉપા સમું,
વર્ષાકિશોર વળી ચયું સ્વપ્નશું,
નવલ આગ્યું હસન્મુખ મૌવન. ૩

સંચેલાં શૈશવે, બાલ્યે પોષેલાં સ્વપ્નસર્જનો,
મૂર્ત સૌ કરવા પાન્ય, તનતોડ મથી રહ્યો. ૪

સ્વપ્નસિદ્ધિ તણ્યા ધ્રુવ તારકે,
નવયુવાન અખંડ ધમ્યે જતો,
અહત એક અદમ્ય ઉમંગથી,
અચળ પાન્ય પલ્યે જ પથે જતો. ૫

ખપોર તપવા થયા શરુ હવાં, જરી ઉમ્મતા
ધરી નભ વિરાજતો રવિ, નિગૂઢ આ કોકિલા
તણે, ઉભરતું ઉરે સતત, ગીત થે ચંબતું,
ઝમી વળી ગયું લલાટ પર બિન્દુ અસ્વેદનું. ૬

બીલાતું ઉર સંતાપે ખેલતો ખેલતો જતો,
અન્નપ્રયા અટવીપન્થે, પાન્ય આ પગ માંડતો. ૭

પચ્ચીશી, પમરન્તી આ પીયૂષે પ્રેરણાતણાં,
વીતાવી, વનરાષ્ટ્રમાં જીવનપન્થ શોધતાં. ૮

બૂલ્યો કંઇ જુલજુલામણીમાં ભવે ને
કેં આયડ્યો વન વિશે અમથા તરંગે,
ને તોપવા તરસ જીવનની અખૂટી
મોહોય કેં મૃગજળે પથુ બાન બૂલી.

૬

-પરોધી નેજીને તો થે સ્વપ્નની એક સિદ્ધિમાં,
અવિશ્વાન્ત ભામે પાન્ય, પાન્ય એક જ શોધતાં.

૧૦

શીળી પામ્યો છાંયડી સ્નેહ કેરી,
દાઝ્યો જાળે કેં વળી દમ્ભ કેરી,
ઓળા માની ભાવિના એ અમોભા,
બીને હૈયે એ બધાંને વધાવ્યા.

૧૧

અગન્તી ક્ષિતિજે પેલી, સિદ્ધિની સાન્નિધી પ્રેમા
પામવા કાજ આ પાન્યે માંડ્યો દીર્ઘ પ્રવાસ આ.

૧૨

અકળ ભોમ વિશે ભમતાં ઉરે,
જગતની સહુ સુન્દરતા સ્વસે;
અમર સ્નેહભરી હસી સિદ્ધિ ત્યાં,
પથિકને મલકી મધુ નહોતરે.

૧૩

ભમેલી ક્ષિતિજે, આઘી આશાને ય બિન્નગતી,
ઝીલવા સિદ્ધિ કેરી એ પ્રેમા, હોંશ ઉરે થતી.

૧૪

સયડતાં ચરણે જળ કેં વસે,
નવસ તેજ વળી નમને સસે;
ઉર ભરાય સજ્જવન કેા રસે,
અમિત તો ય પ્રવાસી પથે ધસે.

૧૫

મ્હોરનંતાં મ્હસ મીકાશે, સ્વપ્નસર્જન સોદ્ધતાં
ક્યાં ? અને ક્ષિતિજે ક્યાં એ દોહલતાં દર્શ સિદ્ધિનાં ?

૧૬

ક્ષિતિજે એક પરે શક્યું કેા ચડી ?
ક્ષિતિજે એક વિશે શક્યું કેા રમી ?
ક્ષિતિજેને મયતો જ્યમ સ્પર્શવા,
ક્ષિતિજે તેમ સુદર જતું સદા.

૧૭

તેમ તેમ નિરાશાનાં, ઉરે પૂર ફરી વળે,
કાલિમા રજની કેરી, પાન્યનું ચિત્ત ચિન્તવે.

૧૮

*

અધારી રાત્રિના ઝાળા ઊતરી જગ આવરે,
ઝાંખાં નેત્ર પર એનાં, ક્ષિતિજે સિદ્ધિ ત્યાં હસે. ૧૯

ભબી આથે ક્ષિતિજ પર એ સિદ્ધિ કેા ગૂઢ હાસે,
તો ચે એનાં શ્રમિત ઉરને નહોતરે તેજ કાળે;
કિન્તુ આલે ચરણુ નહિ ને નૂર નેણે ઝગે ના,
ને રેલે ત્યાં ગરલ રજની ઘોર કેા કાલિમાનાં. ૨૦

એતના હાડતો, ધીમે ધીમે જડ થતો જતો,
પાન્ય ત્યાં સુણતો રાખે કયહીથી, “મૂઢ શો ખરો !” ૨૧

* *

અંમંગળ જ ચિન્તવી હૃદય ! કેમ આજે રહે ?
વિશાળ પથ આ પડ્યો, કવિજનો તણાં દર્શને
પ્રભામય થયેલ, તે જ તુજ પાંખમાં ટ્રેરણા
ભરી સુભગ સિદ્ધિને પ્રુનિત પાદ પ્હોંચાડશે. ૨૨

નિરાશ ક્યમ થા છ ? બિડ; ભરયોવને નહોય આ,
રહી શી કવિતા જગે, નહિ જ ધર્મણો જો નજાં ?
મનોરથ તણી નથી મધુરતા ફલાવાપ્તિમાં,
અચ્ચ પુરુષાર્થનો રસ નથી જ સંસિદ્ધિમાં. ૨૩

ઝમી ઝરણુ ગફરેથી, મૃદુ ગીત ગાતું જતું,
પડી, વનવને ભમી, રખલનં માત્રથી શુદ્ધ ચે,
અનેક ઝરણો મળ્યે, નદ બની, ધપી વેગથી,
વિશાળ નિધિનાં ઉરે, યમ વિશાળ એ જંપતું. ૨૪

ઝમી ઝરણુશું, ઝીણું ઝળકતું, પડી, આખડી,
વળા રિયર થતું, ધપી અચળ એક આદર્શ પે,
સમન્વિત અનેક સંસ્કૃતિથી, પૂર્ણતા પામતાં,
વિરાટ ઉરમાં, સ્વયં બની વિરાટ તું-જંપશે. ૨૫

મહતે ઊડવું ગમે

આંગણે ઉપાને મહતે ઊડવું ગમે
હો મહતે ઊડવું ગમે.^૧

વિશ્વતે વિશ્વાસ મહારું ચિત્ત ના રમે
હો મહારું ચિત્ત ના રમે.^૨

શાન્ત તેજના તરંગ,
અનિલ સ્પર્શ મુદિત રંગ;
પ્રાણ, પ્રેરણા, અહન્ત

આત્મ આ નમે
હો મહારો આત્મ આ નમે.

તપ ભોમથી સુદ્ધ,
નયન ચૂંચો દિવ્ય નર;
મૂક ગાનગર્ભ સુર -

સુણવા ગમે
હો મહતે સુણવા ગમે.

પાંખ ના, ન માર્ગશાન,
પથ વિરાટ નભવિતાન;
આશનાં અનન્ત ગાન

અન્તરે શમે,
હો મહારે અન્તરે શમે.

આંગણે ઉપાને મહતે ઊડવું ગમે
હો મહતે ઊડવું ગમે.

વાલ્મીકી

^૧ આ બે વાક્યો માટે દુ' સાદા બેઠાદના * પ્રાર્થના * નામના એકિન્દરન કોલેજના ઉપાધ્યક્ષ
પત્રમાં ઉપાયેલા એક કાવ્યનો સ્તુતિ છે.

ચાંચની ખાડીમાં

આ ગાડી દરિયામાં ઉપાડી જઈ શકે તેટલા ઓછામાં ઓછા-એટલે કે

૧૮ કલાકના ગાળામાં મન સાથે મહાસાગરની કડી પસંદવા હું મથી રહ્યો હતો. પ્રભાતે ત્યારે ગાડીના પાટા અટકીને ઊભા રહી ગયા ત્યારે પોર્ટ આલ્બર્ટ વીકટરના જીવવાણી બની ગયેલ બંદર ઉપર હું ઊભો હતો. મારી સામે એક લાંબી દરિયાપટ્ટી ખાડીને રૂપે પડી હતી. સામે કંઈ 'ચાંચ' નામનો એક ધરતીનો ટુકો, ડાબા હાથ તરફની ભૂમિમાંથી હીર છૂટી પડી ગઈ હોય તે રીતે બે ગાઉની લંબાઈમાં પડ્યો હતો. અથવા જાણે કે કાંઈ ચીજકું ફસાઈ ગયું હોય, ને એક ચીર આખા ફળમાંથી અળગી બની હોય એવું એ દસ્ય છે. મોટા દરિયાનાં પાણી એક ગાઉ દરથી ઠંડવાઈને આ લાંબી નાળીમાં ત્યારે જીવાળ ચડાવે છે, ત્યારે મહુવા, નવસારી, સુરત અને મુંબઈ મહાનગરનાં નાનાંમોટાં દેશી વહાણો બંદર આદમાં આવે છે. માતાના પેટથી સલામત ખાડી તે જહાજોને સમયગાળા નીરમાં સેરવતી સેરવતી, ધી મહાદેવ દેસાઈએ એક વાર લખેલું તેમ હીરના દેરામાં મોતીડાં પસંદગી પસંદગી, જાણે કે ઉઠાવી આવે છે.

દરિયા અને પૃથ્વીનાં આશિર્વાદોને દર પૂતમે અને અમાસે પોતાના હૈયા પર જીવવતી આ ખારાની જમીનમાં શું શું ફેલાયું છે? એક તો ત્રીસ વર્ષો ઉપર અહીં મરણ પામેલ-ભાવનગર રાજ્યના અંગ્રેજ ઇન્જનેર સીમ્સ સાહેબનું કબર. ને બીજું એ બાહોશ ઇન્જનેરનું મહાન સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન હતું અહીં વિદેશી મોટી આગખોટો અડોઅડ જીભોને માલ ચડાવે ઉતારે તેવું તરતું બારું બાંધીને જળમય એક શહેર જમાવી દેવાનું. એ ખારાની જીવલેણ આબોહવામાં સીમ્સ એક અંગલી બાંધીને વર્ષો સુધી કાંઈ તપસવી ધૂણીધરની પેઠે પડ્યો રહ્યો. બંદર બાંધ્યું. ખાડી સુધરાવી. રેલના પાટા પથરાવ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના એક ધીક્તા બંદરની કલ્પના બાંધીને બે ગાઉના વિસ્તારમાં નગરની રૂપરેખા દોરી. એક દિવસ એ ખાડીને કિનારે એણે મોટી આગખોટ નાંગરાવી અંદરથી એક અંગ્રેજને પરખારો કિનારાના પોર્ટફોર્મ પર પગ મેલાવીને ઉતાર્યો, ને એને હાથે-બંદરનું ખાતમુહૂર્ત કરાવ્યું.

એ અંગ્રેજ અતિથિનું નામ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર. વર્તમાન શહેરશાહ પંચમ ન્યોર્જના એ કાકા થાય. તેના નામનું આ પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર.

પણ સીમ્સ સાહેબનું અકાલ મૃત્યુ થાય છે તે સાથે જ એના-કબર સ્વપ્ન પર પડો પડી જાય છે. એની કલ્પના-નગરી અત્યારે જાણે કે જમીનમાંથી ઊભી થતી થતી અવાચક થઈ ગઈ છે. સમયદેવે ભાવનગર બંદર પર પશુપાત વરસાવ્યો, અને સીમ્સ સાહેબની કબ્રોશીઅતે તેમ જ દરેકનીએ જોને આખા કાલિયાવાડ-ગુજરાતની જોડે અનેક કરામતો વડે સાંકળી દીધું હોત, છેક યુરોપના ઉત્તરમાં મૂકી દીધું હોત, તે પોર્ટ આલ્બર્ટ-વિક્ટર અત્યારે ફક્ત દેશી વહાણો પૂરતો જ રાણુલાની ખાણોના ઘડેલા પથ્થરોનો તથા ચીરોડીનો કાંગો આપર જોડે, લોકવાણીમાં ફક્ત 'પોટ' અથવા 'પોટો' એવું જ મિતાઈરી ને અળખામણું.

તકદીર નિર્માયાં હશે તો તે દિવસ સીમ્સ સાહેબનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં સાંત્વન પામશે. અત્યારે તો એ ધણીનો રોટલો હક્ક કરવા સાડ પોતાનો દેહ પાડનાર ખાનદાન અંગેજને કોઠાનાં લોક ખરા વાત્રિકોના લોવથી યાદ કરે છે.

સીમ્સ સાહેબની સ્વપ્નસૃષ્ટિના એ અવરોધોને હું નહિ બુલું: એક તો ચાંચના છેલ્લા બિંદુની નજીક ખાડીના મુખદાર ઉપર એક ખડક પર બેસેલ 'કંદેલિયો': ને બીજો બંદર પરનો પગી ઘૂંઘો ખત્રાસી. એ 'કંદેલિયો' એટલે સીમ્સ સાહેબે ચણેલી અડીખમ ઓખઝરવેટરી.

“ ઘૂંઘા પગી, તમને કેટલાં વર્ષ થયાં ? ”

“ ધણી મુંઝે શી ખબર્ય સાંજ ? મુંઝે કીં ચે ઇયાદ નથી. ”

“ ઘૂંઘા પગી, વીજળી આગબોટ ડૂબી ગઇ એ તમને યાદ છે ? ”

“ ઇ તો સાક્રબ, હજી કાલુતી જ વાત. ઇ તો સંધું ય મારી સાંભરણમાં. વીજળીની તો ઇ અગીઆરમી બારમી ખેપ હતી. ઇનો કપ્તાન હતો મુશવમાન. ઇલું એકાધ મઠું ય ક્યાંઈ ન જડ્યું, એકાધ લૂગડું ચીચરું ય કડિ ન નીસર્યું, કારણકે ઇલું તોફાનની પેરાએ તમામ ઉતારને લંડકમાં બેળાં કરી ઇઈ લંડક ખાંચથી બંધ કરી દીધું તું ઇમ બોલાય છે. આગણુદ ઇમ ને ઇમ તરીએ જઈ બેઠી. ઇ તો હજી હમણાંની વાત. ”

સાચું, વીજળીનો કપ્તાન બિચારો ફકીરમહંમદ : પહેલો જ દેશી કપ્તાન : એટલે જ એને આગબોટ પાછી વાળવામાં નામોશી લાગી : એણે શું વિચાર્યું ?

લાચું તો મારી ભોમકા લાગે,

અહ્યા માથે ઇમાન : કાસમ તારી વીજળી !

વીજળી રે મધદરિયે વેરણ થઈ

એ રાસડો મને યાદ આવ્યો.

“ ત્યારે હે ઘૂંઘા પગી, સીમ્સ સાહેબે આ બંદર બાંધ્યું તે તમને યાદ કે ? ”

“ ઇયાદ કીમ નઇ સાખ ! હું સીમ સાગની બોરો જ હુતો ને ! ”

“ કેવી રીતે બંદર ખુલ્લું મૂકેલું, હે ઘૂંઘા પગી ? ”

“ ઇમ ધ્યુંતું, કે સીમ સાખે સંધુંય તીયાર ટપ્પે કરીને પછે ઠેક બંદરલી તે ગામ લગે બે ગાઉમાં તંજુ બેઠાવી રાખેલા. તંજુની હેઠળી રેલવાઈના પાટા. પછે તખ્તસંગ મારાજ આવ્યા. સીમ સાખે બે મોટી શલ્યા ધડાવી રાખીતી: એક તખ્તસંગ મારાજના નામની, ને બીજી ગોરાના નામની. રાતે તખ્તસંગ મારાજના નામની શલ્યા અદ્દર ટાંગી મેલીતી. સવારે તો પાયો નાખવાનો હતો. ઇમાં સવારે એકદમ સીમ સાખ કે' કે પાણી બદલી નાખે. મારાજના નામનો પાણો ઝટ ઝટ છોડી નાખ્યો, ને ગોરાના નામનો પાણો બાંધી વાણે. તાં તો મોટી આગળું ખાડીમાં ધુવાડા કાઢતી હાલી આવે છે. માંછથી ગોરા કનારે બેઠે છે. તંજુમાં જાય છે. થોડી વાર થઇ, તાં તો તંજુમાં તારીયું પાડી, ને જહર થીયું કે બંદર પાસ ! પછે ગોરાએ દોરીને હાથ દીધો, એટલે ખરરર ખટ, ગરેડી-માંલો પાણો ખાડામાં ઉતરી ગયો. આ હકીકત બજાવીતી સાખ. ”

મને સમજાવવામાં આવ્યું કે પ્રથમ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટરનું પાયો રોપવા આવવાનું નક્કી નહોતું, એટલે એમને અલાવે મહારાજ તખ્તસિંહને હાથે પાયો રોપાવી શહેરને 'તખ્તનગર' નામ આપવાનો સંકેત હતો; ને બે પ્રિન્સ છેલ્લી ઘડીએ પણ આવી પહોંચે તો 'પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર' નામ પાડવું હતું.

ઝો પંથર પર અમરંત અંકાવવાની માનવસહજ લેણું પતા ! લોકો તો બાપડા 'પોટ' આલખઈ વિકટર'ને ય વિસર્પા. 'તખતનગર' નામ પણ લોકમુખને ન ફાળ્યું. ઝોજામાં ઝોણું થૂંક ઉરાડવા અને બને તેટલા ઝોજા લોચા વાળવા ટેવાએલી લોકજીભ આજે ફક્ત 'પોટા' કે 'પોટ' કહી પતાવે છે. એ જ જીભ 'પોરબંદર'ને 'પોર' કહે છે. જેટ શંખોદારને ફક્ત 'જેટ' નામે ઝોળખે છે.

પણ હું તો ધૂંધા પગીની ઉમ્મરનો અંદાજ કાઢી રહ્યો હતો : " ધૂંધા પગી ! તમે મૂળથી તોફારી જ કરો છો, કે દરિયાઇ ખેલો કરી છે ? "

" તમે નહ ? મંબો ને મલબાર ને કાલકાટ (કાલીકટ)ની કૈંક ખેલું કરી છે મીઝે. આમ બસરા લગી જાઉં આવ્યો છું. "

આ રીતે અનેક ગણતરીઓ ગણતારી ધૂંધા પગીની અવસ્થાનો અંદાજ એ'શી પર જાય છે. પણ ધૂંધા હજી ૪૦-૪૫ વર્ષનો, તરવરિયો અને અધ્યાગ જુવાન દીસે છે. એણે કહ્યું કે " ઇ સામે કળાય છે ને, ઇ કંદલિયામાં તો સીમ સામે કૈંક સંચા માંડેલા. દરિયાનાં આર્-નીથ (બરતી ઝોટ), વાવડા, તોફાન, આબનાં લાખતર (નક્ષત્ર), વગેરે સંધીય ખાખતુના હિસાબ ત્યાં ચાતા'તા. પછી તો સીમ સાખ મુવા કેડે સંચા બાવનગર બેરા કરી દીધા લાઇ ! "

વિશાળ મહાસાગરથી ખાડી રાણીને અંતર્પટ કરી રહેલ આ 'ચાંચ' નામની ભૂશિર પાઘડી પત્તે દોઢ બે ગાઉ લાંબી પડેલી છે. પક્ષીની લાંબી ચાંચના આકાર પરથી એનું નામ પડેલું છે. વિકટરની બાજુએ એનાં ખેતરવાડીઓ વાલોળની શિંગો અને રિંગણાં મૂળાનાં રસાળ મીઠાં શાકની સોડમો પાયરી રહેલ છે. ગામનાં ખોરડાં તો ગોઠવાયાં છે મોટા દરિયાની સન્મુખે. દિવસરાત પોતાની ધોળી કેશવાળા ખંખેરીને કિનારાના જાંચા બેડા સાથે ઝીંકાઝીક કરી રહેલ એ બૂખરો દરિયો ખારવાનાં બચ્ચાંને મોતનો ભય જીલાવે છે. કાળાંતરે કાળાંતરે એ બૂશિરનાં કાંઠામાં મોર્નની કાઠણીઓ મારી મારીને થોડાંથોડાં જખખર ગાબડાં પટકનાર આ સિંધુ ખારવાનાં બાળને જાણે કાળે-કાંલરડાં ગાઇ ગાઇ ઉપાડે છે. કાઠ કાઠ વસ્તીના ખોરડા ઉપર તો મેંગલોરી નળીઆં દીપી રહ્યાં છે.

" અને આ દીવાલોડી ! ગામના જાંચામાં જાંચા ટેકરા પરની આ દીવાલોડી તલ્લ નવી કેમ લાગે છે ? "

" લાઇ, આ હમણાં જ બાવનગરથી આગળટ લઇને ગોરો મોટ દરિયે જીતરી પડ્યો. ને રાતોરાત એણે કામ લઇ આ કંદલિયો જાતો કર્યો. પરાડિયે તો એણે દીવા ય પેટાવી દીધો. "

" પણ નવી શા સાડ કરી ? "

" એ તો લગવાન જાણે. વાલું થાય છે કે વધ્યાતેથી પટ્ટણી-સા'બનો તાર આવ્યો. કાને ખમર, 'પોટા'નાં તકદીર ચડિયાતાં થવાનાં હરી ટીકી ! ઝોલી સામી બેખડે નવા દરબારનો બંગસો ચણવાનો છે. માપણી સોત કરી ગયા.

એ રાખખરબમાં કથી જમ ન પડતાં મેં તો મારી નજર મારા દોર ઉપર જ રિયર રાખી. ચોરાની પાસે કોડીબંધ પાળાઆ લીમા છે-જૂના તેમ જ નવા. આ પાળાઆ કોના ?

" આ સાંઘ્રે માથે બેડા એટલા રચારીયુંના; ને ઘોડે અસવાર એટલા અમારા કાગિયુંના. "

" રચારીઓની વસ્તી અહીં હતી ? "

“ મોરફી હતી. ધરતી માથે જ વેળા ખારવટિયાઓનાં ઘોડાં હાલતાં ને જંપવા ન હતાં, ત્યારે રખારીઓએ માલ ઘોળીને આમાં આશરો લીધલ.”

“ પછી ? ”

“ પછી અમારા ખારવાઓએ આવીને રખારીનો વંશ કાઢયો. ધીંગાણું થયાં તેમાં મુવા છતી આ ખાંભિયું છે. અમે અટાણે કેળી, પછુ અમારી શાખ છે મકવાણા, ગોહલ, ખારિયા વગેરે રજપૂતોની. એટલે અમારી ય ખાંભિયું.”

“ પણ આ નવી ખાંભીઓ છે તે કેની ? ”

“ ખાંભી તમામ કાંઈ ધીંગાણે મુવેશાંની જ નથી હોતી. દરિયે જૂડીને મરે, ગળાફાંસી ખાય, એરે આભડવાથી મરે-મતલબ કે અસદ્ગતિએ જાય એની સૌની ખાંભી ખોડાય.”

આ સ્થળોમાં વહાણવટીઓની તમામ ખાંભીઓ ઘોડેસવારના સ્વાંગમાં દોડી, ત્યારે બેટ શંખોદ્ધાર કનેના બરાબર આવા જ પુરાતન સ્થાન આરંભડાને પાદર મેં પાંચ વર્ષો પૂર્વે ખુદ વહાણની જ ખાંભી દેખી હતી. પાળીઆમાં વહાણનું ચિત્ર કંડાર્યું હતું.

“ તમારું વહાણવટું કેમ ચાલ છે ? ”

“ હવે તમામ ભાંગી ગયું. જૂના વખતમાં આ મોટે દરિયે ચોરીનાં માલનાં વાંછુ ઊભાં રહેતાં. અમને ઝંડી ફરકાવીને જાણ કરતા. એટલે અમારા વડવા અહીંથી મજત્રા લઈ ત્યાં જઈ પોગતા; અને સંસ્તે ભાવે બધો માલ લઈ આવી પછે આસપાસ ગામડાંમાં વેચતા.”

“ તમારા વડવા આંહી નીકળતાં વહાણોને લૂંટતા નહિ-? ”

“ ના રે ના.” ઈંગાઇબર્યો જવાબ મળે છે. “ પણ અમે ચોરાઉ માલ રાખવાનો ધંધો કરતા એટલે રાજમાંથી સત્તાવાળાઓએ આવીને અમારો વાંછોને સળગાવી દીધાં. અમારું વાંછુ ખાંધવાનું ય બંધ થયું.”

“ ત્યારે ‘ચાંચીઆ’ નામ આ ચાંચ પરથી જ પડ્યું હશે ને ? આંહી તો ધમધોકાર ચોરી લૂંટ ચાલતાં હશે જૂના કાળમાં, ખરું ને ? ”

દરિયાઈ લૂંટારાં તરીકે નિંદાપાત્રે નાશ પામેલી આ કામમાં અગાઉ કેવા સાહસ શૂરાતન ખેડનાર સાગરના સાવઝો પાડ્યા હશે તેનો ઇતિહાસ જ ‘અમે ચોર લૂંટારા !’ એ મનોદશાની હેઠળ દબાઈ ગયો છે. એની પુરાતન વીરતા ઉપર અત્યારે એક એવી બેઆબરૂનો પોપડો ચડી ગયો છે કે કોઈ અવશેષ જ હાથ આવવો કઠિન થઈ પડ્યો. ચાંચવાળાં વહાણવટીઓ ઘણાખરા ખેડમાં લાગ્યા. કેટલાક ભાવનગર જાકાબાદ મજૂરીએ ચડ્યા, ને થોડાક જીવાનો પારકાં વહાણો પર ચડીને ખેંચો કરે છે.

“ ચાંચીની શીતળાનું નામ તમે નહિ સાંભળ્યું હોય ? ”

“ ના, શીતળા કેણું ? ”

“ વરવો નામે આંહીનો ખારવો હતો. જબરે દરિયાઈ ચોર હતો. એનું નામ જ ‘શીતળા માતા’ પડેલું, કેમકે આ દરિયેથી જે કાંઈ માલ ભરીને વાંછુ નીકળે, તે તમામ જાતના માલમાંથી એનું ઘણું ચૂકવવું પડે. આખરે એક દિવસ જાકાબાદની સીદી સરકારની જાલી-ખોટમાં વરવો ઝલાઈ ગયો. એને હાથે કડી પેરાવી હતી. એમાં વરવો રાંતે ઠેકાને લાગ્યો. જાકાબાદથી આંહી લગીનો પાંચ ગાઉ દરિયો બાંધેલ હોય તરીકે આવી પોગ્યો.”

મને થયું: આવી તાકાતને માર્ગે ચડાવનાર કોઈ ન મળે !

“ આ અમારો પુરાતન રૂખડો. ત્રણ મહીના ઉપર જ જરી વાવડો થયો તેમાં આ પડી ગયો. ”

જડમૂળથી ઉખડી પડીને જમીંદારત થયેલ એ જનજરમાન વૃક્ષદૈત્યની સામે હું નેહ રહ્યો. એના યડના પોલાણમાં આખું ગાડું ચાલ્યું જાય, તે પરથી એ ઝાડનું પરિમાણ કદખી શકાશે. એને વડવાઇઓ નથી, ઝીણાં ઝીણાં પાન છે; પણ વનસ્પતિના કોઇ હુંદા શક્ષ્મ જેવું જ એનું કદ અને સ્વરૂપ દીકું.

“ આ રૂખડાની ડાબે ડાબે તો ભાઇ, દર અખાત્રીએ કેંકે હાંચકા બંધાતા, કાચમાં આંહી નાનાં મોટાં છોકરાં રમતાં, પણ ન્યારે એ પડ્યો, ત્યારે પાસે કોઇ જ નહોતું. એ જાણે કે લાગ દેખીને પડી ગયો. કાઢીને ઇજા કરી નહિ. ”

ચાંચનો એ ‘રૂખડો’ નામે પંકાએલ વૃક્ષદૈત્ય લગભગ જત્રાનું ધામ બેની ગયો હતો. એની સાથે પણ કોઇક દેવદેવીને ગોઠવી દઇ ‘ધરમ’ની દુકાન માંડવાની વેળા થઇ ગયેલી. બાપડો હશે કોઇક સેરકારી જીવ, કે વખતસર એણે સોડ તાણી લીધી.

કેટલો ભુત્તરો હશે એ રૂખડો ? કોઇ ન કહી શકે. એ જ જાતનાં જનજરમાન એ ઝાડ મહુવાના સમુદ્રતીરે દીકાં. જાણકાર કહે છે કે ભાઇ, આ ઝાડ મૂળ આંહીનાં નથી. આફ્રિકાને કઠિયો આપણા અસલી વહાણવડીઓએ જ એ રોપા આણીને આ ધરતીમાં ચોંપ્યા હશે.

તદન કુદરતી રીતે જ જર્જરિત થયેલાં એનાં મૂળિયાં કેટલાં કાળાન્તરે આજ આટલી આરાનીથી ઉખડી પડ્યાં હશે ! કોઇ વનસ્પતિનો અભ્યાસી હોત તો કહી શકત. ચાંચનો ‘રૂખડો’ જતાં હજારો વર્ષનો એક ઇતિહાસ-લેખ ભુસાયો છે. સોરાષ્ટ્ર દેશની કેં કેં તવારીખોનો એ મૂંગો સાક્ષી હશે. સોરાષ્ટ્રનાં રત્નજડિત સાગરતીરની શતકોનૂની ચડતી બઢતી એ રૂખડાએ નીરખેલી હશે. કોઇ નામાંકિત મૂળીઅમમાં મૂકવા લાયક એ વૃક્ષદેહ-મમ્મી છે. એનાં પડેપડ કોઈ વેદના પુસ્તકની માફક ઉઠેલાવવાં નેહએ. પણ એ બાપા ઉઠેલનાર જ્યકૃષ્ણ ઇદ્રજ હવે નથી.

આવા કોઇક કોઇક રૂખડા, સ્વાદિષ્ટ વાલના મહેકતા છોડવા, દુષ્કાળમાં ગરીબોને ધાન્યને અભાવે ટકાવ આપનાર શેવાળિયાની ભાજી, અને ખાડોને કિનારે અર્ધપાણીમાં બિભેલ તમ્મરિયાનાં ઝાડવાં એટલી આંહીથી છેક તળાવ સુધીની કંકાળ વનસ્પતિ. તમ્મરિયાનાં ઝાડ તો બેસોને બોળ કપાસિયાની ગરજ સારે એવું રસાળ ખાણુ છે તે આજે જ જન્મ્યું. બાવનગરમાં તો કહે છે કે એનાં ગાડાં ને ગાડાં વેચાય છે. દુધાળાં દોરને બાવવાનું કારણ એની ખારાશ છે. દરિયાનાં પાણીમાં જ એ બિગે છે ને બિઝરે છે.

“ અને પટેલ, તમારે દરિયાનાં જીવ ક્યાં ક્યાં ખવાય ? ”

પટેલ શરમાઈ ગયા. “ ભાઈસાજ, તમ રોખાં બિંચ વંરણની અદખ અમુંથી ન છોડાય. ”

“ પણ એમાં અદખ છોડવાનું શું છે ? એ તો તમારો કુદરતી આહાર છે. અમે ક્યાં તમારાં ધરમાં દાણા પૂરી દઇએ છીએ કે એ આહાર લેવાની તમને ના પાડીએ ? ”

“ ભાઈસાજ, તમને સ્વગ ચડે. ”

“ સ્વગ ચા સાર ચડે ? ફક્ત નામ સાંભળવામાં ચ સ્વગ ! ”

“ તમે જુઓ ભાઈ, શેળો ખવાય, શિંગાણું [જેને માથે કાટો હોય તે] ખવાય, શેફ [જેનાં ગોળામાં મૂછો હોય], ઢાંગર, મગર [જેને દાંત હોય], પગશો, ગોમથો

[વાંકા દાંતવાળો-], વરડો [જેના પૂછાતી લાંબી સોટી થાય-], કળશ [એ જેવો], પાંભડી (ધોળી), કચ્છલો, પામેડી, લેપટા, સુદિયું (વાંકું), છંગો (વાંભ વાંભની મૂછાવાળો), ઠાગડી, કુંકરો, (સૂપડા જેવો), કાળી મચ્છી (યાળી જેવી, પૂછડી વિનાની), એવાં એવાં ખવાય.

“મહાર માછલી, મગરમચ્છ, કણો અને હજોંકું નામે સરપતી જાત, કોશી અને સીંક, જરીડોડો, એવાં એવાં ન ખાઈએ. જાહરાખાદને દરિયે અટાણે માછીમારોનું એક મોટું પડું વસી ગયું છે. મછવા ભરી ભરીને માછલાં ત્યાં લાવે છે, પછી તમામ જીવના નોખા દગલા પાડીને સૂકવણી કરે છે. એના કાચળા ભરી ભરીને એ મુસલમાન શેરીઆ દેશવર મોકલશે. ન ખવાય તે નોખાં રે’શે. અમારા ધણા જણ ત્યાં ગયેલ છે.”

“એને શું રાજ મળે છે ?”

“રાકડ નહિ, પણ માછલાં જ આપે છે વેપારીઓ.”

“ન ખવાય તેવા જીવનો બીજો કંઈ ઉપયોગ ખરો ?”

“તમે નર્ધ ? ભારી ખપ લાગે. જીવો આ પાણીમાં મોટી માછલી ફગડી ખાતી ખાતી જાય છે ને, તે મહાર માછલી. એનું આંખું શરીર જ તેલનું બનેલું હોય છે. અને તે નહિ, પણ મુસલમાન માછીઓ એ મહારને એક ડાખામાં પેક કરીને રાખી મૂકે. થોડે દા’ડે એનું નરદમ તેલ બની જાય. પછી એમાં કાળો કે લાલ રંગ છુટીને એનાથી વાંજીને મોપડ કરે. ભારી પાકો રોગાન ચડે છે વાંજીને એથી.”

અંતમાં, એ ચાંચવાસી ધુધાભાઈએ એક જ વાક્યમાં સમેટી લીધું : “જેવો ભાઈ, જેટજેટલી ચીજ વસતુ જમીને માથે છે, એટલી જ રકમ માતુંરે આ રતનાગર સાગરમાં ય ભરી છે. અમને દરિયોલાલ સંધુષ આપી રે’ છે.”

“માંભળો ત્યારે, તમારી દરિયાઈ દુનિયામાં જળધોડા હોય છે એ વાત સાચી ?”

“કેવા જળધોડા ?”

“એની એક લોટકયા મારી કને આવી છે તે હું કહું : બેલાય છે કે કચ્છના કોઈ ગામમાં એક તાચખાવાને ઘેર બે તાજણ ઘોડીઓ હતી. એક સાલ મે ચતો નથી : ખડ ક્યાંય જડે નહિ : જાતવંત ઘોડીઓ ઠાણમાં બાંધી બાંધી બૂખે મરે. હવે બાવાને ઘેર એક ચારણનો છોકરો ઘોડી ચારવા રહે. એણે કહ્યું “આપુ, આ દરિયાને કાંઠે ડાબડી ઊભી છે એ પંદરેક દિવસ ચારવા દિયો, ત્યાં મે યાશે.” બાવાજીએ કહ્યું, “ભલે ચાર દરિયાકાંઠે. પણ બેજે હો, કોઈ ટારડો પોગી જાય નહિ.” (અર્થાત્ આ જગ્યા જાતની ઘોડીઓને કોઈ દલકા ઘોડાથી ગર્ભ ન રહી જાય.) છોકરો કહે કે હું બરાબર ધ્યાન રાખીશ. પછી તે છોકરો દરિયાકાંઠે બેઠો બેઠો ઘોડીઓને ચારે. એમાં એક દિવસ એક તાજણ ઠાણ કહ્યું. એ ઠાણની ધાવ્ય દરિયાઈ ઘોડાને ગર્ભ : દરિયામાંથી નીકળ્યો. ઘોડી આગળ ગયો. બે ઘડી આખાં પતાળાં કરીને માથે પડ્યો. પડીને પાછો ચાલ્યો ગયો દરિયામાં. છોકરો તો બેઠને દગ ચઈ ગયો. પછી તે મે ચયો. ઘોડીઓ ઘેર બંધાઈ ગઈ. પાંચ સાત મહિના થયા ત્યાં તાજણ પેટ મૂક્યું. જોતાં જ બાવાજીને ફાળ પડી : “એલા ભૂંકું થયું. ઘોડી સહાર ચઈ.” છોકરો તે દિવસની બિના છુપાવી રહ્યો હતો, તેણે કહ્યું “ના ના આપુ, એ તો ખડનું પેટ વધ્યું છે.” પણ બાર મહિને ઘોડીએ ઠાણ દીધું. વછેરી આવી. પણ શી એ વછેરીની રડપ !

કિરતારે હાથ ધોઈ નાખેલ; એવું ચિત્રામણુ. અને ઘોડીને પાણી પાવા કે ધમારવા તળાવે લઈ જાય ત્યારે વહેરી ભર્યા તળાવ ઉપર છત્ર છત્ર હાલે: છોકરો મનમાં ને મનમાં બોલે કે વાહ માતાજી ! પણ પછી તો વહેરી મોટી થઈ એટલે પરગંધીથી થઈ ગઈ. છોકરા વિના ખીજ કાઢતે પડખે ટૂંકવા ન આવે. એક દિવસ ભુજના મહારાવતું માણું આવ્યું. ત્યારે છોકરાને ફાળ પડી. ચડ્યો વહેરી ઉપર. ખાવાજીને કહે કે “ખાપુ, જઈ છું. પણ ભુજ નહિ હો ! પગ કચરીને મોટી મેં કરી છે ને શું સવારી કરશે ભુજનો રાવ ?” એમ કહેતોક ને ગયો. કચરને કાઢે જઈને નાખી વહેરીને દરિયાની ખાડીમાં. ખાર ગાઉની ખાડી તરીને વહેરી કાઢ્યાવાડને કાઢે નીકળ્યા ગઈ. સીસાંગ ગામનો ગરાસીઓ હાલોજી ઘોડીઓ ફરવે ત્યાં જઈને ચડાઈ કરાવી. પછી પોતે ને હાલોજી બેય લૂંટફાટ કરવા બેળા જાય. વચ્ચે પાણીનાં નવાણુ ઊતરવાનાં આવે ત્યારે પોતે સૌની નજર ચુકાવીને વહેરીને ઉતારી લ્યે. એમાં એક વાર બેય જણાએ કુંડલાની નદીમાંથી ધોણ્ય લૂંટી. લાગ્યા. વચ્ચે શેત્રુજી પડી છે. પાણી આવી ગયું છે. છોકરો કહે, હાલાજી, નાખો ઘોડી. હાલાજી કહે, તું નાખ પહેલી. હાલોજી ગોથાં ખાતો રહ્યો ને છોકરો વહેરીને બેજી ઉપરથી કાઢી ગયો. હાલાજીની આંખો ફાટી રહી. વાય, ઘોડી વાય ! છોકરો કહે કે હાલાજી, આ લ્યો આ ઘોડી. કારણ કે એ સારું તમે મને. ક્યાંક કાઢક દિ’ દગો કરીને મારશો.

“આમ વાત ચાલે છે એ તાજણુની વહેરીની. દરિયાપીરના ઘોડાથી પાકી, એટલે એનું નામ પીરાણી તાજણુ પડ્યું. એના વંશની ઘોડીઓને કાણુમાં રાજ સાંજે દીવા ને લોખાન કરવામાં આવતા. આ લોકવાયકા ઉપરથી હું પ્રહુ છું કે એવા દરિયાઈ ઘોડા તમારા દાદામાં આવેલ છે. ક્યાંઈ ?”

“જળઘોડલાની તો સરત નથી, પણ જળમાંણુસડાં દીકાં છે મલબારને દરિયે. બે હાથ, બે પગ, હાથપગના પોંચા અને આંગળીઓ, કાળો વાન, વાંદરા જેવું મોં, ડોકું વગેરે તમામ રીતે આકાર વાંદરાને જ મળતો. પાણીનાં જ જીવ. પણ કાઢે નીકળીને નાળાએરી-ઓનાં જોયાં ઝાડ પર ચડી ખરાખર વાંદરાંની માફક જ બેસે. માણુસનો સંચાર થતાં જ પાણીમાં પેસી જાય, અગારાં વહાણોના પડખે હોડકાં તરતાં મૂકીએ તો તે પર પણ આવીને બેસે. પાણું જળમાં ચાલ્યું જાય. બધી જ એજા માણુસ જેવી કરે.”

“આપણા કાંધાના દરિયામાં મોટા મગરમચ્છ ખરા કે ?”

“ના ભાઈ, આંહી નથી ભાજવામાં આવતા. મલબારકાંઈ બહુ છે. અમારાં નાનકડાં વહાણોની પડખે આવીને અથડાય, ત્યારે એવી તો ભે’ લાગે કે કદીક જકા પહોંચાડશે. ભારી વિકરાળ. એ તો ભાઈ, ખજૂરગનો અવતાર છે ખરો ના ! એટલે અમે એના માથે મીઠું તેલ ચડાવીએ, અડદના દાણા છાંટીએ ને હાથ જોડી કહીએ કે “હે હડમાનજી ! ખમા કરો. અમારાં રખવાળાં કરો.” આટલું કહેતાં જ મગરમચ્છે વહાણને છોડી ચાલ્યાં જાય છે.”

અવેરચંદ મેઘાણી

પડછંદ

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીડે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.
ધીરા, અધીરા ત્હમે કાલના તરંગ !
જેજે, ન ઘોશા મ્હારો ઢોળાયો રંગ.

કુલડે જોઈ ને જોઈ પાંદડે,
શોધું ફળફળનાં અંગ;
વનવનની જોઈ વળું વેલ હું
નવ ક્યાંગે એ રંગ.

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીડે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.

શોધું શુદ્ધા ગિરિઓ તથી;
શોધું સાગરનાં નીર —
નદીઓ ઢોળે જેમાં આત્મને;
શોધું સુદૃઢ હું સમીર.

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીડે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.

દિવસે પ્રકાશ શોધું સૂર્યના;
શોધું રજનીને અંક
પરમાનન્દપય પામતા
કંઈ તારક ને ચંદ્ર.

પૂછું પૂછું ને માત્ર બીડે પડછંદ;
શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ.

નજર નાખી ન પહોંચે પૂર્વમાં,
પશ્ચિમદ્વાર દિસે બંધ;
પૂર્વ-પશ્ચિમ વચ્ચે આચડી
લાંગી પડતો ઉમંગ.

શોધું શોધું ન તોય લાધે એ રંગ;
પૂછું પૂછું ને માત્ર બીડે પડછંદ.

અનન્ય સાધારણ ખ્યાર

: : મા લ લા રિ છી : :

અજવાળું થયું અદૃશ્ય ન્યારે
નીકલ્યો હું ગૃહમાંથી બહાર ત્યારે,
મુજ ગ્લાનિ ન જાય અન્ય જાંખી
બનતી તેહની સાવધાની રાખી.
ડગ બે ન લયી હતી હજી મેં
દર ફેરી મુજ દેહલી વટીને,
મળવા મુજ ખ્યારી ત્યાં, પધારી
હતી જેનાં લણી આદરી સવારી !
અટકી ઊભી આવી પાસ શ્યામા,
નહિ બોલી શકી કંઈ વક્તુકામાં
મહસા નહિ એળખી જ તેને
ઉર સાથે હતી સાંપી નિત્ય જેને !
સુમુખી અભિસારિકા મહારી
હતી આવી શણગાર સૌ ઉતારી,
વયની મુકુમાર—દેહવેલી
ફરીને ધારણ આકૃતિ પડેલી.
દીસતી ગગને નવેદુલેખા
ત્યમ દેખાછ વિનમ્ર તેજરેખા;
અથવા બટમોગરાની મીઠી
નહિ જાણે શુંય પાંદડી જ દીકી !
હજવે હજવે ફર્યો હું પાણે,
લપને સાથ પ્રકારા એહ આણે;
જમ ખંડ મહીં ઊભેય બેઠાં—
પડતીતાં નયનોથી આંસુ હેઠાં !
રિમત મેદ પ્રયત્ન કરીને
કહ્યું મેં આમ મહારિ સુદરીને:
“ મુજ સાથ જતી પડી તું સાંખી
મુજથી તે ન શકતી વાત સાંખી.

૮ “ મુજ જે મુજ હૈયું આ વહેરે
અથડાવા નહિ દે તું તે ચહેરે;
થતી સજ્જ તું સાથ મારો રોવા
પછી ત્યાં કોણુ જ આંસુ, હાય ! લોવા !
૯ “ શતધા તુજ યાર છો વીધાય,
કરમાવા મુખ દે નહીં કદાપિ:
રસમૂર્તિ રહ્યો હું જેહ લેખી
શક્તો તેની ન દીનતા હું દેખી !
૧૦ “ અભિમાન નથી મને મહારું,
પણુ હૈયે અભિમાન છે તહારું:
જગતું યદિ હોય રાજ મારે,
ધરું મારે શિરપેય પાગ તારે ! ”
૧૧ કરો અદ્ય વિમર્શ બોલી બાલા,
દધને ઢાંકી કોણ કલેવાળા;
હૃદયે સરખું જ દુઃખ રહેતી !
વચનો આ, મદુ વાણીમાં વહેતી :—
૧૨ “ ઉરનાયક, એ શું આપ બોલ્યા ?
તમને મેં બહુમાંથી એક બોલ્યા;
બળતી મુજને બચાવી લીધી,
મુજપે એ કરુણા ન અદ્ય કાધી !
૧૩ “ તમને દીધી સોંપી વસ્તુ જાની,
અધિકારી તમને જ તેહ જાણી:
ચકતી મતિમદ જાત—નારી—
હતું એવું કંઈ પાસ ના તમારી !
૧૪ “ મનથી વરી આપને, રહું છું;
ડર કાનો દિલમાં નહીં લહું છું:
પરવા વિણુ લોકની કરું છું—
કરતા જે મુજ નાથ, તે કરું છું !

૧૫ “ કરતાં મુજને ન આંસુ મેલી,
નહિ આજુપણુથી થતી હું ઘેલી;
ગુણ હોય, ન હોય યા મહારા—
બસ હું શોભતી નામથી તમારા ! ”

પતીલ

માંડવગઢની યાત્રા

મુંબાઈથી મોટરરસ્તે અને ફતેહપુર ૯૦૦ માઇલની યાત્રા કરીને પહોંચ્યા. નાશિકની પાંચ પાંડવોની ગુફાઓ જોઈ. હિંદુધર્મની અધ્યાગતિનો તાદ્દશ ચિતાર અહીં મળે છે. ગુફાઓમાં બંધીએ પ્રતિમાઓ બૌદ્ધ છે, પરંતુ આપણા ભાવિક હિંદુઓએ છુદ્ધની પરિનિર્વાણમૂર્તિને ગાંધારી બનાવી દીધી! બંધીએ પ્રતિમાઓનું રૂપાંતર એવી જ રીતે કરી નાંખ્યું! કાલ, જાતિ, સંસ્કૃતિ, આ સૌ બેદ દૃષ્ટિબેદ જ છે ને! દૃષ્ટિને જેવી રીતે ફળવીએ તેવી રીતે બધું દેખાય. આપણે કાંઈક જોઈએ તો 'Jesuit' જેવા તો ખરા જુઓ ને, જોનારો પુરાણપરંપરા રમી એટલે કૃષ્ણને ઉઠાવી નેમિનાથનો ગૌણ સંબંધી કદબો! ચંદ્રગુપ્ત જોઈને હતા કે નહિ એ તો ઈશ્વર જાણે.

પણ આ તો વિષયાંતર થયો. મુંબાઈથી અને પહેલો મુકામ માલેગાંવ ધર્મો ને બીજો ઇંદોર. ત્યાંથી મૌ નેંધાર થઈને અને માંડુ ગયા. ઇંદોરથી પર માઇલ માંડુ છે. રસ્તો સરસ છે ને મોટર-બસ ધાર સુધી તો નિયમિત જાય છે. હું માળવાનો સરસઓ હતો ત્યારથી માંડવગઢ જોવાની આકાંક્ષા હતી; પણ બાર વર્ષે તે પૂરી થઈ. માંડુમાં અત્યારે તો બસો માણસની પણ વરતી નથી. હરિયાની સપાટીથી ૨૦૭૯ ફૂટ ઉપર, વિંધ્યપર્વતનો આ એક વિલક્ષણ નૈસર્ગિક દુર્ગ છે. ૧૨૦૦૦ એકરમાં એનો વિસ્તાર છે. એના ભગ્ન પ્રાસાદો, મરિજો ને મકાનો ફતેહપુર સિક્કી કરતાં કાંઈક વધારે મનોહર લાગે છે. કારણ, એક તો જગ્યા એટલી સુંદર, ને મોટાં મોટાં વૃક્ષો, ને રમણીય હરિયાળા એવો ભરપૂર છે કે તરત જ આ શાંતિમાં ભૂતકાળ પુનઃ જન્મત યજ્ઞ સજીવન થાય. વળી બસો વર્ષ સુધી માંડવગઢમાં માણેલી સુલતાનોની જાહોજલાલીના, એમના પ્રેમના, શિકારના, મહેલોની ખટપટના ભણકારા હજી સુધી સંમળાય છે. રવાકુંડની આગળનો બાજબહારનો મહેલ, એની ઉપર રૂપમતીનું મનોહર વાસગૃહ હજીએ જાણે નિઃશ્વાસ નાખતાં ન હોય. માંડુની સરખામણીમાં ફતેહપુર નિર્જીવ છે. ફતેહપુરમાં મુગલ-શહેનશાહતના ઐશ્વર્યનું અનુપમ ભાન થાય છે. પણ આસપાસ નજર નાખતાં આપણને તરત જ લાગે કે અહીં સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર સંભવી જ ન શકે. માંડુ જોતાં એમ જ લાગે કે હજીએ વખત જો પડ્યો ખાય તો આ જગ્યા ફરીથી સજીવન થાય. અત્યારે તો દક્ષિણપથ ઉપર ડોકિયું કરતી વિન્ધ્યવિરાજમાન આ એક બારી છે. એની સુંદર છમારતો વિશે ચર્ચા કરવાનું મારું પ્રયોજન નથી. એની જુમા મરિજદ હિંદુસ્તાનની અનેક સુંદર પરિસ્તગાહોમાં પણ અનોખી છે. મરિજદના અનેક થાંભલા જૂના પરમાર મંદિરોના છે. મુસલમાનો અરેબર ચતુર પ્રજા છે. હિંદુ કે ઈસાઈએને એક વખત ભટ્ટ થઈ ગયેલી પરિસ્તગાહો ન ખેંચે. મંદિરની મરિજદ ધાય, પણ મરિજદનું મંદિર ન જ બને! મુસલમાનો આના કરતાં વધારે ઉદાર વિચારના છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જૂનાં મંદિરોની તરત જ એમણે મરિજદ બનાવી. થાંભલાઓ એના એ જ; મૂર્તિઓ પણ ઘણીયે વખત કાયમ રાખી, પણ મોઢાં ફેરવીને અથવા બિલકે માથે ચણાવીને! માંડવગઢમાં તો અનેક મધ્યકાલીન મૂર્તિઓ

સુલતાની દિલ્હીનરેશ મહમ્મદ તુગલુક પાસેથી મળીને ૧૪૦૧ માં દિલાવરખાં હુસેનશાહની ઉપાધિ લઈ માળવાની ગાદીએ તખ્તનશીન થયો. માંડવગઢની મુસ્લીમ વિજ્ઞાતિનો પૂરો વિકાસ તો અલ્પખાં અથવા હોશંગશાહના સમયમાં થયો. (૧૪૦૫-૧૪૩૨) માંડુ શાહીખાદ અથવા આનંદનગર બન્યું. આ મધ્યકાલીન મુસલમાનો બહાદૂર હતા. લડતું એ તો એમનો પ્રાણ હતો. અરબસ્તાનની મરુભૂમિમાંથી ઈસ્લામનો જન્મ થયે સો વર્ષે પૂરાં થયાં નહતાં ત્યાં તો મુઠ્ઠીબર મુસલમાનોએ સંખ્ય દુનિયાના મોટા ભાગને—તે વખતનાં વિશાળ રાષ્ટ્રોને પરાસ્ત કર્યા. અદ્ભુત પરાક્રમનું ને અનેરા સાહસનું એ સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. માંડવગઢનાં ખંડેરોનો મોટો ભાગ હોશંગશાહના વખતનો છે. એનું જીવન તો ઘણુંખરું રણભૂમિમાં વીત્યું. પણ આપણુદી સત્તામાં જ એના વિનાશનાં મૂળ રહેલાં છે. વિલાસ એ વિનાશનું પ્રથમ પગથિયું છે. હોશંગશાહના અવસાનને ૩૭ વર્ષ થતાં થતાં ધિયાસુદિન ગાદીએ આવ્યો. આ સુલતાને તો ગાદીએ આવતાં જ રાજદંડ પોતાના પુત્રને સોંપી જનાનાની વ્યવસ્થાનો ભાર પોતાને માટે રાખ્યો. કહેવાય છે કે ધિયાસુદીન બહુ ધર્મનિષ્ઠ હતો; એટલે સુધી કે જનાનામાં ૧૫૦૦૦ સ્ત્રીઓ રાખીને પણ પોતે કોઈ દિવસ મદ્યપાન ન કર્યું! પોતાના રક્ષણ માટે પણ સ્ત્રીઓ જ રાખી હતી—પણ પુરુષવેશે. ૫૦૦ તુર્ક લલનાઓ ને ૫૦૦ હબશી! આ પ્રથાનો એક ગુણ્ય ઐતિહાસિકાની નજરે હજી સુધી ચડ્યો નથી. રાજા ને એના રાજકર્મચારીઓ બહુલમની પ્રથા અનુસરે તો પછી સંતતિનિયમનની બહુ જરૂર ન પડે! આ જ કારણે રાજવંશોમાં બહુ-પ્રજાની ફરિયાદ જવલે જ સાંભળવામાં આવે છે. ધિયાસુદીનની ૧૫૦૦૦ ની સંખ્યા મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યેડ જ હશે! સ્ત્રીસંગ ને ઈશ્વરભક્તિથી જ કદાચ ધિયાસુદીનનું આયુષ્ય પંચ લાંબું નીવડ્યું. બે વખત એના પુત્રે જેર આપ્યું, પણ પ્રયોગ નિષ્ફળ થયો. એશી વર્ષની વયે ત્રીજી વખત એના અધીરા પુત્રે આપેલો ઝેરનો પ્યાલો પીને છેવટે આ ધર્મનિષ્ઠ સુલતાને જીવનનો અંત આણ્યો. (ઈ. સ. ૧૫૦૦). ૧૫૨૬ ની સાલમાં માળવા ગુજરાતના સુલતાનોને હાથ આવ્યું. ગુજરાત ને માળવા થોડા જ વખતમાં મુગલ સામ્રાજ્યમાં અંતર્ભૂત થયાં. માળવાનો છેલ્લો સુલતાન બાઝ બહાદૂર ઇતિહાસને પાને નામાંકિત થઈ ગયો. રેવાકુંડની પાસે એનો મહેલ ને એથી ઉપર, નર્મદાની દૂર દેખાતી સર્પાકૃતિ રજતરેખા આલોકિતો એની પ્રિયતમા રૂપમતીનો મહેલ હજીયે વિદ્યમાન છે. બાઝબહાદૂર ને રૂપમતી ઇતિહાસને પાને ચઢ્યાં જ કેમ એ જ આશ્ચર્યની વાત છે. ૧૫૫૫ ની સાલમાં પોતાના બાઈ શુભાંગને મારી મલીક બાચઝીદ સુલતાન બાઝ બહાદૂરનું નામ ધારણ કરીને તખ્તનશીન થયો ને સાત વર્ષમાં તો મુગલ બાદશાહનો ૨૦૦૦ નો મન્સબદાર બની દરબારી બન્યો. એમ છતાં પણ બાઝબહાદૂર ને એની સુંદર વારાંગના રૂપમતી ઇતિહાસમાં એટલાં પ્રસિદ્ધ થયાં કે એ પ્રેમી મુગલનાં અનેક સુંદર પ્રાચીન ચિત્રો મળી આવે છે. બાઝબહાદૂર ને રૂપમતીનો પ્રેમ કાંઈક અજબ હોવો જોઈએ. આમ કદપનામાં એમનું સ્થાન એનાં પુત્ર રહ્યું. ચિત્રોમાં સાધારણ રીતે બાઝબહાદૂર ને રૂપમતી ચાંદની રાતે શિકાર ખેલતાં ચિત્રેલાં હોય છે. કહેવાય છે કે, રૂપમતીને નિયમ હતો કે રોજ રેવાજનું દર્શન કરવું. રૂપમતીનો મહેલ, હું ધારું છું કે હજી પણ મધ્યહ્નમાં અદ્વિતીય છે. વિશ્વપર્વતના ત્રિલકુલ કિનારા ઉપર છે. નીચે દક્ષિણપથ છે. દૂરમાં નર્મદા. સુંદર રેખારૂપે વહે જ જાય છે. અત્યારે પણ બાઝ-બહાદૂર ને રૂપમતીનાં સ્મરણોને લઈ માંડવગઢના ભગ્ન પ્રાસાદોમાં પુરાતન સંગીતના—એ

ત્રેમી યુગલની ત્રેમમંસ્તીના ભણુકારા કલ્પનાના કાનોને સંભળાય છે. લગ્નમાં હારી બાજુ બહાર મુગલ બાદશાહનો મન્સબદાર થયો ને રૂપમતીએ પોતાના સૌદર્ય ને સંગીતની કીર્તિને વિષ આપી જીવન સમર્પ્યું. આ વખતે માળવાની કીર્તિ રસિક કલાઓ માટે આખા દિલમાં પ્રસરી હતી. ગુજરાત ને માળવાના કલાવન્તો ને ચિત્રકારોનાં નામ અણુલ ક્ષણે આપની અકબરીમાં સાચવી રાખ્યાં છે. દરેક કલાવન્ત ને ચિત્રકાર નામની પાછળ "ગુજરાતી" લખવાનું ચૂકતો નહિ. બીમ ગુજરાતી, કેશો ગુજરાતી; સર ગુજરાતી, માધો ગુજરાતી અકબરના દરબારના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારો છે.

માંડવજઠનાં સુંદર હવાપાણી, શિકાર ને હમારતો માણુવા અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાં જન્મ આપ્યા. જહાંગીરે તો નૂરજહાં બેગમના શિકારનો વૃત્તાંત પણ એના અતીવ સુંદર આત્મવૃત્તાંત તુલક-ધ-જહાંગીરીમાં સંમલી રાખ્યો છે. છ ગોળીમાં ચાર વાધને નૂરજહાં બેગમે વીધી નાખ્યા એ નિમિત્તે બાદશાહે ૧૦૦૦ મહોર ન્યોંછાંવર કરી ને બેગમને લાખ રૂપિયાનાં કણ્ઠકૂલ ભેટ આપ્યાં ! ૧૬૧૭ ની સાલમાં જહાંગીરે રેવાકુંડની પાસેના બાજુ બહારના બગીચામાં પોતાના જન્મદિવસને અંગે સોનાચાંદીનું તુલાદાન કર્યું.

સમયે પાછો પલટો ખાધો ને ૧૭૩૪ માં તો પેશ્વાની વિસ્તરતી હકુમતમાં મુસ્લીમ સુલતાનોની આ વિલાસનગરી પણ આવી ને આનંદરાવ પવાર બાહરાવ પેશ્વા તરફથી મુખો નિયુક્ત થયો. માંડુનો હવે મધ્યાહ્નકાલ રહ્યો નહોતો. ધારાનગરી—મોજનું ધાર પાટનગર બન્યું. પણ માંડુ તેમજ ધાર ભૂતકાલનાં ગૌરવ, સમૃદ્ધિ, વિદ્યાબ્ધસન, વિદ્યાસનાં સ્મરણમાત્ર જ છે. માળવાની જમીનમાં જન્મુ છે. ભવિષ્યમાં એનું શું થશે એ કોણ કહી શકે ? અત્યારે ત્યાં અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો વીખરાયેલ છે. પ્રગતિ માટે બહુ સાધન કે સ્થાન જણાતાં નથી. પણ ભાવિ હિંદ-વર્તમાન ભારત કરતાં તો કાંઈક જુદું જ હશે ને ?

નહુનાલાલ ચીમનલાલ મહેતા

રજનીનું રૂપ

(શાહલિલિટિત)

"ઠાળો ઘેર નિરા સંજી કદરૂપી સ્ત્રીમાં શું મોલો શશી ?"

એવું સૌ જગ બોલતું નનક લણી ભેઈ કટાણે હસી.

"પોતે સુંદર તો ય પતિન મહીના કાં રૂપની છે તથા ?"

નિશ્ચે શ્યામ : સુરૂપ થાય રવિથી, સાચી જ છે એ કથા."

મુગ્ધા શી શરમાળ ખૂબ શશીની છે એ વધુ રાતડી,

ઝોટે છે નખશીખ ઢાંકી દબને તારે મઠી ચૂંદડી.

અંધારે અભિસાર માત્ર કરતી ધીમાં ધીમાં પાદથી,

મોલો શા રૂપમાં શશી, જગતને દેખાતું તેથી નથી.

તોહાનો પણ પ્રવૃષ્ટે પ્રસરતાં કાઠી ખસે ઝોદણી,

ત્યારે થોડી અપાંગની જગતને દેખાય ત્યાં મીટડી;

ને આવે જડ જગતનાં ય જનને ત્યારે કંઈ કદપના

તેના સ્થામળ ઝોદણી મહી ન શા રાશી હશે રૂપના !

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

રાનીપરજ કોમો અને લીલો

સને ૧૯૨૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં રાનીપરજ કોમોની વસ્તી એક કરોડ સાઠ લાખની એટલે હિંદના પ્રત્યેક વીસ માણસે એકના પ્રમાણમાં છે. આસામ, મધ્ય પ્રાંત, બિહાર, ઓરિસ્સા, મધ્યહિંદ અને મુંબઈ પ્રદેશમાં તેઓ મોટા પ્રમાણમાં છે. જુદી જુદી મુખ્ય રાનીપરજ કોમોની વસ્તીના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:-

રાનીપરજ કોમનું નામ	મુખ્ય વસ્તી હિંદના કયા ભાગમાં	સંખ્યા
ગોંડ	મધ્યપ્રાંત, મધ્યહિંદ, બિહાર અને ઓરિસ્સા:	૨,૬૦૨,૫૬૨
સાંતાલ	મધ્યહિંદ, બિહાર, ઓરિસ્સા અને મદ્રાસ.	૨,૨૬૫,૨૮૨
બીલ	મુંબઈ, મધ્યપ્રાંત, વડોદરા અને રાજપુતાના.	૧,૭૯૫,૮૦૮
કુરુખન	કુર્ગ, મદ્રાસ, મૈસૂર અને હૈદરાબાદ (દક્ષિણ)	૮,૫૫,૨૭૯
ઓરાંઓ	બિહાર, ઓરિસ્સા, આસામ અને મધ્યપ્રાંત.	૭,૬૫,૬૮૦
વજુખરા	મુંબઈ, મધ્યપ્રાંત, પંજાબ, હૈદરાબાદ અને મૈસૂર	૬,૫૧,૬૨૭
મુંડા	બિહાર, ઓરિસ્સા, બંગાળ અને આસામ.	૫,૬૩,૮૩૯
શવર	બિહાર, ઓરિસ્સા, મદ્રાસ અને મધ્યહિંદ.	૪,૭૫,૮૬૮
હો	બિહાર અને ઓરિસ્સા.	૪,૪૦,૧૭૪
નાગા	આસામ.	૨,૨૦,૬૧૯
કચારી	..	૨,૦૭,૨૬૬

ઉપર જણાવેલી લિખિત વિવિધ રાનીપરજ કોમો છૂટીછવાઈ જોડાં જંગલો અને ટુંગરાળ પ્રદેશોમાં-હિંદી સમાજ અને એ સમાજની સંસ્કૃતિના પ્રવાહોથી દૂર-વસે છે અને તેથી આજેસુધી એ સંસ્કૃતિની અસર લગભગ તદ્દન અલિપ્ત રહી છે. સંસ્કૃતિ અને સમાજની દર રહેવાને લીધે મનુષ્ય, પ્રાણી અને અજ્ઞાત શક્તિના વાવળી કલ્પનાથી વર્તે પરાએ તેમનું જીવન હણી નાખ્યું છે. બચના જેવું જીવનને પીસી નાખનારું, તેને હણી નાખનારું એકે બળ નથી, અને તેથી તેઓ દુઃખ અને દારિદ્ર્યના જોડામાં જોડા ગર્તમાં ડૂબ્યા છે.

ખેતી અને ઉલોગ કરવાની તેમની જરી પુરાણી અને તદ્દન પ્રાથમિક રીતો, તેમ જ વિનિમય અને વેપારની અજ્ઞાનતાને લીધે તેઓ કંગાલ રહ્યા છે અને શૂખમરાનાં દુઃખો તેમને વારંવાર લૂંટફાટ, યોરી અને હિંસાના માર્ગે ધકેલે છે. બળવાન પ્રજાએ પોતાના આર્થિક લાભોને અર્થે આ મૂળ વતની પ્રજાને સપાટ ફળદ્રુપ મેદાનોથી વધારે ને વધારે દૂર જંગલો અને પહાડી પ્રદેશના જંગલમાં ને જંગલમાં હાંપી કાઢ્યા છે; પરિણામે તેમને જીવનની જરૂરીઆતો પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈ મારવાં પડે છે. વિશેષમાં જંગલના આંદીધુટીવાળા કાપડા અને તેના આકરા શાસને આ જંગલના માનવીઓની રહી સંકી રવતંત્રતા 'હૂંટી' લીધી છે, જંગલની પેદાશમાંથી થતું તેમનું ગુજરાનનું સાધન પણ ખૂંચી

નીપરજ કોમો અને લીલો.

લેવામાં આવ્યું છે અને તેઓ તેનો થોડોધણો પણ લાલ ઉઠાવી ચક્રતા નથી. કાપદાની ખારીકાઈની સમજણ ન હોવાથી જંગલના કાપદાલંગના નાના નાના ગુનાઓને લીધે તેમને આકરામાં આકરી સજ ભોગવવી પડે છે.

જોજિયાતો આ લોકોની મહેનતમજૂરીનો ખોટી રીતે લાભ લેવાની એક પણ તક જવા દેતા નથી. ધૂત ધીરધારનો ધંધો કરનારાઓ તેમના ભોળપણ અને નિરક્ષરતાનો નિરંકુશ લાભ લઈ વ્યાજની યુગાલમાં સપડાવી તેમને ચૂસે છે; નાના વેપારીઓ અને દારૂના ધંજરદારો આ લૂંટમાં પૂરેપૂરા લાગે છે. તેમને મજૂરીના એજામાં એજા દર આપવામાં આવે છે, ખેતીવાડીની ઉપજના ભાવતાલમાં તેઓને વેપારીઓ સારી પેઠે હતરે છે, શાહુકારો ૫૦ ટકાથી ૨૦૦ ટકા સુધીનું વ્યાજ લે છે અને આટલી ચૂસણનીતિ પછી તેમનો જીવનનું ખાકી રહી ગયેલું હીર દારૂ ચૂસી લે છે. પરિણામે તેઓ નિર્માલ્ય અને કંગાલ બન્યા છે. તેમનું હીર હણાઈ ગયું છે, તેમને મહસ્વાકાંક્ષાઓ રહી નથી અને જે સ્થિતિમાં તેઓ જીવન ગુજરે છે તે સ્થિતિમાંથી નીકળવાને ધ્વજા પણ રહી નથી. આ રાનીપરજ કોમના સર્વસામાન્ય દુઃખપરંપરાની કથા.

મુંબઈ ઇલાકાની રાનીપરજ કોમો:—મુંબઈ ઇલાકામાં રાનીપરજ કોમની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે. મુંબઈ ઇલાકાની કુલે ૨,૬૭,૫૭,૬૪૮ વસ્તીમાં તેમની વસ્તી સત્તર લાખ ચોત્રીસ હજાર ત્રણસો છેતાળીસની છે, એટલે કે પ્રત્યેક પંદર માણસે એકની છે. જુદી જુદી કોમોની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ બીલ	પૂર્વગુજરાત, ખાનદેશ અને સિંધ	૭૮૬,૭૨૬
૨ વારલી	મહારાષ્ટ્ર	૧૭૭,૩૯૧
૩ કાકુર	"	૧૪૮,૪૬૪
૪ દુબલા તલાવીઆ	દક્ષિણ ગુજરાત અને વડોદરા	૧૩૨,૫૩૯
૫ વોડીઆ	"	૧૦૮,૯૬૬
૬ વાધરી	એડા અને અમદાવાદ	૮૬,૧૧૪
૭ નાવકડા	દક્ષિણ ગુજરાત, હાલોલ	૮૪,૬૬૯
૮ કાતકરી	મહારાષ્ટ્ર	૮૦,૮૩૦
૯ કોકણા	"	૭૧,૦૭૭
૧૦ ચોધરા	વડોદરા	૪૩,૨૭૭
૧૧ ગામીત	"	૧૨,૫૬૯
૧૨ કોલધા	"	૧,૩૬૪

આ ઉપરાંત કોટવાલીઆ, વાલવી, ધાણુકો, બાવડ્યા, કટોડીઆ મળી નાની મોટી કુલે ૧૭ જુદી જુદી રાનીપરજ કોમોની વસ્તી આશરે ૧૮ લાખની છે. એકલા મુંબઈ ઇલાકામાં દિલ્લસ્તાનની કુલ બીલવસ્તીનો લગભગ અર્ધો ભાગ છે. બીલ કોમ ગુજરાત, ખાનદેશ અને સિંધ પ્રાંતમાં પથરાયેલી છે. તેઓ મુખ્યત્વે ગુજરાતની ઉત્તર અને પૂર્વ સરહદો પર, આણુ આરાવલીના કુંગરોની દારમાળાથી શરૂ થતો તે ઠેક દક્ષિણગુજરાતનાં કાંજનાં ધોર જંગલો સુધીના પ્રદેશમાં વસે છે. લીલોના મુખ્ય બે વિભાગ કરી શકાય :—

(૧) ગુજરાતનો બીલ (૨) ખાનદેશનો બીલ.

બીલનું ગામડું એટલે એક બે માઈલના વિસ્તારમાં છૂટી છૂટી પથરાયેલી ઝૂંપડી-ઓનો સમૂહ. ચીકણી માંટીથી થાપેલી યા વાંસ કે બરૂની બનાવેલી બીંતિવાળું, હાથે બનાવેલાં નળિયાં-‘થાંપડાં’-યા તો ઘાસ પાંદડાંથી છવાયેલું અને નીચા નખીને દાખલ થઈ શકાય એટલું નીચું ઝૂંપડું બાંધીને બીલ પોતાના ખેતરમાં જ વસે છે. બે ત્રણ પોતાને હાથે બનાવેલા નાના ખાંટલા, ઘંટી, થોડાં માટીનાં વાસણો, અનાજ ભરવાને વાંસની ચીપોની બનાવેલી ત્રણ ચાર કબલી કે માટીની કોઠીઓ (જે બહુધા ખાલી હોય છે), ફાલ્યા તૂટ્યા કામળા એ તેના ગરીબ ઝૂંપડાની વૈભવસામગ્રી છે. કાષ્ટક બીલના ઘરમાં પિત્તળની તપેલી અને લોટા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. ઝૂંપડાની આજુબાજુ બીલ નાની સરખી વાડી કરે છે. એમાં વાલની વેલ, તમાકુ, મરચી, દિવેલી વગેરે છોડો ઉછેરે છે. ઝૂંપડી નજદીક ઉછરેલ ભોરડી, આંબો કે મહુડાની છાયા એની આરામગાહ છે.

ગાય, બળદ અને બકરાં એ એનું પશુધન છે. બીલની મોટાઈ અને એની આર્થિક સ્થિતિની ગણતરી એનાં પશુધન ઉપર થાય છે. જંગલના કાચદાના આકરાં શાસને એનું પશુધન દિવસે દિવસે ઓછું થતું જાય છે. કાકા દિવસોમાં એની કબલી કે કોઠીમાંનું અનાજ ખૂટી જાય છે ને એને અર્ધો બૂખમરો સહન કરવો પડે છે તેમ એનું પશુધન પણ એ દિવસોમાં અર્ધો બૂખમરો સહન કરે છે.

ખેતીનાં ઓળરો એની પાસે બહુ ઓછાં હોય છે, અને જે છે તે જાતે યા તો પાડોશી બીલનાં બનાવેલાં છે. એક બે હળ, ધુસરી, એકાદ પાવડો અને ટોપલાં સિવાય વધારે ઓળરો એની પાસે નથી.

બીલનો પહેરવેશ સામાન્ય રીતે બહુ જ ઓછો હોય છે. બે ત્રણ હાથ લાંબી અને ત્રણથી ચાર ઈંચ પહોળી એવી લંગોટી, માથે બાંધવાને ફાળાઈ અને ઓઢવાને માટે એકે ધોતીઈ એ એનો પોષાક. શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં પણ એથી વધુ એની પાસે હોતું નથી. સ્ત્રીઓ સાદ્યો, ઘાઘરો અને કાંચળી એ ત્રણ પહેરે છે. પુરુષોના કરતાં એમનો પોષાક વધારે છે. ગરીબાઈને લીધે કપડાંની બીજી જોડ એમની પાસે હોતી નથી એટલે જ્યારે પહેરેલી જોડ ફાટી જાય છે તો તે ફાટેલાં કપડાં પહેરીને પોતાના શરીરને ઢાંકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે યા તો પાડોશીને ત્યાંથી માગી લાવી તે પહેરીને બજારમાં નવી જોડ ખરીદવા આવે છે.

અહીંના બીલનો મુખ્ય ખોરાક મકાઈનો છે. મકાઈના લોટની આછી પાતળી રાખ યા થુંલી, રોટલો અને મીઠું એ એના જીવનની સાદામાં સાદી જરૂરીઆત છે. ઉનાળો પુરો થતાં પહેલાં કોઠીમાંના દાણા ખૂટી જાય છે, અને શાહુકારો પાસેથી ખાધના દાણા લાવી ખાય છે. જમીન પર વેરાએલાં ઘાસનાં બી ઘણી મહેનતે ભેગાં કરી તેનો રોટલો કે રાખ બનાવી કેટલાંયે બીલકુટુંબો જિંદગી નિભાવે છે. ચોમાસામાં સામા નામનાં ઘાસનાં બી ઘાસ ઉપરથી જ પંખા આકારનું ઝાકુ બનાવી તેના ઝાડીને ટોપલામાં ભેગાં કરે છે, તેને સૂકવીને તેના રોટલાથી તેઓ મકાઈના અભાવે મુજરાન ચલાવે છે. શાક, ભાજી, દૂધ, છાશ વગેરે તો તેમના નસીબમાં હોય જ ક્યાંથી? પણ શેર મકાઈનો લોટ પણ આખું વરસ તેમને નિયમિત મળતો નથી. આ તેમની બચકર કંગાલિયત.

આવી ભેંયભેંગી થયેલી કામનો હાથ પકડી તેને ઉત્તરિને માર્ગે મૂકવી એ

અયાતિનો અનુતાપ

જોજિયાતોની પ્રથમ ફરજ છે. હિંદુસ્તાનના એ મૂળ વતની છે અને તેમની હાલની આવી દશા થવામાં આપણે કારણભૂત છે. આપણે જે પાપ કર્યું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે આવી રાનીપરજ કોમોની ધાર્મિક, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. એ કાર્ય માટે દેશભરમાં સેકડો સેવા મંડળોએ હજારો સ્વયંસેવકો મારફત ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. સમાજના એ પાંગળા અને રોગિષ્ઠ અંગને આરોગ્ય અને બલપ્રદ બનાવ્યા વિના ઉન્નતિનો આશા રાખવી એ મિથ્યા છે.

બીલે સેવા મંડળ,
દાહોડ.

ડાહ્યાલાલ જી. નાયક

—અયાતિનો અનુતાપ—

(૫૨વી-છંદ)

હજાર વરષો ગયાં વહી, ક્ષણેય લાગી નહિ,
અર્નત ગરજત કાલનિધિમાં શમી રે ગયાં,
મહાન નદરેલ શાં, ન કંઈ ચિહ્ન એનાં રવાં.
નિમગ્ન રહી મહે સદાય સુખભોગ સંસારમાં
સમૃદ્ધિ મુજ રાજ્યની, સકલ સાધનો વિશ્વનાં,
અમૂલ મુજ અંતરાત્મ તણી ભવ્ય સંપત્તિયે,
દીધી ખરચી સર્વ હા ! પણ અતૃપ્ત છે વાસના
હજુ ય સુખની, હજુ વિપયલાલસા ના શમી,
હજુ ય મનમાંહિ આકળી ઉઠે તરંગાવલિ,
અનેક ધનરાગ ચિત્તપટને હજુ રંગતા,
હજુ ય અવિરોધ વેગ મુજ પ્રાણમાં ઊઠતા;
જવાયું પળિયે સમસ્ત શિર, કિંતુ રે ના પળી
સદા વિવશ કામને રહતી મૂઢતા જીવની;
યષ શિયિલ ધન્દ્રિયો સુખતણા ધસારા ખમી
ધસાધ દિનરાત જર્જરિત યંત્ર શી; ચામડી
પડી લખડી કરચળી વળી કુમાશહીણી શીકી;
ટટાર મજુ દેહદેહ બહુ વંક પામી લચ્યો;
પરંતુ મદશોર ધોર વિષ-વાસનાનો હજુ
શમ્યો ન લવલેશ કર્ણપુટને વિંધી નાખતો;
શમ્યું નહિ જ કામપૂર ધુધવંત કંઈ કારમું;
ગયો પ્રજલ પ્રાણ સંચલ પ્રમત્ત જોતનતણો,
ગધ ભરતી ઓસરી ઝગમગત ઉત્સાહની,
વિરામી સદુ સાહસોર્મિ, વિન્યેષ્યુ વિશ્વાસની
દિવાલ ગળડી પંકોઃ અબલ દીન વાર્ધક્યની

ધનીમૂત થયેલ છાય મૂળતી હવે એકલી
રહી, દીપકજ્યોત તેલ ખૂટતાં મૂળરાજરી
વૃથા જ્યમ કરે પ્રયત્ન ગત આયુને ઝાલવો.

હજાર વરષો ગયાં ! સકલ, હાય ! એળે ગયાં !
સુવર્ણમય છંદગી દીધી શુભાવી ને કાંકરા
કર્યા રતનમૂલ મોંઘી ધડીઓ તણા, શ્રેયના
સુધંધ પર માંડયું એક કગ ના, રહ્યો વાસના—
તણા મલિન પંકમાં ખદખદી લધુ કીટ શો !
ન સંયમ અનતપે અમલ દિવ્યતાને વર્યો !
પુરુ ! પ્રિય સુપુત્ર ! ધન્ય તવ ત્યાગ દેવાંશી હે !
ત્રિલોકપટ નામ તારું અમૃતાક્ષરે રાજશે,
સુકાર્તિ તવ દિગ્દિગંત મહિ ઉજ્જવલા વ્યાપશે;
વિમુદ્ધ તવ તાત નંદમતિ સ્વાર્થ—અધો જન્યો
અને અધમ ભોગ કાજ તવ યૌવનોદ્ધાસનો
જીયાળ લાઇને અપૂર્ય વિષયો પરે રેલખ્યો;
સકા રણ મહિ પ્રવાહ નદનો વિલોખી દીધો !
તને સુખહીણો કર્યો ! કબર સોંપી વાર્ધક્યની
સમુચ્છલતરંગ—યૌવનહિંડોલ તારો હર્યો;
સર્થો જ મુજ હેતુ સ્વલ્પ પશ્યુ તેથી, સંતૃપ્ત ના
થયો જરીય, ભોગવંચિત વૃથા તને મ્હે કર્યો !
સુપુત્ર ! કરે માફ મૂઢમતિ તાતને પાત્ર ના
છતાંય, તું મહાનુભાવ તવ વેદ ઔદાર્યથી.
પ્રસિદ્ધ અનુભૂતિ સર્વ મુનિઓ તણી માત્ર આ
મહાવ્યય વડે ફરીથી થઈ પ્રાપ્ત આપુ મને.
ન કામ સુખભોગથી કદિય શાંતિને પામતો,
વિવૃદ્ધ ઉલટો થતો વિષય ફેરી સામગ્રીથી
નિર્નરત્રઃ બલિષ્ઠ પ્રુષ્ઠ દમતો વધુ આકરો,
હતાશન સમાન; હોમ ધૃતદ્રવ્ય ફેરો થતાં
ઊઠે બાડબાડી અતિ પ્રબલ જેમ જવાલાવલિ.
વિલાસરત વાસના કદિય તૃપ્તિ ના પામતી
ક્ષુધા અતીવ દુષ્પુરા શમતી ના કદિ કામની
ન સંયમસમુદ્ર વિણ કદિ વાસના દૂષતી
કદિ ન તપના મહાતપ વિના બળી એ જતી;
અને પરમનાં પ્રસાદમય દર્શનો યાય ના
તહિ સુધી ન તૃપ્તિ, શાંતિ શુચિ આત્મમાં વ્યાપતી.

સંસ્કૃત સુભાષિતો

સહૃદયં સામનસ્યમવિદ્વેષં કૃણોમિ વઃ ।

અન્યો અન્યમમિ હર્યત વત્સં જાતમિવાધ્યા ॥ ૧ ॥

અનુવ્રતઃ પિતુઃ પુત્રો માતા ભવતુ સંમનાઃ ।

જાયા પત્યે મધુમર્તો વાચં વદતુ શાન્તિવામ્ ॥ ૨ ॥

મા ભ્રાતા ભ્રાતરં દ્વિક્ષન્મા સ્વસારમ્સુત સ્વસા ।

સમ્યધ્વઃ સવ્રતામૃત્વા વાચં વદત ભદ્રયા ॥ ૩ ॥

યેન દેવા ન વિયન્તિ નો ચ વિદ્વિષતે મિથઃ ।

તત્ કૃણ્મો વ્રજ વો ગૃહે સંજ્ઞાનં પુરુષેભ્યઃ ॥ ૪ ॥

જ્યાયસ્વન્તઃસ્થિત્તિનો મા વિ યૌષ્ઠ સંરાધયન્તઃ સધુરાશ્વરન્તઃ ।

અન્યો અન્યમૈ વલ્ગુ વદન્ત એત સધ્રોચીનાન્ વઃ સંમનસ સ્કૃણોમિ ॥ ૫ ॥

સમામી પ્રપાં સહૈ ધોજભાગઃ સમાને યોક્ત્રે સહૈ વો યુનઞ્મિ ।

સમ્યધ્વોઽગ્નિં સપર્ય તારાં નાભિમિવાભિતઃ ॥ ૬ ॥

સાધ્રીચીનાન્ વઃ સંમનસસ્કૃણોમ્યેકશ્રુઘ્નીન્સંવનનેન સર્વાન્ ।

દેવા દ્વામૃતં રક્ષમાણા સાયંપ્રાતઃ સૌમનસો વો અસ્તુ ॥ ૭ ॥

અર્ચનં ૦ કાં ૩ સ્તં ૩૦

હું તમારું સહૃદય, સામનસ્ય, અવિદેષ કરું છું; અન્યોન્યને આનંદ આપો—જન્મેલા વાહરડાને જેમ દૂધથી ગાય. ૧

પુત્ર પિતાનો અનુવ્રત (થાઓ). માતા સાથે સમાન મનવાળો થાય. આ પતિને મીઠી સુખવાળા વાણી બોલો. ૨

બાઈ બાઈનો દેવ ન કરે, બહેન બહેનનો ન કરે. સંપ કરીને સમાન કાર્યોવાળાં થઈ બધી રીતે વાણી બોલો. ૩

જેને લઈને દેવો છૂટા ન પડે અને પરસ્પર દેવ ન કરે તે બ્રહ્મ-પુરુષો માટે સમાન શુદ્ધિ (કરનારું) અમે તમારા ધરમાં કરીએ છીએ. ૪

પડીભોથી યુક્ત, સમજી સાથે સિદ્ધ કરતા, સમાન ધૂસરીએ કરતા છૂટા ન પડો. એકબીજા સાથે મીઠું બોલતા આવો, તમને સંપીલા, સમાન મનવાળા કરું છું. ૫

તમારું પીવાનું સમાન થાઓ, અન્નભાગ સાથે થાઓ, તમને હું સમાન ભેતરે નોકું છું. નાભીની આજુબાજુ આસાની જેમ સાથે મળીને અગ્નિ સેવો. ૬

તમને સંખીલાઓને હું સમાન મનવાળા કહું છું, સંવનનથી સર્વને એક ટાળીવાળા (કહું છું) અમૃતનું રક્ષણ કરતા દેવો જેવા (યાઓ); સાંજ સવાર તમારું સૌમનસ યાઓ. ૭
વૈદિકપાઠાવલી પૃ. ૨૬૪

અધર્મો ધર્મો ભવતિ ધર્મોઽધર્મો ભવ્યુત ।

કારણાદ્ દેશકાલસ્ય દેશઃ કાલઃ સ તાદ્રશઃ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

દેશ અને કાલના કારણથી અધર્મ ધર્મ બને છે, ધર્મ અધર્મ બને છે; દેશ અને કાલ એવો છે.

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

અપારે યો ભવેત્પારમ્ અપ્લવે યઃ પ્લવો ભવેત્ ।

શૂદ્રો વા યદિ વાપ્યન્યઃ સર્વથા માનમર્હતિ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

આરો ન હોય ત્યાં જે આરો બને, હોડી ન હોય ત્યાં જે હોડી બને, તે યદ્ર હોય કે બીજો ગમે તે હોય, પણ તેને સર્વથા માન ધટે છે.

મહાભારત, શાન્તિપર્વ

યા ષેદવાણાઃ સ્મૃતયઃ યાશ્ચ કાશ્ચ કુદૃષ્ટયઃ ।

સર્વાસ્તા નિષ્ફલા ક્ષેયાસ્તમોનિષ્ઠા હિ તાઃ સ્મૃતાઃ ।

મનુ

સ્મૃતિગ્રંથોનાં જે વચન વેદગ્રાન્થ દશે, અથવા જે કૃત્તિત દૃષ્ટિથી લખાયાં હશે તે નિષ્ફળ સમજવાં જોઈએ; કારણકે તે બધાં તમસથી-અજ્ઞાનથી લખાયેલાં છે. મનુ વિધાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્રપાકે ચ પण्डिताः समदर्शिनः ॥

ગીતા ઝ. ૫

વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કૂતરો અને ચંડાલ એ બધા તરફ વડિતો સમાન દૃષ્ટિવાળા હોય છે.

ગીતા અ. ૫

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्व वाङ्मयः ।

देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ૪ ॥

—દ્યોમદ્વાગવત સ્કં. ૧-૧૪

પહેલાં એક જ વેદ, સર્વ વાણીમાં વ્યાપ્ત એક જ પ્રણવમંત્ર (ઓ), એક જ નારાયણદેવ, એક જ અગ્નિ અને એક જ વર્ણ હતો; બીજો કોઈ ન હતો.

શ્રીમદ્વાગવત સ્કં. ૬-૧૪

एकवर्णमिदं पूर्वं विचमासीद् युधिष्ठिर ।

कर्मक्रियाविभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥

સર્વે વૈ યોનિજા મત્યાઃ સર્વે મૂત્રપુરીપજાઃ ।
 એકેન્દ્રિયેન્દ્રિયાર્થાશ્ચ તસ્માચ્છોલગુણૈર્દિજઃ ॥
 શ્વેદોઽપિ શીલસંપન્નો ગુણવાન્ બ્રાહ્મણો ભવેત્ ।
 બ્રાહ્મણોઽપિ ક્રિયાહીનઃ શ્વેદાત્ પ્રત્યવરો ભવેત્ ॥

—મદામારત

પૂર્વે આ વિશ્વ એક જ વર્ણુવાળું હતું. હે યુધિષ્ઠિર ! ગુણ અને કર્મના વિભાગથી આગળ ચાલતાં ચાર વર્ણુ ઉપસ્થિત થયા. બધાં મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ યોનિદ્વારા થાય છે, અને બધાં લોક મૂત્રપુરીપથી પેદા થયા છે; બધાની ઇન્દ્રિયો એક છે અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો એક છે. (એથી જન્મથી ઉચ્ચનીચનો ભેદ માનવો ઉચિત નથી.) માટે શીલની પ્રધાનતાથી જ દિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણુ) બને છે. જો શ્વેદ પણ શીલ-સંપન્ન હોય તો તેને પણ ગુણવાન બ્રાહ્મણ સમજવો જોઈએ; અને જો બ્રાહ્મણ પણ ક્રિયાહીન હોય તો તે શ્વેદથી પણ નીચ બને.

મહાભારત

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સદં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥

મ. ગીતા. ૪-૧૩

ગુણકર્મનાં વિભાગથી મેં જ ચાતુર્વર્ણ્ય ઉત્પન્ન કર્યાં.

ભગવદ્ગીતા ૮-૧૩

ભારદ્વાજ ઉવાચ ।

કામઃ ક્રોધો મયં છોભઃ શોકર્થિતા ક્ષુધા શ્રમઃ ।
 સર્વેષાં નઃ પ્રભવતિ કસ્માદ વર્ણો વિમિચતે ॥ ૧ ॥
 સ્વેદમૂત્રં પુરોપાણિ શ્લેષ્મા પિત્તં સસાણિતમ્ ।
 તનુઃ ક્ષરતિ સર્વેષાં કસ્માદ વર્ણો વિમિચતે ॥ ૨ ॥

શૃણુસ્વાચ ।

ન વિશેષોઽસ્તિ વર્ણાનાં સર્વે બ્રાહ્મમિદં જગત્ ।
 બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૩ ॥
 કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
 ત્યક્ત્સ્વધર્મા રક્તાંગાસ્તે દ્વિજાઃ ક્ષાત્રતાં ગતાઃ ॥ ૪ ॥
 ગોમ્બ્યો વૃત્તિં સમાસ્થાય પીતાઃ કૃષ્ણુપજીવિનઃ ।
 રવધર્મેનાનુત્થિષ્ઠન્તિ તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૫ ॥
 હિંસાઽનૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
 કૃષ્ણાઃ શૌચપરિશ્રદાસ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૬ ॥

હ્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં ગતાઃ ।

ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન પ્રતિષિધ્યતે ॥ ૭ ॥

હ્યેતે ચતુરો વર્ણાં યેષાં બ્રાહ્મી સરસ્વતી ।

વિહિતા બ્રહ્મણા પૂર્વં લોભાત્ ત્વજ્ઞાનતાં ગતાઃ ॥ ૮ ॥

મહાભારત-શાંતિ૦ મોક્ષધર્મ ૪૨-૧૮૮

ભારદ્વાજ યોગ્ય

કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, શોક, ચિંતા, ક્રુધા અને શ્રમ વગેરે વિકારો, અમારા બધામાં એકસરખા છે. તો પછી વર્ણભેદ કેમ માનવામાં આવે છે ? પ્રસ્વેદ, મૂત્ર, પુરીષ, કૃદ, પિત્ત, રક્ત બધાનાં શરીરમાંથી ઝરે છે તો પછી એક વર્ણુ બીજા વર્ણુથી બિંમ કેમ માનવામાં આવે છે ?

ભૃગુમુનિ યોગ્ય

વર્ણોમાં કાંઈ વિશેષ નથી. શરૂઆતમાં, બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા આ આખું જન્મત આહુત્ય હતું. પછી કર્મોને લીધે વર્ણુતાને પામ્યું. જે દિગ્ને કામ અને ભોગ પ્રિય હતા, જેઓ તીક્ષ્ણ સ્વભાવના, ક્રોધી, સાહસપ્રિય, સ્વધર્મને તજેલા, અને રક્તાંગવાળા હતા તે દિગ્ને ક્ષાત્રતાને પામ્યા. જે દિગ્ને ગાયોમાંથી આહુત્ય કરીને ખેતી ઉપર જીવતા હતા, જેઓ પીળા હતા અને સ્વધર્મ પ્રમાણે આત્મા નહિ તેઓ વૈશ્યતાને પામ્યા. હિંસા અને અસત્ય જેમને પ્રિય હતું, જેઓ લોભી હતા, સર્વ પ્રકારના કર્મ ઉપર જીવનારા, શૈથિલી બ્રહ્મ યથેલા અને કાળા રંગના હતા તે દિગ્ને શૂદ્રતાને પામ્યા. આ રીતે આવાં કાર્યોથી વહેંચાઈ ગયેલા દિગ્ને વર્ણુન્તરને પામ્યા. તેમને ધર્મ અને યજ્ઞક્રિયા હંમેશાને માટે પ્રતિષિદ્ધ નથી. એ રીતે પૂર્વે બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા આ ચારે વર્ણો જેમને વેદવિદ્યાના અધિકાર હતા તેઓ લોકોને લીધે અજ્ઞાનતાને પામ્યા.

મહાભારત, શાંતિ૦ મોક્ષધર્મ ૮૨-૧૮૮

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યક્ષયો વર્ણાં દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્થ એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પંચમઃ ॥ ૪ ॥

મનુ સ્મૃ ૧૦

દિગ્નેમાં આહુત્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો છે. અને ચોથો શૂદ્ર એક જ જાતિનો છે; પાંચમો નથી જ.

મનુ સ્મ. ૧૦

યોઽનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥

મનુ. સ્મ. ૨-૧૬૮

જે દિગ્ને (આહુત્ય, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય ત્રણ વર્ણોમાંથી એક) વેદ બધા વિના અન્ય બ્યવસાયમાં પરિશ્રમ કરે તે જીવતો જ પોતાના વંશ સાથે શૂદ્રત્વને પામે.

મનુ. સ્મ. ૨-૧૬૮

બ્રાહ્મણોઽસ્ય સુખમાસીદ વાહુ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઠૂરુ તદસ્ય યદ વૈશ્ય પદ્મચાં શૂદ્રો અજાયત ॥

પુરુષસૂક્ત

આ વિરાટ પુરુષનું મુખ તે આઠાણ હતું. તેના આહુ તે ક્ષત્રિયો હતા. તેની નંગો તે જ આ વૈશ્યો છે તે હતા. તેના પગમાંથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયો. પુરુષસૂક્ત

ચત્વાર એકથ પિતુઃ સુતાથ તેષાં સુતાનાં સ્વલ જાતિરેકા ।

એવં પ્રજાનાં હિ પિતૈક એવ પિતૈકમાવાન્ ન ચ જાતિમેદઃ ॥ ૪૫ ॥

ફલાન્યથોદુઃખરઘૃક્ષજાતેઃ યથાઽપ્રમધ્યાન્તભવાનિ યાન્તિ ।

ઘર્ણાકૃતિસ્પર્શરસૈઃ સમાનિ તથૈકતો જાતિરતિપ્રચિન્ત્યા ॥ ૪૬ ॥

મ૦ મહાપુરાણ વા૦ અ૦ ૪૨

જ એક પિતાના ચાર બાળકો હોય તો તે ચારેની અરેખર એક જ જાતિ હોવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે સર્વ લોકના પિતા એક પરમેશ્વર માત્ર છે, તો મનુષ્યસમાજમાં જાતિભેદ હોય જ ન શકે. જેમ એક બાળકના ઝાડમાંથી અન્ન, મધ્ય અને અંતમાંથી ઘનારા ફળો વર્ષુ, આકૃતિ, સ્પર્શ અને રસમાં સમાન હોય છે; તેમ એકમાંથી ઘનાર મનુષ્યોમાં જાતિઓ હોવી તે અતિતર્ક છે. —ભ. મહાપુરાણ બા. અ. ૪૨

સત્ત્વ્યાધકથા વિપ્ર મનુના પરિકીર્તિતા ।

તાં નિશ્ચય દ્વિજશ્રેષ્ઠ નિત્યં જાતિપ્રહં ત્યજેત્ ॥ ૨૬ ॥

બ્રાહ્મણ્યમધ્રુવમિદં કિલ કૃત્રિમત્વાત્

અકૃત્રિમં ભવતિ સામયિકત્વયોગાત્ ।

સકિતિકં સુકૃતલેશવિશેષલબ્ધમ્

વાણિજ્યમેષજકૃતામિવ જાતિમેદાઃ ॥ ૩૩ ॥

કિં બ્રાહ્મણા યે સુકૃતં ત્યજન્તિ, કિં ક્ષત્રિયા લોકમપાલયન્તઃ ।

સ્વધર્મહીના હિ તથૈવ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્વમુલ્લેપક્રિયયા વિહીનાઃ ॥ ૩૪ ॥

તસ્માન્ ગોઽશ્વત્ કશ્ચિત્ જાતિમેદોઽસ્તિ દેહિનામ્ ।

કાર્યશક્તિનિમિત્તસ્તુ સંકેતઃ કૃત્રિમો ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

એવં પ્રમાણૈઃ પ્રતિષિધ્યમાનામ્ સકિતિકૌ યાતિ નરો વ્યવસ્થામ્ ।

સ્વકીયસિદ્ધાં સ્વમતૈર્નિપિદ્ધામ્ ન બુધ્યતે મૂઢમના વરાકઃ ॥ ૩૬ ॥

બ્રાહ્મણત્વાત્ વિહીયન્તે દુરાચારવિધાયિનઃ ।

તસ્માન્ જાતિરેકત્ર ભૂતાત્માસ્યનપાયિની ॥ ૪૪ ॥

ત્યદ્દેણ શૂદ્રો ભવતિ બ્રાહ્મણઃ ક્ષીરવિક્રયી ।

સઘઃ પતતિ માંસેન છાક્ષયા લવણેન ચ ॥ ૪૧ ॥

મધિષ્ય મહાં પું ૩૦ વ્રાં ૩૦ ૪૦

હું વિપ્ર । મનુષ્યે સાત શિકારીઓની કથા કહેલી છે. તે સાંભળીને નતિ નિત્ય છે એવો મહા માણસ લગે છે. કૃત્રિમ હોવાથી આહાર્યત્વ અનિત્ય છે; કેમકે જે ત્રિકાળવર્તો હોય છે તે જ અકૃત્રિમ હોય છે. અને લોકોમાં મનાયેલું આહાર્યત્વ તો નહિ જેવાં થોડાં સારાં કામોને લીધે મનાયેલું હોવાથી વેપારી અને વૈદોના નતિભેદ જેવું છે. જે સુકૃતનો ત્યાગ કરે છે તે આહાર્યો શાના ? જે લોકનું પાલન નથી કરતા તે ક્ષત્રિયો શાના ? તે જ રીતે પોતાના ધર્મથી હીન વૈશ્યો શાના ? અને પોતાની મુખ્ય ક્રિયાથી રહિત શૂદ્રો શાના ? તેથી માણસોમાં ગાય અને ઘોડાની જેમ કેમ નતિભેદ નથી. કાર્યશક્તિના કારણથી થયેલો સંકેત કૃત્રિમ થાય. આ પ્રમાણે પ્રમાણથી નિષિદ્ધ થયેલી એવી સંક્રિતિકા (એટલે રૂઢિથી થયેલી) વ્યવસ્થાને પુરુષ પામે છે, અને મૂઢ મનવાળો ખિચારો સ્વભાવથી સિદ્ધ એવી અને લોકમતથી નિષિદ્ધ એવી વ્યવસ્થાને સમજતો નથી. દુરાચાર કરનારાઓ આહાર્યત્વથી બ્રહ્મ થઇ જાય છે. એથી નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળી અને બદલાય નહિ તેવી નતિ હોતી નથી. આહાર્ય જો દૂધ વેચનારો અને તો તે ત્રણ દિવસમાં જ શૂદ્ર થાય; અને માંસ, લાખ અને મીઠું વેચવાથી તો તે જ વખતે પતિત થઇ જાય છે.

ભવિષ્ય મહાં પું ૩૦ વ્રાં ૩૦ ૪૦

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણસૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયો યાતિ વિપ્રત્વં વિદ્યાદૈર્યં તથૈવ ચ ॥ ૪૮ ॥

મધિષ્ય પું ૩૦ ૪૦

શૂદ્ર આહાર્યતાને પામે છે અને આહાર્ય શૂદ્રતાને પામે છે. ક્ષત્રિય આહાર્યત્વને પામે છે અને તેવી જ રીતે વૈશ્યને વિશે પણ જાણી.

ભવિષ્ય પું ૩૦ ૪૦

યે વૈ પરિગ્રહીતારસ્તેષાં સત્ત્વબલાધિકાઃ ।

હતેરેષાં ક્ષત્રત્રાણાન્ સ્થાપયામાસ ક્ષત્રિયાન્ ॥ ૨૦ ॥

ઉપતિષ્ઠન્તિ યે વૈ તાન્ યાચન્તે શર્મદાઃ સદા ।

સત્યં બ્રહ્મ સદા મૂલં વદન્તો બ્રાહ્મણાસ્તુ તે ॥ ૨૧ ॥

યે ચાન્યેઽપ્યબલાસ્તેષાં વૈશ્ય કર્માણિ સંસ્થિતાઃ ।

કીલાનો નાશયન્તિ સ્મ પૃથિવ્યાં પ્રાગતંદ્રિતાઃ ॥ ૨૨ ॥

વૈશ્યાનેવ તુ તાનાહ કીનાશવૃત્તિમાશ્રિતાન્ ।

શોચન્તશ્ચ દ્રવન્તશ્ચ પરિચર્યાસુ યે નરાઃ ॥ ૨૩ ॥

નિસ્તેજસોઽપવીર્યાશ્ચ શૂદ્રાંસ્તાનવ્રયોતુ સઃ ॥ ૨૪ ॥

શિશ્વા જ્ઞાનમયી યસ્ય ચૌપવીતં તપોમયમ્ ।

બ્રાહ્મણ્યં નિષ્કલં તસ્ય મનુઃ સ્વાયંભુવોઽન્વૈત્ ॥ ૩૦ ॥

યત્ર વા તત્ર વા વર્ણે ઉત્તમાધમમધ્યમે ।

નિવૃત્તઃ પાપકર્મેભ્યો બ્રાહ્મણઃ સ વિધીયતે ॥ ૩૧ ॥

શૂદ્રોઽપિ જ્ઞાનસંપન્નો બ્રાહ્મણાદધિકો ભવેત્ ।

બ્રાહ્મણો વિગતાચારઃ શૂદ્રાત્પ્રત્યવરો ભવેત્ ॥ ૩૨ ॥

ન સુર્યા સંધયેઘસ્તુ આપણેપુ ગૃહેપુ ચ ।

ન વિક્રીણાતિ ચ તથા સચ્છૂદ્રો હિ સ ઉચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

યદ્યેકાસ્ફુટમેવ જાતિરપરા કૃત્યાત્પરં મેદિની

યદ્વા વ્યાઢ્વતિરેકતામધિગતા યચ્ચાન્યધર્મ યયૌ ।

પૈકૈકાઽસ્થિલભાવભેદનિધનોત્પત્તિસ્થિતિ વ્યાપિની ।

કિં નાઽસૌ પ્રતિપત્તિગોચરપથં યાયાદ્વિભક્ત્યા નૃણામ્ ॥ ૩૪ ॥

ભવિષ્ય ૦ મ ૦ પુ ૦ ૪૪

જેઓ પરિગ્રહ કરનારા હતા તેઓમાંથી જેઓ સત્ત્વ અને બળમાં અધિક હતા અને બીજામાંથી દીનનું રક્ષણ કરનારાઓને ક્ષત્રિયો સ્થાપ્યા. (તેમણે કહ્યું કે) જેઓ સદા શાન્તિ આપનારા હોય ક્ષત્રિયોની પાસે જાય છે અને તેમને યાચે છે અને હમેશાં સત્ય અને સ્વહત્તે વદે છે તેઓ બ્રાહ્મણો થાઓ. વળી તેઓમાં જે બીજાઓ નિર્બળ હતા અને વૈશ્ય કર્મોને આશ્રયે રહ્યા હતા અને જેઓએ પ્રથમથી જ ઉદ્યોગી હોય પૃથ્વીનાં બંધનોનો નાશ કર્યો તેવા ખેતીના આશ્રયે રહેલાઓને વૈશ્ય કહ્યા. અને જેઓ પરિચર્યામાં શોક કરતા અને રડતા અને જેઓ નિસ્તેજ અને અદ્વપવીર્ય હતા તેમને તેણે શૂદ્રો કહ્યા. જેને માનમય શિખા છે અને તથોમય ઉપવીત છે તેનું અર્ખડ બ્રાહ્મણપણું છે, એમ સ્વાયંભૂ મનુષ્યે કહ્યું છે. ઉત્તમ, અધમ અથવા મધ્યમ વર્ગમાં અથવા ગમે ત્યાં જે પાપકર્મથી નિવૃત્ત છે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. જ્ઞાનસંપન્ન શૂદ્ર પણ - બ્રાહ્મણથી અધિક થાય. અને આચાર વિનાનો બ્રાહ્મણ શૂદ્રથી પણ હલકો થાય. જે બજારમાં અથવા ઘરમાં દારનો સ્પર્શ પણ નથી કરતો અને વેચતો પણ નથી તે સારો શૂદ્ર કહેવાય છે.

જો એક જ સ્કુટ જાતિ કૃત્યને લીધે ભિન્ન અને બીજી થતી હોય, અથવા એકરૂપ નામ બીજા ધર્મને પામેલું હોય, તો એક જ જાતિ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ, એ ત્રણે અવસ્થામાંથી પસાર થતી હોવાથી મનુષ્યને ભેદરૂપ નથી દેખાતી શું ?

ભવિષ્ય ૦ મ ૦ પુ ૦ ૪૪

બ્રાહ્મણઃ પત્તનીયેપુ વર્તમાનો વિકર્મસઃ ।

દાંમિકો દુષ્કૃતઃ પ્રાજઃ શૂદ્રેણ સદૃશો ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

યસ્તુ શૂદ્રો દમે સત્યે ધર્મે ચ સંતતોત્થિતઃ ।
તં બ્રાહ્મણમહં મન્યે વૃત્તેન હિ ભવેદ દ્વિજઃ ॥

મહા૦ ભા૦ ઘન અ૦ ૨૧૬

પાતક કર્મોમાં વર્તેલો બ્રાહ્મણ વિરુદ્ધ આચરણને ક્ષીણે દાંભિક, દુષ્કર્મવાળો, અસ્થાન હોષ્ટને શૂદ્ર જેવો થાય છે. બુદ્ધિમાન હોય તો પણ સમાન છે, અને જે શૂદ્ર દમ, સત્ય અને ધર્મનું પાલન સદા સર્વદા કરે છે તેને હું બ્રાહ્મણ સમજું છું; કારણ કે સદાચારથી બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહા૦ ભા૦ ઘન અ૦ ૨૧૬

યક્ષ ઉવાચ ।

રાજન્ કુલેન વૃત્તેન સ્વાધ્યાયેન શ્રુતેન વા ।
બ્રાહ્મણ્યં કેન ભવતિ પ્રબ્રૂહોત્ત્ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૭ ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

શૃણુ યક્ષ કુલં તાત ન સ્વાધ્યાયો ન ચ શ્રુતમ્ ।
કારણં હિ દ્વિજત્વે ચ વૃત્તમેવ ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥
વૃત્તં યત્નેન સંરક્ષ્યં બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ।
અક્ષીણવૃત્તો ન ક્ષીણો વૃત્તતસ્તુ હતો હતઃ ॥ ૯ ॥
પઠકાઃ પાઠકાશ્ચેવ યે ચાન્યે શાસ્ત્રચિંતકાઃ ।
સર્વે વ્યસનિનો મૂર્ખા યઃ ક્રિયાવાન્ સ પંડિતઃ ॥ ૧૦ ॥
ચતુર્વેદોઽપિ દુર્વૃત્તઃ સ શૂદ્રાદતિરિચ્યતે ।
યોઽગ્નિહોત્રપરો દાન્તઃ સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

મહાભારત ઘન૦ અ૦ ૧૩

યક્ષ બોલ્યા

હે રાજન્ ! કુલ, સદાચાર, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત-એમાંથી કશી મનુષ્યને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે તે નિશ્ચિત રીતે કહો.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા

હે યક્ષ ! સંભળ. બ્રાહ્મણત્વને માટે કુળ, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત એમાંથી કશાની પણ આવશ્યકતા નથી. એ ચોક્કસ માનો કે બ્રાહ્મણત્વ સદાચારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. યત્ન વડે સદાચારનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, વિશેષ કરીને બ્રાહ્મણે. જેણે સદાચારનો ત્યાગ નથી કર્યો તે ક્ષીણ નથી બનેલો, પરંતુ જેણે સદાચારનો ત્યાગ કર્યો છે તે મરેલા જેવો જ છે. જેઓ અધ્યયન, અધ્યાપન અને શાસ્ત્રનું ચિંતન કર્યા કરે છે (પણ આચરણ સારું નથી રાખતા) તે બધાને વ્યસનવાળા મૂર્ખ જાણો. જે સદાચારી છે તે જ સાચા પંડિત છે. ચાર વેદોનો જાણનાર પણ જો દુરાચારી હોય તો તે શૂદ્રથી પણ હીન છે. અને બ્રાહ્મણ તો તે જ છે કે જે અગ્નિહોત્ર કરે છે અને દમથી યુક્ત છે.

નહુષ ઉવાચ ।

જાત્યા કુલેન વૃત્તેન સ્વાધ્યાયેન શ્રુતેન વા ।

બ્રાહ્મણઃ કેન ભવતિ તદ્ બ્રહ્મેતદ્વિનિશ્ચયમ્ ॥ ૧૮ ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

ન જાતિર્ન કુલં તાત ન સ્વાધ્યાયઃ શ્રુતં ન ચ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય વૃત્તમેતસ્ય કારણમ્ ॥ ૨૯ ॥

અનેક મુનયસ્તાત તિર્યગ્યોનિમુપાશ્રિતાઃ ।

સ્વધર્માચારનિરતાઃ બ્રાહ્મલોકમિતો ગતાઃ ॥ ૪૦ ॥

બહુધા કિમધીતેન નરસ્ય ચ દુરાત્મનઃ ।

તેનાધીતં શ્રુતં તેન યો વૃત્તમનુત્તિષ્ઠતિ ॥ ૪૧ ॥

વૃત્તં યત્નેન રક્ષ્યં સ્યાત્ વિક્તમેતિ ચ યાતિ ચ ।

અક્ષીણો વિક્તતઃ ક્ષીણો વૃત્તતસ્તુ હતો હતઃ ॥ ૪૨ ॥

કિં કુલેનોપદિષ્ટેન વિપુલેન દુરાત્મના ।

ક્રમયઃ કિં ન જાયન્તે કુસુમેષુ સુગંધિષુ ॥ ૪૩ ॥

તસ્માદ્વિદ્વિ મહારાજ વૃત્તં બ્રાહ્મણલક્ષણમ્ ।

ચતુર્વેદોઽપિ દુર્વૃત્તઃ શૂદ્રાત્ પાપેતરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૪ ॥

યોઽગ્નિહોત્રપરો દાન્તઃ સંતોષનિયતઃ શુચિઃ ।

તપઃ સ્વાધ્યાયશીલશ્ચ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૪૬ ॥

પરેષાં તુ ગુણાન્વેષિ સતતં પુરુષર્ષભ ।

સતોઽપિ દોષાન્ રાજેન્દ્ર ન ગૃહ્ણતિ કદાચન ॥ ૪૭ ॥

દીનાનુકંપો સતતં સતતં સાધુવત્સલઃ ।

યઃ સ્વદારરતશ્ચૈવ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૪૮ ॥

નહુષ યોહ્યા

હે ધર્મરાજ ! મને બતાવો કે જાતિ, કુળ, સદાચાર, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત, એ બધાં-માંથી કયા કારણથી મનુષ્ય બ્રાહ્મણ બને છે ?

યુધિષ્ઠિર યોહ્યા

હે નહુષરાજ ! દિગત્વનું કારણ જાતિ, કુળ, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત, એમાંથી એક પણ નથી; એનું કારણ છે સદાચાર. અનેક મુનિઓ હીન જાતિમાં જન્મ પામ્યા પણ ક્યાં છતાં પણ સ્વધર્મ અને આચરણને લીધે બ્રહ્મલોકને પામ્યા છે. દુરાત્મા મનુષ્યને ઘણા અધ્યયનથી શું ? તેણે જ અધ્યયન અને શ્રવણ કર્યું છે જે આચાર પાળે છે. સદાચારનું યત્નથી

રક્ષણ કરવું જોઈએ. ધન તો આવે છે અને જાય છે. જે ધનથી ક્ષીણ થએલો છે તે ખરેખરો ક્ષીણ નથી. જે આચારથી હણાયેલો છે તે જ હણાયો છે. જે દુરાચારી છે તેને મહાન ઉપદેશવાળા કુળથી શું ? સુગંધી ફૂલોમાં શું કાઠા નથી જન્મતા ? તેથી સદાચાર એ જ બ્રાહ્મણત્વનું લક્ષણ બનેલો. ચાર વેદનો બળુનારો પણ જો દુરાચારી હોય તો તેને શૂદ્રથી વધારે નીચ સમજવો જોઈએ. જે અગ્નિહોત્ર કરે છે, દમશીલ છે, સંતુષ્ટ છે અને શુદ્ધ છે, તપ અને સ્વાધ્યાય કરનારો છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ બોલે છે. હે પુરુષર્ષભ ! હે રાજેન્દ્ર ! જે હમેશાં ખીજના ગુણોને શોધે છે અને દોષ હોવા છતાં કદાપિ લેતો નથી, જે હમેશાં દીન ઉપર દયા રાખનાર છે, હમેશાં સાધુઓ તરફ વત્સલ છે અને પોતાની સ્ત્રીમાં રત છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ બોલે છે.

સર્પ ઉવાચ ।

બ્રાહ્મણઃ કો ભવેદ્ રાજન્ વેદ્યં કિં ચ યુધિષ્ઠિર ।

બ્રહ્મીક્ષતિમતિં ત્વાં હિ વાચ્ચૈરનુમિમીમહે ॥૨૦॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

સત્યં દાનં ક્ષમા શીલં આનૃશંસ્યં તપો ધૃષ્ટા ।

દૃશ્યન્તે યત્ર નાગેન્દ્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૨૧॥

વેદ્યં સર્પ પરં બ્રહ્મ નિર્દુઃસ્વમસુખં ચ યત્ ।

યત્ર ગત્વા ન શોચન્તિ ભવતઃ કિં વિવક્ષિતમ્ ॥૨૨॥

સર્પ ઉવાચ ।

શૂદ્રેષ્વપિ ચ સત્યં ચ દાનમક્રોધ એવ ચ ।

આનૃશંસ્યમર્હિસા ચ ધૃષ્ટા ચૈવ યુધિષ્ઠિર ॥૨૩॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

શૂદ્રે તુ યદ્ ભવેદ્ભક્ત્યં દિજે તચ ન વિચતે ।

સ વૈ શૂદ્રો ભવેદ્શૂદ્રો બ્રાહ્મણો ન ચ બ્રાહ્મણઃ ॥૨૪॥

યત્રૈતલ્લક્ષ્યતે સર્પ વૃત્તં સ બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ ।

યત્રૈતન્ન ભવેત્ સર્પ તં શૂદ્રમિતિ નિર્દિશેત્ ॥૨૫॥

સર્પ ઉવાચ ।

યદિ તે વૃત્તતો રાજન્ બ્રાહ્મણઃ પ્રસમીક્ષિતઃ ।

વૃથા જાતિસ્તદાયુષ્મન્ કૃતિર્યાવબવિચતે ॥૨૬॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

જાતિરત્ર મહાસર્પ મનુષ્યત્વે મહામતે ।

સંકરાત્સર્વવર્ણાનાં દુષ્પરીક્ષ્યેતિ મે મતિઃ ॥૨૭॥

સર્વે સર્વાસ્વપત્યાનિ જનયન્તિ સદા નરાઃ ।
 વાહ્મૈથુનમથો જન્મ મરણં ચ સમં નૃણામ્ ॥૩૨॥
 હૃદ્યમાર્ષે પ્રમાણં ચ યે યજામહે इत्यपि ।
 તસ્માચ્છીલં પ્રધાનેષ્ટં વિદુર્યે તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩૩॥
 પ્રાહ્નાભિવર્ધનાપુંસો જાતકર્મ વિધીયતે ।
 તત્રાસ્ય માતા સાવિત્રીઃપિતાત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥૩૪॥
 તસ્માચ્છૃદ્રસમો હોષ્યાવદ્દેદેઃન જાયતે ।
 તસ્મિન્નૈવં મનિદ્વૈધે મનુઃ સ્વાયંમુલોઽવ્રવીત્ ॥૩૫॥
 કૃતકૃત્યા પુનર્વર્ણા યદિ વૃત્તં ન વિચતે ।
 સંકરસ્ત્વત્ર નાગેંદ્ર વલ્લભાન્ પ્રસમીક્ષિતઃ ॥૩૬॥
 યત્રેદાનીં મહાસર્પ સંસ્કૃતં વૃત્તમિષ્યતે ।
 તં બ્રાહ્મણમહં પૂર્વમુક્તવાન્ મુજગોત્તમ ॥૩૭॥

મહાભારત-વન ૦ અ ૦ ૧૮૦

સર્પ બોલ્યા

હે ધર્મરાજ ! કૃપા કરીને મને બતાવો કે આહાણુ કોણુ છે અને જગતમાં શું જાણુવું જોઈએ ? જેથી અતિશુદ્ધિવાળા તમને અમે વાક્યથી અનુમાની શકીએ.

ધર્મરાજ બોલ્યા

જે પુરુષમાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, દયા, તપ, ધૃણા આદિ દેખાય છે તે હે નાગેન્દ્ર ! આહાણુ છે. હે સર્પ ! જ્યાં જવાથી શોક નથી, એવી જાતના સુખદુઃખરહિત પરબ્રહ્મને જ માત્ર જાણુવું જોઈએ.

શદ્રોમાં પણ સત્ય, દાન, અહોધ, અદૂરપણું, અહિંસા અને દયા, હે યુધિષ્ઠિર ! હોય છે....શૂદ્રનું લક્ષણુ જો શદ્રમાં દેખાય અને આહાણુનું લક્ષણુ જો આહાણુમાં ન હોય તો તે શૂદ્ર શૂદ્ર છે, પણ આહાણુ આહાણુ નથી. જેનામાં આ આહાણુનું આચરણુ દેખાય તેને હે સર્પ ! આહાણુ કહો છે. જેનામાં હે સર્પ ! એ ન હોય તેને શૂદ્ર કહો છે.

સર્પ બોલ્યા

હે ધર્મરાજ ! આપના કહેવા મુજબ જો આચરણુથી જ આહાણુ પારખવામાં આવે, તો જ્યાંસુધી આચરણુ નથી ત્યાંસુધી જાતિઓ હોવી વ્યર્થ છે.

ધર્મરાજ બોલ્યા

હે સૂર્યેષઠ ! હું જાણું છું કે આજકાલ બધા વર્ણોમાં સંકરતા આવી ગઇ છે. એથી એ નક્કી કરવું કઠણુ છે કે અમુક મનુષ્યની અમુક જાતિ છે. બધા વર્ણોના લોકો બધા વર્ણોની સ્ત્રીઓમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે અને બધા મનુષ્યોમાં વાણી, મૈથુન, જન્મ તથા મરણુ સમાન છે. અમે યત્ન કરીએ એવું જ આર્ષ પ્રમાણુ છે તે પણ બધામાં સરખું છે. માટે શીલ એ જ પ્રધાનપણુ ધૃષ્ટ છે એમ જાણુ છે તે જ તત્ત્વદર્શી છે. મનુષ્યને નાબી

વધેરતાં પહેલાં જાતકર્મસંસ્કાર કરવાનો કહેણ છે. ત્યાં સાવિત્રી તેની માતા થાય છે અને આચાર્ય તેનો પિતા કહેવાય છે. તેથી તો સ્વાયંભૂ મતુ મહારાજે કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી મનુષ્ય વેદોનું અધ્યયન નથી કરતો ત્યાં સુધી તે શૂદ્ર સમાન જ છે. જો આચારને પ્રધાનપદ નહિ આપવામાં આવે તો વણેને કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી મહાત્મ સંકરદાસ થશે એમ હે નાગેન્દ્ર ! વિદ્વાનોએ જ કહ્યું છે. મેં અહીંયાં તમને કહ્યું હતું કે હે સર્પ ! સંસ્કારી આચરણુની જરૂર છે. હે સર્પ ! તેને જ મેં પહેલાં બ્રાહ્મણ કહ્યો હતો.

મહાભારત વન ૦ અ ૦ ૧૮૦

મરદાજ ઉવાચ ।

બ્રાહ્મણઃ કેન ભવતિ ક્ષત્રિયો વા દ્વિજોત્તમ ।
વૈશ્યઃ શૂદ્રશ્ચ વિપ્રપેં તદ્ બ્રૂહિ વદતાં વર ॥૧॥

મૃગુરુવાચ ।

જાતકર્માદિભિર્યસ્તુ સંકરૈઃ સંસ્કૃતઃ શુચિઃ ।
વેદાધ્યયનસંપન્નેઃ ષટ્સુ કર્મસ્વવસ્થિતઃ ॥૨॥
શૌચાચારસ્થિતઃ સમ્યક્ વિઘસાશી ગુરુપ્રિયઃ ।
નિત્યવ્રતી સત્યપરઃ સ વૈ બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥૩॥
સત્યં દાનમથાઽદ્રોહં આનૃશંસ્યં તથા ઘૃણા ।
તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૪॥
ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ વેદાધ્યયનસંગતઃ ।
દાનાદાનરતિર્યસ્તુ સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥૫॥
વિશત્યાશુ પશુમ્યથ કૃપ્યાદાનરતિઃ શુચિઃ ।
વેદાધ્યયનસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંજિતઃ ॥૬॥
સર્વમક્ષરતિર્નિત્યં સર્વકર્મકરોઽશુચિઃ ।
ત્યક્તવેદસ્ત્વનાચારઃ સ વૈ શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૭॥
શૂદ્રે ચૈતદ્ ભવેદ્ભક્ત્યં દ્વિજે તત્ત્વ ન વિદ્યતે ।
ન વૈ શૂદ્રો ભવેદ્શૂદ્રો બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો ન ચ ॥

—મહાભારત-શાંતિઃ અ ૦ ૧૮૧

ભરદ્વાજ બોલ્યા

હે બ્રહ્મર્ષિ ! આપ મને બતાવો કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર શાધી બને છે ।

ભૃગુશ્રુતિ બોલ્યા

હે ભરદ્વાજ શ્રુતિ ! જેના પર જાતકર્મ આદિ સંસ્કાર થયા છે, જે શુદ્ધ છે, જેણે વેદોનું અધ્યયન કર્યું છે, જે પદ્ધત્ કરે છે, જે યત્ન કર્યો પછી જ વધેલું અન્ન ખાય છે, જે શુદ્ધ આચરણુ રાખે છે, જેને ગુરુ માહે છે, જે નિયમશીલ અને સત્યનિષ્ઠ છે તેને

હાણુ કહે છે. જેનામાં સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા, દયા, ધૃણા, તથા તપ દેખાય છે, આહાણુ કહ્યો છે. જે ક્ષાત્રકર્મ કરે છે, જે વેદોનું અધ્યયન કરે છે, અને જેને પરિગ્રહ વામાં અને દાન કરવામાં રતિ છે તેને ક્ષત્રિય કહ્યા છે. જે પશુપાલન કરે છે, ખેતી કરે શુદ્ધ અને દાનશીલ છે, તથા જે વેદોનું અધ્યયન કરે છે તે વૈશ્ય કહેવાય છે. જે ૩૧ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, જે બધાં કામો કરે છે, જે મલિન છે, જેણે વેદનો ત્યાગ લી છે, તથા જે દુરાચારી છે તેને શૂદ્ર કહ્યો છે. જે ઉપર કહેલાં આહાણુનાં ચિહ્નો માં હોય, અને આહાણુમાં ન હોય, તો તે શૂદ્ર એ શૂદ્ર નથી, અને આહાણુ એ આહાણુ નથી.

મહાભારત-શાન્તિ ૦ અં ૧૮૯

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદૈશ્યાત્તથૈવ ચ ॥

મનુસ્મૃતિ

શૂદ્ર મનુષ્યને આહાણુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને આહાણુને શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ ત્રિયમાંથી તેમ જ વૈશ્યમાંથી જન્મેલાનું પણ સમજવું.

મનુસ્મૃતિ

સ્વાધ્યાયેન જપેર્હોમૈઃ ત્રૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥

મનુઃ ૨-૨૮

સ્વાધ્યાય, જપ, હોમ, ત્રી વિદ્યા, ધન્યા, સોમ, મહાયજ્ઞ તથા યજ્ઞથી શરીર બ્રહ્મીય બનાવી શકાય છે.

મનુ ૨-૨૮

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।

વેદાભ્યાસી ભવેદ્દિગ્રઃ બ્રહ્મ જાનાતિ બ્રાહ્મણઃ ॥

જન્મથી મનુષ્ય શૂદ્ર જન્મે છે, સંસ્કારથી દ્વિજ કહેવાય છે. જે તે વેદનું અધ્યયન કરે તો વિગ્ર થાય છે. જે બ્રહ્મને જાણે છે તે આહાણુ.

આચારમનુતિષ્ઠન્તો વ્યાસાદિમુનિસત્તમાઃ ।

ગર્માધાનાદિસંસ્કારકલાપરહિતાઃ સ્ફુટમ્ ॥૨૦॥

વિપ્રોત્તમાઃ શ્રિયં પ્રાપ્તાઃ સર્વલોકનમસ્કૃતાઃ ।

યહવઃ કથ્યમાના યે કત્તિચિત્તાન્ નિબોધત ॥ ૨૧ ॥

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્યાઃ શ્વપાક્યાશ્ચ પરાશરઃ ।

શુક્યાઃ શુકઃ કળાદાલ્યસ્તથોદ્ધક્યાઃ સુતોઽભવત્ ॥ ૨૨ ॥

પૃગીજોઽથર્પશૃંગોઽપિ વસિષ્ઠો ગણિકાત્મજઃ ।

મંદપાલો મુનિશ્રેષ્ઠો લાવિકાપત્યમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

માંડવ્યો મુનિરાજસ્તુ મંડુકીર્મસંભવઃ ।

વહ્નોઽન્યેઽપિ વિપ્રત્વં પ્રાપ્તા યે પૂર્વવદ્ દ્વિજાઃ ॥૨૪॥

હરિણીર્મસંભૂતઃ કૃષ્યશૃંગો મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥૨૫॥

શ્વપાકીર્મસંભૂતઃ પિતા વ્યાસસ્ય પાર્થિવઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥૨૬॥

ભવિષ્યપુરાણ બ્રાહ્મ મ. ૪૨

વ્યાસ આદિ મુનિઓ આચાર પાળતા હતા; તેમને 'ગર્ભાધાન' આદિ સંસ્કારો થયા ન હતા એ જાણીતું છે. તેને પૂજનીય સમજતા હતા અને તે સારા બ્રાહ્મણ થઈ ગયા. તે જ પ્રમાણે નીચા કુળમાં ઉત્પન્ન થઈને ઉચ્ચ વર્ણને પ્રાપ્ત કરવાવાળા પણ ધણા થયા છે. તેમાંથી કેટલાક નીચેના પ્રકાર છે:-કૈવર્ત (માંછી)ની સ્ત્રીથી વ્યાસજનો જન્મ થયો, શ્વપાક (ચાંડાલ)ની સ્ત્રીથી પરાશર મુનિનો જન્મ થયો, શુક્રિથી શુક થયો, અને હલ્દીથી હલ્દાદ થયો, હરિણીથી કૃષ્યશૃંગ થયા તથા ગણિકાથી વસિષ્ઠ થયા. મુનિઓમાં એક મંદપાલ મુનિ લાવિકાથી થયા. દેડકાથી માંડવ્ય થયા અને બીજા કેટલાએ હીન કુળમાં જન્મીને બ્રાહ્મણ થયા, કૃષ્યશૃંગનો જન્મ એક હરણીથી થયો, પણ તે તપથી બ્રાહ્મણ બન્યા. તેથી સંસ્કાર એ કારણ છે. ચાંડાલસ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયા છતાં પરાશર તપથી બ્રાહ્મણ બન્યા. માટે સંસ્કાર એ કારણ છે.

ભવિષ્યપુરાણ. બ્રહ્મ અ. ૪૨

એમિસ્તુ કર્મભિર્દેવિ શુભૈરાચરિતૈસ્તથા ।

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતાં યાતિ વૈશ્યઃ ક્ષત્રિયતાં તથા ॥ ૨૬ ॥

મહા. અનુશા. અ. ૧૪૨

હૈ દેવિ ! તે પ્રકારના શુભ કર્મ તથા સદાચારથી શૂદ્ર બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તથા વૈશ્ય ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

મહા. અનુશા. અ. ૧૪૩

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણથૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદૈશ્વાત્ તથૈવ ચ ॥

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્ પ્રપદ્યતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસતમાદ યુગાત્ ॥

—મનુસ્મૃતિ ।

શૂદ્ર બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રત્વને પામે છે; તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યમાંથી જન્મેલાને જાણો. બ્રાહ્મણથી શૂદ્રોમાં જન્મેલો જો શ્રેયથી યુક્ત થાય તો સાતમી પેઢીએ તે ઉત્તમજાતિને પામે.

મનુસ્મૃતિ

ગુરુ-વાક્ય

[એક સંવાદ]

(પાત્રો : રાજારામ, ગુરુચરણ, લોચનલાલ, કાર્તિકેય અને કેશવ.)

રાજા૦ : ગુરુદેવ હજીસુધી નથી આવ્યા, હવે શું કરીશું ?

કાર્તિક૦ : હું તો બહુ જ ભારે-મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું. મારું નામ કાર્તિકેય છે, અને મારા નાના સાળાનું નામ કાર્તિકેયંદ્ર છે. મારી ધરવાણી પોતાના ભાઇને 'કાર્તિક' કહીને બોલાવી શકે કે નહિ, એ વાતનો નિર્ણય કરાવ્યા વિના મારી સ્ત્રીની સાથે રહેવું બહુ જ કઠિન થઇ પડ્યું છે. એટલે મારે એનો નિર્ણય કરાવવો પડશે.

ગુરુ૦ : મારે પણ એક વાત પૂછવી છે. એક વાર જગન્નાથજીમાં નાજિયેર ન ખાવાની ખાધા લીધી હતી. હવે ગરમીમાં લીલા નાજિયેરનું માત્ર પાણી જ પીઉં તો કાંઈ દોષ તો નહિ લાગે ને ?

રાજા૦ : મેં એક દિવસે ગુરુજીને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, શાસ્ત્રમત પ્રમાણે ભોક્તા શ્રેષ્ઠ કે ભોજ્ય શ્રેષ્ઠ ? અન્ન શ્રેષ્ઠ છે કે તેને ખાનાર ? ગુરુજીએ એનો એવો ગંભીર અને સરળ ઉત્તર આપ્યો હતો કે, અમે બધા બહુ જ સરળતાથી એ સમજી ગયા હતા. પરંતુ અત્યારે અમારામાંથી કોઇને તેનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી.

લોચન૦ : મને યાદ છે ત્યાંસુધી ગુરુદેવે એમ કહ્યું હતું કે અન્ન પણ શ્રેષ્ઠ નથી, તેમ તેને ખાનાર પણ શ્રેષ્ઠ નથી. પરંતુ કંઈક બીજું જ શ્રેષ્ઠ છે—પણ તે શું, એ અત્યારે યાદ નથી આવતું.

ગુરુ૦ : નહિ, નહિ; ગુરુદેવે કહ્યું હતું કે અન્ન પણ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તેને ખાનાર પણ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ, અન્ન જ શા માટે શ્રેષ્ઠ છે, અને તેને ખાનાર પણ શ્રેષ્ઠ શા માટે છે—એ વાત તે જપ્તે સારી રીતે સમજી લીધા છતાં પણ અત્યારે સ્મરણમાં નથી આવતી.

કેશવ : અન્ન અને તેને ખાનાર એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ? એનો નિર્ણય પ્રથમથી જ મારી સરસ અને સ્વાભાવિક હૃદ્ધિએ કરી આપ્યો હતો; પરંતુ ગુરુદેવના સારસુક્ત બાપણ પછી મને એવી ખાતરી થઇ કે, હું જે કાંઈ સમજ્યો હતો તે બધું નિરર્થક હતું અને અત્યારે ગુરુદેવે જે કાંઈ સમજાવ્યું હતું તે તો મારી સમજશક્તિમાં જ નથી ઊતરતું.

[મથુરાનો પ્રવેશ]

મથુરા૦ : (હાંફતો-હાંફતો) ગુરુજી ક્યાં છે ? અમારા શાસ્ત્રી મહારાજ ક્યાં છે ? કહો તો ખરા કે તેઓ ક્યાં ગયા છે ?

રાજા૦ બગેરે : કેમ ? કેમ ?

મથુરા : એકાએક રાત્રે મારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો હતો અને ત્યારથી તે અત્યાર સુધી મને તેની ચિંતામાં બાંધી રાખી નથી આવી.

કાર્તિક૦ : ઠીક, ભાઈ ! તે કયો પ્રશ્ન હતો ?

મથુરા : કાલે જ્ઞાનમ્ સાધ કરતાં કરતાં, એકાએક મનમાં વિચાર આવ્યો કે, દેશમાં

અસંખ્ય માણસો હોવા છતાં રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં જટાયુ જ શાથી મરાયો? જટાયુ રાવણની જોડે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો એનો અર્થ શો? એનું કારણ શું? અને તેનું તાત્પર્ય પણ શું છે? અને તેમાં કંઈ રૂપક હોય તો તે શું હશે?

કાર્તિક : (ગભરાઈને) બેશક, પ્રશ્ન કઠિન છે. શાંત્રીજીને આવવા દો.

કેશવ : (ખીતાં ખીતાં) હું કાંઈ કહી શકતો નથી; છતાં મને લાગે છે કે રાવણ તેને બચાવે રીતે ધામલ કરી નાખવાથી મરણ નીપજ્યું હતું.

મથુરા : અરે રામ રામ! છીટ્! આ તે કાંઈ ઉત્તર કહેવાય? એ તો સૌ કાંઈ જાણે છે. એમાં તમે શી નવી વાત કહી?

કાર્તિક : એવો ઉત્તર તો હું પણ આપી શકત.

રાજા : એવા ઉત્તરથી કંઈ મન માનતું હશે?

(મથુરાનું ચિંતાતુર થવું અને કેશવના ઊભીલા પડવું)

રાજા : (બોલો થઈને) પેલા ગુરુજી આવી રહ્યા છે!

ગુરુ : શાંત્રીજી પધારે છે!

મથુરા : (ચિંતાથી ચોકીને) શું? ગુરુદેવ આવ્યા? આહો! એમને જોતાં જ મારાં અર્ધો સંદેહ તો અત્યારથી જ દૂર થઈ ગયો.

(ગુરુદેવ પ્રવેશ કરે છે. બધા તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

ગુરુદેવ : સ્વસ્તિ, સ્વસ્તિ.

મથુરા : (પ્રણામ કરીને) ગુરુજી! કાલે જ્ઞાનસ સાધ કરતાં કરતાં મને એક વિચાર આવ્યો હતો.

ગુરુદેવ : શો?

મથુરા : પક્ષિરાજ-જટાયુ રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં શાથી માર્યા ગયા? (અંગુલિ નિર્દેશ કરીને) કેશવ કહે છે કે અત્રાધાત જ એનું કારણ હતું. (કેશવ શરમાય છે.)

ગુરુદેવ : એમ! હા: હા: હા: હાલની રૂઢિ અને કોલેજોમાં જણનાર છોકરાઓના એવા જ ઉત્તર હોય છે. શાસ્ત્રચર્ચાને છોડી દઈ વિજ્ઞાન જણવાનું આવું જ કુદ્દળ હોય છે! પ્રશ્ન થયો કે, જટાયુનું મૃત્યુ શાથી થયું? ઉત્તર મળ્યો—અત્રાધાતથી. આ તો એના જેવું થયું કે કાશીમાં વરસાદ થયો અને અમદાવાદનાં ખેતરોમાં તીક ધાન ખાઈ જાય. હા: હા: હા:

ગુરુ : સાત્ય છે. આજકાલના શિક્ષણનું પરિણામ આવું જ આવે છે.

ગુરુદેવ : સારું! ભાઈ કેશવ, તે તો કેટલીયે પરીક્ષાઓ પાસ કરી છે. તું જ કહે કે અત્રાધાતથી જ જટાયુ શા માટે મરણ પામ્યો અને રક્તપિત્તના રોગથી નહિ? રાવણ સાથે જ યુદ્ધ શા માટે થયું? હસ્તમલોચન સાથે કેમ ન થયું? બહુ લાંબી વાતની શી જરૂર? એટલો જ ઉત્તર આપ કે જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો? રાવણ કેમ ન મરણ પામ્યો? (કેશવ વધુ ચિંતા અનુભવે છે.)

રાજા અને ગુરુ : (અંબીરતાથી) બરાબર છે. એટલા બધા હાજર હોવા છતાં જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો?

લોચન : તારો દંડલ સાહેબ શું કહે છે? કહે તો ખરો. રાવણની સાથે જ યુદ્ધ શા માટે થયું?

રાજા : રક્તપિત્તથી ન મરતાં અત્રાધાતથી જ જટાયુને મરવાની શી જરૂર હતી? જરા કહે તો ખરો? તારા હક્કસે સાહેબ એના માટે શી મીમાંસા કરે છે?

કેશવ : (અધમુવા જેવો યજ્ઞને) પૂજ્ય ગુરુદેવ ! હું મૂઢમતિ છું. જાણ્યા સમજ્યા વિના મેં કંઈને અદ્વૈ કંઈ કહી દીધું છે. ક્ષમા કરો, હવે હું આપના શ્રીમુખનો ઉત્તર સાંભળવા માટે આવું છું.

ગુરુદેવ : તમે કહો છો કે રાવણની સાથેના યુદ્ધમાં જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો ? એનો ઉત્તર એક જ વાક્યમાં આપી શકાય એમ નથી.

બ્રધા : સત્ય છે ! સત્ય છે !

ગુરુદેવ : પહેલાં એ જોવું પડશે કે રાવણની સાથે જ યુદ્ધ કેમ થયું ? પછી વિચારવું પડશે કે રાવણની જોડે યુદ્ધ જ શા માટે થયું ? એના પછી એ નિર્ણય કરવો પડશે કે, રાવણની જોડે યુદ્ધમાં જટાયુ જ શા માટે મરણ પામ્યો ? અને તે બધાંને અંતે એ વિચારવું પડશે કે રાવણની જોડે યુદ્ધમાં જટાયુ મર્યો જ શા માટે ?

[મથુરા વિશેષ ચિંતિત ભાવ ધારણ કરે છે.]

રામજી : (કેશવને હુંકારો કરીને) સાંભળો છે કેશવ ?

લોચનજી : કેમ કેશવ ! તું તો કંઈ બોલતો જ નથી ?

કાર્તિકજી : મિસ્ટર કેશવ ! તમારી કેમિસ્ટ્રી ક્યાં ગઈ ?

[કેશવના મોં પર લાલી છવાય છે]

ગુરુદેવ : ઠીક. તો હવે એક પછી એકના ઉત્તર આપું છું. પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે : “ નિયતિઃ કેન વાઘ્યતે ! ”

મથુરા : (ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખીને) ચાલો, બધું સમજી ગયા. એના સિવાય બીજો શા સરળ ઉત્તર હોઈ શકે ?

ગુરુદેવ : (અભિમાનથી) કદાચ કહો કે “ ભાવીને કોણ ટાળી શકે એમ છે ? ” તો એનો ઉત્તર સાંભળો. એ હું હજી પણ સરળ રીતે સમજાવું છું. ભાવીને નિયતિ કહે છે. અને નિયતિ જ નિયતિનો ગુણ છે. અને નિયતિનો ગુણ છે નિયતિ ! જ્યારે એમ જ છે તો જે નિયત કાલવર્તી છે, તેને નિયતિ ફરીથી નિયત-નિયંત્રિત કરનાર બીજી નિયતિની સંભાવના ક્યાં છે ? કારણ કે જે નિયત છે, તે જ નિયતિ છે, અને તે જ નિયંત્રતા છે. એટલે રાવણની જોડે જટાયુનું યુદ્ધ થવું અસંભવ નથી.

બ્રધા : એમાં કંઈ પણ અસંભવ જોવું છે જ નહિ.

મથુરા : વાહ ! એમાં અસંભવ જોવું કંઈ નથી !

ગુરુદેવ : હવે બીજો પ્રશ્ન—

મથુરા : બંસ, બંસ, ગુરુદેવ ! પ્રથમ પ્રશ્નમાં જ બહુ ગંભીરતા રહેલી છે, તેનું જ મનન કરવા દો.

રામજી : પરંતુ ગુરુદેવનો ઉત્તર કેવો સરસ છે !

ગુરુજી : કેવી સરસ મીમાંસા !

કાર્તિકજી : કેવો સ્પષ્ટ ભાવ છે !

લોચનજી : કેવું ગહન શાસ્ત્રગાન છે !

મથુરા : (શાસ્ત્રીજીના મોં સામે ટકટક ખ્યાનથી જોઈને) ગુરુદેવ ! આપ નહિ હો ત્યારે અમારી સૌની શી સ્થિતિ થશે ? [બધા રડે છે] *

રામાનુજ પંથ અને અસ્પૃશ્યો

રામાનુજે કાંચીપૂર્ણ નામના અધ્યાહ્વાણને ગુરુ માન્યા. એક દિવસ તેમણે પોતાના ગુરુને બોજન માટે આમંત્રણ આપ્યું. રામાનુજ વિચારતા હતા કે “હું એમની પંગતમાં બોજન કરીશ તથા એમનું ઉત્તિષ્ઠ પણ ખાઈશ.” આ વિચારની ગુરુજીને જાણ થઈ. પછી નિર્ણિત કરેલા દિવસે ગુરુ કાંચીપૂર્ણ રામાનુજને ઘેર એવે સમયે ગયા કે જ્યારે રામાનુજ ઘેર ન હતા. અને બોજન કરીને પાછા ગયા. રામાનુજની પત્ની જૂની રૂઢિ પ્રમાણે ચાલનારી સ્ત્રી હતી. તેને આ અધ્યાહ્વાણે પોતાને ત્યાં બોજન કર્યું તે પસંદ ન પડ્યું. તેથી તેણે આખું મહાન લોપીને પોતી નાંખ્યું. અને તે જાતે રનાન કરીને પોતાના કામમાં લાગી ગઈ. એટલામાં રામાનુજ ઘેર પાછા ફર્યા અને તેમણે પત્નીને પૂછ્યું: “આ શું ?” ત્યારે પત્નીએ જવાબ આપ્યો: “મહારાજ, જે અધ્યાહ્વાણને આપે બોજનને માટે બોલાવ્યા હતા, તે નીચ જાતિના હતા તેથી જે જગાએ બેસીને તેમણે બોજન કર્યું તે મેં શુદ્ધ કર્યું છે અને હું પણ રનાન કરીને શુદ્ધ થઈ છું.”

આ સાંભળીને રામાનુજને બહુ જ ખોટું લાગ્યું અને તેમણે પત્નીને કહ્યું: “અરે મૂર્ખા, તે આ કર્યું શું ? તે મારી બધી અભિલાષાઓને ધૂળમાં મેળવી દીધી.”

(રામાનુજ ચરિત્ર ભાગ ૧૦)

રામાનુજનો મત હતો કે, જાતિભેદ માનવો જ હોય તો માનો; પરંતુ જામી સ્થિતિએ પહોંચેલા સાધુસંને માટે તો જાતિભેદ નહિ માનવો જોઈએ. કારણ કે

प्रत्यक्षितात्मनाथानां नैपां चिन्त्यं कुलादिकम् ॥

મારદ્વાજ સંહિતા ૦ જા ૧ | ૪૪

એટલે કે, “જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે તેના કુળ તરફ ધ્યાન ન આપવું જોઈએ.” એ સંદેશાનું વચન છે તે મુજબ તે પોતાનું વર્તન રાખવા છત્વતા હતા; પરંતુ તેમની પત્નીથી સંબંધે આખી જનતા તેમની વિરુદ્ધ હતી તેથી તેમની છત્વ સંપૂર્ણ થવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવતી હતી.

થોડા સમય પછી એક વખત રામાનુજ ગુરુ કાંચીપૂર્ણને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યા. ત્યારે તેમની પત્નીના શુદ્ધિ અંશુદ્ધિ, પવિત્રતા અપવિત્રતા વિશેના વિચારોને લીધે તે ગુરુ-પત્ની સાથે લડી પડતી. એક વખત એ જાતે સ્ત્રીઓ વચ્ચે આ જાગતમાં ફૂવા પર બેસી ગયા અને તે બહુ જ વધી ગયો. આ જોઈ કાંચીપૂર્ણ પોતાની પત્ની સાથે તે જગા છોડીને આવ્યા ગયા. જ્યારે રામાનુજ ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના પાંડોદીએ બધી વાત કહી સંભળાવી. ત્યારે તે વિચારવા લાગ્યા કે આ બધા ઝગડાનું મૂળ મારી સ્ત્રી છે, તેથી તેનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેને સુધારવાનો કોઈ ઉપાય ન હોય તેથી તેને ખાવા પીવાનો તથા કપડાંલેવાનો ખર્ચ આપીને વિદાય કરી. પછી પોતે સંન્યાસી થયા.

ઉપર જણાવેલો વિચાર સંન્યાસદીક્ષા લીધી તે પહેલાંનો હતો. સંન્યાસી બન્યા પછી બ્યારે તેઓ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમનો ઉપદેશ અને વિનય કુંભકોણમાં થયો. પછી તે તિરુપલ્લિ પહોંચ્યા. ત્યાં એક ચાંડાલ સ્ત્રી સાથે વાદવિવાદ થયો. તેમને માલમ પડ્યું કે, એ ચાંડાલ સ્ત્રીની ઉન્નતિ બહુ જ યથ છે ત્યારે બધા લોકોની સમક્ષ તેઓ બોલ્યા, “ હે ચાંડાલ સ્ત્રી ! મને ક્ષમા કર. મારી અપેક્ષાએ તું વધારે પવિત્ર છે.” એમ કહીને તે સ્ત્રીને તરત જ પોતાના ધર્મની દીક્ષા આપી; એટલું જ નહિં પણ તે ચાંડાલ સ્ત્રીની મૂર્તિ બનાવીને એક મંદિરમાં તેની સ્થાપના કરી. આજે પણ તે મંદિરમાં તેની મૂર્તિ ખતાવવામાં આવે છે, અને ભક્ત લોકો ભક્તિભાવથી તેની પૂજા કરે છે.

(રામાનુજ ચરિત્ર-ભાગ ૨૨)

ત્રિચીનાપદ્મીની પાસે ઉરચુર નામનું એક ગામ હતું. ત્યાં ધનુર્દાસ નામનો એક શૂદ્ર રહેતો હતો. રામાનુજચાર્યે તેને તેની પત્નીસહિત પંચસંસ્કાર કરીને શિષ્ય બનાવ્યો; એટલું જ નહિ પણ તેના તરફ પોતાના બરોબરિયા પ્રમાણે વર્તન કરતા હતા. તે નદીએ સ્નાન કરવા જતા ત્યારે દાશરથી નામના બ્રાહ્મણ શિષ્યના ખભા ઉપર હાથ રાખતા, પણ સ્નાન કરીને પાછા આવતી વખતે ધનુર્દાસની ખાંધ પર હાથ રાખતા. કાંઈએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે સ્નાન કર્યા પછી આપ એ શૂદ્રનો સ્પર્શ કેમ કરો છો ? ત્યારે તે બોલ્યા :

વિદ્યામદો ધનમદસ્તૃતીયોઽભિજનો મદઃ ।

एते मंदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥

અર્થાત્ “ વિદ્યામદ, ધનમદ, અને કુલીનતાનો મદ એ મંદ અને અભિમાની લોકોના મદો છે. સંજ્ઞાનોના એ જ દમો છે.” તે પછી તે બોલ્યા : “ આ ધનુર્દાસ તમો બ્રાહ્મણોથી પણ શ્રેષ્ઠ છે તેથી સ્નાન કર્યા પછી પણ હું તેનો સ્પર્શ કરું છું.” રામાનુજની સમતા આ પ્રકારની હતી.

(રામાનુજ ચરિત્ર-ભાગ ૨૫)

યાદવગિરિ પર નારાયણનું મંદિર બંધાવાને તેમાં નારાયણની સ્થિર પ્રતિમાની સ્થાપના રામાનુજચાર્યે જ કરી; પરંતુ તેની સાથે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે હિસવની મૂર્તિનો પ્રબંધ કેવી રીતે કરવો ? તેને માલમ પડ્યું કે દિલ્હીનો તુર્ક બાદશાહ (માલમ પડે છે કે શ્રી રામાનુજચાર્યના સમયમાં જે મોગલ સરદાર દિલ્હીમાં હતા તેને જૂલથી ચરિત્રલેખકે બાદશાહ કહ્યા છે) લૂંટની સાથે હિસવમૂર્તિ લઇ ગયો હતો. તે પાછી લાવવાને રામાનુજચાર્ય દિલ્હી ગયા. બાદશાહની છોકરી એ પંચધાતુવાળી મૂર્તિને ખૂબ ચાહતી હતી તે આ મૂર્તિ પાછી આપવા ઇચ્છતી ન હતી. છેવટે એવો નિર્ણય થયો કે, રામાનુજચાર્ય મૂર્તિની સાથે છોકરીને પણ લઇ જાય. બાદશાહે મૂર્તિને પોતાની છોકરી અને પ્રુષ્કળ ધન સાથે વિદાય કરી. એ મૂર્તિની સ્થાપના આચાર્યજીએ યાદવગિરિ પર કરી. એ બાદશાહની દીકરીને રામાનુજચાર્યે મૂર્તિની પત્ની કહી અને તેને અશ્રુત ગણી નહિ. આ મંદિરમાં ઢેક, ચમાર, ચાંડાલ વગેરે બધી અત્યજ જાતિના લોક જઇ શકતા હતા. મંદિરની પાસે એક તળાવ છે, જેમાં સ્નાન કરવાનો તથા મંદિરમાં દર્શન કરવાનો બધા અત્યજોને અધિકાર હતો, આજકાલ એ અધિકાર માત્ર હિસવને દિને જ આપવામાં આવે છે; પરંતુ તેથી આચાર્યજીનો ઉદ્દેશ કેટલો ઉદારતાભર્યો અને સમાનતાવાળો હતો તે

માલમ પડે છે. આચાર્યજીએ પોતાના પંચના પાંચ સંસ્કારોનો અધિકાર ચમાર, ચાંડાલ આદિ અસ્પૃશ્યોને પણ આપ્યો હતો. એ લોકોને ધર્મનું શિક્ષણ આપવાની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી. તેથી વાચકોને સ્પષ્ટ થશે કે, રામાનુજચાર્યનું શિક્ષણ કેવું સમાનતાવાળું હતું.

(રામાનુજ ચરિત્ર-ભાગ ૨૯)

મદ્રાસના “હિંદુ” સમાચાર પત્રે તા. ૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬ના અંકમાં રામાનુજચાર્ય વિષે જે લખ્યું હતું તે વિચારવા યોગ્ય છે:—

“મેલકોટ પ્રાંતમાં પેરિયા, પંચમ, ઢેડ, ચમાર અંત્યજ વગેરે લોકોએ રામાનુજચાર્યને કરેલી મદદથી આચાર્યજીનું ધ્યાન તેમની અવનત દશા તરફ દોરાયું. આ બહિષ્કૃત લોકોના ઉત્થાન માટે આચાર્યજીએ તેમને “તિરુકુલતાર” નામ આપ્યું. આ શબ્દનો અર્થ “શ્રેષ્ઠ જાતિના લોક” એવો થાય છે. આમ કરવામાં આચાર્યજીનો એકમાત્ર હેતુ એ હતો કે, તેમનાં પેરિયા, પંચમ વગેરે નામો જે નાશ પામે તો તેમના ઉત્થાનકાર્યમાં સફળતા થાય. તેઓ આ શ્રેષ્ઠત્વદર્શક નામ આપીને જ અટક્યા નહિ, પરંતુ તેમણે એ બહિષ્કૃત લોકોને શ્રીરંગ, મેલકોટ, વેલ્લૂર વગેરે સ્થાનોનાં મંદિરોમાં જવાને છૂટ પણ આપી હતી, તથા મંદિરની નજીકના તળાવમાં સ્નાન કરવાની પણ રજા આપી હતી. આ પ્રમાણે હાલમાં, એ લોકોને વર્ષમાં ત્રણ દિવસને માટે છૂટી છે. આ ત્રણ દિવસમાં અત્યંત શુદ્ધ અને પવિત્ર છાલણ પણ એ લોકોની સાથે ખભેખભો અડાડીને સ્નાન તથા દર્શન કરતા નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે આચાર્યજીની સમાનતાનો અવશેષ આજની અવનત સ્થિતિમાં પણ મોજૂદ છે. આ પરથી સહેજે સમજી શકાશે કે, શરૂઆતમાં આ મહાત્માએ તે બહિષ્કૃતોની ઉન્નતિ અર્થે કેવા કેવા પ્રયાસ કર્યા હતા.”

શ્રીરામાનુજચાર્યે આ અંત્યજોને વૈષ્ણવ ધર્મના પાંચ સંસ્કારોના અધિકાર પણ અર્પ્યા હતા; અને તેમને વૈષ્ણવ ધર્મનું શિક્ષણ મળે તેવો પ્રબંધ કર્યો હતો. ધર્મ, આચાર, નામ તથા મંદિરપ્રવેશ મળવો એટલા વડે એ બહિષ્કૃતોની ઉન્નતિનો પ્રબંધ તેમણે કર્યો હતો. તે ઉપરાંત એક પ્રબંધ એ પણ હતો કે, કોઈ પણ જાતિનો સાધુ મંદિરમાં જઈ શકે.

ન શદ્દા મગવદ્ધકા વિપ્રા ભાગવતાઃ સ્મૃતાઃ ।

ભારત

અર્થાત્ “જેઓ ભગવાનના ભક્ત છે તેઓ શદ્ર નંથી, પણ વિપ્રો અને ભાગવતો છે (ભારત). બરાબર મદાભારતના આ વચનાનુસાર જ રામાનુજ વર્ત્યા હતા.

આ સમાનતાને-અર્થાત્ વૈષ્ણવધર્મને-ફેલાવવા માટે આચાર્યજીએ સાતસો મઠોની સ્થાપના કરી હતી અને નવ્વાશી શુરુઓની ગાદીઓ પર શુરુઓની સ્થાપના કરી હતી. તેમાંથી આજે પણ કોંઈવર, શ્રીરંગ, રામેશ્વર, તોલાદ્રિ તથા અહોબિલ વગેરે વગેરે સ્થળોમાં એ ગાદીઓ વિદ્યમાન છે. પરંતુ તેમનાદ્વારા, આચાર્યજીએ ચાલુ કરેલ અંત્યજોના ઉદ્ધારનું કાર્ય બિલકુલ ચાલતું નથી. આજે તો એ સ્થિતિ છે કે, અંત્યજોને વર્ષમાં ત્રણ દિવસ તળાવમાં સ્નાન તથા મંદિરમાં દર્શન કરવાનું મળે છે, એ જ અહોભાગ્ય માનવું જોઈએ! રામાનુજચાર્યજીના કાર્યનો પ્રભાવ કેવો બળવાન હતો તેની પ્રતીતિ તો ત્યારે જ

ઉત્પન્ન થયેલા મારા એક ભક્તનું તે અપમાન કર્યું છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ કે તું તેને શરણે જા અને તેને ખભા પર ઉપાડી લે અને તેને મારા મંદિરમાં લઈ આવ. ” આ પ્રમાણે દર્શન થયા પછી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન આપ્યું અને તે ભક્તને પોતાની ખાંધ પર શ્રીરંગના મંદિરમાં લઈ આવ્યા. ત્યાં સધળા બ્રાહ્મણોએ તેનો આદર કર્યો. એ જ કારણથી તેઓ મુનિ-વાહન અથવા યોગીવાહન કહેવાયા. તેમનું અસલ નામ તિરુ-પ્પાન આદ્યાર હતું. આ વાત અહીં બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે, શ્રીરામાનુજનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પરંપરાથી અંત્યજ્ઞેના ઉદ્ધારમાં અનુકૂળ જ હતો. એથી વૈષ્ણવ પંથની ઉદ્ધારતાનું સરસ પરિણામ આપ્યું, અને તેથી જ તેઓ ઉપર દર્શાવેલું ઉદ્ધારતાભર્યું વર્તન કરી શક્યા.

રામાનંદ—આ આચાર્ય શ્રીરામાનુજના પંથના પાંચમા આચાર્ય છે. તેરમી સદીના છેવટમાં અથવા ચૌદમી સદીની શરુઆતમાં તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મને ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું. જોકે બનારસમાં રામાનંદજીનો મઠ હતો તોપણ તેઓ ચોતરફ ફર્યા હતા અને આ રીતે ફરી ફરીને તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

તેમના મુખ્ય શિષ્યોમાંથી બાર હીન જાતિમાંથી પસંદ કરાયા હતા. તેમાં એક ચમાર, બીજો ગાયબો, ત્રીજો જોકે તેમનું નામ સારુ હતું, પણ તેઓ કુષ્ટા હતા. તેમના શિષ્યોની નામાવલી જોવાથી જણાય છે કે, તેમના શિષ્યોમાં બધી જાતિના લોકો છે. તેમના મતમાં સર્વ જાતિઓ તથા ઉપજાતિના લોકો પ્રવેશી શકતા હતા.

આ પરથી જણાશે કે, તે સમયે આ પંથમાં છૂત-અછૂત માનવાની પ્રથા ન હતી. અગીઆરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તથા બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વૈષ્ણવ ધર્મને શ્રીરામાનુજના પંથે પુનર્જીવન આપ્યું. એ જ ધર્મને રામાનંદજીના સમયમાં રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રાપ્ત થયું. આ વખતે ટેક, ચમાર, કુષ્ટા વગેરે હીન જાતિના લોકો પણ સારી યોગ્યતાને પહોંચ્યા હતા. જો તેમની ધારણા એવી હોત કે, અંત્યજ સદાને માટે બહિષ્કૃત તથા અસ્પૃશ્ય રહે તો તેઓ તેને “તિરુકકુલતાર” (જ્યાં કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા લોક) નામ કદી પણ ન આપત; તેમ જ તેમને પોતાના શિષ્ય પણ તેઓ બનાવત નહિ. ત્યારે મંદિરો જેવાં સ્થળોમાં ખુલ્લી રીતે પ્રવેશ કરવો તથા સાર્વજનિક તળાવોમાં સ્નાન કરવું, અને તે પણ બ્રાહ્મણો સાથે, તો અસંભવ જ હતું. આથી ૨૫૪ થાય છે કે, આ આચાર્યજીએ જે વૈષ્ણવ ધર્મનો ફરીથી પ્રચાર કર્યો તે અતિ ઉદાર ધર્મ હતો અને તેમાં કોઈ એવું માણસ ન હતું કે જે અસ્પૃશ્ય મનાવું.

(શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર સંપાદિત છૂત મૌર અછૂત : દ્વિતીય ભાગ માંથી)

શુરુવાતુર

મદ્રાસના મલબાર જિલ્લાના પન્નાની તાલુકાનું આ ગામ ચૌધાટ પાસે ૧૦°૩૫' ઉત્તર અને ૭૬°૩' પૂર્વમાં આવેલું છે. ૧૯૦૧ ની વસ્તી ૩૩૯૩. તેમાં કૃષ્ણનું એક પ્રસિદ્ધ મોટું મંદિર છે. તેના પશ્ચિમના ગોપુર ઉપરના લેખથી માલુમ પડે છે કે, ૧૭૪૭ માં તે બંધાયું હતું. તેની દિવાલ ઉપર ભાગવતનાં પુષ્કળ દર્શનો ચીતરેલાં છે. ઘણું ભાગે માંદા માણસો તેની માનતા કરે છે.

(ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર પુ. ૧૨, પ. ૪૧૪)

મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન

ગાંધીજી સપ્ટેમ્બર માસમાં ગાંધીજીએ પોતે ગોળમેજીમાં લીધેલી બીજમપ્રતિજ્ઞાનું વડા-પ્રધાનના કોમી ચુકાદાના વિરોધ તરીકે પાલન કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો ત્યારે આખા હિંદ કોમના સર્વજન તથા અર્ધજન આગેવાનોએ મુંબઈમાં પરિષદ બરી, જેના પરિણામે આંતરવર્ગીય હિંદુ કરાર થયા અને ગાંધીજીના ઉપવાસ છૂટયા. પણ સરકારે તો માત્ર આ કરારના રાજકીય પ્રશ્ન પૂરતું જ સમાધાન સ્વીકાર્યું; એટલે ઉપવાસ છોડતી વખતે ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે “અત્યારની સમાધાની તો હજી માત્ર શરુઆત જ છે. હિંદુ વસ્તીનો જ એક ભાગ આજ સદીઓ થયાં જે સામાજિક અને ધાર્મિક યાતનાઓ વેડી રહ્યો છે તે સંદર્ભ નાબૂદ કરવાનું વિશાળ કર્તવ્ય હિંદુઓએ અજાણવાનું છે, એટલે અત્યારની સમાધાનીની રાજકીય બાબત અગત્યની હોવા છતાં પણ એ સુધારાના વિશાળ ક્ષેત્રની ગણતરીમાં નજીકું સ્થાન ભોગવે છે.....હું મારા હરિજન મિત્રોને ખાતરી આપવા માગું છું કે, મારી જાત માટે તો આ સમજૂતીથી પૂરેપૂરો બંધાયેલો જ છું અને એના સંપૂર્ણ અમલ માટે મને તેઓ ખુશીથી જામીન લેખે.” આવી જ જાતની જામીનગીરી મુંબઈમાં મળેલી પરિષદના સર્વજન આગેવાનોએ નીચેનો ઠરાવ કરીને આપી હતી:

“આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે, હવે પછી જન્મને કારણે કોઈને અસ્પૃશ્ય લેખવામાં આવશે નહિ. અને અત્યાર સુધી જેમને અસ્પૃશ્ય લેખવામાં આવે છે તેમને જાહેર કૂવા, રસ્તા, નિશાળો અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓના સંબંધમાં બીજા હિંદુઓના જેવા જ હક્કો મળશે. આ હક્કો વહેલામાં વહેલી તકે કાયદાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવશે અને જે તેના વહેલો સ્વીકાર નહિ થયો હોય તો સ્વરાજ પાર્લામેન્ટનાં વહેલામાં વહેલાં કાર્યોમાંનું તે એક થશે.”

આ ઠરાવ પસાર કરતાં દરેક હિંદુ આગેવાનની પહેલી ફરજ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક દેશમાંથી પહેલી તકે નાબૂદ કરવાની આની પડી હતી અને દેશમાં ચારે બાજુએ એ માટે નેશનલ પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા.

અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન આખા હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે આકરો મદ્રાસ ઇલાકામાં છે; એટલે જે અસ્પૃશ્યતા જડમૂળથી દાઢવી હોય તો એ ઇલાકામાંથી પ્રયત્ન થવા જોઈએ એ દેખાતું છે. આ વસ્તુસ્થિતિને ગુરુવાયુરના પ્રશ્નથી જળરો ટેકા મળ્યો. ગાંધીજીની સાથે જ શ્રી. કેલાપ્પને ગુરુવાયુર મંદિર-કે જેને અર્ધજન માટે ખુલ્લું મુકાવવા માટે પોતે વર્ષો થયાં પ્રયત્નશીલ હતા-માટે ઉપવાસ આરંભ્યા. આખા મદ્રાસ ઇલાકામાં તેમ જ હિંદમાં આને લીધે જળરો ઉદ્ઘોષ થયો. પણ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહીનો સાચો ધર્મ સામા પક્ષને અગાઉથી ખબર આપીને જ લડત શરુ કરવાનો હોષ શકે એ જાગત શ્રી. કેલાપ્પને સમજવી ઉપવાસ મોકૂફ રખાવ્યા અને સાથેસાથે બાંહેધરી આપી કે, જે અગાઉથી આપેલી મુદત પૂરી થતાં ગુરુવાયુર મંદિર નહિ ખુલ્લું હોય તો પોતે પણ શ્રી. કેલાપ્પનેના યત્નમાં પોતાનો ફાળો આપશે. પરિણામે ત્રણ મહિનાની મુદત આપીને

ઉપવાસ મોક્ષદ રખાયા, અને જાનેવારીની બીજી તારીખે ઉપવાસ શરૂ કરવાની ખબર અપાઈ. આ દરમિયાન મદ્રાસની ધારાસભામાં નવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે એ ઇલાકાના એક વખતના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. સુબ્બાયનની દરખાસ્તથી એવો ઠરાવ પસાર થયો કે, સરકારે હાલ અસ્પૃશ્યોને જાહેર મંદિરમાં દાખલ કરવાના પ્રતિબંધ સામે વધતા જતા લોકમતને ધ્યાનમાં લઈને અસ્પૃશ્યોને માટે મંદિરો ખુલ્લાં મૂકવા સંબંધે જાહેર મંદિરોના વાલીઓની એ બાબતમાં જે કોઈ શંકાઓ અથવા મુશ્કેલીઓ હોય તે દૂર કરવા સારુ એક કાયદાનો ખરડો રજૂ કરવો. આ ઠરાવ એક પણ વિરુદ્ધ મત સિવાય પસાર થયો હતો, એટલે કે સરકારી અમલદારો, સરકારનિયુક્ત સભ્યો, અન્યધર્મીઓ તેમ જ સનાતની અને સુધારક હિંદુ સભ્યો, એ બધાએ એની સામે વિરોધ નહિ ઉઠાવેલો. આ ઠરાવને આધારે એક મહિના પછી ડૉ. સુબ્બાયને પોતે એક ઠરાવનો ખરડો સરકારને રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવા માટે મોકલ્યો. કારણ કે હિંદી કાયદાની કલમ ૮૦ અ (૩) મુજબ રજૂ થતા પહેલાં એ ખરડો ગવર્નર જનરલની મંજૂરી પામી ચૂકેલો હોવો જોઈએ. એ જ અરસામાં વડી ધારાસભામાં શ્રી. રંગાઆયરે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પડે એવો કાયદાનો ખરડો રજૂ કરવા માટે કલમ ૨ મુજબ ગવર્નર જનરલની મંજૂરી માટે મોકલ્યો.

આ ખરડા યોગ્ય મંજૂરી માટે રવાના થયા ત્યારબાદ તરત જ આખા દેશમાં પોતાને ચૂસ્ત સનાતની માનના છૂટાછવાયા લોકોએ પોતાનું સંગઠન કરીને ખરડાને મંજૂરી ન મળે એ માટે ઉઠાડપોહ શરૂ કર્યો, અને પરિણામે સનાતનીઓ અને સુધારકો વચ્ચે જબરો જંગ મંડાયો હોય એવું વાતાવરણ દિવસે દિવસે થવા માંડ્યું. આ વાતાવરણને કારણે ગવર્નર જનરલ વિચારમાં પડ્યા, અને મંજૂરી આપવાનો પ્રશ્ન વિકટ બન્યો. એટલે દિવસો ગાળવાની સ્થિતિ આવીને ઊભી રહી. છેવટે જાનેવારીના ત્રીજા અઠવાડિયામાં એટલે કે ખરડો રજૂ થયા પછી લગભગ પોણાએ મહિને ગવર્નર જનરલનો નિર્ણય બહાર પડ્યો કે, ડૉ. સુબ્બાયનના ખરડાને મંજૂરી આપી શકાય એમ નથી. આ ખરડાને મંજૂરી નહિ આપવાનાં કારણો ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં છે.

“આ ખરડા (ડૉ. સુબ્બાયનનો તેમ જ એ જ ભાવનો શ્રી. નારાયણ નામ્બીઅર) નો હેતુ હિંદુ કોમના ચોક્કસ વર્ગો માટે તેમના ઉપર રૂઢિ અને રિવાજો દ્વારા નાખવામાં આવેલી મંદિરપ્રવેશને અંગેની અશક્યતાઓ દૂર કરાવવાનો છે. એ ખરડામાં હિંદુ કોમની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને ક્રિયાઓ ઉપર અસર કરતા સવાલો ઉઠાવવામાં આવ્યા છે. સામાન્ય રીતે એ ખરડા અખિલ હિંદને લગતા છે અને તે ઉપર માત્ર પ્રાંતિક ધોરણે યોગ્ય વિચાર થઈ શકે નહિ.... આ (મદ્રાસ ઇલાકાના) મંદિરોની અગત્ય સ્થાનિક અગત્ય કરતાં ઘણી વધારે છે. તે પ્રભુપૂજનાં અને યાત્રાનાં સ્થળો છે અને દેશના સર્વ ભાગોમાંના હિંદુઓ એ સ્થળોની મુલાકાત લે છે. આ મુદ્દાસર સઘળા પ્રાંતોમાં અગત્યના પ્રત્યાષાતો થયા સિવાય રહે નહિ તે બાબત ઉપર સંભાળપૂર્વક વિચાર કરીને અને સઘળી સ્થાનિક સરકારો સાથે મસલત કરીને ગવર્નર જનરલે મદ્રાસની ધારાસભામાં આ ખરડા દાખલ કરવા માટે મંજૂરી નહિ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે.”

ઉપરના નિર્ણયમાં એક બાબત તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે, મંજૂરી નહિ આપવાનું કારણ પ્રાંતિક ધોરણે ચર્ચા ન થાય એ જ છે. એટલે સનાતનીઓના વિરોધને ક્ષીણ મંજૂરી નથી મળી

એમ નથી. આ વાતને વધારે પુષ્ટિ તો એ ઉપરથી મળે છે કે ડૉ. સુધ્યાનનો ખરડો નામંજૂર કરતી વખતે જ ગવર્નર જનરલે શ્રી. રંગાચારના ખરડાને ધારાસભામાં દાખલ કરવાની પરવાનગી આપી છે. આ પરવાનગી આપતાં જણાવવામાં આવ્યું છે, “આ ખરડો આખી હિંદુ કોમની પ્રથાઓ અને રિવાજો ઉપર અસર કરતો હોવાથી ગવર્નર જનરલ આ દરખાસ્ત ઉપર વિચાર ચલાવવાની તક આપવાની ના પાડવા તૈયાર નથી.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, આ ખરડાને એ હિંદુ કોમની પ્રથાઓ અને રિવાજો ઉપર અસર કરતો હોવાથી જ રજૂ કરવાની મંજૂરી મળી છે. એટલે ખરી રીતે તો આ જાતનો સુધારો થાય એવી ચર્ચાની સ્પષ્ટ પરવાનગી મળી છે. પરિણામે આખો પ્રશ્ન ડૉ. સુધ્યાનના ખરડામાં માત્ર શરતી મંદિરપ્રવેશ અને તે પછી માત્ર મદ્રાસ પ્રલાકા પૂરતો જ સમાયલો હતો તે શ્રી. રંગાચારના ખરડામાં અસ્પૃશ્યતાનું જડમૂળ અને તે આખા હિંદુ-સ્તાનમાંથી કાઢી નાખવાનો બન્યો છે. આમાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ ઇશ્વરના હાથ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? સરકારી નિર્ણય વિષે નિવેદન કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે, “ગયા સપ્ટેમ્બર માસનો મુંબઈનો ઠરાવ પાર પાડવાની તક હવે આવી પહોંચી છે. જે હિંદુઓને હિંદુત્વ માટે માન હોય, અને હરિજનોને આપેલા વચનની કિંમત હોય તે હિંદુઓ આ તકને હાથમાંથી જવા દેશે નહિ....મંદિર પ્રવેશની હિલચાલ હવે તો દક્ષિણમાં આવેલા ગુરુવાચરથી આગળ પ્રંસરીને ઉત્તરમાં હરદ્વાર સુધી પહોંચે છે.....હું મારું જ્ઞાન મદ્રાસના ખરડા તરફ રોકી રહ્યો હતો અને વધારે મોટાં તથા ગંભીર પ્રકરણ ઉપાડવા તૈયાર ન હતો. પરંતુ હવે મારી સામે એ પ્રશ્ન તૈયાર થઈને આવી જાઓ છે; એટલે મારે એમાં ડગવું જોઈએ નહિ.”

સરકારે પોતાનો નિર્ણય બહાર પાડવામાં જરા સાવચેતી વાપરી છે. એમાં જણાવ્યું છે, “આવા કોઈ પણ કાયદાની વિચારણા અને દરખાસ્તોના દરેક-સ્વરૂપની સંપૂર્ણ તપાસ ફક્ત ધારાસભામાં જ નહિ પરંતુ ધારાસભાની બહાર પણ, જેમના ઉપર તેની અસર થતી હોય તે સઘળાઓ તરફથી સંપૂર્ણ તપાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી, વિચારણા થવી જોઈએ નહિ. જે ખરડો જાહેર પ્રજામત જણાવવા માટે બહોળા પ્રમાણમાં ફેરવવામાં આવે અને જે હિંદુ કોમના બધા વર્ગોને વિચાર કરીને તેમના નિશ્ચિત વિચારો જાહેર કરવા માટે પૂરતો સમય આપવામાં આવે તો જ આ હેતુ પાર પડે. વળી સરકાર એમ પણ જાહેર કરે છે કે, પોતે આ ખરડાને રજૂ કરવાની મંજૂરી આપી એ એમાં જણાવેલા સિદ્ધાંતને ટેકો આપવા બરાબર નથી. એણે તો હવે પછીના તખ્તમાંથી જરૂરી પગલાં ભરવા પોતાનો હાથ છૂટો રાખ્યો છે.”

આ જાતના ખુલાસાને લીધે આ ખરડા ઉપર ખૂબ વખત ગાળવામાં આવશે, એમ કહેવામાં આવે છે. પણ ગાંધીજીએ પોતાના નિવેદનમાં એ શંકાનો નિર્દેશ કરી જણાવ્યું છે “જેવી રીતે અત્યારે અસ્પૃશ્યતા સામે દિંદુ અંતરાત્મા જાગ્રત થયો છે તેવી રીતે તે ખરેખર જાગ્રત થયો હશે તો થોડી વારમાં એ ખરડો કાયદાનું રૂપ ધારણ કરશે. એની તરફેણના દિંદુ પ્રજામતના સ્પષ્ટ પોષકારની સામે સરકાર વિરોધ કરી શકશે નહિ.” એટલે કે સરકાર પોતાનો હાથ આજ છૂટો રાખવા ઇચ્છતી હશે તોપણ તે રાખી શકશે નહિ-જે જનતા એ બાજતમાં જાગ્રત રહેશે તો.

આ રીતે મંદિરપ્રવેશનો આખો સવાલ ઉપરને તબક્કે આવી પહોંચ્યો છે. ડૉ. સુબ્રાયનનો મદ્રાસ ધારાસભા માટેનો ખરડો નામંજૂર કરવાનું કારણ પ્રાંતિક ધોરણે ચર્ચા ન થવી જોઈએ એ આપવામાં આવેલું હોવાથી શ્રી. રંગાઆયરે એ જ દલીલને આધારે એ જ ખરડો વડી ધારાસભામાં રજૂ કરવાની પરવાનગી માગી છે. ખરડામાં માત્ર મદ્રાસ પ્રલાકાને લગતો નિર્દેશ કાઢી નાખ્યો છે અને જરૂર જણાય છે ત્યાં હિંદુસ્તાનને લાગુ પડતા નિર્દેશ ઉમેર્યા છે.

આ પરિસ્થિતિ જાણ્યા પછી જે ખરડાઓ વિષે આટલો મોટો જિહાવોહ થઈ રહ્યો છે એ ખરડામાં શું સમાયેલું છે એ વિચારીએ. ભારે અન્યાય કરવાની ધારતી સિવાય કહી શકાય કે, તેની સામે જિહાવોહ કરનારનો કેટલોક ભાગ ખરો અર્થ સમજ્યો નથી અથવા સમજવા તૈયાર નથી. કેટલાએ વિરોધીઓએ ખરડામાં સમાયેલા અર્થ કરતાં વધારે ભડકાવનારા અર્થ કાઢ્યા છે કે સમજાવ્યા છે. અને લડત ખરડાના ગુણદોષ કરતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણના આખા કાર્ય અને એના સંચાલકોના ગુણદોષ ઉપર લખ જવામાં આવી છે. પોતાના મનનું સમતોલપણું રાખી ખરડાનો વિચાર કરનાર તુરંત જ જોઈ શકશે કે, જેને શુદ્ધ :ન્યાય'કરી શકાય એ સિવાય એમાં વધારેપડતી કોઈ પણ બાબત દાખલ કરવામાં આવી નથી. આ વિષે વધારે સ્પષ્ટીકરણ થાય એ માટે ડૉ. સુબ્રાયનના મૂળ ખરડામાં નજીવ ફેરફાર સાથેના શ્રી. રંગાઆયરનો ખરડો તથા શ્રી. રંગાઆયરનો અસલ ખરડો, એ બન્ને ખરડા નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

૧

ડૉ. સુબ્રાયનના ખરડા ઉપરથી શ્રી. રંગાઆયરે સુધારેલો ખરડો

હિંદુઓના કેટલાક વર્ગો સામેના મંદિરોમાં દાખલ થવાને લગતા રીતરિવાજથી નંબાયલા પ્રતિબંધો દૂર થઈ જવા જોઈએ, એવી હિંદુ કોમની વૃત્તિ દિવસે દિવસે પ્રબળ થતી જતી હોવાથી,

અને આવાં મંદિરોના વાલીઓ તથા અન્ય સંચાલકોને મંદિરોના સ્થાપિત થયેલા રીતરિવાજથી વિરુદ્ધ જતું પગલું ભરવાનો અધિકાર છે કે કેમ એ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી,

અને જે એ વિભાગની હિંદુ કોમનું સામાન્ય વલણ દાખલ કરવાની તરફેણનું હોય તે અદાલતો મારફતે અમલમાં મુકાતા કાયદા મુજબ હિંદુ કોમના કોઈ પણ વર્ગને પોતાના સંચાલન નીચેના મંદિરમાં દાખલ કરતાં કોઈ પણ વાલીને અટકાવ ન થવો જોઈએ એ જરૂરનું હોવાથી

મંદિરપ્રવેશ કાયદો

નીચે પ્રમાણે કાયદો કરવામાં આવે છે:—

૧ આ કાયદો હિંદુ મંદિરપ્રવેશ પ્રતિબંધનિવારણ કાયદો, ૧૯૩૩, કહેવાશે.

૨ એ બાબત અથવા સંબંધમાં કોઈ પણ વાંધાભર્યું નહિ હોય તો આ કાયદામાં

(૧) 'બોર્ડ'નો અર્થ મદ્રાસ:રિલીજિયસ એન્ડાઉમેન્ટસ એક્ટ, ૧૯૨૧ ની કલમ

૧૦ મુજબ સ્થપાયેલું બોર્ડ ઓફ કમિશ્નરીયો.

(૨) 'પ્રતિબંધિત વર્ગ' (એક્સક્લુડેડ કાસ્ટ)નો અર્થ સ્થાપિત થયેલા રીત-

રિવાજને કારણે મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવામાં આવેલ હિંદુ કોમનો કોઈ પણ વર્ગ અથવા ન્યાત થશે.

(૩) 'મંદિર' (ટેમ્પલ)નો અર્થ કોઈ પણ નામથી સંબોધવામાં આવતી હોય એવી 'પ્રતિષ્ઠાપિત વર્ગ' સિવાયની સામાન્ય હિંદુ કોમ તરફથી જાહેર પૂજા માટે હક તરીકે વપરાતી જગા થશે.

(૪) 'વાલીઓ' (ટ્રસ્ટીઝ)નો અર્થ જેને મંદિરનો વહીવટ સોંપેલો હોય એવી કોઈ પણ નામથી સંબોધવામાં આવતી વ્યક્તિ થશે.

(૫) 'મતદારો' (વોટર્સ)નો અર્થ

(અ) જ્યારે વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ અને વધારેની આવકવાળા મંદિરના અંગે વપરાયો હોય ત્યારે જે વિભાગમાં તે (મંદિર) આવેલું હોય તે વિભાગમાં લોકલ બોર્ડના કાયદા મુજબ સ્થાપાયેલી મ્યુનિસિપાલિટી અથવા ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ અથવા તાલુકા બોર્ડ અથવા એવી સ્થાનિક સંસ્થાની ચૂંટણી માટેના મતદારપત્રકના હિંદુ મતદારો અને

(ખ) જ્યારે વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ કરતાં ઓછી આવકવાળા મંદિરને અંગે વપરાયો હોય ત્યારે તે (મંદિર) જે વિભાગમાં આવેલું હોય તે વિભાગની સીટી મ્યુનિસિપાલિટીના અથવા જહારની મ્યુનિસિપાલિટી કે પંચાયતના બોર્ડની ચૂંટણી માટેનાં મતદારપત્રકના હિંદુ મતદારો થશે.

બહુમતી મતદારોનો નિર્ણય

૩ (૧) આ કાયદાનો અમલ શરૂ થયા પછી કોઈ પણ મંદિરના વાલીને, મંદિર કોષ્ટક પણ પ્રતિષ્ઠાપિત વર્ગ માટે ખુલ્લું મૂકવાનો સવાલ મતદારમંડળના સામાન્ય સમૂહ સમક્ષ રજૂ કરવાની ઓછામાં ઓછા પચાસ મતદારોની સહીવાળી અરજ મોકલી શકાય.

(૨) આ પછી એક મહિને વાલી નક્કી થયેલી પદ્ધતિએ નિર્ણય કરવા માટે આ પ્રશ્ન મતદારો સમક્ષ રજૂ કરશે.

(૩) મત નોંધાવનાર મતદારોની બહુમતીનો નિર્ણય મંદિરના વાલીઓ તેમ જ તેમાં દર્શને આવનારને બંધનકર્તા થશે.

(૪) જ્યાં કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠાપિત વર્ગને પ્રવેશ કરવાની તરફેણમાં નિર્ણય આવે ત્યાં પ્રતિષ્ઠાપિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાનો અધિકાર રહેશે, એવી નક્કી થયેલી રીત મુજબની જાહેરાત વાલીઓ કરશે.

વાલીઓને બંધનકર્તા

૪ (૧) કોઈ પણ કાયદો અથવા રીતરિવાજથી વિરુદ્ધ હોય તોપણ કોઈ પણ હિંદુ મંદિરના વાલીને નક્કી કરેલી રીત મુજબ એવી જાહેરાત પ્રગટ કરવાનો અધિકાર રહેશે કે, આ જાહેરાત પ્રગટ થયાથી એક મહિના સુધીમાં જે કલમ ૬ પ્રમાણે વાંધા રજૂ કરવામાં નહિ આવે તો જાહેરાતમાં નિર્દેશ કરેલા પ્રતિષ્ઠાપિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાની છૂટ આપવાનો ઠરાવ પોતે જાહેર પાડશે.

(૨) વાલી તરફની આવી જાહેરાત પ્રગટ થયાથી એક મહિના સુધીમાં આ જાતના પ્રવેશની સામે ઓછામાં ઓછા પચાસ મતદારોએ લખેલી વાંધાઅરજ વાલીને આપી શકાય. આવી વાંધાઅરજ મળતાં સંબંધ ધરાવતા પ્રતિષ્ઠાપિત વર્ગને મંદિરપ્રવેશ

કરવા દેવો કે નહિ એ પ્રશ્ન ૩ છ કલમની પેટાકલમ (૧) મુજબ અરજી મળી હોય એમ માની એ જ કલમની પેટાકલમ (૨) મુજબ મતદારો સમક્ષ રજુ કરવામાં આવશે.

(૩) મત નોંધાવનાર મતદારોની બહુમતીનો નિર્ણય મંદિરના વાલીઓ તથા તેમાં દર્શને આવનારને બંધનકર્તા થશે.

વાલીઓની ફરજ

(૪) પેટાકલમ (૨) મુજબ વાંધાઅરજી આપવામાં આવી હોય અને મત નોંધાવનાર મતદારોની બહુમતી પ્રતિબાધિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાની છૂટ આપવાની તરફેણમાં હોય અથવા કલમ ૪ મુજબની જાહેરાતમાં જણાવેલા સમય દરમિયાન વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય તો પ્રતિબાધિત વર્ગને મંદિરમાં દાખલ થવાનો અધિકાર રહેશે, એવી નકી થયેલી રીત મુજબની જાહેરાત વાલીઓ કરશે.

૫ કલમ ૩ ની પેટાકલમ (૪) અથવા કલમ ૪ ની પેટાકલમ (૪) મુજબ વાલી તરફથી નકી કરેલી રીત મુજબનો ઠરાવ બહાર પડ્યા પછી પ્રતિબાધિત વર્ગની ઠાણ પશુ વ્યક્તિનું, વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા તથા મંદિરની ધાર્મિક વિધિઓના પાલન માટે વાલીઓ કરેલા જરૂરી કાયદા પાળીને, મંદિરમાં પ્રવેશ માટે દાખલ થવું કાયદેસર ગણાશે.

૬ કલમ ૩ ની પેટાકલમ (૪) અથવા કલમ ૪ ની પેટાકલમ (૨) મુજબ મતદારો સમક્ષ પ્રશ્ન રજુ કરવામાં આવ્યો હોય અને મતદારોની બહુમતીએ ઠાણ પશુ પ્રતિબાધિત વર્ગને માટે મંદિર ખુલ્લું મૂકવાની વિરુદ્ધ મત જાહેર કર્યો હોય તો એવી રીતે પ્રશ્ન રજુ કર્યાની તારીખથી એક વર્ષ સુધી કલમ ૩ મુજબની અરજી અથવા કલમ ૪ મુજબની જાહેરાત કરી શકાશે નહિ.

૭ મદ્રાસ હિંદુ રિલીજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ એક્ટ, ૧૯૨૬ ની કલમ ૪૦ મીની શરુઆતમાં 'મંદિરપ્રવેશ પ્રતિબંધનિવારણ કાયદો, ૧૯૩૩ ની કલમોને અનુસરીને' એવા શબ્દો ઉમેરવામાં આવશે.

સ્થાનિક સરકારની જવાબદારીઓ

૮ બોર્ડની અગાઉથી સંમતિ મેળવીને મંદિરના વાલીઓ (નીચેની બાબતો માટે) ધારા ધોરણો ધરી શકશે :

(૧) મંદિરમાં વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતાની જાળવણી માટે અને

(૨) મંદિરની રૂઠ થયેલી ધાર્મિક વિધિઓના યોગ્ય પાલન માટે.

૯ (૧) આ કાયદાની કલમોનો અમલ કરવા સારુ સ્થાનિક સરકારને નિયમો ઘડવાનો અધિકાર રહેશે.

(૨) બાગળ જણાવેલો સત્તાની સામાન્ય મર્યાદાને બાધ ન આવે એવી રીતે (નીચે બાબતોને લગતા) નિયમો ઘડવાની સત્તા રહેશે :

(અ) મતગણતરી માટેની મતદારો તરફની અરજીનું પત્રક અને વાલી સમક્ષ તે રજુ કરવાની રીત,

(બ) વાલીની જાહેરાતો અને ઠરાવ જાહેર કરવાની રીત,

(ક) મતદારોના મત મેળવવાની રીત; અને

(૩) આવી જાતની મતગણતરીને લગતા કાયદાનો નિર્ણય.

હિંદુઓ અને કારણો

હિંદુ ક્રામના કેટલાક વર્ગોને અસ્પૃશ્ય ગણીને જૂદાં કાઢવાની રૂઢિ અને તેમને સહન કરવી પડતી સામાજિક અડચણો સાર્વત્રિક ધિક્કારની બાબતો બની ગઈ છે. એ વર્ગોના આગેવાનો તરફથી તેમ જ સર્વજ્ઞ હિંદુઓમાં એ રૂઢિ તોડવા તથા મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે સતત હિલચાલ ચક્ર રહી છે. ચાલુ બનાવોએ આ હિલચાલ ખૂબ આગળ આણી દીધી છે અને અત્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે 'દલિત વર્ગો' તરીકે ગણાતી આ વર્ગોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની લાગણીનું મોટું મોંઝું ચડ્યું છે. સર્વજ્ઞ હિંદુઓની સાથે જ આ વર્ગોને સામાન્ય હિંદુ મંદિરોમાં પ્રવેશ કરતા અટકાવવાની બાબત ઉપર જાહેર હિલચાલનું ખાસ લક્ષ્ય ગમેલું છે. જાહેર હિંદુ મંદિરો થોડા અથવા વધુ પ્રમાણમાં સર્વજ્ઞ હિંદુઓના બધા વર્ગો અને વિભાગો સારુ તેમના સર્વમાન્ય દેવોની પ્રાર્થના માટે સ્વતંત્ર અને સમાન રીતે ભેગા મળવાની જગ્યાઓ હોય આ 'દલિત વર્ગો'ને પણ પ્રાર્થના માટે દાખલ થવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ, એવી લાગણી ફેલાઈ છે. જાહેર-મતમાં ભારે પ્રગતિ થયેલી હોવા છતાં પ્રચલિત રિવાજને, આ વર્ગોને નુકસાન થાય એ રીતે કાયદા તરીકે ઠોડી બેસાડવામાં આવે છે અને નવાં પગલાં માટેના ફેરફારની મંજૂરી મળતી નથી.

આ વર્ગોના હિંદુ મંદિરોમાં પ્રવેશને અપવિત્રકારી ગણીને અદાલતોએ ઇન્ડિયન પીનલ કોડ મુજબ સજાપાત્ર ગણ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ જાહેર પ્રજામત આવા પ્રવેશની તરફેણમાં છે એવું લાગતું હોવા છતાં મંદિરો વહીવટ કરતા વાલીઓની આવી જાતના પ્રવેશ સાંતિથી કરાવવાની સત્તા વિષે પણ શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે. ધણી વાલીઓના અભિપ્રાય મુજબ દેશનો કાયદો અને ખાસ કરીને ૧૯૨૬ ના મદ્રાસ રિલીજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ એક્ટ ૨ ની ૪૦ મી કલમ કોઈ પણ જાતના ફેરફારની આડે આવે છે. આથી જ્યાં જાહેર પ્રજામત આવા મુદ્દાઓની તરફેણમાં હોય ત્યાં આવી અડચણ દૂર કરવાની છૂટ આપવાની રજા આપતો કાયદો ધડવાનું જરૂરી છે.

૨

શ્રી. રંગાચાર્યનો અસહ્ય ખરડો

સામાજિક રીતરિવાજને કારણે સામાન્ય રીતે દલિત વર્ગો તરીકે ઓળખાતા હિંદુઓનાં કેટલાક વર્ગો ઉપર નાખવામાં આવેલી બિનલાયકાતો, જેનો કેટલાક સંજોગોમાં દિવાની તથા ફૅન્દારી બાબતોમાં હક્કો અને ફરજોના નિર્ણય વખતે પણ કાયદેસર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે, આધુનિક પરિસ્થિતિ અને ન્યાય તથા સામાજિક ઐક્યના આદર્શોથી પ્રતિકૂળ હોઈ, કાયદાથી અથવા બીજી કોઈ રીતે ન સ્વીકારાવી જોઈએ, પણ તેને પૂરેપૂરી કાઢી નાખવી જોઈએ એમ હિંદુ ક્રામને વધતા પ્રમાણમાં લાગતું જતું હોવાથી, નીચે પ્રમાણે કાયદો કરવામાં આવે છે:—

૧ આ કાયદો અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કાયદો કહેવાશે અને તે આખા બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનને લાગુ પડશે.

૨ ચાલુ કાયદા, નિયમો અથવા હુકમોમાં ગમે તે લખાયલું હોય અને કોઈ પણ જાતના રીતરિવાજ કે કાયદાનું સ્પષ્ટીકરણ હોય છતાં રાજ્યની કોઈ પણ રજૂત ઉપર તે

વ્યક્તિ હિંદુ કોમની અસ્પૃશ્ય ન્યાત અથવા વર્ગની હોવાને કારણે કોષ પશુ જાતની સગ્ન, ગેરલાભ અથવા નાલાયકાત નાખવામાં આવશે નહિ અથવા તેની પ્રત્યે કોષ પશુ જાતનો ભેદભાવ દર્શાવવામાં કે માન્ય કરવામાં આવશે નહિ અને કોષ પશુ દિવાની કે ફોજદારી અદાલત અસ્પૃશ્યતાની કોષ પશુ રૂઢિ સ્વીકારશે નહિ અથવા પોતાનો ન્યાય એ રૂઢિને આધારે તોળશે નહિ.

ઉપર આપેલા કાયદાના ખત્તે ખરડા તદ્દન સ્પષ્ટ છે; એને માટે ખાસ સમજૂતીની જરૂર નથી. માત્ર જરૂર તો એ વસ્તુની છે કે એમાં શું માગવામાં આવ્યું છે એ સમજી લેવું.

શ્રી. રંગાઆચરનો અસલ ખરડો માત્ર નકારાત્મક છે. એમાં માત્ર એક જ મુખ્ય કલમ છે અને એ કલમ એટલી જ માગણી કરે છે કે, સરકારે અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાને કાયદાનો ટેકા આપવો નહિ. આ માગણી ખૂબ વ્યાપક છે. કોષ પશુ વ્યક્તિને કોષ પશુ ક્ષેત્રમાં અસ્પૃશ્ય હોવાના કારણે કોષ પશુ જાતની અડચણ કાયદાથી નાખવામાં આવશે નહિ, એવી એમાં ખાતરી આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે અને અસ્પૃશ્યને પશુ ન્યાયની અદાલતમાં ખીજ બધા હિંદુઓના ધોરણ ઉપર મૂક્યા છે. આ તો ઓછામાં ઓછી માગણી કહી શકાય અને એનો સ્વીકાર તો હિંદુ સમાજના દરેક હિતચિંતકે કરવો જોઈએ.

ખીજો ખરડો, જેને રજુ કરવાની મંજૂરી હવે મળી ગઈ છે એના કારણે ખૂબ ચકચાર ઊભી થઈ છે. અને સનાતનીઓએ પોતાનો વિરોધ એની સામે જ સખત રીતે પ્રગટ કર્યો છે એ ખરડાની સામે રજુ કરવામાં આવેલ વાંધાનો હવે આપણે વિચાર કરીશું.

એમ જણાવવામાં આવે છે કે, આ ખરડાને દાખલ કરવાની રજા આપવામાં આવે તો સરકાર ધાર્મિક બાબતોમાં તટસ્થ હોવાની વાત મટી જાય છે. જરા ઊંડાણથી વિચાર કરતાં આ દલીલ ખોટી કરે છે એટલું તો નહિ જ પણ અત્યાર સુધી ધાર્મિક બાબતમાં જે તટસ્થતાનો અભાવ હતો એ તટસ્થતા પૂરેપૂરી જળવાય છે એ જોઈ શકાશે.

સરકારે પોતાના કાયદા ધડતાં એવું ધોરણ રાખેલું કે, સમાજમાં જે માન્યતાઓ અને રીતરિવાજ પ્રવર્તતાં હોય એને માન આપીને કાયદા ધડવા. પરિણામ એ આવ્યું કે, કાયદામાં દરેક વ્યક્તિને સમાન ગણવી જોઈએ, એ ન્યાયે અસ્પૃશ્યો અને દલિતોને ખીજ લોકોના જેટલા જ હક મળવા જોઈએ એ ન્યાયી ગણાતું હોવા છતાં પ્રચલિત રૂઢિ પ્રચળ બની અને રૂઢિ એ જ કાયદો બની ગઈ. અને પરિસ્થિતિ એટલે સુધી પહોંચી કે એવા કાયદા ધડાયા અથવા એનો અમલ એવી જાતનો થયો કે સમાજની મોટી બહુમતી અસ્પૃશ્યોને મંદિરમાં જવાની રજા આપવા ઈચ્છતી હોય તોપણ માત્ર એક જ વ્યક્તિ કાયદાની મદદથી તે અટકાવી શકે. આનો અર્થ તો એ થયો કે, પ્રચલિત રૂઢિ ભલે છૂટ-છાટ મૂકવા ઈચ્છતી હોય તોપણ ભૂતકાળની રૂઢિના આધારે ધડાયેલા કાયદો એવા માર્ગમાં અડચણ ઊભી કરી શકે. આ જાતની રાજ્યના કાયદાની મદદ ખેંચી લેવાય તો જ સરકારની ધાર્મિક તટસ્થતા પૂરેપૂરી જળવાય એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે.

વળી રૂઢિનો અર્થ તો બહુમતીને અનુકૂળ પ્રથા એવો થાય. અત્યારે તો મંદિરમાં જનારના હલ ટકા જૂની રૂઢિમાં સુધારો કરવા ઈચ્છતા હોય તોપણ એક ટકા કાયદાની મદદથી એ અટકાવી શકે. એટલે રૂઢિ એ નાનામાં નાની અથવા નજીવી લઘુમતીના

નિર્ણયની વસ્તુ બની જાય છે. કોઈ પણ પ્રજામતવાદ અથવા સમાનતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતથી આ બાબત વિપરીત હોઈ એ જલદીથી દૂર કરાય એમાં જ સમાજની પ્રગતિ અને કલ્યાણ છે. દાખલો લઈએ તો આજે ગુરુવાયુર મંદિરપ્રવેશની તરફેણમાં ૭૭ ટકા પરિણામ આવેલું હોવા છતાં અસ્પૃશ્યોને એ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું કાયદો મુશ્કેલ બનાવી મૂકે છે, કારણ કે કોઈ પણ એક વ્યક્તિ આદાલતમાં અરજી કરીને મનાઈદુક્રમ મેળવી શકે, એવી દબનો કાયદો પ્રચલિત છે. એટલે આવી સ્થિતિનો જલદી અંત આવે તેમાં સરકારનું ન્યાયીપણું જળવાશે.

એવી પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે, આ બાબતમાં નિર્ણય જનતાનો હોવો જોઈએ અને નહિ કે ધારાસભાના સભ્યોનો. આ દલીલ સાચી તરીકે સ્વીકારીએ તોપણ રજુ કરવામાં આવેલા અરડાને એનાથી બાધ આવતો નથી. આ અરડામાં તો માત્ર એ બાબત જ જણાવી છે કે, જે મંદિરમાં અસ્પૃશ્યોને પ્રવેશ કરવાની તરફેણમાં બહુમતીનો અભિપ્રાય હોય એ મંદિરમાં જ એમને પ્રવેશનો અધિકાર મળી શકે, નહિ કે દરેક મંદિરમાં. અને તેમાં પણ જો કોઈ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની વિરુદ્ધ મતદારો અભિપ્રાય આપે તો એ મંદિરના પ્રવેશનો પ્રશ્ન એક વર્ષ સુધી ઊભો ન કરી શકાય. એટલે આ અરડો દરેક પ્રસંગે હેવટનો નિર્ણય તો જનતા—મતદારોને જો સોંપે છે. ધારાસભા મારફતે તો અત્યારના મંદિરપ્રવેશપ્રતિબંધને બદલે એવા પ્રવેશની તરફેણમાં બહુમતી હોય તો પ્રવેશ કરવા દેવાનું છૂટ આપવાની રજા માગવામાં આવી છે. એટલે કોણ નિર્ણય કરી શકે એ પ્રશ્ન ઊભા કરવાનો અર્થ નથી.

એમ જણાવવામાં આવે છે કે, અત્યાર સુધી મંદિરની મિલકતના વહીવટી આબ-કારમાં પણ આ અરડાથી અસ્પૃશ્યોને હક મળે છે. આ દલીલ સાચી નથી. આજની માગણી કોઈ મંદિરની મિલકતના વહીવટના અધિકારની નથી; માત્ર દર્શનની છૂટની જ છે. વળી જોડાણથી તપાસીએ તો કેટલાંએ મંદિરોમાં વર્ષમાં અમુક દહાડે અથવા અમુક રજાથી અસ્પૃશ્યોને દેવદર્શનની છૂટ રહે છે. જો આ સ્થિતિ હોય તો પછી એ જ છૂટ વર્ષના બીજા દિવસોએ આપવામાં ક્યા અધિકાર ઉપર ત્રાપ આવી પડવાની હતી ? એમ માની લઈએ કે એવા અધિકાર અસ્પૃશ્યોને મળે છે. તોપણ એ સ્પષ્ટ છે કે મતદારોની બહુમતી ઇચ્છતી હોય તો જ એ બનવાનું છે. એટલે કોઈ બીક રાખવાનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી.

વળી એમ પણ રજુ કરવામાં આવે છે કે, આ પ્રશ્નનો નિર્ણય અત્યારની ધારાસભાએ જ ન કરતાં સુધારા મુજબની ધારાસભાએ કરવો. આ દલીલ મજબૂત નથી. અત્યાર સુધી એટલે કે સુધારાની ધારાસભા પહેલાં—શું સમાજસુધારાના કાયદા નથી થયા ? સતી થવાનો રિવાજ કાયદાથી બંધ કર્યો ત્યારે ક્યા સુધારાવાળી ધારાસભા હતી ? થોડાં વર્ષ પહેલાં શ્રી. સારડારો બાળલગ્નપ્રતિબંધક કાયદો કર્યો એ અત્યારની ધારાસભાએ કર્યો હતો, અને એ બધા ઉપરાંત મદ્રાસ રિલીજિયસ એન્ડાઉમેન્ટસ એક્ટ, કે જે કાયદાના કારણે અત્યારની લાચાર સ્થિતિ આવી પડી છે, એ કઈ ધારાસભાએ પસાર કર્યો છે ? હાલની ધારાસભાએ પ્રતિબંધક કાયદો કરી શકે તો એ પ્રતિબંધનિવારક કાયદો ન કરી શકે એમ નથી.

એટલે તટસ્થ અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચારતાં જણાશે કે, આ બંને ખરડામાં એવું કંઈ નથી કે જેના કારણે મહા ઉચલપાચલ થઈ જવાની હોય, અથવા હિંદુ ધર્મ રસાતાળ જવાનો હોય. જે હિંદુ ધર્મ સર્વવ્યક્તિસમભાવનો ધર્મ માનતો હોય તો આજે પોતાના જ જાતજંધુઓને ન્યાય આપવાનો સવાલ એની પાસે ઊભો છે, અને જે હકો એ પોતાના માટે મેળવવા ઇચ્છે એ જ હકો એ જીજ્ઞાસે આપવા તૈયાર છે કે નહિ; એનો પુરાવો આજે એણે આપવાનો છે. આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ હિંદુ ધર્મ પોતાનું તેજ જ્વલંત રાખે એ તરફ ધ્યાન આપવાની આજે સઘળા હિંદુ આગેવાનો અને જનતાની ફરજ છે.

૯

નવયુગીય આહ્વાન

(દ્વેતવિશંભિત)

દશ દિશા ભરી ધોર શું ગાજતો,
કલ નિનાદ સુણે નવ તું, અરે,
ભીક યુવાન, ત્યજી યુગ નીંદ રે,
કયમ છુપાય ખૂણે રહી લાજતો ?

વિમલ ભારતી માત લલાટમાં
અછુતતાનું કલંક હણુ દિસે,
ફરજ આ વસી છે સહિના શિરે
અછુત ભાંડુ લીઓ ઉરે સાથમાં.

મૃજન પ્રાચીન ન્યાયહીણી પ્રથા ;
કરણ દસ્ય કરે ઉરમાં વ્યથા,
રૂઢિ ધડે શી ગુલામી મનોદશા,
નહિ વિવેકનું જ્ઞાન રહે કશા.

રૂઢિતણું કૂર શાસન ના તૂટે ?
અમર યૌવન સાહસ શું ખૂટે ?

—અછુત—મુક્તિવિરોધ ખસી જશે,
વીર યુવાન ખરો વીર ન્યાં યશે;
નહિ અસાધ્ય કંઈ થર ઉરને,
નહિ ખજાંય જ યૌવન પૂરને.

પ્રપત્ત ગો. કાશ

અસ્પૃશ્યતાનિવારણના આઘદ્રષ્ટા: મહર્ષિ દયાનંદ

પુરાતત્ત્વ શાસ્ત્રીઓનું કથન છે કે દુનિયાના પ્રાયઃ સર્વ દેશો ઉપર વૈદિક ધર્મનો

પ્રભાવ છેક પ્રાચીન સમયથી પડેલો હતો. કેટલાય જમાના સુધી વૈદિક ધર્મની બોલબાલ રહી. પરંતુ કાળાન્તરે જેમ વહેતા નિર્મળ જળના પ્રવાહમાં પણ મલિનતા આવી ગય છે, તેમ પ્રાચીન વૈદિક-ધર્મમાં પણ મલિનતાનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. સંકડો પ્રકારની બદીઓ વૈદિક ધર્મરૂપી શુદ્ધ ઝરણામાં દાખલ થઈ, જેમાં અસ્પૃશ્યતારૂપી એક મહાન બદી પણ દાખલ થવા પામી. આ રથને આપણે અસ્પૃશ્યતાના સંબંધમાં વિચાર કરીશું.

માનવસમાજ ધંધાને અનુસરીને પ્રાયઃ ચાર વિભાગમાં વિભક્ત થયેલ છે, એમ વેદાદિ સત્તાઓનું કથન છે. પરમાત્માએ કોઈ પણ મનુષ્યને અસ્પૃશ્ય બનાવવાનો પક્ષપાત કર્યો જ નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ મનુષ્ય અસ્પૃશ્ય ગણાતું જ નહિ. તેનાં શાસ્ત્રોમાં સંકડો પ્રમાણ છે. આજે પણ ભારતવર્ષ સિંદાય દુનિયાના પ્રાયઃ સર્વ દેશોમાં મનુષ્ય-સમાજની કોઈ વ્યક્તિને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતી નથી; પરંતુ ભારતવર્ષના એક સ્વાર્થ વર્ગે અમુક વર્ગને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢી પોતાની માન્યતાને શાસ્ત્રોક્ત ઠરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ભારતવર્ષમાં અજ્ઞાનતાની આંધી આવી અને તેમાં સોડો સપડાયો. અને અજ્ઞાની સોડો એવા ઢોંગીઓની ચાલબાજીમાં ફસાયા ! માનવસમાજને અત્યંત આવશ્યક એવું કાર્ય કરનાર મોટા વર્ગને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢ્યો ! સંકડો વર્ષોથી ભારતવર્ષમાં આ કહેવાતા અસ્પૃશ્ય બંધુઓના માનવ હક્કો ઝૂંટવી લઈ પશુ કરતાં ય અધમ દશામાં તેમને ધકેલી મૂક્યા ! વર્ષોની ટેવ પછી એ બંધુઓ પણ માનવા લાગ્યા કે પ્રભુએ જ અમને અસ્પૃશ્ય સરળ્યા છે, અને પોતે રાજપુત્રીથી અસ્પૃશ્ય ગણાઈને ત્રિવર્ણી સેવા કરવા લાગ્યા !

ભારતવર્ષમાં કેટલાય ધામક સુધારકો ઉત્પન્ન થયા અને ધર્મમાં ધણું પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું. પરંતુ કોઈ પણ ધર્મચાર્યની દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મના મહાન કલંક સગી “અસ્પૃશ્યતા” દેખાઈ નહિ ! મહાભારતના સમય પછી લગભગ છ હજાર વર્ષે અસ્પૃશ્યતા તેમ જ બીજી સંકડો બદીઓ સામે જેહાદ પેઢારનાર એક મહાપુરુષનું અવતરણ ગુજરાતમાં થયું. એ મહર્ષિ તે સ્વામી દયાનંદ. એમણે એકલા હાથે સાચા માર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો. આજથી લગભગ સો વર્ષ પૂર્વના સમયનો આપણે ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે તે કેવો ચિકટ સમય હશે. ધર્મના ઇન્કરદારોની આજ્ઞા એ જ પ્રભુઆજ્ઞા મનાતી. તેમના મત વિરુદ્ધ અજાજ ઊઠાવનારની હસ્તિ જેખમમાં હતી. એવાં લયંકર સમયમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીજી મહારાજે એટલા હાથે કોષના પંથુ સાથે સિવાય એ ધર્મજીવોની સામે સિંહગર્જના કરી ! અને વેદાદિ સત્તાશાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે પરમાત્માએ કોઈને અસ્પૃશ્ય બનાવ્યો નથી. હવે આપણે મહર્ષિ દયાનંદના શબ્દોમાં જ અસ્પૃશ્યતા સંબંધી વિચાર કરીશું.

સ્વામીજી મહારાજે આધુનિક વર્ણવ્યવસ્થાનું ખંડન કરીને જણાવી દીધું કે, જનમથી

કોઈ જાતિ છે જ નહિ. કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તે કહેવાતી જાતિમાં જન્મ ધારણ કરે પરંતુ તેના ગુણકર્મ અનુસાર તેનો વર્ણ નક્કી થવો જોઈએ. આ સંબંધમાં તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સત્યાર્થ પ્રકાશમાં વિસ્તૃત વિવેચન કરેલું છે. એ ગ્રંથના અનુર્થ સમુદ્દાસમાં પૃ. ૭૦ ઉપર લખેલું છે કે

“અર્થા સિદ્ધ થાય છે કે વર્ણવ્યવસ્થા ગુણકર્મને અનુસરીને જ હોવી જોઈએ. પણ કોઈ જન્મથી જ વર્ણવ્યવસ્થા માને તો તેને પૂછવું જોઈએ કે કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના વર્ણને છોડી અન્ય જાતિ કે મુસલમાન થઈ ગયા હોય તો તેને બ્રાહ્મણ શા માટે નથી માનતા ? જ્યારે નથી માનતા તો સિદ્ધ થાય છે, કે જે બ્રાહ્મણાદિનાં કર્મ કરે તે જ બ્રાહ્મણ રહી શકે, તેવી જ રીતે નીચ કુલોત્પન્ન મનુષ્ય ઉત્તમ બ્રાહ્મણ આદિનાં કર્મ કરે તો તેને ઉત્તમ બ્રાહ્મણ આદિ માનવો. તથા ઉત્તમ વર્ણનો થઈ નીચ કર્મો કરે તો તેને નીચ વર્ણનો માનવો આવશ્યક છે.”

સ્વામી મહારાજે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે, કોઈ ઉચ્ચ નીચ નથી. ગમે તેવી નીચ જાતિને પણ બ્રાહ્મણ જેવી ઉત્તમ પદવી પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે તો પછી તેને સદાય અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢવી એ કેવી અસંગત વાત !

વળી આગળ પૃ. ૭૧ ઉપર લખે છે કે—

શૂદ્રો મ્રાહ્મણતામેતિ મ્રાહ્મણ્યેતિ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવન્તુ વિચાદૈરયાત્તયૈવ ચ ॥

મનુ. ૧૦—૬૫

શૂદ્રકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો માણસ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સમાન ગુણકર્મ અને સ્વભાવવાળો હોય તો તે શૂદ્રકુળમાં જન્મ લેનાર માણસ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થનાર, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થનાર માણસ શૂદ્રના ગુણકર્મસ્વભાવવાળો હોય તો તે શૂદ્ર થઈ જાય છે.

મનુ. ૧૦—૬૫

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વઃ પૂર્વે વર્ણમાપચતે જાતિપરિવૃત્તો ॥ ૧ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યે વર્ણમાપચતે જાતિપરિવૃત્તો ॥ ૨ ॥

આ આપરતબ ગૃહ્યસૂત્રો છે. અર્થાત્ ધર્માચરણથી નીચ વર્ણવાળો માણસ ઉત્તમ વર્ણમાં જન્મને પોતાની જાતિ પરિવર્તન કરી શકે છે. (૧) અને એ જ પ્રમાણે અધર્માચરણથી ઉત્તમ વર્ણવાળો માણસ નીચ વર્ણમાં જન્મ શકે છે. (૨) ”

મહર્ષિનાં આ અવતરણોથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે તે કોઈ જાતિને જન્મથી માનતા જ નહિ. અર્થાત્ ગમે તે જાતિના મનુષ્યને કર્મોનાં અનુસાર ઉચ્ચનીચ વર્ણમાં મૂકી શકાય છે. એટલે તે અસ્પૃશ્ય તો ગણી શકાય જ નહિ. યદિ અસ્પૃશ્ય ગણાય તો તેને છેક ઉત્તમ કોટીના બ્રાહ્મણ કેવી રીતે બનાવી શકાય !

વળી આગળ આલતાં દશમાં સમુદ્દાસમાં પૃ. ૨૪૧ ઉપર લખે છે કે—

“અન્ન : દિવ પોતાના હાથથી બનાવેલી રસોઈ ખાય કે શૂદ્રના હાથની બનાવેલી ?

“ઉત્તર : શૂદ્રના હાથની બનાવેલી. કારણ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યવર્ણ્ય સ્ત્રીપુરુષોએ અધ્યાપનમાં, શાસ્ત્રપાઠનમાં અને ખેતીબાપારાદિ કામમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.... ”

આર્યાધિષ્ઠિતા વા શૂદ્રા : સંસ્કૃતારિઃ સ્યુઃ ।

આપરતબ ધર્મસૂત્ર પ. પા. ૨ સ્. ૪

આર્યાના ધર્મમાં શૂદ્ર એટલે અન્ય ત્રિવર્ણનાં કાર્યો કરવાનાં જેની યોગ્યતા હોય નહિ એવાં સ્ત્રીપુરુષો રસોઈ કરે. પરંતુ તેઓએ વસ્ત્રાદિથી પવિત્ર રહેવું જોઈએ....”

“ પ્રશ્ન—શુદ્ધે અટકેલું પાકું અન્ન ખાવામાં જ્યારે દોષ ગણવામાં આવે છે તો પછી તેના હાથનું સંધેલું તો કેમ જ ખવાય ?

“ ઉત્તર—એ વાત કષોલકલિપ્ત છે. કારણ કે જેણે ગોળ, ખાંડ, ઘી, દૂધ, લોટ, શાક, ફળ અને કંદમૂળ ખાધાં છે તેણે સંપૂર્ણ જગતના હાથનું ખનારેલું અને ઉચ્છિષ્ટ ખાધું એમ માનવું પડશે; કારણ કે જ્યારે શુદ્ધ, ચમાર, લંબી, મુસલમાન, ઈસાઈ વગેરે લોકો ખેતરમાંથી શેરડીને રાખી પીલી તેનો રસ કાઢે છે ત્યારે તે લોકો મળમૂત્રો ત્યાગ કરીને હાથ સાફ કર્યા વિના શેરડીને ખાંડે છે. અર્થે સાંકો ચૂસી બાકીનો અર્થે સાંકો પીલવા નાખી દે છે. રસ પકાવતી વખતે તેમાં રોટલા પકાવીને પણ ખાય છે... માટે એ વસ્તુઓ ખાનારે બધાના હાથનું ખાધું એમ કહેવામાં બાકું શું ? ”

વળી પૃ. ૨૪૦ ઉપર પરદેશગમન સંબંધી લખે છે કે—

“ મહાભ્રષ્ટ મેલેચ્છકુળમાં ઉત્પન્ન થનાર વેરયા આદિના સમાગમમાં આચારભ્રષ્ટતા અને ધર્મહીનતા યતી નથી અને દેશદેશાન્તરમાં પવિત્ર પુરુષોના સમાગમમાં આલસછેટનો દોષ લાગે છે !!! એ કેવળ મૂર્ખતાની વાત નહિ તો બીજી શું ?

“હા, એ કારણ ઠીક છે કે માંસાહારી અને મદ્યપાન કરનારાઓનાં શરીર અને વીર્યાદિ ધાતુઓ દુર્ગંધને લઈને દુષ્ટ હોવાથી તેઓનો સંગ કરવાથી આર્યોને (પવિત્ર પુરુષોને) પણ એ કુટુંબ ન પડી નય, એ ધ્યાનમાં રાખવું; પરંતુ તેઓની સાથે વ્યવહાર કરી ગુણ ગ્રહણ કરવા નેપથ્યે. જ્યારે મૂર્ખ લોકો તેમના દર્શનમાં અને સ્પર્શ કરવામાં જ પાપ માને છે તો તેની સાથે યુદ્ધ તો ક્યાંથી જ કરે ? કારણ કે યુદ્ધમાં તેઓનું દર્શન ને સ્પર્શન અવરય યાય છે. ”

આ અને સત્યાર્થપ્રકાશ ગ્રંથમાં અન્યત્ર લખેલાં પ્રકરણો ઉપરથી સમગ્રાય છે કે, સ્વામીજી પાપીમાં પાપી મનુષ્યોને પણ સ્પૃશ્ય મણે છે. કોઈ હાલતમાં મનુષ્યને અસ્પૃશ્ય ગણવો જ નહિ જોઈએ, એવો તેમનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. આ રીતે સ્વામીજી મહારાજે જોયું કે જ્યાં સુધી હિંદુસમાજમાં અસ્પૃશ્યતાની બીડી છે ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર થવો અસંભવ છે. એટલે જ તેમણે પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થાનો આદર્શ જનતા સમક્ષ રાખીને પ્રચાર શરૂ કર્યો. તેમના જ પગલે ચાલીને આર્ય સમાજે પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય હાથ ધર્યું. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વથી આ દિશામાં આર્યસમાજ મહર્ષિની આગામીસાર કાર્ય જીતી જીતી દિશામાં કરી રહી છે. દુનિયાની કોઈ પણ જાતિના મનુષ્યને આર્યસમાજ શુદ્ધ કરીને તેની સાથે તમામ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવામાં લેશ પણ સંકાય રાખતી નથી. પંચગમમાં સેંકડો પાઠશાળાઓ ખોલીને તેમાં કહેવાતી અસ્પૃશ્ય જાતિને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું આવશ્યક કાર્ય સૌથી પ્રથમ આર્યસમાજે જ કર્યું છે. એનું એવું તો સુંદર પરિણામ આવ્યું કે પંચગમમાં આજે અસ્પૃશ્યતાનું નામનિશાન પણ રહેવા પામ્યું નથી.

એ જ પ્રમાણે શહીદ સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી મહારાજે ગુરુકુલની પ્રથા દાખલ કરીને તેમાં સર્વને સમાન અધિકારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષા આપવી શરૂ કરી. આજે સેંકડો અસ્પૃશ્ય બાળકો પચીસ વર્ષથી આર્યસમાજનાં ગુરુકુલોમાં ભણી રહ્યાં છે—ભણે છે એટલું જ નહિ પણ સર્વની સાથે સહજોજન પણ કરી રહ્યાં છે.

ગુજરાતમાં જ્યારે અસ્પૃશ્યતાનું નામ લેવામાં પણ આગેવાનો ડરતા હતા, ત્યારે ગાયકવાડ સરકારે પંચગમી આર્યસમાજના સેવક શ્રીમાન પંડિત આત્મારામજીને વડોદરા રાજ્યમાં અસ્પૃશ્ય જાતિમાં કામ કરવા બોલાવ્યા હતા. તેમણે આવીને ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ફરીને અસ્પૃશ્ય બંધુઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની યોજના હાથ ધરી. આ પ્રમાણે લગાતાર પચીસ વર્ષથી તેઓશ્રીએ

ગુજરાતમાં કામ કરીને કહેવાતા અસ્પૃશ્ય બંધુઓની સુંદર સેવા કરી છે. આ રીતે કઠિનમાં કઠિન સમયમાં આર્યસમાજના સેવકોએ મહર્ષિ દયાનંદની આજ્ઞાનુસાર કામ કરવામાં કયાશ રાખી નથી. વડોદરામાં એંત્યજ બોર્ડિંગ ખોલીને એંત્યજ બાળકોને પોતાને રસોડે જમાડતા. શિષ્ટ સમાજ આજમુધી તેમને “ટેડાના ગુરુ” કહીને સંબોધતા ! આજે પચીસ વર્ષના સતત પરિશ્રમ પછી વડોદરા કારેલી બાગની “આર્યકુમાર મહાસભા” દ્વારા અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું સુંદર કાર્ય થઈ રહ્યું છે. શ્રીમાન માર્ટર આત્મારામજીના સુપુત્ર કર્મવીર પંડિત આનંદપ્રિયજી બી. એ. એલ. એલ. બી. થઈને સરકારી નોકરીને છાત મારીને કર્મક્ષેત્રમાં ફૂટી પડ્યા છે અને મુઠીબર આર્ય યુવાનોના સહકારથી આજે “આર્યકુમાર મહાસભા”ની છાયા નીચે આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલય, ગુરુકુળ સોનગઢ, આર્યકુમાર આશ્રમ, બીલ આશ્રમ, અબલા આશ્રમ તથા ગામડાંઓમાં આર્યકુમાર પાઠશાળાઓ ચાલી રહી છે. આ સર્વ ગ્રંથાઓમાં અસ્પૃશ્યતાની ગંધ પણુ જણાતી નથી. કારણકે આ સંસ્થાના સંચાલકો મહર્ષિ દયાનંદના ઉપદેશાનુસાર કાર્ય કરનારા આયો છે. ગામડે ગામડે ઉપદેશકો મોકલીને આજે બારેક વર્ષથી આર્યકુમાર મહાસભા (વડોદરા) અસ્પૃશ્યતાના કલંકને ધોષ વૈદિક ધર્મને (હિંદુધર્મને) વિમળ બનાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. એ જ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં આર્યસમાજ છે ત્યાં ત્યાં આ જ પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે ભારતવર્ષમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો, વહેમ, પાખંડ અને અત્તાનતામાં લેકો ફસાયેલા હતા, એવા વિકટ સમયે આજે જે જે રાષ્ટ્રીય કાર્યો ગણાઈ રહ્યાં છે તે સર્વ કાર્યો મહર્ષિ દયાનંદજી મહારાજે આજથી સાઠ વર્ષ પૂર્વે શરૂ કર્યા હતાં. પરંતુ એ સાચા વીર સંન્યાસીને હિંદુધર્મની-માનવજાતિની સેવા કરતાં કરતાં વિષ દેવાયું અને હસ્તે મુખડે દેહત્યાગ કરીને બાકીનું કાર્ય પૂર્ણ કરવાનું ઉત્તરદાયિત્વ આર્યસમાજને સોંપીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા ! આજે મહાત્માજીને પણ અનેક વિચારો પડી નિર્ધાર કરવો પડ્યો કે “કાં તો અસ્પૃશ્યતા નહિ કે કાં તો હું નહિ.” હિંદુજાતિ આ મહાન વ્યક્તિની હાકલને સંવેળા સાંભળીને પોતાનું કલંક હવે ધોષ નાખી વિમળ થશે કે ? ઇત્યોમ્

હિંદુ મિશન, ખાડીઆ,
અમદાવાદ }

વૈદિક ધર્મનો સેવક,
મણિલાલ મોતીલાલ

મહાત્માજીના ઉપવાસ અને અમેરિકા

મહાત્માજીના ઉપવાસની ખબર સાંભળી સમસ્ત વિશ્વ ડેવું સ્તબ્ધ થયું હતું તે તો પરદેશનાં પત્રો વાંચ્યે જ સમજાય. પરદેશમાં પણ લાગ્યે જ કેઈ અખબાર એવું હશે કે જેણે મહાત્માજીના ઉપવાસ ઉપર અગ્રસેખ ન લખ્યો હોય ! આપણા દેશનાં એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રો ઉપવાસના દિવસો દરમિયાન આપણને એમ સમજાવવા મથતાં હતાં કે, ઉપવાસની અસર હિંદુદારના દેશો ઉપર નહિ જેવી થઈ છે અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં તો તેને મોટે ભાગે વળોડી કાઢવામાં આવ્યો છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન બીજી જ હતી. કાશ્મિર એવીને ઇંગ્લેંડથી પાછા આવી જાહેર કર્યું હતું—અને દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ તો વારંવાર પોતાના પત્રોમાં જણાવે છે કે—મહાત્માજીના ઉપવાસની ઇંગ્લેંડની જગતો ઉપર ખૂબ જ સારી છાપ પડી છે. અમેરિકાની હકીકત અમેરિકન પત્રોના અગ્રસેખોમાંથી નીચે આપેલા કેટલાક ઉતારા જ સ્પષ્ટ જણાવશે :

WASHINGTON STAR :

“ દૂર દૂર આવેલા હિંદમાં એક આખાના ઝાડ નીચે એક નાનકડો માણસ પોતાના ઉપવાસ લાગે છે અને તેથી સમસ્ત જગત રાહતની હાશ મૂકે છે. રાજકીય વ્યવસ્થા-તંત્રમાં કહેવાતા અરપણ્યોને મોગ્ય હિરસો મેળવી આપવામાં મહાત્મા ગાંધી પોતાના ઉપવાસના પ્રભાવથી બ્રિટિશ શહેનશાહતને અને જાકી હિંદુઓને નમાવે છે. ”

BOSTON EVENING TRANSCRIPT :

“ સારા જગતને લાગુ પડતાં કાર્યોમાં એક જ વ્યક્તિની અંગત પ્રતિભા ફટકે મુઠી ફાવી શકે છે એવો અવહો દાખલો મહાત્માજીનો સ્પષ્ટ વિજય પૂરા પાડે છે...”

BALTIMORE SUN :

“ કરોડો હિંદુઓના આ અપૂર્વ દેશનેતા ગાંધીજીના લગ્ન જીવનમાં સૌથી વિશેષ મહત્વપૂર્ણ ઘટના આ ઉપવાસ છે, એમ જરૂર કહી શકાય. ”

NEW YORK SUN :

“ હિંદ કે ઇંગ્લેંડના રાજનીતિજ્ઞો ગાંધીજીને આ કાર્ય માટે મરવા દેવાનું જોખમ ખેડી શક્યા જ નહિ...”

HARTFORD DAILY TIMES :

“ આ ઘટનામાં સંસ્ત્રાવણે અથવા પક્ષોને જીવતા ગાંધીની જેટલી બીક છે એટલો જ બધા એના મૃત્યુનો છે એ હકીકત આશ્ચર્યજનક છે. ”

PROVIDENCE EVENING BULLETIN :

“ આ બનાવ જોયા પછી મહાત્માજીનો પ્રભાવ ફટકો પ્રખર પડે છે તે વિષે બે મત દોષ શકે જ નહિ. ”

CHICAGO DAILY NEWS :

“ ગાંધીજીની રાજકીય વિમુક્તિ સાથે સૌ કોઈ એકમત લાભે ન હોય અથવા એમનાં નિશ્ચયો પાછળ ડહાપણ હોય છે એમ લાભે બધા જ ન માને. પણ એમના દેશગાંધિવોના રાજકીય અને આર્થિક ઉદ્ધાર માટેની એમની નિષ્ઠામાં જે નૈતિક બળવતા વિલસે છે તે વિશે ભાગ્યે જ કોઈનો વિરોધ હોઈ શકે. ”

KANSAS CITY TIMES :

“ આજના નેતાઓમાં ગાંધીજી સૌથી વિશેષ શક્તિશાળી છે. એમના આ શેષમતથી જેમ હિંદમાં એમનો પ્રભાવ વધશે તેમ જ પરદેશોમાં એમની પ્રતિજ્ઞા વિશેષ ઝળકશે અને સન્માન પામશે. પોતાના વ્યક્તિત્વના જ બળથી તે ન તો મુરોશોતી કે ન તો સ્ટેલીન આવે. અદ્ભુત વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત. સદીઓથી સંધરી રાખેલી ધૂણાઓ જેમાં સંડોવાયેલી છે એવા પ્રશ્ન ઉપર હિંદુ નેતાઓને સમાધાની સ્વીકારવી પડી તે આ મહાત્માના અનત્યાગમતના પ્રમાવથી. ”

ASBURY PARK EVENING NEWS :

“ ઉપવાસથી જો ગાંધીજી મૃત્યુ પામ્યા હોત તો કેવાં ભયંકર તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં હોત તે વિશે અહીં દૂર રહ્યાં રહ્યાં આગાહી ન કરી શકાય; પણ એના ભણુકારામાવથી પણ આખું જગત ખળભળી ઊઠત. એ સદ્ભાગ્યની વાત છે કે, હિંદુઓ અને દરિજનોના નેતાઓએ કરેલી સમાધાની લંડન અને ગાંધીજી બંનેને સ્વીકાર્ય લાગી છે. ”

DUBUQUE CATHOLIC DAILY TRIBUNE :

“ આજે આખા જગત ઉપર આર્થિક દુર્દશાનું કાળું વાદળ ફરી વળ્યું છે ત્યારે આ દિવસના નેતા ગાંધીજી આગળ જગતના બીજા નેતાઓ કેવા ઝાંખા પડી જાય છે ! જગતના કહેવતા ક્રિશ્ચિયન નેતાઓ પોતાના મતભેદોને દૂર કરવા ભેરજીવમતો ઉપયોગ કરે છે અને પોતાની જાતને બચવાનથી બહુ દૂર રાખી પોતાના જાતભાઈઓના જીવનનો ભોગ આપવાનું તેમને સૂઝે છે; ત્યારે ગાંધીજી નીચ ગણાતા પોતાના દેશગાંધિવોના અત્યંત આવશ્યક લાભ માટે બલિદાન અને વેદના પોતાની જાત ઉપર જ વહોરી લે છે ! ”

CINCINNATI TIMES STAR :

“ ગાંધીજીનો આ મહાન વિજય એમના જાતભાઈઓ-હિંદુઓ-ઉપર મેળવેલો ગણાવો જોઈએ. એ કૃષ, કાજો, નાનો માણસ સદીઓની જામી ગયેલી માર્મિક ધર્મીઓ સામે બંડ ઉઠાવે છે. આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓ આ મહાન કાર્યમાં કૃતેદ્ધ હૃદયથી સિવાય કેમ રહી શકીએ ! સાચે જ દરકબૂલમતી જહેમત આ કાર્યસાર આગળ દંધ દિસાવતી નથી. ”

OKLAHOMA CITY OKLAHOMAN :

“ ગાંધીજીનો ભૌતિક આદાર જેમ તદ્દન પાતલો છે તેમ આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક જોરાક તદ્દન ભારે છે. આજે સમસ્ત વિશ્વનો હૃદયભાર ઢળવો યથો લાગે છે, આજે સૌ કોઈ પોતાનો આદાર આનંદથી આરોગ્યેઃ કારણ કે મહાત્મા ગાંધી આજે નારંગીનો અંદાજ રસ અને બકરીનું દૂધ ગરમ પાણી સાથે મેળવી જોરાક તરફિ લે છે. ‘ અરપૂર્યો ’ તરફ જાતભેદની વિષમતાઓ વિશે જોણે વાંચ્યું છે અથવા જોણે ‘ અરપૂર્યો ’ની દયાનનક

સ્થિતિ નોંધ છે તેઓ તો જરૂર આનંદ પામશે કે ‘અસ્પૃશ્યો’ના ઉદ્ધારકે ગાંધીજી વિજય પામ્યા છે.

“ ગાંધીજીને પુસ્તકો ઘણાં જ પ્રિય છે. જેમ્સ રાન્ડોએ નિયત કરેલી બાઇબલની પ્રત તે વાંચી ગયા છે, કુરાન પણ તેમણે વાંચ્યું છે. ટોલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો તે ફરી નોંધ મળ્યા છે. હેન્રી થોરોનાં “ સંસ્કૃતિની સમસ્યાઓ ” (Paradoxes of Civilization), “ ઉદ્દેશહીન જીવન ” (Life without Principle) અને “ સવિનય કાયદાભંગના ધર્મ ઉપર નિબંધ ” (An Essay on the Duty of Civil Disobedience) એ ત્રણ પુસ્તકો પણ તેમણે વાંચ્યાં છે. રસ્કીનના ગ્રંથો સાથેના એમનો પરિચય એમણે ફરીથી બગત કર્યો છે.”

×

×

×

ઉપર આપેલા અમેરિકન પત્રોના થોડાક ઉતારા ઉપરથી પણ અમેરિકન માનસ ઉપર મહાત્માજીના ઉપવાસવ્રતની કેવી જાડી છાપ પડી છે તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. વિશેષ ટીકા કદાચ અરથાને છે.

વિદ્યાભવન,
શાન્તિનિકેતન }
તા. ૧-૧-૩૩

ડૉક્ટર મણિલાલ પટેલ (પી. એચ. ડી.)

—૩૩૩—

અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન

અસ્પૃશ્યતા ઉપરના લેખો આ અંકમાં પૂરા થાય છે. આ બધા લેખો ગયા અંકમાં જ મૂકવાના હતા; પણ જે પ્રેસમાં ‘પ્રસ્થાન’ છપાય છે તે પ્રેસ ઓર્ગેનિઝીંગ થોડા દિવસો બંધ થયું તેથી તે વખતે જેટલું છપાયું હતું તેટલું બહાર પાડ્યું અને બાકીના લેખો આ અંકમાં મૂક્યા. એકા આને લીધે કંઈક વધારે મોડા પણ થયા.

આ અંકમાં અનેક લેખોએ જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી લેખો લખેલા છે જેને માટે મને સર્વના ઋણી છીએ.

આ ચર્ચાથી સ્વાભાવિક રીતે અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બધી ચર્ચામાં એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, હિંદુ સમાજ ઘણા પ્રાચીનકાળથી—પ્રાચીન એટલે જેનો આદિ આપણે ઇતિહાસમાં નક્કી કરી શકતા નથી એટલા જૂના કાળથી—પાળતો આવ્યો છે. તે સાથે એ પણ ખરું છે કે સર્વમાં ધર્મિય જોવા, સર્વમાં એક જ ચૈતન્ય જોવું, સર્વને સરખા મણુવા એ હિંદુ ધર્મનું એક જાડામાં જાડું અને મહાનમાં મહાન સદસ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં જડમાં જડ રૂઢિબંધનો સાથે કાષ્ઠ અહલુત રીતે વિશાલમાં વિશાલ સ્વતંત્રતા રહેલી છે. એટલે અસ્પૃશ્યતા ઘણી જ જરૂરનાથી પળાતી હતી તે સાથે એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ

જણાય છે કે વારંવાર આપણા મુક્ત સંતોએ આદત રીતે અસ્પૃશ્યતાપાલનનો ભંગ પણ કરેલો છે—અને આપણા દેશમાં સંતપરંપરા સતત અને જીવંત રહેલી છે. એટલું જ નહિ, શુદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોએ જાતિને મિથ્યા કહેવા ઉપરાંત ખુલ્લી રીતે પોતાના ભિક્ષુસંઘોમાં અસ્પૃશ્યોને દાખલ કરેલા છે;—એ મતલબના ઉદ્દેશો ઐતિહાસિક જણાય છે. અને આ વાત જોટલી શુદ્ધ-જૈન-ધર્મો માટે સાચી છે તેટલી જ વૈષ્ણવ ધર્મ માટે પણ સાચી જણાય છે. અત્યારે અસ્પૃશ્યતાનિવારણપ્રવૃત્તિ સામે સૌથી જાન્યે વિરોધ વૈષ્ણવ ધર્મનો છે, પણ એ ધર્મની દૃષ્ટિથી જ લેખો અસ્પૃશ્યતા વિશેના અર્થો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે ઉપરથી નિઃસંદેહ સાબીત થાય છે કે રામાનુજ અને પ્રથમના પુષ્ટિમાર્ગીય ગોસ્વામીઓએ અસ્પૃશ્યોને પણ પોતાના સંઘમાં સમાન અધિકારથી દાખલ કર્યા હતા. એટલું જ નહિ, ગમે તેવા પતિત કે હીન જાતિનાને પણ તેમનો ધર્મ શુદ્ધ કરી શકે છે એ એમના ધર્મનું તેમણે ગૌરવ માનેલું છે. છતાં આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી એક વાત કબૂલ કરવી જોઈએ. આ બધા ધર્મોએ અસ્પૃશ્યતાપાલનમાં જે કાંઈ અપવાદો કર્યા તે માત્ર પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓ પૂરતા જ. ધર્મની દૃષ્ટિ એક દોર રાખતાં, વ્યવહારમાં અસ્પૃશ્યતા એ મિથ્યાચાર છે, અધર્મ છે, એવું તેમણે કાંઈ વાર કહ્યું હોય અને વ્યવહારને શુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું જણાતું નથી.

બૌદ્ધ જૈન પુષ્ટિમાર્ગ વગેરે સંપ્રદાયોના આદ્ય સ્થાપકોએ અસ્પૃશ્યતાપાલનનો ભંગ કર્યો છતાં તે તે સંઘના અનુયાયીઓએ વ્યવહારમાંથી અસ્પૃશ્યતા કેમ ન કાઢી એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. તેનો જવાબ એટલો જ છે કે માણસોમાં જોડી રૂઢિપ્રિયતા રહેલી છે, અને ધર્મ અને વ્યવહારની દ્વંદ્વ વ્યવસ્થાથી, અને ધર્મસંસ્થાપકોનું વર્તન માત્ર તેમને માટે જ યોગ્ય હતું, પોતાને માટે નહિ, એવા ખુલાસાથી ઠેક સુધી ટકી રહી છે.

ત્યારે અત્યારના અસ્પૃશ્યતાપ્રશ્નની વિશેષતા એ છે કે—એ પ્રશ્ન અત્યારે ધર્મનો નથી, પણ વ્યવહારનો છે. ખીજી રીતે કહીએ તો કાંઈ પણ એક ધર્મદૃષ્ટિથી તેનો અત્યારે વિચાર નથી થતો,—પછી એ વિચારમાં જોડી શુદ્ધ ધર્મભાવના છે એ જુદો સવાલ છે.*

આ સ્વરૂપ પણ તેણે ધીમે ધીમે પકડ્યું છે. અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધનો સીધો પ્રથમ હુમલો કરનાર સદ્ગત સ્વામી દયાનંદ હતા. સ્વામી દયાનંદે જોયું કે હિંદુ સમાજ અનેક સંકાપી સડી ગયો છે, અત્યંત નિર્મળ થઈ ગયો છે, તેને સુધારીશું નહિ તો હિંદુ કોમનો નાશ થશે, અને તેને સુધારવા માટે હિંદુ સમાજમાં જે અનેક અનિષ્ટો વહેમો કુશ્લિકો પેસી ગઈ છે તેનો કેવળ નાશ થવો જોઈએ. આમ કરવા તેમણે હિંદુ ધર્મની માત્ર પેદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા કરી, કાંઈ પણ સુધારા માટે જે મદાન ઉચ્છેદનું કામ કરવું પડે છે તે કર્યું. અને તે તરીકે હિંદુ ધર્મના અને હિંદુસ્તાનના સુધારકોમાં તેમનું નામ ચિરસ્થાયી છે. અત્યારે પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિમાં આર્ય સમાજનો ફાલો ધણો મોટો છે.

સ્વામી દયાનંદનો દલેલો વ્યાવહારિક અસ્પૃશ્યતા સામે હતો, પણ તેમનો મોરચો, તેમની લડવાની પદ્ધતિ, તેમનું સૈન્ય સર્વ ધર્મપ્રવર્તકનાં હતાં. આ લડવાનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ કેવળ વ્યવહારનું કર્યું તે સનાતનસુધારકોએ. આપણો શિક્ષિત વર્ગ યુરોપની સંસ્કૃતિની

* ધર્મ શબ્દના અનેકાર્થોથી આ ગ્રંથવલ્લ પેદા થાય છે, પણ આ બાબત સ્પષ્ટ છે.

અસર નીચે આપ્યો, તેણે યુરોપની સંસ્કૃતિના મુક્ત વાતાવરણનો શ્વાસ લીધો, તેને અંગ્રેજો માફક વ્યક્તિત્વવાતંત્ર્યનો ટાડ થયો, અને તેથી આપણા સમાજનાં બંધનો તોડી નાંખવા તરફ તેઓ પ્રેરણા. તેમણે લશ્કરનો મોરચો વ્યક્તિના હક્કોની ભાવના ઉપર બાંધ્યો, અને શુદ્ધિ અને તર્કને તેમણે શ્રદ્ધાને ઉઠાડવાનું સાધન કર્યું. સદ્ગત ગોવર્ધનરામે ખતાવ્યું છે તે પ્રમાણે સુધારકોની પ્રેરણા પરદેશની હતી, એટલે ધણાં વર્ષો સુધી લોકોએ તેના પર વિશ્વાસ ન કર્યો, અને તે મુઠ્ઠીબર અંગ્રેજ કેળવણી લીધેલાઓની જ દિક્ષાચાલ રહી. વ્યક્તિના હક્કોની ભાવનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સમાજસુધારાની હીલચાલે, ભણેલા સાથે સંબંધ ધરાવતા પરદેશગમનના હક્કને અને સ્ત્રીઓના વિધવાવિવાહ હક્કને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, એ દિક્ષાચાલના ઇતિહાસમાં મોટું આવ્યું. પણ આપણા રીતરિવાજો એ ધર્મનો પ્રશ્ન નહિ પણ શુદ્ધિથી વિચારવાનો સમાજનો પ્રશ્ન છે, એ દૃષ્ટિબિન્દુ સમાજ સમક્ષ મુકાયું એ જોઈ પ્રગતિ ન ગણાય. બધી વસ્તુઓને ધર્મદૃષ્ટિથી જ જોવી એ મધ્યકાલીન માનસ છે, શુદ્ધિથી જોવી એ આધુનિક માનસ છે.

પણ અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નને તેનું યોગ્ય મહત્ત્વ તો જ્યારે મહાસભાએ તેને પોતાના કાર્યક્રમમાં સ્થાન આપ્યું ત્યારે મળ્યું. સદ્ગત ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું રેલવે ટ્રેનમાં એક યુરોપિયને અપમાન કર્યું ત્યારે, તેની સામે ન્યાયનાં પગલાં લેવાની સૂચનાના જવાબમાં તેમણે કહેલું કે આપણે પણ અસ્પૃશ્યો તરફ તેથી પણ વધારે ખરાબ વર્તણૂક ચલાવીએ છીએ ! આનું ખરું રહસ્ય એ છે કે રાજકીય હક્કોમાં સમાનતા મેળવવા ઇચ્છતારે એવી સમાનતા પોતાના સમાજમાં સર્વને આપવી જોઈએ. એમ ન આપીએ ત્યાંસુધી આપણે લોકસત્તાના અધિકારી બનતા નથી. સામાજિક સમાનતાની ભાવના વિના આપેલી લોકસત્તા ખીજાં જોના અન્યાયમાં જ પરિણામ પામે તેમાં સંદેહ નથી. અસ્પૃશ્યતા એ દુનિયાની દૃષ્ટિએ આપણા સમાજમાં કેવડું મોટું કલંક છે, કેટલી મોટી અગવડ છે, કેવડી મોટી શુદ્ધિજડતા છે, તે ખીજા દેશોનો અનુભવ નથી માટે જ આપણે સમજતા નથી.

મહાસભાના કાર્યક્રમમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણને મુકાવવામાં મુખ્ય હાથ પૂજ્ય ગાંધીજીનો હતો. અસ્પૃશ્યો માટેની તેમની લાગણી નાનપણની છે. સાચા સમાજ ધડનારામાં જે વિશાલ પ્રેમ હોવો જોઈએ તે તેમનામાં છે; પણ તે સઘળું છતાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં યુરોપિયનો આપણા તરફ હીન અને તિરસ્કારયુક્ત વર્તાવ કરે છે, તેનાથી તેમની લાગણી ધણી તીવ્ર થઈ હશે, એમાં સંશય નથી. યુરોપિયનોએ જ્યાં જ્યાં આવા ભેદો પાડ્યા છે, અને કાયદાથી ખીજા પ્રજાઓને દૂર રાખી છે, ત્યાં ત્યાં એ પ્રયત્નો, ખીજા પ્રજાઓને સહાને માટે અસ્પૃશ્ય કે અંત્યજને બનાવવાના જ રાજકીય પ્રયત્નો છે. જે દલીલથી હિંદુ કામના અંત્યજને અસ્પૃશ્યો રાખી શકાતા હોય તો, એ દલીલોમાં એવી એક પણ નથી જે યુરોપિયનો આપણી સામે વાપરી ન શકે. આપણા સનાતનીઓ કહે છે અંત્યજોનાં જીવન ગંદાં છે, તો યુરોપિયનો પણ કહે છે કે એશિયાવાસીઓ બધા ગંદા છે. આપણને અંત્યજોની સૂઝ છે તેથી વધારે તેમને આપણી છે. આપણો ધર્મ આપણને અંત્યજોથી દૂર રહેવાનું કહેતો હોય (જે કે કહેતો તો નથી) તો યુરોપિયનોનું વૈદકશાસ્ત્ર, જીવનવ્યવસ્થા, રાજ્યપ્રકરણશાસ્ત્ર સર્વ આપણને દૂર રાખવાનું કહે છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કાવ્યમાં કહ્યું છે : "જેમનું તે અપમાન કર્યું, તે અપમાનમાં જ તારે-સૌની સમાન થવું

પડશે." એ એતવણી, ભવિષ્યવાણી, આર્થ દર્શન કે શાપ, જે કહેા તે, અમરશઃ ખડું પડ્યું છે. યુરોપિયનો હમેશને માટે આપણને અસ્પૃશ્ય કરવા ઇચ્છા રાખે છે, તેમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. માનસશાસ્ત્ર અને સમાજવ્યવસ્થાના પ્રતિષ્ઠિત વિચારક મિ. મેક ડુગલ તેના એક પુસ્તકમાં આખી દુનિયાના સમાજના, તથા વર્ગો કરવા ઇચ્છે છે, તેમાં ગૌર વર્ણને તે જ વર્ગમાં મૂકે છે, અને એશિયાવાસીઓને જ અને ક વર્ગમાં મૂકે છે.

આ રીતે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન અત્યારે એક વ્યવહારનો વિશાલ પ્રશ્ન બનેલો છે. તેનું નિવારણ, અત્યારે સમાજવ્યવસ્થા રાજ્યપ્રકરણ વ્યવહાર ધર્મ અને ધર્મભાવના, એ બધી દૃષ્ટિએ કરવાનો એકસાથે પ્રયત્ન ચાલે છે. છતાં તેના સામેનો વિરોધ અત્યારે પણ ઓછો નથી.

આ વિરોધનું અત્યારનું સ્વરૂપ વિચારતાં જણાય છે કે તેનો ધણો મોટો ભાગ શ્દિના અંધ અનુકરણનો છે. શ્દિના અંધ અનુકરણની નીચે ધણી વાર અઘાનશરે દ્વંડી સ્વાર્થચિંતિ રહેલી હોય છે, અને તે પણ આ વિરોધમાં છે. આપણે ધણીને કહેતા સાંભળીએ છીએ કે, અસ્પૃશ્યતા નીકળી-જશે તો દેહ-ભંગીનું કામ કોણ કરશે? આવાં કામ નહિ થવાની ચિંતા તો જાણે પુષ્કળ અઘાનની છે-કારણ કે ખીખ કોઇ દેશમાં અસ્પૃશ્યતા નથી અને ત્યાં દેહભંગીનાં કામો કદી પડી રહ્યાં નથી-પણ એ અઘાન સાથે સ્વાર્થ તો છે જ. ધણાં ગામડાંમાં તો ઊપલી નાતના માણસો માત્ર સોંધી મજૂરીએ કામ કરાવવા માટે જ અસ્પૃશ્યોને અસ્પૃશ્ય રાખવા માગે છે. પણ વધારે અસહ્ય તો એ છે કે અસ્પૃશ્યતાના પાલનમાં દંભનું ભયંકર પ્રમાણ છે. જે માણસ શહેરમાં જઈને અસ્પૃશ્યને અડતાં અચકાતો નથી, તે પોતાના ગામડામાં જઈને યુસ્ત અસ્પૃશ્યતા પાળે છે! જે પરનાતીલા દેખતાં અસ્પૃશ્યોને અડે છે તે પોતાના નાતીલા આગળ પાછો અસ્પૃશ્યતા પાળે છે. જેઓ પોતાના ધંધાને અંગે અસ્પૃશ્યોને અડે છે, અસ્પૃશ્યતા પાળી શકતા નથી, તેઓ પણ અમે અસ્પૃશ્યતા નંધી પાળતા એમ કહેવાને, કે અસ્પૃશ્યતા નીકળી જવી જોઇએ એમ કહેવાને તૈયાર નથી. ધણા તો એથીએ દૂર જઈ ત્યાંસુધી સૂચના કરે છે કે તમે તમારે જે કરવું હોય તે કરોને, પણ નકામા અહાર બોલો છો શા માટે? એટલે ધણો મોટો વિરોધ તો માત્ર સ્વાર્થનો અને દંભનો છે.

પણ આ દંભ અને સ્વાર્થ બાદ કરતાં ધણો જ નાનો અંશ, પણ એટલો નાનો પણ, અસ્પૃશ્યતાને ખરા દિલથી એક ધાર્મિક સિદ્ધાંત તરીકે માને છે એ એક હકીકત તરીકે સ્વીકારવું જોઇએ. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો વિચાર કરતાં જે કોઇને માટે વિચાર કરવાનો રહેતો હોય તો તે માત્ર આ વર્ગને માટે જ. અસ્પૃશ્યતાનું મિથ્યાત્વ જે કોઇને સમજાવવાનું હોય તો તે માત્ર આને જ.

ખરી રીતે અસ્પૃશ્યતાપાલન એ ધર્મનો પ્રશ્ન હોઇ શકે જ નહિ. ધર્મના ખોટા અસાધ્ય આવી શ્દિઓ ધાર્મિક બનાય છે. પણ આ વર્ગ અત્યારે પોતાનો અસાધ્ય સુધારી શકે તેમ લાગતું નથી.

પણ આ અસ્પૃશ્યતાને પ્રમાણિકપણે માનતા વર્ગને માટે મને તેટલું માન હોય, કે તેને માટે મને તેટલી લાગણી હોય, છતાં ન્યાયની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યોના લાભમાં યુક્તિ આપ્યા વિના ચાલે નહિ. સમસ્ત પ્રજાના કરોમાંથી જે જાહેર સંસ્થાઓ કે સંગવડો

અપાય છે, જેવી કે નિશાળ દવાખાનાં રસ્તા તળાવો કૂવા ધર્મશાળા, તે અસ્પૃશ્યોને ખીજાઓ જેટલી જ ખુદ્દી રહેવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતા માનનારાને ન પોસાતું હોય તો તેમણે પોતાને માટે જુદી સગવડ કરી લેવી જોઈએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર, જેમણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને માટે અને અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધારને માટે પહેલી જ કેળવણી સંસ્થાઓ ઠાઠી છે, તેમણે રાજ્યની શાળાઓ ખુદ્દી મૂકી, ત્યારે પહેલાં વૈષ્ણવો તરફથી થોડો વિરોધ થયો, પણ પછી વૈષ્ણવ બાલકો પણ એ શાળાઓમાં આવવા લાગ્યા—અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં પણ ટેવ પડશે તેમ તેમ વિરોધ ઓછો થશે તેનો એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવો દાખલો.

મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન ઉપરના જેવો જ છે; પણ ઉપરના દરતાં વધારે નાનુક છે. ધણા એવી દલીલ કરી છે કે અત્યારે જ્યારે કેળવાયેલો વર્ગ મૂર્તિપૂજને છોડતો જાય છે ત્યારે અંત્યજને મૂર્તિપૂજને રસ્તે શા માટે ચડાવવા જોઈએ? આમાં એટલું તો સત્ય જ છે, કે જે માણસ પોતે મૂર્તિપૂજને ન જ માનતો હોય, તેણે અંત્યજને મૂર્તિપૂજને માર્ગે દોરવા ન જોઈએ. એ દેહ ન હોય તો અસત્ય તો છે જ. પણ અંત્યજને મૂર્તિપૂજને માર્ગે દોરવા, અને તેઓને મૂર્તિપૂજનો હક જોઈતો હોય તેમાં મદદ કરવી, એ બે જુદી જ બાબતો છે. ધણા દલીલ કરે છે, કે જે હિંદુઓ પોતે કદી મંદિરમાં દર્શને જતા નથી તેમને મૂર્તિપૂજ વિશે બોલવાનો શા અધિકાર છે? આ દલીલ ખોટી છે. ધારો કે કોઈ માણસો હિંદુઓનાં મંદિરો તોડવા આવે, તો તે વખતે હિંદુઓનાં મંદિરો સુરક્ષિત રાખવામાં મદદ કરવાનો, મૂર્તિપૂજ નહિ માનનાર હિંદુને પણ હક છે કે નહિ? એ જ રીતે જે મંદિરે નથી જતો તેવા હિંદુને પણ, જે મંદિરે જવા ઇચ્છે છે તેનો હક્ક સાચો છે કે નહિ તે કહેવાનો અને તેનું સંરક્ષણ કરવાનો હક્ક છે. એટલું જ નહિ, જે મૂર્તિપૂજને નથી માનતો તેનો પણ મંદિરમાં જવાનો અને મંદિરના વહીવટમાં ખીજા હિંદુ જેટલો ભાગ લેવાનો હક્ક કાયમ રહે છે. એટલે ન્યાયની દૃષ્ટિએ મૂર્તિપૂજને ન માનનારને પણ અસ્પૃશ્યોના મંદિરપ્રવેશના હકને સમર્થિત કરવાનો હક છે.

કેટલાક કદાચ દલીલ કરે, કે મંદિરો થયાં ત્યારે અસ્પૃશ્યોને માટે તે થયાં નહોતાં માટે હવે અસ્પૃશ્યોને તેમાં દાખલ કરવા તે મંદિરના દ્રવ્યના મૂળ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ છે. આ દલીલ સાચી હોય તો ગયાનાં મંદિરો, નાસિકની ગુફાઓ વગેરે જે મૂળ બૌદ્ધોનાં હતાં અને પાછળથી વૈદિક હિંદુઓએ તેની પ્રતિમા વગેરે પોતાના દેવોની મનાવી છે, તે બધી જગાઓ બૌદ્ધોને પાછી આપી દેવી જોઈએ. એ જગાઓ કે મૂર્તિઓ કરનારનો મૂળ અભિપ્રાય તેને વૈષ્ણવો માટે કરવાનો હતો જ નહિ.

આ પ્રકરણ બંધ કરતાં એટલું કહેવું જોઈએ, કે મંદિરપ્રવેશ અને મૂર્તિપૂજના પ્રશ્નમાં એક પ્રકારનું સમયનું અનૌચિત્ય અમને લાગ્યા જ કરે છે. હવે વીસમી સદીમાં મૂર્તિપૂજ વિના ધર્મભાવના ન પોષી શકાય એમ અમને જણાતું નથી. ધણાઓ પોતાને માટે મૂર્તિપૂજ અનાવશ્યક માનવા સાથે, એવી દલીલ કરે છે, કે કેટલાક માણસો ધર્મની એવી કોટિએ હોઈ શકે કે જેમને ધર્મભાવના પોષવા મૂર્તિપૂજ જરૂરની હોય, પણ આવી દલીલ એક વાર વાતાવરણમાં પેસતાંની સાથે જ મૂર્તિપૂજનું માનસ અદૃશ્ય થાય છે, એમ અમને જણાય છે. અને અત્યારનું વાતાવરણ એતાં મૂર્તિપૂજ હિંદુધર્મને કશો પણ ઉપકાર કરતી હોય, અને ભવિષ્યમાં કોઈ દહાડો કરી શકશે એમ અમને જણાતું નથી.

કેટલાક દલીલ કરે છે કે અસ્પૃશ્યોના સ્પર્શની પાછળ તેમની સાથે સહબોજન અને વિવાહસંબંધ આવશે અને તેથી વર્ણ અને નાતોનો સમૂહો નાશ થશે. આમ બે યવાનું હશે તો તે માત્ર અંત્યજસ્પર્શથી નથી થવાનું, પણ આધુનિક વિચારબળોથી થવાનું છે, અને થવા માંડ્યું છે. ખરું પૂછો તો નાતની ભાવના મંદ થવી અને અંત્યજોને સ્પૃશ્ય માનવા, એ બંને નવા વિચારોનાં જ પરિણામો છે. અમને પોતાને તો એ પરિણામો ઇષ્ટ છે. અનેક નોંધોથી હિંદુસમાજ અત્યંત નિર્બળ અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો છે, એવો આપણો હેઠાં હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસનો અનુભવ છે, પણ તે સાથે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે અત્યારે પ્રશ્ન માત્ર સ્પર્શનો છે. કોની સાથે ખાવું અને કોની સાથે ન ખાવું તે દરેકનો ખાનગી પ્રશ્ન છે. અસ્પૃશ્યતા એ લોકસત્તાની શક્યતા માટેની આવશ્યક સમાનતાની ભાવનાની જેવી વિરોધી છે, તેવી આ ખાવા ન ખાવાની અને વિવાહસંબંધની નથી. તે સાથે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામને માટે ઉત્સાહી પુરુષોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અંત્યજ ભાઈઓ પણ સહબોજનની હિલ-ચાલને શંકાની નજરથી જુએ છે, અને એક રીતે તેમની શંકા સકારણ છે. તેમની શંકા એ છે, કે અંત્યજો સાથે બીજી કોમો વ્યવહારમાં સમાન થઈ જશે તો તેમની કન્યાઓ ઉપરની નાતોમાં ચાલી જશે, અને તેમનો પોતાનો વ્યવહાર મુશ્કેલ થઈ પડશે. આપણોમાં પ્રતિભોમ વિવાહની વિરુદ્ધનો તિરસ્કાર ધણો જાડો છે. અત્યારસુધીનાં વર્ણાન્તર લક્ષ્યોમાં ધણાં તો હજી અનુલોમ લગ્નો છે. મનુષ્યસ્વભાવ પારખનાર જાણે છે, કે કોઈ પણ રૂઢિ તૂટતી વખતે એકદમ તૂટતી નથી પણ તેની નીચેનું માનસ ધણું જ ધીમે ધીમે બદલાય છે. એટલે જ્યારે વર્ણાન્તર લગ્નો સમાજમાં શરૂ થશે, ત્યારે પહેલા એકાદ દાયકાનાં લગ્નો અનુલોમ જ રહેશે. એટલે નીચી ગણાતી નાતોને તેના ગેરફાયદો જ મળવાનો. આ રીતે જોતાં અંત્યજોનો હાથ નિષ્કારણ નથી. અને સમાજસુધારકે એ બાબતમાં દૈર્ઘ્યદર્શી અને સંયમી રહેવું ઘટે છે. દરેક પ્રસંગે, જોને માટે આપણે સુધારો કરવો છે તેમનો જેટલો વિશ્વાસ મેળવી શકીએ તેટલો જ આપણો સુધારો સફળ થાય.

છેવટે એક જ બાબત સ્પષ્ટ કરી આ નોંધ પૂરી કરીશું. અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ધર્મભાવના સાથે ધુન્ધાઈ ગયો છે; પણ જે બાબત વ્યવહારની છે, બુદ્ધિથી નક્કી કરવાની છે તેને કહેવાતા ધર્મથી નક્કી થઈ ગયેલી માનવી એ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ નહિ તો અનુપયોગ તો છે જ, અને બુદ્ધિનો અનુપયોગ એ પણ અધર્મ છે. આપણે હિંદુઓએ મોટામાં મોટો આ અધર્મ કરેલો છે. અને અનેક પ્રકારના અધર્મોમાં બુદ્ધિના અનુપયોગના અધર્મનું ફળ, સૌથી લયંકર હો કે ન હો, પણ સૌથી વહેલું મળે છે એટલું નક્કી. એ અધર્મના ફળથી જ હિંદુ સમાજ અત્યારે આખી દુનિયામાં સૌથી નિર્બળ, સૌથી અવ્યવસ્થિત અને સૌક્યોથી કચરાયેલો છે. એ અધર્મથી મુક્ત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી આપણો આરો નથી.

આપણે બુદ્ધિના અનુપયોગનો અધર્મ વહેલો તોળીએ !

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

માઘ : ૧૯૮૯

અંક ૪

સાપના ભારા

(એક એકાંકી કરુણાન્ત નાટક)

[સર્વ હઠ રવાદીન *]

[સહેરી સુધારાથી અરપુરય રહેલા મથતા આજના એક ગામડાને બાહ્યવાડો, કૃષિયામાં ઠેકઠેકાણે કાદવ અને કચરાના ઢગલા પડેલા છે. નજરે પડે છે તે ઘર ખેતી કરતાં કુટુંબોનાં હોય એવાં લાગે છે. નંદરામ પંડયાના ઘરની ચોપાડ (ચોસરી), આંગણું, આંગણામાં ત્રણ ચાર પેઢીથી ભીમેયો ખખડધડ્ડા લીમડો, તેની ડાળે ઘટકતાં પંખીઓ માટેનાં અનાજપાણીનાં ચાંકાં, ને બહાર નીકળેલા મળમાં બાંધેલાં રેલ્લાંપાકુરાં, ૧—આટલું તખ્તાની બરોબર સામે ઉપલક દષ્ટિએ જોનારને પણ જણાઈ આવે. ચોપાડના એક ખૂણામાં રાતી માટીનો સંકુ—આકારનો ઢગલો—સાગવણ માટે ઉપરથી લીપી લીધેલો—પડ્યો છે. આગલી ભીંત અર્ધી ઘટના ચણતરવાળી છે, અને ઉપરનો ભાગ ખડકી ધોળેલો છે. એના પર અરપણ કંઠમાં ચિત્રામણ પણ જણાય છે. ઝીણી કાતરણી-કારીગરીથી શોભીતી બારસાખવાળાં બારણાંની અંદર જોતાં લીધેલી પરસાળ દેખાય છે, અને પરસાળના આ બારણાંની બરોબર સીધમાં જ કોઠાનું બારણું દેખાય છે. બહારથી જોનાર બારીકીથી જુએ તો કોઠા અંદર કોઠની પછીતની ભીંત પાસે દોર બાંધવાનાં ખૂંટારે અને કોઠના બારણાંની બાજુએ ટાંદલા તળેના કોઠિયાં મૂકવાના ગોખલા નીચે દોગાયેલા ડોળિયાથી ખરડાયેલી ભીંત જોઈ શકે.

પડેલો ઉપરે છે એ વેળાએ નંદરામ પંડયાનાં વેવાણુ-દીકરાની સાસુ-અંબાબાઈ, ચાળીસેક વરસનાં પણ વૈધવ્ય અને ચિંતાથી નંખાઈ ગયેલાં હોસી બારણાંની બહાર ચોપાડમાં બેઠેલાં છે. તે ઘોઠણીને એક સડાકો લઈ દેવામણું મેં કરી, ડાળડી ટાંદલે મૂકી દઈ, આંગણામાં વાહરડાં ઉપર તાપ આવી ગયેલા હોઈ તેમને હાડવા નય છે.

એમની પૂંઠ ફરે છે એ વખતે જમણી બાજુથી વીસેક વરસની અંબાબાઈની બાણેજ લીલી મળવા આવે છે. સીધી અંદર જ નય છે. પરસાળમાં કોઈ નથી એટલે અંદર કોઠમાં પેસતી દેખાય છે. ત્યાં કોઠની સાથે વાત કરે છે તેનો અવાજ બહાર સંભળાય છે. લીલીએ મારવાડી ઢળનો ઘેર-વાળો ધાધરો પહેરેલો છે અને પીળો ચામચો આડેલા છે.

અંબાબાઈ વાહરડાં છોડી ચોપાડાં સુધી ઢાંકી નય છે. અંદર કોઠના બોલવાનો અવાજ સાંભળી—

અંબાબાઈ : કોણુ એ ?

લીલી : એ તો માંશીબા, હું લીલી ! ક્યાં હતાં ? મેંકું ઊભી ઊભી મલી આવું.

* પ્રસંગ લખી જણાવી કતાંને પુછાવવાથી ભજવવાની છટ મળી શકશે.

૧ વાહરડાં, પાણપાડીઓ, ૨ ખીલા.

અંબા : (વાંછરડાં હાથમાં પકડ્યાં રહેતાં નથી. છુટીને પરસાળમાં દોટ મૂકે છે.)
લીલી ! દોડ, દોડ ! આ રેલ્લી પાછીચારા બણી ગઈ...

લીલી : (વચ્ચેથી) તમે નિરાંતે બેસો હેડાં. (વાંછરડાંને કોઠ બણી હાકે છે.
હાથમાં પાછીનો એક ધડો લઈ જાય છે.)

અંબા : બહુ પાછી પાતી ના છુન ! રેલ્લી ચાર નીરતી આવજો !

લીલી : (અંદરથી) વારુ !

અંબા : (લગભગ પોતાને જ) કેવી રૂપાળી રેલ્લી છે ! પણ મૂવાં એક આંચળ
પણ રેલ્લી સારુ મૂકતાં લાગતાં નથી. બિચારી ... (લીલી આવે છે તેને) બેને, છુન,
રેલ્લી કેવી મરવા પડી છે ? આપણી મેનીના લગનમાં હાથીવાડા^૨ વખતે ખેમાખાઈએ
કન્યાદાનમાં ગાય આલેલી ને તેની આ રેલ્લી હોં કે !

લીલી : એ તો કપાળની ટીલડી પરથી જ પરખાઈ જાય છે.

અંબા : પણ મૂક ધની વેવાણ ધીનો ઝેરીકા ભરવા કાંજે રેલ્લીનો જીવ લેતી
લાગે છે. આપણે ત્યાં હોત તો અત્યારે તો ... ..

લીલી : એ તો માશોખા, ગાયથી કાંઈ કે'વાય છે કે મને ફલાણે ધરે જ રાખો ?
દીકરી ને ગાય ન્યાં દોરી ત્યાં જાય ! (આ બોલતાં એને ગળે ડૂમો ભરાય છે.)

અંબા : દીકરી, મેં તો ધણુંય તારી માને ને મામાને સમજાવ્યાંતાં, પણ તરવાડીનું
કુળ જાયું તે મામે એકનો બે થાય ના, ને માને તો દીકરીને સોનેથી મઢેલી બેવી'તી.
મારું કહ્યું કાણુ સાંભળે બા ? રૂપરૂપનો અંબાર દીકરીને વેંતિયા વર બેડે પરણાવી દીધી !
(લીલીથી ફસડું ભરી જવાય છે.) અધાંય કે' કે જમાઈ એવડો ને એવડો આછો રે'વાનો
છે ? ... કેને કે'વું ? આજ પરણ્યાને પાંચ વરસ થયાં, પણ હજી સારો દા'ડો નાં આબો !

લીલી : (શરમાઈને; નીચું જોઈ) પણ, માશોખા, આપણી આ મેનીને તો ઉધાડી
આંખે ફવામાં ... ?

અંબા : એ ય તારી બા ને મામાનાં કામ છે ! પેણ પંખાનું ઘર એટલે હું
આડી નાં જીતરી.

લીલી : એમ જ કો'ને'કે જાયું કુળ જોઈતું'તું. નહિ તો બે વરસ લગી લગન કેમ નાં
કર્યા ? નાતમાં મૂરતિયાનો કાંઈ તોટો હતો ?

અંબા : બાપ, આપણી ઉપાધ્યા'ની દીકરી જાયા ધર વંના અલાય ખરી ? રતન
કાંઈ ઉકરડે આણું નાખી દેવાય છે ?

લીલી : તો ફૂલ જેવી દીકરી અગનમાંય હોમાય ખરી ?

અંબા : (કપાળ હાથવડે ફૂટતી) છુન, કેને માલમ કે વરસમાં જ તાવ જમાઈને
ખાઈ જશે ... આ કપાળ જ ફૂટેલું, ખીનું શું ?

લીલી : હરગોવનમાં કેંયે દા'ડે હોશકાશ હતો ? મલોખાનો માળો હતો અમથો ! ...
દીકરી પરણાવી ને તરત જ રાંડે ધનાથી અવલકુવારી રહે તો શું બોલું ?

અંબા : એ શું બોલી, ગાંડી ? માવતર ક્યાં લગી સાપના ભારા ગળે વોટાળાને ફરે ?

લીલી : સૌથી સારું તો એ છે કે સુવાવડમાં જ દીકરીને ગળે દૂધો ... .. !

અ'ખા૦ (સાંભળ્યું ન જતાં) હાય ! જૈરની અવતાર ! ! ... (રોષ પડે છે. સાડવાના છેડાથી આંખો લૂછતાં) આપને ઘેર બધા ગણાવ્યે ! સાસરામાં થઈ પૂરું સેવાનું, ને દીકરીને મન દશમન જેવાં ! ! !

લીલી : ને ઇમાં ધન્યાષ્ટ જેવાં સાસુ મદ્યાં તો તો બારે જ વાગ્યા સમન્ને ! મેની રાંડી ખૂણેથી નીકળી ત્યારથી, બાર મહિનાથી, ડાકણની પેડમ ઇને વળગી છે તે જીવે મેશે ત્યારે છોડશે.

અ'ખા૦ : આપ, જ્યમત્યમ અવતાર કાઢવાનો જ છે ને ?

લીલી : બહો તમારો અવતાર ! પેલી સામનાય શુકલની મેગળા કંટાળીને દૂવોહવાડો કરવા ગઈ બિચારી બાળરાંડ ! અવતાર તે કાંઈ ઇમ ને ઇમ ઓછો જાય છે ? કાયા રાંડી, પણ મન કાંઈ ઓછું રાંડે છે, બા ? ... પેલી જેલી તપોદણ મશલમાંન સંગાયે હોડી ગઈ !

અ'ખા૦ : (આંસુથી ઝૂંગળાતી) એક જનમમાં એ ભવ ... ! !

લીલી : પણ, કાંઈ દીકરો ઇના મનથી ઓછી રાંડે છે ? આદમી તો મસાણામાંથી જ કંકુ કપાળે ચોડતો આવે છે. જૈરામાણસનો જ બધો વાંધો છે ! ફહો હવે, જેલી તપોદણ ભાગી ગઈ તે અહીં રહી હોત તો ત્રણ દિવસમાં લાકડાં ભેળી ચાત. ગામમાં ધર ન'તું, બાર ન'તું. કરવાનું કેકાણું નહિ, ને વધારામાં ચડતું લોહી ! દેહ જાગે ત્યારે શું કરે ?

અ'ખા૦ : (કાંપતી) મૂંઝ જીભ કચડીને મરી કેમ નાં ગઈ ? જીવા તપોદણનું ધર બોલ્યું ! રાંડ નકરી ! !

લીલી : (ચમકીને) આ તો તમારાં વેવાણુ ફહે છે એ જ તમે ય કહ્યું. (ટોળથી) પોતે ક્યાં પધારી છે ?

અ'ખા૦ : રોટરાં-હાડવાનાં દૂવે ગયાં છે. મને ફહે કે ભાતી ભાતી ચારની પુરેટીઝ બાંધી આવું. હું કળસ્યાવાંસણ માંજીને બેડી ત્યાં તું આવી. મેની જરા બીધો ગઈ'તી, એટલે...

લીલી : માશીઆ, દીકરીને હવે કસાધવાડેથી-છોડાવો. અહીં ઇનો કાંઈ ભાવ ખૂજવાનું નથી. મરી જશે તો ફહેશે કે કાશ ગઈ ! એવી તમારી ધન્યાષ્ટ છે.

અ'ખા૦ : (બોલી શકતી નથી. આખરે) ઇનું હખ ... ..

લીલી : મહિના પહેલાં ધન્યાષ્ટએ પાણી ભરીને આવતાં વાટમાં મને કહ્યું કે મેનીને પેટમાં જવરહંપ નીકળ્યું છે, ત્યારની મને તો ખાતરી છે કે હવે જીવવા દે તો બાયગ ! એક બે વાર હું મહવા આવી'તી, પણ કાંઈ સેવાચાકરી કરવા જઈ તો ધન્યાષ્ટ ફહે કે, 'અમારા હાય કાંઈ આગી ગયા છે તે અહીં છુંનનાં વાલેશરી યજીને આવ્યાં છો ? ઘેર સાસુનાં જ મસોતાં ધુવોને !

અ'ખા૦ : (દગસો થઈ ગયા જેવી) જીન, દીકરી તો પારકું ધન. આપણી નજરો સામું ઇને નાખી દે, પણ આપણુથી બીકરો યાય ? બધા ભગવાન !

લીલી : માશીઆ, હમણાં મેં જોયું ને ? પેટ-તણાધને તડાવડ થઈ ગયું છે. ને હમીરપરે દવાખાને નહિ લઈ જાઓ તો ભગવાન પણ દિશાસે દેતાં અચકશે.

અ'ખા૦ : (અસહ વેદનાથી) પરશુ ! રામજી મારા ! !

(૧) દેહની વાસનાઓ (૨) દોર આદ્યાં તે વખતથી (૩) નાનો પૂજો (૪) પેટનું દરદ, તેમાં પેટમાં ગોળો થકી આવે છે,

લીલી : કાંકે તો દવા કરો ! રામજી તો છે જ તો છેવટ !

અંબા : (બાજુ પર બિંત તરફ નાક નસીકતાં, આંખો લૂછતાં) રામ ! નોંધારનાં આધાર ! ... ..

લીલી : તે, મામાને સંગાથે બોલાઇ લાવવા હતા ને ! હમીરપરાનો ડાગટર ઈ આંતો ઝાળખીતો છે !

અંબા : (ઝબકીને) હોવે છુન ! કાલ સોંજરે હું નીકળી ત્યારે મામાને ખબર મોકલી 'તી કે : મેનીને વરહૂપ મટયું નથી તે હું મલવા જઈ છું. તમને યે નવરાશ મલે તો જીભા જીભા આટા આવી જાશે. વેવણુવેવાઇને પણ ઠીક લાગશે.

લીલી : મારા મનમાં કચારનુંય થયા કરતું તું કે આ ડાગડો જીયો યધ યધને બોલે ! છે તે ધનખાઇને આંગણે આજ કોણ પાવન થવાનું છે ! (નીચે શેરી તરફ જોઇ) દ્યો, પેલું કાક આવે !

[આખી બાંયનું લીલીઆવાણું પહેરણ અને દૂંડું ધોતિયું પહેરી અને માથે લાલ કાળિયું બાંધીને, પાંત્રીસેક વરસના દોહલરામ પ્રવેશે છે. કપાળમાં ત્રિપુંડાકારનું કરેલું તિલક, ને ખભે લટકતો દોરી લોટા-એ આવનાર બ્રાહ્મણ છે એમ કહી દે છે. લોટી ચોપાડમાં ખાટલો ઢાળે છે, તે પર તે બેસે છે અને કાળિયું નીચે મૂકી, તેના રંગથી લાલ થયેલા કપાળના લપલા ભાગનો પંરસેવો ધોતિયાના છેડાથી લૂછે છે.]

અંબા : આવી ગયા ભઇ ?

લીલી : આવો મામા ! ..સો વરસનો આવરદા છે ! હમણું જ સંભાર્યા !

અંબા : ઘેર કુશળખેગં છે ને ?

લીલી : મંગી, પોપટ, બધાં ખુશીમાં છે ને ?

દોહલરામ : હોવે, છુન, તને ધણું સંભારે છે !...તું રાજખુશીમાં તો છે ને ?

અંબા : (મનમાં પોતાની આવડત પર આફરીન થતી) અલી લીલી, દોડ જો ! ગોમતી ક્ષત્રે ત્યાં કહી આવ ને કે મામે આવ્યો છે તે અમારા બેના બેગાં ઈનાંય બે ટેજરાં ટીપતી જાહે ! જ તો છુન !

લીલી : આ દોડી ! પણ તમે મેનીને દવાખાને લઇ જવાની વાત મામાને કાને નાખો. એ શું કહે છે એ તો છુવો !

અંબા : ભઇ, આ આપણી લીલી તો બહુ ડાહી યધ ગઇ છે. (લીલીને) એ તો બહુ ય હું કરું છું, તું દોડ જો ! ક્ષરસોડામાંથી આટોપીને નીકળે ત્યારે જવાની છે !

લીલી : મામા, પણ મેં કહ્યું એ...

[ભય છે.]

દોહલરામ : આ લીલી તો અંખીછુન મહાબોલકા યધ ગઇ છે !...તે છુન, મેનડી બહુ માંદી પડી ગઇ છે ?

અંબા : કાંઇ કેવાની વ્રાત નથી !

દોહલરામ : દેખીએ તો ખરા ! (જિહવા કરતો) ક્યાં છે ?

અંબા : (મૂંઝાતી.) છે તો અંદર, કોઢમાં. પણ...

[રડી પડે છે.]

દાસતત : (બોમો બોમો) વરહપ મટતાં તે શી વાર ? ઈમાં રહે છે શું કામ ?
મેં પંદર દાંડા પર પાંદડાં મોકલ્યાંતાં. વેવાણુને પોકાર્યાંતાં કે નહિ ? કાંઈ કેહતાંતાં ?

અંબા : પશુ... (તૂટતે અવાજે) વરહપ હોય તો ને ?

દાસતત : (નીચે બેસી જઈ, ચૂપકીથી) ત્યારે ? [અબાબાઈ કાંઈ બોલતી નથી.
મોહું નીચું રાખી કૂચકાં ભરે છે] હંઅં ! (પાસે ખસી) તારા સમાચાર આવ્યા ત્યારનું
મને થતુંતું કે ગમે તેવું વરહપ હોય પણ મારા હાથનાં પાંદડાંથી તથા દાંડામાં ફાટી
જાય. મેં તો માનેલું કે મટી ગયું હશે, ને ઈને બંદેલે આ તો તું જોવા નીકળ્યાના સમાચાર
મળ્યા. એટલે મેં તો મનમાં ગાંઠ વાળીતી જ કે નક્કી દાળમાં કાંક કાળું છે !

અંબા : (હાથવડે પેટ ફૂટતી) મારું પેટ લગ્નવ્યું !

દાસતત : બંધું તારું પેટ ! તારું, મારું, ને પડ્યાનું તણે કટમ્પ રસાતાળ બોલ્યાં !

અંબા : (કાંપતી) ભઈ ! ભઈ ! હું શું કરું ?

દાસતત : (ભાન બૂલીને) પાછો જણવોતો, ને ઈનાથી કપાળ ફૂટીને મરી
જવુંતું ! આ દાંડા તો નાં આવત !

અંબા : ઓ રે ! હાય ! મારું મોત ગગાડ્યું !

દાસતત : તે ગાંડી મને પાછો શું કરવા બોલાવ્યો ? એકલી એકલી આવીને મા-
દીકરીએ વખ પી લેવું હતું !

અંબા : મને તો અહીં આવ્યા પછી ખબર પડી !

દાસતત : એ તો ઠીક ! પણ આખા ગામમાં ઢોલ તો પિટાવ્યો નથી ને ?

અંબા : એકલી ધની વેવાણુ જ જાણે છે !

દાસતત : (લગભગ સ્વગત) તો તો બાજી હાથમાં છે...(અંબાને) મેનડી કાંઈ
બોલે છે ખરી ?

અંબા : (સ્વસ્થ થતી) મોઢામાં જીભ જ બળી હોય તો ને ?

દાસતત : જો અંબી, સાંભળ ! (એના શરીરમાં કંપારી પસાર થઈ જાય છે. ફરી
દટાર થઈને દબતાથી) જો સાંભળ ! આપણાં ઘરાંની લાજ રાખતી તારા હાથમાં છે.

અંબા : (ચોંટાને) મારા હાથમાં ?

દાસતત : જો ! કૂણું કાળજું રાખ્યે નહિ ચાલે ! હું હાલ ને હાલ સીધો દમીરપરે
જઈ છું. કોઈ પૂછે તો કહેજે કે દવા કરાવાની ગોઠવણુ કાળે ગયો છું. એટલામાં
(અચકાતાં) વેવાણુ ને તું બે એ કાળમુખીનું કાટહું કરી નાખજે !

અંબા : (રોતી રોતી) ધની પણ મૂંઝ કાલરાતે મને કહે કે શીરાના કાળિયામાં
કામ ખવડાવી દો એટલે બચી ગયાં ! (આંસુથી એના અવાજમાં યડકારો રહે છે) પણ...

દાસતત (આખરી નિશ્વસ મુણવતો) પણ ને બણુ !.....મારી ને તારી સાતે
પેટીઓ બોળતી છે કે શું ? આં હું તો હોડયો !...રાતે આવીશ ને બધું પૂરું નહિ કર્યું
હોય તો એ મેનડીને ને તને બેયને ખાઈ જઈશ ! આ દોલો ગગડ્યો એટલે પછી કોઈનો
નહિ હો !

[આલતો થાય છે.]

અંબા : ભઈ ! મને મારીને જવું હોય તો જા !

[દોલતરામ પાછો આવે છે નીચે નમી હાથનો પંતે અંબાબાઈના નાકની નજીક લાવે વહેરવાનો અભિનય કરે-છે.]

દોલત૦ : (ધીરથી ક્રોધપૂર્વક) આખી નાતમાં નાક વઢાઈ જશે, ને બાપદાદાની આંખરુની કાંકરીકાંકરી થઈ જશે. મને તો થાય છે કે કાલ રાતની આવેલી અત્યાર લગણુ શું મોઢું લઇને બેસી રહી છે ?

અંબા૦ : તો, બધ ! તું મને એકલીને ફેરે છે, તે રહી જ ને તું જ.

દોલત૦ : (પાછો હઠી, ડોળા ફાડીને) મેં છતે જનમ આવ્યો છે કે તે !

[ચાલવા મંડે છે.]

અંબા૦ : જણુનારીને હાથે જ બિચારી.....

દોલત૦ : (જતો જતો દાંત કચકચાવતો) તારે ત્યાં જ નવાઈ છે તો ! છાનીમાની ડાહી થઇને...એ...હૈં ! (હથેળી વડે હવામાં ઝાટકો કરે છે) ... નહિ તો પછી રાતે 'બિચારી' એની વલે છે !

[આંગણું ઊતરી, શેરીને છેડે દોલતરામ અદૃશ થાય છે. અંબાબાઈ લોંબ પર માથું પછાડે છે. 'હાય ! હાય ! !' કરતી પેટ કૂટે છે. અંદરથી 'બા !' એવો મંદ અવાજ આવે છે. અણુ તેને ગણકારતી નથી.]

ત્યાં, માથે ઘાસનો ભારો લઇને ધની વેવાણુ આવતાં નજરે પડે છે. જૂનો સાડયો, ને જમીનથી વેત લિચે ધાધરો, તોબરો ચડાવેલું મોઢું ! એમને આવતાં જોઈ અંબાબાઈ સ્વરથ થઈ જાય છે. આંગણુને ખૂણે ચારનો ભારો પટકી, અંદરથી દાતરડું કાઢી ચોપાડમાં માટીનાં ઢગલા પર મૂકે છે. 'વંદાબિયાલી રાહ જોતાં અંબાબાઈ બેમાં છે, ત્યાં તો—]

ધનબાઈ : કેમ અંબી વેવાણુ, દોલતરામ આવ્યા શું ને ગયા શું ? તે, અમારા ગામમાં ઇયાંતી મેમાનગરી કોઇનાથી નાં થાત ? જળ્યું એ શું, એ તે કાંઈ સગાની રીત કહેવાય ? (નીચે બેસીને ઊંકણી લે છે.)

અંબા૦ : (ડરતી, કંઈ ન સૂઝતાં) તમને ક્યાં મલ્યા ?

ધન૦ : ચોરા આગળ જ. કોઇ દેખે તો યે શું ફેરશે ? દન માથે આવ્યો છે ને અન્નપયા, માણસની પેઠમ હોડયા ગ્યા !

અંબા૦ : (કેં ન સૂઝતાં) એ-તો, ધનબાઈ, હમીરપરાનો ડાગટર મારા લઇને ઝોળખીતો છે ને ? ઈની પાસે મેનીને દવા કરા'વા ત્યાં લઇ જવી કે નહિ એ પૂછવા ગ્યા છે !

ધન૦ : કહું છું ને ? કે એક જ દવા રહી છે !

અંબા૦ : (ઉતાવળી) શું ?

ધન૦ : કેમ ? ભૂલી ગયાં ? રાતે તૈયાર-કરી'તી એસ્તો વળી !

અંબા૦ (કાંપી જાય છે) રામ ! રામ ! !

ધન૦ : કહું છું, ફક્ત એક જ દવા છે. એ નાં કરી તો તમારું ને મારું એકીસાથે નાક વઢાવાનું છે ! હજી તમારી જ્ઞાનમાં આવતું નથી !

અંબા૦ : ધનબાઈ ! એવું શું બોલતાં હશે ?

ધન૦ : એ તો તમારે તો ! તમારે કાંઈ ગમાવાનું નથી. નાશું નહાય શું ને નીચોવે

શું! અને એ...આ અમારો તો વેસ્ટો દસ-પંદર પેઢીથી પેલા લંચરનો છે તે તમારો દીકરીને લીધે હવે મૂળમાંથી જવા બેઠો : મૂઢ રાંડ કેવાં પગલાંની આવી, તે મારા હર-ગોવને ખાધને નાં ધરાણી, તે પાછી વ્યમને ય ... ..!

અંબા : (વચ્ચે, રાતે અવાજ) બિચારીનો છંદો શો ગતો ?

ધનં : આ પાછાં કપાતરનું ઉપરાતુ^૨ લખને આવ્યાં છે તે ? તમારે કમખતને શું ? ક્યાંથી ય રાંડો આવીઓ છે તે મારા ધરની હોડણગાલ્લી^૩ કરશે ત્યારે જંપવાની !!

અંબા : (ડહાપ જાહેર) રામ ! રામ !!

ધનં : હવે મોટાં ભગતડી છા તે જાણ્યું ! દીકરીને ભગતાંણું શીખવવું હતું ને !

અંબા : પહેલેથી મારે થેર મોકલી દેવી'તી ! જેય જણીઓ વખ ધોળાને સુધ જાત !

ધનં : તે હજીય શું વહી ગયું છે ? પેલા શરીમાંનનો દીકરો આવા એવા કેમ હોડયા ગ્યા ? મારા આંગણમાં દાઝતા'તા કે શું ?

અંબા : એક હું અંગારામાં દાઝતો નથી. ભાઈ આયો તે મારો વાંક કાઢી ગ્યો, ને તમે તો આડો આંક વાળ્યો છે બાઈ !

ધનં આ જુવોને દાઝવાવાળાં ! જે જે મહિનાથી અહીં લોહીશેકણાં છે છંની-તો વાત કરતાં નથી. જે વરસથી ગળે સાપના ભારા વેદાળાને ફરી ! સાચવતાં સાચવતાં અરધી થઈ જાય, પણ છેવટ તો કરમમાં ડંખ ને વખ આવ્યાં ! ! આ ... તમને કહ્યું કે રાતવાળું અતરધડી પતારી ઘો, નકર ... ..

[એટલામાં એક બાઈ માથે ચારનો ભારો હાથ આંગણા આગળ પસાર થાય છે. એક તીરજી નતર ધની પર નાખવી, અંબાબાઈને-]

પાડોશણ : કેમ અમલી વેવાણુ ! મેનીને કેવું છે ?

અંબા : (દુઃખથી) કાંઈ કે'વાની વાત નથી, બાઈ !

પાડોશણ : કાંઈ દવા કરાવો, નકર ... ..

[પાડોશણ અદરથ થાય છે.]

ધનં : મારી શોક્ય ! પાછાં વાલેશરી નાં જોયાં હોય તો ? ! રાંડ લુચ્ચી ! !

અંબા : બહુ તમારી બોલવાની ટેવ તો બાઈ ... (લૂચું-ફીકું કૃત્રિમ રીતે હસવા જાય છે, પણ તરત મોઢું રેવા જેવું થઈ જાય છે.)

ધનં : છંને તમે શેનાં ઝાળખો ? ! ગયા *સંઘટવરસમાં હું જાત્રાએ ગઈ'તી, ત્યારે મારી શોક્ય મારા બોળા લેમણને ભરમાવી ગ્યાં'તાં ! રાંડ કભારજી ! શંખણી, મારી શોક્ય ! !

અંબા : (બાધા જેવી) હુંએ ! !

ધનં : એ ... મને તો લાગે છે કે આ તમારી પુતરીને ય ભમાવનારી એ જ વંતરી છે ! ના કદી કહીને મારી જીજ્ઞાસા ફૂટ્યા વળી જતા, પણ ના 'મારી ગંગામાશી ! ' 'મારી ગંગામાશી ! ' કરતાં દળવાખાંડવા દોડતાં જાય ત્યાં, તે છેવટ એ ગંગલીએ બધામાં પતંગડો મૂક્યો ! (અંત્રાગ્રાહ મોં વિકસીને તાકી રહે છે.) ... મેનડી કાઈનું નામ લે છે ?

અંબા : એક અશકર^૧ પણ બોલતી નથી ! મોઢું જ સીવાઈ ગયું છે. ધણું ધણું તો 'બા ! ' એટલું બોલે છે.

ધનં : ત્યારે હવે તમે શો વિચાર કર્યો ?

અંબા : મારું કપાળ વિચાર કરું ? એ લાંબા દા'ડા કાઢવાની નથી, હું જાણું છું તો ! બે દનની મેદમાન છે ! બોલાતું નથી, ચલાતું નથી, ને ડાળા તો ફાટી ગ્યા છે !

૧ નંજર. ૨ ઉપરાણું. ૩ આલણગાડી. હોડણગાડી કરવી એટલે આગળ બોગરી. ૪ સિદરથ વર્ષમાં. ૫ વણખો, અંત્ર. ૬ અક્ષર.

ધન૦ : એ ફળેતીના કાળકા બોલાયા વના માંચો મેલવાની નથી. (ધીરથી) હું હજી કહું છું કે પેલી રાતવાળો શીરો ખવડાવી દો, એટલે નાહો નાખ્યાં !

અંબા૦ : બાઈ, મરતાને શું કરવા મેર કહો છો!! મારાથી તો છતું મોઢું ય દેખી શકાતું નથી. તમને તમારે કાવે તે કરો !

ધન૦ : (બિજીને) મારે કાચું ખવડાવે છે બંધારાત !... મારી દીકરી હોત તો સો સો દુકડા કરત; આ તો તમે વેશ માંડ્યો છે ! પેલી જમનીએ ઈની સંતોકડીનું શું કહ્યું ઈની વાચરાનેય ખબર છે કે ?

અંબા૦ : (નીચું ધાલીને નિસાસો મૂકે છે. બાધાની માફક આસપાસ જુએ છે. રૂધિરવાળા રુદનના અવાજે, પોતાના હાથ સામું જોઈ-) આ હાથે મોટી કરી, ને અત્યારે આ જ હાથે ! ...

ધન૦ : (વચ્ચેથી, રાક્ષસી રીતે આળા પાડતાં) ' મોટી કરો ! ' ' મોટી કરો ! ' હું તો કહું છું સમજી ગઈ જણી યે ન હોત તો મારે ઘેર લોહીનાં આધણું નાં મૂકાત ! ... જાવ, દીકરીને ગળે બાંધીને ગામમાં નગારું પિટાવતાં કરો ! ... (ટાચકા ફેડતી) આ થઈ છે મા ! આટલું કહ્યું પછું બાવી રૂપાણી (!) દીકરીને પંપાળે છે તે, કાણુ જાણે પોતેય કેવી પરાકરમી... ! [અંબાબાઈથી આ સાંભળ્યું જઈ નથી. ' ખબરદાર છે એક રાખદ પણ બાઈમાં તો ! ' કરતી બીજીને તે અંદર જાય છે.]

એટલામાં, નંદરામ પંડ્યાને ખેડૂત (નોકર, સાથી) આવે છે. અરધું પોતિયું, ને માથે ફાટલા લૂગડાના વેલા પીટાળેલા છે.]

ખેડૂ : દયો, ધનીલાભી ! આ મુરાડાં. વાટીને બોરકૂટો કરીને પેટ પર બાંધશો તો ગમે તેવું વરહૂપ કરશે તો ય મટી જશે !

ધન૦ : નાખો ત્યાં ખૂણામાં ! (બતાવે છે.)

ખેડૂ : પણ હંભાળજે જરી ! એરો સે હો ! પાંણી નાં પી જાય કાઈ !

ધન૦ : (સ્વગત) હવે તે શું કરવાં છે. (ખેડૂને) લઈ જાવ, ભણ, પાછાં. એ ... કાંકે બાંધુંસવળું થઈ જાય. (અંદર અંબાબાઈને સંભળાવવા) કાલ રાતની દવા પડી છે એ તો હજી આલી નથી !

ખેડૂ૦ : વારુ ! હું બાટને ત્યાં ગેંદાલજી પાહે ચલમ બારતો બેઠો છું, એટલામાં દેખરાં કરી રાખજો ! (જવા કરે છે)

ધન૦ : ને ... એ ?

ખેડૂ૦ : (અટકીને) નંદરામ ! એ તો કૂવા પર રખવાળે બેઠો સં. આખ્યાના નથી ! ફૂલે કે, દૂધનો રોટસો લેતો આવેજે ! (ખેડૂ જતો રહે છે.)

ધન૦ : કાણુ જાણે કૂવે ને કૂવે પડ્યા રહે છે ! ઘર જાણે કરડવા નાં આવતું હોય !

[ત્યાં અંબાબાઈ અંદરથી કોઢતું કમાડ વાસી, સાંકળ લગાવી બહાર આવતી જણાય છે. બાળેલાં આંસુ અને બીડેલાં કાંપતાં જડખાંથી બિહામણી લાગે છે. ધરસાળના બારણાના ઉબરમાં ફસડાઈ પડે છે, ને એતાથી રડી જવાય છે.]

ધન૦ : (કૈંક સંતોષથી, કૈંક પક્ષાઈથી) કોઈનું નામ લીધું ?

અંબા૦ : (કુસર્કા વચ્ચે) પીટ્યો ...

ધન૦ : (ઉતાવળી) કાણુ ? કાણુ ?

અંબા૦ : રાખસ ! ... નંદરામ વેવાઈ ! (ધૂસકે ધૂસકે રુવે છે.)

ધન૦ : (પથ્થર જેવી થઈ જાય છે) મારી શોક્ય ! રાંડ લુચ્ચી !!!

[પડે પડે છે]

આ પણાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ઈશ્વર અમુક અમુક અંતરે સૃષ્ટિનો પ્રલય કરે છે. આ વાત ઈશ્વરની સૃષ્ટિ વિશે સાચી હોય કે નહિ પણ માણસ પોતાની સૃષ્ટિનો પ્રલય કરે છે એ વાત તો જરૂર સાચી છે—હું તો એમ પ્રલય કરું જ છું. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં નાના મોટા પ્રલયો છે તેમ મારી સૃષ્ટિમાં પણ છે. એક બહુ જ નાનો અને સાધારણ પ્રલયો આપું. અમુક વખત સુધી હું ટપાલના કાગળો, ચિઠ્ઠીઓ, આમંત્રણો, યાદીઓ, રિપોર્ટો, ટૂંકી નોંધો વગેરે બધું મારા ખિસ્સામાં ભેગું થવા દઉં છું. પહેલાં અસહકાર પહેલાંના દિવસોમાં કાટનાં જે કાંઈ ચાર પાંચ ખિસ્સાં હોય તેમાં બધું સાચવતો. હવે કાટ ગયો, ભટકા ગયું, તેને બદલે પહેરણુ આવ્યું, જેનું ખિસ્સું લગભગ નકામું, વાંકાં વગલાં અંદરની ચીજો જરૂર બહાર પડી જાય એવું, મહાત્માજીએ અપરિચીતે મારે એ ખિસ્સું બનાવેલું હશે—તો મેં નાનાં ખિસ્સાં નીકળા ગયાં તે બધાંનો સરવાળો કરીએ ને યાવ તેથીએ મોટું ખિસ્સું એટલે કે થેલી હાથમાં રાખી. થેલીમાં તો અરધા લખેલા નકામા લેખો પણ પડ્યા રહી શકે. અંદર ખડિયો પેનસિલ પુસ્તક શાક પોપૈયું ચંપલ વગેરે અનેક ચીજો—જેનો વિભાગ કરતાં કોઈ પણ એ ચીજો એક જ વિભાગમાં ન આવે તેવી—જેને હાથમાં લઈ જતાં શરમાઈએ એવી તેમાં પડી રહી શકે. તેમાં ચંપલ વિશે મારે થોડું વધારે કહેવું છે. ચંપલને તો જરૂર થેલીમાં મૂકવાના પ્રસંગો ઘણા આવે. તેના જેવી અવિશ્વસનીય—ખિનભરોસાલાયક જોડાની જાત લાગ્યે જ કોઈ પણ દશે. જરા સરખી દોરી વૂટે ને તદ્દન નકામું થઈ જાય. ચંપલ અને ચંપલ એ બન્ને શબ્દો ભેગા કરીને ચંપલ શબ્દ ધણો દશે. અને આ ચંપલતા કે ચંપલતાને લીધે જ ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓએ તેને પહેલાં અપનાવ્યાં દશે. હું નહિ, શેક્ષપિયર કહે છે કે ચંપલતા એ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ચંપલ આવ્યા પછી જોડા પહેરતી થઈ. તે સ્ત્રીઓ તો ભલે પહેરે, પણ પુરુષો શા મારે ચંપલ પહેરતા દશે તે મારાથી સમજાતું નથી. તેનાથી શિયાળામાં પગમાં વાયો ફાટે છે, સાગરમતીનાં વાંધાં કાતરાં જેવી. તેનાથી ધૂળનો આશીર્વાદ વરસે છે અને તે માત્ર ચંપલ પહેરનાર ઉપર જ નહિ પણ તેના સહગામીઓ ઉપર પણ. શાકુન્તલમાં દોડતા રથના પોશાન વર્ણન કરતાં કાલિદાસ કહે છે :

આત્મોદ્ધતૈરપિ રજોભિરલંબનીયાઃ ।

પોતે ઉડાડી રજા પહોંચી શકે નં એને
તો આ ચંપલવાળા તો

પોતે ઉડાડી રજાનો અભિધેક રહે

એમ કહી શકાય. એક અગડતાં પીજું નકામું થઈ જતું એ સિવાય તેનામાં જોડાતો એક
પણ ગુણ નથી. તે પગરખું નથી કારણ કે પગની રક્ષા કરતું નથી, માત્ર તળિયાની
એને તે પણ અધૂરી રક્ષા કરતું હોય તો હાલે! આ નવા જમાનામાં ગુજરાતે જોડાના
અનેક અખતરાં કે પ્રયોગો કર્યા છે એમ કહીએ તો ચાલે, — અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને
ચંપલના. કેટલાક કવિઓ જેમ જૂની કલ્પનાને લખે તેને જુદી જુદી જગાએથી ખંડિત
કરી નવી કલ્પનાઓ કાબરસિક આલમ પાસે રજુ કરે છે તેમ આ બધા ચંપલના પ્રયોગોમાં
પણ જૂના જોડાને ખંડિત કરેલો છે. પ્રયોગોની આ રીત સાચી હોય તો મારે એક જ
નવા પ્રયોગ સૂચવવાનો છે. ચાલું સ્થિતિ પર કે એવા કોઈ પણ જોડાનો તળિયા ઉપરનો ભાગ
આખો રાખો, નીચેનું તળિયું કાઢી નાંખો, અને પગ નીચે લાંકને બીડીને પસાર થતા એક
પટ્ટાથી તેને પગ સાથે બાંધી દો. તેથી જોડો બિલકુલ ઘસાશે નહિ. અત્યારની ગેરીબીમાં
એ ઓછો ગુણ નથી. ઓટાવાના કરારો છતાં આ માલમાં પરદેશી હરીફાઈ નહિ થાય,
માલ સ્પર્દેશી રહેશે. જોડામાં પાણી કે ધૂળ ભરાશે નહિ. કચરામાંથી પગ કાઢતાં ચંપલ
છોડીને પગ ધણીવાર એકલો ઉપર ચાલ્યો આવે છે તેમ થશે નહિ. અને લાંક સુંદર બનશે.
આગની સુંદરતા વિશે સંસ્કૃત કવિઓએ ઘણી ઝીણવટ કરી છે એવો તેમના પર આદેશ
છે. આ યુગમાં પશ્ચિમમાં તો ફોર્દેઈની હરીફાઈઓ થાય છે. તેમાં નખ અને પગનો નજો-
દીંચણ અને કાંડો વચ્ચેનો ભાગ-પણ હવે સુંદર ગણાવા માંડ્યા છે. સીનેમાની નટીઓ
પગના નજા પણ કેવા સુંદર છે તે બતાવે છે. તો પગના લાંક પણ કેમ સુંદર નહોત શકે ?

જરા વિચાર તો કરો. ગુજરાતે જોડા રાજ્યપ્રકરણની ઘોથી ઘણા અગત્યના વિષયો
છોડી દીધા છે. સદ્ભાગ્યે આર્ડિનન્સ આવતાં એ જોડા વિષયો બંધ થયા છે સારે તો આ
સોંદર્યના અને કલાના વિચારો કરો. હવે મૂળ બાબત પર આવું છું :

એટલે આ થેલીનું પરિણામ એ આવ્યું કે થેલી થયા પછી નક્કામી વીજોનો સંધરો
હું વધારે વખત રાખવા માંડ્યો. પણ તે ગમે તેમ હોય. એક વાત સાચી કે ખિસ્સાં નાનાં
હોય કે મોટાં હોય પણ અમુક વખતે તેમાં પ્રલય આણવાની જરૂર રહે છે. કાટ બદલા-
વતી વખતે તમે નાનો સરખો પ્રલય ન લાવો, ખરી રીતે કોટો પહેરણ કરતાં ઘણે લાંબે
અંતરે બદલાવાતા, એક કાટ ઓછામાં ઓછો એક ઋતુ તો ચાલે જ, ઘણાઓ તો વરસોનાં
વરસો એક જ કાટ ચલાવે છે, એટલે કાટ બદલાવતી વખતે પણ તમે જો પ્રલય ન
લાવો, એ બધા કાગળો એમના એમ બીજા કાટના ખિસ્સામાં નાંખો, તો છેવટે ખિસ્સું
ફાટવા જેટલા કાગળો ભેગા થાય ત્યારે જરૂર એક વાર ખિસ્સાપ્રલયની જરૂર પડે.

પણ જેમ ખિસ્સામાં પ્રલય આવે છે તેમ ટેબલ ઉપર, ટેબલનાં ખાનાંમાં, અભેરાઈઓ
ઉપર, એમ સર્વત્ર નાના મોટા પ્રલયો, ઓછે વતે અંતરે આવે છે. મારા ટેબલ પર ધીમે
ધીમે ચોપડીઓ કાગળો ભેગા થતા જાય છે. કાગળ ભેગા થતા જાય છે તેથી તે વાળીને
સાફ કરાવું નથી, અને સાફ કરાવું નથી તેથી તેના પર કાગળો વગેરે વધતું જ જાય છે.

આમ થતાં થતાં લખવા જેટલી પણ એક સપાડીવાળી જગા ન રહે એવા સમય આવે છે. પણ તેથી પણ હું હારી જતો નથી. એક મોટા પૂંઠાવાળી ચોપડી લઈ તેના પર કાગળો મૂકી લખવા માંડું છું. છેવટે જ્યારે વધારે ચોપડીઓ મૂકતાં થોકડા નીચે પડવા માંડે ત્યારે હું તેનો પ્રલય લાવું છું. મને લાગે છે ઈશ્વર પણ જ્યારે મારી પેઠે મુંઝાતો હશે ત્યારે પ્રલય લાવતો હશે. જ્યારે નવું કંઈ જ કરવાની જગા નહિ રહેતી હોય ત્યારે તે પ્રલય લાવતો હશે. જુઓને હમણું હિન્દુઓએ તેને કેવો મૂંઝવ્યો છે. જૂની વસ્તુઓ આડે હિંદુઓ તેને કશું જ નવું કરવા દે તેવા નથી !

મને ઘણાઓએ મારી ચોપડીઓ વગેરે સરખું ગોઠવી દેવા કહ્યું છે. તે વખતે મને ઘણું જ માહું લાગ્યું છે. તે વખતે મને જે માહું લાગે છે તેનો ખ્યાલ હું એક જ દાખલાથી આપી શકું. કવિશ્રી ન્હાનાલાલને કોઈ કહે કે આપનું અપદ્માગદ્ય છે તેને લાંબો હું શ્લોકબદ્ધ કરી આપું. તો તેઓ શું કહે કહી શકે છે ? એવું જ મને કંઈક થાય છે. મારી જ્યાં ત્યાં પડેલી ચોપડીઓ મને પોતાને કાવ્ય જેવી લાગે છે. લાઇબ્રેરીમાં અને બુક્સેલરોને ત્યાં પુસ્તકો સરખાં ગોઠવેલાં પૂંઠાં ચડાવેલાં બરાબર હોઈ શકે. પણ મારે ત્યાં ? મારે ત્યાં પણ ચોપડીઓ એમ ગોઠવેલી પડી રહે તો હું વાંચું છું તેનો પુરાવો શો ? મને તો પૂંઠાથી રક્ષણ કરેલી ચોપડી પણ નથી ગમતી. મને તો મિલ્ટને વર્ણન કર્યું છે તેવી Naked majesty,

‘લવ્ય દિગ્વસનતા.’

પુસ્તકોની ગમે !

બધું એટલું બધું આહું અવળું પડેલું હોય-વિશ્વ જેવું-જ્યાંથી કશું ખોવાય નહિ, અને જેમાં કશું જડે પણ નહિ !

અને છેવટે જ્યારે તમે પ્રલયનું કામ કરવા બેસો ત્યારે તમારા આનંદનો પાર ન રહે. આખો બૂતકાળ જાણે તમારી પાસે ફરી તાજે યવા લાગે ! આવે પ્રસંગે. બૂતકાળના બનાવો, દરિયો ઉઘાળે ચડે ને મોઝાં આધાં પાછાં ઉછળે તેમ, ફેદાફેદ કરી મૂકે ! અને એ પણ સમયને ક્રમે તમારી પાસે ન આવે. સારી નવલકથામાં જેમ બનાવો આધા પાછા આધા પાછા આવે છે, તેમ બધા બનાવો આવવાના. મારે મન તો બૂતકાળનું નવરાં બેઠાં અવલોકન કરવું એ કાવ્યરસ અનુભવવા બરાબર જ છે. વર્તમાનમાં જે નકામામાં નકામી ચીજ લાગી હોય તેવી ચીજ પણ પ્રલયને કાંઠે બેસી વાંચતાં વખત નીકળી જાય તેની ખબર નથી પડતી. અને બૂતકાળના રંગથી નકામી વસ્તુઓની જેમ કિંમત વધી જાય છે, એક જૂનો ગધાડિયો સિક્કો પણ દુનિયાની કિંમતનો બને છે, તેમ એક તદ્દન નકામી ચિઠ્ઠી કોઈ વાર આપણને ગાદ રસમાં લીન કરી દે છે. ઘણી વાર તદ્દન નકામી અને અત્યંત રસવાળી ચીજો વિચિત્ર રીતે બેગી થઈ ગયેલી જણાય છે. નકામામાં નકામા પુસ્તકોમાંથી કોઈ પત્ર કે ચિઠ્ઠી તમને અત્યંત મદદરતની જડી જાય. તમને સમજાય કે માત્ર વિષાતા જ અનુચિત વસ્તુઓને બેગી કરે છે એમ નહિ, તમે પણ એવું જ કરતા હો છો. રૂઢ પ્રલયસમયે અદ્વૈતાસ્ય કેમ કરતા હશે તે હવે મને સમજાય છે. અને આ બધું જતાં તમારે વધારેમાં વધારે વસ્તુઓનો નાશ કરવાનો છે એવું તમને જાન રહે છે. અને તેમાં જાણે કે એ ચીજોનું પણ સાર્યકય થતું લાગે છે. આપણી વાર્તામાં કોઈ જુવાન પરદેશની મુસાફરીને સાદસે નીકળ્યો હોય, તેને મારગમાં એક ડાઘી કહે કે મને રાખ,

જુવાન પૂછે કે તારે શું જોઈએ, ત્યારે ડાશી એટલું જ માગે કે જીવ્યે પાળવી ને મુવે બાળવી. દીકરા ખેારી ખેારીને બાળે એ માતાઓનો અભિપ્રાય હોય છે. જૂની વસ્તુઓને બાળવી એ મહાન હવેનો પ્રસંગ છે. હિંદુઓ દર વરસ હોળી કરે છે અને છતાં નથી બાળતા કે ઘણી બીજી, જૂની વસ્તુઓ, નકામી 'રીતરિવાજો, વૈરા, નમજાપ્રત્યો, બધાં બાળવાનાં છે. આ હોળી આવી. બધું બાળી નાંખો ને! આખી દુનિયાં નેઈ રહે એવો ભડકો કરો ને દુકુલિ વગાડી તેની આસપાસ તાંડવનૃત્ય કરો !

હિંદુઓનાં સર્વ પર્વોમાં મોટું કયું ? કોષ્ટ કહેશે દીવાળી, કોષ્ટ કહેશે દશેરા પણ હું કહું છું હોળી. બધાં પર્વો જ્ય પછુ હોળી હમેશાં રહેતું જોઈએ. બધાં પર્વોમાં, હોળી જેવું એકપણ સાર્વજનિક 'ડીમોક્રેટિક' બીજું પર્વ નથી. તેમાં જરા પણ ધર્મની વાત નથી. હિંદુઓનાં ઘણાંખરાં પર્વો તો માત્ર બ્રાહ્મણો માટે છે. દશેરા વળી ક્ષત્રિયો માટે: કરાવ્યું છે. પણ બધી વર્ણોને સરખું એવું પર્વ તે હોળી જ. દરેક પર્વમાં પૈસાદાર ગરીબનો તફાવત રહેવાનો જ. દીવાળીમાં પૈસાદાર અને ગરીબનો તફાવત બિલકો વધારે બહાર પડવાનો. હોળીએ સૌ સરખા. બધાને એક જ રીતે હોળી ઉજવવાની: રંગ ઉડાડવો, નાચવું, ફૂલવું, લાકડાં છાણાં સગાવવાં, ખજૂર ધાણી ખાંડનાં રમકડાં ખાવાં એ સૌને સરખું. અને એક કહેવત જણા છે ? હોળી પર્વ લેતી આવે ને દીવાળી પર્વ લેતી જાય. દીવાળી પછી ઘણા દિવસો સુધી કશું જ પર્વ ન આવે. હોળી પછી પર્વોની પરપરા શરૂ થાય. પણ હોળીના લાભની એક મોટી દલીલ તો હું બૂલી જ ગયા. હોળીનો તહેવાર સૌ પુરુષ બંનેને સરખો ! એના જેવો એકે બીજો તહેવાર બતાવશો ?—જે ઘરડા જુવાન, બ્રાહ્મણ કોળી, ગરીબ તવંગર, સૌ પુરુષ, બધાને એક સરખો હોય. મને તો હોળી ઉપર જ એક કાવ્ય કરવાનું મન થાય છે, પણ હાલ તો મુક્તતરી રાખું છું. અથવા થોડું હું લખું છું. હોળીનાં ગીતો તો તમને પણ કરતાં આવડતાં હશે જ.

જ્ય હોળી માતા મા જ્ય હોળી માતા !
તારા સૌ સેવકને કર રાતા માતા !
જ્ય હોળી માતા !

બાવળ ખોરડો ખોજડો પીપર અરડસો (૨)

ને જોળેયાં બાળે તુજમાં સૌ પુરુષો ! જ્ય૦

આચરકચર કચરો નકામી બીજો, (૨)

એ સૌ બાળે એવો તહેવાર ન બીજો ! જ્ય૦

ફટાકડા દીવાળી, પતંગ સંક્રાન્તે, (૨)

તું આવતાં રંગે લોક રંગે ખાતે ! જ્ય૦

દીવાળીમાં લુગડાં જન પહેરે પરખી, (૨)

ગરોબ તવંગર સૌમાં તું આવે સરખી ! જ્ય૦

ફૂલદારો ચિમળાય, સુતર વણવાના, (૨)

ખાંડ તણા તુજ હારો હરખે ખાવાના ! જ્ય૦

દીવાળીએ અછેકું સૌતું વરસ વધે, (૨)

તું આવતાં ઘરડા જુવાન થાય બધે ! જ્ય૦

સરગ સુધી પહોંચાડ મા તારો ભડકો, (૨)

નૃપતી રંગ રમાડી દે દુનિયાં ડોકા ! જ્ય૦

ખિલાવલ મેલ

પ્રચારમાં ખિલાવલ રાગ કેવી રીતે આવ્યો—આ પ્રશ્ન પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના મનમાં

ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્વાભાવિક “મેલ” કહેવાય છે, તથા શીખવા શીખવવામાં અતિસુલભ છે; અને મુંઝર છે, તેમાં જરાએ સંશય નથી. પરંતુ તે ક્યારે અને કેવી રીતે શુદ્ધ “મેલ” મનાયો, એ જાણવું ધણું જ મહત્ત્વનું છે. તેને પ્રથમ કાણે અને ક્યાં શુદ્ધ માન્યો એ અન્યાધારીના અભાવે નક્કી કહી શકાય નહિ. તાનસેનાદિક મોટા ગાયકો યદ્ય ગયા; તેમનાં ધ્રુવપદો હજી પણ પ્રચારમાં પરંપરાથી ગવાય છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે ધ્રુવપદો “ખિલાવલ” શુદ્ધ મેલ માની, રચેલાં હોવાં જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અમીર ખુશના વખતના બેજુબાવરાનાં ધ્રુવપદો તેજ યાટ શુદ્ધ લઈ રચાયાં છે, એમ માનવાને આધાર છે. ત્યારે ઠેક અલાઉદ્દીન ખિલજના વખતમાં પણ તે યાટ શુદ્ધ હતો, એમ માનવું અનુચિત તો નહિ જ ગણાય. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ગયા ૫૦૦ વર્ષોમાંના અન્યકારો ખિલાવલ શુદ્ધ મેલ માનતા નથી. ખિલાવલ મેલ પ્રચારમાં અવશ્ય હતો; પરંતુ અન્યકારો તેને શુદ્ધ માનતા ન હતાં. ઉત્તરના અન્યકારો લોચન, હૃદય, અહોબલ, શ્રીનિવાસ, પુંડરીક, ભાવભટ્ટ અને શ્રીકંઠ મનાય છે. તેમાંના પહેલા ચાર અન્યકારોનો શુદ્ધ યાટ કાશી જેવો હતો, એમાં કશો સંશય નથી; કારણકે તેમાંના રિ-ગ અને ધ, નિ સ્વરાંતરો (Semitones) અર્ધાંતરો હતાં, એ સ્પષ્ટ છે. પુંડરીક, ભાવભટ્ટ, શ્રીકંઠ વગેરે અન્યકારોનો શુદ્ધ મેલ મુખારી (દક્ષિણનો) હતો, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભાવભટ્ટનો બાપ જનાર્દનભટ્ટ તો ખુદ શાહજહાનના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ સંગીત-વિદ્વાન હતો. ત્યારે શું પુંડરીક અને જનાર્દન ભટ્ટ અને તેનો પુત્ર ભાવભટ્ટ મુસલમાન ગાયકો ખિલાવલ યાટ શુદ્ધ માને છે, એ વાત જાણતા નહિ હોય? પૂર્વ તરફ મિથિલા પ્રાન્તમાં લોચન પંડિત, ગઝાદેશ તરફ (એટલે જળપુર તરફ) હૃદયનારાયણ રાગ, માનસિંહના દરબારમાં પુંડરીક, એ બધા મુસલમાન કારકિર્દીમાં જ થઈ ગયા, પણ તેમાંના કોઈએ પણ ખિલાવલ મેલને શુદ્ધમેલ તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ, એ આશ્ચર્ય છે. લોચન, અહોબલાદિક અન્યકારોનો શુદ્ધ મેલ કાશી જેવો હતો, એ ઉપર કહ્યું જ છે. તે બધા અત્યશ્રુતિ પર સ્વરો પ્રકાશમાન થાય છે, એવું માનતા હતા. અર્થાત્ તેમનાં સ્વરાંતરો નીચે પ્રમાણે હતાં:

૪ સા—રો+ગ—મ—પ—ધ+નિ—સાં.

૩ ૨ ૪ ૪ ૩ ૨ ૪

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે તેમનો શુદ્ધ મેલ કાશી જેવો હતો. વીણા ઉપર તેમના સ્વર નીચે પ્રમાણે હતા:

મ તંત્રી	સા તંત્રી	
શુદ્ધ મ	શુદ્ધ સા	મેર
તીમ મ	કોમળ રી	૧ સારી
	શુદ્ધ રી	૨ સારી
શુદ્ધ પ		૩
		૪
		૫
		૬

અત્રે વીણા ઉપર તાર એ અને સારી ૬ આપણે માંડશું. અહીં આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે “સા” તંત્રી જે મેર ઉપર છે તેની નીચેની બીજી સારી પર અહોબલનો શુદ્ધ “રી” આવે છે. પહેલી સારી ઉપર કોમળ રી છે. “મ” તંત્રીની બીજી સારી ઉપર શુદ્ધ પંચમ છે. અર્થાત્ બીજી સારી ઉપર શુદ્ધ “રી” અને શુદ્ધ “પ” આવેલા આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ મ અને પ વચ્ચેનું અંતર અન્યો પ્રમાણે ૪ શ્રુતિનું છે. તેથી મેરથી શુદ્ધ રી પણ ચાર શ્રુતિ ઉપર જ હોવો જોઈએ, કારણકે

તે બન્ને સ્વરો એક જ શ્રુતિ ઉપર છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અહોબલ જેને ત્રિ-શ્રુતિક રી કહે છે તે વસ્તુતઃ ચતુઃશ્રુતિક રી છે. એટલું જ નહિ પણ અહોબલ પોતાના શુદ્ધ રીની જગ્યા તારની લંબાઈથી સ્પષ્ટ કહે છે, અને તે પ્રમાણે તેનાં શુદ્ધ રીનાં આદિલન ૨૭૦ નીકળે છે, એટલે સા અને રી વચ્ચેનું અંતર ૧૪ અથવા ૬ થયું. તે જ અંતર મ ને પ માં પણ છે. ત્યારે નિર્ણય એવો થયો કે અહોબલનો શુદ્ધ રી ચતુઃશ્રુતિક હતો. શુદ્ધ ગ શુદ્ધ રી થી બે શ્રુતિ ઊંચો હોવો જ જોઈએ. એટલે શુદ્ધ ગ ને પણ ૧ શ્રુતિ ઉપર ચઢાવવો પડશે, અને તે છઠી શ્રુતિ ઉપર આવશે.

પૂજ્યતેત્રી .

૪	શુદ્ધ સ્વર સા. શુદ્ધ.
૫	
૬	
૭	રી. શુદ્ધ.
૮	
૯	ગ. શુદ્ધ
૧૦	
૧૧	
૧૨	
૧૩	મ. શુદ્ધ.
૧૪	
૧૫	
૧૬	
૧૭	પ. શુદ્ધ.
૧૮	
૧૯	
૨૦	ધ. શુદ્ધ.
૨૧	
૨૨	નિ. શુદ્ધ.
૨૩	
૨૪	
૨૫	
૨૬	
૨૭	સાં. શુદ્ધ.

તેમની વીણા આપણા જેવી હતી, અને તે ઉપર તારને પડઠા તેઓ આપણા જેવા જ બાંધતા. અહોબલે શુદ્ધ ગનું સ્થાન તારની લંબાઈથી કાયમ કર્યું છે, અને તેનાં આદિલનો ૨૮૮ થાય છે. શુદ્ધ રી અને શુદ્ધ ગ વચ્ચેનું પ્રમાણ ૬૬ એટલે બરાબર અર્ધાતર (semitone) નું છે. હવે અહોબલ બ્યારે શુદ્ધ ગ પાંચમી શ્રુતિ ઉપર માનતો ત્યારે તેના શુદ્ધ ગ થી “મધ્યમ” સ્વર ૪ શ્રુતિ ઉપર હતો, પરંતુ તેણે જ કહેલાં આદિલનોવાળો ગ જોઈએ છીએ તો તે ગ થી મ ફક્ત ત્રણ શ્રુતિ ઉપર જ હવે રહેશે, અને તે અશાસ્ત્ર થશે. અર્થાત્ તારની લંબાઈથી દર્શાવેલાં અહોબલનાં સ્વરાંતરો નીચે પ્રમાણે થશે:

૪ સા ... રી+ગ—મ—પ એટલે
૪ ૨ ૩ ૪

આ પંક્તિમાં રી પણ ખોટો, અને મ પણ ખોટો આવે છે. આ મેલ પ્રાચીન ચતુષ્ચતુ-શ્રુત્યુચ્ચૈવ પ્રત્યાદિ નિયમને બાધક થશે, એ સ્પષ્ટ જણાશે. ત્યારે એ વાત સિદ્ધ થઈ કે અહોબલ પ્રાચીન નિયમ ફક્ત લખીને પ્રત્યેક સ્વરો નવા જ વગાડતો હતો. દુરસ્ત કરેલા મેલ પણ કામમાં આવતો નથી, કારણકે તેમાં ત્રિશ્રુતિક રી નથી, અને ચતુઃશ્રુતિક મ પણ નથી.

અહોબલના મત પ્રમાણે ત્રીસ ગ ફઠી શ્રુતિ ઉપર આવતો, પરંતુ શુદ્ધ ગ ફઠી શ્રુતિ ઉપર જવાથી ત્રીસ ગ સાતમી ઉપર આવશે, અને તેનું અંતર મ થી ૧ શ્રુતિનું રહેશે.

હિંદુસ્થાની પદ્ધતિવાળા નવા પડિતોએ અહોબલનો સુધારેલો મેલ લઈ, તેમાં સા પહેલી શ્રુતિ ઉપર માંડ્યો. અહોબલનો જ સુધારેલો ત્રીજા ગ કામમાં લઈ પોતાનો નવો શુદ્ધ મેલ તૈયાર કર્યો. તે નીચે પ્રમાણે:—

		અહોબલના જૂના સ્વરો	અહોબલના સુધારેલા સ્વરો
સા	મેઝ	સા	સા. શુદ્ધ.
.		○	
.		○	
રી		રી	રી શુદ્ધ.
.		...	
.		...	
ગ		ગ	ગ શુદ્ધ.
.		○	
.		○	
મ		મ	મ શુદ્ધ.
.			
.			
પ		પ	પ શુદ્ધ.

એટલે ડાબી બાજુની
પંક્તિ ઉત્પન્ન થઈ.

આ પ્રમાણે અહોબલના સ્વરોમાંથી જ રૂઢા “શ્રુતિક્રમવિપર્યયાત” બિલાવલ શુદ્ધમેલ ઉત્પન્ન થયો. ઉત્તરાંગમાં તેવો જ પ્રકાર હોવાથી જુદું લખવાની જરૂર નથી. આ બિલાવલ* મેલમાં રિંગધનો, અહોબલના જૂના સ્વરોની દૃષ્ટિએ ત્રીજા જ છે. પરંતુ પ્રાચીન ચતુષ્સ્વર નિયમની દૃષ્ટિએ તે સ્વરો શુદ્ધ પણ છે. તે જ કારણસર રિંગધનો સ્વરોને શુદ્ધ તથા ત્રીજા કહેવામાં આવે છે. મધ્યમ પોતાની શાસ્ત્રોક્ત જગા ઉપર છે તેથી તે શુદ્ધ જ છે, અને ત્રીજા મ ની દૃષ્ટિએ તે જ કામલ પણ છે. આ મેલને સંસ્કૃત ગ્રન્થકારોએ શુદ્ધ તરીકે ન સ્વીકારવાનું કારણ કદાચિત એવું હશે કે તેમાં “સા” પોતાની ૪થી શ્રુતિ ઉપર હતો, પરંતુ તે ૧ લી પર હતો, [થયો] એટલે “સ્વસ્વાંતઘ્રુતિસંસ્થિતઃ”॥ આ પ્રાચીન નિયમનો ભંગ તેઓને દેખાયો હશે, અથવા તો આ નવો સુધારો મુસલમાન ગાયકોએ કરેલો જણાવે તેને તેઓએ ત્યાજ્ય માન્યો હશે.

[પંડિત વાડીલાલ શિવરામ]

* કેટલાક રાગોનાં નામ રચણ ઉપરથી પડેલાં છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે, બિલાવલનો સંબંધ કેટલાક વેરાવલ સાથે જોડે છે. સરખાવો વેલાવલીય. એ બે સાચું હોય તો આ રાગની વત્પત્તિ ગુજરાતમાં થઈ છે એમ કહી શકાય, અને તે રીતે અધુનાપ્રચલિત ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સંગીત પદ્ધતિનો આ મૂળ મેલ ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થયો તેમ કહેવાય. આ કેવળ એક તર્ક છે, પણ વિદ્વાનોએ વિચારવો પડે છે. તા’ત્રી

કલાપીની સમાધિ—

૧

તેત્રીશ વર્ષ પછી આજ હું લાડી આવ્યો—
ને તેય નહાનલ મહાકવિ જાય રહાયો—
સંગે જૂક્યા કવિ કલાપી તણી સમાધિ—
પુણ્યાત્મ સદ્ગતિ થવા પ્રભુ પ્રાર્થના જો :

૨

રાજા હતા, ત્યમ ગૃહસ્થ હતા કલાપી,
ને ભોગ વૈભવ હતા, ન સુખી તથાપિ;
એ તો હતા પ્રણયવીર હરે પ્રતાપી—
ફકારવે કરુણહાસ્યં બર્ચાં વિલાપી !

૩

મધ્યાન્હની પ્રકટી સૂર્યની પૂર્ણિમા ત્યાં—
એકાંત શાંતિ હતી નીરવ રેલતી ત્યાં—
ને દૂર આગ્રમહોં ફૂજતી ઢાકિલા ત્યાં—
શોકે અશોક ધીર ગંભીર ગુંજતો ત્યાં;

૪

પ્રેમાશિના કવિ તપસ્વીની જ્યોત જાગી
ને ત્યાં દીકી હૃદયમૂર્તિ બરી સમાધિ
આરાધિતા હતી કલાપીની —એ જ દેવી—
વાત્સલ્યબલિત કરુણા—ન કળી—ન ફેવી—!

૫

ત્રાંધેરી તું કવિ તણી સતી શોભના તું—
લાડિલી રમ્ય કવિતાની જ પ્રેરણા તું—
ફકાશ્રુનૃત્ય ત્રિપુરી જગવી જ તહે તો:
વંદુ તને ગણી જીવંત સમાધિ હું તો !

લલિત

વિના દેહેન કસ્યાપિ પુરુષાર્થો ન વિધતે ।

તસ્માદ્દેહધનં રક્ષ્યં પુણ્યકર્માણિ સાધયેત્ ॥

દેહ વિના કોઈ પણ પુરુષાર્થ શક્ય નથી એટલે દેહધનનું રક્ષણ આવશ્યક છે. એની દ્વારા જ આપણે પુણ્યકર્મ કરતાં કરતાં પરમ તત્ત્વને પામવાનું છે. કિન્તુ

રક્ષેત્સર્વાત્માનાત્માનમાત્મા સર્વસ્ય ભાજનમ્ ।

રક્ષણે યત્નમાતિષ્ટેવાવત્તત્ત્વં ન પડ્યતિ ॥

અર્થાત્ પણ વધારે યત્ન કરીને આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ. કોઈ પાપ દ્વારા, કુપ્રવૃત્તિ દ્વારા, સ્વાર્થવૃત્તિ દ્વારા, દેહરક્ષા કરીને આત્માને આઘાત પહોંચાડીએ અને પછી ધડીભર માની લો કે એ દેહદ્વારા પરમાત્મતા લાભ થાય તોપણ એ પરમાત્મતાને રાખવું ક્યાં એ વિચારવા જેવું નથી કે શું ? કારણ કે સર્વ કંઈ આત્મામાં જ સ્થિત છે. એ આત્માની રક્ષા ન કરીએ તો તમામ સાધના મિથ્યા છે. એટલા માટે જ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી આત્માની અત્યંત રક્ષા કરવી એ જ ઉચિત છે. ત્યાર પછી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ ભલે કરો, અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પર થઈ જાય ત્યારે તો સઘળું પરમાત્માની ઇચ્છાને જ આધીન રહે છે. અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી, ‘તમે’ છો ત્યાંસુધી આત્મ-રક્ષા કરવી એ તમારી પવિત્ર ફરજ છે. ત્યાર પછી એટલે કે પરમાર્થ પ્રાપ્ત થયા પછી ‘તમે’ વિગલિત થશો એટલે પછી તો પરમાત્માની ઇચ્છા જ અવશિષ્ટ રહેવાની. તે વખતે ‘તમારું’ કહેવાતો કશો અર્થ નથી. માટે પરમાર્થના ઉપાધરૂપ આ દુર્લભ માનવ-જન્મ જરાય ઉપેક્ષણીય નથી. જનતા પ્રયત્ને તેની રક્ષા કરવી જોઈએ.

પુનર્પ્રામાઃ પુનઃ ક્ષેત્રં પુનર્વિત્તં પુનર્ગૃહમ્ ।

પુનઃ શુભાશુભં કર્મ ન માનુષ્યં પુનઃ પુનઃ ॥

જર, જમીન, ઘરખાર, ગામ તેમ જ શુભાશુભ કર્મ એ બધું વખતોવખત મળ્યા કરશે; પણ મનુષ્યજન્મ ફરી ફરી મળવો દોહલો છે. વળી કેવળ પ્રચલિત સામાજિક વિધિ-વિધાનના પાલન દ્વારા એ પરમ લક્ષ્યની સાધનાનું કામ નહિ થાય.

સ્થસ્થવર્ણાશ્રમાચારનિરતા સર્વ માનવાઃ ।

ન જાનન્તિ પરં તત્ત્વં મૂઢા નશ્યન્તિ માનવાઃ ॥

પરમ તત્ત્વને ન જાણતાં માત્ર વર્ણાશ્રમધર્મમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માનનારા મૃત્યુથી પણ અધિક મૃત્યુને પામે છે; કારણ કે એ મનમાં એમ વિચાર કરે છે કે ‘હું ધર્મ કરું છું, હું ધર્મ આચરું છું.’ પોતે ધર્મપાલન યથાર્થ રીતે ન કરતો હોવા છતાં એટલું જ જાણતો નથી કે પોતે ખરા માર્ગ પર છે કે નહિ. પાપીને માટે ઉપાય છે. કારણ કે એને તો ખબર છે કે પોતે ધર્મપાલન કરતો નથી. ઉપદેશ દ્વારા એને જાગૃત કરી શકાય. એને માટે તક છે, પણ જે પ્રચલિત, હુદ્ધ આશ્રમધર્મનું પાલન કરીને પોતાને વિમુગ્ધ hypnotized દશામાં રાખે છે તેનો, તેમ જ જેના આચરણની ચિકિત્સા કરી તેને યથાર્થ સ્વરૂપમાં લોકો સમક્ષ ઉપાડો પાડવાનું હરકોઈ મનુષ્ય જેના સંબંધમાં સાહસ કરી શકતો નથી પણ જોઈશે જેને ધર્મનિષ્ઠ માનીને પૂજે છે, એવાના ઉદ્ધારનો એકેય માર્ગ દેખાતો નથી,

નામમાત્રેણ સંતુષ્ટાઃ કર્મકાણ્ડરતા નરાઃ ।

મન્ત્રોચ્ચારણહોમાધૈર્મામિતાઃ ક્રતુવિસ્તરૈઃ ॥

કર્મકાંડી લોકો 'ધર્મ' નામથી જ સંતોષ માને છે અને યત્તયાગાદિના વિસ્તારથી તેમ જ મન્ત્રોચ્ચાર હોમ વગેરેથી એક પ્રકારના ભ્રમમાં ફૂટાયા જ કરે છે. સામાજિક વિધિ-વિધાનનું પાલન એ એક પ્રકારનો માનવીય human પશુધર્મ છે. પશુને જેમ પાશ હોય છે તેમ મનુષ્યને પણ માનવનિર્મિત કેટલા બધા સામાજિક પાશ છે ? છતાં એનું નામ ધર્મ રાખ્યું છે. શુદ્ધ રીતીને સંલક્ષ-જળથી ઓળખાવીએ તેથી તૃપ્તાતુરની તૃપ્તા મટશે કે ? લાકડાની પૂતળીને માતા કહી બોલાવવાથી સ્તનપાનની તૃપ્તિ મળશે કે ? એવી જ રીતે તેમનું 'ધર્મ' નામ મનને કેવળ વિમુગ્ધ કરીને સુપ્ત કરી રાખે છે. આમ થવાથી કોઈ દિવસ પણ જગત થઇને 'મારા ધર્મનું પાલન થયું નથી' એવી અનુશાસના અને અનુભવ કરવાનું દાર જ બંધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તાંત્રિકો કહે છે કે મનુષ્યનિર્મિત સામાજિક માનવીય પશુપાશ મનુષ્યના આત્મધાતનો એક અજબ ઉપાય છે.

મન્ત્રોચ્ચારણ અને વિવિધ યત્તયાગ પાછળ ભ્રમિત થયેલા માણસ કોઇ કોઇ વાર ધર્મને નામે દેહને દુઃખ દે છે.

દેહદણ્ડેન માત્રેણ કા સિદ્ધિરિવેકિનામ્ ।

વલ્મીકીતાડનાદેવિ મૃતઃ કોઽગ્ર મહોરગઃ ॥

જેમ રાક્ષા ઉપર લાકડીઓ મારવાથી અંદરના સર્પને કશીય પીડા થતી નથી, તેમ અંતરના પાપને ન પકડતાં દેહદંડ કર્યા કરવામાં આવે તો તેથી મૂર્ખ લોકોને કશી જ શક્તિ થતી નથી. એ તો રણછોડભાઇ ખૂન કરે ને કાશીભાઇને ફાંસી દેવાય એના જેવું કે. પાપ છે. અંદર ને દંડાય છે દેહ. દેહે શો અપરાધ કર્યો છે ? એ તો બિચારો તમારી આત્મા ઉઠાવવા સદા તત્પર હોય છે. શનુને ખોળી શકતા નથી અને કાયર પુરુષની માફક તમારા નોકર ઉપર તમારો ક્રોધ ઠાલવો છો. કારણ કે એ બિચારો તમને ત્યજીને અન્ય થશે જઈ શકતો નથી.

જગતમાં તમે મનુષ્યને સંતુષ્ટ કરવા આવ્યા છો ? તમને મનુષ્યે જગતમાં આપ્યા છે ? શું તમારી રક્ષા મનુષ્ય કરે છે કે ? શું તમારા ચાલક અને પાલક થઇને મનુષ્ય તમને જન્મજન્માન્તરમાં લઇ જાય છે કે ? તમે તમારું કર્મસાધન ન કરતાં કેવળ લોક-હુલલ પ્રસંસા અને કરતાળી મેળવવા માટે તમે તમારા આ દુર્લભ અવસરનો નાશ કરો છો. લોકો તાંત્રિકોની નિંદા કરે છે કે તેઓ મૃદમય કાલીની પાસે પશુની હત્યા કરે છે. કેવું તેઓ ખરા તાંત્રિકો નથી. ખરા તાંત્રિકો તો તમે છો કે જેઓ કાલિકા પાસે પશુની નહિ પણ આત્માની હત્યા કરો છો.

મહાસત્યને અનુભવવું જોઇએ. જીવનનું પરમ રહસ્ય જાણવું જોઇએ. એ શિક્ષા જ શિક્ષણુ નામને શોભાવે છે. એ મળશે ત્યારે સૌ કોઇ અંધનમુક્ત થઇ જશે. એ ન જાણે અને પડદરીન ભણે કે બહુશાસ્ત્રવાદમાં પારંગત થાઓ તોપણ ચોક્કસ સમજ થશે કે તમે કશું જ જાણ્યું નથી; એટલે કે મહાસત્ય જાણવાથી જ પરમ લાભપ્રાપ્તિ થઇ શકે.

તેમ છે. ચક્ષુ હોય તો ચરમાં ઉપકારક નીવડે, પણ ચક્ષુ જ ન હોય તો ચરમાં કદી રીતે ઉપકારક થઈ શકે ?

બાહ્યના ગીતમાં છે કે:—

તોમાર કાજલે આર કર બેકત,

યદિ નયને નજર ના થા કે;

તોરે ભજન પૂજન કદી ના રાખે (રક્ષે).

જીવન વિનાનો દેહ પોતે જ સડી જાય છે. તેથી મશાલાથી શબદેહની અથાણાની પેઠે કેટલાક દિવસ સુધી રક્ષા કરાવાની હતી ! આ તિલકમાલા, આ ભેખ, આ બાલ અનુષ્ઠાન વગેરેથી તો આ માનવ શબ-દેહને માત્ર છેતરીને સડાવવા માટે સંમતી રાખવા જેવું છે. એને સાધના નહિ કહેવાય. તેથી જ કહે છે કે:—

પદ્મદર્શનમહાકૂપે પતિતાઃ પરાવઃ પ્રિયે ।

પદ્મદર્શનરૂપી મહાકૂપમાં હે પ્રિયે ! પશુઓ પડ્યાં છે. પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ કોઈ એમ વિચારે કે એમાં પડવાથી હું પોતાને પામીશ અને પછી કોઈ ન હોય ત્યારે તેમાં ફરી પડે તો તેની શી દશા થાય ? એ પોતાને તો ન મળવે એટલું જ નહિ પણ પોતાની સ્વાધીનતા પણ ગુમાવી બેસે. જે જળ મળ્યું તેથી ત્યાં તો ન શમી પણ જીવન જ શમી ગયું.

પરમાર્થ ન જાનન્તિ પશુપાશનિયન્ત્રિતાઃ ।

પશુપાશથી નિયંત્રિત થયેલા લોકો પરમાર્થ સમજી શકતા નથી, એટલા માટે તત્ત્વ-જ્ઞાન જરૂરી છે. એ પ્રાપ્ત થાય તો વેદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેને ઉપકારક નીવડે, પણ આંધળાને ચરમાં પહેરવાથી શો લાભ થાય ? હૂંફાને અસ્ત્ર-લાકડીનો શો ઉપયોગ ?

વેદાર્થમપરિજ્ઞાય દહ્યમાના ઇતસ્તતઃ ।

કાલોર્મિના પ્રહ્રસ્તાસ્તિષ્ઠન્તિ હિ કુતાર્કિકાઃ ॥

જ્ઞાન ન પામવાથી વેદાગ્નિની શિખાથી દહાવાય છે, પણ તેમાં વેદનો શો દોષ ! કુતર્ક કરનારાઓ કાલના તરંગમાં ઝડપાઈ ગયા હોય તેવી સ્થિતિમાં બીબા છે. પ્રદીપની શિખાથી કોઈનું શરીર કોઈનું વસ્ત્ર બળી જાય છે તેમાં દોષ પ્રદીપશિખાનો કે આપણો ? કુતાર્કિકો એવો વિચાર ધરાવે છે કે નિપુણતા કરતાં માનવજીવનનું અન્ય શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય નથી. પણ એ મૂઠ લોકો સમજતા નથી કે એમનામાં નૈપુણ્ય ભલે હોય પણ પુણ્ય તો નથી જ.

ઈદં જ્ઞાનમિદં જ્ઞેયમિતિ ચિન્તાસમાકુલાઃ ।

પઠન્ત્યહર્નિશં દેવિ પરત્તત્ત્વપરાઙ્મુખાઃ ॥

પરમ તત્ત્વનો મર્મ ન સમજનારા આ જ્ઞાન છે આ જ્ઞેય છે એવી રીતે અહોનિશ પઢ્યા જ કરે છે. અને એ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એવી ચિન્તા પણ ક્યાં કરે છે; પણ

કાવ્યંકેન્દોનિન્ધવેન કાવ્યાલક્ષ્મીશોભિતાઃ ।

ચિન્તિતા દુઃખિતા મૃદાસ્તિષ્ઠન્તિ ગતજીવિતાઃ ॥

દેહ ભલેને સુંદર હોય, પણ જો તેમાં પ્રાણ ન હોય તો તે દેહને બારોબાર અલંકારથી વિભૂષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છતાં તેની શોભા વધશે ખરી કે ? અલંકાર એક

ન હોય અને માત્ર જીવન જ હોય તો તે દેહ સ્વહણીય છે. કાવ્ય, છન્દ, નિર્બંધ, કાવ્યા-લંકાર એ બધાથી અલંકૃત યથાએ તોપણ એનાથી જીવનપ્રાપ્તિ નથી થતી એટલે સાચા શાસ્ત્રીઓ તો આવા મિથ્યાડંબરવાળા શબ્દ-દેહને જોઈને કંપી બેઠે છે.

ન જાનન્તિ પરં તત્ત્વં દર્શો પાકરસં યથા ।

કેટલા ય એવા પંડિતો મળી આવશે કે જેઓ શાસ્ત્રમાં જ ડૂબેલા રહે છે; છતાં ય તેના રસથી અત્યાંત જ હોય છે । એમને રસોષ્ઠમાં વપરાતી દર્વી-કડછીની સાથે સરખાવી શકાય. દરેક રસોષ્ઠમાં ફરતી હોવા છતાં તે તેનો રસ જરાય જાણતી નથી. આ દર્વી કરતાં તો એ રસોષ્ઠની બહાર રહેનાર તેનો આસ્વાદ પામે છે. તેની સ્થિતિ સારી ગણાય. જેને તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે તે બલેને પાંડિત્યની બહાર હોય, પણ તેને કશો ભય નથી; કારણકે તેને શાસ્ત્રનો રસાનુભવ કરતાં આવડે છે.

તત્ત્વમાત્મસ્થમજ્ઞાત્વા મૂઢઃ શાસ્ત્રેષુ મુહ્યતિ ।

ગોપઃ કક્ષગતં છાગં કૂપે પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥

પ્રજ્ઞાહીનસ્ય પઠતો હ્યન્ધસ્યાદર્શનં યથા ।

एवं ये शास्त्रसंमूढास्ते दूरस्था न संशयः ॥

બહારું પોતાની બગલમાં હોય છતાં કોઈ મૂઢમતિ ગોવાળ કૂવામાં તેનું પ્રતિબિંબ જોઈને એમ વિચાર કરે કે બહારું તો કૂવામાં છે. આ જ પ્રમાણે પોતામાં જ પરમતત્ત્વ રહેલું છે એ ન જાણવાથી મૂઢસોફા શાસ્ત્રોમાં મુગ્ધ રહે છે આંધળા સમક્ષ આરસી ધરવી જમ વૃથા છે, તેવી જ રીતે પ્રગાથી ચક્ષુ જે ખુલ્લાં રાખવામાં ન આવે તો શાસ્ત્રમાં હોવા છતાં પણ મનુષ્ય શાસ્ત્રથી સંપૂર્ણ રીતે દૂર જ છે; અને એથી બીજું જેઓ શાસ્ત્રથી દૂર છે પણ જેમનાં પ્રગાથક બિન્નમલિત યથ (ઉપદેશી) ગયાં છે તેઓ શાસ્ત્રમાં છે; શાસ્ત્રથી દૂર નથી. પાસેમાં પાસેની વસ્તુ આંખો વગરના માટે તો અતિ દૂર જેવી છે અને દૂરમાં દૂર હોય તેવી વસ્તુ દેખતા મનુષ્યની પાસેમાં પાસે હોય તેવી છે. તેથી જ આત્મસાક્ષાત્કાર (realization) થવો જોઈએ. તાત્ત્વિકો અને 'પ્રત્યક્ષગ્રહણ' કહે છે.

શાસ્ત્રનો મર્મ ન જાણે અને શાસ્ત્રની ઝીણી ઝીણી વિગતો (details) જાણવા યત્ન કરે તેનો કદી પણ અંત આવે ખરો કે ? ગંગાતીરે બેસી જલબિંદુ ગણવાથી તૃપ્તાવૃત્તિ કે સ્નાનાસ્વાદ મળે ખરો કે ? એ ગણતરી તો પૂરી થવાની જ નહિ. ખરી વાત તો એ છે કે ગંગાજીમાં ડૂબકી મારવી જોઈએ અને પોતાની મેળે જલપાન કરવું જોઈએ. મહાવાન બૌદ્ધો કહે છે કે જેને શાસ્ત્રનો સાર-મર્મ જાણવો છે તેને માટે ધણું શાસ્ત્રાનું અધ્યયન એ ગંગાતીરસ્ય રેતીના ઢગલાનાં રજકણો ગણનારના જેવી વ્યર્થ સાધના છે.

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं सर्वतः श्रोतुमिच्छति ।

देवि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नैव गच्छति ॥

કેટલાંક શાસ્ત્રો જાણુશો ? તમારું આયુષ્ય કેટલું અલ્પ છે । હજારો વર્ષ સુધી શાસ્ત્ર-અધ્યયન કરે તોપણ શાસ્ત્રનો પાર પામી શકાતો નથી. માટે એવો દંભ શો રાખવો !

અમ્યસ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ તત્ત્વં જ્ઞાત્વા હિ બુદ્ધિમાન ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્થી સર્વશાસ્ત્રં પરિત્યજેત્ ॥

ધાન્યાર્થી જેમ ધાન્ય લઇને પરાળનો ત્યાગ કરે છે, તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષ સર્વ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાથી જે દિવસે તત્ત્વને પામે છે તે જ દિવસે સર્વ શાસ્ત્રોને ત્યજી દઇને એ મૂળ વસ્તુને ગ્રહણ કરી લે છે.

ન વેદાધ્યયનાનુમુક્તિર્ન શાસ્ત્રપઠનાદપિ ।

જ્ઞાનાદેવ હિ મુક્તિઃ સ્યાન્નાન્યથા વીરવન્દિતે ॥

ન વેદાઃ કારણં મુક્તેર્દર્શનાનિ ન કારણમ્ ।

તથૈવ સર્વશાસ્ત્રાણિ જ્ઞાનમેવહિ કારણમ્ ॥

મુક્તિદા સત્યવાગેકા વિદ્યા સર્વા વિહમ્બિકા ।

કાષ્ઠભારશ્રમાદસ્માદેકં સંજીવનં પરમ્ ॥

વેદાધ્યયન કે શાસ્ત્રપઠનથી મુક્તિ નથી મળતી, પણ જ્ઞાનથી જ મળે છે. વેદ, દર્શન-શાસ્ત્રો કે અન્ય સર્વ શાસ્ત્રો મુક્તિનું કારણ નથી, કિંતુ જ્ઞાન એ એક જ મુક્તિનું કારણ છે. સર્વ વિદ્યા વિડમ્બના કરનારી છે. માત્ર સત્ય વાણી એ જ મુક્તિ આપનારી છે. લોકડાંતા બારામાં સંજીવની લતા તો એકાદ જ હોય છે. એને પકડી લઇને ખીજા બધાને ફૂંકી દઇ શકે છે.

તો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે કર્મ અને વિદ્યાનો શું ત્યાગ કરવો? જાણે એ બધાનો ત્યાગ ન કરો, પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. મુક્તિનાં દ્વાર ખુલ્લાં રહેશે તો જ તમારી વિદ્યા અને તમારાં કર્મોનું સાર્થક્ય છે. તાંત્રિકો કથાયતો ત્યાગ કરવાનું કહેતા નથી. વેદ તેમ જ કર્મ પ્રત્યે તેમને કંઈ વિદ્રોહ નથી. તેમનું કહેવું તો માત્ર એટલું જ છે કે પરમતત્ત્વથી પરમપ્રમુખ થવાથી સર્વ બધનકારક થાય છે અને એ પરમતત્ત્વ સાથે સંયુક્ત થવાથી સર્વ સદ્વાયક નીવડે છે.

તત્કર્મ યજ્ઞ વન્ધાય વિદ્યા યા સા વિમુક્તયે ।

આયાસાયાપરં કર્મ વિદ્યાન્તં શીલ (શિલ્પ) નૈપુણમ્ ॥

યાવત્પ્રયત્નોરોગોઽસ્તિ તાવત્સંકલ્પકન્પના ।

યાવજ્ઞ મનસસ્થૈર્યં તાવત્તત્ત્વકથા કુતઃ ॥

જેનાથી બધન ન થાય તેનું નામ કર્મ અને જેનાથી વિમુક્ત મળે તેનું નામ વિદ્યા. પ્રયત્નથી જે કરવામાં આવે તે અપર કર્મ છે અને વિદ્યાનો છેડો એટલે કાષ્ઠના મત અનુસાર ચારિત્ર્યની ઉત્કૃષ્ટતા તો, ખીજાના મત અનુસાર શિલ્પનૈપુણ્ય. એ ગમે તે હોય, પણ જ્યાંસુધી સત્યને ગોણું માનીને અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નરૂપી રોગને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે, જ્યાંસુધી સત્યગ્રહણ કરતાં સંકલ્પકલ્પનાને વધારે અગત્ય આપવામાં આવે અને જ્યાંસુધી મન સ્થિરતા અનુભવાય નહિ ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી.

યાવત્તપો વ્રતં તીર્થં જપહોમાર્ચનાદિકમ્ ।

વેદશાસ્ત્રાગમકથા તાવત્તત્ત્વકથા કુતઃ ॥

ન્યામુધી વ્રત, તપ, તીર્થ, જપ, હોમ, અર્ચનાદિ; તેમ જ વેદ, શાસ્ત્ર, આગમ વગેરે વિચારવાનાં રહે છે. સાંમુધી તત્ત્વલાભનો સંભવ નથી; કિંતુ જ્યારે તમે સત્યધર્મ અનુભવશો તે દિવસે તમારા સર્વ ભોગ યોગમાં લળી જશે; પારસમણિના સ્પર્શમાત્રથી લોદું જેમ કાંચન યષ્ઠ જાય છે. અધિકારમેધને પ્રભાતના અરુણનો સ્પર્શમાત્ર એકદમ સુવર્ણ સુમેરુ બનાવી મૂકે છે, તે જ પ્રમાણે પરમ તત્ત્વના સ્વાનુભવ પછી પાપપુંજ પણ પુણ્યપુંજ બની જશે.

મોગો યોગાયતે સાક્ષાત્પાતકં સુકૃતાયતે ।

મોક્ષાયતે ચ સંસારઃ સત્યધર્મે કુલેશ્વરિ ॥

સત્યધર્મ પ્રકાશિત થતાં વૈત જ આ સંસાર પણ સુકૃતનું સાધન થશે અને નહિ કે બંધનનું. એ પરમ સત્યના અધિકારી કેને ગણવા એ-યથાર્થ સમજાશે ત્યારે જ યથાર્થ સસ અને યથાર્થ શિક્ષા કેવી ઉપયોગી વસ્તુઓ છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

શુદ્ધચિત્તસ્ય શાન્તસ્ય ધર્મિણો ગુરુસેવિનઃ ।

સત્યમક્તસ્ય ગુહ્યસ્ય સત્યજ્ઞાનં પ્રકાશતે ॥

શુદ્ધિવિનયહર્ષાયૈઃ સદાચારદ્વજતૈઃ ।

સત્યજ્ઞાનરતૈર્ધર્મૈસ્તત્ત્વજ્ઞાનમવાપ્યતે ॥

જેમ શુચિશૂતલની પરમાવશ્યકતા છે તેમ વ્રતની દૃઢતા-વીરત્વની પણ જરૂર છે જ. સાધનામાં કાયરનું કામ નથી. ત્યાર પછી જેમ વિનય અર્થાત્ નિયમપાલનની (શુદ્ધના સમયથી વિનયનો આ અર્થ થતો આવ્યો છે,) જરૂર છે તેવી જ રીતે જ્ઞાનલાભથી પરમાનંદ (ecstasy)નો ખેલ અનુભવ થવો જોઈએ. કિંવાનામન લેતાં જેમ મોં મરડાય છે તેમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન કરતાં થાય તો તેવાઓ માટે તત્ત્વજ્ઞાન નથી જ. તત્ત્વસાધકની ભક્તિ-નિષ્ઠાનો પ્રવાહ કેવળ પોતાની સાધના તરફ જ વળવો જોઈએ, નહિ કે મનુષ્ય પ્રત્યે, આત્મીય પ્રત્યે કે સમાજ પ્રત્યે; કારણ કે મનુષ્યનો તેને કેટલા વખતથી પરિચય છે? આ જન્મમાં જેને આત્મીય તરીકે ઓળખ્યાં છે તે મૃત્યુ પછી ક્યાં એવાં રહેવાનાં છે? જ્યારે મનુષ્યની સાધના તો જન્મજન્માન્તરથી તેની સાથે ચાલુ રહેલી હોય છે. નિત્યધર્મ તરફ ઔદાસીન્યવૃત્તિ દાખવી જેઓ સામયિક ધર્મના વહેણમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક તણાય છે તેમની શી અવસ્થા થાય એ બાહિલના એક દર્શનથી સમજાવું છું:—

એક પાગલ દરજી પાસે જઈને એક જલ્દ કહ્યું: “મારો જામો તૈયાર કરી આપો.” તે દરજીએ એ જામો એવી રીતે બનાવ્યો કે તેનો અર્ધો હાથ દૂકા થયો. પેલા માણસે આ જોઈને દરજીને તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું: “આ જામો હવે કેમ કરીને બંધાયેસતો યશે?” ત્યારે પેલા દરજીએ કહ્યું કે “તમારો અર્ધો હાથ કોપી નાખો.” પેલા માણસ બોલ્યો કે “તારા જેવો પાગલ મેં દોઢો નથી.” જામો કરવા આપનાર ગુરુ હતો તેથી દરજીએ તેને કહ્યું કે “તમે શિષ્યને સામયિક ધર્મને માટે નિત્યધર્મનો ખેસ કરવાનો ઉપદેશ દો છો તે શું ઓછું પાગલપણું છે કે?” ખરી વાત તો એ છે કે ધર્મશુરની ભ્રાન્તિ દરજીએ પોતાના પાગલપણાથી ઉઘાડી પાડી. હાથ કપાય તો એક જન્મની કાયા ખંડિત થાય, પણ સામયિક ધર્મ માટે નિત્યધર્મ જાય તો ચિરકાલની વસ્તુ જાય. નિત્યધર્મનો સાધક તો કહેશે કે:—

નિન્દન્તુ બાન્ધવાઃ સર્વે ત્યજન્તુ સ્ત્રીસુતાદયઃ ।
જના હસન્તુ માં દૃષ્ટ્વા રાજાનો દણ્ડયન્તુ વા ॥

હે પ્રભુ !

ત્વત્કર્મ નૈવ મુષ્ણમિ મનોવાકાયકર્મભિઃ ।
એવમાપદ્મતસ્યાપિ યસ્ય ભક્તિઃ સુનિશ્ચિતા ।
સ તુ સંપૂજ્યતે દેવૈર્જીવોઽપિ સ શિવો ભવેત્ ॥
જનાઃ સ્તુવન્તુ નિન્દન્તુ લક્ષ્મીર્ગચ્છતુ તિષ્ઠતુ ।
મૃત્યુરથ યુગાન્તે વા સત્યં ન પરિવર્જયેત્ ॥
નાર્થલોભાન્ન ચ ક્રોધાન્ન દ્વેષાન્ન ચ મત્સરાત્ ।
ન કામાન્નભયાદ્વાપિ સત્યં નાપ્ય પરિત્યજેત્ ॥

એક વાર સત્યનો અનુભવ કરો. તો પછી તમારી નિંદા થાય કે સ્તુતિ થાય, લક્ષ્મી ભય કે રહે, મૃત્યુ આને જ થાય કે યુગાન્તે થાય પણ સત્ય તો ન જ મૂકશો. અર્થ-લોભથી, ક્રોધથી, દ્વેષથી, મત્સરથી કામ ભય કે મોહ ક્રશાયને વશ થઇને સત્યનો પરિત્યાગ ન જ કરશો.

યેષાં ભાગ્યવશાદેવિ પરં સત્યં પ્રકાશતે ।

તે ધન્યાસ્તે. મહાત્માનઃ કૃતાર્થાસ્તે નરોત્તમાઃ ॥

સદ્ભાગ્યે આ જીવનમાં જ જેને પરમસત્યના પ્રકાશનો અનુભવ થયો છે તેઓ જ ખરેખર ધન્ય છે, કૃતાર્થ છે, મહાત્મા છે અને નરોત્તમ પણ તે જ છે. સત્યને જાણવાનો પરમાનંદ મહાન હૃદયમાં જ સંભવે છે; હ્રુદ્-હૃદયમાં એ સંભવતો નથી.

સત્યજ્ઞા એવ તુ પ્યન્તિ શ્રુત્વા સત્યપ્રકાશનમ્ ।

અત્પ્રકૃપા વિવર્ધન્તે જ્યોત્સ્નયા કિં સમુદ્રવત્ ॥

ચંદ્રદર્શનથી સમુદ્ર ઊભરાય તેથી પણ ક્રૂપો તે ઊભરાય ખરો કે ? ક્રૂપો ન ઊભરાય. ચંદ્રજ્યોત્સ્નામાં આકર્ષણશક્તિ નથી; એ માનનાર જેવો મૂર્ખ જીને ડાણ હોઇ શકે ? એ સર્વ ક્રૂપો હ્રુદ્ છે. ઊભરાવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નથી. તેમના અધિકારબહારની એ વાત છે એટલા માટે જ રહે છે કે પરમતત્ત્વને સાંભળીને મહાપુરુષના અંતરમાં જે પરમાનંદ થાય તેનું રહસ્ય હ્રુદ્ પ્રાણુવાળા ન જ સમજી શકે. અને તેથી જ તેઓ તેમની નિન્દા કરે, તેમને નિત્ય નવનવાં દુઃખ દે. પરંતુ મહાપુરુષનાં હૃદય મૃત્યુંજય જેવાં હોવાથી એ સર્વ દુઃખથી તેમનામાં જરાય કાર્પણ્ય આવતું નથી. માત્ર એ સત્યપ્રાપ્તિના પરમાનંદથી જ તેઓ સકલ કુતર્ક, હ્રુદતા-નીચતાનો નિઃશબ્દ નિરાસ કરે છે.

પ્રત્યક્ષત્વં પ્રમાણાય સર્વેષાં પ્રાણિનાં પ્રિયે ।

ઉપલબ્ધિબલાત્તસ્ય હતા નીચાઃ કુતાર્કિકાઃ ॥

શબ્દથી નહિ, પણ સત્યની ઉપલબ્ધિથી જ તેઓ પરાજય કરે છે

બ્રાહ્મણો વાન્ત્યજો વાપિ શુચિર્વાપ્યથવાશુચિઃ ।

સત્યદર્શનમાત્રેણ સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥

અરૂપં માવનાગમ્યં પરં બ્રહ્મ પરમેશ્વરિ ।

નિષ્કાલં નિર્મલં નિત્યં નિર્ગુણં વ્યોમસન્નિભમ્ ॥

અનન્તમમલં તત્ત્વં મનોવાચામગોચરમ્ ।

આત્મતત્ત્વં સુરહસ્યં સંધાનાઃસંપ્રકાશતે ॥

આવું જે પરમ સત્ય તે માત્ર સત્યસંધાન દ્વારા જ પ્રકાશિત થાય છે. સમસ્ત હૃદયથી તેની સાથે અનુસંધાન કરવું જોઈએ. એ વસ્તુ ઉપેક્ષા કરવા જેવી નથી. જેઓ એમ માને છે કે આ જીવન એ સત્યની શોધ માટે જ છે અને તેથી જેઓ સમસ્ત જીવનને એના અનુસંધાનમાં યોજે છે તેમને સત્યપ્રાપ્તિ થાય છે જ. આવા સાધકે પરમ દેવતા પરમાત્માને નિરંતર કહેતા રહેવું કે “હે દેવતા! આરા આત્મામાં એ પરમ તત્ત્વનો સંચાર કરો. આ મૃત્યુ જગતમાં અમૃતત્વનો સંચાર કરો, આ વસ્તુજળ દ્વારા સમાવૃજ્ઞ સંસારને એ પરમ સત્યના અમૃતત્વથી પવિત્ર કરો. એમ થાય તો ભૌતિક જગત દૈવી બની જાય. સ્પર્શમણિના સ્પર્શ જગત અમૃતમય થઈ જાય.

તદ્વૃષ્ટિયૈકરૂપત્વં કૃત્વા ચૈતત્સ્વરૂપિણિ ।

ભૂત્વા પરામૃતાકારં મયિ વિસ્ફુરણં કુરુ ॥

અમૃતાકાર થઈને મારામાં એ અમૃત સત્યનું વિસ્ફુરણ કરો. મારી હૃદયગુહાનો અંધકાર તમારા અમૃતદીપથી દૂર થાઓ અને તે તિમિરથન્ય બનો.

શરીરમિવ જીવસ્ય દીપસ્ય સ્નેહવદિપ્રયે ।

આ શરીર જેમ ગર્ભરથ જીવન મોટે પ્રતીક્ષા કરે છે, તેમ એ આધ્યાત્મિક શરીરની અપેક્ષા કરે છે. કિન્તુ ત્યાંસુધી ગર્ભરથ શરીર જીવન ન પામે ત્યાંસુધી આ પૃથ્વીમાં આવી ન શકે. નહિતો પ્રદીપ્ત નેહ પશુ દીપસ્થિતિથી પ્રતીક્ષા કરે છે. અર્ધસુધી એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને પ્રજ્વલિત ન થાય ત્યાંસુધી દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો તેને અધિકાર નથી. આ જગત બ્રહ્મમંદિર છે. શબ્દેહથી આ મંદિર અપવિત્ર થાય. અદીપ્ત દીપ લપ્તે કયા અધિકારથી એ મંદિરમાં પ્રવેશ થાય? સાધના કઠિન તો છે છતાં ભયનું કંઈ પ્રયોજન નથી. કારણ કે સત્યમાં એક એવી શક્તિ છે કે જે તેની સાધનાને યશસ્વી બનાવે છે. જ્ઞાનસૂર્યનો યદિ હૃદય થાય તો સમસ્ત મિથ્યા તિમિરપુંજ, સમસ્ત અસત અને અંધકાર કે જે એક હ્રદ દીપના પ્રકાશનો આધાત પણ સહન કરી શકતો નથી તે સત્વર દૂર થઈ જાય એમાં સંશય હોય જ શાનો! અસત્ય અને અંધકાર જેવો કાપુર્ય બીજો કાષ્ટ નથી. એનું પરિણામ જોઈને જરાય ભયભીત થશો નહિ.

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ।

અલ્પ પણ ધર્મચરણ મહાન ભયમાંથી ઉગારી લે છે, તેવી જ રીતે અલ્પ પણ સત્ય હ્રદાબંધ અસત્યપુંજ પર વિજયવંતુ નીવડે છે.

આશુ ક્ષિતિભાહુન સેન

પર્યાપ્તિ

(શિખરિણી)

બધી સીમા રેલી મનુજઉર ફેલાય જગનાં
પ્રભો, પ્રેમે એના ગદનમહી મારે ગળકવું
ડૂળી બાવું, ચાવું વિલીન, બળવું, સ્વત્વ ગળવું
સદા ન્હાનાંમોટાં જનવિવિધરૂપે વિહરવું.
નિરાશા, આશા ને જય અજયના નિત્યક્રમમાં
સહુના સંસારે સુખદુખતણા સાથી બનવું;
અને ઉત્કાન્તિનાં નવીન શિખરોને સર કરી
વિભુની લીલાને લઘુપરિધમાં મૂર્ત કરવી.
બસે ઊંડા બેઠો સ્વજનપ્રલયોના નવ કળું
દગોનાં અંધારાં જડમતિ ઉસેચી નવ શકું
પ્રભો મારે કાળે લઘુપરિધમાં એક જ બરી
બધીયે પર્યાપ્તિ મનની, ઉરની ને જીવનની.
મને ઇચ્છા ના ના જન ત્વજ પ્રભુને રીઝવવા
તથાપિ જે રીઝે જનમહી ચહું ઇંશ પ્રગટે.

*

વંટોળ

[અન્યોક્તિ]

(શિખરિણી)

ખરેલાં જુક્ષોનાં જીરણ પરણોને લઇ જાયે
ધુમાવે, ખેલાવે, ગગનઉરમાં રાસ મયવે
પતિતો રીઝાવે, મૃતમહીય જે જીવન બરે
બસે વાવંટોળા ઘડીક દગનાં ચેતન હરે.

*

સંમાનતા

(અગ્રરા)

ખીજથી હું મહાન લગીર પણ લહુ ચિત્તમાં એ વિચાર
મારાથી અન્ય મોટાતણી ગણવી પડે દુર્લભ તો એણીહાર
તથી હું સ્વાર્થમાટે પણ બની જ રહું સર્વ સાથે સમાન
એમાં હું કામની શી ઉપકૃતિ કરતો ? માત્ર એ સીધી સાન.

*

શમી જશે ?

(શિખરિણી)

શમે વાવંટોળા ઘડીક મચવી તાણુવ નં
ઉલૂકોનાં રાત્રે તિમિરપડળો ઓસરી જત
વનોના વહિયે બરખી વિટપોને શમી જત
અહમ્ના વંટોળા, દગતિમિર, તૂણા શમી જશે

*

કવિત્વના ફાંસલા અને સિદ્ધિ

(કપલતિ)

ભિંભિજાળા, પટુશબ્દ જાળાં
તરંગલીલા ભમઠ્ઠપનાતણી
માધુર્યયાળા, લય ધૂન કાલાં
એ ફાંસલા, સિદ્ધિ નહિ કવિત્વની.

વિચારસમૃદ્ધિ, વિશાળ ભાવો
વણાટમાં સંયમ વાણીગૂંચનો
અર્થાનુસારી લય, બહેન, ચોટ,
સામર્થ્ય, તો સિદ્ધિતણી શી ખોટ ?

*

રસાભાસ

ધૂમાડાના ગોટા દીસત નભમાં વાદળસમા
ન બિન્દુ ઓકેયે જળતણું કદી ખેરવી શકે;
તરંગોનાં જાળાં, લલિતરચના, શબ્દજુમખાં
ન બિન્દુ ન્હાનુયે કવિતરસનું અર્પો જ શકે.

રતિલાલ શુક્લ

તંત્રીઓ

તંત્રીઓને લેખકે કરતાં કાગળવાળાઓની વધારે ગરજ રહે છે. લેખો તો વગરમાગ્યે અને વગરપૈસે સાંજ ને સવાર ચાલ્યા જ આવે છે; જ્યારે કાગળના પૈસા દેવા પડે છે. ખરું કહું તો લેખકોને તંત્રીની ગરજ હોય છે.

કાગળવાળાઓએ તંત્રીઓને કહ્યું: “તમે અમારા કાગળ વધુ ખર્ચે એવા કંઈ નુસ્ખો કરો.” તંત્રીઓએ લેખકે માટે નિયમ કર્યો: “લખાણુ સ્વચ્છ અક્ષરોમાં છૂટા શબ્દો અને લીટીઓમાં કાગળની એક બાજુએ એકચતુર્થાંશ હાંસિયો રાખીને લખવું.” આ નિયમને લીધે જે લખાણુ એક કાગળમાં સમાઈ શકે તેને માટે આઠ કાગળની જરૂર પડે છે. એટલે કાગળવાળાનો ધંધો આકર્ષણો ધીકે છે. જે આવા જ ઉદ્દેશથી નહિ પણ કંઈક સાત્તાધારથી તેઓએ આ નિયમ રાખ્યો હોય તો તેઓ શા માટે પોતાનાં માસિકોમાં બંને બાજુ છાપે છે? અને શા માટે માત્ર નામનો એકદશાંશ હાંસિયો રાખે છે? અને શા માટે કીડીના ટાંગા જેવા ઝીણા ટાંપ વાપરે છે? મને લાગે છે કે આ નિયમ માટે કાગળવાળાઓ પાસેથી તેઓને કમિશન મળતું હશે.

મેં એક તંત્રીને લેખ મોકલ્યો. પોસ્ટેજ બીડયું હોવાથી તેમણે તે પરત મોકલ્યો. પણ સાથે મને એક પત્ર મોકલ્યો કે તમારો લેખ કાગળની બંને બાજુ હોવાથી નિયમ પ્રમાણે વાંચ્યા વગર પાછો બીડયો છે, અને પછી એ કાગળમાં લેખકે માટેના નિયમો ટાંક્યા. હવે તેમણે એ કાગળ જ કાગળની બંને બાજુએ લખ્યો હતો. એટલે મેં તો સાચો કાગળ લખ્યો કે તમારો પત્ર કાગળની બંને બાજુએ લખેલો હોવાથી વાંચ્યા વગર મેં ફેફો લીધો છે. તમે સાથે પોસ્ટેજ બીડહું નહિ, નહિતર પાછો મોકલવા વ્યવસ્થા થઈ શકત.

આ નિયમમાં તંત્રીઓનો દેખીતો સ્વાર્થ પણ જણાઈ આવે તેમ છે. કારણ કે તેમને પોતાનું લખવાનું કામકાજ કરવા એક બાજુ કારા કાગળ કાયમ મળ્યા કરે છે. તંત્રીઓ ઘણી વાર લખે છે કે અણુસ્વીકારાએલા લેખો કચરાની ટોપલીમાં જશે—જે પાછું મળવા પોસ્ટેજ નહિ બીડયું હોય તો ! પણ તંત્રીઓને હું એવા મૂર્ખ ધારી શકતો નથી. મને તો એટલે સુધી લાગે છે કે તેઓ પોતાના હિસાબના ચોપડા પણ આપણે મોકલેલા એક બાજુ કારા રાખેલા કાગળના બાંધતા હશે. અને તેઓને એમ પણ થતું હશે કે આ એક બાજુ બગાડીને કાગળો મારા પર લેખકે મોકલે છે તેને બદલે બંને બાજુ કારા રાખીને મોકલતા હોય તો વધુ સારું ! મને પણ એમ ઘણી વાર થાય છે કે અમુક અમુક માસિકોમાં લખાણુ આવે છે એ કરતાં કારી નોટખૂંકો જ મોકલતા હોય તો વધુ ખર્ચ લાગે !

તંત્રીઓને હજી સુધી ટાઇપરાઇટરવાળાઓ સાથે કમિશનનો કરાર કરીને “લેખો ટાઇપ કરી કે કરાવીને જ મોકલવા” એવો નિયમ કરવાનું કેમ સૂઝ્યું નહિ હોય ? પણ હવે તો આ સૂચના મેં પ્રથમ કરી છે. એટલે હું તેના પર મારા સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખું છું. મારી પરવાનગી વગર કોઈએ તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

તંત્રીઓ નોટપેડ લેખો સ્વીકારતા નથી. અને વધુમાં “જો વળતું પોસ્ટેજ નહિ હોય

તો અણસ્વીકારેલો લેખ પાછો મોકલાશે નહિ." એવો સામાન્ય નિયમ હોય છે. આ નિયમ કેવો દુષ્ટ છે ? આપણને એ નિયમ પાળ્યા વગર છૂટકો નહિ. જ્યારે તેઓ એ નિયમ ન પાળે અને લેખ ફેંકી દે અને પોસ્ટેજ ખાત્ર જાય ત્યારે આપણે કંઈ કરી શકીએ નહિ. મને એમ થાય છે કે એ ગુંદરવાળી ટિકિટો તેઓને તાળવે કે ગળે ચોટી કેમ નહિ જતી હોય ? અને આમ જ્યારે ટિકિટો ગળી જાય ત્યારે આપણને એમ થાય કે કોષ્ટક દ્વિવસ આપણો લેખ આવશે ખરો. એટલે ચાર છ મહિના એ તંત્રીના માસિકના અંકો જોતા રહીએ. અને એ લેખ ન આવે એટલે સંભારણું લખીએ. સાથે જવાબ માટે પોસ્ટેજ ખીડીએ. વળી ચાર છ મહિના માસિકના અંકો જોઈએ. એમ વધુ ને વધુ ખર્ચના ખાડામાં ઊતરીએ અને એમ બે ત્રણ વરસ સુધી આપણા મનને ટગાવી ટગાવી છેવટે તેને આશા છોડી દેવાનું કહીએ.

આ નિયમનું ખીજું દુઃખ એ છે કે આપણો લેખ સ્વીકારાય તો પોસ્ટેજ પાછું મોકલવા તંત્રીઓને બંધી નથી. તંત્રીઓને ખરી કમાણી તો આવા સ્વીકારાએલા લેખોનાં વધેલાં પોસ્ટેજો અને ઉપર કહ્યું તેમ નિયમભંગ કરી જવાવેલાં પોસ્ટેજોની જ હશે. પણ ઉપલી બંધીના અભાવે આપણો લેખ સ્વીકારાય તો તેનો આનંદ આપણું પોસ્ટેજ એળે ગયું એ બાબતના અકસોસમાં ડૂબી જાય છે.

અને કદી આપણું પોસ્ટેજ તંત્રી ખાત્ર ન જાય (લેખ સ્વીકારાય ત્યારે તો ખાત્ર જ જાય છે; આ તો નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો માટે વાત થાય છે.) તો આપણે જ પૈસે આપણો લેખ હડધૂત થઈને પાછો આવેલો જોવા એ દશ્ય કંઈ આહ્વાદજનક તો નથી જ.

" લેખોમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કરવાનો હક્ક તંત્રીને રહેશે. " આ નિયમ પર સ્વર્ગસ્થ સ્વૈરવિહારીને બહુ ચીડ હતી—' સ્વર્ગસ્થ ' એ જો કે મારો સ્વૈરવિહાર જ છે. સાતેક મહિનાથી 'સ્વૈરવિહાર' દેખાતો નથી. અને એ સાત મહિના મને સાત વરસ જેવા લાગ્યા છે. સાત વરસ સુધી કોઈ માણસ જોવામાં ન આવે તો તેને મરી ગયેલો કલ્પવાની ધારા પ્રમાણે છૂટ છે. આટલું આંકું ફાડવું પડ્યું. પણ એ સ્વૈરવિહારીને ઉપલા નિયમ પર બહુ જ ચીડ હતી. પરંતુ મને તો એ નિયમ ધણો જ સારો લાગે છે.

એ નિયમને લીધે આપણા લેખમાં તંત્રી કંઈ સારા વિચાર કે સારી શબ્દરચના મૂકે અને તે વખણાય તો આપણે આપણા મિત્રોને કહી શકીએ કે એ બાબત તંત્રીએ બગાડી નહિ એ સારું થયું. અને આપણો જ કંઈ મૂળ ભાગ ટીકાને પાત્ર થાય તો આપણે આપણા મિત્રોમાં કહી શકીએ કે " એ કામ તો કમબખ્ત તંત્રીનું છે. મારું અસલ તો ધણું જ સારું હતું. સફરતી પણ નીવડત. " નોખેલ પ્રાંતજને લાયક નીવડત એટલી બધી ઉંડાસ હાંકીએ તો તો પકડાઈ જઈએ. અને તેઓ શું હતું એમ પૂછે તો " ચાંદની ચમકતી હોય-ગયું ! ગયું ! એ તો લેખ લખતા હોઈએ ત્યારે કલ્પનાનો બહાર ખુલે. એક વાર આવેલી કલ્પના ફરી વાર આવે તો એ કલ્પના જ નહિ. એટલે એ તો હવે આ તંત્રીને લીધે આપણા સાહિત્યના ભાગ્યમાંથી સરકી ગયું. "

પણ મારી પોતાની વાત કરું તો તો જ્યારે મારો લેખ સુધરવા વધારવાને બદલે ખરેખર બગડીને આવે છે ત્યારે હું તો એટલો બધો ચીડાઈ જાઉં છું કે તેનું વેર લેવા હું એ માસિક જ તેમાં યોગ્ય સુધારાવધારો થવા માટે મારી બબલીને આપી દઉં છું.

કવિવર ટાગોરની સૂર-રચના

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કેવળ કવિ જ નથી; તે નવલિકાકાર, નાટ્યકાર, વિવેચક અને મહાન કવિ છે, એ તો સૌ કોઇ જાણે છે. તે ઉપરાંત તેઓ ચિત્રકાર છે. તેમનાં હમણાં જ બહાર પડેલાં ચિત્રો સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી ચૂક્યાં છે. પણ કવિવરની વ્યાપકતા આટલી જ નથી. એ ફિલસૂફ, કવિ, ચિત્રકાર, નાટ્યકાર વગેરે હોવા ઉપરાંત એક શિષ્ટ સંગીતકાર પણ ગણાય છે.

એમની સાહિત્યપ્રતિભા તથા ફિલસૂફીની નાના પ્રકારનો આલોચનાઓ થઇ ગઇ છે. પરંતુ આજ પર્વે તેમની સંગીતકાર તરીકેની શક્તિની આલોચના સારી રીતે થઇ હોય એમ જાણવામાં નથી. સૂરસૃષ્ટિમાં કવિવરનું સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે. પરંતુ તેવા ઉચ્ચ સંગીતજ્ઞોના અભાવે જ કવિવરની સૂરસૃષ્ટિની યોગ્ય આલોચના આજપર્વે થયેલી નથી.

રવીન્દ્રનાથના પોતાના સૂરમાં, ભારતીય ઉચ્ચ સંગીતનો 'ધ્રુપદ' તથા બંગાળપ્રાંતની નિજસ્વ સંપત્તિસભન 'બાઉલ' પ્રાધાન્યપણે છે. ભારતીય સંગીતની 'હૂમરી' તેમ જ બંગાળી 'કીર્તનો' પણ તેમના સૂરમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્થાન પામેલાં છે. વિષયનો સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરતાં ધ્રુપદ, બાઉલ, હૂમરી અને કીર્તન (બંગાળી કીર્તન)માં શું શું વિશેષતા છે, અને તે દરેક રવીન્દ્રનાથની સૂર-રચનામાં જાણે અજાણે કેવો ભાગ ભજવે છે તે જાણવાની જરૂર છે. ખ્યાલ અથવા ટપાનો પ્રભાવ કવિના સૂરમાં છે-કે નહિ? અને તેનો પ્રભાવ કવિના સૂરમાં કઇ રીતે અકલ્યાણકર છે, તેનો પણ વિચાર થવો જોઇએ.

કવિ નાનપણથી જ ઉચ્ચ સંગીતના પ્રભાવે પ્રભાવિત થયેલા છે. બાલપણમાં કવિ યદુભદ્ર, રાધિકા ગોસ્વામી વગેરે દેશવિખ્યાત ઉસ્તાદોની ચીજો સાંભળતા તે તેનો સ્વાદ ચાખી, અનુકરણ કરતા, ર્તા..

કવિનાં જુવાનીમાં રચેલાં ઉચ્ચ સંગીતના ધ્રુપદ, ખ્યાલ તથા ટપાજેણીનાં ગાન સારી છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ હિંદી ગીતોના સૂર અને હંદની સહાય લીધા છતાં પણ તે ગીતોના ક્યાંનાં ભાવનું અનુકરણ કરેલું નથી. ભાવની દૃષ્ટિએ જોનાં ગીતોની નિજસ્વ સત્તા પૂરેપૂરી કાયમ રહેલી જણાય છે. ઉત્કૃષ્ટ હિંદી ગીતોના સંયામાં ઢાળીને રચેલાં ગીતો પણ સુંદર છે. એ ગીતોમાં ક્યાંનાં ભાવ, સૂરના ભાવ તથા હંદના ભાવના અપૂર્વ મિલનથી, એવું લાવણ્ય ફૂટી નીકળે છે કે સરખામણીમાં હિંદી ગીતોને પણ બાલુએ મૂકી દે. મોટા ભાગનાં હિંદી ગીતોમાં ક્યાંનો ભાવ પ્રધાનપદે હોતો નથી. ભારતના અન્યાન્ય દેશનાં ગીતોમાં ક્યાંનો ભાવ મુખ્ય ભાગ ભજવતો નથી, પણ સૂર તથા હંદના ભાવ મુખ્ય ગણાય છે. અબોધ શબ્દ-સંયોજન કરવાથી પણ ગીતનો અર્થ સરે છે. કારણ તેમાં ક્યાંના ભાવને કેવળ પ્રાધાન્ય મળતું નથી. કેવળ સૂર તથા હંદની સહાયથી રસસૃષ્ટિ ખઠી કરવામાં આવે છે. પરંતુ બંગાળમાં તે પદ્ધતિ રુચિકર નથી. બંગાળીઓ 'બાઉલ' અને 'કીર્તન'ના પ્રભાવે ક્યાંના ભાવને જ પ્રથમ પ્રહણ કરે છે, તેથી બંગાળી સંગીતથી દેવાયેલા કાનને હિંદી સંગીત

સારું ન લાગે, ને ધ્રુપદ ખ્યાલનાં નામથી જ આંચકા લાગે. ધૃતથી વાગતા સૂરમાં પણ એ રીતે કથાનો ભાવ ન સમજાય તો ગીત સુંદર લાગે નહિ. બંગાળી સ્વભાવથી જ ભાવના પ્રધાન છે. તે પ્રધાનપણે કથાના ભાવથી મુગ્ધ થાય છે. તે પછી જ સૂરના ભાવ અને તે પછી હંદના ભાવને મહત્ત્વ આપે છે. બંગાળીની આ વિશિષ્ટતા કેવળ ‘બાઉલ’ અને ‘કીર્તન’ના પ્રભાવને આભારી છે.

રવીન્દ્રનાથે પ્રારંભમાં ઉત્કૃષ્ટ હિંદી ગીતોના સૂર અને હંદ પચાવી, તે ભાવને અનુસરી ગાનરચના કરેલી ને એ રીતે બંગાળના સંગીતે જગતને સમૃદ્ધ કર્યું છે, એ નિઃશંક છે. સારા ઉસ્તાદ ગાયકના કંઠથી રવીન્દ્રનાથનાં આવાં ગીતો સાંભળનાર ફરી કોઇ વાર ધ્રુપદ-ખ્યાલનાં નામથી ચમકી જાય નહિ, એમ ચોક્કસ કહી શકાય. રાધિકા ગોસ્વામીએ એ રીતે અનેકની બૂલ ભાંગી છે:-

કવિનાં શરૂઆતનાં ગાનના બે ભાગ પાડી શકાય. પ્રથમ હિંદી ગીતોના સંચારમાં ઢાળીને રચેલાં ગીત અને ઉચ્ચ સંગીતના આદર્શ પર રચેલા નિજસ્વ સૂર. “વાદ્મીકિ પ્રતિભા” અને “માયાર ખેલા”નાં લગભગ બધાં ગીતોમાં ઉચ્ચ સંગીતની છાપ પડેલી છે. બે કે કોઇ કોઇ ગાનમાં ‘મિશ્ર’ સૂર હોવા છતાં, ચાલમાં ઉચ્ચ સંગીતનું તત્ત્વ દેખાઇ આવે છે.

સ્વદેશી યુગમાં કવિએ સ્વદેશી ગાન લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. સ્વદેશી ગીતોમાં કથાની જ પ્રથમ જરૂર. કથાના ભાવ સર્વસાધારણના મનમાં ઉતારવા ખાતર જ તેમાં હંદ તથા સૂરની સહાય લેવી રહી. આથી તે ગીતોમાં સૂરના ભાવને છોડી, કથાના ભાવને પ્રાધાન્ય આપેલું છે. એ બધાં ગીતોની પૂર્વે રચાયેલાં ગીતોમાં સૂરનું પ્રાધાન્ય હતું. સ્વદેશી ગીતો લખવાનું-શરૂ કર્યા પછી, ધીમે ધીમે તેમનાં ગીતોમાં કથાના ભાવને પ્રાધાન્ય મળવા લાગ્યું. એ જ સમયે “ગીતાંજલિ”નાં ગીતો રચેલાં છે. તેથી તેમાં કથાના ભાવને પ્રમુખપદે રાખેલો છે. એ જ સમયથી કવિની સરગતિમાં પરિવર્તન થઇ તેમની નિજસ્વ સૂરસૃષ્ટિનો પ્રારંભ થવા લાગ્યો. “નોબલ પ્રાઇઝ” મળ્યું તેની સાથે સાથે “ગીતાંજલિ”નાં ગાનનો ઉપભોગ કરવા સૌ કોઇ ઉત્સુક બન્યું હતું. તે જ સંજોગમાં કવિની નિજસ્વ સૂરધારા ચારે દિશામાં જોરથી વહેવા લાગી.

કથાનો, સૂરનો અને હંદનો ભાવ એ બધાં ગીતોમાં ગંભીર તે જ ગાન ધ્રુપદનું. ધ્રુપદમાં ભગવતભક્તિની સૃષ્ટિ ખડી થાય છે. શાંત અને ભક્તિભાવનું ગીત જ ધ્રુપદ કહેવાય. ચારે ચરણોમાં ગીત રચાય. રચાયી, અંતરા, સંચારી અને આભોગ. એ ચારમાં, ઉચ્ચ સંગીતમાં એક ધ્રુપદની જ સુંદર ચીજ છે. ખ્યાલ, ટપ્પા અને હૂમરીમાં સંચારી અને આભોગ નથી. રવીન્દ્રનાથ સંચારીના સૌંદર્યનો પોતાના પ્રત્યેક ગાનમાં વ્યવહાર કરે છે. રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો ધ્રુપદની કાઠીમાંથી ઘડેલાં અને તેમાં સંચારીની અપૂર્વ સૃષ્ટિ હોય છે. ધ્રુપદમાં સ્વરવિસ્તાર અને તાનવ્યવહારની રીતિ નથી હોતી. ભાવની દૃષ્ટિએ જોતાં ખ્યાલ-કંઠક અંશે સ્વર્ગીય ભાવની સૃષ્ટિ ખડી કરે, પરંતુ ટપ્પા હૂમરીમાંથી ધ્રુપદને અનુરૂપ ભાવ આવી શકે નહિ. ધ્રુપદમાં સ્વરવિસ્તારની રીત નથી. એટલે તે ખ્યાલ-ટપ્પા, હૂમરીથી અનેક રીતે પૃથક્ છે. ખ્યાલ-ટપ્પા-હૂમરીમાં તાન અને સૂરનો વિસ્તાર થઇ શકે છે; એટલે કે તે ત્રણેનો અરસપરસ ખૂબ સંબંધ છે. કેવળ ચાલના ભેદથી જ તે ભેદા ભેદ નામે ઓળખાય છે. ધ્રુપદની ગતિ ધીમી છે, અને રવીન્દ્રનાથનાં ગીતોની ચાલ પણ તેવી જ છે. ધીમી ગતિ ન

હોય તો સ્વર્ગીય ભાવોનો સમાવેશ સહજસાધ્ય બને નહિ. ગીત દ્રુત ચાલે ચાલે તો સાધારણ રીતે દલકા ભાવોનો ઉદય થાય. પરંતુ આમાંથી વ્યતિક્રમ નથી થતો એમ તો નહિ જ.

ધ્રુપદની કાઠીમાંથી તથા ચાલથી ગાનરચના કર્યા છતાં, કવિની નિમ્નસ્વ યક્તિનો પરિચય યથેષ્ટ રીતે થાય છે જ. સંચારી સૂર અને ચાલ ધ્રુપદની હોવા છતાં, કવિનાં ગીતોમાં સંચારીનું માધુર્ય જુદા જ પ્રકારનું હોય છે. “ગીત-પંચાશિકા”નાં ગીતોમાં સંચારીની વૃત્તિ મનોરમ્ય સૃષ્ટિ છે.

કવિની સૂર-રચનામાં પણ ધ્રુપદ પ્રાધાન્યપણે દેખાઈ આવે છે. ધ્રુપદમાં દ્રુત ગતિ અને તાનનો વ્યવહાર થતો નથી. કવિનાં સૂરમાં પણ તેમ થતું નથી. દ્રુત ગતિ અને તાન-વિસ્તાર ખ્યાલ, ટપ્પા, હૂમરીમાં મોટા પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. ધ્રુપદમાં તેવી રીતે દ્રુત ગતિ કે તાનવિસ્તાર કરવાથી ગાન કર્ણકટુ થાય. કવિનાં ગાનોમાં પણ તેમ જ થાય. કવિનાં બધાં ગાનોનો સૂર આવો જ છે એમ નથી. પરંતુ મોટા ભાગનાં ગીતોનો સ્વરવિન્યાસ એ જાતનો છે.

તાનવ્યવહાર કવિનાં ગીતોમાં ઠાક રીતે સંભવ પર નથી. તેનો ખ્યાલ કરતાં એમ લાગે છે કે, તાનમાં કયાનો ભાવ યથેષ્ટ પ્રકાશ પામતો નથી. પણ સૂરનો ભાવ આંગળા આવે છે. કવિ ગાનમાં સૂરને પ્રાધાન્યપદ આપવા રાજી નથી. તેથી ખ્યાલ-ટપ્પા ગીત-પદ્ધતિ કવિનાં ગાનોમાં અપ્રયોજ્ય છે. કવિ નાનાં નાનાં ગીત અલંકારનો વ્યવહાર કરે છે. હૂમરીની પેઠે સૂરવિન્યાસ તેમનાં ગીતોમાં હોય છે. પણ તેઓ હૂમરીની ચાલ કદી મદ્ય કરતા નથી. ધ્રુપદના ચલનભંગમાં તે હૂમરીના સ્વરવિન્યાસનો અનેક ઠેકાણે પ્રયોગ કરે છે.

સ્વીન્દ્રનાથ ગીતકવિતાની મૂર્તિ રમી તેને સૂરનાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે; અને વિશેષ વિશેષ રથાને ઉપયુક્ત ગીત-અલંકારનું સંયોજન કરે છે. એ ધ્રુપદની પદ્ધતિ. ખ્યાલ-ટપ્પા ગાયક, રાગરાગિણીરૂપ ગાનનાં અવયવોને સૂરવિસ્તારરૂપી વસ્ત્રો પહેરાવી, સૂર અને ગીત-અલંકાર ધરાવી, મૂર્તિનાં વિશેષ વિશેષ રથાને તાનની માળા ગૂંથી પહેરાવે છે. આ રીતે કવિનાં ગાન અને ખ્યાલ ટપ્પા, એ સંપૂર્ણપણે જુદી જુદી ચીજો છે.

ધ્રુપદની પેઠે ગજેન્દ્રગામી હોવા છતાં કવિનાં ગાનોમાં, ટપ્પા-હૂમરીમાં વપરાતા દલકા રાગરાગિણીની કંકાલ પણ મળી આવે છે. જેમકે: ભેરવી, ખીચુ, સાદાના, સિંધુ, આમ્માજ, દેશ, બિદાગ વગેરે. હોદાલ, માલકોશ, પૂરિયા, સોદિણી વગેરે રાગરાગણીનાં રૂપ મળી આવતાં નથી.

કવિવર જે વખતે જમીનદારીના કામે શીક્ષા છ દહે નદીની ધારે રહેતા હતા તે વખતે બાટિયાલી અને કીર્તનના સૂરનાં મિશ્રણ તથા બાહ્ય ગીતોની રચના તેમજ પ્રથમ કરેલી. શીયા છ દહે નદીનાં મજૂરોના ગાનમાંથી જ કવિને બાટિયાલી સૂર પ્રાપ્ત થવાનું અનુમાન ખરું લાગે છે. શિક્ષિત સમાજમાં, કવિવરની બાહ્ય સૂરરચનાની પૂર્વે બાહ્ય ધ્રુજિત મનાતો હતો. કવિએ તેનો ખરો સ્વાદ ચાખી, તેનું પોતાના ગાનમાં સંયોજન કરી, “બાહ્ય”ને યથાર્થ મૂલ્યવાન કરી મૂક્યો છે.

બાહ્ય ગાનમાં આપણને કયાની તથા આવની પ્રધાનતા અને સૂર તથા છંદની સરળતા જણાય છે. બાહ્યનો પ્રભાવ પણ કવિના ગાનમાં ખૂબ સારી રીતે પરિસ્પર્શિત છે. કયાનું પ્રાધાન્ય કવિના ગાનમાં ખૂબ દોષ છે. સૂરની સરળતા અને લયને અનુરૂપ છંદ એ કવિના ગાનની વિચિત્રતા છે. કવિના સૂરમાં વિવિધપદો અને એવાં બીજાં નરહિત હોયો

અભાવ છે. “ગીત-પંચાશિકા”માં વિષમપદી હંદનાં ગીત છે. પરંતુ કવિનાં આધુનિક ગાનોમાં હંદ લઘુ થતો જાય છે. છ કે આઠ માત્રાના લઘુ હંદમાં પ્રાયઃ તમામ સૂર-રચના થાય છે. “ગીત-પંચાશિકા”માં સોળાં કે બાર માત્રાના હંદો અર્થાત્ ત્રિતાલ ને એકતાલા તાલનાં ગાન છે. પરંતુ આધુનિક સૂરમાં ત્રિતાલા હંદ પણ ખૂબ કમી થયેલો છે.

હંદની દૃષ્ટિએ લઘુતા હોવા છતાં, લગભગ દરેક ગીતની ગતિ વિલંબિત હોય છે. કથાનો અને સૂરનો ભાવ જે ગીતોમાં ગંભીર, તે બધાં ગીતોની ગતિ પણ વિલંબિત જ હોય. તેમ ન હોય તો ગીતનું માધુર્ય ટકી શકે નહિ. વધારે મીઠાથી તેમ જ થોડા મીઠાથી-બંનેથી, ખાલ પદાર્થનો સ્વાદ નષ્ટ થાય છે. પરંતુ જોષ્ટ્રએ તેટલું જ મીઠું લેવાથી જેમ ખાલ સ્વાદિષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે કવિનો સૂરનો ભાવ લયના પ્રકારભેદથી પણ નષ્ટ થવાની સંભાવના રહે છે. ભાવના અનુયાત પ્રમાણેની ચાલથી ગીત ચાલે તો જ ગાનનું લાવણ્ય પ્રકાશી ઊઠે; અને અવનવા રૂપરસની સૃષ્ટિનો સ્વર્ગીય ભાવ ઉદય પામે.

કીર્તનનો પ્રભાવ કવિનાં ગીતોમાં બહુ ઓછો છે. ‘કીર્તન’માં કથાના ભાવની સાથે સાથે સૂર તથા હંદ પણ બદલાય છે. કવિના ગાનમાં હંદનું પરિવર્તન ચતુ નથી. ‘બાઉલ’ની પેઠે એક જ ચાલથી ગીત ચાલે છે. પરંતુ કથાનાં ભાવની સાથે સાથે હૈરની ઠાઠના ગાનમાં પૂરવી, ઠાઠ કે અન્યાન્ય કોષ્ટ પણ ઠાઠનું સૂરસંયોજન કરવામાં આવે છે. એમ કરવું ઉચ્ચ સંગીતના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. પરંતુ ઉચ્ચ સંગીતના “રાગમાલા” અને “સૂરસાગર” જાતનાં ગાનમાં એ પ્રમાણે સૂરરચના હોય છે. પરંતુ કવિનાં ગાનનો સૂરવિન્યાસ એ સર્વ ગીતોના જેવો નથી. “બાઉલ” જેવો પણ નથી. “કીર્તન” જેવો પણ નથી. એ તો કવિની નિજસ્વ ચીજ છે; અને તે ‘દ્રુપદ’ અને ‘બાઉલ’ના મિશ્રસ્વરૂપ છે.

કવિએ ઉચ્ચ સંગીતના આદર્શ પ્રમાણે રચેલાં ગીતોની સાથે, પખાજ કે તબલાનો ઠેકા દેવો સંભવિત છે. પરંતુ તેમનાં વર્તમાન ગાન સાથે તેનો સંગ અસંભવિત છે. તેમના ગાનની સાથે ઠેકા દેવામાં બહુ હોશિયાર તબલચી ન હોય તો રસસૃષ્ટિને બદલે રસભંધ થાય. રવીન્દ્રનાથનાં પ્રથમનાં દ્રુપદ-ખ્યાલ ગીતોમાં ઠાકા તથા વિષ્ણુપુરી ઠેકાનું ઐક્ય છે જુદા જુદા પ્રાંતના આ ઠેકાઓનો મેળ પડતો નથી. કારણ તે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કવિન ઉચ્ચ સંગીત-તત્ત્વવાળાં ગાન વિષ્ણુપુરી ચાલનાં છે. કવિનાં ગીતોની ચાલ અનુસાર વાદ્ય રચના કરવામાં આવે તો કોષ્ટ નૂતન રસસૃષ્ટિનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય એમ લાગે છે.*

આત્મકથા .

(તોટક)

વિધિ કંજા ઘુટી ઘુટીને જ પીધા
જ્યમ દેવજ સોમનું પાન કરે;
કમર થકી શંકર ગાન કરે
પ્રતિ તાલ જરી ઉર મેં જ પીધા.
નીકળ્યું વિષ સાગરમંથનથી,
નીલકંઠ પીએ તન ને મનથી;
જગ મંથનથી નિકળ્યું વિષ તે
જરી રંગ કટોરી પીધું હસતે.

સિંહાવલોકન

(મંદાકાન્તા)

માર્ગે જતાં પગલી કરીને રેતમાં કંઠ ઘેરી
મોહી, ઊભી, નીરખી રહી એ દશ્ય શોભા અનેરી;
યાત્રાશુઓ વિસરી મુજને ચાલિયા સૌ અગાઠી
હું તો મારા નૃપુર પરથી કંઠર્જી મીટ માંડી
જોવા થોભી અમ-પગ થકી જે પડી દંડી આંધી
સર્વે ત્યાં તો સીન થઈ ગયા દહિના અન્ત માંડી.

બીલ સેવામંડળ અને બીલોની ઉન્નતિ

ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ પર, દેશી રાજ્યોથી ઘેરાયેલા, ડુંગરો અને જંગલોથી ભરેલા પથરાયેલા, પંચમહાલ જિલ્લાના દાહોદ અને અલોદ એ બે તાલુકામાં વસતા એક લાખ બીલોમાં બીલ સેવામંડળ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર કેન્દ્રિત કરીને, આજ દશ વર્ષથી કેળવણી દ્વારા કુંભળાં બીલ બાળકોમાં સંસ્કારનાં બી વાવી તેમની બાવિ પેઢી સુધારવાનું કામ, તેમ જ તેમની ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિનું કામ કરી રહ્યું છે. આ કાર્યના અંગે મંડળ આઠ આશ્રમો, એક દવાખાનું, એક શાળા, છ માન્ટ. ઇન. એડ શાળાઓ, અને બે ગ્રાન્ટ-ઇન-એડ રાત્રિશાળાઓ, મળી કુલ ૧૮ સંસ્થાઓ ચલાવે છે. બીલ સેવામંડળના મનોરથો, સારાએ ગુજરાતમાં વસતા બીલ અને એવી રાનીપરજ કોમોની સેવા કરવાના છે, અને એ પાર પાડવા જેમ જેમ સાધનો, સગવડો અને સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓ મળતા જાય છે, તેમ તેમ કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં વડોદરા રાજ્યના નવસારી પ્રાંતનાં ધીચ જંગલોથી છવાયેલા, ઉમરપાડાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં, કેવળ રાનીપરજ વસ્તીની મધ્યમાં સરદા મુકામે એક બીલ (વસાવા) આશ્રમ ખોલવામાં આવ્યો છે. સિંધ પ્રાંતમાં નગરપારકરમાં બીલ અને મેઘવાળનાં (જેઓ ત્યાં અસ્પૃશ્ય ગણાય છે) બાળકોને કેળવણી આપવા એક આશ્રમ ત્રણ વર્ષથી ચાલે છે; જેની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ આ મંડળ રાખે છે. આ આશ્રમ મંડળનાં કેળવણી પામેલાં બીલ દંપતી ચલાવે છે. આ ઉપરાંત શુકલતીર્થ (હાડ્ય જિલ્લો) અને ચીખરીમાં (બારા તાલુકો, નવસારી પ્રાંત) બે રાત્રિશાળાઓ અને પંચાલ (ઇડર સ્ટેટ)માં એક શાળા મંડળની મદદથી ચાલે છે. શુકલતીર્થની રાત્રિશાળા મંડળમાં કેળવણી લીધેલ બીલ દંપતી ચલાવે છે.

વિદ્યાર્થીઓ અને કેળવણી વિષે: મંડળ કુલ નાનીમોટી અઢાર સંસ્થાઓ મારફત લગભગ ૫૮૬ બાળકોને કેળવણી આપે છે. આશ્રમોમાં રહીને અભ્યાસ કરનાર બાળકોની સંખ્યા ૨૬૪ છે, જેમાં ૨૨ કન્યાઓ છે. આ આશ્રમોના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણનાં સાધનો ઉપરાંત કપડાંલતાં અને ખોરાકી મફત પૂરાં પાડવામાં આવે છે. આશ્રમોમાં બાળકો ચોવીસે કલાક ગુરુના અખંડ સમાગમમાં અને આશ્રમના પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવાથી સ્વચ્છ રહે છે, તેમ જ સંસ્કારી અને નિર્મળ ચારિત્ર્યવાળાં બને છે. આશ્રમના વાતાવરણથી જ રાનીપરજ બાળકોમાં સંસ્કારનું સિંચન થાય છે, એ મંડળનો અનુભવ છે. આશ્રમનું જીવન સાદું છે. ખોરાકમાં બાળકોને સાદો ખોરાક એટલે તેમના ઘરનો જ, મુખ્યત્વે; મકાઈનો ખોરાક આપવામાં આવે છે. બાળકોદી ખોરાકીખર્ચ માસિક રૂપીઆ અઢીને આશરે તથા કુલ ખર્ચ જેમાં શિક્ષકોના વેતનનો સમાવેશ કરતાં માસિક રૂ. ૬) સુધી આવે છે.

શિક્ષણ: બીલને સંસ્કારી બનાવે, તેમને ઠીક પ્રમાણમાં જ્ઞાન મળે, અને જીવનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું શિક્ષણ મંડળના આશ્રમોમાં આપવામાં આવે છે અને તે માટે મંડળે ગુજરાતી સાત પ્રારણ સુધીનો અભ્યાસક્રમ યોજ્યો છે. આશ્રમો અને શાળાઓ

ભીલોની વસ્તીમાં જ ભીમાં કરવામાં આવ્યાં છે, એટલે કુદરતને ખોળે સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં કેળવણીના લાભો મેળવી શકાય છે. કેળવણી આપવાનાં સાધનોમાં ભીલ બાળક અને તેના મનસંતો નિઃસાસુ અને ચિકિત્સક આચાર્ય એ બે મુખ્ય સાધનો ગણવામાં આવ્યાં છે.

ઔદ્યોગિક કેળવણી: આશ્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓને અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણી ઉપરાંત ખેતી, કાંતણુ તથા વણાટનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. દરેક આશ્રમમાં ત્રણથી ચાર કલાક ઔદ્યોગિક કેળવણી માટે નિયત કરવામાં આવ્યા છે; અને એ રીતે બાહ્ય અને ઔદ્યોગિક કેળવણીનો મેળ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખેતી: દરેક આશ્રમની પાસે થોડી યા વધુ જરૂરભેગી જમીન રાખવામાં આવી છે; જેમાં વિદ્યાર્થીઓ જતે ખેતી કરે છે, આગ ઉછેરે છે, જરૂરભેગાં શાકભાજી ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ રીતે એમને ઉપયોગી ખેતીનું જ્ઞાન મેળવી લે છે.

કાંતણુ-વણાટ: બધા આશ્રમોમાં કાંતણુ ફરનિયાત રાખવામાં આવ્યું છે. આશ્રમનાં બાળકો માટે જોડતાં કપડાં માટે પૂરતું સૂતર બાળકોએ ઉત્પન્ન કરવું, એવો નિયમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સૂતર વણવા તથા બધા આશ્રમોમાં કાંતણુનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં અને યોગ્ય સૂચનાઓ આપવા મીરાપ્રેડીમાં ઉદ્યોગમંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું છે. બધા આશ્રમોનું સૂતર ત્યાં વણવામાં આવે છે. ચાલુ વર્ષે ૧૪ મણુ સૂતર કંતાયું; જેમાંથી ૧,૭૦૦ ચોરસવાર ખાદી વણાવવામાં આવી છે.

ઇતર ઔદ્યોગિક કેળવણી: શાળામાં પૂરું શિક્ષણ લીધા પછી, યા તો તે પહેલાં જોની ઇચ્છા હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને ભુદે ભુદે ધંધે લગાડવા માટે મંડળ યોગ્ય ગોઠવણુ કરે છે. આ વર્ષમાં મંડળના છ વિદ્યાર્થીઓને વડોદરામાં કેલેક્ટો પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સમાં લગાડાં ઉપર છાપ તથા રંગાટકામ શીખવાને મોકલવામાં આવ્યા છે. દાહોદમાં સુથારકામ શીખવા માટે બલસાર આર્ટ ગેલેરીમાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને રાખ્યા છે. એક વિદ્યાર્થી દાહોદમાં પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં કામ શીખે છે.

અંગ્રેજી કેળવણી: અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવા માટે દાહોદમાં એક આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો છે. આશ્રમમાં રહી દાહોદની અંગ્રેજી હાઇસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લે છે. હાલ એવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬ છે. મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરનાર એક ભીલ વિદ્યાર્થીને વડોદરાની કોલેજમાં આગળના અભ્યાસ માટે મંડળે ગોઠવણુ કરી આપી છે. એ વિદ્યાર્થી આર્ટસ કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં છે. એક વિદ્યાર્થી ડાકોર સંસ્થાન હાઇસ્કૂલમાં પાંચમા ધોરણમાં છે, જેને મંડળ તરફથી શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

કન્યાકેળવણી: મંડળે ભીલકન્યા-કેળવણીનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે. દરેક શાખામાં કન્યાઓને દાખલ કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પથુ જે કોમમાં દર હજારે ફક્ત ચાર જ માણસો લખી વાંચી જાણતા હોય તે કોમમાં કન્યાકેળવણીનું કાર્ય થણું દુર્લભ છે; છતાં એ ચાલુ વર્ષે મંડળની બંધી શાખાઓમાં મળી ૪૩ કન્યાઓ કેળવણી લે છે, જેમાંની ૨૨ કન્યાઓ આશ્રમમાં છે. આશ્રમમાં અને શાળામાં સહશિક્ષણનો અનુભવ મેળવવામાં આવે છે. મંડળની બે વિદ્યાર્થિનીઓને ચાલુ વર્ષે વધુ અભ્યાસ માટે સુરતના વનિતા-વિશ્રામમાં મોકલવામાં આવી છે.

મદદ લેતી શાળાઓ: ચાલુ વર્ષે મદદ લેતી શાળાઓ એ મંડળની કાર્યદિશામાં નવું પગલું છે. કોઈ પણ ગામના લોકોની શાળા કાઢવા ઇચ્છા હોય, અને તેઓ અનાજ

રૂપે યા શેકડ થોડીઘણી રકમ શાળાના નિભાવ માટે આપવા તૈયાર હોય તેવા ગામે મંડળની શાળાની પરીક્ષા પસાર કરેલ વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર શાળા સ્થાપે તો તેને મંડળ તરફથી દર વિદ્યાર્થીની દાઝરી દીક આઠ આના સુધીની રકમ મદદ પેટે આપવામાં આવે છે. આવી શાળાઓ આ વર્ષે આ બે તાલુકામાં પાંચ નીકળી છે. પાંચે શાળાઓ મંડળના જૂના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની જાતમહેનતથી અને ગામલોકોની સહાનુભૂતિ મેળવીને કાઢી છે. મંડળ આ પ્રવૃત્તિ લ્લેષે એ ઇચ્છે છે, અને તેને યોગ્ય પોષણ આપે છે. આ પ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂ છે. એમનામાંથી જ એ ઉદ્ભવી છે, એ જતાવે છે કે ભીલોને કેળવણીની ભૂખ લાગી છે. મંડળના દશ વર્ષનાં કાર્યનું આવી રીતે સુપરિણામ આવવા લાગ્યું છે, એ સંતોષની વાત છે. આ શાળાનાં મૂંપડાં ગામલોકોએ પોતાની આછી કમાણીમાંથી ઉધરાણું કરીને આપ્યાં છે. એવા એક મૂંપડાનો ખર્ચ રૂ. ૫૦ થી ૬૦ થાય છે.

સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ: ભીલોમાં ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિનું કાર્ય દરેક શાખામાંથી થાય છે. વહેમો, ખોટા રિવાજો અને દારૂની બંદી નિર્મૂળ કરવાનું કામ ઘેરેઘેર ફરીને ઉપદેશ કરીને કરવામાં આવે છે. અને એ દ્વારા ભીલોમાં વ્યાપી રહેલા દોષો દૂર કરવાનું કામ કરવામાં આવે છે. પરિણામે ભીલોમાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલો દારૂનો વપરાશ ઘટ્યો છે. માંસનો વપરાશ ઓછો થતો જાય છે, અને ભગ્નોતોની (જે દારૂ-માંસનો ત્યાગ કરે છે તે એ નામે ઓળખાય છે.) સંખ્યા વધતી જાય છે. મંડળે વર્ષની શરૂઆતમાં ગ્રામોન્નતિ - Rural Uplift - ની યોજના ઘડી કાઢી છે; જે મંડળના ઘણા આજીવન સંબંધે જલમાં હોવાથી હાથમાં લેવામાં આવી નથી. ગ્રામપંચાયતો સ્થાપી અને ભજનમંડળોએ કાઢીને દારૂનિષેધના કાર્યને વેગ આપવાનું, લગનમરણના ખોટા રિવાજો દૂર કરવાનું, નવી સહકારી મંડળોએ સ્થાપવાનું અને હોય તેને વધારે સુવ્યવસ્થિત કરવાનું, અને ખેતીમાં સહાયક ધંધાઓને ઉત્તેજન આપવાનું—એ આ યોજનાનાં મુખ્ય અંગો છે. નજીકના ભવિષ્યમાં આ યોજના અમલમાં મૂકવાની ઉમેદ છે.

જેસાવાડા અને ઝાલોદ આશ્રમોમાં રામમંદિરો છે, અને દરવર્ષે રામનવમીને દિવસે ભીલોનો મેળો બંને ઠેકાણે ભરવામાં આવે છે. મેળા વખતે આગેવાન કાર્યકર્તાઓનાં ભાષણો તથા પ્રવચનો થાય છે. મંદિરો દ્વારા ભીલોને હિંદુ ધર્મની યથાર્થ ઝાંખી કરાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

દવાખાનું અને વૈદ્યકીય મદદ: આ પ્રદેશમાં વૈદ્યકીય મદદનું કામ મંડળે ઉપાડી લીધું છે. ભીલો ખૂબ વહેમી છે, અને માંદગીના કારણનું આરોપણ 'જૂત-ડાકણ' ઉપર કરે છે. તેમને આ વહેમમાંથી ઉગારવા મંડળની દરેક શાખામાં દવાપેટી રાખવામાં આવે છે. દાહોદમાં મુખ્ય દવાખાનું છે. આશ્રમના જવાબદાર શિક્ષક ગામડામાં ફરી માંદાઓને દવા આપે છે.

ચાલુ વર્ષે દર્દીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

	ભીલ	ભીલેતર	કુલ
દાહોદ મુખ્ય દવાખાનું	૪,૭૪૭	૧૦,૪૮૧	૧૫,૨૨૮
શાળાઓની દવા પેટીઓ કુલ ૧૧ ...	૧૪,૮૯૨	૧,૫૧૧	૧૬,૪૦૩
કુલ ...	૧૯,૬૩૯	૧૧,૯૯૨	૩૧,૬૩૧

બીજા સેવામંડળ ઉપર પ્રમાણે બીજોની આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને જીવણી-વિષયક ઉન્નતિનું કાર્ય આજ દશ વર્ષથી કરી રહ્યું છે. મુંબઈ ઇલાકાની કુલ રૂ.૭૦ લાખની વસ્તીમાં બીજા અને એવી રાનીપરજ કોમોની વસ્તી આશરે સત્તર લાખ છે, એટલે પ્રત્યેક ૧૬ માણસે ૧ ની છે. એ પૈકી બીજા કોમની વસ્તી આઠ લાખની છે. આવી ભોંયભેગી થયેલી કોમનો હાથ પકડી તેમને ઉન્નતિને માર્ગે મૂકવી એ ઉન્નતિયાતોની ફરજ છે. હિંદુસ્તાનના આ લોકો મૂળવતની છે, અને તેમની દુર્દશા થવામાં આપણે કારણભૂત છીએ. આપણે જે પાપ કર્યું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે તેમની ધાર્મિક, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. હિંદી સમાજનું એ અંગ ન્યાં સુધી નિરક્ષર રહેશે, બૂખમરામાં રીખાતું રહેશે, અને દારૂની બંદીમાં એના આત્માનું હીર હણાતું રહેશે ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિની આશા રાખવી મિથ્યા છે. આ કાર્ય માટે દેશભરમાં સેકડો સેવામંડળોએ હળરો સેવકો મારફત લશીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. પ્રભુ એ દિવસ જલદી આણે અને રાનીપરજ કોમો આર્યત્વમાં લખી જાય.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

પ્રમુખ, બીજા સેવામંડળ.

“આપણા દેશમાં જે કોઈ હલકી વર્ણમાં જન્મે તો તેને વાસ્તે કોઈ પ્રકારની આશા જ રહેતી નથી. અરે! આ તે કેવો ભુલમ છે! આ દેશમાં તો દરેકને માટે આશા, દરેકને માટે તક છે. આજે તે ગરીબ છે, પણ આવતી કાલે જ તે શ્રીમંત, વિદ્વાન અને આખરદાર મુહરથ બની શકે છે. ગરીબ અને દીનદુઃખીને મદદ કરવાને માટે અહીં દરેક જણ તૈયાર હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં “અમે ગરીબ છીએ, ગરીબ છીએ” એવો પોકાર ચાલુ છે; પણ તેમને મદદ કરવાને માટે કેટલી સંસ્થાઓ તમારા દેશમાં છે? હિંદુસ્તાનમાં હળરો અને લાખો ગરીબોને માટે કોના અંતઃકરણમાં ખરેખરી લાગણી છે? કોની આંખમાં તેમને માટે ખરેખરાં આંસુ આવે છે? શું આપણે તે મનુષ્ય છીએ? તેમના જીવનનિર્વાહને માટે, તેમને સુધારવા માટે આપણે શું કર્યું છે? શું કરીએ છીએ? અરે! આપણે તેમને અડતા પણ નથી, આપણે તેમનાથી દૂર નાસીએ છીએ. શું આપણે ખરેખર મનુષ્ય છીએ? પેલા હળરો બાહ્યો ગરીબો, પતિતો અને હુંદાયેલાઓ માટે શું કરે છે? “અડશે મા” “અડશે મા” એ એક જ જાપ તેમના મોઢામાંથી નીકળે છે. તેમને હાથે આપણા સનાતન ધર્મની કેવી અધોગતિ થઈ છે! શું હવે આપણો ધર્મ માત્ર “અડશે મા”માં જ આવી રહ્યો છે અને બીજા કશામાં નહિ?”

સ્વામી વિવે

મોરલો

ગીત નં

હાં રે કાષ્ઠએ દોઢો હો રાજ,
 મોતિ ચરંતો મોરલો.
 મોતિ ચરંતો ને કળા કરંતો,
 મીઠા કેકોવ કરી મનકું હરંતો
 હાં રે કાષ્ઠએ દોઢો હો રાજ
 મોતિ ચરંતો મોરલો.
 હાં રે કાષ્ઠએ દોઢો હો રાજ
 મારો મનગમતો મોરલો.
 હાં રે કાષ્ઠ બતાવો હો રાજ
 પીછે શોલંતો મોરલો.
 માંથે મુકટ શી કલકા એક ડોલતી
 સાથે રૂપાળા ઢેલ ઢેલુક બોલતી
 હાં રે હતો એવે એધાણી રાજ
 મારો મધુરો મોરલો.
 હાં રે કાષ્ઠ બતાવો હો રાજ
 મોતિ ચરંતો મોરલો.*

છ. વિ. રાવળ

વિ સ જ ન

ક્ષિતિજથી રવિ આયમતો સર્વો,
 તિમિર પાલવ આ જગ ચૂમતો,
 ઉદધિગાન અશાન્ત બની રહ્યાં,
 સકલ નાવ હવે તટમાં જતાં.

મધુર આશ ભરી મુખ કલ્પના,
 તરુણુ જીવન ભાવ અનન્ત આ;
 સમય સાથ બધાય સરી ગયાં;
 નિજ ગૃહે નિજ પત્ન્ય વિષે પળ્યાં.

મુકુન્દ વિં વિજય-પારાશર્ય

ન્યુટ્રોન

આલુ સાક્ષના જાણવાને જાણવામાં આવે છે તે કેવેન્ડિશ પ્રયોગશાળાના ડૉ. જી. ચેડવિકે " ન્યુટ્રોન " ના અસ્તિત્વ, વિશે જે સખળ પ્રમાણ મેળવ્યું છે તે છે. " ન્યુટ્રોન " એટલે જેમાં ધન વિદ્યુત્ત્વ " પ્રોટોન " અને ઋણવિદ્યુત્ત્વ " ઇલેક્ટ્રોન " એક બીજાનાં ખાસ નિકટ સાન્નિધ્યમાં આવેલાં હોય એવું કણ. ક્રાઇ પણ મોટા પરમાણુનાં " બીજ " " nucleus " માં ધણાં ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનો આવે ગાઢો સમાગમ થએલો હોય છે જ, પરંતુ એક ઇલેક્ટ્રોન અને એક પ્રોટોનના બનેલા ન્યુક્લોનમાં આ જાતનું સંગઠન પહેલાં કદી જાણવામાં આવ્યું ન હતું. બાર વરસ પહેલાં લોર્ડ રથફર્ડે આવાં કણનાં અસ્તિત્વની કલ્પના કરી હતી અને તેના ગુણ કેવા હોઇ શકે તેનું વર્ણન કર્યું હતું. એ કણ ધણું ભારે છતાં કદમાં ધણું નાનું હોવાથી, અને તેમાં મુક્ત વીજળીના અભાવે બાહ્ય વીજળીક બળ નહિ હોવાથી તેની પદાર્થમાં થઇને ચાલવાની ભેદક શક્તિ અદ્વિતીય હોવી જોઇએ. તેને ક્રાઇ પણ વાસણમાં દાખીને ભરી શકાય નહિ; કારણ કે એ તરત એટલું પાતળું છે કે તે પાત્રની બાજુઓમાં થઇને સરકી જાય. સાધારણ હાઇડ્રોજન વાયુનાં પરમાણુ પણ આ જ રીતે એક ઇલેક્ટ્રોન અને એક પ્રોટોનના બનેલા હોય છે, પણ તેમાં એ બેનો સમાગમ એટલો નિકટ હોતો નથી. હાઇડ્રોજનનો પરમાણુ પોતાનો ઇલેક્ટ્રોન એક મોટા ઘેરવાળા ઓઢણની પેઠે પકેરે છે જેથી તેનું કદ પ્રમાણમાં ધણું જ વધી જાય છે; જ્યારે " ન્યુટ્રોન " માં તો જાણે એ ઓઢણ કાઢી લઇ ગડીવાળી બગલમાં જ મારેલું હોય છે. અથવા સાદી રીતે કહીએ તો એમાં બે સંગાથીએએ-એકમેકને એવા બાથમાં લીધેલા હોય છે કે એમાંનું ઇલેક્ટ્રોન આડપ થતું નથી. છતાં ઇલેક્ટ્રોનની ઋણવિદ્યુત્ત્વ અને પ્રોટોનની ધનવિદ્યુત્ત્વ મળીને એ બેડખાંની વીજળીક સમાનતા જળવાઇ રહે છે. આટલાં પાસે આવ્યા છતાં એ બંને ભિન્ન રહી શકે છે, અને હાઇડ્રોજન પરમાણુમાં ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન વચ્ચે જેટલું વીજળીક બળ હોય છે એટલો જ તકાવત ન્યુટ્રોનમાં પણ બંને ઘટકો વચ્ચે રહે છે. અત્યાર સુધી અત્રાત રહેલાં આ કણ જેનું અસ્તિત્વ ડૉ. ચેડવિકના પ્રયોગથી ચોક્કસ સિદ્ધ થયું છે તે એક અતિ રસપ્રદ નવીન ભૌતિક વસ્તુ છે, અને ભાવિ શોધખોળને માટે સખળ સાધન પણ છે.

પરમાણુખંડન

પરમાણુનાં ગર્ભમાં રહેલાં બીજ, પ્રથમ શોધનાર લોર્ડ રથફર્ડે હતા. એ બીજનું ખંડન કરવા માટે તેમણે બંને પ્રયત્ન કર્યા. રેડિયમ જાતના પદાર્થમાંથી નીકળતા " આલ્ફા " કણને અસ્ત્ર બનાવી તેમણે " બીજ " ઉપર ભથ્થર મારો ચલાવ્યો. બાર વરસ ઉપર એનો આરંભ થયો હતો. એ કાર્ય હજી ચાલુ જ છે.

થોડાં જ વખત ઉપર એમના બે શિષ્યો ગુરુ કરતાં આગળ વધ્યા. ડૉ. જી. ડી. ક્રાઇ રોડ્સ અને ડૉ. ઇ. ટી. એસ. વોલ્ટને રેડિયમ જેવા પદાર્થમાંથી પોતાની મેળે છટક

છૂટક નીકળતા અસ્રોને બદલે પોતે યોજેલા અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પોતાના વીજળીક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને સુંદર યોજના વડે છુટાં પ્રોટોન કણોનો ગોળા તરીકે લીધિયમ ધાતુના પરમાણુખીજ ઉપર મારો ચલાવવામાં ઉપયોગ કર્યો છે. લાખો "વોલ્ટ"નું વીજળીક દબાણ લગાડીને આ કણોને જોઈતાં બેદક બળવાળા બનાવવામાં આવે છે. સાધારણ લીધિ-યમ પરમાણુના ખીજમાં ૭ પ્રોટોન અને ૪ ઇલેક્ટ્રોન હોય છે (ખાડીના ૩ ઇલેક્ટ્રોન બહારનું ઝોલણ બનાવે છે). અહીં પણ નિશાન લીધા વગર જ ગોળાબાર કરવાનો હતો તેથી કુરોડોમાં ઠાક જ ગોળા નિશાનને વાગતી. ન્યારે વાગેલો પ્રોટોન લીધિયમના ખીજને ભેદી તેમાં પ્રવેશે છે ત્યારે ખીજમાં એક અંજન વિદ્યેષ ઉત્પન્ન કરે છે. પહેલાંના સાત પ્રોટોનમાં એકનો ઉમેરો ચવાયો આઠ પ્રોટોન થાય છે. એ સમૂહ પછી બે લાખમાં વહેંચાઈ જાય છે, દરેક ભાગ ચાર પ્રોટોન અને બે ઇલેક્ટ્રોનનો બને છે, અને એ બે ભાગ ધણા મળ સહિત એકખીજથી છૂટા પડે છે, અને પરિણામે બે હીલિયમ વાયુના પરમાણુ બને છે. આ એક ઉત્તમ સિદ્ધિ કહી શકાય; કારણ કે રેડિયમ વગેરેમાંથી મળતા બળકટ સાધનને બદલે પ્રયોગશાળામાંની યોજના વડે પરમાણુનું આ પ્રથમ જ કૃત્રિમ ખંડન છે. એ જ રીત વાપરીને ખીજ પદાર્થોના પરમાણુઓનું પણ ખંડન સફળ નીવડ્યું છે.*

હિંદનો સિનેમાઉદ્યોગ

(૩)

[જો - અપાડના અંકથી ચાલુ]

મૂડી

આ ઉદ્યોગના માર્ગમાં આવની આ ત્રીજી આડખીલી છે. કોઈ પણ ઉદ્યોગને પગભર કરવા અને આગળ વધારવા આજના કાલીલ હરીદાક્ષના યુગમાં પૂરતી મૂડી વગર ચાલે એમ નથી. પણ શરૂઆતથી જ આ ધંધાને મૂડીની તો વિમાસણો લેઈવી પડી છે અને આજે પણ હજી તેને તેટલી જ વિમાસણો છે. અસખત, છેલ્લાં બે ત્રણ વર્સથી એટલે કે બોલતી હિંદોની શરૂઆત થયા પછી કેટલાક મૂડીદારો તેમાં રસ લેતા થયા છે, છતાં તેમની સંખ્યા આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલી છે અને ઉપરાંત જે માર્ગોથી સામાન્ય રીતે ખીજ ઉદ્યોગોને પૈસા મળે છે તે માર્ગો તો હજી સુધી તેને મોટે ખૂંધ જ છે.

આ ઉદ્યોગ એવા પ્રકારનો છે કે શરૂઆતના બાર માસ તો તેમાં પૈસો નાખ્યા કરવો પડે અને ત્યારપછી તે પોતાનું ખરચ કાઢેલા પૂરતો પગભર થાય છે. પણ અત્યાર સુધીમાં ભાગ્યે જ કોઈ પણ કંપની તે પ્રમાણે બની થઈ છે. લગભગ એકેએક કંપનીનો આંતરિક

* સર આલફ્રેડ હવિંગે ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૩૨ ને દિને બ્રિટિશ એસોસીએશનના પ્રમુખચાનેથી આપેલાં સાવળુ ઉપરથી.

પ્રતિદાસ તપાસીએ તો માલૂમ પડશે કે 'પૈસાની અગવડ' (Financial troubles) નો પથરો તેની છાતી પર હંમેશાં પડ્યો જ હોય છે. એ ઉપરાંત આ ધંધો Luxury મોજશોખનો ધંધો ગણાય છે અને તેથી લોકોનો શોખ કદાચ ધીરે ધીરે દિશા તરફ વળશે તે ભય હંમેશાં માથા પર હોય છે. સાહિત્યના જગતમાં જેમ કોઈ વાર નવલકથાઓનો યુગ, તો વળી નવલિકાઓનો યુગ, રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો યુગ એમ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે, તેમ સિનેમાજગતમાં પણ અત્યારે લોકો કેવા પ્રકારની ફિલ્મો પસંદ કરે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે.

અને મૂડી માટે ભોગવતી પડતી આ પૂરાધીનતાએ આ ઉદ્યોગને અત્યાર સુધી પાંખો રાખ્યો છે. બાળકને નાનપણથી જ માતાના ધ્રાવણની અછત રહે તો પછી તે ક્યાંથી મજબૂત શરીરનું અને નીરુગીનને? એક બાજુથી યુરોપ અને અમેરિકામાં આ ઉદ્યોગ માટે મોટા મોટા ટ્રસ્ટો અને છે અને કહેવાય છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં તો આ આખોય ઉદ્યોગ બેંકોના (Wall Street) ના હાથમાં છે અને તેઓએ આ ધંધો પ્રાંછળ એટલી બધી મૂડી રોકેલી છે કે તેઓને ભાગ્યે જ તેમાંથી બે ટકા વ્યાજ ભેગા છે. પણ પૂરતી મૂડી રોકવાને પરિણામે તેઓ આજે એ ધંધાનાં એકેએક અંગ પૂરતી રીતે ખીલતી શક્યા છે. જગતભરમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ કળાકારો એકઠા કરે છે અને સર્વદેશીય ચિત્રપટો તૈયાર કરી જગતનું બજાર હાથ કરી રહ્યા છે. આજે હજીય જગતની ૮૦ ટકા ઉત્પત્તિ તો માત્ર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી જ છે.

એટલું જ નહિ પણ પૈસા ધીરવાની બાબતમાં આ અમેરિકન બેંકોનો ધણો જ સહકાર હોય છે. દાખલા તરીકે કહેવાય છે કે ત્યાં આગળ જે ચિત્રપટો મોટા ખર્ચે તૈયાર થતાં હોય છે તેનું ખર્ચ ઉપાડી લેવા ધણી વાર તો બાર બાર અને પંદર પંદર બેંકો તૈયાર થાય છે અને તેથી ચિત્રપટોનાં સર્વે અંગો સુંદર રીતે ખીલતી શકાય છે.

બીજી બાજુ આપણે ત્યાંની પરિસ્થિતિ તપાસીએ. આપણે ત્યાં પૈસા મેળવવાના ત્રણ માર્ગ સામાન્યતઃ છે: (૧) સરકાર તરફથી મદદ; (૨) બેંકો પાસેથી મેળવવા; અથવા (૩) ખાનગી મૂડીદારો પાસેથી. આમાંથી પહેલી બાબત માટે તો આપણે શરૂઆતમાં જ બેંક મળ્યા હતા કે સરકારે તો તેના પ્રત્યે ઉદાસીનતા દાખવેલી જ છે; એટલું જ નહિ પણ બંને પ્રગતિના માર્ગમાં આડખીલીરૂપ થતી છે. હવે બ્રહ્મએ બીજો માર્ગ. શરૂઆતમાં બેંકોએ એકબે પ્રસંગે પૈસા ધીરેલા પણ તેમાં કંઈક કડવો અનુભવ મળ્યો તેથી, કહે છે મુખ્યમંત્રી દેશી બેંકોના મંડળે તો ઠરાવ કર્યો છે કે દેશી ફિલ્મ ઉદ્યોગ પર પૈસા ધીરવા નહિ. વચ્ચે સંસ્કૃત બેંકવાળા મિ. પોચનખાનવાળા આમાં રમ લે છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું હતું, પણ ત્યાર પછી શું થયું તે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ટૂંકમાં, તે માર્ગ પણ અત્યારે તો બંધ છે.

હવે રહ્યો માત્ર ત્રીજો માર્ગ અને તે ખાનગી મૂડીદારોનો. આમાંથી જે સફર પાડેલો છે તેઓનું તો કહેવું એમ છે કે આ ધંધામાં સ્થિરતા (Stability) આછી છે અને તેથી તેઓ મિલ્લ જેવા ઉદ્યોગમાં પૈસા રોકવો વધારે પસંદ કરે છે. એટલે હવે રહ્યા તે મૂડીદારો કે જેઓમાંથી ભાગ્યે જ એવા હોય કે જેઓ પૂરતી મૂડી રોકી શકે. ઉપરાંત પૈસા ધીરનાર તેઓ એકલા જ રહ્યા હોય તેઓની શરતો એટલી તો આકરી હોય છે કે સ્વમાનવાળા

માણસ તો ભાગ્યે જ એ રીતે પૈસા લેવાનું કંબુલ કરે, અને છતાંય જેમ 'હાર્થો' જુગારી બમણું રમે' તે મુજબ તે ધંધામાં પડેલા માણસ તેમાંથી છૂટવા માટે આવી આકરી શરતો પણ સ્વીકારી લે છે. અને પરિણામે ન ધારેલાં પરિણામો ભોગવવાનો વખત આવે છે. દુકામાં મૂડી જે આજના ધંધામાં મુખ્ય વસ્તુ છે તેનો અભાવ પુષ્કળ છે. છેલ્લે છેલ્લે બોલતાં ચિત્રપટો થયા પછી છેલ્લાં બાર માસમાં બંગાળના મૂડીવાદીઓએ (ખાસ કરીને મારવાડી લોકો) આ ધંધા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે અને તે જ પ્રમાણે તેઓ પોતાનો સંહકાર ચાલુ રાખશે તો આ ધંધાનું મધ્ય સ્થળ જે મુંબઈ છે તે બદલાઈને કલકત્તા થતાં વાર નહિ લાગે. પણ હજી તે તો ભવિષ્યની વાતો જ કહેવાય.

સહકાર : આજે જગતનો દરેકદરેક ધંધાદારી સ્વચ્ચાવ અર્થે અમુક જાતનાં મંડળો વગેરે સ્થાપે છે-અરે એમાંથી હજમ અને ઢેંડ જેવી જાતિઓ પણ જાતલ નથી, ત્યારે આ એક જ ધંધો એવો છે કે તેમાં એક પણ પ્રકારનું એવું મંડળ નથી કે જે કાંઈ પણ પ્રસંગે તેમના ધંધા વની તેમને લગતી કાંઈ પણ જાતનાં વિરોધ કરી શકે-તે વિષે પોતાનો મત આપી શકે.

અલબત્ત, આ જાતનાં એટલું વાર પ્રયાસો થયા છે, પણ છેવટે પરિણામ શુભ જ આવ્યું છે. કારણ કે ' ધરના જુવાને ધરના જતી ' જેવો ઘાટ હોય છે. સૌથી પહેલો પ્રયાસ આજથી છ સાત વર્ષો પર થયેલો; પણ તેની પણ એક કે બે સભાઓ થઈ ને પછી શું થયું તે તેના ઉત્પાદકો પોતે જ જાણે. ત્યાર પછી બીજો પ્રયાસ ' ઇન્ડિયન સીનેમેટોગ્રાફ ઇકનાયરી કમિટી ' નિમાધ ત્યારે થયો હતો અને ' સિનેમા વર્ક્સ એસોસીએશન ' પણ સ્થપાઈ હતી. સભા થઈ; મંડળનું બંધારણ ઘડાયું; મંત્રીઓ ચુંટાયા; કમિટિ આગળ મોકલવા માટે પ્રતિનિધિઓ ચુંટાયા; પ્રતિનિધિઓ કમિટિ આગળ જુલાની આપી આવ્યા અને...અને પછી ? જે પહેલા પ્રયાસનું થયું તે જ આ બીજા પ્રયાસનું થયું. નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે સિનેમા સ્ટુડીઓના માલિકોએ આવા મંડળ તરફ જરા પણ વિરોધ દાખવ્યો ન હતો; બલકે કેટલીક ખાસ સગવડો પણ આપી હતી. આ મંડળે પોતાના ઉદ્દેશ તરીકે મહાન આશાઓ જાહેર કરી હતી પણ જ્યાં-“ મૂલો નારિત નુતો- સાખા ? ”-

આ પછી એક પ્રયાસ છેલ્લાં ચારેક વર્ષ પર થયો હતો અને તે ઉત્પાદકો-પ્રોડ્યુસરો-તરફથી થયો હતો. તેઓએ આંતરિક કલહ ન થાય તે માટે એક ' ઇન્ડિયન ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર્સ એસોસીએશન 'ની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાએ અનેક જરૂરના પ્રયત્નોના નિકાલ કરવાને બદલે દરેક કંપનીએ ક્યા ક્યા છાપાને જાહેર ખર્ચ આપવી અને તે પણ ક્યા ભાવે આપવી તેનો નિર્ણય કર્યો હતો. પણ આ નિર્ણય એટલો નિરર્થક હતો કે પરિણામે તે એક શણ પણ ટકી શક્યો નહિ અને આજે એ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ માત્ર-ઇમ્પીરિયલ સ્ટુડીઓમાં તેના સામનભોઈમાં જ આવી રહેલું છે.

અમેરિકામાં પોતાનો ધંધો વ્યવસ્થિત ચાલે અને આંતરિક ઝગડાઓ વખતે તટસ્થ પક્ષ તરીકે ચુકાદો અપાય તે માટે ત્યાંના ' ઉત્પાદકો પોતે જ એક મંડળ કાઢ્યું છે. આજે તે મંડળનો પ્રમુખ મિ. હેઝ એ ઉદ્યોગનો ' કેસર ' અને ' ઝાર 'ના નામે જાણ-ખાસ છે; એટલું જ નહિ તે મંડળ પોતે ધંધી ફિલ્મો જે તેને સમાજની દૃષ્ટિએ નુકસાન-કારક જણાય તેને મુગમાં જ અટકાવે છે, અને દરેક સ્ટુડીઓને તેની આગ પાળવી પડે

છે. દ્વંદ્વમાં સૌથી પહેલાં ત્યાંની દરેક ફિલ્મને ઉત્પાદકોએ જ સ્થાપેલા National Board of Reviewનું સર્ટિફિકેટ મેળવવું પડે છે અને પછી જ તે બીજી પરીક્ષાઓને યોગ્ય ગણાય છે."

સહકાર અને સંગઠન વગર આજના યુગમાં કાંઈ પણ ઉદ્યોગને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. અને તેના પરિણામે ત્યાં આગળ મોટાં મોટાં દ્રશ્ય સ્થપાય છે. કહેવાય છે કે જાણીતી યુનિવર્સલ કંપની એ લગભગ દોઢસોથી વોલ્ટાઇનના નાની કંપનીઓના સંગઠનનું પરિણામ છે. મેટ્રો-ગોલ્ડવીન-મેયર પણ ત્રણ મોટી કંપનીઓના સંગઠનનું પરિણામ છે અને છેલ્લે છેલ્લે વોર્નર અને ફર્સ્ટ નેશનલ તથા રેડીઓ અને પાથે પણ એક થઈ ગયેલા છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ આજે તે જ પદ્ધતિ અપત્યાર થઈ રહી છે.

ત્યારે આપણે ત્યાં તેનાથી સાવ જુદી જ પરિસ્થિતિ જોવામાં આવે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જાળવવા સ્વતંત્ર સંસ્થા ઊભી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પરિણામે પૂરતા સાધનોના અભાવે બાળે જ સંપૂર્ણ સફળતા મેળવવા નસીબવાન થાય છે.

આ સહકાર 'ફિલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુશન'ની બાબતમાં ન હોવાથી આજે દેશી કંપનીઓને ઘણું સહન કરવું પડે છે. હિંદુસ્તાન એક ખંડ જેવડો દેશ હોય દરેક પ્રાંતને ફિલ્મો વખતસર મળે તે માટે સામાન્ય રીતે દરેક કંપની કાં તો પોતાની શાખા કે એજન્સી મોટાં મોટાં સ્થળોએ રાખે છે, પણ થીએટરોની સંખ્યા નજીવી હોવાને પરિણામે ખરચ પુષ્કળ વધી પડે છે. ઉપરાંત દરેક થીએટરને બાવન અઠવાડીયાંના પ્રોગ્રામ માટે ઘણી કંપનીઓ સાથે સંબંધ બાંધવો પડે છે. પરદેશી કંપનીઓ મોટી હોવાને પરિણામે તેઓ બાવન અઠવાડીયાં સુધીના એકસરખા પ્રોગ્રામો આપી શકે છે અને તેથી થીએટરો સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત કરી શકે છે. જો આજે દરેક કંપની આ ડિસ્ટ્રીબ્યુશનની બાબતમાં સહકાર કરે અને દરેક પ્રાંતમાં માત્ર એક જ મધ્યસ્થ શાખા સ્થાપે તો ખરચમાં પણ બચાવ કરી શકે અને થીએટરોને પણ ઘણી અનુકૂળતા આવે; અને તેથી કરીને અયોગ્ય હરીફાઈ અટકાવી શકે.

(ચાલુ)

માણુકલાસ જોશી

આકાશગંગા*

(સ્વધરા) આ એ આકાશગંગા, અમલ ધવલ જ્યોતિર્જલા; પુણ્યરૂપા,
સોહાયે શી અનુપા, ગગનપટ પરે નીતર્યા નીલરંગા;
હૌ દેવી ભવ્ય કાંતિ પરમ અમલ શાંતિભર્યાં સ્વર્ગ રાજે;
શું સ્વર્ગગા રૂપેરી શુચિકિરણું ગુંથી મેખલા એમની છે ?
કે વિષ્ણુ વિશ્વરૂપે સચિર અચરમાં વ્યાપ્ત સૌ દિગ્દિગંતે;
શ્રીપાદેથી વહેતાં અમૃતઝરણુ, શું તે જ મંદકિની એ ?
કે દિક્ષાલાદિથી ચે પર અકલ સદા સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધ,
તેનું તેજસ્વી હાસ્ય પ્રબલ વિપુલ આથે વહે તેજ ગંગ ?
આકાશે આ અનંતે મુલગ વિવિધભંગે પ્રભારેલ રેલી
રેલી, શોભાતરંગે વિલસત વિમલા હાસ્ય લીલા અતેરી
એવી તું આત્મહારી અપ્રતિહત ગતિ દિવ્ય વેગે વહેતી
દેવી કારુણ્ય કેરી, અતુલ ત્રિભુવને પાવની શક્તિ તારી.
ગાતી નિત્યે અતેરાં અનુપમ સૂરમાધુર્યથી પૂર્ણ ગીતા
જ્યોતિનાં, મુક્તિનાં કે અમૃત જીવન-આનંદનાં, ભવ્ય તાલે
તાલે લાવણ્યવેલી નરતન કરતી વિશ્વરોમાંચકારી,
સૌન્દર્યે પુણ્યધામે મલિન વિષમ આ લોક આમંત્રનારી.
તારા કાટિ તરંગે શીતલ શીકર જે ઊડતાં શુભજ્યોતિ,
તે આ તારાગણોનું રૂપ ધરી ગગને શોભતાં દિવ્ય મોતી,
નક્ષત્રોની તું આદ્યાજનની ગહનગર્ભા મહાશ્વર્યરૂપા,
વિશ્વેના અંધકારે ગલિત કરતી તારી પ્રભાસંતતિ આ.
દેવો દેવર્ષિઓને રનપિત કરતી વાતસલ્યથી તું સદાયે
જ્યોતિના અંક મળ્યે લખ કર વરદાથી શિરે ફેરવીને;
કાં પૃથ્વીલોકથી આ દૂર અતિદૂર આકાશધામે રહે તું ?
અંધારામાં કુખેલું વિરૂપ મલયકી પ્રાર્થતું વિશ્વ આખું.

(વસંતવિલકા)

તું આવ આવ અહિં પાવન દિવ્ય વારિ
લહેરાવતી મૃતજગે, સરિતા સુધાની !
સંજીવની તું જન, મંગલ ચેતના દે,
સંતાપનારી વિષગ્રાજ તું કાર કાર. *

(મંદાકાન્તા) પૃથ્વીના આ મલિન પડને તોડી ફેડી પીગાળી
તારા જ્યોતિર્જલવહનમાં દે કરી લીન માડી !
શુભાલોકે જીવન લાર, પાવિત્ર્ય સૌન્દર્ય-હારી,

(સ્વધરા) દેવી આકાશગંગા ! અવતર, જગમાં જ્યોતિ રેલાવ તારી.

પૂજાસાલ

હિંદની આર્થિક મંદી

[એક અવલોકન.]

હિંદુસ્તાનમાં કાચા દ્રવ્યોના ખજાનો બધા પડ્યા છે. અમેરિકાની જેટ એની જમીનમાં કોલસો, તેલ, સોનું, હીરા, ત્રાંબુ, લોહ વગેરે અનેક ધાતુઓની પૂરતી છત છે. એનાં જંગલોમાં લાકડું બધું પડ્યું છે. એનાં ખેતરોમાં કપાસ તથા દરેક જાતનું અનાજ ખૂબ પાકે છે. એની હિમાલયમાંથી વહેતી મોટી નદીઓ જમીનને ફળદ્રુપ કરે છે. એમાં વસનારા મનુષ્યો જગતના ખીજા મનુષ્યોથી બુદ્ધિ અને શક્તિમાં પછાત પડે તેમ નથી. એનો ચાર હજાર માઇલનો કિનારો વહાણવટાના ઉદ્યોગને વિકસાવે તેમ છે. હિંદના ભૂતપૂર્વ ખજાનથી સર બેસીસ ઇન્ફેક્ટના શબ્દો મુજબ હિંદ જગતના અગ્રગણ્ય દેશની પંક્તિમાં બેસી શકે તેટલાં સાધનો ધરાવે છે. આમ સાધનો માટે આ દેશને અમેરિકા સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે; છતાં ક્યાં અમેરિકા અને ક્યાં હિંદ? ક્યાં ગાંગો તેલી અને ક્યાં રાજ ભોજ? એક સ્વાવલંબી, આત્મસંતોષી, સ્વાધીન અને આર્થિક સ્વતંત્રતાવાળો દેશ છે; જ્યારે હિંદ પરાવલંબી, પરસંતોષી, પરાધીન અને આર્થિક પરતંત્રતાવાળો દેશ છે. અમેરિકા આજે જગતમાં સૌથી ધનવાન દેશ છે; તેટલે જ દરજ્જે હિંદ ગરીબ છે. અમેરિકાના હાથમાં યુરોપની ધણીખરી પ્રજાઓ આજે રમે છે; જ્યારે હિંદ ખ્રિસ્તનાં હાથમાં રમે છે. એક પછાત પણ સ્વતંત્ર પ્રજા પોતાની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ કેમ કરી શકે છે, એ માટે રશિયાનો દાખલો આપણી સન્મુખ ઊભો છે. આપણી આર્થિક હાલત દિન-પ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે. તેનાં કારણો શોધી નિદાન ખાંધી હવે ચિકિત્સા કરવાની જરૂર છે.

હિંદના વસ્તો વધતા જાય છે. ૧૯૩૧ નો વસ્તો ૩૫ કરોડનો થયો છે. ગરીબાઈ પણ વધતી જ જાય છે. પ્રજા પાસે જે કાંઈ સાધનો હતાં તે દિનપ્રતિદિન ઘટતાં જ જાય છે. આવી રીતે વધારે વખત ચાલશે તો આખી પ્રજા ભૂખમરને આધીન થશે. મહાયુદ્ધ વખતે હિંદના વેપારીઓને પાંચ અઝજ રૂપિયા નફો થયો હતો, પરંતુ લગાઈ પછી તરત જ પાછા ઓકવા પડ્યા હતા. હવે ધરમાંથી કસ હતો તે નીકળી ગયો અને ઊલટું જે ધરવખરી હતી તે પણ ચવાતી જાય છે. હિંદના ખેડૂતો ૯૦ ટકા ઉપર છે. તેમની સ્થિતિ બહુ જ દીન થતી જાય છે. તેઓ કપાસ, અનાજ, ખીચાં વગેરે પેદા કરે છે. તેમને એ વસ્તુઓની અર્ધો કરતાં વધારે કિંમત પેદા થતી નથી. કપાસ, ઘઉં, બાજરા, જુવાર, કઠોળ, તલ, શિંગણા વગેરે સર્વે વસ્તુઓના ભાવો એકદમ ઘટી ગયા છે. ખેડૂતો ઉપર શાહુકારોનું મોટું કરજ છે. હિંદુસ્તાનના ખેડૂતો ઉપરનું કરજ ૮૦૦ કરોડ રૂપિયાનું બેંકોગ કમિટીએ ગણ્યું છે. ખેડૂતોને શાહુકારોને મોટું વ્યાજ એટલે ૬ થી ૨૦ ટકા સુધીનું દેવું પડે છે. ખેતીમાંથી ખરચપૂરતી પેદાશ પણ થતી નથી. ધરખરચ માટે અને લેણદારોને વ્યાજ સુકાવવા માટે તેમને ઓંઓના દાગીના વેચવા પડે છે, આ સોનું

સંકટ સમયે કાઢેલું સોનું (distressed gold) મોટી રકમ બજારમાં વેચાવા આવે છે. આનું લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું સોનું પી. ઓ. કું. ની સ્ટીમરો લંડન ખાતે છેલા બાર માસ થયાં ઉપાડી ગઈ છે. આ ગરીબોના સોનાએ ષિટનને અણીને વખતે બારે આર્થિક મદદ આપી છે. ષિટનનું અમેરિકાનું કરજ સુકાવવા માટે એ સોનાનો ઉપયોગ થયો છે. ષિટનનો અબ્જનર્ગી હિંદના ગરીબોના એ સોનાને ધણો સ્નેહદષ્ટિથી જુએ છે. ખેડૂતો પાંચમાસ થતા જાય છે. એમને ખેતી સિવાય બીજો ધંધો નથી. અને ખેતી હવે પરવડતી નથી, નફાનો ધંધો નથી. મજૂરી પણ મળી શકે તેમ નથી. ઉત્તમ ખેતી ખેડનારને ફળ આપતી નથી.

ખેડૂતોની સ્થિતિ નબળી થતાં ધીરનાર કરનાર શાહુકારોને વ્યાજ મળતું નથી. ખેડૂતો હિંદનું હૃદય છે. તે નબળું થતાં શિરાઓમાં વહેતું લોહી બંધ થતું જાય છે. ખેડૂત ઘસાતાં સર્વે પ્રજાના વર્ગો ઉપર બારે અસર થાય છે. શાહુકારોને પણ બારે ધક્કો લાગ્યો છે. પેદાશ વગર એઓ શહેરના મોટા વેપારીઓ સાથેના પોતાનો સંબંધ સાચવી શકતા નથી. આણું ગામડાંનું જીવન તેજહીન અને શ્રીહીન થઈ ગયું છે. ખેડૂતો પાસે ખેતી સુધારવા ધન નથી. શાહુકારો વધારે ધીરી શકે તેમ નથી. ખેતીને જોઈતું ખાતર સર્વે પરદેશ આવ્યું જાય છે. સહકારી બેંકોગની ચોજના હજી સંકુચિત છે, અને આવા વખતમાં એનો વિકાસ બની શકે તેમ નથી. પંજાબના ધનવાન ખેડૂતો પણ યાકી પડ્યા છે. ખેડૂતોના ચાકથી જમીનદારો પણ નબળા થયા છે. બંગાળ જે જમીનદારોનું મુખ્ય મથક છે. ત્યાં સેંકડો જમીનદારીઓ સરકારી કર ન ભરી શકવા માટે લીલામથી વેચાય છે.

મોટા વેપારીઓ નુકસાન આપી આપીને ચાક્યા છે. જે માલ ખરીદ કરે તેમાં નુકસાની આપવી જ રહી. અહીંથી માલ ખરીદી પરદેશ ખાતે ચડાવે એટલે ધટતી બજારે પરદેશમાં નુકસાની સુકવવાની જ રહી. પરદેશથી માલ મંગાવે તો ત્યાંના ધટતા ભાવોને લીધે અહીં નુકસાની આપવી રહી. આવા મોટા ભાવફેરો સામે ફેટલો વખત સુધી વેપારી નબી શકે ? મોટા મોટા અને જૂનામાં જૂના વેપારીઓ આ મંદી સામે ટકી શક્યા નથી. આવી મોટી ભાવફેરની ચાકુ મંદી છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં જેવામાં આવ્યાની કોઈ જદ વેપારીને પણ યાદ નથી. લડાઈના વખતમાં વેપારીઓ ખૂબ કમાવા હતા. તેમણે નાણાં કમાઈ ખર્ચો વધારી મૂક્યો. વાડી, ગાંડી અને લાડીમાં ખૂબ ઉત્સાહથી ધન ખર્ચ્યું, મિલકતના આવેા ત્રણગણા કરી જાએ ભાવે સ્થાપર મિલકતો લીધી. મોટરો, બગીચાઓ ઉપર મોટા ખર્ચો કર્યો. જ્યારે નુકસાની આવી ત્યારે મિલકતો વેચવી પડી, ત્યારે એક રૂપિયો ખર્ચો હતો તેના ચાર આના પેદા થયા. હીરા મોતી માણેક લીધેલ તેની પણ કિંમત ચારથી ૭ આની થઈ ગઈ. વધારેલ ખર્ચ ધટાડતાં બહુ મહેનત પડી. એ રીતે વેપારીઓ તકલીફમાં પડ્યા છે. તેમને દાઝ્યા ઉપર ડામની પેઠે ઇ-કમ ટેક્ષ ખાતું નુકસાની છતાં ટેક્સ ઠોકી બેસાડવા માટે પણ બારે ચિંતા બોગવવી પડે છે. અસહકારની ચળવળ પણ વેપારીઓના વેપારમાં પ્રતિબંધ કરનારી છે. એથી પણ વેપારને બારે હાનિ થઈ છે.

દેશના નાના નાના ઉદ્યોગો સ્વદેશી ચળવળને લીધે ક્રાંતિક સારા પાયા ઉપર આવ્યા હતા. સરકારી ગંજાવર ખર્ચોને લીધે આવદાની માલ ઉપર મોટી જકાતો નંખાઈ, જેથી

પણ ઉદ્યોગોને ટેકા મળ્યો છે; પરંતુ એ ઊગતા ઉદ્યોગો ઉપર મોટા ફટકા અણધારી રીતે પડ્યો છે. ઓટાવાના કરારોને હિંદની ધારાસભાના હાલના મેમ્બરો બદાલી આપશે એવી વંકી છે. એ કરારો હિંદના ઉદ્યોગોને હાનિકર્તા થઈ પડશે. મિ. રન્સીમેન જે સિટનના વેપારખાતાના પ્રધાન છે, તેઓ એ કરારોથી હિંદનાં બજારોમાં ઇંગ્લંડનો માલ મોટી રકમ ભરી શકશે એ રીતે જણાવ્યું છે. એટલે એ કરારો આંખણા ઊગતા ઉદ્યોગોને તોડી નાખશે. તે સિવાય જાપાન તરફથી પણ મોટો ભય છે. ત્યાં રેશમ, સીમેન્ટ, છત્રીઓ, કાપડ અને રમકડાં તથા બીજી અનેક વસ્તુઓ સમૂહઉત્પન્નથી (mass production) પેદા કરવામાં આવે છે. અને પ્રજાને માત્ર રોજ મળે અને બેકારી આવી ગય તેમ જ પરદેશનાં બજારો હાથમાં રહે અને પરદેશના હુન્નરઉદ્યોગોને તોડી પાડવાનું અને તેટલાં ઉદ્દેશથી નુકસાની બનીને પણ જાપાન મોટી રકમ હિંદમાં ચડાવત કહે છે. જર્મની પણ કટલેરી, રમકડાં અને બીજા અનેક પદાર્થો સસ્તા બનાવી પોતાના દેશની બેકારી ઓછી કરવા હિંદમાં ધકેલે છે. બેદલ્શમ પણ રાજ્યાશ્રયથી સસ્તું ભોદું બનાવી હિંદનાં બજારોને ભરી મૂકે છે. રશિયાએ પોતાની પાંચ વસ્તી યોજનાને અંગે પોતાની ઉત્પાદનશક્તિ ધૂણી વધારી દીધી છે. ખાંડ, લાકડું, કપાસ, ફેરાસીન, પેટ્રોલ વગેરે અનેક વસ્તુઓ પડતરથી પણ ઘણા ઓછા ભાવે વેચવાને માટે રશિયા ધણું આતુર છે. મોટી સંખ્યામાં પેદા કરેલી વસ્તુઓને માટે દરેકને બજારો જોઈએ છીએ. ધણાંખરાં રાજ્યોએ જગતની દિવાલો ઊભી કરી પરદેશની ચીજો પોતાના દેશનાં બજારોનું આક્રમણ damping કરે તે સામે પ્રતિબંધ ઊભા કર્યા છે. સૌ દેશો જાણે હિંદ તરફ મોઢું ફાડી મીઠ માંડી બેઠા છે. એ આખા જગતના ગીધડાઓને માટે જાણે શિકાર છે !

લાલા લજપતરાયજી જેમને parasites ના વિશેષણથી સંબોધતા હતા એવો હિંદનો વિદ્વાન વકાલવર્ગ પણ સારી કમાઈ કરતો નથી. લોકો પાસે કોર્ટમાં જવાના પૈસા નથી. એટલે વકીલોને ટ્રાણ ખટાવે ? ડોક્ટરોની પણ કમાણી ઘટવાની ફરિયાદ ચાલુ છે. નાના નાના દુકાનદારોની હાલત જોઈને બીજાઓ કરતાં ઠીક છે, છતાં તેમને પણ આગળ જવા તડાકા પડતા નથી. મજૂરોની મજૂરી ઓછી થઈ છે. આફ્રિકા, શીજ, મલાયા વગેરે ટેકાણાંઓથી હજારો હિંદીઓ ત્યાં કમાણી ધટે છે એટલે હિંદમાં પાછા આવ્યા છે. તેમને પોતાના દેશમાં જોડકાં બેકારીનું દર્દ લાગુ પડ્યું છે. એમને પાછા જવા માટે નરના પૈસા નથી, તેમ કેટલાક દેશો તેમને પાછા આવવા દે તેમ પણ નથી. આથી અતોષજ્ઞ તતોષજ્ઞ જેવી તેમની સ્થિતિ થઈ પડી છે. નહિ ધરના કે નહિ ઘાટના એવો ઘાટ બન્યો છે. ખેડૂતા પાસેથી મહેસૂલ મળતું નથી. એટલે જમીનદારો પણ નિરાશ થઈ ગયા છે. જે ચેન, આમોદપ્રમોદ અને વિલાસ તેઓ ભોગવતા હતા તે ધરી ગયા છે.

હિંદના મોટા ઉદ્યોગો પણ સારી હાલતમાં નથી. ત્રણ લાખ મજૂરોને રોજ આપનાર મોટા કાપડ બનાવવાના ઉદ્યોગ હીન દશમાં આવી પડ્યો છે. એ ધંધામાં નફો નથી. શેરહોલ્ડરોને ક્વિડન્ડ મળતાં નથી. મેનેજિંગ એજન્ટોને નફાના અઝાવે જે મોટો લાજ મળતો હતો તે મળતો નથી. માત્ર કોષ્ટ કોષ્ટ અપવાદ તરોકેની મિશે જેના એજન્ટો સાથે દાનતથી કામ કરે છે તે માત્ર નફો કરે છે. હિંદનો શયુનો ઉદ્યોગ યુરોપિયનોના હાથમાં છે. હિંદની ખાસ મોનોપોલી શયુ છે, છતાં એ ઉદ્યોગ અગાઉ જેવાં મોટા નફા કરતું

હિંદની આર્થિક મંદી

નથી અને એ ઉદ્યોગને પણ અડવાડીઆમાં માત્ર ચાર દિવસ કામ કરી સજીવન રહેવું પડે છે. કાલસાની અંગ્રેજી માલિકાની ફર્ટ કલાસ ખાણો તો સરકારી તથા તેમના જાત-ભાઈઓના આશ્રય મળવાથી નબે છે, પણ હિંદી માલિકાની સેકન્ડ કલાસ ખાણોનો કાઈ ભાવ પૂછવું નથી. એ ખાણો દિવસે દિવસે બંધ થતી જાય છે. ચાનો મોટો ઉદ્યોગ પણ નબળો છે. સાડાસાત લાખ મજૂરો એ ઉદ્યોગમાં લાગ્યા છે; છતાં યુરોપિયન માલિકા તેમને સુખઆરામ આપી શકતા નથી. ચાના ઉદ્યોગને સ્થિતિની પ્રજ્ઞ ભારે ટેકા આપે છે, છતાં મંદીને લીધે એ ઉદ્યોગ પણ ખરાબ અવસ્થામાં પસાર થાય છે. માત્ર ખાંડનો ઉદ્યોગ કાંઈક ઠીક છે. સરકાર તરફથી નવ વરસ સુધી એને મોટું રક્ષણ મળવાથી પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતમાં હિંદી ધનવાનો ખાંડના સોએક કારખાના જામાં કરે છે. ભોદાનો ઉદ્યોગ પણ બહુ સારી હાલતમાં નથી. શેરહોલ્ડરોને ડિવીડન્ડો મળતાં નથી. સરકાર તરફથી રક્ષણ મળે છે, છતાં એ ઉદ્યોગ વિકસતો નથી. ગ્રેટબ્રિટન અને ઇંગ્લંડનું લોહું ત્યાંની સરકારોની મોટી મદદ મેળવી બહુ સસ્તે ભાવે હિંદમાં વેચવામાં આવે છે. ચોખા સાફ કરવાની હિંદમાં હજારો મિલો છે. એ ઉદ્યોગ પણ નબળો પડ્યો છે. દેશાવરોમાંથી ચોખાની માગ નથી. એટલે એ મિલો નફા કરતી નથી. ઘઉં હિંદની બહાર બહુ સસ્તા હોવાથી હિંદી આદાની મિલો પોતાનો માલ પરદેશ મોકલી શકતી નથી. એટલે એ મિલઉદ્યોગને દેશની જ માગ ઉપર જીવવું પડે છે. સીમેન્ટના ઉદ્યોગ સામે જાપાન ભારે દરોહાઈ કરી રહ્યું છે.

હિંદના મોટા ગૃહઉદ્યોગો (Home-industries) પણ ખરાબ હાલતમાં પસાર થાય છે. કાપડ બનાવવા માટે લાખો સાળો હિંદનાં ગામડાંઓમાં ચાલે છે. સ્વદેશી ભાવનાને લીધે એ ઉદ્યોગ હમણાં ઠીક ઠીક વિકાસને પામે છે. પરંતુ જાપાને લાખો ગાંસડી કાપડ સસ્તા અને શોભીતા ભાવે હિંદની બજારમાં મૂકી ભરી દીધી છે. એટલે ખાદીના ઉદ્યોગને અને વણવાના ઉદ્યોગને ભારે ધક્કો લાગે છે. હિંદની પરિસ્થિતિ જોતાં અને સંજોગો તપાસતાં હાયવણાટનો ઉદ્યોગ આ દેશના માટે સારામાં સારો ઉદ્યોગ છે. મિલોના વિકાસ કરતાં આ હાયવણાટનો વિકાસ વધારે હિંદીઓને કામ આપી શકશે. હાથીદાંતનો ઉદ્યોગ, ચિત્રકામ અને અનેક લલિતકળાઓના ઉદ્યોગો પણ મંદ અવસ્થામાં છે.

આ મંદીની મોટી અસર જે કાઈને થઈ હોય તો તે 'મધ્યમ' વર્ગના લોકોને થઈ છે. જે કે ગ્રેન્યુએટોમાં પણ બેકારી છે, અને ફેટલાક ગ્રેન્યુએટોએ આપઘાત કર્યાનાં દાખલા સાંભળ્યા છે, છતાં મધ્યમ વર્ગ ઉપર તો ખાસ બેકારીની મહેરબાની જાતરી છે. બિજાનીઆત વર્ષના યુવકો પાંચ છ ચોપડી જેટલું અંગ્રેજી ભણી મિલોમાં, વેપારીઓને ત્યાં, દુકાનદારો પાસે, નાનાં કારખાનાંઓમાં, વકીલો, ડોક્ટરો અને બીજા-ધંધાદારીઓને ત્યાં નોકરી કરે છે. કારકુન અને મહેતાજી તરીકે જે વર્ગ ઓળખાય છે. એ આ વર્ગ પૂરો પાડે છે. મજૂરોને મજૂરી ઓછી વધુ મળી રહે છે, કારીગરોને મહેનત મળી રહે છે, હજમ, ધોળી, સુતાર, કંસારા, કઢીયાં, દરજી વગેરે ગમે તેમ કરી પોતાનું શુજ્જન કાઢી લે છે; પરંતુ આ કારકુન અને મહેતાજીવર્ગને મંદીની ભારે તકલીફ આવી પડી છે. એક ત્રીસ રૂપિયાનો મહેતાજી રાખવો હોય તો પચીસ જણા હાજર થાય. ઓફિસમાં એક કારકુનની જગ્યા માટે સેંકડો ઉમેદવારો હાજર હોય છે. સરકારી કારકુનની જગ્યા માટે તો લગામણુપત્રો

મેળવવા અમલદારોને ત્યાં ધક્કા ઉપર ધક્કા ખવાય છે. સારા કુટુંબમાં જન્મેલા માણસો સ્કૂલમાં આઠ દસ વરસ કેળવણી લઈ સારાં કપડાં પહેરી સાધારણ નોકરી માટે ધક્કા ખાતા જોવામાં આવે છે. મધ્યમ વર્ગના લોકોને પોતાની આબરુમાં રહેવાનું હોય છે. માતિની રીતભાત, વિવાહ અને મરણાદિનાં ખોટાં ખર્ચો કરવાનાં હોય છે. તમાચો મારી ગાલ લાલ રાખવાના હોય છે. તેમને આ મંદીના સમયમાં બહુ જ તકલીફ બોગવવાની હોય છે.

એ રીતે હિંદનું આર્થિક શરીર બગડેલું છે. એને ઉપાય વેળાસર ન થાય તો બપ'કર પરિણામ આવ્યા વગર રહેશે નહિ, જેથી એની ચિકિત્સા વેળાસર થવી જોઈએ. આપણી આર્થિક સ્થિતિ નબળી થવામાં આપણી કેટલીક રાહરસમે અને રીતરિવાજો પણ કારણ બૂત છે. તેમ જ આપણી હિંદી સરકારની રાજ્યનીતિ પણ આપણા ઉદ્યોગોને માટે હાનિકારક નીવડી છે. એ બન્ને સંક્ષિપ્તમાં તપાસીએ.

મરણ અને વિવાહના ખર્ચો પાછળ આપણું ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચાઈ જાય છે. હજી ધણી માતિઓમાં મરણ પાછળનાં ખર્ચો ફરજિયાત છે. ઘર વેચીને પણ દહાડો કરવો જ જોઈએ. બંગાળ, મદ્રાસ, મુંબઈ ઇલાકા, યુ. પી. વગેરે સર્વે પ્રાંતોમાં મરણ પાછળ ખર્ચ કરવા એ આબરૂદાર ગણવા માટે જરૂરો છે. આવી રીતે દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનું માતિવરો પાછળે પાણી કરવામાં આવે છે. વિવાહ આદિમાં પણ ખોટી ધામધૂમ, આડંબર અને બપકા માટે ભારે ખર્ચ કરવામાં આવે છે. હિંદીઓ દાન કરવામાં પણ સારો ખર્ચો કરે છે, પરંતુ ખરા સેવાભાવથી જનસમૂહની સેવા કરવામાં બહુ ઓછું ધન વપરાય છે. તીર્થસ્થળોએ જરૂર કરતાં વધારે ધર્મશાળા બાંધવામાં, બ્રાહ્મણોને જમાડવામાં, આળસુ સાધુઓને મલીદા ખવરાવવામાં, ધર્મગુરુઓને મોજશોખમાં પાળવામાં, દેવમંદિરોના મોટા ખર્ચાળ ઉત્સવો કરવામાં, દેવોને હિમ જર-ઝવેરાત ભેટ કરવામાં, પાંજરાપોળને અશાસ્ત્રીય રીતે નિભાવવામાં પ્રજાનો પૈસો ધણો વેરાય છે. ધનવાનો જમીનદારો રાજ્યો મહારાજાઓ એ વર્ગ ધનનો અતિવ્યય કરવામાં અચળી પદ ધરાવે છે. મોટરો, બંગલાઓ, ઝવેરાત, વ્યસનો અને વિલાપતના પ્રવાસ, પ્યાજી, આ. વર્ષ, અતિવ્યય કરે છે, હિંદી, વેસ્ટ, અતિ, ગરીબ, છે, રેમ. નેના. મહારાજો અતિધનવાન પણ છે. એ ધન દુઃખીઓને સહાય આપતું નથી. દેશની ઉત્પાદક શક્તિ વધારતું નથી, પરંતુ વિલાસમાં વેડફાઈ જાય છે.

હિંદનું પશુધન પણ ખૂબ દુરુપયોગમાં લેવાય છે. પૃથ્વીના કેમ પણ ભાગ કરતાં હિંદમાં પશુઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે, છતાં સત્તલીન, થોડું દૂધ ઘી આપનારાં, શાસ્ત્રીય ઉછેર વગરનાં, સૂકસકડાં અને તેજ વગરનાં પશુઓ પણ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં જવશ્વે જ મળશે. ડે-માર્કના પશુધનનું જતાંત ન્યારથી વાંચું છે, ત્યારથી પશુ ઉછેરવાનું આપણું લોકોને આવડતું જ નથી એમ સહેજે લાગી આવે છે. ડે-માર્કની પશુપાલનની સુધકતા, સ્વચ્છતા, નિયમિતતા અને શાસ્ત્રીય પ્રણાલીઓ જોતાં ખરેખરા ગોપાલો એ જ છે, એમ જણાય છે. આપણાં પશુઓ કરતાં ડે-માર્કનાં પશુઓ બે-ત્રણગણું ઘી, દૂધ આપે છે. એ લોકોએ પશુપાલનને છેક આદર્શરૂપ બનાવી દીધું છે. એ સિવાય ખેતીની અશાસ્ત્રીય રૂઢિઓથી કાચાં દ્રવ્યોને પાકાં બનાવવાની અચૂક રૂઢિઓથી અને ખાણોમાંથી ધાતુઓ કાઢવાની ક્યાસથી આપણી શક્તિઓનો અત્યંત અપ લાભ આપણને મળે છે.

આપણી હિંદી સરકારની નીતિ પણ આપણને આગળ પડવા દેવામાં અંતરાયરૂપ થઈ પડી છે. એ નીતિથી જાણતા આપણે વધારે ગરીબ થતા જઈએ છીએ. પરદેશી વેપારીઓ પોતાના ઉચ્ચતર સંગઠન, સુવ્યવસ્થિત વિકાસનીતિ અને બેંકો તથા સરકારી મદદથી હિંદને પરદેશ સાથેના વેપારનો મોટો ભાગ હાથમાં રાખી બેઠા છે, એ પરદેશી વેપારીઓને પોતાના ખિસ્સાનો સ્વાર્થ અને પોતાના દેશના લાભ સિવાય અન્ય દૃષ્ટિ નથી. આપણી આર્થિક વ્યવસ્થા હીન થતી જાય છે, પરદેશી વેપારીઓ સત્તાવાળાની અમીદૃષ્ટિથી સ્ટીમરો, વીમો, શરાણી, પોર્ટ ટ્રસ્ટ, આયાત-નિકાશના વેપારમાં અનિયંત્રિત આધિપત્ય બોગવે છે. હિંદી વેપારીઓ માત્ર રમકડાંરૂપે જ છોતરાં મેળવે છે.

પ્રજાકીય કેળવણી, પ્રજાકીય ઉદ્યોગો, પ્રજાકીય સુખાકારી એ સર્વે વિષયો સ્વદેશી સરકાર વગર અશક્ય છે. આપણી હિંદી સરકારને પરદેશી લાભો ઉપર વિશેષ મોહ છે. જાંપાન, બેલ્જિયમ, જર્મની, અને રશિયાની સરકારોની પેઠે હિંદી સરકારની આપણા પ્રજાકીય ઉદ્યોગો ઉપર અમીદૃષ્ટિ નથી. સરકાર પોતાની મોટી પેદાશનો અર્ધો ભાગ ક્ષરકરના ખર્ચમાં વાપરી નાખે છે; ખાદ્યાના અર્ધા ભાગમાં અંગ્રેજી સીરીસીઓના પગારો, બરથાં, વિલાયત જવાના ખર્ચા, એક્સાઇસ, દેવાં, વ્યાજ ચુકાવવામાં અને પોલીસના ખર્ચામાં સારી રકમ ખર્ચાય છે. સરકારની જ્ઞાતી નીતિ પણ ઇંગ્લંડનો લાભ જીએ છે.

હિંદની અર્થપ્રકરણી નીતિ પણ આપણને હાનિકારક છે. હિંદી વેપારીઓની ભારે વિરુદ્ધતા છતાં અઢાર પેનીના રૂપિયાનું હાડિયામણ સરકારે નક્કી કર્યું. તેથી આપણા ખેડૂતોને સાકાખાર ટકાની તુકસાની લાગી છે. તે સિવાય અઢાર પેનીનો રૂપિયો નીલાવવામાં કરોડો રૂપિયા સરકારને દર વર્ષે ભોગ આપવો પડે છે. હવે સારા અંગ્રેજ તજ્જો પણ સરકારની એ નીતિ હિંદી સ્વાર્થથી વિરુદ્ધ જણાવે છે; છતાં આપણી બધી સરકાર પકડેલું નાહું મૂકતી નથી. ને, સિત્તાપ, પાંડો, અગરે, મેત્તાના, પૂંજામથી, શૂરો, કુર્ચો, ન્યારે, સિત્તાપતના, કુમ્મથી. રૂપિયાને પૈડ સાથે વિવાદ કરાવવાની હિંદી સરકારની નીતિથી હિંદી વેપારીને સહન કરવું પડે છે. ઝાટાવાના કરારો હેઠળ અંગ્રેજી માલને જો ખાસ રક્ષણ અને પસંદગી આપવામાં આવ્યાં છે, તેનાથી આપણા દેશી ઉદ્યોગોને સહન કરવું પડ્યું છે. તે એક જુદા લેખમાં જતાવવામાં આવ્યું છે. આ અંગ્રેજી માલને ખાસ પસંદગી આપવાથી ખીજા પરદેશો જેની સાથે આપણે લેવડદેવડનો સારો સંબંધ છે તે પરદેશો સાથે પણ આપણે વિરોધ નીપજવાની સંભાવના છે.

સને ૧૯૧૮ માં ઔદ્યોગિક કમિશન સર થોમસ હોલાંના પ્રમુખપણા નીચે બરાલું હતું. તેમણે કરેલા રિપોર્ટની બહામણોનો કાંઈ પણ અમલ થયો નથી. તે સર્વે અલશાષ ઉપર ચડતી છેટે મુકાઈ છે. હિંદમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો તે ધિટનના લાભોની સામે જાય છે. હિંદને કાચાં દ્રવ્યો પેદા કરવાથી તેની સમૃદ્ધિ વધશે એ રીતે મર્ફીમ લોર્ડ ઇચ્છકે પે કોલબોમાં મને કહ્યું હતું. હિંદમાં કોલસો, લોહું, વહાણો આંધવાનો પુષ્કળ સામાન, અનેક પ્રકારની ધાતુઓ અને રસાયન માટે વનસ્પતિઓ પેદા થાય છે. છતાં સરકારનો સહકાર અને

મીડી નજરના અભાવથી એનો લાભ લઇ આપણો દેશ ઔદ્યોગિક પરતંત્રતામાંથી સ્વતંત્ર થઇ શકતો નથી.

આપણા દેશમાં સાગનાં મોટાં વનોમાંથી પૂરતું લાકડું મળી શકે છે. આપણી ખાણો જોઇએ તેટલું લોહું પેદા કરે છે. આપણા હજારો અને લાખો ખેતારીઓ વહાણવટાનો સ્વદેશી ઉદ્યોગ નહિ હોવાથી પરદેશી વહાણો ઉપર સામાન્ય નોકરી કરે છે. આપણો ચાર હજાર માઇલનો કિનારો દરિયાઇ વહાણો બાંધવા માટે ઉત્કૃષ્ટ છે. વહાણો બાંધવા માટે આપણા વેપારીઓ પાસે પૂરતું સાહસ છે. આપણી પાસે વહાણવટું ખીણવવા માટે ધન પણ મળી શકે. તે સિવાય આજે હજારો વર્ષો થયાં એ ઉદ્યોગ આપણે ત્યાં ચાલુ હતો. માત્ર બ્રિટિશ વહાણવટાને ઉત્તેજન આપવા ખાતર જ હિંદના વહાણવટાને દબાવી નાખવામાં આવ્યું છે. હિંદનાં ખંદરોનો વ્યવહાર હિંદી વહાણવટું જ કરે, એવો વહાણવટા કમિટિનો રિપોર્ટ પણ જોળંબે નાખવામાં આવ્યો છે. હમણાં તરતમાં જ હિંદી વહાણવટા તરફથી એક ડેપ્યુટેશન વાઇસરોય નામદાર લોર્ડ વિલિંગ્ટન પાસે ગયું હતું. તેને મીડો જવાળ “અમારા ધ્યાનમાં છે, અમો યોગ્ય કરીશું” એવો હમેશ મુજબ અપાયો છે. પરંતુ સરકારને બહુ જ થોડું કરવું છે અને લંબાવવું તો જરૂર છે જ.

સરકાર કમિશનો નીમે છે, તેની પાછળ મોટાં ખર્ચો કરે છે, વિશ્વાસપત્રો ખાસ તજજ્ઞોને બોલાવવામાં આવે છે, આખા હિંદના બધા ભાગોમાં ફેરે છે, સેક્ટો અમલદારો અને બીનઅમલદારોની જુથાની લેવાય છે, અને પછી વરસ દોઢ વરસ આદ રિપોર્ટ બહાર પડે છે. તેના ઉપર વિચાર કરવા હિંદી સરકારને છ થી આઠ માસ જોઇએ છીએ. હજી લંબાવવું હોય તો પ્રાંતિક સરકારોની સલાહ મંગાવાય છે. તે પછી સ્ટેટ સેક્રેટરીને હુકમ માટે મુકાય છે. એ રીતે કમિશનની ભલામણો ખૂબ લંબાય છે. એ ભલામણોને બ્રિટનના લાભ વિરુદ્ધ હોય તો તેનો કદી પણ અમલ થતો નથી. ઉદ્યોગના કમિશન, વહાણવટાનું કમિશન અને બીજી કેટલીક કમિટિઓના રિપોર્ટો અભરાઈ ઉપર ચડાવી મૂકવામાં આવ્યા છે.

જાપાન, જર્મની, રશિયા અને બીજા ઘણા દેશોમાં ખાસ કાયદા ઘડીને પરદેશી વેપારીઓના આક્રમણને સંયમિત કરવામાં આવ્યું છે. પણ હિંદમાં તેથી જાણતું જ પરદેશી વેપારીઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. આપણી શરાશી બેંકોને સરકારી મદદ નથી, પણ બ્રિટિશ એક્સચેન્જ બેંકો સરકારી સહકાર મેળવે છે. એક્સચેન્જ બેંકો બ્રિટિશ માલિકીની છે. તેઓ પાસે હિંદનું નાણું મોટી રકમ ડિપોઝીટ રહે છે અને એ જ નાણાંથી એઓ પરદેશી વેપારીઓને મદદ આપે છે. જેમ પરદેશી સ્ટીમર કંપનીઓ સ્વદેશી નાની નાની સ્ટીમર કંપનીઓને પોતાની મોટી શક્તિથી દબાવી દે છે, તેમ પરદેશી બેંકો પોતાના મહાન સામર્થ્યથી હિંદી શરાશી બેંકોના વિકાસમાં નડતરરૂપ થાય છે. ઇમ્પીરિયલ બેંક જે કે સરકારની માનીતી છે, છતાં હિંદના વેપાર ઉદ્યોગને તે કાંઈ જાણુવાળો મદદ આપતી નથી. હિંદી સરકાર રીઝર્વ બેંક સ્થાપવા માટે આંખમીઆમણાં કરે છે. એક સરકારી ઔદ્યોગિક બેંકની જરૂરીઆત પણ વાંઝણી જ રહી છે. ૧૯૩૦ ની મોટી બેંકોગ કમિટિની ભલામણો સરકારી સેક્રેટરીઅટના અંધારા ખૂણામાં છુપાઇ રહી છે.

પરદેશી વીમા કંપનીઓ દશ કરોડ રૂપિયા દર વર્ષે હિંદમાંથી ઉપાડી જાય છે.

વેપારી શીડરેશને પ્રદેશી વીમા કંપનીઓ સામે પ્રતિબંધો મૂકવા માટે સરકારને વિનંતિ કરેલ પરંતુ સર જ્યોર્જ રેનીએ કોઇ પણ સમગ્ર કારણ બતાવ્યા સિવાય એ સૂચના ઉઠાડી દીધી હતી. બીજા સર્વે સુધરેલા દેશોમાં પ્રદેશી વીમા કંપનીઓ સામે પ્રતિબંધો મુકાયા છે. માત્ર હિંદ જ સર્વે માટે ખુલ્લો છે. સરકારે દેશની વીમા કંપનીઓને રક્ષણ આપી પરદેશ જતું ધન અટકાવતું જોઇએ.

આપણા ખેડૂતો બહુ પછાત છે. તેમને મદદ કરવા સરકારે ખેતીનું કમિશન નીમ્યું. તેનો રિપોર્ટ ૧૯૩૧ માં બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. પરંતુ હજી સુધી તેની બજામણો ઉપર કોઇ પણ પગલાં લેવામાં આવ્યાં નથી. ખેડૂતો માટે સડકારી ધોરણ ઉપર સ્થપાયેલી બેંકોનો વિસ્તાર વધારવાની જરૂર છે. તેમને સારાં બીજો, સારાં હથિયારો, સારા બળદો પૂરા પાડવા વગેરે આબત દિશામાં ધણું કરવાનું છે. પરંતુ હિંદી સરકારનું નાણું લશ્કર અને બીજા ખર્ચોમાં વપરાઇ જાય છે, એટલે એ પ્રગતીય ખાતાં માટે વિશેષ નાણું ફાજલ પાડી શકતું નથી. એમને વિકસાવવા માટે નવા કર નાખે તો બનવાજોગ છે.

લેબર કમિશનનો રિપોર્ટ પણ બારેક માસ થયાં હિંદી સરકારના હાથમાં છે, પરંતુ તેના ઉપર પણ કોઇ પગલાં સરકાર તરફથી લેવાયાં નથી. મજૂરવર્ગમાં અસંતોષ છે. તેમની સુખસગવડ અને શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થિત યોજનાઓ નથી. માલિકો તેમના તરફ વધારે લક્ષ આપે અને સુખશાંતિ, સુવાવડ અને કુરસદના વખતમાં રમતગમતનાં સાધનો પૂરાં પાડે એવા કાયદાઓની જરૂર છે.

હિંદ આખા જગતને મીઠું પૂરું પાડી શકે તેમ છે, છતાં હિંદમાં પરદેશી મીઠું ખૂબ આવે છે. તેને એક વરસ માટે રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે; પણ વધારે રક્ષણ આપવાની જરૂર છે. જર્મની, અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડની પેઠે હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણીનો શાળાઓ જુદાં જુદાં પ્રાંતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. તેમ જ રસાયનિક શાળાઓની પણ તેટલી જ જરૂર છે. આ વિષયોમાં હિંદ ઘણું પછાત છે. રસાયનના અભ્યાસની તો ખાસ જરૂર છે. લડાયક વહાણો માટે હિંદીઓને કેળવણી આપવાની વિસ્તૃત યોજના સ્થાપવામાં આવવી જોઈએ. હમણાં બે અંગ્રેજ અમલદારો અને એક હિંદી અમલદાર નીમવાની યોજના હજી બહુ બાકશામાં છે. વિમાનો માટે ચક્રાવનાસને કેળવવાની યોજના પણ અહીં સંકુચિત વૃત્તિથી સ્થાપવામાં આવી છે. હજી આ દેશમાં હિંદીઓને લાયસેન્સ મળતાં નથી. બી (B) લાયસેન્સ માટે વિચાર્યત જવાનું ફરજિયાત થઇ પડે છે.

લશ્કરને હિંદીમય બનાવવાથી હમણાંથી અર્ધો ખર્ચ થાય તેમ છે. હિંદી સભ્યોના ચાલુ ધણાં વર્ષોના મોટા દયાલુથી હિંદી સરકારે અતિ ધીમે નજીવો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ જોરાવરીથી ધક્કા મારીને રગસિયું ગાતું ચક્રાવવા જેવી ધીમી સરકારની નીતિ છે. આ રીતથી પચાસ વર્ષે પણ લશ્કરને હિંદીમય બનાવવાનું બનશે નહિ. અંગ્રેજ અમલદારોને મોટા પગારો, બંગલા, એપાર્ટમેન્ટ, બધાં વગેરે મળે છે. આવા મંદીના વખતમાં આ લાભ મૂકવો પાંકણે તેમ નથી. કોઇ રીતે અંગ્રેજ અમલદારો અને તેમના આધિપત્યને ઘટાડવાં જ નથી. દોરડાં વગરના તાર (Wireless) ના માટે પણ હિંદીઓને કેળવણી આપવાની સંસ્થા સ્થપાતી નથી. એ કામ માટે અંગ્રેજોની ભરતી કરવામાં આવે છે. લી કમીશનના લાભો અંગ્રેજ અમલદારોની વચ્ચે વ્યાપક અને છે. પરંતુ રેલવે, પોલીસ, ખેતી, વિદ્યા અને

વેઇકખાતામાં જોયા ઓઢાઓ હજી મોટી સંખ્યામાં હિંદીઓને સોંપવામાં આવતા નથી. દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનિયા, શીંગ, પૂર્વ આફ્રિકા વગેરે ઠેકાણાંઓમાં હિંદી મજૂરોને ખૂબ અન્યાય થાય છે. તેમને પ્રજાજન તરોડના હક્કો આપવામાં આવતા નથી. તેમને એક મહોલામાં રાખવામાં આવે છે. શિક્ષણ, સુખશાંતિ અને બીજા પ્રાયમિક હક્કો પણ આપવામાં આવતા નથી. તેમને પૂરતું રક્ષણ આપવામાં હિંદી સરકાર નિષ્ફળ નીવડી છે. તે સિવાય દરેક સુધરેલી પ્રજાને બીજા દેશમાં પોતાની વધારેની વસ્તી કાઢવાનો સગવડ છે. હિંદમાં વસતી વધતી જાય છે. આટલી મોટી વસતીના માટે હિંદનાં સાધનો ઉપર જ નિભાવવું રહ્યું. બહારનું સાધન નજીવું તથા અપમાનજનક છે. યુરોપિયનો માટે આખું જગત નાનું પડે છે એટલે હિંદીઓને કાણુ પેસવા દે ?

રાજ્યસત્તાની ઉદાસીનતા, પરદેશી વેપારીઓનો લોભ, આપણી સાંસારિક બીબો અને પૃથ્વીની આર્થિક મંદીથી આપણે ગરીબ થતા જઈએ છીએ. તેમાંથી રક્ષણ મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે. સ્વદેશી વગર આપણો ઉદ્ધાર જ નથી. એ જ ચિકિત્સા આપણા માટે ઉત્તમ છે. દરેક દેશમાં સ્વદેશી ભાવના ખૂબ જાગ્રત થઈ છે. દરેક દેશ જગતોની દિવાલોમાંથી પોતાના સ્વદેશી ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરે છે. આપણે જ માત્ર તેમ કરી શકતા નથી. આપણા હુન્નરઉદ્યોગો બહુ જર્જરિત દશામાં આવી પડ્યા છે. જાપાન ચાર રૂપિયે ૪૦ વાર સારું કાપડ વેચે છે. તે સામે ટકી શકવાને સ્વદેશી ભાવનાની જરૂર છે. આપણા દેશમાંથી લોહું લઈ જઈ તેના ચાકુ વગેરે બનાવી એક પાઇની વસ્તુ એક રૂપિયે આપણને પોછી વેચે છે. અઢીથી હાડકાના ટુકડા લઈ જઈ તેનાં હેંડસો અને બીજા ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવી મોઢી કિંમતે આપણને જ પોછી વેચે છે. આપણા ઉદ્યોગોને સજીવન કરવાનો આપણો ધર્મ છે. ઇંગ્લંડમાં Buy Britishની મોટી ચળવળ ચાલી રહી છે. ત્યાંના સ્વદેશાભિમાની લોકોએ માત્ર બ્રિટિશ ઉત્પાદનની વસ્તુઓ જ ખરીદ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે. શહેનશાહથી મોંઝીને ગરીબ સુધી સ્વદેશીનો જ આદર્શ સેવે છે. પરદેશીઓની કાતીજ હરોફાઈમાંથી છૂટવા મોંઝી પણ પોતાના દેશની વસ્તુ લઈથું ત્યારે જ આપણે પોતાનું કર્તવ્યપાલન કર્યું ગણાશે.

ધનવાનોએ મોટરો, વિલાયતી પહેરવેશ અને વિલાયતી વિલાસની વસ્તુઓ તથા સાદી, મજબૂત અને ખોટા ભપકા વગેરેની આપણા દેશની બનાવટની વસ્તુઓ વાપરી ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. એક સ્વદેશી વસ્તુ ખરીદવાથી મજૂરને મજૂરી, કારીગરને મહેનત, કારખાનાવાળાને નફો, રેલવેને નૂર, દુકાનદારને નફો એ રીતે સર્વેને પોપણ મળે છે. એ રીતે આખી પ્રજાનો વર્ગ પરસ્પર સહાનુભૂતિથી પોપાય છે. પરદેશી માત્ર પરદેશીની સરકારોની સહાયથી હિંદમાં બહુ સસ્તો વેચી શકાય છે. આપણો દેશી માલ બહુ મોંઝી વેચાય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં આપણા સ્વદેશી ઉદ્યોગોનો ધાત કરી પરદેશી બાપારીઓ પછી મોંઝા ભાવે હિંદને માથે માલ લાદશે. હિંદના ઉદ્યોગોનો નાશ કરી પોતાના માલને ખપાવવાનો જ પરદેશીઓનો હેતુ છે. પરદેશીઓ વેપાર કરી જ્યાં સુધી હિંદમાંથી લાભ મેળવે છે, ત્યાં સુધી હિંદને ચૂકાવું તેમને કમ મન થાય ? સ્વદેશીથી જ સ્વરાજ છે. આપણી આર્થિક મંદીનું આ આખું રેખાચિત્ર છે. આપણે વહેમો, આગસ, ઝાડી ધાર્મિક માન્યતાઓ અને અગ્રાનતાથી ભરપૂર સાંસારિક રીતરિવાજો દૂર કરવાના છે. આપણી પરિસ્થિતિને યોગ્ય આપણા જીવનનો ક્રમ રચવાનો છે. આપણી પાંત્રીસ કરોડની

પ્રજ્ઞમાંથી ભાગ્યે ત્રણ ચાર કરોડ મનુષ્યો ભણેલાં છે. સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન તો ભયંકર છે. એ બધું સરકાર સુધારે એવી આશા ફેકટની છે. પ્રજાએ વધારે જાગૃતિ દેખાડવી જોઈએ. પોતે પોતાનો સુધારો કરવાના ઉપાયો કરવા જોઈએ. અને તે રાજકર્તા પર આશા રાખ્યા વિના આપણે જ કરવા જોઈએ. આપણા પ્રાચીન સમયને સંભારીને તેમાં જ આનંદિત રહેવાનો આ સમય નથી. પોતાનાં પરાક્રમો તાજાં જ રાખી વર્તમાનને કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું જોઈએ. હિંદની પ્રજાને હવે શાંતિ, આરામ અને અંધશ્રદ્ધાની જરૂર નથી; હવે તો માત્ર કર્મ, કર્મ અને કર્મ કરવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો જીભા યાઓ, જગો, અને કલ્યાણને વરો.

કુંગરશી ધરમશી સંપદ

લખનૌમાં ભરાયેલી અખિલ હિંદી સ્ત્રીપરિષદનાં સ્મરણો

અખિલ હિંદી સ્ત્રીપરિષદની આ વર્ષની બેઠક લખનૌમાં હતી. સ્ત્રીઓને મનથી આખા વર્ષમાં આ એક અગત્યનો બનાવ હોય છે. આખા દેશના દરેક પ્રાંતમાંથી સુશિક્ષિત સંસ્કારી બહેનો એક સ્થળે ભેગી થાય અને ચાર દિવસ સુધી દેશની ઉન્નતિના જ વિચારોની આપ-લે થાય; પરિષદના અધિવેશનમાં અનુભવ અને જ્ઞાનભરેલા વિચારો દર્શાવવાનું સવારથી સાંજ સુધી તેમના મનમાં રમ્યા કરે તેને લીધે કેટલાએ વિચારો આવે અને સ્ત્રીઓના મત દર્શાવતા કરાવો પસાર થાય. આ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં એક નવીન વસ્તુ છે અને તેના જીજ્ઞા ભવિષ્યની એક નિશાનીરૂપ છે. પરિષદમાંથી જે પ્રેરણા બહેનોને મળે છે તેને લીધે આખું વર્ષ કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પરિષદ મંડળની શરૂઆત થઈ ત્યાર પછી તેની નવી શાખાઓ નીકળતી જાય છે. આ વર્ષે વાયવ્યસરહદ પ્રાન્તની અને કાશ્મીર રાજ્યની એ બે નવી શાખાઓ થઈ હતી. આપણા આ વિશાળ દેશમાં દરેક પ્રાંત એકબીજાથી અત્યાર પહેલાં અજાણ રહેલો છે. આપણને હજી પણ બધા પ્રાન્તના રીતરિવાજો, આચારવિચારો વિષે પૂરેપૂરી ખબર નથી. આવી જાતના સ્ત્રીઓના મેળામાં બીજા અનેક ફાયદા ઉપરાંત આ એક મુખ્ય ગુણી શકાય કે હવે પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેની જુદાપણાનો ભીતિ તૂટતી જાય છે અને એકબીજાને ખૂબ ઓળખાણ થાય છે. તેથી દેશની એકતાની કાળજીનો અનુભવ થાય છે. પરિષદમાં કેટલું જાણવાનું મળે છે. બધાં પ્રતિનિધિ બહેનોમાંથી ધણાંએ સેવાનો મંત્ર સ્વીકારેલો હોય છે. જેમણે વર્ષોથી કેળવણી કે સામાજિક વિષયની સંસ્થાઓ સ્થાપી અને નિભાવી હોય તેમના અનુભવની વાતચીતમાંથી કેટલુંએ શીખવાનું મળે છે.

વાતાવરણ

લખનૌમાં સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓની મંજૂઆત ૨૦૦ ઉપર કંઈક હતી. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યાહુદી વગેરે બધી જ કોમનું પ્રતિનિધિત્વ જણાઈ આવતું. આવે ટાંકણે કોમ અને જાતના તથા જાતનીચના ભેદો તૂટી પડે છે. જમવાના ખંડમાં હારબંધ ટેબલો ગોઠવેલાં હતાં ત્યાં બધાં જ સાથે બેસીને જમતાં કાંઈ જાતનો રૂપસ્યારૂપસ્યનો ખ્યાલ જ

મનમાં આવતો નહિ. આ એક સામાજિક ક્રાંતિનું ચિહ્ન જ છે. લખનૌમાં ક્રિશ્ચિય કોલેજમાં પ્રતિનિધિઓનો ઉત્તારો હતો. કોલેજની હોસ્ટેલમાં કંઈ સુખમાધનોનો ભંડાર નથી હોતો. વળી લખનૌની કકડતી ઠંડી અને બીજી અનેક અગવડો હોવા છતાં પણ ત્યાંના વાતાવરણ આનંદ અને ઉલ્લાસ સિવાય બીજું કંઈ જ નજરે પડતું નહોતું.

ટીકા રો વારંવાર કહે છે—ખાસ કરીને પુરુષો, જેમને સ્ત્રીઓનાં દરેક પગલામાં કંઈ ખોટું જ નથી ટેવ હોય છે—કે સ્ત્રીઓને મન તો આ એક સામાજિક ઉત્સવનો જ પ્રસંગ છે. મુખ્ય તો તેમને કપડાં દાગીનાનું પ્રદર્શન કરવાની સુંદર તક મળે તે માટે. એક તરફથી આ વાત લક્ષમાં લેવા જેવી જ નથી. કેટલાંક એવાં હોય તોપણ અનેક શુદ્ધિશાળી, જવાબદારીવાળી અને ગંભીર બહેનો પોતાનું હમેશનું કામ બાબુ ઉપર મૂકીને આટલા જ હેતુથી મુસાફરી કરીને પરિષદમાં હાજરી આપે એ વાત માની જ શી રીતે શકાય ! બીજી રીતે ટીકાનો બચાવ પણ થઈ શકે. સ્ત્રીઓની જિંદગીમાં આવી જાતના આનંદના પ્રસંગો કેટલા આવે છે ? ગામ બહાર જવું, કુટુંબની જંગળમાંથી મુક્ત થવું, સ્વતંત્ર રીતે પોતાને ગમતી સંગતમાં રહેવું એવો અવસર કેટલી બહેનોના નસીબમાં હોય ! જેમને ગૃહયંત્ર ચલાવવાનું હોય કે શાળા જેવી અન્ય સંસ્થાની દેખરેખ રાખવાની હોય તેમને આવી તક મળે જ લાગે ! તો બ્યારે, ખની શકે ત્યારે શા માટે તેનો સંપૂર્ણપણે ઉપભોગ ના કરે ? સ્ત્રીજાતને શણગાર તો પ્રિય હોય છે એ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે એવું નથી. તો આવી પરિષદમાં સુંદર કલામય પોશાકો નજરે પડે તેમાં શું નવાઈ ? આ પરિષદ આપણા દેશમાં જે પોશાકનો વિકૃતિઓ પેસી ગઈ છે અને દુર્ભાગ્યે જે અસંસ્કારી નકલ કરવામાં આવે છે તેનો નાશ કરી શકે તો મને તો લાગે છે કે એ એક કાયદો જ થયો ગણાય.

પરિષદને આંગે યુક્ત પ્રાંતોની કલા ને કામગીરીનું એક પ્રદર્શન સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થાથી કર્યું હતું. તેમાં મલમલ ઉપર બનાવેલું ચીકનવર્ક, સુંદર છાપકામ, ચાંદી તાંબુ વગેરે ધાતુઓ ઉપરની કારીગરી એ મુખ્ય જોવા જેવાં હતાં.

પરિષદનાં પ્રમુખશ્રી

પહેલે દિવસે પરિષદને ખુલ્લી મૂકવાનો સમારંભ ત્યાંના ઐતિહાસિક બારાદરીના હોલમાં કરવામાં આવ્યો હતો. મિશ્ર મેળાવડો હતો અને લખનૌ જેવું મધ્યસ્થ સ્થળ એટલે પ્રેક્ષકોની સંખ્યા સારી હતી. સ્વાગત સમિતિનાં પ્રમુખ એક બેગમ હતાં અને તેમણે શિષ્ટ ઊર્દુમાં ભાષણ વાંચ્યું હતું. ભાષણો તો છાપામાં આવી ગયાં છે, એટલે તે વિષે કહેવાનું નથી રહેતું. લખનૌ મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર એટલે ત્યાં હજી ઘણી સ્ત્રીઓ પડેનશીન હોય છે. તેમને માટે અલાહોદી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. પરિષદનાં પ્રમુખશ્રી આપણા ગુજરાતનાં જ હતાં, એટલે અમે ગુજરાતીઓ જરા ઊંચું માથું રાખીને ચાલતાં. પરિષદનાં પ્રમુખની વરણી માટે કાને સંતોષ ના હોય ? શ્રી. વિદ્યાબહેન એટલે સાક્ષાત્ સંસ્કારની મૂર્તિ. તેમની ખાનદાની, વિદ્વતા, વર્ષોનું સેવામય જીવન એ બધું જ તેમની પ્રમુખ તરીકેની યોગ્યતા પુરવાર કરે છે. પણ એક ઘણું જ નવાઈ જેવું એ હતું કે એમના આટઆટલા ગુણોમાંથી તેમની સાદાઈ અને સરળતા એવાં નો તરી આવતાં કે આપણને આશ્ચર્ય થાય. બ્યાસપીઠ ઉપર રાણીઓ અને બેગમો અને જમીનદારની પત્નીઓ વગેરેની મંડળીમાં સ્ત્રીઓના કમગી અને રેશમી રંગરંગીત પોશાકની ઝમક, અને Roughe ને Sip stick તથા પાકીડના

આંબર, તથા હીરામોતીનાં આભૂષણોનાં ઝગઝગાટ વચ્ચે શ્રી વિદ્યાબહેન આવી પહોંચ્યાં ત્યારે જોનારને કણ્ણભર તો એમજ થયું કે આ બાપ ભૂલચૂકથી તો અહીં નહિ આવી પહોંચ્યાં હોય ! આં વસ્તુની ઘણી જ સરસ છાપ પડી છે અને ગુજરાત તે માટે મગર છે.

પરિષદ પહેલા દિવસ સિવાય માત્ર સ્ત્રીઓ માટે જ ખુલી હતી. લખનૌમાં કાં તો બરાબર પ્રચારકાર્ય નહિ થયું હોય કે સ્ત્રીઓ પછાત હશે, ગમે તેમ પણ પરિષદની ખેડકમાં લખનૌ શહેરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા છેક જ નિર્માણ હતી. પડદાનો રિવાજ એ પણ એક કારણ હોઈ શકે.

પરિષદમાં સામાજિક ઠરાવો માટે પ્રતિનિધિઓને ખૂબ ઉત્સાહ હતો અને તેઓ રસ લેતાં હતાં એમ લાગણો તથા વિવેચનો ઉપરથી જણાઈ આવતું. દરેક ઠરાવ ઉપર એટલાં બધાં બહેનો બોલતાં હતાં કે છેવટે ચર્ચા બંધ કરવી પડતી. વિવેચનો ખૂબ જ સરસ થતાં. સ્ત્રીઓના મતાધિકાર, કામી ચુકાદો, અરપૃચતા, વારસા હક્ક, લગ્નવિચ્છેદ, સ્વદેશી, સંતતિનિયમન વગેરે ઠરાવો પર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ હતી. આનો વિચાર કરતાં એક પછાણબાપ યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતી. દરેક દરેક ઠરાવ ઉપર તેને તો બોલવાનું હોય જ. પોતાની જગાએ જ બિઝળીને એ બિભી થઈ જાય અને જીદમાં પુષ્કળ બોલે. પ્રમુખની ઘંટડીને પણ એ ગણકારે નહિ, એવો ઉત્સાહ આ પડદામાંથી બહાર નીકળેલી બહેનનો હોતો. જેઓ પડદો, શું તે જણતાં નથી તેમનામાં હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ જણાઈ આવે; જ્યારે આવી દબાઈ ગયેલી વ્યક્તિઓમાં એવડો ઉત્સાહ હોય છે.

કેળવણી વિષયના ઠરાવો પુના, મુંબઈ વગેરે સ્થળે ભરાયેલી પરિષદોમાં મુખ્ય ગણાતા હતા. પણ હવે વધારે રસ સામાજિક ઠરાવોમાં લેવાય છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. સામુદાયિક કેળવણીમાં રેડીઓને સ્થાન આપવા વિષેના ઠરાવ ઉપર સારી ચર્ચા થઈ હતી. તે બાદ કરીએ તો કેળવણીના ઠરાવો ઘણાખરા ટૂંકા વિવેચનોથી જ પસાર થઈ ગયા હતા.

આગેવાન પ્રતિનિધિઓ

બધી ચર્ચાઓ વિષે લખવાનું રાખ્યું નથી. ઠરાવો મૂકનાર અને તેને ટેકા આપનાર અનેક બહેનોનાં વિદંતાલેખો અને લાગણીવાળાં લાપણો તેમની લાપકાત પુરવાર કરતાં હતાં. આમાં કેટલીક બહેનોનું વ્યક્તિત્વ ખાસ કરીને તરી આવતું. આખી પરિષદનું મન હરી લેનાર, સુંદર કાર્યશક્તિ ધરાવનાર અને હસમુખાં તથા મિલનસાર સ્વભાવવાળાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ રાજવાડે સૌથી આગળ તરી આવતાં હતાં. આજે ત્રણ ચાર વર્ષથી એમને જ માનદમંત્રી નીમવામાં આવે છે તે એમની લોકપ્રિયતા પુરવાર કરે છે.

એમનાં બહેનપણી અને સ્ત્રીઓના મતાધિકારના વિષયમાં પ્રખ્યાતી પામેલાં રાજકુમારી અમૃતકાર ઘણાં બુદ્ધિશાલી છે. શ્રીમતી ડો. મુલ્લક્ષ્મી રેડ્ડીને આજે હિંદુસ્તાનમાં કોણ નથી ઓળખતું ! એમની પાસે જ્ઞાન અને અનુભવનો ભંડાર છે. તેમની કાર્યકુશળતા આ પરિષદની સફળતાનું એક મુખ્ય કારણ છે. મિસીસ ધીજલાલ નેહરૂની સૌમ્યમૂર્તિ પરિષદને દીપાવતી હતી. તેમની બોલવાની છટા અને વિચારની ઉદારતા છક કરી નાખે એવી હતી. આ ઉપરાંત પરિષદને શોભારૂપ અનેક બહેનો હતાં પણ બધાંને વર્ણવી શકાય

નહિ. છેવટે એક ધંખળનાં પ્રતિનિધિ મુસલમાનબહેન મીસ ફિરોઝબેગમ વિષે કહી દઉં. એ દરવર્ષે પરિષદમાં હાજર હોય છે એટલે જાણીતા છે. તેઓ ચુસ્ત પડેલા પાળનારાં છે. સ્ત્રીઓની કોલેજનાં અધ્યાપક છે. તેમનું બાપાઓનું જ્ઞાન અજબ છે. બુદ્ધિ, કારસી, અંગ્રેજી ઉપરાંત તેમને સંસ્કૃતનું પણ જ્ઞાન છે. પરિષદના ઘણાખરા ઠરાવો તેમને રચતા નથી એટલે તેમનાં વિરોધભર્યા બાપણોમાં અનેક સંસ્કૃત અને કારસી શ્લોકો તેઓ ટાંકે છે.

પરિષદમાં ઠરાવો કરવા સિવાય બીજો કાર્યક્રમ પણ હતો. રાજ સાંજે જુદે જુદે સ્થળે મેળાવડા ચતા હતા. વળી લખનૌ શહેરનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત પણ બધાંએ લીધી હતી.

એક જલસો

દરવર્ષે પરિષદને અંગે 'એક જલસો' રાખવામાં આવે છે. જે સ્થળે પરિષદ હોય તેની બહેનો ઉપરાંત પ્રતિનિધિઓનો કાર્યક્રમમાં ફાળો હોય છે. આ જલસો ગેવાલાયક હતો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત માલિનીની નાટિકા લખનૌની બહેનોએ બહુ સુંદર રીતે બજવી ખતાવી હતી. બાંપા અંગ્રેજી હતી છતાં પણ તે સફલ રીતે થઈ શકી હતી. લખનૌની બે હિંદુ કુલીન કુટુંબની બહેનોએ નૃત્ય કર્યું હતું. તેઓ જલે શીખાઉ હતાં છતાં નૃત્ય શાલિત્યમય (Graceful) હતું અને આપણી આ તબયેલી અને હડધૂત યુએલી કલાને પાછી જગૃત કરવી 'એક'એ એમ સચવતું હતું. આવી સુશિક્ષિત ખાનદાન કુટુંબની કન્યાઓ આ કલાનો અભ્યાસ કરીને જો તેનો પ્રચાર કરે તો તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકે એમ લાગ્યું. જલસાના આખા કાર્યક્રમમાં સૌથી ઉત્તમ પ્રયોગ કૃષ્ણગોપીલીલાનો હતો. આપણે ત્યાં હાલમાં કલાને નામે ગરબાની વચ્ચે કૃષ્ણગોપીના વેશ પહેરીને નાટકીયા રેખા જેવું કરવામાં આવે છે તેની અને આની વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર જણાતો હતો. આમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓનો શણગાર અત્યંત કલામય અને આકર્ષક હતો. આખા પ્રયોગ સાથે સારંગી અને તબલાનું સુંદર તાલમય સંગીત હતું. અને દરેક વ્યક્તિની હિલચાલ (Movements) આ સંગીતની સાથે તાલમાં નૃત્યમય રીતે ચલી હતી. આથી જે એકતાનતા આવતી હતી તે વર્ણવી શકાય એવી નથી.

દરેક પરિષદનું કામ બાપણો કરવાનું, વિવેચન અને ઠરાવો પસાર કરવાનું હોય છે તે પ્રમાણે આ પરિષદમાં પણ થયું છે. પણ દરેક શાખાનાં પ્રતિનિધિઓ પોતાનાં સ્થળે પાછાં જઈને આ પરિષદના કામ વિષે અને ઠરાવો વિષે પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને લીધે સમસ્ત દેશની સ્ત્રીઓમાં જગૃતિ રહે તેવા ચાલુ પ્રયાસ ચાલુ છે. જે સંખ્યાબંધ ઠરાવો પસાર થાય છે તેમાંથી કોઈ પણ વિષે કંઈ પણ કામ થઈ શકતું હોય તો તેનાથી સમાજને તો ફાયદો જ છે. આપણા એક ખંડ જેવડા મહાન દેશની શિક્ષિત સ્ત્રીઓનો મત દર્શાવે એવી આ સંસ્થા આપણા દેશના બાવિમાં ઘણાં ઉપયોગી ભાગ બજવશે એવી આશા આપે છે.

મ ચઢજે ટગડાળ !*

મ ચઢજે ટગડાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૧)

ડાબ્યો કુંટી રૂખડાને ધણીયું,

ગોતવી શે ટગડાળ !

ત્યાં ચઢ્યાં સૌ પટક્યાં હેઠાં

કેંકનાં કૂટ્યાં કપાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૩)

કાળે વાદળ આલ ધેરાયાં,

પડે પાણી ધીંગી ધાર;

જમીં ખણે કેં જલ વેગીલાં,

ધસડી જાય આવાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૨)

આલ-વને મેધ-સિંહ ત્રાફકે,

ગળે મૃગીનો ગાલ;

ઉતરે વિજળી ઝાડને ઝુંડે

પેખી અણીદાર પાન !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૪)

આશિતા આલ ચઢે વાયરા,

ગગડે કાળે નિશાન;

નેશીલું ઝાપડું એક ધણું પે,

ફૂગોળી દે તતકાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

(૫)

ચઢવાની મુજ ના નથી ભોરી !

પણ નેવો વિચારી ય કાળ

સન્ધ્યાનું ભળભાખળું આસર્યે

ઉમરે ધન અંધાર !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

મ ચઢજે ટગડાળ !

બેરુબંધ, મ ચઢજે ટગડાળ !

દેવજી રા. મીઠા

[જોડન જોસવર્ધી જેને થોડા સમય પહેલાં આહિત્યનું નોખેલ ઇનામ મળ્યું, અને જે તે પડી થોડે સમયે સ્વર્ગવાસી થયા તેના એક નાટકનું અર્થ, જરા છૂટથી કરેલું ભાષાન્તર આપ્યું છે. નાટક દૂર જ પસંદ કર્યું છે પણ તેમા પણ તેની કલા પૂરેપૂરી દેખાય છે વરતુ એટલે છે કે રેકટરનો કુતરો અને રક્વાયરનો કુતરો લહે છે, તેમા રક્વાયરના કુતરાને કાન પર ઇન ધાય છે અને તે ગંભીરતા પાણીના તળાવમા પડે છે. રેકટર કે રક્વાયર કોઈ તેને બચાવવા નથી તે પહેલાં તે પાણીમા પડીને કુતરાને બચાવી લે છે અને કુતરાની સારવાર કરે છે. આ બચાવનાર બાઈ કોણ છે તેનું નાટકમા ઠેક સુધી ઓળખાણ પડતું નથી. એ જ આ નાટકનું રહસ્યબિન્દુ છે સામાન્ય વ્યવહાર તરીકે રક્વાયર અને તેની પત્ની ઈલાએ આ બાઈને ઘેર ચાનારતા મટે નોતરવી જ નોંધએ પણ આ બાઈ કોઈ પુરુષની સાથે રહે છે છતાં તેને હાથે લગ્નની વાંટી નથી એમ જોઈ પ્રતિષ્ઠાહાનિને લાયક કોઈ તેને નોતરુ દઈ રાકતું નથી અને વિવેકી વર્તાવ પણ કરી રાકતું નથી એ રહેલું અધદાસત્વ મતાવવાનો આ નાટકનો હેતુ છે. ખરી વાત તો એ હતી કે કુતરાને નવરાવના લગ્નની વાંટી તેણે રનાનાગારમા મૂરી હતી ! નાટકનું મૂળ નામ Hall-Marked : A Satiric Trifle એટલે " છાપ મારેલ (માલ) એક કટાક્ષમય ફિરસો " એવું છે. —૨૧. પિ. પા તંત્રી.]

પાત્રો

તે	રેકટર
લેડી ઇલા	બાઈવાળો
રક્વાયર	નોકર (બાઈ)
મોડ	હેનીબાલ : રેકટરનો કુતરો
રેકટર	એડવર્ડ : રક્વાયરનો કુતરો

[રચયે તેના બચાવનું રીવાજખાતું ને વરડો]

ખડ સુંદર છે. પાછલા ભાગમા વરડો છે જળી ને બારીની મનોહર રચનાથી એ ભાગ બધ છતાં ખુલ્લો છે. ડાગી ને જમણી બાજુએ એક એક દ્વાર છે. સૂર્યપ્રકાશ આહ્વાદક છે : સવારનો સમય છે.

વરડામા દોડતી જળીમા થઈ ટપકતે વસે તે અદર દોડતી આવે છે. બીંજયેલા રોકેટયેન્ડનો શિકારી કુતરો એના હાથમા છે. ડાગી તરફના દ્વારમા થઈ તે અદરથ થાય છે. થોડી વારે લેડી ઇલા દોડતી આવે છે. તે વગર બીંજયેલી, એકવડી, સુધરેલી પણ ગમરાયેલી જણાય છે. ડાગી તરફના દ્વાર આગળ ટપકેલા પાણીની ધાર અટકી નથી. એક ફાણ એમ પસાર થાય છે ને મોડ પણ દોડતી આવે છે તે લગ્નમગ કેરી છે. કઈક જડ જેવી છે સાથે એક બીંજયેલા જડા બુલ ડોગને પોતાનો છત્રીના આડકિયાથી બેચની આવે છે મોડ અને તેનો કુતરો બન્ને હાડતા હોય છે]

લેડી ઇલા : તેણે એડવર્ડને ક્યાં મૂક્યો છે તેની મને ખબર પડે નહિ ત્યાં સુધી હેનીબાલને અંદર ન લાવીશ

મોડ : (રીમથી - હેનીમાવને) ખરાબ કુત્તા ; બહુ જ ખરાબ

[હેનીબાલ નાકથી ફૂં ફૂં કરે છે]

લેડી ઇલા : મોડ ! એને બહાર લઈ જ બાઈ દે લે (હાથમા લઈ કાઢે છે) ના. કયુંક મજબૂત નોંધએ. મિચારો એડવર્ડ ! (હેનીબાલને) તું બહુ જ ખરાબ છે.

[હેનીબાલ નાકથી ફૂં ફૂં કરે છે.]

મોડ : રાગ્યાત અડવડ કરા ઇલા ! (હેનીબાલને) ખરાબ કુતો ; બહુ જ ખરાબ.
[હેનીબાલ નાકથી ધૂં ધૂં કરે છે.]

લેડી ઇલા : એને બહાર જ બાંધી દે. લે મારો ગલપટ્ટો. મારો એડવર્ડ ક્યાં છે ?
(ગલપટ્ટો કાઢીને ફેંકે છે) લેજો. એનો કાન કચડી બાંધો છે. મેં નજરે નોંધ્યું.

મોડ : (ગલપટ્ટો ઝીલી લઇ હેનીબાલને) હવે જોઇ રાખજો. [હેનીબાલ નાકથી ધૂં ધૂં કરે છે.] (તે ગલપટ્ટો એને ગળે બાંધે છે) કેવો ગંધાય છે. ખરાબ કુતો, તળાવમાં લડવા પડે છે !

લેડી ઇલા : મોડ એને બાંધી દે ! મારે અંદર જ રહેવું જોઇશે.

[એમના પતિ સ્કવાયર ને રેક્ટર વરંડામાં ઉઠાવળા ચાલતા આવે છે.]

મોડ : (રેક્ટરને) જુઓ ખટ્ટો ! આ કેવો ગંધાય છે ? (સ્કવાયરને) તમે પેલું તલાવ ઉઘેચાવી નેખાવો, સ્કવાયર !

[તે હેનીબાલને બહાર લઇ જાય છે ને વરંડામાં બાંધે છે. સ્કવાયર ને રેક્ટર અંદર આવે છે. થોડી ઇલા ડાબા દ્વાર પર ટકોરા મારે છે.]

તેનો અવાજ : કાંઈ વાંધો નથી. મેં પાટો બાંધી દીધો છે.

લેડી ઇલા : હું અંદર આવું ?

તેનો અવાજ : જરા થોભો. હું કપડાં બદલું છું.

[થોડી ઇલા પાછી પડે છે. સ્કવાયર અને રેક્ટર અંતરણીમાં પાસે આવવા જાય છે.]

લેડી ઇલા : ઓહ ! આવી પહોંચ્યા કે ?

રેક્ટર : (સંકાપી) હું તળાવમાં જતો'તો ત્યાં—

લેડી ઇલા : એ ફૂદી પડી ન હોત તો હેનીબાલે એને મારી નાંખ્યો હોત.

સ્કવાયર : તો-ઠીક થાત. એવફૂફ !

લેડી ઇલા : તમે કેમ ફૂદી ન પડ્યાં ? ટામી !

સ્કવાયર : એ તો — હું જાત — પણ એ —

લેડી ઇલા : હેનીબાલના વિકરાલ મુખમાંથી તેણે એડવર્ડને કેવી રીતે છોડાવ્યો તે જ મને સમજતું નથી.

મોડ : (બહાર હેનીબાલ વરંડામાં ધૂં ધૂં કરે છે ને છૂટવા ગલપટ્ટાને તાણે છે તેને) કેવો ખરાબ !

લેડી ઇલા : આપણે એનો જોટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો. ચણીયાનો કચ્છ મારી એ અંદર ફૂદી પડી એ હું કદી પણ બૂઝી શકીશ નહિ.

સ્કવાયર : મારા સમ ! અફ્ફુત.

લેડી ઇલા : તેનાં કપડાં તદ્દન ખરાબ થઇ ગયાં હશે. એ તળાવ — બાપરે ...
(તે નાક ઘડાવે છે) ટામી ! એને જરૂર ઉઘેચાવી નાંખો.

રેક્ટર : (મનમાં ઊંડા ઊતરી જઇને) એને ચર્ચમાં જોઇ હોય એમ યાદ આવતું નથી.

સ્કવાયર : ખરી વાત. એ કાણ છે ? સુંદર છે—નહિ ?

લેડી ઇલા : હવે મારે એડવર્ડ માટે દાકતર બોલાવવો જ જોઇએ. (સ્કવાયરને) ટામી ! તમે જરા ઊઠો તો.

[મોડ ફરી દાખલ થાય છે.]

સ્કવાયર : બલે (બેડતાં બેડતાં) આ રહી ઘંટડી !

તેનો અવાજ : (અંદરથી) હવે લોહી બંધ થયું છે. (બધાં સાંભળે છે) એને તમારા તરફ મોકલો !

લેડી ઇલા : હા, હા. બિચ્ચારો !

[લેડી ઇલા એડવર્ડને લેવા સજ્જ થાય છે. સ્કવાયર ને રેક્ટર બીલા હતા ત્યાં જ જડાઈ નય છે. દ્વાર બંધ છે. એક ખુલ્લો હાથ એડવર્ડને ખીમેથી અંદર ધકેલે છે. સુવાળા રૂમાલથી ધા ઉપર તેને પાટો બાંધેલો છે. બહાર હેનીઆલ ફૂં ફૂં કરતો સંભળાય છે. એણે ગંભીરે તોડી નાંખેલો છે.]

લેડી ઇલા : (ભયભીત બની) જુઓ, જુઓ. હેનીઆલ છૂટી ગયો. મોડ, - ટોમી (રેક્ટરને) જુઓ તો !

[તેણે ય હેનીઆલને રોકવા બહાર દોડે છે.]

લેડી ઇલા : (એડવર્ડને) હં. મને ખબર છે; તને સામા થવાનું મન થઈ નય છે. સાને થઈ નય એટલે એને કરડજો. સમજ્યો બચ્ચા !

[મોડ ને સ્કવાયર ફરી અંદર આવે છે.]

આ વેળા બરાબર બાંધ્યો છે ને ?

મોડ : બર્ટના ગેલીસથી.*

લેડી ઇલા : પણ—

મોડ : કાંઈ વાંધો નથી; એ લમલગ ચામડાનો છે.

[સલામતી ન લાગતી હોય એવા દેખાવે રેક્ટર અંદર આવે છે.]

લેડી ઇલા : હવે વાંધો નથી એની તમને ખાતરી છે ને ?

રેક્ટર : (પાટલુન સમું કરતો) બરાબર નહિ, પણ લેડી ઇલા ! હું—

લેડી ઇલા : ટોમી ! એમને મદદ કરો ને !

સ્કવાયર : કશો જ વાંધો નથી. ઇલા, તમે કહો છો એ વાત નથી.

લેડી ઇલા : (સ્કવાયરને એડવર્ડ આપી) એને પકડી રાખો, ટોમી ! એ જરૂર ગંધથી હેનીઆલને ઝોળખી કાઢશે.

સ્કવાયર : (એડવર્ડને ગળાના પટ્ટાથી પકડી, પોતાનું નાક દાખી) છટ્ટ. પોતાની ગંધ સિવાય એને બીજી ગંધ જ નહિ આવે ને. એ તલાવમાં પડવા માટે એને વિક્ટોરિયા કોસ આપવો જોઈએ.

[દ્વાર બંધ છે. તે આવે છે. સુધડ નિખાલસ નમણી સ્ત્રી. તેણે નારંગી રંગનો મરદનો ચાવરકોટ નીચેનાં કપડાં ઉપર ઉતાવળમાં ઝાઢી લીધો છે.]

તે : વિલંબ માટે દિલગીર છું. મારે નહાવું પડ્યું. કપડાં પણ બદલવાં જ પડે ને !

લેડી ઇલા : અમે આપના કેટલાં બર્ષો આભારી છીએ ? આપે ઘણું કર્યું.

મોડ : જરૂર.

રેક્ટર : (સ્વસ્થ બની) અદ્ભુત ! હું જાતે કુદી પડવાનો હતો ત્યાં—

સ્કવાયર : (એડવર્ડને તાણી ઝાલીને) આને લડી નાંખવું છે—મારે માશી માગવી જોઈએ. તમે મારાથી વહેલાં પહોંચ્યાં—

[સ્કવાયર તેના સાચું જુએ છે. તે હસતી હસતી એક બાજુ મરતક દાખી ધંવાયેલા કુતરા તરફ ઝંજીરોથી નજરે જોઈ રહે છે.]

તે : બિચ્ચારો ! એમને એ મળવું તલાવ સલામત જ લાગેલું !

લેડી ઇલા : એને વધારે વાગ્યું છે ?

તે : જરા ખરું. એના કાને એક બે ટેલા મરાવવા પડશે.

લેડી ઇલા : મેં ધાર્યું જ હતું. ટોમી ! જાઓ તો—

* મૂળ અંગ્રેજી Braces, તેને શુભરાતીમાં કેટલાક ગેલીસ પણ કહે છે. બન્ને ખલાની બંને બાજુ લટકાવી રાખવાનાં પટ્ટા જેમાં પાટલુનના બટન ભેરવીને લટકાવી રખાય છે.

સ્કંવાયર : ભલે, આને છૂટો મૂકું ?

લેડી ઇલા : ના.

મોડ : ગાડી બહાર જ ઊભી છે. બટ્લી, દોડતા જઈ જરવીસને કહો તો ડોક્ટરને લઈ આવે.

રેક્ટર : (નમ્રતાથી પણ મૂંઝાયેલા સ્વરે) દોડતો ? હં ! હંઅ-મોડ, હંઅ-

તે : ડોક્ટર ટેલા મારી લેશે. મારી નોકર જઈ આવશે.

[હેનીબાલ ઇલાડી બારી આગળ આવી ઊભો રહે છે. ગેલીસના હુકામો અને ગળે લટકી રહ્યા છે.]

લેડી ઇલા : જુઓ ! એને પકડો, રેક્ટર !

મોડ : બટ્લી ! પકડો એને.

[રેક્ટર હેનીબાલને પકડે છે. પરંતુ પોતાનાં કપડાં સાચવવાં મુશ્કેલ જણાય છે. તે ડાબે બારણે બહાર ગઈ હોય છે ને એક હાથમાં ચામડાનો પટો ને બીજા હાથમાં ગેલીસ લઈ પાછી ફરે છે.]

તે : હો, આ પટો. એ તૂટશે નહિ. આ ગેલીસ તમારે કામ આવશે કે ?

[તે મોડને ગેલીસ આપે છે. ત્વરાથી વરંડામાં દૂર ચાલી જાય છે. મોડ-રેક્ટરને ગેલીસ આપી બહાર જાય છે. હેનીબાલને બારીએથી એથી પટાથી બાંધે છે. રેક્ટર ગેલીસ હાથમાં રાખી એકાએક ખેંચી જાય છે. એક ફાળુ કોઈ બોલતું નથી.]

લેડી ઇલા : સરસ. નહિ ? મને તેને માટે માન થાય છે.

સ્કંવાયર : તે જાતે ત્યાં ગઈ.

રેક્ટર : (ભાવથી) ખૂબ જ માયાળુ.

[ગેલીસ તરફ દુઃખની નજર નાંખી તે લેડી ઇલા તરફ જાય છે. ફાળુ ચૂપડીમાં પસાર થાય છે. મોડ દાર આગળ આવી ગેલીસ તરફ જોતી થાય છે.]

સ્કંવાયર : (આચિન્તા) અરે ?

મોડ : કેમ ?

સ્કંવાયર : (પત્ની તરફ જોઈ) આહ !

લેડી ઇલા : (એડવર્ડમાં લીન થઈ ગયેલી) બિચારો એડવર્ડ !

સ્કંવાયર : (તોછડાઈથી) ઇલા ! રેક્ટરને ઊભા થવું છે.

રેક્ટર : (ધીમેથી) કદાચ-જરા વાર...

લેડી ઇલા : અરે !

[તે દિવાલ તરફ વળે છે.]

[રેક્ટર એની પત્નીની સાથે સાથે કપડાં ઠીક કરવા વરંડા તરફ જાય છે.]

સ્કંવાયર : (વિચારમાં) ત્યારે તે પરણેલી છે.

લેડી ઇલા : (એડવર્ડની ધૂનમાં જ) કેમ જાણ્યું ?

સ્કંવાયર : પેલાં ગેલીસ.

લેડી ઇલા : હા, હા. આપણે એમને જમવા તેડવાં જોઈએ. ટામી !

સ્કંવાયર : હા, જરૂર. પણ એ કાણુ હશે ?

[રેક્ટર ને મોડ પાછાં આવે છે.]

રેક્ટર : અરે-એણે એના પતિનો-હું તો-

મોડ : ચાલશે, બટ્લી.

[તે વરંડા પર થઈ આવતી જણાય છે. પાંજળ ચામડાની બેગ ડાલી લાઈ મોંવાળે એક નજારા છે. એના હાથમાં સોય અને કાંચ છે.]

તે : દાકતરને બહાર જતા જ પકડ્યા, નસીબદાર !

લેડી ઇલા : અરે, બહુ સારું થઈ ગયું.

ડોક્ટર : કેમ છો, લેડી ઇલા ? કેમ સ્કવાયર ! રેક્ટર ! ડીક છો ને ! (મોઝને)
થું ચાલે છે ? આ જ કુતરો કે ? ડીક. એને કોણ બરાબર પકડી રાખશે !

લેડી ઇલા : અરે ! હું.

તે : તમને નહિ ક્ષેવે. લાવો, હું જ પકડીશ. પોતાનાને પકડી રાખવું કપરું છે.
ડોક્ટર ! આપણે અંદર જઈશું ? ચાલો, ચાલો. ચાલ બચ્ચા !

[તે એકવર્ડને બચ્ચા છે. બન્ને ડાબી બાજુના ખંડમાં જાય છે.]

લેડી ઇલા : મને ભય હતો જ. કેવી ભલી બાઈ !

સ્કવાયર : કુતરાં એને હળી જાય છે. ચોખ્ખું દેખાય છે.

રેક્ટર : નાની નાની વાતોમાં માણસ જણાઈ આવે.

સ્કવાયર : એનામાં કંઈ એર ખૂબી છે. કેવી સુંદર સ્ત્રી !

મોડ : એને દેવળના કામ માટે રાખી લઈશું !

રેક્ટર : ઘણું સરસ-સરસ. જરૂર.

સ્કવાયર : એના પતિ શિકાર કરતા હશે ? તે તો તદ્દન ... તદ્દન —

લેડી ઇલા : (દાર તરફ નજર કરી) તદ્દન ! સંપૂર્ણ મનોહર. એવું સુંદર વદન
મેં બાળ્યે જ જોયું હશે.

[દાર તરફ એકલા જ બહાર આવે છે.]

ઓ ડોક્ટર ! પતાવી નાખ્યું ? બરાબર છે ?—

ડોક્ટર : સત્તર આની ! દેવદૂત પેઠે તેણે એને પકડી રાખ્યો. એ, તેને ત્રાટક્યા જ
કરતો હતો. જરા ય ચૂં કે ચાં ન કર્યું.

લેડી ઇલા : બિચારો ! હું જોઉં —

[દાર તરફ આંગળી કરે છે.]

ડોક્ટર : જરા ઘોબો. એને તે સાફ કરે છે. (તે નાક ચઢાવે છે) કેવા ચાલાક હાથ !

સ્કવાયર : પણ એ છે કોણ ?

ડોક્ટર : (જરા શંકાશીલ અને મશ્કરી કરતો હોય તેવા મોઢાથી) કોણ ? હું તો
મારા મનમાં છે તે કહું છું. મને પૂછો તો એ હોશિયાર નર્સ છે. પહેલાં પણ એકવાર તેણે
મને ડિયલેનના કેસમાં મદદ કરી હતી. મઝેની બાઈ ! ખૂબ જ ભલી. ઉત્તમ. આ લત્તામાં
એવું કાઢ નથી. હં ! (જરા આંખથી મશ્કરી કરતાં) માફ કરજો. મારે ઉતાવળ છે.
મોડું થઈ ગયું. ચાલો સાહેબજી ! રેક્ટર ! લેડી ઇલા ! સાહેબજી.

[તે જાય છે : ધડાકા મૈત્ર.]

સ્કવાયર : જુઓ, આપણે જરા સાવધ રહેવું જોઈએ.

[જરવીસ, ભૂતી ઢગનો ગાડીવાળો, વરંડા હપર દેખાય છે.]

જરવીસ : (રેક્ટરને) માફ કરજો સાહેબ ! હવે તો કુતરાને આરામ છે ને !

મોડ : હા.

જરવીસ : (ટોપી જરા ઊંચી કરીને) આપ ટ્રેન ચૂકી ગયાં છો એટલે બાઈ
સાહેબ, આપને ઘેર લઈ જવા રોકાઉં ?

મોડ : ના.

જરવીસ : ભલે, બાઈ સાહેબ !

[એ ફરીથી લટકા કરી ટોપીને હાથ અરમડો છે ને પાછા વળવા જાય છે.]

લેડી ઇલા : ઓ જરવીસ ! આ લોકોનું નામ શું ?

જરવીસ : બાપસાહેબ ! ગાડી ફેરવતાં એને જરવે નામે હું તેમને બોલું છું.

સ્કવાયર : એલે-જર ? શિકારી કુતરા જેવું નામ લાગે છે. એ કેવા દેખાય છે ?

જરવીસ : (માથું ખજવાળી) સુવાળી ટોપી પહેરે છે, સાહેબ !

સ્કવાયર : હા, હા.

જરવીસ : મઝાનો માણસ હોં. બાપ પણ મઝેનાં છે ! ગયે અકવાડિયે મારી ઘોડીને તાણ આવતી હતી ત્યારે પણ મને મદદ કરેલો. સ્વર્ગના દેવદૂતો પણ એવા માયાળુ ન હોય. બંને જણને મૂંગાં જનાવરનો ખૂબ જ શોખ. હું ગપ્પાં નથી મારતો, હોં !

મોડ : ગપ્પાં ? શાનાં ગપ્પાં ?

જરવીસ : (છાલો પડી) મેં ગપ્પાં કહ્યું ? ના રે સાહેબ ! માફ કરો. એવું કાંઈ નથી. એ તો નવું કોષ્ટ રહેવા આવે ત્યારે વાતો યાય. હું તો જાતે જોઈ તે માનું.

રેક્ટર : હા, હા, જરવીસ ! તદ્દન-તદ્દન ખરું !

જરવીસ : હા સાહેબ ! જિંદગીભરતી મને એવી જ ટેવ છે.

મોડ : (દમ દમ) અહીં રહેવા આવ્યે કેટલું થયું, જરવીસ ?

જરવીસ : હ...ત્રણેક અઠવાડિયાં, બાપસાહેબ !

[જરાક અનુભૂતાં કંચે છે.]

(આજીજી કરતો) અવગત, એમને હાથે વીંટી છે કે નહિ તેની મારા જેવા ધંધાદારીને શી તથા ? એ કાંઈ મારું કામ છે ?

[ધડીક મોન.]

લેડી ઇલા : (આશ્ચિતી) બહુ સારું, જરવીસ ! હવે તમારું કામ નથી.

જરવીસ : બલે બાપસાહેબ ! આપને કામ હોય તો—આપને સાહેબ !

[તે જાય છે ; પલ્લમ મોન.]

સ્કવાયર : (જરાક નજીક આવી) ત્રણ અઠવાડિયાં—જરવે. એની નોંધ નથી ?

રેક્ટર : (ચમ્પ મને) ત્રણ અઠવાડિયાં—મેં એમને ચર્ચમાં નથી જ જોયાં.

મોડ : એક વીંટીમાં શું ?

લેડી ઇલા : (મનોવેગથી) હવે જરા દો ને. મને એનામાં કાંઈ જોઈને લાગતું નથી. અને કંઈ હોય તો એ તેનું મારે શું ? તે કેવી સરસ છે !

સ્કવાયર : પણ ગામનો વિચાર કરવો જોઈએ ને ? ડોક્ટરે આપણી વાત ઉઠાવી એ મને ન ગમ્યું.

લેડી ઇલા : એ ન હોત તો આ બિચારો ન ખચત.

સ્કવાયર : હં, મરવા દો. હા, પેલા ગંધાતા તલાવમાં તે ફૂદી પડી એ બૂલાય એવું નથી.

મોડ : એને હાથે વીંટી હતી ?

[ફરક એકબીજા સાથે જુએ છે. પરંતુ કોઈનેય ખબર નથી.]

લેડી ઇલા : બલે, પણ હું કૃત્ત્રિન તો નથી જ થવાની.

સ્કવાયર : જરા વિચિત્ર છે. પણ ઇલા ! જોઈને પમથું તો ન જ બરામ.

રેક્ટર : ને એનાં ગેલીસ મારી પાસે છે તે !

[તેનો હાથ કમર પર જાય છે.]

મોડ : (સાવધ કરતી) અહીં !

સ્કંવાયર : તેનું કાંઈ નહિ, રેક્ટર ! આપણે પૂરેપૂરા સમય રહીશું. તદ્દન. એનો આભાર માનીશું ને એવું બધું.

લેડી ઇલા : એ સારી છે એ તો આપણે જોઈ રાકીએ છીએ. પણ ખાંડાનાનું આપણે શું ?

મોડ : ઓ ઇલા ! 'આપણે શું ?'—આપણે એ જાણવું જ જોઈએ.

રેક્ટર : આપણે સમજવું જ જોઈએ.

સ્કંવાયર : ચાલો ત્યારે, હું ઘંટડી વગાડું.

[એ ઘંટડી વગાડે છે.]

[બધાં એકબીજા તરફ બાધા જેવાં જોઈ રહે છે]

લેડી ઇલા : તમે ઘંટડી કેમ વગાડી ? ટોમી !

સ્કંવાયર : (મુંઝામટે) કાણ જાણે ?

મોડ : કોઈનું કોઈ આવશે જ.

સ્કંવાયર : રેક્ટર તમારે—

મોડ : હા, બર્ડી !

રેક્ટર : બાપ રે ! પણ શું ?—કેવી રીતે ?—

સ્કંવાયર : (ગંભીર બની એકલો) વાત બહુ જ બારીક છે.

[નમણું દ્વાર ખુલે છે. નોકર પ્રવેશ કરે છે. સચોટ નજરવાળો છે. બધાં મૂંઝાં મૂંઝાં એના સામું જોઈ રહે છે.]

રેક્ટર : અ...તમારા શેઠ ઘરમાં નથી ?

નોકર : ના જી, લંડન ગયા છે.

રેક્ટર : અં ? મિ. એલેન્જર, ખરું ને ?

નોકર : જી, હા.

રેક્ટર : અ...હા. ખરું.

નોકર : (બધાને બરાબર નિહાળી) તમારે શેઠાણીનું કામ છે ?

રેક્ટર : અં ! એમ તો નહિ—

સ્કંવાયર : (ધીમા પણ મક્કમ અવાજે) કહોને કહોને.

રેક્ટર : (અંપલાવે છે) હા. એક મિ. એલેન્જરને હું વર્ષો પહેલાં પીછાનતો હતો. એટલે જ એ એમ પૂછ્યું. દશક વર્ષ ઉપરની વાત છે. મને થયું કે એ ક્યારે પરણ્યાં ? તમને બબર છે એ ક્યારના પરણ્યા છે ? મારા મિત્રને પરણ્યા—

નોકર : ત્રણ આઠવાડિયાં—

રેક્ટર : હં બરાબર બરાબર. એ જ હશે. સાડું કર્યું. ઠીક.

લેડી ઇલા : અમારો કુતરો રેક્ટરના કુતરા જોડે લડી પડ્યો. શ્રીમતી એલેન્જરે એને છોડાવ્યો. એના કાને પાટી બાંધ્યો. અમે એમનો આભાર માનવા ભાંમાં છીએ. તમારે કાંઈ કરવાની જરૂર નથી.

નોકર : (એમના તરફ જોઈ) ઠીક.

[નોકર ચાલી જાય છે.]

સ્કંવાયર : હટ્ટ, કેવી ડાકણ જેવી છે. અધ્યા રેક્ટર ! દસ વર્ષ પર ખરેખર કાંઈ એલેન્જરને તું ઓળખતો હતો ?

રેક્ટર : (કપાળ લૂછતાં) ના.

સ્કવાયર : અહયા ગમ્મત થઇ.

લેડી ઇલા : સમજ્યાં ને. હવે કાંઇ વાંધો નથી.

રેક્ટર : જરૂર. હવે નિરાંત થઇ.

લેડી ઇલા : (દાર તરફ જતાં) હવે હું અંદર જઇશ.

સ્કવાયર : જરા બિભાં રહો. તમે એમને ચા-પાણી માટે કે એમ કંઈ નોતરવાનાં છો?

લેડી ઇલા : હા, હા.

મોડ : હું તો ન નોતરું.

લેડી ઇલા : કેમ નહિ? આપણને બધાંને એ સનમન જણાયાં છે.

રેક્ટર : એવો નગજો વિચાર કરવા માટે આપણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ.

લેડી ઇલા : જરૂર, લોકો છે તેવાં માનવાની હિંમત ન હોય એ બયંકર છે.

સ્કવાયર : હોય તેવાં? હં. પણ એમને ઓળખ્યા વિના તમે માનો શી રીતે?

લેડી ઇલા : આપણને લાગે તે ખરું.

સ્કવાયર : તે ધારો કે તેઓ પરજોશ ન નીકળે તો?

લેડી ઇલા : તો ય તે છે તે તો છે જ! નહિ?

મોડ : ઇલા!

સ્કવાયર : હં. એની કાંઇ ખબર નથી.

લેડી ઇલા : ટામી! એ છે તે તો છે જ.

રેક્ટર : (એનો હાથ અગળે કમર પર જાય છે) મારા મન પરથી કેટલો ભાર ઓ થઇ ગયો?

લેડી ઇલા : જો, કુતરો ફૂં ફૂં કરે છે. મારે અંદર જવું જ જોઇએ.

[તે દાર ખખડાવે છે. દાર બિધે છે. એડવર્ડ ઝડપથી બહાર ફૂટી આવે છે. એના એક પર સ્વચ્છ પટી મારેલી છે.]

લેડી ઇલા : સરસ.

[તે બહાર આવે છે. તેણે આસમાની વસ્ત્રો પહેરેલાં છે.]

લેડી ઇલા : એની ચાકરી કરી આપે બહુ જ ઉપકાર કર્યો.

તે : એ એવો તો વહાલો લાગે છે, અને પેલો બીજો કુતરો બિચારો—

મોડ : તમારા પટાથી એ છેક સલામત છે.

[દેનીબાદ બારી આગળ જણાય છે. દરેલો પટો તેના ગજાની આસપાસ લટકતો હોય છે. નજર સાથે બધાંની દૃષ્ટિ એ તરફ વળે છે.]

મોડ : ઓહ! ફરી એણે તોડી નાખ્યાં બટ્ટીં!

તે : મને જવા દો.

[તે દેનીબાદને પકડી લે છે.]

સ્કવાયર : અમે આપનાં ધણું જ આભારી છીએ. અમે આપને ખૂબ જ હેરાન હો!

તે : જરા ય નહિ. મને તો કુતરાંનો શોખ છે.

સ્કવાયર : આપના પતિથી-નેા પરિચય કરવાની ખાહેશ છે.

લેડી ઇલા : (એડવર્ડ છૂટો થવા મથે છે તેને) ધીમે બાહ! ધીમે. ટામી! આને ઓ તો.

[સ્કવાયર એને પકડે છે.]

મોડ : (હેનીબાલ તરફ જઈ) કેમ, ખરોખર 'ચાલે' છે ને ?

[તે વચમાં જ થઈ જાય છે. એની નજર ઓચીંતી હેનીબાલને રમાડતા તેના હાથ પર પડે છે.]

તે : હા, કેવો સરસ છે.

મોડ : (ટટાર થઈ હોઠ દાખી વિચિત્ર સ્વરે) બંદી ! હેનીબાલને પકડ.

[રેક્ટર તેને પકડે છે.]

લેડી ઇલા : (કાર્ડ કાઢી) મારા કુતરા માટે આંખે જે તરફ લીધી છે તેનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. આ અમારું સરનામું. જરૂર આવેજો, મંગળો.

મોડ : (એની નજર તેના હાથ પરથી ખસી જ નથી. તે લેડી ઇલાનાં કપડાં ખેંચે છે)

લેડી ઇલા : હં !—એટલે કે—હું—અં !

[તે લેડી ઇલા તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.]

સ્કવાયર : તમારા પતિને શિકાર ખેલતાં આવડે છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. આવડતો હોય તો—

[મોડ એની સાથે નજર મિલાવી ડાળા હાથની ત્રીજી આંગળીથી ટકોરા મારે છે.]

તે : તો...અં !

[તે આશ્ચર્યથી સ્કવાયર સામું જોઈ રહે છે.]

મોડ : (પોતાના પતિ તરફ વળી, આંગળી હલાવી ધીમેથી) જુઓ.

રેક્ટર : (ડાળા ફાડી કડકાઈથી) હેનીબાલ !

[તેને જાયફા બહાર લઈ જાય છે.]

મોડ : એને દાખરો નહિ, બંદી !

[તે જાળીમાંથી બહાર જાય છે.]

સ્કવાયર : (ઓચિંતો—કાંઈ પણ કારણ વિના એડવર્ડને) પેલો કુતરો પડીકમાં જાય જી.

[એડવર્ડને જાણી તે બહાર જાય જાય છે. લેડી ઇલા ટગ ટગ જેટી રહી જાય છે.]

લેડી ઇલા : (છેવટે) તમારે એમ ન ધારવું કે હું—તમારે એમ ન ધારવું કે અમે—ઓહ ! એ સોગો એડવર્ડને હેનીબાલ પર ફેદી ન પડવા દે એ મારે સંભાળવું જ જોઈએ.

[તે પણ સરી જાય છે.]

[તે લેડી ઇલા તરફ આશ્ચર્યચિન્ન બની જાય છે.]

તે : આમને બધાને થયું છે શું ?

[દ્વાર થપ્પે છે.]

નોકર : (અંદર પ્રવેશ કરી—ત્રીટી બતાવી—કડકાઈથી) તમે આ બાયરમમાં જુલો ગયાં હતો.

તે : (ચમકીને પોતાની આંગળી તરફ જોઈ) ઓહ ! (ત્રીટી લઈ) હું કાંઈ જુલો ગઈ નહોતી. માર્થા ! લાવી એ સારું કર્યું.

[નોકર જાય છે.]

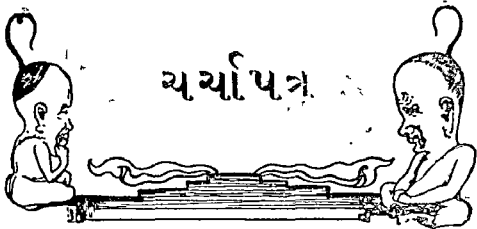
[બારી આગળ એક હાથ ધીમેથી ગેલીસ સરકાવે છે. તે ગેલીસ તરફ જોઈ રહે છે. પછી ત્રીટી તરફ જાય છે. એનો દોઢ તિરસ્કારથી મરડાય છે.]

તે : (મનમાં જ બગડતી)—અરે !

[પડે છે.]

અનુવાદક

રમણીકલાલ દલાલ

ચર્ચાપત્ર

મે. 'પ્રસ્થાન'ના ત'ત્રી જોગ,

'પ્રસ્થાન'ના સંવત ૧૯૮૮ ના આપાદ-શ્રાવણના અંક ૩-૪ પુસ્તક ૧૪ માં 'પક્ષી-ઓની આર્તથી યાત્રા વિષે થોડુંક' એ નામના શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્યના લેખમાં અમારા 'નિર્સર્ગ નિરીક્ષણ મિત્રમંડલ'ને તે લેખમાં આપેલી હકીકત કેટલીક જગ્યાએ ખોટી અને ભ્રમોત્પાદક જણાય છે. અને તે લેખમાંથી જ શ્રી. રાવળે કેટલોક ભાગ 'કુમાર'ના ૧૯૮૬ ના કારતકના '૧૦૭ મા અંકમાં 'પક્ષીઓનું સ્થલાંતર'ના નામથી પ્રગટ કર્યો છે. આ લખાણથી કદાચ પક્ષીજીવનમાં રસ લેનાર કોઈ બ્યક્તિને ભૂલ કે ગેરસમજાતી થવા સંભવ છે. તેથી અમારું 'મંડળ' કોઈને પંજુ ભૂલ કે ગેરસમજાતી કરતાં અટકાવવા નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરવા માગે છે, જે આપના ચર્ચાપત્ર વિભાગમાં પ્રગટ કરશે.

૧. દાખલા તરીકે, શ્રી આચાર્યે લખ્યું છે કે "પક્ષીઓમાં જીવન વિષે આપણી ભાષામાં કશુંય લખાયું નથી." આ હકીકત તદ્દન ખોટી છે. કારણ કે શ્રી. ર. શો. અને શ્રી. આચાર્યના લેખોથી પણ પહેલાં આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પક્ષીઓના જીવન વિષે લખાએલું મોજૂદ છે.

દાખલા તરીકે શ્રી. જિતુભાઈ મહેતાએ ૧૯૮૪ ના "કૌમુદી"ના શ્રાવણના પુસ્તક ૪ અંક ૪ માં 'સંવનન' અને ૧૯૮૫ ના 'કૌમુદી'ના માઘના અંકમાં 'સ્થલાંતર' એમ બે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સુંદર લેખો લખ્યા છે. તેઓએ જ 'પ્રજ્ઞમિત્ર કેસરી' અઠવાડિકમાં દૈવલ Indian Magpie Robin (Copsychus S. Saularis) ઉપર અને શામા Indian Blue Rock Thrush (Monticola Solitaria pandoo) ઉપર એમ બે બીજા સુંદર લેખો પણ લખ્યા છે.

ત્યારબાદ "કુમાર"ના એક લેખક શ્રી. ગજનન ભટ્ટે તો 'કુમાર'માં પક્ષીઓના જીવનનો દૃષ્ટાંત પરિચય આપતી એક આખી લેખમાળા લખી છે, જે 'સ્કાઉટીંગ અને બીજા વાંતો'ના નામથી પુસ્તક આકારે બહાર પણ પડી છે. જો કે તેમાં પક્ષી-વિજ્ઞાન (ornithology)ની દૃષ્ટિએ કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે, પણ તે તો કદાચ તેમના પક્ષી-જીવનના અનુભવ અને અભ્યાસ જોષ્ટએ તેટલાં વિશાળ અને વૈજ્ઞાનિક ન હોવાના કારણે.

ત્યાર પછી શ્રી. મુનિકુમાર ભટ્ટે 'મુખ્ય સમાચાર'ના દિવાળીના એક અંકમાં જુલ-જુલ The Common Red-Vented Bulbul (Molpastes cafer cafer) ઉપર અને 'કુમાર'માં જંગમી પોપટ Gray Parrotની બાવનગરમાં ઘરમાં (in captivity) લીધેલ ઘાડ (breed) ઉપર એમ બે લેખો લખ્યા છે.

ઉપર જણાવેલ દર્શાવેલા આથી સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં પક્ષીઓના જીવન વિશે લખાએલું છે. તદુપરાંત હમણાં જ ૧૯૮૮ ના 'હિંદુસ્તાન-પ્રજામિત્ર'ના દિવાળી અંકમાં [વલક Golden Oriole (Oriolus Kundoo અને Black-Headed Oriole (Oriolus Melanocephalus) ઉપર લખાયું છે. આ ઉપર લખ્યું છે તે સિવાય પણ અન્ય કોઇ એક પક્ષીઓના જીવન વિશે લખ્યું હોય પણ અમને તેની માહિતી નહિ હોવાથી ઉપર લખ્યાં છે તેટલાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

૨. આગળ જતાં શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “આ પક્ષીને (એટલે ચાસ Indian Rollerને) નવાઇની વાત છે કે, કોઇએ નાહતાં જોયું નથી.” શ્રી. આચાર્ય ચાસ જેને ગુજરાતીમાં (ખાસ કરીને બાજદારો) સમજક કહે છે તેને ખરે ખરો પાણીના વહેણમાં નાહતાં નથી જોયું તેથી કોઇએ એમ ન ધારી લેવું કે ચાસ (સમજક) પાણીમાં નાહતું જ નથી. કારણ કે ભાવનગરમાં અમારા ‘નિસર્ગ નિરીક્ષણ મિત્રમંડળ’ના ઉસ્તાદ હસન જમાદારે પાંજરામાં એક તફત સફેદ ચાસ (albino)ને પાણી પીવાની કુચડીમાં માથું પડાણીને નાહતાં જોએલું છે. અને સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે પક્ષીઓ કેવળ પાણીથી જ નથી નાહતાં, ધૂળથી પણ ઘણાં પક્ષીઓ નાહતાં દેખાય છે. અને તદુપરાંત કોઇ પણ પક્ષી માટે એ કે ત્રણ કલાક જેટલા ઓછા સમયથી નિરીક્ષણ કરેલું કંઈ પણ ભૂલને પાત્ર છે.

૩. ત્યાર પછી ચાસના સંબંધમાં જ શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “આખા હિંદુસ્તાનમાં ચાસની એક જ જાત થાય છે. એક વખત જોયા પછી એને ભૂલાતું નથી. (કલકલિયા શિવાય) બીજા કોઈ પક્ષી જોડે એનો ભ્રમ થતો નથી. ... ..”

ઉપરના વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થઇ શકે કે ચાસને જોયા પછી ભૂલી ન શકાય અને તે છતાં પણ જો ભ્રમ થાય તો તે ફક્ત કલકલિયા સાથે જ. અને બીજા કોઇ પણ પક્ષી સાથે ચાસનો ભ્રમ થતો નથી.

આના વિરોધમાં અમારે એટલું જ જણાવવાનું છે કે ચાસ અને કલકલિયા વચ્ચે કંઈ પણ ભ્રમ થવો જ અશક્ય છે. કારણ કે બંનેના રૂપરંગ અને આકૃતિમાં ઘણો જ તફાવત રહેલો છે, બંનેની સરખામણી જ ન થઇ શકે. અને ત્યાં સરખામણી ન હોય ત્યાં ભૂલ કેમ થઇ શકે? (અહીં સરખામણું એટલે કૌટુંબિક Family resemblance નથી સમજવાનું.)

૪. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય દિવાળીધોડાની જુદી જુદી જાતિઓ (species) પરત્વે ટૂંકાં વર્ણનો આપેલ છે. આ સંબંધી એટલું જ લખવાની જરૂર છે કે તેમણે આપેલ હરીફત બરોબર છે અને વ્હીસલરે *Popular Hand Book of Indian Birds* નામની ચોપડીમાં આપેલ દિવાળીધોડાની જાતિઓના વર્ણન સાથે હજાર મળતું આવે છે.

૫. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “દિવાળીધોડા એટલે ખંજન એવી માન્યતા છે. આમ માનવામાં કેટલીક અડચણ આવે છે.”

અમને ખબર છે ત્યાં સુધી એવી માન્યતા છે જ નહિ. પણ જો કદાચ હોય તો તે ખંજન એટલે દિવાળીધોડા એવી લોકોમાં માન્યતા હોય. કારણ કે દિવાળીધોડા (Wagtails) ની ઘણી જુદી જુદી જાતિઓ (species) આવે છે. અને

ખંજનનો દેખાવ અને રંગ પણ દિવાળીધોડા જેવો લાગે તેથી જો કોઈ ખંજનને Large Pied Wagtail (Motacilla M.) દિવાળીધોડા તરીકે માને તો તે સ્વાભાવિક છે અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સાચું છે; કારણ કે દિવાળીધોડા અને ખંજન બન્ને એક જ ગણ એટલે વર્ગ (Genus) નાં પક્ષીઓ છે. બીજું શ્રી. આચાર્ય Pied માટે ચિત્રવર્ણ શબ્દ આપે છે, જે ખોટો છે. ચિત્રવર્ણનો અર્થ તો Painted થઈ શકે.

૬. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય લખે છે કે “ભણેલાને આવા વિષયમાં રસ નથી.” આ હકીકત ખોટી છે. કારણ કે જો ભણેલાને આવા વિષયમાં રસ ન હોત તો આ ચર્ચાપત્ર લખવાનું કારણ જ ન રહેત અને ઉપર આપેલ છે તે ઉદાહરણો પણ ન જ લખાયાં હોત. અત્રે એક વાત અમે જણાવી લઈએ કે ભાવનગરના મુખ્યસિદ્ધ અને પક્ષીજીવનના અડગ અભ્યાસી અને અનુભવી શ્રી. કંચનલાલ ગિરજશંકર દેસાઈ અને શ્રી. પદ્મકાન્ત કંચનલાલ દેસાઈને શ્રી. આચાર્ય ભૂલી નહિ જ ગયા હોય. અને તેમનો ભણેલા અને પક્ષીજીવનમાં રસ લઈ શકતા મનુષ્યો તરીકે દાખલો આપવાની જરૂર હતી; કારણ કે શ્રી. આચાર્ય પોતે જ તેમની ચોપડીઓની મદદ માટે, તેમના અનુભવરૂપી જ્ઞાન માટે, તેમની પક્ષીજીવનના અભ્યાસને અંગે કરાએલ સૂચના અને સલાહ માટે ઘણા જ ધન્ય છે. તેઓ ભણેલા કહેવાય કે નહિ ? કોઈ પણ જેની પાસેથી એક વસ્તુ શીખે છે તેને જ ભણેલો નથી એમ ન કહી શકે.

૭. ત્યારબાદ શ્રી. આચાર્ય પોપટ વિષે જે લખ્યું છે તે ખરેખર ઘણું જ સાચું છે પણ સાથે એટલું જ વિરોધવાળું તેઓ લખે છે કે “પક્ષીઓ વિષે ખણુતા હોય તો વાંધરી થોડું ઘણું જાણે, ... મુસલમાનો કે બાજ પક્ષી પાડનાર શિકારીઓ.” આ ઉપલી હકીકત ખોટી છે. કારણ કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ વર્ણનાં કુટુંબોમાં પણ પક્ષીઓને પાળવામાં આવે છે અને પક્ષીઓ વિષે ઘણું વધુ જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે.

૮. અંતમાં તેઓ લખે છે કે “મધ્યરાત્રિએ કાપલ બોલાવનારા ખિયારા નરસિંહરાવને આપણા સાક્ષરોએ ઓછા નવાળ્યા છે.” આ આખું વાક્ય નથી સમજાતું. કારણ કે જો આચાર્ય એમ કહેવા માગતા હોય કે ખિયારા નરસિંહરાવે મધ્યરાત્રિએ કાપલ બોલાવી છે તે ખોટું છે તો તે તેમની ભૂલ છે; કારણ કે મધ્યરાત્રિએ કાપલ બોલે છે. અને જો શ્રી. આચાર્ય શ્રી. નરસિંહરાવને તેમના સત્ય કથન માટે અભિનંદન આપતા હોય તો અર્થ વિનાનું છે. કારણ કે પછીના જ વાક્યમાં શ્રી. આચાર્ય એક કવિના શુદ્ધશુદ્ધ વિષે કવિતા લખવા છતાં, શુદ્ધશુદ્ધ કેવું. શું અને ક્યાં થનારું પક્ષી છે તે સંબંધી અજ્ઞાન હોવાનો દાખલો આપે છે. આ અધું લખવા છતાં એક વાતની અમને દિલગીરી થાય છે કે શ્રી. આચાર્ય પક્ષીઓના જીવન વિષે વધુ હવે નહિ લખે અને તેનું કારણ પોતે જ આપે છે કે “આ વિષયમાં વધારે લખવું અરણ્યરુદન જેવું છે.”

“નિસર્ગનિરીક્ષણ મિત્રમંડલ”

૨૬-૧-૩૪ ગુરુ
ભાદેવાણીની શેરી,
ભાવનગર

તરફથી લખનાર
કૃષ્ણેન્દ્ર માધવલાલ મહેતા
સભ્ય, બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી.

મારો જવાબ

ચર્ચાપત્રીએ કરેલી ટીકા વાંચી મને ખેદ થાય છે. પક્ષીઓ વિષેના મારા જ્ઞાનમાં એમણે જે કંઈ પણ ભિલ્લુપ દેખાડી હોત તો મને સંતોષ થાત. પરંતુ, આમાં મારી વ્યક્તિગત ટીકા અને એમના મંડળનાં વખાણ સિવાય ખીજું કશું જ દેખાતું નથી. છતાં તેમણે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી ભ્રાન્તિ અને માની લીધેલી ભૂલોનો જવાબ આપું છું, તે ભાષ પાઠકના આગ્રહથી જ.

ચર્ચાપત્રના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય :

- ૧ ભાવનગરના નિર્સર્ગ નિરીક્ષણ મંડળ વિષેના ઉદ્દેશ;
- ૨ પક્ષીઓ વિષેનું મારું જ્ઞાન;
- ૩ પ્રકીર્ણ.

૧

ચર્ચાપત્રીએ જે લેખોનું સૂચન કર્યું છે એ લેખો મેં વાંચ્યા છે. એકંદરે ૭ લેખ અને થી. ગમનન બહુનું પુસ્તક, પક્ષીઓ વિષેનું કેટલું બહું વિશાળ (?) સાહિત્ય ! આ ગણના ચર્ચાપત્રીએ ન કરી હોત તો સારું. ભા. નિ. નિ. મંડળના આ પ્રયાસથી (કારણ ઉપરના લેખો એમના મંડળના સભ્યોના જ લખેલા છે. ખીજા કાષ્ટ અન્નસભ્યોના લેખો હોય તો તે ચર્ચાપત્રીને કે એમના મંડળને ખબર નથી. ગૂજરાતી સાહિત્ય વિષેની કેટલી બધી સર્વજ્ઞતા !) કંઈ ગૂજરાતી સાહિત્ય ભિલાષ ગયું નથી. તેમ જ એથી મારા લખાણનો અર્થ જરાય ખંડિત થતો નથી, એ તો જે આપણા સાહિત્યની વિશાળતા જાણે છે, તે સહજ સમજી શકશે.

હા. પણ મારી બૂલ એટલી યદ કે મેં મારી નોંધમાં એમના મંડળનું નામ ન ગણાવ્યું. બાકી 'ભણેલા' બધા આવનગરમાં જ ભરાયા નથી. અને શ્રી કન્યનરાય કે પદ્મભાષની આમાં વાત જ ન હતી. એ અને તો Specialists - પક્ષીવિદ્યાના પારંગત નિષ્ણુઓ ગણાય. હું તો સામાન્ય રીતે જેને 'ભણેલા' કહીએ છીએ, તેની વાત કરતો હતો. એટલે આ બાબતમાં ચર્ચાપત્રીનો કાપ અરધાને છે.

પદ્મભાષનો મારા પ્રત્યે ખૂબ ભાવ છે. શ્રીકન્યનરાયને મળવાનો સંયોગ મને નથી સાંપડ્યો. છતાં પદ્મભાષનાં પુસ્તકોની મદદથી જ હું પક્ષીઓ વિષે જાણુનો થયો, એ કંથન જરા ભારે પડતું છે. ચારેક પુસ્તકો મેં મંગાવ્યાં હતાં (કાષ્ટ પણ પુસ્તકાલયમાંથી કે પૈસા ખરચીને પણ મેળવી શકાત). પણ પક્ષીનિરીક્ષણ તો મેં સગી આંખે કરેલું છે. એમના 'અનુભવરૂપી જ્ઞાન...' વગેરે માટેના ઋણ વિષે તો મારે એટલું જ કહેવાનું કે અગત અને દૈવડ ઉછેરવા વિષે મેં પદ્મભાષને પૂછ્યું હતું. એ ઉપરાંત પક્ષીઓ વિષે મારે એમની સાથે ચર્ચા થયેલી નથી. આને બંને ચર્ચાપત્રો 'ઘણું જ ઋણ' માનતા હોય તો મને વાંધો નથી. બાકી પદ્મભાષને કે કન્યનરાયને મેં 'અ-ભણેલા' માં ક્યારે ગણાવ્યા છે ? અને, આટલી બધી Sensitiveness શા માટે ? નિ. નિ. મંડળનું મેં નામ ન આપ્યું તેથી ?

હેવટે, ચર્ચાપત્રીને ખુ. ત. શાહનું 'મને નહિ' નાટક જોઈ જવાની બલામણ હતું એ વાચવા જેવું છે.

આ બાબતમાં તો શરૂઆતમાં જ કહી દઉં કે પક્ષીઓ વિષેનો મારો અનુભવ, જ્ઞાન કે સાંક્ષાત્કાર, નિ. નિ. મંડળના પ્રત્યેક સભ્ય કરતાં ઓછો છે, એટલે મારી 'ભ્રમોત્પાદક અને ખોટી-હકીકતો' 'બાળગોથી' લખનારની ભૂલો પેડે હમ્મસ ગણવી જોઈએ. છતાં ચર્ચાપત્રી કેવીક ભૂલો કાઢે છે, તે જોઈએ.

જા ચાસતો સ્નાનવિધિ ચર્ચાપત્રીને આટલો બધો ખૂંચશે એની મને કલ્પના ન હતી. ચાસ 'નાહતું નથી' એમ મેં નથી લખ્યું: 'નાહતાં જોયું નથી' એમ લખાણ છે. એટલે જેમણે નાહતાં જોયું હોય તેમની મહત્તા ઓછી થતી નથી. મેં મારો અને મારા કરતાં વધારે અનુભવીઓનો અનુભવ દર્શાવ્યો છે. બાકી ધૂળમાં પક્ષીઓ નાહ છે, એ તો ગૂજરાતી ચાર ચોપડી લખેલા પણ જાણે છે. એમાં ચર્ચાપત્રી નવાઇતું કંઈ કહેતા નથી. વળી પૂર્વાપર સંબંધથી મારો લખવાનો આશય 'પાણીમાં સ્નાન'નો હતો : નહિ કે ધૂળમાં.

વળી ચર્ચાપત્રી એ ત્રણ કલાકના મારા નિરીક્ષણને બ્રાન્ત કહે છે. હવે એમનો અનુભવ લઈએ. ઉસ્તાદ હસન જમાદારનો ચાળીસ વર્ષનો અનુભવ, પક્ષીના અડંગ અભ્યાસી શ્રી. કેયનરાયનો વીસેક વર્ષનો અનુભવ અને નિ. નિ. મંડળના દરેક સભ્યનો દરેક વર્ષનો અનુભવ-આટલા બધા અનુભવ, નિરીક્ષણ અને અભ્યાસને પરિણામે એમણે શું શોધી કાઢ્યું? પાણીની ફલકીમાં એક જ વખત માથું બોળતો ચાસ: તે પણ પાંજરાની સંકુચિત બંધનાવસ્થામાં! એ 'સિસિ' પણ સફેદ-albino: અપવાદરૂપે. આટલાં બધાં વર્ષોના અંતે પણ આ નિજ્જાતોને, નૈસર્ગિક દશામાં સામાન્ય ચાસ પાણીમાં નાહતાં ન દેખાયો, તો પછી મારા જેવા અગ્નિ અદ્વય પ્રયત્ને ક્યાંથી દેખાય. છતાં હવે જ્યારે દેખાય, ત્યારે નિ. નિ. મંડળ મને ખાનગી પત્ર દ્વારા કે જાહેરમાં જણાવશે તો ઉપકાર થશે. હાલ તો હું અને એ બધા એક જ ચોઠામાં છીએ, એટલું તંતોપજનક છે. અને બંધનાવસ્થામાં પ્રાણીઓ સ્વભાવ વિરુદ્ધ ક્રિયાઓ કરે છે, એ જાણીતી વાત છે.

આ ચાસ અને કલકલીઆ વચ્ચેનો ભ્રમ, ચર્ચાપત્રી જેવા પ્રખર અભ્યાસકોને ભલે ન ચાલ્યું પણ જોને નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ નથી અને ઊપરટપકે જેવા ટેવાયેલા છે, તેમને તો આ બંને પક્ષીઓને ઊડતાં જોઈ ભ્રમ થાય છે જ. હજાર બારસોના માસિક પમારદાર, ખૂબ લણેલી અને સુદ્ધિમાન ગણાતી વ્યક્તિઓ પણ ચાસને કલકલીઓ અને કલકલીઆને ચાસ બતાવતા મેં જોયા છે. (અહીં રંગબેરંગી શરીર-વાળા કલકલીઓ અભિપ્રેત છે, એ જણાવવું આવશ્યક છે?)

૬ દિવાળીધોડાનાં વર્ણન, એકલા વ્હીસલરનાં જ નહિ, પંથુ ટાઇસ્ટર્ટ, સ્ટુઅર્ટ બેકર, ઇવાન્સ, વગેરે પક્ષીઓ વિષે લખનારનાં વર્ણનો સાથે બરોબર મળતાં છે. કારણ વર્ણવનાર અનેક પણ પક્ષી તો સમાન જ ને. પીળાને કાળો કે ધોળાને લીલો તો ન જ કહેવાય. વખતે નિ. નિ. મંડળે પક્ષીનાં વર્ણન માટે ખાસ પરિભાષા નિમિત્ત કરેલી હોય તો કોણ જાણે, જેથી એમના દરેક સભ્યનું એક જ પક્ષી વિષેનું વર્ણન પીળાની સાથે મળતું ન આવે.

૩ દિવાળીઘોડો=ખંજન. આ વાત ચર્ચાપત્રી (અમને=ચર્ચાપત્રી અને એમના મિત્રો) ભલે ન જાણે. પણ આવી માન્યતા છે જ. જેમ ચર્ચાપત્રી એમના મંડળ સિવાયના બીજા કોઈનાં પક્ષીવિષયક લખાણો વિષે અજ્ઞાન ધરાવે છે, તેમ બીજાની માન્યતાઓ વિષે પશું ન જાણતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવી માન્યતામાં તથ્યાશ પણ ધણી છે. મારી નોંધમાં મેં એક સંકેત કરેલી. તે પણ હવે રહી નથી. દિવાળી-ઘોડો 'કમળ' પર બેસે છે, એવી હવે મારી ખાતરી થઈ છે.

૪ Pied=ચિત્રવર્ણ. આ પરિભાષા માટે તો મને, ચર્ચાપત્રીની સૂચના કરતાં, મારા પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનમાં વધારે શ્રદ્ધા છે.

૩

મારી નોંધ ગૂજરાતીમાં છે એટલે વાંચનારા ગૂજરાતીઓ છે. 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઉચ્ચ વર્ણનાં કુટુંબો'ને અને મારા લખાણને લાગતું વગતું નથી. બાકી ગૂજરાતનાં 'ઉચ્ચ વર્ણ'નાં કુટુંબોમાં મેંનાને પોપટની માદા કહેવાના ઉચ્ચ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર ચર્ચાપત્રીએ કર્યો તો હશે જ.

નરસિંહરાવભાઈનું 'મધ્યરાત્રિએ કાચલ' જેવું પક્ષીઓ વિષેનું રમ્ય કાવ્ય આપણી ભાષામાં મેં વાંચ્યું નથી. અજવાળા કે અંધારી રાતે, રજનીમુખે મધ્યરાત્રિએ કે પ્લાસ-મુદ્દર્તમાં-જ્યારે જ્યારે હું કાચલને બોલતો સાંભળું છું ત્યારે આ આખું કાવ્ય અમ્મણે પણ હું જાણી જાઉં છું (અહીં એટલું ઉમેરી લઉં કે જે મધુર અવાજ આપણે સાંભળીએ છીએ તે કાચલ-માદાનો નથી હોતો: કાચલ-નરનો હોય છે). એટલે એ કવિને મારાથી અન્યાય કેમ થાય? 'અનર્થ' તો ગૂજરાતી ભાષાના 'સર્વત્ર' ચર્ચાપત્રીએ કર્યો છે. કારણ મારી નોંધમાં તો છુલ્લુછલુ વિષે કવિતાં લખનાર, નરસિંહરાવ નહિ, પણ બીજા જ એક લેખક અભિપ્રેત છે.

હું લેખક નથી. એટલે પક્ષીઓ વિષે ન લખું, એમાં ચર્ચાપત્રીએ દિલગીર યવા જેવું નથી. 'અરણ્ય રુંદન' તો એટલા માટે કે હું 'નોંધ' તો લખું છું; પણ કોઈ વાંચવાનું નથી. અને ભાઈ પાંકકનાં શાહી કાગળ બગડશે. છતાં આખરે સંતોષ તો થાય છે કે મારા લખાણથી એક ચર્ચાપત્ર તો આવ્યું. ભલે એનાથી પક્ષીજ્ઞાનમાં વધારો ન થાય. પણ ભાવનગરના નિ. નિ. મંડળને લોકમાં પ્રસિદ્ધિ તો મળી. ચાલો, એ પણ ઠીક ચંચું.

માસ વ. ૧૧-૮૯

હરિનારાયણ આચાર્ય

*

આ ચર્ચા બંધ કરવામાં આવે છે.

(૧) રેટિયો અને આર્થિક કલ્યાણ

મહાત્મા ગાંધીની રેટિયા અથવા ખાદીની પ્રવૃત્તિ સાદાઈ, સરલતા, નીતિ, સમાનતા અને સસ્તાપણની દૃષ્ટિએ સદૃશ હોવા વિશે જાણીતા લેખકોએ ખૂબ લખ્યું છે. આધુનિક આર્થિક સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખીને એ પ્રવૃત્તિ આપણું રાષ્ટ્રીય મુખસંપત્તિ અને એની મારફતે દેશના આર્થિક કલ્યાણ ઉપર શી અસર કરે એમ છે એની આપણે સમીક્ષા કરીએ. કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર એ. સી. પીગોનાં લખાણોમાંના આર્થિક કલ્યાણ વધારનારા મુદ્દા સમજીને મહાત્માજીની ખાદીપ્રવૃત્તિ એને ટટલા પ્રમાણમાં બંધબેસતી છે એ વસ્તુનો વિચાર કરીએ.

૨જી કરવામાં આવેલા મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. પોતાને દેખાતા લાભના પ્રમાણમાં લોકોને વધારે થમ ઉઠાવવાની દુરજ પાડ્યા સિવાય જે પ્રવૃત્તિ લોકોની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો કરતી હોય તેમજ રાષ્ટ્રની વપરાતી આવકની વહેંચણીને આંચ લગાડ્યા સિવાય અથવા એની અસ્થિરતામાં ઉમેરો કર્યા વિના રાષ્ટ્રની સરેરાશ આવકનું પ્રમાણ વધારતી હોય એ પ્રવૃત્તિ સામાન્ય રીતે આર્થિક કલ્યાણનો ઉમેરો કરે છે.

૨. ગરીબ માણસોની આવકમાં ઘટાડો કર્યા વિના અથવા તેમની આવકની અસ્થિરતાને નુકસાનભરી અસર કર્યા વિના જે પ્રવૃત્તિ તેમને (ગરીબોને) મળતી રાષ્ટ્રીય આવકના પ્રમાણમાં ઉમેરો કરે છે તે સામાન્ય રીતે આર્થિક કલ્યાણ વધારે છે.

૩. કુલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં અથવા તે ગરીબોની આવકના હિસ્સામાં ઘટાડો કર્યા સિવાય જે પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય આવકની અસ્થિરતામાં ઘટાડો કરે છે તે હરેક સંજોગોમાં આર્થિક કલ્યાણ વધારે છે.

૪. ઉત્પાદનશક્તિને તેમ જ કુલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં તથા ગરીબોની કુલ આવકનાં હિસ્સાને ઓછાં કર્યા વિના જે પૈસાદાર લોકોના હિસ્સામાં અસ્થિરતા આણનાર હોવા છતાં, ગરીબ લોકોના હિસ્સાની અસ્થિરતા ઓછી કરતી હોય એ પ્રવૃત્તિ આર્થિક કલ્યાણ વધારનાર હોય છે.

ઉપરના મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ મહાત્માજીની ખાદીની હિલચાલનું સ્થાન ક્યાં આવે છે એનો આપણે વિચાર કરીએ અથવા તેની મારફતે દેશનું આર્થિક કલ્યાણ વધશે કે નહિ તે શોધી કાઢીએ. પથુ આવી તપાસ કરતા પહેલાં આપણે ચાર બાબતો સ્વીકારવી પડશે. પહેલું તો એ સ્વીકારવું પડશે કે આ જાતની તપાસમાં લાંબા કાળે આવેલા પરિણામો જ વિચારવાનાં હશે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે વચગાળાના સમયમાં આપણી કાપડની જરૂરિયાતોનો થોડો ભાગ મિલ્લ અને થોડો ભાગ હાથની બનાવટના કાપડથી સંતોષવાનો રહેશે; તેમ જ

વધારે કિંમત આપ્યા છતાં જાડી ખાદી ખરીદવી પડશે. આ કારણે પૈસા તેમ જ સંતોષનાં પ્રમાણમાં આપણું આર્થિક કલ્યાણ ઘટશે. ખીજ એ બાબત આપણે સ્વીકારવાની છે કે ખાદીપ્રવૃત્તિ જેમને માટે યોગ્યેલી છે એ, હિંદનાં ગામડાં લાંબે ગાળે ઊંચા આંકનું સૂતર કાઢશે એટલું જ નહિ પણ સુધરેલા રેડિયાના ઉપયોગથી કલાકદીઠ વધારે વાર સૂતર કાઢશે. આ અપેક્ષા અિલકુલ ખીનપાયાદાર નથી. ખાદીની પ્રવૃત્તિને લીધે ખેડૂતો તેમ જ શહેરવાસીઓની મોટી સંખ્યા કાંતતી થઈ છે. અને તેમની કાંતવાની ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ છે તથા કંતાતું સૂતર ઝીણું ને ઝીણું નીકળતું ગયું છે. ઘણાને એ વાંચીને આશ્ચર્ય થશે કે અસ્ય આશ્રમમાં એક વિદ્યાર્થી દર કલાકે ૨૧ આંકનું ૬૨૫ વાર સૂતર કાઢે છે અને ખીજ વિદ્યાર્થીઓ પણ લગભગ એ જ ગતિથી કાંતે છે. બહેરેક આશ્રમમાં ૯ આંકનું ૬૯૧ વાર સૂતર કાઢવાની ગતિ છે. અખિલ ભારત ચરખા સંઘ, જેનું મુખ્ય કામ ખાદીની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું છે એના અહેવાલમાં ચારે બાજુ થતી પ્રગતિ જોઈને એ પ્રવૃત્તિના ભવિષ્ય વિષે દરેક આશાવાદી બને છે. આ સંઘ રેડિયાની જાતમાં સુધારો કરવાનો તેમ જ લાંબા તારવાળા રૂના ઉપયોગનો વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બંને પ્રવૃત્તિઓને લીધે કલાક દીઠ કંતાતું સૂતર ઝીણું નીકળતું જશે તેમ જ તેની જાતમાં સુધારો થશે.

ખીજ એ બાબત સ્વીકારવાની છે કે સુધરેલી ઢાળની હાથશાળાનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે અને વણાટની કળા લાંબા ગાળે સુંદરતા તેમ જ કૌશલ્યમાં એનું અસલ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. ચોથી વાત એ છે કે રાષ્ટ્રની પસંદગીઓમાં એવો ભાર ફરફોર થશે કે લોકો મિલ્લના સૂતર કરતાં હાથના સૂતરને ઊંચું સ્થાન આપશે. ખીજ તેમ જ ત્રીજ વસ્તુસ્થિતિઓમાં સ્વીકારેલી માન્યતાઓ, સાચી નીવડે તો આ ચોથી માન્યતા સફળ નીવડ્યા વગર નહિ રહે.

આ માન્યતાઓ તેમ જ હિંદની વસ્તીના ૭૫ ટકા જેટલા ભાગના ખેડૂતો વર્ષ દરમિયાન ત્રણથી છ માસ સુધી બેકાર અથવા અર્ધબેકાર રહે છે તેમ જ તેમની નજીવી આવકમાં ઉમેરો થાય ને સારુ તેમને યોગ્ય મદદનીશ ઉદ્યોગની તાર્કાલિક જરૂર છે, એ બે વસ્તુસ્થિતિઓ સ્વીકારીને આપણે પ્રો. પીગોના મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ મહાત્માજીના ઉદ્દેશનો વિચાર કરીએ. લોકો નવરાશના વખતમાં કાંતવાનું સ્વીકારે તો દેશની આવક તેમ જ ઉત્પાદનશક્તિ ઉપર શી અસર થાય છે એ જોઈએ. વળી મિલ્લના સાંચાના આગમન પહેલાં વણાટનો ધંધો કરનારા પણ આજના જખીન વિનાના કરોડો મજૂરો પોતાનો જૂનો ધંધો ફરી સ્વીકારે તો તેમની ઉત્પાદનશક્તિ ઉપર કેવી જાતની અસર થશે તે પણ જોઈએ.

૧ અખિલ ભારત ચરખા સંઘના છેલ્લા અહેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ ૧૯૩૧ ના દિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે પૂરા થતા પદર મહિના દરમિયાન ખાદીનું વેચાણ રૂ. ૯૦ લાખ ૯૪ હજાર ૯૩૨ ટું થયું હતું; જ્યારે પાછળના એટલા જ સમયમાં એ વેચાણ રૂ. ૮૩ લાખ ૩૧ હજાર ૮૪૫ ટું હતું. ઉત્પાદનનું કાર્ય ૭૦૦૦ ગામડાંમાં ચાલે છે અને એને આધારે ૨ લાખ કાંતનારા અને ૫૦ હજાર વણકારોને રોજ મળે છે. આ ૧૫ મહિનાને અંતે ઉપરનું સામાન્ય ધોરણ સરખાતમાં હતું એના કરતાં ૧૨૧૧ ટકા ઓછું થયું હતું.

આત્મારે આપણા દેશમાં, પરદેશી, પરદેશી સૂતરનું દેશી મિત્રોમાં વણાયેલું, દેશી મિત્રમાં કેતાયેલા તથા વણાયેલા સૂતરનું, પરદેશી અથવા દેશી મિત્રોના સૂતરનું હાથે વણાયેલું, અને હાથે કાંતેલા તથા હાથે વણેલા સૂતરનું વગેરે જુદી જુદી જાતનું કપિડ વપરાય છે. મહાત્માજીએ કદ્યેલી રિયતિમાં તો આપણને જરૂરી સધળું કાપડ હાથે કાંતેલું તથા હાથે વણેલું હશે. ધણી રીતે સાખીત કરવામાં આવ્યું છે? કે વપરાશ માટે જરૂરી બધું કાપડ રેડિયો તથા હાથશાળ મારફતે ઉત્પન્ન કરી શકાશે એટલું તો નહિ પણ થોડું પરદેશમાં પણ મોકલી શકાશે. વળી આજે મિલઉદ્યોગમાં રોકાયેલા મજૂરો ધંધા વગરના નહિ થઈ જાય પણ તે બધા પોતાનાં ગામડાંમાં જઈને હાથ-કાંતણ અને હાથ-વણાટનું કામ કરવા માંડશે. ઉપરાંત, મિલકાપડના ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા ખીખ, લોકો હાથે બનેલા કાપડના ઉદ્યોગની વ્યવસ્થામાં તેમ જ વેચાણમાં રોકાશે. આ ફેરફાર કાઈ પણ વર્ગના લોકોને ખેડાર કર્યા સિવાય તેમ જ આપણા વપરાશના કાપડમાં સહેજ પણ ઘટાડો કર્યા સિવાય લાવી શકશે. જ્યારે ખેડૂતો અને ખીખ જમીન સિવાયના મજૂરો, તેમની ઇચ્છા અથવા મજનનાર લાભના પ્રમાણમાં વધારે કામ કરવાની ફરજ પડ્યા સિવાય, કાંતવા વણવાનું કામ કરતા હશે. એટલે આને પરિણામે તેમની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થવાનો. આપણે એ વસ્તુ સ્વીકારી છે કે લાંબા વખતે ખાદીની કિંમતમાં ઘટાડો થશે, તેની જાતમાં સંગીન સુધારો થશે અને લોકો તેને જ ખરીદ કરશે. આ કારણે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે ઉત્પાદન કરવાની પદ્ધતિમાં થનારા ફેરફારને લીધે ઉત્પન્ન થતા કુલ કાપડનું પ્રમાણ ઘટશે નહિ તેમ જ તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા સંતોષમાં ઘટાડો થશે નહિ. એટલે જરા પણ મુરકેલી સિવાય આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે મહાત્માજીએ સૂચવેલા ઉપાયથી દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં લેશમાત્ર ઘટાડો થશે નહિ.

હવે એ બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવશે કે ખાદીની પ્રવૃત્તિને લીધે, રાષ્ટ્રની આવકમાં ઘટાડો નહિ થતાં વધારો થશે. આપણે ઉત્પન્ન કરેલા રૂમાંથી કાપડ બનાવવાને માટે જે કરોડો રૂપિયા પરદેશ મોકલવામાં આવે છે એનો બચાવ થશે અને એટલો રકમ હિંદનાં શૂંએ મરતાં હાડપિંજરો ને વહેંચાશે. વળી અસારે આપણા દેશની મિત્રો પરદેશી સાંચા માટે જે રકમ ખર્ચે છે તેનો બચાવ થશે અને પીલવા, પિંજવા, કાંતવા તથા વણવા માટે જોઈતાં સાધનોના કારણે આપણા લાકડકામ અને સુધારકામના ઉદ્યોગો ખીલશે. આ બધાં અને આવી જાતનાં કારણોને લીધે જનસમુદાયની ખરીદશક્તિમાં વધારો થશે અને તેમનું જીવનનું ધોરણ ઊંચું થશે, જેને લીધે ઉત્પાદક શક્તિનો વધારો થશે. અને આ ઉત્પાદનશક્તિના વધારાને કારણે દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઉમેરો થશે. આ કારણે એટલું

૧ હિંદમાં કાપડની વાર્ષિક જરૂરિયાત લગભગ ૫૦૦ કરોડ વારની છે. સાધારણ કાંતનાર પણ સહેલાઈથી દર કલાકે ૧૫ આંકનું ૨૫૦ વાર સૂતર કાંતી શકે. એમ માનીએ કે તે વર્ષમાં ખીખ કામમાં રોકાવાને લીધે ૬૫ દિવસ બિલકુલ ન કાતી શકે, એમ હોઈ માત્ર ૩૦૦ દિવસ રોજના એક કલાક લેખે કાંતે છે તો તે દર વર્ષે ૩ લાખ વાર સૂતર ઉત્પન્ન કરશે. હવે દર ચૌરસીય કાપડમાં ૧૫ આંકનું જે વાર સૂતર વપરાય છે એ હિસાબે ૫૦૦ કરોડ વાર કાપડ માટે ૨૫૬૨૦૦૦ કરોડ વાર સૂતર જોઈશે. ઉપરની ગતિએ આટલું સૂતર કાંતવા માટે ૪૩૨ લાખ કાંતનાર જોઈએ. ૨૬ કરોડ ખેડૂતોની અને ૩૨ કરોડ ગામડાંના વાસીઓની વસ્તીવાળા હિંદુસ્તાન દેશમાં આટલા કાંતનારા તો સહેજે મળી શકે.

સ્પષ્ટ છે કે પ્રો. પીગોના પહેલો મુદ્દો મહાત્માજીની યોજનાને લગાડી શકાય એમ છે. મહાત્માજીની આ યોજના રાષ્ટ્રની આવકની વહેંચણીને જરા પણ આંચ આપ્યા સિવાય તેમ જ હમણાં જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એની અસ્થિરતામાં ઉમેરો કર્યા સિવાય એ આવકમાં વધારો કરનાર હોવાથી આર્થિક કલ્યાણ વધારનાર નીવડશે.

મહાત્માજીની યોજના ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેની આવકની વહેંચણી ઉપર કેવી અસર કરશે તે આપણે જોઈએ. અસારે તો કાપડની મિલોના ઉદ્યોગનો નફો થોડા લાખ મેંજૂરો અને થોડા હજાર દેશી તથા પરદેશી મૂડીદારોમાં વહેંચાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ શોધેલી યોજના પ્રમાણે લગભગ ૩૦ કરોડ ખેડૂતો અને કામદારોમાં નફાની વહેંચણી થશે. ગરીબ લોકોના હિસ્સામાં આ કારણે વધારો થવા વગર રહેશે જ નહિ. એ લોકો આજે અર્ધા બૂખ્યા અને અર્ધા નાગા છે તેને બદલે તેમને પૂરતો ખોરાક અને વધારે પ્રમાણમાં કપડાં મળશે. વળી તવંગર લોકોને પોતાની અસહ્ય આવક બંધ થવાને કારણે જે દુઃખ થશે તેના પ્રમાણમાં ગરીબોને પોતાના નવા ધંધામાંથી મળેલી આવકને કારણે થયેલું સુખ ખૂબ વધારે હશે. આ ઉપરથી હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રો. પીગોએ રજૂ કરેલો બીજો મુદ્દો પણ અહીં સાચો ઠરે છે. નીચેના કુકરામાં સમજાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે ખાદીની હિલચાલ રાષ્ટ્રીય આવકમાંના ગરીબોના હિસ્સામાં જરા પણ ઘટાડો કર્યા સિવાય અથવા તો એની અસ્થિરતામાં ઉમેરો કર્યા સિવાય એ હિસ્સામાં વધારો કરશે. એ પણ જણાશે કે મહાત્મા ગાંધીની યોજના રાષ્ટ્રીય આવકની અસ્થિરતામાં ઉમેરો નહિ કરે એટલું તો નહિ જ પણ તેમાં ઘટાડો કરશે. વધારામાં તે ગરીબોની આવકની અસ્થિરતા ઓછી કરશે.

ઉત્પાદનની આજની મૂડીવાદી પદ્ધતિઓનાં મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે માગણી ઊભી થશે અને દુરનાં બજારોમાં તે મોકલવામાં આવશે એમ ગણીને તેમજ હરીદાઈની નીતિએ માલ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આને પરિણામે કેટલીક વખતે માલનું ઉત્પન્ન જરૂર કરતાં ખૂબ વધારે અને કોઈ વખતે ખૂબ ઓછું થાય છે; કારણ કે ગણતરીમાં ભૂલ થાય એમ ધણી વખત બને છે તેમ જ દરેક હરીદ એકાદ બજારનો કમળો મેળવવાના ઉત્સાહમાં બીજા હરીદા કેટલું ઉત્પન્ન કરે છે એનો વિચાર કર્યા સિવાય જ ઉત્પન્ન કર્યું નવું છે. ઉત્પાદનની આ ભૂંડભરેલી પદ્ધતિને કારણે જ રાષ્ટ્રીય આવકમાં અસ્થિરતા આવે છે. દેશના કાપડઉદ્યોગને લાગે વળગે છે એવા પ્રમાણમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ ઉત્પાદનની આ દોષિત પદ્ધતિમાં સુધારો લાવશે અને એટલે દરબજે રાષ્ટ્રીય આવકની અસ્થિરતા ઓછી કરશે. આ ઉદ્યોગમાંથી પ્રાપ્ત થતી આપણી રાષ્ટ્રીય આવક સ્થિર થશે એટલું તો નહિ જ પણ એમાં રોકાયેલા ખેડૂતો અને કામદારોની આવક પણ સ્થિર બનશે. એ બધા પોતાને તેમ જ મુખ્યત્વે રચાનાં બજારો માટે જ માલ ઉત્પન્ન કરશે. આ કારણે તેમને હમેશાં કામ મળવાની અને એમાંથી ભરણપોષણ મેળવવાની ખાતરી રહેશે.

અસારે દિંદના ખેડૂતોના ભરણપોષણનો મુખ્ય આધાર ખેતી ઉપર છે. પણ વર-સાદની જાડુગરીને કારણે આ સાધન ખૂબ અનિશ્ચિત રહે છે. એટલે ખેડૂતો રેંટિયો અને શાળોના આશ્રય સ્વીકારશે તો તેમની આવક કેટલાક પ્રમાણમાં નિશ્ચિત થશે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ખાદીની પ્રવૃત્તિ કુદ રાષ્ટ્રીય આવક તેમ જ તેમાંથી ગરીબોને મળતા હિસ્સાની અસ્થિરતા દૂર કરશે.

એટલે મહાત્માજીનો ઉકેલ પ્રો. પીગોનાં બાંકોના બે મુદ્દાઓને પણ સંતોષે છે અને આપણે આ મુદ્દાઓનો વિચાર કરતાં ચોક્કસપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે, ખાદીની હિલચાલ દેશના કુલ આર્થિક કંડ્યાણમાં વધારો કરશે ૪૮.૪

(૨) તાજમહેલનું નિર્માણ

અર્ધી સદી પહેલાં કર્નેલ આર. પી. એન્ડર્સને ફારસી ભાષાની એક હસ્તલિખિત પ્રત પરથી આગ્રાના સુવિખ્યાત તાજમહેલના નિર્માણની વાત સંકલિત કરીને “કેલકત્તા રિવ્યુ” માં પ્રકટ કરી હતી. એનો સાર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

સમ્રાટ શાહજહાંને ચાર પુત્ર અને ચાર કન્યાઓ હતી. પ્રથમ પુત્રનું નામ દારા-શિકોહ (મર્યાદામાં શ્રેષ્ઠ), બીજાનું શાહ સુઝ (વીર રાજા), ત્રીજાનું મોહમ્મદ મુરાદખાન અને ચોથાનું ઔરંગઝેબ આલમગીર (પૃથ્વીજયી અને પૃથ્વીશૂવણ) હતું. શાહજહાંની કન્યાઓનું નામ અર્લુમનઆરા (સલાની શોભા), જેશુનિસા, જહાનઆરા (સમ્રાજીઓની શોભા) અને દહરઆરા બેગમ હતું.

દહરઆરા બેગમે પોતાના જન્મ અગાઉ થોડા સમય પહેલાં માતાના ગર્ભમાં રહેન કર્યું હતું. બાળકનું આ અસ્વાભાવિક રૂદ્ધ સાંભળતાં જ માતા મુમતાઝ મહેલ પોતાની નિદ્રાથી હતાશ બની ગઈ. એ સમયે તેણે શાહજહાંને પાસે બોલાવીને રડતાં રડતાં કહ્યું:

“તમારો સાંથ છોડીને ચાલ્યા જવાનો સમય મારે માટે આવ્યો છે. આપણા ભાગ્યમાં આજે દુઃખ અને વિચ્છેદ લખાયો છે; આજે આપણા વિયોગ-વિચ્છેદનો દિવસ છે. મૌ કોઈ જાણું છે કે જ્યારે માતાના ગર્ભમાં બાળક રહેન કરે છે ત્યારે માતાની જીવનહાનિ જરૂર થાય છે. માટે હે સમ્રાટ, મારી બધી ગુદિઓ અને અપરાધ ક્ષમા કરો, કારણ કે મારે વિદાય લેવાનો સમય નિકટ આવ્યો છે, અને વિદાય લખને આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી જરા-મૃત્યુહીન દેશમાં જતું પડશે કે જ્યાં ચિરંતન શાંતિ વિરાજમાન છે.”

પોતાની પ્રિય પત્નીના મુખે મહાયાત્રાની વિષાદભરી વાતો સાંભળીને શાહજહાંને અત્યંત દુઃખ થયું. તેને પોતાની પત્ની પર અપાર રનેહ હતો. દારુણ દુઃખથી તે ઉચ્ચ સ્વરે રહેન કરવા લાગ્યો.

સમ્રાટ પત્ની બાનુ બેગમ પુનઃ રડતાં રડતાં કહેવા લાગી: “હે સમ્રાટ, મારો આત્મા જેટલા દિવસ સુધી આ પૃથ્વીમાં બંધ હતો ત્યાંસુધી હું કેવળ આપની વેદનાનો અંશ મહણ કરતી આવી છું. આજે જે પ્રકારે વિધાતાના અનુગ્રહથી આપ સમ્રાટ છો, એણે વિધિનું સામ્રાજ્ય આપને અર્પણ કર્યું છે, એવી જ રીતે આજે પૃથ્વી પરથી વિદાય લેતી વેળાએ મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અત્યારે મારા દિલમાં બે ઇચ્છાઓ છે.” મને આશા છે કે આપ એ કબૂલ રાખી એને પૂર્ણ કરશો.”

સમ્રાટે એ સમયે જ સમ્રાજીને એની મનોકામના પૂરી. સમ્રાજીએ કહ્યું: “સર્વ-શક્તિમાન પરમેશ્વરે મારા ઉદરથી આપને ચાર પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ આપ્યાં છે. વંશરક્ષાને સારુ એથી વધારેની આવશ્યકતા નથી. મારી પ્રથમ ઇચ્છા તો એ જ છે કે ભગવાન હવે

આપને કોઇ પુત્રાદિ ન આપે; કારણ કે બીજી બેગમો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સંતાનો મારા પુત્રાદિકની સાથે સંપર્ક ક્ષત કર્યા કરે. મારી બીજી ઇચ્છા એ છે કે મારા મૃત્યુ પછી મારા શરીર ઉપર એવું મનમોહક, સુંદર અને દુર્લભ સમાધિમંદિર બનાવવામાં આવે કે જે જોઇને લોકો એને અન્નેડ કહે. ” સમ્રાટે બંને ઇચ્છાઓના પાલનનું વચન આપ્યું.

હરરખારા બેગમનો જન્મ થતાં સમ્રાટીનું મૃત્યુ થયું. સમ્રાટીના મૃત્યુ પછી તેનું શબ ૬ માસ સુધી એક ખુલા સ્થાનમાં રાખવામાં આવ્યું હતું; વર્તમાન સમાધિસ્થળમાં તત્કાળ મુકવામાં નહોતું આવ્યું. અખ્યાત શિલ્પીગણ સમાધિમંદિરના નકશા દોરીને સમ્રાટની પાસે પેંસેલો ચારુ લાવવા લાગ્યા. એ સૌમાંથી એકની પેંસેલો થતાં સૌથી પહેલાં એના જેવું એક લાકડાનું સમાધિમંદિર બનાવવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી દુર્લભ અને જદુ-મૃત્યુ પ્રતરારાદિ દ્વારા તાજમેહેલનું નિર્માણ થયું. એની રચના કરતાં ૧૭ વર્ષ લાગ્યાં હતાં.

(સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા શ્રી. યદુનાથ સરકારે લખ્યું છે કે મુમતાજ મહેલનું

શબ પ્રથમ જુરહાનપુરની નજીક તાપી નદીના તીરે એક ઉદ્યાનમાં મુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યું હતું. પછી પહેલી ડિસેમ્બરે મૃતદેહને જમીનમાંથી કાઢી શાહજહાં શુખના તસ્લાવધાનમાં આપા લાવવામાં આવ્યો હતો. શુખ ૨૦ મી ડિસેમ્બરે આપા પહોંચ્યો હતો.)

સમ્રાટ. શાહજહાં અને સમ્રાટી મુમતાજ મહેલની આ વિદાયકથા સમસામયિક ઐતિહાસિક અબ્દુલહમીદ લાહોરીના મંથમાં નથી. એના મંથનું નામ ‘ પાદશાહનામું ’ છે. સમાધિમંદિરમાં જે પ્રકારના પથ્થર વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એની તાલિકા નીચે આપવામાં આવી છે.

પથ્થરનું નામ	કયાંથી સંગ્રહિત	પથ્થરનું પરિમાણ (મણ)
કર્નેલિયન	બગદાદ	૯૧૦
ટાર્કિંગિસ	કાવમન પ્રદેશ	૨૪૦
લેપિસલ જીલી	તીબેટ	૪૪૦
પ્રવાલ	સિંદલ	૨૮૦
અગેટ અને ઓનિક્સ	સમુદ્ર	૧૧૦
પોર્સેલીન	દક્ષિણાત્મ	૫૪૦
લસણિયો	કનારા	એનું પરિમાણ ઓછું છે.
રૂખીના જેવો નક્લી પથ્થર	નીલનદ	૯૧૫
સુવર્ણ સમાન	ગંગા નદી	૨૪૫
આલિશરનો	પર્યતમાલા	૯૭૦
દુર્લભ	આલિશર	એનું પરિમાણ ઓછું છે. ૬
કાજો	સુરત	૫૦૧૦
ઓપલ (Opal)	જેહરી	૮૪૫
શ્વેત પથ્થર	જેહરી	૪૫
લાલ પથ્થર	મકરાન	એનું પરિમાણ ઓછું છે.
	બિલબિલ રથજેથી	૪૫

પ્રતિધન ગજો જે પરિમાણમાં પથ્થર વપરાયા છે એની તાલિકા નીચે મુજબ છે:—

સંગેમરમર	પ્રતિધન ગજમાં	૪૦ મણ
પોર્સેલીન	"	૭૬ "
કાળો	"	૪૮ "
લાલ	"	૩૦ "
આવાશ્ચર્ય પથ્થર	"	૪૨ "
દાણાદાર	"	૮૫ "
શુભાખના રંગ જેવો પથ્થર	"	૪૫ "

આ ઉપરાંત ખીજા બહુમૂલ્ય પથ્થરની તાલિકા:—

રૂપી	...	૫૪	મણ
એમરલ્ડ	...	૬૭	"
હરિતવર્ણનો પથ્થર	...	૧૨૫	"
સેફાઇર	...	૧૪૫	"
આલિયરનો પથ્થર	...	૬૪૫	"
હુતિમાન	...	૭૫	"
ચુમ્બક	...	૭૭	"
રૂપી જેવો નકલી પથ્થર...	...	૧૭૫	"

કાશ્મીરનો સંગેમરમર પથ્થર — એના પરિમાણનો પત્તો નથી.

શ્રી. યદુનાથ સરકારે કેટલાક ખીજા પથ્થરોનો પણ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, જે બિન લિંગ પ્રદેશમાંથી લાવવામાં આવ્યા હતા.

હવે આપણે તાજમહેલના નિર્માણકર્તાઓનાં નામ અને તેમનાં વેતન જોઈએ:—

૧ રામનગરનો એક ઇસાઈ. તે નકશા (Plan) બનાવવામાં અને ચિત્રાંકનમાં અદિતીય હતો. એનું માસિક વેતન ૧૦૦૦) મુદ્રા.

૨ અનંતખાં—શીરાજનિવાસી. તે રાજકીય લેખક હતો. એનું માસિક વેતન ૧૦૦૦) મુદ્રા.

૩ મહમ્મદ જનકખાં—કાર્યપરિદર્શક અને પરિચાલક. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૪ મહમ્મદ શરીફ નામનો એક ઇસાઈ શિલ્પી. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૫ ઇસ્માઇલખાં—ગુંબજનિર્માતા. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૬ મોહમ્મદખાં—અગદાદનિવાસી. એ એક કુશળ લિપિકાર હતો. માસિક વેતન ૬૦૦) મુદ્રા.

૭ મોહનલાલ—તક્ષણ-શિલ્પી હતો. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૮ મનોહરલાલ—લાહોરનિવાસી. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૯ મોહનલાલ—લાહોરનિવાસી. માસિક વેતન ૫૦૦) મુદ્રા.

૧૦ ખતમખાં—લાહોરનિવાસી. માસિક વેતન ૨૦૦) મુદ્રા.

તાજમહેલના નિર્માણ અર્થે રૂ. ૪,૧૧,૪૮,૮૨૬-૭-૬ ખર્ચાયા હતા.

શ્રી. યદુનાથ સરકારે નિમ્નલિખિત શિદ્ધીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

કાર્યપરિદર્શક—મુકારદ્વાતખાં અને મીર અબ્દુલકાસિમ.

શિદ્ધીગણ—અમાનતખાં શીરાજી. તેને કંદેહારથી ખોલાવવામાં આવ્યો હતો.

ઉસ્તાદ મીસ્ત્રો—મશાક.

ઉસ્તાદ સૂત્રધાર—પીરા (દિલ્હીવાસી).

તક્ષણુકાર—બત્તાર અટમલ અને જવાહિર (દિલ્હીવાસી).

ગુજબનિર્માતા—મરમાઇતખાં રૂમી.

ઉદ્યોગરચયિતા—રાયમલ (કાશ્મીરનિવાસી).

મુમતાજમહેલના મૃત્યુના બાર વર્ષ પછી સમ્રાટ શાહજહાંએ તાજમહેલની રક્ષા અને ફરીરોના વ્યયનિર્વાહને સારું આમ્રા અને નગરચીન પરગણાનાં ૩૦ ગામ દાનમાં આપ્યાં હતાં. આ ગામોની વાર્ષિક આવક એક લાખ મુદ્રા હતી. તાજમહેલની નિકટવર્તી સરાય અને દુકાન છતાંદિ પણ આ કાર્યને માટે ખોલવામાં આગ્યાં હતાં. સરાયો અને દુકાનોની આવક પણ વાર્ષિક એક લાખ મુદ્રાની હતી.

ઇ. સ. ૧૬૪૮માં એક રૂપિયાની કિંમત ૩ શિલિંગ ૩ પેન્સ હતી. અત્યારે એક રૂપિયાનું જેટલું મૂલ્ય છે, તેનાથી સાતગણાંથી પણ અધિક મૂલ્ય એ સમયે હતું. શ્રી. યદુનાથ સરકાર લખે છે કે તાજમહેલની રચના પાછગ. ૫૦ લાખ મુદ્રા ખર્ચાઇ છે. પાદશાહનામા મુજબ પણ એ રકમ ખર્ચાઇ હતી. દીવાને આફ્રોદીના મતાનુસાર ૯ કરોડ ૧૭ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા. એન્ડર્સન સાહેબનો જે મત છે તે ઉપર દર્શાવ્યો છે. X

રમણીક કીસનલાલ મહેતા

(૩) રેલવેતંત્રમાં ગેરવ્યવસ્થા

કરકસરના બહાના નીચે રેલવે કામદારોને દયાહીનતાથી રજા આપવામાં આવી છે, જ્યારે ખર્ચમાં ખરી રીતે કાપકુપ કરવામાં આવી નથી અને કેટલાક ઉઠાઉ ખર્ચો ચાલુ છે. તેથી તે કામદારોના મનમાં રહેલ અમંતોષનું કારણ જેટલું વાજબી છે તે જ. આઇ. પી. રેલવેના નીચેના આંકડાનો અભ્યાસ કરવાથી જાણી શકાય છે.

આ રેલવે કુલ ૩૭૬૭ માઇલ લાંબી છે અને તેના ઉપર ૫૬૮ સ્ટેશનો છે. આ લાઇનમાં જાડુ મોટા ઢાળ કે ચડાવ નથી. ૧૯૨૯-૩૦ માં આ રેલવેમાં ૧,૧૨,૯૨૭ માણસો હતા, જ્યારે ૧૯૩૦-૩૧માં ૯૬,૩૪૩ હતા. આવી કાપકુપ બીજી એક રેલવેમાં સાંભળી નથી. જ્યારે નીચેના નોકરોને અકારણ દૂર કરવામાં આગ્યા ત્યારે યુરોપિયન નોકરો જેની સંખ્યા ૧૯૨૯-૩૦ માં ૬૫૧ હતી તે ૧૯૩૦-૩૧ માં ૬૮૬ સુધી પહોંચી, એ જાણવા જેવું છે. આ એક જ રેલવે એવી છે જેમાં નીચેના ગરીબ નોકરોને કાઢી યુરોપિયન નોકરોની સંખ્યા વધારવામાં આવી છે. વળી આ જ રેલવેમાં ૧૯૩૧માં તેના ગેઝેટેડ નોકરોની સંખ્યામાં ૧૫ નો ઘટાડો કરવા છતાં ખર્ચમાં રૂ. ૩૩,૬૩૮નો વધારો થયો હતો. ૧૯૨૮-૨૯થી આ રેલવેની ઉપજમાં સતત ઘટાડો થતો આવ્યો છે, પણ ખર્ચમાં નિયમિત વધારો થયો છે.

X શ્રી. રામરામ કાર્જવદ્વારા સંકલિત: મૂળ દિન્દીમાંથી.

	૧૯૨૮-૨૯	૧૯૨૯-૩૦	૧૯૩૦-૩૧
રેલવે ઉપજ	૧૬ કરોડ	૧૫ કરોડ	૧૩૬ કરોડ
ખર્ચ	૧૦ ,, ૫૩ લાખ	૧૦ ,, ૫૫ લાખ	૧૦ ,, ૫૭ લાખ
ખર્ચ કુલ ઉપજના કેટલા ટકા	૬૫.૪૮	૭૦.૦૫	૭૬.૮૭
પેસેન્જર ટ્રેઇનની એક માઇલ			
જવાની ઉપજ રૂ. ૩.૩૩	૩.૨૩	૨.૬૫	
પેસેન્જર ટ્રેઇન એક માઇલ			
લઘુ જવાનું ખર્ચ.	૨.૬૭	૩.૮૬	૩.૦૧

આ પ્રમાણે તેની ઉપજ જે એક માઇલ પેસેન્જર ટ્રેઇન લઘુ જવા માટે બીજી બંધી રેલવે કરતાં ઓછી છે તે અત્યારે એક માઇલમાં રૂ. ૦.૩૬ તુલસાની ભોગવે છે.

સાધનો અને સગવડની બાબતમાં આ રેલવે પ્રથમ છે. આ રેલવે પાસે ૧૦૦૦ સ્ટીમ લોકોમોટીવ (વરાળથી ચાલતાં એન્જિનો) છે જેમાંથી ૧૯૩૦-૩૧ માં સરેરાશ ૧૮૩ પેસેન્જર ટ્રેઇન માટે વપરાતાં, જ્યારે ૧૯૨૯-૩૦ માં ૨૦૨ ઉપયોગમાં લેવાતાં. અને માલગાડી માટે ૧૯૩૦-૩૧માં ૧૯૫ માત્ર વપરાતાં જ્યારે ૧૯૨૯-૩૦ માં ૨૪૬ વપરાતાં અને ૨૪૮ એન્જિનો અનામત રહેતાં. ૧૯૩૦-૩૧ માં કોઇ એક દિવસે વધારેમાં વધારે ઉપયોગમાં આવેલ એન્જિનોની સંખ્યા ૬૭૭ હતી. ઉપયોગમાં આવતું એન્જિન સરેરાશ એક દિવસમાં ૬.૭૬ કલાક કામ આપતું, જે કોઇ પણ બીજી રેલવેની સરખામણીમાં ઓછામાં ઓછું છે, જે નીચે આપેલ બીજી રેલવેના આંકડાથી ભેદ શક્યો: બી.એન.આર. ૪.આઇ.આર. બી.બી. એન્ડ સી.આઇ. એમ.એસ.એમ. એસ.આઇ.આર. ૧૦.૫ ૮.૬૦ ૮.૩૮ ૯.૦૪ ૯.૮૪

આ રેલવે અનામત એન્જિનો બાબતમાં પ્રથમ આવે તેમ છે. આ રેલવેમાં ૨૪૮ એન્જિનો અનામત છે જે કુલ સંખ્યાના ૨૫ ટકા છે; ત્યારે ઈ. આઇ. આર.માં ૧૭૧ અનામત છે જે કુલ સંખ્યાના ૧૦ ટકા છે. બીજી રેલવેની સરખામણીમાં પણ લગભગ આ જ પ્રમાણ આવે છે. આ પ્રમાણે અનામત રહેતી-ઉપયોગમાં ન આવતી-મૂડી ઉપર થતા વ્યાજનો નકામો કેટલો ખર્ચ છે તે બતાવે છે.

જી. આઇ. પી. ૩૮ ડાઇનિંગ કાર નભાવે છે, જ્યારે ખૂબ ઉપજ લેતી ઈ. આઇ. આર.માં ૧૯ છે, બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.માં ૧૪ છે. બી.એન. આર.માં ૧૩ છે. એમ. એસ. એમ. માં ૫ છે અને એસ. આઇ. આર.માં ૯ છે. જી. આઇ. પી. માં અમલદારોના સહન સહિત રેલવેના ખાસ ઉપયોગ માટેના ડગા ૧૪૨ છે; ત્યારે તેટલા જ માઇલની અને તેટલી જ ઉપજનાળી બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.માં ૨૦ છે.

જી. આઇ. પી. તેના કુલ ચાલુ ખર્ચમાંથી ૧૮.૯ ટકા ખાંધકામ ખાતું નિભાવવા એન્જિનીઓના ખાતામાં ખર્ચે છે. એન્જિનશક્તિ પાછળ ૩૦.૨ ટકા, ડગા અને ભારખાનાના ચાલુ ખર્ચના ૧૩.૮ અને દ્રાશીક ઉપર ૧૫.૬ ખર્ચે છે, જ્યારે સ્ટેશન સ્ટાફ ઉપર માત્ર ૬.૦૨ ટકા ખર્ચે છે. તેના એજન્ટની ઓફિસ માટે રૂ. ૫૫૨૦૮૫ ખર્ચ્યા ત્યારે ૫૬૮ સ્ટેશન ઉપર કામ કરતા સ્ટાફ માટે ૬૩,૧૯,૩૩૪ ખર્ચ્યા. જ્યારે એક ગેઝેટેડ અમલદાર માટે ૧૮૫૦ ખર્ચે છે ત્યારે નોનગેઝેટેડ અમલદાર પાછળ રૂ. ૪૭-૮-૦ ખર્ચે છે.

હવે પોલીસ સંબંધી વ્યવસ્થા તપાસીએ. એમ. એસ. એમ. રેલવેએ પોલીસ પાછળ ૩ લાખ ખર્ચ્યા ત્યારે જી. આઇ. પી.એ ૬૬ લાખ ખર્ચ્યા છતાં ગુપ્ત યથેચ

અમર નુકસાનીમાં આવેલ સામાન પેટે તેને રૂ. ૧,૧૫,૭૬૪ આપવા પડ્યા; જ્યારે ઇ. આઇ. આર. ને રૂ. ૧૧૦૫૬૬ અને એમ. એસ. એમ. ને રૂ. ૩૭૧૬૮ આપવા પડ્યા. એન. ડબ્લ્યુ. રેલવે સિવાય આ આંદાજ બીજી કોઇ રેલવે કરતાં સૌથી વધારે છે. સરકારી વ્યવસ્થા નીચે લેવાએલ રેલવેમાં આ સૌથી પ્રથમ હતી. આની સુધારણા માટે કંઇ આશા રાખી શકાય? રેલવે બોર્ડની આઠ વર્ષની કારકિર્દીનું આ જ પરિણામ હોય તો તેને એક કુશળ રેલવે બોર્ડ કહી શકાય? X

નાનાલાલ કે. પટેલ

(૪) રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગનું દષ્ટાંત

રશિયાની સરકારે છેલ્લાં તેર વર્ષોમાં પ્રજાની આત્માદી માટે કેટલાંક વાનો કરી બતાવ્યાં છે તેનો ખ્યાલ “પ્રસ્થાન” ના વાચકો નીચે આપેલા ‘ટાંચણ’ માંથી મેળવી શકશે.

* Apart from material improvements the revolution has brought many permanent benefits which may vary in quality with economic conditions, but which are rooted in the Revolution itself. These include cultural freedom for national minorities; the spread of higher education: 563,000 students in colleges, universities and technicums compared with 1,50,000 in 1914; universal compulsory elementary education; the advancing elimination of illiteracy; the Latinization of Asiatic alphabets, which has stimulated education and Westernisation; the lifting of the veil in Muslem sections of the W. S. S. R.; the participation of the workers in industrial manage-

X એસ. વી. આયરના લેખ, ઉપરથી.

* સ્વૂલ સુધારા ઉપરાંત આર્થિક પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં વિવિધ પ્રકારના કાયમના લાભ રશિયાને થયા છે એ દરેકનું મૂળ પણ રશિયન રાજ્યપ્રાંતિમાં જ છે. રાષ્ટ્રીય લઘુમતીઓને સાંસ્કૃતિક સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે; ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિસ્તાર વધ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, કોલેજો ને ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ઇસી સન ૧૯૧૪માં ૧૫૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓની ગ્રંથાલયો તે વધી હાલ ૫૬૩૦૦૦ની થઇ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે; અજ્ઞાન નાબૂદ થતું જાય છે. એશિયાટિક લિપિને લેટિન સ્વરૂપ અપાયું છે. પરિણામે કેળવણી વધી છે ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રજામાં ઓતપ્રોત બની છે. દક્ષિણની ઇસ્લામી પ્રજાએ પડદાનો ત્યાગ કર્યો છે; કામદારો ઔદ્યોગિક વહીવટમાં સક્રિય ભાગ લેના થયા છે; યદો, બેટ્સો ને જ્યુ લોકોને વિદ્યાર્થીઓમાં ને-સરકારી નોકરીઓમાં સ્થાન માન્યું છે; વહેમ ને અજ્ઞાન વધારતી ધાર્મિક સંસ્થાઓની સામાજિક બદી નાબૂદ કરવામાં આવી છે. વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર પણ ઠીક વધ્યો છે. પુસ્તકાલયો સ્થાપાયાં છે ને પુસ્તકોના ગોટા ગોટા સંગ્રહો થવા લાગ્યા છે. શોષણોગ્ય કરનારાને સરકાર તરફથી ખાસ મદદ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, સાદાં ન્યાયમંદિરો બાંધવામાં આવ્યાં છે; એમાં લડવાડિયા વધીકોને સ્થાન નથી. કામદારો ફેસલો થવામાં બિલકુલ વિલેમ થતો નથી ને ખર્ચ છેક નજરું હોય છે. કામદારોના જીવનમાં

ment; the admission of proletarians, peasants, and Jews to Universities and important government positions; the suppression of the social influence of an established church which encouraged superstition & ignorance; the spread of newspapers, libraries & books; huge state subsidies for research; the establishment of courts of simple justice unencumbered by lying lawyers, delays & heavy expenditure; the introduction of the theatre & the museum in the life of the workers; a system of mother & child care which has radically reduced infant mortality; equal rights for women (women have more rights than men); the creation of a new kind of family through healthy public opinion, sensible marriage and divorce codes, and a chain of day nurseries that is now taking place in the villages too; the progress of non-professional sports and physical culture in a country where leisure for the masses once meant drunken brawls; the development of a new type of soldier, enlightened, polite, with broadened social horizon & keen political consciousness in place of the stupid Czarist recruit; a new psychological approach to the criminal which includes cure

રંગભૂમિ ને પ્રદર્શનને સ્થાન અપાયું છે, માતા ને બાલકની સંભાળ સેવાની યોજનાથી બાલમરણનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઘટી ગયું છે. સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક બક્ષવામાં આવ્યા છે. ઇટલેક સ્થળે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે હક્ક આપવામાં આવેલા છે. પ્રજામત કેળવીને નવી જ પ્રકારની કુટુંબજાળ ખીલવવામાં આવી છે. સગનમંધન હઠાપણુકરી રીતે યોજવામાં આવ્યાં છે. છૂટાછેડા માટે ખાસ કાયદાઓ ઘડાયા છે. દારૂની બદીમાં અનેક ગામડિયાઓ ચકચૂર રહેતા તેને બદલે હવે બીનધંધાદારી રમત-ગમતોના ને શારીરિક વિકાસ માટે યોગ્ય કસરતોના શોખ વધ્યો છે. ઝારના વખતમાં ગમે તેમ ભેગા કરેલા સૈનિકોને બદલે હવે સમજી, સભ્ય, વિશાળ સામાજિક જીવવાળા ને તીવ્ર રાજકીય સમજણ ધરાવતા સૈનિકોના નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. ગુનાઓના અટકાવ માટે યોગ્ય પરિશ્રમ કેળવણી ને સ્વતંત્ર સામાજિક જીવન દ્વારા માનસિક સુધારો સાધવાની યોજના કરવામાં આવી છે. રશિયાના બાદશાહી મહાલયો ને શ્રીમંતોનાં વિલાસમંદિરો સંખ્યજીવન, આચાર્યશર્મ્ય જીવન સમજતા નહોતા તેવા કામદારો ને ખેડૂતો માટે ખુદ્દાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. સર્જન ધીમ્બા ન હોય ને માત્ર વિલાસ ભોગવવા નિર્માયા હોય એવા આગસુ શ્રીમંતોનું નામનિશાન રહ્યું નથી. કર્તવ્યનિષ્ઠ આગેવાનો ને અમલદારોને પ્રતાપે એકતંત્રે નાચતું લાંચિયું રશિયા દુનિયાના સ્મરણપટ પરથી ભૂંસાઈ ગયું છે. ખાનગી મિલકતની માન્યતા અત્યારે નહિ જેવી બની ગઈ છે, ને નવી પ્રજામાં તો એનું અસ્તિત્વ પણ જરૂર નહિ. સ્વાર્થદષ્ટિને બદલે હવે ત્યાં ત્યાં સાર્વજનિક સેવાઓની કિંમત અંકાય છે. વેપારઉદ્યોગ કે સરકારી નોકરીઓમાં સ્વાર્થવૃત્તિને બદલે સામાજિક વૃત્તિને અગત્ય અપાય છે. બેકારીનું

through labour, re-education, & free communal life; the opening of Russia's aristocratic & royal spas and rich villas to hundreds of thousands of workers and peasants who never knew what cure, vacation & rest meant; the destruction of a class of idle rich which consumed much & produced nothing, the rise of a class of incorruptible leaders & officials who have made the world forget that Russia used to be the symbol of bribery & ministerial venality, the weakening of the private property sense, its almost total domination in the new generation; and an increased emphasis on social service rather than personal enrichment, the creation of a social incentive in addition to the ordinary individual incentive in industry & government office; the absence of unemployment the introduction of the world's most inclusive system of social health; accident, and health insurance; free medical and apothecary service in which the physician does not have to be a business man; economic planning; finally the territorial integrity of Russia.

[From the Nation (American) of the 23, Nov., 1932.]

પ્રજ્ઞના આગેવાનો ને સરકાર બન્નેમાં શક્તિ, વિચારબળ ને પ્રજ્ઞ માટે લાગણી હોય તો શું નથી થઈ શકતું ?

કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર

(૫) અંદામાન માટે સો સાહસિકો

અત્યારની મંદી ને બેકારીની સામે થવા માટે 'એંગ્લો ઇન્ડિયન રિવ્યુ' માં અંદામાનમાં નવી વસાહત સરળવવાની એક યોજના પ્રગટ થઈ છે.

આપણે દિંદી કહેવાય છે કે બીજા કોઈ નામે ઝાગખાઈએ તેથી અત્યારની આર્થિક સીંબેપતમાંથી આપણે ઉગરી રાકવાના નથી. એક જ અંધારા કૂવામાં પુરાઈ મરવું એવી ડાપ મારેલી નથી. આપણે મુક્તિ મેળવવાના સંગ્રામ નિઃશય પર નહિ આવીએ તો આ વિશાળ સંસારસાગરમાં ક્યાં દત્તા નક્કતા થઈ જાય. આપણું જે કાંઈ હોય તે પણ

નામનિશાન નથી. સામાજિક તંદુરસ્તી સાચવવાને અકરમાતો વગેરેથી બચવા માટે વિશાળ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. વિદેશીય ઉપચારો ને માવજત મફત મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે એટલે વૈદ્યો ધંધાદારી કે દ્રવ્યપિપાસુ રહ્યા નથી. સમસ્ત રક્ષિત કપાટાબંધ એક અજગ ને અખંડ રાષ્ટ્ર બની રહ્યું છે.

[ધી નેશન (અમેરિકન) તા. ૨૩, નવે. ૧૯૩૨ માંથી]

રમણીકલાલ દલાલ

નાબૂદ ન થઇ જાય તે પહેલાં આપણે આંદામાન જેવા વેરાન પ્રદેશોમાં વસવાટ કરવાનો નિર્ણય કરી દેવો જોઇએ.

માત્ર ત્રણસો રૂપિયા કાઢી શકે એવા સોં-જીવાનોએ તૈયાર થવું. એ દ્વારા ખેતીનાં સાધનો, અનાજ, ઢોરદાંખર ને ખોરાકનો સારો જથ્થો મેળવી શકાશે. સ્ત્રવાશ્રયી રહી શકે એવાએએ જ આ યોજના પર વિચાર કરવો. પ્રથમ ખેતીવાડી ઉગાડી પછી વ્યાપારવૃદ્ધિ સાધવાની. હિંદમાં આવેા અખતરો કદીએ અજમાવવામાં આવ્યો નથી. પ્રથમ જલદી જોગે એવી ચીજો વાવવવી. કેળાં પપૈયાં ને જીમ્ ફળદ્રુપાદિ ઉગાડવાં ઠીક પડશે. શાકભાજી પણ સહેલાઈથી વધારી શકાશે. ઢોરદાંખર દ્વારા દૂધ, માંસ, માખણ, ઇંડાં વગેરે મળી રહેશે ને દરિયામાં માછલીઓની તો ખોટ જ નથી.

સો જીવાનોની ટુકડીમાં દરેક પ્રકારનો કારીગર આવી જવો જોઇએ. દરેક જણે પોતાનું કર્તવ્ય એકનિષ્ઠાથી અજવાવા તત્પર રહેવું જોઇએ. એટલે બધા જ ખેડૂત હોય તે ન આવે. સુધાર, લુહાર, કઠિયારા, માછીમાર દરેક જાતનો એમાં સમાવેશ થવો જોઇએ. બધો વહીવટ સાચવવા એક ખાસ યોજના ઘડી કાઢવી જોઇએ.

પછી જ્યારે એકથી વધારે ટુકડીઓ સફળ થાય ત્યારે તેમણે નિકાશ વ્યાપારનો વિચાર કરવો. એ કાર્ય એકદિલીથી સુંદર રીતે વિકાસ પામશે. હિંદી ને વિદેશીને આવી વસાહતોની પેદાશ ખરીદી ઉત્તેજન આપવા આગ્રહ કરવો. રાજકીય મદદ પણ મેળવવી: પરિણામે આજસ ને જડતા નાબૂદ થશે. નિરાશાનાં વાદળ વીખરાશે.*

(૬) વેપારમાં જકાત નડતર બની શકે ?

[સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે સંરક્ષક જકાત (Protective tariff)થી વેપારને હુકસાન થાય છે. એ સંબંધી નીચેની વિચારસરણી લઙ્ગમાં લેવા જેવી છે. તાંત્રી]

પુરાતન કાળમાં વસ્તુઓની આપ લે થતી ત્યારે પણ જકાતી ધોરણ અદશ્ય રીતે સ્વીકારાતું. સોશીઅલને વ્યાપારી ઈજારા આપવાની સંધિ કરવામાં આવી ત્યારે હીરાને વીસ માપ, ધંડ ને વીસ માપ તેલ તેની માસેથી લઈ સીડર ને દેવદાર આપ્યાં હતાં. બળવાન ને બંધિત બાદશાહો વધારે લેતા ને ઓછું આપતા. વસ્તુના અદલામાંજે અસમાનતા રહેતી એ જ એક જાતની અદશ્ય જકાત હતી. એ કાળમાં પૈસાની આપ-લે થતી નહિ, એટલે જકાત લેવાની પણ રૂઢિ હસ્તિમાં નહોતી. સોળમી સદીના ઇંગ્લંડના નૌકાવિદ્યારના કાનુનેા પણ છૂપી જકાતસ્વરૂપે જ હતા. વિદેશોમાંથી માત્ર સિટિશ વડાણો જ ઇંગ્લંડને કિનારે માલ આણી શકતાં. એટલે સિટિશ વડાણુવડીઓ પોતાના એ ઇજારાની રૂબરૂ વિદેશીઓ પાસે મહેનતાણું પડાવતા. પોતાના પૈસા સિટિશ વડાણુવડીઓને મળે કે સરકારી જકાત લેખાય એ વિદેશીઓને મન સરખી જ મિત્રાં હતી. જકાત નામ પાડવામાં આવ્યું નહોતું, પરંતુ વિદેશી વ્યાપારીઓ પોતાને એટલો બોલે વધારે વેડવાનો છે એ ચોખ્ખું સમજતા, ને તે વેડી લેવા પણ સજ્જ રહેતા.

માંચેસ્ટર પદ્ધતિદ્વારા પણ ઇંગ્લંડ આડકતરી રીતે વધારેમાં વધારે જકાત પડાવતું. તેઓ એકલા જ કાચો માલ ઉત્પન્ન કરતા; તેઓ એકલા જ એ માલ પરદેશ યાડવતા ને

તેઓ જ મુખ્યત્વે નાણાં રોકતા; એટલે નૂર, લોન, વીમો ને બીજી ધીરધારની સેવાઓ દ્વારા જકાતવિદ્યોથી આયાત પર મહેનતાણુનો મોટો ભાર લાદતા. પરિણામે બ્રિટિશ નિમ્નશ ઉપર જ આધાર રાખી બેઠેલા વિદેશોને પોતાની આયાત પર ભારે જકાતી મહેનતાણું આપવું પડતું. માત્ર એ મહેનતાણું મેળવવાની રીતમાં જ ફેર હતો. આયાત જકાત લેવાને બદલે બ્રિટિશ પેદાશો મંગાવનાર વિદેશી વ્યાપારીઓ પાસે જુદા જુદા પ્રકારનાં મહેનતાણુના બદલા તરીકે રકમો લેવાતી. આ પ્રમાણે પ્રમાણિકતાનો દંભ કરતા બ્રિટિશ વ્યાપારીઓ જગતને છડેચોક લૂંટતા, એમ ડીઝરાયલી રોજ કહેતો. એ છૂપો જકાતોને પરિણામે જ બ્રિટન શ્રીમંત બન્યું ને જગતની મુખ્ય મુખ્ય પ્રજાઓને તેની ઋણી બનાવી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે દેવાદાર પ્રજાઓ પોતાનો કાચો માલ પોતાના દેશમાં સંગ્રહી તેમાં ખીલવણી કરતાં શીખી. પોતાની શક્તિને જ ઉપયોગમાં લઈ તૈયાર માલની આયાત ઘટાડી. એટલે બ્રિટનને નાહક આપવાં પડતાં મહેનતાણુનો લાભ હવે તેમને મળવા લાગ્યો. એ કાર્યને વધારે વેગ આપવા તેમણે ભારે આયાતજકાત નાખી પોતાના જિગતા હુલ્લ-ઉલ્લોગોને રક્ષણ આપવાની નીતિ અખત્યાર કરી.

આ જકાતોની પદ્ધતિ અર્વાચીન જગતમાં ખૂબ જ ગૂંચવણભરેલી ચંપ પડી છે. દરેક પ્રજા પોતાનો નિકાશવ્યાપાર વધારી આયાત ઘટાડવા માગે છે; પરંતુ એકની નિકાશ તે બીજાની આયાત હોય છે, એ ખૂણ સત્ય સહેલાઈથી ભૂલી જાય છે. સામાન્ય વર્ષમાં જગતનો દરિયાઈ વ્યાપાર બારસો કરોડ પાઉંડનો ગણી શકાય. એટલે જગતના વ્યાપારીઓ પોતાપોતાના દેશમાં છસો કરોડ પાઉંડનો માલ આયાત ન કરે તો છસો કરોડ પાઉંડ નિકાશ કરવા જેવા માલનું તેમને જગતમાં બજાર ન જ મળે. અદારમી સદીના મહાન અર્થશાસ્ત્રવિચારક હુમના શબ્દોમાં કહીએ તો “આપણી રાજનીતિ” આપણા પાડોશીઓને મોરોકકો ને બાર્બરીની હીનદશામાં મૂકી દેવા માગે છે. એમ થાય તો એ લોકો માલ લઈ પણ ન શકે તેમ મોકલી પણ ન શકે. પરિણામે સંસ્કૃતિ, સંશોધન ને ઉત્તેજન વિના આપણો વ્યાપાર પણ પડી જ ભાગવાનો ને છેવટે આપણે પણ મોરોકકો ને બાર્બરીની હીનદશા જ પ્રાપ્ત કરવાના. ”

આજે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જગતમાં સૌથી વધારે સ્વાશ્રયી લેખાય છે. તેને પણ હું બાહ્ય જગતની સહાયની જરૂર નથી પડતી ? દીન નીકલ રેશમ રજૂર મેંગેનીઝ ક્રોમ વગેરે ચીજો આયાત કર્યાં સિવાય એના ઉદ્યોગો પણ અટકો જ જાય. સત્તાવન જુદા જુદા દેશોમાંથી ચાલીસ વિવિધ વસ્તુઓ એકઠી કરવામાં આવે તો લોખંડ જેવો ઉદ્યોગ નમાવી શકાય. લોખંડના ઉદ્યોગ સિવાય અમેરિકાની મોટરો ને વિમાનો, એન્જનો ને સ્ટીમરો શી રીતે બંધાય ? એટલે વ્યાપારી યુદ્ધો આપણે બંધ કર્યે જ છૂટકો. જકાતોને દેશવટો દીધે જ આપણી મુક્તિ.

ધરવીસન ૧૯૩૧ સુધીના આંકડા તપાસીશું તો જકાતી દિવાલો વધારવાથી જગતને લાભ થયો છે કે ગેરલાભ એ સ્પષ્ટ જણાયો. ધરવીસન ૧૯૨૭ ની આધિક પરિષદે નીચે જણાવેલા આંકડાઓ તારવી કાઢ્યા હતા. ત્યાર પછી પણ કેટલાક અગત્યના જકાતી વધારા થયા છે. બ્રિટને આયાત જકાત ૫ ટકા વધારી ૧૮૬ ટકા કરી છે. બીજા કેટલાક મહેનતાણાં ને બંધકારનિયમનના ઉપાયો પણ ચોજવામાં આવ્યા છે.

છતાંય આ જઠાતી પ્રશ્ન અતિવિચિત્ર છે. અર્ધું જગત એના બાર નીચે ચઘદાઇ રહ્યું છે. વસ્તુઓની છૂટથી આપ લે કરી યુરોપિયન પ્રશ્નઓ પોતાનું આર્થિક ઋણુ અદા કરી શકતી નથી. જઠાતો વધતી જાય છે. વસ્તુઓનાં મૂલ્ય ઘટતાં જાય છે. વળી આંતર-રાષ્ટ્રીય બાંધકામમાં દ્રવ્ય ને હાંકીઓનો વ્યવહાર ચિથિલ જની રહ્યો છે. એ દશામાં દેવાદાર પ્રશ્નઓને ઋણુ પતાવવા સારુ ઘણી ચીજો આપની પડે છે તેથી જગતનું આર્થિક બંધારણ બેખમાઇ રહ્યું છે. બીજી તરફ જાપાન વગેરે દેશો પોતાનાં ચલણી નાણાંના દરો ઘટાડી નાખી પેદાશ વધારી શકે છે ને દુનિયાનાં બજારો ભરી દે છે; એટલે અર્ધું જગત બેકારીના કસાલ પંજા નીચે પીસાઇ રહ્યું છે, એટલે જઠાત સમૂજગી કાઢી નાખવાની વાત બેઠ્ઠી બની જાય છે; કારણ કે જાપાન જેવા દેશો સામે જઠાતી દિવાલો ઊભી કર્યાં સિવાય જગતને છૂટકો નથી.

દેશ	જઠાત	આયાત			નિકાશ		
		૧૯૧૩	૨૬ થી ૨૯	૩૧	૧૯૧૩	૨૬ થી ૨૯	૩૧
		સરેરાશ કરોડ પાઉંડ			સરેરાશ કરોડ પાઉંડ		
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૩૭ ટકા	૩૬	૮૮	૪૨ $\frac{૩}{૪}$	૫૦	૧૦૦	૫૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૨૭ ટકા	૭ $\frac{૩}{૪}$	૧૪ $\frac{૩}{૪}$	૪	૭ $\frac{૩}{૪}$	૧૩ $\frac{૩}{૪}$	૯
કેનેડા	૨૩ ટકા	૧૩	૨૩	૧૨ $\frac{૩}{૪}$	૯	૨૫	૧૨
ઇટાલી	૨૨ ટકા	૧૪	૨૪	૧૩	૧૦	૧૮	૧૧
ફ્રાન્સ	૨૧ ટકા	૩૩	૪૬	૩૪	૨૫	૪૩	૨૪ $\frac{૩}{૪}$
જર્મની	૨૦ ટકા	૫૦	૬૦	૩૨	૪૯	૫૩	૪૪
રશિયા	૧૬ ટકા	૧૨	૧૮	૧૦	૫ $\frac{૩}{૪}$	૮	૫ $\frac{૩}{૪}$
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ	૧૪ ટકા	૭ $\frac{૩}{૪}$	૧૦ $\frac{૩}{૪}$	૯	૫ $\frac{૩}{૪}$	૮	૫ $\frac{૩}{૪}$
યુનાઇટેડ કિંગડમ		૬૬	૧૧૦	૮૦	૫૨ $\frac{૩}{૪}$	૭૦	૩૯
જાપાન		૭	૨૨	૧૨	૬	૨૦	૧૧

ઉપરના આંકડા પરથી જણાયું જેવા નિર્ણયો તારવી શકાય. વધારે જઠાત નાખનાર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓસ્ટ્રેલિયા કેનેડા ઇટાલી ને જાપાન વગેરે દેશોના આંકડા તરફ નજર કરીશું તો જણાયું કે ઇસ્વીસન ૧૯૧૩ થી ૧૯૨૯ સુધીમાં તેમનો વ્યાપારવ્યાપાર ૧૨૦ ટકા ને નિકાશવ્યાપાર ૧૩૫ ટકા વધ્યો છે. એ જ શાળામાં ઓછી જઠાતવાળા ફ્રાન્સ જર્મની રશિયા સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ને યુનાઇટેડ કિંગડમનો વ્યાપારવ્યાપાર ૪૪ ટકા ને નિકાશવ્યાપાર ૪૬ ટકા વધ્યો છે. બીજા કારણે બાલુએ મૂકીએ તોપણ એટલું તો આપણે જરૂર કદી સમજીએ કે જે દેશોમાં જઠાતી ધોરણ વધારે હતું તેનો વ્યાપાર વધ્યો છે.

હવે ઇસ્વીસન ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૧ સુધીમાં વ્યાપારમાં મંદી આવી તે આપણે તપાસીએ. જોયા જઠાતી ધોરણવાળા દેશોએ પોતાનો વ્યાપારવ્યાપાર ૧૨૦ ટકા વધારામાંથી ૧૧૦ ટકા જેટલો ગુમાવ્યો છે. ને નિકાશવ્યાપાર ૧૩૫ ટકા વધારે હવે તેમાંથી ૮૦ ટકા વધારો ખોયો છે. છતાંય વ્યાપારવૃદ્ધિ સમૂજી બૂંસાઈ નથી જ. જ્યારે ઓછી જઠાતવાળા દેશોએ વ્યાપારવ્યાપાર ૫૨ ટકા ગુમાવી ૪૪ ટકા વધાર્યો છે ને નિકાશવ્યાપાર ઇસ્વીસન ૧૯૨૯ માં માત્ર ૪૬ ટકા હતો તેનો ૬૫ ટકા થયો છે.

દરેક વર્ષે હિંદમાં હજારો ટન રેલવેના પાટાઓ ભંગાર ખાતે કાઢી નાખવામાં આવે છે, પરંતુ એ માલ ગાળી નવો માલ તૈયાર કરવાનું એક પણ પેઢીને સૂઝ્યું હોય તેમ જણવું નથી. શરૂઆતમાં ખેતીવાડીનાં સાધનો માટે સારું પોલાદ ન મળે એ સંમતિ છે, પરંતુ દેશભરમાં રેઈન્ફોર્સ્ડ કોન્ક્રીટનું કામ દર વર્ષે ઘણું જ વિશાળ પાયા પર ચાલે છે ને હજારો ટન લોખંડનો સળિયાઓ પરદેશથી મેળવી વપરાય છે. એ માલ હિંદમાં જ તૈયાર કેમ ન કરી શકાય? યુરોપીય દેશો કરતાં એ માલ જરૂર સસ્તો નીપજે ને સફર લોખંડનો ઉઘોમ સ્થાપી શકાય. વેપારી મંદીની એને આંચ પણ નહિ આવે.

એકલા ગયા વર્ષમાં, એકલા કલકત્તામાંથી જ ૮૪૦૦૦ ટન લોખંડનો ભંગાર પરદેશ ચડ્યો. સ્વદેશીના હિમાચલીઓ આ પ્રશ્ન વિચારશે? કરાંચી મુંબાઈ મદ્રાસ ને ગોવાની વાત તો જુદી રહી. કદાચ કુલ નિકાશ ૧૫૦૦૦૦ ટન હશે. ચૌદ ચૌદ રત્નનાં ૨૪૦૦૦૦૦૦ ખેતીવાડીનાં સામાન્ય ઓળરો ઉત્પન્ન કરી શકાય. ને દરેક ચાર રૂપિયે વેચવાં પરવડે એટલે દર રૂપિયે ટન ભંગાર ખરીદી એટલે ૧૫ લાખ રૂપિયા વાપરી, ૬૬૦ લાખ રૂપિયા ઉપજતી દરેક કરોડ રૂપિયાનો આશરો દેશમાં જ બચાવી શકાય. પંદર લાખ રૂપિયે જાપાની વેપારીને કાચો માલ પડે છે ને તેનો અનેકગણો લાભ તૈયાર માલ વેચી તે ઉઠાવે છે. હિંદનાં સાહસિકોએ શુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું હોય ત્યાં જાપાની શુદ્ધિશાળીઓ કેમ ન ખાટે?*

રમણીકલાલ દલાલ

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂંચાતના જીવનમાં રસ લેનારાં સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રચાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાચોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા, પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

॥ નમઃ શ્રીવર્ધમાન સ્વામિને ॥

મુ. ખેડા, ટે. જૈન મંદિર, ૧૯૮૮ વૈશાખ વદિ ૭ શુક.
પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય શાંત્યાદિ શુભશુભોપેત વૃદ્ધ ગુરુદેવજી શ્રી ૧૯૦૮ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજજી તથા પૂજ્યપાદ ગુરુવરશ્રીજીની પવિત્ર ચરણસેવામાં. શિશુનેશ પ્રવચ-પ્રભા-રમણીકની ૧૦૦૮ વાર સાદર વંદના.

આપ ગુરુદેવો મુખશાંતિમાં હશે. અમે ત્રણે આપની કૃપાથી સુખરૂપ છીએ.

વિ. રાણકપુરજી સુધીના સમાચાર આપ ગુરુદેવોની સેવામાં નિવેદન કરી ચૂક્યો છું. રાણકપુરજીથી ફાગણ વદિ બીજને દિવસે વિદાર કરી લાણપુરાની નાજ ચડી લાણપુર ગયા. આ નાજનો રસ્તો બીજ બધી નાજો કરતાં વધારે વિષમ છે. નાજનો ચડાવ બે

માઇલ જેટલો જાયો હશે. તેમાં અર્ધો માઇલ જેટલો રસ્તો તો એકસરખો જાયો, સાંકડો અને કાળજીપૂર્વક ચડવા ઊતરવા જેવો છે.

રાણકપુરથી દોઢેક માઇલ જતાં જ ઉદયપુર રાજ્યની હદ શરૂ થાય છે. પહેલાં તો ગોલવાડ આખો ય મેવાડમાં સમાતો હતો, પણ જોધપુર રાજ્યને દાયગમાં અપાયા પછી એ પ્રદેશ મેવાડથી ભૂદો પડી ગયો છે. નાળની ચોમેર જ્યાં જાડો અને પહાડો જ જોએલાં છે. આ રસ્તો માત્ર માણસો ચાલી શકે એવો છે. ઊંટ, ઘોડા આદિ માટે ભૂદો રસ્તો છે. એ રસ્તો પણ એવો છે કે જો એનો માલિક હોંશિયારી ન રાખે તો જરૂર એ પ્રાણીઓના અંગને આઘાત પહોંચી જાય.

રાણકપુરથી આગળ ચાલ્યા એટલે ઉદયપુરની (મેવાડની) હદમાં પ્રવેશ થઇ ગયો એમ માની જ લેવું જોઇએ. મેવાડ દેશ એટલે કેવળ પહાડી પહાડી અને પહાડી જ. કહેવાય છે કે ઉદયપુરના કોઇ હાકિમને કોઇ યુરોપિયન અમલદારે પ્રશ્ન કર્યો કે તમારો દેશ ક્યાં છે ? એના ઉત્તરમાં એ હાકિમે શેકલો પાપડ દેખાડ્યો અને કહ્યું કે—સાહેબ ! આ પાપડમાં જેટલી સંપાટ જમીન છે એટલી અમારા દેશમાં સંપાટ જમીન છે, અને જેટલા ટેકરા છે એટલી પહાડી છે. મહારાણા પ્રતાપ મેગલ સેનાસમૂહ સામે સપ્રતાપ રહી શક્યા હોય તો તે આ પહાડીઓનો જ પ્રતાપ છે; નહિતર એ રાણા પ્રતાપને નિઃપ્રતાપ થતાં જરા સરખીયે વાર ન લાગત અને—

“અકબરીઆ ધોર અંધાર, ઉધાણા નૃપતિ અવર;
તજે જગદાધાર, પહોરે રાણો પ્રતાપસી. ૧”

જેવી રાણા પ્રતાપની જે યશોગાથાઓ ગવાઈ છે તે ન ગવાત.

લાણપુરથી અને ઢોલ જઈ રાત રહ્યા, અને સાંધી ગોરુંદા જઈ મોટા ગામથી આગળ જે ચોકી છે ત્યાં રાતવાસો કર્યો. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ પ્રદેશ આણ-જીની સર્વોચ્ચ શિખરીથી માત્ર દોઢ હાથ નીચાઇએ આવેલો છે. મેવાડમાં ધડીઆળનો ટાઇમ મુંબઈ ટાઇમ કરતાં ફક્ત પાંચ મિનિટ જ પાછળ છે. અમને ખબર ન હતી કે—અહીં મુંબઈ ટાઇમનો બાઇ મેવાડ ટાઇમ ચાલે છે, એટલે અમે તો આપણા ટાઇમ પ્રમાણે સાંજે મોટા ગામથી આગળના ગામે ચાલવાનો રસ્તો લીધો. મેવાડના ટાઇમનો અમને ખ્યાલ સરખો ન હોવાથી ધારેલા ગામે પહોંચવા પહેલાં જ રસ્તામાં રાત પડી. અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે આ પહાડોના વચમાં થઇને અંધારે અચકાતા ફૂટતા આગળના ગામે ક્યારે પહોંચીશું ? આમ વિચાર કરતાં આગળ ચાલ્યા એટલામાં એક ટેકરી ઉપર સરકારી ચોકી હતી ત્યાંથી એક મુસલમાન ચોકીદારે ખૂબ મારી : “અરે કૌન હૈ ? ઇસ વખત કહાં જાઓગે ?” અમારામાંથી મુનિશ્રી પ્રભાવિજયજીએ ઉત્તર વાળ્યો કે : “હમ આપકે મહેમાન બનના ચાહતે હૈ.” એ ચોકીદારે કહ્યું : “અચ્છા આ જાઇએ.” અમે આનંદપૂર્વક અંધારામાં એ ટેકરીની હવા ખાવા ઉપર ચડ્યા. એ ચોકીદાર મિયાં સાહેબે અમને ધણુ જ પ્રેમપૂર્વક પથરની ઓટલી સવા માટે આપી. એ ઓટલી તેના વચમાંના ખાડામાં આજ સળગાવી ત્યાં વસનારાઓને હડીમાં તાપવા માટેની હતી. એ પ્રદેશમાં હંડી વધારે પડે છે, પણ અમે ત્યાં હતા એ ખાતર સૌએ તે દિવસે તાપવાનું મોડી વાલ્યું. અમારી ખાતર મિયાં સાહેબ મેદાનમાં સૂઇ રહ્યા. આખી રાત પહાડી હવાનો સંપાટ લાગવાથી મિયાં સાહેબ બિચારા એવા અકાંઈ જવા કે સવારે ઊડી જ ન શકાય,

તો પણ “યા અધ્ધાહ ! યા પરવરદેગાર !” આદિ ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં મિયાં સાહેબ બળજબરીથી જિભા થઇ શરીરના કડાકા ફેડી તાળ થયા. મિયાં સાહેબની ઉદારતાથી મળેલી સંકડો ઓટલો ઉપર અમે ત્રણે જણા સંપીને સૂઇ ગયા. અમારા વચમાં જે રાખ ભરેલો ખાડો હતો તેનાથી જે રાતમાં હવા ચાલે તો અમે ત્રણે જણા વિનામૂતિ ચોળ્યે ભોત-ગાવા બની જઇએ તેમ હતું, પણ ધર્મપસાથે રાત્રિ નિર્વિદન પસાર થઇ ગઇ, પ્રભાતમાં આપણી આવશ્યક ક્રિયા કરી અમે ચાલવા માંડ્યું. અને કહ્યું કે : “ખાં સાહેબ ! આજ હમને આપકો બડી તકલીફ દી.” મિયાં સાહેબે કહ્યું : “નહિ સાહેબ ! આપ જેસે સાધુઓકે દર્શન કંઠાંસે મિલે ભલા !” છેવટે અમે એ ભલા ચોકીદાર મિયાં સાહેબને ધર્મલાભાશીર્વાદ આપી ઉદયપુર પહોંચ્યા. આસપુર, કેસરીઆ આદિની જગા કરી પાછા વળતાં એ ભલા મિયાં સાહેબ અનાયાસે રસ્તામાં પ્રભાવિજયજીને ભેટી ગયા, અને કહ્યું કે : “સાહેબ ! જરૂર હમોરી ચોકીમે એક રાત ઠહરના.” પણ અમે મિયાં સાહેબને ધર્મ-લાભાશીર્વાદ આપી આગળ રસ્તો લીધો છે.

ઉદયપુર ચાર કલાક રહી અમે સાંજના એ માઇલ પર ગોરવનવિહાર નામનું ગામ, છે ત્યાં ગયા. ત્યાંથી સવારે જીડી આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરતાં સાંજે લગભગ અંધારું થતાં યોગજીત્રીસ માઇલની સફર પૂરી થઇ અને પ્રસાદ ગામ આવ્યું. દરરોજ ચાલ ચાલ ને ચાલની ક્રિયામાં લીન હોવાથી અમને મેવાડના ટાઇમની ખચર જ ન પડી. એથી આજે સંખ્યાસમયે અમે પાણી પીવાથી પણ વંચિત રહ્યા અને ત્રણે મુનિઓએ પ્યાસમાં ને પ્યાસમાં રાત પૂર્ણ કરી. સવારે અમારી સાથેના માણસે પાણીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એથી રસ્તામાં પચ્ચબાણનો ટાઇમ થયા બાદ અમે પાણીનું પારણું કર્યું અને કેસરીઆનાયજી બરાબર ફાગણ વદિ આઠમના (મારવાડી ચૈત્ર વદિ આઠમના) મેળા ઉપર પહોંચ્યા. મુંડારાથી કેસરીઆનાયજી બરાબર એકસોપંદર માઇલ થાય છે. મુંડારાથી ફાગણ વદિ એકમે નીકળી અમે ફાગણ વદિ આઠમે એટલે વચમાં એક તિથિનો ક્ષય હોવાથી બરાબર સાતમે દિવસે પ્રભાતમાં કેસરીઆનાયજીના ચરણમાં શાંતિપૂર્વક પહોંચવા ભાગ્યશાળી થયા.

ફાગણ વદિ આઠમનો દિવસ કેસરીઆનાયજીના મહિમાનો અથવા મહાયાત્રાનો દિવસ છે. દર દર દેશના મનુષ્યો જૈન જૈનેતરો આ મેળામાં સામેલ થાય છે. પણ એ કરતાં અતિ અદ્ભુત એ છે કે ઉદયપુર રાજ્ય, ડુંગરપુર સ્ટેટ આદિના હજારો ભીલો અને ભીલડીઓ આ મેળા ઉપર જીતરી પડે છે. ત્યાં નજર નાખો ત્યાં ભીલ સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે જ નજરે આવે. એક બાળુ ભીલ અને બીજી બાળુ ધતર પ્રજા રાખીએ તો ધતર પ્રજા દાળમાં લૂણ જેટલી પણ ગણતરીમાં ન આવે. મેળામાં આવેલ દરેક ભીલ-ભીલડી કેસરીઆનાયજીને ચાર છ આનાનું કેસર ઓળામાં ઓછું ચડાવે જ.

અમે આ મેળાના દિવસે પહોંચ્યા તો ખરા પણ “બોલ કાળીઆ બાલાડી જે, બોલ ધુળેવા ધણીરી જે, બોલ કેસરીઆલાલડી જે” આદિ બુલંદ અવાજથી જેકાર ઉચ્ચારી ઘૂંઘવતા એ ભીલ મહાસાગરને પાર કરી ભગવાનનાં દર્શન શે થાય ? છેવટે ખચોરના બપોરે સ્વામી નીકળી ત્યારે સ્વામીનાં-રાજશાહી ઠાકમાઠવાળા ભગવાનનાં વરધોડાનાં દર્શન કરી શ્રીકેસરીઆ ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટે અમે ગયા. પણ તે વખતે અમારી જેમ એ મહાસાગરને પાર નહિ કરી શકનાર સેંકડો માણસો ત્યાં હાજર હતા. એટલે બધું મુશ્કેલીએ ભગવાન શ્રી કેસરીઆનાયજીનાં દર્શન કરી શક્યાં.

લોકચર્ચા

કેસરીઆણમાં અમે શ્રી કેસરીઆનાથજી અને આંપણા આચાર્ય ભગવાન શ્રી વિજય વલ્લભસુરિવર એમ બન્ને સ્થાવરજંગમ તીર્થની સહયોગીઓ સંકલ્પ કરીને આગ્યાં હતાં એ ન ક્ષણવાધી અમને મનમાં બહુ જ દુઃખ થયું. ખાસ વાત એ હતી કે-એ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિદ્યમાન હોત તો કેસરીઆનાથની યાત્રા સારી રીતે થઈ શકત. અસ્તુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીને દૂર દૂરના શ્રીમંથોનાં આમંત્રણોને તરછોડી વખતસર કેસરીઆનાથ પહોંચવું અસંભવ લાગવાથી અમને એઓશ્રીએ જણાવ્યું કે જે સ્થિરતા ન હોય તો તમે આસપુર આવો અને પછી અહીંથી ડુંગરપુર હડરે તારંગા થઈ સીધા પાટણ જઈ શકાશે, એમ પણ-સાથે સૂચવ્યું હતું. એટલે અમે કેસરીઆજી યાત્રાએ આવેલ વાગડના (ડુંગરપુર આદિ પ્રદેશ વાગડ દેશના નામથી ઓળખાય છે) શ્રીમંથ અને મુનિ પુણ્યવિમલજી સાથે આસપુરનો રસ્તો લીધો. મુનિશ્રી પુણ્યવિમલજીએ વાગડમાં ત્રણ ચાર ચોમાસાં કરી શ્રાવકો ઉપર ફીક ઉપકાર કર્યો છે. શ્રી હુંસવિજયજી મહારાજને પણ અહીંના લોકો ખૂબ યાદ કરે છે. આસપુર કેસરીઆથી દસ કોસ થાય છે. દસ કોસ એટલે દસે જાઠે પાંત્રીસ માઇલ. વાગડ-દેશનો એક કોસ પક્કા સાડાત્રણ માઇલનો થાય છે. દાખલે પણ આ વાગડીઆઓના કહેલા કોસના આધારે મુસાફરી કરવી નહિ; નહિ તો અર્ધે રસ્તે જ 'રામ બોલો' થઈ જશે. કાઠીઆવાડ મારવાડ આદિમાં જે અથવા અઢી માઇલનો કોસ અનુભવ્યો છે, મેવાડ આદિમાં એક કોસ અઢી કે ત્રણ માઇલનો બોલ્યો છે, પણ અહીંના કોસ તો એ બધાને જુલાવે એવો રાક્ષસી કોસ છે.

વાગડદેશ પહોડી મુલક છે. અહીંના લોકોની ભાષા ગુજરાતી, દક્ષિણી, મેવાડી આદિ ભાષાના મિશ્રણનો આભાસ આપતી ભાષા છે. ગુજરાતી, કાઠીઆવાડી ભાષાનો ભાસ એમાં વધારે થાય છે. અહીંની પ્રેમ પરપર વાત કરે ત્યારે કોઈ પણ વાતનો હકારમાં ઉત્તર વાળવો હોય ત્યારે પહેલી વાર 'હુકમ' અને બીજી વાર 'જોહુકમ' કહે છે. 'હુકમ' અને 'જોહુકમ' શબ્દ તેઓ વારંવાર બોલ્યા કરે છે. અહીં એક માણસને સારામાં સારો ખોરાક ખાય તોપણ ખાધાખોરાકી માટે માસિક ચાર રૂપિયા બસ થઈ રહે છે. ગરીબ માણસો જે રૂપિયામાં અથવા એથી પણ ઓછામાં નિર્વાદ ચલાવે છે-ચલાવી શકે છે.

કાગણ વડિ અગિયારસે અમે કેસરીઆનાથનાં દર્શન કરી કુલ્યાણપુર અને ત્યાંથી ગડા ગયા. ગડાથી ગણેશપુર જતાં સોમા નદી આવે છે. ત્યાં મેવાડની હદ પૂરી થાય છે, અને ડુંગરપુર રાજ્યની હદ શરૂ થાય છે. સોમા નદી ઊતરી તેના કિનારા ઉપર રસ્તાથી અર્ધા માઇલના વાંકમાં આવેલ સોમનાથ મદાદેવના ભવ્ય શિવાલયનાં દર્શન કર્યાં. આ શિવાલય વિક્રમની સોળમી સદીમાં બનેલું ત્રણ માળનું પથ્થરનું બાંધેલું અને રમણીય છે. મંદિરમાં મોટો શિવાલેખ છે, પણ અમારે આગલે ગામ પહોંચવાનું હોવાથી ઊંચા ઊંચા મંદિરનું નિરીક્ષણ કરી લેખતો ઉતારો કર્યા સિવાય જ ચાલવું પડ્યું. મંદિરની પાસે એક વાવ છે; પણ તે પુરાણ ગઈ છે. મંદિર પોતાની મજબૂતાઈને લીધે જ ઊંટું છે, નહિ તો ખાસ તેની સારંગીભાગ લેનાર ત્યાં કોઈ છે નહિ. ગડાથી ગણેશપુર થઈ અમે પુંજપુર ગયા. ત્યાં અમને આચાર્ય મહારાજશ્રીનો પત્ર મળ્યો કે-અમે નવીન વર્ષના પ્રભાતમાં આસપુર આવીશું, તમે પણ નવીન વર્ષના પ્રભાતમાં એટલે ચૈત્ર સુદિ એકમે આસપુર આવજો. અમે પુંજપુરથી અમાસને દિવસે બેઠાડા ગયા, અને ત્યાંથી નવીન વર્ષના પ્રભાતમાં એક તરફથી આચાર્ય મહારાજ પધાર્યા અને બીજી બાજુથી અમે આવ્યા. અમારો ઉત્સવનો રવાનાવિક રીતે એક જ રસ્તેથી ગામમાં પ્રવેશ થવાનો હતો. આચાર્ય મહારાજ અમારા કરતાં જરા જલદી

પહોંચ્યા હતાં. અને અંતે પાછળથી પહોંચ્યા. વડીલોનાં કદમ સદાપ્ત આગળ જ હોય છે. આચાર્ય મહોદયશ્રી એક પથરની શિલા ઉપર એમાંની રાહ નેતા બાંધા હતા. અંતે આવીને એ શિલા ઉપર જ આચાર્યદેવનાં ચરણમાં શિર ઝુકાવું અને ગામમાં સાથે પ્રવેશ કર્યો. આસપુર ત્રણ દિવસ રહી ભભરાણે ગયા. ત્યાંથી આચાર્ય મહારાજ સાથે આસપુર આવી ખંડોદા, પુંજપુર, બંકડાડા, ગરડા થઇ કલ્યાણપુર આવ્યા. કલ્યાણપુરમાં કેટલીક મૂર્તિઓ નીકળેલી છે. એ મૂર્તિઓ અતિ અદ્ભુત છે, પણ હું જોળખી શક્યો નથી કે એ કોની છે. એક મૂર્તિ ઉપર ચૌદમી ચતાબદીનો લેખ હતો. ગામની આસપાસ સેકડો નાનાં મોટાં શિવલિંગો પડેલાં છે. નદીના કિનારા ઉપર ગામથી બેએક ફક્તોગ દૂર ટેકરા ઉપર ઋષ્યમદેવ ભગવાનની પ્રાચીન શ્યામ મૂર્તિ છે, પણ અંડિત થઇ ગઇ છે. આ સિવાય ત્યાંની પહાડી ઉપર અનેક ચાનકા છે અને કેટલીયે તેને લગતી મોંઝાયા વિનાની કિવદંતીઓ ચાલે છે. અમે એ ચાનકા જોવા જઈ શક્યા નથી. ત્યાંથી પાછા પૂજ્ય આચાર્યદેવ સાથે વીરજ્યંતીને દિવસે એટલે ચૈત્ર સુદિ તેરસને દિને અમે કેસરીઆનાથજી આવી પહોંચ્યા અને સહયાત્રાનો મનોરથ પૂર્ણ થયો. આ વખતે અમે ભગવાનનાં દર્શન અથવા યાત્રા બહુ સારી રીતે કરી, અને કેટલીયે જાણવાલાયક વાતો શાંતિથી જાણી.

કેસરીઆજી ઘુલેવા અથવા રિખવદેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પોરટની છાપમાં Rakabdeo લખેલ છે. અહીં ખાસ કોઇની વસતી નથી, પણ યાત્રાળુઓ ઉપર ગુજરાન ચલાવતા વેપારી આદિ લોકોની જ ધણીખરી વસતી છે. ગામની ચોમેર કિલ્લો આવેલો છે. ગામમાં બે મોટી ધર્મશાળાઓ છે. ઘાણેરાવવાળાની ધર્મશાળા સૌ કરતાં મોટી છે.

કેસરીઆજી જૈન તીર્થ હોવાં છતાં એને જૈન તેમ જ જૈનેતર, શ્વેતાંબર કે દિગંબર, મૂર્તિને માનનારા કે મૂર્તિની નિંદા કરનારા, શૈવ કે વૈષ્ણવ, બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ, સંન્યાસી કે બાવા, દરેકે દરેક એકસરખી રીતે માને છે અને પૂજે છે. અહીં મંદિરમાં ભાગવત વાંચવાનું સ્થાન છે, હનુમાનની મૂર્તિ છે, સરસ્વતીની મૂર્તિ છે, વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારની મૂર્તિ છે, એ રીતે પ્રત્યેક ધર્મવાળાનો અડો અથવા સ્થાનક નજરે પડશે. આ તીર્થ ઉપર મુખ્યપણે રોટનો હુકમ ચાલે છે; તેમ છતાં મંદિર આદનો વહીવટ વ્યવસ્થાદિ કરવા માટે ઉદયપુરના શેઠજીશ્રી રોશનલાલજી મુતાજી આદિ આઠ જણાની કમિટી રોટ નીમેલી છે. એ આ તીર્થનો દરેક જાતનો વહીવટ વ્યવસ્થિત રીતે કરે છે. કોઇ પણ વખત કોઇ ગડમથલ જેવું લાગે સારે રોટ એ કમિટી પાસેથી જવાબ માગે છે એમ કહેવાય છે.

રાણાજીની ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય તો તે મુખ્ય દરવાજાથી ન આવતાં મંદિરના પાછળના ભાગથી જ આવી શકે. એ કારણથી મંદિરની ભીંતમાં એક નાનું સરખું દાર કરવામાં આવ્યું છે. એ દાર મંદિર બન્યું ત્યારનું નથી; પણ પાછળથી બનાવાયેલું છે. રાણાજી દર્શને આવવાના હોય ત્યારે એને ખોલવામાં આવે છે, નહિ તો ઇંટ સુનાથી પુરાયેલું જ રહે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઇ પણ સુકૃતબંધ રાજા મુખ્ય દારથી પ્રવેશ કરે તો એ દરવાજો તેના ઉપર તૂટી પડે. આ કહેવાતા કારણથી રાણો પાછળના દારથી દર્શન માટે આવે છે. ગમે તે કારણ હો, પણ રાણાજી પાછળના દારથી દાખલ થાય છે, એ માટે કોઇ ખાસ ઘટનાનો સંબંધ હોવા જોઇએ, એમાં જરાયે શક નથી. રાણાજીને જ્યારે ભગવાનનાં દર્શન કરવાં હોય ત્યારે ક્ષરજિવાત અમુક ભેટણું ભગવાનના ચરણમાં ધરવું પડે છે.

(અપૂર્ણ)

વૈશાખ વદી પ્રથમ દશમી, સં. ૧૯૮૮ }

દા : શિશુપુત્રની

૧૦૦૮ વાર વંદના.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

ફાલ્ગુન : ૧૯૮૯

અંક ૫

ગોલ્ડસવર્થીનાં ચાર નાટકો

A Drama must be shaped so as to have a spire of meaning. Every grouping of life and character has its inherent moral; and the business of the dramatist is so to pose the group as to bring that moral poignantly to the light of day.

— John Galsworthy

જોહન ગોલ્ડસવર્થીનું મૃત્યુ હજી થોડા સમય ઉપર જ થયું છે. આ નાણીતા નવલકથાકાર અને નાટ્યકારને તેની ફોર્સાઇટ સાગા (Forsyte Saga) નામની મોટી કથા માટે નોબેલ પ્રાઇઝ મળેલું છે. તેને ઇનામ સંગા માટે મળ્યું છે, પરંતુ તે જેવો સમર્થ કથાકાર છે તેવો જ બહુ તેથી પણ વધારે સમર્થ નાટ્યકાર છે એવો ફેટલાક મોટા અંગ્રેજ વિવેચકોનો અભિપ્રાય છે. એનું સિલ્વર બોક્સ (Silver Box) નામનું નાટક રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયું ત્યાં સુધી તો તે નાટ્યકાર તરીકે પ્રજાને તદ્દન અજાણ્ય હતો, પણ આ નાટકે તેનું પ્રજાને ઓળખાણ કરાવ્યું.

લોકજીવનના વિવિધ વિષયોને વસ્તુ તરીકે ગોલ્ડસવર્થી પસંદ કરે છે અને ચર્ચે છે. ત્યાંનું આધુનિક સામાજિક અને આર્થિક જીવન; નૈતિક રીતે અને કાયદાની દૃષ્ટિએ થતા અન્યાયો; વર્ગભેદ (Class distinctions) અને વિવિધ આદર્શો અને ભાવનાઓના વિરોધો વગેરે તેના નાટકોના વિષયો છે.

આ વિષયોને વસ્તુ તરીકે લઇ તે બહુ કુશળનાથી આપણી આગળ રજૂ કરે છે. દરેક લેખકની વિશેષતા વસ્તુ રજૂ કરવાની તેની રીતમાં હોય છે. કોઇ પોતાને અભિપ્રેત અને અનભિપ્રેત બન્ને બાજુઓ બતાવી અભિપ્રેત બાજુએ પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે, તો કોઇ વસ્તુની અનેક બાજુઓ રજૂ કરી વાંચનારને માટે પોતાને ઠીક લાગે તે, સારું જોઈ નક્કી કરી લેવાનું રાખે છે. ગોલ્ડસવર્થી પણ વસ્તુ રજૂ કરતી વખતે પોતાનો અભિપ્રાય ગૂંદ રાખી, દરેક પક્ષને તે તે પાત્રના દૃષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરે છે. રજૂ કરતી વખતે દરેક પક્ષ તે ખૂબ સંભાળથી રજૂ કરે છે. કોઇ પક્ષને અન્યાય થાય નહિ અને છતાં પણ નાટકમાં સ્વાભાવિક લાગે તેવી રીતે તેનું વસ્તુ આપણી આગળ મૂકે છે. પાત્રોની આ સ્વાભાવિકતા એ તેની વિશેષતા. ગોલ્ડસવર્થીની આ વિશેષતા સમજના તેનાં નીચેનાં નાટકો જોઇએ.

ધી મોબ (The Mob) નું વરત મૂકતાં તેણે ટોળાની મનોદશા સરસ રીતે રજૂ કરી છે. અને ભાવનાઓના વિરોધનું દુઃખ પરિણામ બતાવ્યું છે. જે સામાન્ય લોકલાગણી હોય છે તેની વિરુદ્ધ ખરા સત્યાગ્રહીને પોતાના આદર્શ માટે જવું પડે છે, અને આમ કરતાં તેને ફેટલું સહન કરવું પડે છે તે દેખાડ્યું છે. લોક-લાગણીની સામે પોતાના ઊંચા વિચારો અને સિદ્ધાંતો પાળતાં મોટાં નેતાને સહન જ કરવું પડે છે. અને લોકો પણ જ્યારે તેની ભાવનાને સમજે છે ત્યારે, જેને પહેલાં પોતે મારી નાખ્યો હતો તેની જ સમાધિને ફૂલો ચડાવે છે અને તેનું સ્મારક કરે છે.

નાટકનો ટૂંકો સાર આ પ્રમાણે છે: મિ. મૂર પાર્લમેન્ટના સભ્ય છે. પડોઠો ઊઘડતાં મિ. મૂરના ઘરમાં એક નાની પ્રજા સામે લડાઈ કરવી કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચાલતી હોય છે. મિ. મૂરને તેના મિત્રો, સસરા અને પત્ની સાથે મતભેદ થાય છે. તે ચોક્કસ માને છે કે જે લડાઈ થવાની છે તે અન્યાયી છે, અને પરિણામે મોટી પ્રજા નાની પ્રજાને કચરી નાખશે. છેવટે તે નિર્ણય કરે છે કે પોતાના આદર્શને જોખમે પણ તેનો આ અભિપ્રાય પાર્લમેન્ટમાં જાહેર કરવો અને જે પરિણામ આવે તે સહન કરો લેવું. તેના આમજનો તેને આ પગલું ન ભરવા સમજાવે છે, પણ તેનો પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખે છે. અને તે પ્રમાણે પાર્લમેન્ટમાં કહી પણ દે છે. તેનું આ પગલું ઘરમાં ઢાઢને ગમતું નથી. “ગમે તેવો પણ મારો દેશ, પછી તે ખરો હોય કે ખોટો” એ તેના સસરાનો અભિપ્રાય છે. તેની પત્નીનો મત પણ લડાઈની તરફથી છે. ઘરમાં નોકરો, મિત્રો વગેરે બધાં મિ. મૂરના આ અભિપ્રાયને લીધે ધીમે ધીમે તેનો ત્યાગ કરે છે. માત્ર તેનો સેક્રેટરી તેની સાથે રહે છે. મિ. મૂર તો પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા જાહેર સભાઓ વગેરે ક્યાં કરે છે. પણ બધાં જ તેનો તિરસ્કાર કરે છે. લોકો તેની સામે ખૂબ ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને પથરા વગેરે મારે છે. છતાં પણ મિ. મૂર તેની દરકાર ક્યાં વિના બધે ફેરે છે. આ દરમિયાન તેને તેની પત્ની સાથે પણ ખૂબ વાદવિવાદ થાય છે અને તેની સ્ત્રી જે અત્યાર સુધી પોતાના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ પણ નિભાવે રાખતી હતી તે પણ હવે સહન કરી શકતી નથી. અને મિ. મૂરનું છેલ્લું એક જ આશ્વાસનનું ઠેકાણું,—અને વખતે ખૂબ પ્રેમ છતાં અને લાંબા સમયના પ્રિરણીત જીવન પછી પણ—છૂટી પડે છે. લોકો જે વખતે ખૂબ ઉશ્કેરાઈને ઘરને આગ લગાડવા, અને મિ. મૂરને મારવા આવે છે તે વખતે તેની પત્ની પોતાની નાની છોકરીને લઈને તેના પતિથી જુદી પડે છે. મિસિસ મૂરના ગયા પછી ઉશ્કેરાએલા લોકો મિ. મૂરને મારી નાખે છે. મિ. મૂર પણ પોતાના સિદ્ધાંત ખાતર સ્વેચ્છાએ જીવ આપે છે. પાછળથી લડાઈ અંધ યતાં એના એ જ લોકો મિ. મૂરની ભાવનાને સમજે છે ત્યારે તેનું સ્મારક કરે છે.

આ નાટકમાં નાયકને તેની પત્ની મિત્રો વગેરે સાથે જે મતભેદ થાય છે તે રજૂ કરવામાં લેખકની કળા રહેલી છે. દરેકનાં દષ્ટિગિન્દુ તે તટસ્થતાથી રજૂ કરે છે, અને દરેક જણ પ્રમાણિકપણે પોતાના સિદ્ધાંતોને અનુસરે છે. મિસિસ મૂર પણ છેવટે પોતાના પતિથી જુદી થાય છે. આટલી હદ સુધી આ જાતના સિદ્ધાંતોને માન આપવું કે કેમ તે વિવાદના વિષય છે. કારણ, દામ્પત્યસંબંધ તાત્કાલિક સામાજિક વિચારો કરતાં વધારે ઊંડી જતી હકીકત છે, પણ લેખકે તો એક દષ્ટિ અને આદર્શ વાંચનાર આગળ મૂકી દીધાં છે. નિર્ણય વાંચનાર માટે રહેવા દીધો છે.

હવે તેનું બીજું બાણીતું નાટક જોઇએ. સિલ્વર બોક્સ (Silver Box)માં તેણે જે સંક્રાંતી વર્ગમેદ અને સામાજિક અન્યાય રજૂ કર્યો છે તે સચોટ છે. નૈતિક રીત અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ સમાજમાં કેવો ખુલ્લો અન્યાય થાય છે તે બતાવ્યું છે. અને છતાં તેણે બધી બાબતોને ન્યાય થાય એ રીતે વસ્તુ રજૂ કર્યું છે. એક જ બતની ચોરીથી ન્યારે નીચલા વર્ગના માણસને સજા થાય છે ત્યારે ઉપલા વર્ગનો પૈસાદાર માણસ દેખીતી રીતે તેમાંથી બચી જાય છે, એટલે કે તેને કોઇ ગુનેગાર ગણતું નથી. નાટકનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

મિ. બાર્થવિક, લીમરલ પસૂના પાર્લામેન્ટના સભ્ય છે. પોતે અમુક સિદ્ધાંતોવાળા ગણવાનો દાવો કરે છે. એને સ્ત્રી અને એક જુવાન દારૂડીઓ છોકરો છે. નાટક શરૂ થાય છે ત્યારે જેક (નાનો બાર્થવિક) ખૂબ દારૂ પીને ઘેર આવ્યો હોય છે. પણ બે-ભાનીમાં બારણું બંધ હતું નથી. એટલામાં જોન્સ કરીને બીજો દારૂડીઓ બારણું ઉઘાડી આવે છે. જેક તેને અંદર આવીને થોડો દારૂ પીવા કહે છે, અને બન્ને જણા પાછા ખૂબ દારૂ પીએ છે. તે વખતે જોન્સ પોતાનું ઝોળખાણ તેને ત્યાંની વાળનાર બાઇના ઘણી તરીકે કરાવે છે. દારૂના કેશમાં જેક ત્યાં જ ઊંઘી જાય છે. પેલો જોન્સ ખૂબ દારૂ પીએ છે એટલામાં તેની નજરે સિગારેટની ચાંદીની ડબ્બી અને એક પાકીટ પડે છે તે લઇને જતો રહે છે.

સવારે નોકરો બોરડો સાફ કરતાં જેકને ત્યાં સૂતેલો જુએ છે, અને સમજી જાય છે કે તેણે ખૂબ દારૂ પીધો હશે. જેક જાગે છે, અને વાળનાર બાઇ મિસિસ જોન્સને પોતે ત્યાં સૂતો હતો તે કાઢીને ન કહેવાની આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરે છે. એના ગયા પછી ટ્રે સાફ કરતાં બટલરને ખબર પડે છે કે સિગારેટની ચાંદીની ડબ્બી કોઇ ચોરી ગયું છે.

જેક થોડો ઊઠવા માટે માથું ડુબવાનું બઢાતું કાઢે છે, એટલામાં નોકર આવીને કહે છે કે એક સ્ત્રી જેકને મળવા માગે છે. જેકને બદલે મિ. બાર્થવિક તે બાઇને મળે છે, અને જેક અને તે બાઇના ઝોળખાણ સંબંધી, તેમ જ કહે તેણે ખૂબ દારૂ પીધો હતો, અને બાઇનું પૈસાનું પાકીટ પણ લઇ ગયો છે, વગેરે હકીકત મિ. બાર્થવિક તેની પાસેથી જાણે છે. બાઇ પાકીટવાળા પૈસાની માગણી કરે છે. બાપ છોકરાને બાઇ આગળ બોલાવે છે, ને બધી વાત પૂછે છે. જેક પહેલાં તો માનતો નથી, પણ પેલી છોકરી ગદા પૂરાવા સાથે વાત કરે છે ત્યારે તે કબૂલ કરે છે. પણ પોતાની પાસે પૈસા નથી તેથી તે આપવાની ના પાડે છે. બેઆશ્રી ડોરોને બાપ પોતે પૈસા આપી બાઇને વિદાય કરે છે.

એટલામાં મિ. બાર્થવિકને સિગારેટની ચાંદીની ડબ્બી ચોરાવાની ખબર પડે છે. નોકરોમાં તપાસ કરતાં તેનો પત્તો લાગતો નથી, છતાં ગધાંતે મિસિસ જોન્સ ઉપર જ શક આવે છે, અને એ વાત પોલિસને સોંપાય છે. મિસિસ જોન્સ પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં એના ઉપર શક હોવાથી એના ઘરની ખાનગી તપાસ કરવા છૂપી પોલિસ જાય છે.

મિસિસ જોન્સ ઘેર આવી એના શોકને ત્યાંની ચોરીની વાત એના ધણીને કરે છે. એના ધણીનો કોટ સાફ કરતાં ખંખેરવા જતાં એમાંથી પેલી ચાંદીની ડબ્બી ભોંપ પડે છે, આથી તેને બહુ નવાઇ લાગે છે, તે ખૂબ રડે છે, અને તેના ધણીને કહે છે કે “તમને આ શું સૂઝ્યું? મારી નોકરી જશે, આપણું અને છોકરાં શું બાઇનું?” વગેરે. આ વખતે જ છૂપી પોલિસ મળવા આવે છે, અને ચાંદીની ડબ્બી ટેવલ ઉપર જોઇ મિસિસ

જેન્સને બધું પૂછે છે. મિસિસ જેન્સ કહે છે કે તેણે ડબ્બી ચોરી નથી; પણ ડબ્બી ને પર્સ બંને ત્યાં જુએ છે એટલે એ સાચું માનતો નથી. ને તેને અટકમાં લઈ જવાની તૈયારી કરે છે. આથી મિ. જેન્સ ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને કહી દે છે કે એ બંને વસ્તુઓ એણે દારૂના ઘેનમાં લીધી હતી. કાયદામાં પણ એને ગુનો તો ગણ્યો નથી માટે એ ચોરી કહેવાય જ નહિ. પોલિસ આ કશું ન ગણુકારતાં બંનેને લઈ જાય છે.

આ હકીકતે છૂપી પોલિસ મિ. બાર્થવિકને કહે છે. અને બે દિવસમાં કેસ ચાલશે એમ કહે છે. આથી બાપને ચિન્તા થાય છે કે બધી વાત છાપે ચઢશે તો આખરે જશે. તેથી વકીલ અને છૂપી પોલિસને આ વાત છાપે ન ચઢે તે માટે આગ્રહપૂર્વક કહે છે. અને કારણ તરીકે આ વિષેના પોતાના સિદ્ધાંતને રજૂ કરે છે. છેવટે કેસ ચાલે છે. બાઈ તો છૂટી જાય છે પણ એના ધણીને સજા થાય છે. કેસ સાંભળવા આવેલા જેકને પણ સમજાય છે કે આટલી જ સજાને પાત્ર તે પોતે છે. પણ તે વગર અને પૈસાને લીધે બચી ગયો છે, જ્યારે આ ગરીબને સજા થાય છે. સજા સાંભળી જેન્સ ન્યાયાધીશને કહે છે કે “આ કેવી જાતનો ન્યાય ! અમે બન્નેએ સરખો જ ગુનો કર્યો છે છતાં એકને સજા ને બીજાને નહિ ? જેક બાર્થવિક પણ દારૂ પીએ છે, વળી મારા કરતાં વધારામાં તેણે પૈસાની પર્સ કુશળતાથી પણ ચોરી હતી, છતાં તેને કાંઈ નહિ ને મને સજા ?”

આ નાટકમાં લેખકે પાત્રો બહુ કુશળતાથી ચોંટાડ્યાં છે. અહીં પણ તેની સ્વાભાવિકતા બરાબર સમજાઈ છે. મિ. બાર્થવિક લીબરલ પક્ષનો છે અને સિદ્ધાંતની વાતો કરનારો છે, છતાં પોતાના છોકરાની વાત જ્યાં આવે છે ત્યાં જુદો જ સ્વભાવ બતાવે છે. તે ઉપરથી આવા કહેવાતા માણસો, કેવળ નિર્બળતાથી અથવા જાણી જોઈને કેવા દંભી થાય છે તે સરસ રીતે રજૂ કર્યું છે. મિ. જેન્સનાં કેટલાંક વાક્યોથી આપણે લેખકનું વલણ કદીપી શકીએ છીએ; તે છતાં પણ તેણે ખૂબ જ નિષ્પક્ષ રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ગોલ્ડસવર્થની વિશેષતા આપણને તદ્દન સામાન્ય જણાતી વાતને વસ્તુ તરીકે પસંદ કરવામાં છે. સિલ્વર બોક્સ (Silver Box) માં પહેલાં તો એમ જ લાગે છે કે આમાંથી તે શું નાટક થવાનું હતું. છતાં એક સામાન્ય લાગતા રોજના સામાજિક દોષમાંથી ખૂબ્યું તે કેવો જાંઝાંઝ ઉપજાવી શકે છે તેના આ નાટક પુરાવો છે, અને એમાં જ લેખકની કલા રહેલી છે.

ધી જોય (The Joy) માં તેણે જે પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે તે બહુ નાજુક છે, અને ખૂબ મહત્વનો છે. જોયની મનોદશા અને તેની માની મનોદશા વચ્ચેના બરાબર સમજાય તેવી રીતે બતાવી છે. એક બાજુએ માતાનો પુત્રીપ્રેમ અને બીજી તરફ પોતાના પ્રેમપાત્ર પુરુષ પ્રત્યેનો પ્રેમ, આ બન્નેની વચ્ચેના ભાવ—વિરોધની અચકામણ બતાવી છે. સમજણમાં આવેલી છતાં આ બાબતમાં અણસમજી છોકરીની માનસિક દશાનો આગેદળ ચિતાર જોયનું પાત્ર સરજીને લેખકે આપ્યો છે. જ્યારે એ જ જોય પોતે પ્રેમ અનુભવે છે ત્યારે જ તે માતાને સમજી શકે છે, અને મનનું સમાધાન મેળવી શાંત થાય છે. ગોલ્ડસવર્થએ આમાં ખૂબ સંભાળથી પોતાનું વસ્તુ રજૂ કર્યું છે, તેમ જ મનુષ્યસ્વભાવ બતાવ્યો છે.

નાટકનો સાર આ પ્રમાણે છે: નાટક શરૂ થાય છે ત્યારે, જોય પોતાની માતા કાકા દર્નલ્ડ હોપને ત્યાં થોડા વખતથી રહેતી હોય છે. જોયની મા મિસિસ ગ્રીન તેના કાકાને ત્યાં તેના મિત્ર સાથે આવવાની છે. આ મોલી ગ્રીનને તેના ધણી સાથે અણખાવા છે,

તેથી તે તેની સાથે રહેતી નથી. મિ. લેવર (મોલીનો મિત્ર) તેનું પ્રેમપાત્ર છે. મિસિસ ગ્રીન તેના મિત્ર સાથે આવવાની છે તે તેની કાઢીને ગમતું નથી.

આ કાકા-કાકીનું જોડું વિચિત્ર છે. કાકા બિચારા બહુ જાણું માણસ છે, અને કાકીથી પણ દોષો દોરવાય તેવા છે. છતાં પોતે એમ માને છે કે પોતે બહુ ખબરદાર માણસ છે. કાકી તીખા સ્વભાવનાં ને પોતાનું ધાર્યું કરાવવાના આગ્રહવાળાં, બધું પોતે જ બરાબર સમજે છે એવું માનનારાં બાઇ છે. જોય રમતિયાળ તોફાની છોકરી છે. તે ઉમરવાયક યજ્ઞ છે, પણ તેને સંસારનો અનુભવ નથી. તેની મા મોલી મિ. લેવર સાથે આવે છે તે તેને જરા પણ ગમતું નથી. તેની માના ઉપર તેને ખૂબ પ્રેમ છે. માનું અધર્મિત પગલું તે સહન કરી શકતી નથી. મિ. લેવરને જોઈને તો તેને કાંઈ કાંઈ યજ્ઞ જાય છે. મોલી આવે છે ત્યારે જોય ડીક સાથે રમતી હોય છે. ડીક કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો યુવાન છે. તે જોયને એના મનથી આહ્વાન હોય છે, પણ જોય તે જાણતી નથી. મિસ બીચ પહેલાંની મોલીની ગવર્નેસ ડીકનું મન જાણી જાય છે. જોય તેની માને જોઈ થેલી થેલી યજ્ઞ જાય છે; પણ મિ. લેવરને જોતાં જ ઉદાસ યજ્ઞ જાય છે. ઘરમાં બધાં મિસિસ ગ્રીન માટે વહેમાય છે, અને જોય ન જાણે એમ ઇચ્છે છે. પણ જોય તો સમજી ગય છે.

મોલી મિ. લેવરને સોનાની ખાણના એક લાગીદાર તરીકે પોતાના કાકાને ઓળખાવે છે. થોડા વખત પહેલાં કર્નલ હોપ ખાણના ઉદ્યોગને ઉતારી પાડતો હતો તે મિ. લેવર સાથે વાતો કર્યા પછી તેના શેરા લેવા તૈયાર યજ્ઞ જાય છે. જોય મોલી અને મિ. લેવરની દ્વિધયાલ ને વાતો ઉપર છૂપી દેખરેખ રાખે છે. મોલી પણ સમજી જાય છે કે જોય બધું જાણી ગય છે. પોતે જે વિચારથી મિ. લેવરને સાથે લાવી છે, તેનાથી જાણું જ પરિણામ આવેલું જોઈ તેને બહુ દુઃખ થાય છે. જોય તેની માને મિ. લેવરને છોડી દેવાનું અનેક રીતે કહે છે. જોયની આ મનોદશાથી મોલીના મનમાં બહુ જ ગડમથલ ચાલે છે. ધડીમાં તેનું મન તેની દીકરી તરફ ખેંચાય છે અને ધડીમાં મિ. લેવર તરફ. તેની ધરડી ગવર્નેસ તેને છોકરી ખાતર ડાહ્યાં થવા કહે છે. તેને મોલી કહે છે કે “ મારા મનમાં શું થાય છે તે તું કેવી રીતે જાણી શકે ? કારણ, તે માતાનો કે પ્રેમીનો પ્રેમ અનુભવ્યો નથી.” તેના કાકા પણ તેને વાતવાતમાં છોકરી તરફ ધ્યાન આપવા કહે છે.

મોલી મિ. લેવરને છોડી દેવાનો નિશ્ચય કરે છે, પણ પાછો મિ. લેવરને મળતાં તેના નિશ્ચય ફરી જાય છે, ને તેને લાગે છે કે તે મિ. લેવરને છોડી નહિ શકે. આ વખતે જોય તેની માને ને લેવરને જુએ છે તેથી તેને બહુ આઘાત થાય છે. ડીક જોયને સાંત પાડવા પ્રયત્નો કરે છે ને સમજાવે છે કે તેની મા લેવરને છોડી શકે તેમ નથી. આ સંજગી જોય ગુસ્સે યજ્ઞ જાય છે અને ડીકને તરછોડી નાખે છે. એટલામાં મોલી આવે છે ને પૂછે છે ત્યારે મા દીકરીને સ્પષ્ટ વાત થાય છે. જોય કરગરીને બધું છોડી પોતાની જ સાથે રહેવા એની માને કહે છે. મોલી તેને કહે છે કે તું મારું જીવન માગી લે છે પછી હું જીવું શી રીતે ? જોય તેને કહે છે કે હું તારી પાસે જ રહીશ ને તું કહીશ તેમ કરીશ. મારી ખાતર માન મોલી તેને કહે છે કે “ જ્યાં સુધી તું પોતે પ્રેમ અનુભવીશ નહિ ત્યાં સુધી તું મને નહિ સમજી શકે.” એક બાળુ પુત્રીપ્રેમ ને બીજી બાળુ પ્રેમી તરફના પ્રેમની ખેંચતાણમાં ખેંચાતી મોલી જોયને તરછોડી જાય છે.

ડીક જોયને રડતી જોઈ પાછો પાસે આવે છે ને તેને સમજાવે છે કે લમ એ પવિત્ર

વસ્તુ છે; પણ જ્યાં ખરું લક્ષ જ ન હોય ત્યારે ઘણી વાર જીવન અસલ બને છે. પાત્ર કરતાં કરતાં જોયને પોતે ચાલ છે એમ ડીક કહે છે. જોયને પણ તે વખતે તેના તરફ પ્રેમ થાય છે. છેવટે જોય ને ડીક પ્રેમીઓ તરીકે દેખાય છે ને જોય ડીકને પૂછે છે: “શું પ્રેમ હમેશાં આવે જ હશે?”

વાંચનારનો મત આમાં ગમે તે હોય, પણ જે રીતે નાટકમાં વસ્તુ રજૂ કરવામાં આવી છે તે રીતે જોવાનું એ છે કે દરેક જાતનાં દર્શિર્મિદુ પ્રમાણિકપણે રજૂ થયાં છે કે નહિ અને વસ્તુના વિષયને બરાબર અર્થો છે કે નહિ.

સ્પર્ધા (Strife) માં આજના મૂડીદારો અને મજૂરોનો પ્રશ્ન વસ્તુ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. જે વિચારો પુસ્તકોનાં પુસ્તકો વાંચતાં પણ સમજવા કઠણ પડે, તે વિચારો નાટકમાં પાત્રો પાસે રજૂ કરાવવામાં, કેટલા સરળ થાય છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવું છે; અને એટલા સરળ રીતે રજૂ કરવામાં લેખકની કળાની સફળતા રહેલી છે. બન્ને પક્ષનું અંતર બતાવવામાં લેખકે કળા વાપરી છે. બન્ને પક્ષના નેતાઓને પોતાના સિદ્ધાંતોમાં આગ્રહી અને અડગ બતાવીને દેખાડ્યું છે કે માત્ર અંગત સ્વાર્થની ખાતર તેઓ પોતાના વલણને વળગી રહેતા નથી પણ તેઓ પ્રમાણિકપણે માને છે અને જુએ છે કે તેમની નબળાઇથી આખા વર્ગને સહન કરવું પડશે.

આથી જ મિ. એન્થની છેવટ સુધી પોતાના મતને વળગી રહે છે અને પ્રમુખ તરીકેનું રાજીનામું આપે છે. મિ. એન્થની નમતું આપવામાં આખા વર્ગની પડતી જુએ છે અને તેથી તે અડગ રહે છે. ત્યારે મિ. રોબર્ટસ પોતાના સિદ્ધાંતો ખાતર તેની પત્નીને પણ મરવા દે છે. તે માને છે કે અણીને વખતે જો ટકીશું તો ધાર્યું મળવાનું જ છે. અને એક વખત તો ગમે તેને પણ સહન કરવું જ પડશે, પણ પરિણામે તેમનાં બાળકોને અને એ રીતે આખા વર્ગને કાયમનું સુખ થશે, તેથી તે કોઇ પણ જાતનું સમાધાન કરવા તૈયાર નથી. તેના છેલ્લા લાપણમાં સમાજવાદનાં તરનો જેવાં વાક્યો મૂકી આ આખો પ્રશ્ન બહુ અસરકારક રીતે ગોલ્ડસ્વર્થોએ રજૂ કર્યો છે. વળી મૂડીદારોનાં છોકરાંઓમાં પણ સમાજવાદની તરફેણમાં જે જાતનો ફેરફાર થતો આપણે જોઈએ છીએ તેવો બતાવ્યો છે. વળી બન્ને પક્ષના લોકો પોતાના નેતાઓને ફરી રીતે છોડી દે છે અથવા તેઓથી જુદા પડે છે તે બતાવી લોકોનું વલણ દેખાડ્યું છે. નાટકનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

કારખાનામાં હડતાલ પડી છે તેથી બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ કારખાનામાં મળવાની છે. તેના ડિરેક્ટરો એટલા માટે ખાસ લંડનથી આવેલા છે. મિ. એન્થની કારખાનાના સ્થાપનાર અને માલિક છે, ને બોર્ડના પ્રમુખ છે. મિ. અન્ડરવૂડ એન્થનીનો જમાઇ તેનો મેનેજર છે. ડિરેક્ટરોમાંથી પોતાને કોઇ શેરહોલ્ડરનો પક્ષ લેનાર, તો કોઇ મજૂરોનો પક્ષ લેનાર કહેવારનારા છે; પણ તે માત્ર કહેવા પૂરતા જ. મિ. એન્ડર મિ. એન્થનીનો પુત્ર અને ઇનીડ એન્થનીની પુત્રી બન્ને, પૈસાદારોનાં કેટલાંક છોકરાં હોય છે તે પ્રમાણે મજૂરો તરફ સહાનુભૂતિવાળાં છે. મિ. એન્ડર પણ બોર્ડમાં છે. બોર્ડ મળે છે તેમાં મિ. એન્થની મજૂરોને નમતું ન આપવા ડિરેક્ટરોને કહે છે. એવામાં ત્યાંના મજૂર મહાજનના મંત્રી મિ. હાર્નેસ આવે છે. તે મજૂરોને સમજાવવાનું માથે લે છે તેથી તેને તે કામ સોંપાય છે; જોકે અત્યાર સુધી એ મહાજને મજૂરોને મદદ કરી નથી, તેમ મજૂરોએ તેમની સલાહ લીધી પણ નથી. મજૂરોનો આગેવાન બીજો જ છે.

હડતાલ પાડનારાઓમાંના મુખ્ય પાંચને બોર્ડ મળવા બોલાવે છે ને તેમની માગણીઓ સંબંધી પૂછે છે. એ લોકો કહે છે કે અમારી માગણીઓમાંથી અમે કાંઈ પણ કમી કરી શકીએ તેમ નથી. તેમનું સાંભળી વિચાર કરવા માટે તે વખતે મિર્ટિંગ મુલતવી રાખવામાં આવે છે. મિ. એન્થની માને છે કે થોડા વખતમાં એ લોકો નરમ પડી જશે ને સીધા થઈ નમતું આપશે. તેથી અડગ રહેવા કહે છે; જ્યારે બીજા ડિરેક્ટરોમાં કોષ્ટને બાજની પડી છે તો કોષ્ટને નુકસાનની પડી છે. પણ કંપનીનું ખરું હિત કે મજૂરોનું હિત તેમના હૃદયમાં નથી. મિ. એડ્ગર કહે છે કે હવે બહુ ખેંચવામાં સાર નથી. એ લોકોને બૂબે તો ન જ મરાય. ઇનીડ પણ બાપને સમાધાન કરવા સમજાવે છે, ને મજૂરોની ખરાબ સ્થિતિ માટે કહે છે. મિ. એન્થની તેને સમજાવે છે. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે એક વખત સમાધાન ક્યે પતે તેમ નથી. જે નીચલો વર્ગ અત્યારે દુખાઈ રહેલો છે તેને તો કકડે કકડે લેવાનું જ રહ્યું છે, તેથી તેમને તો ફાવે છે; જ્યારે પોતાના વર્ગને તો ખોવાપણું રહ્યું છે. કારણ, એ લોકો પછી આપણને દુખાવશે. અને જેવી રીતે અમારાં છોકરાં સુખ્યેનથી રહે છે તેવી રીતે તમારાં છોકરાં નહિ રહી શકે. ને આખા વર્ગની એમાં પડતી છે. આથી નમતું ન આપતાં તે અડગ રહે છે.

તેના સેક્રેટરી ખબર આપે છે કે બીજા ડિરેક્ટરો તેના આ વલણથી તેને પ્રમુખપદથી હથેલાવી નાખશે. મિ. એન્થની તે સાંભળી રહે છે. મિસિસ રોબર્ટસ જે પહેલાં ઇનીડને ત્યાં નોકર હતી તે માંદી છે. તેને જેવા ઇનીડ એને ત્યાં જાય છે. ત્યાં ઘરમાં ખાવાનું કે પૂરા કાલસા પણ નથી. ત્યાં પછી સારવારની કે દવાની તો વાત જ ક્યાં ? તે તેને રોબર્ટસને સમજાવવા કહે છે. મિસિસ રોબર્ટસ કહે છે કે તે નહિ માને. એટલામાં રોબર્ટસ આવે છે. તેને સમજાવવા ઇનીડ પ્રયત્ન કરે છે પણ તે તો સાંભળતો જ નથી. તેની પત્ની ખાતર પણ માની જવા કહે છે, ત્યારે રોબર્ટસ ખૂબ ગુસ્સે થઈ એન્થનીનો વાંક કાઢે છે ને કાંઈ પણ જાતનું સમાધાન કરવાની ના પાડે છે.

ત્યાંથી રોબર્ટસ મજૂરોની સભામાં જાય છે. બધા હડતાલથી કંટાળ્યા છે અને ચાકિલા છે. મિ. હોર્નેસ ત્યાં આવી બધાને સમજાવે છે ને રોબર્ટસને છોડી પોતાના કલા પ્રમાણે સમાધાન કરવા સમજાવે છે. રોબર્ટસ આવીને બધાને અડગ રહેવા માટે કહે છે. તે કહે છે કે મારું સાંભળો તો ખરા. હવે લડત એટલી હદ સુધી પહોંચી છે કે જે થોડી ધીરજ રાખો તો જરૂર મારું પરિણામ આવશે. હવે થોડા માટે મિ. હોર્નેસને વચમાં ન નાખો. આ લડત જીવન માટેની છે. જીવવા માગતા અને લોહી ચૂસનારા વચ્ચેની છે. આ લડત ક્ષણિક નથી. માત્ર આપણે માટેની નથી પણ આપણા વારસો માટેની છે. જે તમને તેમને માટે લાગણી હોય, આપણા આખા વર્ગ માટે લાગણી હોય તો, આ કામ આજે જ ઉકેલો, આપણે જ દુઃખ ભોગવી લો, આપણા વારસો માટે આ કામનો ભાર ન રાખશો. હજી તે બોલતો હોય છે એટલામાં એની પત્નીના મરણના સમાચાર આવે છે અને તે જાય છે. એક બે સિવાય બધા રોબર્ટસનો દ્રોહ કરે છે અને સમાધાન કરવા સંમતિ આપે છે.

ઇનીડ એના ભાષ્ટને પોતાના જુદા બાપ માટે સમજાવે છે, બોર્ડમાં બાપને આધાત ન લાગે તેવું વર્તન રાખવા કહે છે. એડ્ગર મિસિસ રોબર્ટસના મરણથી ઉત્કેષાળ જાય છે ને કહે છે કે આનું પાપ અમારે માથે જ કહેવાય. બોર્ડમાં પોતે શું કરશે તેની ખાતરી આપી શકતો નથી. બોર્ડ મળે છે તેમાં સમાધાન કરવા માટે બધા કહે છે; માત્ર એન્થની

વિરુદ્ધ છે. તે કહે છે કે એક વાર સમાધાન કર્યે પાર આવવાનો નથી. એ લોકો તો પાછા થોડું લઇ આનું આ જ કરવાના. ગામજવાદમાં હું માનતો નથી. જ્યારે બે માણસ મળે ત્યારે હોશિયાર જ ઉપરી થવાનો. અને ગમે તે કરો—માલિકો અને કામ કરનાર એમ બાગ પડવાના જ. તમે એક વાર નમતું આપશો તો એ સાત વાર માગશે. એમની જગ્યાએ હું હોઉં તો પણ એમ જ કરું. તેથી જ્યાં નમતું આપ્યું કે તળિયાઝાટક થતા સુધી પાર નહિ આવે. મને ભલે રાક્ષસ માનવામાં આવે પણ હું તો દેશના ભવિષ્યનો વિચાર કરી કહું છું; કારણ મોજ સરકાર (Mob Government) આવશે તો કેવા ગોટાળા થશે તે આપણે જાણતા નથી. અને એ આજ્ઞા વહોરી લેવાના કારણમૂલક મારે થવું નથી.

એડ્ગર કહે છે કે આપની ખેંચતાણમાં મિસિસ રોબર્ટસ તો મરી ગઇ. હવે કેમાં સુધી ખેંચીશું? સમાધાન માટે મિ. હોર્નેસને સત્તા આપનારો ઠરાવ રજૂ કરવામાં આવે છે અને મિ. એન્થની સિવાય બીજા બધા તરફેણમાં મત આપે છે. વિરુદ્ધમાં માત્ર મિ. એન્થની રહે છે. એટલે પ્રમુખ તરીકેનું તે રાજીનામું આપે છે. ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષથી કારખાનું કાઢ્યું ત્યારથી પ્રમુખ થયેલા, તેથી તેને બહુ લાગણી થાય છે. મિ. હોર્નેસ હડતાળીઆઓને લઇને આવે છે. પાછળથી રોબર્ટસ આવે છે ને પૂછે છે કે મારા વગર બધું કેમ કરો છો. તે સમજી જાય છે કે આ લોકો હવે તેને ગણતા નથી. સમાધાન એન્થનીને કબૂલ છે કે નહિ તે પૂછતાં તે જાણે છે કે એને પણ આ લોકોએ કાઢ્યો છે. એટલે તે એન્થનીને કહે છે કે આ લોકોએ આપણુ બંનેને કાઢ્યા છે. એન્થની અને રોબર્ટસ જાય છે ને નાટક પૂરું થાય છે.

ગોલ્ડસવર્થની વસ્તુ રજૂ કરવાની રીત, તેનાં ચાર નાટકો ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ. સાધારણ રીતે વસ્તુ મૂકવાની બે રીતો હોય છે: એક રીત એવી હોય છે કે સરચાતથી તે અંત સુધી આપું કાર્ય મૂકી દેવું; અને બીજી રીતમાં કાર્યના અમુક ભાગનો વિકાસ કરી આપીને સમજૂતીરૂપે ગોઠવી દેવો. ગોલ્ડસવર્થ પણ પ્રજ્ઞાનની પેઠે અમુક ભાગને વિકસાવી તે દ્વારા આખા વસ્તુને રજૂ કરે છે. જે પાત્ર પાસે જેવું કાર્ય કરાવવાનું હોય છે, તેવો તે પાત્રનો સ્વભાવ આલેખે છે, જેથી પાત્રના સ્વભાવની અને વિચારની સુસંગતતા જળવાય અને સ્વાભાવિક લાગે.

ગોલ્ડસવર્થમાં બિલકુલ આડંબર જણાતો નથી, તેમ જ તે જે તટસ્થતા જાળવે છે, તેમાંથી જ તેનાં નાટકોમાં રસ અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાંકને આ સાદાસરથી ગોલ્ડસવર્થની મદદતા સમજાતી નથી, પણ જો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે જીવનના પ્રશ્નો આવા જ હોય છે. અને તે હોય તેવા રજૂ કરવા અને તેમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો એ સાચા કળાકારનું કામ છે. આ રીતે જોતાં ગોલ્ડસવર્થ ખરો કળાકાર છે, અને તેનાં નાટકો વાસ્તવિક રીતે સ્તુતિપાત્ર છે.

સૌ. હિન્દુમતી દિવાન

* સરખાવો : It is largely with the social conventions of marriage and the general relation of man to man that Galsworthy is concerned; in plays and novel and essays he has exposed, in his emphatic unemphatic manner, the irony of things—A Study of the Modern Drama, by Barret H. Clark. page 273.

ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસ

ધરમાં છાત્રાઓને મોટે ભાગે કાંઈ જ ગૃહકાર્ય કરવાનું નહિ હોવાથી અભ્યાસ અને ગૃહકાર્યનો વિરોધ ઊભો થવાનું કારણ તેમના મનમાં રહેતું નથી. પરંતુ તેથી જિજ્ઞાસુ મધ્યમ વર્ગની છાત્રીઓને માથે ગૃહકાર્યમાં માતાને મદદ કરવાનો સવળો બોલો હોવાથી તેના અભ્યાસ અને ધરકામનો મેળ કેમ કરવો, એ શિક્ષિત માઆપોને અને કન્યા-કેળવણીમાં કામ કરનારાઓ મોટે મોટે કાપડો ચઢ પડે છે. આ કાપડો હજુય અણગમ્યાનો પડ્યો છે.

છાત્રાલયોમાં પણ આ પ્રશ્ન ગૃહપતિને મૂકેલો છે. જો કે કોલેજો અને હાઇસ્કૂલોની હોસ્ટેલોમાં જ્યાં છાત્રો અને છાત્રપતિઓનું લક્ષ્યબિંદુ ભણતર જ હોય છે અને હોસ્ટેલ ભણનારા મોટે રહેવા-ખાવાનું એક સરસ સાધન માત્ર ગણાય છે ત્યાં આ પ્રશ્ન ઉદભવતો નથી. અહીં સધળું ગૃહકાર્ય સેવકો મારફતે જ હોવાનું હોય છે. છાત્રોને અભ્યાસ સિવાય બીજા કયાંય લક્ષ્ય આપવાનું નથી હોતું. શરીરને કમરત આપવી હોય, તો ક્રિકેટ કે ટેનીસ રમવાનું હોય છે; ફરેથી પાણી ખેંચવાનું નથી હોતું.

કામીય અને એવાં બીજાં છાત્રાલયોમાં કેટલુંક કામ છાત્રો પાસેથી લેવામાં આવે છે, પણ આ છાત્રાલયોને પણ શાળાઓના અભ્યાસની ધૂંસરી નીચે કામ કરવાનું હોવાથી અભ્યાસને જરાય આંચ ન આવે એ જોવાનું હોય છે. આમ ન કરે તો બાળકો અભ્યાસ અને કામ બન્નેના બોજ તળે કચડાઈ જાય અને એકદમ છાત્રોનો મજબૂત વિરોધ પ્રગટે.

પરંતુ અભ્યાસ અને ગૃહકાર્યનો સુમેળ સાધવાનો ખરો પ્રશ્ન તો રાષ્ટ્રીય અને નવીન કેળવણીની દૃષ્ટિએ ચાલતાં છાત્રાલયોમાં અને ખાસ કરીને ગૃહશાળાઓમાં ઊભો થાય છે. અને તેના ઉકેલમાં આવાં છાત્રાલયો અને શાળાઓના કાર્યની સાર્યકતા અને નવીન કેળવણીના પ્રચારની ચાલી રહેલાં છે. અહીં તો બાળકના સમગ્ર જીવનને ધડવાના મનોરથ રહેલા છે. તેના પ્રત્યેક નાનામોટા જીવનકાર્યને કેળવણીની દૃષ્ટિએ અવલોકવાનો અને તે દ્વારા તેના વિકાસ સાધવાનો હેતુ રહેલો છે તેથી પ્રુસ્ટક્રિયા ભણતરને કેટલું સ્થાન આપવું અને તેના સ્વાભાવિક જીવનક્રમની તાલીમને કેટલું સ્થાન આપવું, એ દુર્ભેશ વિચારવાનું રહે છે.

પરંતુ માઆપોને અને છાત્રોને કેળવણીની આ નૂતન અને સાચી દૃષ્ટિ ભાગ્યે જ હોય છે તેઓ તો ભણવાની એક ઉત્તમ સમયગાળા સાધન તરીકે જ છાત્રાલયને લેખે છે. આથી જો ત્યાં ગૃહકાર્યને મહત્ત્વ આપવામાં આવે તો મોટેભાગે માઆપો તુરત ક્રિયા કરે કે “બાળકોને છાત્રાલયમાં કામ કરાવવાને મોકલ્યાં નથી; તેમ હોત તો તે ગૃહકાર્યની સારી રીતે કરી શકત;” અને બાળકો પણ બોલી બેઠે કે “અમે તો ભણવાની જાગીએ, નહિ કે કામ કરવા.” અલગત, કન્યાઓના છાત્રાલયમાં ગૃહકાર્ય અત્યંત જરૂર છે. બહુ-શકે બહુ-શકે માગણી પણ થાય: છતાં અભ્યાસના ગેરે તો નહિ

નવીન કેળવણીની દૃષ્ટિવાળા શિક્ષકો અને કેળવણીકારોમાં પણ આ અંગે કેટલોક વિચારબેદ મારૂંમ પડે છે. ગૃહકાર્યની તાલીમની અગત્ય સ્વીકારવા છતાં આવી તાલીમ આપવાની પદ્ધતિ અને સમય વિષે મતબેદ રહે છે. કેટલાક એમ માને છે કે ગૃહકાર્યની તાલીમ એ વ્યવહારનો વિષય છે અને બાળક જ્યારે મોટી વયે વ્યવહારમાં પડશે અને જો સંસ્કારી સમયાનુકૂળ વૃત્તિ (adjustibility) ને લીધે ગૃહની તાલીમને તેઓ સહેજે પકડી લેશે. પોતાના કથનના સમર્થનમાં તેઓ સંસ્કારી કુટુંબોનાં બ્રેન્ડુએટ યથેશ્વર બહેનોનાં જીવનના અનુભવો ટાંકે છે. આવી બહેનોએ ગૃહકાર્યની કાંઈ પણ પૂર્વતાલીમ વિના અથવા તો ઓછામાં ઓછી તાલીમે પણ ગૃહિણીપદને ઉત્તમ રીતે શોભાવ્યું છે. આ ઉપરથી તેઓ કહે છે કે ગૃહકાર્યની પૂર્વતાલીમનો હાઉ ખોટો છે. કેટલાક શિક્ષણમાંથી ગૃહકાર્યની તાલીમનો આમ તદ્દન બહિષ્કાર કરવાનું નથી કહેતા; પરંતુ તેને બદલે રીતસરનો અભ્યાસ પૂરું થયા પછી છેલ્લું એકાદ વર્ષ માત્ર આવી તાલીમને માટે અલગ રાખવાનું સૂચવે છે. શિક્ષણનાં બધાં વર્ષોમાં ગૃહકાર્યની ક્રમિક તાલીમ ગોઠવાવાથી અભ્યાસ કે આ તાલીમ એકેય બરાબર સાધી નહિ શકાય એમ તેમનું માનવું છે.

કેળવણીની દૃષ્ટિ વિનાનાં માબાપો અને બાળકોના વિરોધને આપણે લક્ષમાં ન લઈએ; પરંતુ નવીન કેળવણીની દૃષ્ટિ પામેલા કેટલાક અનુભવીઓના ઉપદ્રા મંતવ્યને તો ઊંડા ઊતરીને તપાસવું ધો.

પ્રથમ તો આપણે અભ્યાસ, સંસ્કારી-કેળવણી અને ગૃહકાર્ય, એ શબ્દના અર્થને અને તેની પાછળ રહેલા હેતુને સ્પષ્ટપણે સમજ લઈએ. અભ્યાસ એટલે શાળામાં આલતા અનેક જુદા જુદા વિષયોનું વાચનમનન. ગૃહકાર્ય એટલે ઘરમાંનું તેમ જ તેને લગતું બહારનું, જીવનની જરૂરિયાતોને લગતું નાનુંમોટું કાર્ય. સંસ્કારી કેળવણી એટલે શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય, આત્મા—એ મનુષ્યત્વનાં સર્વ અંગોનો એવો સંપૂર્ણ અને સમગ્રમાણે વિકાસ કે જેને પરિણામે બાળકના જીવનનો જગતની સાથે સુમેળ સધાય. જો કે કેળવણીનો આ અર્થ અને હેતુ માન્ય રાખીએ તો અભ્યાસ અને ગૃહકાર્ય એ બન્ને આ કેળવણીનાં સાધન હોવાં જોઈએ, અને તેથી ઉપદ્રા પ્રકારની કેળવણીને તે બન્ને જેટલાં ઉપકરક હોય તેટલાં તે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં માન્ય ગણાય. એટલે આપણે એ જોવાનું રહ્યું કે ગૃહકાર્ય એ બરાબર સંસ્કારી કેળવણીનું સાધન છે કે તેનું વિરોધી છે. અને સાધન હોય તો અભ્યાસથી ઊતરતા પ્રકારનું, સરખા પ્રકારનું કે ચડતા પ્રકારનું, ટૂંકમાં, સંસ્કારી કેળવણી લેવામાં અભ્યાસનું અને ગૃહકાર્યનું કેટલું સ્થાન છે, એ બન્નેમાં આવી કેળવણી આપવાની કેટલી શક્તિ છે, તેની સ્પષ્ટ વિચારણાથી અભ્યાસ અને ગૃહકાર્યનો વિરોધ ટળી શકે. એ ખરું છે કે ગૃહકાર્યની એવી ઘણી ય બાજો છે કે મોટપણે વ્યવહારમાં પડનાં શીખતાં વાર ન લાગે. રસોઇ, કપડાં ધોવાં, ઘરની વ્યવસ્થા રાખવી, એમાં કાંઈ એવું નથી કે જે પાછળથી ન જાણે અથવા જે શીખી લેવામાં મહિનાઓ વીતી જાય. વાસણ માંજવાં, વાસીકું કાઢવું

* સારું કામેમાં તો ભાગ્યે જ કાંઈ ખાસ તાલીમની જરૂર જણાય. બુદ્ધિવિકાસને and the general બાજોમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પણ સહેજે આવે. આમ માન આવડત, plays and novel જે જ માત્ર જોઈએ તો એમ જરૂર લાગવાનો સંભવ છે કે manner, the irony બાજોમાં કાંઈ જે લવિષ્યમાં જરૂર પડે સહેજે અથવા અલ્પ Clark. page 273.

તાલીમે શીખી શકવાના છે તેની પાછળ તેનો સમય બરબાદ ન કરવો જોઈએ. પરંતુ આવડત, કર્મકૌશલ્ય એક વસ્તુ છે; કેળવણી એ બીજી વસ્તુ છે. અલગત કેળવણીને પરિણામે આવડત આવે ખરી, અને તેથી ઊલટું આવડત છતાં કેળવણી ન પણ મળી હોય. કેળવણી અને આવડત એ બન્નેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન રાખવાથી, એ બન્નેને એક માની લેવાથી વિરોધ ઊભો થાય છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જેઓ અભ્યાસક્ષાત્રમાં ગૃહકાર્યની તાલીમનો વિરોધ કરે છે તેમનો વિરોધ આવડત અને કેળવણીનો આવે. ગોટાળો કરવામાંથી કેટલેક અંશે ઉદ્ભવતો લાગે છે. માત્ર આવડત ખાતર જે ગૃહકાર્ય કરવાનું હોય તો આમનું કથન ધણે અંશે સાચું ગણાય; પરંતુ કેળવણીને અર્થે, બાળકના સર્વાંગ વિકાસને અર્થે તેની જરૂર હોય તો તેને મોટપણ પર મુલતવી ન રાખતાં બાળવયથી જ તેને સ્થાન આપવું જોઈએ.

બાળક હંમેશાં પ્રવૃત્તિશીલ અને ક્રિયાપ્રધાન છે અને તેની પ્રવૃત્તિમાં તે મોટે ભાગે મોટાંબોની પ્રવૃત્તિનું અનુકરણ કરે છે, એ સ્પષ્ટ છે. તેને વાસીફું વાળવું, પાણી બરડું, વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં, શાક શમારવું, પોતાની વસ્તુઓ ગોઠવવી, સુંગાર કરવો વગેરે અનેક મૃદુપ્રવૃત્તિ ખૂબ ગમે છે. તેનાં ઊગતાં અવયવો, તેની ખીલતી ઇન્દ્રિયો પોતાના વિકાસ માટે આવી અનેક પ્રવૃત્તિ માગી લે છે. તે વખતે તેની આવી પ્રવૃત્તિને અટકાવવી તે તેના વિકાસને અટકાવ્યા બરાબર છે, તેની કેળવણીના મૂળમાં કુદાડો માર્યા સમાન છે. આથી જ બાલમાનસશાસ્ત્ર પર રચાયેલું નૂતન કેળવણીશાસ્ત્ર બાળકની આવી હરેક પ્રવૃત્તિને કેળવણીનું મહત્ત્વનું અંગ ગણી પોષે છે. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં આનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું સ્વીકારેલું છે. કેળવણીને જીવન્ત અને રસમય બનાવવી હોય તો તેને જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો મેળવવાની પ્રવૃત્તિની આસપાસ ગૂંથવી જોઈએ એમ કેળવણીકારોનો મત થતો જાય છે. ડેકોલી પદ્ધતિ અને પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ જેવી નવીન પદ્ધતિઓ આ સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે. ગૃહકાર્ય એ જીવનની જરૂરિયાતો મેળવવાની જ પ્રવૃત્તિનું એક અંગ છે; અને તે સહજે બાળકને આકર્ષે છે. આથી નૂતન કેળવણીકારો તેને કેળવણીમાં ધણું ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે.

વળી એક વહેમ એવો પડેલો છે, જે કે સુભાગ્યે તે હવે નીકળતો જાય છે, કે માનસિક કેળવણી, બુદ્ધિવિકાસ, મોટે ભાગે સાહિત્યના શિક્ષણ દ્વારા, વિવિધ વિષયોની વિપુલ સામગ્રી ભરવાથી થઈ શકે છે અને હાથપગની અનેક પ્રવૃત્તિને તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; બદલે આવી પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિવિકાસનો વિરોધ કરે છે. ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસનો વિરોધ આ વહેમમાંથી જન્મેલો છે. આ જ વહેમને પરિણામે નિરસરતા અને અજ્ઞાન અથવા જડતાને એક ગણવાની ભૂલ કરવામાં આવે છે અને અમણુ ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન અને અશુદ્ધ અને ભણેલાઓને જ્ઞાની અને બુદ્ધિશાળી લેખવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ આ જ ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓ આસપાસની પરિસ્થિતિનું, જીવન માટેના જરૂરી જ્ઞાનનું અને જીવનના અનેક સુસ્થેલ કોયડા ઉઠેલવાની સહમ અને તીવ્ર બુદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે; ત્યારે ભણેલા અને વિદ્વાનમાં ખપતાની બુદ્ધિ, સદગ્ધ નવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં કુંઠિત યશ્ન જાય છે.

મતલબ કે જીવનની જરૂરિયાતો મેળવવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ (જેમાં ગૃહકાર્યનો સમાવેશ થાય છે) મનુષ્યનો જે બુદ્ધિવિકાસ સાધે છે તેવો ખાલી ભજીતરથી નથી સંપાદીતો. વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ તપાસતાં માલુમ પડશે કે બુદ્ધિના અદ્ભુત ચમત્કાર અતાવની અનેક શોધોનાં મૂળ જીવનની આવી સામાન્ય પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં છે.

આમ છે તો પછી ગૃહજીવનની પ્રવૃત્તિ બૌદ્ધિક કેળવણીને વિરોધી ગણવી એ કેટલું અયોગ્ય છે ?

કેળવણી (cultural education) થી તેનો પૂરતો હુદ્દિવિકાસ થયો હશે તો આ તાલીમ સહેજે પકડી લેશે. નાનપણમાં આને માટે જે શ્રમ લેવો પડે તેવો કંઇ શ્રમ લેવાની જરૂર ત્યારે નહિ રહે. માટે બાળવય ગૃહકાર્યની તાલીમ પાછળ નકામી બગાડવાને બદલે સંસ્કારી કેળવણી પાછળ ગાળવી નેહાયે. તેમના મતે પ્રમાણે કન્યાઓ જેઓને આવી જાતની તાલીમનાં બીજ વંશપરંપરાગત અને ગળથુથીમાંથી મળેલાં છે અને જેમનામાં માત્ર સંસ્કારી કેળવણીની ઉણપ છે અને જેમને 'રાત થોડી અને વેશ ઘણું' એવું કરવાનું છે, તેમની કેળવણીનો બધો સમય તો માત્ર સંસ્કારી કેળવણી પાછળ જ જવો નેહાયે. ગૃહકાર્ય જેવી મામુલી બાબતમાં તેમનો કિંમતી સમય વેડફાઇ ન જવો નેહાયે. તેઓ પૂછે છે 'લવિષ્યમાં સ્ત્રીઓને જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં પુરુષની ભાગીદાર બનાવવી છે ?' ને સ્ત્રીકેળવણીનો આ આદર્શ સિદ્ધ કરવો હોય તો ધરકામમાંથી બાળાને જેમ અને તેમ મુક્ત કરો, ઘરમાં અને છાત્રાલયમાં નોકરો મારફતે બની શકે તેટલું કામ લ્યો અને બાળાઓને તો બસ અભ્યાસ પાછળ જ મંડવા દો.' લવિષ્યમાં તેને માથે ધરકામનો બોળો આવશે તોપણ સંસ્કારી કેળવણીને પરિણામે થએલા હુદ્દિવિકાસ અને નૂતન કેળવણી-શાસ્ત્રને આધારે વિષયશિક્ષણની પદ્ધતિ બદલાતી જાય છે. ગણિત, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, ચિત્રકલા, શિવણાદિ હસ્તકલા આ સર્વ વિષયોના શિક્ષણની પદ્ધતિમાં જે પરિવર્તન થતું જાય છે તેમાં મુખ્યત્વે એ માલુમ પડે છે કે આ વિષયોના શિક્ષણને બની શકે તેટલું જીવનના વ્યવહારની સાથે જોડવું-બંધકે જીવનના વ્યવહારને (ગૃહપ્રવૃત્તિ જેનો એક મુખ્ય ભાગ છે) કેન્દ્ર ગણી તેની આસપાસ આ વિષયોના શિક્ષણને ગૂંથવું. આમ ને વિષય-શિક્ષણમાં આ નવીન પદ્ધતિનું તત્ત્વ દાખલ થાય તો ગૃહપ્રવૃત્તિ અને અભ્યાસનો વિરોધ સહેજે નાશ પામે અને બન્ને પરસ્પર ઉપકારક યદ્ય કેળવણીનું કાર્ય સિદ્ધ કરે.

ગૃહપ્રવૃત્તિ શરીરને કસે છે, કસરત આપે છે અને તેના અંગપ્રત્યંગને ઇન્દ્રિયોને અને સ્નાયુઓને ખીલવે છે એ તો દેખીતું છે. આમ કેળવણીનું એક મહત્ત્વનું અંગ-શારીરિક કેળવણી-તેનો બધો અર્થો સિદ્ધ કરે છે. રમત અને એકલો ખાલી આપણ એ પણ શારીરિક કેળવણીનાં જરૂરી અને અગત્યનાં સાધનો છે. પરંતુ ગૃહપ્રવૃત્તિમાં 'એક પંથ દો કાજ' થાય છે. શરીરને કસરત મળે અને જીવનનું ઉપયોગી કાર્ય સધાય આમ ચોખ્ખી ફળપ્રાપ્તિથી બાળકને એક જુદા જ પ્રકારનો-સર્જનપ્રવૃત્તિના જેવો આનંદ થાય છે. ત્યારે રમત અને ખાલી કસરત આ રીતે વંધ્ય ગણાય. અલગત, એમાં જુદા પ્રકારનો આનંદ તો છે જ.

અભ્યાસને, માત્ર ભણતરને શારીરિક કેળવણીમાં જરાય સ્થાન નથી, બંધકે ભણતરની વધારેપડતી પ્રવૃત્તિ માત્ર શરીરવિકાસમાં અંતરાયરૂપ થાય છે.

આમ આપણે જોઈએ કે કેળવણીનાં એટલે કે મનુષ્યત્વના વિકાસનાં મુખ્ય અંગો પૈકી શારીરિક વિકાસ અને બૌદ્ધિક વિકાસમાં ગૃહપ્રવૃત્તિનું સ્થાન ઘણું જિયું છે. પરંતુ કેળવણીનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ મનુષ્યત્વનો ઉત્તમ વિકાસ તો હૃદયના, લાગણીઓના વિકાસમાં રહેલો છે, અને ત્યાં ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસ શો ભાગ ભજવે છે તે જોવાનું રહ્યું.

વાદળીને

જલભર વાદળી ઓ અલી આવ
 મહારાં કુલડાં આ કરમાય;
 તહારાં જલનાં કણુ વરસાવ
 મહારાં કુલડાં ના કરમાય.
 સૂકાયાં જલ સરવર ફેરાં
 દૂપ ઊતર્યાં જાંડા;
 તપે ભોમ, ને દાહ વધે, ને
 જીવનરસ ચૂસાય...જલભરં
 અન્ય સ્થલે તું વિતરજે તહારી
 સમૃદ્ધિ સર્વ ન માગું;
 એતન અર્પે મુજ કુસુમોતે
 એટલું જલ હું ચાહું...જલભરં
 ઊભી ત્યાં તું ગમનગોખમાં
 વ્યર્થ દીન પોકારું;
 તું ઊભે મુજ વિલાય પુષ્પો,
 એજ દુઃખ ઉર ધારું...જલભરં
 દષ્ટિદોર તુજને અનુસરતો
 જાણું આણશે આંહિ;
 દોર તુટે અંધાર વરસતો
 જલકણુ એક ન કંઈકિ
 જલભર વાદળી ઓ અલી આવ
 મહારાં કુલડાં આ કરમાય
 નિર્દય વાદળી ઓ અલી આવ
 મહારાં કુલડાં ને કરમાય.

વાડીલાલ શાહનું આત્મવૃત્ત

[પ્રાસ્તાવિક]

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેમ પત્રસાહિત્ય નહિ જેવું જ એકાએક છે, તેવી જ રીતે આત્મકથાઓ પણ માત્ર આંગળીને વેટે ગણી શકાય તેટલી જ લખાયેલી છે. વર્ષો પહેલાં સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રે 'હું પોતે' લખીને પોતાનું આત્મચરિત્ર જનતા સમક્ષ ધરી દીધું હતું; તેવી જ રીતે 'મારી હજીગત' માં કવિ નર્મદે તેના આત્મજીવનની કંઈક અંશે પણ આંખી કરાવી હતી; અને ગાંધીજીની 'આત્મકથા'એ તો આત્મવૃત્તાંતનાં લખાણની દૃષ્ટિએ તદ્દન નવો જ ચીસો પાડ્યો છે, એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. તાત્પર્ય કે આત્મકથા લખવાના છૂટક છૂટક તો ખીળ કેટલાયે પ્રવાસો ગુજરાતમાં ચલા હશે, પરંતુ ઉપર ગણાવ્યા તે ત્રણ તો ઘણીખરી રીતે અનોખા છે, એમ સમજી તેનો નિર્દેશ અહીં અનાયાસે થઈ જાય છે.

ગુજરાતનાં આત્મકથા-સાહિત્યમાં એક પ્રકારના ઉમેરારૂપે પ્રગટ થતાં આ પૃષ્ઠોને સદૃશ ચિંતક અને ફિલસૂફ વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે દંઠ પોતાનું આત્મચરિત્ર લખવાના ઉદ્દેશથી લખ્યાં નહોતાં; એ લખાણ તો કંઈ વર્ષોના ગાળા પછી જુદે જુદે સમયે, સદગતના જીવનની કોઈ અનોખી પળોમાં, એ વા. મો. શાહના સંબંધમાં કંઈક વિચાર કરવાની દરકારવાળાને કેટલાયે જરૂરી 'અંકોડા' મારે નિરાસ થવું ન પડે એ દૃષ્ટિબિંદુએ લખાઈ હતું. એટલે સદગતના આત્મજીવનનો કંઈક અંશે પણ પરિચય થવા પામે એ ઉદ્દેશથી, તેમનાં અનેક લખાણોમાં છૂટક છૂટક વણાઈ ગયેલી તેમની વિકાસપરંપરાને લગતી કેટલીયે બાજતોને એકઠી કરીને તેમ જ આત્મકથાના રૂપમાં ગોઠવીને સળંગ રૂપમાં મૂકવાનો ધરાદો માત્ર આ પૃષ્ઠોના પ્રકાશનની પાછળ છુપાયેલો છે. અને આવા ત્રણથી ચાર દખ્ખામાં તો વાચકો એ આત્મચરિત્રની સમાપ્તિ થઈ ગયેલી જોઈ શકશે.

વા. મો. શાહનાં જીવન તેમ જ ઠવનનો ખારીકાઈથી અભ્યાસ કરતાં આ લખનારને સ્પષ્ટપણે જાણાયું છે કે સદગત વાડીલાલ વિકાસને પંથે પળી ચૂકેલી વ્યક્તિ હતી; અને તેથી તેમનાં પોતાનાં જ જુદાં જુદાં લખાણમાં સંકળાયેલા અનેક સિદ્ધાંતો વચ્ચે ધરણીયે વાર પરસ્પર વિરોધનો આભાસ વાચકોને ચવાનો સંભવ રહે છે. પરંતુ સાથોસાથ એ પણ જાણી લેવું જરૂરનું છે કે કુદરે ને જૂરે વિકાસની પરંપરાને પહોંચી વળવાને માટે સતત તેમ જ અયાગ પ્રયત્ન સેવનારી વ્યક્તિનાં જીવનમાં એવું જ બનતું આવે છે. અને એ પણ નિર્વિવાદ પુરવાર થયેલું છે કે કોઈ વિચારકના આત્મવૃત્તનાં લખાણમાં તે પોતે ક્યારે અને ક્યાં જન્મ્યો, પરણ્યો અગર સ્વર્ગે સિધાવ્યો - એવી એવી બાજતોને બદલે આખું મહત્ત્વ અપાય છે અને તેથી જ તો એ પોતે ચિંતકની બુદ્ધિકાને કયી ખાસ શક્તિના બને સ્પર્શી શક્યો તે જણાવનારી માનસશાસ્ત્રવિષયક ક્રિયા (Psychological process) નો ઉલ્લેખ જ તેની આત્મકથાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડે છે. દૃઢી ને ટચ વાત તો એ છે કે વિચારકનાં જન્મ-જનન-મૃત્યુ તો તેનો વિકાસ સાધી આપનારાં સાધનો માત્ર હોય છે.

એટલે એની આત્મકથાનાં 'પૃથોમાંથી કાઢી નવલકથાના 'થેકડા મારતા' પાત્રની વિશાળતા તેમ જ દ્વિતરંગ કહાણી વાંચવાની આશા રાખનારાઓ નિરાશ થાય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

છેવટે એક વાત ઓર કહી લઉં! આ પૃથો લખાયાં ત્યારે તેનો લખનાર છત્રીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો. એ અને સાચું કહીએ તો એમનાં જીવનનો એ સંક્રાંતિકાળ હતો. પાંત્રીસ વર્ષના સતત કર્મયોગ પછી એટલે કે જીવનની અવનવી તડકીળાંપડીનો વિવિધ અનુભવ લીધા પછી જે મંત્ર-ચોને તેમણે હૃદયમાં ધારણ કર્યા હતાં અને જે પ્રકારની વિકાસપરમ્પરા તેઓ એ સમયે સાધી શક્યા હતા તેની કંઈક અંશે પણ ઝાંખી, 'વાંચી લેનારા' વર્ગને આ પૃથોના વાચનને પરિણામે થશે. પરંતુ વાચકે રાખેલી પાછળ છુપાયેલા 'ભાવ' ને અંગર તો 'ગર્ભ' ને સ્પર્શવાની તાલીમ તો અવશ્ય કેળવવી જોઈશે. બાકી તો લખાણનાં 'જોડાણ' માં ડૂબકી મારવાને અશક્ત એવા 'વાંચી નાખનારા'ઓને વા. મો. યાદના આત્મજીવંત તરીકે પ્રગટ થતાં આ પૃથો સંતોષી ન શકે એ સ્પષ્ટ જ છે. દુઃકમાં, વાંચનારે પૂરતી સાવધાનીથી તેમજ કારા મગજથી વાંચવાનો પ્રયાસ કરવો પડશે અને તે એમ કરી શકશે તો આ પૃથોના વાચનને પરિણામે, જીવનના અનોખા કાષ્ઠકા ઉલ્લસમાં મદદરૂપ થાય એવા 'કાંઈક' ની પ્રાપ્તિ તેને અવશ્ય થશે.

જેતપુર : તા. ૨૧-૧૧-૧૯૩૨

—ત્રિ. વી. હેમંતભાઈ]

મારી મુસીબતો અને તેનો સામનો

મારો જન્મ એક જૈન કુટુંબમાં થયો હતો; એટલે યુરોપિયન, અમેરિકન, જાપાનીસ, હિંદી બ્રાહ્મણ, વણિક, ક્ષત્રિય પૈકીની એક કોમમાંના માણસની માફક હું જૈન નામક કોમમાં (જન્મથી) ગણાવા લાગ્યો. જે કે નવ વર્ષની ઉંમર સુધી 'હું જૈન છું' એટલી પણ મને ખબર નહોતી, પરંતુ દમ્પતી વર્ષે મને એક સાધુએ જૈનોના નવકારમંત્ર, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, કેટલાંક સ્તવનો વગેરે જીવંત કરાવ્યું હતું અને ત્યારથી 'હું એક જૈન છું' એમ કહેતાં હું શીખ્યો હતો. એ વખતે જૈન થવામાં કાંઈ ખાસ આનંદ કે લાભ છે એમ હું જાણતો નહોતો. મારા ચરિત્ર ઉપર, મારા મન ઉપર, મારા આનંદ ઉપર, મારા જીવનઉપર જૈનની કાંઈ ખાસ અસર પડી નહોતી. એ રિયલિટી સત્તર વર્ષની ઉંમર સુધી રહી અને. અદ્યારમે વર્ષે મેં બુદ્ધિવિપયક પુસ્તકો સ્વતંત્રપણે વાંચવા શરૂ કર્યા ત્યારે મને જૈન એટલે શું અને જૈન થવાથી શું ખાસ લાભ છે એ વિચારોમાં ઊતરવાનું મન થયું.

મેં જોતોના આધુનિક ગ્રંથો વાંચવા માંડ્યા, તે પર તર્ક ઉપગમવા શરૂ કર્યા અને જૈન સાધુઓનો સંદર્શન વધારી તેમના સ્વભાવ, તેમનાં વર્તન, તેમની ક્રિયાઓ વગેરેનો અનુભવ લેવા માંડ્યો; પરિણામ એ આવ્યું કે મને જૈન કોમમાં રહેવા તરફ કંટાળો આવ્યો. જૈન રહેવામાં મને કાંઈ લાભ કે આનંદ એમાંનું એકે જણાયું નહિ. મેં જૈનોના લોકઅવદાર મુજબ ઉપાશ્રયમાં જવાનું, સાધુને પગે લાગવાનું, દીક્ષા-સ્વામી-વત્સલ આદિ ઉત્સવોમાં હાજરી આપવાનું તથા 'સંઘ'ના કામકાજમાં ભાગ લેવાનું ઊંડી દીધું. દુઃકમાં, જૈન કુટુંબમાં જન્મ થવાને લીધે લોકો મને જૈન કહેતા, પણ હું પોતાને જૈન કહેવાવા પુરો નહોતો.

દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો વહેવા લાગ્યાં. બાવીસમે વર્ષે 'ઉચ્ચ અંગ્રેજી' સિદ્ધિએ મારી ધુલિને તીવ્ર બનાવી અને દરેક બાળકમાં જોડા ઊતરવાની ધ્રુવ મારામાં ઉત્પન્ન કરી. અનાયાસે જૈન ફિલસૂફીના કેટલાક ગ્રંથો મારા વાંચવામાં આવ્યા અને તેના જોડાણમાં ઊતરવા મનન કરવા હું પ્રેરાયો. નીતિના ગ્રંથો અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીનાં પુસ્તકો વાંચતાં જે શંકાઓ મારા મગજમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી તેનો ખુલાસો આ જૈન ફિલસૂફીની કેટલીક બાબતોથી આપોઆપ થવા લાગ્યો. છદ્મસ્ય દશાથી શરૂ કરી સર્વથ કેવલો સુધીની દશા વચ્ચેની સાંકળ પરથી હું ઉન્નતિક્રમનો કાયદો (Law of Evolution) સમજ્યો. એટલે મને આ જન્મનો આશય અને કર્તવ્ય સમજવા લાગ્યાં. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત, જડ તથા ચેતનની શક્તિ અને ખૂણીઓ, અનેક દર્શિર્મિદુથી દરેક બાળક પર વિચાર કરાવનાર નયનિશ્લેષની યોજના, દેખીતા ઉદારિક (સ્કૂલ) દેહ ઉપરાંત (અને તેથી વધુ અગત્યનાં) તેજસ, કાર્મણ્ય આદિ દેહોનું અસ્તિત્વ અને અંધારણુ, મનુષ્યશરીરનું વિશ્વસ્વરૂપ સાથે મળતાપણું, સૂક્ષ્મ જીવનોનું અસ્તિત્વ અને સૌદર્ય, લેશ્યા (સૂક્ષ્મ દેહના રંગો) નું સ્વરૂપ અને તેમનાથી બજવાતો અગત્યનો ભાગ : આદિ અનેક બાબતોએ મારા મન પર સચોટ અસર કરી. હું જાણે કે અંધારામાંથી એકાએક અજવાળામાં આવતો હોઉં એમ મને લાગ્યું. જિંદગીના દરેક બનાવનું કારણ શોધી કાઢવું અશક્ય નથી, એમ આ સર્વ નવા મળેલા જ્ઞાન પરથી હવે મને લાગ્યું. મારી અંદરનું છૂપું ' કાંઈક ' હવે મને જીવિગમ્ય થવા લાગ્યું.

જે જ્ઞાનથી મારાં ચક્ષુમાં પ્રકાશ થયો, નહિ સમજાઇ શકે એવી બાબતોનો જે જ્ઞાન વડે હવે હું ભેટ પામવા લાગ્યો, એ જ્ઞાન પર હું મોહી પડું એમાં શું આશ્ચર્ય ! દૂકામાં, આ કુણ્ણાત સ્વતઃ કહેતાં મને કાંઈ પણ શરમ આવતી નથી કે ' જૈન ' કહેવડાવવામાં શરમ માનનારો હું હવે પોતે જ ' જૈન છું ' એમ જાતી ઠાળીને કહેવા લાગ્યો અને બીજાઓને જૈન શિક્ષણ આપવાને ઉમંગી બન્યો.

* * *

તથાપિ મારો એ આનંદ અને ઉત્સાહ ચિરસ્થાયી ન હતો. જ્ઞાનની નવીનતાએ ઉત્પન્ન કરેલો આનંદ ચિરસ્થાયી કેમ હોઈ શકે ? શું થોડાએક સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય સમજવા માત્રથી ચિરસ્થાયી આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એમ જ હોત તો 'દરકોઈ માણસ' એ વર્ષ જ્ઞાન મેળવી મુખી પણ થઈ જત.

દિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યા અને જ્ઞાનની નવીનતા ઘટતી ગઈ, તેમ તેમ મારો આનંદ પણ ઓછો થવા લાગ્યો. જીવન અને આનંદ એ જે પર્યાયવાચક શબ્દો હોય તો સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનમાત્રમાંથી મળતી ' લેહેજત ' થી ' જીવન ' કેમ બની શકે ? પુનઃ મને જિંદગી બોજારૂપ લાગવા માંડી, પુનઃ હું ' જીવન ' અને ' આનંદ ' રોડિન બની દિવસ નિર્જામવા લાગ્યો.

આ શુષ્ક દશા મુમારે એ વર્ષ સુધી ચાલી. એક દિવસ હું આમ થવાનું કારણ વિચારતો, ડાબો હાથ કપાલે મૂકી બેઠો હતો અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પણ કાંઈ ખરો આનંદ આપી શકતું નથી એવા નિશ્ચય પર આવવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં મારી દર્શિ સન્મુખ રહેલા મારા બદનની ડાબી આંધળા બટન પર મારી દર્શિ રિથર થઈ. એ બટન એ એ વર્ષ પર ખરીલું હતું; મારી રિથિતિ મધ્યમ દોવાથી એ તે બટન સુવર્ણનું નહિ, પણ સુવર્ણના

'ગીલીટ' વાળું હલકી ધાતુનું બનાવેલું ખરીલું હતું. હમણાં તેના પર દષ્ટિ સ્થિર થતાં મને જણાયું કે તે હવે શોભારહિત-પ્રકાશરહિત-નિર્મોલ્ય જેવું દેખાય છે !

મને હવે લાગ્યું કે ઉપરનો ભાગ પ્રકાશિત કરવાથી કાંઈ દહાડો વળતો નથી; માત્ર મગજને યાનથી ભરવાથી ચિરસ્થાયી આનંદ કે પ્રકાશની આશા રાખી શકાય જ નહિ. 'હું' આખો પ્રકાશિત બનું, મારું હૃદય અને મારું વર્તન સુવર્ણમય બને, તો જ જિંદગી 'જીવનમય' તેમજ 'આનંદમય' લાગે. મને હવે સમજાયું કે સુવર્ણ ગોધું જ છે અને તે ઝરીયો માટે નથી; 'આનંદ' તેમજ 'જીવન' જેટલાં આકર્ષક છે, તેટલાં જ મોંઘી કિંમતે મળે તેવાં છે. દુઃખને અટકાવવા ઈચ્છનારે દુઃખ ભોગવવા—શ્રમ ઉઠાવવા તૈયાર થવું જ જોઈએ.

આ ઉપરથી મેં જૈનજીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, ખીજા શબ્દોમાં કહું તો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને આરિત્રરૂપે વ્યવહારમાં મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે બાર વ્રતોનું રહસ્ય સમજવાથી હું તેની પ્રશંસા હરેક સ્થળે કરતો હતો તે વ્રતોના પાલનનો મેં કરાવ કર્યો.

* *

અને ખરેખર મારી મુશ્કેલીઓ હવે જ શરૂ થઈ. મઘ-માંસ તો નહિ, પણ આજ સુધી મને લહેજત આપનારા ખીડી લાંબ જેવા પદાર્થોને છોડ્યા સિવાય વ્રતોનું પાલન થઈ શકે તેમ ન હતું. રાત્રિ-ભોજન અને પચવા મુશ્કેલ થઈ પડે તેવા ખોરાક તથા તીખા તમતમતા પદાર્થોનો મારો શોખ છોડ્યા વિના વ્રતોનું પાલન થઈ શકે તેમ ન હતું. નાટક, તમાશા, દહામશ્કરી, ગામગપાટા, મોહક દેખાવો, ફેશનની ફિસિયારીઓ, મલત્રાલીઓ કરે એવી નવલકથાઓ અને કાવ્યો, અત્યંત ધોષલ સિવાય ન ચાલી શકે એવી પ્રવૃત્તિઓ અને એવા રોજગાર : એ સર્વના ત્યાગ સિવાય વ્રતોનું પાલન થઈ શકે તેમ ન હતું. દુકાંમાં, મારું આખું જીવન ખલ્લી નાખતું જોઈએ,—મારે નવો જન્મ થઈ કરવાની પેઠે એકઠોએકથી ગણતું જોઈએ એમ મને લાગ્યું. ખરેખર, આ કામ ઘણું કઠિન હતું, પણ એકડા ઘૂંટ્યા સિવાય કાંઈ ગણિતશાસ્ત્રી યવાય તેમ હતું નહિ, તેથી મેં દિંમતથી પ્રારંભ કર્યો.

જેઓને આ ગીજોના ત્યાગની મુશ્કેલીઓનો અનુભવ દરો તેઓ જ માત્ર મારી અગવડો, વચ્ચે વચ્ચે આવતી નારીપારીઓ અને મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ કરી શકશે.

પરંતુ મનોનિઘ્રલ મંઝંધી આવી મુશ્કેલીઓથી જ મારું દુઃખ પૂરું થયું નહોતું. સોપાની સાથે બહુ હળવા-મગવાનું છોડી દેવાથી મારા મંઝંધીઓ મને 'અતડો', 'એકલપેટો', 'ચક્રમ' કહેવા લાગ્યા. ફેશનને છોડાછૂટકો દેવાની સાથે કુટુંબીજનો મારાથી અસંતુષ્ટ જણાયા. 'મ.યાગાળું' કથન અથવા 'મુખમંજગીઆપણું' છોડી અમિત્ર સત્ત્વ કહેવાની રીતનું પરિણામ શ્રીમંતો, આગેવાનો, સાધુનામધારીઓ વગેરેના મારી વિરુદ્ધના પોષારમાં આનું.

* *

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિએ મને પ્રારંભમાં જ આનંદ આપવા માંડ્યો હતો, પણ 'જૈન જિંદગી' તો યરથી જ. કષ્ટદાયક અથવા અસદ્ થઈ પડી !

તથાપિ એ કષ્ટ કાંઈ પૂરતું ન હોતું ! અગાઉ મેળવેલા જ્ઞાતે વળી આ કષ્ટમાં પૂરણી કરી ! પૂર્વજન્મોનો ખ્યાલ આવવાથી, દરેક જન્મમાં મન-વચન-ક્રિયાનાં સર્વ દ્વિસક કાર્યમાં પ્રવર્તીવવાને પરિણામે આત્માના દરેક પ્રદેશ અંધકારથી છવાઈ ગયા બાજતનું જ્ઞાન થઈ આવવાથી અને આ જિંદગી અનિશ્ચિત હોવાની ખાતરી થયેલી હોવાથી, દરેક હું દરેક મિનિટ, દરેક પાછ, દરેક પગલું ગુમાવી દેવા પહેલાં હજારો વિચાર કરવા લાગ્યો. દેવાંદાર તથા લિખારીને ઉડાઉ થવું કેમ પાડવે ? તેમ અનિશ્ચિત જિંદગીવાળા મનુષ્યને પૂર્વકર્મોરૂપી મોટું દેવું વાળવાનું હોવા છતાં હાથમાંની સમયરૂપી લક્ષ્મી, દ્રવ્યરૂપી લક્ષ્મી, શરીરઅંગરૂપી લક્ષ્મી, વિચારઅંગરૂપી લક્ષ્મી : એ સર્વનો ઉડાઉપણે અને વગરવિચાર્યે વ્યય કેમ થઈ શકે ? આથી હું દુનિયાને નાની દેખાતી બાજતમાં પણ જિંડા વિચારમાં ગુંગળાઈ જવા લાગ્યો ! ખરેખર ખરું જ્ઞાન એ મહાભારત જેખમદારી ઉત્પત્ત કરે છે. દરેક કામ કરતી વખતે મારે પૂર્વકર્મોનું, હાલના દેશ-કાળનું, ભવિષ્યના પરિણામનું : એ સર્વ બાજતોનું ચિંતન કરવું પડતું. આ શરીર એ જ 'હું' નથી, તેમ જ આ શરીર એ આજે મારું એકનું એક શરીર નથી, અને વર્તમાન એ કાંઈ એકનો એક સમય નથી, તથા લિખ દેખાતા જીવો અને હું વચ્ચે નિશ્ચયથી કાંઈ ભિન્ન ભાવ નથી : આ બધા સિદ્ધાંતોના સ્મરણે મને ઘણો જ મિતવ્યયો, સાદો તેમ જ સરળ થવાની ફરજ પાડી તથા જેમ અને તેમ સઘળા શક્તિઓનો વ્યય ખીખઓની ઉત્કાન્ત કે સુખ માટે કરવાની પ્રેરણા કરી. આથી મારું બિચારું (એટલે શ્રેણીએ નહિ પહોંચેલું) કુટુંબ મારાથી વિશેષ ચીડાયું અને અસતોષ બતાવવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે એક તરફથી કુટુંબીજનો, પિછાણવાળાઓ, જ્ઞાતિ અને સંઘના અગ્રેસરો, ધર્મગુરુઓ વગેરે સર્વ કોઈ મારી સામે થયા, ત્યારે બીજી તરફથી મારી આંખ આગળ જૈન તત્ત્વજ્ઞાને રજૂ કરેલા વિશાળ જ્ઞાન અને જેખમદારીઓની બૃહદ્બુદ્ધિઓમાં ધણી વાર ધુન્ધાઈ પડવાને લીધે પણ હું હેરાન થવા લાગ્યો.

ખરેખર હવે જ મને જૈન થવામાં રહેલાં કષ્ટોનો સાક્ષાત્કાર થયો !

તમારામાંના ઘણાખરાઓ કંઠાંધિ દુનિયા તરફથી મગતી* સુરદેહીઓની જાણ

* જેને ખરા અર્થમાં ' જૈન ' કહી શકાય તેવા મનુષ્યનો નન્દર બીજાં મનુષ્યો કરતા ધણી આગળ પહોંચે છે. નોતિનું તેનું ધોરણ (Standard) વર્તમાનને અંવલંબીને નહિ, પણ બાંધ-ખતે અંવલંબીને બનેલું હોય છે. વર્તમાનના રસ્તા તેને માટે પૂરતા દોતા નથી, કારણ કે આજે તે એવું કાંઈક મેળવવા પ્રયાન કરે છે કે જે દુનિયાના બીજા લોકો કદાચ કાલે મેળવશે, એક જૈન આજે એવું વર્તન ચલાવવા કોશિશ કરે છે કે જે વર્તન દુનિયાનો સુખમાં કાલે લગશે અને જે વર્તન અંગીકાર કરવાનું દુનિયાને માટે ખરમ દિવસે શક્ય થશે. જૈનના વિચારો, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને રસ્તાઓ જેમ જેમ વધારે આગળ વધતા થતા જાય છે, તેમ તેમ તે દુનિયાના લોકોના વિચારો, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને રસ્તાઓથી વધારે ભિન્ન બનતો જાય છે. અને દુનિયાના વિચારો, દૃષ્ટિબિંદુઓ, રસ્તાઓ, રિવાજો વગેરેથી જુદા પડતું, દુનિયાના માખણના કાનૂનોનાં મૂંઝરીમાંથી છૂટા થતું, ધારા-ધોરણનાં બાવલાં આગળ સિર ઝુકાવવાનો ના કદેવી : એ શું દુનિયાને મન ઓછા ગુના અણપ ? એવાંજોને સખતમાં સખત સખત કેવી રીતે પહોંચાડવી તે કામ દુનિયા સામે રહે જાય છે !

સ્ત્રીકારણો, પરંતુ વિશાળ જ્ઞાન અને જોખમદારીઓના ભાનથી દુઃખ યાંય એ વાત નહિ માનો. સખર કરો, હું એકાદ દંષ્ટાંતથી તે સમજાવવા કાશિશ કરીશ,

દૃષ્ટાંત પહેલું

પરંપરાઓ આશય મને માન્ય છે.

એ આશયથી દુનિયાદારીમાં ઝંપટાવી નાણાં રળી લોકોના હિતમાં તે ખર્ચુ એ, જીવનનો વધારે સારો ઉપયોગ કહેવાય ? કે—

એ જ આશયથી જ્ઞાનમાં ઊંડો ઉતરી 'ગુપ્ત દ્રષ્ટા' બની દુનિયાને ઉપદેશ કરવામાં મંચી પેદુ અને તેમના ધનધાર માંગમાં નાની સરખી બત્તી રજૂ કરું એ જીવનનો વધારે સારો ઉપયોગ ગણાય ?

દૃષ્ટાંત બીજું

મારા બાળકો અને બાળકબુદ્ધિવાળાં મારાં સ્વધર્મો આડે રસ્તે ઊતરી ગયાં છે. તેમને માન સીધો રસ્તો કહી બતાવવાથી તેઓ સુધરતાં નથી.

અને મનમાં દયાભાવ સંપૂર્ણ રાખીને બદારથી તીખાશ બતાવવાથી કે કાંઈક ડરથી તેઓ સીધે રસ્તે જવા લાગે છે અને થોડો કાળ સીધે રસ્તે ચાલવાની ટેવ પાડવાથી એ રસ્તો તેમને સ્વાભાવિક યર્થ પડે છે; પરંતુ કૃત્રિમ, તીખાશ બતાવવા જતાં કાંઈક કાંઈ વખતે આંતરિક શાંતિમાં ખલેલ પડી જઈ મારી ઉત્કાન્તિને એટલે દરજ્જે તુકસાન થાય છે; તો મારે જેમાંથી કયો રસ્તો લેવો વધારે સલાહભરેલો છે ? (કાંઈ ન કરતાં આત્મસુધારણામાં જ સંતોષ માનવો એ જૈન જીવનથી પ્રતિકૂળ છે, એ માની લેવાનું છે.)

કયો રસ્તો વધારે સહેલો છે એ નહિ, પણ કયો રસ્તો છેલ્લે સરવાળે વધારે હિતાવહ છે એનો નિર્ણય કરવાનું કામ, જેમ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ, વધારે કષ્ટદાયક થઈ પડે છે. બિખારીને રાજ થવાની મુશ્કેલીનો અનુભવ નથી હોતો; અધઃચરીઆ લેભાગ્યોને નવી નવી યોજનાઓ ઘડવાનું બહુ સહેલું લાગે છે; 'દેવો જ્યાં પગ મૂક્યાને ડરે છે ત્યાં મૂખોઓ ધબોધખ ઝીંપેલાય છે.' (The fool steps in where angels fear to tread.)

* *

આ પ્રમાણે, પ્રથમ જૈન કહેવડાવવાને નાણુરા, પછી થોડાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આનંદો, પછી જૈન જીવન ગાળવાની ગરજવાળો, અને તે પછી જૈન જીવન ગાળવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક બાહ્ય તેમજ આંતર મુશ્કેલીઓથી કષ્ટ પામતો : એમ એક પછી એક સ્થિતિમાં હું પ્રગતિ કરવા લાગ્યો.

આ છેલ્લી સ્થિતિ હજી હું વર્ણવી ગયો નથી, તેથી તે પછીની સ્થિતિઓનું સ્વરૂપ ચીતરી બતાવવા અશકત છું; હજી હું જૈન જીવન ગુપ્તરૂપે છું અને એ જીવન વધારેમાં વધારે નિર્દોષ તેમ જ વધારેમાં વધારે સંપૂર્ણ બતાવવા પ્રતિદિન કાશિશ કરતો જાઉં છું. અહીં એટલું તો મારે જણાવવું જોઈએ કે જૈન જિંદગી અંગ્રીકાર કર્યા પછીની મારી મુશ્કેલીઓ અનુભવથી એવી જણાઈ છે કે જો, ઉત્તરિકમનો આશય સમજાયા પછી અસલ સાગતી નથી અને તેથી ચીડાઈ થવાનું નથી.

ખરેખર, જે માણસ સહેલી જિંદગી ગુજારે છે, જેની દૃષ્ટિ સમક્ષ ભયંકર મુશ્કેલીઓ અને મહાન આડખીલીઓ ખડી થઈ નથી તે માણસ દુર્ભાગ્ય કહેવા યોગ્ય નહિ પણ દયા ખાવા યોગ્ય છે. કારણ કે, તે વિના તેની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થવાની હતી ? સિખી ગયેલો પાઠ બોલો જનાર બાળકને કાંઈ મુશ્કેલી પડતી નથી, પણ નવા અને કઠિન પાઠ શીખવાની મુશ્કેલી ભોગવ્યા સિવાય તે શું કદી પણ વિદ્વાન થઈ શકશે ! જે વિદ્યાર્થીઓ વધારેમાં વધારે સખત પુરુષો પાસે ભણ્યા હોય છે તેઓ વધારે પ્રવીણ બન્યા હોય છે એ શું આપણે નથી જોઈ શક્યા ? ગુપ્ત જ્ઞાનના પ્રેમીએ નવી નવી ભૂમિકાઓ પસાર કરવી જ જોઈએ, નવા નવા ચીલા પાડવા જ જોઈએ, નવાં રાજ્યો જીતનાર અને શોધનારને જેટલી હિંમત અને સહનશીલતા ધારણ કરવી પડે છે તેટલી જ નહિ પણ તેથીય વધારે હિંમત અને સહનશીલતા ધારણ કરવી જ જોઈએ; કારણ કે સ્વચ્છ રાજ્યો શોધવા કરતાં સૂક્ષ્મ ભવનો શોધવા અને મેળવવાનું કામ ઘણું વિકટ અને ઘણું કિંમતી છે. અને શું મહાવીર જેવાને પણ તે કામ સહેલું લાગ્યું હતું કે ? તેમના તપ, તેમના વિદ્યાર, તેમના કાયોલ્સર્ગ, તેમના પરિગ્રહ એ સર્વ શું સૂચવે છે ? દુઃખ દુઃખથી જ દૂર થાય છે. સુવર્ણ મેઘી કિંમતે જ મળી શકે છે. કાયર, ડરપોક, સુખશીળીઓ, માત્ર જ્ઞાનની વાતો જ કરનારાને સ્વચ્છ કે સૂક્ષ્મ રાજ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

જૈન ધર્મ એ કાંઈ એક જાતિ નથી, એ એક જીવન છે; જૈન એ કાંઈ જાતિ-સૂચક શબ્દ નથી, પણ જીવનસૂચક શબ્દ છે. એ કાંઈ ફિલસૂફી માત્ર નથી, પણ સર્વ બાબતોનો નિવેડો કરનાર ફિલસૂફીથી પ્રેરાતું આધ્યાત્મિક જીવન છે. એ જીવન વણિક મેળવી શકે, બ્રાહ્મણ મેળવી શકે, ભંજી મેળવી શકે, ગુરોપિયન મેળવી શકે, જેપાનિસ પણ મેળવી શકે; વણિક, બ્રાહ્મણ, ભંજી, ગુરોપિયન, જેપાનિસ એવા જાતિ કે ભૂમિ-સૂચક ભેદ જૈનત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જૈન ધર્મ કે જૈનત્વ એ તો વિશ્વની સામાન્ય મિલકત છે, એ વિશ્વના રહસ્યની ચાવી છે, અનેક દુનિયાઓને જોડનાર સોનેરી સાંકળ છે.

ખરેખર, જૈન ધર્મ એ એક આશ્રયસ્થાન છે, ઘણું જ કીર્તિવંત (glorious) આશ્રયસ્થાન છે; પરંતુ તે છતાં તે સુખચેતન અને ક્રાંતિકારને ઉત્તેજન આપે તેવું આશ્રયસ્થાન નથી. જૈન ધર્મથી ધણાને શાન્તિ મળી છે. ખરેખર, એમાં મહાન શાન્તિ રહેલી છે, પરંતુ બોક્ષ અને સ્વચ્છ તેમ જ સૂક્ષ્મ યુદ્ધોથી ડરતા કરતા લોકો જે શાંતિ ઇચ્છે છે તેવી જાતની શાન્તિ જૈન ધર્મ આપી શકતો નથી. જૈન ધર્મથી ધણાને પ્રકાશ મળ્યો છે : ખરેખર તેમાં સંપૂર્ણ પ્રકાશ સમાયેલો છે, પણ તે તેના ક્રાંતિકારોના માર્ગ સાફ બનાવી આપે એવો પ્રકાશ નથી, પરંતુ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ મોં વિકાસી રહેલા ભયંકર અંધકારની આંતરિક નિર્ભયતાનું રહસ્ય બતાવનાર અને તેને વિધીને પેલી પાર જવાની ચાવી આપનાર પ્રકાશ છે; અને જૈન ધર્મ એવો છે એ જ મોટું સદ્ભાગ્ય છે.

[જાન્યુઆરી ૧૯૧૪]

સંપાદક : ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

અંગાળના બાહિલ

ભારતની પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉપાકાળ ઋગ્વેદ કાળમાં થયો તેમ ઇતિ-
હાસકારો ભાષે છે. પણ એથીયે પ્રાચીન લોકસાહિત્ય, લોકધર્મનાં અવશેષો આપણને
અર્થર્થવેદનાં ધણાંય સૂક્તોમાં મળી આવે છે. અને બાકી રહી ગયેલાં આખ્યાનો, કહેવતો,
મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં સંકળાયેલાં છે. દરેક પ્રગળી સંસ્કૃતિનું હાર્દ તેના લોકસાહિત્યમાં
જોવામાં આવે છે, પણ આ ઉદ્દેશ વિદ્વાન સાહિત્યકારોને મોડો થાય છે.

બાહિલ લોકો જણાવે છે કે તેમના જેવા બંડખોરો પૂર્વે ધણા યજ્ઞ ગયા છે.
સમાજના રીતરિવાજ, ધારાધોરણોથી બહિર્ભૂત થઈને સ્વતંત્ર ધોરણથી જીવન ગાળનારા
'પ્રાત્યો'નાં સૂક્તો અર્થર્થવેદમાં મળી આવે છે. 'પ્રાત્યો' માટે તે વખતના સમાજને માન
પણ હતું તે નીચેના કેટલાક શ્લોકોમાં ઉપરથી સમજશે:

ત્રાત્ય આસીદ્ ઇયમાન એવ । સ પ્રજાપતિં સમૈરયત્ ।

('પ્રાત્ય સદા ગતિશીલ હતા, તેમણે પ્રજાપતિને સંચાલિત કર્યા.)

સોઽવર્ષત, સ મહાનમવત્, સ મહાદેવોઽમવત્ ।

(તે વધ્યો, મહાન થયો, મહાદેવ થયો.)

યદેનમાહ—ત્રાત્ય, યથા તે પ્રિયં તથાસ્તિવત્,

પ્રિયમ્ એવ તેનાવરુન્ધે ।

(જેઓ પ્રાત્યને કહી શકે કે: હે પ્રાત્ય, તમારું પ્રિય થાઓ, તે વ્યક્તિ પણ
પ્રિયને મેળવે છે.)

બાહિલના 'સહજ' માર્ગનાં મૂળ આ પ્રાત્યોનાં પ્રકરણોમાં જણાઈ આવે છે.

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પરદેશમાં પ્રથમ જ અંગાળના આ બાહિલોને જાહેર કર્યાં. તેમણે
'હિંદુસ્તાનનો એક લોકધર્મ' ઉપર ભાષણ આપ્યું. તે ભાષણના તેમણે બે ભાગ પાઝા;
પ્રથમ બૌદ્ધધર્મ અને બીજો બાહિલનો ધર્મ. સામાન્ય દૃષ્ટિથી આ બન્નેમાં આભજખીનનો
ફેર લાગે પણ તત્ત્વપિપાસુને બન્નેમાં એક જ ધારા વહમાન થતી જણાય છે. તેમના
શબ્દોમાં: " આ બન્ને ભિન્ન આદર્શવાળા ધર્મોને એકસાથે ચર્ચવાનો મારો આશય
તેમનામાં રહેલી મૌલિક એકતા દર્શાવવાનો છે. બન્નેમાં પોતામાં રહેલી અનન્ત શક્તિની
ઉપવબ્ધિ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા રહેલી છે. આ ઉપવબ્ધિ રૂઢિચુસ્ત કાનુનો દ્વારા નહિ,
પણ સત્યની સાથે માનવનો પૂર્ણ યોગ સાધીને. બન્ને માને છે કે આપણા અંતિમ ધ્યેયની
ઉપવબ્ધિ આપણામાં જ રહેલી છે. "

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવન ઉપર આ બાહિલોની કેટલી અસર રહેલી છે તે વિશે
તેમના એક આલોચક લખે છે:

" The third (epoch) dawns with the poet's understanding of

the Bawls. How the modern master-singer met the older master-singers. ”

સ્વીન્ડનાથે તેમનાં ૧૯૩૦ માં આપેલાં ‘દિબેટ્ લેક્ચર્સ’ માં બાઉલોના સિદ્ધાન્તો વિષે ધણીવાર ટાંચ મારી છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ લોકધર્મમાં કેટલું જીવન-તત્ત્વ સમાયેલું છે.

બાઉલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ધણી રીતે સૂચવાયેલી છે. કેટલાક મૂળ શબ્દ ‘વાયુ’ માને છે. આ ‘વાયુ’ એટલે યોગશોભમાં જણાવેલો ‘વાયુ’ જે દ્વારા શરીરની સ્નાયવિક શક્તિનો સંચાર થાય છે. દેહની સ્નાયવિક શક્તિનો સંચાર કરી પ્રાણસંચય કરવાની સાધના જે કરે તે ‘બાઉલ.’ કેટલાક માને છે કે આસોમ્બવાસનો સંરોધ કરીને દીર્ઘજીવન મેળવવાની સાધના કરે તેઓ ‘બાઉલ’. કેટલાક ‘બાઉલ’ એટલે ‘વાતુલ’ માંથી આવેલો માને છે. કેટલાક તેની વ્યુત્પત્તિ ‘વજુલ’ માંથી કાઢે છે. આ ‘વજુલ’ એટલે ‘વજ્રધર’ (વજ્રધાન માર્ગનો ગુરુ). પણ ‘બાઉલ’ વિષે દાલમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા શ્રી. સિતિમોહન સેન ‘બાઉલ’ સંસ્કૃત ‘વાયુ’ માંથી આવ્યો એમ સ્વીકારે છે. ચૈતન્ય ચરિતામૃતમાં તેમ જ મધ્યકાળના ધણા સંતો આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. કબીર કહે છે કે—

વિરહ મુઅંગમ તન હસૈ, મન્ત્ર ન માનૈ કોહ ।

રામવિયોગી ના જીવૈ, જીવૈ તો વાઝર હોહ ॥

(બીજક સાખી, ૯૭)

આ બાઉલ લોકો વસ્તુતઃ પોતાના ગાનમાં, પ્રેમમાં, અંદર રહેલા તત્ત્વની શોધમાં ખાગલ બની જાય છે. તેઓ બાહ્ય બંધનો સ્વીકારતા નથી. પરંપરાથી ચાલતા આવેલા રીતરિવાજોને જાતિભેદનાં બંધનોને તેઓ હડસેલી કાઢે છે. આ રીતે તેઓ સાચા નોન-કન્ફોર્મિસ્ટ (non-conformists) છે. તેમની સાંધનાનું મુખ્ય અંગ છે જ્ઞાન. તેઓ માને છે કે જ્ઞાનમાં જ મનુષ્ય પોતાનો ભાવ પૂર્ણ રીતે પ્રકાશ કરી શકે. પણ તેઓ જમે ત્યાં જાન કરતા કરતા નથી. સંમીજમાં તેઓ મૃતપ્રાય રહેવા ઈચ્છે છે. સૂરી લોકો જેને ‘હના’ કહે છે, વૈષ્ણવો જેને ‘જીવ-મુક્ત’ કહે છે, તેવી અવસ્થાને તેઓ સ્વીકારે છે. તેઓ માને છે કે સાચો શુદ્ધ પ્રેમ અહેતુક હોવો જોઈએ, પ્રયોજનાતિરિક્ત હોવો જોઈએ. સમાજનાં બંધનો અને ચાત્રોક્ત વિધિદ્વારા સ્વીકારાયેલો પ્રેમ તે જ કેવળ શુદ્ધ પ્રેમ નથી. આ પ્રકારની બાઉલની ભાવના આપણને અચર્યવેદનો ‘ઉચ્છિષ્ટ’ ના સંસ્કૃતી યોદ્ધ આપે છે.

ક્લત્તં સત્યં તપો રાષ્ટ્રં શ્રમો ધર્મથો કર્મ ચં ।

મૃતં ભવિષ્યદુચ્છિષ્ટં વીર્યં લક્ષ્મીવિલંબણે ॥

સમેસેતે કક્ષાં, શોદિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાનનું આદિસ્થાન પ્રયોજનાતિરિક્ત પ્રેમમાં રહેલું છે. તે ભાવને રહસ્યમય ભાષામાં આ ચૂકતમાં વર્ણવ્યો છે.

તેમનો ‘જેક’ ‘દેહતત્ત્વ’ નો અંચવા ‘કાયાસંધન’ નો પ્રધાન સિદ્ધાંત છે. તેઓ શરીરને મંદિર જેવું પવિત્ર ગણે છે, કારણકે તેમાં ‘મનરે માતુર’ (મનના-હૃદયના-આનંદ)નો વાસ છે. તેઓ કહે છે કે: ‘નંદા આંખે જોડે, તાડા આંખે ખડાડે’

(જે પિંડમાં છે, તે બધાંડમાં છે.) ચિત્તચંદિતામાં પ્રભુ યોગમાર્ગદારા આ ભાવનાની ઉપવૃત્તિ કરવાનું લખ્યું છે:

દેહેઽસ્મિન્વર્તતે મેરુઃ સપ્તદ્વીપ સમન્વિતઃ ।

સરિતઃ સાગરાઃ શૈલાઃ ક્ષેત્રાણિ ક્ષેત્રપાલકઃ ॥

ઋપયો મુનયઃ સર્વે નક્ષત્રાણિ મહાસ્તથા ।

પુણ્યતીર્થાણિ પીઠાની વર્તન્તે પીઠદેવતાઃ ॥

જાનાનિ યઃ સર્વમિદં સ યોગો નાત્ર સંશયઃ ॥

કપીર પણ જ્યાં છે કે આ ઘટમાં જ આગ-જગીયા છે, કાશીદારકા છે, મંદિર છે, સજનદાર છે. દાદુ કહે છે કે: આ શરીર મારું શાસ્ત્ર છે, તેમાં પરમદયાદે તેનો સંરેશ લખ્યો છે.

બાઉલનું હૃદય આ 'મતેર માનુષ' (હૃદયનો મનુષ્ય) શોધવા માટે વિરહથી અહોનિશ બળ્યાં કરે છે. તે ગાય છે:

આવિ કાયાય પાખો ના'રે,

આમાર મતેર માનુષ જેરે ।

હારાયે સેષ માનુષે, ના'ર ઉદેશે દેશ-વિદેશે મેડાષ ધુરે ॥

લાગિ સેષ હૃદય - શશિ, સદા પ્રાપ્ત હય ઉદાસી,

પેલે મન હોતો ખુશી, દિયાનિશિ દેખતામ નયન ભરે ।

(મારા તે હૃદય-માનવને ક્યાં મેળવીશ? તેને માટે હું દેશ-વિદેશ શોધમાં ફર્યા કરું છું. તે સૌંદર્ય-શશિની શોધમાં મારું મન ઉદાસી ચપ રહ્યું છે. હૃદયું ભરીને તેને જોવાની મારા હૃદયની પરમ વ્યાકુળતા છે.) આ પ્રેમના પાગલની, હૃદય-માનવની શોધના કપીરની ઝાંખી કરવી હોય તો શ્રી. નન્દલાલ અસુરું 'બાઉલ'નું ચિત્ર જોવાની બલામણ કરું છું.

એક પારસ્થ દેશના સૂરીએ પણ આ જ ગાયું છે:—

"On the way to the Truth thou are ten temples

"One is the acter temple, the other the temple of the heart.

"As long as thou canst, make pilgrimage to hearts,

"Because one single heart is more than a thousand temples."

પ્રસૂતી લીલા એટલી ચમત્કૃતિવાળી છે કે માનવની કૃત્રિમ લીલા તેના આગળ ઝાંખી પડે છે:—

જીવે જીવે ચામળા દેખી, સગલ તારે અવતાર ।

યો તુષ, નૂતન લીલા કિ દેખાખી, જ્ઞાન નિત્ય લીલા ચમતકાર ॥

(જીવે જીવે તેનો અંશ રહેશે છે. અરે, માનવી, તું નવીન લીલા શી જતાવીશ? તેની લીલા નિત્યનવીન છે.)

અધમાન બક્ષિઓ વચ્ચે સાચો શુદ્ધ પ્રેમ ન હોઈ શકે. માટે જ પ્રભુને ભજના તે પણ સખાની માફક, પ્રિયની માફક ન્યારે 'ભાંડ' માં તે શુદ્ધ, અનૂત્ત, અનિવચનીયનાં

દર્શન થાય છે ત્યારે સમસ્ત 'બ્રહ્માંડ' સૌંદર્યમય લાગે છે. પ્રથમ જે ઠેકાણે કૃત્રિમતા લાગતી હતી, ત્યાં પ્રકૃતિની ચિરસ્થાયી ભૂત સાચા સ્વરૂપમાં આવિર્ભૂત થાય છે. તેથી જ કબીર કહે છે—

ધર ધર દીપક બરે, લખે નહિ અન્ધ હૈ ।

લખત લખત લખિ પરે, કરે જમ કન્દ હૈ ॥

(ધરધરમાં દીપ બળે છે. અંધને તે દેખાતો નથી. જોતાં જોતાં બપોરે તેનાં દર્શન થશે, ત્યારે મૃત્યુનો પાશ તૂટી જશે.)

આ અન્તઃ શરીરે જ્યોતિમયા હિ શુષ્કો બાહ્યનો હૃદય-માનવ છે, સૂક્ષ્મોની પ્રિયા છે, ગ્રીક્ષના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો Logos છે. અંતરની ઉપલબ્ધિનો આવિર્ભાવ વાક્યો દ્વારા કરતાં દરેકે પોતપોતાની બાષા વાપરી છે. પણ ઉપલબ્ધ વસ્તુ એક જ છે.

બાહ્ય માને છે કે જન્મથી જ તેની દીક્ષા થઇ ગઇ છે. તે ગાય છે—

આમાર જે-દિન જનમ સે-દિન આમિ દીક્ષા પેયેછિ ।

એક અક્ષરેર મન્ન માયેર શિક્ષા પેયેછિ ॥

દીક્ષા વિના ચલે ના જે એકટિ પ્રાણેર શ્વાસ,

સેઇ કયાને ગભીર આમાર રચે છે વિશ્વાસ ।

આમિ નીર પેયેછિ, ક્ષીર પેયેછિ, પરાણ પેયેછિ,

તા'રિ સાથે સાથે માયેર શિક્ષા પેયેછિ ॥

(મારો જે દિવસે જન્મ થયો ત્યારે જ મને દીક્ષા મળી. માતાની શિક્ષા એક અક્ષરના મન્ત્રથી મેળવી. પ્રાણનો એક પણ શ્વાસ દીક્ષા વિના ન ચાલી શકે તે મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. માતાનાં અશ્રુ મેળવ્યાં, માતાનું દ્ધ મેળવ્યું, માતામાંથી પ્રાણ મેળવ્યો; તે સાથે જ માતાની શિક્ષા પણ મેળવી છે.)

તેમનો ગુરુ કોણ ?

ગુરુ બોલે કરિ પ્રણામ કરલિ મન ?

તોરે અધિક ગુરુ, પથિર ગુરુ, ઓતોર ગુરુ અગણન,

ઓમારે ગુરુ સર્વજન !

ગુરુરે તોર બરણુ-ડાલા, ગુરુરે મારે મરણુ-જ્વાલા !

ગુરુરે તોર હૃદય-વ્યથા, જે ઝરાય દુનપન !!

(હે મન, ગુરુ માની તું કેને પ્રણામ કરીશ ? તારે પગલે પગલે આવનારા-જનારા તારા ગુરુ છે. અરે, તારા અસંખ્ય ગુરુઓ છે. સઘળા માનવો તારા ગુરુ છે. તારું સ્વામી તારો ગુરુ છે, મરણુ-જ્વાલા તારો ગુરુ છે, હૃદય-વ્યથાની આંખમાંથી ઝરતાં અશ્રુ તારો ગુરુ છે.)

પણ આ પ્રમાણેની ગુરુની બાવનાની પાછળ વાસ્તવિકતા શી ? તેઓ જણાવે છે કે ગુરુને જાણ્યા પહેલાં પોતાની જાતને પ્રથમ જાણવી જોઈએ. જ્યાંસુધી પોતાના અંતરમાં રહેલાં તત્ત્વોની ઉપલબ્ધિ થઇ નથી ત્યાં સુધી. ગુરુની પાછળ પાછળ ફરવાનો શો ઉદ્દેશ ? લાલન નામનો બાહ્ય કહે છે કે આત્માને જાણ્યા પછી " સૌંધ બાહુ દૂર નાઇ " (પ્રશ્ન બહુ દૂર નથી.) કબીર પણ જણાવે છે કે : " પરમાત્મ ગુરુ નિકટ બિરાજે " । જન જન મન મેરે ॥ " આ પ્રમાણે બાહ્ય ગુરુથી ગભરાય છે; કારણ કે કદાચ તે પોતાના શિષ્યના જીવન્ત આત્માને યોગ્ય રીતે વિકાસ ન પામવા દે.

તેમની સાધનાનું મુખ્ય આલેખન 'સહજ' છે. આ 'સહજ' મધ્વકાળના બધા સંતોમાં જોવામાં આવે છે. દ્વૈત, અદ્વૈત વગેરે તાર્કિક કલ્પનાઓમાં ગોથાં બાધા વગર તેમણે સરળ પ્રેમનો સહજ માર્ગ સ્વીકાર્યો. આ સહજ માર્ગ નાથપંથના સિદ્ધગણોએ ખૂબ જ જોરથી લગભગ આઠમી સદીમાં શરૂ કર્યો હતો. તે પંક્તીથી જ્યદેવ, બિલ્વમંગલ, ચંદીદાસ, વિદ્યાપતિ, વલ્લભાચાર્ય, કૃષ્ણીર, નાનક, રંગજય, દાદુ વગેરે કવિઓ તથા સંતોએ તેને આગળ ધપાવ્યો.

બંગાળના વૈષ્ણવધર્મના સંસ્થાપક ચૈતન્ય મહાપ્રભુ નાનપણમાં 'ક્ષેપા નિમાષ' ('ગાડો નિમાષ') કહેવાતા. હાલના બાઉલો પણ ચૈતન્યને પોતાના આદિપ્રવર્તક તરીકે માને છે. આથી બંગાળના વૈષ્ણવ મેળાઓમાં બાઉલો જાય છે અને મંડળીઓ જમાવે છે. તેઓ પ્રેમને સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં પરિણત કરવામાં માને છે. તેઓ પ્રેમને 'પરશમણિ'ની ઉપમા આપે છે.

પ્રેમ આમાર પરશમણિ ।

તારે હુંપલે જેકામ હય રે સેવા ॥

(પ્રેમ સ્પર્શમણિ છે. તેને અડક્યાથી કામ સેવામાં પરિણત થાય છે.) આને માટે એક બાઉલને શ્રી. ક્ષિતિમોહન બાણુએ એક વાર પૂછેલું: 'બાબા, આપ પ્રેમનો અનુભવ કેવી રીતે કરો છો?' બાઉલ કહે છે: 'ભાઈ, હાલમાં મારી સ્ત્રીને મરણ પામ્યે દસ-આર વર્ષો થઈ ગયાં છે. તેના જીવતાં તેની સાથે સ્થૂળ સ્વરૂપમાં રહ્યો હતો, પણ તેનું સાચું સ્વરૂપ મને જણાયું ન હતું: પણ તેનો સાચો પરિચય થોડા સમય પહેલાં જ એક દાણમાં થઈ ગયો. તેની સાચી શુદ્ધ અર્નત મૂર્તિનાં મને દર્શન થયાં.'

આ ઉપલબ્ધિ ઉપરથી અગમ્ય, અગોચર, દેવળ આભાસ લાગે; પણ આવા દાખલા હાલના જમાનામાં મોબૂદ છે તે ટાંકું છે.

અમેરિકાના આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાની હોમ્સે તેમના "In Quest of the Ideal" નામના પુસ્તકમાં નીચેનો તેમનો અનુભવ ટાંક્યો છે. તેઓ દમ્બેશાં ઉપાસમયે જગતા રહેતા, દમ્બેશાં તેની ભગ્યતા અનુભવતા, પણ એક દિવસ "the pageant of the dawn was passing, and I was initiated into its inmost mystery. If there was near a moment in my life in which I underwent that sudden and complete transformation of the inner man (સરખાવો "મનેર માનુષ") which is called "Conversion", it was then. I seemed to be admitted into, I seemed to become one with — "the pure eternal corse of things" — and I knew, if I had never known it before, if I was never to know it again —

"At last, at last, the scent of the world."

આ પ્રકારનો બીજો પ્રસંગ શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો છે. શાન્તિનિકેતનનાં દમણનાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે પોતાની ઉપલબ્ધિ જણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ધણી નાનપણથી ગાયત્રીમેત્રમાં તેમની શ્રદ્ધા હતી. ધરના એક ખૂણામાં બેસીને તેઓ તે જપ કરતા. ઉપનિષદના સ્તોકોનું અર્થહીન પાસાયણ કર્યા કરતાં તેમને તેના ઉપર નિદિધાસન

કરવાનું ખૂબ જ ગમતું. આથી તેમને ઉપનિષદનો ઘણો ભાગ મુખે યજ્ઞ ગયો છે. પણ એક દિવસના સૂર્યોદયે તેમનો પડદો ખોલી દીધો. સમસ્ત જગત તેમને સૌંદર્યમય લાગ્યું. રસ્તામાં આવતા જતા માણસોમાં પણ તેમને પોતાના જીવનની harmony જણાઈ.

ખાઉલ કહે છે કે—

કારે બોલવો, કે કરવે વા પ્રત્યય ।

આછે એમ માનુષે સત્ય નિત્ય ચિદાનંદમય ॥

(કોને કહું, કોણ વિશ્વાસ કરશે ? આ માનવમાં જ સત્ય-નિત્ય-ચિદાનંદમય તે વિરાજમાન છે.)

દરેક ધર્મની માફક આ ખાઉલમાંના કેટલાકમાં વિપરીત વર્તન દેખાય. પણ તેમનો ધર્મ વશા કરે છે, કારણકે તેનામાં ગતિશક્તિ છે. તેથી જ ટાગોરે જણાવ્યું છે કે:—

“On the inaccessible mountain peaks of theology, the snows of mud remain eternally rigid, cold and pure. But God's manifest shower falls direct on the plain of humble hearts, flowing there in various channels, even getting mixed with some mud in its course, as it is soaked into the underground currents, invisible, but ever-moving.”

આ સહજ સાધનોનો ટૂંક સારે રજગજાએ જણાવ્યો છે:—

રજગજ વસુધા ભેદ સત્ત્વ । કુલિ આલમ સુકુરાન ॥

પડિત કાજ વૈ થડે । દક્ષતર દુનિયા જન ॥

જ. મ. આચાર્ય

આ નિબંધ લખવામાં નીચેનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે :

શ્રી. ક્ષિતિભોજન સેનનાં મારા વર્ગમાં થયેલાં સૂચનો તથા તેમનો ‘વિશ્વભારતી ક્વાર્ટર્સ’માં “Bauls & their Cult of Man — જન્યુન ૧૯૨૬ નો લેખ; રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ‘An Indian Folk Religion’ (Curative Unity માં;) ‘Bauls of Bengal’ — Vas. Qua. April, 1926; શિવ સંહિતા; ‘ભારતવર્ષીય ઉપાસક સંપ્રદાય’ — શ્રી. અક્ષયકુમાર દત્ત; ‘ખાઉલ’ પ્રવાસી — માધ અને કામજી ૧૩૩૯; વગેરે.

કબીરની મૂંઝવણ

યુવાનીમાં સદ્ગુરુ પાસ રહેતા,
કબીરજી જ્ઞાનરહસ્ય લેતા.

નિહાળી ઘંટી તણું દૃશ્ય એકદા,
કબીરનાં નેન જલે ભરાયાં,
ચક્રે પડેલા ઘઉં સૌ દળાયા,
ન એક આખો કણુ આવતો કદા.

સંસારનું ઘંટી શું ચક્ર ચાલે;
જનો બિચારા સહુ ત્યાં દળાય,
મને કરુણાભર્યું દૃશ્ય સાલે,
વિધિ તણી આ ગતિ ના કળાય.

ગુરુ સ્થિતિ એહ કળી ગયેલા;
ઘંટી પડા તે ઉચકાવી નાખ્યાં,
આખા ખીલાને વળગી રહેલા
કણુ ભતાવી ગુરુ આમ ભાખ્યા:

‘સંસારનું ચક્ર ભલે ફરે એ
એવું પ્રશ્ન ના પીત્સર્ય છે.’

હિંદનો કાપડઉદ્યોગ અને જાપાનનો હરીફાર્થ

યુરોપ અને એશીઆનાં બજારો હિંદી કાપડથી ઊભરાતાં, એ કંઠ લાંબા

ભૂતકાળની વાત નથી. મોગલ સામ્રાજ્યના અસ્તકાળે લગી ભારતની જહોજહાલી, કળા અને ઉદ્યોગથી સમૃદ્ધ બનેલા કોઇ પણ દેશની સ્પર્ધા કરવા પૂરતી હતી, કદાચ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતી, એમ કહેવાથી પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી.

કાપડ માટે હિંદનું પરાવલંબીપણું છેલ્લાં સો વર્ષથી થયું છે. હિંદની કળા અને ઉદ્યોગના અસ્તને પણ તેટલાં જ વર્ષો થયાં છે. કાપડઉદ્યોગ એ હિંદનો મહાન અને મહત્વનો ઉદ્યોગ હતો. જગતનાં ભાગ્યશાળી નરતારીઓનાં શરીર હિંદી કાપડથી શોભતાં. હિંદી કપડાંથી સજ્જ થવામાં માન અને ગૌરવ સમજવામાં આવતું.

ભારતના ભાગ્યક્ષિતિજ પરથી એ દિવસો તો આથમી ગયા. હવે તો પરાધોન, નિર્ધન અને નિરુદ્ધમી ભારતને એ ભાગ્યશાળી દિવસોની સ્મૃતિમાત્ર જ રહી છે. જગતને વસ્ત્ર પુરાં પાડનાર ભારતને પોતાનાં સંતાનોની શરમ સાચવવા અને તેમને શીતોષ્ણતાથી બચાવવા પરદેશો પર આધાર રાખી બેસી રહેવું પડે છે.

ભારતના કાપડઉદ્યોગના નાશની કસણુ કહાણી હજી તાજી છે. કદાચ સગી આંખે બેનારાઓને મોઢે સાંભળનારાઓ હજી નીકળી આવે છે; એ કંઠ સૈકાઓ જૂની પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાર્તા નથી.

પરદેશોને કાપડ-સૂતર પુરાં પાડનાર હિંદમાં વિદેશી કાપડ અને સૂતરની આવાત થવા લાગી. એટલે જગતમાં હાથવણાટનું કાપડ બનાવનાર દેશ તરીકે પોતાનું સ્થાન ગુમાવ્યા પછી ઓગણીસમા સૈકાની ત્રીજી પચીસીના આરંભકાળે યાંત્રિક સાધનો દ્વારા કાપડ બનાવવાનું હિંદમાં શરૂ થયું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મુંબઈ મધ્યે એક યહેલવહેલી મિલ બાંધવાનું માન એક પારસી ભાઈને મળ્યું, પણ એક દાયકા લગી તેનું અનુકરણ થયું નહિ. પણ ૧૮૬૧ માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં આંતરયુદ્ધ શરૂ થયું, તે વખતે હિંદમાં નવાં ઐતિહાસિક ઔદ્યોગિક સાહસો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં, તેમાં કેટલીક મિશ્ર પણ બાંધવામાં આવી. એ યુદ્ધ વિરામ પામ્યા બાદ ઊભી થયેલ મંદીથી બીજા હુન્નરઉદ્યોગ પર

લેવાનો પ્રયાસ શરૂ થયો. સ્વદેશી કાપડનું માન વધવા લાગ્યું. સ્વદેશી ભાવનાએ એ ગૃહ-ઉદ્યોગને અપનાવ્યો. આ પ્રવૃત્તિથી હિંદનો ગૃહઉદ્યોગ પુનર્જીવિત થયો અને મિલઉદ્યોગને આડકતરો આર્થિક લાભ થવા લાગ્યો. રમસીઆ ગાડાની ગતિએ ચાલતી મિલોને કામ મળવા લાગ્યું. તેના કાપડની પેદાશને હિંદની બજારોમાં માનભર્યું સ્થાન મળવા લાગ્યું.

કાપડ માટે પરદેશો પર પરાવજાની યથા જવા છતાં હિંદના હાથવણાટના પુરાણ ઉદ્યોગનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું હતું, તે આ પ્રવૃત્તિથી સજીવન થયું. હાથશાળોમાં વણાતું કાપડ હિંદની ત્રીજા ભાગની જરૂરીઆતને પૂરું પહોંચી શકતું નથી; પણ આ બંને મળીને આપણી ૨/૩ બે તૃતીયાંશ કાપડની જરૂરીઆત પૂરી પાડે છે. અનેક હરીફાઈ, પ્રતિકૂળ હિંદિયામણ અને યંત્રવાદની શક્તિની સામે આ ઉદ્યોગ ટકી રહ્યો છે.

નીચેના ૨૦ વર્ષના આંકડા મિલઉદ્યોગ અને હાથવણાટની પ્રગતિ બતાવે છે:

વર્ષ.	મિલોમાં વપરાયેલું સૂતર	મિલોમાં કાપડનું ઉત્પન્ન	હાથશાળોમાં વપરાયેલું સૂતર	વર્ષ.	મિલોમાં વપરાયેલું સૂતર	મિલોમાં કાપડનું ઉત્પન્ન	હાથશાળોમાં વપરાયેલું સૂતર
૧૯૧૨-૧૩	૨૫૪૦	૧૨૨૦૦	૨૬૦૦	૧૯૨૨-૨૩	૩૬૨૦	૧૭૨૫૦	૩૩૫૦
૧૯૧૩-૧૪	૨૪૪૦	૧૧૬૪૦	૨૬૭૦	૧૯૨૩-૨૪	૩૫૬૦	૧૭૬૨૦	૨૫૧૦
૧૯૧૪-૧૫	૨૪૭૦	૧૧૩૬૦	૨૬૬૦	૧૯૨૪-૨૫	૪૧૦૦	૧૯૭૦૦	૩૧૪૦
૧૯૧૫-૧૬	૩૧૭૦	૧૪૪૧૦	૨૭૨૦	૧૯૨૫-૨૬	૪૧૫૦	૧૯૫૪૦	૨૮૩૦
૧૯૧૬-૧૭	૩૩૭૦	૧૫૭૮૦	૧૮૬૦	૧૯૨૬-૨૭	૪૮૧૦	૨૨૫૬૦	૩૨૪૦
૧૯૧૭-૧૮	૩૪૦૦	૧૬૧૪૦	૨૦૩૦	૧૯૨૭-૨૮	૫૦૭૦	૨૩૫૭૦	૩૨૩૦
૧૯૧૮-૧૯	૩૫૨૦	૧૪૫૧૦	૨૬૨૦	૧૯૨૮-૨૯	૩૦૪૦	૧૮૬૩૦	૨૭૬૦
૧૯૧૯-૨૦	૩૪૨૦	૧૬૪૦૦	૧૪૧૦	૧૯૨૯-૩૦	૫૦૨૦	૨૪૧૬૦	૩૪૦૦
૧૯૨૦-૨૧	૩૨૮૦	૧૫૮૧૦	૨૮૭૦	૧૯૩૦-૩૧	૫૨૭૦	૨૫૬૧૦	૩૩૬૦
૧૯૨૧-૨૨	૩૬૦૦	૧૭૩૨૦	૨૬૮૦				

હિંદી મિલોમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડ અને હાથશાળોમાં વપરાતા સૂતરના આંકડા બેતાં સમજી શકાય છે કે હિંદનો કાપડઉદ્યોગ પ્રગતિને પંથે પડ્યો છે. જાપાન અને વિદાયતની મોટી હરીફાઈ સામે ટકવા માટે માત્ર એક જ સ્વદેશીની ભાવના સિવાય આ ઉદ્યોગને પગભર કરવા એક પણ સાધન નથી.

સમગ્ર હિંદમાં ૩૪૦ મિલો છે, તેમાંથી ૩૧૭ આખા દિવસ માટે કામ કરે છે અને ૨૩ મિલો કામ વિનાની બેકાર છે. તેમાંથી ૯ મુંબઈની, ૨ અમદાવાદની, ૬ મુંબઈ હથાકાની અને ૬ મુંબઈ હથાકા બહારની છે.

હિંદના મિલઉદ્યોગ પાછળ રૂ. ૪૦૦૩૨ કરોડ રોકાય છે. ૧૯૩૨ ની સાલમાં હિંદની મિલોમાં ૨ લાખ ત્રાક અને ૪ હજાર સાળોનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. હિંદમાં બધી મળી ૧ લાખ ૮૬ હજાર સાળો છે, તેમાંથી ૧ લાખ ૬૧ હજાર સરાસરી કામ કર્યું છે. ૧૯૩૨ ની સાલમાં કપાસની ૨૦ લાખ ગાંસડી હિંદી મિલોમાં વપરાઈ છે. વિદાયતી અને

ખાસ કરી જાપાનના કાપડના અતિ સસ્તાપણને કારણે હિંદી મિલોના કાપડની માંગ ઓછી રહેતી હોવાથી હાલ હિંદની મિલોમાં ૧૭૫૦૦૦ કાપડની ગાંસડીઓ ખરીદીને અભાવે જેમની તેમ પડી છે.

હિંદનાં બજારોમાં પોતાનું કાપડ સસ્તું ખપાવવા જાપાને લયંકર હરીશાષ્ટ માંડી છે. જાપાન જે ભાવે હિંદમાં તૈયાર કાપડ આપે છે તે ભાવે હિંદી મિલો સૂતર પણ આપી શકતી નથી. જાપાનના કાપડની બહોળી અને સસ્તી આયાત હિંદનાં ગામડાં સુધી પહોંચવા લાગી. જાપાનનું ઝીણું-મનું કાપડ હિંદના ખેડૂત, મધ્યમવર્ગ અને શ્રીમંતને અનુકૂળ પડતા લાગ્યું. તેની માડી અસર હિંદના મિલઉદ્યોગ પર થવા લાગી છે. હિંદી મિલો જાપાનની હરીશાષ્ટમાં કાપડ વેચી શકતી નહિ હોવાથી હિંદી મિલોને મુશ્કેલીથી ચલાવવું પડે છે. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા ઉદાપોહ કરવામાં આવ્યો ત્યારે હિંદી સરકારે જાપાનના કાપડની આયાત પર વધારાની પાંચ ટકાની જકાત નાખી પાંચમાસ ચતા હિંદના મિલઉદ્યોગનું રક્ષણ કર્યું.

પણ એ અસર લાંબો સમય ટકી નહિ. દુનિયામાં મહાન આર્થિક સંકટામણુ ઊભી થઈ. ઇંગ્લંડની સરકારે એકએક સોનાના ધોરણને તિલાંજલિ આપી. હિંદી સરકારે તેનું અનુકરણ કરી રૂપિયાની હાંડીને લાવ પૌંડ સ્ટર્લિંગ સાથે જોડી આપ્યો. દેશ દેશ વચ્ચેના હાંડિયામણુ સંબંધમાં અસાધારણ ભાવફેર થયો. જાપાને ઇંગ્લંડના પગલે ચાલવામાં ઠીક કરી આવચેતીથી કામ લેવા માંડ્યું. તેની અસર હિંદ ખાતે આયાત ચતા જાપાની માલ પર થવા લાગી. રૂપિયાની સરખામણીમાં જાપાનના ચેનના લાવ દબાવા લાગ્યા. તે તકનો લાભ લઈ જાપાન પુષ્કળ માલ હિંદ ખાતે નિકાસ કરતું ગયું. જાપાનના કાપડ સામે પાંચ ટકાની વધારાની જકાત પડ્યા છતાં પણ જાપાની કાપડ હિંદમાં વધુ ને વધુ વેચાવા લાગ્યું. આ વેપારને અનુકૂળ થવા જાપાનની હાંડી ઘટવા લાગી. જાપાનની આ અસાધારણ આયાત હિંદના કાપડઉદ્યોગને ગુણગાવવા લાગો. હિંદના વેપારી સમાજમાં અને ઔદ્યોગિક મંડળોમાં ખૂબ ગભરાટ ફેલાયો. હિંદના મિલઉદ્યોગના રક્ષણ માટે ખીજ વધારાની જકાત નાખવા હિંદી સરકારને અરજ કરવામાં આવી; તે પરથી તેની તપાસ કરવા ના. સરકાર તરફથી ટેરિફ બોર્ડ નીમવામાં આવ્યું. અંતે બોર્ડની ભલામણથી જાપાનના કાપડની આયાત સામે વધારાની ૧૮૧૧ ટકાની જકાત નાખી મિલોને રક્ષણ આપ્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાપાનના કાપડ સામે જેટલી જકાત નાખવામાં આવી, તેટલા ટકા પોતાના હાંડિયામણુમાંથી ઘટાડી જાપાને હિંદની જકાતી દિવાલ ફૂદી જવા માંડી છે. જાપાનની હાંડીના ભાવ ૧૦૬ માંથી ૮૬ થઈ ગયા. હાલ એ માસની હાંડીના ભાવ ૭૮ છે. જાપાનના કાપડ સામે એકંદર ૫૦ ટકાની જકાત નાખવામાં આવી છે, છતાં તેનું કાપડ હિંદમાં અતિ સસ્તું વેચાઈ રહ્યું છે. જાપાનની હાંડીના ઘટતા ભાવે હિંદના મિલઉદ્યોગ અને વેપાર સામે પ્રથમતા જેવી જ હરીશાષ્ટ ચાલુ જ રહી છે. તેનું પરિણામ હિંદના મિલઉદ્યોગની પાંચમાસીમાં ન પરિણમે એ જ જોવાનું છે.

એક તરફ જાપાન અને ખીજ તરફ ઇંગ્લંડ હિંદમાં સસ્તું ને સસ્તું કાપડ મોકલાવતા આવે છે. પોતાના દેશનો માલ હિંદની બજારોમાં ખપાવવા ઇંગ્લંડ પાસે સસ્તું હાંડિયામણુ અને “શાહી પસંદગી”નું બદાનું છે; અને જાપાન પાસે પોતાનું હાંડિયામણુ વધઘટ કરવા સક્તા અને સાધનો છે.

૧૯૩૨ ની સાલમાં ફક્ત ત્રણ માસમાં આયાત થયેલ જાપાનના કાપડના આંકડા

માસ	એપ્રિલ કાપડ	રંગીન કાપડ	કેરુ કાપડ
એપ્રિલ	૭૨૭૪૦૦૦	૧૨૬૧૫૦૦૦	૨૦૭૭૬૦૦૦
મે	૬૯૪૦૦૦૦	૧૩૦૫૮૦૦૦	૧૬૬૬૦૦૦૦
જૂન	૧૦૧૪૩૦૦૦	૧૯૯૦૪૦૦૦	૨૧૦૭૪૦૦૦
કુલ વાર	૨૪૩૫૭૦૦૦	૪૫૬૭૬૦૦૦	૫૮૪૬૮૦૦૦

એ રીતે ફક્ત ત્રણ માસમાં એકંદર ૧૨૮૪૦૧૦૦૦ વાર કાપડ જાપાને હિંદ ખાતે નિકાસ કરેલ છે. તે હિસાબે વરસ દહાડાની ગણતરી કરતાં, જોવામાં આવશે કે હિંદમાંથી મોટી હોલત જાપાન ખેંચતું જાય છે. જાપાન સામે ૫૦ ટકાની જકાત હોવા છતાં પોતાનું કાપડ હિંદમાં ઘુસાડવા પોતાનું હિંડિયામથુ ધટાડી જાપાને પોતાના વેપાર અને ઉદ્યોગને સહત આપી છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૧ ના જાન્યુઆરીથી જૂન સુધી ૨૧૧૭૦૦૦૦૦ વાર અને ૧૯૩૨ ના જાન્યુઆરીથી જૂન સુધી ૨૯૨૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ ઇંગ્લાંડથી હિંદમાં આવ્યું. આગલી સાલ કરતાં વધુ આયાત થવાનું કારણ ગગડી ગયેલ પૌડની હિંડીના ભાવ ગણવામાં આવે છે.

આંતર-કરારની રૂએ એકલા જાપાનના કાપડ પર જકાત નહિ નાખી શકાતી હોવાથી અંગ્રેજ સિવાયના બીજા બધા દેશોના આયાત થતા કાપડ પર જકાત નાખવામાં આવેલ છે. હિંદ ખાતે ઇંગ્લાંડ અને જાપાન સિવાયના દેશો ઝાઝું કાપડ નિકાસ કરતા નહિ હોવાથી આ જકાતથી આડકતરી રીતે અંગ્રેજ આયાતને ઉત્તેજન મળશે.

હિંદ અને અમેરિકામાંથી જાપાન મોટી કિંમતનો કપાસ ખરીદી પોતાના દેશમાં કાપડ તૈયાર કરે છે. આ તૈયાર થતા કાપડ પર આયાત-નિકાસના બંદરી ખર્ચ, સ્ટીમરોનાં નર, વીમા, મજૂરી, આડત અને મોટી જકાતો આપ્યા છતાં, જાપાનને પોતાનું કાપડ આવું સસ્તું કેમ પાલવતું હશે ? હિંદમાં પાકતા કપાસમાંથી હિંદી મજૂરી, મૂડી અને ઉદ્યોગથી હિંદી મિલોમાં બનતું કાપડ તેવું સસ્તું વેચી શકાતું નથી તેનું કારણ શું ?

જાપાનના આ ઉદ્યોગની ઉત્પત્તિ, નીચેનાં કેટલાંક પ્રધાન કારણોને આભારી છે:-

૧. જાપાન એ સ્વતંત્ર પ્રગતિવાન દેશ છે. ત્યાંની પ્રજા અને રાજ્યનું શ્રેય સાથે જ જોડાયેલું છે. ત્યાંના વેપારીઓ, રાજ્યદારીઓ, ઉદ્યોગવાદીઓ, કામદારો, મજૂરો, બેંકરો — શરદો, સ્ટીમર અને વીમા કંપનીઓ સંયુક્ત સહકારથી પોતાના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગની ખીલવણી કરી રહ્યાં છે.

૨. દુનિયામાં જોઈ થયેલ વેપાર અને હુન્નર-ઉદ્યોગની મહાન મંદીની અસર જાપાનમાં થવા બેઠી. આ મંદીમાંથી ઉત્પન્ન થતી બેકારીને રોકવા જાપાનની સરકારે બગીચા પ્રયત્નો આદર્યા. દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગ અને વેપાર-વાણિજ્ય સજીવન રાખવા જાપાનને નવું ધડતર કરવું પડ્યું છે. એ નવા ધડતરના ફળરૂપે આજે જાપાન સસ્તામાં સસ્તી જ વસ્તુઓ અને કાપડ-રેશમ પૂરાં પાડે છે. પરંતુ જાપાનમાં પોતાના પગપેસારો કરવા અને હરીફાઈ સાથે રાખવા સરકારી સહાય મળે છે. જાપાનનું વધતું-ધટતું હિંડિયા-મથુ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૩. જાપાનની બેંકો અને શરદો નજીવાં બાજે જાપાનની મિલોને નાણું ધીરે છે.

જાપાનની મિલો હિંદ અને અમેરિકામાંથી સસ્તા બજારે મોટી રકમોનો કપાસ ખરીદી શકે છે.

૪. જાપાનની રેલવે અને સ્ટીમરો નામના નૂરે તથા વીમા કંપનીઓ નજીવા વીમે જાપાની કાપડ પરદેશોનાં બંદરે પહોંચતું કરવામાં સહાય કરે છે.

૫. જાપાનની મિલમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના અને સુધરેલી પદ્ધતિનાં થોડા સમયમાં વધારે કામ આપે એવાં યંત્રો હોય છે; જ્યારે આપણી મિલો માટે જોઈતા સાંચા પરદેશોથી મોટા ખર્ચે અને ભારે જગત ચડીને આવે છે. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના સાંચા અવારનવાર દાખલ કરવાતું સર્વેને સુલભ નથી. જાપાન પોતાની મિલો માટે જોઈતા સગવડવાળા અને સસ્તા સાંચા બનાવી ઉદ્યોગને ખીલવી શકે છે.

૬. જાપાનની મિલ દશ વર્ષમાં ૬૨ હજાર કલાક કામ કરે છે, ત્યારે લોકેશાયરમાં ૨૪ હજાર કલાક કામ કરે છે. એટલે જાપાન દશ વર્ષે નવી મિલ (નવા સાંચા) ઊભી કરી શકે છે, તેથી દશ વરસ દરમિયાન થયેલા સુધારા અને નવીન શોધોનો લાભ લઈ શકે છે. એ કારણથી જાપાન સસ્તે ભાવે કાપડ પૂરું કરી શકે છે. તેની સાથે તેની ઘટતી હાંડીથી પોતાનું કાપડ જગતનાં બજારોમાં ઓછામાં ઓછા દરે વેચવા મોકલાવી શકે છે.

૭. જાપાનના ઇજનેરો વધુ સસ્તા, કુનેહબાજ અને ખંતીલા છે. મિલમાં વધુમાં વધુ પેદાશ લેવાની ત્રેવડ તેની શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. અને ઉત્સાહી વ્યવસ્થા કામદારો અને મજૂરો સસ્તામાં સસ્તું કાપડ બનાવવામાં ખૂબ કાળજી રાખે છે.

૮. જાપાનના મજૂરોની મજૂરી અહીંના પ્રમાણમાં વધારે નથી; છતાં ત્યાંનો મજૂર જી ચરખા પર દેખરેખ રાખી શકે છે, જ્યારે અહીં બે ચરખાની દેખરેખ સરખી રહી શકતી નથી. ત્યાંનો મજૂર કામ માટે તનતોડ મહેનત કરે છે.

૯. જાપાનમાં મિલમાલેક અને મજૂર વચ્ચે અચડામણ અને અસંતોષ નથી, તેમ ત્યાં અવારનવાર હડતાલ પડવાનો ભય રહેતો નથી; જ્યારે હિંદમાં માલેક અને મજૂર વચ્ચે અસંતોષ અને હડતાલનો ભય કાયમ જોમો છે.

૧૦. જાપાનમાં દિવસ અને રાત્રે મિલો કામ કરે છે. અહીં હેગ કન્વેન્શન નીચે મિલોને દિવસ અને રાત્રીના જુદાજુદા મજૂરો કામે લગાડી બેવડો પગાર આપવો પડે છે, અને કામ કરવાના સમયની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવેલ છે; જ્યારે જાપાનમાં તેવું બંધન નથી.

૧૧. જાપાનમાં આપણી પેઠે એનેનિંગ એજન્સી સીસ્ટમ જેવી ખર્ચાળ પદ્ધતિથી મિલોનો વહીવટ ચાલતો નથી. કોલસા, સાંચા અને કપાસની ખરીદીમાં કમિશન ખર્ચ જવાનો ત્યાં રિવાજ નથી. મિલોના હિસાબે અને જોખમે મોટરો દોડાવી, બંગલા બંધાવી અને ધામધૂમ કરી માલ મેથિા બનાવવા કરતાં ઓછામાં ઓછા ખર્ચે, બનતી કરકસર, માલેક-મજૂરનો સહકાર, નવીન ઢબનાં અને સુધરેલી પદ્ધતિનાં યંત્રો અને સાધનો, રેલવે, વીમા કંપની અને સ્ટીમરોના સહકાર અને સરકારની અમીદષ્ટિથી સસ્તામાં સસ્તું કાપડ તૈયાર કરવામાં જાપાન રોકાયું છે.

જાપાને ધમધી આપી છે કે જે હિંદ જાપાનના કાપડ પર વધારે જગત નાખશે, તો જાપાન હિંદુસ્તાનના માલનો બહિષ્કાર કરશે. હિંદમાંથી દરવર્ષે નિકાસ થતા કપાસમાંથી

અનિધિ [Complex]*

[નવમી માનસશાસ્ત્રની મુખ્ય શોધ]

And this above all,
To thy ownself be true.

Hamlet

મનમાં જે કેટલાક વ્યાપારો ઉદ્ભવ પામે છે તેમાંના એકને પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર અનિધિ-Complex-કહે છે. આ અનિધિ એ શું છે, ને કેવી રીતે રચાય છે, તે કેવી રીતે બંધાયેલ થાય છે તે સમજવાથી જીવનનાં સ્થૂંસં અને સફળ પ્રદેશો ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડે છે. થોડાંએક દૃષ્ટાંતોથી અનિધિનો અર્થ સમજવો સહેલો થઈ પડશે.

‘રમણિકલાલ, તમારે આ દવા સાથે દૂધ લેવું જોઈએ,’ ડોક્ટરે દવા લખતાં લખતાં કહ્યું.

‘દૂધ! દૂધ. તો જો નિદ્રામાં આખું જ નથી; હું તે પીઉં તો મને ઊલટી જ યાય.’

દૂધ પીવાની જરૂરની વાત સાંભળીને રમણિકલાલ રોમાંચ અનુભવતો હતો.

‘તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?’

‘મને અઠાવીસ વર્ષ થયાં. મારી સાંભરણમાં મેં કદી પણ દૂધ પીધું નથી!’

‘તમારે આ દવાની જ જરૂર છે; અને આ દવા સાથે તમારે દૂધ લેવું જ જોઈએ. દૂધમાં સાકર નાખજો; પ્રથમ થોડું દૂધ લેજો; પછી વધારશો.’ ડોક્ટરે રમણિકલાલને સમજાવવા માંડ્યું.

અને પછેપછે, રમણિકલાલને દૂધ પ્રત્યે તે-કહેતા તેવો જ અણગમો હતો. તેમને આવો અણગમો શા માટે થયો તે તો તે નહોતા જાણતા. પરંતુ જિંદી તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે એક પ્રસંગે એમના મન ઉપર જિંદી અસર કરી હતી. રમણિકલાલની ઉંમર ત્યારે ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે તેમને દૂધ સાથે ગ્રેગરી પાઉડર (Gregory Powder) પીવાને એક ડોક્ટરે આપ્યો હતો. રમણિકલાલ તે પીવા જાય કે તરત તે મોંમાંથી પાછો વળતો હતો. ચાર પાંચ દિવસ તો તેણે દૂધ પીધું ખરું, પણ તે તરત નીકળી ગયું. છઠે દિવસે રમણિકલાલ દૂધ અને ગ્રેગરી પાઉડર લેતા હતા, પાસે ડોક્ટર બોલા હતા, રમણિકલાલે દૂધ પીધું કે તરત તે પાછું ન આવે તે વાસ્તે ડોક્ટરે રમણિકલાલનું મોઢું નેરથી બંધ કરી દીધું. આ અણધાર્યાં હુમલાથી રમણિકલાલ ગભરાઈ ગયા, અને તેને ગારાવાર શુંગળામણ થઈ. આંખમાંથી પાણી નીકળ્યું, અને પંરસેવો વળી ગયો. લય, ત્રાસ-અંધું મનમાં સાથે જોડાઈ ગયું. આ બનાવે એટલી તો પ્રજાગ અસર તેના હૃદય ઉપર કરી કે ફરીથી વર્ષો સુધી દૂધ લેતાં રમણિકલાલને ગભરામણ થતી હતી.

આ પ્રસંગ ત્યારે રમણિકલાલને માદ આપ્યો ત્યારે તેમને કાંઈક નિરાંત વળી અને લાગ્યું કે દૂધ પ્રત્યેનો તેમનો અણગમો અયોગ્ય છે. તેમને તે વખતે દૂધનો પાસો આપવામાં આવ્યો; તે તરત તે પી ગયા અને કહ્યું કે “આ દૂધ જેવું લાગતું જ નથી.”

* આ વિષય ઉપર યુગરાવના ચિકિત્સાનું દમણું ઠીક ધ્યાન એવાયું છે. આ સંબંધી કેટલુંક વિવેચન આ લેખમાહા પૂરી થયા પછી આપવા પ્રયત્ન કરીશું.—ત્રવેરી

રમણિકલાલને દૂધ વિરુદ્ધ પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન અણુગમો હતો; તેમના મનમાં દૂધ વિરુદ્ધ પ્રયત્ન અનિય બંધાઈ ગઈ હતી. તેમને "પ્રતિ-દૂધ-અનિય અથવા Anti-milk-Complex" થયો હતો. તેમનો દૂધ પ્રત્યેનો અણુગમો ક્રાઇ-પૌલ્ટિક કારણોસર ઉત્પન્ન થયો; ન હતો પરંતુ દૂધ પીતાં અત્યંત ઠંડો અનુભવ થયો હતો, જે દુઃસહ લાગણીઓ અનુભવી હતી, તે અનુભવ અને તે લાગણીઓને લઇને તેમને તે પ્રત્યે-કંટાળો આવ્યો હતો. દૂધનું પાન અત્રિય ઊર્મિઓથી રંગાઈ ગયું હતું.

છેલ્લા યુરોપીય વિગ્રહસમયે યુવાન રોબર્ટ લશ્કરમાં સારું કાર્ય કરતો હતો. રોબર્ટને તેના સાથીઓ સાથે ખાંધમાં રહેવાનો હુકમ તેના ઉપરી અધિકારી તરફથી એક દિવસ મળ્યો. રોબર્ટ ખાંધમાં પહોંચ્યો કે તરત જ તેને ચક્કર આવવા લાગ્યો, માથું ભ્રમવા લાગ્યું અને તેણે ખેંચેલી અનુભવવા માંડી. તેના હાથમાંથી બેંદક સરી જવા માંડી. બહાદુર, નિર્ભય, તદુરસ્ત રોબર્ટની આ સ્થિતિ જોઇને સૌને નવાઈ લાગી. રોબર્ટને ડોક્ટર પાસે મોકલવામાં આવ્યો. ઘણા દિવસો પછી ડોક્ટરને માલમ પડ્યું કે બાલ્યાવસ્થાના એક-પ્રસંગે તેના ચિત્ત ઉપર ગાઢ છાપ પાડેલી હતી, અને તેથી તે ખાંધમાં રહી શકતો ન હતો.

રોબર્ટની ઉંમર પાંચઠી વર્ષની હતી ત્યારે એક યુવતીએ તેને ખૂબ આપીને પોતાના પ્રિયતમ પાસે રાત્રિના સમયે મેદિયો હતો. રોબર્ટને ખંચાળી જેવી સાર્વ સાંકડી ગલીમાં થઇને જવાનું હતું. આ માર્ગને બંને તરફ બારણું હતાં. રોબર્ટ ગલીના પેલા બારણા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે તે બારણું બંધ હતું. તેણે તે ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે બિઘડ્યું નહિ. તે પાછો ફર્યો અને ગલીનાં નાકા આગળ આવ્યો; પણ ત્યાં ક્રાઇએ એ બારણું બંધ કરી દીધું હતું. રોબર્ટથી તે બારણું બિઘડ્યું નહિ. એટલે તે બહુ મુંઝાયો. તેણે રડવા માંડ્યું અને ખમો પાડવા માંડી. તે દિવસથી સાંકડી ગલી સાથે તેના ચિત્તમાં બંધકરતા સંકળાઈ ગઈ હતી. તેની બાલહૃદયને જે આઘાત તે દિવસે સાંકડી ગલીમાં ઊભા રહેતાં થયો તે આઘાત ક્ષણજીવી ન રહ્યો, પરંતુ ચિરંજીવી નીવડ્યો.

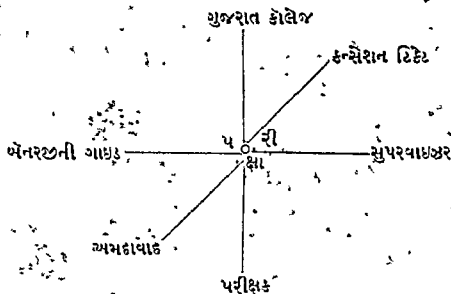
તે દિવસથી રોબર્ટને માત્ર તે ગલી જ બંધકર ન લાગી, પરંતુ તે ગલીને મળતું આવતું ગૈરે તે સ્થળ એટલું જ બયાબક દીસતું હતું. જે સ્થળ તે ગલીના રમરણને જગાડે તે સ્થળમાં તે રહી શકતો ન હતો. ગલી અને તેને મળતાં આવતાં સ્થળો બંધથી રંગાઈ ગયાં હતાં. આ બધાં સ્થળોમાં રહેતી વખતે તે બંધ અનુભવતો હતો. એવાં બધાં સ્થાનો બંધ સાથે ગુંચાઈ ગયા હતા, અને તેની એક અનિય બની હતી. રોબર્ટ તે સમયથી સાંકડી-ગલી-અનિય અથવા Narrow-lane-Complex અનુભવતો બની ગયો હતો; અને લશ્કરમાં સેવા કરતાં રહેવાની ફરજ પડેલી ખાંધએ એ ગલી-અનિયને જાગ્રત કરી અને બહાદુર નિર્ભય રોબર્ટને બીકણ, બંધબીત બનાવી દીધો.

ગુજરાત કોલેજમાં બેસીને મણિલાલ મેદિકની પરીક્ષા આપે છે. તે ગણિતનો પેપર લુએ છે; પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે; જવાબ આપતાં આપતાં તેનું માથું ભારે થઈ જાય છે; તેને લાગે છે કે તેને ચક્રી આવશે; હવે વિચાર પૂરો આવ્યો ન આવ્યો ત્યાં તો તેને ચક્રી આવે છે; તેને ઘેર લઈ જવામાં આવે છે; તે પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે.

મણિલાલના મનમાં પરીક્ષા સાથે બહુ દુઃખ લાગણીઓ જોડાય છે. ક્રાઇ મેદિકની પરીક્ષાની વાત કરે કે તરત જ તેને પોતાનું નિષ્ફળ ગયેલું વર્ષ સાદ આવે છે, અને

મનમાં દુઃખદ લાગણીઓ જાગૃત થાય છે. માત્ર પરીક્ષાના સ્મરણથી જ આવું બને છે તેમ નથી, પરંતુ પરીક્ષાની સાથે જોડાયેલી ધણી વસ્તુઓના સ્મરણથી તેના મનમાં શોક ભભરાય છે. કોઈ પરીક્ષકનું નામ લે, કોઈ ગુજરાત કોલેજનું નામ લે, કોઈ અમદાવાદનું નામ લે, કોઈ મેટ્રિકની ગાંઠનું નામ લે, કોઈ સુપરવાઈઝર વિશે વાત કરે, કે કોઈ કન્સેશન વિશે વાત કરે તો મણિલાલ પરીક્ષા સાથે જોડાયેલા દુઃખદ લાવો અનુભવશે. માત્ર મેટ્રિકની પરીક્ષા સાથે જ નહિ પરંતુ પરીક્ષાની સાથે જોડાયેલી ઉપરોક્ત દરેક વસ્તુ સાથે તેના મનમાં દુઃખદ લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. પરીક્ષા અને તેની આસપાસ જોડાયેલા, વિચારો, તેના મનમાં દુઃખદ રીતે ગુંથાઈ જાય છે. આ બધા વિચારોની ગાંઠ-અનિય-તેના મનમાં બધાઈ જાય છે, અને બહુ દુઃખદ અનિય બધાઈ જાય છે.

પરીક્ષા-અનિયમાં વણાયેલા જુદા જુદા તંતુઓ ઉપરની આકૃતિમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ દરેક અનિય દુઃખદ હોતી નથી. જેમ-દુઃખદ અનુભવોની દુઃખદ અનિય બને છે, તેમ સુખદ અનુભવોની સુખદ અનિય બને છે એક સ્ત્રીને મન તેનો પ્રિયજન જેમ પ્રિય હોય છે, તેમ જ તેના તરફથી આવેલ પત્રો, તેના તરફથી મળેલ વિડી, ફરમાલ કે એક કુલ-એન્બાનું દર્શન કે સ્મરણ સુખ આપે છે. આ બધી વસ્તુઓ તેના પ્રેમની સાથે જોડાયેલ છે એક અનિય રચે છે જે તેની સમક્ષ કોઈ વિડી વિશે વાત કરશે તો તરત જ તેના મનમાં તેણે અનુભવેના પ્રેમની સુખદ લાગણીઓ તેના હૃદયમાં જાગૃત થશે. આ પ્રમાણે જે માણસના હૃદયમાં પ્રેમગણે સ્વદેશપ્રેમની અનિય વણાઈ ગઈ છે તેની સમક્ષ તેના દેશ કે તે દેશના વીરપુરુષો કે રાષ્ટ્રધ્વજની વાતો ચતા તેનો સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત થશે. જે આપણને કોઈ મહાપુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ બપજે છે તો તે મહાપુરુષ પ્રત્યે જ પ્રેમ નહિ રહેતાં તેમના વચનો, તેમની ટેવો, તેમના રહેવાના સ્થળો, તેમના હસ્તાક્ષર, તેમના પત્રો પ્રત્યે પણ એ પ્રેમ ઢળે છે; અને આ વસ્તુઓથી ગમે તે વસ્તુનું સ્મરણ ચતાં આપણી વીર-અનિય જાગૃત થશે.

જે વૃક્ષ નીચે જુદા ભગવાનને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું હતું તે વૃક્ષની એક શાખા અશોક

મહારાજની પુત્રી સંધ્યમિત્રાએ લંકામાં લઇ જઇને રોગી હતી. તે જાણ્યામાંથી જે વૃક્ષ થયું તે વૃક્ષ છેલ્લી વીસ સદીઓથી પેલું વધારે સમયથી લાખો લોકોનું લક્ષિતપૂર્ણ નમન ઝીલતું રહ્યું છે.

બૃહને બાધેલી રક્ષા મહિનાઓ સુધી બહેન પ્રત્યેના સ્નેહથી સાંચેવી રાખતા કોઇ બાધને સાંભળ્યા છે. એ જ રીતે બહેને કરેલા ચાંદસો જૂસી ન નાખતાં તે કંકુ સંધરી રાખનાર બાધની કથા પણ સાંભળવામાં આવી છે. આછરીશ નેતા પાનેલે તેની પ્રિયતમા-એ-પરજીયાએ-આપેલું; પુણ્ય દશ વર્ષ સુધી રાખ્યું હતું, એવી વાત પણ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટાંતમાં સ્નેહ માત્ર સ્વજનો પ્રત્યે બંધાઇ ન રહેતાં તેમની સાથે કોઇ કોઇ રીતે સંકળાયેલી વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ ઢળે છે. આ પ્રમાણે સ્નેહ-અન્યિ વ્યક્ત થાય છે.

સાહિત્યમાં અન્યિ

કવિઓ અને નાટ્યકૃતિના લેખકો આ વાત સારી રીતે જાણે છે. ઉત્તરરામચરિતમ્માં કવિશ્રી-ભવશૂતિએ આ વસ્તુનો ઉપયોગ કરીને નાટકની રમણીયતામાં અતિશય વૃદ્ધિ કરી છે. સીતાજીના ત્યાગ પછી રામચંદ્રે શંકર શંખૂકને મારવા જનસ્થાનમાં જાય છે. એ સમયે એમના પ્રવાસમાર્ગમાં પંચવટી આવે છે. જે સીતાજી પ્રત્યેના પ્રેમ ભગવાન રામભદ્રના મુખમાંથી સીતાજી વિશે

ત્વં જીવિતમ્, ત્વમસિ-મે હૃદયે દ્વિતીયમ્ ।

ત્વં કૌમુદી નયનયોરમૃતં ત્વમજ્ઞે ॥

—આવા અનેક ઉદગારો પ્રેરે છે, તે સીતાજીના વિયોગકાળે પંચવટીની સ્મૃતિ-માત્ર જ રામચંદ્રજીના હૃદયમાં કેટલાંય દુઃખદ અને કરુણ છતાંય રમિક સ્મરણો જગાડવા સમર્થ હતી. પરંતુ અહીં આ તો પંચવટીનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે, એટલે એ હૃદયવ્યથા અનેકગણી વધી-જાય એ સ્પષ્ટ છે; અને એમાં જનકતનયાનાં પ્રિય વિહારસ્થળો અને પ્રિય વસ્તુઓ તેમની સખીઓ બતાવે છે ત્યારે વળથી પણ કઠોર હોવા છતાંય પણ કુસુમ કરતાં પણ રામચંદ્રજીના મૃદુ ચિત્તને દુઃખની સીમા રહેતી નથી. એ સ્થિતિનું વર્ણન કરીને કવિએ કરુણ રસ જમાવવામાં અદ્ભુત કલા વાપરી છે. એ પૂર્વપરિચિત સ્થળો જોઇને રામચંદ્રજીના હૃદયમાં રહેલા સીતા-સ્નેહ-અન્યિના તાર જણાણી જોઇ છે, એનું કવિએ આભેહ્ય વર્ણન કરેલું છે.

વનદેવી વાસન્તી એક શિલા તરફ આગળી કરી રામચંદ્રજીને ઉદેશીને નીચે પ્રમાણે કહે છે :

વાસન્તી : અગ્ર તાવદાસનપરિમદં કરોતુ દેવ : ।

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्ति कान्तासखस्य शयनीये शिलातल ते ।

अत्र स्थिता तृणमदाद् बहुशो यदेभ्यः ।

सीता ततो हरिणवेर्न विमुच्यते स्म ॥

રામઃ : હૃદન્તાવદાસનમેવ દ્રશ્યમ્ ।

[ક્ષતિ બન્યતો હૃદયપવિશતિ

આ પ્રમાણે સીતાજીના પ્રિય શિલા જોઇને રામચંદ્રજીનાં ચક્ષુ અશ્રુભીનાં થાય છે. આગળ જતાં જે લતાગૃહમાં સીતા અને રામે આનંદની અનેક ક્ષણો ગાળી હતી તે લતાગૃહ તરફ અંગુલિ કરી વાસન્તી રામચંદ્રજીના હૃદયમાં સોસરા નીકળી જાય એ શબ્દો કહે છે :

વાસન્તી:— દેવ દેવ !

અસ્મિન્નેવ લતાગૃહે ત્વમભવસ્તન્માર્ગ દત્તેક્ષમઃ

સા હસૈઃ કૃતકૌતુકા ચિરમભૂદ્ ગોદાવરી રોધસિ ।

આયાન્ત્યા પરિદુર્મનાદિતમિવ ત્યાં વીક્ષ્ય ઘડ્ઘસ્તયા

કાતર્યાદિરવિન્દકુઙ્ગલનિમ્બો મુગ્ધઃ પ્રણામાજ્ઞલિઃ ॥

પ્રણામાંજ્ઞિ કરતાં સીતાનું ચિત્ર રામચંદ્રજીનું હૃદય વિદારી નાખે છે.

રામ:— વાન્ધિ જાનકિ । દૃતસ્તતો દરયસ દિવ ન વાનુકમ્પસે ।

હા હા દેવિ ! સ્ફુરતિ હૃદય સંસતે દેહવગ્ધઃ

શન્યમન્યે જગદવિરત જ્વાલમન્તર્જ્વલામિ ।

સોદગ્ધન્યે તમસિ વિધુરો મન્વતીવાન્તરાત્મા,

વિશ્વદમોહઃ સ્વયમતિ, કયં મન્દમાગ્યઃ કરોમિ ॥

इति मूर्च्छति ।

મેષદૂતમાં વર્ણુવેલા યેક્ષની સ્નેહ-અનિધિમાં અનેક તત્ત્વો ગુંથાયા હશે; પરંતુ એમાંય મેષદર્શનનો વિચાર એ અનિધિમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો હોવો જોઈએ; કેમકે માત્ર મેષના દર્શનથી જ એની સ્નેહ-અનિધિના તારમાંથી ઘેરગંભીર ઘોષ ઉદય પામે છે. તે સમયે દુઃખપૂર્ણ હૃદયે એક કહે છે કે

મેષાલોકે મન્વતિ સુતીનોઽપ્યન્યંધાટ્ટિ ચેત્ ।

કળ્પારૂપપ્રણયિનીજને કિં પુનર્દૂરસંસ્યે ॥

પરંતુ કાલિદાસ કવિ માત્ર અનિધિનું વર્ણન નથી કરતા પણ અનિધિની વ્યાખ્યા પણ આપે છે; અને તે વ્યાખ્યા પાશ્ચાત્યોની વ્યાખ્યા કરતાં આર્યચિંતોને વધારે અનુકૂળ આવે એવી છે. તે કહે છે કે કોઈ સુંદર વસ્તુ આ જન્મના ભૂતકાળનાં સ્મરણો જગાડે છે; એટલું જ નહિ પણ અતજન્મના સંસ્કારો પણ જગાડે છે. અભિજ્ઞાનશાકુંતલમાં દુષ્યન્ત રામ કહે છે કે

રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મધુરાંથ નિશમ્ય શબ્દાન્

પર્યુત્સુકીમન્વતિ યત્સુચિતોઽપિ જન્તુઃ ।

તચેતસા સ્મરતિ નૂતમયોઘર્વ

ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહદાનિ ॥

કવિ ન્દાનાસાધને અશોક રાજ પ્રત્યે અત્યંત માન છે. તે અશોક સાથે સંગમ ધરાવનારી કોઈ વસ્તુનું સ્મરણ કરે એટલે તેમને તરત જ અશોકનું પણ સ્મરણ થઈ આવે છે; અને તેમના ચિત્તમાં તે સમયે પ્રથમ ઊર્મિઓ અશોક પ્રત્યે ઊભરાય છે. કવિશ્રીએ 'સંધમિત્રા' નામનું નાટક લખેલું છે; તેમાં પોણા ભાગ કરતાં વધુ ભાગમાં અશોક રાજની પ્રતિનિધિ-વર્ણન કરેલું છે, અને બાકીના પા ભાગમાં સંધમિત્રા અને મહેન્દ્રના કાર્યો વિશે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

વળી 'ઇન્દુકુમાર'માં કોઈ શોક રાજ બોલે છે એટલે તેમને અશોકપાત્રનું ઘણું યાદ આવે છે, અને એ જણ ઉપરથી અશોક રાજ યાદ આવે છે; અશોક-રાજનું સ્મરણ થતાં જ અગ્ર આવેગથી તેમનું હૃદય રગાધ નય છે, અને તે રાજનીની પ્રસન્ના કેટલીક સુંદર પદ્ધતિઓમાં કરે છે. અશોક-અનિધિ અનુભવતા હોવાથી ન હોય ત્યાંથી અશોકનું સ્મરણ તેમને થઈ આવે છે; ઇન્દુકુમારમાં 'અશોક'નો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોત તોપણ ચાલત, પરંતુ એ એમના હાથની વાત ન હતી; એમના હૃદયની ઊર્મિના પ્રેરણા એ એમને એટલી અનિધિ અર્પા વિના રહી શકતા નથી.

મુનશીને શુભરાત-અસ્થિતા અને પરશુરામ-અસ્થિ છે, એમ કહી શકાય. ધણા મનુષ્યોના 'મનમાં' એમ હોય છે કે 'અમને કંઈ આવડતું નથી; અમારાથી' એ કાર્ય નહિ બની શકે. આ સર્વ દૈન્ય-અસ્થિ (Inferiority-Complex) અનુભવે છે. આજથી થોડાં વર્ષ પહેલાં અમે અબજા છીએ, અમારાથી ધણાં કાર્યો બની શકે નહિ એવી માન્યતા લગભગ બધી સ્ત્રીઓ ધરાવતી હતી; અને હજુ પણ ધણાં મોટા વર્ગ તેવી માન્યતા ધરાવે છે; એટલે એ સર્વ દૈન્ય-અસ્થિ (Inferiority-Complex) અનુભવે છે એમ કહી શકાય. એથી ઊલટું, અમરિમાં અપૂર્વ શક્તિ છે, અમે બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છીએ, અમે અસાધારણ કાર્યો કરવા સરળતાથી છીએ, એવી માન્યતા કેટલાક પોતાને વિશે ધરાવતા હોય છે. એલેક્ઝાન્ડર, સીઝર, નેપોલિયન, કેસર વગેરે આ વર્ગનાં તરી આવે એવાં દર્શાવે છે. એ સર્વ સત્તા-અસ્થિ Power-Complex અથવા Superiority Complex અનુભવતા હતા. અને આપણાંમાના ધણાંખરાંને એ અસ્થિનો અનુભવ જીવનમાં કોઈ કાળે થયો હોય છે. કેટલા વિદ્યાર્થીઓ એવાં નીકળે કે જેમણે પોતાના અભ્યાસકાલ દરમિયાન નેપોલિયનને પોતાના વીર પુરુષ, આરાધ્ય દેવ તરીકે નહિ સ્વીકાર્યો હોય ? કેટલીક વાર આખી પ્રજા આવી અસ્થિ Race-Complex અનુભવતી હોય છે. જે હજાર વર્ષ પહેલાં ગ્રીક લોકો જગતની બાકીની પ્રજાઓને અવગણતા હતા. તે જ રીતે હિંદુઓ અન્યને મ્લેચ્છ કહીને અને મુસલમાનો અન્યને કાશીર કહીને તિરસ્કારતા હતા. અત્યારે ગૌરવર્ણી પ્રજાઓ અન્ય પ્રજાઓને રૂપામવર્ણી અથવા પીત્તવર્ણી પ્રજાઓ (Black races અને Yellow races) કહીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને જગતમાનવું કલ્યાણ સાધવાનો જાર એમના ઉપર આવી પડ્યો હોય તેમ શ્વેત પ્રજાના ધર્મ (White-man's Burden)નાં કાળો ગાય છે. માતા પ્રત્યેના અતિમાનને લઈને કેટલાક પતિઓ પત્નીને તિરસ્કારે છે, અથવા મારે છે. એથી ઊલટું, પત્ની પ્રત્યેના મોહથી માઆપની અયોગ્ય અવગણના કરનારા પુરુષો પણ હોય છે. આ વ્યક્તિઓ માતૃ-અસ્થિ (Mother-Complex) અથવા પત્ની-અસ્થિ (Wife-Complex) અનુભવતાં હોય છે.

જે છોકરાને સાષ્ટકલનો નાદ લાગ્યો છે તેને પૂછીએ કે 'તું શા માટે આખો દિવસ સાષ્ટકલની વાત કરે છે ?' તો તે તરત જ કહેશે કે 'મને સાષ્ટકલ ફેરવવાનો શોખ છે; હું સાષ્ટકલ શીખું છું.' સાષ્ટકલ-અસ્થિનો ઉદ્ભવ તેના મનમાં શા માટે થયો છે તે તે સારી રીતે જાણે છે. એ જ પ્રમાણે ગાંધીજીને ખાદી-અંધિની માહિતી છે. પરંતુ દરેક સમયે પોતાની અંદરે કામ કરી રહેલી અંધિની માહિતી દરેક મનુષ્યને હોતી નથી. પ્રતિકુષ્ઠ-અસ્થિવાળા મનુષ્યને દૂષ પ્રત્યે અલુગમાનો અને ગલી-અંધિવાળા રોજડને ગલીમાં થયેલા અનુભવનો પ્રસંગ યાદ નહોતો. તે પ્રસંગો મનમાંથી તદ્દન લુપ્ત થઈ ગયા હતા, તે બનાવો તદ્દન બૂલી જવામાં આવ્યા હતા, મનમાંથી એ પ્રસંગોને દૂર કરવામાં આવેલા હતા. એ અસ્થિ દમન પામી હતી અથવા repressed થઈ હતી. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ માન દમન પામેલી અંધિનીઓને જ repressed complexesને જ અંધિ Complex કહે છે અને એનો અર્થ સંકુચિત કરે છે. પરંતુ બીજા માનસશાસ્ત્રીઓ દમન પામેલી બંને અંધિઓ માટે અંધિ શબ્દ વાપરે છે. આ લેખમાં 'અંધિ' શબ્દ આ વિશાળ અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.

રાજમાતા

શીલ

સમાધિ અને પ્રતાની આરાધનામાં રાજમાતાનો સમય જોતો હતો.

તેમની ઇચ્છા લિખુણી સંઘમાં દીક્ષા લઈ જીવનનો શેષભાગ તથાગતના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવાની હતી. ઔદ્ધ ઝંઘના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાન પ્રવર્તકોના જેવો મહિમા પ્રાપ્ત કરવાની અદ્યમ વાસનાએ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યની માતા પાસે અનેક ધર્મકાર્યો કરાવ્યાં હતાં. પ્રથમ ઔદ્ધ ધર્મની મહાન ઉપાસિકા બનવું અને છેવટે મહાન 'ચેરી' થવું- એવો અભિલાષ-મહત્તાનો અભિલાષ રાજમાતાના હૃદયમાં રમ્યા કરતો હતો. છતાં એક વાર ન્યારે દીક્ષા લેવાની રાજમાતાએ ઇચ્છા બતાવી ત્યારે આર્થસિદ્ધિ ત્રેવીસમા સ્થવિર જેમના અધ્યક્ષપણા નીચે તે સમયે ઔદ્ધ ધર્મનું શાસન ચાલતું હતું તેમણે એકાન્તમાં રાજમાતાને ઉપદેશ આપેલો કે 'ઉપાસિકા ! તમે તથાગતના પ્રવચનોનું સારી રીતે શ્રવણ કરેલું છે. તમે તથાગતનાં શાસનનો વિસ્તાર કરવા મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ, ઉપાસિકા ! તથાગતના ધર્મે તમારા જીવનને હજી સાંચો રૂપ શે કર્યો નથી. તમારી રાજસવૃત્તિઓ હજી અદ્યમ છે. આથી તમે સ્થવિરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થયાં નથી.' આ રહસ્યકથનથી રાજમાતા બહુ કુબ્ધ થયાં. ક્ષણભર તો એ રક્તપટોની અવસ્થા કરવાનો (તેઓ બહુ બહેકી ગયા છે. ઇત્યાદિ વિચારો આવી ગયા) ઉછાળો થઈ આવ્યો. પણ રાજમાતા ઔદ્ધધર્મનાં રહસ્યો અને વિધિઓથી એટલાં પરિચિત થયાં હતાં કે જેથી ક્ષણ પછી ચિત્ત શાન્ત થતાં આ ઉછાળાને જ આર્થસિદ્ધિના કથનના પુરાવા તરીકે સમજ્યાં.

આ પ્રસંગ પછી રાજમાતાએ દીર્ઘકાળ ચિંતનમાં અને સમાધિમાં ગાળેલા. સ્ત્રીસદજ દક્ષતા સાથે રાજમાતામાં સચિવોની જીવિતીક્ષ્ણતા હતી. ફલજ્યોતિષના પરિચયથી સંભવિત તર્કો કરવાનો અભ્યાસ તેમને યથા ગયો હતો. આચમતી કળાનાં છતાંએ સમુદ્રગુપ્તના સામ્રાજ્યની ગાદી બોગવતા પુરુગુપ્તની તે દેવી હતાં, અને માતૃભક્ત નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યની તે માતા હતાં. આ સંસ્કારો અને આ પરિસ્થિતિમાં દદમ્બ થયેલી રાજસવૃત્તિને ઉચ્છેદવી કે નિર્જીજ કરવી તે કદાપિ સિદ્ધાર્થ સૌતમ જીવને જ સંભવે ! પણ દીર્ઘકાળના સતત સમાધિ પછી રાજમાતાને ઉપશમનું મુખ પ્રાપ્ત થતું હતું. અત્યાર સુધી પુત્ર નરસિંહના રાજ્યવ્યવહારની અનેક બાબતોથી માતાને જે બાકુળતા ચતી હતી તે હવે રિમત જ ઉત્પન્ન કરતી હતી. પ્રથમ, પુત્રને સિંહાસન કુટ્ટકાસન લાગે, અને સચિવોને રાત્રિભગરણ કરાવે તેવી રીતે રાજ્યવ્યવહારનાં નાનામોટાં પ્રસંગોમાં, રાજમાતા ગુંધાયેલાં રહેતાં તે હવે પુત્રની અને વૃદ્ધ સચિવોની પ્રાર્થના છતાં પુત્રને હાંક આપવા પૂરતાં જ મંત્રણામાં સાથ આપતાં.

પણ એક દિવસે રાજમાતા ધ્યાનની લીનતામાંથી બગી ચિત્તવિજ્ઞાનોનું પ્રકરણથી મનમાં પૃથક્કરણ કરતાં હતાં તે વેળાએ પુત્રને પાસે ઉમેલો જોયો. અપૂર્વ લોભને ચચવતું

પુત્રનું મુખ હતું. વત્સલ માતાનું હૃદય પુત્રની પીડા ટાળવા ઉત્સુક થયું, પણ કેળવેલા વૈરાગ્યના સંયમબળે તટસ્થ થયું. નરસિંહે માતાના ચરણમાં માથું નમાવ્યું; માતાએ આશીર્વાદ આપ્યો: ‘ધર્મ આરાધનો ચિરંજીવ’. રાજની આંખ, આંસુથી ભરાઇ. માતાને ક્ષોભ થયો: ‘સમુદ્રગુપ્તના વંશજની આંખમાં આંસુ !’ માતા કંઈ ખોલે ને પહેલાં નરસિંહગુપ્તે કહ્યું: ‘માજી ! શાકલથી મિહિરકુલનો દૂત સંદેશ લાવ્યો છે: આ વર્ષે ખંડણીમાં બૌદ્ધ શ્રમણોનાં માથાં મોકલો; અરે તેના કૂર શબ્દો તો આ છે: રક્તપટોનાં રક્તસ્રવતાં મુંડાનો ઉપહાર કરો.’

રાજમાતા અવાક થઇ ગયાં; ઉપાયની મૂંઝવણથી નહિ પણ પ્રસાદ પામેલા ચિત્તસરનાં જળ આ આઘાતથી ખળભળી જતાં હતાં; જાણે પ્રસન્ન પાણી વહી જતાં હતાં અને ચોમાસાના પૂરની જેમ ચિત્તના તળિયાંને ખોદતાં મેલાં પાણી ઊભરાતાં હતાં. દીર્ઘકાળના સતત ચિંતનથી ચિત્તમળ શમતા દેખાતા હતા તે તળિયે જઈ ખેડા હતા. આ ઊંડા આઘાતથી તે મળ પાછા ઉપર આવતા હતા અને ચિત્તસર ડહોળાઇ જતું હતું. રાજમાતા આ ઉઝાળાને શમાવવા પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

સમુદ્રગુપ્તના સામ્રાજ્યની ગાદી ઉપર ખેસનાર તે ગોરા હજીનો ખંડિયો રાજા બન્યો હતો. ગુપ્તવંશનો તેજોબ્રંશ બૂલવાનો રાણીએ પ્રયત્ન કરેલો; પણ એ તેજોબ્રંશ ભુક્ષાય તેવો ન હતો. હજીના ધસારાએ આર્થોર્વર્તને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો હતો, થોડીક પેઢી પહેલાંનું સામ્રાજ્ય આજે ખંડિયું રાજ્ય બની ગયું હતું, અને તે પણ કૂરાચાર હજીનું. તોરમાણે ઉજ્જયિનીમાં-મહાસેન ચંડ પ્રવોતાની ઉજ્જયિનીમાં-પોતાની ગાદી જમાવી હતી. તેની પછી તેનો પુત્ર મિહિરકુલ શાકલમાંથી આર્થોર્વર્તના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી લેતો હતો. રાણી જ્યારે રાજકાજમાં ધ્યાન આપતાં ત્યારે અનેક વાર આ પરદેશીઓનો ધ્વંસ કરવાની યોજનાઓ વિચારેલી. આં યોજનાઓની નિષ્ફળતાથી જ રાણીનું ચિત્ત ઝંસારથી કંટાળી ગયું હતું, અને રાણીનો બધો ઉત્સાહ ધર્મપ્રચાર તરફ વળ્યો હતો.

નરસિંહના શબ્દો નવા નિમિત્તની રાહ જોઇ ખેડેલા આ સંસ્કારોને ઊભા કરતા હતાં. તેમને દબાવવાનો પ્રયત્ન તેમને અપ્રતિહત બળ આપવામાં પરિણમતો હતો. રાણી મહાપ્રયત્ને સાધેલી શાંતિને જવા દેવા તૈયાર ન હતાં.

આ આંતર વમળે રાણીની વાણી હરી લીધી હતી.

રાજા નરસિંહગુપ્તે માતાને ફરી કહ્યું: ‘માજી, કેમ ખોલતાં નથી ? આ કેવળ રાજ્ય-વ્યવહારનો વિષય નથી. આ તો બગવાન બુદ્ધના ધર્મ અને સંધના સંહારની વાત થાય છે !’

માતાએ કૃત્રિમ શાંતિથી પણ ચરચરતા અવાજે કહ્યું: ‘બગવાન બુદ્ધનો ધર્મ સનાતન છે, શાશ્વત છે. એનો સંહાર થતો નથી.’ -અને પાછાં થોડી વાર વિચારવમળમાં ડૂબ્યાં: ‘પણ હજી સંધનો નાશ કરશે તો આ ધર્મનદી ક્યા વહેણથી વહેશે ?’ માજી ચિંતનમાં વધારે ને વધારે મગ્ન થતાં હતાં. નરસિંહગુપ્ત મૂંઝવણથી માતાના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. રાજમાતા ખોલ્યાં: ‘આર્થસિંહ અત્યારે ક્યાં વિહાર કરે છે ? તેમનો અભિપ્રાય મેળવીશ ?...વારું પણ એ અનાર્થને આવો દ્રેષ કેમ થયો ?’

નરસિંહગુપ્તે આખો વૃત્તાન્ત કહ્યો. મિહિરકુલને બૌદ્ધધર્મનાં તત્ત્વો જાણવાં હતાં. તેણે સંધને આત્તા કરી કે દોષ સમર્થ સ્થવિરને પ્રવચન કરવા મોકલો. પણ ધ્યાનસમાધિમાં

રત એવા શ્રમણોને રાજ પાસે જવાની ઉદાસીનતા હતી, અને વિદ્વાન આચાર્યો તે કૂર હજુથી ડરતા હતા. આથી સંઘે રક્તપટધારી એક વૃદ્ધ રાજસેવકને જ પ્રવચન માટે મોકલ્યો. આ તુચ્છકારથી હજુનો ક્રોધ બમૂકી ઊઠ્યો, અને તેણે આખા શ્રમણસંઘના નાશનો સંકલ્પ કર્યો !

રાજમાતાએ આજ્ઞા કરી: ‘ રક્તપટોનાં રક્તસ્રવતાં મુંડોની ખંડણી ન મોકલવી, અને— નરસિંહે ધૂનંતા અવાજે પૂછ્યું: ‘ અને—માણ?’

રાજમાતાએ સ્વસ્થતાથી કહ્યું: ‘ અને ? બીજી પણ કોઈ જનતની ખંડણી ન મોકલીશ !’ ત્યાર-પછી રાજમાતાએ આર્યસિંહના અભિપ્રાયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, સમાધિ અને ચિંતનથી અધિક શક્તિવાન અને પ્રતાવાન યથેશ્વર ચિત્તથી રાજવહીવટ માથે લીધો હતો. મિહિરકુલે મગધ ઉપર કૂરઆચારવાળા હજુનો સૈન્યસાગર રેલાવ્યો. નરસિંહગુપ્તને આ ધસારાથી બચવા પાટલિપુત્ર છોડી ગિરિવ્રજના કુંગરોમાં વડાદાર પ્રજા સાથે બરાબ જવું પડ્યું. રાજમાતા સાથે હતાં. એ ગિરિના પ્રજામાંથી—વાડામાંથી—રાજમાતાએ પ્રતિભાથી એવી નીતિ આદરી કે જ્યાં આર્યવર્તના શાપરૂપ રાજભેદ દૂર થયો, અને આર્યવર્તના ઇતિહાસમાં વિરલ એવો રાજસંઘ સ્થપાયો. આ યોજનામાં યશોધર્માને મુખીપદે રાખ્યો હતો અને પોતાના પુત્રને અથવા ગુપ્ત સામ્રાજ્યના વારસેને—સમ્રાટસ્થાને યોજ્યો હતો.

રક્તપટના તૃપ્ત ન થવાથી સૈન્યનો મુખ્ય ભાગ નાના ભાષ્ટને સોંપી છંછેડાયેલા મિહિરકુલે ક્રોધાધિષ્ઠ પોતે નાની સેના સાથે ગિરિવ્રજમાં નરસિંહગુપ્તનો પીછો પકડ્યો હતો.

૨

દુર્વાસાના શાપથી સરસ્વતીને પૃથ્વી ઉપર તપ કરવા ઉતરવાનું હતું ત્યારે તેને રહેવા માટે બાણભટે ‘ રમણીયકતાથી સરસ્વતીનું હૃદય દરાય’ એવા સ્થળ તરીકે ‘ હિરણ્યવાહ નામનો મહાનદ, જેને લોકો શોણ કહે છે’ તેના કાંઠે આપ્યો ! બાણના જ રમણીયતાથી હૃદય દરે એવા શબ્દોમાં વર્ણવીએ તો આ નદ “ ભગવાન પિતામહનો બાળ, સ્વચ્છ, શીતળ અને સુરસ પ્રાણીથી ભરેલો, વરુણનો જાણે દાર, ચન્દ્રાયણનો જાણે અમૃત નિર્ઝર, વિન્ધ્યનું જાણે ચંદ્રકાન્તમણિનું ઝરણ, દંડકારણ્યનો જાણે કપૂરના ઝાડના રસનો પ્રવાહ, દિશાઓના જાણે લાવણ્યરસનું વહેણ, અંધરશ્રીનું જાણે સ્ફટિકની ચિજાનું પટથપન હતો.” આ રમણીય નદના ઉત્તરકાંઠે પહેલાં જ્યાં હિરણ્યવાહ શોણનદ પોતાનું હિરણ્ય ગંગામાં ડાલવતો હતો તેની કુક્ષિમાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પાટલિપુત્ર નગર આવેલું હતું.

એક દિવસ પાછલા પહોરમાં શોણના હિરણ્યને ધારણ કરતી ગંગાના કાંઠે ફરતાં ફરતાં રાજમાતા કેટલાક અનુચરો સાથે લગભગ પાટલિપુત્ર મુખી આવી પહોંચ્યાં. મગધ સામ્રાજ્યની એ પ્રાચીન રાજધાની, આર્યવર્તની આર્યતાનું એ નગર ! તેના ઉપર સૂર્ય આચમ્તો હતો: એ આચમ્તા સૂર્યના પ્રકાશમાં શૂન્ય પાટલિપુત્રનાં ભવનશિખરો ક્રાંત પાછળથી જાણે જાણે નીકળતાં હોય તેવાં આચમ્તા સૂર્યના તેજમાં પ્રકાશતાં હતાં. આ જોતાં રાજમાતાએ આંખ, જાણે કાંઈક પડ્યું હોય તેમ, મીંચી દીધી; અને છતાં એ શૂન્ય નગરના રેશમ માટે રાખેલી સેનાના સૈનિકો બરાબર કામ કરે છે કે નહિ એ જાણવાની ઇચ્છાથી વળી એક વાર પાટલિપુત્રના પ્રાકાર ઉપર નજર નાંખી. શોણમાંથી ભરાતી ખાઈમાં ભિન્નપાલમાંથી

નખાતા પથ્થર પડવા લાગ્યા અને રાજમાતાની પાસે ચઢને જ એક શર સસવાટ કરતું ચાલી ગયું. અનુચરોએ મિત્રની સંજ્ઞા કરી, એટલે લિન્ડિપાલના પ્રહારો બંધ થયા. કનિષ્ઠાણીને સંતોષ થયો. અનુચરોને સૈનિકોની સાથે રહેવાની આજ્ઞા કરી, રાજમાતા, જાણે શોણનું મૂળ શોધવા નીકળ્યા હોય તેમ એકલા આગળ ચાલ્યાં.

સંખ્યાની લાઝાશ શોણને જાણે અધિક શોણ (રાતી) કરતી હતી. રાજમાતાને મિહિરકુલે વહેવડાવેલું લોહી જાણે નહને શોણ કરતું હોય તેમ લાસવા લાગ્યું. આ અનાર્ય હજુ જોને આર્યોના યુદ્ધના આચારોનું બંધન કે મર્યાદા ન હતાં તેની સાથે વિગ્રહ આદરવામાં પોતાનું કર્તૃત્વ રાજમાતા વિસર્જી ન હતાં. 'એનાં સૈન્યમાં મરાતા માનવોનું ભક્ષણ કરવા ઉત્સુક ગીધ અને કાગડોએને જાણે ઊડતા જોષ મિહિરકુલ પાસે છે એમ આગળ દોડતા માણસોને ખચર પડતી. માણસોને હજુતાં આ ધોર હજુને જાળકા ઉપર કરુણાં, સ્ત્રીઓ ઉપર ઘૃણા અને વૃદ્ધો વિષે ગૌરવ યતાં ન હતાં !'—ઇત્યાદિ આ અનાર્યની કૂરતાની લોકવાયકાઓ રાજમાતાના કાને આવી હતી. મગધદેશની રાજભક્ત પ્રજા ડુંગરાઓમાં અને જંગલોમાં વસતી હતી. પ્રજાનું અપાર દેખાતું દુઃખ જોઇ રાજમાતા વિચિત્ર થઇ ગયાં હતાં. આ વિગ્રહ શરૂ થયા પછી રાજમાતાએ અનેક વાર સમાધિ અને ચિંતનની શાંતિ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. યુદ્ધના પ્રારંભમાં અર્જુનને જે વિવાદ થયેલો તે રાણીને યુદ્ધની વચમાં થતો હતો. મહાપ્રયત્ને સાધેલો ઉપશમ જોતો રહ્યો હતો. આર્યસિંહને આશ્વાસન માટે, આલંબન માટે વલ્લભીના વિહારમાંથી બોલાવ્યા હતા. નરસિંહગુપ્તને રાજસંધની યુદ્ધમંત્રણામાં મિહિરકુલ ગિરિમજ્જમાં આવે એટલે કેમ ધેરી લેવો એવી છેવટની સૂચના આપી, જયપરાજયની ઉત્કંઠા મૂકી, મળેલી ખચર ઉપરથી આજે આર્યસિંહ પાટલિપુત્રથી થોડે દૂર શોણના તટે મળશે એવા અંદાજથી—રાજમાતા શોણના તટે પ્રયાણ કર્યે જતાં હતાં. આ અનંત લાગતા વિગ્રહનો અંત આવે, અથવા પોતાનો અંત આવે એ ઉત્કંઠાથી રાજમાતાનું હૃદય ભરાઇ જતું હતું. પણ અંતપ્રસંગ આવે તે પહેલાં આર્યસિંહની મીઠી આશ્વાસક ધર્મદેશના સાંભળવી હતી. આર્યસિંહની સલાહ વિના પોતે આ પગલું ભર્યું હતું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને ખુલાસો બન્ને કરવાં હતાં; હવે તો સ્થવિરા ચવાની વાંચ્યા પણ રહી ન હતી.

સૂર્યનો અસ્ત થઇ ગયો હતો; અંતિમ લાલાશ ધીમે ધીમે સ્થામલતામાં જલવાતાં અંધકાર થવા લાગ્યો. થોડીક ઘણું અંધારામાં રાજમાતા ધીમે ધીમે ચાલ્યાં. ત્યાં પાછળથી અંદોલન થયો, અને ધીમે ધીમે શોણના હિરણ્મય પટ ઉપર પ્રકાશ વિસ્તરવા લાગ્યો. સામેથી એક જાંઘી પાતળી આકૃતિને ચપળ પગલે આવતી જોઈ, રાજમાતાનો હરખ ઊભટ્યો. થોડીક વારમાં રાજમાતાનું શિર આર્યસિંહના પગમાં ઝૂક્યું. અમૃતઝરતા સ્વરે આર્યસિંહે 'ઉપાસિકા' કહી રાજમાતાને ઉઠાડ્યાં !

પ્રથમ તો રાજમાતાએ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના આંસુ સાર્યા. આર્યસિંહ પણ શાન્તિથી એ ઊભરાનો અંત આવે એમ રાજમાતા સામું જોઈ રહ્યા હતા ! રાજમાતાએ આખો જતાંત કહી સંભળાવ્યો. આર્યસિંહ બધું જાણતા હતા; અને અધિક જાણતા હતા છતાં રાજમાતાને હૃદય ખાલી કરવાનો માર્ગ મૌન સેવી મોકળો કર્યો.

'ભગવાન તયાગતના સંધનો તારા થાય એ આપત્તિએ જ પાછી મને સંસારમાં ઠેલી ! આર્યાવર્તનો રાજસંધ એક યાય એ મારી, પૂર્વની અતૃપ્ત આકંક્ષાએ મને આ પ્રવૃત્તિ કરવાનું બળ આપ્યું. આર્યાવર્તનો રાજસંધ સ્થપાયો છે; અને ભગવાનના સંધનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન ચાલે છે.'

‘એ પ્રયત્નમાં તમે સફળ થયા છો ઉપાસિકા ! મિહિરકુલ પકડાયો છે અને આયુષ્માન બાલાદિત્ય વિજય પામ્યો છે.’ આર્યસિંહે પોતે તાજ મેળવેલી ખબર ઘોડાક દિવસ થયાં વિખૂટાં પડેલાં રાજમાતાને કહી.

રાજમાતાને હર્ષની ભીમિ આવે એવી ખબર હતી. પણ આર્યસિંહના સ્વરમાં એટલી બધી તટસ્થતા હતી કે પ્રતિધોષની અપેક્ષા રાખતી હર્ષની ભીમિ ભડી ભડી અને ખેસી ગઈ ! છતાં રાજમાતા બોલ્યાં : ‘હલું યથું ! ભગવાન તથાગતનો સંઘ સુરક્ષિત થયો !’

‘પણ ભગવાનના ધર્મનો લોપ થયો ! ધર્મના લોપ પછી સંઘનું શુષ્ક જીવન જગતને ભારરૂપ થશે !’ આર્યસિંહે દૃઢ સ્વરે કહ્યું.

રાજમાતા મૂઠ યદ્યથા !

આર્યસિંહે શાન્ત દૃઢ સ્થિર સ્વરથી, અને જે અર્થ ન બોલનારને પણ મુગ્ધ કરતું હતું, તે અનુપમ માધુર્યથી ભગવાન બુદ્ધની ગાથા ઉચ્ચારી :

ન હિ વેરેણ વેરાણિ સમ્મન્તીધ કુદાયન ।

અવેરેણ હિ સમ્મન્તિ એસ ધમ્મે સનન્તેના ॥

વેરથી વેર આ સંસારમાં કયારે પણ શમતાં નથી; અવેરથી જ શમે છે. આ સનાતન ધર્મ છે. ઉપાસિકા ! એ સનાતન ધર્મનો લોપ થયા પછી સંઘ જીવે તો શો લાભ ! પછી તો સંઘ વિપયભોગનું સાધન જ બની જાય ! ભગવાને એક પ્રવચનમાં શિષ્યોને કહ્યું હતું કે ‘હે આયુષ્માનો ! તમે મારા ધર્મદાયાદ યાઓ, ધર્મના વારસદાર યાઓ, આભિપના ભોગના દાયાદ નહિ !’

રાજમાતાના મુખ ઉપર ગ્લાનિની અને કંટાળાની છાયા પથરાતી હતી.

આર્યસિંહે આશ્વાસન આપ્યું : ‘ઉપાસિકા ! તમે કેમ અપ્રસન્ન યાઓ છો ? ભગવાનના સંઘના શ્રમણો તમને ધન્યવાદ આપે છે ! પણ, ઉપાસિકા, નિશ્ચયથી સમજી દ્યો કે સંઘ કરતાં ધર્મ વધારે શ્રેયસ્કર છે !’

પોતે હજી સામાન્ય કોટિની જ ઉપાસિકા છે એવું સૂચન આર્યસિંહના આશ્વાસનથી રાજમાતાને થતું લાગ્યું. અને આ મૂચન રાણીને સમાધાનપૂર્વક ગ્રહણ કરતું હજી સરળ ન હતું. ભગવાનના સંઘને સાચવવાનો આટલો મોટો સફળ પ્રયત્ન આર્યસિંહના મુખમાંથી ધન્યવાદ ન દેવાની શક્યો ! પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચિત્ત સામે થયું. રાણી જે નીચું જોઈ આર્યસિંહની તીવ્ર લાગતી વાણી સાંભળતાં હતાં તેમણે જરા રાજવંશી તુમાખીથી આંખો ભેંચી કરી ગુરુ સામું જોયું ! ગુરુનું સદા પ્રસન્ન મુખ ચંદ્રના તેજથી અધિક પ્રસન્ન લાગ્યું ! આંખમાંથી તુમાખી અદૃશ્ય થઈ, તેમાં દુઃખની વેદના દેખાવા લાગી. ગુરુના આ જાણ્યા-અજાણ્યા દેષથી પોતે જોઈ નિરાધાર બનતી હોય એમ રાણીને યથા લાગ્યું. આંખ આંમુથી ભરાઈ ! આલંબન યાચતાં હોય તેમ રાજમાતાએ કહ્યું : ‘આપના જેવું કેમ થવાનું નથી ભદ્રન્ત ? કેમ હયું સજીવું નથી ? ભગવન્ત, આલંબન આપો. આપની સાથે એકતા સાધવા દો-’ સ્ત્રીસદૃજ આવેશથી અને ભક્તિથી ગુરુના ચરણનું આલંબન લેવા રાણી વધારે નજીક આવ્યાં !

આર્યસિંહ હૃદયના ભાવો જાણે જાણી લેતા હોય તેમ રાણીનું મુખ જોતા દતા. રાણી પોતે સમજી શકે તેના કરતાં ગુરુ જાણે રાણીના મનોભાવો વધારે સમજતા લાગ્યા.

તેમણે શાન્ત સ્થિર મધુર સ્વરે કહ્યું: ‘ ભગવાન ! શુદ્ધને શરણુ જાઓ ! ધર્મને શરણુ જાઓ ! ઉપાસિકા ! નિર્વાણમાં સૌ એક થાય છે. નિર્વાણસમાધિની આરાધના કરો ! પણ ઉપાસિકા તે પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં મનને ધણું નિર્મળ કરવાની: જરૂર રહે છે ! જુઓ આ ચંદ્રમા ! આ શોણ નદ, અને આ શોણ નદનું પુલિન ! સાંભળો, સર્વત્ર કેવી નીરવતા છે ! જુઓ, સર્વત્ર કેવી નિર્મળતા છે ! આવું શાન્ત-શુદ્ધ ધ્યાન કરો ! ’

પણ આ રાજવી ક્ષત્રિયાણીનું ચિત્ત તાજ પકડેલા પક્ષીની જેમ તડકડતું હતું. જડ પ્રકૃતિની નીરવતા અને નિર્મળતા ચિત્તપ્રકૃતિને શાન્ત કે નિર્મળ નથી બનાવતી- ચિત્તપ્રકૃતિની શાન્તિ અને નિર્મળતા ખીજાં કાંઈ કારણો ઉપર આધાર રાખે છે.

આર્યસિંહની સાત્ત્વિક આંખ રાણીને તડકડાટ મર્ષાદામાં રાખતી હતી.

હવે રાણી મૂઠ દયામણી આંખે-ગુરુ સામે જોવા લાગી. ધીમે-ધીમે રાજમાતાની આંખમાં જાણે ગુરુની આંખમાંથી વહી આવતી હોય તેમ સ્થિરતા સાત્ત્વિકતા આવવાં લાગી. આર્યસિંહે સદાપરિચિત શાંત સ્થિર મધુર સ્વરે સૂચના કરી: ‘ આજની રાત શોણ-કાંઠે સમાધિમાં અને તથાગતે ઉપદેશેલા ધર્મના ચિંતનમાં ગાળો. પ્રાતઃકાળે પાટલિપુત્રમાં ધર્મક્રિયા કરવા જઈશું. ’

૩

મગધ સામ્રાજ્યના રાજનગર પાટલિપુત્રમાં આજ વીર પુરુષોના પરાક્રમને સફળતા મળ્યાનો ઉત્સવ છે. તેના પ્રાકારના ચોસઠે દરવાજે વિજયતોરણ બંધાયું છે. પાટલિપુત્રનાં પાંચસો અને સિત્તેરે ભવનશિખરે ઉપર વિજયધ્વજે ફરકે છે. પાટલિપુત્ર આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિનું, વિદ્યા, કલા અને વિલાસનું મોટું ધામ હતું. તેનું ખીજું નામ કુસુમપુર હતું. આ કુસુમપુરના રાજમાર્ગની મોટી શોભાનું વર્ણન કરતાં કવિઓને યાદ નથી લાગ્યો. ‘ તેની સારી રીતે વળાયેલી, ઊંટાયેલી ઉપરનીએ વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોની રચનાઓવાળી શેરીઓ; તેનાં વિવિધ પ્રકારના વેપારમાં ગુંચાયેલા ચૌટાં; તત્ત્વચર્યા, સંગીત અને ધનુષની પણજના એમ વિવિધ જાતના ધોષોથી પરસ્પર વાતો કરતી તેની પ્રાસાદપંક્તિઓ; આ પ્રાસાદમેધોના ઉધડેલા ગોખમાંથી શેરીઓ જોવાના કુતૂહલવાળી, કૈલાસ પર્વતમાં અપ્સરાઓ જેવી શોભતી તેની પ્રમદા વીજળીઓ; ઉત્તમ હય હાથી કે રથમાં બેસી મહામાત્રો જેમાં આમતેમ ફરે છે તેવા તેના માર્ગો; સર્વજનના નયનભ્રમરથી જેના મુખકમલની શોભા ખીંચાતી અને શેરી ઉપર જાણે અનુગ્રહ કરવા લલિત ગતિથી પગલાં મૂકતી હોય એવી તેની ગણિકાઓનું ’ વર્ણન કરતાં કુસુમપુર તે યુગના વતનીઓને પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ જેવું લાગતું હતું.

‘ સર્વે નિર્મય જ્યાં પ્રકુલ વદને ગુંથાય નિત્યેતસર્વે !

અગે ભૂષણ વલનનાં કુલ સજ્જે વદ્ધે અને ચંદન !

કીડાના રસમાં હુબ્બા વિવિધ એ રાસો રૂપે ખેલ જ્યાં,

જેનું પાટલિપુત્ર ચાર તિલક સ્વર્ગીય પૃથ્વી બની ! ’

આવા આ નગરમાં હજી સાધેના મહાન વિગ્રહને લઈને સૂતકાર યજ્ઞ ગયો હતો. પંડિતોના શાસ્ત્રાર્થો અને સંગીતાચાર્યોનાં જ્ઞાનવાદન અને નૃત્ય બંધ થઈ ગયાં હતાં. લોકોનું સમસ્ત જીવન જિજ્ઞાસુ યજ્ઞ ગયું હતું. અનેક સંકટો વેઠ્યા પછી, દીર્ઘકાળ સુધી ઉત્સવોથી વંચિત થવાથી પ્રજા આજ ઉન્નત થઈ ગઈ હતી.

‘રથે રથે ઘેરા! હજુના’ પ્રાજ્ઞની અને તેનાં અમાનુષ પાપોની વાંતો થતી હતી. અનેક નગરગોષ્ઠીઓમાં મિહિરકુલને તેના પાપનો શો દંડ દેવો જોઈએ તે વિશે અભિપ્રાયો અપાતા હતા. બૌદ્ધ શ્રમણોનાં ટોળાં શિક્ષા માટે નીકળેલાં તે મિહિરકુલ દેહાંતદંડ પામ્યા પછી ક્યા નરકમાં પડશે તેની ચર્ચા કરતા હતા; અને શાસ્ત્રોનાં ભયંકર નરકવર્ણનોમાં પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે નવા ત્રાસો ઉમેરી છુદ્ધ ભગવાનના આ શિષ્યો એક જાતનો મંત્રાંશ અને તૃપ્તિ અનુભવતા હતા!

નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે ખાનગી દરબારમાં મિહિરકુલને પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો. મિહિરકુલ પ્રચંડ બાંધાનો ગૌરવર્ણનો ભવ્ય અને ભયંકર આકૃતિનો માણસ હતો. નરસિંહગુપ્તને જોતાં મિહિરકુલે પોતાનું મુખ ઉતરીયથી ઢાંચી દીધું! વિજેતાએ આજ્ઞા કરી કે મુખ બંધાવો.

મિહિરકુલે કહ્યું: ‘હારેલાનું મુખ જોવાનું શું કામ છે?’

બાલાદિત્યે વિજયના છાકથી પૂછ્યું: ‘હજુમાં વળી લાગણી જેવું કંઈ હોય છે?’

મિહિરકુલે કહ્યું: ‘હજુ હારથી શરમાય છે.’

‘મગધરાજે’ ફરી મુખ ઉપાડવાની એ વાર આજ્ઞા કરી. તે વિના ન્યાય કરવો અનુચિત ગણાય. હજુ હઠ ન છોડી.

મોટા દરબારમાં રાજસંઘ અને લોક સમંસ તેનાં પાપોની ગણના થઈ! દંડ તરીકે દેહાંત સૌને તુંચ લાગ્યો. છેવટનો નિર્ણય બાલાદિત્યે મુક્તવી રાખ્યો.

૪

રાજમાતાને આર્યસિંહ સાથે પાટલિપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ભારે તત્ત્વમંથન થતું હતું; પણ આર્યસિંહે જે સ્પષ્ટ ગયું હતું તેના ચિંતનમાં સમય ગાળવાને બદલે હવે જે કરવાનું છે તેના ચિંતનમાં સમય ગાળવો વખારે યોગ્ય છે એમ કહ્યું હતું. મિહિરકુલનો સમગ્ર લોક દેહાંત કરવા ઇચ્છે છે એ અભિપ્રાય રાજમાતાના જાણવામાં આવ્યો હતો. ભગવાન તથાજાતના માર્ગને અનુસરવાની એક જ રીત હતી: વિજયનું ફળ હારેલાને પાપું આપી દેવું.

બાલાદિત્ય માણી સલાહ લેવા આવ્યો. આ વિજયમાં રાજમાતાનું કર્તૃત્વ કેટલું મદદરત્ન હતું તે બાલાદિત્ય સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી આ વિષયમાં માતાની આજ્ઞા થી દત્તી તે જાણવાને તે ઉત્સુક હતો.

રાજમાતાએ આજ્ઞા કરી: ‘બાલાદિત્ય! મિહિરકુલને મારે જોવો છે. તેને મારી સમસ્ય મોકલ.’

મિહિરકુલ આવ્યો. ઢાંચેલા મુખે જાઓ રહ્યો. રાજમાતાએ કહ્યું: ‘બેટા, આમ આવ. અહીં મારી પાસે બેસ!’

મિહિરકુલની જનની વિષે છતિહાસ કદું કહેતો નથી. પણ આ માતાના શબ્દોએ મિહિરકુલને સ્વપ્નર વિદ્વંસ કર્યો: મિહિરકુલ આગાંકિત બાળકની જેમ પાસે બેઠો.

રાજમાતાએ કહ્યું: ‘બેટા, તારું મુખ ઉપાડ! તું બહુ રૂપાળો છે એમ મેં શંભળ્યું છે.’ મિહિરકુલે મુખ ઉપાડ્યું પણ મારું નીચું રાખ્યું!

રાજમાતાએ કહ્યું: 'તને શેતી! શરમ આવે છે બેટા! આમ જાયે નો. મને તારી માતા સમજ.''

મિહિરકુલે કહ્યું: 'માણ! મિહિરને દારની શરમ આવે છે. મિહિર આર્યાવર્તનો સમ્રાટ હતો, તે અત્યારે નરસિંહગુપ્તનો ગુલામ છે!'

રાજમાતાએ કહ્યું: 'બેટા! દારજીત એ શરમની વાત નથી. તથાગતનાં તત્ત્વો તું બરાબર સમજે તો તને જળુશી કે લાલાલાલ અતે જ્યાજ્ય સરખાં છે. તું શા માટે મુંઝાય છે?'

મિહિરકુલના મુખ ઉપર જંગલી પ્રાણીના રોપનો ઉછાળો આવ્યો. તેનું ગૌર મુખ લાલ થઈ ગયું! 'બાલાદિત્યની માતા! હું કેદી છું માટે મારું અપમાન કરો છો? બૌદ્ધ સંઘમાં કોઈ પણ લાયક માણસ નથી માટે તો તેનો ખંસ કરવાનો મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે!'

આર્યસિંહ બાળુના ખંડમાંથી દાખલ થયા. રક્તપટને જોઈ હજુ બેભોં થઈ ગયા.

'જેસ બેટા નીચે જેસ, તારા ચિત્તસંસ્કારોને શાન્ત કર'. રાજમાતાએ મિહિરકુલને પાછો બેસાડ્યો.

આર્યસિંહે શાન્ત સ્થિર મધુર સ્વરે કહ્યું: 'આયુષ્માન મિહિરકુલ! બૌદ્ધસંઘ નાલાયક હશે, પણ તથાગતનો ધર્મ તારા ચિત્તને લાયક છે!'

'તારા શ્રવણ માટે બેટા, હું ઉત્તમોત્તમ આચાર્યો લાવી આપીશ અને ફરીથી આર્યોવર્તમાં કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ ભગવાનની ધર્મદેશનાથી વંચિત ન રહે માટે હું મોટા વિહાર સ્થપાવીશ.'

આર્યસિંહે કહ્યું. 'રાજમાતા ભલે મોટા વિહાર સ્થાપે! પણ આયુષ્માન તારે તારા ચિત્તસંસ્કારોનો શુદ્ધિ પોતાના હાથે જ કરવાની છે.'

મિહિરકુલ નિરુત્તર બને તરફ વારાફરતી જોતો હતો. આર્યસિંહના છેવટના શબ્દોથી તેનું અહંત્વ ફરીથી ધરાયું. મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે ફરીથી છૂટું તો આ સ્થવિરનો નાથ કરી આર્યાવર્તમાં બૌદ્ધ સંઘનો અંત લાવું!

આર્યસિંહ જાણે એના મનને કાષ્ઠ સમજી ગયા હોય તેમ રાજમાતા તરફ જોઈને બોલ્યા: 'આત્મસંસ્કાર શુદ્ધ થવા અનેક ભવો જોઈએ છે!'

કંચુકીએ આવી મહારાજાની વિતપ્તિ જણાવી: 'માણ! પ્રજા મિહિરકુલનો દંડ જાણવા ઉત્સુક છે.'

આ અનાર્યને કપટજીદિ સહજ હતી. તે સમજી ગયો હતો કે બધી બાજુ આ ડોશીના હાથમાં છે. મિહિરકુલ બેભો થઈ આર્યસિંહના ચરણમાં પડ્યો. રાજમાતાએ કંચુકીને આજ્ઞા કરી: 'નરસિંહને કહો કે મિહિરકુલ મારો બીજો પુત્ર છે. તે તેનો દંડ!' કંચુકી વિદાય થયો.

પાટલિપુત્રમાં પ્રથમ તો બડબડાટ થયો, અનેક તર્કવિતર્કો થયા. બાલાદિત્યે મિહિરકુલને માતાની આજ્ઞાથી પોતાના ભાઈ તરીકે ગણ્યો; રાજકુલની એક કન્યા સાથે તેનાં લગ્ન થયાં. ઉત્સવની ધામધૂમમાં ઉત્સવપ્રિય લોક બધું વિસરી ગયાં.

આ વિજયના સ્મારક તરીકે રાજમાતાની આજ્ઞાથી નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે નાલંદાના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં મોટા વિહાર બાંધ્યો; જેનું વર્ણન ચીની યાત્રાળુ યવનચંગે કર્યું છે. આર્યસિંહ આ બધાં ધર્મકૃત્યો વિષે શું ધારે છે તે જાણવા રાજમાતાએ એક વેળા

ન્યારે સ્થવિર ખ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થઇ સ્વસ્થતાથી ઉપવનમાં અશોક વૃક્ષ નીચે બેઠા હતા ત્યારે વાત શરૂ કરી:

‘અને મિહિરકુલનું દૃષ્ટ્ય હૃદય આર્ય થયું ! કેવળ પરાજય જ જેનામાં લગ્ન ઉત્પન્ન કરતો હતો તેનામાં અધર્મ કૃત્યોની પણ ત્રીડા ઉત્પન્ન થઇ છે ! ખરેખર, તથાગતનું વચન જૂનાર્ય છે; વેરથી વેર શમતું નથી; અવેરથી જ વેર શમે છે. ’ રાજમાતાએ કહ્યું.

‘ તથાગતનું વચન સંદેવ જૂનાર્ય છે. પણ એની સફળતા એની ભાવના તમારા ચિત્તમાં કેવી છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. ’ આર્યસિંહે કહ્યું.

‘ ભદ્રાન્તને મારી ભાવના વિષે શંકા છે ? ’ રાજમાતાએ જરા ખિન્ન થઇ પૂછ્યું.

આર્યસિંહે કહ્યું: ‘ એ મારા પગમાં પડ્યો પછી તમે તેને અસપ આપ્યું. ’

રાજમાતાએ કહ્યું: ‘ ભદ્રાન્ત, મેં ન્યારે મિહિરકુલને બોલાવ્યો ત્યારે જ મનમાં તેને ખ્યાલી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. ’

આર્યસિંહે કહ્યું: ‘ ઉપાસિકા ! તે સત્ય છે. પણ તમારા મનમાં એવી કપટયુક્તિ તો હતી કે તે જીવવાની લાલચે બૌદ્ધ થાય ! ’

રાજમાતાથી આ વાતનાની ના ન પડાઇ; ‘ પણ તેના મનમાં મારી મૈત્રીની ભાવનાનું કાંઈ પણ પરિણામ નહિ આવ્યું હોય ? ’

આર્યસિંહે કહ્યું: ‘ પ્રથમ તો ઉપાસિકા ! તમારી મૈત્રી અકૃત્રિમ ન હતી. તેમાં તેનું ધર્મપરિવર્તન કરવાની લાલસા હતી. બીજું-અને આ બાંકું રહસ્ય છે. માણસને ધર્મસંસ્કાર પામવા માટે કાળ જોઇએ છે, કદાપિ અતેક ભવ કરવા પડે છે. મિહિરકુલને તમારી લાલચોએ વધારે અનાર્ય અને ક્રૂર બનાવ્યો છે. આ રીતે તથાગતનો ધર્મ નહિ ટકે, સંધ લાંબો કાળ જીવે, પણ તે તો ધર્મહીન જીવન હશે. અને ગમે તેવા ધક્કાથી સંધનો પણ નાશ થશે. ’-આર્યસિંહ જાણે અવિધ્યવાણી બોલતા હોય તેમ આકાશ ભણી દષ્ટિ રાખી બોલ્યા.

૫

મિહિરકુલ ન્યારે શાકલ પાછો ગયો ત્યારે તેણે જોયું કે તેનું રાજ્ય તેનો નાનો ભાઇ પડાવી બેઠો હતો. ત્યાંથી તે કાશ્મીર ગયો. કાશ્મીરપતિએ તેને એક નાના પ્રાન્તનો રાજા બનાવ્યો. કાશ્મીરપતિની બલમનસાઇનો બદલો મિહિરકુલે તેનું આખું રાજ્ય પડાવી લઇને વાળ્યો.

પૂરાં સાધનો પ્રાપ્ત થતાં મિહિરકુલે બૌદ્ધોનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ઇતિદાસ એ ધોર હત્યાની સાક્ષી પૂરે છે.

૬

આર્યસિંહે પાટલિપુત્રથી વિહાર શરૂ કર્યો ત્યારપછી રાજમાતાએ પૂર્વવત્ સમાધિ અને ભ્યતનનો અભ્યાસ દૃઢ કરવા માંડ્યો. પણ પોતે કરેલાં કર્મોની યોગ્યતા વિષે તેમનું હૃદય શંકાથીયે રચ્યા કરતું: ‘મિહિરકુલનો વધ થયો હોત તો ? મિહિરકુલનાં ધોર કૃત્યોની ખબર રાજમાતાને મળ્યા જ કરતી હતી.

એક દિવસ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્ય ચોતાના વૃદ્ધ સચિવ સાથે રાજમાતા પાસે રાજ્યના

એક ગંભીર પ્રશ્ન વિષે સલાહ લેવા આવ્યો. મિહિરકુલની સામે થવા જે રાજસંઘ માતૃશ્રીએ સ્થપાવ્યો હતો, તેમાં બેદ પડ્યો હતો. યશોધર્મા એમ માનતો યદ્ય ગયો હતો કે વિજય તેના નેતૃત્વને લાઇને જ મળ્યો હતો. પણ બાલાદિત્યે મિહિરકુલનો વધ કરવાને બદલે કન્યા આપી સત્કાર કર્યો! આથી તે ખૂબ નારાજ થયો હતો. તેને આ બૌદ્ધોનાં યેત્રાં ગમતાં ન હતાં. છેવટે તેને વિચાર થયો અને તેમાં બીજાઓની સંમતિ મળી કે સમ્રાટ થવાને પોતે જ યોગ્ય હતા. યશોધર્માએ અશ્વમેધ કર્યો અને પોતાને વિજેતા અને સમ્રાટ તરીકે ગણેર કર્યો.

આ ખબર લઇ બાલાદિત્ય અને વૃદ્ધ સચિવ આવ્યા હતા. બન્ને ખિન્ન હતા. રાજમાતા પણ વૃત્તાન્ત સાંભળી ખિન્ન થયાં. સચિવે ઉપાય પૂછ્યો ત્યારે માતાએ કહ્યું: 'જેમ થાય તેમ થવા દો. પદાર્થો પોતાના ધર્મોને અનુસરે છે.'

આ શબ્દોથી વૃદ્ધ સચિવને ક્ષોભ થયો; અને ક્ષમા માગી પોતાનો ક્ષોભ વ્યક્ત કર્યો: 'માતૃશ્રી રાજકાળમાં બૌદ્ધધર્મની નીતિ હાનિકારક છે, એવા મારા અભિપ્રાયને આપે ક્યારે પણ ધ્યાનમાં ન લીધો તેનું આ પરિણામ આવ્યું.'

રાજમાતાએ ક્રોશ ઉતાર વાળ્યો નહિ.

સચિવે દબતાથી આગળ ચલાવ્યું: 'આપે મિહિરકુલનો સત્કાર કર્યો ત્યારે કેવળ આર્યસિંહની સલાહને જ માન આવ્યું. અમારા મતને પૂછ્યો પણ નહિ!'

'આર્યસિંહની આમાં કંઈ પણ સલાહ કે સચવા ન હતી. મેં જ અહંકારથી મારો મહિમા વધારવા તેનો સત્કાર કર્યો હતો!' રાજમાતાએ ક્ષીણ અવાજથી કહ્યું.

બાલાદિત્યે અમાત્યની સામું જોયું, પણ આ પ્રમાણે રાજકાર્ય વણસી ગયું હોવાથી અમાત્યની ચીડ ઓછી થતી ન હતી.

'લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ વધ કરવો ઘટે તેનો વધ કરવો જ જોઈએ, એ બ્રમવદ્ગીતાના ઉપદેશને આપ ન અનુસર્યા તેનું આ ફળ આવ્યું. હવે ભારતવર્ષને કેાણ બચાવશે?'

'ધર્મ જ બચાવશે' રાજમાતાએ સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

'એ તો ભારતવર્ષમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ થશે અને વૈદિક ધર્મ નિષ્કંટક શાસન ચલાવશે ત્યારે જ થશે' વૃદ્ધ સચિવ જ લઇ શકે એવી છૂટથી પોતાનો આગ્રહ રજૂ કર્યો.

'મિહિરકુલનો પણ એ જ મત છે.' રાજમાતા જાણે સમર્થન કરતાં હોય તેમ બોલ્યાં. સચિવ મૂક બની ગયો.

'માણ! ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચે બેદ તો રહેવાનો. મિહિરકુલનો વધ ન કરવામાં આપણી બૂલ યદ્ય.' બાલાદિત્યે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

'મારી મૈત્રીની ભાવના શુદ્ધ ન હતી. મારો સત્કાર શુદ્ધ ન હતો. તે જ મારી મોટી બૂલ યદ્ય; પણ તેથી હવે રાજકાળમાં મારી સલાહ નિરર્થક છે.' રાજમાતાએ માન સેવ્યું.

ત્રણે જાણી શોંઠી વાર મૌન રાખી બેસી રહ્યાં. છેવટે રાજા અને સચિવ વધારે ખિન્ન થઇ આજ્ઞા ગયા.

રાજમાતાના હૃદયમાં આર્યસિંહે શાન્ત સ્થિર અને મધુર સ્વરે ઉચ્ચારેલી ગાથા
 એસ ઘમ્મો સનન્તનો આ જ સનાતન ધર્મ છે-નો રણુકાર ચાલ્યા જ કરતો હતો.

એક દિવસે સમાધિમાંથી નિવૃત્ત યથ રાજમાતા આર્યસિંહના આસનથી પવિત્ર થયેલા
 અશોકવૃક્ષ નીચે બેઠાં હતાં. તે સમયે કાશ્મીરથી એક શ્રમણ આવ્યો. રાજમાતાએ આદર-
 સત્કાર કરી શ્રમણને વૃત્તાન્ત પૂછ્યો.

‘શ્રમણે કહ્યું: ‘આર્યસિંહે મને મોકલ્યો છે.’ રાજમાતાએ જાભાં યથ હાથ બોલી
 પૂછ્યું: ‘ભદ્રાન્તની શી આગ્રા છે?’

શ્રમણે કહ્યું: ‘મારા વંધના સમાચાર સાંભળી મિહિરકુલ વિષે મૈત્રીની ભાવના કરશે
 તો તથાગતનો ધર્મ સચવાશે!’

રાજમાતા અવાજ યથ ગયાં. શ્રમણે કહ્યું: ‘તે તેમનો અંતિમ સંદેશો. મિહિરકુલે
 ત્રેવીસમાં સ્થવિરની હત્યા કરી છે.’

શ્રમણ વૃત્તાન્ત કહી ચાલતો થયો.

રાજમાતાનું શબ્દ અશોકવૃક્ષ નીચે જ્યાં આર્યસિંહનું આસન રહેતું ત્યાં માથું
 ઢાળી પડેલું હતું.

ગુપ્તસામ્રાજ્યની રાજલક્ષ્મીનો અંત આવ્યો!

મુસિકાર*

* કેટલાક લેખકો બહુ ઉપનામો અથવા તખલ્લુસો રાખવાની વિરુદ્ધ હોય છે. પણ આપણે
 ગુજરાતી એટલે સ્વભાવથી સંઘર્ષશીલ - એટલે લેખકોએ પણ બીજા કોઈ ન સંધરી શકે તોપણ
 અનેક તખલ્લુસો રાખવાં બેઠેએ. ધારો કે આપણું એકાદ તખલ્લુસ, કોઈ જૂની ગયું તો આપણે
 શું કરીએ? બીજું હોય તો કામમાં આવે. આવી વાણિયાલુદ્ધિથી મેં અનેક તખલ્લુસો રાખ્યાં છે.
 એટલે મારો કોઈ કોઈ વાર લખાતી વાર્તાઓને છેડે છું ને સંજય નામ લખતો તે બીજા લેખક કે
 લેખકોને ખમી જતાં તેઓએ લઘુ લીધું. એટલે મેં તરત જ બીજું-કોઈ કોઈ વાર કવિતાને અન્તે આવડું
 આમાં વાપરી લીધું! મને ખાતરી છે કે આ તખલ્લુસ કોઈને પણ ખમરો નહિ, અને તેથી કોઈ પણ
 તે લઘુ લેખકોને પ્રયત્ન નહિ કરે.

Nearer, My God, to thee—

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee!

E'en though it be a cross that raiseth me,

Still all my song shall be—

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Though like the wanderer (the sun goes down,))

Darkness be over me—my rest a stone;

Yet in my dreams I'd be

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Then let the way appear steps unto heaven,

All that Thou sendest me in mercy given

Angels to beckon me

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Then with my waking thoughts bright with Thy praise,

Out of my stony griefs *Beth-el* I'll raise;

So by my woes to be

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

Or if on joyful wing cleaning the sky,

Sun, moon, and stars forget, upwards I fly,

Still all my song shall be,

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee.

સાંનિધ્યે પ્રભુ તારે

તવ સાંનિધ્યે તવ સાંનિધ્યે સાંનિધ્યે પ્રભુ તારે !
 પ્રલયકાલ છેા ગાજે ચોદિશ ગાનસાર આ મારે,
 પિતા પ્રભુ નિકટ હવે પદ તારે !

શરશય્યા કે સહસ્ર કણ્ણાની ચિતામાં કાયા પોદે,
 તવ સાંનિધ્યે તવ સાંનિધ્યે ગાઈશ તોયે કોડે;
 પિતા પ્રભુ જાણે તારે ખોળે !

ભમતારામની જેમ ભલે રવિ તાણે સોડ જ લાંબી,
 તિમિર અંધ રહે છાંત્ર મને છેા વિસામે પથ્થર ખાંબી,
 છતાં હું તો નિકટ સતત તવ સ્વામી !

જીવનકેડી તો પછી મારી દીસે જતી તવ ધામે !
 તિમિર તેજ કે જે કંઈ પહે હે પ્રભુ તે તુજ નામે !
 સ્વીકારે ઉર મુજ કાટિ પ્રણામે !

ડાંખે પ્રભુ તવ સ્નેહની લહરો, જમણે દૂતો તારા !
 અનન્તને પથ સાદ કરી મને તેડે આલ મિનારા !
 દયામય સ્નેહલ અંકે તારા !

તુજમાં લીન થયેલી મારી પ્રતાએ પ્રભુ ખાંતે,
 બીધણ મારી વ્યથા અહીંથી સ્વર્ગ રચું એકાંતે,
 પિતાં તવ વ્યથા સુલભ ઉરપ્રાંતે !

હૃદયે ભરી બે પાંખ પસારી જીકું જે હું વ્યોમે
 અગમ નિગમની એ પાર ગાજશે યંત્ર સ્નેહપુર જોમે !
 પિતા પ્રભુ નિકટ હવે તવ ભોમે !

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮]

૪૦ ટકા જાપાન ખરીદ કરે છે. તેની કિંમત રૂ. ૧૬ કરોડ થાય છે. જાપાનના હાંડિકા મંત્રી ગંધીર અમર જાપાનની દિંદમાં ખરીદી અને કપાસની નિકાસ પર યથા સંમત છે. એનના દખાતા ભાવથી દિંદમાંથી કપાસ ખરીદવા કરતાં અમેરિકામાંથી ખરીદી જાપાનને વધુ સસ્તું પડશે. દિંદને આ ખેવડી તુકસાની છે.

છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી દિંદમાંથી જાપાનની ખરીદી ઘટતી જ રહી છે; જ્યારે આયાતનાં વધારો થતો જાય છે, અને કેટલીક જાતનોમાં જાપાન નજીક જ દિંદમાંથી માત્ર ખરીદી છે. શોષંડ, કપાસ, કાચી ધાતુ અને ચોખાનો મુખ્ય ખરીદી ચાલુ રહી છે.

આયાતનો અસાધારણ વધારો અને નિકાસનો ઘટાડો જાપાનના ઘટતા હાંડિકામંત્ર પર અવલંબી રહેલ છે. રૂપિયાને દિસામે એનની કિંમત અર્ધા થઈ ગયેલ છે. એટલે જરા જ કાપડ દિંદને રૂપિયે મળતું તે હવે જાપાન આડ આને વેચી શકે છે.

હિંદુસ્તાનમાં કાપડની આયાતમાં લોકેશાયર કરતાં ચડિયાતું સ્થાન જાપાને પ્રાપ્ત થયે છે. તે નીચેના આંકડા પરથી જણાય છે:

જાપાનની આયાત: ૩૮૪૫૪૭૦૦૦ વાર કાપડ તથા છંદાંડની આયાત: ૩૬૧૦૬૦૦૦ વાર કાપડ થયેલ છે. એટલે છંદાંડ કરતાં જાપાને ૨૩૪૮૦૦૦૦ વાર કાપડ વધારે દિંદમાં આયાત કરેલ છે.

નીચેના આંકડા પરથી જોવામાં આવશે કે જાપાનનું કાપડ દિંદમાં ગ્રહણ પ્રમાણમાં દેશાય છે.

૧૯૩૧	હજાર ચોરસવાર	૧૯૩૨	હજાર ચોરસવાર
લુલાઈ	૩૦૩૪૬	મન્યુઆરી	૩૪૪૬૬
ઓગસ્ટ	૩૧૦૬૩	ફેબ્રુઆરી	૩૨૭૮૫
સપ્ટેમ્બર	૩૮૦૩૧	માર્ચ	૪૪૫૮૮
ઓક્ટોબર	૩૭૮૫૪	એપ્રિલ	૪૬૬૫૨
નવેમ્બર	૩૨૮૩૬		
ડિસેમ્બર	૪૩૯૬૯		

જાપાનના મિલઉદ્યોગનો વિકાસ અને તેમાં વપરાતા દિંદી રૂનો વપરાશ

જાપાને પોતાનું હાંડિયામણુ ઘટારી પોતાના કાપડઉદ્યોગનો વિકાસ સાધ્યો છે. એની જગતભરમાં કાઈ હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી.

લેદશાયર સર્માં સાધનસંપત્તિ અને સ્વતંત્ર કાપડઉદ્યોગના ક્ષેત્ર કરતાં પણ સેધિ બાને જાપાન, કાપડ વેચી શકે છે. તે એની કાર્યકુશળતા અને વ્યવસ્થાને આભારી છે.

જાપાનના કાપડઉદ્યોગની ખીલવણી જગતમાં સૌંદામાં સૌંદા ભાવે કાપડ વેચી શકે એવી બનાવવામાં આવી છે. એની યોજના દિંદતી મિલોને અનુકરણ કરવા જેવી છે. જાપાનમાં એક વિશાળ મિલ બંધાય એટલે તેની આસપાસ એક નાનું સરખું એ મિલનું જ ગામડું વસાવવામાં આવે. તેમાં કામદારોને રહેવા માટે પૂરતી સગવડભર્યા મકાનો બાંધવામાં આવે; તેમાં મિલ કંપની તરફથી પ્રાથમિક શિક્ષણની સાથે બનિબનના એ મિલ કામદારોને યોગ્ય શિક્ષા અપાય; મિલ કામદારોને ઉપયોગી નાટકો અને સિનેમા જતાવાય, મિલનાં ગામડાંઓમાં કામદારોના આરોગ્ય માટે ભારે સંભાળ રખાય છે. શારીરિક તપાસ માટે દવાખાનાં અને ઇસ્પતાલ હોય છે, તેમાં સારવાર થાય છે, એ ગામડાંઓનાં પુરતકાલયોમાં મિલ ઉદ્યોગને લગતા ગ્રંથો, છાપાં, યોપાનિયાં અને પાશ્વિકા રાખવામાં આવે છે. તે વાંચી કામદારો પોતાના કાર્યમાં યોક્ષ્મ અને કાર્યદક્ષ બને છે. ૧૬ થી ૨૨ વર્ષની યુવાન છોકરોઓનો મોટો ભાગ એટલે લગભગ ૮૦ ટકા જાપાનની મિલમાં કામ કરે છે. તેથી મજૂરીનાં દર ઘણા ઓછા રહે છે. અને કામ પણ ઘણી શુદ્ધિ અને કુશળતાથી થાય છે.

હિંદનો મિલઉદ્યોગ કેમ ખીલી શકે ?

સર નેશ વાડિયાના પ્રયત્નોથી મુંબઈની મિલોનું મંગલન કરવા એક બ્રિટિશ તત્ત્વને બોલાવવામાં આવ્યો હતો. મુંબઈની મિલો પરદેશી હરીફાઈમાં યાદી પડી હતી, અને કેટલીક મિલો બેકારીને કારણે બંધ થવાના બધમાં હતી. તે માટે આ તત્ત્વની સલાહ લેવામાં આવી. તેણે મુંબઈની બધી મિલોનું ફેડરેશન (Federation) કરવાની સલાહ આપી. મિલોનું બાંધકામ—સાંચાકામ, ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, તે પાછળ રોકાતી મિલકત વગેરે તપાસી તેની યોગ્ય કિંમત નક્કી કરવી, અને એ કિંમતના “ સંયુક્ત મિલ કંપની ” ના શેરો દરેક મિલને આપવા તથા હિંદી સરકાર છમ્પીરીઅલ બેકદારા આ “ સંયુક્ત મિલ કંપની ” ને એ કરોડ રૂપિયાની રકમ સાધારણ બાજે મદદ તરફે આપે, એવી પણ ગોઠવણ કરવાની યોજના ઘડાઈ. આ “ સંયુક્ત મિલ ” કંપની તરફથી ચાલુ મિલોમાંથી જૂનું સાંચાકામ કાઢી નવું ગોઠવવું, તમામ મિલોનો કારભાર એક તંત્ર હેઠળ રાખવો, કઈ જાતનો માલ કાઢવો તેની વ્યવસ્થા કરવા, તૈયાર થતો માલ વેચવા તથા તમામ મિલોની દેખરેખ રાખવા સંયુક્ત મિલ કંપનીનું બંધારણ ઘડવાની યોજના વિચારાઈ. બધી મિલોનો વહીવટ એક સંયુક્ત તંત્ર હેઠળ રહે તેના ફાયદા વિચારાયા.

આ નિષ્ણતાત્મી દરખાસ્ત એવી હતી કે સારા તંત્ર નીચેની મિલો આજે પણ નફો કરે છે. જૂની મિલોમાં આધુનિક તંત્ર પ્રમાણે સાંચાકામ ગોઠવવામાં આવે, મિલોમાં સ્વચ્છતાની મંભાળ રાખવામાં આવે, માલની જાત, માપ, દેખાવ અને સૌંદર્ય ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા એજવવામાં આવે; કાલસા કપાસ, અને સાંચાકામ વગેરેની ખરીદીમાં પ્રમાણિકપણે જાળવવામાં આવે, અને છેલ્લામાં છેલ્લો શોધ મુજબ એક જ ધોવાનું અને રંગવાનું ખાતું રાખવામાં આવે, તો મિલઉદ્યોગની દાલત જરૂર સુધરી જાય. નાણાંની વિપુલતા સારો પ્રયત્ન કરી શકે છે, તે સિવાય વહીવટી ખર્ચમાં પણ મજો ફાયદો થાય. પરંતુ કેટલીએ મિલની મેનેજિંગ એજન્ટ્સીએ પોતાના સ્વાર્થ અને અંગત લાભ ખાતર એ યોજના કબૂલ કરી નહિ. પરિણામે જૂન વિચારપૂર્વક ઘડાયેલી યોજના બાળે પડી. હજુ પણ એ યોજના

ફરી વિચારાય અને અમલમાં મૂકાય, તો જરૂર હિંદની મિલોનું ભવિષ્ય વધુ ઉજ્જવલ અને પ્રગતિવાન બને.

મિલઉદ્યોગ હાલમાં જગતવ્યાપી મંદીના—depression પંખમાં છે અને ખીણ બાજુ પરદેશી હરીફાઈ ચાલુ છે. એટલે હાલ તરતમાં તેમાં વધારે નફા મેળવવાની આશા નથી. પરંતુ નીચે પ્રમાણે સુધારા કરવાથી વાજબી નફો જરૂર મળી શકે:—

૧—જૂની મિલોમાં નવું સાંચાક્રમ શોધવું.

૨—મિલની સ્વચ્છતા જાળવવાની મિલોના જેવી ઉત્તમ રાખવી.

૩—મિલમેનેજર, એન્જનીયર અને રંગનારને વધારે પગાર આપી. રોકવા અને તેમની પાસેથી નવી નવી જાત કઢાવવી.

૪—મેનેજિંગ એજન્ટોએ કોલસા, કપાસ, સાંચાક્રમ, વગેરે ઉપર કમિશન લેવાનું કહેવાય છે તે લેવાનું હોય, તો બંધ કરવું અને વહીવટખર્ચમાં સંગીન ઘટાડો કરવો. વાજન, જાત અને માપમાં ઓછું આપવું જ નહિ. માત્ર નફા ઉપર વાજબી કમિશન ચડાવવું.

૫—મિલકામદારોને મંત્રાપવા-અધકામણામાં ભિતરવા ન દેવા.

૬—મિલની પેદાશ, (પ્રોડક્શન) ઉત્પન્ન કેમ વધે તે માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું.

૭—મિલો માટે નવી નવી બજારો શોધવી.

૮—મીલની આંટ સારી રાખવી. એટલે વાજબી વ્યાજ નાણાં મળવાથી આર્થિક મુશ્કેલી કદી ભોગવવી ન પડે.

૯—મેનેજિંગ એજન્ટની પદ્ધતિ ખામીભરેલી છે. તેમાં ઉચિત સુધારો કરવાની આવશ્યકતા છે.

જયરામદાસ જેઠાભાઈ નયગાંધી

જાપાનની આયાત				જાપાનની આયાત			
૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીથી અક્ટોબર સુધી આયાત				૧૯૩૨ના જાન્યુઆરીથી અક્ટોબર સુધી આયાત			
વસ્તુ	માપ	કિંમત યેન		વસ્તુ	માપ	કિંમત યેન	
કાપડ	ચોરસવાર	૩૨૭૫૫૭૫૦૦	૪૧૬૦૮૦૦૦	કાપડ	ચોરસવાર	૫૪૦૪૯૯૦૦૦	૬૬૩૪૧૦૦૦
ગુંથેલાં	ડઝન	૧૬૯૭૭૮૭	૩૫૭૩૧૪૭	ગુંથેલાં	ડઝન	૨૯૩૮૪૫૨	૫૪૩૭૧૧૦
વસ્ત્રો	ડઝન	૨૧૩૩૪૬	૩૭૨૯૩૨	વસ્ત્રો	ડઝન	૪૨૮૩૭	૭૪૮૦૯
દુવાલ	ડઝન			દુવાલ	ડઝન		

તે સિવાય નીચે પ્રમાણે કિંમતના જાપાનથી ધાતુજા, ગરમ કાપડ અને બનાવટી રેશમની આયાત ૧૯૩૧-૩૨ માં થઈ હતી.

૧૯૩૧		૧૯૩૨	
વસ્તુ	કિંમત યેન	વસ્તુ	કિંમત યેન
ધાતુજા	૨૦૧૦૬૧	ધાતુજા	૨૦૧૦૬૧
ગરમ કાપડ	૪૩૪૦૬૦	ગરમ કાપડ	૪૩૮૧૯૯
રેશમ	૧૮૦૦૦૦૦૦	રેશમ	૧૬૭૨૩૪૨૧

તે ઉપરાંત જાપાનથી રેશમી રૂમાલની આયાત ૧૯૩૨ ની સાલના દર માસમાં ૬૮૫૪૨ ડઝનથી વધીને ૧૦૦૦૦૦ ડઝન થઈ હતી, અને સુતરાઉ રૂમાલની આયાતની કિંમત ૪૦૦૦૦૦૦ યેનથી વધીને ૧૨૦૦૦૦૦૦ થઈ હતી.

જયરામદાસ જેઠાભાઈ નયગાંધી

પાયોરિયા એ આજનો અતિ સામાન્ય વ્યાધિ થઇ પડ્યો છે. ધણાખરા રોગીમાં ઓછેવતે અંશે પાયોરિયા જવાબદાર હોય છે જ.

પાયોરિયા એટલે દાંતમાંથી પર નીકળે છે તે રોગ. દાંતનાં પેઢાંમાંથી પર નીકળે છે અને તે પર જાણતાં અજાણતાં પેટમાં જાય છે. આ રોગ થવાનું કારણ તો ખરી રીતે હોજરી અને આંતરડામાં એકંદુ થયેલું દૂષિવિષ (toxaemia) જ છે, પરંતુ દાંતની અસ્વચ્છતા પણ આને માટે ઓછી જવાબદાર નથી. દાંત બરાબર સાફ ન રાખવાથી પણ આ રોગ થાય છે. પણ આપણે 'અહીં' પાયોરિયાનું વર્ણન કરવા નથી બેઠા, દાંત સાફ કેમ રાખવા અથવા મુખશુદ્ધિ કેમ સાધવી, એ વિચારવાનું આ લેખનું કર્તવ્ય છે.

આપણા દેશમાં દાંત સાફ રાખવા માટે દાંતણુ કરવાનો જ ચાલ જોવામાં આવે છે. સવારમાં જીંદીને દાંતણુ કર્યા વિના આપણે કંઈ પણ મોંમાં નાખતા નથી. દાંતણુ મુખ્યત્વે બાવળનાં હોય છે. આવળ, કણજી, વડ, ધોસમડી (ધમાસ), કંબોઇ (કામ્બોજી) વગેરેનાં દાંતણુ પણ અવારનવાર વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ શહેરોમાં માટે ભાગે બાવળનાં જ દાંતણુ મળે છે એટલે તે જ વપરાય છે. બાવળનો મુખ્ય ગુણુ ગ્રાહી (astringent) છે. બાવળમાં ૭૦ થી ૮૦ ટકા નેટ્રોસા ટેનિક એસિડ છે. સોજામાં સેકામાં થઈ ગયેલ પડિત ભાવમિત્રે તેના 'ભાવપ્રકાશ' નામના પુસ્તકમાં બાવળને (ચબૂલ: કફલુત ગ્રાહી કુશ્કિમિવિપાપહઃ ") કફ હરનાર, ગ્રાહી, કૃમિ અને વિષને હરનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે.

બાવળના રેષા મજબૂત હોવાથી, આવવાથી તેનો કૂચો સરસ બને છે. બાવળમાં મુખ્ય રસ કષાય છે અને કષાય રસ ગ્રાહી હોવાથી દાંતનાં પેઢાંને તે મજબૂત કરનાર મનાય છે. ખીર્ન દાંતણુના ગુણુરોપ આગળ ઉપર આપણે જોઈશું.

બાવળનો આ ગ્રાહી ગુણુ દાંતને દિતકર્તા નથી, એમ દંતવિદ્યાપારંગતો (expert dentists) માને છે. આ ગ્રાહી રસનો દાંત સાથે સ્પર્શ થવાથી દાંતનાં પેઢાં ખસે છે. દોષેશં આ જલદ ગ્રાહી રસના સંસ્પર્શથી દાંતનાં પેઢાં ખવાઇ જાય છે અને દાંતનાં મૂળ ખુદ્દાં પડે છે. મૂળ ખુદ્દાં થયા પછી આ રસના સંસ્પર્શથી અને ખીર્ન કારણથી ખવાય છે અને પરિણામે પાયોરિયા લાગુ પડે છે અને દાંત ટીલા પડી જાય છે.^૧

૧ પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વજ્ઞ અને નિષ્ણાત દંતવૈદ શ્રી જે. જે. મોરી એલ. એમ. એસ. એલ. ડી. એસ. (ઈંગ્લેન્ડ), મુખની માન્ટ મેડિકલ કોલેજના દંતવિદ્યાના આચાર્ય કહે છે: "Because of the constant contact with the astringent juice, the gums recede away; thus exposing the bone underneath it. Bone in its turn gets destroyed giving rise to pyrrhoea and loosening of the teeth." ("Health" Feb. 1928)

ત્યારે શું આવળનાં દાંતણુ નુકસાનકારક છે ? ના, તેમ નથી. ખરી રીત તો એ છે કે દાંતણુ કરતાં પહેલાં દાંતણુને પથ્થર વડે છૂંદી નાખવું જોઈએ. દાંતણુના અગ્ર-ભાગને આવી રીતે છૂંદવાથી ગ્રાહી રસનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઘટી જાય છે અને આવવામાં પણ સુગમતા પડે છે. કઠિન દાંતણુ ચાવવાં દાંતને હિતકર નથી. બહુ કઠિન દાંતણુ ચાવવાથી દાંત સુધરતા નથી, પણ બગડે છે. દાંતની ધારો (Dental surfaces) બહુ કઠિન દાંતણુ ચાવવાથી છુટી થઈ જાય છે અને એ ભાગનું ચેતન્ય પણ કેટલેક અંશે ઓછું થઈ જાય છે. એટલે આપણે બે વાત યાદ રાખવાની છે : (૧) દાંતણુને પ્રથમ પથ્થર કે લાકડા વડે છૂંદીને તેનો ઝીણો ફૂંચો બનાવવો; અને (૨) એવું દાંતણુ ૧૦-૧૫ મિનિટ સુધી ચાવવું.

ચરકમંદિતામાં લખ્યું છે કે

ભાપોત્થિતામ્રં દ્વૌ કાલૌ કપાયં કટુતિક્કમ્ ।

મક્ષ્યેદ્યન્તપવનં દન્તમાસાન્યવાધયન્ ॥ (ચરક-સૂત્રસ્વાન-અ. ૫-૬૫)

અર્થ:—દાંતણુના અગ્રભાગને છૂંદી નાખી, કપાય (તૂડું), કટુ અને તિક્ત એવા રસવાળું દાંતણુ બે વખત (સવારસાંજ) કરવું. દાંતનાં પેદાંને ઇજા ન થાય એ સાચવવું.

ચરક પણ કહે છે કે દાંતણુનો અગ્રભાગ ફૂટી કાઢવો અને પછી દાંતનાં પેદાંને (દંત-માંસ) ઇજા ન થાય એવી રીતે દાંતણુ કરવું. ચરક એકલા કપાય રસયુક્ત દાંતણુ વાપરવાની સલાહ નથી આપતા. અવારનવાર કટુ (તીખો રસ) અને તિક્ત (કડવો રસ) રસયુક્ત દાંતણુ વાપરવાની તે ભલામણ કરે છે.

દૂંકમાં, નીચેના મુદ્દાઓ આપણે ધ્યાન રાખવા જોઈએ:—

(૧) દાંતણુ તાજાં હોવાં જોઈએ. આપણે તો એક પેસાની મૂડી આણી ૭-૮ દિવસ સુધી તેને પાણિયારામાં નાખી મૂકી તેને ઉપયોગમાં લઈએ છીએ. આ પદ્ધતિ સારી નથી. તાજાં દાંતણુના રસમાં જે જંતુદ્દ અને લાક્ષણિકતાઓ શક્તિ છે તે આમ વારસી રહેલાં દાંતણુમાં નથી હોતી.

(૨) દાંતણુના અગ્ર ભાગને છૂંદી કાઢવો જોઈએ. તાજાં દાંતણુને આવી રીતે ફૂટીને સારી રીતે ચાવવાથી દાંતણુના ખરા લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિ કપાય કે અતિ તિક્ત રસો દાંતનાં પેદાં બહુ જ મૃદુ અને લાગણીવાળાં (sensitive) હોય છે તો નાશ કરે છે.

(૩) ફૂટયા વિનાનું દાંતણુ ચાવવાથી દાંતની ધારો બગડે છે અને તે વધુ લાગણીવાળા (sensitive) બને છે.

(૪) દાંતણુ સડેલાં, ગાંઠો ગાંઠોવાળાં, વાંકાંચૂકાં ન વાપરવાં.

(૫) અવારનવાર જુદાં જુદાં દાંતણુ વાપરવાં હિતાવહ છે. ચરકમંદિતામાં તો આવળનો ઉદ્દેશ જ નથી.

ચરકે તો કરંજ (કેજુ), કણેર, આકડો, મધુમાલતી, સાદડ, બીયો-આટલાં ઝાડનાં દાંતણુને વખાણે છે.

કણુજી (કરંજ-સંસ્કૃત) નાં દાંતણુ લખ્ધપ્રતિષ્ઠ છે. કણુજી જંતુદ્ધ છે, સહેજ તીખી અને કડવી છે અને પાયોરિયાવાળાને આના દાંતણુથી સારો લાભ થાય છે. આકડો જંતુદ્ધ છે. સાદડ, બીયો અને મધુમાલતી કપાય રસયુક્ત છે અને મોંની દુર્ગંધ મટાડનાર છે.

ભાવપ્રકાશમાં નોખાં નોખાં દાંતણુની ક્ષલશ્રુતિ વર્ણવી છે તે વાંચવા યોગ્ય છે. આજના જમાનાને કદાચ તેમાં અતિશયોક્તિ જણાશે, પરંતુ દેખીતી અતિશયોક્તિ પાછળ દાંતણુના શુભોત્તો ઉત્કર્ષ જ વર્ણવવામાં આવ્યો છે એમ મારું માનવું છે—

અર્કે વીર્ય વટે દીપ્તિઃ કરજ્જે વિજયો ભવેત્ ।

પ્લક્ષે ચૈવાર્યસંપત્તિઃ શ્વદર્યા મધુરાશનમ્ ॥

લદિરે મુલ્લસૌમ્ન્યં વિલ્વે તુ વિપુલં ધનમ્ ।

ઉદુમ્બરે તુ વાકસિદ્ધિઃ આન્ને ત્વારોગ્યમેવ ચ ॥

કદમ્બે તુ ધૃતિઃ મેઘા ચમ્પકે દૃઢવાકશ્રુતિઃ ।

શિરીષે કીર્તિસૌભાગ્યમાયુરારોગ્યમેવ ચ ॥

અપામર્ગે ધૃતિઃ મેઘા પ્રજ્ઞાશક્તિઃ તથાસને ।

દાહિમ્યાં મુન્દરાકારઃ કકુમે કુટ્જે તથા ॥

જાતીતગરમંદારૈઃ દુઃસ્વપ્નં ચ વિનશ્યતિ ॥

(ભાવપ્રકાશ-પૂર્વલંક. પ્ર. ૪)

અર્થઃ—આકડાના દાંતણુથી વીર્ય, વડથી દીપ્તિ, કરંજથી વિજય, પોંપળાથી અર્ધસંપત્તિ, ખોરડીથી મિજાનપ્રાપ્તિ, ખેરથી મોંની સુગંધ, બીલીથી વિપુલ ધનપ્રાપ્તિ, ગુલરથી વાકસિદ્ધિ, આંબાથી આરોગ્ય, કદંબથી ધૃતિ અને મેઘા, ચંપાચી લાપણુ કરવાની અને સાંભળવાની સારી શક્તિ, કાળિયા સરસથી કીર્તિ, સૌભાગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય, અથેડાથી ધૃતિ અને મેઘા, બીયાથી પ્રજ્ઞાશક્તિ, દાડમથી સુંદર કીર્તિ, સાજડ અને કડો—અન્નેથી સુંદર કાન્તિ, પ્રાપ્ત થાય છે. જાઈ, તગર અને પારિગ્ગતકથી ખરાબ સ્વપ્નાં દૂર થાય છે.

વૈદ્યશાસ્ત્ર દષ્ટિએ ઉપરોક્ત તમામ વૃક્ષો ઉપયોગી છે અને તેનાં દાંતણુથી સુખશુદ્ધિ થાય છે, અને જુદા જુદા રસોથી દાંતનાં પેદાં અને દાંતો બન્નેને લાંબ થાય છે.

(૬) દાંતણુ સવારસાંજ બે વખત કરવું. દાંતણુ ન થાય તો મોં તો ખરાબર સાફ કરવું જ જોઈએ.

દાંતમંજન

દાંતણુ સાથે સારું દાંતમંજન વાપરવું હિતાવદ છે. દાંતણુનો સરસ ઝીણો દૂધો કરી દાંતમંજન સાથે તે ઘસવાથી દાંતની ઉપર જે હારી બાકી હોય છે તે દૂર થાય છે દાંતમંજનની સુગંધીથી જંતુનો નાશ થાય છે અને મુખમાં જે લાલાસાવ ઝરાવનાર મંચિઓ છે તેમાંથી પ્રચૂર લાલાસાવ (saliva) ઝરે છે. આ લાલાસાવ પિષ્ટમય ખાદ્ય (starchy foods) ના પાલન માટે અતિ અગત્યનો છે. આપણો ખોરાક મોટે ભાગે

સ્ટાર્ચધટિત (કાર્બોહાઇડ્રેટ Carbo Hydrates) છે. આ ખાદ્ય પદાર્થની કીણી કીણી કીણીએ દાંતની ફાટોમાં ભરાઇ જાય છે અને ત્યાં ચોટી રહે છે. હવે જે આ કીણીએ દાંતની ફાટોમાં જ ભરાઇ રહે અને ન નીકળે તો તે અંદર કહોવાય અને ખટાશ ઉત્પન્ન કરી દાંતને બગાડે. દંતમંજનથી લાલાસાવ પ્રચૂર પ્રમાણમાં ઝરે છે અને આ લાલાસાવ આ સ્ટાર્ચધટિત ખાદ્યની કીણીઓને પચાવી નાખી તેને હોજરીમાં સાથે લઈ જાય છે. વળી લાલાસાવનો પ્રચૂર સ્ત્રાવ વધે એટલે ખોરાકના પાચનમાં અને પરિણમનમાં અગત્યનો ભાગ તે લેજે છે. બાવમિશ્ર કહે છે—

एकैकं घर्षयेदन्तं मृदुना कूर्चकेन तु ।

दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥

અર્થાત્ દાંતણુના મૃદુ કૂચા સાથે દંતશોધન ચૂર્ણ (દંતમંજન) લઈને દાંતના માંસને ધબ્બ ન પહોંચે એવી રીતે દાંતણુ ધસવું.

દૂંકમાં, દંતમંજનમાં નીચેના ગુણો હોવા જોઈએ:—

(૧) દંતમંજન બહુ બારીક ન હોવું જોઈએ. બહુ બારીક દંતમંજન દાંત ઉપર ધસવાથી દાંત ઉપરની છારી ઉભેડી શકતું નથી. માટે દંતમંજન સહેજ જાડું ખડબચડું (coarse)^૧ હોવું જોઈએ. બહુ કીણું નકામું તેમ બહુ જાડું પણ ખરાબ. દૂંકમાં,

૧ અંગ્રેજી 'coarse' શબ્દનો અર્થ 'ખડબચડો' થયો છે, પરંતુ આ શબ્દ બરાબર નથી. દંતમંજનમાં જે ચોક્ક વાપરીએ છીએ તે coarse છે. બજારમાં જે મ કીચેન્ડ દુધ પાઉકર વેચાય છે તે coarse કહી શકાય, પરંતુ તે અતિ coarse છે અને તે દાંત માટે હિતાવહ નથી, એમ એક નિષ્ણાત દંતવૈદ્યનું કહેવું છે. બહુ ખડબચડું દંતમંજન દાંતનાં પેદાને બગાડે છે. કોલરો પણ ધણો કોર્સ કહી શકાય. આવાં ખડબચડાં દંતમંજનો દાંત બગાડે.

સાધારણ રીતે દંતમંજનમાં ચોક્ક અને મેગ્નેસિયમ્ કાર્બ (હલકો) આવે છે અથવા હોવું જોઈએ, સાબુનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ આવે છે. મેગ્નેસિયમ્ કાર્બ કોર્સ ન કહી શકાય તે too fine કહી શકાય. ચોક્ક coarse કહી શકાય. ચોક્ક અને મેગ્નેસિયા બન્ને અગત્યપ્રતિયોગી છે અને સાબુ સિનચ્છતા માટે છે. સુગંધ માટે ગુલાબનું અત્તર કે વિંટરગ્રીન તેલનાં થોડાં ટીપાં નાખે છે. માટે coarse નો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે આ ટિપ્પણુ આપ્યું છે.

સારા દંતમંજનનો નમૂનો—

ચોક્ક	૧૦ ઔસ	કાંઠાળાં માયાં	૧ તોલો
મેગ્નેસિયમ્ કાર્બ	૧ "	કપૂર	૦૫ "
કુલાવેલી ફટકડી	૧ "	ખાપરમિટ તેલ	૨૦ ટીપાં
કુલાવેલો ટંકણુખાર	૧ તોલો	ચુકેલિપ્ટસ તેલ	૧૦ "
લી, આંચોલીન ટરકલોરાઈડ	૩૦ ટીપાં	તળનો અરક	૫ "
જંજામાંનો કાથો	૧ તોલો	દાવિંજનું તેલ	૫ "
		ગુલાબનું અત્તર	૦૧ તોલો

- હારીને ધસે અને દાંત ઉપરના ખારીક પડને (Anamel) તુકસાન ન કરે—એવું દંતમંજન હોવું જોઈએ.^૧
- (૨) દંતમંજનમાં સુવાસ હોવી જોઈએ. સુવાસથી લાલાસાવ વધે છે, જે આહારને પચાવવામાં મદદ કરે છે અને મોં સુવાસિત કરે છે.
- (૩) જંતુધન દ્રવ્યો અંદર હોવાં જોઈએ. જંતુધન દ્રવ્યો ગમે તેવાં જંતુઓનો નાશ કરે છે.
- (૪) દંતમંજન અમ્લપ્રતિયોગી (anti-acid) ગુણવાળું જોઈએ. જંતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલી ખટાશને તે મહાત કરી નાખે એવું અમ્લપ્રતિયોગી ગુણવાળું હોવું જોઈએ.
- (૫) સાધારણ રીતે કાલસો અને મીઠું—સરખે ભાગે લઇને બનાવેલું દંતમંજન સારું મળ્યામ છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબના બધા ગુણો તેમાં નથી. જંતુધન, સુગંધી અને દાંતને મજબૂત કરે એવાં બીજાં દ્રવ્યો અંદર નાખવાં જોઈએ.

ઊલિયું

આપણા લોકો તો સાધારણ રીતે દાંતણી જ ચીરી ઉતારી તેનાથી ઊલ ઉતારે છે. પરંતુ દાંતણી ચીરીથી સારી રીતે ઊલ ઊતરતી નથી એવો મારો તો અનુભવ છે. બીજનો પણ હશે, એમ હું માનું છું. ન માનતા હોય તે અનુભવ કરી લે. દાંતણીને ઉપયોગ ચાવીને દાંત ઘસવામાં જ કરવો. પછી તે ફેંકી દેવું અને કચકડાના કે ધાતુના ઊલિયાથી જીભ ઉપરની ઊલ ઉતારી લેવી. ચરકના સમયમાં આ જ રીતિ પ્રચલિત હતી. જુઓ—

સુવર્ણહૃત્તામ્રાણિ ત્રપુરીત્તિમયાનિ ચ ।

ઃજિહ્વાનિર્લેક્ષનાનિ સ્યુઃ અતીક્ષ્ણાન્યનૃજનિ ચ ॥

ચરક સૂ. સ્થા. અ. ૫—૬૭

અર્થ :—સોનું, ચાંદી, તાંબુ, કલાષ, પિત્તળ—વગેરેનાં ઊલિયાં (જિહ્વાનિર્લેક્ષનાં) બનાવી લેવાં. ઊલિયાં અતીક્ષ્ણ અને રુજુ હોવાં જોઈએ.

આપણા સમાજમાં ઊલિયાં વાપરવાનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. દાંતણી ચીરીથી ઊલ બરાબર નથી ઊતરતી અને આખીયે જીભ ઉપરથી બરાબર ઊલ સાફ ન થાય તો ચોંટી રહેલી ઊલથી જીભનો રંગ બદલાશે અને મોંમાંથી દુર્ગંધી આવવી શરૂ થશે. ઊલિયું ઠેક જીભના મૂળ સુધી લઇ જઇ ઊલ સાફ કરી લેવી જોઈએ—

જિહ્વામૂલગતં યચ મલમુચ્છૈસરોધિ ચ ।

સૌગન્ધ્યં મજતે તેન તસ્યાઝિહ્વાં વિનિર્લિલેત્ ॥

ચરક. સૂ. સ્થા. અ. ૫—૬૮

અર્થ :—જીભના મૂળ સુધીનો બધોયે મેલ — ઊલ — બરાબર સાફ નહિ કરવામાં આવે તો તે શ્વાસોર્જ્વાસનો રોધ કરશે. માટે ઊલિયાથી બરાબર ઊલ સાફ કરી લેવી. એથી મોં સુગંધી થશે.

૧ " The properties necessary, however for a good tooth-powder is that it should be sufficiently coarse to produce the necessary polishing and grinding effect. A powder that is too soft or too fine is of little avail, for it is unable to remove the formation of film over the teeth. "

મોં ધોવાનું

દાંતણના અગ્રભાગને ફૂટી તેનો બારીક, મૃદુ કૂચો બનાવી, ૧૦-૧૫ મિનિટ સુધી તે ચાવી, સુગંધી દંતમંજન સાથે તેનાથી દાંત બરાબર ઘસી, બિલ ઉતારી પછી મોં ધોવાનું હોય છે. પરંતુ મોં સાફ કરવાનું ઘણું લોકો જાણતા નથી. મોં સાફ કરવું એટલે આંગળી વડે દાંત ઘસવા અને બે અથવા ત્રણ આંગળાં ગળામાં જાડે સુધી ઘાલી ગળામાં રહેલો મલ સાફ કરવો. આંગળાં ૩-૪ વખત ગળામાં જાડે સુધી નાખવાં અને પ્રત્યેક વખત પાણીથી ઢાગળા કરી નાખવા. ગળામાં અથવા જીભના મૂળ પાસેનો આ મલ બરાબર સાફ નથી થતો એટલે મોંમાંથી દુર્ગંધી આવે છે અને અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે.

"It is not generally known that tartar and decomposing material tend to collect on the root of the tongue and are more often responsible for foul breath than stomach conditions."

અર્થાત્ જીભના મૂળ આગળ ભેગો થતો મલ મુખદોર્ગના જન્મ આપે છે અને મુખદોર્ગના કારણ આમાશયના વિકારો કરતાં તો ખરેખર આ જ લાગે છે. શીકાગોવાળા ડૉ. ઇન્લેસ પણ કહે છે કે

"The back of the tongue is often covered with masses of thickened, decomposing epithelium which may extend forward to the tip and cause visible 'coating' of the tongue."

આ પ્રમાણે બરાબર ગળું સાફ કર્યા પછી મોંમાં પાણી રાખી, હાથ વડે આંખો ઉપર પાણીની છાલકો મારવી. આવી પાણીની છાલકો મારવાથી આંખોનું દૂર વધે છે અને આંખો પણ સરસ ધોવાય છે.

આવી રીતે જેને આપણે 'દાંતણ ક્યું' કહીએ તેની વિધિ છે.

બ્રશ અને ટૂથપેસ્ટ

આપણે દાંતણની વિધિ જ્ઞેષ્ઠ ગયા, પણ અત્યારે ઘણાખરા ટૂથબ્રશ વાપરવા લાગ્યા છે એટલે એ વિષે પણ જાણી લેવું જરૂરી છે.

કેટલાક નામાંકિત દંતવિદ્યાનિષ્ણાતો બ્રશના વાપરને અદિતકર માને છે અને જણાવે છે કે ટૂથબ્રશ એ ભયંકર રોગનાં જંતુઓને સંધરનાર ગંદું ઘર છે. એના વાપરથી દાંતનાં પેદુઓ છોડાય છે અને દાંતનાં મૂળ ખુદ્ધાં થાય છે. ડૉ. કેલોગ કહે છે કે "એવા કેટલાક નિષ્ણાત દંતવિદ્યાપ્રવીણો છે કે જે ટૂથબ્રશને તિરસ્કારે છે. કારણ કે તેના ભાલા જેવા વાળ દાંતનાં પેદાંને ચીરી નાખે છે અને દાંતની ફાટોમાં ખોરાકની જે કણીઓ ભરાઈ રહી હોય તેને બ્રશ બિલટી જાડી ધાલે છે. વળી થોડો વખત વાપર્યા પછી બ્રશ એટલાં કઠ્ઠાં જવાણુઓથી દૂષિત થયું હોય છે કે ન પૂછો વાત. આ દૂષિત કણોથી બ્રશને જંતુરહિત કંઈ રીતે કરવું તે માટે હજી રાખણાણ ઇલાજો ચોખ્ખા નથી."

૧ "How to Live" (15th. edition) by Drs. Fisher and Fisk. p. 100.
૨ Vocal and Respiratory Apparatus. by E. F. Ingals. M. D. p. 14.
૩ "The Health Question Box" by Dr. J. H. Kellogg M. D.

જા બધા વિદ્વાનો આ મતના નથી. વિદ્વાનોની વાત બાબુએ મૂકી હું મારો પોતાનો અનુભવ રજૂ કરું તો વાંચકોને વધુ શ્રદ્ધા બેસશે. નાનપણથી હું દાંતણું કરતો આવ્યો છું. હમણાં જ્યારે જોલમાં જવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો ત્યારે ત્યાં દાંતણુંના અઝાવે મેં બ્રશનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. મીરા બ્રશ હું વાપરતો. ઘણાખરા જોલમાં બ્રશ જ વાપરે છે. નવ દશ-મહિનાના બ્રશ-પરિચયથી મને લાગ્યું છે કે બ્રશ વાપરતાં આવડે તો તે નુકસાનકર્તા નથી. બ્રશ વાપરતાં આવડે તો હિતકર છે. દાંતનાં પેદુ ધસાય છે એ વાત સાચી નથી. હા, શરૂઆતમાં થોડા દિવસ વખતે બ્રશથી દાંતનાં પેદાં ઓઢાશે, પરંતુ ટેવ પડ્યા પછીથી પેદુને અસર નથી પહોંચતી. બ્રશથી દાંત સરસ ધસાય છે. દરેક દાંત, દાંદ વગેરે બ્રશથી બરાબર ધસાય છે તો વધુ સાફ રહે છે. દાંતની કાંતિ તેથી વધે છે. દંતમંજન લઇને બ્રશ ધસવામાં કોઇ ખાસ વાંધો મને તો નથી જણાયો. હા, હમેશાં બ્રશ વાપરવાનું હું પસંદ નથી કરતો. તાંબા લીલાં દાંતણું જ્યાં સુધી મળે ત્યાં સુધી દાંતણું જ વાપરવાના પદ્ધતિમાં હું છું. તાંબા દાંતણુંના અઝાવે બ્રશ વાપરવાં સારાં છે. અવારનવાર દાંતણું અને અવારનવાર બ્રશ વાપરવાથી દાંત બહુ જ સરસ સાફ રહે છે. બ્રશને બરાબર થોડા કાદવાં જોઇએ. બને તો કંડા પાણીથી સાફ કર્યા પછી ઉકળતા પાણીમાં તેને નાખી દેવું જોઇએ. કોઇએ ખીજનું બ્રશ વાપરવું જોઇએ નહિ. બ્રશ ધોવા પછી સ્વચ્છ ટુવાલ વડે કોરું કરી નાખી, બરાબર સુકાયા બાદ પેટીમાં મૂકી દેવું જોઇએ. જો આ પ્રમાણે કરવામાં આવશે તો બ્રશનો વાપર નુકસાન નહિ કરે. ઘણા બ્રશ વાપરનારાઓના દાંત મેં જોયા છે અને તે બધા જ કબૂલ કરે છે કે બ્રશથી દાંત વધુ સાફ રહે છે.

નાનાં બચ્ચાં જે દાંતણું ચાવી નથી શકતાં તેમને બ્રશ વાપરતાં આપણે શીખવવું જોઇએ. દાંતણુંના કૂચા કરતાં બ્રશના વાળથી દાંત વધુ સાફ ઉત્તમવલ રહે છે.

આ જમાનામાં હમેશાં લીલાં તાંબા દાંતણું આપણને મળી શકતાં નથી. વાસી, ગંધાતાં દાંતણો મેંમાં ધાલવા કરતાં બ્રશ અને દંતમંજનથી દાંત સાફ કરવા, એ વધુ સારું છે. બ્રશ સારું લેવું; હલકી જાતનું બ્રશ ન લેવું. હું ફરીથી કહું છું કે બ્રશના એકાન્ત વાપરનો હું પ્રશ્નપાતી નથી. દાંતણુંની અવેજીમાં જ તેનો ઉપયોગ - અવારનવાર ઉપયોગ - કરવાની હું સલાહ આપું છું.

ટૂથપેસ્ટ

ટૂથપેસ્ટ વિષે હું કંઇ જોશું તેના કરતાં ડો. જી. જી. મોહીનો જ અભિપ્રાય ટાંકું એ ઊચિત છે. હું એમના મતને તદ્દન મળતો જ છું.

“મારા મત પ્રમાણે તો ટૂથપેસ્ટો તદ્દન નકારાત્મક છે. આ ટૂથપેસ્ટોમાં, મોટે ભાગે, સોનાલીન, તેલ, ગ્લીસરીન અને સાબુ-આટલી ચીજો મુખ્ય હોય છે. એટલે ખરી રીતે આ ટૂથપેસ્ટો દાંતને સિનગ્ઝ (lubricants) રાખે છે-દંતમંજનોની માફક દંતશુદ્ધિકર નથી. વળી, આ ટૂથપેસ્ટોનાં દ્રવ્યો એવાં છે કે જેમાં સહેલાઈથી ઉત્તેજન ધિયા (fermentation) થાય છે અને આથી દાંતના સંસર્જમાં તે કદી ન આવવાં જોઇએ. આ સિનગ્ઝ દ્રવ્યો દાંત સાથે ચોંટી રહે છે અને પછી ત્યાં ઉત્ક્રાંતિ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. લોખંડ વખતના ઉપયોગથી દાંતનાં પેદુ અને દાંત ઉપરનું પડ (પ્લેમ) અને

નરમ પડે છે. દાંતનાં પેહુ, આખરે, ફૂલે છે અને તેમાંથી પછી લોહી અને પડે વહેવા માટે છે. આ નિર્ણય વધુ આકરો તો છે જ, પરંતુ અનેક અખતરાઓ અને નિરીક્ષણો પછીથી જ તે ઉચ્ચારાયેલો છે. જે આમ છે તો પછી મને કાશ પૂછશે 'તો પછી લોહી દૂધપેસ્ટ કેમ વાપરતા થઇ ગયા ?' હું કહું છું કે (૧) ભલકભરી ભાષાઓમાં છપાતી મોઢક-જાહેર ખબરોથી જ અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો દૂધપેસ્ટ વાપરતા થયા છે; અને (૨) ગયા મહાન યુદ્ધે જગતને આ દૂધપેસ્ટ વાપરતો શીખવ્યું છે. લખ જવામાં વધુ અનુકૂળતા પડે એ હેતુથી, દંતમેંજનની જગોએ, આ દૂધપેસ્ટનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. હું ખાતરીપૂર્વક છાતી ઠોકીને કહું છું કે આ દૂધપેસ્ટ ખરેખર મનુષ્યવદનો માટે સાપ-રૂપ છે અને મારા આ મંતવ્ય માટે મારે કાષ્ટના પથ મતની—અભિપ્રાયની જરૂર નથી; પરંતુ વગર માગ્યે એક લેખના રૂપમાં એક વિશ્વવિખ્યાત દંતશાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય મને સાંપડ્યો છે એટલે અહીં તે ટાંકું છું. ઇટાલીના ડૉ. જારબો (Larbough) એ જોરલ ટોપીક્સ "Oral Topics" નામના માસિકના એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના અંકમાં "Damn the Mouth: Washes and Pastes" એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ લેખમાં એ મહાનુભાવ કહે છે "Tooth pastes are a snare and a delusion" (દૂધપેસ્ટ એ જાળ અને ભ્રમ છે.) અને ખરેખર તે સાચું જ છે. "

દૂધપેસ્ટોની સુગંધીથી લોકો તેના તરફ આકર્ષાતા જણાય છે. વધુમાં આપણા ડોક્ટરો સમજ્યે વગરસમજ્યે દરદીઓને તે વાપરવાની ભલામણ કરે છે એટલે લોકો તે વાપરતા થયા છે. પરંતુ આ દૂધપેસ્ટ અહિતકારક છે, એમ નામાંકિત દંતશાસ્ત્રીઓ માને છે.

જે દેશમાં લીલાંછમ ઝાડનાં તાળં દાતણો મળી શકે છે તે દેશમાં પરદેશથી આવતાં આ બિનજરૂરી દૂધપેસ્ટ વાપરનાં એ આપણા દુર્ભાગ્યની જ નિશાની છે. આ દૂધપેસ્ટોની જગોએ સારાં દંતમેંજનો વાપરવાં હિતાવદ છે.

તેલના કાગળા

ચરક (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦-૪૦૦) તૈલગંડૂપના કાયદા નીચે મુજબ જણાવે છે:—

દન્તોઃ કલં સ્વરલં વદનોપચયઃ પરઃ ।

સ્વાત્પરં ચ રસજ્ઞાનમન્ને ચ રુચિરુત્તમા ॥

ન चास्य कंठशोषः स्यान्नोदयोः स्फुटनाद्वयम् ।

न च दन्ताः क्षये यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥

न शूल्यन्ते न चाम्लेन कृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।

પરાનપિ સ્વરાન્ મદ્યાન્ તૈલગણ્ડૂપસેવનાત્ ॥

(ચરકસંહિતા. સુ. સ્થા ભ. ૫-૭૨ થી ૮૪

અર્થ:—તેલનો કાગળા મોંમાં ભરવાથી હડપચી મજબૂત બને છે, સ્વરનું બલ વધે છે, મોં ભરાવદાર થાય છે, રસનું જ્ઞાન ઉત્તમ થાય છે, અન્ન ઉપર પરમ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, કાગળા ભરનાર માણસનો કંઠ કઢીયે શોષાતો નથી, તેના ઝોઠ કઢીયે ફાટતો

નથી, તેના દાંત પડતા નથી અને દાંતનાં મૂળ બહુ દૃઢ થાય છે. તેને દાંતમાં કદીયે ચરકા મારતા નથી, તે ગમે તેવું ખાટું ખાઈ શકે છે અને ગમે તેવા કઠિન ખોરાક તે ખાઈ શકે છે.

દાંતજી કરી રહ્યા પછી આ પ્રમાણે તેલનો ડાગળો ભરીને તે ૧૦ મિનિટ સુધી રાખી મૂકવો. હંમેશાં આ પ્રમાણે તૈલગંદૂપસેવનથી દાંત બહુ જ સરસ રહે છે. — દાંતનાં મૂળીઆને તેલથી રનેહન મળે છે અને મશિનમાં જેમ તેલ મૂકવાથી મશિન સરસ કામ આપે છે તેમ આપણે જો દાંતને પણ નિયમિત તેલ આપ્યા કરીએ તો આગકાલ જે અનેક પ્રકારના દાંતના રોગો આપણે જોઈએ છીએ તે અદૃશ્ય થઈ જાય અને મરણ-સુધી દાંત દૃઢ અને સ્થિર રહી શકે. પણ આ આર્થિક જમાનામાં કોઈ પ્રયત્ન કરે-કે “ વૈદ્યરાજ ! હમેશનું અધોળ તેલ જગાડવું કેમ પાડવે ? મદિનાનું બજાર તેલ જાય અને વર્ષમાં ૨૫ શેર તેલ જોઈએ. ” હું કહીશ કે આરોગ્યરક્ષા માટે વર્ષ દહાડે તેલના ૪ રૂપિયા ખર્ચવા એ શું વધારે છે ? દાંતના ડોક્ટર પાસે દાંત બતાવતાં કેટલા રૂપિયા ખર્ચવા પડે છે ? ડોક્ટરની વિઝિટ, દાંત ધોવાનો ચાર્જ વગેરે ગણો અને તેલનું ખર્ચ અને તેના ફાયદા ગણો તો હું ખાતરીથી કહું છું કે તેલ જરાકેય ‘મોંઘું’ નથી પડતું. સવાલ ખર્ચતો નથી, પણ દંતત્રેક્ષણનો છે. એક વર્ષ સુધી સતત તેલના ગંદૂપ ભર્યા પછી એને પૂછજો કે એનાથી શા શા લાભ થાય છે.

આવી રીતે આપણી મુખશુદ્ધિની વિધિ અથવા દંતશોધન વિધિ અથવા દાંતજીની વિધિ પૂરી થાય છે. દાંતના અનેક પ્રકારના રોગોના આ જમાનામાં આ વિધિએ જે વર્તણૂં તે સુખી થશે, એના આશીર્વાદ સાથે આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

વિનાશના પંથે

૧૯૧૫ ના યુરોપના મહાન આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહ દરમિયાન જર્મનીએ અનેક વાર ઇંગ્લંડના કિનારા ઉપર પોતાનાં એપેલીનોમાંથી બોમ્બ ફેંક્યા, નુકસાન કર્યું, ત્રાસ ફેલાવ્યો એટલું જ નહિ પણ એપેલીનોની મદદથી દુરમનોની પ્રગતિ અને હિંસ્રચાલ પણ બેવાનો સુંદર લાભ લઈ લીધો. એપેલીનોના જનેતા કાઉન્ટ 'એપેલીનોનું દૂરદેશીપણું' બધાના હૈયે વસ્યું અને તેથી સંધિના કાલકરારે ચતાં અમેરિકા, ઇંગ્લંડ અને જર્મનીએ એપેલીનો લડાઇના એક અંગ તરીકે નહિ પણ વેપાર, મુસાફરી, શોધખોળ વગેરે માટે કેવી રીતે સફળ થઈ શકે એ દર્શિર્શિદ્ધથી મહાન પ્રયત્નો આદરવા માંડ્યા. તે મહાન પ્રયત્નો પાછળ ઇંગ્લંડે પૈસાનો ધુમાડો એટલો બધો કર્યો કે કમાન્ડર કેનવર્થી નામના એક અમલદારે એ સામે સખત વિરોધ જાહેર કર્યો. એક પછી એક એપેલીનો બંધાવા માંડ્યાં, અને એક પછી એકનો નાશ થવા માંડ્યો કે ઊડવા માટે નાલાયક હૈયા.

લડાઇ પછી ૧૯૧૯ ની સાલમાં એન. એસ. II નામનું પહેલું હવાઇ વિમાન ઇંગ્લંડે બનાવ્યું, પણ એના ઉપર વીજળી પડી એટલે આગ લાગી અને સળગતું જ દરિયામાં પડ્યું. આ બનાવ પછી R ૨૪, અને R ૨૯ નામનાં હવાઇ વિમાનો બનાવવામાં આવ્યાં, જે એક બે વાર ઊડ્યાં અને સફર માટે નાલાયક હૈયા! એ પછી R ૨૬ બનાવવામાં આવ્યું, જે પણ થોડા જ મહિનામાં ઊડવા માટે નાલાયક હૈયા! આટલાં નિરાશા-જનક બનાવો છતાં બહાદુર પ્રજાએ હામ બીડી અને R ૩૧ નામનું બીજું હવાઇ વિમાન બનાવ્યું, જે પણ બે વાર ઊડ્યા પછી નાલાયક હૈયા. વિમાન ખાતાને એમ લાગ્યું કે આ વિમાનો બહુ જ ભારે હતાં અને તેથી મોટા ખર્ચે શોધખોળ કરીને હલકાં વિમાનો બાંધવાની જરૂર હતી. એ દર્શિર્શિદ્ધથી ૧૯૧૯ ની સાલમાં ત્રણ લાખ પચાસ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચે R. ૩૩ નામનું જંગી વિમાન બ્રિટનના વિમાન ખાતાએ બનાવ્યું. એટલા ખર્ચ પછી પણ ચૂનંદા વિમાનીઓને એમ લાગ્યું કે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એટલે બીજા ૩૦ હજાર પાઉન્ડનો ખર્ચ સુધારાવધારા ખાતે કર્યો. આ પ્રયત્ન કંઈક આશાજનક લાગ્યો. પણ એ આશા લાંબા સમય સુધી ટકી રહી નહિ.

આ વિમાન ૬૭૦ ફૂટ લાંબું, ૭૯ ફૂટ પહોળું હતું અને ૨૦ લાખ ધનકુટ વાયુ સમાવેશ કરતું હતું. એની અંદર ૧૩૦ પગથિયાંનો તો દાદરો હતો, જે ઉપરથી જિયામનો ખ્યાલ આવશે. એનું વજન ૩૦ ટન હતું. ૬૦ ટન હવા ખસેડતું હોવાથી બીજા ૩૦ ટન જીવિકવાની શક્તિ ધરાવતું હતું આ વિમાન ખાસ લડાઇ માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું. જો લડાઈ ચાલુ રહી હોત તો જર્મન વિમાનોની માફક ચાર ૫૮૦ પાઉન્ડના અને આઠ ૨૫૦ પાઉન્ડના બોમ્બના ગોળા મૂકવાની વ્યવસ્થા આ વિમાનમાં થતાર હતી. એમાં આગળ પાછળ અને ઉપર મશિનગન મૂકવામાં આવતાર હતી. આટલાંટિક મહાસાગર ઝાળગીને પાછાં અટક્યા સિવાય બીડી શકે એવી એની રચના હતી, જેથી આઠ દિવસ ચાલે એટલું પેટ્રોલ ભરી રાખવા માટે વ્યવસ્થા હતી. કલાકના ૭૦ માઇલની ઝડપે બીડી શકે એમ હતું; અને ૨૪ બલાસોઓ વિમાનમાં રહી શકે એટલી જગ્યા હતી.

પ્રયોગ કરતી વખતે એક ઉડુંચન દરમિયાન વિમાનનો એક ગર્જર ભાગ્યો અને તેની પાછળ ૪૦ હજાર પાઉન્ડનો બીએ ધુમાડો થયો. વિમાનને ફરીથી ઉડાવવામાં આવ્યું અને ૮૦૦ કલાકની મુસાફરી પછી ઊડવા માટે આંટવો ખર્ચ થયો છતાં નાલાયક હું ! વિમાન ખાતાને છતાંયે એમ તો લાગ્યું કે આ બધાં વિમાનો કરતાં R. ૩૩ મૌથી સારું હતું.

હૃદયમાં આટલું આત્વાસન હોવાથી વિમાનખાતાએ પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા. R. ૩૩ જેટલા ખર્ચે ઊંચું ચડ્યું તેટલા જ ખર્ચે R ૩૪ ઊંચું કરવામાં આવ્યું. R. ૩૩ માં થોડા મુધારાવધારા કરી વિમાનખાતાએ R. ૩૪ નામનું બીજું વિમાન બનાવ્યું. એની લંબાઈ ૬૪૫ ફુટ હતી, પહોળાઈ ૭૮ ફુટ હતી અને ૨૦ લાખ ધનફુટ વાયુ સમાય એમ હતો. ૩૦ ટન ઊંચકવાની તેની શક્તિ હતી. આ વિમાન પણ આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગીને અટક્યા વગર પાછા ફરવા માટે અંધાયેલું હતું, અને તેથી ૪૯૦૦ ગેલન પેટ્રોલ જેનું વજન લગભગ ૧૬ ટન જેટલું ચાપ એટલું ભરવામાં આવ્યું હતું. એક માઇલ જતાં એક ગેલન વપરાય એ ગણતરી હતી, છતાંયે જરૂર પડે તો ઓછાં એન્જિનો ચલત્રીને કરકસરથી આટલું પેટ્રોલ ચલાવી લેવું, એવી ધારણા હતી. એ વિમાન ૧૯૧૯ ના જુલાઈની બીજી તારીખે ઊપડ્યું તે વખતે જ વાતાવરણ વિરોધી હતું. મેજર સ્કોટ આ વિમાનનો કેપ્ટન હતો. મેજર સ્કોટે જણાવ્યું કે મુસાફરીના પહેલા કલાકો તો ઘણા જ ચિંતાજનક હતા; કારણ કે પેટ્રોલ વધારેમાં વધારે ભરેલું હોવાથી બહુ ઊંચાઈએ વિમાન લઇ શકાય જ નહિ. વિમાન તેથી ૧૫૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ ઊડતું હતું. ન્યુ ફાઉન્ડેન્ડ આગળ વિમાન પહોંચ્યું એટલે ઘણા જ ધુમસમાં વિમાન ઘેરાઈ ગયું અને આકાશમાં પ્રચંડ વિજળીઓ થવા માંડી. બધાં એન્જિનો ચાલતાં હતાં છતાં એ વિમાન તો આગળ ખસે જ નહિ. પેટ્રોલ તો ધમધોકાર વપરાતું જ ગય અને મેજર સ્કોટની ચિંતા વધી. જ્યાં પહોંચ્યું હતું તેના ૧૫૦ માઇલ આગળ મેજર સ્કોટની હિંમત ખૂટી અને તરત જ મદદ માટે વાયરલેસ ઉપર સંદેશ મોકલ્યા. અમેરિકાએ વિમાનની તપાસમાં બે ડીરેક્ટોર મોકલી આપી. તોવાસ્કોશિયા અને મેઈનના કિનારા ઉપર ત્રીસ કલાક સુધી વિમાન પવનના ઝપાટામાં ડોલમડોલ થઇ રહ્યું હતું, પણ સારા નસીબે તરત જ પવનની દિશા બદલાઈ અને ૧૦૮ કલાકની મુસાફરી પછી સહિસન્નામત રીતે નીચે ઊતર્યું; અને મુસાફરી સફળ નીવડી.

પણ એ વિમાન ૧૯૨૧ ની સાલમાં અકસ્માત થવાથી નાશ પામ્યું. બે વર્ષની આ વિમાનની સફળ હાલતી દરમિયાન R. ૩૫ નામનું વિમાન કારખાનામાં આશાપૂર્વક અંધાતું હતું, પણ ત્યારે ૧૯૨૧ માં R. ૩૪ ના અકસ્માતના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે બધાના હૃદયને આઘાત થયો અને R. ૩૫ પાછળ ૭૫ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચેના હોવા છતાં ખાંધવાનો કોન્ટ્રાક્ટ સરકારે રદ કરાવ્યો ! એનું કારણ એ જ હતું કે સરકારને સખ્ત વહેમ જ પેસી ગયેલો કે આ દવાઈ વિમાનોની રચનામાં જ કંઈક સદમ ખામી રહેલી હતી અને તેથી આ વિમાનો નાલાયક ફરે છે; છતાં એ વિમાનોની મદદથી અન્ય દેશો ઉપર રાજ્ય કરવાના લોભથી, વ્યાપારના લોભથી, સત્તાના લોભથી સિટનની સરકારને વિમાનની નીતમાં પાછળ રહેવું પડ્યું નહિ; એણે તો ધધાએ જ રાખ્યું. એક વિમાન ઊડતું હોય અને બીજું કારખાનામાંથી તૈયાર થતું હોય, ત્રીજીની શરૂઆત થતી હોય, એવી દારમાળા વિમાનખાતામાં ચુંચાઈ રહેલી હતી. R. ૩૪ અને R. ૩૫ ની ૧૯૨૧ની સાલમાં આ દશા

યષ્ટ છતાંયે એ જ સાલમાં ૩ લાખ અને ૫૦ હજાર પાઉન્ડના ખર્ચે R. ૩૬ બનાવવામાં આવ્યું; પણ કમનસીમે ૯૭ કલાકની હવાઈ, મુસાફરી પછી સફર માટે નાલાયક હતું! બીજું વિમાન રચાયું—૩ લાખ અને ૨૫ હજાર પાઉન્ડના ખર્ચે R. ૩૭ બીજું થયું! એ પણ નાલાયક હતું! એક સૈનિક મરે અને બીજો બીજો થાય એવી વસ્તુસ્થિતિ બીજી યષ્ટ! R. ૩૮ નામનું બીજું વિમાન ૫ લાખ પાઉન્ડ, ખર્ચે વિમાનખાતાએ બીજું હતું. કમલાએ સરકારને ખરચ બહુ જ હોયે લાગ્યો અને તેથી ૫ લાખ પાઉન્ડ આપીને અમેરિકાને R. ૩૯ વેચી નાખવાની ફરજ પડી. બ્રિટિશ સરકારને એમ લાગ્યું કે એ વિમાનની પ્રાથમિક પરીક્ષા કર્યા સિવાય ધરાકને આપવું એમાં શોભા નહિ; અને પહેલી જ વાર પરીક્ષા કરતાં નિષ્ણુઓને એમ લાગ્યું કે R. ૩૪ માં કંઈક સૂક્ષ્મ ખામી, રહેલી હતી, એટલે ત્રણ વાર બીડતાં પણ નિષ્ણુઓને મંતોષ ન થયો. ૧૯૨૧ની સાલમાં ૨૩ મી ઓગસ્ટે અનેક માણસોને લઈને એ વિમાન બીડ્યું; પણ હજાર નદી ઓળંગતાં જ એને પાછલો લાગ લાગ્યો અને હવામાં જ નાશ પામ્યું અને ૪૪ મુસાફરો મરણ પામ્યાં. આ કારમા બનાવથી—ખાસ કરીને આટલા માણસોના જીવન જવાથી—ધણીનાં હૃદયને આઘાત થયો. જ્યારે આ બનાવની વાત પેપરોમાં આવી ત્યારે R. ૧૦૧ ના રચનાર સર ડી. બર્નેના પત્નીએ પોતાના પતિ જે અમેરિકામાં હતા તેમને લખ્યું : “The government will have cold feet સરકારનું કળબળું ટાઢું પડી જશે” અને થયું પણ એમ જ. આ કારમા બનાવ પછી ૯૦ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચેલા હોવાં છતાં R. ૩૯ નામનું બંધાતું વિમાન છોડી નાખવામાં આવ્યું. ૨ લાખ અને ૭૫ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચે R. ૪૦ નામનું બીજું વિમાન વિમાનખાતાએ રચ્યું પણ બીડતાં પહેલાં જ મહાન મુશ્કેલીઓ અને ખામીઓ જાણવાથી છોડી નાખવામાં આવ્યું. અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૨૪ ની સાલ સુધી એક પણ નવું વિમાન બંધાયું જ નહિ. સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે કે એલેક્ઝાન્ડર મિનીસ્ટ્રી સત્તામાં આવી અને લોર્ડ ચેમ્પસન નામના એક પ્રખર મુસફી અને વિમાનીના દૃશ્યભૂતી સરકારની આંખ બિઘડી અને આટલા અકસ્માતો છતાં સ્થિતનને જે દુનિયાના એક પ્રથમ પંક્તિના રાજ્ય તરીકે અમેરિકા અને જર્મની સાથે બીજા રહેતું હોય તે અમેરિકા અને જર્મનીની માફક હવાઈ વિમાન આંખ્યા શિવાય છૂટકો જ નથી, એવું સ્થિતનના મુસફીઓના મનમાં ઠસાવ્યું.

સ્થિતનની સરકારે સત્તાલોભ, વ્યાપાર, શોધખોળ વગેરે માટે ઉપર પ્રમાણે આહુતિ આપી. જગતની પ્રગતિને પ્રતિદાસ આવી આહુતિઓથી ભરપૂર છે. કાઉન્ટ એપેલીને જ્યારે એપેલીન બનાવવા પાછળ છંદગીની કમાણી ખરચી નાખી, જનમલાલની પણ આહુતિ આપી, લાગે રૂપિયા ખર્ચેને બનાવેલાં ચાર એપેલીનોની આહુતિ આપી ત્યારે એપેલીન બનાવવાની કળા પામી શક્યો.^૧ દેવીઓની ઉપાસના એવી જ કડક, એવી જ ઉગ્ર હોય છે. લડાઈ દરમિયાન યુરોપના દેશોએ જેમણે કે જર્મની પોતાની શોધખોળથી એક હાથે બંધા દેશો સાથે અમૂર્તી રહ્યું હતું એટલે એ દેશોને પણ એવી જ આકાંક્ષા યષ્ટ અને એ આકાંક્ષામાં દેવીને એવી જ આહુતિઓ આપી. ૧૯૨૩ ની સાલમાં ફ્રાંસના વિમાનખાતાએ Dixmude નામનું જંગી વિમાન ગુમાવ્યું એટલું જ નહિ પણ એ સાથે ૫૩ વિમાનીઓ પણ નાશ પામ્યા. કેપ્ટનની લાશ દરિયામાંથી મળી આવી. અમેરિકાનું જંગી વિમાન Shenandoah ના

પાછલા ભાગમાં અકસ્માત ચવાથી હિંદ યથું અને ૧૯૨૫ માં નાશ પામ્યું. ૧૯૨૨ ની સાલમાં ઇટાલીનું રોમ (Roma) નામનું વિમાન બગીને ખાખ થયું, અને બીજું જંગી વિમાન ઇટાલિયા (Italia). આર્ટિક સમુદ્રમાં નાશ પામ્યું x

પણ સ્થિતિના વિમાનખાતામાં લોર્ડ થોમ્પસન અને સર સેમ્યુઅલ હોર જેવા કોષ પણ અકસ્માતથી, હારી ન જાય એવા નખીરા પડ્યા હતા. લોર્ડ થોમ્પસન એ એક પ્રભાવ-શાળી માણસ હતો અને રાજકીય મંડળોમાં બહુ જ લાગવગ ધરાવતો હોવાથી જ્યારે મજૂરપક્ષ સત્તામાં આવ્યો ત્યારે સ્વિટિશ કેબિનેટમાં એણે એવી છાપ પાડી કે હંવાઈ વિમાનોનો અખતરો ફરીથી ચોજવામાં નહિ આવે તો જર્મની ઇંગ્લંડને દબાવી દેશે. જર્મની એ દિશામાં પ્રયત્ન તો કરતું જ હતું અને ગ્રાફ એપેલીન નામનું મોટું જંગી હવાઈ વિમાન કારખાના-માં તૈયાર થતું હતું. એ જર્મનીની તૈયારીનું સચક હતું એટલે લોર્ડ થોમ્પસનના આગ્રહથી સ્વિટિશ કેબિનેટે R. ૧૦૦ અને R. ૧૦૧ નામનાં બે હવાઈ વિમાન બાંધવાની શરૂઆત કરી. R. ૧૦૦ હોવનમાં બાંધવાનું શરૂ કર્યું, R. ૧૦૧ કાર્ડિંગ્ટનમાં બાંધવાનું શરૂ કર્યું. R. ૩૮ કાર્ડિંગ્ટનમાં બાંધાયેલું હોવાથી અને R. ૩૮ ના ચાર પ્રયોગાત્મક ઉડુપનો પછીથી એ વિમાન બાંધનારાઓને જુદા જુદા અનુભવો અને નવી દિશાઓ મળી હશે એ આશાથી R. ૧૦૧ ની બાંધણીનું કામ કાર્ડિંગ્ટનમાં રાખવામાં આવ્યું.

R. ૧૦૧ ૭૭૭ ફુટ લાંબું, ૧૩૨ ફુટ પહોળું અને ૧૪૦ ફુટ ઊંચું જંગી હવાઈ વિમાન હતું. એમાં ૧૬ મોટી અને ૧ નાની એમ મળી ૧૭ વાયુ ભરવાની કોથળીઓ (gas bags) હતી, જેમાં ૫,૬૫૦,૦૦૦ ઘનફુટ હાઈડ્રોજન (આદ્રવાયુ) સમાઈ શકતો. હિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે જ મુસાફરી કરવા માટે રચાયેલું હોવાથી એમાં Diesel Engines મૂકવામાં આવ્યાં હતાં જેમાં એવા પ્રકારનું તેલ વાપરી શકાય કે જે પૂર્વના પ્રદેશોની ગરમીને લઈ સળગી ન જાય. એને માટે તેલ પણ ખાસ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું જેનું Flash Point ૨૧૦ ડીગ્રી હોવાથી અસાધારણ ગરમીમાં ચેતી નહિ જાય. અને ૩૨ ડીગ્રી આગળ જ્યાં પાણીનું પણ બરફ થઈ જાય ત્યાં આગળ પણ એ તેલ વધી શકે, ઘન નહિ થાય. એમાં બે તુતકો હતાં; ઉપરના તુતકનું સમચોરસ માપ ૫૫૦૦ ચોરસફુટ હતું અને નીચેના તુતકનું માપ ૧૭૩૦ ચોરસફુટ હતું. R ૧૦૧ માં પચાસ માણસ એકસાથે જમવા બેસી શકે, એવો ચોરડો હતો. વાઈસરોયના દિલ્હીના મહેલમાં જેવાં રસોડાં છે તેવાં તો આ વિમાનમાં વીજળીની મદદથી રસોઈ થાય એવાં રસોડાં હતાં. યુવા માટે મુંદર બે પથારીવાળા ચોરડાઓ હતા, જેમાં વીજળીના દિવા બગતા હતા. એક તુતક ઉપરથી બીજા તુતક ઉપર જવાને માટે એક લીફ્ટ પણ હતું. વરસાદ માપવાને માટે બહારના ઢાંકણમાં પંજ catchment પણ હતું. અને ૧૬૫ ટન વજન ઊંચકી શકે એવી શક્તિ હતી. કલાકના ૭૫ માઈલ ઊડી શકે એવી એની ઝડપ હતી.

આવું મુંદર જંગી વિમાન જોઈ લોર્ડ થોમ્પસનને ધણો હર્ષ થયો. ૧૯૨૮ ની સાલમાં જર્મનીના કાઉન્ટ એપેલીનના શિષ્ય હુગો એકનરે ગ્રાફ એપેલીનમાં ૭૬ મુસાફરો સાથે બેસી જર્મની અને અમેરિકા વચ્ચે ઊડી જર્મનીની આબરૂ જગતમાં વધારી દતી, અને હવાઈ વિમાનની સંપૂર્ણતા પુરવાર કરી પ્રથમ પંક્તિ મેળવી હતી. ઇંગ્લંડ પણ જર્મની માફક

Xવાન સમાચાર મળે છે કે અમેરિકાનું જંગી વિમાન 'એકોન' ૪થો એપ્રિલે ૧૭ માણસો સાથે દિશામાં નાશ પામ્યું છે.

સંપૂર્ણ હવાઈ વિમાન ઉડાની શકે છે એવું જગત સમક્ષ લોર્ડ થોમ્પસનને પુરવાર કરવું હતું એટલું જ નહિ પણ ઝડપની બાબતમાં આફ્રિકેલીન કરતાં વધી જવું હતું. આફ્રિકેલીન ૭૫ માઇલની ઝડપે ઊડી રહ્યું હતું, તેથી R. ૧૦૧ ની મદદથી ૯૦ માઇલની ઝડપે ઊડવાની લોર્ડ થોમ્પસનને આશા હતી. ગમે તે રીતે લોર્ડ થોમ્પસન ઇંગ્લંડની કાર્તિ વધે એ શોધતો જ હતો તેથી જેવું R ૧૦૧ તૈયાર થયું કે તરત જ ઉડાવવાની તકામાર તૈયારીઓ કરાવવા માંડો.

R ૧૦૧ માં મૂળ વ્યવસ્થા એવી હતી કે R. ૧૦૦ ની માફક મૂળ એપેલીનની રચનાને વળગી રહેવું; પણ લોર્ડ થોમ્પસનના મનમાં એવો શક ઉત્પન્ન થયો કે એમ કરવામાં જોખમ સમાએતું હતું; કારણ કે R. ૧૦૧ ની દિંદની મુસાફરી બહુ જ ગરમ પ્રદેશો મારફત હોવાને લીધે એમાં ખાસ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર હતી. તેથી લોર્ડ થોમ્પસને જાહેર કર્યું કે “ ૧૯૩૦ ની શરૂઆતમાં R. ૧૦૧ ને ઉડાવતાં લાલ થવાને બદલે દાનિ વિશેષ હોવાથી, એક નવો એ Bay ઉમેરી ૫૫ ટન બેન્ઝીનની સક્તિ થાય એવી રચના કરીને સપ્ટેમ્બર માસમાં ઊડવું. ” આ અર્થે R. ૧૦૧ માં નવો એ ઉમેરવામાં આવ્યો; નવો એ ઉમેર્યો એટલે વજન વધ્યું અને તેથી Diesel Engines—જેવું વજન ૧૭ ટન હતું ત્યારે અસલ એન્જીનોનાં વજન ૯ ટન હતાં—ખાસ મૂકવાં પડ્યાં અને એ એન્જીનો માટે ખાસ તેલ તૈયાર રાખવું પડ્યું.

લોર્ડ થોમ્પસને પોતે આટલા દુઆલુથી વિમાનો બાંધવાનું કામ ટેબિનેટ પાસે મંજૂર કરાવ્યું હતું. એને એવી હોંશ પણ હતી કે ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચે ટપાલનો અને મુસાફરીનો સંબંધ જળવવાની પ્રથમ યોજના ઘડવાનું માન પોતે મેળવે, એટલે પાર્લામેન્ટના સભાસદોને પોતે શું કામ કર્યું છે તેની છાપ પાડવા અને વધુ પ્રયાસો માટે પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મેળવવા ૧૯૨૮ ના ઓક્ટોબરમાં અને ૧૯૨૯ના નવેમ્બરમાં ત્રણ વાર સભાસદોને આમંત્રણ આપ્યાં હતાં અને ત્રણે વાર કંઈ કંઈ મુશ્કેલીઓને લીધે વિમાન-ઉડાડી શકાયું નહિ અને તેથી લોર્ડ થોમ્પસનને સભાસદોની મારી માગવી પડી હતી. કોઈ વખત હવા સારી ન હોય તો કોઈ વખત એન્જીન બગડ્યું હોય તો કોઈ વખત કંઈ બીજું નડતરરૂપ હોય.

આવું જંગી વિમાન ઇંગ્લંડથી હિંદમાં અનેક મુસાફરો લાઇને આવે તો એ કુદરતી છે કે તેના પ્રયોગરૂપે અનેક વાર કારખાનાની આસપાસ આવા વિમાનને ઉડાવવું જોઈએ. તેથી ૧૯૩૦ ના જુલાઈ માસમાં ત્રણ વાર એને ઉડાવવામાં આવ્યું. R. ૧૦૧ નો કેપ્ટન લેફ્ટેનન્ટ અર્ચીબ નામે હતો. એ ત્રણ વાર ઊડ્યું તે દરમિયાન અર્ચીબને એમ લાગ્યું કે હવાઈ વિમાન વજનમાં ભારે હતું, અને તેની બહારનું ઢાંકણ outer cover-ફડકાટ ધણે જ કરતું હતું. (Flapping considerably) અને gas bag માં નાનાં નાનાં છિદ્રો પડ્યાં હતાં અને તેથી gas valves ને નુકસાન થયું હતું.

R. ૧૦૦ ના કેપ્ટન સ્કોટે કહ્યું કે એટલાન્ટીકની મુસાફરી રમતની વાત છે; પણ હિંદની સફર તો બહુ જ મુશ્કેલ હતી. મુસાફરો દરમિયાન જુદી જુદી હવાવાળા પ્રદેશો આવે. કોઈ ઠંડાણે રહ્યું હોય, તો કોઈ ઠંડાણે પર્વતો અને ખીણો હોય અને તેથી હવા સરખી નહિ હોવાથી વિમાનની ગતિને બહુ જ મુશ્કેલીઓ નડે. કેપ્ટન સ્કોટ ઇંગ્લંડનો એક મહાન વિમાની હોવાથી તેની સલાહ હંમેશાં કિંમતી ગણાતી. કેપ્ટન સ્કોટના મત પ્રમાણે

R. ૧૦૧ ની જૂની બાંધણી ખરાબર હતી, પણ પાછળથી ભારે ઇન્જનો મૂકી એક નવો Bay બે મૂકવો તે ગંભીર ભૂલ હતી. Bay વધારવાનું પગલું તો નવા બૂટને ઠીંગડી મારવા સમાન હતું.

R. ૧૦૧ ની કસ્ટોર કથા તો એ છે કે R. ૧૦૧ ના ગણેશ જ કંઈ વિચિત્ર ધડીએ મંડાયા હતા. ન્યારે પ્રયોગરૂપે એને પહેલી વાર ઉડાવવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ આસે મશિનકારી માફક જ તેનું નાક (Nose) હોલાયું; ચાર એન્જનોમાંથી ત્રણને કંઈ ને કંઈ મુશ્કેલીઓ નડી. Cooling Apparatus (એન્જનોને ઠંડા પાડવાનું યંત્ર) ની પાછપનો વાંક તૂટી જવાથી રબરની હોઝથી સુધારવામાં આવ્યો. મેજર સ્કોટે કહ્યું: “ જો મારા હાથની વાત હોય તો આ પાછપ સંપૂર્ણ સુધારવામાં આવે તો જ ઊડવા માટે વિમાન લાયક છે એવું પ્રમાણપત્ર આપું. ” પાછપ તો સુધરી, પણ મેજર સ્કોટનો નવા બે સંબંધી વહેમ હૃદયમાંથી ગયો નહિ. મેજર સ્કોટના હૃદયમાં એમ વસી જ ગયું હતું કે લોર્ડ ચોમ્પસનની બે (Bay) વધારવાની સચના લખેકર ભૂલ હતી.

પણ ખાનગી રીતે અને જાહેર રીતે R. ૧૦૧ સંબંધી તીવ્ર વિરોધ થઈ રહ્યો હતો અને ઘણી જ શંકાઓ ઉડાવવામાં આવી હતી. એવામાં મેજર જનરલ એશમેરનું The Air Defence નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું, જેમાં લેખકે એવો મત જાહેર કર્યો કે R. ૧૦૧ તો એક લડાયક વિમાન તરીકે ધર્તીંગ છે. કમાન્ડર સર બર્નેએ એ ઉપરાંત પોતાના પુસ્તક The World, the Air and the Futureમાં એમ જણાવ્યું કે વ્યાપારી નીતિએ પણ R. ૧૦૧ તો સંકળ ન જ થાય; કારણ કે તેની ઝડપ બહુ જ ઓછી છે. ગ્રાફ એપ્લીન્ડની અને બીજા વિમાનોની સૌથી વધુ ઝડપ ૯૦ માઇલની થાય, પણ ઝડપ ૯૦ માઇલની કરવા જઈએ તો વજન વધે, અને એન્જનો જળારાં લાવવાં પડે; વજન વધે તો વિમાન મોટું કરવું પડે અને તેથી સાચવવાની મુશ્કેલીઓ વધે. વેપારી નીતિએ સંકળ કરવા જઈએ તો R. ૧૦૦ માટે ૧૦ ટન અને R. ૧૦૧ માટે ૨૨ ફૂટ ૮ ઇન્ચ extra lift (ખીલું વજન ઊંચકવાની શક્તિ) જોઈએ; અને ૭૫ માઇલની ઝડપે એને ઉડાવવા માટે ૩૦ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચવા પડે. ”

ન્યારે આવા વિરોધી મત નિષ્ણાત વિમાનીઓએ બહાર પાડ્યા ત્યારે ઇંગ્લંડમાં કોલાહલ મચી રહ્યો, અને એ કોલાહલ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર રીતે વ્યક્ત થયો. ખાસ કરીને મજૂરપક્ષના સભાસદોએ તીવ્ર વિરોધ જાહેર કર્યો. મજૂરપક્ષના સભાસદ મિ. સેસીલ મેલોને કહ્યું “ R. ૧૦૦ કે R. ૧૦૧ ની ઉપયોગિતા હું સંમત થઈ શકતો નથી. વિમાનનો યોજક કમાન્ડર સર બર્ને પોતે જ એની નિષ્ફળતા જાહેર કરે છે અને ફરીથી શરૂઆત કરવા માટે આમદ કરે છે. મૂતે આશા છે કે વિમાનો ઉડાવવામાં ઉતાવળ કરવામાં નહિ આવે. આપણે આવી વૈમાનિક નીતિ બદલવી જોઈએ અને એ બધું સૂક્ષ્મ રીતે તપાસવા માટે એક સમિતિ નિમાયવી જોઈએ. આનાં ત્રણ કારણો છે: (૧) ઘણા પૈસા ખર્ચવા છતાં વિમાનોમાં કંઈ સૂક્ષ્મ યાંત્રિક દોષ છે, અને તેથી નકામી હુલ્લી જોખમમાં નાખવાની શી જરૂર છે? (૨) વિમાન Hardened and tempered steelમાંથી બનાવેલું છે અને એના લાંબા ગરિસ longitudinal girders પણ એ જ જાતના પોલાદમાંથી બનાવેલા છે. મૂળ વાત તો એ છે કે આવા પ્રકારના પોલાદનો ઉપયોગ પહેલી જ વાર આવા મોટા વિમાન

ઉપર કરવામાં આવે એ લયંકર છે. એ તો સામાન્ય-માન્યતા છે કે આ પોલાદ તોલાપી એવું નરમ હોય છે અને તેથી આ પોલાદમાં સહનશક્તિ અને ઘટ્ટતા ઓછી હોય છે. "

આટલો બધો જાહેર વિરોધ હોવા છતાં લોર્ડ થોમ્પસનના મનમાં R. ૧૦૧ મુબંધી એવી શ્રદ્ધા અને સાથે સાથે ગાંડપણ અરાધ ગયું હતું કે આ વિરોધની ગણતરી ક્યાં વગર એણે તો હિંદ તરફ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૫૦૦૦ માઇલની મુસાફરી માટે તો પ્રયંત્ર તૈયારીઓ જોઈએ; સાવધાની, સાવચેતી વગેરે પૂરતાં લક્ષમાં લેવાં જોઈએ; કારણ કે R. ૧૦૧ પાછળ દશ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચાયા હતા એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લંડના સૌથી સુનંદા વિમાનીઓ આમાં મુસાફરી કરનાર હોવાથી વિમાનને નુકસાન થાય તો ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચે અને વિમાનખાતું તો આ વિમાનીઓ વગર માર્યું જાય. પણ લોર્ડ થોમ્પસન તો ખેલાડી હતો; એને આતશબાજ પ્રિય હતી, કંપક દેખાવ પસંદ હતો. Imperial Conference ની બેઠક લંડનમાં ભરાઈ રહી હતી; દેશ દેશના પ્રતિનિધિઓ લંડનમાં આવી રહ્યા હતા તેમને ઇંગ્લંડ શું કરી રહ્યું છે તે લોર્ડ થોમ્પસનને બતાવવું હતું. વડા પ્રધાનને લોર્ડ થોમ્પસને ખાતરી આપી કે કરાંચી પહોંચી લોર્ડ અર્બનને બે દિવસ મળી, Imperial Conference ચાલુ હશે એવામાં જ ૨૦ મી ઓક્ટોબર પહેલાં હું પાછો ફરીશ. વડા પ્રધાન પણ ખેલાડી હતા, બિટનની શક્તિ Dominions ને બતાવવી હતી એટલે લોર્ડ થોમ્પસનને રજા આપી. લોર્ડ થોમ્પસને કરાંચીમાં વિમાનને ઉતારવા માટે mooring mast R. ૧૦૧ કરાંચીમાં પૂરું કરાવ્યું અને તેને માટે આગળથી જ સુનંદા કારીગરો લંડનથી કરાંચીમાં મોકલી આપ્યા અને R. ૧૦૧ કરાંચીમાં હોય તે વખતે mooring mast આગળ લશ્કરી પહેરો મૂકવા વ્યવસ્થા કરી. R. ૧૦૧ ૪થી ઓક્ટોબરે ઊડવાનું હતું તે માટે ૧ અને ૨જ ઓક્ટોબરે પ્રયોગ ખાતર ફક્ત ૧૬ કલાક ઉડાવવામાં આવ્યું અને હજામાં સુખેથી ઊડી શકશે એવું પ્રમાણુપત્ર તા. ૨જ ઓક્ટોબરે લોર્ડ થોમ્પસને મેળવી લીધું.

લોર્ડ થોમ્પસને તો ૪થી જૂને લાપણ આપતાં જાહેર કર્યું હતું: " આ પ્રયોગ દુનિયાના ઇતિહાસમાં સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ છે. જ્યાં સુધી મારા હાથમાં આ વિમાન છે ત્યાં સુધી કશું જોખમ નહિ આવવા દઉં. હોંશિયારી કે ફરેશીપણના અભાવે હંદગી જોખમમાં નાંખવામાં નહિ આવે....પણ જો R ૧૦૦ કે R ૧૦૧ ઊડી શકશે નહિ તો વિમાનનો પ્રયોગ બંધ જ કરવો પડશે અને તેમ થશે તો દુદયમાં ચીરા પડશે. " લોર્ડ થોમ્પસનના આ શબ્દો અર્થસૂચક હતા અને તે શબ્દો કેટલા ખરા પડ્યા તે નીચે બતાવેલો ઇતિહાસ કહેશે. પણ લોર્ડ થોમ્પસનને ક્યાં ખબર હતી કે જેટલી ઉતાવળથી એ કામ ધપાવવા માગતો હતો તેટલી જ ઝડપથી એ મૃત્યુને ભેટવા જતો હતો. વિધિના લેખ જ એવા હતા કે લોર્ડ થોમ્પસનને ઉતાવળ સિવાય બીજું કંઈ ચૂકવું નહિ. કમનસીબે ૪થી ઓક્ટોબરની આસપાસના દિવસોમાં હવામાં કંઈ વિચિત્ર બગાડો થયો અને તેથી સાવચેતી રૂપે લોર્ડ થોમ્પસને હિંદુસ્તાનમાં ખબર આપી કે વિમાનમાં વજન વધુ ધરાવનારો ભય હોવાથી કરાંચીથી પાછાં ફરતા કેટલાક ખલાસીઓ ઓછા કરવામાં આવશે, જેથી વજન વધી ન જાય અને માણસોના ભારને બદલે તેજ વધુ લઈ શકાય. આમ અંદરબાને તો લોર્ડ થોમ્પસનને વિમાનનું વજન બદલુ જ છે એવી જાણત-રહા જ કરતી અને તેમાં પણ કશું

બગરી એટલે, ચાર તરફથી તત્તુના ડંકા વાગી રહ્યા હતા. લોર્ડ થોમ્પસનનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે એણે કશું ગણકાર્યું જ નહિ. હવા સંબંધી છેલ્લામાં છેલ્લી વિગતો મળ્યા જ કરે એ હેતુથી કરાંચી અને લંડન વચ્ચે અનેક સ્ટેશનો ઊભાં કરી હવા સંબંધી તાણ વિગતો મળે એવી વ્યવસ્થા કરી અને ૪થી ઓક્ટોબરે ૫૪ માણસોને લઈને ઊપડવું એવું નક્કી કર્યું.

પ્રયોગાત્મક આ પહેલી સફર હોવાથી આ વિમાનની અંદર ઇંગ્લેન્ડના સુનંદા વિમાનીઓ ઊપડનાર હતા જેમાં લોર્ડ થોમ્પસન, R. ૧૦૦ નો ક્રપ્ટન સ્કોટ, R. ૧૦૧ નો ક્રપ્ટન અર્વોન, ડાયરેક્ટર ઓફ સિવિલ એવીએશન સર બ્રેંકર, ડાયરેક્ટર્સ ઓફ એર-શીપ ડેવેલપમેન્ટ કર્નલ ફાલમોર અને કર્નલ રીચમંડ (જે R ૧૦૧ નો રચનાર હતો) વગેરે હતા. ઇંગ્લેન્ડના સુનંદા વિમાનીઓ આ ઉત્તમ પ્રકારનું વિમાન કેવી રીતે ઊડે છે તેનો અભ્યાસ કરવા એકઠા થયા હતા.

૧૯૩૦ ઓક્ટોબરની ૪ થી તારીખે ૭ કલાક ૩૬ મીનીટ હજારો માણસોની મેદની અને જનનાદ વચ્ચે R. ૧૦૧ કાર્ડીફનમાંથી ઊપડ્યું. વિમાન ઊપડ્યું તે પહેલાં લોર્ડ થોમ્પસનને પૂછવામાં આવ્યું: “ આ વિમાન ઊડશે પછી નિયમિત હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે મુસાફરી કરવાનો પાયો નંખાશે ખરો ? ” લોર્ડ થોમ્પસને કહ્યું: “ કંઈ કહેવાય નહિ ” આ એના શબ્દો ધાતક નીવડ્યા. ઊપડતાં એક એ-જન ચાલુ કરવામાં આવ્યું અને લોલા દીવા (Navigation Lights) ચેતાવવામાં આવ્યા. અંધારૂં થયું અને ધમધમ અવાજ કરતું, ગોળગોળ ફૂદડી ફરતું, મોટી માછલીની માફક વિમાન આકાશમાં ઘૂમવા લાગ્યું. કમનસીબે તે જ રાત્રે આકાશમાં વાદળાં ઘેરાવા માંડ્યાં હતાં. જાણે કાળની ભયંકર રાત્રિ આ વિમાનને પોતાના ભયંકર પંજમાં લપ્ત લેવાની તૈયારી કરી રહી હોય એમ આભાસ લાગતો હતો. ૮ કલાક ૪૦ મીનીટ હેટફિલ્ડ આગળ આવી પહોંચ્યું અને બરાબર ૯ વાગે લંડનની ઉપર વિમાન ઊડતું હતું. વર્ષાદ વરસતો હોવાથી અને કળાં વાદળાં હોવાથી લંડનની શેરીઓનાં હજારો લોકો વિમાનનાં દર્શન કરવા એકઠાં થયાં હતાં તેમનાથી વિમાનના લાસ, લીલા અને ધોળા દિવા સિવાય બીજું કંઈ દેખાયું જ નહિ. ૯ કલાક ૩૫ મીનીટ હેટફિલ્ડ આગળ વિમાને ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો છોડ્યો ત્યારે આશરે ૧૫૦૦ ફુટ ઊંચે વિમાન ઊડતું હતું.

ઇંગ્લેન્ડ છોડ્યું અને R. ૧૦૧ મત્સુની ધડી ગણતું હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પોતાના જ દેશમાં પ્રાણ આપે તો કમકમાડીભરેલું દ્રશ્ય જોનારને સદાનો આધાત જ થાય અને વૈમાનિક કળાને સદાનું તુક્કાન પહેંચે એવું જાણે એ વિમાન જાણતું હોય એમ જ્યાં સુધી ઇંગ્લેન્ડમાં હતું ત્યાં સુધી મુખ્યત્વેનથી હવામાં દોડ્યું જતું હતું. હેટફિલ્ડ છોડ્યું અને વરસાદ વધ્યો અને નૈઋત્ય પૂણા તરફ પવન વાતો હતો તેથી વિમાનને જાંચું લેવાની ફરજ પડી. ઝડપ આશરે ૬૫ માઇલની હતી, પણ એકંદરે વિમાન સારી રીતે ઊડતું હતું. જ્યારે ક્રાંસના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યું ત્યારે ૩૫ માઇલની ઝડપે પવન ફુકાતો હતો અને વિમાન ૧૫૦૦ ફુટની ઊંચાઇએ ઊડતું હતું. વિમાનમાં ખાણું લીધા પછી R. ૧૦૧ ના ક્રપ્ટને ઇંગ્લેન્ડ ટેલીફોન આપ્યો કે “ અમે સરસ ખાણું લીધું છે અને નીચે સીગરેટ ફૂંકીએ છીએ અને નિદ્રાદેવીને શંરણ થવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છીએ. ” પણ ક્રપ્ટનને ક્યાં ખબર હતી કે એ જ નિદ્રાદેવી એ સુનંદા વિમાનીઓને

દેશે દષ્ટ મૃત્યુને સોંપવાની હતી ? આર વાગે કોયડોનના એરોડોમ ઉપર બીજો સંદેશ આવ્યો: “ તમારી મદદ માટે આભારી છીએ. હવે મદદ નહિ જોઈએ. ” કોયડોનમાંથી સંદેશો વિમાનમાં મળ્યો “ હજીયે તપાસ રાખતા રહીશું. ” “ હવે મદદ નહીં જોઈએ ” અને “ હજીયે તપાસ રાખતા રહીશું ” એ શબ્દો કેટલા સૂચક છે તે વાચકે વિચારી લેવું. મૃત્યુદેવી જાણે દબાવી દબાવીને હૃદયમાંથી ઉદ્દગાર કઢાવતી હોય એમ બધાએ મૃત્યુને રાચરચીસો બાદશાહી ઠાકથી સમજાવે ગયો હોય એમ બધું દીસતું હતું. કોયડોનથી કલાકે કલાકે વિમાન કયાં છે એની તપાસ કરતા સંદેશો વિમાનમાં મળ્યા જ જતા હતા, કારણ કે આ વિમાન આવું જંગી હોવાથી ચિંતા ધણી જ હતી. રાત્રે બે વાગે ફરીથી સંદેશો વિમાનમાં આવ્યો અને “ બોલોનની દક્ષિણે એક કીલોમીટર દૂર છીએ ” એવો સંદેશો પાછો મોકલવામાં આવ્યો.

મૃત્યુની ભૂમિ આવી પહોંચી. રાતપાલીના કામે ચડેલા સિવાય બધાએ જીંધતા હતા. એન્જનો સારી રીતે કામ આપી રહ્યાં હતાં. બારે વરસાદ પડી રહ્યો હતો, પવન બેસથી કુંકતો હતો. આ બધાં વિધેનો સામે વિમાન બાથ બીડી રહ્યું હતું. વરસાદના પડવાથી જીંચકવાનું વજન વધ્યું. નીચે જીડવાની ફરજ પડી. પવન વિમાનની બાહુના ભાગ પર સખ્ત રીતે અથડાતો હતો. ૪૫ માઇલની ઝડપે જતું વિમાન પવનના ભેરથી ફક્ત દશ જ માઇલ જઈ શકતું. સુકાનીથી જીંચે જવાય નહિ, કારણ કે જીંચે જવા જાય તો પવનનો સસવાટો વધારે લાગે, અને જીંચે જતાં હાઇડ્રોજન ઓછા કરવા આકાશમાં જતો કરવો પડે અને નકામો જાય જે આવી લાંબી મુસાફરીમાં પાલવે નહિ. એટલે સુકાની બહુ જ સાવચેતીથી વિમાનને દોરી રહ્યો હતો. પણ વરસાદ વધતો ગયો અને વિમાન તો નીચે જીતરતું ગયું. એન્જનનો અવાજ ધણો હતો. આસપાસ રહેનારાઓ જાગ્યા, છોકરાઓ ચોંક્યાં અને રડવા માંડ્યા. વિમાન ધસડાતું હતું. સુકાનીને લાગ્યું કે જો આ રીતે વિમાન ધસડાશે તો નીચે જીતરવું પડશે અને કોઈ જોડે અથડાશે તો વિમાનની છેલ્લી ધડી આવી પહોંચશે. આમ થોડો વખત તો ચાલ્યું, પણ બોવે આગળ આવતાં તોફાન વધી ગયું. ભયંકર રીતે વિમાન ડાલી રહ્યું હતું અને બહુ જ ધીમે આગળ વધી રહ્યું હતું. વરસાદનું વજન બહુ જ વધી ગયું એટલે જીંચે જઈ શકાય એ માટે એન્જનો જલદી ચલાવવાનો હુકમ અપાયો. બે વાર વિમાન જીંચું નીચું થયું. વાયરલેસ ઓપરેટર મિ. ડીલી તે વખતે જીંધતો હતો તેને ઘંટડી વગાડીને એન્જન ધીમાં પાંડવાનો હુકમ મળ્યો; ડીલી જાગ્યો અને લાઈટ કર્યું. બીન્કસ નામના મીકનિકને કન્ટ્રોલ કારમાંથી સિગ્નલ મળ્યો: “ ઝડપ ધીમી કરો ” પણ એ બંને ઓર્ડર પ્રમાણે કરવા જાય છે તે પહેલાં તો R. ૧૦૧ સીધું નીચે વળી ગયું અને એક નાની ટેકરી સાથે અથડાયું, મોટા ધડાકા થયો અને જમીનદોસ્ત થતાં આખું વિમાન સળંગી જીડ્યું. એ ધડાકો એવો જબરજસ્ત થયો કે જે જગ્યાએ વિમાન પડીતે લાગ્યું તેની આસપાસ ચાર માઇલ સુધી આવેલાં મકાનોના પાંચા ફૂંજી જીડ્યા. પાંચ મિનિટ સુધી તો અજંતા વિમાનનો લાલ—પીળો ધાતક પ્રકાર આકાશમાં ઝળહળી રહ્યો. વિમાનનો આગલો ભાગ એક ફળના બગીચામાં ભાંગીને પડ્યો અને માછલો ભાગ જંગલમાં પડ્યો. બાકી રહેલો ભાગ ધણી જ મોટી જગ્યા ઉપર જવામ્મ ગયો. આસપાસ રહેનારા લોકો આ અવાજ સાંભળી ગભરાઈ ગયા અને મોટર,

સાઈકલ અને ઘોડા ઉપર દોડતા ત્યાં આવીને જુએ છે તો એક જંગી વિમાન બળી રહ્યું છે. લાડકાને લીધે ક્રોધથી પાસે જવાતું નહિ. ધડકો થયો ત્યારે. વિમાન ચલાવતા ૧૨ વિમાનીઓ સિવાય કોઈ જાગતું નહોતું એટલે ૫૪ માંથી ૪૬ તો બળી મૂવા! એન્જન રૂમમાં રહેતર લખને સમારકામ કરતો એક વિમાની એ જ સ્થિતિમાં બળીને ખાખ થયેલો મળી આવ્યો. દરમિયાન હૃદયદ્રાવક હતું. વિમાનીઓ બળીને એવા, થઈ ગયા હતા કે કોઈ ઓળખાય જ નહિ. ઘણાં ખરાં તો એવાં બળી ગયેલાં કે તેમની લાશ બાળકોના કોફીનમાં સમાઈ જાય એવી નાની બળીને થઈ ગઈ હતી. એક ફ્રાંસના નિવાસી જેણે આ દરમિયાન બેસું તેમણે કહ્યું: “ બળેલા, મર્યાદાયેલા, અને નહિ ઓળખાય એવા આ વિમાનીઓ દેખાતા હતા. ”

૫૪ માણસોના કાફલામાંથી ફક્ત છ જ બચવા પામ્યા. ઇંગ્લેંડે લૉર્ડ ચેમ્પસન, કેપ્ટન રકોટ, કેપ્ટન અર્વાઈન, સર ઍકર, કર્નલ કોલમોર, કર્નલ રીયમંડ જેવા પ્રખર વિમાનીઓ ગુમાવ્યા. કર્નલ કોલમોર નવ વર્ષ પહેલાં કુદરતની મહેરબાનીથી અકસ્માતમાંથી બચી ગયો હતો. R. 38 માં સુસાઈરી કરવા માટે એને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, પણ એ દ્રેઈન ચૂકી ગયો અને R. 38 ઊપડી ગયું. R. 38 નાશ પામ્યું અને સારે નસીબે કર્નલ બચી ગયો; પણ નવ વર્ષ પછી એના નસીબમાં ઘાત હશે તે આ વખતે મળી. બચી જનારમાં લીય ઇજનેર, રીગર (rigger) રેડકલીફ અને ચર્ચ અને ઇજનેર બીન્કસ, કુક અને સેવરી પણ કુદરતની કૃપાએ બચી ગયા. આમાંથી ચર્ચ અને રેડકલીફ બહુ જ ગંભીર અવસ્થામાં બચેલા હોવાથી અનુક્રમે સનિવારે અને સોમવારે મરણ પામ્યા હતા, જેથી કુલ હોનારત ૪૮ ની થાય છે. ડીલી (વાયરલેસ ઓપરેટર) પોતાના અનુભવ વર્ણવતાં કહે છે: “ ધડકો થયો તે પહેલાં સહેજ વાર ઊંઘતો હતો અને ઘંટડીઓ એન્જનો ક્ષીમાં પાડવા માટે વાગી. હું જાગ્યો. લાંછટ કરવા સ્વીચ તરફ ગયો અને તરત જ વિમાન સીધું નીચું પડ્યું અને અથડાયું. એક મોટો ધડકો અને કડકો સંજ્ઞાવા અને વિમાન સળગ્યું. હું કોરીડોર તરફ દોડ્યો. મેં વિમાનનું ઢાંકણ તોડવાનો ઢાંત અને નખથી પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ થતાં થાકી બેસી ગયો. અંત આવ્યો એમ માની પ્રાર્થના કરી એવામાં કુદરતની કૃપાથી વિમાનમાં આવેલી પાણીની ટાંકીઓ તૂટી અને આસપાસનો અગ્નિ ઓલવાઈ ગયો અને હું નીચે પડી ગયો અને બેસું તો જમીન ઉપર ઘાસમાં હું હતો. ત્યાંથી મુશ્કેલીથી બહાર નીકળ્યો. ”

બીન્કસ નામનો ઇજનેર પોતાનો અને તેના સાથી બેલના બચાવનો અનુભવ વર્ણવતાં કહે છે: “control car માંથી સૂચના આવી કે ઝડપ ઓછી કરવી. તરત જ Engine Room જમીનને પહોંચી અને અમારી આસપાસ જવાળાઓ ફરી વળી. અમે માન્યું કે અમારો અંત આવ્યો. એવામાં પાણીની ટાંકીઓ તૂટી અને પાણી ફરી વળ્યાં, અમે અમારું માથું બીના કપડાથી વીંટાળી લીધું અને તેમાંથી મારફાડ કરી રસ્તો કર્યો અને બહાર નીકળી પડ્યા તો અમે ઝાડીમાં હતા એટલું જ જ્ઞાન રહ્યું. પછી શું થયું તે અમને ખબર નથી. ”

લીય નામના ઇજનેર પોતાનો અનુભવ વર્ણવે છે: “ ધડકો થયા પછી કબિનની દિવાલ તરફ સખ્ત ધસારો કરતાં હાથમાં જે આવે તે દિવાલ સાથે અફાળતાં બાકિરું પડ્યું અને જ્વાલામાંથી હું નાહો. ”

આવા રીતે R. ૧૦૧ની આ અવસ્થા થઈ. લાઇ હાયમાં આવતી પણ મુશ્કેલ થઈ પડી. બધા ઘડિયાળ અને વૉટીથી કંટક ઓળખાતા હતા, જેમાં હોર્ડ ચોમ્પસન વૉટીથી ઓળખાયા હતા. અચેક્ષા વિમાનીઓમાંથી કુદા ડીલી જ સારી અવસ્થામાં હોવાથી એ તો ઇંગ્લંડ ટેલીફોન કરવા પાસેના ટેલીફોન તરફ દોડ્યો અને વિમાનખાતાને આ ગંભીર અકસ્માતની ખબર આપી, જે પરાક્રમ માટે તેને બ્રિટિશ એમ્બાયરની સેવા માટે આંદ આપવામાં આવ્યો હતો. વિમાનખાતાને હેલ્થમાં હેલ્થો ૧ કલાક ૫૦ મીનીટ એવો સંદેશ મળ્યો કે વિમાન હવાને લપ્પને ખલુ નીચે લીડે છે. ૪ કલાક ૫ મીનીટ આ કરુણાગ્નનક સંદેશ મળ્યો અને વિમાનખાતામાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તરત જ રાત્ર અને રાણીને આ વાતની ખબર આપવામાં આવી. Imperial Conference ના પ્રતિનિધિઓના મહેમાનપણું કરતા વડા પ્રધાન મિ. મેકડોનાલ્ડને ખબર આપવામાં આવી. વડા પ્રધાન તે વખતે ચેકર્સમાં હતા તેથી મહેમાનોની રાત્ર લઈ તરત જ ૮૧ વાગે વિમાનખાતાની આફિસે જઈ પહોંચ્યા, ખાતાના બધા માણસો હાજર થઈ ગયા અને આ અકસ્માત યથો તેની તપાસ કરવા એર ચીફ માર્શલ સર સાદમંડ અને એર કોમોડર હોસ્ટન જેવા નિષ્ણુઓને વિમાનમાં ક્રાંસ મોકલ્યા. રવિવારે રાત્રે સરકારે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે R. 101 નો વિનાશ કેમ થયો તેની નિષ્ણુઓની સમિતિ રવિવારે રાત્રે તપાસ કરવા અને જાહેર તપાસ સમિતિ સીમવારે ક્રાંસમાં ભરાશે. તેમાં આઠ અંગ્રેજ અને ચાર ફ્રેંચ નિષ્ણુઓ તપાસણીનું કામ કરશે. R. 1૦૦ નો કેપ્ટન બુથ આ નિષ્ણુઓમાંનો એક હતો. એ પછી ઇંગ્લાંડમાં પણ તપાસ સમિતિ સર જોન સાયમનના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાઈ હતી, જેમાં R. 1૦૧ થી રીતે વિનાશ પામ્યું તે સંબંધી તપાસ થઈ હતી. આ તપાસ સમિતિમાં સહાય આપવા કાઉન્ટ ડેવેલીનના પિતા ડોન હ્યુગો એકનરને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. અને R. ૧૦૧ ના બચી અચેક્ષા વિમાનીઓએ પણ લાગ લીધો હતો. એક ત્રાણ ઉપરથી નિષ્ણુઓ વિમાનના અવશેષોનું નિરીક્ષણ કરવામાં રોકાયા, ત્યારે બીજા ત્રાણ ઉપર ક્રાંસની સરકાર અને ક્રાંસની પ્રજાએ પોતાના દેશ માટે પ્રાણ આપનાર આ નરવીરોને દહનક્રિયાનું સવળું માન મળે એ માટે યોગ્ય કરી રહ્યા હતા. R. ૧૦૧નો વિનાશ-અને આવો કરુણાગ્નનક વિનાશ એ તો સૌ કોઈના હૃદયને ખગસગાવી નાખે એવો હતો. એક ફ્રેંચ પત્રકારે લખ્યું તે પ્રમાણે "આ નરવીરો પરદેશીઓ નહોતા પણ આપણા જ ભાઈઓ હતા જેઓને પ્રગતિની વેદી ઉપર ફૂર વિધિએ હોમ્યા હતા." ક્રાંસના વડા પ્રધાને ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન ઉપર પોતાના દેશ માટે પ્રાણ અર્પનાર નરવીરોને અંજલિ આપતો અને એ નરવીરના દુઃખી કુટુંબીઓ તરફ દિવસોજ બતાવવો સંદેશો તરત જ મોકલી આપ્યો, અને એ દશમી ઓક્ટોબર શોકના દિવસ તરીકે ક્રાંસમાં ગણવા જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. તપાસસમિતિનું કામકાજ સંપૂર્ણ થાય એ માટે ક્રાંસના વડા પ્રધાને પોતાના ચાર નિષ્ણુઓ આપ્યા એટલું જ નહિ પણ ન્યાં સુધી તપાસ સમિતિનું કામકાજ ચાલતું હતું ત્યાં સુધી અકસ્માતની જગ્યાએ લશ્કરી પહોરો ગોઠવ્યો હતો. બે દિવસ સુધી કામકાજ કરી શકો નેટલાં મળી આવ્યાં તેમને બહાર કાઢી લાઇ મુકવાની પેટીમાં મૂક્યાં અને દરેક ઉપર બ્રિટનની સરકારે મોકલાવેલો યુનિયન જેક ફરકાવ્યો. નરવીરોની લાઇ ઉપર ફૂલોના દાર ઉપર દાર ફ્રેંચ પ્રજા તરફથી આજ્ઞા જ આવતા. એમાં એક દાર જે જગ્યાએ અકસ્માત થયો અને હવેલાવક

દરેકો થયાં તે જોઈને પીગળી ગયેલી ઓઝોએ મોકલ્યો હતો. તે સાથે અર્થસૂચક શબ્દો પણ એ કામગીરી ઓઝોએ મોકલ્યા હતા "From the mothers of Beavais to the sons of the mothers of Britain—બોવેની માતાઓ તરફથી બ્રિટનની માતાઓના પુત્રોને." બોવેથી જુલોન અને જુલોનથી કેલે આ નરવીરોની લાશની પેટીઓ મોકલવામાં આવી; તે દરમ્યાન રસ્તામાં પણ હૃદયદ્રાવક દરેકો જોવામાં આવતાં હતાં. આજકાલે જે જે રસ્તાઓ ઉપરથી સરઘસ પસાર થતું તે રસ્તાઓ ઉપર ફૂલ વેરી તે નરવીરોને અંજલિ આપી હતી. એ સરઘસમાં ક્રાંસના વડા પ્રધાન, ક્રાંસના વિમાનખાતાના પ્રધાન, મિ. વેન્નુડ બેન, મિ. મોન્ટેગ્યુ, સર જોન સાલ્મંડ, બોવેની યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ વગેરે હતા. જ્યારે જુલોનથી આ લાશો બ્રિટિશ મનવારમાં મૂકવામાં આવી ત્યારે ૧૦૧ તોપ ફાટીને લશ્કરી માન ક્રાંસની સરકારે આપ્યું હતું.

જુલોનના સવારે એક કલાકે ડાવરથી નીકળેલી સ્પેશિયલ આ લાશોને અને બચેલાઓને લઈને આવી. ભારે અંધારી રાત હોવા છતાં હાજરો લોકો શાંતચિત્તે વિક્ટોરીયા ટર્મિનસ આગળ આવીને ઊભા હતા. મેદની તો જંગી હતી. રાત્રી પાંચમા જ્યોર્જ માંદગીને મિજાને હતા અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ પોતાની મુસાફરી અંત કરી લંડન આવ્યા અને જે માનવમેદની પ્રિન્સને આવકાર આપવા ઊભો થઈ હતી તેવી મેદની આ પ્રસંગે જમા થઈ હતી. પ્લેટફોર્મ ઉપર મિ. મેકડોનાલ્ડ, કેટલાક અમલદારો અને નરવીરોનાં સગાસંબંધીઓ હાજર હતાં. ત્યાંથી બધી લાશોને વેસ્ટમિન્સ્ટર હોલમાં જે લાઇનમાં મૂકવામાં આવી અને ૧૦ મી. ઓક્ટોબરે સેન્ટ પોલ કથેડ્રલમાં મેમોરીઅલ સર્વિસ (વાદગીરીની પ્રાર્થના) ભરાશે એવી સરકારી જાહેરાત બહાર પાડવામાં આવી. સાથે સાથે એ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું કે ધર્મગુરુનું લાપચુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં મોટા મથકો ઉપર રેડીઓ મારફતે પ્રચાર કરવામાં આવશે. જગ્યા મેળવવા માટે પડાપડી થઈ રહી. હોલમાં ૫૦૦૦ ની જગ્યા; તેને માટે ૨૦૦૦૦ અરજીઓ આવી હતી. આ પ્રાર્થનામાં બ્રિટિશ ટેબિનેટના સધળા સભાસદો, ઇંગ્લીશ્વર કોન્ફરન્સના સભાસદો, બ્રિટિશ કુમીનિયનસના વડા પ્રધાનો, ક્રાંસ, છટાલી, બેલ્જિઅમના વિમાન ખાતાના પ્રધાનો અને રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સે હાજરી આપી હતી. વેસ્ટમિન્સ્ટરના એક ઓરડામાં હારાથી ઢંકાયેલી શખની પેટીઓ જેની દારમાં મોકલવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ કેબીનેટ નરવીરોનાં સગાસંબંધીઓને આગળથી જ ખબર આપી હતી કે શબો એવી વિચિત્ર હાલતમાં હતાં કે કોનું શય છે તે પારખી જ શકાતું નહિ હોવાથી દાટવાની ક્રિયા સામાન્ય થશે એટલે પ્રજાજનો અંજલિ આપી ત્યાંથી ફરીને બહાર જતા હતા. વડા પ્રધાને જાહેર કર્યું હતું કે વેસ્ટમિન્સ્ટર હોલથી લંડનના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર થઈને આ લાશોને સુસ્ટન સ્ટેશનથી હાર્ડિંગ્ટન લઈ જવામાં આવશે અને ત્યાં જ દાટવામાં આવશે. અને પ્રજાજનો તેથી પ્રસંગને અનુસરી ગૌરવ સાચવશે. એ પ્રમાણે એ પ્રસંગને શોભે એવી રીતે બ્રિટનની પ્રજાએ દુઃખી હૈયે અને દરદરેલી આંખોથી નરવીરોને અંજલિ આપી. પણ આવા નરવીરોને અંજલિ જ આપવાથી એમની સેવાની કદર થતી નથી તેથી બ્રિટનની સરકારે આ નરવીરોની વિધવાઓને પેન્શન મળે અને એ ઉપરાંત આજકાલે ૨૧ વર્ષનાં યાવ ત્યાં સુધી તેમના ભરણપોષણ, કેળવણી વગેરે માટે મદદ મળે એવી વ્યવસ્થા કરી. બ્રિટનની સરકાર ઉપર સહાનુભૂતિના મંદેશા હિંદના વાઇસરોય, પ્રાંતિક ગવર્નરો,

મુંબઈ અને કરાંચીની મ્યુનિસિપાલિટી, ફ્રાંસ, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, બેલ્જિયમ, જર્મની અને સ્વીડન તરફથી મળ્યા. લોર્ડ થોમ્પસન ઉપર તો વડા પ્રધાનની કંઈ કંઈ આશા હતી. લોર્ડ અર્વોન પછી ભવિષ્યના વાઇસરોય તરીકે લોર્ડ થોમ્પસનનું નામ સૂચવાતું હતું એટલે લોર્ડ થોમ્પસનનું મૃત્યુ એ તો વડા પ્રધાનને ગંભીર આફતસમાન હતું, અને તેથી જ્યારે લોર્ડ થોમ્પસન માટે હૃદયના ઉદ્ગાર તેમણે કાઢ્યા ત્યારે એ હૃદયના ધાનું સ્વરૂપ દર્શાવતા હતા “લોર્ડ થોમ્પસન મારે મન તો પ્રાણપ્રિય સાથી હતા જેમની કિંમતી સલાહ રાજ્યની ગંભીર ચિંતા અને ઉપાધિ હળવી કરવામાં ઘણી સહાયરૂપ થઈ પડતી.” ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટમાં તેથી વડા પ્રધાનની સાથે લોર્ડ થોમ્પસને અનેક મુત્સદ્દો યોજનામાં, જિમા રહી રાજ્યની સેવા બજાવી હતી. મુત્સદ્દોએને તો આવા અનેક આઘાત સહન કરવા પડે છે અને આવા આઘાત પ્રજામાં કંઈ સિધ્ધિવત્તા ન લાવે એ અર્થે પ્રજાને આશ્વાસન આપતાં વડા પ્રધાને કહ્યું “આપણે હવેમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને જેવી રીતે રહ્યું અને પાણી ઉપર કાણુ મેળવ્યો છે તેવી જ રીતે હવે ઉપર પછુ કાણુ મેળવીશું.”

આ રણવીરોને અંજલિ આપતાં અને પ્રજામાં ચરાતન રહે એ અર્થે ‘લંડન ટાઇમ્સે’ પણ એક અગ્રલેખ લખી જણાવ્યું: “R. ૧૦૧ ના દુઃખી ભાવોથી આપણી વૈમાનિક કલામાં કાંઈ પણ અંતરાય આવશે ન જોઈએ. વાયુથી ભરેલાં વિમાનોને જે અકસ્માત નડે છે તે વાયુ વગરનાં વિમાનો (aeroplane) ને નડતા નથી તેથી R. ૧૦૧ ના અકસ્માત બીજા પ્રકારનાં વિમાનોને નડશે એવું માનવા કારણ નથી. આ બન્ને પ્રકારનાં વિમાનોને જો અમુક જ પ્રકારની સામાન્ય નડતર હોય તો તે વિચારવા જેવું ખરું.”

આ ગંભીર અકસ્માત ગ્રંથંથી મિસિસ રોય નામની એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ પોતાનું વિચિત્ર સ્વપ્નું ટાઇમ્સે આફ ઇન્ડિઆમાં અકસ્માત થયા પછી જાહેર કર્યું હતું. તે સ્ત્રી લખે છે:—

“અકસ્માત થયો તે પહેલાં ત્રણ અડવાડિયા પહેલાં મને સ્વપ્ન આપ્યું. હું કુટપાય ઉપર ચાલતી હતી એવામાં મને એક વિચિત્ર સ્ત્રી મળી અને કહ્યું “R. ૧૦૧ દેખાય છે.” મેં જાણે જોયું તો R. ૧૦૧ બહુ જ નીચું જીડી રહ્યું છે અને તરત જ મેં તો એને બળતું અને નીચે પડતું જોયું.

“સવારે જીડીને મેં મારા પતિને અને બીજાં સગાંઓને વાત કરી અને મશકરીમાં એમ પણ કહ્યું કે હવે હિંદની આવી વૈમાનિક મુસાફરીની આશા ન રાખવી.....સ્વપ્ન આપ્યું અને તરત જ લખવાની હતી પણ એ તો મરઘી છડાં મૂકે અને બચ્ચાંની ગણતરી કરવા સમાન હોવાથી મેં લખ્યું નહિ.”

એ વિમાન સાચી ભાગ્યું તે વિષયની ચર્ચા આવતા અંકમાં કરીશું.

હિંદો સિનેમા ઉદ્યોગ

[ગતાંકથી ચાલુ]

અહીં વખતે હું જણાવી ગયો તે પછી એક નોંધવા જેવી બીના બની છે. હમણાં ટૂંક સમય થયાં મુંબાઈમાં ' મોશન પિક્ચર સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા ' ની સ્થાપના થઈ છે અને તેણે ટૂંક સમયના ગાળામાં ઠીક જહેમત ઉઠાવવા માંડી છે. તેના કાર્યકર્તાઓમાં ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર્સ, એકઝીક્યુટીવ્સ અને પરદેશી ફિલ્મ અને રસાયણો આપાત કરનારા અને બોમ્બ બહારના છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ફિલ્મઉદ્યોગની પ્રગતિ સાધવાનો છે. હમણાં જ તેનું એક ડિપ્યુટેશન હિંદી સરકારના વ્યાપાર મંત્રીને મળવા ગયું હતું અને ફિલ્મઉદ્યોગને પડતી અડચણો દૂર કરવા વ્યાપાર મંત્રીને અરજ કરી હતી. હસવા જેવી વાત તો એ છે કે ' ઇન્ડિયન ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર્સ એસોસિયેશન ' જે ઘણા સમયની જૂની સંસ્થા છે અને જોકે તેનું અસ્તિત્વ માત્ર પ્રમ્પ્ટીરિયલ સ્ટુડિઓમાં માત્ર એક પાટિયામાં જ આવી રહેલું છે, છતાં તેના ચોપડા પર ઘણા મોટા પ્રોડ્યુસર્સ સલાસદ તરીકે નોંધાયેલા છે, તેમના તરફથી આ પગલું કેમ ન લેવાયું ! જે મોશન પિક્ચર સોસાયટી ટૂંક સમયના ગાળામાં વડી ધારાસભામાં ફિલ્મઉદ્યોગ પર ચર્ચા ઊભી કરાવી શકી તો આ સંસ્થાએ તે માટે પૂર્વે પગલાં કેમ ન ભર્યાં ? કે પછી જૂના જમાનાથી ચાલતું આવ્યું છે તેમ હરેક નવી આશ્ત વખતે નવી જ સંસ્થા ઉત્પન્ન કરવી ?

હમણાં જ હોલીવૂડ (અમેરિકાના ફિલ્મકેન્દ્ર) માં એક એવા ન્યાયાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી છે કે જેણે ફિલ્મ કંપનીઓના એકઝીક્યુટિવ વચ્ચેના, તથા ફિલ્મ કંપનીઓ ને નોટો વચ્ચેના ઝઘડાઓનો ધરમેળે પનાવટ કરવી. આવા ઝઘડા આપણે ત્યાં પણ વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી આ સંસ્થા તેનું કાર્ય ઉપાડી લે તો ?

(૪)

આંતરિક વહીવટ : આ ઉદ્યોગમાં કાચા માલને બજારમાં મૂકવા લાયક માલ કરતાં અનેક વિધિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે અને અનેક વસ્તુઓ અને માણસોના સહકાર વડે તે તૈયાર થાય છે. ટૂંકમાં, તૈયાર ફિલ્મ જે પ્રજા સમક્ષ દેખાડવામાં આવે છે તે તૈયાર કરતાં નીચેની વસ્તુઓની જરૂર પડે છે :—

નેગેટિવ અને પોઝીટિવ ફિલ્મ ધોવા દવાઓ; નેગેટિવ પરથી પોઝીટિવ બનાવવાનું યંત્ર; ફિલ્મ ઉતારવા સ્ટુડીઓ; માણસો માટે કપડાં અને સેટિંગો માટે પડદા કે પાટિયાં ને રંગો; તથા છેવટે ફિલ્મ કેમેરા અને બોલતી ફિલ્મો યતાં બ્વિનઆલેપક યંત્ર (Sound Recording Machine) અને ફિલ્મ બનાવવાનું યંત્ર (Projector) ને ફિલ્મ દેખાડવાનો પડદો.

તેમ જ નીચેના માણસોની પણ જરૂર પડે છે :—

પ્રથમ મૂડી રોકનાર; વાર્તાલેખક; સિનેમા લાઇનનો અનુભવી સીનાર્યોલેખક; ડાયરેક્ટર; કેમેરામેન; સેટિંગ માસ્ટર; લેબોરેટરીમેન; સાઉન્ડ એન્જિનિયર; અને છેવટે ફિલ્મ તૈયાર થતાં

તે ફિલ્મને બહાર મોકલી પૈસા લેવા કરનાર સુધીંગ મેનેજર; ફિલ્મ દેખાડનાર થીએટર-માલિક અને અંતે ઓડિયન્સ ।

કાષ્ટને આ નામાવલી વાંચી એમ લાગશે કે અહીં શું સિનેમાપુરાણ બોધવાનું છે કે શું ? અત્યંત, આ ત્રીય બાજનો પર વિગતવાર લખવામાં આવે તો જરૂર એક મોટું પુરાણ થાય અને યુરોપના દેશોમાં તો તેવાં ઘણાંય પુરાણો લખાયાં છે, પણ આપણે ત્યાં આ ઉદ્યોગ રચનાયે એક વીસી વીતી છતાં ભાગ્યે જ કાંઈ લખાયું હશે. મારા સિનેમા લાઇનના મુખ્ય સદસ્ય મણિલાલ જોશીનો ઇચ્છા હતી કે આ વિષય પર સર્વ માહિતી આપતું એક પુસ્તક લખવું, પણ તેમના અકાળ મૃત્યુથી તે વાત વિચારે પડી.

પ્રજ્ઞ આમાં કેટલો રસ લે છે, ત્યાંની વાતો જાણવા કેટલી આતુર હોય છે એ તે આજે દરેકે દરેકે છાપાને રોજ કે અડવાડિયે સિનેમા સંસારના સમાચારો આપવા પડે છે તે પરથી જ જણાઈ આવે છે. પણ તેમાં તેની આંતરિક પરિસ્થિતિ દાખવતું લખાણ ધણું જ ઓછું જોવામાં આવે છે એટલે કે માત્ર નવી ફિલ્મોનાં અગાઉથી. જણુગાં ને સિનેમા પ્રેક્ષક વર્ગની માનીતી નટીઓ અને કેટલાક નટોના જ સમાચાર હોય છે.

પણ આપણે આ તો આઠી વાતે છતરી ગયા. મૂળ વાત પર આવીએ.

પ્રથમ લઈએ નેગેટિવ ને પોઝીટિવ ફિલ્મ : આ બન્ને વસ્તુઓ સામાન્ય અમેરિકા, જર્મની, બેલ્જિયમ ને ઇટાલીમાંથી આવે છે. તેમાંય અમેરિકાની કોડાક, જર્મનીની આગફા ને બેલ્જિયમની ગેવર્ટ ફિલ્મો એ ખૂબ વપરાય છે. નેગેટિવ ફિલ્મોના સામાન્ય

સ્ટુડીઓ:—અહીંમાં એટલું કહી શકાશે કે હમણાં બોલતાં ચિત્રપટાની શરૂઆત થયા પછી સ્ટુડીઓ સારા ને વિશાળ તથા કાંઈક સગવડવાળા બંધાવા લાગ્યા છે; છતાંય તે ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પૂરતા સંતોષકારક હોતા નથી. અને એમાં મોટું કારણ પૈસા તથા જગ્યાની તંગાશ હોય છે. મોટે ભાગે સ્ટુડીઓ મુંબઈ, કલકત્તા ને લાહોર જેવાં સ્થળોએ હોવાથી જગ્યાની તંગાશ ધાંણી વેઠવી પડે છે. જે તેઓ આલુખાલુમાં સારું સ્થળ પસંદ કરી ત્યાં સ્ટુડીઓ લાઇ જાય તો જરૂર ખર્ચમાં મોટો ફેર પડે તથા શહેરોના અનેક દુર્ગુણોથી મુક્ત રહી શકે.

આ સ્ટુડીઓમાં આજ સુધી કૃત્રિમ તેજ (Artificial light) થી બહુ ઓછું કામ કરવામાં આવતું; કારણ કે આપણે ત્યાં ઈશ્વરની મહેરબાની હોવાથી સામાન્ય રીતે બાર-માંથી નવ મહિના તો સૂર્યનું તેજ મળી રહે છે. પણ હવે બોલતી ફિલ્મોના યુગમાં બહુ જ કામ ઇલેક્ટ્રીસિટીથી ચાલતું હોવાથી સ્ટુડીઓમાં કૃત્રિમ તેજ વાપરવાની શરૂઆત થઇ ચૂકી છે, છતાંય પૈસાના અભાવે આ પાછળ પણ પૂરતો પૈસો ખર્ચી શકાતો નથી એટલે આખાય ચિત્રપટમાં જે એક પ્રકારનું તેજનું સરખાપણું જોઈએ તે જોવામાં આવતું નથી.

સેટીંગ્સ:—સેટીંગ્સ એટલે કે સ્ટુડીઓમાં તૈયાર કરેલાં બનાવટી મકાન, ટિલ્ડો, જેલ-ખાનું, ઝૂંપડો વગેરે. શરૂઆતમાં આપણે ત્યાં સામાન્ય નાટકના જેવા પડદા ચીતરવામાં આવતા ને તેમાં રંગોનું મિશ્રણ એવું તો ભયાનક ને બેહુદું આવતું કે વાત ના પૂછો. પણ જેમ જેમ સમય જતો ગયો ને પ્રજાની રસવૃત્તિ ફળવાતી ગઇ, તેમ તેમ તેમાં વધારો થતો ગયો. ને હવે પડદાને બદલે લીવર બોર્ડનાં પાટિયાના ઉપયોગ થવા લાગ્યો, તથા રંગો લગાવવામાં કાળજી વપરાતી જોવામાં આવે છે. છતાંય હજી સુધી કેમેરામેન અને ચિત્રકાર એ બન્ને વચ્ચે કામ કેમ સારું દેખાય એવી બાવના ઓછી હોય છે અને તેને પરિણામે ઘણી વાર શંકુભેજો થતો જોવામાં આવે છે. તેમ જ જે ભવ્ય સેટીંગો આપણે પાશ્ચાત્ય ફિલ્મોમાં જોઈએ છીએ તે પણ સ્થળ ને પૈસાના અભાવે અહીં જોઈ શકતા નથી. છતાંય આમાં જે સંગવડો છે તેમાં સારા સુધારા કરી શકાય છે તેમ મહારાષ્ટ્રની એક બે ફિલ્મ કંપનીઓએ પુરવાર કરી આપ્યું છે અને જે ફિલ્મ કંપનીઓ આમાં હજીય વધારે ધ્યાન આપે તો જરૂર પ્રગતિ દાખવી શકે. પણ તે માટે સારા કાબેલ માણસો રોકી તેમને પોતાનું કાર્ય બરોબર કરી શકે તેટલો સમય આપવો જોઈએ.

હરિને વિદાય*

વૈકુંઠ સિધાનો રે,

વૈકુંઠ પધારો રે,

હવે હરિ વૈકુંઠ જાઓ રે.

કામ નથી હવે આંખું તમારું, તે વલ્લભાડયું જિજ્ઞસું વાળું,
લોક નથી હવે ભોળિયા જૂના દેશે ના ખાવાય ખાળું. હવે૦

કેયે કાળે તારાં પગલાં ચયાં આંહિ, ભૂમિને ખેડી પનોતી,
આબ્યો ત્યાંથી માંડી મારામારી તે ધરતી કરી સદા રોતી. હવે૦

વૈકુંઠમાં જાણે ધાન ખૂટયું તે તું આબ્યો શું દોર દરાયો,
ગોકુળનાં દૂધમાખણ ખાતાં તું કાઢ્યો, કદી ના ધરાયો. હવે૦

દરિયામાં સાપપરે સદા રહેતું લાગ્યું હશે જ અકારું,
ગોકુળમાં અદ્ધ આવી ભરાયો તું, ધરતીનું કીધું નગારું. હવે૦

ખાધું પીધું ખૂબ મારામારી કરી દુનિયાનો વાળ્યો દાટ,
ચાક્યો ત્યારે તે તો મંદિરમાં પેસી વાસી દેવાડયાં કમાડ. હવે૦

તું તારે મંદિરમાં જન્મ ખેડો ને ઠોકરે ઠેલ્યાં આ લોક,
તારું નાચેલું આ નાચ્યાં, તારું વેણ સાચું ન સમજ્યું કોક. હવે૦

તું તારે જ હવે વૈકુંઠ ચાલી, જે દિન આવ્યા હવે માકા,
તારા વારાના ગોવાળો ને રાજ્ય સ્વર્ગે કે નરકે નાકા. હવે૦

ગાયો અને એના ગાયરા એકે આજે નથી રહ્યાં સાગ્ન,
અન્નપાણીનાં વક્ષમાં અમારે ત્યાં તારે શાં માખણ તાગ્ન. હવે૦

મોરમુગડ ને પીળાં પીતાંબર કાને કરેલ્યો ગોટો,
ભૂલી જાણે તારાં લાડ જસોદાનાં, મગશે હવે મડો જોટો. હવે૦

મોરલી તારીને મેલ્ય તું કૂંડા ને શંખલો દરિયામાં નાખ,
હડકાયાં ફતરાંતી બીક લાગે તો હાથે ડંગોરી તું રાખ. હવે૦

ગાવાં ને નાયવાં, જમનામાં ન્દાવાં તારાં ન આજ કો સાંખે,
રાગ રડે, અહીં નાચે દુકાળો, મોત ખાઉં ખાઉં ભાખે. હવે૦

તું પોહ્યો સોનાને પારણે ને અહીં નાકલોટી લોક તાણે,
જીવનભોગનાં ખાનારો અમારાં પેટની પીડા શું મરણે ? હવે૦

કાળને મોઢે આ દેશ ઝોરાયો તું કહેને તારાથી શું થાય ?
જન્મ ખેડા ગળે ટૂંપો દેતા તેને તારાથી કહે શું કરાય ? હવે૦

પોણું દેખી અહીં પેડો તું લાગ છ, મીઠડે દૂધે મોલો,
તે તારું દૂધ ને ઘી સંભાળ્યું મનખો અમારો ન જોયો. હવે૦

દેશે દેશે તને દીધો જાકરો અહિંયાં કેએ ના ઉઠાડ્યો,
રશિયાએ, ટકોએ હાંકી કાઢ્યો તને પંપાળી હિન્દે સુવાડ્યો. હવે૦

કાચો ભગત એના આંખના ડોળા ફાડી ફાડી તને ખૂણે,
ભુગના ભુગો તને રાખી જોયો હવે કામ તારું અહીં શું છે ? હવે૦

હરિનો જવાબ

વેકુંડયા વિદુરજી આવે રે,
પ્રભુજનો કાગળ લાવે રે,
બોલી બોલી સૌને વંચાવે રે.

કાયા ભગતને કહેજો મંદિરા કે આંખો નકામી ના ફાડે,
હું તો મારે ઘેર બેઠો રહ્યો છું, જૂઓ નકામી ના પાડે. વૈ૦
આંખો મોંઘી તેં તો ઝીંકે રાખ્યું ભલા આંધું પાછું નહિ ભેળું.
આંધળે બહેરું ફટી માર્યું, તારું કપાળ મેંશથી ઘોડ્યું. વૈ૦
દૂધના દરિયે હું તો રહું, મારે માખણ ઘીનો શો ટોટો ?
ગાયો હું તો તારી ચારવા આંખો તો, ભાંડે મને તું ખોટો. વૈ૦
બલદેવે વેરી પદ્મની પાંદડી આપી મને છે પથારી,
કંસની ઘાડ હું વારવા આંખો તો એમાં શું ભૂલ છે મારી ? વૈ૦
ધરમીના મારાને આવી મેં માર્યા, શીખવ્યા સાચા પાઠ,
કરવાનું મારું કામ કર્યું મેં, ખોટા કીધા તમે ઠાઠ. વૈ૦
મારો સમો જ્યારે પૂરો થયો ત્યારે ઝાલ્યો મેં દોરી લોટો,
હું મારે ઘેર ને તું તારે ઘેર, હવે શાને ઝાલે મારો ટોટો ? વૈ૦
મારે નામે ખોટું ઝોટું બનાવી ને મંદિરા કહે કાણે આંખ્યાં ?
દૂધ છોડી તમે પાણી વલોવ્યું ને પાપનાં ભોજન રાંધ્યાં ? વૈ૦
ગાયો મેં ચારી બહેરી વધારી ને સોંપી તને વાટ ઝાલી,
તેં તારે હાથે ઘી દૂધ ટાળ્યાં, પાડ્યા તમે જ મવાલી. વૈ૦
લાડ જસોદાનાં શાને હું ભૂલું ? તું તારું જ ભોજને ભોખણું,
જોટો પીતાબર મારે છે સરખાં તેં વાતોનું માંડ્યું છ વાળું. વૈ૦
ગાયો વાંસે મારી મોરલી નાહી ને શરા વાંસે શંખ નાહ,
કૂતરાં ને ચે તેં રાખી ન જાણ્યાં, મારા કે તારા દી માઠા. વૈ૦
કાળા નાથીને હું જમનામાં નહાયો, ફેસ મારીને હું નાચ્યો,
મચ્છર કે માંખ તુથી મરાતી ના ગાળ દધ તું તે રાચ્યો. વૈ૦
ઝેર પીધાં છે મેં અંગારા ચાલ્યા, હુંગરો હાથે મેં તોળ્યો,
રોગદુકાળ શું યાદ આપે મને ? કાળનો કાળ મેં ભેળ્યો. વૈ૦
મરવા પડેલાને કાળ ને જન્મ શું ગીધડાં ચે ફાડી ખાશે,
રોગીના રોગનું ઓસડ શું કેં વેટે પીધે રોગ જશે ? વૈ૦
પોલું દેખી હું પેઠો તે કહેને તું પોલું તેં શાને જ રાખ્યું ?
નક્કર તું છો તો કંઠે તારે આંખું કાઢી ડણું કાં ન નાખ્યું ? વૈ૦
રશિયા ને ટર્ફની વાત કરીશ ના, સાચો મને ત્યાં પિછાન્યો,
ખાવું તારે ને શું ચાવવું મારે ? હું નથી ઢેર હરાયો. વૈ૦
પૂછવું કરવું હોય તો મેં બધું વિદુરજને શીખવ્યું છે,
કેયો ભગત વાંચી કાગળ પૂછે બેમાં આ સાચું શું છે ? વૈ૦

તીવ્ર બુદ્ધિ અને મુશ્કેલી દૂર કરવાની ચતુરાઈને જ આભારી છે. કોઈ પણ પ્રયોગમાં ધારવાથી બહુ પરિણામ આવે તો તેનાથી હતાશ ન થઈ જતાં એ પરિણામ કેમ આવ્યું એનું કારણ શોધ્યા પછી જ એ પ્રયોગને ફાયદામાંથી છોડતા. આવી ખાસિયતને લીધે જ એમણે અનેક અમૂલ્ય શોધો કરી છે.

વિદ્યુતના ક્ષેત્રમાં એમની શોધોએ મહાન પરિવર્તન કર્યું છે. એમાં ખાસ કરીને નાઇટ્રોજન અને આર્ગન વાયુથી ભરેલા વિદ્યુતના દીવાની શોધ આગળ તરી આવે છે. વિદ્યુત-દીવાને મુદારવાના પ્રયોગમાંથી કેટલીયે આવશ્યક અને ભવ્ય શોધો એમણે કરી છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં એકલા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને જ આ નવીન જાતના દીવાથી દરરોજ દસ લાખ ડૉલરનો ફાયદો થાય છે. એકિસને જ્યારે વિદ્યુત-દીવાની શોધ કરી ત્યારે તેને એવું માલમ પડ્યું કે દીવાના ગોળામાં જેમ હવા ઓછી હોય તેમ વિદ્યુતનો વપરાશ ઓછો થાય છે અને દીવાનું આયુષ્ય વધે છે. આ સિદ્ધાંતને આધારભૂત ગણી ધણી વૈજ્ઞાનિકો દીવામાંથી જેમ અને તેમ હવા ઓછી કરવાના પ્રયોગોને વળગી રહ્યા. લેંગમૂરે પણ પ્રથમ આ જ દિશામાં પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી અને એ પ્રયોગોને અંતે હવા શોષવાનો શ્રેષ્ઠ ઝંપો શોધી કાઢ્યો. આમ છતાં એને માલમ પડ્યું કે અમુક હદથી વધુ હવા શોષવી અશક્ય થઈ પડે છે. વળી કાચનાં છિદ્રોમાં પાણીના સૂક્ષ્મ કણો વરાળરૂપે રહી જાય છે અને દીવો ગરમ થાય ત્યારે અંદર ફરી વળે છે. આથી હતાશ ન થતાં એણે જુદા જુદા વાયુને ગોળામાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં રાખવાથી દીવાના ઉપર કેવી અસર થાય છે એ પ્રયોગો શરૂ કર્યા. એણે ધાર્યું હતું કે એક જ જાતનો વાયુ વધતાઓછા પ્રમાણમાં ભરવાથી વાયુ વિનાનો દીવો કેવું કામ આપશે એ સહેજે કંઠથી શકશે. પ્રથમ તો દીવાનું આયુષ્ય ઓછું થવાનું કારણ એણે શોધી કાઢ્યું. દીવાની અંદરનો ટંગસ્ટન ધાતુનો તાર ખૂબ તપવાથી ધીમે ધીમે ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન વાયુ સાથે મળી તવાઈ જાય છે અને છેવટે તૂટી જાય છે. અનેક પ્રયોગો પછી એમણે શોધી કાઢ્યું કે દીવાની અંદર નાઇટ્રોજન અને આર્ગન જેવા શિથિલ વાયુ ભરવાથી ટંગસ્ટનનો તાર તવાતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ વિદ્યુતનો વપરાશ ૫૦ ટકા ઓછો થાય છે અને દીવાનું તેજ તેટલું જ રહે છે. પ્રથમ આ શોધ કેટલાકને સંતોષત જ લાગી પરંતુ થોડા જ વખતમાં પ્રયોગશીલ વસ્તુને આવકાર મળ્યો, અને બીજે જ વર્ષે વાયુથી ભરેલા બે કરોડ દીવા એકલા અમેરિકામાં વેચાઈ ગયા.

હાઇડ્રોજનના અણુ (molecule)ને એમણે જ પ્રથમ પરમાણુ (atom) માં વિભક્ત કર્યો અને તેના ઉપરથી અત્યંત ગરમી ઉત્પન્ન કરવાનું નવીન શસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું. દીવાના પ્રયોગોમાં ટંગસ્ટન ધાતુને પીગળાવવાની જરૂર પડી, ઓક્સિજન વાયુ ખૂબ દગાલુથી હવા સાથે જાળવામાં આવે તો ૪૦૦૦ ડિગ્રી જેટલી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં એટલા તાપે ટંગસ્ટન પીગળી શકતી ન હતી. આથી લેંગમૂરે હાઇડ્રોજન વાયુનો ઉપયોગ એમાં થઈ શકે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માંડી. ઘણી આશા નિરાશા પછી એને માલમ પડ્યું કે હાઇડ્રોજનના પરમાણુને ગરમ કરી અણુમાં ફેરવવામાં આવે તો ૬૦૦૦ ડિગ્રી જેટલો તાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી ટંગસ્ટન ધાતુ પંજુ પીગળી જાય છે. આ અખતરો સફળ થતાં એણે હાઇડ્રોજનની જ્યોતથી ધાતુને એકબીજા સાથે એકરસ કરવાનું નવું ઓખર તૈયાર કર્યું. આ પંત્રથી ખાસ કરીને યાંત્રિક ઓખરો બનાવવામાં અને ધાતુના સંધાણ (welding) કરવામાં ઘણી સુગમતા થઈ ગઈ.

વિદ્યુતના દીવા ઉપરના પ્રયોગોમાંથી એણે બીજી પણ એ ભગ્ન શોધો કરી. એક તો વિદ્યુત દીવામાં સૂક્ષ્મ અંશમાં રહેતા લુહા લુહા વાયુનું પૃથક્કરણ કેમ કરી શકાય એ જોળી કાઢ્યું. આ પ્રયોગથી એક ઘન મિલીમીટર (cubic millimeter) જેટલા સૂક્ષ્મ જગ્યામાં સાત આઠ જાતના વાયુ હોય તો તેને જાળખીને તેનું પ્રમાણ ફેટકું છે એ પણ શોધી કઢાય છે. બીજી શોધે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં એક નવી જ શાખા ઉત્પન્ન કરી. એણે જોયું કે ટંગસ્ટન ધાતુ તપે ત્યારે તેમાંથી ઋણભારવાહી કણો (electrons=ઋણકણો) છૂટા પડે છે. આ શોધને રાશ્ચાતમાં હસી કાઢવામાં આવી, પરંતુ દલનાથી એ જ પ્રયોગમાં મચી રહી એણે ચોક્કસ પુરવાર કર્યું કે કોષ પણ ધાતુને ગરમ કરતાં તેમાંથી ઋણ-કણો ઉદ્ભવે છે. આ શોધથી દ્રવ્યના પરમાણુ વિદ્યુત-રૂપ છે એ સિદ્ધાંતને વધુ ટેકો મળ્યો. આ જ પ્રયોગને આધારે વાયરલેસ (બીનતારી સંદેશ) સંદેશમાં વપરાતા વાદ્ય (વિદ્યુત-ગોળા) ની શોધ થઈ છે.

આ ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અગત્યની કેટલીએ શોધો એમને જ આભારી છે. પરમાણુ વિદ્યુતરૂપ છે એમ પુરવાર થતાં રાસાયણિક ક્રિયાને એ સિદ્ધાંતાવધી (Hypothesis) કેમ સમજવી શકાય એનાં નવીન પ્રમાણો બહાર પાડ્યાં. પ્રવાહીના પૃષ્ઠતણા (Surface tension) ફેરફારો, વાયુની ધાતુપૃષ્ઠ ઉપર સંપર્ગક્રિયા (absorption), રાસાયણિક ઉદ્દીપન (catalysis), પરમાણુનું એક બીજી ઉપરનું યુગ્મકાકર્ષણ, ધાતુનો વાયુભાર વગેરે અનેક જાતની શાખા ઉપર એમણે અદ્વિતીય પ્રકાશ પાડ્યો છે.

એમના મત પ્રમાણે હાલની યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં ઘણા ફેરફારો આવશ્યક છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીની સ્વયં કૃતદલવૃત્તિને સારી રીતે પોષણ અપાય એવી કેળવણી હોવી જોઈએ એમ એમનું માનવું છે. યાંત્રિક ગૂંચો અને નાના નાના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોના કાચકા વિદ્યાર્થીઓ જાતે જ ઉઠેલે તો તેનાથી ઘણો લાભ થવાનો મંભવ છે. વળી વિદ્યાર્થીમાં અમુક ખાસિયત હોય તો તે ઘણી વાર લાભકર્તા થઈ પડે છે અને તેને પણ પોષવાની બહુ જરૂર છે. વિજ્ઞાનનું સાધારણ જ્ઞાન મળ્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાની ખાસિયતને પસંદ કરી એવી શાળામાં મૂકી દે એના સમયનો બચાવ કરવો જોઈએ એમ પણ એ આપી.

એમની કારકિર્દી લેંગમૂરનું નામ એમની સર્વદેશીય શોધોથી અમર રહેશે. ખાસ કરીને લાગવગ હોવા દૃષ્ટિએ જોતાં જગતને ફેટકો લાભ થયો છે એ સહેજે બચી ગયા, એટલે બાહ્ય વિજ્ઞાનીઓના નિષ્કામ પ્રયત્નોથી જગતમાં ફેટકો ૧૯૦૩ માં કોલંબીઆ રેકેપાને કોષને પણ સહભાવ ઉત્પન્ન થાય. પ્રશ્ન એમના ગોટ્ટિઅન યુનિવર્સિટીમાંથી એ વધુ શોધ એમના તરફથી મળે એવી આશા આપી (Ph. D.) નાં પડે.

વણુકરની કન્યા*

અકાશમાં નિઃશ્વાસભરેલા હૃદય જેવી ઉદાસી હતી.

ચારે તરફની દિશાઓ પડી ગઈ હતી. ઘૂસરનો હોય તેવો ઝાંખો અમ્મો પૃથ્વીએ ઝાંઝો હતો.

વરસાદ પડતો ન હતો. પડવાનો પણ ન હતો. છતાં નહિ જ પડે એવી આગાહી કાઢી થઈ શકે તેમ ન હતું.

કૃષ્ણની જન્મતિથિ હતી.

લોકોને કનૈયાની મોરલી સંભળાતી હતી. એની રસિકતા સાંભરતી હતી. એની જીવનસિદ્ધિ આકર્ષી રહી હતી.

‘આશા ભર્યાં તે અમે આવીએ ને’-એ લોકગીતે મેદાન ગાજી રહ્યું હતું. પુરુષો મસ્તીમાં હતા. સ્ત્રીઓ રંગમાં હતી. બાળકો ઉત્સાહમાં હતાં.

સૌ નાચતાં હતાં, દોડતાં હતાં, ફરતાં હતાં, ગાતાં હતાં.

પુરુષોએ પાસાબંધી કડિયાં પહેર્યાં હતાં. આડિયાં પાડ્યાં હતાં. વાળમાં દાંતિયા ખોસ્વા હતા, ખીસામાં આભણાં મૂક્યાં હતાં. રંગબેરંગી વસ્ત્રોમાં યૌવન ઢાંકીને સ્ત્રીઓએ મોહિની રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

સઘળે ઉત્સવ ઉજવાતો હતો. કૃષ્ણજયંતીનો મેળો હતો. જેને જેમ ઠીક પડે તેમ ફરવાની છૂટ હતી.

હીર ભરેલો પીળો ધાધરો, લાલ કસુંગલ ઓઢણું, ને આભણાં ભરીને આકાશી તારાથી શણગાર્યું હોય એવું આસ્માની સાચી અતલસતનું કાપડું પહેરીને, પુતી નીકળી.

પગમાં ચમચમ ચતા, દેશી ચામડાના, ગુલાબી ફૂમતું મૂકેલા ચાંચવાળા જોડા પહેર્યાં હતા. વાળમાં તેલ સીંચ્યું-તું-આંખમાં કાળજી હતું. સેંથીમાં કંકુ પૂર્યું હતું.

ઓઢણીના છેડા છુટા મૂકવાથી એનું શણગારેલું યૌવન વધુ શોભતું હતું.

એના મનમાં ખ્યાલ પણ ન હતો કે પોતે ઢેડ છે. ઉત્સવમાં એ એટલી બધી તક્ષીન હતી. એક દિવસના આરામની એટલી ભૂખી હતી. જાત ભૂલી જવાય એવી કનૈયાના નામની મોહિની હતી.

એને આવતી જોઈને કેટલાક ઢેઢડીઓના રોસડા તરફ વળ્યા.

પણ એનો છુટો, સ્વતંત્રતાની ધળ જેવો છેડો હજી તો પૂરો અડ્યો પણ ન હતો, ત્યાં એનું જ યૌવન જોવામાં તક્ષીન રેવડીનો વેપારી જોલી બિડ્યો : ‘જરાક સંભાળ તો ખરી, બધે ઢેઢવાડો કરે છે તે.’

પુતીએ હાથ લાંબો કરીને છેડો ખેંચી લીધો, ને નિરાશાને છુપાવી દેતી હોય ‘તેમ તેને પોતાના શરીર પર લગેડી લીધો.’

પણ એથી તો એ વધુ સુંદર બની રહી.

* ‘ધૂમકેલુ’ના પ્રગટ થનાર નવલિકા સંગ્રહ ‘પ્રવીણ’માંથી.

હજી, તો એક પગલું આગળ મૂકે છે ત્યાં : 'છોકરી સંભાળ, સંભાળ, અડી નરો'— એમ કહીને પોતાની છોકરીને આવડાથી ખેંચી લેતી એક વૃદ્ધ ડોરડી એની પાસેથી નીકળી. છોકરી બરાબર સંભાળી નથી શકી એવી ખાતરી થતાં એને હાંકતી હાંકતી પાણીના સ્થાન પર લપ યાત્રી.

પુનીએ નિરાશા છુપાવવા શરીર પર લપેટેલો ચોરસો વધુ ને વધુ તંગ કર્યો.

પણ એથી તો એની દેહ વધુ ને વધુ મોહક બની.

'એ છોકરી ! સંભાળ તો ખરી' એ ઢેહડી.'

પુનીએ પાછું ફરીને જોયું. દક્ષિણી જોડા ને ગોળ ચંક્રર પાઘડીમાં કોઇ બાહ્ય આવી રહ્યા હતા. પુની એક તરફ ખસી ગઇ...પણ બાહ્યણુ જમ્યા પુષ્કળ હતી છતાં તેની વધારે નજીકથી ચાલ્યો ગયો...પુની શંકાર્થી જોઇ રહી. એટલામાં તો બાહ્યણે બે પગલાં જ આગળ વધીને, બીજો કોઇ અડી ન જોડે એવા શુભ હેતુથી, વળી જૂમ-મારી : 'એ છોકરી ! તારું નામ શું ? સંભાળજે, પાછળ બીજા આવે છે.'

વધારે સારંક બનીને એના તરફ ઊડતી નજર ફેંકી પુનીએ દૃષ્ટિ જમીન પર ઠેરવી, એક તરફ ઊભા રહી પાછળ આવનારને માર્ગ આપ્યો.

પણ પાછળ આવનાર આગળ જનાર કરતાં પણ વધારે તૃષ્ણાથી એની દેહ નિકાળી રહ્યો હતો.

જાતને અસ્પૃશ્ય ગણતા ને દેહને સ્પૃશ્ય માનતા લોકોની આવી દ્વિલક્ષ્મી નહિ સમજાયાથી તે સૌનાથી દૂર પડી કોઇ ન દેખે તેમ રાસડાની રમઝટ જોવા માટે એક તરફ ઊભી રહી.

પૂરી બે મિનિટ ન થઈ ત્યાં એની પછાડી ઊંચું રહીને કોઇ રાસડો જુએ છે એવું લાગે થતાં તેણે પાછળ નજર કરી. કોઇ મીયાંભાઇ રાસડો જોવામાં તક્ષીન હતા. તેણે પુનીની નજર પકડી તરત કહ્યું : 'કયું ? કયસી જમાવટ ...'

પણ તે ત્યાંથી એકદમ નાસી ગઈ અને શરીર પરની ઓઢણી અંગ સાથે લગભગ બાંધ્યા જેડી ચોક્કસાઇથી લપેટી લીધી.

પણ તેથી તો તેનું શરીર વધુ ને વધુ મોહિનીરૂપ બની રહ્યું.

હજી તો મૂઠ જોવી બનીને આજના પ્રસંગ પર જરાક ચિંતન કરવા એક જૂના વૃક્ષના થડ પર માથું અડેલે છે ત્યાં તો 'હાં પુની ! હમણાં કેમ ભારો લાવતી નથી ?' એવા મધુર શબ્દ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

લાથમાં ટોપી રાખી, છૂટી બાબરી મૂકી, એક જુવાન તેની સામે ઊભો હતો.

પાન ચાવીને લાલ કરેલ હોઠ પર જરાક છાનું સ્મિત ફરકતું હતું. આંખમાં અનેક અર્થો શબ્દો હતા. મોં પર અનૃપ લાલસાની રેખા હતી.

પુની એને જોઇને આંખો મીચી ગઇ.

'જો ને ટોંગ કરે છે ? હમણાં ભારો કેમ લાવતી નથી ? બોલને.'

'લાકડી વગગાડું કે ? ...' અને એણે એની છાતી તરફ લાકડી લાંબી કરી.

'કોઇ દેખશે નહિ ?' પુની આંખો ઉઘાડીને બોલી.

'ત્યારે બોલતી કેમ નથી ?'

‘તમે અભડાશે નહિ જોયા વરણના ચક્રને ...’

‘હા ભારે નાખવા આવજો, આવીશ કે?’

પુની હુઆઈભરેલી રીતે હકાર કે નકાર ન સમજાય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું.

કાંઈ ઓળખીતા આવે છે એ જોઈને જીવાન ચાલ્યો ગયો.

યક પર માથું અઢેલીને પુની આંખો મોંઝી ગઈ.

નીકળેલા એ જણા ટીકા કરતા જતા હતા : ‘જેને આ ઢેઠાં, આટલી જાયા-વાળા ગયા છે તે પણ અભડાવી દીધી, જાત કાંઈ હલકી છે...નકર આજે તડકામાં અહીં ને ધડી ખેસવા ચાલ તેવું છે.’

યક્ષના યક પર અઢેલું પુનીનું માથું વધારે પ્રેમથી એની સાથે બેટયું. યક્ષના અંતરમાં જીવનરસ વહી રહ્યો હતો. એનાં સુકાં લાકડાં એને જીવનપોષણ આપતાં હતાં : સાં લાકડાં સાચો આરામ આપનાં હતાં.

એક હેલખટાઉ ગાતો ગાતો રસ્તા પર ચાલ્યો જતો હતો :

‘આંખોં સે આંખ મિલી, તબિયત ન મિલી.’

આંખો હિઘાડ્યા વિના યક્ષના અંતરમાં રહેલી સહાનુભૂતિ સાંભળતી હોય તેમ તે યક્ષના યક પર માથું ઢાળીને ઊભી રહી.

અને થોડી વાર પછી એની આંખમાંથી અદસ્ય રીતે એ આંસું ખર્ધાં.

ધૂમકેતુ

હું અદ્ભૂત

હું અસ્પૃશ્યનો અસ્પૃશ્ય દર્શન જીવ આપ્યો ;
તોય મહેને બારણે ન કોઈએ અટકાવ્યો.

હેલ મારે હુરિતદેશ,

હૃદય જાયું પાપમેશ ;

પુનિત પરમ પ્રેમની રે નાથ ! તહે નહવાડ્યો ;

હરિજન મહે નિત્ય અમિઝાળથી દઝાડ્યો.

— હ —

બુદ્ધિમાં બર્ષો દુર્ગંધ,

આતમ મુજ તિમિર-અંધ ;

સર્વચન્દ્રનો પ્રકાશપ્રેમ તહે પોંવાડ્યો ;

હરિજન મહે નિત્ય અંધકારમાં લમાગ્યો.

— હ —

ભટકતો પ્રવાસપંથ

શ્રાન્ત, રકથીય રેક ;

અનિલસલિલનાં સદામતો હું દિવ્ય પામ્યો ;

હરિજન મહે નિત્ય તોય ઠોરઠોર ડામ્યો.

— હ —

હું અદ્ભૂત, પાપમુઠ,

અન્યને ગણું અદ્ભૂત ;

નાથ ! મહેને પ્રેમસ્પર્શે તોય સંજીવાડ્યો ;

હરિજનને સ્પૂલદષ્ટિદંડ મહે પ્રહાર્યો.

— હ —

વેત્તાઓના સમાન મતોનું નિર્દેશન કેટલેક સ્થળે કરેલું છે (જુઓ પૃ-૧૭, ૩૭૬ વગેરે). આમાં અંગ્રેજી ભણેલાઓ ઉપરની અનુકંપા કારણભૂત હશે.

પણ આ ધ્વજભીમાંસા ન્યોતિની ઉપયોગિતા ઉપર દર્શાવેલા એના સંક્ષેપ ગુણમાં છે. શાંકરભાષ્યની પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ-સિદ્ધાન્તથી ભરેલી પ્રાચીન શૈલી જ ઘણા આધુનિક વાંચનારાઓને દુર્ગમ અને કંટાળેા આપનારી યદ્યપ્ત પડવાનો સંભવ છે. ત્યારે આ ન્યોતિની મદદથી શાંકરભાષ્યનો આશય સહેલાઈથી સમજી શકાશે. અને શાંકરભાષ્યના તથા રામાનુજ ભાષ્યના સીધા અનુવાદો ગુજરાતીમાં છે જ એટલે જોને એનો અભ્યાસ કરવો હશે તે કરી શકશે, અને જોને એટલા ઊંડા પાણીમાં ઊતર્યા વગરે શાંકરભાષ્યનું તાત્પર્ય સમજવું હશે એને આ ન્યોતિ ખૂબ ઉપકારક યશે.

સદગત મગનભાષા જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં આ ચોતાના પ્રિય વિદ્યાવિષયનું કાર્ય સંપૂર્ણ કરીને—કદાચ છેવટના ભાગમાં મંદવાડમાં પણ શ્રમ લેવો પડ્યો હશે—ગયા એથી એમનો આ સૂક્ષ્મ વાસનાથી પણ રહિત ચચેલો આત્મા વિદેહચુકિત ભોગવતો હશે એમ આશા રાખીએ.

ઉપનિષદ વિચારણા—વેબક: દિ. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. બી. એ. અમદાવાદ. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. કિંમત એક રૂપિયો.

હિંદુ ધર્મ અને વિદ્યાઓનું પ્રભવસ્થાન વેદ છે એવી આપણી રૂઢ માન્યતા છે, પણ ખરું જોખએ તો વેદનો અંત વેદાંત-ઉપનિષદો જ પ્રભવસ્થાન છે. પણ ઉપનિષદો-પ્રમાણ-ભૂત ઉપનિષદો ક્યાં ક્યાં છે ? અને તેનું મંતવ્ય શું છે, એ ભારે વિવાદનો વિષય છે. એટલે જિજ્ઞાસુ ગુજરાતીને આ પુસ્તક ઘણું ઉપકારક યશે. આ ગ્રન્થના અધિકારીનું સ્વયન ગ્રન્થકર્તાએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—“પ્રાચીન શિષ્ટ પદ્ધતિથી આપણા ધર્મનો અભ્યાસ કરનાર અને અર્વાચીન વિવેચકપદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારને ઉપનિષદ સંબંધી જે કંઈ જાણવા યોગ્ય હોય તે એકત્ર કરી તેમના વિશેષ અભ્યાસમાં ઉપકારક થવાના હેતુથી આ ઉપનિષદ-વિચારણા કરવામાં આવી છે. ”

અને વિષયનો નિર્દેશ કરતાં ગ્રન્થકર્તા કહે છે કે

“ આ વિચારણામાં નથી ઉપનિષદોનું ભાષાંતર કે નથી અંગ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસની પદ્ધતિ. આ વિચારણામાં ઉપનિષદોની બહિર્ગ તથા અંતર્ગ પરીક્ષા કરી તેના પ્રતિપાદ વિષયોની સમાલોચના કરવામાં આવી છે. ”

પ્રસ્તાવનામાંથી આ ઉતારા ગ્રન્થકર્તાનું લક્ષ્ય ધ્યાનમાં આવવા માટે કરવામાં આવ્યા છે. અને એ લક્ષ્ય નજરમાં રાખવાથી આ ગ્રંથ વાંચનારને અમુક ચર્ચા આ ગ્રન્થમાં કેમ નથી એવો પ્રશ્ન નહિ જાડે.

મુખ્ય ઉપનિષદોના તરજુમા તો ગુજરાતીમાં યદ્યપ્ત ગયા છે. પણ ઉપનિષદોના પ્રતિપાદ વિષયોની સમાલોચના કરનારો ગ્રન્થ તો ગુજરાતીમાં આ પહેલો પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને તે પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના પ્રખર અભ્યાસી મનાતા વિદ્વાનની કલમથી લખાગો છે એટલે એની કિંમત ઘણી વધી જાય છે.

આ ગ્રંથનાં પહેલાં છ પ્રકરણોમાં ગ્રન્થકર્તાના શબ્દોમાં “ ઉપનિષદોની શબ્દસંજ્ઞાતમક રચનાનું સ્વરૂપ આલેખવામાં આવ્યું છે. ” ઉપનિષદો સંબંધી બહિર્ગની ચર્ચા બધી આ

પ્રકરણોમાં કરી છે. પણ મારા મને ગ્રંથકર્તાએ આ વિષયની ચર્ચા અધૂરી કરી છે. દાખલા તરીકે, બીજું 'પ્રકરણ જુઓ—“ ઉપનિષદોના સંગ્રહ અને વર્ગીકરણ ”. એ મથાળા નીચે ઉપનિષદ નામથી અત્યારે પ્રચલિત નાના મોટા સર્વ ગ્રન્થોનાં નામ, વેદાનુસારી વર્ગીકરણ (પૃ. ૧૬); (૧) તત્ત્વપ્રધાન, (૨) યોગપ્રધાન, (૩) સંન્યાસપ્રધાન, અને (૪) દેવતાપ્રધાન એવું બીજું વર્ગીકરણ (પૃ. ૧૯); “ થીઓસોફિકલ સોસાઈટીના ઉપનિષદોના સંપાદક તરફથી થયેલું આ જ પ્રકારનું ત્રીજું વર્ગીકરણ (જુઓ પૃ. ૨૧); અને છેવટ આ ગ્રંથના કર્તાએ કરેલું (૧) પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં દશ, (૨) સામાન્ય વેદાંતનાં ૨૪, (૩) સંન્યાસનાં ૨૦, (૪) યોગનાં ૨૦, (૫) વૈષ્ણવ મતાનુસારી ૧૪, (૬) શૈવ મતાનુસારી ૧૫ અને (૭) શાક્ત મતાનુસારી ૮, એ રીતે કરેલું વર્ગીકરણ; (પૃ. ૨૨, ૨૩). વગેરે વર્ગીકરણોનું તથા ઇ. સ. ચૌદમા શતકમાં રચાયેલા વિદ્યારણ્ય સ્વામીના અનુભૂતિપ્રકાશ ગ્રંથથી શરૂ થયેલા અનેક નાનામોટા સંગ્રહોનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન છે. ઉપનિષદ સાહિત્યની વિશાળતા અને વિવિધતા આ વર્ણનથી વાંચનારના ધ્યાનમાં ગરાગર આવે છે. પણ અહીં એ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે:

(૧) પ્રસિદ્ધ ૧૦૮ કે ૧૧૧ અથવા કાલી, તારા, કૌલ, અદ્વૈતભાવ, અરુણા વગેરે આ ગણતરીમાં ન આવેલાં શાકત ઉપનિષદો તથા શ્રી. ખેસ્વલકર જેનો હમણાં ઉદ્ધાર કર્યો છે એવાં હાગલેય વગેરે ચાર પ્રાચીન ઉપનિષદોને સાથે ગણતાં એકસોનીસ કે પચીસ જેટલા ઉપનિષદ નામના જે ગ્રંથો હાલમાં મળે છે તે કયા સમયનાં છે? અને (૨) એ બધા ઉપનિષદ નામને યોગ્ય છે ખરા?

આ બધા એક કાળના નથી, એમ તો આ ગ્રંથકર્તા પોતે જ કહે છે (જુઓ પૃ. ૮ તથા ૧૨). પણ એથી વિશેષ ઉપનિષદના કાલનિર્ણયની ચર્ચા આ ગ્રન્થમાં નથી. જો કે છેક હમુસેનથી આરંભી ખેસ્વલકર સુધીના અનેક વિદ્વાનોએ આ વિષયની ધણી ઝીણવટથી ચર્ચા કરી છે. જુદાં જુદાં ઉપનિષદો જુદા જુદા કાળનાં છે, એટલું જ નહિ પણ મુખ્ય ઉપનિષદોના જુદા જુદા કટકાઓ પણ જુદા જુદા કાળના છે. શ્રી. નર્મદાશંકરભાષ્યએ આ બધી ચર્ચા જરૂર જોઈ છે. એમણે ખેસ્વલકર અને રાનડેના History of Indian Philosophy નો તો વારંવાર ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે, છતાં પોતે આ ગ્રન્થમાં એ વિષયની ચર્ચા કરવાનું યોગ્ય ગણ્યું નથી.

(૨) નિર્જીવ બ્રહ્મવાદનો તથા બ્રહ્માત્મિક્યનો શ્રોધ કરનારા રમણીય કાન્યમય કટકાઓ જેમ ઉપનિષદ સાહિત્યમાં મળે છે, તેમ લગભગ અર્ધ વગરના નિર્માલ્ય કટકાઓ પણ છે. શું આ બધા કટકાઓ સમાન કક્ષામાં છે? આ વિષયની પણ જોષએ તેવી ચર્ચા આ ગ્રંથમાં મારા જવાબમાં નથી આવતી.

ઉપનિષદના પ્રતિપાદ વિષયોની હીકે લંગાણથી સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદને અનુસરી ભોક્તૃ, ભોગ્ય અને પ્રેરક એ રીતે ત્રિવિધ બ્રહ્મવાદની દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરી છે. વળી પાછળના વેદાંતશાસ્ત્રનો નિર્જીવ પક્ષપાતી દૃષ્ટિથી ઉપાસનાકાંડને તથા તેના પારસ જેવા ભક્તિમાર્ગને કાંઈક અન્યાય થયો છે, એવી એમની માન્યતા લાગે છે. તેઓ પ્રકરણ આંકમાને અને કહે છે કે “ આ સારસંગ્રહથી ખાતો થશે કે ઉપનિષદો કેવળ શાંત બ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન કરનારાં નથી, પરંતુ સંપદભાવવાળા બ્રહ્મનું

પ્રતિપાદન કરે છે અને ચિત્ર ઇલલાદનું પણ કરે છે" (પૃ. ૧૦૨). પણ આ વાત ઉપર જોર દેવાની શું જરૂર છે? ઉપનિષદો-ખાસ કરીને પ્રાચીન ઉપનિષદો વેદનો એક ભાગ છે અને વેદમાં-સંહિતાભાગમાં અને બ્રાહ્મણભાગમાં કર્મકાંડ જ મુખ્ય છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. કર્મકાંડને ઉપકારક હોવાથી એ સાથે થોડી ઉપાસના છે અને ક્યાંક થોડી દાર્શનિક ચર્ચા છે. ઉપનિષદો વૈદિક સાહિત્યના જ કટકાઓ હોવાથી એમાં કર્મ અને ઉપાસના હોવાં જ જોઈએ; પણ પ્રાચીન દાર્શનિક વિચારકોએ વેદને કર્મકાંડથી ભરેલો જોઈને તથા એથી જનસમાજના સારા વર્ગને અસંતુષ્ટ જોઈને ઉપાસનાવિષયક તથા દાર્શનિક વિચારોના પ્રાધાન્યવાળા કટકાઓને કાંઈક છૂટા પાડી એને ઉપનિષદ નામથી મહત્ત્વ આપ્યું. આ પ્રયાસનું પ્રતિબિંબ પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા વચ્ચેના ઝગડામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. મતસંજ્ઞ કે ઉપનિષદોમાં ઉપાસના છે કે ઉપાસ્ય ઇલ્લાનું પ્રતિપાદન છે એ સિદ્ધ કરવાની જરૂર જ નથી. ખરી રીતે તો ઉપનિષદોનું જગતના સાહિત્યમાં મૂલ્ય શાથી છે? એ જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નને લગતી થોડી ચર્ચા આ પુસ્તકના ૨૧ મા તથા ૨૨ મા પ્રકરણોમાં છે. પણ આ સમાલોચનામાં વધારે ઊંડા ન જતરતાં ઉપસંહારમાં ગ્રંથકર્તા કહે છે તેમ "ગુજરાતના ઉછરતા વર્ગને ઉપનિષદોનાં મૂળનો અભ્યાસ કરવાની" તથા આવાં પુસ્તકો વાંચવાની ભલામણ કરીને તેમ જ "એ અભ્યાસ તેઓને ઇલ્લાની સમીપ જવામાં સહાયક થાઓ" એવું ઇચ્છીને અહીં જ વિરમવું ઠીક છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

પ્રાચીન બાળીલોનીઆ : અનુવાદ કરનાર : મનસુખલાલ મોહનલાલ પોટા. સોલ એજન્ટ : પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મં. ત્રિમિટ્ટેડ વડોદરા. કિંમત ૧-૧-૦ શ્રી સપાછ સાહિત્યમાળા. પુષ્પ ૧૮૫.

હજી આપણા સામાન્ય વાચકવર્ગને હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જ જાણીતો નથી ત્યાં પ્રાચીન બાળીલોનીઆના ઇતિહાસમાં તેને રસ પડે એ મૂલવિત નથી. એમાં રસ લેનાર વર્ગ હજી માત્ર વિદ્વાનોનો જ છે, જેઓ વધારે મૂલમૂલ સાધનો પસંદ કરે. એવી સ્થિતિમાં આ ભાષાન્તર ખટ્ટ ઉપકારક થાય એમ જણાતું નથી. છતાં ગુજરાતી વાચકવર્ગ આ વાંચશે તો જરૂર પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તેની દ્રષ્ટિ વધારે વિશાળ થશે.

શિક્ષણમાં ભાવપ્રાધાન્યવાદ : અનુવાદક : ભગવંતરાય નરભેરામ પંડ્યા. સોલ એજ

મિસિસ દ્વાઈઝ રેવિડસકૃત Buddhism પુસ્તકના આધારે લખાએલું, આવા વિષય ઉપરનાં પુસ્તકો સ્વતંત્ર લખાવાં જોઈએ એમ અમારું માનવું છે.

જગતની રાજનીતિ અને હિંદુ:—લખનાર: વિકૃલદાસ કાનજી ભૂતા. મુંબઈ સમાચારના ઉપતંત્રી, મુંબઈ. મૂલ્ય ૦-૧-૦ કાગળનું પૂઠું, અને ૦-૮-૦ કાપડી પૂઠું. શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાલા અંક ૧૯૮.

શ્રીયુત તારકનાથ દાસ જેઓ વૉશિંગ્ટન યુનિવર્સિટીના રાજ્યનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના ફેલો હતા, તેમના એક પુસ્તકને આધારે આ પુસ્તક લખાએલું છે. જગતના રાજ્યપ્રકરણમાં હિંદુ એટલે કે હિંદુ સ્વામિત્વ કેટલું અગત્યનું છે તે આ ઉપરથી જણાશે. વિષય ધણો મહત્વનો છે. આ પુસ્તક વાંચીને દરેક હિંદીને જણાશે કે જ્યાંસુધી હિંદુ સ્વતંત્રતા મેળવવાની લાયકાત નહિ મેળવે ત્યાંસુધી પોતે તો દુઃખી રહેશે, પણ જગતનું રાજ્યપ્રકરણ પણ ત્યાં સુધી અસ્વસ્થ રહેશે.

ભૂત અને વર્તમાન ઉદ્ભવજન્ય મૃષ્ટિઓનો સંબંધ:—અનુવાદક: લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે. સોલ એજન્ટ: પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મઝા લિમિટેડ. વડોદરા શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૧૮૩મું.

મુખપૃષ્ઠ ઉપર લેખકને અનુવાદક કહ્યા છે અને જાહેરાતમાં આને સ્વતંત્ર ગ્રંથ કહ્યો છે. પ્રસ્તાવનામાં લેખક પોતે 'મૂળલેખકનો હેતુ' કરીને વાત કરે છે એટલે પુસ્તક અનુવાદ જ હશે એમ લાગે છે. અનુવાદોમાં મૂળ પુસ્તકનો નામનિર્દેશ હંમેશા કરવાનો રિવાજ રખાય તો સારું.

આ પુસ્તકમાં બૂસ્તરોમાં જે વનસ્પતિના શેષ મળી આવે છે તે ઉપરથી ભૂતકાળની વનસ્પતિ અને હાલની વનસ્પતિ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવેલો છે. વિષય રસિક છે.

ધર્મેની બાહ્યાવસ્થા:—અનુવાદક: યુનીલાલ મગનલાલ દેસાઈ. પ્રકાશક: આર્ય સુધારક પ્રેસ વડોદરા. કિંમત પાકું પૂઠું ૧-૮-૦ કાગળનું પૂઠું ૧-૪-૦. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૦ મું.

એડવર્ડ ક્લોડ કૃત Childhood of Religions પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે, અને જોકે મૂળલેખકે બધા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં તેના મધ્યમિન્દુમાં સ્વાભાવિક રીતે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ છે, અને તેટલે અંશે તે આપણા દેશને ઓછું ઉપયોગી પુસ્તક છે. આવા વિષયો તો અભ્યાસ કરીને આપણા જ વિદ્વાનોએ લખવા જોઈએ અને તેમ ન થાય ત્યાંસુધી આવાં ભાષાન્તરોથી બહુ ફાયદો થાય એમ અમને દેખાતું નથી.

વીરશૈવ સંસ્કૃતિ:—ભાષાન્તરકર્તા: શંકર ગોવિંદ સાખરપેકર વડોદરા. કિંમત પાકું પૂઠું ૦-૧૨-૦ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૫ મું.

ત્યારે પુસ્તક ભાષાન્તર હોય ત્યારે મૂળપુસ્તકના કર્તા વગેરે માહિતી આપવી જોઈએ. આ વિષય સર્વને જાણવા જેવો છે જ, જોકે ગુજરાતમાં તેનો ખ્યાલ ધણો ઓછો છે. લેખકે સમભાવથી આ વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભાષાન્તરકાર દક્ષિણી ગૃહસ્થ છે એટલે કેટલીક જગાએ ભાષાની બૂલો થઈ છે. જેમકે " આ બાબતમાં આટલો બધો ગેરસમજ થયો " ૫. ૯૪. આવી મોટી પુસ્તકપ્રકાશન સંસ્થાએ ખાસ એક અધિકારી ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીની સંભાળ રાખવા માટે રાખવો જોઈએ.

અર્થશાસ્ત્ર:—લેખક: કેશવલાલ દિંમતરામ કામદાર. એમ. એ. પ્રોફેસર, વડોદરા કોલેજ, વડોદરા.

ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું આ પહેલું જ સ્વતંત્ર પુસ્તક છે, એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. આવા અગત્યના વિષયની ખોટ પૂરવા પ્રો. કામદારે પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે તેમને અભિનન્દન ઘટે છે. અત્યારે દુનિયામાં સૌથી ગૂંચવનારા પ્રશ્નો અર્થશાસ્ત્રના છે, અને દુનિયાનું અત્યારનું રાજ્યપ્રકરણ પણ અર્થપ્રકરણથી નિયમિત થાય છે એટલે આ વિષય અત્યારે ઘણા મદરવનો છે.

પ્રો. કામદારનો ઉદ્દેશ અર્થશાસ્ત્રના કોષ પણ એક મતને સ્થાપિત કરવાનો નથી, પણ જ્યાં મતોને શાસ્ત્રીય રીતે રજૂ કરવાનો છે અને એ રીતે આ પુસ્તક અભ્યાસને માટે ઘણું અનુકૂળ છે. તેમાં દિંદનું દૃષ્ટિબિન્દુ સરતમાં રાખેલ છે એ રીતે તે આપણા વિદ્યાર્થીઓને વધારે ઉપયોગી છે. દિલ્લગીરીની વાત એ જ છે કે આ વિષય કોલેજોના ઉપલા વર્ગોમાં જ માત્ર ચાલતો હોવાથી ત્યાં ફળવણીનું વાહન હજી અંગ્રેજી જ હોવાથી આવું પુસ્તક સામાન્ય રીતે દુર્લભમાં રહેશે. પણ આ વિષયના અભ્યાસીઓને અમારો આમ્રદ છે કે તેમણે આ પુસ્તક જરૂર વાંચવું. સામાન્ય વાંચનારને પણ અભ્યાસ કરવાને આ પુસ્તક અનુકૂળ છે. આ પ્રમાણે નવાં શાસ્ત્રો જેવાં કે, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યપ્રકરણ, માનસશાસ્ત્ર, વગેરેના પ્રોફેસરો પોતપોતાના અભ્યાસનાં ક્ષેત્રો સ્વભાષામાં રજૂ કરતા થાય તો દેશની અને ભાષાની ધણી સેવા થાય.

શ્રીમદ્વેદસંહિતા—અષ્ટક ૧ હું વિભાગ ૧ લો; અને અષ્ટક ૧હું વિભાગ ૨ નો. અનુવાદક: મોતીલાલ સ્વયંકર ધોડા. પ્રકાશક: અંબાલાલ વિદ્યલભાઈ ઠક્કર. કિંમત દરેકની રૂ. ૨-૦-૦

વેદાર્થયત્ન ગુજરાતીમાં થએલો તે પછી નોંધ લેવા જેવો આ પહેલો પ્રયત્ન છે. આ ખોટું કામ દાઢ લેવા માટે અમે થી. મોતીલાલ ધોડાને અભિનન્દન આપીએ છીએ. અત્યારે વેદના અર્થો વિશે પશ્ચિમમાં પુષ્ટજ અભ્યાસ ચાલે છે, પણ એ જ્યાં અભ્યાસ અને તર્કો પછી પણ કહેવું નોંધએ કે વેદનો અર્થ કરવામાં સાચાણું ભાષ્ય એ મુખ્ય મંડાણ છે. અને સાચાણુ ભાષ્યને અવલંબીને અર્થ આપેલ છે તે યોગ્ય કહેલ છે.

વડોદરા રાજ્યની ભાષાન્તરશાખાએ આ પ્રયત્નને વધારી લીધો તે યોગ્ય કહ્યું છે. કોટિલીય અર્થશાસ્ત્ર:—અનુવાદક: જયસુખરાય વિ. પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા. પ્રકાશક : એમ. સી. કેદારી. રાવપુરા, વડોદરા. કિંમત ૩-૮-૦

આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વિશે હવે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. પ્રાચીન હિંદુઓમાં કેટલી ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા હતી અને રાજ્યપ્રકરણનો વિષય પણ કેટલો વિકસિત હતો તે આ એક જ મંથે સંપૂર્ણ રીતે સાબીત કરેલું છે. આ મંથનાં અનેક ભાષામાં ભાષાન્તરો થયેલાં છે અને ગુજરાતીમાં આ ભાષાન્તર પૂરું પાડવા માટે ભાષાન્તરકાર અને વડોદરાની ભાષાન્તરશાખાને અભિનન્દન ઘટે છે.

ભાષાન્તરકારે વિષયના અભ્યાસ ઉપરથી એક મોટા ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે. અને છેવટે શબ્દકોશ આપ્યો છે તેથી પુસ્તક ઉપયોગી થયું છે.

સ્ત્રોતનિકાય ભાગ દુસરા :—ભાષાન્તરકાર: કે. ચિંતામન યજ્ઞનાથ રાજવાડે. પ્રકાશક: મંથ સંપાદક ય મંથ પ્રકાશક મંદલી નં. ૪૮૦ હાકુરદાર રોડ, મુંબાઈ નં. ૨ કિ. રા. રૂપિયા.

દીર્ઘનિકાય ભાગ ૨ અને ૩ નું મરાઠી ભાષાન્તર આ પુસ્તકમાં આપેલું છે. ભાષાન્તર-કાર પાલીભાષાના પ્રોફેસર છે એટલે આ ભાષાન્તર યોગ્ય વિદ્વાનને હાથે કરાયું છે. આ પુસ્તક સયાજી સાહિત્યમાલાનો મજકો છે, તે સૂચના કરવાની કે આવાં પ્રામાણિક પુસ્તકો જાણતાં જાય તેમ તેમ તેનો ગુજરાતી તરજુમો પણ થતો જાય તો થોડી મહેનતે કામ થાય અને એક પ્રયત્નનો ખર્ચ ભાષાને લાભ મળે.

પુસ્તકને અંતે શબ્દસૂચિ આપવી જરૂરની હતી.

પારિભાષિક શબ્દકોશ પુરવણી :—કર્તા: વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ. ગુજરાત વર્ના-ક્યુલર સોસાયટી તરફથી જાણી પ્રસિદ્ધ કરનાર: હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ ખી. એ. કિંમત પાંચ આના.

હાલ તુરત તો શ્રી. વિશ્વનાથનું આ સંગ્રહકામ પૂરું થાય છે. પણ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ માત્ર હજી સુધી થયેલા પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવો એટલો જ છે, તે એટલો માર્ગદર્શક થાય તેટલો: થાય, આ શબ્દો હજી ઉપવટના અને પૂર્ણ પ્રામાણિક છે એમ કહી શકાય નહિ. હજી નવા પ્રયોગો થશે, થવા જોઈએ, અને તે જેમ જેમ થાય તેમ તેમ પાછા સંધારતા જાય તો સારું એમ આશા રાખી, કર્તાને તેના પ્રયત્ન માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

ભૂસ્તરવિજ્ઞાન—ઉત્તરાર્ધ:—કર્તા: ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી. જાણી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે, અમદાવાદ. કિંમત એક રૂપિયો.

આ ઉપયોગી વિષયનો બીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી પૂરો કરવા માટે કર્તાને અભિનંદન ઘટે છે. હિંદુસ્થાનની વિશેષ દૃષ્ટિકત આપી છે તે ઘણું સારું કર્યું છે. ચિત્રોથી વિષય સુગ્રાહ્ય થયો છે. કર્તાએ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી નામો આપ્યાં છે, તે અત્યારે તો અનિવાર્ય છે, પણ કોઈ સાક્ષર કે સાક્ષરો આ નામોની, આપણી જીભે સહેલાઈથી ચડે એવી પરિભાષા નક્કી કરે તો સારું.

પ્રાચીન જગત:—અનુવાદક: મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ. જાણી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ઉપર પ્રમાણે. કિંમત બાર આના.

બ્લન્ટ રચિત Ancient World ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે. ભાષાન્તર સુવાચ્ય અને સરલ, વિષયને અનુકૂળ ભાષામાં થયું છે. વિષય ઉપયોગી છે, અને તેનું નિરૂપણ પણ સારું થયેલું છે. પણ આવાં ભાષાન્તરો વિશે અમારી એક વાત કહેવાની રહે છે તે એ કે આવા વિષયો આપણી દૃષ્ટિથી નિરૂપવા જોઈએ. આવા વિષયોનાં માત્ર ભાષાન્તરો પ્રારંભના અભ્યાસક્રમા મન ઉપર ખોટી અસર કરે છે. દાખલા તરીકે પ્રાચીન જગતમાં જાણે દિંદ અને ચીન આવતું જ નથી એવી અસર નવા વાંચનારના મન ઉપર થાય. અને એ અસરને પ્રસ્તાવના કે પુસ્તકમાં આવતાં એક બે વાક્યો અટકાવવા સમર્થ ન જ થાય.

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ—પૂર્વાર્ધ:—ભાષાંતરકર્તા: છાટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી. એમ. એ. સેવાશ્રમ, ભરૂચ. જાણી પ્રસિદ્ધકર્તા ઉપર પ્રમાણે. કિંમત એક રૂપિયો. વિન્સેન્ટ સ્મિથરચિત દિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું આ ભાષાંતર છે. મૂળલેખકે ઘણાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે ખરું; પણ તે બધાં અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે, તેટલાનો જ. મૂળસાધનો તે ગમ્ય નહોતાં, અને તે ઉપરાંત એક પરદેશી લેખકને ઇતિહાસકારમાં જોઈએ તેટલો સમભાવ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખાવવાનું

કામ સોસાઈટી ન જ કરાવી શકતી હોય તો ઉપવ્રજ્ય ઇતિહાસોમાં આ પુસ્તક ભાષાંતર યોગ્ય છે એમ કહેવું પડે.

ભાષાંતર સરલ અને વિષયને અનુકૂળ થયું છે.

અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી:—સંગ્રહકાર: શ્રી ભગવાનજી મહારાજ. સંશોધક તથા ટીકાકાર: શ્રી સાગર. પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

આ અત્યારસુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલી વાણીને મેળવીને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સંગ્રહકાર, સંશોધક અને પ્રકાશક ત્રણેયને અભિનંદન ધટે છે.

ધર્મ અને સમાજ પુસ્તક ૧:—કર્તા: સ્વ. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

પશ્ચિમના દેશોમાં ભાષાવિકાસની જે કેટલીક સામાન્ય સંસ્થાઓ ગણાય તે આપણે ત્યાં નિષ્ક્રિય થઈ ગઈ છે. ન્યાયની કોર્ટો અને ધર્મપ્રવચનની વ્યાસપીઠો આવી સંસ્થાઓ છે. તેમાંની પહેલીમાં આપણે ત્યાં સ્વભાષા બોલાતી નથી, અને બીજી જીવંત નથી. એવી સ્થિતિમાં પ્રાર્થના સમાજની વ્યાસપીઠો માત્ર અપવાદરૂપ રહી છે. સદગત રમણભાઈ એક ખરા ભક્ત હતા અને સાહિત્યકાર પણ હતા. તેમનાં પ્રાર્થના સમાજનાં વ્યાખ્યાનો અમદાવાદના તરુણોને પ્રોત્સાહક હતાં, અને અમદાવાદના આગંતુકોને આકર્ષક રચાન હતાં. સોસાઈટીએ તેમનાં પ્રવચનો ભેગાં કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં તે ગુજરાતી ભાષાની સારી સેવા કરી છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના ઇતિહાસ: વિભાગ પહેલો—ઇ. સ. ૧૮૪૯ થી ૧૮૭૮ : સંયોજક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે. કિંમત એક રૂપિયો.

સોસાઈટી સ્થપાયાને એટલો સમય થયો છે કે તેનો ઇતિહાસ આપી શકાય અને એ કામ શ્રી. હીરાલાલભાઈએ જ માથે લીધું તે યોગ્ય કાર્ય છે. પુસ્તકમાં પૂર્વજૂમિકાને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તે યોગ્ય કાર્ય છે. આ પુસ્તકમાંથી ઇતિહાસ અને સમાજના જિજ્ઞાસુને ઘણું જાણવાનું મળશે. પુસ્તકમાં ફોટાઓ આપ્યા છે તે પણ યોગ્ય કાર્ય છે.

ઝોરી અછબડા અને બાગીઆ:—લેખક: ડૉ. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક. એમ. બી. બી. એસ. કાપાડી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રભાણે. કિંમત ત્રણ આના.

આ નાનું પુસ્તક છે. તે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયું છે અને તે સાથે સર્વને સમજાય તેવી સાદી ભાષામાં લખેલું છે. પ્રશ્નને બધાં દૃષ્ટિબિન્દુઓથી ચર્ચેલો છે. સામાન્ય જનતા આનો ઉપયોગ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના અને ૧૯૩૧ ની સાક્ષનો રિપોર્ટ

નરસિંહ મહેતા:—લેખક: જયસુખરાય વિ. પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા. પ્રકાશક: હુદાણા સ્ટીમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ રાવપુરા મુ. વડોદરા. કિંમત ૦-૧૧-૦ પાકું પૂંકું. થી સયાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૧૯૧ મું.

નરસિંહ મહેતાના જીવનાપ્રસંગો તથા તેમનાં કાવ્યો વિશે ટૂંકમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

કાઠીઆવાડનું વડનગર:—લેખક અને પ્રકાશક: રા. રા. માનચંકર પીતાંબર મહેતા, ભાવનગર કિંમત ૦-૪-૦.

આ નાની ચોપડીમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપીને બતાવેલ છે કે નરસિંહ મહેતાના

પુત્ર શામળદાસની જાન જે વડનગર ગઇ હતી તે વડનગર ઉત્તરગુજરાતનું નહિ પણ કાઠિયાવાડમાં તે જખતે કોડીનાર પાસે હતું તે. આ શોધ મૂળ તો સદ્ગત હરિલાલ હ. ધ્રુવે કરેલી છે, પણ થીયુત માનશંકરભાઈએ તેના પર સારા પુરાવા આપી એ વાતનું સમર્થન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાના જીવનચરિત્ર ઉપર આથી સારો પ્રકાશ પડે છે.

યુરોપના શિક્ષણ સુધારકો:—પરિચય કરાવનાર: વિદ્યારામ વસનજી ત્રિવેદી શામળપુરવાળા. મુખ્ય શિક્ષક. સ. ગુ. શાળા નં. ૨, વડોદરા. કિંમત ૧-૧૨-૦ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૧૯૯ મું.

યુરોપકે પ્રસિદ્ધ શિક્ષણસુધારક નામના પુસ્તકનો અનુવાદ અને તેમાં લેખકે કંપલ અને મોન્ટેસોરી ઉમેરેલાં છે.

કેટલાક રોગો ભાગ ૩ નો:—લેખક: ડૉ. ચંદુલાલ સેવકલાલ દિવેદી. પ્રકાશક: મણિભાઈ મ. ગુપ્તે. કિંમત ૦-૧૩-૦ કાચુ પૂઠું. ૧-૦-૦ પાકું પૂઠું. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૪

વિષતંત્ર:—લેખક: ગજનન શામરાવ ગોખલે. પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે, કિંમત ૧-૬-૦ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૦૩.

કળા વિષે પ્રવચનો:—સર જોશુયા રેનોલ્ડઝના Discourses on Art ને આધારે તૈયાર કરનાર રંજુલાલ જાડુનાથ ત્રિવેદી. પ્રકાશક: અંબાલાલ વિ. ઠક્કર. વડોદરા. મુલ્ય ૧-૫-૦ કાગળનું પૂઠું. ૧-૭-૦ કાપડી પૂઠું. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા અંક ૨૦૧

પરદેશનાં ચિત્રો જે આપણને પરિચિત નથી, તેના પર પરદેશના વિવેચકે પરદેશની ભાષામાં જે પ્રવચનો સંક્રાઓ પહેલાં આપ્યાં તેના ભાષાંતરથી આપણને શો લાભ થવાનો હતો? કલાવિષયન હૃદયને સ્પર્શ કરનારું હોય તો જ તેની કિંમત છે. મૂળલેખકની સામે અમારે કેઈ કહેવાનું નથી. પણ આપણા અત્યારના ચિત્રકાર કે ચિત્રભાવકને આ શી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ?

છેદવા કામ ને ક્રોધ લોકેષણા

જો નપણે ખૂબ આનંદતી ગેવતી
 ઉત્સવે રાયતી રંગ ઉડાડતી
 અવનવા સાજ શણગારથી આપતી
 અન્યને આપને સદા બોલાવતી
 ગયના આવવાની વધાઈ દઈ
 સર્વને કર્ષતી આશ ફેરાવતી
 દુઃખ દારિદ્રને નષ્ટ કરનારની
 સુખગ સત્કાર તૈયારીઓમાં મચી
 મસ્તની પેર મેદખૂબ આરાધતી
 કન્યકા પૂર્વ આહવાદ વરસાવતી

૧૦

મર્વ આ રીત આનંદ વરતાય ત્યાં
 દીન કકાદ નિમ્તેજ મુખગ્ધાનતા
 દેહની ક્ષીણતા ધારી લિભો, અહા
 ચદ્ર આક્રોશતો.

૧૪

તાતને વિનવવા,
 વર્ણવી તેજહાની ઘયાની કયા
 રાત્રિનાં ઘોર ધમસાણની વારતા,
 પક્ષ બન્ને તણી સુદસચાલના,
 પૃથ્વીના આપણ વિકતનાં રોદણા
 શત્રુના જીલમથી નિપજતી યાતના
 આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, તણે ટાળવા,
 સાધુને પ્રાણવા, તાપ નિવારવા
 તેજ આમોદ સર્વત્ર ફેલાવવા.

૨૩

તાત ! ઝીલાવજો અશ તુજ ભર્મના
 છેદવા કામ ને ક્રોધ લોકેષણા.

૨૫

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૫

ચૈત્ર : ૧૯૮૯

અંક ૬

બાનો ફોટોગ્રાફ

(અનુક્રમ)

અમે બે ભાઈ બાને લે ગયા ફોટા પડાવવા
ભાવતાલ કરી નક્કી રહુડિઓમાં પછી ચડ્યા. ૧

ભવ્ય શા રહુડિઓમાં ત્યાં ભરેલી ખુરસી પરે
બાને બેસાડી તૈયારી ફોટા લેવા પછી ચલી. ૨

‘જરા આ પગ લંબાવો, ડોક આમ ટટાર, બા.’
કહેતો મીઠડા શબ્દ ફોટોગ્રાફર ત્યાં ફરે. ૩

સાળુની ફેર ને પાલવ શિરે ઓઢેલ ભાગ ત્યાં
ગોઠવ્યાં શોભતી રોત, ફૂલ, પુસ્તક પાસમાં. ૪

રહેરા પે તેજ ને છાયા શોભતાં લાવવા પછી,
પડા છાપરા માંહે આમ ને તેમ ગોઠવ્યા. ૫

સ્વામળા વસ્ત્રથી ઢાંક્યા કેમેરામાં લહી લહી
લહને બેઠેલું ફોક્સ પ્લેટ તેમાં ધરી પછી. ૬

ઢાંકણું ખોલતા પહેલાં સૂચના આમ આપતો
અગમ્યો, મીઠડો, ખાલી ફોટોગ્રાફર બોલિયો: ૭

“બેજો બા, સ્થિર થાં સામું, ફોલ ને શોક વિસ્મરી,
ધરમાં જેમ બેઠાં હો હસતાં સુખડાં સ્મરી. ૮

આછેરું હસને ને બા, પાંપણે પલકે નહિ,
રાખશો જેવું મોં તેવું જરાગરે પડશે અર્ધા.” ૯

અને બા હસતી કેવું બેવાને હું જહીં, ફર્યો,
જૂઠડા વર્તમાનેથી કારમા બૂતમાં સર્યો. ૧૦

- હસવાં, રડવાં, બેમાં નમતું કાણુ ત્રાજવું,
જિન્દગી જોઈ નાં જોખી કાઢજે કદી આ તણી. ૧૧
- યૌવને વિધવા, પેટે છોકરાં ચાર, સાસરે
સાસુ ને સસરા ફેરા આશ્રયે આ પડી હતી. ૧૨.
- વૈતરું ઘર આખાનું કરીને દિન ગાળતી,
પુત્રોના બાવિની સામું બાળીને ઉર ઠારતી. ૧૩
- બાએ ના જિન્દગી જોઈ ધરની ઘોલકી તણ,
એને કાએ ન સંભાળી સૌને સંભાળતી છતાં. ૧૪
- ઘસાતી દેહમાં એના રોગ ને દોગ બિતર્યા,
સૌની બેપરવાઈથી દર્દ દુઃસાધ્ય શું થયું. ૧૫
- અને બાના પ્રતિ સૌને કરુણા પ્રેમ બિમટ્યાં,
એહના મનને રાજી રાખવા મથતાં બધાં. ૧૬
- આછેરા માતૃપ્રેમે ને આછા કર્તવ્યભાનથી,
પ્રેરાધને અમે આલ્યા દવા બાંની કરાવવા. ૧૭
- બતાવ્યાં રહેર બાને ત્યાં બંગલા, બાગ, મહેલ કે,
સીનેમા, નાટકો કે કે, ગાડીઘોડે ધુમાવી ને. ૧૮
- અમારા પ્રેમ કે સ્વાર્થ તણા, સ્મારક શો અમે
અનિષ્ટો શક્તાં ઈચ્છ્યું બાનો ફોટો પડાવવા. ૧૯
- અને હાં નમતા પહોરે ફોટોગ્રાફરને તહીં,
અમે બે લાંબ બાને લીં ગયા ફોટો પડાવવા. ૨૦
- પુત્રાથી, પતિથી, સાસુ સસરાથી અરે બધા
વિશ્વથી સર્વદા સાચે બિચારી બા ઉપેક્ષિતા. ૨૧
- પડાવા બેડી ત્યાં ફોટો, ફોટોગ્રાફર ત્યાં બોબો,
અગ્નિપ્રેમ, મીઠડોં ખોલી હસવાં ત્યાં કહી રહો. ૨૨
- અને બા હસતી કેવું જોવાને હું ફર્યો જહીં,
બોર શું આંસુ એકેક બાને નેત્ર ઠર્યું તહીં. ૨૩
- ચીઢાયો ચિત્ર લેનારો “બગડી પ્લેટ માંદરી.”
પ્લેટ શું જિન્દગીઓ કે બગડી રે હરિ, હરિ. ૨૪

સામ્યવાદની સમીક્ષા

૨

કેટલાક માણસો જન્મથી જ શ્રીમંત હોય છે, અથવા તો જીવનસંગ્રામમાં પહેલેથી જ વિજયી નીવડેલા હોય છે એટલે તેઓ પોતાના દિવસો એશઆરામ અને મોજશોખમાં બ્યતીત કરતા હોય છે; ન્યારે બીજા એવા હોય છે કે જેઓ વધારે બુદ્ધિમાન અને હોશિયાર હોય છે છતાંય આખી જિંદગી સુધી વિષમ પરિસ્થિતિ સાથે ઝઘડતા જ હોય છે; એટલે તેમને સારું જીવન દુઃખ અને ક્લેશમાં ગાળવું પડે છે. ગર્ભશ્રીમંતો જે કંઈ ભોગવે છે તેમાં તેમની પોતાની બહાદુરી કે લાયકાત ભાગ્યે જ હોય છે, પણ માત્ર શ્રીમંત માળાપને પેટે જન્મ્યા હોય છે એ જ એનું કારણ હોય છે; ન્યારે ગરીબ લોકોને આજીવન દુઃખમાં જ સબડ્યા કરવું પડે છે અને તેમની સાચી શક્તિઓ નિર્દય રીતે ગુંગળાવી મારવામાં આવતી હોય છે. કેાઈ વ્યક્તિનો ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ થયો તેમાં બિચારા જન્મનારનો તો દોષ નથી જ ને? તો પછી એને દુઃખ અને દારિદ્ર્યમાં સડ્યા કરવાની શા માટે સજ્જ થવી જોઈએ? માત્ર સુયોગને અભાવે જ એની શક્તિઓનો શા માટે હાસ થવો જોઈએ? શું ગરીબ લોકો આવી પ્રશ્ન નહિ ઉઠાવે કે-આવી વિષમતા શાને?

આ સમસ્યા ઉકેલવાને ઇશ્વર અને ધર્મને વચ્ચે લાવવાથી કશો અર્થ સરે તેમ નથી. લગભગ આપણે બધાંય કામઘંથો કરતી વખતે ભગવાન અને ધર્મને એક ટારણે મૂકીએ છીએ; એટલે ભગવાન અને ધર્મને નામે જો એનું કંઈ નિરાકરણ કાઢીશું તો તેથી કદાચ બુદ્ધિને સંતોષાશે, પણ હૃદયને તો શાંતિ નહિ જ મળે. વળી લાખોમાં એકાં જ વ્યક્તિ એવી મળી આવશે કે જેણે પરમાત્માના 'તારક' નામમાંથી સાચી પ્રેરણા મેળવી હોય, અને જેને સમાજમાં પ્રવર્તતી વિષમતા સંઘર્ષમાં ધાર્મિક સમજૂતીથી સાચું આશ્વાસન મળે. પણ બાકીનાનું શું? એટલે કે જેમણે ધર્મમાંથી ગ્રહવતી શાંતિનો અનુભવ નથી કર્યો તેમ જ જેમણે વર્તમાન જીવનનું સુખ નથી જોયું તેમનું શું? વળી જેઓ એમ વિચાર કરે છે કે પોતાને જિંદગીભર દુઃખમાં જ શા માટે પડી રહેવાનું અને બીજાઓને સુખોપભોગ શાને ભોગવવાના, એ લોકોનું શું?

જીવનમાં પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ માટે આપણી પોતાની જવાબદારી કેટલી છે અને એ વસ્તુઓ માટે આપણા મંજોગો કેટલે અંશે હપકાપાત્ર છે એ વિષયમાં આપણને કશી જ ચોક્કસ ખબર નથી, પણ આટલો તો સર્વસામાન્ય અનુભવ છે કે જેઓ હરહમેશ પરિસ્થિતિ પર જ આધાર રાખીને જીવનમાં વિજય મેળવવા ઇચ્છતા હોય છે તેઓ સાચે સાચા ટકા નિષ્ફળ નીવડતા હોય છે; ન્યારે વિજય તો એવા લોકોને જ વરેલા છે કે જેમણે સખત મહેનતમજૂરી અને અંવિશ્રાંત પરિશ્રમના રૂપમાં એનું અતિ મોંઘું મૂલ ચૂકવ્યું હોય છે. એટલે સમાજમાં નજરે પડતી વિષમતા માટે પણ સમાજ પોતે કેટલે અંશે જવાબદાર છે એ પ્રશ્નનો જરા વધારે ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવાની જરૂર છે. એવો એકેય સમાજ

ભૂતકાળમાં નહિ થયો હોય અથવા તો ભવિષ્યમાં નહિ થાય કે જેમાં એકેએક વ્યક્તિ સંપૂર્ણ સમાનતા ભોગવવા પામી હોય અથવા પામી શકે; છતાં એવો તો સમાજ જરૂર ધડી શકાય કે જેમાં વધારે વિષમ પરિસ્થિતિમાં જન્મેલાઓ માટે વધારે સુંદર તકો રજૂ કરવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે. સામાજિક નિયમો અને રીતરિવાજો લોકોએ પોતે જ ધડેલા હોવાથી અમુક વર્ગના લોકોને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ પોતાનું દુઃખદારિદ્ર દૂર કરવાનો સુયોગ ન પ્રાપ્ત થાય અને માત્ર વિષમ પરિસ્થિતિમાં જ પડી રહેવું પડે તો તેને માટે સમાજના લોકો જ જવાબદાર છે. શ્રીમંતો ઉપર ગરીબોનો આ આરોપ થશે. સમાજ-વ્યવસ્થાના તંત્રમાં શ્રીમંતોનું સૌથી વધારે વજન હોવાથી, ગરીબ લોકો પોતાની દુર્દશામાંથી મુક્ત થઈ શકે એવા પ્રકારની તક તેમને મળે એ રીતે સમાજતંત્રમાં ફેરફાર કરવાની શ્રીમંતો દરકાર રાખતા નથી—અરે ! એથી આગળ વધીને કહીએ તો ગરીબ લોકોની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી વિષમ પરિસ્થિતિનો ચત્કિચિત્ત પણ ખ્યાલ કર્યા સિવાય શ્રીમંતો સમાજ પાસેથી વધુ ને વધુ લાભ ઉઠાવવા યત્ન કર્યા કરે છે. શ્રીમંત અને ગરીબ વચ્ચેનું અંતર દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે.

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ગરીબ લોકો પોતાના દુર્દેવને મૂંગે મોઢે સહી લેતા. પણ દરેકની જેમ હદ હોય છે જેમ સહનશક્તિની પણ કંઈક હદ હોય છે. હવે જમાનો એવો આવ્યો છે કે ગરીબ લોકો સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી આ દયાપાત્ર વિષમતાનું ભુદ્ધિગ્રાહ્ય કારણ શોધી રહ્યા છે. એ કારણમાં સમાજતંત્રમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવનારા સ્વાર્થલોભુપ, અને પોતાના કમનસીબ માનવબંધુઓ પ્રત્યે અતિશય લાગણીશૂન્ય હૃદયવાળા શ્રીમંત લોકો તેમની નજરે પડે છે. પરિણામે ગરીબવર્ગ સમગ્ર શ્રીમંતવર્ગની સામે થઈ ગયો છે. તેઓ સમાજનો પાયો જ બલાતકારે પણ તોડી ફેડી નાખીને નવેસરથી સમાજને એવી રીતે ચણવા ઇચ્છે છે કે જેથી સૌ કોઈને સરખી તકો મળી રહે. સામ્યવાદનો ઉદ્ભવ આ રીતે થયો. ફ્રેન્ચ વિપ્લવના જમાનામાં રાજકારણને અંગે સમાનતાને રણનાદ સંભળાતો હતો અને એ જ રણનાદ અત્યારે અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં સામ્યવાદ સંભળાવવા માંડ્યો છે.

૨

સામ્યવાદીઓ શ્રીમંત અને ગરીબ વચ્ચેનું સ્થાન કે દરજ્જા સંબંધીનું અંતર કાઢી નાખવા માગે છે. ગરીબ લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં મૂડીવાદ કેટકરૂપ હોવાથી સામ્યવાદ મૂડીવાદને તોડી નાખી દ્રવ્યને સરખે ભાગે વહેંચી નાખવા ઇચ્છે છે. સામ્યવાદી મુદ્રાલેખ આ છે:—સૌ સૌની શક્તિ અનુસાર નહિ પણ સૌ સૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે. ” સામ્યવાદની દૃષ્ટિએ સમાજવ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સમગ્ર સમાજના કલ્યાણ અર્થે પોતાનો ફાળો આપ્યા કરે અને એને પોતાને પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો પૂરતું ખરાબર મળ્યા કરે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ ઠેકાણે લોકો ભૂખમરામાં રહી કાર્ય કરતા હોય ત્યાં સુધી કોઈની પણ પાસે દ્રવ્યનો અતિરેક—વધારા પડતો સંચય થવા જ ન દેવો જોઈએ. નવા ધોરણ પર સમાજતંત્ર રચવામાં રાજસત્તા આડે આવતી હોવાથી સામ્યવાદીઓ રાજસત્તા પણ પોતાના હસ્તક કરી લેવા ઇચ્છે છે કે જેથી કરીને તેઓ પોતાની ઇચ્છા-અનુસાર સમાજની પુનર્વ્યવસ્થા કરી શકે. એક લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે સામ્યવાદીઓ પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાની ધગશ ધરાવે છે અને જગત પાસે પોતાના વિચારો

સ્વીકાર્ય કરાવવા માટે તેઓ મેદાને પડ્યા છે. તેમના વિચારોનો સર્વજ્ઞ અમલ થાય એ માટે તેઓ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચારકાર્ય કરે છે.

ન્યાં ન્યાં દુઃખ છે ત્યાં ત્યાં એ દુઃખ દૂર કરવાની ગમે તેવી ખોટી આશા પણ માણસને ઉત્તેજિત અને ઉત્સાહી બનાવી મૂકે છે, અને એ આશાના મોહમાં ફસાઇને ગમે તે કરવા તત્પર થાય છે. ઝારનો ત્રાસ એ એક જગદંબાપી ઉક્તિ થઇ ગઇ છે અને ઝારની કાર્યવાહી દરમ્યાન રશિયાના ખેડૂતોને બેસીતમ દુઃખ વેડવું પડેલું. જાલીમ સરકારના ત્રાસથી કંટાળેલી ફ્રેન્ચ પ્રજાએ જેમ ફ્રેન્ચ વિપ્લવ આદર્યો, તેમ રશિયાની પ્રજાએ અતિશય ત્રાસ અને દુઃખથી કંટાળીને સામ્યવાદી વિચારસરણી એકદમ સ્વીકારી લીધી.

ગયા મહાયુદ્ધના છેવટના ભાગમાં રશિયાની પ્રજાને અતિશય ભયંકર દુઃખ વેઠવાં પડેલાં હોવાથી ન્યારે સામ્યવાદી વિચારો પ્રચાર પામ્યા ત્યારે નૂતન સર્જનના સ્વપ્નથી લોકો ભાન ભૂલી ગયા. ન્યાં અધિકાર સિવાય ખીજું કંઇ જ નહોતું એવા વાતાવરણમાં નવીન આશાઓપી મદિરાથી પ્રજા મત્ત બની. જૂની સરકારને બદલે જે નવું તંત્ર મળવાનું હતું તેના ગુણદોષ તેઓ શાંતિપૂર્વક ન વિચારી શક્યા. જૂની પદ્ધતિનો તેઓ ઉચ્છેદ કરી શકશે એ વિચાર જ તેમની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરવા અને તેમને અજ્ઞ પ્રવૃત્તિઓમાં કાર્યરત કરવા માટે બસ હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે ઝારની સરકારનો વિનાશ થતાં વેંત જ; ફ્રેન્ચ વિપ્લવસમયે રાખ પછી જે પ્રકારનું ત્રાસરાજ્ય પ્રવર્તી રહેલું, તે જ પ્રકારની પુનરાવૃત્તિ રશિયામાં પણ થઈ. પણ નવા તંત્રને અંગે ઉપસ્થિત થએલાં કષ્ટો લોકો આનંદથી ઇચ્છાપૂર્વક સહેવા લાગ્યા; કારણ કે તેમની આંખે નવી આશાના પાટા બંધાયા હતા. નવું તંત્ર ગોઠવાઇ ગયા પછી બરદાન રસેલે રશિયાની મુલાકાત લીધેલી. તેના શબ્દોમાં કહીએ તો “બોલ્શેવિકમના સિદ્ધાંતોમાં સારી વસ્તુઓનું નવું સર્જન કરવાને બદલે જૂનાં પુરાણાં અનિષ્ટોનો ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છા વધારે તીવ્ર છે. આ કારણને લીધે જ રચનાત્મક કાર્ય કરતાં ઉચ્છેદાત્મક કાર્યમાં આટલી બધી સફળતા મળે છે. ઉન્મૂલન કરવાની ઇચ્છાના મૂળમાં દ્વેષ રહેલો હોય છે. અને એ રચનાત્મક સિદ્ધાંત-તત્ત્વ-નથી જ. બોલ્શેવિક મનોદશાની આ પ્રધાન વિશિષ્ટતામાંથી જ રશિયામાં આંદોલનનો જાસિદાનપદ ઉદ્ભવ્યો છે. વધારે સુખી જગતનું સર્જન તો એનાથી તદ્દન ભુદી જ મનોદશાથી સંભવી શકે.”

રશિયાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ પરત્વે પરસ્પર વિરોધી અહેવાલો સંભળાય છે; પણ ગરીબો ઉપર દુઃખનો બોળો ન રહે અને શ્રીમંતોને વધારે પડતો સુખાનુભાવ ન થાય એ અર્થે સાચા હાર્દિક પ્રયત્નો આદરવામાં આવ્યા છે એ વિષે બે મત છે જ નહિ. છતાં પ્રજાવર્ગ પહેલાં કરતાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય અનુભવે છે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. થોડા વખતમાં ઝાંઝું કામ થએલું બેઠને, કેટલાકનું એવું માનવું છે કે ત્યાં તો અજ્ઞ કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. ખીજા કેટલાકનું એવું પણ મંતવ્ય છે કે સામ્યવાદનું સામાન્ય ભાવિ જગતમાં પ્રવર્તે તો તેને અંગે જે પરિવર્તન થવા પામશે તે એટલું મોંઘું પડશે કે સંસ્કૃતિ એની સામે ટકાર ઝીસવા શક્તિમાન થશે કે કેમ એ ચોક્કસ ન કહી શકાય.

પણ આ તો સ્વયંસિદ્ધ સત્ય છે કે પ્રજાવર્ગનું દુઃખ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે પ્રત્યાષાતની પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થવા વગર રહેતી જ નથી. પછી ભલેને એ સ્થિતિ

સારી હોય કે માઠી હોય ! સામાન્ય રીતે આવા કિસ્સાઓમાં દીર્ઘકાળપર્યંત દેષ અથવા તિરસ્કારનું વાતાવરણ પ્રવર્તી રહે છે અને આ સ્થિતિ-કોષ્ટ પશુ સમાજની તંદુરસ્તી અને સ્વાસ્થ્ય માટે અનિષ્ટ તો નથી જ. પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન રશિયામાં પોતે જે કંઈ જોયું તેની આપણા કવિવર (ટાગોર) ઉપર ખૂબ મુંઝવે અસર થઈ હતી; છતાં નવા સમાજના ગર્ભમાં જે સજા છુપાંચેલો હતો તે તેમની ધ્યાન બહાર હતો એમ તો મહોતું જ. રશિયા છોડતા પહેલાં એક જણને મુલાકાત આપતાં તેમણે કહેલું કે:—“જે લોકો ગુલામીમાં સડતા હતા તેમને મુક્ત કરવા માટે, જે લોકો દેખાએલા ચગદાએલા હતા તેમને ઉદ્ધાર કરવા માટે, અને જે લોકો તદ્દન નિરાધાર હતા તેમને મદદ કરવા માટે,.....તમે જે કંઈ કરો છો તે માટે હું તમારી મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરું છું.” પશુ એ જ વખતે ચેતવણીનો એક સૂર પશુ તેમણે સંભળાવેલો:—“માનવતાને ખાતર હું તમારી પાસે એ આશા રાખું છું કે તમે લોકો દિસાની નિરંકુશ શક્તિઓત તો કદી પશુ ન પ્રગટાવો; કારણ કે જુલમ અને નિર્દયતાની પરસ્પર આંકડીઓથી બનતી સાંકળ સદાને માટે લંબાતી જ રહે છે. આ વસ્તુનો ઘણાખરો વારસો તો ઝારની સરકાર પાસેથી તમને મળી ચૂક્યો છે. એ વારસો ખરાબમાં ખરાબ છે. એ સમયનાં બીજાં ઘણાં અનિષ્ટાનું ઉન્મૂલન કરવાનો તમે પ્રયત્ન કર્યો છે તો પછી આનું પશુ ઉન્મૂલન કરવાનો પ્રયત્ન શાને ન કરો ?”

ન્યારે કોઈ પશુ નવો આદર્શ પહેલવહેલો રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે એ પહેલવહેલો રજૂ કરવાના ઉત્સાહથી પ્રેરાઈને તે રજૂ કરનારાઓ કેટલાક વખત સુધી તો એને સારી રીતે વળગી રહે, એની વધારે સમીપ રહી શકે. પશુ થોડા વખત પછી બહુ ન્યારે સામાન્ય સ્થિતિ પર આવી જાય, એ ઉત્સાહનો ઊભરો શમીને નિત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે, તે વખતે અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું મનોગળ ધરાવનારી વિરલ વ્યક્તિઓ જ એ આદર્શને અખંડિત રાખી શકે છે. પશુ સામાન્ય લોકસમુદાય તો તેને દૂષિત જ કરતો હોય છે. સામ્યવાદના શુભદેષ ગમે તે હોય, પશુ યુગાંતરના સ્વપ્નની કલ્પનાથી પ્રેરાઈને તેના પહેલવહેલા પ્રણેતાઓ તેને ચૂસ્ત રીતે વળગી રહેવામાં ખૂબ સાવધાન રહ્યા હશે. પશુ નવી દિલચાલ દાખલ કર્યાનો દુર્ગોન્માદ શમી ગયા પછી એ આદર્શ ભાવિ પ્રગના દાયમાં એટલો જ સુરક્ષિત અને સલામત રહેશે એની શી ખાતરી ? બંગાલકાર અથવા શિન્જેરી વેપાંતર કરીને નદિ દેખા દે એની કાને ખમર છે ! રશિયામાં બોલ્શેવિક દિલચાલ માત્ર શસ્ત્રના જોર પર જ ચલાવવામાં આવે છે, જે કોઈને બોલ્શેવિક દિલચાલના આગેવાન સાથે સહેજ પશુ મતભેદ પડે છે તેને ધણું જ ભારે જોખમ—અરે જિંદગીનું જોખમ—ખેડનું પડે છે; પછી ભલેને એણે બોલ્શેવિકમના પ્રચાર અર્થે પહેલાં ગમે તેટલું કાર્ય કર્યું હોય ! પોતાનું કાર્ય ગમે તે ભોગે પશુ આગળ ધપાવે રાખવાનો બોલ્શેવિક સરકારે નિરધાર કર્યો છે. જે કોઈ એના માર્ગમાં આડે આવે તેને પોતાના લોખંડી પંખથી એ કચડી નાખે. આ સખ્ત શાસનનું દષ્ટાંત છે એમાં તો શક નથી, પશુ એવ સાચું છે કે જમાનાઓથી જર્જરિત ચએલી પદ્ધતિ અને પ્રણલિને બદલે કંઈ પશુ નવું તત્ત્વ દાખલ કરવું હોય તો સખ્ત પગલાં ભરવાની આવશ્યકતા છે. પશુ સખ્ત શાસનમાં આ એક ક્ષતિ છે કે જે લાયક પુરુષને હસ્તક એ ન રહે તો એમાં ધણું જોખમ છે. લાંગા કાગથી નિરાધાર અવસ્થામાં સડતા લોકોનાં દુઃખ નિવારવાનો દાવો

કરનારી રાજ્યપદ્ધતિના શાસન દરમ્યાન પણ શાસનકર્તાઓની જે હારમાળા ચાલશે તેમાં બધી જ એકસરખી ન્યાયનિષ્ઠ અને પુણ્યશીલ વ્યક્તિઓ આવશે એની કોઈ બાંહેધરી આપી શકે તેમ છે ?

મોટા સમુદાય ઉપર નાના સમુદાય જ હમેશાં શાસન કરતા હોય છે. મુઠ્ઠીભર આગેવાનો જ સામાન્ય સમુદાયને દોરતા હોય છે. એટલે કોઈ પણ પદ્ધતિ સરખી રીતે ચલાવવા માટે જેમ આદર્શ ચારિત્ર્યવાળા માણસો જ જરૂરના છે તેમ તે પદ્ધતિનું મંડાણ પણ એકદમ અભિયુક્ત સિદ્ધાંતો પર જ કરવું જોઈએ. આ રીતે જેતાં સૌથી વધારે અગત્યનું તો એ લાગે છે કે વિચારનું દર્શિર્બિંદુ બદલવું જોઈએ, જીવન વિધેનો ખ્યાલ સરખી રીતે બાંધવો જોઈએ. એકેએક દેશમાં શ્રીમંતવર્ગને હાથે ગરીબ લોકોને અતિશય ખમનું પડે છે તેમ જ એ શ્રીમંતોનું એ લોકો તરફનું વર્તન પણ એકદમ નિર્બળ અને અમાનુષી હોય છે એ વાત જૂઠી છે એમ તો નહિ કહી શકાય; પરંતુ ગરીબ લોકોનો પક્ષ લઇને કામ કરવા ઇચ્છનારનું પ્રેરક બળ જાલીમ પ્રત્યેના તિરસ્કારની ભાવના ન હોતાં દુઃખી દલિત લોકોની સેવા કરવાની ભાવના જ હોવું જોઈએ. તિરસ્કારની લાગણીને બદલે સેવાની ભાવના જાગત. થવાથી એ વાતાવરણ જ એવી જાય પાડશે કે લોકો જાલીમ થતા અટકશે. સમસ્યાનો સાચો ઉકેલ આમ થશે. બાકી માત્ર બળજેરીથી કૃત્રિમ રીતે ઊભી કરેલી પદ્ધતિ લાંબો કાળ ન નબી શકે; એ અનેક દૃષ્ટાંતો દ્વિપિત થયા સિવાય રહે જ નહિ.

૩

સામ્યવાદના સિદ્ધાંતોનો આદર્શ આચાર હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબમાં નજરે પડશે. એમાં માલિકી સંયુક્ત હોય છે, જવાબદારી સંયુક્ત હોય છે અને સુખદુઃખની ભાગીદારી પણ એટલી જ સંયુક્ત હોય છે. પણ આ પદ્ધતિની પાછળ જીવંત તત્ત્વ-પ્રેરક બળ શું હોય છે ? પ્રેમની ભાવના. એક કુટુંબમાં જે માણસ સૌથી વધારે કમાતો હોય છે તે પોતાની કમાણી ઘણી વખત-તો ઘણું નુકસાન વેડીને પણ, કુટુંબનાં જે માણસો પૂરતું કમાઈ શકતાં નથી એ બધાને અર્થે ખર્ચેતો હોય છે અને તેનું કારણ એક જ હોય છે કે તેઓ પ્રેમની અભેદ પ્રતિષ્ઠા પરસ્પર ગંડાયાં હોય છે. આત્મભોગ આપનારને પોતાના આ બલિદાનનું મુદ્દલેખ જાન હોતું નથી; કારણ કે સ્વાભાવિક નિર્હેતુક પ્રેમના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં એવા વિચારનું સ્ફુરણ સરખું જ શક્ય નથી. અને સંયુક્ત કુટુંબમાં સુખ, શાંતિ અને બ્યવસ્થા માત્ર ત્યાંસુધી જ હોય છે કે ત્યાંસુધી કુટુંબના વડીલનો પ્રેમ કુટુંબના એકેએક માણસ તરફ તૈલધારાવત એકસરખી રીતે વરસા કરે છે. કેટલીય વાર એવો અનુભવ થયો છે કે જે કુટુંબ પોતાના દિવસો દીર્ઘકાળપર્યંત સુખશાંતિમાં વ્યતીત કરતું હોય છે એ જ કુટુંબના વડિલની આંખ મીચતાંની સાથે જ એ કુટુંબ આંતરિક કલેશકંકાસ અને બખેડાઓથી ઊભભિત થઈ જાય છે. એનું કારણ એક જ હોય છે કે જે પ્રેમનો અંશ એકાએક સૂકાઈ ગયો તેની અવેજમાં કંઈ આનંદ નહિ. આ તત્ત્વ કોઈ પણ સમાજને કે રાજ્યપદ્ધતિને પણ લાગુ પડે છે. જે સમાજમાં આગેવાન લોકો પ્રેમથી પ્રેરાઈને કાર્ય કરતા હોય છે, અને પરસ્પર સહાનુભૂતિ અને સહકારથી જ્યાં બધું આટોપાતું હોય છે, તે સમાજમાં શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય દેખાય છે. પણ જ્યારે એનો દુર્લિક્ષ પડે, છે ત્યારે સમાજ-તુલાનો ભંગ થાય છે, અને પરિણામે કળિયા અને કુસંપ પગપેસારો કરે છે. આ આંતરિક કલહને માત્ર સંસ્થાઓ નિર્મૂળ કરવો મુશ્કેલ છે.

જીવનમાં બધા જ એકસરખી મોજમઝા ઉડાવી શકે એવી કંપના પણ કરવી એ

માત્ર નવરાત્રીની જ નિશાની છે; કારણ કે સર્વ ક્ષેત્રમાં જળ અને સુદૃઢવૈભવ એકસરખાં નથી હોતાં. વધારે શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ ઓછી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ કરતાં ઝપાટાબંધ આગળ વધશે જ વધશે. કૃત્રિમ રીતે સૌને એક કક્ષામાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો—'ટકે શેર ભાણુ ટકે શેર ખાનું' એ રિયલિટી ભંગી કરવી એ તો સ્વાભાવિક કુદરતી કાનુનમાં પરિવર્તન કરવા જેવું છે. પણ જીવનદોડમાં પાછળ પડી ગએલા લોકોને મદદ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ને એ દોડમાં આગળ વધેલાઓમાં જાગે તો દંડગી પરિરિયલિટી સવેળા સુધારી શકાય ખરી. એક વસ્તુ તો ખરાબર અટકાવવી જોઈએ. બધાય લોકો જીવનમાં એકસરખી રીતે આખાદ થવાની ને કે આશા ન રાખી શકે પણ બધાયને એકસરખી તક ન મળે એ તો ખરેખર દયાજનક છે; અને વધારે સારી લાયકાતવાળા માણસોનો વિકાસ (તકને અભાવે) કુદિત થાય અને ઓછી લાયકાતવાળા માણસો માત્ર જન્મના આકસ્મિક કારણને લીધે સમાજના કેટલાક વિશિષ્ટ વારસાદક ભોગવતા હોવાથી તેમને જીવનસંપ્રાપ્તિ જેવું જ કંઈ ન રહે એ વિષમતા વિશે તો કહેવું જ શું ?

સામ્યવાદની દૃષ્ટિએ મૂડીવાદ સમાજને શાપસમાન છે. પણ મૂડીવાદ સંદેહર નિર્મૂળ કરી શકાય કે કેમ એ સંકારપદ છે. અમુક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ પાસે દ્રવ્યભંડોળ થતો અટકાવવામાં આવે તો એવો ભંડોળ એકઠો થતો અટકાવનારી સત્તાધારી સરકાર પાસે એ દ્રવ્ય ભેંચું થશે. હવે, મૂડીવાળા લોકો ને જાલીમ નીવડવાનો મંતવ છે તો રાજ્યતંત્રની ધુરા વડન કરનારા લોકો પણ એવા નીવડવાનો એટલો જ મંતવ છે. પ્રજાસત્તાક શાસનપદ્ધતિ કેટલી બધી નિષ્ફળ નીવડી છે એ જગજગહેર વાત છે. કારણકે એવું એકંદરે રથજ નથી કે ન્યાં પ્રજાની જ ઇચ્છા શાસન કરતી હોય. શાસન તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર લોકશતિ ધડનારી મુઠ્ઠીભર વ્યક્તિઓ જ કરે છે. એટલે મૂડીવાદનો વિનાશ કરવો એ સાચો ઇલાજ નથી. પણ સાચો ઇલાજ તો એ લાગે છે કે મૂડીવાદીઓમાં એક પ્રકારની એવી મનોવૃત્તિ જાગ્રત કરવી જોઈએ કે જેથી તેઓ પોતાનું દ્રવ્ય પોતાનાથી ઓછી નાશનમંપતિવાળા લોકોની સેવા અર્થે વાપરવા પ્રેરાય. શું આ વધારે પડતું સૈદ્ધાંતિક (theoretical) લાગે છે ? સામ્યવાદનો સૌથી પહેલો જ મુદ્દો કંઈ ઓછો સૈદ્ધાંતિક નથી. 'સૌ સૌની શક્તિ અનુસાર નહિ પણ સૌ સૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે—' એ સત્ય શું વધારે પડતું અવ્યવહારુ નથી કે ? કારણકે, ન્યારે માણસ એમ જાણે છે કે પોતાની મહેનતનું બધું કંઈ એને પોતાને ભોગવવાનું નથી ત્યારે એવો પૂરેપૂરો મંતવ છે કે એ પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ ખર્ચાને કામ નહિ કરે, તેમજ ઓછી શક્તિ હોવા છતાં માત્ર એને વધારે જરૂર છે એટલા કારણસર જ એને વધારે મળે એ વસ્તુ એને ખૂંચે પણ ખરી. મૂળમૂળ મુદ્દાને દૂષિત ન થવા દેવા માટે અનેકાનેક યોજનાઓ યોજવી પડે. છતાંય ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત દરેકાઈ વખતે સંરખી રીતે વ્યવહારુ નીવડશે એવી આશા રાખી શકાતી હોય તો એવી પણ આશા જરૂર રાખી શકાય કે મનુષ્યની લાગણીને હૃદયસ્પર્શી અપીલ થાય તો લોકોની સહાનુભૂતિ અને અનુકંપા ગરીબ લોકો તરફ જરૂર દેશે. આ માટે ધર્મની જરૂર છે.

ભારતવર્ષમાં સેવાભાવને ધર્મભાવનાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. ધીમંતો પોતાની લક્ષ્મીનો અમુક ભાગ ગરીબ લોકોની સેવા અર્થે ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે વાપરતા હતા. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે પોતાની કમાણીનો એક ચતુર્ધાશ ભાગ પોતાને અર્થે વાપરવો, એક ભાગ ધર્મકાર્યોમાં વાપરવો અને એક ભાગ દાનમાં વાપરવો. એટલે ધનિકોના ધનથી

ગરીબો માટે ફૂવા, વાવ, તળાવ જેવાં જંગાશો ખોદાતો અને ખીજીં પરાંપકારી સંસ્થાઓ પંજુ ખોદાંતી. શાસનકર્તા અને શાસિત પ્રજા વચ્ચે જરાય વૈમનસ્ય નહોતું. રાજાઓ પોતાની પ્રેમ પ્રત્યે પૂર્ણ વાત્સલ્ય દાખવતાં અને પ્રજા રાજાને ઇશ્વરના અંશાવેતાર તરીકે પૂજતી. આવો સંબંધ જમીનદાર અને ખેડૂત વચ્ચે પણ હમણાં હમણાં સુધી હતો. ગૃહસ્થનું જીવન પંજુ કેવળ મોજશોખ અર્થે નહોતું. એનું જીવન સમાજના કલ્યાણ અર્થે એક યત્નરૂપ હતું. રાજાઓએ પોતાનું સર્વસ્વ પરાંપકારાર્થે (પ્રજાહિતાર્થે) સમર્પણ કરી દીધું હોય. એવાં અને લોકોએ દુષ્કાંજીવીત અતિથિઓને અન્નનો છેલ્લો કાળિયો આનંદથી અર્પણ કરીને મોતને વંધાવી લીધું હોય એવાં દૃષ્ટાંતોનો ભારતવર્ષમાં તોટો નથી. પણ અત્યારે સૌ કોઇના દિલમાં વૈયક્તિક સુખોપભોગની લાલસાએ સામ્રાજ્ય જમાવવા માંડ્યું છે. આધુનિક સંસ્કૃતિ લોભવૃત્તિને પ્રબલિત કરે છે અને સ્વાર્થી સુખોપભોગની વૃત્તિને ઉત્કેરે છે. લોકો વધુ ને વધુ મેળવવાની ઘેલછામાં હડિયાપટ્ટી કરી રહ્યા છે. આ દોડધમાલમાં પછડાઇને કેટલાય ધૂળમેગા યજ્ઞ જાય તો તેમાં કશી જ નવાઇ નથી.

જ્યાંસુધી આ સ્થિતિ પ્રવર્તે ત્યાં સુધી માત્ર એક યા બીજો ઉપાય યોજીને સમજ લોકોને નિર્બળ લોકોને કચરી નાખતા અટકાવવાની આશા રાખવી એ ફેગટ છે. ધર લાગે છે ત્યારે કેટલાક મૂર્ખ લોકો આગ ઓલવવાનો યત્ન કરવાને બદલે કેટલીક વસ્તુઓ બચાવવા માટે તાણાતાણ કરે છે. પણ આખું ધર બચાવતું હોય તો આગ છુટાવવા માટે બનતા બધા પ્રયાસો પહેલાં ચોજવા જોઇએ. તદ્દત્ત માનવસમાજમાં સુધારો કરવા માટે કોઇએક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ કે ચોજના પૂરતી નથી. એ માટે તો સારીય સંસ્કૃતિનું સમગ્ર દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવવાની જરૂર છે. સંસ્કૃતિનો અંતર્ગત સિદ્ધાંત ‘સ્વ’ અર્થે જીવવાને બદલે ‘પર’ અર્થે જીવવાનો હોવો જોઇએ.

૪

પણ આની સામે દલીલ એ આવશે કે એનાંથી સત્વર ફલસિદ્ધિ નહિ થાય. અને જો પદ્ધતિનું પરિણામ સ્પષ્ટ અને ઝટ દેખાતું નથી એ તરફ લોકો એકદમ અંધારા બની જાય છે. એમનાંથી કેશું રચનાત્મક કાર્ય નહિ થઇ શકે તો તેઓ ઉચ્છેદન કરવાનું કાર્ય કરશે. તેમની ધંધાએલી લાગણીઓ વિનાશનું કાર્ય કરવામાં પ્રગટ થશે. અને આ તદ્દને સ્વાભાવિક છે. એ તદ્દન સાચું છે કે મેદ ગતિએ કામ કરતી પદ્ધતિઓમાંથી પરિણમેલી નિરાશા જ બોદ્ધેશિક તત્ત્વની ઘોતક છે. પંજુ જ્યારે શાંત ચિત્તથી વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે કોઈપણ રચનાત્મક ચોજનાના અભાવે ઉપસ્થિત થએલું વિનાશનું કાર્ય કેટલું બધું લચાવક છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. ઉચ્છેદન, ઉન્મૂલનના જ કેટલાક હિમાયતીઓ કહે છે કે “અમે તો અમારે ઉન્મૂલન કર્યા કરીશું. રચનાનું કાર્ય કરનારા બીજાં થશે.” વિનોશની પંજી રચના અચૂક આવતી જ હોય તો તો આ ફિલ્સૂફીને ઠીક ઠીક અનુમોદન આપી શકાય. પણ અનુભવ એવો નથી. શું એવી કેટલીય વસ્તુઓ નથી કે જેનો સંદાને માટે નાશ થવાથી જમતને એની ખોટ વારંતે હમેશાં વિમાસવાનું જ રહ્યું છે! આંધી લોખંડે - સ્થિતિ ટાળવાની જવાબદારી જીલમ સહેનાર કરતાં જીલમ ગુનર નારની વધારે છે; દુઃખ ભોગવનાર કરતાં દુઃખનું કારણ ઉપસ્થિત કરનારની વધારે છે; ગરીબ કરતાં શ્રીમંતની વધારે છે; વધોનાં વધો થયાં જ્યાં સત્તાને તાબે ચલા કર્યા છે તેમના કરતાં જેમના હાથમાં સત્તા છે તેમની વધારે છે. માત્ર બોલવામાં જ નહિ પણ કાર્યમાં -

આચરણમાં જે શ્રીમંતો ગરીબો તરફ સાચી સહાનુભૂતિ ખતાવે, તેમને હૃદયપૂર્વક સદાય કરે તો ગરીબોને પાપમાસ થઈ જવાનો વખત ન આવે. જગતભરમાં ન્યાં ન્યાં શાસન કરતી સરકારને સામ્યવાદની ખીક લાગે છે ત્યાં ત્યાં સરકારે દુઃખી લોકોની કંઠાળ સ્થિતિમાં સુધારો કરવા કેડ કસવી નોંધ્યો છે. આમ ચાલે તો સામ્યવાદનું સંકટ ટાળી શકાય. એકલા દમનથી તો કશુંય ચિરસ્થાયી પરિણામ આવવાનું નથી. રોગનું મૂળ-ખીજ-ન્યાં સુધી, શરીરની અંદર હોય ત્યાંસુધી ગમે તેટલા આજી ઉપચારો કરવામાં આવે તોપણ તેથી મૂળ રોગ તો ન જ મટે, એક યા ખીજનું ચિહ્ન કદાચ મટે. ન્યાં સુધી લોકોમાં વિદ્યાર હોય ત્યાંસુધી એક ઠેકાણેનું ગૂમકું મટે તોપણ પાછું ખીજે ઠેકાણે નવું શાય જ. માટે ઉત્તમ ઉપાય તો એ છે કે રક્તશુદ્ધિ કરવી. સમાજશરીરને પણ જે અવિચ્છિન્ન રાખવું હોય તો પ્રગ્નના એક પણ વર્ગને દુઃખી ન થવા દેવો નોંધ્યો અથવા તો તેને ફરિયાદનું એક પણ કારણ ન રહેવું નોંધ્યો; નહિ તો એવો ભયંકર પ્રત્યાઘાત શરૂ થઈ જશે કે જેથી કરીને સમગ્ર તંત્રનું અસ્તિત્વ જ નોખમમાં આવી પડશે.

અત્યારે હિંદમાં પછાત ગણતી કેમોમાં નવચેતન આવ્યું છે. હવે તેઓ અન્યાય કે જુલમ સહી લેવાના નથી; સામા પક્ષનું ગમે તેટલું જોર હોય તોપણ તેઓ પોતાના હક્ક સ્થાપિત કરવા નીકળી પડ્યા છે. પણ જે તેમની મનોદશાનું સફળતાથી પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો એકસ સમગ્રશે કે તેઓ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાને બદલે ઉચ્ચ વર્ગ પ્રત્યેના તિરસ્કારથી ત્રેરાષ્ટ્રને પ્રવૃત્તિપ્રવાદમાં તણાય છે એટલે તેઓ પોતાનાં દુઃખ નિવારવા અર્થે શાંતિથી કામ કરી શકાય એમાં ક્ષેત્રને બદલે ન્યાં અચળમણુ થવાનો વધારે સંભવ છે એવાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરવા માટે દોડી રહ્યા છે. તેમની અર્ધાંધીયે વધારે શક્તિ દેવપ્રેરિત કાર્યોમાં વેડફાઈ જાય છે. તેમના મગજમાં જે પ્રધાન વિચાર ઘૂમી રહ્યો છે તે આ છે કે તેમના ઉપર જુલમ ગુન્નરવામાં આવ્યો છે અને તેમનું પ્રયત્ન અને પ્રધાન કાર્ય જેમણે તેમના ઉપર જુલમ કર્યો છે તેમને ઉચલાની પાડવાનું છે. તેમના ઉપર જુલમ થવાનો સંભવ જ ન રહે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી કોષ યોજના વિચારી કાઢવાનું તેમને ક્યારે નહિ. હિંદુ સમાજમાં ભયંકર અંધેર પ્રવર્તવાનો સંભવ છે, અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પછાતવર્ગને સર્વ પ્રકારની યોજના અને ભયમંથિ મુકત કરવા માટે પૂરતી સહાનુભૂતિ નહિ ખતાવે તો તેનું ધણું ગંભીર અને શાયનીય પરિણામ આવશે. અમે આજળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ઉચ્ચ વર્ગની જવાબદારી ધણી વધારે છે. તેમના હસ્તક રહેલી ન્યાયવૃક્ષાનો વર્ષો થયાં તેમણે જે દુરુપયોગ કર્યો છે તેનું તેમણે ઉપરોક્ત રીતે પ્રાયશ્ચિત કરવું નોંધ્યો. આ કરવામાં તેમને ધણાં ધણાં વિદ્ધો નડશે અને ધણાનો ક્રોધ પણ વહેારી લેવો પડશે. એ બધું ગમે તેમ ચાલે તોપણ તેમણે કાર્યપ્રવૃત્ત થવા માટે કેડ બાંધવાની જરૂર છે.

“તિરસ્કારને પ્રેમથી વધ કર, તારું સર્વસ્વ સમર્પણ કર, પણ બદલાની જગ્યા આશા ન રાખ !” એ જે સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે તેના પ્રયોગી, પૂજકો અને રક્ષકો પાસેથી ઉપર જણાવી તે આશા રાખવી એ જગ્યા વધારા પડતી નથી.

અમૃતસાગર નાધાભાઈ મોદી

* કલકત્તાથી પ્રગટ થતા ‘Prabuddha Bharata’ ના વિદ્વાન તંત્રી સ્વામી પવિત્રાનંદના ‘Communism as a Remedy against Social Injustice’ નામના નવેમ્બર ૧૯૩૨ ના અંકમાંના લેખનો અનુવાદ.

મતાધિકારીનું માન

આજે રવિવારે ચારેક વાગે, હું મારે ઓટલે બેઠો બેઠો ‘કેમરી’ પત્રનો તાલો ચૂંકવાંચી રહ્યો હતો. પાસે જ શેત્રંજી ઉપર મારાં સૌભાગ્યવતી પણ ‘રતનાકર’ ના બ્રહ્મચારીના અંકમાંથી એક વાર્તા વાંચતાં બેઠાં હતાં. અમે અમારા બધાસાથમાં—સાહિત્યનાંદમાં—ઐતહાસિક તદ્દલીન હતાં કે ભાગ્યે જ એકબીજા સાથે એકાદ બે શબ્દની આપ-લે કરતાં; પરંતુ પ્રિયજનનું સાન્નિધ્ય જ કેટલું આશ્વાસક હોય છે! પ્રેમના પાત્ર સાથે, મનના મેળાપી સાથે, વધુ વાતચીતથી વધુ આનંદ મળે કે ઓછી પ્રસંગોપાત પ્રસંગોચિત વાતથી વધુ આનંદ મળે એના વાદમાં હું અને બિતરવા માગતો નથી.

વસંત ઋતુનું આગમન અમારા આંગણમાંનાં વૃક્ષો અને વેલીઓ ઉપર યથા ચૂક્યું હતું. મેંદ શીત વાયુની સુવાસિત લહર આવતી હતી. નવપદ્મવિત આશ્રિતરુમાં કોઈક ઇન્મત બની હતી. શરમાતી, ચંતાતી નવેદા જેવી સંખ્યા ધીમે પગલે આગળ વધતી હતી. ત્યાં ભોં ભોં કરતી એક મોટર અચાનક આવી, મારા જ આંગણમાં અટકી. એક સાધારણ ગામમાં અને વળી મારા જેવા એક સાધારણ શિક્ષક—પંતુજી નહિ હો—ને ત્યાં મોટરમાં મહેમાન આવે અગર મિત્ર મળવા આવે, એ, વાયક! તને સંભવિત લાગે છે? હું અને મારાં સૌભાગ્યવતી હજી તો એકબીજાની સામે આશ્ચર્યચકિત દષ્ટિએ નોંધએ ન નોંધએ ત્યાં તો બે ગૃહસ્થ મોટરમાંથી બિતરી એકદમ અમારી સામે આવી બિઝા. આવનાર કોણ હતા, ક્યાં જતા હતા, કોનું કામ હતું વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા હું બિડ્યો અને મારાં મિસિસ ધરમાં પલાયન.

એક ગૃહસ્થ અપ-ટુ-ડેટ ઇંગ્લિશ ડ્રેસમાં હતો, જ્યારે બીજો ઇંગ્લિશ પણ નહિ અને દક્ષિણી પણ નહિ. એવા અપ-ટુ-હોયપોય ડ્રેસમાં હતો. ધરમાંથી ખુરસી ઝટપટ લઈ આવવા, મેં મારા નોકર વીહુને ખૂમ મારી—મારે ત્યાં કોઈ નોકર પણ ન હતો અને ખુરસી ટેબલ પણ ન હતાં, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય! આજકાલના એક ઓર્ડિનરી બ્રેન્ડ્યુએટને મહિને રૂ. ૪૦)ની શિક્ષકની બાદશાહી નોકરીમાં કેટલી લકઝરી (મોન્શોપ) પરવડી શકે? પરંતુ “ No formality please, this is all right, Mr. Kemkar, don't you worry ” (વિવેકની જરૂર નથી, આ બહુ સારું છે, ગભરાવ નહિ, મિ. કેમકર) કહેતા તેઓ બેઉ શેત્રંજી ઉપર જ બેસી ગયા.

પેલા હોયપોય ડ્રેસવાળાએ, અપ-ટુ-ડેટ ડ્રેસવાળાનું તેમ જ પોતાનું ઇંદ્રોડકરન (ઓળખાણ) કરાવવાનું મંગળાચરણ વગર કહે આરંભી દીધું.

“ You see, Mr. Kemkar, (એમ છે મિ. કેમકર) આ જેટલમેન મારા કંઈક સગા,—બિદ્યાના ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ છે. ”

ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ! અને મારે ત્યાં!! હું તો આભો જ બની ગયો. સરીરે શીત આવ્યાં, મોઢું સુકાઈ ગયું. આવા આઉટ-ઓફ-ધી-વે (એક તરફના) ગામમાં અને એક ગરીબ શિક્ષક જેવા ઉપર પણ શું ઓર્ડિનન્સનો અમલ આવી પહોંચ્યો!? મારા ઉપર

ક્રમા પ્રકારનો શક હશે ? શું 'કેસરી' પત્રના ગ્રાહક થવું એ એવો અપરાધ હશે ? મારા કુટુંબનું શું થશે ? મારાં છોકરાં કેને આશરે ? મારી શું સ્થિતિ થશે ?—એવા અનેકાનેક તર્ક એક ક્ષણમાં મારા મગજને લગાવવા લાગ્યા. મન ચિંતે છે તે વેરી પણ ચિંતિતો નથી એ કહેવતનો સાક્ષાત્કાર થયો.

તેણે આગળ સલાહ્યું: “યુ સી, હું માત્ર એ જ દિવસની કેન્યુઅલ રજા લઉં, આ મારા સગા મારફત, તમને મળવાને જ આ ગામમાં આવ્યો છું. I am so very glad to see you, Mr. Kemkar.” (હું તમને મળતાં ધણો જ ખુશી થયો છું.) ‘The thing is, you see, (એમ છે કે) મારા મિત્ર પ્રોફેસર બોળસરેએ, —યુનિવર્સિટીની એપ્રિલ માસમાં ચનારી, રજીસ્ટર્ડ ગ્રેન્યુએટસ કોન્સ્ટીટ્યુઅન્સી તરફથી ફેલો થવાની ઉમેદવારી જાહેર કરી છે. You know it already, I suppose. (હું ધારું છું કે તે તમે જાણો છો જ.) આ મારા સગા પણ પ્રોફે. બોળસરેના ખાસ મિત્ર છે. They were chums (તેઓ સહાધ્યાયી હતા). He also wishes to render a service to the Professor. (તેઓ પણ પ્રો. સાહેબ મારે થોડી તસ્દી લેવા ઇચ્છે છે.) પ્રોફેસર બોળસરે સંબંધી બધી યોગ્ય માહિતી એ તમને હમણાં જ આપશે.”

“You see, Mr. Kemkar, આ જિલ્લામાં માત્ર પાંચ જ રજીસ્ટર્ડ ગ્રેન્યુએટ છે,” મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબે પોતાનું વ્યક્તિત્વ અજમાવવું શરૂ કર્યું. “And I congratulate you, Mr. Kemkar, upon your being one” (તમે તેમાંના એક હોશ, તમને ધન્યવાદ આપું છું.)

“હા, હું આપનો આભાર માનું છું,” મેં નમ્રભાવે જણાવ્યું.

“મારા મિત્ર પ્રો. બોળસરે એક જુવાન શિક્ષણશાસ્ત્રી છે, અને તેના ફેલો થવાથી આપણા જિલ્લાને ધણું માન મળે એમ છે. વળી હાલ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ ઓછો થતો જાય છે એટલે તેને ‘કોર્સીઝ ઓફ સ્ટડીઝ’ માંથી કઢાવી નાખવાથી, આપણાં જિલ્લામાં ખીલતાં બાળકોનું ઈંગ્લિશ ધણું જ અચ્છું થશે અને તેના શ્રેય ઇડિરેક્ટથી તમને પણ મળશે. You will be helping the cause of education, you see. (તમે કેળવણીના કામમાં મદદગાર થશો) You promise me, then, to give him your first vote, Mr. Kemkar (ત્યારે, તેને તમારો પહેલો મત આપવાનું તમે મને વચન આપશો જ.).”

“I shall see.” (જોઈશ.)

“That’s good, thank you,” (ઠીક, આભારી છું) કહી બેઠે બિઠ્યા, અને જોતજોતામાં તે મોટરમાં બેસી ચાલ્યા ગયા.

(૨)

કેમ નામનું એક નાનું ગામ — જિલ્લાના — તાલુકામાં આવેલું છે. ત્યાં અમારી થોડી જમીન હતી, એક નાનુંસરખું પણ સગવડવાળું અમારું ઘર હતું અને અમારું કુટુંબ ખાછપીને સુખી હતું. પરંતુ સુખ હમેશાં ટોફલું સાંભળ્યું છે? મનુષ્યને ભાવિની ગમ હોત તો? ગમે તેવી સારી સ્થિતિમાં પણ મનુષ્ય સંતોષ માની શકતો નથી, અને ફરફાર ઇચ્છે છે. અસંતોષમાં જ પ્રગતિ છે; ફરફાર એ જ જીવન છે.

અમારા ગામમાંથી એએક જણ પાસેના શહેરમાં રહી, અંગ્રેજી શિક્ષણ લઇ, ગવર્નમેંટમાં સારો જાયો હોદ્દો મેળવી, અમારા તાલુકાના લોકોને મોઢે ચડ્યા હતા. મારા પિતાને પણ, મને ખૂબ અંગ્રેજી બણાવી, મોટો અમલદાર બનાવવાની મદદવાકાંક્ષા થઇ હતી. ધણીએક માળાપ પોતાના છોકરાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર, માત્ર પોતાની હોંશ પૂરી કરવા તથા ખોટી કીર્તિ મેળવવા ખાતર જ, પોતાના છોકરાની કેળવણી પાછળ આંખ માંચીને ખર્ચ કર્યા જાય છે; તેમજ મારી બાળપણમાં પણ થયું હતું. મેટ્રિકમાં પહેલે જ વર્ષે નીકળી જવાથી—પાસ થવાથી નહિ હો; કો કે જેમ તેમ પાસ થવા જેટલા જ માર્ક મળ્યા હતા, અને હું કેવી રીતે પાસમાં આવ્યો એની હજી પણ મારા મનમાં શંકા છે, તોપણ—મારા પિતાને અને આખા ગામને મારી હોશિયારી વિશે એટલો જાયો અભિપ્રાય થયો કે મને ગમે તેટલો ખર્ચ વેડીને પણ બી. એ. સુધી તો જરૂર બણાવવો જ જોઇએ એમ મારા પિતાએ ઠરાવ કર્યો.

મેટ્રિક વર્ષે એકેક કક્ષાસનો અન્વેષ કિલ્લો મહામહેનતે સર કરતો કરતો હું ખાસો સાત વર્ષ પછી પાસ કક્ષાસમાં બી. એ.માંથી છૂટ્યો. મારા પિતા એ દરમિયાન કરજના અસહ્ય ઓળમાં આવી ગયા હતા, અને ઘર તેમ જ ખેતરો વેચી નાખ્યાં વગર છૂટાય એમ હતું જ નહિ. વ્યવ છે તેમની ધીરજને અને મારી હિંમતને ! જે દિવસે પરિણામ બહાર પડ્યું તે દિવસનો અમારો આનંદ અવર્ણ્ય હતો. મારા મગજનો પારો ધણે જાયો ચડ્યો હતો, જણે મારા સિવાયના બીજા માત્ર પણ કોટિનાં જ હતા. પાસ થવા માટે ગામના હનુમાનને સ્વાપાંચ શેર તેજ અને સવાશેર સિંદૂર, તેમ જ બીજા ધણા દેવદેવીઓની માનતા મેં પોતે જ માની હતી; પણ પાસ થતાં જ મારું આઉટલૂક બદલાઇ ગયું અને આ દુનિયામાં દેવ જેવું કંઇ છે જ નહિ એવી દૃઢ માન્યતા થઇ ગઇ.

મોટાં મોટાં સ્વપ્નાં સેવતો અને હવાઇ કિલ્લા બાંધતો હું દરેકદરેક ગવર્નમેંટ ડિપાર્ટમેંટમાં અરજીઓ કરી વળ્યો. પણ મનુષ્યનું ધારેલું ક્યાં પાર પડે છે ? હું પણ એક મનુષ્ય જ હતો ને ? બધેથી માત્ર એક જ જવાબ મળ્યો : You are over-age. (તમારી ઉંમર વધુ છે.) પહેલાં તો મને 'ઓવર-એજ'નો અર્થ જ સમજાયો નહિ, પણ ધણા દિવસ પછી મારા એક મિત્રે જણાવ્યું કે ૨૪ વર્ષથી વધુ ઉંમરના ઉમેદવારને ગવર્નમેંટ સર્વિસમાં દાખલ જ કરતા નથી. ધણા ધણા પ્રયાસો પછી—તી હાઇસ્કૂલમાં માસિક રૂ. ૪૦ના પગારની એસિસ્ટન્ટ હોડમાસ્ટરની જગ્યા મળી શકી અને નસીબ તથા ઈશ્વર જેવું કંઇ છે ખરું એમ હું માનતો થયો.

(૩)

બીજે દિવસે સવારે હું મુખમાર્જન કરી આપાણી કરવાની હજી તો તૈયારી જ કરતો હતો એટલામાં બહાર કોઇની સાઇકલ આવવાનો ખખડાટ અને ઘંટડીનો અવાજ સાંભળી ચમક્યો. ઉતાવળમાં અને ગભરાટમાં ખમીસ ઊંધું પહેરી લઇ બહાર જઇ જોઉં છું તો ડો. પોટ્ટુએ !

ડોક્ટરને જોતાં જ વીજળીને વેગે મારા મગજમાં વિચારો ચમક્યા—જે ડોક્ટર એ મહિના ઉપર રૂ. ૨૫ની વિઝિટ ફી આપવાનું મેં કબૂલ્યા છતાં, તેમનો ટેનીસ રમવાનો વખત થઇ જતો હોવાથી, ક્લબમાં જઇ બે કલાક વગર ગમે તેવા સંજોગમાં પણ આવી

શકાય નહિ એમ જણાવવા જેટલા સ્વતંત્ર અને ખેદરહિત હતા; જે ડોક્ટર રસ્તે મળતાં મારા જેવા એક શિક્ષક તરફ નજર નાખવા જેટલો પશુ વિવેક ખતાવી શકતા નહિ; જેને એવો ખોફ હતો કે વિઝિટ સિવાય કોઇને ત્યાં જવું જ નહિ—તે ડોક્ટર આમ સવારના પહોરમાં જ આજે મારે ત્યાં !

“ Good morning, Mr. Kemker; I hope you and yours in good health ” (સાહેબજી, મિ. કેમકર ! હું ધારું છું કે તમે અને તમારું કુટુંબ તંદુરસ્ત છે) ડોક્ટરે શેકહેન્ડ કરીને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ Yes docter, good morning, thanks, ” (હા, ડોક્ટર, સાહેબજી; હું તમારો આભાર માનું છું.) મેં તેટલા જ વિવેકથી સામે જવાબ વાળ્યો.

“ Excuse me, Mr. Kemker, for being always frank; but our profession requires it, you see. (માફ કરજો, મિ. કેમકર, હું હમેશાં સ્પષ્ટ વક્તા છું; પણ અમારો ધંધો જ એવો છે) I have come to see you for an important business. ” (હું એક અગત્યના કામસર તમને જ મળવા આવ્યો છું.)

‘ બીઝનેસ ’ શબ્દ કાને પડતાં જ વળી મારું મન શંકાશીલ થયું. ડોક્ટરને મારી સાથે શું બીઝનેસ કરવું હશે ! હું કોઇ જાતનું બીઝનેસ કરતો નથી અને જાણતો પણ નથી. મારી પાસે કોઇ જાતનું સાધન નથી, વળી વ્યા શું સંકટ સવારમાં જ દત્ત કરીને બેશું !— ડોક્ટરે આગળ ચલાવ્યું અને મારા વિચારો અટક્યા.

“ You see, Mr. Kemkar, મારા મિત્ર એન્ગ્લેન્ડ ખોડે, an England—returned zealous worker (ઇંગ્લંડ જમ આવેલા એક ઉમંગી કાર્યકર્તા) stands to be elected by you people—I mean registered graduates—for our University (આપણી યુનિવર્સિટી માટે, તમે લોકો—રજીસ્ટર્ડ ગ્રેજ્યુએટો—તરફથી ચુંટાવાને બહાર પડ્યા છે,) and I hope you will not fail to give him your first vote; see that you don't disappoint me.” (અને હું ધારું છું કે તમે તમારો પહેલો મત તમને આપવા ચૂકશો નહિ; તમે મને નારાજ ન કરો એમ હમ્મણું છું.)

ડોક્ટરને શું જવાબ આપવો એનો કેષ જ નિર્ણય હું તાત્કાલિક કરી શક્યો નહિ. તેની ધમકી આપતી રિકવેસ્ટ (અરજ) અને હા કહેવડાવવાની ચમત્કારિક ભાષાથી હું તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો હતો.

“ All right, Mr. Kemkar, good bye. ” (ઠીક, સાહેબજી) કહેતા ડોક્ટર સાષ્ટકલ પર સ્વારી કરી સીધાવી ગયા, અને હું ઘરમાં ગયો.

(૪)

સ્કૂલમાં જતાં રસ્તે પોસ્ટમેન મળ્યો. તેણે સલામ કરી મારા હાથમાં જરાયર અર્ધો ડઝન કવરો મૂક્યાં. મહિને પંદર દિવસે એકાદ કાગળ ભાગ્યે જ આવતો તેને બદલે આજે આમ સામટા કાગળો અને તે પણ જોતી સારી જ ખનાવટના અને ગેઝેટ કરેલા સારા કાગળના કવરો તથા ટાઇપ-રાઇટ કરેલાં સરનામાંવાળાં !! તે વાંચી જોવાનો મારો મોહ એટલો તો અનાવર થયો કે રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં જ એક પછી એક ઉઘાડવા અને વાંચવા શરૂ કર્યા. હું વાંચવામાં એટલો તદ્દલીન હતો કે રસ્તે એક ગાડી સાથે પટકાઇ પડતાં સહેજ બચી ગયો. નીરાંતે ઊંધતા એક કૂતરા ઉપર ચાલી જવાડું અને તે કરડ્યું જ

હોત પણ કાગળો લખનારાના સુભાગ્યે કૃતરાની સાન ઠેકાણે આવી અને હાંવ હાંવ કરતું મારા તરફ કરડી નજરે જોતું તે ચાલ્યું ગયું. રફલમાં જવાની ગતીમાં વળવાને બદલે હું સીધો ચાલ્યો જ ગયો અને જ્યારે સામેથી આવતા એક વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું: “સાહેબ, આજે આમ ક્યાં જાઓ છો?” ત્યારે જ મને ખબર પડી કે હું ઘણો આગળ નીકળી ગયો હતો.

એક કાગળમાં નીચે પ્રમાણેની એક લલામણચિઠ્ઠી હતી:—

મે. માસ્તર સાહેબ કેલકરભાઈ સાહેબ,

જત લખવાનું જે આપ તો ઘણા વિદ્વાન માણસ છો. મારા જેવા એક શેડીઆના રામરામ અને આ ચીડી જરૂર આપની કુરસદે કબૂલ કરશે જ. મારો છોકરો અમથો આપના વરગમાં શીખે છે તે આપની બુદ્ધિના અને સીકસણના ઘણા ઘણા જ વખાણ હંમેશાં કરે છે. આપના જેવા માસ્તર ! બીજું સાહેબ આપને તસતી આપવાની જે મારા કાકાના સાલાનો સાંડુભાઈનો આ સાથેનો કાગલ આપને મલસે. તેને કંઈ કામ માટે તમારું મત જોઈએ છે તો જરૂર આપસોજી. હમે તમારો ગુણ બુદ્ધીસું નહોંજી. એજ.

લિ. તમારું બહુ કરનાર,

શા. પુંગભાઈ

લમની કોકાની જેવા દેખાતા એક બીજા કાગળમાંનો મચકુર આમ હતો :—

Dear Sir
Madam

I am a treble graduate, (B. A. Hist., B. Sc: Botany and B. Ag.) and a round man. I have the knack of arguing though laughed at, which the present generation lacks. I was a prominent noted figure in the—college and since 20 years, I occupy the much more responsible place of the principal of a public English school, here.

There are very few deserving and desiring candidates, you see, and I hope you will surely and certainly cast your preference vote to my good lot.

Hoping myself excused,

yours most sincerely,
L. B. W.

Vetalvada,—
10th March, 1933 }

જાહા સાહેબ
મડમ

હું તેવડો ટ્રેબલગ્રેડ્યુએટ છું (બી. એ. ઇતિહાસ, બી. એસ. સી. બોટેની; અને બી. એજ.) અને સંપૂર્ણ માણસ છું. મારા તરફ હસવામાં આવે તોપણ વાદ કરવાની કળા હું જાણું છું, જે હાલના જુવાનોમાં નથી. હું —કોલેજમાં એક જણીતો માણસ હતો અને હાલ ૨૦ વર્ષથી અહીંયાંની એક જાહેર ઇંગ્લિશ સ્કૂલની ઘણા જોખમવાળા પ્રિન્સિપાલની જગ્યાએ છું.

લાયક અને ધન્ય રાખતા ઉમેદવારો ધણા જ થોડા છે અને હું આશા રાખું છું કે તમે તમારો પસંદગીનો મત ખાતરીથી મારે લાગે જ નાખશે.

વેતાળવાંડા
૧૦ મી માર્ચ, ૧૯૩૩

મારી જાતને માફ થએલો માનતો
તમારો ધણો સંહર્ષી
એલ. બી. ડબલ્યુ.

(૫)

ત્યારપછીના બે ત્રણ દિવસ સુધી હું કંઈ નિશ્ચય પર આવી શક્યો ન હતો. રાત્રે પણ એકસરખા એ જ વિચાર. કોને મત આપવો ? કોની સાથે મિત્રાચારી વધારવી કે જેથી ભવિષ્યમાં લાભ થાય ? હું કેવો મોટો માણસ થયો હતો ? માત્ર વોટ આપવાનો અધિકાર મળવાથી—રજીસ્ટર્ડ એન્યુએટ થવાથી—હું કેટલો બધો જાણીતો થઈ ગયો ? અને મારું પોઝીશન અને સ્ટેટસ પણ કેટલું વધી ગયું ? ધણા એન્યુએટો માત્ર થોડાક રૂપિયા બચાવવાને ખાતર રજીસ્ટર્ડ થતા નથી અને કેટલા પાછળ પડે છે ? કેટલો મંદસ્વનો અનુભવ તેઓ ગુમાવે છે ? એવા અનેકાનેક તર્કવિતર્કમાં જીંધ તો આવે જ શાની ? અને જો કદાચ કલાક અર્ધો કલાક તંદ્રા લાગે તો સ્વપ્નની મજા ! સ્વપ્નમાં પણ યુનિવર્સિટી, ફેલો, ડોક્ટર, ખેરિસ્ટર વગેરે સાથે જુદા જુદા પ્રસંગ અને આનંદ. અહા ! કેવા મીઠા સ્વપ્ન ! જ્યારે શીડરસ ગવર્નમેંટ થશે અને ઉદારપણે મતાધિકાર લોકોને મળશે ત્યારે અજબૂઆ અજણ લોકો શું કરશે ? ત્યારે મારો અનુભવ ધણો જ ઉપયોગનો થઈ પડશે અને હું એક મોટો કાર્યકર્તા અને મતદારોનો આગેવાન જરૂર થઈશ.

(૬)

પાંચમે દિવસે મારા ગામથી મારા પિતાનો કાગળ મળ્યો. અંક્ષરો ઓળખતાં જેટલો આનંદ થયો તેનાથી બમણી ચટપટી તે કાગળનો મચકુર વાંચતાં જ થવા લાગી. આજ સુધીનો બધો આનંદ અને સ્વપ્નાં એકદમ બિટી ગયાં.

કાગળ આ પ્રમાણે હતો :—

ચિ.....,

અનેક ઉત્તમ આશીર્વાદ. વિશેષ : “તારણામાં પાણી ઢોળે છે, વાડામાં કચરો ભેગો કરે છે, ગંદકી ઓછી કરે.” વગેરે વગેરે કંઠી પોલિસનો સિપાઈ આજે ત્રણ ત્યાર દિવસ થયાં હેરાન કરે છે. છેવટે કટાણી ફાજદાર સાહેબ પાસે ગયો. તેમણે પોલિસને બોલાવી ખોલી કનડગત ન કરવા જણાવ્યું. પણ વાતમાં ને વાતમાં મને કંઈ કે તમારો છોકરો જે એન્યુએટ છે તેના મતની મારા એક ઓળખીતાને ખાસ જરૂર છે; માટે એટલું બૂધતા નહિ. લાંછ ! એ મત કેવું અને વાત કેવી ? હું તો એમાં કંઈ સમજતો નથી. પણ હવે આ ઉમરે કોઈના ખાલી ઠપકા ખવાતા નથી. માટે જોઈ વિચારીને કામ કરજો. મેં ફાજદાર સાહેબને વચન આપ્યું છે કે હું તને લખીશ.

ચિ.....

કાગળ વાંચી મને ફિક્કરમાં પડેલો જોઈ મારાં મિત્રો મારી મદદે આવ્યાં. તેમણે કાગળ વાંચ્યો. આઠેક દિવસ થયાં મારાં વર્તનમાં અને બોલવામાં જે ફેરફાર થયો હતો

તે પણ તેઓ સમજી શકતાં ન હતાં. તેને વસ્તુસ્થિતિ પૂર્ણપણે સમજાવવા અને તેની સલાહ લેવા મેં પ્રયત્નો કર્યા, પણ યુનિવર્સિટી શું અને મત શું ? એ કંઈ તેના મગજમાં ઊતર્યું નહિ.

સ્કૂલમાં જતાં હેડમાસ્ટર સાહેબે ધણી ઉમંગથી અને હસતે ચહેરે મને પોતાની રૂમમાં બોલાવ્યો, તેમણે કહ્યું:—

“મિ. ડેમકર, તમે રજીસ્ટર્ડ ગ્રેજ્યુએટ છો એની મને આજે જ ખબર થઈ. ચાલો, ધણી સારી વાત છે. એથી આપણી સ્કૂલને પણ માન છે. તમારા જેવા જીવાન અને એન્જ્યુક્રેડ માણસે એન્જ્યુકેશનના ફિલ્ડમાં આગળ આવવું જ જોઈએ. તમે મિ: ...નું નામ તો સાંભળ્યું જ હશે. એ મારા પરમ રનેહી છે એટલું જ નહિ પણ આપણી સ્કૂલને હસ્તીમાં લાવનાર તથા સારા પાયા પર મૂકનાર પણ એ જ છે. એ જો યુનિવર્સિટીમાં જાય તો સ્કૂલોને, ખાસ કરીને આપણી સ્કૂલને, ધણી જ અનુકૂળતા આવી જાય. ઠીક છે. વધુ વાત પછી કરીશું. પણ આવતી કાલે મેં તેને જવાબ આપવાને કબજું છે અને તમારો એક જ મત માત્ર વધું મળે તો જરૂર તેઓ સંટાઈ જશે; માટે વિચાર કરીને મને કહેજો. હું તમને ફરજ પાડતો નથી. પરંતુ આપણી સ્કૂલનું ભવિષ્ય થોડે ધણે અંશે પણ તમારા હાથમાં અવલભે છે તે વાત બ્યાનમાં રાખજો. અને નહિ તો કદાચ—”

હેડમાસ્ટર બોલતા અટક્યા. તેમના ‘કદાચ’ શબ્દે મારા ઉપર જીદી જ અસર કરી. મને પ્રાર્થના પડ્યો. કદાચ— શું ? કદાચ નોકરીમાંથી પણ રજા મળે એમ તો નહિ હોય ? તેમના કહેવાનો એવો જ અર્થ હોય તો ?

મારી શેકાનો ખુલાસો હું તેમને પૂછી શક્યો નહિ.

*

હું મારા વર્ગમાં આશ્યો ગયો. સાંજે ઘેર જઈ ધણી ધણી વિચાર કર્યા અને ઠરાવ્યું કે એવું મતાધિકારનું માન હવે જોઈતું નથી. એ મોટાઈ અને એ ઝાગખાણ પણ જોઈતી નથી. મારે મોટા માણસ જ થવું નથી.

બીજે દિવસે ઊઠતાંની સાથે જ, મોઢું ધોમા વગર, કાગળ અને ખડોઓ લઈ લખવા બેસી ગયો અને યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને એક અરજી ચીતરી કાઢી કે મારું નામ રજીસ્ટર્ડ ગ્રેજ્યુએટના લિસ્ટમાંથી આ મારી અરજી પહોંચતાં જ છેડી કાઢી નાખવાની મહેરબાની કરે અને તેને માટે જે કંઈ શ્રી કે હંડ હશે તે હું ધણી જ ખુશીથી મનીઓર્ડરથી તરત મોકલી આપીશ !!

કલકત્તા તથા બનારસનાં થોડાં સ્મરણો.

કલકત્તા એ હિંદુસ્તાનનું સૌથી વિશાળ શહેર છે એ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ; તથાપિ તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ નજરે જોયા વિના આવે તેમ નથી. ગયા જાનેવારી માસમાં ત્યાં જવાનું થતાં ત્યાં ટ્રેલીક સંસ્થાઓ વગેરે જોયાં તેની નોંધ લેવી ઠીક લાગે છે. બંગાળના લોકોનો પહેરવેશ, પુરુષોનો, (સ્ત્રીઓ તો ત્યાં લાગ્યે જ નજરે પડે છે) લગભગ ગુજરાતીઓ જેવો જ હોવાથી આપણને પ્રથમ નજરે કાંઈ પરપ્રાંતમાં આવ્યાં હોઈએ એમ લાગતું નથી. બોલી સાંભળતાં એ લાન ચાય છે. એ શહેરને પ્રાસાદોનું નગર (City of Palaces) કહે છે પરંતુ મુખ્ય કરતાં તેમાં મકાનો વિશેષ લગ્ય નથી.

જે બે ચાર સંસ્થાઓ જેવામાં આવી તે સંબંધે જ ઉલ્લેખ કરવાનો વિચાર છે.

ચિત્તરંજન સેવાસદન

દેશબંધુ દાસે પ્રજાને સમર્પણ કરેલા પોતાના નિવાસસ્થાનમાં 'ચિત્તરંજન સેવાસદન' નામની જે હોસ્પિટલ છે અને જે મહાત્મા ગાંધીજીએ ખુદશી મૂકેલી તે જેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો: ત્યાંના ઉપરી ડોક્ટર ગિધન રૌય છે. કલકત્તા કૌરપોરેશનના તે પ્રમુખ છે. તેમણે પોતે શ્રમ લઈ દરેક વિભાગ દેખાડ્યો હતો. એ હોસ્પિટલ મુખ્યત્વે સુવાવડખાતું છે પરંતુ તેની સાથે ત્યાં એક્સ-રે, રેડિયમ વગેરે દ્વારા સ્ત્રીપુરુષ સર્વને સારવાર આપવામાં આવે છે. પ્રસૂતિમૃદુ તો સાધારણ બધે હોય છે તેવું છે, પરંતુ આ બીજા ખાતાં હજારોનાં ખર્ચ કરી મકાનો બંધાવી તેવા જ ભારે ખર્ચથી તેનાં યંત્રો અને સાધનો વસાવી ચલાવવામાં આવે છે. ત્યાં ડોક્ટરો મોટે ભાગે વિના વેતને કામ કરનારા છે. જે સ્પેશીઅલિસ્ટો અને મોટા ડોક્ટરો છે તે જોનારરી છે. આમાં યંત્રો અને સાધનો હિંદુસ્તાનમાં લાગ્યે જ બીજા જગ્યાએ હશે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું. ગરીબને વિનામૂલ્યે અને સાધનસંપત્તિ પાસે પૈસા લઈ સારવાર કરવામાં આવે છે. દેશબંધુના જૂના ઘરને ફેરવી નાખ્યું છે અને તે ઉપરાંત બે ત્રણ લાખ રૂપિયાનાં નવાં મકાનો બંધાવેલાં છે. આવા પુણ્ય કાર્યમાં ખરચેલાં નાણાંનાં દાતાં દુઃખીઓના સાચા આશીર્વાદ મેળવે એ સાથે જે કુશળ ડોક્ટરો પોતાની સેવા વિના મૂલ્યે પ્રજાને અર્પણ કરે છે તેઓ પણ ખરેખર પુણ્યના ભાગી થાય છે.

રામકૃષ્ણ મિશન

દક્ષિણેશ્વરમાં રામકૃષ્ણ મિશનની સંસ્થા બેલૂર મઠમાં વિવેકાનંદની પરીપકારી સંસ્થાઓ જોઈ કાંઈપણ હિંદીને ગર્વ ઉત્પન્ન થાય તેવું છે. આપણા દેશના છંપનલાખ ખાવાઓ જે પ્રજાના અડધા રોટલામાંથી ભાગ પડાવી પરાશ્રયી થઈ કાંઈ જ કામ કર્યા વગર જીવન ગાળે છે તેવાને આવી સંસ્થાઓ માર્ગદર્શક છે. સંસાર છોડીને જનસમાજની શુશ્રૂષા કરવામાં પોતાનું કર્તવ્ય માનનારા આ બે સંસ્થાઓના સાધુ પુરુષોને અનેક વંદન. બેલૂરમાં અબ્યાસ, ઉદ્યોગશાળા, દવાખાતું એ સર્વનો પ્રબંધ છે—પ્રજાવર્ગને આ સર્વનો મક્ત લાભ મળે છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આ સંસ્થામાં સેવા કરવા સારુ સાધુઓ આવી પસ્યા છે.

મિસિસ મહેતાની સંસ્થા

શહેરના ગરીબ મહોલ્લાની નજીક એક ભલાં બાઈ એક સંસ્થા ચલાવી રહ્યાં છે. ગરીબ બાઈઓનાં નાનાં બાળકોને દરરોજ બે ટંક દૂધ ત્યાં મળે છે. તે ઉપરાંત એ છોકરાંની માતાઓને બાળકના જન્મ પહેલાં સૂચનાઓ આપી જન્મ વખત ડોક્ટરી મદદ મળે છે. વળી તેમને નવરાશની વખત કાંતતાં અને વણતાં તેમ જ ગૂંથતાં ભરતાં શીખવે છે. નાડાં, પાટી વણવાનું કામ સારી રીતે ચાલે છે. બીનના ગુંથણકામની પણ ઉપયોગી ચીજો બનાવવામાં આવે છે. આ કામ બદલ તેમને મજૂરી મળે છે. આ પારસીબાઈનું નામ મિસિસ મહેતા છે. આ સંસ્થાનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ માટેની તેમની બેહદ કાળજી, એને સુધારવા માટે રાતદિવસ તેમના વિચાર, આપણને તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આ તેમની શોખની સેવા છે અને તેને સારું નાણાં મેળવવા માટે પણ તેઓ જ ખંત રાખે છે. જે બહેનોને પ્રભુએ અનેક સાધનસંપત્તિ બનાવી હોય, જેમને અવકાશ તથા શક્તિ છે તેવાં અનેક બહેનો આજસમાં અથવા મોજશોખમાં માત્ર કાળ વ્યતીત કરતાં હોય તેમને આ પરકામની બહેનનું કામ ખરેખર ચાનક આપનારું છે.

ગુજરાત સ્ત્રી-મંડળ

કલકત્તામાં પુષ્કળ ગુજરાતીઓ વસે છે. તેમનાં બાળકોને પ્રાથમિક-શિક્ષણ ગુજરાતી ભાષામાં મળી શકે તે માટે બે ગુજરાતી શાળાઓ છે. ગુજરાતી ભાષાઓ વિશેષે કરીને વેપાર અર્થે ત્યાં રહે છે તેથી તેમાંના સદ્ગૃહસ્થોએ આ શાળાઓ કાઢેલી છે. તે બંને સારાં મકાનોમાં આવેલી છે. ગુજરાતી બહેનોનું એક મંડળ છે, જેમાં વ્યાખ્યાનો, મંત્રીત, પરિક્રમણ આદિ પ્રસંગો યોજવાય છે, જ્યાં આ બહેનો ભેગી થઈ જ્ઞાન અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. એવા બે મેળાવડાઓ જોઈ એ જ વિચાર આવે છે કે સ્ત્રીવર્ગને વર્ગર જરૂરનાં સાંસારિક બંધનોમાં જકડી રાખવાથી તેમનો વિકાસ થતો અકટ્યો છે. કલકત્તાની ગુજરાતી બહેનો પોતાના પ્રાંત કરતાં જુદા જ વાતાવરણમાં રહેતી જણાય છે અને તેને લીધે જીવનનો ભાર હલકો થઈ ઉલ્લાસમયતા, સેવાભાવના અને ઉચિત સ્વાતંત્ર્ય તેમનામાં આવેલાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. દેશમાં આડોશીપાડોશીની કુધલી, નાતજાતના મરણ-પ્રસંગોનાં શૈવર્ક દૃટવાં અને પાથરણાં એવા એવા નિરર્થક વ્યવહારને બદલે, પોતાની તેમ જ બીજાની ઉત્તરિનાં કામોમાં ઉત્સાહથી વખત તેઓ કાઢે છે. પોતાનાં બાળકોને સારું શિક્ષણ લેતાં કરી શકે છે. વતનથી દૂર હોવાના માત્ર એક ઓછાપણા સિવાય એ બહેનોનાં જીવન સર્વથા સુખી અને નકામાં બંધનોથી મુક્ત જોઈ ખરેખર હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્ત્રી મંડળમાંની ઘણી બહેનો અંત્યજ્નેદારનું કામ કરી રહી છે અને ઉપર જણાવેલી શાળાના પદીવટમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લે છે.

કલકત્તાનો બોટનિકલ ગાર્ડન એટલે કે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે શાસ્ત્રીય ધોરણે તૈયાર કરેલો ગંગવર બગીચો દિલ્હીનાં મશહૂર છે. સ્ત્રીમંડળની બહેનો સાથે સ્ત્રીમરમાં બેસી એ જોવા તથા તેમની ઉગાથીમાં ભાગ લેવા હું ભાગ્યશાળી થઈ હતી અને તેમના પરિચયથી મને ધણે જ આનંદ મળ્યો હતો.

સ્વદેશી દુકાનો

દેશભરમાં જોસથી ચાલી રહેલી સ્વદેશી હિલચાલને પરિણામે કલકત્તામાં 'બેંગાલ સ્ટોર્સ' નામનું લઘુ ખાતું દેશભક્ત શ્રી. ખીરલાજીએ 'કવિવર સ્વીન્દનાથ ટાગોરને હાથે હાલમાં જ ખોલાવ્યું છે. બેંગાળામાં વર્ષોથી સ્વદેશીની ચળવળની શરૂઆત થએલી છે, ત્યાં ઘણી દુકાનો દેશી માલની છે પરંતુ બહારથી આવતા માલની દુકાનોમાં જે મોહકતા અને આકર્ષકતા છે તે સામાન્ય સ્વદેશી દુકાનો રચે એવી સ્થિતિમાં તે વેપારીઓ નથી. મુંબાઈમાં ધી સ્વદેશી સ્ટોર્સ નામે દુકાન છે તે શોભા અને સુંદરતામાં ઘણી આગળ પડતી છે, તથાપિ બેંગાલ સ્ટોર્સ તો કોઈ પણ મોટા પરદેશી સ્ટોર્સની બરાબરી કરી શકે એવા પાયા પર ગોઠવાયેલો છે. મોટા સ્થળમાં દરેક વિભાગમાં વહેંચી નાખી લેનારને સુગમતા તેમાં ફરેલી છે, અને કાચની મોટી બારીઓમાં આ દેશની ઉત્તમ કારીગરીના સુંદર નમૂના એટલી બધી આકર્ષક વિવિધતાથી ગોઠવેલા છે કે જાણે એક કલાનું સંગ્રહસ્થાન જેઈ લો. કલકત્તા યુનિવર્સિટીનાં કળા વિભાગનાં પ્રોફેસર બાઈની આ રચના છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. આ મોટા દેશમાં હજી જૂની કારીગરીના અવશેષો રહેલા છે અને અમુક અમુક પ્રાન્તોમાં જતાં તે જેમ્સ શકાય છે. પરંતુ અહીં એ સૌને એક સ્થળમાં મૂકવાથી અહીંની કારીગરીનું ભાન થાય છે. દેશનાં જૂને મરતાં બાઈજહેતોને ખાતર, બેકારોના નિવારણ ખાતર, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ખાતર સ્વદેશને મંત્ર જે કાઈ સુશિક્ષિત હોય તે સમજી ગયા છે. પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવને સુંદરતા પ્રિય છે, મનોહરતા તેને આકર્ષે છે અને જે આકર્ષણથી તે પરદેશી વસ્તુઓ પર મોહાયેલો છે તેને સ્વદેશી તરફ વાળવા માટે આવી રચનાઓ ઘણી ફતેહમંદ થવા સંભવ છે. દેશમાં બનતી સુંદરમાં સુંદર તેમ જ ઉપયોગી વસ્તુઓ એક જ સ્થળેથી મળવાનું આ સ્થાન કલકત્તાના ફેશનેબલ વર્ગને પોતાની તરફ ખેંચે છે.

બેંગાલ કેમિકલ વર્ક્સ

સ્વદેશીને ભારે ટેકા આપી રહેલું બેંગાલ કેમિકલ વર્ક્સ એ ખાતું દેશની કેવી મોટી સેવા બજાવી રહ્યું છે એ નજરે જોવાથી ખાતરી થાય તેમ છે. વિલાયતી અગર યુરોપની ચીજો લાવી તેમાં પાણી નાખી તેને બાટલીમાં ભરી ધણે ભાગે દવાઓ વગેરે તૈયાર થાય છે એવા આલેષો મે સાંભળ્યા હતા, આ કારખાનું શરૂઆતમાં ત્રણસે રૂપિયાની મૂડીથી ખોલેલું તેમાં હાલ લાખોનો—લગભગ કરોડ રૂપિયાની થાપણ રોકાયેલી છે. ત્યાં વિજ્ઞાન અને વૈદકના પારંગતો જુદાં જુદાં ખાતાંમાં દવાઓ, જીવજંતુઓ વગેરેનું અન્વેષણ કરે છે, પૃથક્કરણ કરે છે અને નવી શોધખોળો કરે છે. જે જે દવાઓ આ કારખાના તરફથી નીકળે છે તે બધી ત્યાં જ બનાવાય છે એ નિઃસંદેહ છે. અલબત્ત, કોડલીવર આપણ જેવી કોઈ બનાવટ જે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાપ્ય ન હોય તેવી કોઈ બહારથી લાવવી જ પડે એ નિર્વિવાદ છે. દવામાં વપરાતો આલ્કોહલ પણ ત્યાં જ ઉત્પન્ન કરાય છે અને સરકારનું એકસાઇડ ખાતું તેની દેખરેખ રાખે છે. 'રોહાઈન' નામનું દંતમંજન જે ત્યાં બને છે તે હજારો ટયુઓ ભરાય તેટલું સંચામાંથી નીકળતાં જોવા પછી આ દવાઓ અહીં ડબ્બીમાં ભરાય છે એમ માનવામાં શંકાનું કારણ રહેતું જ નથી. અવનપ્રાણ, યાકોપેપેન, રેમાઈ, વાઇઓ, અશોક વગેરે વગેરે અનેક દવાઓ ત્યાં બનતી જેમ્સ. સાબુ, સેંટ, માથાનાં તેડો પણ

બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. વેકસીન બનાવવાનું તો બહુ જ મોટું ખાતું છે. ઘોડાના લોહીનો આમાં ઉપયોગ કરવો પડે છે તે માટે ત્યાં ઘોડા પણ પાળેલા દીડા. એ ઘોડાઓ પર શસ્ત્રક્રિયાઓ કરવી પડે છે, પણ એકે કારણસર તેના જીવને હાનિ પહોંચતી નથી, એમ ત્યાંના દેખાડનારે અમને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું. આ દવાઓ માટે સાધારણ શીશીઓ પણ એ સંસ્થા અહીં બનાવડાવે છે. પેક કરવામાં ખોખાં કાગળ તેમ જ લાકડાનાં પોતાનાં જ બનાવેલાં વાપરવામાં આવે છે. બહારથી ઓછામાં ઓછી વસ્તુ લેવી એ આ સંસ્થાનો સિદ્ધાંત છે. સેક્રેડો માણુસોને ઉઘમી કરનાર, દેશના વિદ્યાનોઓને પોતાની બુદ્ધિ વાપરવાની તક આપનાર, દેશનું ધન દેશમાં રહે એવી મહાન સેવા કરનાર આ સંસ્થાના સ્થાપક આચાર્ય પી. સી. રોયને અનેક વંદન છે. એ પ્રભાવશાળી બુદ્ધિ ધરાવનાર વિનમ્ર મહાપુરુષની કીર્તિ અમર રહેશે.

ખોઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

જગતભરમાં જાણીતા થએલા સર જગદીશચંદ્ર બોઝનું ખોઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ એ કલકત્તાનું જોવાલાયક સ્થળ છે. સર જગદીશ અને લેડી બોઝ બંનેને આ સ્થળે જોવાનું ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. બંને વૃદ્ધાવસ્થામાં છે પરંતુ સતત કામ કરે છે. સર જગદીશ એમના વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલોમાં રમ્યા પમ્યા છે. લેડી બોઝ અત્યંત સાદાં અને મિલનસાર છે. એક મોટી કન્યાશાળા પોતે જાતે ચલાવે છે અને શહેરના ગીચ ભાગમાં સ્ટોર્સ કાઢી તેની બપરયા પોતે કરે છે. વળી તે ઉપરાંત એક મોટીસોરી શાળા પણ તેમણે સ્થાપેલી છે અને તેની દેખરેખ રાખે છે. બંગાળામાં બ્રાહ્મધર્મનું પૂર આવ્યું ત્યારે જે જે નામાંકિત નરનારીઓએ એ ધર્મની કીર્તિ વધારી તેમાંનાં એક આ સુમંસકારી દંપતી છે. લેડી બોઝ અને બોઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં કામ કરતા એક 'ડોક્ટરની સાથે તે ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જોયું. લગ્નમણીનો છોડ જેને ઐંગ્રેજમાં 'મીમોસ' કહે છે તે છોડની હાલચાલથી સર જગદીશે જે મહાન શોધ કરી તેની ઐંધાણીરૂપે એ છોડની આકૃતિ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનાં દાર પર કાતરેલી છે. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વદેશી છે. યંત્રો સર્વે ત્યાંની જ બનાવટનાં છે. છોડ દરેક ક્ષણે કેમ વધે છે, વનસ્પતિને હૃદય તેમ જ શિરાઓ છે, તેમાં રસાભિસરણ કેમ થાય છે, તેને આધાત કેવી રીતે થાય છે, ગરમી અગર ઠંડી લાગતાં તેમાં કેવાં આકૃત્યનો થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ દર્શાવનારાં વિવિધ યંત્રો ત્યાં ગોઠવેલાં છે. તે સર્વની ક્રિયાઓ અમને સમજાવી તથા દેખાડી. હલનચલનની રેખાઓ પેન્સિલથી સ્કેટ અગર કાગળ પર જોઈ શકાય છે. વનસ્પતિ આહાર કેવી રીતે લે છે, ઓક્સીજન એટલે પ્રાણવાયુનું શોષણ કેમ કરે છે એ ઘંટડીના નાદથી જોવામાં આવે છે. કિરણોની અસર પકાયાયાથી દેખાડવામાં આવી. આમ અનેક સાધનો દ્વારા વનસ્પતિજીવનનો અભ્યાસ કરનારા ત્યાં સતત શોધખોળ આગળ વધારી રહ્યા છે. આવું સ્થાન આખી દુનિયામાં નથી અને કોઈ બીજા વિજ્ઞાનવેત્તાએ આ પ્રકારનું કામ કર્યું નથી.

પ્રાણીસંમહસ્થાન

કલકત્તાની બધી જોવા લાયક જગાઓ જોવા માટે ધણો વધારે સમય જોઈએ. ત્યાંનું પ્રાણીસંમહસ્થાન સારું છે પરંતુ બીજાં ઘણાં નગરોમાં એ હોય છે. વિકટોરીઆ મેમોરીઅલ હોલ એક બધ્ય સુંદર મકાન છે. તેમાં ધન પણ ઘણું ખરચેલું જણાય છે, પરંતુ તેનું

સ્થાપત્ય વિવિધ સ્થાપત્યોના મિશ્રણરૂપ મને તો લાગ્યું અને ખાસ વિશેષતા જણાઇ નાહ. વિશ્વવિખ્યાત શાંતિનિકેતન

કલકત્તા સુધી ગયા પછી વિશ્વવિખ્યાત શાંતિનિકેતન જોવા વગર ચાલે જ નહિ. કલકત્તેથી ત્રણ ચાર કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી કરી બેલપુર જવાય છે. ત્યાં જનાર માટે અતિથિગૃહ છે, અને તેમાં ખાવા રહેવાની વ્યવસ્થા થાય છે. ગુજરાતી ભાષાએ ત્યાં ધણુ છે, તેમણે જાતે જ અમારા ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી, જેથી અમારે એ અતિથિ-ગૃહમાં વેચાતું ખાતું ન પડ્યું. આ અતિથિગૃહ તે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનું પુરાણું રહેઠાણુ છે, અને હતું તેવું જ રહેવા દીધું છે જેથી ધણી જગાએ જર્જરિત થયું છે.

શાંતિનિકેતન એ હિંદી સંસ્કૃતિનું નવીન આદર્શો મુજબનું કેન્દ્ર છે. કવિવર ટાગોર જેમને ત્યાં શુરુદેવના નામથી જ ઓળખવામાં આવે છે તેઓ આખા સ્થાનમાં પ્રાણરૂપે વિરાજી રહ્યા છે. બેલપુર સુંદર વૃક્ષોથી ભરપૂર સ્વચ્છ, બેજ વગરનું સ્થળ છે. ત્યાંની હવા ધણી જ આરોગ્યવર્ધક છે. શુરુદેવનો નાનો બંગલો છે. બીજો મોટો બંગલો તેમના પુત્રનો છે. એના દીવાનખાનામાં કવિવર ટાગોરને દુનિયાના બધા દેશોમાંથી મળેલી બેઠાનું સંગ્રહસ્થાન છે. એ દીવાનખાનું દેશી ઢબમાં સજ્જેલું છે. બેઠકા તેમ જ સામાન સ્વદેશી કારીગરી તથા સ્વદેશી ધાટનાં છે. ટાગોરનાં પોતાનાં ચિત્રો જે તેમણે યુરોપમાં કળા-પ્રદર્શનોમાં મૂકેલાં તે અહીં જોવામાં આવ્યાં. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના તેઓ પ્રોફેસર નિમાયા છે તે માટેનાં વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરવામાં પોને હતા. તેમનાં દર્શન અમને ચર્ચા અને ચાંટલી ઉમરે જે શ્રમ તેઓ ઉઠાવી રહ્યા છે તે જોઇ આશ્ચર્ય થયું. યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરને અમુક સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરીને સંભળાવવાં પડે છે. એ બધું કામ તેમને શ્રમિત કરે તેવું છે. આને અંતે જનસમાજને વિચારપૂર્ણ લેખો મળશે એ નિઃશંક છે. શાંતિનિકેતનની લાઇબ્રેરી મોટી છે અને તેમાં વિવિધ ભાષાઓનો સંગ્રહ છે. હસ્તલિખિત પુસ્તકો પણ મોટી સંખ્યામાં છે. એક ટીબેટના વિદ્વાન પોતાની ભાષાનાં છુદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો ઉકેલતા હતા. આખો દિવસ આ કામ તેઓ કર્યા કરે છે. એક બીજા મકાનમાં હિંદી કળાકૌશલ્યના નમૂના તેમ જ પૂર્વની સંસ્કૃતિના હિંદુઓના નમૂનાનો સંગ્રહ કરેલો છે. જાવા, સુમાત્રા, ચીન, જાપાન તેમ જ પર્શીઆની વસ્તુઓને ત્યાં સ્થાન મળેલું છે. દાનવીર સર જમશેદજી તાતાએ ત્યાં કેટલાંક મકાન બંધાવ્યાં છે, જ્યાં યુરોપ વગેરેના વિદ્વાનો શીખવા અગર શીખવવા આવે તેમને માટે નિવાસસ્થાન થઇ શકે છે. વળી ત્યાં ઝોરાસ્ટ્રીઅન ફિલોસોફીની એક પદવી છે, જેના આચાર્ય માટે એક નાનો સરખો બંગલો છે. ડૉ. મણિભાઇ પટેલ પી. એચ. ડી. નામના ચરોતરના એક યુવાન સદ્ગૃહસ્થ આ પદવીમાં છે અને તેમણે અમારું સ્વાગત કર્યું હતું. તે ઉપરાંત બોજનશાળાઓ અને પાકશાળાઓ છે—એક રસોડું અને બોજનશાળા નિરામિય બોજન માટે અને બીજું મોંસાદિ ખાનાર માટે છે. ચિત્રશાળાના વર્ગ માટે મકાન છે અને છોકરા તથા છોકરીઓનાં રહેઠાણુ માટે ઘરો છે. છોકરીઓને રહેવાનું મકાન છોકરાઓ કરતાં સારું છે. આ સિવાય બીજાં મકાન કોષ કોષ હશે પરંતુ શિક્ષણના સર્વ વર્ગો ઝાઝ નીચે ખુદશામાં ચાલે છે. વિસ્તારવાળી જમીનમાં વિવિધ વર્ગો તેમના અધ્યાપકો જુદે જુદે સ્થળે ચલાવતા હતા એ પ્રાચીન શુરુકુળ સંસ્થાની યાદ આપે તેવું દ્રશ્ય હતું. અધ્યાપકોને રહેવાને કાચાં

ઝૂંપડાં જેવા મકાનો છે. મોટા વિદ્વાનો અને પદ્મધરો આવાં ઝૂંપડાંમાં પોતાનો નાના પુસ્તકમંડળ અને કુટુંબીઓ સાથે રહી સાદા જીવનનો પદાર્થપાઠ આપી રહ્યા છે.

પ્રત્યેક મકાનમાં બંગાલ પ્રણાલિકાઓનાં ચિત્રો ભરત પર આલેખાએલાં છે. એ સર્વ-દેશી રંગો વનસ્પતિ તેમ જ માટીમાંથી બનાવીને ચીતરવામાં આવેલા છે. કોડીઆમાં માટીની જૂજ સામગ્રીથી સમર્થકળાકાર પોતાનો આત્મા પોતાની કૃતિમાં રેડી શકે છે એ જોવું સહેલ હતું. શાંતિનિકેતનનું મોટામાં મોટું (ગુરુદેવ બાદ કરતાં) આકર્ષણ તે મુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર નંદલાલ બાણુ છે. તેઓ શિષ્યો પાછળ પોતાનો સર્વ સમય અર્પો રહ્યા છે. નંદલાલ બાણુના વિદ્યાર્થીઓ માટે ટાઇમટેબલ જેવું કાંઈ જ નથી, જેટલી વાર શીખવું હોય તેટલો વખત કામ કરવાનું અને બાણુ તેને સૂચના આપ્યા કરવાના. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે પર્ષ્યાના એક નામાંકિત કવિ આવવાના હતા. તેમનું સ્વાગત કરવા માટે તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. માટીની એટલીની આસપાસ રાત્રી રેતીમાં મોટું ગોળ ચક્ર દોરી તેમાં ફૂલવેલોના રંગબેરંગી સાથીઓ કહો કે જે કહો તે નંદલાલ બાણુ રચાવી રહ્યા હતા. ત્રણ કલાક પછી એ તૈયાર થયો ત્યારે આંખને છક કરી નાખે તેવી આકૃતિઓનો મોતી માણેક લીલમયો ભરી લીધેલો જાણે ગાલીઓ હોય તેવી આકૃતિ બની રહી હતી. અને તેના સાધનમાં લીલા રંગ માટે મગ, કાળા માટે અડદ, ઘેરા કાળા માટે કાળીજરી, લાલ માટે મસૂરની દાળ, પીળા માટે ચણાની દાળ અને ઘોળા માટે ચોખાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. અનાજના આવા સાંધોઆ અગાઉ પણ જોએલા છે; પણ આવો ઉત્કૃષ્ટ સુંદરતાનો નમૂનો, જેની તમેદ અવનવી અને ઉત્તમ રંગોની મિલાવટવાળી કદી જોઈ નથી. એ સુંદર ચિત્ર આંખ આગળથી ખસે તેમ નથી.

શાંતિનિકેતનના અધ્યાપકો એક એકથી ચડી જાય તેવા નિષ્ણાત છે. અમદાવાદના મુનિ જિનવિજયજીનો મુકામ ત્યાં હતો. અમે આવવાનાં છીએ એમ જાણી તેમણે પોતાને ઘેર એટલે ઝૂંપડીમાં પુસ્તકોના ઢગલા વચ્ચે અમારું સ્વાગત કર્યું હતું. ગુજરાત આ સરસ્વતીસેવકને માટે રથાન ન કરી શકે અને બંગાલ દેશ મુખી તેમને અભ્યાસ કરવા તેમ જ જ્ઞાન આપવા જવું પડે, એ ગુજરાત માટે ખરેખર શરમાવા જેવું છે. પરંતુ શાંતિનિકેતન તે બંગાળનું નહિ પણ સમસ્ત હિંદનું છે, અને આખા જગતની વિશ્વભારતી છે, એટલે મન વાળવું જોઈએ. સંગીત અને નૃત્ય શીખવાની પણ ત્યાં ઉત્તમ યોજના છે. સંવાદથી વહેલા વિદ્યાર્થીઓ ગીત ગાતા ગાતા પરિક્રમણ કરી પછી અભ્યાસ શરૂ કરે છે. સૃષ્ટિ-સૌંદર્યમાં રહી, શાંત સ્વચ્છ વાતાવરણમાં અભ્યાસ કરવા માટે આ ઉત્તમ સંસ્થા છે. બહુતરનો ઉપયોગ કમાઇ માટે કરવાનો હોય તો તેવું આમાં થોડું મળે તેમ છે. દેશની સરી જતી સંસ્કૃતિને અટકાવી તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો યશ ધણે અંશે આ સંસ્થાને થતો છે.

શ્રીનિકેતન

અહીંથી ત્રણચાર માઇલ દૂર શ્રીનિકેતન નામની નવી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે, જ્યાં ઉલોગનું શિક્ષણ આપી વિદ્યાર્થીઓ પાસે દેશી ક્લાસીકલ સ્થના નમૂના નવા ચીજો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે. આ વિભાગમાં બનેલા ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ ઉપર ઉલ્લેખેલા બંગાલ રોસમાં જોવા હતા. ચામડાનું કામ, લાકડાનું કામ, વણાટકામ, લાખનું કામ, કુખાલય વગેરે અનેક કૃમરો ત્યાં શીખવાય છે. અહીં શીખનારને ભવિષ્યમાં આજીવિકા મળે એ

પ્રકારનું શિક્ષણ છે. આ સંસ્થા જોવાનો અમને વખત મળ્યો નહિ પરંતુ એની ખનાવટો જોઇ સંતોષ માનવો પડ્યો.

ભાવનગરના બાઇ શ્રીધરાણીએ અમને શાંતિનિકેતન ખંડુ ખતાવ્યું તથા અમારે માટે ઘણો સમય ગુમાવ્યો હતો એ માટે તેમનાં આભારી છીએ.

હિંદુ યુનિવર્સિટી

કલકત્તેથી નીકળી ખનારસ જઇને ત્યાંની હિંદુ યુનિવર્સિટી જોઇ. અમારા માનનીય ગુરુ આનંદશંકર ત્યાં છે તેથી જ આ સંસ્થા જોવાનો વિચાર કર્યો હતો. પંડિત માલવીઆજી જેના પ્રાણ છે એવી આ ગંગાવર સંસ્થામાં ફરતાં થાકી જવાય તેવું છે. વચ્ચે પાઠશાળાઓ, તેના ફરતાં વિદ્યાર્થીગૃહો અને તેને વીંટળાએલાં અધ્યાપકોનાં નિવાસસ્થાન એમ ત્રણ ચક્રોમાં એ ગોઠવાએલી છે. લાખો રૂપિયાનાં મકાનો હિંદુના રાજા મહારાજા તેમ જ સંધન પ્રજા-વર્ગનાં સુપાત્રે દાનની ભાવનાનાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હોય એમ ભાસે છે. પૂર્વ પશ્ચિમની વિદ્યાનું અહીં સુયોગ્ય મિશ્રણ થએલું છે. પંડિતજીનો એ ધારણા છે કે એકમાં એક શિક્ષણ આપણા દેશમાં જ મળી શકે એવો પ્રબંધ થવો જોઇએ અને ઘણું અંશે તે ફળીભૂત થઈ છે. આપણા ગરીબ દેશના યુવકોને પશ્ચિમમાં જઈ અભ્યાસ કરવો પડે એમાં અનેક અનિષ્ટો છે એટલે સર્વ શિક્ષણના વિભાગોની યોજના અહીં કરવામાં આવી છે. આટર્સ કોલેજ ઉપરાંત, એન્જીનોઅરીંગ, વૈદ્યકીય અને પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનું શિક્ષણ એ સર્વ મળી શકે એવો અહીં ગોઠવણ છે. અહીંની છજનેરીમાં પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓ પરદેશો છજનેરી જેટલી જ પ્રવીણતા મેળવે છે એમ જણાય છે. સમસ્ત દેશમાંથી એટલે કે ગુજરાત, બંગાળ, મદ્રાસ, પંજાબ આદિ પ્રાંતોમાંથી પરદેશમાં જઈ મોટી પદવી મેળવેલા અધ્યાપકો પ્રમાણમાં ઓછા વેતને અહીં અભ્યાસ કરાવે છે. તેમ જ દેશના સર્વ પ્રાંતોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવે છે. એ રીતે એ અખિલ ભારતનું વિશ્વવિદ્યાલય કહી શકાય. તેની પાઠશાળાઓ બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. તેમ જ ત્યાં છે ત્યાં પણ દરેક વિષયની એક કરતાં વધારે પાઠશાળાઓ નથી. લગ્ન મકાનો અને વિદ્વાનનાં અત્યંત દિગ્મતી સાધનો, યંત્રો, વિદ્વાનના અભ્યાસ માટે રસશાળાઓ વગેરેની સામગ્રી વડે પશ્ચિમની હરીફાઈ કરતી આ સંસ્થા અને શાંતિનિકેતન બે જુદા જ પ્રકારની સંસ્થાઓ છે એમ તુલના સહજે થયા વિના રહેતી નથી. આ યુનિવર્સિટીમાં કન્યાઓ માટે જુદી પાઠશાળા તથા છાત્રાલય છે. કન્યાઓને માત્ર થોડા જ વિષયો છાકરાઓ સાથે શીખવાના હોય છે. આ પ્રાંતોમાં પડદાનો જૂનો રિવાજ છે, છતાં લગભગ એંશી જેટલી કન્યાઓ આ

મહારાજ ગાયકવાડે એક આલીશાન મકાન પુસ્તકાલય માટે બંધાવી આપ્યું છે. દેશપ્રેમી ખીરલાજીએ એક છાત્રાલય બંધાવેલું છે અને બીજા રાજાઓએ અનેક રીતે સહાયતા કરેલી છે; પંડિતજીને હજી થોડા કરોડ રૂપિયા ભેગાં છે, જે વડે તે પોતાનું જીવનકાર્ય સંભાલ કરવા આશા રાખે છે. એમને શ્રદ્ધા છે કે આ નાણાં જરૂર મળી આવશે અને એ સંભવિત પણ છે. એક આદર્શ પાછળ જીવન સમર્પણ કરી તેને વ્યવહારમાં મૂકી જે ઉત્તમ જનનું દૃષ્ટાંત તેમણે પૂરું પાડ્યું છે તે દેશમાં અનુપમ છે. હું ધારું છું કે આ યુનિવર્સિટીને માલવીઆજી યુનિવર્સિટી એ નામથી ઓળખવી ભેગાં છે.

સારનાથ

કાશી એ હિંદુસ્તાનની એક જૂનામાં જૂની નગરી છે. શુદ્ધ મહાત્માએ ન્યાંધી ઉપદેશ કરેલો એ સ્થળ નિર્દેશ કરનારું એક સ્થાન સારનાથ નામે બનારસથી આઠેક માઇલને અંતરે આવેલું છે. એ મૂળ જગા તો ખંડેર થઇ ગઈ છે પરંતુ તેમાંથી નીકળેલો મૂર્તિઓ અને બીજા અવશેષો સરકારી આરકીઓલોજિકલ ખાતા તરફથી એક નવા બાંધેલા મકાનમાં એકત્ર કરી રાખેલાં છે. એ સર્વ જોવા જેવાં છે. તેની નજીક જ નવું શુદ્ધ મંદિર છે. એની સુધડતા અને સ્થાપના મનોહર છે.

આચાર્ય આનંદશંકરે મને એમની જૂની વિદ્યાર્થીની તરીકે ઓળખાવવા યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો અને તેમની પત્નીઓનો મેળાવડો કર્યો હતો. એ સર્વને મળવાનો દુર્લભ લાભ મને આ રીતે મળ્યો હતો. આ મેળાવડો યુનિવર્સિટી કક્ષમાં હતો. યુનિવર્સિટી એટલે એક ગામ છે. એને પોતાને માટે બધું ત્યાં છે. પંડિત મંદનમોહન માલવીઆનાં દર્શન પણ ત્યાં થયાં.

આપણા દેશમાં કરોડો રૂપિયાનો માલ પરદેશથી આવે છે. દવાઓ, સાબુ, સેન્ટ, ચિનાઇ માટીનાં વાસણો, રમકડાં, પૂતળાં, લકઝડકામ વગેરે રોજના ઉપયોગની તરફવાર ચીજો આ મોટા દેશને માટે યુરોપના દેશો બનાવી મોકલે છે. પરિણામે અહીંના લોકો ધંધા વગરના રહે છે. આ ચીજો જે હવે આપણે હમેશને માટે ચોક્કસ વાપરતાં થયાં જ છીએ તે ઉત્પન્ન કરાવવાનું કામ મોટા પાયા પર આ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કર્યું છે. રસાયનશાસ્ત્ર અને બીજાં વિજ્ઞાનોનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવા માટે, એટલે દેશની સંપત્તિ વધારવા માટે આ વિભાગ ચલાવવામાં આવે છે. આ ખાતું પરદેશ જઈ અનેક હુન્નરો સંપાદન કરી આવેલા ગૃહસ્થોની દેખરેખ નીચે છે. મોટા પાયા પર આ સર્વ બનાવવામાં આવે છે અને દેશના બીજા પ્રાંતોમાં તે વેપાર માટે મોકલવામાં આવે છે. આ ઔદ્યોગિક સંસ્થા આપણી આર્થિક ઉન્નતિમાં એક મોટું પગલું છે અને એને સફળતા મળે એવા સંજોગો આવી મળ્યા છે, જેથી એનું ભાવિ ઊજળું દેખાય છે.

કલકત્તામાં એક મિત્રને ત્યાંના મેળાવડામાં અલગ્ય દ્રશ્ય જોવાનો લાભ મળ્યો. તેની નોંધ લીધા વિના આ લેખ સંભાલ કરવો યોગ્ય નજીતો નથી. કુ'ંગકોણના મિ. આચાર્ય નામના એક સફળદ્રશ્ય પોતાના ગામમાં સ્વદેશી પ્રદર્શન ભરવા માટે કલકત્તામાંથી ચીજો મંગાવવાની ગોઠવણ કરવા આવેલા હતા તે આ મેળાવડામાં હાજર હતા. પગથી માથા સુધી ખાદીમાં સજ્જ થયેલા હતા. તેમણે અભિનયનું જે ઉત્તમ કાર્ય કરી બતાવ્યું તે અપૂર્વ હતું. થોડાં વર્ષ ઉપર અમેરિકામાં ઈટલીના જે પુરોનો કાંસી (ત્યાં વીજળાથી દેહાન્ત સજ્જ થાય છે તે રીતે) દેવામાં આવી હતી. એ બંનેનાં નામ વાન્ડેડી અને સીકો હતાં. એ ભાષણોની હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં વિગતવાર આવી ગઈ હતી. એ વર્ષ કે

તેથી વધારે વખત સુધી તેમને કારાગૃહમાં પૂરી મૂક્યા પછી ન્યાયાધીશોએ તેમને મૃત્યુની શિક્ષા કરી હતી. જે દિવસે તે સજા અમલમાં મુકાવાની હતી તેના પ્રાતઃકાળે વાન્ઝેટીના મનમાં જે જે વિચારો આવેલા તે તેણે કાઢને પત્રમાં જણાવેલા. એ પત્રનાં વાક્યો પરથી મિ. આચાર્યે પોતે એક Soliloquy રચેલી તે સંભળાવી. પગથી તે માથા સુધી ખાદીમાં સજા થએલા આ ગૃહસ્થે ઉપર કહેલા જે છટાલીઓનો દુકીકત જેઓ ન જાણતાં હોય તેને માટે કહી સંભળાવી. પછી પોતાનો ક્રોધ કાઢી વાન્ઝેટીનાં વાક્યો શરૂ કર્યા ત્યારે તેની મુખાકૃતિ એટલી તો બદલાઇ ગઇ કે એક ક્ષણ પહેલાં જે બોલતા હતા તે જ ભાષાએ કે ખીન્ન એમ સંશયમાં પડી જવાય. આખી સોલિલોકની દરમિયાન અનેક ભાવોનું એટલું આબેહૂબ પ્રદર્શન કર્યું કે સાંભળનાર અને જોનાર તેમના અભિનયની છંટાથી મુગ્ધ થઇ ગયાં. એ છટાલીઓનો પર થએલો અન્યાય, અન્યાય કરનારા પર ક્રોધ, જીવનયાત્રા પૂરી થવાનો કાંઇક શોક છતાં સત્ય માટે મૃત્યુને બેટવાનો ગર્વ, છટલીની નદીઓ પહોડો વતન ગામ કુટુંબીઓ વગેરેનાં સ્મરણ સાથેનો દેશપ્રેમ, ધનિકોનો તિરસ્કાર ઇત્યાદિ અનેક ભાવો એક પછી એક એટલી કુશળતાથી અને તત્ત્વમયતાથી દર્શાવ્યા કે આખું મંડળ સોહસુંબકની પેઠે આકર્ષાઇ આક્રીનના ઉદ્ગારો કાઢવા લાગ્યું. અડધાએક કલાકના એક જ વ્યક્તિના લાંબા સંભાષણ છતાં તે પૂરું થતાં ઓતાજનો જાણે એ રસનું આસ્વાદન કરતા અધૂરા રહી ગયા એમ સર્વત્ર જણાયું. આવું અનુપમ અભિનયસામર્થ્ય હું માનું છું કે આપણા દેશમાં તો રંગભૂમિ પરના નટો નહિ પણ વ્રત્તને પૂરી સમજનાર સુશિક્ષિત એમેચ્યોર્સ (ખીનધંધાદારી નટો) જ દાખવી શકે. મેળાવડો અડધો મૂકીને ઘેર જવાની અમારી ધારણા હતી પણ અમારા યજમાને આગ્રહ કરીને બેસાડ્યાં. જે ન બેડાં હોત તો જિંદગીભરમાં ફરી ન જોવા સાંભળવાનો અવર્ણનીય લાભ મુમાવત.

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

ઉત્કાન્તિનું પૂર

(અગ્રજા.)

ઉત્કાન્તિપૂરથી ના મ્યુતગતિ બનતાં મૂળનું બેન ચંબે,
વેગીલા એ તરંગો અવિરલવહને ધ્યેયનું લક્ષ્ય સાથે
કિન્તુ એ વ્યક્તિ પોતે સહજ કરી રહે આત્મકેરો વિનાશ
છાજે જો ના ચડે તો વિવિધ વમળમાં ફૂળવું એ જ માર્ગ.

પ્રતિભા

પડેલા પંથોમાં સફર કરવાનો ન મહિમા
હળાયાં ક્ષેત્રોમાં હળ ફરી કર્યે શી અધિકતા ?
ખીસે જ્યારે સાચી જીવનપ્રતિભા અંતર તટે
નવા ધણે કાપે અવનવીન ક્ષેત્રો સર કરે.

રામપ્રસાદ શુક્લ

ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસ

(૨)*

બાળક જન્મની સાથે પરાધીન હોય છે. પોપણની અને તેના વિકાસની લગભગ દરેક પ્રવૃત્તિ માટે તેને બીજા પર આધાર રાખવો પડે છે. જેમ જેમ તે મોટું થાય છે તેમ તેમ આ પરાધીન દશામાંથી તે છૂટતું જાય છે. ચાલવાની, બોલવાની અને બીજી શક્તિઓ જેમ જેમ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ તેને પોતાનું કામ પોતાને હાથે જ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. ખાતું, કપડાં પહેરવાં, વાળ હોળવા, વસ્તુઓ સાફ કરવી અને ગોઠવવી વગેરે પોતાના અંગનાં એટલું જ નહિ પણ ઘરનાં બીજાં કામ કરવાની તેને ખૂબ ઇચ્છા થાય છે. જો તેને તેમ કરતાં રોકવામાં આવે છે તો પછી તે હમેશને માટે પરાશ્રયી, પાંગળું અને કામને ધિક્કારનારું બને છે.

ઘણાંય અણુસમજી માઆપો બાળકને પોતાની મેળે ખાવાની ઇચ્છા છતાં શરીર બગાડવાના ભયથી ખાવા નથી દેતાં અને પોતે ખવડાવે છે; કપડાં ધોવાની ઇચ્છા છતાં સાણું વધારે બગાડે અને કપડાં બીનાં કરે તે ભયે ધોવા નથી દેતાં; બરાબર વાળી ન શકે અને કપડાં મેલાં કરે એ ભયે સાફચક્ર કરવા નથી દેતાં; પરિણામે બાળક જ્યારે મોટું થાય અને માઆપ તેની પાસે કામ માગે ત્યારે ચોખ્ખી ના પાડે છે અને તેની જિંદગીમાં હમેશને સારું કામ સાથે પૂર્વગ્રહ બંધાય છે. આથી જીલ્લું, બાળક પોતાની જીવનની જરૂરિયાતોની પ્રવૃત્તિ પોતાને હાથે કરે છે તો તે સ્વાશ્રયી બને છે.

આને સારું ધરીએ ને પછે તેને માઆપ કે નોકર પર આધાર રાખવો પડતો નથી. સ્વાતંત્ર્ય એ જીવનનો પ્રાણ છે એમ નવીન કેળવણીશાસ્ત્ર પોઝીટીવે કહે છે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનો મુખ્ય આધાર સ્વાશ્રય છે. જે બાળકને હમેશાં પોતાની સામાન્ય જરૂરિયાતો માટે પ્રજાસક્તિ રહેકું પડે તેને સાચા સ્વાતંત્ર્યથી દસા ક્યાંથી મળવાની હતી? એને સ્વાતંત્ર્યની પ્રાણદાયી હવા વિના સાચો નૈતિક વિકાસ ક્યાંથી થવાનો? સ્વાશ્રયનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા છતાં એમ દલીલ કરી શકાય કે ગૃહકાર્યની આવડતથી સ્વાશ્રય સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ તેથી એ કાર્ય હમેશાં ક્યાં કરવાની ક્યાં જરૂર છે?

રસોઇ બનાવવી, કપડાં ધોવાં-સાંધવાં, ઘરની વ્યવસ્થા રાખવી વગેરે અનેક કામો શીખી લેવાની અગત્ય છે, જેથી પ્રસંગ પડ્યે આવી સામાન્ય બાબતોમાં બીજાના મોં સામું જોવાની જરૂર ન રહે; પણ એટલા સારુ દરેકે રોજ રસોઇ કરવી, કપડાં ધોવાં અને એવું તેવું બહુ જ કામ સમવડ હોવા છતાં રોજ હાથે કરવામાં સમય શા માટે બરબાદ કરવો? ઉપર ઉપરથી જોતાં આ દલીલ વાજબી લાગે છે, પણ જરા ઊંડા ઊતરી જોતાં તેવું પોઝીટીવ ધ્યાનું પડશે. આગળ બૌદ્ધિક અને શારીરિક વિકાસની વાત કરતાં અને આવડત તથા કેળવણીનો બેઠ સમજાવતાં જીવનની જરૂરિયાતોની સતત પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા બતાવી છે. એટલે તે વિષે પુનઃ નિર્દેશની જરૂર નથી; પરંતુ નૈતિક વિકાસપરત્વે પણ આ

* પહેલો હપ્તો શમણ, ૧૯૮૬ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

પ્રવૃત્તિના સાતત્યની કેટલી જરૂર છે તે જોઈએ. કેળવણીમાં અને ખાસ કરીને નૈતિક કેળવણીમાં ટેવનું મહત્ત્વ કેળવણીકારો ધણું ઝાંકે છે. મનુષ્યજીવનને ધડનારી જે ક્રિયાઓનું બાળપણથી જ પુનરાવર્તન નથી થતું, જે ક્રિયા કરવાની ટેવ નથી પડતી, તે ક્રિયાઓ બાળકના જીવનમાં વણાઈ નથી જતી અને તેથી તેમની અસર તેના શરીર અને મન પર પૂરતા સંસ્કાર પાડવા સમર્થ નથી બનતી. ધરકામ અમુક સમય કરવાથી શીખી શકાય, તેમાં કદાચ કુશળતા પણ આવે અને તેથી પ્રસંગ પડ્યે પરાવલંબીપણું પણ ટળે. પરંતુ જે તે કામની ટેવ ન પાડી હોય, એને હમેશના જીવનક્રમમાં સ્થાન ન હોય તો જીવનના ઘડતરમાં જીવનની દૃષ્ટિમાં તે મહાન અસર નીપજાવી ન શકે, તેનાં હાડકાં હરામ જ રહેવાનાં, 'શ્રમજીવનનું' ગૌરવ (Dignity of Labour) તેના ખ્યાલમાં આવવાનું જ નહિ. હાથેપગ હલાવવાં એને તે હલકું જ માનવાનો; અભ્યાસને બહાને સાહિત્યકલાની ઉપાસનાને વિષે આળસ અને પરાવલંબીપણું સેવવાનો; શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંતનો અનર્થ કરી શ્રમજીવી અને બુદ્ધિજીવી જેવા કૃત્રિમ વર્ગભેદને ન્યાયયુક્ત માની પોતાની ગણના બુદ્ધિજીવીમાં કરવાનો.

આમ કેળવણીમાં જીવનવિકાસમાં શ્રમકાર્ય ગૃહકાર્યનું યથાર્થ મહત્ત્વ ન ઝાંકવાને લીધે વ્યક્તિગત હાનિ ઉપરાંત ધોર સામાજિક અન્યાયનાં મૂળ રોપાય છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ધરકામ, ધરનું તમામ મજૂરીનું કામ સ્ત્રીને જ કરવાનું અને પુરુષને બહારનું-બુદ્ધિનું કામ કરવાનું-આવા સ્ત્રીપુરુષના કાર્યભેદ કદપાયા અને ધરના કામમાં બુદ્ધિનો આજ્ઞામાં ઝાંછો ઉપયોગ એટલે તે કામ કરનાર સ્ત્રીએ હલકી અને બુદ્ધિનું કામ કરનાર પુરુષ તે ઉચ્ચ. સ્ત્રીનું કામ પુરુષથી ન ચાય; કેમકે 'સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ' અને તેણે તેની બુદ્ધિને પાનીએ જ રાખી મૂકવાની, એને તો બુદ્ધિવિકાસનાં સાધનો અને સગવડો આપવાની હોય જ નહિ. એણે તો પુરુષનાં સુખસગવડ પૂરાં પાડવાં જેથી પુરુષ પોતાનો બુદ્ધિવિકાસ સાધી શકે, જ્ઞાનસમૃદ્ધિ મેળવી શકે. સ્ત્રીએ હમેશાં કચડાયા કરવું જેથી પુરુષ ઉંચો ચડી શકે, આનું નામ સ્ત્રીપુરુષના શ્રમવિભાગ! જેવા ધરમાં તેવા જ સમાજમાં શ્રમજીવી અને બુદ્ધિજીવીના ભેદ પડ્યા છે. મજૂર અને શેક, કારીગર વર્ગ અને બેઠાકુ વર્ગ, ખેડૂત, વણકર, સુતાર, લુહાર વગેરે પરસેવાથી પૈસા પેદા કરનાર અને બીજી તરફ સાહિત્યપ્રેમીઓ, કલાધરો, શિક્ષકો, પ્રવૃત્તિ, ધર્મગુરુઓ વગેરે પેલા શ્રમજીવીઓની મહેનત. ઉપર બેઠે બેઠે ખાનારા. એ લોકો એમ જ બાળે છે કે અમે અમારા જ્ઞાનથી પૈસા રળીએ છીએ, સમાજની સેવા કરીએ છીએ. આ માન્યતામાં રહેલી આત્મવંચના મહાન કેળવણીકાર અને ક્રાન્તિકાર ટોલ્સ્ટોયે તેનાં પુસ્તકોમાં સુંદર રીતે ઉઘાડી પાડી છે. શ્રમવિભાગના બહાના હેઠળ મૂડીવાદ, સાંત્રાન્યવાદના ભયંકર જીલમો નીચે આમ પ્રજાનો નીચલો વર્ગ કેવો કચડાઈ જાય છે એ કાણ નથી જાણતું?

આ જીલમ ટાળવા હોય, સમાજના કૃત્રિમ ભેદો ટાળી તેનો પુનરુદ્ધાર કરવો હોય, તો શ્રમજીવનનું માહાત્મ્ય પ્રથમથી જ સમજાવવું જોઈએ. શ્રમકાર્યને કેળવણીમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મળવું જોઈએ. ટોલ્સ્ટોય આ વિષે શું કહે છે તે જોઈએ:-

“સાચા શિક્ષણનું પહેલું પગથિયું તો એ છે કે બાળકે પોતે જાણતું જોઈએ કે જે કામ વસ્તુ તે વાપરી રહ્યું છે તે અર્ધર આકાશમાંથી તૈયાર થઈને પડતી નથી પણ બીજા લોકોની મહેનતથી જ તે તૈયાર થાય છે.” જે તમામ વસ્તુઓ ઉપર તેનું જીવન નભી રહ્યું છે તે બધી સીએ જે માણસો તેને આજીવનથી નથી, ચાહતાં નથી, એવાં માણસોની મહેનતથી થયેલી

છે. આ બધું ન સમજાય તો આટલું તો જરૂર સમજ શકે અને તે માટે તેને શરમ આવવી જોઈએ કે જે પેશાબનું વાસણ તે વાપરે છે તે તેની મોકરડી બિલકુલ આનંદ વગર જ ધોઈને સાફસફ કરતી હોય છે; તેના ચોખ્ખા ખૂટ પણ એવી જ રીતે સાફ થતા હોય છે. એટલે નહિ કે બાળક તરફ કામ કરનારને પ્રેમનો ઉમળકો આવતો હોય છે, પણ બાળકને ન સમજાય એવા કોઈ અગોચર કારણને લીધે એ બધું કામ થઈ હોય છે. આ વસ્તુઓના ઉપયોગ કરતાં તેને શરમ પણ ન આવે તો કેળવણીની અધમ કોટિ ગણાય. માટે, હું આજીજી કરીને કહું છું કે બાળકોથી જે બની શકે તે બધું 'કામ' એમને પોતાને જ કરવા દે. જેમકે ખાજનું પાણી ઉલ્લેચવું, લોટા ભરવા, પૂંત્રે કાઢવા, વસ્તુઓ ગોઠવવી, કપડાં ખૂટ સાફ કરવાં; પીરસવું વગેરે, એટલું ખસૂસ માનજે કે નજીવી અને બીજી અગત્યની હેખાતી આ બાબતો ફ્રેચ લાખાના કે ઈટાલિયાના કે એવા બીજા કોઈ વિષયના જ્ઞાન કરતાં તમારાં બાળકોના સુખની દૃષ્ટિએ સૌ ગણી વધારે ઉપયોગી છે.....એટલે જો બધી જનમ સાળાઓ સ્વીકારે છે કે બાળકોએ પોતે જ પોતાની જરૂરિયાતો પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આ શરતનું પાલન કર્યા સિવાય નથી નૈતિક શિક્ષણની શક્યતા કે નથી ધાર્મિક શિક્ષણની શક્યતા. તો પછી વિશ્વજીવન અને સમાનતાની તો વાત જ શી !"

આવા સચોટ શબ્દોમાં ટોલ્સ્ટોયે નૈતિક કેળવણીમાં ધરકામની અગત્ય દર્શાવી છે. ખરેખર, જો બાળક એટલું ન સમજે કે મારા અથવા બહેનના રાત્રિદિવસના શ્રમને પરિણામે પોતે આરામપુરશીમાં પડ્યો પડ્યો અભ્યાસ કરી શકે છે, કલ્પો અને મેળાવડાઓમાં ફરી શકે છે તો તેની નૈતિક કેળવણીમાં, તેની સંસ્કૃતિ (culture) માં ધૂળ પડી. જો તેનામાં કાંઈકે નૈતિક સંસ્કારો જગ્યા હોય તો કલ્પમાં જવાને બદલે, પોતાના અભ્યાસના ભોગે પણ મા અને બહેનને ધરકામમાં મદદ કરે એટલું જ નહિ પણ તેમનેય બુદ્ધિવિકાસ અને જ્ઞાનવૃદ્ધિનાં સાધનો મેળવી આપે. આ જ વિચારસરણીએ વિદ્યાર્થી વિચારે કે જે અનેક સારી વાતોમાં હું ખાઉં છું અને જે સુંદર કપડાં હું પહેરું છું, જે ઘરના આશ્રય તળે હું રહું છું અને જે શાળા મહાશાળાઓમાં હું અભ્યાસ કરું છું તે અન્ન, વસ્ત્ર, ધર, શાળા, મહાશાળા, ખિયારા ખેડૂતો, વણકરો, મજૂરો અને અનેક કારીગરોના પરસેવાની મહેનત અને તેમના લોહીથી ખરડાયેલા પૈસાથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને નીચે છે: તો તે વિદ્યાર્થી આ શ્રમજીવી વર્ગનો કેટલો ઝાણી છે તે તે સમજે અને આ ઝાણુ અદા કરવા અને તે વર્ગને કચડાતો બચાવવા તે બની શકતું બધું કરવા તત્પર થાય. આ શ્રમજીવી વર્ગની ઉત્તમ સેવા તો એ જ કે તેની ખાંધ ઉપર જે આપણે ચઢી બેઠા છીએ તે બીતરી જતું; મતભગ કે આપણું કામ બંની શકે તે બધું જાતે કરવું. આમ ધરકામ જાતે કરવામાં મૃત્રિમ વર્ગભેદ નાશ પામે છે, સામાજિક અન્યાય દૂર થાય છે, સર્વ વર્ગોને જીવનવિકાસની સગવડ અને સાધનો સરખી રીતે મળી શકે છે અને સમાજના નીચામાં નીચા વર્ગની સાથે જીવનની એકતા સધાય છે. અને આવી એકતા સાધવી, પ્રેમની અને સેવાની મર્યાદા વિસ્તારવી એ જ નૈતિક અને ધાર્મિક કેળવણી.

આમ આપણે જોઈ શક્યા કે ગૃહકાર્ય શારીરિક, બૌદ્ધિક અને નૈતિક કેળવણીમાં ધણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ આપણે સ્પષ્ટ સમજીએ તો અભ્યાસ-માત્ર વિષયોના અભ્યાસને ગૌરુરથાન આપી જીવનની જરૂરિયાતોની પ્રવૃત્તિને એટલે ગૃહાદિની પ્રવૃત્તિને મુખ્ય સ્થાન આપી તેની આસપાસ કેળવણીને રચીએ તો હાલ ગૃહકાર્ય અને અભ્યાસનો જે વિરોધ જોવા થાય છે તે ટળી જાય અને કેળવણી રસમય, વ્યવહાર અને વિશેષ ક્ષાંતિ અને.

ચંદુલાલ કા. દવે

દ્વયસાધનાં

એકલી સ્તિગ્ધનેત્રા આ

બેભેલી વિશ્વઆંગણે,

દિશાનાં દારને ભેદે

નેત્રનાં કિરણો વડે.

આજે વહે લાવ પ્રવાહ નિર્મળા

ને નેત્રનાં તેજ અપૂર્વ શોભતાં;

હૈયે છુપ્યાં સંસ્મરણો ધદી ધદી

આવી મુખે નૃત્ય કરી જતાં દિસે.

વિસારતી તે ગત કાલ સર્વને;

ને વર્તમાને પગ એક ટેકવી

ભાવિ પ્રદેશે પગ અન્ય મૂકવા

ઉત્સાહ ને ઉત્સુકતા ધરાવતી.

સુરમ્ય ચિત્રો કંઈ ભાવિ ગર્ભનાં

નિદાળતી લીન બની, પ્રસન્ન ચેં:

તેમાં શમાવી ઉરસંધર્ષા બમા

મનોરથો, આત્મનિમગ્નજને દૃષી.

અદૃશ્ય જે આશ તણા મિનારા

પ્રત્યક્ષ તે આજ સમગ્ર ચેષ્ટતાં

સંજીવની જીવન મોંદિ જીતરી;

એકાકિનીની દ્વયસાધના કૃણી.

અમેરિકાના પત્રોમાંથી

[અમેરિકાથી એક મિત્રે લખેલા ખાનગી પત્રોમાંથી, ત્યાંની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડતા ફક્ત 'અહીં એકઠા કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તત્ત્વી]

૨૫ મી ફેબ્રુઆરી, '૩૨

....**મે** અહીંના Coloured^૧ લોકો નોડે દોસ્તી કરવા માંડી છે. એ તથા Negro (નીગ્રો-દલસી) કુટુંબને ઠીક સારી રીતે ઝાળાયું છે. પરમ દિવસે અને તે પહેલાં તથા દિવસ પર હું એમને ઘેર જમવા પણ ગયો હતો. અહીંના લોકો તથા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ નીગ્રોમાં બહુ જ ઓછો રસ લે છે.

South (દક્ષિણ) માં નીગ્રોની સાથે વર્તણૂક ખૂબ ખરાબ છે. અમેરિકન લોકો Civilised (સંસ્કૃતિવાળા) કહેવાયવાને જરા પણ લાયક નથી. North (ઉત્તર) માં ઉપરથી ઠીક સંબંધ બતાવે છે, બાકી અંદરથી જરા પણ એ લોક માટે પ્રેમ ભાવનાતો નથી. નોકરી આપવા વગેરેમાં ઘોળા ચામડીને જ ઉત્તેજન આપે છે ને તેથી નીગ્રો હમણાં બેકાર-પણ બહુ વધારે બન્યા છે. અત્યજ કરતાં આ લોક નોડેની વર્તણૂક ખૂબ ખરાબ છે. North (ઉત્તર) માં લીચિંગ^૨ હજી કાઢ વાર થાય છે.

નીગ્રો લોકોની ઝાળખાણ ચથાથી એ લોક વિષે ખૂબ જાણવા મળ્યું. બન્ને ભણેલાં કુટુંબો છે ને સારી રીતે રહે છે. એ લોકના લતામાં હું એમની એક ખાનગી સભામાં પણ ગયેલો. ત્યાં ખૂબ જુસ્સાબેર બાપણો ચતાં હતાં. સંગીતમાં નીગ્રો ખૂબ કુશળ છે ને અહીં જાનારા ને વગાડનારા ખૂબ સારા લોકોમાં નીગ્રો ગણાય છે. એ લોકોની સભામાં બધા Serious (ગંભીર) વિષયો હતા, પણ . તે પહેલાં ખૂબ ગાયન ને વગાડવાનું હતું. એમનાં Spiritual (આધ્યાત્મિક) તે ધણું જ સાંભળવા જેવાં હોય છે. હિંદુસ્તાનનાં દુઃખો એ લોક વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે; કેમકે આ લોક પણ દુઃખી છે.

૧૯ મી. સપ્ટેમ્બર, '૩૨

.....અહીં Anti-white (ગોરા વિરુદ્ધની) ચળવળ ઠીક ચાલે છે. હું જો કે એમાં જરાયે માનતો નથી, પણ શીકાગોમાં મને એના ઠીકે માંલિસો મળ્યા. જાપાન propagand^૩ (પ્રચારકામ) કરે છે ને નીગ્રોને સાંધે છતવાતો પ્રયત્ન છે. જોકે જાપાન બીજા બાલુથી કારિયા ને ચીનને દાખી રાખે છે.

શીકાગો ખૂબ પૈસાદાર ને ખૂબ જ ગરીબ ચહેર છે. નીગ્રોનાં ઘર ને એમની રહેવાની સ્થિતિ જોઈને આપણા અત્યજને તો ખૂબ વધારે નસીવદાર છે એમ લાગે. અહીં

૧ Coloured એટલે રંગવાળા. અંગ્રેજો સફેદ ચામડીના હાથ, સફેદ સિવાયના બધા વર્ણોને એ રંગ આપે છે. અહીં તેને અર્થ. અમેરિકાના દલસીઓ થાય છે.

૨ અમેરિકામાં સફેદ ચામડીના લોકો દલસીઓને પછી ફર રીતે કાવધાને એક કારે મૂકીને રીજાવી રીજાવીને મારે છે તેને લીચિંગ કહે છે.

૭ મી માર્ચ, ૧૯૩૨

...આ દેશ ખૂબ વિચિત્ર છે. અહીં હિંદુસ્તાનની ખજાનો પહેલાં ચડ્યાતમામ દરેક આવે. પછી ચીન જાપાનની ગરબડ થઈ એટલે તે ચડે થયું. ને એટલામાં લિડનર્ગનું છોકરું kidnapping (અપહરણ) થયું એટલે આખો દેશ એની પાછળ. આ દેશમાં kidnapping (અપહરણ) ને ખૂબ જોઈએ તેટલાં થયા જ કરે છે ને પચાસ હજાર ડોલરની Ransom* માંગી છે. આવા બીજા કેટલાયે બનાવો બને છે પણ lindi (લિંડી=લિડનર્ગ) બધાને માનીતો ખરો ને ! તેનું છોકરું છે એટલે ખૂબ ધમાલ ચાલે છે. એક પેપરમાં આમિરલીસ* પછીનો બીજો મોટામાં મોટો બનાવ આ છે એવું આપ્યું હતું. જુદાણું તે તો જાણે પેપરોની જ માલિકી. કોઈ પણ વાતને તદ્દન બદલીને જેમ કહે તેમ લખવામાં આવે છે. લિડનર્ગનું છોકરું બચાવવાને માટે રેન્સમ તો ગમે તેટલું આપવાનું કબૂલ કર્યું પણ negotiations (વ્યવહાર) કેવી રીતે ચોરો જોડે કરવાં ! પહેલાં પોલીસે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ અહીંની પોલીસ તો ખૂબ જાણીતી છે—એ તો ૧૮ માં એમેન્ડમેન્ટે (સુધારો) ખૂબ પુરવાર કર્યું છે. આ દેશ dry (દારૂબંધીવાળો) કહેવાય છે. બાકી એને નામે હજારો લોકો લાંચ લઈને Bootlegging (દારૂચોરી) કરે જાય છે. કોઈપણ જગાએ દારૂ જોઈએ તો જરૂર મળી શકે, ફક્ત વધારે પૈસા પડે. પણ આ દેશ ગરીબ માટે છે જ નહિ. દરેક મોટા માણસો—ઈજનેરો, પ્રોફેસરો, ડોક્ટરો વગેરે બધાં પોતાનાં functions (મેળાવડા) હોય ત્યારે દારૂ લહેરથી પી શકે છે. ને આપણા લોક ધારે છે કે અહીં dry law (દારૂબંધીનો કાયદો) ને લોધે કાયદો ચલે છે ! હવે જાણ જ થોડા મહિના આ law (કાયદો) રહી શકશે. Literary Digest—લિટરરી ડાઈજેસ્ટ—એ આને વિષે ખૂબ મત લીધા છે, લગભગ બધાં states (રાજ્યો) dry law (દારૂબંધીનો કાયદો)ની સામાં છે, ને એ કાઢવા માટે ખૂબ ચળવળ ચાલી રહી છે.

આ વર્ષે અહીં હિંદુસ્તાન વિષે ભાષણ કરવાં હોય તો પણ ભાગ્યે જ બોલી શકાય છે. અહીં વાતાવરણમાં ખૂબ ઝેર રેડવામાં આવ્યું છે. ચર્ચાલ હમણાં અહીં છે. ને એવા તો કેટલા લોકો છે ! (મિસિસ કોર્નેલીઆ સોરાયજી નામનાં પારસી બાપુ પણ એવું ઝેરી બોલનારામાંનાં એક છે.)

એટલું misunderstanding (ગેરસમજૂત) કર્યું છે કે આપણે જઈએ કે તરત ખૂબ સવાલો—મુસલમાનો ન્યાત રિવાજો અંતરે ભાષાઓ વગેરે ઉપર—ખૂબ પૂછવામાં આવે. હું થોડા દિવસમાં બીજા રોટમાં પાછો બોલવા જવાનો છું. ભાષણ પૂરું થાય ત્યારે ખૂબ વખાણ કરવાં તે તો અહીં રિવાજ છે; કેમકે લોકો પોતાની ખરી લામણી કોઈને બતાવવામાં માનતા નથી. પાદરી લોકો ગાંધીજીની ચળવળમાં કીક માને છે ને તેથી Church (દેવળ)માં જ બોલાવવાનું મળે છે.

અહીં એક ક્રામ્યુનિટી ચર્ચ છે—એમાં ચર્ચ જેવું ખાસ કંઈ નથી. બધા ધર્મના લોકો દરેક રીતિવારે ભાષણ કરે છે. ત્યાં કોઈક વાર રેવરંડ હોમ્સ બોલવા આવે છે. એ અહીં હિંદુસ્તાન અને ગાંધીજી વિષે ભાષણો ને લખાણો કરી જરાક પ્રચાર કરે છે. થોડા વખત પર એમનું “ I met Gandhi ” (હું ગાંધીને મળ્યો) પર ભાષણ હતું—ખૂબ વખાણ

* “ રેન્સમ ” બાબત પકડેલને ધારવા માટે માગેલી રકમ. x મુલ્ય બંધ કરવાની કાનૂની સુલેહ.

હતાં. એ ભાષણોમાં અહીં ધણા લોક આવે છે. આવતે અડવાડિયે શ્રી. હરિદાસ મજમુદાર બોરટન આવવાના છે ને બોલવાના છે.

અહીં ચર્ચામાં Young People Groups (યુવક સંઘો) હોય છે. તેમાં છોકરાઓ ધર્મમાં ખાસ અંદરથી માનતા ન હોય પણ માનવાનો ઢોંગ કરે છે, ને એ બહાને લોકને exploit (કામ કાઢી લેવું) કરીને લહેર કરવાની મળે. પણ એમાં ઠીક લોકોને મળાય છે.

મેં બોલકીનીના છોકરાને કાલે સાંભળ્યો. ખૂબ Radical (સમૂહોઝેદી) છે ને ખૂબ તીખું બોલે છે. ભાષણ સરસ હતું-તણ વખત લડાઈમાં જઈ આવ્યો છે ને એક વાર તો મરણની શિક્ષામાંથી ખચીને જીવેલો છે. ખૂબ સારા વિચારવાળો છે. લડાઈમાં માનતો નથી; તે સિવાય લગભગ બોલશેવિક છે.

કાલે સવારે ધનગોપાળ મુકરજી મળ્યા હતા. સરસ માણસ છે ને ખૂબ વાતો કરી. અમદાવાદથી આવું છું એમ કહ્યું ત્યારે ખૂબ વહાલ ઊઠરાય ગયું. એ તો દિમાલયમાં પણ ઠીક યોગી તરીકે રહી આવ્યા છે. ચોપડીઓ લેવાને કમાઈ ખાય છે ને વખત આવ્યે ભાષણો કરે છે.

આ દેશમાં ભાષણો ને Forum (વ્યાખ્યાનપીઠો)—એનો તો પાર જ નથી. મેગેઝિનો સારાં ને કચરા જેવાં—હજારો બહાર પડે છે. ચોપડીઓનું પણ એવું જ—લાખો ચોપડીઓ દરેક વર્ષે બહાર પડે છે. (જો કે સારી બહુ થોડી હોય છે.) નાટકો સિનેમાનું પણ એવું જ—મેં Shaw (શૉ) નું ‘Too true to be good’ જોયું—પહેલી જ વાર બોરટનમાં શરૂ કર્યું—ખૂબ સારું છે. એણે જેટલાને બનાવી શકાય તેટલાને બનાવ્યા છે. તદ્દન Shawનું જ typical (લાક્ષણિક) છે. અહીં સિનેમાનું કોમ્પ્રીટીશન (હરીફાઈ) એટલું બધું છે કે નાટકના ભાવ સિનેમાથી જરાક જ વધારે હોય છે.

x

x

x

તા. ૬. આ કાગળમાં આ દેશ વિષે જરા અન્યાય થઈ ગયો છે, પણ એ લોક Civilised (સંસ્કૃત) નથી તે તો જરૂર ખરું છે.

x

x

x

તા. ૧૫ મી. માર્ચ, ૧૯૩૨

“Ten Days that Shook the World” એ પ્રખ્યાત ચોપડી લખનાર ‘જૉન રીડ’ ની કલમ અહીં છે. તેમાં હું ગયો હતો. ત્યાં ખૂબ સરસ માણસો મળ્યા હતા. અહીંના કેટલાક હોંશિયાર નીચો માણસો જોડે પણ મને સારી જોળખાણ થઈ છે. જૉન રીડ કલમનો હેતુ Writing (લેખો), Arts (કલા), Fine Arts (લલિતકલા), Music (સંગીત) અને Theatres (નાટકો) ની મદદથી Humanity (મનુષ્ય જાતિ) ને કેવી રીતે મદદ થઈ શકે તે છે. એમાં Radical (સમૂહોઝેદી) વિચારનાં બધાં એકઠાં થાય છે. અહીં જે કોમ્યુનિટી ચર્ચ છે તે પણ ખરું જોતાં ચર્ચ નથી પણ ખૂબ Liberal (હિંદર) વિચારવાળાઓની કલમ જેવું છે. દરેક વિચારના માણસોને એ રજા પરથી બોલવા દે છે. દર રવિવારે સવારે એની service (પ્રાર્થના) હોય છે. આજે Miss Lee

(ઇંગ્લંડની Left Wing Labour M. P.)* બોલેલી. એ સોવિયેટ રશિયામાંથી દમણાં જ આવેલી-ખૂબ સરસ બોલી. ફક્ત ૨૫ વર્ષની બાઈ છે, પણ ખૂબ જુરસાથી બોલી હતી.

આ દેશમાં દરેક જુદા opinions (મત) વાળા માણસને બોલવા માટે ને લખવા માટે ખૂબ છૂટ છે ને દરેક વિષયની ચર્ચા પણ ખૂબ થાય છે. Forums (વ્યાખ્યાન-પીઠા)માં હમેશાં કોઈ સારા બોલનારા રવિવારે હોય છે જ. ગોસ્ટન આ માટે ખૂબ જાણીતું છે. ત્યાં અઠવાડિયે વિન્સ્ટન ચર્ચીલનું બાપણ હતું. હિંદુસ્તાન વિષે એક શબ્દ પણ બોલ્યો ન હતો.

અહીં બધા propaganda (પ્રચાર) કરવા આવે છે એમાં થોડું સાચું છે પણ મોટા propaganda (પ્રચાર) તો પેટનો છે—અહીં મોટા બાપણ કરનારને એક બાપણના ૨૦૦ કે ૩૦૦ ડોલર સહેજે મળી શકે એટલે ૧૦૦૦ રૂપિયા. આ રીતે ઠીક લોકો અહીંથી પૈસા એકઠા કરી જાય છે. બધે regular (રીતસર) Lecture Agencies (લેક્ચર એજન્સીઓ) છે. તેને પહેલેથી લખાણ કરે ને એ બધી Tour (મુસાફરી) ગોઠવી આવે છે. એટલે આ લોક પોતાના દેશ માટે Secondary (ગૌણ રીતે) પ્રચાર કરવા આવે છે. પહેલો પોતાના પેટનો જ.

આ થોડા દિવસમાં હું ખૂબ માણસોને મળ્યો છું. અહીં youths (યુવાનો) ના groups (સંઘો) નો તો કાંઈ પાર જ નથી.

x x x

અહીં શ્રીયુત ધર્માનંદ કાસાગ્ખી ખૂબ વાર મળે છે. ખૂબ સારા માણસ છે ને મારે હવે તો બહુ જ ઝોળખાણ થઈ ગયું છે. અમને ઘણી વાર જમવા લઈ જાય છે. ખૂબ radical (સમૂહોન્નત) વિચારના છે. International Politics (આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યપ્રકરણ) માં તો ખૂબ સમજે છે ને Marxian point of view (માર્ક્સના દષ્ટિબિંદુ) થી બહુ જુએ છે. એ થોડા વખતમાં રશિયા જવાના છે. રશિયા પાછળ એ લગભગ ગોંડા થયા છે.

x x x

૩ જી. સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨

શીકાગોમાં Oriental Students Convention (પૂર્વદેશોના વિદ્યાર્થીઓનો સંઘ) છે તેમાં મને ખૂબ લખીને બોલાવ્યો છે. ને બધા પૈસાદાર ચીના ને જાપાનીઝ એકઠા થયા હશે તો જરૂર કાંઈક હું બોલીશ. આ દેશમાં Chinese Capitalists (ચીનના મૂડીદારો)ના હોદસાઓ આવે છે. ને લાગ્યે જ કાંઈ Social Problem (સામાજિક પ્રશ્નો) માં સમજતા હોય છે. હરિદાસ મજમુદાર કાંઈ બોલવાના છે ખરા. એ હિંદુસ્તાન પર બોલશે. પણ મારે ને બોલવાનું આવશે તો મારો તો એ લોકના capitalist (મૂડીદારો) ને militarist (વિમલવાદી) ફેરીઝમની સામે બોલવાનો વિચાર છે. Peace (સુલેહ) ઉપર discussion (ચર્ચા) છે એટલે મજમુદારને ખૂબ બોલવાનું મળશે. મને પહેલેથી જઈ ચકાશે એમ ખબર હોત તો એક વિષય જરૂર લેત પણ હવે તો Discussion (ચર્ચા)માં બાગ લેતી વખતે બોલી ચકાય.

x x x

૧૭ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૨

હું કાલે Hitch Hike (હિચ-હાઇક) કરીને શીકાગોથી અહીં આવ્યો. હરિદાસ મજમુદાર Oriental Students Convention (પૂર્વદેશીય વિદ્યાર્થીસંઘ)માં આવી ન શક્યા એટલે મારે હિંદુસ્તાન વિષે બોલવાનું આવેલું. એ organisation (સંઘ) જરા religious (ધાર્મિક) છે પણ મેં પહેલેથી મારા વિચાર બતાવ્યા હતા ને તદ્દન freedom of speech (બોલવાની છૂટ) ને discussion (ચર્ચા) હોય તો જ મારે જતું એમ લખેલું. પણ મને ખૂબ મઝા આવી—દરેક discussion (ચર્ચા)માં એ લોકોને ના ગમે એવા પ્રશ્ન પૂછવાની. કોન્ફરન્સમાં ખૂબ લોકોને મળાયું; કારણકે ચીન, જાપાન, ફારીઆ, સીરિયા, ઇજીપ્ટ, સિયામ, ફિલીપ્પાઇન્સ ને હિંદુસ્તાનનાં છોકરા ને છોકરીઓ હતાં. જરા Bourgeois Gathering (મૂડીદારોની મજલિસ) હતું, પણ કેટલાક સરસ લોકોને મળાયું. ચીન જાપાનના ખબર પણ ખૂબ મળ્યા. અહીં ચીનની Communist (મંઘવાદી) ચળવળથી લોકોને બહુ જ અલગ્યા રાખવામાં આવે છે. અત્યારે ૬ China (ચીન) જ્યારે Red (મંઘવાદી) થયું છે ત્યારે Soviet China (સોવિયેટ ચીન) વિષે કેટલા થોડા news (ખબર) અહીં મળે છે.

મારે તો ગાંધીજીની arrest (પરહેજ) પછીના events (બનાવો), એટલાવા કોન્ફરન્સ ને ખાસ કરીને હિંદની હાલત પર બોલવાનું હતું—મેં કે હું તદ્દન first-hand (પ્રત્યક્ષ રીતે) એ વિષય પર હવે નથી, પણ બીજા બધા કરતાં વધારે contact (સંસર્ગ) માં છું એટલું ઠીક હતું. શિકાગોમાં ૧૯૩૩ માં World Fair (દુનિયાનો મેળો) કરવાના છે તેની બધી ધમાલ-જોષ—કરોડો રૂપિયા એ ખોટા કામમાં ખર્ચે છે. Convention (સંઘ) માં હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ નાટક ને Entertainments (વિનોદ) આપેલાં—હરિદાસ મજમુદારનો Hindoo Origin of the World નામનો લેખ છે તેના પરથી Shadow Picture (શેડો પિક્ચર) કરેલું.

x

x

x

થોડા દિવસ પર સ્ટોટ નીઅર્બિંગ નામના અમેરિકાના પ્રખ્યાત Radical (સમૂહોચ્છેદી) નું Germany—Bolshevik or Fascist (જર્મની—બોલ્શેવિક કે ફેસિસ્ટ ?)નું બાપણ હતું. ખૂબ interesting (રસિક) હતું. તેણે જતાયું હતું કે Marx (માર્ક્સ) ના કહેવા પ્રમાણે Capitalism (મૂડીવાદ) નો Decaying Period (ક્ષીણ થવાનો કુસમય) જરાબર આવ્યો છે, ને તેથી હેલ્થ પ્રયત્નો બધા દેશમાં ચાલે છે. હિંદુસ્તાન તો જાણે Nations (રાષ્ટ્રો) માં ગણાતું જ નથી એટલે આપણી તો કામ વાતો કરતું જ નથી. અમેરિકામાં હિંદુસ્તાન હવે તો ભુત્રાઇ ગયું છે. R. T. C. (રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ) વખતે ગાંધીજીનાં Cartoons (દૃશ્યચિત્રો) આવતાં હતાં—પછી થોડા news (ખબર) આવ્યા ને હવે—ચનકાર ! પણ અહીંનાં પેપર્સ ને journalism (પત્રો) તદ્દન Capitalist Propaganda (મૂડીવાદ પ્રચાર) હોય છે. હવે તો Election Campaign (ચૂંટણી યુદ્ધો) માટે જ પાનાં ભરેલાં હોય છે.

x

x

x

અને ન્યારે News (ખબર) આવતા હતા ત્યારે પણ વાઇસરોય પર ભોમ્બ નાખવાનો પ્રયત્ન, હિંદુસ્તાન રિપબ્લિકન આર્મીની હિંસાની ધમકો, હિંદુમુસ્લીમ લડાઇ, અંત્યજ્નેનો સત્યાગ્રહ, મુસ્લીમો સત્યાગ્રહમાં ભાગ નહિ લે વગેરે સમાચારો જ ખાસ આવતા હતા.

ગાંધીજી વિષેના સમાચાર આ લોક કેટલા distort (બંગ) કરે છે તેનો દાખલો આપું: Independence Day (સ્વાતંત્ર્ય દિન) ને દિવસે ન્યારે ૧૦૦૦ લોકો જેલમાં ગયા ને આખા હિંદુસ્તાનમાં ખજલગાટ થયો ત્યારે Mr. Gandhi (મિ. ગાંધી) વિશ્વ-ચત્રની Society Girl (મિસ સ્કેડ) જેડે યરોડામાં નિરાંતે વાતો કરતા હતા તથા બકરીનું દૂધ પીને યુરોપિયન ઉપરી જેડે બાગમાં ફરવા નીકળ્યા હતા-એવું એક પેપરમાં આવેલું!!

x

x

x

Hitch hiking (હિચ હાઇકિંગ) શું તે તમને વખતે ખબર હશે. અમારે બોસ્ટનથી નાપચાના ધોધ જોવા જવું હતું. તે માટે અમે રસ્તા ઉપર ઊભા રહીએ અને પસાર થતી દરેક મોટરને ઊભા રહેવા માટે હાથ ઊંચો કરીએ. જે કોઇ ભસો માણસ હોય ને મોટરમાં જગા હોય તો ઊભી રાખે ને બેસવા દે અને પોતાને જવું હોય ત્યાં સુધી અમને lift (બેસવા) આપે. ત્યાંથી પાછા રસ્તા પર વાટ ભેટા ઊભા રહેવાનું ને કોઇ બીજી મોટર મળે ત્યારે આગળ જવાનું-એમ કરતાં કરતાં દેશના એક છેડેથી બીજે છેડે મફત જઇ શકાય છે.

Hitch hiking (હિચ હાઇકિંગ) ને અહીં bumming (બમ્મિંગ) પણ કહે છે. ને bum (બમ) એટલે જેને આપણે લોકર કહીએ તે. આ દેશમાં ઉત્તરમાં વિશ્વચત્રની influence (અસર) ને લીધે લોકો hitching (હિચિંગ) તરફ જરા તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે. કેમકે ઉત્તરમાં લોકો વધારે Bourgeois (મૂડીદાર) હોય છે.

Middle West (મધ્ય પશ્ચિમ દેશ)માં તો ઘણા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓં bumming (બમ્મિંગ) કરે છે. બેકારીના વખતમાં લોકો અન્નપ્રાપ્તિ બેસાડતાં જરા ગભરાય છે ખરા; કેમકે કેટલીક વાર એવા cases (કેસો) બન્યા છે કે જેને ride (બેસવા) આપે તે રિવોલ્વર લઇને બધા પૈસા પડાવી લે. વળી કોઇ વાર ride (બેસક) આપી હોય અને અકસ્માત થાય તો અંદર બેઠેલા લોકો Damages (નુકસાની) પણ માગે. આ દેશમાં દરેક જાતની ગરબડો હોય છે, પણ આ બધા સાથે લોકો Ride બેસવા આપે છે ખરા. આપણે રંગે કાળા એટલે Ride (બેસક) મળતાં વાર લાગે કેમકે આ દેશમાં લોકોને કાળા ધોળાના બહુ જ ભેદ છે-એકે Students (વિદ્યાર્થી) છીએ એમ વિશ્વાસ બેસે તો Ride (બેસક) જરૂર આપે. નીચો હોઇએ તો જરા Chance (સંભવ) નહિ.

આવી રીતે અમે બોસ્ટનથી નીકળ્યા. રસ્તામાં જાતજાતના અનુભવો મળ્યા. કોઈ વાર Graduates (ગ્રેજ્યુએટ) મળે, Undergraduates (અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ) મળે. અભણ ને ગરીબ ખેડૂન મળે. વેપારી, છુટલેગર (દારૂચોર), ગરીબ mechanic (સંચા કામગાર), Scout (સ્કાઉટ), Journalist (વર્તમાનપત્રકાર),

ખૂબ પૈસાદાર Capitalist (મૂડીદાર) અને Communist (સંઘવાદી)—એમ તરફ તરફના લોકોએ અમને જુદે જુદે વખતે Ride (બેઝક) આપી હતી. ડેટલીક વાર ગરીબ મજૂર પોતાની લોરી કે ખટારામાં લઇ જાય, તો ડેટલીક વાર કોઇ પૈસાદાર વેપારી પોતાની Cadillac કે Packard (રૈલ્સરૌપર)ને હાથે એવી અમેરિકન કાર્સ)માં બેસાડે.

Ride (બેઝક) આપે ત્યારે ખૂબ ગરુમાં મારીને વાતો કરવાની. એક વાર એક ખૂબ પૈસાદાર વેપારીએ બેસાડ્યા હતા. ખૂબ મોટી ને સરસ કાર હતી. ને તેણે ૧૩૮ માઇલની Ride (બેઝક) આપી. ખૂબ દારૂ પીધેલા ને મોટર ૭૦ માઇલની Speed (વેગ) પર ચલાવે. પોતાનાં અને અમેરિકાનાં ખૂબ વખાણ કરતો હતો.

એક વાર એક ગરીબ મજૂરે અમને બેસાડ્યા હતા અને પોતાના ઘર કરતાં ઠીક આથે મુઠી અમને પોતાના ખટારામાં લઇ ગયો.

દરેક વખત તો અમારે આંગળી કરવી પડે. પણ એક નીત્રો વેપારીએ તો પોતાની બેઝે જ અમને બોલાવ્યા ને બેસાડ્યા. પાછા જતાં એને ઘેર ઊતરવાનું ખૂબ કહ્યું ને ખૂબ દારૂ પાછશ ને મગ્ગ કરાવીશ એમ પણ કહ્યું.

રાતે કોઇ વાર જો કોઇ પણ મોટર ન મળે તો Y. M. C. A.માં રહીએ. અહીં તો રાતના રહેવા માટે નાના ગામમાં પણ Rooms (ઝોરડી) મળી શકે. સવારે વહેલા ઊડીને પાછા અમારે ધંધે ચડી જઇએ. કોઈકે વાર થોડું Distance (અંતર) બસમાં પણ બેસતા હતા.

આમ કરતાં કરતાં અમે નાયબ્રા આવી પહોંચ્યા. તે દિવસે પૂર્ણિમા હતી. Falls (ધોધ) રાતના તો ખૂબ જ સરસ દેખાય છે. હું Canada (કાનડા)માં જરાક જઇ આવ્યો. ત્યાં હજારો અમેરિકનો દારૂ પીને gay (લહેરી) બન્યા હતા; કારણ કે બિયારા Dry Belt (દારૂબંધીના પ્રદેશ)માંથી આવે એટલે તરસ્યા બહુ થયા હોય ને !

નાયબ્રાથી અમારે Rochester (રૌચેસ્ટર) જવું હતું. ત્યાં Kodak (કોડક) નું કારખાનું છે. બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઇ મળ્યું નહિ, એટલે કંટાળીને બસમાં ગયા. ત્યાં કોડકનું કારખાનું બંધ ચએલું ને ત્રણ દિવસ બંધ રહેવાનું હતું. આ દેશમાં ઘણાં કારખાનાં અકબીયાના આર દિવસ હમણાં ચાલે છે. એટલે રાતે મોડું ચએલું તોપણ મોટરની શોધમાં બિલા. એક જીલ્લેગર (દારૂચોર) મળ્યો. એ દારૂ લાવવા કેનેડા તરફ જતો હતો. પહેલાં અમે જરા અચકાયા, કેમકે દેખાતો Gangster (સેનરી ટોળીનો) જેવો લાગતો હતો, અને રાતે દસ વાગેલા. અમને main (મુખ્ય) રસ્તા ઉપરથી બીજો ટેકાણે લઇ ગયો. ત્યાં એનું ઘર હતું. અમને અંદર બોલાવ્યા ને પોતાનાં છોકરાંને બતાવ્યાં. પછી પાછો અમારી જોડે ઊપડ્યો. પોતાની બધી વાતો કરી. કેવી રીતે Federal (ફેડરલ) પોલિસને ત્યાં આપે ને કેવી રીતે જો ના માને તો ખૂબ કરે વગેરે. ખૂબ પસા એ લોક પાસે હોય છે ને ઘણું ખર્ચું તો લાંચમાં ફેલ મળે જ છે. અમને ચાલીસ માઇલ આથેના એક ગામ સુધી લઇ ગયો. અમે એ ગામમાં રાત માટે રહ્યા. પેલો માણસ તો કેનેડા તરફ વેગન આવવાનું હતું એટલે ઊપડી ગયો. ઠીક. બેઠો માણસ હતો. સાથે જાણે Gipsy (ગંદક) તો ભરેલી પડી જ હતી.

આના જાતજાતના અનુભવ લેતા લેતા અમે પાછા બોસ્ટન આવી પહોંચ્યા. સગભમ ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ માઇલ hitch (હિચ) કર્યું. અમને Ride (રિડે) નહોતી મળતી ત્યારે Chewing Gum^x ચાવ્યા કરીએ ને લેનિનની ચોપડી હતી તે વાંચીએ. દરેક મોટર બસ ત્યારે હાથ કરવાનો. એક વાર વધારેમાં વધારે સામટી ૪૦૦ મોટર ગચોલી ને ટ્રાઇએ ઊભી નહોતી રાખી. ખૂબ ધીરજનું કામ છે, પણ ખૂબ જ લોકોનો ને દેશનો અનુભવ મળે. Bus (બસ) કે ટ્રેનમાં આનાથી પા ગણો પણ અનુભવ ના મળે ને દેશ નોવાય પણ નહિ.

સંપાદક: અ

નવ સર્જન

(૫^{મી})

ભયંકર નિનાદ કાલ કરતાલથી જો ઉઠે;
અને પ્રલય મેઘનાં યુથ અધાર જો આફળે;
અનન્ત કદી અન્ધકાર ધનધાર ભૂમંડળે
ધુમે; કરી કરાળ હાસ્ય ગણુ રુદ્રના જો રૂઠે;
પ્રમત્ત બની લોક મોહમદિરા તણા પાનથી,
મદાન્ધ યમ યુદ્ધ દારુણ મથાવતા સ્વાર્થના;
સહે અસહ અંતરે જગત એ સમે યાતના,
નિહાળી નિજ અંગની વિઠ્ઠિ શોષિત સ્નાનથી.
યુગે યુગ વિનશિની પ્રજાળ યજ્ઞવાળા જલે,
હશે અકલ હેતુ શો ? પ્રકૃતિ કેમ સંહારતી
અકારણ ? શું આ બધી અર્થ યાતનાઓ જતી ?
રહસ્ય સમગ્રય ને હૃદયની અનાસ્થા ટળે.
જતી મલિન વૃત્તિઓ પ્રલય યજ્ઞદાહે દ્રવી,
વિસર્જન કરી પ્રજા સુભગ સૃષ્ટિ યોજે નવી.

અમીદાસ

^x ચ્યૂઈંગ ગમ=આપણે સોપારી વાપરીએ છીએ તેમ અમેરિકનો ગૂંદા જેવા એક પદાર્થ મોંમાં ચળવાય છે.

અમે

વસન્તકાન્તા ?

વિશ્વો રચી, ખચી, વિખેરી દશે દિશામાં,
લીલા સગવળ વળી સુન્દર રંગસાળે,
આદિ દિને સૃજનને ઉચ્ચે રસાત્મા
કલ્યાણ પ્રેમ વહતી ઝડતની ઝડયા ને,—
એના પ્રતિધ્વનિ અનંત અખંડ ગાળે
સ્પર્શો રહે હૃદયતંતુ કદી અમારા;
ને ગૂઢ કંપી અરમે અધુરા અવાળે
સૌન્દર્ય-સત્ય-શિવને ઉરએકતારા.
ને ગુંજતી જગતજન કુંજે રકુરે હંધારા. ૯

ગોંધી અમે પ્રગટ ગંધ વસન્ધરાની.
ન્યાં નિંદરે શિશુ સ્મિતાંકિત માતખોળે,
લાગળુ, ને, લળી જતી નવ-માત 'છાની,
ઉલ્લાસી યૌવનસુરા છલકંત, દોળે
ન્યાં પ્રેમશૌર્યસરંગ અનંત છોળે,
હેયે હુલાસ ભરતી સુકુમારિકાઓ.
ન્યાં સૃષ્ટિ સારી ઉરનાં અમૃતે ઝખોળે,—
ત્યાં ત્યાં અમે, પ્રતિકુલે રસમક્ષિકાઓ.
ચાખી રહ્યાં પુરુષપ્રકૃતિની મધુચંદ્રિકાઓ. ૧૮

ખે મિત્રના હૃદયસંધિ ચક્રી વહતાં
ભાવોર્મિગાન મહી મેનુલતા અમારી;
ને પ્રેમતાર વિધિકાળ ખળે ત્રુટતાં
ધારી ખળે અમ ઉરે કરુણી સિતારી.
કાઠે બરી કર ધરી ઉરભાવઝારી
માંડી અમે પરમ વિશ્વતૃપા છિપાવા;
પીવાષ તૃપ્ત બનવું, રીત એ જ ધારી.
એળે પચાવી ઘટબીતર ઉખ્યુ લાવા,
રૂહેતા મધી સતત જગને છાપરે શાંતિ છાવા. ૨૭

ધીરું લપાઇ, છુપી નિર્ઝર ગાય ગાણું,
 મારી વળી સરિત સિન્ધુપ્રયાણુ ધેવી,
 ને સિન્ધુરાજ ગરજ ગિરિગોદમાંનું
 ખોલાવતો ઝરણુટોળું,—અધે છુપેલી
 તંત્રી બળે અમઉરે બજ ને રહેલી.
 હૈયાં છલાછલ વસોવતી વાદળોનાં
 વર્ષત વીજનખલી જળગીતહેલી;
 એ રીત ગાન રઝુરતાં પશુ આ દિસોનાં,
 રંગાય ને તદપિ, કવતાં કંપી અંઝાનિસોમાં! ૩૧

ખાલી ઉપા અમૃતની કંઠ ગટ્ટમટાવી,
 દીડી બધીય દુનિયા નિજ રંગરંગી.
 સન્ધ્યા વિષાદ મુખરેખ તળે છુપાવી
 અન્ધારની વિશદતા પરખી અ-કંખી,
 ન્યાં હાંકતું પડી રહ્યું દૂર સ્વપ્નખી
 ઢાળા દષ્ટ વિકલશી રથલકાલ પાંખો,
 ત્યાંથી અમે પર રસેક રહંત અંખી,
 ખોલી અનાવરણુ કદપકલાની આંખો;
 ને કે જડયો કણુ, કવનમાં વેરતા એક આંખો. ૪૫૮

ધોળી

ટહેલતાં સાબરને કિનારે
વિદ્યાનશાસ્ત્રી, કવિ, એ જન્મ ચડયા
ધોળી કને, જે કપડાં પછાડતાં
મહાજનો કાણ ન એ લહી શક્યો. ૪

કહે કવિ; 'આ કપડાં ધ્રુવે છે
ત્યાંથી ઉડતા જળ મિન્દુશીકરે
હૈયું ફેરે, ઇન્દ્રધનુષ્ય ન્યાળી.
જન્મ્યો હતે એ ચતવર્ષપૂર્વે
તો પામતે હું પદ વડઝવર્યનું.' ૯

વિદ્યાની કહે: 'ન્યૂટનની પહેલાં
પાક્યો ન ધોળી પણ કાઠિ એવા
જે વાત સાદી સમજી શક્યો આ
કે તેજ, પાણીકણ આરપાર
જતાં, જૂદું થાય જ સાત રંગમાં ? !' ૧૪

વદે કવિ : ' ધોળી જનો ય આ ને ? '
'રામા !' કહીને પછી જૂઝ પાડી,
પૂછ્યું, 'અધ્યા ! કામકું જે તણાય
છાંટા ઉડે તે મહો રંગ સાતનું
તે હું ઉમંગે નિરખે કહી કે ? ' ૧૯

ધોળી બિચારો થઇ મૂઠ, કાંઈ
મારે, નિહાળી જન આ મહાનને
વાતે વળેલા નિજ સુદ્ર સંગમાં.
વિદ્યાની બોલે, 'તુજ પીક સૂર્યની
બાજુ ધરી, ધો કપડાં, અતે એ
છાંટા મહો અદ્ભુત સાત રંગને.' ૨૫

'માન્ય ! એવા કદું એ હું આજ
ધરે બિચારાં મરી નય છોકરાં ! '
કહે કવિ: 'સુન્દરતા પિછાનવા
ધડીક તો રંગલીલા નિહાળી લે ! '
'એ જેઉં તો આ ઢગ ધોઈ ક્યારે ? ' ૩૦

મંડ્યો પછી એ કપડાં પછાડવા
ધાલી ઊધું, ને બચવા જ છાંટથી
વિદ્યાનશાસ્ત્રી ખસી, મર્મમાં હસ્યા,
એ ! બાપડો ન્યૂટન વ્યર્થ જીવ્યો !
યે શોધ કે ના, સરખું જ આને ! '
હસે કવિ: 'ના ઉર આનું નાચે,
જીવ્યું અરે ! ફાગટ વડઝવર્યનું ! ' ૩૭

ઉમાશંકર જોષી

અનિધિ [Complex]

૨

અસ્વીકૃત અનિધિ

Unrecognised Complex

કોઈ વાર મનુષ્યો પોતાની અનિધિ સ્વીકારવા તૈયાર હોતા નથી. તે સાગણીને વશ થઈને અમુક કાર્ય કરે છે, અથવા માન્યતા ધરાવતા હોય છે; છતાં તે એમ જ માને છે કે તે કેવળ શુદ્ધ તર્કથી, નિર્મળ વિચારસરણિથી તે કાર્ય કરે છે અથવા તે વિચાર ધરાવે છે. કોઈ આંતરકારણને લીધે તેમને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે અને તે પોતાની અનિધિનો સ્વીકાર કરતા નથી. આવી અનિધિને આપણે અસ્વીકૃત અનિધિ (Unrecognised Complex) કહીશું.

અંત્યજને સ્પર્શ કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન કોઈ જૂના વિચારના પુરુષને પૂછીએ ત્યારે તે તેનો જવાબ સ્પષ્ટ રીતે નકારમાં આપશે, અને એ ઉત્તરનાં કેટલાંક કારણો રજૂ કરશે. જે કારણો એ રજૂ કરે છે તે તેણે શાન્ત રીતે વિચારીને દર્શાવ્યાં છે એમ તે માને છે. જો આપણે દલીલમાં ઊતરીને તેમણે આપેલાં કારણો કેટલાં અવાસ્તવિક, અસત્ય અને અર્થહીન છે એ બતાવીશું તોપણ એ બધું સાંભળી રહ્યા પછી એવરે તેને પોતાનું મંતવ્ય જ સાચું લાગશે; આપણે સુધરી ગયા છીએ, નાસ્તિક થઈ ગયા છીએ એવું માનીને આપણી દલીલોને તે હઠામાં પેસવા દેશે નહિ. તે જે કારણો રજૂ કરે છે તે તર્કના નિયમ અનુસાર નથી, પરંતુ બાહ્યાવસ્થાના પ્રાપ્ત થયેલા સંસ્કારોના બળથી, જે સમાજના અભિપ્રાયને માન આપે છે તે સમાજના અભિપ્રાયના બળથી પ્રેરાઈને આવાં કારણો રજૂ કરે છે. તે કારણો પાછળ તર્કસિદ્ધ દલીલો નથી; પરંતુ તર્કભાસ છે. મનની આ વૃત્તિને અંગ્રેજીમાં Rationalisation કહે છે. આપણે તેને કારણાન્તર દર્શન કહીશું.

આ દૃષ્ટાંતમાં જે માણસ અંત્યજસ્પર્શ વિરુદ્ધ કારણો આપે છે તેને પોતે શું કહે છે તેની પૂરેપૂરી માહિતી નથી. તે એમ માને છે કે તે સાચાં કારણો, તર્કસિદ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે; પરંતુ ખરી રીતે એ કારણો બરોબર નથી; અને તેની માન્યતાના મૂળમાં તેનાથી અજ્ઞાત અનિધિ રહેલી છે. અંત્યજને ન સ્પર્શવા સંબંધી જે અનિધિ તેના મનમાં નાનપણથી જ ઊગવા માંડી છે તે તે જાણતો નથી. તેણે આપેલાં કારણોસર નહિ પરંતુ

X સંજ્ઞાઓ: A man convinced against his will,
Is of the same opinion still.

પેલી અનિયંત્રિત બળે તે અનિયંત્રિત વિરુદ્ધ છે એમ તે સમજતો નથી. બાહ્યસીકલની ધૂનવાળો છોકરો પોતાની અનિયંત્રિત જાણતો હતો; આ ભાષ પોતાની અનિયંત્રિત વિશે અજ્ઞાન ધરાવે છે.

આ જ પ્રમાણે વિવિધ ધાર્મિક સંપ્રદાયના અથવા વિવિધ રાજકીય પક્ષના અનુયાયીઓ પોતાના અભિપ્રાયો બુદ્ધિપૂર્વક બહુધા નથી બાંધતા. જે સંપ્રદાયમાં તે જન્મ્યા હોય છે તે સંપ્રદાયના અથવા જે રાજકીય પક્ષમાં તે કોઈક અજ્ઞાત કારણસર જોડાયા હોય છે તે રાજકીય પક્ષના અભિપ્રાયોનો હમેશાં પકડે પાડે છે: અને શુદ્ધ તર્ક કોઈ મનુષ્યનો સંપ્રદાય અથવા રાજકીય પક્ષ બાંધે જ બદલાવી શકે છે; એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે. જીવનના ગંભીર પ્રશ્નોમાં મનુષ્યો તર્ક અનુસાર નથી વર્તતા પરંતુ પોતાની અનિયંત્રિત અનુસાર વર્તન કરે છે. ધર્મ, રેતહ આદિ વસ્તુમાં મનુષ્ય બુદ્ધિ કરતાં હૃદયની અજ્ઞાત અનિયંત્રિત ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધા રાખે છે, અને પોતાની શ્રદ્ધાના સમર્થન માટે કારણો પછી બિલાં કરે છે.*

સાહજિક વૃત્તિ અને બુદ્ધિ (Instinct and intelligence)

આ અનિયંત્રિત વિચાર આપણને મનુષ્યોની માન્યતાઓ અને વર્તનની પાછળ રહેલી પ્રેરક-શક્તિનો વિચાર કરવા તરફ દોરી જાય છે. સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે મનુષ્ય એ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે, એ બુદ્ધિપૂર્વક બધાં કાર્યો કરે છે; જ્યારે પશુઓ કેવળ પ્રેરણા (instinct) ને વશ થઈને બધાં કાર્યો કરે છે. આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં પશ્ચિમના ધણાખરા માનસશાસ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે જ માનતા. તે પ્રેરણા અને બુદ્ધિનો વિરોધ કલ્પતા; અને માનતા હતા કે જ્યાં પ્રેરણા હોય ત્યાં બુદ્ધિ ન હોય અને જ્યાં બુદ્ધિ હોય ત્યાં પ્રેરણા ન હોય; પરંતુ નવીન માનસશાસ્ત્રે આ વિચારમાં જખરું પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. અત્યારે માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે કે પશુના જેટલા જ મનુષ્યો પ્રેરણાને વશ થઈને વર્તે છે, જેમ પશુના દરેક કાર્ય પાછળ પ્રેરણા હોય છે તેમ જ મનુષ્યના દરેક કાર્ય પાછળ પ્રેરણા હોય છે. પશુનાં કાર્યો સીધાં, સરળ હોવાથી તેમની પાછળ રહેલી પ્રેરણા સહેજે આપણાથી જોઈ શકાય છે; પરંતુ મનુષ્યનાં કાર્યો અસરળ, ગુંચવાયેલાં, જટિલ હોવાથી તેમની પાછળ રહેલી પ્રેરણા કે પ્રેરણાઓ સહેજે ઓળખી શકાતી નથી. મનુષ્યનાં કાર્યોની પાછળ રહેલ પ્રેરણાં શોધી કાઢવામાં જરા શ્રમ પડે છે; પણ આપણે મનુષ્યના અમે તે કાર્યનું, પૃથક્કરણ કરીશું તો તે દરેક કાર્યના મૂળરૂપે કોઈ પ્રેરણા જણાશે. મનુષ્યોના કાર્ય પાછળ પ્રેરણા રહેલી છે એટલે તેમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ નથી થતો એવું કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. મનુષ્ય પ્રેરણાની સાથે બુદ્ધિનો એવો ઉપયોગ કરે છે કે ઘણી વાર પ્રેરણા એમાં કેવળ ઢંકાઈ જાય છે, જેમ મનુષ્યમાં બુદ્ધિ વિશેષ તેમ એની પ્રેરણા ગૂઢ જણાશે.

જ્યારે મનુષ્ય કોઈ કાર્ય કરે છે ત્યારે તે કાર્ય તે શા માટે (Why) કરે છે એનું સંશોધન આપણે કરીશું તો એ કાર્યની પ્રેરક-શક્તિ કોઈ સાહજિક વૃત્તિ Instinct છે એમ જણાઈ આવશે. પરંતુ સાહજિક વૃત્તિને વશ થઈ તે મનુષ્ય બીજી કોઈ રીતે કાર્ય

* સરખાવો: Argument does not precede but follows conviction

નહિ કરતાં આ પ્રમાણે જ કેમ (How) કરે છે તેનો વિચાર કરીશું તો તેનો ઉત્તર તે મનુષ્યનાં બુદ્ધિ અને અનુભવમાંથી આપણને મળશે. એક યુવક, અંદરની વૃત્તિથી પ્રેરાઈ રમત રમવા નીકળી પડે છે; પરંતુ તે કંઈ રમત રમશે અને તે કેવી રીતે રમશે તેનો આધાર તેની બુદ્ધિ અને અનુભવ ઉપર રહેશે. એ જ પ્રમાણે એક મનુષ્ય સાહજિક વૃત્તિથી પ્રેરાઈ કાંઈ ધંધો કરશે; પણ કેવી રીતે તે ધંધો તે કરશે તે તેની બુદ્ધિ અને અનુભવ ઉપર આધાર રાખશે. એક કાર્ય શા માટે (Why) થાય છે તેનો જવાબ પ્રેરણા આપે છે; અને તે આ પ્રમાણે કેમ (How) થાય છે તેનો જવાબ બુદ્ધિ આપે છે. એટલે મનુષ્યના દરેક કાર્યની પાછળ પ્રેરણાનું બળ રહેલું છે, અને પ્રેરણાને દિશા આપવામાં બુદ્ધિનું બળ રહેલું છે. મનુષ્ય બુદ્ધિથી પ્રેરાય છે તેમ જ પ્રેરણાથી પણ પ્રેરાય છે. પ્રેરણા એ મનુષ્ય અને પશુને સામાન્ય છે;* પરંતુ પશુની સાથે સરખાવતાં મનુષ્યમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ વિશેષ હોય છે.

આપણી અંદર રહેલી ઋતુચક્રણની વૃત્તિ, જાતિરક્ષણની વૃત્તિ, સંઘવૃત્તિ આદિ જે વૃત્તિઓ જીવનને પ્રેરે છે તે વૃત્તિમાંથી જે અનિયમો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘણી દીર્ઘકાળજીવી હોય છે અથવા તો તે આખા જીવન સુધી ટકે છે. કેટલીક અનિયમો થોડા કાળ પર્વત જ ટકે છે અને પછી નાશ પામે છે. પરીક્ષા-અનિય, સામ્રાજ્ય-અનિય થોડા સમય સુધી જ ટકે છે; પછી તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યનું જીવન અદ્યપસમયજીવી કે દીર્ઘસમયજીવી અનિયમોથી પ્રેરાય છે. જ્યારે કાંઈ એક અનિય જન્યત થાય છે ત્યારે તે અનિયનાં બધાં ય તંતુઓ ઝણઝણી જ ગિઠે એમ નથી બનતું; પરંતુ બીજા કાંઈ વિચાર કરતાં તે તંતુને ઝણઝણી બીડવાનો અને તેથી સ્મૃતિમાં આવવાનો વધારે અવકાશ હોય છે.

જેમ અનિયથી પ્રેરાઈને આપણે જ્ઞાતિ વિશે, ધર્મ વિશે, સમાજસુધારા વિશે, સંતતિનિયમન વિશે, અભિપ્રાયો બાંધીએ છીએ, તેમ કેવળ તાર્કિક દલીલોથી પણ આપણે કેટલીક વાર આપણા અભિપ્રાયો બાંધીએ છીએ. જ્યારે અનિય આપણા અભિપ્રાયોને પ્રેરે છે ત્યારે તેમાં બુદ્ધિ કરતાં લાગણી વધારે ભાગ ભજવે છે; પરંતુ નિઝાનના વિષયમાં કે ગણિતના વિષયમાં આપણે જે સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરીએ છીએ તે કેવળ બુદ્ધિજન્ય જ હોય છે. પૃથ્વી જોળ છે, ગમે તે ત્રિકોણના ત્રણ ખૂણાનો સરવાળો ૧૮૦° એક જ થાય, પાણી દાહદ્રોજન અને ઓક્સીજનનું બનેલું હોય છે આ સત્યોનો વિચાર આપણે કેવળ તર્કથી, કેવળ બુદ્ધિથી કરીએ છીએ. એમાં આપણે લાગણી ભેગવતા નથી. પાણી દાહ-દ્રોજન અને ઓક્સીજનનું બનવાને બદલે નાહદ્રોજન અને આર્ગોન ગેસનું બનત તોપણ આપણે એટલી જ તટસ્થ વૃત્તિથી એ સત્ય મહશ્વ કરત.¹ આપણા મનમાં સુખદ કે

* સરખાવો: આહાર નિદ્રામયનુંનં ચ સામાન્યમેતત્ત્વપુમિર્નરાણામ્ ।

* Instincts of self-preservation, race-preservation and herd instinct.

૧ પરંતુ દંભેશાં આતું બનતું નથી. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે એ પ્રશ્ન આજથી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ગેલીલીઓના સમયમાં બુદ્ધિના પ્રદેશનો નડોતે; એક તરફ સુદ્ધ તર્ક અને નિર્મળ વિચારસરોજી હતી તો બીજી તરફ કેવળ ધર્મીપણ અને મતામંદ

દુઃખદ લાગણી જાગ્રત થતી નથી. પરંતુ આપણે જ્યારે વિધવાપુનર્લેખ કે એવા વિષયો વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવું જ તાત્કાલિક જાણવી શકતા નથી; એ વખતે કેવળ નિર્મળ તર્ક અનુસાર આપણે ચાલતા નથી પરંતુ આપણે એની અંદર આપણી લાગણીઓ મિશ્રિત કરીએ છીએ, કેટલીક વાર એમાં આપણે આપણું હૃદય રેડીએ છીએ; એટલે તે અનિયંત્રિત બને છે.

અનિયંત્રિત—સંશોધના

પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં—મૂર્ખ કે વિદ્વાન—દરેકના મનમાં અનિયંત્રિત ઉદ્ભવ થાય છે; આવો મનોવ્યાપાર ચાલે છે એ વાતની ઘણાંને ખબર હોય છે અને ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કવિઓએ તેનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. એટલે માનસશાસ્ત્ર જે આટલેથી જ અટક્યું હોય તો તેણે આ મનોવ્યાપારને નામચંદ્રકરણ કર્યા સિવાય કંઈ વિશેષ કર્યું ન કહેવાય; પણ માનસશાસ્ત્ર આટલેથી જ અટક્યું નથી. તેણે તેનો વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગ કર્યો છે; અને અનિયંત્રિત સહાયથી મનુષ્યજીવન વિશે કાંઈક જોડો પ્રકાશ પણ માનસશાસ્ત્ર પાડે છે.

અનિયંત્રિત વિચારની સહાયથી આપણે જીવનને કેટલીક વાર સહેલાઈથી સમજી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ પરંતુ વ્યાવહારિક રીતે પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે માણસ કેટલીક પોતાને પ્રેરી રહેલી અનિયંત્રિતોથી અજાત હોય છે. આ માણસને આપણે તેના કાર્યનું કારણ પૂછીશું તો સાચાં કારણ મળવાને બદલે આપણને કારણાન્તરો rationalisations મળશે. આપણે આપણી જાતનું આત્મનિરીક્ષણ કરતા બેસીએ તો આપણને પણ આજ 'મુશ્કેલી નકશે. આપણે કરેલાં કાર્યોનાં સાચાં મૂળ હમેશાં નહિ શોધી શકીએ. પરંતુ આ મૂળ શોધવા માટે કેટલીક રીતોમાં શોધવામાં આવેલી છે. તેમાં મ્યુરીયના માનસશાસ્ત્રી ડૉ. યુંગ (Jung)ની રીત બહુ સફળ થયેલી છે.

જે શબ્દોની સહાયથી અનિયંત્રિત શોધી કાઢી શકાય એવા સો શબ્દો તેણે યોજ્યા છે. જે મનુષ્યોની અનિયંત્રિત શોધવાની હોય છે તેમની સમક્ષ આ શબ્દો બોલવામાં આવે છે અને એમને કહેવામાં આવે છે કે “તમે જેવો શબ્દ સાંભળો કે તરત જ પહેલવહેલો જે શબ્દ તમારા મનમાં આવે તે બોલજો. તે શબ્દ યોગ્ય કે અયોગ્ય, કામનો કે નકામો, વિચિત્ર કે અવિચિત્ર છે તેનો વિચાર ન કરતાં તમે તે તરત બોલજો.”

પ્રત્યુત્તરમાં જે શબ્દ મળે તે શબ્દ અને ઉત્તર આપવામાં જે સમય જાય તે સમયનો વિચાર અનિયંત્રિત ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. આ સો શબ્દોમાં કેટલાક શબ્દો હતાં. આ તો વૈજ્ઞાનિક અને ધર્મગુરુ વચ્ચેના વાદવિવાદની વાત થઈ. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકો પણ હમેશાં કેવળ શબ્દ તર્કથી જ અને કોઈ પણ જાતના મતામતથી દોરાયા સિવાય જ દલીલ કરે છે એમ નથી હોતું. દૃષ્ટાંત તરીકે—Heredity—વારસામાં કયા ગુણો જોતરે છે એ વિશે પ્રયોગ કરનારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં અત્યારે જે તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે તે મુખ્યત્વે ધર્માખરાની અનિયંત્રિતોને આભારી છે.

એવા છે કે જે અન્યને જામત કરવામાં સહાયરૂપ થઇ પડે છે. 'મરી ગયેલું' પૈસા આપવા' 'હેતાળ' 'અભિમાન' 'શુસ્સે' 'પાપ કરવું' 'બાળક' 'પરણું'—આવા શબ્દો વચ્ચે વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દો મનુષ્યની એક અથવા બીજી અનિધ સાથે અથડાય છે અને અનિધના તારમાં ઝલ્લુઝલ્લાટ થાય છે. સાક્ષાત્ મૂળ વસ્તુ કે પ્રસંગની વચ્ચે જે મનુષ્યને મૂકવામાં આવે તો તેની આન્ય પૂરેપૂરી જામત થાય છે, પરંતુ મૂળ વસ્તુ અથવા પ્રસંગના અભાવે તે વસ્તુ અથવા તે પ્રસંગસૂચક શબ્દો સાંભળતાં તે અનિધ જામત થાય છે, અને પ્રતિશબ્દ તેટલે અંશે અનિધસૂચક રજૂ થાય છે. વળી જે અનિધ હૃદયમાં બહુ જોડે પેસી ગઇ હોય, અને અદૃશ્ય થઇ ગઇ હોય તો તે અનિધને સ્પર્શ ચતાં પ્રતિશબ્દ બોલતાં વાર લાગે છે. પ્રતિશબ્દ પણ અનિધનો લાગ હોય છે; તે પણ દમન પામેલો, અદૃશ્ય થઇ ગયેલો હોય છે એટલે તેને હૃદયના અંદરના પડમાંથી ઉપર આવતાં વાર લાગે છે. પ્રયોગ કરનાર આવા શબ્દો ઉપર ધ્યાન આપે છે, અને અનિધ શોધી કાઢે છે. ફરીથી એ જ વ્યક્તિ ઉપર પ્રયોગ કરવામાં આવે તો જે શબ્દોના પ્રતિશબ્દ મેળવતાં વાર લાગી હતી તે શબ્દોના પ્રતિશબ્દ એ ને એ નહિ આવતાં બીજા આવે છે, એટલે એ શબ્દો સરળ પ્રતિક્રિયા મનમાં નથી કરતા, પરંતુ કાંઈક જિંડી પ્રતિક્રિયા કરે છે એ તરફ તરત જ પ્રયોગકારનું લક્ષ જાય છે, અને અનિધ શોધવી સરળ બને છે.

ડોક્ટર યુગે યોગેલા સો શબ્દો

૧ માથું	૧૬ માંદો	૩૭ મીઠું
૨ લીલું	૨૦ દોડવું	૩૮ નવો
૩ પાણી	૨૧ શાહી	૩૯ રિવાજ
૪ ગાલું	૨૨ શુસ્સે	૪૦ પ્રાર્થના કરવી
૫ મરી ગયેલું	૨૩ સોય	૪૧ પેસો
૬ લાંબું	૨૪ તરવું	૪૨ મૂર્ખ
૭ વહાણ	૨૫ મુસાફરી	૪૩ પત્રિકા
૮ પૈસા આપવા	૨૬ જૂરું	૪૪ ધિક્કારવું
૯ બારી	૨૭ દીવો	૪૫ આંગળી
૧૦ હેતાળ	૨૮ પાપ કરવું	૪૬ ખર્ચાળ
૧૧ રાંધવું	૨૯ રોટલો	૪૭ પક્ષી
૧૨ પૂજવું	૩૦ શ્રીમંત	૪૮ પડવું
૧૩ ઠંડું	૩૧ વૃક્ષ	૪૯ ચોપડી
૧૪ થડ	૩૨ વગાડવું	૫૦ અન્યાયી
૧૫ નાચવું	૩૩ દયા	૫૧ દેડકો
૧૬ ગામડું	૩૪ પીળો	૫૨ લુદા પડવું
૧૭ સરોવર	૩૫ પર્વત	૫૩ જૂખ
૧૮ અભિમાન	૩૬ મરવું	૫૪ ચેત

૫૫ બાળક	૭૦ જૂનું	૮૫ બગસો
૫૬ સંભાળ લેવી	૭૧ ફૂલ	૮૬ ખોડું
૫૭ સીસાપેન	૭૨ મારવું	૮૭ ચિંતા
૫૮ દિલગીર	૭૩ પેટી	૮૮ ચુંબન કરવું
૫૯ આહુ	૭૪ જંગલી	૮૯ પત્ની
૬૦ પરણવું	૭૫ કુડુંગ	૯૦ ચોખ્ખું
૬૧ ધર	૭૬ ધોવું	૯૧ બારણું
૬૨ વહાલા	૭૭ ગાય	૯૨ પર્મદ કરવું
૬૩ કાચ	૭૮ મિત્ર	૯૩ સૂકું ઘાસ
૬૪ કનિયો કરવો	૭૯ નશીબ	૯૪ સંતુષ્ટ
૬૫ ફવા	૮૦ જૂઠાણું	૯૫ મરકરી
૬૬ મોટા	૮૧ રીતભાત	૯૬ જાંધવું
૬૭ ગાજર	૮૨ સાંકડું	૯૭ માસ
૬૮ ચીતરવું	૮૩ ભાષ	૯૮ સુંદર
૬૯ ભાગ	૮૪ ખીવું	૯૯ જી
		૧૦૦ ગાળ દેવી

એક માણસ આગળ નીચેના શબ્દો બોલવામાં આવ્યા હતા, અને તેણે સામે લખેલા પ્રત્યુત્તર આપ્યા હતા. ઉત્તર આપતાં કેટલો સમય ગયો તે છેલ્લે નોંધવામાં આવ્યું છે.

ડોક્ટરનો શબ્દ

પ્રત્યુત્તરિત શબ્દ.

ઉત્તર આપતાં લાગેલો સમય: સેકન્ડ

૧ માથું	વાળ	૧૦૪
૨ લીલું	મેદાન	૧૦૬
૩ પાણી	ઊંડું	૫૦૦
૪ લાંબું	મેજ	૧૦૬
૫ વહાણ	ફૂળી જાય છે	૩૦૪
૬ પૂછે છે	જવાબ આપે છે	૧૦૬
૭ જીન	ગૂથે છે	૧૦૬
૮ ધખ્યાળું	રનેહાળ	૧૦૪
૯ સરોવર	પાણી	૪૦૦
૧૦ મહિ	સાળો	૧૦૮
૧૧ સાદી	કાળી	૧૦૨
૧૨ તરે છે	તરી શકે છે.	૩૦૮

ઉપર નો શબ્દો પ્રત્યુત્તરરૂપે મળ્યા છે તે શબ્દો બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય તેવા છે. એક વિભાગમાં મૂળ શબ્દ અને પ્રત્યુત્તરિત શબ્દ વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ બૌદ્ધિક છે. કાષ્ઠ 'કલમ' શબ્દ બોલે અને હું તરત તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે 'ખડિયો' કહું તો એ ઉત્તર હમેશાના અભ્યાસથી સૂઝી આવ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. એ ઉત્તરમાં લાગણીનો બદિબકાર નથી, અને એટલા જ વાર્તા એ ઉત્તર આપતાં સમય આજે લાગેલો છે. પરંતુ નો શબ્દો કળા અધરે

છાપવામાં આવ્યા છે તે શબ્દો ઉપરના શબ્દોથી એ રીતે જુદા પડી જાય છે. જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે તે માત્ર બૌદ્ધિક નથી, હમેશના અભ્યાસથી સદૃજ થઇ ગયેલો નથી; તે મૂળ શબ્દની સાથે લાગણીથી જોડાયેલો છે. ડૉક્ટર 'વદાણુ' શબ્દ બોલ્યા કે તરત તે શબ્દ તેની ઊર્મિને જાગ્રત કરી; એ ઊર્મિની સાથે જોડાયેલા બધા વિચારો મનમાં ઊભરાવવા માટે (Consciousness માં આવવા માટે) તળેઉપર ચલાવ્યા. એમાંથી જે વિચાર આ શબ્દ સાથે ઘણી પ્રજ્વળ રીતે જોડાયો હતો તે મનમાં આવ્યો. વદાણુ શબ્દ સાંભળતાં જ તેની અનિયતા-Complexના તાર ઝંચુઝંચી ઊઠ્યા અને અવાજ કરવા તત્પર થઇ ગયા; અને એમાંથી જે તાર સૌથી સ્વજન હતો તેનો અવાજ બહાર આવ્યો. એટલે આ રીતિથી મનુષ્યના મનમાં કયા Complex પ્રજ્વળ છે-કાંઈ અનિયતો જીવનપ્રવાહને આગળ ધપાવે છે એ જણાઇ આવે છે, અને એથી મનુષ્યનું મન આપણે સમજી શકીએ છીએ.

વળી બૌદ્ધિક કૃત્તવ્યથી જોડાયેલા શબ્દોએ કાંઈ સમય નહોતો લીધો પરંતુ કાળા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોએ સમય વધારે લીધો છે. આ સમયે જે અનિય જાગ્રત થઇ હતી તે અનિય દુઃખદ હતી; તે વ્યક્ત થવા માગતી હતી પરંતુ તેને તેમ થતાં કાંઈ અટકાવતું હતું. મનની અંદરનું બીજું બળ તે અનિયને વ્યક્ત થતાં રોકી રાખતું હતું. એ Repressed Complex-દમન પામેલી અનિય હોવાથી તેની સાથે જોડાયેલા વિચારો (તેનાં Associations) સહેલાઈથી બહાર આવી શકતા નહોતા. જ્યારે પ્રત્યુત્તર આપતાં વાર લાગી ત્યારે ડૉક્ટર તરત સમજી ગયા કે આ સ્થળે આ મનુષ્યના મનની અંદર 'હિંદુ' પેસી શકાય એવું છે. અને વિશેષ સવાંલો પૂછતાં તેને માલમ પડી આવ્યું કે તે માણસે થોડા સમય પહેલાં પાણીમાં ડૂબીને આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. આવા પ્રયોગોથી નીચેની વસ્તુઓ વિષે પ્રકાશ પડે છે:—

(૧) મનુષ્યમાં કાંઈ લાગણી પ્રજ્વળ છે—કાંઈ વસ્તુઓ તેના જીવનની એ સમયે ટ્રેરક છે એ જણી શકાય છે.

(૨) માણસ પોતે પોતાના Complexes જાણતો ન હોય, કયા ગુપ્ત વિચારો તેના જીવનની દોરીઓ ખેંચી રહ્યા છે એ તેનાથી અજ્ઞાત હોય છતાં આ અખતરો એ વિચારોને પ્રકાશમાં લાવે છે.

(૩) અને જે કાંઈ માણસ પોતાની લાગણીઓ છુપાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેો તે લાગણીઓ આવા પ્રયોગો દ્વારા પ્રકટ થઈ જાય છે.

એક મનુષ્યની સમક્ષ આવા શબ્દો મૂકવામાં આવ્યાં તો અનેક વાર 'નાનો' શબ્દ ઉત્તર રૂપે મળતો હતો.

રસોઇ

નાની

હિંદુ

નાનું

સાદી

નાની

આ પ્રમાણે વારંવાર 'નાના' શબ્દ પ્રત્યુત્તરરૂપે મળતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ જેનો કાંઈ અર્થ જ ન થઇ શકે એવી રીતે તે 'નાના' શબ્દનો ઉપયોગ કરતો હતો. "નમે 'નાના' શબ્દ વારંવાર કેમ વાપરો છો ?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તે કાંઈ આપી શક્યો નહિ. તપાસ

કરતાં માલમ પડ્યું કે ચાર ભાઇઓમાં તે ઠીંગણો હતો; તેના બધા ભાઇઓ તેની સાથે સરખાવતાં સારી રીતે ઊંચા હતા. તેનું હુલામણું નામ “નાનો” હતું અને તેને સૌ બાળક ગણતાં હતાં. આવા વર્તનથી તે આત્મવિશ્વાસ ખોષ બેઠો; તે શુદ્ધિશાળી હતો, અને તેણે ખૂબ વાંચ્યું હતું છતાં પણ તે પરીક્ષામાં આત્મવિશ્વાસને અભાવે બેઠો નહિ. કોઇ કોઇ વાર તે ગાંડો થઇ જતો હતો. આ અવસ્થામાં ઊંચા દેખાવા તે પગનાં આંગળાં જ માત્ર જમીન ઉપર રાખીને ચાલતો હતો. ‘નાના’ શબ્દની સાથે તેને ઘણો દુઃખદ લાગણીઓ જોડાઇ હતી. ‘નાના’ અન્ય આ પ્રયોગથી તરત જલ્યાપ્ત આવી.

આવા પ્રયોગથી એક વખત ડો. યુંગે ચોરી પકડી હતી. એક દવાખાનામાં એક તાળું વાસેલા કબાટમાંથી એક બાઇના ૭૦ ફાંકની ચોરી થઇ હતી. આસપાસના સંજોગો ઉપરથી ત્રણ ભાઇઓ ઉપર વહેમ જતો હતો. ડો. યુંગે બીજા શબ્દોની સાથે કબાટ, બારણું, ઉધાડવું, ફૂંચી, સંતાડવું, સિતેર એવા સબ્દો ઉમેર્યા; અને પછી ઉતરિત શબ્દો તેમ જ ઉતર. આપતાં લાગેલા સમય એ બન્નેનો વિચાર કરીને ખરો ચોર પકડી પાડ્યો હતો.

ચુનીલાલ ના. શાહ

[બાકીનો હપ્તો આવતા અંકમાં પૂરો થશે.]

બેઝાર મુસાફર

= ગજલ :

- ૧ આ સોજતા દિલકેરી હા ! સાંભળે ધસરાર કે ?
મારા સમા બેગાનાની છે ખબર લેનાર કે ?
- ૨ ચાલી છે રહ્યા રહ્યા તન આ ઉપર તપેલાઃ
છે ચાહ કોઇ આંહી, યા પાસમાં યુલઝાર કે ?
- ૩ સૂકાં આ બિયાબાનો ઝોળગીને જવાનો
રસ્તો બતાવનારો છે રાહબર હુશિયાર કે ?
- ૪ મારી આ મુશિકલાતોમાં કોણ મને ચાહે ?
કો આવી હાથ સાહે, ને દોરવા તૈયાર કે ?
- ૫ કે મારી પાસ આવે, ને કે મને બચાવે ?
કો સાથ ઝંપલાવે—ને સાથ છે મરનાર કે ?
- ૬ આખર સુધીય પ્યારી છોડે ન વફાદારી
સો માંદો એક એવો મળનાર છે ગમખવાર કે ?
- ૭ ફાટી અપેલ જામો, ને ચાક આ ગિરેખાં
તન સાથ આ પતીલના—છે એહનો હકદાર કે ?

—પતીલ

ગુજરાતના મુસલમાનોમાં ભાષાનો પ્રશ્ન

અ. પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી તે બહુી મને આશ્ચર્ય થાય છે. ગુજરાતમાં વસતા મુસલમાનોનું સંસ્કારી જીવન આ પ્રશ્ન ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો થઈ પડે છે. અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી આ દિશામાં કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેવું મારી બહુમાં નથી.

ગુજરાતમાં વસતી મુસલમાન કોમો નીચે પ્રમાણે છે: શીઆ અને સુન્ની, વહોરા, મેમણ, મોલે સલામ ગરાસીઆ અને ખોજ. આ કોમોનો અનુક્રમે વિચાર કરતાં શીઆ વહોરા પૈકી દાઉદી વહોરાઓમાં 'ગુજરાતી' છૂટથી બોલાય છે પણ આ કોમમાં 'ગુજરાતી' નું સ્થાન 'હિંદુ'ને આપવા માટે 'હિંદુ' નો અભ્યાસ કરવાનું વલણ જોવામાં આવે છે. સુન્ની વહોરાઓને પણ આ કથન લાગુ પડે છે. સુલેમાની વહોરાઓની બાબતમાં આવું વલણ કેવળ વલણ રહ્યું નથી, પણ સિદ્ધ વસ્તુમાં રૂપાંતર પામ્યું છે. સુલેમાન વહોરાઓમાં કેટલાક ગુજરાતી સમજે છે, પણ તેઓ ગુજરાતી બોલતા નથી. સુલેમાની વહોરાઓની બાબતમાં 'ગુજરાતી' તેમની માતૃભાષા નથી. ગુજરાતમાં રહેવા છતાં ભાષાની બાબતમાં ગુજરાતના નહિ થવાની તેમણે હુદ્દિપૂર્વક કાળજી રાખી છે. આ કોમનું બાળક ઘેર હિંદુ બોલે છે, નિશાળમાં હિંદુ શીખે છે, અને Bi—lingual તો નથી જ. મેમણની બાબતમાં, મેમણ બાળકની માતૃભાષા કચ્છી હોય છે પણ તે નિશાળમાં ગુજરાતી શીખે છે. આનાં બે કારણ છે: મેમણ વેપારી વર્ગના છે અને મુંબાઈ તેમજ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં વેપારની ભાષા ગુજરાતી હોવાથી મેમણ બાળકને, વ્યાપારિક હેતુથી ગુજરાતી શીખવું પડે છે. તેમ જ તેમની માતૃભાષા કચ્છીનો બહુ વિકાસ થયેલો નહિ હોવાથી, તેમને વાચન, લેખન અને ગણિત માટે ગુજરાતી ફરજિયાત શીખવું પડે છે. આ કોમ વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ જેટલી મહત્વની છે, તેટલી જ સંસ્કારની દૃષ્ટિએ નજીવી છે. છતાં સંસ્કારની દૃષ્ટિએ પછાત રહેલી આ કોમમાં પોતાનાં બાળકોને હિંદુનું જ્ઞાન આપવાનું વલણ મેં જોયું છે. મુસલમાન ગરાસિયામાં આ વૃત્તિ હિંદુ બાણવામાં નહિ પણ વિશેષતામો બદલવામાં સાર્યકતા પામેલી જોવામાં આવે છે, જેમકે ન્હાસિંહજી નુસરદા ખાન, અને જસવંતસિંહજી જલાલુદિન ખાન છે. ઘણાખરા ગરાસિયા ખેડૂતો હોવાથી અને હુદ્દિવિષયક વ્યવસાયોમાં ચોખ્ખો નહિ હોવાથી આ કોમ પણ કેળવણીમાં પછાત છે. છતાં આર્થિક અને રાજ્યક્ષારી દૃષ્ટિએ આ કોમનો વિચાર કરવો પડે તેમ છે; કારણ કે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કેટલાક કોંગ્રેસી આ કોમના છે.

ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને સિંધ પ્રદેશોનાં મોટાં શહેરોમાં આ કામ મળી આવે છે. ગ્રામ્ય પ્રદેશોમાં, ખોળ કામમાં ગુજરાતી અને કચ્છી ભાષાઓ બોલાય છે, જે કે જાંચ વર્ગમાં હિંદુસ્તાની—ઊર્દુનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર—બોલાય છે. મુંબઈમાં આ કામમાં પોતાના ઘરમાં ઊર્દુ અથવા હિંદુસ્તાની બોલવાની વૃત્તિ નેવાંમાં આવે છે. નિશાળમાં આ કામનાં બાળકો ઊર્દુ શીખતાં નથી. ધણીખરાં ગુજરાતી શીખવતી શાળાઓમાં દાખલ થાય છે. પરિણામે, ખોળ બાળક Bi-lingual થાય છે.

પરિણામે, ભાષાઓની બાબતમાં અગ્યવસ્થા—અનિશ્ચિતતા નેવામાં આવે છે. નિશાળમાં શીખવાતી ભાષા ઘરમાં બોલાતી નથી, અને ઘરમાં બોલાતી ભાષા નિશાળમાં શીખવાતી નથી. પરિણામે બેમાંથી એક પણ ભાષા ખરી રીતે બોલતો ખોળે મળતો મુશ્કેલ છે. ઘરમાં બોલાતી ભાષા કરતાં લખવામાં વપરાતી ભાષા જે કામમાં જુદી હોય તે કામમાં આવું પરિણામ જ સંભવી શકે છે. જાંચા અને મધ્યમ વર્ગોનું ખોળ બાળક સામાન્ય રીતે ગુજરાતી લખે છે, પણ ઘરમાં ઊર્દુ બોલે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તે ગુજરાતી લિપિ દ્વારા લખતાં શીખે છે. ઘરમાં જે કે તે ઊર્દુ બોલે છે પણ તેને એરેનિક લિપિ શીખવવામાં આવતી નથી. આવું બાળક ગુજરાતી કે ઊર્દુમાં લેવાતી પરીક્ષામાં નામ કાઢે તે અસંભવિત છે, અને વાસ્તવિકમાં તે પ્રમાણે બને પણ છે. જે ‘ગુજરાતી’ તે વાપરે છે તે ઊર્દુ અને હિંદુસ્તાની શબ્દોથી રંગાયેલું હોય છે એટલું જ નહિ પણ જે ગુજરાતી તે વાપરે છે તે ગુજરાતી વર્ણસંકર (hybrid) હોય છે. કારણ કે તેમાં ‘ગુજરાતી’ ના નહિ તેવા શબ્દો વાપરેલા હોય છે. તેની ઊર્દુ અથવા હિંદુસ્તાની વર્ણસંકર છે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત ઘણી રમુજ અને હાસ્યાસ્પદ હોય છે. ‘નાખ ધે’, ‘ગોટલા હુઆ’, ‘આને કાયા’, ‘પાછા આયા’ વગેરે શબ્દો તેની ઊર્દુ બાષામાં વપરાયેલા હોય છે.

આ તબક્કે ગુજરાતી વિનં ઊર્દુનો પ્રશ્ન જણવાની જરૂર છે. ખોળ કામનાં બાળકોને આગળ દર્શાવેલી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે તેવી જ મુશ્કેલીઓ ગુજરાતના ખીજ મુસલમાનોને પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ પ્રશ્ન ગુજરાતી મુસલમાનોને પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ ધણો મહત્વનો છે. ગુજરાતના મુસલમાનો દિલાવાડ (Dilawar) થવાની વૃત્તિનો સમજો નાશ કરે તો તેમને લાભ થાય તેમ છે. ‘ગુજરાતી’ બોલતી ગુજરાતમાં વસતી બીજી કોમોની સાથે સાથે તેઓ વસે છે તે વિચારણીય તત્ત્વ છે. સરકારી વહીવટમાં તુમારી કામ ગુજરાતીમાં ચાલે છે. ગુજરાતમાં વસતી મુસલમાન જનતાની આર્થિક સ્થિતિ બીજી કોમો કરતાં વધારે સારી નથી તે પણ યાદ રાખવાનું છે. ઊર્દુ અભ્યાસના વલણ અને તેના પરિણામે ‘ગુજરાતી’ ભાષામાં નમજાઈ હોવાથી ગુજરાતના મુસલમાનોને રાજ્યદારી બાબતમાં પૂર્ણ માહિતી હોતી નથી.

દલીલ ખાતર આપણે કબૂલ કરીએ કે કાર્ષિક અદ્યુત ઘટનાથી બધા મુસલમાનો ઊર્દુ બોલતા યર્ષ જાય, પણ તેથી સમગ્ર ગુજરાતમાં ‘ઊર્દુ’ ભાષા બોલાતી ભાષા બને તેવા સંભવ ધણા દૂર છે. ગુજરાતમાં વસતા મુસલમાનો ભૌગોલિક તેમ જ સ્વરચાત્મક દૃષ્ટિએ ઊર્દુભાષાના જ્ઞાનમાં ઉત્તર હિંદના મુસલમાનોના મુકાબલે આવી શકે તેમ નથી. ઊર્દુમાં ‘ણ’ અને bi-labial ‘ફ’ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. પણ જ્યારે ગુજરાતી મુસલમાનો ઊર્દુ બોલે છે ત્યારે તેઓ આ અક્ષરો અખણતાં વાપરે છે. બીજી મુશ્કેલી એ છે કે ગુજરાતમાં ઊર્દુ સરખામણીમાં ઓછી બોલાતી હોવાથી ઉત્તરહિંદના મુસલમાનોની

માફક શુદ્ધ બોલાતી જીર્ણ સાંભળવાના પ્રસંગો સાંપડતાં નથી. જીર્ણ તરફનું વલણ જો વધતું જશે તો પાડોશી કોમોથી અળગા રહેવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવશે; કારણ કે આપણે જાણું જોઈએ કે એક જ સ્કૂલમાં એક જ ભાષા દ્વારા એકતા સારી સાધી શકાય છે.

બોળબોળા ઉપલા વર્ગોમાં જીર્ણ શીખવવાની અને 'ગુજરાતી' ના સ્થાને 'જીર્ણ' માતૃભાષા તરીકે સ્થાપવાની એક વિશિષ્ટ વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. આ એક કૃત્રિમ વૃત્તિ છે, કારણ કે હલકો વર્ગ હજી કચ્છી અને ગુજરાતીને વળગી રહે છે. આ વૃત્તિનાં બે કારણ છે: (૧) અખીલ હિંદના મુસલમાનોની ધરલામ માટે એકતાના સાધન તરીકે એક સર્વસામાન્ય ભાષા રાખવાની ઇચ્છા; (૨) ધાર્મિક ગ્રંથ તરીકે કુરાનની જબરી અસર; કેમકે કુરાનનું સમજપૂર્વક કે અજ્ઞાનસમજનું વાંચન પુણ્યવાહક ગણવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વાર્તાવિક કેળવણીની શરૂઆત થાય તે પહેલાં બાળકને કુરાનના વાચનના રૂપમાં ધાર્મિક કેળવણી આપવામાં આવે છે. અને અરબી હરફ સમજી શકાય તે માટે ઓછી શક્તિવાળા અને ઓછા પગારવાળા શિક્ષકો દ્વારા જીર્ણનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. પરિણામે બાળકના મનમાં મોટો ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. બાળકની માનસિક કેળવણીના સમયમાં મોંઘાં બે ત્રણ વરસ નકામાં ગુમાવવામાં આવે છે.

મારા સમજવા પ્રમાણે ગુજરાતની મુસલમાન કોમોમાં કેળવણી અને સંસ્કૃતિમાં પછાતપણું આ bi-lingual શિક્ષણનું પરિણામ છે. ગુજરાતના મુસલમાનોને મોટા ભાગ હિંદુ ધર્મના ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ભણેલા વર્ગોમાંથી ધર્મોન્તર કરી આવેલો છે. કેળવણીમાં પછાતપણું bi-lingual શિક્ષણને, ભાષાના મિશ્રણને અને નિશાળમાં શીખવવામાં આવતી ભાષા અને ઘેર બોલાતી જુદી ભાષાથી ઉત્પન્ન થતી કૃત્રિમતાને આભારી છે. પરિણામે ગુજરાતના મુસલમાનોએ ગુજરાતી તેમ જ જીર્ણ સાહિત્યમાં યોગ્ય ફાળો આપ્યો નથી. તેમ જ આ કોમની વ્યાપારિક અને ખેતીપ્રધાન વૃત્તિનું આ પરિણામ છે તેમ પણ નથી. પારસી જેવી વેપારી કોમે પણ પોતાનું સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ (journalism) સંસ્કૃત છે.

ગુજરાતના સાહિત્યમાં અકવાડિક અને માસિકપત્રોના ફેટલાક બોળ કોમના અધિપતિઓ થયા છે, પણ આ દિશામાં તેમની પ્રવૃત્તિ તેટલેથી લગભગ અટકી છે. હિંદી પરીક્ષાની હરીફાઈમાં પંચમ અને સંયુક્ત પ્રાંતોના મુસલમાનોની સરખામણીમાં ગુજરાતના મુસલમાનો પાછા પડે છે. તેનું મુખ્ય કારણ 'ગુજરાતી' તરફ તેમની બેદરકારી છે. સારી રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવી શકાય તેવા સાધન (medium) ના અભાવે ધણા કવિઓ તેમ જ ખીજી રીતે નીવડી શકે તેવા લેખકોને પોતાની ઊર્મિઓને અંતરમાં સમાવી દબાવે પ્યાતિમાં આત્મા વિના મરવું પડે છે.

જીર્ણ શીખવવાની શાળાઓ સ્થાપીને જીર્ણ શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. ઉપર દર્શાવેલા મોટા લાભ છતાં માતૃભાષા તરીકે ગુજરાતીને વિરોધ કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં ગુજરાતીને મુખ્ય ભાષા તરીકે ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો કોમ પાછી હિંદુ ધર્મમાં લય પામે એવો ભય દર્શાવવામાં આવે છે. આ ભય ખીનપાયાદાર છે. કારણ કે હિંદુ ધર્મમાં પાછા ફરનારને સમાજમાં ધરલામનો સ્વીકાર કર્યા પહેલાંનો દરજ્જો આપવામાં આવતો નથી, અને તેથી હિંદુ ધર્મમાં પુનર્ગમન અધરું છે. તેમ જ રાજ્યદારી અને આર્થિક આંશાઓ પણ જોઈએ તેવી આકર્ષક નથી. ઉપર દર્શાવેલી દલીલોને વિચાર કરતાં બોળ અને ગુજરાતના ખીજા મુસલમાનો માટે 'ગુજરાતી' ભાષાને માતૃભાષા તરીકે સ્વીકાર ધણો જરૂરી છે.

‘વિરોધણ’

મેળ

(શિખરિણી)

પ્રિયે ! આવો, બેસો, હૃદય મનની વાત ઉચરો
અને જો સાહે તો અવર નિજવીતી સહુ કહો
અનિચ્છા-ધ્વિજાએ તમ કર ગૂંથાયો મુજ કરે
શમાવી સંકેતો સકળ દિલથી તો મુજ બનો—૧

‘ તમે દેવી, ધાત્રી જીવનરસની, મોક્ષસરિતા ’
મને દૂરો એવા કવિ કથન કેરા નવ ગમે
તમે છો દેવી ના નથી પણ હુએ દેવ તમનો
તમારી પૂજ કે મુજતણી પછી આરતિ કશી ?—૨

મહાવિશ્વો કેરા અણુગણુસમૂહો અણુસમાં
તમે ને હું બન્ને મનુજ નગનાં છેક અદના
તમારી ને મારી જીવન અવધો કાલક્ષણ શી
બની મિત્રો એમાં મનુજ દિલના મેળ રમીએ—૩

થયાં છો સંગાથી મુજ જીવનનાં તો પ્રતિપદે
સુખો ને દુઃખોના લવતિમિર સાથે જ વમથું
તમે દૂરો એવો મુજ ઉર ન સંકલ્પ ધરશે
ક્ષમા એથી આજે અધિક નવ જો હું કહી શકું.—૪

રામપ્રસાદ શુક્લ

એક ખીસકોલીને

(અગ્રજી)

દેશાંથી અન્ય દેશાં પર કુદતી જતી ખેતરે, ખીસકોલી !
 શા કાળે તું અહિંયાં કુદમકુદી કરી અંગ તારાં હલાવે !
 હુંને એકાકી દેખી વિજન જગતની વ્હાત તું ગૂઢ લાવી ૧
 કે એ ચારેક દોડા ગરદભ ચરતાં કોતુકે તેથી આવી.
 રે ! જાણ્યું. તું કરતી તુજ ઉદરતણી બૂખ સંતોષવાને
 શાધીને ધૂળમાંથી અહીં તહીં વિખર્યા ધાન્યકેરા કણોને
 જોતામાં તો કરીને કટકટ કણને ચાવતી દાંત વચ્ચે
 આગેના એ પગોને લગીર લઈ જાયે એ પેરે માથું ઢાળી. ૨
 વાધી આ ખેતરોમાં કૃષિક લાઇ ગયા ધાન્યકેરા ઢગોને
 કોડીમાં જો સમાયા પણ અહીં પડ્યા જૂજ ફૂંડા વિષેથી
 જોડતા પંખીઓએ, મૂપકગણ અને અન્ય કે જીવજંતે
 ખાધા એ ખૂબ કિન્તુ તુજ ઉદરતણે કારણે એ ન ખૂટે. ૩
 આ નાનાં ખેતરોમાં મનુજદગ લહે ધાન્યદણો ન એકે
 દેશાંનાં પુંજમાંથી ક્યમ કરી પરખે જીવનાધાર તન્તુ ?
 કિન્તુ તારે રહ્યું છે જીવન ટકવવું એ વડે જેથી તારો
 દષ્ટિ ચાલી અમોઘા કણકણ પરખી ધૂળમાંથી ઉઠાવે. ૪
 આ તે સંતૃપ્તિ ફૂલેવી, તુજ હૃદયતણે દુઃખતા-ભાવ ફૂલેવો
 તારા એ સ્વભાવે સહજ બની ગયું પ્રાપ્તમાં મોઢ લેવો !
 ૧ તું શીખી ગઇ આ જીવનક્રમતણા કૂર સંવર્ષમાંથી
 જ્યાં ત્યાંથી મધીને જીવન નિભવવું, પોષવી પ્રાણુલોલા ? ૫
 ૨ નાનું હશે ક્યાં સુધડ ધર અહીં વૃક્ષની કોઇ ઝાળે
 ૩ છે, ૪ શાં હશે ના રસિક જીવનનાં ગોઠડી કે વિનોદ
 ૫ માં પંખજ લડાઇ, પ્રણયરમત ને રસજાની મળઓ
 ૬ પડે છે. તેનું રસેડો સ્વજન ઉતરણા, ભાવ સંબંધીઓના ?
 ચારો દર્શાવી શો મુજ ઉર તલપે મિત્રભાવે તથાપિ
 ૭ ને નીવડી શકે તેવનિરખી, પ્રિય, રહ્યું તેથી સંમૂઢ જેવો
 વિના મરવું પડે છે. પ્રતિ ક્યવા કાંઈ જાણે નિગૂઢ
 ૮ ની શાળાઓ રચાપીને જીવમવતી એટલી માત્ર સાન.
 ૯ ૧ લાલ છતાં માતૃભાવા તરીકે નેરખ્યા ગૂઢભાવો, વિચારો

વિનાશને પંથે

[ગતાંકથી ચાલુ]

૬૯ વે એ વિમાન શાથી ભાગ્યું તે વિષયની ચર્ચામાં આપણે ઊતરીએ, સવાલો આ છે:

(૧) વિમાન આટલું નીચું કેમ ઊડતું હતું? સુકાનીની બૂલ હતી કે આસપાસના વાતાવરણથી વિમાની નિરુપાય હતો? કે વિમાન ભારે હોવાથી સુકાની ઉપર જઈ શક્યો નહિ કે કંઈ ખીજું કારણ હતું?

(૨) વિમાનમાં પહેલાં ઘડકો થયો અને પછી તૂટ્યું કે પહેલાં તૂટી ગયું અને પછી ઘડકો થયો?

(૩) જો પહેલાં ઘડકો થયો તો ઘડકો થવાનું કારણ શું? ગરમી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? હાઇડ્રોજન વાયુના valves કંઈક ખામીવાળા હતા?

(૪) જો પહેલાં તૂટ્યું હોય તો તૂટ્યું શાથી? વિમાનની બનાવટમાં કંઈક ખોડ હતી? વિમાનના ઢાંકણ વગેરેમાં ખોડ હતી?

તપાસ દરમિયાન એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ જણાતી હતી કે વિમાનની અંદર યાંત્રિક દોષ હોય કે ન હોય, લોર્ડ થોમ્પ્સનનું જણેલા ઊડવાનું પગલું બહુ જ ઉતાવળિયું હતું. Air Ministryના મંત્રી સર વોલ્ટર નીકલ્સને તો સ્પષ્ટ રીતે તપાસ સમિતિમાં કહ્યું કે એ નવો મૂકવામાં આવ્યો પછી અનેક વાર પ્રયોગરૂપે R. ૧૦૧ ને ઉડાવવાની જરૂર હતી; ન્યારે સર જોન સાઇમને કહ્યું કે પ્રયોગરૂપે ફક્ત ૧૬ કલાકની મુસાફરી તા. ૧ લી અને ૨૪-૨૫ ઓક્ટોબરે આદરવામાં આવી હતી. સર જીવરે કહ્યું: “૪ થી ઓક્ટોબરે વિમાન ટૂટી અને ફક્ત બે જ દિવસ પહેલાં જ ઊડવા માટે લાયકાતનું પ્રમાણપત્ર મળે છે!”

અંદર જ સલાસદોષે આવું ઉતાવળું પગલું ભરવાની શી જરૂર છે, એવા તાદ્ય ઉદાહરણો હતા. આવું મોટું વિમાન આવી મોટી મુસાફરીએ ઊપડે અને

ન હવામાં ઊપડે, પ્રયોગાત્મક ઉડ્ડયનમાં જ કેપ્ટન અર્વિન અને કેપ્ટન રકોટ જેવા બૂલો કાઢે, એક બે નામનાં જ પ્રયોગાત્મક ઉડ્ડયનો થાય એ બધું અંધેરે લોર્ડ થોમ્પ્સન હોવાથી જ સાંખી શકાયું. ખીજે કાંઈ માણસ આવી રીતે પ્રયોગ આદરે તો ગાંડામાં જ ખપે. પણ લોર્ડ થોમ્પ્સનને તો પહેલ કરવી હતી, Imperial Conferenceના પ્રતિનિધિઓને ઘિટનનું શીર્ષ બતાવવું હતું, જર્મનીને પોતાનું જોર બતાવવું હતું; એટલે એણે તો કશાની ગણતરો જ ના કરી. કુદરતની કૃપાથી લોર્ડ થોમ્પ્સન વિમાનમાં જ નાશ પામ્યા; બાકી એમને માથે સદાની કાળી ટીલી રહી જત એવી ઉતાવળ એમણે કરી હતી. R. ૧૦૧ નાશ થવાનું કારણ લોર્ડ થોમ્પ્સન પોતે જ હતા.

ઓક્ટોબર માસમાં લંડનથી કરાંચી વિમાનમાં મુસાફરી કરવી, એ એક પ્રકારના નિદગી સાથે બેલવા સમાન જ છે. એક તો જે પ્રદેશોમાંથી પસાર થવાનું હતું તે સરખી આબોહવાવાળા પ્રદેશો નહોતા. એક ઠેકાણે રણ હોય, બીજે ઠેકાણે પર્વતો હોય, ત્રીજે

ઠેકાણે ખીણ હોય, એથી ઠેકાણે સમુદ્ર હોય એટલે હવાનું સમતોલપણું ન રહે અને તેમાં ઑક્ટોબર માસ. કેાઈ ઠેકાણે અસલ્ય ગરમી લાગે તો કેાઈ ઠેકાણે ઠંડી લાગે, એટલે એવી હવા વિમાનની ગતિને જરૂર અસર કરે. એ ઉપરાંત વાવાઝોડાં થાય, આંધીઓ થાય અને તેને લીધે વિમાન ઉપર સખ્ત અસર પડેાગે. આ બધું લોર્ડ થોમ્પ્સન જાણતા હોવાથી R. ૧૦૧ માં એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી કે જેથી gas bag મોટી થઈ શકે અને સંકોચાઈ પણ શકે વળી વિમાન લેંચુંનીચું ન થાય અને સમતોલપણું સચવાય એ દૃષ્ટિથી પાણીની ટાંકીઓ પમ્પ સાથે રાખવામાં આવી હતી, જેથી જે જગ્યા નીચી પડે ત્યાંથી પાણી કાઢી લઈ જે જગ્યા ઊંચી થાય ત્યાં પાણી નળીઓ મારફત લઈ જઈ શકાય અને સમતોલપણું સચવાય. વાવાઝોડાં ન નડે એ દૃષ્ટિગિંદુથી R. ૧૦૧માં એવા પ્રકારનાં યંત્રની રચના રાખવામાં આવી હતી કે એક મિનિટમાં ૪૦૦૦ ફુટ ઊંચે જઈ શકાય.

પણ જ્યાં કુદરત જ વિફરેલી ત્યાં લોર્ડ થોમ્પ્સન શું કરે? લોર્ડ થોમ્પ્સને સાવ-એતીનાં પગલાં લીધાં હતાં છતાંયે એમણે કુદરતનો અવાજ બિલકુલ ગણકાર્યો જ નહિ એ રપષ્ટ હતું. ઑક્ટોબર માસમાં હવા બગડનાર છે એવી રપષ્ટ સૂચના આપેલી છતાંયે એ જ માસમાં મુસાફરી કરવાનો ભેદ જલદી મમજી શકાય એમ નથી. એ રિપોર્ટ ઉપરથી તો બે દિવસ મુસાફરી મુક્તવી રાખી. એ રિપોર્ટ ઉપરથી હેલ્લી ઘડીએ ખલાસીઓ ઓછા કર્યો; એ રિપોર્ટ ઉપરથી તો કરાંચી સંદેશો મોકલ્યો કે પાછા ફરતાં ખલાસીઓ હજીયે ઓછા કરવા પડશે અને તેને બદલે મુસાફરી કદાચ લાંબા સમયની થાય એ ભયે થોડું વધારે તેજ વિમાનમાં ભરી રાખવું પડશે. બીપડવાને દિવસે જ એક એન્જન બગડ્યું હતું. આમ ચારે તરફથી કુદરતનો વિરોધી સર સાંભળવા છતાં, આવી અશુભ આગાહીનું માન હોવા છતાંયે લોર્ડ થોમ્પ્સન ૪ થી ઑક્ટોબરે બીપડવાના નિશ્ચયથી ડગ્યા નહિ તેનું એક જ કારણ હતું કે તેનું ભાવી તેને ભુલાવી રહ્યું હતું. લોર્ડ થોમ્પ્સન પોતાની અને બીજાઓની ઘેર બોલી રહ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ આખા વિમાનખાતાની ઘેર બોલી રહ્યો હતો, એ આનો ઇતિહાસ બતાવશે. લોર્ડ થોમ્પ્સનના મરણ પછી આખું વિમાનખાતું જાણે દરિયાની તળે જઈ બેઠું હોય એમ વિમાનખાતાનો કરણ ઇતિહાસ કહે છે.

ઉર્દુ શીખણે પહેલા સવાલના જવાબ તપાસીએ. ડૉ. હુગો એકનરે સમિતિમાં જાહેર ઉપર દર્શાવેલા મોટાગે કરતાં બ્રિટિશ વિમાનો વર્ગનમાં વિશેષ ભારે હોવાથી બહુ બીજે આ બાબતમાં ગુજરાતીત્ત અર્વિને તો જુલાઈ માસમાં જ્યારે પ્રયોગાગ્રંથ વિમાન ઉડાડ્યું ત્યારે પ્રથમમાં જ્યાં પામે એ જ ભારે લાગતું હતું. એન્જનને લીધે એક બાલુ ઉપર વિમાન

તો સત્ય જ હતી કે R. ૧૦૧ ભારે હોવાથી એના Mooring mastમાંથી ૪ થી ઓક્ટોજરે બેપડયું ત્યારે ઉપર જતાં જ બહુ વખત લાગ્યો હતો. તે રાત્રે ધડાકો થયો અને ત્રણ વાર સુકાનીને R. ૧૦૧ ને ઊંચે લઈ જતાં મુશ્કેલી નડી તેનું એ જ કારણ હતું કે વિમાન ભારે હતું. જ્યારે R. ૧૦૧ ના અશુભ સમાચાર આવ્યા ત્યારે એક પત્રકારે લખ્યું: "જો R. ૧૦૧ આટલું ભારે હતું તો શા માટે એને ઉડાવવાની રમ્મ આપવામાં આવી?" R. ૧૦૧ નું વજન બહુ જ ભારે હતું એ વાત તો સત્ય જ હતી, પણ સાથે કુદરત પણ વિફરેલી હતી. R. ૧૦૧ ના ગણેશ જ કોઈ અશુભ ધડીએ મંડાયા હતા એટલે એ ઊડયું અને વાહન ઘેરાવા માંડ્યાં, ફ્રાંસમાં આવતાં તો તોફાન ઘણું જ વધી ગયું અને તેના પરિણામે વિમાન તણાયું અને તોફાન સામે યુદ્ધ મંડાયું. ઇંગ્લંડ ઊડયું ત્યારે તે ૧૫૦૦ ફુટનો ઊંચાઈએ ઊડતું હતું. ફ્રાંસમાં આવ્યું ત્યારે ઘણું નીચે ઊડતું હતું. કેટલી ઊંચાઈએ ઊડતું હતું તે કહી શકાતું નહોતું. તપાસ સમિતિ દરમિયાન ડૉ. હુગો એકનરે જાહેર કર્યું: "મારા ત્રીસ વર્ષના અનુભવ દરમિયાન ન અનુભવેલી એવી વિચિત્ર હવા તા. ૫ મી ઓક્ટોબર-અકસ્માતને બીજે જ દિવસે-અનુભવી. જ્યારે હું ચાર કલાકની નાની મુસાફરી મારા આઈ એપેલીનમાં કરી યુરીય બીનરો ત્યારે મારું ઊંચાઈ માપવાનું યંત્ર altimetre ૪૦૦ ફુટનો ઊંચાઈ બતાવતું હતું, જ્યારે હું તો જમીન ઉપર ઊતરી ગયો હતો. એ ઉપરાંત જ્યારે હું આશરે ૭૦૦૦ ફુટ ઊડતો હતો ત્યારે યંત્ર ૧૦૦૦ ફુટ બતાવતું હતું એટલે એ યંત્ર તે દિવસે વિચિત્ર આમોહવાના પરિણામે અગડ્યું હતું. ડૉ. હુગો એકનરના મત પ્રમાણે R. ૧૦૧ આશરે ૧૦૦૦ ફુટ ફ્રાંસમાં ઊડતું હશે. ૧૦૦૦ ફુટ એ કાંઈ ઊંચાઈ ન ગણાય. સુકાનીને આ ઓછી ઊંચાઈ જરૂર સાલતી હોવી જોઈએ. એક તરફ વિમાનનું વધારાપડતું વજન અને બીજી તરફથી ઉપરથી વરસાદનું વજન-આમ બે લયંકર વસ્તુસ્થિતિમાં સુકાની ગભરાઈ ગયો હતો. નીચે ઊડવામાં લાલ એ કે પવનનો સપાટો ઓછો લાગે. ઉપર જવામાં ગેરલાભ એ કે વિમાનમાં ભરેલો હાઇડ્રોજન આકાશમાં જતો કરવો પડે અને એવી રીતે આવી લાંબી મુસાફરીમાં હાઇડ્રોજન જતો કરવો. પોષાય નહિ, એટલે વિચારપૂર્વક જ સુકાની R. ૧૦૧ ને નીચે રાખતો હતો. પણ એવામાં કમનસીબે ક્યાં તો ટેકરી જોઈને સુકાની વિમાનને ઊંચું લેવા જતાં વરસાદના અને વિમાનના વજનનો પ્રત્યાઘાત થતાં વિમાન ઊંચું થઈને ટેકરી સાથે અથડાયું અથવા તો પવનનો ઝપાટો ઘણો જ આવતાં વિમાન નીચું વળી ગયું તેથી વિમાનને ઊંચું કરતાં પ્રત્યાઘાત થયો અને તેથી ટેકરી સાથે અથડાયું, અને લાંબીને ધડાકો થયો. ગમે તેમ હોય, વિમાનનું વજન અકસ્માતના એક મુખ્ય કારણરૂપ હતું, એમાં શક નથી. વિમાન હલકું હોત તો જેમ ડૉ. એકનરને મુશ્કેલી ન નડી તેમ R. ૧૦૧ ને મુશ્કેલી ન નડતે. ડૉ. સ્કોટ, કેપ્ટન અર્વિનની વિમાનના અસહ્ય વજન સંબંધી શંકાઓ અંતે ખરી પડી. સુકાનીએ તો અકસ્માત અટકાવવા ત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યો, પણ જ્યાં કુદરત જ વિફરેલી ત્યાં બિચારો સુકાની શું કરે ?

હવે આપણે બીજા સવાલની ચર્ચા કરીએ. પહેલો ધડાકો થયો અને પછી વિમાન

૧. રૂઠના એક સંદેશ પ્રમાણે વિમાનના યંત્રમાં ૧૦૦૦ ફુટ ઊંચાઈ હતી, જ્યારે જે જગ્યાએ અકસ્માત થયો તે તો ૭૦૦ ફુટ જ હતું છે.

નીચે પડ્યું, કે પહેલાં વિમાન અથડાયું અને પછી ધડાકો થયો? આવા મોટા વિમાનમાં હાઇડ્રોજન ધણા જ મોટા જગ્યામાં gas bagsમાં ભરેલો હોય છે અને એ વાયુનો ગુણ એવો છે કે એને સહેજ ગરમી મળે તો ધડાકો થાય અને તેના પરિણામે આવા વિમાનના ભાંગીને તુકડા થઈ જાય. આ સાવચેતી ખાતર ડૉ. હુગો એકનરના કહેવા પ્રમાણે જર્મન વિમાનોમાં બીડી પીવાની બુદ્ધિ ઓરડી રાખવામાં આવતી નથી, જ્યારે અંગ્રેજ વિમાનોમાં એવી ઓરડીઓ રાખવામાં આવે છે. ડૉ. એકનરે તપાસ સમિતિમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે આવા મોટા વિમાનમાં બીડી પીવાની સખ્ત મનાઈ જેમ જર્મનીમાં રખાય છે તેમ અહીં પણ રખાવવી જોઈએ. છતાંયે 'તપાસ દરમિયાન કોઈ પણ સાક્ષીએ વિમાનમાં આગ લાગી અને તેથી વિમાન તૂટી ગયું એવા પ્રકારનું સૂચન કર્યું નહોતું, એટલે આગ વિમાનના નાશનું મૂળકારણ ન હતું એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

તો હવે આપણે ત્રીજા અને ચોથા સવાલોની ચર્ચા કરીએ. તપાસ સમિતિએ જાહેર કર્યું હતું કે પહેલાં વિમાન અથડાયું અને પછી ધડાકો થયો. તો અંધડાવાનું કારણ શું તેની ચર્ચા કરીએ. વિમાનના આગલા ભાગને nose—નાક કહેવામાં આવે છે અને પાછલા ભાગને tail—પૂંછડી કહેવામાં આવે છે. વિમાનનો પાછલો ભાગ tail વિમાનની બહુ જ પીડાજનક હોય છે અને બહુ જ ઘાતક થઈ પડ્યો છે, એ વિમાનનો ઇતિહાસ કહે છે. ૧૯૨૨ ની સાલમાં R. 38 ની પૂંછડી ભાંગી ત્યારે પૂંછડીની સંગીનતા પ્રાપ્ત કરવા નિષ્ણાતો એકલા થયા હતા, પણ સંતોષપૂર્વક પરિણામ આવ્યું નહોતું. જ્યારે માફ એપેલીન અમેરિકાની સફરે ઊપડ્યું ત્યારે પણ સખ્ત પવનના પરિણામે તેનો આગલો ભાગ આમતેમ ડામાડોળ થઈ રહ્યો હતો અને તેથી કૂદકો માફક વિમાન ફરતું હતું અને વિમાનના પાછલા ભાગમાં આવેલું એક elevating finને નુકસાન થયું હતું અને બહુ જ મુશ્કેલીઓમાં સુધારતું પડ્યું હતું. એવી જ રીતે R. ૧૦૦ જ્યારે અમેરિકા તરફ ઊડ્યું હતું ત્યારે એના elevating finના ઢાંકણને નુકસાન પહોંચ્યું હતું. અને તેથી એક પત્રકારે લખ્યું હતું: "જ્યારે વિમાનખાતું જાણતું હતું કે ઢાંકણ હલકા પ્રકારનું છે તો એ કેમ કાઢી ન નાંખ્યું? બ્રિટિશ જ માલ લેવો જોઈએ એવું કાંઈ બંધારણ છે? અને બ્રિટીશ જનમાલના ભોગે આપણે બ્રિટિશ માલ લેવો ન જોઈએ." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિમાનની બનાવટમાં જ—તેના પાછલા ભાગની બનાવટમાં જ ખાસ-સક્ષમ હોય સમાયેલો છે, અને તે તપાસ દરમિયાન સ્પષ્ટ રીતે જાહેર થયું હતું. જે જગ્યાએ અકસ્માત થયો તેનાથી એ માઈલ આગળ વિમાનનું ઢાંકણ ચળી આવ્યું હતું. એ પુરવાર કરે છે કે R. ૧૦૧નો ભાગ અગાઉથી જ પવનના દબાણને લીધે નુકસાન પામ્યો હતો. બીજું R. ૧૦૧ના ઇજનેર લીએ પણ તપાસ સમિતિમાં નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું: "બનાવ થયો તે પહેલાં ઘણા આચકા લાગ્યા હતા. પૂંછડીની બનાવટમાં કાંઈ હોય જણાતો હતો. પડતાં પહેલાં પૂંછડીનો ભાગ છૂટો ચર્મ ગયો. વિમાનનું નાક તથા વાર પવનના કપાટાથી નીચું પડી ગયું અને તેથી વિમાનને ઊંચું કરવા પ્રયત્ન કરતાં નિષ્ફળ ગયા." પરિણામ એ આવ્યું કે વિમાનને બંધાવવા જતાં વિમાનનો એક અંત ટેકરી સાથે અથડાયો અને જે ધાતુમાંથી વિમાનનું ઢાંકણ બનાવ્યું હતું તે તૂટી ગયું. આપણે જોઈ ગયા કે જ્યારે Hardened and tempered steel માંથી R. ૧૦૧નું ઢાંકણ બનાવ્યું છે એવી ખબર

પ્રજ્જને પડી ત્યારે એક પત્રકારે સખ્ત વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. આવી પોત્તી ધાતુ અને આવાં મોટા વિમાન ઉપર પ્રથમ પ્રયોગાર્થે વાપરતી એ તો ભયંકર માદકસ હતું. ડોક્ટર એકનરના કહેવા પ્રમાણે આ ધાતુ તૂટવાથી તણખા ઉત્પન્ન થયા હોય અને એ તણખાથી હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો હોય. R. ૧૦૧ ના ઈજનેર. લીચનું કહેવું એમ હતું કે ભાગ તૂટવાથી વીજળીના સંબંધી તૂટી ગયા અને તેથી short circuit ઉત્પન્ન થવાથી તણખા થયા અને તેથી એન્જીન સળગાવવાનું થોડું પેટ્રોલ બળી ગયું. બીજી વાત એ કે Hull અને gas bagsને નુકસાન થવાથી તણખા ઉત્પન્ન થયા અને તેથી હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો જે ડો. એકનરના મત સાથે એક થાય છે. ઈજનેર લીચ સાથે સાથે એમ પણ જણાવે છે કે એન્જીનની કાર અથડાઇ એટલે વિમાનના ઢાંકણામાં પેસી ગઇ અને તેથી એન્જીનની ગરમ exhaust pipeથી gas bagsને ગરમી મળી. હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો એ વાત તો ચોક્કસ જ હતી; કારણકે gas valves બંધા બીડી ગયા હતા એ નિષ્ણતાએ વિમાન તપાસીને જોયું હતું. ગમે તે કારણે ગરમી ઉત્પન્ન થઇ હોય, એક ધાતુ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ધડાકો થયા પછી વિમાન જમીનદોસ્ત થયું અને જમીનદોસ્ત થતાં જ આગ લાગી.

બીજી બાબત એ કેટલાક સાક્ષીઓ એમ પુરવાર કરવા માગતા હતા કે હવામાં વિમાનનો ઢોધ પશુ ભાગ ભાંગ્યો જ નહોતો, અને એ પુરવાર કરવા માટે નીચે પ્રમાણે દલીલો કરી હતી: (૧) જે હવામાં વિમાનનો પાછો ભાગ ભાંગે તો વિમાન પથ્થરની માફક સીધું નીચે જ પડે જે બન્યું નહોતું. (૨) વિમાનના ભાગેલા ભાગો તપાસતાં કેટલાક નિષ્ણતાતોનું કહેવું એમ હતું કે ઢોધ ભાગ હવામાં ભાંગ્યો જ નહોતો અને elevating control wheel સૌથી ઉપર જવા માટે વધુ ઝડપથી મુકાયેલું હતું અને ક્રાંસમાં જે જગ્યાએ એ ભાગ્યું તેનાથી થોડી દૂર જગ્યાએ એક અગત્યનો પુરાવો મળી આવ્યો હતો, જેમાં બે વાગે તો એન્જીન સારી રીતે ચાલતું હતું એવી નોંધ છે; પણ ઈજનેર લીચનું સ્પષ્ટ નિવેદન જોતાં અને બે માધ્યમ અગાઉ પૂંછડીનો મળી આવેલો ભાગ જોતાં તો એમ જ પુરવાર થાય છે કે પવનના ઝપાટા અને વરસાદના ભારથી R. ૧૦૧ નીચે દબાતું ગયું અને તેથી પૂંછડીનો ભાગ તૂટી ગયો અને તેથી મુકાની એને સરખી સપાટીએ રાખી શક્યો નહિ અને તેથી નીચે વળી જતાં એ ટેકરી સાથે અથડાયું, અને પછી ધડાકો થયો. બીજી તરફથી એવો પણ અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો હતો કે વચ્ચે આવેલાઓમાંનો એક બે વાંકો વળી જવાથી વિમાનનું નાક અને વિમાનની પૂંછડી વાંકા થયા, જેને લીધે elevating control મિલકુલ કામ આવી શક્યા નહિ અને તેથી વિમાન જામે લઇ શક્યા નહિ અને અથડાયું. પણ આ અભિપ્રાય એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે વિમાનનું ઢાંકણુ ઉપરનો ભાર ઝીલી શક્યું નહિ, જે ઉપરથી એટલું તો પુરવાર થાય છે કે વિમાનનું ઢાંકણુ સંગીન નહોતું.

મિ. બોરોન નામના એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે R. ૧૦૧ અને બીજાં એવાં વિમાનોને નડતા અકસ્માત સંબંધી પોતાનો સ્વતંત્ર મત જુદો જ જાહેર કર્યો છે. એમનો મત એવો છે કે હાલનાં વિમાનોમાં ફક્ત પાંદલા ભાગ ઉપર જ elevating fins હોય છે, જ્યારે ખરી રીતે તો આગળ અને પાછળ બન્ને ઠેકાણે આવાં fins હોવાં જોઈએ, જેથી વિમાનનું સમતોલપણ સારી શકાય. પાણીમાં ચાલતાં વહાણો-સાબેરીનમાં આવાં fins આગળ

અને પાછળ હોય છે, જેથી પાણીમાં સમતોલપણે રહી શકે છે. જો ફક્ત પાછળ જ આવાં fins હોય તો સબમેરિન પાણીમાં રહી શકે નહિ. ઝેપેલીન ન્યારે ગનાવવામાં આવ્યાં ત્યારે કાઉન્ટ ઝેપેલીને આવાં fins આગળ અને પાછળ મૂક્યાં હતાં, પણ એ પછી આવી રચના કેમ મૂકી દેવામાં આવી તે સમજાતું નથી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ન્યારથી એ રચના મૂકી દેવામાં આવી છે ત્યારથી જ વિમાનોની પૂંછડી ઉપર અસાધારણ ઝડપમાં એવો સખ્ત ભાર લાગ્યો છે કે અકસ્માતની પરંપરા ચાલુ જ રહી છે. ૧૯૨૨ માં R. ૩૮ ને અકસ્માત નડ્યો ત્યારે પણ તેની પૂંછડી જ લાંગી ગઈ હતી. ઘણા નિષ્ણાતો આ પૂંછડી ઉપરનો ભાર ટેપી રીતે હળવો કરવો એ વિચારમાં મથી રહ્યા હતા, પણ કેમ રસ્તો જડ્યો નહિ. ન્યારે લુગો એકનરનું ગ્રાફ ઝેપેલીન અમેરિકા ઊડ્યું ત્યારે પણ તેની પૂંછડીને જ અકસ્માત નડ્યો હતો. ગ્રાફ ઝેપેલીન તેથી ગોળગોળ આકાશમાં ફરી રહ્યું હતું અને અસાધારણ સંલેગોમાં એની પૂંછડીનું સમારકામ કરવામાં આવ્યું હતું. R. ૧૦૦ અને R. ૧૦૧ ની માફક ગ્રાફ ઝેપેલીનને elevating fins પૂંછડી ઉપર હતા. R. ૧૦૦ ન્યારે કેનેડા ઊડ્યું ત્યારે પણ પૂંછડીને જ અકસ્માત નડ્યો હતો. આ ઉપરથી મિ. બોરોનનું માનવું એમ છે કે આ બધાં વિમાનોની અંદર પૂંછડીમાં જ દોષ હતો. અને તેના પરિણામે આ વિમાનોની પૂંછડી અસહ્ય દબાણ સહન કરી શકી નહિ. R. ૧૦૧ ના મિ. લીચે પણ એવો જ મત જાહેર કર્યો હતો: (૧) ભારે પવન હોવાને લીધે વિમાનનું નાક ત્રણ વાર નીચું પડી ગયું; (૨) પૂંછડી તૂટી ગઈ અને તેથી વિમાનનું નાક ઊંચું કરી વિમાનને અથડાતું બચાવવાનું કામ અશક્ય થઈ પડ્યું; (૩) વિમાન પડ્યું તે પહેલાં વિમાનનાં દાંકણો એક ભાગ અકસ્માત પહેલાં ચઈ ગયો હતો. આ ઉપરથી મિ. બોરોનનું એમ માનવું છે કે જો વિમાનના નાક અને પૂંછડી ઉપર elevating fins રાખ્યાં હોય તો આવા અસાધારણ સંલેગોમાં વિમાનનું સમતોલપણું ઝરાઝર સાચવી શકાય; કારણ વજન, વરસાદ વગેરેનું દબાણ અને finsમાં વહેંચાઈ જાય. R. ૧૦૧માં જો અને સ્થળે fins હોત તો નાક ઉપરના elevating finsની મદદથી વિમાનનું નાક ઊંચું કરી શકાયું હોત અને પવનની મદદથી એકદમ જીવે લઈ જઈને અકસ્માતથી બચી શક્યું હોત.

આ ઉપરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે—

- (૧) R. ૧૦૧ ખડુ ભારે હતું.
- (૨) આટલો ભાર હોવા છતાં એક જો નવો ઉમેરો એ બૂલ હતી.
- (૩) આટલી મોટી મુસાફરી છતાં અગાઉ પ્રયોગાત્મક ઉડાવનો પૂરતાં થયાં નહોતાં.
- (૪) એની અંદર Hardened and tempered steelનો ઉપયોગ પહેલી વાર આવા મોટા વિમાન ઉપર કરવામાં ગંભીર ભૂલ કરી હતી.
- (૫) ઓક્ટોબર માસમાં આવું મોટું વિમાન ઉડાવવામાં ભૂલ હતી.
- (૬) વિમાનની પૂંછડીમાં કંઈક દોષ હતો, તેથી હવાના, વરસાદના અને પવનના ઝપાટામાં એ પૂંછડી તૂટી, પછી વિમાન ટેકરી સાથે અથડાયું, હાઇડ્રોજનનો ધડાકો થયો અને વિમાનને આગ લાગી.

આમ લોર્ડ ચોમ્સનનાં બધાં સ્વપ્નો એજે ગયાં. એના મનમાં તો કંઈ કંઈ લાલસા હતી.

“બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના” પ્રતિનિધિઓને સ્થિતિનું જોર બતાવું અને આખા સામ્રાજ્ય વચ્ચે વૈમાનિક સંબંધ બાંધું.” પણ હાથનાં કરેલાં હોયે વાગ્યાં, એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. વૈમાનિક નીતિ ધપાવવાનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે જ્યારે એમને લોર્ડનો ખિતાબ અર્પવામાં આવ્યો ત્યારે કાર્ડિગ્ટન વિમાનખાતાનું મથક હોવાથી લોર્ડ ચોમ્પ્સન ઓફ કાર્ડિગ્ટન એ નામની સંજ્ઞા લેવાનું પસંદ કર્યું.

૧૯૧૪ની સાલમાં જર્મનીનું એક વિમાન ગોળાઓથી ધવાયું છતાંએ અંદરના વાયુને ધડાકો ન થયો એ ઉપરથી બ્રિટિશ પ્રજાને શક ગયો હતો કે એ એપેલિનમાં હાઇડ્રોજનને બદલે હીલીઅમ વપરાયો હશે. એ ઉપરથી R. ૧૦૧ પાછળ ખર્ચેલા દશ લાખ પાઉન્ડ જેટલી મોટી રકમનો આવો ધૂમડો થયેલો જોઈ કમાન્ડર કૅનરધાનું લોહી ઊઠ્યું આવ્યું અને તેથી એણે તો સ્પષ્ટ લાખામાં કહી દીધું: “મને આશા છે કે આવી જલદી બેદાય એવી gas bags પાછળ ગરીબ કર ભરનારાઓનો પૈસો વેફાઇ નહિ જાય. પરમેવાથી પ્રાપ્ત થયેલો પૈસો આવાં અર્થ વગરનાં કાર્યો પાછળ ખર્ચા શકવાની આપણી શક્તિ નથી.” પણ બ્રિટિશ કેબિનેટ ગણકાર્યું નહિ. બ્રિટિશ કેબિનેટ તો હજીયે વિમાન પાછળ લાખો રૂપીઆ ખર્ચવા તૈયાર હતી. તેનાં કારણ ત્રણ હતાં: “(૧) તપાસ સમિતિએ હવાઇ વિમાનને નાલાયક ઠેરવ્યાં નહોતાં. (૨) કરાંચીમાં ઊંઠું કરેલું mooring mast વગેરેનો ઉપયોગ નહિ થાય તો હિંદી સરકાર નાસીપાસ ચાલ જાય. (૩) જર્મની અને અમેરિકા વિમાન સંબંધી જલદી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે અને બ્રિટનથી પાછળ રહી શકાય જ નહિ.” એટલે આવા ગંભીર અકસ્માત છતાં દિંમત હાર્યા સિવાય વિમાન બાંધવાનું અને ઉડાવવાનું કામ ધપાવ્યે રાખવું જ એ બ્રિટિશ કેબિનેટનો નિશ્ચય હતો. પ્રતિજ્ઞા અને આશરો પણ ગંભીર સવાલ આવીને ઊભો હતો, પણ એ નિશ્ચય કર્યા પછી બીજા મહાન મુશ્કેલી વાયુ સંબંધી આવી. હાઇડ્રોજન વાયુ એ ભયંકર વસ્તુ છે અને એવી ભયંકર વસ્તુ આવા મોટા વિમાનમાં ભરવી એ મહાન જોખમ છે. ડો. હુગો એકનરે પણ તપાસ સમિતિમાં એમ જણાવ્યું હતું કે Helium-હીલીઅમ નામનો વાયુ હાઇડ્રોજનને બદલે વિમાનમાં ભરાય તો વિમાનને જોખમ વેકવું નહિ પડે. હાઇડ્રોજન હવા કરતાં ૬૬ ગણો હલકો છે, જ્યારે હીલીઅમ વાયુ ૬૬ ગણો હલકો છે; એટલે હવાઇ વિમાનમાં એ ભર્યો હોય તો ચાલે. બીજું, આ વાયુ ફક્ત યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાંથી મળતો હોવાથી એ દેશ એ વાયુ વેચવાની એકદમ સત્તા ધરાવે છે અને તેથી બીજા દેશોને પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી. સર બ્રેવેફોર્ડ નામના એક અંગ્રેજ લેખકે જણાવ્યું હતું કે જર્મનીએ એ વાયુ પોતાના દેશમાંથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જ્યારે અંગ્રજોને આ વસ્તુની ખજીર મળી ત્યારે આ વાયુ મેળવવા બહુ જ પ્રયત્નો થયા અને કેનેડામાં Fortworthમાં એક કારખાનું પણ ૧૯૧૫ની સાલમાં ખોલ્યું; પણ અંતે નિરાશા જ મળી. મિ. સ્થિટન નામના એક બ્રિટિશ અમલદારે જ્યારે જાહેર કર્યું કે “હીલીઅમ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી સુમેયી મળી શકે એવો ખરડો પસાર કરાવીશ” ત્યારે સરકારે જવાબ આપ્યો: “અત્યારે હીલીઅમનો લાભ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જ ભોજવે છે તે બિબ્બમાં બધા દેશો ભોગવશે અને એમાં આપણે જ રોપવું પડશે. અત્યારે એકથી બીજું પડે છે, પછીથી અંતેકથી બીજું પડે” એટલે વાત અંતેક સમય સુધી ચાલે અને અંતેક સમય સુધી એ પ્રમાણે ચાલે અને

અમેરિકા પાસેથી મોટા જથ્થામાં હીલીઅમ ન મળે ત્યાં સુધી હવાઈ વિમાન અકસ્માત વગર લેડાવવાની આશા યોટી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એક જ મહિનામાં ૧૦ લાખ ધનકુટ હીલીઅમ તૈયાર કરે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એવું બોળું નથી કે આવા પ્રકારનો વાયુ મોટા જથ્થામાં પરદેશોમાં આપી જાતે ખુવાર થાય. એટલે સ્વિટનને આવી અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડવા માંડી. લોર્ડ ચોમ્પ્સન જેવા સાહસિક પુરુષ સ્વિટનમાં રહ્યો નહિ. એટલે હવાઈ વિમાનો સંબંધી નિરાશાવાદ પ્રસરવા માંડ્યો. એક પ્રસિદ્ધ લેખકે જણાવ્યું: “લડાઈ પછી આપણે ૧ કરોડ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા. R. ૧૦૧ પાછળ ૧૦ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા. હવે તો R. ૧૦૦ રહ્યું અને એ વિમાન પોતાના shedમાંથી બહાર નીકળી શકશે કે નહિ તે શંકા છે.” આ લેખકે તેથી સૂચના કરી કે R ૧૦૦ ને હવે છોડી નાંખવું અને જર્મની અને અમેરિકાને પૈસાનો ધૂમાડો કરવાનું કામ સોંપવું. હવાઈ વિમાનની લડાયક કિંમત કશી નથી અને મુસાફરી, ટપાલ વગેરે માટે બહુ જ કિંમતી અને જોખમ-કારક છે.” લડાયક વૃત્તિ માટે તો R. ૧૦૧ પણ નાલાયક હતું. ૧૯૨૮ની સાલમાં ઓક્ટોબર માસમાં પાર્લામેન્ટના સભાસદોને R. ૧૦૧ માં પણ જંમણ માટે બોલાવેલા તે વખતે એક સ્ત્રી સભાસદ મિસ વિલ્કિન્સને વિમાનના કેપ્ટનને કહ્યું: “હું માનું છું કે આ વિમાન લડાઈનાં કામો માટે વાંધેરી શકાય નહિ.” કેપ્ટન ગૂંચવાયો, આમ તેમ જોયું અને કહ્યું: “હા; જ્યાં લડાયક વસ્તુઓ એકત્રિત કરી હોય એવા કિલ્લાઓ ઉપરથી પસાર થવું સલાહકારક તો નહિ.”

સાથે સાથે દુનિયાના અધા દેશોએ આવાં હવાઈ વિમાનો લડાયક સાધન તરોડે ગાતલ કર્યાં; કારણ કે આવાં વિમાનોનો મોટો દોષ એ કે એને માટે મોટાં Shed અને mooring mast જોઈએ. એક શેડનો ખર્ચ ૨૦ થી ૨૦૦ લાખ પાઉન્ડ થાય. mooring mast ની કિંમત ૭૦ હજાર પાઉન્ડ થાય. વળી આવું વિમાન હવામાં તણાયું તો જીતરવાનું સ્થાન ન મળે, mooring mast વગર ચાલે જ નહિ. ઓરોપ્લેનની માફક એ જમીન ઉપર જીતરી શકે જ નહિ. લંડનથી મુંબાઇની મુસાફરી દરમિયાન બે જ જીતરવાનાં સ્થાન થાય: એક ઇજીપ્તમાં અને બીજું કરાંચીમાં. બીજું તપાસસમિતિમાં એ બહાર થયેલું કે આવાં હવાઈ વિમાનોની જિંદગી વપરાશથી ટૂંકી થાય અને એથી જોખમ વધે, અને એ વિમાન જીતરે ત્યારે હોશિયાર ૧૦-૧૫૦ માણસો જોઈએ. વળી હવા પણ સારી અને અનુકૂળ જોઈએ. વળી હીલીઅમ વાળું ભરવામાં દરેક વખતે ૪૦ હજાર પાઉન્ડનો ખર્ચ થાય. દરરોજ હીલીઅમ ખૂટે તેનો ખર્ચ જુદો. વળી પાણી, પેટ્રોલ, ખંવાસીઓ, યંત્ર વગેરે બાદ કરતાં ૭ લાખ ધનકુટ હીલીઅમ ભરેલું નિર્માન ફક્ત ૧૦ ટન જ વજન ઊંચકી શકે એટલે એમાં મામાત અને મુસાફરો ઓછા જ લાઇ જવા પડે.

જેટલી રકમનો સ્વિટને હવાઈ વિમાન પાછળ ધૂમાડો કર્યો તેટલો જ ખર્ચ બે ઓરોપ્લેન પાછળ કર્યો હોત તો અત્યારે લડન, હિંદ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, આફ્રિકા વગેરે જેવા દૂર દેશોની મુસાફરી ટૂંક સમયમાં થઇ રહી હોત. ઓસ્ટ્રેલીઆ જતાં અત્યારે ૪૨ દિવસ લાગે છે તેને બદલે ઓરોપ્લેનમાં ફક્ત દશ જ દિવસ લાગત અને એ દૂર દેશો વચ્ચે જોમ અઠવાડિક વહાણો દોડી રહે છે તેમ ઓરોપ્લેન દોડતાં હોત. એટલું જ નહિ પણ આફ્રિકાના એક છેડાથી બીજાં છેડા સુધી નિયમિત Air service ચાલુ થઇ ગઇ હોત. એક બાલુ

ઉપર એ air service ચાલતી હોત અને બીજું બાલુ ઉપર વેસ્ટ. મન્ડીઝ મારફત ઉત્તર અમેરિકા વચ્ચે એરોપ્લેન જડતાં હોત. આવી રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં બધાં મથકો ઉપર એનાં એરોપ્લેનો જડતાં હોત, અને રાજદારી દૃષ્ટિથી, વ્યાપારી દૃષ્ટિથી અને એવી અનેક દૃષ્ટિથી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વસતી પ્રજાને લાભ થયો હોત; પણ લોર્ડ ચેમ્બર્લેનને જાણ જા સૂઝાયું. કમાન્ડર કેનવર્થેએ જણાવ્યું કે જ્યારે ભવિષ્યનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે આવી સુંદર અને વ્યવહાર રચનાઓ મૂકી દઇને હવાઇ વિમાનોની અવ્યવહાર અને ઘાતક રચનાઓ, યોજવા માટે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ જવાબદાર ગણાશે; એટલું જ નહિ પણ સામ્રાજ્યનાં અનેક મથકોને જોડી દેતી એક સુંદર રચનાનો અમલ વર્ષો માટે આગળ ટેલો એવું પણ કહેવાશે. ”

ગમે તેમ હોય, આ બધી વસ્તુ સ્થિતિનો અભ્યાસ કરતાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મનમાં એટલું ઠસી ગયું કે હવાઇ વિમાનની હિંદની મુસાફરી ગંભીર જૂલ હતી. વૈમાનિક કળાનું ઉન્નયન બિલ્કુલ જમીન ઉપર જડવામાં નથી; પણ દરિયા ઉપર જડવામાં છે. કારણકે જમીન ઉપર જડતાં જુદી જુદી હવાના પ્રવાહો વિમાનને નડે છે. વળી હવાઇ વિમાન કંઈ એરોપ્લેનની ઝડપથી જોડી શકે નહિ એટલે પ્રધાનમંડળે નિશ્ચય કર્યો કે જગ્યા ત્યારથી સવાર ગણી હવાઇ વિમાનનું નામ ન દેવું, પણ એરોપ્લેન તરફ વધુ લક્ષ આપવું. બ્રિટન પાસે R. ૧૦૦ તો પડયું હતું. એને ઉડાવવાની કોષની હિંમત નહોતી. કેપ્ટન સ્કોટ એનો રચનાર. રામશરણ થયો. પછી એવું સુકાન કોણ ધરે? બ્રિટિશ સરકારે તેથી હુકમ આપ્યો કે R. ૧૦૦ આખું છોડી નાખવું અને જ્યારે આ સમાચાર R. ૧૦૦ માં બેસી એટલાંટિક મહાસાગરની મુસાફરી જે ૧૩ મુસાફરોએ કરી હતી તેમાંના એકે વાંચ્યા ત્યારે એના હૃદયમાં કેવો આઘાત થયો એ નીચે પ્રગણે કાટેલા ઉદ્યોગ ઉપરથી જણાશે.

“૧૯૩૧ ના ડિસેમ્બરની ત્રીજી તારીખે R. ૧૦૦ ને જ્યારે છોડતા હતા ત્યારે હુકાર્ડિંગનમાં ગયો હતો. આટલાંટિક મહાસાગરની મુસાફરી કરનારમાંથી હું એકલો જ આ હુકમ મળ્યો હતો. દર્શન કરનાર હતો. હું observation car (નિરીક્ષણ કરવાની ઓરડી)માં પેઠો. તો તે જગ્યાએ આજે દોરડાં અને ગરગડીઓ તો સમૂહ પડ્યો હતો. ઓર્ડર થતાં વિમાનનું નાક (nose) નીચે પાડવામાં આવ્યું. આ ફીસ્ટ મસ પહેલાં તો આખું એ વિમાન જમીનદોસ્ત થઈ જવાનું. પછીથી સ્ટીમરોલર આખા વિમાનને કચડી નાખશે અને પછી ૬૦ ટનના ભારના વિમાનના કકડાઓ વેચવાનો સવાલ આવીને જોતો રહેશે.

“આ ઇતિહાસ હુકમદાયક છે. R. ૧૦૦ માં કશીયે ખામી નહોતી. હવામાં જડવા માટે તો તે સુંદર રીતે લાયક હતું. અને હવે કે એના ખલાસીઓને બીજે સ્થળેએ નોકરી શોધવી પડશે. બ્રિટનને હવાઇ વિમાન બાંધ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. જર્મની અને અમેરિકા તો હવાઇ વિમાન સફળતાથી જોડી શકે છે એ પુરવાર કરે છે. પણ હવે તો આપણું વૈજ્ઞાનિક અને યાંત્રિક ગાન કટાઈ જવાનું. જ્યારે વિમાનો નવાં બાંધીયું ત્યારે ખલાસીઓનો સવાલ ગંભીર જ થવાનો છે. ત્રીસ વર્ષમાં કેનેડા એક પ્રથમ પંક્તિનું રાજ્ય ગણાશે. ૬૦ વર્ષ ઉપર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જે સત્તા ધરાવતું હતું તે આજે કેનેડા ધરાવે છે. જો આપણને સામ્રાજ્યની કંધક પણ હિંમત હોય તો કેનેડા સાથે આપણે સંબંધ જરૂરનો છે એ સ્વીકારવું જોઈએ, નહિ તો કેનેડા અમેરિકાનું એક અંગ થઈ જશે. R. ૧૦૦ કેનેડા તરફ પ્રથમ

જીપડયું તેનું આ એક મુખ્ય કારણ હતું. અને તેથી ન્યારે મેં R. ૧૦૦ને જમીનદોસ્ત યતાં જોયું ત્યારે મને લાગ્યા વગર ન રહ્યું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અનુસંધાન કરતું એક જળનું બળ અત્યારે નાશ પામે છે.”

R. ૧૦૦ની આટલાંટિક મહાસાગરની મુસાફરી એ સફળ રીતે થઈ હતી. કેનેડા પહોંચવા માટે સમય પણ બહુ લાગ્યો નહોતો. એનું એક કારણ એ હતું કે R. ૧૦૦ની રચના જર્મનીના એપેલીનીની રચના બરાબર હતી. એમાં R. ૧૦૧ની માફક બારે એન્જિનો નહોતાં કે નવો એ ઉમેરવામાં નહોતો આવ્યો. એમાં પેટ્રોલ એન્જિન હતાં, અને R. ૧૦૧ કેરતાં ૨૦ ટન બાર વધારે જીંચકવાની શક્તિ હતી, એ ઉપરાંત ૨૦૦૦ હોર્સ પાવર વધુ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હતી. કેપ્ટન સ્કૉટ પોતે માનતો હતો કે એપેલીનીની રચનાને વળગી રહેવાથી, અને આવા મોટા વિમાન ઉપર જંગી પ્રયોગ નહીં કરવાથી વિમાન સહીસલામત બીડી શકશે અને થયું પણ એવું. છતાંયે કરીએક આવ્યું ત્યારે તેને તોફાન નડ્યું અને તેને લીધે સુકાનીએ એક મિનિટમાં ૪૦૦૦ ફુટ જાગે જતાં વિમાનનું ઢાંકણ ફાટ્યું. એ ઉપરાંત બીજું તુકસાન થયું નહિ. એ ઢાંકણ બ્રિટિશ વસ્તુઓમાંથી બનાવેલું હતું એ એક પ્રકારનો વિમાનખાતાને મોહ હતો એટલે એક લેખકે જણાવ્યું: “સત્તાવાળાઓ જાણતા હતા કે ઢાંકણ સંગીન નહોતું તો શા માટે બ્રિટિશ જનમાલને જોખમે બ્રિટિશ માલ ખરીદવા જોઈએ?”

જે માણસોએ R. ૧૦૦ અને R. ૧૦૧ ઉપર અનેક સ્વપ્નાં સેવ્યાં હોય તેને R. ૧૦૧ નો કુદરતી નાશ R. ૧૦૦નો ફરજિયાત નાશ કેમ ન સાલે? વિમાનોની મદદથી સામ્રાજ્યનું સંગઠન અને સામ્રાજ્યનો વિકાસ સાધવાની લાલસા ધરાવનાર મુસલ્મીઓનાં હૃદયમાં આઘાત કેમ ન થાય? ૪ લાખ અને ૫૦ હજાર પાઉન્ડના ખર્ચે બીજાં કરેલાં વિમાનને ત્રણ માસમાં જમીનદોસ્ત ફરજિયાત રીતે કરવું પડે એ જોઈ સામ્રાજ્યનાં સ્વપ્નાં સેવતા અંગ્રેજ બચ્ચાને કેમ બળતરા ન થાય? જે બહાદુર સાહસિકોએ એ વિમાન બાંધ્યું હોય તેમને આજે એ જ વિમાન છોડવાનો અવસર આવ્યો એ યાદ કરતાં હૃદયમાં આઘાત કેમ ન થાય? જે પુરુષોએ એ સુંદર વિમાનમાં બેસીને લહેર કરી હોય તેનાથી આ દૃશ્ય કેમ જોવાય? છતાંયે મનુષ્ય માયાવી પ્રાણી છે. પ્રાણપ્રિય સાથીઓ સાથે મનુષ્ય એક કરે છે, પ્રાણપ્રિય સાથીઓના મરણકાલે ધડકતે હૈયે મરણશૈયા પાસે આવીને બિમ્બો રહે છે. સંસાર એવો જ ચાલે છે. R. ૧૦૦, R. ૧૦૧ કેટલાકને મન તો પ્રાણપ્રિય વસ્તુ હતી એટલે R. ૧૦૦ ની છોડવાની દુઃખદ ક્રિયા જોવા પછી કેટલાક રસિકો ત્યાં ગયા હતા. એ ક્રિયા દરમિયાન યતો દયોડાનો અવાજ મૃત્યુધંટ સમાન પ્રાણધાતક લાગતો હતો. જે વિમાને આટલાંટિક મહાસાગર કેપ્ટન સ્કૉટ જેવા પ્રવીણ સુકાનીના સુકાનીપદ નીચે બેડ્યો હતો તેના આજે આ અવશેષ હતા. આંખા વિમાનના ઢાંકણ ઉપર સ્ટીમરોલર ફેરવી સરખો કરી કાટ તરીકે વેચવાનો હતો. R. ૧૦૦નું ઢાંકણ એલ્યુમીનીઅમના જેવી જ હલકી ધાતુ કુરાલ્યુમીન નામની ધાતુમાંથી બનાવવામાં આવ્યું હતું અને એ ધાતુનું વજન ૫૦ ટન હતું, જે વેચવા માટે કાઢવામાં આવતાં ૩૦ ટન તો કોઈ પરદેશી માણસ લઈ ગયો. વિમાનનો બીજો ભાગ એથરે અને મીથુનતો રાખવાનાં સાધનો તરીકે વાપરી શકાય. વિમાનના દાદરાઓ પણ વેચવા માટે કાઢવામાં આવ્યા હતા. જે વિમાનમાં મુસાફરી કરી હતી તેમણે એ પ્રાણપ્રિય વસ્તુની રીતરીત આટલાંટિક ખરીદી લીધા.

આખા વિમાનમાંથી ફક્ત એક જ આગો એ પ્રયોગાર્થે રાખવામાં આવ્યો, ન્યારે બીજો બધો ભાગ ભાંગી તોડીને પેચી નાખવામાં આવ્યો.

તો સવાલ એ બીજો થાય છે કે R. ૧૦૧, R. ૧૦૦, કાર્ડિંગ્ટન વગેરેનું રહું શું? લોર્ડ થોમ્પ્સન હયાત હોત તો આ સવાલ બીજો થતાં જ સાત વર્ષની મહેનત, પૈસાનો અને ભવિષ્યના આશાવાદનો વિચાર કરતાં આધાત જ થાત અને એ કરુણ કથા સ્મૃતિપટ ઉપર એક ધા સમાન ચિરંજીવી રહેત. R. ૧૦૧ તો નાશ પામ્યું, R. ૧૦૦ ને છોડી નાખી પછી ફક્ત એક જ એ પ્રયોગાર્થે રહેવા દીધો. કાર્ડિંગ્ટન, ઇજીપ્ત અને મોન્ટ્રીલ અને કરાંચીનાં mooring mast અમેરિકાં અને જર્મનીનાં હવાઇ વિમાનો વાપરી શકે એ માટે રહેવા દીધાં છે. બ્રિટનનાં હવાઇ વિમાનો તો હવે ક્યારે બંધાશે અને ક્યારે બીડશે એ તો ઇશ્વર જાણે! કાર્ડિંગ્ટનમાં આવેલું વિમાનખાતું અને તેનો સરસામાન સાચવવા અમુક રક્ષકો રહેશે. બલ્કનો ઉડાવવાનું કામ ચાલુ રહેશે અને હાઇડ્રોજન બનાવવાનું કારખાનું પણ ચાલુ જ રહેશે.

આ વિમાનનો—વિમાનખાતાનો કરુણ ઇતિહાસ છે. ૧૯૨૪ થી ૧૯૩૦ ની લોર્ડ થોમ્પ્સનની મહેનત, અધાગ શ્રમ બધી યે એજે ગઈ એટલું જ નહિ પણ કરોડો રૂપિયાનો ધૂમાડો થયો. એટલું જ નહિ પણ સુનંદા વિમાનીઓના મૃત્યુ સાથે એમની કળા અને એમનો પંથ નાશ પામ્યો. સુનંદા સાહસિકાનાં મૃત્યુ દેશો સહન કરી શકે, પણ મૃત્યુ સાથે સાહસિકાનો પંથ પણ નાશ પામે એ દેશ સહન ન કરી શકે. લોર્ડ થોમ્પ્સનની આગાહી કે બે R. ૧૦૧ અને ૧૦૦ બીડી શકશે નહિ તો વિમાનનો પ્રયોગ બંધ જ કરવો પડશે અને તેમ થશે તો હૃદયમાં ચીરા પડશે” અંતે કરુણ રીતે ખરી પડી. એનું એક કારણ એ છે કે બ્રિટનની વૈમાનિક નીતિ વિમાનના પ્રાયમિક સિદ્ધાંતો ઉપર રચાઈ ક્રમે ક્રમે એનો અમલ થતો નહોતો. એ વૈમાનિક નીતિ પાછળ એક હૃદયપારનો સત્તાલોભ, મદ, સામ્રાજ્યલોભ સમાવેલો હતો, જે વિજ્ઞાનના પ્રાયમિક સિદ્ધાંતના ધાતક છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ન્યારે જર્મની અને અમેરિકાનાં હવાઇ વિમાનો સુંદર રીતે પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે, જર્મનીનું ગ્રાફ ઝેપેલીન તો દુનિયાના અનેક ભાગો ઉપર સુખેથી બીડી શકે છે ત્યારે બ્રિટન પાસે હવાઇ વિમાન ગણવા જેવું પણ રહ્યું નથી. બ્રિટન પાસે તો હવાઇ વિમાન હતું જ નહિ એવી કરુણ સ્થિતિ આવીને બેઠી છે એ કંઈક અંશે લોર્ડ થોમ્પ્સનની અસાધારણ ઉતાવળને આભારી છે. બ્રિટનની વૈમાનિક નીતિ વિનાશને પંથે ચડી હતી અને ન્યારે ૧૯૩૧ના ડીસેમ્બરમાં R. ૧૦૦ ને છોડી નાખવામાં આવ્યું ત્યારે એ નીતિનો અંત આવ્યો એમ કહીએ તો વધારા પડતું નથી. હવાઇ વિમાનો ક્યારે બંધાય, ક્યારે બીડવા લાયક થાય, ક્યારે બીજા દેશો સાથે હરીદ્વાદમાં બેઠે એ તો ભવિષ્યની વાત ચર્ચ. અત્યારે તો એ પ્રશ્ન ઉપર કાળરૂપી પડોડો પડ્યો છે. લોર્ડ થોમ્પ્સન જેવો કાંઈ અડંગ સામ્રાજ્યવાદી મેદાને પડે અને તેના લાગ્યમાં વિજયની રેખા વિલસતી હોય તો જ એ પડોડો બેઠડામાં આસાવાદરૂપી સૂર્યનાં દર્શન થાય. અત્યારે તો એ સૂર્યનાં દર્શન દુર્લભ જ છે.

R. ૧૦૧ ના અકસ્માતથી ઇંગ્લેન્ડની વૈમાનિક નીતિનો અંત આવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનેત્રી વૈમાનિક નીતિનો અંત આવ્યો છે. જેમ બ્રિટિશ

સરકારને આવાં વિમાનો બાંધવાનો મોહ હતો તેમ કેનેડાની સરકારને આવાં વિમાનોનો મોહ હતો. ન્યારે R. ૧૦૦ કેનેડામાં હતું ત્યારે હમાન્ડર કોમોર-જે R. ૧૦૧ માં નાંચ પામ્યો હતો તેણે પોતાની બધી ચતુરાઈ કેનેડાના વડા પ્રધાનને વૈમાનિક નીતિ ધપાવવાની અગત્યતા ઠસાવવા વાપરી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે કેનેડાના વડા પ્રધાને R. ૧૦૦ ના બજેટમાં અમલદારોને મળીને વિમાનો બાંધવાનું નક્કી કર્યું. એકન્ટ હ્યુબર્ટ ખાતે ૩ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચીને હવાઈ મથક સ્થાપ્યું. કેનેડાની સરકારનું mooring mast સંપૂર્ણ હતું અને વિમાન માટે શેડ બાંધવા સરકાર તૈયાર હતી. વડા પ્રધાન તો એમ જ માનતા હતા કે વિમાન બાંધવાની કલા હવે કેનેડામાં ધપાવાશે પણ ન્યારે ઇંગ્લંડનો વડા પ્રધાન પોતાના સાથી લોર્ડ થોમ્સનના વિયોગના દર્દથી પીડાતો હતો અને ગ્લાનિમાં મગ્ન ચંદ્ર રહ્યો હતો ત્યારે કેનેડાનો વડા પ્રધાન વૈમાનિક કળા પાછળ ખર્ચેલી રકમ ધૂળભેગી થવાની એ વિચારમાં ચિતાગ્રસ્ત થઈ રહ્યો હતો. ઇંગ્લંડે વૈમાનિક કળા ધપાવવાની આશા મૂકી દીધી, કેનેડાએ વૈમાનિક કળા ધપાવવાની આશા મૂકી અને એના પરિણામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વૈમાનિક કળા ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. વૈમાનિક કળાનું ઉત્તરવળ ભવિષ્ય અમેરિકા અને જર્મનીના લલાટે લખાયું હોય એમ અત્યારે તો જણાય છે. ભવિષ્યના ગદન પ્રદેશમાં ઊતરવાની મનુષ્યની શક્તિ નથી એટલે એ અજ્ઞાનતાના પરિણામે પામર મનુષ્ય શું કરી શકે? સત્તા, લોભ, મદ આદિ દુર્ગુણો છોડી વિજ્ઞાન; કળા અને મનુષ્યની ઉન્નતિનું લક્ષ્ય જ્ઞાનમાં રાખી આ બે દેશો વિજ્ઞાનની દેવીની આરાધના કરે તો એ દેવીની કૃપા એ બે દેશો ઉપર ઊતરે એમાં શંકા નથી. પણ એ તો કલ્પનાના પ્રદેશ રહ્યા જેમાં અત્યારે ઊતરવા સ્થાન નથી. સત્તા અને લોભ મનુષ્યને ભાન ભુલાવે છે. મનુષ્ય પોતાને અલ્પ અને કુદરતને મહાન શક્તિ લેખી, કુદરતની મહાન શક્તિ સાથે પોતાના શુભોની મદદથી સહકાર કરે તો વિજ્ઞાનનું ભવિષ્ય ઉત્તરવળ છે, જગતનું ભવિષ્ય ઉત્તરવળ છે.

હિમાલય*

(પૃથ્વી ૭૬)

હિમાલય ! નગાધિરાજ ! - શિવધામ કૈલાસનાં
શિરે અચલ ધારતા, અમલ અંકમાં પાર્વતી
મહાજનની વિશ્વની, પરમશક્તિ શંભુતણી
વિંધી ગગનને મહોત્તર શિરે કરે ગોઠી તું
પરાતપરની આય મૌનમય - ગૂઢ વાણી વડે :
સીડી તું અણિશુદ્ધ ચેત પૃથ્વીપટથી ઊંચે
અનંત અવકાશ પાર પરધામ પહોંચાડતી ;
ચઢેલ તહિંથી જ પાંડવ ઉંચે મહાસ્વર્ગમાં,
હજીય પગલી દોસે તહિં પવિત્ર અંકાયલી.
સદા-ધવલ પુણ્યપુજ તવ રાજતો શો શુચિ !
અનિદિત પવિત્રતા જહિં પ્રસન્ન કાંતિ ધરી
રમે નિખિડ ભગ્ય શાશ્વતતણા પરિશ્વંગમાં.
તહિં ઉતરતી ઊષા સ્મિતભરી, અનેરી કલા
ધરી કરતી નૃત્ય, વેરતી ચુકાલ માંગલ્યનાં,
ઉડાડતી વિશેલ સ્વર્ણધ્વજ રમ્ય આનંદના,
ત્રિશેક અજવાળતા રવિપિતા તને જ્વાલથી
અનંત કરમાં લઈ વર પ્રકાશ આશીષ દે,
સુપ્રભ ઝરણાં જગાડી તવ વિશ્વમાં રેલવે.
તને હૃદયરંગથી સ્નપિત સ્નિગ્ધ સંધ્યા કરે
અને ગહન શાંતિના શયનીયે ધીરે બ્રહ્મવે ;
સ્ફુરેત નલતારલા તરલતાભર્યાં ઊતરે,
વિશાલ તવ માનસે જલતરંગલીલા કરે.
સુધાકર સુધાસમાં ધવલ તાલ્યરાં અંગને
સુધાસ્મિતથી ચુમતો, મધુર રમ્ય જ્યોત્સ્ના ઝરે,
તને પુલકથી ભરે નયની લારય ઉલ્લાસનું.
હિમાલય ! પવિત્ર દેવભૂમિ ! નિત્ય આકર્ષતી
સદાશિવતણી સમાંધિ જહિં મૌનમાં રાજતી.
અનંત કરુણાની શંકર શિરેથી લાગીરેથી
અખંડ જહિંથી વહી કરતી પૃથ્વીને પાવના.
હિમાલય ! નમું નમું, પરમધામ શાંતિતણા !
નમું નમું સહસ્રવાર ગિરિરાજ પાવિત્રના !
નમું ભરતભૂમિરક્ષક સુધીર સૈનિક હે !
નમું સકલ આર્યના હૃદયના મહાસ્વપ્ન હે !
હિમાલય ! ધ્વની ઉઠે અચલ મૌન તારું, સુર્ણ
પ્રતિધ્વનિ હું અંતરે, અધીર ધાઉ તારા ભણી,
ચઢું શિવ-ઉમાપદે લઈ જતી સીડી શુદ્ધિની,
હિમાલય ! પવિત્ર શુભ પંચનો યજ્ઞ ભોમિયો.

પૂજનલાલ

* અહ્ય સ્વર્ગમાં પ્રકટ થનાર ' પારિભત ' નામના કાવ્યસમૃદ્ધમાંથી.

ચર્ચા પત્ર

શ્રીયુત તંત્રીજી,

‘પ્રસ્થાન’

કારતક-માગશરના ‘પ્રસ્થાન’ના અંકમાં શ્રી. જયન્તકૃષ્ણ હ. દવેના ‘અંત્યભેતી અસ્પૃશ્યતા’ના લેખમાં યમસ્મૃતિનો ૩૩ મો શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યો છે. એ સ્મૃતિએ બીલોને અંત્યજમાં ગણ્યા છે. શ્લોક ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “... બીલ સાથે પણ ધણા ગાઢ સંબંધમાં આવતા નથી.” એ વિવેચન ઉપરથી જણાય છે કે લેખકે પણ કેવળ સ્મૃતિને આધારે બીલને અસ્પૃશ્ય તરીકે ગણાવ્યા છે. એ વિષે જે સ્થિતિ આજે છે તે આપને જણાવું છું. એ હકીકત આપના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરી બીલોને કરવામાં આવેલો અન્યાય દૂર કરશે એવી આશા છે.

પુરાતન કાળમાં સ્મૃતિકારોએ બીલોને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા એ ખરું. રામાયણમાં શયરીની કથા જણીતી છે. શયરી શયર-બીલજાતિની સ્ત્રી હતી. એનાં એકાં બેાર રામચંદ્રજીએ ખાધાં હતાં. ગુહકરાજ પણ રામનો ભક્ત હતો. આ ઉપરથી એમ સામીત થાય છે કે રામાયણના અને તે પછીના કાળમાં પણ વ્યવહારમાં બીલોને અસ્પૃશ્ય ન ગણ્યા હોવા જોઈએ. મહાભારતમાં એકલવ્ય બીલની કથા જણીતી છે. એકલવ્યને અસ્પૃશ્ય ગણ્યો નથી, પણ એ ચૂદ્ર હોવાને ક્ષેત્રે દ્રોણ ગુરુએ એને વિદ્યાનો અનધિકારી ગણ્યો. એ અસ્પૃશ્ય હોત તો રાજસભા સુધી જઈને દ્રોણની પાસે વિદ્યા શીખવાની વિનંતિ કરવાની હિંમત જ ન કરત.

આજે પણ બીલ અસ્પૃશ્ય નથી. ગૂજરાતમાં પંચમહાલ, રેવાકાંડા એજન્સી, મહિ-કાંડા એજન્સી અને વડોદરા રાજ્યમાં બીલોની વસતી છે. કોઇપણ ઠેકાણે બીલને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતો નથી. એટલું ખરું કે ઉચ્ચ ગણ્યતા હિંદુઓ બીલના હાથનું પાણી પીતા નથી. બીલાલા અને પટેલીઆ કોમ જેઓ બીલ જાતિની શાખા છે તેમના હાથનું જીર્ણિ-યાતો પાણી પીએ છે. સર્વજ્ઞ હિંદુઓને કૂવે પાણી ભરવાતી, તળાવને કે નદીને ધાટે નાહવા ધોવાની, બીલને મનાઇ નથી. નિશાળોમાં બીલ બાળકો ઉચ્ચ વર્ણનાં બાળકો સાથે ઓડાઅડ બેસે છે. વ્યવહારમાં બીલો અને ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓની વચ્ચે હીક હીક સંબંધ છે. અહીં ઘડોદ-ઝાલોદ તાલુકાઓમાં ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓને બીલો સાથે ગાઢ સંબંધ છે. તેઓ મજૂરી માટે બીલો ઉપર જ આધાર રાખે છે. બીલોની વચમાં વસીને વેળુવ વાણીઆઓ હટાણું કરે છે, અને ધીરધાર કરે છે. ક્યાંએ અસ્પૃશ્યતાનો ઓછાથો નથી.

ધર્મમાં બીલોને હિંદુ ગણવામાં આવે છે. સને ૧૯૧૧ સુધી એમને Animist ગણ્યતા હતા, પણ ત્યારપછી તેઓની ગણતરી હિંદુમાં થાય છે. હિંદુઓની ધાર્મિક માન્યતાઓ બીલોમાં છે, તેઓ હિંદુઓના ધાર્મિક ઉત્સવો અને મેળાઓ ઉજવે છે. અગીઆરસ, પૂનમ વગેરે વ્રતો પણ બીલો પાળે છે.

બીલો સાથે ગાઢ સંબંધ નથી અને તેઓ અસ્પૃશ્ય છે, એ કથન હકીકતથી વેગળું છે.

સંગીતપદ્ધતિની બાર સ્વરો ઉપર સ્થાપના

કોઈ કોઈ વખતે આપણને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે તમે પોતાના ગાયનમાં પ્રત્યક્ષ અતિક્રોમણ, તીવ્રતરાદિક સ્વરો વાપરો છો, અને તેમ હોવા છતાં બાર સ્વરો ઉપર તમારી પદ્ધતિ સ્થાપો છો, એ સુસંગત કેમ ?

આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર અમે એટલો જ આપીશું કે આ અતિક્રોમણાદિક સ્વરોને અમે આલંકારિક પ્રકાર તરીકે માનીએ છીએ. આવા પ્રકારો થોડા જ રાગોમાં આપણાથી દેખાડી શકાય છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. પરંતુ આ વિષયનો થોડો શો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો હિતકારક થશે.

આપણા બધા નવા, જૂના ગ્રંથકારો શ્રુતિઓ એકંદર બાવીસ માનતા આવ્યા છે; અને આ શ્રુતિઓમાંથી એકદમ રાગો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તેઓ કદાપિ કહેતા નથી. શ્રુતિઓ એ સ્વરોત્પાદક નાદ છે, એમ બધા ગ્રંથકારો કહેતા આવ્યા છે. શ્રુતિ અને સ્વર એક દૃષ્ટિએ ભિન્ન નથી, તથાપિ તે ભિન્નતા પ્રતિપાદન કરનારા વાદ્યો પણ પહેલાં થયેલા છે.

ઉ:—વિશેષસ્પર્શશૂન્યત્વાચ્છૂવળેન્દ્રિયપ્રાણતા । સ્વરશ્રુત્યોસ્તાદાત્મ્યમ્ ॥ ૬૦

નરાણાં ચ મુખં યદ્વદ્ દર્પણે તુ વિવર્તિતમ્ ॥ ૬૦

શ્રુતીનાં સ્વરકારણત્વમ્ ॥ ૬૦

શ્રુતયઃ સ્વરરૂપેણ પરિણમન્તિ । યયા ક્ષીરં દધિરૂપેણ ॥ ૬૦ (વૃહદેશ્યામ્)

પરંતુ આ વાદ્યોમાં પડવાની આપણને જરૂર નથી. તે જ પ્રમાણે, શ્રુતિઓ સમાન હતી કે કેમ, એ વાદ્યમાં પણ હાલ આપણે નહિ પડીએ.

રાગની વ્યાખ્યા આવી છે:

“યોડસૌ ધ્વનિવિશેષસ્તુ સ્વરવર્ણવિમ્બીપિતઃ ।

રજ્જ્વજ્જનચિત્તાનાં સ ચ રાગ ઉદાહૃતઃ ॥ ” (વૃહદેશ્યામ્)

આ વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે રાગમાં આવતા ધ્વનિવિશેષો પ્રથમ સ્વરત્વ પામેલા હોવા જોઈએ, અને રાગને વર્ણવી અર્થાત્ આરોહાવરોહાદિકની આવશ્યકતા છે, અને તે ઉપરાંત વળી તે રાગ રંગક હોવો જોઈએ. આ ત્રણ વાતો સિવાય “અંશ” વગેરે રાગોને જોઈએ તે જુદું જ. આવી રાગની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રોક્ત છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એવો થાય છે કે સ્વરતા એટલે શું ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ગ્રંથકારોએ આપેલો જ છે, અને તે એ કે આપણી પદ્ધતિમાં સાત સ્વર શુદ્ધ માનવા અને તે સિવાય આ શુદ્ધ સ્વરોને કારણ-પરત્વે નીચા ઊંચા કરી નિષ્કૃત કરવા. શુદ્ધ સ્વર સાત છે, અને તેમનાં સ્થાનો પ્રાચીનકાળથી નિયત થયેલાં છે. જેમકે, વેદાચલાદ્યશ્રુતિષુ ત્રયોદશ્યાં તથૈવ ચ । સપ્તદશ્યાં ચ વિદ્યાં ચ દ્વાવિદ્યામ્ ૬. તે જ પ્રમાણે મતંગ અને વિરત કહે છે. તેઓ શ્રુતિઓનાં નામો માત્ર કહેતા નથી, એટલું જ. ત્યારે હવે એમ કહે છે કે શુદ્ધ સ્વર ૪, ૭, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૨. આ શ્રુતિઓ ઉપર જ સ્થાપવા જોઈએ. આ સ્વરોની પ્રકૃત અવસ્થા છે. પ્રકૃત માન્યા સિવાય વિષ્કૃત કહે

સ્વર તરીકે લેવો. ત્રિશ્રુતિક રિ, ઘ, માનનારાઓને યાદ રચવાની અડચણ જરૂર આવશે. પ્રત્યેક શ્રુતિના સાધનથી રાગ બદલવાથી “પદ્ધતિ” નહિ જેવી થશે અને તે નહિ જેવી થઈ તો પછી શાસ્ત્ર શાનું રહ્યું ? પ્રત્યેક રાગ આપણાથી જુદી જુદી શ્રુતિઓનો લખી શકાશે નહિ, અને તેમ લખવાનું કાઠ કહે તો તે શાસ્ત્રને તદ્દન નવું કહેવું પડશે, અને તેમ કરનાર અધિકારી નહિ મળે. પાંચ દશ રાગોમાં વિશિષ્ટ સ્વરસ્થાનો વિશિષ્ટ સંગતિમાં યોગ્યાથી શાસ્ત્રપદ્ધતિ થશે નહિ. તેથી તે લાગને અલંકારિક જ માનવો અધિક સયુક્તિક થશે. ત્યારે પ્રશ્ન એવો થશે કે ૧૨ સ્વરો નીચે આવનારી શ્રુતિઓ સિવાય બાકી રહેલી શ્રુતિઓનું શું કરવું અને તે કહી જ શા માટે ? તે કહી ન હોત તો ૨, ૪, ૩, શ્રુતિના સ્વર ક્યા એ કરાવવું કહણ થયું હોત. કવચિત્ પ્રસંગે તેમનો અલંકારિક પ્રયોગ કરી શકાશે એમ પણ જોઈએ તો કહી શકાશે, પણ તે પ્રયોગને શાસ્ત્રાધાર તો નહિ જ મળે. પ્રાચીનકાળે મૂર્ઠના અને જાતિથી રાગો તૈયાર થતા હતા ત્યારે જુદી જુદી મૂર્ઠનાઓથી અને જાતિઓથી ૨/૩/૪ શ્રુતિઓના સ્વરો ઉત્પન્ન કરવા માટે આ ૨૨ શ્રુતિઓ કામમાં આવતી હશે, એ સમજી શકાશે. પરંતુ જ્યારથી ગ્રામ એક જ માનવામાં આવ્યો અને બધા રાગો એક પડંબથી જ નીકળનારા મનાવા લાગ્યા, અને બધા શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરો તે ગ્રામમાં જ મનાયા, ત્યારે તેમાં બધા સ્વરો ૨/૩/૪ શ્રુતિના જ હોવા જોઈએ. આ નિયમ ઠીક જ રહ્યો. તે નિયમ જ્યાં સુધી માનવો હશે ત્યાં સુધી એક શ્રુતિનો સ્વર માનવો અશાસ્ત્ર જ થશે. જ્યારે કાઠ સ્વરો વર્ણ્ય હોય ત્યારે તે સખતે કેટલાક સ્વરો વચ્ચેનું અંતર ૪ શ્રુતિ કરતાં અધિક હોય છે. તથાપિ શ્રુતિગણનામાં વર્ણ્ય સ્વરો લક્ષમાં લેવામાં આવે છે, એમ કહેલું છે. વળી વચલા સ્વરનો લોપ થવાથી એ સ્વરોનું અંતર મોટું થાય, અને સ્વર વિકૃત કરી પાંચ શ્રુતિનો અથવા તે કરતાં પણ વધારે અંતરનો થાય એ બે વચ્ચે મોટો ભેદ છે, એ દેખાશે જ. રતનાકરના વિકૃત સ્વરો આપણે કાળજીથી તપાસીશું તો દેખાઈ આવશે કે એક શ્રુતિનો સ્વર વિકૃત બિલકુલ જ માન્યો નથી. કાઠ કહેશે કે તોંડીમાં ત્રણ શ્રુતિનો ગ, રીની પછી અશાસ્ત્ર નહિ થાય, એ ખરું, પણ તે બધું નવીન પ્રચાર પર અવલંબી રહેશે. તેમ કરવાથી એક નવો યાદ માનવો પડશે, અને તેમાં નવીન રાગયોજના કરતાં ઘણી અડચણો ઉત્પન્ન થશે. ત્રણ શ્રુતિના રિ, ઘ માની યાદ ઉત્પન્ન કરતાં અનેક મતભેદ અને વાદ ઊભા થયા હતા, અને તેવા પાછા પણ ઊભા થશે. એવા સ્વરો લઈ નવી રાગરચના કરવામાં દેશના કળાવંતોની સંમતિ પ્રથમ મેળવવી પડશે, અને તે મોટી પરિપક્વે હારી કરવું પડશે. તેમ સાધ્ય થયું તો સંગીતનું નવું વ્યાકરણ લખવું પડશે. કદાચિત્ આગળની પેઢીઓ તે કામ કરશે, પણ. પરંતુ આજ તો આપણે ખાર સ્વરો પર જ પદ્ધતિ સ્થાપવી એ યોગ્ય થશે.

શાપિત રાજલક્ષ્મી

લોકોને આશ્ચર્ય પમાડવાની વૃત્તિથી આ વાત મેં લખી નથી; આશ્ચર્ય પમાડવા માટે બીજા ધણા જાદુખ જેલો થાય છે. લોકો વાહવાહ કરે માટે પણ આ વાત મેં લખી નથી; વાહ વાહ કરાવી શકાય એવા ફેટલાય જેલો હમેશાં થાય છે. પણ જે મેં જોયું, અનુભવ્યું, તે જ માત્ર આ વાતમાં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

જૂનાં ફર્નિચરનો વેપારી ગોવિંદરામ અમારી સામે રહેતો. મેહુ ધોતિયું, ટૂંકા બાંયનું ગંજીક ને કાળા ટાપી પહેરી તે આખો દિવસ એટલે બેઠો જ હોય. ધણું કરીને એનો વેપાર નહિ જેવો જ ચાલતો. કારણ કે ગોવિંદરામ માત્ર ‘ચીજ’ સંઘરતો. ‘સાહેબ ! ચીજ છે હો’—એવી રીતે જ એને ખોલવાની ટેવ હતી. પરંતુ ખુરશી, કોચ, બારથા, નળી, ગાલીચા, હાથિકા સઘળો જ વસ્તુઓ એની સાધારણ ભાષા પ્રમાણે ‘ચીજ’ માં ગણાતી. અને તેથી તેની કિંમત પણ આકરી પડતી. પરંતુ ક્યારેક—અને તે પણ જે જોઈ શકે તેને માટે જ—એ જરાક સાદું દિલગીરીભરેલું હસીને પોતાના હૃદયની સાચી ભાષા વાપરતો. ત્યારે એ ફર્નિચરનો વેપારી મટી જતો, ‘ચીજ’ કહીને આકરી કિંમત લેનારો વાણિયો મટી જતો, અને એને બદલે જૂની જાહોજલાલીનો છેલ્લો સાક્ષી હોય એવો ખરેખર ભૂતકાળનો આદમી બની જતો. એક વખત એક સાચી કાશ્મીરી શાલ મેં એની પાસે જોઈ ત્યારે એના મોંમાં એવી ભાષા આવી ગઈ હતી. ‘આ ચીજ વેચવાની છે જ નહિ, પણ તમે પૂછ્યું એટલે કહું છું. એ શાલ છે, સાહેબ ! મંદહારગવ ગાયકવાડની. પદ્મજીત યયાની આગલી રાતે એમણે આઢી હતી. એ શાલ એક જ વખત વપરાઈ છે !’

ગોવિંદરામનો ફર્નિચરનો વેપાર તો એવો જ ચાલતો. સીસમ ઉપર કાશ્મીરી કારીગરીવાળાં ટેબલ ખુરશી કોષ શેખીન લઈ જાય ત્યારે વળી એ પૈસા રજો; બાકી તો એની કિંમત આકરી પડતી એટલે મહિને એ મહિને કોષ સારું ધરાક આવી ચડે ત્યારે ગોવિંદરામને તડાકો પડી જતો.

પણ એ ઉપરાંત ગોવિંદરામ દુકાનના આગલા ભાગમાં લોટની ચમ્પી પણ રાખતો, અને આખો દિવસ એને ત્યાં ધમાલ જમી જ રહેતી.

મારા છોકરા સુખંધુ સાથે ગોવિંદરામને મૈત્રી હતી. એ મૈત્રીનું કારણ તો હું પણ કહી શક્યો નથી, પણ ગોવિંદરામના એકલા જીવનમાં સુખંધુએ સ્થાન મેળવી લીધું હતું. બાળક ન્યાં ન્યાં આકારણ પ્રીતિ જીએ છે ત્યાં ત્યાં એ પોતાના સરળ સ્વભાવને લીધે ખ્યાલ જાય છે. સુખંધુ નિશાળે જતો હોય ત્યારે ગોવિંદરામની દુકાન પાસે થઈ કાંઈક તોફાન કર્યા વિના જાય જ નહિ. તોફાન કર્યા વિના જાય તો તે દિવસે તેણે છેલ્લો નંબર પુરાવ્યો હોય, ને પાંચ વાગે પાછા ફરતાં તોફાન કરે ત્યારે જ જંપે. સુખંધુને તરતાં ગોવિંદરામે શીખવાડેલું. સુખંધુ માટે તેણે બહુ જૂના વખતની પણ જાગી કારીગરીવાળી

એક 'કેષમ' આપેલી. એ 'કેષમ' વેચવાની એણે યોજાખી ના પાડી હતી. મિત્રાઈ ગમે તે પ્રકારની કરી હોય પણ પોતે જાતે આવીને સુબંધુને લાગ આપે પછી જ એ ખાય. એના આ હેતુમાં કાંઈપણ હેતુ ન હતો. કેવળ પ્રેમની ખાતર જ પ્રેમ હતો. સુબંધુની હજારો ખાનગી નાની નાની વાત-જે, ઘણું કરીને બાળક માથાપને કહેતાં જ નથી-એવી વાત ગોવિંદરામની પાસે પહોંચી ગઈ હોય. એ મૈત્રીનું એક ફળ એ થયું કે. હું પોતે સમજું તેના કરતાં સુબંધુ જૂની ચીજોના વાતાવરણમાં વધુ સમજી શકતો. એ બોલીને દેખાડી શકતો નહિ, પણ મૂંગી વાણી મારફત એનો અનુભવ કરી શકતો. એટલું જ નહિ પણ ઘણી વખત તો સાચી અને નકલી વસ્તુઓ જોતાં વેત જ જુદી પાડી દેતો. ગોવિંદરામ એ વખતે બોલતા નહિ, પણ એના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય કે 'આ છોકરો ભવિષ્ય અને જૂતકાળને જોડનાર છેલ્લો સાક્ષી બનશે ! પછી આવી ચોજો કાઈ અંધરશે નહિ, કોઈ રાખશે નહિ, કોઈ એના પર યુક્તશે પણ નહિ !'

એક વખત ગોવિંદરામને કાણુ જાણે શું જૂત ભરાયું તે મારી પાસે આવ્યા.

ખાસા ઇચ્છિત જનાવટના સુંદર કાચ ઉપર બેસીને હું તો મજેની લીધેનતી આ પીતો હતો ત્યાં ગોવિંદરામ આવી પહોંચ્યા.

'કેમ આવો છો ?'

ગોવિંદરામની વાત કરવાની રીત આવી અંધરની જ હતી, અંધરથી જ ઉપાડવાના : 'કાં જોયું ?' આપણે આશ્ચર્ય પામીએ કે 'શું બાઈ ?' ત્યાં એકાદ ખંડિત મૂર્તિનો હાથ રજૂ કરે : 'એટલો સરસ છો'—અને પછી એ વાગધારા અટકાવવી હોય તો 'તમારે એકાદ અર્વાચીન મકાનની વાત કરવી પડે.

આજે પણ ગોવિંદરામે એવી અંધરથી જ વાત ઉપાડી : 'કાં આવો છો ?'

સામેના મકાન—'જી ૧૯૨૧ A. D.' ઉપર નજર કરતાં મેં પૂછ્યું : 'ક્યાં ?'

ગોવિંદરામે મેં જોયું હતું ત્યાં નજર કરીને દષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી. સામેના મકાનના સૌથી ઊંચા આગલા ત્રિકોણ લાગમાં 'જી. ૧૯૨૧ A. D.' એ અક્ષરો સૂરજના તડકામાં ચળકતા હતા. આખા મકાનની શોભા એ કંઈ સાલમાં બંધાયું એ. ઉપરથી કાઢવાનો સાધારણ રિવાજ હોવાથી મકાનના માલિક એક રૂના દલાલે આ અક્ષરો આખા મકાનમાં ખ્યાન ખેંચે તેવી રીતે મૂક્યા હતા. પણ આજે ગોવિંદરામે એ સઘળી વાત, પર ખ્યાન ન આપતાં ઉતાવળથી કહ્યું : 'આજે તમને હવે દઈ !'

'પણ શું ?'

'અરે, ચાલો તો ખરા.'

'શું માણે છે, રત્ન છે, હીરા છે ? છે શું ?'

'સુબંધુ ક્યાં છે ?'

'હમણાં જ બહાર રમવા ચાલ્યો ગયો.'

'હીક, ચાલો ત્યારે. એ ચીજ તમારે લાયકની. તમને વિશ્વાસ નથી પણ.....'

અમે ચાલ્યા.

એની દુકાનના આગલા ખંડમાં આવ્યા. ગોવિંદરામે સંજાળથી બારણું વાંચ્યું.

આગલા ખંડમાં થઇ પાછળ ગયા ત્યાં કેટલાક કારીગર ચક્રી સમી કરતા બેઠા હતા.

એક ડાશી નળ પાસે પાણી ભરતી હતી. એક જગ્યાએ તપેલામાં આ ઊકળતી હતી.

અમે છેક અંદરના ખંડમાં ગયા.

વળી ધીમેથી બારણું ફસાવીને ગોવિંદરામ મને ઉપલા મેડા પર લઇ ગયા.

‘જુઓ આ’ ગોવિંદરામે ચંદનની એક સુંદર ફેઇમ રજૂ કરી. તેમાં જૂના વખતનું રજપૂત શૈલીનું સુંદર ચિત્ર શોભી રહ્યું હતું. એક બાઈ બેઠી હતી. આકાશમાં ચંદ્ર ખીલ્યો હતો. હાથમાં એક રત્ન હતું. ખીજા હાથમાં પ્યાલું હતું. પ્યાલું હલાહલ ઝેરથી ભર્યું હતું. એમ સહેજે અનુમાન થાય તેમ હતું. પણ એટલું છતાં તેનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ ન હતો.

ગોવિંદરામ મારી પાસે આવ્યો. તેની આંખમાં વિચિત્ર પ્રકારનો નશો હતો.

‘આ છબી જોઇ ? શું સમજ્યા ?’

‘પીછી અદ્ભુત છે !’

‘ગોવિંદરામે કપાળે હાથ દીધો. પાસેના કાચ પર તે બેસી ગયો. ‘આ ફેઇમ આજથી બાર વર્ષ પહેલાં મારા હાથમાં આવી—પણ રહો, ખખડાટ શાનો થયો ? સુબંધ ક્યાં છે ?’

દાદરના પગથિયા પર આવીને એક બિલાડી બિભી હતી. ગોવિંદરામને એની હાજરી પણ ખૂબી. તેણે તેને કાઢી મૂકી. પાછો કાચ પર આવીને બેઠો.

‘તમે નવા જમાનાના માણસો શાપમાં માનતા નથી. પણ હું તમને આજે ખાતરી કરી આપીશ કે શાપ જેવી પણ કાંઈ વસ્તુ હોઇ શકે.’

‘પણ એ બને છે ક્યારેક—પણ એટલે તો એ તદ્દન નથી એવી તમારી દલીલ બળ વિનાની બની જાય છે.’

‘આ ચિત્રમાં શું છે’ એ તો મને પણ ખબર નથી. એક બિખારી જેવા માણસ પાસેથી મને એ મળી ગયું છે. મળ્યું ત્યારે મારા આનંદનો પાર ન હતો. બિખારીને ખબર નહિ પણ એમાં એક અણુમોલ રત્ન જડેલું હતું. આ રહ્યું એ રત્ન.’

ગોવિંદરામે હથેળીમાં રત્ન ધરી રાખ્યું. લાલ હોંગ્રોક ડંગનું એ માણેક હતું. એનો ઝગઝગાટ મોહ પમાડે તેવો હતો, પણ એ જાણે રત્નને બદલે શોણિતનું મિન્દુ હોય એવું લપાટક લાગતું હતું.

‘આ લાગે છે રત્ન, પણ છે માનવહૃદયના છેલ્લામાં છેલ્લા નિઃશ્વાસનું રુધિરભીનું આંસુ. આના પ્રતિદાસની મને ખબર નથી, કોઇને ખબર નથી. પણ આ રત્ન મેળવ્યા પછી એક અઠવાડિયામાં મેં પ્રાણુથી પણ વહાલો મારો છોકરો ગુમાવ્યો છે.’

હું મોટેથી ખડખડાટ હસી પડ્યો : ‘અરે ! ગોવિંદરામ ! તમારો આ વહેમી સ્વભાવ જ એ રત્નને રુધિરમિન્દુ બનાવે છે.’

ગોવિંદરામે ડોકું ધુણાવ્યું : ‘ના, ના, એમ નથી. સાંભળો તો ખરા. એક અઠવાડિયા પછી પેલા બિખારી પાછો મારી નજરે ચડ્યો.’

એ વખતે એના મોં પર પ્રસન્નતા હતી. હૃદયમાં જાડો સંતોષ હતો. જાણે કોઇ મોટો ભાર ફેંકી દીધો હોય એવી નિશ્ચિન્તતા હતી. એણે મને કહ્યું : ‘સાહેબ ! પેલી ફેઇમમાં એક મોંઘામૂલું રત્ન આવ્યું છે ?’

‘તારે જોતું હોય તો લઇ જા !’ મેં કહ્યું.

તે જિભે જ યથા ગયો. ‘મારે? મેં આટલા વર્ષ સેચ્યું. જ્યાં જ્યાં એ ગયું છે ત્યાં ત્યાં વિપત્તિ આવી છે. એ રત્નમાં ખીન્ને શુભ છે કે એ રાખનારો કોષ દિવસ બૂખે નદિ મરે. લક્ષ્મી એના ચરણમાં આઘાતશે. દુઃખ ને શોક એના સંગાથી રહેશે.’

‘ત્યાર પછી એ રત્ન વિષે ઘણી ઘણી રીતે માહિતી મેળવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ આટલું આ ચિત્ર કહી શકે એ કરતાં વધારે માહિતી મને મળી નથી!’

મેં ફરી ચિત્ર સામે જોયું. ચિત્ર ખરેખર અદ્ભુત હતું. મેં ગોવિંદરામને કહ્યું: ‘ચિત્રકારે સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું છે કે આ રત્ન નથી પણ હલાહલ વિષપાન છે.’

‘આ રત્નને હું ફેંકી દઉં, પણ ફેંકી દેવાથી મારો અર્થ સરે તેમ નથી. એને કોષ લઈ જાય તો જ હું છૂટા થાઉં. ત્યાં સુધી આ ભયંકર શાપનો અકારણ ભોગ બનીને હું રહ્યો છું!’

ગોવિંદરામ બોલતો અંધ થયો. જૂનો વસ્તુઓનો એનો શોખ અદ્ભુત હતો, છતાં આજે એણે ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે જાણે સ્મશાનમાં બૂતાવળ જોતો હોય એવી રીતે પોતાના વાતાવરણથી પોતે ભડકી રહ્યો હતો.

ધીમેથી જીડીને ગોવિંદરામની રજ્જ લઇને હું ઘેર ગયો.

તે રાત્રે એક ભયંકર સ્વપ્નામાંથી હું જાગી જીડ્યો ત્યારે જાણે સ્વપ્ન નહિ પણ સાચી પ્રતિમા જોતો હોઉં એટલી બધી તાજ છાપ મારા મન પર પડી રહી હતી. અત્યંત પ્રતિભાશાળી—પ્રતાપી અને તેજસ્વી એક સ્ત્રી મારી સામે જિભી હતી. તેના દેશ છૂટા હતા. હાથમાં ખડ્ગ હતું. આંખો ઝગારા મારી રહી હતી. અશ્વિશુદ્ધ નાક નાગની કણ્ઠાની માફક અભિમાનભરેલું ઝેર સાચવી રહ્યું હતું. ખડ્ગના કરતાં વધારે ક્રાંતિલ ધા તો એની નજરમાં ભર્યા હતા. “તું શાપિત રાજલક્ષ્મી નથી માનતો કાં?—પણ—યુગે યુગે લક્ષ્મી શાપિત બને છે ત્યારે રુધિરબીનાં રત્નો માનવવંશને વારસામાં મળે છે. એમાં તને વહેમ-દંભ કે જૂનવાણી પ્રથા જેવું શું લાગે છે? આજે તારા સમયમાં પણ શોષિતની ધારા વહી રહી છે: લક્ષ્મી માટે, જમીન માટે, જીવન માટે. એ ધારામાંથી દળરો રત્નો, જેને મેળવવા માણસો માણસોને કાપે છે તેવાં, નધણિયાતાં, નકામાં અને ન જોધેલાં, વેડકાષ જાય છે. એમાંનું દરેક રત્ન શાપિત છે. જે જે વસ્તુ મનુષ્ય અન્યાયથી મેળવીને લોભથી સાચવે છે તે તે શાપિત બની જ જાય છે. તે એના સાચવનારને હણે છે. રાખનારને મારે છે. તને પણ એનું ક્ષણ મળશે જ.’

સવારે હું જીડ્યો ત્યારે સુઅંધુ મારી પાસે દોડતો જ આવ્યો: ‘લુઓ, લુઓ આ શું છે?’ એણે મુઠ્ઠી ઉપાડી. એના હાથમાં પેલું શાપિત રત્ન ઝગારા મારી રહ્યું હતું—જાણે લોહીભીની આંખે મારી સામે જોઈ રહ્યું હતું.

‘અરે, અરે, આ તો ક્યાંથી કાઢ્યું?—કાણે આપ્યું?’

‘મને ગોવિંદરામે આપ્યું!’

‘હે!’

મારું ચાલત તો ગોવિંદરામની ડોક મરડી નાખત, પણ નજર કરી તો ગોવિંદરામની કુકાન બંધ હતી.

‘મારો ભેટો! જોયું, પોતાનો છોકરો માર્યો, હવે આને મારવા ફર્યો છે!’

મેં સુખંધુના હાથમાંથી રત્ન ખૂંટીને ફેંકી દીધું. ‘ખબરદાર ! હવે એ લાગ્યો છે તો. એમાં હલાહલ એર ભર્યું છે ! ગોવિંદરામ ક્યાં છે ?’

‘ગોવિંદરામ તો આજે ઘેર નથી.’

એ વાતને અઠવાડિયું વીતી ગયું. ગોવિંદરામ દેખાયો નહિ. એક વખત સુખંધુને સખત તાવ આવ્યો. એભાન થઇ ગયો. અને મારા અંતઃકરણમાં શાપિત રત્નની કથા યાદ આવી.

અચાનક એ જ વખતે ગોવિંદરામ આવી ચડ્યો. તે ક્યાંય બહારથી પરઆરો આવતો હોય તેમ લાગતું હતું.

‘કાં, કેમ બેઠા છો ? સુખંધુને શું થયું છે ?’ તેણે આવતાંવેત પૂછ્યું. જાણે રત્નની વાત જાણતો જ હોય એમ તે બોલ્યો : ‘તાવ આવ્યો છે કે ?’ મેં જવાબ ન વાળ્યો. પણ ઠપકાભરેલી આંખે તેની સામે જોઇ રહ્યો. પણ તે તરત નીચે વળ્યો. ને સુખંધુની ઠેડ ઉપર હાથ મૂકી ઘોતિયા નીચે પહેરેલ કાળા દોરામાંથી એક રત્ન શોધી કાઢ્યું : ‘આ રહ્યું !’

‘આહા ! એ જ શાપિત રત્ન પાછું ક્યાંથી ? મેં ફેંકી દીધું હતું ને.’

‘તમારા ગયા પછી મેં તિરસ્કારમાં ને શાપથી મુક્ત થવા એને બહાર ફેંકી દીધું. જોર કરીને ફેંકી દીધું. સામેના છાપરા પર એનો અવાજ પણ સંભળાયો. પછી સુખંધુને કેમ મળ્યું તે મને ખબર નથી.’

હવે મને સાંભર્યું. જે દિવસે સુખંધુએ રત્ન બતાવ્યું તેની પહેલાં તે દહાણી રમત રમતો હતો ને છાપરા પર અટકેલા દહાને ઉતારવા ચડ્યો હતો.

‘પણ હવે ગારે એ બીજાને હાથ ન ચડે માટે પહેરી, રાખવું છે. જૂના ગ્રંથવાચનમાં નિષ્ણાત એક જણે મને એનું બીજું રહસ્ય પણ બતાવ્યું છે.’

‘શું ?’

‘જેણે સુખંધુની માંદગી વિષે ને રત્ન વિષે કહ્યું. તેણે જ કહ્યું—’

‘કે ?’

‘હું એની પાસે જ ગયો હતો. એણે કહ્યું કે બીજાને આપી પોતાના પરથી ભાર ઉતારવાની વૃત્તિમાં શાપિત રત્ન કરતાં, પણ, મોટે શાપ છે—એવું યાચ છે, ત્યારે અંતઃકરણમાં શાપમય લોહીનું કલંકબિંદુ હમેશાં બળ્યા કરે છે—’

‘માટે એના શાપનો ડંખ કાઢી નાખવો હોય તો રસ્તો, આ છે. અમર્યા એવા હજારો માનવસુખંધુની વચ્ચે એને ફરતું મૂકવું એ કરતાં એ મારે પહેરી જ રાખવું. એમ કરવાથી એના ડંખ ઘસાઈ જઈને, એક દિવસ એ શુદ્ધ રત્ન બની જશે.’

એટલું બોલીને ગોવિંદરામે ઝડપથી એ રત્ન, પોતાની ડાઁમાં પહેરી દીધું, ને આવ્યો હતો તેમ પાછો ચાલ્યો ગયો.

હમેશાં નાકમાં તેલનાં ટીપાં મૂકવાથી ઉપરોક્ત ફાયદા થતા ચરકે ગણાવ્યા છે. પરંતુ આ જમાનાના શંકાશીલ માણસોને પ્રાચીન તત્ત્વચિંતકોના વચન તરફ આદર નથી રહ્યો; એટલે આપણી સ્થિતિ ત્રિશંકુના જેવી થઈ છે. આપણે નથી સમજી શક્યા આપણી સારી વાતો કે નથી લઈ શક્યા પશ્ચિમની સારી વાતો.

નાક વાટે આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ. હવામાં ધૂળ વગેરે જે અશુદ્ધિ હોય છે તે બંધી. નાકની શ્લેષ્મકલા ઉપર ઠરે છે. નાકના દ્વારમાં ઈશ્વરે જે વાળ આપ્યા છે તે આ ખરાબ પદાર્થોને નાકમાં જતા અટકાવવા માટે જ છે. હવામાં જે અશુદ્ધ પદાર્થો હોય તેને આ વાળ બહાર રોકે છે. આવી રીતે દયાળુ, કુદરતે નાકની રચના કરી છે. વળી નાકની શ્લેષ્મકલા પણ કેટલાંક જંતુઓને હણી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ છતાં પણ અતિશય અસ્વચ્છ વાતાવરણમાં આપણે રહ્યા છીએ એટલે કેટલીક અશુદ્ધિ નાકની અંદર જાય છે. અને આવી રીતે ગંદકીના ચર નાકની અંદર જામે છે. નાક ખરાબર સાફ રાખવાની જરૂરે આટલા જ માટે છે. આપણા યોગીઓ નાકને ધોવા માટે જલનેતિ કરતા. એક હથેળીમાં પાણી લઈ નાક વડે તે પાણી અંદર ખેંચતા અને મોં વાટે તે બહાર કાઢી નાખતા. આ પ્રયોગથી નાકનો અટપટો માર્ગ ધોવાઈ સાફ થાય છે. નાકથી પાણી પીવાની ટેવ (ઉપપાન) ઉપર પણ આટલા માટે જ આપણા આચાર્યોએ કાર મૂક્યો છે. આવી રીતે નાક ખરાબર ધોવાઈને સાફ થાય એ પછી તેલનાં ટીપાં નાકમાં મૂકવાથી નાકના અટપટા માર્ગની શ્લેષ્મકલા સ્વચ્છ અને મૃદુ રહે છે. તેલ જંતુધન છે એટલે જંતુઓને પણ મારી નાખે છે અને સકલ નાડીતંત્રને તે તર્પણ આપનાર છે એટલે નાડીતંત્રના અનેક રોગોમાંથી તે આપણને બચાવી શકે છે. નાકનું સ્થાન શરીરમાં જેવું તેવું નથી. એક વિદ્વાન કહે છે કે ગાંડપણના ધણાખરા દરદીઓમાં નાકની અસ્વચ્છતા જ કારણભૂત હોય છે, અને નાકની સ્વચ્છતા ઉપર જ તેમનું આરોગ્ય નિર્ભર છે. x

આધારશીશીમાં નાકમાં ઘીનાં ટીપાં નાખવાથી ખૂબ જ આરામ મળે છે, એ વાત વૈદ્યો સારી રીતે જાણે છે. નાકમાં હમેશાં તેલ નાખવાથી નાકનો રસ્તો સ્વચ્છ, મૃદુ, સ્વચ્છ રહે છે, શ્વાસ લેવામાં અડચણ નથી આવતી. નાકના રોગો જવદલે જ થાય છે.

એક બાંકડા ઉપર કે આટલા ઉપર લગડતું માથું રાખીને સૂઈ જવું. નાકે ખરાબર સીધું રહેવું જોઈએ. પછી દરેક નાકમાં ૧૦-૧૦ ટીપાં તેલનાં નાખવાં. જે તેલ મોંમાં જશે તો થયેલ ગુણ નહિ જણાય. તેલ મગજમાં જ જવું જોઈએ અને જે નાક ખરાબર રાખ્યું હશે તો તેલ મગજમાં જ જશે. આ નસ્યકર્મને પ્રાચીનોએ દિનચર્યામાં અગત્યનું સ્થાન આપેલું છે. આવી રીતે જે હમેશાં નસ્ય લેશે તેવું મુખ પ્રસન્ન અને ઉપચિત્ત થશે, સ્વર સ્વચ્છ બનશે, સર્વ ઇન્દ્રિયો વિમલ બનશે અને તેના બળમાં વધારો થશે. પળિયાં વહેલાં નહિ આવે, સજોષ્ઠ વારંવાર નહિ થાય, અને સાચાના તથા નાકના અનેક દારુણ રોગોમાંથી તે બચશે.

X "The deaf, mute and the insane, even with loss of taste, still live while the nasal organ is active; and in fact, cleansing the nostrils is the cure for the insane and will diminish insanity ninety percent...."

હમેશાં માથામાં તેલ નાખવું

માથામાં તેલ નાખવાથી ખોપરીનાં હાડકાંને સ્નેહન મળે છે. માથામાં ખોડા, જીદરી, જૂ, ગૂમડાં વગેરે થતાં નથી અને મગજને પણ સ્નેહન મળે છે. મહર્ષિ ચરક કહે છે:-

“જે માણસ હમેશાં માથામાં તેલ નાખે છે તેને કદી માંથાનો દુખાવો થતો નથી, ટાલ પડતી નથી, પગિયાં આવતાં નથી, વાળ ખરી જતા નથી, વિશેષ કરીને માથાની ખોપરીનાં હાડકાં અહુજ મજબૂત અને છે અને વાળ પણ દઢમૂલ, દીર્ઘ અને કાળા થાય છે. દરેક ઇન્દ્રિયને શાંતિ મળે છે, જીવ સારી આવે છે.”

હમેશાં માથામાં તેલ નાખનારને ઉપરોક્ત લાભ થાય છે. આમાં અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી.

કાનમાં તેલ નાખવું

જેવી રીતે નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાનું કહ્યું તેવી રીતે હમેશાં કાનમાં ટીપાં નાખવાથી પણ અનેક ફાયદા થાય છે. કાનની કળામય રચના જે જાણે છે તે કાનની સ્વચ્છતા, કાનની સંભાળનું મહત્ત્વ સમજે છે. કાનમાં પણ કયરો ભરાય છે અને તે પણ જે બરાબર ધોષને સોફ કરવામાં ન આવે તો પછી કાનના ચસકા, કાનનો પાક વગેરે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે. હમેશાં કાનમાં તેલ મૂકવાથી કાનનો રસ્તો સાફ રહે છે; કાન મૃદુ અને સ્નિગ્ધ રહે છે; કર્ણનાડીઓને તર્પણ મળે છે. મહર્ષિ ચરક કહે છે:-

“હમેશાં કાનમાં તેલ નાખનાર મનુષ્યને કાનના રોગો થતા નથી, ગળું ઝલાઈ જતું નથી, હડપંચી ઝલાઈ જતી નથી, અહુ ધીમેથી ખોલેલું પણ સહેલાઈથી સાંભળી શકે છે, અહેરાશ આવતી નથી.”

કાનમાં, નાકમાં, ગોમાં અને બીજા અનેક અવયવોમાં ઇશ્વરે બારીક શ્લેષ્મકલા નિર્માણ કરેલી છે. આ શ્લેષ્મકલા તે તે અવયવના સ્વાસ્થ્યસંરક્ષણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ શ્લેષ્મકલા અહુ જ બારીક હોય છે. આ ઊઝરકાય કે ઊલાય તો અવયવના અનેક રોગો લાગુ પડે છે. નાકમાં જેમ શ્લેષ્મકલા છે તેમ કાનમાં પણ છે. આ શ્લેષ્મકલાને મૃદુ, સ્નિગ્ધ અને સ્વચ્છ રાખવા માટે કર્ણતર્પણની ખાસ જરૂર છે. કાન જેવા અતિ અગત્યના અવયવને તેલના તર્પણથી અનેક ફાયદા થાય છે. કાનમાં તમરાં ખોલવાં, કાન હેર ભારી જવો, કાનમાં ખરજવું, ચાંદી કે ગૂમડાં છત્યાદિ અનેક રોગો કાનને બરાબર

૧ નિત્યં સ્નેહદ્રવિરસઃ શિરઃશૂલં ન જાયતે ।

ન ચ્ચાલિત્યં ન પાલિત્યં ન કેશાઃ પ્રપતન્તિ ચ ॥

ચલં શિરઃ કપાલાનાં વિશેષેણાભિવર્ધતે ।

દઢમૂલાંચ દીર્ઘાંચ કુબ્જાઃ કેશા ભવન્તિ ચ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રસીદન્તિ સુત્વમ્ભવતિ ચામલમ્ ।

નિદ્રાલાભઃ સુખં ચ સ્વાન્મૂર્ષિ તૈલનિષેવણાત્ ॥

ચરકસંહિતા સુ. સ્વા. બ. ૫-૭૫-૭૭

૨ ન કર્ણરોગા વાતોત્પા ન મન્યાહનુસંપ્રદઃ ।

નોત્યેઃ શ્રુતિઃ ન વાધિયે સ્થાપિત્યં કર્ણતર્પણાત્ ॥

ચરક. સુ. સ્વા. બ. ૫-૭૮

એટલે ત્વચાને હિતકર. અને ત્વચા-ચામડીની ઉપયોગિતા ક્યાં ઓછી છે? શરીરમાં હૃદયથી બીજે નંબરે ચામડીને ગણાવવામાં આવી છે. ડૉ. વુડ્ઝ હુચિન્સન તો ચામડીને “Skin-Heart” કહીને સંબોધે છે. દેહમાં જેમ આસોરક્ષાસનું કાર્ય કરે છે તેવી રીતે-અલબત્ત બહુ થોડા અંશે-ચામડી પણ આસોરક્ષાસનું કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ ચામડી પણ હિદ્રોદારા આસોરક્ષાસનું કાર્ય ઘણા જૂજ અંશમાં કરે છે પરંતુ તેથી તેની અગત્યતા જરૂરીક્રમ ઓછી નથી થતી. આ ઉપરાંત દુષ્ટ પદાર્થોને, હિદ્રો દ્વારા બહાર કાઢવામાં ચામડી જે ભાગ લેજે છે તે અતિ અગત્યનો છે. મૂત્રપિંડો જેમ મૂત્રદારા શરીરમાં વિષાક્ત પદાર્થો બહાર કાઢે છે તેવી જ રીતે ચામડી પણ વિષાક્ત પદાર્થોને બહાર કાઢે છે. આ ઉપરાંત ચામડી એ કેટલું અગત્યનું અંગ છે તે સમજાશે. ડૉ. હુચિન્સને ચામડીનું જે કાવ્યમય વર્ણન આપ્યું છે તે અરેખર યોગ્ય જ છે:—

“A tissue which is like silk to the touch, the most exquisitely beautiful surface in the universe to the eye and yet a wall of adamant against hostile attacks. Impervious alike, by virtue of its wonderful responsive vitality, to moisture and draught, cold and heat, electrical changes, hostile bacteria, the most virulent of poisons and the deadliest of gases, it is one of the real wonders of the world.”^૧

અર્થ—સ્પર્શમાં રેશમ જેવો અને વિશ્વમાં અતિ સુંદર એવો આ દર્શનીય અવયવ અરેખર, જગતની જે અનેક નવાઇ પમાડે એવી બનાવટો છે, તેમાંનો એક છે. અને આટલો મુલાયમ છતાં દુર્ધર્ષ દુસ્મનોને તે મહાત કરી શકે છે અને લિનાશ અને પવનના તપાટા, ટાંઠ અને તડકા, વૈદ્યુત પરિવર્તનો, વિષાક્ત છવાણુ, કાલકૂટ જેવા અતિ ઝેરી શાય્બો-સૌની વચ્ચે પોતાની સમતા જાળવી શકે છે.

આવા અત્યંત અગત્યના અવયવ ઉપર જેટલું ધ્યાન દેવાય તેટલું ઓછું છે. અભ્યંગ જેવી ચામડીને સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવનાર બીજી એક પણ ચીજ આ જગતમાં નથી. તેલનો અમુક ભાગ શરીરમાં જાય, ચામડીનાં હિદ્રો વધુ પ્રુલ્લાં બને, શરીરનો મલ છૂટે થડે અને રુધિરાશ્લિષ્ઠરણને ત્વરિત બનાવી વિષાક્ત પદાર્થોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી અજીવ તાઝગી દાખવનાર આ અભ્યંગવિધિનાં જેટલાં યુગુગાન ગાવામાં આવે તેટલાં ઓછાં છે.

સ્વ. ડૉ. બ્રાસુ મધુમેહીઓ માટે તૈલાભ્યંગની હિમાયત કરે છે અને જગપ્રસિદ્ધ ક્ષય-ચિકિત્સક ડૉ. મુથુ ક્ષયરોગીઓ માટે અભ્યંગની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. આ મન્ને દારુણ રોગોમાં શરીરમાંથી દુષ્ટ પદાર્થો બહાર નીકળવા જ જોઈએ, અને ખાસ કરીને ત્યારે મૂત્રપિંડો રોગગ્રસ્ત થયેલા હોય છે ત્યારે તો સકલ દૂષિત પદાર્થોને બહાર કાઢવાનું કામ એક માત્ર ચામડીને જ બજાવવાનું હોય છે. ક્ષયમાં આટલા જ કારણથી પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અનેક વનસ્પતિઓથી સાધ્ય કરેલાં એવાં તેલોની યોજના સૂચવેલી છે. લાક્ષાદિ તેલ, ચંદનાદિ તેલ, અણુતેલ, અશ્વગંધાદિ તેલ છત્યાદિ સુંદર બનાવટોથી અભ્યંગ કરવાનું જે મહર્ષિઓએ સૂચવ્યું છે તે મહર્ષિઓની દીર્ઘદષ્ટિ માટે આપણને માન થયા વગર નથી રહેતું.

૧ “Studies in Human and Comparative Pathology.”

by Dr. Woods Hutchinson.

વાગ્લાઠ કહે છે કે અભ્યંગમાં ખાસ કરીને પગનાં તળિયાંનું અભ્યંગ હિતાવહ છે. પગનાં તળિયાં ઉપર તલનું માલીસ કરવાથી આંખોનું તેજ વધે છે. સાથેટીક નામની નાડી જે કમરમાંથી નીચે જીતરી ઠેક અંગુઠા સુધી જાય છે તેને આથી માલિસ મળે છે. અને એ દ્વારા આંખને કાયદો થતો હોય એ સ્પષ્ટ વાત છે. વળી, પગનાં તળિયાં ઉપર માલીસ કરાવવાથી આખા દિવસનો થાક તુરત જ જતો રહે છે અને જોતજોતામાં એવી તો પ્રગાઢ નિદ્રા આવી જાય છે કે ન પૂછે વાત. પગનાં તળિયાંની કલાતી દૃષ્ટિએ પણ ક્યાં એાછી કિંમત છે ? 'પાદપંકજ', 'ચરણારવિન્દ'—કેવી મોહક ઉપમાઓ ! પરંતુ પાદપંકજને સહેલાઈથી નથી થતા. તૈલાભ્યંગ, ચંપી, સ્વચ્છતા, વગેરેથી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. આજકાલ સોમાંથી સિતરે મનુષ્યોનાં પગનાં તળિયાંમાં મોટા મોટા ચીરા પડેલા જોવામાં આવે છે. જો તૈલાભ્યંગ કરવામાં આવ્યું હોત તો પગ ન ફાટત. અને ફાટેલા પગ શિયાળામાં અને ચોમાસામાં જે દુઃખ આપે છે તે કાનાથી અભ્યંગ હશે ?

ઉપસંહાર

દાતણ કરી રહ્યા પછી દાંતની દબતા માટે અને દાંતના સૌન્દર્ય માટે તૈલગંડૂપની જરૂરિયાત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. તૈલનસ્ય (નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાં તે) ની યોગ્ય કિંમત આપણે આંકી છે. માથામાં તેલ નાખવાથી શુ કાયદો થાય છે અને કાનમાં તેલ નાખવાથી શું થાય છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. શરીરે તૈલાભ્યંગથી શા કાયદો થાય છે અને પગનાં તળિયાં ઉપર અભ્યંગ કરવાથી શા કાયદો થાય છે તે પણ આપણે વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ.

ડોઠ સીમ્પસન તો તૈલાભ્યંગ ઉપર શ્રીદા યજ્ઞ ગયા છે. તેલનાં કારખાનાંઓના મજૂરો બીજાં કારખાનાંઓના મજૂરો કરતાં વધુ સચકત અને નીરોગી જણાય છે એમ અનેક તેલની મિલો જોયા પછી તે જણાવે છે. આનું કારણ તેલથી તરબોળ થતાં મજૂરોનાં શરીર, ક્ષયરોગ અને બીજા દારુણ રોગો સામે ટક્કર ઝીલતાં તે ડોક્ટરે જોયાં છે. આપણા ધાંચીઓનાં શરીર પણ બીજા કોમોના મનુષ્યો કરતાં એકંદરે વધુ હૃદયુષ્ક જણાય છે તેનું કારણ આ તૈલમર્દન તો નહિ હોય ! તેલથી આપણા લોકો લકઠતા જણાય છે. તેલ ખાવાથી ખાંસી થાય એવી માન્યતા લોકોમાં છે તે નિર્મૂલ છે.

ચરક કહે છે કે "વાતઘ્નેપુ ઉત્તમં વલ્યં ત્વચ્યં મેધાગ્નિવર્ધનમ્ । તૈલં સંયોગસંસ્કાર-સ્તવેરોગપહેં મતમ્ । તૈલપ્રયોગાદજરા નિર્વિકારા જિતશ્રમાઃ આસન્નાતિબલાઃ સંહ્યે દેસ્યાધિપતયઃ પુરા ॥"

ચરક સૂ. સ્થા. બ. ૨૭-૨૭૧, ૨૮૦

અર્થાત્

વાતમ પદાર્થોમાં તેલ ઉત્તમ છે, બુદ્ધિપ્રદ છે, આમડીને પરમ હિતકર છે. તેલ મેધા (બુદ્ધિ-પ્રદણશક્તિ) અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. તેલ સંયોગસંસ્કારથી સર્વ રોગને હરનાર મનાય છે, તેલનાં પ્રયોગથી દેહોનાં અધિપતિઓએ અમિત ખલ પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેઓ અજર, નિર્વિકાર અને જિત-શ્રમ થયા હતા.

ભોજન અને અભ્યંગ-ગ્રન્થમાં તલનું તેલ સારું છે. ગૂજરાતનાં ઓપુરોમાં તૈલાભ્યંગની ઇચ્છા જુઓ તો સારું.

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

(૧) લૂંટમાં મારે ભાગ

[ઓક્સફર્ડ મૂવમેન્ટ (Oxford Movement) નામની પ્રીસ્તી ધર્મશુદ્ધિની ચળવળના પ્રચારકો અને આસ્તિકોને પોતાની શુદ્ધિની કસોટી કરવા પોતાનો જીવનનો નીચેના પ્રશ્નો પૂછવાની અને પોતાના હાથે યતાં અનિષ્ટોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. આપણા દેશમાં પણ ધાર્મિક હોવાનો દાવો કરતાં, ધાર્મિક થવાની ઇચ્છા રાખતાં અને કોઈ પણ રીતે સમાજહિત અને લોકકલ્યાણનાં સ્વપ્નો સેવતાં સ્ત્રીપુરુષોએ પણ આ પ્રશ્નો વિચારવા જવા છે. તેના ઉત્તર પ્રમાણે આચારતા ફેરફારની પણ અપેક્ષા રાખે તેવા તે પ્રશ્નો છે. ૨.]

“શાથી એમ અને છે કે-મને પૂરતું ખાવાનું મળે છે? હું સારાં કપડાં પહેરું છું? હું ગદ્ય રાતે સારી પધારીમાં સૂતો? જીંધી શકાય એવા રેલવેના ડબ્બામાં (બીજા કે પહેલા વર્ગમાં હિંદુસ્તાનમાં) હું મુસાફરી કરી શકું છું? હું દરિયામાં મુસાફરી કરું છું ત્યારે ડેક-મુસાફર તરીકે મારે શાથી જરૂર નથી પડતું? મને સારી કેળવણી-શાથી મળી? મને શાથી પુસ્તકો અને સંસ્કારી મિત્રો મળે છે? મને કોઈ વાર પણ ગરીબોની આંતરડીમાં રહેવાની શાથી ફરજ નથી પડી? અમુક જાતના ચુના કરવાનું [ચોરી વગેરે] મને શાથી મન થતું નથી? મને સમાજના કોઈ વર્ગનો દોષ કરવાની શાથી જરૂર નથી? હું શાથી કોઈ સંપ્રદાયનો અનુયાયી છું? પૂજા કરવા મને શાથી ખર્ચાળ મંદિરો મળે છે?.....”

પ્રશ્ન પૂછનાર આ પ્રશ્નોનો જો યથાર્થ રીતે વિચાર કરશે તો તેને સમજશે કે આધ્યાત્મિક રીતે (કે વિપરીત રીતે) અનેક જગ્યા સાથે તેનો સંબંધ છે..... ઉપર જણાવેલાં સુખો શ્રીમંતવર્ગના લાભોમાં ભાગ મળવાથી તેને મળે છે. મજૂરનું છીનવી લેવાની, બાળકોને કારખાનાંમાં કામ કરવાની ફરજ પાડવાની, પછાત દેશોના વતનીઓનો ખોટો લાભ ઉઠાવવાની, અને પોતાના સંખ્યાબંધ દેશીઓનો શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક વિકાસ અટકાવી દેવાની ક્રિયાને પોતાના સુખનું સાધન તે સીધી રીતે કે પોતાના આશ્રય-દાતા મારફતે જાનાવી રહ્યો છે. વર્ગભેદને ઉત્પન્ન કરનાર કારણમાં તેનો ભાગ છે, માનવ-જાતનો ખર્ચ કરતા દોષો અને વિગ્રહોના કારણમાં તેનો ભાગ છે.

(‘એડેલ્ફી’ એપ્રિલ, ૧૯૩૩. પૃ. ૫૫.)

(૨) રાસાયણિક વાતો ખોટી કરે છે

ડૉક્ટર હેન્રી આયરીંગ પ્રિન્સટનનો બત્રીસ વર્ષની વયનો યુવાન રસાયણશાસ્ત્રી છે : એ હાલ મિકેનિકલના નવા સિદ્ધાંતોથી ગણિતનાં ૫૬ મૂળી રાસાયણિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણુવા મથે છે. અત્યારે રસાયણશાસ્ત્રીઓ પ્રયોગશાળામાં પોતાના અખતરાઓ અજમાવે છે; એથી એનાં ગણતરીના નિર્ણયો પર અંકુશ મુકાય છે. ડૉક્ટર હેન્રી પોતાની ગણતરીમાં એટલો તો સફળ થયા છે કે વિદ્યાન પ્રગતિ માટેના અમેરિકન મંડળ તરફથી એમને એક હજાર ડૉલરનું ધન્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

રસાયણનાં પાઠ્યપુસ્તકો કહે છે કે હાઇડ્રોજન વાયુ ને ફ્લોરીન એક બીજા ઉપર જલદી અસર કરે છે.

ડોક્ટર આયર્સગની ગણતરી આપણને સાબીત કરી આપે છે કે એમ બને જ નહિ. જર્મન રસાયણશાસ્ત્રીઓએ હમણાં એવું પુરવાર કર્યું છે કે આ બે તત્ત્વો એમનાં અસલ સ્વરૂપમાં સામાન્ય વાતાવરણમાં એવાં તો ભિન્ન પ્રકારનાં છે કે તેઓ એક બીજા સાથે ભળી શકે જ નહિ : પાઠ્યપુસ્તકોમાં ભલે ગમે તે કહેવામાં આવ્યું હોય, એ રીતે ડોક્ટર હેન્રી ગણતરી ને અર્વાચીન શોધખોળોમાં સામ્ય સધાતું જાય છે.*

(૩) રસો-કેનેડિયન કખાલો

ઢોરને બદલે તેલ

સિત્તેર લાખ ડોલરનો કરાર

મિ. બેનેટ પાછા ફરશે એટલે રશિયા ને કેનેડા વચ્ચે ઢોરને બદલે તેલ લેવાના ભારે કરારની લક્ષામણ કરવામાં આવશે. વિનિપેગ કંપનીએ સિત્તેર લાખ ડોલરની કિંમતનાં ઢોર ને આમડાં તેટલી જ કિંમતનાં તેલ યા પેટ્રોલ બદલામાં કેનેડાના ચાલુ ભાવે લેવાનું કરાવ્યું છે. ખેતીવાડીખાતાના પ્રધાને પણ કબૂલ કર્યું છે કે છેલ્લાં થોડાં અઢવાડિયાંથી સરકાર એ વિગત ઉપર વિચાર ચલાવી રહી છે ને થોડા વખતમાં એ વાટાઘાટનું ચોક્કસ પરિણામ આવશે જ એમ તે માને છે. સામાન્યની પેદાશોની આયાતને એથી કાંઈ પણ પ્રકારની હરકત આવશે નહિ.*

(૪) સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

સમાજશાસ્ત્ર (Technocracy) નું સાહિત્ય ખૂબ જ ગૂંચવણિયું બની ગયું છે કારણ કે સમાજશાસ્ત્રીઓ જાતે જ ગૂંચવાડ ગયા છે. હાવર્ડ સ્કોટની સરદારી નીચે સમાજશાસ્ત્રીઓ હમણાં ઉત્તર અમેરિકામાં કોલંબિયા વિદ્યાપીઠના આશ્રયે જગતશક્તિઓનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રના વિચારો એ નિરીક્ષણથી લુદા પડવા લાગ્યા; કારણકે મિ. સ્કોટને ધ્યાનમાં આવ્યું તે તેઓ પ્રતિપાદન કરતા ગયા ને મિ. વાઇન પેરીશે 'ન્યુ આઉટલુક'માં લેખો લખી એમના લેખોને અનુમોદન આપતાં વિવરણ કર્યું. પાછળથી કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓએ એ વિચારશ્રેણી ખંડિત કરવા પણ કમર કરી. એટલે પરિણામે સમાજશાસ્ત્રનું સાહિત્ય હાલ ખૂબ જ ગૂંચવાડભરેલું થઈ જવા પામ્યું છે અને મૂળ વિષય છોડી વિચારકો અવળે માર્ગે ઊતરી પડેલા જણાય છે. મિ. સ્કોટ અને તેમના સાથીદારોનો ગ્રંથ 'સમાજશાસ્ત્રનો પ્રસ્તાવ' રસવિહોણો છે; કારણ કે શક્તિની પુરાતન વ્યાખ્યાઓ સિવાય બીજી અગત્યની બાબતો પડતી મૂકવામાં આવી છે. સમાજનીતિની ચર્ચા સમાજશાસ્ત્રના આ ગ્રંથથી તદ્દન અધૂરી જ રહી છે. આપણે વિશ્વને ચોક્કસ સંખ્યામાં કલ્પી શકીએ તો ગરીબાઈ દૂર કરે ને ગુણુ પ્રમાણે મનુષ્યોને બદલો મળે એવી ઔદ્યોગિક યોજના વ્યવસ્થિત કરવાના અગત્યના પ્રશ્નનો આપણે જલદી નીવેડો આણી શકીએ.

* Times of India, Friday, 17th. February 1933. Chemistry Texts Proved Wrongમાંથી.

* Russell Canadian Barter, 'Times of India' Thursday 29th December 1932.

સમાજશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં અત્યારે ચાર વાતો આગળ તંત્રી આવે છે :—(૧) યંત્રો મનુષ્યનું સ્થાન એટલી ઝડપથી પૂરી રહ્યાં છે કે મૂડીવાદ દ્વંદ્વ સમયમાં તૂટી પડશે; (૨) અંકવાડિયામાં ચાર દિવસ દરરોજ ચાર કલાક કામ કરવા છતાં ૧૯૨૬ માં જે જીવનનું ધોરણ હતું તેથી દશગણું સારું જીવન જીવી શકાય એવી અમેરિકાની ઔદ્યોગિક યોજના ફળદ્રુપ બનવા પામી છે; (૩) આપણું દેશું ૨૧૮૦૦૦૦૦૦ ડૉલર યથા ગયું છે ને તે આપી શકાય તેમ જ નથી; (૪) મૂલ્યની આંકણી અદ્યક્ષ થવી જોઈએ. એને બદલે કાષ્ઠ શક્તિ-માપક ધોરણ ચાલુ કરવામાં આવવું જોઈએ.

વાષ્ટન પેરીશ આ મુદ્દાઓ સંપૂર્ણ રીતે ચર્ચે છે. સ્ટુઅર્ટ એઇઝના લખાણમાં સુદ્ધિના ચમકારા નજરે પડે છે. મારે એક ડૉલરમાં જ સમાજશાસ્ત્ર વિષે વધારેમાં વધારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મિ. એઇઝના ગ્રંથ માટે ૨૫ સેન્ટ ખર્ચવા, બીજા વીસ સેન્ટ સાધ્મીઓના સ્તંભની અને હેરોલ્ડ વૉર્ડના લેખો માટે વાપરવા ને 'ન્યુયૉર્ક સનડે ટાઇમ્સ'ના આઠમી ને બાવીસમી જાન્યુઆરીના અંકો ખરીદવા. બીજા પંદર સેન્ટ ખર્ચો ૨૮ મી ડિસેમ્બરનું 'ન્યુ રિપબ્લીક' ખરીદી એમાંથી જર્મૉર્ન સોલનો લેખ વાંચવો. પછી અઢારમી જાન્યુઆરીના 'ધ વર્ડ ટુ મોરો' ના અંક માટે દસ સેન્ટ ખર્ચો એમાંથી પૉલ ડગ્લાસનો લેખ વાંચવો ને બાકીના ચાલીસ સેન્ટ જાન્યુઆરીના 'દારપર'માંનો હાર્વર્ડ સ્કોટ અપનાવેલો લેખ મેળવવામાં ખર્ચવા. જોત ડે કંપનીએ એ ઉપરથી એક ગ્રંથ પ્રગટ કરી એક ડૉલરે નકલ વેચવા માંડી છે. એ બધું વાંચી ગયા પછી વાષ્ટન પેરીશનું પ્રસ્તુત, ને.મિ. આર્કરાઇટનું પ્રસ્તુત ને મિ. ફેડરિકની પ્રસ્તાવના વાંચવી.

બૌદ્ધિક કલ્પનામાં વિદાર કરવો હોય તો મિ. લીઓબનો ગ્રંથ ઠીક પડશે; પરંતુ સમાજશાસ્ત્રીઓ કેવું જગત સરળવવા માગે છે તે આપણે જાણતા નથી એટલે એ ગ્રંથ નકામો પડશે. મિ. લીઓબ એ લોકો કેવું જગત અપનાવશે તેની કલ્પના કરે છે. મિ. ફેડરિક સમાજશાસ્ત્રીઓને આંકડાવાદી ઠરાવી તેમને ખૂબ જ ઉતારી પાડે છે ને કેટલીક જગાએ તે મૂડીવાદની વકીલાત કરવા પણ મંડી પડે છે. મિ. એઇઝનું ચોપાનિયું સમાજશાસ્ત્રીઓની ગંભીર ભૂલો પ્રકાશમાં આવી તે પહેલાં લખાયેલું હોવાથી નકામું પડે છે પરંતુ એમના આંકડાઓથી એ ફસાતા નથી. ને ચોતાની ગણતરી દ્વારા જ યંત્રો શું સાધી શકે છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. સમાજશાસ્ત્રીઓના આંકડાઓને તેઓ એ રીતે બરાબર સામનો કરી શકે છે.

આ બધું સાહિત્ય પચાવ્યા બાદ સમાજશાસ્ત્ર આંકડાઓના અજીર્ણ જેવું જણાય છે. એની ગણતરીઓ અવળી દોરવાંધ ગયેલી લાગે છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ એમ સાબીત નથી કરી શક્યા કે યંત્રો મનુષ્યને છેક જ સ્થાનભ્રષ્ટ કરી શકે છે. તેમ દરરોજ ચાર કલાક કામ કરવાંથી વીસ હજાર ડૉલર કમાઇ શકાશે એવી તેઓ ખાતરી પણ આપતા નથી. વળી પૈસા ને મૂલ્ય વિષેના એમના વિચારો પણ સ્પષ્ટ નથી. તેમ તે જલદી ગણે જાતરે તેવા પણ નથી. છતાં સ્ટુઅર્ટ એઇઝ કહે છે તે મુજબ તેમણે અમેરિકન જનતાને ખૂબ જ વિચારમાં નાખી દીધી છે એટલું તો આપણે કબૂલવું પડશે જ. યાંત્રિક બેકારીને તેમણે 'નાટકીય' હોયે પ્રત્યક્ષ કરી છે. કરોડો માણસોને સ્વર્ણજીવી બનાવી મૂક્યા છે. યંત્રો

દ્વારા દરેક જણ શ્રીમંત બની જશે એવી તેઓ કલ્પના કરે છે. એવું જગત સરજવાય એમાં પણ શક નથી; પરંતુ એ માટે પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ હોવી જોઈએ. કદાચ દિવસમાં ચાર કલાક કામ કરવાથી વાર્ષિક ૨૦૦૦૦ ડોલર ન પણ મળે, પણ દિવસમાં ૭ કલાક કામ કરી સમાજવાદને અપનાવી લેવામાં શો વાધો છે?

છેલ્લાં દસ વર્ષથી આ સમાજશાસ્ત્રીઓ ટોકી ટોકીને કહી રહ્યા છે તેમાંનું પંચાણું ટકા તો સમાજવાદીઓ કહે છે જ. પરંતુ અમેરિકન જનતા તો એમ જ માની રહી છે કે સમાજવાદ એટલે સ્વતંત્ર પ્રેમ, અંધાધુંધી, કામદારો ને લામટાઓ વચ્ચે જગતની લક્ષ્મી વહેંચી લેવી વગેરે વગેરે. આપણા સામાજિક પ્રશ્નોનો સંતોષકારક નિવેડો સમાજશાસ્ત્ર દ્વારા આવશે જ એટલું કહેવાની તો મિ. પેરીશ હિંમત કરે છે જ. પરંતુ મિ. પેરીશ સીકની વેલનું એઈટ ક્રીટનના સમાજતંત્રનું બંધારણ કદી વિચાર્યું હશે?

એ જ વર્ષમાં સમાજશાસ્ત્ર સમાજવાદની પેઠે સંસ્કૃતિમય જનતાની નજરે ઊતરી જશે. અત્યારે જ એ દિશામાં પ્રયાણ થઈ ચૂકેલું જણાય છે. પરંતુ એ ગાળા દરમિયાન સમાજવાદીઓ આ નવા વિચારોનો અમલ કરતા જ જશે ને સમાજવાદને આર્થિક પુનર્બંધના વિષે કાંઈક ચોક્કસ બંધારણ છે જ ને સમાજશાસ્ત્ર માત્ર વ્યાખ્યાઓ ધરીને જ અટકી નાંખે છે એવું તેઓ પુરવાર કરી શકશે. *

(૫) જીવનની આશા

હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડનાં લાંબાં જીવનની તવારીખ

એક હિંદી અને યુરોપિયનના જીવનના લંબાણ વિષે શ્રી. ફ્રિન્ડલે શિરાઝ નીચેના મુંદાઓ સ્પર્શી અંગ્રેજો સાદીપચાવન વર્ષ ને હિંદીઓ ૨૩ વર્ષ સરેરાશ જીવે છે, એવું પુરવાર કરે છે. પંચાવન વર્ષની ઉંમરે કારેગ થતા યુરોપિયન અરાઢ વર્ષ ને હિંદી બાર વર્ષ વધારે જીવવાની આશા રાખે છે.

પુરાતન કાળમાં મનુષ્યો જીવતાં એટલું અત્યારે જીવે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અત્યારે હિંદમાં ખૂબ જ અગત્યનો થઈ પડ્યો છે. આરોગ્ય ને કેળવણી પાછળનો સરકારી ખર્ચ વધ્યો છે એ જોતાં ઉપરોક્ત બિનામાં કાંઈ શંકા રહેતી નથી. “હજી હું કેટલું જીવીશ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો આ પ્રયત્ન છે. વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી નિર્ણય બાંધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૧ ની વસ્તીગણતરીના આંકડા હજી શ્રી. એલ. એસ. વૈદનાથન તપાસી રહ્યા છે. થોડા વખતમાં એ કદાચ પોતાનો હેવાલ રજૂ કરશે. ઇસ્વી સન ૧૯૨૧ ના હેવાલમાં કમલાએ દરેક ઉંમરે કેટલું જીવવાની આશા રખાય તેની તારવણી કાઢવામાં આવી નથી. ઇસ્વી સન ૧૯૧૧ ની સાલમાં જીવનદોરીના આંકડા ગણી કાઢવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ ત્યારપછી છેક ઇસ્વી સન ૧૯૩૧ સુધીમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે કે નહિ તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. એવી જ રીતે ઇસ્વી સન ૧૯૧૮-૧૯ ના ઇન્ફ્લુએન્સાના રોગચાળાનાં પરિણામ પણ હાલ માપી શકાય તેમ નથી.

ઇસ્વી સન ૧૯૩૨ ના વિટેકરના હેવાલમાં છેક ઇસ્વી સન ૧૮૭૧ થી આજ સુધી એન્ડેઝ ને વેલ્સનાં સ્ત્રી યા પુરુષ કેટલું જીવશે તેની તારવણીના આંકડાં દર્શાવતું કિંમતી

X Paul Blanshard : The Gospel according to Technocracy-The World To Morrow 22nd. February 1933.

પત્રક આપણી આગળ રજૂ કરવામાં આવેલું છે. આરોગ્ય ને ઔષધિના સારા ઉપચારો દ્વારા જીવન લંબાવું છે જ એ આપણે તે પરથી જાણી શકીએ છીએ. હિંદમાં પણ એવો સારો સુધારો થયેલો જ છે; પરંતુ એનું ચોક્કસ માપ કાઢી શકીએ એવી સ્થિતિમાં અત્યારે આપણે નથી. હિંદી વીમા કંપનીઓએ કેટલાક તારવણીના આંકડા કાઢેલા છે, પરંતુ એમાં વસ્તીના થોડા જ ભાગનો સમાવેશ થાય છે. વસ્તીગણતરીના આંકડાઓ ને વીમા કંપનીની તારવણી એકસરખી હોઈ શકે નહિ એ વાત આપણે ભૂલી જવી ન જોઈએ. વીમા કંપનીના આંકડાઓમાં થોડી જ વ્યક્તિઓના જીવન પરથી તારવણી હોય એટલે સમસ્ત વસ્તીગણતરી તપાસતાં જુદું પરિણામ આવે એમ પણ બને જ.

વસ્તીગણતરીમાં પ્રજાનાં જીવન નોંધાય તે ઉપરથી જ તારવણી કાઢવાનો આ પ્રયત્ન છે. દરેક વર્ષને છેડે લાખ સ્ત્રીપુરુષમાંથી બચેલી વ્યક્તિઓની તારવણી કાઢીએ અને તે ઉપરથી દરેક ઉંમરે મનુષ્ય કેટલું જીવશે એનો અડસટ્ટો ઉપજાવી કઢાય. સામાન્ય મનુષ્યને એવા જીવનપત્રકમાં રસ ન પડે; પરંતુ દરેક ઉંમરે મનુષ્ય કેટલું જીવશે એ સમજવાનું એને પણ અગત્યનું છે. એવી તારવણીનો અર્થ લોકો એવો કરે છે કે અમુક ઉંમરે મનુષ્ય ધારેલાં વર્ષો જીવવાનો જ. પરંતુ એ વાત બરાબર નથી. એ તારવણી આખા જ્યાંને લાગુ પડે, નહિ કે અમુક વ્યક્તિને. એટલે એક વસ્તીગણતરીથી બીજી વસ્તીગણતરી દરમિયાન કેટલો સુધારો કે બગાડો થયો એ તારવણું અતિ ઉપયોગનું છે.

અત્રે ૧૯૦૧ ને ૧૯૨૧ ની વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી તથા શ્રી. વૈદ્યનાથને તૈયાર કરેલા ૧૯૨૧ ના વડોદરા રાજ્યના વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી તારવણી કરવામાં આવી છે. હિંદમાં હસ્તી ધરાવતી વીમા કંપનીઓના આંકડાઓ સાથે એ મેળવી જોવામાં આવ્યા છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં વડોદરાની પ્રજા નમૂનારૂપ ગણી શકાય એમ હોવાથી ત્યાંના લોકો કેટલું જીવી શકે તેનો નિર્ણય બાંધીએ તે આખા મુંબાઈ ઇલાકાના નિર્ણયને લગભગ મળતો જ થવાનો.

દર હજારે દર ઉંમરના વિભાગો લગભગ સરખા જ બિતરે છે. સાધારણ રીતે વય પાંચ કે પાંચના ગુણકની જ નજરે પડે છે. બીજી ઉંમરો ઓછી છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરીમાં યુરોપિયન સ્ત્રીઓમાં પણ બરાબર ચોક્કસાઈ રખાઈ નથી. છેડે નવ આવે એવી ઉંમર પસંદ કર્યાના દાખલા જણાયા છે એટલે કેટલાકે ૪૩ ને બદલે ૩૬, ને ૩૨ ને બદલે ૨૬ વર્ષ લખાવ્યાં છે. એક બાઈએ પોતાની ઉંમર લખાવવાની જ ના પાડી એટલે એની સાચી ઉંમર કરતાં ઘણી જ નાની વય નોંધવામાં આવી. બીજા દાખલામાં નોંધણીકારકુન ઉંમર માપવાથી બીનઅનુભવી હોવાથી એક બાઈએ ઉંમર નોંધાવવા ના પાડી એટલે તેની ઉંમર હતી તે કરતાં વધારે નોંધવામાં આવી. તારવણી કાઢનાર આવી ભૂલો જરૂર સુધારી લે છે જ.

હિંદી જીવનપત્રકો પરથી ઘણા અગત્યના નિર્ણયો તારવી શકાય તેમ છે. પ્રથમ તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓનાં જીવનની લંબાઈ દરેક ઉંમરે વધારે જણાય છે. આનાથી બિચડી જ દશ છે એવી સામાન્ય માન્યતા હોવાથી હિંદમાં આ બીના બરાબર સમજાતી નથી. ઇંગ્લંડ ને વેલ્સની પેઠે હિંદમાં સ્ત્રીઓ લાંબા જીવનની આશા રાખી શકે છે. પ્રજનનના ભય હોવા છતાં પણ એમનાં જીવન સુધર્યાં છે. જીવનપત્રકો તપાસીએ તો કુદરત એક પ્રકારે એમનું રક્ષણ કરે છે, એમ સમજાય છે. હિંદી ને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓનાં જીવનપત્રકો

સરખાવીએ તો હિંદી સ્ત્રીઓ કરતાં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ વધારે જીવનની આશા રાખી શકે એમ છે. દરેક ઉંમરે હિંદમાં જીવન-આશા ઓછી હોય છે એ નીચેના પત્રકથી સમજાશે.

વડોદરા ૧૯૨૧.

ઇંગ્લેન્ડ ને વેલ્સ ૧૯૨૧.

ઉંમર	પુરુષ	સ્ત્રી	વધારો	પુરુષ	સ્ત્રી	વધારો
૦	૨૨૦૪	૨૨૦૯	૦૫	૫૫૫૬	૫૯૦૬	૪૦૯
૫	૩૫૦	૩૫૦૬	૦૬	૫૮૦૮	૬૧૦૭	૨૦૯
૧૦	૩૩	૩૩૦૩	૦૩	૫૪૦૬	૫૭૦૫	૨૦૯
૨૦	૨૫૦૯	૨૬	૦૧	૪૫૦૮	૪૮૦૭	૨૦૯
૩૦	૨૦૦૪	૨૦૦૬	૦૨	૩૭૦૪	૪૦૦૩	૨૦૯
૩૫	૧૮૦૨	૧૮૦૬	૦૪	૩૩૦૩	૩૬૦૧	૨૦૮
૪૦	૧૬૦૨	૧૬૦૭	૦૫	૨૯૦૨	૩૧૦૯	૨૦૯
૪૫	૧૪૦૩	૧૪૦૮	૦૫	૨૫૦૨	૨૭૦૭	૨૦૫
૫૦	૧૨૦૫	૧૩	૦૫	૨૧૦૪	૨૨૦૭	૨૦૩
૫૫	૧૦૦૮	૧૧૦૨	૦૪	૧૭૦૭	૧૯૦૮	૨૦૧

ધસ્વીસન ૧૮૯૧, ૧૯૦૧ અને ૧૯૧૧ નાં હિંદી જીવનપત્રકો અને ૧૯૧૧ નાં મુંબાઇ છલાકા અને ખીજા પ્રાંતોનાં પત્રકો તપાસીશું તો એવાં જ પરિણામ જણાશે. ધસ્વીસન ૧૯૨૧ ના આંકડા હજી તૈયાર કરવાના છે. ધસ્વીસન ૧૯૩૧ ના આંકડા તૈયાર કરનારે ૧૯૨૧ ના એ આંકડા પણ તપાસી જવા ઘટે છે. ધસ્વીસન ૧૯૨૬ ના સરકારી હેવાલમાં ધસ્વીસન ૧૯૨૧ ના વસ્તીગણતરીના આંકડા માટે વધારેપડતો નિરાશાવાદી ખવન નીકળે છે.

ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ સાથે હિંદી આંકડા સરખાવીએ તો જીવનની લંબાઇ માટે પંજુ મુખ્ય નિર્ણય બાંધી શકાય તેમ છે. જન્મથી જ સામાન્ય ઉંમરનો લાભ એ તો હિંદમાં ૨૩ વર્ષની જીવનઆશા લેખી શકાય. ઇંગ્લેન્ડ ને વેલ્સમાં જન્મથી જીવનઆશા ૫૫.૫ વર્ષની લેખી શકાય છે. એટલે હિંદ કરતાં લગભગ સવાબેગણી કહેવાય. સ્કૉટલેન્ડમાં દરેક ઉંમરે સ્ત્રીની જીવનદોરી પુરુષ કરતાં વધારે લાંબી માલુમ પડે છે—જો કે સરવાળે ઇંગ્લેન્ડ કરતાં એ વધારો ઓછો જણાય છે.

સરકારી નોકરીમાંથી પંચાવન વર્ષે ફારગ કરવામાં આવે છે. એ વર્ષ સુધી અંગ્રેજ અને હિંદી જીવનની સરેરાશ જોઈએ. નીચેના પત્રક ઉપરથી તફાવત સ્પષ્ટ તરી આવશે.

ઉંમર

સરેરાશ જીવન

(૧) પુરુષો

હિંદી ૧૯૧૧

અંગ્રેજ ૧૯૨૧

૨૫	૨૪૦૮૬	૪૧૦૬૦
૩૫	૨૦૦૧૬	૩૩૦૨૫
૪૫	૧૫૦૯૭	૨૫૦૨૨
૫૦	૧૩૦૯૭	૨૧૦૩૬
૫૫	૧૧૦૯૯	૧૭૦૭૩

(૨) ઓએ

હિંદી ૧૯૧૧

અંગ્રેજ ૧૯૨૧

૨૫	૨૫૦૪૦	૪૪૦૪૮
૩૫	૨૦૦૬૯	૩૬૦૦૫
૪૫	૧૬૦૩૮	૨૭૦૭૩
૫૦	૧૪૦૨૮	૨૩૦૬૯
૫૫	૧૨૦૨૦	૧૯૦૮૬

હિંદી વિમા કંપનીઓના આંકડા પરથી તારવણી કાઢીશું તો એક હિંદી પુરુષ પંચાવન વર્ષે ફારેગ થયા પછી વધારેમાં વધારે ૧૨ વર્ષ જીવવાની આશા રાખી શકે. સારાં જીવનની સરેરાશ કાઢીએ તો એકાદ વર્ષ વધારે આશા રાખી શકે. ઈંગ્લીશ વસ્તી-ગણતરીના આંકડા મુજબ અંગ્રેજ ફારેગ થયા પછી અરાઢ વર્ષ જીવે છે એટલે સરેરાશ હિંદી કરતાં અંગ્રેજનું જીવન છ વર્ષ વધારે ગણાય છે; એટલે એનું જીવન દોઢગણું લંબાય છે. દરેક વસ્તીગણતરી પરથી તારવેલાં જીવનપત્રકોની અગત્ય પ્રગતિ માપવાના કાર્યમાં એટલી તો અગત્યની છે કે શ્રી. વૈદનાથન ઇસ્ટીસન ૧૯૨૧ ની વસ્તીગણતરીની ઉણપ જરૂર સુધારી લેશે. હિંદી ગણિત પરિષદ ખુલ્લી મૂકતાં નામદાર ગવર્નરે પણ એવા આંકડાની અગત્ય ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો હતો; કારણ કે એવા આંકડાઓ વિવિધ ઉપયોગમાં લાઇ શકાય છે. મજબૂત સરકારના રોજના કામકાજમાં પણ આ આંકડાઓ ખૂબ જ ઉપયોગના યર્ધ પડે છે. દિલ્હીની આર્થિક પરિષદમાં પણ દરેક ભાષણકર્તાએ એ વાતનો ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. x

રમણીકલાલ દલાલ

૨૦/૩/૩૩

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનારાં સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમને અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્રાણુ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીવારોએ અને ચોકસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.—ત.ત્રી]

દરિયા પ્રદેશમાં ?

મુરખી લાઇથી,

ગયા પત્રમાં^૧ પારડીની ઘણી વાતો કરી હતી. બીજી નોંધવા જેવી કેટલીક વાતો આજે કરું છું. પેલો પત્ર લખાયા પછી કેટલાક નવા સપ્તો નજીમાં આવ્યા છે, તે નોંધી લઉં :

x Expectation of Life : Wednesday, March, 1, 1933. Times of India.

૧. પારડીના પત્રની પૂર્તિ. જુઓ જેઠ; ૧૯૮૭, પૃ. ૧૧૧.

ફરતો = ફારસ, ફરતો

હકારે = સવારે

ટીંગરેયો = ચરબેયો, ચાળા કરનાર પ્રત્યે વપરાય છે.

પીરિયા = (પોચરા ઉપરથી હરો) છોકરા.

આ બાલુ દીવેલા મલવીને દીવેલી કાઢી લીધા પછી જે છોડાં વધે છે, તેને નાખી ન દેતાં આંગણમાં ઢગેલો કરી બાળે છે. અને એની રાખ પાપડ કરતાં ઉપયોગમાં લે છે. પહેલાં તો એ મારી સમજમાં ન ઊતર્યું. અને ઘણા અનાવિલોને ત્યાં આંગણે એવા ઢગલામાંથી અખંડ ધુમાડો નીકળતો જોઈ રસુજમાં એને અખંડ યમની ઉપમા પણ આપેલી. પાછળથી એક ગૃહસ્થે ખુલાસો કર્યો કે દીવેલીનાં છોડાંની એક મણ રાખ વસ્ત્રમાં લઈ તેમાં જરૂર જેટલું કેળનું પાણી રેડે છે. વસ્ત્ર છેદી જેટલું પાણી બહાર આવે તેનો ઉપયોગ પાંપડનાં લોટ બાંધવામાં કરે છે. તે ગૃહસ્થના કહેવા પ્રમાણે એ પાણી વાપરે ત્યારે સંચોરો બહુ ઓછો નાખવો પડે. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દીવેલીનાં છોડાંની રાખનો ઉપયોગ લાભકારક કે નુકસાનકર્તા તે તો વૈદો ને ડોક્ટરો જાણે. પણ એનો ઉપયોગ પારડી તાલુકાના મોટા લોકો પણ કરે છે. બીજી જગાએ એવો ઉપયોગ થતાંનું જાણમાં નથી. આ વિચિત્ર ઉપયોગ વિષે મેં જ્યારે અગમ્યબી બતાવી ત્યારે પેલા ગૃહસ્થ કહે : “ ખેડૂતને બધું ઉપયોગમાં આવે. દીવેલીનાં છોડાં શોષ્યાં મળતાં નથી ! ”

x

x

x

ઉદવાડાથી એક માઇલ દૂર પશ્ચિમે લાઇનદોરી આવેલી છે. કારણ કે ત્યાં પોર્તુગીઝ હદ લાગે છે. અને પોર્તુગીઝ હદમાં મીઠું, ખાંડ, દારૂતાડી વગેરે વસ્તુઓ બહુ જ સસ્તી મળે છે. કારણ કે એ વસ્તુઓ પર ત્યાં કર નથી. એટલે એ સસ્તો માલ સિટિશ હદમાં ઘૂસી જઈ જકાતી માલ કેઈ ન લે. એટલે લાંબી થોરની વાડ કરી વચ્ચે વચ્ચે દરવાજા મૂકી પોલીસનો પોકો પહેરો મૂક્યો છે. આ લાઇનદોરી આગળ જતાં આવતાં દરેક ગાડાને કે ચક પડતા માણસને બારીકાથી તપાસવામાં આવે છે.

દમણ સ્ટેટમાં પાંચ પૈસે મણ મીઠું, અને સામટી લો તો બાર અને મણ ખાંડ મળે છે. જકાતને લીધે આપણે ત્યાં એની ભારે કિંમત આપવી પડે છે. આ વસ્તુ આટલી સસ્તી મળે છે એટલે આપણને એમ જ લાગે કે ત્યાંના લોકો સુખી હરો: પણ જ્યારે દમણની હદના માણસોને મળાએ છીએ ત્યારે આપણો એ ભ્રમ લાગે છે. મીઠું, ખાંડ વગેરે સસ્તું મળે ખરું, પણ કાપડ વગેરે બહુ જ મોંઘું મળે છે. સિટિશ હદ કરતાં ઘણું મોંઘું: દમણ સ્ટેટ સંગંધી કેટલીક વિચિત્ર વાતો સાંભળી છે તે પણ અહીં જ મોંઘું.

અમે દમણ સ્ટેટના એક ગામે ગયા હતા. ગામ તદ્દન પથ્થરિયા જમીન પર આવેલું છે. ગાડાંની ધરેડમાં ત્રણ ત્રણ ફૂટ જોડા ખાડા જોઈ અમને ભારે અગમ્યબી થઈ. બળદને ખાલી ગાંડું ખેંચી જતાં પણ બહુ મુશ્કેલી અને ધક્કા વેડવા પડે, તો બરેલ ગાંડું ખેંચતાં તો બળદ લોથ થઈ જતા હશે. અમે ખેડૂતો હતા એટલે આવી ધરેડ જોઈ અમે તો આશ્ચર્ય જ બની ગયા. ગામલોકો ધારે તો ખાડામાં માટી પૂરી ધરેડ સહેલાઈથી સરખી કરી શકે. પણ તે કેણુ કરે ? ગામમાં કયરો પણ તેટલો જ. એક ધરમાં અમે ગયા. ત્યાં તો પરસાજમાં અમોદરાનાં પાંદડાં, બીડીનાં ફૂંદાં, બળેલી દિવાસળીના કટકા, ન્યાં ત્યાં પડેલ ચીંદરડાં અને બીજાં કયરો, વૃદ્ધો એ ખાટલા અને તેના પર બેઠેલ એ નિસ્તેજ અને જાણે મરવાનાં વાંકે જીવતા હોય તેવા મડલાલ ખેડૂતો ! આ

બૂલ્યું બૂલાય તેવું નથી. હિંદને સ્વરાજની કેટલી જરૂર છે તે આવાં દર્શો. જેવાથી જ સમજી શકાય. આવાં કરોડો કરુણ દસ્ય અશક્ય બની ન જાય તો સ્વરાજનો કરો અર્થ નથી.

અમે તેમની સાથે વાતે વળ્યા. અને દારૂનિષેધનું કાંઈ કામ થાય છે કે નહિ તે પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો : “એવી કાંઈ ચળવળ કરવા જાઓ તો હેડમાં જ પૂરી દે. તમે લોકો તો જેલમાં પૂરે ત્યારે માથામાં મારીને ખાવાનું લો. અહીં તો ખાવાનું પણ ન આવે.” અમને લાગ્યું કે એમનામાં હિંમત નથી. હોય પણ શાની ? તેઓ બહુ જ ડરતા હતા. તે ઉપરથી અમલદારોના ત્રાસનો પારો ઠીક ઠીક ચડેલો રહેતો હશે, એમ લાગ્યું. આ પછી જમીન વિષે વાત નીકળી. વાતમાંથી ખબર પડી કે એ રાજ્યમાં માત્ર ક્યારીની જમીન જ ગણતરીમાં ગણાય છે. જરામત પથ્થરિયા હોવાને લીધે તેને મહત્વ આપતા નહિ હોય. દરેકને જેટલી ક્યારી તેનાથી ચારગણી જરામત જમીન મફત આપવામાં આવે છે. અમને તો આમાં ખેડૂતોનું હિત જણાયું. પણ જ્યારે ખબર પડી કે ક્યારીની જમીનનો દર વીધે રૂ. ૨૦ થી ૨૫ છે એટલે કે જરામત સાથે વીધે રૂ. ૪ થી ૫ પડ્યા ! ત્યારે એ ઉદારતા સમજાઈ. પેદાશ માત્ર ક્યારીની થાય. જરામતમાં તો ઘાસ પણ પૂરું ન થાય. એટલે એ રકમ ક્યારીની જમીનની પેદાશમાંથી જ ખેડૂતે પેદા કરવાની !

વળી આ રાજ્યમાં ગાડાં દીક રૂ. ૧ કર લેવાય છે. આંખા, આંખલો વગેરે ઝાડો ફળે કે ન ફળે પણ દરેક ઉપર રૂ. ૧ કર. આ ઝાડો કાપવાં હોય તો માલિકથી કાપી પણ ન શકાય. લગ્ન, મરણ ઉપર પણ કર લેવાય છે.

વળી એવી વિચિત્ર વાત પણ મળી છે કે તમને ગુનો કરવાથી કેદમાં પૂર્વા હોય અને તમારે કાંઈ કામે બહાર જવાની જરૂર હોય, અને જો તમારા બદલે હું કેદમાં ખેસું તો તમે ગમે ત્યાં જઈ શકો. અને કામ પતાવી પાછા કેદમાં આવો એટલે હું છૂટા ચાઉં ! કેદીઓની આવી સુંદર સગવડ બીજાં રાજ્યો સાચવતાં નથી જણાતાં ! વળી કાંઈ ‘ગાંધીવાળો’ આવ્યાનો શક પડે તો પકડીને હદપાર કરે છે. એ વિષેનો મારો અનુભવ આગળ આપીશ.

દમણ સ્ટેટની બધી જમીન પથરાળી અને બાકીની દરિયાકિનારાની છે. તેમાં ખજૂરાના ઝાડો સિવાય બાકી જ બીજાં ઝાડો જેવા મળે છે. બીજાં ઝાડો કે પાકો થાય પણ શાના ? જ્યાં જાઓ ત્યાં અસંખ્ય ખજૂરાનાં દર્શન તો તમને ચંચાનાં જ. જાણે ખજૂરાનું રાજ ! અને ખજૂરાનું રાજ દારૂતાડી પર જ નભેને ? લડત દરમિયાન પારડી તાલુકામાં બધાં પીકાં બંધ થયેલાં ત્યારે તાડીના રસિયા લોકો દમણની હદમાં પી આવતા.

દરિયાકાંઠાની જમીનમાં મીઠું પાકે છે, અને ક્યારીમાં ડાંગર પાકે છે. પ્રજા પારડીની પ્રજા કરતાં પણ વધુ ગરીબ છે. એનું સૌથી દેખીતું કારણ કરનો ભાર બોળે જ ગણાય. પ્રજા બીકણ પણ વધારે. બાકી શું બ્રિટિશ કે શું ફ્રેન્ચી, બન્ને હદમાં રહેનારી પ્રજા એક જ છે, એક જ હાડ અને લોહીમાંસની છે. રાજકારભાર જુદી ભાષામાં જુદી ઢબે ચાલે છે એટલું જ. અમલદારો ધણાખરા ‘હાફકાર્ટ’ હોય છે. પ્રજા રાજભાષા શીખતી નથી; અને રાજકારભારમાં પ્રજાનો હિસ્સો પણ નથી.

હવે તમારી ધીરજ ખૂટી હશે. “દરિયાપ્રદેશમાં” મયાળું કંઈ, પણ હજી દરિયાના અનુભવો તો આવ્યા જ નહિ. દરિયાના અનુભવો બહુ મીઠા છે. એનું આપી શકાય તેવું શબ્દચિત્ર આપવા પ્રયત્ન કરું છું.

પારડી તાલુકાનાં ત્રણ ગામે છેક દરિયાને ઉખરે વસેલાં છે: પારસીઓનું પવિત્ર તીર્થધામ ઊદવાડા, કેલક અને ઉમરસાડી.

લોકચર્ચા

કાલક ગામ ઊદવાડા રોડનથી ચાર માઇલ દૂર પશ્ચિમે આવેલું છે. ગામની મુખ્ય વસ્તી માછી લોકોની છે. અને માછીઓનાં શરીર તો ઘાટીલાં જ હોય ને ? એમનાં ધરો સાદાં પણ સુધડ છે. દરેક ધરે પોતાનું કંપાઉન્ડ વાસના ત્રાપાથી કરી લીધું હોય છે. સામ-સામી ત્રાપાની વાડ એટલી નજીક હોય છે કે એક માણસ જ વચ્ચે ચાલી શકે. આ સાંકડી ગલીમાં પણ નીચે રેતી પાથરેલો હતી અને બહુ જ સ્વચ્છ હતી. જો કે માછલીની ગંધ તમારા મારા જેવાથી ખમી શકાય તેમ ન હતી. આ ગલીઓ વટાવી દરિયાના પાણી પાસે જઈએ એટલે રેતીના ઢગના ઢગ, પાણીનો અહર્નિશ થતો ધૂધવાટ, દૂરદૂર મોજાં ઊછળી થતું ધનલ ફીણ, અને તેમાં સૂર્યનું તેજ પ્રગટાવતું સમરંગ, આ બધું ખરેખર અર્શ્વુત હતું. અને દરિયો નિષ્ક્રિય કે નિર્જીવ નથી પણ સક્રિય અને સજીવ છે, એમ ભાન થતું હતું. દરિયાનું સંગીત નિરંતર સાંભળનારા, એનું અપાર સૌન્દર્ય નિરંતર નીરખનારા આ માછી-ઓને પોતે સુંદર જગાએ રહે છે અને સુંદર ભોગ ભોગવે છે તેનું ભાન નહોતું. તેથી દુઃખ પણ થતું હતું. અથવા અતિ પરિચયે બેદરકારી, ઉદાસીનતા જન્મે એ ન્યાય એમને લાગ પડતો હશે ? અહીં જ કાલક નદી સમુદ્રને મળે છે. સામે કાંઠે ટેકરી પર ફિરંગી પીકું છે. ત્યાં લોકો હોડીઓમાં જઈ લહેર કરતાં કરતાં પી આવે છે. આવી સુંદર, પવિત્ર અને ખુશનૂમા જગાએ પણ લહેરીઓ તો દારૂનો નશો જ કરવાના !

પાસે જ ભીમપોર છે. ત્યાંનો દરિયો તો આથીયે સુંદર છે. ભીમપોરથી દરિયો અર્ધો માઈલ દૂર છે.

સમી સાંજે દરિયાકિનારે ગયા. સુંદર અને તેજસ્વી સૂર્ય ઝગઝગી રહ્યો હતો. ઠંડો, મીઠો અને પ્રેરક પવન ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહથી હૃદય ભરી દેતો હતો. એ દિવસ જેટલો સ્ફૂર્તિ કે ઉલ્લાસ મેં કદી અનુભવ્યાં નથી. અમે જોડા ઉતારી પાણીમાં ફરવા લાગ્યા. મેં નાનકડાં માછીખાળકા-એક બાળા અને બીજો બાળક-મળ લાઇને વિરાટ અરખી સમુદ્રના પટ પર મચ્છી માટે ફરતાં હતાં. બાળાએ નાકમાં મોટી વાળી પહેરી હતી, કાછડા વાળ્યા હતા અને અધિ મચ્છીની ટોપલી ભેરવી હતી. બાળક લંગોટીભેર હતો. આ બન્ને બાળકોને દરિયાની કે તેના ધૂધવાટની કશી ખીક નહોતી. તેઓ નિર્ભય ચહેરે ફરતાં હતાં. પાણીમાંથી બહાર નીકળતાં જાણે દરિયાને અમારી દોસ્તી ગમતી હોય તેમ સુધી જગાએ મારા મિત્રે ચંપલ મુક્યાં કે એક મોઝાએ આવી ભીંજવી દીધાં. દરિયાનું આ દીપ્ત પણ અમને ખૂબ ગમ્યું.

ભીમપોરને દરિયે પુષ્કળ નાળિયેરી છે. અમે એવી એક નાળિયેરવાડીમાં ગયા. ત્યાંથી લીલાં તાજાં નાળિયેર મંગાવી તેનું નિર્મળ પાણી પીધું, અને નાલુક ટોપનું ખાધું. એટલામાં એક વેડિયો (ભીમપોર ફિરંગી છે) ઉતાવળો ઉતાવળો અમારી પાસે આવ્યો. અમને ધમકાવી હુકમ કરવા લાગ્યો : “ ચાલ્યા જાઓ, કેમ આવ્યા ? ગાંધીના માણસોને કાઢી મૂકવાનો સરકારનો હુકમ છે. ” પણ અમે આ ગાંડા ફિરંગીરાજના તેથીયે વધુ મૂર્ખ વેડિયાને દાદ દીધી નહિ. નિરાંતે નાળિયેરનું પાણી પીધા પછી જ ઊડ્યા. ગાંધીના માણસોથી આપણાં દેશી રાજ્યો બડકે છે તો આ વિદેશી ફિરંગી પણ લડકે છે. ન્યાં ન્યાં અન્યાય, અનીતિ, હુસ્વાદ, લુલ્લભ અને એનાં સગાંસંબંધીઓનો વસવાટ છે, ત્યાં ત્યાં ગાંધીના માણસોને પ્રવેશવા મનાઇ ચાય છે. ગાંધીજીનો પાવક સત્યાગ્રહી અસહકાર કેટલો અમરકારક નીવડ્યો છે તે આ ઉપરથી સમજશે.

આ પછી ભીમપોર ગામમાં પાછા ફર્યા. એ દિવસની દરિયાની મહાબતથી અમે બહુ જ ઉલ્લાસમાં આવી ગયા હતા.

થોડી વારે એક પીઠ પાછળ કેડે ઘડિયું લટકાવીને બિભેલો ખજૂરાંછેદક તરવાડો મળ્યો. તેણે જાતજાતના આમડાના પટા શરીરે વીંટ્યા હતા. હાથમાં સોનાનું કડું પહેલું હતું. તોડી કાઢનારના હાથમાં સોનાનું કડું ? આશ્ચર્ય છે, નહિ ? તેનો થોડો મજાક કરી અમે અમારે રસ્તે પડ્યા. બીમપોરનો દરિયો અને તે દિવસનો અવર્ણનીય ઉદ્વાસ જીવનમાં કિંમતી અનુભવ તરીકે હમેશા યાદ રહેશે.

ઉમરસાડીના દરિયાનું દરય આ બન્નેથી જુદું છે, અને જુદા સૌન્દર્યનું પાન કરાવે છે. દરિયાનું પ્રત્યેક જગ્યાનું સૌંદર્ય કોઈ ને કોઈ રીતે અપૂર્વ હોય છે. આમ કુદરત કાણે કાણે વિવિધતાનું દર્શન કરાવે છે.

ઉમરસાડીને દરિયે વસેલા માછીવાડમાં જતાં નાક ફાડી નાખે તેવી દુર્ગંધ આવે છે. પણ એ દુર્ગંધમાંથી નીકળી પાસે જ પાર અને પરિવારી નામની બે નદીઓ દરિયાને મળે છે. ત્યાં જાઓ એટલે એ દુર્ગંધ વેકપાતો દળનગણો બદલો વળી રહે છે. આ નદીઓનાં પાણી બાળક પેઠે ખેલતાં, ફૂટતાં ને દોડતાં દરિયા તરફ ધસે છે. દરિયાનાં મોઝાં પણ સામાં માતૃવાત્સલ્યથી બિલટભેર ધસતાં આવે છે. બંને એકમેકને હસી હસીને ભેટે છે. અમે આ સુંદર સંગમ આગળ સવારે સૂર્યોદયે ગયા. દર ક્ષિતિજ પર અર્ધો દેખાતો સૂર્ય, ક્ષિતિજ પર ગોળાકારે દેખાતી લીલીછમ ઝાડી, પાસે જ એક નાનો ચોરા જેવો સુંદર કુંગરો, નદી કિનારાનો ધસી આવેલો ભાગ, નદીઓનો સુંદર સંગમ અને દરિયાનું માછીનો વિસ્તારનું પાણી, તેમાં બેઠાં મોઝાંઓનો ધૂધવાટ-આ બધું જોઈ સાચે જ હૃદય આનંદથી છલકાય છે.

કુદરતની આવી કેટલીયે સુંદરતા આ દુનિયામાં મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ કે ત્યાં કોઈ જોનાર ન હોય તેવે સ્થળે પડી હોય છે. કુદરત સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકાર છે. એની રચનામાં ક્યાંય ભૂલો થતી નથી. ક્યાંય આછકલી અધૂરી રેખા પડતી નથી. બધું જ સુંદર, બધું જ સુંદર-ત્યાં માણસ સૌંદર્યને વીંખે છે ત્યાં જ કુદરતી સૌંદર્યનું ધૂન ચાય છે. અહીં માછીઓએ દોડીને પથરા લાગે માટે નદીમાંથી પથ્થરો વીણી કરેલા ઢગલા બિલકુલ શોભતા નથી; ભુંડા બૂખ જેવા લાગે છે. કુદરતી સૌંદર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું એ પરિણામ છે. આ બધા અનુભવોને પરિણામે એમ લાગે છે કે દરિયામાં સૌંદર્ય કરતાં અદ્ભુતતા અને ગાંભીર્ય વધારે છે, અને એ ગંભીરતા આગળ કલમ બંધ કરવો જ યોગ્ય છે.

સ્નેહાધીન,

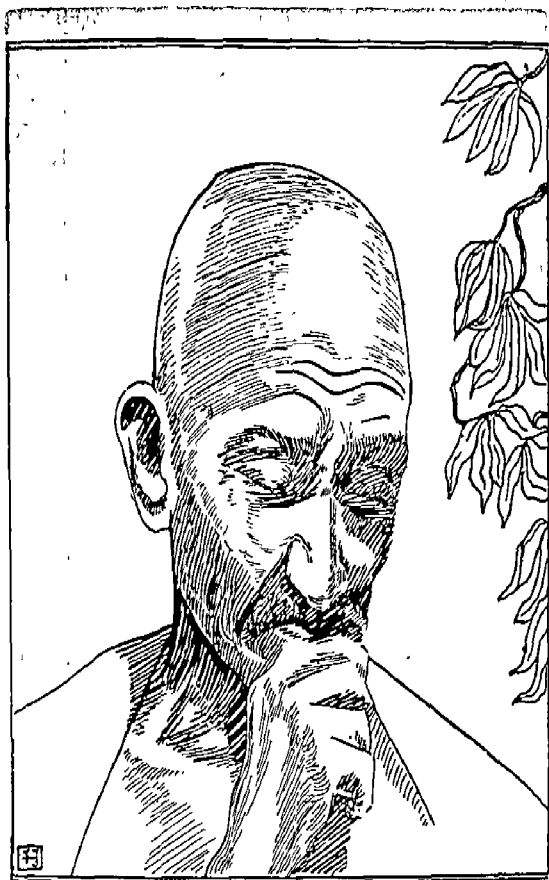
માધવભાઈ કાલિદાસ પટેલના નમસ્કાર

લેખકો તથા પ્રકાશકોને વિનંતિ

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાએ ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના વાહમનું વાર્ષિક અવલોકન લખવાનું કાર્ય મને સોંપવા કૃપા કરી છે. વર્ષભરનાં સઘળાં પુસ્તકો અવલોકનકારને મળી શકે તો જ આ અવલોકન યથાર્થ ને સર્વસ્પર્શી થઈ શકે એ વાત દેખીતી છે. એટલે આશા છે કે ગુજરાતના લેખક તથા પ્રકાશક બંધુઓ આજી સાલ દરમિયાન પોતાનું જે કોઈ પુસ્તક અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયું હોય કે પછીથી ચાલે તેની એક પ્રત મારા પર નીચેને સરનામે મોકલી આપી આ સાર્વજનિક કાર્ય બને તેટલું મૂંઝવું બનાવવાના કામમાં પોતાનો સહકાર આપી ઉપકૃત કરશે.

રાણીકા, પોસ્ટ મારતરની ચાલ, }
લાવનગર

વિધેનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

卐 प्रस्थान 卐

પુસ્તક ૧૬

વૈશાખ : ૧૯૮૯

અંક ૧

કાલિદાસનો સમય

[કત્તિના મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો સમપ્રયોગી અનુવાદ મનનિકા ટીકા સાથે છપાય છે, અને જુલોઈ માસમાં પ્રકટ થશે, એમાંનું આ એક પરિશિષ્ટ, તેનો વિષય સ્વતંત્ર હોવાથી મેળવીને અહીં પ્રકટ કરતાં આનંદ થાય છે.-તંત્રી]

મે. હાકવિ કાલિદાસનો સમય ઈસવી યોગે સૈંકા, એમ ધણુંખરું તો સર્વાનુમતે સ્વીકારાયે એમ લાગે છે; જો કે હજી કેટલાક વિદ્વાનો એને સમ્રાટ યશોધર્માના એટલે જહા સૈકાનો, ગુપ્ત સમ્રાટ કુમાર અને રકન્દના એટલે પાંચમા સૈકાનો, અને હજી પણ કોઈક કોઈ એને ઇ. પૂર્વે પહેલા સૈકાનો, માને છે ખરા. અમેરિકન પંડિત ઝિટ્ઝીએ 'સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રવેશ' નામે પુસ્તક* ઈ. ૧૮૭૯ માં જહાર પાડ્યું તેમાં લખેલું-“હિન્દવી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાલો જુલો તે તમામ, પાછી કહાડી લેવાને જ ખોસવામાં આવતી કામચલાઉ ટાંકણીઓ જાણવી.” આ પછી અર્ધ સદીની શોધખોળથી સંસ્કૃતપ્રાકૃત વાક્યમયના અંગો-પાંખનો અભ્યાસ જોડો તુલનાત્મક અને માતખર બન્યો છે; નાટક, કાવ્ય, સ્મૃતિ, દર્શન, નીતિ, અલંકાર, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, ઔદ્ય જ્ઞાન અને તાંત્રિક ગ્રન્થસમૂહો, ઇત્યાદિમાં પૂર્ણપર કમ, સમ્બન્ધ, અને આશય ઉકેલવામાં એકંદરે સારી પ્રગતિ થઈ ચકી છે, વચ્ચે વચ્ચે જાખડાં, તુટિયો અને વિસમ્વાદો આપણને હંકાવે છે, તેનાં માપ પણ લઈ ચકિયે છિયે:- તથાપિ કેટલીક અતિ મહત્ત્વની તારીખો વિષે હજી પણ આપણને સીધો અસંદિગ્ધ પુરાવો અને ચોક્કસ નિર્ણયો નથી જ મળતા. બાસ, કૌટિલ્ય, મત્ત, ગીતા અને કાલિદાસના સમય જેવા મહાપ્રશ્નો હજી પણ આપણને ગૂંચવી રહ્યા છે. એ પ્રશ્નોમાં જુદી જુદી દિશાઓથી ફલિત થતાં કાયાંપાકાં અનુમાનોના ખૂમખાવડે જ મન વાળવું પડે છે. નિઃશંક નિર્ણય, લાગુ પડતી અને નવી હકીકત મળી આવવા ઉપર જ મુલતવી રાખવો પડે છે. વિદ્વાનો આમ મહાકવિ કાલિદાસ માટે આપણી આગળ ધરે છે, તે અનુમાનકલ્પીમાંનાં કેટલાંક ઈશ દેહમાં દર્શાવું છું.

* W. D. Whitney : Introduction to Sanskrit Grammar, 1st edn.

(૧) દર્શણીઃ = પૂર્વ માળવા. એ પ્રાન્તની જાણીતી પ્રાચીન નગરીઓ વિદિશા અને દશપુર. વિદિશા તે હાલનું બીલસા ગામ, જેટલા નદી કાંઠે, શિન્દે સરકારની હદમાં. માલ-વિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાંના બનાવો પ્રાચીન વિદિશામાં શુંગકાળના પહેલા સમ્રાટના સમયમાં બનતા આલેખ્યા છે. દશપુર તે હાલનું મંડસોર ગામ. અને આ પ્રદેશની પાસે સૌથી મોટી નગરી, પ્રાચીન હિન્દની રામથી ચીન લગી જાણીતી રાજધાનિઓમાંની એક, પશ્ચિમ માળવા (અવન્તી) ની કવિઓને પણ બહાલી રાજધાનિ ઉજ્જયિની. (ઉજ્જયિનીથી લગભગ ૨૦૦ માઇલ; ઉં થી વિદિશા-૧૨૦ માઇલ; વિદિશાથી કૌશામ્બી-૮૦ માઇલ; કૌશામ્બીથી લાહુત પશુ-૮૦ માઇલ; કૌશામ્બીથી કાશી-૧૦૦ માઇલ; કાશીથી પાટલીપુત્ર-૧૩૫ માઇલ; આ બધી જ ગણતરી પ્રાચીન ધોરી માર્ગો પ્રમાણે અને યોજન = ૭ માઇલ એ માપની, તથા આશરે.)

આ પૂર્વપશ્ચિમ માળવામાંનાં નદીનાળાંઝરણાં, નદાનાંમેટાં દેવળ અને તીર્થસ્થાન, હિન્દના આ વિભાગમાં જ સુસ્પષ્ટ અનુભવાતી છે એ ઋતુનાં કુદરતી લક્ષણ, અહીંની સ્ત્રી-પુરુષજનતાનાં પોષાક રીતરિવાજ સારીમાઠી આદતો, વગેરે વિગત કાલિદાસની કૃતિઓમાં એવડા જથ્થામાં, એટલી ચોક્કસ, એવી તે બાવબીની કલ્પનાપુષ્ટ રીતે વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે, કે એ કૃતિસમૂહનો કર્તા,—જો કે હતો બડો મુસાફર, ગંગાચમુનાનો વિસ્તાર, કાશ્મીર, અને હિમાલયના કેટલાક ભાગ ઉપરાંત બંગાળી અખાતના પૂર્વકાંઠાના પ્રદેશો એના પગ તળે આવી ગયેલા, તથાપિ—સો વસા માળવાનો હોવો જોઇએ એમ કહી શકાય છે. આ અનુમાન પૂરતી પુરાવાસામગ્રી સાથે પ્રથમ રજુ કરનાર વિદ્વાન હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી છે. આ પૂજ્ય પંડિતશિરોમણિએ કાલિદાસને દશપુર ઉપરથી “દશોરો બ્રાહ્મણ” પણ કહ્યો, એમાં એમની જરા ઇતિહાસક્ષતિ યદ્ય ગદ્ય છે, કેમ જે દશોરા બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, વાલ્મી બ્રાહ્મણ અને કાયસ્થ, સોરઠિયા શ્રીમાળી પોરવાડ એસવાળ લાડવણિક, આદિ રચાનો ઉપરથી પડેલાં યાત્રિનામેનો પ્રચાર કાલિદાસના સમયમાં હજી નહીં, એના સમય પછી જ સર્વત્ર ઉદ્ભવેલો અને ફેલાવો પામેલો જોઇએ છિયે (જુવો મહારુ ‘ઇતિહાસ દિગ્દર્શન’ એ વ્યાખ્યાન).

× બીલસાની આસપાસ ગમે તે દિશામાં બારેક માઈલ લગીનો પ્રદેશ જૈન રત્નોનાં ખડેરો અને ટાંખાટાંનીથી છવાઈ રહ્યો છે; જેમાંનાં મુખ્ય સાંચી પાસેનાં છે. બીલસાથી ઈશાન બાજુ ચાલીશોક માઇલ ઉપર એરાણ્ય આવ્યું છે, ત્યાં આગળથી મજેલા સિક્કા પરની દિપિ અરોહના સમયની દિપિથી જૂની છે: આવા એક સિક્કાની છાપ માટે જુવો કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ગ્રંથ ૧ માં ચિત્રપટ પાંચમો. સાંચી બાહુત આદિ રથોએ આકીંઓલોન ખાતાના બોદકામથી મળી આવેલી સંખ્યાબંધ પ્રાચીન વસ્તુઓમાંથી થોડીકની તસ્વીરો એ જ ગ્રંથમાં ચિત્રપટ ૧૫ થી ૨૩ માં આપેલી છે. આપણી સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું પાત્ર, પ્રાચીન કાળનું આપણું કલાસૌષ્ઠ્ય. આ ચિત્રપટો ભેટાં અરોહ પહેલાંની આપણી કલાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. શુંગ સમય દરમિયાન અને પછી પણ થોડા સમય લગી વિદિશા ઉપરાંત કૌશાંબી અદિહત વગેરે નદાનીમેટી ગાદીઓ ઉપર શુંગ નખીરાઓ જ હતા. પાટલીપુત્રના સામ્રાજ્ય તળે આ શિવાય બીજા સામંતો મહારાજા રાજ અને (ગણસનાઓના અધિકારી) રાજ્યો કહેવાતા ઘણા હતા. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પુષ્પમિત્રના કાળમાં પૌત્ર વસુમિત્ર સાથે સો રાજકુમારો હોવાનું લખે છે, તે વર્ણનમાં આવા સામંત મહારાજા, રાજ્યો, રાજ્યો, અને (ક) તેમના પુત્રોનો વિદેશ કરેલો છે.

(૨) મંડસોર લેખને નામે જાણીતો શિલાલેખ મળ્યા આવ્યો છે, તેમાં કવિ વત્સલદિત્તિએ ઈ. ૪૩૭ માં રચેલી ૪૪ શ્લોક (૧૫૦ ચરણ) ની પ્રશસ્તિ કેતરેલી છે. આમાંના કેટલાક શ્લોકમાં શૈલી વિચારલક્ષણ અને શબ્દાવલિ કાલિદાસને સારી પેઠે મળતાં આવે છે. વળી સમ્રાટ શ્રીહર્ષવર્દન (ઇ. ૬૦૬ થી ૬૪૭) અને કદમ્બરોકર્તા બાણના સમયમાં એટલે ઇ. સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં તો કાલિદાસ મહાકવિ લેખે સુપ્રતિષ્ઠિત ચર્ધ ચૂકેલો જોવામાં આવે છે. બાણ એની જે પ્રશંસા કરે છે, તે એણે જયપણથી શુરુમુખે સાંભળેલી, અને શિષ્ટવર્ગમાં ચોમેર છપાઈ ગયેલી અતુલવેલી, તે જ લલકારે છે. કાલિદાસ વિષે સ્વતંત્ર મત બાંધવાનું એને સૂઝતું નથી, એટલેા તે એની સર્વેઆપી કીર્તિથી દબાઈ ગયો છે. એની પોતાની રુચિવૃત્તિશૈલી અને સર્જકતા એટલી તો વિખતીય, વળી એ એટલેા તો શુભાતી, કે એ જે પોતાનો સ્વતંત્ર મત બાંધવા ગયો હોત, તો તે કાલિદાસનાં વખાણ-માં ભાગ્યે પરિણમત. જંનેનાં રુચિતંત્ર એટલાં તો વિભિન્ન છે કે એ જોડકાંમાંથી એકે બીજાને અનુકૂલ મત નિખાલસપણે તો દઇ જ શકે નહિ. શું સમજ્યા ? જંનેની કૃતિઓ માતૃભાષા વાંચતા હો એટલી છૂટથી વાંચવાની શક્તિ મેળવેા, ત્યારે આ બાબતનો વિચાર જાતે કરી જોશો. જૂના ઝમાનાના સંસ્કૃત પંડિતોમાં આ સ્વતંત્ર તુલનાદષ્ટિ છે જ નહીં; એટલે તેમની આગળ આવા સવાલો રજુ કરવા ય બ્યર્થ. તાત્પર્ય કે કાલિદાસ બાણને તો પ્રાચીન, ખેત્રણ સૈકા જૂનો હોવો જ જોઇએ. હાલના વાયકોને જેમ શેક્સપિયર મિલ્ટન પ્રાચીન છે, અથવા આપણા સાહિત્યમાંથી દાખલા લેતાં, જેમ હેમાચાર્ય, અમીર ખુશરૂ, તુકારામ, અને તુલસીદાસ પ્રાચીન છે, એમના વિષે સ્વતંત્ર વિવેચનાનો આદર કરવા જતાંયે આપણા હૃદયને આઘાત થાય છે, તે પ્રમાણે બાણને કાલિદાસ પ્રાચીન.

અથચ એ મંડસોર આસપાસના પ્રદેશનો વતની હોય, તો એની એ જન્મભૂમિમાં એની કૃતિઓ ધણી વહેલી પ્રસરે અને સૌથી વધારે વખણાય, જેમ એની બાલ નામના મોટી તેમ એના વતનભાઈઓ એના ઉપર વારી જાય, ખાસ કરીને એની કીર્તિ તાજ અને ચડતી કળામાં હોય તે દામકાઓમાં, વગેરે સમજાય એવું છે. અને વત્સલદિત્તિ આગલા અર્ધ સૈકામાં જ એની કીર્તિનો ઉદયકાળ, એવા અતુમાનના આધાર લેખે બાણની પ્રશંસાં અને આ મંડસોર લેખને જોડી દેવામાં આવે છે. આ દષ્ટિએ મહાકવિ—

દિતીય ચંદ્ર-ગુપ્ત	વિક્રમાદિત્ય :	ઇ. ૩૭૫ થી ૪૧૩,
કુમાર-ગુપ્ત	વિક્રમાદિત્ય :	ઇ. ૪૧૩ થી ૪૫૫,
સુન્દ-ગુપ્ત	વિક્રમાદિત્ય :	ઇ. ૪૫૫ થી (આશરે) ૪૬૫-૬૬,

એ ગુપ્ત સમ્રાટોનો સમકાલીન અને મોટે ભાગે પાંચમા સૈકાનો કરે. ૩૯૫ + ૬૨ = ૪૫૭. આમ લેતાં કવિ ઇ. ૩૮૦ આસપાસ જન્મ્યો હોય, વીશનો થતામાં કવિતાકલા મ્હને પ્રસન્ન છે ખરી એવી શ્રદ્ધા પામ્યો હોય, રાજ્યાશ્રય મેળવવા નીકળી પડ્યો હોય, અને (એનો કવનકાળ લાંબો ચાલેલો જણાય છે, પંડિત કવિઓનો ચાલવો સંભવિત તે પ્રમાણે, એટલે) ૪૬૦-૬૫ લગીનું લાંબું આયુષ્ય પણ એણે જોગવ્યું હોય, તેમાં કશું અસંભવિત જેવું લાગતું નથી. અથવા ધારો કે દામકો મોડો જન્મ્યો હોય (ઇ. ૩૯૦ ની આસપાસ), આયુષ્ય પણ શિત્તરથી ઓછું જોગવ્યું હોય (ઇ. ૪૫૭ લગી જ), તોપણ એને ઉપસા ત્રણે સમ્રાટોનો સમકાલીન ગણી ચકાય. +

+ કાલિદાસે વિક્રમાદિત્ય પછી ગાલવિકાગ્નિમિત્ર રચ્યું, જો કે લખવાનું અને પ્રસિદ્ધ થયું તો માં પેલું, એમ લેતાં, કવિએ આરંભમાં કાંઈ ન્હાના રાત્રનો આશ્રય સેવ્યો હોય, એવા

(૩) જેને બેસી જાય તેને નિર્ણાયક લાગી જાય એવું (જરા સંકુલ) અનુમાન હવે દર્શાવું છું, જે કે એ પણ છે તો માત્ર અનુમાન. વળી શુભ કીર્તિકાલના સવાદોઢ સૈકા-માંથી કાલિદાસનો સમય ક્યો વારુ, આગલો વચ્ચેનો કે પાછલો, એ સવાલનો એમાંથી પણ જવાબ મળે એમ નથી.

માનવપ્રકૃતિ નબળી હોઇ ધર્માગ્રહમાંથી ધર્મઝનૂનમાં અને ત્યાંથી પરધર્મોએના દ્વેષ અને રંજનમાં સરી પડે છે. આગ્રહની માત્રા વધતાં ઝનૂન, અને સમતોલવશું બીડી જતાં ઝનૂનમાંથી જ રંજનડખોરો વિદ્વેષ બિપજી આવે છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં નૃસંસ રંજનડના દાખલા વારંવાર બનેલા છે. મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં ધાતકી લોભી કપડી નફ્ટ રંજનડને અને કલેઆમને પણ પુણ્ય કૃત્યરૂપે વર્ણુવાયાં છે. આપણા હિન્દની તવાંરીખ પણ આ જાતના બનાવોથી મુક્ત રહેલી નથી. આપણે ય આખરે તો માણસ જ ને. બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકના છેલ્લા દાયકાઓ દરમિયાન એની કીર્તિને ઝાંખપ લાગે એવો પ્લાહણો (એના શિલાલેખોમાંના “ ભૂદેવો ”) અને વેદધર્મી યજ્ઞકામી પ્રજાનો સારી પેઢે રંજનડ થયો હતો, તેના પુરાવા એના પોતાના શિલાલેખોમાં રપજી છે, અને બીજા વધતા જાય છે. અને આમ શરુ થવા પામેલો લોહીતરસ્યો રંજનડ એટલેથી અટકી પડે, એમ તો બને જ નહીં. હાય બાગમે તેને ય માર ખાવાની પાળી આવવાની. કરે તેને કરણીનાં ફળ ભોગવી લીધે જ છૂટકો. મૌર્યસત્તા નબળી પડતાં જ વેદધર્મી પ્રજા અને પ્લાહણોના નાથકા લેખે શુંગો અને કાણ્વો બઢયા, સમ્રાટ બન્યા, અને દાયકાઓનાં સંચિત વેર અને ખાર દાયકાઓ લગી વાળ્યાં. પરંતુ હિન્દની અવનીમાં જ ઉપરિચિત થયેલ આ કર્મ અને કર્મફલની આનુપૂર્વો ચાલી રહી છે, ત્યાં તો ઉત્તરહિન્દ એકલ અને પોતાનાં જ કારણકાર્યક્રમને અધીન ભૂ-ભાગ નથી, એ ફરી પાછું પુરવાર થયું. દક્ષિણપથના પૂર્વ વિભાગનો સમ્રાટ ખારવેલ ઉત્તર હિન્દમાં ચડી આવ્યો; પંજાબ ગમથી હિન્દી માનને છૂંદતાં યવન, શક, ઇરાની અને બીજાં ધાડાં બહટયાં; ચતુષ્કાણુ કચાકચિ ધમસાણુ જામ્યાં. વેદાચાર યજ્ઞ અને પ્લાહણુ ધર્મ માટે આગ્રહી રાજવંશોને વિન્ધ્યાચલ પાછગ ભરાવું પડયું. એ નાગ, ભારશિવ અને વાકાટક રાજ-સમ્રાટોનો ઇતિહાસ શ્રી. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે હમણાં પહેલી જ વાર બેઠેલ્યો છે. (જુવો બિહાર અને ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટીનું જર્નલ, માર્ચ-જૂન ૧૯૩૩, એ અકમાંનો વિષય—“ હિન્દનો ઇતિહાસ, ઇ. ૧૫૦ થી ૩૫૦ : નાગ-વાકાટક સમ્રાટો. ” આ અદાર પ્રકરણમાં મગધનો ઇતિહાસ ઇ. પૂર્વે ૩૧ થી, નાગ રાજાઓનો ઇ. પૂર્વે ૧૧૦ થી, અને વાકાટક સામ્રાજ્યનો ઇ. ૫૫૦ લગીનો આખ્યો છે.) જડેલાં સાધનો સંગ્રહાષ્ટને પડેલાં

સમસવને પણ સ્થાન મળી શકે. બહરતો કવિ એકાએક સમ્રાટની સભામાં કવિપદ મેળવી લે, એવી ખુશનસીગી અતિચિરલ. દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્તનો પિતા સમ્રાટ થયો, ઈ. ૩૪૦—૪૫. એના પછીના શુક્ષો ગાદીએ જ આવ્યા સમ્રાટ લેખે. કાં કોઈ નહાતા રાજા—મહારાજાનો કવિ હતો, ત્યાંથી સમુદ્ર-ગુપ્તે (જોતે કવિ ગવૈયા આદિ હતો તેણે) પોતાની સભામાં એને એવી લીધો, એમ લઈયે, તો એવો બનાવ ૩૪૦—૪૫ માં બને. અને તે અવસરે કાં બાવીશ પચીસની વયનો હોય, તો એને મોટો ભાગે ચોથા સૈકાનો જ ગણવો પ્રાપ્ત થાય. કુમાર-ગુપ્ત ૩૪૦ પછી ૭૩ વર્ષે ગાદીએ આવે છે. એ તારીખ લગી ૩૨૦ ની આસપાસ જન્મેલો કવિ ભાગ્યે જીવેલો હોય. જુવો આગળ ખંડક (૫). અને ઇ. ૪૭૩ ની પ્રસરિતમાં એવું તે શું છે કે નથી કવિને પાંચમા સૈકામાં આણવો પ્રાપ્ત થાય ?

કોષ્ટનેય બરાબર બેસતાં નહોતાં, ધણીખરા પુરાવિદો આ રાજવંશોની ભૂલભૂલામણીમાં અટવાયા કરતા હતા, તે સાધનદગલાનો કેટલોક ભાગ આ કસાયેલ પુરાવિદે સત્તર આના ઊઠેલી આપો છે બેશક, તો આ બે સૈકાથી વધારે લાંબા સમયના ઇતિહાસને લગતી અપૂર્વ અને સાહસિક સંકલનામાંથી કેટલાક અંશો વિષે શંકા મતભેદ ખંડનપ્રવૃત્તિ આદિ પણ દેખાશે બેશક. પણ એ બધું તો શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં આગળ ડગલાં બરાતાં જાય ને, તે વિધિના સુપરિચિત ક્રમ પ્રમાણે થવાનું જ. અહીં એ સ્વીકાર-ત્યાગની અને ખંડનમંડનની ચર્ચામાં બેતરવાનું સ્થાન નથી.

દરમિયાન વેદધર્મો (શૈવ અને ભાગવત) પ્રભાવ અને બૌદ્ધ પ્રભાવના વિચારો પણ ફરતા ગયા, નવાનવા ઝમાનાને સંવાદી ધડાતા ગયા. દરેકે વિરોધીનાં ખંડનો કરતાં પણ તેમનું કંઈ કંઈ અપનાવી લઈ પોતપોતાના વિચારમિનારને સમાર્યાસુધાર્યા, અને સજીવન પ્રભાવોમાં અનિદ્ર સેવાયા કરે છે તેવા પ્રયોગો ચાલુ જ રહ્યા. હિન્દમાં ચડી આવેલી યવન, ઇરાની, શક, અને ખીજી અ-હિન્દુ પરદેશી પ્રભાવોમાંથી પણ વધુવધુ સંખ્યા દાયકે દાયકે વૈદિક યા બૌદ્ધ બનતી ગઈ. વિજેતા વિજિતની સંસ્કૃતિથી છક થકને જીતાઈ ગયો, એ બનાવ આ સૈકાએ દરમિયાન હિન્દના ઇતિહાસમાં ધણા જ મોટા પ્રમાણમાં બન્યો, અને સાથેસાથે એ વિદેશીઓનાં મૂળ વલણોમાંથી પણ કોઈ કોઈ વૈદિક તેમ બૌદ્ધ બને વિચારમિનારમાં દાખલ થતાં ગયાં. સરવાળે, વેદધર્મો પ્લાહણપૂજક અને ચાર આશ્રમેના ક્રમને સ્વર્ગનીસરણી હોય એમ વળગતી પ્રભાવો વિચારમિનાર અમુક પ્રાચીન-નવીન ઢાળામાં ઢલ્યો અને ડીજી બંધાવા પામ્યો. અને આવા સંકુલ ઇતિહાસમાંથી આ પ્રમાણે નવજીવન મેળવતા આ દૃઢકલેવર વિચારમિનારનો સર્વોત્તમ સર્વગ્રાહ્ય પ્રસાદવાળો ગર્વયો કવિ કાલિદાસ બન્યો, એ જ એનો વિજય, એની અમરતા, એનું મહાકવિપણું.

પછીના પંદર સોળ સૈકા દરમિયાન એટલે છેક આજની ધડી લગી, હિન્દુ પ્રભાવેને મહાભારત, રામાયણ, ગીતા, મનુસ્મૃતિ, વિષ્ણુપુરાણ, વાલ્મીકીપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ અને હરિવંશને નામે જાણે છે, તે સર્વસંગ્રહમય વિશાળ વાકમયરાશિની સંકલના સાધનાર એ યુગ હતો; એ સંકલિત વાકમયરાશિને અદ્વગક સાધનોનો દટોત્સાહી ઉપયોગ કરીને હિન્દુ સંસ્કૃતિના શુદ્ધ ધુધિર લેખે ભારતવર્ષના-અરે, પૂર્વસમુદ્રોમાં સ્થાપાયલાં હિન્દી સંસ્થાનોના પણ-આખા દેહમાં પ્રવાહી કરી દેનાર એ યુગ હતો. તે જ આ યુગ સમ્રાટોનો યુગ. શુંગે અને નાગરાજઓથી આરંભાયેલી પુનર્ધટનાને નખશિખ સમ્પૂર્ણ કરનાર આ યુગ હતો. પ્લેસો યુગ સમ્રાટ, (ઉપર નોંધાયેલ) દ્વિતીય ચંદ્ર-યુગ વિક્રમાદિત્યનો પિતા સમુદ્ર-યુગ, જેણે આ વંશમાં સમ્રાટપદ અને વિક્રમાદિત્યનો ઇલાકાળ પ્રથમ પ્લેસો મેળવ્યાં તે, ગાદીપતિ થયો હતો, ઇ. ૩૮૦ (આશરે). અને આ સાલથી ૪૬૫ લગી લેતાં, યુગોનો કાર્તિકાલ એકસો ને પાંત્રીસ વર્ષ ચાલ્યો. એટલે લાંબો સમય ચાલેલો, એટલો સમર્થ, એટલો સમૃદ્ધિવાન, એટલા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર હાકમીવાળા હિન્દુ સમ્રાટોનો એવો બીજો યુગ, એની આગળ કે પાછળ, ઇ. પૂ. ૬૦૦ થી માંડીને આજે ઇ. ૧૯૩૩ લગીમાં એટલે અઢી હજાર વર્ષમાં, જરૂરે જ નહીં. પૌરાણિક હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના વિચારમિનારની સરજત, અને આખા ભારતવર્ષમાં વળી પૂર્વના ટાપુઓમાં પણ તેનો આગ્રહી પ્રચાર, તે આ ચારપાંચ પેઢીનું અદ્વિતીય પરાક્રમ. વેદો, બ્યાકરણ, યોગશાસ્ત્ર, દર્શનો, ઉપનિષદો, પદ્યો, મંદિરો, ઉત્સવો, કથાને વિસ્મયો નહીં; દરેકને ચીવટથી જાળવ્યાં, સન્માન્યાં. પરંતુ

ઉપર દર્શાવેલ વાક્યમયરાશિનો તો એ યુગે ધર્મધ્વજ બનાવી લીધો. વળી શુંગો કાવ્યો અને નાગ-નાકટકોએ વૈદિક યજ્ઞોની પુનઃસ્થાપના, આદરેલી, તેને આ ગુપ્તયુગે સક્રિય બળ આપ્યું, અથવા વૈયક્તિક ગૃહ અને સામાજિક તમામ જાતનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોમાં આરંભે વિષ્ણુપૂજને સ્થાપી દીધી, એ આ યુગની વિશેષતા.† કલિદાસે પણ આ વિચારમિનારને હૃદય નાચી રહે કલ્પના મોહી પડે અને જીમ સાનન્દાર્થ્ય રટી રહે, એવી અનુપમ કવિતામાં ગાયો. કવિનાં પટ્ટકરણ ચિત્તે યુગમાનસને સાંગોપાંગ ઝીલ્યું, અને પાછું સાકાર કરતાં પ્રતિભા અને ભાવનાની પીછી વડે તેને બલકબરી અમરતા બક્ષી. કવિમુખે ઉચ્ચરાયલી એ સંસ્કૃત ભાષા પણ— ‘શાહનામા’માં કવિમુખે ઉચ્ચરાયલો કારસી ભાષા પ્રમાણે જ—કિમપિ દ્રવ્યં બની ગઈ. મનુ અને ગીતાની ગંભીરતામાં રામાયણની સુન્દરતા સીંચીસીંચીને કવિએ વળી પોતાના અનન્ય પ્રસાદે તેને રસી, અને સંસ્કૃત તો એ હતી, તેને સુસંસ્કૃત પણ બનાવી લીધી.*

(૪) કલિદાસ કવિ ના થયો હોત તો પંડિતોમાં પંકાત એવો એ વ્યુત્પત્ત વિદ્વાન હતો નિઃસંશય. હાથી, ઘોડા, શિકાર, શસ્ત્રાસ્ત્ર, સ્મૃતિ, નીતિ (પોલિટિક્સ), રાજ્યવહીવટ અને મેહસૂક્ષ્મ, આદિને લગતા ઘણા પારિભાષિક શબ્દો એની કૃતિઓમાં તે તે વિદ્યાના ધુરંધર પંડિતના જોટલી સચોટ અર્થઘનતાથી વપરાયા છે. અને વાત્સ્યાયન કામસૂત્રને આ કૃતિઓ સાથે સરખાવિયે છિયે, ત્યાં પકકાઈ આવે છે કે એ ગ્રન્થ અને એ શાસ્ત્ર પણ કવિને સુપરિચિત હતાં. વળી આ દાખલો, ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર, મનુ-સ્મૃતિ, રામાયણ, કે કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્રના કરતાં વધારે ચોકળો છે. વાત્સ્યાયન પહેલાં એ વિદ્યાનો એકે શાસ્ત્રીય સમગ્ર ગ્રન્થ સૈકાઓ દરમિયાન થયો નહોતો એ નિર્વિવાદ છે. ઉપરાંત આ શાસ્ત્રનાં અંગોપાંગને આમ પહેલી જ વાર એકત્ર ગૂંથનાર વાત્સ્યાયન તેમાં દાખલા લેજે ઘણી હકીકતો ટાંકી છે; તેમાંની કેટલીક ગુપ્ત સમયને નજીકની છે, ગુપ્ત સમયના આરંભ પછીની એકે દેખાતી નથી, અને જે દેખાય છે તે તે ક્યારે બનેલી તેની તારીખો આપણા જાણવામાં આવી ગયેલી છે. એમાંથી મોડામાં મોડી હકીકતો જણીને શ્રીહારાનન્દ્ર આકલાદર પોતાનું મત સકારણુ રજુ કરે છે કે વાત્સ્યાયનનો આ શાસ્ત્રગ્રન્થ ‘ઇસ્વી ત્રીજા સૈકાના ઉત્તરાર્ધની જ રચના હોઈ શકે.† યુગોનો કીર્તિમાલ પણ આપણે જોઈ ગયા કે ઇ.

† ગુપ્તયુગનો આ મહિમા પ્રથમ જોનાર-સ્વામી વિવેકાનન્દ અને એની શિષ્યા ભગિની નિવેદિતા (ગિસ માર્ગેટ નોબલ); બીજો જોનાર-સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણનો ચતુર્મુખ બ્રહ્મા, ગો. મા. ત્રિ. એ યુગને ઇતિહાસલવનમાં સ્થાપી તેજસ્વી સ્થાન અપાવનાર ઇતિહાસક, વિન્સેન્ટ રિમથ.

વેદધર્મને પૌરાણિક હિન્દુધર્મ રૂપે નવો અવતાર દેનાર મહાપુરુષોને ગો. મા. ત્રિ. “નામલોક” કહે છે: એ મહાપુરુષો અમૂલ્ય રત્નો અને કાળકૂટ વિષ બંનેના પ્રયોજકો અને ભાર્યા, તે કારણથી. વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સમાજને માથે અતિથોર સંકટ ચડી આવ્યું તેવે સમયે તેની રક્ષા કરનાર રાજકુલો નાગવંશી હતાં, એ ઇતિહાસ તો હજી હમણાં બેકેલાય છે, અને હજી કેટલાક સમય ચર્ચા-સ્પદ જ રહેશે. ગો. મા. ત્રિ. ‘નાગ’ શબ્દ વાપરે છે, તો આહું કે ક દર્શન એ વિચક્ષણ બુદ્ધિને કોઈક ખૂણે હોય કદાચ, એવી કલ્પના પણ અરચને છે.

* સરખાવો કાશીપ્રસાદ જયરવાહનું મત, ઉપર ટાંકેલ અંક, પૃ. ૨૦૬:—Sanskrit became entire by a new language, majestic and musical, as it had never been before, and as it never became again.

X H. C. Chakladar : Social Life in Ancient India-studies in V. Kāmasūtra : 1929.

૩૨૫-૩૦ થી શરુ થાય છે. તો આ કામતંત્ર હજી તો તાજું હતું ત્યાં, એના પ્રકાશન પછી થોડી મુદતમાં જ, વિદ્યાએના ભોગી કાલિદાસે એને જોષ લીધું હોય એમ માનવું વધારે પડતું નથી. કામસૂત્ર કાલિદાસથી થોડું વહેલું, કાલિદાસનો કૃતિઓ એનાથી કંઈક મોડી, અને વચ્ચે અન્તર દ્વંદ્વ, એમ સો વસા લાગે છે *

વસુભન્ધુશિષ્ય વિદ્નાગનો સમય, હજુ ધાડાં અને ખાસ કરીને તેમનો યુ એ ચી નામે જાણીતો વિભાગ ચોક્કસ (વંશુ) નદીની ખીણમાં આવ્યાનો સમય, સમ્રાટ યશો-ધર્માનો સમય, આદિ કાષ્ટ ને કાષ્ટ ચોથા પાંચમા છઠ્ઠા સૈકાની નક્કી તારીખવાળી હકીકત સાથે મહાકવિ કાલિદાસને સાંકળવાને અનેક વિદ્વાનો મથ્યા છે, તેમાંથી કામસૂત્ર અને કાલિદાસની સરખામણી ઉપર ટેકવાતું આ અનુમાન સૌથી ઓછા વાંધાવાળું દેખાય છે. અને આથી પણ વધારે ચોક્કસ અનુમાન કદાચ મળી આવે એવી ખીજ એક સરખામણી નીચે ટિપ્પણમાં સૂચવી છે. ઇ. ૩૭૫ માં અપૂર્ણ અને ઇ. ૩૭૬-૭૭ માં પૂરો થયેલ કામન્દક નીતિનો ગ્રન્થ કાલિદાસે જોયેલો કે નહીં એટલું આપણે નક્કી કરી શકીએ, તો કાલિદાસ એ બિંદુથી વહેલો કે મોડો તે પણ નક્કી થઈ જાય એવું લાગે છે.

(૫) છેવટ, 'કુન્તલેશ્વર દૈત્ય' નામે મહાકાવ્ય લગભગ ઇસવી બારમા સૈકા લગી જાણીતું હતું, જે કે હવે મળતું નથી, અને લગભગ દશમા સૈકાથી એ પણ કાલિદાસની કૃતિ મનાતું હતું. બારમા સૈકાના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે અનેક ન્હાનામોટા ગ્રન્થો લખેલા તેમાંથી સારી સંખ્યા ઊગરી છે. એનો 'ઔચિત્ય વિચારચર્યા' નામે ઓગળચાલીશ શ્લોકનો ટૂંકા નિર્બંધ છે તે મુખ્યત્વે દષ્ટાન્તપ્રધાન છે; એમાંથી ૨૦ મા શ્લોકમાં એણે આપેલા બાર દષ્ટાન્તમાંનો અગિયારમો-દ્વિજ નિવસતિ મેઘઃ- એ સુન્દર પ્રૌઢ શ્લોક ક્ષેમેન્દ્ર કાલિદાસના આ કાવ્યમાંથી છે એમ કહીને ટાંકે છે. ઇ. અગિયારમા સૈકાના ભોજદેવે પોતાના 'શૃંગાર પ્રકાશ'માં અને તે પહેલાંના રાજશેખરે 'કાવ્યમીમાંસા' માં 'કવિરહસ્ય' નામે પહેલા

* કા. ની કૃતિઓ સાથે બારીક સરખામણી કરવા લાયક કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્ર અને કામન્દક નીતિ પણ છે. કામાન્દક કૌટિલ્યથી મોડો ગ્રન્થ છે અને એની રચનાનો સમય ઇ. ૩૭૫ પછી અને ૩૭૬-૭૭ લગીમાં તો એ પૂરો થયો હોવા જોઈએ એમ એને માટે અતિચોક્કસ સમયબિન્દુ આપણને મળે છે. દ્વિતીય ચંદ્ર-શુત્ર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે રોખર નામે અતિ વૃદ્ધ અમાત્ય હતો જેને ચંદ્ર-શુત્રે જ કુમારામાત્યની અતિ હ્રસ્વ પદવી આપેલી હતી. આમ કોઈ કોઈ અમાત્ય જ કુમારા-માત્ય બનતા (જુઓ ભાસ-રવખવાસવદત્તા). રોખર કુમારામાત્યે પોતે લખવા માટેનો નીતિ ગ્રન્થ પૂરો કરવાને જ દેહ ટકાવી રાખ્યો; ગ્રન્થ પૂરો થતાં જ પોતે અગ્નિપ્રવેશ કરીને દેહ પાડી નાખ્યો હતો અને તે જ એના ગ્રન્થ આ કામન્દક નીતિ. આ હકીકતોને માટે મળી આવેલા પુરાવા અદ્દા અતિ ટૂંકામાં આપું છું, તે રોમાંચક છે. આઠમા સૈકાના આરંભમાં મહુગ્મદ ઇબ્ન કાસિમે શિન્ધ છતી લીધા અને આરબ વિદ્વાનોએ ત્યાં મળી આવેલ ગ્રન્થોમાંથી સૌથી વધારે મહત્વના લાગ્યા તેના તરજુમા કર્યા, જેમાંથી પછી ફારસી તરજુમા પણ થયા. આવા તરજુમાઓમાં એક નીતિ ગ્રન્થ નોંધાયો છે તેના કર્તા-વળી એ ગ્રન્થ ઉપર ટીકાના કર્તા-નાં જે નામ મુસ્લિમ તવારીખોમાં જોવાનાં આવે છે તે રોખર, અને કામન્દક નીતિનો જે એક જ ટીકાકાર થયો છે તે શંકર આર્થ એ બેના જ એ લિપિમાં દોષ રાકે એવા પર્વાય લાગે છે. વળી ગ્રન્થકર્તા રોખર જેનો 'વજીર' તે રાજા વિષે જાણ્યોએ જે ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે શમ-શુભ ચંદ્ર-શુભ અને મુવદ્દેહીને જ લાગુ પડી શકે એવા છે (જુઓ બિહાર અને ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટીનું જર્નલ, ૧૯૩૨-કારીપ્રસાદ ન્યરવાલનો વિષય).

અધિકરણના ૧૧ મા અધ્યાયમાં-અસકલહસિતસ્વાત્-એ શ્લોકોનેડ ટાંકી છે: આ બે શ્લોકમાં માત્ર શબ્દોનો ફેર છે; ત્રીજી પંક્તિનો પહેલો શબ્દ ઉપમાશ્લોકમાં પિવતિ નીચલામાં પિવતુ છે, ચોથી પંક્તિનો પહેલો શબ્દ ઉપલા શ્લોકમાં ત્વચિ અને નીચલામાં મયિ છે; બાકી બંને શ્લોક એક જ છે. આ દાખલા પછી એ બંને અન્યકાર કાલિદાસના કુન્તલેશ્વર દૈત્યમાંથી લીધેલા જણાવે છે.

‘કુન્તલેશ્વર દૈત્ય’ મહાકાવ્ય કાલિદાસનું હશે કે કેનું, તે વિષે તો એ ગળા આવે તે પછી જ પાછો વિચાર થઇ શકે. પુરંધર વિદ્વાનો દશમા સૈકાથી કે તે પહેલાંથી એને કાલિદાસનું માનતા હતા એટલું ઉપર આવી ગયું. અને આટલા આધાર સાથે એ કૃતિના નામ ઉપરથી અનુમાન કરતાં, ગુપ્તસમયનો કુન્તલેશ્વર એટલે સમુદ્ર-ગુપ્તનો સમકાલીન એની સામે ચનાર કુન્તલેશ્વર જ હોઇ શકે એમ માનવાને મન લલચાય છે. વળી આ કાણુ, સામે ક્યારે થયો, એની પાસે દૂત ક્યારે મોકલવામાં આવેલો, વગેરે લગભગ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એટલી સમુદ્ર-ગુપ્તની કારકિર્દી હવે ઇતિહાસકો ઊઠેલી શકે એમ છે.

ગુપ્તોના કીર્તિકાંક્ષને આરંભનાર એ મહાસમર્થ રાજા કાશીથી વિન્ધ્યાચલ લગીનાં રાજકુલોને નમાવીને ઇ. ૩૪૦-૪૨ના અરસામાં સમ્રાટ થયો. એ રાજાઓની સલામતીમાંથી કેટલાક કવિઓને એણે પોતાની સલામતી માટે લઇ લીધા હોય, તેમાં જુવાન કાલિદાસને પણ એણે પસંદ કર્યો હોય. પછી એણે છેક દક્ષિણે આવેલ કાંચીની લડાઇમાં વિજય મેળવી દક્ષિણનાં રાજકુલોને નમાવ્યાં, ઇ. ૩૪૩-૪૫ માં. આમ પહેલોની સત્તા નબળી પડતાં મયૂરશર્માનો પુત્ર કંગવર્મા કુન્તલેશ્વર દક્ષિણનો સૌથી બળવાન રાજા થયો. અને ચોલ પાંડ્ય કેરળ એ તામિલ રાજ્યોની ત્રિપુટીને નમાવીને કંગ ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગનો-અપરાન્ત પછીના અરબી સમુદ્રના કાંઠાથી લઇને પૂર્વે ગોદાવરી કૃષ્ણાની ખોણમાં સમુદ્ર-ગુપ્તના સામ્રાજ્યની હદ લગીને મુલક અને અતિદક્ષિણે આવી રહેલો તામિલ મુલક, એટલાનો સમ્રાટ જેવો બની રહ્યો. એ સમુદ્ર-ગુપ્તની સામે ઊઠ્યો હોવા જોઇએ આ પછી, કાંચીના નિર્ણાયક યુદ્ધ પછી જોતજોત વર્ષમાં. તે વખતે સમુદ્ર-ગુપ્તે પશ્ચિમ માળવા રાજપુતાના અને દાઆખનાં રાજકુલો અને ગણસત્તાઓને નમાવી લીધાં હશે, અથવા એ રાજકારણનો અન્ત આણનાર બનાવને-એરાણના નિર્ણાયક યુદ્ધને-આડો થોડો સમય જ બાકી હશે. હરિષેણુવિરચિત અલ્લાહાબાદ લેખમાં અને પુરાણોમાં જોને કનક અગર કાણુ કહ્યો છે, તે જ આ કંગવર્મા કુન્તલેશ્વર. એણે દૂતનું અપમાન કર્યું, વિષ્ટિને ગણકારી નહીં; એટલે પૃથિવીપેણુ એની સામે ચડ્યો, એને ગાદીએથી ઊઠાડી મૂક્યો, અને એના પુત્રને ગુપ્ત-સમ્રાટના આશ્રિત લેખે ગાદી પાછી આપી. એ પ્રમાણે આ પ્રકરણે પૂરું થયું, સમુદ્ર-ગુપ્તની ચડતીમાં. કહે છે કે દૂત લેખે કાલિદાસને જ મોકલવામાં આવ્યો હતો. દૂતની સાથે કે પછી પૃથિવીપેણુની સેના સાથે કવિ ગયો હોય, એ વધુ સંભવિત છે. આ પહેલાં ઉપર જોઇ ગયા તેમ સમુદ્ર-ગુપ્તની પોતાની સરદારી હેઠળ ગુપ્ત સેનાએ પૂર્વ તરફના દક્ષિણ ભારતવર્ષને કાસલામેખલાની બાજુએથી ઓરિસામાં થઇ, છેક કાંચી લગી ધસી જઇને ઉત્તર હિન્દના સામ્રાજ્યમાં મેળવી લીધે હતો, તે “દિગ્વિજય” માં કાલિદાસ એ સેના સાથે પણ ગયેલો હોય, અને એ પ્રદેશો તેણે એ પ્રસંગે જોયા હોય. અથવા એરાણની લડાઇ પછી (પૃથિવીપેણુ વિજય મેળવી

કુન્તલેશ્વરના પ્રકરણનો અંત આણેલો તે પછી) સમુદ્ર-ગુપ્તની આખી સેના “ શાહાનુશાહી દૈવપુત્ર ” રાજવંશોના પંચમ આદિ મુલકમાં છેક ધરાની સામ્રાજ્યની પૂર્વસીમા લગી ગઈ હતી, અને એ રાજ્યોને પણ નમાવીને સામ્રાજ્યના સેવકો બનાવવામાં ફાવી હતી, તેની સાથે એ પ્રવાસ પણ કાલિદાસે કરેલો હોય.

સમુદ્ર-ગુપ્ત પોતે લિન્છવી કુંવરીનો પુત્ર હતો એટલે નેપાલ અને તેની પશ્ચિમે કાશ્મીર લગીનો ખાડી પ્રદેશ તો તેને પૂરેપૂરો અને એકસરખો અતુલ હતો જ, અને એ આખો પ્રદેશ પણ કાલિદાસ ખૂંદી વળેલો એમ એની કૃતિઓ ઉપરથી જણાય છે. છેવટ, સમુદ્ર-ગુપ્ત પાછળ દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ને થોડા જ સમયમાં છેક આંકસ (વંશુ) નદી લગી ચડી ગયો હતો, તે ચડાઇમાં (આશરે ૩૨૦ માં જ-મેલો) કવિ વધમાં એટલો વૃદ્ધ થઇ ગયેલ નહીં, કે જનને ન જઇ શક્યો હોય; અગર જો કે પામીર અને હિન્દુકૂશ પારના પ્રદેશ પણ એણે નજરે જોયેલા, એમ એની કૃતિઓ આપણને માનવાની ફરજ પાડતી નથી. મતલબ કે આ કુન્તલેશ્વર દૈત્યના પ્રકરણ ઉપરથી કાલિદાસનો સમય મોટે ભાગે ધસવી ચોથા સૈકાનો હોય (૩૨૦ થી ૪૦૦), એમ વધારે સંભવિત લાગે છે. તથાપિ, કંઈ એ ખાતરીથી તો કહી શકાય, એ મહાકાવ્ય કે કોઇ બીજું નિર્ણાયક સાધન મળી આવે ત્યારે. ત્યાં લગી અનુમાનોના બાથકા લેવાના જ રહે છે, અને તેમનાં બલાબલ વિષે મતભેદ અને ચર્ચાચર્ચિ ચાલતાં આવ્યાં છે અને ચાલ્યા જ કરશે. વિદ્યા અને શાસ્ત્રનો સત્યાગ્રહ એટલી તો પાવક હિતકર વસ્તુ છે, કે તેની છાયા વા ધૂમશિખાપૂર્ણ વાદાવાદિ અને દુરાગ્રહ સહી જવાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાકવિ કાલિદાસ, ધારાનગરીના રાજા બોજ અને ગાંગલી ધાંચણુનો સમકાલીન હતો, એ એક જ મત જૂનાં અમાનાનાં રહાસલા શાસ્ત્રીઓ પણ બિચરતા બંધ પડી ગયા છે.

વડોદરા, મે ૧૯૩૩.

બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

× ગાંગલી અને ધાંચણુ એ દક્ષિણના બે જુદા જુદા અને નજીકના રાજવંશોનાં નામોનો પામર પ્રભાવે અજબ વિપર્યય અને સમન્વય કરી નાખેલો છે. દત્તકથાઓ અને તેમને ‘ કાવ્ય ’ અને ‘ પ્રબન્ધો ’માં સ્થાન આપતા અત્ત લેખકોમાં કેટું કેટું લેણું પણ હોય, તેના આ નમૂને સ્મરણીય છે. કલિંગના ગાંગ વંશ માટે અને કદમ્બ વંશના તૈલ કે તૈલપો માટે જુલો ડફ, કોનોલોજને અંતે થોડીઓ. પણ એમાં જણાવે છે તે કરતાં ઘણા બધેલા ગાંગો અને પલ્લવો વાકાટકોમાંથી શરૂ થાય છે, અને કદમ્બો પલ્લવોમાંથી પૂટે છે.

મૌર્યોનાં વિરોધનામોમાં ગુપ્ત એ બે અક્ષર વિશેષ નામને જ અંરા છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય = મૌર્ય વંશનો રાજા જેના વિરોધનામનો અર્થ ચંદ્રરક્ષિત. પણ ચોથા સૈકાથી સમ્રાટ બનેલા ગુપ્તોનાં વિરોધનામોમાં ‘ ગુપ્ત ’, દરેક વ્યક્તિનાં વિરોધનામ પછી આવતું એમના કદ્દબ એટલે વંદનું વિરોધનામ છે. ચંદ્ર-ગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય = વિક્રમાદિત્ય ઈલકાળવાળો ગુપ્તવંશી સમ્રાટ જેનું નામ ચંદ્ર. વિન્સેન્ટ રિનમે ધરેલો સમય સૌએ ખાજવા જેવો છે, કે ગુપ્તવંશી વિરોધનામો અહીં લખ્યાં છે તે રીતે, સમુદ્ર-ગુપ્ત, ચંદ્ર-ગુપ્ત, દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્તની કુંવરી પ્રભાવતી-ગુપ્તા, એમ લખવાં; લખતાં નામ અને ‘ ગુપ્ત ’ જોડી દધને એક રાખ્દ હોય એમ ન લખવાં.

કાલા ટોપી

ચક્કર નં. ૩ ના બીજા નંબરમાં કેટલાક કેદીઓ એક મોટી શિક્ષાને ઊંચકવા પોતાનું બધું જોર અજમાવી “હમસા” “હમસા” અવાજ કરતા હતા. તેમના પગની સાંકળ તેમાં “ખડીંગ” “ખડીંગ” અવાજ કરી તાલ પૂરતી હતી. કેદીઓનાં કપડાં ફાલસાવાળાં હતાં. તેમાં એકાદ સફેદ ધાગો પણ શોધ્યો જડે એમ ન હતું. તેમના મુખની પણ એ જ રિયતિ હતી. મુખના તે કાળજાકાળા રંગમાં માત્ર આંખ અને દાંત જુદા પડી તે કાળાશને વધુ ભયંકર, વધુ વિરૂપ જનાવતાં હતાં. તે બધાને માથે કાળી ટોપી હતી, અને જે ચાર્ડમાં તેઓ એ શિક્ષા ઉપાડી રહ્યા હતા તેને કેદીઓ અને જોલના નીચલા અમલદારો ડબલીઆ બેરેક કહેતા. જોલના નકશામાં તેને “હેબિચ્યુઅલ ચાર્ડ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ બંનેનો એક જ અર્થ થતો હતો. એક કરતાં વધુ વખત ગુના કરી, - ખાસ કરીને ચોરી ડોંગાઇ વગેરેના ગુના કરી-રીઠા થઇ ગયેલા ગુનેગારોને એ ચાર્ડમાં રાખવામાં આવતા. બીજા સામાન્ય ગુનેગારોથી તેમને જુદા પાડવા માટે તેમને કાળી ટોપી આપવામાં આવતી—જાણે કે તે કાળાં કૃત્યના કરનાર છે તેના એક પ્રતીક રૂપે તે ન હોય !

એ કેદીઓ જ્યાં કામ કરતા હતા, ત્યાંથી થોડેક દૂર પીળી પાઘડી, સફેદ કેટ, પીળી ચડી, ‘એન્ડીસ’ અને પટો ચડાવેલા એક કેદી વોર્ડરે બૂમ પાડી : “કિસન ગંબીર.” એ સાંભળતાં એક પાંસક-છાસક વર્ષેના છોકો એ કેદીઓમાંથી આગળ આવ્યો. મુકાદમે તેને પૂછ્યું : “કિસન ગંબીર તું જ ?”

“હા.”

“કાલે તારે છૂટવાનું છે.”

કિસનના મુખ ઉપર છૂટવાનો ઉલ્લાસ ન દેખાયો. આજે સોળમી વખત તેણે “કાલે તારે છૂટવાનું છે” એવા શબ્દો સાંભળ્યા હતા. એ સાંભળવામાં એને હવે રસ રહ્યો ન હતો. તેમાં તેને નવીનતા પણ ન હતી. એનો શો અર્થ થાય છે તે પણ તે બરાબર જાણતો હતો. એમ કહી આ કેદખાનું તેની મજાક કરી રહ્યું હોય એમ તેને લાગતું. તે જાણે તેને કહેતું હતું : “જેઈ છું મારા વિના તને કોણ સંધરે તે.” ને તે હતું પણ ખરું. કિસન ધ્રુષ્ટ કે ન ધ્રુષ્ટે તો પણ જે દરવાજા એક વખત તેને બહાર કાઢતા તે એ ગમે ત્યાં ગયો હોય ત્યાંથી એને લોહચુમ્બકની જેમ પાછા ખેંચી લાવતા. એથી જો કેઈ એક ઉક્તિ જોડી કાઢે કે “કિસન વિનાની જેલ શી અને જેલ વિનાનો કિસન શો ?” તો બાગ્યે જ તેમાં અતિશયોક્તિ હોય.

“અત્યારે તારે દરવાજો આવવાનું છે.” મુકાદમે કિસનને કહ્યું. કિસને મંત્રવત્ તેની સાથે ચાલવા માંડ્યું. દરવાજા બહાર તેની જડતી લેવામાં આવી. આવો રીઠો ગુનેગાર તેને આંદિસમાં એમ ને એમ કેમ જવા દેવાય ? તે જડતી આજ હંધ તેને થોડી જ નવી

હતી ! એટલે જલદી એમાંથી છટાય તે હેતુથી જડતી લેનાર પોલીસ તેને સૂચના આપે તે પહેલાં તો તે દિગંથર ચપ ગયો...

ઓફિસમાં કારકુને તેને જોતાં પૂછ્યું : “ કેમ કરસનીઆ, કાલે તું છૂટે છે ? ”

“ તમે કહો છો કે હું છૂટું છું. ” કિસને કહ્યું.

આમે ખેડેલા કારકુન તરફ જોઈ પેલા કારકુને કહ્યું : “ મારો બેટો ડબ્બીજો ! કેવો પાક્કો છે ! ”

એકવીસ બાવીસ વર્ષના એ ઊગતા જુવાનના પિતા યવાના મનોરથની કિસને કદર કરી હશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે, પણ તેના મુખ ઉપર એક તિરસ્કારયુક્ત સ્મિત જેમ આકાશમાં એક ક્ષણમાં ઝબકી વીજ વિધીન થાય તેમ ફરકી ગયું. કારકુને આગળ ચલાવ્યું :

“ ચાલો ક્યારે આવવાનો ? ”

“ તમે બોલાવો ત્યારે. ”

“ પણ અહ્યા, તું ધરડો થયો. કંઈક તો સુધર. ”

કિસનનાં ભાવાં જરાક ચડ્યાં. તે સહેજ ટટાર થયો. કારકુનને જવાબ આપનાં તે બોલ્યો :

“ જ્યારે સુધરવાનો વખત હતો ત્યારે કોઈએ નહિ કહ્યું કે સુધર. આજે જ્યારે હવે ધોળાં થયાં, હાથપગ ખોવા છે ત્યારે કહો છો સુધર ! ” તેની આંખમાં તિરસ્કાર ભર્યો હતો.

કિસનની હવનકથા બહુ સાદી હતી. પોલીસો તેને “ જોલ-બડ ” (કેદનું પંખી) કહેતા. તેમની સાથેની તેની ભાષગંધી આજકાલ કરતાં અડધી સદી જેટલી જૂની થવા આવી હતી. પોલીસનો પહેલો પ્રસંગ તે પંદરેક વર્ષનો હશે ત્યારે તેને પડેલો. કિસનનો આપ તેને અગિયાર બાર વર્ષનો મૂકી ગુજરી ગયેલો. ઘરમાં આંધળી મા અને એક નાની બહેન હતી. મજૂરી કરવાનું તો કિસને આ પહેલાનું જ શરુ કરી દીધું હતું. પણ હવે તેણે બમણા જોરથી કામ કરવા માંડ્યું. ઘરનો બોલો તેને માથે આવી પડ્યો હતો, મિત્રમાં કામ કરવા ઉપરાંત તે સ્ટેશન ઉપર મજૂરી કરવા જતો. તેની આંધળી માને તેણે એક ઘંટી વસાવી આપી હતી. આજો દિવસ તે દળતી, અને બહે મા-દીકરાની મહેનતથી તેમના દિવસ ગુજરતા. આવી રીતે બે ત્રણ વર્ષ તો પસાર થઈ ગયાં. પણ એક વખત મિત્રમાં હડતાલ પડી. કિસનને ધણું યે થતું કે એ હડતાલનો કંઈ અર્થ નથી. પણ તેનાથી કામે કેવી રીતે ચડાય ? બીજી બાજુ તેની મા માંદી પડી હતી. અધૂરામાં પૂરું છેલ્લા ત્રણ ચાર દિવસથી વરસાદ પણ ગાડો થયો હતો. કુદરત અને મનુષ્યોએ પોતાની સામે એક બંધકર કાવતરું રચ્યું હોય એમ કિસનને લાગ્યું. આજે બે દિવસના તેને કડાકો હતા. ઘરમાં જે કંઈ થોડું ધણું હતું તે તેણે તેની નાની બહેનને ખવડાવ્યું. પણ આજ તો તે પણ ખૂટ્યું હતું. અને જો તે કંઈ પણ મેળવી ન શકે તો બીજે દિવસે પોતાને અને માને તો ત્રીનો ઉપવાસ થવાનો જ હતો, પણ એ કુમળી બાલિકાને પણ એ ઉપવાસમાં જોડાવું પડવાનું છે એ વિચારે કિસન પ્રત્યે. ગમે તે રીતે આજે બે ત્રણ આના તો કમાઈ લાવવા જ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વરસાદ ધોધમાર પડ્યો જતો હતો, પવન પણ સાથે જોરમાં ફૂંકતો હતો. વીજળીના કાટકા જાણે જમતનો પ્રસથકાળ આજે જ આવી પહોંચ્યો હોય

એવી બયાનકતાથી ક્ષણેક્ષણ ચયે જતા હતા. રસ્તાઓ બધા સૂનકાર હતા. માત્ર એક કિસન તે ઉપર કોઇ એકલ ઇન્જનની જેમ ચાલ્યો જતો હતો. વરસાદથી જાતનું રક્ષણ કરવા તેની પાસે છત્રી ન હતી. ટાઢ જાણે હજારો વીંછીઓ ડંખ દેતા હોય એમ તેને અકળાવી રહી હતી. પણ તેણે મુઠ્ઠી મક્કમતાપૂર્વક વાળી, દુર્ભાગ્ય સામે લડવા આજે તેણે કમર કસી હતી. તે સ્ટેશને ગયો. સ્ટેશન બંધ સૂનકાર હતું. દરરોજ બહાર જે ગાડીઓની હારની હાર દેખાતી તેમાંનું આજે કંઈ દેખાતું ન હતું. પણ તેણે હિંમત નહિ ગુમાવી. તેને આશા હતી કે ગાડીમાંથી કોઇક ને કોઇક તો અવસ્ય બિતરશે જ. મેંદલ ટ્રેન આવવાના ઘંટા વાગ્યા. કિસનનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. એ છેલ્લી ગાડી હતી. એના ઉપર જાણે તેના જીવનસર્વસ્વની આશા હોય એમ તેને લાગ્યું. દૂર દૂરથી ઇન્જનની સર્ચલાઇટ આકાશમાંથી આવતાં અસંખ્ય તીરોને ભેદી તોડી પાર બેવા મથી રહી હોય એવી લાગતી હતી. તેની સીસોટી કોઇ કુધાર્તના ભયંકર આર્તનાદ જેવી કિસનને લાગી. ગાડી સ્ટેશનમાં દાખલ થઇ. તેના બારીબારણાં બંધ હતાં. ડ્રાઇવર અને કાયરમેનોમાં પણ ઇન્જન બહાર ડોકાઈ કરી સ્ટેશન તરફ જોવાના હોંસકોંસ ન હતા. વરસાદથી ત્રાસેલો કોઇ માણસ વરસાદથી થોડું ધણું રક્ષણ મળે એવી કોઈ છાયાવાળી જગ્યા જોતાં તેમાં દોડી જઇ, પોતાનાં કપડાંના છેડાઓ નીચેથી આંખું શરીર હલાવી અને તેટલું પાણી કાઢી નાખે તેમ, સ્ટેશનમાં દાખલ થતાં ગાડી પણ પોતાના પર પડેલું પાણી ઠાલવતી જાણે છૂટકારાનો દમ ખેંચતી હોય એમ લાગતી હતી. કિસનની આતુર દષ્ટિ ઇન્જનથી ઠેક ગાડીના ડબ્બા સુધી ફરી વળી. કોઇ બારણું તેને બિઘડતું દેખાયું નહિ ; પણ એક એ ક્ષણ પછી બીજા વર્ગનું એક બારણું બિઘડતું હોય એમ તેને લાગ્યું. પોતાની બધી ચકિત પગમાં ભેગી કરી તે દોડ્યો. “શેઠ, હમાલ !” એમ ખૂંસ પાડી તે બિઘડેલા બારણાનો હેન્ડલ પકડી બારણું શેઠને બિંતરવા માટે જાણે વધુ ઉઘાડેલો હોય તેમ બિભો રહ્યો. કોઇ એક પારસી ગૃહસ્થ રેઇન-કોટમાં પોતાનું આંખું શરીર વીંટાળી બિતરવાની તૈયારી કરતા હતા. તેમણે કિસનને બિભેલો જોઇ અંદર પડેલા સામાન તરફ આંગળી કરી. કિસનનું મુખ આનન્દથી ખીલી ઊઠ્યું. તેણે એક બે બેગ અંદરથી બહાર કાઢી, એવામાં એક પડછંદ મજૂર ડબ્બામાં ઘૂસી આવ્યો. “અરે વાહ, અંદર પેઢો છે. જાણે બાપનો માલ !”

કિસન ડોળા ફાડી જોઇ રહ્યો. તેણે તેને ઓળખ્યો. પીરને પાછો કાઢવો એ મુશ્કેલ હતું એમ તેને તરત જ સમજાયું. સ્ટેશન ઉપરના બધા મજૂર એને એક દાદા તરીકે ઓળખતા. ઘણી વખત તો તે અડધેથી પણ સામાન ઝૂંટવી લઇ મજૂરોને રડાવતો. કિસનને આજ પિત્તો ગયો :

“બાપનો નહિ તો તારા બાપનો ?” તેણે પીર તરફ જોઈ પૂછ્યું.

પીર ખડખડાટ હસ્યો. “ધો મરવાની થઇ છે” એમ કહી એક આંચકે તેણે તેના હાથમાંથી બેગ ઝૂંટવી લીધી. કિસને સામે થવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જાણે તેના બત્રીસે દાંત તૂટી પડ્યા ન હોય, જાણે આંખું બહાંડ ચક્કર ચક્કર ફરતું હોય એમ તેને થયું. તેના કાન આગળ જાણે હજારો સુરંગ ફૂટી રહી હતી. પીરના જમણા હાથની લપડાક તેના ગાલ ઉપર પડી ચૂકી હતી. પેલા પારસી ગૃહસ્થ તો તરાડ અને વાછટથી બચવા માટે દૂર પડેલા બીજા વર્ગના બાંકુ ઉપર બેસી પોતાના રેઇનકોટ ઉપર પડેલાં દીપાં

ખંખેરી રહ્યા હતા. દાદાએ સામાન માથે મૂકી દરવાજા તરફ ચાલવા માંડ્યું. કિસનને જાણે તે સામાનમાં પોતાનો પ્રાણ કોઈ હરી લઈ જતું હોય એમ લાગ્યું. તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

વરસાદમાં ફરીથી તેણે ચાલવા માંડ્યું. તેના હૃદયમાં એક ગાઢ અંધકાર છવાયો હતો. રાતના બે થવા આવ્યા હતા. આકાશ તો જાણે ધરતી આખીને ડૂબાવી દેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠું હોય તેમ કોઈ એક પ્રચંડ કાળા રાક્ષસની જેમ ગર્જના કરી હેલી ક્યે જ જતું હતું. કરસનની નજર એકાએક એક દુકાનના એક પાટીઆ તરફ ખેંચાઈ, પાટીઆની તડમાંથી બહાર આછો આછો પ્રકાશ આવતો હતો. તે પ્રકાશ તરફ તે ખેંચાયો. તડમાંથી તેણે અંદર જોયું. બધું સૂમસામ હતું. સામે કાચના કબાટમાં જલેખી, ચીવડો, પેડા, બરફી વગેરે તેણે જોયું. બે દિવસના તે ઉપવાસીના મોંમાં પાણી આવ્યું. તેણે પાટીઉં હચમચાવી જોયું. પોતાનું બધું બળ વાપરી તેણે તેને હચમચાવ્યું. પાટીઉં ખસ્યું, અંદર જવાનો નાનો સરખો રસ્તો થયો. યંત્રવત્ તે અંદર પેઠો. પોતે શું કરે છે તેના વિચાર કરવાનો તેને અત્યાર સુધી અવકાશ મળ્યો ન હતો. જલેખી લેવા તેણે હાથ લંબાવ્યો, પણ જાણે વીજળાનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ તેના હાથ ઠંડા કાચ સાથે અથડાઈ પાછો પડ્યો. જલેખી લેતાં પહેલાં કાચને તોડવો પડશે એમ પહેલો વખત તેના મનમાં વિચાર સ્પુર્યો. એ વિચાર કરતાં પોતે શું કરી રહ્યો છે તેના તેને ખ્યાલ આવ્યો. તે ખ્યાલ આવતાં તે ધ્રુજ્યો. જલેખી ઉપરથી તેણે તેની આંખ ખેંચી લીધી, જેમ અસહ્ય તેજ ન સહેવાવાથી માણસ પોતાની નજર ખેંચી લે તેમ, તે બે ડગલાં પાછળ હટ્યો. પણ બહેનનું બૂખથી કરમાએલું મુખ તેની નજર સામે તરવરવા લાગ્યું. હૃદય તેણે મક્કમ કર્યું. આત્માના અવાજને દાખી દીધો. દંડતાથી હોઠ ખીડી તેણે કાચ ઉપર મુક્કી ઉગામી. જલેખી હવે સામે જ હતી, તેને કોઈ અટકાવે એમ ન હતું. તેમાંથી થોડીક ઉપાડી. તેના સ્પર્શે તેના શરીરમાં કારમી ધ્રુજારી છૂટી. હૃદયને મક્કમ કર્યા છતાં તેના પગ કેમે કરી ધ્રુજતા મટતા ન હતા. જલેખી પાછી તેણે પડતી મૂકી. તે બારણા તરફ હટ્યો; જાણે કોઈ ખરાબ દરયને ફરીથી જોવાની ઈચ્છા ન હોય તેમ મુખ ઉપર એક વિષાદની છાયા લાવી તેણે જલેખી તરફ પૂંક ફેરવી બહાર જવાના રસ્તા તરફ પગલું ભર્યું. તે એકાએક ચમક્યો, તેના રસ્તાને રોકીને કોઈ બિહામણું જૂત બીજું હોય તેવો તેણે પોક્કીસને જોયો. તેના હોંસકાસ બીડી ગયા. પોક્કીસ ખડખડાટ હસ્યો અને બોલ્યો:

“ ક્યોં બેઠી ચીડિયાં, અખ કહાં જાએંગે ? ” તે રાત કરસને લોક-અપમાં ગાળી. બીજો દિવસે સવારે તેણે તેના બે દિવસના ઉપવાસ બાંધ્યા. પણ તેની મા અને બહેનનું શું ? તેને તેમના જ વિચાર આવ્યા ક્યાં. તે રડ્યો. અનેક નિઃશ્વાસ નાખ્યા. તેની મા માંદો હતો. તેણે બે દિવસથી ખાધું ન હતું. કોણ તેને ખવડાવશે ? કોણ તેની સારવાર કરશે ? દરવાજાના મજબૂત સળંગાને પોતાની મુઠ્ઠીમાં મક્કમતાથી દાખી તે વારંવાર પોતાના ધરની દિશામાં નજર કરી નિઃશ્વાસ નાખવા મેડ્યો. માત્ર અડધા જ માઈલ ઉપર તેની મા પડી હતી, પણ તે અન્તર તો હવે આલ અને અવનિ વચ્ચેના જેતું હતું.

કિસનને ચોરીના શુના બદલ છ મહિના સખત કેદની સજા થઈ. વિદ્વાન મેજસ્ટ્રેટે તેના પહેલો શુનો હતો, તેમ જ તે કુમળા વયનો હતો એ સંજોગે ખ્યાનમાં લઈ તેને હળવી સજા ફરમાવી હતી. કાપદો શુનાના હેતુએને હમેશાં ખ્યાનમાં નથી લઈ શકતો. તેને તો

શુનો એટલે શુનો. એટલે વિદ્વાન મેજિસ્ટ્રેટને કિસને ખરેખર શુનો ક્યો હતો કે કેમ, તે કેવા સંજોગોમાં એ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો વગેરે જોવાનું પાલવે એમ ન હતું. તેમને તો તેણે પાટીઉં તોડ્યું, અને કાચ તોડ્યો એટલું ચોરીનો હેતુ સિદ્ધ કરવા પર્યાપ્ત હતું. કિસનના જીવન પોષણ છ. મહિના દુર્લભ દરવાજા બંધ થયા.

જેલમાંથી છૂટી કિસન સીધા પોતાને ઘેર દોડ્યો; પણ ત્યાં એક હાડપિંજર જેવા કાઢી ગએલા કૂતરાએ બસી તેનું સ્વાગત કર્યું. તેનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. જે વસ્તુની પોતાને બીતિ હતી, જે દુઃસ્વપ્ન તે ટાળવા મગતો હતો તે તેની નજર સમક્ષ ખડું થયું. પોતે જે ઘરમાં-જે ઝૂંપડીમાં રહેતો હતો તેના ઉપરામાં પગ મૂકતાં તેનું હૃદય ધૂંજી ઊઠ્યું. પાંચ છ વર્ષનો એક ગંદો, આંખમાં બીચડવાળો નવસો છોકરો એક રોટલાનું બટકું એક ચારેક વર્ષની હાડપિંજર જેવી છોકરી પાસેથી ઝૂંટવી રહ્યો હતો. છોકરી રડતી હતી. આ બધું તેને નવીન લાગ્યું. તેણે ઘરમાં નજર ફેંકી. કાઈ આધેડ બાપ સુલામાં ફૂંક મારી રહી હતી. પોતે ભૂલો તો નથી પડ્યો એવી તેને શંકા થઈ. એવામાં પેલી બાપની તેની ઉપર નજર પડી. તેણે કર્કશ અવાજે પૂછ્યું: “કેમ બોલો છું? કોનું કામ છે?”

કિસનનું હૃદય ધૂંજવા લાગ્યું: “મારી મા અને બહેન ક્યાં છે?”

“કઈ તારી મા? હું શું જાણું?” પેલી બાપએ સુલા પરથી બડકાવાળું માટીનું હાંદલું ઉતારતાં કહ્યું.

“અહીં તે રહેતાં હતાં...” કિસનથી આગળ ન બોલાયું.

“અહીં તો અમે રહીએ છીએ.”

“પણ તમારા પહેલાં જે રહેતાં હતાં તે ક્યાં ગયાં?”

“ઝોહો! પેલી આંધળી ડોસી? તે તો ક્યારની મરી ગઈ. તેનો છોકરો કેદમાં છે. અને દીકરીને કાંઈ ઉપાડી ગયું. ગરીબ બિચારી ડોસી!” પોતાના કર્કશ અવાજમાં સહાનુભૂતિની શક્તિ નથી એમ નથી એમ જાણે બતાવતી હોય તેમ બાપએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

કિસનને પોતાના પગ હેઠળથી ધરતી ખસતી લાગી. તેણે માથા ઉપર હાથ મૂક્યા. તે ત્યાં ઉપરમાં જ ઢગલો થઈ પડ્યો. પેલી બાપ ચમકી.

“કેમ અધ્યા શું થાય છે?”

કિસનની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં, “મા...એ મા! બહેન, બહેન, તું ક્યાં હશે?” એમ તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા. પેલી બાપને દયા આવી.

“તારાં તે કંઈ સગાં થતાં હતાં?” તેણે પૂછ્યું.

“તેનો હું દીકરો ચાઉં. આજે જ કેદમાંથી છૂટીને આવ્યો છું.” તેણે માથું નીચે ઝુકાવ્યું.

“ત્યારે તો ભૂખો હશે?” પેલી બાપની સહાનુભૂતિ વધતી જતી હતી.

કિસનને ભૂખ તો લાગી હતી, પણ આ અસલ દુઃખમાં તે બધું બૂલી ગયો હતો. તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પેલી બાપ બિડી. એક સકારામાં તેણે તેને લડકું, અડધો રોટલો અને તે ઉપર મીઠાની બે ત્રણ ગાંઘડી મૂકી તેની આગળ ધવું.

“આ બાપ લે. પછી તારે ત્યાં જવું હોય ત્યાં જાજે.” તેણે તેને કહ્યું.

કિસનના મુખમાંથી અમી સૂકાઈ ગયું હતું. પણ આખા દિવસમાં બીજું કાંઈ આમ

આપનાર નહિ મળે તે પણ તરત જ તેને યાદ આવ્યું, અને તેણે તે ખાધ લીધું. આંસુ સાથે પેટ નથી ભરાવાનું એનો તેને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો.

તે સ્ટેશન ઉપર ગયો. ફરીથી તેણે મજૂરી કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ તેને નિશ્ચિંતા ન હતી. પોલીસની હવે તેની ઉપર ઘણી મહેરબાની રહેતી. એક વખતે કામ એક મુસાફરનું ઘડિયાળ ચોરાયું. પોલીસે એ ધમાલ મચાવી મૂકી. કિસન એક વખત ચોરી માટે જેલમાં જઈ આવેલો એટલે તે બીજી વખત ચોરી કરે જ, એમ પોલીસ માનતી હતી. તેને પકડવામાં આવ્યો. ત્રણ ચાર દિવસ લોક-અપમાં તેને પડી રહેવું પડ્યું. ત્યાં ગુનો કબૂલ કરાવવા માટે પોલીસો તરફથી તેને સારી રીતે ન્યેશિકાપ્રસાદ પણ અપાયો હતો; પણ ચારેક દિવસ પછી ઘડિયાળનો ક્યાંકથી પત્તો લાગ્યો, અને તે છૂટો થયો. કિસનને આ બધા અનુભવોના ઘૂંટણ ઉતારવાનું ઘણું ભારે લાગ્યું. તેમાં તેની બહેનની હકીકતે તેને અપાર આઘાત લાગ્યો હતો. ગાંડાની જેમ તે થોડીક મજૂરી કરી આવી આજો દિવસ તેની ને તેની શોધમાં જ ભટકતો. તેને જીવન ટકાવવામાં માત્ર એટલો એક જ રસ હતો—‘બહેનને ક્યારે શોધી કાઢું?’ એમ તેને લાગતું. એવામાં એક દિવસ તેણે પીરને જોયો. તેને જોતાં તેની આંખમાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા. પોતાની માનો ખૂની, પોતાની બહેનનું સત્યાનાશ વાળનાર, અને પોતાના ભવો-ભવના વૈરીને જ જાણે તેનામાં તે જોતો હોય એમ તેને લાગ્યું. કેદમાં પોતાના જેવા અન્યાયપીડિત અનેક, જણાને તેણે જોયા હતા. તેમાંના કેટલાકે તો અન્યાય કરનાર સામે બહારવટું બેઠવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી; કેટલાક તો પોતાના વૈરની તૃપ્તિ કરી લાંબી સજા ભોગવતાં પોતાના એ કાર્ય ઉપર ગર્વભરી રીતે જોતા હતા. કિસનને પણ એવી પ્રબળ ભૂમિ યષ્ટ. જેણે આ સત્યાનાશ વાળ્યું છે તેને સુખમાં શા માટે રહેવા દેશે ?

હવે તેના જીવનમાં બે પ્રેરણા જાગી—બહેનને શોધવાની અને પીર પર વૈર લેવાની. એક દિવસ તેણે સારી મજૂરી કરી. તે પીર પાસે ગયો. તેને હેતથી બોલાવ્યો, અને એક કપ આ પાષ. પીર રાજ થયો. બીજે દિવસે જાને જણુ પીકામાં ગયા. કિસને કહ્યું: “હું તો નાનો એટલે આજે તમારે પાવાનું.” પીરના અભિમાનને એ ગમ્યું. તેણે દારૂની બે પ્યાલી મંગાવી. પછી કિસને આગ્રહ કરી તેને પોતા તરફથી પાચું. તેનું જાન લગભગ જવા આવ્યું ત્યાં સુધી કિસને તેને પાંચું. પછી તે જાને જણુ નહી તરફ ફેરવા ગયા. પીરના પગ લથડતા હતા. રસ્તામાં અવરજવર હતો નહિ. તક જોઈ કિસને પીરના માથા ઉપર એક સપાટો લગાવ્યો. પીર તમ્મર ખાધ નીચે પડ્યો. કિસને તેના હાથમાંથી વીંટી, ગળામાંથી ચાંદીનાં બોરીઆં, કેડ ઉપરનો કદોરો, અને ગળવામાંથી બે ત્રણ રૂપિયાનું રોકડ કાઢી લીધું. તેનાં કપડાં પણ ઉતારી નદીમાં ફેંકી દીધાં; અને તેને તેમ ને તેમ ત્યાં પડતો મૂકી તે રસ્તે પડ્યો. બીજે દિવસે પોતાના ભોગ ફરી વળવાના છે એમ તે જાણતો હતો, પણ તે પહેલાં તો પોતે ક્યાંના ક્યાં પહોંચી ગયો હશે એમ તેની ગણતરી હતી. તે ઉતાવળો ઉતાવળો સ્ટેશન તરફ ચાલી આવતો હતો. એવામાં તેણે સામેથી એક પોલીસને આવતો જોયો. તે ચમક્યો. પેલી રાતે જેણે તેને પકડેલો તે જ પોલીસ એ હતો. તેના મુખ ઉપરનો ગંભીર પેલો પોલીસ તરત કળી ગયો. તેણે મુખ મલકાવી પૂછ્યું:

“ક્યાં બે ઉડતી ચીડિયાં, આજ કહાં હાથ મારા ?”

કિસન ગંભીરો. પોલીસ શું કહેતો હતો તે તે પૂરું સમજ્યો ન હતો, પણ તેને

લાંચું કે તે જાણી ગયો હતો. એટલે જરા તોતડાતી જો તેણે જવાબ આપ્યો: “હું... હું...જરા નન...નદીએ ગયો હતો.”

તેના ગભરાટ ઉપરથી પોલીસનો વહેમ દઢ થયો. તેણે તેને હાથ પકડી ઊભો રાખ્યો. તેના ખિસ્સાં તપાસ્યાં, અને મુખ મલકાવી કહ્યું:

“શાબાશ! આજ તૂને શિકાર તો ઠીક ક્રિયા, લેકિન યું નહીં સોચ્યા હોગા કિ બાવા સામને મિલેગા.”

કિસનના હાથ પર ખેડી પડી. બીજા ગુનાને અંગે તેને એક વર્ષ સખત કેદ અને બાર ફટકાની સજા મળી. આ સજાએ એને રીઠા બનાવી દીધો. તેની નરમાશ ઊડી ગઈ. બીજા ગુનેગાર કેદીઓ પાસે તેણે અનેક નવા યોધપાઠ લીધા. જેલમાં તે તંબાકુનો વેપારી બન્યો. તંબાકુ બહારથી કેવી રીતે જેલમાં લઈ જવી, પૈસાને કેમ ગળામાં છુપાવી રાખવા વગેરે કળામાં તે નિષ્ણાત બની ગયો. પછી તો જેલમાંથી નીકળવું અને પાછા આવવું એ તેનો નિત્યનો વ્યવસાય થઈ પડ્યો. તે બધું જુલ્યો હતો. તેના હૃદયમાં હવે કોઈ ભાવ, કોઈ લાગણી જેવું રહ્યું ન હતું. માત્ર બહેનની પેલી સ્મૃતિ તેને હજી માનવ રાખી રહી હતી. એટલા પૂરતું તેને હૃદય હતું, એટલા પૂરતી તેને લાગણી હતી.

આજે તે સોળમી વખતની પોતાની બે વર્ષની સજા પૂરી કરી કાલે છૂટવા માટે દરવાજે આવ્યો હતો. તેનું જુવાનીનું જેમ હવે બધું તૂટી ગયું હતું. આ જીવનથી તે કંટાળ્યો હતો. બે પોલીસ રહેવા દે, સમાજ બે પોતાને માટે એકાદ ખૂણામાં જગ્યા કરી આપે તો તેને નિવૃત્તિમય પ્રામાણિક જીવન ગાળવું હતું. માળાનું કામ તે સરસ જાણતો હતો. જેલના બધા બાગ, ને બાગના કળામય ક્યારાઓ વગેરે બધું કિસનના હાથે થયું હતું. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તો કિસનની એ શક્તિ ઉપર મુગ્ધ હતો, પણ પોતાના જેવા રીઠા ગુનેગારને કાણ ઊભો રાખે તે કિસન બરાબર જાણતો હતો. જેલમાંથી તે નીકળે પોલીસ તો તેની પાછળ હોય જ, એટલે તે જાણ પણ ક્યાં? એ વિચારે તેને આજે છૂટવાનો આનંદ ન હતો.

બીજે દિવસે કિસન છૂટ્યો. તંબાકુના વેપારમાંથી તેણે પચાસ સાઠ રૂપિયા બચાવ્યા હતા. કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તે બધા તે પોતાની સાથે લઈ આવ્યો હતો. તે રોશને ગયો. તેણે જોયું કે પોલીસ તેની પાછળ જ હતો. તેની નજર ચૂકવવા તેણે ધણી પ્રયત્ન કર્યા, પણ બધું બ્યર્થ. અંતે તેણે પોલીસને જાણે જૂનું ઓળખાણ હોય તેમ બોલાવ્યો. તેની સાથે અનેક ગપ્પાં માર્યા. તેને આ પાછ, અને ધીરે રહી તેના હાથમાં એક પાંચ રૂપિયાની નોટ સેરવી દીધી. નોટ જેલ પોલીસના મુખમાં પાણી છૂટ્યું. કિસને ધીરે રહી તેના કાનમાં કહ્યું, “વાર, અમ જુદા હો ગયા છું—અમ તો પીછા છોડ!”

પોલીસે મુખ મલકાવ્યું, ગાડી આવી. કિસનનો તેણે પીછો છોડ્યો. કિસને તે જેલ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ને શરત રોશને ઊતર્યો. સૌથી પહેલાં તેણે સલૂનમાં જઈ પોતાની ધણી દિવસની વધેલી હળમત ઊતરાવી. સાદાં પણ સુગંધ કપડાં તેણે ખરીદ્યાં. રોશન પાસેની એક હોટલમાં તે ઊતર્યો. તે જ દિવસે કોઈ એક વેપારી પણ તે હોટલમાં ઊતર્યો હતો. તેણે પહેલા વર્ગની ઓરડી પસંદ કરી હતી. કિસનનું તેના સોનાના અડોડા તરફ

દિ ન ચ યા

૩

વ્યાયામ

વ્યાયામ : સ્થૈર્યકરાણામ્ ॥ ચરક સૂ. ૨૫.

શરીરને કોઈ પણ પ્રકારે શ્રમ આપવો તેનું નામ વ્યાયામ.^૧ વ્યાયામના અનેક પ્રકારો છે. હંડ, બેકેક, કુસ્તી, મલખંભ, મગદળ, લકડી, લાઠી, જુજુત્સુ, બોક્સીંગ, પેરેલ્સ' બાસ્, થોડેસ્વારી, સાઈકલિંગ, તરવું, ફૂલું અને યોગનાં આસનો—આ બધા વ્યાયામના પ્રકારો છે. ક્રિકેટ, હોકી, ફુટબોલ, ગેડીદડા, એરંડો, ચકલિલ્લું—એ બધી રમતો પણ વ્યાયામનાં જ અંગો છે. જેને જે રુચે તે વ્યાયામ કરે એ ઈષ્ટ છે. પરંતુ વ્યાયામ કયાં સિવાય કોઈ પણ મનુષ્યે ન રહેવું જોઈએ.

કસરત એ તો તાંબાની માત્રા છે. કસરતથી કેળવાયેલું શરીર કેવું સુંદર લાગે છે ? સુધટ માંસલ શરીર, પથ્થર જેવી માંસપેશીઓ (muscles), વિશાલ 'વક્ષસ્થલ',—આ બધું વ્યાયામથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યાયામ સિવાય શરીરનું આ બેનમૂત સૌંદર્ય ક્યાં જોવા મળે છે ? પ્રાચીન સ્પાર્ટનોનાં તસતસતાં શરીરો તેમના વ્યાયામપ્રેમને આભારી હતાં. બાળકોને બજાવી ગણાવી તેમને નોકરી કે ધંધે ચડાવવાની જેવી અને જેટલી હોંસ અને કાળજી માબાપો રાખે છે તેવી અને તેટલી બલકે તેથી પણ વિશેષ કાળજી માબાપોએ તેમનાં બાળકોનાં શરીરની રાખવી ધટે છે. 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્ચા' અને 'શરીરનાયં વલ ધર્મસાધનમ્' એ કહેવતો આપણે હંમેશાં યાદ રાખવી જોઈએ.

આરોગ્ય એ દુરારાધ્ય દેવતા છે. આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય તો એકચિત્તે આપણે તેની આરાધના કરવી જોઈએ. આરોગ્ય દવાનાં બાટલાંમાં નથી. બાટલીઓમાં જો આરોગ્ય હોત તો મનુષ્યો આજે અમર થઈ ગયાં હોત. આરોગ્ય અને વ્યાયામને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે.

આર્યો માયકાંગલા ન હતા, ન હોવા જોઈએ. પ્રાચીન આર્યો પડછંદ કાપાવાળા હતાં. ઝોજ, વીર્ય અને બલની આરાધના તેઓએ અજળ રીતે કરેલી છે. અને એથી જ એ વર્ચસ્વી અને લોહકાય આર્યોએ સમસ્ત બ્રૂમંડલમાં પોતાની ખ્યાતિ ફેલાવેલી. આપણે ખરા આર્ય ક્યારે કે ન્યારે આપણાં શરીર તેજસ્વી, કમાન જેવાં ચપળ અને હલકાં, સૂરતિવાળાં અને ખડતલ થાય ત્યારે. જર્મન ફિલસૂફ નીશ કહે છે કે " Two things are wanted for a joyful life: Danger and Play." અર્થાત્ જીવનના આનંદ માટે બે વસ્તુઓની ખાસ જરૂર છે: ભય અને મસ્તી. જેના જીવનમાં

૧ શરીરાયસજનનં કર્મ વ્યાયામસંશ્લિતમ્ । મુદ્ધુત. ચિ. ૨૪-૩૮. જેનાથી શરીરને યાદ થાય તે તમામ ક્રિયાઓનો વ્યાયામમાં સમાવેશ થાય છે. ૫૧૬ અને વ્યાયામ ૨૦૬—અમુક નિયત થયેલ, ભાવનાથી, વસ્તુતાથી કરાતા કાર્યને લક્ષ્યને યોજ્યો છે અને વ્યાયામનું મદત્ત્વ તેથી મર્મમાં જ છે.

મસ્તી હોય તે ભયને આમંત્રે. મસ્તી વિનાનો પામર મનુષ્ય ભયથી ધ્રુજે. આજે આપણા જીવનમાં જે ભયનું સામાન્ય પ્રવર્તે છે તે જીવનમાં મસ્તી નથી એ બતાવે છે. ગીતા અભયને જ ધર્મનું પ્રથમ પગથિયું ગણાવે છે. અભય કેળવવા માટે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મજ્ઞાન જોઈએ. આત્મવિશ્વાસ શરીરના બલ ઉપર નિર્ભર છે અને જ્ઞાન પણ નિરાંતી શરીરની જ અપેક્ષા રાખે છે. વ્યાયામથી દૃઢ બનાવેલો દેહ ભયથી ધ્રુજતો નથી—તે ભયનો સામનો કરે છે. એની ત્રાડથી દુસ્મંતોના હાંજ ગગડી જાય છે. એ ધિંગાણાંથી ધ્રુજે નહિ અને મસ્ત થઈને પોતાનું બાહ્યબલ દર્શાવી શકે. પરંતુ જેણે શરીર ‘અખડધન’ બનાવ્યાં હોય, કુસ્તીનાં દંડલોમાં શરીરને રંગદોળ્યાં હોય, હાડકાંના ચૂરા અનુભવ્યા હોય તે જ આવો સામનો કરી શકે. નિર્બળ મનુષ્ય સમાજને ખરેખર ભારણ જ છે. નિર્બળતા એ મોટામાં મોટું પાપ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે એક જગાએ કહ્યું છે: “દુર્બળ શરીરે ગીતાનો પાઠ કરવા કરતાં તો તેટલો વખત હોકી કે ફુટબોલ રમવો જોઈએ. મારા ધર્મનું સત્ત્વ બલ છે. બલની આરાધના વિના મનુષ્ય ધર્મની આરાધના કરી શકે એ મારા મંત્રી સંભવિત જ નથી.”

એક અર્વાચીન કવિએ યોગ્ય જ કહ્યું છે:—

‘હોય કસરતી જન, શરીર તેનું તસતસતું

સદા ખુશીમાં મન, વદન પણ દીસે હસતું.’

તસતસતું શરીર, સદા આનંદમાં રહેતું મન અને હાસ્ય વેરતું વદન—અહોહો ! ખીજું શું જોઈએ ?

સુશ્રુત—(ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦) વ્યાયામના ફાયદા નીચે મુજબ વર્ણવે છે :—

“શરીરનો ઉપચય, કાન્તિ, ગાત્રોની સુવિક્રતતા, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિ, અનાલેસ્ય, અંગનું રચિત્વ (શરીરની દૃઢતા), લાઘવ (springlike body), અંગની શુદ્ધિ, શ્રમસહિષ્ણુતા, ક્લમ (મનની ઝલાનિ એવો અર્થ ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિ કરે છે), સહિષ્ણુતા, પિપાસા, ઉષ્ણ શીત વગેરેની સહિષ્ણુતા અને પરમ આરોગ્ય—વ્યાયામથી પ્રાપ્ત થાય છે.

રચૂલતા (મેદવૃદ્ધિ—obesity) ના અપકર્ષણ માટે વ્યાયામ જેવી ખીજ એક પણ વસ્તુ આ જગતમાં નથી. વ્યાયામ કરનાર મનુષ્યને રોગો કદી ડરાવતા નથી. વ્યાયામી મનુષ્ય ઉપર જરા (ધડપણ) અચાનક હલેલો કરવાની કદી હિંમત કરતી નથી. વ્યાયામ કરનારની માંસપેશિઓ મજબૂત બને છે. નાનાં હરણાં જેમ સિંહ ઉપર ધસવાની હિંમત નથી કરતાં, તેમ વ્યાયામ કરતાં કરતાં જેનું શરીર પરસેવાથી તરખોળ થયું, છે અને પછી જેણે પોતાનું અંગ સારી રીતે ગદગદ્યું છે—માલીસ કર્યું છે—તેની સામે વ્યાધિઓ આવવાની હિંમત જ નથી કરતા. ગમે તેવો બદશીકલ પુરુષ કેમ ન હોય પણ વ્યાયામથી તેનાં અંગ સુંદર—દર્શનીય બને છે. હમેશાં નિયમિત વ્યાયામનું સેવન કરનાર મનુષ્યને ગમે તેવું વિરુદ્ધ (દૂધ અને કાંદા, દૂધ અને મચ્છી—છત્યાદિ) જોરાક પરસ્પર વિરુદ્ધ ગણાય છે.), કાચું, પાકું અને હીન ભોજન પણ સહેલાણીથી પચી જાય છે. બલવાન અને રિનગ્ધ ભોજન કરનારા મનુષ્યો માટે વ્યાયામ સદા પથ્ય છે. શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં

અને વસંત-ઋતુમાં વ્યાયામ ખાસ સેવવો જોઈએ. જે મનુષ્યો પોતાનું હિત સમજી શકે છે એવાઓએ તો દરેક ઋતુમાં હમેશાં નિયમિત વ્યાયામ કરવો જ જોઈએ. પરંતુ વ્યાયામ જેટલું બળ હોય તેનાથી વધી કરવો જોઈએ, નહિ તો વ્યાયામ તુકસાન કરશે. હૃદયમાં રહેલો વાયુ જ્યારે મોં વાટે બહાર નીકળવા લાગે ત્યારે સમજી લેવું કે હવે વ્યાયામ બંધ કરવો જોઈએ. વ્યાયામ વય, બલ, શરીરનો બાંધો, દેશ, કાલ, અન્નપાન વગેરેનો વિચાર કરીને જ કરવો જોઈએ, અન્યથા કરવાથી અનેક રોગો થાય છે. અતિવ્યાયામથી ક્ષય, તૃષ્ણા, અરુચિ, ઊલટી, રક્તપિત્ત, બ્રમ, કન્નમ, ખાંસી, શોષ, નર્સ, શ્વાસ-આ રોગો થાય છે.

“ રક્તપિત્તી, કૃશ, શોષી, શ્વાસ ખાંસી અને ક્ષયનો રોગી, સ્ત્રીઓ સાથેના સંબોગથી જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તેવો ક્ષીણ, જેને ચક્રર આવતાં હોય તેવો, બ્રમવાળો અને તુરંત પાછા ઉઠેલા-આટલાઓએ વ્યાયામ ન કરવો જોઈએ. ” * (શ્લો. ૩૮ થી ૫૦)

- શરીરોપચયઃ કાન્તિઃ ગાત્રાણાં સુવિમક્તા ।
 દીપ્તાગ્નિત્વમનાલસ્યં સ્થિરત્વં લાઘવં મૃજા ॥ ૩૯
 શ્રમક્રમવિપાસોષ્ણશીતાદીનાં સહિષ્ણતા ।
 આરોગ્યં ચાપિ પરમં વ્યાયામાદુપનાયતે ॥ ૪૦
 ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિંચિત્ સ્પૃશ્યાપકર્ષણમ્ ।
 ન ચ વ્યાયામિનં મર્ત્યમર્દયન્સ્પરયો મયાત્ ॥ ૪૧
 ન ચૈનં સહસાન્નમ્ય જરા સમધિરોદ્ધતિ ।
 સ્થિરીભવતિ માંસં ચ વ્યાયામાભિરતસ્ય ચ ॥ ૪૨
 વ્યાયામશુષ્ણગાત્રસ્ય પદ્માયામુદ્વર્તિતસ્ય ચ ।
 વ્યાધયો નોપસર્પન્તિ સિંહં કુદ્રમૃગા ઇવ ॥ ૪૩
 વયોરૂપગુણૈર્જનમપિ કુર્યાત્ સુદર્શનમ્ ।
 વ્યાયામં કુર્વતો નિત્યં વિદદ્ધમપિ ભોજનમ્ ॥ ૪૪
 વિદગ્ધમવિદગ્ધં વા નિર્દોષં પરિપચ્યતે ।
 વ્યાયામો હિ સદા પથ્યો વલિનાં સ્તિગ્ધભોજિનામ્ ॥ ૪૫
 સ ચ શીતે વસન્તે ચ તેષાં પથ્યતમઃ સ્મૃતઃ
 સર્વેષ્વતુષુ અદ્રહઃ પુન્નિરાત્મહિતૈર્પિમિઃ ॥ ૪૬
 યલસ્યાર્ધેન કર્તવ્યો વ્યાયામો હન્વતોઽન્યથા ।
 હૃદિ સ્થાનસ્થિતો વાયુર્થદા વવઞ્ચં પ્રપચતે ॥ ૪૭
 વ્યાયામં કુર્વતો જન્તોસ્તદ્ભૂલાર્ધસ્ય લક્ષણમ્ ।
 વયોષ્ઠલશરીરાણિ દેશકાલાશનાનિ ચ ॥ ૪૮
 સમીક્ષ્ય કુર્યાત્ વ્યાયામમન્યથા રોગમાન્જ્ઞાત ।
 ક્ષયતૃષ્ણાઠચિચ્છદિ રક્તપિત્તભ્રમક્રમાઃ ॥ ૪૯
 કાસશોષજ્વરશ્વાસા અતિવ્યાયાનસંમવાઃ ।
 રક્તપિત્તી કૃપઃ શોષી શ્વાસકાસક્ષયાતુરઃ ॥ ૫૦
 મુચ્ચવાન્ ક્ષીપુ ચ ક્ષીણો બ્રમાર્તથ વિવર્જયેત્ ॥

સુશ્રુતના ઉપરના વર્ણનમાં વ્યાયામ કેણે ન કરવો જોઈએ તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ.

- (૧) જેને નસકોરી ફૂટતી હોય, લોહીની ઊલટી થતી હોય, ઝાડામાં લોહી પડતું હોય, અને દાંતનાં પેદામાંથી લોહી નીકળતું હોય-તેવાઓએ કસરત ન કરવી જોઈએ.
- (૨) જે બહુ કૃશ-સુકલકડો હોય તેણે કસરત ન કરવી.
- (૩) જેનું શરીર દિન પર દિન સૂકાતું જતું હોય તેવાઓ માટે કસરતનો નિષેધ છે.
- (૪) દમવાળા, ખાંસીવાળા અને હૃયરોગના દરદીઓ માટે કસરતનો નિષેધ છે.
- (૫) ખાઈને તુરત જ કસરત ન કરવી જોઈએ.
- (૬) “ છીણુ ચ ક્ષીણઃ ” - અત્યંત સ્ત્રીસહવાસની જેને લત પડી હોય તેને માટે વ્યાયામ નિષેધ છે.

પરંતુ એક વાતનો ખુલાસો અત્રે આવશ્યક છે. આપણા સમાજમાં પ્રચલિત માન્યતા એવી છે કે પરણેલાઓ માટે કસરત ઠીક નથી. કસરત તો કુંવારાઓ અને વાંદાઓ માટે જ. આવી દુષ્ટ માન્યતા સમાજમાં ઘણી ઊંડી ધર કરી બેઠેલી છે. પરણેલાઓ માટે વ્યાયામનો નિષેધ નથી પરંતુ જે પુરુષ અતિ સ્ત્રીસહવાસમાં (સંભોગમાં) લીન હોય તેવાઓ માટે જ કસરતનો નિષેધ સચળો છે. પરણેલાઓ અતિ સ્ત્રીસહવાસ સાધે છે એમ માનવાનું કારણ શું વાજળી છે? પરણેલાઓ જે પોતાના ખાનગી જીવનમાં મિત્રયોગ (moderation) સાચવતા હોય તો તેમને માટે કસરતનો નિષેધ ન જ હોય- નથી જ. પરણેલાઓ એટલે લંપટ એવો જ અર્થ જે સમાજ કરતી હોય તો એવા સમાજ માટે શું લખવું તે મને સૂઝતું નથી. ખુલ્લા શબ્દમાં કહું તો ‘ છીણુ ક્ષીણઃ ’ એ વાક્ય બહુપત્નીવાળા પુરુષો માટે લખાયેલું છે અને સુશ્રુતકાલીન સમાજમાં અભિજાત (aristocratic) કુટુંબોમાં અનેક પત્નીઓ કરવાનો ચાલ પ્રચલિત હતો. કામશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ આ અભિજાત લોક માટે જ લખાયેલા છે એમ વિદ્વાનો વાજળી રીતે માને છે. બહુપત્નીવાળા પુરુષો માટે વ્યાયામ નિષિદ્ધ છે, નહિ કે પરણેલાઓ માટે.

હું તો એટલે સુધી કહું છું કે જ્યાં સુધી દેહને આહારની જરૂર છે ત્યાં સુધી દેહને વ્યાયામની પણ જરૂર છે. અલગત, અવસ્થા પ્રમાણે વ્યાયામના પ્રકારમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.

જે વાત પુરુષોને લાગુ પડે છે તે જ વાત સ્ત્રીઓને પણ લાગુ પડે છે. સ્ત્રીઓએ પણ કસરત હમેશાં કરવી જોઈએ.

કસરત શાથી કરવી જોઈએ ?

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે રુધિરની સ્વચ્છતા ઉપર જ આરોગ્ય નિર્ભર છે. રુધિરની સ્વચ્છતા સ્વચ્છ હવા, સારો ખોરાક, તીવ્ર જઠરાગ્નિ અને રુધિરાભિસરણની ગતિ ઉપર અવલંબે છે. હૃદયમાંથી રક્ત આખા શરીરમાં જાય છે. એક મોટી ધમની (artery) દ્વારા લોહી હૃદયમાંથી શરીરના ઇતર ભાગોમાં પહોંચે છે. આપણે નાડી જોઈએ છીએ ત્યાં ધનકારા લાગે છે એ હૃદયમાંથી રક્ત વહે છે તેના જ ધનકારા છે. એક પંપની માફક ‘ ધનધન ’ લોહી હૃદયમાંથી પંપ થાય છે. શરૂઆતમાં ધમનીઓનો જે વેગ હોય છે તેવો વેગ દૂરની ધમનીઓમાં હોતો નથી. જેમ ધમનીઓ હૃદયથી દૂર થતી જાય છે, તેમ તેમાં રક્તની ગતિનો બેગ ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે.

કેશવાહિનીઓ (capillaries) અને શિરાઓમાં રક્તની ગતિ ખૂબ જ ધીરી હોય છે. કેશવાહિનીઓ દ્વારા જ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ દ્રવ્યોની આપ-લે ચાલે છે, એ વાત શરીર-શાસ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણે છે. આ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ દ્રવ્યોની આપ-લે ચાલુ રહે એ દરેક અંગને માટે ઘણું જ જરૂરનું છે. આ આપ-લે ચાલુ ત્યારે જ રહે કે ત્યારે રક્તની ગતિ અબાધિત રહે. ધમનીમાં રક્તની ગતિ હૃદયના ધબકારા ઉપર આધાર રાખે છે, પરંતુ કેશવાહિનીઓમાં અને શિરાઓમાં તો તે ગતિનો આધાર માંસપેશિઓના દબાણ ઉપર જ રહે છે. માંસપેશિઓ કોઈ વખત શિથિલ થઈ જવાથી શિરાઓની અંદર રક્તનો પ્રવાહ ઓછો થઈ જાય છે. આમ થતું અટકાવવા માટે માંસપેશિઓની શિથિલતા દૂર થવી જોઈએ. માંસપેશિઓ કસરતથી જ દૃઢ થાય છે. કસરત કરવાથી માંસ-પેશિઓ (મસલ્સ) મજબૂત બને છે. મજબૂત માંસપેશિઓનું દબાણ કેશવાહિનીઓ ઉપર આવે છે અને આથી રીતે અશુદ્ધ પદાર્થ શિરાઓ દ્વારા વેગથી ફેફસાંમાં લાવવામાં આવે છે.

એક તો આ લાલ અને ખીજો લાલ કસરત વખતે શ્વાસોચ્છ્વાસ ખૂબ જ વધે છે. અશુદ્ધ હવા બહાર જાય છે, અને બહારની શુદ્ધ હવા-પ્રાણવાયુ-અંદર જાય છે. લોહીમાં જેમ બહારની સ્વચ્છ હવા વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તેમ તે વધુ અને જલદીથી શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ પ્રાણવાયુ લોહીને સાફ રાખે છે અને શરીરના નાડીતંત્રમાં અજળ સ્ફૂર્તિ લાવે છે. માણસ ગમે તેવો થાકી ગયો હોય પણ જરા વાર સ્વચ્છ હવામાં સૂઈ રહે છે તો તેનો થાક જોતજોતામાં ઊતરી જાય છે; તેનું કારણ પ્રાણવાયુની પ્રાણપ્રદ શક્તિ છે. આથી જ સ્વચ્છ હવામાં વ્યાયામની જરૂર છે. આથી જ કસરતના ફાયદામાં પ્રાચીનોએ “નાષ્ટં, કર્મસામર્થ્ય, લીપ્તોઽગ્નિઃ” ગણ્યાં છે. રક્તશુદ્ધિ ઉપર જ ચાનતંતુઓનું સ્વાસ્થ્ય નિર્ભર છે અને આથી જ દેહની લઘુતા, કર્મસામર્થ્ય અને દીપ્તાગ્નિ વ્યાયામ ઉપર જ નિર્ભર છે, એ સૌ સમજી શકશે.

ત્યારે વ્યાયામથી ફેફસાં મજબૂત થાય, ચોખ્ખી હવા શરીરમાં જાય, શરીરના અશુદ્ધ પદાર્થો શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયામાં બહાર નીકળી જાય, લોહી સાફ રહે, રક્તબિસરણની ગતિ વધે, માંસપેશિઓ મજબૂત બને, શરીર હલકું થઈ જાય અને જીવનશક્તિમાં વધારો થાય. આટલું જ નહિ પણ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ઝાડો-પેશાબ સાફ થાય છે. ગોળમટોળ શરીરો માટે તો વ્યાયામ એ અમોઘ ઔષધ છે.

અતિવ્યાયામથી થતા ગેરલાભ

દરેક વસ્તુનો મિતયોગ એ વસ્તુનું મહત્ત્વ વધારે છે. અતિયોગ કે હીનયોગ એનું મહત્ત્વ ઘટાડી એને હેડી પાડે છે. વ્યાયામનું પણ એમ જ છે. આપણે ઉપર કસરત કોણે ન કરવી જોઈએ તે જોઈ ગયા છીએ. સુશ્રુત કહે છે કે ઉંમર, બળ, શરીરનો આંધો, દેશ, ઠાલ અને અન્નપાન—આ બધા ઉપર વિચાર કર્યો વિના વ્યાયામની યોજના ને કરશે તે રોગોનો ભોગ થઈ પડશે. ગરમ પ્રદેશમાં અને ગરમ ઋતુમાં વ્યાયામ બહુ જ હલકી જાતનો હોવો જોઈએ. ઠંડા મુલકમાં અને ઠંડી ઋતુમાં વિશેષ વ્યાયામ હિતકર થઈ પડે છે. મુલકકડી શરીરવાળાને માટે ઠંડાએક કુસ્તી જેવા દારુણ વ્યાયામ વર્જ્ય છે. બલ-વાન મનુષ્યો માટે હલકી કસરતો હિતકર નથી. ગમે ત્યારે વ્યાયામ કરનારને વ્યાયામના લાભ પ્રાપ્ત થતા નથી. નિયમસર સવારમાં કે સાંજના સ્વચ્છ હવામાં, ચાંત મનથી

વ્યાયામ કરવો જોઈએ. મન ગમે ત્યાં ભટકતું હોય અને હંડ ખેંચે રાખવાથી યોગ્ય ફાયદો થતો નથી. વ્યાયામ તન્મયતાથી—ભાવનાથી—થવો જોઈએ.

અતિવ્યાયામથી અનેક ગેરલાભો થાય છે. આપણા દેશના ગરીબોને પેટ ભરી પૂરતું ખાવા મળતું નથી અને સારો દિવસ તનતોડ મહેનત કરવી પડે છે એટલે ક્ષયના ધણા દરદીઓ આ દેશમાં જોવામાં આવે છે. અતિવ્યાયામનું પરિણામ ક્ષય, શોષ, ખાંસી, શ્વાસ વગેરે છે. ચરક કહે છે કે “પ્રાક્ ધ્રમાત્ વ્યાયામવર્જો સ્યાત્” શ્રમ પહેલાં વ્યાયામનો ત્યાગ કરવો. સુત્રત કહે છે કે “વલ્ચ ધર્ષેન કર્તવ્યઃ વ્યાયામો હૃત્યતોડન્યથા.” જેટલું બલ હોય તેનાથી અર્ધા બલથી વ્યાયામ કરવો. ‘બલાર્ધ’ની વ્યાખ્યા એક જણે નીચે પ્રમાણે આપી છે: “કુખ, લલાટ, નાક, હસ્ત, પાદ અને સંધિઓ—દરેકમાં પરસેવો થાય અને મુખમાં શોષ પડે એ ‘બલાર્ધ’નાં લક્ષણો છે.”

અતિવ્યાયામથી બે પહાડ જેવા જીવાનો મરી ગયેલા મેં જોયા છે. અતિવ્યાયામથી હૃદય ઉપર એટલી બધી માઠી અસર થાય છે કે ન પૂછે વાત. અતિવ્યાયામથી હૃદયમાં ધબકારા (palpitation) થાય છે અને હૃદય નબળું પડે છે. માંસપેશિઓ બહુ થાકે એટલે તેમાંથી સારકોલેકટીક એસિડ નામનો એસિડ સ્રવે છે અને તે લોહીમાં મળે છે. પરિણામે, લોહીનો અમ્લપ્રતિયોગી (alkaline) ગુણ નષ્ટ થાય છે અને અમ્લતાનો વધારો થવાથી અનેક જાતના ભયંકર રોગો પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. માંસપેશિઓને બહુ થકવવાથી તેના સ્થિતિરચાપકતા કમી થાય છે, તેની સંકાચશક્તિ કમી થાય છે અને તે ઢીલી પડી જાય છે. બહુ કુસ્તી કરનારા કે ગળ ઉપરાંત કામ કરનારા મજૂરો—આ જ કારણથી વહેલા મરણશરણ થાય છે.

આજકાલ વ્યાયામનો શોખ ગૂજરાતની યુવાન પ્રજામાં વધતો જતો જોવામાં આવે છે એ હર્ષની વાત છે. પરંતુ આજના ધણાખરા અખાડાઓમાં શાસ્ત્રીય રીતિએ વ્યાયામની યોજના કરવી ઘટે છે. ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (physiology) ના સિદ્ધાંતોને સમજીને વ્યાયામની યોજના કરવામાં આવે તો ધણો સારો લાભ થવા સંભવ છે. આંખો મીંચીને હંડ કાઢ્યા જ કરવા કે ખાખપીને બેઠકો કરવી કે કલાકો સુધી મગદળો ફેરવવાં કે દશ-બાર જણા સાથે કુસ્તી કરવી—આ બધાથી ફાયદાને બદલે ગેરફાયદો થાય છે. ૫૦૦ ફંડ ઉતાવળે અને ઢંગધડા વિનાના કરવા કરતાં પદ્ધતિસરના ૫૦ ફંડ વધુ ફાયદાકારક છે. કુસ્તીમાં ઘણી વખત અતિવ્યાયામ જ થવાનો સંભવ રહે છે. શક્તિ અનુસાર, કમશા, વ્યાયામ વધારવામાં વાંધો નથી, પરંતુ એકદમ વધુ વ્યાયામસેવન હિતાવહ નથી.

કથો વ્યાયામ સારો ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો એ સહેલું કાર્ય નથી. કેટલાક કહે છે કે હંડ બેઠક કુસ્તી વગેરે દારણુ વ્યાયામથી શરીરને વધુ પડતો શ્રમ પડે છે માટે તેના કરતાં યોગનાં આસનો કરવાં વધુ હિતાવહ છે. બીજા કહે છે કે યોગાસનો કે દેશી વ્યાયામ-પદ્ધતિ કરતાં ખુદશા મેદાનમાં, સ્વચ્છ હવામાં, ટેનીસ, ક્રુટબોલ, હોકી કે ક્રિકેટ રમવાં વધુ હિતાવહ છે. ત્રીજો પક્ષ કહે છે કે એ બધું જ ખરું, પણ કુસ્તી તો કુસ્તી જ છે. તેની બરાબરી કામ કરી શકે એમ નથી. ચોથો પક્ષ કહે છે કે વજન ઊંચકવા (Weight-lifting) જેવી બીજી એક પણ સરસ કસરત નથી. વેઇટ લિફ્ટીંગથી શરીર જેવું દઢ અને છે અને સ્વચ્છ વધે છે તેવું વજન કશાથી જાતનું નથી. કામ કહે છે કે આ બધી વ્યાયામપદ્ધતિઓ

ખર્ચાળ અને અકુદરતી છે. મહેનત સાથે ઉત્પાદન (fruitful labour) પણ થાય એ જ વ્યાયામ સૌથી સરસ અને સારો. ખેતરમાં કે બગીચામાં જમ્બ ખોદવું કે બગીચાને પાવા ફૂવામાંથી પાણી છાંટવું કે ઘંટી ફેરવી ૫-૧૦ શેર ખપ જેટલું દળી લેવું કે ધરનાં લાકડાં કાપનાં-ચીરવાં-આ શું ઝોણું લાલદાથી છે ? યોગાસનના દિમાયતીઓ કહી રહ્યા છે કે આરોગ્યમંદરક્ષણ અને દાંધાધુબ્ય માટે યોગાસનનો બરાબરી કરી શકે એવી બીજી એક પણ વ્યાયામપદ્ધતિ નથી. ચાલવાના શોખીનો કહે છે કે આ બધી કડાકૂટ કરતાં સાંજના સંખ્યાકાલે મિત્રો સાથે ૩-૪ માઈલ ફરી આવવું એ શું ખસ નથી ? તરવાના શોખીનો કહે છે કે તરવા જેવી બીજી સારી કસરત એક પણ નથી. ધોડેરવારીના અને મોટર કે સાઇકલોના શોખીનો પોતાંનો જ એકડો ખરો કરાવવા ક્યાં કટિબદ્ધ નથી થતા ? દેશી રમતોના દિમાયતીઓ ખો, આટયાપાટયા, ગેડીદડા વગેરે રફર્તિજનક રમતોનાં યશોગાન ગાતાં ચાકતા નથી. જેલોમાં 'ચક્કી' ફેરવતાં જે 'મસલ્સ બિલ્ડિંગ' અમે અનુભવતા તે ઉપરથી તો પ્રત્યેક અખાંડમાં એક ચક્કી રાખવી જ જોઈએ એમ અમે માનતા. સરસ વ્યાયામ છે ! અને આ 'વિટામિન' ના યુગમાં, જ્યાં તાબૂત જેવી ફ્લોર મિલો ચાટે ચોટે ઘર્ષ છે ત્યાં 'ચક્કી' ની પ્રતિષ્ઠા ફલપ્રદ નથી શું ?

આ બંધામાંથી અમુક જ વ્યાયામ સરસ છે એમ કહેવું તે સહેલું કામ નથી. વ્યાયામ માત્ર સરસ છે-સુંદર છે. મનુષ્યજાતની રુચિ પણ લિંગલિંગ છે. ગમે તે વ્યાયામ કરે તેમાં જોઈું કેમ જ નથી.

વ્યાયામ સિવાયનાં કાંઈ ન રહે એ સમાજે જોવું જોઈએ. શહેરો વચ્ચેવાચ નાનાનાના બગીચાઓ બનાવી તેમાં ખેલવા-ફૂલવાની બાળકોને છૂટ હોવી જોઈએ. બચ્ચાં ધૂળમાં ન રમે પણ દરિયાળી જમીનમાં રમે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, ધૂળથી બાળકનું આપણે રક્ષણ કરવું જોઈએ.

બાળકો માટે હલકી જાતનો, તાલબદ્ધ Rhythmic અને સમગીત વ્યાયામ યોજવો જોઈએ. બેડના ગરોદ સાથે લેઝીમ ચાલતી હોય વા ડ્રીલ ચાલતી હોય એ દશ્ય બદ્ધ જ સુંદર હોય છે.

સ્ત્રીઓ માટે વ્યાયામ

" સ્ત્રીઓને ધરકામ શું ઝોણું છે કે તમે તેમને માટે વ્યાયામની જરૂર જુઓ છો ? પાણી ભરવું, વાસણ વોળવાં, રાંધવું, કપડાં ધોવાં વગેરે પૂરતું નથી શું ? " - આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપરિચિત થાય છે. પાણી ભરવામાં, દળવામાં, કપડાં ધોવામાં, સ્ત્રીઓને ઝોણો વ્યાયામ મળે છે એમ કહેવાનો મારો આશય જ નથી. એ પણ સરસ વ્યાયામ છે. ગામને પાદરે ફૂલો હોય અને ત્યાં ૪૦-૫૦ સ્ત્રીઓ પાણી ખેંચતી હોય, પાણીનાં ખેડાં મૂકાને 'સરખી સાહેલડીઓ' સાથે વાતો કરતી કરતી છટાથી ચાલતી સ્ત્રીઓને જેવી એ પણ સરસ દરય છે.

" સો સો બેડલિયાંની હેલ્થ ચડે "

ઝલકાતું આવે બેડડું, ચલકાતી આવે નાર રે

મારી સાહેલીનું બેડડું. "

*

" રાણકેવડી રે કાંઈ વધે દો' ને રાત રે "

પાંચ વરસની પાણી ભરે. "

આ આપણાં લોકગીતોમાંથી 'છલકાતાં બેડાં સાથે ચાલી આવતી 'મલકાતી નારો' અને જુવાન વહુઓ પાણી ભરીભરીને દો' ને રાત વધતી જ ચાલી જાય-એ ભાવ સહેજે વિસરાય એમ નથી. કેટલાયે કવિહૃદયોને કૂવા ઉપરના રમણીવૃદ્ધે એમ્યાં છે. માથે બપ્પો બેઠાં લઇ, ધરણીને જણે ધુળવતી ન હોય એવા રૂવાળથી ચાલતી સ્ત્રીને જોઇ કેનું હૃદય હર્ષથી નાચ્યું નહિ હોય ? એ આપણી 'મલકાતી' માનહેનોનાં અંગલાઠવ અને કર્મ-સામર્થ્યનાં દોતક છે.

પરંતુ ખરેખર હાલ આ સ્થિતિ છે શું ? હું તો ના કહું છું. આજ તો આપણાં જીવનમાં ઉલ્લાસ નથી, આનંદ નથી, મસ્તી નથી. આજે સાસુનણ્ડના ટટારાથી જુવાન 'માયકાંગલી' વહુ બેઠું લઇ કૂવે જાય છે, મરતાં મરતાં પાણી ચીંચે છે અને વેઠ માફક પાણી વહીને નિઃસાસો મૂકે છે અને કમર ડુખવાની ખૂમો પાડે છે. આમ જળ-જળરીથી કરાવેલા વ્યાયામ વધુઓનાં વદનો મ્લાન કરી રહ્યા છે. પ્રથમ તો છલકાતાં બેડાં સાથે ચાલી આવતી 'મલકાતી નારો'નાં જીવનમાં એક જાતની 'મસ્તી' હતી. તેમનાં ચલનમાં, તેમનાં પાણીસિંચનમાં, તેમનાં દળણાં દળવામાં એક જાતની ખુમારી હતી. આજે ખુમારી અને મસ્તીને ઠેકાણે કરુણાન્નક વેઠ છે.

આપણે નવજીવનની નવપદ્ધતિ જોવા અધીરા બન્યા છીએ. એ વખતે સ્ત્રીઓ માટે પણ વ્યાયામ વિશે વિચાર કરવો પડશે. મુલરે સ્ત્રીઓ માટે જે વ્યાયામની યોજના રજૂ કરી છે તે તેમજ બીજી એવી વ્યાયામ-રીતો આપણે વિચારવી પડશે. સ્વચ્છ હવામાં ટેનીસ, સાઇકલિંગ, રાઈડિંગ, સ્કેપિંગ, ચક્રબિલ્ડ, વગેરે રમે અથવા કરે. એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. દિનપરદિન જે માનસિક શ્રમ આપણને ભોગવવો પડે છે તેને ભરપાઈ કરવા માટે વ્યાયામની ખૂબ જ જરૂર છે. સ્ત્રીઓમાં ચપળતા આવે, તે ઝપાટાબેર ચાલે, એ 'અબજા' મટી 'સબજા' થાય, તે 'માયકાંગલી' મટી 'મલકાતી નાર' થાય એ માટે વ્યાયામની ખાસ જરૂર છે. દરેક સ્ત્રી સાંજના છ વાગ્યા પછી બહાર ફરવા જાય અને ત્યાં કંઇક રમે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. તે રસોડાની ચાર લીંતોમાંથી નીકળી બહારનું સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જુએ એ નિતાન્ત આવશ્યક છે. યોગનાં કેટલાંક આસનો સ્ત્રીઓ ધર આગળ કરી શકે અને તે તેમના માટે સારાં પણ છે. ધરનું કામકાજ તો આપણી સ્ત્રીઓ કરશે જ પણ તે સાથે થોડી બહારની કસરતો પણ તે કરશે તો તેના દેહ અને મન માટે તે ફલદાયી નીવડશે.

વ્યાયામ અને ભોજન

‘વ્યાયામો હિ સદા પથ્યો વલિનાં સ્નિગ્ધભોજિનામ્’

(સુષ્ટુત)

બલવાન અને-સ્નિગ્ધ ભોજન લેનાર મનુષ્યો માટે વ્યાયામ સદા પથ્ય છે એમ સુષ્ટુત કહે છે. કસરત કરવાથી શરીરમાંથી પાણી, ક્ષારો, કાર્બન અને નાઇટ્રોજન વિશેષ પ્રમાણમાં જાય છે માટે તે ખોટા ભરપાઈ કરવા માટે આપણે સારો પુષ્ટિકર ખોરાક ખાવો જોઈએ. કોષ (cells) રચનામાં જે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે દ્રવ્યનું નામ 'કોષદ' અંગ્રેજીમાં એને 'પ્રોટિન' કહે છે. આ પ્રોટિનયુક્ત ખોરાક કસરતવાળાઓએ વધુ લેવો જોઈએ. દરેક જાતનાં કઠોળમાં પ્રોટિન ખૂબ પ્રમાણમાં છે પરંતુ પ્રાણિજ પ્રોટિન (animal protein) અતિ ઉપયોગી-અતિ સુપાચ્ય ગણાય છે. આપણે જે ખાંસ નથી ખાતા તેમને માટે દૂધ જ એક એવો ખોરાક છે જેમાં આપણને ઉત્તમ પ્રોટિન મળી

રહે. માટે કસરત કરનારાઓએ દૂધ ખાસ પીવું જોઈએ. દૂધની બનાવટો દહીં, છાંય, માખણ, ઘી, પેંડા, શીખંડ છત્વાદિ ખાદ્ય પદાર્થો વ્યાયામી માટે અત્યંત હિતકર છે. દૂધમાં પ્રચૂર પ્રમાણમાં ચૂનો, ફોસ્ફરસ, પ્રોટિન, સાકર જેવાં ઉપયોગી તત્ત્વો છે. આ સાથે ઘઉંની રોટલી, પૂરી, શીરો વગેરે લેવાય તો વિશેષ સારું. શાકભાજી, ફળ, દૂધ, ભાત, રોટલી, પૂરી વગેરે આહાર વ્યાયામીઓ માટે જરૂરી છે. દૂધમાં, કાર્બન, નાઇટ્રોજન, ખનિજ ક્ષારો અને પાણી—આ તત્ત્વો શરીરમાંથી વધુ ખર્ચાય છે માટે. વધુ લેવાં જોઈએ. આહારશાસ્ત્રનું પ્રાથમિક જ્ઞાન દરેક વ્યાયામગ્રેમીએ જાણી લેવું જોઈએ.

આપણે અહીં ચણાની દાળ જાળિયોને કાચી ખાવાનો ચાલ મલકો વગેરેમાં જોવામાં આવે છે. માંસાહારીઓના ખાદ્ય પદાર્થોમાં જે સ્થાન ઇંડાંનું છે તેવું જ સ્થાન નિરામિષાહારીઓના ખોરાકમાં ચણાનું છે એમ સ્વ. ડૉ. બી. ડી. બ્રમુ કહે છે.^૧ આપણા પૂર્વજો ચણાનું મહત્ત્વ બરાબર સમજ્યા હતા એમ મને લાગે છે. ચણાની અનેક બનાવટો અને તેના ઓછાવત્તો હમેશાં ઉપયોગ-યોજનાર પૂર્વજોની દીર્ઘદષ્ટિ માટે આપણને માન થાય છે. સેવ, ગંડીઆ, મગસ, વડી, પાપડા, ચણા, કાળિયા-વગેરે ચણાની અનેક બનાવટો શું ખતાવે છે ? કાળિયા ખાવાનો ચાલ પાડનાર પુરુષ શું થેલો હશે ?

બહુ ખાટાં, ખારાં અને રૂક્ષ ભોજન વ્યાયામગ્રેમીએ કદી ન લેવાં. ફળ, શાકભાજી અને પ્રવાહી ખોરાક વધુ લેવાય તો સારું. કબજિયાત અને અજીર્ણ જેને રહેતાં હોય તેવાઓ માટે વ્યાયામ હિતાવહ નથી નીવડતો. કબજિયાત અને અજીર્ણ આહારની શુદ્ધને લઇને અને આપણી કેટલીક કુટેવોને લઇને થાય છે. યોગ્ય આહારવિહાર સાથે શાસ્ત્રીય વ્યાયામની યોજના થાય તો વધારે સારું.

વ્યાયામ પછી માલીસ

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ।

સ્થિરીકરણમંગાનાં ત્વક્પ્રસાદકરં પરમ્ ॥ (વાગ્બટ)

માલીસ કફને હણનાર છે, મેદને પીગળાવી નાખનાર છે, પ્રત્યેક અંગને મજબૂત બનાવનાર છે અને ચામડીને સુંદર બનાવનાર છે.

વાગ્બટ કહે છે કે વ્યાયામ પછી થોડી વાર શરીર દળાવવું. માલીસ તેજ વડે કરવામાં આવે છે. તેજના ક્ષયદા આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ. ધૃતાત્ શ્રેષ્ઠતમં તૈલં મર્દને ન ચ મશ્ને—અર્થાત્ મર્દનમાં તો ઘી કરતાં તેજ જ શ્રેષ્ઠ છે. માલીસથી રુધિરાભિસરણ વધે છે, થાક ઊતરી જાય છે, એટલું સ્નેહ શરીરમાં પ્રવેશે છે, ચામડીને અતિ સ્વચ્છ રાખે છે, માંસપેશિઓને દૃઢ બનાવે છે, કબજિયાત મટાડે છે. પેટ ઉપર ધીરથી માલીસ કરવાથી કબજિયાત દૂર થાય છે. મધુમેહવાળાઓને માટે તૈલાભ્યંગની ડૉ. બ્રમુ ખાસ ભલામણ કરે છે. “અભ્યંગ કાર્યેન્નિત્યં સર્વેષ્વેષુ પુષ્ટિદમ્” હમેશાં અભ્યંગ તો કરવો જ જોઈએ; કારણ કે તે પુષ્ટિપ્રદ છે. માલીસથી મુખની કાંતિ અને દેહની દૃઢતા વધે છે. નાડીતંત્રને સ્નેહન મળે છે.

આપાલાલ ગ. વૈદ્ય

૧ “In the cookery of vegetarian Indians, besan serves the same purpose as the yolk of an egg does in European cookery.”

(Diabetes Mellitus & its Dietetic Treatment, p. 74.)

ગાલ્વેનો-મિટર

પરંતુ આજ સિદ્ધાંત અને વિદ્યુત્તા અન્ય સિદ્ધાંત ઉપરથી રચવામાં આવેલું ગાલ્વેનો મિટર (Galvano-meter) નામનું યંત્ર આ દિશામાં જાણવા જેવું કાર્ય કરે છે. જે માણસના ઉપર પ્રયોગ કરવાનો હોય છે તેના હાથમાં ગાલ્વેનો-મિટરનો એક છેડો મૂકવામાં આવે છે. ડૉ. ખોઝ જેમ છોડને ઝેર કે સાકર અવરાવીને તેને ચતી વેદના કે ઉપજતો આનંદ પડતા ઉપર બતાવી શકે છે, તેમ 'ગેલ્વેનો-મિટરનો પ્રયોગકાર પથ્થુ પોતાની પાસે બેઠેલા મનુષ્યમાં ફેટલાક શબ્દો બોલીને લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે; અને તે લાગણીની તીવ્રતા પડતા ઉપર આપી શકે છે.

મુંબઈ ઇલાકાના માણ ગવર્નર સર લેસ્લી વિલ્સન ઉપર આ યંત્રનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે બહુ રમુજી છે. જ્યારે તે મૈસુરમાં પ્રવાસે ગયા હતા ત્યારે તેમને આ યંત્ર પાસે બેસાડવામાં આવ્યા હતા. પ્રયોગો કરનાર પ્રોફેસર જે વસ્તુઓ વિષે તેમને ગ્રંથિ ('Complex') હોય તે વસ્તુઓનાં નામ તેમની સમક્ષ બોલતા હતા. પ્રથમ તો તેણે 'બાલ્યાવસ્થા' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. પ્રોફેસરે આશા રાખી કે આ શબ્દથી તેમની લાગણી જાગ્રત થશે અને પડતા ઉપર સોય એકદમ પોતાના સ્થાનથી એક ખૂણા તરફ ચાલી જશે. થોડીક સેકન્ડો ગઇ પરંતુ સોય તો ત્યાં ને ત્યાં જ પડી રહી. પ્રોફેસરને પોતાના યંત્ર વિષે શ્રદ્ધા હતી, એટલે તેમણે પોતાનો પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. તે 'માતા' શબ્દ બોલ્યા. સોય જરાક ખસી, પરંતુ પ્રબળ લાગણી થઇ હોય એવું એકે ચિહ્ન દેખાયું નહિ. ત્યાર પછી પ્રોફેસર 'ગૃહ' 'પત્ની' વગેરે શબ્દો બોલ્યા, પરંતુ સોય તો નહિ જોડી જ ખસી. આ યંત્રથી મનુષ્યની લાગણીઓ માપી શકાય છે તે દાવો દાવે ખોટા કરવા માંડ્યો, જે યંત્રની શક્તિનાં ગુણગાન બહુ ગવાતાં હતાં તે યંત્ર આ રીતે પોતાને દાધે ખોડું પડતું જોઈને સર લેસ્લી વિલ્સનને બહુ આનંદ થતો હતો.

પ્રોફેસરની મૂંઝવણનો પાર જ નહોતો. પોતાની બૂલ ચતી હતી કે યંત્ર જ ખોડું છે એવા પ્રશ્ન તેના મનમાં રમી રહ્યા. પરંતુ તેને ઔચિત્યી પ્રેરણા થઇ હોય તેમ તે 'સુધારા' અને 'સાધન કમિશન' શબ્દો બોલ્યા. આ શબ્દો જોવા તેના હોઠમાંથી બહાર નીકળ્યા કે તરત જ જે સોય અત્યાર સુધી લગભગ શાન્ત હતી તે એકદમ પોતાના સ્થાનથી એક ખૂણા તરફ દૂર ચાલી ગઇ. સર લેસ્લી વિલ્સનની લાગણીઓ આ કમિશનથી ફેટલી કુબ્ધ થઇ રહી હતી તે તરત જ જણાઇ આવ્યું.

આ પ્રમાણે આ યંત્રથી માણસના જીવનમાં કઇ લાગણીઓ ફેટલી પ્રબળ છે તે ચોક્કસ રીતે માપી શકાય છે. પરંતુ જે તેનો ઉપયોગ આટલો જ થઇ શકેલો હોય તો તેમાં સામાન્ય

માણસને કાંઈ રસ પડે નહિ. પરંતુ એનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં થઈ રહ્યો છે. / અમેરિકાની કોર્ટોમાં ગુનેગારો પકડવામાં આ ચંત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે માણસ ખૂતી હોય તેના આગળ જે માણસનું ખૂત થયેલું હોય તેનું નામ આપીએ તો ગાદત્રેનો મિટરની સોય એકદમ દૂર ચાલવા માંડશે. જે માણસે ખૂત નહિ કર્યું હોય, પરંતુ આ કૃત્ય વખતે હાજર હશે તેની ઉત્તેજિત લાગણીઓ પણ દેખાઈ આવશે. આ પ્રમાણે આ ચંત્ર ગુનાની શોધમાં મદદ કરે છે. અસંજત, આ ચંત્ર ઉપર જ બધો આધાર રાખી શકાય નહિ, અને રાખવામાં આવતો પણ નથી, પરંતુ તેની મદદથી પોલિસનું કાર્ય કેટલેક અંશે સરલ થાય છે. જે માણસે હારની ચોરી કરી હશે તેની આગળ 'રાટલી' 'પાણી' 'વહાણું' 'ચોપડી' જેવા શબ્દો બોલીશું તો સોય પોતાના સ્થાનથી નહિ જેડી ફરશે; પરંતુ જો વચ્ચે આપણે 'હાર' શબ્દ બોલીશું તો તરત જ સોય એકદમ સ્થાનથી દૂર જશે. અસંજત, કોઈ માણસે દસ વર્ષ પહેલાં ચોરી કરી હોય અથવા નાનપણમાં ચોરી વિષે કાંઈ વિચાર સ્થાપી રહે તેવો અનુભવ થયો હોય તેથી પણ સોય ફરશે, એટલે આ અખતરા ઉપરથી તેના જીવન વિષે આપણને કાંઈક માહિતી મળે; પરંતુ તે માહિતી એકદમ યથાર્થ મળે તે માટે બીજા પ્રયોગો અને વિશેષ તપાસ કરવાની જરૂર રહે ખરી.

છતાંય આ પ્રયોગથી ડૉ. યુંગના ઉપર લખેલા પ્રયોગની માફક અમુક મનુષ્યના જીવનનાં વહેણ કંઈ દિશામાં વહે છે-તેની અમુક લાગણી કેટલી પ્રચળ છે તે જણાય છે. અને તેને વિષે વિશેષ જાણવા માટે એનું અવલોકન કરવા માટે આપણા હાથમાં કેટલીક ફંચીઓ આવે છે.

શિક્ષણશાસ્ત્ર અને અનિથ

માનસશાસ્ત્ર અનિથનો વ્યવહારમાં જે ઉપયોગ કરે છે તે આપણે જોઈ ગયા. અનિથનો ખ્યાલ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પણ કેટલાક મૌલિક ફેરફારો કરવા તરફ આપણને પ્રેરે છે. ૭ વર્ષનો રમણીક શાળામાં અભ્યાસ કરવા જાય છે. શિક્ષક તેને 'ક, ખ,' વગેરે શીખવવા પ્રયાસ કરે છે. 'ક, ખ' શીખતી વખતે રમણના મનમાં 'ક, ખ'ના ગ્રહણ, ધારણ આદિ વ્યાપાર ચાલી રહ્યા છે એટલું જ નહિ પણ તેના મનમાં બીજી કેટલીક ક્રિયાઓ પણ ચાલે છે. શિક્ષકને જોઈને તેને પ્રથમ તો તેના પિતા યાદ આવશે. એ રમણ તેના પિતાથી બીતો નહિ હોય તો તે શિક્ષકથી પણ નહિ બીએ; અને હાંસથી 'ક, ખ' શીખશે. પરંતુ જો રમણ તેના પિતાથી બીતો હોય તો તે શિક્ષકથી પણ બીશે; શિક્ષક પ્રત્યે તેને અણગમો ઉત્પન્ન થશે, અને એ શિક્ષકના 'ક, ખ'ના શિક્ષણ પ્રત્યે પણ તેને અણગમો ઉત્પન્ન થશે. પિતા, શિક્ષક અને 'ક, ખ' તેના મનમાં જુદાં જુદાં રહેતાં નથી; પરંતુ તે સર્વને એક જ વૃત્તિ એક સાથે સાંકળી દે છે, અને તેમની અનિથ (Complex) બને છે. આની પરિસ્થિતિમાં જો રમણ 'ક, ખ' જપાતામંથ્ર ન શીખે તો તે મંદથી છે એમ આપણે નાંહ કહી શકીએ; તેના ઉપર જો શિક્ષક ગુસ્સે થાય તો તેના વિરુદ્ધની અનિથ દબાવે છે, અને શિક્ષણનું કાર્ય વધારે કપરું બને છે. આ રીતે શિક્ષક માત્ર 'ક, ખ' શીખવવાની સારામાં સારી રીત જાણી સંતુષ્ટ રહી નથી શકતા; પરંતુ તેણે 'ક, ખ'ના શિક્ષણ ઉપરાંત રમણને પણ બરાબર ઝોળખવો જોઈએ. આથી જ નૂતન શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત છે કે અભ્યાસકરને સંસ્કૃત શીખવવા માટે શિક્ષકે માત્ર સંસ્કૃત ન જાણવું જોઈએ, પરંતુ અભ્યાસકરને પણ જાણવો જોઈએ. એક વિદ્વાને આ વિષયની ચર્ચા કરતાં લખ્યું છે

કે "To teach John Greek, the teacher should know not only Greek but also John."

આવે જ અનુભવ વર્ણવતાં ગિલુભાષ કહે છે કે "જ્યારે બાલમંદિરમાં નવાં બાલકો આવે છે ત્યારે તેમાંનાં ઘણાંખરાં તો મોટી મૂંઝાવાળાં ગિલુભાષને જોઈને હસી જાય છે અને મારી પાસે આવતાં ય નથી; પરંતુ કેટલોક સમય ગયા પછી તેમને અનુભવથી પ્રતીતિ થાય છે કે અમારા બાપા જેવી ગિલુભાષને મુછો છે છતાં પણ ગિલુભાષ કદી ઠપકો કે ધમકી આપતા નથી એટલે તે મારી પાસે આવે છે, હસે છે, રમે છે."

બાપા મોટી ઉમરના યુરુષ છે અને શિક્ષક પણ મોટી ઉમરના યુરુષ છે એટલા જ ઉપરથી બાળકોનાં પ્રીતિનાં કે અપ્રીતિનાં ઝરણાં શિક્ષક પ્રત્યે હમેશાં વદતાં નથી. જે શિક્ષકની આંખો, હામર કે હોઠ કે ખીનું કાંઈ અંગ બાપાની આંખો, હામર, હોઠ કે તે અંગને મળતું આવતું હોય તે શિક્ષક પ્રત્યે બાપા પ્રત્યે અનુભવાતો સ્નેહ કે સ્નેહનો અભાવ અનુભવાય છે. એટલે જ એક વિદ્યાર્થીને એક શિક્ષક ઉપર વિશેષ પ્રીતિ, તો બીજા વિદ્યાર્થીને બીજા શિક્ષક ઉપર વિશેષ પ્રીતિ આપણે જોઈએ છીએ. અને આ વિચારસરણી એક યુવતીને અમુક જ યુવક તરફ સ્નેહ પ્રકટે અને બીજા યુવકને અમુક જ યુવતી તરફ ભાવ થાય એ ઘટના ઉપર—Love at first sight ઉપર—પ્રકાશ નાખે છે.

અન્યથા વિચારમાંથી ફક્ત ચતાં બીજા અનુમાનો આપણે હવે વિચારીશું. રતિલાસ શિક્ષક પાસે "લ્યુથરે ધર્મસંધારણામાં આપેલો ફાળો" શીખે છે. એ શીખી રહ્યા પછી જો આપણે રતિલાસને લ્યુથર વિશે પ્રશ્નો પૂછીશું તો લ્યુથર વિશે તે જે જે હકીકત શીખ્યો હશે તે તેના ચિત્તમાં આવવા પ્રયાસ કરશે; પરંતુ તે પ્રવાસ સફળ થાય કે ન પણ થાય. રતિલાસના ચિત્ત ઉપર માત્ર લ્યુથરની જ છાપ નથી પડી; પરંતુ તે સાંમગતી વખતે તેના મનનું સ્વાસ્થ્ય, વાતાવરણની પ્રેરકતા, શિક્ષકની પ્રસન્નતા—આ બધી વસ્તુના અસ્તિત્વે કે તેમના અભાવે પણ તેના હૃદય ઉપર મૂઠા છતાં ચિરંજીવ છાપ પાડેલી છે; અને જો એ છાપ સરવાળે સુખદ હશે તો તેનું શિક્ષણ તેને યાદ આવશે, અને જો સરવાળે દુઃખદ હશે તો એ યાદ આવતાં વાર લાગશે અથવા એ યાદ નહિ જ આવે. રતિલાસ લ્યુથર વિશે શીખે છે; એ ઉપરાંત એ ઇતિહાસ પ્રત્યે પોતાનું પ્રીતિમય કે અપ્રીતિમય વલણ દદ કરે છે; કેવળ ઇતિહાસ તરફ નહિ પણ સમસ્ત શિક્ષણ પ્રત્યે તે એ સમયે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધે છે; અને શિક્ષક પ્રત્યે પોતાની વૃત્તિ-પ્રેમસ કે પ્રેમરહિત-પણ રિયર કરે છે. પ્રો. કીલપેટ્રિક (Kilpatrick) જેને Foundations of Method નામના પુસ્તકમાં The question of the larger versus the narrow method કહે છે એ પ્રશ્ન આ બધી વસ્તુરિયતિ જ્ઞાનમાં લેતાં ઉપરિચિત થાય છે. લ્યુથરના શિક્ષણ સાથે અનેક વસ્તુઓ સુગ્રામ જન્ય છે અને ગ્રંથિ બને છે. લ્યુથરના વિશે સારામાં સારું જ્ઞાન આપવાથી જ શિક્ષકનો કાર્યો પૂરો થતો નથી; જો એમ હોત તો સો વિદ્યાર્થીમાંથી માત્ર ચાળીસ વિદ્યાર્થીઓ જ સુગ્રામ વિદ્યાર્થીની બેઠકની પરીક્ષામાં પાસ થાત નહિ; લ્યુથર વિશે શીખની વખતે વિદ્યાર્થીની બધી શક્તિઓ ખાસે છે કે નહિ, એ એમાં પોતાનો આત્મા રહે છે કે નહિ તે જોવાનું રહે છે. જે પદ્ધતિ આ ગણુ લુએ છે ત્યાં પરિણામ આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ કરતાં વધારે સારું જાણે છે.

જેમ વિદ્યાર્થી અનિચ્છો લેતા આવે છે, અથવા વર્ગમાં નવી અનિચ્છો રચે છે, તેમ શિક્ષકો પણ અનિચ્છો લેતા આવે છે ; અને તેનું પરિણામ કેટલીક વાર અનિષ્ટ આવે છે.

હાઇસ્કૂલના એક શિક્ષક બુદ્ધિશાળી, સ્નેહાળ તેમ જ ભક્ષા હતા. તે નાનપણમાં ગરીબાઇમાં ઉછર્યા હતા. તેમને બાણુતાં બાણુતાં માશી કરાવવી પડી હતી, તેમ જ ખીખની મદદ અનેક વાર લેવી પડી હતી, અને આવી સહાયની યાચના સમયે જે અનુભવો યથા હતા તે સુખદ નહોતા. છતાંય આ શિક્ષકવર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ જરાક નિયમનો ભંગ કરે કે તરત જ તેમને ધમકી આપતા: “ તમારી માશી પાછી ખેંચાવી લઇશ.” “ ફરીથી જો આમ કરશે તો ફંડ કરીશ ” “ તમારી આખી માશીને બદલે અર્ધી માશી કરાવીશ.”

જેમ એક બાઇ પોતાની સાસુના દુઃખથી કંટાળી જાય છે, છતાંય જ્યારે પોતે સાસુ થાય છે ત્યારે પોતાના દીકરાની વહુને એવું ને એવું જ દુઃખ આપે છે, અને સત્તા-અનિચ્છ (Power-Complex) વ્યક્ત કરે છે તેમ આ શિક્ષક પણ તે જ અનિચ્છ તેવા સમયે વ્યક્ત કરતા હતા.

શિક્ષક ખરેખર ભક્ષા હતા, અને તેમણે પોતાની ધમકી કદી પણ અમલમાં મૂકી નહોતી ; છતાંય આવી ઉક્તિઓ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં સોંસરી જતરી જતી અને તેમની સત્તાઅનિચ્છ (Power-Complex) સતેજ કરવામાં ભાગ ભજવતી. શિક્ષક પોતાની અનિચ્છ ન સમજે તો વિદ્યાર્થીઓના જીવનઘડતરમાં તે કેવો અનુચિત ભાગ ભજવે છે તે આ દર્શાવે બતાવે છે.

ખીખ એક શિક્ષક વિદ્યાર્થી તરીકે હોંશિયાર હતા. તેમને અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી કોલેજમાં પ્રોફેસર થવાની તીવ્ર આકાંક્ષા હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે ઇચ્છા પૂરી થઇ શકી નહિ. પરંતુ એ ઇચ્છા એટલી બધી પ્રજ્વળ હતી કે તે આવિર્ભાવ પામવા માર્ગ શોધતી હતી. પ્રોફેસર થવાનો સીધો સરળ માર્ગ રહ્યો નહિ એટલે તેણે જરા આડો માર્ગ શોધ્યો. આ શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પોતે જાણે પ્રોફેસર હોય એમ હંમેશા વ્યાખ્યાન કરતા, અને એ વ્યાખ્યાનમાં એ લાંબામાં લાંબા શબ્દો વાપરવાનું ચૂકતા નહિ. જ્યારે illness શબ્દ વાપરવો હોય ત્યારે, તે valetudinarianism વાપરતા.

એ કેટલીક વાર મજામાં આવી જાય ત્યારે પોતે વાપરેલા શબ્દોના અક્ષરો ગણુતા અને વિદ્વતાનો આંક અક્ષરોની સંખ્યાથી મૂકતા. વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય ઉપર આની અસર કદાચ કાંઇ નહિ થઇ હોય, પરંતુ તેમને આ શિક્ષકનું વ્યાખ્યાન સમજવું અઘરું થઇ પડતું અને તેટલે અંશે તો ખોટ જતી જ.

ગુજરાતી શાળાના એક શિક્ષકે એક વાર વર્ગમાં પૂછ્યું : “ શિવલાલ, ‘ ઊકરો’ જાય છે.” એ વાક્યમાં ક્રિયાપદ કહો નેહએ ?” શિવલાલે તરત જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ ઊકરો.” શિક્ષકની બધી મહેનત ધૂળધાણી થઇ ગઇ. શિક્ષકે તરત જ વર્ગમાં પોતાની છાતી ટૂટી અને કહ્યું: “ હું આટલી આટલી મહેનત કરું છું અને તમે ‘ ઊકરો’ ક્રિયાપદ કહો છો;” પરંતુ હજી તેમના ક્રોધનો આવેગ પૂરો થયો નહોતો. તેમણે પોતાના કાંઠા ઉપર બે ત્રણ બટકાં લધો અને ક્રોધને વ્યક્ત કર્યો. વર્ગમાં કેવું હર્ષ-શોકમિશ્રિત વાતાવરણ થઇ રહ્યું હશે તેની કલ્પના થઇ શકે એમ છે. આ શિક્ષક પોતાની જાતને જ શિક્ષા કરીને બધા સમયે ખેસી રહેતા નહોતા; પરંતુ કેટલીક વાર તો વિદ્યાર્થીઓને પણ અત્યંત સખત શિક્ષા કરતા

હતા ; અને છતાંય તેમના હાથ નીચે ચમને પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ બી. એ. થયા એનો એમને ઘણો ગર્વ થતો હતો. આ શિક્ષકને શા વાસ્તે વર્ગમાં આમ વર્તવું પડતું હશે તે વિશે પ્રકાશ નાખે એવી કાંઈ માહિતી મળી નથી.

આ પ્રમાણે શિક્ષકો પોતાની અનિયમિત વ્યક્ત કરે છે અને તેનું પરિણામ વિદ્યાર્થીઓને સહન કરવું પડે છે. જો શિક્ષકો પોતાનો જીવન-પ્રવાહ સમજી શકે, પોતાના આંતર-જીવનનાં પ્રેરક બળો ધ્યાનમાં લે, પોતાની અનિયમિતતાની જાણ બરાબર ઉઠેલી શકે તો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકોની ત્રુટીઓનું ક્ષણ જોગવવું પડે નહિ. શિક્ષક પોતાની જાતને બરાબર જાણખવી જોઈએ; એટલે જ એક વિદ્વાને યોગ્ય રીતે લખ્યું છે કે “ To teach John Greek, the teacher must not only know Greek but also John ; and above all himself. ”

અનિયમિત સ્વીકૃત હોય છે કે અસ્વીકૃત હોય છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. આપણે અનિયમિતોનાં જે દષ્ટાંતો જોયાં છે તે દષ્ટાંતોમાં અનિયમિત એ ને જ ન રીતે, સીધી રીતે વ્યક્ત થાય છે. રાજકારણ અનિયમ-politics complex, અંત્યજ અનિયમ-untouchability complex, પ્રતિદ્વંધ અનિયમ-Anti-milk complex, ગલી અનિયમ-narrow lane complex—આ સર્વ અનિયમો એ જ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. દૂધથી અથવા સાંકડી ગલીથી બીવાનો જેને અનુભવ થયો છે તે દૂધ અથવા સાંકડી ગલી અથવા તેને મળતી બાઈથી બીએ છે. અંત્યજ-અનિયમવાળા મનુષ્યને બાલ્યાવસ્થામાંથી અસ્પૃશ્યતાના સંસ્કારો મળ્યા છે એટલે સીધેસીધો અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરે છે ; એ અસ્પૃશ્યતાને જૂલી જમને બીજી કાંઈ વસ્તુનો બચાવ નથી કરતો.

પરંતુ કેટલીક વાર અનિયમ સીધેસીધો પ્રકટ ન થતાં આડીઅવળી, પરોક્ષ રીતે પ્રકટ થાય છે. એક બાઈએ નૈતિક ગુનો કર્યો હતો. આ ગુના માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈતો હતો; પણ તે બાઈ ગુનાની વાત સાવ જૂલી ગમ્મ હતી. છતાંય એણે કરેલો દોષ પ્રત્યક્ષ રીતે નહિ તો પરોક્ષ રીતે વ્યક્ત થતો હતો. તે બાઈ હૃદય શુદ્ધ નહોતી કરતી, પરંતુ તેને એવી જ એક ટેવ પડી હતી. હૃદય શુદ્ધ કરવાને બદલે તે અનેક વાર હાથ ધોયાં કરતી હતી. આવી કુટેવને અંગ્રેજીમાં Washing mania કહે છે. પશ્ચાત્તાપ અનિયમ સીધેસીધો રસ્તો લેવાને બદલે આડો પરોક્ષ રસ્તો લીધો હતો.

એક સ્ત્રીને એક પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ થયો હતો; તે હૃદયમાં આઘાત થાય એવો એક અનુભવ થવાથી તે તે વ્યક્ત કરવા માટે તેનો પ્રેમ સીધી રીતે વ્યક્ત કરી શકતી નહોતી. હાથમાં જે કરન્સી નોટ આવે તેનો નંબર જ તે જોયા કરતી હતી, અને સંમયનો પ્રારાવાર વ્યવ કરતી હતી. એ બાઈને ખબર નહોતી કે આવી રીતે કોઈ પુરુષ પ્રત્યેનો પ્રેમ તે વ્યક્ત કરે છે, અને એ પ્રેમનો આવિર્ભાવ સીધેસીધો ન થતાં કેટલાંક માનસિક કારણોને લઈને પરોક્ષ રીતે થતો હતો. આ કારણો શોધી કાઢતાં એ નૂતન માનસશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે.

આ વિષય જુદી વિચારણા માગી લ્યે છે, એટલે અહીં આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

આર્ય અને અનાર્ય

[રામશંકર દવે અને ચિંતામણિ પાઠક]

રામ૦—તમે કોણ છો ?

ચિંતા૦—હું આર્ય છું, હું હિંદુ છું.

રામ૦—તમારું નામ શું ?

ચિંતા૦—ચિંતામણિ પાઠક.

રામ૦—અહીં આવવાનું કંઈ પ્રયોજન ?

ચિંતા૦—હું તમારા માસિકમાં લેખ લખવા ઇચ્છું છું.

રામ૦—શું લખશો ?

ચિંતા૦—હું આર્ય છું અને આર્યધર્મ સંબંધી કંઈક લખીશ.

રામ૦—આર્ય શી વસ્તુ છે, મહાશય ?

ચિંતા૦—(વિસ્મિત થઈને) જી, આર્ય કોને કહે છે તે આપ જાણતા નથી ? હું આર્ય છું, મારા પિતા વિશ્વનાથ આર્ય હતા, તેમના પિતા કાશીનાથ આર્ય હતા, તેમના પિતા—

રામ૦—સમજ્યો,—તમારો ધર્મ કયો ?

ચિંતા૦—એ કહેવું ભારે મુશ્કેલ છે. દેવકાં એટલું જ કહી શકું કે અનાર્યોના જે ધર્મ છે તે આર્યોના નથી.

રામ૦—અનાર્ય શો કોણ છે ?

ચિંતા૦—જે આર્ય નથી તે અનાર્ય છે. હું અનાર્ય નથી, મારા પિતા વિશ્વનાથ અનાર્ય ન હતા, તેમના પિતા કાશીનાથ અનાર્ય ન હતા. તેમના પિતા—

રામ૦—હવે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ હેતુપૂર્વક વિશ્વનાથ મારા પિતા નથી અને કાશીનાથ સાથે મારે કશો સંબંધ નથી, તેથી હું અનાર્ય છું, નહિ વારું ?

ચિંતા૦—તે તો હું ચોક્કસ નથી કહી શકતો.

રામ૦—(ક્રોધાપમાન થઈને) અરે ! તમે શું કહો છો ? ચોક્કસ નથી કહી શકતા ? વિશ્વનાથ મારા પિતા નથી એ તમે ચોક્કસ નથી કહી શકતા ? કોણ જાણે તમે કઈ જાતના હશે, તમારી સાથે મારે સંબંધ શો ?

ચિંતા૦—જાતની વાત નથી રહી, પણ વંશની વાત થઈ રહી છે, મહાશય ! તમે જે પણ ભુવનવિદિત આર્ય વંશમાં જન્મ ગ્રહણ—

રામ૦—તમારા પિતા વિશ્વનાથ જે વંશમાં જન્મ્યા હતા તે વંશમાં હું પણ જન્મ્યો છું ! ખેલતને ત્યાં જન્મી આટલી બધી ખુમારી રાખો છો ? ખરું ને ?

ચિંતા૦—ખરે, ભલે તમે આર્ય વંશમાં ન પેદા થયા હો ! પણ હું અને મારા બાપદાદા તો આર્ય છીએ. હાય ! ક્યાં છે અમારા તે પૂર્વપુરુષ ! ક્યાં છે કસ્યપ, ભરદ્વાજ અને ભૃગુ—

રામ૦—તમે બોલો છો શું ? કશયપ તો અમારો પૂર્વપુરુષ છે—અમારું જોત જ કશયપ છે. ભરદ્વાજ અને ભૃગુ તમારા પૂર્વપુરુષ ક્યાંથી ?

ચિંતા૦—તમે એ બાબતમાં તદ્દન અજ્ઞાન છો. એ સંબંધી તમારી સાથે કોઇ પણ આલોચના થઈ શકે એમ નથી. હાય ! આ બધું અંગ્રેજી શિક્ષણનું શોચનીય પરિણામ છે.

રામ૦—અંગ્રેજી શિક્ષણનું પરિણામ તમારામાં નથી માલમ પડતું ?

ચિંતા૦—જી, એ દોષ તમે મારા ઉપર મૂકી શકો એમ નથી; કારણ, સ્વાભાવિક આર્ય લોહીના તેજના કારણે તદ્દન બાહ્યવયમાં જ હું નિરાશનમાંથી નાસી આવ્યો હતો.

[હરિદાસ અને બીજા લેખકોનો પ્રવેશ]

રામ૦—આવો, આવો ! લેખો બધા તૈયાર છે ?

હરિ૦—આ જુઓને.

ચિંતા૦—કયા વિષય પર લખો છો મહાશય ?

હરિ૦—ગમે તે વિષય ઉપર.

ચિંતા૦—આર્યોના સંબંધમાં તમે કંઈ લખ્યું છે ?

હરિ૦—નહિ.

ચિંતા૦—આર્યોના વિજ્ઞાન સંબંધી—

હરિ૦—યુરોપિયન લોકો આર્ય છે અને તેમનું વિજ્ઞાન—

ચિંતા૦—યુરોપિયન લોકો અતિ નિષ્ઠ જાતિ છે અને વિજ્ઞાનસંબંધમાં અમારા પૂર્વજો આગળ તેઓ તદ્દન મૂર્ખ છે, એ વાતને હું પ્રમાણસહિત સાબીત કરી શકું છું. આર્ય લોકો હજી સુધી પણ શરીરે તેલ ચોળ્યા પહેલાં અશ્વત્થામાનું સ્મરણ કરી જમીન પર ત્રણ વાર તેલ છટિ છે. શા કારણે તેઓ એમ કરે છે, તે તમે જાણો છો ?

હરિ૦—નહિ.

ચિંતા૦—(રામશંકરને) તમે ?

રામ૦—નહિ.

ચિંતા૦—(લેખકોને) તમે જાણો છો ?

જુ લેખક—નહિ.

ચિંતા૦—આટલુંજે નથી જાણતા તો પછી તમે વિજ્ઞાન સંબંધમાં માથું કેમ મારો છો ? હાય ! બગાસાં ખાતી વખતે આર્ય લોકો ટચાકરી કેમ વગાડે છે, તે તમે જાણતા નથી ?

બંધા—(એકેકે અવાજે) અમે કંઈ પણ જાણતા નથી.

ચિંતા૦—ઠીક, આર્ય સમજીઓ પંજો હલાવતાં હલાવતાં જો તે શરીરમાં લાગી જાય તો તેને એક વાર જમીન પર કેમ પટકી દે છે તે તમે જાણો છો ?

બંધા૦—નથી જાણતા.

ચિંતા૦—જુઓ તો ખરા ! આ વિષય સંબંધી કંઈ પણ આલોચના કે અનુસંધાન કર્યો. સિવાય તમે કહી નાખો છો કે યુરોપીય વિજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. તેથી જાણતું તમે એટલું પણ જાણતા નથી કે આર્ય લોકો જીંકે છે કેમ, બગાસાં ખાય છે કેમ, અને તેલ ચોળે છે કેમ ?

હરિ૦—ઠીક મહાશય, તમે જ કહોને ? તેલ ચોળ્યા પહેલાં ત્રણ વાર જમીન ઉપર છાંટવાનું કારણ શું ?

ચિંતા—મેનેટિઝમ ! (આકર્ષણ શક્તિ) ખીજું કંઈ નહિ. અંગ્રેજમાં જેને કહે છે મેનેટિઝમ.

હરિ—(આશ્ચર્યપૂર્વક) તમે મેનેટિઝમ સંબંધી કંઈ અંગ્રેજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર લખ્યા છે ?

ચિંતા—કંઈ નહિ. અને એની જરૂર પણ નથી, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અગર કોઈ પણ શાસ્ત્ર લખવા માટે અંગ્રેજ લખવાની જરૂર નથી. અમારા આર્થ લેક્ટી. શું કહે છે ? પ્રાણુશક્તિ, ધારણુશક્તિ અને કારણુશક્તિ—એ ત્રણ શક્તિઓ છે. એમાં તેલની સાધારણુ શક્તિનો સમન્વય થવાથી સ્નાન કર્યા પહેલાં અમારા શરીરમાં ભૌતિક કારણુશક્તિ ઉત્તેજિત થાય છે—એ જ મેનેટિઝમ છે. ઓગણસમી સદીના અંગ્રેજ લેક્ટી સ્નાન કર્યા પછી શરીરે તેલ ચોળે છે પણ તેના કરતાં કેટલાયે હજાર વર્ષો પહેલાંથી જ અમારા આર્થ લેક્ટીમાં રૂબરૂથી શરીર લૂછવાની પ્રથા ચાલતી આવી છે તે ઉપર વિચાર કરી જુઓ !

લેખકે—(આશ્ચર્યપૂર્વક) ધન્ય છે આર્થ લેક્ટીની વિજ્ઞાન સંબંધીની પારદર્શિતાને ! આર્થ—પાઠક મહાશયોની કેવી જવલંત શોધ !

હરિ—(મનમાં) ઠીક, આજે બરોબર મૂર્ખો મળ્યો છે, પણ એના ઉપર કોઈ કરવાની જરૂર નથી. દરેક વર્તમાનપત્રમાં એ લેખ લખે છે. સાંભળ્યું છે કે એ બહા માણસોને પણ સારી પેઠે ગાળો દઈ શકે છે. અને એ માટે એ પ્રસિદ્ધ પણ છે.

ચિંતા—જુઓ, આર્થ બ્રાહ્મણો સવારે ફૂલ તોડે છે. કેમ તોડે છે તે તમે જાણો છો ?

હરિ—પૂજાસમયે દેવ-દેવીને ચઢાવવા.

ચિંતા—નહિ, નહિ. તમે કોઈ વાતનો ગંભીર વિચાર પણ કરતા નથી. સવારે ફૂલ તોડવા માટે જ્યારે ઋષિઓની અનુમતિ છે ત્યારે એ વાત ચોક્કસ સ્પષ્ટ થાય છે કે હવામાં ઓક્સિજન વાયુ જે હોય છે તે તેઓ જાણતા હતા. જ્યારે તેઓ ઓક્સિજન વાયુને જાણતા હતા ત્યારે ખીજા વાયુ સંબંધી પણ તેઓને પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું તેમાં જરાયે સંદેહ નથી. એ રીતે એક પછી એક ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે પ્રમાણિત કરી કહી શકાય કે આધુનિક યુરોપીય રસાયનશાસ્ત્રની કોઈ પણ વાત તેમનાથી અજાણ ન હતી. બગાસાં ખાતી વખતે ટ્યાકડી કેમ ફેડવામાં આવે છે—એ પણ મેનેટિઝમ છે. ઉત્તાનવાયુ સાથે આધાનશક્તિ મળવાથી જ્યારે ભૌતિક બળથી પરિચાલિત નિધાનશક્તિ સ્વશક્તિના પ્રભાવથી પ્રાણુ, કારણુ અને ધારણુ એ ત્રણેનો અતિક્રમ કરે છે ત્યારે સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણેની અતિક્રમ દશા થાય છે. એ પ્રકારે મધ્યમા અંગૂઠાના ધર્મણુથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયવ તાપના કારણુજૂત સ્નાયવ તાપ સૌરતાપ સાથે મળી જઈને જીવદેહના ભૌતિક તાપની આત્મતિક પ્રલય દશા સંગાઠત થવા દેતો નથી. એને વચન ન કહેશો તો કોને કહેશો ? એટલા માટે જ અમારા ઋષિમુનિઓએ કાર્વિનના કોઈ પણ ગ્રંથો વાંચ્યા ન હતા !

લેખકે—આશ્ચર્ય ! ધન્ય ! ધન્ય છે આર્થ—મહિમાને ! આ વાતો સંબંધી હજી સુધી અમે કંઈ પણ જાણતા ન હતા.

હરિ—(મનમાં) અને આજ પણ કંઈ સમજમાં નથી આવતું.

ચિંતા—જમીન પર પંખો પટકવા માટે કંઈ પણ પૂછો તો પણ તે મેનેટિઝમ ! સમગ્રસારણુ અને નિઃસારણુ, વિપ્રકર્ષણુ અને નિકર્ષણુ એ પણ કોઈ એક ભૌતિક ક્રિયાઓના યોગ—

રામ—માફ કરો મહાશય, મારું તો માથું ફુગ્ગે છે. પંખો પટકવા સંબંધી તમે મારા પત્રમાં લખ્યો. બોલતાં બોલતાં તમારું મોઢું સુકાઈ ગયું હશે; એક પાન આણી દઈ ?

ચિંતા૦—જી, નહિ. હું તમારે ત્યાં પાન ખાધ શકતો નથી. તમે આર્ય લોકો જે સદાચારનું પાલન કરતા નથી. જે આધ્યાત્મિક શક્તિ અમારા આર્યોની નસોમાં વંશપરંપરા થયાં વહી રહી છે તે શક્તિ—

રામ૦—મહાશય, થોભો. તમને હું પાન આપીશ નહિ, પણ પાણી તો પીશો ને ?

ચિંતા૦—પાણી ! સત્યાનાથ !! તે તો એથી પણ ખરાબ છે. ઉચ્ચ જાતિના લોકો નીચ જાતિને ત્યાં પાણી કેમ પીતા નથી ? એક જાતિ બીજી જાતિનું અડકાયેલું અન્ન કેમ ખાતી નથી ? પહેલાં આર્ય લોકો અનાર્યોની છાયા માત્રથી અલકાઈ જતા હતા એ કેમ ? તેમાં શું વિજ્ઞાન નથી ? જરૂર છે, સાંભળો, એ પણ મેગ્નેટિકમ છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ત્રણ પ્રકારની દૈહિક વિકરણશક્તિ—

રામ૦—થોભો, થોભો. પાણી પણ રહેત્રા દો, —જેમાં તમને આરામ મળે, તમારા શરીરમાં રહેલી વિકરણ શક્તિને ધોણુ મળે તેવું કરીએ.

લેખકો—ધિક્કાર છે રામશંકર તમને ! તમે આર્યત્રેષ્ઠ પાઠક મહાશયની જ્ઞાનગર્ભ વાતો પણ સાંભળવા ન દીધી ?

૧ લેખક—(ખીજતે) પાઠક મહાશયની કેવી અસાધારણ યુક્તિ, શક્તિ અને જ્ઞાન ! પણ એમાંનું કંઈ પણ તમારી સમજમાં આવ્યું ભાઈ ?

૨ લેખક—નહિ ભાઈ, સમજવામાં કંઈ ન આવ્યું. ફરીવાર ચોક્કસ પૂછી લઉં. (પાઠકને) ઠીક મહાશય, તમે ધારણ, કારણ વગેરે જે બધી શક્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે શું છે ?

ચિંતા૦—તે બીજું કંઈ નહિ, પણ અંગ્રેજીમાં જોને ‘ફોર્સ’ કહે છે, મેગ્નેટિકમ કહે છે, તે છે.

લેખકો—(એકેકે અવાજે) અરે ! સમજ્યા, સમજ્યા !

હરિ૦—જી, હજી તો હું કંઈ પણ સમજ્યો નથી.

લેખકો—(ખીજવાઇને) સમજ્યા ? મેગ્નેટિકમ—ફોર્સ—સીધી વાત ! મેગ્નેટિકમ તો જાણો છો ને ? ફોર્સ તો જાણો છો ને ? એ પણ એ જ છે ! આર્યોની અસાધારણ વિજ્ઞાનચર્ચા !

૧ લેખક—આ બધી વાતો સ્પષ્ટપણે સમજવા માટે દરેક શાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર છે. (પાઠકને) તમે તો બધાં શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હશે ?

ચિંતા૦—નહિ, શાસ્ત્રોને તો જોયાં પણ નથી. હું અને મારા પિતા વિશ્વનાથ અને તેમના પિતા કાશીનાથ આર્ય હતા—તે માટે હું શાસ્ત્રોને જાણવાની જરૂર જોતો નથી.

૨ લેખક—પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો જરૂર તમે લખ્યા હોય એમ લાગે છે.

ચિંતા૦—જી, નહિ. હું મારી પોતાની ચિંતાશક્તિના પ્રભાવથી આર્ય જાતિનું ઊંઠવું, બગાસાં ખાવું, ટચકડી ફેડતો વગેરે આચારવ્યવહારનાં અનેક સૂક્ષ્મ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોની શોધ કરી ચૂક્યો છું, તેથી મારે વિજ્ઞાન વાંચવાની જરૂર નથી. તમે એ સાંભળી મારા પર કદાચ વિશ્વાસ કરશો નહિ, પણ આર્ય શાસ્ત્રોની દિગ્વિજ્ઞાન સોગંદ ખાઈ હું કહી શકું છું કે હું આર્ય શાસ્ત્ર અગર વિજ્ઞાન કંઈ પણ લખ્યો નથી. મારી તમામ વિદ્યા એ મારા સ્વાધીન, ચિંતન અને જ્ઞાનનું ફળ છે !

હરિ૦—સોગંદ ખાવાની જરૂર નથી, —તમારા ઉપર વાંચવા—લખવાનો કાંઈ પણ ગુનો મૂકી શકતું નથી. *

અનુવાદક
મગનલાલ કે. મીસ્ત્રી

ચ જી ઠી

[ઇન્દ્ર—વસંત]

(૧)

એ કાણુ પેલી
મદ્યો બારેલી
પીગાળતી પચિકનું મન વાંકી નેને ?
રક્તાંગી રામા,
રતિરંગ કામા,
ના બાધતી કદિ વિધાદતી છાંય જેને !

(૨)

સોતકંક જેતી
હસતી, નપોતી !
ના ભૂમિની ઉપરથી બહુ હાય ઊંચી :
કાણે નિહાળી
રમણી રૂપાળી ?
જો ના ગઈ હૃદયમાં સહસા જ ખૂંચી !

(૩)

શો ઘાટ એનો—
ચળકાટ એનો ?
બક્ષ્યા ગુણો કુંદરતે બળવાન કેવા ?
સદ્ભાગ્ય ખોલે,
સુખને હોડાળે
કાણે દીડી, ઉર નહીં લલચાયું લેવા ?

(૪)

મેં જોઈ કાટે,
જન ફેરી હાટે
ન્યાં તું હતી રમતી રોજ સુવર્ણ સંગ :
ના કોઈ કાંલે,
પણ આ ઉછાળે
મારો હતો તુજ પર ઉલટચો ઉભંગ !

સ્વામી આનંદગિરિ

ગુજરાતનો મહાન નૈયાયિક અને વેદાંતકેસરી

ગુજરાતમાં કેટલાક વિદ્વાન નરરતો. યદ્ય ગયા છે અને તેઓએ કેવળ

ગુજરાતને નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષને પોતાના જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવ્યું છે. આપણે હાલમાં પણ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી તેમના જ્ઞાનનો આનંદ મેળવતાં તેમની અગાધ વિદ્વતા ઉપર મુગ્ધ થઈએ છીએ. ગુજરાતમાં વિદ્વાતાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર વિસ્તૃત થયો હોય તો તે ગુજરાતનાં અનેક જ્ઞાનમંદિરોને જ આભારી છે એમ કહીશું તો તે અતિશયોક્તિ નહિ જ ગણાય. ગુજરાતમાં અનેક જ્ઞાનમંદિરો છે. પાટણ, ખંભાત, અને અમદાવાદના જૈન લંડારો, આદ્ય શંકરાચાર્યસ્થાપિત આર આશ્રમોમાંનું શારદાપીઠ તેમ જ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું મુખ્ય ધામ વડતાલ-આ બધાં ગુજરાતનાં જ્ઞાનમંદિરો છે અને તેમાં સર્વ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન ભરેલું છે. આ જ્ઞાનમંદિરોદ્વારા અનેક વિદ્વાનો ગુજરાતમાં યદ્ય ગયા છે અને તેઓ માનવજાતને ઉપયોગી ધર્મ, ન્યાય, વ્યાકરણ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વેદાંત વગેરે ઉપર અનેક ગ્રંથો લખી માનવજાત ઉપર મહાન ઉપકાર કરી ગયા છે. એવાં વિદ્વાનો પૈકી આનંદગિરિ કે આનંદજીન જે વેદાંત અને ન્યાયના મહાન વિદ્વાન હતા અને જેમણે તે વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે તેમનો તેમ જ તેમના ગુરુ અને ગુરુભાઈઓ તથા તેમના રચેલા અનેક વિદ્વતાપૂર્ણ ગ્રંથોનો પરિચય આપવાનો પ્રસ્તુત લેખનો આશય છે.

આનંદગિરિ

આનંદગિરિ કે આનંદજીન બંને એક જ માણસનાં બે નામો છે. કારણ કે આનંદ-ગિરિ તર્કસંગ્રહમાં પોતાનું નામ આનંદજીન જણાવે છે,^૧ ત્યારે શાસ્ત્રપ્રકાશિકામાં પોતાનું મૂળ નામ આનંદગિરિ લખે છે.^૨ આનંદગિરિનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જનાર્દન હતું એમ જણાય છે. કારણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ તત્ત્વાલોક જનાર્દન પંડિતે રચ્યો હતો એમ તે ગ્રંથમાં લખ્યું છે. આ તત્ત્વાલોકનો નિર્દેશ આનંદગિરિએ પ્રજ્ઞાવાસ્ય ભાષ્ય ટિપ્પણમાં કર્યો છે. તેમાં લખે છે કે, ભાસ્કરાભિમત પરિણામવાદને અમોએ તત્ત્વાલોકમાં નિરસ્ત કર્યો છે.^૩ તેમજ તેમણે લખેલ તૈત્તિરીય ભાષ્ય ટિપ્પણમાં પણ અમારો તત્ત્વાલોક એમ લખ્યું છે.^૪ આ બધાં ઉપરથી જણાય છે કે આનંદગિરિનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જનાર્દન હતું.

૧ इति श्रीमत् पोद्महंस परिब्राजकाचार्य श्री शुभानंद पूज्यपादशिष्य भगवदानंददास चिरचिते तर्कसंग्रहे प्रथम परिच्छेदः ॥ तर्कसंग्रह.

૨ वातिकान्त सर्वस्व, मास्वादयितुमिच्छवः । शास्त्रप्रकाशिका । आनंदगिरिसम्भूता, समुपायं सरस्वतीम् ॥ अ. १ पृ. ८८५.

૩ भास्कराभिमत परिणामवादस्तत्त्वालोकै निरस्त एवास्माभिः ॥ ईशावास्य भाष्यटिप्पण, આનંદાશ્રમ આશ્રિતિ પાન ૧૫

૪ બુદ્ધો તૈત્તિરીય માધ્યટિપ્પણ, આનંદાશ્રમ આશ્રિતિ, પાન ૬.

આ જનાર્દન પંડિત ક્યાંના રહીશ હતા તે જણાયું નથી, પણ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી તે ગુજરાતના વતની હશે એમ જણાય છે. જનાર્દન પંડિતે મેષદૂત ઉપર જનાંન્દન નામની ટીકા લખી છે અને રઘુવંશ ઉપર પ્રતનુમાખ્ય નામની ટીકા લખી છે અને આ ટીકાઓમાં કેટલેક ટીકાણે સમજવા માટે ગુજરાતી શબ્દો લખ્યા છે. આ ગુજરાતી શબ્દો તે પુસ્તક લખાયું તે સમયની પ્રચલિત પ્રાચીન ગુજરાતી લાપાના છે. આથી જણાય છે કે જનાર્દન પંડિત ગુજરાતના વતની હશે.

મિસ્તર નંદારગિર રઘુવંશ લાખ્યની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે વિદ્વાન જનાર્દન પંડિતનો સંબંધ દ્વારકા સાથે હતો અને તેઓ ઇ. સ. ૧૩૮૫ પહેલાંના હતા. આથી પણ અનુમાન જાય છે કે આનંદગિરિ ગુજરાતના વતની હોવા નોંધએ.

આનંદગિરિનો શારદાપીઠ સાથે સંબંધ

આનંદગિરિ શારદાપીઠના આચાર્ય હતા એમ રા. રા. ટી. એમ. ત્રિપાઠીનું માનવું છે. પણ શારદાપીઠની આચાર્યપરંપરાની નામાવલિમાં તેમનું નામ જણાયું નથી. શાસ્ત્ર-પ્રકાશિકામાં આનંદગિરિ લખે છે કે:—

વિશ્વાનુભવ પાદાનાવાપ (પ્ય) પદવીમહમ્ ॥

સુરેશ્વરગિરાવ્યાખ્યામાખ્યાતાસમચીત્ત્વપમ્ ॥

(શાસ્ત્રપ્રકાશિકા)

આ ઉપરથી જણાય છે કે આનંદગિરિએ વિશ્વાનુભવની પદવી એટલે આચાર્યપદ્યું પ્રાપ્ત કર્યું હશે. પણ વિશ્વાનુભવની પદવી કેાણે મેળવી હતી તે વિચારવું નોંધએ. આ વિશ્વાનુભવ કે વિશ્વરૂપની પદવી મંડનમિશ્ર કે જેનું બીજું નામ સુરેશ્વર હતું અને જે આઘ શંકરાચાર્યના પૃથ્વીશિષ્ય હતા તેમને હતી એમ વિદ્યારણ્ય સ્વામી વિવરણપ્રમેય-સંગ્રહ અને તૈત્તીરીય દીપિકામાં જણાવે છે; તેમ જ શંકરદિગ્વિજયમાં પણ મંડનમિશ્રને વિશ્વરૂપ કહ્યા છે. સુરેશ્વર શારદાપીઠના પ્રથમ આચાર્ય હતા એમ અહમ્મદ અને ખેટલિયા-માંથી માલૂમ પડે છે. આનંદગિરિ શાસ્ત્રપ્રકાશિકામાં વિશ્વાનુભવના ચરણકમલોની પદવી મેળવીને, એમ લખે છે તેથી જણાય છે કે તેઓ શારદાપીઠની ગાદી ઉપર આચાર્ય તરીકે હશે; વળી તેમના દરેક ગ્રંથમાં દ્વારકાધિપતિ ની સ્તુતિ પ્રથમ કરેલી છે. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે આનંદગિરિ શારદાપીઠના આચાર્ય હશે, પણ આચાર્યપદ્યું પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમણે પોતાનું નામ ફેરવ્યું હોય, અથવા તે આચાર્યપરંપરાની યાદીમાં તેમનું નામ રહી ગયું હોય અને તેથી તેમનું નામ જણાવું ન હોય એમ અનુમાન જાય છે. તેઓ ધણાં વર્ષ સુધી જીવ્યા હતા એમ તેમના અનેક ગ્રંથો ઉપરથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

૧ વિગલિત શુચૌ વિગલિતો ગતઃ શોકો યયોઃ તૌ વિગલિત ગિઽ શુચ્ શોક છદ્ જેદ્ રદ્દિ ભત્ત એવ્ હટ્તચિત્તૌ-સાન્દમાનસૌ ॥ રઘુવંશ પ્રતનુમાખ્ય. ખેલાતના-શાંતિનાથના મંદિરમાં છે.

૨ સર્વામ્ શાસ્ત્રસરણીયુ વિશ્વરૂપો, મત્તોઽધિક પ્રિયતમશ્વમદાશ્રવેષુ ॥ (શંકર દિગ્વિજય, સર્ગ ૫ શ્લોક ૧૧૭)

આનંદગિરિના ગુરુઓ

આનંદગિરિને બે ગુરુઓ હતા એમ જણાય છે કારણ તત્ત્વાલોકમાં પોતે અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યના શિષ્ય હતા એમ તે ગ્રંથની અધ્યાયસમાપ્તિ પ્રશસ્તીમાં લખે છે.^૧ ત્યારે તર્કસંગ્રહ વગેરે બીજા ગ્રંથોમાં પોતે શુદ્ધાનંદના શિષ્ય હતા એમ જણાવે છે.^૨ વિદ્વાનો એક કરતાં વધુ ગુરુઓ કરતા હતા. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પंडितરાજ જગન્નાથને ચાર ગુરુઓ હતા, એમ તેમના જ રસગંગાધર નામના ગ્રંથ ઉપરથી માલમ પડે છે. સંન્યસ્ત ધારણ કર્યા પહેલાં તેમના ગુરુ અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય હતા તેથી જણાય છે કે તે વિદ્યાગુરુ હશે અને તેમણે સંન્યસ્ત ધારણ કરીને શુદ્ધાનંદ પાસેથી દીક્ષા લીધી હશે તેથી શુદ્ધાનંદ તેમના દીક્ષાગુરુ હશે. આ પ્રમાણે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય તેમના વિદ્યાગુરુ હતા ત્યારે શુદ્ધાનંદ તેમના દીક્ષાગુરુ હતા, એમ જણાય છે. આ અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય કૌણ હતા તેનું ટૂંક વિવરણ અહીં કરીશું તો અસ્થાને નહિ જણાય.

અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય

અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય કૌણ હતા, ક્યાંના હતા તેને માટે આધારલાયક પૂરેપૂરી હકીકત મળી નથી, પણ તેમણે રચેલા સારસ્વત પ્રક્રિયા, અને ચંદ્રિકા નામના ગ્રંથોના અંતે તેમણે લખ્યું છે કે આ ગ્રંથો હયગ્રીવ ભગવાનની કૃપાથી પૂર્ણ થયા છે. હયગ્રીવ ભગવાનની ઉપાસના ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે. આથી જણાય છે કે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના વતની હશે, અને પાછગથી ગુજરાતમાં દ્વારકામાં આવીને રહ્યા હશે, જ્યાં તેમણે આનંદગિરિને ન્યાયનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું હશે. તેમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે તે ગ્રંથોની યાદી અહીં આપું છું:—

(૧) સારસ્વત પ્રક્રિયા (વ્યાકરણ) (૨) ગૌડ પાદીય માધ્ય દીકા ('માંકુક્યકારીકા ઉપર) (૩) ન્યાયમકરંદ સંગ્રહ (ન્યાયમકરંદ ઉપર વિરૂદ્ધિ) (૪) ચંદ્રિકા (ન્યાયદીપાવલી ઉપર દીકા) (૫) નિર્બંધ (પ્રમાણમાલા ઉપર દીકા)

સારસ્વત પ્રક્રિયા નામનો ગ્રંથ તે સારસ્વત સૂત્ર ઉપર દીકા છે, અને તેના લખનાર અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય છે. તેની એક નીચે મુજબ આખ્યાયિકા છે.

અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય વૃદ્ધ થયા ત્યારે તેમના દાંત પડી ગયા હતા અને દાંતોના અભાવે તેમનાથી પ્રમાણ શબ્દનું સમગ્ર અર્થવચન પુસ્તક ને બદલે પુસ્તક બોલાતું હતું. આથી કેટલાક વિદ્વાનો તેમની મળક કરવા લાગ્યા; પણ પોતે સાચું જોલે છે તે માટે તેમણે વિદ્વાનોને સિદ્ધ કરવા ચેલેજ આપી અને તે સારસ્વત સૂત્રથી જ સિદ્ધ થાય છે તે બતાવવા તેમણે આ ગ્રંથ એક રાતમાં જ લખ્યો હતો. વ્યાકરણ જેવા ગહન વિષય ઉપર એક રાતમાં ગ્રંથ બનાવનાર અને ન્યાય અને વ્યાકરણ ઉપર સંપૂર્ણ કાણુ મેળવનાર આ મહાન વિભૂતિની અસાધારણ શક્તિ વાચકોને તાબુજ બતાવ્યા વગર નહિ રહે. આની જ અસાધારણ શક્તિવાળા વ્યક્તનાથ કે જે રામાનુજ સંપ્રદાયના પ્રખ્યાત વિદ્વાન થઈ ગયા છે તેમણે પાંદકાસહસ્ર નામનું કાવ્ય એક જ રાતમાં બનાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. અનુભૂતિ

૧. इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यशिष्येण विद्वद्गुण्ड पदारविन्दप्रणतकन्धरेण श्रीमता. जनार्दमेन विनिर्मिते तत्त्वालोके द्वितीयोऽध्यायः ॥ तत्त्वालोकप्रशस्ती.

સ્વરૂપાચાર્યનો પણ દ્વારકા સાથે સંબંધ હતો એમ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી માલુમ પડે છે. અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યને આનંદગિરિ સિવાય બીજા નરેન્દ્રનગરિ કે નરેન્દ્રપુરિ નામના વિદ્વાન શિષ્ય હતા અને તેમણે પણ કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે. તે ઉપરથી તેમની વિદ્વતા જણાઈ આવે છે. તેમણે (૧) સારસ્વત પ્રક્રિયા ઉપર ટીકા (૨) દ્વાવાસ્ય માધ્ય ઉપર ટિપ્પણ અને (૩) પંચપાદિકા વિવરણ ઉપર ટીકા લખી છે. આ નરેન્દ્ર નગરિને પણ કેટલાક શિષ્યો હતા તેમાંના એકે સારસ્વત મण्डन નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેમજ તેમના બીજા શિષ્ય પ્રજ્ઞાનન્દે તત્ત્વાલોક ઉપર તત્ત્વપ્રકાશિકા નામની ટીકા લખી છે.

શુદ્ધાનંદ

શુદ્ધાનંદ આનંદગિરિના દીક્ષા ગુરુ હતા પણ તેમના વિષે કાંઈ વધુ હકિકત મળી નથી. આનંદગિરિના શિષ્યો

આનંદગિરિના શિષ્યોમાં અખંડાનંદ કરીને વિદ્વાન શિષ્ય હતા. તેમણે પ્રકાશાત્મનના રચેલા પંચપાદિકા વિવરણ નામના ગ્રંથ ઉપર તત્ત્વદીપન નામની ટીકા લખી છે. આ પુસ્તકના ચોથા શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે અખંડાનંદ આનંદગિરિના શિષ્ય હતા.

વાદિવારણ સન્દોહ પ્રમંજનવિશારદમ્ ॥

શ્રીમદાનંદશૈલગ્ઢં પંચારયં સતતં મજે ॥ (તત્ત્વદીપન છો. ૪)

આ શ્લોકમાં આનંદશૈલ શબ્દ આનંદગિરિ માટે વાપર્યો છે. અખંડાનંદને બીજા અખંડાનુભૂતિ નામના દીક્ષાગુરુ હતા એવું આ જ પુસ્તકની ટીપ ઉપરથી જણાય છે. પણ તે આનંદગિરિને પણ ગુરુ તરીકે માનતા હતા. આનંદગિરિને આ સિવાય બીજા શિષ્યો હતા તેમાંના એકે તો કઠોપનિપદ ઉપર ટીકા લખી છે.

આનંદગિરિના ગ્રંથો

આનંદગિરિએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાંના કેટલાક છપાઈ ગયા છે અને કેટલાક હજી છપાયા સિવાયના પણ છે. આનંદગિરિના દૃઢ પરિચયવાળા લેખને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમના ગ્રંથોની યાદી આ સાથે આપવી જોઈએ તેથી તે યાદી અહીં આપી છે.

છપાઈ ગયેલા

- (૧) દ્વાવાસ્ય માધ્યટિપ્પણમ્ (૨) કેન (તલવકારોપનિપદ માધ્ય) ટિપ્પણમ્
- (૩) કેન (વાક્યવિવરણ વ્યાખ્યા) (૪) કઠોપનિપદ માધ્ય (ટીકા) (૫) મુંડક માધ્ય (વ્યાખ્યાનમ્) (૬) માંડૂક્ય ગૌડપાદીય માધ્ય (વ્યાખ્યા) (૭) તૈત્તિરીય માધ્ય (ટિપ્પણમ્) (૮) છાંદોગ્ય માધ્ય (ટીકા) (૯) તૈત્તિરીય માધ્ય વાર્તિક (ટીકા) (૧૦) શાંલપ્રકાશિકા (વૃહદારણ્યક માધ્ય વાર્તિક ટીકા) (૧૧) વૃહદારણ્યક માધ્ય ટીકા (ન્યાયનિર્ણયઃ) (૧૨) શારીરક માધ્ય ટીકા (ન્યાયનિર્ણયઃ) (૧૩) ગીતા માધ્ય (વિવેચનમ્) (૧૪) પંચીકરણ (વિવરણમ્) (૧૫) તર્કસંગ્રહ

છપાયા વગરના

- (૧૬) ઉપદેશસાહસ્રી (ટીકા વિવૃત્તિ) (૧૭) વાક્યવૃત્તિ (ટીકા) (૧૮) (શાકર) આત્મજ્ઞાનોપદેશ (વિધિપ્રકરણ ટીકા) (૧૯) (શાકર) સ્વસ્પર્શનિર્ણય

(ટીકા) (૨૦) ત્રિપુરી (ટી) પ્રકરણ (ટીકા) (૨૧) પદાર્થતત્ત્વનિર્ણય (વિવરણમ્.)
(૨૨) તત્ત્વલોક (વેદાંત.)

આ પ્રમાણે તેમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે અને ન્યાય અને વેદાંતમાં તેમનું જ્ઞાન અગાધ હતું તે તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમના કેટલાક ગ્રંથોમાંથી તેમના અગાઉ યદ્ય ગયેલા તેમ જ તેમના સમયમાં થયેલા સમર્થ વિદ્વાનોનાં નામ મળી આવે છે. કઠોપનિષદ અને બૃહદારણ્યકોપનિષદ ઉપર બાહ્ય લખનાર મતૃપ્રપંચ, શંકરાચાર્ય પછી થોડા સમય બાદ થયેલ અને હાલિગ્ય ઉપનિષદ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપર બાહ્ય લખનાર દ્રવિડાચાર્ય, તેમ જ ઈ. સ. ૧૦૦૦ ના અરસામાં થયેલ અને જલ્દસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર મેદામેદવાલીના, ઉપનામથી પ્રખ્યાત મદમાસ્કર અને ધારાનગરીના જોજનો સમકાલીન વિદ્વાન મદ સંયુ, તથા ન્યાયશિલ્પી કર્તા અને ઇ. સ. ૬૩૫ થી ૬૫૦ના અરસામાં થયેલ બૌદ્ધ તત્ત્વવેત્તા ધર્મકીર્તિ આટલા વિદ્વાનોના ઉલ્લેખ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી મળી આવે છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનોએ આનંદગિરિનો તેમ જ તેમનાં પુસ્તકોનો નિર્દેશ પોતાનાં પુસ્તકોમાં કરી તેમના ન્યાય અને વેદાંગના જ્ઞાનનું અનુશીલન કર્યું છે તે વિદ્વાનોની ટૂંક યાદી આપવી ઉચિત લાગ્યાથી અહીં આપી છે. આ વિદ્વાનોએ પોતાનાં કયાં પુસ્તકોમાં કયે ટેકાણે તેમની નોંધ લીધી છે તે બધું વિસ્તારથી. બતાવતાં લખીને વિસ્તાર વધી જવાના ભયથી ફક્ત નોંધ લેનારા વિદ્વાનોની જ યાદી આપી છે:—પ્રજ્ઞાનન્દ, જોષ્ઠાકર્ણધર, વાલ્મીકીશ્વર, વાલીન્દ્ર, મુવનસુન્દર, રામાનન્દ સરસ્વતી, સદાનન્દ કાશ્મીરિક, શ્રી કૃષ્ણાનન્દ સરસ્વતી, માહેશ્વરતીર્થ, કીકા વગેરે વિદ્વાનોએ આનંદગિરિની નોંધ તેમ જ તેમનાં પુસ્તકોની નોંધ પોતાના ગ્રંથોમાં લીધી છે.

આનંદગિરિનો સમય

હસ્તલિખિત ગ્રંથ તત્ત્વલોક કે જે આનંદગિરિએ લખ્યો છે તેના ઉપર પ્રતાનંદ ટીકા લખી છે. તે ટીકા ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં લખાઈ એમ તેની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. પ્રતાનંદ આનંદગિરિ પછી થયા છે તેથી જણાય છે કે આનંદગિરિ ઇ. સ. ૧૩૭૬ પહેલાં થયા હશે. આનંદગિરિના શિષ્ય અને વિદ્યારણ્યનાં પુસ્તકો ઉપરથી વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે કે આનંદગિરિ વિદ્યારણ્યથી પહેલાં થયા હતા. વિદ્યારણ્ય ઇ. સ. ૧૩૩૧ થી ૧૩૮૭ સુધીમાં થયા હતા. આથી જણાય છે કે આનંદગિરિ ઇ. સ. ૧૩૮૭ પહેલાં થયા હશે. આનંદગિરિ પોતાના તૈત્તિરીય બાહ્ય ટિપ્પણમાં પંડિત શ્રીહર્ષના બનાવેલ ખંડનગ્રંથની નોંધ લે છે. આ હર્ષ પંડિત ઇ. સ. ૧૬૮૭ એટલે બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હતા. આનંદગિરિના ગુરુ અનુશ્રુતિસ્વપાચાર્ય કે જેમણે પ્રખ્યાત સારસ્વત સૂત્ર ઉપર ટીકા લખી હતી તે પણ ઇ. સ. ૧૨૬૦ લગભગ થઈ ગયા છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આનંદગિરિ મોડામાં મોડા તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હશે. આનંદગિરિના કેટલાક શંકાસ્પદ ગ્રંથો કે જે આનંદગિરિના હશે કે કેમ તે વિષે મંત્રણ છે અને કેટલાક ગ્રંથો જૂલથી તેમનાં કહેવાયા છે તેમ જ આપણા અરિન્નાયક જે વિદ્વાનોની નોંધ લીધી છે તેમનો તેમ જ જે જે વિદ્વાનોએ તેમની નોંધ લીધી છે તે વિદ્વાનોનો સંપૂર્ણ પરિચય આપ્યા સિવાય વિસ્તારભયથી ટૂંક નિર્દેશ કરી ચલાવી લીધું છે તો મર્મદ વાચકો દરજુબર કરશે એમ સમજી આ લેખને સમાપ્ત કરીશું. *

કનૈયાલાલ લાંબાંશંકર દવે

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૧૧ મું

આસો વદ ૧૦/૧૯૮૨

શનિવાર ૩-૩૦

શાસ્ત્રમાં જે પ્રકારનાં ધ્યાન ગણાવ્યાં છે: એક સ્થૂળ ધ્યાન અને ખીજું સૂક્ષ્મ ધ્યાન.

ધ્યાનં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં સ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રમેદતઃ ।

સાકારં સ્થૂલમિત્યાહુર્નિરાકારં તુ સૂક્ષ્મકમ્ ॥^૧

આબ્યન્તરિક અને આકાશાતીત જીવનસ્વરૂપના પરમ ધ્યાનને સૂક્ષ્મ ધ્યાન કહે છે.

અવસ્થાનં ચ તદ્રૂપં સત્તામાત્રમગોચરમ્ ।

વચસાત્મનિ સાયુજ્યં તજ્ઞાનં બ્રહ્મલક્ષણમ્ ॥^૨

આ યથાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ બળવ્યા પછી યોગીનાં લક્ષણોના વિચાર કરીએ.

પ્રણટવાયુસંચારઃ પાપાણ ઇવ નિશ્ચલઃ ।

પરજીવૈકધામજ્ઞો યોગી યોગવિદુચ્યતે ॥^૩

જે પરમાત્માના ધામને જાણે અને સાથે ને સાથે યોગનો પંથ પણ જાણે તે યોગી કહેવાય.

પદાર્થમાત્રં નિર્માતં સ્તિમિતોદધિવત્સ્થિતમ્ ।

રૂપશૂન્યં ચ ચદ્વચાનં સમાધિરવધીયતે ॥^૪

અને શાન્ત સાગરની પેઠે રૂપશૂન્ય ધ્યાન સિદ્ધ થાય તેનું નામ સમાધિ.

ન કિંચિચિન્તનાદૈવિ સ્વયં તત્ત્વં પ્રકાશતે ।

સ્વયં પ્રકાશિતે તત્ત્વે તત્ત્વણાત્તન્મયો ભવેત્ ॥^૫

૧ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મના ભેદથી ધ્યાન જે પ્રકારનું કહેલું છે. સાકારને સ્થૂલ કહે છે અને નિરાકારને સૂક્ષ્મ કહે છે.

૨ તદ્રૂપ અવસ્થાવાળું, સત્તામાત્ર, ઇન્દ્રિયથી અગોચર, વાણીથી આત્માની એકતાવાળું જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન છે.

૩ જેના વાયુની ગતિ બંધ થઈ હોય, જે પાપાણ જેવો નિશ્ચલ હોય, જે પરમાત્માના ધામને જાણતો હોય અને યોગને જાણતો હોય તે યોગી કહેવાય છે.

૪ જે ધ્યાનમાં સર્વ પદાર્થો ભાસતા હોય, જે કરી ગયેલા સાગરની પેઠે રિયત હોય, જે રૂપશૂન્ય હોય, તેને સમાધિ કહે છે.

૫ હે દેવિ ! કોઈ તત્ત્વચિંતનથી સ્વયં પ્રકાશમાન થતો નથી. ન્યારે તત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશિત થાય, ત્યારે તે તે જ ક્ષણે તન્મય થાય છે.

અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન ન કરવું અને છતાં કમલવત્ પરમતત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશિત થાય તે વખતે જ તેમાં નિમગ્ન થઈ જવું જોઈએ—તમય થઈ જવું જોઈએ.

નિષ્પન્દકરણપ્રાપ્તિ સ્વાત્મનાત્મા ચ નિર્મલઃ ।

ય આસ્તે મૃતવત્સાક્ષાઝીવન્મુક્તઃ સ ઉચ્યતે ॥^૬

ઈન્દ્રિયવ્યાપારો શાન્ત કરી મૂકીને, પરમાત્માના અધિષ્ઠાન માટે આ જીવનમાંથી અહમ્ દૂર કરીને પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન—સિંદાસન પરમાત્માને સુપ્રત કરી દે, તેમ જ અહમ્ દૃષ્ટિએ મનુષ્ય મૃત બની જાય છતાં પરમાત્મા દ્વારા જે પૂર્ણ થાય તે મનુષ્ય એક બાજુ મૃતવત્ અને બીજી બાજુ પરમ અમૃતમય બની રહે છે. અને એ જ જીવન્મુક્ત થાય છે. આ જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં મંત્ર કે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

વિદિતે પરમે તત્ત્વે વર્ણાતીતેઽસ્તવિક્રમે ।

કિંકરત્વં હિ ગચ્છન્તિ મન્ત્રા મન્ત્રાધિપૈઃ સહ ॥^૭

સર્વ મંત્રો અને મંત્રાધિપ દેવતા જીવન્મુક્ત વ્યક્તિઓનું દાસત્વ સ્વીકારે છે; તે અવસ્થામાં સમાધિ સિદ્ધ્યર્થ ક્ષોય પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી; આપોઆપ સમાધિ થઈ જાય છે.

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥^૮

એ અવસ્થામાં એને કશુંય જાણવાનું બાકી રહેતું નથી; કારણ કે તેણે આનંદ-સ્વરૂપ, અવ્યય, સર્વતોગામી, શાન્ત પરમાત્માને પીછાન્યો છે.

યઃ પરમેત્સર્વગં શાન્તમાનન્દાનન્દમવ્યયમ્ ।

ન તસ્ય કિંચિજ્ઞાતવ્યાજ્ઞાતવ્યાત્માવશિષ્યતે ॥^૯

પછી તેને શોગ, ધારણ કે કશાનું પ્રયોજન નથી.

સંપ્રાપ્તે જ્ઞાનવિજ્ઞાને બ્રહ્મણિ ચ-દ્વિ સ્થિતે ।

લઘ્વે શાન્તિપદે દેવિ ન યોગો નૈવ ધારણા ॥^{૧૦}

એ પરમશાન્તિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતે સર્વ નિયમોથી, અતીત થઈ જાય છે.

૬ જેનો ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ નિરપદ થયો હોય, જે આત્મા પોતાના વડે નિર્મળ હોય, જે મરેલાની પેઠે સાક્ષાત્ રહેતો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

૭ જ્યારે વર્ણાતીત પરમ તત્ત્વ જાણી ગયું હોય અને કંઈ પ્રયત્ન કરવાનો રહે નહિ ત્યારે મંત્રો મંત્રાધીન દેવતાઓ સાથે દાસ બની જાય છે.

૮ જ્યારે દેહાભિમાન અલિપ્ત થાય છે અને પરમાત્મા જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જ્યાં જ્યાં મન જાય છે ત્યાં ત્યાં સમાધિ થાય છે.

૯ જે સર્વવ્યાપી; શાન્ત, આનંદસ્વરૂપ અને અવ્યયને જુએ છે તેને કશું જાણવાનું કે નહિ જાણવાનું રહેતું નથી.

૧૦ જ્યારે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્ને પ્રાપ્ત થયાં હોય છે અને હૃદયમાં બ્રહ્મની સ્થિતિ હોય છે અને શાન્તિપદ પ્રાપ્ત થયાં હોય ત્યારે દેવિ! શોગ કે ધારણ કશું રહેતું નથી.

રત્રણિ વિજ્ઞાતે સમસ્તનિયમૈરલમ્ ।

||લઘુત્તેન કિં કાર્યં લઘ્વે મલયમારુતે ||^{૧૧}

યાગશાસ્ત્રમા નિષ્ણાત થયેલા હોદ્દા જીવ અને આત્માના એક્યતે યોગ કહે છે.

ऐक्यं जीवात्मनोराहुयोगं योगविशारदाः ||^{૧૨}

ત્યારપછી કુશાર્ણવ તંત્રમાં અવસ્થા વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

उत्तमा सहजावस्था मध्यमा ध्यानधारणा ।

जपस्तुतिः स्यादधमा होमपूजाऽधमाधमा ||^{૧૩}

કોષ પશુ પ્રકારના માનસિક પ્રવર્તન વિના પરમાત્મા સાથે અખંડ અનુસંધાન જે અવસ્થામાં રહી શકે તે સહજ અવસ્થા ઉત્તમાવસ્થા છે. માનસિક પ્રયાસ કરીને ધ્યાન ધારણા દ્વારા યોગને ટકાવી રાખવાનો હોય તો તે મધ્યમાવસ્થા છે અને જ્યારે જપ સ્તુતિ વગેરે બાહ્ય ઉપચારો દ્વારા એ અનુસંધાન સાધવું પડે તે અધમ અવસ્થા છે. જપસ્તુતિમાં તો થોડું પશુ અનુસંધાન રહે છે, પશુ હોમપૂજા જે અવસ્થામાં પ્રેરણાબળ આપનાર હોય છે તે અવસ્થા દલકામાં દલકા કોટિની છે. બાહ્યો કહે છે કે “ જ્યારે તેમાં હું ડૂબી રહું ત્યારે સહજાવસ્થા, જ્યારે હું તેની બહાર હોઉં છતાં તે સંમુખે રહે તે મધ્યમાવસ્થા; જ્યારે અમારી કથાવાર્તા સાંભળે ત્યારે અધમાવસ્થા અને જ્યારે ઘણે દૂર સિદ્ધીપત્રી લાખવી પડે ત્યારે અધમાધમાવસ્થા છે.

કુશાર્ણવ કહે છે કે:—

उत्तमा तत्त्वचिन्ता स्याजपचिन्ता तु मध्यमा ।

शास्त्रचिन्ताधमा ज्ञेया लोकचिन्ताऽधमाधमा ॥

पूजाकोटिसमं स्तोत्रं-स्तोत्रकोटिसमो जपः ।

जपकोटिसमं ध्यानं ध्यानकोटिसमो लयः ||^{૧૪}

વળી બીજી એક જગાએ કહે છે કે:—

नानुसन्धात्परा पूजा न हि तृप्तेः परं फलम् ॥^{૧૫}

એનું અનુસંધાન કરવું એ પરમ પૂજા છે અને એ પરમ તત્ત્વને જાણવું એ પરમ ફલ છે; એટલે કોષ ક્રિયા નહિ પણ એને માટે અંતરની વ્યાકુળતા, અને એનું સદા સર્વદા અન્વેષણ કર્યા કરવું એ પરમ પૂજા છે. બાહ્યો કહે છે કે ધણીને સ્ટેશન પર

૧૧ જ્યારે પરબ્રહ્મ જ્ઞાત થાય છે ત્યારે કોઈ નિયમનું કામ રહેતું નથી. મલયમારુત મળી આવે પછી વીજળાનું શું કામ રહ્યું !

૧૨ જીવ અને આત્માનું એક્યતેને યોગવિશારદો યોગ કહે છે.

૧૩ સહજાવસ્થા એ ઉત્તમ છે; ધ્યાન અને ધારણા એ મધ્યમ છે; જપ અને સ્તુતિ એ અધમ છે; અને હોમપૂજા અધમમાં અધમ છે.

૧૪ તત્ત્વનું ચિંતન એ ઉત્તમ છે; જપનું ચિંતન એ મધ્યમ છે; શાસ્ત્રચિંતન એ અધમ છે; અને લૌકિક ચિંતન એ અધમમાં અધમ છે; કરોડ પૂજા સમાન એક સ્તોત્ર છે; કરોડ સ્તોત્ર સમાન જપ છે; કરોડ જપ સમાન ધ્યાન છે; અને કરોડ ધ્યાન સમાન લય છે.

૧૫ અનુસંધાનથી પર કોષ પૂજા નથી; તૃપ્તિથી પર કોઈ ફળ નથી.

લેવા જનાર નોકરની અને ઘેર રહેનાર પત્નીના અંતરની વ્યાકુળતામાં ધણો ફરક છે: પ્રેમ એ મનૂરધર્મ નથી.

અક્રિયૈવ પરા પૂજા મૌનમેવ પરો જપ: ॥^{૧૬}

પ્રેમતત્ત્વને પીછાનનાર મૌનનું મૂલ્ય સમજો છે.

અચિન્તૈવ પરં ધ્યાનમનિચ્છૈવ પરં ફલમ્ ॥^{૧૭}

પ્રેમની પત્ની પગારની દાસી નથી. પરમાત્મા સાથેનું અનુસંધાન એ જ શ્રવણની પરમ સાર્યકતા છે.

યોગી પુરુષ કેવી રીતે પૂજા કરે છે તે બાબતમાં કહ્યું છે કે

મન્ત્રોદકૈર્વિના સન્ધ્યાં પૂજાહોમૈર્વિના જપમ્ ।

ઉપચારૈર્વિના યાગં યોગી નિત્યં સમાચરેત્ ॥^{૧૮}

ઉપચારની જરૂર પડ્યા જ કરે તો નિત્યપૂજા થાય નહિ, કારણ કે ધણો સમય ઉપચાર સંગ્રહમાં જ ચાલ્યો જાય. પ્રેમવ્યાકુળ બ્યક્તિ ઉપચારસંગ્રહ અર્થે સમય વ્યતીત કરે કે ? એક બાહ્યના ગાનમાં છે કે “તેને એક માણસે પૂછ્યું: ‘તારે ભેખ, માલા, તિલક કેમ ?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: ‘લાંબા વખત પછી કાઠ સ્ત્રીનો સ્વામી ઘેર આવતો હોય એવી ખબર સાંભળ્યા પછી તે સ્ત્રી શણગાર સજવા પાછળ સમય ગાળશે ખરી કે ? એ કહેશે કે એ પોતે પધારે છે એટલે મારી પાસે કાઠ પણ શણગાર સજવાનો સમય જ નથી. મારો દેહ કેવી રીતે આપ્યો છે એ જાણીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. મને લાગે છે કે મારો પ્રેમ સત્ય અને એકનિષ્ઠ હોત તો દેહ છોડીને આત્માને પોતાની સાથે લઇને મળવા આવત.” જેટલો વખત બદ્ધ તેટલો સમય શ્રવ. બંધનમુક્ત યતાં એ જ શ્રવ શિવ યદ જાય છે.

પાશવદ્ધ: સ્મૃતો જીવ: પાશમુક્ત: સદા શિવ: ।

તુપેળ વદ્ધો શ્રીહિ: સ્યાત્તુપામાવે ચ તણ્ડુલ: ॥^{૧૯}

બંધનનો નાશ થતાં સર્વત્ર પરબ્રહ્મનું ધામ દેખાય છે.

અગ્નૌ તિષ્ઠતિ વિપ્રાણાં દ્વિદેવો મનીષિણામ્ ।

પ્રતિમા સ્વપ્નવુદ્ધાનાં સર્વત્ર વિદિતાત્મનામ્ ॥^{૨૦}

જ્યારે સર્વત્ર પરબ્રહ્મ વિરાજે ત્યારે મૃત્યુભય રહે જ નહિ. મૃત્યુ એને માટે સર્વ દુ:ખનું વિરામસ્થાન બને છે. જેમ વૈદ્ય સર્વ દુ:ખને દૂર કરે છે તેમ મૃત્યુ પણ દુ:ખમાત્રને દૂર કરે છે. એ ઘર તેનું સ્વર્ગ છે. તે અન્ય સ્વર્ગને માટે ઝંખતો નથી. એ ઘરને સહેજે પવિત્ર કરી પરબ્રહ્મ દ્વારા તે પરિપૂર્ણ દેખે છે અને સ્વર્ગમાં પરિણત કરે છે.

૧૬ પ્રક્રિયા એ જ મોટી પૂજા છે, અને મૌન એ જ મોટો જપ છે.

૧૭ અચિન્તા એ જ પરમ ધ્યાન છે, અને અનિચ્છા એ જ પરમ ફળ છે.

૧૮ યોગી હોમમાં મંત્ર અને પાણી વિના સંધ્યા કરે, પૂજા અને હોમ વિના જપ કરે, અને ઉપચાર વિના યજ્ઞ કરે.

૧૯ જ્યાંસુધી પાશબદ્ધ હોય ત્યાં સુધી શ્રવ છે, પાશમુક્ત થાય એટલે સદાશિવ છે. ફાવરા વાળો હોય ત્યાં સુધી ડાંગર છે, ફાવરે નીકળી જાય એટલે ચોખ્ખો બને છે.

૨૦ વિશ્વેનો દેવ અગ્નિમાં દોષ છે. બુદ્ધિશાળીઓનો દેવ દંત્યમાં દોષ છે. સ્વપ્નમાંથી જાગ્યે અને આત્માને જાણનારોની પ્રતિમા સર્વત્ર દોષ છે.

મૃત્યુર્વૈધાયતે દેવિ સાક્ષાત્સ્વર્ગાયતે ગૃહમ્ ।

પુણ્યાયન્તેઽજ્ઞનાઃ સર્વાઃ સત્યજ્ઞાનાં કુલેશ્વરિ ॥^{૨૧}

તે સમયે એ અનન્ત, અસીમ પ્રહારને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે એટલો બધો ઉદાર અને વિશાળ બની જાય છે કે કોઈ ક્ષુદ્ર અપવિત્રતા તેને દૂષિત કરી શકતી નથી. જેમ વાયુ કે આકાશને કોઈ પણ જાતની મલિનતા અપવિત્ર કરી શકતી નથી તેમ. (કારણ કે આકાશ અને વાયુ એટલા બધા ઉદાર અને વિશાળ છે.)

સર્વસ્પર્શીં યથા વાયુર્યથાકાશશ્ચ સર્વગઃ ।

સર્વે યથા નદીસ્નાતાસ્તથા યોગી સદા શુચિઃ ॥^{૨૨}

જે નિત્ય પરબ્રહ્મમાં સ્નાન કરે તેને કોણ અશુદ્ધ કહી શકે? તે વખતે તે શાસ્ત્ર-સચિત અથવા લોકનિયન્ત્રિત કોઈ પણ માર્ગની અપેક્ષા કરતો નથી. જે માર્ગે તે ચાલે એ જ સાચો માર્ગ થાય છે.

યસ્મિંશ્ચરન્તિ યોગીશાઃ સ માર્ગઃ પરમો મતઃ ।

યસ્યામુદેતિ સૂર્યો હિ પૂર્વાશા સા નિગદ્યતે ॥^{૨૩}

જ્યાં સૂર્ય જાય તે જ પૂર્વ દિશા કહેવાય. શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કોઈ એક માર્ગે પૂર્વ દિશાને યોજતાં યોજતાં સૂર્યોદય થાય છે એવું નથી. જે દિશામાં તેનો ઉદય થાય એ જ પૂર્વ દિશા. આ પ્રહારદ્રષ્ટા સત્યજ્ઞને કોણ નિયન્ત્રિત કરી શકે?

નદો વક્રામૃજું કર્તુ નિરોદ્ધું તત્પ્રવાહકમ્ ।

સ્વેચ્છાવિહારિણં શાન્તં કો વા વારયિતું ક્ષમઃ ॥^{૨૪}

એ અતિ શાન્ત હોવાથી એનો નિરોધ કરવો શક્ય નથી. એ સમયે તો પોતાની અંતિમ અવસ્થાએ પહોંચી ગયો હોય છે. ઋતુકાળે ઝાડનાં પાંદડાં જેમ પોતાની મેળે ખરી પડે છે, તેમ વિધિનિષેધો પણ ગલિત પત્રની માફક પોતપોતાની મેળે જતા રહે છે.

ઋતું પ્રાપ્ય યથા વૃક્ષઃ પત્રં ત્યજતિ નિઃસ્પ્રહઃ ।

તત્ત્વં પ્રાપ્ય તથા યોગી ત્યજેત્કર્મપરિપ્રહમ્ ॥^{૨૫}

વિધિનિષેધોથી અતીત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી યોગી પુરુષ નિઃસીમ કલ્યાણ

૨૧ સત્ય જાણનારાઓને હું કુલેશ્વરી દેવિ । મૃત્યુ વૈધ બને છે, ગૃહ સાક્ષાત્ સ્વર્ગ બને છે, અને સર્વ સ્ત્રીઓ પુરુષ બને છે.

૨૨ જેવા સર્વસ્પર્શી વાયુ છે, જેવું સર્વવ્યાપી આકાશ છે, અને જેવા નદીમાં સ્નાન કરેલા સર્વે છે તેવા યોગી હૃદયેશ પવિત્ર છે.

૨૩ જે માર્ગે મહાન યોગીઓ જાય છે તે માર્ગ મોટો મનાય છે. જે દિશામાં સૂર્ય જાય તે પૂર્વ દિશા ગણાય છે.

૨૪ વાંકી નદીને સીધી કરવાને, તેના પ્રવાહને રોકવાને અને શાંત રવેચ્છાવિહારીને વારવારે કોણ સમર્થ છે?

૨૫ જેમ વૃક્ષ ઋતુપ્રાપ્ત થતાં પાંદડાંને તથા તે છે તેમ નિસ્પ્રહ યોગી તત્ત્વને પામતાં કર્મની આસક્તિ છોડી દે છે.

અનુભવતો હોય છે, સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે શ્રદ્ધાથી આપણા તત્ત્વજ્ઞો જુએ છે તે શ્રદ્ધા કોઈ કોઈએ લાગ્યે જ નજરે પડશે. જ્યાં ભારેભાર અવગા હોય છે ત્યાં પણ અવગા પર ચમત્તે તેમાં પણ મહત્ત્વ અને ગૌરવ જોઈએ તત્ત્વવિદ્નું લક્ષણ છે.

कन्यां कुमारिकां नमामुन्मत्तां वाऽपि योषितम् ।

न निन्देन्न जुगुप्सेन्न न हसेन्नावमानयेत् ॥

नाग्रियं नानृतं ब्रूयात्कस्यापि कुलयोषितः ।

कुरुषा चेति कृष्णेति न वदेत्कुलयोषितम् ॥

या काचिदङ्गना लोके सा मातृकुलसम्भवा ।

स्त्रियं शतापराधाश्चेत्पुष्पेणापि न ताडयेत् ।

दोषान्न गणयेत्स्त्रीणां गुणानेव પ્રકાશયેત્ ॥^{૨૧}

યોગી પુરુષ સ્ત્રીને કંઈ દષ્ટિથી જુએ છે એનો ઉપરના શ્લોકોમાંથી સુંદર અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે.

આદર્શ ગુરુ માટે એવું કહ્યું છે કે શિષ્યને વિદ્યાદાન કરવામાં ગુરુ હેતરપંડી કરે તો તેને ગુરુ ન કહેવો. તેણે પોતાની આખી જાત આપી દેવી જોઈએ. જે પોતાને આપી શકે તે જ ગુરુ. માતા પોતાના બાળક પાસે તકીઓ મૂકીને પોતાના કામમાં રૂચ્યા કરે તેમ ગુરુ માત્ર શાસ્ત્ર આપીને નિવૃત્ત થાય તો તે મથાર્થ ગુરુ નથી જ.

यदा दद्यात्स्वशिष्याय स्वात्मानं देशिकोत्तमः ।

તદા મુક્તો ભવેદ્દિષ્યસ્તતો મુક્તો ભવેદ્ગુરુઃ ॥^{૨૭}

કારણ કે ગુરુ અને શિષ્યમાં કશોય ભેદ નથી. ગુરુ પોતાની પૂર્ણતા શિષ્યમાં અંતરેક્ષી જુએ છે અને શિષ્ય પોતાની પૂર્ણતા ગુરુમાં શોધે છે. અને એક ચર્ચ, પૂર્ણાંગ બની સર્વ જીવનના, સર્વ વિશ્વના કલ્યાણની સાધના કરે છે.

अद्वैतं भावयेन्नित्यं न द्वैतं गुरुणा सह ।

આત્મવત્સર્વભૂતેભ્યો હિતં કુર્યાંકુલેશ્વરિ ॥^{૨૮}

શિષ્ય ગુરુ સાથે જ્યારે એકાત્મભાવ સાધે છે ત્યારે અચાનક તમામ પદાર્થ તેને ગુરુપદેશ કરતા હોય તેવો અનુભવ થાય છે. એવે વખતે એ બધે જ ગુરુદર્શન કરે છે.

૨૬ નગન કુમારી કન્યાની અથવા ઉન્મત્ત (પરિશ્રિત) સ્ત્રીની નિંદા ન કરવી, જુગુપ્સા ન કરવી, મરકરી ન કરવી, અપમાન ન કરવું, કોઈ પણ કુલસ્ત્રીને અગ્રિય કે અસત્ય કહેવું નહિ. કોઈ પણ કુલસ્ત્રીને એ કુરુપ છે કે કાળી છે એમ કહેવું નહિ. આ લોકમાં જે કોઈ સ્ત્રી છે તે માતાના કુલથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ ગણવું. સો અપરાધ કર્યા હોય તોપણ સ્ત્રીને પુષ્પથી પણ મારવી નહિ. સ્ત્રીઓના દોષો ગણવા નહિ. તેના ગુણોના જ માત્ર પ્રકાશ કરવો.

૨૭ જ્યારે ઉત્તમ ગુરુ પોતાના શિષ્યને પોતાનો આત્મા આપી જે ત્યારે શિષ્ય-મુક્ત થાય છે

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

સર્વત્ર ગુરુને પ્રણામ કરે છે. તેના દિક્ષમાં ક્ષુદ્ર દેવતાને સ્થાન જ રહેતું નથી. પણ માત્ર ગુરુ જ વસતા હોય છે.

ગુરુબુદ્ધ્યા નમેત્સર્વ દૈવતં તૃણમેવ વા ।

ન નમેદેવતાબુદ્ધ્યા દેવતાં લોહમૃન્મયીમ્ ॥^{૨૯}

કુલાર્ણવ તંત્રમાં ગુરુનાં લક્ષણોની એક મોટી યાદી આપી છે તે ઉપરથી સમજાશે કે તેની પાસે શી શી આશા રાખવામાં આવે છે.

શ્રીગુરુઃ પરમેશાનિ શુદ્ધવેશો મનોહરઃ ।

સર્વલક્ષણસંપન્નઃ સર્વાવ્યવશોભિતઃ ॥

સુમુલઃ સુલભઃ સ્વચ્છો ભ્રમસંશયનાશકઃ ।

ઈક્ષિતાકારવિત્પ્રાન્ન ઝહાપોહવિદુજ્જ્વલઃ ॥

અન્તર્લક્ષો બહિર્દષ્ટિઃ સર્વજ્ઞો દેશકાલવિત્ ।

આજ્ઞાસિદ્ધિલ્લિકાલજ્ઞો નિગ્રહાનુગ્રહક્ષમઃ ॥

વેદકો બોધકઃ શાન્તઃ સર્વજીવદયાપરઃ ।

સ્વાધીનેન્દ્રિયસંચારઃ પઙ્વર્ગવિજયક્ષમઃ ॥

અગ્રગણ્યોડત્તિગમ્भीરઃ પાત્રાપાત્રવિશેષવિત્ ।

શિવવિષ્ણુસમઃ સાધુર્મન્દર્શનદૂપકઃ ॥

નિર્મલો નિત્યસંતુષ્ટઃ સ્વતંત્રો વિશ્વશક્તિમાન્ ॥^{૩૦}

સમુદ્રતટ પરનું જલાશય સમુદ્ર સાથે સંયુક્ત હોય તો સમુદ્રમાં બરતી આવતાંની સાથે તેમાં પણ જલવૃદ્ધિ થશે અને સમુદ્રમાં ઓટ થતાંની સાથે તેમાં પણ પાણી ઓછું થઈ જશે; તે પ્રમાણે જ વિશ્વાત્મા સાથે સંલગ્ન થયો છે તે વિશ્વાત્મા સાથે રહેત, ક્ષીણ અથવા વિશ્વાત્માની શક્તિદ્વારા શક્તિમાન થાય છે.

સદ્ગત્વત્સલો ધીરઃ કૃપાલુઃ સ્મિતપૂર્વવાક્ ।

મક્તપ્રિયઃ સદોદારો ગમ્भीરઃ શિષ્ટસાધકઃ ॥

૨૯ સર્વ દેવતાને અને તૃણને પણ ગુરુબુદ્ધિથી નમવું. લોહાના અને માટીના દેવતાને દેવતા બુદ્ધિથી ન નમવું.

૩૦ હે પરમેશ્વર ! શ્રી ગુરુ શુદ્ધ વંશવાળો, મનોહર, સર્વ-લક્ષણથી સંપન્ન, સર્વ અવ્યયમાં શોભાવાળો, સુંદર મુખવાળો, સુલભ, સ્વચ્છ, ભ્રમ અને સંશયનો નાશ કરનારો, ત્રાણસોની એષ્ટા અને આકારને સમજનારો, પ્રાણ, ઉદાપોહ નળનારો, ઉગ્ગ્રવળ, અંદર લક્ષ આપવાવાળો, બહાર દષ્ટિ રાખનારો, સર્વજ્ઞ, દેશકાળ નળનારો, આજ્ઞાની સિદ્ધિવાળો, ત્રિકાળજ્ઞ, મહેરબાની અને સન્ન કરવાને સમર્થ, વેદ નળનારો, બોધક, શાંત, સર્વ જીવ પર દયા કરનારો, સ્વાધીન ઇન્દ્રિયની અતિવાળો, પઙ્વર્ગવિજય પર વિજય કરવાને સમર્થ, અગ્રગણ્ય, અતિગંભીર, પાત્ર અને અપાત્રને સમજનારો, શિવ અને વિષ્ણુ જેવો સાધુ, મંદ દર્શનને દોષ દેનારો, નિર્મળ, નિત્ય સંતુષ્ટ, સ્વતંત્ર અને વિશ્વશક્તિવાળો છે.

સ્વેદદેવો ગુરુર્જ્યેષ્ઠો વનિતાપૂજનોત્સુકઃ ।

નિત્યે નૈમિત્તિકે કામ્યે રતઃ કર્મણ્યનિશ્ચિતે ॥

રાગદ્વેપભયક્લેશદમ્માહંકારવર્જિતઃ ॥

પાશબદ્ધઃ પશુર્જ્ઞેયઃ પાશમુક્તો મહેશ્વરઃ ।

તસ્માત્પાશહરો યસ્તુ સ ગુરુઃ પરમો મતઃ ॥

યેન વા દર્શિતે તત્ત્વે તત્ક્ષણાત્તન્મયો ભવેત્ ।

મન્યતે મુક્તમાત્માનં સ ગુરુર્નાપરઃ પ્રિયે ॥

યે દત્ત્વા સહજાનન્દં હરન્તીન્દ્રિયજં સુખમ્ ।

સેવ્યાસ્તે ગુરવઃ શિષ્યૈરન્યે ત્યાજ્યાઃ પ્રતારકાઃ ॥૩૧

દીપકની પેઠે એક બાણ અંધકાર દૂર કરે છતાં બીજી બાણ અંધકાર રાખે એવા ગુરુ તો ઘેર ઘેર મળશે પણ સર્વ દિશામાંથી અંધકારને બગાડનાર સવિતાનારાયણ જેવા ગુરુ તો દુર્લભ જ છે.

ગુરવો વહવઃ સન્તિ દીપવચ્ચ ગૃહે ગૃહે ।

દુર્લભોઽયં ગુરુર્દેવિ સૂર્યવત્સર્વદીપકઃ ॥

ગુરવો વહવઃ સન્તિ વેદશાસ્ત્રાદિપારગાઃ ।

દુર્લભોઽયં ગુરુર્દેવિ પરતત્ત્વાર્થમર્મગઃ ॥

ગુરવો વહવઃ સન્ત્યાત્મનોઽન્યપ્રદા ભુવિ ।

દુર્લભોઽયં ગુરુર્દેવિ લોકે વિશ્વ (સ્વાત્મ) પ્રકાશકઃ ॥

વર્ણાશ્રમકુલાચારનિરતા વહવો ભુવિ ।

સર્વસંકલ્પહીનો યઃ સ ગુરુર્દેવિ દુર્લભઃ ॥૩૨

આ બધું કહ્યા પછી મુખ્ય સુદાની વાત જણાવે છે કે

૩૧ સફળકર્તા તરફ વત્સલ્ય, ધીર, કૃપાહુ, હસીને વાત કરનારો, બહુતપ્રિય, હમેશાં ઉદાર, અંહીર, શિષ્યોના સાધક, પોતાનો ઈષ્ટદેવ ગુરુ જ્યેષ્ઠ, વનિતાના પૂજનમાં ઉત્સુક, નિત્ય નૈમિત્તિક અને કામ્ય કરવામાં રત, રાગ દ્વેષ ભય કલેશ દંભ અને અહંકાર વિનાનો પાશથી બંધાયેલો હોય તે પણ છે, અને પાશથી મુક્ત હોય તે મહેશ્વર છે; માટે જે પાશને હરે છે તે ગુરુ મહાન ગણાય છે, હે પ્રિયે ! જેના વડે તરવનું દર્શન થતાં માણસ તત્ક્ષણ તન્મય બને, અને પોતાના આત્માને મુક્ત માને તે ગુરુ છે, ખીલે નહિ, જેઓ સહજાનન્દ આપીને ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ હરી લે છે તેવા ગુરુઓ શિષ્યો વડે સેવવા યોગ્ય છે; ખીલ સેતરનારાઓ તમવા યોગ્ય છે.

૩૨ હે દેવિ ! ઘેર ઘેર દીવાની પેઠે ગુરુઓ બહુ હોય છે. હે દેવિ ! સૂર્યના જેવા સર્વદીપક ગુરુ દુર્લભ છે. વેદશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા ગુરુઓ બહુ છે; પરમ તરવના મર્મને જાણનારો ગુરુ, હે દેવિ ! દુર્લભ છે. આત્માથી અન્ય વસ્તુ આપનારા ગુરુઓ આ દુનિયામાં બહુ છે. લોકમાં રવાનાનો પ્રકાર પાલનારા ગુરુ દુર્લભ છે. વર્ણ, આશ્રમ અને કુલાચારમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા આ દુનિયામાં બહુ છે. સર્વ સંકલ્પ વિનાનો ગુરુ, હે દેવિ ! દુર્લભ છે.

ગુરુર્યસ્યૈવ સંપર્કાત્ પરાનન્દોઽભિજાયતે ।

ગુરું તમેવ વૃણુયાન્નાપરં મત્તિમાન્નરઃ ॥^{૩૩}

અને જે ગુરુના સંપર્ક માત્રથી પરાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય તેની સંનિધિમાં પાપ તો ટકી જ કેમ શકે ?

યથા વહ્નિસમીપસ્થં નવનીતં વિલીયતે ।

તથા પાપં વિલીયેત સદાચાર્યસમીપતઃ ॥

દીપદર્શનમાત્રેણ પ્રણસ્યતિ તમો યથા ।

સદગુરોર્દર્શનાદેવિ તથાઽજ્ઞાનં વિનસ્યતિ ॥^{૩૪}

સદગુરુનાં દર્શન આઘાનાંધકાર દૂર કરવા સમર્થ છે. શિષ્યની મનોદશા વિચારીને તે ઉપદેશ કરે છે. છ પ્રકારના ગુરુ ગણ્યાં છે.

પ્રેરકઃ સૂચકશ્ચૈવ વાચકો દર્શકસ્તથા ।

શિક્ષકો વોધકશ્ચૈવ પટેતે ગુરવઃ સ્મૃતાઃ ॥^{૩૫}

હવે અથોમ્ય શિષ્યનાં લક્ષણ વિચારીએ :—

દુર્વિકારાક્ષ્ણ્વચેષ્ટાદિ ગતિભાષણવીક્ષણમ્ ।

નિદ્રાતન્દ્રાજડાલસ્યઘ્નતાદિવ્યસનાન્વિતમ્ ॥

વ્યલોકવાદિનં શુષ્કં પ્રોપિતં પ્રેપકં શઠમ્ ।

ધનહીનશુદ્ધિરહિતં નિપેધવિધિવર્જિતમ્ ॥

વિશ્વાસઘાતકં સત્યદ્રોહિણં પાપકારિણમ્ ।

અવિશ્વાસકરં સંશયાત્મકં સિદ્ધચક્રાહ્ણિક્ષણમ્ ॥

આતતાયિનમાદિત્સુઃ કોપિતં ક્રૂટસાક્ષિણમ્ ।

સર્વપ્રતારકં દેવિ સર્વોત્કૃષ્ટાભિમાનિનમ્ ॥

અસત્યં નિષ્ઠુરાક્તં ગ્રામ્યાદિબહુભાષિણમ્ ।

દુર્વિચારકુંતર્કાદિકારકં કલહપ્રિયમ્ ॥

વૃથાક્ષેપકરં મૂર્ખં ચપલં વાગ્વિહમ્બકમ્ ।

પરોક્ષે દૂષણકરં પ્રત્યક્ષપ્રિયવાદિનમ્ ॥^{૩૬}

૩૩ જેના સંપર્ક માત્રથી પરમાનન્દ ઉત્પન્ન થાય તે ગુરુ છે. મતિમાન પુરુષે એવા ગુરુને જ વરુણ, અન્યને નહિ.

૩૪ જેમ અગ્નિની પાસે રાખેલું માખણ ઓગળે છે તેમ આચાર્યની સમીપ પાપ વિલય પામે છે. દીપના દર્શનમાત્રથી અંધારું નાશ પામે છે તેમ સદગુરુના દર્શનથી હે દેવિ ! અજ્ઞાન નાશ પામે છે.

૩૫ પ્રેરક, સૂચક, વાચક, દર્શક, શિક્ષક અને વોધકઃ એવા છ પ્રકારના ગુરુઓ કહેવા છે.

૩૬ જેની અગ્નેષ્ટા, ગતિ, ભાષણ, નજર વગેરે દુર્વિકારી હોય; જે નિદ્રા, તન્દ્રા, જડ આગત

સત્ય કરતાં વાગ્મળને વધારે મહત્ત્વ આપે.

વાગ્મહવાદિનં વિદ્યાચૌરમાત્મપ્રશંસકમ્ ।

ગુણાસહિષ્ણુમહિતમાર્તે ક્રોધનમંવિકે ॥

વાચાલં દુર્જંગસત્ત્વં સર્વલોકવિગર્હિતમ્ ।

પિશુનં પરસંતાપ્યં સંવિદપ્રણયં પ્રિયે ॥

સ્વક્લેશવાદિનં વિશ્વદ્રોહિણં સ્વાત્મવચ્ચકમ્ ।

જિહ્વોપસ્થપરં દેવિ તસ્કરં પશુચેષ્ટિતમ્ ॥

અકારણં દ્રેપહાસક્લેશક્રોધાદિ કારણમ્ ।

અતિહાસમકર્માણં મર્માન્તપરિહાસકમ્ ॥

કામુકં ચાતિનિર્લજ્જં મિથ્યાદુશ્ચેષ્ટસૂચકમ્ ।

અસૂયામદમાત્સર્યદંભાહંકારસંયુતમ્ ॥

ઈર્ષ્યાપારુષ્યપૈશૂન્યં કાર્પણ્યં ક્રોધમાનસમ્ ।

અધીરં દુઃસ્થિનં ભીરુમશક્તસ્તવમાતુરમ્ ॥

અપ્રબુદ્ધમર્તિ મન્દં મૂઢં ચિન્તાસમાકુલમ્ ।

તૃણાલામયુતં દીનમતુષ્ટં સર્વયાચકમ્ ॥

વહ્વાશિનં કપટિનં આમકં કુટિલં પ્રિયે ।

મક્તિશ્રદ્ધાદયાશાન્તિ ધર્માચારવિવર્જિતમ્ ॥

માતાપિતૃગુરુપ્રાજ્ઞસદ્વચોહાસ્યકારકમ્ ।

ઈત્યાદિ દુર્ગુણોપેતં ગુરુઃ શિષ્યં વિવર્જયેત્ ॥૩૭

છૂત વગેરે ખરાબ દેવવાળો હોય; ભૂઠાઓલો, શુષ્ક, પરદેશી, પ્રેમિક, સઠ હોય; ધન અને સ્ત્રીની ખાખતમાં શુદ્ધિ રહિત એવો, નિષેધ અને વિધિ વિનાનો હોય, વિશ્વાસઘાતક, સત્યનો દ્રોહ કરનાર, પાપ કરનાર, અવિશ્વાસુ, સંશયવાળો, સિદ્ધિની આકાંક્ષા વિનાનો, આતતાથી, લોભી (?), કાપિત, ખોટી સાક્ષી આપનાર, સર્વને છતરનાર, સર્વથી લટકીત હોવાનું અભિમાન રાખનાર, અસત્ય, નિહુર, આસક્ત, આગ્ય શબ્દ બોલનાર, દુર્વિચાર અને કુતક વગેરે કરનાર, કલહપ્રિય, ખોટા આક્ષેપ કરનાર, મૂર્ખ, અપણ, વાણીનો ઝોળ કરનાર, પ્રત્યક્ષ મીઠું બોલીને પરોક્ષમાં ખોટું કરનારો હોય.

૩૭ વાણીમાં શ્રદ્ધાની વાતો કરનારો, વિદ્યાનો ચોર, બકાઈખોર, પારકાનો શુભ નહિ સહી રાકનાર, અહિત કરનાર, દુઃખી, ક્રોધી, વાચાળ, દુર્બનનો મિત્ર, સર્વ લોકથી નિંદાયેલો, ચાડીઓ, ખીલથી સંતાપાયેલો, વાતચીતના અણુગમાવાળો, પોતાના દુઃખની વાતો કર્યા કરનારો, વિશ્વનો દ્રોહી, જાતને છતરનારો, જિહ્વાલોલુપ અને વિપયી, તરકર, પશુની ચેષ્ટાવાળો, કારણવિતા દ્રેષ, હાસ, કલેશ, ક્રોધ વગેરે કરનારો, ખીલને માઠું લાગે તેવી મસ્કરી કરનારો, કામી, અતિ નિર્લજ્જ, ખોટી અને ખરાબ ચેષ્ટાની સૂચના કરનારો, અસૂયા, મદ, માત્સર્ય, દંભ, અહંકારવાળો, ધર્વા, કઠોરતા અને ચાટિયાપણાવાળો, લોભી, ક્રોધી, અધીર, દુઃખી, ભીરુ, કોઈની રત્નતિ ન કરી શકે એવો, રોગી, નહિ જાણેલી મતિવાળો, મંદ, મૂઢ, ચિંતાથી અકળાએલો, તૃષ્ણાવાળો, દીન, અસંતુષ્ટ, બધાની પાસે આગ્રા કરનારો, ખૂબ ખાનારો, કપટી, રખડુ, કુટિલ, અકિં શ્રદ્ધા દયા શાન્તિ ધર્માચાર વિનાનો, માતા પિતા ગુરુ પ્રાણના સદ્વચનને હસી માંડનારો, વગેરે દુર્ગુણવાળા શિષ્યને ગુરુએ છોડી દેવો.

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

હવે સારા શિષ્યનાં લક્ષણ વિચારીએ:—

સચ્છિષ્યં તુ કુલેશાનિ શુભલક્ષણસંયુતમ્ ।
સમાધિસાધનોપેતં ગુણશોભસમન્વિતમ્ ॥

સ્વચ્છદેહામ્બરં પ્રાજ્ઞં ધાર્મિકં શુભમાનસમ્ ।
દૃઢવ્રતં સદાચારં શ્રદ્ધાભક્તિસમન્વિતમ્ ॥

દક્ષમલ્પાશિનં ગૂઢચિત્તં નિર્વ્યાજસેવકમ્ ।
વિમૃશ્યકારિણં વીરં મનોદારિદ્યર્વર્જિતમ્ ॥

સર્વકાર્યાતિકુશલં સ્વચ્છં સર્વોપકારિણમ્ ।
કૃતજ્ઞં પાપમીતં ચ સાધુસગ્જનસંમતમ્ ॥

આસ્તિકં દાનશીલં ચ સર્વભૂતહિતે રતમ્ ।
વિશ્વાસવિનયોપેતં ધનદેહાદ્યવશ્ચકમ્ ॥

અસાધ્યસાધકં શૂરમુત્સાહબલસંયુતમ્ ।
અનુકૂલક્રિયાયુક્તમપ્રમત્તં વિચક્ષણમ્ ॥

હિતસત્યમિતસ્મેરભાષણં મુક્તદૂષણમ્ ।
સકૃદુક્તગૃહીતાર્થં ચતુરં બુદ્ધિવિસ્તરમ્ ॥

સ્વસ્તુતૌ પરનિંદાયાં વિમુખં સુસુખં પ્રિયે ।
જિતેન્દ્રિયં સુસંતુષ્ટં ધીમન્તં વ્રજચારિણમ્ ॥

ત્યક્તાધિવ્યાધિચાપલ્યદુઃસ્વપ્નશ્ચિન્તિમસંશયમ્ ।
મનોવાક્તનુભિર્નિત્યં પરિચર્યાસમુત્સુકમ્ ॥

જાતિમાનઘને ગર્વવર્જિતં ગુરુસન્નિધૌ ।
જપધ્યાનાદિ નિરતં મોક્ષમાર્ગાભિકાક્ષિણમ્ ॥

• ઇત્યાદિ લક્ષણોપેતં ગુરુઃ શિષ્યં પરિગ્રહેત્ ॥૩૮

૩૮ હે દેવિ ! સારા શુભ લક્ષણવાળાને, સમાધિના સાધનવાળાને, શુભ અને ચારિત્રવાળાને, સ્વચ્છ શરીર અને કપડાંવાળાને, પ્રજ્ઞા ધાર્મિક શુભ મનવાળાને, દૃઢવ્રત, સદાચારી શ્રદ્ધા અને ભક્તિવાળાને, હોશિયાર, જ્ઞાણુ ખાનારો, વિચારીને કામ કરનારો, વીર, મનની દરિદ્રતા વિનાનો, સર્વ કાર્યમાં અતિકુશળ, સ્વચ્છ, સર્વને ઉપકારક, કૃતજ્ઞ, પાપથી બીધેલો, સાધુ અને સગ્જનોએ જોને સંમતિ આપી છે એવો, આસ્તિક, દાનશીલ, સર્વભૂતના હિતમાં લાગેલો, વિશ્વાસ અને વિનયવાળો, ધન દેહ વગેરેમાં નહિ છેવરનારો, અસાધ્ય વસ્તુને સાધનારો, શૂરો, ઉત્સાહ અને બલવાળો, અનુકૂળ ક્રિયા કરનારો, અપ્રમત્ત, વિચક્ષણ, હિત સત્ય મિત્ર અને હાસ્યયુક્ત ભાષણ કરનારો, દૂષણ વિનાનો, એક વાર કહીએ અને સમજી જાય એવો, ચતુર, બુદ્ધિના વિસ્તારવાળો, પોતાની રત્નતિમાં અને પારકાની નિંદામાં વિમુખ રહે તેવો, સારા મુખવાળો જિતેન્દ્રિય, સહેલાઈથી સંતોષ પામતો, ધીમાન, પ્રક્ષયારી, આધિ વ્યાધિ અપજતા, દુઃખ અને શ્વાન્તિ વિનાનો, સંશય વિનાનો, મન વાણી અને કર્મથી સેવા કરવામાં ઉત્સુક, શુરોની સમીપ પોતાની જાતિ મન અને ધનની બાબતમાં ગર્વ વિનાનો, જપ અને ધ્યાનમાં લાગેલો, મોક્ષમાર્ગની આકાંક્ષાવાળો, વગેરે લક્ષણોવાળા શિષ્યનો શુરોએ સ્વીકાર કરવો.

શુરુ અને શિષ્ય બંને એકબીજાની પરસ્પર પરીક્ષા કરીને એકબેકને સ્વીકારે તો જ કલ્યાણ છે.

શક્તિસિદ્ધિ સુસિદ્ધચર્થ પરીક્ષ્ય વિધિવદ્ગુરુઃ ।

પથ્વાદુપદિશેન્મન્ત્રમન્યથા નિષ્ફલં ભવેત્ ॥

આનન્દકમ્પરોમાશ્વસ્વરનેત્રાદિ વિક્રિયાઃ ।

યેષાં સ્યુસ્તેઽન્ન યોગ્યાશ્ચ દીક્ષાસંસ્કારકર્મણિ ॥

શિષ્યોઽપિ લક્ષણૈરતૈર્ગુરુઃ કુર્યાત્પરીક્ષણમ્ ।

વોષકત્વં પરિજ્ઞાય શિષ્યો મૂયાન્ન ચાન્યથા ॥૩૯

શિષ્યો તથા જાતના હોય છે: (૧) દીક્ષા લેતાં પહેલાં જ જેઓમાં શ્રદ્ધાસંચાર થઈ ચૂક્યો છે તે; (૨) દીક્ષા લેતી વખતે જેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તે; અને (૩) દીક્ષા લીધા પછી ક્રમે ક્રમે જેનામાં શ્રદ્ધાસંચાર થાય તે.

દીક્ષાનો અર્થ સમજાવતાં કહે છે કે

યથા ચોન્મિલિતાત્માનો ભવન્તિ પશવઃ શિવાઃ ।

સા દીક્ષા હ્યુદિતા દેવિ પશુપાશવિમોચિકા ॥

યથા દીક્ષિતમાત્રેણ જાયન્તે પ્રત્યયાઃ પ્રિયે ।

સા દીક્ષા મોક્ષદા જ્ઞેયા શેષાસ્તુ જનસેવિકાઃ ॥

ગતં શૂદ્રસ્ય શૂદ્રત્વં વિપ્રસ્યાપિ ચ વિપ્રતા ।

દીક્ષાસંસ્કારસંપન્ને કોઽપિ મેદો ન વિવ્યતે ॥

દીક્ષિતસ્યં ન કાર્યં સ્યાત્તપોભિર્નિયમત્રૈઃ ।

ન તીર્થક્ષેત્રગમનૈર્ન ચ શારીરયન્ત્રણૈઃ ॥૪૦

દીક્ષા નવો જન્મ છે. એ દીક્ષા દ્વારા કાણુ મોટો છે અને કાણુ નાનો છે એનો પરિચય થાય છે.

દ્વિજો યો દીક્ષિતઃ પથ્વાદન્યજઃ પૂર્વદીક્ષિતઃ ।

દ્વિજઃ કનિષ્ઠઃ સ જ્યેષ્ઠ ઇતિ શાસ્ત્રાર્થનિર્ણયઃ ॥૪૧

૩૯ ગુરુએ શક્તિ સિદ્ધિ અને સુસિદ્ધિને માટે વિધિપૂર્વક પરીક્ષા કરીને પછી મંત્રનો ઉપદેશ કરેલો; નહિ તો મંત્ર નિષ્ફળ જાય. આનંદ, કમ, રોમાંચ, સ્વર, નેત્ર વગેરેની જેમને વિક્રિયા થાય, તેઓ દીક્ષાસંસ્કારકાર્યમાં યોગ્ય છે. શિષ્યે પણ આ લક્ષણો વડે ગુરુની પરીક્ષા કરવી અને ગુરુનું આધકપત્તું જાણીને શિષ્ય થવું, નહિ તો નહિ.

૪૦ જેમ ઉપરેલા આત્માવાળા પશુ સિવ અને છે તેમ જે પશુમાધી મુક્ત કરે તેને જ દેહેતિ । દીક્ષા કહેલી છે. જેનાથી માત્ર દીક્ષા દીધેલા માણસને જ્ઞાન થાય છે તે દીક્ષા મોક્ષ આપનારી જાણુવી, બીજી દીક્ષાઓ તો લોકની રોચા કરનારી છે. દીક્ષાસંસ્કાર લીધેલાને કોઈ ભેદ રહેતો નથી, યદ્રવં યદ્રવત્ જાય છે, વિપ્રતું વિપ્રવત્ જાય છે. દીક્ષા લીધેલાને તપ, નિયમ અને વ્રતનું તેમ જ તીર્થ, અથવા ક્ષેત્રમાં જવાનું તેમ જ શરીરનું દમન કરવાનું રહેતું નથી.

૪૧ જે દ્વિજને પછી દીક્ષા દીધી હોય અને અંત્યજને પહેલાં દીક્ષા દીધી હોય તો તે દ્વિજ કનિષ્ઠ છે અને પેટો જ્યેષ્ઠ છે એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

દીક્ષાનું સ્થાન અને સાધનાનું ક્ષેત્ર કેવા પ્રકારનું જોઈએ તે વિષે કહ્યું છે કે
 પુણ્યક્ષેત્રં નદીતીરં ગુહાપર્વતમસ્તકમ્ ।
 સુપવિત્રં ચ સિન્ધૂનાં સજ્જનં પાવનં વનમ્ ॥
 ઉદ્યાનાનિ વિવિક્તાનિ વિલ્વમૂલં તટં ગિરેઃ ।
 દેવાયતનં કૂલં ચ સમુદસ્ય નિજં ગૃહમ્ ॥
 સાધનેષુ પ્રશસ્તાનિ સ્થાનાન્યેતાનિ મન્ત્રણામ્ ।
 અથવા નિવસેત્તત્ર યત્ર ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥
 શ્લેષ્છદુષ્ટમૃગવ્યાલશક્ષાતઙ્કવિવર્જિતે ।
 એકાન્તપાવને નિન્દારહિતે ભક્તિસંયુતે ॥
 સ્વદેશે ધાર્મિકે દેશે સુભિદો નિરુપદવે ।
 રમ્યે ભક્તજનસ્થાને નિવસેત્તાપસાશ્રમે ॥
 રાજાનઃ સચિવા રાજાં પુરુષાઃ પ્રભવો જનાઃ ।
 ચરન્તિ યેન માર્ગેણ ન વસેત્તત્ર મન્ત્રવિત્ ॥^{૪૨}

બીજાં પણ નિષિદ્ધ સ્થાનો સંબંધી કહ્યું છે કે
 - જીર્ણદેવાલયોદ્યાન દગ્ધવૃક્ષતલેષુ ચ ।
 નદીતટાગકૂપેષુ ભૂછિદ્રાદિષુ નો વસેત્ ॥^{૪૨અ}
 જપના નિયમ માટે આવું કહ્યું છે:

ઉચ્ચૈર્જપોઽધમઃ પ્રોક્ત ઉપાંશુર્મધ્યમઃ સ્મૃતઃ ।
 ઉત્તમો માનસો દેવિ ત્રિવિધઃ કથિતો જપઃ ॥^{૪૩}

મંત્રનો જપ કેવી રીતે કરવો જોઈએ તે સંબંધી જે વિચાર દર્શાવ્યો છે તે અતિ મનનીય છે.

૪૨ પુણ્યક્ષેત્ર, નદીનો કાંઠો, શુદ્ધ, પર્વતની ઢાંક, નદીઓનો પવિત્ર સંગમ, પવિત્ર વન, એકાંત હવાનો, ભિત્તિના ઝાડનું મૂળ, ગિરિનો તટ, દેવમંદિર, સમુદ્રનો કાંઠો અને પોતાનું ઘર એટલાં સ્થાનો મંત્ર આપનાં સાધનોમાં પ્રશસ્ત છે. અથવા જ્યાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યાં નિવાસ કરવો; શ્લેષ્છ દુષ્ટ પણ સર્પ શંકા અને રોગ વિનાના, એકાંત અને પવિત્ર, નિંદા વિનાના ભક્તિવાળા, પોતાના દેશમાં, અને ઉપદ્રવ વિનાના પ્રદેશમાં, રમ્ય ભક્તજનસ્થાનમાં અને તાપસના આશ્રમમાં વાસ કરવો. રાજાઓ સચિવો રાજપુરુષો અને મોટા માણસો જે માર્ગે ન ફરતા હોય ત્યાં મંત્ર બંધુનારાઓ વાસ કરવો.

૪૨અ છલ્લુ દેવાલય અને હવાન, અને બળી ગયેલા વૃક્ષનું તલ, નદી તળાવ અને કૂવો, તેમજ જમીનના કાણામાં વસવું નહિ.

૪૩ મોટે અવાજે કરેલો જપ એ અધમ કહેલો છે. ધીમા અવાજનો એ મધ્યમ છે. માનસ જપ એ ઉત્તમ છે. હે દેવિ ! એ રીતે ત્રણ પ્રકારના જપ છે.

તન્નિષ્ઠસ્તદ્ગતપ્રાણસ્તશ્વિત્તસ્તત્પરાયણઃ ।

તત્પદાર્થાનુસન્ધાનં કુર્વન્મંત્રં જપેત્પ્રિયે ॥૪૪

જપ અને ધ્યાન એકમેકને કેવી રીતે પોષક છે તે વિચારવા જેવી અને અતુલવધી સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

જપાચ્છાન્તઃ પુનઃપ્રાયેદ્ધ્યાનાચ્છાન્તઃ પુનર્જપેત્ ।

જપધ્યાનસુયુક્તસ્ય ક્ષિપ્રં મન્ત્રં સુસિદ્ધયતિ ॥૪૫

(સાધાતંત્ર)

ઉપર જણાવેલાં લક્ષણોવાળા ગુરુ, શિષ્ય ઠેર ઠેર મળી આવે તો આપણો વિદ્યાવૈભવ કેવો થઇ રહે એની કલ્પના સહેજે આવી શકે તેમ છે. શિષ્યની સાધનાતું સ્થાન ઉપર જણાવ્યાં તેમાંનાં બધાં નહિ તો થોડાં ઘણાં લક્ષણો ધરાવતું હોય તોપણ, આ યંત્રયુગમાં વિદ્યાર્થીજીવન કેટલું બધું આનંદપ્રદ, પ્રેરણાપ્રદ અને પ્રાણપ્રદ નીવડે! જીવન અભ્યાસ-પરાયણ બનાવવા કાણુ કેટલો પ્રયત્ન કરે છે એ પણ શું દરેકે ખૂબ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન નથી? પોતાનાથી જે નથી બની શક્યું, પોતે જે કરવાનું ચૂક્યા છે તે કસુરમાંથી પોતાની પ્રજાને, બાપિ નાગરિકોને ઉગારી લેવાનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા સમજાય છે ખરી?

પ્રાચીન આદર્શ યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી લઇને આપણી સંસ્કૃતિને ફરીથી ચેતનવંતી બનાવવાને દેશકાળને અનુરૂપ અહીં તહીં ફેરફારો કરી આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ સંસ્થાની પદ્ધતિનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ક્ષિતિભાહુન સેન

પૂજારીને—*

૧

સૂના તુજ દેવ રથાને, સૂના અંતર-મન્દિરે,
શૂન્યતા-તિમિર ઘાટ છાયાં હોજી !
પથરના પૂજારી ! આજ આરતિના દંભ શાના ?
વિશ્વવ્યાપી તેજ ના પિછાન્યા હોજી !

૨

ભક્તિહીન, ભાવહીન મન્દિરે મન્દિરે ઉડે,
દંભને પાખંડની પતાકા હોજી !
પૂન્યની કુંજે સૂકાઈ, પાપના દાવાનળ પ્રગટયા,
કુંકુભિ તુજ દાનવી વગડાવિયા હોજી !

૩

ફૂલની સુકુમારતા ને આરતિનાં તેજ-કિરણો,
દીકાં પણ દીકી ના ભાવના હોજી !
દેખી તે શિલ્પકળા મન્દિરનાં પૂતળાંની,
દેખ્યાં તે તત્ત્વ નહોં પ્રાણનાં હોજી !

૪

જીવન રૂંધાયા તારે હાથે અરપૂર્ય ! કાલે,
આજ તો ઉદ્ધાર તુજ આત્મને હોજી !
તેજના એ તણુખા કે દિ અળકે નવ આશ-પ્રકાશે,
તેને અળકાવ દેવ નામે હોજી !

૫

આબ્યાં અગમ્ય યુગધર્મનાં પૂર સૃષ્ટિબંકે,
દંભના કુર્ગો મિનારા ડાલતા હોજી !
દેવહીન દેવરથાને, વહાલાને ખોલાવો મારા !
અંતરે ઉતારી ભવ્ય ભાવના હોજી !

બહુક દસાઈ

* આ કાવ્ય જેલમાં રચાયું હતું. બીજી કડીમાં, ઈ. નગીનદાસ મારતણની સૂચના પ્રમાણે સહેજ સુધારો કર્યો છે, તે માટે તેમનો ઋણી છું.

પ્રસ્તાવિક જૂની કવિતા

ધૃણાં વરસ ઉપર જૂનાં કાવ્યોની શોધ કરતાં એક પુસ્તકમાં એક સાધ્વી આરજના હાથની લખેલી કવિતા જોવામાં આવી, ને તે કંઈક ઠીક લાગવાથી ઉતારી લીધી.

આ ઉતારી લીધેલી કવિતા હમણાં હાથમાં આવતાં આ નીચે આપી છે. * તેની અંદર કશો પણ સુધારો વધારો કર્યો નથી. ફક્ત દેખીતી રીતે જે જૂલો હતો તેટલો જ સુધારી છે.

આ અસલ પુસ્તકમાં કવિતાની લખ્યા સાલ આપી નહોતી, ફક્ત તેના ઇતિશ્રી ભાગમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

"લખ્યત આરજ સપ્તરથાઽઽ જર્ણુગઢ (જૂનાગઢ) મધ્યે લખ્યું છે."

કંઈક સ્મરણમાં છે કે આ પવિત્ર સાધ્વી સ્ત્રીના હસ્તાક્ષર મરોડદાર ને એક સારા લલિયાના અક્ષર જેવા સુંદર હતા.

જે સમયે કન્યાશાળાઓ સ્થાપન થઈ ન હતી, તેવામાં ધણીક સ્ત્રીઓ કક્કો ને તેનાં પદ શીખીને વાંચતાં લખતાં શીખતી હતી. આ પવિત્ર સાધ્વી બહેન પણ તે પૈકીનાં જણાય છે.

ટાહુરા

વેરયા મીની^૧ બગલડી, એતાં એક સભાઉ
છપતાં બરે પગલડાં, પરમ સંજુએ વાઉ.^૨ ૧
છાર ગોર^૩ મંગણાં, એતાં એક સભાઉ
જેતી દેખે ભોંઝડી, એતાં ઉપરે ધાઉ. ૨
રાજ વાળે વાંદરાં, એતાં એક સભાઉ
નીચાં નીચાં પરહરે, ભાંચાં ઉપરે ધાઉ. ૩
આભા ડંમર^૪ વાદલે, વડ ડંગર પાંતે
રાજ ડંમર આઉતે,^૫ ધણુ^૬ ડંમર નેણુ. ૪
પાતલ^૭ પેરણુ^૮ ભલ ચઢણુ,^૯ ભોગે અસ્ત્રી^{૧૦} ભલ^{૧૧}
લાલચ કરે ના લભે, આલિખાયા^{૧૨} લાભે લલ^{૧૩} ૫
મો^{૧૪} મન લગો તો^{૧૫} મનાં, તો મન લગો
લણુ વલગ્યો પાંણીએ, પાતલણુવા નગો.^{૧૬} ૬
સંગતકા વેરો^{૧૭} ભયો, સુણુ સખી એક વેણુ.
ઉછ કાજળ ઉછ ઠીકરી, ઉછ કાજળ ઉછ નેણુ.^{૧૮} ૭
સંગતી બિચારી કયા કરે, હૃદય ભયા કઠોર
નવ નેળે પાણી ચડે, તોએ ન ભોંજે કોર. ૮

* ઉતારી લીધાની સાલ, સં. ૧૯૭૦ નાંદોદ. ફુર્ગાંખી.

૧ બિલાડી. ૨ સ્ત્રી. ૩ શોભા. ૪ આવક, ઉપજ. ૫ સ્ત્રી. ૬ પત્રાલી. ૭ વચ. ૮ સારા થોડા પર ચઢવું. ૯ મહાન. ૧૦ ભલી. ૧૧ લખાયેલા. ૧૨ લવાટ-નશીબ. ૧૩ મારે. ૧૪ તારે. ૧૫ અંતર, ભેદ. ૧૬ વેરયા, બિલાડી અને વગલી એટલાં એક સ્વભાવનાં છે, છાનાં પગલાં બરે છે અને...?

ખ. ખોલણુનું અર્થ શો?

ગ. હે સખી એક વચન સાંભળે, જે સંગતથી જ ફરક પડી નવ્ય છે. એક જ કાજળ ઠીકરી હોય ત્યારે તેની કશી કિંમત નથી, પણ તેના નયનને લાગે ત્યારે તેની ધણી કિંમત થાય છે.

સંગત સાધ તણી બહી, કાષ્ટ કરી જંણે તાય
હલવેશું ભાલાવીએ, તો માણેક આપી જાય. ૯
પ્રીત બહી પારેવડા, ૧૬ રૂપે રૂડા મોર
પ્રીત કરીને પરહરે, માણસ નહીં પથુ દોર. ૧૦
સંજન તાં લગ એક હે, જ્યાં લગ નયણુ હલુર
બલા બલેરા વીસરે, નયણુ ગીયાં જળ દૂર. ૧૧
દૂક દૂકડા ગામ લખ, ૧૭ લખ આવે લખ જાય
સંજન ન મેલ્યો સંદેશડો, મારો કાળજ કટકા થાય. ૧૨
વાહાલાશું વહીધ નહીં, તટક ૧૮ ન દીજે ગાળ
થોડે થોડે છંડીધ, જીમ જળ છંડે પાળ. ૧૩
જણે તિ જીવે નહીં, વસે તિ ઉજડ થાય
નારી પહેરે ચુંડો, આશ વહુધ્યા જાય. ૧૪
ખાટ ૧૯ પડ્યો ઉઠે નહીં, કૂપે ૨૦ નીર ન ઝરત
એ તો ન જંણે જોતસી, ૨૧ દીપર ૨૨ લખ કાઉ બમંત. ૧૫

સોરઠા

સુંદર નયણે નેહ, કરી કરી હું રહી
લોકે નાંખ્યા યજ, સો સુંદર સહી રહી. ૧૬
સહી સમાણી માંહી, કે રમવા હું ગઈ
વાહાલે વાહો ૨૩ હાય, કે સાંસી હું રહી. ૧૭
તટકી દેશું ગાળ, તો વહાલો ખીજરયે
(કુતી હાં) મળશે શેરી માંહી, ઉલ્લા ૨૪ દીજરયે. ૧૮
જિણુ ગાંમ નહીં મોટીયાર, ૨૫ નહીં તોરીયર ૨૬ હીસતા
જિહાં નહિં વાડી વાવ, નહીં દિલિ ૨૭ દીપતા. ૧૯
જિહાં નહીં સુંદર નારિ, સલણે લોયણે ૨૮
(કુતી હાં) સો ગામડું સુંતું મેલ, ચઠરાસી જોયણે ૨૯. ૨૦
સામલડી પાંણીદાર, જગેજગિ મોહની
તોરી ગલિ એકાવલિ હાર, ન ગણે સોહની. ૨૧

દોહરો

એક ગુણુ તુમહારડો, મંભાઈ જિણુ વાર
મન દાડે તન ટલવલે, નયણે ન ખંચે ધાર. ૨૨
સંજન સે'જે દુખળા, લોક જંણે ધેર શૂખ
હાંડા બીતર દવ જળે, મેરે જોવડો દુઃખ. ૨૩
દોઢે દિન કેતા હુવા, મહીયા કહીક માસ
નયણું અંતર પડ ગીયા, જીવ તુમારે પાસ. ૨૪

૧૬ પારેલું પદ્યો. ૧૭ લખ. ૧૮ ડટ, તરત. ૧૯ ખાટલો. ૨૦ કુવો. ૨૧ જોધી. ૨૨ દીપણું.
૨૩ પડયો. ૨૪ હપકા. ૨૫ જુવાન. ૨૬ ધોડો. ૨૭ દેવળ. ૨૮ લોચને. ૨૯ જોજને.

સનજન શેરી સાલા મિલ્યા, ટાળો દઈ ટળ્યા
લોક જાણે રાણાં, મન જાણે મિલ્યા. ૨૫
નયણ પદારથ નયણ રસ, નયણે નયણ મિલત
અણખણ્યાશું પ્રીતડી, પહેલાં નયણ કરત * ૨૬
જાકે બોલે બંધ નહીં, મરગ નહીં મનમાંહિ
તાકે ૩૦ સંગ ન જાણ્યો, છોડ ચલે વન માંહિ. ૨૭
જો મન અપણે પ્રીત છે, લોક બહોત અખ માર
જિમ તિમ દાવ ઉપાય કે, આપણો કામ સમાર. ૨૮
સનજન વળાવી હું વળી, આડા દીધા વન
રાતિ નાવે નીદડી, દીધે ન ભાવે અન. ૨૯
કાગદ થોડો હેત ધણો, મોપે લખ્યો ન જાય
સાગરમાં પાણી ધણો, ગાગરમે ન સમાય. ૩૦
પાણી પીતી દુબળી, તરસી માતી હેાય
કરણ હરીઆલી મોકલે, રાજ બોજ વિચારી જોય. ૩૧
(જાશ)

રાગ ફેર

એક નારી મુખ કનજલ ૩૧ વરણી, હીડે પરગટ બોલે છતી
પરકારણ આપ મુખ છેદાવે, મુરખ સરસી ગોઠ ન ભાવે. ૩૨
(કલમ)

એક જનાવર અજળ જનાવર, ચલતે ચલતે થકોઠર
પાળા લખતે કટણ ૩૩ લગો, ફેર ચલણ લગો. ૩૩
આદિ અખર વણ જગ સહુ મીઠો
મધ્ય અખર વણ ન ગમે દીઠો
અંત અખર વણ પંખી મેલો
સો સનજન મુજ મુકે વેહેલો ૩૪
(કાગળ)

ગૂઠો

દધિમુતકે નીચે બસે, મોતી સુતકે બીચ
સો માંગત વજનાયકા, કહાન કરો બગસીસ (૧) ૩૫
કાગળમાં શું લખવો, કાગળ લોકાચાર
જે દિન તુમને દેખરયું, તે દિન જગમાં સાર ૩૬
સનજન મ જાણીય પ્રીત ગર્હ, જે લાગી લઘુવેશ
ભાવે સનજન ધેર રહો, ભાવે જાઓ વિદેશ. ૩૭

* આ હોદ્દાને મળતો ફૂલો નીચે પ્રમાણે છે:-

“ નયણ પદારથ નયણ ધણ, નયણે નયણ મિલતિ.

અણખ્યા સિદ્ધ પ્રીતડી, પહિલું નયણ કરતિ.”

(“ સાહિત્ય ” પુ. ૨ ભૂ. ૫. ૪૮૩, માધવાનજ ક્યાની “ ગાથા ” ૨૦૨)

૩૦ તેના. ૩૧ કાળજી, મેશ. ૩૨ ચાક્યો. ૩૩ કાપડું.

સનજન મ જાણીશ પ્રીત ગમ, જરૂર પ્રીત મુવાં
સુતારા^{૩૪} ઘેર લાકડાં, વહેરે યાએ જુવાં. ૩૮
નયણું કરંતો, નેહ કરય, નહીંતર નેહ નીવારય.
મુજ સરીખા માનવી, ઘોખે ખાણુ મ મારય. ૩૯
પર્વત કેરા વાહલા, ૩૫ વેશ્યા તણો સનેહ
વહેતા વહે બિતાવળા, છટકે દેખાડે છેહ. ૪૦
સનજન એંસા કીજાએ, લાખી હીર સમાન
સો વરસે જોષ્ટાએ, તોહી તેવો વાન. ૪૧
સનજન એંસા કીજાએ, જેશ્યા દંકણુખાર
આપ બજે પર રીઝવે, ભંગા સંધણુહાર. ૪૨
પ્રીતમ પતીયાં જો લખૂં, જો કણુ અંતર હોય
હમ તમ જીવરા એક છે, દેખનકે તન હોય. ૪૩

સોરઠા

જોધા^{૩૬} ઉપર ખાણુ, નાખી નીગમીધ^{૩૭} નહીં
સર નાંખૂ સ તામ, લગણુ લોખે નહીં. ૪૪

દોહરો

લોચન તેરી અલખ ગત, લખી કિણુહી ન જાય
લાખ લોકમે બેદકે, સ સનેહી સમજાય. ૪૫
રજે વિસારો ચિત્તથું, ધરજો મોહ અપાર
વહિલા મલવા આવજો, લેખ લિખૂં વારંવાર. ૪૬
સનજન એંસા કીજા, જેશ્યા દૂધ ને નીર
આવટપણું^{૩૮} પોતે સહે, દાજણુ ન દીધ ખીર. ૪૭
કાજળ તજો ન શામતા, મુક્તા તજો ન શ્વેત
* દુર્જન તજો ન કુટિલતા, સનજન તજો ન હેત. ૪૮
કખીરા કખૂ ન કીજા, અણુ મિલનેશું સંગ
દીપકકે મનમાં નહીં, જળ જળ મરે પતંગ. ૪૯
મીઠાં જોધ્યાં માંનવી, કદી મ પતી જાય
મોર કંક મધુરા લવે, સાપ સપૂજા^{૩૯} ખાય. ૫૦
+ સનેહે સહકો મરે, સગપણુ મરે ન કોય
મા જીવે મુમણુ મરે, પ્રીતી પટતર જોય. ૫૧

૩૪ સુતાર. ૩૫ વા. ૩૬ પવન. ૩૭ મૂર્ખ. ૩૮ દોહ. ૩૯ નીગમનું.

* સરખાવો : સાકર તજો ન ગણપણું, સોમલ તજો ન જહેર,
સુજન તજો નહી સુજનતા, દુર્જન તજો ન વેર.

૩૮ ઉસરો. ૩૯. પૂછડા સાથે

+ સરખાવો : દોડ સગો નહી હોય, નેહ સગો સોહી સગો,
ચારો જુગ દગ જોય માંય ખડી મહિલા જલે.

નેહ ન કીજે નીચરું, વર ઝોટાસું આળ	
• ઘોડેડી પાડુ બલી, ગદ્દે ચઢેકી ગાળ.	૫૨
કમળની જળમાં વસ્યે, ચંદા૪૦ વસ્યે આકાશ	
જે જિહાકે મન વસ્યે, તે તાહીકે પાસ.	૫૩
સળજન એસા કીજીય, જેમાં લખણુ બત્રીસ	
કામ પડે વિવરચે૪૧ નહીં, ખરચે અપણો શીસ.	૫૪
એક અળગા ઈક દુકડા, એક નિડા૪૨ તે રાંન	
આર આંગળને આંતરે, આંખ ન દેખે કાંન.	૫૫
અણુ મનકા આદર છુરો, બત્રી પ્રેમકી ગાળ	
ઝોહન જાસુ મન મધ્યો, તાસુ વેધ ન વિચાર	૫૬

સોરઠા

પાણી પાંપણ હેઠ, આઆનો અચરત કિચ્યો	
તોફ જાણત નેહ, જે નયણે આવત લોવણા.	૫૭
*ભાંણા૪૩ ખડખડ સનમુખ, વહાલા તણો વિછોહ	
એ ત્રણે જે સહે, જીરકા હાઈયા હોષ લોહ.	૫૮
કનકપત્ર કાગદ બયે, મસ૪૪ બયે માણુક મૂલ	
લાખન કે લેખણુ બર્ષ, લખ ન સકે દો ખોલ.	૫૯
કર કંપે લેખણુ જુગે, અંગોઅંગ અકુષાર્ધ	
નાંમ લીધે છાતી ફટે, પાતી૪૫ લખી ન જાઇ	૬૦

(ઇતિશ્રી સાખી સંપુરણ)

સાહજ અરખે એસ કે, સહુના મુજરા લેખ	
જે જેસી કરે ચાકરી, તાકુ તેસા દેખ	૬૧
ઘોડા છુટા શહેરસે, કસમિ પડે પોકાર	
દરવાજા દીને રહે, નીકળ ગઇ અસવાર	૬૨
(લખતંત્ર આરજ સખરખાઇ જીરજીગદ મધે લખું છે)	

સોરઠા

ગુજરયુ કીજીય પ્રીત, બહુ સુખ પાઈય	
(કુની હાં) કાંનઇ મૂઢા ઘાલિ, ઉસી સંગ જાઇય	૬૩
જોમનીયું દિન ચ્યાર, કે માંહી માણીય	
જે માંગઇ મયમત, ન ઉતર આણુય	૬૪
મુઝ મરી નઇ જાય, કે માટી ચાપ સહી	
(કુની હાં હાં) જાણે નહી ગમાર, કે યૌવન જાઇસિ	૬૫

છ. વિ. રાવળ

૪૦ ચંદ્ર, ૪૧ નારો, જય; ૪૨ પાસે; નજીક, ૪૩ બાણું, પત્રાણુ; બાળ. ૪૪ સાદી-૪૫ પત્ર.

* સરખાવો : ભાણુ ખડખડ લોહડડી આવડાં પયાં

ઇતની બાતો લો સહે, જે વજરપે દયાં.

ભાણુ ખડખડ : ભાણુ ઉપર જગ્યા વિના ખેસી રહેલું પડે તે.

લોહડડી : તરવારોનાં ડાપડાં. પયાં : મદ્દમાનો.

જાપાનનો વેપારી દિગ્વિજય

જાપાને પોતાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવા માટે કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, તથા કેટલું જખ્ખર સંગઠન કરી પ્રગતને ઉદ્યોગશાળી બનાવી છે, તેની આછી રૂપરેખા જુદા લેખમાં આલેખેલી છે. આ લેખમાં જાપાને જગતનાં બજારો ઉપર જે મહાન વિજય મેળવ્યો છે, તેની પ્રતીતિ 'પ્રસ્થાન' ના વાચકોને કરાવવાનો પ્રયત્ન છે.

૧ જાપાનનો ઔદ્યોગિક વિકાસ

જાપાનનો જગતનાં બજારોમાં એકઠથ્યુ સત્તા જમાવવાનો ઇરાદો જૂનો છે. એ દેશ ધણું વરસો થયાં તે માટે તૈયારી કરતો આવ્યો છે. પોતાનો ઇરાદો પૂરો કરવાને માટે તેણે સૂક્ષ્મ વિચાર કરી દરેક સાધનનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. જાપાને બહુ બારીકાઈથી પોતાની આર્થિક સ્થિતિનું અવલોકન કર્યું. કાયાં સાધનો પોતાના દેશમાં નહોતાં પેદા થતાં તે પરદેશથી લાવવા અને તેમાં હરીફાઈમાં કેવી રીતે જ્ય મેળવવો તે તેનું ધણું વરસનું ધ્યેય થઈ પડ્યું. તેણે કારખાનાંઓ બિલ્લાં કર્યાં, મજૂરોને સુંદર વસ્તુઓ બનાવવાની દ્વિયા શીખવી, કારખાનાંઓ માટે પુષ્કળ નાણાં ફાળવે પાડ્યાં, મંચુરીયા સર કરી ત્યાંનાં કાચાં દ્રવ્યોની ખાણો હસ્તગત કરી, અને દેશપરદેશનાં બજારો, વહાણવટું, ખર્ચા વગેરેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો. આટલા થોડા વખતમાં કેાઈ પણ યુરોપીય દેશે આટલી મોટી ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરી નથી.

૨ દેશપરદેશો સાથે સંધિઓ

જાપાને પોતાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કર્યો તો ખરો, પરંતુ જુદા જુદા દેશોમાં જકાતની જાગી દિવાલો બિલી કરવામાં આવી હતી. તેણે બહુ લાંબી નજર પહોંચાડી પોતાને ફાયદા પડતી સંધિઓ જુદાં જુદાં રાજ્યો સાથે કરી લીધી. તેમાં પોતાના વેપારી હક્કોને ખાસ સંરક્ષણ મળે એ તેનો મુખ્ય ઇરાદો હતો. અને એ સંધિઓના રક્ષણ હેઠળ આજે જાપાન મોટો વેપાર ખેડી રહ્યું છે. ધણી એ સરકારો જાપાનના વેપારને અટકાવવા ખૂબ ઉત્સુક છે; પણ પરદેશો સાથે કરેલી સંધિઓથી મળેલું રક્ષણ જાપાનને ભારે મદદ આપી રહ્યું છે.

૩ સોનાનું ચલણ

ગ્રેટબ્રિટને સોનાનું ચલણ છાડ્યું, એટલે તેનું હંડિયામણ બહુ નબળું પડ્યું. આ નબળા હંડિયામણથી તેના ચડગત વેપારને બહુ ઉત્તેજન મળ્યું. નબળા હંડિયામણથી ચડગત માલ (Exports) ને ઇમ ઉત્તેજન મળે છે તે જુદા લેખમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. જાપાને ગ્રેટ બ્રિટનની આર્થિક પરિસ્થિતિનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો. નબળા ચલણથી આમદાની માલ (Imports) મંગાવવામાં ભારે તુકસાન જાય છે, તે પણ

જપાને જોયું. જપાન સોનાના ચલણ ઉપર હતું. એણે જોયું કે સોનાના ચલણ ઉપર નીલવા જેટલું સોનું પોતાની પાસે હતું નહિ. એટલે સોનાનું ચલણ ફરજિયાત મૂકવું પડશે એવી તેની માન્યતા થઇ. પરંતુ સોનાનું ચલણ મૂકી દેવું પડે તે પહેલાં તેમાંથી પૂરતો આર્થિક લાભ ઉઠાવવો એવી વ્યવસ્થા જપાને કરી લીધી.

૪ જપાનની અગમચેતી

જપાને જોયું કે સોનાનું ચલણ મૂકવું પડશે. પરિણામે તેના ચલણનો સોના સાથે સંબંધ મુકાયાથી તેનું ચલણ નળું પડશે. અને દેશપરદેશના સિક્કાઓ માટે તેણે વધારે મોટી સંખ્યામાં સિક્કાઓ દેવા પડશે. એટલે સોનાનું ચલણ મૂક્યા પછી તેનું પોતાનું ચલણ નળું પડવાથી પરદેશથી મંગાવેલ આમદાની માલ માટે તેને વધારે નાણાં આપવાં પડશે. કપાસ, લોહું, રબર, ખાંડ વગેરે માલ બીજા દેશાવરોથી જરૂર મંગાવવો પડશે. પોતાનું ચલણ નળું થાય ત્યારે એ ચીજો માટે પુષ્કળ વધારે નાણાં આપવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે સોનાનું ચલણ મૂક્યા પહેલાં જ જો કાંચો માલ વધુ પ્રમાણમાં મંગાવી રાખ્યો હોય તો હમણાં હાંડિયામણનો ભાવ મજબૂત હોવાથી મોટો આર્થિક લાભ થાય. જપાને વહેલાં જાણત થઇ એ દિશામાં પગલાં લેવાં શરૂ કર્યા.

૫ મોટા આર્થિક લાભો મેળવવાના પ્રયત્નો

પ્રથમ તો જપાને પોતાના શરોફો અને બેંકરોને બેગા કર્યા. તેમની પાસે આખી આર્થિક રિયલિટી રજૂ કરવામાં આવી. પરંતુ બેંકોનાં મોટાં સાધનો ઔદ્યોગિક વિકાસમાં રોકાઇ ગયાં હતાં એટલે ફાજલ પૈસાની છત હતી નહિ. તરત જ રાજ્યે સર્વે કારખાનાંવાળાઓને બેગા કર્યા. પોતાને સોનાનું ધોરણ મૂકવું પડશે, અને આથી હાંડિયામણ જરૂર નળું પડવાનું જ માટે પાણી પહેલાં પાળ માંધવાની જરૂર બતાવી કાચા દ્રવ્યનો મોટો સંગ્રહ કરવાની તેમને ભલામણ કરી. પરંતુ કારખાનાવાળા બેંકોનાં મોટાં કરજમાં હતા. તેમની પાસે નાણાંની છૂટ હતી નહિ. તેમણે પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી દીધી. લંડન અને ન્યુયૉર્કનાં બજારો મુખ્ય નાણાં ધીરનાર હતાં. પરંતુ લંડનમાં સખત નાણાંબીડ હતી. તેની પાસેથી દેશપરદેશ-બાજી નાણાં ઉઠાડી ખર્ચા કરતાં. એટલે સંકડામણમાં આત્મેકું લંડન જોઈ બીજા રાજ્યને નાણાં ધીરી રોકે તેવી હાલતમાં તે વખતે નહોતું. ન્યુયૉર્ક પાસે પુષ્કળ નાણાં હતાં. પરંતુ સદ્દર દેશો પણ તેણે ધીરેલાં નાણાંનું વ્યાજ આપતા નહોતા, એટલે કોઈ દેશને નાણાં ધીરી ફસાઇ પડવાનો ન્યુયૉર્કનો વિચાર નહોતો. એટલે આવી રિયલિટીના લાભ લેવા જપાનને નાણાંતંગીનો સવાલ આવી પડ્યો. તે માટે તેને ભારે મૂંઝવણ થઇ પડી.

૬ જપાને લોનથી નાણાં ઊભાં કર્યાં

ચીન સાથે જપાનને ઇમકાન આલુ થયાં જ કરતાં હતાં, અને કદી પણ સમાધાન થાય તેવી જપાનની નીતિ નહોતી. જપાનની મદરચાકાંફાનો પાર નથી. તેનો લોભ આખા ચીનને ગળી જવાનો છે. અગવાન ઇંગ્લેંડ ભારે આર્થિક મૂંઝવણમાં હતું. ગરીબડા ચીન માટે તે ભારે લશ્કરી ખર્ચ કરી જપાન સાથે યુદ્ધમાં ભત્રે તેમ હતું જ નહિ; તેમ ઇંગ્લેંડને સંધિઓથી જપાને મિત્ર બનાવ્યું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકા જપાન

ઉપર ડોળા ધુરકાવતું હતું. પરંતુ દોઢ કરોડ બેકારોવાળો દેશ જાપાન સામે લડવા જાય એ આપધાતી નીતિ અમેરિકા ધારણ કરે જ નહિ. ક્રાંસ બહુ બળવાન છે, પરંતુ તેનું બળ અને લાભ માત્ર જર્મનીને દબાવવા પૂરતાં જ હતાં. એટલે જાપાનને ચીનનો મુલક લઈ લેવા માટે હમણાં સારામાં સારી તક હતી. મોટો દેશ મળે, ત્યાંના કાચા પદાર્થો મળે, ત્યાં પાકા બનાવેલા પદાર્થો માટે મોટી બજાર મળે; અને પોતાની વધતી જતી વસ્તી માટે સ્થાન મળે. એટલે એક કાંકરે અનેક પદ્ધતિઓ મરતાં હોય એવી તક જાપાન જવા દે નહિ એટલે મોટું લશ્કરી બળ તેને ફરજિયાત નલાવવું પડે છે. આથી તેની આમદાનીની મોટી રકમ લશ્કર ઉપર વપરાય છે. છતાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થવો જ જોઈએ. આર્થિક સામ્રાજ્ય મેળવવાની સાંકળમાં એક મુખ્ય કડી મળે તો જતી કરાય નહિ. સરકારે પ્રત્યેક અપીલ કરી લોન ભરાવી. એ લોનમાંથી સારી જેવી રકમ બેંકોને સુપરત કરી. એ રકમ છ કરોડ ચેન ઉપર હતી. સરકારના ઉત્તેજનથી લોકોએ ફાજલ નાણું બેંકો પાસે ડિપોઝીટ મૂક્યું. એ રીતે બેંકો પાસે નાણાંની સારી રેલમહેલ થઈ ગઈ. બેંકોએ એ નાણાં કારખાનાંવાળાઓને ધીર્યાં.

૭ કાચા માલની ખરીદી

જગતનાં બજારોમાં લયંકર મંદી હતી. આર્થિક મૂંઝવણોથી મોટાં રાજ્યો ધેરાઈ ગયાં હતાં. જગતની જરૂરિયાત કરતાં વધારે કાચાં દ્રવ્યોના દગલા ફાજલ પડ્યા હતા. જાપાને આ તકનો લાભ લીધો. કારખાનાંવાળાઓએ પોતાની ત્રણ ચાર વરસની જરૂરિયાતોની ગણતરી કરી લીધી. પરદેશોમાં ઑર્ડરો છૂટ્યા. જાપાનીઝ આગબોટોને ભરી ભરીને કાચાં દ્રવ્યો લાવવાનાં નૂરો મળ્યાં. કાપડનાં કારખાનાંઓવાળાઓએ પોતાને જોઈતા કપાસ અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનથી મંગાવ્યો. મલાયાથી મોટા જથ્થામાં રબર આવ્યું. કુચુઆ અને ફેરમોસાથી ખાંડ આવી. એ રીતે ચારે તરફથી મોટી રકમનાં કાચાં દ્રવ્યો ભેગાં કરવામાં આવ્યાં. સરકારે આ બધા માલ ભરવાની સગવડ કરી આપી. આમ, કારખાનાંવાળાને ઘણાં લાંબા વખત ચાલે એટલો માલનો જથ્થો મળ્યો, જાપાનીઝ આગબોટોને ભારે ઉત્તેજન મળ્યું, મજૂરોને મજૂરી મળી, રેલવેને નૂર મળ્યું, અને વીમા કંપનીઓ વગેરે વેપારી પેઢીઓને પણ ભારે ઉત્તેજન મળ્યું.

૮ જાપાનના ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ

આમ, કાચા માલનો જમાવ થવાથી જાપાનનાં કારખાનાંવાળા ખૂબ જોરમાં આવ્યા. કારખાનાંઓમાં નવા નવા સાંચાકામ બનાવનારી પેઢીઓને ચાલુ ઑર્ડરો મળના જ ગયા. નવા નવા ઉદ્યોગો સજીવન થવા માંડ્યા. જે કોઈ પણ ઉદ્યોગ વિકસાવવામાં આવ્યો તેમાં સસતાપણા ઉપર તેમ જ બાહ્ય દેખાવ ઉપર જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. માલના ટકાઉ-પણાનો સવાલ ગોણું હતો. સુંદર રેશમ બહુ સસ્તું ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું—તેની કિંમત કાપડ કરતાં પણ ઓછી રાખવામાં આવી. પરંતુ તે માલ એવો હતો કે એક જ વખત ધોવા પછી બીજી વખત પહેરવાની જરૂર પડે નહિ! બહુ મોટા પાયા ઉપર સીમેંટ બનવા લાગ્યું. વિલાયતી સીમેંટ કરતાં કિંમતમાં ત્રીજો ભાગે સીમેંટ જાપાન વેચી શકતું હતું. હિંદના કોઈ પણ બંદર પહોંચતું સીમેંટ એક હંદ્રવેટની કાયળા માત્ર ચૌદ આનામાં જાપાનીઓ વેચવા લાગ્યા. કાપડનો ઉદ્યોગ તો જાપાનમાં ફૂદકે અને જૂરકે વધવા માંડ્યો.

માન્ચેસ્ટરના કાપડની રંગીન અને ઘોચેલી જાતોની નકલ કરવામાં આવી. માન્ચેસ્ટર કરતાં બહુ ક્ષિપ્રત ભાવે જાપાને કાપડ વેચવા માંડ્યું. અરનાં રમકડાં, રેશનરી વગેરે અનેક જાતની ચીજો જાપાન બનાવવા લાગ્યું. સસ્તી મજૂરી, ઓછા ભાવમાં કરેલો માલનો સંગ્રહ, સામુદાયિક ઉત્પન્ન (Mass Production), નીચી હાંડીના કાલદા, સ્વદેશમાં મોંઘી માલ વેચી પરદેશમાં સોંઘી માલ આપવાની નીતિ રાખી દરીકાષ્ટમાં વિજય મેળવવો વગેરે કારણો અને દેશપરદેશ સાથે કરેલી લાભકારક સંધિઓથી જાપાન ખૂબ કાન્યું છે.

૯ હૂંડિયામણુ નીચું કરવાથી મેળવેલ કાલદા

પાઉંડ સ્ટરલીંગનો ભાવ નીચે રાખવાથી બ્રિટનના નિકાશ વેપારને મોટું ઉત્તેજન મળ્યું. તે બેઝ જાપાને પણ તે રીતે પરંતુ બહુ બડોળા પાયા ઉપર કામ લેવાનું થાયું. સોનાનું ચલણ (Gold Standard) મૂકી દેવામાં આવ્યું. પરિણામે, જાપાનના ચલણ (yen) ના ભાવો દબાયા. આ ચલણના દબાવાથી જાપાનને મોટા લાભ થયો તે કલ્પનાતીત છે. તે વિષય આંકડા આપી સહેલી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. તેથી ચલણની જાડુગીરીનું વાચકાને કાંઈક અંશે જાન થશે; અને જાપાન એથી જે મોટા લાભ મેળવે છે, તેની પ્રતીતિ થશે.

૧૦ ચલણની જાડુગીરી

જાપાનીઝ ચલણમાં દિંદ સાથે કેવા ફેરફાર થયો છે તે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે.

	ચેન	રૂપિયા		ચેન	રૂપિયા
ડિસેમ્બર ૧૯૩૧	૧૦૦	૨૦૦	જુન ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૧૦
જાન્યુઆરી ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૪૦	જુલાઈ ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૦૫
ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૩૦	ઓગસ્ટ ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૦૦
માર્ચ ૧૯૩૨	૧૦૦	૧૨૦	સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨	૧૦૦	૯૦
			ઓક્ટોબર ૧૯૩૨	૧૦૦	૮૫
			દમણાં	૧૦૦	૮૦

જાપાન અને દિંદ વચ્ચે એવરેજ ચાલુ ભાવ ૧૦૦ ચેનના રૂ. ૧૩૬). ત્યારે ગ્રેટ-બ્રિટને સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ માં સોનાનું ચલણ (Gold standard) મૂક્યું ત્યારે જાપાન હજી મોનાના ચલણ ઉપર હતું. એટલે સોનાના ચલણવાળા દેશ તરીકે તેની યાજ મજબૂત થઈ, તેના ચલણની કિંમત વધી ૧૦૦ ચેનના રૂ. ૨૦૦ સુધી વધી ગઈ. જાપાનનો નિકાશ વેપાર ઘટ્યો. પરંતુ આમજની વેપાર મુશ્કેલી, બીજા દેશના માલ માટે જાપાનને પોતાના થોડા સિક્કા આપવા પડતા એટલે કપાસ માટે પ્રથમ ૧૦૦ ચેન આપવા પડતા તે જ અને તેટલા કપાસ માટે પોતાના સિક્કાનો ભાવ વધવાથી જાપાનને ૬૦ ચેન આપવા પડ્યા. એ વખતે જાપાનની સરકારની આર્થિક મદદથી જાપાનનાં કારખાનાંવાળાઓએ મોટી રકમના કાચા માલનો સંગ્રહ કર્યો. જાજરોની મંદી અને ચલણની કિંમત વધવાથી જાપાનને બહુ જ સજવડ પડ્યા ભાવે મોટી રકમનો કાચો માલ મળ્યો જેનો વિચન ઉપર દર્શાવવામાં આવી છે.

૧૧ જાપાન સોનાનું ચલણ છાડે છે.

જાપાને ડિસેમ્બર ૧૯૩૧ માં સોનાનું ચલણ (Gold standard) છોડ્યું. જાપાનની ગણતરી મુજબ દેશ પરદેશનાં બજારોમાં તેની શાખ (Credit) ધટી ગઈ. તેની હાંડી દેશપરદેશના સિક્કાઓમાં ધટી ગઈ. દાખલા તરીકે, ૧૦૦ યેનનાં ૨૦૦ રૂપિયા દેવા પડતા હતા, તે રકમે રકમે ધટી ૧૪૦ દેવા પડવા લાગ્યા. એટલે જાપાનીઝ નિકાશ વેપારને ખૂબ હિતજન મળ્યું. જે કાચા માલનો જાપાનનાં કારખાનાંવાળાઓએ જાતી હાંડીમાં મોટી રકમ સંગ્રહ કર્યો હતો, તે માલમાંથી પાકી વસ્તુઓ બનાવવા માટે કારખાનાંઓ ખૂબ જોસણી ચાલવા માંડ્યાં. દરેક બાબતની અગાઉથી તૈયારી કરી રાખવામાં આવી હતી એટલે નીચા હાંડિયામણનો પૂરતો લાભ લેવામાં આવ્યો. પરદેશી ખાતે મોટી રકમમાં કાપડ, સીમેન્ટ, રેશમ, રમકડાં, રેશનરી વગેરે વસ્તુઓ મોકલવામાં આવી. પરદેશનાં બજારોમાં ઇંગ્લેંડ, જર્મની, અમેરિકા વગેરે હરીફ હતાં. તેમના કરતાં જાપાને ઓછા ભાવે માલ આપવાની શરૂઆત કરી. ચારે તરફથી ભાવો ઘટાડવામાં આવ્યા. દેશ પરદેશનો વેપારી જે ભાવે માલ માગે તે ભાવે જાપાનીઝ વેપારીઓ સોદા કરવા લાગ્યા. દરરોજ ભાવ ઘટાડવા જ માંડ્યા. પરિણામે, બીજા દેશોથી આવતા માલ ઉપર સખત ફટકો પડ્યો. જાપાનનો નિકાશ વેપાર દિનપ્રતિદિન વધવા માંડ્યો.

૧૨ જાપાનનું ચલણ કેવી રીતે ઘટાડી શકાયું

જાપાન ઉપર લગભગ ૨૦૦૦ દશ લાખ યેનનું પરદેશનું કરજ હતું. મહાન યુદ્ધના સમયમાં જાપાનને એક ઔદ્યોગિક દેશ તરીકે બારે તડકો થયો. તેની પ્રજા અને રાજ્ય બન્નેએ લડાઈના વખતમાં બીજા કોઈ પણ રાજ્ય કરતાં સારો લાભ મેળવ્યો હતો. લડાઈ પછી જાપાને તરત જ આ કરજ ફેડી દીધું, અને પરદેશના પંડામાંથી સ્વતંત્રતા મેળવી. આથી જાપાનના વેપાર અને ચલણ બન્ને ઉપર તેણે સારો કાણુ મેળવ્યો. એકસો રૂપિયાના પચાસ યેન આપવા કે એકસો યેન આપવા તેનો કાણુ જાપાનીઝોના હાથમાં રહ્યો. પોતાના ઉદ્યોગવેપારની સગવડ ખાતર એ ચલણ ઉપરના કાણુનો ઉપયોગ કરવાની જાપાનીઝ સરકારે ઠીક સાવચેતી રાખી. ન્યારે કાચાં દ્રવ્યો ખરીદવાની જરૂર પડી, ત્યારે પોતાના ચલણના ભાવ વધારવાથી જાપાનને કાચા દ્રવ્ય માટે બહુ ઓછાં નાણાં આપવાં પડ્યાં હતાં; ન્યારે કાચાં દ્રવ્યોનો પૂરો સંગ્રહ થયો, ત્યારે તેમાંથી પાકાં દ્રવ્યો બનાવી પરદેશી તરફ મોકલ્યાં. પછી સોનાનું ચલણ છોડી દઈ પોતાનું હાંડિયામણ નબળું બનાવી દીધું. એટલે જાપાનને પોતાનાં પાકાં દ્રવ્યો માટે પોતાના ચલણના ઘણાં સિક્કાં મળ્યા. આવી રીતે જાપાને બેનડો લાભ મેળવ્યો. ચલણ ઉપરના કાણુથી જાપાને વેપારને પોતાને અનુકૂળ બનાવી દીધો.

૧૩ નીચા ચલણ (Depressed exchange) થી થયેલ લાભની સમજણ

જાપાને ૧૦૦ યેનના રૂ. ૨૦૦ નું હાંડિયામણ બનાવી મોટો લાભ મેળવ્યો તે વિગત ઉપર દર્શાવી છે. હવે પાકો માલ પરદેશમાં મોકલતાં હાંડિયામણ ઘટાડી મૂક્યું. દાખલા તરીકે, ડિસેમ્બર ૧૯૩૧ પહેલાં તેમણે મુંબાઈથી પોતાની રટીમરોમાં કપાસ મંગાવ્યો. એ કપાસમાંથી પોતાનાં કારખાનાંઓમાં કાપડ બનાવ્યું. એ સર્વે ક્રિયાઓમાંથી પસાર થઈ કપાસ ન્યારે કાપડના રૂપમાં પરિણમ્યું અને પરદેશ ખાતે ચડીને વેચાયું તેમાં એ માસ

જેટલો વખત સહેજે પસાર થઇ ગયો. ડિસેમ્બરમાં આવેલ કપાસ લુલાઇ ૧૯૩૨ માં કાપડરૂપે અનેક જાતનાં ખર્ચો ખાઇ પાછું મુંબઈ ફરી આવ્યું. તે વખતે હાંડિયામણ ૧૦૦ ચેનના રૂપિયા ૧૦૫ હતા. એટલે મુંબઈમાં રૂ. ૧૦૫ ની કિંમત મળી. તેના એકસો ચેન જેટલી મોટી કિંમત જાપાનીઝ વેપારીઓને મળી. ખીજી રીતે જાપાનના વેપારીએ રૂ. ૨૦૦ ની કિંમતનો કપાસ મુંબઈમાં ખરીદ્યો. તેના તેને ૩૦૦ ચેન ચોતાના દેશમાં આપવા પડ્યા. તેમાંથી તે વેપારીએ બે હજાર વાર કાપડ તૈયાર કર્યું, અને મુંબઈમાં વેચવા મોકલ્યું. તેના એ વેપારીને રૂ. ૨૦૦ મળ્યા. પરંતુ ચેનનું હાંડિયામણ નબળું થવાથી એ ૨૦૦ રૂપિયાના તેને ૧૦૦ ના ભાવે ૨૦૦ ચેન મળ્યા. એટલે ૨૦૦ રૂપિયા ખરચેલ કપાસના કાપડના પણ માત્ર ૨૦૦ રૂપિયા જ પેદા થયા. પણ હાંડિયામણના ફેરફારને લીધે ૧૦૦ ચેનના કપાસનું કાપડ બનાવ્યા પછી ૨૦૦ ચેન જાપાનને પેદા થયા! તે પછી જાપાનનું હાંડિયામણ એથી પણ વધારે ઘટીને ૧૦૦ ચેનના ૮૦ રૂપિયા જેટલું થયું છે. ચેન સરતા બન્યા છે. રૂપિયા મોંઘા બન્યા છે. એટલે જાપાનનો નિકાસ વેપાર ખીસ્થો છે. ૨૦૦૦ વાર કાપડ ૨૦૦ રૂપિયામાં જાપાનને પરવડે; પણ હાંડિયામણના ફેરફારને લીધે તે રૂ. ૮૦ માં વેચવાને શક્તિવાન બને છે.

૧૪ જાપાનના વધતા જતા વેપારના આંકડાઓ.

જાપાનનાં કારખાનાંઓ અનેક વસ્તુઓ બનાવતાં થયાં છે. નીચા હાંડિયામણે તેમને ભારે મદદ કરી છે. અનેક જાતના પદાર્થો જાપાને બનાવ્યા છે. જાપાનના વેપારનો નિકાસ ૧૯૩૧ અને ૧૯૩૨ માં જેટલો થયો તે નીચેના આંકડાઓથી સમજાશે. ૧૯૩૩ના આંકડા આથી પણ ધણી વધારે છે. પરંતુ એ આંકડાઓ અત્યારે હજી ઉપલબ્ધ થયા નથી. એ આંકડાઓ ઉપરથી જાપાનનો વેપાર જેટલો વધ્યો તે સહેજે સમજાશે.

હિંદ ખાતે જાપાનથી ૧૯૩૧-૩૨માં અગિયાર માસની થયેલી નિકાસની સરખામણી

૧૯૩૧	૧૯૩૨	૧૯૩૧	૧૯૩૨
ચેન ૬૦૦૦	ચેન ૧૦૦૦	ચેન ૧૦૦૦	ચેન ૧૦૦૦
સાજુ ૨૯	૬૭	બટન ૨૮૩	૫૬૧
સૂતર ૪૯૫૧	૧૩૭૭૭	છત્રીઓ ૪૫	૨૦૨
કાપડ ૪૫૧૯૦	૭૩૧૧૪	સૂત્રો ૫૫	૧૪૩
દુવાલ ૪૦૩	૮૦૫	ફાનસો ૨૮૧	૧૭૭
ગરમકાપડ ૫૬	૫૩૯	રમકડાં ૬૭૯	૧૪૫૬
દેશમ ૧૯૨૭૬	૨૯૧૧૭		

આ સિવાય સીમેંટ, ખટ, સ્ટેશનરી, સાંચાકામ, ગંજફરાક, મોર્ન વગેરે અનેક જાતના સામાનની યાદી મળી શકી નથી. ૧૯૩૩માં આથી પણ ગંભીર વેપાર જાપાને કર્યો છે. આ ઉપરથી ઉદ્યોગોનો જેટલો મોટો નિકાસ જાપાને કર્યો છે તેની વાંચનારને પ્રતીતિ થશે. હિંદુસ્તાનના ગાંધેશામ ન્યાં લુઓ ત્યાં જાપાનીઝ માલના દમલા પડ્યા છે. હિમાલય જેવા અગમ્ય પ્રદેશનાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ જાપાનીઝ વસ્તુઓના દમલા પડ્યા છે.

૧૫ જાપાનીઝ વસ્તુઓનું સસ્તાપણું

હિંદમાં બનાવેલી કાંઈ પણ વસ્તુ જાપાનીઝ વસ્તુના મુકાબલે સસ્તાપણામાં હરીફાઈ કરી શકતી નથી. પચાસ વરસ થયાં વેપાર કરનાર હિંદીઓનું કહેવું છે કે આવું સસ્તાપણું અમારી કારકિર્દીમાં ક્યારે પણ જોવામાં આવ્યું નહોતું. કાપડ, રમકડાં, બાઇસીકલો, પલંગો, રેશમ, ગંજીરાક, મોજ અને જાતજાતની સ્ટેશનરી પાણીનાં મૂલ્યે જાપાન વેચે છે. એક પાઇની એક પેન્સીલ, એક પાઇની દસ સિગારેટો; દોઢ જે આનાનો એક ગંજીરાક, એકથી સવા આને વાર ધોયેલું કાપડ ! વીસ રૂપિયામાં બાઇસીકલ. એવી એવી અનેક વસ્તુઓ નજીવી કિંમતે જાપાન દેશી રાજ્યોમાં વેચે છે. આથી બીજા યુરોપિયનો પોતાના દેશની વસ્તુઓ હરીફાઈમાં વેચવામાં ક્ષમતા નથી. કાંઈ પણ નિકાશ કરનાર દેશ આટલે સસ્તે ભાવે વસ્તુઓ વેચવા તૈયાર નથી. રંગ, વારનિસ, કાગળ વગેરે સર્વે વસ્તુઓ જાપાન બનાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મશિનગનો, વિમાનો અને દારૂગોળા પણ જાપાન બનાવી બીજાં રાજ્યોને કિફાયતે પૂરાં પાડવા તૈયાર થયું છે. મુંબઈની મિલોવાળા કપાસ મુંબઈમાં સાડાપાંચ આને રતલ લે છે, અને સાડાપાંચ આના તે ઉપર ખર્ચો આવે છે. એ કાપડ અગિયાર આને રતલ મુંબઈની મિલોને પરવડે છે; જ્યારે જાપાન પાંચ આને રતલ કાપડ સી. આઇ. એફ. આપવા તૈયાર છે ! આવી હરીફાઈમાં મુંબઈની કાંઈ પણ મિલ કેમ જીબી રહી શકે ? ભાવ કાપીને નુકસાન પણ ટેટલું વેઠે ? આથી અમદાવાદ અને મુંબઈનો મિલઉદ્યોગ પાયમાલ થવાની અણી ઉપર છે. માલેકજી પીટીટની મોટી મિલ બાંધતાં શા કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયેલ. એ જ મિલ ક્ષિલામમાં પંદર લાખ રૂપિયા જેવી નાની રકમમાં વેચાઇ ગઇ. મુંબઈનો મિલઉદ્યોગ બહુ જ બારીક હાલતમાં આવ્યો છે. અમદાવાદની મિલો પણ બંધ થતી જાય છે. હજારો મિલમજૂરોની રોજી ગઇ છે. હિંદનો મોટો મિલઉદ્યોગ જાપાનની તીવ્ર હરીફાઈને લીધે એકદમ નાશની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યો છે.

૧૬ જગતના બીજા વિભાગોમાં જાપાનની હરીફાઈ

કેટલાક યુરોપિયન દેશો સિવાય જાપાને પોતાની પાકી વસ્તુઓ જગતના બીજા ધણા દેશોમાં પણ મોકલવા માંડી છે. પોતાના રિવાજ મુજબ જાપાને દરેક દેશનાં બજારોની જરૂરિયાતોની વસ્તુઓનો બારીક અભ્યાસ કરી તેવી વસ્તુઓ બનાવી છે. તે દેશ સાથે પોતાને પસંદગી મળે તેવી સંધિ કરી, પોતાનું હિંડિયામણુ નખાડું પાડી, જાપાને તે દેશનાં બજારો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. બીજા યુરોપીય ઔદ્યોગિક દેશોની હરીફાઈ મોળી પાડી છે, અને તે દેશોમાં પોતાનો માલ મોકલી ત્યાંના નવા વિકસતા ઉદ્યોગોને નખાળા બનાવ્યા છે. જાપાનની હરીફાઈ વ્યવસ્થાવાળી, શાસ્ત્રીય ધોરણ ઉપર રચાયેલી અને સખ્ત નિયમનવાળી છે. દરેક વસ્તુનો તે અગમચેતીથી વિચાર કરે છે. રશિયાની પાંચ વરસની યોજના કરતાં પણ તે વધારે લાંબકર છે. રશિયાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ જગતમાં ભારે દબદબા અને જહેરાતથી પ્રકાશમાં આવ્યો; જ્યારે જાપાને ઊંનામાના કાંઇને ખચર પણ ન પડે તેવી રીતે ઠંડે મગલે અને વધારે મોટી વ્યવસ્થાથી રશિયાથી પણ મોટો ઔદ્યોગિક વિજય કરી બતાવ્યો.

૧૭ જાપાન અને બ્રિટન વચ્ચે કાપડની નિકાશની સરખામણી

બ્રિટન કાપડના વેપારમાં ચક્રવર્તિપદ ધરાવે છે. એના એ ઉદ્યોગમાં ઘણી ખત, આત્મસેવક અને લાંબા-શિક્ષણ પછી એ પદવી એને મળી છે. ઘણા દેશોની હરીફાઈ બ્રિટને તોડીને સ્પર્ધાધિકાર મેળવ્યો છે. લોકશાયરના એ ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે હિંદના કાપડના પ્રાચીન ઉદ્યોગોને ગુંગળાવવામાં આવ્યો હોય એવી માન્યતા ઘણીની છે. એ ઇંગ્લંડના માનીતા ઉદ્યોગ ઉપર જાપાને ભારે તરાપ મારી તેની હરીફાઈની રેસમાં આગળ નીકળી જવાની વધી પેદા કરી છે. આ રહ્યા બન્ને પ્રજાના સને ૧૯૩૨ ના કાપડની નિકાશના આંકડા:—

૧૯૩૨ની કાપડની નિકાશ

કયા દેશમાં નિકાશ થયો	નિકાશ કરનારા દેશો જાપાનની નિકાશ	બ્રિટનની નિકાશ
	૧૦૦૦ વાર	૧૦૦૦ વાર
ચીન	૨૯૧,૩૩૬	૭૨૫૯૭
બ્રિટિશ હિંદ	૬૪૪,૫૬૮	૫૯૯,૨૮૫
હોંગકોંગ	૨૩૪૦૮	૫૨૫૬૬
સિયામ	૨૪૩૯૭	૯૪૫૯
ફિલિપ્પાઈન	૨૧૪૦૯	૫૦૯૪
ડચ અને બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ	૩૫૨,૧૨૩	૪૩૩૬૩
સ્ટ્રેટસ	૮૨૧૮૫	૩૭૩૪૩
ઓસ્ટ્રેલિયા	૩૭૧૬૨	૧૬૬૫૪૨
ઇજીપ્ત	૧૯૫૫૦૩	૮૧૯૧૩
આફ્રિકા	૨૦૬,૬૭૧	૩૩૫,૪૮૩
બાલ્કન સ્ટેટ	૪૨૨૧૫	૫૭૪૩૭
દક્ષિણ અમેરિકા	૨૭૯૩૫	૨૦૪૧૫૧
અરબસ્તાન અને ઇરાન	૬૧૩૩૯	૨૮૮૩૫
બીજા દેશો	૨૨૪૭૮	૪૯૫૬૬૬
કુલ	૨૦૩૨૭૭૦ હજાર વાર	૨૧૮૮૪૧૫ હજાર વાર

૧૯૩૩ના આંકડાઓ પ્રગટ થશે ત્યારે જાપાનનો શરતનો ઘોડો આગળ નીકળી ગયાનું જણાશે.

૧૮ ઉપલા આંકડાઓ ઉપરથી ઉપજતા વિચારો

પ્રથમ તો હિંદ પરદેશી કાપડનું મોટામાં મોટું બાઉધર ગ્રાહક છે. ઉપલા આંકડાથી સાબીત થાય છે કે સ્વદેશી કાપડ અને સ્વદેશીની ભાવના માટે હિંદનો નંબર જગતના સર્વે દેશોમાં સૌથી છેલ્લો છે, અને જ્યાં સુધી હિંદ પોતાના માટે પોતે પૂરતા જથ્થામાં કાપડ તૈયાર નહિ કરે ત્યાં સુધી તેની આર્થિક પરતંત્રતા જશે નહિ. બીજો વિચાર એ આંકડાઓથી ફલિત થાય છે કે યુરોપના લગભગ બધા ભાગો અને અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તથા

કેનેડા કાપડની બાબતમાં સંપૂર્ણ આત્મસંતોષ ભોગવે છે. તે સિવાય તે દેશોએ એ ઉદ્યોગને એટલે કેળવ્યો છે કે પોતાના દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી પીળા દેશોની આવશ્યકતાઓ પણ પૂરી પાડે છે. ત્રીજો વિચાર એ આવે છે કે હિંદમાં અને બ્રિટનનાં ખીજાં સંસ્થાનોમાં બ્રિટનને ખાસ પસંદગી આપ્યા છતાં અને ઓછી જગાત હાંડિયામણુના ફાયદા મળ્યા છતાં બ્રિટન પછાત પડતું જાય છે.

૧૯ હિંદના ઉદ્યોગો ઉપર થયેલી માઠી અસર

હિંદના કાપડનો મિત્રઉદ્યોગ પાયમાલીને પંથે કૂચ કરે છે તે ઉપર જણાવ્યું છે. હિંદનો કાપડનો હાથવણાટનો ઉદ્યોગ પણ શિથિલ થયો છે. આવા સસ્તા જાપાનીઝ કાપડ સાથે હરીફાઈમાં કેમ જીતરી શકાય ? હિંદનો સીમેંટનો ઉદ્યોગ પણ માઠી દશામાં આવી પડ્યો છે. લાખો ટન સીમેંટ જાપાનથી દર વર્ષે આવે છે. તે પાણીના મૂલ્યે હિંદમાં વેચાય છે. તેની સામે ટકતું હિંદી ઉદ્યોગને માટે અશક્ય છે. ગંછકાક, મોજાં વગેરે (hosiery)નો હિંદી નવો ઉદ્યોગ પણ ખૂબ જોશથી આંસુઓ ખેરે છે અને સરકાર પાસે નિરાધાર થઈ સહાય માગે છે. જીનની હિંદની મિલો પણ લાચાર થઈ ગઈ છે. સને ૧૯૩૧ માં રૂ. ૫૮ હજારની કિંમતનું ૯૫ હજાર વાર જીનનું કાપડ જાપાનથી આવ્યાં થયું હતું. સને ૧૯૩૨ માં જ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું સાડાખાર લાખ વાર જીનનું કાપડ આવ્યું. સને ૧૯૩૩માં એથી પણ વધારે આવ્યું. પરિણામે હિંદની ગરમ કાપડની મિલોમાં માત્ર ૨૫ ટકા કામ થઈ શકે છે; ૭૫ ટકા બંધ રાખવી પડે છે. રેશમમાં તો જાપાનીઝે હદ કરી છે. જાપાનીઝ રેશમ બાવ ઘટાડી માત્ર પોણાત્રણ આનાના વારના હિસાબે કલકત્તામાં વેચાતું હતું. હિંદી સરકારે દર વારે રૂ. ૦ પોતાની જગાત નાખી એટલે જાપાને હરીફાઈમાં પોતાનો બાવ ઘટાડી દર વારે સવાબે આના બાવ કરી મૂક્યો. બે આને વાર અગાઉ સુતરાઉ કાપડ પણ મળતું નહોતું, પણ હમણાં રેશમ મળે છે. જાપાનની હરીફાઈવાળી નિકાશથી હિંદી વેપાર અને ઉદ્યોગ ઉપર જલ્દી નુજળી અસર થઈ છે.

૨૦ આખું ગામ ભૂખે મરે છે, ત્યારે બાવાજી મંદીના ઉડાવે છે !

જગત આખામાં ભારે મંદી છે. દરેક દેશમાં લાખો અને કરોડો મનુષ્યો ખેડારી ભોગવે છે. રાજ્યોની આર્થિક સ્થિતિ ડામાડોળ છે. કારખાનાંઓ આજસ અને આરામ ભોગવે છે. અમેરિકા જેવો ધનવાન દેશ પણ આ મંદીના વેગમાંથી છટકી શક્યો નથી. ઓટાવાના કરારો ક્યાં છતાં બ્રિટન એ મંદીને પાર પડી શક્યું નથી. ધણાં મહાન રાજ્યો નાદારીની હાલતમાં છે. હિંદના અગ્નિનયી સર જ્યોર્જ સુસ્ટરે જાપાન થોડી વખતમાં જ યાકી જવાની આગાહી કરી હતી, પરંતુ તે આગાહી હજી સુધી ખરી પડી નથી કે ખરી પડવાનાં ચિહ્નો પણ જણાતાં નથી. અનુભવીઓ જણાવે છે કે જાપાન પાસે હજી બે વરસ ચાલે એટલે ઓછા ભાવનો અને જોયો હાંડી વખતે ખરીદેલો કાચા માલનો જથ્થો પડ્યો છે. એટલે આથી પણ વધારે હરીફાઈમાં જાપાન જીતે એવી વડી છે. આખું જગત મંદીની સત્તા નીચે આવ્યું છે. માત્ર રશિયા અને જાપાન એવી મંદીથી મુક્ત છે. પરંતુ રશિયામાં બંધકર દુકાળ હોવાનું સંભળાય છે; જ્યારે જાપાનમાં સુકાળ છે. ત્યાંના મજૂરોને પૂરતી મજૂરી મળે છે. ત્યાંના કારખાનાંવાળાઓને ઠીક નફો મળે છે. રેલવેને રેલવેનાં વૂર મળે છે; પોર્ટલેન્ડને ડ્યુલ મળે છે; સ્ટીમરોને પૂરતાં કામ અને વૂર મળે છે; ખેડૂતોને ફાઝલ

વખતમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ઠીક મદદ કરી રહ્યો છે. એ રીતે સર્વે વર્ગ સુખી હોવાથી રાજ્ય પણ આબાદ થતું જાય છે, અને પ્રજામંધની દરકાર ક્યાં વગર ચીનની ચોટલી પકડી તેને મહાત કરતું આવે છે.

૨૧ જાપાનમાં મજૂરીના દર

જાપાનમાં હિંદ કરતાં પણ મજૂરીના ભાવો સસ્તા છે. સસ્તી મજૂરી ઉદ્યોગોનાં વિકાસમાં મોટા ફાળો આપે છે. જાપાનમાં કાપડની મિલના મજૂરને દરરોજના બાર આના મળે છે; મુંબાઈમાં એક રૂપિયા બે આના મળે છે. જાપાનમાં કાપડ વણનારને ચૌદ આના મળે છે; મુંબાઈમાં પોણાબે રૂપિયા મળે છે. વળી જાપાનીઝ મજૂર બહુ ચતુર છે, વધારે ક્ષમક કામ કરે છે, તથા લૂભો એક સાથે સંભાળે છે. જાપાનની સ્ત્રીમજૂરો બહુ સ્વચ્છતાપૂર્વક કામ કરે છે. તેઓ મિલોને પારદર્શક દર્પણ જેવી સ્વચ્છ રાખે છે.

૨૨ કેટલીક પ્રજાઓએ જાપાનની હરીફાઈ સામે કરેલ કાયદાઓ

ઇંગ્લેંડે ચોટાવાના કરારો કરીને હરીફાઈમાંથી બચવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આસ્ટ્રેલિયાએ હરીફાઈથી રક્ષણ મેળવવા ગમે તેટલી જગત નાખવા પોતાની સરકારને પૂરતી સત્તા આપી છે; કેનેડા, ફ્રાંસ, ઇટલિ, જર્મની અને દક્ષિણ આફ્રિકાએ પણ પોતાના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપ્યું છે. જાપાને પોતે પણ એક કાયદો પસાર કર્યો છે, તેમાં જો કોઈ પણ દેશ બહુ સસ્તો માલ જાપાનનાં બજારોમાં મૂકી દેશના ઉદ્યોગોનો નાશ કરવા તૈયાર થશે તો તે વસ્તુઓની કિંમત જોટલી જ જકાત નાખવા સરકારને સત્તા આપી છે.

૨૩ હિંદી સરકાર અને જાપાનીઝ હરીફાઈ

સને ૧૯૩૨ માં જ જાપાનીઝ હરીફાઈએ મોટું સ્વરૂપ લીધું હતું. જુલાઈ ૧૯૩૨ માં જ એ સવાલે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું. પ્રજાએ ભારે પોકાર કર્યો. સરકાર ટેરીફ જોડીને એ સવાલ સોંપ્યો. બોર્ડે જાપાનીઝ કાપડ ઉપર પચાસ ટકા જકાત વધારવાની બહામણ કરી. એ બહામણ સરકારે કબૂલ કરવાથી પચાસ ટકા જકાત કાપડ ઉપર નાખવામાં આવી. પરંતુ તે પછી યેનનું દૃઢિયામણ નબળું થયું, અને એ જકાતનું પરિણામ ઘન્યમાં આવ્યું. હરીફાઈ બિચ્છી વધી પડી. વેપારી મંડળો અને મિલોનો ભારે પોકાર બીચ્છ્યો. સરકાર પ્રથમ તો ઉદાસીન રહી. એસેમ્બલીમાં ઉડાઉ જવાબો આપ્યા. પરંતુ જ્યારે અંગ્રેજ વેપારી ચેમ્બરોએ પણ ભારે પોકાર ઉઠાવ્યો, ત્યારે સરકારને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જણાઈ. તેણે વિચારમાં ધસી વખત લીધો. છેવટે હમણાં જાપાનીઝ હરીફાઈને અટકાવવા માટે Anti-Dumping Bill વડી ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવેલ છે. તેમાં સરકારને ઉદ્યોગોના રક્ષણ માટે સસ્તા પરદેશી આમદાની માલ ઉપર વધારાની જકાત નાખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. તેના ઉપર એસેમ્બલીની પસંદગી બે માસની અંદર મેળવવી જોઈશે. એ રીતે હિંદના માલને અને તે સાથે લોકશાયરને પણ મદદ મળશે ખરી. પરંતુ જાપાન સાથેની સંધિની શરતો તેમાં કેટલી આડી આવે છે તે જોવાનું છે.

૨૪ હિંદી વેપારીઓને લોગવવી પડેલી નુકસાની

જાપાનીઝ માલ સસ્તો મળે છે એટલે હિંદી વેપારીઓ કમાયા હશે, એવી માન્યતા બૂલબરેલી છે. ચાલુ બે વર્ષો થયાં જાપાન ભાવો કાપતું જ આવે છે. એટલે હિંદી વેપારીઓ જેમ જેમ માલ માટે ચોડેરા આપે છે, તેમ તેમ તેમને વધારે સહન કરવું પડે

છે. એક ઓર્ડર આપે કે ખીજે ઓર્ડર ઓછા ભાવે જાપાનવાળા માગે. તે સિવાય માલનો ભરાવો એટલા મોટા પ્રમાણમાં જાપાને હિંદના ગામેગામ કરી નાખ્યો છે કે હિંદી વેપારીઓને હરીફાઈમાં ઊતરવા સિવાય અને ગળામાંથી માલ કાઢવા સિવાય છૂટકો જ નથી. ૨૫ હિંદની પ્રજાને ગેરલાભ અને ઉદ્યોગોને હાનિ

જાપાને સરતા અને તકલાદી માલો મૂકી હિંદી પ્રજાને ભારે લાલચમાં નાખી છે. એનું કપડું મજબૂત હોતું નથી, ટકાઉપણાનો ગુણ ધરાવતું નથી. એનું રેશમ ભારે દેખાવવાળું અને એક દિવસનો ધુલાઈથી ખરાબ થઈ જાય છે; એનું સીમેંટ જોઈતી ચીકણ ધરાવતું નથી. એની રેશનરી તકલાદી છે. એનાં ગંજકાક અને મોર્ન તરત જ ફાટી જાય તેવાં છે. એના ખૂટા બે માસ પણ ચાલતા નથી. એની સાકરમાં મિઠાશ ઓછી છે. એની છત્રીઓ દેખાવવાળી પણ દલકી છે. એ રીતે જાપાનની દરેક વસ્તુ ચાર દિવસનો ચટકો છે. હિંદનું ધન એમાં વેડફાઈ જાય છે. સરતાને માટે હિંદીઓ ધનની પાયમાલી કરે છે; તે સિવાય હિંદના કાપડ, સીમેંટ, ગૃહઉદ્યોગ, સાકરના, હોઝીયરીના ઉદ્યોગોને ભારે સહન કરવું પડ્યું છે. હિંદના વેપારી ખાતાના અધ્યક્ષ પાસે એ ઉદ્યોગોના પ્રતિનિધિઓ રોડણાં રાય છે.

૨૬ જાપાનની આર્થિક ખરાબ હાલત

આવી ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ ઉપર પહોંચ્યા છતાં જાપાનીઓની આર્થિક હાલત ભારે મુંઝવણભરેલી છે. જાપાનમાં લશ્કરી સત્તાવાળાઓ પૂરા પ્રાબલ્યમાં છે. પોતાના પક્ષના રાજ્યદારીઓને જ જાપાનનું તંત્ર સોંપ્યું છે. ચીન સાથે યુદ્ધમાં મોટું ખર્ચ થાય છે; તેથી રાજ્યનાં આંતરડાં નીચોવાઈ ગયાં છે. પ્રજા ઉપર ભારે કરો છે, અજોટ પૂરું થઈ બે પાસાં સમતોલ થઈ શકતાં નથી, પરદેશોમાંથી ધીરધાર મળી શકે તેમ નથી. યુરોપિયન મહારાજ્યોનાં આંગળાં જાપાનનું ગળું દબાવી દેવા સજવળ છે. જાપાનની આર્થિક હાલત ખડુ ગંભીર છે. સ્વરાજ્યસંગઠન અને રાજ્ય તથા પ્રજાના એકતંત્રથી ગાંડું ગમડ્યું જાય છે. એટલે કાંઈ પણ પળે બલૂન ફાટી જાય તેના પણ પૂરતો સંભવ છે. શૈર બજારના નામીયા મટોડીઓની પેઠે જાપાને આંખ મીચી સટ્ટો ખૂચ મોટે પાયે ખેલવા માંડ્યો છે. પરિણામ બવિષ્યના હાથમાં છે. પ્રજા ખૂબ વધે છે, એ પણ જાપાન માટે ભારે ચિંતાજનક ગણાય છે.

૨૭ હિંદે જાપાન પાસે ઘણું શીખવાનું છે.

જાપાનની એક્સપી, રાજ્ય અને પ્રજાનું અદ્વૈત, અપરંપાર ઉદ્યોગશીલતા, કામ ઉપર એકચિત્તે લક્ષ્ય, રાજ્ય માટે પ્રજાને ભારે ભોગ, નફા કરવાની અગોચ શક્તિ અને ધર્મધેલછાનો અભાવ, એ જાપાનીઓની વિશેષતા છે. જાપાનમાં સ્વતંત્રતા છે; હિંદમાં પરતંત્રતા છે. જાપાનમાં એક્સપ છે; હિંદમાં સંપ સુકાઈ ગયો છે. જાપાનમાં ઉદ્યોગશીલતા છે; હિંદમાં આજસ છે. હિંદ ધર્મધેલું છે; જાપાન એ દોષથી મુક્ત છે. હિંદ સરળ છે; જાપાન કપટવિદ્યામાં નિષ્ણાત છે. હિંદ પોતાનું સંભાળવા માટે અશક્ત છે; જાપાન પારકાનું ખામ જવા સશક્ત છે. હિંદ નિર્બળ છે; જાપાન સત્વળ છે. હિંદ પોતે વાણીઓ છે; જાપાન કંઠુ ક્ષત્રિય છે. જાપાન વિદ્યા, હુન્નરકળા અને શક્તિમાં આજળ વધે છે; હિંદમાં પ્રગતિશીલતા નથી. જાપાને નવીનતાને વસાવી છે; હિંદે જૂનવટને પકડી રાખી છે. આ બધાંનાં દુર્વે હિંદે વિચાર કરવો રહ્યો.

કુંગરશી ધરમશી સંપદ

કુમાર સંભવ

સર્ગ પાંચમો

ફલોદય

સમક્ષ આવી રીત કામ બાળતા
 પિનાકિએ ભક્ષ મનોરથો કર્યે,
 હૃદયે નિન્દે નિજ રૂપ પાર્વતીઃ
 પિયુ રીઝ્યે સાર્યક થાય ચારુતા. ૧
 મટાડવા નિષ્ફલ આપ રૂપને
 એકાગ્રતાથી તપ સાધવા ચહું;
 મળે ખીજી શી રીત બેઉ વસ્તુ એ
 એના સમો પ્રેમ પતિ ય એ સમો ? ૨
 ગિરીશ પ્રત્યે દિલ લાગવા થકી,
 સુતા થઈ છે તપ કાજ તત્પર;
 સુણી, બીડી છાતીયું, બોલી મેનકા
 નિવારવા ઉગ્ર તપેથી એહને. ૩
 ગૃહે વસે છે સહુ ધૃષ્ટદેવતાઃ
 શરીર ક્યાં આ ગુજ ? બાપુ ક્યાં તપ ?
 શિરીષનું પુષ્પ કુણું સહી શકે
 દ્વિરેકના પાદ નહિ જ પક્ષિના. ૪
 ન નિશ્ચયેથી સ્થિરચુદ્ધિ પુત્રીને
 નિવારી મેના ઉપદેશથી શકી.
 ઇષ્ટાર્થમાંહી સ્થિરનિશ્ચયા મન
 ને વહેતું નીચે પપ ઠાણુ રોકશે ? ૫
 મનસ્વિનીએ પછી ત્યાં સખીસુખે
 મનોરથોના સમજી પિતા કને
 સ્વધૃષ્ટની સિદ્ધિ થતાં સુધી વને
 તપાર્થ માગી વસવાતણી રજા. ૬
 થયેલ રાજ અનુરૂપ નિશ્ચયે,
 મહાન એ તાત તણી રજા થકી,
 મધૂરવાળા શિખરે ગર્ભ પછી
 પ્રસિદ્ધ ગૌરી પદથી જ જે થયું. ૭

ન હારતાં નિશ્ચય, હાર ત્યાગીયો
 સેરો હલી ચંદન જેથી જાખડે,
 બાલાઈ જેવું થયું ભૂરું વડકલ
 જાયાં સ્તને જે અળગું શરીરથી. ૮
 મધુર, ઓળેલ લટોથી જેવું તે,
 જટાથી તેવું જ સુહાવ છે મુખઃ
 દિરેફની હાર ચક્રી ન કેવલ
 સરોજ શેવાળ પ્રસંગ શોભતું. ૯
 ક્ષણે ક્ષણે રોમ ઉભાં કરંતી જે
 ધરેલી મોંજી મતભાટ ત્રેવડી,
 કાધુંતું તેણે પ્રથમે જ બાંધતાં,
 સરાગ એનું સ્થલ કાંચીસૂત્રનું. ૧૦
 ખસેડીને રંગ વિહીન ઓળટી,
 અને દડાથી સ્તન સ્પર્શ-લાલ જે,
 ઘવાયલો આંગળી જે કુશો સુંટયે,
 કાઢો કર ગ્રાહક અક્ષમાળનો. ૧૧
 મોંઘામુલી સેજ મહીં ફર્યે ખર્ચા
 સ્વકેશપુષ્પોથી ય જે પીડાતી'તી
 હવે ભૂમિ ઉપર માત્ર બેસતી,
 અને સુંતી હાથનું ઓશિકું કરી. ૧૨
 મતસ્થ થાતાં, પછી પાછી ધારવા
 મૂકી, ન શું થાપણુ બેની બે કનેઃ
 વિલાસચેષ્ટા તત્તુ વેલીઓ કને,
 મૃગાંગનાને વળી દષ્ટિ ચંચલ. ૧૩
 જાતે, તજી આળસ, વૃક્ષરોપને
 ધટસ્તનોની પયધાર પોષતી;
 ન, આપ પહેલાં જનમેલ જે પ્રતિ,
 પ્રીતિ કુમારે કમી કૈં કરી ચક્રયો. ૧૪
 મુકી નવાં બીજ દષ્ટ ઉછેરિયાં
 મૃગો ય વિશ્વાસ ધરે જ એટલો,
 કે તેમના નેત્રની સાથ કોતુકે
 નેત્રો સખીનાં સરખાવતી હતી. ૧૫
 નાહી અને હોમ કરંતી વલ્લિમાં,
 પડંતી ધટરતુતિ, ઓઢી વલ્કલ,
 ઋષિ ય તે દર્શન કાજ આવતા,
 પ્રમાણુ છે ના વય ધર્મવૃદ્ધમાં. ૧૬

જલે ઊભી કાંઠતી પોપ માસની
 નિશા, હિમાળો ન્યહિં વાય વાયરો;
 રયાંગ ફેરાં રડતાં પરસ્પરે,
 વિયોગી યુગ્મ પ્રતિ લાવતી દયા. ૨૬
 તે પદ્મગંધી મુખથી નિશા વિષે,
 કુજંત જેની રૂંડી ઓષ્ઠ પાંખડી,
 કરી રહી છે જલ પદ્મ-શોભતું,
 સરોજ જેનાં દિમથી હણાયલાં. ૨૭
 કરેતી આહાર ખરેલ પત્રને,
 સીમા ખરી તે તપની પહોંચતી,
 પ્રિયવદાયે પછી તે ય ત્યાગતાં,
 તેને અપહ્યાં વદતા પુરાણીઓ. ૨૮
 એ પદ્મિની કેમલ અંગ આપનું
 અહર્નિશે આ મતથી કરે કૃશ,
 કઠિન કાયે કરી જેહ સાધિયાં
 કરેછે ઝાંખાં તપને તપસ્વીનાં. ૨૯
 કે પ્રૌઢવાઈ દંડ અજીન ધારતો,
 નવલંત શું બ્રહ્મમય પ્રભા યકી,
 શરીર ધારી ન શું પૂર્વઆશ્રમ
 હવે પ્રવેશ્યો વનમાં જટાધર. ૩૦
 અતિથિપ્રેમી બહુ માન પૂર્વક
 પૂજા લાઇને જતી સ્લામી પાર્વતી,
 સમાન હો તોય વિશિષ્ટ વ્યક્તિની
 બણી, ક્રિયા ગૌરવ પૂર્ણ સુચની. ૩૧
 વિધિથી સતકાર કીધો સ્વીકારીને,
 ધડીક, માર્ગશ્રમને ઉતારીને,
 સિધી જ દ્રષ્ટે નિરખી ઉમા બણી
 વહો પછી તે કમને ત્યજ્યા પિના. ૩૨
 ક્રિયાર્થ કાળો, કુશ સી મળેછે ને ?
 જલો ય તે છે તુજ સ્નાનયોગ્ય ને ?
 સ્વસક્તિ નોર્ધ તપ તું કરેછે ને ?
 શરીર છે સાધન પહેલું ધર્મનું. ૩૩
 સિંચેલ તારે જલ જન્મ પામીયાં,
 સમૃદ્ધ છે ને તુજ વેલી પહોવો ?
 ન્યહાંથી લાક્ષારસ ક્યારનો ખસ્યો
 સમાનતા તે તુજ ઓળંગી ધરે. ૩૪

મૃગોપરે છે મન તો પ્રસન્ન ને;
 કરેથી જે પ્રેમથી દર્શ જોયતા ?
 સરોજનેત્રી ! તુજ નેત્રસામ્ય તે
 પ્રયોજતાં ચંચલ ચક્ષુઓ ચક્રી. ૩૫
 કહ્યું “ ૩૩ ૩૫ ન પાપ રૂઠે શકે ”
 નફર છે તે વચને જરાય તે.
 સુદીર્ઘનેત્રી ! ત્વમ શીલ તાહરું,
 તપસ્વીઓને ય પ્રમાણભૂત - છે. ૩૬
 વેરલ સમર્પિ તણા બલિથી એ
 વિશેષ, ગંગાજલ બોમથી ખર્ચા,
 ન અદ્રિ યાતો કુલ સાય તેહવો
 પવિત્ર જેવો તુજ પુણ્ય વૃત્તથી. ૩૭
 જણાય આથી સુભગે ! મને ખરો
 ત્રિવર્ગનો સાર જ ધર્મ એકલો.
 નિવારીને તું મન અર્થ કામથી,
 સ્ત્રીકારી ને સેવતી માત્ર એકને. ૩૮
 કરેલ જેનો અતિ તેજ આદર
 તેવા મને ના પર માનતી હવે.
 સુરો કહે સજ્જન ફેરી મૈત્રી તો,
 બને સલૂણી ! પદ સાત બોલતાં. ૩૯
 માટે ક્ષમાશીલ તને કંઈક તો,
 સ્વભાવ આપદ્યથી વિપ્ર જાતિના,
 તપસ્વિની ! આ જન પૂછવા ચહે,
 ન ગુણ તો ઉત્તર આપવો ધટે. ૪૦
 કુલે તું જન્મી પ્રથમ પ્રત્યેશના
 વપુ શું સૌન્દર્ય ઉગ્યું ત્રિગોકતું.
 અમાગ્યું એશ્વર્ય અને યુવા નવી,
 બીજું શું આથી તપતું કહે ફલ. ૪૧
 અનિષ્ટ કોષક અસહ યાય તો
 મનસ્વિનીઓ કૃતિ આવી આદરે,
 વિચાર માર્ગે ઘણું પ્રેરતાં મન
 કૃશોદરી ! કેં તુજમાં ન એ દિસે. ૪૨
 ન શોક આ આકૃતિને પરાભવે,
 પિતાગૃહે તો અપમાન ક્યાં ચક્રી ?
 ન અન્યથી આક્રમણે, બુજંગના
 મધિ લણી કોણ જ આંગળા ધરે ? ૪૩

તજ સહ બૂપણ કેમ યૌવને
 ધર્યું છે તે વલ્કલ વૃદ્ધ-શોભતું ?
 પ્રદોષ જોને સૂટ ચંદ્ર તારલા
 કહે નિશા યોગ્ય શું તે અરુણે ? ૪૪
 જો માગતી સ્વર્ગ વૃથા કરે શ્રમ,
 પિતાપ્રદેશો સહ દેવભૂમિઓ,
 અને ચહે જો વર, - બ્યર્થ તો તપ.
 ન રત્ન જોળે, ચતી જોળ તેહની. ૪૫
 જીના નિસાસા થકી એ જળાય છે,
 છતાં જોને સંશય મગ્ન આ મન.
 ન પાત્ર છે કેા તુજ પ્રાર્થના તણો,
 હશે પછી દુર્લભ કેાણુ યાચતાં ? ૪૬
 નહોત કવેા તુજ ધૃષ્ટ તે યુવા !
 ઉવેખતો પીળા કમોદ અગ્રશી,
 જટા છુટી ને લટકી કપોલપે
 ચિરેથી જો કર્ણુસરોજ હીન છે. ૪૭
 તને અતીશે કૃશ થે મુનિવ્રતે
 રવિથી દાઝેલી વિભૂષણુ સ્થળે,
 દિને શશીરંખ સખી નિહાળીને
 સચેત કેાનું દિલ ફેલે દુભાય ના ? ૪૮
 ચંદ્રોત્તર દષ્ટિ વળી વાંકી પાંપણો
 એ નેત્રનું ગોચર ના કરે મુખ,
 હજી સુધી તે પ્રિયને ઠગાયલો
 માનું છું સૌભાગ્ય તણા મહે મઠી. ૪૯
 તપીશ તું ક્યાં સુધી ગૌરી ? માફે એ
 સંચેલું પૂર્વાશ્રમ ફેરું છે તપ;
 તું એહના અર્ધથી પાર્શ્વ ધૃષ્ટ તે
 હું ધમ્મું વાફે વર એહ જાણુવા. ૫૦
 રહસ્ય જાણી દિજ આમ જોલતાં,
 કહી શકી અંતરની ન વાત એ,
 જોયું સખી પાસ રહેલીની બણી,
 મર્ડી પછી અંજનહીન નેત્રને. ૫૧
 કહેતી તેની સખી બ્રહ્મચારીને,
 તું જાણુ સાધો ! મન જો કુતૂહલ,
 કપું છ જો અર્થ તપોનું સાધન
 શરીર આણે, ન્યમ છત્ર પદ્મનું. ૫૨

ઐશ્વર્યવાળા દિગપાળ ચારને
 ઈન્દ્રાદિને એ અવમાની માનિની,
 ન રૂપને જે વશ કામનાશથી
 પિનાકપાણિ પતિ પામવા ચહે. ૫૩
 અસહ્ય હુંકારથી જે નિવાયું તું
 અનંગ તો ચે પણ પુષ્પઆપનું
 અડચું અણીથી શિવને ન જે શર,
 વિધે હદે ધાવ જાડથી એહને. ૫૪
 તિહારથી કામથી તમ, ચંદને
 જુરા થતાં કેશ લલાટ ચર્ચતી,
 પિએર બાલા નહિ શાન્તિ પામતી
 હગોપરે એ હિમની શિલાતણા. ૫૫
 ઉપાડતાં ગીત ચરિત્ર શેજીનું
 જતાં ભરાધ ગળું શબ્દ વૂટતાં,
 ફરી ફરી સારતી અશ્રુ સંગીતે
 વને મળા કિન્નર રાજપુત્રીઓ. ૫૬
 ઘડી મીચી નેત્ર સફાળી જાગતી,
 નિશા હજી પોણી રહેલી બાકી ત્યાં,
 કહેતી મિથ્યા “શિતિકંઠ જાઓ ક્યાં?”
 બીડી દધ બાહુ અસત્ય કંઠને. ૫૭
 તને કહ્યો પંડિત સર્વ વ્યાપી તો,
 ન જાણુ કાં આ જન ભાવથી બીનું.
 સ્વહસ્ત મુગ્ધા લખી આમ શંજીને
 એકાન્તમાંહિ વળી મેણું આપતી. ૫૮
 જગત્પતિ પ્રાસિતજો ખીજે ન કે
 વિધિ જણાતાં બહુ શોધવા છતાં,
 અમારી સંજે લઈ તાતની રજા,
 તપોવને આ વસી સાધવા તપ. ૫૯
 સ્વયં સખીએ દુમ જે ઉછેરીયાં,
 તે, સાક્ષીઓમાં તપના, દિસે ફલ;
 જરાય ના અંકુર ધારતો દિસે
 પિનાકિ પ્રત્યે સખીનો મનોરથ. ૬૦
 ન જાણું માગ્યા ય છતાં અલભ્ય એ
 જોવાતી સાહેલીથી આમું પાડતી,
 મળે કદા એ સખીને તપે કેશ,
 સુવૃદ્ધિ શું સુકથી ક્ષીણુ એડને. ૬૧

ન શુભ કે રાખી, રહસ્ય જાણતી
 એણે કહ્યું મુંઝવે પહચારીને;
 તેણે “ ખરું કે ઉપકાસ ? ” ગૌરીને
 પૂછ્યું વિના દાખવી દર્પણસણ. ૫૨
 હથેળીને આંગળીઓ યકી ખીડી
 તેમાં મુકી રક્ષાટિક અક્ષમાલિકા,
 ચિરે જ વાણી કરીને વ્યવસ્થિત,
 હવે વદે માંડ ઉમા મિતાક્ષરે. ૬૩
 સુણ્યું તમે શ્રોત્રિયશ્રેષ્ઠ તે રીતે
 ચહે જ લેવા જન આ જોયું પદ.
 ખરે તપઃસાધન એની પ્રાપ્તિનું;
 મનોરથોને ન અગમ્ય કાંઈ એ. ૬૪
 કહે જટાધારી હું શંભુ ઓળખું
 અને વળી ઉત્સુક એહની જ તું;
 વિચારી એની રુચિને અમંગલે
 ન દે શકું સંમતિ કાર્ય તાહરે. ૬૫
 લગાડનારી મન તુઝ્છમાં, તુજ
 વિવાહના મંગલ સુક્ત હાથ આ,
 પિનાકિના સર્પ વિટેલ હાથથી
 પહેલું રહેશે મહણે કઈ રીતે ? ૬૬
 વિચાર જાતે કરી જો તું એટલો
 એ જોઉં તો યોગ કદાપિ યોગ્ય છે:
 વધુનું પાનેતર હંસ છાપનું,
 ને વર્ષનું શોણિત ચર્મ દસ્તીનું ? ૬૭
 ન દે શકે શત્રુ ય એવી સંમતિ
 કે ચોકમાં ફૂલદગો મહો કર્યા
 તારા પગોનાં પગલાં અલક્ષતથી
 રંગ્યાં, પડે વાળખર્ચા સ્મશાનમાં. ૬૮
 બલે તું પામે ઉરને ત્રિનેત્રનાં
 તથાપિ એથી અદકું અયોગ્ય શું ?
 કે આ સ્તનો જે દરિયાંદનોચિત
 ત્પદો ચિતાભરમની ધૂળ લાગશે ? ૬૯
 સમક્ષ તારી ખીજ આ પિડંગના,
 વિવાહ કેડે મજ સ્વારી યોગ્ય તે,
 તમે નિદાણી ધરડા જુપે ચડી
 મહાજનોને મુખ દારૂ આવશે. ૭૦

હવે થતાં કારણ બેઉ શોકનાં
 પિનાકિને સંગમ માગવા ધડીઃ
 કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી તે,
 અને તું આ લોકની નેત્રકૌમુદી. ૭૧
 અસાત છે જન્મ, વિરૂપ આંખ છે,
 દિગંબરત્વેથી વસુ પ્રમાણીએ,
 મૃગાક્ષિ જે જે વરમાંહિ માગીએ
 જાણાય એકેકે ય ન તે ત્રિલોચને. ૭૨
 અનિષ્ટ ધરજાથી નિવાર ચિત્તને,
 સુલક્ષણા તું કયર્હિ ? તે સમાન ક્યાં ?
 ન યસના સ્તંભની સત્ક્રિયા ચહે
 શ્મશાનના સ્તંભમહો સુગ્મણ કે. ૭૩
 આવું કહેતાં પ્રતિકૂલ એ દિને,
 જાણાય છે રાવ સ્ફુરત હોઠથી,
 ચર્ષ ગર્ષ એહની વાંકી ખૂલતા,
 અને ખુલેથી અતિલાલ લોચનો. ૭૪
 એને કહું ઝાળખતો યથાર્થ ના
 પિનાકિને તેથી જ આમ તું વહે,
 જગે અસામાન્ય, અચિન્ત્ય હેતુનાં,
 નિન્દે છ મૂર્ખો ચરિતો મહાનનાં. ૭૫
 સ્પૃહા વિભૂતિ તણીથી, નિવારવા
 વિપત્તિને, મંગલ લોક સેવતા,
 ત્રિલોકગાધાર નિરીહ સંશુને,
 શું કામ આશાવશ એવી વૃત્તિનું ? ૭૬
 અકિંચને સંભવ સંપદોતણા,
 શ્મશાનવાસી ય ત્રિલોકનાથ છે,
 તે બીમરૂપે શિવ તેમને કહે,
 પિનાકિનું તત્ત્વ ન જાણનાર કે. ૭૭
 વિભૂષણે ઉજ્જવલ, સર્પધારી વા,
 ગજત્વચા કે પટકૂલધારી વા,
 કપાલિ હોવા શશિમૌલિ, યાય ના
 સ્વરૂપનો નિર્ણય વિશ્વમૂર્તિના. ૭૮
 ખરે ચિતા બરમની ધૂળ તેહના,
 શરીરના સંગથી યાય પાવન,
 તેથી જ નૃત્યાભિનયે ખરેલી તે
 લગાડતા મરતક સ્વર્ગદેવ સૌ. ૭૯

અકિંચન, સ્વાર યઈ વૃષે જતાં,
મદાન્ધ ઐરાવત ઇન્દ્ર બેસતો,
નમી શિરે, લાલ પગોની આંગળી
ખીલેલ મંદાર રજે થકી કરે. ૮૦

ગણાવતાં દુર્મતિ દોષને છતાં,
કહેલું છે ઇશિનું ઠીક એક તે,
મનાય જે આત્મબુનુંય કારણ
જણાય શી રીત જ જન્મ એહનો ? ૮૧

વિવાદથી શું ફળ ? હોય એ ભલે
પુરેપુરે તે જ સુણેલ તેહવો,
મને ગમ્યો એ, દિલ એ પરે હૃદય :
ન કામવૃત્તિ અપવાદને ગણે. ૮૨

અલી, નિવારે, કંઈ આ વળી બદ
ચહેછ કહેવા અધર સ્ફુરાવતો,
મહાનતો નિન્દક માત્ર એ નથી
તેનું સુણે તે પણ પાપભાગી છે. ૮૩

“ અહીંથી જાઉં નહિતો ” કહી જવા
માંડી ઉમા જ્યાં ખસ્યું ચીર ઉરથી,
સ્વરૂપ ધારી રિમત સાથ તેહને
મહી લીધી ખાહુ મહી વૃષધ્વજે. ૮૪

તે જોઈને ધ્રુવતી સ્વેદથી ગાત્ર બીને,
રૂહેતાં ઉંચો પગ જવા અરથે ઉપાડ્યો,
માર્ગે નડ્યાથી ગિરિ આકળી સિન્ધુ જેની,
શૈલાધરા જતનયા ન ગઈ ન ઊભી. ૮૫

આજેથી માંડી નમણી, તુજ દાસ હું છું,
વેચાપક્ષો તપથી જ્યાં શશિમૌલિ કહે છે;
તે તુર્ત ચાક તપથી ઉપજેલ ત્યાગે,
કષ્ટે થતાં સફલ તાજગી પાછી બહે. ૮૬

નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા

આ સર્જના મૂળ શ્લોકો વંચરથમાં છે, પણ બાપાન્તરની અનુકૂળતા માટે કેઈ સ્થળે
વંચરથ અને ઇન્દ્રવંશા બંનેના મિશ્રણથી ઉપજતી કરવાની છૂટ લીધી છે.

રાષ્ટ્રોત્થાનના પ્રસંગે ઘણી વખત એવું બને છે કે કામ કરનારાઓ કરતાં ભક્તો વધી પડે છે. જે સિદ્ધાંતમાં પોતાને શ્રદ્ધા હોય તે સિદ્ધાંત અધાવનાર મૂળ પુરુષ પ્રત્યે અસાધારણ પૂજ્યભાવ હોય એ સમજી શકાય તેવી વાત છે; પરંતુ એ પૂજ્યભાવ એટલો બધો અમર્યાદિત બને, કે છેક જ અંધશ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ લાઇ બેસે, ત્યારે રાષ્ટ્રકારબાં વ્યવસ્થાશક્તિને બદલે ભક્તિ અને વાત્સલ્ય જ ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. વળી લાગણી-જીવન ન હોય તો જ બરાબર કામ ચક્ર શકે એવું આપણે માનીએ છીએ એ લાગણી-જીવન જ આ પરિસ્થિતિમાં પ્રધાનરૂપ બની જાય છે. એટલે રાષ્ટ્રોત્થાનના કાષ્ઠ પશુ મહત્ત્વના પ્રસંગે, લેખકો, કવિઓ અને ભક્તો, સંચાલકો, સેવકો અને સભ્યો—પોતાની વાણીને એકદમ સ્પષ્ટ, ગુણ કે ગદન નહિ પણ સીધી, સાદી ને સાચી વાત કરનારી જ રાખે એ અત્યંત જરૂરી છે. ભક્તમંડળ વાણીનો અસંયમ કેળવીને પોતાના સિદ્ધાંતને લોકમાં જોટલો ઉપકાસપાત્ર બનાવે છે, તેટલો ઉપકાસપાત્ર તો એ સિદ્ધાંતને સરકારી તોપગોળા પણ નહિ બનાવી શકે.

*

જેવી રીતે સરકારી, અસરકારી કે અર્થસરકારી સ્કૂલોમાં શિક્ષણનો સધળો આધાર શિદ્ધાંતો પર નહિ, પણ એ સિદ્ધાંતોને વ્યવહારુ રૂપ આપનાર શિક્ષકના માનસ પર જ રહે છે, તેવી જ રીતે, મેટિસેરી નવી સ્કૂલોમાં પણ, હેવટનો આધાર નો વ્યક્તિ ઉપર જ રહેવાનો છે. આપણા દેશમાં અને હરકાંઈ દેશમાં, ન્યારે નતો વિષય નીકળે ત્યારે તેમાં ત્રણ જાતનાં માણસો ભળે છે : એક તો કેવળ કુતુહલવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા પ્રેક્ષકો; બીજા, એ વિષયમાં પણ કાંઈક છે એમ માનીને કાંઈક શંકાથી, કાંઈક શ્રદ્ધાથી, કાંઈક દેખાદેખીથી, કાંઈક લોકલાજે એ વિષયમાં રસ લેનારા; અને ત્રીજા, અને સૌથી વધારે કેવળ તક શોધનારા. આ તક શોધનારાઓને મન વિષય કરતાં વિષયની ચર્ચા, બાપણો, લેખો ને દેખાવો વધારે ઉપયોગી લાગે છે. કહેવાનો બાવાર્ય એવો નથી કે એ વિષયમાં સાચો રસ લેનારાઓએ લોકમાં વિષય નવીન હોવાથી ઉપર ચણાવેલાં સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવો. પણ દાસમાં આતવારે ને હાથવારે, માત્ર સહેલી બાપા એટલે બાગબાપા, એમ સમજીને પ્રગટ કરેલાં અસંખ્ય બાગપુસ્તકો નજરે પડે છે, અને તે પણ ઘણાંખરાં એક જ ધરેડમાં લખાયેલાં, એ જોઈને આપણે ત્યાં, વિષયને રસથી સમજીને એનું મહત્ત્વ પિછાની તે પ્રમાણે કામ કરનારાઓ કરતાં, કેવળ તકવાદીઓની સંખ્યા જ વધારે લાગે છે. બાગ-કેળવણીના કિતની ખાતર—તેમજ મેટિસેરી શિક્ષણના ઉજ્જવલ ક્ષેત્ર માટે પણ, એ જરૂરી છે કે ખોટા વિવેકથી અપાત્રોને પોલીને પણ બાગસાદિત્યની વાદવાદ કહેવરાવવાનો અખતરો દબે પૂરો થવો જોઈએ; તેમ જ બાગસાદિત્યનો ચીસો-શોકગીત, પરીની વાતો, અદ્ભુત વાતો—એ બદલવો જોઈએ. અજાત એમાં ચીલાને બદલવાની ખાતર જ બદલવાનો નથી, પણ આજામી યુગનાં જે અદિસનો બાગકના માનસ પર પડે છે ને પડશે તે

સંઘળી વાતો પણ બાળકો પાસે મૂકવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આગામી યુગ એટલે કેવળ ચરખાચુગ નહિ, પણ વિદ્યાનનાં દરેક પ્રકારનાં સામર્થ્યનો પણ જેમાં ખ્યાલ રાખવામાં આવે તે. જેમાં બાળકના માનસને માહિતીથી ભરી દેવાને બદલે, એને સવાલો પૂછવાની છોતેઝરી થાય—નવું જાણવાની, જોવાની, પૂછવાની વૃત્તિ જાગે, એવી શૈલી પર લખાયેલાં, ને સચિત્ર ચથેલાં પુસ્તકો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કેટલાં? આંગળીના વેદા પર ગણાય તેટલાં જ. પુસ્તકપ્રકાશનને કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે ત્યારે કેવા પ્રકારનું હીન સાહિત્ય જન્મે છે, એનો આ નમૂનો છે.

*

પરભાષાના ખરેખરા મહાન પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ ન્યારે ન્યારે થાય છે ત્યારે ત્યારે એ પ્રયાસ જો બરાબર વિવેકશક્તિ વાપરીને કરવામાં આવ્યો હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં એક સુંદર પુસ્તકનો વધારો થાય છે. ખીંછ બાણુ, એવા અર્ધદગ્ધ પ્રયત્નથી ગુજરાતી ભાષાની અપસેવા થયાનાં ઉદાહરણો પણ નજરે પડશે. અત્યારે રાષ્ટ્રીયની દૃષ્ટિએ પરપ્રાંતીય સાહિત્ય આપણી ભાષામાં કિતરે એ આવશ્યક છે. પણ તે તે પ્રાંતનું ખરેખરું ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય હોવું જોઈએ. દર અકવાડિયે માત્ર પાનાં ભરવાની ખાતર જ એ પ્રયાસ થાય એ વસ્તુસ્થિતિ શોચનીય છે. દર અકવાડિયે, ભલે એવી રીતે પરપ્રાંતીય વસ્તુ રજૂ કરવામાં આવે, પણ રજૂ કરનારે પોતાની જવાબદારી સહિત રજૂ કરેલી એ વસ્તુ હોવી જોઈએ. ચર્ચાત્મક વિષય મટી જઈ, સંદેશવાહક, સર્જનાત્મક ને એક મહાન ખેય પ્રતિ પ્રયાણ કરનારી પ્રજામાં કાંઈક પ્રાણુપ્રેરણા કે પ્રગતિનાં ખીજ મૂકે એવી જાતનું હરેક લખાણ હોવું જોઈએ.

*

ગામડામાં ફરવું ને ગામડામાં રહેવું એ બેની વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ દ્રુવ જેટલું અંતર છે. ગામડામાં ફરવાથી ગામડાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે; પણ ગામડાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું હોય તો તે બે ચાર ગામડા વચ્ચે એક એક-એક નવી સંસ્કૃતિનાં મંદિર રચાય, અને તેમાં એકાદ કર્મચોગી બેસી જાય ત્યારે જ આરો આવે. હિંદમાં ધર્મની ન્યોતિ આવી રીતે જ સાધુઓએ પ્રગટાવી રાખી હતી. થોડામાં થોડા સાધનથી જીવન નિર્વાહ ચલાવી શકાય એ જાતની પરિસ્થિતિ તો ગામડામાં છે જ.

ગામડાના પ્રશ્નો આંગળીના વેદા પર ગણાવી શકાય તેટલા નથી. એક રીતે તો ગામડામાં જેટલાં ઘર છે એટલા પ્રશ્નો છે. અને હરેક ગામડાને પોતાના પ્રશ્નો જુદા જુદા હોય છે એ પણ ખરું. છતાં એ સઘળામાંથી સર્વસામાન્ય પ્રશ્નો તારવી શકાય. પહેલો, મુખ્ય અને ભયંકર પ્રશ્ન—મનનું વલણ બદલાવવા સંબંધી છે. ગામડામાંથી શહેરમાં ધી વેચવા આવનાર ગામડિયો, કાંઈ પણ માસ્તર વડીલ કે ડૉક્ટર કે ભણેલો, જે તેને જનતાં સુધી નહિ છેતરે તેનો વિશ્વાસ કરવાને બદલે, વાણિયો વેપારી જે તેને ચોક્કસ છેતરવાનો છે તેનો જ વિશ્વાસ કરશે. ગામડામાં કામ કરનારમાં અપૂટ ધૈર્ય હોય તો જ આ વિશ્વાસ કેળવી શકાય. નહિતર ચેહાંદની એક વાર્તામાં બને છે તેમ, ગામડાને સુધારવા આવેલો શહેરી, એને લુચ્ચું ગણીને ભાગી જાય છે. ને છેતરવા આવેલો શહેરી આશ્ચર્ય ગયો તેથી ગામડિયાં પણ ખુશી થાય છે !

વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે સેવા અને સંયમ બે વસ્તુઓ આવશ્યક છે. એકદમ Revolutionary દેખાવાના લક્ષણમાં ન જોષ્યે ત્યારે, અને અકારણ shocks-ગામડાં-ઓની માન્યતાઓ પર દૂર પ્રહાર કરવા અનાવશ્યક છે. એ સઘળી જ માન્યતાઓ ફેરવતી પડશે તેમાં બિલકુલ શંકા નથી. પણ એમાં સમય ને પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ એ બન્ને વસ્તુઓ પ્ધાનમાં લેવી ઘટે છે.

ગામડાનો કેાઇ માણસ માનતો નથી કે સર્પ ન જિતરી શકે, અને એમાં માત્ર ઉપચાર જ ઉપયોગી છે. છતાં ઘણી વખત કેવળ શ્રદ્ધાથી પણ સારા થયાના દાખલા બન્યા છે-સાંભળ્યા નથી, બન્યા છે. હમણાં જ એક વિદ્વાન ડોક્ટરે મને વાત કરી કે હું વિંછી ઉતારું છું. “ત્યારે મને એ ન શીખવાડો ?” ડોક્ટરે હસીને કહ્યું કે વિંછીના ડંખની આપણે માનીએ છીએ તેવી અસર નથી જ. આપણી આનસિક પરિસ્થિતિમાંથી જ એટલી બધી વેદના જન્મે છે. એટલે વિંછીમાં ઉતારવાપણાનું કાંઇ છે જ નહિ. એક અટ્ટહાસ્ય માત્રથી, કે ઉપહાસથી કે એકાદ ક્રાન્તિદર્શક વાક્યથી ગામડાનો એક પણ પ્રશ્ન છેડી શકાય નહિ, સંભાળી શકાય નહિ કે સુધારી શકાય નહિ. સર્પની કષ્ઠ જાત ડંખીલી ને ઝેરી છે, ને કષ્ઠ જાત ઝેરી નથી, એનું વિધિપૂર્વક જ્ઞાન હોય તો જ એ પ્રજાને યાબે પાડી શકાય. ઝીંઝુવાડા પાસે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બંધાવેલો કેાટ છે. અને હવે તો ગામનું રક્ષણ કરવાને બદલે એમાં અનેક સર્પો સંધરે છે. ભૂખરા પાણાની એ જમીનમાં થતા ધણા સર્પો ઝેરી નથી. એવા ગામમાં કદાચ સર્પ ઉતારવાનો વિધિ ધણું બળ મેળવી શકે. એ સમજ શકાય તેવી વાત છે. એટલે ખરી વાત તો એ છે કે-ગામડાનું એક એક અંગ, એની દવા, પાણી, જમીન, પરિસ્થિતિ, પાક, જંગલ, વનસ્પતિ, ખનીજ, આર્થિક શોષણ, સ્વભાવ, શક્તિ, બંધન, શહેરી-સંસર્ગ-અને એ ઉપરાંત રાજદારી સંબંધ-સંઘળા પ્રશ્નો એક એક માણસને એક જીવનજરનું કામ સોંપી શકે તેમ છે. અને હજારો ગ્રેન્યુએટોને જીવનજરનું પોષણ પણ એમાંથી જ મળી શકે તેમ છે.

*

આજે વળી એક નવી વાત સાંભળી. અને બે શિક્ષિત ગૃહસ્થોએ એને ટેકા પુરાવ્યો. ટેકા પુરાવનાર બન્ને ગૃહસ્થોએ એ વાત સાંભળેલી નથી, અનુભવેલી છે.

થોડે દૂર જામણાસા ગામ છે. ત્યાં એક વૃદ્ધ માણસ રહે છે. એને ફફીરનું વરદાન છે કે તે સંધિવા મટાડે છે. શરીરમાં વા હોય તો એક મિનિટમાં દૂર કરી શકે છે.

‘તમે કહ્યું તે બરાબર, પણ તમે સાંભળ્યું છે કે બેયું છે ?’

‘બેયું નથી, અનુભવ્યું છે.’

એમ કહીને મુંબઘના જે ગૃહસ્થને એવી રીતે વા મટી ગયેલ તેને જ સામે રજૂ કર્યા. મેં પરીક્ષા સાર કરી: ‘તમને વા બહુ વખતથી દનો ?’

‘હા.’

‘અને એકદમ મટી ગયો ?’

‘દાર્દરો. ચલાતું નહિ. ત્યાં ગયા, તેજે દાઢ ફેરવ્યો: “જામણવાળા ! મારી લાજ તારે હાથ છે” એટલું બોલીને, તરત જ કહ્યું કે “ચાલો, હવે ચલાશે.”’

‘ પછી ચાલતા થયા, ને ચલાયું. ’

બારમી સદીની આ કાલ્પનિક કથા પર વિશ્વાસ ન બેઠો; છતાં ખીજ દર્દી પણ ત્યાં હતા, તેને પણ ચાલતા જોયા ! એટલામાં જૂનાગઢના એક વિદ્વાન ને ગૃહસ્થ ગણી શકાય તેવા ડોક્ટર ત્યાં બેઠા હતા તેમણે કહ્યું: ‘ ભાઈ ! મારા છોકરાની એક વાત બની છે, તમે માનશો ? ’

‘ શું ? ’

‘ મારા છોકરાને જોને કંઠમાળ કે ગંડમાળ કહીએ તે હતું. પછી અમે અનેક યત્ન કર્યા. અર્ધો કઝન ડોક્ટરોએ લગભગ છ મહિના સુધી સારવાર કરી, પણ કાંઈ ફેર ન પડ્યો. પછી એક સાધ્વી સ્ત્રી પાસે હાથ ફેરવવાથી, આવા રોગ મટે છે, એમ સાંભળીને એ ઉધાય અજમાવ્યો. તેણે એક વાનો દોરો પણ કરી આપ્યો. તે પછી ફેર પડ્યો. ’

‘ એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે. તમારી બધાની treatment-સારવાર-તે વખતે અસરકારક નીવડી એટલું જ. ’

‘ ના, પણ બન્યું છે એવું કે એ દોરો બાંધ્યા પછી પહેલે જ દિવસે ચાર આના ફેર- ને ચોથે દિવસે તો શરીરમાં રોગનું નિશાનમાત્ર ન મળે ! ’

‘ એ બરાબર છે, પ...ણ-’ મેં દાઢી ખંજવાળતાં ઉતર આપ્યો: ‘ આવા વહેમ રાષ્ટ્રને દાનિ કરે છે. ને વધુમાં જે દોરો બાંધેલો તેમાં જે મણુકો હોતો તેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે પૃથક્કરણ ન થાય ત્યાં સુધી બગર ન પડે-વખતે એમાં જ કાંઈક પ્રકારનો વિદ્યુત્-પ્રવાહ વહેતો હોય. ’

‘ તે બરાબર છે. ’

એટલે કે આપણા રૂઢિચઢ વહેમો આપણે છોડી દેઈએ તે પહેલાં એક વૈજ્ઞાનિક search light-મહત્તેજ વડે એને ‘ જોઈ નાંખવા ઘટે છે. આપણે આજ જોઈએ જ છીએ કે યોગની નિદા કરવા કરતાં એનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલાક ગૂઢ રોગોનું નિરાકરણ થઈ શકે છે. એટલે શંકા, અશ્રદ્ધા એ સધળું છતાં, માણસમાં અભ્યાસવૃત્તિ હોય તો સત્ય કે અસત્ય જેમાંથી એક વસ્તુનો એ નિર્ણય કરી શકે. ઉપહાસવૃત્તિ તો કેવળ તિરસ્કારપાત્ર છે.

*

અસાધારણ બનાવો હમેશાં નથી બનતા. પણ એ બને છે એ જ બતાવે છે, કે એમાં શોધકવૃત્તિને મળી શકે એવું કાંઈક રહસ્ય રહેલું છે. સાધારણ રીતે મનુષ્યને અદ્ભુતતાનો કાંઈક શોખ હોય છે. એટલે સાધારણ બનાવને પણ એ અસાધારણ માનવા તરફ વલણ ધરાવે છે. છતાં જ્યાં જ્યાં કાંઈક પણ અસાધારણતા લાગે ત્યાં ત્યાં સ્થાનિક સગજનોએ તેની નોંધ લઈ, વિગતવાર હકીકત ટપકાવી, મળી શકે તેવા સાધારણ વિદ્વાનોને એ વસ્તુ બતાવી, પછી એ પ્રગટ કરવી ઘટે છે. કારણકે જેવી રીતે, આપણો ઇતિહાસ, આપણું લોકસાહિત્ય, દુહા, શિલ્પકલા, ચિત્રકલા, એ સધળાંને પણ એક વખત વિડગ્ધનામાં ધોકેલી દીધા પછી જ એના પુનરુદ્ધાર વિષે રસવૃત્તિ ઝગી છે, તેવી જ રીતે, આ વિષયમાં પણ બને. આ દેશની ભવ્ય પ્રાચીનતા જોતાં-એના વિષે અકારણ પ્રશ્નસાનો એક પણ અજ્ઞ બોલ્યા વિના,--આટલું કહેવું તો હરેક તર્કવાદીને પણ અસંગત નહિ લાગે કે, આપણી

સંસ્કૃતિએ મનોબળ અને આત્મબળને વિશિષ્ટતાભર્યું રચાન આપ્યું છે, એટલે અજંદાના ચિત્રોને પ્રાથમિક પ્રયત્નથી પણ નીચે મૂકતા પહેલાં, અને એવી રીતે હમેશને માટે એ જર્જરિત પ્રાચીનતાનો લાગ કરતા પહેલાં, જેમ એ તરફ પણ એક વખત શોધક દષ્ટિ ફેરવી ગયા, અને પરિણામે એ પ્રાથમિક પ્રયત્ન કોઈ નરપુંગવની ભગ્ય કલ્પનાનો વિદાર જ લાગ્યો, તેમ આ મનોબળ આત્મબળ વગેરેને પણ હમેશને માટે તિલાંજલિ આપી દષ્ટએ તે પહેલાં એક વખત એના તરફ પણ સાચા શોધકની દષ્ટિથી જરીક નોંધ લખએ. વખત છે ને કાંઈ મળી જાય—અને ન મળે તો એ પણ પુરાતત્ત્વનો વિષય હતો એમ મનને મનાવી કઢાય.

—એટલે કેવળ વાણીના અસંપત્તિ જ આ વિષયને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં એના પ્રત્યે પણ સાચી વૈજ્ઞાનિક રીત ગ્રહણ કરવી ધટે છે. કોઈ કહેશે આ તો પારસમણિની શોધ જેવું થયું—પણ દુનિયામાં હરકોઈ પ્રકારની અસાધારણતા તો જીવનભરના પ્રયત્ન પછી જ મળે છે નાં?—ભગ્ય કલ્પનાના સ્વપ્નએ પોતાના ભગ્ય ખંડેર માટે પણ તૈયાર રહેવું નોંધએ.

ધૂમકેતુ

મુકતકે

દુઃખદવ

(સંગ્રહ)

સિન્ધુપેટાજમાં જ્યાં શતશતનદના વારિઓથી દિસેળે
એ શીતે રૌદ્રજાળો પ્રગટી અનલની તાણડોને જગાને
તો જેને કૂપકેરાં સસિલ નસીબમાં આપડાં માનવોની
ભોમે વહિ ભરૂંકે, દુઃખદવ પ્રજાળે એ વિશે શી નવાઈ ?

રામપ્રસાદ શુક્લ

બાણપચારી

હજારો લાલુની ધરતી પરકમ્મા કરી વળી,
 નહીં તોયે આગે ડગ કંઈ લઈયા આદિમનુજે.
 હજારો વર્ષોમાં વિફરી પશુતા, પોત આદુકું
 મનુષ્યાકારોમાં પ્રકટયું પશુએ. ને કહી કહી
 ખિલેલા માનવ્યે બહુ બળ કર્યું સત્ય ધરવા
 ડૂબ્યા મૌને યત્નો ! સતકણુ ડૂબ્યો ના પણ છતાં.
 કરેલા સંસારે અગણિત ગુન્હા કેંક સદીઓ
 યથેચ્છાએ વેર્મા અડગ હગલા, તે નિજ પર
 ધીરે ઝાઢી લેતું હૃદય કુમળું એક પ્રકટયું
 અનેરા કારુણ્યે પતિત પડ્યે જે રહ્યું ખંકું.
 ચૂરાશે પોતે કે દુખી મરી જશે તે ડર વિના
 ઉગારી પહેલાં સૌ, પછી જ ચહ્યું પોતે ઉગરવા.
 અને એ પાપોના દહન કરવા પુંજ સધળા
 બિછાયું એ હૈયું ચહુ દિશ વિંટાઇ કહનશું.
 પડેલાં, પીડેલાં, ચલિત, દલિતો ને ધરવનાં
 અનાથો—તે સૌનો જીવતર બની, બંધુ બનીને
 ગરીબોનો બેલી ઇશુ પ્રગટિયો વિશ્વપ્રણયી.
 અને આંસુધારે ટપકી, નહિ કારુણ્ય અટકયું;
 પડેલાંને બાર્યે પકડી ઉચક્યાં પુણ્યસ્વરગે.
 ઉરે પેટી જ્યોતિ, નિજથી પ્રગટાવી સહુ ઉરે.
 રહી નાચી સૃષ્ટિ નવ—ઉજમથી. સંતજન ની
 દિશાઓ ઘેરીને ઉજળી ઉરગંગા બોજવતી.
 મહાકલ્યાણોર્મિ જગત જીરવી એ નવ શક્યું.
 ધપી જાતું વેગે વહન રૂઢવા, હાથ બળિયા
 શરીરી સત્તાના અધવચ ધર્મો, ને રણ રચ્યું
 સૂકું ચોપાસે, ત્યાં અરર ! ઉરગંગા શમી ગઈ !!
 ઉખેડી પેટાળો જડ, પ્રગટિયાં કેા ઉર તણાં
 નવાણોમાં મૂંગી સમસમી રહી ગંગકરુણા.
 ઇશુને જીવ્યે જે જગતહૃદયોમાં નવ વસ્યું,
 વસ્યું કેં તે એને કૂસ પર ચડ્યે; ને જગજનને
 સુખે માણ્યા શોખો જીવનબલિ પેગંબર તણો

પૂજી, રોષ, ગાષ. પણ ન પ્રકટાચું ઇશુ-ઉર.
રમ્યા ધર્મો, ને ઉત્સવ ઉજવિયા દિવ્યબસિના.
મીઠો એનો હિતુ દુઃખ સદુના બંધુપનનો
જગે યોગી પીને અરામ ઉછટાવ્યાં વિષ ઉર.
ઇશુ સૌ દેવાંમાં કષણ કષણ ચડ્યા કૂસ ઉપરે !
ધવાયેલા પ્રેમે અશ્રુત ભરિયું મૌન રૂસકું !
મદાશ્રુત્યસત્રો જગ ઉજવતું જંગ જગતી:
દુભાયેલા સત્યે ભરતું તિમિરે આશું ડમકું.
જગે પંચે હોને મરણકૂસ રોપ્યા અડગ હો !
મદાકલ્યાણોને પથ કવણ ચંકાભય ?—અને
ધીરે પૃથ્વીતારે પ્રભુધરે ગાંધી ઉતરિયા.

અરે જાને બાપુ ! નજર અમ સામી કરીય ના !
પળો જા તું તારે, જગજીવડમાં પાપ ધર મા !
અગે પાપી બૂડાં સત સમજિયે, રો જીવવું
પરંતુ એ ? ! જા તું ! જય તુજ ચરો, સત્ય જિતરો.
અમાસં પાપોની કરીય પરવા ના લગીર તું,
ધિરે લેવા જાતાં ગાડી કચકાષ તું ગરશે.
અમોને પાપો તો કંઈ યુગથી ઢાઠે પડી અર્ધા.
તું જેવા એકાદી બડથી વજરો શું ધડીકમાં ?

ચયું ડાહ્યું કાંઈ જગ.—વહી મધ વીસ સદીઓ—
ન રોપ્યા કાષ્ટોના કૂસ રમ્યા, ઉરે હિતુ પરખી
ઉપાડ્યા ગાંધીએ : 'દુરિત મરશે કે મરીય દું.'
દનરો મૃત્યુની કરપીણ વદોરી ઉરઅયા
અને ગેટિ ગોધું રિમત દરકતું રાખી કૂમળું
પડ્યું ગાંધીએ જીવન ચિરકસારોદણ રમ્યું.

અરે એ સિંધુયા ઉરની લદરી દેનિય રુરે
નિદાગ્યો તે નીકા, જમીનતટ જાળી ક્ષમ રોકે
ઊઠાણે લાગેલા બીયજી વડવાગિન ? નિસિદિનિ
પ્રરતિઓ જાણે જલધિ મજકારે ઉજાગી.
જગે ગેલી ગેલી જમની સરિતાઓ અજગળી:
અભીરે એ દયે નિજની લાખે નાવ રમતાં
કરોડો નિઃકો નિજ ઉરવગાડો દર યુગી
વદાવી વર્ષાવે અમી દલપ રંગ અજુપુટમાં.

અને આકાશી એ જલન ઉરની સાંતિ રિમની
ન જુવે કે, કો રતનકજ જેવા દીપો રજા

વિંઝાતા ગોળાઓ મથન કરતા જે હૃદયનું,
બંધા ના જોવી, ને ફક્ત ઉર આનંદ જ મહો
જગે ભાગી થાવું. સતપુરુષને તો નિજ બંધા
વસોવી સૌ સામે નિજસકળનો સાર ધરવો.

ગયા સિંધુ કેરું મથન કરવા દેવદનુજો
વસોવી મેશ્યા જલધિજલનાં રત્ન અમૂલ્ય
અતિરામ્યા, નામ્યા; તહો જ વિષહાસાહલયકયું,
દિશાઓ ઘેરીને પ્રલયપૂર જેવું ઉમટિયું,
અને રત્નોધેલા સુરઅસુરથી ના વળી શક્યું !
ઉમાશૂંગેથી ત્યાં શિવ ઉતરિયા સંયમવતી
અને એકાદ્યૂટે વિષ ધટધટાબ્યાં, જગતને
સુરક્ષ્યું, ને પૂઠે અમૃત મળ્યું તેની નવ તમા !

મળીને આજે ચે સુરઅસુર આ માનવતણા
વિશાળા સિંધુનું મથન કરતા સ્વસ્વહિતથી
મળ્યાં રત્નો કે ના કવણુ કહશે ? કિંતુ દિસતાં
વિશે ઘોડા પૂરે જગ ઉભરતાં. તે જરવવા
ગળું શે એકાકી મનુજ તણું ? તોયે ધીરપથી
ધરે કાઠે આંધી સ્મિત ફરકતે સંયમવતી.

ન રે ! તારે પંડે જગત ! વિષ દેવા જવું પડે.
ગ્રીસે જેવી પૂર્વે સુકતુકર પ્યાલી વિષ તણી
દીધી, ને ઘેલૂડી પ્રભુપ્રણયમાં પ્રાણુ ધરતી
સુકંડી મીરાંને દીધ વિષકટારી નૃપતિએ,
ન એવું ગાંધીને.—નિજ નજર તીણી ચલકીને
લિયે ગાતી એ તો વિષહૃદયપાલા, વિષ ચૂસી
ભરી દે પાછા એ ઉરઅમૃત પૂરી નિજ તણાં.

અસત્યનું, હિંસાદેવ, હૃદયને બાળી દમતા,
વિકારો વંટોળા ઉર વિમલ વાંખે જ શતધા.
ગરીબી પાતાળે જન સખડતાં કાઠિ કાચે.
સ્વધર્મોના બેટા જગવી અસહિષ્ણુ લડી મરે.
પછી શે જગેલું હૃદય કાણુ જંપી પણુ શકે ?
અને શે એકાકી દૂર કરી શકે પાપદગલા ?
વિણી વીણી ફેંકી દધ બીતરના કુદ્ર વિષયો
ઊભા ગાંધી પંડે સહન કરવા સત્ય વિતરો.

ધવાયું બ્યાં ! કચિત્ સંત, જખમ ગાંધીઉર થયો.
નિયોવાયું હૈયું, કહો જરીય જો ગ્રેમ ફુલબો.

ગરીબીથી કંપી નિજ જીવન નિષ્કિંચન કર્યું.
જાયાનીચા ભેદે ચરચરી, લીધું દીનપડખું.
શકે કેા એકાકી હૃદય, સહ્યું એથી કંઈ ગણું.
પયારી જે બીજમે સમરખિય પૂર્વે રચી હતી
સદા ગાંધીને તે મરણ શરણ્યા પર ચડું !

જીવનભર એ ' શૈ જીવવું ?

‘અરે શાને સાધો ! તસુતસુ મરે મોત ? ’ જગ કહે.
વદે સાધુ : ‘ તો કાં તસુતસુ તમે સત્ય છૂંદતાં ?
અરેરે ! નાનોશો જાગમ પડતાં સત્ય ઉરને
કશી ત્યાં લાખોની મુજ સરખડાંની ઉરવ્યથા ?
નિસાસો દે કંપી સત ધડીક, એથી જગતનાં
હજારો હું જેવાં મરણ અભિનન્દે વરદ એ. ’
‘ મર્યે તારે જાણ્યું કયમ, ઉગરશે સત્ય ? ’ ‘ મરણે
હું જેવાને, એનું હૃદય રુઝશે એ ન જસ શું ? ’
ધણાંયે જીવીને સતહૃદય કાર્યું, મરણથી
અને કેંએ, આજે નહિ જ અભિનન્દી જીવનને
ન કે વન્દી મૃત્યુ, પણ ઉભય ફેરી સમતુલા
રચી સામંજસ્યે ધહશરીરમાં બેય બળને
ધરી, જીવે ગાંધી પરમ સતમાં; ને કાણુ કાણે
દિસે આમુદોલા જીવનમરણોમાં દિવ્યકતી.
હજારો ખીજ કેં ધરતી પરકમ્મા સૂરજની
કરે, દ્રસે રોણું તદપિ ન શમે, અંતરવ્યથા
તણા જવાલામુખી પ્રલયપળ ઝંખે અધીર ચૈ,
તને મારે કહેલું કવિજન અરે તે સમયના !
(ટકે શેના શબ્દો મુજ, કયન આની જરૂર પણ
હશે સાચી ત્યારે) કવિ ! વિકટ એવા સમયમાં
અમારી સામે તું નજર કરવી રે ન ચૂકજો.
જમાને તારે જો જગત-ઉર-લાવા સળગતા
ઉરે પોતા ફેરે હસી ફલવતા સંતજન હો,
કવિ ! તો રેડીને જીવન ઘુજ ગાજો : ‘ જગજનો !
રિખાવી સંતોનાં હૃદય, કુરખાનીની પછીથી
તમે ગાશો ગાથા, રમત કૂર એવી શિદ રમો ?
ન કાં પહેલેથી રે હૃદય પરખો સંતજનનાં ? ’
અમે આજે ગાતા ધથુની કુરખાની. જસ ચયું !
ન કાલે ગાંધીની જીવનઅભિગાથા કવીશ તું ?

[૧૬ મા. પાતાનું અનુસંધાન]

ધ્યાન ખેંચાયું. રાતવાસાના તેણે બે આના આખ્યા હતા એટલે ઝોરડીઓની બહાર છત્રમાં તેને પડી રહેવાનું હતું. રાતના પેલો અછોડો વારંવાર કિસનની નજર આગળ તરવર્યો. એક બે વખત તો તે ઊઠીને પેલી ઝોરડીના બારણા સુધી પહોંચી આવ્યો. પણ નિવૃત્ત જીવન ગાળવાની ને પ્રમાણિક બનવાની તેની ઇચ્છાએ વિજય મેળવ્યો. આખી રાત તે જાગ્યો, પણ તેણે પોતાના મનને દાબ્યું. આ વિજયથી તેને આનંદ થયો, અને ઉત્તમગરે હોવા છતાં ઊઠ્યો ત્યારે તે ઘણો પ્રયુક્ત હતો. એક બે દિવસ તે નોકરીની શોધમાં શહેરમાં બટક્યો. અંતે એક શેડીઆને ત્યાં તેને માળી તરીકે નોકરી મળી. કિસનના આનંદને સીમા રહી નહિ.

પોતાના કામમાં કિસન કુશળ હતો. એટલે થોડા જ વખતમાં તેણે શેડ-શેડાણીની પ્રીતિ મેળવી લીધી. આખા બાગમાં જાણે કોઈએ જાદુ કર્યું હોય એવા ફેરફાર થઈ ગયા. બધે જાણે કલાની નાજુક પીંછી ફરી ગઈ હોય એવું લાગતું હતું. કિસન આખા કુટુંબ બોડે ખૂબ હળી ગયો. તેમાં પણ શેડની છ વર્ષની પુત્રી મનોરમાએ તો તેના જીવનમાં એક નવું જ તેજ, નવેક જ આનંદ પ્રગટાવ્યો. તેના શુષ્ક હૃદયમાં પ્રેમની કામળ લહરો ઊઠવા માંડી. મનોરમા નિશાળમાંથી આવે એટલે દોડતી દોડતી કિસન પાસે જાય. કિસન તેને અનેક પ્રકારનાં રમકડાં બતાવી આપે. જમીન ઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિત્રો ચીતરી આપે, અને અનેક રીતે તેની સાથે આનંદ-કલ્લોલ કરે. જેણે જીવનનાં પચાસ વર્ષ કેવળ દુનિયાની કઠોરતાનાં શુષ્ક વેરાન ખડક ઉપર જ પસાર કરેલાં તેને જીવનસંધ્યાને આરે નિઃસ્વાર્ય રહેનો કોઈ રણદ્વીપ લાધે તો કેવું થાય ! કિસનને હવે તે અનુભવ થવા માંડ્યો. તેને તેનું જીવન હવે ભર્યું ભર્યું લાગવા માંડ્યું. ભૂતકાળને તે પ્રયત્નપૂર્વક ભૂલવા ઇચ્છતો હતો ; બાગનાં ઝાડ, વેલીઓ, તેનાં જાતજાતનાં પુષ્પો, તેની હરિયાળી ધરતી, તેના પુવારો અને મનોરમા કિસનને સ્વર્ગના આનંદથી પણ અદકાં હતાં. હવે તો તેને એક જ ઇચ્છા, એક જ અભિલાષા હતી—મનોરમાના સિંગધ સિમરના ધવલ પ્રકાશમાં, એ બાગની હરિયાળી છાયામાં અને એ કુવારાના મંજુલ સંગીતમાં એક ઊંડા સુખ-સ્વપ્નમાં ડૂબી જતાં જતાં પેલી દુનિયાનું તેકું આવે તો કેવું સારું !

પણ કિસનનું એ સ્વપ્ન લાંબો વખત ન ચાલ્યું. એક દિવસ શેડની સોનાની સિગરેટ કેમસ ખોવાઈ. એ ડબ્બી એક રાત્ર તરફથી શેડને ભેટ મળી હતી. એટલે તેમણે તેને શોધવા આભ-અવનિ એક કર્યા. છૂપી પોલીસનાં માણસને પણ તેમણે ખબર આપી. તેનો વડો જાતે તપાસ કરવા આવ્યો. તેણે નોકરોને તપાસ્યા. કિસનને પણ તપાસ્યો. કિસન ગંભીર નામ તેણે ક્યાંક સાંભળ્યું હોય એમ તેને યાદ આવ્યું. ઑફિસમાં જઈ પોતાની જૂની ડાયરી તેણે જીયલાવી. કિસન જ્યારે નવમી વખત જેલમાં ગયેલો ત્યારે તેને પકડવાનું માન આ અધિકારીને મળ્યું હતું. એક અંકોડો મળ્યો એટલે બીજા અંકોડા ગોઠવાતાં થી વાર લાગે ? કિસનને રજા મળી. શા માટે તેને રજા આપવામાં આવી હતી તે જણાવવાની શેડને કેમ જરૂર ન લાગી. કિસનનું હૃદય ચીરાયું. શાથી તેને રજા મળી છે તે તે તરત જ સમજ્યો. તેને અપાર આઘાત થયો. પેલી નિર્દોષ મનોરમા પોતાને એક ચોર સમજશે ત્યારે તેને કેવું થશે ? તેને આપઘાત કરવાનો વિચાર થયો. આજના જેવી અસહાયતા, આજના જેવું તીવ્ર દુઃખ જીવનમાં તેણે બહુ ઓછી વાર અનુભવ્યું હતું. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ ચાર દિવાલ જ તેને માટે સર્ગએલી છે,

આ દુનિયાનો તે માણસ જ નથી—તો પછી તેમાં રહેવાનાં મૂર્ખ સ્વપ્નાં તે કેમ સેવી શકે ? તે અકળાયો, તેનું મન ચગડોળે ચડ્યું, વિચારધન્ય હૃદયે તે રસ્તા ઉપર ચાલી જતો હતો. તેને હવે એ ચાર દિવાલના, ખડીંગ ખડીંગ કરતી તે બેડીઓના, માણસને હેવાન ખનાવી દે એવી તે જડતીના તે એવા એવા વિચાર જ આવતા હતા. આ દુનિયા એને સંઘરી શકે એમ નથી, પેલી દુનિયા તેને છોડી શકે એમ નથી. તો શા માટે હવે વિલંબ કરવો ? તેને પાછો પેલો બાગ અને મનોરમા યાદ આવી. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મીનીને કે શેઠના કુટુંબના કોઈને પણ મોહું બતાવવું પડે તેના કરતાં મરવું બહેતર એમ તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. હવે તો કોઈ પણ રીતે પેલા દરવાજા ખુલ્લે ને તેને અંદર લઈ સે એમ ઝંખવાં મંડ્યો. તેણે સામેથી કોઈ એક જુવાનને પોતાના તરફ સપાટાભેર આવતો જોયો. તેના કાટના ઉપલા ગળવામાં સોનાની કિલ્લપવાળી પેન હતી. તે જોતાં કિસનના મનમાં એક વિચાર ચમક્યો. તે નિકટ આવે એટલે ચપળતાથી પેલી પેન તેણે ઉપાડી લીધી. પેલો જુવાન તો તરત જ આગળ ચાલ્યો ગયો. કોર્સીંગ ઉપર ઊભો ઊભો એક પોલીસ ગાડીએ અને શકદારીઓની વ્યવસ્થા કરતો હતો તેની પાસે કિસન દોડ્યો અને બોલ્યો: “ મેં આ પેન ચોરી છે મને પકડ. ”

પેલા પોલીસે ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું: “ અબે પાંગલ, ચલ જ યહાંસે. કિસકો બનાતા હૈ ? ” પોતાની આખી નોકરી દરમ્યાન કોઈ ચોરને “ મેં ચોરી કરી છે ” એવું કહેતાં જે પોલીસે ન જોયેલો તે આને મરકરી નહિ તો બીજું શું લેખે ? કિસન અકળાયો. શું ત્યારે આજે એ દરવાજા પણ નહિ ઊઘડે ? એવામાં કોઈએ તેના ખભા ઉપર હાથ નાખ્યો. કિસન ચમક્યો. શેઠનો મુનીમ તેને બોલાવી રહ્યો હતો. કિસનને મરવા જેવું લાગ્યું. મુનીમે કહ્યું: “ કિસન ! આ તને અત્યારે ને અત્યારે બોલાવે છે. ”

કિસને ડોકું ધૂણાવ્યું. મુનીમે આગળ ચલાવ્યું: “ પેલું સિગારેટ કેમ્પસ તો બૂલથી શેઠે જ પોતાના કાઠના વચલા ખાનામાં મૂકી દીધેલું, અને તે આને મળ્યું, મીની તો તું ત્યાં નથી એમ જાણતાં રડવા મંડી છે તે કેમે કરી શાન્ત નથી થતી. ”

કિસનના મુખ ઉપર આનંદની લહર ફેલાઈ ગઈ. તે એક પરમ સુખસ્વપ્નમાં ફૂંચ્યો. તે બાગ, તે પુવારો, તે હરિયાળી કુંજશ્રી, મનોરમાની નિર્દોષ રમત, તેના કાલા-ધેલા બોલ અને પોતાના શાન્તિમય દિવસો તેના મન આગળ હવે જાણે આનંદનૃત્ય કરવા મંડ્યા. મનોરમાને મળવા તે આતુર થઈ રહ્યો, અને મુનીમ સાથે શેઠના બંગલા તરફ જવા પગલું ભર્યું ત્યાં પાછળથી કોઈએ તેના કાટનો કોલર પકડ્યો.

“ કેમ ડાલિયા, મને થાપ આપવા ધારી છે કે ? ” કિસન ચમક્યો. પેલો છૂપી પોલીસનો વડો તેની પાછળ ઊભો હતો. પેલી અપશુકનિષાળ પેન તેને યાદ આવી. ધારેથી તેણે તે જમીન ઉપર સરકાવી દીધી. પણ પેલા અંધા અધિકારીની ચક્રાર આંખ બહાર તે કેમ જઈ શકે ?

“ રહેવા દે એ બધી તારી ચાલાકી ” તેનો અવાજ આવ્યો, અને તે ચિરપરિચિત હાથકડો પોતાના હાથને શોભાવી રહી છે, એમ કિસને જોયું. કિસનના અંતરમાંથી એક મૂંઝું ફૂરકું નીકળ્યું: “ મીની ! મીની ! ”

એ પેને કિસનના જીવન ઉપર સત્તરમી વખત સાત વર્ષનો અંધકાર પાથર્યો. કાણ કહી શકે એ અનન્ત કાળનો અંધકાર ન હતો ?

મકરદંભ થયો !

“શેર ! તૈયાર થાવ, કારકુન આવવાનો વખત થયો છે.”

સેન્દ્રલ જેલની બેરેક બંધ થઈ ગયા પછી નજર નામના વોર્ડરે ઉપર પ્રમાણે પોતાના સાથી વોર્ડરને ખાવાની તૈયારી કરવા બોલાવ્યો. સામાન્ય રીતે વોર્ડરો તથા વોચમેનો બીજા કેદીઓ સાથે નહિ જમતાં બેરેક બંધ થઈ ગયા પછી બેરેકની અંદર જ જમે છે.

શેરએ નજરને જવાબ આપ્યો:

“નજર ! અમે પણ એ જ વાતો કરતા હતા. આજે કારકુનને આવતાં મોકું થયું લાગે છે. દરરોજ તો અત્યાર પહેલાં આપણે ખાઈ પીને પરવારી જતા. ખરું ને ?”

“હા.”

સામાન્ય કેદીમાંથી ભણેલાને ચૂંટી કાઢી તેમને જેલની ઓફિસમાં કેદીઓની ‘પરાક્રમ પોથી’ (હિસ્ટરી ટિકેટ્સ) રાખવાનું, કેદીઓને મુદ્દાકાત વખતે બોલાવી લાવવાનું કે આવેલા કાગળોની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સોંપવામાં આવતું. બીજા કેદીઓ જે ‘હલકી’ શારીરિક વેઠ કરતા તેઓમાં આવા માનસિક કામ કરનારની પ્રતિષ્ઠા રહેતી. એની ન્યાત પણ જુદી. ફરજિયાત કરવા પડતા કામ આગળ આવા કામની—જેલમાં પણ, પ્રતિષ્ઠા હોવાને લીધે એ કામ કરનારને સૌ કોઈ ‘કારકુન’ કહીને બોલાવતાં. અને કારકુન પણ પોતાને જેલ અધિકારીઓએ ખાસ ચૂંટી કાઢી ઉપકાર અદાવવા કામ ‘સોંપેલું’ હોવાના અભિમાને બીજાથી જાણે માનતો. બીજા કેદીઓ, અરે, વોર્ડરો સુદાં પણ કારકુનને જેલ અધિકાર-શાહીમાંનો એક માની એના તરફ એટલા જ ભય અને માન સાથે જોતા. સૌ કોઈ એની ખુશામત કરતું. આકી કારકુનના હક્ક તથા ફરજો સામાન્ય કેદી જેટલાં જ હોય છે. સામાન્ય કેદીનો ખોરાક તથા તેમનાં કપડાં, પથારી, યાળ, વાસણ વગેરે તેને મળતાં. સામાન્ય બેરેકમાં કામ પૂરું કરી આવી સુખ જવાનું. આવી જતના એક કેદી કારકુનને ઉદ્દેશીને ઉપર પ્રમાણે શેર-નજરની વાત થઈ.

નજરએ બીજા વોર્ડર તથા વોચમેનને તૈયારી કરવા જૂમ મારી: “ચાલો’લા, કચ્ચા પકા સૌ ખાનું છે કે નહિ ?”

જેલમાં વોર્ડર થતાં પહેલાં વોચમેન થવું પડે છે. એટલે જેલના હોદ્દાના વિકાસ-ક્રમમાં વોચમેનની સ્થિતિ કામચલાઉ હોઈ તેને કચ્ચાનું નામ આપવામાં આવે છે. વોર્ડર થતાં એ પક્ષો થઈ જાય છે.

દૂર બેઠેલો કચ્ચો, નજરનો ‘હુકમ’ સાંભળી જાણે થયો, એને આવતો જોઈને ફરી નજરએ બીજો હુકમ છોડ્યો: “આવતી વખતે ત્યાંથી કારકુન માટે ચંચુમાં પાણી ભરતો આવજો. યાળો ધસી છે કે નહિ ?”

“નજર ! બધામાં ડહાપણ સરે છે, પણ તું તારી ફરજ બજાવી કે નહિ ? કારકુનની પથારી બહારથી અંદર લાવ્યો છે કે કાલે સવારે એમની પેથી કરાવવી છે ?” શેરએ રવાબમાં પૂછ્યું.

નજર તો પોતાને મુકાદમનો ય. મુકાદમ સમજતો. બીજાનું કામ તો કરવાનું બાબુએ રહ્યું પણ પોતાનું ય કામ બીજા પાસે એ કરાવતો. બેઠકના ખૂણે આવેલી જાજરની ઓરડી આગળ સ્થળ ગયેલા એક કુંડાવાળાને ઉદ્દેશીને એણે શેરના પ્રશ્ન વિષે પૂછ્યું : “એલા મોજલા ! પયારી લાવ્યો છે કે નહિ ?”

“હા, સા’બ; તમારી ખેચેરીને લાવ્યો છું.”

“મારી પયારીમાં તો હું બેઠો છું; પણ પેલા કારકુનની ક્યાં છે ?”

“તમારી અને કારકુનસા’બ બન્નેની આણી છે. એમની પયારી પેલી આરોમાં લપેટી મૂકી રાખી છે.”

દરમ્યાન શેર, નજર અને સંતુ-ત્રણ વોર્ડરો-એક હાથમાં રૂમાલમાં વીટેલી ઘઉંની રોટી ને બીજા હાથમાં ભાજવાળી થાળી લઈ, દરવાજા આગળના સંતુના બિચામાં ગોઠવાવા લાગ્યા. કચ્ચો ત્યાર સોરો, બે હાથમાં બે ચંચુમાં પાણી લાવી આવી પહોંચ્યો. પાણી નીચે મૂકી પોતાની થાળી લેવા પાછો ફર્યો ત્યાં તો નજર બોલો બિડ્યો : “લે. આટલાએ ઓછું ચાલશે ! પોતાનું ભરી લાવ્યા એટલે પત્યું ! તારું તો આ પી ચાલ્યા. આ ચંચુમાં પાણી ભરી લાવ પહેલાં, ત્યારપછી તારું બચ્ચુ લાવ.”

કચ્ચો, નજર શેર વગેરેના ચંચુ લેવા પાછો ફર્યો. એણે બન્નેના લીધા ને સંતુનો ચંચુ લેવા ગયો ત્યાં તો સંતુએ બધા ચંચુ ખૂંચવી લીધા ને તરત બિતો થઈ ગયો.

“લે રહેવા દે. હું તારી સાથે આવું છું. હું પાણી લાવીશ. તું તારું બચ્ચું લેતો આવ. મોહું શા માટે કરવું ? મને તો હહડીને બૂખ લાગી છે.”

ત્રણ વોર્ડરો ને કચ્ચો કારકુનની રાહ જોતાં જમવાનો બધો સરંજામ ગોઠવીને ચોખ્ખે ગોઠવાઈ ગયા. તરત જ બેરેકનું તાણું ખખડ્યું ને દરવાજો બિડ્યો. ચારે જણા એક સામટા બોલો બિડ્યા : “આ આવ્યા કારકુન સાહેબ.” સાંજના ઓફિસેથી કામ કરી પાછા ફરતા અમલદાર બારણામાં પેસે ને છત્રી સોટી લઈ લેવા નોકર સામો જાય તેમ કચ્ચો બારણામાં કારકુન દાખલ થયો કે તરત જ સામો ગયો. બહાર બિતેલો જમાદાર બેઈ ન જાય તેમ કારકુને બગલમાં સંતાડેલા રૂમાલને છેડે બાંધેલી નાનકડી પોટલી ધીમે રહીને કચ્ચાના હાથમાં સરકાવી દીધી. કચ્ચો ધીમે પગલે પાછો ફર્યો. કારકુન બારણામાં જ બિતો રહી ત્રણ પટ્ટી સરકક હવાલદાર સાથે વાતે વળગ્યો. કચ્ચો પોટલી મૂકી કારકુનની આરી આગળ જઈ ઉપરથી બિચા ઉતારી પયારી પાથરવા લાગ્યો. કારકુને વાત કરતાં કરતાં કચ્ચાને બોલાવી દાતણ આપ્યાં. કારકુનની વાત પૂરી થઈ કે તરત જ નજરએ હવાલદાર સાથે સંવાદ શરૂ કર્યો.

“હવાલદાર સાહેબ ! દંડો તો કંઈ રંગીલો રાખ્યો છે ! વાહરે વાહ ! મારો દંડો બદલી તમારો મને આપતા જાવ ને !”

“જા જા હવે ! બહુ મોટા દંડો લેવાવાળા ન જોયા હોય તો ! તું તારે તારું કામ કર.”

“વળી પાછું તે દિવસની જેમ ખજાર પડશે હોં. પાછળથી દંડો ખેંચી લઈશ ત્યારે રહેશે. તમે કારખાનામાં જઈ રંગાવી લેજો.”

“જાણે તારાથી રંગાવાતો નહિ હોય ! એને ચામડાની પટ્ટી લગાવી દેજો એટલે એવો જ રંગીલો થઈ જશે.”

હવાલદાર બારણું બંધ કરી ચાલતો ચઈ ગયો. કારકુન મંત્રીની પથારીમાં આવી ગોઠવાયો. એની જગ્યા કાયમ રાખી ફરી નવો ચોરસ રચી ત્રણ વોર્ડરો ત્રણ ખૂણે ગોઠવાઈ ગયા. ઉપગ્રહની જેમ કચ્ચો ચોરસ બહાર બેઠો. કચ્ચાએ કારકુને આપેલી પોટલી છોડી ચટણી કાઢી.

નજરને ડાબે હાથે ખાતો જોઈ કારકુને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “કેમ નજર, ડાબે હાથે ?” પાટો વીટશે જમણો અંગૂઠો બતાવતાં નજરએ જવાબ દીધો: “આ અંગૂઠો વાગ્યું છે.” “આખો દિવસ જેલ આખીમાં રખડ્યા કરે છે. કદી હથિયાર ઓળખર ઝાલ્યું છે તે વાગે !”

“એ તો ભેરેક બહારના ચાંકલે દંડો ભરવવા માટે ખીલો ઠોકવા ગયો તે ખીલો વચમાંથી વળી ગયો. એને સીધો કરવા ઉમરા પર મૂકી પથ્થર ઠોકવા ગયો ને નેમ ચૂક્યો. ખીલો ખીલાને ઠોકણે રહ્યો ને મારો વાંકો વળી ગયેલો અંગૂઠો સીધો ચઈ ગયો !”

“‘દાદા’એ પાટો તો રૂપાળો બાંધ્યો છે !” જેલમાં ડાકટરને કેદીઓ ‘દાદા’ કહે છે. કચ્ચો ખાતાં ખાતાં ખુશામત કરતો બોલ્યો: “પણ કારકુનસાહેબ, નજરસા’બને ધરિપતાલનો ફેરો ફળ્યો.”

કારકુન: “કેમ...એ તો સમજ્યા...” નજર: “એ તો બહુચી છુટ્ટાએ બોલાવી દૂધ ને નારંગી આપ્યાં. પેલું ‘લીંચુ’ ક્યાં ગયું ? કાપ કચ્ચા ખાઈએ. એમાં શું બહુ મોટું ફાળ્યા ! તારે જોઈએ તો આવજો મારી સાથે. તને પણ પેટ ભરીને દૂધ પીવડાવીશ.”

કચ્ચો: “દૂધ તો દૂધને ઠોકણે રહ્યું પણ પાઘડીપટો અપાવવાની વાત કયારના કર્યા કરો છો એ કયારે અપાવશો ?”

કચ્ચો વોર્ડરગીરી માટે ઉમેદવાર હતો. ધણી લાંબા સમય સુધી કચ્ચો રહ્યા છતાં પકડો બન્યો ન હતો. કારકુન ને વોર્ડરની ખુશામત સિવાય એની લાગવગ ઉપલા કુંડાળામાં પહોંચી શકતી નહિ. નોકરશાહીની રીતે નજરએ કચ્ચાને ઉડાવવા માંડ્યો.

“પાઘડીપટો પહેરનારનું મોઢું ન જોયું હોય તો ! એ કંઈ બામણની પાઘડી નથી ! ધડીના છદ્દા ભાગમાં ક્યાંય ઊડી જાય ! બજાર છે પેલા મારતરની પાઘડીય ગઈ ને પટાય ગયો. ને બે મહિનાથી ચક્રી પીસી પીસી આટો નીકળી જાય છે ! પાઘડી પહેરવા માટે જાતીમાં દમ જોઈએ દમ ! !”

કચ્ચો: “એ તો આવશે. તમારા સંગમાં રહ્યા છીએ ને નહિ કેમ આવે ?” રોડેએ જાણે કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ કારકુનને પૂછ્યું: “પણ કારકુન ! પેલી કમિટી આવી ગઈ એનું શું થયું ? કંઈ બજાર પડી ? બધા વોર્ડરોની ચોપડીઓ ઓફિસમાં મંગાવેલી. મારીબાપીનું કંઈ લખાણ આવ્યું ક્યું છે કે ?”

નજર (વચમાં જ)—માફા મોટા જોઈએ છે ! રહેને પડ્યા અહીં ! બહાર હવે તમારું કાણુ રહ્યું છે તે જીવ ત્યાં જવા તલસે છે ! દાળ રોટી ખાઈ લીલાલહેર કરો અહીં !”

નજર જેલનો કીડો ચઈ ગયો હતો.

રોડ: “પણ કમિટી આવી જાય ને કંઈ કર્યા વિના રહે !”

કારકુન: (કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ) પેલા નાથીઆને છોડી મૂક્યો.

નજરૂ “ કુંડાવાળા વોડરને ? જમને ફરી કોઇનું નાક કરડી ભાષ અહીં જ પધારવાના છે. ”

શેરૂ: “ પણ છૂટયો હશે ત્યારે કેવો ખુશ ખુશ થતો હશે ! છ મહિનાની એક સામટી મારી મળી ! ”

કારકુન “ એ તો ઠીક. પણ એની જગ્યાએ મેં ડિપોટી સાહેબ આમળ ભોજલાની ભલામણ કરી છે. સાહેબે એની ટિપ્પાટ પણ મંગાવી છે. એને કાલે ઓફિસમાં બોલાવ્યો છે. કદાચ એ થઇ પણ જાય. ભોજલો ફાવ્યો ! ”

નજરૂને હમેશાં તોફાન કે મરકરી કરવા કોઇને કોઇ બેઠાએ જ. આજે એના ફાંટાને વોગ નિર્દોષ ભોજલો થઇ પડ્યો.

નજરૂએ જૂમ મારી: “ એલા ભોજલા ! અહીં આવ. જલદી આવ કંઈક કહું. ”

દિવસ આખો મજૂરી કરી થાકી ગયેલો ભોજલો ફાટેલા તરાટનો સાદડી પર ધોળા દોરા તરી આવતા ફાટેલા કામળાની નીચે ટૂંટિયું વળી સૂઇ ગયો હતો. નજરૂની જૂમ કુંડા ઉપાડી ઉપાડી ચાકેલા વિચારચન્દ્રતામાં પડેલા ભોજલા સુધી પહોંચી જ નહિ. ભોજલાને સૂઈ હમેશાં ગાળ ને અપમાનનો ભગતો. બેરેક બંધ-થઇ જાય ત્યારે સૂરજ ડૂબે, સાથે સાથે એની ચિંતા પણ ડૂબે ! આવી શાંતિમાં જોઇ કે મૂઠ વિચારચન્દ્રતાનું ઘેન એ જ એનું આત્મનિરીક્ષણ ! કુનિયાની ધમાલ, શેરૂજની રમત એને સ્પર્શતી નહિ.

ભોજલાએ જવાજ ન આપ્યો ને પોતાની જૂમ નકામી ગઈ જાણી નોકરશાહીનો મિજાજ ગયો ! નજરૂએ વધારે હમામમાં જૂમ મારી: “ કોણ છે એની પાસે ? એણે એ ઉઠાડ ભોજલાને. અત્યારથી ધોરવા લાગ્યો છે ! હલાવ સારી પેઠે. ”

ભોજલાની પાસે સૂઇ રહેનાર એક કેદીએ ભોજલાએ ઓઢેલો કામળો ખેંચી લીધો. ભોજલો પગની બેડી સાંકળ ખખડાવતો સફળો બેઠો થઇ ગયો. પણ તેને હજી વિચારની જાગૃતિ નહતી આવી. ધીમેધીમે એ દિશા શોધવા લાગ્યો. કોણે ઉઠાડ્યો ને શા માટે ઉઠાડ્યો એ વિચાર કરે ન કરે ત્યાં તો બારણેથી નજરૂની જૂમ આવી.

“ બાધા ચકવા જેવો શું બેઠ રહ્યો છે ? સાંભળતો નથી ? અહીં આવ. ”

આવતી કાલે પોતાના જ જેટલો ઓઢો મળનાર હતો પણ નજરૂ તો જૂનો અનુભવી હતો. અને ભોજલો તો નીચલા થરમાંનો, બુદ્ધિ વિનાનો. ધરના નવા આવનાર ઉમેદવારનીય ક્યાં જૂના અમલદારો ઠેકડી નથી કરતા ?

શેરૂએ નજરૂ જેટલી માનવતા યુમાવી નહતી. એણે ધીમેથી પણ વડીલની જમ: ભોજલાને બોલાવ્યો. “ આવ આવ ભોજલા. એ તો તારું સહેજ કામ પડ્યું છે. ”

ભોજલો કામળાને પચારીમાં નાંખી પગની સાંકળ ખખડાવતો ખખડાવતો વોડરના ટ્રેજા ભણી ચાલતો થયો. વોડરો ખાઇ પરવારી ગયા હતા. નજરૂ ભીંતને અઢેલીને બેઠો હતો. ભોજલો પાસે આવ્યો બેઠ મરકરીમાં નજરૂ બોલ્યો: “ આવો ભોજા ભગત ! ”

ભોજલો આ બધું નાટક સમજી શક્યો નહિ. એને હજી જોઇની ઘેનમાં ધારી નજી ભવિષ્યમાં બનનાર ફેરફારનો ઉલ્લેખ કરી બોલ્યો: “ ભોજલાભાઈ ! આમ દહાડો છતાં ધોરણ

કેમ કરવા માંડ્યાં ? હવે તો ઉગ્ગરા કરવા પડશે એનું શું થશે ? એ નથી કુંડાવાળાનું કામ ? ”

વોર્ડરને વારા પ્રમાણે હમેશાં રાતના બેઝઢી કલાક પહેરે ભરવો પડે છે એતો ઉપરના વાક્યમાં ઉલ્લેખ છે. પણ બોજલો આ ક્યાંથી સમજી શકે ? એને તો બેરેક બંધ થયા પછી બંધવાનો હક્ક હતો અને એ પ્રમાણે કરતો આવ્યો હતો એટલે એને શા માટે ઉગ્ગરા કરવા પડે ? “ મારે શા માટે ઉગ્ગરા ? મને બંધવા દો ને. એ તમને સોંપ્યા.”

નજર : “ અમને શું સોંપ્યા ? કંઈ ખબરખબર પડી કે નહિ ? ”

“ ના, શેની ? ”

“ તારો પેલો નાથીઓ મકરદમ છૂટી ગયો. અત્યારના સાંજના ખબર આવેલી એટલે સાહેબે છોડી મૂક્યો. ખબર છે કે નહિ ? ”

બોજલો આભો બની ગયો : “ હું.”

નજર : “ પૂછી બે કારકુનને ખોટું બોલતો હોઉં તો.”

કારકુન : બે આ ગાડીની સીસોટી સંભળાય. તારો નાથીઓ બિપડી ગયો.”

બોજલો અદ્ય વાળીને સામે તાકીને બિભો રહ્યો. કારકુન વધારે સ્પષ્ટ થતાં કહ્યું :

“ હું મારી બતે જઈ એને બારણા સુધી વળાવી આવ્યો.”

કચ્ચો વચમાં બોલી બહ્યો : “ તે કારકુનસા’બ, આ ચટણી નાથીઆની ઉપાડી લાવ્યા ? ”

“ હા.”

બોજલાએ આખરે માન્યું. કારકુને જ શુભ સમાચાર આપવા શરૂ કર્યા : “ પણ બોજલા, તું કાળો ! ” સાહેબે તારી ટીકીટ મંગાવી છે. મેં તારી લલામણ કરેલી.”

બોજલાથી અગ્નણતાં સહેજ સ્મિત થઇ ગયું. નજર આ નેષ્ટ ગયો. “ નેચું શેર, મોહું કેવું મલક મલક થાય છે ! ”

શેરેએ પણ બોજલાને સમાચાર વધારે વિગતમાં આપ્યા : “ ને બોજલા, નાથીઆની જગાએ તને વોર્ડર બનાવવા આપણા કારકુન સાહેબે તારી ડીપોટી સાહેબ આગળ લલામણ કરી છે. તને પાવડીપટો કાલે મળી પણ જશે. હોં.”

નજર : “ ખીલ ! ખીલ ! ! ”

કચ્ચો : “ કાળ્યો તું તો બોજલા ! અહીં તો ટોપી પહેરી પહેરી મરી ગયા ને તું તો સીધો પહોંચી ગયો ! ! ”

શેર : “ હવે તો તારો વટ પડશે. માથેથી કુંડાનો બાર ગયો. હવે તો તું અમારી જેમ દડો હલાવતો ફરીશ.”

નજર : “ પણ મૂંઝો બાધો છે. રાંટાને ચાલતાંય ક્યાં આવડે છે ? જરા ચાલ તો ખરો. કેવો ચાલે છે એ નેષ્ટએ તો ખરા ! ”

પાતળા પડી ગયેલા પગે બાંધેલી સાંકળના અંતરાયથી તથા માથે હલપાર વજનવાળા મળનાં કુંડાં ઉપાડી ઉપાડી બોજલો ખોડંગતી ચાલવાનો થઇ ગયો હતો. એની હમેશની ચાલ પ્રમાણે એ સામસામી પયારી વચ્ચેની જગ્યાએ સરકસતા પ્રાણીની જેમ થોડુંક ચાલ્યો.

નજર “ એમ નહિ” કહી બહ્યો, ને દોઢાં પગલાં લેતો, હાથ હલાવતો, કાબરની માફક થોડુંક દમામબેર ચાલ્યો.

ભોજલા પર આ દમોમની અસરે પડી, એ પણ થોડુંક નજરની જેમ ચાલવા ગયો. બધા હસી પડ્યા. નજરે બોલી કીધો: “હા એમ જ. હાથમાં દોડો છે એમ માની લે. શેર, જે તો ખરો ભોજલા કેવો ગવંડર જેવો ચાલે છે ! ”

શેર: “ ભોજલા, તારો તો વટે પડવાનો ! કેદીના ઉપર કચ્ચો અને કચ્ચાના ઉપર મકરદમ ! કેટલા બધાનો ઉપરી ! ! દરરોજ ધઉંની રાટી, રવિવારે તેલ ને મહિને દોઢી માશી ! ! ! ”

વોર્ડરો, કચ્ચો અને કારકુન ભોજલાની મશકરીએ ચઢ્યા, ને તાણુતના વાધની જેમ એને ખીસવવા લાગ્યા. ભોજલો આ લોકો જેમ સૂત્ર ખેંચતા તેમ પુતળાની જેમ નાચતો. એના શાંત, નિર્દોષ જીવનમાં આ પહેલ વહેલું જ મોજું આવ્યું હતું. એણે કદી મહત્વાકાંક્ષાની કલ્પના કરી જ નહતી. પોતે ગાળ, અપમાન, ત્રાસ ને મહા મહેનતવાળા જીવનમાંથી નીકળી ઉપરી હુકમ જાળવનાર અમલદારના જીવનમાં પ્રવેશવાનો હતો એની એને ખબર પણ નહતી, તો ઉત્સાહ તો ક્યાંથી જ હોય ? બધું અકસ્માત બનતું ન હોય તેમ એને લાગ્યું. અત્યારે એ ધન્ય પણ નહતો. જે વિધિએ એને આવા દલકા જીવનમાં ધકેલી દીધેલો એ જ વિધિ એનો હાથ ઝાલી ખેંચતો હતો ! બનને સ્થિતિ એને સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ સરખી લાગી કે નહિ એ કોણ જાણે, પણ એ વિવશ બની પરિસ્થિતિનો નચાવ્યો નાચતો હતો. એને ઓછું જ લાન હતું કે એની આગળ પાછળ બેઠેલા પાવરધા શેરજના ખેલાડી હતા ! માત્ર એ તો એમના હાથનું પેદું હતો ! પરાપૂર્વ બનાવોની સંકલના કરી, વિવેકબુદ્ધિથી તેનું પૃથક્કરણ કરી નિર્ણય કરવા જેટલી ઇચ્છાશક્તિ જેનામાં નથી અથવા જેમાં સહેજ પણ બુદ્ધિની જાગૃતિ નથી એવા લોકોનાં કાર્યો જડ યંત્રવત્ ચાલે છે. તેની કમંદ્રિયો અત્યારે એવી રીતે ચાલતી હતી.

આ ભજવાતાં નાટકમાં સૂત્રધાર નજરે એરેકના ખીજ કેદીએને પણ સામાજિક તરીકે આમન્યા.

નાટકની શરૂઆત થઈ. સૂત્રધારે નાટકની વસ્તુ સમજાવતાં સામાજિકને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ જોયા આ અમારા ભોજલા ભાઈના ભભકા ! આવતી કાલથી વોર્ડર ચલાના ! ”

શેર: કૂંડા જેવો કાળિયો એ પાંધડીપટામાં વળી કેવો શોભશે ? ”

નજર: “ કેમ વળી ? ચાલી તો બતાવ્યું ને ? એ તો સૌ રાગે પડી જશે ! ”

પહેલી જ વાર સાસરે જતી દીકરીને આ કેમ વર્તેવું એ જેમ શીખવાડે તેમ શેરે એ ભોજલાને વોર્ડરગીરીના પાઠ આપવા શરૂ કર્યો. “ જો, અમલદાર આવે ત્યારે બે પગ ખખડાવીને સલામ ભરવાની હોં. નહિ ભરે તો તારું થોણરું ક્યાંય જશે ! ”

નજર: “ કચ્ચો ! જીભો ચાને. સલામ કેમ ભરાય એ બતાવ તો. ”

કચ્ચો જીભો ચરો ને મંડળી સામું કર્યો. ડાબો પગ જમણા પગ સાથે અડળાવી એણે લશ્કરી દબે સલામ કરી.

શેરે એ પ્રમાણે કરવા ભોજલાને ફરમાવ્યું. ભોજલાએ એ પ્રમાણે માયકાંમલું અનુકરણ કર્યું. નજરે ઉત્તેજન આપતો બોલ્યો: “ આવ લે. આવડી ગયું હોં ફરી એકવાર ચાલે તો. ”

ભોજલો ફરીવાર ચાલ્યો ને પ્રેક્ષકોને સલામ કરી.

નજર: પણ આટલાથી પતે એમ નથી. આ. તો બધું લુખ્ખું લુખ્ખું લાગે છે. પાઘડીપટામાં વરરાજ કેવા લાગે છે એ તો જોવું જોઈએ ને ? શેર અત્યારે તારો પહેરો છે ને ? કચ્ચા, જા બીક તો પેલી પાઘડીપટો લઈ આવ તો. કોટ પણ લાવજો. બોજલા, અહીં પાસે આવ.”

કચ્ચો પાઘડીપટો વગેરે લેવા ગયો ને બોજલો નજરની પાસે આવ્યો. કચ્ચો પણ આવી પહોંચ્યો.

નજરએ કાળા પડી ગયેલા, બેકોળ બોજલાને વાધા પહેરાવવા શરૂ કર્યા. ફાટેલા પહેરણ પર કોટ પહેરાવ્યો, બોડા માથા પર પાઘડી ને કમરે પટો પહેરાવ્યો. “ વાહ રે બોજલાઈ, વાહ ! ”

“ એણે ઉપર યાળી મૂકી હોય એવી એના માથા પર પાઘડી શોભે છે, ” બોલતો શેર બોલો થયો ને બોજલાના માથા પરની પાઘડી ફેરવવા લાગ્યો. “ એ તો પછી વાળ જિગશે એટલે બરાબર બેસી જશે. ”

નજરએ બોજલાને રમાડતાં કહ્યું: “ બોજલા, જા તારી પયારી સુધી ને ત્યાંથી સાચેસાચે મકરદમ હોય એમ ફવાબજેર અહીં સુધી આવ. અમે જોઈએ તો ખરા ! ”

બોજલો પયારી ભણી વળ્યો. કોઈ જોઈ ન જાય એમ એણે મોઢું મલકાવ્યું. શન્ય મનરક એ એના જીવન દરમ્યાન હંમેશ માટે નિર્માણ કરી મૂકેલા સ્થાન - જનજર - સુધી પહોંચ્યો. પાછા ફરતાં એના શન્ય મગજમાં અનેક જૂનાનવા, આગળ પાછળના સંસ્કારો એકસામટા ધસારો કરી ધૂસી ગયા. સાચે જ પોતે વોર્ડર છે એમ તેણે ધારી લીધું હોય તેમ દમામજેર આગળ વળ્યો. બધાય તેના સામું જોઈ રહ્યા હતા. વોર્ડરો સુધી આવી પહોંચ્યો. બારણા તરફ વળ્યો. સૌની નજર તેના તરફ હતી. ગંભીર શાંતિ હતી. બોજલો બિલકુલે અટક્યા વિના આગળ ને આગળ વધતો હતો. દરવાજો આવી ગયો. બારણાના સળિયા આગળ બંને હથેળી પહોંચી કરી એનાથી એકાએક બોલી જવાયું:

“ પચ્ચાસ કેદી હાજર સા’બ ! ”

એવામાં બહાર વરંડા પર બારે ખૂટનો અવાજ આવ્યો. બહારથી કડકાઈથી કોઈકે પૂછ્યું: “ કેટલા કેદી ? ”

અવાજ સુબેદારનો હતો. સૌનું ધેન જાતરી ગયું. બોજલો મૂઠ થઈ ગયો. ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો બોલ્યો: “ પચ્ચા...પચ્ચા...સ સા’બ...એ તો હું બોજલો ! ”

શેર એકદમ ગાબરો ગાબરો બોલો થઈ પટો ઠીક કરતો કરતો બારણા તરફ ગયો. રાખેતા મુજબ સલામ ભરી બોલ્યો: “ એકતાળીસ કેદી, એક કાળા પાણી, બે પીળા ટોપી, બે આડા બેદી; પિસ્તાલીસ કેદી બરાબર હાજર સા’બ ! ”

સુબેદારે કડકાઈથી પૂછ્યું: “ કિસકા પહેરા હૈ. ”

શેર: (ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા) “ મેરા સાહેબ. ”

સુબેદાર: “ બોજલાને કિસકા પઘડીપટા પેના હૈ ? ”

શેર: “ સંતુકા. ”

સુબેદાર: “ બોજલા ઔર સંતુ દોનોકિ બોડી (Body) ટિકીટ લાવ. ”

બંનેની બોડી ટિકીટ લઈ સુબેદાર ચૂં ચૂં અવાજ કરતો ચાલતો થયો. બંનેનું આવી બંનું એ વિચારથી બધાઓ દરમાં દબાયેલાં જીવડાંની પેઠે દબાઈને ચૂપ થઈ બેઠા !

નરહરિ ભટ્ટ

સમરકંદ — બુખારા

(લાવણી)

કેમે ના લોપાંચ સમરણુધી સમરકંદ બુખારા !
 મધરાતે મધુ નિંદરમાં ચે સમરકંદ — બુખારા !
 મહેતાજી ભૂગોળ શીખવે નકશો મોટો જોલી,
 અંમે કરી ભૂંગળ કાગળની દેતા કંઈ કંઈ જોલીઃ
 ‘ શિખી રહ્યા ભૂગોળ હવે, કરની ભૂંગળ નકશાની !’
 ચૂપ કરી દેતી પણ ભોગળશી સોટી સપતાની.
 લલે લાપ ભૂગોળ લણીશું, જે કર લમણે મેલી,
 મહેતાજીએ નદી અને ડુંગરની વાત ઉકેલી.
 મુસાફરોએ કંઈક કરાવી ધરતી પર દરિયામાં,
 પગે, ગાડીએ, વહાણે નહિ, પણ આંગળીએ નકશામાં.
 —નકશામાં જોયું તે જાણે, જોયું ક્યાં ? ન કશામાં !
 રહેર હથેળી જગા ઉપર તો કંઈનાં કંઈ જ બતાવ્યાં,
 ઉભો કરીને પૂછ્યું મને કે, ‘ કહે રહેર એ શાં શાં ?’
 ‘ નિશાળ નાની, ટીચુકડો આ નકશો, એમાં રહેરાં ? !’
 જોણું, ત્યાં તો તરત હથેળીમાં દેખાડ્યા તારા !
 રોતાં રોતાં ઝટપટ વાંચી, જોલી રહેર જવાયાંઃ
 ‘ કાબુલ, બદખ, કંદહાર તે સમરકંદ — બુખારા. ’
 કદા જૂલાશે નહીં બાપલા ! સમરકંદ — બુખારા !
 સોય તણા ના કરે અણી પણ, ત્યાં એ રહેર વસેલાં ? !
 સોય અણીપુર કુમારિકા જગ્યા પર કર્ણુ સૂતેલા !
 હા ! હા ! હશે કેંક આ ? ત્યાં સોટી ચમકારા;
 ‘ સા’બ બરોબર યાદ મને છે, સમરકંદ—બુખારા !’
 ઠાલેજમાં પ્રોફેસર આવી કવિતા કંઈક શિખાવે,
 નવી વાતથી રિઝવી સૌને પોતાને ય રિઝાવે;
 ચીપી ચીપી વાત કરે.—એ વાત બધી ય ગુલાખી.
 કહે, ‘ એક ઇશકી પૂર્વે કહેતો’તો શાહ શરાખી :
 બદન પર કાળા તલવાખી સનમ રીઝે, તો સારા
 દધ દઉં એ તલ પર એવારી સમરકંદ—બુખારા. ’
 સમગ્રયું ના. તલની લતમાં આવા તે શું બખાજા ! ?
 —પગ આગળ વેંકું હોય પણ જુદાવનને દાન્ડે
 ગાપી એ છોડી દે તલની વાત હશે એ ઘાટે ?
 પણ આલમમાં ગૌર ડોલે તલ હશે જેટલા કાળા

હશે એટલાં વારી દેવા સમરકંદ-બુખારા ?—
યંબી મારી ત્યાં જ મુંઝાઈ નવરી વિચારમાળા,
પણ સાંભરતાં ની યંબ્યાં રે' સમરકંદ-બુખારા.
હથેળી બળવા લાગી ચમચમ, સુણ્યા જૂના હોંકારા
'મારો ના, સાહેબ ! યાદ છે સમરકંદ-બુખારા !'

'કો દી' આંખ જરીક મીંચતાં સ્મરણ થાય કંઈ તાનં
નજર આગળે તરવરતા ખૂદલા જંગી દરવાજા.
નેતાં સાથ જવાય પિછાની સમરકંદ-બુખારાં !
ઊંટપીક નોખત ગડગડતી, કંઈ પડછંદ નગારાં
શોર કરે, ને પડઘમ ગાળે, બાળે કંઈ રણશીંગાં;
એક પછી બીજાં સૌ નીકળી ચાલે લસકર ધીંગાં.
ધીમે ધીમે સરી જતી પલમાં એ જંગ સવારી !
આંખ ઉઘાડું તો સામે દેખું અધખૂલી બારી,
નેયા ત્યાં ગગને તગતગતા ધોળે દિવસે તારા !
અરે ! પડ્યાં છે પાછળ મારો સમરકંદ-બુખારા !!

પુત્રમ ચાંદનીમાં સૂતો તો અગાડીએ એકાકી
સ્વપ્નામાં આચિતો શાથી ઝળકી ઊઠ્યો જાગી !
પૂર પહાર ન્યોત્સના નિરખીને સહજ દીલકું મોહું,
ને કલંક જાણે તલ જેવું ચંદરમા પર બેયું !
ક્યાંથી ત્યાં તો થઇ રહ્યા રે સ્મરણના ઠમકારા !
શરાબ છલછલ ખાલીબર એ સમરકંદ-બુખારા ! !

એ શરાબની ભરભર ખાલી, કે એ જંગસવારો,
કે કાળા તલવાળી પેલી માથક તુર્ક શિરાઝી.
પોતા પર આલમ આખી ચકચૂર હશે કરનારાં
ભસે ! પરંતુ મને સાંભરે સોટોના ચમકારા;
ને ચમકારે મહેતાજીએ નકશાનાં પરભારાં
બેટ દીધેલાં શહેર એ બે સમરકંદ-બુખારા ! !

ભણ્યો હતો હું કંઈક 'ગામડાં' યાદ રહ્યાં આ બે કાં ?
સૂતાં, સ્વપ્ને, કે જાગરણે ધડી ધડી પળવે કાં ?
ધરપહાન-તેહરાન હતાં શાં ખોટાં ? કેમ ભૂલાયાં ?
કંચનજંઘા-ગૌરીશંકર કેમ હશે વિસરાયાં ?
ને એથી યે સંગીતમય છે કેન્યા-કિલિમાન્-ઝારો !
શે તોયે આ બે જ સાંભરે', મૂકે ન કેડો મારો !
જરી ભૂલવા કરું તહીં તો વાગે છે ભણકારા
મગજ બારણે બાળે ટકારા-સમરકંદ-બુખારા !

મધરાતે મધુ નિંદરમાં યે સમરકંદ-બુખારા !
નિશદિન મારે સ્મરણે રણકે સમરકંદ-બુખારા ! !

ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન

યાદગાર ઉપવાસ

હિંદમાં ૧૯૨૧ માં ધાર્મિક અને ખીળ' કારણને અંગે હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે ભયંકર હત્યાકાંડ આવી રહ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીએ તે અટકાવવાને પોતાથી બનતું બધું કર્યું પણ જનસમૂહે ભયભરત દશામાં તે ચાલુ રાખ્યું. ત્યારે એક રાત્રે પ્રભુએ તેમને લોકોનાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઉપવાસ કરવા પ્રેરણા કરી, અને ખીજે જ દિવસે તેણે હિંદભરમાં જાહેર કર્યું કે લોકોનાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત માટે પોતે ૨૧ દિવસ સુધી કંઈ પણ ખોરાક વિના માત્ર પાણીમર રહીને ઉપવાસ કરશે. તેઓ તાજેતરમાં જ ગંભીર માંદગીમાંથી બેઠા થયા હતા. અને અમને લાગ્યું કે તેઓ કદાચ ઉપવાસ પૂરા કરી શકશે નહિ. પણ તે તો તેમનું સ્વાભાવિક વિરત્ત હાસ્ય હસ્યા અને મને કહ્યું : "આર્સો ! હું તને એક વાતનું વચન આપું છું. જો મને એમ લાગશે કે હું મરણોન્મુખ છું તો હું ઉપવાસ બંધ કરીશ. કારણ હું મરવા માગતો નથી. પણ મને આશ્ચર્ય છે કે પ્રભુ મારા ૨૧ દિવસના અનશન ઉપવાસ પાર ઉતારશે " અમે જોતા હતા કે તે પ્રતિદિન નવગળા પડતા જતા હતા. આખરે બારમે દિવસે તેઓ એટલા નંખાઈ ગયા કે દાકતરે કહ્યું, કે તે આજની રાત માંડ કાઢશે. અમે દાકતરની સાથે તેમની પાસે ગયા, તે દિવસ પ્રાર્થનાનો હતો. અને તેઓ તે દિવસે મૌન સેવે છે. પણ જો કંઈ પૂછવાનું હોય તો પૂછ્યા બાદ તેઓ પાટીમાં જતાજ લખી આપે છે. અમે દાકતર સાથે જઈને કહ્યું : "દાકતર કહે છે કે આજની રાત્રિ પસાર કરવો તમારે માટે અશક્ય છે, તેથી અમે તમને ખોરાક લેવા વિનવીએ છીએ." તેવી નજગી સ્થિતિમાં પણ તેઓ હસ્યા અને પાટીપેન મંગાવી દાકતરને લખી આપ્યું : "પ્રાર્થનાનો પ્રભાવ તમે વિતરી ગયા છો ?" ત્યારબાદ દાકતર મને એક બાલુ ખેંચી ગયા અને કહ્યું : "હું કંઈ વધારે કરી શકતો નથી. હવે તમે તેમની સાથે દલીલ કરજો કારણ મૃત્યુ અનિવાર્ય છે." હું મારી માનસિક નિર્વિગતાથી તેમની પાસે ગયો અને ફરીથી એક વખત દલીલ કરીને કહ્યું : "આપે મને વચન આપ્યું હતું કે હું મરીશ નહિ. તમે હવે ખોરાક લો." અને જતાગમાં તેમણે મને પાટી ઉપર લખી આપ્યું. "પ્રભુમાં આશ્ચર્ય રાખો." તે કપડો મને હૃદયમાં સોંસરો જીતરી ગયો અને તે દિવસે મારી દીક્ષી પડતી શ્રદ્ધા પ્રભુમાં ટકાવી રાખવા પ્રવર્તન કર્યો. તે રાત્રિ હજી મને યાદ આવે છે. બહાર તોફાન આવી રહ્યું હતું અને તે આખી રાત્રિ હું જાગતો રહ્યો. અને અશ્રદ્ધાથી તેઓ કદાચ મૃત્યુ પામે એમ આશંકા કરતો હતો. પણ ત્યારે પ્રતઃકાળ થયો અને ચાર વાગ્યે તેમની સવારની પ્રાર્થના માટે તેમના ઓરડામાં ગયો ત્યારે જોયું કે તે રાત્રિ તેમને શાંત નિદ્રા આપી હતી. અને સવારમાં ખુશનુમા લાગતા હતા. અમે તેમની સાથે પ્રાર્થના કરી—ખરી રીતે તેમણે જ પ્રાર્થના પસંદ કરી. કેમ વખત તો તેઓ

"ઓ સ્નેહસ્વાતિ ! દોરો ! દોરો ! દોરો ર મને "

એ પ્રખ્યાત ખ્રિસ્તી પ્રાર્થના પસંદ કરે છે પણ તે સવારે તેમણે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવતી તે અભયન મુંદર ગુજરાતી પ્રાર્થના પસંદ કરી :

"પ્રભુને મારજ છે યરાતો નહિ કાવરનું કામ જો."

x

x

x

અને તે જ પ્રાર્થના તેઓ ઉપવાસ પૂરા કરવાના હતા. તે સવારે વહેલા સાથે ગાઇ. ત્યારબાદ છ વાગે તેમણે મને કહ્યું: “ચાલીં! તું મારા માટે કંઈ કર એમ મારી ઇચ્છા છે.” મેં કહ્યું: “શું કરું?” તેમણે કહ્યું: “હું મારો ઉપવાસ છોડું તે પહેલાં તું મારું પ્રિય ગીત ગા.” અને મેં તે પ્રમાણે કર્યું.

ત્યાર વાગ્યે હિંદના બધા નેતાઓ મહાત્માજીને તેમના અલૌકિક આત્મબોગ અને પ્રેમને માટે અભિનંદન આપવા આવ્યા. તે નાનો ઝોરડો હિંદુ મુસલમાનથી ભરાઇ ગયો; હું ખ્રિસ્તી પણ હતો અને પારસી પણ હતા. ત્યારે મહાત્માજીએ તેમના પ્રેમળ અનુયાયીઓને બોલાવ્યા અને કહ્યું: “હું મારો ઉપવાસ છોડું તે પહેલાં તમે મને એક વચન આપો. તમે આ હત્યાકાંડ અટકાવવા તમારી જિંદગી પણ અર્પવા તૈયાર છો?” તેઓએ કહ્યું: “હા, અમે તૈયાર છીએ.”

ત્યાર પછી તેમણે એક જથ્થું બોલાવી તેની પાસે સુંદર સંસ્કૃત શ્લોક બોલાવ્યો. પછી પોતાના અત્યંત પ્રિય મુસ્લીમ બંધુ પાસે કુરાનની સુંદર પ્રાર્થના બોલાવી. પછી મારા તરફ ફરીને કહ્યું: “હવે મારું પ્રિય પ્રાર્થનાગીત ગા.” મેં લખડતે અવાજે અને મહા મુસ્કેલીથી તે પંક્તિઓ ગાઇ.

અને વસ્તુતઃ તે શબ્દો પર નજળાઇ અને દુઃખમાં સંબડતો એક એવો મનુષ્ય હતો કે જે કાઇસ્ટની માફક ‘ક્રોસ’ વહન કરતો હતો અને પોતાના દરેક કાર્યથી જીસસનો પ્રેમ દાખવતો હતો.

નાનાલાલ કે. પટેલ

અગત્યની શુદ્ધિ

[શ્રી. ચંદુલાલ કા. દવેના “મૂઢકાર્ય અને અવ્યાસ” નામના લેખમાં (ફાલ્ગુન : ૧૯૮૯) ગંભીર છાપભૂલ થઇ છે તે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.]

ફાલ્ગુન અંક

પૃ. ૩૮૮ ઉપરની લીટી ૨ થી શરૂ થતો ફક્ત લીટી ૧૫ ઉપરના બુદ્ધિવિકાસ અને સુધી, પૃ. ૩૮૬ ઉપરની લીટી ૫ ના પહેલા શબ્દ ‘સંસ્કારી’ના અનુસંધાનમાં વાંચો. આમ—

તાલીમ એ વ્યવહારનો વિષય છે અને બાળક જ્યારે મોટી વયે વ્યવહારમાં પડશે અને જે સંસ્કારી કેળવણી (Cultural education) થી તેનો પૂરતો બુદ્ધિવિકાસ થયો હશે તો

આવશે તોપણ સંસ્કારી કેળવણીને પરિણામે થયેલા બુદ્ધિવિકાસ અને સમયાનુકૂળ વૃત્તિ એ પછી સર્જન વાંચવું.

ચેત્ર અંક

પૃ. ૫૦૪	લીટી ૧૦	વિષે	મિષે
૫૦૫	લીટી ૧૬	મારા અને બહેનના	મારી માતા અને બહેનના.

* Young Rajasthan માં Greatness of the Mahatma નામની C. F. Andrews ની લેખમાળા આવતી તેના એક લેખ ઉપરથી.

શ્રી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ

નર્મદ શતાબ્દિ ઉત્સવ પત્રિકા નં. ૩

ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન મન્વન્તરના મનુ કવિ નર્મદની શતાબ્દિ આવતા ઓગસ્ટ માસની તા. ૨૪ મીએ આવે છે. એ શતાબ્દિ ગુજરાતને જાણે એવી રીતે ગુજરાતને ગામેગામ, અને જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તી હોય ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને આશ્રયે ઉજવાય એવા વિચાર અત્યાર અગાઉ યથા ગએલી છે. એ યોજનાને અંગે, ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં શતાબ્દિ ઉત્સવને અંગેના ઉપક્રમ યોજવા સંબંધમાં જુદાં જુદાં સ્થળો માટે સાહિત્ય પરિષદે નીચેના યોજકોને તે તે સ્થળ માટે નર્મદ જયંતિને લગતી સર્વ વ્યવસ્થા કરવા વિનંતી કરી છે.

સુરત:	શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
વડોદરા:	શ્રી. મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
અમદાવાદ:	શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
રાજકોટ:	શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રામચુરા
ભાવનગર:	શ્રી. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક
કરાંચી:	શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી
રંગુન:	શ્રી. ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ જુય

આશા છે કે જે તે સ્થળોના કાર્યકરો ઉપર સૂચવેલા યોજકોની સૂચના અનુસાર ગુજરાતને માટે ઉપસ્થિત થએલા નર્મદ શતાબ્દિના પહેલા જ પ્રસંગને સારી રીતે ઊજવશે. નર્મદ શતાબ્દિ ઉત્સવને અંગે નાણાંના ફંડના જે ઉધરાણાં થાય તે સંબંધમાં નર્મદ શતાબ્દિ સમિતિએને નીચેની સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપવા વિનંતિ છે. તેનું સર્વાંશે પાલન કરવામાં આવે એવી આગ્રહપૂર્વક લક્ષમણુ કરીએ છીએ :

(૧) (૧) રૂ. ૧૦૦ ઉપરનાં જે જે ઉધરાણાં હોય તે—

(૨) નર્મદ સ્મરણ પત્રિકા-જે નર્મદનું સ્મરણ કાયમ ધરમાં જાળવી રખાય એવી રીતે, નર્મદના ફોટા સાથે સુંદર ડિઝાઇનરૂપે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે તે—અને જેનું મૂલ્ય માત્ર એક રૂપીયો રાખવામાં આવ્યો છે—દ્વારા જે જે નાણાં એકઠાં થાય તે—

(૩) શતાબ્દિ ઉત્સવને અંગે નાટક, સીનેમા આદિની, તેનો ખર્ચ બાદ જતાં જે આવક આવે તે—

જારોખાર પરિવહના ખર્ચનચી પર મોકલી આપવા વિચારિ છે; અને મોકલેલાં નાણાંની રસીદ મંગાવી લેવી. પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ અને ખર્ચનચી એ બેની સહીવાળી રસીદ સિવાય બીજી સ્વીકાર્ય નહિ લેખાય. આ નાણાં સ્મારક લંડોળમાં જશે.

(આ) આ ઉપરાંત સ્થાનિક સમિતિઓ ઉત્સવ ઊજવવા જે જે નાણાં ઉધરાવે તેનો હિસાબ તે રાખશે; અને ઉત્સવ નિમિત્તે કરેલો ખર્ચ બાદ કરી, બાકીનાં નાણાં પરિવહના ખર્ચનચીએને મોકલાવી આપશે. તે સ્મારક લંડોળમાં જશે થશે.

ઉપરની સૂચનાઓનું યથાર્થ પાલન કરવા સૌ કાર્યકરોને વિનંતી છે.

ગુ. સા. પરિષદ તરફથી

મંત્રીઓ, મુંબાઈ નર્મદ શતાબ્દિ સમિતિ.

ક્ર પ્રથાન ક્ર

પુસ્તક ૧૬

વર્ષ: ૧૯૮૯

પાન ૨

કુમાર સંભવ

સર્ગ છઠ્ઠો

ઉમાતું સમ્પષ્ટ

વિશ્વાત્માને સખી સાથે એકાન્તે ગૌરી કૃદાવતી,	૧
મારું દાન કરે અદિરાજ તેને પ્રમાણુશે,	
સંદેશો કૃદેવરાવી તે છે નિશ્ચિંત પિયુવિશે,	
દેહોકતી કામલે આંખાડાળ શું મધુસંનિધે,	૨
ભલે એમ કહી કેમે ઉમાને આપીને રજા,	
સમર્પિ તેજમૂર્તિને સ્મરતા સ્મરણાસક,	૩
પ્રભામંડળથી આલ ઉગ્મળતા તપોધનો,	
તુર્ત અરુન્ધતી સાથે પ્રકટયા ત્યાં પ્રભુ કને,	૪
નાહેલા, તીરમંદાર પુષ્પવાળા તરંગમાં,	૫
સ્વર્ગગાના પ્રવાહોમાં મુગધી દિગ્મળે મહે,	
વાનપ્રસ્થો, ધરી મુક્તા - જનોઇ હેમવદકલો,	
રત્નની અક્ષમાલાઓ, કલ્પવૃક્ષ સસા જામા,	૬
તીચે અક્ષાવતાં અશ્વો, નભાવીને વળી ધન,	
નમી નિહાળતા જેને સાક્ષાત્ સહસ્રરશ્મિએ,	૭
ખાહુવેલે રક્ષી બાઝી ધારેલી ભૂમિ, સાથ જે,	
મહાવરાહની દાંટે પ્રથમ સંકટે રણે,	૮
સહ્યાની પછીની શેષ સૃષ્ટિને સર્જવા થકી,	
પુરાવિદો કહે જેને વિષાતાઓ પુરાતન,	૯
પવિત્ર પૂર્વજન્મોનાં પામેલાં પરિપાકને,	
તપનાં ફળ માણે છે જ્યાં જેહ તપસ્વિએ,	૧૦

દષ્ટિ ધારી પતિપાદે તેઓની મધ્યમાં રહી, સાક્ષાત તપસિદ્ધિ શું શોખે દેવી અરુન્ધતી.	૧૧
નાનાં મોટાં તણા મોદવિનાં તેને જુએ શિવઃ ઝીપુરુષ ન લેખે કું સંતા ચારિત્ર પૂજતા.	૧૨
પત્ની અથે વધ્યો એને જોષ આદર શંભુનો, ક્રિયા ધાર્મિકમાં સાચે સત્પત્ની મૂળ હેતુ છે.	૧૩
પાર્વતી પ્રતિ શંભુની ધર્મવૃત્તિ ચતાં જ તે, પૂર્વના દોષથી બહીતા કામને મન હાથ થયું.	૧૪
વેદપાઠી મુનિ સર્વ જગના યુરુ શંભુને, શરમાયિત ચક્ર પ્રીતે માન આપી હવે કહે.	૧૫
સારી રીત લણ્યા વેદો, વિધિએ વહ્નિ હોમિયું, તપિયા તપ જે તેલું, આજે પક્વ થયું ફળ-	૧૬
ફ્રમ જે જગઅધ્યક્ષે તેં અમોને લાઈ લીધા, પોતાના મનની માંહી જ્યાં ને પ્લેએ મનોરથો.	૧૭
જેના ચિત્તે વસો આપ સૌથી વધુ કૃતાર્થ તે, શી વાત જે વસે ચિત્તે તાહરા બહયોનિના.	૧૮
સૂર્યને ચંદ્રથી જાએ સ્થાને ખરે અમે રહ્યા, આજ તો એથીએ જાએ આપના સ્મરવા યકી.	૧૯
આપે સંમાન આપ્યાથી પોતાને ધન્ય માનીએઃ મોટાને આદરે આવે પ્રતીતિ સ્વચ્છો વિરો.	૨૦
વિરૂપાક્ષ ! સ્મર્યા આપે તેથી જે અમને સુખ, હોય ના આપને કહેવું, દેહીના અંતરાત્મ છો.	૨૧
સાક્ષાત દેખતા તો એ ઝટ ના જાણીએ તને, કૃપા કરો, કથો આત્મા, છુદ્ધિને ગમ્ય ના તમે.	૨૨
જેથી બ્યક્ત સજો તે આ, કે પાળો જેથી તેહ આ, સંહતી વિશ્વનો કે આ, તારો આ ભાગ તે કયો ?	૨૩
અથવા આવડી મોટી પ્રાર્થના દેવ છો રહી, ચિન્તવ્યા આવીને જીભા આગા દો કરવું કર્યું ?	૨૪
દાંતનાં શ્વેત કિર્ણોથી શિરચંદ્ર તણી ઝીણી, પ્રભા વધારતા બેઠ્યા પછી ત્યાં પરમેશ્વર.	૨૫
જાણો છો સૌ તમે મારી પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થ કાઈ ના, આઠે મંમૂર્તિથી એવો જણાયો હું જરૂર હું.	૨૬
મેઘથી માગતા વૃષ્ટિ તૃપાપીડિત આતકે, મુજથી પુત્ર યાએ છે તેમ દેવો ત્રિપુપીડ્યા.	૨૭
તેથી હું વરવા ધમ્મું પાર્વતી પુત્રકારણે, અમિ નિઉત્પન્ન કરવા અરણી યજમાન શું	૨૮

મારા માટે કરો માગું તેનું હિમાદ્રિની કને:	
સંબધ સંબંધને કીધા વિક્રિયા ન કરી શકે.	૨૯
પ્રતિક્ષા ઉત્તતિવાળા ભૂમિ કરો ધુરંધર,	
એ સાથ કરી સંબધ જાણો હું ના હગાઈ છું.	૩૦
માગું કરતાં કહેવું શું તે ન કહેવાય આપને:	
આયે રચેલ આચાર સાધુઓ ઉપદેશતા.	૩૧
દેવી અરુન્ધતીએ. યે ઝોમાં કાર્ય કર્યું ઘટે,	
વિશેષે કાર્ય આવાં તો ગૃહિણીનાં ગણાય છે.	૩૨
તો જાઓ ઝોપધિપ્રસ્થ સિદ્ધિ માટે ગિરિપુરે,	
મહાકોશી તથા ઘોષે આપણે મળાશું ફરી.	૩૩
આઘસંયમી તે ચાર્તા આમ વિવાહ તપર,	
પત્નીથી લાજવું ત્યાજે બ્રહ્મપુત્રો તપરિવઓ.	૩૪
પછી વારુ કહી ત્યાંથી નીકળ્યું મુનિમંડળ,	
ભગવાને જઈ પહોંચ્યા પૂર્વે કહેલ સ્માનકે.	૩૫
વ્યોમે તત્ત્વારણ કાળા ચઢીને તે મહર્ષિઓ,	
મન સમાન વેગથી ઝોપધિપ્રસ્થ પહોંચ્યા.	૩૬
વસુ સંપત્તિ વાળી શું અલકાને ઉઠાવીને,	
વધી સ્વર્ગની વસ્તીને ખસેડી શું વસાવી છે !	૩૭
ફરતી છે ખાધ ગંગાની, કિલ્લામાં ઝોપધિ ઝગે,	
મોટી મણિ શિલાકેરા કિલ્લે દાંકી ય સુંદર.	૩૮
ન ડરે સિંહથી હાથી, પાકે ન્યાં અશ્વ જોમહો,	
વસે કિનર તે યક્ષો સ્ત્રીઓ ન્યાં વનદેવતા.	૩૯
ગૃહની નોખતો ફરી સુણાતી દાંડી લાગતી,	
ટોચે લાગેલ મેઘોની ગર્જના પડેલો ન શું !	૪૦
કલ્પદ્રુમની ડાળો ન્યાં જૂલતાં પટકૂળથી,	
અનાયાસ ચઢાવેલી સોલે ધરપર ધળ.	૪૧
સ્ફટિકની હવેલીમાં પાનસ્થાતે નિશાવિષે,	
તારાઓનાં પ્રતિબિંબો હારવું રૂપ પામતાં.	૪૨
રાતે ઝોપધિના તેજે જણાતા માર્ગે તેથી ન્યાં:	
ઝારબેલ દિને જાણે તમ ના અભિસારિકા.	૪૩
મૃત્યુ સુધી જુવાની ન્યાં, કામથી મિત્રતા થેમ,	
સુરતે ચાકતી નિદ્રામાં શુદ્ધિ માત્ર જાય ન્યાં.	૪૪
વાંછી ભૂ, ધ્રુવતા ઝોષો તછોડે રૂડી આંગળી,	
તે સ્ત્રી કાપ થયા એમી કપા ખર્ચાન્ત પ્રાર્થતા.	૪૫

મંતાનક તરુચ્છાયે જતા વિદ્યાધરો સુએ,	
બેના બહારના બાગ મુખેથી ગંધમાદને.	૪૬
હવે, દિવ્ય ઝાપિ જોતા પુર તે દિમવાનનું,	
સ્વર્ગસ્પૃહાથી કાપેલાં પુષ્પો માને વિડંબનાં.	૪૭
ઉત્કંઠ પ્રતિહારોના જોતા વેગે ગિરિધરે	
જીતવો લે જટાભાર રિચર ચિત્રેલ અગ્નિશો.	૪૮
અમણી બ્યાં કમે વૃદ્ધ એવી નભથી ઊતરી,	
મુનિની પંક્તિ એ સોહે પાણીમાં સૂર્યપંક્તિથી.	૪૯
ફરથી જ ગયો સામે અર્ધ લે પૂન્યની પ્રતિ,	
સર્વથી ડગલાં ભારે ભરી ભૂમિ નમાવતો.	૫૦
મેશ્યં લાલ હોડાળો, દેવદાર શું મહાભુજ,	
અકૃતિથી શિક્ષા છાતી, જોયો સ્પષ્ટ હિમાલય.	૫૧
વિધિથી કરી સત્કાર પોતે માર્ગ જતાવતો	
તે શુદ્ધાચારીઓને તે અંતઃપુરે લઈ જતો.	૫૨
ત્યાં બેસી આસને વેત્રાસને બેઠા મુનીન્દ્રને	
કહેતો અંજલિ જોડી વાણી આવી ગિરીન્દ્ર તે.	૫૩
વાદળાં વિષુ શું વૃષ્ટિ, પુષ્પ આવ્યા વનું ફલ,	
અણુધાર્યું બની આવ્યું માનું દર્શન આપનું.	૫૪
મૃદ હું શું થયો ગાની, લોહું શું હેમ થે ગયું,	
માનું છું ભૂમિથી સ્વર્ગે ચઢ્યો આપ કૃપા ચક્રી.	૫૫
આજથી એવ્ય હું સર્વે લોકોનો શુદ્ધિકારણ,	
મૂળ જોઅ મધાર્યાં બ્યાં કહે છે તીર્થ તેહને.	૫૬
પવિત્ર માનું પોતાને એથી જ હું દિલ્લેતમ ।	
મસ્તકે પડતાં ગંગા, ને પારોદક આપને.	૫૭
જંજમ સેવનાથી ને સ્થાવર ચરણો અડ્યે,	
બેઠે રૂપ વપુ મારું કૃપાભાગી થયું ગણું.	૫૮
આપકૃપાથી જન્મેલો સંતોષ અંગ વ્યાપતો,	
દિગંતે વ્યાપી મારાં આ અંગમાં માર્ગ ના શકે.	૫૯
તેજસ્વી આપને દેખી શુદ્ધ રહેતું ન કેવલ,	
અંતર્ય તિમિરે મારું રજની પારનું ટળે.	૬૦

૫૧. આ એક જન્મેલોકમાં હિમાલયના સ્થાવર અને જંજમ બન્ને સ્વરૂપોનું વર્ણન કરેલું છે. તેનો હેઠ ગેર નેવો લાલ હતો, અને પર્વત ગેરથી લાલ હતો. તેના હાથ દેવદાર નેવા મહાન હતો. અને પર્વત ને દેવદાર એ જ મહાન કુલઓ હતી. તેની છાતી શિક્ષા નેવી વિદ્યાલ હતી અને શિક્ષાઓ એ જ પર્વતની છાતી હતી. અને જોયા હતા, અર્થાત્ જંજમ દેવસ્વરૂપ હિમવાન પ્રત્યક્ષ હિમવાન પર્વત નેવા લાગતો હતો.

૬૦ રજની પારનું, રજેગુણી પાર ગયેલું, તેનાથી નીકળું.

ન કાર્ય આપને દેખું, હોય તો ન અસક્ય કે,	
આપનું આવવું માનું પવિત્ર કરવા મને.	૬૧
તો એ કે એક કાર્ય તો ઘટે આજ્ઞા થવી મને,	
સ્વામીના કાર્યની આજ્ઞા કંઈકે તો કૃપા ગણુ.	૬૨
આ હું, આ પત્ની, આ કન્યા કુલના પ્રાણુની સમી,	
ફહો જેનું આપને કામ, અનાસ્યા બાહ્ય વસ્તુમાં.	૬૩
ચુકાને મુખ ફેલાતા પ્રતિધ્વનિથી અર્થ આ,	
એ વાર ન શું ઉચ્ચાર્યો આમ બોલી હિમાલયે.	૬૪
પછી વાત પ્રસંગોમાં અગ્રણી અંગિરા પ્રતિ	
સૂચના કરતા અન્ય: તે કહે ગિરિરાજને.	૬૫
તને ઉચિત આ સર્વ વળી અધિક એથી એ,	
મને ને સિખરે તારે સરખી ઉચ્ચતા વસે.	૬૬
વિષ્ણુ સ્થાવરને રૂપે યોગ્ય રહેતા તને વળી,	
જન્મ સ્થાવરો કેરો કૃપા આધાર તાહરી.	૬૭
કેમ શેષ ધરે પૃથ્વી પદ્મ કામલ ફેણથી,	
જો રસાતલ પર્યન્ત તું ન આધાર આપતો.	૬૮
અખંડ નિર્મળાં બેઠાં, નિધિ મોજે ન રોકિયાં,	
તીર્થ તારાં. નહી કાર્તિ, કરે પાવન લોકને.	૬૯
પ્રશસ્ત્ય જાહની જેમ પાદથી પરમેષ્ઠિના,	
તેમ ઉદ્ભવ પામ્યેથી ફરી તારા જાંઘા શિરે.	૭૦
વચ્ચે જાયે અંતે નીચે મહિમા વ્યાપી વિષ્ણુનો,	
ડગો તણુ ભરતાનો, તે સ્વાભાવિક તાહરો.	૭૧
યજ્ઞનો ભાગ લેનારા, દેવો મધ્યે ધરી પદ,	
મેરું જાંઘુ સોનાનું શૃંગ. તે વ્યર્થ શું કર્યું.	૭૨
તે સ્થાવર શરીરે સા રાખી કંકિનતા ભરી,	
ભક્તિથી નમ્ર આ કાયા સાધુ પૂજનું સાધન.	૭૩
અમારા આવવાનો આ હેતુ તે હિત તારું એ,	
શુભને સૂચવવાથી અમારો ભાગ એ મહો.	૭૪
અશ્વિમાંદિ શુભોવાળો, અન્ય કોનો ન વાચક,	
ધનિર એ મહાશબ્દ ધારે બીજાની સાય નજે;	૭૫
અન્યોન્ય ચક્રિત દેનારાં પૃથ્વી આદિ સ્વરૂપથી,	
જેણે આ વિશ્વને ધાર્યું, અન્વે શું રચ માર્ગમાં;	૭૬
દેહ અભ્યન્તરે રહેતા જોને બોળે જ યોગીઓ,	
સંસારભયથી મુક્ત યાની ફહે પામ જોઈનું;	૭૭
તે સાક્ષી કર્મના નિશ્ચે સાક્ષાત પુત્રી તારીને,	
વરદ. જેણે માએ છે અમેથી જેણુ મોક્ષી.	૭૮

અર્થ શું વાણીથી, તેને સુતાથી જોડવી ઘટે,	૭૬
સારો પતિ મળ્યે ચિન્તા પિતાને પુત્રીની મટે.	૮
જેટલાં પ્રાણીઓ વિશ્વે હોયે સ્થાવર જંગમ,	૮૧
સહુની ચાઓ એ માતા, ઈશ તો વિશ્વના પિતા.	૮૨
શંભુને પ્રણમી, તેની પછીથી ચર્ચુ એહના,	૮૩
ચૂડામણિતણા કિર્ણે દેવો તો રંગતા બલે.	૮૪
ઉમા વધૂ, હું દાતાર, માગ્યું કરુનાર એ અમે,	૮૫
વર શંકર, આ પૂરો વિધિ તારા કુલોદયે.	૮૬
ન સ્તવે, સ્તુત્ય સૌના જે વન્દ્ય, વન્દેન અન્યને,	૮૭
તેને પુત્રી આપીને ચા વિશ્વશુરનો શુર.	૮૮
ફહેતા દેવર્ષિ આ ત્યારે પિતા પાસે નીચા મુખે,	૮૯
પાર્વતી ગણુતી બેઠી કીડાપદ્મની પાંખડી.	૯૦
ધન્યા પૂરી છતાં શેલ મેના મુખ લણી જુએ,	૯૧
કન્યાના કાર્યમાં ચાતી પત્ની નેત્ર ગૃહસ્થનું.	૯૨
મેના સંમતિ દે એ સા પતિના ઇષ્ટ કાર્યમાં:	૯૩
સ્વામીના ગમતામાં ના પ્રતિકૂલ પતિમતા.	૯૪
અહીં ઉત્તર આ ચોગ્ય એ શુદ્ધિથી વિચારીને,	૯૫
ફહેણ પૂરું ચતાં રહાતો શુભાલંકાર પુત્રી તે.	૯૬
બેટા આવ હું કલ્પાષ્ટ બિક્ષા વિશ્વેશંતી થવા,	૯૭
કરે માગ્યું મુનિ, પામ્યો ફલ હું ગૃહધર્મનું.	૯૮
પુત્રીને કહીને આમ ઋષિને વક્તા ગિરિ,	૯૯
આ નમે આપ સર્વેને ત્રિલોચન તણી વધૂ !	૧૦૦
ઉદાર ઇષ્ટસિદ્ધિમાં ગિરિવાક્ય સ્વીકારીને,	૧૦૧
અંબાને મુનિઓ દેતા પહેલાં ફોલ્લી આશિષો.	૧૦૨
પ્રણમતાં સર્થી જેનાં પહેરેલાં હેમકુંડલો,	૧૦૩
લગતી તેહને ધારે નિજ અંક અરુન્ધતી.	૧૦૪
મુખે આંસુભરી, પુત્રી પ્રેમે વ્યાકુલ માતને,	૧૦૫
હરે શોક શુભો વર્ણ્યો એક-પત્ની પતિ તણા.	૧૦૬
શિવ-સંબંધીએ પૂછી તત્કાલ લગ્નની તિથિ,	૧૦૭
"ત્રણદિન પછી" ફહેતા ચાલ્યા વલ્કલધારીઓ.	૧૦૮
રગ્ન માગી દિમાદિની આવી શંભુ કને કરી,	૧૦૯
ચયું કામ જણાવીને આજા માગી નમે જતા.	૧૧૦
અર્ધોર પરણવા ગિરિસુતાને	
પશુપતિ એ દિન કષ્ટથી વિતાડે,	
અવશ્ય અવર કાણુને નડે ના	
વશ કરેતા વિભુને ય જે વિકારો.	૧૧૧
નાગરંજાસ અમરજી પડ્યા	

‘હા-હા-હા-હા’ આમોદનની એક રેકડે હસે છે તેવું બળબાણુ હસ્યા.
‘હાહાહા, આ તમારું ઘર?’ અને પહોળા લટકતી બાંધવાળા હાથ પોતે પૂરી લંબાઇએ
પહોળા કરવા ગયા તે પહેલાં જ ઝોરડાની સામસામી દિવાલો તેમને અડી ગઈ.
‘વામન ભગવાને સાડાતણુ ડગલે વિશ્વ ભરી લીધું હતું. આ તમારું વિશ્વ તો મારાં
અડી ડગ પછુ થાય એવું લાગતું નથી. ભરી જોવા દો મને.’ કહીને બળબાણુએ મિલનાં
બૂંગળાં જોવા પહોળા પાંચળમા પહેરેલા પમતું એક ડગલું લંબાવ્યું.

હું મારું પાતળું શરીર માંડ સમાઈ શકે એવા ઝરખામાં લપાઇને બેઠો હતો. બળબાણુના
પહોળા થયેલા પાંચળમાવાળા પગ ચરુણુ મિલ્સનાં બે બૂંગળાં માથેથી જોડાઈ ગયાં હોય
તેવા દેખાયા. વિષ્ણુના વિશ્વને માપવા માટેના પરિક્રમણુ માટે બહિરાબ જવાબદાર હતા.
અને છેવટે અર્ધા ડગની જમા ખૂટી તે તેણે પોતાનો દેહ આપીને પછુ ભરી આપેલી. બળબાણુના
પરિક્રમણુની જવાબદારી તેમને પોતાને જ સિર હતી. એટલે તેમના ચરણનો બીજો પ્રપાત
માથા ઉપર તો શું પછુ જમીન ઉપર ઝીલવાને માટે આ રસોડાવિશ્વનાં અધિષ્ઠાની
તૈયાર ન હતાં.

બળબાણુ ઉપાડેલો પગ મીચે મૂકે તે પહેલાં જ થોડાક હાથ ઉપર રસોડામાં રોટલી
વણી રહેલાં રાધીમા બોલ્યાં: ‘બચરદાર બાણુજી, આગળ આવ્યા તો તમે જાણો. રસોઈ
અબડાવી તો બૂખ્યા રાખીશ.’

વાત ખરી હતી. બળબાણુનો જમણો પગ જિમરા પર હતો. ઉપાડેલો ડાબો પગ
ઝોરડાની વચ્ચે હતો. હવે જો બીજું ડગલું ઉપડે તો તે ચાર આગળ જીંઘી ચણેલી પાળી-
વાળી ચોકડીના રસોડામાં જ પડે એમ હતું. અને ત્યાં જ પવિત્ર ચીજો તૈયાર થતી હતી
વે બળબાણુના ચરણરૂપરથી વિશેષ પવિત્ર થાય એમ રાધીમા માનવા તૈયાર નહોતાં.

‘આ રહ્યા ત્યારે ન્યાંતા ત્યાં. પછુ જલદી ખવડાવો નહિ તો રસોઈ અબડાવીશ.’
કહી હાહાહાહા હસીને, અમારા તરફ તેમનાં ગોળ ગોગલ્સ પાછળની આંખોમાંથી પરાજયમાં
પછુ વિજયનો આનંદ પ્રદર્શિત કરતાં બળબાણુએ પોતાનો ચરણવિહાર સંકેલી લીધો. તે
વિરાટના વામન જેવા યજ્ઞ બારણાથી તે સામેની બીંત આગળની પેટી સુધી લંબાયેલી
ચટાઈના આ તરફના છેડે સંકેલાઈ ગયા. અમે ત્રણ જણે એમની આગળની અને રાધીમાની
નજીકની બેઠકોનો કબજો લીધો.

બળબાણુ નવા આવ્યા ત્યારે અમે એમને પહેલી બેઠક રાધીમાની સામે જ આપેલી.
પછુ તેનો દરેકને વધારે જોહો કપરો અનુભવ થયો. એકલી રોટલી ખાનાર રામચંદ્રને
બેથી ત્રીજી રોટલી ન મળી શકી. મારે વધારે બાત ખાઇને સંતોષ માનવો પડ્યો. બળ-
બાણુના યુવબાહુલ્યે અને સ્વભાવમાર્દવે કરીને અમને ધીરે ધીરે પહેલાંનું સ્થાન મન્યું
અને બળબાણુએ તેમની બેઠક હંમેશને માટે છેવટે જ પસંદ કરી લીધેલી.

માણુજી જેલ્યા બેઠા અને અમારી યાળાઓ પીરસાછ પીરસાછને બાધવા લાગી. અમારા બોજનાલખમાં દિવાલને ઘડીને અને બેઠા પછી, અમારી યાળાઓ અને સામી દિવાલની વચ્ચે એક માણસ કપડાં સંકેલીને પણ માંડ માંડ ફરી શકે એટલી મોઢળાશ હતી. આ લાંબી ઝોરડીને સામે ખૂણે અંદર બે ફૂટનો ખાંચો કાઢી ધરમાલિકે રસોડું કર્યું હતું. રસોડાની પાળી અને અમલી યાળી વચ્ચે પવિત્રતા અને અપવિત્રતાને જેટલું એકબીજા વચ્ચે અંતર છે તેટલું પણ રહી ન શકતું છતાં, રાધીમાનો રસોડાની પવિત્રતાને જળવવાનો આગ્રહ હતો જરા પણ કમ નહોતો થયો.

રાધીમા ચોતે ચાર ધામ અને ગોડુજી દુન્દાવન અને મથુરા જન્મ આબ્યાં છે એ પાત કેટલીક વાર કહેતાં. તે ધરમાં રોજ અગ્નિહોત્ર કરતાં, શરીરે ભસ્મ ધારણ કરતાં. અને જમવા આવીએ ત્યારે સવારે સફેદ વસ્ત્રમાં સંજ્ઞ થએલા તેમના ટુંકા દેહના ભસ્મ લગાવેલા નાના નાના પણ પુષ્ટ હાથ અને ગળાની માળા વગેરે અમને અત્રદાણુને પણ એક પ્રકારનો અભાવ્યો આદરભાવ ઉપજાવતાં. છતાં અમારી સર્વજંધુત્વની ભાવના તેમની આ પવિત્રતાની છેડને સહી શકતી ન હતી.

પણ રાધીમાના આ સાત્વિક અનાદરનો બદલો તેમની પુત્રવધુ વસુમતી વાળી દેતી. તે જૂના સંસ્કારની જ હતી છતાં નવાં વિચારવહેણથી તે અપરિચિત નહોતી. અમારે હાથ વગેરે લંબાવવાની બાબતમાં સવારે રાધીમા રાધિતાં હોય ત્યારે જે કંઈક શિસ્ત જળવવી પડતી તેમાંથી અમને વસુમતીના સાંજના અમલ દરમિયાન મુક્તિ મળતી. વળી સવારે જમવાની ઉતાવળ હોય, અને સાંજે નિરાંતે જમવાનું હોવાથી વસુમતી સાથે ખૂબ ટોળટપ્પાં પણ ચાલતાં; એટલે અમને વસુમતીનો સહવાસ વધારે અનુકૂળ અને આહ્લાદક મર્ષ પડેલો.

માણુજી નીચે મોઢે જમ્યા કરતા હતા. તેમની છુધાને સંતોષે એટલા પ્રમાણમાં રોટલી તેમને પહોંચે એવી અમે આશા રાખતા હતા અને પ્રયત્ન પણ કરતા હતા. દર બેઠેલા બળબાણુને દર વખતે ઊંડી જીડીને રોટલી આપવા જવું મુશ્કેલ હતું એટલે રાધીમા લાંબો હાથ કરી બે ત્રણ રોટલીનો ગોટો વાળી તેમના બાણુમાં ફેંકતાં. માનાપમાન કરતાં આ ઘોલકીમાં વરતુ લેવાદેવાની સવડ જ વધારે અગત્યની હતી એટલે અમને એમાં કર્યું અવિચ્છી લાગતું નહિ. પણ બળબાણુ નીચે મોઢે વિચારમાં મગ્ન થઈ ખાયા કરતા હોય અને અચાનક રોટલીનું પોટલું બાણુમાં પડે ત્યારે ઝબકી જિંકતા અને અમે, બધા હસી પડતા. એ હસવાની રગને કાલી લાઇ તેઓ આગળ લંબાવતા, અને અમે હસીએ તે દરમિયાન તે પૂરતા પ્રમાણમાં રોટલી ખાઈ લેતા.

ગોટો વગેલી રોટલીની એક ચોડ બળબાણુના બાણુમાં પડી અને તે ઝબક્યા.

‘શું થયું બળબાણુજી?’ રંગીલબાણુએ મમરો મૂક્યો અને કીકીકીકી હસ્યા.

‘કીકીસના રણમાં પહોંચીને મેના નામનો ખોરાક વરસીને મળ્યો હતો તેવું કંઈક’ અમારું અંબાસપૂર્ણ અચરતલાલ બોલ્યા.

‘ના, ના, આ તો વપ્રદેશમાં જમી ગએલા વહાણવટીઓને ખોરાકની મદદ મળી.’ મંડળમાંથી બીજા સભ્ય બોલ્યા.

‘તમે બધા બૂલો છો. ઓરિસાના દુકાનિયાને આપવામાં આવેલી રાહત છે આ તો રાહત.’ અને આખી રોટલીનો ફાળિયો મોંમાં મૂકી બળબાણુ ચૂપ થઈ ગયા.

રોટલી લગભગ ખાઈ રહેવા આવ્યા ત્યાં અમારા ચટાકેદાર રંગીલબાઈને કંઈક યાદ આવ્યું. અને એ એમના મીઠા કાઠિયાવાડી લહેકામાં બોલ્યા: ‘રાધીમા, કંઈક ખૂટતું લાગે છે.’

‘શું બાઈ? ખૂટવાતું હતું તે ખૂટી ગયું, હવે શું ખૂટવાતું બાકી છે?’ રાધીમા હસીને બોલ્યાં; પણ આ તેમનો વિનોદ સાચો છે કે કેમ તેની મને ધણી વાર શંકા પડતી. તેમની ધણી ઉક્તિએ બોલાઈ હોય કાંઈ પ્રસંગે અને એ કંઈક જુદા અર્થની જ છાયા ઊભી કરતી.

‘ના માણ, રોટલી રસોડામાં ખૂટી હશે, પણ પેટમાં તો ગઈ જ છે.’ બળબાણુ બોલ્યા.

‘ના, ના, મારું કહેવું રોટલી ખૂટવાને માટે નથી.’ રંગીલબાઈને પોતાનો ઉદ્દેશ્ય માર્યો જતો લાગ્યો. ‘હું કહું છું કે રોટલી, દાળ, શાક કરતાં કંઈક વધુ જોઈએ. પણ શું ખૂટે છે તે વસુબહેન જાણે છે. ક્યાં છે વસુબહેન?’

ધરમાંની બધી ચટાકેદાર ચીજોનો ચાર્જ વસુબહેનના હાથમાં હતો.

‘હા હા, સમજી. વસુ, અથાણું આપ આમને.’ અને અમારા તરફ ફરીને રાધીમા બોલ્યાં, ‘બાઈ, કાલે ધર બદલ્યું તે ધમાકમાં બધું આડુંઅવળું થઈ ગયું છે. વસુ, તને યાદ છે ને અથાણાની બરણી ક્યાં મૂકી દીધી છે?’

‘એ રહેજે, બોળા આપું છું. મારો અધ્યાય જરા પૂરો કરી લઉં.’ અમે બેઠેલા તે લાંબી ઓરડીને કાઠખૂણે આવેલી જરાક લાંબી પહોળી અંધારાવાળી ઓરડીમાંથી વસુમતીનો અવાજ થોડી વારે આવ્યો. હાથમાં અથાણાની નાની બરણી લઈ તે ઓરડીના ખૂણા આગળના બારણા આગળ આવીને ઊભી. તેણે ઝીણા સ્વરે ‘તું તો રામ સુમર જગ લગ્ના દે’ ગાતાં ગાતાં અમારા માથા ઉપરથી થાળીમાં અથાણું નાખવા માંડ્યું. અમે ચીનની દિવાલ પેઠે એવા સજ્જડ બેઠા હતા કે એ દારૂગોળા વગરની વસુમતીને અમને ઓળંગી સામે આવી અથાણું આપવું અશક્ય જેવું હતું.

‘બાણુજી, તમારે તો નહિ જોઈએ ને? રશિયામાં બધાને ક્યાં અથાણું મળે છે? અને લોકોને રોટલા ન મળે ત્યાં અથાણું કેમ ખવાય?’ વસુમતીએ એમની બળબાણુ સાથેની ચર્ચાની કોક જૂની થપ્પી ઉકેલી, અને એ બહાને જે એટલે દૂર અથાણું આપવા ન જવું પડે તો મારું એ ઇચ્છા હતી. એની પાછળ બીજું પણ કારણ હતું તેની ખબર થોડી વાર પછી જ પડવાની હતી.

‘નહિ, નહિ, મારે જોઈએ જ.’ બળબાણુ સજ્જડ વિરોધ બતાવતાં બોલ્યા, ‘રશિયામાં નહિ મળતું હોય તો તે બેઠાકુ લોકોને, મજૂરોને તો બધું મળે છે અને અહીં હજી અથાણું ખાવાની મનાઈ માંધીવાદ કરતો નથી. એટલે મને અથાણું મળવું જ જોઈએ.’

‘બાણુજી, તમારું નસીબ બાદલું લાગે છે. “ન માગે દોડતું આવે”, રહે તે દર માગે તો.” એ નિયમ પ્રમાણે તમે માગ્યું એટલે હવે તમને ન મળતું જોઈએ, પણ લો આ

જરાક આપીશ, ' કહી એક પાતળી ચીર તેણે બળબાણુને તેમના લંબાવેલા હાથમાં મૂકી. બળબાણુએ તેને થાળીમાં મૂકવાની તરદી લીધા વિના મોંમાં જ મૂકી દીધી.

‘ કેમ વસ્તુ ? આપને લાઇને વધારે, ’ રાધીમાએ કહ્યું.

‘ ક્યાંથી આપું ? હવે ખૂટી ગયું છે બધું. ’ કહી અથાણુંની ખાલી જરણી ખતાવીને તે પાછી અંદર ચાલી ગઇ.

‘ લો રંગીલભાઈ, જો, ખૂટતી વસ્તુ પૂરવા તમે માગતા હતા તે પણ ખૂટી ગઇ. કહું છું તે ખરી વાત કે ખૂટવાનું હતું તે ખૂટી જ ગયું છે બધું ? ’ રાધીમા ફરીથી હસતાં હસતાં બોલ્યાં.

ત્યાં બળબાણુએ અચાનક વાઘે ઝાલ્યા હોય તેમ ખૂમ પાડી.

‘ મરી ગયો રે રાધીમા. ’

‘ શું થયું લાઇલા ? ’ રાધીમા ઝબકીને બોલ્યાં અને તેમનું મોઢું એકદમ પડી ગયું.

અને બધા ક્ષણેક અવાજ થઈ બળબાણુ સામે તાકી રહ્યા. અને પછી મારા પોતાનાથી જ હસવાની શરૂઆત થઇ.

બળબાણુ ખરેખર મરવાની તૈયારીમાં હોય એમ જ દેખાયા. તે પહેરણનાં બટન એકદમ ખોલવા લાગ્યા હતા. કપાળેથી અને આખા મોઢા પરથી પરસેવો દોડ્યો જતો હતો. તેમના ગોળ ગાલ રાતા ચટક થઈ ગયા હતા. અને મોઢામાંથી સીધું સીધું એવો અવાજ નીકળ્યા કરતો હતો. ‘ શું થયું પણ, બળબાણુ ? ’

‘ અરે શું મારા લાઇ ! આપું તે આપું મરતું ખાઈ ગયો. ’ અને અમારા હસવાનો વેગ વધી પડ્યો. બળબાણુએ મરતું ખાઇ જવાની ચીડ બીજી રીતે કાઢવા માંડી.

‘ આ કેટલા બધા સંકડાઇને આપણે બેઠા છીએ ? અલ્યા, કંઈક જગા તો કરો, અને રાધીમા, તમે તે કેવું ઘર આ લીધું છે. હું તો દિને દિને જાડો થાઉં છું તે કેમ કરીને અહીં માઇ શકારો ? ’

‘ લાઇ સાંકડેમાંકડે સમાસ કરાવો. ઘરવાળા ભાડાં વધારે ત્યારે ગરીબ માણસોએ સોંધા ભાડાનાં ઘર બોળવાં જ પડે તો ! અને આટલા સરખાના ય સાત આપવાના કર્યા છે. હશે. અરે પણ ભૂલી, લો આ કાંકરી ગોળ મોઢામાં નાખો, એટલે શાંતિ થશે. ’ અને રાધીમાએ ગોળ આપ્યો.

બળબાણુએ સીત્કાર કરતાં કરતાં ગોળ ખાધો, અને પાછા બોલ્યા :

‘ ગમે તેમ પણ આ દીવાસળીની પેટી જેવા ઘરમાં કેમ રહેવાય ? ’

‘ ચાલો ચાલો; હવે ભાત કાઢો ’ રંગીલભાઈ ઉતાવળ કરવા લાગ્યા.

‘ હા, હા, ભાત કાઢો. પણ આવા ઘરમાં કેમ રહેવાય ? ’ બળબાણુ ફરીથી પાછું એવું એ વાક્ય બોલ્યા અને એમના હાથ ભાત ને દાળ ભેગા કરતા હતા ત્યારે એમની આંખો ગોગલ્સ હેઠળ ચકળચકળ ચતી આખા ઘરનું માપ કાઢતી હતી.

ઘર દીવાસળીના ખોખા જેવું જ સાંકડું હતું. દસ પંદર ફૂટ લાંબી બે ઓરડીઓ એક બીજીને કાટપૂણે બેઠાએલી હતી. બે ચાર માળના વીસપચીસ ઓરડીઓવાળા જૂના મકાનના પહેલા મળેલા આ બે બેઠાએલી ઓરડીઓ હતી. સાંકડા દાદરને ચડીને જતાં

પહેલી ઝોરડીમાં રસોડું અને ખીજમાં આ બેયની ધરવખરી હતી. આ ઝોરડીની બારી-માંથી ખીજ ઝોરડીની અંદરની ચીજો નોંધ શકાતી હતી. એક નાનો પાણીનો ખંઓ, પીતળનું બેડું, એક પર એક ગોઠવેલી બે ત્રણ રંગ ઊડી ગએલી ટૂંકાં, સીવવાનો સંચો, નાનકડું પેટીવાળું દાળિયું વગેરે ત્યાં જગ્યા દેખાઈ ત્યાં સમાઈ ગયાં હોય તેમ દેખાતાં હતાં. બળબાણુ આ ચીજોનું રમૂજ વર્ણન ખાતાં ખાતાં આપ્યું જતા હતા. અને વળી બોલતા હતા કે 'આવા ધરમાં તે કેમ રહેવાય ?'

'લો લો, ખાઈ લો જલદી બળબાણુજી, મોડું થશે ?' રંગીલભાઈએ પરવારીને કહ્યું.

'અરે થાય છે મારા ભાઈ, પણ આ ધરમાં કોઈથી પણ રહી જ કેમ શકાય ?' બળબાણુ બોલ્યા.

'ન રહી શકાય તો તમે એક મોટો બંગલો બનાવી આપો ને.' રંગીલભાઈ પોતે શું બોલે છે એનો અર્થ સમજ્યા વગર બોલ્યા.

'હા હા હા હા, હું બંગલો બંધાવી દઉં દોસ્ત ? હા હા હા હા, બંધાવી દઉં ત્યારે ?' બળબાણુ મસ્કરી કરતા હતા કે ચુસ્તે થવા જતા હતા તે તેમની ફરકતી આંખના રંગ ઉપરથી કળાવું મુશ્કેલ હતું.

'ભાઈ જોજો, નકામા બાધી પડતા, 'રાધીમા વચ્ચે પડ્યાં 'તમારે નકામી શી છંદ કરવી ? અમારે પડી રહેલું તેમાં તમારે શી ફિકર કરવી ? દુનિયામાંથી ખૂટવા જેવું હતું તે બધું જ ખૂટી ગયું. હવે તેની પાછળ શી ફિકર ! હતું ત્યારે બધુંય હતું.' ડોસી કાણુ જાણે શું બોલવા લાગ્યાં. અમે છેવટના કોણિયા ભરતા હતા.

બધા અચાનક બોલતા બંધ થઈ ગયા. દાળનાં સખડકા તથા મોઢાના સભ્ય નહિ એવા બચકારા ધડીભર સંભળાયા કર્યા. પાછળની ઝોરડીમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારે પાક કરતી વસુમતીનો અવાજ આવ્યો :

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

અને સ્થિતપ્રજ્ઞની એ દશા કેળવવા જાણે આખું વિશ્વ મંડી પડ્યું હોય તેમ બધે શાંતિ આપી ગઈ હતી.

ત્યાં અખડભાડ કરતું સામેના તાજ રોગાન લગાવેલા ઊંચા મકાનનાં ગ્રામેફોન શરૂ થયું :

... ..મેજ મુંબઈની

ઊંચી ઊંચી મેડીઓ ને મોટા મોટા બાગ ન્યાં,

જોબનવંતી રમણીઓની લહેકાભરી ચાલ ન્યાં.'

વસુમતીનો પાક તેમાં ડૂબી ગયો. રાધીમાએ શાકની કટાઈ ઉપર અખડાટ કરી ઢાંકણું ઢાંક્યું. બળબાણુએ ખાંસી ખાધી.

'સુવે ધડીવાર હાલ નથી છોડતો. બાપની બે લાખની મિલ્કત ઉડાડી દીધી આવું ને આવું કરીને.' નીચે નળ ઉપર વાસણ ધોતાં કોક બોલ્યું.

'ના, ના, વાળની પીન ખરીદવા જેટલી તો કને રાખી દરો.' રંગીલભાઈએ અદસ્ય વક્તાને જવાબ આપ્યો.

‘ધૂળ રાખે, લાઇ. વાપર્યાં તો સમદર પણ ખૂટે. લલા લલા ડૂબી ગયા તો એનાં શાં ગૂળ? ચાર દહાડાની ચાંદરણી. હોય સારે ઘણુંય હોય છે. ખૂટવા બેસે ત્યારે બધુંય ખૂટી જાય છે.’ રાધીમા કોઈ જાંડી ઉદારસીનતાથી બોલતાં લાગ્યાં.

‘ના, ના, આ વેળા અથાણું વધારે નાખજો. અને અમે થોડું થોડું ખાઇશું, એટલે ખૂટશે નહિ.’ બળબાણુ જિલ્લા થતાં થતાં બોલ્યા અને અમે સૌ એમની પૂઠે જિલ્લા. સાંકડા દાદરામાં થઇને બળબાણુની આગેવાની નીચે જિતરવાનો કાર્યક્રમ ધીમે ધીમે અમલમાં આવવા લાગ્યો.

છેલ્લા જિતરવાનું મારે નસીબ હતું. બધાની જેટલી જ ગતિથી ચાલતો હોવા છતાં ગાડીનો ડબ્બો જણે ખૂબ ધીરો ચાલતો લાગે તેમ મને મારી ગતિ લાગી. થાળાઓ ભેગી કરતાં કરતાં સ્વગત બોલતાં હોય તેમ રાધીમા કંઈક બોલતાં હતાં:

‘ભાઈ, ખૂટવાનું હતું તે તો ખૂટી ગયું. હવે શું ખૂટવાનું બાકી છે?’ બળબાણુએ કૂતરાને મારેલી લાતના પરિણામે જિલ્લા અમારા હર્ષના અવાજમાં રાધીમાના આ શબ્દો ડૂબ્યા અને હું છેલ્લો રહ્યો હતો છતાં રાધીમાએ ડૂસકું ખાધું કે કેમ તે નક્કી ન કરી શક્યો.

અમદાવાદની એ પોળમાં પોતપોતાનાં આંગણમાં પણ અમારા રસ્તામાં ધરવાળી બાઈઓએ કરેલા એકાં વાસણના અને પાણીના વિસ્તારમાંથી સંભાળપૂર્વક માર્ગ કરતા અમે. સરિયામ રસ્તા ઉપર આવ્યા. ‘ઠીક ત્યારે, સાહેબજી,’ કહીને ચાલવા મોડેલી મોટરબસનો સળિયો પકડી ચડી જતા બળબાણુને ઘડીબર જોઈ રહી હું બધા સાથે ચાલવા લાગ્યો.

અમારા બધાનો કંઈક વિચિત્ર શંકુમેળો થઈ ગયેલો. અમારા જન્મકાળે તો અમે કદી કંઈપી શકેલા જ નહિ, પરંતુ જે જોષીને પૂછ્યું હોત તો પણ તે ન જણાવી શક્યો. હોત કે અમારે જિંદગીમાં આવાં આવાં માણસો સાથે મેળ થશે. અને હમણાં એવું જ થયેલું કે જે મેળ થતો તે જોવો તેવો નહિ. કોઈ માણસ આવે અને જે કલાકમાં તે નિકટમાં નિકટનો થઈ જાય.

એક જાપાનામાં કામ કરતા અમે રંગીલભાઈ, અચરતલાલ અને હું આમ મિત્રો થયેલા. તેમાં બળબાણુ વિચિત્ર રીતે આવી પડેલા. બળબાણુ નામ માતાને નિમિત્તે રંધાતા બળબાઈ જેવું લાગે છે. પણ એમનું મૂળ નામ તો બળદેવભાઈ પટેલ આ નવો નામ-કરણચંદ્રકર વસુમતીએ તેમના બંગાળીના જેવાં શારીરિક અને બૌદ્ધિક લક્ષણો જોઈને કરેલો.

સામાન ઉપડાવેલો તેટલો જ ખીજે સામાન પોતે ઉપાડીને આવ્યા અને રહી પડ્યા. એક જ દિવસમાં તે અમારી મંડળીમાંના એક થઇ ગયા.

એક દિવસે અમે બધા એક મહત્વના પ્રશ્ન ઉપર એક થઇ ગયા. રાત્રે પતેરાં ઉપર અમારી પડેલી પથારીઓમાં જામેલી અમારી ખેડકમાં દરેકનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય ઉચ્ચારાયો કે વીશીનો ખોરાક આપણને કોઇને પણ સદેતો નથી. અને ખીજ કોઈ વ્યવસ્થા થઇ શકે તો ઠીક. રંગીલભાઇએ કંઇક કરવાનું બીકું ઝડપ્યું.

અમારો તે દિવસ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરતાં પણ વિશેષ આનંદનો હતો જ્યારે રંગીલભાઇએ અમને ખબર આપી કે વ્યવસ્થા થઇ છે.

‘આજ કેટલો?’

‘સરખો.’

‘ખોરાક કેવો?’

‘આખાદ.’

‘ખવાડનાર કેવાં?’

‘ઉમદા.’

‘બેસ બેસ હવે, આખાદ ને ઉમદા કરતો.’ બળબાણુએ રંગીલભાઇને તતડાવ્યા. ‘પેટ ભરવા ખીજને જમાડનારને કે દી ઉમદા જોયાં છે? નીવડયે વખાણુ કરશું. અત્યારે તો વીશીમાંથી તેં છોડવ્યા એ જ ધણું માનીશું.’

જે ભાવિ જોજનાલયનું સ્વરૂપ રંગીલભાઇ જોઇ આવેલા તેના બીતરને જોવાને અસમર્થ એવા અમે રંગીલભાઇનો ઉત્સાહ સેવ્યા વગર તેમની સાથે એક સવારે એક પોળના મકાનમાં ખીજે મજલે ગયા. અને અમારી શંકા, આશંકા અને કુશંકા બધી ટળી ગઈ.

એક સુધડ, સ્વચ્છ, અજવાળાવાળા ઓરડામાં અમે ઊભા હતા. વીશીનો અને આ ધરનો તફાવત અમારા મનમાં તરી રહ્યો. અમારામાંના કેટલાકના વતનમાં પણ આવી સુધડતા અને સ્વચ્છતા નહોતી મળી શકતી. ધરના રાત્રચીલાની ગોડવણી આંખને દારે એવી રીતે મંજેલી હતી. રસોડાની અંદર દરેક ચીજ રાંધનાર એકે એકે લઇ શકે એમ જમીન ઉપર તેમ જ ભીંત ઉપર ગોડવેલી હતી.

અમને પાંચ જણુને એ ધરનાં ત્રણ જણુ એકસામટાં ‘આવો’ કહીને આવકાર આપ્યો. અમે બધા ત્યાં લાંબા બિહાવેલા આસન ઉપર વધારે વિવેકની વાટ ન નેતાં બેસી પડ્યા.

‘કાશિરાંકર, જોયા ના કરશો. પાણીના લોટા ભરો.’ રસોડામાં રાંધી રહેલી વૃદ્ધ ઓએ કહ્યું. ‘અને વસુ, તું યાગીઓ ઉતાર અને કપડાંથી લૂછી કાઢ. હું પીરસી દઉં.’

રાંધવાની ચીજે, પાણિયારા ધરનાં વાસણ, વગેરે ખૂબ સ્વચ્છ હતું. કોલસા પણ ડોલમાં બ્યવસિયત બેસીને અદો ચોખ્ખા થયા હોય તેમ લાગતા હતા.

અમારાં બાણાં પીરસાવા લાગ્યાં. દાળ, શાક, કચુંબર, પાપડ, અથાણું વગેરે પીરસાયું એ તો બગદેરખાઈએ શાંત દૃષ્ટિએ જોયા કહ્યું. પણ ત્યાં કંઈક ઘડવખાઈ સ્વામ ચીજ યાગીમાં પીરસાવા માંડી ત્યારે પ્રથમ પરિચયે જાળવવી જોઈતી તટસ્થ સંપૂર્ણ અપરિચિતતાનો ખંગ કરી તે બોલી ઊઠ્યા:

‘ઓહોહો, શીરો, ફાવ્યા.’ અને અમને પણ જરાક અવાજ કરીને હસી પડ્યું અનુચિત ન લાગ્યું.

‘નાં ભાષ, કંસાર છે આ.’ હોઠમાં આધું હસવાનો પ્રયત્ન કરતી અમને પીરસતી વસુમતી બોલી અને અમારા આગળ ચાળીઓ તેણે મૂકવા માંડી.

‘બળદેવભાષ, યુદ્ધી કે કંસાર એ તો જાણે ન ઝોળખાય, પણ લસલસતા શીરોનો ઘીભરેલો ચળકાટ કંઈ ન ઝોળખાય?’ રંગીલભાષએ બળદેવભાષના પાકશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો તાગ કાઢી આપ્યો એટલે અમારા હસવાનો વેગ વધ્યો.

બળદેવભાષ આવી રીતે પોતાને બોલે પણ ખીજને હસવા દેવા દેવાયેલા હતા અને ઉદાર હતા એટલે એમણે પોતાના પરાજયનો કશો વિરોધ ન કર્યો અને કંસારમાં જે ઘી રેડાયું તેને કંસાર સાથે ભેળવવામાં જ પોતાની શક્તિનું સાક્ષ્ય માન્યું.

ભોજનરસમાં મગ્ન થએલા અમે વાર્તારસનો ત્યાગ કર્યો. મૂંગા મૂંગા અમે જમવા લાગ્યા.

‘રાધીમા, હું મારો અધૂરો પાક કરી લઉં ત્યારે?’ કહીને અમને પીરસતી વસુમતી બોલી મધ. હું જિયું મોથું કરી તેની જિયી પાતળી દેહને જોઈ રહ્યો.

‘આજે તું જાણુતી હતી કે આ ભાષઓ આવવાના છે એટલે વહેલું પતાવી લેવું જોઈતું હતું. હવે આમના જમી લીધા પછી જ કરજો.’ સંબોધાયેલાં વૃદ્ધ રાધીમા બોલ્યાં. અને તેમના બેડી દડીના શરીરના સફેદ વસ્ત્રમાંથી દેખાતા ટૂંકા પણ ખુષ્ટ હાથ રોટલી વણી રહ્યા.

‘આ બેડી ત્યારે’ કહી વસુમતી પાછી બેસી ગઈ. અમે જમતા હતા. જે ચીજો ખૂટતી હતી તે તે વિશેષ આગ્રહ કર્યા વિના મૂકતી જતી હતી. તેના મોઢામાંથી ધીરે ધીરે આછે સ્વરે મીરાં અને નરસિંહ, કપ્પીર અને ચૈતન્યનાં પંદોની લીટીઓ તૂટક તૂટક સરવા લાગી.

મેં મન સાથે જ કહ્યું, ‘આવા ભોજનની તો આશા રાખી શકાય, પણ આવા ભજનની આશા તો મેં નહોતી જ રાખી.’ અને હું ભોજન અને ભજન બેયના રસને માણી રહ્યો. અને એ બંને રસનું પાન કરાવનારને નીરખી રહ્યો.

વસુમતી વિધવા હતી. રાધીમા પણ વિધવા હતાં. રાધીમા વૃદ્ધ હતાં છતાં એમનું શરીર સચવાઇ રહેલું લાગ્યું. એમણે રૂપિયાનું આઠ શેરનું ઘી ખાધું હશે. એમના ખુષ્ટ શરીરના સુખુષ્ટ મોઢામાંથી માત્ર પડી ગએલા દાંતનો જ ખાડો હતો. તેમની ગોળ દંઠ ચિથુક એમણે જીવનમાં કંઈ નિશ્ચયાત્મક પગલાં લીધાં હશે તેમ બતાવતું હતું. છતાં મોડી મોડી પણ વૃદ્ધાવસ્થા ‘આવું કે?’ કહી વિનયીને આવતી હોય તેમ એ ખુષ્ટ દેહ ઢીલો થતો જતો લાગતો હતો.

જિયી પાતળી વસુમતી રમણીય હતી, પણ ફિક્કી હતી. હાલના જમાનાના લોકો, તેમાં મેં ખાધે પીધે સુખી મધ્યમ વર્ગના લોકો પણ પુષ્કળ ખાવાનું છતાં લોહી ઝાલી શકતા નથી તેમ એણે શરીર કાષ્ટ દિવસ ભાંગ્યું હોય એમ નહોતું લાગતું છતાં તે દુઝળી દેખાતી હતી. તેના ગાલની આમડી પાતળી દેખાતી. તેના હોઠ પાતળા હતા કે દાંત વધારે મોટા હતા તે કળાવું જરા સુરેલ હતું. તે હસતી ત્યારે દાંતની મોટાઇ જરાક ધ્યાન ખેંચતી. કાણી સુધી પહેરેલી ચોળી તેની જીભઓની અપુષ્ટતા બતાવતી હતી. તેના સફેદ વસ્ત્રમાં

ઢંકાયેલો દેહ સુંદર સપ્રમાણ આલેખેલું રેખાઓનું ચિત્ર જરાક લાંબું થઈ ગયું હોય એવો દેખાતો.

કાલિશંકર પાણીના લોટા ભરી ખૂણામાં બેસી ગયેલા. તે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નના બીજાને ટપણીને ચપટું કરી દીધું હોય તેમ બેઠા બેઠા લાગતા. તેમના મોઢા ઉપર બિગેલી પંદરેક દિવસની દાઢી, બંધ એકાદને પણ વળોટીને બહાર રહેતી વચ્ચેના બે દાંત વગરની દંતમાળા, અને તેને ઢાંકતી આછી પાતળી પણ લાંબી મૂછો અને બિલાડી છતાં કંઈ જોતી ન હોય એવી આંખો એમનો ચહેરો માણસનો નહિ પણ પૂતળાનો જે એવો ભાસ કરાવતી. તે પલાંડી વાળી હાથની આંગળીએ જનોઝીની કૂંચી રમાડતા હતા. ઢીંચણ સુધીની એમની પોતડી એમના પગ પરના મોટા વાળ બતાવતી હતી.

રાધીમા અને વસુમતી સાસુવહુ હતાં. કાલિશંકર રાધીમાના ભાઈ હતા.

સમય, મીઠું અને શાંતિની સુવાસભર્યું ભોજન મને કેટલેય વરસે મળ્યું. અને બધા બિડ્યા, અને શાંતિ પામ્યા.

બળદેવભાઈ ચૂપ જ હતા. બધા ચૂપચાપ અને સરિયામ રસ્તા ઉપર આવ્યા.

‘કેમ બળદેવભાઈ, સંતોષ થયો ને ?’ રંગીલભાઈએ મીન તોડ્યું.

અતિ સંતુષ્ટ થયા હોય કે રુષ્ટ થયા હોય, બળદેવભાઈ-ચૂપ જ રહ્યા.

અમે જમી કરીને એક સાંજે છાપખાનાના પતરાંવાળા છાપરા પર અસ્તવ્યસ્ત પથારી-ઓમાં રાતના નવેકના શુભારે બેઠા હતા. પડખેથી જતા સરિયામ રસ્તા પરના અવાજો ચળાઈને મીઠા મીઠા આવતા હતા. કેક આમોશનનો અવાજ કદીક બધાથી જુદો પડી ધ્યાન ખેંચતો. રસ્તા પરની બત્તીઓનો પ્રકાશ અમારા છાપરાને આછો ઉગ્ગશ આપી રહ્યો હતો. એ વખતે ત્યાં એક જબરજસ્ત ધડકો થયો.

હું મારા મનમાં સમસમી રહ્યો. બળદેવભાઈ ધડકો પહેલાં ચતા પડી આકાશ જોઈ રહ્યા હતા તે બીધા પડીને આશીકામાં માથું ધાલી દેતા લાગ્યા, અને અમારા અન્ય મિત્રો જાગતા હતા કે બીધતા તે અંધારામાં સમજાવું મુશ્કેલ લાગ્યું.

એ ધડકો રંગીલભાઈએ કર્યો હતો. રાધીમાને ઘેર અમને જમવા ગયે પંદરેક દિવસ થઈ ગયા હતા. એમનો વાતોડિયો તેમ જ સારા અર્થમાં ધુસણિયો સ્વભાવ અમને દરેક વખતે ઠીક ન પડતો. તે કેટલીય વાર અમારાથી વહેલા રાધીમાને ઘેર અડી જતા, અને જમીને અમારા નીકળી ગયા પછી પણ ગપ્પાં ઢાંકવા બેસી રહેતા. આ પંદર દિવસ સુધી એમણે છૂપોછૂપો અજબ મસાલો બેગો કર્યો, અને તેનો આ સાંજે અમારી આગળ ધડકો કર્યો.

એ રાધીમા, વસુમતી અને કાલિશંકરના જીવનની કથા હતી. એમની સ્વભાવગત શૈલીમાં એમણે અમને એ કહી, અને અમે સાંભળી. ‘હાં ત્રણદેવભાઈ, હાં રાવજીભાઈ, તમે શું જાણો મારા ભાઈ ? આવું કદી સાંભળ્યું છે મારા ભાઈ ?’ એમ બિન બિન લહેકામાં ઉચ્ચારેલા શબ્દસમુદાયો સાથે તેમણે જે વાર્તા કહી તેનો સાર આ હતો :

જે વસુમતી અમારે માટે કપડાથી ચાળી લૂછી અમને પીરસતી હતી તે એક વેળા ખૂટગોળમાં ફરનાર અને મોટર સિવાય ધરની બહાર કશું ન દેનાર બાઈ હતી. જે રાધીમા સગડી ઉપર રોટલી ચોપડતાં હતાં તે એક વાર કેટલાય નોકરોને આજ્ઞા કરતાં હતાં. જે કાલિશંકર બાધા જેવા હંમેશાં બેસી રહેતા તે એક કાળે મુંબઈની એક મોટી હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃત શીખવનાર હતા.

બળતા દવમાં બાકી રહેલી લીલી ચોકડીમાં સમાઈને બે ત્રણ પશુઓ એકબીજાને વળગીને જીવવા ઇચ્છે તે રીતે રહેતાં આ બે વિધવાઓ અને એક વિધુર એક કાળે વિશાળ કુટુંબવાળાં અને અઢળક સંપત્તિનાં માલિક હતાં. રાધીમાને ઘેર પાંચ દીકરાઓનો વિશાળ વિસ્તારભર્યો મેળો હતો અને બે મિલો હતી. વસુમતી તેના પાટવી પુત્રની લાડિલી પુત્રવધૂ હતી. રાધીમા, વસુમતી અને તેના પુત્રોનાં ચરણોમાં સંપત્તિ અને સંપત્તિથી મળી શકતાં માણસો આજોટતાં.

અને એક દહાડો એક ક્યું, ભાગ્યવું ઠહો કે જીવનનું. રાધીમાના બધા પુત્રો પ્લેગની અંદર થોડી જ મુદતમાં એક પછી એક ચાલ્યા ગયા. વસુમતી સિવાયની જે પરણેલા હતા તે પુત્રોની વહુઓ પોતાને પિયર પહોંચી ગઈ, રાધીમાની પુત્રહીન દશામાં એક માત્ર વસુમતી જ તેને વળગી રહી તેનો પિતા સારો પગારદાર હતો, તેની પાંચ બહેનોના પતિઓ, સ્નેહાળ અને કમાતા હતા છતાં તેણે વૃદ્ધ ડોસીની સાથે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

મેભા જેવા દીકરાઓ જવાથી વેપાર પડી ભાંગ્યો. લાગતાવળગતાઓએ બધું ફેલી ખાધું. નફો તો ઠીક પણ બિલકું દેવું નામે નીકળ્યું. મકાનો વગેરે વેચીને એ બધું પતાવ્યું. અને એક દિવસે પોતાનાં કપડાંની બબ્બે પેટીઓ, રાંધવાનાં વાસણોનો કાથળો અને બેચાર ગોદડીઓ લઈને કોક ભાડાના ઘરમાં ગઈ દશે.

બે દુઃખિયાંને એક ત્રીજું મળ્યું. રાધીમાના ભાઈ કાલિશંકર ગાંડા થઈ ગયાના સમાચાર આવ્યા. રાધીમા જતે મુંબઈ જઈને તેમને તેડી લાવ્યાં. તે સાવ બિખડી ગયા હતા. વાર્તા સાંભળેલી તે પ્રમાણે એમની ઓએ કામણ કરી તેમને ગાંડા બનાવી પોતે કોકને જતી રહી. કાલિશંકરની નોકરી ગઈ. તે સ્વડતા મૂઢ થઈ ગયા. રાધીમાએ તેમને લાવીને સાથે રાખ્યા. સંસ્કૃત શીખવનાર છુદ્ધિશાળી કાલિશંકરમાં માત્ર તેમના પૂર્વજીવનના અવશેષ તરીકે એક ઉચ્ચારશુદ્ધિ જ રહી હતી. થોડા માસ પછી રાધીમા કોક મિલમાં તેમને માટે બોબિન ખાતામાં પંદર રૂપિયાની નોકરીની સવડ કોક ઓળખીતા પાસે કરાવી શક્યાં.

એમને નામે એક ખેતર ક્યાંયથી રહી ગયેલું. વસુમતી સીવવાનું કામ કરતી. કેકે એમને વિદ્યાર્થીઓને જમાડવાથી તેમને પોતાને કંઈક વધુ રાહત મળશે એ સમજાવેલું. ભાડાની તંગાશથી એમને કેટલીય વાર ઘર બદલવાં પડતાં.

મિલમાલિકના જીવનની કથાના અને અમારા જેવા ભટકણની કથાના આંકડા આ પ્રમાણે મળ્યા.

ધડકો થઈ ગયો. છતાં પાસેની પોલિસ ચોકીના સિપાઈઓ જરાકે સળવળતા લાગ્યા નહિ. આભુઆભુનાં બધાં મકાનો સલામત હતાં. એકે જનમાલની ખુવારી થઈ હતી નહિ. માત્ર બળદેવભાઈ ચત્તા સૂતા હતા તે બિંધા પડી ઓશીકામાં માથું દાટી લેવા લાગ્યા. મેં

પીછું

[શાદ્ધલૃ]

જેવો કેા નલતારલો ગરી જતો અંધારમાં પાથરી
 ઝીણી પાતળી તેજ પિચ્છ કલગી, દષ્ટિ પડે નાં પડે
 આચિતો તહાં જાય ડૂબી તિમિર; જેવું લીલા વિસ્તરી
 સોણું નિંદરમાં ઠરી કણ, સરે, જેવા પધી ના જડે;
 ને જેવી કવિતા, અખંડ ઉરની આરાધના તર્પવા
 એકાએક છતી થઇ હૃદયમાં, કેા કલ્પના ખેરવી
 ઊડી જાય, ન દે સમે રાખદની અદાંજલિ અર્પવા.
 'ક્યાંથી' ક્યાં ગઇ, ના લહે નજર એ રહે માત્ર હૈયે છબી:-
 એવું એક મીઠા પ્રભાત સમયે કેા. પખી આવ્યું ઉડી,
 જોયું, ને અણુદીઠ એક પળમાં તો ક્યાંક ચાલ્યું ડૂબી.
 એને તારકતેજરેખ સરખું, કેા સ્વપ્નલીલા સમું,
 કેા મોંઘી કવિતાકુમાર; ઝરવું ના ગીત ગાવું ગમ્યું.
 કેા અરપર્શ ન એવી પાછળ સ્મૃતિ રાખી જવાને રૂડી
 પીછું ખેરવીને ગયું, ઉડી ગયું !

ના ! ગીત મૂકી ગયું,

ચોતે ના કંઇ ગાયું કિંતુ મુજને ગાતો કરીને ગયું !

મોહેનજોદારો^૧

અથવા

સિંધુ નદીના તટની ખ્રિસ્તપૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની સંસ્કૃતિ

જ્યારે દસેક વર્ષ પર મોહેનજોદારોનું નામ પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓએ ઉચ્ચાર્યું ત્યારે તો બાગ્યે જ કાંઈને ખ્યાલ હતો કે એક દાયકા જેટલા સમયમાં આટલી બધી મહત્વની અને આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ સિંધુના એક કાળના પેઢામાં દટાયેલી માલમ પડશે. આ શોધખોળની સંપૂર્ણ હકીકત, ચિત્રસહિત, સરકારી પુરાતત્વસંશોધક ખાતા તરફથી ત્રણ પુસ્તકમાં બહાર પાડવામાં આવી છે.^૨ આ લેખનો આશય આ હકીકત ટુંકામાં વર્ણવવાનો છે.^૩

પરંતુ આ શોધખોળોનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એનાં શું શું લક્ષણો છે તે જાણવું આવશ્યક છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો

મોહેનજોદારોના ધર્મ વિષે લખતાં માર્શલ કહે છે કે સિંધુના તટ પર વસતાં લોકોના ધર્મમાં કાંઈ પણ વિશેષ નવીનતા ન હતી. એના જેવાં ધાર્મિક લક્ષણો તો સર્વ દેશોના ધર્મમાં મળી આવે, અને ખાસ કરીને સર્વ ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસપૂર્વના કાળના ધર્મોમાં. તથાપિ સર્વાંશે જોતાં અને વિચારતાં મૈધવોનો ધર્મ એટલો બધો ભારતીય લક્ષણ ધરાવે છે કે હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હિંદુધર્મ કરતાં તો બાગ્યે જ જુદો દેખાય. વધુમાં હાલમાં બહુધા પ્રચલિત શિવ અને દેવીપૂજા જોડે તો ઘણું જ સામ્ય ધરાવે છે. પણ આ લક્ષણોની અને મોહેનજોદારો અને હરાપ્પાની શોધોની સૌથી વધારે મહત્તા તો એ છે કે શિવપૂજાની પ્રાચીનતા વિષે જે મતભેદો હતા તેનો આખરીયે કાયડો આવ્યો છે. આ શોધખોળો નિઃશંકપણે દાખવે છે કે શિવપૂજા ઘણા પ્રાચીન કાળ—જેને બૃસ્તરશાસ્ત્રીઓ Chalcolithic એટલે જે યુગમાં પથ્થરનાં વાસણો અને હથિયારોની સાથે તાંબાનાં અને કાંસાનાં વાસણો અને હથિયારો વપરાતાં તે યુગ—તે કાળથી, કદાચ પ્રાચીન કાળથી ઊતરી આવી છે અને શૈવમાર્ગ જગતભરમાં હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા સર્વ ધર્મોથી પ્રાચીન છે.

૧ મોહેનજોદારોનો અર્થ સિંધીમાં “મૃત પામેલાં મનુષ્યોનું નગર” કરવામાં આવે છે.

૨ Mohenjodaro And the Indus Civilization, In three Volumes, with plan and map in colours, 164 plates in Collo type, London; 1931.

૩ આ લેખ તૈયાર કરવામાં જે ત્રણ પુસ્તકોનો ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તેનો અને ખાસ કરીને Indian Historical Quarterly, March 1932 માં Mohenjodaro and the Indus Valley Civilization નામના લેખનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ખીનું આ શોધખોળને આધારે માર્શલના કહેવા પ્રમાણે ભારતવર્ષની પણ ધરાન, મેસોપોટેમીઆ, અને મિસરની માફક જગતનાં પ્રાચીન સ્થળોમાં-ન્યાં સમાજની સંસ્કૃતિનાં અરણ્યો ફૂટ્યાં અને ફેલાયાં તે સ્થળોમાં-ગણુના કરવી પડશે. આમ કહેવાનો અર્થ એ નહિ કે ભારત સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન હતું. હજી સુધી મળી આવેલાં અવશેષોના આધારે તો કોઈ પણ દેશ કે સ્થળ પોતે સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ. કારણ કે તામ્ર-પાષાણયુગ (Chalocolithic Age) ની અને તે પછીની યુગોની સંસ્કૃતિ કોઈએક દેશે નહિ પણ સર્વ દેશોએ મળીને કેળવી અને એ રીતે સાર્વજીકિક ગાન વધારવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો.

ત્રીજું લક્ષણ મોહેનજોડારોનાં સ્નાનકુંડો, હામખાનાં વગેરે છે. મોહેનજોડારોનાં વિશાલ સ્નાનકુંડો, ગટરો અને પૂરતી સગવડવાળાં ઘરો સાક્ષી પૂરે છે કે શહેરના સાધારણ લોકો પણ જે સગવડ અને મોજમજલ ભોગવતાં તેનો નમૂનો તે વખતના સાંસ્કારિક જગતમાં ક્યાંઈ પણ મળવો મુશ્કેલ હતો.

અદ્વિતીય અદ્ભુત કલા એ સિંધુ સંસ્કૃતિનું ચોથું લક્ષણ છે. તે સમયમાં-એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષો પહેલાં, હાલમાં અસ્તિત્વ ભોગવતા કળાના નમૂનાઓ મોહેનજોડારો અને હરપ્પામાંથી મળી આવેલાં નાના faience (એક જિંચી જાતની માટી)નાં બનાવેલાં બળદ, અને કૂતરાંની કૃતિઓ અથવા મુદ્રાઓ પર કાતરી કાઢેલાં ખુંધવાળા અને ટૂંકા શિંગડાવાળા બળદની તોલે કલાની દૃષ્ટિએ, કદીએ ન આવી શકે. હીરા અને માણેક પરનું નકશીકામ, તથા કોઈ પણ આકાર લઈ શકે તે વસ્તુઓ પર જે રેખાચિત્ર ખૂબી અને છટા મોહેનજોડારોની કૃતિઓમાં છે તે તો ભાગ્યે જ એવી કળામાં મળી આવે. અને હરપ્પામાંથી મળી આવેલાં નાનાં પૂતળાંઓની બારીક અને સફાઈદાર ધડામણની જોડ, ત્રીસની સર્વોત્કૃષ્ટ સમયની કળાને બાદ કરતાં, મળવી મુશ્કેલ યર્ષ પડે.

આવી એક અપૂર્વ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન શાં કારણોથી નાશ પામ્યું હશે તેનું વિવેચન પ્રસ્તકની શરૂઆતમાં જ કર્યું છે.

એક કાળનું અતિમનોહર નગર-કળા અને સંસ્કૃતિ, વ્યાપાર અને રોજગારનું મધ્ય-બિંદુ-મોહેનજોડારો, હાલમાં અતિશય ગરમી, નહિ જેવો વરસાદ, પૂળના વટાળિયા, Sandflies અને મચ્છરોને લીધે મનુષ્યને રહેવાને લાયક સ્થળ રહ્યું નથી. અને જો કે આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હમણાં માલમ પડતું વિષમ વાતાવરણ તો નહિ હોય તોપણ આજથી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મહાન વિજેતા એલેક્ઝાંડર ન્યારે હિંદ પર ચડી આવ્યો હતો ત્યારે તેની સાથે આવેલા ઇતિહાસકારો, એરિયન અને બીજાઓને પણ આ પ્રદેશની ગરમી અને સૂકી હવાની વિષમતા તે સમયે પણ લાગી હતી. કાલાન્તરે ગરમી વગેરે વધતાં ગયાં અને એનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી ગયું કે કદાચ તે મોહેનજોડારોના નાશનું કારણ થયું હોય એમ ધારતું છે. ત્યારપછી શા કારણથી ત્યાં આબોહવા અને વાતાવરણમાં આટલા બધા ફેરફાર થયા તેનું વિવેચન કર્યું છે.

વાંચનાર સહેલાઈથી સમજી શકે તે માટે મોહેનજોડારોના આખા પ્રદેશના જુદા જુદા ભાગો પાડવામાં આખા છે અને તેમને દરેકને તેમનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

મકાનોના થરોની ગણતરી-તે ૫૨થી મોહેનજોડારોની

પ્રાચીનતા વિષે આધવામાં આવેલાં અનુમાનો

મોહેનજોડારોના પ્રદેશને ખોદતાં મકાનોનાં એક પછી એક સાત થરો માલમ પડ્યા છે. આમાંથી એક થર આરંભકાળનું, ત્રણ વચલા કાળનાં અને બાકીના ત્રણ છેલ્લી અવસ્થાનાં છે. આથી પણ જૂનાં થરો પાણીમાં રહેલી પૃથ્વીમાં છે. દરેક થરમાં વાસ કરવા માટે સાધારણ રીતે દ્વીપ, એથેન્સ અને રોમના અવશેષોનાં આધારે એક દળર વર્ષ મૂકવાં નોંધએ; તો પણ મોહેનજોડારોની ચડતીપડતી એટલી ઝડપથી થતી કે દરેક થરમાં વાસ કરતાં પાંચસો વર્ષ લાગ્યાં હશે એમ ધારવું છે. પણ અમુક અવશેષો, જેના ઉપરથી સૈન્ધવ સંસ્કૃતિ એની બાસ્તાવસ્થામાં જ ઇલામ અને મેસોપોટેમીઆની સંસ્કૃતિ નેકે સંબંધમાં આવી હશે એમ લાગે છે, મુખ્યત્વે બે સિક્કાઓ તો Sargaine કાળથી પણ પૂર્વના કાલનાં, ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૪૦૦૦ વર્ષ જૂનાં હશે. આટલી બધી પ્રાચીનતા વિષે કંઈ પણ શક હતો તે “Ur” and “Kish” માંથી સિંધુ સંસ્કૃતિ સાંધે સામ્ય ધરાવતા બે સિક્કા હમણાં મળી આવ્યા છે તેનાથી દૂર થયો છે. કારણકે “Ur” ની સંસ્કૃતિનો કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦ પુરવાર થયો છે. અને સિંધુ સંસ્કૃતિ એથીયે પૂર્વકાળનો નિર્દેશ કરે છે, તેથી એ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ જૂની હોય એમ માનવામાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

મોહેનજોડારોનાં કેટલાંક મકાનો

શહેરના દરેક ભાગની નિયમિતપણે ગોઠવણી, રસ્તાઓ બાજુ હોકાયાં ત્રમાંથી નીકળતા ન હોય તેમ-તેમની રચના, મુકરર કરેલી દ્વદો, રસ્તાઓની ઉપયોગિતાને અનુસરતી આવતી સામાજિક અને બીજાં મકાનોની આંધણી-ટૂંકામાં, શહેરરચનાને લગતાં આ અને બીજાં લક્ષણો નેતાં જ મોહેનજોડારોના લોકો શહેર રચવામાં ધણા કુશળ હોવા નોંધએ એ નિઃશંક છે.

તે કાળના પ્રમાણમાં ૧૩'x૩૦' રસ્તાની પહોળાઈ ધણી સારી કહેવાય. મકાનોને છતી પાડતી ગલીઓની પહોળાઈ સરેરાશ ૩'-૮" થી ૭' છે. રસ્તા, હાલમાં મુબઈ અને અન્ય શહેરોની માફક સારા અને ધાટીલા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો હશે, એમ રસ્તાઓના પૂણીઓ-ને કવચિત ગોળાકાર, કવચિત ચોરસ અને બે રચને તો વધારેમાં ખાસ ઓળંગેથી કાતર્યાં હોય એમ દેખાય છે-તેના પરથી લાગે છે.

મોહેનજોડારોનાં મકાનોનો બાહ્ય દેખાવ સાદો અને કાંઈ પણ શોભાવિલીન છે.

પણ મકાનોની શહેરરચના સંબંધમાં સૌથી આશ્ચર્યકારક અને અદ્ભુત વસ્તુ ત્યાંની ગટરો છે. આખો શહેરમાં ઠેરઠેર ધરોમાંથી ગંદું પાણી લઈ જવા માટે રસ્તામાં ગટરો બાંધવામાં આવી છે. આટલું જતાં ધરોની અંદર બાજુકાંચો પ્રમાણમાં ધણી જ ઓછી છે. રાંધણી અને નાહવાના ચોરસ છેક રસ્તા પરની દિવાલ આગળ રાખ્યાં હોવાં નોંધએ; કે ગંદું પાણી-રસ્તાની ગટરોમાં આવ્યું બપ. આથી ખરમાં બહુ બાજુકાંચોની જરૂર નહોતી હશે નહિ.

આની સાર્વજનિક ગટરરચના પરથી લાગે છે કે પ્રાચીન સિંધમાં વરસાદ બહુ હોવો જોઈએ.

માટીના મોરીના નળો, ગંદું પાણી શોષી લેનારા ખાડા (Soak pits), મળ એકઠા થવાના ખાડાં વગેરેના વપરાશ જોઈ જણાય છે તોપણ ક્રૂતા એ જ જગ્યાએ સારા બાંધેલાં સંડાસ જોવામાં આવે છે.

વળા કૂવાના મથાળાની ભીંત (Coping) પર દોરડાં ધસાવવાની સહેજ પછુ નિશાનીઓ દેખાતી ન હોવાથી, પાણી કાઢવા માટે કોઈ પ્રકારનું ભાર લેવકવાનું કંઈ વપરાતું હોતું જોઈએ.

દરેક ઘરમાં બારીઓનું પ્રમાણ બહુ જ ઓછું જોવામાં આવે છે ત્યારે એથી, ઊલટું લાગે જ કોઈ ઘરમાં નાહવાના ખાસ ઓરડાઓ માલમ ન પડે.

મોહેનજોડારોનો વિશાલ સ્નાનકુંડ

મોહેનજોડારોનાં ઘણાં અગ્નયળીભરેલાં અવશેષોમાં એક તેનો વિશાલ સ્નાનકુંડ છે. જે મકાનમાં આ સ્નાનગૃહ મળી આવ્યું છે તેની લંબાઈ, પહોળાઈ કુલે ૧૮૦×૧૦૮' છે. એની અંદર, એક મોટા ચોકની બરોબર મધ્યમાં આ સ્નાનકુંડ આવેલો છે.

કુંડ ૩૬' લાંબો, ૨૩' પહોળો, અને ૮' ઊંડો છે, અને ઓટલાથી ચાર બાજુએથી વિંટલાયેલો છે. ઓટલાની પાછળ, ત્રણ બાજુએ ઓરડાઓ અને ઝરુખાઓ બાંધેલા છે. કુંડને બંને છેડે નાનાં પગથિયાં છે, અને પગથિયાંની નીચે, નાહનારાઓની સગવડ માટે એક નીચો ઘાટ બનાવ્યો છે. કુંડને કૂવામાંથી ભરવામાં આવતો અને વપરાયેલું પાણી એક નાની બંધ ગટર વાટે બહાર કાઢવામાં આવતું. પાણી ગળતું અટકાવવાને માટે બનતી કોશિશ કરી હતી. કુંડનું અંદરનું પડ, ઇટો ને ગોપાણુ (gypsum) અને શિલાનિત (Bitumen) થી ચણીને અતિશય મજબૂત બનાવ્યું છે.

હમામખાનું

આ મોટા સ્નાનકુંડની દક્ષિણ-પશ્ચિમે, પણ મોટા મકાનમાં જ, એક હમામખાનું આવેલું છે. આ સ્થળેથી અર્ધદંઘ કાલસા, રાખ વગેરે મળી આવ્યાં છે. બનવાન્નેગ છે કે ઠંડીની ઋતુમાં ઓરડા ગરમ રાખવાને માટે ઉષ્ણતાવ્યાપક ઉપાયો યોજાયા હોય, પણ ખીજ અવશેષોને લીધે આ સ્થળ હમામખાનું જ હશે એમ લાગે છે.

શિલ્પકામના નમૂનાઓમાં એક વિશાળ, બહુ ચાંબલાઓવાળો દિવાને-આમ છે. ચાંબલાઓ ચાર દારમાં ગોઠવ્યા છે.

મોહેનજોડારોમાં મંદિરો હતાં કે નહિ તે હજી સુધી ઉપગ્રન્થ થયેલાં અવશેષો પરથી કહેવું શક્ય નથી. મેસોપોટેમીઆમાં તો મંદિરો બાંધવામાં મહેલોનું અનુકરણ કર્યું હતું. મોહેનજોડારોમાં પણ મોટાં ખંડિયેરો પુરાતન મંદિરોનાં અવશેષો હોય! નહિ તો સંભવિત છે કે મ્યુસાન (Miusan) લેકાની માફક મોહેનજોડારોના લોકો સાર્વજનિક મંદિરો ન હોવાથી પોતપોતાનાં ઘરોમાં જ પૂજા કરતાં.

બૌદ્ધસ્તૂપ અને વિહાર

આ સિવાય બૌદ્ધ સ્તૂપ અને વિહાર ધ્યાન ખેંચે છે. અસલ સ્તૂપનું સ્વરૂપ હજી સંપૂર્ણ દેખાતું નથી, પણ એની પૂર્વની તરફના માટીના થરો કાઢી નાખવામાં આવ્યાં છે, તેથી થોડાક લાગ દેખાય છે. આ સ્તૂપની પહોળાઈ, ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫૦' અને લંબાઈ-પૂર્વથી પશ્ચિમ, પૂર્વ બાજુનાં પગથિયાં ગણતાં, ૭૪' છે. સ્તૂપનો ઉપરનો વર્તુલ નાશ પામ્યો છે, નીચલો અસ્તિત્વમાં છે.

સ્તૂપ પછી વિહાર આવે છે. એનું પ્રવેશદ્વાર પૂર્વ બાજુએ પડતું. પ્રવેશ કરતાં, નાલંદાના વિહારોમાં તો તેવો પહેલાં મોટો ચોક નજરે પડે છે. એની ચારે તરફ ભિક્ષુઓને રહેવાને માટે નાના ઓરડાઓ અને ઉત્તર-પૂર્વમાં ખૂણામાં એક મોટું સભાગૃહ છે. ચાલીસેક ભિક્ષુઓ રહી શકે એટલી સગવડ છે. અહીંથી અગત્યની વસ્તુઓમાં બાળી રહ્યા પછીના અવશેષો, ઇતિહાસકાળથી ચે પૂર્વના કાળનું માટીનું વાસણ વગેરે મળ્યાં આવ્યાં છે. અને જોકે હજી નહિ જોવામાં આવેલા સિક્કા મળ્યા છે, તો પણ તે બહુ પ્રાચીન કાળના હોવાનો સંભવ નથી. કારણકે એક માટીના વાસણમાં ૧૬૮૪ જેટલા સિક્કા મળ્યા, પણ તે બધા કુશાન રાજા, વાસુદેવ પહેલાના સમયનાં હતાં. આ સિક્કાઓ અને બીજા અવશેષો પરથી સ્તૂપ જોકે કનિષ્કના સમયમાં બાંધવામાં આવ્યો હશે છતાં વિહાર તો પછી જ (ખ. સ. ૧૮૫-૨૦૦ માં જ) બાંધવામાં આવ્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે.

(અપૂર્ણ)

હસમુખ ધી. સાંકળિયા

એમ.એ. એલ.એલ.બી.

દિ ન ચ યાં

૪ સ્નાન

આપણે હિંદુઓ હમેશાં સ્નાન કરીએ છીએ. સ્નાન એ તો હિંદુઓ માટે ધર્મનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગયેલું છે. ક્રોધ પણ પવિત્ર કાર્ય સ્નાન. સિવાય ચંદ્ર શકતું જ નથી. હિંદુઓ સ્નાનને કેવળ દેહશુદ્ધિકર જ માનતા નથી; હિંદુઓને મન સ્નાન એ પવિત્ર, ‘પાપોપશમનમ્’ અને ‘જ્ઞાનોપલબ્દમ્’ છે. પાપનો નાશ કરનાર અને જ્ઞાન તથા બળને આપનાર સ્નાનનો મહિમા આર્યોએ સુંદર રીતે ગાયો છે. દુનિયાની પીછ કથી ગ્રન્થએ નદીઓને ‘દેવીઓ’ તરીકે સંબોધી છે—સંબોધી જ નથી, પૂછ છે? ‘વ્યપોદ્ધતુ મનોમલ્લં કલિન્દનન્દિની સદા’ યમુનાજીના નિર્મળ જળમાં સ્નાન કરવા ભતરેલ ભક્ત યમુના દેવીને સંબોધે છે: “હે કલિન્દનન્દિની! તારા સ્નાનથી મારા મનનો મેલ દૂર કર.” નદીસ્નાન અને સમુદ્રસ્નાનને આર્યોએ ધર્મ સાથે એવાં તો વણી લીધેલાં છે કે કેમે કરી, આર્યો નદીઓનું માહાત્મ્ય વિસરી શકે એમ નથી. કલકલનિનાદિની ભગવતી ભાગીરથીના દર્શનથી આર્યો પોતાને પવિત્ર માને છે. ‘શર્મદા નર્મદા’નાં દર્શનથી હિંદુઓ રોમાંચ અનુભવે છે. નદીઓમાં યુષ્પ, શ્રીફળ, દીપક, પૈસા વગેરેનાં નૈવેદ્ય ધરાવનારા ભાવિકોને જોધને ક્યા ભક્તારાધયને આનંદ નથી થતો? હિંદુઓને મન સ્નાન એ કેવળ શરીરનો મેલ સાફ કરનાર જ નથી, એમને મન સ્નાન એ અત્યંત પવિત્ર પાપોપશમન અને મંગલક્રિયા છે. જે હિંદુ પૂર્વજોએ સ્નાનને આટલું વ્યાપક બનાવ્યું છે તે પૂર્વજોને નમન કરવાનું મન ધર્મ આવે છે. યજ્ઞ, હોમ, જપ, સ્વસ્તિવાચન, લગ્ન, ઉત્સવ વગેરે મંગલ ક્રિયાઓમાં સ્નાન હોયજ. મંગલસ્નાન સિવાય મંગલક્રિયા સંભવી શકે જ નહિ.

સુશ્રુત સ્નાનનું માહાત્મ્ય નીચેના શબ્દોમાં ગાય છે:—

નિદ્રાદાહશ્રમહરં સ્વેદ કષ્ણતૃપાપહમ્ ।

હયં મલહરં શ્રેષ્ઠં સર્વેન્દ્રિયવિશોધનમ્ ॥

તન્દ્રાપાપોપશમનં તુષ્ટિદં પુંસ્ત્વવર્ધનમ્ ।

રક્તપ્રસાદનં ચાપિ સ્નાનમગ્નેશ્ચ દીપનમ્ ॥

અર્થ—સ્નાન નિદ્રા, દાહ અને શ્રમને હરનાર છે; સ્વેદ, કંઠ (પુનઃલી) અને તૃપાને હણનાર છે; મનને આનંદ આપનાર છે; મલને હરનાર છે; અને સર્વેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ કરનાર છે. તંદ્રા અને પાપનું શમન કરનાર છે. તુષ્ટિ (સંતોષ) અને શક્તિ આપનાર છે. પુંસ્ત્વ (પુરુષાતન) વધારનાર છે, લોહીને સાફ રાખનાર છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

(સુશ્રુત સંહિતા, ચિ. સ્થા. અ. ૨૪-૫૭,૫૮)

વાગ્મટ કહે છે કે સ્નાન દીપન (જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર) છે, વૃધ્ય છે (વૃધ્ય એટલે tonic-શક્તિ આપનાર-વાંછકરણ), આયુષ્યપ્રદ છે અને બિર્જા (ઉત્સાહ) અને બલને આપનાર છે. (અષ્ટાંગ હેલ્થ)

સ્નાનને વૃધ્ય (વાંછકરણ) કહેવામાં કાઢને અતિશયોક્તિ જણાતી હશે, પરંતુ તેમ નથી. સ્નાનથી મન પ્રકુલ અને છે એટલે પ્રહર્ષ થાય છે અને હર્ષથી વાંછકરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચરક યોગ્ય જ કહે છે કે -સંસ્કલ્પો વૃષ્યાણામ્ અથવા સંકલ્પબળ જેવું બીજું કંઈ વૃધ્ય નથી. સ્નાન પછીની તાઝગી જે અનુભવતા હશે તે સ્નાન એ વૃધ્ય છે—tonic છે—એની સાક્ષી પૂરશે. સઘઃસ્નાતા સુંદરીની દેહલતા ઉપર કયા કવિની કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજિત નથી થઈ? વર્ષાઋતુમાં પર્જાન્યથી અભિષેક પામેલી વસુંધરા જેમ કાસનાં શ્વેત પુષ્પોથી શરદઋતુમાં શોભી બેઠે છે તેમ મંગલસ્નાન પછી શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલી સુંદરી શોભી બેઠે છે. સ્નાન સુંદરીને જ નહિ, પુરુષને પણ શોભા અર્પે છે.

સ્નાન જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે છે. ભાવમિશ્રિ (ભાવપ્રકાશને કર્તા) કહે છે કે:—

વાદ્વૈથ સર્કૈઃ શીતાઘૈરુપ્માન્તર્યાતિ પીડિતઃ ।

નરસ્ય સ્નાતમાત્રસ્ય દીપ્યતે તેન પાવકઃ ॥

ચામડીમાં રહેલું બાજક પિત્ત બાહ્ય શીત જલના સ્પર્શથી શરીરની અંદર જઈ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરે છે. આજના ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ જ વાત બીજી રીતે રજૂ કરે છે. શીત-સ્નાનની અસર દર્શાવતાં ડૉ. ધોય ('હાઇજન એન્ડ પબ્લીક હેલ્થ'ના લેખક) લખે છે:—

"The first effect produced by a cold bath is one of shock followed by contraction of the superficial blood vessels, but the vessels dilate very soon, giving the person a feeling of warmth and pleasure." (P. 297)

હંડા-સ્નાનથી શરૂઆતમાં રક્તસ્થાનકો સહેજ સંકોચ પામે છે અને પછી થોડી વારમાં તે વિસ્તૃત થઈ મનુષ્યને ઉષ્મા અને હર્ષ આપે છે. હંડા સ્નાન પછીથી શરીરમાં જે સ્ફૂર્તિ અને ગરમી લાગે છે તેવી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાથી લાગતી નથી.

હંડા પાણીથી નાહવું જોઈએ કે બિના પાણીથી ?

મણાના મનમાં આ પ્રશ્ન બેઠે છે. હિંદુસ્તાન ગરમ પ્રદેશ છે. આપણા દેશમાં સવાર-સાંજ બે વખત સ્નાન કરવું જોઈએ અને ધણા બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવો બે વખત નાહ છે પણ ખરા. સવારનું સ્નાન હંડા પાણીથી અને રાતનું સ્નાન ગરમ પાણીથી કરવામાં આવે તો સારું. સવારમાં હંડા પાણીથી સ્નાન કરવાથી શરીરમાં ગરમી અને સ્ફૂર્તિ આવે છે. હંડા પાણીથી સ્નાન કરવાથી સારી બૂખ લાગે છે એમ ડૉ. ફેલોગ પણ કહે છે. (New Dietetics)

આખો દિવસ કામ કરી કરીને માણસો યાત્રી ગયેલાં હોય છે. કામને લીધે પરસેવો થયેલો હોય છે એટલે શરીર પણ ચીકણું અને ગંદું લાગે છે. એટલે યાત્રીને દૂર કરવા માટે તેમ જ પરસેવો અને ચિકાશ દૂર કરવા માટે સાંજે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાની જરૂર છે. થમને દૂર કરવા માટે સ્નાન પરમ ઔષધ છે. અને આથી જ ચરકે “સ્નાનં શ્રમહરાણાં” કહ્યું છે. ગમે તેવો માણસ થકેલો હોય પણ જો તે ગરમ પાણીથી નાહ્ય તો બધો જ થાક ઊતરી જાય છે. ખૂબ પાણીથી સારી રીતે શરીરને યોજીને નાહવાથી શરીરનો થાક ઊતરી જાય છે, શરીર હલકું થઈ જવું લાગે છે અને રાત્રે ગાઢ નિદ્રા આવે છે.

માથે કંઠી ગરમ પાણી નાખવું નહિ

उष्णेन शिरसः स्नानं अहितं चक्षुषः सर्दा ।

शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ॥

(સુશ્રુત)

કંઠી પણ માથા ઉપર ગરમ પાણી નાખવું નહિ. એથી આંખ બગડે છે. એથી જીલકું, માથા ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું એ આખો માટે અતિહિતકર છે. માટે જો ગરમ પાણીથી નાહતા હોય તે આટલી વાત યાદ રાખે કે ગરમ પાણી માથા ઉપર રેડવાથી આંખો બગડે છે અને ઠંડું પાણી માથે રેડવાથી આંખો સુધરે છે.

ગરમ પાણીએ સ્નાન

હું આગળ કહી ગયો છું કે સાંજે ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું હિતાવહ છે. આપણા દેશમાં, મોટે ભાગે, ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાનું જ પ્રચલિત છે. યુરોપ આદિ, દેશોમાં બહુખરબ વિદ્વાનો ઠંડા પાણીથી નાહવાની જલામણ કરી રહ્યા છે. આ વિવાદાર્પક પ્રશ્નની ચર્ચામાં આપણે અહીં નહિ ઊતરીએ. સુશ્રુત કહે છે કે:—

अतिशीतान्मु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ।

अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्धनम् ॥

(સુશ્રુત)

અર્થાત—અતિ ઠંડા પાણીથી શીતઋતુમાં સ્નાન કરવાથી કફ અને વાયુ વધે છે, ન્યારે અતિ ઉષ્ણ પાણીથી ઉષ્ણઋતુમાં સ્નાન કરવાથી પિત્ત અને રક્ત વધે છે અને બગડે છે.

આપણો દેશ, સાધારણ રીતે, ગરમ પ્રદેશ કહી શકાય. એટલે આ દેશમાં ઠંડા પાણીના સ્નાનનો પ્રચાર થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પરંતુ શિયાળામાં જ્યાં ખૂબ ટાઢ પડતી હોય તે વખતે ઠંડે પાણીએ નાહવું ઉચિત નથી. નાહતી વખતે આનંદ થવો જોઈએ. ઠંડીથી કાયા મૂંઝતી હોય અને તેમાં એક નિયમ તરીકે તમો ઠંડે પાણીથી નાહશો તો તમને તે પક્ષે જ નહિ પડે. એથી શરદી થવાનો સંભવ રહે છે. માટે ખૂબ ઠંડી વખતે સહેજ ગરમ પાણીથી અને ખૂબ ગરમ વખતે ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું હિતાવહ છે. પરંતુ

સાધારણ રીતે તંદુરસ્ત મનુષ્ય જે સવારમાં બારે માસ ઠંડે પાણીએ સ્નાન કરે તો તે સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. ફ્રાન્સ તાજું પાણી અથવા નદી કે તળાવમાં સવારમાં વહેલા ઊઠીને નાહવાથી પાણી બહુ ઠંડું લાગતું નથી. ભાવમિશ્ર કહે છે કે

શીતેનં પયસા સ્નાનં રક્તપિત્ત પ્રશાન્તિકૃત્ ।

તદેવોષ્ણેન તોયેન વલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥

ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવાથી રક્તપિત્તની શાંતિ થાય છે; ન્યારે ઉષ્ણ પાણીથી સ્નાન કરવાથી વાત અને કફ હણાય છે અને બલ આવે છે. અર્થાત્ ભાવમિશ્ર ગરમ પાણીના સ્નાનને અલ્પ-tonic-બલપ્રદ ગણે છે. અને આ જ કારણથી એક દરિશ્વંદ્ર નામના લેખકે સદા પથ્ય એવી એનોમાં 'ગરમ જલથી સ્નાન' ને ગણાવ્યું છે.

હું આગળ કહી ગયો છું કે થાક ઉતારવા માટે, શરીરનો મેલ કાઢવા માટે, શરીરને સાફ રાખવા માટે ગરમ પાણીથી નાહવું એ સરસ છે. આપણા દેશ એતીપ્રધાન હોઈ આખા દિવસના શ્રમને અંતે રાત્રે ગરમ પાણીથી નાહવાથી જે શાંતિ અને આનંદ મળે છે તે આરજ છે. ગરમ પાણીથી બધી વખત નાહવાનું ઠીક નથી લાગતું.

નદી-તળાવ અને સમુદ્રમાં સ્નાન

ન્યાં ન્યાં દરિયો હોય ત્યાંના લોકો જે સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાનો નિયમ રાખે તો ઘણું સારું. સમુદ્રનાં પાણીમાં વિદ્યુતપ્રવાહ છે અને તે સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે એમ વિદ્વાનો માને છે. સમુદ્રસ્નાનથી ફેટલાક રોગો મટે છે.

નદીમાં નાહવાનું પણ સારું છે. પરંતુ નદીનું પાણી વહેતું, નિર્મળ હોતું નોંધ્યે. મોટા તળાવમાં નાહવાનું પણ સારું છે. પરંતુ ઠંડા પાણીમાં બહુ વખત રહેવાથી ધાર્યો ફાયદો થતો નથી; ઊલટું, નુકસાન થાય છે. ઠંડે પાણીએ નાહનારે તુરત જ પાણીમાંથી બહાર નીકળી જઈ દિલ ટુવાલ વડે સાફ કરી નાખવું નોંધ્યે. બહુ વખત ઠંડા પાણીએ નાહવાથી સ્નાનનો ધારેલો ફાયદો થતો નથી.

નાહવાનો વખત

આ જમાનો સ્વચ્છંદ-પોષક છે. સાધારણ રીતે નાહવાનો વખત સવારનો છે. ખોટા દાટતા પહેલાં નાહી-પોષને પરવારી લેનાય તો ઘણું સારું; પણ આ જમાનામાં ખાસ કરીને બહોલાઓ ગમે તે વખતે નાહે છે. કાઠિયાપોરે એ વાગે, તો કાઠિ ખાતાં અગાઉ જ કલાક પહેલાં, તો કાઠિ સાંજે—આમ મનસ્વી રીતે સ્નાન થાય છે. પરંતુ પ્રાચીનોએ તો નાહવા માટે પ્રાતઃકાલને જ એક ગણ્યો છે. બાહ્યમુહૂર્તમાં ઊઠવાની આર્યોને આદ્ય છે. આર્યો 'ઉપશૃંધ' હતા. નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્ય પતાવી લઈ સવારમાં જ તે સ્નાન કરતા. સવારમાં સ્નાન કરવાથી શરીરમાં અજળ સ્ફૂર્તિ આવે છે અને ગરમી પણ ઠીક ઠીક જળવાઈ રહે છે. શ્રી. ખીરેન્દ્રનાથ યોષ કહે છે કે "The best time for taking bath is the morning; if taken at night it should 'as a rule, be a warm one." (p. 297)

અર્થાત્ સ્નાન માટે ઉત્તમ વખત સવારનો જ છે. જો રાત્રે સ્નાન કરવું હોય તો ગરમ પાણીએ નાહવું ઉચિત છે.

સ્નાન પછી દુવાલ વડે દિલ લૂછવું

આપણા દેશમાં સ્નાન કરીને સ્વચ્છ દુવાલ વડે શરીર લૂછી નાખવાનો ચાલ નથી. કેટલેક સ્થળે પહેરેલા ધોતિયાના એક છેડાને નીચેથી કાઢી તે વડે શરીર લૂછવામાં આવે છે. કેટલાક શરીરને થોડી વાર સુકાવા દે છે અને શરીર સુકાઈ ગયા બાદ વસ્ત્રો પહેરી લે છે. કેટલાક બદલવાના ધોતિયાના એક છેડાથી જ શરીર લૂછે છે. આ બધી રીતો સારી નથી. જે વસ્ત્ર પહેરીને નાહતા હોય એ તે જ વસ્ત્રના એક છેડાથી શરીર લૂછવું એ ઠીક નથી. ચરક કહે છે કે “ ન સ્નાનશાય્યા સ્પૃશેદુત્તમાન્નમ્ ”, (સૂ. સ્યા., ષ. ૮-૨૨) અર્થાત્ સ્નાન કરતા વખતે પહેરેલા વસ્ત્રથી કદી ઉત્તમંગનો સ્પર્શ ન કરવો.

દિલ લૂછના માટે એક સરસ, સ્વચ્છ દુવાલ રાખવો જોઈએ, અને એ દુવાલ વડે દિલ બરાબર ધસી ધસીને લૂછી નાખવું જોઈએ. બાવમિશ્રે યોગ્ય જ કહ્યું છે:—

સ્નાનસ્થાનન્તરં સમ્યગ્વલ્લેખાંગસ્ય માર્જનમ્ ।

કાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય ક્ષણ્ણત્વદોષનાશનમ્ ॥

સ્નાન પછી સારી રીતે, સ્વચ્છ વસ્ત્રવડે દિલ લૂછી નાખવું જોઈએ. આ અંગમાર્જનઃ કાન્તિપ્રદ છે અને ખુબ્ધી, ચામડીના રોગો વગેરેનો નાશ કરનાર છે. એકનો વાપરેલો દુવાલ બીજાએ ન વાપરવો જોઈએ.

કોણે સ્નાન ન કરવું ?

તત્કાલિસાર જ્વરિત્કર્ણશૂલ્લનિલ્લાર્તિષુ ।

આધ્માન રોચકાજીર્ણ મુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥

(સુશ્રુત)

અર્થ—જેને ઝાડા થતા હોય, તાવ આવતો હોય, કાનમાં ચસકા મારતા હોય અને વાતુના બીજા વિકારો થતા હોય, પેટમાં આક્રેશ થડો હોય, અરુચિ હોય, અંજીર્ણ હોય—આ બધા માટે સ્નાન નિષિદ્ધ છે. ખાઈને તુરત સ્નાન ન કરવું જોઈએ.

ડૉ. બીરેન્દ્રનાથ ઘોષ કહે છે કે “ ઉપવાસ વખતે, સારી રીતે જખી ઝાડ્યા પછી તુરત જ, તેમ જ કામ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચાકના વખતમાં સ્નાન ન કરવું જોઈએ. ” જખીને તરત નાહવાથી પ્રાયનક્રિયા બગડે છે.

આંખના પાણીથી સ્નાન

બાવમિશ્ર કહે છે:—

યઃ સદામલ્કૈઃ સ્નાનં કરોતિ સ વિનિશ્ચિતમ્ ।

વલોપાલિત નિર્મુકો જીવેદ્વર્પશતં નરઃ ॥

(ભાવપ્રકાશ પૂ. સંહ)

અર્થ:—જે મનુષ્ય હમેશાં આંખજાંના પાણીથી સ્નાન કરે તે વળિયાંપળિયાંથી મુક્ત રહી સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

આંખજાં રસાયન છે. આયુર્વેદમાં આંખજાંની પ્રશંસા ખૂબ જ કરવામાં આવેલી છે. આંખજાંમાં પાંચ રસ છે, લોહનો ભાગ છે. હમેશા આંખજાં ખાવાથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આંખજાંના ઉકાળાવડે નાહવાથી શરીરમાં ફાયદો ચાપ એ તદ્દન સાચી વાત છે. આંખજાંના પાણીથી સ્ત્રીઓ વાળ ધુએ છે અને તેથી માથું સાફ રહી વાળ સરસ વધે છે. આ વાત ફક્ત ભાવમિત્રે જ કહી છે—બીજે જોવામાં નથી આવતી.

સ્નાનની જગો

પ્રત્યેક ઘરમાં સ્નાન માટે પુલાયદી જગો હોવી જોઈએ. આપણાં ઘરોમાં નાહવા માટે કંઈ પણ સગવડ નથી હોતી એટલે પ્રત્યેક અંગ બરાબર ધોઈને સાફ રાખી શકાતું નથી. નાહવા માટે જુદી ઝોરડી હોય તો સ્ત્રી કે પુરુષ નિશ્ચિતે તેમાં પ્રત્યેક અંગ બરાબર ધોઈને સાફ રાખી શકે. આપણે ત્યાં તો એટલે બેસીને સ્ત્રીપુરુષો નાથ છે. શરમતે લઈને છૂટથી, આં સ્થિતિમાં, નાહી શકાતું જ નથી. અને આ જ કારણથી આપણાં સ્ત્રીપુરુષોમાં ખસ, ખુજલી અને દાદરના ધણા કેસો જોવામાં આવે છે. દરેક ઘરમાં સ્નાનાગાર (બાથ રૂમ) હોતું જ જોઈએ.

સાબુનો ઉપયોગ

પહેલાંનાં વ્રજેતમાં આજના જેવા સાબુ ન હતા. પણ ‘સ્નાન રત્ન’ નો ઉપયોગ થતો. સુગંધી વસ્તુઓ શરીર ઉપર ચોળવામાં આવતી. નાહવાનો સાબુ ગમે તેવો ન વાપરવો જોઈએ. જે સાબુમાં બહુ સોડા કે બહુ ક્ષારો હોય તે સાબુ ચામડીને બગાડે છે. સાબુ ચામડીને લીસી અને મૃદુ રાખે એવો હોવો જોઈએ. ગોદરેજના નાહવાના સાબુ નં. ૧-૨, મૈસુર સેન્ડલ સોપ, દિમાની સોપ-ગ્લીસરીન સોપ, આ સરસ જાતના સાબુ છે. ચામડીને તે મુલાયમ રાખે છે, શરીરને સ્નેહન આપે છે. જાંચી જાતની સુગંધથી મન પ્રકુલ રહે છે—શરીર ઉપરનાં જંતુ નાશ પામે છે. ગમે તેવા દલકા સાબુથી નાહવા કરતાં તો વગર સાબુએ નાહવું વધુ હિતકર છે. હમેશાં સાબુથી ન નવાંપ તો ફિક્કર નહિ, પરંતુ અઘાડિયામાં બે દિવસ તો સાબુથી નાહવું જ જોઈએ.

હવાલથી શરીરનું ઘર્ષણ

તૈલાભ્યંગ પ્રતી આપણે સ્નાન કરીએ છીએ. તેલની ચિકાચ દૂર કરવા માટે સાબુ કરતાં અણાનો લોટ સરસ છે; પણ આજના મુધરેલાઓને અણાનો લોટ વાપરવો પસંદ નહિ પડે. તો એક ખાસ ખાદીનો નાનો કકડો પાણીમાં ઘોળીને તે વડે આપણું શરીર ધસી નાખવું યેચરકર છે. એથી શરીર ઉપરનો મેલ બહુ સારી રીતે ઉખડે છે. હાથે શરીરને ઘોળીને નાહવા કરતાં આવી રીતે ખરબચડા કકડાથી દિલ ધસીને સાફ રાખવું વધુ હિતકર છે. ત્યાં હમેશાં તૈલાભ્યંગ કરવાનો ચાલ છે ત્યાં આવી રીતે-કકડાથી શરીર ધસવાનો ચાલ પણ છે. આપણા મહેનતુ લોકો માટે આવી રીતે શરીર સાફ કરવું વધુ

હિતકર છે. શરીરનાં તમામ છિદ્રો આથી ખૂબ ખુલ્લાં રહે છે. ધર્મણથી ચામડી પણ ખૂબ સરસ રહે છે અને રુધિરાભિસરણુ પણ ત્વરિત બને છે. આવી રીતે સ્નાન કરનારને દાદર કે લૂખસ થાય જ નહિ.

ઉપસંહાર

સૌભાગ્યદં વર્ણકરં પ્રીત્યોજીવલ્લર્વર્ધનમ્ ।

સ્વેદદૌર્ગન્ધ્ય વૈવર્ણ્ય શ્રમખનમનુછેપનમ્ ॥

સ્નાન પછી અનુલેપન કરવાનો અગાઉ ચાલ હશે એમ આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે. આ અનુલેપનમાં સુખડ, વાળો, કસ્તૂરી અને બીજા સુગંધી પદાર્થો પડતા હતા. આ અનુલેપન ઓઝો અને પુરુષો બન્ને લાગવાતાં. આવું અનુલેપન સૌભાગ્યપ્રદ, વર્ણકર અને પ્રીતિ, ઓજા તથા બલને વધારનારું તેમ જ સ્વેદ, દુર્ગંધ, વૈવર્ણ્ય અને શ્રમ-ખનને હણનારું મનાવું.

આ જમાનામાં આવાં અનુલેપન આપણને પાલવે એમ નથી. સુખી જમાનામાં, ગર્ભશ્રીમંતોમાં આવાં અનુલેપનો પ્રચલિત હશે; પરંતુ શરીરને માટે પ્રાચીન આર્યો કેટલી કાળજી રાખતા અને સૌંદર્યનું શી રીતે રક્ષણ કરતા તે આ ઉપરથી આપણે કંઈક અંશે જોઈ શકીએ છીએ.

ચામડીનું સ્થાન શરીરમાં હૃદયથી બીજા નંબરે છે તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. (જુઓ તૈલભ્યંગ.) ચામડીના આરોગ્ય ઉપર જ શરીરનું આરોગ્ય નિર્ભર છે. સ્નાન આ રીતે આરોગ્યપ્રદ છે.

૧ સ્નાન કરતી વખતે ઠંડી હવાના ઝપાટા ન લાગવા જોઈએ; નહિ તો શરદી લાગશે.

૨ સ્નાન માટે જુદી ઓરડી જ ઘરમાં જોઈએ.

૩ સ્નાન વખતે માથે ગરમ પાણી ન નાખવું. ઠંડે પાણીએ નાહતા હોય તો સૌ પહેલાં માથા ઉપર ઠંડું પાણી રેડી પછી જ બીજાં અંગો ઉપર પાણી રેડવું.

૪ સ્નાન વખતે નખ, કાન, મોં, નાક વગેરે બધાં અંગો બરાબર સાફ કરવાં જોઈએ. કાન, નાક અને નખ આપણે બરાબર સાફ રાખતા નથી એ ઠીક નથી. નાહતી વખતે નખ ખાસ ધોવા જોઈએ.

૫ સવારમાં ઠંડા પાણીએ નાહવું હિતાવહ છે; પરંતુ ઠંડાં પાણીના સ્નાનની ક્રિયા જલદી આટોપી લેવી જોઈએ.

સવારનું સ્નાન તાઝગી અને ગરમી લાવવા માટે લેવાનું છે. રાત્રે ગરમ પાણીથી નાહતી વખતે શરીર સાફ કરવા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવું.

૬ એક નાના સ્વચ્છ કકડા વડે શરીર ઘસવું હિતકર છે.

૭ બિયી, જાતના સાબુથી નાહવું હિતકર છે.

૮ ઘરમાં જેટલાં માણસો હોય તેટલા દુવાલ જુદા જુદા રાખવા જોઈએ. દુવાલ સિવાય સ્નાન થઈ શકે જ નહિ.

૯ અવારનવાર નંદી, સંમુદ્ર, સરોવરમાં સ્નાન કરવું આરોગ્યપ્રદ છે.

૧૦ સવારસાંજ બે વખત નાહવાનો ચાલ પાડવાની જરૂર છે. સ્નાન આરોગ્ય, સૌન્દર્ય અને લક્ષ્મી વધારનાર છે.

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

પરમાણુ

ચિત્રકાર યોતાની પોંછીથી સામાન્ય રંગો લઇ વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો ચીતરે છે. સાદી એક જ જાતની હોવા છતાં તેની પૂરણીની કળાને લઇને અનેક જાતના ચિત્રાર્થક દેખાવો તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. શિલ્પશાસ્ત્રીઓ ચૂનો, માટી, પથ્થર ને સિમેન્ટ વડે અનેક જાતની લઘુ ઇમારતો રચી શકે છે. એમ કુદરત પણ એક મહાન કળાકાર હોય થોડાં સાધનો વડે જ સારાં ચિત્રની રચના કરી હોય, તે બવાજ નહિ.

જગતની અંદર દેખાતી અનેક જાતની વસ્તુઓ અને વિશ્વની અંદર નિયમબદ્ધ દ્રશ્યતા ગ્રહો અને સૂર્યો ચોક્કસ બતાવે છે કે સમગ્ર સૃષ્ટિ કેમ વિશિષ્ટ નિયમોને આધારે રહેલી છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન ગ્રીક અને હિંદના તત્ત્વવેત્તાઓને એ ગ્રંથ ઉદ્ભવ્યો કે જગતની અંદર દ્રવ્યનાં જોડલાં સ્વરૂપ દોસે છે તે સર્વ જુદાં જુદાં છે કે ચિત્ર અંગર શિલ્પની પેઠે થોડાં તત્ત્વોના જુદા જુદા પ્રમાણના એકીકરણથી થયેલાં છે. પ્રયોગાત્મક કૌશલ્યને અભાવે એમનું મન્યન તાર્ત્વિક જ કહી શકાય. આકાશ, શબ્દ, વાયુ, તેજ અને પૃથ્વી, એ વિશ્વના બંધારણનાં પાંચ મહાભૂતો (તત્ત્વો) છે એમ એ સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓનું માનવું હતું. બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવ્યો કે વસ્તુ તૂટક (Discontinuous) છે કે સતત (Continuous) છે; એટલે કે દરેક વસ્તુનો અંતિમ ભાગ અવિભક્ત પરમાણુરૂપ હોય છે કે અતૂટ અને (ચિર) વિભાજ્ય હોય છે.

સમુદ્રના તટ ઉપર ઊભા રહી જોતાં એક બાજુ રેતીનો લાંબો અવિચ્છિન્ન પટ આપણી દૃષ્ટિમાં આવશે; પરંતુ એનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતાં સહજ જણાશે કે રેતીનો પટ અસંખ્ય બારીક કણોનો બનેલો છે. બીજી બાજુ વિશાળ સમુદ્ર પણ અવિચ્છિન્ન પાણીના પટરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે. એને પણ આપણે અનેક ટીપાંથી બનેલો છે એમ કહી શકીએ છીએ. આમ જોતાં એક પાણીના બિન્દુને હમેશાં વિભાગી શકાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ એવા વિભક્ત એક નાના ભાગને ફરીથી વિભાગવામાં હરકત ન જ આવે. રેતીના પટને વિભાગતાં આપણને એક નાનો કણ મળી આવે છે, પરંતુ પાણીનો એવો નાનો કણ મળતો નથી અને સ્વાભાવિક એમ લાગે કે પાણીના બિન્દુના વિભાગને પ્રકાર સદંતર ચાલુ રાખી શકાય. ડેમોક્રીટસ, લ્યુક્રેશિયસ તથા હિંદના કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પરમાણુવાદમાં માનતા હતા. આજે કેટલાએ સૈકાઓ પછી વિજ્ઞાને પણ એ જ મત પુરવાર કર્યો છે.

મધ્યકાલીન સમયમાં કેટલાક ઇમ્પિયારોને હલકી કિંમતની ધાતુમાંથી સોનું બનાવવાનો ચડસ લાગ્યો હતો. સોનું ઉત્પન્ન કરવામાં તે સર્વ નિષ્ફળ નીવડ્યા, પરંતુ સોનાથી અતિ મૂલ્યવાન એવાં રસાયણશાસ્ત્રનાં ઊંડાં મૂળ તેઓ નાખતાં ગયા. અનેક પ્રયોગોને આધારે ધણીખરા રાસાયણિકોને એમ લાગવા માંડ્યું કે જગતની સર્વ વસ્તુની રચના ફક્ત થોડાં મૂળતત્ત્વોના વિવિધ પ્રમાણના સમીકરણથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એક વાસણમાં થોડું પાણી રેડી અને એક મીણખતી સળગાવી તેમાં ગોડવી દષ્ટ ઉપર એક કાચનું વાસણ ઊંધું વાળીએ તો માત્રમ પડશે કે મીણખતી જરા વારમાં છુટાઈ જશે અને કાચના વાસણ-

માં પાણી જીંચું ચડશે. આનો અર્થ એ થયો કે હવામાંના અમુક ભાગ બળવામાં મદદ કરે છે અને બાકીનો ભાગ Neutral-શિથિલ છે. જે વાયુ combustion-દહનક્રિયામાં મદદ કરે છે એને ઓક્સીજન કહેવામાં આવ્યો અને બીજા શિથિલ ભાગને નાઇટ્રોજન નામ આપ્યું. ઘણી વાર પ્રયોગ કરવાથી માલમ પડ્યું કે હવાનો અમુક જ ભાગ દહનક્રિયામાં ભાગ લે છે અને એ નિયમમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. આ પ્રયોગથી જગતનાં અનેકરૂપ ભાસતાં દ્રવ્યોમાં કંઈક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એની પ્રથમ ઝાંખી થઇ. ત્યાર પછીની સર્વે રાસાયણિક શોધોનું જ્યેષ્ઠ દ્રવ્યોના સમીકરણમાં કંઈ કંઈ મૂળ વસ્તુ ભાગ લેજવે છે એ જ બન્યું હતું. દ્રવ્યોનું મૂળ સ્વરૂપમાં વિભાજન કરવાના પ્રયોગોથી વૈજ્ઞાનિકોને ખાસ કરીને જે મહાન અગત્યની વસ્તુ માલમ પડી. એક તો એ કે કોઇ વસ્તુને વિભક્ત કરતાં છેવટે એક એવો કણ મળી આવે છે કે જેનો આગળ વિભાગ કરતાં તે દ્રવ્યના ખાસ ગુણધર્મો કાયમ રહેતા નથી. આવા નાનામાં નાના કણને molecule-અણુ નામ આપવામાં આવ્યું. બીજી વસ્તુ એ માલમ પડી કે દ્રવ્યોની રચનામાં ભાગ લેતાં element-તત્ત્વોના નાનામાં નાના વિભાજ્ય કણના ગુણધર્મો બદલાતા નથી. હરકોઇ તત્ત્વના એવા સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય કણને atom-પરમાણુ કહેવામાં આવ્યું. આવા એક જે અગત્યના નિયમોને આધારે રસાયણશાસ્ત્રની પ્રગતિ બહુ વેગવંત બની અને એક પછી એક નવાં તત્ત્વો શોધાયાં. અનેક વર્ષોની શોધખોળને પરિણામે એમ માલમ પડ્યું કે જગતની અંદર દૃષ્ટિએ પડતી સર્વ વસ્તુ ફક્ત દર જાતનાં મૂળ તત્ત્વોના એક યા બીજા પ્રમાણના સંયોજનની જ બનેલી છે. આ ઉપરથી સહેજે જણાશે કે આ વિશ્વની કોઈ પણ વસ્તુ અટૂટ નથી, પરંતુ ફક્ત સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય પરમાણુના સમૂહરૂપે હોય છે. જુદીજુદી જાતના પરમાણુથી અણુ બને અને અસંખ્ય અણુઓના સમૂહથી સ્થૂળ વસ્તુઓ બને છે.

તત્ત્વોના રાસાયણિક સંયોજનમાં પણ બહુ નિયમિતતા છે. કોઈ પણ જે તત્ત્વોના પરમાણુ અમુક ચોક્કસ પ્રમાણમાં સંયોજિત થઇ શકે છે. ડોલ્ટન, ગ્રેયુસાક, અને એવોગ્રોડો નામના ત્રણ સમર્થ રાસાયણિકોએ તત્ત્વોનાં અરસપરસ સંયોજનપ્રમાણ બહુ ચોક્કસપણે જોણી કાઢ્યાં હતાં. રાસાયણિક પ્રયોગોમાં સંયોજનપ્રમાણની ડગલે અને પગલે જરૂર પડે છે. પરમાણુના સંયોજનપ્રમાણ ઉપરથી તેમનાં સંયોજનભારો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે; એટલે કે સંયોજનમાં તત્ત્વના વજનનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે એ નિશ્ચિત થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, પાણી હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનનું બનેલું છે, તેમાં જે ભાગ હાઇડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સિજન હોય છે. આમ છતાં વજનના પ્રમાણમાં ઓક્સિજન આઠગણુ હોય છે. પાણીનું એક અણુ લાઇએ તો તેમાં જે પરમાણુ હાઇડ્રોજનના અને એક પરમાણુ ઓક્સિજનનો મળે છે. રાસાયણિક સંતામાં લખીએ તો

પાણી=૨ ઓ (H₂ O)

૨=હાઇડ્રોજનના બે પરમાણુ

૧=ઓક્સિજનનો એક પરમાણુ

હવે વજન તપાસીએ તો હાઇડ્રોજનના બે પરમાણુના વજન કરતાં ઓક્સિજનનો એક પરમાણુ આઠગણુ ભારી હોય છે. આ ઉપરથી હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુનું વજન ૧ લાઇએ તો ઓક્સિજનના પરમાણુનું વજન ૧૬ આવે છે. આજ રીતે બીજા અર્ધા

તત્ત્વોના પરમાણુનાં વજન નિયત કરવામાં આવ્યાં છે. હાઇડ્રોજનના પરમાણુનું માપમાં વજન 1.6×10^{-24} થાય છે, છતાં સરળતાને ખાતર એનાં વજનને એકમ ગણતાં બાકીનાં તત્ત્વોના પરમાણુનાં વજન નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. આ વજનને atomic weight - પરમાણુભારાંક કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એવું પણ જણાયું છે કે ઘણે ભાગે એક નોખું પરમાણુ રાસાયણિક સંયોજનમાં ભાગ લઈ શકતું નથી, પરંતુ બે અથવા તેથી વધારે પરમાણુના સમૂહનું બનેલું એક અણુ જ સંયોજનમાં ભાગ લે છે. પાણીનો દાખલો પાછો તપાસીએ તો એ બરાબર સમજશે. ઓક્સિજનનું રાસાયણિક સંયોજનમાં ભાગ લેતું એક અણુ બે પરમાણુનું બનેલું હોય છે એટલે એક અણુનું વજન ૩૨ થાય છે, અને તેથી હાઇડ્રોજનના ચાર પરમાણુ હોવા જોઈએ. બીજા પ્રયોગો ઉપરથી એવું પણ માલમ પડ્યું છે કે હાઇડ્રોજનનું એક અણુ બે પરમાણુનું હોય છે એટલે પાણીનાં સંયોજનમાં હાઇડ્રોજનના અણુ બે જ હોવા જોઈએ. સંજ્ઞામાં લખતાં

$$\text{પાણી} = (2 \text{ H})_2 + (2 \text{ ઓ}) = (2 \text{ H})_2 + (2 \text{ O})$$

$(2 \text{ H}) =$ હાઇડ્રોજનનો (બે પરમાણુથી બનેલો) એક અણુ

$(2 \text{ H})_2 =$ હાઇડ્રોજનના બે અણુ

$(2 \text{ ઓ}) =$ ઓક્સિજનનો (બે પરમાણુથી બનેલો) એક અણુ

$$\text{પાણી} = 2 \cdot (2 \text{ H} + \text{ઓ})$$

$=$ પાણીનો એક અણુ

ઉપલાં સમીકરણોનો સાદો અર્થ એ થાય કે આપણે ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન લઈને પાણી ઉત્પન્ન કરવું હોય તો ઓછામાં ઓછા હાઇડ્રોજનના ચાર અણુ અને ઓક્સિજનના બે અણુ લેવા જ જોઈએ. આ ઉપરથી બીજી પણ વાત તારવી શકાય છે. કે પાણીના નાનામાં નાના અણુમાં ચાર હાઇડ્રોજનના પરમાણુ અને બે ઓક્સિજનનાં પરમાણુ હોવા જ જોઈએ, અને બે બે પાણીના અણુનો વધુ વિભાગ કરવો હોય તો ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજનને છૂટા પાડે જ છૂટકા; એટલે કે બે પાણીના અણુને વિભક્ત કરતાં પાણીના ગુણધર્મ કાયમ રહેતા નથી. આ જ રીતે દરેક તત્ત્વનું રાસાયણિક સંયોજનમાં ભાગ લેતાં અણુનો molecular weight - અણુભારાંક પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

રાસાયણિક ગુણધર્મમાં કંઈક સ્વાભાવિક નિયમિતતા માલમ પડવાથી કદાચ એક બીજા પરમાણુના ગુણધર્મમાં પણ કંઈક સામ્ય હોય એ બનવાનું છે. એમ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોને લાગ્યું. ડાવરાઈન અને ન્યુલેન્ડ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ આવા સંબંધનું અસ્તિત્વ સાબિત કરી બતાવવામાં પહેલ કરી. ન્યુલેન્ડે બતાવ્યું કે પરમાણુભારાંકને અનુક્રમે લેતાં દરેક તત્ત્વ તેના પછીના આઠમા તત્ત્વને ઘણું મળતું આવે છે. આવા સિદ્ધાંતને પ્રથમ દસી કાઢવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાર બાદ ૨૧ વર્ષ પછી તે શોધની પ્રતીતિ બધાને યદ. રશિયન વૈજ્ઞાનિક મેન્ડેલીફે એ દિશામાં બહુ જ પ્રગતિ કરી અને તેણે સાબિત કર્યું કે તત્ત્વોમાં પરમાણુભારાંકના પ્રમાણમાં બહુ જ સામયિકતા છે. આ સામયિકતાને લઈને કેટલીક નવીન વસ્તુ જાણવાની મળી. કેટલાંક તત્ત્વો શોધાયેલાં ન હોતાં તે શોધવાને 'પ્રેમાણી' મળી આવ્યાં. કેટલાંક અઘાત તત્ત્વોના ગુણધર્મ વિષે પણ આગળથી ભવિષ્યકથન મેન્ડેલીફે કર્યું હતું. પોતાની શોધની પ્રતીતિ કરવા મેન્ડેલીફે ત્રણ અઘાત તત્ત્વોના ગુણ

ધર્મ પહેલેથી નક્કી કર્યા અને સાર બાદ પંદર વર્ષે એ તત્ત્વોની શોધ થઈ ત્યારે તેનાં શુભધર્મો તેના તેજ નીકળ્યા હતા. શુભધર્મના સામ્ય પ્રમાણે દર તત્ત્વોના ૬ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

આટલી પ્રગતિ થઈ ત્યાર પછી વિદ્યુતનો જન્મનો આવ્યો, એટલે તત્ત્વોના શુભધર્મ અને અત્તાત તત્ત્વોની શોધમાં એકદમ ઝડપી પ્રગતિ થઈ અને કેટલાયે અત્તાત તત્ત્વો વિદ્યુતની મદદથી શોધી કઢાયાં. વિદ્યુત-પ્રવાહથી ધણીખરાં રાસાયણિક સંયોજનોનું સહેલાઈથી પૃથક્કરણ થઈ શકે છે; દાખલા તરીકે મીઠાને પાણીમાં ઓગાળી બે તેમાં વિદ્યુત-પ્રવાહ પસાર કરીએ તો મીઠાનાં બે તત્ત્વો-સોડિયમ અને ક્લોરીન-છૂટા પડીને વિદ્યુત છેડા તરફ જુદાં જુદાં આકર્ષાઈ જાય છે. વળી હમેશાં positive-ધન છેડા ઉપર ક્લોરીન વાયુ આકર્ષાય છે, જ્યારે negative નકલ છેડા તરફ સોડિયમ આકર્ષાય છે. આવા પ્રયોગથી ડેવી નામનાં અત્તાત વૈજ્ઞાનિકે સોડિયમ, પોટાશિયમ વગેરે નરમ ધાતુની શોધ કરી હતી. ધીજન soluble substances-પાણીમાં ઓગાળી જાય તેવા પદાર્થો ઉપર પણ પ્રયોગ કરતાં એવી જાતનું પૃથક્કરણ થઈ શકે છે. આની અંદર પણ નિયમિતતા હોય છે, અને સંયોજનમાંથી અમુક તત્ત્વ જ ધન છેડા તરફ જાય છે, જ્યારે બીજું તત્ત્વ નકલ છેડા તરફ જાય છે. આં પૃથક્કરણનું કારણ એવું જણાયું છે કે solution-દ્રવ્યમાં સંયોજનનાં અણુ વિદ્યુતભારવાળાં બને છે; અને દ્રવ્યમાં વિદ્યુત છેડા દાખલા કરતાં ધન ભારવાળાં અણુ નકલ છેડા તરફ જાય છે, જ્યારે નકલ ભારવાળાં અણુ ધન છેડા તરફ આકર્ષાય છે. મલેક્યુલો પ્લેટીંગનો સિદ્ધાંત પણ આ જ પ્રયોગની ઉપર રચાયેલો છે. જે વસ્તુ ઉપર રૂપાનો અગર સોનાનો ઢોળ ચડાવવો હોય તેને દ્રવ્યમાં વિદ્યુતના નકલ છેડા તરફ મૂકવામાં આવે છે, જ્યારે દ્રાવ્ય તરીકે રૂપા અગર સોનાનું કોષ્ટક પણ compound-સંયોજન વાપરવામાં આવે છે. વિદ્યુતનો પ્રવાહ પસાર કરતાં રૂપું અગર સોનું સૂક્ષ્મ અણુરૂપે નકલ છેડાની જગ્યાએ રાખેલી વસ્તુ ઉપર આકર્ષાઈ ચોટી જાય છે, અને થોડી જ વારમાં આખી વસ્તુ ઉપર રૂપાનો અગર સોનાનો એકસરખો થર બાકી જાય છે.

આવા પ્રયોગોથી ધણાને લાગવા માંડ્યું કે કદાચ વિદ્યુત અને પરમાણુને કોઈ પણ રીતે સંબંધ હોવો જોઈએ. આ દરમ્યાન વાયુમાંથી વિદ્યુતપ્રવાહ પસાર કરવાના પ્રયોગો શરૂ થયા, અને વિદ્યુતની અનંતતા અને વિવિધતામાં દર જાતનાં તત્ત્વો ભાગ લે છે એ માન્યતામાં આ પ્રયોગોએ મહાન વિપ્લવ કર્યો. ફૂક્સ નામના જર્મન વૈજ્ઞાનિકે એકાકાચની નળી લઈ તેમાંથી ધણીખરી હવા કાઢી લઈ વિદ્યુતપ્રવાહ પસાર કર્યો તો તેને માલમ પડ્યું કે નકલ છેડા તરફથી પ્રકાશિત કિરણો ધન છેડા તરફ જતાં હતાં. વિદ્યુતપ્રવાહ ચાલુ થાય છે એટલે એટલું તો નક્કી જ હતું કે આ કિરણો વિદ્યુતભારવાળાં તો હોવાં જ જોઈએ. આ કિરણોની નજીક બે લોહચુંબક લઈ જવામાં આવે તો તે વિપથગામી બને છે. આ ઉપરથી એ ચોક્કસ થયું કે એ પ્રકાશનાં કિરણો નથી; કારણ કે પ્રકાશનાં કિરણો ઉપર લોહચુંબકની અસર થતી નથી. ગમે તે ધાતુના વિદ્યુત છેડા નળીમાં દાખલ કરવામાં, અગર ગમે તે જાતનો વાયુ નળીમાં રાખવામાં આવે તોયે આ જ જાતનાં કિરણો ઉત્પન્ન થાય છે. આ કિરણો કોષ્ટક જાતના વિદ્યુતભારવાળાં દ્રવ્યનાં કણો છે એમ ત્યાર પછીના અનેક પ્રયોગોથી સાબિત થયું. સર જે. જે. થોમસને એ કણોનું વજન, કદ અને એના ઉપર

રહેલો વિદ્યુત-ભાર નક્કી કર્યો. એ કણનું વજન હલકામાં હલકા હાઇડ્રોજન વાયુના પરમાણુથી ૧૮૫૦ ગણું એણું હતું. આ વસ્તુ આશ્ચર્યજનક હતી. હાઇડ્રોજનનો પરમાણુ એ નાનામાં નાનો અને અવિભક્ત કણ ગણાતો હતો તો પછી આ તેનાથી સૂક્ષ્મ અને હલકો કણ ક્યાંથી નીકળ્યો ? વળી દરેક જાતના વિદ્યુતછેડા ઉપરથી પણ આ એક જ જાતનો કણ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે સ્વાભાવિક નિર્ધાર એ જ થાય કે દરેક જાતના પરમાણુ-માં આ વિદ્યુતભારવાહી કણ રહેલો હોવો જોઈએ. ઝણુ છેડા તરફથી એ કણ નીકળે છે એટલે એને Electron-ઝણુકણ કહેવામાં આવ્યો.

દરેક પરમાણુમાં ઝણુકણ રહેલો હોય તો એ ઝણુવિદ્યુત ભારવાહી હોવાં જોઈએ. પરંતુ પરમાણુ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં વિદ્યુતભારવાહી હોતાં નથી એટલે પરમાણુમાં જેટલાં ઝણુકણ હોય એટલાં Proton-ધનકણ (ધનભારવાહી કણો) પણ હોવાં જોઈએ, કે જેથી વિદ્યુતભાર શિથિલ (neutral) થઈ જાય. દરેક તત્ત્વમાં કેટકેટલાં ઝણુ અને ધનકણ હોય છે એ તરફ સર્વનું ધ્યાન દોર્યું. ઝણુકણની સાબિતી બીજા પણ કેટલાક પ્રયોગોથી ચોક્કસ થઈ. સૂર્યનાં Ultra-violet પાર-જાંબલી કિરણો જે કોઈ ધાતુ ઉપર પડે તો તેમાંથી ઝણુકણ ઉડી આવે છે. કોઈપણ ધાતુને ખૂબ તપાવીએ તો તેમાંથી પણ ઝણુકણો છૂટાં પડે છે. ક્ષ-કિરણો જે ધાતુ ઉપર અથડાય તેમાંથી ઝણુકણો નીકળે છે; અને એ નિઃસંશય સિદ્ધ થયું કે ઝણુકણો અને ધનકણોથી જ પરમાણુ બંધાયેલા છે. અવિભક્ત ગણાયેલા પરમાણુ વિદ્યુતના બળ વડે ભાંગી શકાય, અને દર પરમાણુની જગ્યાએ ફક્ત ધન અને ઝણુકણ એવા બે જ વિભાગ છે એમ પુરવાર થયું.

આ ઉપરાંત બીજું એક નવીન શાસ્ત્ર શોધાયું કે જે વડે ધનકણનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ શોધી કઢાયું. એ શાસ્ત્રનું નામ રેડિયો એક્ટીવિટી છે. ૧૮૯૬ માં એક વેલે યુરેનિયમ ધાતુની શોધ કરી અને તેને માલમ પડ્યું કે એમાંથી એક જાતનાં એવાં કિરણો નીકળે છે કે જે ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ ઉપર અસર કરે છે. આ કિરણો યુરેનિયમના પરમાણુમાંથી સતત વળાંકે છે, પરંતુ એ શાંતી નીકળે છે એ પ્રથમ સમજાયું નહિ. એટલું તો ચોક્કસ હતું કે એનું કારણ પરમાણુનું કોઈ પ્રકારનું transformation રૂપાંતર જ હોવું જોઈએ. ઝણુકણની શોધ પણ એ જ અરસામાં થયેલી હોવાથી કદાચ એમાં ઝણુકણો હોય એ તદ્દન સંભવિત લાગ્યું. જે એ કિરણો ફક્ત પ્રકાશનાં જ કિરણો હોય તો એના ઉપર ચુંબકાર્પણ અગર વિદ્યુતકાર્પણની કંઈ પણ અસર થવી ન જોઈએ. જે આમ ન હોય અને એ વિદ્યુતકણનાં જ કિરણો હોય તો ચુંબકાર્પણ લાગતાં જ વિપથગામી થવાં જોઈએ. આ પ્રયોગ અજમાવતાં એવું માલમ પડ્યું કે કિરણના બે વિભાગ સામસામી દિશામાં વિપથગામી થઈ જાય છે, બન્ને એક ભાગ સાથે ચાલી જાય છે. ચુંબકાર્પણને લાગતે કણો સામસામી દિશામાં વળે એટલે સ્વાભાવિક રીતે એક ભાગ જે ઝણુકણનાં કિરણોનો હોય તો બીજો ભાગ ધનકણનાં કિરણોનો હોવો જોઈએ. જે ત્રીજા ભાગ ઉપર ગિલક્રુક અસર ન થઈ તે પ્રકાશકિરણો છે અને તે ક્ષ-કિરણો જેવાં જ તીવ્ર કિરણો છે એમ પ્રયોગથી સાબિત થયું. આ ધન અને ઝણુકણ યુરેનિયમમાંથી નીકળે છે એટલે યુરેનિયમનાં પરમાણુ સતત ભાંગતાં હોવાં જોઈએ. આ શોધ થઈ ત્યાર પહેલાં પરમાણુ અવિનાશી છે અને આપે આપ કોઈ પણ વિગત કરી ન શકે એવો એક સિદ્ધાંત પ્રચલિત હતો, પરંતુ આ શોધે એ

સિદ્ધાંતને ઉઘલાવી નાખ્યો, અને સ્થૂળ વસ્તુ પણ સ્વયંવિભાજન્ય છે—આપોઆપ વિનાશને પામી શકે છે એ પુરવાર થયું. જગતમશહૂર ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક માદામ ક્યુરીએ ત્યાર પછી રેડિયમના શોધ કરી અને બતાવ્યું કે આવાં આપવિનાશી તત્ત્વો ધણાં છે. ધનભારવાહી કિરણોને α -rays આલ્ફા-કિરણો, ઋણ-કિરણોને β -rays બીટા-કિરણો અને પ્રકાશનાં કિરણોને ગામા-કિરણો કહેવામાં આવે છે. બીટા કિરણોના કણો ઋણકણના સર્વ ગુણધર્મ ધરાવે છે, ન્યારે આલ્ફા કિરણોનું વજન હાઇડ્રોજનથી ચારગણું હોય છે. હેલિયમ વાયુના પરમાણુનું વજન આલ્ફા કિરણના પરમાણુ જેટલું જ છે એટલે એ હેલિયમ વાયુના પરમાણુ હોય એ સંભવિત છે. આલ્ફાકરણ ઉપર વિદ્યુતભાર હોવાથી એમાંથી ધનભાર જેટલાં ઋણકણો છૂટાં પડી ગયાં હોવાં જોઈએ. આ ઉપરથી એ પણ માલમ પડે છે કે આલ્ફા કિરણના એ ધનકણના સૂક્ષ્મ અણુ ન જ હોઈ શકે; કારણ કે હાઇડ્રોજન પરમાણુનું વજન એનાથી હલકું છે. ૧૯૨૦માં લોર્ડ રથરફોર્ડે હાઇડ્રોજનના પરમાણુના વજનવાળા ધનકણ કૃત્રિમ રીતે છૂટા પાડ્યો. હવે આલ્ફા કિરણો અત્યંત વેગથી નીકળતાં હોવાથી હલકાં ભારાંકવાળાં તત્ત્વો સાથે જો અથડાય તો તે પરમાણુ ભાંગી જાય. ધણી ધીરજ અને ખંતથી આ પ્રયોગ પાર પડ્યો અને નાઇટ્રોજન વાયુનું પરમાણુ ભાંગી શકાયું. અને એક ધનકણ-છૂટા પડ્યો. એ ધનકણનો વિદ્યુતભાર એક ઋણકણને શિથિલ બનાવે એટલો જ હતો અને એનું વજન હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુ જેટલું હતું. આ પ્રયોગથી પરમાણુની વિદ્યુદ્ભવ રચનામાં કાંઈ પણ શંકાને કારણ રહ્યું નહિ.

હાઇડ્રોજનના પરમાણુની રચના હવે સહેલથી સમજી શકાશે. એની અંદર એક ધનકણ અને એક ઋણકણ હોવા જ જોઈએ. હાઇડ્રોજનનો પરમાણુભારાંક ૧ છે એટલે જેટલાં પરમાણુભારાંક હોય એટલા ધનકણ હોય એ દેખીતું છે. હવે આપણે ઑક્સિજનનો પરમાણુ લઈએ તો તેનો પરમાણુભારાંક ૧૬ છે એટલે એની અંદર ૧૬ ધનકણ અને ૧૬ ઋણકણ હોવાં જ જોઈએ. પરંતુ આ રચનામાં એક મુશિખત ઊભી થઈ. કેટલાંક તત્ત્વોના પરમાણુભારાંક અપૂર્ણાંક આવે છે, તો કાં તો એ તત્ત્વોના પરમાણુમાં ધનકણો અપૂર્ણાંક ભાગ હોવો જોઈએ; અગર તો તેના પરમાણુ લુદા લુદા પૂર્ણાંક પરમાણુભારાંકના સમૂહથી બનેલાં હોવાં જોઈએ. થોડા જ વખતમાં એસ્ટન નામના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોથી બતાવ્યું કે પરમાણુભારાંક હમેશાં પૂર્ણાંક જ હોય છે અને જે તત્ત્વોના પરમાણુભારાંક અપૂર્ણાંક છે તેમાં બે ત્રણ જાતના પરમાણુભારાંકવાળાં પરમાણુ હોય છે. દાખલા તરીકે ક્લોરીન વાયુનો પરમાણુભારાંક ૩૫.૪૬ છે અને એસ્ટને બતાવ્યું કે ક્લોરીનનાં પરમાણુ બે જાતના બેળથી બનેલાં છે. એક જાતના પરમાણુનો પરમાણુભારાંક ૩૫ છે ન્યારે બીજી જાતના પરમાણુનો ભારાંક ૩૭ છે. આ શોધથી જેટલા પરમાણુભારાંક તેટલા ધનકણ એ સિદ્ધાંત કાયમ રહ્યો.

હવે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થયો કે પરમાણુની રચના કેવી હશે? લુદા લુદા વૈજ્ઞાનિકોએ અનેક જાતની કલ્પના કરી, પરંતુ છેવટે લોર્ડ રથરફોર્ડ અને બોહરે ધણી જ સફળતાથી એની સમજૂતી આપી. હાઇડ્રોજન વાયુનું પરમાણુ લઈએ તો ધનકણ મધ્યમાં ધણી જ સૂક્ષ્મ ક્ષાગમાં રહેલો હોય છે અને ઋણકણ તેની ફરતે અમુક કક્ષામાં ઉપમઢની માફક ફરે છે. હેલિયમ વાયુ લઈએ તો તેનો પરમાણુભારાંક ૪ છે એટલે ૪ ધનકણ

મધ્યમાં રહેલા છે. કેટલાક પ્રયોગોથી એવું માલમ પડ્યું છે કે ૪ ઋણકણમાંના ૨ ઋણકણ મધ્યમાં ધનકણની સાથે જોડાયેલા રહે છે, જ્યારે બહાર કક્ષામાં ૨ જ ઋણકણ ફરે છે. ઑક્સિજનનો પરમાણુ લઘુએ તો તેના મધ્યમાં ૧૬ ધનકણ સાથે ૮ ઋણકણ હોય છે જ્યારે બાકીના ૮ ઋણકણ કક્ષામાં ફરે છે. કક્ષામાં ફરતાં ઋણકણની સંખ્યા દરેક તત્ત્વની સામે લખી દઈએ તો એક બહુ જ નવાઈની વાત તરી આવે છે, એ સંખ્યા ૧ થી ૯૨ સુધી અનુક્રમે આવે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિશ્વમાં ઓછામાં ઓછાં ૯૨ તત્ત્વો છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. આ સંખ્યાને atomic number—પરમાણુ અંક કહેવામાં આવે છે. એક તત્ત્વનો પરમાણુ અંક આપ્યો હોય તો તેથી એમ સમજાય કે એની અંદર 'તેટલાં' ઋણકણ બહાર કક્ષામાં ફરતાં હોય છે. દાખલા તરીકે ક્રોમિયમ નામની ધાતુનો પરમાણુભારાંક પર છે જ્યારે એનો પરમાણુ અંક ૨૪ છે; તો એની અંદર પર ધનકણ અને પર ઋણકણ છે એ દેખીતું છે. આમાંના ૨૪ ઋણકણ કક્ષામાં ફરતા હોય છે, કારણ કે પરમાણુ અંક ૨૪ છે, એટલે બાકીના ઋણકણ મધ્યમાં ધનકણો સાથે રહેલા હોવા જોઈએ.

સાદા શબ્દોમાં પરમાણુ જુદી જુદી જાતનાં સૂક્ષ્મ સ્વર્ભંડો છે, જેના મધ્યમાં ધનકણો સ્વર્ભંડે વિરાજે છે; જ્યારે થોડા ઋણકણો ગ્રહોની પેઠે અનંતકાળ સુધી ફૂંદી ફર્યા કરે છે. જે રચના આકાશની અનંતતામાં વિરાટ સ્વરૂપે દેખાય છે તેની તે રચના પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ દ્રવ્યમાં પણ માલમ પડે છે. આકાશમાં આખા ગ્રહમંડળના કદના પ્રમાણમાં સૂર્ય અને પૃથ્વી વગેરે ગ્રહોનું કદ માત્ર ઘિંદુરૂપે જ છે; તેવી જ રીતે પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં તેની અંદર માત્ર એક મહાસૂક્ષ્મ ભાગનો ઋણકણ કક્ષામાં ફરે છે, અને ઋણકણથી પણ અતોક્ષણના નાના કદનો ધનકણ મધ્યમાં રહેલો છે. બાકીનો ભાગ ફક્ત સ્વકાશમય જ છે. એક વિશાળ મહાલય લઈએ તો તે મહાલયની મધ્યમાં 'ઊડતી' એક માખી અને છગ્ગ ઉપર બેઠેલું એક પક્ષી એ આપણા પરમાણુના મહાલયના મધ્યમાં બેઠેલા ધનકણ અને ફરતે ફરતા ઋણકણની સાથે અનુક્રમે સરખાવી શકાય. આ પ્રમાણે વિરાટસ્વરૂપમાં અગર સૂક્ષ્મ ઝીજોમાં પણ આપણને કુદરતનું સતત નૃત્ય દેખાય છે. સૂયળ વસ્તુઓ એતનવંત બની અનાદિકાળ સુધી એકબીજાની ફરતે ફૂંદી ફરે છે. એ રસે ચડેલા વિશ્વની લીલાને કાળની સીમા નથી, સ્થળનાં બંધનો નથી. માનવજાત પૃથ્વી ઉપર આવી અને કાળાંતરે નષ્ટ થઈ જશે પરંતુ વિશ્વની અનંતતામાં આ નૃત્ય—આ રાસ—તો ચાલ્યાં જ કરશે.

અંતુજનો વાર

[મનહર છંદ]

(૧)

સર્વ વારમાંથી મને શનિવાર ખાસ ગમે
પૂજી રહું અંતરમાં એનાં એંધાણને
શનિકેરું નામ સૂણી સર્વ લોક ખાલી કરે
હું તો એમાં લાળું મારા લાગ્ય કેરા લાણને.
અગિયારથી પાંચ સુધી માથાફૂટ કરી રોજ
છોકરાંને મારી મારી ‘ટ’ સરીખો થાઉં છું
ઘેર ફરું તારે મારું માથું આપું લમે તથી
ધરવાળા બોલાવે તો ફાડી ખાવા ધાઉં છું.

(૨)

શનિવારે કિન્તુ વહેલો જીડી હું નિશાળે જાઉં
થોડું ઘણું ચલાવું છું ત્યાં તો ધંટ વાગે છે
થડે પહોરે ખાધ કરી ધોરવાને લાગી જાઉં
‘ઠેઠ સાંજ પડે ત્યારે બંદા પાછા જાગે છે.
‘બીજી દા’ડે રજા છે એ ખ્યાલ મારા શનિવારે
અંતરમાં આનંદની જામિંઓ જગાવે છે
રવિવારે ‘રજાં તોયે બીજા દા’ની બીક લાગે
તથી મને શનિવાર રવિથી ચે લાવે છે.

અનેદાની ભેટ

અખિલબાણુ કચેરીમાંથી ઘેર આવતાં જ ગૃહિણીએ તેમને અનેદાના તમામ ગુણોનું પારાયણ કહી સંભળાવ્યું.

અખિલબાણુ એ દિવસે એક મુકદ્દમે દારીને આવ્યા હતા. સામા વકીલે તેમને એક તીક્ષ્ણ મર્મથી વીધી લીધા હતા, તેથી તેમનો મિગ્ગળ બહુ બગડી ગયો હતો. તેમાં વળી ઘેર આવતાં જ આ પારાયણ ! ગૃહિણી આંખો લાલધૂમ અને પાંપણો ભીની કરીને બેઠી હતી. અખિલબાણુનું શરીર જાણે આગથી સળગી ઊઠ્યું. પાસે યમને એક દાસી જતી હતી તેને હુકમ સંભળાવ્યા: “ અનેદાને એકદમ અહીં મોકલ.”

ખીજ જ પહે અનેદા આવી ઊભો. આજે તેની આંખો હમેશ મુજબ ઢગેલી નહોતી. જર્મન સમ્રાટની પેઠે તેણે મુછોને ખૂબ વળ ચડાવેલો હતો, માથે પાઘડી હતી. અનેદા રોજ કંઈ કેટો નહોતો બાંધતો, પરંતુ ત્યારે કંઈ પ્રસંગ બનતાં તેનો મિગ્ગળ બગડી જતો ત્યારે તે એકદમ માથે કેટો બાંધી દેતો. મનમાં વીરત્વનો ભાવ જાગે ત્યારે તેને બહાર પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થતી સ્વાભાવિક જ છે.

અનેદાના રૂપરંગ જોઈ બાણુને બળતામાં ઘી રેડાયું. પરંતુ તેમણે મન સ્વસ્થ રાખી ધીમેથી પણ કઠોર સ્વરે ન્યાયાધીશ સાહેબ જજમેન્ટ સંભળાવતા હોય તેમ સંભળાવ્યું:—

“ અનેદા, તું બહુ જૂનો નોકર છે. પરંતુ જૂનો છે તેથી સુધરવાનું તો બાજુએ રહ્યું પણ તું રોજરોજ વધારે બગડતો જાય છે. મુનીમ કહે છે કે રીતભાત કે શરમ કે ખીક કશુંયે તું રાખતો નથી. અને સૌને કાયર કાયર કરી મૂક્યા છે. તું જૂનો નોકર છે સમજ મેં બહુ સહન કર્યું છે; પણ હવે એ નહિ ચાલે. બસ, હવે તું જા. આ પહેલી તારીખથી તું છુટો.”

અનેદાએ માથું ધુણવી ઉદ્વેગભાવે બેપરવાઈથી જવાબ દીધો: “ હુકમ, મહારાજ, હમ રાજકા સાથ ચલા જાયેંગે. આપ રજા નહીં દેતે તો ખૂદ હમ આજ ઇસ્તફા દેને કે તમાર હુઆ થા.” બોલતાં બોલતાં અનેદાના હોઠ કંપવા લાગ્યા.

અનેદા બંગાળી બોલી શકતો નહિ એવું ના સમજ્યો. અદાર વર્ષથી તે આ ઘરમાં નોકરીએ છે—બંગાળી જેવું જ સરસ બંગાળી તે બોલી શકે છે ! પરંતુ ગુસ્સામાં હોય ત્યારે તે બંગાળી બોલતો નહિ. બંગાળી ભાષા સદ્ગૃહસ્થોની ભાષા છે—તરણાથી પણ દલકા અને વૃક્ષથી પણ સદિધ્ય લોકોની તે ભાષા છે. અનેદા તો શું—ધણા બંગાળી પણ કોષમાં હોય ત્યારે બંગાળી બોલી શકતા નથી—નિહી કે અંગ્રેજીમાં બોલી ઊઠે છે !

અનેદાના આ ઉદ્વેગ જવાબથી પણ અખિલબાણુએ પિત્તો ગુમાવ્યો નહિ. પહેલાંની જેમ જ ધીરજથી તે બોલ્યા: “ બહુ સારું. પરંતુ ખબરદાર ! જો ફરી આવ્યો છે તો. ત્રણ ત્રણ વાર તો તને માશી આપી પણ હવે એ આશા રાખતો નહિ. હવે જો પાછો આવ્યો તો યાદ રાખજે, પેસવા નહિ દઉં. બસ. ખતમ.”

અનેદા બોલ્યો: “નેહ ગરીબપરબર; ઔર નેહિ આયેગે. હમ બી દિક્કારી હો ગીયા—”

તેને બોલતો અટકાવી બારણા તરફ હાથ કરી આંખો ફાડી બાહુ બોલ્યા: “ચલે ના.”

અનેદાએ જતાં જતાં વાક્ય પૂરું કરી લીધું: “થક ગીયા. નોકરી ઔર નેહિ કરેગે. ને કીયા સો કીયા—બસ, અબ હમ હો ચૂકા.”

અખિલબાહુએ ખુરશી પર બેસી દાસીને હુક્કો લાવવા હુકમ કર્યો. રોજ તો અનેદા તેમને હુક્કો લાવી દેતો.

૨

અપોરનો વખત છે. ચોમેર શાંતિ છે. અખિલબાહુ કચેરીએ ગયા છે. છોકરાં નિશાળે ગયાં છે, ગૃહિણી નિરાંતે બેઠે છે.

આજે ઠંડી કંઈક વધારે પડે છે. અનેદા આંગણમાં તડકે પથારી પાથરી સહેજ બેઠી લેવા તરફડિયાં મારે છે, પણ બેઠા આવતી નથી. કીકી તેના માથા પાસે બેસી ઘોળા ઘોળા વાળ ચૂંટી કાઢે છે.

કીકી કહે: “અનેદા, તું કેમ જતો રહેવાનું કહે છે?”

અનેદા કહે: “તારા બાપાએ તો મને કાઢી મૂક્યો છે ને!”

આવતી કાલે પહેલી તારીખ છે. અનેદા કાલે જવાનો છે. કીકીએ આગળ પૂછ્યું: “ફરી ક્યારે આવવાનો તું?”

અનેદા કહે: “હવે શું કરવા આવું, બહેન! હવે તો જવાનો એ જવાનો.”

કીકી અનેદાના ગળે વળગી પડી બોલી: “ને અનેદા, તારે આવવું પડશે.”

અનેદા કહે: “ભલે ત્યારે. તું ન્યારે પરણીશ ને, ત્યારે તું ને મને કાગળ લખીશ તો આવીશ.”

કીકી દુઃખી થઈને કહે: “મને કંઈ લખતાં આવડે છે?”

“મોટાભાઈને કહેજે તે લખી આપશે.”

અનેદાએ થોડી વાર બેઠી જવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાવ્યો નહિ ત્યારે છેવટે કહે: “તું મારા વિવાહમાં આવીશ કે નહિ?”

કીકી ખડખડ કરતી હસી પડી. “મૂઝા, તને હવે પરણાવે કાણુ? તું તો હવે છુટ્ટો થયો!”

અનેદા કહે: “કાણુ કહે છે, હું છુટ્ટો ચર્ષ થયો છું?”

અનેદાના માથાના વાળ રમાડતી કીકી બોલી: “વાહ રે! તું શું છુટ્ટો નથી થયો? મને શું એટલી ખબર નહિ હોય! પેલે દહાડે મોટી બહેન, બા, ભાઈ બધાં કહેતાં હતાં.”

“શું કહેતાં હતાં?”

“કહે કે અનેદા મૂઝાને છુટ્ટો થયો ત્યારે શાખ થયો કે હવે પરણવાનું કહે છે. એને તે કાણુ છોકરી દેવાનું છે?”

અનેદા આ સાંભળી કહે: “અરે જોજો તો ખરી, મને એક વાર પરણી લેવા દે ને, પછી એ લોકો શું કહે છે એ સાંભળજે.”

કીકી કહે: “અનેદા, તારે શું કામ પરણવું છે બાઈ?”

“ ત્યારે મને ખાત કોણ રાંધી દે, બહેન ? ”

આ જગ્યાએ અન્નેદાના જીવનનો પૂર્વ ઇતિહાસ છુપાયેલો હતો. તે ત્રણ વાર નોકરી છોડી દેશમાં ગયો હતો. પણ છેવટે એકાએક પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે “ હાથ બાળાને કેમ રાંધ્યું નય મા, તેથી ” આવતો રહ્યો. ” નાનપણમાં અન્નેદા એક વાર પરણ્યો હતો. અન્નેદા ત્યારે પહેલવહેલો અખિલબાણને ત્યાં રહ્યો, ત્યારે તેની સ્ત્રી જીવતી હતી. અત્યારે તો તેની સ્ત્રીને મરી ગયે ધણું વરસો થયાં.

કાકીએ પૂછ્યું : “ ત્યારે તું આ વખત સાચેસાચ પરણવાનો કે ? ”

“ સાચેસાચ નહ તો શું જૂઠુંજૂઠું ? ”

“ કેટલા દુનિયર રૂપિયા તને મળશે ? ”

અન્નેદા હા હા કરતો હતો પડ્યો. “ રૂપિયા વળા મળે ? એ તો મારે દેવાના ! આ તે શું બંગાળી શાદી છે ? ”

“ ઘરેણું પણ આપવાં પડશે ! ”

“ વાહ રે ! ઘરેણું પણ ખરારતો. બહુ રૂપિયા ખરચ થવાના-બહુ ! ” આમ, કહી, અન્નેદાએ ફરીથી ઊંઘવા માટે આંખો મીંચી.

કાકી થોડી વાર વિચારમાં પડી. પછી સમજાવતી હોય તેમ બોલી : “ અન્નેદા, તારી વડુને હું એક ઘરેણું આપીશ. ”

અન્નેદા નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો : “ શું ઘરેણું આપીશ બા ? ”

કાકી કહે : “ કેમ પેલી મારી જૂની બંગડીઓ છે ને, સાડાત્રણ તોલાની છે, બહુ નાની પડે છે, એ બંગડીઓ તારી વડુ માટે આપું-લે, હમણાં જ લઈ ના. ”

અન્નેદા હસ્યો. “ પહેલાં કન્યા તો નક્કી થવા દે, પછી બંગડીઓ આપજો-માદણિયું આપજો, સાંકળાં આપજો-બધુંય આપજો ને ! ”

કાકી કહે : “ ના, પણ બંગડીઓ તો હમણાં લઈ ના. ” આમ કહી કાકી દોડતી ગઈ. થોડી વારમાં બે બંગડીઓ લઈને આવી, “ લે, લઈ લે બાઈ ! મા જગી જરો તો પછી આપવા નહિ દે. ”

અન્નેદા કહે : “ બંગડીઓ ક્યાંથી લઈ આવી, મૂરખા ? ”

“ કેમ ? બંગડીઓ ક્યાં છે એટલી મને ખબર નહિ હોય એમ ? ”

“ જા, જા. ત્યાં દત્તી ત્યાં મૂકી આવ. ” અન્નેદાએ શ્વાસ નાખી પાસું ફેરવ્યું.

કાકી બંગડીઓ હાથમાં રમાડતી, ખખડાવતી, ગણગણ કરતી મનમાં કંઈ ગાવા લાગી. અન્નેદા કહે : “ જા, જા, મૂકી આવ હવે, બોઈ બેસીય તો મારે પડી જશે. ”

કાકી કંઈ પણ બોલ્યા વગર ઊડીને ગઈ. અન્નેદા ફરી ઊંઘવા લાગ્યો.

૩

કીકીએ ઘરમાં જઈ નેહ્યું તો મા હજી ઊંઘતી હતી, અને ખાટલામાંથી તેનો ચોટલો નીચે ખૂલતો હતો.

કાકી ત્યાંથી પૂળના ઓરડામાં ગઈ, ઝારીમાંથી જરા ગંગાજલ લઈ ચરણામૃત પાન કર્યું. પછી ગરદન નમાવી આંખો મીંચી બોલી. “ અહા ! ઓરડામાં એક ખૂણે બિલાડી બેઠી ઊંઘતી હતી. કાકીએ પૂળનાં ફૂલનો મૂકો ભરી ધીમેધીમે બિલાડી પાસે જઈને ‘ નમો નમો ’

કહી એકે એક ફૂલ તેને ચડાવવા માંડ્યાં. બિલાડીને માથા પર ઠંડું ઠંડું લાગવાથી જાગી ગઇ અને 'મ્યાઉ' બોલી બીકથી નાસી ગઇ.

પૂજામાં ભંગ થવાથી ભક્ત કીકી બિલાડીની પાછળપાછળ થોડી વાર દોડી રસોડા સુધી આવી. રસોડાના આરણને સાંકળ દીધેલી હતી. ક્યાંકથી એક સ્ટૂલ ઉપર ચડી સાંકળ ઉઘાડવા બહુ મથન કર્યું, પણ બિધડી નહિ. તેથી નીચે ઊતરી આમતેમ કંઇક જાળી પોળી ધૂમવા લાગી. એક કોલસાનો કકડો હાથ લાગી જતાં તેના મોં પર આનંદ દેખાયો. કોલસો લઇને કીકી નાહવાની ઓરડીએ ગઇ. ચોકડી પરથી પાણી સુકાઈ ગયું હતું. કીકીએ ત્યાં કોલસા વડે કેટલાંય ધર ચીતર્યા અને દરેક ધરમાં એક એક 'ક' લખી દીધો. પછી ટબમાંથી લોટો પાણી લઇ ધીરે ધીરે પોતે બનાવેલાં આ ઘરો ઉપર રેડવા માંડ્યું. વીસ લોટો પાણી રેડ્યું, પછી થાકી. જરા હાથ ઠંડીથી કળવા માંડ્યા હતા. પછી કીકી બહાર આંગણમાં આવી. અન્નેદ્દા બિંધમાં નસ્કોરાં બોલાવતો હતો.

કીકી ધીરેથી અન્નેદ્દાના મિછાના પર બેડી. તેની કમરે એક ચાવી બાંધેલી હતી, સાવચેતીથી તે છોડી લીધી. અન્નેદ્દાની દેવદારની પેટી ક્યાં રહે છે તે કીકીને ખબર હતી. પેટી ઉઘાડી પેલી બે બંગડીઓ આસ્તેથી બધી ચીજોની છેક નીચે છુપાવી દીધી. બીજી કેટલીક ચીજો ભેગી તે પેટીમાં એક પતરામાં જડેલી, પાછળ ગણપતિ ચિત્રેલી એક નાની આરસી હતી અને એક કાંસકી હતી. કાંસકી વડે કીકીએ જરા વાળ હોળી લીધા. છેવટે પેટી બંધ કરી ચાવી ફરીથી હતી તેમ અન્નેદ્દાની કમરે બાંધી લીધી.

૪

બીજે દિવસ સવારે વહેલા વહેલા ખાઇ કરી, ગૃહિણીને પ્રણામ કરી, બાણુને નમસ્કાર કરી, મોટાભાઈ અને કીકીની અશ્રુભરી આંખે વદાય લઇને અન્નેદ્દાએ ઘર છોડ્યું. કીકી ધૂસ્કે ધૂસ્કે રોવા લાગી. ગૃહિણીએ પણ કેટલીય વાર પાલવથી આંસુ લૂછી નાખ્યાં. અન્નેદ્દાનું ગામ મુંગેર સ્ટેશનથી દશ કોશ દૂર હતું. મુંગેરથી એક બળદગાડી ભાડે કરી અન્નેદ્દા ધીરે ગયો.

આ મુંગેરમાં જ તે પહેલવહેલો અખિલબાણુની નોકરીમાં રહ્યો હતો. એાજે તો કેટલાંય વરસો થયાં. ત્યારે તો અખિલબાણુએ તરતમાં જ વકીલ થઇને ધંધો શરૂ કર્યો હતો. મુંગેરમાં તેમનો ધંધો બરાબર જામ્યો ત્યાર પછી તે હાઇકોર્ટમાં આવેલા. એક વખત જત્રાના સમયે આ જ મુંગેર સ્ટેશને ગાડીમાં બેસવા કાળે ધાંધલમાં અખિલબાણુનો મોટો પુત્ર સતીશ ખોવાઈ ગયો. કિલ્લાની ભીંત પાસે પીપળાના ઝાડ નીચે બેઠો બેઠો સતીશ રોતો હતો-અન્નેદ્દાએ જ તેને ખોળી કાઢ્યો હતો. બાણુએ આથી ખુશી થઇ તેને પોતાના નવા વિલાપતી જોડા બક્સિસ આપ્યા હતા. આ બધું તેને યાદ આવ્યું. પછી તો એ જ સતીશ કલકત્તામાં તાવથી મરવા પડ્યો ત્યારે આખી રાત મટકું ચે માર્યા વગર એકવીસ દિવસ અન્નેદ્દાએ સતીશની યાકરી કરી હતી. શબદાહ કર્યા પછી અખિલબાણુ અન્નેદ્દાને ગળે વળગી રડી પડી બોલેલા : “ અબુધા ! એક વાર તું મારો ખોવાઈ ગયેલો છોકરો લઇ આવેલો, હવે બીજી વાર લઇ આવ.”-સુખેદુએ, હરખે શોકે અહાર વરસ જેમની સાથે કાઢ્યાં છે, તેમની સાથેનો સંબંધ હવે સદાને માટે છૂટ્યો. અન્નેદ્દાની ગાડી કેટલાય ગાઉ સુધી ગંગાની ધારે ધારે ચાલી. રસ્તો ન્યારે બાણુએ વળ્યો અને ગંગા દેખાતી બંધ થઇ ત્યારે અન્નેદ્દાએ હાથ જોડી ગંગાદેવીને પ્રણામ કરી મનોકામના પૂર્ણ કરવા પ્રાર્થના કરી.

ઘેરથી અન્નેદાને ઘણા મહિના થયાં કાગળપત્ર કંઈ મળ્યો નહોતો. ઘરમાં તેની એક ઘરડી કાકી હતી, બીજું કોઈ નહોતું. હવે તે કાકી જીવતી છે કે મરી ગઈ છે તેનો મનમાં વિચાર કરતો હતો. ગાડી ગામમાં આવી પહોંચી.

ઘેર જઈને જોયું તો ખારણે તાળું છે. પાડોશીને ત્યાં ખખર કાઢવા ગયો, ત્યારે ખખર પડી કે તેની કાકીને મરી ગયે છે મહિના થયા હતા. ગામના સમજુ લોકોએ વિચાર કરી કરી “અન્નેદાલાઈ, મકામ કલકત્તા” એ સરનામે દામડીલાલ પાસે તેને એક કાગળ પછું લખાવ્યો હતો—પરંતુ તે કાગળ બે મહિને પાછો આવ્યો અને બિચારા દામડીલાલને એક આનાના પૈસા દંડના ભરવા પડ્યા. એમણે અન્નેદાને સલાહ આપી કે લાઈ! દામડીલાલને બેગો થાય તો એના એક આનાના પૈસા આપી દેજે.

ચાવી લઈને અન્નેદા ઘેર આવ્યો. ઝાંપો ઉઘાડ્યો. ચોમેર કચરાના ઢગ બાંધી ગયા હતા, ને જંગલ જેવું ચંપ ગયું હતું. નાનાં મોટાં ઝાડવાં સુદાં બિગી નીકળ્યાં હતાં. ઘર ઉઘાડ્યું—લાંબો વખત અવાવરું પડી રહેલાથી ઘરમાં બેજ બેજ ચંપ ગયો હતો. ખાટલાનો એક અડધો પાયો ઉઘાડ ખાઈ ગઈ હતી. ખારણું બિઘડતાં અજવાળું પડવાથી ઉંદરો ને વંદાઓએ દોડદોડ કરી મૂકી.

અન્નેદા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી, ફરી તાળું મારી કોઈ પાડોશીને ઘેર જઈ બેઠો. નોકરી હવે ગઈ છે એવું કાઠને કહેતાં તેનો જીવ આલ્યો નહિ, તેથી કહ્યું કે થોડી રજા લઈને આવ્યો છું.

તેમણે અન્નેદાને વિનય કરી હુકો આપ્યો. એક બે દમ લેતાં ન લેતાં તો બિઘરસ ખાઈ અન્નેદાએ હુકો પાછો મૂકી દીધો. બાજુને ઘેર અચ્છુરી તમાકુ પીપી તેનો જન્મારો ગયો છે ને !

બીજો દિવસ સવારે અન્નેદાએ મજૂર રોડી ઘરખાર સાફસફ કરાવ્યાં. લોકો કહે: અન્નેદા ચાકરી કરી મોટો ઉમરાવ થઈ આવ્યો છે. નહિ તો, જેના બાપદાદા આટલાં વરસથી પડે મજૂરી કરતા આવ્યા છે તે કદી રોજના બે આના આપવા કરી મજૂર રાખે ખરો? પોતાના ઘરમાં સાંજે અન્નેદાએ રાંધી ખાધું. ખાધા પછી ઓરડાંમાં જઈ તેલનો દીવો કર્યો. દીવાનો ઝાંખો પ્રકાશ જોઈ, તેને તેના શેકના ઘરના વીજળીના દીવા યાદ આવવા લાગ્યા.

દિન પર દિન જવા લાગ્યા. મહિનો વીત્યો. ગામના લોકો તેને હવે પૂછવા લાગ્યા કે કેટલી છૂટી છે? હવે ક્યારે કલકત્તા જવાનું છે? તે કહે: હવે થોડા દહાડામાં જમરા. અન્નેદા એકલો પડી રહેતો. કોઈની સાથે લળતો નહિ. તેના નાતીલા, પાડોશી સૌ તેને ક્ષુદ્ર માણસ લાગતા. તેમની સાથે હાસ્યવિનોદ કરવાનું તેને મન જ થતું નહિ. તે પોતાના ઘરમાં એકલો બેસી રહેતો. એકલો એકાંત વિચારમાં. અખિલબાજુનાં છોકરાંઉંબાને તેણે જાતે ઉછેરી મોટાં કર્યાં હતાં—તેનું મન ચોવીસે કલાક કલકત્તાના એ પ્રિય ઘરમાં જ ચોંટ્યું રહેતું.

આમ ને આમ બે મહિના ગયા ત્યારે અન્નેદાએ નક્કી કર્યું કે મોટાભાઈને એક કાગળ લખી સૌના સમાચાર મંગાવું; પણ કાગળ તો અંગ્રેજીમાં લખવો પડે. અને ગામમાં કોઈ અંગ્રેજી જાણતું નહોતું. આટલામાં કેવળ ખડકપુરનો પોસ્ટ માસ્ટર અંગ્રેજી જાણતો હતો. ગામમાંથી થોડુંક સારામાં સારું ગાયનું ઘી બેગું કરી બે કાચા દર ખડકપુર જઈને પોસ્ટમાસ્ટરને મહેનતાણામાં આપી અન્નેદાએ તેની પાસે કલકત્તા કાગળ લખાવ્યો.

અઠવાડિયા પછી મોટા ભાઈ તરફથી જવાબ આવ્યો. જે પોસ્ટમેને અન્નેદાને એ કાગળ આપ્યો તેને અન્નેદાએ અભરાઇ પરથી એક વિલાયતી રમકડું ઉતારી બક્ષિસ દઇ દીધું. તરત જ માથે ફેટો બાંધી, ખડકપુર જઈને, પોસ્ટમાસ્ટર પાસે કાગળ વંચાવ્યો.

“મોટાભાઈ તેનો કાગળ વાંચી બહુ ખુશ થયા છે. અને ઘરનાં બધાં પણ ખુશ થયાં છે. વૈશાખ સુદ પાંચમે કીકીના વિવાહ છે. અન્નેદાને કીકી ખૂબ ખૂબ યાદ કરે છે.”

આંધ્રુ લૂછી અન્નેદા ઘેર પાછો આવ્યો. દશ રૂપિયા મનિઓર્ડર કરી મોટાભાઈને મોકલવા વિચાર કર્યો, કે મોટાભાઈ કીકીના વિવાહ ટાણે અન્નેદાની વતી એક રંગીન સાડી તેને લાવી આપે.

રૂપિયા કાઢવા અન્નેદાએ પેટી ઉઘાડી. ઘેર આવ્યા પછી આ પેટી તેણે હજીસુધી ઉઘાડી નહોતી. પેટીમાં સોનાની બંગડીઓ જોઈ તે એકદમ અવાક થઇ ગયો. કાંસડી હાથમાં લઇ જોઇ તો તેમાં કીકીના માથાના બે લાંબા લાંબા વાળ ભરાઇ રહેલા દેખાયા. ત્યારે જ તેને બહું સમજાયું.

શું કરવું તે નક્કી કરતાં તેને બહુ વાર લાગી નહિ. બીજે જ દિવસે ઘર બંધ કરી તે કલકત્તા ગયો.

બડાબાબરમાં તેનો એક જોળખીતો હતો તેને ત્યાં અન્નેદા કેટલાક દિવસ રહ્યો. કેટલુંક સોનું ખરીદી, કીકીની બંગડીઓ ભંગાવી સારી એવી બે મોટી બંગડીઓ ઘડાવી લીધી. પોતાને માટે પણ કપડાં ખરીદ કર્યાં. એક ઘોતી પીળી રંગાવી. ગુલાબી રંગનો એક ફેટો તૈયાર કરાવ્યો. આમ ઠાક સજી, પાતળા લાલ કાગળમાં બે બંગડીઓ વીંટી લઇ અન્નેદા વૈશાખ સુદ પાંચમે બપોરે અખિલબાણને ઘેર આવી હાજર થઇ ગયો.

ઘરનાં સૌ તેને જોઇ બહુ ખુશ થયાં. કીકી તો બંગડીઓ પહેરીને નાચવા મંડી ગઇ. અખિલબાણે આવીને પૂછ્યું: “અબ્બુદા, તને મારો કાગળ મળેલો કે?”

અન્નેદાએ નવાઇ પામી કહ્યું: “મોટાભાઈનો કાગળ...”

“મોટાભાઈનો કેમ? મારો કાગળ. કીકીના લગ્નમાં આવવા મેં તને એક અઠવાડિયા પહેલાં રજીસ્ટર્ડ કાગળ લખ્યો” છે. ગાડીભાડાના રૂપિયા દશની નોટ સાથે મોકલી છે—તને એ મળી જ નથી?”

ગૃહિણીએ એનો જવાબ દીધો: “એ ત્યારે શું દેશમાં હતો સમજે છે? એ તો અહીં કલકત્તામાં હતો—કીકીને વાસ્તે આ બંગડીઓ ઘડાવવા.”

બંગડીઓનું સાંભળી અખિલબાણ ચીઝાઇ જઇ બોલ્યા: “તું ગરીબ માણસ, ખાવાનું ઠેકાણું નહિ, તારે આટલા રૂપિયા ખરચ કરવાનું શું કામ? આવી તને કોણે શુદ્ધિ આપી?”

અન્નેદાએ એના જવાબમાં હસતાં હસતાં બંગડીઓનો બધો ઇતિહાસ કહ્યો.

ગૃહિણી એ સાંભળી કહે: “ઓહો! હું ત્યારની કહું છું, કે કીકીની પેલી બે બંગડીઓ ગઇ ક્યાં? ભંડારિયામાં કે પેટીમાં મૂકી હતી પણ હું તો પછી એ ભૂલી જ ગઇ.”

“છેવટ કીકીની જ જીત છે!” આમ કહી હસતા હસતા અખિલબાણ બીજા કામે ગયા.

*અન્નેદા પોતાનો રંગીન ફેટો ઉતારી જળવીને મૂકી લક્ષ્મીમારના કામમાં લાગી ગયો.

અનુવાદક: રમણલાલ પી. સોની

વખત એટલે ગતિ

દૃષ્ટિ પરનાં અનેકાનેક નૈસર્ગિક આશ્ચર્યોમાં 'કાળ' પ્રથમ સ્થાને આવે છે. કારણ

તે ખીળાં આશ્ચર્યોનાં તત્ત્વો તો આપણે કાંઈક અંશે જાણી પણ શકીએ છીએ, પણ આ "કાળ" નામનું તત્ત્વ કયાં પરમાણુઓનું બન્યું હશે? એ પ્રશ્ન મનુષ્યની બુદ્ધિની અત્યારની ભૂમિકાએ કાંઈ અગમ્યતાનું સૂચન કરતો લાગે છે. આથી આ પ્રશ્ન પર મનુષ્ય જાતજાતના તર્ક કરતો આવ્યો છે. અને છતાં આ પ્રશ્ન એવો સર્વગ્રાહી છે કે જુદાં જુદાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ પરથી તેનો અભ્યાસ કરવા છતાં આપણી કદંપના યાકતી જ નથી.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણે "સમય વાસ્તવિક શું છે?" એ પ્રશ્ન વિજ્ઞાનને પૂછવા લલચાઈએ; પણ ક્યું વિજ્ઞાન તે આપણે નક્કી ન કરીએ ત્યાંસુધી આપણને સ્પષ્ટ ઉત્તર ન મળે, કારણ વિજ્ઞાનની દરેક શાખા એ પ્રશ્નનો પોતપોતાના હિતમાં ઘટાવીને જ જુદો જુદો ઉત્તર આપે છે. આથી આપણે વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓને એનો એ પ્રશ્ન પૂછીએ. અને પછી તે બધા તરફથી ઉત્તરોનું એકીકરણ કરીએ.

આપણી દૃષ્ટિ પહેલવહેલી ધડિયાળ બનાવનારા તરફ વળે છે; કારણ, સમયનું જ્ઞાન હોવાનો ધખરો રાખીને એ જ બેઠેલો છે. તે આપણને એટલું જ કહી શકે કે એક વરસના અમુક દિવસ અને તેના ખીળા અમુક પેટાવિભાગ એ બધું તેની ધડિયાળથી માપી શકાય. અને 'વરસ' એટલે 'પોતાની કક્ષા પરના જે બિંદુથી પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરવા બેઠે ત્યાં પાછી પહોંચતાં લાગે તે સમય.'

પણ કોઈ પૂછે: "ધારો કે કોઈ વર્ષે" પૃથ્વીને એ પ્રદક્ષિણા દોડીને પૂરી કરી નાખવાની ઇચ્છા થઈ આવી, તો? આપણને એ મુસાફરીમાં લાગેલા 'ખરા વખત'ની ક્યાંથી ખબર રહે?"

ધડિયાળી ગર્વથી કહેશે: "પૃથ્વી ગમે તેટલી ઝડપથી ચાલતી હોય તો પણ મારી ધડિયાળનું લોલક તો એકસરખી ગતિથી જ ચાલશે. કારણ, લોલકને પૃથ્વીની ગતિ સાથે સંબંધ નથી (નહિ જેવો છે), પણ પૃથ્વીના વજન અને પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી લોલક સુધીના અંતર સાથે જ લેવાદેવા છે."

આ સાંભળી કોઈ ટીખળી યુવાન પ્રશ્ન કરે કે: "ધારો કે પોતાની અસાધારણ ગતિને લીધે પૃથ્વી સાથોસાથ ચારે તરફથી ફૂલી પણ ગઈ અને તેથી તમારું લોલક પૃથ્વીના મધ્યબિંદુથી દૂર જતું રહ્યું, તો? તમને શી રીતે ખબર પડે કે લોલક જતાવે છે તે 'ખરા વખત' નથી?" આવા પ્રશ્ન સામે ધડિયાળીને નિરુત્તર રહેવું પડે.

પણ આપણે આ જ પ્રશ્ન ખગોળશાસ્ત્રી પાસે મૂકીશું તો તે એ પ્રશ્નને જડખળથી કાપી નાખશે. તે કહેશે કે આકાશમાંના અનેક ગોળા એક ખીળા સાથે એવા અરસપરસ સંબંધથી જોડાયેલા છે કે તેમાંના કોઈ પણ એક ખંડખોર વર્તન ચલાવી શકે જ નહિ.

અને છતાં કાંઈ સ્થાનિક અવ્યવસ્થા ઊભી થતી હોય તો ખીન્ન અસંખ્ય ગોળાઓનો અભ્યાસ કરી તેનું માપ કાઢી શકાય. અને તેથી કદાચ કોઈ કારણસર આપણી પૃથ્વીનું વરસ ટૂંકું થઈ જાય તો આપણે સુક્ત સાધનો વડે ખીન્ન તારાઓનું નિરીક્ષણ કરી તે ફેરફારનું પ્રમાણ અવસ્થા જાણી શકીએ.

“પણ ધારો કે કોઈ કારણથી એ બધા ગોળાઓની ગતિમાં એકસામટો અને એકસરખો ફેર પડ્યો તો ? પછી આપણને કોણ કહેશે કે પહેલાં જે ‘કલાક’ હતી તેનું નવું નામ ‘મિનિટ’ પડ્યું છે ?”

અગોળશાસ્ત્રી પાસે આ પ્રશ્નનો જવાબ નથી.

આપણે આ પ્રશ્ન રસાયણશાસ્ત્રી પાસે લઈ જઈએ. તે આપણને સમજાવશે કે, “વખતનું માપ કાઢવાનું ખરું ધોરણ આકાશરથ ગોળાઓની ગતિ નથી, પણ પદાર્થના ચતા રૂપાંતરની ગતિ છે. અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં સૃષ્ટિ પરના બધા પદાર્થોનું રૂપાંતર એકસરખી ગતિથી જ થઈ રહ્યું છે, તેથી તારાઓની ગતિ વધે કે ઘટે છતાં આ ગતિ એકસરખી ચાલુ રહે છે, અને તેથી સમયનું વહન પણ એકધારું ચાલ્યું જાય છે. પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી આ રૂપાંતર થતું આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ એ રૂપાંતરથી જ પદાર્થનું જીવન છે.

“આ વાત વધુ સ્પષ્ટપણે સમજાવું: દરેક પદાર્થ અણુઓનો બનેલો છે. અને દરેક અણુ પરમાણુઓનો બનેલો છે. હવે આ પરમાણુઓ કાંઈ વસ્તુઓ નથી, પણ વિદ્યુત જેવી કોઈ શક્તિનાં અણુ (કે મહાન ?) બિંદુઓ માત્ર છે. આ બધાં બિંદુઓ એકબીજા પર ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કર્યા કરે છે. જ્યાંસુધી તેઓમાં એવી ક્રિયા કરવાની શક્તિ છે ત્યાંસુધી જ તેઓનું એ યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. અને ‘પરમાણુઓનું યુદ્ધ’ એટલે જ ‘અણુનું અસ્તિત્વ,’ અને એ ‘યુદ્ધની પરંપરાનું ચાલુ હોવું’ એ જ આપણો ‘સમયનો પ્રવાહ.’

‘હવે જેમ આ પરમાણુઓના જીવનને અણુનું અસ્તિત્વ છે તેમ જ અણુઓના યુદ્ધથી પદાર્થનું જીવન છે. દરેક અણુ પોતાની અંદર ચાલતા યુદ્ધને પરિણામે પોતાની આસપાસ લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરનારું ક્ષેત્ર વિસ્તારી રહ્યો હોય છે અને તેથી અનેક જાતનાં અણુઓ અનેક જાતનાં સંસર્ગમાં બેસી રહ્યા હોય છે. અને તે જાતનાં ચરિત્રાનુસાર આપણે તરેહ તરેહનાં તત્ત્વો જોઈએ છીએ.

“આમ હોવાથી સમયનાં મૂળ અણુની પણ અંદર ચાલતા એ પરમાણુઓના યુદ્ધમાં રહેલાં છે. અને પદાર્થની બહારની ગતિની ચર્કિચિત્ત અસર આ પરમાણુઓની ગતિ પર થતી ન હોવાથી એ પરમાણુઓની ગતિ આપણને સમયનાં નિરપેક્ષ જ્ઞાનની ભૂમિકા રૂપ બની રહે છે. અને આથી આપણે સ્પષ્ટ જગતમાં થતાં પરિવર્તનોને આ રાસાયણિક કે વિદ્યુત્તત્ત્વ સમય સાથે સરખાવી તે પરિવર્તનની મર્યાદા નક્કી કરી શકીએ.”

“બરાબર છે. એ યુદ્ધ ભલે ચાલે, એ સામે અમારે વાંધો નથી. પણ લડનારા ચાકવાથી ધીમુંધીમું ચાલતું હોય તો ? આપણને ‘સાચા વખત’ ની કેમ ખબર પડે ?”

આવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો રસાયણશાસ્ત્રી ગુરૂસે થઈ જવાબ આપશે કે “મિસ્ટર, જેને કોઈ દિસાએ સમજતું જ નથી અને ઉપરાઉપરી આજસુ પ્રશ્ન જ કર્યા કરવા છે તેને પ્રશ્ન પૂછવા ન જોઈએ.”

પરંતુ ગણિતશાસ્ત્રીનું મગજ એવું તપેલું નથી હોતું, તેથી તે આપણને આવા ઉદ્ધત પ્રશ્નનો પણ શાન્ત જવાબ આપશે. તે કહેશે કે “એ જ તો કુદરતની મોટામાં મોટી ખૂબી છે કે આપણને કોઈ પણ જાતના અસ્તિત્વનું નિરપેક્ષ જ્ઞાન થઈ શકતું જ નથી. આપણે એક અસ્તિત્વને બીજા અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વની અપેક્ષાએ જ બાંધી શકીએ છીએ. પણ આ સત્ય વધુ સ્પષ્ટ કરવા આપણે દૃષ્ટાંતોથી શરૂ કરીએ.

“આપણે ધોડા પર સવાર થઈ સીધે રસ્તે જતા હોઈએ ત્યારે ધડીક તેને છૂટમાં ચલાવીએ અને ધડીક પાટીમાં જવા દઈએ તો આપણે જે સીધી રેખામાં ગતિ કરતા હોઈશું તે રેખા આપણી ધીમી ગતિ વખતે સંકેતિત છે અને ત્વરિત ગતિ વખતે લંબાય છે. એ જ સત્ય બીજી રીતે સમજવા આ એક પ્રયોગ પણ કરી જુઓ: કોઈ ગોળ આકારનું ચક્ર (વીજળીક પંખો ઠીક ચાલશે) ફરતું રાખી તેના પર એવી તિરક્કસ રીતે પ્રકાશ પાડો કે જેથી તે ચક્રનો દિવાલ પર પડતો પડછાયો લંબગોળ આકારનો થાય. હવે એ પડછાયામાં જોતાં જણાશે કે જોકે ચક્ર તો એકસરખી ગાતથી જ ફરે છે છતાં પડછાયાના સંકેતિત ગયેલા ભાગમાં ધીમી ગતિ છે અને લંબાઈ ગયેલા ભાગમાં બહુ ત્વરિત ગતિ દેખાય છે. આ જ પ્રમાણે ગ્રહો પણ પોતાની લંબગોળ કક્ષાના લંબાઈ ગયેલા ભાગમાં ત્વરિત ગતિથી અને સંકેતિત ગયેલા ભાગમાં ધીમી ગતિથી ચાલતા હોય છે. ધૂમકેતુની ગતિ સૂર્ય પાસે આવતાં વધે છે તેનું પણ એ જ કારણ કે ધૂમકેતુની કક્ષાના અતિશય લંબાઈ ગયેલા ભાગમાં સૂર્ય આવેલો છે. વળી આ જ પ્રમાણે જોઈશું તો જણાશે કે કોઈ ફરતા ચક્રના અંદરના ભાગ કરતાં તેના છેડા તરફનો ભાગ વધુ ઝડપથી ગતિ કરી રહ્યો હોય છે.

“હવે આપણે આ બધાના મૂળમાં જોડા બિંદુથી શું તો જણાશે કે આપણું આ બધી ગતિઓ સંબંધિતું જ્ઞાન સાપેક્ષ છે; નહિતર એવાં પણ દૃષ્ટિબિંદુ શક્ય છે કે ન્યાંધી નેવાંધી એ બધી ગતિઓમાં દેખાતો વિસંવાદ અદક્ષ થાય. જેમકે દેખીતી રીતે ફરતા ચક્રના અંધ-બિંદુથી જુદે જુદે અંતરે રહેલા ભાગો જુદી જુદી ગતિ કરી રહેલા લાગે, છતાં ગતિનું ધોરણ સીધી રેખાનું નહિ પણ ગોળ અંતર અથવા ‘ખૂણા’ રાખીએ તો જણાશે કે તે બધાં બિંદુઓ અમુક કાલાવધિમાં અમુક જ અંશના ખૂણા જેટલી મુસાફરી કરતાં હોય છે. એ જ પ્રમાણે ગ્રહોની ગતિનું માપ ‘માઈલ’ નહિ પણ ‘શક્તિ’ રાખીએ તો માત્રમ પડે કે અમુક કાલાવધિમાં અમુક ગ્રહ અમુક ચોક્કસ શક્તિ જ વાપરી રહ્યો હોય છે. વળી ફરતા ચક્ર પર તિરક્કસ પ્રકાશ પાડવાને બદલે તેની ધરીની સીધાણમાંથી જ પાડ્યો હોય તો પડછાયામાંનો દરેક ભાગ સરખી ગતિથી જ ફરતો લાગે.

“આ પ્રમાણે જેમ આ બધી ગતિઓ જુદાંજુદાં દૃષ્ટિબિંદુ પરથી નેવાંધી લંબાની અને સંકેતિતી લાગે છે તેમ ‘સમય’ નામની ગતિ પણ યોગ્ય દૃષ્ટિબિંદુને અગ્રાવે આપણને એકસરખી લાગતી હોય તેમ છતાં આપણથી જાતી કક્ષાની કોઈ બુદ્ધિને તે બીજી કોઈ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ઓછીવત્તી થતી પણ કેમ ન લાગતી હોય ? કારણ જે શાસ્ત્રશિક્ષક કે વિદ્યુ-મય ક્રિયાઓ ‘વખતનાં પરમાણુ’નું કામ સારે છે, તેની પોતાની જ ગતિ વધે કે ઘટે ત્યારે સમય વિશ્વના સમયને પણ તેની સાથે લાંબા ટૂંકા થતું પડે અને તેથી ‘મિનિટ’ ની ‘કલાક’ કે ‘કલાક’ની ‘મિનિટ’ પણ થાય. જોકે એવા સંજોગોમાં સૃષ્ટિ પરની બધી વસ્તુઓમાં પણ તેની અસર એકસરખી પહોંચી હોવાથી મનુષ્ય તેના સાધનથી તો એ માપી ન શકે.

“ જેમકે ન્યારે ‘ મિનિટ ’ ની ‘ કલાક ’, થાય ત્યારે બધા સ્થૂળ પદાર્થોના કદમાં પણ એવો જ ફેરફાર થાય. કારણ, પરમાણુઓ વચ્ચેના શક્તિવિનિમયથી જ સ્થળ અને કાળ બન્ને જન્મે છે, તેથી તે વ્યાપારમાં થતા ફેરફારની અસર સ્થળ અને કાળ બન્ને પર એકસરખી જ થાય. આથી ‘ મિનિટ ’ બતાવનારું લોલક પોતાની ગતિના ભૌતિક નિયમોને વળગી રહે છતાં તે કદમાં એટલું વધે કે હવે ‘ કલાક ’ બતાવે. અને એ લોલકનું કદ વધવા સાથે બીજા બધા પદાર્થોનું કદ પણ એ જ પ્રમાણમાં વધ્યું હોવાથી આપણને તે વધેલા કદનો ખ્યાલ પણ ન રહે. જેમકે એક વેંતનું લોલક એક વાંસ જેવું થાય તો આઠ વેંતનો મનુષ્ય આઠ વાંસ જેવડો થાય. અને તેમ છતાં તે વિરાટમાનવ પણ પોતાની આઠ વેંત જેવડો જ પોતાને માનતો રહે. આ જ પ્રમાણે પૃથ્વી અને તેના પરની બધી વસ્તુઓ પણ એ જ ક્રમમાં પરિવર્તન પામી હોય તેથી મનુષ્યને તો તે બધો ફેરફાર તદ્દન અગમ્ય રહે. આ પ્રમાણે આવા સંન્નિગોમાં આપણી ઘડિયાળનું ચક્ર પણ પ્રમાણમાં ધીમું ફેર, આપણું આખું જીવન પણ એ જ પ્રમાણમાં પરિવર્તન પામે, અને સૂર્યચંદ્ર પણ એ જ નિયમોને અનુસરે. આથી મનુષ્યને તો તે બધો સમયનો પ્રવાહ મંદ કે ત્વરિત થયો હોય છતાં એકસરખી ગતિથી જ વહેતો લાગે, અને તેમ છતાં આ કદપના અસંભવિત તો નથી જ.

“ આમ આપણે બીજા દૃષ્ટાંતો પરથી એટલું અનુમાન અવશ્ય બાંધી શકીએ કે જેમ રેખા કે ચક્રની ગતિ સંન્નિગો પરત્વે લંબાય કે સંકોચાય છે તેમ ‘ વખત ’ પણ લંબાતો અને સંકોચાતો હોય શકે. અને એવા જ કોષ કારણસર દ્રષ્ટાઓએ ‘ બહાંડ ’ શબ્દ યોજ્યો હોવો જોઈએ. કારણ, અંકાકાર અમુક ભાગમાં સંકોચાયેલી અને અમુક ભાગમાં લંબાયેલી આકૃતિનો સૂચક છે: અને તેથી ‘ બહાંડ ’ એટલે પણ સંકોચાતો અને લંબાતો જતો અસ્તિત્વ અથવા સમયનો પ્રવાહ. ”

આથી હવે આપણે ગણિતશાસ્ત્રીને પૂછવા લલચાશું કે “ ગતિ હોય તે તો ક્યારેક અટકી પણ જાય. તો શું સમયનો પ્રવાહ પણ અટકી જતો હશે ખરો ? ”

ગણિતશાસ્ત્રી જવાબમાં “ હા ” કહેશે અને સમજાવશે કે “ આ વાત દૃષ્ટાંતથી સમજવી વધુ સહેલી પડે એમ છે; માટે આપણે સમયના પ્રવાહને પાણીના પ્રવાહ સાથે સરખાવીએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે ‘ પાણી ’ અને ‘ પ્રવાહ ’ બન્ને જુદા જુદા વસ્તુઓ છે. જો વધુ ઢાળ હશે તો પાણી વધુ ગતિ કરશે. અને તેથી તેનો પ્રવાહ વધુ જોરદાર બનશે, અને સપાટ જગ્યામાં પ્રવાહ ધીમો રહેશે. હવે એ પ્રવાહમાં ખેંચાતા જતા કોષ જીવને તો એ પ્રવાહની ગતિનો ખ્યાલ ન જ આવી શકે; માત્ર કાંઈ જીભેલા જીવો જ એ ગતિ જોઈ શકે. એ જ પ્રમાણે આપણું પણ સમયના પ્રવાહમાં ખેંચાયે જઈએ છીએ તેથી તે જોરદાર કે ધીમો થતો હશે તે અનુભવી શક્તા નથી. હવે આપણે જાણીએ છીએ કે જેમ ‘ પાણી ’ અને ‘ પ્રવાહ ’ બન્ને સ્વતંત્ર નામ છે, તેમ જ જે નદીમાં આ પાણીનો પ્રવાહ ચાલે છે તે ‘ નદી ’ એ ‘ પ્રવાહ ’ થી જુદો શબ્દ છે. આમ આ ત્રણે શબ્દો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે તેમ છતાં જો પાણી ન હોય તો પ્રવાહ ન થાય અને પાણીના પ્રવાહ વિના નદીનું અસ્તિત્વ ન સંભવે.

“ હવે આપણે આ દૃષ્ટાંતમાં ‘ પાણી ’ને સ્થળે ‘ અણુ ’ કદખીએ તો એ અણુઓના સંગઠનરૂપ થતી ‘ નદી ’ તે આપણું ‘ જગત ’ અને એ નદીના નામને સાર્થક કરવા

માટે થતું તેના પાણીનું વહન કે 'પ્રવાહ' તે આપણે 'સમય.' આથી જો અણ ન હોય તો તેના વિસ્તારરૂપ જગત કે પ્રવાહરૂપ કાળ પણ ન રહે.

∴ " હવે આપણે એક પગલું આગળ ચાલીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે નદીનું પાણી એ કાંઈ મૂળ તત્ત્વ નથી; પણ, ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન એ બે વાયુઓના પરસ્પરના આકર્ષણને પરિણામે થએલું સ્વરૂપમાન છે. જ્યાં સુધી એ બે વાયુઓ વચ્ચે આકર્ષણ છે ત્યાં સુધી જ પ્રવાહી પાણીનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી જ તેનો પ્રવાહ અને નદી સંગ્રા છે. પણ ધારો કે પ્રખર સૂર્યની શક્તિ એ આકર્ષણને નાબૂદ કરી નાખે, તો ? એ બે વાયુઓ વીંખાઈ જશે અને જોકે તે વાયુઓ પોતે નાશ નહિ પામ્યા હોય તોપણ તેઓના પ્રવાહી સ્વરૂપને અંગે ઉત્પન્ન થએલી બધી લીલા તો મંકેલાઈ જશે. ('સંકેતાર્થ જશે' કહેવાનું એ જ પ્રયોજન કે જો એ વાયુઓ ફરીથી પ્રવાહી સ્વરૂપમાં આવી જાય તો એની એ લીલા ફરીથી દેખા દે.) એ જ પ્રમાણે વિશ્વની કોઈ અગમ્ય શક્તિના એક જ ચમકારામાં જો પરમાણુઓ વચ્ચેનું આકર્ષણ ચૂસાઈ જાય તો તે આકર્ષણ દ્વારા વ્યક્ત થતી શક્તિ પોતે નાશ ન પામે પણ એ આકર્ષણને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી બધી સૃષ્ટિ 'ઓગળી જાય' અને તેથી સ્થળ અને કાળ બન્ને અદશ્ય થઈ જાય. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે કે સ્થળ અને કાળ બન્ને એકસાથે જ અદશ્ય થઈ શકે. કેમકે પ્રવાહ હોય તો નદી કહેવાય અને નદી કહેવાવા માટે પ્રવાહ જોઈએ; પણ પાણી જ ન હોય તો પછી એ બેમાંથી એકેય ન હોય. અલગત 'પાણી' તો એ પછી 'વરાળ' રૂપે પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ચાલુ રાખી શકે. તેમ જ વિશ્વની શક્તિ તો તે પછી પણ કોઈ અગમ્ય સ્વરૂપે રહે જ."

આ બધા ઉપરથી એ ફલિત ચાલ છે કે " કાળ " શબ્દ 'ગતિ' નો જ પર્યાય શબ્દ છે. પછી ચાહે તો તે ગતિ લોલકની હોય કે પૃથ્વીની, અંધવા નભમંડળની હોય કે પરમાણુઓની. વળી એ પણ નક્કી છે કે ગતિ થવા માટે બે બિંદુઓ જોઈએ; કારણ એક જ બિંદુમાં ગતિ ન હોય. અને 'બિંદુ' એટલે 'કન્દ્રિત થયેલી શક્તિ.' આથી સમયના અસ્તિત્વ માટે બે વિરોધી શક્તિઓ જોઈએ; એક શક્તિ આગળ વધવા માટે અને બીજી તેને એકદમ જતી અટકાવવા માટે. કારણ જો એક જ શક્તિ હોય તો જે દિશામાં ગતિ કરવાની હોય તે દિશામાં એકસામટી ગતિ કરી લે અને તે ગતિમાં 'પ્રવાહ' જેવું કાંઈ ન રહે અને સમય તો એક જાતનો પ્રવાહ છે. આથી ઘડિયાળના દંડાંતમાં આવી પરસ્પરવિરોધી શક્તિઓ લોલકની લંબાઈ અને પૃથ્વી સાથેનો લોલકનો સંબંધ છે; પૃથ્વીના દંડાંતમાં પૃથ્વી અને સૂર્યનાં પરસ્પર બળ છે; નભમંડળના ઉદાહરણમાં કોઈ પણ એક પદાર્થ અને તેની વિરુદ્ધ ગતિ કરતા વિશ્વમાંના બીજા બધા પદાર્થોનું એકત્રિત બળ છે; અને રાસાયણિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાના દંડાંતમાં 'પોઝીટીવ' અને 'નેગેટીવ' વિષ્ટુત શક્તિઓ છે. આમ સમય એ ગતિનું જ એક સ્વરૂપ હોવાથી બીજી ગતિઓનું બને છે તેમ, સમયની ગતિ પણ અમુક દરિયાબિંદુઓ પરથી ઓછીવત્તી થતી પણ લાગતી દશે !

પણ એ "ખું કલા પછી પણ " કયા સ્થિરતાની અપેક્ષાએ આ ગતિ સમજતી ? " એ ભયંકર પ્રશ્ન તો મનુષ્યને એવો ને " એવો જ મૂંઝવી રહ્યો છે અને જ્યાં સુધી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળે ત્યાં સુધી 'નિરપેક્ષ કાલગાન' પણ અશક્ય જ રહે.

દ્રષ્ટાઓ તો કહે છે કે મનુષ્ય 'મનુષ્ય' તરીકે તો આ છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ જ પામી શકે.

વિશ્વદેવ*

[વસંતતિલકા-ઉપભતિ]

ગેળી વિશાલ નભ ધુમ્મટ આસમાની
તારા ત્રિલોકમય મંદિરશીર્ષ શોભે,
તારાતણાં ઝુમ્મર ફાટિ ઓપે,
સોહે સુધાકર-દિવાકર દીપ ગોખે.

મંદિર-આંગણ ઉપા નવલા ગુલાલે
પૂરે પ્રતિ દિવસ મંગલ સાચિયાઓ,
સંધ્યા સુવર્ણાયલથી સુરમ્યા
ધ્યાને નિમગ્ન તવ આરતીઓ ઉતારે.

સાતે સમુદ્ર તવ સ્તોત્ર ધ્વનાવતા આ
ગંભીર ઘોષ ગગને પડછંદ પાડે,
ને ત્રિશ્વગોળા અવકાશ મધ્યે
ધૂમે અનાહત જર્પત સુમંત તારા.

દ્વારો દશે દિશતણાં દિનરાત ખુલ્લાં
રૂહે મંદિરે તવ અખંડ પ્રવેશવાને,
બલ્લાંડ ચૌદે તહીં પૂજનાર્થે
આવે નમસ્કૃતિભરી લઇ અંજલિઓ.

ના વર્ણુઓ તવ જતો મહિમા અમેય,
આશ્ચર્યકારી તવ રૂપ અકલ્પ્ય ન્યારુ;
અનંતથી ચે ગુણ ના ગણાયે
તારા, ન શાશ્વતીતણા ઉરમાંય માયે.

હું હ્રુદ માનવ કરું તવ અર્ચના શી ?
વાચ્યા અને મતિ જરા મહિં હારી જતી;
ચોહું બનીને રજ ફૂલ ફેરી
તારા મહાપદતલે રહું નિત્ય ચોંટી.

પૂજાલાલ

* દૃઢ સમયમાં પ્રકટ થનાર 'પારિજાત' નામના કાવ્યસંગ્રહમાંથી.

અનિ

૪

આપણે અનિના એક મહત્વના પ્રકાર વિશે વિચાર કરીશું. અનિ અનુભવનારાંઓ અનિ અનુભવવાનાં કારણો જાણતાં હોય છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ખાદી-અનિ, મિલઅનિ, લોકસાહિત્યઅનિ, કે મોન્ડીસેરીઅનિમાં-આ અનિ પાછળ રહેલી વિચારમાળા તે અનિ અનુભવનારાંઓથી અજાણી નથી; પરંતુ તે વસ્તુઓ પાછળ તે અસાધારણ ભૂમિ અને પ્રેમ રેડે છે, માટે તેને આપણે અનિ કહીએ છીએ. કેટલીક અનિ વિશે તેના અનુભવનારાંઓ સાચાં કારણો જાણતાં નથી; અત્યજઅનિ તે પ્રકારની અનિનું દર્શાવે છે. પરંતુ આ ઉપરાંત એક મહત્વનો પ્રકાર તે દમન પામેલી અનિ-Repressed complex-છે. આપણે એ જોઈ ગયા છીએ કે કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ આવા દમન પામેલા મનોવ્યાપારને જ અનિ-complex-કહે છે. ન દમન પામેલા મનોવ્યાપારને તે sentiment શબ્દથી ઓળખે છે. નૂતન માનસશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે આ દમન પામેલી અનિ ઉપર રચાયેલું છે. પ્રતિઅનિ અને ગતિઅનિ એ દમન પામેલી અનિનાં દર્શાવે છે. આપણે આ પ્રકારની અનિનાં બીજાં કેટલાંક દર્શાવે નીચે જોઈશું.

સ્વીટ્ઝરલેંડમાં એક મનુષ્યે પોતે રચેલા કાવ્યનો સંગ્રહ છપાવ્યો હતો. તે સંગ્રહ ઉપર ત્યાંના એક પાદરીએ સખ્ત ટીકા કરી હતી. આથી આ કવિને તે પાદરી પ્રત્યે ભારે રોષ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ ટીકાકાર પ્રત્યે રોષ અનુભવવો એ તેના નૈતિક આદર્શથી વિરુદ્ધ હતું; એટલે તેણે તે રોષને દાખી દીધો. જાણે તેને જરા પણ રોષ ચડ્યો જ નથી એ રીતે તેનું મન સ્વચ્છ થઈ ગયું હોય એમ તેને લાગતું હતું. પરંતુ ભૂમિઓ દાખી દઈએ તો તે એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે પ્રકટ થાય છે. રોષઅનિ સીધેસીધી પ્રકટ નહિ થતાં વક્ર રીતે પ્રકટ થઈ. તે પાદરી જે દેવળનો ધર્મશુરુ હતો તે દેવળનો ઘંટ તે પ્રાંતમાં તેના મધુર રવ માટે પ્રસિદ્ધ હતો. પરંતુ આ કવિને નિષ્કારણ તે ઘંટ તદ્દન બેસૂરો, કર્કશ અને દુઃખદ લાગતો હતો. આ પ્રમાણે તેની દમન પામેલી અનિ કાંઈક નવી જ રીતે પ્રકટ થઈ.

કેટલાંક મનુષ્યોની વિષયવાસના પ્રબળ હોય છે; પરંતુ પ્રતિકૂળ સંજોગોને લઈને કે જીવનની ભાવનાની વિરુદ્ધ તે જતી હોવાથી કેટલીક વાર તેને તે દાખી દે છે. પોતાનામાં પ્રબળ વિષયવાસના છે એ વાત તે જૂલી જાય છે; પરંતુ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે વાસનાઓ દાખી દબાવી નથી. તે વાસના સીધી પ્રકટ નહિ થતાં અન્ય માર્ગે આલિંગ્ય પામે છે. આવાં માણસો બીજાંઓના પતનમાં, પતન વિશેની અફવાઓમાં, તેમની નિંદામાં બેઠેદ રસ લે છે, અને એ રીતે તેમને આ વિષયમાં અત્યંત રસ છે તે દર્શાવી આપે છે.

એક કુમારિકાને તેની માતાથી વેગળાં રહેવું જરા પણ ગમતું નહિ. તેની ઉંમર ૧૬ વર્ષ ઉપર થઈ હતી, છતાં પણ તેની માતા જરા બહાર જાય તો તેની અંખમાંથી આંસુ પડતાં હતાં; અને તેની માતા ન આવે ત્યાંમુધી તેના મનને એન પડતું નહિ. તેની

માતા ઉપરની આ મમતાએ ગાંડપણું રૂપ લીધું. તેની માતા આ છોકરીથી થોડા વખત-માં કંટાળી ગઇ. આ છોકરીને ત્યારબાદ એક માનસશાસ્ત્રી પાસે મોકલવામાં આવી. તેણે તપાસ કરીને શોધી કાઢ્યું કે આ કન્યાને કેટલાંક કારણસર તેની માતા પ્રત્યે અત્યંત ક્રોધ થયો હતો. તેની માતા તેનાથી દૂર જાય કે મૃત્યુ પામે તેમ તે ઈચ્છતી હતી. પરંતુ આ વિચાર તેના હૃદયને દુઃખદ લાગ્યો, એટલે તેણે તે વિચારને દાખી દીધો; અને તે ઊર્મિ જણાઈ ન આવે તે માટે તેના સામેની પ્રેમની, મમતાની ઊર્મિ વિકૃત સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરી હતી. તેથી માતા પ્રત્યેની તિરસ્કારઅનિએ આ પ્રમાણે વિકૃત પ્રેમનું સ્વરૂપ લીધું હતું. આ કન્યાને મુદ્દલ ખ્યાલ ન હતો કે તે તેની માને અત્યંત ધિક્કારે છે. ધિક્કારઅનિ સંપૂર્ણ રીતે દમન પામી હતી.

દમન પામેલી અનિ આથી પણ વધારે ગાંડપણું સ્વરૂપ કાઢી વાર લે છે. સારું શિક્ષણ પામેલા એક તરુણનું શરીર તેમ જ કંક સારાં ન હતાં. જે સ્ત્રી સાથે તેને પ્રેમ હતો તે સ્ત્રીને તેની દુર્બળતા તેમજ તેના કંક પ્રત્યે અણગમે હતો. આ યુવકે આ દુર્બળતા અને કંકશ કંઠેના સ્વીકાર કરી લેવાને બદલે તે વાત જૂલી જવા-દાખી દેવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેને આકરી કિંમત આપવી પડી. તેને ગાંડાની હૉસ્પિટલમાં રાખવાની ફરજ પડી. ત્યાં આ તરુણ સરકસના ખેલાડીઓના જેવા ખેલ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો અને વારંવાર બરાડા ખાડીને ગાતો હતો. તેણે તેની નિર્બળતા અને કંકશતા તેના મનમાં દાખી દીધી હતી તે વાત જૂલી ગયો હતો; પરંતુ તે અનિ સીધી રીતે પ્રકટ નહિ થતાં તેથી ઊલટી રીતે જ પ્રકટ થઇ. ખરી રીતે તો દુર્બળ અને કંકશ અવાજવાળો જ તે રહ્યો હતો, પરંતુ આ અનિને તેણે સંપૂર્ણ રીતે દાખી દીધી હોવાથી તે વિકૃત સ્વરૂપે દેખાઈ આવતી હતી.

કોઈક વાર દમન પામેલી અનિ નવી રીતે પ્રકટ થાય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેટલીક કુમારિકાઓ તે દેશના સામાજિક તેમ જ આર્થિક સંજોગોને લઇને પરણી શકતી નથી. તેમાંની કેટલીક કુમારિકાઓ પોતાની જાતીયવૃત્તિને વિશુદ્ધ પંથે (sublimation ના પંથે) વાળે છે; પરંતુ કેટલીક તેમ કરી શકતી નથી. તેમની જાતીયવૃત્તિ એવી ને એવી જ પ્રબળ રહે છે; કેટલીક કુમારિકા એ વૃત્તિને દાખી દે છે અને જૂલી જાય છે; પણ એમ એ જૂલી જુલાતી નથી. એ દમન પામેલી વૃત્તિ નવી રીતે પ્રકટ થાય છે. તે કુમારિકાઓ એમ માને છે કે કોઈ પુરુષ તેમને ચાહે છે, અને તેમને રંજીતે છે. તે પોલીસ યોદ્ધામાં જઈને ફરિયાદ કરે છે કે કેટલાક પુરુષો તેમની પાછળ પડેલા છે; ને કેટલીક વાર તો તે પુરુષોનાં નામ પણ કદખનામાંથી બેડી કાઢે છે. છેવટ તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે કોઈ માણસ તેમની પાછળ પડેલું નથી, એ તો એમની ભ્રમણા જ છે. આ દરદ અંગ્રેજીમાં 'Old Maids' Insanity' ના નામથી ઓળખાય છે. Repressed Sex complex-દમન પામેલ જાતીય અનિ-આ સ્વરૂપ લે છે.

કોઈ કોઈ વાર દમન પામેલી અનિ એ ને એ રીતે પ્રકટ થાય છે, પરંતુ તે અનુભવનારને તેની જરા પણ ખબર હોતી નથી. સોળ સત્તર વર્ષની એક બાળા તેના પાડોશીઓ સાથે વાત કરતી હોય; વાત કરતાં કરતાં રૂમાલ ગૂંથતી હોય; બધી રીતે સાજી

સારી હોય, પણ એકદમ તેની દમન પામેલી અનિય પ્રકટ થાય છે. તે તેનો રૂમાલ દૂર મૂકે છે, ને પથારી કરે છે; પથારી પાસે શીશી, દવા પીવાની ધ્યાલી વગેરે મૂકે છે, અને જાણે તેની માતી સેવા ન કરતી હોય તે પ્રમાણે વર્તે છે. થોડી વાર પહેલાં તે રૂમાલ ગૂંથતી હતી તે તે બૂલી જાય છે; અને પોતાની માતાની સેવામાં જ મમ યર્ષ જાય છે. થોડા સમય જાય છે, અને માતાની માંદગી અનિય અલોપ થઈ જાય છે, અને ફરી પાછી તે હતી તેવી જની જાય છે; પાડોશી સાથે ફરી પાછી બરોબર વાતચીત કરે છે; અને રૂમાલ ગૂંથે છે, અને પોતે થોડા સમય પહેલાં જ જે ગાંડપણુ બતાવ્યું હતું તે વાત તદ્દન વિસરી જાય છે; થોડા સમય પહેલાં તેની માતા માંદી હતી, તે સમયે તેણે જે દુઃખ અનુભવેલું હતું તે તેણે દાખી દીધું હતું, પરંતુ એ અનિય આ રીતે પ્રકટ થતી હતી.

આ જ પ્રમાણે કેટલીક અનિય બેવડા વ્યક્તિત્વ—Double Personality—ના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે. એક પાદરી પોતાનું શહેર છોડીને બીજા શહેરમાં વસ્યો અને ત્યાં તેણે દુકાન શરૂ કરી. તેણે પોતાનું નામ પણ ફેરવી નાખ્યું. થોડા સમય આ પ્રમાણે ચલાવ્યા પછી તેને ફરી પાછું સ્મરણ થયું કે તે તો પાદરી છે, અને તેનું નામ જુદું છે; તે કેવી રીતે વેપારી બન્યો હતો તે તે બૂલી ગયો હતો. આ પ્રમાણે તેની દમન પામેલી વ્યાપારી અનિય વિકૃત રીતે પ્રકટ થઈ હતી.

ઊંઘમાં કામ કરનારાઓ—Somnambulist—આ જ રીતે પોતાની દમન પામેલી અનિય ઊંઘમાં પ્રકટ કરે છે. આપણા દેશમાં કોઇને વાઘરણુ વળગે છે તેમાં પણ આ પ્રકારની મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલ કાર્ષ દમન પામેલી અનિય પ્રકટ થતી હોવી. નોંધએ, નથી એ વ્યક્તિ સામાન્ય મનુષ્યની અને વાઘરણુની એમ બે વૃત્તિઓ એક પછી એક અનુભવે છે.

હિસ્ટીરિયા કોષ દમન પામેલી અનિયનું પરિણામ છે, એમ નૂતન માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે અને તેને તેમની વિશિષ્ટ Psycho-analysis ની શૈલિથી સાબત કરે છે. પક્ષ-ધાત આદિ રોગોને એક પ્રકાર Functional Nervous disorder કોષ દમન પામેલી અનિયનું પરિણામ હોય છે. અને માનસશાસ્ત્રીઓ એ અનિય દૂર કરીને આવા રોગને મટાડે છે.

ગાંડાં માણસો જ દમન પામેલી અનિયઓ અનુભવતાં હોય છે એમ નથી; સાત્ત્વ સારાં માણસો પણ તે આજી પ્રમાણમાં અનુભવતાં હોય છે; બોલતાં બોલતાં જીભ તોતડાય, કાર્ષ ઉપર ખૂબ રોષ ચડે, બીડી-દાર પીવાનું મન થાય કે સિનેમા જોવાની બેહદ વૃત્તિ થાય, યાદ રહેવી નોંધએ એ વસ્તુઓનું વિસ્મરણ, કેટલીક ટેવો—mannerisms—આ બધું મોટે ભાગે દમન પામેલી અનિયઓનું પરિણામ હોય છે.

સ્મરણ

અનન્ત અવકાશમાં પ્રેમળ પાંખ વીંઝી, જતો
ઊંડી ગહન કાલ મૂક, પદરેખ પાડ્યા વિના;
ક્ષણે દિવસમાં ભળે; દિવસ લીન વર્ષે મતા,
અને વરસ વેગથી અતળ ભૂતકાળે ધસી,
ધરે છ. સ્મૃતિહીનતા: યુગ ગયો જ બાણે ફરી !

૫

ગદ્ય નયનની પ્રમત્ત છુતિ આંજ સૌ આથમી,
ન જોખનતણે રહ્યો તનમનાટ અંગે જરી;
ગયો મદ ગળી: અને નિરખ, ઘોર કાલે અહીં
કપોલ પર કાતરી કરચલી, હર્યુ હીર, ને
સુરમ્ય મુજ સ્વપ્ન સૌ ભસમસાત દોધાં ફરી.

૧૦

ગયો યુગ ફરી ! ખરે, પ્રિતમ ! મારું આ માળખું
ફરી જ. ગયું એવું કે, હૃદયને વલોવે યદા
સુખસ્મરણ પૂર્વનાં, વિલપી હું ય ઊંડું ધડી:

૧૩

“ નહોય મુજ દેહ આ; ક્યહિં જ. પેહું માધુર્ય ન્યાં
બની વિવશ, કાન્તનાં નયન લોલ ચંબી જતાં ?
ક્યહીં છ સુકુમાર એ સુરખિ. અંગસાન્દર્ભની ?
ક્યહીં જ. રિમતની છટા ? ક્યહીં વસન્તની માધવી ?

૧૭

ગયો યુગ ફરી ! બધી સરળતા, બધી મુગ્ધતા,
બધો તનમનાટ, પ્રાણ, પમરાટ, સ્વત્ત્વે બધું,
રહ્યો ભરખતો મહા યમ, નિગૂઢ વાર્ધક્યમાં
રહી જ, કથળાવતો કનકકાયની કા મ ના.

૨૧

પ્રયાણ સમયે, સુવાન તમ ભવ્ય વક્ષસ્પર્શે,
સમાવી મુજ મુગ્ધતા મૃદુલ, નેત્રનાં માહરાં
સુમી તરલ અશ્રુને, મુજ ઉરે તમે જે જડી
હવિ રિમત. સુરેખની, નયન આર્દ્રની, તે હજી
પ્રતિક્ષણ તરી રહે નયનની સમીપે, અને
સુષી બધિર આ રહે અવશ્ય ગાદ સિંહાસને.

૨૭

ધડીક તન માહરે ગલિત રોમ સૌ પાંગરે,
અને હૃદય બાર સૌ વરસેના ધડી વિસ્મરે;
ધડી સ્મરણુ જાહવીતડ પરે બની મુગ્ધ હું,
યુવાન અલિલાયની અમૃતધાર ઝીલી રહું.

૩૧

પરંતુ સહુ એ ધડી જ : પળમાં જ વસ્તુસ્થિતિ
રહે - કચકચાવતી દશન, નેત્રથી ડારતી;
ફરી કુસુમ ચિત્તનું તરફડી જ બ્હીલાય, ને
ફરી તિમિર ઊભટે વિરહજન્ય નૈરાશ્યનાં.

૩૫

ફરી નિરખવાં રહે નયન વૃદ્ધને નિત્યનાં,
વિરક્તિમય વિશ્વ ને સદન શુષ્ક, શમ્યા સુની,
ફરી તરફડાટ ને શરણુહીનતા એ ફરી
રહે વિષમ વેઠવી : વિલપવું સદાનું ફરી.

૩૯

અરે ! સ્મરણુસૌખ્યની ક્ષણિકતા કયહોં ? ને કયહોં
ચિરંતન વ્યથા તણી પ્રબળતા પ્રતીકારની ?
કયહોં મૃદુલ માનવીહૃદય ? યાતના ધોર કયાં ?
કયહોં કુસુમની કળા ? અશનિપાત કંકાળ કયાં ?

૪૩

ચહે, નવ ચહે છતાં સ્મરણુ ઊકર્તા, ને સ્વપ્ન
ધડીક મહોં વાસ્તવે સકળ એ જિહ્વાપ જતાં;
પરંતુ ક્ષણુ જીવને, અસર શી ચિરંજીવ એ
ફરી અબળ ચિત્તની સકળ વૃત્તિ ફોળાણી દિયે ?
સદા સ્મરણુ તદા, અજીતથી જ દેખાય તે
રુકુરો શતસહસ્રધા, હૃદયની વધારે વ્યથા,
અને આખલ જીવને વિરસતા વહાવી રહે.

૫૦

સહી કયમ શકાય એ ? વિલપવું અને મૂરવું,
ફરી વિલપવું અને જગદરણને પૂરવું,
સહે હૃદય કેમ જ્યાં પ્રણુ અસ્ત્રની વેદના
મટે નહિ, ટળે ય ના ? કયમ ફરી સહું જામ આ ?

૫૪

ન આ સ્મૃતિ ચક્રી ચડે હૃદયજાડ્ય કે મૃત્યુશું,
જહોં વિરમવું રહે મનુજનેશુને " આ જ " માં !
ન ભૂત અવલોકવો : નહિ જ બાંધવે બેધવું :
નહિ સ્મરણુ, કલ્પના : નહિ જ રક્ત-કે અખના :

ન જ્યાં તિમિર કાટિધા, ક્ષણિક તેજરેખા વડે
વધી, ગલિત નેણુને વધુ કદી ય રુધી રહે;
ન જ્યાં વિહગવૃન્દના કિલકિલાટમાં, કારમી
ભળી મનુજચીસ, ગીત જગતું બસરું કરે;
અને જગતચિત્રને રુદન જ્યાં ન ભૂંસી દિયે ?

૬૩

ખરે ! સ્મરણથી વહે ઝરણ માનવીદુઃખનાં;
વસે વિસ્મૃતિ એકમાં સુખની સત્ય સંજીવિની.

૬૫

છતાં ય ક્યમ ચિત્ત આ સ્મરણને જ ઝંખે, અને
ન જાણું ક્યહીં યે વિચારસરણી સરી આ પડે !
પ્રતિક્ષણ થતી રહે અધિક તીવ્ર એ ઝંખના,
નિરાશ્રિત તહીં ધસે, શરણ શોધવા ચિત્ત આ;
અને પ્રતિપળે ચહે સુભગ એ જ સંજીવિની !

૭૦

અને, ખરું કહું ? કહું ઉરની એકલી ઝંખના ?
સુખસ્મરણ કાવ્ય શાં મિલન અન્યતું આપણાં,
રમી મુજ ઉરે રહે, પ્રિતમ ! અન્તકાલે અને
રકુરેલ સ્મિતરેખ આ દશનહીન ઓછો પરે,
સનાતન લસી રહે, મરણ કેરી મુદ્રા ધરી.

૭૫

જાપાની ઉદ્યોગોનો વિકાસ

યુરોપમાં જર્મની સૌથી સસ્તો માલ પેદા કરવામાં અગાઉ પ્રખ્યાત હતું. પેન્સિલો, ડીલો, રમકડાં, છત્રીઓ વગેરે અનેક જાતની સુંદર, સસ્તી અને અણુટકાઉ વસ્તુઓ જર્મનીથી હિંદમાં આવતી હતી. એ સર્વે વસ્તુઓ દેખાવે ભારે સુંદર પરંતુ ટકવામાં બિલકુલ થોડી હતી. જર્મનીની નકલ કરી જાપાન પણ એવી અથવા એથી પણ હલકી ચીજો બનાવવા લાગ્યું હતું; પરંતુ તેનો વિસ્તાર બહુ જ થોડી મર્યાદામાં હતો. છત્રીઓ, રેશમ, દિવાસળી વગેરે બનાવી જાપાન હિંદમાં મોકલતું હતું; પરંતુ તેની પેદાશ એટલી મર્યાદિત હતી કે યુરોપિયનો અને ખાસ કરી બ્રિટનની આંખે તે ચડ્યું નહોતું. તે સિવાય જાપાન હિંદમાંથી મોટી રકમનો કપાસ વગેરે કાચાં દ્રવ્ય ખરીદ કરતું હતું. એટલે એક સારા ધરાક તરીકે તેનું હિંદમાં માન હતું. રાજદ્વારી વિષયોમાં પણ જાપાન બ્રિટનનું મિત્ર હતું. એટલે મિત્રરાજ્ય સાથે સંધિ હોવાથી તેની સાથે સ્નેહબર્યો વ્યવહાર કરવાની હિંદી સરકાર ઉપર ફરજ પડી હતી.

હિંદને રાષ્ટ્રીય સરકાર નથી. હિંદનું રાજ્યતંત્ર પરાતુકૂળ અને પરાધીન છે. એની જકાતનીતિ પણ દેશના લાલની નથી. જેમ મુઝદાળ માંસ ઉપર ગીધડાં ચારે તરફથી દોડી આવી ઉકમાછથી તેને આરોગે છે, તેમ બધાં યુરોપિયન રાજ્યો પોતાની બનાવટની અનેક ચીજો હિંદની બજારોમાં ભરી હિંદનું નાણું લૂટે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા પોતાની બનાવેલ રેશનરી, કટલરી, કેરેસિન તેલ અને અનેક ચીજો હિંદમાં મોકલે છે. એ સર્વે વસ્તુઓ બનાવવા માટે હિંદમાં કળા અને શક્તિ છે. જર્મની પણ પોતાની વસ્તુઓ, સિમેંટ, છત્રીઓ, સાંચાકામ હિંદમાં મોકલતું. સ્વિટઝરલેન્ડથી મોટરકામ, ઘડિયાળો, આવતાં ઇટલી ગંજાકા, મોર્ન વગેરે મોકલતું હતું. બેલ્જિયમથી હિંદમાં મોટી રકમનું લોહું આવતું. ફ્રાન્સથી દારૂ, રેશમ અને જરી આવતી હતી. એટલિટન તો લગભગ ૬૪ ટકા કુલ આયાતનો માલ હિંદમાં ચડાવતું હતું. કાપડ, લોઢાકામ, કટલરી, સાંચાકામ, રમકડાં વગેરે અનેક પદાર્થો ઈંગ્લંડના ઉદ્યોગી લોકો, નિરુદ્ધમી હિંદીઓને પૂરાં પાડતાં હતાં. યુરોપના બીજા દેશો ઓસ્ટ્રિયા, સ્વીડન, ડેન્માર્ક વગેરે દેશો પણ પોતાની બનાવટની વસ્તુઓ હિંદની બજારોમાં ફાળે પડતી મોકલતાં હતાં. એ રીતે ચારે તરફથી પરદેશીઓ હિંદની ઉદ્યોગમૂર્તિને છિન્નભિન્ન કરી મૂકે છે.

હિંદ પાસે કાચા દ્રવ્યની ભારે પેદાશ છે. સોનાની ખાણો, લોઢાં, ત્રાંખાં, મેગ્નેટ, અને કાલસાની ખાણો છે. લાકડાંનાં મોટાં જંગલો છે. સારી ફળદ્રુપ જમીન છે. તેને માટે પુષ્કળ ખાતર છે. જળપ્રવાહથી વિદ્યુતશક્તિ પેદા કરવાનાં હિંદમાં અપરિમિત સાધનો છે. હિંદમાં મોટી રકમમાં કપાસ, ઘઉં, ચોખા, તેલનાં બિયાં, શીંગડા, ચા, દોશી વગેરે પેદાશ યાય છે. અપાર મનુષ્યબળ પણ હિંદમાં છે. લોકોમાં બુદ્ધિ અને સાહસ છે. ચાર હજાર માર્શલોનો મોટો કિનારો, સેંકડો સારા બંદરો, સાદસિક અને

દરિયાના જાણીતા ખલાસીઓ, ધનવાન કુલપરંપરાના ધંધાદારી વેપારીઓ એ સર્વે હિંદ પાસે છે. પાસે અખૂટ સામગ્રી છતાં હિંદ નિર્ધન થતું જાય છે. પરદેશીઓ કાયાં દ્રવ્યોને લઈ જઈ તેમાંથી પોતાના ઉદ્યોગ વડે અનેક પાકાં દ્રવ્યો બનાવે છે. હિંદ જૂતકાળમાં કર્મજૂમિ હતી તે વર્તમાનકાળમાં કર્તવ્યજૂમિ બની છે. તેમાં સંગઠન રહ્યું નથી, એકસંપી રહી નથી. સ્થિતિયુસ્તપણું હિંદને વળગી રહ્યું છે. જ્ઞાન, શક્તિ, ક્રિયા અને ઉત્સાહને ઠેકાણું અજ્ઞાન, દીનતા, અકર્તવ્યતા અને મંદ પ્રારબ્ધના યોગ લાગ્યા છે.

આપણા દેશમાંથી પરદેશીઓ કપાસ લઈ જાય છે. તેના ઉપર મોટાં ખર્ચો કરે છે. સ્ટીમરોનાં નૂર, રેલવેનાં ખર્ચો, વીજો, પોર્ટડ્યુઝ વગેરે અનેક ખર્ચો ચડાવી પોતાના દેશમાં લઈ જઈ ત્યાં કારખાનાંમાં કાપડ બનાવી પાછું હિંદનાં બજારોમાં, રસ્તાનાં અનેક ખર્ચો ખાઈ, સસ્તે ભાવે વેચે છે. હિંદમાંથી ગેંગેનીઝ ધાતુ લઈ તેનું લોડું બનાવી હિંદમાં બહુ જ સસ્તે ભાવે વેચે છે. હિંદમાંનાં દાડકાં લઈ જઈ તેનાં બટન, હાથા વગેરે બનાવી હિંદનાં બજારોમાં વેચે છે. હિંદના ઘઉંમાંથી બિસ્કીટ બનાવી મોકલે છે. બોર્ચશિંગ લઈ જઈ તેમાંથી વનસ્પતિથી બનાવી મોકલે છે. અજસી, સરસીનાં બિયાં લઈ જઈ તેમાંથી બેક્સેટ બનાવી મોકલે છે. ચામડાં મંગાવી તેનાં બૂટ બનાવીને હિંદના રોખીનોને પૂરાં પાડે છે. તેમાં પરદેશના કારીગરોને રોજ મળે છે, મજૂરોને મજૂરી મળે છે, કારખાનાંવાળાઓને નફો મળે છે અને સરકારને ઇનકમટેક્સ મળે છે. પોર્ટડ્રસ્ટને પોર્ટડ્યુઝ મળે છે. રેલવેને નૂર મળે છે, વીમાવાળાને પ્રિમિયમ મળે છે, પરદેશી સ્ટીમર કુંપનીઓને નૂર મળે છે. આવી રીતે ઉદ્યોગના અસ્તિત્વથી મોટાથી માંડી નાનો લોકસમૂહ નબે છે. ગવર્નમેંટથી માંડી નાના મજૂર સુધી સાંકળની દરેક કડીમાં જીવનતત્ત્વ આવે છે. જેવી રીતે હૃદયમાં લોહી આવવાથી મોટી શિરાઓમાં થઈ, ધમનીઓમાં થઈ, સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં લોહી પ્રવેશ કરે છે, તેમ એક ઉદ્યોગના વિકાસથી આખો પ્રજાસમૂહ ધરાય છે.

હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને સંભારી વર્તમાનકાળને જૂલવો જોઈતા નથી. જાપાન એ સરખામણીમાં આધુનિક છે, એણે યુરોપનો ઉદ્યોગવાદ પૂરેપૂરો સ્વીકાર્યો છે. એ પ્રજા આગળ વધવાની હેંશવાળી છે. એને જગતમાં શિરોમણિ થવું છે. એની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો પાર નથી. એના લોભે યુરોપની અને અમેરિકાની પ્રજાને પાછળ મૂકી દીધી છે. એણે પોતાની સુલેહી શક્તિને જગાડી છે. હવે એ શક્તિ પોતાનું મોડું વિકસાવી જગતની દરેક પ્રજાને આકૃતિરૂપે માગે છે. ધરતીકંપ, આગ, સમુદ્રના ઉત્પાતો એની શક્તિનો દાસ કરી શકતાં નથી. એ અદ્યમ્ય શક્તિ ચારે તરફ ખાવા દોડે છે. લોકસમૂહ એકનિષ્ઠાથી ઉદ્યોગમાં વિકાસ તરફ નમ્યો છે. ખીજ દેશોમાં મોટી રકમનો તૈયાર માલ મોકલી તે દેશની બનાવટ કરતાં પણ સસ્તે ભાવે તે માલ ત્યાં વેચી, તે દેશને હમેશાં પોતાની ઔદ્યોગિક ગુલામગીરીમાં સપડાવવું, એવા ઉદ્દેશથી જાપાનનો આખો જગત ઉપર ડોળો છે.

યુરોપનાં મોટાં રાજ્યો જગતને ઔદ્યોગિક ગુલામગીરીમાં સપડાવી ધનની રેલ યુરોપ તરફ વાળતાં હતાં. યુરોપમાં આખો જગતનાં દ્રવ્યની નદી વહેવા લાગી એટલે ત્યાંના લોકો ખર્ચાણું જીવનવાળા થયા. જીવનનાં ખર્ચે અને જરૂરિયાતો ઘણી વધી પડી. એટલામાં જગતની મોટી મંદી આવી પડી. કાયાં અને પાકાં દ્રવ્યોની પેદાશ ખપ કરતાં ઘણી

વધારે થવા માંડી. ઇટલીના સરમુખત્યારે ઇટલીના લોકોને મોજમજાહ અને આગસમાંથી ખેતી ઉદ્યોગવાદી બનાવ્યા; રશિયાએ પાંચ વરસના ભારે ઔદ્યોગિક વિકાસથી મોટું પરિવર્તન કર્યું. ફ્રાન્સના હાથમાં જર્મનીની જમીન અને ખાણો આવતાં તેણે પણ માલની પેદાશ મોટી રકમમાં વધારી દીધી. જર્મનીએ દંડની રકમો ભરી આપવા માટે જંગલભરમાં પાકાં દ્રવ્યો મોટી સંખ્યામાં બનાવી મોકલવા માંડ્યાં. ઈંગ્લેંડે પોતાના ઉદ્યોગોનો ભારે વિકાસ કર્યો. અમેરિકાએ પણ હરીફાઈમાં ભાગ લીધો. એ રીતે કાચાં અને પાકાં દ્રવ્યોની પેદાશ ઘણી વધી પડી. પરિણામે પોતાના દેશોમાં આવતા સરતા માલોથી પોતાના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરવા સર્વે રાજ્યોએ પરદેશી રાજ્યોના માલ સામે જકાતની દિવાલો ખડી કરી. તે સિવાય ધટતી જતી પેદાશને પૂરવા ઘણાં રાજ્યોએ આવકની માલ ઉપર જગત નાખી વહીવટખર્ચને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કર્યા.

યુરોપના મોટા વિગ્રહને મધ્યે અમેરિકાએ યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોને નાણાંની મોટી રકમો ધીરી હતી એ રકમોનું બાજુ યુરોપનાં રાજ્યોએ અમેરિકાને ભરવાનું હતું. અમેરિકાએ આ બાજુની રકમ સોનામાં ભરવાની ફરજ પાડી. એટલે યુરોપનાં મહારાજ્યોએ સંધરણું સોનું અમેરિકાના કાપમાં ભરાયું. જર્મની પાસેથી દંડને બદલે મોટી રકમનું સોનું ફ્રાંસને મળ્યું. એ રીતે જંગલના પોણા ભાગનું સોનું એ બન્ને રાજ્યોમાં સંધરાયું. ઈંગ્લેંડ પાસે સોનું ખૂટ્યું એટલે નોટોના બદલામાં સોનું આપ્યું એ દેશ બંધ કર્યું. તેના પરિણામે જંગલના ઘણાખરા દેશોએ સોનાનું ચલણ અટકાવ્યું. પરિણામે તે દેશોના ચલણના ભાવ બહુ જ ઘટવા લાગ્યા. જે દેશોમાં સોનાનું ચલણ ચાલુ હતું તેના સિક્કાઓનો ભાવ મજબૂત રીતે ટકી રહ્યો.

હવે જે દેશોએ સોનાનું ધોરણ મૂકી દીધું હતું તે દેશોમાં તેમના ચાલતા સિક્કાઓની બીજા દેશો (જેમાં સોનાનું ચલણ ચાલુ હતું)માં કિંમત ઘટી ગઈ. કારણકે સોનાનું ધોરણ મૂકી દેનારા દેશો પોતા ઉપરના બીજા દેશનાં લહેણાં તથા દુઝીઆનાં નાણાં કાગળિયામાં આપવા માગતા હતા. એટલે તેમના ચલણની કિંમત ઘણી ઘટી ગઈ. તેના પરિણામે એ દેશો બીજા દેશો પાસેથી જે માલ ગંગાવતા તે માલની કિંમત (તેમના ચલણની કિંમત ઘટ્યાથી) વધારે આપવી પડતી હતી. દાખલા તરીકે, એક ટન ખાંડની કિંમત પ્રથમ તેમને દસ રૂપિયા આપવી પડતી હતી. પરંતુ સોનાનું ધોરણ ઊડવાથી તે જ ખાંડની કિંમત તેમને સ્પંદર રૂપિયા આપવી પડી. એટલી તેમના સિક્કાની કિંમત ઘટી ગઈ. બીજા તરફ એ દેશો પોતાની બનાવટનો માલ બીજા દેશોમાં ચલાવતા તેમાં તેમને ફાયદો થવા માંડ્યો. જે દેશોએ સોનાનું ધોરણ ઊડ્યું નહોતું તેમણે પોતાની જરૂરિયાતના માલોની જે કિંમત પોતાના સિક્કાઓમાં આપવી પડતી તેના (સોનાના ધોરણ ઊડનારા દેશોમાં) વધારે નાણાં ચલણના ઘટવાથી પેદા થતાં. દાખલા તરીકે, સ્વિટ્ઝરેન્ડે સોનાનું ધોરણ ઊડ્યું એટલે તેની આયાતમાલની કિંમત તેને વધારે આપવાની રહી. કારણકે પરદેશમાં ખરીદ કરેલા માલની કિંમત પરદેશના સિક્કામાં આપવાની રહી અને પરદેશના સિક્કા કરતાં પોતાનો સ્વિટ્ઝરેન્ડે સિક્કો ઓછી કિંમતનો હોવાથી સ્વિટ્ઝરેન્ડે બદલામાં પોતાના વધારે સિક્કા આપવા પડ્યા. તેવી જ રીતે નિઝારા માલની કિંમત

ચિંતનને વધારે ઊપજે છે; કારણકે પારકાં રાજ્યોમાં ચિંતનને પોતાના માલની જે કિંમત પારકાં રાજ્યોના સિક્કાઓમાં મળે છે તે સિક્કાઓની પોતાના રાજ્યના ચલણની કિંમત ધડી હોવાથી વધારે સિક્કાઓ મળે છે. એવી રીતે ચલણની કિંમત ઘટવાથી ચિંતનનો નિકાસ વેપાર ખીલે. ચલણના ભાવને ન વધવા દેવા માટે ચિંતને પંદર કરોડ પાઉંડનું ખાસ ફંડ જુદું રાખેલ છે, તેથી નિકાસ વેપારને પુષ્ટિ મળે છે. એ ચલણની જાદુગીરી છે.

ચિંતને સોનાનું ચલણ મૂક્યું એટલે જાપાનને લાગ્યું કે તેના નવા વિકસાવેલા ઉદ્યોગોને જે બચાવવા હોય તો તેણે સોનાનું ધોરણ મૂકી દેવું જોઈએ. જાપાને પોતાના ઉદ્યોગોને વિકસાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. આખી પ્રજાએ રાજ્યની સાથે સહકાર કરી પોતાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કર્યો છે. જાપાન ઉપર કુદરતેની બહુ ઓછી પ્રીતિ છે. તે દેશમાં ખનીજ પદાર્થો થોડા મળે છે. લોહું નથી, કાલસો પૂરતો નથી. બીજી કિંમતી ધાતુઓ પણ ત્યાં થતી નથી. એ પ્રજાને દરેક વસ્તુ બીજા દેશ પાસે મેળવવાની રહી. તે ઉપરાંત ત્યાં દરરોજ ધરતીકંપ થાય છે. દશ પંદર વરસની મુદત દરમિયાન એકાદ મોટો ધરતીકંપ થઈ દેશમાં ખેદાનખેદાન કરી નાખે છે. ચારે તરફ અનેક શહેરો, ગામ-ગંજો, ઘરો, માલમિલકત, ધન, ધાન્ય, પશુ અને મનુષ્યોનો મોટો નાશ થાય છે; છતાં જાપાન પાછું તરત નવજીવન પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને જેવડા ઉત્સાહથી આગળ વધે છે.

જાપાનના રાજ્યતંત્રને લાગ્યું કે આપણા દેશને આગળ વધવું હોય તો ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવો જોઈએ. અને તે માટે આખી પ્રજાએ પોતાની સર્વ શક્તિનો સંગ્રહ કરી નિયંત્રિત રીતે, શાસ્ત્રીય પ્રણાલિથી કામ કરવું જોઈએ. રાજ્યે સહકાર આપીને શરારી, વીમો, ખેતી, મજૂરી, કારખાનાં વગેરે સર્વે ધંધાને પદ્ધતિસર ગોઠવ્યાં, એ સર્વે ધંધાઓનો પરસ્પર સહકાર સાંખ્યો. દરેક વિષયના તજજ્ઞોને ખાસ સહકાર કરવાના લક્ષ્યથી નીમ્યા. સાંકળની એકેએક કડી પરસ્પર એમ જોડાઈ રહી. આખી સાંકળ શૃંખલાબદ્ધ ટકાવી શકે તેવી યોજનાઓ થઈ. જાપાનના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય અને જાપાનનો વેપાર જગદ્વ્યાપી બને તે માટે શી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરવી તે માટે વિચારણાઓ ચાલી. ત્યાંની સરકારે માત્ર ઉત્તેજન જ આપ્યું એટલું નહિ પણ દરેક મંત્રણામાં રસપૂર્વક ભાગ લઈ ભાગી ભેંસ્યો. જગતનાં બજારોમાં ફલાણી વસ્તુઓ વધારે ખપે છે, ફલાણી વસ્તુઓ અમુક દેશ કેવી રીતે મોટી રકમમાં વેદા કરે છે, તે માટે કેવાં સાધનો વાપરવામાં આવે છે, મૂળ કાર્યાં દ્રવ્યો ક્યાં વેદા થાય છે, તે દ્રવ્ય લાવવાનો શો ખર્ચ થાય છે, તે કાર્યાં દ્રવ્યોમાંથી પાકાં દ્રવ્યો બનાવતાં કેટલો ખર્ચ લાગે છે, અને જાપાન એવાં કાર્યાં દ્રવ્યો ક્યા પ્રદેશમાંથી મેળવે છે, પોતાની સ્ટીમરોમાં એવાં દ્રવ્યો લઈ આવતાં કેવી અગવડો નડે છે, એ સર્વે પ્રશ્નોનો શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ થયો. કેવાં કારખાનાં બાંધવાં, કેવું સાંચાકામ પોતાના દેશમાં તૈયાર કરી ગોઠવવું, તે માટે પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો.

સિવિલ ઇન્જનેરીની કમિટિએ કારખાનાં બાંધવાની યોજનાઓ ધડી, મિકેનિકલ એન્જિનિયરીની કમિટિએ જુદાં જુદાં સાંચાકામો સસ્તાં બનાવવાના પ્લાનો તૈયાર કર્યા, નિષ્ણાતોએ આ કારખાનાં ક્યા ક્યા ભાગમાં ઝાતુ, હવા અને જળીન તપાસી બાંધવાં તે નક્કી કર્યું. શરારીએ તે કારખાનાંઓ માટે બહુ જ ઓછે વાજાં ધીરવા માટે

સરકારના સહકારથી કબૂલ કર્યું. સ્ટીમર કંપનીઓએ સરકારી સ્થળનાથી નામના ગૂંચ કાચા અને પાકાં દ્રવ્યો લઇ આવ્યાં અને લઇ જવાનું કબૂલ કર્યું. મજૂર સંઘે ઝોઝામાં ઝોઝી મજૂરીથી કામ કરવા જણાવ્યું. હડતાલ, અસંતોષ, અને વધારે મજૂરીની માગણી એ ત્રણે દોષોથી જાપાનનો મજૂરસંઘ દૂર રહ્યો. રેલવેવાળાએ કારખાનામાંથી બંદર ઉપર માલ પહોંચતો કરવા ખાસ રાહત આપવાની ગોઠવણ કરી. રસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસરોએ સહકાર આપી જાતજાતના સુધારાઓ કરાવ્યા. સસ્તી મૂડી, સંતોષી મજૂરો, સાહસિક મિલમાલિકો અને વેપારી બુદ્ધિવાળા વેપારીઓ, આ એકતંત્રમાં જોડાયાં. દેશપરદેશથી જાપાનના વેપારી પ્રતિનિધિઓ વસ્તુઓના નમૂનાઓ, તેની જનાવવાની ક્રિયાઓ, તેની પેદાશ, અપત વગેરેના આંકડાઓ પૂરા પાડવા લાગ્યા. એ વસ્તુઓ આપણે કેવી રીતે સસ્તી બનાવી શકીએ, એ કાયડોને ઉકેલ નિષ્ણુતો કરવા મંડ્યા.

જાપાને લોહું ક્યાંથી મેળવવું ? કાલસો ક્યાંથી મેળવવો ? રબર ક્યાંથી લેવું ? કપાસ કેટલો ક્યા દેશથી મંગાવવો ? ખાંડ ક્યાંથી લેવી ? એ વસ્તુઓને જાપાનની હવા કેવી લાગે છે ? એને માટે કેવું સાંચાકામ તૈયાર કરવું ? કેટલી સંખ્યામાં તૈયાર કરવાથી એ વસ્તુ સસ્તી અને પોષાણુયોગ્ય થઇ શકશે ? એના ઉપર કેવી રાસાયનિક ક્રિયાઓ કરવાથી સ્વચ્છતા, દેખાવ અને ટકાઉપણું વધશે ? એ વસ્તુઓ કયા દેશમાં આપણે મોકલી શકીશું ? તે દેશના જઠાતના પ્રતિબંધો કેવા છે ? તે દેશ સામે આપણે રાજ્યદ્વારી સંબંધ કેવા છે ? અને કેવો સંબંધ બાંધ્યોથી ભવિષ્યમાં ઉપયોગી લાભ મળી શકે ? એ સર્વે વિષયોનો જાપાને ખૂબ વિચાર કર્યો. કાચાં દ્રવ્ય પેદા કરનાર અને પાકાં દ્રવ્ય ખપાવનાર દેશો સાથે રાજ્યદ્વારી સંબંધ બાંધવામાં જાપાને બહુ વિચાર કર્યો. જગતના વિભાગો અને બંદરો સાથે વહાણવટાનો સંબંધ બાંધવામાં પણ તેણે રાજ્યનીતિને આગળ રાખી, અને હેવટે પોતાને લાભ થાય એવા સંબંધો દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને તેણે બાંધ્યા. વેપારી વ્યવહારોમાં આજુકાજ એવા સ્થિતિને પણ જાપાને પોતાની જાળમાં લીધું અને જાપાનને કાયદાકારક કરારો કરાવ્યા.

જાપાનની વસ્તી વધતી જ જાય છે. નાના નાના ટાપુઓનો અને જાપાન પોતાની ૭ કરોડની વસ્તીને પાળી શકે તેમ નથી. એટલે તેણે કારિયા હજમ કર્યું. કારિયામાં જાપાનને પ્રાનિજ કાચાં દ્રવ્ય પૂરતાં મળ્યાં નહિ એટલે એવાં દ્રવ્યની શોધમાં તેણે બીજા દેશો તરફ દષ્ટિ ફેરવી. નર્વેદીર્ઘકાં જ ચીન, જાપાન અને સંપ વગરના મહારાજ્ય ઉપર તેની નજર પડી. પરંતુ યુરોપિયન મહારાજ્યો જાપાનને આગળ વધવા દે તેમ નહોતાં. તેઓ વારંવાર તેની મહત્વાકાંક્ષાઓની આડે આવી તેના લોભને મર્યાદિત રાખતાં હતાં. એ યુરોપિયન અને અમેરિકન રાજ્યો સામે થવા જેટલું બળ જાપાનમાં નહોતું. એટલે કાંઈ સાહસિક પગલું ભરવા પહેલાં તેણે શાંત રહેવા વિચાર કર્યો. યુરોપના મહાન યુદ્ધમાં યુરોપિયન રાજ્યોની શક્તિને મંદાન આપવા લાગ્યો. એટલે ધીમે ધીમે અંદરની ઈર્ષ્યા અને ખટપટથી તેમનું બળ મર્યાદિત થયું. આ તક જાપાને બરાબર લાભ લેવા માટે યોગ્ય ધારી. તેણે મંચુરિયાની સુવર્ણભૂમિ ઉપર ધીમે ધીમે પગપેસારો શરૂ કર્યો. જાપાનને જોષ્ઠતા બનિજ પદાર્થોની મોટી પેદાશ મંચુરિયામાં મળી શકે તેમ હતી. તેની વેપારી

પરતંત્રતા, મંચુરિયાના ખનિજ પદાર્થો, ચીનની ખાણો દૂર કરી શકે એમ હતું. જાપાને વૃદ્ધ અને નિર્બળ ચીનની છેડતી કરવા માંડી, ચીને બચાવ માટે લીગ ઓફ નેશન્સ-વૃદ્ધ ડોશીમાની મદદ માગી. પરંતુ જાપાને લીગના આગેવાન સભાસદો સાથે વચ્ચમાં ન પડી શકાય તેવી સંધિઓ ખાનગીમાં કરી રાખી હતી. પરિણામે જગતનાં સર્વે રાજ્યોની આંખોમાં ધૂળ નાખી જાપાન ધોળે દિવસે મંચુરિયા હજમ કરી ગયું. વૃદ્ધ ચીને લાકડી જાંચી કરી, પણ જાપાને હસતાં હસતાં તેને અટકાવી દૂર ફેંકી દીધી. એ રીતે એણે પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારી ઉદ્યોગો ખીસવવાનો માર્ગ નિરંકુશ કર્યો.

જાપાને ખીજ એક મોટી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી. તેને નાણાંની હમેશાં મોટી રકમની જરૂર હતી. ધનવાન યુરોપિયન રાજ્યો જાપાનને મોટી રકમનાં નાણાં બ્યાળે આપવા તૈયાર હતાં. પરંતુ ખીજ રાજ્યોનું કરજ લેવાથી આવતી પરતંત્રતાને જાપાને પહેલેથી જ સમજી લીધી. તેણે ખીજ રાજ્યો પાસે નાણું લઈ પાછું ભરી દીધું, અને પોતાના રાજ્યમાં જ ભારે કરકસર કરવા માંડી. લોકોને એણે જાગૃત કર્યા. પોતાની પ્રગતિને આડે આવતી નાણાંબીડ સમજાવી. દેશહિતથી પ્રેરાઈ લોકોએ મોટા આપભોગ આપવા માંડ્યો. તેઓએ પ્રથમ પોતાની જરૂરિયાતો પોતે જ પેદા કરવા માંડી. પરદેશોની એક પણ વસ્તુ મંગાવી નહિ. મોટરકારો, વિમાનો, સ્ટીમરો, તારો, ટેલિફોનો, રેલવે, દ્રામો દરેક વસ્તુ જાપાને બનાવવા માંડી. ઊંચે પોતાને માટે મનવારો અને વિમાનો બાંધવાનું મોટું કામ પણ જાપાને ઉપાડ્યું, અને ભગીરથ પ્રયત્નો કરી પૂરું પાડ્યું. જાપાની મૂડી, જાપાની મજૂરી અને જાપાની કળાકૌશલ્યથી એણે દરેક કાર્ય પૂરું કરવા માંડ્યું. યુરોપના મહાન યુદ્ધ સમયે જાપાનને બહુ સારી આર્થિક પેદાશ થઈ હતી. તે સર્વે ઉદ્યોગોના વિકાસમાં અને પરદેશના કરજ ભરવામાં વપરાઈ.

જાપાનનું ખેતીવાડી ખાતું પણ પછાત નહોતું. જાપાન પોતાનો ખોરાક પોતે પૂરતા જમ્યામાં અગાઉ તૈયાર કરતું નહોતું. તેને ખર્ચા અને સેગૂનથી લાખો ગુણી ચોખા મંગાવવા પડતા હતા. પરંતુ તેણે પોતાના ખેતીવાડી ખાતા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. યુરોપિયનો પાસેથી ખેતીવાડીની શાસ્ત્રીય શોધો જાપાનીઓએ શીખી તરત અમલમાં મૂકી. જાપાની જેવી આખાદ નક્કશ દરનાર ગ્રન્થ પૃથ્વી ઉપર ભાગ્યે જ હશે. પ્રથમ તેણે હિંદની પેડે જમીનના જુદી જુદી માલિકીના નાના ટુકડાઓને એકત્રિત કર્યા. આથી સમૂહખેતીને ઉત્તેજન મળ્યું. નવાં નવાં યોગ્ય ખાતરોની શોધ કરી. સ્ટીમનાં હળો તૈયાર કર્યા. જમીનને જાંડી ખેડીને મોટા પાકો તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા કરી. એ રીતે ચારે તરફ ખેતીની પ્રગતિ થઈ. જાપાનની અનાજની પરતંત્રતા ચાલી ગઈ. ખીજ દેશો પાસે માલ મંગાવવાને બદલે હવે જાતે જ ખીજ દેશોને જાપાને અનાજ પૂરું પાડવા માંડ્યું. ખેડૂતો માટે સહકારી બેંકોની સ્થાપના થઈ. ખેડૂતોની પ્રાંતિક અને રાષ્ટ્રીય મંડળો સ્થાપાઈ. રાજ્યમાં ખેડૂતોને સારું સ્થાન મળ્યું.

જાપાન પાસે હજી ખેડૂતોને અપનાવવાની ખીજ કેટલીક યોજનાઓ હતી. ખેડૂતોને વરસમાં ૭ માસ કામ રહેતું; બાકી ૭ માસ માટે કામકાજ ન હોવાથી ખેડૂતોનો સમય કાંઈ પણ પેદાશ વગરનો જતો હતો. જાપાને રેશમના ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસ સાખ્યો. દરેક

ખેડૂતના ઘર પાસે સેતુરનાં વૃક્ષો ફરજિયાત વાવવામાં આવ્યાં. તેના ઉપર રાખવાને રેશમના કીડાનાં બીજો મક્કત પૂરાં પાડવામાં રાજ્યે આગળ પડતો ભાગ લીધો. રેશમ વણવાની શાળો પણ બહુ જ ઓછે ભાવે પૂરી પાડવામાં આવી. રેશમના કીડામાં ચતા રોગોનું શાસ્ત્રીય મંશોધન કરવામાં આવ્યું. આખા ઉદ્યોગને પ્રગ્નકીય ઉદ્યોગ તરીકે કેળવવામાં આવ્યો. છતાંલીના સુંદર રેશમની કિંમતમાં અને દેખાવમાં ફરીફાઇ કરે એવી પદ્ધતિ ઉપર એ ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો. દિવાસળીનો પ્રગ્નકીય ઉદ્યોગ જપાને કેળવ્યો હતો. પરંતુ આઘવાનું ફુગરના જગદ્ગ્યાપી મહાભારત દિવાસળીના ઉદ્યોગના વિકાસની સામે જપાનનો ઉદ્યોગ ટકી શક્યો નહિ; એટલે એણે રેશમનો ઉદ્યોગ કેળવ્યો. અને તેને પ્રગ્નકીય ઉદ્યોગ બનાવી આખા જર્ગતનો જળરો હાથ કર્યો.

જપાનમાં મજૂરી સસ્તી છે. અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ જપાનના મજૂરો હડતાલ પાડતા નથી, અસંતોષ દર્શાવતા નથી, અને ભારે સ્વદેશપ્રેમથી દેશના બધામાં અને દેશની પ્રગતિમાં તેઓ આગેવાનીભર્યો ભાગ લે છે. પોતાના વ્યક્તિગત હિત કરતાં દેશના સામુદાયિક હિત ઉપર તેમનું લક્ષ્ય રહે છે. તેઓ નિયમનમાં રહીને નવા નવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આખી પ્રજાને ઉદ્યોગોમાં નવીનતા કેમ આણવી તેનું જ ખ્યેય છે. એ સિવાય જપાનના મજૂરો નકલ કરવામાં ઘણા ચતુર છે. ગમે તેવી વસ્તુઓ તેમને બતાવો એટલે તરત જ તેથી પણ સુંદર વસ્તુ તૈયાર કરી આપે. જપાનના ઈજનેરો પણ બહુ કાર્યદક્ષ છે. તેમણે યુરોપિયનોનાં કારખાનાંઓનું સાંચાકામ જોઈ તેનું જ સાંચાકામ પોતાના બુદ્ધિબળથી તૈયાર કરી આપ્યું. યુરોપના સાંચાકામથી કિંમતમાં તે ઘણું સસ્તું હતું. કારણકે જૂના અને વપરાયેલા લોદામાંથી તે બનાવવામાં આવેલું હતું. વારંવાર નવીનતા લાવી શકાય તે માટે એ સાંચાઓ બહુ મજબૂત બનાવવામાં આવ્યા નહોતા. જપાનની સસ્તી મજૂરીથી તે બહુ જ ઓછી કિંમતે બની શકતા હતા. જપાનની સરકારે પ્રજામંદની નીતિ, જે દિવસના કામ કરનાર મજૂરોને રાત્રે કામ ન કરવાનું ફરમાવતી હતી તે, પણ સ્વીકારી નહોતી. ત્યાં મજૂરોને અકવાડિયાના અમુક કલાકો કામ કરવાની નીતિ પણ ગ્રહણ થઈ નહોતી, એટલે એ સર્વેનો ઉપયોગ જપાને પોતાની ઔદ્યોગિક ખીલવણી કરવા માટે કરવા ધાર્યો.

જપાનની સરકારે પ્રજાને સહકાર ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે માગ્યો અને તે પૂરી રીતે મળ્યો. પોતાની પ્રાચીન સાદી રહેણીકરણી ત્યાંની પ્રજાએ મૂકી નહિ. ખોટા ખર્ચા, બપકાઓ, ખર્ચાળ જીવનો અને ઉડાઉગીરીઓનો આશ્રય ન લેતાં તેમણે સાદું પૌર્વાત્ય જીવન સ્વીકાર્યું. પ્રજામાં ભારે સ્વદેશી ભાવના જાગી. પરદેશી વસ્તુઓ વાપરવી નહિ; જે જોઈએ તે પોતાના દેશમાં બનાવી લેવું; મોંઘી, હલકી અને દેખાવમાં ખરાબ પરંતુ સ્વદેશી વસ્તુ હોય તો જ ખરીદવી; સ્વદેશી વીમો, સ્વદેશી શારી, સ્વદેશી વહાણવડું, સ્વદેશી કારખાનાંઓ, સ્વદેશી વેપાર, સ્વદેશી ઉદ્યોગો એ જપાનની પ્રજાની ખાસ વિશેષતા છે. પરદેશી વહાણો અથવા સ્ટીમરોને જપાન પોતાનાં બંદરો ઉપર આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપાર કરવા દેતું નથી. પરદેશી વીમા કુંપનીઓ ઉપર કાયદા થડી સખ્ત અંકુશ મુકાયો છે. જપાનમાં યુરોપિયન ઉદ્યોગો તરફથી કારખાનાં રચપાયાં નથી.

જાપાન માસે લોહું બિલકુલ નથી. મંચુરિયાની ખાણોનો વિકાસ કરતાં પણ થોડા વખત લેશે. એટલે તેણે દેશપરદેશો પાસેથી જૂનું વપરાણ ગયેલું લોહું લેવા માંડ્યું અમારી પેઢી પાસે કરાંચીમાં જૂનું લોહું ખરીદ કરનાર આડતિવાઓ હતા તેમના માટે જૂના લોહાનાં લિલામ રેલવે તરફથી થતાં ત્યારે હું લેવા જતો હતો, પરંતુ લિલામમાં વધારે ભાવ આપી હજારો ટન લોહું જાપાન ખરીદતું હતું. એવી જ રીતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા, જી. આર્થ. પી. અને સાઉથ ઇન્ડિયા રેલવેનું લંગાણુ લોહું જાપાન લિલામમાં લઇ જતું હતું. બ્રિટિશ ઇન્ડિયા નેવિગેશન કું.ની ફેટલીક સ્ટીમરો ભાંગી નાખવાની શરતે જાપાન લઇ ગયું છે. જાપાનની આવી લોહાની ખરીદી આખા જગતમાં ચાલુ છે. લાખો ટન લોહું ખરીદ કરી જાપાન સ્ટીમરોમાં લઇ જાય છે. જાપાનના વેપારીઓ પોતાની બનાવટનો માલ પોતાનાં બંદરોથી ભરીને સ્ટીમરો વાટે જગતનાં બંદરો ઉપર મોકલે છે; અને બંદરોથી પોતાની જરૂરિયાતનો કાચો માલ પોતાની જ સ્ટીમરોમાં મંગાવી લે છે. એ રીતે ઝીણી વેપારી નજરથી, કરકસરના સિદ્ધાન્ત ઉપર જાપાન જગતના વેપારમાં સરસાઇ ભોગવતું થયું છે. જાપાન પાસે કાલસો થોડો છે, છતાં મંચુરિયાની તથા કોરિયાની ખાણો તે વસ્તુ તેને પૂરી પાડે છે.

ચીન સાથે જાપાનને બનતું નથી. તેની સાથે ચાલુ વિગ્રહ છે. ચીન જાપાનનો મોટો ગ્રાહક છે. વિગ્રહને લીધે ચીને જાપાનના માલનો બોયકાટ કરેલ છે, છતાં તેની કાંઇ પણ દરકાર નહિ કરતાં જાપાને જગતના સર્વે ભાગોમાં પોતાનો વેપાર વધાર્યો છે. તેણે અગમચેતી વાપરી પોતાના ઉદ્યોગોનો ભારે વિકાસ કર્યો છે. યુરોપિયનો પાસે નવા નવા ઉદ્યોગો શીખી તેમના કરતાં કિંદાયત ભાવે એ જ વસ્તુઓ બનાવીને જાપાને પરદેશોનાં બજારો કબજે કર્યા છે. થોડા જ વખતમાં ઇંગ્લંડ, જર્મની અને અમેરિકાને હરાવી તેમની સામે એણે સફળ હરીફાઈ માંડી છે. જગતના ઉદ્યોગોના ઇતિહાસમાં આટલી ઝડપથી પોતાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ બીજા કોઈ પણ દેશે કર્યો નથી. સસ્તી મજૂરી, પૌતાનું સસ્તું નાણું, પોતાનું સસ્તું નૂર, નકલ કરવાની ભારે શક્તિ અને પોતાના ઉદ્યોગોને પ્રકુલિત કરવાનો નાનાથી મોટા દરેક જાપાનીનો સંગઠિત પ્રયાસ, - આ ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે સોનેરી ચાવી છે.

આગળ જણાવી ગયા છીએ તે મુજબ જાપાને સોનાનું ચલણુ હોડ્યું અને પોતાના ચલણુના ભાવને એકદમ ઘટાવી નાંખી પોતાના જવક (exports) વેપારનો ભારે વિકાસ કર્યો તે સંબંધી જુદા લેખમાં લખાશે. એ સંબંધી એણે ભારે દૂરદેશી વાપરી અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી તે ઇતિહાસ 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો સમક્ષ મુકાશે. તે ઉપરાંત જાપાનની પ્રજાએ અનેક ભારે ભોગો પણ આપ્યા છે. તેણે પોતાના દેશવાસીઓને મોંઘી કિંમતે માલ વેચવાનું શરૂં છે, દિંદમાં જ ભાવે માલ મળે તેથી ઘણી જ મોંઘી કિંમતે પોતાના દેશમાં માલ વેચે છે, આનું કારણ પરદેશોમાં યુરોપિયન હરીફાઈ ઉપર વિજય-મેળવવાનું છે. જાપાને પ્રથમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ સાધ્યો, પોતાની પ્રજાને નવાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા અને તેને વેપારી પાસે નિભાવવાને પ્રજાના દરેક વર્ગનું સંગઠન કર્યું. અગમચેતી વાપરી પોતાના માલનો કાઈ પણ દેવ તિરસ્કાર ન કરી શકે એવી તે દેશો સાથે શાન્ત્યદારી સંધિઓ કરી ઉદ્યોગોના

ઉત્તેજન માટે સોનાનું ધોરણ મૂકી દીધું. પોતાના ચલણને નીચે ગગડાવી જાવક વેપારને (exports) ઉત્તેજન આપ્યું અને છેલ્લે પોતે મોંઘે લાવે પોતાના દેશમાં વસ્તુઓ વેચી, દેશાવરમાં સસ્તે લાગે વેચી હરીફાઈ સામે ટકી રહ્યું. જગતના સર્વ દેશોમાં બેકારી છે; જાપાનમાં બેકારી નથી. રાજ્ય અને પ્રજાના એક આદર્શથી બેકારી દૂર કરી શકાય છે; આખી જાપાની પ્રજાએ રાત્રિદિવસ કામ કરી જગતનાં બજારો પોતાની બનાવટની વસ્તુઓથી ભરી મૂક્યાં છે.

આપણે આ ઉપરથી ઘણું શીખવાનું છે. આપણે જાપાન કરતાં જાણી વધારે વસ્તી ધરાવીએ છીએ. જાપાન કરતાં હિંદમાં કુદરતી સાધનો વધારે મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. આપણે ત્યાં ઈશ્વરી લાપંકર આદરતા જાપાન જેટલી આવતી નથી. આપણે ત્યાં કુશળ કારીગરો, ઉદ્યોગો માટે બેઠવું નાણું, હોશિયાર એન્જિનિયરો રસાયણશાસ્ત્રીઓ, સસ્તી મજૂરી અને સાહસિક વેપારીઓ છે. કેાઇ રીતે આપણે જાપાની કરતાં ઓછી સાધનસામગ્રીવાળા નથી—કિંતુ ઘણી બાબતમાં આપણને વિશેષ બહિસો મળી છે—પરંતુ આપણામાં સંગઠન નથી. અને સ્વદેશી સરકાર પણ નથી. રાજ્ય અને પ્રજાનું અદ્વૈત પણ નથી, એટલે આપણે ઔદ્યોગિક પરતંત્રતાની બેડીઓમાં બંધાયેલા પડ્યા છીએ.

કુંગરશી ધરંમશી રાંપર

૩૫ સિદ્ધિ

[શાર્દૂલવિકીરિત]

કાળા ને કુબડી, ન મોં નયન કે ઠેકાણું ના નાકને,
કેવી આ કરમે જડી કદરુપી કુબળ શું નાપાકને;
મોતેયે અડતું ન, શોચી મનકું મૂંઝાઈ બેચેનીમાં,
રૂપાળી રમણી તણા મિલનને કાળે ભમે ધેનમાં.

રે, સૌન્દર્યલક્ષી સ્વરૂપ નિરખ્યાં મેં લોકને આરણ્યે,
ગોરાં અંગ, લુગ્ગ ભરાઉ બદને, આરક્ત ઓછો વળી;
આંખો ભોળનમત, રૂપચરણે મારી તૃષા ત્યાં ઢળી,
ઝંખ્યો હું રિમત, મીટ, શબ્દ મધુરા સૌન્દર્યના કારણે.

હું ઝંખ્યો પણ મુન્દરીસરિત ત્યાં ચાલી ઉપેક્ષા કરી,
ને હું ત્યાં ધસતો રહ્યો કર, અરે, ચર્ચા ન મારી ફળી;
ખાતો ઠોકર હું વખ્યો ધરભણી, ત્યાં સાધિયાઓ પુરી,
બેઠી આંગૂળિયે હતી નતમુખે તે ત્યાં પ્રતીક્ષાભરી.

એણે આંખ ઉઠાવી, ઓહ, છલંતા ત્યાં અંધ સ્નેહાબિધઓ,
માં ઝંખી જ મેળી નમતે, અણગણી તે રૂપની સિદ્ધિઓ.

લોકચર્યા

૧૫૬૨૫૨

૨

જેનેતર આદિ દરેક પ્રજા કેસરીઆણની ઉપાસના કરે છે ખરી, પણ એ બધાય કરતાં એ પ્રજાની પરમ ઉપાસક અહીંની લોક પ્રજા છે. સમયના ફેરફાર સાથે ભલે બીજી પ્રજા કેસરીઆનાથજીની ઉપાસના છોડી દે, પણ અહીંની બીજ પ્રજા એ પ્રજાની ઉપાસનાને સ્વધર્મેય વિસારે તેમ નથી. કેસરીઆનાથની અનન્ય લગત એ પ્રજાના રીતરિવાજ આદિ ઘણું રસપ્રદ છે. એટલે એ પણ આપને જણાવું છું. ઉદયપુર અને ડુંગરપુર સ્ટેટમાં મળી એમની વસતી આશરે ચાર પાંચ લાખ જેટલી હશે. એ પ્રજા એટલી નીતિશીલ છે કે—પોતાની ચોક્કી મળી ગયા પછી પ્રાણીતિ પણ માણસને બાંધ આવવા ન દે. એ પ્રજા એટલી સંવિભાગશીલ છે કે—પોતાને ત્યાં પોતાના નાતીલા ગમે તેટલા આવે તોપણ એ સૌને આપીને જ પોતે ખાય. એ લોકો મુખ્યત્વે ખેતીથી અને તે સિવાય જંગલનાં લાકડાં ધાસ આદિ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. પહાડોમાં જ્યાં બીલોની જ વસતી છે ત્યાં તેમની પાસેથી ધાસ લાકડાં આદિના સ્ટેટ તરફથી કર લેવામાં આવતો નથી. જ્યાં બીજ વસતી હોય ત્યાં કર લેવામાં આવે છે. એમનો ખોરાક મુખ્યત્વે બાજરી, મકાઈ અને હલકાં ખડધાનનો છે. અને શિકાર કરી માંસાહાર પણ એ લોકો કરે છે. આ પ્રજા એટલી બચની છે કે તેમના પૈસા બધા દારૂમાં જ લીડી જાય છે. એમનાં ગામો ત્રણ ચાર માઇલના વિસ્તારમાં વસેલાં હોય છે. એ પ્રજા દારૂડીઆ અને ઝૂંડની હોઇ આપસઆપસમાં લડી ન પડાય એ ઉદ્દેશથી જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર દૂર દૂર એક એક બબ્બે ઘર-ઝૂંડમાં વગેરે બાંધી વસે છે. એમના લગ્નનો વિધિ બ્રાહ્મણોગાર કરાવે છે. અને એ ગોરને તેઓ જ્યારે ખેતી પાકે ત્યારે લાગાઓ આપે છે. કાંઈ કારણસર એમને એકલા થવાની આવશ્યકતા પડે ત્યારે તેમનો નામક ઢાલ વગડાવે અને એ દ્વારા સૌને એટલી ત્વરાથી મેળા કરે કે એક સાધનસંપન્ન રાજા પણ એટલી ત્વરાથી એ કામ ન કરી શકે. ઢાલના પાખા ઉપરથી જે જાતનું કામ હોય તેને એ લોકો પારખી લે છે. ઉદયપુર અને ડુંગરપુર રાજ્યમાં એકથી બીજે ગામ જતાં કરાવેલ ચોક્કી આપવી પડે છે. મેળા ઉપર કેસરીઆજી યાત્રાએ આવનાર માટે ચોક્કીનો દર અર્ધો છે. સાધુ, બ્રાહ્મણ, રાજપૂત, મુસલમાન પાસેથી ચોક્કી ક્યાંય લેવાતી નથી; તેમ સરકારી અમલદારો અને સરકાર જેમની ચોક્કી માફ કરે તેમની પણ ચોક્કી નથી લેવાતી. ચોક્કી લેનાર બીલો ફલાવાર વારો આવે ત્યારે વારાફરતી ચોક્કી લેવા આવે છે—મેસે છે. બીજ પ્રજા ભૈરવ, જોગણી, કાલિકા, ચંડી આદિ ધણાય દેવ-દેવીને માને છે, તેમ છતાં એ લોકો કેસરીઆનાથજીને સૌથી વધારે માને-પૂજે છે. જ્યારે ત્યારે ડગલે ને પગલે કેસરીઆનાથજીની જ બાંધો આપડી રાખે છે. દર પૂનમે એમનાં ટોળાં કેસરીઆજી આવે છે. પણ ફાગણ વર્ષે આઠમના મેળા ઉપર તો એમનાં ઝૂંડનાં ઝૂંડ આવે છે. આ દિવસે ચારે તરફ નજર નાખીએ ત્યાં રસ્તાઓ બીજ બીજડીઓથી જ

બિહારાતા હોય છે. આ મેળાને દિવસે રસ્તાની ચોમેર માઇલો સુધી ટેકરીઓ ઉપર બીલો ચોટી કરતા આઠે પહોર બિલા રહે છે. કેસરીઆજી આવનાર લીલબીલડીઓ ગીતો ગાતાં ગાતાં આવે છે, અને મેળાને દિવસે તો એમનાં જૂંડનાં જૂંડો ગીતો ગાવામાં મસ્ત રહે છે. એ ગીતોમાં મુખ્યત્વે બાધા આખડી રાખનારને શો લાલ થયો એ જ વર્ણન હોય છે. નમૂના દાખલ એક ગીત આપને લખી મોકલાવું છું—

અમદાવાદ મોડા	તીરથ	નમ્ર	રે	નમ્ર.
કુંવર	માહો	ચાય	તીરથ૦,	ધણો અકલો ^૧ થાઇ
પારી	ખેલુ	લઈ	રે તીરથ૦,	કુંવરીઓ વંચે ^૨
કુંવર	હજગ	વલિઓ	તીરથ૦,	પારી સંધ ચાલો
સોનાવાલો	મોરીઓ		તીરથ૦,	રૂપાવાળી ચકલી
રૂપાવાળા	કુકડા		તીરથ૦,	સોનાવાળી માછલી
મગરા	માહો	છુલેવ	હે તીરથ૦,	પારી સંધ ચલાવો
હાય	માહો	જલરો	લોટીઓ	તીરથ૦,
હાય	મુંડા	ધોવો		તીરથ૦.
ઉગતો	સૂરજ	આંદો	લેવો	તીરથ૦,
કુંવર	રમતો	ચાયો	તીરથ૦,	સધળો સંધ ચાલવા લાગો
નોરલ	જોડ	મેલ્યો	તીરથ૦,	અમદાવાદ દ્વ મોડા
રસ્તે	લાગો		તીરથ૦,	દનડો ^૩ ખૂડી નખ
વાડીને	બગીચા		તીરથ૦,	
સગવાડે	સુથાર	ખેલાવો	તીરથ૦,	ધામતો ^૪ જુલુ ^{૧૦} મોકલો
અનજુરુક ^{૧૧}	કટાવો		તીરથ૦,	અનજુ તો વેરાવો
ગાડીઓ	ધડાવો		તીરથ૦,	અડદી ગાડી અડદી તાલી
પારી	સંધ	ચલાવો	તીરથ૦,	સૂરજ કેમે અંકો
કાચે	રે	ખેડલો	તીરથ૦,	કાંક ^{૧૨} ખેડલી
મોર	સાતે	ને સયા ^{૧૩}	તીરથ૦,	દાતણીઆને મોડો
સાથેરે	કડકા		૧૪ રાજુ	તીરથ૦,
સાથે	વાડી		૧૫ આજુ	તીરથ૦.
સાજુ ^{૧૬}	કાજલા	કરા	તીરથ૦,	કાચતો ખેડલો જરી ધાવો
તટકે,	ખેડલો	છોડી	લેવો	તીરથ૦,
નમ્ર	ધામા	દોડ		તીરથ૦.
ટપરી ^{૧૭}	રે	નંપા	ટૂટો	તીરથ૦,
ચલાવો	ગાડી	ચલાવો		તીરથ૦.
કાલોજી	સામલોજી		તીરથ૦,	ગુજરાતમે સામલોજી
ખડકમે	કાલોજી		તીરથ૦,	કુંગરપુર પડાવ
ધામતીરે	ડાક	મોકલો	તીરથ૦,	ધામા, દોડે રેડાક
સધળો	સંધ	ચલાવે	તીરથ૦,	હિંદુ, વડલો આઇ
ખેરવાડા	આવી	લાગો	તીરથ૦,	તીયાં ^{૧૮} પડાવ કરાવો

૧ માહો. ૨ વંચે ચાલીને ચાંચો કરવાની બેઠકમાં એટલે માનતા. ૩ વંચે-બચે, છવતો રહે.
 ૪ હજગ વલિઓ-વધારે માહો પડ્યો. ૫ મોર. ૬ નાના કુંગરા. ૭ દિવસે આપમે.
 ૮ દોડતા. ૧૦ જુલુ-જૂન, માણસ. ૧૧ ચંદનનું ઝીંડ. ૧૨ કાખમાં. ૧૩ સખીઓ. ૧૪ કાજલા.
 ૧૫ પહોના લોટની ગાડી. ૧૬ સુહ કાજલા. ૧૭ ડોકર. ૧૮ ત્યાં.

દનડા ખૂડી જાય તીરથ૦, દનડા ઊગી જાય તીરથ૦.
સંઘ ચક્ષુ લાગે તીરથ૦, આની લાગે સોમ તીરથ૦.
આની લાગા મયાવાલી વાવડી તીરથ૦, આની લાગા કાકાજી તીરથ૦.
પારીરે^{૧૮} બોલમા ચોડી તીરથ૦, રૂપાવાળાં મોરોયા તીરથ૦.
મોરીયા તો ચોડા લાગા તીરથ૦, ચકલી તો ચોડવા લાગા તીરથ૦.
રૂપાવાલી માછલી તીરથ૦, માછલી તો ચોડવા લાગા તીરથ૦.
કેસર ચોડવે લાગા તીરથ૦, બોલમા તો આની કાઢી તીરથ૦.

આ જાતનાં ગીતા ગાય છે. ગીતા સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળીને પણ ગાય છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અર્ધઅર્ધાકાર ઊભાં રહીને ફરતાં ફરતાં તાલીઓ પાડતાં ગાય છે. વચમાં તાન ચડાવવા માટે જિએથી પુરુરુરુરુરુ રાખ્દ વારંવાર બોલીને ફૂદતા રહે છે. દરેક ગીતને એક જ પદ્ધતિથી જાડા સ્વરે ગાય છે. દરેક કડીને ખીજ વાર બોલતી વખતે આદિમાં 'જાઈ મારે તીરથ જાઈ રે' ઉમેરે છે. જેમકે:—

અમદાવાદ મોડાં તીરથ જાઈ રે,

જાઈ મારે તીરથ જાઈ રે, અમદાવાદ મોડાં તીરથ જાઈ રે જાઈ.

યાત્રાએ આવનાર દરેક બીલબીલડી નાહીધોષને પ્રભુની પૂજા કરે છે, અને પ્રભુને ગળે, હાથે, ચરણે વળગી પડે છે, તેમ જ જોરજોરથી જોકારા બોલતા રહે છે.

બીલોમાં વૈરાગ્ય આવે ત્યારે ભગત બની જાય છે. એ ભગતો માંસાહારનો સંહતર ત્યાગ કરે છે, અને બીલોની સાથે ખાવાનું પણ છોડી દે છે. ભગતો એકબીજાને ત્યાં ખાય પીએ ખરા. એ લોકો ખાસ કાંઈ જ્ઞાન ધરાવતા હોતા નથી, એટલે ઉપદેશ આપવા જેવું કાંઈ કરતા નથી; પણ પોતાની પ્રણાલી પ્રમાણે જ ભજનો આવડતાં હોય તે બીલોને સંભળાવે છે. એ ભગતો કેસરીઆનાયજીના ઉપાસક હોય જ છે.

અહીંની બીલ પ્રજાની “શ્રીકેસરીઆનાયજી તત્ત્વે આટલી દઢ ભક્તિ, યાત્રા કરવા આવતાં જતાં શ્રીકેસરીઆજીનાં વિધવિધ ગીતો ગાવાં, કોઈ પ્રસંગ પડતાં કેસરીઆનાયની જ ‘માનતા-માનપી, એમા નામ-પર-પ્રાણુ-પાધરપા સેપાર થયું’” ‘હત્પતિ’ બાખતો. એતાં ‘મમે લાગે છે કે કોઈ જમાનામાં આ આખીયે પ્રજા ચૂસ્ત જૈનધર્માવલંબી હોવી-જોઈએ. કોઈ અકલ્પ્ય પરિસ્થિતિમાં પરાવર્તન પામી જવા છતાં એ પ્રજામાં હજીએ જૈનત્વનાં ઉપર્યુક્ત અવશેષો રહી જવા પામ્યાં છે. લોભ-લાલચને વશ થઈ આપણે ગમે તેવાં દેવી-દેવતાઓની માનતા કે ઉપાસના કરીએ તેમ છતાંએ દેવી-દેવતાઓ સાથે આપણે અંગત લેશ પણ સંબંધ જોડાતો નથી, જ્યારે આ બીલજાતિ માટે તેમ નથી; બલ્કે પોતે જો અનેકવિધ દેવી-દેવતાઓને રાતદિવસ માનતા પૂજતા હોય છે તેનાથી પણ અધિક કેસરીઆનાયજીની ઉપાસના કરે છે, કષ્ટ આદિ આની પડતાં એની જ માનતા માને છે અને એના નામના સોગન લીધા પછી ક્યારે પણ પ્રતિજ્ઞાપ્રદ થતા નથી-એથી, ખરે જ એ પ્રજા એક કાળે જૈનધર્માવલંબી હશે એમ માનવાને કારણ છે.”

પૂજ્ય ગુરુદેવો ! આ વખતે અમે કેસરીઆનાયજીમાં ચાર દિવસ રહ્યા. યાત્રા સારી

રીતે કરી, અને જે જાણી શકાય તે જાણવા યત્ન પણ કર્યો. ચૈત્ર વદિ બીજને દિવસે પ્રભાતમાં કેસરીઆનાયજ્ઞનાં દર્શન કરી અમે ઉદયપુરનો રસ્તો લીધો. પહેલે દિવસે પ્રસાદ અને બીજે દિવસે ટીડી આપી રહ્યા. અહીં અમને સમાચાર મળ્યા કે અહીંથી પૂર્વ દિશામાં બે માઇલ ઉપર જાવર માતા છે. ત્યાં જૈનજૈનેતરનાં ઘણાં મંદિરો તૂટેલાં પડ્યાં છે, અને તે જોવાલાયક છે. પૂજ્ય આચાર્યદેવની આજ્ઞા લઈ બપોરના ત્રણ વાગે હું, મુનિશ્રી ચરણ-વિજયજી અને રમણીકવિજયજી ત્યાં જવા તૈયાર થયા. જતી વખતે પૂજ્ય આચાર્ય મં. એ ભલામણ કરી કે સાથે પાણીનો ઘડો લઈ જાઓ, જેથી આવતાં સાંજ પડી ત્યારે તે હરકત ન પડે. આચાર્યદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે પાણી લઈને બે ચોકી કરનાર અમારા માણસો સાથે ત્યાં ગયા. ગામમાં પ્રવેશ કરતાં જ સૌ પહેલાં જાવર માતા ઉર્ફે અંબાજીનું મંદિર આવ્યું. એના સામે શિવનું મંદિર છે, અને અહીંથી અર્ધા પોણા માઇલની દૂરી પર વિષ્ણુ ભગવાનનું મંદિર છે. આ વચ્ચેમાં આપણાં ચાર ભવ્ય મંદિરો બનેલાં છે. સાર-સંભાળ ન હોવાથી એ બધાંય તૂટીફૂટી ગયાં છે; તેમ છતાં હજી ધણેય ભાગ બિભો છે. દરેકમાં અત્યારે ઘાસ ભરવામાં આવે છે. બારશાખ તેમ જ ચાંબલાઓમાં લેખો વિદ્યમાન છે. એ બધા અમે ઉતારવા લાગ્યા; પણ સૂર્યે એટલી શીઘ્ર ગતિ કરી કે અમે અમારું કામ પૂરું કરી રહીએ તે પહેલાં જ એ અદસ્ય થઈ ગયો. અમારે બે માઇલ જવાનું હતું, બચકર પહોંચી રસ્તો હતો. છેવટે પથરામાં અથડાતા અથડાતા ટીડી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં આચાર્ય મં.શ્રીએ સામે ચોકીઆત ચોકલ્યા હતા તે મળ્યા. તેમની પાસે દીવો હતો એટલે અમને ચાલવામાં સુગમતા પડી. અમે ટીડી પહોંચ્યા, અને પ્રતિક્રમણ કરી બીજે દિવસે જાવર જવાની આજ્ઞા અમે આચાર્ય મં.શ્રી પાસે માગી. તેઓશ્રીની આજ્ઞાથી અમે પહેલા દિવસના ત્રણે સાથીઓ પાછા જાવર ગયા. ત્યાં કાંઈ શ્રાવકની વસતી ન હોવાથી અમે આસપુરના આપણા શ્રાવક શેઠ નિહાલચંદ્રજી તારાવત અને કચ્છલાઇને સાથે લઈને ગયા. અને બાકી રહેલા બધા લેખ લીધા, અને પાછા દૂર આવેલ બીજાં પાંચ મંદિરો જોવા ગયા. ત્યાં જે લેખો હતા તેનો પણ ઉતારો કર્યો. એક મંદિરમાં તો બરાબર પચાસ ઇંચની પદ્માસનાકાર બે સુંદર મૂર્તિઓ તદ્દન અખંડ પડેલી છે. એકંદરે આપણાં નવ મંદિરો છે, જે વિશાળ અને અતિભવ્ય છે. જૈનેતરમાં દસેક મંદિરો છે. પણ એ તદ્દન સાદાં અને નાની દેહરી જેવાં છે. ઉપર મેં જે ત્રણ જાવર માતા, શિવ અને વિષ્ણુનાં મંદિર જણાવ્યાં છે એ તો વિશાળ, અતિસુંદર અને વિક્રમની સોળમી સદીમાં બનેલાં છે. શ્રીમતી મીરાંબાઈ અહીંના વિષ્ણુમંદિરમાં વસતાં હતાં, એમ કહેવાય છે. મુસલમાનો સામેના યુદ્ધના પ્રસંગે રાણા પ્રતાપે અહીંના પહોડો ઉપરના કિલ્લામાં ધણો સમય વીતાવ્યો છે. આ ગામનો અને આપણાં મંદિરોનો મુસલમાન યુદ્ધના સમયમાં જ નાશ થયો છે. તે પછી એ ગામ ફરીથી વસ્યું છે, પણ પૂર્વની આબાદી એમાં આવી શકી નથી. આપણાં મંદિરો પંદરમી અને સોળમી સદીમાં બનેલાં છે. સવારથી બપોરના એક વાગ્યા સુધી અમે આ મંદિરો જોવાનું કામ કર્યું, તે પછી આહાર કરી વિશ્રાંતિ લઈ ઠંડો પહોર થતાં સાંજે અમે ૭ માઇલ દૂર બારાપાલ પહોંચ્યા. આચાર્ય મં.શ્રીએ આજે કાંયા પ્રજાવ કર્યો હતો. બીજે દિવસે સવારે તેઓશ્રી ઉદયપુર પહોંચવાના હતા, અને અમારે પણ લાંબો પંથ કાપી ઉદયપુર જ પહોંચવાનું હતું. આચાર્ય મં. અમારા માટે ગામબહાર રોકાયા એટલે અમે સાથે પ્રવેશ કરી શક્યા.

આપશ્રીએ પૂન્ય આચાર્યદેવ ઉપર લખ્યું હતું કે પુણ્યવિનયે શેઠ રોશનલાલજીને જાણખતા નથી તો પરિચય કરાવજો અને એમની પાસેથી સાંભળવા જેવી અને જાણવા જેવી વાતો સંભળાવજો. આપની સૂચના મુજબ શેઠ રોશનલાલજીનો ડીક પરિચય થયો. એઓશ્રી પાસે ઘણું ખગ્નનો છે. કોઈ થમ કરનાર હોય તો ઘણું જ કામ થઈ શકે તેવું છે. મેં તેમની પાસે ઘણી વાતો સાંભળી, અને દિવસો સુધી તેમની વાતો સાંભળીએ તો ખૂટે તેમ નથી. તેમની પાસે મહારાણી પ્રતાપે શ્રી હીરવિજયસુરિ ઉપર લખેલ પત્રની મૂળ નકલ છે તેની મેં નકલ કરી લીધી છે. અને તેના ફોટો ઉતારવાની બલામણુ કરીને આવ્યો છું, જે મારા પાટણુ આવ્યા પછી આવશે. ઉદયપુર એક અઠવાડિયું રહી અમે ચેત્ર વદિ ૧૧ ના રોજ વિહાર કર્યો, અને મંડાર, મોટાગામ, નાંદેસમા, ઢાલ, સાયરા અને ભાણુપુર આટલે ઠેકાણે મુકામ કરી બરાબર અક્ષયતૃતીયાને દિવસે અમે રાણુકપુરજી આવ્યા. મોટાગામ અને નાંદેસમામાં આપણું મંદિરો છે, પણ તેને પૂજનારા બધાય બારાપંથી અને તેરાપંથી થઈ ગયા છે. આ મંદિરો સોળમી સદીનાં બધાયેલાં છે. સાયરાની પાસે એક ભાટનું સાયરા ગામ છે. ત્યાં આપણું એક મંદિર છે. જે અત્યારે ખાલી પડ્યું છે, અને સોળમી સદીનું છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે મેવાડની અંદર લગભગ ત્રણ હજાર આપણું મંદિરો છે, જે અત્યારે નષ્ટ-નષ્ટ અથવા અર્ધનષ્ટ સ્થિતિમાં પડેલાં છે. આ બધાયનું અવલોકન કરવામાં આવે તો કેટલીયે ઐતિહાસિક સામગ્રી સાંપડે, પણ અંદર અંદર કલકમાં મચેલ આપણને ક્યાં આ વાતની પડી છે ?

રાણુકપુરજીથી સાદડી, વરકાણા, શિવગંજ, સીરોહી અને એની વચમાં આવતાં ગામોમાં મુકામ કરતાં અમે આજે અણુદરા આવી પહોંચ્યા છીએ. આવતી કાલે પ્રભાતમાં અમે ફેલવાડાનાં જગમશહર કારણીવાળાં મંદિરોનાં દર્શન કરી આનંદ દુર્ધ મનાવીશું. સીરોહીથી અણુદરા આવતાં સીરોહી પહેલાં મીરપુર કરીને ગામ છે, તેમાં આપણું ચાર મંદિરો છે. ત્રણ ખાલી પડ્યાં છે, ત્રણે અકબંધ મંદિરો છે. જે મંદિર તો મને એવાં લાગ્યાં છે કે તે બધાયા પછી ગમે તે કારણે એમાં પ્રતિમાજી પધરાવવાનો સુયોગ મળી શક્યો જ નથી. એક મંદિર એટલું બધું ભવ્ય, મહાન અને અજબ-કારણીવાળું છે કે જોને બધાવવા બેસીએ તો હજારો રૂપિયા જોઈએ. એ મંદિર દુરાઉલા પાર્શ્વનાથનું હતું. આજે એ ખાલી પડ્યું છે. એ મંદિરમાં એકાદ મૂર્તિ હોય તો એની સારસંભાળ થાય, અને એ મંદિર તીર્થરૂપ બન્યું રહે. જે એક મંદિર સાધારણ જેવું મંદિર છે તેમાં પ્રતિમાઓ છે, અહીં એક ધર્મશાળા છે, તેમાં એક પૂજારી અને ચોકીઆત રહે છે. ગામ તદ્દન બાગી ગયું છે. એક પણ ઘર અહીં નથી. એનાથી દૂર એક માઇલને છેટે એ ગામ ફરીથી વસેલું છે. આપણું મંદિરો પહાડની વચમાં આવેલાં છે. સ્થાન ધણું ભયંકર છે. અમારી સાથે સીરોહી રાજ્યના નાયબ દિવાનની બલામણુથી દરેક ઠેકાણે ચોકીઆત હોય છે, એટલે અમે તો નિર્ભયપણે રહીએ છીએ.

હવે અર્ધુદગિરિની શીતળતાનો અનુભવ કરી એમાંનાં ભવ્ય મંદિરોનાં દર્શન કરી પાછા અણુદરા, મદાર, પાંચાવાડા અને જોને માટે વૃહત્કથ્થ સૂચના દીશારે

“વન્તાસાયાં પુરાદ્ધરચ્યમાનાયાં તત્પૂરપાનીયમાવિતાંયાં ક્ષેત્રભૂમૌ ધાન્યાનિ પ્રકીર્યન્તે.” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે એવા ખનાસ નદીના પૂરેતાજ પ્રદેશનું પુનઃ દર્શન કરતા પાટણ આવીશું.

એ જ. યોગ્ય સેવા લખશોજ. સર્વ મુનિમંડળને સાદર વંદના. આપને દરેક ઠેકાણે યાત્રામાં યાદ કર્યા છે. શિશુઓ ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખશોજ.

આખુજ અમારે થોડું જ રહેવાનું હોવાથી હવે કાંઈ ખાસ લખવાનું રહેશે નહિ.

સંવત ૧૯૮૮
વૈશાખ વદિ પ્રથમ દશમી
અષ્ટાદશી

}

દઃ શિશુપુણ્યની ૧૦૦૮ વાર વંદના

(૨)

સોનીઓની સંજ્ઞાઓ

શ્રીયુત તંત્રીજ, “પ્રસ્થાન”

આગળ ૧૯૮૮ ના જ્યેષ્ઠ-અષાઢના ‘પ્રસ્થાન’ના અંકમાં સોની લોકોની સાંકેતિક ભાષા અપાયેલી છે. એક જૂની નોંધમાંથી મને પણ તે ભાષા મળી આવી છે તે યોગ્ય લાગે તો છાપશો.

કણી=એક

સમાણી=એ

એકલવાઈ=ત્રણ

એરણુ=ચાર

પાનું=પાંચ

બેડ=છ

સમાત=સાત

સમાણી એરણુ=આઠ

આંગલમાં કણી ઓછો=નવ

આંગલ=દશ

ઉમણુ=૩૫

ઉમણુકો=૩૫ીઓ

વીલકો=અર્ધ

એરણુ આના=પાવલી

સમાણી આના=એ આના

કણી આનો=એક આનો

સીઉ=સોનું

રાઇ=ત્રાંણુ

હાલુ=પીતળ

ખડસુ=જસત

ઉચવલું=આપલું

સાર=પાડો

કણીરોપો=વાલ એક

સાંબટ=ટોઢ

કાણસ=બાઈડી

સીખ=સોની

સવાડો=વાણિયો

કુરડો=બાહણ

ખણસિયો=ગરાસિયો

મુબટ (!બા)=મુતાર

નં. ૨-૩-૪ ના અર્થ આમાં ઊલટામૂલટા છે. મને તો જેમ મળી આવ્યું તેમ થું છે. સંભવ છે કે આમાં જૂલ પણ હોય.

છાટાસાલ માનાસગ કામદાર

(૧) બ્રાણીઓમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના

જ્યારે આર્યબાહુ રટલેજ બાસ્થાવસ્થામાં કેરોલીનામાં રહેતો હતો ત્યારે જંગલી બ્રાણીઓને પકડવાની તે ખોડ જ ભૂલી ગયો હતો. સીડરનાં ઝાડ પર મોકિંગ પંખી (mocking bird) ને ગાતાં સાંભળી તેને સંતોષ થયો નહિ એટલે એક વાર તેણે એક નાના પંખીને પકડી પાંજરામાં પૂર્ણ. એને એમ આશા હતી કે હવેથી રોજ તે મધુર સંગીત સાંભળ્યા કરશે.

ખીજે જ દિવસે એ બચ્ચાની માતા તે પાંજરા આગળ આવી. મારા કરતાં એ બચ્ચાને સારી રીતે ખવરાવી શકતી એ જોઈ એ આનંદ પામ્યો. પરંતુ ખીજ સવારે તો એ બચ્ચું પાંજરામાં મરેલું પડ્યું હતું.

બ્રાણીશાસ્ત્રી આર્થર વેઈનને જ્યારે એ વાત કરવામાં આવી ત્યારે તેમણે ખુલાસો કર્યો કે:—

“એ પંખીની માતા પોતાના બચ્ચાને પાંજરામાં પુરાયેલું જોઈ તેને ઝેરી ફળ ખવરાવવા લાઈ જાય છે. ગુલામીના બંધનમાં રહેવા કરતાં એનું પ્યારું બચ્ચું યમશરણ થાય એ તે સારું ગણે છે.*”

(૨) આત્માનો અંધાપો

અર્લ મુસલમેન જન્મથી અંધ હતા. હમણાં જ તેમણે દષ્ટિ મેળવી છે. તે લખે છે:

“મારી નવી દુનિયામાં અસંખ્ય ચીજો જણાય છે. એના અનેક જીવો મને મૂંઝવે છે. મુખ્ય ખીના એ છે કે તમારામાંના ઘણાખરા તમારી એમેરના સૌંદર્યથી અજાણ છે. રંગો, પુષ્પો, વૃક્ષો, ફેત્રો, નદીઓ, પર્વતો, આકાશ, સૂર્યાસ્તો, જ્યોત્સ્ના, સિંધુ ને સૃષ્ટિસૌંદર્યની તમામ ખૂબીઓ જગતને મારી નજરે નંદનવન સમોવકું બનાવી મૂકે છે. આંખોના અંધાપા ઉપરાંત ખીજ પ્રકારનો અંધાપો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એવું મને લાગ્યા જ કરે છે. એ આત્માના અંધાપાને લીધે જ દેખતાં માણસો સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા છતાં તેનો ઉપભોગ કરી શકતાં નથી.+”

(૩) સંતોષમાં જ સુખ

પૂર્વદેશનો એક રાજા ખૂબ જ બેચેન રહેતો. તેણે એક ફિલસૂફને સલાહ આપવા બોલાવ્યો. એ ફિલસૂફે રાજ્યમાંથી એક ખૂબ જ સંતોષી માણસ શોધી કાઢી તેનું

* Good Housekeepingમાંથી.

+ Cosmopolitanમાંથી.

પહેરણ પહેરવા રાખને સલાહ આપી. ખૂબ ખૂબ તપાસ કર્યો પેંછી. તે રાખને એવો માણસ મળી આવ્યો—પરંતુ એની પાસે પહેરવાનું પહેરણ જ નહોતું.*

(૪) યુવાને શું જાણવું જોઈએ ?

આંખ કાન હાથ મગજ વગેરેની કળાઓ સાધી કાબેલ મનુષ્ય બનાવ તેવી તમામ શક્તિઓનો વિકાસ સાધવા દરેક યુવાને પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

આ ઉપર ચડતાં તો દરેક જણ પોતાની જાતે શીખી શકે છે; તે ઉપરાંત શાળામાં શીખવવામાં નથી આવતી એવી ધણી ઉપયોગી વસ્તુઓ યુવાનને શીખવી જરૂરી છે.

પ્રથમ તો આપણા યુવાને તરતાં શીખવું જોઈએ; ખાસ કરીને તો એણે એક માઈલ સુધી તરતાં, નિરાંતે જોઈએ તેટલી ઊંડી ડૂબકી મારતાં ને પાણીની અંદર જરા પણ મૂંઝાયા વિના અંધલાવતાં શીખવું જોઈએ. જીવન ખચાવવા તરવું અગત્યનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્યને જન્મથી જ પાણીનો ભય હોય છે. ને ભીતિ ઉત્પન્ન કરે ને પ્રયત્ન કરે કાણમાં લાવી શકાય એવી દરેક વસ્તુ ઉપર સંસ્કૃતિ પામેલા મનુષ્યે કાણ મેળવવો જ જોઈએ. એમ હોવાથી તરવું આવશ્યક બને છે.

વળી દરેક યુવાને મોટર પણ ખરાબર ચલાવતાં શીખવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે લોકો મોટર ચલાવે છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે હાંકતાં આવડવું જોઈએ. અધાં વાહનોમાં મોટર ખૂબ જ અનુકૂળ છે તેમ ખૂબ જ ભયંકર પણ છે. એમાં ગળ્ગળ અસંખ્યતા તરફ વલણ જણાય છે. જે લોકો પત્રોના હમેશ જવાબો આપે છે, વાતચીતમાં સ્મિત ફરકાવે છે, સ્ત્રીઓને સન્માને છે, તેવા માણસો પણ રસ્તે મોટર હાંકતાં કે ગાડી વાળતાં જરા પણ વિચાર કરતા નથી. આપણા યુવાનોએ ખૂબ જ સલામતીથી ગાડી હાંકવી જોઈએ અથવા તો બિલકુલ ન હાંકવી જોઈએ. વળી ગાડી અટકી જાય કે રસ્તે ચાલતાં તેમાં કાંઈ વાંધો પડે તો કામચલાઉ સમારકામ કરી લેતાં પણ તેણે શીખી લેવું જોઈએ.

દરેક મનુષ્યે આત્મસંરક્ષણની તાલીમ પણ મેળવવી જોઈએ. પોતાની જાતની મુશ્કેલી લેતાં પણ આવડવું જોઈએ. પરંતુ એ માટે એને ન્યુજીલ્સ શીખવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. સાધારણ કુસ્તી જેટલું જ્ઞાન પણ બસ યરો. શાળામાં પણ એટલી ફળવણી મળી જશે. દોસ્તીમાં કે દુશ્મનાવટમાં ધક્કામુક્કી કરતાં તેમ જ બીજાં વાંધા ન આવે તો બસ યરો. આત્મી આવડત ન હોય તો પણ એટલું તો દરેક યુવાને જાણવું જ જોઈએ.

બીજી રીતે પણ તેણે પોતાનું રક્ષણ કરતાં શીખવું જોઈએ. રસ્તે જતાં, ઉતારો કરતાં, દેવતા પાડતાં, લાકડાં કાપતાં, આંખમાંથી તણખડું કાઢતાં, નસ તૂટી જાય તો લોહી બંધ કરતાં ને સામાન્ય દોઈના ઇલાજો લેતાં દરેકને આવડવું જોઈએ. સંકટસમયે બીજાને મદદ કરતાં, થોડાક વૈદ્યકીય ઉપચાર કરતાં, હાડકું બેસાડતાં ને મૂર્છા વાળતાં પણ શીખી લેવું જોઈએ. વળી કોઈ વાર જરૂર પડે તે માટે નહિ પરંતુ રાંધવું એક સુંદર કળા છે તે માટે દરેક યુવાને રાંધતાં શીખી લેવું જરૂરનું છે. એ કાર્ય આવડ્યા પછી એમાં ઝોર આનંદ છે. એ ઘેરાવું જ કામ છે તેમ ગણી સેવાની જરૂર નથી.

વિશાળ વિશ્વનાં તારાં ઉદ્ધારવા મનુષ્ય મગજને કૃત્રી તરીકે વાપરે છે તે હાથ આ યાંત્રિક સાધનોના જમાનામાં વર્ણવેલા વિના નકામા થઇ પડવાનો સંભવ છે. લાકડી ઝાલતાં, કાગળો લખતાં, પૈસા ગણતો, ખીડી કૂંકતાં કે ટેલીફોન કરતાં હાથનો બિલકુલ ઉપયોગ કર્યા સિવાય મનુષ્ય નભાવી લે. ધરતું 'બારણું' વસાતું ન હોય કે નળ ટપકતો હોય તો નિષ્ણાતને બોલાવી મંગાવી કામ ચલાવી લેવાય. ધરતી મજીવી ભાંગફાટ હાથે જ સુધારી લેતાં દરેક યુવાનને આવડતું જોઇએ. સામાન્ય હથિયારો પણ તેણે વાપરી જાણવાં જોઇએ. આપણે ધારીએ તે કરતાં તેમાં વધારે આનંદ આવશે, સ્વમાન વધશે, આત્મસંતોષ મળશે ને મજૂરી શી ચીજ છે તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે.

ખાસ કરીને તો દરેક યુવાનને ટાઇપ કરતાં આવડવું જોઇએ. યંત્ર ઉપર ગમે તેમ હાથ પછાડી કામ કરવું ન પરવડે. કલાકમાં ત્રણ હજાર શબ્દો સહેલાઈથી ટાઇપ કરી શકાય એટલી ઝડપ આવી જવી જોઇએ. આદત્તું જ્ઞાન હોય તો જીવનમાં ઘણા જ ઉપયોગમાં આવશે.

વળી દરેક યુવાને એકાદ રમતગમત તો ધણી જ સારી રીતે રમી જાણવી જોઇએ, ને ખીજ વિવિધ રમતોનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. કોઇ પણ યુવાનને દોઢ ફેંકતાં ને ઝીલતાં ન આવડે એ દયાજનક ને વિચિત્ર લેખાય. સામાન્ય રીતે દેશમાં જે રમતો રમાતી હોય તે મનુષ્યસહચાર ને બાહ્ય ઉલ્લાસ ખાતર દરેક યુવાને શીખી લેવી જોઇએ. ચાલવાની ટેવ પણ ખોટી નથી; પરંતુ હમણાં હમણાં એના પર ઝાઝું ધ્યાન અપાતું નથી. સામાન્ય પહાડી મુલકમાં રોજ નિયમિત ફરવાની ટેવ રાખ્યાથી મનુષ્ય તંદુરસ્તી ને આધ્યાત્મિક શાંતિ ખીજ કોઇ પણ કસરત કરતાં વધારે મેળવી શકે છે.

વિલાયતમાં યુવાનોને નૃત્ય કરતાં પણ આવડવું જોઇએ. સારા નૃત્યકારો જન્મે જ છે પરંતુ એ વિષે સામાન્ય સારું જ્ઞાન સહજપરિશ્રમથી અવશ્ય મેળવી શકાય છે. વળી ત્યાંના સૌન્દર્યમાં સંબંધ વધારવા સામાજિક નૃત્ય જાણવું પણ જરૂરી છે.

પરંતુ એ સર્વ કલાઓ કરતાં સંગીતને ખાસ વળૂદ આપવું જરૂરનું છે. સંગીત ગમતું હોય એવા દરેક યુવાને કોઇ ને કોઈ વાદ્યન વગાડતાં શીખવું જ જોઇએ. રેડીઓ ને ગ્રામોફોનથી સંગીતકલાને જાણે ફટકો લાગ્યો છે. પરંતુ હવેની યુવાન જનતાએ સંગીતને ફરી અપમાન કરેલું 'ઘેટે' છે. યંત્રો ગાવાની ટેવ કેળવવી પણ અગત્યની છે.

તે ઉપરાંત દરેક યુવાનને પોતાની ભાષા કડકડાટ, સહેલાઈથી ને સચોટ રીતે બોલતાં આવડવી જોઇએ. સંકાય શરમ મૂઝવણ વગેરેનો બિલકુલ અનુભવ થવો ન જોઇએ. ફેટલાંક છોકરાં અભણ્યાં જોડે સામાન્ય કુશળ પ્રશ્નોના જવાબ આપતાં પણ શરમાય છે.

ઉપર જણાવેલી આવડતો ઉપરાંત દરેક યુવાનને અનુભવથી ઘડાવાની પણ જરૂર છે. થોડાક દિવસ પૈસાની તંગી વેકવી પડી હોય, બૂખમરો નભાવી લેવો પડ્યો હોય, માર્ગ બૂલી જવાથી અથડાવું પડ્યું હોય, માર્ગમાં લૂંટાવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, જેલમાં જવાનું થયું હોય કે મજૂરી કરવી પડી હોય—એવા પ્રસંગોથી સામાન્ય યુવાન જરૂર ઘડાય છે. દરેક કેળવણેલા યુવાને આપકમાઇ પર જીવવા પ્રયત્ન કરી જ જોવો જોઇએ.

આવું બધું કરવાથી યુવાન સામાન્ય જનતાથી ભુલે માર્ગે જતો હોય છતાં તેમ જાણી આવવું તો ન જ જોઇએ.*

(૫) પંચોતેર ખરડા.

લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં ઘોમસ ક્રોના કાવ્ય એલીજ 'ના પંચોતેર ખરડા નજરે પડે છે. એમ કહેવાય છે કે ક્રોને પહેલું લખાણ પંસદ પડેલું નહિ. બીજું પણ પંસદ પડ્યું નહિ. ત્રીજું પણ નહિ. એમ એણે એ કાવ્ય પંચોતેર વાર સુધાર્યું નહિ ત્યાં સુધી એને સંતોષ થયો નહિ ! *

(૬) નૈસર્ગિક અધારણનો વિરોધ

ક્રોનેડાના પ્રિન્સ એડવર્ડ ટાપુના બેડૂતો હવે શદ્દામૃગનાં ટોળાં નાખૂદ કરવા તીક્ષ્ણ છે. અત્યાર સુધી પીછાળાં આમડાંને વેપાર કરવા તેઓ શદ્દામૃગનાં ટોળેટોળાં પાળતા હતા. પરંતુ હવે પીછાંની ફેશન ઓસરી ગઇ એટલે આ પાલકોએ પોતાના વાડા ખુલા મૂકી દીધાં ને એ પક્ષીઓને જંગલમાં ભગાડી મૂક્યાં. હવે એ એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે આખા ટાપુ પર તેઓ જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે.

કુદરતની સમતુલામાં જ્યારે જ્યારે મનુષ્ય માયું મારે છે ત્યારે ત્યારે આવું જ પરિણામ આવે છે. પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં અમુક પ્રાણીઓનું નિર્માણ થયેલું છે. દરેક જાત અમુક જ પ્રદેશમાં નજરે પડે છે. પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મૂકી બીજે પથરાતાં તેઓ માલૂમ પડતાં નથી.

આ સમતુલામાં માયું મારો એટલે ગંભીર પરિણામ આવવાનું જ. પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં પોર્ચુગીઝ લોકો સેંટ હેલીનામાં જાતર્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે બકરાંની સારી સંખ્યા લઇ ગયા હતા. એ વખતે એ ટાપુ પર સુંદર વનરાજી છવાઇ રહેલી હતી. લીલોતરીનો સુમાર નહોતો. પરંતુ વર્ષોના વહેવા સાથે બકરાં એ તમામ લીલોતરી ખાઇ ગયાં : એનું નામનિશાન નાખૂદ કરી નાખ્યું. ધીમે ધીમે એ ટાપુ પરથી વૃક્ષો પણ ઓછાં થવા લાગ્યાં. ભારે વરસાદથી ફલદ્રૂપ જમીન દરિયામાં ધોવાઈ ગઇ ને સખત ખડક ઉઘાડો થઇ ગયો. અત્યારે શોકુધણું ધાસ જ એ ટાપુ પર ભેગે છે ને જનાવરો પણ મદામુસ્કેલીએ પૂરતું પોપણ મેળવે છે.

કુદરતના અધારણમાં મનુષ્ય માયું મારે ત્યારે કેવું પરિણામ આવે છે તેનો દાખલો જમૈકા ટાપુના ઉંદર ને નોંખવાની વાત પણ પૂરો પાડે છે. પ્રથમ જમૈકામાં બિલકુલ ઉંદર નહોતા. પરદેશી વદાણોમાં ઉંદરો ત્યાં આવ્યા. ત્યાંની પરિસ્થિતિ એમને ખૂબ જ અનુકૂળ આવી. એમને ભારે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો નહોતો. શેરડીના સાંડા દ્વારા તેઓ પુષ્કળ મીઠું ભોજન મેળવતા. ઉંદરોને એ સ્થાન સ્વર્ગ જેવું જણાયું. તેમની સંખ્યામાં ઝપાટાબંધ વધારો થવા લાગ્યો. એથી ખેડૂતો અકળાયા. યાકોને તેઓએ દિદિમાંથી નોંખવા ઉપાડી લાવવાનો નિર્ણય કર્યો. ચાર પાંચ જોડી લાવી ફરી મૂકી દેવામાં આવી. પરિણામે ધીમે ધીમે ઉંદરની સંખ્યા ઓછી થવા માંડી, પણ નોંખવા વધી પડ્યા ને મરઘીનાં પર તરફ વળવા લાગ્યા. વળી થેટાં, બકરાં, કુકર વગેરેનાં બચ્ચાં તથા પાંચેલા ફેતરા અને બિલાડીઓને પણ મારી નાખવા લાગ્યા. શિકારનાં પક્ષીઓનો પીછો પકડી તેમને લગભગ

નાબૂદ કરી દીધા. ખીજાં ઘણાં પંખીઓ, સર્પો ને વીસ પ્રકારની ગરોળાઓ જે પહેલાં જ્યાં ત્યાં નજરે ચડતાં તે અદૃશ્ય થઈ ગયાં. વાડીનાં ફળ પણ બચવા પામ્યાં નહિ. પક્ષીઓ, સર્પો ને ગરોળાઓના પ્રતાપે જીવજંતુઓ નાબૂદ થતાં તે ખૂબ જ વંધી પડ્યાં ને ત્રાસજનક થઈ પડ્યાં. દુકામાં, આખા ટાપુનું બંધારણ વીસ જ વર્ષના દુકા ગાળામાં હિન-હિન બની ગયું.

સો વર્ષ પહેલાં એક યુવાન અંગ્રેજ ઈંગ્લેન્ડથી થોડીક સસલાંની જોડી લઈ આવ્યો. એમની સંખ્યા વધવાથી શિકારમાં આનંદ આવશે એવી તેની ધારણા હતી, પરંતુ એ તો એટલાં બધાં વંધી પડ્યાં કે આખા ઑસ્ટ્રેલિયા પર સસલાં સસલાં થઈ ગયાં. ઘેટાં માટે ઉગાડેલું ધાસ પણ તેઓ ખાઈ જવા લાગ્યાં. ફળફળાદિ ને શાકભાજી પણ ઝાપટી જતાં, વળી નાનાં વૃક્ષોની છાલ ફાલી ખાઈ તેમને સૂકવી નાખતાં. ઘણાં રાત્રીઓએ પરહદથી સસલાં ઘૂસી ન આવે માટે મજબૂત વાડો ઊભી કરવા માંડી. કેટલીક વાડો તો માછલોના માછલો સુધી ઊભી કરવામાં આવે છે. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સની સરકારે સસલાંનો વિનાશ કરવા કોઈ બ્યવહારુ યોજના શોધી કાઢવા ૨૫૦૦૦ પાઉન્ડનું ધનામ જાહેર કર્યું હતું, પરંતુ એ ધનામ જીતનાર કોઈ નીકળ્યું નહિ. આજે કેટલીક જમીનો પર ખાસ સસલાના શિકારીઓ રોકવામાં આવ્યા છે. ઈસ્વીસન ૧૯૩૦ માં એ લોકોએ ૭૧,૩૭,૨૮૬ રતલ ચામડાં પીછાં-વાળાને પૂરાં પાડ્યાં હતાં.

થોડાંક વર્ષો પહેલાં ‘હસતા જેક એસ’ નામના એક ત્રાસજનક પંખીને નાબૂદ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એનું ખૂસરાણું કોઈ મૂરખ માણસ જેવું ત્રાસદાયક થઈ પડતું. પરંતુ એ પંખી નાબૂદ થતાં સર્પો વંધી પડ્યા. ઘણે લાંબે કાળે જાણુ થઈ કે એ પક્ષી જખખર સર્પભક્ષી હોય છે.

ખોદીમિયામાં પ્રેમ આગળની એક ખાનગી જમીનદારીમાં કેટલાંક વર્ષો પહેલાં કેનેડાથી મસ્કીટો (mascrats) લાવવામાં આવ્યા. એનાં પીછાં માટે એને ઉછેરવા વિચાર હતો. એ પ્રાણીઓ છટકી ગયાં ને પાછળથી તે એટલાં બધાં વંધી ગયાં કે હવે તેઓ અનાજ બટાકા કોળીજ ને ખીજાં શાક ઝપાટાબંધ ખલાસ કરી નાંખે છે. નિસર્ગશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઓસ્ટ્રિયા જર્મની એકારકોવાકિયા ને યુરોપી રશિયાના કેટલાક ભાગો આ પ્રાણીઓથી ત્રાસ ત્રાસ પામી ચૂક્યા હતા. એમનાં ટોળાને કાણુમાં રાખવા અનેક ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા.

કુદરતના બંધારણમાં મનુષ્ય માથું મારે તો કેટલું લયંકર પરિણામ આવે છે તે આ દાખલાઓ પરથી સમજી શકાય.

(૭) કેટલાંક ચાલાક જંતુઓ

પ્રાચીનમાં ચોક્કસ પ્રકારની કીડીઓ જીવનભર અમુક જાતનાં પાંદડાં જ એકઠાં કર્યા કરે છે. પોતાના માળામાં પાંદડાંનો ઢગલો કરી એને કાવડાવે છે. એથી એના પર જે કીણી શેવાળ વળે તે એમનો તથા એમનાં બચ્ચાનો ખોરાક બને છે. આ કામ અજબ

રીતે પણ સંપૂર્ણ પ્રેરણાથી થાય છે, એ કાડીઓ કાઢી જાયું; વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન ધરાવતી હોય તેવું જણાય છે. પરંતુ એથી પણ વધારે ધ્યાન એએ તેવાં સંજોગ પણ બને છે, એ કાડીઓની રાણી ન્યારે પોતાનો નવો મંજો બનાવવા બહાર પડે છે ત્યારે પેલી શેવાળનો થોડોક જથ્થો સાથે લઇ જાય છે. પોતાનું નવું રહેઠાણ એ નિશ્ચિત ન કરે ત્યાં સુધી પેલો જથ્થો તે સાથે લઇને જ ફરે છે. પછી નિર્ણિત સ્થાને એ જથ્થો તે ઝાડી કાઢે છે ને એને પાંદડાં પર બરાબર પાથરી તે ઉપર ઇંડાં મૂકે છે. પરંતુ એ બગીચાને ખીલવવા એને ખાતરની જરૂર પડે જ. તે ખાતર તે પોતાની જ અધારથી પૂરું પાડે છે. અવારનવાર પેલી શેવાળ તે મોંમાં લઇ પેલી અધાર પર ચૂંકે છે ને પછી પેલા બગીચામાં લઇ જઈ એને પોતાના પગ વડે દબાવી દે છે. આ રીતે આખા બગીચાને ખાતર મળી ન રહે ત્યાં સુધી તે ક્યારે જ કરે છે. આવો સતત પરિશ્રમ જરૂર નૈસર્ગિક પ્રેરણાનો અચૂક પુરાવો પૂરો પાડે છે.

એશિયાનાં વેશનોમાં કરોળિયા જેવું વાળવાળું મોટું જનાવર થાય છે. માંદામોંઘીથી તે મનુષ્યના ખુલ્લા પંજા જેટલું મોટું હોય છે. પાંચ છ ઇંચ લાંબા વીંછી સાથે તે ટક્કર ઝીલે છે. બન્ને સમોવડીઆ એકબીજા સામે પૂરજોસથી ધસારો કરે છે. વીંછી પોતાનો ડંખ જોડો કરી એર નીતારવા તૈયાર હોય છે, ન્યારે આ જનાવર પોતાના વાળવાળા હાથ પ્રસારી એ ધસારો ઝીલે છે. આમ તેઓ અનેક વાર અથડાય છે. લડાઈ લાંબો વખત ચાલે છે. પછી એ પ્રાણી ધસારો કરતાં થાકી જાય છે એટલે વીંછીના ડંખ ઉપર જ ધસારો લઇ જાય છે. તે કળી ન શકાય એવી ઝડપે એકાએક ફૂટે છે ને ડંખની નીચેના ભાગમાં બચકું ભરે છે. ડંખના ચૂરેચૂરા થઇ ન જાય ત્યાં સુધી તે પોતાની પકડ જરા પણ ઢીલી પડવા દેતું નથી.

આમાં પણ હઠાપણ ને પ્રેરણા સ્પષ્ટ જણાય છે. પોતાના શત્રુનાં ડંખનું સ્થાન ને જોખમનું જ્ઞાન એ નાનકડું પ્રાણી કેવી રીતે મેળવી શક્યું હશે? અનુભવથી તો નહિ જ. કારણકે ડંખને ઝડપવાની રીત એ ન જાણતું હોય તો વીંછી સાથેના પહેલા જ મુકાબલામાં એ યમશરણ થઇ જાય. એ હઠાપણ અનુભવથી આવેલું નથી હોતું: એ તો એને જન્મથી જ પ્રેરણા મળેલી હોય છે.

વિખ્યાત ફ્રેંચ નિર્સર્ગશાસ્ત્રી હેબ્રી ફેબ્રે એક્સ પ્રકારની ઇયળોમાં ગજબ પ્રેરણાનું પ્રદર્શન નિહાળ્યું છે. એ ઇયળો વૃક્ષોમાં હારબંધ ફરે છે. એકનું મોં બીજાની પૃછડીને અડકેલું રહે તેવી રીતે તેઓ ચાલી જાય છે. આખી હાર અલંગ રહે તે માટે આગળ ચાલતી ઇયળ પોતાના મોંમાંથી રેશમી તાર કાઢતી જાય છે. પછીની ઇયળો એ તારને આધારે જ આગળ વધે જાય છે ને પોતે પણ બીજો તાર કાઢતી જાય છે; એટલે એ તાર મજબૂત બનતો જાય છે. આ પ્રકારે તમામ ઇયળો ચાલુ થઇ જાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે એટલે એમની પાછળ રેશમી રસ્તો બની જાય છે. પોતાના સ્થાયી નિવાસસ્થાનથી ન્યાં ન્યાં તે ફરે ત્યાં સુધી એક અલંગ માર્ગ બની રહે છે.

ગંજબ પ્રેરણાથી થતા કુશળ કારિગીરીના કામકાજનો દાખલો મધમાખીનો છબૂણિયા મધપૂડો પૂરો પાડે છે. થોડામાં થોડું મોંજી વાપરી વધારેમાં વધારે મધનો જથ્થો સંઘરી ગાયના ને હાતીનાં અંગઝાજાન બનાવે છે

ભમરાની રીતભાત તપાસીયું તો પ્રેરણા કરતાં અક્ષય વધારે જણાય છે. એ ભમરા પ્રથમ જીડા ખાડો ખોદે છે. પછી ધ્રુવ પકડી તેને ડાંખ મારી બેલાન બનાવી દે છે. ત્યારબાદ તેને પોતાના ખાડામાં ધસડી જઈ ઉપર માટી પૂરી ખાડો બંધ કરી દે છે. પછી એ સ્થાન બીજાની નજરે ન ચડે તે માટે ઉપર ઓગરાળા કરી મૂકે છે. એક વાર આવેા ભમરો કાણુમાં પુષ્કળ માટી પૂરી નાનો પથ્થર જીંચકી ટીપતો જણાયો. હથોડી તરીકે એ પથ્થર ઝડપથી વાપરવામાં આવતો. ન્યાં સુધી માટી પુરાછ સરખી સપાટી ન થઇ ત્યાં સુધી એ કાર્ય તેણે ચાલુ રાખ્યું: આ કાર્ય પ્રેરણાનું પરિણામ ન ગણી શકાય. પથ્થરની હથોડી બનાવી આ ભમરા ટીપે એ પ્રેરણાત્મક ન ગણાય. માટી ઉરાડે ને ખોતરે એટલામાં જ પ્રેરણા ખતમ થાય. પથ્થરથી ટીપવાનું કાર્ય તો એક જ ભમરાએ કરેલું. એમાં તેણે શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરેલો, પોતાના કૃત્યનો અર્થ પણ તે સમજતો જ હોવો જોઈએ.

ઘણી સંખ્યામાં બેગાં મળી કોઈ મુશ્કેલ કામ જતુંઓ પૂરું પાડે ત્યારે એમાં પ્રેરણા કરતાં કાંઈક વધારે હોય છે. વિસાળ વૃક્ષની ઘટાની વચ્ચે લાલ કીડીઓ ફૂટબોલ જેટલું મોટું ધર બનાવે છે. ઝાડનાં પાંદડાં બેગાં કરી તેના છેડા રેશમી તારથી સીવી લેવામાં આવે છે. પાંદડાં ખેંચી આણવા માટે બે પાનાં વચ્ચેની જગામાં એ કીડીઓ પોતાનું શરીર લંબાવે છે. એક પાંદડાનો છેડો મોઢાથી પકડી બીજા પાંદડાનો છેડો પાછલા પગથી પકડે છે ને પછી બન્ને ધાર મળે ત્યાં સુધી બન્ને પાનાંને એકબીજા તરફ ખેંચે છે. બે પાનાં વચ્ચેનું અંતર એક કીડી પૂરી શકે તે કરતાં વધારે હોય તો બે બે કીડીઓ સાથે કામ કરે છે: કેટલીક વાર તો હારતી હાર કામે લાગે છે ને તેમ કરતાં એક કીડી બીજી કીડીને કેડથી પકડે છે. પછી બધાં એકસામટું જોર કરે છે: એકબીજાની સમાંતરે ગોઠવાઈ ખેંચે છે. બધાનાં મોઢાં એક પત્તા તરફ હોય છે જ્યારે પગ સામા પાના પર ગોઠવેલા હોય છે. આમ એક સામટું જોર ચલાવી બન્ને પાનાં એકબીજાની નજીક ખેંચાઈ આવે છે ને છેવટે એકબીજા સાથે સંધાઈ જાય છે.

પછી એ કિનારીઓ રેશમી તારથી સીવી લેવાની રહે છે. આ કીડીઓ રેશમી તાર કાઢી શકતી નથી, એટલે તે પોતાનાં બચ્ચાં પાસેથી રેશમી તાર મેળવે છે. કેટલીક કીડીઓ બન્ને પાનાંને એકબીજા સાથે અડકાડી રાખે છે ત્યારે બીજી કીડીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને પકડી ત્યાં લઈ આવે છે. પછી ધીમે ધીમે નીચે નમાવી પાનાંને સ્પર્શ કરાવે છે. સ્પર્શ થતાં જ એ બચ્ચાં રેશમી તાર ઓકે છે. એમ થોડે થોડે અંતરે રેશમનો ઢગલો કરવામાં આવે છે. પછી કીડીઓ એ બચ્ચાંને આમથી તેમ હલાવે છે એટલે એક વાર એક પાનની ધારને ને બીજી વાર બીજાં પાનાંની ધારને સ્પર્શ થાય છે. એ હિલચાલ દરમિયાન રેશમી તાર પથરાયા જ કરે છે. પરિણામે બન્ને પાનાં એકબીજા સાથે મજબૂત સંધાઈ જાય છે. આ બધું પ્રેરણાથી જ બને છે એવું આપણે કહી શકીએ નહિ.

આ પ્રમાણે નાનાં જીવજંતુઓમાં બે શક્તિઓ કામ કરે છે: શુદ્ધિ ને પ્રેરણા. બન્ને એકસાથે પણ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે છે. પ્રેરણા મુખ્ય છે. શુદ્ધિ ત્રીણી ત્રીણી વિગતોમાં કામ આપે છે. સૃષ્ટિનાં દરેક પ્રાણીમાં આ બન્ને શક્તિઓ હોય છે જ.

* Nature Magazine February, 1933.

(૮) ક્રાંસ ને જર્મની વચ્ચેની સરહદ

એને અભેદ બનાવવાની દશ વર્ષની યોજનાનો આવેલો અંત

ક્રાંસ અને જર્મની વચ્ચેની પૂર્વ તરફની સરહદને અભેદ બનાવવાની ક્રાંસની દશ વર્ષની મહાન યોજના હવે સંપૂર્ણ થવા આવી છે. મજબૂત કિલ્લેબંધી, દુર્ગો, તોપખાનાં, લોખંડી છુરનો, મશિનગનો ગોઠવવાનાં મકાનો, સુરંગો ને જમીનમાં તારનાં દોરડાં વગેરે નાખી બસો માઈલના વિસ્તારમાં ફરેલા બાંધકામમાં હવે છેલ્લો હાથ મારવામાં આવે છે. આવતી વસંત ને ગ્રીષ્મ સુધીમાં આ ક્રાંકીટ ને લોખંડી લાઇનમાં લશ્કર ગોઠવાઇ પણ જશે.

આ રક્ષણની મહાન લાઇનદોરીની પાછળ નવા લશ્કરી રસ્તા, રેલવે ક્રાંકીટ, આશ્રયો ને જમીન નીચે ગેલેરીઓની જાળ ગૂંથી લેવામાં આવી છે ને થોડે થોડે અંતરે નવથી બાર માઈલના વિસ્તારમાં મારો ચલાવી શકાય તેવાં દારૂગોળાનાં કિલ્લેબંધી મથકો સ્થાપી મજબૂત કરી લેવામાં આવી છે. આગલી લાઇન યાંચોન વીસે મેટર ને અલસાસ લોરેઇનની સરહદ આગળ ફેંટાય છે. કિલ્લેબંધીનાં બીજાં મથકોની લાઇન વડુન ટોલસ ને બેલ્જિટમાં યઈ જાય છે. વળી આ નવી કિલ્લેબંધી આમ એકદમ નજરે અંદે તેવી પણ નથી.

રક્ષણની યોજના એવી તો ખૂબીબંધ કરવામાં આવેલી છે કે બે મથકો વચ્ચેથી લશ્કરી ધસારો કરી કોઇ પણ શત્રુ અંદર ઘૂસી શકે તેમ નથી. કોઇ પણ પ્રકારના હુમલા સામે દરેક કિલ્લેબંધી મથક અભેદ છે.

અલસાસ લોરેઇન વિભાગમાં અર્ધા અર્ધા માઈલના અંતરે ૩૧૦ લોખંડી ને ક્રાંકીટનાં મથકો બાંધવામાં આવ્યાં છે. મશિનગન ને બીજા દારૂગોળા માટે સેંકડો માંચડાઓ બિભા કરવામાં આવ્યા છે.

ભારે તોપો માટેના લોખંડી છુરનો વીસ વારની જડાઇની ક્રાંકીટની દિવાલોમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે ને તે કોઇ પણ ભારે મારા સામે ટકી શકે તેમ છે.

ફ્રેંચ પાયદળ નવા પ્રકારની પાંચ રેન્જમેન્ટોમાં ફરી વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. એમાં સૌથી અગત્યની ' ટાઇપ રીજઅન ફોર્ટીથી ' નામે ઝોળખાશે ને તે આગલી કિલ્લેબંધીમાં ગોઠવવામાં આવશે. આ જાતની છ બેટલીઅન રેન્જમેન્ટમાં ૧૯૨ મશિનગનો ને ૬૬ હલકી ઓટોમેટિક તોપોનો સમાવેશ થશે. આ લશ્કરી યોજનાને ક્રાંસ પોતાના રક્ષણ માટે પૂરતી માને છે. વળી આ લશ્કરી યોજના ઉપરાંત ૧૨૫૦ વિમાનો અનેક યંત્રો સાથે હરથડી તૈયાર રહેશે.*

(૯) લાકડાના સિક્કા

અમેરિકામાં તેનો વધતો જતો પ્રચાર

પાસિફિક સમુદ્રના કિનારે આવેલા એક નાના ગામડામાં ગયે વર્ષે પૈસાને બદલે લાકડાના સિક્કા વાપરવાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી. તેનો હવે ૨૬ રાજ્યોમાં પ્રચાર થઈ

* તા. ૧૩-૩-૩૩ ને સોમવારના Times of India માંના The Franco-German Frontier નામના લેખ ઉપરથી.

ચૂક્યો છે. આ નવા ચલણનો કાયદેસર રીતે સ્વીકાર થયો નથી. તેમ તેને માટે સરકારે જવાબદારી પણ લીધી નથી, છતાં ય એ સંતોષકારક પ્રગતિ કરી રહી છે. કેનેડામાં આવેલા રેમોન્ડ આલ્બર્ટા નામના એક ગામમાં લખાણની પદ્ધતિ ચાલે છે. છેલ્લા છ મહિનામાં એને એટલી બધી સફળતા મળી છે કે, આલ્બર્ટાના ખેડૂતમંડળે એ પ્રાંતની સરકારને એ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવા આગ્રહ કર્યો છે.

આ નવા ચલણની પદ્ધતિની જોડાનેડ બદલાના વ્યવહારની અસલ પ્રથા પણ ઝડપથી વધવા લાગી છે. નળવાળાનો દાંત દુખતો હોય તો તે દાંતના દાકતરનો નળ સમો કરી પોતાનું દુઃખ મટાડે છે. ખેડૂત ઘઉંનો કાયળો ચિયેટરમાં મૂકી સહકુટુંબ સિનેમા જોઈ શકે છે. આ વ્યવહાર ધીમે ધીમે એટલો બધો રૂઢ થવા પામ્યો છે કે 'નૈસર્ગિક વિકાસ મંડળ' નામે વ્યવસ્થિત બજાર શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. એ મંડળના સભ્યો નફો જતો કરે છે.

લાકડાના સિક્કા જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે. મુખ્યત્વે સિક્કાના કલ્પના જ દેવદારના લાકડાના ટુકડા વપરાય છે. એક ડોલર સુધી તેના પર કિંમત આંકવામાં આવેલી હોય છે. કેટલીક વાર કાગળનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. કાગળ પર દશ ડોલર સુધી કિંમત આંકવામાં આવે છે. નાનાં ગામમાં આ યોજના ઘણી જ સારી રીતે સફળ થઈ છે. કારણ કે ત્યાં બનાવટ મહેલાઈથી પકડાઈ જાય છે. એવા સિક્કાઓ એક મધ્યસ્થ સંસ્થા પાડે છે તે ચારિત્ર્યશીલ બેકરોને એવા સિક્કા વહેંચવામાં આવે છે. ખેડૂતો પાસેથી અનાજ વેચાતું લેવામાં કે ધંધાદારીઓને ધીરધાર કરવામાં એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. ખેડૂતો તે વ્યાપારીઓ પોતાના કામદારોને એ સિક્કાઓમાં જ મહેનતાણું આપે છે.

યેઇલનો અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફેસર ધર્વીંગ શીશરે લાકડાના સિક્કા પર બે સેન્ટની ટિકિટ ચોટી દર અકવાડિયે ભરપાય કરવાની રીત કાઢી છે. એ રીતે દર વર્ષે એક ડોલર ભરપાય થઈ શકે છે. એ ધરાદે ટિકિટો વેચવાનો પણ રવૈયો પડી ગયો છે.

લાકડાના સિક્કામાં જલદી ફેરી વળવાનો ગુણ છે અને લોકો એનો સંગ્રહ કરવા લાલચાતા નથી.

ફ્રાન્સમાં નીકલના સિક્કા

સમસ્ત ફ્રાન્સમાં પાંચ ફ્રેંક (૧ શિલિંગ બે પેન્સ)ના નીકલના વીસ કરોડ સિક્કા ચલણમાં ચાલુ કરવાનો ઠરાવ બહાર પડ્યો છે. સો ફ્રેંક (૧૦૦ શિલિંગ) સુધીની વસુલાત કરવા એ સિક્કા કાયદેસર ગણાશે.

ઈસવીસન ૧૯૨૮ ની સાલમાં કાયદો પસાર કરી ગયે વર્ષે જ ચાંદીના પાંચ ફ્રેંકના સિક્કા ચલણમાં ચાલુ કરેલા. એવા સિક્કા પાડવાની શરૂઆત પણ કરી દેવામાં આવી હતી પરંતુ સરકારને નીકલમાં બહુ નફો જળાયો એટલે તે રીત અખત્યાર કરવામાં આવી. આ નીકલના સિક્કાનું મૌલિક મૂલ્ય પાંચ ફ્રેંક છે, જ્યારે એની સાચી કિંમત એક પેનીથી પણ ઓછી થાય છે.

આ નવા ચલણથી એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે જૂના પાંચ ફ્રેંકની ઘણી નોટો પાછી ઊધરાવી લેવાશે અને પરિણામે નોટો માટે અનામત રૂખનું પડતું સોનું ઘટવાથી ફ્રાન્સની બેંકને ભારે રાહત મળશે.*

(૧૦) લાંબા ઉપવાસમાં શરીરરચના

શાસ્ત્ર ન લેદ

અંધૂરા કે પૂરા ઉપવાસ કરવા એ તો મદીઓથી ધાર્મિક પ્રણાલિકા લેખાઈ છે. વિષયને મારવા યોગીજનો ઉપવાસ આદરતા. આહારનિયામકો ઉપવાસમાં સંજ્વની શક્તિ બેતા. એટલે એ પરત્વે સાચીખોટી અનેક વાતો બીબી થવા પામી છે. પરિણામે એ બેદ પામવા લોકોની આતુરતા વધતી જતી જ જણાઈ છે. ગાંધીજીના ઉપવાસે લોકોને એ વિષયમાં વધારે રસ લેતા કર્યા છે, પરંતુ એ વિષે વિપુલ જ્ઞાનભંડાર ભર્યો પડ્યો છે એ ઘણા યે નથી જાણતા. આઘીસેક વર્ષ પહેલાં પ્રોફેસર લુસીઆનીએ સુસીના ત્રીસ દિવસના ઉપવાસનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ પછી સુસીએ બીજા અભ્યાસકા માટે પણ કેટલીયે વાર ત્રીસ ત્રીસ દિવસના ઉપવાસો કર્યા હતા. અમેરિકાના ડોક્ટર ટેનરે આઘીસ દિવસ ઉપવાસ કર્યા હતા. મલેઈડીએ પચાસ દિવસ ઉપવાસ કર્યો હતા. હમણાં હમણાં લેવેન્ગીન પાસે એકત્રીસ દિવસના ઉપવાસ કરાવી ડૉ. બેનીડિક્ટે પોતાની શોધખોળોથી એ વિષયમાં સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

ઉપવાસમાં શરીરરચના

સંપૂર્ણ આરામ ભોગવે તેમ છતાં શરીરને જીવનતરત્વે ટકાવી રાખવા પૌષ્ટિક શક્તિની જરૂર પડે છે; રોજના કાર્યક્રમમાં જ્ઞાનતંતુઓ જે ધસારો વેઠે છે તે નાખૂદ કરવા પૌષ્ટિક તરત્વોની જરૂર પડે છે. આ તરત્વો અને શક્તિ શરીર ખોરાકમાંથી મેળવી લે છે. એ શક્તિ સરળવવા માટે શરીર ગમે તેવા ખોરાકને પચાવી નાખે છે. કાર્બોહાઇડ્રેટસ, ચરબી અને પ્રોટીન દરેક બળતણ તરીકે કામ આપે છે. પરંતુ જ્ઞાનતંતુઓના સમારકામ માટે પ્રોટીન જરૂરી છે; કારણકે શારીરિક તરત્વોનાં બધારણમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

વળી શરીરને બળતણ તરીકે જરૂર હોય તેથી વધારે પ્રમાણમાં કાર્બોહાઇડ્રેટસ તથા ચરબી લેવામાં આવે તો તે ચરબી તરીકે જમા થાય છે અને જ્યારે ખોરાક ઓછો પડે કે ન લેવાય ત્યારે તે કામમાં આવે છે. પરંતુ પ્રોટીન સંઘરી શકાતું નથી. પાચનશક્તિ પ્રોટીનને પચાવી નાખે એટલે તે લોહીના વહેણમાં બળી જાય છે ને લોહી દ્વારા શરીરના તમામ ભાગોમાં ફરી વળે છે. જ્ઞાનતંતુઓ તેનું જોષ્ઠતું પ્રમાણ ચૂસી લે છે ને બાકીનું પ્રોટીન બળતણ તરીકે બળી જાય છે; એટલે જ્ઞાનતંતુઓ પોષવામાં કે નવા જ્ઞાનતંતુઓ સરળવવામાં જે પ્રોટીન કામમાં આવતું નથી તે જમા પણ થતું નથી.

ઉપવાસ દરમિયાન પોતાનું રોજનું કામકાજ કરવા શરીરની અંદર જે તરત્વો જમા થયેલાં હોય તે પર જ નિભાવ કરવો પડે છે. જરૂરી શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે તે જમા થયેલી ચરબી કામમાં લે છે. તંદુરસ્ત શરીરમાં લાંબા ઉપવાસોને પહોંચી વળવા ચરબીનો જોષ્ઠએ તેટલો જથ્થો જમા થયેલો હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનતંતુઓના ધસારાને ભાર બીજા જ્ઞાનતંતુઓના ભોગે જ ઉકેલે છે. ઉપવાસ દરમિયાન શક્તિસંચયનો આ બીના પર જ આધાર રહે છે. અગત્યના ને રોજના કામકાજ માટે અગત્યનાં જ્ઞાનતંતુઓ ટકાવી રાખવા

કેટલાક જ્ઞાનતંતુઓનો ભોગ આપવો જ પડે. પરંતુ એવું એક પણ તંતુતંતુ છેક જ નકામું હોતું જ નથી. એટલે ખાસ અગત્યની ઇચ્છાને માણુ રાખવા માટે ખાસ જરૂર પડે એટલું જ પ્રેરિત મેળવવા શરીર બીજું જ્ઞાનતંતુઓનો ભોગ લે છે. મુખ્યત્વે આ પ્રહાર માંસપેશીઓ જ વેંટે છે. એ કાર્યવાહીમાં માંસપેશીઓનાં તત્ત્વો છેક જ નાશ પામતાં નથી. એમાંના કેટલોક ભાગ ઉપયોગમાં લેવાય છે એટલે એ ભાગ ઓછો થાય છે. ફરીથી ખોરાક લેવાનું શરૂ કરતાં જ એ ભાગો પાછા હતા તેવા થઈ જાય છે.

કેલરીઝ

શરીરની ખોરાકની જરૂરિયાત ગરમીનાં માપ-કેલરીઝ-થી મપાય છે. સંપૂર્ણ આરામ ભોગવતા પુખ્ત શરીરને દિવસમાં ૧૫૦૦ કેલરીઝ ખોરાક જોઈએ છે; પરંતુ થોડી વાર ખોરાક લેવામાં ન આવે એટલે શરીરની પાચનશક્તિ નરમ પડે છે; નાડી ૫૦ કે તેથી પણ નીચે જાય છે. લોહીનું દબાણ પણ ઘટે છે ને નરમ રહે છે એટલે શરીરને ૧૦૦૦ કેલરીઝથી વધારે ખોરાકની જરૂર પડતી નથી. એમાંના દશ ટકા માંસપેશીઓમાંથી ને તેવું ટકા ચરબીમાંથી મેળવી લેવામાં આવે છે. ઉપવાસની શરૂઆતમાં વજન ઝડપથી ઘટે છે. પરંતુ જેમ જેમ ઉપવાસ લંબાય છે તેમ તેમ વજનની ઘટ ઓછી થતી જાય છે. ત્રીસ દિવસના ઉપવાસમાં રોજનું એક શેર વજન ઘટે છે.

ચરબીનું બળતણ

આવા પ્રસંગે ચરબી જ ખરું કામ આપે છે. કોઈ પણ બીજા ખોરાક કરતાં એ વધારે શક્તિ આપે છે. સો ગ્રામ એટલે સાડાનણ આઉંસ ચરબીમાંથી ૯૨૦ કેલરીઝ પ્રગટ થાય છે; જ્યારે માંસના સો ગ્રામમાંથી માત્ર એંશી કેલરીઝ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ શરીરમાંની ચરબીને કાર્બોહાઇડ્રેટની જરૂર પડે છે. કાર્બોહાઇડ્રેટ સામાન્ય ખોરાકમાંથી જથ્થાબંધ મળી રહે છે, પરંતુ ઉપવાસ દરમિયાન માંસપેશીઓમાંથી જે પ્રેરિત મેળવવામાં આવે છે તેમાંથી ઘણું થોડું કાર્બોહાઇડ્રેટ મળી શકે છે. શરીરમાં થોડું ઘણું કાર્બોહાઇડ્રેટ જમા થયું હોય તે ઉપવાસના પહેલા થોડા દિવસોમાં જ ખતમ થઈ જાય છે.

એટલે ઉપવાસ દરમિયાન જે કાર્બોહાઇડ્રેટ મળે છે તે ચરબીને છેક જ પચાવી દેવા પૂરતું હોતું નથી; એટલે ચરબીમાંથી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ અને પાણી બનવાને બદલે એસીડ બનીને જ અટકી જાય છે અને ફેફસાં કાર્બન ડાયોક્સાઇડની પેઠે તેને નાખૂદ કરી શકતાં નથી. આ એસીડ નાખૂદ કરવા શરીર એમોનિયા નિષ્પન્નવે છે છતાંય ઉપવાસની શરૂઆતથી જ થોડી ઘણી એસીડની અસર જણાય છે જ. પરિણામે ઊંઘકા આવે છે ને માથું દુઃખે છે. પછીના ઉપવાસો કરતાં પહેલા ઉપવાસમાં એસીડની અસર વધારે હોય છે. પછીના ઉપવાસોમાં એની અસર ભાગ્યે જ કળાય છે. પરંતુ એ અસર સોડા કે કોઈ કાર્બોહાઇડ્રેટ, થોડા થોડા પ્રમાણમાં લેવાથી નાખૂદ થાય છે.

ઉપવાસ દરમિયાન

પાણી લેવામાં આવે છે તેવા અધૂરા ઉપવાસ શરીરમાં ચરબીનો -જથ્થો જમા હોય ત્યાં સુધી લંબાવી શકાય છે. રોજની જરૂરી શક્તિ માટે ઓછામાં ઓછું માંસ વાપરતાં

શરીર ટકી શકે ત્યાં સુધી તેવા ઉપવાસ નજારી શકાય છે. જે ચરખીનો જયો તદ્દન વપરાઈ જાય તો શરીર ચરખી કરતાં સાડાઅગિયારગણું માંસ વાપરી નાખે છે. એટલે ૧૦૦ ગ્રામ ચરખીને બદલે ૧૧૫૦ ગ્રામ માંસ વપરાય ને પરિણામે ૩૫ ગ્રામ નાઈટ્રોજન હજમ થઈ જાય. સામાન્ય રીતે આ સ્થિતિ આવે ત્યાર પહેલાં જ મૃત્યુ થાય છે.

અત્યાર સુધીનાં અવલોકનો પુરથી એમ કહી શકાય કે ત્રીસ દિવસના ઉપવાસમાં માણસને ખાસ ગંભીર મુશ્કેલી નડતી નથી; પરંતુ એવા ઉપવાસ સ્વેચ્છાથી આદરાયેલા હોવા બેઠએ તેમ તેને ડાઘ ખાસ અગત્ય અપાયેલી હોવી બેઠએ. પછીના ઉપવાસો પહેલા ઉપવાસ કરતાં સહેલા પડે છે. જૂખની પીડા પહેલા તથા દિવસથી વધારે ટકતી નથી. થોડુંક મીઠું લેવાથી પણ એ પીડા નિવારી શકાય છે. ઉપવાસની શરૂઆતમાં ઘણી વાર બેઠએ આવે છે ને માથું દુઃખે છે, થોડાક કાર્બોહાઇડ્રેટ, અલકાલી કે અમ્લકાલીન પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી એ દૂર કરી શકાય છે.

ઉપવાસની શરૂઆતમાં ઉપવાસ કરનારને થોડી બેચેની લાગે છે પરંતુ ચારેક દિવસ પછી વધારે હોંશિયારી આવે છે. થોડીક માંસલ અશક્તિ પણ આવે છે; પરંતુ ઉપવાસ ઝાઝા લંબાવાના ન હોય તો ઉપવાસ કરનાર થાક લાગ્યા વિના થોડું કામ કરી શકે છે. કર્નલ સોખીએ એક વાર તેર દિવસ ઉપવાસ કર્યા હતા, છતાં જરા પણ બેચેની વગર પોતાનું કામકાજ કરી શકેલા. તે દિવસમાં આઠ કલાક કામ કરી શકતા.

ઉપવાસનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ શારીરિક કાર્યશક્તિ સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. પરંતુ લાંબા ઉપવાસ શરીરરચનાત્મે લાભદાયી છે કે નુકસાનકારક છે તે માંસલ શક્તિ કે માનસિક અવલતામાં કાલમની ખરાબ અસર ન થાય ત્યાં સુધી લંબાવવાથી કદી શકાય. ઉપવાસની સુધારક શક્તિનો પુરાવો નથી છતાં ય વારંવાર લાંબા ઉપવાસ કરવા તે વાયુ (obesity) લકાવવામાં સલામત ને બીનહરકતકર્તા છે. રોજની પરિસ્થિતિ માપવાનાં સાધનો ન હોય તો દિવસની ચાર નારંગી ને પુષ્કળ પાણી લેવાથી ઉપરોક્ત લાભ ઉઠાવી શકાય છે. પાણી વગરના ઉપવાસ આદરવા નહિ. એમાં ઘણું જ બેખમ રહેલું છે. x

રમણીકલાલ દલાલ

(૧૧) અત્યારે દુનિયાને શાની જરૂર છે ?

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં સને ૧૯૩૧ની સાલમાં દર ૨૬ મિનિટ એક આપઘાતનું પ્રમાણ નોંધાયું છે. એ વરસમાં કુલ આપઘાત આશરે ૨૦,૦૦૦ થયા હતા, જ્યારે ૧૨,૦૦૦ ખૂન થયાં હતાં અને ૩૫૦૦૦ મોટર વગેરેના અકસ્માત થયા હતા. આ આંકડાઓ વિશે લખતાં ડૉ. ફ્રેડરિક હૉફમન લખે છે:—

ખૂન અને આપઘાતના ઉપરના આંકડા પરથી જણાય છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં માણસની જિંદગી હાલ બહુ સોંધી થઈ પડી છે. એક તરફથી અટકાવી શકાય એવા રોગોના નિવારણ માટે જ્યારે બારે પ્રમાણમાં પ્રયત્ન થાય છે અને ઓછાં મરણપ્રમાણની

મગફળી લેવાય છે, ત્યારે બીજી તરફથી મોટર, ઝેસ, પિસ્તોલ વગેરે સાધનોથી ખૂન અને આપઘાત વડે મનુષ્યજીવનની ભારે જરબાદી થાય છે. જિંદગીના વીમાનું કામ કરનારી કંપનીઓ આને લીધે વિચારમાં પડી ગઈ છે. છતાં આપઘાતનું પ્રમાણ ઘટાડવા માટે કંઈ કરવામાં આવ્યું નથી અને ખૂનની સંખ્યા ઘટાડવા નહિ જોવો પ્રયત્ન થયો છે.

આ અનિષ્ટનું નિવારણ એકાદેક તપાસ સમિતિ નિર્માવાથી થઈ શકે એમ નથી. જીવનનો જિજ્ઞાસુ ખ્યાલ ન હોવાથી તેમ જ સંકટમાં ધીરજ ધારણ કરવાની અશક્તિને લીધે માણસો આપઘાત કરે છે.

આપઘાતના મોટા પ્રમાણનાં મૂળમાં આપણી ઉલ્લોગપ્રધાન સંસ્કૃતિનાં બે તરવો જણાય છે: (૧) પૈસાનો પ્રેમ અને (૨) મૂડીવાદની પદ્ધતિની બેવકૂફી (Insanity)ને લીધે માણસોને ખમવો પડતો અસહ્ય બોલો. મોજશોખ, મુખસંપત્તિ, અધિકાર વગેરે માટે અસંખ્ય માણસો દોડધામમાં પડે છે. એમનું મૂલ્યાંકન એવું વિપરીત થઈ ગયું હોય છે કે આર્થિક આપત્તિ એમની જિજ્ઞાસાને હરી લે છે. વેપારી વર્ગ ને મૂડીદારો પર અત્યારે ભયંકર ચિંતાનો બોલો છે. સને ૧૯૩૧ માં ૨૬૩૮૧ પેઢીઓ ભાંગી, ૧૫૫૬ બેંકો તૂટી—જેથી ૪,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડોલરનું નુકસાન થયું. એક નાદારીને લીધે કેટલા બધા માણસોને ખમવું પડે છે ! એક કરોડ માણસો તો બેકાર છે. પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવાની અશક્તિને લીધે કેવું ભયંકર અધઃપતન થાય છે. દુનિયાના કુબેરભંડારીઓના દેશની આ સ્થિતિ છે.

સમાજવાદ અને ધર્મ; દ્રવ્ય, આવક, સંપત્તિ ને સત્તાની ન્યાયપૂર્વક વહેંચણી; ઓછી હરીફાઈ અને વધારે સહકાર; સામાજિક પુનરૂચના ને સામાજિક વીમાપદ્ધતિથી સલામતીની વૃદ્ધિ; નફાખોરીની જગાએ સેવાભાવનું સ્થાપન; અધિકાર અને સત્તાની ઝંખનાને સ્થળે સંત્ય, સૌંદર્ય અને મંગલની શોધ કરવા તરફ દોરનારી ફિલસૂફી; ઈશ્વરસમાધિ ને વિશ્વ-બંધુત્વના આધ્યાત્મિક અનુભવ—આટલી બાબતો આ શોકજનક સ્થિતિ દૂર કરવા માટે જરૂરની છે.

ભાસ્કરરાય પાઠક

(૧૨) બ્રિટિશ હિંદનું જકાતપત્રક

નીચેના કોષ્ટકમાં ૨૧૧ ટકાથી ૧૧૨૧૧ ટકા સુધીની આયાત જકાતમાં કઈ કઈ મુખ્ય ચીજોનો સમાવેશ થાય છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે:—

જકાત

માલની યાદી

૨૧૧ ટકા પીપમાં આયાત કરેલો સરકો, ચા ચુકવવાનાં ખાનાંઓ; બળતણનું લાકડું; કોપેરાસ ગ્રીન; એરોપ્લેન; એરોપ્લેનના ભાગો; એરોપ્લેનનાં એન્જીનો; હાપખાનામાં વપરાતી સીસાની પટીઓ; પ્લાસ્ટિક; કમ્પોઝીંગ સ્ટીક્સ; ગેલીઝ બુમ્સ.

૧૬૬ ટકા સતરાઉ, ફેનવાસ તેમ જ વાળનું બેટીંગ (પટાઓ); રબર, ઇન્ડ્યુલેટેડ તાંબાના તારો અને કેબલો; સંચાક્રમના પટાઓ બનાવવામાં વપરાતું સતર (રેતું ન હોય તેવું); સતર અને રૂના દોરાઓ.

૯૬૬ ટકા રીનેયર્ડ સ્પિરિટ.

- ૧૦ ટકા કાલદારના રંગો; મશીનરી; છાપખાનાંઓમાં વપરાતો સામાન; મશીનરીના ભાગો; છાપવાની શાહીઓ.
- ૧૫ ટકા જૂનું લોખંડ અને પોલક દ, રેલવેનો સામાન અને તેના છૂટા ભાગો, વહાણો, રેડીયો, લોન્ચ વગેરે.
- ૧૮ ટકા સેકરીનની ટીકડીઓ; કાચું હેમ્પ શણ; બનાવટી રેશમનું સુતર અને દોરા.
- ૨૦ ટકા લોખંડ અને પોલાદની અમુક બનાવટો. (આ બનાવટોની વિગત એટલી કીણી અને લખાણથી આપવામાં આવી છે કે તે અહીં રજૂ કરી શકાય તેમ નથી.)
- ૨૫ ટકા માછલી; ખાધાખોરાકીની ચીજો અને ગાંધીઆણું, ચુંદ, લાખ, રેઝીન, પ્રાણીજન્ય તેમજ ખનીજ તેલ (ખીજ ન જણાવ્યાં હોય તેવી); બદામનું, લવિંગનું, કપૂરનું, લિંછુનું, એટોરોઝ અને પીપરમીંટ તેલ, બીઆંઓ; મીણ અને ચરખી; લાકડું; નેતર; છીપ; કિંમતી પથ્થરો છૂટા આયાત કરેલા; જૂનાં શોભા માટેનાં હથિયારો; એસેટીક, કારબોલીક, સાઇટ્રીક અને એકહેલીક એસીડ; નેફથેલીન; પોટાશીઅમ કલોરેટ; પોટાશીઅમ સાએનાઇડ; બાઇકાર્બોનેટ સોડા; બેરોલ્ફસ; સોડીઅમ સીલીકેટ; આર્સેનીક; કેલ્શીઅમ કાર્બોઇડ; ગ્લીસેરીન; ફેરસ સફેદ; હાઇ, કોકેન, -સાર્સાપેરીલા અને સ્ટેરકેસ; મોટરબસ અને ચેસીસ; મોટર લોરી અને તેનાં ભાગો; રબર ટાયર અને ટયુમ સિવાયની દામકાર; લીફ્ટસ, તાર અને ટેલીફોનનાં સાહિત્યો; તેનાં ઓળરો; આંખ તપાસવાનાં સાધનો અને ઓળરો રંગવાના પદાર્થો, રંગો અને વાર્નિશ; ચિનાઇ માટીની પાઇપ; કાચનાં વાસણો અને કાચનો સામાન; ચામડાં તેમજ ચામડાંનો સામાન; લોખંડ અને પોલાદ સિવાયની ધાતુઓ; સુતર અને સુતરાઉ માલ (વધુ જગત ખાસ કરાવી ન હોય તેવી) એસ્ક્રાઇટ; ઇંટ; ચાક અને આઇનાકલે; મીણુજતી; સીનેમેટાઇઝ ક્રિડમ-જખી પાઠ્યા વગરની; સાદીઓ; જૂનાં છાપાંઓ; બોળ; અતરો, પરફ્યુમરી, પીચ અને ટાર; પોલીશ; સ્લેટ પેન્સીલો; સાણુ; પથ્થર અને આરસ તથા તેમાંથી બનાવેલી ચીજો; ઘાસનાં પૂંકાં.
- ૩૦ ટકા ફળો; શાકભાજી વગેરે; કોકો; ચોકોલેટ; કૉફી, ફળનો રસ; જમાવેલું દૂધ અને મસાઇ; સાણુચોખા; બાટલીમાં અથવા ડબામાં પેક કરેલી ખાધાખોરાકીની ચીજો; મરચાં; જવંચી; આદુ, ચુંદ, ચરખીક અને બેન્ગમીન ચુંદ; રોઝીન; સીટ્રોનેલા અને તજનું તેલ; હસેન્સવાળાં કુદરતી તેલો; માછલીનું તેલ; તેલીબીઆં કાપરા સહિત; સીસંઘ; હાથીદાંત કોતરકામ વગરનો; તૈયાર કપડાં, હેટ, ટોપી વ. ચામડાંના બેડા (૩૦ ટકા અથવા દર બેડીનાં પાંચ આના વધુ હોય તે); રસાયણો અને દવાઓ (ખીજ જગ્યાએ જણાવેલ ન હોય તેવી); હાથગાડી અને ગાડીઓ; સાઇકલો (રબરટાયર અને ટયુબ વગર); કેલ્લરી, બીજાનીક સામાન અને ઓળરો; હાઇવેર અને ઓળરો; હથિયારો; કચ્છ; પ્લેમ્બેગો; ગ્રેફાઇડ; રંગવાનો સામાન; ફર્નિચર; ચિનાઇ માટીનાં વાસણો; ચામડાંઓ રંગેલાં અને કમાવેલાં;

બનાવટી ચામડાં અને ચામડાંની બનાવટો; હાથથી ચલાવવાના સંચાઓ; ખાસ જકાત ન હોય તેવી લોખંડ અને પોલાદની બનાવટો; એલ્યુમીનમ સકલ્કસ; પીતળ અને કાંસુ; તાંબુ; જર્મન અને નિકલ સિલ્વર; સીસું; કાગળ અને કાગળની બનાવટો; કાર્ડબોર્ડ; રેશનરી; બિનના ગૂંથવાના દોરા; એસ્બેસ્ટોસની બનાવટો; ઘસ; બાંધકામનો સામાન; ધાતુનાં બટનો; કથો; (દોરડાં વણવાનો; દોરડાં; બૂચની બનાવટો; ગ્લુ; મીણકાપડ; રબરટાવર અને રબરની બનાવટો; ટોપમેટનો સામાન; છત્રીઓ.

૩૪૩૬ ટકા રેશમ અને નકલી રેશમની મિશ્ર ચીજો.

૩૫ ટકા કાપરાનું તેલ, અળસીનું તેલ, શીંગદાણાનું તેલ, વનસ્પતિ તેલો; બિનના રંગ અને રોતરંજીઓ તેમજ બિનની હોઝિયરી; નાહવાના સાબુ.

૩૭૩૬ ટકા મોટરગાડીઓ; ટેક્સીઓ અને તેના ભાગો; મોટરસાઇકલો અને તેના ભાગો; રબર ટાયર અને ટયુબ સિવાયના સીનેમેટોગ્રાફ ફિલ્મો.

૪૫ ટકા એલચી, કેસીઆ, તજ, લવિંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, મરી, સોપારી.

૫૦ ટકા મિકાઇ; કારતસો; બંદુકો અને તોપમાં ભરવાનો દારૂ, લડાઇનાં હથિયારો— જુદાં જથ્થામાં ન હોય તેવાં; કપૂર; ધડીઆળો અને તેના છૂટા ભાગો; સોના રૂખાનો ઢોળ ચડાવેલી કટલરી, વિજળીક બતીના બલ્બ; વાજિત્રો, વાયર-લેસ યંત્રો-રૂપા તથા સોનાનાં પતરાં, અને સોનાની બનાવટો; રેશમ અથવા નકલી રેશમનું કાપડ; બંગડીઓ તેમ જ મણકાંઓ; ફટાકડા; દોતરેલા હાથોદાંતની બનાવટો; ઝવેરાત અને ઝવેરાતના દાગીના; છાપેલાં ચિત્રો; બીડી પીવાનો સામાન; રમકડાંઓ.

૬૨૩૬ ટકા રૂપાના તાર અને પાનાં.

૧૧૨૩૬ ટકા સીગાર્સ.

(મુનિડાયન મર્ચન્ટસ એસોસિએશન 'કોર્ટર્લી જર્નલ', એપ્રિલ ૧૯૩૩ માંથી.)

(૧૩) બકરીનું દૂધ પીઓ.

શ્રિલંકામાં બકરીના દૂધનો અપ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે, આજે તેનો આંકડો ૨૦,૦૦૦,૦૦૦, જેલને પહોંચ્યો છે.

ગાયના દૂધ કરતાં બકરીનું દૂધ પચવામાં હલકું છે. તેમાં માખણની ચરબી વધારે હોય છે. તેમાં ક્ષયનાં જંતુઓ હોતાં નથી. એથી ચામડી વધારે સુંદર બને છે.

બકરીનું દૂધ દિવસમાં બે ત્રણ વખત મોઢા પર, ગળા પર અને હાથ પર લગાડવાથી ચહેરા લાલઘૂમ થાય છે.

નાના પ્રમાણમાં દોર રાખનારાઓનો અનુભવ છે કે ખાંધ કરતાં બકરાં રાખવાં સોંધાં પડે છે. વાહરડાં, મેંદાં, વહેરા અને કુકરની સાવકી મા તરીકે તેઓ સાડું કામ કરે છે.

છગ્ગડની સરખામણીમાં હિંદ ખૂબ ગરીબ હોવાથી બકરીનું દૂધ અત્યાર કરતાં વધારે પ્રમાણમાં વાપરવાનો હિંદે યત્ન કરવો જોઈએ. કેમકે બકરી એ ગરીબ મનુષ્યની ગાય છે. આયુર્વેદમાં પણ ક્ષયને અટકાવવા તથા મટાડવા માટે બકરીના દૂધની ખૂબ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આ મતને અત્યારે પુષ્ટિ મળી રહી છે; કેમકે બકરીના દૂધમાં ચરબી, વિટેમિન અને કેલ્શ્યમ ક્ષાર વધારે પ્રમાણમાં છે અને તેમાં ક્ષયનાં જંતુઓનો સર્વદા અભાવ છે. અત્યારે ન્યારે આખા હિંદમાં ક્ષયનો ભય વધતો જાય છે ત્યારે ગરીબ ધરધણી ધરમાં થોડી બકરીઓ પાળે તે ઇષ્ટ છે કે જેથી કરીને પોતાના કુટુંબ પૂરતું દૂધ મેળવવાની તેને તૈયારી ન રહે. જો બકરીને હમેશાં બરાબર નવરાવી સાફ રાખવામાં આવે તો બકરીના દૂધની વિશિષ્ટ વાસ મોટે ભાગે જતી રહેશે.*

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

અનુસંધાન ૫૪ ૧૯૭]

કાઠિયાવાડી

ધડ ધરતી પગ પાગડે, અરિયાં તણો ગરડ,

હણુ ન છોડે સાલ્યો, મૂંછા તણો મરડ. ૧૪

રાજસ્થાની

આમ ફટે ધર ઝસસે, કટે વસતરાં કોર ।

સિર કટિ ધડ સાકો કરે, જદ છૂટે જાલોર ॥ ૧૫ ॥

કાઠિયાવાડી

શિર પડે ધડ લડે, તુટે બખતરાં કોર,

આલ ઉલટે ને ધર પલટે, જળ છૂટે બલોર. ૧૫

રાજસ્થાની

મૂરખ માથે કાન, સુળે પળ સમજે નહોં ।

પાળો મેં કો પાલાળ, મીજે પળ સીજે નહોં ॥ ૧૬ ॥

કાઠિયાવાડી

પાણીમાં પાખાણુ, લીજે પણુ સીજે નહોં,

મૂરખ કયે વખાણુ, રીજે પણુ બીજે નહોં. ૧૬

રતિકાન્ત-કલાધર ભટ્ટ

અનુસંધાન પૃ. ૧૨૦]

દિવાલ તરફ મોઢું ફેરવ્યું. અને પોતાને કોઈ ખ્યાનપૂર્વક સાંભળતું નથી એમ માની થોડા-એક નિરાશ જેવા રંગીલભાઈ પાણી પીવા નીચે ઊતરી ગયા.

છીજે દિવસે અમે જન્મવા ગયા સારે એ નિત્યનું જૂનું દસ્ય નવા સ્વરૂપે દેખાયું. પંદર દિવસથી અમે જે રાધીમા, વસુમતી તથા કાલિશંકરને જોતા આગ્યા હતા તેનાં તે જ તે હતાં. રોટલી, દાળ, ભાત, શાક તેનાં તે જ હતાં. પણ આજે તે બધાંની પાછળ કંઈક છુદી જ વસ્તુ જોઈ.

કોઈ મહાયજ્ઞના અવશેષ-ચિનગારીઓ જેવી એ વ્યક્તિઓની પાછળ ભૂતકાળની સમૃદ્ધિની છાયા તેઓ જ્યાં જ્યાં જતી ત્યાં સાથે ને સાથે ફરતી દેખાઈ. આ જ પાત્રો એક વાર મહા ધનિકના સ્વાંગમાં આ પૃથ્વીની રંગભૂમિ ઉપર અભિનય કરી રહ્યાં હશે. ખરેખર, એ અભિનય હતા કે સાચો સ્વાંગ હતા ? અને આ ખેલના સંચાલકની ખકામરજી થતાં નટ પાસેથી વસ્ત્ર વગેરે ખૂંચવી લઈ તેને કાઢી મૂકે તેમ આ ગણુ માણસ આજે તેમના ધનવૈભવના ખેલ જોનાર 'પિટકલાસ'ના પ્રેક્ષકો ભેગાં પડ્યાં હતાં.

એમનામાં અદેખાઈ, ઉદાસીનતા, વિવાદ નહિ રહ્યાં હોય ? કાણ જાણે ?

સંપત્તિના તપ્તા ઉપરથી હડસેલાઈને ગરીબાઈના 'પિટકલાસ'માં ઊભેલાં એ માણસો સંપત્તિવાનેના વિલાસનૃત્ય કેવી રીતે જોતાં હશે ?

આજે તો એ ભૂતકાળની સમૃદ્ધિ માણુનાર કોક ઇતર વ્યક્તિઓ હોય તેમ પોતાના વર્તમાનમાં તેઓ મશગુલ હતાં. તેઓ ભૂતકાળ યાદ કરતાં હશે કે પછી આ આઘાતે એમના લાગણીતંત્રને સાવ કચડી નાખ્યું હશે કે જેથી એ વિચાર જ ન કરી શકે ? દુઃખોના આઘાતોની પરંપરા માણુસને મૂઢ બનાવી દે છે. 'ઘણું યે બધું હતું' એમ સંભારી સંભારીને જીવનને નિખ્રાણુ કરવામાં શું કાપદો ?

અને છતાં એ વ્યક્તિઓ જીવતી હતી, હસતી હતી, આનંદ કરતી હતી. કોક ત્રીજા માણુસની કથાની પેઠે પોતાના ભૂતજીવનની તદ્દસ્ય રીતે વાતો પણ કહી કહી કરતી હતી. અને શા માટે ન જીવે, ન હસે, ન વાત કરે ? જન્મની સાથે મળેલો શરીરનો સંબંધ પણ જ્યાં અવિચ્છિન્ન નથી ત્યાં પછી ઉપરના વળગાટ જેવાં આ લક્ષ્મી અને વૈભવ સરી જાય તો પણ તેથી જીવનની હાનિ શા માટે થવી જોઈએ ?

ધનસંપત્તિ વગરનું જીવન પણ આ લોકો રસિક કરીને જીવતાં હતાં, તેમની સંપત્તિ ગઈ હતી, પણ સંસ્કારો ગયા ન હતા. રાધીમા અને વસુમતીએ ઘરમાં અગ્નિહોત્ર, પાંડૂજન, કથાવાર્તાશ્રવણ અને દયાશક્ય અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યાં હતાં.

અમને પણ આ આત્માઓના સંબંધમાં ગૃહજીવનની હંદ, અને સંસ્કારવાળાં મિત્રોની સોખત મળી. ખવાડનાર ખાનારનો ભાડૂતી સંબંધ ધીમે ધીમે સ્નેહાળ અને મિત્રતામાં પરિણમ્યો. હાસ્યવિનોદ, અને શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, તથા બીજી ચર્ચાવાર્તાઓ અમારે થવા લાગી. બળદેવભાઈ સાચા કોમ્યુનિસ્ટની પેઠે વસુમતીના આશાભર્યા અહિંસાવાદ સામે મઝેની

સાહમારી કરતા બોંબજોળાની, ક્રાન્તિની વાતો, અને તેમાં યે બંગાળીના જેવા તેમના ઘાટ અને પહેરવેશે તેમને વસુમતીને હાથે બળબાણનું જરાક હસવા જેવું નામ અપાવ્યું.

બળબાણ ક્રાન્તિવાદી હતા છતાં જેમ કાષ્ટપણ ક્રાન્તિવાદી નિષ્કુર હોતા નથી તેમ તે નિષ્કુર ન હતા. ઊલટું તેમનું ભાવતંત્ર અતિ સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓ ગ્રહણ કરતું. જીવનમાં સાચા શ્રમજીવીનાં તત્ત્વો ઉતારવા તેમણે શિક્ષકજીવનનો ત્યાગ કરી મજૂરોના જીવનની નજીકમાં નજીકજઈ શકાય એટલા માટે મજૂરમહાજનમાં પોતે ભરતી થયા હતા. અને દિનેદિને માનવ-જીવનની કરુણતાને જોઈ જોઈ એમનું હૃદય એક બાણ પુષ્પેથી પણ કોમળ થતું ગયું અને ખીજ બાણ પથ્થરથી પણ કંટણ થતું ગયું. એમની ચિત્તભૂમિકા ઉપર ઊંડતા કરુણાના આધાતો માત્ર તેમની હાસ્યરસપ્રિયતા જ પાછા ઠેલી શકતી. અને ન્યારે તેમનું હાસ્ય બેક્ષટ ઊછળતું ત્યારે એની પાછળ વિષાદનો કોક મહાન દિમગિરિ છુપાયેલો રહેતો જ. રાધીમાના નવા મકાનમાં પણ મુક્તાં તેમના મોઢામાંથી સરેલું અટ્ટહાસ્ય આ ત્રણેના જીવનની પ્રતિ નીપજતી કરુણાના પ્રતિષ્ઠનરૂપ જ હતું.

અમે એક રવિવારને બપોરે રાધીમાને ત્યાં જમવા ગયા ત્યારે અમદાવાદમાં મે મહિનાની ગરમી હતી છતાં રાધીમાના ઘરમાં ધુમ્મસ છવાયેલું લાગ્યું. ખીટીએ ટીંગાવેલી રૂ ચોટેલી કાળી ટોપી અને મેલા કાટની બરાબર નીચે ચપટા પ્રજ્ઞાચર્ચ ચિહ્ન જેવા કાલિશંકર બેઠા બેઠા મૂછોમાંથી રૂ સાંક્ર કરતા હતા. રાધીમા હજી રોટલીનો લોટ બાંધતાં હતાં. સગડી ફૂંકી ફૂંકીને જાણે તેમનું મોઢું ફૂલ્યું હોય તેમ લાગતું હતું. બધું શાંત હતું. ઉદાસ હતું. હમેશ મુજબ વસુમતીનો ગીતાપાઠ કરતો ત્રીજો અવાજ સંભળાતો ન હતો.

વસુમતી માંદી પડી હતી. રાધીમા ખૂબ રડ્યાં હતાં. સોડાને બદલે લેમન લાઈ આવવા બદલ, અને તે ય વધારે પૈસા આપીને, ઇપ્કા ખાઈને કાલિશંકર મૂઠ યાદને બેઠા હતા.

અમે ચૂપચાપ બિહાના પર બેસી ગયા.

‘લાઈ, હારી ગઈ આજે. બેસો જરાક, રોટલી ચતાં વાર થશે.’ રાધીમાએ ઉદાસ છતાં ગંભીર અવાજે કહ્યું.

‘કેમ ?’ બળબાણએ પૂછ્યું.

‘વસુ માંદી પડી છે, એને ડોક્ટરને ત્યાં લઈ જવા લાવવામાં જ મારો વખત ગયો. અને લાઈ, વસુ આમ શાઓની વાતો કરવામાં શરૂ છે પણ માંદી પડે છે ત્યારે બાળકથી ય ભૂંડી થઈ જાય છે. અહીં ગાડીમાંથી ઉતારી ને એને દાદરો ચઢાવતાં ચઢાવતાં સો વાનાં થયાં. હવે જોડકું ઓઢીને સૂતી છે તે નથી હાલતી કે ચાલતી.’ રાધીમા કર્મકથા કહેવા લાગ્યાં.

‘માજી, અમને કહેજો લાવવું કરવું હોય તો.’ રંગીલબાઈએ વિવેક કર્યો.

‘લાઈ, લાવનાર છે તે જ જુઓ ને આ પથ્થર જેવા બેઠા છે. સોડાને બદલે લેમન લાઈ આવ્યા.’

‘રાધીમા, ત્યારે ડાક્ટરે શું કહ્યું?’ વાતને સીધી ચલાવવા મેં કહ્યું.

‘ડાક્ટરે તો બધું’ એ કહ્યું. વસુને સંતાન થયું નથી, અને એમાંથી જે દિસ્ટીરિયા લાગ્યું પડ્યો છે. હવે બીજી નકામી દવાઓ ન કરાવતાં આપરેશન ન કરાવી લો એમ કહી ચિઠ્ઠી લખી આપી છે. તે બે દિવસમાં જ મુંબાઇ જવું જોઇએ, નહિ તો કેસ ગંભીર થઇ જશે.’ રાધીમાએ કહ્યું.

‘તો તો તમારે લઇ જવાં જ જોઇએ. એમાં ફિકર શું કરવા કરો છો?’ ફાટલી ચંપક મોચીને ત્યાં સંધાવા જેટલી જાણે સહેલી વાત હોય તેમ રંગીલભાઈ બોલ્યાં.

‘ભાઇ, લઈ નો જઈશું સો. પણ મનમાં શુંનું શું થઈ જાય છે. આખી જિંદગીમાં એણે મારી સાથે જીવ્યાં રાખી નથી. એના જીવને જોખમ આવે ત્યારે મારું હૈયું હાથ નથી રહેતું. તમે આવ્યા તે પહેલાં પેટ ભરીને હું રડી. ભાઇ, ભગવાનને કહું છું કે મારો જીવ લઇ એને જીવાડ, પણ ભગવાન માને તો ય વસુ માને એવી નથી. હું માંદો પડું છું ત્યારે એનું કકલાણ તમે જોયું નથી. એ મારી વહુ નથી. દીકરી કરતાંય વંધારે છે.’ જિંદગીમાં ન સાંભળેલો એવો સાસુનો વહુ પ્રતિના રનેહનો એ કરાર સાસુવંહુની લંડાઇની ભઠ્ઠી ઉપર રાતદિ’ શેઠાતા એવા મેં સાંભળ્યા ક્યો.

‘હા માજી, કાકને બદલે કાકચો કંઈ મરાય છે? જિંદગી એ કંઈ સિનેમાની ટિકિટ છે કે એકને બદલે બીજું આવે?’ રંગીલભાઈએ રંગ રેલાવ્યો. બધા જરાક હસીને પાછા ચૂપ થયાં.

‘માજી, મંજારો મા. જે રામે અત્યાર સુધી રાખ્યાં છે તે હવે પણ રાખશે. એને કલે આપણે જીવવાનું ને એને કલે મરવાનું. જેની કસોટી વંધારે થાય છે તેની ઈશ્વરને ત્યાં વંધુ લાયકોત છે!’ હું લુખ્ખી ફિલસૂફી બોલ્યો.

રોટલીઓ વણાવા લાગી અને કાચા પાકાનો ખ્યાલ ક્યાં વગર અમે ખાંધ પરંવાયાં. બળબાણુ અને હું વસુમતીની સારવાર માટે રોકાઇ ગયાં. અંદરના એરડામાં બ્યાં અમે જવલે જ જતા ત્યાં ગોદડાના પડેલા વીંટા જેવી સૂતેલી વસુમતી પાસે અમે ગયા.

‘વસુમહેન!’ બળબાણુએ વસુમતીને બોલાવી.

‘હાં...’ ગોદડામાંથી જ તે બોલી.

‘એને પડી રહેવા દો, ભાઈ.’ કહી રાધીમા અમારી પાછળ બીનાં હાથ લૂછતાં આંખાં. બારીમાં બિન્નો બિન્નો હું નીચે ચોખંડીમાં પોતાના ડાકરને રેમાંડતા મોંજીસને જોઈ રહ્યો. બે ત્રણ બેરાં ભેગાં થયાં હતાં. અને તેને શીખવી રાખેલા સવાલો વારંવાર પૂછી ગમ્મત ઉડાવતાં હતાં.

‘દીકરા, તારે કેટલી વહુઓ જોઇશે?’ દીકરા કહેતો. ‘ચારે.’

‘અને કેટલી બેસો તારે જોઇશે?’ દીકરા કહેતો. ‘ચારે.’

‘પછી શું કરીશ?’ ‘ચાર બેસને મારી ચાર વહુઓ દોહશે. પછી હું દૂધ પીસ.’

‘પછી શું કરીશ?’ ‘પછી હું બધી વહુઓને મારીશ’ અને બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં. એમનો હાસ્ય વિલાસ છોડી મેં અંદર જોયું તો બળબાણુ રાધીમાને એક ટ્રંક ઉપરની ચીજો ઉતારવામાં મદદ કરતા હતા. રાધીમાએ ટ્રંક ઉઘાડી અંદરથી એક ચપટી પહેળી બિડી ગચ્છેલા પોલિથવાળી પેટી કાઢી.

‘ભાઈ, એક કામ તમારે ભરોસે સોંપું છું,’ રાધીમા બોલ્યાં. અમારા બોલવાની રાહ નેચા વગર તેમણે પેટી ખોલી, અંદર જોઈલી રંગની મલમલ મંદેલી હતી, અને ગોળ લંબચોરસ, એવાં જુદાં જુદાં ખાલી ખાનાં હતાં. એક ખૂણામાંથી કાગળની પડીકો તેમણે કાઢીને ખોલી. એમાં એક વીંટી હતી.

‘ભાઈ, આના રૂપિયા કરી લાવો.’ મેં વીંટી હાથમાં લીધી, ઉપર લીલા રંગનું નંગ હતું.

‘રાધીમા, વીંટી શું કામ વેચો છો? પચીસ પચાસની સવડ જોઈએ તો કરી દઈશું.’ બળબાણુએ કહ્યું.

‘ભાઈ, તમારી કરેલી સવડ ક્યાં સુધી પહોંચવાની? પ્રભુએ કરેલી સવડ પ્રમાણે જ કામ થશે. આ પેટી ભરીને ઝવેરાત હતું તે ન રહ્યું, તો હવે આને વળગી રહી શું કરવું? આ વસુના વરે કરાવેલી તે એને માટે જ વપરાવાનું લખ્યું હશે.’ અમારી પાસે સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળવા સિવાય ખીજે કંઈ છલાજ ન હતો. રાધીમા આશ્વાસનની દશાથી પર હતાં.

‘હરિ, હરિ !’ બીજો શ્વાસ લેતા બળબાણુ બોલ્યા, ‘રાધીમા, કાલે વસુમતી સાભાં થઇને ઘેર આવશે. લાવો અમે જઈએ ત્યારે.’ તેમણે શાંતિથી હાથ લંબાવ્યો.

‘હા ભાઈ, બધું લૂંટી લઇને પણ ભગવાને જીવવા દીધાં છે. પણ ગાંડું મન નથી માનતું. થવાનું હશે તે થશે. જવું તો પડશે જ એટલે યા નસીબ, કરીને જઈએ છીએ.’ રાધીમાએ કહ્યું.

બળબાણુ જાણે તે સ્થળથી દાઝ્યા હોય તેમ બિભા ચઈ એકદમ ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાછળ જતાં જતાં મેં ડાક ફરવી તો રાધીમા ખુદી પેટી સામે જોઈ રહેલાં લાગ્યાં.

વીંટીની પડીકીને ખિસ્સામાં ધાલી બળબાણુ ચાલતા હતા. તેમની પાછળ હું શ્વેત મેને ચાલતો હતો. મારાથી બોલાઈ જવાયું:

‘બળદેવભાઈ, જીવનની શી સ્થિતિ?’

‘શું સ્થિતિ છે? માણસ પૈસાદારનો ગરીબ થઈ જાય એમાં શું થઈ ગયું? જીવનની બીજી કેટલી યે કરુણાઓ છે’ સરિયામ રોડના ઘોંઘાટમાં બળબાણુનો મોટો અવાજ પણ સંભળાતો ન હતો. ‘માણસની માણસાઈ નષ્ટ નથી થઈ ત્યાં સુધી સારું છે. જિંદગીના જે સંજોગો માણસની માણસાઈ લૂંટી લે છે એની ખરી ભયાનકતા અને કરુણતા તમે જોઈ છે? આપણે બધા દેખતા છતાં નથી જોતા. એ એના કરતાં ય વધારે કરુણ છે. કેને દોષ દેવો?’

‘હા, કેને દોષ દેવો?’ હું બોલવા જતો હતો ત્યાં ‘એઈ સમાહો’ એવી ખૂમ સાથે એક ચક્રચક્રતી વિક્ટોરિયા ગાડી કોઠા રૂપસુંદરીને લઈ વેગથી પસાર થઈ. એક આંધળો ફકીર ‘યા અલ્લાહ, યા અલ્લાહ,’ ખૂમ પાડી હાથની હથેલી ધરીને કુટપાયરી પર ચાલતો હતો. બળદેવભાઈ બોલ્યા, ‘એને કહો કે એ પોકાર કરવો રહેવા દે અને બોલ કે “યા નસીબ! યા નસીબ!” કેમ ખરું ને? અને આમેઝિનની એક રેકડ જેવું તે હસ્થા: ‘હા-હા-હા-હા. !’

હાસામ્ય

રાજસ્થાની અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં

[રાજસ્થાની અને ગુજરાતી ભાષાનું સામ્ય તે નિર્ણય છે. પણ બન્ને ભાષાના કંઈક સાહિત્યમાં પણ ઘણું સામ્ય છે. એક ને એક દુહો જરા શબ્દકેરથી રાજસ્થાની અને ગુજરાતીમાં મળી આવે છે. આનાં અનેક કારણો હોય શકે: રાજસ્થાનથી ગુજરાતમાં આવેલા લોકપ્રવાહ, તેમ જ રાજસ્થાન અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાં આવતો જતો એક જ ખારોટ ચારણો વગેરે રાજસ્થાનો નયકવર્ગ, જુદાં જુદાં રાજ્યોના લોક ચારણો વચ્ચે સાહિત્યસંપર્ક, અને રાજસ્થાન અને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો વચ્ચેનો વ્યવહાર.

૧ કેટલાક દુહાઓ એ ને એ જ એકાદ શબ્દકેરે આવે છે તે પણ રહેવા લીધા છે. તમો]

રાજસ્થાની

કંથા રિળ મેં જાયનૈ, કીજૈ કિળરો સાથ ।
સાથી ચારૈ તીનિ હૈ, હિયો કટારી હાથ ॥ ૧ ॥

કાઠિયાવાડી

કંથા રણમાં મૂઝતા, કેની નોવે વાટ,
સાથી તારાં તણુ છે: હૈયું કટારી હાથ. ૧

રાજસ્થાની

ઘોડો જોડો પાઘડી, મૂંછાંનો જ મરોડ ।
યે ચારોં ના ચૂકે, રજપૂતાં રાઠોડ ॥ ૨ ॥

કાઠિયાવાડી

ઘોડો ભેડા પાઘડી, મૂંછું તણી મરોડ,
ચાર થીજ એ ના ચૂકે, રજપૂતી રાઠોડ. ૨

રાજસ્થાની

હાડ સગો નહીં હોય, નેહ સગો સો હી સગો ।
ચારોં જુગ દગ જોય, માંય સ્વહી, મહિલા જલે ॥ ૩ ॥

કાઠિયાવાડી

હાડ સગો નવ નણુ, પ્રીત સગો સો હી સગો,
ઓ આદુ ઓ ખાણુ, માં દખે મહિલા જળે. ૩

રાજસ્થાની

અમલ તું ઉદમાદિયો, સેણાં હન્દા સેણ ।
થા ચિન ઘડી અન આવડે, પીકા લગૈ નૈણ ॥ ૪ ॥

* કાઠિયાવાડી દુહાઓ; કહાનજી ધર્મસિંહ કૃત-“કાઠિયાવાડી-સાહિત્ય” માંથી, અને રાજસ્થાની-દુહાઓ રામનરેશ ત્રિપાઠી દ્વારા સંગ્રહિત “સારવાડકે મનોહર ગીત” માંથી

काठियावाडी

अभक्ष तु उदभातिओ, सेलां संघो सेलु,
आवे तो आछो लगे, नहि तो शीकां नैलु. ४

राजस्थानी

माथा मुंडायां तीन गुण, गई माथेरी, खाज ।
मल्लां छोडा चौधरी, हांसल छोडयां राज ॥ ५ ॥

काठियावाडी

शिर मुंडायांथी त्रष्टु सुभ, लये लू ने भाज,
भावाने लाडु भणे, लोग कडे महारान. ५

राजस्थानी

सूफीडारी नार, चढ चौबारे चक-चक करे ।
थारा ने वरजले, महाराने पोयां सेरे ॥ ६ ॥

काठियावाडी

सोशीडानी नार, अभलीसूं अगड करे,
तूं तहाराने वार, अभाराथी पीधे सरे. ६

राजस्थानी

आराक नट साधक सति, सूरान सहेचो सेल ।
अराफरी की बात नहों, खराखरी को खेल ॥ ७ ॥

काठियावाडी*

आराक नट साधक सति, शरा सहेचो सेल,
अराफरीकी बात नहि, अराफरी के खेल. ७

राजस्थानी

शियाले सोरठ भलो, ऊलाळे गुजरात ।
वर्षामां वागड भलो, कछडो बारे मास ॥ ८ ॥

काठियावाडी

शियाले सोरठ भलो, उनाले गुजरात,
वर्षामां वागड भलो, कछडो बारे मास. ८

राजस्थानी

त्राण भांगा संघाय नहि, मन मोती औ काच ।
सुणतल फानन मानिए, नजरं जोयां सांज ॥ ९ ॥

* काठि गोकुलदास द्वारकादास रायपुरा द्वारा संशुद्धित "काठियावाडी-दूहाओ" भांयी-बेअक

झंडासांभ्य

झाड़ियावाडी

तलु लांगां संधाय नहीं, भेन भोती ते डाय,
सुखतल कान न भानिजे, नज्ज जेयां सांय. ८

राजस्थानी

समजण दे तो संपत दे, नकर थारी समझण पाछी ले ।
पण समझण और संपत नहीं, तो दो धक्का म्हारे से ले ॥ १०

झाड़ियावाडी

समजलु दे तो संपत दे, नकर तारी समजलु पाछी ले,
पलु समजलु ने संपत नहीं, जेवां जे धक्का मां दे.

राजस्थानी

चमार घर चंदन उगे, माथे सुकवे चाम ।
चंदन विचारा क्या करे, पडा नीच से काम ॥ ११ ॥

झाड़ियावाडी

अमार घर अंदन उगे, तो माथे सुकवे चाम,
अंदन बिचारुं थुं करे, जेने पडथुं नीचथुं काम. ११

राजस्थानी

स्याम उगारी रण रहे, ये रजपूतां रीत ।
ज्यां लग पाणी आवटे, त्यां लग दूध निचित ॥ १२ ॥

झाड़ियावाडी

स्याम उगारी रण रहे, जे रजपूतां रीत,
ज्यां लग पाणी आवटे, त्यां लग दूध निचित. १२

राजस्थानी

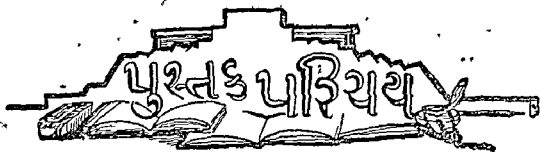
परपूतां में परखियो, मूंछा तणी अणि ।
म्हे तो लांबी पहेरस्यां, पण जद पहेरे घणी ॥ १३ ॥

झाड़ियावाडी

परपूतां रहे परखियो, मूंछा तणी अणी,
मे तो लांबी पेरस्यां, पर नद पेरे धणी. १३

राजस्थानी

घर घरती पग पागडे, अरियां तणो गरड्ड ।
हजू न छोडे साहवा, मूंछां तणो मरड्ड ॥ १४ ॥

શાક્ત સંપ્રદાય, તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર
અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર

લેખક:—શ્રી. દિ. ખ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, ખી. એ.

દિવાન સાહેબ—ખંભાત રાજસ્થાન, ખંભાત.

પ્રકાશક:—શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા—મુંબઈ મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા મંથમાળાના નં. ૧૩ માં તરીકે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ સભાએ ગુજરાતનો “મુખ્ય મુખ્ય ધર્મ વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ નામની ગ્રંથાવલિ પ્રકટ કરવાનો ઉપક્રમ ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી આદરેલો છે. આવી ગ્રંથમાળાની ઉપયોગિતા વર્ણવવાની જરૂર નથી. પણ શ્રી. કાર્પાસ ગુજરાતી સભા જેવી સંસ્થા જ કરી શકે એવું આ કામ છે એટલું જરૂર કહેવું જોઈએ.

શાક્ત સંપ્રદાય સંબંધી પુસ્તક લખાવવા માટે શ્રી. કાર્પાસ સભાએ શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાની પસંદગી કરી એ તદ્દન યોગ્ય કયું છે. ગુજરાતમાં શાક્ત સંપ્રદાય વિશે એમનાથી વધારે વિશાળ અભ્યાસવાળો કોઈ સાક્ષર હોય એમ હું ધારતો નથી, અને એમણે ‘રાજ્ય પ્રકરણના’ વિપુલ અર્થપ્રદ ‘અનેક વ્યવસાયો’ વચ્ચેથી પણ જિંડા અભ્યાસ અને વિશાળ વાચન માટે ઘણો સમય માગે એવો ગ્રંથ લખવાનું કબૂલ કર્યું તેનો હેતુ એમના જ શબ્દોમાં “શાક્ત સંપ્રદાયમાં ધર્મતત્ત્વનું જિંડાપણું અને વ્યાપકપણું કેટલું રહેલું છે” તે બતાવવાનો છે. અને આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનો એમણે કેવો પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો છે તે આ ગ્રંથ વાંચવાથી જ સમજાય એમ છે.

આ ગ્રંથનાં કુલ સોળ પ્રકરણો પાઠવામાં આવ્યાં છે અને પ્રત્યેક પ્રકરણના વિષયનો નિર્દેશ ટૂંકમાં વિષયાનુક્રમણીમાં કર્યો છે. એ વિષયાનુક્રમણી નેવાથી આ ગ્રંથમાં કયા કયા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જશે પણ અહીં પ્રકરણવાર વિષયોનો નિર્દેશ કરવાથી કાંઈ લાભ નથી. તેમ જ શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈએ કરેલાં વિવરણની પ્રશંસા કરવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી, એની જરૂર જ નથી. કારણ કે એમનાં વિવરણની ખૂબી ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એક બે મતભેદનાં સ્થાનોનો ફક્ત અંગૂલિ-નિર્દેશ કરવાની ઇચ્છા છે.

(૧) શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ આ ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક વિવરણપદ્ધતિને ગૌણ રાખીને ઘણુંખરું વિવેચન કરેલું છે. મારા આ વિધાનને સિદ્ધ કરવા માટે વિગતવાર દાખલાઓ ન આપતાં પ્રકરણ ૧૩ મું વાંચવાની સૂચના કરું છું. એ પ્રકરણના આરંભમાં જ લખ્યું છે કે “હિન્દુ ધર્મનાં અનેક સંપ્રદાયો અને પંથો છતાં, તે મર્મમાં

શક્તિવાદ એટલો આડાઅવળો યુગાયેલો છે કે હિન્દુધર્મની પ્રાણનાડી કહીએ તો શક્તિના સ્વીકારમાં છે.” (પૃ. ૧૪૫). આ દૃષ્ટિએ વેદથી માંડી હાલના યુગરતી સાહિત્ય પર્યંતના સાહિત્યસમૂહનું દર્શન એમણે કરેલું હોવાથી “શક્ત સંપ્રદાયનો, એક જુદા સંપ્રદાય તરીકે, ઇતિહાસ, જોઈએ તેટલો આ અન્યથી સ્પષ્ટ થતો નથી, મારી” કહેવાની મતલબ એ છે કે પદાર્થમાત્રમાં તે તે પદાર્થના ધર્મરૂપ વિશિષ્ટ શક્તિ હોય છે એ કબૂલ છે; પણ માત્ર એ વિચારેનો સદ્ભાવ જ્યાં જ્યાં દેખાય ત્યાં ત્યાં શક્ત સંપ્રદાયનો પણ સદ્ભાવ છે એમ કહેવામાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.

(૨) “શંકરાચાર્યને શક્તિદીક્ષા મળેલી અને તેના ફળ તરીકે (ક) સાન્દર્ભલહરી, (સ્વ) પ્રપંચસાર, (ગ) લલિતા ત્રિશતીભાષ્ય અને (ઘ) આનંદલહરી વગેરે સ્તોત્રો એ ચાર પ્રકરણુઅન્યો શંકરાચાર્યે રચ્યા છે” એમ શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ કહે છે (જુઓ પૃ. ૫૬). મને આ વિધાનમાં શંકાનાં ઘણાં કારણો દેખાય છે. આ સમગ્ર વિષયની ચર્ચા ટૂંકા અવલોકનમાં અશક્ય છે; પણ શંકરાચાર્યના નામ ઉપર ચડેલા જોટલા અંથો અત્યારે મળે છે તે બધા “અલસૂત્રતા ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યના છે એમ તો શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ પણ નહિ માનતા હોય. પ્રો. બેલ્લકર અને તેના શિષ્યે મળીને “કેટલોગસ કેટલોગોરમ” મદ્રાસના રિપોર્ટો તથા વાણીવિલાસ સીરીઝ વગેરેમાં છપાયેલા શંકરાચાર્યના અંથો ઉપરથી પાઠી તારવી તો કુલ ચારસો અંથો શંકરાચાર્યના નામ ઉપર ચડી આવેલા મળી આવ્યા. બધામાં “ઇતિ શ્રીમદ્ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રીમદ્ શંકર સ્થાવત્ પૂજ્યપાદ્મતૌ” એ રીતે અન્તે લખેલું છે. આ ચારસોમાંથી કુલ ચોવીસ અંથો (૧૧ ભાષ્યો, ૮ સ્તોત્રો અને પાંચ પ્રકરણુઅન્યો)ને શંકરાચાર્યના માનવા બેલ્લકર તૈયાર છે (જુઓ વર્ધાન ફિલસૂફી ઉપર કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં તેણે આપેલાં ભાષણો, ભાષણ છઠું). મારો અંગત મત તો એક પણ સ્તોત્રને ભાષ્યકારનું માનવાથી વિરુદ્ધ છે. જૂના ટીકાકારો સુરેશ્વરાચાર્ય, આનંદગિરિ વગેરેની ટીકાઓ મળે છે એ પુરાવા પણ છેતરનારો છે, કારણકે જો મૂળની નીચે શંકરાચાર્યનું નામ મુકવામાં વાંધો ન આવ્યો તો ટીકા નીચે સુરેશ્વરાદિનું નામ મુકવામાં શો વાંધો આવે? અલખત, આ રીતે શંકા લંબાવતાં પ્રાચીન સાહિત્ય ઉકેલવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય એ કબૂલ છે, પણ સાચા ઐતિહાસિક વિવેચનના પ્રયોગથી ઘણી ખરી મુશ્કેલીઓનો તોડ નીકળી શકે એવું છે. ટૂંકમાં મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે આ સાન્દર્ભલહરી વગેરે સંદિગ્ધ અન્યોના આધારે શંકરાચાર્ય ઉપર અમુક મતનો આરોપ કરવો એ ખોટું છે. એ રીતે તો શંકરાચાર્યને માથે કેઈ પણ સંપ્રદાયની માન્યતાનો આરોપ થઈ શકે એમ છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ કહે છે કે “શંકરાચાર્યના સમયમાં શક્ત મતનાં ત્રણ રૂપો પ્રચલિત હતાં:—(૧) કૌલમત, (૨) મિશ્રમત, (૩) સામયિક મત.” (પૃ. ૫૭) શંકરાચાર્યના સમયમાં આ મતો પ્રચલિત હતા એ મટે શો પુરાવો છે? શંકરાચાર્યના સમયમાં પ્રચલિત બાદ મતોનું તથા કાપાલિક* વગેરે પાશુપત મતોનું ખંડન ભાષ્યકારે કર્યું છે. એ ખંડન જ તે તે મતો એ વખતમાં પ્રચલિત હતા એનો પુરાવો છે. શક્તસંપ્રદાયનું ખંડન કે સ્વયં ધ. સ. ભાષ્યમાં કે ઉપનિષદ્ ભાષ્યમાં ક્યાંય છે? ગ્રંથકર્તાએ શંકરભાષ્યમાંથી ‘શક્તિયુક્ત છદ્મ’ ‘પરમેશ્વરની શક્તિ’ વગેરે ‘શક્તિ’ શબ્દના આવા પ્રયોગોવાળાં વચનો એકાં કરીને એ પ્રયોગો શક્તિવાદનું સમર્થન કરે છે એમ કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૪૮). પણ

* કાપાલિક વગેરે સૈવધર્મના પંથબેદોનો ઉલ્લેખ જો કે શંકરાચાર્ય પોતે કર્યો નથી પણ ભામતીકારે કર્યો છે. ભામતીકારે ઈ. સ. ૮૦૦ માં એક ગ્રંથ લખ્યો છે

આગળ પાછળનો સંગ્રહ જોતાં માત્ર શક્તિનો સ્વીકાર બાહ્યકારના સંપ્રદાયમાં છે. જો કે એ 'શક્તિ' ને તેઓ અવિદ્યારૂપ ગણે છે-પણ કાષ્ઠ જાતના શક્તિવાદનો સ્વીકાર નથી.

દુકામાં મારું વક્તવ્ય એટલું જ છે કે શક્તિ સંપ્રદાયના વિચારનું મૂળ આ વિશ્વમાં પ્રદર્શમાત્રના ધર્મરૂપે તથા બનાવના કારણરૂપે રહેલ કાષ્ઠ જાતની શક્તિના આંતરદર્શનમાં રહેલું છે. એટલે સુધી એ વાત ઠીક છે પણ શક્તિ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ સમજવામાં શંકરાચાર્ય સંગ્રહી પ્રકરણ સાતમામાં આપેલાં વિવરણ જેવાં વિવરણો સરલતા નહિ પણ મુશ્કેલી ઉત્પન્ન કરે છે. કારણ કે એ પદ્ધતિ પ્રશ્નને ગૂંચવી નાખે છે.

(૩) શક્તિ સંપ્રદાયની દીક્ષામાં પંચમકાર-મઘ, મૈથુન, માંસ, મત્સ્ય અને મુદ્રા-નો સમાવેશ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એ કારણથી તાંત્રિકાની અથવા તાંત્રિક માર્ગની નિન્દા કરવામાં આવે છે. શ્રી. નર્મદાશંકરભાષા આ નિંદાનો વિરોધ કરતાં પંચમકાર દીક્ષાના બંધાવમાં નીચેની દલીલો કરે છે: (૧) આ દીક્ષા પશુ અધિકારીઓ માટે છે. (૨) "જે સાધકને મદ્યાદિ સહજ હોય તેમને નિયમવિધિથી તે ક્રમપૂર્વક છોડાવવાં એવો આશય છે. (૩) વૈદિક પશુપત્રોમાં હિંસા, માંસભક્ષણ વગેરે યત્ન છતાં વેદવાદીઓ શક્તિ સંપ્રદાયને વામમાર્ગ ગણી નિંદે છે. (૪) પ્રત્યેક ધર્મમાર્ગમાં ન્યૂનાધિક અંશે અધર્મની શાખાઓ પેટેલી જોવામાં આવે છે.

અહીં પણ મને લાગે છે કે તદ્દન સાદા પ્રશ્નને ગૂંચવી નાખવામાં આવ્યો છે. દરેક ધર્મમાં મનુષ્યસ્વભાવસુલભ ભજનાધીને પરિણામે અધર્મ કે ધર્મનાં વિરૂપતરંગો કાળક્રમે પેસી જાય છે, એ વાત સાચી છે. પણ વામમાર્ગની નિંદા આ દ્વણ માટે નથી થતી. વૈદિક યજ્ઞમાં હિંસા હતી એ વાત સાચી, પણ એ માટે બૌદ્ધો અને જૈનોએ એની પુષ્કળ નિંદા કરી છે. પહેલો અને બીજો બેય મુદ્દાઓ એક જ કક્ષામાં પડે છે. સાધકોમાં અધિકારબેદ જરૂર હોય છે અને સહજ દ્વણોને એકદમ પણ છોડાવાય અને ક્રમશઃ પશુ છોડાવાય. પરંતુ તંત્રમાર્ગની નિન્દાનું મુખ્ય કારણ મારી સમજ પ્રમાણે જુદું જ છે. સાધારણ રીતે પામર મનુષ્યો હિંસા, મૈથુન વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વભાવથી જ પડેલાં છે, ત્યારે ધર્મ પામરતા છોડવાનો અને સંસ્કાર પામવાનો નવો માર્ગ બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તથા જેઓ પામરતા છોડે તેઓને પોતાના રક્ષણમાં લે છે. પરંતુ તાંત્રિક માર્ગ જેવા કાષ્ઠ કેઈ કહેવાતા ધર્મો પશુ અધિકારીનાં સહજ કર્મોને પણ ધર્મનું નામ આપે છે. શિવ ધર્મના કાપાલિક વગેરે પંથો ઉપર આ જ આક્ષેપ છે. અને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મની અસરથી વૈદિક હિંસાનો તથા મદ્યાદિનો ત્યાગ કર્યા પછી એ ત્યાગ કરનાર વૈદિક હિંદુઓએ ધર્મના નામથી મઘ, માંસ, મૈથુન વગેરેને પકડી રાખનાર અધારપંથીઓ, કાપાલિકા તથા વામમાર્ગોની નિન્દા કરી એટલું જ નહિ પણ આવા પન્થોનો જાહેરમાંથી લગભગ અદિષ્ઠકાર કર્યો.

તંત્રમાર્ગની નિન્દાનો ઐતિહાસિક ખુલાસો મને આવો લાગે છે અને એમાં હિન્દુ સમાજની આરોગ્યવાળી સ્થિતિનું લક્ષણ મને દેખાય છે. અલબત્ત, આ રીતે તંત્રમાર્ગ નિંદાજનક જવાથી એમાં સારા જોયા વિચારોથી ભરેલા ગ્રાહ્ય અંશો છે તેની ઉપેક્ષા થઈ છે એ મારે કબૂલ છે. આખું તાંત્રિક સાહિત્ય ઉપેક્ષિત રહ્યું છે. એ પણ કબૂલ છે. ઉપર બતાવેલાં કારણોથી એમની વિવરણપદ્ધતિમાં મને કેટલાક વાંધા લાગવા છતાં શક્તિ સંપ્રદાયના સારા અંશોને ઉપર લાવવાનો તથા એ સમગ્ર વિષયનો ઉદ્ધાર કરવાનો જે પ્રયાસ શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ કર્યો છે એ માટે તો ગુજરાતી વાચકવર્ગ એમનો ધન્ય છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૬

આપાઠ : ૧૬૮૯

અંક ૩

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ*

“સરસ્વતીચંદ્ર” નવલકથાનો ઉદ્દેશ સમસ્ત જીવનની સમાલોચના કરવાનો છે. તેમાં ખીજા વિષયો સાથે રાજ્યપ્રકરણ પણ આવે છે. ગોવર્ધનરામે રાજ્યપ્રકરણને દૃષ્ટિએ ચર્ચ્યું છે: એક તો હિંદુ તત્કાલીન રાજ્યપ્રકરણ; અને ખીજું, હિંદુ ભવિષ્યનું રાજકારણ, જેમાં હિંદુ ને તેની બહારનું જગત, બનેલું રાજકારણ સમાઈ જાય છે, ને જેમાં લેખકે પોતાનું મનોરાજ્ય પણ આપ્યું છે. આ ખીજા ચર્ચા તેમણે હિંદુ સંસ્કૃતિની ભૂમિકા પર ફેરી છે; પણ દૃષ્ટિ સર્વગ્રાહી છે અને કાલમાં પણ નંખાય. તેટલી દૂર નાંખેલી છે. આપણે આ લેખમાં આ ખીજા દૃષ્ટિનો વિચાર કરીશું.

ઉપરનાં વિવેચનોમાં આપણે ગોવર્ધનરામનું આપણા પ્રાચીન, મુસ્લીમ, મરાઠી, બ્રિટિશ, ને રાજસ્થાની રાજકારણનું દર્શન જોયું, ને આપણે તે જ સાથે સંસ્કરણ પામતા રાજસ્થાની કારભારનાં-જે સંસ્કૃત થયેલાં ને પછી પ્રગતિને પથે ચડેલાં રાજસ્થાની કારભારનાં-મુખ્ય સ્ત્રોતો જોયાં. હવે આપણે ગોવર્ધનરામે કરેલું યુગદર્શન જોઈએ.

ગોવર્ધનરામે જ્યારે “સરસ્વતીચંદ્ર” લખ્યો ત્યારે હિંદમાં જે યુગપરિવર્તન ચાલી રહ્યું હતું તે આપણે ઉપર વિગતવાર જોઈ ગયા; પણ ગોવર્ધનરામે માત્ર આપણા દેશનું રાજકારણ વિચાર્યું નહોતું. તેઓ વિચારબળ એવા પક્ષપાતી કે એકદૃષ્ટિવાળા નહોતા. જેમ પેતાના દેશના રાજકારણની વિશિષ્ટ મોટોરોમાંથી લગભગ સમગ્ર દર્શન પૂરું અને ને દર્શનને દેશની પુરાતન સંસ્કૃતિનો ને વર્તમાન યુગની સંસ્કૃતિનો એકમેળ કર્યો તેમ તે રાજકારણને તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ સાથે વિચાર્યું અને તેની ઘડમાં તેને સંકેલી દીધું. એવા વિભાગનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં આ વિચારની પરિપક્વ દશા આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

જે વખતે યુરોપમાં ઇંગ્લંડ ઉચ્ચ કોટિનું રાજ્ય ગણાતું હતું ને ખીજાં રાજ્યો તેની અપેક્ષાએ ખીનઅનુભવી ગણાતાં હતાં. ઇંગ્લંડના તાજમાં જવાહીરરૂપે જડાઈ રહેલા ભારત-વર્ષનો ગૂંજરાત દેશનો એક પીસતાળીસ વર્ષનો વિદ્વાન માનવી એ વખતે એવો અનુભવ કરે તો તેમાં નવાઈ પણ નથી. તેને મન તો કપિલોકો એશિયા-યુરોપમાં ચોતરફ ફાડાઈ કરી રહ્યાં હતાં. ને હતું પણ તેમ જ. મહારાણી વિક્ટોરિયાના મરણ વખતે ઇંગ્લંડ હુનિયાનાં

* તા. ૭-૪-૩૩ ના રાજ વડોદરાની સાહિત્ય સભાના આશ્રય હેઠળ ડૉ. મહુભાઈ હ. કાંટા-વાળાના પ્રમુખપદે આપાયેલું આખ્યાન.

૧ આ વિષયની ચર્ચા “કામુદી” નાં પુસ્તક ૮ અંક ૨ થી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

સર્વ રાજ્યોમાં પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું હતું. તેના મહારાજ્યમાં અસંતોષ હતો, પણ રાજદ્રોહ નહોતો; તેના સમાજમાં અસંતોષ હતો, પણ વિપ્લવવાદ નહોતો; તેનું રાજકારણ બધી પ્રજાના હિતનું સાધક નહોતું, પણ તે પ્રજાના હિતનું ચિંતક તો હતું; તેની આર્થિક સંપત્તિ સામે અમેરિકાની અને જર્મનીની આત્મારના જેવી બીપણ હરીફાઈ નહોતી; તેના સામ્રાજ્ય-પદ સામે રશિયા ડાળા ફાટતું હતું; ને જર્મની હજી કિશોર વય મૂકી યુવાવસ્થામાં આવતું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં રશિયા ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે યુદ્ધ સળગી ગિહત, પણ ડફરિને તે અટકાવ્યું. ત્યારપછી ધીમે ધીમે રશિયા, ઇરાન કાબૂલ ને ચીન તથા તુર્કી ને તિબેટમાં ઇંગ્લંડ સાથું ખટપટ કરતું હતું. ઇંગ્લંડના હિંદના સામ્રાજ્ય સામે એ વખતે આંતર નહિ પણ બહારનો ક્ષોભ વધારે હતો, ને તે ક્ષોભ રશિયા તરફનો માત્ર હતો. પણ રશિયાનું રાજ્યતંત્ર સહેલું હતું અને ઝારની સત્તા પ્રજામત ઉપર બૂઝતી નહોતી; તે તેની નબળાઈ હતી ને તે નબળાઈમાં ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યની સલામતી રહેલી હતી. આ બાબત ગોવર્ધનરામ “સરસ્વતીચંદ્ર” માં અનેક વાર તપાસે છે. રશિયા ને જર્મની પ્રગતિ-એટલે અર્જુનના રથનાં દ્વારાં ઝાલવા ને ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેમની પ્રજા સુખી નથી તેથી તેમનાં રાજ્યતંત્રો સ્થિર રહે છે.

ન્યાં પાંચાલી-પ્રજા (ચોથો વિભાગ પા. ૬૨૮-૨૯) સુખી નથી ત્યાં અર્જુનના રથની ગતિ ધીમી હોય છે. રશિયાની પ્રજા કાંધપણ સમૃદ્ધિ પામી નથી, ત્યારે ગજરાજની એટલે જર્મનીની પ્રજા હસ્તિની-હાથણી-હોઠ રાજ્યની ને રાજ્યની પ્રજાની પ્રીતિ ઝાઝી છે પણ તેની પ્રીતિ ક્રિયાના સંસ્કાર પૂર્ણ નથી. તેથી ત્યાં પણ સમૃદ્ધિ નથી, ને રથની પ્રગતિ શિથિલ છે.

ગોવર્ધનરામ ઇટાલીના ને ફ્રાન્સના સર્વકાળના રાજ્યકારણનું દર્શન આપે છે (ચોથો ભાગ, પા. ૬૨૧-૬૨૨). મયૂર ઇટાલીના રાજકારણને સૂચવે છે, તો ચક્રાર (ચોથો ભાગ, ૬૨૨-૬૨૬) ફ્રાન્સના રાજકારણને સૂચવે છે. “આ રથ (અર્જુનનો) પ્રથમ એ પાળાના (ભૂમધ્ય સમુદ્રના પર્વતો) પૂર્વભાગમાં (એટલે ઇરાનમાં ને હિંદમાં) ને દક્ષિણ ભાગમાં (મિસર વગેરેમાં) ચાલતો હતો. હાલ તમે (કુસુદને સરં કહે છે) જુઓ છો કે એ પશ્ચિમ-તટથી પણ પશ્ચિમમાં છેક પશ્ચિમે દ્વીપ (ઇંગ્લંડ) છે ત્યાં કપિ લોક વસે છે ને આ રથના મુવળુંસૂત્ર એ કપિલોક અતિબળથી ખેંચે છે. એની નીચે જે પક્ષીરાજ (ફોસ) બીજું સૂત્ર ખેંચે છે તે દિવસે ગરુડ થાય છે ને રાત્રે ચક્રાર થાય છે.

આપણને તે આજ બહાવરે દેખાય છે. તે આ ચિન્તામણિની શક્તિથી. ત્રીજી પાસથી ઉપરનું સૂત્ર પેલો ગજરાજ (જર્મની) ખેંચી રહેલો છે ને તેની દક્ષિણે ટૌકા કરતો રસિક મયૂર (ઇટાલી) એક સૂત્ર ખેંચે છે.”

જર્મની ને ઇટાલી સ્વતંત્ર ને એકરાષ્ટ્રો થયાં તે ઇ. સ. ૧૮૭૧ ની સાલનો વર્તાંત. તે બિસ્માર્ક ને કાવૂર તથા મેઝિનીના પુરુષાર્થ ને આત્મિક બળનું પરિણામ. ઓગણીસમી સદી તેની અધવચમાં જન્મેલા ને તે જ વખતે ટ્રેન્ડયુએટ ચએલા ગોવર્ધનરામને વિચાર કેમ ન કરાવે? જર્મનીમાં તેને બેરોસો છે, પણ ઇટાલી ઉપર તેને બહુ આસ્થા નથી. કારણકે તે મયૂર ઘડીકમાં પીછાંતો કલાપ કરી નૃત્ય કરે છે ને ઘડીકમાં કલાપને સંકેલી દે છે ને ઘડીકમાં પાડી નાંખે છે. હાલમાં તેનો કલાપ બધો છે, પણ એ મયૂરનામાં પોતાની

મયૂરીનું પોતાના જ વૃક્ષ ઉપર રંજન કરવા ઉપરાંત વધારે શક્તિ, વૃત્ત કે ગતિ કાંઈ જ નથી. એ મયૂરીની પોતાની ગતિ બહુ જીંદગી હવે નથી. તે જાતે રમણીય, સુંદર ને રસિક છે; પણ હિંદ-દેશમાં એનો જેવા મયૂર થઈ ગયા છે તે નાશ પણ પામ્યા છે. “તેથી હિંદે તેની પાસેથી માત્ર એટલું જ જાણવાનું રહ્યું કે:-છટાલીએ પોતાની સ્થિતિમાંથી હિંદના જેવા વ્યાધિ વેળાસર દૂર કરેલા છે, કુસંપ વગેરે કાઢી નાખ્યાં છે, ને તે ધડીકમાં પડી, ધડીમાં બીડી, અસ્તોદ્યનાં અનેક ચક્રોમાં ફરી તે દેશ પાછો સજીવ થયો છે-પરેશીઓ સામે કાઈ વાર લડી, કાઠ વાર તાબેદારી સ્વીકારી પાછો સ્વતંત્ર થયો છે ને અભૂતના રથ વિમાન સાથે બીડે છે-પ્રગતિ કરે છે.” (ચોથો ભાગ: પા. ૬૨૨)

હિંદને છટાલી પાસેથી આટલું શીખવાનું છે-વિશેષ નહિ. પણ તે ફાંસ પાસેથી કાંઈ શીખી શકે કે? ફાંસમાં અનેક રાજ્યક્રાંતિઓ થઈ; તેણે અનેક ઉચ્ચ વિચારો કર્યા; તેણે દુનિયાને અંધુત્વ, સ્વતંત્રતા ને સમાનતાના પાઠો મોકલ્યા; પણ તે જ ફાંસે નેપોલિયન જેવાની સરદારી નીચે યુરોપમાં એકચક્રી થવા પુરુષાર્થ કર્યો. તેથી દિવસે ફાંસદેશ ગરુડ જેવો જાણે બેડનારો બને છે, ને રાત્રે શાંત ચંદ્રિકા જેવો પ્રસાદ આપનારો બને છે. એ ચક્રો પક્ષીના શુભો ધરાવતા દેશ હિંદને શું શિક્ષાવચન આપી શકે? આંગણીસમી સદીમાં ફાંસ તો ઇંગ્લંડનું મિત્ર બની ગયું હતું; તેને આફ્રિકામાં સારું રાજ્ય મળી ગયું હતું, ને જર્મની સામે લડવા જતાં તે હારી ગયું હતું, ચાકી ગયું હતું. તેથી-તે હિંદુસ્તાનના પોપટને મિથ્યા-ધર્મનો ને અવિચારનો ત્યાગ કરવા સૂચવે છે (ચોથો ભાગ: પા. ૬૨૩-૬૨૬), આત્મપરીક્ષક થવા કહે છે, ઇંગ્લંડમાં શ્રદ્ધા રાખવા જણાવે છે, યુરોપમાં થોડા કાળમાં સળગનારી જાલવા-સ્થળોની આગાહી કરે છે, જગત તે વખતે મોટી પ્રસવવેદના બોગવશે ને એમાંથી નવો યુગ ખેસશે ને સારે બધા દેશોનું કલ્યાણ થશે ને બધી તાબેદાર પ્રજાઓનો મોક્ષ થશે તેમ હિંદનું કલ્યાણ થશે ને તેનો મોક્ષ થશે, એમ કહે છે. ને “એ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અસ્તની કે સસ્તની આવશ્યકતા નથી, અને બીજા જે સત્વથી એ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવે છે તે દેશમાં છે કે નથી તે તારા લોકના ઇતિહાસને પૂછ, તારા લોકના મતોરાજ્યને પૂછ, અને તારી નૌકાના સુકાન આગળ બેઠેલા કપિલોકને પૂછ.” એટલું કહી એ દેશનો બોધ વિરામ પામે છે.

ફાંસ અને છટાલી બહુ બેડનાં નથી-બહુ પ્રગતિ કરતાં નથી; સારે જર્મની અને રશિયા પ્રજાબળની અસ્થિરતાથી ને અપૂર્ણતાથી માંડ માંડ વિકસે છે. પણ ઇંગ્લંડમાં (કપિલોકમાં) બધે દૂદવાના, સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના ને તેને ટકાવી રાખવાના શુભો છે. તેથી તે દેશના પુત્રો બધે ચોખ્ખું પૃથ્વી ઉપર ફરી વળે છે, (ત્રીજો વિભાગ પા. ૨૪૪) તેઓ દેશ છૂટી જાણે છે, રાખી જાણે છે, સામ દામ દંડ બેદ અજમાવી જાણે છે, વૈરીને વૈરી તરીકે પ્રમાણે છે, મિત્રોને મિત્રો તરીકે રાખે છે, પૈસા કમાવે છે, પૈસા ખર્ચે છે. ખુશામત કરે છે, મુસલમાની કરે છે, વાણિયાવિદ્યા કરે છે, બાહ્યપણું અજમાવે છે, યુદ્ધબળ ચખાડે છે, રાજનીતિ લગાડે છે, રક્ષણ દે છે, મુંબઈ જેવાં ગામડાંને મોટી નગરીઓ બનાવે છે, હજાર લોકો વડે બળથી ને કળાયા પંદર હજારને હઠાવે છે. ” તેઓ કેળુસો છે, ઉદાર છે, લુચ્ચા છે, લૂંટે છે ને સ્વાર્થ સજે છે, ને પરમાર્થ પણ સમજે છે. ” અને હિંદ તેમની પાસેથી જ રાજકારણની બધી વિદ્યા સમજી લેવી પડશે. પણ એ વખતે એ લોકોમાં બે પક્ષો હતા: કોન્ઝરવેટિવો ને લિબરલો. શું તેમાંથી કોઈ એક પક્ષ હિંદને સ્વરાજ્ય

આપવાનો છે? તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાઓ પાળશે? તેઓ સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ કરશે ખરા? શું તેઓ જુદા જુદા પક્ષોને લડાવી નહિ મારે? તેઓ અસ્ત્રહીન પ્રગ્નને કદી અસ્ત્ર આપી બળવાન કરશે?

અથવા તો શું હિંદ એક યજ્ઞ સ્વરાજ્યને યોગ્ય બનશે? હિંદી પ્રેમ પોતાનો ખરો ધર્મ સમજશે? પોતાનું બળ અજમાવશે? તે પ્રજા પોતાના સમાજની પુરાણી વ્યવસ્થાને ફેરવી શકશે? નવા જમાનાના ધર્મો સમજી શકશે? નવા જમાનાના ધર્મો સમજી શકશે? તેમને ધારી શકશે? તેના બ્રાહ્મણો-બ્રાહ્મણો-અશ્વત્થામાઓ મટી શુદ્ધ બ્રાહ્મણો થશે? ક્ષત્રિયો નવા યુગના રાજ્યને, રાજનીતિને, (એથો વિભાગ: શબ્દાર્થો માટે પા. ૨૩૦) ને રાજ્યનીતિને સમજી શકશે? વૈશ્યો નવા કાળનું વૈશ્યત્વ મેળવી શકશે? એ સમજી શકશે માટે તેમણે ક્યાં જવું? યુરોપની સંસ્કૃતિનાં સૂત્રો સ્વીકારવાં? ને હિંદની સંસ્કૃતિનાં સૂત્રોનો ત્યાગ કરવો? કે પહેલાં ત્યાગ કરી બીજાને સ્વીકારવી? કે બંનેનો સમન્વય કરવો?

આ અનુભવ તે વખતનો હિંદુત્વ હંમેશાં અનુભવતો. ગોવર્ધનરામ પ્રથમ યુરોપના બીજા દેશોનો સહકાર નહિ મળે એ સિદ્ધ કરે છે. પછી તેઓ હિંદુત્વને ઇંગ્લંડ પાસે યાચકની સ્થિતિમાં મૂકે છે. પોપટ મહારાજના ઇંગ્રેજ સંબંધના શત્રુ સામંતનો સૂક્ષ્મ દેહ મથુર એટલે છટાલી, એકાર એટલે ફાંસ, રીંછ એટલે રશિયા, ને ગજ એટલે જર્મની, એટલાં રાજ્યોના આચારવિચારમાં નિરાશા અનુભવે છે અને સ્વતંત્રતાપ્રિય એકાર-ફાંસ-દેશ-ની સલાહ માની સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવાના ઉપાયો માટે ઇંગ્લંડ-કુપિલોક પાસે બોધપાઠ માગે છે; બીજા ક્યાંય જવાનો માર્ગ રહેતો નથી-ગોવર્ધનરામ અમેરિકાની ઉપેક્ષા કરે છે.

કદાચિત્ અમેરિકા ઇંગ્લંડનું બાળક હોઈ તેમને મન બહુ વચ્ચું નહિ હોય: પણ ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી વીસીમાં અમેરિકા બાળભાવ છોડી યુવાવસ્થામાં આવતું જતું હતું ને ઇંગ્લંડ સાથે થોડાં વર્ષોમાં સમવયના જુવાન પેઠે વેપારમાં, રાજકારણમાં, સત્તામાં, સંપત્તિમાં, ને વિચારમાં હરીફાઈ કરશે તે તેમની આર્થપ્રતિભા જોઈ શકી હશે. તોપણ "સરસ્વતીચંદ્ર" માં તેમણે તે વિચાર રજૂ નથી કર્યા. ઉપરાંત, ફ્રાંસ કરતાં અમેરિકામાં હિંદને પોતાનું આત્મબળ પ્રકટ કરવાના પ્રયાસોમાં વિશેષ સહકાર, વિશેષ સહાનુભૂતિ મળશે, એ આપણા હમણાંના ચએલો અનુભવ ગોવર્ધનરામના વિચારને સ્પર્શી શક્યો નથી. ગોવર્ધનરામના વખતમાં પણ એમર્સન વગેરે અમેરિકાના વિચારકો હિંદ તરફ સહૃદય રહેતા હતા. ને વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, નિવેદિતા, ને વીરચંદ ગાંધી, જેવાં અમેરિકાનો સારો સત્કાર મળ્યો હતો.

તે ઉપરાંત એ વખતે જાપાન ને ચીન ઉચ્ચ દશાએ આવતાં હતાં અને જાપાને તો ચીનને હરાવ્યું હતું; એટલું જ નહિ પણ તેની વેપારના ને રાજકારણના વિષયોમાં રશિયા સામેની ને અમેરિકા સામેની હરીફાઈ એ વખતે પણ વિચારયોગ્ય થઈ હતી. છતાં ગોવર્ધનરામે એ દિશા તરફ દૃષ્ટિ કરી નહોતી. "સરસ્વતીચંદ્ર"ના સ્વપ્નમાં એશિયાના ને અમેરિકાના આ ધુરંધર દેશોની ગતિ આવી શકી નહિ તો ઇજિપ્ત, ધરાન, ને તુર્કી તો ત્યાં કેવી રીતે આવી શકે?

તેથી હિંદને ઇંગ્લંડનો સહકાર કેટલો મળશે તે જ હવે તો "સરસ્વતીચંદ્ર"ના સ્વપ્નમાં બતાવવાનું રહ્યું હતું. પણ તેમાં હિંદુત્વનો અનુભવ કાંઈ આશાજનક તો

નહોતો. કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ ત્યારપછી હિંદમાં નોકરી કરતા બ્રિટિશ અમલદારો ને વેપારીઓ ને તેમના ઇંગ્લંડમાં રહેતાં સહાયકો હિંદની અભિલાષાઓ સામે થયા હતા ને ઇંગ્લંડના લલા લલા મુત્સદ્દીઓએ હિંદના હૃદયનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. વેપારના વિષયમાં, અને હિંદીઓના વિષયમાં તો કોન્ઝરવેટિવો કરતાં લિબરલો વધારે મુનેગાર જણાયા હતા. આવી સ્થિતિમાં હિંદે ક્યાં જવું? કોને કહેવું? ક્યાં ન્યાય માગવો? કોઈ રાજ્ય કરતી પ્રજાએ તાબેદાર પ્રજાને માંગ્યું સ્વરાજ્ય આપ્યું છે ખરું? પણ અંગ્રેજોને આ વાચના વિચિત્ર કેમ ન લાગે કે, તે તો માત્ર એમ જ કહે ને કે—હિંદપુત્ર, તું તારો ધર્મ જાણ, ચોથો વિભાગ: પા. ૬૨૬) તે પ્રમાણે વર્ત, એટલે તારા દેશનું કલ્યાણ થશે. ”

છેવતનો પ્રશ્ન તો રહે છે કે સ્વરાજ્ય હિંદે કેવી રીતે લેવું? તેણે ઇંગ્લંડ સામે શસ્ત્ર ઉપડાવ્યું? ઇંગ્લંડના માણસો ને તેના વેપારનો બહિષ્કાર કરવો? તેના વેપારીઓને ને અમલદારોને સત્યગ્રહકરી હાંકવી દેવાં? કોઈ બીજાં રાજ્યોની મદદ માગવી? બીજા દેશોના રાજ્યકર્તાઓ સાથે ઇંગ્લંડ સામે ખટપટ કરવી? પહેલો માર્ગ સામંતનો સુદ્ધમદેહ પોપટરૂપે, વિચારતો હતો. ગોવર્ધનરામે પોપટને ઇટાલીના મયૂર સાથે ને ફ્રાંસના ગરુડને ચક્રાર સાથે સંવાદમાં મૂકી શસ્ત્રના બંડની નિષ્ફળતા હિંદપુત્રો માટે સિદ્ધ કરી બતાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. હિંદનો એક જૂના જમાનાનો બાપાતી રજપૂત આ પ્રશ્ન ઉકેલવા મંથન કરે, ને ભણેલા લોકો, જૂના જુગના રાજાઓ, રાજાઓ—માંથી કોઈ એ સવાલ કોઈ ઉપાડતું નથી તે લખી ગોવર્ધનરામે નવી હિંદી જનતાની આ દિશામાં નિષ્ક્રિયતા* ને તે જ સાથે ઇંગ્રેજ સત્તાની નિષ્ફળતા બતાવો દીધી છે. જો સશસ્ત્ર બંડ ન સંભવે તો આર્થિક બહિષ્કારનું બંડ પણ સંભવે નહિ. સત્યાગ્રહ તો સંભવે જ ક્યાંથી? તેમ ઇંગ્લંડનાં મિત્રો થઈ ગએલાં ને ગુપ્ત શત્રુ હોય તોપણ આંતરરાષ્ટ્રીય ગૂંચવણમાં પડી ગએલાં બીજાં યુરોપી રાજ્યોની મદદ પણ કેમ મળી શકે? તેથી છેવટે હિંદપુત્રોએ ઇંગ્રેજ અમલદાર—હનુમાન—સાથે મૈત્રી રાખવી રહી અને ઇંગ્લંડના દુર્યોધનરૂપ ને વાલીરૂપ કોન્ઝરવેટિવ પક્ષની અવગણના કરી તેનાં મુઠાવ પક્ષ લિબરલોનો આશ્રય લેવો રહ્યો; તેમાં તેમણે કુતીમાતાની ક્ષમાભુક્તિ ને ધીરજ રાખવાં રહ્યાં ને પોતાની પુરાતન સંસ્કૃતિમાં ને વર્તમાન યુગના સંસ્કારોમાં નવો ધર્મ સમજી તે ધર્મભાવનાનો પુરસ્કાર કરવો રહ્યો. “ સરસ્વતીચંદ્ર ”ના પ્રથમ સ્વપ્નનો ગૂઢ અર્થ આટલો કહી શકાય.

છતાં એ વખતનો હિંદપુત્ર લિબરલપક્ષ—મુઠાવપક્ષ—નો બહુ ભરોસો કરતો હતો; કારણકે તે લિબરલ પક્ષ પાંચાલીની—પ્રજાની સેવા કરતો હતો (ચોથો વિભાગ: પા. ૬૩૦) ને તે સાથે જ તેનું ચિત્ત સર્વ મનુષ્યજાતિને “ પાંચાલી ” ગણતું; જ્યારે તેમનો વિરુદ્ધ પક્ષ—વાલીનો પક્ષ—તેને જ શશશૃંગ જેવા અભિલાષો ગણી મૃગતૃષ્ણાઓ કહી તુલ્યકારતો હતો. કોન્ઝરવેટિવ પક્ષ રોજરોજ વધુ બળવાન થતો જતો હતો ને બોર ત્રિશુલ વખતે ને ત્યાર પછી તો લિબરલો તૂટી ગયા હતા—ખુદ મહારાણી વિક્ટોરિયાને ગ્લેડસ્ટનનો ને ગ્લેડસ્ટનના મરણ પછી—ઈ. સ. ૧૮૯૨ પછી—તેના પક્ષકારો તરફ ધણે આલુગમો હતો. લિબરલોનો પરાજય ઈ. સ. ૧૯૦૬ સુધી ચાલ્યો. આની છાયા ગોવર્ધનરામના વિચાર ઉપર સહેજ

* મણિરાજને સ્વપ્નમાં મલ્લરાજના સૂક્ષ્મદેહે આપેલો બ્રાહ્મણો: ત્રીજો ભાગ, મણિરાજનો શોક અને પિતૃદર્શન, પા. ૩૨૪-૩૩૨.)

જણાય છે:-હિંદુત્વ એમ કેમ ન વિચારે કે-વાલીપક્ષ-લિખરલ પક્ષ-૪૬ થયો છે ને સંખ્યામાં ને ખજામાં વાલીલોક-કો-ઝરવેટિવ પક્ષ (ચોથો ભાગ: પા. ૬૩૫) વધી ગયા છે ને લિખરલો-નો ભાવ પણ કોઈ પૂછતું નથી. તો તેમાં હિંદનો ભાવ કોણ પૂછે ?

આ અહંતા, મમતા, આ પરશુદર્પ, ઇંગ્લંડમાં ચર્ચિતો પુલર, સિડનહેમ વગેરેમાં તે વખતે જોવામાં આવતાં ને હજુ પણ આવે છે, અને જે તે વખતે નહોતા પણ જે અત્યારે જોવામાં આવે છે તે ભવિષ્યમાં જોમની સંખ્યા વધતી જશે તેવા કેટલાક હિંદુત્વે આ અહંતા, મમતા ને દર્પના સહભાગી છે. ગોવર્ધનરામ આ દરેક રાજકર્તાના અવશુણના અવતારોને સરસ્વતીચંદ્રના સ્વપ્નમાં ૩૫મા પ્રકરણમાં કુરુક્ષેત્ર ઉપર અકૃષ્ટ દુર્યોધનના મૂર્ત કરે છે (ચોથો ભાગ: પા. ૬૬૭-૬૬) ને ખીજી પ્રજામાં બહુ જોવામાં ન આવતાં પણ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજામાં અનુભવવામાં ન આવતા સદ્ગુણોના-સ્વતંત્રતાની પ્રિયતા, ખીજી પ્રજાઓનો બધુભાવ, વાણીની સ્વતંત્રતા-વગેરે સદ્ગુણોને સુગ્રોવમાં મૂર્ત કરે છે.

હિંદુત્વને આ લિખરલ પક્ષની ને હવે લેખરપક્ષની હિંદ માટેની સહાનુભૂતિ “મુદ્રારીક્ષસ” માં આવેલા ભીત વગરના ચિત્ર-(ચોથો ભાગ: પા. ૬૬૬) કર્મની રચના જેવી લાગે તે સ્વાભાવિક છે. ગોવર્ધનરામના વખતમાં ધણાને એમ પણ વિચાર થયો હોય કે જો કોઈ મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળે, ને ઇંગ્લંડનો પરાજય થતાં હિંદમાંથી બ્રિટિશ સત્તા આલીન થય તો બ્રિટિશોએ હિંદના રાષ્ટ્રના ચિત્રમાં પૂરેલા રંગ (ચોથો ભાગ: પા. ૬૬૭) પાણીમાં ને પવનમાં કેમ ઢોળાઈ ન જાય ? તે વખતે હિંદુત્વોએ શું કરવું ? ગમે તેમ પણ હિંદુત્વે આવા દર્પવાદની ઉપેક્ષા કરે એ ઠીક છે. પણ છેવટે તો તેમણે પોતાનો ધર્મ સમજવો રહ્યો ને દુર્યોધનોની નીતિને સર્પરૂપ ગણી તેની પુષ્પમાળા (ચોથો ભાગ: પા. ૬૭૦-૬૭૧) કરી નાખવી રહી. હિંદદેશ દ્રવ્યહીન, દુ:ખી, ક્લેશી, અધર્મી, શસ્ત્રહીન, પ્રારબ્ધવાદી, વિદ્યાહીન ને પ્રારબ્ધહીન (ચોથો વિભાગ: પા. ૬૩૫) છે. છતાં તેનાં લોકોએ નવા જમાનાના અનુભવો લઈ આશા ધારવી જોઈએ, તેમણે માત્ર યુરોપના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ. ગોવર્ધનરામે ચક્રોરની, મથુરની, ગજરાજની, રીંછની અને કપિલોકની વાણીથી તે જ્ઞાનની ઉપયોગિતાને નિષ્કૂળ નહિ તો અ-ચોક્કસ તો કહી દીધી છે, અને એકમાર્ગી કહી દીધી છે. તે મત પ્રમાણે હિંદુત્વોએ ધર્મ સમજવા માટે પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ વળવું જોઈએ અને તે સંસ્કૃતિને નવા યુરોપી અનુભવથી સમજી તેમાં પોતાના જીવનનો ક્રમ સમજી લેવો જોઈએ. ગોવર્ધનરામે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પણ નવું વિવેચન કર્યું છે. “એકલા બ્રાહ્મણો (ચોથો ભાગ: પા. ૬૪૭) તો શું પણ સર્વ અન્ય વર્ણોમાં જે જે સુખ્ય વસ્થાઓ રચાય છે તે સ્વધર્મસ્થ બ્રાહ્મણોથી જ રચાય છે. એ બ્રાહ્મણો ક્ષેત્રોમાં પણ અવતરે છે, ને રાક્ષસોમાં પણ અવતરે છે. તેમની બ્રાહ્મણાવતાર ને તેમની બ્રાહ્મણ્યુદ્ધિની સિદ્ધિ અને પરિણતિ જોનાર ઝોળખી શકે છે. તેવી જ રીતે સાધુજનોમાં દુષ્ટ જનનો અવતાર પણ તેની બુદ્ધિથી અને વાસનાથી ઝોળખી શકાય છે” (ચોથો ભાગ: પા. ૬૫૧). પણ હિંદુત્વોએ આ નવા યુગની સંસ્કૃતિનું સર્જન કરવા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. વેદ, કુરાન, વૃત્તિઓ, મહાભારત વગેરે બધું બુદ્ધિથી સમજી લેવું ઘટે છે. સર્વ કૃવાનાં, વાવોનાં અને નદીઓનાં મૂળોમાં વહેનાર અનંત સલિલનો ઝરો તો મેનુષ્યની સંસ્કારી બુદ્ધિરૂપ ગ્રંથ ગંગા-પાતાળગંગા-ને રૂપે જ પ્રકટ પામે છે. ને પિતામહ એ ગંગામાંથી

પ્રકટ થયા છે. ત્યારે અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થશે ત્યારે અર્જુન આ દેશમાં ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કરશે....તે કાળે...પિતામહનું શરીર આ દેશમાં નવા યૌવનથી ઊભું થશે, ઉપરના પોતાના પૂરમાં સંચાર કરશે, અને...(બધા) પદાર્થો નવું શુદ્ધ સમર્થ રૂપ ધારણ કરશે...” ત્યારે જ શુદ્ધ સનાતન ધર્મ અને તેનો પિતામહ લોકસંઘને પોતાના પ્રકાશમય સંસ્કારોથી દ્વિજત્વ આપશે, ત્યારે જ વ્યાસનારાયણ જેવા યોગદર્શી સર્વજ્ઞતાત્મક આદ્યજ્ઞો આ દેશને પોતાના ચરણરૂપરંજનો અને ઉપદેશનો અધિકારી ગણશે, ત્યારે જ આ દેશમાં સુયંયુગ પાછો આવશે, “ષ્ટિદિશ યુગના સમય સુધી હિંદીઓએ દહેરાંઓના ને મંદિરના, ને મસ્જિદોના ધર્મને ધર્મ ગણ્યો હતો, જે ધર્મ પાટણના સોમનાથને કામ ન લાગ્યો, પવિત્ર કાશીના વિશ્વનાથને કામ ન લાગ્યો, ને આગ્રાના તાજને કે દિલ્હીના કુત્બ મિનારને કામ ન લાગ્યો.” તેથી જ મલ્લ મહાભવનમાં યુધિષ્ઠિરની મૂર્તિની નીચે આરસની તક્તીના સુવર્ણલેખમાં જણાવ્યું હતું કે—આજકાલ શૈવ વૈષ્ણવ ખ્રિસ્તી મુસલમાન આદિ મતમતાંતરવાચક શબ્દોમાં જણાતા મમતામૂલક ધર્મ સાથે ધર્મરાજેના ધર્મને લેવાદેવા નથી. (ચોથો ભાગ: પા. ૨૧૩) સર્વ પ્રજાઓને, સર્વ દેશમાં, સર્વ યુગમાં, સામાન્ય પૂંજનીય ધર્મ ધર્મરાજનો ધર્મ છે.

અપૂર્ણ]

પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર એમ. એ.

ઝરણું

[શિખરિણી]

રહું સંભારીને જીવન અમ આ તો વહી જતું,
અને એ સોતો શે દૂર દૂર વહે શબ્દરણુમાં,
વળી વંટોળે ત્યાં ગગન ચઢતી ધૂળ ઉડતી,
વિભો ! એ સોતોને કુળવી ક્યમ વેરાન કરી દે ?

વહેવા દે સાથે સધન વનની છાંય મહોંથી,
ભલે કુદે ગાતાં જીવનગીતનો મર્મર ખ્વનિ,
ઉપા ને સંખ્યાએ કલરવ ઝીલી પક્ષીગણ તો
મળે સાથે સાથે દૂર દૂર વહી ને ઉદધિમાં !

“ કપિંજલ ”

જીવનચક્ર

આજની આખી દુનિયાની નજર ધર્મ ઉપર પડી છે. 'ધર્મ' એ તે જીવનનો ઘડનારું કાષ્ઠ બળ છે, કે પછી માનવ નિર્બળતામાંથી જન્મ લેતો બ્રમ છે ? ધાર્મિક મંતવ્યોમાં મૂલ્યગત ફેરફાર ન કરવામાં આવે તો હાલનો ધર્મ મનુષ્યને જેટલો અધર્મ શીખવે છે તેટલો અધર્મ એ નાસ્તિક બની જાય તોપણ નહિ આવે. ખરી રીતે તો ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નકાર કરી, મનુષ્યના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરનાર મનુષ્ય જેટલો ધાર્મિક છે તેટલો ધાર્મિક ઈશ્વરને ભજનાર નથી. ધાર્મિક મંતવ્યો આશ્ચર્યમાંથી જન્મ્યાં છે, એને કલ્પના કવિતા કલા અને સૌન્દર્યે પોષ્યાં છે, અને છુદ્ધિ કરતાં વધુ લાગણી ઉપર જ નભનારાં એ સૂત્રો છે. એમાંનાં કેટલાંક તરત છોડી દેવા જેવાં છે, કેટલાંક છૂટી ગયાં છે, કેટલાંકમાંથી બળ નાશ પામ્યું છે, કેટલાંક રૂપાંતર કરીને રાખવા જેવાં છે.

ધર્મે સંપ્રદાયનો જન્મો પહેર્યો ત્યારથી એનું બળ નાશ પામ્યું. પછી એ સંમાજમાં સાંસ્કારિક બળરૂપે રહેવાને બદલે વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના ભેદરૂપે રહ્યો. અત્યારે ધર્મનો અર્થ, સાધારણ રીતે, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના ભેદ એટલો જ છે. એ ભેદ કોઈ મૂળભૂત સિદ્ધાંતમાંથી જન્મ પામ્યો નથી; તેમ જ એ ભેદ ન રાખવાથી ધર્મના મૂલ્યસિદ્ધાંતો નાશ પણ પામે તેમ નથી, છતાં આ ભેદ એ જ ધર્મ છે, અને ધર્મ એટલે ભેદ એ ભાવના એટલી તો તીવ્ર છે કે જૈનની ધર્મશાળામાં કૂતરું કે ગધેડું જેટલો સત્કાર પામે તેટલો સત્કાર જૈનેતરને કદાચ ન મળે—કારણ કે એ માણસ છે માટે જૈનેતર છે; જ્યારે કૂતરું કે ગધેડું માણસ નથી, માટે જૈન પણ નથી, અને જૈનેતર પણ નથી ! વૈષ્ણવ કે શૈવ-વિષ્ણુ અને શિવના કાલ્પનિક રૂપ ઉપરનો વિગ્રહ હજી પણ નિપતાવી શક્યા નથી. વિષ્ણુનું શું સ્વરૂપ હતું એ માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કાંઈ જ નથી. શિવનું સ્વરૂપ શું હતું એ માટે પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કાંઈ નથી. એટલે એ બધા સંપ્રદાયોને રાજી રાખવા જો કોઈ નવું જ વિરાટ સ્વરૂપ ઘડવામાં આવે, જેમાં નાક વિષ્ણુનું તો આંખ શિવની કે પેટ ગણપતિનું તો વાહન કૃષ્ણનું, તો ગોંડ વળી કોઈ ત્રીજી જ દેવનું—એવું કરવામાં આવે તો કદાચ આ સાંપ્રદાયિક ધેલછા ટળે ખરી. એ દેવતા સર્વ હિંદુનો સામાન્ય બની જાય—જે કે કદાચ જૈનભાષાએ પોતે હિંદુ ન હોવાનો દાવો કરીને એક નવું સ્વરૂપ પાછું રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ આ પ્રયોગ અજન્મૈર્વાર્ત્ત જેવો છે ખરો.

***

જ્ઞાતિની ધેલછાએ શક્તિ હણી છે. ઠેર ઠેર ઓર્ડિંગો—લગીથી માંડીને 'ભાંમણ' સુધી થઈ છે. એટલે જેમ ઓર્ડિંગો જુદી છે—તેમ જ મ્યુનિસિપલ કે રાજકારણમાં પણ લોકોને ઓર્ડિંગવાળી જાંવના જ દોરે છે. ધર્મમાં સંપ્રદાય અને રાજકારણમાં જ્ઞાતિ—એ બન્ને જ એક સમય આપણમાં બળ પૂરવા માટે હતાં તે આજે નિર્બળતાની નિશાનીરૂપ છે.

કવિ તરીકે નર્મદને સાધારણ ગણી શકાય. ગુજરાતી ગદ્યના પિતાનું પદ મેળવ્યા છતાં એનું ગદ્ય એવું સુશોભિત નથી; એનામાં નરસૈની ભક્તિ કે વિશુદ્ધિ નથી, દયારામની લાગણ્યુત્તે અંશ પણ નથી, પ્રેમાનંદ પાસે એને ઊભો રાખવો એ પ્રેમાનંદનું અપમાન છે, શામળ જેવી લોકચિત્રણા નર્મદના સ્વપ્નમાં પણ આવે નહિ. એટલું છતાં એ સઘળાનાં કર્તો એની મહત્તા આધુનિક ગુજરાતને વધારે લાગે છે એનું કારણ શું ?

એનાં બે જ કારણ છે : એક તો રાષ્ટ્રોત્થાનનો પ્રથમ મંત્ર પઢનાર નર્મદ અને બીજું એનું ચારિત્રવળ. બાવા કીશનદાસનો મિત્ર આ લહેરી સુરતી લાલો નર્મદ ટેકરી ઉપર વાત્સાલ્ય કામસૂત્રનાં કેટલાં વાક્યો રસપૂર્વક પઢી ગયો હશે તે તો એ ટેકરીને ખબર; પણ એ રખડું જેવા જીવનમાંથી એ નિત્યજીવનવળ ભેગું કરી રહ્યો હતો, એ આપણને ખબર છે. આજના હરકોષ વાચાલ પ્રેક્ષકે જે વાત તર્કવાદથી સિદ્ધ કરી હોત કે હવે કરસનદાસ પડ્યા છે ને ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષની ખાતર આપણે એની અર્પણ પત્રિકા ખીજાને આપીએ તો કરસનદાસને અન્યાય થાય છે, એમ કહેવા કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા થાય છે એમ કહેવું સત્યની વધારે નજીક છે. આજનો હરકોષ વાચાલ પ્રેક્ષક, આ દલીલ કરી શક્યો હોત—એ દલીલ નર્મદે ન કરી. એવે વખતે ન કરી કે જે વખતે ખીસામાં ફૂટી બદામ ન હતી—જેવી દલીલ કરવાનું પ્રલોભન વધારેમાં વધારે બળવાન હતું. પરિસ્થિતિ પ્રલોભનને વધારનારી હતી. જેમ કહ્યું હોત તો કદાચ બહુ કઠંગુ ગણાત પણ નહિ. કારણ કે ગુજરાત એવી વિશ્વાસઘાતી રીતને ધીમે ધીમે અતુકૂળ બનતું જતું હતું—એ વખતે એ પ્રલોભનનો સામનો એણે એકલે હાથે કેયો હશે. સ્વપ્નશિલ્પીની એ ભવ્ય રાત્રિ ગુજરાતના કોષ લેખક—કવિ—ચિત્રકારને યાદ છે ? એ દૃશ્ય કેટલું મનોહર અને હૃદય-વિદોષું કરનારું હશે ? નર્મદના ફાટામાં કપાળ પર રહેલી પેલી આંગળી, એ કોષ ફોટો-ગ્રાફર પાસે એકલા આજના અદોતણ લેખના કર્તાની આંગળી ન હતી; એ કોષ ચિત્રશાસ્ત્રનાં થોથાં ફાડનાર તત્ત્વજ્ઞાનીની આંગળી ન હતી; એ તો વિષાદ જેણે જીવનમાં ઉતારીને એમાંથી નિરુત્સાહ મેળવવાને બદલે બળ મેળવ્યું હતું. એવા વીર નર્મદની અંશુલી હતી. કદાચ એ અંશુલિનિદેશમાં એણે અગણી રીતે નર્મકાશની પ્રસ્તાવના તો કહી નાખી મહિ શ્રેય માં ? જીવનની એવી પ્રતિષ્ઠાપ, અંગેજીમાં, ઘટ્ટાઈએ, ખતાપી છે. ગુજરાતીમાં એક વીર નર્મદે બતાવી છે. ખીજે કોષ બતાવશે ત્યારે બોધશું. આજના દોઢાં ડાઘ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને ભેગા કરવાથી જેટલું હૃદયબળ ન મળી શકે તેટલું હૃદયબળ ‘ધીર ધર’ ના કાવ્યમાં સભર ભર્યું છે. કારણ કે, એ જાપવા માટે લખાયેલું કાવ્ય ન હતું; એ તો જીવનબળની રસમસ્ત શૈલીનો વિષાદમય આનંદ હતો.

તીર્થવાન વાણી કેટલી સાદી હોય છે એનું ગુજરાતી સાહિત્યનું સર્વોત્તમ હિદાહરણ નર્મકાશની પ્રસ્તાવનામાં છે. બાર વર્ષની સતત ખંતીલી મહેનતે નર્મકાશ પૂરો થયો. નાની બાળ મહત્તાને પિછાનવામાં જેટલી મંદબુદ્ધિ હોય છે તેટલી મંદબુદ્ધિ ગુજરાતની પ્રજા પણ તી અને છે. બારને બદલે બાવીસ વર્ષ આમલીરાનમાં બેઠો એકલો પ્રયત્ન કરે તો એમાં પૂર્યંદ જગનલાલ કે મુગટરાયને ક્યાં નાહવા જવાનું હતું ? એ તો બિલકું સારું. ‘લામણો’ ગણ સાહી વાપરશે તો બે જંઘ નફો મળશે ! પણ આટલા અસહાય પરિશ્રમનો થાક નર્મદની લાપમાં નથી. એમાં લોકવૃત્તિની કેવળ દયાભરેલી ઉપેક્ષા છે. એણે આટલું જ

લખ્યું છે: “ પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્વિગ્નપણાવડે આ કૌશલ રચાયે છે ને છપાયે છે.”

નર્મદનું સૌથી મહાન—કદાચ એની યશકલગી જેવું કામ—તે પોતાના ફેરવાયેલા વિચારો ખંડો પોદાને છાંને એવી નીડરતાથી એણે પ્રગટ કર્યાં એ છે. કહે છે કે માનવવિકાસનું છેકછેલ્લું પગથિયું પોતાનું પાપ પોતાને દાથે પ્રગટ કરીને પછી એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ છે. નર્મદના વિચાર જે ક્ષણે કર્યાં તે ક્ષણે મિત્રો શું કહેશે એની દરકાર કર્યા વિના, શત્રુઓ કેટલી દાંસી કરશે એની પરવા વિના, સુધારો પાછો પડશે એવી દલીલને સ્વીકાર્યા વિના એણે ખુલ્લે હૃદયે જે પોતાને હવે લાગતું હતું તે કહ્યું.

આ વસ્તુસ્થિતિ જેને કેટલાક નર્મદની નિર્બંધતા ગણે છે તે જ એની યશકલગી છે. પોતાની જાતને છેતરીને કાંઈ પણ કામ કાંઈ પણ માણસ આગળ વધારી શકતો જ નથી. નર્મદજીવન જેટલા મહાન પ્રસંગોનું અનેકું છે તેટલા મહાન પ્રસંગો ખીળના જીવનમાંથી શોધવા પણ મુશ્કેલ છે.

* * *

ગુરોપખંડમાં ફેંચ પ્રભુ વિલાસી ગણાય છે; હિંદુસ્તાનમાં કયા પ્રાંતની પ્રભુ વધારે વિલાસી છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ ઘણું કરીને ગુજરાતીનું પ્રભુ વધારે વિલાસી છે. આજે પણ સંખ્યાબંધ છાંતી વિલાસવાતો પ્રગટ થાય છે એ એ વાતનું સમર્થન કરે છે. વિલાસ અને ‘રામાન્સ’ એ બન્ને જુદી વસ્તુ છે. વિલાસ બતાવે છે કેવળ મનુષ્યની અધમ-વૃત્તિ: ‘રામાન્સ’ બતાવે છે પ્રેમનો જુસ્સો અને શૌર્ય. નર્મદને વિલાસી કહેવા કરતાં ‘પ્રેમશૌર્યઅંકિત’ કહેવો એ વધારે સાચું છે; પરંતુ મનુષ્ય ધાર્મિક રીતે અધર્મ આચરી શકે છે. નર્મદે તો જે આચર્યું તે જ શબ્દમાં મૂક્યું. એમાંથી જે કેટલુંક અયોગ્ય હતું તે કેળવણીખાતાએ પાડ્ય પુસ્તકોની આવૃત્તિમાં કાઢી નાખ્યું. આ વિષે તો કોઈને વાંધો હોય જ નહિ; પણ સરકારી કેળવણીખાતાએ પ્રગટ કરેલી નર્મદગદ્યની આવૃત્તિ ગમે તો ખાતામાં કામ કરનાર માણસમાં કેંદ્રપના ન હોય, ગમે તો સર્જન શબ્દ પ્રત્યે એમને અણગમે હોય—ગમે તેમ હો—નર્મદનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવે, અને છતાં તદ્દન નિર્દોષ હોય—એવી નર્મદની ‘નોંધ’ એ આવૃત્તિમાંથી રદ કરીને, ગુજરાતના અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓના મનમાંથી એની મૂર્તિ જ રદ કરી નાખવાનું ધાર્મિક પાપ* એ લોકોએ કર્યું હતું.

+ આ કેવળ તર્ક નથી. લાટની પ્રભુ ઘણી વિલાસી છે એવા એક ઉલ્લેખ જોયેલા છે. ‘લાટે લ’પટતા’ એ વાક્ય એક અપ્રગટ જૂના ગ્રંથમાં જોયેલું યાદ છે. ઘણું કરીને સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને ત્યાં.

● આવાં ધાર્મિક પાપનાં બે ખીલ* ઉદાહરણો:

- (૧) રાસમાળાનું ગુજરાતી ભાષાંતર રણછોડભાઈ ઉદયરામે કરેલું છે. તેની પહેલી આવૃત્તિ એક તો પ્રસ્તાવનામાં કૃષ્ણ સાહેબે દલપતરામ વિષે જેટલા ઉલ્લેખ અંગ્રેજીમાં કર્યા છે તેટલા ઉલ્લેખ રણછોડભાઈએ ગુજરાતીમાં છોડી દીધા છે. આ કેમ બન્યું હતો? આ વાત પર ધ્યાન ખેંચ્યું કેવિ ન્હાનાલાલે.
- (૨) નર્મદવિતાની પહેલી આવૃત્તિ એક લાઇબ્રેરીમાં હતી. એ આવૃત્તિ જ બાળી નાખવાનું ધાર્મિક પાપ એક શિક્ષકે કર્યું હતું. શા માટે?—નર્મદવિતામાં ‘સલામ રે દિલદાર’ એવા એક

હલેને આપણને નર્મદનો વિલાસી સ્વભાવ ન રહે; પણ ‘સલામ રે દિલદાર’ લખનારાએ ‘રાજ્યરંગ’ ને ‘ધર્મદર્શન’ પણ લખ્યું છે; પોતાને જન્મથી મળેલા સ્વભાવનો પ્રયત્નથી, પુરુષાર્થથી, નિત્યજાગૃતિથી, આટલો વિકાસ જે માણસે સાધ્યો તેનું ‘રેકર્ડ’ જાળવવાની ઐતિહાસિક ભુદ્ધિ જે પ્રજામાં હોત તો નર્મદ આજે છે એના કરતાં વધારે પ્રતાપી લાગત.

* * *

ગુજરાતનું માનસ જ એવું છે કે એને હમેશાં પોતાની રંક પ્રવૃત્તિ કરતાં પરપ્રાંતીય પ્રવૃત્તિ જ વધારે ગમી છે. નર્મદે જે ક્રિયાદ રજૂ કરી હતી—તમે તમારી ધરઆંગણાની સર્જનપ્રવૃત્તિને થોડુંક તો ઉત્તેજન આપો—એ જ ક્રિયાદ આજે સો વર્ષ પછી જામી છે ! નર્મદકાશને ઉત્તેજન આપનાર એક પણ ગુજરાતી ન નીકળ્યો !—અને એ જ અરસામાં કલકત્તામાં સ્કોલરશીપો અપાઈ ! નર્મદ વીર ન હોત તો એ અંધ કાઈ અંગ્રેજને અપહર્ષ કરત-ખરેખરે ભાષાલક્ષ્ય ન હોત તો ડૉ. ખુલ્લરની સૂચના ઉપાડી પહેલો “ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશ” રચત—પૈસા મેળવવા માટે—પણ ના, એણે તો ઉત્તેજન ન આપો તો હલે, હું તો ગુજરાતી શબ્દકોશ જ પહેલો કરીશ—એ દૃઢ નિશ્ચય સાથે એકલી મુસાફરી કરી. ‘તું એકલો જાજે’ એ કાવ્ય ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થઈને હમણાં આવ્યું; જીવનમાં ઉતારું નર્મદ—આજથી સો વર્ષ પહેલાં.

* * *

અને આજે ?—આજે પણ ગુજરાત તૈયાર છે. કોઇનામાં પણ દિમ્મત હોય તો નર્મદનો ખેલ કરી જુએ. એટલી જ શાંતિથી, એટલી જ ધિક્કારભરેલી ઉપેક્ષાથી, એટલી જ લયંકર ખેંદરકારીથી, એટલી જ ઠંડી કૂરતાથી અભિનવ નર્મદને હણશે. જે પ્રજા સ્વભાવે અહિંસક બને છે તેનામાં ઠંડી કૂરતા આવે છે. ઉંદરડીને ન મારનારો વાણિયો ખેડૂના આખા કુટુંબને ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જીવતાં હણી નાખશે. કારણ કે એના મત પ્રમાણે એમાં હિંસા નથી; એમાં વ્યવહાર છે. ગુજરાતીઓ હણે છે શત્રુથી નહિ; વ્યાવહારિક હડાપણથી. હિંસાનું રૂપ બદલાયું છે એટલું જ, બાકી હિંસા તો ત્યાં જ છે. હમણાં જ હાજી મહમ્મદને હણી અને દફનાવી ન દીધો ? છે ખીજા કોઇ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ કરવાની જીવાની ?—ગુજરાત તૈયાર છે.

* * *

અને નર્મદે સેવેલ એક પણ સ્વપ્ન—એક પણ પ્રશ્ન—હેલ્સાં સો વર્ષમાં ગુજરાતે પાર પાડ્યો ?

નર્મદે કાશનો પ્રશ્ન પ્રથમ છેડ્યો.

નર્મદે મહાકાવ્ય ને નવલકથા (ગાથા) ને ટૂંકી વાર્તાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં.

નર્મદે ‘લીટરરી કલબ’ની વાત ચલાવી.

નર્મદે ઇતિહાસ, બહારવટિયાની વાતો, હથિયારોનાં નામ, જનસ્વભાવ, લોકસ્થિતિ એ પ્રશ્નો ઉપાડ્યા.

નર્મદે પ્રાસ વિનાની ને છંદવિનાની કવિતા ચરૂ કરી.

નર્મદે નિષ્કેવોનો પાથો નાખ્યો.

નર્મદે 'જર્નાલિઝમ' એટલે નીડરતા એ શીખવ્યું.
 નર્મદે લખાણ માટે પૈસા આપવાની પ્રથા શરૂ કરી.
 નર્મદે જીવનચરિત્ર લખવાની રૂઢિ દાખલ કરી.
 નર્મદે ગુજરાતનું પ્રથમ દેશગીત ગાયું.
 નર્મદે રાજકારણનો રસ ઉપજાવ્યો.
 નર્મદે સંસારસુધારાને 'રણસેત્ર' બતાવવાની પહેલ કરી.
 નર્મદે વ્યક્તિયાર જેના નિંદા વિષય પર નિબંધ લખવાની હિંમત કરી.
 નર્મદે સામાજિક સુદ્ધનો રસ ગુજરાતીઓને ચખાડ્યો.
 નર્મદે આધુનિક ગુજરાતનું જીવન અનેક રીતે ઘડ્યું.

આમ નર્મદ આધુનિક સાહિત્યનો પિતા છે; ગુજરાતનો પ્રથમ સૈનિક અને નીડર લેખક છે; ગુજરાતની જીવાનીનો આદર્શ છે. નર્મદ ચલાવેલી લડતો હજી ઊભી જ છે. એણે સેવેલાં સ્વપ્નાં હજી અધૂરાં જ છે.

* *

નર્મદે જ્યોતિ ઉજવવાનું ખરું રહસ્ય તો આટલું જ છે કે કડક, સીધા ને સાચા સ્વભાવને લીધે એના જમાનાનો એ મહાપુરુષ છતાં જૂએ મર્યો; પોતાના મહાપુરુષોને જૂએ મારવાની આવી પદ્ધતિનો ગુજરાત ત્યાગ કરે તો જ એ જ્યોતિનો કાંઈક અર્થ છે; નહિતર તો છોકરાંઓ ધોલકી કરીને બગાડી મૂકે છે, એવી આ પણ ધોલકીની રમત થઈ. આજ પણ સમાજને પૈસે ચાલતી મંસ્થાઓ અને લાં સુધી સાચા સર્જનને બદલે શુદ્ધ અનુવાદોમાં જ આનંદ માને છે; આજ પણ કેળવણીખાતાના સંચાલકો પોતાની વિદ્વત્તાનું અભિમાન છોડીને સાચા સર્જકને આશ્રય આપવાનું સ્વીકારી શકતા નથી; આજ પણ પાઠ્યપુસ્તકો માટે સાક્ષરો સામસામે સાટાં દોઢાં કરીને વાત નક્કી કરે છે; આજ પણ માણસના સ્વભાવ-વૈચિત્ર્યને એની સાહિત્યકૃતિઓ સાથે જોડી ગુપ્ત ધિક્કાર બતાવવામાં આવે છે; આજ પણ ગુજરાતના શ્રીમતો સાહિત્ય કલા કે સંગીતને પોષણ આપવાને બદલે, 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈ નથી' એવો દંભભરેલો ઉચ્ચ સંસ્કાર રજૂ કરવાનું ચૂકતા નથી. આજ પણ આ સંઘળી ઠંડી ફૂરતા ચાલી રહી છે. નર્મદે જ્યોતિના સંદેશમાંથી ગુજરાત એટલો જ સંદેશો ગ્રહણ કરે કે ગુજરાતી કલા ને ગુજરાતી સાહિત્ય ગમેતેટલી હલકી કાઢીનાં હોય-પણ અંતે ઉદ્ધાર તો એમનો જ કર્યોજ છૂટકો છે, એમને ઉત્તેજન આપવાની આવશ્યકતા જો એક વખત ગુજરાત સ્વીકારે તો બહુ થોડા વખતમાં કેવળ સાહિત્યસર્જન અને કલા-સર્જન ઉપર નહતા અનેક માણસો અને અનેક રીતે શણગારી દે.

* *

નર્મદે સુરતને બદલે કાઠિયાવાડમાં જન્મ્યો હોત તો જોયાં પ્રકારનો બહારવટિયો થાત—એવો ટેકી અને માની એનો સ્વભાવ હતો. એવા માણસને ચોવીસ વર્ષે ટેક નોકરી લેવાની ફરજ પડી—ગુજરાતીઓએ એકઠા મળીને પોષણનો એટલો બદોબસ્ત ન કર્યો—અને એ ગંભીર પ્રસંગ પછી કવિનું જીવન ગયું એ ગમગીન પ્રસંગ એટલું જ બતાવે છે કે રાજમહારાજ સામે સાથે

કરવાને બંદે—‘ ડાંડિયો, ’ ‘ સ્વદેશાભિમાન ’ ‘ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે ’ ‘ વ્યભિચાર ’—એવા એવા જનતાને હરેક રીતે અસર કરે એવા વિષયો નર્મદે છેડ્યા—એ સ્વતંત્ર ખવાસ માટે, જનતાએ એનો સદંતર ત્યાગ કર્યો. ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં, કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીઓ, મોટાઓ ને સંજ્ઞાઓ, કોઇ એને આશ્રય નહિ આપે એ ખબર તો ‘ નર્મકાશ ’ રચાતી વખતે જ એને હતી, પણ એને પાંજરાપોળ જેવા ખાતામાં નોકર તરીકે જેવા છતાં ગુજરાતીઓ એકે આંગળી પણ ઊંચી નહિ કરે, એ ખબર તો જીવનનાં છેલ્લાં બે અઢી વર્ષમાં પડી! વિશ્વાસઘાત કરવાની આવી સુધરેલી રીતે એને મારવામાં આવ્યો. ગુજરાતીઓ હજી પણ; વધારે નહિ તો એમના ખોટાં ખર્ચના દસમા ભાગ જેટલું સાહિત્યના ઉત્તેજનાર્થે આપશે? અસંખ્ય શ્રીમંત ગુજરાતીઓમાંથી ગુજરાતીના નામ પર સાહિત્યકલાને ઉત્તેજન મળે, એવાં કેટલાં પારિતોષિક સાહિત્યપરિષદ પાસે છે? કેવળ રમત-ગમતના મેળાવડા જેવા જ ને નર્મદજયંતિના મેળાવડા થશે તો એ મહાન પુરુષનું અપમાન જ થશે.

* *

નર્મદે કવિઓનાં જીવનચરિત્રો લખવાની શરૂઆત કરી હતી. માટે ‘ નર્મદ સ્મારક ગ્રંથમાળા ’ એ નામથી એક ગ્રંથમાળા શરૂ કરી, ગુજરાતી કવિઓનાં, સામાન્ય જનતા તેમ જ પંડિતો સઘળા વાંચીને રસ લઇ શકે, તેવાં જીવનચરિત્રો રચાવવાં, અને પ્રગટ કરવાં. ‘ આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ’ ‘ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ’ જેમાં ગુજરાતનાં કેવળ ખોટાં વખાણ ન હોય, પણ એનાં ઠંડા કૂર સ્વભાવનો પણ ઉલ્લેખ હોય—તેમ જ ‘ ગુજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ ’—નર્મદનું સાચું સ્મારક કરવું હોય તો યોગ્ય માણસોના હાથથી આ સઘળું તૈયાર કરાવવું જોઇએ. ગુજરાત આ પ્રસંગે જે લડાઇ એટલું કરે તેનો સદુપયોગ કરવાની વૃત્તિ જો સાક્ષરો બતાવશે તો ગુજરાતનો જનતાનો વિશ્વાસ મેળવી શકશે.

આ પ્રસંગનો લાભ લઈ સુરત તો નર્મદનું સ્મારક કરશે જ, પણ આખા ગુજરાતને સાદિખમાં નાદ રહે તેનું સ્મારક તો સાહિત્યકૃતિઓથી જ થશે.

ઝંઝા રા તે:—

ભગશો ના પ્રાણુ ! ઉઠશો ના પ્રાણુનાથ !
જીવની વ્યાથુ જો છોડશો મારી વ્યાથ !

આજ નથી આજ હાથમાં એના તૂટતા ચાર મિનાર:
ધણુધુ ધણુધુ મેઘ ધણુકે : વીજળીના ચમકાર:

ઉઠશો ના પ્રાણુ ! આણુ કુમારની આજ:
કાળ—ઝંઝાના વાગતા ઝાંઝ—પખાજ:

વિજન કાનને વૃક્ષ ચતાં ઉન્મૂલ:
તૂટતી ડાળીઓ તૂટતા નાળાં—પૂલ:

કોઈ નથી ઉઠુ આજ સુકાયાં સુરગંગાનાં નીર:
વિજની નાગણી ડંખતી આજે બોમ-ધરાનાં હીર:

આણુ છે દેવની, ઉઠશો ના ભરથાર:
આજ નહિં પ્રભુ ! સાંભળો હાહાકાર
ઉઠતો વાટથી : પૂર છૂટયા પુરપાટ
જનપદો પુર ગામડાને સસડાટ.

તાણુતા સાગરમુખ ભણી જેના પેટનો ના'વે પાર:
વાયુવંદોળમાં દિવજણોના સાંભળો શા ચિત્કાર !

ખોલશો ના દ્વાર દેવ ! ન ખોલશો આજ :
કાળના તાંડવ તાલ ને રૂઢનો નાચતો સાથ સમાજ:

કોઈ નથી પથ ચીંધવા આપને:
દીપ ધ્યાં સૌ વામુના કાતિલ કાપને:
ગોરૂજને નથી જંપ કરેત પ્રકંપ ધરા:
બોમથી છૂટતા બર્ફ ખરેત કરા:

છોડશો ના નાથ ! આંગણું; મારા ગર્ભની આપું આણુ:
હૃદ્ય ત્યજો મુજ કાટિની શાને ? આજને ઝેરી વાણુ

ચીરવા ઉદર છેડવા કાચો પ્રાણુ:
જેમ ચીર્ણતા પરીક્ષિતને જનનિ-ઉદર-સ્થાન:

દીપપ્રકાશમાં નિરખ્યું એણે નારતું આપું અંજ:
છીછરી સુંદરી ઢાંકતી'તી એનો બીજ સમે કટિલંગ:

જેમ પ્રદીપશિખા ધુજતી ત્યમ પાંપણના પલકારઃ
ધમતી છાતીએ ઊછળે ને પડે હીરલા કેરા હારઃ

હોઠ હજી ધરે સિન્ધતા એને ચાંદલા ખેડે કપોલઃ
આંખમાં કાંઈ અમોલઃ

પડ કરી દ્વાર વાસતો નાઠો પાછળ નેન કરી

દૂર જતાં જતાં માર્ગમાં સ્હેજ ફરીઃ

ઊછળે સાગર, વીંઝતા વાંસડા હાથઃ

ડાળીએ ઝીંકતી એકબીજાને કરવા જાણે મ્હાત.

જેમ ઝીંકે ધીંકે આખલા ઊછળીઃ દૂર

આભમાં મેઘ મૃદંગ ગગડતા ફૂર :

સૃષ્ટિના તાંડવે એય ભલ્યો નવ સાંભર્યાં નેહનાં નીડઃ

દીપક દ્વારનો કયાંય છૂપાયોઃ વચમાં વતની બીડ.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

શોક-સમાચાર

દેશવિખ્યાત વ્યવહારજીવી સર એસ. એન. શુભા મરણપયારીએ હતા. આખા દેશમાં ચિંતાની લાગણી ફેલાઈ રહી હતી. એ ઉંમરે ડબલ ન્યુમોનિયાથી બચવાની થોડી જ આશા રાખી શકાય. ડોક્ટરોને હાલ એ વિના ખીજું કામ જ ન હતું. તેઓ લાંબો વખત અરસપરસ એ જ વિષયની ચર્ચા કરતા હતા. સર સચીનના કરોડપતિ મિત્ર દૌલતરામ ગિરધારીએ, મારવાડી મહોલના શ્રેષ્ઠ ડોક્ટર રામસાહેબ ગૌરહરિ બસાકને આઠ પ્રહરને માટે નિયુક્ત કીધા હતા. રામસાહેબે કહ્યું હતું કે સવારના પાંચ વાગ્યા પછી જો રોગી બચી ગયો છે એમ જાણું તો, મારી આળીસ વર્ષની ચિકિત્સા, તૃથા ગઈ છે એમ માનું...

‘સત્યપ્રકાશ’ ના સંપાદક હલધરબાણુ પોતાની ઑફિસમાં ખુરશીમાં બેસીને કુતહસ-પૂર્વક ધડિયાળ સામે જોતા હતા; અને વારંવાર ઉદ્વિગ્ન બની ટેલીફોનના માઉથપીસમાં મુખ લગાડી પ્રશ્ન કરતા હતા: “શું ખબર છે, સિદ્ધુબાણુ? હવે કેટલીક વાર લાગશે?”

હકીકત આ પ્રમાણે હતી: મૃત્યુના સમાચાર જનતામાં સૌથી પ્રથમ પ્રગટ કરવા સારુ ‘સત્યપ્રકાશ’ ઑફિસમાં તડામાર તૈયારી થઈ રહી હતી. ધણા માણસોને નિયુક્ત કરીને આખી રાત બેસી સર સચીનચંદ્રનો દીર્ઘ જીવનજૂતાંત અને તેથીયે વિસ્તીર્ણ મૃત્યુ-વિવરણ, ખ્લેષ્ઠ સાથે કમ્પોઝ કરવામાં આવ્યું હતું. પત્રનાં ખીજાં પાન છપાઈ ગયાં હતાં. મૃત્યુના સમાચાર મળતાં જ એ સેન્ટને યંત્ર પર ચડાવી દેવાનો હતો. ફેરીઆઓને બહુ જ વહેલા આવવાનું કહી રાખ્યું હતું. ઊંધમાંથી ઊઠતાંની સાથે જ અંગ્રેજી, બંગાળી ખીજાં તમામ પત્રોની પહેલાં ‘સત્યપ્રકાશ’ મારફતે, કલકત્તા નગરી આ મૃત્યુના સમાચાર જાણે, એવી ગોઠવણ હતી.

હલધરબાણુએ બધાને સાવધાન કરી મૂક્યા હતા. “રામબહાદુર ગિરીશચંદ્રચક્રવર્તિના મૃત્યુની તક આપણે હાથે કરી નષ્ટ થવા દીધી હતી. આ વાર તેનું નુકસાન સુધ્ધાં વસુલ થઈ જશે. આવા મોટા માણસો દેશમાં વારંવાર મરતા નથી. આવો સુયોગ કરી ફરી આવતો નથી...”

આથી પોતે આખી રાત જાગતા રહી ઉઘોગ કરતા હતા. શુખ્તા સાહેબના મકાનની પાસેની એક ડિસ્પેન્સરીનું ટેલિફોનયંત્ર, એક આખી રાત માટે ‘સત્યપ્રકાશ’ ઑફિસે આજે છાટે રાખ્યું હતું. એ યંત્રની સામે સ્ટાફનો કાઢ ને કાઢ માણસ બેસતો હતો. મૃત્યુ થાય કે તુરત ઑફિસમાં ટેલિફોનથી ખબર પહોંચાડવાની એ રીતે ગોઠવણ કરી હતી. ઑફિસે ખબર મળતાં જ છાપવાનું કામ શરૂ થાય અને હલધરબાણુના શબ્દોમાં કહીએ તો, “કાગ-કાકિલના અવાજની પછુ પહેલાં ‘સત્યપ્રકાશ’નો હે હે...રે...રે...અવાજ બજારને ઊઘાડે. નોંઘએ છીએ કે આ વાર આપણી હરીફાઈ કાણુ કરે છે?...”

મોટી કાળી બોર્ડર સાથે, એક ઈંચના માપના ટાઇપમાં વિગતિપત્ર છાપવામાં આવ્યું હતું:

“વિના મેઘે વજ્રધાત-દેશવ્યાપી હાહાકાર-દેશવિખ્યાત મહાકર્મી સર એસ. એન. ગુપ્તા, બાર-એટ-લો ની વૈકુંઠયાત્રા. તેમનું દુર્ભેદ રહસ્યજનક વીલ-‘સત્યપ્રકાશ’ની ત્રણ પૃષ્ઠની શોકાંજલિ. દ્યો વાંચ્યો ને આત્મીય શોકમાં અશ્રુનું તર્પણ કરે ! !”

રાત્રિના એક વાગ્યા પછી સહકારી સંપાદક ‘સિદ્ધેશ્વરબાણુ’ એ તરફના ટેલિફોન યંત્ર પર બેઠા હતા. અત્યારે સાડાત્રણ-ચાર થયા હતા. આખો દિવસ અને રાત અગિયાર વાગ્યા-પર્યંત, ગુપ્તા સાહેબનું જીવનચરિત્ર અને ‘શ્રુત્યુ-વિવરણ’ લખવામાં, મૂક્ર જોવાના વગેરેમાં પસાર થઇ હતી. બે કલાકમાં ખાવાપીવાનું ને નિદ્રાનું કામ પતાવી લીધું હતું. ચાની સહાયથી ઊંઘ અટકાવવાની એટલા કાપી હતી; પણ તે કેમ માને ? ઊંઘનું ઝોકું આવવાથી માથું યંત્ર પર ઝૂકી પડ્યું હતું, તેવામાં જ “ટિન્ ટિન્ ટિન્” કરતો અવાજ થયો.

સિદ્ધુબાણુ આશ્ચર્યથી બગી ઊઠ્યા. આંખ યોજતા યોજતા બોલ્યા: “આ લોક ક્યાં સુધી કંપ નહિ વળવા દે ?”

ટેલિફોન ધરી બોલ્યા: “હલો !”

“હવે કેટલી વાર છે, મહારાજ ? પંદર હજાર કોપી છાપવાની છે તે યાદ રાખજો. રાત ચાલી જાય છે.”

“શું બોલું ? હજી ટકી રહ્યો છે. ઠંડીથી પણ મરી જતો નથી. વચમાં બહાર ગયો હતો. ઓર્થિત્વ રુદન સંભળાયું. હું દોડીને ટેલિફોન આગળ આવ્યો ત્યાં બધું ચૂપચાપ થઇ ગયું. જાણે અમલકારી બેઠા ન બજવાતો હોય...”

“તે ઠીક, પણ આ તરફ અમારો જીવ જાય છે. આમ આશામાં ને આશામાં સવાર થવા આવ્યું પણ...”

“થોભો થોભો, એ કંઈક રડવાનો અવાજ સંભળાય છે.”

“સાચી વાત ? જય સિદ્ધિદાતા ! ચઢાવી દઇએ કે ?”

સિદ્ધુબાણુ ત્વરાથી બોલ્યા: “થોડી વાર સખૂર કરો. જોઇ આવું કે ‘પહેલી-વારના જીવું તો નથી ?’ સિદ્ધુબાણુ રીસીવર મૂકી ત્વરાથી બહાર ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર રહીને પાછા આવીને નિરુત્સાહભાવે બોલ્યા: “હલો ?”

“શું ખબર છે ?”

“ના, જીવે છે. મસૂરીથી એક છોકરી આવી છે તે ‘બાપુ ક્યાં ગયા ? ઓ બાપુ !’ કરતી હિપર ગઇ.”

“ઠીક, બરાબર ધ્યાન રાખજો મહારાજ, નહિ તો...” સિદ્ધુબાણુએ રીસીવર ટીંગાવી દીધો. પછી તે મોટેથી બોલ્યા: “દાદા, ઓ દાદા !”

ડિસ્પેન્સરીના કંપાઉન્ડરને “દાદા” કહીને સિદ્ધુબાણુ જૂમ પાડતા હતા. તે એક ખૂણામાં ખોદલામાં નિદ્રાધીન થયેલો હતો. બલો માથુંસ હતો. ઉંમરે પહેંચેલો હતો. કામ કરવામાં તે નારાજ જણાતો, પણ રતેને વાતો કરવાની ખૂબ ગમતી હતી. ક્યારેય પણ હુકા કે આ સિવાય તેને ચાલતું નહિ. આ બધા મિજલીસી ગુણોને લીધે જ તે “દાદા” થઇ પડ્યો હતો.

છ સાત ધાંટા પાડ્યા પછી તેણે ઘેરા અવાજે ઉત્તર દીધો: “જાણું છું ને! યમના પાશની દોરી હજી ખેંચાઈ નથી! એ આગતના શું સમાચાર છે?”

“ખબર કંઈ નથી, પણ દાદા, મારાથી હવે નથી બેસાતું. આંખ મીંચાઈ જાય છે.”

“એક એક કપ વાપરો ને! વાંધો શું છે?”

“તે માટે જ આપને તંદરી આપવી પડી. રિપરીટ છે?”

“કેમ, શીશો અર્ધો હતો ને શું થયું?”

“હતો ત્યારે હતો. હવે તો શીશી ખાલી થઈ ગઈ છે.”

“ત્યારે હવે તો રિપરીટનો સ્ટોક નથી. કાલે...”

“તેથી જ તો. એક કામ ન કરો?”

“શું? કહેનો!”

“મનમાં થાય છે કે ઘેર જઈ આવું. આ પાણી પીને જરા નિશ્ચિંત થઈને પાછો આવું.”

મતલબકે, સિદ્ધુબાણુના ગયા પછી દાદાએ ટેલિફોન સામે બેસવું. દાદાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

સિદ્ધેશ્વરબાણુ તેનો ભાવાર્થ સમજીને બોલ્યા: “આ ફેલેરક પણ લેતો જાઉં છું. આપને માટે પણ બે-એક કપ ચા લેતો આવીશ.”

“ઘેર જાઓ ને બે કપ જ ચા લાવો? બે નહિ, ચાર કપ લેતા આવજો. કાચી બિંધનો ભંગ થયો છે તે જોતા નથી? ડેટલી વારમાં આવશો?”

“અર્ધો કલાક થશે. તે બહુ ન દહેવાય. તેટલો વખત તો તમે ગમે તે રીતે કાઢી શકશો.”

“હીક, જલદી આવજો. અર્ધો કલાક કેમે પસાર થશે નહિ.” બોલતા દાદા બિજાના માંથી બીમા થયા.

“દાદા, બંદાખર ધ્યાન રાખજો હોં.” બોલતા સિદ્ધુબાણુ વિદાય થયા.

૨

દાદાએ તમાકુ ભરી. દુક્રો ખેંચવા માંડ્યો. થોડી વારે દાદા બબડ્યા: “એક શોક-સમાચારને માટે ડેટલી તકલીફ.....” દાદાએ દુક્રાની નળી મુખમાં લીધી તેવો જ ટેલિફોનની ધંટલીનો અવાજ થયો. દાદાએ દુક્રો છોડી રીસીવર દાયમાં લેતાં અવાજ દીધો: “હલો!”

“શું ખબર? છે કે ગયા?”

“ના, ગયા છે. લગભગ અર્ધો કલાક.....”

અત્યંત વિરમિત કંઈ ઉત્તર આપ્યો: “અર્ધો કલાક! તોપણ મને કશું નહિ! અર્ધો કલાકમાં ડેટલું કામ...”

“ના, અર્ધો કલાક થયો નથી હજી. એમ કહું છું કે ગયા છે, પણ અર્ધો...”

વચ્ચે જ ઉત્તર આપ્યો: “ત્યારે એમ કહેા. સમયના અંદાજનું પણ ભાન નથી! બંધમાં પડ્યાંતા કે શું? ખટો ભારે ભારે લાગે છે.”

દાદા, કદી પણ પોતે બેઠે છે એમ બીજા આગળ સ્વીકાર કરવા તૈયાર નહતા.

તે બોલ્યા: “ના, અમે જંતે જણા મીઠી ગોષ્ઠી કરતા હતા. એક સોળતી હોય પછી જીવ શાની આવે?”

“તો ઠીક. આપનો સોળતી બહુ વાતોડિયો છે ખરું?”

દાદા ધીમેથી હસીને બોલ્યા: “મારાથી પણ ક્યાંય ચૂંટી જાય તેવો.”

ઉત્તરમાં ટેલિફોનમાં એક હાસ્ય સંલગ્નાયું. પછી પ્રેક્ષક બોલ્યા: “તો વાતોમાંથી સુમતિ ક્યારે આવી?”

“સુમતિ આવે જ ને મહાશય! માણસનું શરીર છે. તે કેટલું નીબી શકે?” દાદા હસીને બોલ્યા.

“ઠીક, હવે ગોષ્ઠીમાં વખતનો વ્યય કરવાની કુરસદ નથી. ત્યાંથી આગમન ક્યારે થશે?”

“આશરે અર્ધો કલાક થશે.”

“ઠીક, તેમ જ ચવા દો. જણુવા જેવી તમામ હકીકત જાણી લેવી ઉચિત છે. અહીં કામની બહુ તડાતડી છે.”

x

x

x

આ તરફ પ્રેક્ષકનું કામ શરૂ થઈ ગયું. ખીજી બધી તૈયારી હતી. મૃત્યુના વખતની ‘સ્પેસ’ ખાલી રાખેલી હતી. તેમાં ટાઇપ બેસાડી દેવામાં આવ્યા. કાળા બોર્ડ પર તથા લલાટે મોટા મોટા ટાઇપોનો આત્મનાદ લખીને, પત્ર પ્રેક્ષકમાંથી એક પછી એક છપાઈને; મજાડ ખાતાં પડવા લાગ્યાં. તેના સારાંશનો સારાંશ આ પ્રમાણે હતો:

બંગાળમાં હાહાકાર!—પરલોકગત સર એસ. એન. ગુપ્તા! બંગાળના બાગ્યાં-કાંઈમાંથી એક ખીજી નક્ષત્ર ખરી પડ્યું. બંગળનનીનો બોલો સૂનો પડ્યો. માના નયનાશ્રુ-માં આ વખતે પ્રલયની જલધારા ઊતરી. સંતાનવિહીન અભાગી માતા—તેને કયા શબ્દો વડે સાંત્વના આપીશું? સાંત્વનાની સ્નિગ્ધ વાણી ક્યાંથી મળે?...સાંત્વના જ દેવાં ધૃતિ છે, કિંતુ આજ શોકજ્વળું લેખિનીમાં શોકધારા ઊતરી રહી છે.....એ નિદારણુ શોકથી જડ પણ પ્રાણવંત બની જાય છે; અને પ્રાણ પોતે જડવત બને છે.....

બંગાળના સુપુત્ર, લક્ષ્મીના દુહાર, વાણીના વરપુત્ર, કુબેરના કીર્તિસ્તંભ, કર્મમાં અક્ષાન્ત, વાગ્મિતામાં બર્ક, કરુણામાં દાતા કર્ણ, સત્યમાં સુધિષ્ઠિર, દેશવિખ્યાત વ્યવ-હારજીવી સર સચીન્દ્રનાથ હવે આ જગતમાં નથી. ગઇ કાલ રાત્રે છેવટનો આર ઘટિકો સમય શેષ થતા પહેલાં દેશને હાહાકારમાં નિમગ્ન કરી, આત્મીયજનોના હૃદયમાં વજ્રધાત કરી સર સચીન્દ્ર આ લોકમાંથી વિદાય થયા છે....હાય! અમારું કર્તવ્ય કેવું કઠિન છે! બે માસ પણ પૂરા થયા નથી. બંગાળના ઘેર ઘેર આપણા સ્વનામધન્ય મહાપુરુષ રાધ-બહાદુર ગિરીશચંદ્ર અકર્ષિતા નિદારણુ મૃત્યુના સમાચાર પહોંચાડયા હતા. દેશવાસીના કોણેથી એ અશ્રુધાર સૂકાય તે પહેલાં આ વખતે આ મર્મભેદી દુઃસમાચાર.....સર સચીન્દ્ર કેટલાક દિવસથી ન્વરાક્ષાન્ત બની સંપાદીન હતા. એકદમ ગયા સોમવારની રાતથી ન્યુમેનિયાનાં લક્ષણ જણાયાં. શહેરનો એક ચિકિત્સિકગણુ બેગો થયો. મહાસમા-રોહથી ચિકિત્સા-યત્નનો પ્રારંભ થયો....હાય! કાણુ જાણી શકે કે એ મહાયત્નમાં જે હોમા-

નહી પ્રત્યક્ષિત થયો છે તે આ મહાપ્રાણુની આહુતિ લીધા વિના શાંત થશે નહિ ! ચિદ્રિત્સા-
સાગરનું મંથન થયું. કિંતુ હે વૈરાગી, તમારી અંજલિ અમૃતને બદલે ઝેરથી પૂર્ણ હશે
તે કાણુ જાણી શકે ?

x x બહુ દિવસથી અમે પાઠકવર્ગને પ્રતિદિન તેમની અવસ્થાનું જિવરણ જણાવતા
હતા. ભારે આશા હતી કે, થોડા જ સમયમાં આરોગ્યના સમાચાર આપી, દેશવાસીઓના
અશાંત ચિત્તમાં, શાંતિનું સુશીતળ સુધા સિંચવા સમર્થ થઈશું. કિંતુ હાય, 'કાચવ્ય કુટિલા
મતિ'—અમારી તે આશા તદ્દન નિર્મૂલ થઈ ગઈ.....”

આ પછી સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. તેમાં પ્રકૃત જીવનની કાંઈ માહિતી નહિ હોવાથી,
જુદા જુદા મહાપુરુષોના જીવનમાંના જુદા જુદા પ્રસંગોનું અવતરણ માત્ર કરવામાં આવ્યું
હતું. ગુપ્તા સાહેબનાં શૈશવકાળનાં રોમાંચકર ઉદાહરણો આપીને, બાલપણમાં ગુરુભક્તિ,
કિશોરવયમાં જ્ઞાનતૃષ્ણા, યૌવનમાં દેશાત્મબોધનો ઉન્મેષ, પ્રૌઢત્વમાં ત્યાગમહિમા અને
ધૃતપણમાં એ બધા ગુણો ઇશ્વરનાં મુખી ભક્તિમાં પરિણીત થયા હતા, તે વાત બહુ
નિપુણતાથી વિશદ ભાવે પ્રગટ કરી હતી. વસ્તુનું દૈન્ય ભાષાની સમૃદ્ધિમાં દબાઈ ગયું હતું.

છેકછેવટે આ પ્રમાણે હતું:

“આજ ભારતે એક અકલાન્ત કર્મી તથા સરળ સેવક ગુમાવ્યો છે. બંગમૂર્ખિએ
તેનો શ્રેષ્ઠ નિધિ ગુમાવ્યો છે. અને ‘સત્યપ્રકાશ’ ‘સત્યપ્રકાશ’ જે ગુમાવ્યું છે
તે ફરી પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. આજ આજે દેશ શોકમાં ડૂબેલો છે. કાણુ કોને આશ્વાસન
આપે ? અમે તેમના શોકસંતપ્ત પરિવાર પ્રત્યે આંતરિક સમવેદના જાહેર કરીએ છીએ.
ઇશ્વર તેમને આ મહાન શોકનું દુઃખ સહેવાની શક્તિ અર્પે.....

“સર સચીન્દ્રની વિશાળ સંપત્તિ સંબંધીનું વીલ હજી પણ રહસ્યાવૃત્ત રહેલું છે.”

જી વાગતા પહેલાં જાપાનું કામ સંપૂર્ણ થઈ ગયું. ઓફિસની બહાર ફેરીઆઓનાં
ટાળેટાળાં આવી રાહ જોતાં હતાં. બીજા લોકોની પણ ભારે બીડ હતી. હાથોહાથ અનેક
નકલી વેચાઈ ગઈ. જોતજોતામાં કલકત્તા તેમ જ પરાંઓમાં મૃત્યુનાં સમાચાર ફેલાઈ
ગયા. એક બે માણસો જે સાચી વાત જાણતા હતા, તે આ બાબત સંદેહ દર્શાવવા ગયા.
પણ તેમને એકસામટી ચારેકારથી એવી ઝાપટો વાગી કે તેઓ બિચારા ચૂપ થઈ ગયા.

ફેરીઆઓ દરરોજ કરતાં ડબલ, ને ત્રણગણી નકલો લઈને પોતપોતાના જિલ્લામાં
રવાના થઈ ગયા. જોતજોતામાં સાત વાગતામાં તો સમસ્ત શહેરમાં સારી પેઠે ખબર
ફેલાઈ ગઈ.

તે જ વખતે બીજાં બેએક ઇંગ્રેજ બંગાળી, પ્રભાતનાં જાપાં પણ જાપાઈ ગયાં.

૩

લગભગ જી વાગ્યાના સુમારે સિદ્ધેશ્વરબાણુ હાથમાં થર્મોફિલેસ્ક ગુલાવતા ગુલાવતા
ડિસ્પેન્સરીમાં દાખલ થયા. તે ટેબલ પર મૂકતાં બોલ્યા: “આપની ચા. બોલો હવે શા
સમાચાર છે ?”

“બસ, તમે તો અર્ધા કલાકમાં જ આવ્યા ! ખબર સારી નથી. હવે જલદી મરી
જાય તો પાર આવે.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ સહજ લગ્નિજત થઈને બોલ્યાં : “ ના, ના, બચી જાય તો સારું. આવો મોટો માણસ... ઘેર જતાં ઉત્પાત થયો દાદા. ઘેર પહોંચતાં જ આંખનાં પોપચાં પહાડની પેઠે ભાર થઈ ગયાં. બિંછાનામાં ગબડી પડીને મેં કહ્યું : ‘ હવે જલદી કરો. પાંચ કપ ચા તૈયાર કરો. દીલ ન કરો. ’ બોલતાંની સાથે સાથે ઊંધ પણ આવી ગઈ. આપણી ભદ્ર સ્ત્રીઓ પ્રાણુ જાય તો ભલે, પણ આપણને ભરનિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવા હચ્છતી નથી. સ્ત્રીની જાત !...દોઢ કલાક ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેની ખબર જ ન પડી. છેવટે એકદમ ‘ટીન્ ટીન્ ટીન્’ અવાજ સંભળાયો.”

“ ત્યાં પણ ટેલિફોન આવ્યો હતો કે શું ? ”

“ ટેલિફોન નહિ. ગૃહિણી ચા તૈયાર કરતી હતી તેણે વાસણ ખખડાવ્યાં તેનો, તથા કંકણનો અવાજ ઊંધમાં એવી રીતે સંભળાયો. એટલે ઊંધ સહજ ભાંગી ને હું ટેલિફોનના બાન સાથે ચમકી ઊઠ્યો. ઠીક, હવે ઑફિસના શું સમાચાર છે ? કંઈ વાતચીત થઈ હતી કે ? ”

“ તમારા ગયા પછી તુરત જ વાતચીત થઈ. માણસ બહુ રસિક છે હો ! બહુ વાર વાતચીત કરી. તમે ઘેર કોઈ જાણુવા જેવી હકીકત જાણી લેવા માટે ગયા હતા, નહિ વારું ? મેં કહ્યું કે અર્ધા કલાકમાં જ પાછા ફરશે. ત્યારે ત્યાંથી જવાબ મળ્યો કે, જાણુવા જેવી બધી વાત જાણીને આવવું એ જ ઉચિત છે. મેં આ વાતની દરકાર કરી નહિ.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ જરા વિચાર કરી બોલ્યા : “ જાણુવા જેવું બીજું શું વળી ? આ એક ‘જાણુવા જેવું’ આવી પડ્યું છે તે જ. રહો, હું જોઉં શું હકીકત છે ? ”

“ હા જુઓ, હું કંટાળી ગયો, થોડી વારમાં આવું છું. ” કહીને દાદા બહાર ચાલ્યા ગયા.

સિદ્ધેશ્વરબાણુએ માઉથપીસ ધરીને અવાજ કર્યો : “ ૦૦૦૬ બડ બજાર ! ” એક્ષ-મેંજમાંથી જવાબ મળ્યો : “ એન્જોજડ ! ”

“ સિદ્ધેશ્વરબાણુ ટેબલ પર બન્ને હાથથી તબલા બજાવવા લાગ્યા. ફલેરક તરફ જોઈ વિચારવા લાગ્યા કે, દાદા જખરો છે. એકલો ચારે કપ ઉડાવી જશે. પછી યંત્ર ઉડાવી હાથમાં લીધું.

નેડાણુ થઈ ગયું. સિદ્ધુબાણુ મનહર ભાવે બોલ્યા : “ હલો ! હું સિદ્ધેશ્વર. શું ખબર છે ? શું કરવાનો નિર્ણય કર્યો ? આ તરફ તો હજીયે...”

“ સમાચાર તો બહુ સારા છે. પંદર હજાર નકલોમાંથી, બહુ બહુ તો એક હજાર જ હવે સિલક પડી રહી છે. રેકર્ડ ડિમાન્ડ. આપને કુરસદ છે ? બીજી નવીન માલમશાલો કંઈ પ્રાપ્ત થયો છે ? તમારા અર્ધા કલાકને બદલે બે કલાક પસાર થઈ ગયા. ખોટી ખબરની ખૂમ પણ અત્રે આવી હતી. પણ જરાય મચક આપી નથી.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ આ સાંભળતાં સાંભળતાં મૂંઝાઈ ગયા. તે ઉદ્વિગ્ન બની બોલ્યા : “ શું બોલો છો ? તખિયત સારી લાગતી નથી. જરૂરિયાત વાત કરો.”

“ ટેલિફોનથી બધું સ્પષ્ટ ન થઈ શકે. આપ અહીં ચાલ્યા આવો, ટેલિફોનમાં બકી બકીને ચાકી ગયો છું. હમણાં જ ત્રણ માણસો સાથે તો ઝંખડો થઈ ગયો. તે લોકો કહે છે : ‘ આપ ખરોખર જાણો છો ? ખરોખર ખાતરી કરીને ખબર છાપી છે ? ખબર

કનકમ્ કરી છે કે તે મૃત્યુ પામ્યા છે ? ” મેં કહ્યું : “ હા, હા, હા, મહાશય ! અમારો પોતાનો માણસ—સ્વયં સહતંત્રી, આખી રાત ઉઝાગરો વેડી, એ ખબર મોકલી શક્યો છે.”

પોતે પૂરી વાત બોલી રહે તે પહેલાં જ હલધરબાણુને કાને વિરિમત ચિંતકારનો સ્વર સંભળાયો : “ આ શું ? ”

હલધરબાણુ સ્થિર થઈ ગયા. લયબીત સ્વરે ધીમેથી બોલ્યા : “ કેમ, શું છે ? ”

“ તે મરી ગયા છે, એવું આપને કહ્યું છે જ કાણે ? ”

કંઈક સેકંડ સુધી શાંતિ પછી ઉત્તર આવ્યો : “ આપનું ઉઝાગરાથી મોંઘું ફરી ગયું છે કે શું ? તે વખતે પણ સમાચાર આપતાં ધાલમેલ થતી હતી. એક વાર કહ્યું કે ‘ અર્ધો કલાક થયો છે. ’ પછી તુરત જ બોલ્યા હતા કે ‘ હમણાં જ ગયા. ’ અત્યારે વળી કહ્યો છો કે, ‘ આપે ખબર જ નથી આપી. ’ ”

“ આપની સાથે સમય બાબત કંઈ પણ વાત મેં કરી નથી. ”

દાદા તે જ વખતે દાખલ થયા. તે બોલ્યા : “ મારી સાથે વાત થઈ હતી. તમને કહ્યું નહિ ? તેમણે પૂછ્યું હતું કે સુમતિ ક્યારે આવી ? તમે ઘેર ગયા તે જ સુમતિ, બીજું શું ? હું બોલ્યો હતો કે...”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ મુખ પરથી માઉથપીસ ખસેડીને બોલ્યા : “ ઠીક, શું શું વાતચીત થઈ હતી તે એક પછી એક કહો. આ તો સર્વનાશ થઈ ગયો. હોય એમ લાગે છે. ”

દાદાએ પોતે ટેલિફોનથી કરેલી વાતચીત વર્ણવી ખતાવવા માંડી... આ તરફ ટેબલ પર મૂકેલા માઉથપીસમાંથી, સળગતા અગારા જેવા શબ્દો સરવા લાગ્યા : “ કેમ બોલતા નથી ? સત્યાનાશ ! જલદી ચાલ્યા આવો. સર્વનાશ !...ડેમેજ...અર્ધાય જેલમાં...”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ લગલગ પાગલ બની ગયા હતા. બધી વાત પૂરી થતાં પહેલાં બોલી બીડ્યા : “ એ બધી વાત ઓફિસમાં મારા સંબંધની નહિ, પણ રોગીના સંબંધની માની લીધી છે. દાદા, તમે અગાઉથી કેમ ન કહ્યું કે સિદ્ધેશ્વરબાણુ વાતચીત નથી કરતા, તેમને બદલે હું બીજા માણસ વાત કરું છું ? ગઈ વાત...બાજુ હાથથી ગઈ ! ”

સિદ્ધુબાણુ એકદમ નિરાશાથી મ્હાન મુખે બહાર ચાલ્યા. દાદા પણ પાછળ પાછળ ગયા, ને ધીમેથી પૂછવા લાગ્યા : “ ત્યારે ‘સળગ રાખ્યું છે. નિશ્ચિંતતાથી ચડાવી દઈએ !’ એમ પૂછ્યું હતું નેતો શું અર્થ ? ”

“ સળગ કરી રાખ્યું હતું, તે તો મેટર સળગ કરી છાપવા માટે તૈયાર રાખ્યું હતું તેની વાત હતી. રસિકના કરવા જતાં જ આ સત્યાનાશ થઈ ગયું ! ”

કુટપાય પર જઈને સિદ્ધુબાણુ બોલ્યા : “ એ ટેક્ષી, જલદી. ” તેવામાં મનમાં એક વિચાર આવ્યો. સાથે સાથે કંઈક આશા પણ પ્રગટી.

તુરત તે શુભા સાહેબના ઘર તરફ દોડ્યા. સામે જ એક ડોક્ટરને જોઈને પ્રશ્ન કર્યો : “ કેટલી વાર લાગશે એમ ધારો છો ? ”

આ પ્રશ્નથી ડોક્ટર જરા ચમક્યો, પછી બોલ્યો : “ ના, તબિયતમાં સારો ફેરફાર થયો છે. સંભવ છે કે આ માંદગીમાંથી બચી પણ જાય. ”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ પોતાના મુખના બાવ છુપાવી ઝટપટ મોટરમાં બેસી ગયા. તે જ વખતે એક હિંદુસ્થાની ફેરીવાળો છોકરો હાથમાં પેપરનો થોડો લપ્પ, ચાલતી દ્રામમાં ચડી જઈ

દરવાજા આગળ ઊભો રહી બોલ્યો: “સત્યપ્રકાશ” લ્યો બાબુ-સર્વનાશની ખબર-સર સચીન્દ્ર...”

સિદ્ધેશ્વરબાબુ ડાહ્યરને ઠેકાણું જણાવી બોલ્યા: “હાંકા, ફૂલરૂપીડથી...”

૪

સંધ્યાસમયે હલધરબાબુ, સિદ્ધેશ્વરબાબુ, અને એક રિપોર્ટર વગેરે ઑફિસમાં વિશીઠ થિતે બેઠા હતા. કવચિત્ કવચિત્ વાતચીત ચાલતી હતી. સિદ્ધેશ્વરબાબુના હાથમાં કલમ હતી. તે થોડી થોડી વારે કાગળ પર કંઈક લખતા હતા.

આખો દિવસ ભારે દોડધામ ને કંટાળામાં પસાર થઈ ગયો હતો. સારા શહેરમાં એક તરફ એ રીતની ‘સત્યપ્રકાશ’ની ખબર અને બીજી તરફ અંગ્રેજી, બંગાળી તમામ ભીળાં પત્રોની ખબર. બંને વિરુદ્ધ ખબરોનું દારુણ સંઘર્ષણ જામ્યું હતું. ઑફિસની બહાર કાન માંડી શકાય તેમ ન હતું. લોકોનાં ટોળાં એકઠાં થઈ અનિમિત્ત ગાળાગાળી ચલાવી રહ્યાં હતાં. કાનને ઑફિસની અંદર વાળી લઈને ખેસવું સલામત ન હતું. આખો દિવસ ટેલિફોન, ટિન્ ટિન્ ટિન્ કરતો ‘યુદ્ધ દેહિ યુદ્ધ દેહિ’ એમ પોકારી રહ્યો હતો. બહુ વાર ધૈર્ય ધારીને છેવટે એકાદ વખત રીસીવર-હાથમાં લેતાં જ, કેવળ ઉત્કટ, વિદ્રુપ, હિંદી ભાષા અથવા તીવ્ર તિરસ્કારમૂલક ઉદ્ગાર સંભળાતા હતા.

તે સિવાય લુદા લુદા પત્રો એટલા બધા આવ્યા હતા કે તેની ગણતરી જ થઈ ન શકે. તે પત્રોમાં બે વિશેષ ઉલ્લેખનીય ગણાય. એક પત્ર ગુપ્તા સાહેબના પોતાના ત્યાંથી હતો. તેમાં વકીલની ઝીણી ભાષામાં પ્રશ્ન હતો કે ‘સત્યપ્રકાશ’ સામે પંદર હજાર રૂપિયાનો નુકસાનીનો દાવો શા માટે ન નોંધાવવો તેનો ખુલાસો કરશે.

બીજા એક પત્રની નીચે ‘ગુપ્તા સાહેબની ચિકિત્સા કરનાર કેટલાક ડોક્ટરોની સહીઓ હતી. તેમાં ઘણી જ ગુરુજીરી ભાષામાં પ્રશ્ન કર્યો હતો: ‘સત્યપ્રકાશ’ની સોમવાર ૧૩ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૭ ની ટાઉન એડિશનમાં, રોગશ્યાયિત આલોકનવાસી સર સચીન્દ્રનાથ ગુપ્તાના મૃત્યુવિવરણમાં બીજા પાનાના છઠ્ઠા પેરેગ્રાફમાં-‘કાણુ જાણતું હતું કે મહાપ્રસાદમાં જે હોમાંનળ અન્વસિત કરવામાં આવ્યો છે, તે આ મહાપ્રાણુની આલુતિ ગ્રહણ કર્યા વિના શાંત થશે નહિ.’ તથા ત્રીજા પાનાના પેરેગ્રાફમાં-‘ચિકિત્સાસાગરનું મંથન થયું. કિંતુ હે વૈરાગી, તમારી અંજલિ અમૃતને બદલે એરથી ભરેલી હશે તે કાણુ જાણી શકે?’ આ પ્રમાણે જે-લખવામાં આવ્યું છે, તેનો પ્રકૃત અર્થ શું? એ બે વાક્યો દ્વારા નીચે સહી કરનારા ચિકિત્સાવ્યવસાયી ડોક્ટરોના ધંધાને તથા આત્મસન્માનને, ગુરુત્તર આત્મતા નથી કરવામાં આવ્યો એમ, ‘સત્યપ્રકાશ’ના તંત્રી, મુદ્રક વગેરે સામીત કરવા તૈયાર છે કે ?-વગેરે.

આ બંને પત્રો લઈને ગુપ્તા સાહેબના મકાને જેઠ દિલ્લીરી દર્શાવી મારી માગવામાં, ડોક્ટરોને ઘેર ઘેર જઈને સલામો કરવામાં વગેરેમાં આખો દિવસ પસાર થઈ ગયો હતો. તંત્રી અને મુદ્રક એ વ્યવસાયી લોથપોથ થઈ ગયા હતા. પેપરના વેચાણના લાભનો મોટો ભાગ એમ દોડધામને અંગે થયેલા ગાલીલાણમાં ખરચાઈ ગયો. ગુપ્તા સાહેબની તબિયત સુધરીતી હતી. તે પ્રસન્ન જણાતા હતા.

‘સત્યપ્રકાશ’માં જાહેર માફી માગવામાં આવે અને સ્વીકાર કરવામાં આવે કે ‘સત્યપ્રકાશ’ હવેથી કોઈ વ્યક્તિના મૃત્યુના સમાચાર નહિ છાપે, તો નુકસાની જતી કરવા તેઓ રાજી હતા.

ડોક્ટરો હજી મનાયાં ન હતા. હલધરબાણુ હવે શાંત રહી શક્યા નહિ. તે બોલ્યા: “આજ સવારે કિંવા બપોરે મરણ પામશે એમ તો ઘણા કહેતા હતા.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ કાગળ લખતાં અટકીને બોલ્યા: “હા, મરણ પામશે એમ કહેતા હતા. કે દર્દી જીવે તો પોતે પોતાની આળીસ વર્ષની ચિકિત્સા વૃથા ગામ છે એમ જ માને.”

“તેથી જ આ મહોકાણું મંડાઈને? બધા ગપ્પીદાસ.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુ થોડી વારે નીચું માથું કરી ફરી લખવા લાગ્યા. પછી કાગળ હાથમાં લઈ બોલ્યા, આ પ્રમાણે લખ્યું છે: સાંભળો:—

“અત્રે અત્યંત દુઃખ સાથે જણાવીએ છીએ કે ગઈ કાલના ‘સત્યપ્રકાશ’માં સર સચીન્દ્રનાથ ગુપ્તાના મૃત્યુની જ્ઞા, ખબર પ્રગટ થઈ છે, તે સંપૂર્ણ ભૂલ છે.”

હલધરબાણુ બોલ્યા: “બરાબર છે. પછી શું લખ્યું?”

“આ સંસારમાં એક ક્ષણ જીવવાનો પથ, મહાપ્રલય થાય છે. તે રીતે એક અતિ તુચ્છ કારણને લીધે, આ ભ્રમાત્મક સમાચાર છપાઈને બહાર પડી ગયા છે. તે વિષે સવિસ્તર આલોચના નહિ કરીએ તો પણ પાઠકવર્ગ માફ કરશે, એમ આશા છે. સૌથી વધારે માફી તો સર ગુપ્તા સાહેબના નિકટનાં સ્વજનોનાં માગવાની, કે જેઓને આ સમાચારથી સૌના કરતાં વિશેષ આઘાત થયેલો છે. સંતોષની વાત એ છે કે, તે બધા સાચી વાતથી વાકેફ હોઈ, નિશ્ચિત રહી શક્યા હતા.”

“કાલ સાંજથી રોગની માત્રા ઘટવા લાગી છે. અને અમારા ખાસ ખબરપત્રી તરફથી જણાવ્યા પ્રમાણે આખો દિવસ શાંતિથી પસાર થયો છે.”

“ચિકિત્સા માટે એવા ધન્વંતરી ભેગા થયા હતા કે...”

હલધરબાણુ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા: “એ ધન્વંતરી ધન્વંતરી નહિ બેઠા. કાઠી નાખો. એ લોકો જાણશે કે હાંસી કરી છે. એ માટે કદાચ એક બીજો લાખો પત્ર આવી પહોંચશે.”

સિદ્ધેશ્વરબાણુએ તે લખાણું છેડી નાખી પૂછ્યું: “શું લખ્યું વિચક્ષણ ચિકિત્સક?”

“હા, ‘વિચક્ષણ’ ચાલશે” હલધરબાણુએ કહ્યું. તે પ્રમાણે લખીને સિદ્ધેશ્વર બાણુએ વાંચવા માંડ્યું:

“ચિકિત્સા માટે જે વિચક્ષણ ચિકિત્સકો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, તેમના તરફથી અમને સંપૂર્ણ આરોગ્યપ્રાપ્તિની આશા હતી; અને પાઠકવર્ગને પણ તેવા વિશ્વાસ દીધો હતો. ભગવાને, અમારી આશા—એ આશાથી લવિષ્ય વાણી સૂઝાઈ કરી તે પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. ચિકિત્સકગણ એકબીજાને ઘોષણા કરે છે કે, આજ બીજા પ્રહરપર્યંત રોગી, સર્વ પ્રકારે બીતિમુક્ત થઈ જશે.”

રામાચરણબાણુ—રિપોર્ટર બોલ્યા: “એટલે?”

“એટલે જેને ડેન્જર ઝોન (Danger Zone) કહે છે તે વટાવી જશે.”

“હા, પણ તેનો ઊલટો અર્થ ન થઈ શકે? તે તરફ ધ્યાન ખેંચું છું.”

હલધરબાણુ બોલ્યા: “ના, હવે બચી ગયા છે. એટલે કોઈ એવો તાણીં તોડીને અર્થ કરે તેવો સંભવ નથી. વાંચો!”

“—એટલે આ વિષે હવે કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. કારણ તેમની એ વાણીને આપણે દેવેવાણી પેઠે અભોધ માનીએ છીએ.”

“આજ એ મહાપુરુષ અકાલમૃત્યુના હાથથી બચી જતાં અમને જે આનંદ થાય છે, તે ભાષાદ્વારા પ્રગટ થઈ શકે તેમ નથી. જે ભગવાને આપણા આ હૃતભાગ્ય દેશ પર કૃપાદષ્ટિ કરી છે, તેને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, તે સર સચીન્દ્રનાથ ગુપ્તાને આ નવજીવન સાથે દીર્ઘાયુષ્ય અર્પી, તેમના કલ્યાણનતને, હજી વધારે સાદૃશ્યમંડિત કરે.”

રામચરણબાણુ બોલ્યા: “ઠીક થયું છે. ડોક્ટર લોકોને સાતમા આસમાને ચડાવી દીધા છે.”

“ન ચડાવે તો? પાછું એમના ઘેર ઘેર ફરગરવા કોણુ બંધ?” હલધરબાણુ બોલ્યા.

૫

પેપર બહાર પડ્યું. આજ પણુ અતિશય ગીરદો હતો. સાચા સમાચાર જાણવા કરતાં ‘સત્યપ્રકાશ’ આજે શું લખે છે, તે જાણવા લોકોની ખૂબ ઈતેજરી હતી. આજે પણુ પેપર વહેલું છપાઈ બહાર પડ્યું હતું. બીજા કોઈ પણુ પેપરના પ્રગટ થતા પહેલાં, ‘સત્ય પ્રકાશ’ સવારમાં વહેલું સર સચીન્દ્રનાથની ‘નવજીવન’ના સમાચાર તથા ‘દીર્ઘાયુ’ની પ્રાર્થના લખને શહેરમાં ફેલાઈ ગયું.

તે પછી નિયત સમયે એક એ અગ્રેજ દૈનિક પેપર બહાર પડ્યાં. તેમાં Stop Press કાલમમાં, સંક્ષિપ્ત રીતે એસોસીએટેડ પ્રેસના સમાચાર છપાયા હતા:—

મુંબઈવાર, ૧૪ મી ઓક્ટોબર

આજ સવારે લગભગ છ વાગે, પ્રસિદ્ધ વ્યવહારજીવી અને દેશસેવક સર એસ. એમ. ગુપ્તા, બાર-એટ-લૉ, ન્યુમોનિયાના રોગથી મૃત્યુ પામ્યા છે. સર સચીન્દ્ર આઠ દિવસથી ન્વરોધાન્ત હતા. પછી ન્વર ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યા ને ત્રણ દિવસથી ન્યુમોનિયારૂપે પરિણત થયો. આક્રમણ એવું લાગે હતું કે ચિકિત્સકો, એકદમ આશાશૂન્ય બની ગયા હતા. યોગે જ સમયમાં ડબલ-ન્યુમોનિયા થઈ મૃત્યુ થયું છે. મૃત્યુકાળે તેમની ઉંમર ૬૭ વર્ષની હતી.

આખો દહાડો મહાનગરીનું મુખ-વિષાદથી મલિન બની ગયું. ફતાં ‘સત્યપ્રકાશ’ પોતાના સમાચારથી, કવચિત્ કવચિત્ કુતૂહલભર્યું હાસ્ય ફેલાવી રહ્યું હતું—ધનધોર મેધના અંકમાં દેખાતા અરપટ મેઘધનુષની પેઠે.

×

×

×

મધ્યાન્હ થઈ ગયો હતો, નાહ્યા વગરના તથા સૂખ્યા હલધરબાણુ, સિદ્ધેશ્વરબાણુ, રામચરણબાણુ અને કેટલાક કેપોઝિટર બ્લાન્ક મુખે ઓફિસમાં એકા હતા. કવચિત્ કવચિત્ વાતચીત ચાલતી હતી.

સિદ્ધેશ્વર બાણુ બોલ્યા: “એકદમ એટલી બધી નકલો કાઢી ન હોત તો ઠીક થાત.” પાંચ વાગ્યા સુધી તો ઠીક હતું. એકદમ એ રીતે બાણુ બંદલામી જશે તેની કોને ખબર પડે?”

હલધરબાણુ વિરક્ત ભાવે બોલ્યા: “હાથ આવેલી બીજી ગણ. હવે શું! એ માણસ આખરે મરી તો ગયો જ; પણ આપણી સામે આટલો બધો દુર્ઘવંહાર કેમ કરતો ગયો, તે કહેશો?” * એનુવાદક

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

* મૂળ લેખક: વિસ્તિલપણ સુઓપાધ્યાય.

૪

‘ જાબડ હેર ’*.

[ગુલાબંકી]

(૧)

અમે ચુંદયાં અનેક ફૂલ
બાગ વેડિયો સમૂલ
ઉડાડતાં જ પુષ્પગોદ
ચાલિયાં; ન અશ્વખેદ
ઊર્મિના ઉમંગમાં લલો

પદેપદે અનંત ઓધ મોજ મસ્તીનો વલો
ડોલતા ગળેતણા શું સાચ આ વહી રલો ?

(૨)

મુદુ સુરમ્ય સર્વ ફૂલ
ક્યાં ધરાય એ અમૂલ ?
વિચારમાં ચયા જ ફૂલ
સ્ફુરત કંપના હંદે
“ પ્રિયા તણા ધરો પદે ”

‘ નહિ ’ વલો કંવિ ‘ ખચો પ્રિયાની કેશવેણીમાં
સ્થામ સર્પ છો રમે ગુલાબ-પદ્મશ્રેણીમાં. ’

(૩)

તાળી લેણે હસ્યા
ઉમંગથી બધા ધસ્યા
ન જૂખ દુઃખથી ચસ્યા.
પ્રિયાની પાસ પહોંચતા
બધાં પદે ચ લોટતા

‘ પૂછે ’ પ્રિયા ‘ મરું છ શીદ આપનું પધારવું
એહો મૂળે ન ખાનપાન, આપનું શું ધારવું ? ’

‘ જોખડ હેર ’

(૪)

‘ જાનપાનનું શું કામ ?
આપ આત્મનેા વિરામ
શ્યામ દેશ ગૂંથવા
માંહી ફૂલ મુકવા
પછી સહર્ષ ચૂમવા

દૂર દૂર દેશથી અમે અહીં જ આવિયા
‘હામ હામ જોળા જોળા પુષ્પ કેંક લાવિયા. ’

(૫)

‘ બલે ’ કહી પ્રિયા હસ્યાં
ચિત્ત સર્વનાં ખસ્યાં
ઉરે ઉરે ય રાચતાં
ઉમંગભેર નાચતાં
સાડીને ખસેડતાં

દીઠી ન વેણી સર્પ ના લલો કવિતણે ક્યહી
ગૂમ શું થયો ? વિચારી જોળતાં અહીં તહીં

(૬)

‘ શ્યામ વેણી ક્યાં ગઈ ?
શું સર્પિણી સરી ગઈ ?
આડિયાં સમી લટો
જથ્થાત કાં ? અરે ! હટો ’

પાય સર્વનાં ત્યહી જડી રચા
‘ જોખડ હેર ’ રોટી-પીંજકાં સમા ઉડી રલા
મુગધી પુષ્પ ખાપડાં વિમાસણે પડી રચાં.

વીસમી સદીની નિર્દિન્યર્થી 'માં' ચાને અગત્યનું સ્થાન છે અને એટલા માટે આપણે કેાઇપણ જાતના પૂર્વગ્રહને વશ થયા વિના તેને ન્યાય આપીશું.

સાધારણ જનસમાજ ચાને 'સત્યાનાશ વાળનાર', 'પ્રાણ અને વૃત્તિનો નાશ કરનાર', 'ધાતુને પાતળી પાઠી નર્યુંસક બનાવનાર', 'જેકરાગ્નિ મંદ કરનાર' અને 'પાયમાલ કરનાર' ગણે છે. પૃથગ્જનો જ નહિ ક્રિસ્ટી ડૉક્ટરો અને વૈદ્યોનો મોટો ભાગ પણ આવી જ માન્યતા ધરાવતો જણાય છે. એક આધુનિક કવિએ તો આનો શ્લોક પણ બનાવ્યો છે અને તેમાં "હા હા હા હા હા કલયુગે કર્ષતિ પ્રાણવિત્તમ્ | હાય હાય ! આ કલિયુગમાં ચા તો પ્રાણ અને વૃત્તિ બંનેનો સહાર કરનાર છે"—એમ ગાથુ છે. શું ચા ખરેખર નિંદાને લાયક છે ? નવાઇ તો એ છે કે ચા પીનારા જ ચાતી નિંદા કરતા જોવામાં આવે છે !

ધણા પ્રાચીન સમયથી ચીનના લોકો ચા પીતા આવ્યા છે અને ચાનું મૂળ વતન પણ ચીન જ મનાય છે. ચીના લોકો પણ ચા કેમ પીવા લાગ્યા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિદ્વાનો એમ જણાવે છે કે ચીનમાં પીવાનું પાણી ખરાબ હતું એટલે એ પાણીનો દોષ દૂર કરવા ચા પીવાની પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી. ચાને લીધે ખરાબ પાણીનો સ્વાદ બદલાયો અને ખરાબ પાણીના દોષો દૂર થઈ એક જાતની તાઝગી લોકો અનુભવવા લાગ્યા. આ વીસમી સદીમાં પણ "હાઇજન એન્ડ પબ્લીક હેલ્થ"ના વિદ્વાન લેખક ખરાબ પાણી હોય તો ચા નાખીને પીવાની સલાહ આપે છે:—

"In villages where the watersupply is not above suspicion it is always safe to have a cup of tea instead of water. Though the danger from infection through water is diminished by boiling, such water is not palatable and the addition of tea makes it an agreeable drink." (P. 206)

ગામડાંમાં, જ્યાં પાણી તદ્દન ચોખ્ખું મળતું અસંભવિત છે ત્યાં એવા પાણીની જગ્યાએ ચાનો ઉપયોગ કરવો સહીસલામતીભર્યું છે કદાચ એ ખરાબ પાણીને ઉકાળીને વાપરવામાં આવે તો એપનો ભય નથી રહેતો, પરંતુ ઉકાળેલું પાણી નીરસ લાગે છે—ભાવતું નથી. આવે વખતે તેમાં સહેજ ચા નાખીને પાણી પીવાથી તે સ્વાદિષ્ટ બને છે.

ચીનમાંથી ચા પીવાની પ્રથા જાપાનમાં પહોંચી અને જાપાનીઓને પણ તેના સ્વાદ અને તેના તાઝગીપ્રદ ગુણોએ ઠીકઠીક આકર્ષ્યા. પ્રથમ તો શાસ્ત્રાભ્યાસરત ધર્મશુરુઓ ચા શેતા હતા; કારણ કે તેથી માનસિક યાક તુરત ઊતરી જતો હતો. ધીમે ધીમે સમસ્ત

પ્રજા લેવા લાગી. અને હવે તો કોઈક જ એવો મનુષ્ય જાપાનમાં હશે જે ચા નહિ પીતો હોય. કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીના એક અધ્યાપકે જાપાનીઝ ચાનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. તે લખે છે:—

“ It (tea) contains in addition to vitamines, viose which is efficacious three hundred times as much as vitamines and promotes energy, good health and longevity, its everyday drinking by the Japanese being perhaps responsible for their high birth rate and their comparative energy in old age. Dr. U. Suzuki and Dr. M. Miura have found upon their study of fine tea, plenty of vitamine C in it, which has proved of great virtue for scurvy.....”

(Japan Magazine ઉપરથી Modern Review, August, 1928 માં “ The Virtue of Tea ” એ મથાળાની નોટ ઉપરથી.)

અર્થાત્ ચા વિટામિન્સ (પ્રજ્વનકા) ઉપરાંત ‘ વીયોઝ ’ નામનું એક અતિ અગત્યનું તત્ત્વ ધરાવે છે: જે તત્ત્વ વિટામિન્સ કરતાં ૩૦૦ગણું વિશેષ શુભપ્રદ છે, જે સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુધ્ય વધારે છે. જાપાનના લોકો ચા હમેશાં પીએ છે એટલે જ તેમની આટલી સારી ઉત્પાદકશક્તિ જણાય છે અને ધડપણમાં પણ તેમની જીવનશક્તિ સરસ જળવાઈ રહે છે તેનું કારણ પણ ચા જ હોવું જોઈએ. ડૉ. સુઝુકી અને ડૉ. મિયુરા બન્નેને ચામાંથી ‘ સી ’ વિટામિન હાય આવ્યું છે જે “ રકવી ” (નાવિક રક્તપિત્ત) નામના રોગમાં અતિ ઉપકારક જણાયું છે.

હવે આપણે ચાની ઉત્પત્તિ તરફ વળીશું.

જગતના કોઈ પણ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં ચાનું વાવેતર વિશેષ થાય છે. ૧૯૨૬માં ૭,૮૮,૮૦૦ એકર જમીનમાં ચાનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું; જેમાં ૪,૨૯,૬૦૦ એકર વાવેતર આસામ તરફ અને ૨,૦૩,૨૦૦ એકર વાવેતર દક્ષિણમાં થાય છે. એનો ફાલ ઉત્તર હિંદમાં મે થી ડિસેમ્બરમાં અને દક્ષિણ હિંદમાં ડિસેમ્બરથી જાન્યુઆરીમાં લેવામાં આવે છે. હવાપાણીની આ અસર છે.

ચાની મુખ્ય બે જાતો છે: એક ચીની ચા અને બીજી આસામી ચા. દાર્જિલિંગ તરફ જે ચા થાય છે તે ચીની ચા છે, અને આસામ તરફ જે ચા થાય છે તે આસામી ચા છે. આસામી ચા કરતાં ચીની ચા વધુ કિંમતી હોય છે અને એથી જ દાર્જિલિંગની ચાના વધુ પૈસા ઉપજે છે. ચીની ચામાં એક જાતની આર્જીદક ખુશબો હોય છે. આસામી ચામાં ખુશબો નથી હોતી.

રંગના બેદથી બે જાતની ચા બુબ્બરમાં વેચાય છે: એક લીલી અને બીજી કાળી. લીલી ચા લીલાં પાંદડાંને ગરમ પેણા ઉપર મૂકી સહેજ પાંદડાંને ગરમ થવા દઈ પછી એ પાંદડાંને પિડો. બનાવી લેવામાં આવે છે. પિડો, બરાબર સફાઈ-ગયા બાદ ચાને કાચનાં વાસણોમાં ભરી લેવામાં આવે છે. આ લીલી ચા. આ ચા જાપાન, ચીન અને કંઈક અંશે અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનની સહરદ ઉપરના પહાણો વધુ પસંદ કરે છે. પરંતુ કાળી

ચામાં જે ખુશબો (Flavor) હોય છે તે લીલી ચામાં નથી હોતી અને પીવામાં તેનો કાળીજના શાકના જેવો સ્વાદ આવે છે.

કાળી ચાની રીત

પાંદડાં તોડીને પાટિયાં બહાર ૨૦-૨૨ કલાક સૂકવવામાં આવે છે. આ પછી પાંદડાંના પિંડા બનાવી લેવામાં આવે છે અને સૂકાવા દેવામાં આવે છે. પિંડાં વાળવાથી તેમાં ઉત્સેચન ક્રિયા (fermentation) થાય છે. આ ઉત્સેચન ક્રિયા વખતે પાંદડાંમાં જે પાચક રસો (Enzymes) હોય છે તેની મદદથી પાંદડાંમાં રહેલો ટંનીક એસીડ ભરમીભૂત (oxidised) થાય છે; ભરમીભવનની ક્રિયા વખતે ભરમીભૂત થયેલા લગભગ અર્ધ જેટલા ટંનીનને પાંદડાંમાં રહેલાં પ્રોટીન્સ (કોષદ તત્ત્વ) લઈ લે છે અને આવી રીતે એ ટંનીનને અદ્રાવ્ય (insoluble) બનાવે છે. ઉત્સેચનક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ પાંદડાંને છૂટાં કરી કઠાઈમાં નાખી ખૂબ ગરમ કરી લેવામાં આવે છે, આથી પાચન રસો (Enzymes) નાશ પામે છે અને આ કાળી પડી જાય છે. આ આપણી કાળી ચા.

સાધારણ રીતે એક કપ તૈયાર ચામાં પાવલીભારને આશરે ચા નાખવામાં આવે છે. પ્રથમ પાણી ગરમ કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે ફૂલ પડે એવું પાણી થાય કે તુરત જ તેમાં ચા નાખીને પાંચ મિનિટ સુધી ઢાંકી રાખવામાં આવે છે. આ પછી ચાને ગાળી લેવામાં આવે છે. પછી એમાં દૂધ સાકર વગેરે નાખે છે. સાધારણ રીતે આ પ્રમાણે ચા તૈયાર થાય છે—તૈયાર થવી જોઈએ. આવા એક કપ ચામાં ૧ ગ્રેન કૅફીન (ચાની અંદર જે ઉપાદાન તત્ત્વ-alkaloid-છે તે) અને ૨ ગ્રેન ટંનીન તેમ જ ગુંદર, પ્રેરિયોસીસ વગેરે થઈ કુલ નવ ગ્રેન હોય છે. પરંતુ કૅફીન ૧ ગ્રેન અને ટંનીન ૨ ગ્રેન જ હોય છે.

ઘણા અત્યાર સુધી એમ માનતા આવ્યા છે—માને છે કે ચામાં જે ટંનીન આવે છે તે અને કૅફીન—બન્ને શરીરને નુકસાનકારક તત્ત્વો છે. પરંતુ આ વાત સત્યથી જિલટી છે. કૅફીન ઉપર અત્યાર સુધીમાં જે અખતરાઓ થયા છે તે ઉપરથી સાબીત થયું છે કે થોડી માત્રામાં કૅફીન માનતંતુઓને શક્તિ આપનાર, થાક ઉતારનાર, રુધિરાભિસરણને ત્વરિત કરનાર અને જઠરાગ્નિને સહાયક છે. આને જે જમાનામાં માણસો મુકાયેલા છે અને સુધારાની દોડધામમાં એકલો અટૂલો માણસ જે જીવલેણ ઉપાધિઓ વચ્ચે શ્વાસ લઈ રહ્યો છે એ જમાનાના માણસો માટે ૧ ગ્રેન જેટલું કૅફીન (ચાના એક ખાલામાં આવે છે એટલું) નુકસાનકારક નહિ પણ ફાયદાકારક છે. વિદ્વાનો કહે છે:—

“That small doses of caffeine as present in a cup of tea are rather beneficial under conditions of modern civilization, where a man is required to exert himself considerably throughout the day.”

એટલે હમેશાં એક કે બે કપ ચા મનુષ્ય પીએ ત્યાં સુધી કૅફીનનું પ્રમાણ તેને નુકસાનકર નથી. ટંનીન વિષે પણ આવું જ છે. ટંનીન ટંનીનમાં પણ ફેર હોય છે. બીજા ટંનીનમાં અને ચાના ટંનીનમાં પણ ફેર છે. ચામાં જે ટંનીન છે તે બીજા ટંનીન કરતાં

૧ “Indian Medical Journal,” March 1932 માં B. B. Sen Gupta L. M. P. અને P. B. Sen, B.A. Assistant Chemist, Tocklai Experimental Station I. T. A. બન્નેનો લેખ વધુ માટે વાંચવો.

જુદી જાતનો છે અને એટલા જ. કારણથી ચાના ટેનીનને પ્સુડોટેનીન (Pseudotannin) કહેવામાં આવે છે. ચાના ટેનીનમાં રંગવાનો ગુણ નથી એટલે આંતરડાંની દિવાલોની સ્થેભકલાને તે નુકસાનકર નથી. વળી, સાધારણ રીતે ટેનીન ગ્રાહી (astringent) હોય ઝાડો કબજ કરનાર છે; જ્યારે ચાનો ટેનીન ગ્રાહી નથી. તેથી દરત સાફ આવે છે. ટેનીનનો સ્વાદ સહેજ કડવો, અણુગમતો હોય છે. દૂધ આવવાથી આ સ્વાદ બદલાય જાય છે અને દૂધ પણ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

આ ઉપરાંત સાધારણ જનસમાજ અને ચિકિત્સક જગત માને છે કે 'ચા બૂખ બાગી નાખે છે !' બહુ ચા પીનાર માટે આ વાત સાચી છે. એકાદ બે પ્યાલા પીનાર માટે આ વાત સાચી લાગતી નથી. ચીન, જાપાન, અમેરિકા, યુરોપ, આફ્રિકા-બધે જ ઠેકાણે ચા પીવામાં આવે છે. એ બધા લોકોની જઠરાગ્નિ બગડી ગય છે એમ માનવાનું આપણી પાસે કશું જ સાધન નથી. કેઈ પણ વસ્તુનો અતિયોગ એ વસ્તુને બગાડી નાખે છે. મિતયોગ વસ્તુના મહત્વને વધારે છે.

ચા કેવી રીતે તૈયાર કરવી ?

ઉપરોક્ત લખાણ શાસ્ત્રીય રીતે-પદ્ધતિસર-તૈયાર થયેલી ચાને લાગુ પડે છે. પરંતુ ખેદની વાત છે કે આપણા લોકોને ચા કરતાં આવડતી જ નથી. ચા તૈયાર કરવામાં નીચેની વાતો તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ: (૧) પાણી બહુ વાર ન ઉકાળવું જોઈએ. સાધારણ રીતે પાણી ઉકળવા માટે કે તુરત જ તેમાં ચા નાખી, તુરત જ ચૂલેથી નીચે ઉતારી લઈ ઉપર ઢાંકણ ઢાંકી દઈ ફક્ત પાંચ મિનિટ સુધી જ ઢાંકી રાખવું. બહુ વાર સુધી પાણી ઉકળ્યા કરે તો પાણી flat (સ્વાદ વિનાનું) થઈ જાય છે અને સહેજ સ્વાદેર લાગે છે. વળી પાણી બહુ Soft (હળવું) કે બહુ Hard (ભારે) પણ ન હોવું જોઈએ. હાર્ડ પાણીથી ચા તૈયાર કરશે તો એ પાણી ચાનાં તત્વોને પૂરતા પ્રમાણમાં ખેંચી શકશે નહિ. પાંચ મિનિટથી વધુ વખત જો ચા પાણીમાં રાખી મૂકવામાં આવશે તો જોઈએ તેના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ચાનાં તત્વો ખેંચાઈ આવશે અને ચાની ખુશબો પણ ઊડી જશે. પાણી તૈયાર થઈ ગયા પછી અંદર ચા નાખી લાંબા વખત સુધી ઉકાળવાની રીત તો ઘણી જ ખરાબ છે. ચાને લાંબા વખત સુધી ઉકાળવાથી તે નુકસાનકારક બને છે. ચાનો આવી રીતે ક્વાથ (decoction) કરવાથી ચાની હાજેજત અને ફાયદા બન્ને મારી જાય છે. ચાનો ફાંટ (Infusion) કરવો જોઈએ, નહિ કે ક્વાથ (decoction). બહુ વખત સુધી ઉકાળવાથી ચામાંથી બહુ ટેનીન ખેંચાઈ આવે છે અને આટલું બહુ ટેનીન જરૂર નુકસાનકર્તા થઈ પડે છે.

ચામાં કંઈ ભેગ થાય છે ખરો ?

પણા માને છે—હું પણ અત્યાર સુધી માનતો હતો કે આપણે જે કાળી ચા પીએ છીએ તેમાં ચાનાં પાંદડાં ઉપરાંત રંગ, ખનિજ પદાર્થો વગેરે ઉમેરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી ચા સરતી પડે છે અને ચાનો રંગ સરસ બેસે છે. પરંતુ હમણાં લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ આર. એન. ચોપ્રાએ (M. A; M. D. (Camb.) "Indigenous Drugs of India" નામનું સરસ પુસ્તક લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમાં આ વિષે

કેટલીક ઉપયોગી વિગતો છે. એમાં તો ભેગ સંબંધી ઉલ્લેખ જ નથી. ખરી વાત તો એમ છે કે જે ચીજનો ભેગ કરી શકાય એ ચીજ તો હિંદુસ્તાનમાં વેચી શકાતી જ નથી. એ બધી ચીજ પરદેશ ચડાવવામાં આવે છે. આ ચીજનું નામ ટી-ડસ્ટ (Tea-dust), પાંદડાં ચૂંટતાં જે કંઈ ભૂકી જમીન ઉપર પડે છે તે બધીને ભેગી કરાવી લેવામાં આવે છે. આ ભૂકી સાથે ધૂળ, કચરો વગેરે મળેલું હોય છે. આને અંગ્રેજીમાં 'ટી-ડસ્ટ', કહે છે. આ નિરુપયોગી જાણાતી ચીજમાંથી 'કેફીન' સારા પ્રમાણમાં બનાવી શકાય છે. પરંતુ ખેદની વાત છે કે આપણા દેશમાં કેફીન બનાવવાની એક પણ ફેક્ટરી નથી. એટલે આ બધી ચાની ધૂળ (Tea-dust) પરદેશ મોકલી આપવામાં આવે છે. ૧૯૨૯-૩૦ માં આપણા દેશમાંથી ૩૮,૨૫,૯૪,૮૩૫ પાઉન્ડ ચા પરદેશ ચડી હતી અને ૩૮,૨૫,૯૪૮ પાઉન્ડ ચા-ધૂળ નીકળી હતી. આ ચા-ધૂળમાંથી જે 'કેફીન' બનાવવામાં આવ્યું હોત તો દેશને ૫૭,૭૮૮ પાઉન્ડ કેફીન હાથ આવત અને આવી રીતે લગભગ ૬૫ થી ૮ લાખ રૂપિયા બચત. કાંઈ પ્રશ્ન કરશે કે આ ચા-ધૂળને અહીંયાં કેમ વેચવામાં નથી આવતી ? ઇન્ડિયન ટી એસોસિએશન આ ચા-ધૂળને આ દેશમાં કાંઈને વેચતી નથી; કારણ કે ચામાં આનો ભેગ થવાનો પૂરતો સબબ છે અને આપણા દેશમાં કેફીન બનાવવાની ફેક્ટરી નથી એટલે કાંઈ આ ચા-ધૂળ લઇને કરે પણ શું ? વળી ધારો કે કાંઈ ફેક્ટરી ઉઘાડે તો કેફીન બનાવવા માટે આલ્કાહોલ અને બેન્ઝેન જેવાં બેન્ઝેન જે બન્ને વસ્તુઓ પરદેશથી હિંદમાં આવે છે અને એ બન્ને ઉપરની જકાત એટલી બધી સખત છે કે તે અહીં કાંઈને પોપાય જ નહિ. એટલે ચામાં કંઈ ભેગસેજ મોટા ભાગે થતી નથી.

. વિસંવાદી સૂરો.

ધણાને એમ લાગશે કે આ લેખક ચાનો પક્ષપાતી છે. ખરી વાત તો એ છે કે આ લેખક છેલ્લાં વીસ વર્ષથી કાંઈ દિ ચા પીતા નથી—ચાનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી. હું બીજાઓને ચા ન પીવા પણ સમજાવું છું. હું માનું છું કે કાંઈ પણ જાતનાં ગરમ પીણાંની આ દેશને જરૂર જ નથી અને મનુષ્યોએ કાંઈ પણ જાતનાં પીણાંથી દૂર જ રહેવું ઇચ્છે. આમ છતાં જગતનો પ્રવાહ જે દિશામાં વહી રહ્યો છે તે જોતાં આ વિષયને કાંઈ પણ જાતના પૂર્વગ્રહ વિના ચર્ચવા મને ઠીક લાગે છે. આ હવે આ દેશમાં સ્વાગતનું એકમાત્ર સાધન બની ગઈ છે અને ગમે તેટલા ઉપદેશકો ચાની વિરુદ્ધમાં સમજાવે નસમજાવે પ્રચાર કરશે તો લોકો તેમનું સાલળનાર પણ નથી.

કરોડો જાતની વનસ્પતિઓમાંથી વિચક્ષણ મનુષ્યજાતિએ ચા, લાંગ, તમાકુ, ગાંજો વગેરે વનસ્પતિઓ શોધી કાઢી. જનસમાજની રુચિએ આ ચીજોને શોધી છે અને આ ચીજોનો હવે છૂટથી ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. એટલે આ ચીજો ખરાબ જ છે, એમ કહેવા કરતાં ઉદારચિત્તે આનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે જે ચા પીએ છે તેમનાં શરીર તેથી બગડતાં નથી. તેમના મગજ ઉપર કંઈ અસર થતી નથી. આ તો મગજ માટે તદ્દન નિર્દોષ ઉત્તેજક (Harmless brain stimulant) પીણું છે. દારૂ માફક પાછળથી અવસાદન (depression) થતું નથી. મગજનાં કામ કરનારાઓ માટે આ સરસ નિર્દોષ ઉત્તેજક છે.

પરંતુ ચાના સંબંધમાં જો વિસંવાદી સૂચના ભેગા કરવામાં આવે તો મોટું પુસ્તક થાય. અત્યાર સુધી ધણાખરા વિદ્વાનોએ ચાને અહિતકર જ માની છે. કદા એક જ અભિપ્રાય હું અહીં રજૂ કરીશ:—

ડૉ. ધર્મવીરે (F. R. C. S., D. P. H., L. R. C. P.) છાંદડમાં ૨૭ વર્ષ સુધી પ્રેક્ટીસ કરી છે અને છાંદડના એક મોટા શહેરમાં આરોગ્ય ખાતાના મોટા અમલદાર તરીકે પણ નોકરી કરી છે. આ વિદ્વાન ચા અને કૌશી વિષે નીચેના હિસ્સાએ કહે છે:—

“ They have got no food value.^૧ They are merely a luxury and give to life a few moments of pleasure.....Constipation, dyspepsia, anaemia, neuritis, itching of the skin, nervousness, insomnia and many others are the injurious effects which make the life miserable. ”^૨

અર્થાત—ચા અને કૌશી બન્નેમાં કંઈ ખાદ્યતત્ત્વ નથી. એ બન્ને કેવળ મોજશોખની ચીજો છે અને ક્ષણિક આનંદ આપનાર છે.....કબજિયાત, અછળું, પાંડુ, વાતરોગ, ત્વગરોગ, માનસિક વ્યથતા, ઉન્માદ અને બીજી અનેક ખરાબ અસરોને તે જન્મ આપનાર છે.

ડૉ. ફેલિંગ તેમના “ The New Dietetics ” નામના ગ્રંથમાં ચાને અતિશય હાનિકર્તા ગણાવે છે.

આમ છતાં પણ ઉપર જે કંઈ મેં લખ્યું છે તે પણ દાલની એક બાજુ છે એટલું વાચકો સમજી લઇ, વિવેકપુર:સર વિષયને ન્યાય-ઓપશે તો મારો આ અપાસ સફલ થયો ગણીશ.

ટૂંકમાં

૧ ચા-કૌશી પીવાની દેવ મોટેભાગે માનસિક કામ કરનારાઓમાં જોવામાં આવે છે. માનસિક શ્રમ કરનારાઓ માટે બન્ને વસ્તુ ઠીક છે.

૨ ચા-કૌશી બન્ને ખાદ્યપદાર્થો નથી. તેમનામાં પોષક તત્ત્વોનો અભાવ હોઇ તેમને પચાવવા માટે પાચકચક્રને ખાસ શ્રમ ભેગો પડતો નથી.

૩ આ છતાં તેમાં દૂધ અને ખાંડ નાખવામાં આવે છે એટલે તે ખાદ્યપદાર્થની ગણતરીમાં આવે છે અને એ સંદેહાસ્પદી પચી જાય છે.

૪ ચાનો ટુનીન બીજી ટુનીન જેવો નથી. આંતરડાંની સ્પેષ્મકલાને રંગનાર નથી અને કબજિયાતનો શુભ તેમાં નથી.

૧ ચા અને કૌશી બન્ને ખાદ્યપદાર્થો નથી અને ખોરાકમાં જે જીવનપ્રદ સંક્રિત છે તે આ બન્નેમાં નથી એ વાત સાચી છે. પરંતુ ચા-કૌશી ખોરાક તરીકે નથી લેવાતાં, પણ નિર્દોષ પીણાં તરીકે લેવાય છે. ખોરાકની ગણતરીમાં ચા-કૌશીને ગણવામાં નથી આવતાં. દા, દૂધ સાકર અંદર આવે એટલા પૂરતી તેમાં food value છે.

૨ “ People ” March 15, 1928.

- ૫ આ જેની હોજરી ખરાબ થઈ ગઈ હોય એવા મોટી ઉંમરના માણસ માટે સારી વસ્તુ છે એમ એક વિદ્વાન કહે છે.^૧
- ૬ આ નિયમસર થોડા પ્રમાણમાં (એકાદ ખાલો) પીધી હોય તો નુકસાનકારક નથી, પરંતુ શરીર અને મનની શક્તિ વધારનાર છે.^૨
- ૭ આ જૂખ બાંગનાર છે, જરૂરાગિને ખરાબ કરનાર છે—એ અતિશય આ પીનારા માટે બરાબર છે. નિયમપૂર્વક પીનારા માટે આ જરૂરાગિને બગાડનાર નથી.
- ૮ અજીર્ણ, કબજિયાત, પાંકુ, ઉન્માદ, માનતંતુઓની નબળાઈ,—આ રોગોમાં આ ન પીવી જોઈએ. ઉપર ડૉ. ધર્મવીરનો મત ટાંક્યો છે તેમાં પણ આ જ વાત છે. પરંતુ ધર્મવીર કહે છે કે આ આ બધા રોગોને જન્મ આપે છે; જ્યારે ડૉ. બીરેન્દ્રનાથ ઘોષ કહે છે કે આ રોગોમાં આ ન પીવી જોઈએ.
- ૯ નાનાં બચ્ચાંઓને આ ન પાવી જોઈએ.
- ૧૦ આ આગળ જે શાસ્ત્રીય રીતિએ બનાવવાનું થયું છે તે પ્રમાણે બનાવીને વાપરવી, આ બનાવતાં ધણાને આવડતું નથી અને એટલે જ એ નુકસાન કરે છે.
- ૧૧ આ મૂતલ છે અને પરસેવો લાવનાર છે.

કૌફી

કૌફી મદ્રાસ, ફૂર્જ, મૈસુર, ત્રાવણકોર અને કોચીનમાં થાય છે. ૧૯૨૬માં હિંદમાં ૧,૬૦,૮૦૦ એકર જમીનમાં કૌફીનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાંથી ૨૭,૭૬,૭૦૦ પાઉંડ સરસ કૌફી ઉત્પન્ન થઈ હતી. ચાની પેઠે કૌફી પણ પીવાય છે. અલબત્ત, આ જેટલી તો નહિ જ.

કૌફીમાં આ કરતાં ઓછું કૌફીન છે, જ્યારે ટૅનીન વધુ છે. કૌફીમાં caffeol નામનું તેલ છે, જે કૌફી શેકતી વખતે બહાર આવે છે. આ તેલને લીધે જ કૌફીમાં ખુશબો અને સુગંધી આવે છે. આ તેલ જલદી ઝીડી જાય તેવું છે અને ઝાઝી વાર રાખવાથી બગડી જાય તેવું છે. આથી જ કૌફીને શેકાને બદલે વાર રાખી મૂકવાથી કૌફીની ખુશબો અને સ્વાદ બદલાઈ જાય છે.

કૌફીમાં આ કરતાં વધુ ટૅનીન છે. કૌફી શેકતાં ટૅનીક એસીડ Catecholમાં પરિવર્તિત થાય છે. Catechol બહુ ઝેરી મનાય છે. ડૉ. હાર્વે કૅલોગ કહે છે:—

“Roasted coffee contains many poisons. Roasting converts tannic acid, always present in coffee, into Catechol which is more poisonous than Carbolic acid and pyrogallol which is still more poisonous.”

(New Dietetics P. 455)

૧ “Many elderly people find tea particularly satisfied and soothing after reaching a period of life when the functional activity of the stomach is weakened.”

—Hygiene & Public Health by Birendranath Ghosh P. 206

૨ “Taken in moderation tea gives a feeling of comfort and increases bodily and mental vigour”

(B. N. Ghosh P. 206)

દિનચર્ચા

આગળ ચાલતાં આ વિદ્વાન કોફીમાં અતિપ્રમાણમાં યુરિક એસીડ છે એમ જણાવે છે. એ કહે છે કે પેશાબના એક પ્યાલામાં જેટલું યુરિક એસીડ હોય તેથી વધુ યુરિક એસીડ એક કોફીના પ્યાલામાં હોય છે.^૧

યુરિક એસીડ બહુ ઝેરી છે અને શરીરમાં તે અનેક રોગો કરે છે. સંધિવા, નજલો વગેરે રોગો યુરિક એસીડને આભારી છે. કોળમાં પણ યુરિક એસીડ છે. એટલે આ જોતાં કોફી નુકસાનકારક ચીજ છે. છતાં નવાઈ છે કે આપણા સમાજમાં ચા કરતાં કોફીનું સ્થાન જીંચું મનાય છે. આપણે કોફીમાં દૂધ પુરકળ વાપરીએ છીએ એટલે તે નુકસાન કરતી નથી. રફેંગ કોફી પાચનક્રિયાને બગાડે છે. કોફી પીવાથી ચાક જીતરી જાય છે અને શાન-તાંતુઓ ઠીક ઉત્તેજિત થાય છે. પરંતુ પાછળથી અસર જીતરી ગયા બાદ, સહેજ અવસાદ પણ જણાય છે.

એક અખતરો

જર્મન સરકારે પોતાના સૈનિકો ઉપર ચા અને કોફીનો એક અખતરો અજમાવી નેચેલો છે. સૈનિકોના બે વર્ગો પાડવામાં આવ્યા હતા. બન્ને વર્ગને એકસરખો સરસ પ્રુષ્ટિકારક ખોરાક ખાવા આપવામાં આવતો. ફક્ત એક વર્ગને ખોરાક ઉપરાંત ચા કોફી આપવામાં આવતાં અને બીજા વર્ગને ચા કોફી આપવામાં આવતાં નહિ. બન્ને પાસેથી સખત કામ લેવામાં આવતું. અખતરાએ નક્કી કર્યું કે જે સૈનિકોને ચા-કોફી આપવામાં આવતાં હતાં તે સૈનિકો ચા-કોફી વગરના કરતાં વધુ સખત કામ કરી શકતા. પરંતુ ન્યારે બન્ને વર્ગનો ખોરાક બંધ કરવામાં આવતો ત્યારે ચા-કોફી ન પીનાર સૈનિકો જલદી થાકી જતા અને ચા-કોફી પીનાર સૈનિકો વધુ વાર શ્રમ સહન કરી શકતા હતા. આ ઉપરથી નક્કી થયું છે કે ત્યાં સુધી ચા-કોફી પીનારને સારો પૂરતો ખોરાક મળે છે ત્યાં સુધી ચા કોફી કાર્ય કરવાની શક્તિ વધારે છે; પરંતુ ન્યારે ખોરાક આપવામાં નથી આવતો ત્યારે તે જ માણસો જલદીથી થાકે જાય છે.

આ ઉપરથી-પુરવાર થાય છે કે સારા ખોરાક સાથે ચા-કોફી નુકસાન નથી કરતાં-જીવંત કામ કરવાની શક્તિ વધારે છે, સારા ખોરાક વિના ચા-કોફી દીવવાં એ શરીરને નુકસાનકર્તા છે.

ઉપસંહાર

નીરોગી શરીરવાળા માટે ચાની કે કોફીની જરૂર છે જ નહિ. અમુક ચીજ સિવાય શરીરને ચાલે જ નહિ એ સ્થિતિ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. કોઈ પણ વ્યસનના ગુલામ બનવું મનુષ્ય માટે સારું નથી. ચા-કોફીની શરીરને જરૂર નથી જ. પરંતુ જેમ અનેક નિરુપયોગી વસ્તુઓ મનુષ્યોએ શોધી છે અને ઉપયોગમાં લીધી છે તેમ આ ચીજે પણ દેવે સમાજને ગમે ભાગી છે. એટલે દેવે એ બન્નેને યોગ્ય ન્યાય આપવાના હેતુથી જ આ પ્રકરણ લખાયું છે.

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

^૧ "There is more uric acid (xanthin purin) in a cup of coffee than in the same quantity of urine." (New Dietetics P. 454)

પાતાળ પાણી

[શાદ્દેશવિકીડિત]

હું નિત્યે નેકટો વગોવત રહ્યો ખાલી તને સર્વદા,
-હોતું એ મુજમાં હું આજ નિરખું સામર્થ્ય પેલું કદા,
જે બેદી ધરતીતણા ખડક ને રેતીતણાં કેં પડે
છપ્યાં જીવનને ઉડાણ ઉરનાં પાતાળપાણી પિયે.

હું તો કેવળ બાલ જીવનતણી ઠોકી સપાટી રહ્યો,
ખોળતા પ્રણયાર્થ દેહમનનાં તે છીછરાં લક્ષણો,
રે, જે જીવનનું મહા થડ, કુટે જ્યાંથી બધાં ડાળવાં
તારું તે મજબૂત, અંતર ન મેં દીધું વિમોહે કુખી.

હું હૂખ્યો, પણ હોડલી પ્રણયની તેં સાચવી, સુન્દરી !
મારાં મોહ તિરસ્કૃતિ ગુણ અવગ્રા, નિર્દયી કર્મના
બેદી બીતર, માનવીય હૃદયે વિશ્વાસ ધારી સદા
તેં મારા ઉરબારણે નિરવધિ ઠોક્યા ટકારા કર્યા.

-તેં બેઘાં મુજ જીવને જટિલયાં સાતે ય પાતાળ ને
ફૂટ્યાં મિષ્ટ અહો, સજીવન સદા પાતાળપાણી, પ્રિયે !

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૧૨ મું

આસો વદ ૧૧/૧૯૮૨

રવિવાર પ્રભાત.

રાધાતંત્રમાં કહ્યું છે કે સાધકે કદી એવા વિચારને પોતાના મનમાં સ્થાન ન આપવું કે હું સાધના કરું છું. કારણ કે સાધના સ્વયં પરબલ કરે છે. પરંતુ એ નિરાંકાર આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેને શરીરની સહાય નોંધતી હોય છે. સાધકના દેહમાં અને જીવનમાં એ જ પરબલ પરમાત્માસ્વરૂપનો આત્મા વિગ્રહવાન-શરીરવાળો થતો હોય છે. બંને સંયુક્ત થવાથી સાધના પૂર્ણ થાય છે. પરબલ પોતે પરમ શુરુ છે. મયાર્થ શુરુ શિષ્યને પોતાનાથી અલગ રાખીને કદી શિક્ષા-જ્ઞાન-આપતા નથી. એ તો શિષ્યને સ્વયં પોતાનું સ્વરૂપ બતાવશે. જે શુરુ શિષ્યને પોતાની બહાર વિષય-વિષેયી (subject-object) રૂપે દૂર રાખે તે દીક્ષા કેમ કરીને આપે? અને આ સંબંધી રાધાતંત્રમાં કહે છે કે:-

શરીરં હિ વિના દેવિ ન હિ ધ્યાનં પ્રજાયતે ।

શરીરં બ્રહ્મણો રૂપં પૂર્ણં બ્રહ્માત્મકં સદા ॥

એટલા માટે સાધકને કહે છે કે તમે પરબલની સાધનામાં સહાયબૂત થાઓ, તમે તેના અંગીભૂત થાઓ. તમે તેના અંગીભૂત નહિ થાઓ તો તમારા વિના તેની સાધના અગ્નિની થશે. એવી રીતે એનો વિના સાધના કરશો જ કેવી રીતે?

ત્વાં વિના બ્રહ્મ નિઃશબ્દં નિશ્ચલં સતતં સદા ।

વિન્ના પૈહં નરં બ્રહ્મ તદ્વસ્તુમુદીરિત્મ ॥

તમારા વગર બલ સદા સર્વદા નિઃશબ્દ નિશ્ચલ છે. દેહ વગર પરબલ સ્વરૂપ કહેવાયું છે. તમે બલને વિગ્રહ-શરીર છો. તમે બલસાધનાનું આશ્રયસ્થાન છો, માટે તમારે પોતે સંપૂર્ણ રીતે અશુદ્ધ રહેવું; કારણ કે

સાધકે ક્ષોમમાપન્ને દેવતા ક્ષોમમાપ્નુયાત્ ।

સાધક-ક્ષોભ પામે એટલે તેમાં વિરાજમાન દેવતા ક્ષોભ પામે છે. અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું તેમ

શરીરં હિ વિના ભદ્રે પરં બ્રહ્મ શર્વાક્રાંતિઃ ।

હે ભદ્રે ! શરીર વગર પરબલ શવસંમાન છે.

નિરુત્તર તંત્રમાં કહ્યું છે કે આ સાધનાથી તમે પોતાના અંતરમાંથી પોતાના વેદને પોતે અધિ યોગને, પોતે બલો યજ્ઞને બહાર લાવો. જગતમાં સત્યનું દારિદ્ર્ય છે કે શું? પરબલે વિશ્વજગતનો જે મહોત્સવ આદર્યો છે તેમાં ક્યા અધર્મનો દુર્ભિદ્ધ કે દારિદ્ર્ય

છે! એવું છે જ નહિ કે કોઈ વિશિષ્ટ ઋષિઓએ સત્યનું દર્શન કરીને સત્યના મંત્રો ઉચ્ચાર્યા અને હવે કદી પણ નવા નવા વેદમંત્રો થશે જ નહિ. આવી કલ્પના જ બરાબર નથી. બલ્કે તો સદાસર્વદા જીવંત જનની રહીને 'આપણા જીવનને અત્યંત આવશ્યક છે એવું જીવંત સ્તન્ય નિત્ય આપ્યા કરે છે. તો પછી આપણે આપણી અતિ પુરાતન માતૃ-સ્તન્ય ધારાને શામાટે બાંધી દેવી; તેનું પોટાં કરીને શામાટે તેને દુર્ગન્ધિત કરી રાખવી? વેદ જો જીવનની બૂમિ હોય, જીવનનો મંત્ર હોય તો તે નિત્ય જીવંત-જગત રહેવાનું પસંદ કરશે. માતાનાં સ્તન્યમાં જેમ નિત્યજીવન છે તેમ સર્વ વેદમંત્રોમાં પણ નિત્યજીવન છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે તે તે વખતે બાળકની ક્ષુધા શાન્ત કરવા માટે માતાનું ધાવણ ત્યાં જ કરે છે; તો પછી એ વિષયમાં અવિશ્વાસ શાને લાવવો?

જો કોઈ એક મંગલ સમયે ઋષિઓએ મહોત્સવ કર્યો અને તેને-પરિણામે તેમની સમક્ષ જો સર્વ સત્યનું ઐશ્વર્ય વેદમંત્રરૂપે પ્રકાશિત થયું તે સર્વ ઉચ્ચિષ્ટ પત્રાવલિનો સંગ્રહ કરી રાખીને ઉત્તરાધિકારીઓ એને ક્રમાગત ચાટ્યા કરશે; પણ કોઇ દિન નૂતન ઉત્સવાન આપી શકશે નહિ. એ જાતની જે લોકો વાત કરે છે તેમને બલ્કેના ઐશ્વર્યમાં અવિશ્વાસ છે એમ સિદ્ધ થાય છે; અને આવા તેના ઐશ્વર્યના મહત્વનો અવિશ્વાસ કરનારા નાસ્તિકથી પણ નાસ્તિક છે. એટલા માટે નિરુત્તર તંત્રમાં જણાવ્યું છે કે:-

નિજાન્નાયં વિના દેવિ ન કુર્યાંજીવનક્રિયામ્ ।

અર્માત્સર્વપ્રયત્નેન નિજાન્નાયં વિચિન્તયેત્ ॥

ટીકાકાર લખે છે કે:-

ચિન્તાપૂર્વકં નિજાન્નાયં પ્રકાશયેત્ । एवं नित्यजीवनक्रियायां निजान्नायमेव प्रयोजयेत् ॥

અર્થાત્ આત્મામાંથી વેદને પોતે બહાર કાઢીને પોતાની જીવનક્રિયામાં પ્રકાશિત કરવો જોઇએ. કારણ કે સાધના એ જીવંતક્રિયા છે. જીવંતમાં મૃત વસ્તુ નિરુપયોગી છે. સાધના જીવંત હોય તો મૃત મંત્ર દ્વારા શું પ્રયોજન સરે? એટલા માટે જ જીવંત મંત્રનો, પોતાના નિજ મંત્રનો, નિજ આન્નાય (One's own sacred Vedic Hymn)નો પ્રયોગ કરવો.

કોઈ શંકા કરશે કે નિરુત્તર તંત્રકાર તો પ્રાચીન સર્વ મંત્રતંત્રની વિરુદ્ધ છે. પણ ના, એ જરાય વિરુદ્ધ નથી. જો પ્રાચીન સર્વ મંત્રો તમારા અંતરમાં પ્રવેશ કરીને જીવંત વાણીરૂપે તમારા અંતરમાંથી બહાર નીકળે, તમારા નિજઆન્નાયરૂપે ઉત્પાદિત થાય તો એ મૃત મંત્ર નથી. અર્થાત્ કોઈ પણ મંત્રનો મૃત મંત્ર તરીકે વ્યવહાર ન કરતાં જીવંત મંત્ર તરીકે વ્યવહાર કરવો.

જ્ઞાનસંકલિતી તંત્રમાં કહ્યું છે કે “મનુષ્ય સર્વ શાસ્ત્ર મુખદ્વારા ઉચ્ચિષ્ટ કરે છે. હે પરબ્રહ્મ! તમને મુખદ્વારા મનુષ્ય પ્રકાશિત કરતો નથી. એ જ અમારું પરમ સૌભાગ્ય છે. એકમાત્ર તમે જ એવા રહ્યા છો કે જે ઉચ્ચિષ્ટ થયા નથી અને, થશો પણ નહિ. અને એટલા માટે જ બધું ઉચ્ચિષ્ટ બોજન ખાધા કર્યા પછી એકાદ પવિત્ર અન્નપાત્ર મળી જાય તો દરિદ્રમાં દરિદ્ર મનુષ્ય પણ પોતાની જાતને-જેમ કૃતાર્થ માને છે, તેમ બધું શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી વાક્યદ્વારા તદ્દન અરૂપ નિર્વચનીય પરિશુદ્ધ બલની સાધકને પ્રાપ્તિ થાય તો તે પોતાની જાતને પવિત્ર માને છે, ધન્ય ગણે છે, કૃતકૃત્ય ગમને છે.

उच्छिष्टं सर्वशास्त्राणि सर्वं विद्या मुखे मुखे ।

नोच्छिष्टं ब्रह्मणो ज्ञानमव्यक्तचेतनामयम् ॥

એ અનુચ્છિષ્ટ, વાક્યાતીત, નિત્ય, જીવંત જ્ઞાન જ્યાં સુધી અંતરમાં જન્મે નહિ ત્યાં સુધી બેદુરુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી વિશ્વજગત સાથે એક્ય અનુભવી શકાતું નથી. પણ જ્યારે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારના બાહ્ય પરિશ્રમ વિના આપોઆપ સમસ્ત વિશ્વ સાથે યોગયુક્ત થવાય છે.

तावद्वर्णमनैक्यं च यावज्ज्ञानं न जायते ।

ब्रह्मज्ञानपदं ज्ञात्वा सर्वभेदविवर्जितः ॥

આ એક્ય કેટલું બધું સુખકર, કેટલું બધું આનંદમય છે એ કોઈ સમજી શકે તેમ નથી; એ તો અનુભવનો જ વિષય છે.

गधर्वं तत्रमां कर्तुं છે કે:—

यज्ञाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नावरं सुखम् ।

यज्ञानान्नापरं જ્ઞાનં તદ્બ્રહ્મત્વિવધારય ॥

જેની પ્રાપ્તિ પછી બીજું કંઈ પણ પ્રાપ્તિ રહેતું સુખથી, જેના જ્ઞાનથી બીજું ઉત્તમ સુખ રહેતું નથી, જેના જ્ઞાનથી બીજું કંઈ પણ જેય રહેતું નથી એને યજ્ઞ સમજ.

આ જ્ઞાનમાં વિશ્વાસ બેસવો એટલે કે બ્રહ્મ સાથે એકાત્મભાવ સાધવો એનું જ નામ સાધના. એમાં જેનો વિશ્વાસ બેસે અને નિર્ભ્રાત્યપ્રાપ્તિ હોય તે સંભવિત છે એ વાતનો જે સ્વીકાર કરે તે જ આસ્તિક.

आस्तिकोऽथ शुचिर्दान्तो द्वैतहीनो जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्મहेतुश्च ब्रह्मी ब्रह्मपरायणः ॥

આ શુચિર્ભૂત સંયમી, દ્વૈતભાવ વિનાના, જિતેન્દ્રિય અને બ્રહ્મપરાયણ થએલા આસ્તિકમાં સ્વ અને પર એવી બેદુરુદ્ધિ હોતી નથી. તેથી જ તે,

सर्वहिंसाविनिर्मुक्तः सर्वप्राणिहिते रतः ।

सर्वं शब्देष्वधिकारी सर्वज्ञानप्रदायकः ॥

હિંસાભાવથી પર હોય છે અને પ્રાણીભાવના કલ્યાણમાં રાચતો હોય છે; તે સર્વ શાસ્ત્રોના અધ્યયનનો અધિકારી છે અને સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવા માટે પણ અધિકારી છે. આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર સાધકનો યોગ સિદ્ધ થાય છે; અને એ જ સંસારશૂંચલીમાંથી મુક્ત થાય છે. આ વિશ્વજગત એ સંસાર નથી પણ આ જગતની બેદુરુદ્ધિથી વારંવાર આહત થવું, એ સંસાર છે—અર્થાત્ જગતને આપણાથી બહાર માનીએ અને એને પર માનીને આઘાત કરીએ અને આઘાત પામીએ એનું નામ જ સંસાર. પણ જો યોગદ્વારા તેની સાથે એક થઈ જઈએ તો એના કરતાં બીજી મુક્તિ છે જ ક્યાં ?

गधर्वतत्र કહે છે કે:—

संसारोत्तारणं मुक्तियोगदाच्चेन कथ्यते ।

અને આ યોગ કંઈ કાલ્પનિક કે કેવળ પદ્ધતિપ્રમેય નથી પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ છે, નિત્યસાધ્ય છે.

ન યોગો હિ નમપૃષ્ઠે ન ભૂમૌ ન રસાતલે ।

ऐक्यं जीवात्मनश्चाहुयोंगं योगविशारदाः ॥

એ યોગ કંઈ આકાશમાં, પાતાળમાં કે પૃથ્વીમાં નથી. યોગનો પાર પામેલાઓ તો જીવ અને શિવના એક્યને જ યોગ કહે છે.

આવો યોગ સુંદર રીતે ક્યાં સાધી શકાય તે સંબંધી વર્ણન કરતાં ગંધર્વતંત્ર જણાવે છે કે:—

त्रापीकूपसमोपस्था सुमनोद्यानमध्यगा ।

जीवन्तमण्डपैर्युक्ता शुद्धवेदीपरिष्कृता ॥

पताकावजसंकीर्णा लाक्षारुणपरिच्छदा ।

पुष्पप्राकारसंकीर्णा घण्टाचामरभૂषिता ॥

दीपदर्पणसंयुक्ता वितानોર્પરिष्कृता ।

पुष्पैर्मैસ्यैः समायुक्ता कर्पूरगुरुभूषिता ।

बालार्कसदृशी रम्या मनः संतोषकारिणी ॥

સાધકની સાધનાભૂમિની નજીક જળાશય હોવું જોઈએ; તેની ઓગરદમ પ્રુષ્પોદ્યાન હોવો જોઈએ; પાંચે ભવિન વેદી હોય, ધન્યપતાકાઓ ફરફરતાં હોય, ઠેરઠેર પુષ્પ, ધંટ, આમર, દીપ, દર્પણ વગેરે શોભતાં હોય, કપૂર આદિના ધૂપધો સારી પેઠે સુગંધિત રહેતી હોય, ખાનખાનાદિકની સુંદર સગવડ હોય; ઊગતા સૂર્યના જેવી રમ્ય લાગતી હોય અને મનને સારી રીતે સંતુષ્ટ કરતી હોય એવી ભૂમિમાં સાધકે પોતાને પરબદ્ધ સાથે સધર્મા માનીને સાધનામાં બેસવું. સાધકે પરમ ઐશ્વર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એને કૃપણ કે ક્ષુદ્ર વૃત્તિવાળો પામી શકે ખરો કે ? પોતાને એવો જ ઐશ્વર્યમય માનવો અને તેની સાથે એકીભૂત માનવો, ગુરુ શિષ્ય જેમ એકાંગ બનીને સાધના કરે છે તેમ સાધના કરવી ઉચિત છે. તેને એક બાલુએ રાખીને સાધના શક્ય જ નથી.

देव एव यजेदेवं नादेवो देवमर्चयेत् ।

લિંગપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—

नाकपि गृणुते काव्यं नारुद्रो रुद्रमर्चते ।

नाकपि कुरुते काव्यं

અન્કપિ હોય તે કાવ્ય સાંભળી પણ ન શકે તો બનાવી તો શકે જ કેમ ! અરુદ્ર હોય તે રુદ્રનું અર્ચન ન કરે.

આપણે ત્યાં સુધી ત્રાપિ યદ્યપિ નહિ ત્યાં સુધી આપણે પણ કાવ્યાનુવાદના અધિકારી નથી. ત્યાં સુધી આપણે શિવ નથી થયા ત્યાં સુધી આપણે શિવની પૂજા શી રીતે કરવાના ?

આ પ્રકારની બ્રહ્મ સાથે એકાત્મતા સાધવામાં સાધકનો કાર્ષ્ણ્ય પશુ દાંભિક વિશિષ્ટ હેતુ હોતો નથી. તેનું સાચું કારણ તો એ છે કે જેની સાથે આપણે એકાત્મભૂત થવા ઇચ્છીએ છીએ એ પરબ્રહ્મ કરતાં વધારે પ્રણુત, વધારે વિનત બીજું છે જ કાણુ? એ સર્વની સમક્ષ પ્રદીપ લઇને ભૂત્ય-નોકર-રૂપે રહે છે; આકાશમાં પ્રદીપ લઇને એ સર્વની આરતી ઉતારે છે, પતન દ્વારા પ્રત્યેકને આમર ઢોળે છે, નદી સમુદ્ર-વગેરે બનીને પ્રત્યેકનું પદપ્રક્ષાલન કરે છે, પ્રત્યેકના ચરણ નીચે ચરણુધૂળ ચઇને જે વિરાગિત છે એ પરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય સાધનાર નિત્ય પ્રણુત છે. આવા સાધકને કદી પણ ગર્વ કે દંભ કરવાનું પ્રયોગન પશુ હોય ખરું કે! એનું સમસ્ત જીવન એક મહાંયત્ત છે અને એ મહાંયત્ત દંભ-યત્ત નથી પણ નમસ્કારયત્ત છે એટલે જીવમાત્રને આનંદદાયક છે.

નમસ્કારો મહાંયત્તઃ પ્રીતિદઃ સર્વતઃ સદા ।

આ યત્ત અહોરાત્ર ચાલુ હોય છે. સાધક દિવસરૂપી પિતા પાસેથી જ્ઞાન અને જ્યોતિની-દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે અને રાત્રિરૂપી માતા પાસેથી પ્રેમ અને શાન્તિની દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે તે વખતે તેને માટે એમ કહેવાય છે કે—

માતા રાત્રિઃ સમાલ્યાતા પિતાં દિવસં ઇવં ચ ।

ઉભયોરેકતાં મૃત્વા સિદ્ધા ભવતિ નાન્યથા ॥

ગૃધર્વતંત્રમાં આપેલાં ગુરુનાં અનેક લક્ષણો કુલાણુવતંત્રનાં અનેક લક્ષણો સાથે મળતાં આવે છે અને એની પુનરુક્તિ આપને કદાચ કંટાળો આપશે તો પશુ થોડાંક તો કહું જ છું:—

સુંદરઃ સુમુલઃ સ્વચ્છઃ સુલભો વહુતત્ત્વવિદ્ ।

નિર્દેદ્ધો નિરહંકારઃ સત્યવાદી દૃઢવ્રતઃ ॥

યદચ્છાલામસંતુષ્ટઃ શાન્તો નિયમવાત્સુજઃ ।

સ્મેરપૂર્વામિમામિપત્વં સ્વચ્છત્તાજિહ્વચ્ચિત્તા ॥

સંતોષિત્વમગર્વિત્વમલોભિત્વમનિન્દતા ।

અપક્ષત્વમવિત્તેચ્છા ગુરુત્વં હિત્તવાદિતા ॥

અસંશયઃ સંશયચ્છિત્સુરુચિર્મિતભાષણઃ ।

એવંવિધો ગુરુર્જયસ્તિવતરઃ શિષ્યદુઃખદઃ ।

યથાયોગ્યગુણૈઃ પૂર્વયુક્તશ્ચાત્તિપ્રિયંવદઃ ॥

ગુરુ સુંદર, દર્શનીય, સ્વચ્છ, સહેલાઇથી પાસે જઈ શકાય તેવા, અને શાઓમાં પારંગત, નિર્દેદ્ધ, નિરભિમાની, સત્યવાદી, સંયમી, જે કંઈ આવી મળે તેટલાથી સંતુષ્ટ, શાન્ત, નિયમો પાળનાર, ઋણુ સ્પષ્ટ સમજાણ તેનું બોલનાર, અગ્નિહૃદયતિવાળા, અતિ શુદ્ધ, સંતોષી, ગર્વ લોભ અને નિંદાથી તદ્દન વિમુખ રહેનાર, પક્ષાપક્ષીથી પર, વિતેપણુરહિત અને હિતકર વચન બોલનાર હોવા જોઈએ. વળી શિષ્યની સર્વ શંકાઓનું યુક્તિપ્રયુક્તિપૂર્વક

નિરાકરણ કરનાર, ખપ પૂરતું જ જોડનાર, અને તેમના તરફ પ્રેમ થાય એવા હોય તે સ્વાયા ગુરુ; બાકી બીજા તો નાહકના શિષ્યને દુઃખકર, નીચડનારા હોય છે. પૂર્વોક્ત ગુણોવાળો ગુરુ જે કંઈ કહે છે તે અતિપ્રિય હોય છે.

ગંધર્વતંત્રમાં શિષ્યનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

વિશુદ્ધ દેહવદનઃ શુદ્ધામ્બરધરઃ શુચિઃ ।

વિમુલ્લઃ પરિનિદાસુ દેવતાદર્શનેષુ ચ ॥

શિષ્યનું શરીર અને વદન એકદમ વિશુદ્ધ હોવાં જોઈએ, તેણે શુદ્ધ વસ્ત્રો પરિધાન કરવાં જોઈએ, શુચિશ્રૂત હોવો જોઈએ અને પારકાની નિંદા તેમ જ અન્ય દેવતાનાં દર્શનથી એક-સરખો દૂર રહેતો હોવો જોઈએ.

છેલ્લા ચરણની દીક્ષા કરતાં દીક્ષાકર કહે છે કે એની પાસે સત્ય સિવાય અન્ય કોઈ દેવતા જ નથી. વિશ્વવ્યાપી અવિમલ સત્યને છોડીને જુદેજુદે સ્થાને જે દેવદર્શન કરવા લડિયાપટ્ટી કરે છે તેના સત્યના પાતિવત્યનો વ્યભિચાર થાય છે.

પરાર્થવનિત્તાભૂમિપીઠાસુ વિગતસ્પૃહઃ ।

‘દયાનિત્તઃ’ સર્વજને પ્રેક્ષાકારી જિતેન્દ્રિયઃ ॥

આસ્તિકો ગુરુભક્તઃ શુદ્ધિમાન્સુસ્થિરાશયઃ ।

અલ્પબ્ધઃ સ્થિરમૈત્રઃ દૃઢમક્તિઃ સર્વદા ॥

પારકાના દ્રવ્ય, પારકાની સ્ત્રી અને જમીનથી ઉર્ભવતા દુઃખ તરફ તદ્દન નિરપૂહી, માણસમાત્ર પ્રત્યે દયાળુ, મેઘાવી અને જિતેન્દ્રિય, આસ્તિક, ગુરુભક્ત, શુદ્ધ, સ્થિર મનવાળો, ક્ષામાં લપટાય નહિ તેવો, મૈત્રીમાં સ્થિર રહેનારો અને ભંકિતમાં હમેશાં દૃઢ રહેનાર...
.....આવા શિષ્યને ગુરુ એક વર્ષ પોતાની પાસે રાખીને નાણી જુએ છે કે એ સત્યનો અધિકારી છે કે કેમ ! ત્યાં સુધી તેને નાનાવિધ વસ્તુઓ ભણાવે છે અને પછી ધીરેધીરે તેને સત્યના જગતમાં પ્રવેશ કરાવે છે.

સદ્ગુરુઃ સ્વાશ્રમે ગિપ્યં વર્ષકાલં પરીત્ય વૈ ।

દીક્ષાકાલં તતઃ પ્રાણો ભાવયેન્મુસમાહિતઃ ॥

આ દીક્ષા એ જ મંત્ર છે, કારણ કે અજ્ઞાનમાંથી બહાર કાઢે તે મંત્ર, અક્ષર મંત્ર નથી, જાણ કોઈ વસ્તુ-મંત્ર નથી પણ જીવંત દીક્ષા જ મંત્ર છે.

અજ્ઞાનાદિશ્ચવિજ્ઞાનં પ્રાણં સંચારવંધનાત્ ।

યતઃ કરોતિ સંસિદ્ધયૈ મન્ત્ર ઇત્યુચ્યતે તતઃ ॥

કારણ કે જીવન એ ચેતનાવાન મંત્ર છે, જ્યારે ચેતન્યહીન મંત્ર તે મંત્ર જ નથી.

મંત્રાથૈતન્ય સંયુક્તાઃ સર્વસિદ્ધિકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

ચૈતન્યરહિતા મંત્રાઃ પ્રોક્તા વર્ણાન્તુ નિષ્ફળાઃ ॥

આવું જીવન ત્યારે પ્રાપ્ત થાય—

તદા પ્રકાશમાનત્વાચ્છેતસાં મનસામપિ ।

અવિનાભાવરૂપત્વં તસ્માદ્વિશ્વસ્ય સર્વતઃ ॥

પ્રકાશતે મહાતત્ત્વં દિવ્યક્રીડારસોજ્જ્વલમ્ ।

ત્યારે ચૈતન્ય અને મન સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશપૂર્ણ થવાથી સર્વ વિશ્વ સાથે સદાની એકાત્મતા સધાય છે.

આ સત્યની સાધના માટે શરીરને સ્વસ્થ રાખવું જોઈએ. સ્વલક્ષણું આ પ્રમાણે છે:—

સમાને તુ સ્થિતે વહ્નો શરીરં સ્યાન્નિરામયમ્ ।

નિરામયે શરીરે તુ સર્વકર્માણિ સાધયેત્ ॥

શરીરં તુ મનુષ્યાણાં પુરુષાર્થેકસાધનમ્ ।

અગ્નિબળ પ્રમાણસર હોય ત્યારે શરીર નિરામય થાય અને નિરામય શરીર હોય છે ત્યારે જ બધાં કર્મ સાધી શકાય છે. ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધવાનું મનુષ્યો માટે એક માત્ર સાધન શરીર જ છે. એટલે એ ઉપેક્ષણીય તો નથી જ.

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન શોધયેતન્નિરામયમ્ ।

નિર્ગદેન શરીરેણ સુત્વં તરતિ દુસ્તરમ્ ॥

માટે હરેક પ્રયત્ને તેને નીરોગી રાખવું જોઈએ. નીરોગી શરીરથી દુઃસાધ્ય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવી સાધનાની દીક્ષા લેનાર માટે હિંસા અસંભવિત છે.

આત્મપ્રાણસમા દેવિ પરેપામપિ તે તથા ।

પરહિંસામવો ધર્મઃ ક્રમાત્સર્વં હરિષ્યતિ ॥

ખીજઓને સ્વપ્રાણસમા ગણુવા જોઈએ, કારણ કે પારકાની હિંસા કરવાથી ધીમેધીમે બધું જતું રહે છે.

ય ઇહાત્મકૃતે દેવિ પરાન્નિષ્પાદ્ય જીવતિ ।

માત્ર અત્રિધાત એ જ કંઈ હિંસા છે એમ નથી, પણ ખીજનું રક્તશોષણ કરીને પોતાનું દિત સાધનારી સ્વાર્થવૃત્તિ હિંસા છે.

નેહાપિ લભતે સિદ્ધિં પરત્રાપિ કદાચન ।

યજ્ઞાદિપુ મહેશ્વાનિ હિંસયન્દારુણાજ્ઞયા ॥

શાસ્ત્રની શરૂઆતથી આગળથી પાળીને યજ્ઞાદિમાં જ હિંસા કરે છે એમને આલોક કે પરલોક એમાંથી એકેયમાં સિદ્ધિ મળતી નથી.

પરહિંસામવો ધર્મઃ પરિણામેઽતિદુઃસ્વદઃ ।

પરહિંસામાંથી પ્રભવતો ધર્મ એવટે અતિદુઃખવાથી નીવડે છે.

આ દેહ મારો છે એવું માનનારની અને અત્યંત દૈન્ય પ્રકટ કરનાર બુદ્ધિસ્વાર્થો ગણાય છે. દેહ પરબ્રહ્મની સાધનાભૂમિ છે, અને એને સાધનાભૂમિ માનીને સુસંસ્કૃત રાખવો જોઈએ, પવિત્ર અને શુદ્ધ રાખવો જોઈએ. આ નિસ્વાર્થ બુદ્ધિ છે તેથી કર્તું છે કે પરબ્રહ્મના મંદિરરૂપે બ્રહ્મયજ્ઞની વેદીરૂપે અને બ્રહ્મસાધનાની ધ્યાનભૂમિરૂપે એને સુસંગત રાખવો જોઈએ.

સ્નાયાત્સુગન્ધિ સલિટૈર્યથાસ્યાદેહનિર્મલમ્ ।

નિર્મલં ધારયેદ્વાસઃ સદા સ્યાચ્છરીરં શુચિ ॥

સુસ્તિગ્ધદેહવદનો નરુદ્ધમઃ સ્યાત્કદાચન ।

કૃત્વા સુમજ્જલં દેહં મૃદુભાષણતત્પરઃ ॥

અગૃધ્નુરુપયુક્તીત ન ચાસક્તમના ભવેત્ ।

एकान्तविजने रम्ये सदा योगं समभ्यसेत् ॥

દેહ નિર્મળ થાય એવી રીતે સુગંધિ જળથી સ્નાન કરવું જોઈએ; શરીર હમેશાં પવિત્ર રહે એ માટે નિર્મળ વસ્ત્રો ધારણ કરવાં જોઈએ. શરીર અને મોં સ્તિગ્ધ રાખવાં જોઈએ. આમ દેહ સુમંગળ બનાવીને ધોમેથી બોલનારે આસક્તિરહિત થઈને એકાન્ત, વિજન અને છતાં રમ્ય સ્થાનમાં હમેશાં યોગાભ્યાસ કરવો જોઈએ. એની એ સાધનામાં બાહ્યોપકરણની કશી જરૂર નથી. મનોભાવ એ મુદ્દાની વસ્તુ છે.

अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमस्तैयमेव च ।

दया पुष्पं क्षमा पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ॥

अमोहं चाप्यमात्सर्यमविद्वेषं तथैव च ।

अरागं च तथा सत्यं पुष्पाण्येव विदुर्बुधाः ॥

एतानि भावपुष्पाणि सदैव विनिवेदयेत् ।

અહિંસા, અસ્તૈય, દયા, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, અમોહ, અમાત્સર્ય, વિદ્વેષરહિતપણું, અને સત્ય—આ પ્રગ પુરુષોએ માન્ય કરેલાં ભાવપુષ્પો હમેશાં નિવેદન કરવાં જોઈએ. તેની જ રીતે

वायुश्च धूपकं दद्यात्तेजो दीपं समर्पयेत् ।

सूर्यं च दर्पणं दद्याच्चन्द्रं च छत्रमुत्तमम् ॥

आनन्दामरणं दद्यादम्बरं चाम्बरं तथा ।

अनाहतपञ्चनिमयीं घण्टामेतां निवेदयेत् ॥

ततश्च साधकः श्रेष्ठः शृङ्गारादिरસોદ્ભવૈઃ ।

નૃત્યગીતૈશ્ચ વાદ્યૈશ્ચ પૂજયેત્સત્યસુન્દરમ્ ॥

(સત્યમક્ષલમ્)

ધૂપને માટે વાયુ, દીપને માટે તેજ, દ્રવ્યને માટે સૂર્ય, છત્રને માટે ચન્દ્ર, આભરણ માટે આનંદ, આવરણ માટે આકાશ, ઘંટને માટે અનાહત ધ્વનિની પરિકલ્પના કરી તે તે વસ્તુ મનસા સમર્પણ કરવી, અને ત્યાર પછી શૃંગારાદિ રસોથી નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યોથી મંગલ સ્વરૂપ સત્ય (પરબ્રહ્મ)ની ઉત્તમ કોટિના સાધકે પૂજા કરવી.

કોઈ પણ વસ્તુ અજ્ઞાનથી ન કરવી; કારણ કે અજ્ઞાન એટલે અધિકાર અને અધિકાર એટલે મલિનતા. અજ્ઞાનથી પવિત્ર વસ્તુ પણ મલિનતા પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્ઞાનાદિ નિર્મલં વિશ્વમજ્ઞાનાત્સમલં પ્રિયે ।

શુભેચ્છા અને કલ્યાણનો આદર્શ સ્પર્શમણિની માફક કૃત્સિતને પણ શુદ્ધ-સુંદર-નિર્મલ કરી દે છે. એટલા માટે જ વસ્તુમાત્રને જ્ઞાન અને શુભ કાર્ય દ્વારા હરહંમેશ ધૈત્ય (ધોએલી-શુદ્ધ) રાખવી. પૂજના યજ્ઞનો કોઈ પણ ઉચ્ચાર અશુદ્ધ-અધૈત્ય ન રાખવો.

પવિત્રં સકલં મદ્રે વાસના ચેદકૃત્સિતા ।

જો વાસના શુદ્ધ નિર્મળ હોય તો સધળું હે બદ્રે ! પવિત્ર જ છે.

શારદાતિલક શરુનાં લક્ષણ કહે છે કે:—

માતૃતઃ પિતૃતઃ શુદ્ધઃ શુદ્ધમાવો જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વાગમાનાં સારજઃ સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વવિદ્ ॥

માતા અને પિતાથી જે વધારે શુદ્ધ હોય, જેની ભાવનાઓ વિશુદ્ધ હોય, જે સંયમી હોય અને સકળ શાસ્ત્રોનો મર્મ જે પામ્યો હોય તેને, શુરુ તરીકે સ્વીકારવો. યજ્ઞી

પરોપકારનિરતો જપપૂજાદિતત્પરઃ ।

યોગમાર્ગાર્થ સદ્ય્યાયી દેવતાહૃદયંગમઃ ॥

ઈત્યાદિ ગુણસંપન્નો ગુરુરાગમસંમતઃ ॥

પરોપકારમાં મચ્છો રહ્યો હોય, જપપૂજાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોમાં જરાય પ્રમાદી ન હોય, યોગમાર્ગની સિદ્ધિ અર્થે સદ્યધ્યાન કરનારો અને ઉપાસ્ય દૈવત જેના હૃદયમાં રમી રહેલું હોય તેવો-વગેરે વગેરે શુભુપપન્ન હોય તેને આગમોએ શુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

આગમની વ્યાખ્યા આવી છે:—

આગતં શિવવત્રેભ્યો ગતં ચ ગિરિજાહૃદિ ।

મતં ચ વાસુદેવેન આગમસ્તેન ડચ્યતે ॥

શિવના મુખારવિદ્યમાંથી જે બહાર આવ્યું અને પાર્વતીજીના હૃદયમાં સોંસરું જે પેસી ગયું અને વાસુદેવ ભગવાને જેને માન્ય રાખ્યું તેનું નામ આગમ.

તત્ત્વસારમાં શિષ્યનાં લક્ષણ સંબંધી જે કહ્યું છે તેમાંથી થેકુંક કહ્યું:—

શાન્તો વિનીતઃ શુદ્ધાત્મા શ્રદ્ધાવાન્ધારણક્ષમઃ ।

સમર્થઃ કુલ્લોનઘ પ્રાજઃ સચરિતો યતઃ ॥

શિષ્ય શાન્ત, વિનયી, શુદ્ધાત્મા, શ્રદ્ધાળુ, સાંભળેલી વસ્તુ ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવનારો, સમર્થ, કુલીન, બુદ્ધિમાન અને સમ્યચિત્તવાળો હોવો જોઈએ.

કોને શિષ્ય તરીકે ન સ્વીકારવો તે મંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

પાપિને ક્રૂરચેષ્ટાય શઠાય કૃપણાય ચ ।

દીનાયાચારશૂન્યાય મન્દરૂપરાય ચ ॥

પાપી હોય, ક્રૂર હોય, શઠ હોય, કંજુસ હોય, કંગાળ હોય, આચારહીન હોય અને મંત્રનો દ્વેષ કરનારો હોય તેવાને વિદ્યાદાન ન કરવું. કુશિષ્યનાં લક્ષણ ગણાવું:—

અલ્પસા મલિનાઃ ક્ષિપ્તા દામ્ભિકાઃ કૃપણાસ્તથા ।

અસૂયામત્સરપ્રસ્તાઃ સદા પરુષવાદિનઃ ॥

અન્યાયોપાર્જિતધનાઃ પરદારરતાશ્ચ ચે ।

સત્યાનાં રોષકાશ્ચૈવ ત્યાજ્યાઃ પઠિહતમાનિનઃ ॥

આળસુ, મલિન વૃત્તિવાળા, ક્લેશ કરનાર, દંભી, કૃષણ, અસૂયા અને મત્સરથી ભરેલા, દુભેશાં કટુ વચ્ચો બોલનારા, અન્યાયથી ધન સંપાદન કરનારા, પરદારાપરાયણ અને સત્યનો રોષ કરનારા જે કોઈ હોય તેને પઠિતલોકોએ શિષ્ય તરીકે ન સ્વીકારવા.

સ્વયામલમાં કહ્યું છે તેમ જ બુદ્ધે કહ્યું છે કે આત્મવીરો મ્હવે । તમે પોતે તમારા અંતરના દીપક ચાલો. જ્યાં સુધી ગુરુમાં 'પર'બુદ્ધિ હોય ત્યાં સુધી તેવાની પાસેથી સત્ય ગ્રહણ કરો તો તમારી સાધનાનું અપમાન થાય, સાધનાના સત્યનો વ્યભિચાર થાય. એટલે જ્યાં સુધી ગુરુને પોતાથી અતિરિક્ત-પર-માનો ત્યાં સુધી તેની પાસેથી સત્ય ગ્રહણ કરવું ઉચિત નથી. કારણ કે એ સત્ય દ્વારા આત્મઘાત થાય.

સત્ય મેળવવાનું આત્મજીવન માટે । પણ એ સત્ય પ્રાપ્ત કરતાં આત્મજીવન નષ્ટ થાય તો એવા સત્યની પ્રાપ્તિથી લાભ પણ શો ? ગુરુશિષ્ય બંને મળી પૂર્ણાંગ થઈને સાધના કરે છે. આ તત્ત્વ સમજ્યા પછી ગુરુ પાસેથી જે સત્ય મળે તે સત્ય દ્વારા આત્મ-ઘાતનો સંભવ નથી. કારણ કે એ સત્ય પોતાનું સત્ય છે.

જો ગુરુ દયા કરીને અતિઉચ્ચ સ્થાનેથી ગુરુના માથા પર વિદ્યા નાખે તો જેમ કોઈ વાચક ધનની પ્રાર્થના કરવા આવે તે વખતે જો કોઈ માણસ અલ્પ ધન ભરીને એક થેલી પર્વતની ટોચથી તેના માથા પર નાખે તો એ ધનથી જેમ વાચક મરી જાય, તેમ સત્યના ભૂગ્ર (અતિઉચ્ચ સ્થાન) પાતથી તે ગુરુ શિષ્યને મારી નાખે. આ દૃષ્ટિથી જ માતા પોતાના મંતાનને જે ખાદ્ય-પોષણ આપે છે તે પોતાનું કરીને પછી (સ્તનના રૂપમાં) આપે છે. પણ એને બદલે માતા મંતાનની ઉપર દયા કરીને અતિ ઉચ્ચ સ્થાનેથી કૃપા-બિન્દુ આપે તો આલકનું પોષણ ન થાય પણ બિલકું શોષણ થાય. એટલા માટે જ ગુરુ પાસેથી ધીમેધીમે વિદ્યા મેળવાય તો જ તે આત્મવિદ્યા થાય.

પોતાના સિવાય પોતાનો કોઇ બંધુ નથી. આત્મૈવ હ્યાત્મનો વન્ધુઃ । આત્મના ક્રિયતે કર્મ ભાવસિદ્ધિસ્તદા ભવેત્ । એમ ન થાય તો બાહ્યસિદ્ધિ થાય પણ બાવસિદ્ધિ તો ન જ થાય.

શુરુ સંબંધી રુદ્રયામધ્વમાં કહ્યું છે કે:—

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધસ્ય જ્ઞાનાક્ષન્શલાકયા ।

ચક્ષુરુન્મિલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

અજ્ઞાનાન્ધકારમાં અટવાતા મનુષ્યનાં ચક્ષુ જ્ઞાનાંજન આંજીને જે ઉઘાડી આપે એવા શ્રીગુરુદેવને વંદન. શુરુ હીનવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોય તોપણ તેના તરફ ન જોતાં, તેમની પાસેથી સત્ય શીખવું. કારણ કે સત્યજ્ઞાન દુર્લભ છે અને એ વિના જીવન વ્યર્થ છે.

સિદ્ધિં સત્યં ચ ગૃહ્ણીયાદ્ દુષ્કુલાદપિ ભૈરવ ।

તેવી જ રીતે સ્ત્રીમાં પણ શુરુનાં બધાંય લક્ષણો હોય તો સ્ત્રી પણ શુરુ થઈ શકે. સ્ત્રીશુરુનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:

સાધ્વી ચૈવ સદાચારા ભાવમક્તા જિતેન્દ્રિયા ।

સર્વમંત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞા સુશીલા સાધનારતા ॥

શાન્તા કુલીના કુલજા મક્તલા સર્વવૃદ્ધિગા ।

અનન્તગુણસંપન્ના બ્રહ્મભાવપ્રદાયિની ॥

ગુરુરૂપા મુક્તિદાત્રી શિવજ્ઞાનનિરૂપિણી ॥

એ સાધ્વી, સદાચારી, ભાવનાપૂજક, જિતેન્દ્રિય, સર્વ મંત્રોનાં રહસ્ય સમજનાર, ઉત્તમ શીલવાળાં, સાધનામાં મગ્ન, શાન્ત, કુલીન, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલાં, કલ્યાણકારી, સર્વ પ્રકારની વૃદ્ધિ થાય એવે માર્ગે લક્ષ જનારાં, અનન્ત ગુણસંપન્ન, બ્રહ્મભાવનું પ્રદાન કરવાની શક્તિ ધરાવનારાં, શુરુસ્વરૂપ, મુક્તિપ્રદાતા અને શિવનું જ્ઞાન નિરૂપણ કરનારાં હોવાં જોઈએ.

બાવસિદ્ધિ વિષે કહ્યું છે કે:—

મન્ત્રાક્ષરાણિ ચિચ્છકૌ પ્રોત્તાનિ પરિમાવયેત્ ।

મંત્રના વર્ણો (અક્ષરો) ચિત્તશક્તિ સાથે ઓતપ્રોત થએલા છે એના પ્રકારની ભાવના મિદ્ધ થવી જોઈએ, અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.

પૂજાહોમાદિ બાહ્ય ઉપકરણો વિના અતિ વિશુદ્ધ અંતરાકાશમાં ઉચ્ચ પ્રકારના મનોભાવથી પરમાનન્દમાં જ સ્થિત થએલા સત્યનું દર્શન કરવું જોઈએ.

ચિમલે પરમે વ્યોન્નિ પરમાનન્દસંસ્થિતમ્ ।

સંપર્યેદાત્મસદ્ભાવૈઃ પૂજાહોમાદિભિર્વિના ॥

પ્રત્યેકનો અંતરાત્મા મહાન આત્મા જ છે અને એ જ પરમાત્મા નામથી (એના પરનાં આવરણો નષ્ટ થતાં) ઓળખાય છે. એના સ્મરણમાત્રથી જ મનુષ્ય સાધુ થઈ જાય છે, યોગી થાય છે.

અન્તરાત્મા મહાત્મા ચ પરમાત્મા સ યચ્યતે ।

તસ્ય સ્મરણમાત્રેણ સાધુર્યોગી ભવેન્નરઃ ॥

અંતરમાં જ્યારે એ સાધનાનો પ્રભવ થાય, અને પછી એ સાધના અંતરમાં ચાલુ થાય તે વખતે ભાવમાં બરાબર સ્થિત થવું જોઈએ; કારણ કે તે સમયે બાહ્યોપચારની કશી જ જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ બાહ્યોપચાર પણ ન હોય અને અંતરમાં પણ ભાવ ન પ્રકટ્યો હોય તો એ સાધના મિથ્યા નીવડે છે. એથી બિલકું

અન્તર્યજનકાલે તુ દૃઢભાવેન ભાવયેત્ ।

ત્વાં માં નાયૈકતાં ધ્યાત્વા દિવારાત્રૈકતા યથા ॥

एतत्प्रत्याहारबलाद्योगी स्वस्थो भवेद्द्रुवम् ॥

અકસ્માદ્ભાવમાપ્નોતિ ભાવરાશિ સ્થિતો નરઃ ।

भावात्परतरं नास्ति भावाधीनमिदं जगत् ॥

ભાવેન લમ્યતે યોગસ્તસ્માદ્ભાવંસમાશ્રયેત્ ॥

આંતરિક પૂજન સમયે દૃઢ ભાવથી ભાવના કરવી જોઈએ અને ‘ હે નાથ ! હું તું એક જ છીએ, જેમ રાત્રિ દિવસ એક જ તેમ ’ એ ભાવનું ધ્યાન કરવાથી યોગી પુરુષ સ્વાસ્થ્ય અનુભવે છે, એમાં શંકા જ નથી. આમ ભાવપુંજમાં સ્થિત થનારો પુરુષ અકસ્માત ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમસ્ત જગત્ ભાવને અધીન છે. ભાવથી પર કોઈ વસ્તુ જ નથી. ભાવથી યોગ પામ્યા છે માટે ભાવનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ.

મહાનિર્વાણ સંબંધી કષ્ટ જ કહેતો નથી કારણ કે એ તો સૌ વહેલું મોઢું પ્રાપ્ત કરે જ.

[અંપૂર્ણ]

આપ્તુ ક્ષિતિમોહન સેન

પ્રદર્શિત કરવાની તાદશતામાં આરંભકાળનાં માટીના ખીળાં બનાવવાની (Glyptic) કળામાં તો એનો નમૂનો મળવો જ મુશ્કેલ છે. સુમેર અને ઇલામની મુદ્રાઓ કે ઘટાદિ ઉપર આવું પ્રાણી આલેખેલું નેવામાં આવતું નથી.

આ ઉપરાંત બેંસ, ગેંડા, વાઘ, હાથી, માછલીખાતાં મગર, હરણુ, ઘેટાં, વીંછી પણ મુદ્રા પર કેતરેલાં માલમ પડે છે.

થોડીક મુદ્રાઓ પર પીક પર ધનુષ, બાણ કે વાંકી. લાકડી લટકાવેલાં માણસ નેવામાં આવે છે.

બાર મુદ્રાઓ પર છોડવાઓ ને બે પર પીપળાના અને બાવળના છોડ છે.

જેમ મુદ્રા મળી આવી છે તેમ છાપો પણ જડી છે. આ છાપોમાં બહુ સુંદર હકીકત આલેખેલી છે. એકમાં છ નમ્ર મનુષ્યાકૃતિઓ એક જ દારમાં બેઠેલી છે. તેની નીચે, હાથમાં ધારવાળું હથિયાર લઈ એક નમ્ર કરતી મનુષ્યાકૃતિ બેઠી છે. આકૃતિઓની સામે એક બકરું બેઠેલું છે. આખું દશ્ય કેાઈ પૂજારી બકરાને બળિદાન માટે વધ કરતો હોય એવું લાગે છે.

ખીજ એક છાપમાં એક યોગીની આસપાસ બે ઉપાસકો બેઠા છે. પ્રાચીન મિસરનાં ચિત્રો અને શિલ્પકામો પર જણાતાં એવી ખીજ એક છાપ પર ચાર માણસો એક દારમાં ધ્વજદંડ લઈને સરઘસમાં જતાં હોય એમ લાગે છે.

હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયેલા તાંબાના ચોરસ કકડાઓમાં બે જાત માલમ પડી છે. એકમાં એક તરફ મનુષ્યનું કે પ્રાણીનું ચિત્ર, અને ખીજ તરફ લેખ. ખીજમાં બન્ને બાજુએ લેખ.

આ તાંબાના કકડાઓ બહુ પાતળા હોવાથી મુદ્રા તરીકે તો નહિ પણ ધણુંખરું તાવિજ તરીકે વપરાશમાં આવતા હશે.

સિંધુ સંસ્કૃતિની લિપિ

આ લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હજી સુધી મળ્યું નથી, તોપણ તે વિષે કરેલાં કેટલાંક અનુમાનો અહીં ઉતારવા જેવાં છે.

ગ્રેબીલોનની “ ક્યુનિફોર્મ ” (Cuniform) કે મિસરની “ હાયરેટિક ” (Hieratic) કે ચીનની લિપિ જેવી આ લિપિ નથી. પણ હજી ચિત્રપદ્ધતી અવસ્થામાં છે. એટલે અક્ષરોને બદલે જાતજાતનાં ચિત્રો ચિતરેલાં છે. આધુનિક ફારસી લિપિની માફક આ લિપિ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ લખાતી. પણ ઘણી વાર એ “ બોસ્ટ્રોફેડોન ” (Boustrophedon) એટલે પહેલી લીટી દક્ષિણથી ઉત્તર, અને ખીજ લીટી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ પણ લખાયેલી છે. ચિહ્નો, ચપ્પો નહિ પણ અક્ષરોને સ્થાને જ વપરાયેલાં હોવાં નોંધ્યે. લેખો, ધણુંખરું માલિકોનાં નામ અને તેમની ઉપાધિઓ હશે. નામો પણ ઋગ્વેદના સમયના આર્યોના જેવાં જ હોવાં નોંધ્યે.

આ લિપિના શંખધમાં ગ્રે. લેન્ગડન, બારતવર્ધનની પ્રાચીન લિપિ બ્રાહ્મી અને સિંધુલિપિની સરખામણી કરતાં કહે છે કે બ્રાહ્મી, લિપિ ચિત્રપદ્ધતી સિંધુલિપિમાંથી ઉપજાવેલી છે, અને બે આ સિંધુ બુદ્ધના સમયની લિપિમાંથી પરિણમી હોય તો પ્રાચીન આર્યોને સિંધુસંસ્કૃતિ સાથે ધણો ગાંઠો શંખધ હોવો નોંધ્યે. અને આ અનુમાનને આધારે

તો કહેવું જ પડે કે ભારતવર્ષના આર્યો, ઇતિહાસ કહે છે તેના કરતાં બહુ પ્રાચીન ઢાળના હોવા નોંધ્યો. સંભવિત છે કે Indo-Germanic માનવશાખાના એ જૂનામાં જૂના પ્રતિનિધિ હોય.

સિંધુ સંસ્કૃતિના ધાર્મિક અવશેષો

જો કે મોહેનજોડારોનાં અવશેષોમાંથી મંદિરો કે એવાં બીજાં કંઈ પણ ધાર્મિક મકાન મળી આવ્યાં નથી કે જે પરથી તે કાળના લોકો ધર્મ પાળતા હતા તેનું અનુમાન કરી શકાય; છતાં મુદ્રાઓ, માટી પરની કૃતિઓ અને થોડીક પથ્થરની મૂર્તિઓ જોડી છે તે પરથી નીચેનાં અનુમાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે.

કેવળ કટિમેખલા પહેરેલી, અને માથા અને કંઠાભરણોથી ભરપૂર સ્ત્રીઆકૃતિઓ Mother Goddess કે પ્રકૃતિ દેવીની પૂજનો નિર્દેશ કરે છે. આ માનવાતું કારણ એટલું જ કે આવી કૃતિઓ-પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં અને સિંધુથી નામલ નદીના સર્વ પ્રદેશો જે તામ્ર-પાષાણ યુગમાં એક જ સંસ્કૃતિથી જોડાયેલા હતા-ત્યાં મળી આવી છે. વળી માતૃ-પૂજનમાર્ગ Anatoliaમાં પ્રથમ દાખલ થયો એમ માનવું છે.

આ પૂજનની સાક્ષી પૂરતો હોય તેમ અર્વાચીન હિંદમાં આ પૂજનમાર્ગ, ગ્રામમાતા અને જાતજાતના માતાના સ્વરૂપમાં પ્રચલિત છે.

હજુ પણ બીલ વગેરે ચલાણુ અને અસંસ્કારી જાતિમાં પ્રચલિત હોવાથી આ પૂજન-માર્ગ અનાર્થ લોકોમાં ઉત્પન્ન થયો હોવો નોંધ્યો. જો કે ઋગ્વેદમાં પૃથ્વીનો દેવી તરીકે નિર્દેશ થયો છે તો પણ ત્યાં તે બહુ માનનીય સ્થાન ભોગવતી નથી.

આ જ પ્રસંગમાં હરાપ્પામાંથી એક છાપ મળી આવી છે તે નોંધવાલાયક છે. આ છાપમાં એક નસ સ્ત્રીનું ઊંધે માથે, પહોળા પગ, અને યોનિમાંથી એક છોડ નીકળતું-ચિત્ર છે. છાપની બીજી બાજુએ એક સ્ત્રી અને પુરુષ, પુરુષના હાથમાં ઘસ કાપવાની છરી, અને સ્ત્રી જમીન પર નમન કરતી જોવામાં આવે છે. પૃથ્વીદેવીનું આતું અપૂર્વ ચિત્ર નોડિયા પ્રાંતમાં, બીતા શહેરમાં ગુમકાળની માટીની કૃતિ પર છે.

બીજી એક મુદ્રા ઉપર ત્રણ માથાવાળી યોગાસનમાં બેઠેલી કૃતિ છે. એના હાથ પહોળા કરેલા છે, અને અંગુઠા ગુંથેલને અડકે છે. માથા પર લાંબી પાંધડી જેવું કંઈક પહેરેલું છે, અને પાંધડી આગળ બે શિંગડાં છે. કૃતિની જમણી બાજુએ એક હાથો અને વાહ, ડાબી બાજુએ ગેંડા અને ભેંસ ભિભેલાં છે. આસનની નીચે બે હરણુ આલેખેલાં છે. મથાળા પર સાત અક્ષરોનો લેખ છે. સંભવિત છે કે આધુનિક શિવનું આ પ્રતિસ્વરૂપ હોય.

આણુ પર્વત પાસે આવેલા દેવાંગન નામના ખંડિયેર મંદિરમાં આવી શિવની ત્રિમૂર્તિ છે.

ત્રિમૂર્તિ સિવાય શિવની મૂર્તિ સાથે સંબંધ દાખવતું યોગીના જેવું બીજું ચિત્ર છે. જોમ શિવપૂજા આર્યોના પહેલાંના-લોકોમાં પ્રચલિત હતી, તેમ યોગ પૂર્વ-આર્યસંસ્કૃતિમાં ઉદભવેલો એમ માનવું છે.

માતાની પૂજા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી શક્તિપૂજા છે. શક્તિપૂજા એ માતૃપૂજન-માંથી ઉદભવેલી. આના-શક્તિપૂજના-ચોડાંક અવશેષો-લિંગ અને યોનિ-મોહેનજોડારો

અને દરુપ્પામાંથી મળી આવ્યા છે. આમાં બે (Pes XIV, 2 and 4) તે સિંગના આબેદુલ નમૂના છે. આ પરથી સહેજ પણ શંકા વગર કહી શકાય કે સિંગપૂજ આર્યોના કરતાં પહેલાંના લોકોમાં પ્રચલિત હતી.

વૃક્ષપૂજનાં પણ થોડાંક અવશેષો મળ્યાં છે, તેમાંનાં એકમાં કુંડાલામાંથી નીકળતી શાખાઓ ઝાડનો ભાસ કરાવે છે. શાખાઓની વચ્ચે એક લાંબા વાળવાળું અને ત્રિશૂળરૂપમાં શિંગડાવાળા કોષ દેવતાનો આકાર છે. ઝાંડની આગળ અર્ધનમન કરતો માનવનો આકાર છે. ઝાડની નીચે સાત આકૃતિઓ અને એક મિશ્ર પ્રાણીનું ચિત્ર છે. ઝાડનાં પાંદડા પીપળાના ઝાડના જેવાં છે, એટલે કદાચ પીપળાનું ઝાડ હોય.

પશુ અને વૃક્ષપૂજ આર્યોના પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતી અને હિંદુ અને બૌદ્ધ મૂર્તિ-પૂજમાં એ જોવામાં આવે છે.

મુદ્રા, છાપ અને પથ્થર પર કોતરેલાં પશુઓના, સૈન્ધવો પશુપૂજમાં માનતા હશે એમ સૂચવે છે. પશુઓમાં ત્રણ જાત માલમ પડે છે. એક તો કેવળ પૌરાણિક; બીજી પૌરાણિક છે કે નહિ તે કહેવું શક્ય નથી; ત્યારે ત્રીજી જાત હાલમાં જાણીતાં પશુઓની છે. વચલી-બીજી-જાત સુમેરિયન દેવતા એન્કાદુ અને પૌરાણિક નાગદેવતાઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

સૈન્ધવો પાણીની પાવકતામાં માનતા કે નહિ તેની સાબિતી હજી સુધી મળી નથી. પણ અસંખ્ય કુંડો અને ગટગે પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે તેઓ સ્નાનશુદ્ધિમાં માનતા.

આ પરથી એમ અનુમાન બાંધી શકાય કે સિન્ધુધર્મ પશ્ચિમ એશિયાના પ્રદેશોના ધર્મો કરતાં ભારતના ધર્મને વધારે મળતો આવે છે. માતૃ-લિંગ-ચોનિ, વૃક્ષપૂજ અને શિવપૂજ આનો પુરાવો છે. એ પરથી એટલું પણ પુરવાર થાય છે કે હાલમાં જંગલમાં વસતા લિંગપૂજોના પૂર્વજો શહેરોમાં વસતા અને એક સમયે એક સંસ્કૃતિના પોષક હતા.

મોહેનજોદારોની શિલ્પકલા

શિલ્પકલાના થોડાંક જ નમુનાઓ મળ્યા છે, તેમાં એક કાંસાની બનાવેલી નૃત્ય કરતી કન્યાકૃતિ છે. આમાં એક અનાર્ધ કન્યા, સાયળ પર હાથ રાખી, પગ સહેજ આગળ અને પગલાં સંગીતના નાદને અનુસરતાં આલેખવામાં આવ્યાં છે. બહુ દક્ષતાથી જો કે આ કાર્પ કરવામાં આવ્યું નથી છતાં કલાકારનું સૂક્ષ્મ અવલોકન તરી આવે છે. પણ આના કરતાં દરુપ્પામાંથી મળેલાં બે નાનાં પૂતળાંઓ વધારે આકર્ષક છે. બન્નેની ડોકમાં અને ખભામાં માથું અને હાથ જોડવા માટે કાણું છે, ત્યારે કુચાગ્રને સિમીટથી જડી દીધેલાં છે. ભારતીય-ગ્રીસકલા કે બીજી કોઈ પણ કલાના અવશેષોમાં આવી શિલ્પકૃતિઓ મળી નથી. સિન્ધુકલાનો એ અપ્રતિમ નમૂનો છે. ત્યારે હાલ પથ્થરની શિલ્પકૃતિનું વર્ણન કરતાં માર્શલ કહે છે કે ખ્રિસ્ત પૂર્વે ચોથા સૈકાનો ગ્રીક કલાકાર પણ આ કલાના નમૂનાને પોતાનું કહેવામાં ગૌરવ માને, છતાં આખું ચે કામ ભારતીય જ છે અને ગ્રીસિયન હોવાનો સહેજ પણ સંભવ નથી. વિશેષમાં પ્રાણીના શરીરનાં અવધોનું એવું આબેદુલ નિરૂપણ તથા પ્રાણીમાત્રનું મૂર્તિઓ તરીકે એવું સરસ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે કે

જેથી સ્વાભાવિક મત એમ બાંધવામાં આવે કે સિન્ધુ કલાકાર ગ્રીસની કલાનો પુરોગામી હતો તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નહિ જણાય.

દાગીના

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને દાગીના પહેરતાં. કટિમેખલા, કર્ણાભરણો, કડાં ફક્ત સ્ત્રીઓ; ન્યારે હાર, વીંટી, પોંચી, સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને પહેરતાં. પૈસાદાર લોકો સોના, રૂપાં, faience, હાથીદાંત; ગરીબ હાડકાં, તાંબુ અને માટીના દાગીનાથી સંતોષ માનતા. ધણી જાતના અને ધણા આકારના મણકાઓ ઘરેણા તરીકે વપરાતા. બંગડીઓ જેમ હમણાં અમુક જાતની સ્ત્રીઓ પહેરે છે તેમ આખા હાથને ઢાંકી દેતી.

વાસણો

તાંબાનાં અને કાંસાનાં વાસણો બહુ જોવામાં આવતાં નથી. ધરનાં ધણાંખરાં વાસણો માટીનાં જ બનતાં. એમાં પણ જાતજાતના આકારો આવતા. હાડકાં અને હાથીદાંત, કાંસકી અને સોય વગેરે બનાવવામાં ખપ લાગતાં. કુહાડી, અસ્તરો, તાંબાનાં અને કાંસાનાં બનતાં.

રમકડાં

રમકડામાં ઘૂઘરા, સિસોટી, માટીના ઢોંગલા, પશુ, પંખી અને ગાડાંઓ મળી આવ્યાં છે. ગાડાંઓમાં પૈડાંવાળાં વાહનોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂનો મળી આવ્યો છે. વળી આ ગાડાં, સમકાલીન “ ઉર ” ની સંસ્કૃતિ-જેના એક અવશેષમાં શિલા પર ગાડું આલેખેલું છે. તેનું સ્મરણ કરાવે છે. સુંદર લખોટા અને પાસા તે વખતની રમતોની યાદગીરી લાગે છે. વજનો પણ મળ્યાં છે, અને એમ માનવું છે કે છલામ અને મેસોપોટેમિયાનાં વજનો કરતાં વધારે ખરાં-ચોક્કસ છે.

હથિયારો

લડાઈનાં અને શિકારનાં હથિયારોમાં કુહાડી, લાલા, છરા, ધનુષ, બાણ, ગદા, ગોદ્રણ જડ્યાં છે; પણ બચાવનાં સાધનો-દાલ, તરવાર, Helmet, ઘૂંટણની નીચેનું બખ્તર (Greaves) મળ્યાં નથી.

કપડાં

ત્રાક અને રેંટિયા એટલા બધા મળ્યા છે કે મોહેનજોડારોમાં કાંતવાનું ધણું પ્રચલિત હોતું જોઈએ, એ સાધારણ અનુમાન થાય. અને રેંટિયાની જાતો-જેમાં સાદી માટીના અને એક ઉચ્ચ જાતના માટી (faience) ના મુખ્ય છે-પરથી તો એમ જ લાગે કે ગરીબ અને ધનવાન બધા રેંટીઓ કાંતતા. ગરમ કપડાં માટે જીન અને સુતરાઉ માટે રૂ વપરાતું. રૂનાં થોડાંક અવશેષો મળ્યાં છે તે પરથી તો હાલમાં હિંદમાં જે હલકી જાતનું રૂ જોઈ છે તેની જાતનું હશે એમ અનુમાન છે.

ખોરાક

મોહેનજોડારોના લોકો અનાજમાં મુખ્યત્વે ઘઉં અને જવ ઉગાડતા. તેમના ખીજા ખોરાકમાં ગોમાંસ, ઘેટાં, કુકર, કાચળા વગેરેનું માંસ અને માછલી હતાં. આ સર્વનાં

કાયલાં અને હાડકાં અર્ધદૃઢ અવસ્થામાં મળી આવ્યાં છે તે પરથી સિન્ધુના લોકો આ વસ્તુઓ ખોરાકમાં લેતા હશે એમાં સંદેહ પણ શક નથી.

મરણ પામેલાં મનુષ્યોનો નિકાલ

મોહેનજોડારો અને હરપ્પામાં મરણ પામેલાં મનુષ્યોનો ત્રણ રીતે નિકાલ કરવામાં આવતો.

એક તો, હાલમાં જેમ યુરોપિયનો અને મુસલમાનો શબને દાટ છે તેમ શબને દાટવામાં આવતું. બીજી રીત પ્રમાણે શબનાં થોડાંક અવયવો જ દાટવામાં આવતાં, અને ત્રીજી રીતે તો હિંદુઓમાં ઘણે ભાગે શબને બાળી નાખે છે તેમ બાળવામાં આવતું.

મોટે ભાગે, શબને બાળવામાં જ આવતું; કારણ કે શબનાં અવશેષો જડયાં છે તે પરદેશીઓનાં છે એમ માનવું છે. પ્રાચીન સમયમાં, ખ્રિસ્ત પૂર્વે બીજા-ત્રીજા સદ્કામાં જેમ તક્ષશિલા હિંદ અને હિંદના બહારના લોકોને વ્યાપાર અને મંસ્કૃતિની પરસ્પર આપ-લે કરવાનું મધ્યસ્થાન હતું અને હાલમાં જેમ મુબાઈ આન્તરરાષ્ટ્રીય લોકોને મળવાનું સ્થાન છે તેમ સિન્ધુના ક્ષણરૂપ પ્રદેશમાં વસેલા મોહેનજોડારો અને હરપ્પામાં તે સમયમાં આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં કલા, સંસ્કૃતિ અને વ્યાપારની પરસ્પર આપ ને લે માટે જાત જાતના લોકોનો મેળો થતો. આ મનુષ્યજાતોમાં મળી આવેલાં હાડપિંજરો પરથી મુખ્યત્વે Proto Austroloid, Mediterraneans, Alpines હતાં એમ ભાગે છે.

ઉપર દર્શાવેલી શોધખોળોએ એટલા બધા મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે કે તેમનો નિકાલ લાવતાં વર્ષો લાગશે. પણ તેમાંના થોડાક-આર્થ મંસ્કૃતિ એટલે વેદોના સમયની સંસ્કૃતિ અને મોહેનજોડારોની સંસ્કૃતિ, તેમનો આન્તરમંબધ વગેરે પ્રશ્નો, બીજો લેખ માગી લે છે.

મહાબલેશ્વરની શીતળ ટકરી ઉપરના એક લગ્ન બંગલામાં આનંદની છાવણી બિછાવી રહી હતી. લીલાધર શેઠનો એકનો એક પુત્ર હર્ષદ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ શ્રેણીમાં પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયો તેના તાર તારવાળો અંત્યારે જ આપી ગયો હતો. તે તાર પૂરો વંચાઈ ન રહ્યો એટલામાં તો બીજો ત્રીજો-એમ એક કલાકમાં તો ત્રીસ-ચાલીસ તારનો ઢગલો થઈ ગયો. લીલાધર શેઠને આજે પોતાના જીવનની કૃતકૃત્યતા લાગી. ધનિકો ઉપર એક એવો આંક્ષેપ હોય છે કે તેમને અને સરસ્વતીને નવું ગજનું છેટું હોય છે, પણ હર્ષદ સંબંધી એવું કોઈ ન કહી શકે; એમ લીલાધર શેઠને આજ સર્ગ થયું. તેમણે તેના ભાવિનાં ઉજ્જવલ સ્વપ્નાં સેવવા માંડ્યાં. તેમની ઇચ્છા પોતાનો ઋણરાતનો ધણો હવે તે સંભાળી લે; અને તે માટે પોતાની પેરિસની પેટી એક વાર તે જોઈ આવે એવી હતી. બીજી બાજુ હર્ષદના અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ તેને પોતાની કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે લેવા ઇચ્છતા હતા. પણ હર્ષદને તો આ બેમાંથી એક વાત મંજૂર ન હતી: તેનું ચિત્ત ચિત્ર-કળામાં ચોંટયું હતું. એક ઊગતા ચિત્રકાર તરીકે તેણે. સરસ ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેનાં ચિત્રોની કદર અનેક મોટા મોટા કલાગીમાંસકોએ પણ. મુકાકાટ કરી હતી. તેમાં ગઈ કાલે બનેલી એક ઘટનાએ તો તેને લગભગ ગાંઠો કરી મૂક્યો હતો. લાંબા વખતથી તે એક ચિત્ર સર્જવા મથતો હતો. તેનું આણું આણું દર્શન તે કરી શક્યો હતો, તેની રેખાઓ તે ઝાંખી ઝાંખી પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ઉપજાવી શક્યો, પણ જેવું તે ઇચ્છતો હતો તેવું તે ચિત્ર ઊઠતું ન હતું. તેમાં તેને કંઈક ઉણપ લાગતી. પણ આ ચિત્ર ઉપર તેણે પોતાની આશાની સર્વ ઇમારત ચણી હતી, જે એ ચિત્ર તે સર્જી શકે તો શેઠની મેડોનાની જેમ રાધાનું એક અમર ચિત્ર જગતના કલાલંકારમાં પોતે ઉમેરી શકે એમ તેને લાગતું. ગઈ કાલે તેને એકાએક આ સ્વપ્નની સિદ્ધિ થતી હોય એમ લાગ્યું. પોતે જે ચિત્ર પોતાની માનસિક સૃષ્ટિમાં વિકસાવી રહ્યો હતો તેની તેથી કદાચ વધુ સુંદર, વધુ પ્રાણવાન જીવંત પ્રતિમા ગઈ કાલે તેણે જોઈ. પોતાના ચિત્રમાં તેને જે અપૂર્ણતા લાગતી હતી અને છતાં જે અપૂર્ણતા કંઈ છે તે તેને સમજતું નહતું તે તેને જોતાં તેને સ્પષ્ટ થયું. તેના પ્રતીક ઉપરથી જે પોતે પોતાનું ચિત્ર દોરે તો પોતાની બધી આશા સફળ થાય એમ તેને તરત જ લાગ્યું: તેના એ આનંદનું ઘેન એટલું તો તીવ્ર હતું કે આજે મળેલી અસાધારણ સફળતાના સમાચાર પણ એને ખાસ મહત્વના ન લાગ્યા. પણ હર્ષદનું એ સ્વપ્ન તેને ધીરે ધીરે આકાશકુસુમવત લાગવા માંડ્યું. જે તરુણીની નાજુક બૂકુટિમાં, સ્વપ્નભર્યા નયનમાં, હોડની સુકુમારતામાં, અને પ્રત્યેક અંગની સુપ્રમાણ્યતામાં પોતાના ચિત્રની પૂર્ણતા તેણે વિલોકી હતી તેનું ફરી તે દર્શન કરી શક્યો નહિ. જે જગ્યાએ તેણે તેને જોઈ હતો ત્યાં તે વારંવાર જતો હતો, પણ તેના એ સર્વ પ્રપત્તો મિથ્યા હતા. હર્ષદને, સહસ્રા ધનવાન બનેલો માણસ બિખારી થઈ જાય એવો આઘાત લાગ્યો. પણ તે હતાશ ન બન્યો. તેને કોઈ પણ રીતે શોધી કાઢવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો.

ઉનાળો ઊતરતાં આખું કુટુંબ પાણું મુંબઈ ગયું. લીલાધર શેઠે હર્ષદને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઝવેરી ચવાનો આગ્રહ ન કર્યો. એની મેળે જવાબદારી માથે પડતાં સમજતો થઈ જશે એમ તેમણે પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું. હર્ષદને તો પોતાને લાઘેલી ગોપિકાને કાઠ અગમ્ય કુંજમાંથી પાછી શોધવી હતી તેના જ વિચાર હતા, તેની ધૂનમાં ને ધૂનમાં જ તે ઘૂમ્યા કરતો. પોતાની શિક્ષિકાના એ પ્રતીકનાં એકાએક એક દિવસ સાંજે તેણે હેન્ગોંગ ગાર્ડન ઉપર દર્શન કર્યા; તેને જોતાં જ તે ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ બની ગયો. સામે અરબી સાગરની નીલ ઘેરી વિસ્તીર્ણ ક્ષિતિજ રેખાને સ્પર્શ અડી રહ્યો હતો. તેનાં અન્તિમ ફિરજો એ તરુણીના ગૌર વદનને એક પ્રકારની સૌમ્ય તેજસ્વિતા અર્પતાં હતાં. પોતાની કાઠ બહેનપણી સાથે તે વાત કરી રહી હતી. સમુદ્ર તરફથી આવતી લહરિ તેનાં બાંધણી ભાતનાં લૂગડાં સાથે રમત કરતી, તેની અલક લટમાંથી કાબ્યના ઓધ છલકાવી રહી હતી. હર્ષદ મુગ્ધ બની એ નદશ્ય જોઈ રહ્યો. ઇશ્વરે પુરુષને પાંચ ઇન્દ્રિયો આપી છે, પણ અગ્નિ તરફ જાણે તેણે પક્ષપાત કર્યો હોય, જાણે તેને છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય આપી હોય એમ હર્ષદને લાગ્યું. કારણ કે પોતે તેના તરફ જોતો હતો તે બાજુ તેની નજર ન હતી. છતાં તે કળા ગદ્ય કે પોતાને કાઠ તાકીતાકીને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યું છે. તેણે હર્ષદ તરફ સહેજ મુંબ ફેરવ્યું, અને પાછી મધુર સ્મિત કરતી, પોતાની બહેનપણી સાંધે વાતમાં ગૂંથાઈ.

હર્ષદને હેન્ગોંગ ગાર્ડન ઉપર ફરવા જવાનો, અને ત્યાં પેલી તરુણીની રાહ જોવાનો નિત્યનો વ્યવસાય થઈ પડ્યો. તે તેની બહેનપણી સાથે દરરોજ સાંજે ત્યાં ફરવા આવતી, અને અનેક પ્રકારનાં ગપ્પાં, ચર્ચા અને વિનોદમાં પોતાનો સમય પસાર કરતી. એક દિવસ પોતે જે બાંક ઉપર બેઠો હતો, તેની નજીકના બાંક ઉપર આવી તે બંને બહેનપણીઓ બેઠી. તેમની વાતચીત હર્ષદ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકતો હતો. પેલી તરુણીના શબ્દો જાણે તેના કાનમાં સિતાર રણકતી હોય એવા તેને મધુર લાગ્યા; તેમની વાતમાંથી તે જાણી શક્યો કે તેનું નામ માલિની હતું, અને તેની બહેનપણીનું વસુન્ધરા. તેમની ચર્ચાઓનું ક્ષેત્ર સામે લહેરાતા સાગર જેટલું જ વિશાળ હતું. ઘડીમાં અભ્યાસની, કાઠ વિદ્યાર્થીની, અધ્યાપકની, રાજકારણની, તો ઘડીમાં પરીક્ષાની, કલાની કે એવી વાતો તે બંને કરતાં. હર્ષદ રસપૂર્વક તેમની વાત સાંભળી રહ્યો.

“આવા લોકોને શા માટે નિમંત્રવામાં આવતા હશે?” માલિનીએ પૂછ્યું.

“એ તો સેક્રેટરી જાણે, પણ મિ. કાર્પેન્ટરનું વક્તૃત્વ તો આકર્ષક હતું જ” વસુન્ધરા બોલી.

“જેટલું જ તો એમની પાસે હોય છે. અને એવી ટૂંકી મૂડી ઉપર એ લોકો મોટા વેપાર ખેડના હોય છે. આજે ભાષસાહેબ કહેવા મંડ્યા કે ગાંધાર સ્કૂલે પોતાના આદર્શ ગ્રીક કલામાંથી લીધા છે. આજ સુધી એ ડીંગ એ લોકોએ ચલાવ્યું; હવે નહિ ચાલે. ગ્રીક કલા અને ભારતીય કલા વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર છે તે તો તે જોતા જ નથી. ભારતીય કલા અંતર્મુખ છે, ગ્રીક બહિર્મુખ. ભારતીય કલાકારોએ, જેને જોઈ નથી ચકાતો એવા આત્માને પણ પોતાની રેખાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા સફળ પ્રયત્ન કર્યા છે; જ્યારે ગ્રીક કલાકારોએ આદર્શ દેહની રેખાઓ ઉપગવી છે. સારનાથનો બુદ્ધ કે પ્રતા પારમિતા ભારતીય કલાકાર જ સર્જી શકે. ગ્રીકને તો તેના સ્વપ્નાં પણ ન આવે. ગ્રીક કલાકાર

સ્થૂળ સૌંદર્યનો ઉપાસક હતો; ભારતીય કલાકાર આધ્યાત્મિક સૌંદર્યનો દ્રશ્ય હતો. અને છતાં 'કાર્પેન્ટર' કહે છે કે ગ્રીક લોકોની અસર હેઠળ ભારતીય કલા અને સ્થાપત્ય વિકસ્યાં !”

હર્ષદ માલિનીના આ શબ્દો મુગ્ધ બની સાંભળી રહ્યો. કલામાં માલિની સારો સરખો રસ લઈ રહી હતી એમ તે જોઈ શક્યો. માલિની પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ચલાવે જ જતી હતી. “અને આપણા કલાકારોએ બળ-પ્રચંડ બળ પણ પોતાની રેખાઓમાં નથી નીપજાવ્યું એમ નથી-પણ તેમાં પણ તેમની રેખાઓ સૂક્ષ્મ, સૂચક અને કેવળ કલામય. નટરાજના એ ત્રિભંગમાં શું નથી.....”

તે એકદમ ચમકી. હર્ષદે ખૂબ પાડી હતી: “જિભો રહે બદમાશ”, અને તેનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. માલિનીને વાત કરતાં અનેક વખત પોતાના મુકામળ નાનુક હાથ ઉપરથી સોનાની બંગડી ઉતારી તેના ઉપર લટકતી ધૂધરીઓ સાથે રમત કરવાની, તેને ઉછાળવાની, તો કાઢ કાઢ વખત હાથમાં તેને ફેરવ્યા કરવાની ટેવ હતી. આજે વાતમાં ને વાતમાં તેણે તે બંગડી પોતાની આંતુએ પકેલી એક ચોપડી ઉપર મૂકી હતી, પણ તે બાંકના પાછલા ભાગમાં પડી ગઈ હતી તે તરફ એ બંનેમાંથી કોઈનું ધ્યાન ન હતું. હર્ષદે તે જોયું હતું. તે વાતમાં મશગૂલ હતાં એ તક જોઈ એક પકાણુનો છોકરો પાછળથી તે ઉપાડી રસ્તે પડતો હતો, તેને હર્ષદે ખૂબ પાડી બિભો રાખ્યો—પકડ્યો. તેના હાથમાંથી બંગડી પડતી તે બંને બહેનપણીઓ સામે આવી પૂછ્યું:

“આ બંગડી આપની ?”

“હાથ” માલિનીએ જવાબ આપ્યો. એ એ અક્ષરમાં હર્ષદને અમૃતની મધુરતા લાગી.

“આ છોકરો એ ચોરી જતો હતો, પણ એટલામાં મારી નજર પડી ગઈ. એનું આપને જે કરવું હોય તે કરો, લો આપની બંગડી.”

માલિનીએ આભારસહ બંગડી સ્વીકારી. તેના હાથમાં તે આપતાં હર્ષદને ભય લાગ્યો કે પોતાના હાથનો કંપ તે કળી જશે. માલિનીએ સ્મિતભર્યાં વદને કહ્યું: “ગિયારો ગરીબ હશે તે ચોરી કરે. અને શું પોલિસને સોંપવો? આપને વાંધો ન હોય તો જવા દઈએ એને.”

“ના, ના. મને જરા ય વાંધો નથી. માણસ સ્વભાવથી કંઈ થોડું જ દુષ્ટ હોય છે? સંજોગો તેની દુષ્ટતા માટે જવાબદાર હોય છે.” વાતનો પ્રસંગ મળતાં હર્ષદે મુલાકાત જેમ બંને તેમ લંબાવવાના ધરાણથી કહ્યું, અને પેલા છોકરાને “જા. ફરી જોજે આવું કરતો” કહી છોડી મૂક્યો. છોકરો ત્યાંથી જીવ લઈ ભાગ્યો. માલિનીને લાગ્યું કે પોતાને મદદ કરનારને તેનું નામ પૂછ્યા વિના જવા દેવો એ તો કૃતજ્ઞતા જ કહેવાય. એટલે તેણે સહેજ સંકાપ્તાતાં પૂછ્યું:

“આપનું નામ ?”

હર્ષદે પોતાના નામનું કાડ તરત જ તેના હાથમાં મૂક્યું. માલિનીનું મુખ આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું.

“ઓહો! ‘તાંડવ’ના દ્રશ્ય તે આપ! આપને તો ખબર ન હોય કે મારાં આ વસુન્ધરા બહેન, મિસ દત્ત અને હું કલાકોના કલાક મુઠી આપનાં એ ‘તાંડવ’ની ચર્ચા

કર્પા કરીએ છીએ. માત્ર સમુદ્રનાં મોર્ગમાંથી રુદ્રના એ લબ્ધ નૃત્યને આપે અદ્ભુત રીતે વ્યક્ત કર્યું છે. ”

હર્ષદના મુખ ઉપર લાલી આવી ગઈ. તેણે સંકોચાતાં જવાબ આપ્યો: “ કલા-મોર્ગમાંસંકોચે નાહક મને ચડાવી મૂક્યો છે. ક્યાં શિવનું તાણડવ અને ક્યાં એ મારો બાલિશ પ્રયોગ ! ”

“ ના, ના. એ તો તમારી નમ્રતા છે. બાકી તમારાં ચિત્રો મેં ‘ રૂપમ્, ’ ‘ મોડર્ન રિવ્યુ, ’ ‘ કુમાર ’ વગેરેમાં જોયાં છે. તેમ જ તમારું તાળેતરમાં બહાર પડેલું આલ્બમ પણ મારી પાસે છે. એ બધામાં કંઈ અદ્ભુત પ્રતિભા છે. એને માટે તમે થું પણ આપું ગુજરાત આજે ગર્વ લઈ શકે એમ છે. ” માલિનીની નાજુક આંગળીઓ તેની બંગડી ઉપરની ધૂધરી સાથે રમત કરી રહી હતી.

એક રૂપવતી તેજસ્વી યુવતીના મુખમાંથી નીકળતી પ્રશંસા ઉદાસીન ભાવથી સાંભળનાર કાં તો કોઈ વિરલ મહાત્મા હોય કે કોઈ વિરલ જડસો હોય. હર્ષદ બેમાંથી એક પણ ન હતો. મુગ્ધભાવથી તે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી રહ્યો. પણ તેના કંઈક વિવેક-ભર્યો પ્રત્યુત્તર તો આપવો જ જોઈએ એમ તેને લાગ્યું, એટલે તેણે કહ્યું:

“ છપાએલું કંઈ બધું જ સારું હોય છે ? અને ‘ રૂપમ્ ’માં કે બીજા કોઈ કલાના પત્રમાં જે કંઈ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમાંનું બધું ચિરંજીવી થોડું જ છે ? પણ હા, એટલું ખરું કે કોઈ મહાન કલાધરને ચરણે બેસી મને એ વિષયમાં પ્રગતિ કરવાના કોડ અવશ્ય છે જ. ” પોતે જેની શોધમાં હતો તે આજે આટલું બધું નિકટ જોતાં હર્ષદના હૃદયમાં આનંદની હેલી વર્ષો રહી હતી. વળી માલિની ચિત્રકળામાં સારો રસ લઈ રહી હતી એ જોતાં તો પોતાના મનોરથોની સિદ્ધિ તેને છેક અસંભવિત ન લાગી. પોતે હજુ એ બંનેની ઝોળખાણુ તો કરી જ નથી એમ યાદ આવતાં તે બોલ્યો:

“ અવિનય માફ કરજો; પણ આપનું નામ પૂછવાનું તો હું સાવ બૂલી જ ગયો. ”

“ મારું નામ માલિની, અને આ બહેન મારાં ખાસ મિત્ર છે: એનું નામ વસુન્ધરા. અમે બન્ને સાથે જ લણીએ છીએ અને સાથે જ રહીએ છીએ. ” માલિનીએ સરિમત જવાબ આપ્યો.

“ પણ એટલું બસ નથી હર્ષદબાઈ, ” વસુન્ધરા માલિની તરફ પોતાની આંખ નચાવતી બોલી: “ મારાં માલિની બહેન એક મોટાં ચિત્રકાર પણ છે, તે તેણે તમને જણાવ્યું જ નથી. ”

માલિની તરત જ તેને અટકાવી બોલી: “ ના, ના. એને તો એમ મારી મશ્કરી કરવાની ટેવ જ પડી છે. પણ એ ભારકરાચાર્ય કે ન્યૂટનની જગા લેવાની છે તે તો હું તમને કહેવાનું જ બૂલી ગઈ. ”

હર્ષદ આ વાર્તાલાપ રસપૂર્વક ખીલવી રહ્યો: ‘ આપ વિદ્વસન કોલેજમાં લણતાં હશે ? ’ તેણે પૂછ્યું.

“ હા. અમે બન્ને એક જ વર્ગમાં છીએ. ” માલિની બોલી: “ પણ મારાં વસુન્ધરા બહેનને જેમાં મગજમારી કરવાની ન હોય તેવા બધા વિષયો બાલિશ લાગે છે, અને તેમાં પણ સાહિત્ય તો ખાસ. એટલે એમણે ગણિત પસંદ કર્યું છે. મારો ઐત્રિયિક વિષય સાહિત્ય છે, અને મેં સંસ્કૃત ઓનર્સ લીધું છે. ”

હર્ષદને વાત આટલે અટકે એવી ધ્વજા ન હતી. તે બોલ્યો: “વિષય તો બધા જ સરખા. રસ પડે તે સહેલા, બાકી બીજા બધા અધરા. ગણિત મને કદાચ મુશ્કેલ લાગે, કારણકે તે વિષય પરત્વે મેં રસ ન કેળવ્યો હોય; પણ જેણે એ ઉપર પોતાનું મન એકાગ્ર કર્યું હોય તેને એ રમત વાત છે. એટલે હું તો શુદ્ધિ માટે પર્વાય શબ્દ ‘ક્રાન્તિ-શન-એકાગ્રતા’ વાપરું.”

વસુન્ધરાની આંખ આનંદથી હસી ઊઠી. તે બોલી: “સાચું છે હર્ષદભાઈ! નહિ તો જુઓને, અર્થશાસ્ત્રનો વિષય કેવો શુષ્ક ગણાય? તેને ને ચિત્રકલાને જરા પણ મેળ ખાય ખરો? છતાં આપ અર્થશાસ્ત્ર લઈ સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયા છો; એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ શ્રેણિમાં નંબર પણ પ્રથમ લાવી શક્યા છો. માલિની તો નાહક બધે મારી નિન્દા કરતી ફરે છે, કે ગણિત સિવાયના બીજા વિષયો મને બાલિશ લાગે છે.”

ત્યારે તો એ લોકો પોતાને ઝાળખતાં પણ હતાં! હર્ષદનો આનંદ વધ્યો. જેમ વેપારી, સાહિત્યકાર, પત્રકાર, ચિત્રકાર આદિ દરેકને પોતપોતાનું સ્વતંત્ર જગત હોય છે, તેમ વિદ્યાર્થીઓનું પણ એક નોખું જગત છે. તે જગતમાં આ વર્ષે જગન્નાથ છાત્ર-વૃત્તિ મેળવે એવો વિદ્યાર્થીમાં કેણુ છે? તે કરાંચીમાં છે કે ધારવાડમાં? જેમ્સ ટેલર પ્રાઇઝ મેળવે એવો કેણુ છે? વગેરે પ્રશ્નો તો વારંવાર ચર્ચાતા હોય. એ ચર્ચામાં હોશિયાર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ ચર્ચાના વિષય બને. વિદ્યાર્થિનીઓના મિત્ર બનેલા વિદ્યાર્થી પણ એમાં આવે. એટલે આટલી સફળતાપૂર્વક પરીક્ષા પસાર કરનાર હર્ષદને આખી વિદ્યાર્થી-આલમ નામથી તો ઝાળખતી જ, તેમાં ચિત્રકલામાં તેની અસાધારણ પ્રગતિએ, તેની આસપાસ એક પ્રકારનું અદ્ભુતતાનું વાતાવરણ બીજું કયું હતું, અને એ બધામાં તેના પિતાની અદ્ભુત સમૃદ્ધિ પૂર્તિ કરતી હતી. વસુન્ધરાનો કટાક્ષ સાંભળતાં માલિની હસી પડી.

“આ મારાં વસુન્ધરા બહેન છે તે જાણે સિતારના ચકાવેલા તાર જ જોઈ લો. જરા જરામાં-સહેજ પવન આવે તેટલામાં પણ ઝણઝણી ઊઠે. એને ગણિત કે તત્ત્વજ્ઞાન સિવાયના બીજા બધા વિષયો બાલિશ લાગે છે એમ મેં કહ્યું તે જરા પણ ખોટું નથી. અને જ્યાં હોય ત્યાં એ મારે માટે વખત આવતાં કહે છે કે હું એની નિન્દા કરું છું. સારું છે કે એની હાજરીમાં એ નિન્દા કરું છું. એની પાછળ કરતાં હોત તો એને શું નું શું થાત!” કહી માલિનીએ વસુન્ધરાતરફ જોઈ સ્નિગ્ધ સ્મિત કર્યું. હર્ષદ મુગ્ધ બની તેની તેજસ્વી દંતપંક્તિ જોઈ રહ્યો. જાણે તેમાંથી કોઈ બીજો પ્રકાશ આવી રહ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. માલિનીની વાત કરવાની છટા, કેઈ પણ પ્રકારના ક્ષોભનો સદંતર અભાવ, અને અજણ્યા સાથે પણ તરત બળી જવાની તેની શક્તિ ઉપર તે મુગ્ધ થયો. તેથી તેનો પોતાનો ક્ષોભ પણ સહેજ મટ્યો. આટલી છૂટથી વાત કરનાર યુવતીને તે ક્યાં રહે છે તે પૂછવાથી માઠું નહિ લાગે એમ તેને ખાતરી થઈ એટલે તેણે પૂછ્યું: “આપ ક્યાં રહો છો?”

“મોતીગૌરી વિદ્યાર્થિની ગૃહમાં. આપ જરૂર કોઈ વખત ત્યાં આવજો. અમારાં લેડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ધણાં જ સરસ બાઈ છે. તેમની સાથે વાત કરવાની મળે એ પણ એક જાતનો લક્ષ્ણ છે. જરા પણ ‘ક્રાન્તિ-શન-એકાગ્રતા’ નથી, અને તેથી તો અમે રોજ અહીં આવી શપ્તાએ છીએ.” માલિનીએ ઉત્તર આપ્યો.

માલિનીના કથનમાં પૂર્તિ કરતાં વસુન્ધરા બોલી: “હા, જરૂર આવજો, અને જો બંને તો આપનાં અગ્રસિદ્ધ ચિત્રો-અલબત્ત, વિના અગવડે જે માથે લાવી શકાય એવાં હોય તે તેમ જ સ્કેચ વગેરે પણ જરૂર લાવજો. અમારાં લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ તમે આવશે તે ઘણું ગમશે. તમારાં ચિત્રોનાં તે ભારે પ્રશંસક છે. અને તમારી અમે છેક લૂખી મહેમાનગીરી નહિ કરીએ તેની પણ હું ખાતરી આપું છું. મારાં માલિની બહેનનાં ચિત્રો જરૂર તમને ગમશે.”

માલિની વચ્ચે બોલી બિડી: “ના, ના, મારાં કંઈ એવાં ચિત્રો નથી, પણ આપ જરૂર જરૂર આવજો.” એમ આગ્રહ કરી બંને બહેનપણીઓ જવા બિળી ચઈ. હર્ષદે પણ વાત લંબાવતાં તેમની સાથે ચાલવા માંડ્યું. તેને આવતો જોઈ શોફર દોડી મોટર લઈ આવ્યો. રસ્તા ઉપર આવતાં હર્ષદે બંને તરફ ફરી પૂછ્યું:

“આપ કેવી રીતે જશો?”

“અમે આ પગથીઆવાળે રસ્તે જઈશું.”

“તો હું આપને વિદ્યાર્થિની ગૃહ આગળ મૂકી જઈ તો?”

“અરે! ના, ના આભાર, અમે તો રોજ ખાધેલું પચાવવા આવીએ છીએ. પગથિયાં ઊતરવાનું માંડી વાળીએ તો પછી કોઈ ડાયનેસ્ટિક પિલ્સ લેવી પડે.” હસીને માલિનીએ જવાબ આપ્યો. પણ હર્ષદના અતિ આગ્રહને તેમને અંતે વશ થવું પડ્યું. હર્ષદને આજે જીવનની પરમ ધન્યતા લાગી. વસુન્ધરા અને માલિનીને મોટરમાં બેસાડી હર્ષદ અંદર ચડ્યો. પાછળની સીટ ઉપર ત્રણ જણ બેસી શકે એટલી જગ્યા હતી, પણ હર્ષદને જરા ક્ષોભ થયો. તેમાં માલિની તો ફેલાઈને બેઠી હતી. એટલે હર્ષદ સામેની સીટ ઉતારવા માંડી. માલિનીએ તે જોતાં તરત જ કહ્યું: “શા માટે ઉતારો છો એ? અહીં પૂરતી જગ્યા છે” એમ કહી તે જરા સંકેતપાછ બેઠી, અને હર્ષદને બેસવા આગ્રહ કર્યો. હર્ષદ સંકોચાતાં સંકોચાતાં બેઠો. મલબાર હીલ ઉપરથી મોટર પૂરજોશમાં દોડવા લાગી. સમુદ્ર તરફથી આવતી લહરિએ એ બંને યુવતીનાં લૂગડાં સાથે રમત કરવા માંડી. માલિનીના માથા ઉપરથી છેડો સરી ગયો, પણ તે સમારવાની તેણે કાળજી લીધી નહિ. તે તો વાતમાં જ મશગૂલ હતી. હર્ષદે આંખના ખૂણામાંથી માલિનીની એ ક્લેમમ્સ સેર જોઈ. તેને તે અલૌકિક લાગી. તેની કાળાશ અને તેજસ્વિતા તેને અપૂર્વ લાગ્યાં, પવનના સપાટાથી માલિનીના લૂગડાને એક છેડો હર્ષદને સ્પર્શી ગયો. તેના શરીરમાં એક પ્રકારનો ઝણઝણાટ ચઈ રહ્યો. તે એક પ્રકારની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ડૂબ્યો. ચોપાટી પર મોટર આવતાં શોફર પૂછ્યું: “લાઈ, ક્યાં લઈ?” શોફરના અવાજે તે જાગ્યો.

“લેમિગટન રોડ.” તેણે જવાબ આપ્યો. માલિની તો હર્ષદ સાથે જાણે લાંબા વખતનું ઓળખાણ હોય તેમ તદ્દન નિઃસંકોચ બની હવે વાતો કર્યે જતી હતી. શરૂઆતમાં જોમ તે બેઠી હતી તેમ પાછી તે ફેલાઈને બેઠી હતી તેનું તેને ભાન રહ્યું ન હતું—માત્ર હર્ષદને તેનો વિચાર આવ્યો હતો. એથી કવચિત્ કવચિત્ તેના ઘાટિલા ખભાને હર્ષદને સ્પર્શ પણ થતો, પણ માલિનીને તેના ખ્યાલ સરખો પણ હોય એવું હર્ષદને ન લાગ્યું; જ્યારે હર્ષદને પોતાને એ સ્પર્શે અવનવી લાગણીઓ થવા લાગી. હર્ષદ ક્યારે વિદ્યાર્થિની ગૃહમાં પાછો આવશે તેનું વચન માલિની તેની પાસે લીધા વિના રહી નહિ. અને વિદ્યાર્થિની

ગૃહ આવતાં જાણે કોઈ ચિરપરિચિત મિત્રો છૂટા પડતા હોય એવી સ્વાભાવિકતાથી તેણે હર્ષદની રજા લીધી.

આ પ્રથમ મિલને હર્ષદ જાણે પોતે પરમ સુખના સાગરમાં વિહરી રહ્યો છે એવું અનુભવવા લાગ્યો. દિવસરાત તેને માલિનીનાં જ સ્વપ્નાં આવવા માંડ્યાં. પોતાનો સ્ટુડીઓ, ઘસ, એ બધું તે ભૂલી ગયો. તેને જે અપૂર્વ ચિત્ર સર્જવું હતું તેની વાત પણ તે ભૂલી ગયો. તેને માત્ર માલિનીના જ વિચાર આવતા હતા. તેની આસપાસ તેણે એક અદ્ભુત વાતાવરણ રચી દીધું. વચન આપ્યા પ્રમાણે બીજો રવિવારે તે વિદ્યાર્થિની ગૃહમાં ગયો. લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિસ તટિની દત્તે તેનાં ચિત્રોની ખૂબ પ્રશંસા કરી. મિસ દત્ત બંગાળી હતાં, અને તેમને બંગાળી સાહિત્યનું, બંગાળના ચિત્રકારોનું, બંગાળની અભિનયકળાનું-ટૂંકમાં સાહિત્ય અને કલાવિષયક સર્વ બાબતોમાં બંગાળનું ભારે અભિમાન હતું. આમ છતાં એક ગુજરાતી જગતા તરુણમાં બંગાળના સમર્થ કલાધરોની પ્રતિભા છે એમ તેમણે મુક્તાકંઠે કહ્યું, અને હિંદી ચિત્રકળાની શી મર્યાદાઓ છે, એણે કઈ કઈ દિશામાં પ્રગતિ કરવી જોઈએ વગેરે અનેક વાતો તેમણે ચર્ચી. એ બધી વાતોમાં એક અકવાડિયા પહેલાં હર્ષદ જરૂર જોડા રસ લઈ શકત; પણ આજે તેનું બધું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું માલિની પર. એટલે વિવેકપૂરતો તેણે એ બધી ચર્ચામાં રસ લીધો. મિસ દત્તે તે ઉપરથી અનુકૂળ અનુમાન જ બાંધ્યું. તેમાં તેમને હર્ષદની વિનમ્રતા લાગી. તટિનીએ હર્ષદની કરેલી પ્રશંસાથી માલિની ઘણી રાજ થઈ. તેને તેમાં પોતાનું ગૌરવ દેખાયું. હર્ષદ જાણે પોતાનો કોઈ આત્મીય હોય એવી તેને લાગણી થવા માંડી. માલિનીના ઓરડામાં એ ત્રણ-વસુન્ધરા, માલિની અને હર્ષદ એકલાં પડતાં વસુન્ધરા બોલી: “મેં કહ્યું તું ને હર્ષદભાઈ, તમારું અમે લૂખું સ્વાગત નહિ કરીએ ? જુઓ આ-” એમ કહી સામેના ટેબલનું ખાનું ઉઘાડવા તેણે હાથ લંબાવ્યો. માલિની દોડી ગઈ: “વસુ, જો પાછી તને જીવતી રહેવા દઉં તો !” કહી તેણે તેનો હાથ પકડ્યો. વસુન્ધરા હસી પડી.

“તો પછી તારે પણ પાછળ આવવું પડશે. તમે સાક્ષી છો, હં, હર્ષદભાઈ !”

હર્ષદે જવાબમાં સ્મિત કર્યું. તે બોલ્યો: “માલિનીબહેન, તમે આમ એકલાં સ્વાર્થી બને એ કેમ ચાલે ? મિસ દત્તે તમારાં ચિત્રો જોવા મને ખાસ આમંત્રણ કર્યો છે, અને તમે તો તેનું નામે નથી લેવા દેતાં !”

“એ તો હર્ષદભાઈ, તમે ન જાણો, મને ચીડવવાની આ એમની બધાંની એક રીત છે. કાગળ ઉપર પોંછીથી આમ આડાઅવળા ત્રણ લીટા પાડ્યા એ શું ચિત્ર કહેવાય ?”

વસુન્ધરા બોલી: “તો તે તો બતાવ, કોઈ નથી લૂંટી જવાનું અને તે ખરાબ છે એમ તો તું કહે જ છે, એટલે અમને પણ તેવાં તે લાગે તો તારા અભિપ્રાયને અનુમોદન મળશે.”

માલિનીનાં ચિત્ર જોતાં હર્ષદ મુગ્ધ બન્યો. તેની પોંછી હજુ પૂરી સ્થિર થઈ ન હતી, પણ માલિનીની કદખેનાશક્તિ, રંગ ઉપરનું તેનું પ્રભુત્વ અને ભાવોને રેખામાં વ્યક્ત કરવાની તેની શક્તિ તેને અસાધારણ લાગી.

“આમાંનું કોઈ તમે કેમ પ્રસિદ્ધ નથી કરતાં ?” એક ચિત્ર જોતાં યનગનતા હૃદયે માલિનીને પૂછ્યું. તે ચિત્રનું શીર્ષક ‘આંધી’ હતું. માત્ર એક વિસ્તીર્ણ મેદાનની

પશ્ચાદ્બુ ઉપર એક ઝાડમાં પવનનો પ્રચંડ ધસારો બતાવી, વ્યાકાશમાં જિંઝે આંધી ચડી રહી હોય એમ જાણ બતાવી, પ્રલયના પૂરમાં ખેંચાઇ જતું કોઈ માનવી, કિનારા ઉપર કોઈ એકાદ ઝાડનું મૂળિયું દાયમાં આવી જાય તો તેને મજબૂત રીતે પકડી રહી હોગરવા મથે તેમ પવનથી જાણે નમી પડતા તે ઝાડનાં મૂળીયાં ધરતીને જાણે મજબૂત પંજેથી પકડી આંધીમાંથી હોગરવા મથતાં હોય એમ ચિત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

“આ તમારું આંધી સાથે જ અદ્ભુત છે!” ચિત્રમાં તટલીન યથા ફરીથી હર્ષદ બોલ્યો. માલિનીના ગૌર વદન ઉપર લજ્જાની એક આછી લહરિ ફરી ગઇ.

તે દિવસથી હર્ષદ અને માલિની બન્ને એકબીજાનાં ચિત્રોનાં કલામીમાંસક બન્યાં. વારંવાર હર્ષદના સ્ટુડીઓમાં માલિની પોતાની કલા વધુ ને વધુ ખીલવવા મંડી. હર્ષદની તે મિત્ર-શિષ્યા બની.

*

*

*

માલિનીના પિતા કાનપુરમાં એક મોટા વેપાર ખીલવી રહ્યા હતા, એટલે તેનું આખું કુટુંબ કાનપુર રહેતું. માત્ર માલિની પોતે અને તેનો નાનો ભાઇ અભ્યાસ અર્થે કુટુંબ સાથે રહેતાં ન હતાં. તે મુંબઈમાં હતી. તેનો નાનો ભાઈ ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયના ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં અભ્યાસ કરતો હતો. નાતાલની રજા થોડાક દિવસ પછી આવવાની હતી. માલિની તેના ભાઈને લાંબા વખતથી મળી ન હતી એટલે એ રજામાં તે કાનપુર આવનાર હતો એમ જાણતાં તેણે પણ કાનપુર જવાનો વિચાર કર્યો. હર્ષદને એ ખબર પડતાં ધણું દુઃખ થયું, એમ માલિની જાણતી હતી. એક દિવસ પણ જો માલિનીને મળ્યા વિના જાય તો હર્ષદ ગાંડા જેવો બની જતો, માલિનીમાં તે જીવનસર્વસ્વ જેવા લાગ્યો હતો; પોતાના પ્રેમનું તેણે અનેક રીતે સૂચન કર્યું હતું. તેની સરળતા અને સંજ્ઞનતાએ માલિનીનું હૃદય મુગ્ધ બન્યું. પોતાનો પ્રેમ એક વાર હર્ષદ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રગટ કરતાં માલિનીએ તેનો સ્તિગ્ધ મોહક સ્મિત વડે સ્વીકાર કર્યો, અને હર્ષદના જીવનની સુકાની બનવાનાં તેણે સ્વપ્નો સેવવા માંડ્યાં. કાનપુર જવાની વાત નીકળતાં હર્ષદનું મુખ પડી ગયું, એટલે માલિનીએ માળાપને સંતોષ થાય એવાં કારણો બતાવી કાનપુર જવાનું માંડી વાળ્યું; પણ તે બોલી:

“શું તમારે લીધે હવે મારે બધાંને ભૂલી જવાં?”

“હું ક્યાં એવું કહું છું?”

“એવું નહિ તો શું? બિચારો મીનુ દોઢ વર્ષથી મને મળ્યો નથી. તેને કેવું થશે? અને ભાઈસાહેબ સાથે ગઈ કાલનું ઝાળખાણ થયું તેમાં આજ તો જરાક જવાની વાત કું તો મોઢું ચડી જાય!”

એ સાંભળતાં હર્ષદ હસી પડ્યો. તે બોલ્યો: “આમ તારે મહેણાં માર્યાં કરવાં હોય તો તેના કરતાં જમ આવે તે સારું છે. આ તો બહુ મોંઘું પડી જાય એવું છે.”

“એમ કે? લાવો ત્યારે અમારું હા રહ્યું મોંઘું, આજે રાતની ગાડીમાં ત્યારે જઈ છું હો...” એમ કહી તેણે હર્ષદને ખૂબ ચીડવ્યા.

માલિની હર્ષદનું જીવનસર્વસ્વ બની ગઇ. તે પોતાની છે એવી અનુભૂતિ અને પ્રતીતિ પોતાના અણુઅણુમાં થાય એને માટે તે જાંખતો. તેની માલિની માટેની ઘેલછા એટલી વધી કે તે કવચિત્ વસુન્ધરા સાથે ફરવા જાય તે પણ તેને ગમતું નહિ. તે પૂછતો:

“આજે સાંજે તને તેડવા આવું ને ?”

“ના, આજે ન આવશો. વસુન્ધરા રીસાઇ બેઠી છે. આજ તો મારે તેની સાથે જવું પડશે.”

હર્ષદનું મુખ પડી જતું. તે કહેતો: “હા, હા. મારો કાણુ ભાવ પૂછે ? તું ક્યારે તારાં મિત્રો સિવાય બીજાનો વિચાર કરે છે ?”

તેના જવાબમાં તેના ગાલ ઉપર સહેજ ટપલી લગાવી તે કહેતી:

“કેવા અદેખા છો ?”

એક રવિવારે બન્ને જણે મિસ લી વ્હાઇટના નાટ્યપ્રયોગમાં જવાનું નક્કી કર્યું હતું. માલિની તેની રાહ જોતાં ચાકી, એટલે અંતે ટેક્સી કરી તે હર્ષદને બંગલે ગઈ. તે સ્ટુડીઓમાં પેઠી, પણ હર્ષદને તેની ખબર પડી નહિ. પોતાની સામે એક ચોપાનીઈ ખોલી, તે ઉપર આંગળી મૂકી વિચારચિન્ત્ય દષ્ટિએ તે દૂર દૂર સાગર તરફ જોઇ રહ્યો હતો. માલિનીના હૃદયમાં તોફાન જાગ્યું. તેણે હળવે પગલે તેની પાછળ જઇ તેની આંખો દાબી દીધી. હર્ષદ ચમક્યો. તે ચિરપરિચિત સુખદ કરસ્પર્શ તેણે જોળખ્યો. દરમિયાન માલિનીની નજર તેના હાથમાંના ચોપાનીઆ તરફ ગઇ. તે મનમાં હસી.

હર્ષદે કહ્યું: “અરે ! તું ધૂમકેતુની જેમ ક્યાંથી આવી ચડી ?”

“વાહ ! આવાં જ વચનો પાળો છો ને ?”

હર્ષદને નાટકની વાત એકદમ યાદ આવી. તે સંકળો બિભો થયો. “અરે ! હા, હા, વખત થઇ ગયો.” ધડિયાળ તરફ જોઇ તેણે કહ્યું: “આપણે કદાચ પાંચેક મિનિટ મોડાં પડીશું.”

“પણ મારા ડાહ્યા આર્ટિસ્ટ, જરા કહોને, અત્યાર સુધી શું વિચાર કરતા હતા ?” માલિનીએ હર્ષદના હાથમાંથી ચોપાનીઈ લેવા હાથ લંબાવતાં કહ્યું.

હર્ષદે સહસા ચોપાનીઈ બંધ કર્યું. તે બોલ્યો: “કંઇ જ નહિ.”

“એમ ? મારાથી પણ છૂપાવો ! ખરું ?”

“તું તો નકામી હમેશાં વહેમાય છે.”

માલિની એ સાંભળતાં ખડખડાટ હસી. તે બોલી:

“હું વહેમાઈ છું કે તમે ? આ કોઇક બિચારે એક ચિત્ર કાઢ્યું હશે, અને તેમાં મોઢું સહેજ મને મળતું આવ્યું હશે એટલે ભાષસાહેબને જાણે બધું ઉચલપાચલ થઈ જતું લાગ્યું. બાપ રે ! લગ્ન પછી તો તમે મને એક કાચના કબાટમાં જ પૂરી રાખશો !”

હર્ષદે એક સ્નેહભર્યું સ્મિત કર્યું. માલિનીની સરળતાથી, તેના નિર્દોષ હાસ્યથી એક ક્ષણ પહેલાંનો પોતાનો વિષાદ તે ભૂલી ગયો. વાત એમ બની હતી કે કોઇ એક બિગતા ચિત્રકારે “ઉત્સુકા” શીર્ષક હેઠળ એક ચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. ચિત્ર સારું હતું. હર્ષદે કદાચ તેને બે ત્રણ ઉપયોગી સૂચના કરી તે ચિત્રને ઘણું સુંદર કરાવી શકત; પણ તે ચિત્રની મુખાકૃતિ જોતાં તે ચમક્યો. તેમાં તેને માલિનીના મુખની ઝાંપીઝાંપી રેખા લાગી. જાણે પોતાની કોઇ અમૂલ્ય વસ્તુ કોઇ ચોરી જતું હોય એમ તેને લાગ્યું, અને તેના વિચારમાં માલિનીને આપેલું વચન પણ તે ભૂલી ગયો !

માલિની હર્ષદની આ નખળામ જોઈ શકી હતી, અને તેને અનેક રીતે પજવવામાં તેનો તે લાભ પણ લઈ લેતી. કોઈ વખત હર્ષદ એકો હોય ને ટપાલ આવે તેમાં આવેલો કોઈ એક કાગળ જાણે ખૂબ રસપૂર્વક વાંચતી હોય એવો તે દેખાવ કરે, વચ્ચે વચ્ચે રિમ્ત પણ કરે, અને ચોરીછૂપીથી હર્ષદ તરફ નજર નાખી લે. હર્ષદ ધ્યાનપૂર્વક તે કાગળ તરફ જ જોયા કરતો. કોનો છે ? અક્ષર સ્ત્રીના છે કે પુરુષના ? વગેરે અનુમાન કરવા તે મથતો; પણ માલિની તેને અનુમાન કરવાની ભૂમિકા જ રહેવા દેતી નહિ. તે કાગળ એવી રીતે રાખતી કે હર્ષદ અક્ષર પણ ન જોઈ શકે. હર્ષદની ધીરજ ખૂટતી, તે પૂછતો :

“કોનો કાગળ છે ?”

“મારા મિત્રનો.”

“ખૂબ રસભરેલો લાગે છે !”

“શાથી જાણ્યું ?”

“તું બહુ હસે છે તે.”

“એટલે માત્ર તમે જ એકલા રસિક કાગળ લખી શકતા હશો, નહિ વારુ ?”
માલિનીની આંખમાં તોફાન રમી રહેતું.

“ત્યારે બતાવ જોઈએ એમાં કેવીકે રસિકતા છે તે.”

“ખાનગી છે. તમને નહિ બતાવાય.”

“એમ ? મારાથી પણ ખાનગી ?”

“કેમ, મારાથી તમે કોઈ ખાનગી નથી રાખતા ?”

“ના.”

“જોજો હું, વિચાર કરી બોલજો. પછી પકડાશે ત્યારે આ શબ્દો યાદ કરાવડાવીશ.”

“જરૂર. હવે તો તને કાગળ બતાવવામાં વાંધો નથી ને ?”

“છે જ” એમ કહી તે આરામથી તે કાગળ ખીડી પોતાના પેડમાં મૂકી દેતી. કંઈક મિથે તે ઓરડામાંથી બહાર જતી. તેની પીઠ ફરતાં જ હર્ષદ પોતાની ધીરજ ગુમાવી તે કાગળ કોના તરફનો છે તે જોવા પેડ ઉઘાડતો; પણ તેટલામાં માલિની પાછી આવી રહેતી અને તેને પેડ બંધ કરી દઈ, જાણે જોડા વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય એવો દેખાવ કરવો પડતો.

માલિની મનમાં ને મનમાં ખૂબ હસતી, અને શોચતી: “કેવા અદેખા છે ! પણ મારી ઉપર અપાર હેતને લીધે એ એવા બન્યા છે. તદ્દન બોળા છે.” અને પછી “હવે એમને નહિ પજવું” એવો સંકલ્પ કરતી. પણ એ સંકલ્પ પાંચ ક્ષણથી પણ વધુ લાંબો વખત પાળી શકે તો તે માલિની શાની ?

એક દિવસ હર્ષદ અગાઉથી માલિની સાથે નક્કી કરી ધારાપુરી જવાનું ગોઠવ્યું હતું. પણ છેવટની ધડીએ માલિનીએ ના પાડી. હર્ષદ ધણે આશ્ચર્ય કર્યો, પણ તેણે કેમ કરી હા ન પાડી. આથી સહેજ નિરાશ થઈ હર્ષદ ઘેર ગયો. તેની બધી યોજનાઓ, માલિનીને બનાવવાની અને તેને અનેક રીતે સીડવવાની તેણે કરેલી પેરવીઓ વગેરે બધું નિષ્ફળ

ગમેલું જોઈ પહેલાં તે સહેજે ચીડોયો, અને પછી ગમેગીનું એની એંગો સાંજના તોણે એપોલો બંદર પર ફરવા જવાનો વિચાર કર્યો. જોજ તે હેન્નિંગ ગાર્ડન જતો, અને ત્યાં માલિની તેને મળતી. પણ તેણે માલિનીને હવે શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એક અઠવાડિયા સુધી તેને મળવું જ નહિ એવી તેણે મન સાથે ગાંઠ ગાળી. એક અઠવાડિયામાં તો તે કેવી હાંફળી ફાંફળી થઈ ગઈ હશે, કેવી અધીરી બની ગઈ હશે; તે બધું તેણે કદખું, અને તે ચિત્ર મન સમક્ષ ખડું થતાં તેનું મુખ મલકાયું. રસ્તામાં પાથે આગળથી મોટર પસાર થતાં જાહેર ખબર તરફ તેનું ધ્યાન એવાયું. બનીડ શોનું “મેન એન્ડ સુપરમેન” નાટક આજે જાનવાવાનું હતું. તેણે મોટર ચંલાવી. પોતાને માટે એક જગ્યા રીઝર્વ કરાવી. માલિની માટે પણ તેને જગ્યા રીઝર્વ કરાવવાનું મન થયું; પણ સેવારનો નકાર, નેમ આખો દિવસ કરેલો નિશ્ચય હજુ તેના મનમાં તાજેજ હતો. પણ તેને વિચાર આવ્યો કે પોતે એકલો ગયો છે એમ માલિનીને ખબર પડતાં તેને માફ નહિ લાગે? પણ પોતાને આજ માફ લગાડતાં તેને જરા પણ સંકાય થયો હતો? એટલે તેણે પોતાના એકલાને માટે જ જગ્યા રીઝર્વ કરાવી, અને એપોલો બંદર ઉપર ફરવા નીકળી ગયો. મોટરમાંથી ઊતરી તેણે સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ કરી તો એક હોડી કિનારે છોડી થોડેક દૂર સપાટાબેર જઈ રહી હતી. તેમાં ત્રણ જણ બેઠાં હતાં: એ સ્ત્રી અને એક પુરુષ. તે બંધાંની પીઠ હર્ષદના તરફ હતી. પણ તેમ છતાં પણ તે ઝાળખી શક્યો કે તે માલિની અને વસુન્ધરા હતાં. પણ પેલી ત્રીજી વ્યક્તિ? એ યુવાન કોણ હતો? તે વધુ વિચાર કરે એટલામાં તો માલિનીએ તે યુવકના વાંસામાં એક ધખ્ખો લગાવ્યો. પેલા યુવકે તેના હાથ પકડી સહેજે અમળાવ્યો. તે બન્નેના ખડખડાટ હસવાનો આછો અવાજ હર્ષદના કાન ઉપર આવ્યો. એવામાં માલિનીએ સહેજે કિનારા તરફ જોયું. હર્ષદને જોયો ન જોયો કરી તેણે પોતાની આંખ ફેરવી લીધી. હર્ષદનું ચિત્ર ચગડોળે ચડ્યું. એ યુવક કોણ હશે? અને માલિની એની સાથે આટલી બધી છૂટ લે! તેમ તે યુવક પણ માલિની સાથે આવી છૂટ લે! આજે સવારે માલિનીએ આવવાની ના પાડી તેનું, પણ કારણ આ જ? હર્ષદના મગજને કુશંકાનો કોડો કાતરવા મંડ્યો. તે અકળાયો. તે દશ્ય તરફ વધુ જોવાની તેની હિમ્મત નહિ ચાલી. તે મોટરમાં જઈ બેઠો. આજના દિવસ ઉપર તેને ખૂબ ચીડ ચડી. સમુદ્રની મન્દ મન્દ લહરીઓ તેને હળરો જવાળા જેવી લાગી. તેણે મોટર મોન્જીની તરફ લેવડાવી. ત્યાં જઈ કોડડ ડૂકે લઈ એક વર્તમાનપત્ર પર ચ્લ્ય દૃષ્ટિ રાખી તે લાંબા વખત સુધી બેઠો. એટલામાં “મેન એન્ડ સુપરમેન” નાટકવાળી જાહેરાત; ઉપર તેનું ધ્યાન ગયું. વખત થવા આવ્યો હતો એમ તેને એકદમ યાદ આવ્યું. તે ઊડ્યો. મોટર તેણે પાથે તરફ લેવડાવી. નાટક શરૂ થવાને હજુ દસ મિનિટની વાર હતી. થીએટરમાં હજુ થોડાક પ્રેક્ષકો જ પેઠા હતા. ત્રણ ચાર મિનિટ આમતેમ આંટા મારી દિવાલ પર લટકતી છબીઓ તેણે નિહાળી. એટલા વખતમાં બધી જગ્યાઓ ધીમે ધીમે ભરાઈ જવા આંવી હતી. ત્યાં તે એકાએક અમકયો. માલિની અને પેલો યુવક પણ નાટક જોવા આવ્યાં હતાં. હર્ષદને એ અસહ્ય થઈ પડ્યું. ધડીભર નાટક જોવાનું માંડી વાળવાનું તેના મનમાં થયું; પણ તેનું મગજ ધૂંધરાઈ ઊડ્યું. એ યુવક કોણ છે તે જાણવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. પોતાની જગ્યાએ જમીને તે બેઠો. માલિની અને પેલા યુવકની જગ્યા પોતાની આગલી હારમાં

જમણા હાથ ઉપર પાંચ-છ ખુરશી મૂકીને હતી. તે બન્નેને સાથે બેઠેલાં જોષ, સસ્મિત વાતો કરતાં જોષ, હર્ષદના ઉરમાં અકથ્ય લાગણીઓ થવા માંડી. વચ્ચેના અવકાશમાં તો માલિનીને મળી શકાશે એમ તેણે ધાર્યું. તેની બેઠક દરવાજા નિકટ હતી એટલે તે જરા વહેલો બહાર નીકળી માલિનીની રાહ જોતો જોમો; પણ માલિની અંદર જ બેસી રહી. નાટક પાછું શરૂ થયું. હર્ષદનું ધ્યાન હવે નાટકમાં ગયું. નાટકનો નાયક એક સ્ત્રીથી બચવા કેવો સ્પેન તરફ લાગી જાય છે તે તેણે જોયું; તેની અને પોતાની સ્થિતિ વચ્ચે તેને ઘણું સામ્ય લાગ્યું. તેની નાયિકાની જેમ માલિની પોતાને બનાવી રહી છે એમ તેને લાગ્યું. માલિનીએ પોતાને જોયો છે અને છતાં જાણે ન જોવાનો ડાળ કરે છે; એવો પણ તેને ભાસ થયો. હવે તેને તેનું એકેએક કૃત્ય શંકાભરેલું દેખાયું. પેલા કાગળો આ યુવકના જ પ્રેમપત્રો હોવા જોષએ, પેલું ચિત્ર પણ આણે જ દોરેલું હોવું જોષએ એમ તેને ખાતરી થઈ. પણ તરત જ આવી કુશંકા માટે તે પોતાની જાત ઉપર ચીડાયો. માલિનીનું નિર્દોષ નિર્મળ મુખ તેના મન આગળ તરવા લાગ્યું. તેને માટે આવી કુશંકા કરાય ? કેવું હીન ! કેવું ભયંકર ! પાછું મન ચગડોળે ચડ્યું. ગમે તેમ હો-માલિની સાથે આની પહેલામાં પહેલી તકે સ્પષ્ટતા તો કરવી જ. તે રાતે તેને ઊંઘ ન આવી.

બીજો દિવસે તે વહેલો માલિની પાસે ગયો. પરીક્ષા નિકટ હોવાથી માલિની વહેલી ઊડી વાંચવા બેઠી હતી. હર્ષદને જોતાં જ તેણે મુખ મલકાવ્યું : “ઓહો ! આજ તો કંઈ આટલા જલદી ? કાલે આખો દિવસ તો રીસમાં મોં પણ ખતાવ્યું નહિ ! સાંજના તમારી કેટલી બધી રાહ જોઈ !”

“મારી શા માટે રાહ જોઈ ?”

“કેમ ન જોઈ ?”

“મારા વિના તને ક્યાં નથી આવતું ? હું આવું તો જ ફરવા જવાય એવું કંઈ થોડું જ છે ?”

માલિનીની રૂપાળા મુકુટિ જરા કંડાયાઈ, તે બોલી : “ઓહો ! કાલે એક ના પાડી તેમાં કેટલો બધો રોષ ! અને ફરવા તો કોઈના વિના થે જવાય. પણ પેલા તમારા એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે ને કે માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે, એટલે હું પણ મનુષ્ય છું એ સિદ્ધ કરવા ફરવા જતી વખતે કોઈની સોબત શોધું છું. અને તમારી સોબત મને ગમી ગઈ છે એટલે તમારી મેં રાહ જોઈ હતી.”

“પણ મારા વિના બીજા કોઈની પણ સાથે ક્યાં તું નથી જઈ શકતી ?”

“જરૂર જઈ શકું. તમે ક્યાં મારા વિના બીજાં અનેક સાથે નથી જઈ શકતા ?” માલિનીએ જરા ધ્યાનપૂર્વક હર્ષદના મુખ તરફ જોયું. હર્ષદ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગળી ગયો. જે વાત પોતે સ્પષ્ટ કરવાનો વિચાર કયો હતો તે જ તેણે ઉપાઠી :

“એ બધી ડાહી વાત તો ઠીક, પણ કાલે તું ક્યાં ફરવા : ગઈ હતી ! હેન્ગિંગ ગાર્ડન તો તોતી ગઈ ને ?”

“ક્યાં ફરવા જઈ? અને ક્યાં ન જઈ તેની શું હું નોંધ રાખતી ફરું?”

“ના, એમ નહિ. કાલે તું ક્યાં ગઇ હતી તે કહે.”

“એપોલો બંદર. બસ, થયો સંતોષ?”

“સાથે કાણ હતું?”

“તમે અતુમાન કરો ને?”

“તું જ કહેતો.”

“વસુન્ધરા.”

“પછી?”

“શું તમારે મારી જીવટતપાસ લેવી છે?” માલિનીએ જાણે રીસાઈ ગુસ્સે થઇ હોય એવો દેખાવ કર્યો.

“ના, ના. એમ ખોટું શું લગાડે છે? માત્ર કુતલલથી પૂછું છું.” હર્ષદે જરા નરમ થતાં કહ્યું.

“તો બીજા મારી સાથે ઘણા હતા: ચાર ખારવા અને મહેન્દ્ર.”

“મહેન્દ્ર કાણ?”

“ગમે. તે.”

હર્ષદ-ચીડાયો. તે જરા આવેગમાં આવી બોલ્યો: “માલિની! તું આમ મારી મજાક કરે એ ઠીક નથી.”

“અને મેં પણ તો’તું ધાર્યું કે તમે મારી પાછળ આમ જમુસી કરતા હશો!” માલિનીએ સ્પષ્ટ રોષ દર્શાવ્યો. પણ તરત જ તેને લાગ્યું કે તેણે જરા હદ ઓળંગી દીધી છે. એટલે તે ખડખડાટ હસી પડી. હર્ષદનો હાથ પકડી તેને પોતાની નિકટ ખેંચી તેના હાથની આંગળીઓ સાથે રમત કરતાં કરતાં તે બોલી:

“કેવા વહેમી છો! તમારી માલિનીને કાંઈ નથી લાગ જવાનું કે તેની આટલી બધી ચિન્તા કરો. જે તમારો વિચાર હોય તો આજ ને આજ એક કાચની પેટ્ટી કરાવી લાવો. આખો દિવસ તેમાં બેસી રહીશ, અને પછી મારા મોં તરફ જોયા જ કરજો. બસ. હવે કેમ?” એમ બોલી હર્ષદના બન્ને કાતોને પોતાની રૂપાળી હથેળી વચ્ચે દબાવી તેનું માથું તેણે સારી રીતે હલાવ્યું. હર્ષદનો બધો રોષ ઊતરી ગયો. તેની કુશંકાઓ સૂકાં પાંદડાંની જેમ ખરી પડી. માલિનીની હંમેશની નિર્દોષતા તેની સ્તિગ્ધ તોફાની આંખોમાં જોઇ તેમ સંતોષ થયો. તેનું મુખ હંમેશની જેમ ખીલી ઊઠ્યું. અનેક પ્રકારનાં ગપ્પાં મારી તે પોતાના મનનું સમાધાન કરી ઘેર આવ્યો. પણ ઘેર આવતાં તેને લાન આવ્યું કે જે મહત્વનો ખુલાસો મેળવવા તે ગયો હતો તે તો મળ્યો જ નહિ. તે યુવક કાણ?

ત્રણ ચાર દિવસ બાદ ફરીથી તેણે માલિની અને તે યુવકને એપોલો બંદર ઉપર તેવી જ રીતે હોડીમાં જતાં જોયાં. આજે વસુન્ધરા સાથે ન હતી. બન્ને જથ્થે સારી રીતે તોફાન કરતાં હતાં. માલિનીને પેલા યુવકના ગાલ ઉપર ટપલી મારતાં પણ તેણે નોંધ. હર્ષદની આંખમાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા. તેને ખાતરી થઇ કે માલિની તેને ઠગે છે. હવે તેને જરાયે શંકા રહી નહિ કે પોતાને વચન આપી માલિની બીજા યુવક સાથે એમ કરતી

ફરે છે. તે વિચારવિમુદ્ધ બની ગયો. મામે તાજમહાલ હોટલમાં જઈ તેણે પોતાનાં તપ્ત મગજને શીતળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે અનેક વખત સાંભળેલું કે દુઃખ બુલાવવાની શેમ્પેઇનમાં સારી શક્તિ છે. જેને કદી હાથ અડાડ્યો ન હતો તે શેમ્પેઇન પણ તેણે આજે પીધો. રાત્રે તેને ઊંઘ ન આવી. બંગલાના બગીચામાં તેણે આંટા માર્યાં કર્યાં તે મોડે સુધી સૂતો નથી એમ જાણી લીલાધર ગોઠે તેને ખૂંમ પાડી; “હર્ષદ! હજુ કેમ સૂતો નથી? સાડાબાર થવા આવ્યા આ તારી ચિત્રની ઘેલછાને કંઈ હદ હશે ખરી? સુષ જ, તમિયત બગડશે.”

બિચારા લીલાધર શેઠને હર્ષદના મનમાં આજે શું ચાલી રહ્યું હતું તેના ક્યાંથી ખ્યાલ હોય? તેમણે તો ધાર્યું કે કોઈ નવા ચિત્રના સર્જનનું ચિન્તન કરતો તે આંટા મારી રહ્યો હશે. હર્ષદે લીલાધરનો અવાજ સાંભળ્યો, તેણે યત્નવત્ જવાબ આપ્યો: “સુષ જઈ રહ્યું, પપ્પા, તમે સૂઈ જાવ.”

આખી રાત તેણે આંટા માર્યાં. સવારે તેની આંખ ઘેરાએલી હતી ધંરનાં માણસોને લાગ્યું તે માદો છે, એટલે તેની મોટી બહેને તેને ખબર પૂછી: “લાઇ, શું ચાય છે? માથું દુઃખે છે? આજ ઊંઘે આછી પડી?”

હર્ષદને એ પ્રશ્નપર પરા પર ચીડ ચડી “કંઈ નથી થયું, બહેન! નાહક માથું શું પકવો છો?” તેણે કંટાળાભર્યું મુખ કરી જવાબ આપ્યો.

બિચારી બહેન, તેનો ઉત્તર સાંભળી આવી જ બની ગઈ. મુનીમ નાના શેઠને ખબર પૂછવાનો વિચાર કરતો હતો તે મોટી બહેનની વલે જેમ્મ પોતાના શબ્દો હોડમાં જ દબાવી રસ્તે પડી ગયો. હર્ષદે પોતાના સ્ટુડીઓમાં આંટા મારવા માંડ્યા, ફલાવર બાગમાં બે સુંદર ફૂલ ખીંચ્યા હતાં તે તોડી તેણે બારી બહાર ફેંક્યાં, તે ફૂલનો છાડવો પણ ઉમેડી નાખ્યો, બારણામાં ઊભી ઊભી મોટી બહેન એ જેમ્મ રહી તેને જાણે પોતાની જમણી આંખ ફરકતી લાગી, કંઈ અશુભની આશંકાથી તેનું હૃદય ધ્રુજી ઊઠ્યું: “લાઇ, લાઇ! તને શું ચાય છે? મને નહિ કહે?” વહાલથી તેણે હર્ષદને માથે તાવ જેવા હાથ મૂકી પૂછ્યું. હર્ષદે હાથ ખસેડી નાખ્યો, કંટાળેલા મુખે તે બોલ્યો: “બહેન, મને કંઈ નથી થતું નાહક શા માટે હેરાન કરો છો?”

મોટી બહેન બિચારી આસુ સારતી. સારતી-ચાલી ગઈ.

*

*

માંજ પડવા આવી હતી. માલિની હેન્ડિંગ ગાર્ડન ઉપર ફરવા જવાની તૈયારી કરી રહી હતી. છેલ્લા ત્રણ ચાર દિવસના બેનોવો ઉપર વિચાર-ચક્રી તે એકલી ખડખડાટ હસતી હતી. તેને હર્ષદની દયા આવી, બિચારો કેવો બેજોઈ એને સરળ! તેની સાથે આવી ફર રમત! માલિનીને ક્ષણભર પોતાની એ રમત અક્ષમ્પ લાગી. આજે તો હવે હર્ષદને બધી વાત કહી તેને ખૂંમ હસાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને હર્ષદ પોતાની મૂર્ખતા ઉપર પણ કેવો હસશે! તેણે પોતાના મન સમક્ષ એ બધાં ચિત્રો વારંવાર ખડાં કર્યા અને બધું ને બધું રાજ થતી ગઈ. પોતાના સારામાં સારાં વસ્ત્રો પહેરી તેણે આજે હર્ષદને રીઝવવાના અને તેને હર્ષધેલો બનાવવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં. એવામાં તેના બારણા ઉપર ટકોરા થયા, તેણે બારણું

ઉઘાડ્યું, સામે હર્ષદનો એક નોકર ચિટ્ટી લઇ ઊભો હતો. માલિની તેને. જેતાં ખુશ થઇ. આતુરતાથી તેણે તે પત્ર લીધો, નોકરને વિદાય કરી બારણું બંધ કરી ઉમળકાભેર તે પત્ર તેણે ખોલ્યો; પણ એ લાંટીથી વધુ વાંચવાની તેની હિમત ન ચાલી, પત્રમાં હર્ષદે લખ્યું હતું:

“ તારો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા હું આજે જાઉં છું. શ્રદ્ધાભરી માતાએ પોતાની શ્રદ્ધા નાનપણથી મારામાં ભરી દુઃખનિવારણનો મોટામાં મોટો રાજમાર્ગ—આત્મહત્યાનો—મારે માટે બંધ કર્યો છે, પણ જીવતાં મર્યાદાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં મને કોઇ અટકાવે એમ નથી. પણ તને આ બધું શા માટે લખું ? તું નિશ્ચિત રહેજે—તને મારા આ પગલાથી અભય વચન આપવા જ તને હું આ લખી રહ્યો છું. હું શાંતી જાઉં છું તે તો ક્યારે તારું હૃદય સમજી ગયું હશે. દુનિયામાં ત્રીજું કોઇ એ જાણુશી નહિ—સિવાય કે તું જણાવવાનું પસંદ કરે, એવી તેને ખાતરી આપું છું; બહેન બિચારા જીવનભર આંસુ સારશે. પિતામાં જીવનસ્વપ્નોના ટુકડેટુકડા ચર્ષ જશે. પણ તે બધું હવે તને શા માટે સંભળાવું ?—”

માલિની આખો પત્ર વાંચી શકી નહિ. પોતાને માથે આવી પડેલી આ અણધારી વિપત્તિમાં તે કોઇની મદદ યાચી શકે એમ પણ ન હતું. હર્ષદ આવેજો શમતાં પાછો આવશે એમ પડીભર તેને થયું. પણ તેનું હૃદય હવે અનિષ્ટ શંકાથી જ ભરાવો માંડ્યું. અનેક પ્રયત્નો છતાં હર્ષદ ક્યાં ગયો હતો તે કંઇ માલમ પડ્યું નહિ. લીલાધર શેકે તો બિચારા દુઃખથી ગાંઠા નેવા ચર્ષ ગયા હતા. હર્ષદ કેમ જતો રહ્યો હશે તે તેમને સમજાતું જ નહિ.

હર્ષદને અલોપ થયાને આમ બેત્રણ મહિના થઇ ગયા, વચમાં લીલાધર શેકે પર તેનો એક પત્ર હતો. તેમાં પોતાના કુશળસમાચાર હતા અને પોતે ચિત્રકળામાં જોડી સાધના સાધવા એકાન્ત પસંદ કર્યું હતું એટલે ચિન્તા નહિ કરના જણાવ્યું હતું. પણ પત્ર ક્યાંથી આવ્યો હતો તે કંઈ કળી શકાયું નહિ. માલિની બિચારી દુઃખથી અડધી થઇ ગઇ. એક જ વખત તેને જે તે મળી શકે—બસ એક જ વખત, તો કેવું કાણું વાદળું તરત જ દૂર થઇ શકે. પણ એવું બને તો ને !

*

*

*

એક દિવસ એક વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ માલિનીને મળવા આવ્યો. હર્ષદની માલિની સાથેની મૈત્રી સૌ કોઈ જાણતું હતું. જે હર્ષદનું કોઇ અપ્રસિદ્ધ ચિત્ર માલિની ખાસે હોય તો તેની ચાચના કરવા તે આવ્યો હતો, માલિનીના મનમાં એકાએક એક વિચાર ચમક્યો, તેણે કહ્યું: “ હા, એક ચિત્ર છે, પણ આપને આજ ને આજ નહિ આપો શકું. આપ થોડા દિવસ થોભો તો બને. ” અધિપતિ ખૂબ રાજી થયો.

માલિની તે દિવસથી પોતાના ઓરડામાં એક ચિત્ર તૈયાર કરવા પાછળ મંડી. પોતાની સર્વ કલ્પના, સર્વ શક્તિ તેણે એ ચિત્રમાં રેડવા માંડી. જે ચિત્ર સર્જવા હર્ષદ અનેક સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં, જેને માટે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ તે અર્પવા તૈયાર હતો. તે જ ચિત્ર માલિનીએ તૈયાર કરવા માંડ્યું. આજે એ ચિત્રની રેખાઓ કોઇ એક સ્થૂળ પીછીમાંથી સર્જાતી ન હતી, પ્રેમની પવિત્ર વેદી ઉપર પોતાના પ્રાણની ભવ્ય આહુતિ આપવા તલસી રહેલ એક ઉદાસ હૃદય આજ એ પીછીરૂપ બની ગયું હતું. ઉચ્ચતમ કલા જે સંપૂર્ણ

આત્મસમર્પણની અંપેક્ષા રાખે તે આત્મસમર્પણની જ્વલંત જ્યોતરૂપ માલિની બની ગઇ હતી, અને જીવનની કોઇ ધન્ય પળે જેનું કાણુભર દર્શન થાય એવી વિરલ રેખાઓ તે સર્જવા મંડી. પોતાના જ પ્રતીક ઉપરથી માલિનીએ હર્ષદની કલ્પનાસૃષ્ટિની રાધિકાને સર્જી, હર્ષદનું નિત્ય ચિન્તન કરતાં તેને માટે જીવનસર્વસ્વનું અલિદાન આપવાની હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા બાગમાંથી નીકળતી તીવ્ર ભાવના સેવતાં માલિની હર્ષદમય બની ગઇ હતી. તેનું હૃદય, તેનો પ્રાણ, તેની કલ્પના સ્થૂળ બંધનોથી પર યત્ન હર્ષદના સ્વમજગતનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યાં. એ અદ્ભુત ચિત્ર પૂરું થતાં જાણે કોઇ પ્રબળ નશાનું ઘેન ઊતરી જાય તેમ ઢગલો થઇ તે પડી, તેની પીછીમાંથી-તેની કલ્પનામાંથી સર્વ શક્તિ આવી ગઇ, જાણે માત્ર આટલા એક જ હેતુથી કલાની દેવી પોતાની પીછીમાં થોડા દિવસ આવી વસી હોય, અને હવે સીધાવી ગઇ હોય એમ તેને લાગ્યું. એ ચિત્ર ઉપરથી તેની બીજી નકલ કરવી હોય તો તે પણ પોતાથી ન થઇ શકે એમ તેને લાગ્યું. પોતે એ ચિત્ર દર્શ્ય છે એમ કેમે કરી તેના ખ્યાલમાં જ આવી શકતું ન હતું. તે જ મહિનાના અંકમાં હર્ષદના ચિત્ર તરીકે તે પ્રસિદ્ધ થયું. લોકો ચિત્ર જોતાં ગાંડા બન્યા.

પર છોડી જતો રહેલો હર્ષદ કલાકાર મટ્યો ન હતો. તેને ગુસ્સો ચડ્યો હતો, ધૃત્વાંજન્ય વૈરાગ્ય તેનામાં આવ્યો હતો, પણ પોતાની કલાને તે બૂલ્યો ન હતો. પેલો અંક ખોલતાં તે સ્તબ્ધ બની ગયો, પોતે જેનું ચિન્તન કર્યા કરતો હતો, જેને સર્જવા અનેક સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં તે જ ચિત્ર ! પોતે જાણે છે કે સ્વપ્નામાં છે તેની તેને શંકા થઇ, અને આ શું ! એનો સર્જક પણ તે પોતે જ ! પોતે સાચે જ કોઇ ઊંડા સ્વપ્નમાં છે એમ તેને થયું. તેની મંજવણુનો કેમે કરી ખુલાસો થઇ શકતો ન હતો. પોતે એ ચિત્ર ચીતર્યું ન હતું તેની તેને ખાતરી હતી. જો બીજું કોઇ એવું ચીતરે તો તે શા માટે પોતાને નામે તે પ્રસિદ્ધ કરી એક મહાન કલાદારનું પદ ન પ્રાપ્ત કરે ? આવું અદ્ભુત ચિત્ર શા માટે કોઇ હર્ષદને નામે ચડાવે ? જરૂર એમાં કંઇ બેદ હોવો જ નોંધ્યો એમ હર્ષદને ખાતરી થઇ. અધિપતિને પત્ર લખી પુછાવી જોવાનો તેણે વિચાર કર્યો, પણ ભીતિ લાગી કે એમ કરવા જતાં પોતે ક્યાં રહે છે તેની કદાચ બંધાને જાણુ થડી જશે. એટલે જાનામાંના જઈ એક દાર તે અધિપતિને મળી આવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો.

માલિનીની કલ્પના સાચી પડી. તે માનતી જ હતી કે હર્ષદમાં ગમે તે તુડીઓ હોય-અને તુડી વિનાનું જગતમાં કોણુ છે ?-પણ તે જૂઠું નહિ મોલે, તેમ જૂડી કીર્તિ નહિ સ્વીકારે. તેની ધૃત્વાંજના મળમાં પોતા પ્રત્યેના તેના અપાર સ્નેહ સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ તેને કદી દેખાઇ ન હતી-અને એ ધૃત્વાંજને કૃત્રિમ રીતે પ્રેરવા પોતે જ મોટે ભાગે જવાબદાર હતી એમ વારંવાર તેને યાદ કરતું. હર્ષદનું હૃદય બાળક જેવું સરળ છે એવો તેનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો, અને બાળકો નિર્દોષતાની મૂર્તિ હોવા છતાં ધૂળ જેવી બાબતોમાં ક્યાં ધૃત્વાંજ નથી કરતાં ? ક્યાં લડી નથી પડતાં ? માલિનીને આશા હતી કે ન્યાં દશે ત્યાંથી હર્ષદ જરૂર કોઇ ને કોઇ રીતે તપાસ તો કરાવશે જ, તેથી તેણે અધિપતિને પત્ર લખી મૂક્યું હતું કે હર્ષદનો કંઇ પણ પત્ર આવે અગર તે જાતે આવે તો તરત પોતાને ખબર આપવી.

હર્ષદ વર્તમાનપત્રની ઓફિસમાં આવ્યો, અધિપતિએ તેને ખૂબ સન્માનપૂર્વક આવકાર આપ્યો.

“આપના ચિત્ર માટે કેવી રીતે મારું ઋણ હું વ્યક્ત કરું?” તેણે તેને બેસાડતાં પૂછ્યું. “એની છટ્ટી નક્કની માગણીને પૂરા પહોંચી પણ નથી વળાતું.”

“તમને કાણે એ ચિત્ર આપ્યું?” હર્ષદે અકળાતાં પૂછ્યું.

“કેમ કાણે આપ્યું પૂછ્યાં છે? માલિની બહેને તો આપની પાસેથી મંગાવી અમને એ આપ્યું.”

વિચારમાં હર્ષદના હોઠ ખીડાયા. એ ચિત્ર માલિનીએ આપ્યું! શું માલિનીએ જાતે તો ચીતર્યું! આવું અદ્ભુત! પણ તે શા માટે તેને નામે તે ચડાવે? તે તેનો શું હતો!... પણ તે વધુ વિચાર કરે એટલામાં તો ઓફિસમાં વસુન્ધરા અને મહેન્દ્ર દાખલ થયાં. મહેન્દ્રને જોતાં હર્ષદ ચમક્યો, તેને આખી દુનિયા કંપની લાગી. હર્ષદને જોતાં જ વસુન્ધરા સ્તબ્ધ બની ગઈ. તેનું મુખ આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું. જાણે હર્ષદ જતો રહ્યો હતો તે વાત જ જાણતી ન હોય તેમ તેણે પૂછ્યું: “ઓહો હર્ષદભાઈ, ક્યાંથી આજ એકાએક જૂલા પડ્યા? તબિયત તો સારી ને? ચીતું, તું ઓળખે છે ને આમને?” હર્ષદના કાન ચમક્યા. ચીતું? એક ભયંકર પડો પોતાની નજર આગળથી સરી પડ્યો. પણ તે આગળ વિચાર કરે તે પહેલાં તો વસુન્ધરા બોલી: “અને હર્ષદભાઈ, તમે ચીતુને તો ક્યાંથી જોયો હોય? માલિનીના એ નાનો ભાઈ. તેનાથી બે જ વર્ષે નાનો છે, પણ કેવો લાગે છે!”

હર્ષદ એકદમ ગાંડાની જેમ બોલી ઊઠ્યો: “વસુન્ધરા બહેન, માલિની ક્યાં? તેની તબિયત તો સારી છે ને?”

વસુન્ધરા જરા રોષ કરતાં બોલી: “તે હું શું જાણું? મારા કરતાં તમે વધુ સારી રીતે જાણો!”

હર્ષદે અધિપતિની રજા લીધી, અત્યંત પ્રેમથી તેણે મહેન્દ્રનો હાથ પોતાના હાથમાં દબાવી ચાલવા માંડ્યું. અધિપતિની ઓફિસમાં કોઈપણ જાતનો દેખાવ ન થાય તે માટે તેણે વસુન્ધરાને બીજી પ્રશ્ન ન પૂછ્યો.

તે રાત્રે માલિની અને હર્ષદની સ્વપ્નાવમાં શું ભર્યું હતું તે કોણ કહી શકે?

જમશેદ મહેતા

જ્ઞાનાં વિનયાધાનાં દ્રક્ષણાદ્વરણાદપિ ।

૧ પિતા પિતરસ્તાસાં કેવલં જન્મદેતવઃ ॥

(કાલિદાસ)

આજે સપારના પહોરમાં વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું કે કરાંચીના - મેયર જમશેદ મહેતા રાજનામું આપે છે ત્યારે મનમાં ખૂબ દુઃખ થયું. કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ જમશેદ મહેતા વિશે ઘણાંને મોઝેથી ઘણું સાંભળ્યું હતું. ઇંગ્લિશ લીગ ડેલિગેશનના સભ્યોની પાસેથી પણ સાંભળ્યું કે “ હિંદુસ્તાનનાં બધાં શહેરોમાં ફર્યાદ કરેક મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને સ્ખાં, પણ કરાંચીના મેયરને કોઈ ન પહોંચી શકે.” એ જમશેદ મહેતાને જોવાની અને મર્જોવાની ઇચ્છા હતી.

ગયે વર્ષે દિવાળી પછી કરાંચીમાં ઓઝોની સ્વદેશી પરિષદને ઝંજે મને કરાંચી જવાનું સફલાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. કરાંચી પહોંચતાં પહેલાં-હૈદરાબાદથી જ-જમશેદનાં વખાણ, ન મનાય એવાં વખાણ, મેં સાંભળવા માંડ્યાં. છતાં કરાંચી પહોંચ્યા પછી જ જમશેદની ખરી કિંમત તો સમજાઈ. કરાંચી ગયા પછી બીજે જ દિવસે શ્રીમતી કાશીબહેન કેટકને ઘેર હું જમવા ગયો હતો. કાશીબહેને મને કહ્યું કે ઘણું કરીને જમશેદ અત્યારે અહીં આવશે. મને આનંદ થયો, પણ સાથે સાથે, આવા પ્રખ્યાત માણસને મળવાનો પ્રસંગ પાસે આવેલો જોઈ, હોભ પણ થયો. ત્યાં તો કાશીબહેનની નાની બેથીનું હાસ્ય સંભળાયું અને તરત જમશેદ મહેતાના હાથ ઉપર ખૂલતી બેબી દાખલ થઈ.

બેબીકોલરનો લાંબો કેટ અને પાટલૂન માથે લાંબી દેશી ટોપી; જમશેદની આંખો પ્રેમથી નીતરતી અને ચહેરો હસતો હતો. કાશીબહેનના આખા કુટુંબમાં તેમને જોઈ આનંદ-આનંદ જવામ થયો. જમશેદ પણ ખૂબ કાઠી જમવા બેઠેલી મંડળીમાં ભળી ગયા. મને થયું કે જમશેદને આ કુટુંબ સાથે બહુ ઘાડ પરિચય હશે; પણ પછી તો મને ખબર પડી કે જમશેદને કરાંચીમાં બધાં જ કુટુંબો સાથે આવો સંબંધ છે. દરેક સ્ત્રીના જમશેદ સાથે ભાઈ, દરેક બાળકનો વફાદાર દોસ્ત, અને દરેક પુરુષનો સાચો મિત્ર અને સલાહકાર છે, એ વાત તરત જણાઈ આવી. મંદવાડમાં પીડાતા દરદીઓને જમશેદ જોવા જાય, (અને એવા તો કેટલાએ દરદીઓને ઘેર તે દરરોજ જાય જ) ત્યારે દરદીઓનાં અર્ધાં દરદ ઓછાં થઈ જાય. સ્ત્રી પુરુષને ઘરમાં તકરાર થાય તો તેનો નિકાલ જમશેદ જ લાવે. બાપદીકરા કે ભાઈભાણ વચ્ચે ટટો થાય તો સલાહ કરાવનાર જમશેદ. પોતાના કુટુંબની ત્રીણામાં ત્રીણી દરેક વિગતમાં પણ લોકો એ જ જમશેદની સલાહ લેતાં જરાએ અચકાય નહિ.

કરાંચીના લોકોના ખાનગી જીવનમાં આવી રીતે ઓતપ્રોત થઈ ગએલા જમશેદ મહેતા કરાંચીની દરેક સાર્વજનિક સંસ્થાના પ્રાણરૂપ છે. કરાંચીની ઇસ્પતાલોમાં દરરોજ જમશેદ મહેતાની મુલાકાત હોય જ. ત્યાંની અંધશાળા એ તો જમશેદની ખાસ માનીતી સંસ્થા છે. એ સંસ્થા જમશેદ મહેતાએ પોતે જ મને દેખાડી હતી. તે જ પ્રમાણે રક્ત-પિત્તની ઇસ્પતાલમાં પણ જમશેદનો અવરજવર ખરો જ, તે જગા પણ એમણે જ મને બતાવી હતી. કરાંચીમાં દલિત વર્ગો માટે બંધાવેલી ખાંસ ચાલ પણ જમશેદ મહેતાએ મને બહુ હોંસથી દેખાડી હતી. દરેક સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓ એક જ વાત કહેતા: “અમે તો કામ કરીએ છીએ-પણ કામની પ્રેરણા તો જમશેદ તરફથી જ મળે છે.” પોતાનું શહેર દેખાડતાં જમશેદને કાંઈ અજબ આનંદ આવતો હોય એવું લાગે છે. શહેરના બધા જ ભાગોમાં તેમની આવ-જા સતત રહે છે. ફક્ત કરાંચીની સૌથી સરસમાં સરસ જગા-દરિયાકિનારા-ત્યાં ધણું મહિનાઓથી પોતે ગયા જ નહોતા એમ એમણે કહ્યું. શહેરસફાઈના કામમાંથી પરવારે ત્યારે એ હવા ખાવા જાય ને? અને શહેરસફાઈની બાબતમાં હિંદુસ્તાનનાં તમામ શહેરોને કરાંચી ટક્કર મારી શકે એમ છે, તેની કામગીરી ના કહેવાય એમ નથી.

કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટીનાં સુંદર ભવ્ય મકાનના મોટા દાદર ઉપર ચડો કે સામે જ જમશેદની ઓફિસ આવે. તેમાં જનાર દરેક શહેરોને જમશેદ ખુરસી ઉપર બેસાડે, આ એક એમની ખાસ પ્રથા છે. પછી આવનાર બંને બંધ ગણાતો શહેરો હોય કે નીચ-બંદે પૈસાદાર હોય કે ગરીબ.

જમશેદ પોતાના શહેરની વાત કરે તો આપણને એમ જ લાગે કે તે પોતાના કુટુંબની વાત કરે છે. એમણે કહેલી એક વાત યાદ આવે છે, તે એમના જ શબ્દોમાં મૂકું છું:-

“થોડાં વર્ષોથી, દર વર્ષે અમારાં છસાત છોકરાંઓ ડિપ્થીરીઆમાં મરી જતાં હતાં. મેં કરાંચીના પ્રખ્યાત દાકતરોને પણ પૂછ્યું. કોઈ દાકતર કહે કે ડિપ્થીરીઆ તો સોડાં શહેરોનો રોગ છે. વળી કોઈએ કહ્યું કે તમારો જમાનાનો-તરી પ્રકૃતિનો એ રોગ છે. મેં કંટાળીને પૂછ્યું કે એ બધું સાચું, પણ એને ટાળવાનો કાંઈ ઇલાજ હશે ને? ત્યારે દાકતરોએ જવાબ દીધો કે ‘ઉપાય છે તો ખરો, પણ મેંથી બહુ છે. સાર્વજનિક ઇસ્પતાલોમાં એ ન પોષાય. ડિપ્થીરીઆમાં દરદીને માટે ઇન્જેક્શન આવે છે, દર ઇન્જેક્શનની કિંમત સોળ રૂપિયા હોય છે. આવાં છ ઇન્જેક્શન આપવાં પડે. એટલે દર બાળક દીઠ તમારે સો રૂપિયા ખર્ચવા પડે.’ મેં ખુશાલીથી ખૂબ પાડી: ‘સો જ રૂપિયા! અને સો રૂપિયામાં મારા એક બાળકનો જીવ બચે! આ ઉપાય મેંથી? હું તો ધારું છું કે બાળકના જીવના પ્રમાણમાં એ બહુ સસ્તો છે.’ ત્યારપછી અમે કરાંચીના તમામ દાકતરોને ખબર આપી દીધી કે ડિપ્થીરીઆનો કેસ આવે તો તરત સાર્વજનિક ઇસ્પતાલમાં દરદીને મોકલવો. દાકતરોને દરદી જતા કરવા પરવડે તો નહિ જ, પણ બધાએ તે હુકમનો અમલ કર્યો. ત્યારપછી દર વર્ષે ડિપ્થીરીઆમાં ફક્ત એક બે બાળકો મરી જાય છે, અને તેનું કારણ એ જ કે અણસમજી માન્યાપ દાકતરી મદદ વેળાસર લેતાં નથી.”

થોડા દિવસના કરાંચીના રહેઠાણ દરમિયાન મેં જમશેદને ઘણી રીતે જોયા. લોકોના-
ચહેરના પિતા તરીકે, સમાના પ્રમુખ તરીકે, ધિયોસોફિસ્ટ તરીકે, કરાંચીની સ્ત્રીઓના
બાઈ તરીકે, બાગોડાના ભાઈમંધ તરીકે. આ સૌમાં કયું સ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ તે નક્કી કરવું મારે
માટે અશક્ય બની ગયું. વળી આટઆટલી જવાબદારી છતાં, અમંખ્ય ડાગો છતાં, જમશેદ
કાંઈ હમેશા ગંભીર નથી રહેતા. હળવા વિષયો ઉપર, હસવાની, ગમ્મતની વાત પળ એ
પુષ્કળ રસથી કરી શકે છે. માંધીછના એ મિત્ર છે. જેલમાંથી દર પંદર દિવસે માંધીછના
તેમના ઉપર પત્રો આવતા, એમ જમશેદ કહેતા હતા.

જમશેદને હાથે એક ચીટી છે. તેના ઉપર લખેલું છે: "I am thine mother..."
તે ઉપરથી પણ જમશેદ વિશે ઘણું સમજાઈ જાય છે.

જમશેદ મહેતા રાજનામું પાછું ખેંચી લેશે એવી આશા છે.* આપી આવા પુરૂષ
ત્યારે મુનિમિપાલિટીને પ્રમુખપદેથી રાજનામું આપે, ત્યારે ખરેખર એમ લાગે છે કે જગત
કેવું બેકદર છે ?

ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ અપૂર્વ 'ન'

[આ લેખમાં 'નર્મદારાંકર' ઉપરાંત નવલરામ અને નંદરાંકર વિશે થોડું લખેલું છે. તેમાંથી, નર્મદારાંકર વિશે પરબ્રાન્તના શું વિચારે છે તે જોઈ શકાશે. પ્રસંગે પ્રસ્તુત હોવાથી આ લેખ લાંબાંતર કરાવીને મૂક્યો છે. તમને]

અંગ્રેજી સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં મહાશય સ્ટોપર્ડ્સ બૂકે એક રચને લખ્યું છે: The History of English Literature is the story of what great Englishmen and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language—અર્થાત્ સન્માન્ય અંગ્રેજ પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં અવારનવાર ઉત્તમ વિચારો ઉદ્ભવ્યા, તેમણે જે કાંઈ વિચાર્યું અને અનુભવ્યું તેને ઉત્તમ ગદ્ય અને મનોહર પદ્યોમાં લિપિબદ્ધ કર્યું, તેનો જે સંગ્રહ તે અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ. આમાં સંદેહ નથી કે જે ભારતની જુદીજુદી ભાષાઓના ઇતિહાસ પર તુલનાત્મક દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાનું મહાન સત્ય બધાને લાગુ પડી શકે છે. આ વાત નિર્વિવાદ છે કે મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પરિમાર્જિત પણ ગદ્યનું રૂપ અંગ્રેજોના સમયમાં જ સુધર્યું અને સ્થિર થયું. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી કેળવણીની પ્રથમ જ્યોતિ 'સુરત' નગરમાં પ્રકટી. લાંબા વખત સુધી કચ્છ તથા કોંઠિયાવાડના શિક્ષકો, મુખ્ય શિક્ષકો. ઇન્સ્પેક્ટરો, પ્રિન્સિપાલો વગેરેની નિમજ્જીમાં સુરતવાસીઓની જ થતી. 'સુરત' જ તે વખતે જ્ઞાન અને શુદ્ધિમાં અગ્રગણ્ય હતું. અંગ્રેજોના સહવાસ અને સહયોગના લીધે અમારા સામાજિક, રાજનૈતિક અને કૌટુંબિક જીવનમાં નવા વિચારોનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. દરેક ભાષાના ગદ્યસાહિત્ય ઉપર તેનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ પડ્યો. બધાનો અનેરો વિકાસ થયો: બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓએ—મેટલેલાગે તેમના ગદ્યવિભાગે—અનેરી ઉન્નતિ ઇધી. હમણાં સુધી બંગાલાના સુકવિ શૃંગારરસપૂર્ણ કવિતાઓની રચનામાં લીન હતા. જ્યારે સન ૧૯૭૨ માં અંગ્રેજી અમલ શરૂ થયો ત્યારે અતુર અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા દૃઢ કરવાની ભાવનાથી બંગાળી ભાષા ઉપર અંગ્રેજી રહેણીકરણની છાપ પાડવાની તૈયારી કરી. ૧૯૭૮માં હાલેડ સાહેબે અંગ્રેજી ભાષામાં બંગાળી વ્યાકરણ લખ્યું. ત્યારે છાપખાનાં ન હતાં: બંગાળી અક્ષરોના સંચય પણ નહોતા બન્યા. તેથી વિઝિસ સાહેબે અક્ષરો દાખ્યા. વ્યાકરણ છપાઇને પ્રકાશિત થયું. શ્રીયુત્તમ દોસ્તર લૉર્ડ કૉર્નવાલિસના પરવાનાઓનો અનુવાદ કરવા લાગ્યા. ૧૯૦૧માં સૌથી પહેલાં બંગાળી-કાવ્ય પ્રકાશિત થયો. શ્રીરામપુરમાં ઇસાઇઓની એક હુકડીએ પ્રકાવ નાખ્યો. પ્રેસ ખોલવામાં આવ્યું. બાઇબલનો બંગાળી અનુવાદ પ્રકાશિત થયો. ઉત્તરહિંદમાં પહેલવહેલા દેવનાગરી અક્ષરો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. સન ૧૯૦૦ માં દોર્ટ વિલિયમ કૉલેજની રચાપના એટલા માટે જ થયું કે અંગ્રેજ અમલદારો દેશી ભાષામાં નિષ્ણાત થાય, તે દિવસોમાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, વર્ણમાલા, રામાયણ, મહાભારત વગેરે

બંગાળીમાં પહેલવહેલાં પ્રકાશિત થયાં. પંડિત સદલ મિત્ર, લલ્લુ લાલજી વગેરે હિંદી ભાષાના ગદ્યને સંભવવા લાગ્યા.

આવી જ ઉચ્ચપાઠ્ય સુરતમાં પણ શરૂ થઈ. શ્રીયુત દ્વાપરી અને ટેલરે, ડૉક્ટર ગ્લાસગો અને સ્કૉટ રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ અને તેમના અનેક મિત્રોના સહયોગથી શરૂઆતમાં બાઈબલનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા કેટલાંક સાધારણ પાઠ્યપુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં; પણ તેમનું ગદ્ય સુસંસ્કૃત ન હતું. સુધઈ તેમ જ પરિષ્કૃત ગદ્યનો આવિર્ભાવ નર્મદાશંકર—અર્થાત્ ગુજરાતી ભાષાના ભારતેંદુ—ની સજીવ કલમથી થયો. નર્મદાશંકરે જ ગુજરાતી ગદ્યને મધુર અને સ્વચ્છ રૂપ આપ્યું, જે રીતે હિંદી ગદ્યને ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રે આપ્યું હતું.

ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય પરિષ્કારક નર્મદાશંકર હિંદીના 'ભારતેંદુ'ની જેમ ધનવાન ન હતા. તેમને ભારતેંદુની જેમ મોટા મોટા રાજ્યોની સહાયતા અને મિત્રતા પણ ન હતી. તેમણે સમાન શીલગુણને લીધે તેમને અંગે 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભારતેંદુ' કહીએ છીએ. ન્યારે તેઓ મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે તેમને અંગ્રેજ પ્રેક્ષકો દ્વારા શેક્સ્પિયર, બાયરન, બેકન વગેરે અંગ્રેજી-સાહિત્યવીરોના ચરિત્ર તેમ જ કૃતિઓનું તુલનાત્મક અધ્યયન અને આલોચનનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો હતો. ન્યારે સાતમા એડવર્ડ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના રૂપમાં હિંદમાં આવેલા ત્યારે કવિ નર્મદાશંકરે અંગ્રેજી કવિતામાં તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું. ભારતેંદુએ પણ સંયોગથી આવું જ સ્વાગત કર્યું હતું. આ સંયોગ સંસ્મરણીય છે. લખતાં પહેલાં નર્મદાશંકર મહાકવિ જયદેવના 'ચંદ્રાલોક,' 'વૃત્તરત્નાકર,' 'શ્રુતખોધ' વગેરે સંસ્કૃત પિંગલ ગ્રન્થો ગુરુ પાસે બેસી ભણ્યા હતા. તે વખતે ગુજરાતી ભાષામાં પિંગલનો કોઇ પણ ગ્રન્થ જાણ્યો ન હતો. તેથી તેમણે સાધુ કવિ 'લાલદાસ'ના સંગ્રહાલયમાંથી 'હંદરત્નાવલી' માગી લીધી. રાજ તેની નકલ કરતા જતા અને તેનું રહસ્ય ગુરુ પાસે સમજતા જતા હતા. તે જ વખતે તેઓ સારસ્વત, સિદ્ધાંત કૌમુદી, રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કાદંબરી વગેરે ગ્રન્થો શાસ્ત્રીય રીતે ભણ્યા હતા. તેમનું માનવું હતું કે લેખકે જરૂર ચતુર્દિશ પંડિત થવું જોઈએ. કારણ કે ઉપલબ્ધિઓ લેખક કપારેય પણ પ્રૌઢ લેખક નથી થઈ શકેતા. આ સંબંધે મરાઠી ભાષામાં ત્રણ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે—'વાક્યમય,' 'સારસ્વત' અને 'સાહિત્ય.' ભાષામાં જે કાંઈ કહેવાય—સંભળાય, તે ન્યારે જાણ શબ્દોમાં પ્રકાશિત થાય ત્યારે તેની ગણના વાક્યમય કરવી જોઈએ. વાક્યમયમાં પણ ઉદાર, લલિત, અભિજાત તથા રસયુક્ત જે ગદ્ય અથવા પદ્ય હોય તેને 'સારસ્વત' કહે છે. સારસ્વતમાં જે પ્રબંધ વિચારસૈન્દર્ભથી પૂર્ણ હોય, જેની ભાષા અસાધારણ સૈન્દર્ભમયી હોય, જેને વાંચતાં જ એક વાર હૃદયવીણા ઝંકાર કરે તે પવિત્ર પ્રબંધની ગણના 'સાહિત્ય'માં કરવી જોઈએ. માટે જ સુકવિ નર્મદાશંકરે વિચાર હોતો કે લેખકની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હોવી જોઈએ. ન્યાં સુધી ગંભીર અધ્યયન અને વિસ્તૃત જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી લેખકે કલમ ઉઠાવવી ન જોઈએ. અપરિપક્વ જ્ઞાન અને અપરિષ્કૃત છુદ્ધિનો લેખક જે સાહિત્યચંદ્રારમાં પ્રવેશ કરવાનું દુરસાદસ કરે છે તો તે અનધિકાર યેષ્ઠ છે. વાસ્તવમાં જે નર્મદાશંકરનું અધ્યયન અધૂરું હોત તો તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ ન બદલી શક્યા હોત. પરંતુ જે પ્રમાણે ભારતેંદુએ હિંદી-કવિતા-

જગતમાં એક નવી પ્રગતિ, એક વિશેષ રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન કરી દીધી, તે જ પ્રમાણે સુકવિ નર્મદે (નર્મદાશંકરને ' નર્મદ ' પણ કહે છે) ગુજરાતી સાહિત્યને ખીજી બાજુ વાળી અમારા જીવન સાથે મેળવી દીધું. જ્ઞાન, નીતિ અને ભક્તિના પ્રવાહમાં વહેતા ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યને તેમણે જાતીય ભાવનાઓના વિશેષ પ્રવાહ તરફ વાળ્યું. તેમના કાવ્યમાં એક તરફ સ્વતંત્રતા, સ્વદેશભિમાન, દેશભક્તિની લહેરો ભડકતી જણાય છે તો ખીજી તરફ તેઓ જૂની સંકીર્ણ રૂઢિઓ, સામાજિક બંધનો અને વ્યસનોની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન શરૂ કરતા જણાય છે. એક સ્થળે આપણે તેમને ' વિધવાઓનાં દુઃખ ' ઉપર વિલાપ કરતા જોઈએ છીએ, તો બીજે સ્થળે ' શરવીરનાં લક્ષણો ' નામના કાવ્યમાં ગુલામીનો વિરોધ કરતા લોકસમુદાયને સાહસી તેમ જ નિર્ભય તથા સ્વતંત્રતાના ઉપાસક બનાવવાનો ઉદ્દેશ કરતા જોઈએ છીએ. એક તરફ તેઓ પોતાના પદ્યમાં ' રામ-જનકી-દર્શન ' કરાવે છે તો ખીજી તરફ ' હિંદુઓની પડતી, ' ' પ્રેમશૌર્ય, ' ' ઐતિહાસિક સ્થળોની મહત્તા ' વગેરે દર્શાવતા અમારા હૃદયમાં દેશભિમાનનો સાગર લહેરાવવાનું આયોજન કરે છે. પ્રાચીન અને નવીનનું આ સુંદર સામંજસ્ય જ કવિ નર્મદનું વિશિષ્ટ માધુર્ય છે; જેવું ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રમાં પણ હતું.

જે પ્રમાણે ભારતેંદુ અને રાજા શિવપ્રસાદમાં શુરુ-શિષ્યનો સંબંધ હોવા છતાં બન્નેમાં સાહિત્યિક મતભેદ હતો તે જ પ્રમાણે સુકવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની દૃષ્ટિમાં પણ સામ્ય ન હતું. બન્ને ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક યુગના દીપક હતા. બન્ને દેશભક્ત, સમાજસુધારક, સ્વતંત્રતા-પ્રેમી તથા જૂની રૂઢિઓના વિરોધી હતા. પણ બન્નેની કાર્યપદ્ધતિમાં ભેદ હતો. દલપતરામને ઉતાવળે દોડવું પસંદ ન હતું, અને નર્મદાશંકરને સમાજસુધારાના રણક્ષેત્રમાં ધીમા ચાલવું પસંદ ન હતું. દલપતરામનો ભાવ એ હતો કે " લાખો કીડીઓના સમૂહમાં જો આપણે આખો લાડવો ફેંકીયું તો કીડીઓ મરી જશે, પણ જો આપણે તેનો બૂકો કરી ભલરાવીયું તો તે પ્રેમથી ખાયા કરશે. " અર્થાત્ સૈકાઓનો બગાડ એક દિવસમાં નહિ સુધરી શકે. પરંતુ નર્મદાશંકરનો સિદ્ધાંત હતો કે " કાર્ય વા સાધયામિ શરીરં વા પાતયામિ " (સહાયો જીતવા જંગ બુધુગલો વાગે, યાહોમ કરીને પડે, ફતેહ છે આગે.) ભારતેંદુ અને રાજા શિવપ્રસાદના પ્રહારો એમના જીવનમાં પણ જણાય છે. ગુજરાત ' વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં વર્તમાન અવૈતનિક મંત્રી લેડી વિદ્યાગૌરીના સસરા-ગુજરાતી ભાષાના હોસ્ત-રસના સર્વશ્રેષ્ઠ લેખક સર રમણભાઈ નાર્મડના પિતા-પંડિત મહોપતરામ લોકેના ના પાડવા છતાં સન ૧૮૬૦માં છોડે-ડ ગયા. કવિ દલપતરામે તેમના વિદેશ-યાત્રાના વિચારને પહેલાં પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું અને શાબાશી આપતાં આ પદ લખ્યું: " નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હજમ; કહેવત તે સાચી કરી, રાખી મહીપતરામ. " પરંતુ મહીપતરામ છોડે-ડથી હિંદ પાછા આવ્યા ત્યારે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. દલપતરામે કહ્યું: " પંડિત મહીપતરામ ગાંધી મારે પ્રાયશ્ચિત કરશે નહિ; " પણ મહીપતરામે પ્રાયશ્ચિત કરી નાખ્યું. આથી સુકવિ નર્મદે તાણો માર્યો; દલપતરામના શબ્દોમાં જ તેમણે ધા કર્યો: " નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હજમ; ધૃત્યાદિક ફેરવ હવે ડાહ્યા દલપતરામ. " આ પદમાં ' ડાહ્યા દલપતરામ ' માં શ્લેષ અને વ્યંગ બન્ને છે. ' ડાહ્યા ' શબ્દ ' દોહડાહ્યા ' કહેવતનું રૂપ છે. અને જેનો

અર્થ 'મૂર્ખ' થાય છે. બીજું 'ડાહ્યા' શબ્દમાં દલપતરામનાં પિતા ડાહ્યાભાઈનો સંકેત છે. ગુજરાતી પ્રથા પ્રમાણે 'દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ' લખવું જોઈતું હતું, પણ નર્મદ પહેલાં પિતાનું નામ લખી પુત્રને પિતાનો જનક તરીકે સંબોધી મશ્કરી કરી ! વાસ્તવમાં નર્મદ મોટા સહૃદય અને પ્રતિભાશાળી કવિ હતા. તેમણે પદ્યરચના ધણી મોટી સંખ્યામાં કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં રીતિઅન્યોનો અભાવ તેમને રાતદિવસ ખટકતો હતો-તેથી તેમણે સન ૧૮૫૭માં 'પિંગલ પ્રવેશ', ૧૮૫૮ માં 'અલંકારપ્રવેશ' અને 'રસપ્રવેશ' તથા ૧૮૫૯ માં 'નાયિકા વિષય પ્રવેશ' પ્રકાશિત કર્યા. તેઓ કવિ તો હતા જ, પણ તેથી ક્યાંય વધારે વિખ્યાત ગદ્યલેખક હતા. હિંદીના ભારતેંદુના જેવા જ તેઓ ગુજરાતી ગદ્યના પ્રમુખ નાયક પોષક અથવા પિતા કહી શકાય છે.

જેઓ મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓના વિકાસનો ઇતિહાસ જાણે છે તેમનાથી આ અભિપ્રય નથી કે બંગાળના સંસ્કૃતપ્રેમી પ્લાહણો ત્યાંની ભાષા ઉપર તેરમા સૈકાથી જ સંસ્કૃતનો ઓપ ચડાવતા હતા અને આ કામ અઢારમા સૈકા સુધી સતત ચાલુ રહ્યું હતું. ત્યારપછી બે મહાન સાહિત્યસેવકોનો જન્મ થયો-સન ૧૮૨૦ માં ઇશ્વરચંદ્ર ('વિદ્યાસાગર') તથા સન ૧૮૩૭ માં ('બંગસાહિત્ય-સત્રાટ') બંકિમચંદ્ર અવતીર્ણ થયા-જેમણે ગદ્યને સ્થાયી રૂપ આપ્યું અને સાહિત્યસરિતાને નિર્મલ બનાવી. આ જ પ્રમાણે મરાઠી ગદ્યનો આરંભ પણ બારમા તેરમા સૈકાથી જ થયો. મુકુંદરાજ, જ્ઞાનદેવ અને નામદેવ તેના આદિલેખકો હતા, તો પણ ગદ્યના પ્રવર્તક તો શ્રી વિષ્ણુ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલૂણ્કર હતા. લોકમાન્ય તિલકના એ ખાસ સલાહકાર હતા. બરાબર આ જ પ્રમાણે ગુજરાતી ગદ્યનાં દર્શન આપણને તેરમા ઐદમ સૈકાથી થઇ રહ્યાં છે. પરંતુ તેને સ્થાયી રૂપ આપવાનું શ્રેય નર્મદાશંકરને જ પ્રાપ્ત થયું. તેમણે તેર ઐતિહાસિક અન્યોની રચના કરી છે તે બેવામાત્રથી જણાય છે કે તેઓ પુરાણાનુસંધાન ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપતા હતા. રામાયણ ને મહાભારતનો સાર, પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓનાં જીવનચરિત્ર, મહાપુરુષો તત્ત્વવેત્તા અને સંશોધકોનાં જીવનચરિત્રો, ગુજરાત તથા મેવાડની હકીકત, પ્રાચીન અને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ, રાત્નચંદ્ર વગેરે અન્યો આના પ્રમાણ છે. આજે પણ આ વાત સાબિતમાન કહેવાય છે કે 'પ્રાચીન અને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ' નામનો અન્ય લખવામાં તેમણે બસોધીયે વધારે ઇતિહાસોનું અનુશીલન કર્યું હતું. 'રાત્નચંદ્ર' એ બૃહદ્ ઇતિહાસ છે, જેમાં મિસ, બેબીલોનિયા, ઈરાન, યૂનાન, રોમ, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે અનેક દેશોના ઇતિહાસનું મંથન કરી તેનો સાર આપ્યો છે. નીતિ, સમાજ, ધર્મ અને તત્ત્વઅન્યોની પણ તેમણે રચના કરી છે. તેમના નિબંધોની ભાષા સજીવ તેમ જ ખરી (ટંકશાળી) છે. આ દૃષ્ટિ પેટનો અગ્નિ શાંત કરવાના પ્રયાસમાં તેમને નાટકો પણ લખવાં પડ્યાં હતાં ! 'કૃષ્ણાકુમારી' 'દ્રૌપદી-દર્શન' 'રામજનકી દર્શન' 'બાળકૃષ્ણ વિજય' વગેરે નાટકો તેમનાં જ લખેલાં છે. જો કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટકવિભાગના પ્રધાન ઉત્પાદક અને નાયક શ્રી. રણછોડભાઈ ઉદયરામ જ છે તોપણ આ ઓછી મહત્ત્વની વાત નથી કે નર્મદાશંકરેનાં નાટકો ગુજરાતી રંગભૂમિની સંપત્તિ છે. તેમના 'ધર્મવિચાર' નામના અપૂર્વ ધાર્મિક અન્યની શૈલી બહુ ઓજસ્વિની, મિતગંભીર અને પ્રખર છે. વિવાદાસ્પદ વિષયોને પણ સ્વાભાવિક સરલ ભાષામાં એટલી સ્પષ્ટતાથી લખ્યા છે કે વાંચતાં જ હૃદય પ્રભાવિત થઇ જાય છે. પરંતુ

અમર ગદ્ય ગ્રન્થો કે જોણે ગુજરાતી સાહિત્યસેવીઓને અમર ખનાવી રાખ્યા છે તે નર્મદાશંકરકૃત ' નર્મકોશ ' અને ' નર્મકથાકોશ ' છે. આકાશવૃત્તિ ઉપર નિર્વાહ કરનાર નર્મદાશંકરે અદ્ભુત પરિશ્રમ તેમ જ નૃસિંહ તથા ધન ખર્ચો, આઠ વર્ષના સતત પ્રયત્ન પછી ગુજરાતી ભાષામાં એક શબ્દાર્થ કોશ પ્રકાશિત કર્યો. આ જ સૌથી પહેલો કોશ હતો, તેથી તેમના પરિશ્રમનું અનુમાન તેઓ જ કરી શકે કે જેમણે કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાના કોશવિભાગનું અદ્ભુત સંગઠન અને પરિશ્રમ જોયા છે. ' નર્મકથાકોશ ' દેશી ભાષાઓમાં પહેલો ગદ્યગ્રન્થ છે કે જેમાં ઇતિહાસ અને પુરાણોનાં તર્કો આ પ્રમાણે પ્રચલિત ગદ્યગ્રન્થોમાં વર્ણવાયા હોય. કવિ નર્મદના અઠાવન ગ્રન્થો કેટલાએ ભાગોમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. આ એક વિલક્ષણ સંયોગ જ છે કે ભારતેંદુ ગુજરાતીમાં કવિતા કરતા હતા, ત્યારે નર્મદ પણ હિંદીમાં પદ્યરચના કરતા હતા.*

જેઠાલાલ જોષી ' વિશ્વારદ '

એક પ્રશ્ન

નહે નયન ના કશું, સખલન દષ્ટિનું ના થતું,
 દિવાલ ગઢ લેખડો અવર અન્તરાયો વળી
 નથી દગ કઠોર કેં સુખદ દર્શનો રોકવા.
 વહે અનિલ તાઝગી તેનમને પ્રકુલ્લાવતો,
 સુમન્દ સરતો, સુવાસ પસરાવતો ગેલતો;
 તરંગ હ્રદ શું રમે પૃથિવિતાપને ટાળતો;
 અને ગગન દાખવે સકળ દ્વાર ઊઘાડીને
 વિના લય સ્વકોષનાં રતન મૈક્તિકો હીરલા.
 છતાં હૃદય આમ તું અસુખ કેમ માને, જળે ?
 અજંપ કયમ સ્લાન તું ? અમિત ખેદ શાને ધરે ?
 સમૃદ્ધિ નવ રૂચતી પરમ તાતની પાઠવી,
 વિના શ્રમ મળ્યું ગમે ન ઉપભોગવું, સંચવું ?
 અગોચર થતાં છતું સુલલ થાય દુર્લભ્ય તે
 રુચે મનુજ ! કેમ ના અકથ વર્ણવાતું જહિ ?

“ અનામી ”

લોકચર્યા

વેપારીઓની સંજ્ઞાઓ

‘ પ્રસ્થાન ’ના શ્રી તંત્રીજી,

આપના માસિકમાં ‘ સોનીની સંજ્ઞાઓ ’ સંબંધી લખ્યા પછી નીચેની વેપારીઓની સંજ્ઞાઓ ‘ સંસાર ચોપડી ’ નામક પુસ્તકમાંથી મળી આવતાં આ સાથે મોકલું છું.

કેલનવાણું	૧	મુલપડી	૧૫
ધર અઠાણું	૨	છેલપડી	૧૬
જિધાન	૩	શમરપડી	૧૭
ગોથ	૪	માંગપડી	૧૮
મુલ	૫	જનશપડી	૧૯
છલી	૬	કુંડી	૨૦
શમર	૭	શવાકુંડી	૨૫
માંગ	૮	દોટાડકુંડી	૩૦
જનશ	૯	પોણીએકુંડી	૩૫
આંગલ	૧૦	બે કુંડી	૪૦
કેળપડી	૧૧	બે કુંડી ને કેલ	૪૧
ધરપડી ગોદાવરી	૧૨	લીંટી શલી	૦૧
જિધાનપડી	૧૩	વીલ ફાડીજી	૦૧
ગોથપડી	૧૪	તથુ પાન	૦૧

(૧) લાવણી

આવી રીતની કવિતા બનાવીને ગાવી પેહેલવહેલી કિયે ઢેકણેથી ને કિયા વરસમાં નીકળી તે કંઈ ખર્ચ માલમ પડતું નથી. લાવણી અથવા ખ્યાલ ગાનારાઓની જુદી જુદી ટુકડીઓ પોતાના તરફની જેવી તેવી વાત બતાવે છે, માટે હમારાથી કંઈ ખર્ચ કહી શકાતું નથી. આ બાબત અહિં લખવાનું કારણ એ કે, ખ્યાલની કવેસરીમાંથી વલોવાય ને પછી તેમાંથી માખણ નિકળે.

પુછપાછ ઉપરથી એટલું જાણ્યું છે, તે નીચે જાહેર કરિયેછે. જે હિંદુસ્તાની ગાણને આપણે લાવણી કહિયેછે તેને હિંદુસ્તાની લોકો ઇંદ ઢેહ છે ને મરેડી ભાષામાં જે એવી રીતનું ગાણું છે તેને તેઓ લાવણી કહે છે. હિંદુસ્તાની લાવણી અને મરેડી લાવણી એ બે જુદીજ તરેહ છે. પાછલી ગાયનમાં જ સારી શોભે છે પરંતુ આગલી સાધારણ રીતે બોલાવાથી પણ દિલને ખુશ કરે છે. લાવણી તે, હિંદુસ્તાનની જ, એ લાવણીની ધપ ન્હાનામોટા સહુનાં દિલમાં અસર કરે તેવી છે. જેમ બીજામાં તેમ, આમાં પણ સણગારને ધણો બેકાવી મુક્યો છે તેથી લાવણી રાખ્દ છંક હલકા પડી ગયો છે ને ખરેખર તે ગાણાના શોખિઓએ (કરનાર, ગાનાર અને સાંભળનારાએ) હૃદયી બાહર જઈને અનીતિનાં કર્મો ભરજેસથી કરેલાં છે તેથી તેઓએ પોતાની અને પોતાની કૃતિની (લાવણીની) સાખ ગુમાવી છે. લાવણી સધળા રસમાં જોડાયેલી છે. હમે દિલગીર હોય કે આવી રીતનું ગાણું તેના શોખિઓએ પોતાની નહારી ચાલથી લોકોની આંખમાં ધિક્કારવાળું કરી મુક્યું છે. એ લાવણીનું ગાણું પાછું લોકમાં માનભરેલું, ગણાય ને એ, કવિતા-વિદ્યાનો સારો ફેલાવો ફડી રીતે થાય એવી આશા રાખિયેછે.

મરેડી લાવણી વિશે ન બોલતાં બીજી વિશે કંઈ અહીં બોલિયેછે. ગુજરાતી, મરેડી, હિંદુસ્તાની (ઉરદુ નહીં) અને સંસ્કૃત એ ચાર મુખ્ય ભાષા પોતાના પરિવાર, સાથે હિંદુઓની જાણવી. એ ચાર ભાષામાં સહુથી મિઠાસવાળી (હમારા વિચાર પ્રમાણે) હિંદુસ્તાની છે તેથી ઉતરતી સંસ્કૃત પછી મરેડી ને પછી ગુજરાતી. હિંદુસ્તાની ભાષાનું સાધારણ બોલવું પણ કાનને ગળ્યું લાગે છે. અને લાવણીનું ગાણું હિંદુસ્તાની ભાષામાં ગવંયાએ ગાયું હોય તો પછી શું બાકી ?

લાવણી બનાવવામાં કંઈ અક્ષરનીમ નથી. અલખત માત્રાનીમ તો હોવો જ જોઈએ. પ્રાસ પણ કેટલીક લાવણીઓમાં ઘણા સારા જોવામાં આવે છે. ને એમાં પિંગળ નિયમ વગર અર્થાલંકાર, રાખ્દાલંકાર, રસ વગેરે બાબતો હોય છે. લાવણિયો ઘણી તરેહથી ઘણાં

સાહિત્યથી ગવાય છે પણ તેમાં ઘણુંકરીને ઝાંઝ, '૩૬ હોય છે જેનો ઠંકા લાવણીના માણુને શાકને મીઠું જેમ, તેમ સ્વાદિષ્ટ કરે છે.

લાવણિયો ગાનારની હાલ પાચ દુકડીઓ જેવામાં આવે છે:-તોરા, કલગી, હુંડા, હુંડા અને અનધડ. પણ અસલ જાત બે-કલગી ને તોરા.

દિલ્લીના બાદશાહને ત્યાંહાં એક વખત બે ગવૈયા આવ્યા હતા તેમાં એક શાહઅલી નામનો મુસલમાન હતો ને તુકનગીર નામનો ગોસાંઈ હતો. તે બંનેનાં ગાણાં સાંભળીને બાદશાહ ઘણો પ્રસન્ન થયો ને મોટી ખુશીથી તેઓની આગળ એક કલગી ને એક તોરા એક રકાખીમાં મુક્યાં. તેમાંથી શાહઅલીએ કલગી ઉઠાવી લીધી ને તુકનગીરે તોરા ઉપાડી લીધો. ને એ બે ઉસતાદ ગાનારાઓનાં મતના અને તેઓની રીતના જે સાગીર્દો થયા તેઓ કલગીવાળા ને તોરાવાળાનાં નામથી ઓળખાય છે. એમ કેહેવાય છે કે કલગીવાળા, આદ્ય-શક્તિને ગાય છે અને તોરાવાળા શિવને ગાય છે કલગીનું નિશાણ લીલું અને તોરાનું નિશાન લગવું, સપેત અથવા પચરંગી હોય છે

સામસામી ટાળિયો પોતાનાં નિશાણ અને ૩૬ સાથે જરે ગાવા બેસેછે ત્યારે પ્રથમ તો ગાનની સખી ને ઘોસો ગાય છે એટલે ગણપતિની હુંડામા (મંગલાચરણની પેઠે) સ્તુતિ કરે છે. પછી ગણુની લાવણી ગાય છે પછી બેઠકની સલામલાવણી ગાય છે. પછી જે બાબત 'બોલેલી હોય તે બાબતની લાવણી ગાય છે અને છેલ્લીવારે ઉઠવાની સલામ ગાઇને સહુ ઉઠી જાય છે

પાંચ દશ વરસમાં થઇ ગયલા એવા ત્રણ પુરૂષો લાવણીમાં વખાણુવા યોગ્ય લાવણિયો કરી ગયા છે. વડોદરાનો માહારાજગીર અને સુરતના બાધુરસિંગ તથા ઈસાબ પારસી. બાહાદુરસિંગ વિશે એમ કેહેવાય છે કે તેને એક અક્ષર પણ લખતાં આવડતો નહોતો. તેણે જે લાવણિયો બનાવી છે તે ઘણી વિચારવાળી, અને રસવાળી છે. કોઇ પણ અજબ થાય તેવું છે કે બિલકૂલ લખતાં ન આવડતું એવો પુરૂષ ઉમદા લાવણી કેમ કરી શક્યો હશે ? જે સ્વાભાવિક શુદ્ધિનું પુષ્કળ અભ્યાસે જરે સારી પેઠે ખેડતુ થાય છે તારે તે કોઇ વાતની ખોડ છતાં પણ ઘણીજ સારી ખીલી રહે છે. જેટલું બાહાદુરસિંગ વિશે હમે વાંચ્યું છે ને સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી કહી શકિયેછ કે તે ઘણો શુદ્ધિવાળો હતો એની બનાવેલી કેટલીક લાવણિયો હવેનાં કોઈ ચોપાનિયામા બનશે તો દાખલ કરીશું.*

કવિ નર્મદાશંકર

(૨) હિંદનું આરોગ્ય

અર્વાચીન શોધખોળનાં ચમકાવનારા નિષ્કૃષ્ટા

નવ વર્ષ પહેલાં હિંદના વૈદ્યકીય શોધખોળ કરનારાઓએ પ્રગતીય આરોગ્ય માટે અતિશય ચોક્કસાઈ કરી પોતાનો ચોક્કસ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે હિંદની પરિસ્થિતિ ધણી જ ભયંકર હતી; દેશનું વધતું જતું મરણપ્રમાણ સાબુત રીતે અટકાવી દેવું હોય તો તેનાં કારણો શોધી કાઢવા ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક તપાસ કરવી જરૂરની હતી જ. તે મુજબ ચોક્કસ પ્રદેશમાં બારીકાઈથી તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે જો નવ વર્ષ પહેલાં પરિસ્થિતિ તદ્દન અસંતોષકારક હતી તો અત્યારે તો છેક અણીની પણ આવી ચૂકી છે.

આર્થિક તરવેની અથડામણ ને ગળજ રોગચાળો પ્રગળું લોહી ચૂસી રહ્યો છે, એ વાત હિંદી સ્ટેટ્યુટરી કમિશનની નજર બહાર નહોતી. એટલે કમિશને એનો તાકાદે ઉપાય શોધી કાઢવાની અગત્ય માટે સરકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એના પરિણામે પ્રગતીય આરોગ્ય ખાતાને કેમ મજબૂત બનાવવું તે વિષેની વૈદ્યકીય સલાહકારોની ભલામણો હિંદી સરકાર વિચારી રહી છે ને હિંદી સ્ટેટ્યુટરી કમિશનની ભલામણ મુજબ પ્રગતીય આરોગ્ય માટે એક ખાસ સંસ્થા બોલવાનો ઇરાદો રાખે છે. વર્ષા ઇ. સ. ૧૯૨૩માં મળેલી વૈદ્યકીય શોધખોળ કરનારાઓની પરિષદે કરેલા ઇરાવ મુજબ હિંદમાં મરણપ્રમાણ કેમ વધતું જાય છે ને આર્થિક મંદીનાં શાં કારણો છે તે તપાસ કરી તેના ઉપાયો વિચારવા એક કમિટિ કે કમિશન નીમવાની સૂચના પણ કરવામાં આવી છે.

તાકીદની તપાસ

હિંદી સરકારના પ્રગતીય આરોગ્યખાતા પર કાપકુપની છાયા પડી છે છતાં ય એ ખાતું કાઢી નાખવાની કમિટિની ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એ એક સદ્-ભાગ્ય છે. તાકીદની સંપૂર્ણ તપાસ કરવાના પુષ્કળ અભિપ્રાયોને લીધે મજકુર ખાતામાં ધણી જ થોડી કાપકુપ કરવામાં આવી છે.

અટકાવી શકાય એવા રોગોને પરિણામે શક્તિ ઘટી જવાથી આર્થિક મુશ્કેલી ને ગરીબાઈ હિંદમાં વધી છે એટલે એ પ્રશ્નમાં તાકીદની તપાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે; પરંતુ નાણાંબીડને લીધે જ વૈદ્યકીય શોધખોળ કરનારાઓની ભલામણો નિષ્ફળ નીવડી છે. નામદાર સરકારની રાજકીય સુધારાની યોજનામાં પ્રગતીય આરોગ્યખાતાને પ્રાંતીય બનાવી દેવાનું છે, પરંતુ આ કાયડો ઉકેલવા સળંગ ને એકસામંદું કામ ઉપાડવાની જરૂર છે. એ પરિસ્થિતિમાં પ્રતિ શું કરશે તે સમજતું નથી. વળી તે દરમિયાન નવ વર્ષ પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી તે કરતાં એ કાયડો વધારે ને વધારે વિકટ ને ભયંકર બનતો જાય છે.

મરણપ્રમાણ

નિષ્ણાત અવલોકનકારો એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે હિંદી પ્રગળું ભારે મરણપ્રમાણ ને શારીરિક નિર્બળતાને પરિણામે દેશના વ્યવસ્થિત અસ્તિત્વના પાયાઓને સમૂળો નાશ થવાનો ભય ઝૂઝૂમી રહ્યો છે. કમનસીબે શારીરિક નિર્બળતા દર્શાવતા આંકડા મળી શકતા નથી. વળી પ્રજાના આર્થિક જીવન પર થતી કાતીલ અસરની વિગત કે રોગચાળાનાં

પરિણામો પણ આંકી શકાયાં નથી. બાળમરણપ્રમાણ, જન્મમરણનું પ્રમાણ, તાવ, ક્રાંતિ, ને બીજા રોગોને પરિણામે આવતું મરણપ્રમાણ ને પ્રજાકીય આરોગ્યને લગતી બીજી ઘણી વિગતો સરકારી આરોગ્યખાતાએ મેળવી છે તે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. પરંતુ આર્થિક કારણો કે સામાજિક રિવાજો સાથે મેળ સાધી દેશની લયંકર પરિસ્થિતિ નિવારવા ઉપાયો યોજવા તૈયારી કરી શકાઈ નથી. કોઈ પણ તપાસસમિતિ શારીરિક ને આર્થિક નિર્જલતાનાં કારણોની સંપૂર્ણ તપાસ કરી અત્યારની જીવનપરિસ્થિતિ ને વિકાસ માટે થતા ફેરફારો ધ્યાનમાં રાખી સરકાર માટે કામકાજની ચોક્કસ યોજના ઘડી શકશે. ખેતી ને મજૂરી માટેનાં રાયલ કમિશનોના હેવાલમાંથી થોડીક હકીકત મળી શકે તેમ છે, પરંતુ સમસ્ત વસ્તીમાં શારીરિક નિર્જળતા કેમ ઘુસી જવા પામી છે તેનાં કારણોની ઝીણવટભરી તપાસ માટે એવી ઘણી હકીકત ભેગી કરવાની જરૂર છે.

ચમકાવનારી વિગતો

પ્રજાકીય આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મદ્રાસ સંયુક્ત પ્રાંતો પંજાબ બંગાળા આસામ મધ્યપ્રાંતો બિહાર ઓરિસ્સા વગેરે પ્રાંતોનાં ચોક્કસ ગામડાંઓનાં જીવનની પરિસ્થિતિની તપાસ કરતાં ચોંકાવનારી વિગતો મળી આવી છે. આ તપાસ ત્યાં રહેતા ને લોકોમાં જાતે કામ કરતા વૈદ્યકીય માણસો મારફતે જ કરવામાં આવેલી છે.

આ લયંકરતા પૂરેપૂરી સમજવા એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે દર દશ વર્ષે હિંદની વસ્તી સાડાત્રણ કરોડના દરે વધતી જ જાય છે ને નિર્વાહનાં સાધનો ને ખોરાકની ચીજો એ જ પ્રમાણમાં વધારો દર્શાવતી નથી. વળી હિંદની પ્રજા પોતાને જોઈતો ખોરાક ઉત્પન્ન કરી લેવા માટે શારીરિક દૃષ્ટિએ અશક્ત છે. એટલે પ્રજાકીય આરોગ્ય મુધારી તેમની પાસે અસરકારક કામ કરાવી ખોરાકનાં સાધનો વધારવા કે વધતી જતી વસ્તી અટકાવવા માટે ખાસ પગલાં ભરવામાં ન આવે તો હિંદની ચોક્કસ ખૂરી દશા ચવાની જ કે ઇન્જિનની પેંકે કોઈ લયંકર રોગચાળો ફાટી નીકળવાનો.

અત્યારની વિગતો

રોગચાળો ને ગરીબાઈનાં વિનાશક તત્ત્વો ખૂબ જ વધી ગયાં છે. એ માટે પંજાબનાં ૮૩, સંયુક્ત પ્રાંતોનાં ૮૮, મધ્ય પ્રાંતોનાં ૮૨, બિહાર ને ઓરિસ્સાનાં ૩૭, બંગાળનાં ૬૬, આસામનાં ૪૮ ને મદ્રાસનાં ૭૬ ગામડાંની ઝીણવટભરી તપાસનાં પરિણામોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. પંજાબનાં ઉપર જણાવેલાં ગામડાંની કુલ વસ્તી ૧૦૮૮૧૩ હતી; સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૫૨૦૫૫, મધ્યપ્રાંતોમાં ૮૫૩૫૧; બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૩૫૭૪૮, બંગાળમાં ૭૩૬૨૧; આસામમાં ૨૨૫૫૨ ને મદ્રાસમાં ૧૭૮૬૫૬ હતી.

આ ગામડાંની વસ્તીમાંથી પંજાબમાં ૪૮ ટકા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૪૦ ટકા, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૩૨ ટકા, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૪૨ ટકા, બંગાળમાં ૨૨ ટકા, આસામમાં ૫૩ ટકા ને મદ્રાસમાં ૪૬ ટકા માણસોનાં શરીરનું બધારણ સારું ગણી શકાય. નવજા બધારણવાળા મનુષ્યોનું પ્રમાણ પંજાબમાં ૩૮ ટકા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૩૬ ટકા, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૫૦ ટકા, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૪૦ ટકા, બંગાળમાં ૪૭ ટકા, આસામમાં ૩૮ ટકા ને મદ્રાસમાં ૩૩ ટકા જણાયું હતું. તદ્દન ખરાબ બાંધવાળા લોકોનું પ્રમાણ

પંજાબમાં ૨૦ ટકા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૨૧ ટકા, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૧૮ ટકા, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૧૮ ટકા, બંગાળમાં ૩૧ ટકા, આસામમાં ૧૬ ટકા ને મદ્રાસમાં ૧૮ ટકા માલુમ પડ્યું છે.

આ આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે જે ગામડાંઓની બારીક તપાસ કરવામાં આવી છે તેમાંથી આસામનાં ગામડાંઓ સિવાય બીજા દરેક પ્રાંતમાં અર્ધી કરતાં પણ ઓછી વસ્તી સારું શારીરિક બંધારણ ધરાવે છે. બંગાળની અંદર માત્ર ૨૨ ટકા વસ્તી જ રોગના હુમલા સામે સફળતાથી બાચ બીટી શકે એવું શારીરિક બંધારણ ધરાવે છે. બાકીના ૭૮ ટકા માણસોને હરપણે રોગના ભોગ ચઢ પડવાની ધાસ્તી ઝંખતી જ હોય છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ બિતારતા બાંધાની વસ્તીના આંકડા જોતાં શક્તિશાળી મનુરવર્ગની બાંહે જ આશા રાખી શકાય એમ છે. એટલે એ લોકોની તંદુરસ્તી સુધારવા તાબડોલ પર્ણે લેવામાં ન આવે તો શારીરિક નિર્માલ્યતા વધતી જ જશે ને કેટલી વિષમ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે તે કહી શકાય નહિ.

હિંદ ઉપર ચમરાજનો દંડ ઉગામેલો જ રહ્યો છે એ વસ્તુ બારે મરણપ્રમાણથી જ કળી શકાય તેમ છે. બીજા પ્રગતિમાન દેશોની સરખામણીમાં તો એ હકીકત બંધકર છે જ. ઇસ્વીસન ૧૯૨૯માં બ્રિટિશ હિંદમાં મરણપ્રમાણ દર માઇલે ૨૫૯૫ ટકા હતું, ને ઇસ્વીસન ૧૯૩૦માં દર માઇલે ૨૬૮૫ ટકા હતું; જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં માત્ર ૧૨ ટકા ને ન્યુઝીલેન્ડમાં માત્ર ૯ જ ટકા હતું. વધારે દુઃખદાયક બીના તો એ છે કે ઇસ્વીસન ૧૯૩૦માં ૪૩ ટકા મરણો તો પાંચ વર્ષની અંદરનાં બાળકોનાં હતાં.

આ બીનાની પછીતે ગળબ દર્દની કરણ કથનીઓ છુપાયેલી છે. તપાસના બાર મહિનાના ગાળા દરમિયાન પંજાબ ને બીજા પ્રાંતોમાં ચોક્કસ ગામડાંઓમાં બાળમરણ પ્રમાણ દર હજારે પંજાબમાં ૨૦૬.૨૬, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૩૦૩.૦૬, મધ્ય પ્રાંતોમાં ૨૯૫.૫૯, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૨૪૨.૫૨, બંગાળમાં ૧૮૯.૧૫, આસામમાં ૨૫૮.૩ ને મદ્રાસમાં ૧૮૨.૯૧ હતું.

આ હૃદયભેદક અવનવિનાશ મુખ્યત્વે બાળલગ્નની અદીને આભારી છે. બાળમાતાની વય એમાં મુખ્ય ભાગ બજાવે છે. સોળ ને સત્તર વર્ષની કાચી વયે તે સોમાન્ય રીતે માતા બને છે. એવી બાળમાતાઓનું મરણપ્રમાણ પંજાબમાં દર હજાર બાળકે ૧૮૭૩, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૧૮, મધ્યપ્રાંતોમાં ૮.૧૮, બિહાર ને ઓરિસ્સામાં ૨૬.૫૭, બંગાળમાં ૪૯.૧૬, આસામમાં ૨૬.૪૦ ને મદ્રાસમાં ૧૪.૩૯ હતું.

અવધાની દષ્ટિએ જોવા ઉપરાંત એ બંધકર મરણપ્રમાણ આર્થિક સાધનોનો બંધકર વિનાશ દર્શાવે છે. હિંદમાં હાલ વધતા જતા વસ્તીપ્રમાણથી પરદેશી અવલોકનકારો ચોંકા ગયા છે, એમાં કંઈ નવાઈ નથી. ફ્રેંચ લેખક મો. મોરીસ ડેકાંબ્રા લખે છે કે—“કોઈ પણ દેશના આંકડાઓએ મને આટલો ચોંકાવી મૂક્યો નથી. ઇસ્વીસન ૧૮૭૭માં વીસ કરોડ હિંદીઓ હતા; ઇસ્વીસન ૧૯૨૧માં એમની સંખ્યા ૩૨ કરોડથી પણ વધી જવા પામી છે. પૂરતા પોષક તત્ત્વ વિના આ નવી પ્રજા છેક જ નિર્માલ્ય પ્રગટ થવા પામી છે. બાલ્યાવસ્થામાં પરણાવી દીધેલાં બાળકોની પ્રજા નિર્વીર નીપજે છે. પંજાબ ને બીજા

અંધ, અતુકરણ, કરનાર, પ્રાંતોને, પડકાર, કરવાનું મને મન થયું નય છે કે આટલી બધી પ્રત્યેક્ષ, વધારી ન મૂકા. અત્યારની તમારી ભયંકર દશામાં ઝડપથી છોડાઈ વધારે કાંઈ જ કાપદો નથી. યુરોપિયન વિજ્ઞાનીઓ એ જોઈ આશ્ચર્યચકિત બની ગય છે.

અભ્યાસની જરૂર

શારીરિક શક્તિ વધારે ને હિંદીઓને નિર્માલ્યતામાંથી બચાવી લે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા અગત્યની બાબતોનો અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. અત્યારે શારીરિક અશક્તિ ને નિર્માલ્યતા શાથી ઘૂસી જવા પામી છે તેની બારીક તપાસ કરવી ઘટે છે. નિષ્ણાત અવલોકનકારો ઠોકા ઠોકાને કહે છે કે આ દશા દિવસે દિવસે ભયંકર બનતી ગય છે. સ્વરાજ્ય કે ઉદ્યોગોની પુનર્ધટના હિંદુનું શ્રેય નહિ કરી શકે. નવી રાજકીય પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવા બે શારીરિક શક્તિ નહિ હોય તો રાજકીય પ્રગતિ કે ઔદ્યોગિક વિકાસનો બિલકુલ અર્થ સરશે નહિ. હિંદીઓ, પોતાનાં ખેતરો નહિ ખેડી શકે કે કારખાનાં નહિ ચલાવી શકે, તો ખીજ કશાથી પણ લાભ થવાનો નથી.

તપાસસમિતિ આ ભયંકર પરિસ્થિતિનાં કારણો શોધી કાઢી ઉપાયો સૂચવશે. માટે નાણાંબીડનું બહાનું કાઢી એ મહત્વનો પ્રશ્ન બોળે નાખવામાં ખોટી કરકસર છે. હિંદી સરકારના આરોગ્ય ખાતાને વૈદ્યકીય નિરીક્ષકો કે પ્રબળનોને પોતાને મરી પરવારતી શક્તિ ટકાવી રાખવાના, પ્રયત્નો કરતાં મદદરૂપ થવા એવી કોઈ તપાસસમિતિની જરૂર હોય, તો એવો સુંદર ઉપાય લોકોના હાથમાં મૂકતાં માત્ર નાણાંબીડનું બહાનું કાઢવામાં આવે- તો તે અક્ષમ્ય છે. x

(૩) ફરમાસુ આબાદી-કરકસરની વ્યવસ્થિત યોજના

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કોંગ્રેસે થોડા દિવસો ઉપર જ પોતાની બેઠક ખતમ કરી. અમેરિકાનાં ઇતિહાસમાં આ સો દિવસો અજોડ હતા. કોંગ્રેસનો કાર્યક્રમ કામકાજથી ભરપૂર હતો. શાંતિના ગાળામાં નિર્ણયાત્મક પ્રસંગો આટલી ઝડપે કદી ચે બન્યા નથી. પ્રમુખ ફ્રેંકલીન ડી. રૂઝવેલ્ટની કારકિર્દી શરૂ થતાં જ માર્ચની નવમી તારીખે કોંગ્રેસની એક ખાસ બેઠક બોલાવવામાં આવી ને સત્તર ખાસ કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ જાતે તો તેમાંના માત્ર ત્રણ જ ખરડા રજૂ કર્યા હતા.

આ પ્રમાણે પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની આગેવાની નીચે છેલ્લી કોંગ્રેસે જેટલા કાયદા પસાર કર્યા એટલા પહેલાં કોંગ્રેસની કોઈ પણ બેઠકમાં પસાર થવા નહોતા. આ વખતની ઝડપથી તો જનતા દિગ્બુદ બની ગઈ છે. દૂકામાં, કોંગ્રેસે સોનાનું ધોરણ મૂકી દીધું, કાયદા દ્વારા ભાવ જાંચા રાખવા પ્રયત્ન કર્યો, સરકારી ખર્ચમાં કાપકુપ કરી, ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધાર માટે ખાસ કરાવેા કર્યા, સંકેત નિવારણ માટે સરકારી ત્રિજ્ઞેરીમાંથી ભરપટ્ટે નાણાં આપ્યાં ને ખાનગી રેલોને જાહેર અવસ્થા નીચે મૂકી દીધી.

સાથી વધારે અગત્યનું

આ બધા કાયદાઓ ખૂબ જ અગત્યના છે, પરંતુ તેમાંય ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધારનો કાયદો

અતિ મહત્ત્વ ધરાવે છે. એ કાયદા પર સહી કરતાં પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે જાહેર કર્યું હતું કે “ આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધારના કાયદાને ઇતિહાસ સૌથી મહત્ત્વનો લેખણે: અમેરિકન કોંગ્રેસે ભારે પરિણામો લાવે એવો બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કદી ચે છપ્પો નથી. ”

આ કાયદા દ્વારા ખાણો ને કારખાનામાંથી પેદા થતા માલ ઉપર ચોક્કસ દેખરેખ રાખવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામાં આવી છે. કેટલો માલ પેદા કરવો ને કેટલી કિંમતે વેચવો તે પ્રમુખે નક્કી કરવાનું છે. કયાં બજારોમાં વેચાણ કરવું ને મજૂરીના દર કેટલા આપવા તે પણ પ્રમુખે નિર્ણય કરવાનો. દરેક જાણુને સરકારી લાઇસન્સ લેવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે. જો કોઇ માણસ લાયસન્સ વગર કામ કરે તો તેનો દરરોજના ૧૫૦૦ રૂપિયા સુધી દંડ ને છ મહિના સુધીની સજા ફરમાવી શકાય. આવાં લાયસન્સો રદ કરવાની પણ સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે.

આ કાયદાનો ખેવડો હેતુ છે. સહકાર દ્વારા ઉદ્યોગોને નફાકારક પાયા ઉપર મૂકી દેવાનું તેનું ધ્યેય છે. સાથે સાથે જનતાનો તેમજ મજૂરોનો ઉદ્યોગના નવા વેગમાં બચાવ કરવાનો છે. આમાંનો પહેલો હેતુ ઉદ્યોગીને ભેગા મળવા દઇ વ્યાપારી મંડળો સ્થાપી બર આણી શકાશે. એ લોકો પોતાનાં ધારાધારણો નક્કી કરશે પછીથી તેને કાયદાનું સ્વરૂપ અપાશે. એ મંડળો મારફતે જ મજૂરીના દર, કામના ક્લાકો, વેચવાની રીતિઓ તથા કામકાજની સગવડો મુકરર કરવામાં આવશે. આ ધારાધારણો એ મંડળો જ પ્રમુખના ચોક્કસ પ્રતિનિધિની બહાલી માટે રજૂ કરશે.

જનતાનું રક્ષણ

ઔદ્યોગિક ધારાધારણો ને કિંમતનો નિર્ણય સરકારની દેખરેખ નીચે ચવાથી સામાન્ય જનતાને પુષ્કળ રક્ષણ મળશે. કામકાજની સગવડ, મજૂરીના ક્લાકો, દરો ને બીજી વિગતો વગેરે ઉપર સરકારી નજર રહેવાથી મજૂરોને પણ રાહત મળશે. ખેશક, ઔદ્યોગિક ને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ અનુસાર એમાં અવારનવાર ધટતા ફેરફારો કરવામાં આવશે જ.

છતાં આ કાયદાની પૂરેપૂરી અસર તો અમલદારી શક્તિ ઉપર જ નહીં, અર્વાચીન અમેરિકન ઉદ્યોગો ઉપર વિશાળ સત્તાઓ અજમાવવાનો અધિકાર પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે જનરલ લુ. એસ. બ્રેનસનને આપ્યો છે. એ સૈનિક, વકીલ તેમજ ધંધાદારી છે. ન્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે મહાન જગતયુદ્ધમાં અંપલાવ્યું હતું ત્યારે તેમણે પોતાની ગજબ વ્યવસ્થાશક્તિનો પરચો કરાવ્યો હતો. વિલ્સન સરકાર ને મિત્રરાજ્યોના બીજા સેનાપતિઓએ તેમનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં હતાં.

જનરલ બ્રેનસનનું મુખ્ય કામ તો પસંદગી દ્વારા લશ્કરી ભરતી કરવાનું હતું. એમની યોજના મુજબ લગભગ વીસ લાખ લશ્કરીઓ યુદ્ધ માટે યુરોપ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. પાછલા ભાગમાં તેમણે લડાઇને લગતા ધંધાઓના ખાતામાં સેવા આપી. ધંધો કરવાની પ્રમાણિક રીત ને સીધી વાત કરવાની ટેવ માટે તેમણે નામ કાઢ્યું હતું. થોડા વખત પહેલાં જ એક મોટા લોખંડના વ્યાપારીને તેમણે રોકડું પરખાવી દીધું હતું. એક-દમ દસ લાખ માણસોને રોજ અપાવવાની તેમણે યોજના ધડી છે. પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટને લુ બ્રેનસન કરતાં બીજો વધારે શક્તિવાન માણસ મળવો મુશ્કેલ હતો.

અમેરિકન ઉદ્યોગોમાં ભૂતકાળમાં કામદારો તરફ જેટલું લક્ષ આપવામાં આવતું તે કરતાં આ કાયદો થવાથી શેડીઆઓને વધારે ધ્યાન આપવાની તે તેમની સગવડો વધારે સાચવવાની ફરજ પડશે. વળી અર્વાચીન ઉદ્યોગોમાં જે વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે તે કરતાં બધો વ્યવહાર મજબૂત બનાવવાની પણ જરૂર પડશે. બદલામાં કાચા માલની કિંમતનું ધોરણ એવું ટકાવી રાખવામાં આવશે કે તેમને નફો મળે જ. ચાલુ ભાવની ગણતરીથી તેઓ ગમે તેટલા ધંધામાં ઝંપલાવી શકશે.

મજૂરોમાં કામ કરવાની આવડત હશે તો તેમને સારી રોજ, થોડી મહેનત ને યોગ્ય સગવડો જરૂર મળશે. એમનાં મજૂર મહાજનોને ચોક્કસ ઉત્તેજન મળશે. વ્યવસ્થાપકોને મજૂરોની ફરિયાદો સાંભળવી જ પડશે.

વૌશિંગ્ટનની સરકાર આ કાયદા દ્વારા બેકારી ઘટશે એમ માને છે. કામધંધો સ્થિર થશે. શિયાળા પહેલાં ચાલીસ લાખ બેકારોને ધંધે લગાડવાનો જનરલ જેનસને નિશ્ચય કર્યો છે.

સામાન્ય જનતા આ ઔદ્યોગિક ગોજનાની પ્રથમ અસર કાચા માલના ભાવ ચડવાથી અનુભવશે. પરિણામે મજૂરીના દર પગાર ને નફો પણ વધશે જ.

ઉદ્યોગોનું નિયમન

અત્યારે રાષ્ટ્ર ભયંકર બીડામાંથી પસાર ચર્ધ રહ્યું છે. એક રાજ્ય બીજા રાજ્ય સાથે છૂટથી વ્યાપાર કરી શકે તે માટે નડતાં બંધનો દૂર કરવા કોન્ગ્રેસ પ્રયાસ કરી રહી છે. અત્યારે એવાં નડતરોથી વ્યાપાર ઘટી રહ્યો છે તે ભવિષ્યમાં વધશે. વ્યાપારી મંડળોમાં સહકારથી કામ થશે એટલે ઉદ્યોગો વ્યવસ્થિત બનશે. સરકારી દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થા સચવાવાથી મજૂરોની સંવશક્તિ વધશે. હરીફાર્થની અયોગ્ય રીતો વિસારે પડશે. બેકારી ઘટશે ને સદંતર નાશુદ થશે. મજૂરીનું ધોરણ સુધરશે. નૈસર્ગિક સાધનોનો વિકાસ સાધવાથી વ્યાપારો નવચેતન પામશે. આ બધા આદર્શો બર લાવવાની ધારણાથી જ આ ઔદ્યોગિક કાયદો ઘડાયો છે. એ દ્વારા રાજનીતિનું દર્શિર્બિંદુ ઘણું જ વિશાળ બનાવી દેવામાં આવ્યું છે ને એનો અમલ કરવા ધણી જ વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

ધંધા પરનો આ અંકુશ કાયમનો નથી, મંદીનું સંકટ દૂર થતાં જ આ કાયદો નરમ કરવામાં આવશે ને તે દ્વારા મળેલા અનુભવો ઉપર નવી યોજના ઘડી કાઢવામાં આવશે.

ચોક્કસ કરકસર

વ્યાપારધંધા ઉપર વધતા જતા સામાજિક દાબને પરિણામે જ આ કાયદો અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. અત્યારના કાયદાની કલ્પનામાં વખત જતાં જરૂરી ફેરફારો કરવામાં આવશે જ. બીજી બધી જ અર્વાચીન ઔદ્યોગિક પ્રગ્લઓની માફક અમેરિકા થોડા જ દશકામાં ધંધામાં વ્યક્તિગત સત્તાને ઘટતી ને જાહેર સત્તાને વધતી જશે. અત્યારે આપણે અમેરિકામાં રાષ્ટ્રીય ને સામુદાયિક તત્ત્વનો શંભુમેળો જોઈએ છીએ: ચોક્કસ કરકસરની ત્યાં યોજના વિચારાય છે, ઔદ્યોગિક યોજનામાં સહકાર દ્વારા સામાજિક કાણુ કેળવવો એ અત્યારના વ્યાપારધંધાનું કાયમનું તત્ત્વ જણાય છે. તેથી જ આ અને તેને લગતા બીજા કાયદાઓને ક્રાંતિકારી લેખવામાં આવે છે.

ઔદ્યોગિક પુનર્ધટના માટેના આ કામદાની સાથે સાથે ત્રણ કરોડ ડૉલરનાં બહેર કામે ઉપાધાની યોજના બહાર પાડવામાં આવી છે. ને એને માટે નાણાંની ભોગવાઈ વ્યાજીકાં બોડ કાઢી કરવામાં આવી છે.

ચોક્કસ કામ પ્રથમ શરૂ કરવાને માટે પ્રમુખને બહોળી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. રાજમાર્ગી, બાગબગીચાઓ, રનાનગૃહો, બહેર મકાનો વગેરેનું બાંધકામ કે સમારકામ ચાલુ કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે. નૈસર્ગિક સાધનોની ખીલાવટ કરવાનું હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. એમાં પાણી સ્વચ્છ બનાવી પહોંતિસર પૂરું પાડવાની તેમ જ મેલું પાણી કાઢવાની યોજનાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પાણીમાંથી વિજળીક શક્તિ પેદા કરવાના પ્રયત્નો પણ કરવાના છે. નદીકિનારે બંદર બાંધી વેપાર ખીલવવાની તંબીજ પણ થવાની છે. જલપ્રલય સામે બચાવનાં સાધનો જ્યાં કરવાનાં છે. ગરીબવર્ગ માટે સારાં મકાનો બંધાવી ગંદકી દૂર કરવાની પણ ગોઠવણ છે.

લશ્કર ને નૌકાસૈન્ય

પ્રમુખની મરજીમાં આવે તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું નૌકાસૈન્ય વધારવાની તેમને સત્તા આપવામાં આવી છે. લશ્કર તેમ જ નૌકાસૈન્ય માટે વિમાનો ખરીદવાની પણ તેમને છૂટ આપવામાં આવી છે. લશ્કરી સરસામાન ખરીદવાનું પણ તેમની મુનસફી પર છોડવામાં આવ્યું છે. બે વિદેશી સત્તાઓ સાથે કોલકરાર થાય તો લશ્કર ને નૌકાસૈન્યને સર્વાંગ સંપૂર્ણ બનાવવાની યોજનાઓ મોકુફ રાખવાની પણ પ્રમુખને પરવાનગી મળેલી છે.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૪) સંતશ્રી ઉપાસની મહારાજ અને હરિજનો

હરિજનોને અપનાવવાનો પ્રશ્ન હાલમાં ઘણો ચર્ચાય છે, અને તે બાબત ઘણો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. તે વખતે સંતશ્રીના સંતશ્રી ઉપાસની મહારાજની જીવનકલામાંથી લીધેલું નીચેનું અવતરણ બોધક અને ઉપયોગી થશે, એમ નાણી નીચે આપીએ છીએ.

“ચિન્તાસ્વામીને ત્યાં તમે લોકો દેવલોકો છો તેથી મારી પાસે આવવા લાગ્યા, અને હું તો દેવ નથી. મેં વિચાર્યું, જેમણે તો ખરા આ આપણી ઉપર દેવભાવ ક્યાં સુધી રાખે છે ? તેથી હું ગયો મહારણીને ઘરે. હું સારો હતો. તમારા ત્રાસને લીધે મહારણીને ત્યાં મારે જવું પડ્યું. એટલે એક રીતે તમે જ મને મહારણીના ઘરમાં લાદ્યો. મને લાગ્યું કે હવે આપણે મહારાના ઘરમાં છીએ તેથી હવે આ લોકો આવશે નહિ. જેહં તો, તમે લોકો મહારાના ઘરમાં આવવા લાગ્યા. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે હવે ભંગીઆના ઘરમાં જઈ જઈએ. એમ કરીશ એટલે તો નહિ આવે. મારે તો ભંગીઆ અને પાછાણો બંધા સરખા જ થઈ પડ્યા જેહં તો તમે લોકો ભંગીઆના ઘરમાં આવ્યા. એ પરથી શું સાબીત થયું ? ત્યાંનું જે હોય તે ત્યાં જાય છે. (જેથલ્યા તેયે જાત અસતે.) એ કહેવત પ્રમાણે મૂળના આપણે બધા ભંગીના ઘરમાંના જ છીએ. ત્યાંથી ડેટલોક વખત સુધી જુદા જુદા જન્મો લઈ ચક્રર ફરતા ફરતા ફરી પહેલે ઠેકાણે ભંગીઆના ઘરમાં આવ્યા. ભંગી લોકો કોણ હોય છે ? સાક્ષાત્ પરમેશ્વર. આપણામાં પરમેશ્વરી અંશ બહુ ઝોઝો, પણ ભંગીઓમાં પરમેશ્વરી અવસ્થા વધારે છે. જ્યાં સહનશક્તિ વધારે ત્યાં પરમેશ્વરી

* Dr. Sudhindra Bose: Prosperity to Order: The 'Planned' Economy' *Move-Free Press Journal*; 26th July, 1933.

અવસ્થા વધારે. બધામાં અપવિત્ર-અમંગલ શું ? તો નરક. તે તમારો જ દસ્ત તમારી પાસે હોય તે સહન થતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તમારી સ્ત્રીઓ, છોકરાંની ગુદા ધોતાં નાક મરડે છે. એટલે એટલું પણ તમારાથી સહન થતું નથી અને ભંગી લોકો તમોએ કાઢેલી વિદ્યાની ટોપલીની ટોપલીઓ રોજ કાઢે છે, એટલે એવાં ભયંકર દુર્ગંધ તે લોકો સહન કરી શકે છે ને ? ત્યારે તે લોકો સહન કરી શકે છે માટે તેમનામાં ધૃત્વરી અવસ્થા વધારે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તમોને સાધારણ ઠંડું થઈ ગયેલું અથવા વાસી અન્ન ભાવતું નથી અને તમારા જ ઘરમાંનાં વાસી, અછાંઈ, ઓટ્યાં, ઊતરી ગયેલાં, ગંધાતાં શાક દાળ વગેરે બગડી ગયેલ અન્ન, તે તમારા ઘરનો સ્ત્રીવર્ગ સવારમાં જ તમારું પાપખાતું ઝાડવા ભંગડી આવે એટલે તેને ગળે ધાલે છે. સારું તાજું અન્ન તેમને તમો કદી ખવરાવતાં નથી, તે બિચારા તેવું જ વાસી બગડી ગયેલું ઘેર લઈ જઈ ખાય છે. આ હું કાંઈ ઉપરઉપરનું કહું છું. એમ નથી. અહીંની ભંગડીઓને ખાતાં જોઈ છે, તેમનાં છોકરાછોકરી, કેટલીક સ્ત્રીઓ ગામમાંનું એવું જ કંઈ વાસી બગડી ગયેલું નવદસ વાગ્યે ખાતાં એકાં હતાં. સહેજ હું તે બાબતેથી જતો હતો ત્યારે જોયું. મેં ત્યાં એમની પાસે ઊભા રહી તેમને પૂછ્યું : “તમો આ ક્યાંનું અન્ન ખાઓ છો ?” ત્યારે તેણે કહ્યું : “ગામનાં સ્ત્રીલોકોએ આપેલું.” પછી તે અન્ન જોઈને જ મને બહુ ખરાબ લાગ્યું. પછી મેં નીચે બેસી તે અન્નનાં પદાર્થોનાં કાંઈક સ્વાદ લઈ જોયો તો મોંમાં સુદાં ધલાય નહિ એટલું બધું તે બગડી ઊતરી ગયેલું હતું. તેમની મને બહુ દયા આવવા લાગી આ હાલની વાત નથી. હું જ્યારે મહારાષ્ટ્રની બ્રૂંડીમાં રહેતો હતો ત્યારે હું અહીં રોજ ફેરી મારવા આવતો જ હતો તે વખતની આ વાત છે. ફાગણ ચૈત્રની આ વાત છે. હવે તો શું ? તે બિચારાઓને તમો લોકો રોજ સુગ્રાસ (સારું સારું) ખવરાવો છો પણ આ તમારું અન્ન સંતર્પણ કાંઈ ફોગટ જવાતું નથી. કારણ તે ભંગી એટલે પરમેશ્વર જ છે. તેમનું નામ ભંગી શાથી ? તો જો ભંગ થનાર (ભંગી બન્ય) તેનો ભંગ કરનાર (તેને ભંગનાર) અથવા ભંગ થનાર જે છે તેનું હરણ કરનાર જ તેને કહો. આ શુણ્ડ પરમેશ્વરે તેમનામાં મૂક્યો છે. માટે તેમનું નામ ભંગી એટલે કે આપણામાં જે ભંગ પામે એવું છે, ભંગ પામનાર એટલે અશસ્વત તેનું હરણ ફેરી એટલે તે ભંગ કરી એટલે તેનો નાશ કરી, અભંગ જે એટલે શાશ્વત, એટલે જ પરમાત્માની અવસ્થા આપનારા તે છે. તેથી ભંગી નામ પરમેશ્વરનું છે અને તે જ કામગીરી કરનારા છે, તે કઈ કામગીરી ? તો ભંગ પામનારું હરણ કરી આપણને અભંગ જ આપનારા તેથી તે પરમેશ્વર જ છે એમ સમજો. તે લોકોની આપણા લોકોને કદપના નથી અને ઊતરી ગયેલું બગડી ગયેલું અન્ન તેમને આપણે આપીએ છીએ; એટલે પરમેશ્વરને જ તેવું અન્ન ખવરાવ્યાં જેવું થયું. ભંગનો ભંગ કરનારા જે હોય છે તે પોતે અભંગ અવસ્થામાં જાય છે તેથી આપણે અભંગ અવસ્થામાંના સેંકડો જન્મ ચક્ર (ચકાકારે) ફરતા ફરતા ફરી તે ભંગીપદે એટલે જ ફરી પૂર્વવત્ આપણે અભંગ પદે જઈ રહ્યાં છીએ એમ ચોક્કસ સમજો.

આ સમયમાં મહારાજ પોતાનું ભંગીનું કામ ચોતે કરતા, ભંગીની શેરી વાળીજીડી સાફ કરતા, ભંગીનાં કપડાં ધોઈ આપતા, અને ભંગી સ્ત્રીને દળવામાં મદદ કરતા અને ઉચ્ચ વર્ણનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો તેમના દર્શને ભંગીવાડમાં આવતાં તે પણ તેમાં ભાગ લેતાં અને કેટલીક સમય દર ગુરુવારે અને દત્તના દિવસે ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ ભંગીની છોકરીઓને સ્નાન કરાવતી અને જમાડતી.

પૂના

શાન્તા કવિ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

[સમશ્લોકી અનુવાદ : મનનિકા દીકા સાથે]

કર્તા : બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

કાલિદાસની કૃતિઓને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના અનેક પ્રયાસ થયા છે. તે મહા-કવિની ભારતી જ કાંઈક એવી છે કે તેના ભોગી અન્ય ભાષાના સેવકો પાસે અનેક પ્રયત્નો કરાવે! માલવિકાગ્નિમિત્રને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આ ત્રીજો કે ચોથો પ્રયત્ન છે. પ્રથમ પ્રયત્ન ધણું કરીને સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગત વિદ્વાન રણછોડભાઈ ઉદયરામનો—સન ૧૮૭૦ જુલાઈમાં પ્રગટ થયો. બીજો પ્રયત્ન શ્રી પ્રાણશંકર અમૃતલાલ દીક્ષિતનો નોંધાયો છે; પણ તે અંચ મને પ્રાપ્ત થયો નથી. ત્રીજો એક હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયો છે—શ્રી કાકિયાવાડીનો—એમ એક યુવાન વિદ્વાન પાસેથી સાંભળ્યું છે. અને ત્યાર પછીનો પ્રયત્ન પ્રો. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનો. કાલિદાસની ભારતીને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ પ્રથમ તેમણે શાકુન્તલનો અનુવાદ કરી કર્યો, અને ત્યાર પછી પ્રસ્તુત માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકના અનુવાદ દ્વારા કરે છે. The Text of the 'Sakuntala'—નામનો તેઓશ્રીનો અંગ્રેજી નિબંધ પણ સંશોધકોના ધ્યાનયોગ્ય છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ સમશ્લોકી છે; અનુવાદ પછી મનનિકા નામની સ્વોપદ દીકા છે.

અનુવાદમાં પોતે જે આદર્શ મુખ્ય આગળ રાખ્યો છે તે પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર આપેલી આર્યામાં વ્યક્ત કર્યો છે: “ મૂલાનુગ્રિખ્ય વાંદ્વં રેખારંગપ્રભાદિ રચનામાં: ” આ આદર્શ માગી લે છે કે અનુવાદની આંકણી બરાબર કરવા માટે તેને મૂલ સાથે વિચારવો જોઈએ. નિવેદનમાં પણ પોતાની કૃતિના આવા વાચકોને તેઓ “ મહારા ઉત્તમ વાચકો ” કહે છે.

મનનિકા—૧૪૦ પાનાંની—(મૂળનો અનુવાદ ૧૦૦ પાનાંનો) ગ્રામીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અનેક પ્રશ્નોને નવીન રીતે ચર્ચવાનો પ્રયાસ કરે છે. આનો પૂરો ખ્યાલ આપવા માટે અને તેના વિવાદસ્થાનોનો ઉત્તરપક્ષ આપવા માટે લગભગ બીજાં એટલાં અથવા તેથી વધારે પાનાં વિવેચકને આપવાં પડે—જે આ સમાલોચનામાં અસ્થાને છે. છતાં તેમાંના કેટલાકનો નિર્દેશ આગળ ઉપર કરીશું. પણ આટલું તો અત્યારે પણ કહી શકાય કે તે અભ્યાસક પાસે ખૂબ સંશોધન કરાવે તેવી કૃતિ છે.

અનુવાદને તખ્તા લાયક બનાવવા માટે પ્રો. ઠાકોરે અંકોના પ્રારંભમાં સૂચનાઓ આપી છે; આ સૂચનાઓથી નાટકનું વસ્તુ પોતે સમજ્યા છે તે પ્રમાણે વાચકો અને પ્રયોગ-સાહસિકો માટે વિશદ કર્યું છે.

મૂળની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અનુવાદનું ‘ગુજરાતી-ચોપડી લેખ’ વાંચતાં તે વિશદ, સુસ્થિર અને રસિક નાટકની છાપ પાડે છે. આ ઉપરથી એ પણ દક્ષિત થાય છે કે ન્યાં ન્યાં

અનુવાદ મૂળના અર્થ, તાત્પર્ય, અને રસને અનુસરે છે અથવા આનો વિષાત ન થાય તેટલી જ છૂટ લે છે, અને ન્યાં ન્યાં કાલિદાસનાં લાક્ષણિક સુક્રોમંલ પ્રસાદનો લંગ ચતો નથી ત્યાં ત્યાં પ્રયાસ કૃતાર્થ છે.

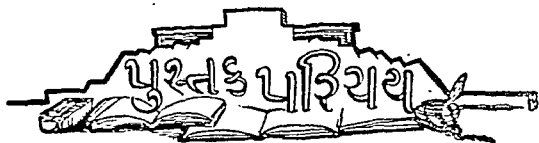
અનુવાદકે પ્રાચીન નાટ્ય કલાની ઝીણવટમાં પણ બિતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી તે દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ તપાસવા જેવી છે. આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં એમ લાગે છે કે અનુવાદકે નાટકો લજવવાની પ્રાચીન રૂઢિમાં નાન્દીનું ક્યાં સ્થાન હતું તેની ગવેષણાનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યો નથી. કાલિદાસની આધુનિક પ્રતિઓમાં આદ્ય શ્લોક પછી ‘નાન્દનતે’ આવે છે તે ખરું; પણ તેની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં પ્રાચીનરૂઢિ પ્રમાણે પ્રથમ ‘નાન્દનતે’ આવે છે, અને કાલિદાસના યુગની પણ એ જ રૂઢિ હતી, અને નાટ્યશાસ્ત્રને પણ તે જ સંમત છે. આ વિષે સાક્ષરશ્રી. કેશવલાલભાઈએ જે પદ્ધતિ સ્વીકારી છે તે જ યોગ્ય છે. આ પ્રશ્ન અમુક શબ્દોને કેવળ આગળ પાછળ મૂકવાનો નથી પણ નાટકના પ્રયોગમાં પૂર્વરંગનું જે મહત્ત્વનું અને આહ્વાદક સ્થાન હતું તેને સમજવાનો છે. સંક્ષેપમાં પ્રથમ શ્લોક તે નાન્દી નહિ. (આ વિષેની વધારે વિગત જાણવા માટે જુઓ: સાહિત્ય દર્પણ [નિ. સા.] પરિ. ૬, પૃ. ૨૭૬-૮૦. તથા ના. શા. અ. પ.)

આ જ દૃષ્ટિએ બીજો દાખલો: મૂળમાં સૂત્રધાર—કાલિદાસગચ્છિતવસ્તુ માલવિકાગ્નિમિત્ર નામ નાટકં.....પ્રયોક્તવ્યમ્ । આનો અનુવાદ “ કાલિદાસરચના માલવિકાગ્નિમિત્ર નામે નાટક.....લજવવા ફરમાવ્યું છે. ” ભાષાન્તર તરીકે આમાં બહુ દોષ જેવું નથી; પણ આપણે જો નાટકનો, પ્રાચીનોનો ખ્યાલ ધ્યાનમાં લઈએ તો વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે: ‘નાટક એટલે કે નટોની કૃતિ-નટોની કળા-નટો પ્રયોજે તે નાટક. નાટ્ય એટલે ચતુર્વિધ અભિનયથી અવસ્થાની અનુકૃતિ. આમાં કવિનો હિસ્સો વાચિક અભિનયનું ઉપાદાન આપવાનો-સંક્ષેપમાં કાલિદાસ પોતે સૂચવે છે તે પ્રમાણે વસ્તુ ગુંથી આપવાનો. નાટકના આકારવાળી સાહિત્યરચના-પ્રયોગની અપેક્ષા સાથે અથવા-વિના, એ અર્થમાં આજનો નાટક શબ્દનો ઉપયોગ સાચો;-પણ પ્રયોગરસિક પ્રાચીનો તો નટોથી વસ્તુ લજવાય ત્યારે જ નાટક થયું માનતાં. [જુઓ વધારે વિગત માટે મારો લેખ: “ કાવ્ય વિષે કેટલુંક જૂનું અને નવું ” ‘પ્રસ્થાન’ પુ. ૩. પૃ. ૧૦૯-૧૦.] એટલે જો અનુવાદ ‘કાલિદાસે જેનું વસ્તુ ગુંથી આપ્યું છે’-એમ મૂળ શબ્દોને વળગી રહી કર્યો હોત તો તે વસ્તુચિત્તિને અનુકૂળ થાત.

સમશ્લોકી અનુવાદમાં જે સ્પષ્ટતા અને મૂળનો ભાવ સાચવવાની શક્તિ છે તેના ઉદાહરણરૂપે પ્રથમ આશીર્વાદનો શ્લોક અને સંસ્કૃતનો દરેક વિદ્યાર્થી જાણે છે તે પુરાણ-મિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્ ।ના અનુવાદો જુઓ. બીજો આ પ્રમાણે:

ઉપજાતિ

પુરાણુ તે હોય ન સર્વ રૂઢું,
નવીન તેથી જ ન કાવ્ય રૂઢું;
સેવે નવું જૂનું સુ-ધી કરીને,
મૂઢો જ દોરાય પરાઈ શુદ્ધિ.

જીવનમાંથી જડેલી : ખંડ ૧-૨ સાથે:—

લેખક: સૌ. લીલાવતી મુનશી. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા. અમદાવાદ કિં ૩. ૨-૮-૦

બન્ને ખંડમાં ચઢને સત્તર વાર્તા છે. તેમાંની પહેલી “પૈસા છે ?” એ વાર્તા “કાષ્ઠ અંગ્રેજ વાર્તાનું રમરથ રહી ગયેલું તેના પરથી લખાઈ છે.” બાકીની વાર્તાઓ સ્વતંત્ર છે અને તે ‘ગુજરાત’ માસિકમાં છપાઈ છે. છેલ્લી વાર્તા “જીર્ણ મંદિર ને યાત્રાળુ” શ્રીમતી લીલાવતી અને શ્રી મુનશી બન્નેએ સાથે રહી લખી છે.

આ વાર્તામાં મુખ્યત્વે વર્તમાન ગુજરાતની સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો છે અને વર્તમાન ગુજરાતની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો છે. માત્ર “બે બહેનોની કથા” અને “જીવનની સંધ્યાએ કૃષ્ણ” એ પ્રાચીન વસ્તુ ઉપરથી રચેલી છે. ધણીખરી વાર્તાઓ શોકાન્ત કે હેવટ શોકમય છે.

લગભગ બધી જ વાર્તાઓનું કાર્યનું ક્ષેત્ર મોટાં શહેરો જ છે. પહેલી વાર્તા “પૈસા છે ?” નું સ્થળ ખેડબજા જેવું નાનું ગામ છે પણ ત્યાં પણ વાતાવરણ અને પાત્રો શહેરનાં જ છે. “જ્યોત્સના જીવનવિકાસ” અને “નિર્જનતા”માં પાત્રો મૂળ ગામડાનાં છે એ ખરું, પણ તે ગામડું છોડી શહેરમાં પોતાનું કામ કરે છે. નહિતર પણ વાર્તાઓનું વાતાવરણ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે લેખકને ગામ કરતાં શહેરનો પરિચય વધારે છે. તે સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે સ્વભાવ અને બનાવોના દૈવિય માટે શહેર વધારે અનુકૂળ છે.

“પૈસા છે ?” અને “ઉપકાર” એ વાર્તાઓનાં મુખ્ય પાત્રોનું માનસ વિલક્ષણ ગણાય. “પૈસા છે ?” માં મધુ એક જ વાર માધવીને મળીને તેને પરણવાનું શક્ય માની લે, અને એ શક્યતાને લીધે પગે પડેલી ચન્દ્રાને તરછોડે એ શક્ય લાગતું નથી. તેવી જ રીતે “ઉપકાર”માં જનમેજય ને યદુનંદન બન્નેનાં માનસો અને વિશેષ કરીને યદુનંદનનું માનસ આત્મઘાત સુધી સ્વાભાવિક રીતે પહોંચતું જણાતું નથી. “સ્નેહનું બન્ધન” માં સાધુરામ હેવટે જતો રહે છે તે પણ સ્વાભાવિક લાગતું નથી. “આત્મભોગની કિંમત” માં વિશાળાને ભોગવવાની રીત જરા કૃત્રિમ અને પારદર્શક, જણાઈ આવે એવી છે, છતાં વિશાળા ભોગવાય છે તે નવાઈ લાગે છે. “સત્યાગ્રહ” માં વાર્તાનો વળાંક આકર્ષક છે, પણ સુજનભાઈ અસહકારમાં જોડાયા એ માત્ર એક નવું રમકડાનું આકર્ષણ હતું, એવો નિર્ણય એ પાત્રને માટે વધારે પડતો સખ્ત અને અન્યાયી લાગે છે.

લેખકની વર્ણનશક્તિ સારી છે. સામાજિક અન્યાયના પ્રસંગે તેમની લાગણી તીવ્ર થાય છે અને તે મર્મભેદક કરુણ કે દાસ્ય કે કટાક્ષમાં સારી રીતે પ્રકટ થાય છે. વાર્તાના પ્રસંગોમાં સારી વિવિધતા છે. વાંચનાર વર્ગ તરફથી આ મંત્રકને આવકાર મળશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તણખા મંડળ ત્રીજું. અવશેષ, પ્રદીપ:—

કર્તા: ધૂમકેતુ. મળવાનું ઠેકાણું : ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીઝીરોડ : અમદાવાદ.
ક્રિંમત અનુક્રમે દોઢ-સવા-દોઢ.

તણખા મંડળ ત્રીજું આગલાં મંડળોના અનુસંધાનમાં છે. અવશેષમાં બીજામાં આપવી રહી ગયેલી, અને શરૂઆતમાં લખેલી, કદાચ કંઈ સુધારો માગે એવી વાર્તાઓ છે. પ્રદીપમાં કર્તાની સાધારણ કરતાં કંઈક લાંબી વાર્તા અને ટૂંકામાં ટૂંકાં પ્રસંગચિત્રો અને રેખાચિત્રો આપેલાં છે.

શ્રીયુત ધૂમકેતુ આપણા લેખકોમાં વાર્તાસાહિત્યમાં સારો ફાળો આપતા રહે છે. તેમની એટલી વાર્તાઓ નિયમિત પ્રકટતી રહે છે કે તેમના મનનાં વલણો તેમની શક્તિ અને તેની મર્યાદા હવે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીએ.

તેમની બધી વાર્તાઓમાંથી સૌથી આગળ પડતું લક્ષણ તે તેમનો ગામડાંની જિંદગીનો પરિચય અને તે માટેનું તેમનું આકર્ષણ છે. ગામડાંની નિર્દોષતા, તેની સરલતા, તેની સુધ્ધતા, તેની જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી કલા તે સર્વ માટેનો તેમનો પક્ષપાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમ છતાં તેઓ ગામડાંના દુર્યુલો તરફ દુર્લક્ષ કરતા નથી. તણખાની ‘સર્વનાંશ’ અને ‘અનાદિ અનંત’ પ્રદીપની ‘નવાં ખંડેર’ વાર્તામાં ગામડાંમાં પણ કેવાં પાપો ચાંચ છે તેનો ચિતાર છે.

આની સાથે કર્તાને કંઈક નવા જમાના તરફ તિરસ્કાર પણ છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે પશ્ચિમની અસરથી આપણે ત્યાં જે કાંઈ નવું ચલ્યું તે સર્વ અનિષ્ટ જ છે. શહેરના માણસો ગામડાંના માણસોને છેતરે છે, તેમને ચૂસે છે. શહેરના પુરુષો ગામડાંની સ્ત્રીઓને, અને ગરીબ સ્ત્રીઓને બગાડે જ છે વગેરે. આ હકીકત અમે તથ્યની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરી સાચી નથી માનતા, અને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શહેર ગામડા વચ્ચે નૈતિક ફરક બહુ મોટો હોય એમ માનવાને કશું કારણ નથી, બલકે કેટલીક બાબતોમાં શહેરને નવા વિચારો જાણવાનાં અને એ રીતે પ્રગતિ કરવાનાં જે સાધનો છે તે ગામડાને નથી અને ગામડા કરતાં શહેર કેટલીક બાબતોમાં ઊંચું છે.

કર્તાની ભાવ નિષ્પન્ન કરવાની રીતિ વિચારવા યોગ્ય છે. એ રીતિ બરાબર બતાવવા માટે અમે નીચે માત્ર તણખામાંથી તેનાં ઉદાહરણો આપીએ છીએ. ‘પ્રતાપ મહેલ’ની વાર્તામાં મોતી વારંવાર : “રંગુણ ! બેટા ! દાદાજી બોલાવે ” એ વાક્ય વારંવાર બોલે છે. તે એક જ લાગણીના આવેશમાં ગાંડી ચઢી ગઈ છે અને આ વાક્ય બોલ્યા કરે છે. પણ બીજી વાર્તામાં પણ લાગણી બતાવવા કર્તા એ ને એ જ યુક્તિ કહે છે. દાખલા તરીકે ‘કેસરી દળના નાયક’માં માજરૂટ વારંવાર “અજવાળું આવવા દો ” એમ કલા કરે છે. એ જ રીતે કેટલાંક પાત્રોને અમુક વસ્તુઓની લત લાગે છે. ‘એની કયા’ના નાયકને લાલ કરેણીની લત લાગી છે, ‘જીવનપરાજના નાયકને માલુકચોકની લત લાગી છે; ‘અદસ્ય સપ્તા’ની વાર્તાના નાયકને ‘કેહુ’ પડાવવાનો મોહ થયો છે. ‘પહેલેથી છેલ્લે સુધી’માં નાયક યુશાક્ષને વસ્તુસંગ્રહની લત લાગી છે. આ રીતે તેમનાં ધણાંખરાં પાત્રો જાણે વસ્તુથી મહીત (Obsessed) થયેલાં હોય છે, હવે એ ખરું છે કે સમાજમાં માણસ કાઈ વાર આવી

રીતે ગૃહીત થાય છે, પણ સાથે સમજવું જોઈએ કે આ કંઈક ઘેલછાને મળતું મનનું વલણ છે અને તે મનની દુરસ્તી દાખવતું નથી. તેમાં પણ આ, સાહિત્યમાં લાગણી બતાવવાની પદ્ધતિ બની જાય ત્યારે, વધારે વાંધાભરેલી બને છે. તેનાથી કલામાં એકવિધત અને કંઈક અંશે કૃત્રિમતા આવે છે. લાગણીના વલણમાં બુદ્ધિનું સ્વતંત્ર સ્ફુરણ અશક્ય બને છે.

કર્તાનું ખરું આકર્ષક અંગ તેમનાં વર્ણનોની સુંદરતા, તેમની ભાષાની વિશદતા, તેમના ગદ્યનો સંવાદ, તેમનો હિંદના અનેક પ્રાન્તોનો પરિચય, સમાજના અનેક થરો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગરીબ સ્થિતિના થરો સાથેનો સમભાવ એ છે. ગદ્યની અનેક રચનાઓના તેઓ અખતરા પણ કરે છે. કુદરતનાં વિવિધ અંગોનું સૌન્દર્ય તેમણે પારખ્યું છે અને અનુભવ્યું છે. આપણા સમાજનો ગરીબ ક્યારાયેલો વર્ગ કદાચ વસ્તુઓમાં રાચે છે, શા વિચારો કરે છે, અને કેવી 'લાગણીઓ અનુભવે છે તે તેઓ ચીતરે છે; પણ તે સાથે આ વાર્તાના વાચકોને એટલી ચેતવણી આપવી જોઈએ કે આવી વાર્તાઓ વાંચીને ગરીબ લોકો તરફ માત્ર મૃદુ લાગણીઓ કેળવવામાં જીવનનું સાર્થક્ય નથી. જેમ ખરચાણ-પણું એ એક વિલાસ છે, જેમ બુદ્ધિવિલાસ એ પણ એક વ્યસન ઘડ જાય, તેમ લાગણી-વિલાસ પણ એક ભોગવિલાસની વસ્તુ બની જાય છે; અને એવા માણસો સમાજને અને પોતાને વધારે હેતરે છે, કારણકે લાગણીને આચાર તરફ જતી અટકાવી તેના કલ્પનામય અનુભવમાં રાચીને તેઓ અટકી જાય છે, બહારથી લાગણી બતાવી એક પ્રકારનું કૃત્રિમ જીવન ગાળે છે. આપણા કાર્યમંદ દેશમાં આટલું કહેવાની અમે અત્રે તક લઈએ છીએ. સ્નેહયજ્ઞ. દિવ્યચક્ષુ. કોકિલા. પૂર્ણિમા:—

કર્તા: રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ; પ્રકાશક : પહેલાં ત્રણના મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ : નંદજીવન રાવપુરા, વડોદરા; અને છેલ્લાના શંભુલાલ જગશી શાહ, ગુર્જર મન્યરત્ન કાર્યાલય. કિંમત દરેકની રૂ. ૨-૮-૦

આ ચારેય પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે તે માટે કર્તા અને પ્રકાશકોને અભિનંદન ધટે છે. આ પૈકી પહેલાં બેનું અવલોકન પહેલાં 'પ્રસ્થાન'માં આવી ગયું છે. એટલે તે વિશે ફરી કહેવાનું કશું રહેતું નથી, છેલ્લાં બે વિશે અહીં ટૂંકામાં થોડું કહીશું.

કોકિલામાં પણ તે આગળની આ કર્તાની વાર્તા વિકસાવવાની રીતિ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. સાચા મિત્રો, સાચા સ્નેહવાળાં દંપતી, લોભી લાલચુ નીચ લાંપટ એવાં પાત્રો, ઠાવકાં ડાહ્યાં હોંશિયાર ગર્વિષ્ઠ પાત્રો, અને ઉદારતામાં ઘણી જાંચી કક્ષાએ જઈ શકે એવાં પાત્રોથી આ વાર્તા ગૂંથાઈ છે. તેમની દરેક વાર્તામાં જેવાં સાહસ, બહાદુરીથી રક્ષણ, આગ, મારામારી આવે છે તેવું આમાં પણ આવે છે. એક જ માનસનાં જાણીતાં પ્રેમી તેમની વાર્તામાં આવે છે, છતાં તેમના પ્રેમનું નિરૂપણ જે હમેશ તાજગીભર્યું, પવિત્રતા-ભર્યું અને આખા વાતાવરણને સુગન્ધિમય કરી મૂકે તેવું હોય છે તે આમાં પણ છે. આમાં કેાઈ વિશેષ પાત્ર હોય તો જુગલકિશોર અથવા નાથબાવા છે. તેનાથી આ વાર્તામાં બીજી વાર્તાઓ સાથે સરખાવતાં સારું વૈચિત્ર્ય, કુતૂહલ અને અદ્ભુતતા અનુભવાય છે પણ તે સાથે એ પાત્રનું માનસ અત્યંત વિવક્ષણ ધરાઈ ગયું છે, અને કેટલાક પ્રસંગો જરા અસંભવિત લાગે તેવા બને છે. સ્નેહયજ્ઞ કરતાં આના કટાક્ષો કંઈક મોળા જણાય છે.

છતાં વાર્તા તેના બનાવોની ગૂંચણી, પાત્રોના એક પછી એક દેખાતા જતા અટપટા સંબંધો, ઉદાત્ત સ્વભાવોના વિકાસો વગેરે કેક સુધી રસમય રહે છે.

પૂર્ણિમા તેની નાયિકાની સામાજિક સ્થિતિને લીધે તેમની બીજી વાર્તાઓથી જુદી પડી આવે છે—જે કે તેમાં પણ પાત્રાલેખન અને રસ જમાવવાની રીતિ એની એ જ છે. વાર્તાની નાયિકા ગાનારીઓના વર્ગની છે. તેમાંથી કુલવધૂ બની તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. અવિનાશમાં આદર્શ જીવન જીવવાનો ઉત્સાહ અને તેની સાથે વ્યવહારની અનભિરાતા પણ છે. અવિનાશના આ માનસનિરૂપણમાં જરા અતિશયોક્તિ જણાય છે, પણ તેથી કર્તા વાકેફ છે અને રજની પાસે કહેવરાવે પણ છે કે અવિનાશ સુધારાનો ભદ્રભદ્ર છે. વાર્તામાં સ્વાભાવિક રીતે વેસ્થાવાડો આવે છે, પણ કાંઈ પણ જગાએ કર્તાએ સુરુચિનો ભંગ થવા દીધો નથી અને તે સાથે આ આપણી સામાજિક બદીને ઉઘાડી પાડી છે, અને તેનાં કારણોનું નિરૂપણ કર્યું છે. કર્તાએ આ વાર્તામાં એક બીજી મોટી સંભાળ લીધી છે. નાયિકા ગાયકણુ છે તેથી, કર્તાની વાર્તાની બીજી નાયિકાઓ કરતાં, આને કંઈક ઓછી પ્રગલ્ભ બતાવી છે. બીજી નાયિકાઓ કરતાં વધારે વિવેકવાળી શરમવાળી સંકાયવાળી બતાવી છે. આ વાર્તા પણ બીજી રીતે તેમની બીજી વાર્તાઓ જેટલી જ આકર્ષક છે.

ભખતાં પંખી:—

લેખક: સનતકુમાર વીણ, બી. એ. પ્રકાશક: એ ધડી મોજ કાર્યાલય, ૭૪ આલેક્સાન્ડર રોડ, ફાટ, મુંબઈ, કિંમત રૂપીઆ સાડાત્રણ.

જગતના વિકાસમાં અત્યારે જે અનેક વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેનું પ્રતિબિંબ પાડતી એક વિચારપ્રધાન નવલકથા લખવાનો આ પ્રયાસ છે. નવલકથામાં મુખ્યત્વે લક્ષ્યનો જ પ્રશ્ન આવે છે. બર્નાર્ડ શો પોતાની કૃતિઓમાં રોકે છે કે પ્રેમ, ક્રોધ, અગમ્ય અને અદ્ભુત વસ્તુ છે એવી માન્યતા પર પહેલાં જતો. ચૂતાં પણ હવે તો પ્રેમસંબંધને સુદ્ધિના પ્રકાશમાં જોઈને તેના સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ્યબંધ બંધાવો નોંધ્યો—એવું જ કંઈક કહેવાનો આ ગ્રન્થકારનો ઉદ્દેશ છે એમ તેમનાં પાત્રોની રહસ્ય-ઉક્તિથી જણાય છે. પણ આ વાર્તામાં મુશ્કેલી એ છે કે તેનાં સર્વ પાત્રો સ્વભાવથી પ્રેમની અદ્ભુતતાને માટે બળે જન્મેલાં છે; તેથી તેમનું વર્તન એવું થાય છે, અને વચનોમાં સુદ્ધિવાદ આવે છે. વળી વાર્તામાં કેટલીક અસંભવિતતાઓ પણ છે. કિસનનો પ્રપંચી પિતા સરોજ જેવા ચંદાર છોકરીને ભોળવવા બળદેવ જેવી મૂઢને મોકલે એ અસંભવિત છે. કિસનના અનેક સંબંધો વાર્તાના મુખ્ય પ્રયોજનને પાષવાને બદલે બેઠક વાર્તાને વ્યર્થ કરે છે. પુરૂવા જેવો માણસ કિસન જેવા નિર્બળ મનનાની દારતી કરે તે અશક્ય છે. અને રમણલાલ જેવો બવહારકુશળ માણસ પુરૂરવાનો પોતાની પત્ની સાથેનો જૂનો સંબંધ સમજતાં છતાં તેના વિશ્વાસ કરે એ પણ અસંભવિત છે. છતાં વાર્તામાં આકર્ષક ગુણો છે, અને તે ધણાને વાંચવી ગમે તેવી છે.

પુસ્તકને સચિત્ર કરેલ છે; તેને બદલે પુસ્તકના કાગળ છપાઈ વગેરેમાં વધારે ખર્ચ કર્યું હોત તો સારું.

સન્ત જોઅનઃ—કર્તા : અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી.

આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. વર્તમાન અંગ્રેજ સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવા યોગ્ય અન્યકારોનો વિચાર કરીએ તો તેમાં જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શાં આવે જ, અને તેનાં બધાં નાટકોમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવાને સૌથી અનુકૂળ કથું એ વિચારતાં સન્ત જોઅનની જ પસંદગી કરવી પડે. તે તેના ઉત્તમ ગ્રંથો પૈકીનું એક છે એટલું જ નહિ, આ નાટક જ તેનાં બીજાં બધાં નાટકોમાંથી, અંગ્રેજ નહિ બાણેલ સૌથી વહેલું સમજી શકે તેવું છે. સન્ત જોઅનની વાર્તા ગુજરાતીઓને પરિચિત થઇ ગઇ છે, અને એ ઇતિહાસની હકીકત સમાજની સ્થિતિના ફેર છતાં આપણને સમજાય તેવી છે. તેનાં બીજાં નાટકોના પ્રશ્નો તે આપણા સમાજમાં નથી એમ નથી, પણ તે પ્રશ્નોનું નિરૂપણ, તેના સમાજની ગોંચ ઉપર આપણને વધારે પરદેશી લાગે એવું છે. એટલા માટે જ કર્તાના મૂળ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતનું ભાષાન્તર આ પુસ્તકમાં નથી આપ્યું તે યોગ્ય કહ્યું છે. તેની જગાએ અનુવાદકે ગુજરાતી વાચકવર્ગને સમજવામાં ઉપકારક થાય તેવો ખુલાસો કર્યો છે. સન્ત જોઅન કોઇ એક જ સમાજના નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતના એક સનાતન પ્રશ્નનું નાટક છે. તે એ કે માનવજાતને અમુક વિકાસની અમુક ભૂમિકા સિદ્ધ કરવા અમુક ટેવો કે રૂઢિઓ ધરાવી પડે છે, અને પછી પરિસ્થિતિ બદલાતાં એ જ ટેવો અને રૂઢિઓને તોડવી પડે છે. આ બે વિરુદ્ધ. પ્રવૃત્તિઓના સંઘર્ષની કટુણ કથની સન્ત જોઅન છે. પણ તે સિવાય એક ગૌણ સત્ય પણ જે આ નાટકમાં પ્રસંગવશાત્ કહેવાયું છે તે પણ મહત્ત્વનું છે. તે એ કે એક ભાષા બોલતી પ્રજા-જરા ભાષ્ય કરીને કહીએ તો એક સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા બીજી સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા પર આક્રમણ કરે તે જગતનું અનિષ્ટ છે, અને તે આક્રમણથી પર રહેવું, તેનાથી બિર્ધ-તેનાથી મુક્ત રહેવું તે ઈશ્વરાજા છે. હજી તો આપણું જગત આટલું પણ નથી સમજ્યું, નથી સિદ્ધ કરી શક્યું, ત્યાં વધારે મોટી વાત શી કરવી ?

શ્રીયુત પટ્ટણીએ આ નાટકનો અનુવાદ વિષયને અનુકૂળ શૈલીમાં કરેલો છે.

પરિણીતા:—

અનુવાદક: નગીનદાસ પારેખ. પ્રકાશક : ગૂર્જર અન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય આઠ આના.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઇ જાણી અમે રાજી થયાં છીએ. આનું એક વાર 'પ્રસ્થાન'માં અવલોકન થઇ ગયું છે. અમે અહીં એટલું જ કહીશું કે એક સારી વાર્તાના નમૂના તરીકે પુસ્તક વાંચવા લાયક છે.

સળગતો સંસાર:—

લેખક : સીતારામ જે શર્મા. પ્રકાશક : પુંજલાલ ભગવાન પારેખ, પાર્વતી જીવન : વિલેપારલે; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

સમાજના અન્યાયો અને રૂઢિઓના જુદાં બહાર પાડવાને આ વાર્તા લખાઇ છે. આમાં લખેલા અન્યાયો અત્યારે સમાજમાં છે તેની કોઇ ના કહી શકે તેમ નથી. પણ તે સાથે એ પણ કહેવું જોઇએ કે આ વાર્તામાં એવું કંઈ નથી જે સામાન્ય માણસ અત્યાર

સુધી ન જાણતો હોય. અને જેમ નીતિના આગ્રહથી વાર્તાઓ બગડે છે, તેમ સુધારાના આગ્રહથી પણ બગડે છે; એટલું જ નહિ, અમુક જ વસ્તુ કહેવાની હોય છે તેથી વાર્તાઓની દૃષ્ટિ સંકુચિત બને છે અને કલા સિદ્ધ થતી નથી. કેટલીક જગ્યાએ—ખાસ કરીને સળંગતો સંસાર એ વાર્તામાં—અનિર્ણય વર્ણન એટલું લાંબું કર્યું છે કે એ વાર્તાની નાવિકા પોતાનાં પાપને માટે પસ્તાવાના શબ્દો બોલતી હોય ત્યારે પણ જાણે તે પાપમાં રસ લેતી હોય એવી જ અસર થાય છે, એવું જ વાતાવરણ ઊભું થાય છે, એટલે કે વાર્તાકારના પ્રયોજનથી ઊલટી જ અસર થાય છે. અન્યાયો ખુલા કરવાના આશયથી લખાયેલી કરતાં સાદી રીતે લખાયેલી ‘બદનામી’ જેવી વાર્તામાં કર્તા વધારે સફળ થયા છે, અને તેઓ કેવળ રસદૃષ્ટિએ વાર્તાઓ લખે એ અમને વધારે ઇષ્ટ જણાય છે.

શૂરવીરની વાતો: પુસ્તક ૧ લું:—

લેખક અને પ્રકાશક: મગનલાલ બાપુજી ઘઘલલટ, મૃત્યુ રૂપિયો દોહ.
ગુજરાતની મધ્યકાલીન વાર્તાનો સંગ્રહ શરૂ કરવાને માટે લેખકને અભિનંદન ઘટે છે. આ જાતની વાતો સંગ્રહાવાની જરૂર છે જ. પણ આ જાતનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં જે સંગ્રહાય છે તે જોતાં એટલી સાવચેતી રાખવાની જરૂર જણાય છે, કે આવી વાતોને નક્કામાં વર્ણુનો, કૃત્રિમ અને દીર્ઘસૂત્રી સંવાદો, અને લાગણીની ઘેલછા તરફ અંધ બની કરેલાં અતિશયોક્તિભર્યા વખાણોથી મુક્ત રાખવી જોઈએ. આવી કૃત્રિમતાઓ મોટેથી કહેવાતી વાર્તામાં પણ કંટાળો આપે છે તો લખાણમાં તો જરૂર વધારે આપે. તે સાથે જે ટૂંકાં વાક્યો, કહેવાની વાર્તામાં પરંપરાથી ચાલતાં આવ્યાં હોય અને જે તે સમયનો રંગ આપી શકે તેવાં હોય, તેવાં વાક્યોને છોડી દેવાનું અમે કહેતા નથી. છતાં એકંદરે આવા સંગ્રહોમાં ટૂંકાણુની ઘણી જરૂર છે તે તરફ આવા સંગ્રહકોનું લક્ષ દોરીએ છીએ. એમ થવાથી તેનો અસલ રસ વધારે ધન થઈ વધારે અત્કારક લાગશે.

દુ:ખીની દુનિયામાં:—

લેખક : મગનલાલ ધરમચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક : હરખચંદ ત્રિભોવન ડોહીવોલા.
કિંમત ૨-૮-૦

આ પુસ્તકમાં ૩૯ વાર્તાઓ છે. ઘણીખરી સાચી કે સાચા બનાવ ઉપરથી સચિત છે. આવી વાર્તાઓ વિષે અમારે એટલું જ કહેવાનું છે કે કોઈ પણ ઘટના સાચી બનેલી હોય, અને આપણને ઘણી અસરકારક લાગી હોય તેટલા જ ઉપરથી તેનું શબ્દરૂપે કથન કલાની કૃતિ બની શકતું નથી. આવા બધા બનાવો એકલાની કાચી સામગ્રી હોઈ શકે, કદાચ સામગ્રીરૂપે તે ઘણી સારી પણ હોય, પણ એ માત્ર સામગ્રી જ છે, એ પોતે કલા નથી. અહીં આપેલી વાર્તાઓ સમાજનાં સાદી ભાષામાં આપેલાં ચિત્રો છે, ચિત્રો ઘણાં ખરાં સત્ય ઘટનાનાં છે, એટલે ખરાં છે, તેમાં સંશય નથી. તે સાથે લોકોત્તર સંસારના દર્શનની તેમાં આશા રખાય તેમ પણ નથી.

લક્ષ્મીનાં બંધન. અંગાર:—

પ્રયોજક : રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ પહેલીના પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા; ખીજના: ગૂર્જર અન્યરતન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત અનુક્રમે બાર આના અને સવા રૂપિયો.

લેખક પોતાને પ્રયોજક કહે છે એટલે આ વાર્તા મૂળ કાષ્ઠ ખીજની છે અને લેખકે તેને ગુજરાતીમાં ઉતારતાં ગુજરાતને અનુકૂળ કરેલી છે એમ સમજાય છે. લેખકે તે મૂળ-લેખક અને વાર્તાનું નામ આપ્યું હોત તો સારું.

પરભાષાની વાર્તા લેવી હોય તો તે અતિ ઉત્તમ હોય તો જ લેવી એવી અમારી માન્યતા છે, અને તે માન્યતા પ્રમાણે અમે આ વાર્તાના મૂળલેખકને પ્રથમ પદવીનો વાર્તાકાર તો માની શકતા નથી. છતાં આ વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં સાધારણ લખાતી વાર્તા સાથે મૂકી શકાય તેવી છે, અને પ્રયોજકના હાથે તેનું રૂપાંતર થતાં વાર્તાને હાનિ થઈ જણાતી નથી. વાર્તાની ભાષા સરલ અને વિષયને અનુરૂપ છે.

ઘરગથ્થુ વૈદક:—

લેખક : બાપાલાલ ગ. વૈદ. પ્રકાશક: પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. બે રૂપિયા.
આ પુસ્તકમાં શ્રીધુરુષનાં ૭૫ દરદીનાં લક્ષણો અને તેની દવાઓ, સાધારણ માણસો સમજે તેવી રીતે આપેલાં છે. લેખકે પુસ્તક લખવામાં દેશી પ્રયોગોનો જ વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે, અને તે જ આપણી ગરીબ જનતા માટે અત્યારે ઘણું જરૂરનું છે. વિષયનું નિરૂપણ દેશી પદ્ધતિએ છે, કર્તાએ ચરકસંહિતાનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. વળી ખાસ વખાણવા લાયક એ છે કે કર્તાએ લાંબા અનુભવ અને શાસ્ત્રીય અભ્યાસની મદદથી દેશી વૈદાં સંબંધી લોકોમાં જે ઉદગ તર્કો વહેમો વગેરે પેસી ગયાં છે તેનું નિરસન કરવાને બનતું કર્યું છે. જ્યાં જ્યાં રોગ ગંભીર હોય ત્યાં દાંકતરની મદદ લેવા સૂચના કરી છે. અને રોગની દવા આપવા સાથે તે રોગ કેવી રીતે થાય જ નહિ તે પણ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સામાન્ય રીતે દરેક માણસે પોતા માટે અને પોતાના કુટુંબ માટે આવું પુસ્તક રાખવું જોઈએ.

૨૧.

પૂર્તિ

[મોહેનજોદારોના લેખનું અનુસંધાન. 'મોહેનજોદારોની લિપિ'ના મધ્યોગાના અનુસંધાનમાં વાંચવું]

“હોલેન્ડમાં સિડન શહેરમાં ‘ઓરિયેન્ટલ સ્ટડીસ’ ની કોન્ફરન્સમાં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક ડૉ. પ્રાણનાથ મોહેનજોદારોની લિપિ વિષે એમ અભિપ્રાય આપ્યો કે મિનોયન (Minoan), પ્રો-ઇલામીટ (Pro-Elamite), પર્સિયન (Persian) ના સૌથી જૂનામાં જૂના શિલાલેખો છે તે મોહેનજોદારોમાં મળી આવેલી. ઈટા-પરની લિપિ-જેને સૌન્ધવ લિપિ (Indus Script) કહે છે તેમાં લખેલા છે. અને ડૉ. પ્રાણનાથનું માનવું છે કે હિંદ ક્રેટન (Cretan) સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન છે.”

હસમુખ સાંકળિયા

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૬

આવૃત્તિ : ૧૯૮૮

અંક ૪

ઉદ્યશંકરની નૃત્યકળા

ઉદ્યશંકરના નામથી શિક્ષિત સમાજ સારી રીતે પરિચિત છે. એના નૃત્યમાં જે વિશેષતા છે એનું હું સંક્ષેપમાં વિવેચન કરવા માણું છું.

ગયે વર્ષે ઓગસ્ટમાં જ્યારે અમે પેરિસ ગયા ત્યારે સ્ટેશન ઉપરથી જ અમારા અમેરિકન મિત્રો જે ઘણાં વરસથી પેરિસમાં વસ્યા છે, તે અમને સીધા ઉદ્યશંકરનું નૃત્ય જોવા સ્ટેશનથી જ લઇ ગયા. તે વખતે ઉદ્યશંકરની અમેરિકન મુસાફરી માટે ત્યાંના મેનેજર અને આર્ટ ક્રિટિક ઉદ્યશંકરનું નૃત્ય જોવા માટે પેરિસ આવ્યા હતાં. ઉદ્યશંકરનું નૃત્ય જોતાં જ મને એમ લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનની જાગૃતિ જીવનનાં બધાં જે ક્ષેત્રોમાં પ્રસરતી જાય છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના પ્રખ્યાત અધ્યાય ચિત્રસૂત્રમાં મેં વાંચ્યું હતું કે નૃત્યની સમજણ વગર ચિત્રકળા સમજાય જ નહિ. ઉદ્યશંકરનું નૃત્ય જોયા પછી મને આ પૌરાણિક વાક્યનું તથ્ય સમજાયું. શિલ્પ તેમ જ ચિત્ર નૃત્યની અમુક સ્તંભિત ક્ષણોનું મૂર્ત સ્વરૂપ જ છે એમ કહેલીએ તો ચાલે. અર્થાત્ ચિત્ર અને શિલ્પની મીમાંસા—એનો વિકાસ તો નૃત્યદ્વારા જ બરાબર થઇ શકે.

‘રેજેરિહર્સલ’ પછી ઉદ્યશંકરે મને કહ્યું કે એનાં અનેક નૃત્યોની પ્રેરણા એને આપણાં જૂનાં ચિત્રોમાંથી મળી હતી. એનું તાણડવ નૃત્ય જોયા પછી નટરાજની વિખ્યાત પ્રતિમાની મને વધારે સમજણ પડી. તાણડવ નૃત્યમાંથી દક્ષિણાપથનાં મધ્યકાલીન શિલ્પીઓને અજબ પ્રેરણા મળી હોવી જોઇએ. નટરાજની અસંખ્ય મૂર્તિઓ—એનાં નવાં આસનો અને એમની નવી મુદ્રાઓ એ બધાંની જે પ્રેરણા નૃત્યમાંથી જ મળી હોવી જોઇએ.

નટરાજની પ્રતિમાની દુનિયાની શિલ્પકૃતિઓમાં અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા છે. એની સ્ફૂર્તિ, એનો વેગ અનન્ય છે. મધ્યકાલીન યુગની પ્રેરણાનું સ્થાન ઉદ્યશંકરનું નૃત્ય જોય પછી મને બરાબર જણાયું. એના અને એની સહચરી શ્રી. સિમ્કાના રાધા-કૃષ્ણના નૃત્ય પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય—વિશેષ કરીને રાધાકૃષ્ણવાદ—નો હિંદુસ્તાનની જનતા ઉપર અસાધારણ અધિકાર કેમ થયો એનું પણ મને યથાર્થ જ્ઞાન થયું. રાધાકૃષ્ણના નૃત્યમાં કેવળ ઐહિક શૃંગાર ન હતો. એમાં એક અજબ સરળતા, કામળતા, પ્રેમ અને પવિત્રતા ધરીએ ધરીએ દક્ષિણેયર થતાં હતાં. સાથે સાથે એક અવધૂર કરુણરસની પણ ઝાંખી ચતી હતી. રાધા-કૃષ્ણની કલ્પનામાં જીવનના એક મહામંત્રનો અનુપમ આવિષ્કાર થતો હોય એમ મને લાગ્યું.

એ જુગલ બોડી દ્વારા હિંદુસ્તાનના ગ્રામજીવનનો મુક મંત્ર ઉદ્ગાર પામ્યો હોય એમ મને લાગે છે. રાધાકૃષ્ણવાદનું બળ એના તત્ત્વચિંતનમાં નહિ, પરંતુ એની જીવનની જોડી પ્રેરણામાં રહ્યું છે એ પણ મને સંગત્યું. એ જીવનબળને લઇને જ રાધા-કૃષ્ણની જુગલ બોડીએ હિંદુસ્તાનના સાહિત્ય પર અનોખું આધિપત્ય જમાવ્યું.

ભારતીય જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાંથી ઉદયશંકરને પોતાના નૃત્યની પ્રેરણા મળી છે. એની પ્રતિભાથી અને એના કૌશલથી હિંદુસ્તાનના સામાન્ય પ્રસંગો પણ કલાયુક્ત, લાવ-યુક્ત અને પ્રેમભરી બન્યા છે. જેમ રવિળાલની કવિતાથી પહેલાં યુરોપીય ગ્રન્થને આશ્ચર્ય થયું એવી જ રીતે ઉદયશંકરના અદ્ભુત નૃત્યથી યુરોપને તેમ જ હિંદુસ્તાનને એક નવી કલાનું જ્ઞાન થયું છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ લાગતી નથી.

એશિયાની કળાની વિશેષતા પાત્રોના લાવ વ્યક્ત કરવાની એક જુદી જ પ્રણાલીમાં રહેલી છે. શિલ્પમાં, ચિત્રમાં અને નૃત્યમાં કલાકાર અંગવિન્યાસથી લાવ પ્રદર્શિત કરે છે. અને એમાં આસન અને મુદ્રા ખાસ મહત્વનાં છે. પદાસન, લલિતાસન, વજ્રાસન, ઇત્યાદિ આસનોદ્વારા પાત્રની સ્થિતિ તેમજ લાવનું જ્ઞાન થાય છે. નટરાજની 'ત્રિલોચ' મૂર્તિ અંગવિન્યાસનું અનુપમ દષ્ટાન્ત છે. હસ્તમુદ્રાઓદ્વારા-અંગુલિનિર્દેશથી ભારતીય કલાકાર પાત્રોની અંતર્ગત સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે. આસનો અને મુદ્રાઓની વિવિધતાને લીધે એમનાં જુદાં જુદાં નામ રખાયાં છે. ખાસ કરીને નીચેની ચાર મુદ્રાઓનો અભયમુદ્રા, દાનમુદ્રા, ધર્મચક્રમુદ્રા અને ભૂમિરૂપમુદ્રા, યૌદ્ધપ્રતિભાવિધાનમાં સામાન્ય રીતે ઉપયોગ થાય છે. આ બધીયે મુદ્રાઓ જીવનની સાધારણ ક્રિયાઓના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અંગે ઉત્પન્ન થઈ છે. બાળકો તેમજ પુખ્ત સ્ત્રીપુરુષો પોતાનાં મનોભાવો લાક્ષણિક અભિનયથી પ્રગટ કરે છે. આ મુક અભિનયમાંથી કળાકારોએ સર્વસામાન્ય હસ્તક્રિયાનો અંગુક લાવોનું સ્વયં કરવા પ્રયોગ કર્યો. કાલાન્તરે એમનું નામકરણ પણ થયું. પણ આ બધીયે મુદ્રાઓનું મહત્ત્વ કલાકારોની અને લોકસમાજની અરસપરસની સમજણમાં રહેલું છે. ભારતીય નૃત્ય શિલ્પ અને ચિત્રકલા બન્નારે શિક્ષિત સમાજના હાથમાં આવ્યાં ત્યારે એમની લાખા પણ 'સંસ્કૃત' બની. એટલે એ લાખા સમજવાને માટે અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. મુદ્રાઓના અભ્યાસ વગર તો સાધારણ વારાંગનાનું નૃત્ય પણ સમજવું કઠિન છે; કારણ કે આપણા નૃત્યની પરંપરા બહુ જૂની છે. કૃષ્ણની ળસરી બજતી હોય, ત્યારે એનો એક ખાસ મુક અભિનય થાય. દધિલીલાનું દર્શન કરાવવાનો કલાકારનો હેતુ હોય ત્યારે બીજી મુદ્રાઓનો ઉપયોગ થાય. આ અભિનયની લાખા સમજવી એ જ મુદ્રાઓનું જ્ઞાન. એ વગર ભારતીય કલા પૂરી રીતે ન સમજાય. ઉદયશંકરના નૃત્યમાં જૂની મુદ્રાઓનો બહુ જ સુંદર અને અદ્ભુત રીતે પ્રયોગ થાય છે. એ પ્રયોગ શિલ્પકારના પ્રયોગથી કાંઈક જુદો છે; કારણ કે નૃત્યના અભિનયનાં જુદાં જુદાં અંગો ગંગીતથુરની શ્રુતિઓ જેવાં એક રીતે ભિન્ન અને અભિન્ન બને છે. જેમ તંતુવાદદ્વારા જ જુદી જુદી શ્રુતિઓનું જ્ઞાન થાય તેવી જ રીતે અભિનયની મુદ્રાઓનું જ્ઞાન નૃત્યના પૂરા પ્રયોગદ્વારા જ થઈ શકે. ઉદયશંકરનાં અંગોના મરોડની સરખામણી મારંગીના તારની સાથે આપણે કરી શકીએ. જેમ એક તારમાંથી અનેક સૂરો પ્રગટે છે, તેવી જ રીતે ઉદયશંકરના અંગવિન્યાસમાંથી ભારતીય નૃત્યની જૂની

પરંપરાના પડઘાઓ સ્પષ્ટ અને ખડુ જ સુંદર રીતે ગ્રંથિત છે. એના નૃત્યમાં જ્ઞાન અને પ્રેરણા બન્નેનો વિલક્ષણ સમન્વય થયો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા એના વિસ્તારમાં રહેલી છે. ભારતીય કલા શિક્ષિત અથવા ખાસ સંકુચિત વર્ગની વિલાસવસ્તુ નથી. તુલસીદાસ, સુરદાસ, મીરાંબાઈ, એ એક ખાસ વર્ગનાં કવિઓ નથી. એમનાં કેવળ, જનતાના સાધારણ જીવન સાથે એવાં ગુંથાઈ ગએલાં છે કે તુલસીવાણી, કમ્પીવાણી કે મીરાંવાણી કહેનારને કે સૂરનાં ભજન ગાનારને આપણે શિક્ષિત સમાજરૂપે ઓળખતાં જ ભૂલી ગયા છીએ. ભારતીય નૃત્યની પણ દશા ક્રોધિક એવી જ થઈ હશે. કારણકે ગયે વર્ષે અમદાવાદના છારાઓનો નાય જ્યારે મેં જોયો ત્યારે મને લાગ્યું કે ઉદયશંકર જેવાને પણ આ છારાઓ પાસેથી ઘણું જાણવાનું મળે. જે પ્રાંતમાં છારાઓ જેવા નાયનારા હોય ત્યાં બહારના લોકોને શિક્ષક તરીકે બોલાવવાની જરા પણ જરૂર નથી. છારાઓનાં તેમ જ આપણાં હરિજનોનાં નૃત્યમાં વેગ, તાલ, લય અને ખાસ કરીને એક જાતનો સ્વયંભૂ ઉદ્ધાસ છે. છારાઓનાં નૃત્ય એમનાં જીવનનાં અવિભાજ્ય અંગ છે અને તેથી જ એ નૃત્યમાં જાદુ અને પ્રેરણા ડગલે અને પગલે દેખાય છે. પણ આમવર્ગની સમ્મતા પ્રગ્નને અત્યારે કેમ સાંભરે ? શ્રીમંતવર્ગ અને શિક્ષિતવર્ગ ખરી રીતે પરાધીન છે- રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી જ કેવળ નહિ કિંતુ સંસ્કૃતિના દૃષ્ટિકોણથી પણ. નહિ તો, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં હજુ પણ દુનિયાના શ્રેષ્ઠ શિલ્પીઓની તોલે આવે એવા શિલ્પીઓ પડ્યા છે ત્યાં શ્રીમંતો અને શિક્ષિતોનાં ઘરોમાં ભારતીય કલાને સ્થાન જ નથી. પંચાંગમાં જ્યાં ૧૮૫૦ ની સાલ સુધી ચિત્રકળાના અદ્ભુત પ્રયોગો થયા અને સહસ્ત્રોની સંખ્યામાં અનોખાં ચિત્રો બન્યાં, ત્યાં કલાઓનું સંસ્મરણ સરખું પણ રહ્યું નથી. ગુજરાતમાં જ્યાં ગુજરાતીઓના ચિત્રકળાના અદ્ભ્ય શોખને માટે બીજા પ્રાંતના લોકો ઉપહાસ કરતા હતા; જ્યાંના ચિત્રકારો અને ગાયકો અકબરના દરબારમાં પોતાને ગુજરાતી કહેવરાવવામાં અભિમાન માનતા ત્યાં અત્યારે ચિત્રકળા અને સંગીતનો અભાવ છે. ગરબાનું નૃત્ય બચ્યું એ આપણું પરમ સૌભાગ્ય માનવું જોઈએ. પણ નૃત્યના વિશાળ સંઘમાં ગરબાનું સ્થાન પ્રથમ કક્ષામાં અથવા આરંભના વર્ગમાં આવે એમ કહેવામાં જરાયે ખોટું નથી. આપણી શિક્ષિત સ્ત્રીઓને છારા જેવી પછાત કામોના નૃત્યમાંથી એક નવી જ પ્રેરણા મળશે એમ મારું માનવું છે. હાલમાં અનેક પ્રસંગો અને કારણોને લીધે ગામડાં અને શહેરોનાં જીવન વચ્ચે ફરી નવેસરથી સંબંધ બિભો થયો છે. એમાંથી આપણી સંસ્કૃતિને નવો વેગ અને જીવન મળવાં જોઈએ.

ઉદયશંકરના નાયની છાપ મારા ઉપર ખડુ જ બંડી પડી. ૧૯૧૫ ની સાલમાં હું અચાનક 'આના પાવલોવા'નું નૃત્ય જોવા ગયો હતો. આના પાવલોવાને જોતાં જ મને મર્તિમંત કવિતાનું ભાન થયું હતું. ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોતાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ જાણે દેહ લીધો હોય એમ મને પ્રતીતિ થઈ. ઉમા અને મહેશ, રાધા અને કૃષ્ણ, ઈન્દ્ર ગંગાસુર દેવ અને અસુરો જાણે ફરીથી સજીવન થયા. એના નૃત્યમાં આધુનિક સિપેદરની, એના દંભની, તમાશાની કે શારીરિક આકર્ષણની જરા પણ છાંટ નથી. ઉદયશંકરના નૃત્યનું ક્ષેત્ર જ બીજું છે. એ ક્ષેત્રમાં કામળતા, સૌંદર્ય અને આધ્યાત્મિક વિશદતા પ્રધાન ગુણો છે.

નૃત્યકાર તરીકે ઉદયશંકર આપણને આજ નાખે એટલું નૃપુણ ધરાવે છે. પણ સાધનો ઉપરનો અધિકાર આધ્યાત્મિક અથવા આન્તરિક પ્રેરણા વગર ગૌણ વસ્તુ છે. જેમ વાદ્ય-ચાતુર્યથી કે શબ્દોના આધિપત્યથી કવિતા ન બને, તેમ શરીરની ગતિ ઉપર તેમ જ કેવળ શરીર ઉપરની પ્રભુતાથી નૃત્ય ન સંભવે. રશિયાના પ્રથમ વર્ગના નાચનારાઓમાં ખાસ ગુણ એ છે કે એમનું નૃત્ય સામાન્ય જીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ છે. ઉદયશંકરના નાચમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઊંડી ભાવના, એ જ એનું પ્રધાન લક્ષણ, અને એનું મહત્ત્વ છે.

ઉદયશંકર ચિત્રકાર તરીકે કેળવાયો હતો. લંડનમાં ઇમ્પીરિયલ કૉલેજ ઓફ આર્ટ અને ડ્રોઇંગમાં ગાળ્યા પછી અચાનક જ નૃત્યક્ષેત્રમાં એનો પ્રવેશ થયો. દુનિયાની અપ્રતિમ નર્તકી મહંમ આના પાવલોવાને રાધા નાચવાનું મન થયું અને રાધાને ઉપયુક્ત કૃષ્ણ તો જોઈએ જ. કૃષ્ણ તરીકે ઉદયશંકરની પસંદગી થઈ; પરંતુ ઉદયશંકરને તે વખતે નૃત્ય સાથે જરા પણ સંબંધ ન હતો. પાવલોવાએ ઉદયશંકરને ચોડાએક મહિના યુરોપનાં સંગ્રહાલયોનાં ભારતીય ચિત્રોનું ખારીક નિરીક્ષણ કરવા સૂચવ્યું. એ નિરીક્ષણમાંથી ઉદયશંકરની નૃત્યપ્રતિભાનો જન્મ થયો. પાવલોવા સાથે કૃષ્ણરૂપે ઉદયશંકર છ મહિના નાચ્યો અને એ છ મહિનાને અંતે પાવલોવાને પોતાના જેવા એક સમર્થ નૃત્યકારનો આવિષ્કાર થયો, એમ જણાયું. જેમ સરોજિની નાચકને વિખ્યાત અંગ્રેજ લેખક અને સમાલોચક એડમન્ડ ગોસે કહ્યું હતું તેમ, પાવલોવાએ પણ ઉદયશંકરને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રદેશ સિવાય ખીજે પોતાનું વસ્તુ અને પ્રેરણા ન જોળવા વીનવ્યું. સરોજિની નાચકનો જમાનો જુદો હતો, ત્યારે ભારતની બિસ્તૃતવૃત્તિ હતી, એનું આત્માભિમાન પ્રગટ્યું ન હતું. ત્રીસેક વર્ષના ઉદયશંકરનું દૃષ્ટિબિંદુ-એનો યુગ એ સૌ જુદાં જ હતાં. પેરિસમાં પણ વર્ષોથી ધોતિયું પહેરણું પહેરનાર ઉદયશંકરને તો ભારતના આત્માને દેહરૂપે દેખાડવો હતો.

અત્યારે ઉદયશંકરની કીર્તિ વિશ્વવિખ્યાત છે. એનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે દુનિયાના શિક્ષિત સમાજની સામે ઉદયશંકરે એક નવી જ સૃષ્ટિનો, એક નવા આદર્શવાદનો, ભક્તિ ભાવનો, ગ્રામજીવનની સરળતાનો વાદ મૂક્યો. જેમ પચીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં રશિયાના નૃત્યકારોએ યુરોપને પોતાના પ્રેરણાત્મક નૃત્યોથી મુગ્ધ કરી નાખ્યાં તેવી જ રીતે ઉદયશંકરે યુરોપ અને અમેરિકાના શિક્ષિત સમાજને ભારતીય નૃત્યના અસાધારણ સાંદર્ભથી મુગ્ધ કર્યો છે. એ નૃત્યમાં રામજણીનાં અર્થહીન અભિનયને કે ભાવવિહીન ગાવાને જરા પણ સ્થાન નથી. ઉદયશંકરનું સ્થાન કાં તો મંદિરના પવિત્ર ભાવિક વાતાવરણમાં અથવા તો ગ્રામજીવનના સરલ નિખાલસ મેદાનમાં છે. ઉદયશંકર હજી ઘણાં વર્ષો સુધી દિંદુસ્તાનમાં રહી શકે તેમ નથી. આજીવિકા માટે યુરોપ અને અમેરિકામાં ભ્રમણ કરવું આવશ્યક છે. ભારતના હિત માટે પણ, હું-સમજું છું કે એ લાભદાયક છે. કારણકે પરદેશ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા પછી ભારતીય જગત જીતવું વધારે સહેલું છે. છારાઓની સ્ત્રીઓ યુરોપમાં નાચી હોત તો દુનિયા મુગ્ધ થઈ જત. પણ અમદાવાદમાં એ રહેતી હોવાથી આપણે એ લોકોને આપણા કમ્પાઉન્ડમાં બોલાવતાં પણ ખીએ છીએ. આના પાવલોવા રાધા તરીકે નાચી તેથી રાધા પણ શિક્ષિત સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રેમ બની, ગોખલેને પણ બ્યારે સર ગાય-વિસ્સને વાઇસરૉયની વ્યવસ્થાપક સભાનો હેમ્લેટ ક્લો ત્યારે આપણી જનતાએ એક નવીન શોધ કરી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં ગીતો યુરોપમાં પંકાયાં ત્યારે આપણે

હસ્તમુદ્રા

ઉદયશંકર અને કનકલતા

એશિયાની કળાની વિશેષતા પાત્રોના ભાવ વ્યક્ત કરવાની એક જુદી જ પ્રણાલીનાં રહેલી છે. શિલ્પમાં, ચિત્રમાં અને નૃત્યમાં કલાકાર અંગવિન્યાસથી ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે, અને એમાં આસન અને મુદ્રા ખાસ મહત્વનાં છે. હસ્તમુદ્રાઓદ્વારા-અંગુલિનિર્દેશથી-ભારતીય કલાકાર પાત્રોની અંતર્ગત સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે. આસનો અને મુદ્રાઓની વિવિધતાને લીધે એમનાં જુદાં જુદાં નામ રખાયાં છે. ખાસ કરીને અભયમુદ્રા, દાનમુદ્રા, ધર્મચક્રમુદ્રા અને ભૂમિસ્પર્શમુદ્રા. એ ચાર મુદ્રાઓનો બૌદ્ધ પ્રતિમાવિધાનમાં સામાન્ય રીતે ઉપયોગ થાય છે. આ બધી યે મુદ્રાઓ જીવનની સાધારણ ક્રિયાઓના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અંગે ઉત્પન્ન થઈ છે. બ્રાહ્મણ તેમજ પુખ્ત સ્ત્રીપુરુષો પોતાના મનોભાવો લાક્ષણિક અભિનયથી પ્રગટ કરે છે. આ મુક અભિનયમાંથી કળાકારોએ અમુક ભાવોનું સૂચન કરવા સર્વસામાન્ય હસ્તક્રિયાનો પ્રયોગ કર્યો. કાલાન્તરે એમનું નામકરણ પણ થયું. ભારતીય નૃત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલા ન્યારે શિક્ષિત સમાજના હાથમાં આવ્યાં ત્યારે એમની ભાષા પણ ‘સંસ્કૃત’ બની. એ ભાષા સમજના માટે અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. મુદ્રાઓના અભ્યાસ વગર તો સાધારણ ચારાંગનાનું નૃત્ય પણ સમજવું કઠિન છે; કારણ કે આપણા નૃત્યની પરંપરા બહુ જૂની છે. ઉદયશંકરના નૃત્યમાં જૂની મુદ્રાઓનો બહુ જ સુંદર અને આદર્ભૂત રીતે પ્રયોગ થાય છે.

તાંડવ : ગાનસુર અને મહિશ
રૂચેન્દ્ર અને ઉદયશંકર

રાધાકૃષ્ણનું નૃત્ય
કુમારી સિન્ધી અને ઉદયશંકર

બિંધમાંથી જાણે છિદ્રો હોય એમ લાગ્યું. રેનિસન લોંગફોર્ડે શેલી કીટ્સ વગેરેના અમર વાક્યોના રટણમાંથી આપણને લાગ્યું કે આધુનિક ભારતમાં પણ કોઈ ખરેખરો કવિ સંભવી શકે. ગુજરાતમાં પણ કદાચ વખત આવશે કે જ્યારે આપણી પ્રજાના પછાત વર્ગોમાં રહેલી અને સચવાએલી સંસ્કૃતિની ખરી પરીક્ષા અને કિંમત થશે.

ઉદયશંકર જેવાં એક મહાન નર્તક છે તેવા જ એક અદ્ભુત શિક્ષક પણ છે. શ્રીમતી સિમ્મી જેની સાધારણ ફેંચ બાલિકા હિંદુસ્તાનના ભક્તિરસમાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એવી ઓતપ્રીત થઈ છે કે રાધિકાના પાત્રમાં એ અત્યારે અપ્રતિભ છે. સરોદ (મુગલ જમાનામાં આ વાદ્યની શોધ થઈ હતી), સિતાર અને મૃદંગની સાથે ઉદયશંકર અને એનું મંડળ નૃત્ય કરે છે. સારંગી આપણું એક અદ્ભુત વાદ્ય છે પરંતુ એના ઉસ્તાદોની અત્યારે ખોટ છે. દુર્ભાગ્યે એ જ સારંગીનો આપણા શિક્ષિત સમાજમાં હજી પ્રવેશ થયો નથી. આ કારણને લઈને જ ઉદયશંકરે સરોદનો આશ્રય લીધો છે; પણ સરોદ સિતારની માફક ગાવાને કે નાચવાને માટે ખરાબર ઉપયુક્ત વાદ્ય નથી. એને માટે તો સારંગી જ જોઈએ.

સારંગી, મૃદંગ અને પખાવજની સાથે ઉદયશંકર જે નાચતા હોય તો એક ખીન્ને જ આવિષ્કાર થાય. સારંગીના તંતુઓમાં એક જુદી જ સજ્જવતા રહેલી છે. ગુજરાતના શ્રીમંત અને શિક્ષિત અને રસિક વર્ગમાં સારંગીને તો જરૂર સ્થાન મળવું જોઈએ.

ઉદયશંકરની મંડળીમાં એના ભાઈ દેવેન્દ્ર ગજસુર તરીકે, અને એની બે સુંદર ભત્રિણીઓ ... નાના પાત્રોરૂપે નાચે છે. દરેક પાત્રનું જુદું વ્યક્તિત્વ છે. એ સૌનો પ્રેરક તેમજ અધિનાયક ઉદયશંકર છે.

ઉદયશંકરના નૃત્યથી હિંદુસ્તાનના કલારસિકોને નવી પ્રેરણા મળવી જોઈએ; ચિત્ર અને નૃત્યકળાના ઉત્કર્ષને વેગ મળવો જોઈએ.

લોકચર્યા

દેશ્ય અને શાષ્ટ્ર નૃત્ય વિષે

મુ. પાઠક સાહેબ,

તમે ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા ગયા હો એમ જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે આ તમારા સેવક ગુપ્તચરને પણ નૃત્ય વિષે કુતૂહલ થઈ આવ્યું. 'અરથાન'ના નિયમિત લેખક તરીકેનો હક ગુમાવ્યા પછી—અને તમારી મારા ઉપર કૃપા હોવા છતાં પણ 'દીર્ઘ આજ્ઞા' ના દોષથી ફરિયાદ કરવાનો પણ હક ગુમાવ્યો હોવાથી ફરિયાદ કરી શકતો નથી—પણ નૃત્ય વિષે કંઈક લખી કુતૂહલ શાન્ત કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તમને કદાપિ શંકા થશે કે આ ગુપ્તચરને નૃત્ય વિષે લખવાનો શો અધિકાર છે? એનાં છોકરાંઓ સાથે કદી કદી તે નાચતો, દૂદનો હશે, અથવા આ ચોમાસાની ઋતુમાં કાઠ કાઠ વાર એનો પગ ખરી જતો હશે ત્યારે આકસ્મિક નૃત્યચેષ્ટા એનાથી થઈ જતી હશે—આથી વધારે એને નૃત્યનો અનુભવ નથી! આપની શંકાનું કારણ અરથાને નથી, પણ શંકા અરથાને છે! આપ સાહિત્યકાર હો અને પત્રકાર હો એટલે જાણો છો કે ગુજરાતી વાક્યમયમાં લખવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે એવી કોઈ પરંપરા જ નથી. આપ નથી જાણતા કે દાકતરો સાહિત્ય અને કલાનાં વિવેચનો કરવામાં જ પોતાની વિશેષતા માને છે, અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસના કેટલાક પ્રોફેસરો ભાષાશાસ્ત્ર અને જન્દશાસ્ત્રમાં, તો કેટલાક કલાના સર્વ પ્રકારોમાં પોતાનો કક્ષો ખરો કરવાનો અત્યાગ્રહ રાખે છે. વકિલો સાહિત્યની પરિપક્વતામાં પ્રમુખ યર્થ શકે છે, સાહિત્યની ચળવળોના નાયકો થાય છે! આપ નથી જાણતા કે ચિત્રકારો સાહિત્યકારોને પ્રેરણા આપવા હમેશાં ઉત્સુક હોય છે, અને સાહિત્યકારો ચિત્રકારો પોતા પાસેથી વિચારો લઈ જાય એમ ઇચ્છે છે,—અને નાટક વિષે તો દરેક ફાઉન્ટેનપેન રાખનાર પોતાને નિપુણ અને નિષ્ણાત માને છે! તો પછી ગુપ્તચર વિષે શંકા શા કારણે? માટે આપ સુણીએ.

ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં અને શહેરના સીમાડાઓમાં ગુપ્તચર જંગલી ગણાતી કેમોનાં નૃત્ય જોયાં છે. લગાઈ કરનાર ભવિષ્યોને પણ નાચતા જોયા છે. તેમાં એક જૂદને એવો સુંદર નાચ કરતો જોયો છે કે જે મારી કલાકૃતિઓમાં સદાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ગયો છે.* મારો અધિકાર સાગીત કરવા આ લખતો નથી; કારણ તેની તો જરૂર જ નથી! પરંતુ નામૂલું તિલ્યતે કિંચિત્—એ પ્રતિતાની મર્યાદામાં. અત્યાર સુધીની લોકચર્યાઓ ગુપ્તચરે આપી છે તે આમાં પણ સાચવવાનો ઇરાદો છે તેનું આપને સ્મરણ કરાવવા આ જાણું છું. આમાં તમારી સ્મરણશક્તિ ઉપર આશ્લેષ નથી—જે કે આપે પોતે તેના ઉપર પણ અણજાગૃતા આશ્લેષો મઘ અને પઘમાં કર્યા છે—પણ સમયના લાંબા ગાળા પછી લખનારે પ્રત્યાવના ફરી કરવી જોઈએ, એ ન્યાયે લોકચર્યાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવું છું.

• આ લખ્યા પછી સાંજનું કે એ જૂદ કલાકાર દેવલોક પામ્યા છે. તેની સદ્ગતિ યાચો!

આપ પૂછશો કે લોકનૃત્યના આ પ્રકારોનો ઉદયશંકરનાં શિષ્ટ નૃત્યો સાથે શો સંબંધ છે કે હું તેમનું આપને સ્મરણ કરાવું છું ? આનો વ્યવસ્થિત ખુલાસો આપી શકું તેટલું સંશોધન મેં કર્યું નથી, છતાં મને એમ લાગે છે કે જો ઉદયશંકરનાં નૃત્યો શિષ્ટ હશે તો અથવા તો ભારતીય શિષ્ટતાવાળાં હશે તો—તેનો લોકનૃત્યો સાથે અવશ્ય સંબંધ હશે.

આ રીતે, જે દૃષ્ટિએ. પ્રથમ તો નૃત્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ તપાસતાં એ જણાઇ આવે છે કે માનવજાતિમાં સંસ્કારિતા અને પૈસાના કારણે વર્ગો પડ્યા હશે તે પહેલાં, અને ભાષાનો વિકાસ થયો તે પહેલાં કદાપિ નૃત્યની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ થયા છે. અત્યારની જંગલી ગણાતી કામોમાં પણ નૃત્ય ઉત્તેજક કળા તરીકે વિકાસ પામેલી દેખાય છે. આનો પુરાવો અન્થ્રોપોલોજી (આનું ગુજરાતી તમે શું કરો છો ? માનવવંશવિદ્યા ?—એકલું—માનવવિદ્યા કહીએ તો ન ચાલે ?) ના ગ્રંથોમાં મળે છે. આ ઉપરાંત અત્યારની સંસ્કારી પ્રજાના નર્તકો આ જંગલી નર્તકોની કલામાંથી પ્રેરણા અને સૂચનો લે છે તે ખીજો પુરાવો છે. વળી એ પણ દેખાય છે કે ઇતિહાસ પૂર્વેના કાળમાં અને ઇતિહાસના આઘ શતકોમાં પણ નૃત્ય એ આખી કામ જેનું આચરણ કરે છે એવી કલા છે. કામના નાયક અને સૈનિકો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, વૃદ્ધો અને યુવાનો સૌ યોગ્ય પ્રસંગે નૃત્ય કરતા. આ ઉપરથી આપણે એમ સ્વીકારવું જોઈએ કે નૃત્ય સ્વભાવથી જ લોકકલા, સંધકલા છે. તેના ઉત્પત્તિ અને વિકાસ જ એવા છે.

ખીજી દૃષ્ટિએ આમ. લોકમાં ધંધા, ધનસંપત્તિ અને સંસ્કારિતાના કારણે વર્ગો પડી ગયા પછી પણ ભૂતકાળની શિષ્ટ કલાપ્રકારના અવશેષો માટે હલકી ગણાતી કામોમાં જ શોધખોળ કરવી પડે છે. આ કારણે. સમાજની ઊંચી મનાતી કામોના રિવાજો અને રીતો અનુકરણથી નીચી મનાતી કામોમાં ઊતરી આવે છે. ઉપરની કામોમાં મૂળને વિસારી દેતા ફેરફારો થઇ ગયા પછી પણ આ જૂના રીતરિવાજો વિકૃત સ્વરૂપમાં પણ નીચેની કામોમાં કાયમ રહી જાય છે. અનુકરણથી ક્રિયા સતત ચાલુ રહેતી હોવાથી રિવાજોના થર જામી ગયેલા જોવામાં આવે છે. લોકગીતની એક લીટી ઉદાહરણરૂપે ટાંકું : અમુક અમુક વસ્ત્ર-ભૂષણનાં નામ સાથે—છેવટે એમાં એમ આવે છે કે—“મારું મન મોહ્યું” આમાં કલાં, કાંખી, મશરૂ આદિના ઉલ્લેખો ક્રમ પ્રમાણે આવી જાય. પણ મેં જે લીટી સાંભળી હતી તે આ પ્રમાણે હતી : “પાલિશી જંગડીમાં મારું મન મોહ્યું.” પાલિશ કરેલી જંગડીઓ ઊંચી મનાતી કામોમાં પ્રચલિત થઇ ધીમે ધીમે નીચી મનાતી કામોમાં વિસ્તાર પામી; અને લોકસાહિત્યની અનામી સર્જક કાઇ બાઇએ આ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરી દીધો ! આવા દાખલાઓ આપને પણ ખૂબ સૂઝશે. વસ્ત્રભરણની રીતોમાં અમુક જાતનું જાકિટ કે કોલર જે અત્યારે ગુજરાતના ગામડામાં છેલ્લગટાઉઓ પહેરે છે તે મુંબઇમાં ક્યારે પહેરાવું હતું તેની શોધ કરો. તેપણ મારી આ વાત સમજાઇ જશે. આ જ ક્રમે વિચાર, ધર્મ, કલા આદિના વિસ્તારો પણ સમજાશે. આમાં એક છવતો જાગતો દાખલો ટાંકવાનું મન યાય છે તે માફ કરશો. યુરોપ—અમેરિકા આજે દિવસનાં નાના શિક્ષિત વર્ગોની નજરે અને અનુકરણથી અશિક્ષિતોની નજરે પણ—જાંચી કામો છે. યુરોપ—અમેરિકામાં જે સારું અને સંસ્કારી મનાયું તેનું અનુકરણ આ દેશમાં કરવાની કેટલી બધી ઝંખના હોય છે ! ઉદયશંકરે

ચોતે છાપાવાળાઓને એવું નહિ કહેલું કે આ લોકોનાં ટાળાં તેમને જોવા આવે છે કારણ કે યુરોપ-અમેરિકાએ તેમની ખૂબ કદર કરી? પણ યુરોપ-અમેરિકામાં અભિપ્રાયો છાશવારે અને છાશવારે બદલાય એટલે બિચારા આપણા પ્રગતિશીલોને (Progressives) બહુ તકલીફ પડે છે. કારણ, મૂળે તો આપણે હિન્દુસ્થાનીને ! એટલે જરા જડ ! તમે પૂછશો કે વળી આ શું ? તો આ વિષે પણ મારા નિરીક્ષણોના સાર જણાવું ! આપણા ધણા વિચારકો પૂર્વ અને પશ્ચિમને સરખાવી કહે છે કે પશ્ચિમ રત્નોગુણી છે, અને પૂર્વ સાર્વત્રિક છે. નમારા સેવકને એવો અનુભવ થયો છે કે પશ્ચિમ રત્નોગુણી હશે, પણ આપણે તો તમોગુણી છીએ, અથવા તો ગળિયા બળદના જેવા છીએ. ગમે તેટલું પૂંછડું આંબળો પણ બોલા જ ન થઈએ !

પણ આ તો વાત બધી આડી ગઈ. મારું એટલું જ કહેવું છે કે કોઈ પ્રગતિની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તપાસીએ અને પછી તે પ્રગતિની પછાત મનાતી કોમોના રિવાજો તપાસીએ તો એવું દેખાય છે કે અત્યારે જાંચી મનાતી કોમોમાં જેનું નામનિશાને નથી એવા જૂના જમાનાના શિષ્ટ સંસ્કારો પછાત ગણાતી કોમોમાં સંધરાઈ રહેલા હોય છે. કળાઓના વિષયમાં તો આવું ખાસ દેખાય છે. દા. ત. ગરબાની કળા જેનો સંબંધ એક પક્ષે શક્તિપૂજા સાથે છે અને બીજા પક્ષે રાધા-કૃષ્ણની ભક્તિ સાથે છે તેનો અત્યારે અભ્યાસ કરવા તમે શા માટે કાઢિયાવાડનાં અને ગૂજરાતનાં ગામડાઓમાં જવા ઇચ્છો છો, અથવા અમદાવાદમાં પણ તેનાં પરંપરામાં ઠાકરડીઓના ગરબામાં હેલબટાઉ ઠાકરોના ટાળાઓમાં ભરાઈ જાઓ છો ? (આવા એક ગરબાનું ફાટું મારી પાસે છે તેમાં તમારું ફાટું પણ છે.) બીજો એક દાખલો આપું. મેં જે એક ખાસ ગોઠવેલી ભવાઈ જોઈ હતી તેમાં તે જેતી વખતે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વાંચેલી કેટલીયે હકિકતો મારા મનમાં તાજ થઈ આવી. તે વખતે મને એમ સહેલું કે ભાંગી તૂટી, પણ ભરતની પૂર્વરંગની, નાન્દીની, અભિનયની પરંપરા ક્યાંઈ અવશેષરૂપે રહી હોય તો તે આમાં છે.

નૃત્યના વિષે પણ મને આવું લાગે છે. લોકનૃત્યો જેતાં પણ પ્રાચીન નૃત્ય વિષે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં અને શાસ્ત્રીયના સંગીતરત્નાકરમાં વાંચેલી કંઈ કંઈ હકિકતો રમરણમાં આવી જાય છે. થોડાંક વર્ષો પહેલાં હોળીના અરસામાં આપણે બન્નેએ સાથે એક મારવાડી યુવતીને નાચતાં જોયેલી. તે વચમાં વચમાં અચુક ડચકારા કરતી હતી; અને તેથી તેના ગીત તથા નૃત્યમાં સૌષ્ઠવ ભર્યું વિભજન થતું હતું; ગીતનો ભાવાર્થ એ માયું, આંખ, હાથ આદિ અંગોથી જે રીતે વ્યક્ત કરતી હતી તે આંગિક અભિનયના વર્ણનમાં આપેલી કેટલીક ચેષ્ટાઓ સાથે મળતી હતી તેમ લાગે છે. માવાશ્રયં નૃત્યંનો એ સારો નમુનો હતો. આ જ પ્રમાણે જારીઓનું નૃત્ય જેતાં પણ એમ લાગતું હતું કે આ કોઈ મહાન કળાના અવશેષો છે.

આ મારવાડના ઉદ્દેશ્યથી મને બીજી એક વાત યાદ આવે છે. સાધારણ રીતે આપણે ગુજરાતીઓ મારવાડીઓને સટોરીયા અને લોભિયા તરીકે ઝાળખીએ છીએ. આમ પીળું જોવામાં આપણને કમળો કેટલો થયો છે તે વિચારવું જોઈએ. આ ગમે તેમ હો, પરંતુ પં. સુખલાલજીએ એક વાર જાહેર ભાષણમાં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું મૂળ મારવાડમાં (અને મેવાડમાં) છે તેની ના કદી શકાય એમ નથી. આ વાત આપણા

સંશોધકો જરા જલદી સમજી લે તો 'સારું'. એમનો ઘણો સમય વ્યર્થ થતાં બચી જશે. મેં કેટલાક લવાઈ કરનારા લાખજો સાથે વાત કરી હતી તેમણે પણ પોતાનું મૂળ રચણ મારવાડ જ જણાવ્યું હતું; અને ત્યાંની લવાઈ હજી પ્રાચીન ઢબની અને વધારે સંસ્કારી છે, એમ કહેલું. આપણે અહીંયાં ગુજરાતમાં તો મોટા લાગે મારવાડી સ્ત્રીપુરુષોને જ નાચતા જોયા છે. (ઉદયશંકરની મૂળ ગ્રેરણા પણ મેવાડ મારવાડની છે એમ તેમના જીવનની રૂપરેખા ઉપરથી જણાય છે.) પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ મારવાડ ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું ઊગમસ્થાન છે, એવા પુરાવા મળે છે. કાંઈ નહિ તો નૃત્યના અભ્યાસ માટે તો મારવાડ મેવાડમાં રખડવું જોઈએ.

આવી આડઅવળી અને અપ્રસતુત બિનાઓથી પણ મારું મૂળ વિધાન તો સ્પષ્ટ થયું હશે ! કે વધારે ગોટવાઈ ગયું ? મારો લાવાઈ એટલો જ છે કે લોકનૃત્યોમાં પ્રાચીન શિષ્ટનૃત્યોના અવશેષો છે, જીવતા અવશેષો છે. આપણે બન્નેએ કેટલાક તો સાથે જોયા છે. તો તમે મને એટલું તો જરૂર જણાવજો કે ઉદયશંકરના નૃત્યમાં શિષ્ટતાની આવી કાંઈ સાંકળ છે ?

આપણા પ્રાચીન શિલ્પને હવે બીનકુદરતી, અસંભવિત અંગવિન્યાસવાળું, વિલક્ષણ આદિ કહેવાની પ્રથા ઓછી થતી જાય છે. આનું એક કારણ તો કદાપિ એ હશે કે યુરોપિયનો હવે એવું ઓછું કહેતા થયા છે. છેવટની લઝાઈ પછી યુરોપિયનોના પોતાની સંસ્કૃતિનો મદ કાંઈક ઓછો થયો છે એટલે એમને પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં અને કળામાં રહસ્ય અને સૌન્દર્ય શોધવાને અવકાશ મળ્યો ! ગમે તે હો પણ શિલ્પના અને નૃત્યના ગ્રંથોનો અભ્યાસી પ્રાચીન શિલ્પ જુએ છે ત્યારે તેને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં નૃત્યનાં વિવિધ અંગોને મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. આ મૂર્તિઓના સૌન્દર્યને અને નૈપુણ્યને સમજવા આ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર રહે છે. આનો એક પુરાવો નર્તકી તરફથી જ મળે છે. આના પાવલોવાએ આ મૂર્તિઓમાંથી પ્રાચીન હિંદી નૃત્યની ઘણી કુચીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી તે હવે જાણીતી વાત છે. ઉદયશંકરે પણ આ મૂર્તિઓના 'ધ્યાન'થી ઘણું મેળવ્યું છે એમ કહેવાય છે. અહીંયાં મને કારણ યાદ આવે છે. મારા મનમાં એ રચણ અંગત પુણ્યસ્મૃતિથી સંકળાયેલું છે તે આપ જાણો છો. આપણે ત્યાંની ગુફાઓ સાથે જોવા ગયેલા; ત્યાંની મૂર્તિઓનું વિવિધ સૌંદર્ય તમારા મનમાં તાજું હશે. મને ઉત્તરમાં એ જરૂર જણાવજો કે આમાંનાં કાંઈ અંગવિન્યાસો ઉદયશંકરમાં નજરે પડે છે ?

આપણી પ્રાચીન કલાઓ અને કલામીમાંમાં એક એવો યુગ પાડી ગયો કે જેમાં બધી કલાઓના પરસ્પર સંબંધ અને પ્રત્યેકના રસમાં પર્યાવસાન ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો. રસની ચર્ચાઓ આપણા ગ્રંથોમાં મુખ્યત્વે નાટક અને કાવ્યને ઉદ્દેશીને થયેલી છે તે આપ જાણો છો. આમાં પણ કેટલાક સંશોધકોનો એવો મત છે કે રસની ચર્ચાનો મૂળ સંબંધ નાટ્ય સાથે છે. ભરતના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર ચિમાવાનુભાવવ્યભિચારસંયોગા દ્રક્ષિનિષ્પત્તિની ચર્ચામાં રસની ચર્ચાનો વિકાસ થયો છે—એ રસચર્ચા અને નાટ્યના સંબંધનો એક સખળ પુરાવો છે. અભિનવગુપ્તપાદાર્થ તો કહે છે: યદ્યપિ ચ નાટ્ય-દ્વાન્યવ રસ इति वध्यते ઇત્યાદિ. હવે નાટ્ય એટલે ચતુર્વિધ અભિનયથી લોકદ્રશ્યનું અનુકરણ. અભિનયકળા એટલે માણસને જ - તેનાં શરીર, વાણી અને મનને—ઉપાદાન

તરીકે વાપરતી કળા. આ અભિનયકળાનો નૃત્ય અને ગીત સાથે એક જ ઉપાદાનમાંથી ઉત્પન્ન થવાનો સંબંધ હોવાથી તે પરસ્પર સંકળાયેલાં નજરે પડે છે.

આપ એ પણ જાણો છો કે ચિત્રકારો અને મૂર્તિકારોને પણ એક યુગમાં આંગિક અભિનયના પ્રતીકોને પોતપોતાના રેખા, રંગ, માટી, પથ્થર, ધાતુ આદિ ઉપાદાનો દ્વારા નવીન રૂપ આપવાની આકાંક્ષા થઈ. આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યે જુ. કેટલાંક મેહદાં દેખાતાં રૂપો પણ આ શિલ્પોમાં આવી ગયાં. કારણ નૃત્ય ગત્યાત્મક છે; અને આખી ગતિના એકાદ અંશ તરીકે જેનું સૌષ્ઠ્ય હોય તેને એકલો સ્થિતિરૂપે રજૂ કરતાં મેહદું લાગે. આવા ધણા પ્રયત્નો આપણી મૂર્તિઓમાં છે. આમ છતાં આ ગત્યાત્મક કલાના ક્ષણસ્થાથી સૌન્દર્યને આ શિલ્પે મૂર્તિ અને સ્થાથી બનાવ્યું છે—અને આ શિલ્પનું અનોખું સૌન્દર્ય પણ તેમાં ઉમેરાયું છે. આ રીતે આપણે ત્યાં આ બધી કલાઓ પરસ્પર સંકળાઈ અને દરેકનો ઉદ્દેશ રસનિષ્પત્તિ થયો. આનો પુરાવો તે તે કલાકૃતિઓમાં તથા ચિત્રવિષયક ગ્રંથોમાં છે. આપ ચિત્રરસોની ચર્ચાથી પરિચિત છો. આ કળાઓનો પરસ્પર સંબંધ લગભગ સ્પષ્ટ રીતે વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણના ચિત્રસૂત્રના પ્રારંભમાં મળે છે; શૈલી પૌરાણીક છે—એટલે ચર્ચા આ લોક અને પરલોકમાં સુખ શાંતિ મળે એ પ્રશ્નથી થાય છે. દેવાની પૂજનચર્ચા કરવાથી સુખ મળે છે. પૂજનચર્ચા દેવગૃહ અને સુરપ્રમૂર્તિ બનાવીને જ કરી શકાય. પણ “દેવતાંરૂપ નિર્માણ” ચિત્રસૂત્રના જ્ઞાન વિના કેમ થાય ? માટે ચિત્રસૂત્ર જાણવું જોઈએ, પણ ચિત્રશાસ્ત્ર નૃત્યશાસ્ત્રવિના ‘સુદિવિદમ્’ એટલે જાણવું ઘણું અધરું કહેવાય, એટલે નૃત્યશાસ્ત્ર જાણવું જોઈએ; અને એ ક્રમે વાઘવિદ્યા, અને છેવટે ગીતવિદ્યા પણ જાણવી જોઈએ. આ વિષયનો આપે અનુવાદ કર્યો છે—એટલે આ બધું આપને સુવિદિત છે.

આપ એ પણ જાણો છો કે આ બધાં ગપ્પાં નથી ! ઉપર કહ્યું તેમ આ પરસ્પર સંબંધ જાણ્યા વિના પ્રાચીન શિલ્પનો કાયડો બેઠલે તેમ નથી, અને પ્રાચીન કલાને હીક હીક સમજ્યા વિના એનો પુનઃસર્જનમાં યોગ્ય ઉપયોગ થવો પણ દુર્ઘટ છે.

સુભાગ્યે નૃત્યકલાને સમજવા માટે તે વિષેની ગ્રંથસ્થ માહિતી સચવાઈ રહી છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર એ મૂળ ખાણ છે. ત્યાર પછી સંગીતરતનાકરનો નર્તનાધ્યાય મોજૂદ છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં પણ આ વિષે અધ્યાયો છે; આ સિવાય નહિ છપાયેલી એવી પ્રતો પ્રાચીન ભંડારોમાં છે. એટલે સામગ્રી તો પુષ્કળ છે, આ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકે એટલો આપણી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસી—નર્તક—સંશોધક હજી જગ્યા નથી એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. ઉદયશંકરને આ દષ્ટિએથી જોઈ જાણવા જેવું જણાવશો.

આપ ત્યાં મુંઝાઈ છો એટલે બધા ગ્રંથો આપની પાસે નહિ હોય, અથવા જોવાની કુરસદ પણ ન મળે તો હું અહીં બેઠો બેઠો થોડુંક લખી મોકલું તો પેલી અંગ્રેજી કહેવત—*Carrying coals to Newcastle* (જેનો તરજુમો હું ‘લંકામાં સોનું લઈ જવું’ કરું છું) જેવું ન માનશો. મેં મારા કાગળની શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ હું જે જોવા આવી શકતો નથી તેના વિષે કાંઈક લખી તૃપ્તિ મેળવવા ઇચ્છું છું, અને તેથી પણ વધારે બદલામાં તમે ત્યાં જે જોયું એનો સવિસ્તર અહેવાલ ઇચ્છું છું.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં કે સં. ૨. ના નર્તનાધ્યાયમાં નૃત્ય વિષે એટલી બધી વિગતો આવે છે કે પ્રથમ તો મન મુંઝાઈ જાય. ઘણાં સ્થળોમાં તો પાઠ પણ એટલા ભ્રષ્ટ થઈ

ગયેલા હોય છે કે સુસંગત અર્થ નીકળી શકતો નથી. આ ઉપરાંત આ પ્રયોગાત્મક કળા હોવાથી સૂચના પ્રમાણે કરી જોવાથી જ કેટલીક બાબતોનો ખ્યાલ આવે. કોઇ પ્રાચીન મંદિરમાં જઇ, ઉંચકે ક્યાંક નહિ તો દેલવાડાના મંદિરમાં જઇ ત્યાંની વિવિધ મૂર્તિઓને ધ્યાનમાં રાખી આ ભાગ સમજવાનો પ્રયત્ન થાય તો જ ઘણી બાબતોના ખુલાસા થઇ શકે. પણ સુમચરનું કામ તો કોઇક કંઈ એ જોવાનું રહ્યું-એટલે આવું કરનાર કોઇ માણસની તે ખોળ કરી રહ્યો છે. ત્યાં સુધી તો આ વિગતોના વનમાંથી પ્રાચીન નૃત્ય વિષે મુખ્ય મુદ્દાઓ તારવવા તે મથે છે.

આ અંગવિક્ષેપની કલામાં બે પ્રકારોને ખાસ જુદા કરી સમજવા જોઇએ. પ્રથમ તો મનોભાવો વ્યક્ત કરતાં અંગો ઉપરના અને અંગોનાં હલનચલન. આપણી વિવિધ ભાગણીઓ આપણા મુખ ઉપર, આંખોમાં, માથાના હલનમાં, હાથપગના ચલન વગેરેમાં વ્યક્ત થાય છે. આ સંબંધોને—ભાગણી અને તેના સૂચક અંગવિકારોના સંબંધોને—સ્પષ્ટતાથી સ્થિર કરી તેના ઉપરથી સરજતી અંગવિક્ષેપની કલા. આ કલાને ગાયન સાથે જે નૃત્ય થાય છે તેમાં તથા નાટકના અભિનયોમાં મૂર્ત થતી જોઇએ છીએ, બીજો પ્રકાર એ કે જેમાં આવી કોઇ ભાગણી અથવા ભાવ બતાવવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી પણ અમુક તાલ અને લયના ધોરણે અંગવિક્ષેપ અને ગતિ કરવામાં આવે છે. આ શુદ્ધ આકારની કળા છે. આકારોની વિવિધ રચનાઓથી તે સૌન્દર્ય સાધે છે. આના ઉચિત મનોભાવો કહેવા હોય તો તે રતિ, હાસ, ઉત્સાહ, શોક આદિ નહિ કહેવાય. રસની ચર્યામાં જેને વિકાસ, વિસ્તાર, કૃતિ, ક્ષોભ એવાં નામ આપ્યાં છે તેવી મનોદશાઓ તે ઉત્પન્ન કરે છે. અંગવિક્ષેપની કલાનો આ બીજો પ્રકાર છે. આ બન્ને પ્રકારો શુદ્ધ તથા મિશ્ર પ્રચારમાં દેખાય છે. આ ભેદ ભરતે સૂચવ્યો છે, અભિનવશુભપાદાચાર્યે સ્પષ્ટ કર્યો છે, દશરૂપકકાર ધનંજયે વ્યવસ્થિત રીતે મૂક્યો છે, અને શાર્દૂલદેવે સંગીતરતનાકરમાં સ્વીકાર્યો છે. ભાવપ્રકાશનકાર શારદાતનયે આ વસ્તુ સ્વીકારી છે પણ પરિભાષામાં ગોટાળો કર્યો છે. નાટ્યશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં રમુછ રીતે આખી વાત આવે છે. વડોદરાની નાટ્યશાસ્ત્રની આવૃત્તિમાં પાકગોટાળા ધણા છે તેનું આપને સ્મરણ કરાવી લઉં, જેથી આપ પાકભેદ નજરે પડતાં મારા ઉપર યોગ્યો નહિ.

પિતામહ એટલે ધ્વજાની આઠાથી ભરત પોતાની મંડળી સાથે ભગવાન 'ત્રિનેત્ર' ની આગળ ધ્વજાએ સજ્જેલા અમૃતમન્થન નામના સમવકારનો પ્રયોગ કરવા જાય છે; ત્રિપુર-દાહ નામના 'ઉમ' નો પણ પ્રયોગ થાય છે. પ્રયોગનું સ્થળ રમણીય છે: વિવિધ પર્વતોમાંની હારમાળાની વચમાં બહુ આંગાનાં વૃક્ષોથી ભરેલા અને રમ્ય શુદ્ધાઓ અને ઝરાવાળા દ્વિમાલયના પૃથ ઉપર

તત્તો હિમવતઃ પૃષ્ઠે નાનાનગસમાકુલે ।

વહુચૂતદ્રુમાકીર્ણે રમ્યકન્દરનિર્ધેરે ॥

પ્રયોગ થાય છે. મહાદેવ પ્રસન્ન થાય છે, અને તે નટરાજને પોતે સંખાકાળે નાચતા તે 'નૃત' યાદ આવે છે. પોતે ધ્વજાને ધન્યવાદ આપતા કહે છે:

અહો નાટ્યમિદં સમ્યક્ ત્વયા સૃષ્ટં મહામતે ।
 યશસ્યં ચ શુભાર્થં ચ પુણ્યં બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ॥
 મયાપીદં સ્મૃતં નૃત્તં સન્ધ્યાકાલેષુ નૃત્યતા ।
 નાનાકરણસંયુકૈરજ્ઞાહારૈર્વિભૂષિતમ્ ॥

આ નૃત્તને પૂર્વરંગમાં દાખલ કરવાની સલાહ આપે છે, અને એ દાખલ કરવાથી નાટ્યકલા વધારે શીલાવાળી અને અર્થપ્રતિપાદક બનશે; જો કે એનો સીધો ઉદ્દેશ તો અર્થ સૂચવવાનો નથી એ આગળ જતાં ખબર પડે છે. ધ્યાનથી તેનું જ્ઞાન આપવા વિનંતી કરી એટલે મહાદેવ 'તણ્ણુ'ને તે શીખવવાની આજ્ઞા કરી. બીજી પ્રકારના અંગહારો-વિવિધ પ્રકારના કરણો સાથે-તણ્ણુ પાસેથી જાણી લઈ ભરત તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરે છે. આ પ્રમાણેના શંકરના નૃત્યને જોઈ પાર્વતી પણ નૃત્ય કરે છે:

રેચકૈરજ્ઞહારૈથ નૃત્યન્તં વીક્ષ્ય શંકરમ્ ।
 સુકુમારપ્રયોગેણ નૃત્યતિ સ્મ પાર્વતી ॥

આ પ્રમાણે ઉદ્ધત અને કામળ બન્ને નૃત્યપ્રકારોનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી ભગિણીને શંકા થાય છે:

યદા પ્રાપ્યર્થમર્થાનાં તજ્ઞરભિનયઃ સ્મૃતઃ ।
 કસ્માન્નૃત્તં કૃતં હ્યેતત્ કં સ્વભાવમપેક્ષતે ॥
 ન ગીતાકાર્યસંબદ્ધં ન ચાપ્યર્થસ્ય ભાવકમ્ ।
 કસ્માન્નૃત્તં કૃતં હ્યેતત્ ગીતેવ્યાસારિતેષુ ચ ॥

અર્થાત્ અભિનય અર્થ સમજવા માટે છે, અને નૃત્ત તો ગીતના અર્થ સાથે સંબદ્ધ નથી, અને અર્થનું ભાવક પણ નથી તો પછી એનો અહીં નાટ્યમાં શો ઉપયોગ; અને કયા સ્વભાવની અપેક્ષાએ તે છે ?

આના જવાબમાં ભરત કબૂલ કરે છે કે 'ન સ્વલ્પર્થ નૃત્તં કશ્ચિદપેક્ષતે-નૃત્ત કાઠ અર્થની અપેક્ષા કરતું નથી, કિં તુ શોભાં જનયતામિતિ નૃત્તં પ્રચર્તિતમ્' । પણ શીલા કરો એ ધ્યાનથી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. અને વળી નૃત્ત તો સૌને ગમે અને મંગળ કરનારૂં જે ખરું. વિવાહ આદિ ઉત્સવોમાં પણ વિનોદનું સાધન એટલે જાણવું જોઈએ.

પ્રાયેણ સર્વલોકસ્ય નૃત્તમિદં સ્વભાવતઃ ।
 મહત્ત્વમિતિ કૃત્વા ચ નૃત્તમેતત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥
 વિવાહપ્રસવાવાહપ્રમોદામ્યુદયાદિષુ ।
 વિનોદકરણં ચૈવ નૃત્તમેતત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

આ નૃત્તનો આધાર તાલ અને લય છે તે પણ શંકરના નૃત્યવર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે.

[અનુબંધાન ભુજો ૫૪ ૪૦૮

જઈ પોતાની ગરમી જાળવી રાખે છે. આવી રીતે ટાઢ અને તડકા સાથું ચામડી શરીરને રક્ષણ આપે છે.

આગળનાં પ્રકરણોમાં આપણે ચામડીનું મહત્ત્વ વર્ણવી ગયા છીએ. ચામડીના સંરક્ષણ માટે અભ્યંગ, રનાન અને વ્યાયામની ઉપયોગિતા આપણે જોઈ ગયા છીએ, ચામડીનું સ્થાન શરીરમાં હૃદયથી બીજા નંબરનું છે, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે હવે ખરાબર સમજશે. શરીરમાં ચતા વિધવિધ વ્યાપારો માટે જે શક્તિ ખર્ચાય છે અને ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરમીને દરેક ઋતુમાં એકધારી જાળવી રાખવામાં ચામડી કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે ? ટાઢ, તડકા, વરસાદ, હવા ઇત્યાદિની ખરાબ અસરથી શરીરને બચાવી શરીરની ગરમી એકધારી જાળવી રાખી, શરીરની શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય થતો અટકાવી, તેનો સંત્રાસ કરવો અને આ રીતે આરોગ્ય જાળવી રાખવું, એ જ વસ્ત્રધારણનું પ્રયોજન છે.

દરેક ઋતુ અનુસાર જેમ આપણા આહારમાં અને વિહારમાં આપણે ફેરફાર કરીએ છીએ તેમ વસ્ત્રનું પણ તેવું જ છે. ઋતુ અનુસાર વસ્ત્રમાં ફેરફાર કર્યા વિના ન જ ચાલે. ઉનાળામાં સફેદ, બારીક વસ્ત્રો અને શિયાળામાં કાળાં ગરમ વસ્ત્રો આપણે પહેરીએ છીએ, તે યોગ્ય જ છે. ઋતુઓની સારી માઠી હવાની અસરને નિયમિત કરવા માટે વસ્ત્ર નિતાન્ત આવશ્યક છે.

અજ શરીરના પોષણ માટે આપણે લઈએ છીએ. પણ પોષણ સાથે અન્નની વિધવિધ વાનીઓ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યજાતિએ ઉત્પન્ન કરી છે:-અર્થાત્ પોષણ સાથે સ્વાદની એકવાક્યતા સાંધી છે. વસ્ત્રમાં પણ એમ જ થયું છે. ચામડીની રક્ષા માટે પોશાકની જરૂર તો જણાઈ જ, પરંતુ સામાજિક સભ્યતામાં પોશાકને ઉચ્ચ સ્થાન આપી ઉપયોગિતા સાથે કલાનો સંયોગ પણ એ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોએ ઠીક ઠીક સાધ્યો છે. સ્વાદના અતિરેકથી જેમ આહારના ગુણનો આપણે નાશ કર્યો છે, તેમ કેવળ શરીરને શણગારવા ખાતર જ વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને આપણે વસ્ત્રની ઉપયોગિતાને પણ વણસાડી છે. અને આથી જ આપણા સમાજને ક્યાં અને કેવાં વસ્ત્રો પહેરવાં તેનું ભાન રહ્યું નથી. વસ્ત્રધારણ પણ આહારશાસ્ત્ર માફક કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ માગે છે. પોષણની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી ભલે આપણે સ્વાદની વાનીઓ વધારીએ; તેવી જ રીતે વસ્ત્રપરિધાનની દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખી ભલે આપણે સામાજિક સભ્યતાને અનુરૂપ તેને ઝનાવીએ. પરંતુ શોભાનો ખ્યાલ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપને ન હોય એ આપણે સંજાળવું જોઈએ.

વસ્ત્રધારણના ગુણ

ફૌરીર્યોર્ણિકચત્ત્વં ચ રક્તચત્ત્વં તથૈવ ચ ।

વાતર્યેષ્ઠહરં તત્તુ શીતકાલે વિધારયેત્ ॥

મેવ્યં સુશીતં પિત્તપ્નં કપાયં વગ્રમુચ્યતે ।

તદારયેદુષ્ણકાલે તત્રાપિ લઘુ શસ્ય તે ॥

શુભં તુ શુભદં વગ્રં શીતાતપનિવારણમ્ ।

ન ચોષ્ઠાં ન ચ વા શીતં તત્તુ વર્ષાંસુ ધારયેત્ ॥

યશસ્યં કામ્યમાયુષ્યં શ્રીમદાનન્દવર્ધનમ્ ।
ત્વચ્યં વશીકરં રુચ્યં નવનિર્મલમમ્બરમ્ ॥
કદાપિ ન જનૈઃ સદ્ગિઃ ધાર્યં મલિનમમ્બરમ્ ।
તત્તુ કણ્ઢકૃમિકરં ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ।

(ભાવપ્રકાશ પૂ. જ્ઞ. પ્ર. ૪)

અર્થ—કૌશલ્ય^૧ (રશમી) અને ઔર્ણિક^૨ (બિનનાં) તેમ જ લાલ રંગનાં વસ્ત્રો વાત-
કરને હણનાર છે અને તે શીતકાલ-શિયાળા-માં ધારણ કરવાં જોઈએ.

કપાયવસ્ત્ર (કાકટી અથવા ભગવો રંગ) મેધ્ય (બુદ્ધિવર્ધક) બહુ સારાં, ઠંડાં અને
પિત્તને હણનાર છે. તે ઉષ્ણકાલ-ઉનાળા-માં ધારણ કરવાં જોઈએ. આ કપાયવસ્ત્રો
હલકાં જોઈએ.

સફેદ વસ્ત્ર શુભદ (શુભ-કલ્યાણ), ઠંડી અને તાપ બંનેનું નિવારણ કરનાર છે. તે
નથી ગરમ કે નથી ઠંડાં-સફેદ વસ્ત્રો વર્ષાઋતુમાં ધારણ કરવાં જોઈએ.

નવાં અને નિર્મલ વસ્ત્રો યશને વધારનાર, આયુષ્યને વધારનાર, લક્ષ્મી અને આનંદને
વધારનાર, ત્વચા(ચામડી)ને હિતકર, વશીકરણ કરનાર, અને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

કદાપિ શાળા પુરુષોએ ગદાં-મલિન-વસ્ત્રો ન પહેરવાં જોઈએ. મલિન વસ્ત્રો કૃમિ
અને પુજ્જલીને જન્મ આપનાર છે, ગદાંનિ વધારનાર છે અને પરમ અલક્ષ્મી(અશોભા
અને દારિદ્ર્યકર) છે. (ભાવપ્રકાશ)

ખાદીનાં કપડાં

“બિનનાં ગરમ કપડાં ધોવાં અને સ્થિતિસ્થાપક હોષ તેના તાંતણા ચામડીથી દૂર
રહે છે અને તે ખાદી જગ્યામાં હવા ભરાઈ રહે છે-એટલે શરીર જોઈએ તેનું જ ગરમ
રહે છે. ઠંડીની અસર થતી નથી. સૂતરનું કાપડ બિન જેટલું જ જાડું, શોષક અને પાંખા
વણાટવાળું હોય તો તે બિનનાં કપડાં જેટલી જ ગરમી આપે છે. તેનાં હિદ્રોમાં ભરાઈ
રહેલી હવાને લીધે ઠંડીની અસર નહિ થાય અને શરીર જોઈએ તેટલું ગરમ રહેશે.
બિનનાં કપડાં ધોવાથી જાડાં અને ટૂંકાં યથ જથ જલદી નકામાં યથ જથ છે-સૂતરનાં
કપડાંમાં તેમ થતું નથી. તેજ પ્રમાણે પાતળું, શોષક અને પાંખા વણાટવાળું સૂતરાઉ
કપડું બિનાળામાં શરીરને સારો ઠંડક આપે છે, તેનાં હિદ્રોમાં પરસેવો ભરાઈ રહે છે અને
બહારની હવાથી તે ઠંડું યથ શરીરને ઠંડક આપે છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી ઋતુઓમાં અનુકૂળ
થાય તેવા સૂતરાઉ કાપડની બનાવટ કરવામાં આવે તો સૂતરાઉ કાપડ બધી ઋતુઓ અને
જુદી જુદી હવામાં ઉપયોગી થાય. હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ પ્રદેશમાં ગરમ કપડાંનો ખપ
બહુ જ ઓછો રહે. ખાદીનો પ્રચાર વધતાં અને તેને ઋતુઓની જરૂરિયાત પ્રમાણે જાડી

૧ કૌશલ્ય કૃમિકોસોત્થમ્ । (અમરકોષ) ભાવમિથ્ર ‘પટ્ટાગર’ અને ‘તચ્ચરવસ્ત્ર’-આવે.
અર્થ કરે છે.

૨ કર્ણા મેષાદિલોમ્નિસ્યાન્ । (અમરકોષ).

ખાતળી બનાવવાથી આપણા દેશને ખાદીનું કાપડ જ ખરી રીતે ઉપયોગી થાય તેમ છે. તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ તો હિંદુસ્તાનમાં ખાદી પ્રથમ સ્થાન લઇ શકે તેમ છે..."^૧

રેશમી વસ્ત્રો

હિંસાની વાત બાજુએ મૂકીએ. સમાજમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે રેશમી વસ્ત્રમાં વીળળી ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે માટે તે ગરમ છે. સોળમા સૈકાના ભાવમિત્રે (‘ભાવપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથનો કર્તા) પણ રેશમી વસ્ત્રોને ગરમ માન્યાં છે; જ્યારે ખરી વાત તો એ છે કે રેશમી કાપડ ઠંડું છે.

“ગરમ પ્રદેશમાં રેશમી કાપડ ઠંડું હોવાથી પોશાક માટે તડકામાં પહેરવા માટે ઉપયોગી છે. શુદ્ધ રેશમી કાપડમાં તેની સપાટી પર રહેલા ચળકાટથી સૂર્યનાં કિરણો પરાવર્તનથી પાછાં ફેંકવાની શક્તિ રહેલી છે એટલે તે તડકામાં ગરમ થતું નથી. એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ રેશમમાં સૂર્યનાં કિરણોમાં રહેલા ગરમ “અલ્ટ્રાવાયોલેટ” રેડ (કિરણો) ઝીલવાની શક્તિ બહુ ઓછી હોવાથી રેશમી કપડું ઠંડું ગણાય છે, માટે ઉનાળામાં તેનો ઉપયોગ યથાર્થ ગણાય.” ડૉ. લિયોનાર્ડ હિલના આ વિચારો આપણી બમણા ભાગનાર છે.

ડૉ. બિરેન્દ્રનાથ ઘોષ—તેમના ‘હાઇજન એન્ડ પબ્લીક હેલ્થ’ નામના ગ્રંથમાં રેશમને મંદાહક (Bad conductor of heat) માને છે અને તે આમડી ઉપર શામક (Soothing) અસર ઉત્પન્ન કરનાર છે એમ કહે છે.

કપડાં કેવાં પહેરવાં જોઈએ ?

ફેશનને બહુ મહત્ત્વ આપવાથી પોશાકનો જ્ઞાનપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક ઢબે ઉપયોગ થતો નથી. કપડાં બહુ તંગ ન પહેરવાં જોઈએ. તંગ વસ્ત્રો પહેરવાથી તબિયત બગડે છે. વસ્ત્રો ખૂલતાં અને વજનમાં હલકાં હોવાં જોઈએ. શરીરનો પ્રત્યેક અવયવ છૂટથી હલનચલન કરી શકે

૧ “પોશાક અને ખાદી” એ નામનો એક મનનીય લેખ ડૉ. માધવજી બી. મચ્છરનો “પ્રસ્થાન” શ્રાવણ-૧૯૮૫ (પૃ. ૨૫૬ થી ૨૬૦)-માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખમાં ‘ગ્રેકીસનર’ નામના મેડિકલ જર્નલમાંથી વિખ્યાત ડૉ. લિયોનાર્ડ હિલનો “પોશાક સંબંધી જ્ઞાનપ્રદ અને અનેક વિગતોથી ભરપૂર લેખ”નો સાર લેવામાં આવ્યો છે. ડૉ. લિયોનાર્ડ હિલ શોષક અને પાંખા વણાટવાળું કાપડ વપારવાની ભલામણ કરે છે. “ખાદીની બનાવટ જ એવી છે કે તેનામાં પાણી શોષવાની શક્તિ વધારે પ્રમાણમાં આવે અને તેનું વણાટ પણ પાંખું જ હોય છે. ખાદી બનાવવા માટે વપરાતું હાથનું કાંતેલું સૂતર ખડબચકું હોવાથી અને તેનું જ વણાટમાં લેવાનું હોવાથી તેની શોષક શક્તિ પૂરેપૂરી જળવાઈ રહે છે. આના વિરુદ્ધ દેશી કે વિદેશી મિલોના કાપડમાં તેને લીધું ચળકતું સુંવાળું અને ઘટ્ટ બનાવવામાં આવે છે તેથી તેમાંથી આ બન્ને ગુણો વધતા ઓછા પ્રમાણમાં નષ્ટ થાય છે.”

૨. લાલા લખપતરાયના વિખ્યાત અઘ્વાડિક પત્ર ‘પીપલ’ (જાન્યુ. ૩૧, ૧૯૨૬)માં ડૉ. ધર્મવીર (F. R. C. S; D. P. H; L. R. C. P.)નો “The Wearing of The Home-Spun” નામનો લેખ પ્રગટ થયો છે. એ વિદ્વાન ડૉક્ટર પણ ખાદીના ‘કાપડને સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે સારું ગણે છે અને કહે છે કે “ખાદી શિયાળામાં ગરમી અને ઉનાળામાં ઠંડી આપનાર છે. બધી રીતે તે સારી છે.”

આમ ખરી ખાનદાન ખાદીને શાસ્ત્રનો ટેકો છે. હિંદુસ્તાન માટે ખાદીનો વપરાશ ઘટ છે.

એવી જાતનો પોશાક નોંધ્યો. ખૂલતી ખાંચોવાળાં પહેરણ અથવા ખમીસો ઢીંચણ સુધીની પહેાળા પાટલૂન અથવા ઠંઠ પગ સુધી પહેાંચતા એવા ખૂલતા પાયજામા, ખુલ્લા કાલરવાળાં બદન-આ બધા પોશાક આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સારા છે. ગૂજરાતની ઊગતી પ્રજામાં આ જાતનો પોશાક પ્રચલિત થયો છે-થતો જાય છે એ આનંદની વાત છે.

નેકટાઇ, ઊભા કાલર, ચકચકતાં અસ્રોદાર અકડ કપડાં, ચસચસી રહેતા રાજપૂતો પહેરે છે એવા ધીઝીજ-આ બધું નકામું છે. કલાની દૃષ્ટિએ પણ આ નકામું છે. હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ પ્રદેશમાં નેકટાઇ, કાલર, રવેટર તેની ઉપર પહેરણ, અને તેની ઉપર જાડીટ તથા તેની ઉપર કોટ-પહેરવાં હાનિકર છે. પૂજ્ય ગાંધીજીના પ્રતાપે આ બધી બધા હવે દૂર થઈ છે એ માટે આપણે તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો આછો છે. ગાંધીજીએ ખીજું કશું ન કર્યું હોત તોયે આ પોશાક-પરિવર્તન માટે તો સારાંયે દેશ તેમનો ઝણી રહેત.

સ્ત્રીઓના પોશાક

આપણી સ્ત્રીઓનો પોશાક (ગૂજરાતી સ્ત્રીઓ) મને તો આરોગ્ય અને કલા-બંને દૃષ્ટિએ સારો જણાય છે. જૂના જમાનાનાં તસતસતાં કપડાં કરતાં આ જમાનાની યોળાઓ અને પોલકાં સારાં છે, પણ હમણાં હમણાં કેટલીક સ્ત્રીઓ છાતી બહુ તંગ રહે એટલા ખાતર 'બ્રાડીશ' પહેરે છે. આ વસ્તુ ઠીક નથી. અમુક પ્રસંગે કલે તે પહેરાય. હમેશને માટે તસતસતો પોશાક હાનિકર છે. જે સ્ત્રીઓ 'ફોર્સેટ' કે એવા ખીજો તંગ પોશાક પહેરે છે તેને ઘણી જાતના રોગો થાય છે. ગૂજરાતજુનાં વસ્ત્રો આરોગ્યની અને કલાની દૃષ્ટિએ સરસ છે. રખે તેને ખોટા અનુકરણથી કોઇ બગાડે. પોશાકનું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય જ્ઞાનમાં રાખી, પ્રતિજ્ઞા બદલાતા જતા સમાજને અનુરૂપ વસ્ત્ર પરિવર્તન સામે મારો વાંધો નથી. જે સ્ત્રીઓ સાઇકલિંગ કે થોડેસ્વારી શીખતી હોય, તરતાં શીખતી હોય, વ્યાયામમાં રસ લેતી હોય-આ બધા માટે આપણે નવીન ઢબનો પોશાક યોજવો પડશે. પરંતુ એ ચર્ચા કોઈ સુશિક્ષિત સ્ત્રી જ ઉપાડે તો સારું.

બાળકોનાં કપડાં

વાનર અનુકરણ બહુ લયંકર ચીજ છે. યુરોપિયનોનું દેખી દેખી આપણે પણ આપણાં બાળકોને ખૂબ કપડાંથી લાદી નાખ્યાં છે. શિયાળામાં કે જરા ટાઢ પડતી હોય ત્યારે 'સુધરેલાં' માખાપો તેમનાં બાળકોને તંગ વસ્ત્રોથી જકડી દે છે. એથી તો બાળકની ટાઢ સામે ટક્કર ઝીલવાની કુદરતી શક્તિને આપણે નાશ કરી રહ્યા છીએ અને આ જ કારણથી હવા-ઝાતુમાં ફેરફાર થતાં તે બાળકોને સળખમ, ઉધરસ, તાવ વગેરેથી પીડાતાં આપણે નોંધ્યો છીએ.

દૂબળા, બીલ, કાળી-કામોનાં બાળકો સદા નાગાં જ ફરતાં જોવામાં આવે છે, છતાં તે બચ્ચાં (અયોગ્ય અને અપૂર્ણ ખોરાક ખાતાં છતાં) આપણાં વહાલસોયાં બચ્ચાં કરતાં બહુ જવલે જ માંદાં પડતાં જણાય છે. આનું કારણ તેમની ટાઢ સામે ટક્કર ઝીલવાની અવિકૃત રહેલ કુદરતી શક્તિ અને ચામડીને મળતાં સૂર્યનાં કિરણો (સૂર્યનાં કિરણોમાં

૧ "A loose dress is warmer than a light-fitting one."

‘ડી’ વિટામિન છે. ‘ડી’ વિટામિનના અભાવે સ્ત્રુક્તાન નામનો રોગ થાય છે.)ની પ્રાણુપ્રદ અસર-આ છે. વળી ખુલ્લામાં અને ઠંડીમાં કામ કરતા આપણા ખેડૂતા, ભરવાડો, ગોવાળીઆઓ-આપણે બેડાકુ, ઘરમાં ભરાઇ રહેલા અને સુધારકો હોવાનો દાવો કરનારા-ઓ-થી અનેક દરજ્જે નીરોગી અને બળવાન છે. જેમ ફેફસાંને તાજી સ્વચ્છ હવાની જરૂર છે, તેમ આમડીને પણ સ્વચ્છ હવાની જરૂર છે એ આપણે જાણી લેવાની જરૂર છે.

વિવેક વિનાનું વર્તન ખરેખર ધિક્કારને પાત્ર છે.

, બાળકોનાં કપડાં પોચાં છિદ્રવાળાં, વજનમાં હલકાં અને ગરમી આપનાર (Warm) હોવાં જોઈએ. ઝીણી ખાદીનાં કપડાં બાળકો માટે હિતકર છે. વિલાયતી ગરમ કપડાં કરતાં કાશ્મીરનો પશ્મીનો વધુ ગરમ અને ટકાઉ છે. પશ્મીનો જેમ ધોવાય છે તેમ તેની કુમાશ વધે છે. નાનાં કુમળાં બાળકો માટે એક પશ્મીનાનું બદન ઠંડી વખતે તદ્દન પૂરતું છે. હિંદુસ્તાનની આ આળોહવામાં છુટ, સ્ટ્રાકીંગ (મોર્ગ), સ્વેટર્સ, મફલર-બધું નકામું છે.

બાળકોનાં કપડાં તદ્દન સફેદ રખાય તો સારું. પરંતુ બાળકો ધૂળમાં રમે છે એટલે સફેદ વસ્ત્રો ગદાં થાય છે તેથી માખાપ બાળકો માટે રંગિત વસ્ત્રો પસંદ કરે છે. સૂર્યનાં કિરણોના શોષણનો આધાર રંગ ઉપર રહે છે. સફેદ રંગ કરતાં ભૂરો કે કાળો રંગ વધુ ગરમી ગ્રહણ કરનાર છે. માટે શિયાળામાં બાળકોને ભૂરા કે કાળા રંગનાં વસ્ત્રો પહેરાવવાં જોઈએ. બીજી ઋતુમાં સફેદ અથવા કાકટી કાપડ સારું છે.

ઉપસંહાર

“ હવાનો સ્પર્શ શરીરને થાય છે ત્યારે હવાનો ગુણ મળે છે. જેટલે અંશે વસ્ત્ર હવાને શરીરસ્પર્શ કરતાં રોકે તેટલે અંશે ગુણ ઓછો મળે. અતિઘટ વણામેલ અને જડાં કાપડમાંથી વસ્ત્ર કરવામાં આવે તો તેમાંથી હવા ઓછામાં ઓછી આરપાર નીકળે અને શરીરને તાજી હવાનો સ્પર્શ ઓછો થાય. વણાટ આધું અને કાપડ પાતળું હોય છે તો હવા તેમાંથી વિશેષ ચળાય છે અને વિશેષ શરીરને સ્પર્શે છે.”

ટૂંકમાં, ખાદી આપણા દેશ માટે, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ, સુંદર પોશાક છે. દેશમાં ખાદીનાં કપડાંનો પ્રચાર થાય એ ઈષ્ટ છે.

હિ માલયને

તારાં વિરાટોન્મુખ લબ્ધ દર્શનો
 અનેકદા કલ્પનમાં નિહાળતો,
 તારાં પદે જીવનને ધરી જવા
 સદાય હું અંતરમાંહિ ઝંખતો.
 આ વિશ્વનાં બાહ્ય વિવર્તનોથી
 અલિપ્ત અસ્પર્શિત આત્મલીન,
 અનંત કેા નિશ્ચલતા ઉરે ભરી
 ચુમી રહ્યો તું નલ અબ્રહીન.
 વિશાળ વૃક્ષઃસ્થળ વસ્ત્ર જેવાં
 વિશાન્ત ગાઢાં વન વિસ્તરેલાં,
 તારાં ઉરેથી શુભ સ્નેહ જેવી
 વહી જતી નીત્ય પ્રકાશ નિર્મળી,
 હજાર મીઠાં જળની નદીઓ
 સંતપ્ત લોકાંતર શાંતતી અહોઃ
 પરંતુ આ શાં તુજ સત્યદર્શનો
 અબ્જે વિટયાં નિર્મળ હૈમ શૃંગો
 માલિન્યનાં અંતર દર્શનો શી
 ગંગા અહો એ શુભ શું થનારી ?
 રંગો જડયાં સુન્દર રૂપદર્શનો
 નહીં નહીં હું કદિ લેશ ઝંખતો.
 અહીં જ મારાં ઘરઆંગણાંમાં
 માલિન્યનાં પૂર ઘણાં વહે છે,
 વિલાસ આશામય કેંક રંગો
 સદાય તૃપ્તિ જીવને પુરે છે.

‘ ને લવ્યતાની નહિ કાંઈ સીમા
 અપાર છે, જીવન, વાહ લીલા,
 .. અખોલ છે પથ્થર વૃક્ષ ને ઉભા
 ઉભાં મુણાવે ઉર ગૂઢ વાર્તા.

નહીં નહીં હું તુજ શાન્તિ શોધતો,
 ‘ઉરે’ બધી હું મુજ શાન્તિ પામતો,
 ને વિશ્વનાં આ અવિરામ યુદ્ધમાં
 ‘ઉરે’ ધરું એકજ માત્ર શ્રદ્ધા.

‘સ્વમસ્થ’

કાશીવાસિની

૧

દાનાપુર રોશનથી દાનાપુર ગામ પાંચ માઇલ દૂર છે. રોશન જે સ્થળ આવેલું

છે, તે સ્થળ ખગોલ નામે ઝાળખામ છે.

ખગોલના ખગરથી થોડે દૂર રોશનની ગોદીના ક્વાર્ક ગિરીન્દ્રનાથનું ઘર હતું. માટીની બીંતો ને વાંસનું છાપરું. રસ્તાથી ત્રણ પગથિયાં ચડીને એક નાની ઝોસરી હતી. તેના પર અંતઃપુર હતું. જે શયનગૃહના ઝોરડા, એક રસોડાનો ઝોરડો, અને એક લોકડાં ભરવાની નાની ખોલી. ઝોસરીમાં ચોસલાં પાયરેલાં હતાં, અને વચમાં એક કંકેરાવાળો કૂવો હતો. માસિક ભાંડુ સોડાત્રણ રૂપિયા હતાં.

ગિરીન્દ્ર નોકરી પર રહ્યા પછી સોખતના દોષે ચારિત્ર્યહીન થઇ ગયો હતો. લગભગ દશ વર્ષ આમ મદ્યપાન કરી સ્વેચ્છાચારે વીતાવ્યા પછી, હમણાં બેએક વરસથી કંઠક સુધર્યો છે—એટલે પરણ્યો છે. સ્ત્રી પણ ઠીક મોટી મળી હતી—મોટી જોષને જ પરણ્યો હતો. એવું નામ માલતી. દેખાવે સુંદર હતી, જે કે રંગ એકદમ સફેદ નહોતો. સાસુ નથી, નણંદ નથી—દેખરેખ રાખનાર કે લાડ કરનાર કોઇ નથી. સ્વામી આંદ્રિસે ચાલ્યા જાય એટલે જે ઘડી સાથે બેસી વીતાવે એવું કોઇ જ ન મળે—જે કહેા તે એકમાત્ર છુટ્ટી દાસી હતી. રાતદિવસ ઘરમાં રહી વહુની ખાતરબરદાસ્ત કરે એટલા માટે તેનો એક રૂપિયો પગાર વધારી આપ્યો હતો. ખગોલના વતની એક બંગાળી કુટુંબે આ દાસીની અનુભવી અને વિશ્વાસુ તરીકે લલામંછુ કરી હતી. તે અનુભવી હશે એમાં તો કોઇને સંદેહ હોઇ શકે નહિ. કારણ કે તેના માંથાના પૂણી જેવા વાળ, સ્પૂલ શરીર, અને કરચલી વળતી આમઠી—આ બાબતમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ હતાં; અને વિશ્વાસુ પણ કહી શકાય; કારણ કે ખગરમાં શાક લેવા જવાની પણ તે ના કહેતી.

ગિરીન્દ્ર બિચારો બહુ ભલો માણસ હતો. પોતે જ ખગરમાંથી જોઇતું કરતું ખરીદી મજૂરને માથે ઊંચકાવી લઇ આવતો અને દાસી એટલો વખત ઝોસરીમાં એક ખૂણે પડી પડી નિરતે ઊંઘ લેતી.

શિયાળોની ઋતુ છે. ત્રણ વાગી ગયા છે; સાંજ પડવાને બહુ વાર નથી. શયનગૃહમાંથી બહાર ઝોસરીમાં આવી ઊભી, એક બાજુએ ચટાઇ બિછાવી, કાળો કામળો ઝોટી દાસી નરેકોરાર ખોલાવતી માલતીની ભલીભાતે ખાતરબરદાસ્ત કરી રહી છે. માલતી તેના તરફ જોઇ ધીમેથી બોલી: ‘આહ! હતભાગણી ઊંઘ બધી પેટે બાંધી લાવી છે શું!’

એવે વખતે બહાર એક અવાજ સંભળાયો: ‘બાબૂ, બાબૂ!’ એવી કોઇ જૂમ મારતું હતું. માલતી દોડતી દરવાજા આગળ ગઇ. દરવાજાને સ્પર્શ કરી દોડ્યો હતો, એક તડ-માંથી આંખ માંડી જોઇ લીધું, એક રેલવે મજૂર, માથા પર એક ઢંક, હાથમાં પોટલી—ઊભો ઊભો ખૂસો મારે છે. નેની પાછળ એક વૃદ્ધ બંગાળી વિધવા જેવી લાગતી સ્ત્રી ઊભી છે.

માલતી પાછી ફરી દાસીને બોલાવવા લાગી. પણ કાષ્ટ ઉપાયે દાસીની જોષ બીડી જ નહિ, તેથી છેવટે તેનું શરીર હચમચાવી નાખ્યું: 'બેક, બેક ! જો કાષ્ટ-' દાસી બીડી.- ઠંડીમાં ચથરતી ફક્કળતી જીંદને આરણ્ય બોલી દીધું.

એક મિનિટમાં તો સ્ત્રી આવીને આંગણમાં બેઠી. અને માલતીના મોં તરફ શાંત નજરે જોઈ રહી. માલતીએ ધાર્યું કે સ્વામીની કાષ્ટ સંબંધી હશે, -પણ હમણાં કાષ્ટ આવવાનું તો નહોતું. પ્રણામ કરું કે ના કરું તેના વિચારમાં તે પડી.

આવનારે પૂછ્યું: 'ગિરીશબાણનું ઘર આ કે ?'

માલતીએ કહ્યું: 'હા.'

'તમે તેની વહુ છો ?'

માલતીએ ખીજી તરફ જોઈ માથું હલાવી હા કહી. પછી હિંમત ભેગી કરી પૂછ્યું: 'આપને જોળખી ના શકી, -આપ ક્યાંથી આવો છો ?'

'હું આવું છું કાશીથી. ગાડીમાં જતી હતી, ત્યાં ટિકિટ ખોવાઈ જવાથી ઉતારી મેલી. હવે રાતે એક વાગે ગાડી આવે છે. એકલી સ્ત્રીમાણસ ક્યાં જઉં ?-તેથી આ એક સદ્ગૃહસ્થનું ઘર જોઈને આવી.'

માલતી બોલી: 'ભલે આખ્યાં, હાથપગ ધોષ નાખો.'

દાસીએ પાણી આપ્યું. તેણે હાથપગ ધોયા તેટલામાં એક શેતરંજી લાવી ઓસરીમાં બિછાવી દીધી. પછી પૂછ્યું: 'ગાડીમાં ક્યારે બેઠાં હતાં ? ખાધું કંઈ નહિ હોય કેમ ?'

તે હસીને બોલી: 'ક્યાંથી હોય ?'

માલતીએ દાસીને કહ્યું: 'ઝટપટ ચૂલો, સળગાવી દે. પછી બજારમાં જા, આલોચાલ (બિચી જતના ચોખા) ખરીદી લઈ આવ.''

આ સાંભળી પેલી બાઈ મધુર અવાજે બોલી: 'ના મા, આલોચાલ લેવા જવાની જરૂર નથી. આલોચાલ આ રહ્યા મારી પોટલીમાં. તમે શું કામ બજારમાં છો ?'

તે આવીને ઓસરીમાં બેઠી. માલતીને પણ પાસે બેમાડી. પછી પૂછ્યું: 'તારું નામ શું બેટા ?'

'મારું નામ માલતી.'

'તારું પિયરે ક્યાં ?'

'ઉત્તરપાડા.'

'તારાં માબાપ સૌ જીવતાં છે ?'

માલતીનું મોં શોકથી કાળું પડી ગયું. તે બોલી: 'બાપા તો હું જન્મી તેવામાં જ મરી ગયા-ને મા મને વરસદહાડાની મુઠ્ઠી મરી ગઈ-' આટલું કહી માલતી બેઠી થઈ. ચૂલો, સળગાવવાનું મોકું થયું જોઈ દાસીને બે વેણે કહી પોતે જ ચૂલો સળગાવવા બેસી ગઈ. કાશીવાસિની બીડીને રસોડામાં આવી. માલતીએ ધોએણું વસ્ત્ર પહેરી તપેલી ચડાવી. ત્યાં જ બેસીને આગળ વાતો શરૂ થઈ.

કાશીવાસિનીએ પૂછ્યું: 'તને પરણ્યે કેટલો વખત થયો ?'

'આ વૈશાખ માસમાં'

'તારે તો હમણાં જ ! અહીં ક્યારે આવી ?'

‘જે માસ થયા.’

‘તારા સ્વામી ક્યારે ઓઢિસે જાય છે ?’

સ્વામીની વાત નીકળતાં માલતીને શરમ આવી. મોં નીચું ઢાળી મોંઘ ખણતી ખણતી બોલી: “ નવેક વાગે.”

‘ક્યારે પાછા આવે છે ?’

‘કોઇ વખત છ વાગે, તો કદીક સાત પંજી વાગી જાય.’

‘પગાર કેટલો છે ?’

‘ત્રીસ રૂપિયા.’

‘તે સિવાય કંઈ—’

માલતી શરમાઈને બોલી: ‘શી ખબર ?’

કાશીવાસિની જરા ખુશી થયેલી જણાઈ.

૨

આજે દીવાળતી ચતાં ગિરીન્દ્ર ઘેર આવ્યો. માલતીએ પૂછ્યું: ‘કેમ આવ્યા આવ્યા વહેલા વહેલા ?’ ગિરીન્દ્ર જરા હસ્યો. તે બોલ્યો: ‘તું એકલી રહે છે, તેથી આજે વહેલો વહેલો આવતો રહ્યો.’

માલતી કહે: ‘આજે તો હું એકલી નથી. બોલો જોઈએ, આજે કોણ ઘેર આવ્યું છે ?’

ગિરીન્દ્ર નવાઇ પામી બોલ્યો: ‘કોણ ?’

‘એક વિધવા, ત્રણતી ગાડીમાં કાશીથી ઘેર જતાં હતાં, ટિકિટ ખોનાઈ જવાથી ઉતારી મેલ્યાં.’

‘કાશીથી ? સાથે કોઇ નહોતું ? કેટલી ઉંમર છે ?’

‘સાથે કોઇ નહોતું. ઉંમર ત્રીસચાલીસ હશે.’

ગિરીન્દ્ર માલતીનું અનુમાન સાંભળી હસ્યો: ‘ત્રીસ કે ચાલીસમાં કેટલો તફાવત છે એ તું પોતે જ ત્રીસ વરસની થયા વગર તને કેમ કરી સમજાય ?’

આ કૌતુકભાવ વધારે વાર ટક્યો નહિ. ગિરીન્દ્ર ચીડાઈને બોલ્યો: ‘આટલાં બધાં ઘર હતાં, તેમાં મારે ઘેર શા સારું આવી ?’

માલતી જરા ચડકી ગઈ. સ્વામી ગુસ્સે થશે એવું તો તેણે ધાર્યું એ નહોતું, તે તો ખૂબ ખુશ થઈને ખબર આપવા આવી હતી.

ગિરીન્દ્રે પૂછ્યું: ‘દોકે કેવી છે ?’

માલતી બોલી: ‘એવું બધું શા સારું પૂછવું પડે છે ?’

ગિરીન્દ્ર ભૂકુટિ ચડાવી બોલ્યો: ‘કાશીથી-એકલી બાઈ માણસ પોતે-એતે કેવી વિધવા તેનો વિચાર કરું છું.’

માલતી સમજી, તે બોલી: ‘ના-ના, ધારો છો તેવી નથી. સારું માણસ છે.’

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘બહુ જાણુ ખરી ને ! જેવી તારી સુદ્ધિ ! ક્યારે જવાનું કહે છે ?’

‘તે કંઈ કહ્યું નથી.’

‘રાતે એક વાગે ગાડી આવે છે.’

‘એટલી રાતે શી રીતે એકલાં રેશન જવાય ? કોણ મૂકવા જશે ?’

ગિરીન્દ્ર જામે યદ જદ બોલ્યો : ‘હું મૂકી આવીશ. આ-પાપ જેમ વહેલું ટળે તેમ સારું. હું જઈશ-જતે જઈને મૂકી આવીશ.’

માલતી મોં ઉદાસ કરી બેસી રહી. ગિરીન્દ્ર બહાર જઈને હાથપગ ધોઈને આવ્યો. ત્યારે પણ માલતી તો તેમની તેમ બેઠી રહી હતી. ગિરીન્દ્ર બોલ્યો : ‘કેમ થયું છે શું ?’ માલતી બોલી : ‘ઘરમાં માણસ આવ્યું છે, તેને કાઢી કેમ મૂકાય ? એ પોતે કહે નહિ તો રાતે એકની ગાડીએ જતા રહેવાનું કેમ કહેવાય ?’

ગિરીન્દ્ર ખીજાઈને બોલ્યો : ‘અરે, પણ એની ચિંતા તારે કરવાનું શું. કારણ ? એ મારે માથે.’

પછી ગિરીન્દ્રે પેટી ઉઘાડી એક શીશી અને ગ્લાસ કાઢી કંઈક પાન કર્યું. મઘના પ્રભાવથી તેના મોં પરનો ગુસ્સાનો ભાવ એકદમ જતો રહ્યો. તેણે માલતી સાથે ખુશખુશાલ વાતો શરૂ કરી.

થોડી વારમાં, કાશીવાસિની ઓસરીમાં આવી જાતી. ગિરીન્દ્ર એકદમ બહાર આવી બોલ્યો : ‘આપના આવવાથી બહુ આનંદ થયો.’ આમ કહી પ્રણામ કર્યો.

વિધવા કંઈ બોલી નહિ.

ગિરીન્દ્રે પૂછ્યું : ‘આપનું ગામ ?’

‘હમણાં તો કાશી જ રહું છું, ભાઈ !’

‘ક્યાં જતાં હતાં ?’

‘એક વાર દેશ જઈ આવવા મન થયું-તે ટિકિટ ખોવાઈ ગઈ-ઉતારી મેલી એટલે સમજા કે—’

ગિરીન્દ્ર વચમાં જ બોલી બોલ્યો : ‘તે જ ઠીક કર્યું છે. બહુ જ સારું કર્યું છે. આજ અહીં જ રહો, કાલે બપોરે ત્રણની ગાડીએ જાઓ.’

‘આજે રાતે એકની ગાડીએ—’

‘વાહ રે ! આવી ટાઢમાં ધરડે ઘડપણ મરી જતાઓ તો ! કંઈ ખાસ કામ તો નથી ને ?’

‘ના.’

પછી ગિરીન્દ્ર ખમે સાલ નાખી લાકડી લઈ, પાન ચાવતો ચાવતો નીકળી પડ્યો. રાતના દશ વાગે પાછો આવ્યો. કાશીવાસિની જાંઘી ગઈ હતી. દાસી પણ જાંઘી ગઈ હતી. તેની ખૂંસે સાંભળી માલતી જાંઘમાંથી જાંઘળી બહી; દરવાજો ઉઘાડ્યો. દરવાજો ઉઘડતાં જ ગિરીન્દ્રે માલતીને બાથમાં લઈ ચુંબન કર્યું. તેના મોંમાંથી દારૂની ગંધ આવતી હતી. પણ માલતી તે સહી લેવા ટેવાઈ ગઈ હતી.

માલતી બોલી : ‘આટલું બધું મોહું ?’

‘એક શુભ અચર છે.’

‘શું ?’

‘તાડીધાટે બદલી થઈ.’

‘પગાર વધ્યો ?’

‘પાંચ રૂપિયા.’

‘બસ ?’

વાત કરતાં કરતાં બેઉ જાણી શયનગૃહમાં આવી પહોંચ્યાં. ગિરીન્દ્ર હસીને બોલ્યોઃ
‘એ મળે કે ના મળે પણ ત્યાં કંઈક બે પૈસા છે.’

‘ક્યારે જવું થશે ?’

‘ત્રણ ચાર દિવસમાં.’

ગિરીન્દ્રે કહ્યું કે બહાર તેણે ખૂબ ખાધું છે તેથી ભૂખ નથી. માલતી ખાઈને આવી જીએ છે તો સ્વામી જાણી ગયા છે.

પ્રીત્તે દિવસ સવારે સાત વાગે ગિરીન્દ્ર જાગ્યો. સ્નાન કરી પરચારતાં આઠ વાગ્યા. કાશીવાસિનીને જોઈ ખીખર પડી માલતીને પૂછ્યું: ‘ડોકરી કાલે ગઈ નહિ કે ?’

માલતીએ કહ્યું: ‘વાહ ! આંખે તો તેને કાલે જવાની ના કહી હતી ને ? એ તો એકની ગાડીએ જવાનું કહેતી હતી.’

ગિરીન્દ્ર ગુસ્સામાં આંખો ચડાવી જોઈ રહ્યો. આજ ત્રણ વાગ્યાની ગાડી આવતાં મનૂર લેવા મોકલીશ. પાપ જલદી વિદાય કરી દો. જતી વખતે ખબરદાર રહેજે, જોજે, કંઈ ઉઠાવી કરી ના જાય !’

માલતી આંખો ઢાડી સ્વામી તરફ જોઈ રહી.

ગિરીન્દ્ર ઓઢિસે ગયા પછી માલતીએ કાશીવાસિનીને કહ્યું: ‘આલો સ્નાન કરી આવીએ.’

સ્નાન કરતાં કરતાં બંને જણે કેટલીયે વાતો કરી. વિદેશ આવી ત્યાર પછી માલતીને કંઈ પણ આવી રીતે વાતો કરવા મળી નહોતી. દાસીની સાથે હિંદી બોલી બોલીને તેનો જીવ તાંળવે આવી ગયો હતો.

સ્નાન પછી કાશીવાસિની આલ્હિક કરવા બેઠી; ગંગાજલ નહોતું, કૂવાના પાણીને ગંગાજલ સમજીને પૂરું કર્યું.

જગ્યા પછી કૂવા નજીક બેસીને થોડી વાર કેશ સૂકવ્યા, વિશ્રામ લીધો, પછી માલતી માથું હોળવાનાં બધાં સાધનો લઈ આવી. આટલા દહાડા તે આપમેળે માથું હોળતી હતી; પણ પોતાના હાથે કંઈ જોઈએ તેવો અંબોડો વળે ખરો ! તેના વાળની દશા જોઈ કાશીવાસિનીને બહુ દુઃખ થયું. એક કલાક સુધી ટાપટીપ કરી અંબોડો વાળી દીધો.

બે વાગી ગયા. હમણાં મનૂર આવશે. કાશીવાસિની તૈયાર થઈ બોલી: ‘મા, એક દિવસમાં જ તારા ઉપર માયા થઈ ગઈ છે; જતાં બહુ લાગી આવે છે.’

માલતીને પણ તેવું થતું હતું. વિદેશમાં કેટલાક દિવસ પછી એક સ્ત્રીનો સ્નેહ જોવા મળતાં જાણે પરમ સંપ્રદી મળ્યા જેવું તેને લાગતું હતું. એ જતી રહેશે એટલે ફરી તેને આખો દિવસ એકલી એકાંતમાં ગુપચૂપ નિદ્રાગી પીતાવવાની. તેથી તેને પણ બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું.

માલતી બોલી: ‘આજ ન જાઓ તો ? બે દહાડા રહી જાઓને ! આ બે દહાડા તમારી સાથે વાતોચિતો કરી જાણે મારા જીવમાં જીવ આપ્યો છે. એકલા એકલા પ્રાણ ગભરાઈ જાય છે. ધડીએ ધડીએ રડવું આવે છે.’

કાશીવાસિની બોલી: ‘હું તો રહી જાઉં, પણ તારા સ્વામી શું ખારશે ?’

માલતી બોલી: 'ધારવાના વળા શું?' મોઢે તો બોલી પણ તેનું મન છોલું પડી ગયું. ખરું જ તો, સ્વામીને તો એ ગમતી નથી, મજૂર આવે તો એને તો પાછો મોકલી દેવાય. પણ સ્વામી વધારે ગુસ્સે થશે તો ?

વળા આગળ વિચાર કર્યો: 'ચાલ તો જો ચતા. એવું કંઈ હલકું કામ હું કરતી નથી. હું આ એકલી આપો. ધરસંસાર માથે લઈ મરું છું, કોઈ દયા આનારું નથી, કોઈ વાત કરનારે નથી—હું એક માણસને બે દહાડા રાખી પણ ન શકું?' સ્વામી આવીને નાખુશ થશે તો શું શું બોલવું, કેવી રીતે રીસે લગવું, એ બધું મનમાં ને મનમાં. માલતી વિચારવા લાગી.

બે વાગ્યા. મજૂર આવ્યો નહિ. ત્રણ વાગી ગયા, પણ મજૂર દેખાયો નહિ. માલતીએ એ છૂટકારોનો દમ લીધો—ફરી પાછી પ્રસન્નચિત્તે કાશીવાસિનીની સાથે વાતો કરવી શરૂ કરી દીધી.

સાંજે માલતી નાસ્તો લઈ આવવા દાસીને બજારમાં મોકલતી હતી. કાશીવાસિની બોલી: 'રાખ, એવું બજારનું લાવી શું કામ ખાઓ છો? ઘરમાં બનાવી લેતાં નથી આવડતું?'

માલતી બોલી: 'કાણુ એ બધી માયાફાડ કરે?'

'માયાફાડ વળા શી? જો હું તને કરી દેખાડું—આમ કહી તેણે પોતાની પેટીમાંથી એક રૂપિયો કાઢી લોટ, ખાંડ, મેદો વગેરે કંઈકે લઈ આવવા દાસીને કહ્યું.

માલતી બોલી: 'અરે! આ શું કામ રૂપિયો આપો છો; હું આપું છું ને?' દાસીને કહ્યું: 'રૂપિયો પાછો આપી દે.'

દાસી રૂપિયો કાશીવાસિનીના હાથમાં આપવા ગઈ પણ તેણે લીધો નહિ. 'હું તમારી ખાતર એક રૂપિયો ય ના ખરચું? તમે મારા પર કંઈ થોડો પ્રેમ રાખો છો?'

માલતી બોલી: 'તમારા પર બહુ પ્રેમ, બહુ આદર કરી નાખ્યાં ખરાં ને! આદર-પ્રેમ કરતાં મને આવડે છે જ શું? લો રૂપિયો, રાખો!'

કાશીવાસિની બોલી: 'જો બા, બહુ કરીશને, તો તો પછી આજે જ રાતરે એકની ગાડીએ જતી રહીશ.'

માલતી થંભી ગઈ: 'કરો મા, કરો ત્યારે, તમને ફાવે તેમ કરો. પણ આ ઠીક નથી થતું હો.'

દાસી રૂપિયો લઈ બજારમાં ગઈ.

૩

આજે ગિરીન્દ્ર ઘેર બહુ મોડો આવ્યો. રાતના આઠ વાગી ગયા હતા. આવીને કાશીવાસિનીને જોતાં જ બોલ્યો: 'મારી ભૂલ થઈ ગઈ. આંદ્રિસે કામના બોજમાં તમને તેડી જવા મજૂર મોકલવાનું છેક ભૂલી જ ગયો. બે દહાડાં જેમ દુઃખેસુખે કાઢ્યા છે, તેમ એક દહાડો વધારે હવે કાઢી નાખો. કાલે મારે આંદ્રિસે જવાનું નથી, કાલ તો હું પોતે જ તમને ગાડીએ બેસાડી આવીશ.'

માલતી તેના મોંની મઘની ગંધ પારખી ગઈ. તે બોલી: 'તમારાં લક્ષણ સારાં નથી, સાં જમને વળી તમારા હાથમાં વધારે પેસા આવશે તો વધારે બગડી જશે.'

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો : ‘ અરે રામ ! એ તો નાનું સ્ટેશન છે, ગામડું ગામ, ત્યાં તે કંઈ કંપની છે ? ’ ત્યાં જઈને તો, ગંગાસ્નાન કરી, બધું છોડી દેવાનો બસ એકદમ. ’

‘ તમે કાલે આંદિસે નથી જવાના ? ’

‘ ના, મારું અહીંનું બધું કામકાજ પૂરું થઈ ગયું છે. દોસ્તો વળગ્યા છે એટલે પરમ દહાડે તેમને ફીસ્ટ આપવી પડશે. કાલે એની બધી તૈયારીઓ કરી રાખવી પડશે. ’

‘ ગિરીન્દ્ર હાથપગ-ધોઈ આવી બોલ્યો : ‘ આજે હવે ક્યાંય નાસ્તો પાણી કરવા નથી જવું, ક્યાંય બહાર જ નીકળવું નથી. રોટલી લાવો જરા ખાઈ લઉં. ’

માલતીએ પૂરી, મોહનભોગ, શાક વગેરે વિવિધ વાનગીઓ જે કાશીવાસિનીએ તૈયાર કરી હતી—તે બધી લાવી દીધી. ગિરીન્દ્ર ખાઈને બહુ સંતુષ્ટ થઈ ગયો. ‘ એમને માંસ રાંધતાં આવડે છે કે નહિ એટલું જરા પૂછી જુઓને ! ’

‘ માલતી પૂછી આવીને બોલી : ‘ થોડું થોડું જાણું છે. ’

‘ જો, હારે મને એક વિચાર આવે છે. એમને જો એક બે દિવસ રહી જવાનું કહીએ તો રહેશે ને ? જો રહે તો પરમ દહાડે મિજબાની સુધી રહી જાય. જરા પૂછી જો, જોઈ ! ’

માલતી મનમાં ને મનમાં ખુશી થઈ બોલી : ‘ તમે જ પૂછો ને ! ’

ગિરીન્દ્ર આશ્ચર્યથી જીભ કાઢી બોલ્યો : ‘ આવી હાલતે એમની સાથે કદી વાત થાય કે ! ’

માલતી બોલી : ‘ વાહ રે ! તમે ય ખરા ! આજે ઘરમાં આવતાં જ તેમની સાથે કંઈ બોલ્યાં કર્યાં નથી ? — ’ આટલું કહી કાશીવાસિની પાસે જઈને બધી વાત કહી, તે કબૂલ થઈ.

બીજે દિવસ સવારે જીડીને ગિરીન્દ્રે ફીસ્ટની સામગ્રીની યાદી કરી, કાશીવાસિનીએ તે સાંભળી લઈ જે કંઈ સુધારાવધારા સૂચવ્યા તે ગિરીન્દ્રને ખરાબર યોગ્ય લાગ્યા. માલતીને ખૂણે બેસાવી તેણે કહ્યું : ‘ જો, આ તો જાણે કે ઇમરાતબંદી લાગે છે ! કાશીમાં કેવળ ધર્મકર્મ કરીને જ બેસી રહી છે એમ ન સમજશ ! ’

માલતી ગુસ્સે થઈ બોલી : ‘ આ શું બોલો છો, જાણો ! તમારું મન બહુ અશુદ્ધ છે. ’

જે કાસ પર ગુરગાંવ નામે ગામડામાં દેવી છે. બીજે દિવસે સવારે ત્યાં બકરાનો ભોગ મોકલી આપવામાં આવ્યો.

રાત્રે ફીસ્ટનું કામકાજ-નિર્વિધે તો કદી થકતો નથી—પૂરું થઈ ગયું. મોજનમાં જાણે ચમત્કાર થઈ ગયો હતો. જો ખાનારા બધા સચેતન રહ્યા હોત તો એકે અવાજે વાહ વાહ બોલી જીકત.

૪

આજે રવિવાર છે. રાતની ગાડીએ ગિરીન્દ્ર તાડીપાટ જવાનો છે. કાશીવાસિનીએ કહ્યું : ‘ મારે પણ હવે દેશમાં નથી જવું. હું કાશી પાછી જાઉં છું. ’

માલતી બોલી : ‘ ઠીક જ તો, ત્યારે તો તમે પણ અમારી સાથે જ ચાલો. તાડીપાટથી ચાર પાંચ સ્ટેશન આગળ હશે. ’

જન્મા-પાંછી ગિરીન્દ્રે માલતીને કહ્યું : ‘ રૂપિયા ત્રીસેક કાઢી રાખ-બજારમાં લેવડદેવડ પતવી દઉં. ’

માલતી બોલી : ‘ વાહ રે ! મારી પાસે હવે પૈસા ક્યાં રહ્યા છે ? ’

‘ક્રમ, પેલે દહાડે તો એંશી રૂપિયા તને લાવી આપ્યા છે ને!’

‘પરમ દહાડે બજારમાં જતીવેળા ત્રીસ રૂપિયા લઇ ગયા, બાકી હતા. તે કાલે સાંજથી હમણાં સુધીમાં ત્રણ ચાર વાર કાઢી આપ્યા. હવે પૈસા ક્યાંથી?’ આમ કહી માલતીએ પેટી ઉઘાડી જોયું. ફક્ત એ રૂપિયા ચૌદ આના સીલીકમાં હતા.

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘ત્યારે હવે ? મારી પાસે તો કંઈ જ નથી.’

માલતી ચૂપ રહી. થોડી વાર રહી બોલી: ‘ત્યારે હું શું કરું ? દારૂએ જ તમારી પાંચમાલી કરી છે, એ વખતે તો બાન રહેતું નથી; ત્યારે તો કેવળ “લાવ પૈસા લાવ પૈસા” જ બોલ્યા કરો છો.’

ગિરીન્દ્ર જરા ગુસ્સે થઈ બવાં ચડાવી બોલ્યો: ‘જેઠું જો કાંઈ પાસેથી ઉઘીના પણ મળે તો.’

કાશીવાસિનીએ બહાર બેઠાં બેઠાં બધી વાત સાંભળી હતી. તેણે માલતીને બોલાવી કહ્યું: ‘એમને ના કહી દો, ક્યાંય જવાની જરૂર નથી. મારી પાસે રૂપિયા છે, અને મારે તો હવે દેશમાં જવાનું બંધ રહ્યું છે.’

માલતીએ જઇને સ્વામીને કહ્યું. ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘પણ એ શા ખપતું ? એમની પાસેથી પૈસા લેવાય, ઝાળખાણ નહિ.’

કાશીવાસિની એ સાંભળી ધરમાં આવી. બોલી: ‘પણ એમાં ખોટું શું છે બાપ ? તમે તાડીઘાટ જઇને સ્થિર થઇને બેસો. હું થોડા દહાડા પછી વળી ત્યાં આવી જઇશ, બેગી ય થતી જઈશ ને રૂપિયા લઈ જઈશ.’

ગિરીન્દ્ર થોડી વાર વિચાર કરી બોલ્યો: ‘ત્યારે તો તમે કૃપા કરી કાશી જવાંને બદલે હમણાં અમારી સાથે જ તાડીઘાટ ચાલો. પાંચ છ દિવસમાં જ તમારા રૂપિયા આપી દઈશ.’

‘ઠીક છે, એ ત્યારે જોઈ લેવાશે. કેટલા જોઇએ ? ત્રીસ ? જો વધારે જોઇતા હોય તો પણ મારી પાસે છે, જોઇએ તો કહેજો ભાઈ.’

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘ના રે મા, વધારે નથી જોઇતા, ત્રીસ બહુ છે.’

કાશીવાસિનીએ પેટી ખોલી દશ દશની ત્રણ નોટા કાઢી આપી.

એ જ દિવસે રાતના અગિયાર વાગ્યાની ગાડીમાં ગિરીન્દ્રનાથ, સ્ત્રી અને કાશીવાસિનીને લઈને જઇએ. દાસી રેવા લાગી. ગિરીન્દ્રે તેને સાથે આવવા કહ્યું, પણ તેણે તે માન્યું નહિ.

સ્ટેશન પર કાશીવાસિનીએ માલતીને કહ્યું: ‘બાબા, એમને કહે કે મારા માટે કાશીની ટિકિટ કઢાવે. મારે ત્યાં જ જવાની બહુ જરૂર છે.’

ગિરીન્દ્રે તેને તાડીઘાટ લઇ જવા બહુ હિંદ કરી, પણ તેણે માન્યું નહિ.

તાડીઘાટ જવા માટે દિલ્લદારનગર આગળ ગાડી બદલવી પડે છે. ગિરીન્દ્ર મધરાતે સ્ત્રીને લઇને દિલ્લદારનગર જતરી પડ્યો. કાશીવાસિની ચાલી ગઇ.

૫

સાંતેક વાગ્યાના શુમારે ગિરીન્દ્રનાથ નવા કર્મસ્થાન તાડીઘાટે પહોંચ્યો. સરકારી મકાન તૈયાર જ હતું, ત્યાં ગયો. સરસામાન કંઈક ગોઠવી સ્ટેશને કામ પરના માણસોને મળવા ગયો.

માલતીએ સ્નાન કરવા માટે કપડું બદલવા વાસ્તે એક ટ્રંક ઉઘાડી. તેનાં ધરેણીનો ડબો હમેશાં આ ટ્રંકમાં જ રહેતો. કપડાં બહાર કાઢવા જતાં જોયું તો હાથ હાથ ! ધરેણીનો ડબો ગૂમ !

માલતીને લાગ્યું કે જરૂર કોઇ બીજી પેટીમાં હશે. જોટલો પેટીઓ હતી તેટલી બધી ઉઘાડી જોઇ, પણ ધરેણી કશામાંથી નીકળ્યાં નહિ.

પણ મન માને નહિ, બીજી વાર-ત્રીજી વાર એમ દરેક પેટીની દરેક દરેક ચીજ અલગ અલગ કરી નાખી જોયું, પણ કંઇ નીકળ્યું નહિ. ત્યારે તે હતાશ યજ્ઞ ભોંય બેસી પડી રેવા લાગી.

કલાકિક સુધી ગળું ફૂલી ગયું તોય રડ્યા કયું. રોશન માસ્તરની છોકરી અંધકલતા તેનાં નાના ભાઈને કેડે લઇને 'વહુ જોવા આવી હતી, તે માલતીને આમ રોતી જોઇ બોલ્યા આલ્યા વગર જતી રહી.

એવટ ગિરીન્દ્ર આવ્યો. તે આ જોઇ બોલ્યો : 'આ શું !' માલતીએ રોતાં રોતાં બંધી વાત કરી.

સાંભળતાં જ ગિરીન્દ્ર કપાળે હાથ પછાડી બોલે બેસી પડ્યો. થોડી વાર પછી નરમ અવાજે બોલ્યો : 'બધું ખરાબર જોઇ લીધું છે ?'

'કશું જ જોવું બાકી નથી.'

'ધરેણી છેલ્લાં ક્યારે જોએલાં ?'

'કાલે ખગોલમાં ગોઠવીને એક શાલના કકડામાં બાંધી આ કાળી પેટીમાં મૂક્યાં કરતાં એમ ખરાબર યાદ છે.'

'કાળી પેટી ગાડીમાં ઉઘાડી હતી ? કંઈ સરસામાન બહાર કાઢવા ?'

'ટાઢ વાવા લાગી ત્યારે શાલ બહાર કાઢવા એક વાર ઉઘાડી હતી.'

'એ વખતે તો ધરેણીનો ડબો બહાર કાઢ્યો નહોતો ને ?'

માલતી બોલી : 'ના, નહિ જ. શાલ તો ઉપર જ હતી.-ઉપર ઉપરથી લઇ લીધી હતી.'

'આવી ક્યાં મૂકી હતી ?'

'કેડે બાંધેલી હતી.'

'પછી જાંઘી ગઇ હતી ખરી કે ?'

'ત્યારે, જાંઘી તો હતી જ તો.'

ગિરીન્દ્ર મક્કમ અવાજે બોલ્યો : 'ત્યારે તો કાશીની પેલી ડોકરી એ લઇ ગઇ !'

માલતી કંઈ બોલી નહિ.

ગિરીન્દ્ર બોલવા લાગ્યો : 'ત્યારે તું જાંઘી ગઇ, ત્યારે ધારેથી કમરેથી આવી કાઢી લઇ, પેટી ઉઘાડી, ધરેણીનો ડબો કાઢી લીધો. તેનું નામ શું, ખબર છે ?'

'ના, એવડી ડોકરીનું નામ કંઈ મારાથી પૂછાય પણ ખરું ?'

'કાશીમાં એ ક્યાં રહે છે તે ખબર છે ?'

'કાઈ એક મઠમાં.'

ગિરીન્દ્ર ખીન્નજી જઈ બોલ્યો : 'કાશીમાં જસો ને જમન મઠ છે. કયો મઠ ક્યાં છે

તેની કંઈ ખબર છે ?'

ના.

‘એ જ વખતે મેં તો કહ્યું હતું કે આ લોકનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; એં સત્યાનાશ કરનારી હતી. કાશીની વેશ્યા. ત્રીસ રૂપિયાની લાલચ બતાવી બધું જ ઉઠરડી ગઇ !’

માલતી બોલી: ‘તે કદી બેજ નહિ. તે શું કરવા લાગ્યો? હું જ, ખુગોલમાં બૂલીને આવી હમ્મશ.’

પણુ ગિરીન્દ્રે તે સહેજે માન્યું નહિ. તે બોલ્યો: ‘એ બધી વાત જવા દે હવે. દુનિયા કેમ ચાલે છે તે તને હજી ક્યાં ખબર છે ! કીક, એ રાંડે કાઈ દિવસ તારાં ધરેણાં જોવા માગ્યાં હતાં કે ?’

માલતી ખીતી ખીતી બોલી: ‘માગ્યાં તો હતાં. પેલી મિજબાનીને દિવસે કહે કે, તારાં ધરેણાં જોઈ મા. મેં કાઢીને બધાં બતાવ્યાં.’

ગિરીન્દ્ર બોલ્યો: ‘બસ, હવે કંઈ શંકા રહી નહિ. હમણાં જ પોલીસને તારથી ખબર આપું.’ આમ કહી ગિરીન્દ્ર રોશને ગયો. માલતી ફરી એકલી બેઠી બેઠી રોવા લાગી.

૬

એ અઠવાડિયાં થઇ ગયાં છે. આ બે અઠવાડિયાંમાં આ પતિપત્ની ધરેણાંનો શોક લગલગ બૂલવા આવ્યાં છે. તેઓ પહેલાંની જેમ હસે છે, વાતો કરે છે, આમોદપ્રમોદ કરે છે. નવા કામ પર ચડ્યો ત્યારથી ગિરીન્દ્ર કમાતો પણ ખૂબ હતો તેથી જ કાં તો ધરેણાં ખોવાયાનું નુકસાન બૂલાઇ જવા આવ્યું હશે.

જે દિવસે પોલીસને તાર કર્યો હતો, તે જ દિવસે દિલ્લદારનગરથી હેડ કૉન્સ્ટેબલ આવીને ધરેણાંની યાદી અને વિગત ગિરીન્દ્રનાયની જુબાની સહિત લઇ ગયો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી પોલીસ તરફથી બીજા કંઈ જ ખબર આવ્યા નહોતા.

સાડા અગિયાર વાગ્યા છે. ગિરીન્દ્રનાથ ઑફિસમાં ગયો છે. માલતી ખાંવા બેઠી હતી, એવામાં દિલ્લદારનગરથી ગાડી આવી. ગિરીન્દ્રનાયનું ઘર પ્લેટફોર્મની નીચે હતું; બારણામાં જિભા રહેતાં પ્લેટફોર્મ, ગાડી, પેસેન્જર બધું જોઇ શકાતું હતું. જેટલી વાર ગાડી આવતી તેટલી વાર માલતી જોવા દોડતી. એકાદ ગાડી જોવી રહી જાય તો જાણે. તેના કર્તવ્યમાં ચૂક પડી જતી ! ગાડીનો અવાજ સાંભળતાં જ માલતી યાળી પડતી મેલી એકા હાથે ને એકા મોંએ ગાડી જોવા ગઈ. બંધબારણાની પાસે જિભા રહી ફાટમાંથી જોયું તો, પ્લેટફોર્મ પર કાશીવાસિની ઊતરી છે, અને એક મનૂર તેના સરસાંમાન બહાર કાઢે છે. તેણે મનૂરને કંઈક પૂછ્યું. તેના જવાબમાં મનૂરે ગિરીન્દ્રનાયના ઘર તરફ આંગળી કરી.

માલતીએ દોડતી આંગળીમાં જઈ ડાગળા કરી નાખ્યા. અને ધૂનજતી છાતીએ કાશીવાસિનીના આવવાની રાહ જોતી રહી. તેના મનમાં કંઈ કંઈ વિચારો આવી ગયા. તેને કેટલોય હર્ષ થઈ ગયો, કેટલીય વાર તે મનમાં ને મનમાં બોલી: ‘હે ભગવાન ! સ્વામીએ તેના પર ધરેણાં ચોરી જવાનું આજ મૂક્યું છે, તે તેણે સાંભળ્યું ન હોતો.’ તેણે ધરેણાં લીધાં નથી જ એવી માલતીને ખાતરી હતી. તેને આવતી જોઈ તે અદ્દા મનબૂત થઇ નહિ તો કદી પણ તે પોતાની ઇચ્છાએ આવીને હાજર થાય ખરી ?

થોડી વારમાં કાશીવાસિની માલતીની પાસે આવી પહોંચી. 'મા આવી કે?' કહીને માલતીએ પ્રણામ કર્યાં, તેણે માલતીને માથા પર હાથ મૂકી પ્રેમથી આશીર્વાદ આપ્યા. માલતી બોલી: 'તમે સ્નાન કરી નાખો-હું બાત ચડાવી દઉં!'

'સ્નાન કર્યું છે, બાત ચડાવવાની જરૂર નથી. આજે અગિયારશ છે.'

માલતીએ ધ્યાનપૂર્વક જોયું કે કાશીવાસિનીનું મુખ બહુ ગંભીર અને ખેદયુક્ત છે. અને બોલતાં બોલતાં તેની આંખોના ખૂણામાં પાણી ભરાઈ આવે છે. તેણે પૂછ્યું:

'ત્યારે તમારું મન આવું ભારે ભારે કેમ છે?'

તેણે કહ્યું: 'નથી જાણતી?'

માલતીએ સભ્ય આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'શું?'

'તમારી શંકાસ્તો. તમારાં ઘરેણાં હું ચોરી ગઇ છું કહી પોલીસ દોડાવ્યા છે, ખબર નથી કે?'

માલતી શરમથી થોડી વાર ચૂપ રહી પછી બોલી: 'મારી વાત માનશો? મેં કદી સ્વપ્નેય તમારા પર સંદેહ આણ્યો નથી.'

કાશીવાસિની મ્હાન મુખે બોલી: 'પણ તારા સ્વામીએ તો તેવું માન્યું છે.'

માલતી બોલી: 'પોલીસ તમને જોળી કાઢશે એવું એમણે ધાર્યું નહોતું. એ તો આજે જ કહેલા હતા કે કાશીમાં કેટલા લાખો મઠ છે, કરોડો સેવાધારીઓ છે, કેણુ કેનો પત્તો પામે?'

'મને બહાર તો કાઢી મૂકી. મારી ઉપર શું ઝાઝો લુલમ કર્યો છે? બસો રૂપિયા રોકડા ગજવામાં માર્યા ત્યારે છૂટવા પામી છું.'

માલતી બોલી: 'અમારી સાથે સંબંધ રાખવા જતાં તમને ખૂબ સગા થઈ ના.'

કાશીવાસિનીએ પૂછ્યું: 'ગિરીન્દ્ર ક્યારે આવશે?'

'સાંજે.'

આંગણામાંથી સૂર્યનો તાપ ખસી ગયો ને અંધારું થઇ ગયું. કાશીવાસિની બહાર નજર નાખી બોલી: 'વાવંટોળ ના થાય તો હાથ....'

માલતીએ પૂછ્યું: 'કેમ?'

'આજે જ પાછા જતું છે.'

'આજ ને આજ?'

કાશીવાસિની સહેજ હસીને બોલી: 'તું જખરી છોકરી છે હો! તારો સ્વામી મને ચોર ગણી આજ ચડાવે, અને તું ઈચ્છે કે હું રહી જઉં! હું છ વાગ્યાની ગાડીએ પાછી જખરા. મારા મઠની બીજી ધણી સ્ત્રીઓ શ્રીક્ષેત્ર જાય છે. કાલે અમે સૌ બીપડી જખરું.'

માલતીએ પૂછ્યું: 'ક્યારે પાછાં આવશે?'

'શું કરવા? પાછા ફરીને શું ભેગાં થવાશે?' બોલતાં બોલતાં કાશીવાસિનીની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. થોડી વાર રહી બોલી: 'એક કામ કરીશ?'

માલતી આગ્રહપૂર્વક બોલી: 'શું?'

'મારાં કેટલાંક ઘરેણાં છે, તે તું પહેરી લે.' આમ બોલતાં બોલતાં કાશીવાસિનીએ તેની સાથેની પેટી બોલી એક હેન્ડબેગ બહાર કાઢી. એમાં એટલાં તો ઘરેણાં હતાં અને એવા એવા ઘાટ હતા કે માલતી જોઇને આભી જ થઈ ગઇ.

કાશીવાસિની બોલી: 'આ બધાં જ તમે લઇ લો.'

સોનું, રૂપું, હીરા, મોતી, ચૂની, પનાના ઝકઝક પ્રકાશમાં માલતીની આંખો અંજલિ ગઈ. તોપણ તે સાવધ થઈ બોલી: 'એ મારાથી નહિ બને.'

'કેમ?'

'તમારા આ ઢગલા ધરેણાં હું શું કામ લઉં?'

'હું આપું છું.'

'તમે આપો છો, પણ હું શા હક્કે લઉં? ના, એ મારાથી નહિ બને.'

આકાશ વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયું. વંટોળ જાગ્યો. સૂર્યપ્રકાશ તદ્દન ઓછો થઈ ગયો.

કાશીવાસિનીએ પૂછ્યું: 'હક્ક હોય તો?'

માલતી બોલી: 'હક્ક? શા હક્ક?'

કાશીવાસિની માથું નીચું ઢાળી બોલી: 'તો સાંભળ. એ કહેવા જ આજે તો આવી છું.'

માલતીની છાતી ધડકવા લાગી. અવાજ યજ્ઞને તે કાશીવાસિનીના મોં તરફ જોઈ રહી.

તેણે પૂછ્યું: 'તારી મા શું સાચેસાચ મરી જ ગઈ છે?'

માલતી અચકાતી અચકાતી બોલી: 'કેમ?'

'તે જ પૂછું છું.'

'સૌ એમ કહે છે.'

'તો તું હવે જાણ કે હું જ તે તારી અભાગણી મા.' - બોલતાં જ કાશીવાસિનીની આંખમાંથી દડદડ આંસુની ધારા પડવા લાગી.

માલતી સાંભળતાં જ કંપી ઊઠી. તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

થોડા દિવસ પહેલાંનો એક પ્રસંગ તે વિચારવા લાગી. મોક્ષદા કાફી તીર્થજત્રા કરી પાછાં આવ્યાં છે. ઘરમાં રાત્રે સૂતાં સૂતાં તેની નેઠાણી સાથે બહુ બહુ વાતો કરતાં હતાં. એ સમજતાં હતાં કે માલતી ઊંઘી ગઈ છે. પરંતુ માલતી ઊંઘી ગઈ નહોતી, બહુ જ સાંભળી રહી હતી. એ સાંભળીને આપું ઘસાંડ જાણે ધરીમાંથી ખસી પડ્યું હોય એમ તેની આંખે ચક્કર આવવા લાગ્યાં. જે માને તે આજસુધી સ્વર્ગસ્થ જાણતી, તે ખરેખર જીવતી છે, અને તેની સાથે મોક્ષદાને કેાઇક તીર્થમાં ભેટા થઈ ગયો હતો. જે માનું સ્મરણ પરમ પવિત્ર સમજીને જાળપણથી તે ખૂબ ભક્તિભાવથી હૃદયપૂર્વક 'ધારણ કરતી આવી છે, તે માનું સ્મરણ સંસારમાં દ્વિતકારપાત્ર છે, તે મા કલંકિની છે. એ રાતે તેને જે દુઃખ થયું તે અવર્ણનીય છે. અને આ જ તે મા! ફરી પાછી પેલી રાતની તીવ્ર વેદના તેને થઈ આવી.

માલતી કંપી ઊઠી, અજાણતાં જ જરા આઘી પ્રસી ગઈ. કાશીવાસિની ત્યારે પણ રડતી હતી. જરા ધૈર્ય રાખી પૂછ્યું: 'જમાઈ જાણે છે?'

'ના.'

'તેં તેટલો વખત મયાં સાંભળ્યું છે?'

'લગ પછી.'

‘ મોક્ષદા કોઇ પાસેથી ? ’

‘ હા. ’

‘ મેં. પણ મોક્ષદા કોઇ પાસેથી સાંભળ્યું કે તારાં લગ્ન થયાં છે, દાનાપૂરે ગોડાહનમાં જમાઈ નોકરી કરે છે, અને દુર્ગાપૂજા પર તું દાનાપૂરે આવવાની એ યોક્ષ્મ છે. ’

માલતી બોલી: ‘ ત્યારે તો દાનાપૂરે તું અકસ્માત આવી પડી નહોતી, પણ જાણી નોંધને આવી હતી ? કેમ ? ’

માલતીનો અવાજ હજી કંટોર હતો.

કાશીવાસિની રડતી રડતી બોલી: ‘ પોતાના સંતાનને કોઇ શું કદી શૂલી શકે ? ’

માલતીને હવે સહેજસહેજ રડવું આવતું હતું. પોતાની મા છે એવું ન જાણતી હોવા છતાં પણ એના તરફ જે માતાવત્ આકર્ષણ થયું હતું, તે તેને યાદ આવ્યું. તે રડું રડું થઈ જઈ બોલી: ‘ ત્યારે હવે કેમ કહ્યું કે તું કોણ છે ? ’

‘ કોણ જાણે. રહેવાયું નહિ. ’

માલતી આવેગથી જરા બોલવા જતી હતી: ‘ કહ્યું તે સારું જ કર્યું છે. નહિ તો હું માને કદી આંખે જોવા પામત નહિ ! ’

પરંતુ એ જ ધડીએ યાદ આવ્યું: ‘ આ મા ! ના દેખી હોત તો યશું ? ’

મનની આ ખેંચતાણમાં તે કંઈ જ બોલી નહિ. ચુપચૂપ બેસી રહી.

ગાડીનો સમય થઈ ગયો. કાશીવાસિનીએ મનૂરને કહી રાખ્યું હતું તે સરસામાન લેવા આવ્યો.

માલતી બોલી: ‘ ઘરેણાં લઈ જા. હું પહેરવાની નથી. ’

કાશીવાસિની પુત્રીના મોં તરફ જોઈ રહી; તેના મનનો ભાવ સમજી ગઈ. તે બોલી: ‘ તું ધારે છે તેવું નથી. આ બધું તું ખુશીથી પહેર. નહિ તો હું તને આપત જ નહિ; જીવનમાં એક વાર જે પાપ કર્યું છે તેવું આજે ચૌદ વર્ષ પછી પ્રાયશ્ચિત કરું છું. અને આમાંનું એક પણ પાપની કમાણીનું નથી. હું મોટા પૈસાદારની દીકરી હતી. તું એ નથી જાણતી ? ’

માલતી બોલી: ‘ તો પણ મારા સ્વામીને બધું જણાવ્યા વગર, તેમની સંમતિ લીધા વગર, હું કેમ લઈ શકું ? ’

‘ તો બલે સંમતિ લેજે. જે તે તને પહેરવા ના કહે, તો આ બધાં દેવસેવામાં આપી દેજે. ’

તે જવા મારે બિડી બિબી ચર્ષ.

માલતી હવે રહી શકી નહિ: ‘ મા ! ફરી મોહું દેખાડી જજે. ’ બોલતી ખૂસકે રાતી તેના પગે વીંટળાઈ પડી, તેણે પ્રણામ કર્યો.

‘ સાવિત્રી યા, રાજરાણી યા. ’ મા પુત્રીને આશીર્વાદ આપી એકદમ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ*

રમણલાલ સોની

સુધારાવીર નર્મદ*

સુધારક

નર્મદ વિષે લગભગ વીસ મિનિટ આપની સમક્ષ મારે બોલવું એવા ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ફરમાનથી હું આજે આપની સમક્ષ ઊભો થયો છું.

પ્રેમશૌર્યથી અંકિત કચુંબલ ઝંડો ફરકાવી ત્રીસ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી ગુર્જરમંડળની મોખરે રહી મૂઝનાર એ સુભટના જીવંતમણે ન્યાય આપવા માટે ત્રીસ પાંત્રીશ મિનિટ તો જોઈએ ને ! પણ આપણી પાસે વિવિધ કાર્યક્રમ છે, અને અન્ય વિદ્વાન વક્તાઓ બોલવાના છે, એટલે ૧૫-૨૦ મિનિટમાં એ વીરને જે કાંઈ અલ્પ અંજલિ આપી શકાય તે આપવી એમ માની હું ઉદ્વક્ત થયો છું. અને આવી સાક્ષરશ્રાવની તક આપવા માટે હું સાહિત્ય સભાનો ઋણી છું.

નર્મદનો પ્રવૃત્તિકાળ ૧૮૫૦ થી ૧૮૮૬ ગણી શકાય. ૧૮૫૧માં જીવિવર્ધક સભામાં તેણે મંડળી મળવાથી કાયદાનું ભાષણ આપ્યું. ત્યારથી માંડીને ૧૮૮૬માં તેનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેણે સતત દેશહિતાર્થે મથન કર્યું. ૧૮૫૮માં ૨૫ વર્ષની વયે નર્મદે પોતાનું સમગ્ર જીવન આ દેશને સમર્પણ કર્યું. “ શેર બાજરી તો મળી રહેશે ” કહી તેણે પોતાનું માથું કલમને બોળે મૂક્યું. હિંદમાં એક યુગ ૧૮૫૭ ના બળવાની સાથે આંધર્યો અને નવો યુગ '૫૮ થી બેઠો. જૂના યુગમાં શસ્ત્રના બળથી સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાનું હતું. પ્રતાપ, શિવાજી, ટિપુ સુલતાન, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ તે યુગના નેતાઓ હતાં. તેમણે સ્વદેશ માટે જીવંતમણે કર્યું, પણ તેમાં હમેશાં પરાધર્મી સાથે સ્વાર્થ બેઠાએલો હતો, વળી તે સર્વ રાજકુળનાં હતાં.

નવા જમાનામાં શસ્ત્રવિનાનાં યુદ્ધો બોલવાનાં છે. તેના પ્રહેલા વીર થવાનું માન આપણા દેશમાં નર્મદને ધટે છે. મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવેલો, અગ્નની સેવામાં પોતાના સ્વાર્થનું બલિદાન આપનાર તે પ્રથમ ગુર્જર નેતા હતો. નર્મદને માટે એ શબ્દ જ યોગ્ય છે, જે કે સામાન્ય રીતે આપણે તેને બલે સુધારક કહીએ. વળી નર્મદ ગુજરાતનો પ્રહેલો અને હજુ સુધી તો એકલો જ નેતા છે, એમ કહી શકાય.

અંગ્રેજ સમયમાં ગુજરાતે ત્રણ મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યાં : નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. તેમાં દયાનંદ ગુજરાતમાં જન્મી મુખ્યત્વે પંજાબમાં અને સામાન્ય રીતે હિંદમાં પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા પ્રયાસ કર્યો. ગાંધીજીનો સત્ય અને અહિંસાનો સંદેશો આખા જગત માટે છે, જે કે તેને હાલ ઝીંકે છે હિંદ; પણ નર્મદ ગુજરાતમાં જીવ્યો, ગુજરાત માટે જીવ્યો, તેણે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ગુજરાતને સંદેશો આપ્યો, જે ગુજરાત

* નર્મદ શતાબ્દી પ્રસંગે અમદાવાદમાં આપાએકું બ્યાખ્યાન.

હજુ પણ જીલે છે; જેની પ્રતીતિ અત્યંતની પ્રચંડ સભા અને સ્થળે સ્થળે ઉજવાઈ રહેલી નર્મદશતાબ્દીનો ઉત્સવ સચોટ રીતે આપે છે.

ગયા સૈકાંના મધ્યભાગમાં આપણા દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ અને અંગ્રેજી લોકોના પરિચયને લીધે એક મહાન ચળવળ ઉત્પન્ન થઈ, જેને “ સુધારા ” એવું નામ આપવામાં આવે છે. નર્મદાશંકર સુધારાને બદલે વારંવાર ઉત્કર્ષ શબ્દ વાપરે છે તે તેનો પોતાનો ઉદ્દેશ વધારે સારી રીતે દર્શાવે છે. કવિનું દેશભક્ત હૃદય આપણા દેશની હીન દશા જોઈ કંઠળી બીડ્યું અને તેનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે પોતાનું જીવન સમર્પવા નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજનાં બંધનો, દેશીઓની પ્રગતિને અવિરોધતા વહેમકોટો તોડી પાડવા માટે તેણે પોતાની જોશીલી જીભ અને કારમી કલમમાથી દેશદાઝની આગથી ભજૂકતા તોપજોળા છોડવા માંડ્યા.

“ વૈધવ્ય ચિત્ર ”ની કવિતાથી કવિએ વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને ઘેરઘેર ચચાવે કરી મૂક્યો. “ હિંદુઓની પડતી ” માં પરદેશગમન, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, જોષ, જાદુમંત્ર, ગાતિબંધન, બાળલગ્ન વગેરે સર્વ સામાજિક પ્રશ્નો વિષે લખતાં કવિ દેશની દુર્દશા પર દર્દીભર્યા હૃદયે આંસુ ઢાળે છે; ત્યારે દેશી રાજ્યો, પરદેશી રાજ્યનીતિ અને ધર્મગુરુઓના અન્યાયો વર્ણવતાં તે જ હૃદયમાંથી ભંચૂકતી જવાબાઓનાં દર્શન યાપ છે, જાણે કે સાગર માંહેનો વડવાંનલ. કવિએ સુધારાના એકેએક વિષય ઉપર આવી જ લાગણી અને આટલા જ જુસ્સાથી લખ્યું છે. પણ કવિ માત્ર લખીને જ બેસી રહ્યા ન હતા. “ ચાહોમ કરીને પડો ” કહેનાર કવિ સુધારાના આચરણમાં પણ કોઈથી પાછળ ન હતા.

૧૮૬૦માં કવિ સુધારકસૈન્યના સેનાની બન્યા. વૈધ્યવ મહારાજ જંદુનાથજી મુંબઈ આપ્યા તે સમયે નર્મદાશંકરે તેમને વિધવાવિવાહ વિષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આદ્વાન કર્યું, અને શાસ્ત્રમાં વિધવાવિવાહની મંજૂરી છે એવું બરી સભામાં સિદ્ધ કરી આપીશ એવાં હસ્તપત્રો પ્રજામાં વહેંચ્યાં. જંદુનાથજીએ નિમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું અને સભા બોલાવી. તેમાં જો કે મહારાજ યુક્તિથી છટકી ગયા, પણ નર્મદની હિંમત ચોમેર વખણાઈ, અને તે ચોખ્ખ જ હતું. જંદુનાથજી મહારાજની સાથું થયું તે જેની તેની વાત ન હતી. આ પ્રસંગે ભાટિયા ભાવિકોના રાજેશ્વા લેખાઓથી કવિનો જીવ જોખમમાં આવી પડ્યો, પણ આખા મુંબાઈ અને સમસ્ત ગુજરાતમાં જેના બાહુબળની ઢાક વાગતી હતી તે કવિના મિત્ર તાલીમબાજ બાવા કિસનદાસની કુમકથી કવિ સહીસલામત રહ્યા.

કવિને જેમ મૃત્યુનો ભય ન હતો, તે જ પ્રમાણે પોતાને જે સત્ય લાગે તે કરવામાં તે લોકાપવાદથી પણ જરાએ ડરતા નહિ; એટલું જ નહિ પણ “ તમારાથી યાવ તે કરી લો, હું મારા મનનું ધાર્યું કરીશ. ” એ પ્રમાણે લોકોને આદ્વાન આપવામાં તેમને રસ આવતો. તેથી તેમણે ૧૮૬૫-૬૬ માં એક સ્વચાલિતની વિધવાને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપેલ આનું કારણ કેટલાક કવિની વિદ્વાસવૃત્તિ હતું એમ ગણે છે. પણ વિદ્વાસી મનુષ્ય આ પ્રમાણે ઉધાડી રીતે સમાજની વિરુદ્ધનું આચરણ કરતો નથી. તેનાં કૃત્યો ખાનગી હોય છે. નર્મદાશંકરના આ પ્રુદ્ધા વર્તનથી તેમના ગાતિબંધુઓ ગુસ્સે થયા અને તેમને સહકુટુંબ નાતબંધાર મૂક્યા. આ બાજતનું સમાધાન થોડા વખતમાં થઈ ગયું. પણ કવિ એમ લીધી

સુધારાવીર નર્મદ*

સુધારક નર્મદ વિષે લગભગ વીસ મિનિટ આપની સમક્ષ મારે બોલવું એવા

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ફરમાનથી હું આજે આપની સમક્ષ બિબો થયો છું.

પ્રેમશૌર્યથી અંકિત કસુંબલ ઝંડો ફરકાવી ત્રીસ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી ગુર્જરમંડળની મોખરે રહી મૂઝનાર એ સુભટના જુદરમણને ન્યાય આપવા માટે ત્રીસ પાંત્રીશ મિનિટ તો બેઠ્યો ને ? પણ આપણી પાસે વિવિધ કાર્યક્રમ છે, અને અન્ય વિદ્વાન વક્તાઓ બોલવાના છે, એટલે ૧૫-૨૦ મિનિટમાં એ વીરને જે કાંઈ એટલે અંજલિ આપી શકાય તે આપવી એમ માની હું ઉદ્બુક્ત થયો છું. અને આવી સાક્ષરશ્રાદ્ધની તક આપવા માટે હું સાહિત્ય સભાનો ઝણી છું.

નર્મદનો પ્રવૃત્તિકાળ ૧૮૫૦ થી ૧૮૮૬ ગણી શકાય. ૧૮૫૧માં હુદ્દિવર્ધક સભામાં તેણે મંડળી મળવાથી ફાયદાનું બાપણું આપ્યું. ત્યારથી માંડીને ૧૮૮૬માં તેનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેણે સતત દેશહિતાર્થે મથન કર્યું. ૧૮૫૮માં ૨૫ વર્ષની વયે નર્મદે પોતાનું સમગ્ર જીવન આ દેશને સમર્પણું કર્યું. “ શેર બાજરી તો મળી રહેશે ” કહી તેણે પોતાનું માથું કલમને બોળે મૂક્યું. હિંદમાં એક યુગ ૧૮૫૭ ના બળવાની સાથે આધેર્યો અને નવો યુગ ૧૮ થી બેઠો. જૂના યુગમાં શસ્ત્રના બળથી સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાનું હતું. અતાપ, શિવાજી, ટિપુ સુલતાન, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ તે યુગના નેતાઓ હતાં. તેમણે સ્વદેશ માટે જુદરમણું કર્યું, પણ તેમાં હમેશાં પરાધર્મી સાથે સ્વાર્થ બેઠાએલો હતો. વળી તે સર્વ રાજકુળનાં હતાં.

નવા જમાનામાં શસ્ત્રવિનાનાં યુદ્ધો બેલવાનાં છે. તેના પહેલા વીર થવાનું માન આપણા દેશમાં નર્મદને ઘટે છે. મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવેલો, ખૂબની સેવામાં પોતાના સ્વાર્થનું બલિદાન આપનાર તે પ્રથમ ગુર્જર નેતા હતો. નર્મદને માટે એ શબ્દ જ યોગ્ય છે, જે કે સામાન્ય રીતે આપણે તેને બલે સુધારક કહીએ. વળી નર્મદ ગુજરાતનો પહેલો અને હજુ સુધી તો એકલો જ નેતા છે, એમ કહી શકાય.

અંગ્રેજ સમયમાં ગુજરાતે ત્રણ મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યાં નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. તેમાં દયાનંદ ગુજરાતમાં જન્મી મુખ્યત્વે પંજાબમાં અને સામાન્ય રીતે હિંદમાં પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા પ્રયાસ કર્યો. ગાંધીજીનો સત્તા અને અહિંસાનો સંદેશ આખા જગત માટે છે, જે કે તેને હાલ ઝીંકે છે હિંદ; પણ નર્મદ ગુજરાતમાં જીવ્યો, ગુજરાત માટે જીવ્યો, તેણે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ગુજરાતને સંદેશ આપ્યો, જે ગુજરાત

* નર્મદ રેતાબદી પ્રસંગે અમદાવાદમાં અપાએલું બ્યાખ્યાન.

હજુ પણ ઝીલે છે, જેની પ્રતિતિ અત્યારની પ્રચંડ સભા અને સ્થળે સ્થળે ઉજવાઈ રહેલી નર્મદશતાબ્દીનો ઉત્સવ સચોટ રીતે આપે છે.

ગયા સૈકાના મધ્યભાગમાં આપણા દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ અને અંગ્રેજી લેકિના પરિચયને લીધે એક મહાન ચળવળ ઉત્પન્ન થઈ, જેને “સુધારા” એવું નામ આપવામાં આવે છે. નર્મદાશંકર સુધારાને બદલે વારંવાર ઉત્કર્ષ શબ્દ વાપરે છે તે તેનો પોતાનો ઉદ્દેશ વધારે સારી રીતે દર્શાવે છે. કવિનું દેશભક્ત હૃદય આપણા દેશની હીન દશા જોઈ કંકળી ઊઠ્યું અને તેનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે પોતાનું જીવન સમર્પવા નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજનાં બંધનો, દેશીઓની પ્રગતિને અવિરોધતા વહેમકાંટો તોડી પાડવા માટે તેણે પોતાની જોશીલી જીભ અને કારમી કલમમાંથી દેશદાઝની આગથી ભભૂકતા તોપગોળા છોડવા માંડ્યા.

“વૈધવ્ય ચિત્ર”ની કવિતાથી કવિએ વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને ઘેરઘેર ચર્ચા કરી મૂક્યો. “હિંદુઓની પડતી” માં પરદેશગમન, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, જોષ, જાદુમંત્ર, જ્ઞાતિબંધન, બાળલગ્ન વગેરે સર્વ સામાજિક પ્રશ્નો વિષે લખતાં કવિ દેશની દુર્દશા પર દર્દીભર્યા હૃદયે આંસુ ઢાળે છે; ત્યારે દેશી રાજ્યો, પરદેશી રાજ્યનીતિ અને ધર્મગુરુઓના અન્યાયો વર્ણવતાં તે જ હૃદયમાંથી ભંબૂકતી જવાબાઓનાં દર્શન થાય છે, જાણે કે સાગર માંહેનો વંડાનલ. કવિએ સુધારાના એકએક વિષય ઉપર આવી જ લાગણી અને આટલા જ જુસ્સાથી લખ્યું છે. પણ કવિ માત્ર લખીને જ બેસી રહ્યા ન હતા. “યાહોમ કરીને પડો” કહેનાર કવિ સુધારાના આચરણમાં પણ કોઈથી પાછળ ન હતા.

૧૮૬૦માં કવિ સુધારકસૈન્યના સેનાની બન્યા. વૈધવ્ય મહારાજ જદુનાથજી મુંબઈ આવ્યા તે સમયે નર્મદાશંકરે તેમને વિધવાવિવાહ વિષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આજ્ઞાન કર્યું. અને શાસ્ત્રમાં વિધવાવિવાહની મંજૂરી છે એવું ભરી સભામાં સિદ્ધ કરી આપીશ એવાં હસ્તપત્રો પ્રજનમં વહેંચ્યાં. જદુનાથજીએ નિમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું અને સભા બોલાવી. તેમાં જો કે મહારાજ યુક્તિથી છટકી ગયા, પણ નર્મદની હિંમત ચોમેર વખણાઈ, અને તે યોગ્ય જ હતું. જદુનાથજી મહારાજની સામું થવું તે જોની તેવી વાત ન હતી. આ પ્રસંગે ભાટિયા ભાવિકેના રાજેલા ભેયાઓથી કવિનો જીવ જોખમમાં આવી પડ્યો, પણ આખા મુંબાઈ અને સમસ્ત ગુજરાતમાં જેના બાદુબજાની હાક વાગતી હતી તે કવિના મિત્ર તાલીમજી બાવા કિસનદાસની કુમકથી કવિ સહીસલામત રહ્યા.

કવિને જેમ મૃત્યુનો ભય ન હતો, તે જ પ્રમાણે પોતાને જે સત્ય લાગે તે કરવામાં તે લોકાપવાદથી પણ જરાએ ડરતા નહિ; એટલું જ નહિ પણ “તમારાથી થાય તે કરી લો, હું મારા મનનું ધાર્યું કરીશ.” એ પ્રમાણે લોકોને આજ્ઞાન આપવામાં તેમને રસ આવતો. તેથી તેમણે ૧૮૬૫-૬૬ માં એક સ્વચાલિની વિધવાને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો. આનું કારણ કેટલાક કવિની વિલાસવૃત્તિ હતું એમ ગણે છે. પણ વિલાસી મનુષ્ય આ પ્રમાણે ઉઘાડી રીતે સમાજની વિરુદ્ધનું આચરણ કરતો નથી. તેનાં કૃત્યો ખાનગી હોય છે. નર્મદાશંકરના આ ખુલા પત્રોથી તેમના જ્ઞાતિબંધુઓ ગુસ્સે થયા અને તેમને મહાકુટુંબ નાતબહાર મૂક્યા. આ બાજતનું સમાધાન થોડા વખતમાં થઈ ગયું. પણ કવિ એમ લીધી

વાત મૂકે તેવા ન હતા. તેમણે ફરીથી સ્વચ્છાતિની જ ખીજ એક વિધવાને આશ્રય આપ્યો. તેથી તેમને જ્ઞાતિ સાથે જે કલહ થયો તે કદી શમ્યો નહિ. આ નર્મદાગૌરી સાથે કવિએ ૧૮૬૬-૭૦ માં ખાનગીમાં પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. તે જાહેરમાં થયું હોત તો સારું એમ કહેવાયું છે, પણ નાગરોમાં જીવતી સ્ત્રીએ ખીજ લવાતી નથી તેથી કદાચ કવિએ આમ કર્યું હોય. ગમે તેમ પણ કવિની વિધવાઓ સાથેની આ વર્તણૂક તેમની લાલાઈના કરતાં વીરતા, પ્રેમના કરતાં સૌર્ય વધારે દર્શાવે છે એમ કહેવું જોઈએ.

પ્રખ્યાત મહારાજ લાયબલ કેસ વખતે પણ કવિ કરસનદાસ મૂળજીની પડખે દબતાયી બોલા રહ્યા હતા, અને કરસનદાસનો વિજય થયો ત્યારે કવિએ ગાયું હતું:—

જે જે જે થયો છે આજ સુધારા તણો જો,
જે જે જે થયો છે આજ વલ્લભ મતનો જો.

આ લીટીઓમાં તમને કદાચ કવિતાનું તત્ત્વ શોધ્યું નહિ. જુડે, પણ નર્મદ જેસ્સામાં આવતો ત્યારે એવા કવિત્વની દરકાર થોડી જ રાખતો—એમ તો વિધવાવિવાહ વિષે લખતાં “સ્વતંત્રતા”ના કાવ્યમાં ઉત્સાહમાં આવી જઈ કવિએ લખ્યું છે:—

હિમ્મતે ન હારી ભાઈ, જટ નાતશં કરો.

વળી આપણા કવિ અતિ ઉત્સાહમાં માત્ર કવિત્વનાં બંધનો જ તોડતા નથી. લોકો અને “લાજ મરનદ” કહે છે તેની પણ તે અવગણના કરે છે. ઋતુવર્ણન વગેરે કાવ્યોમાં અને તેથી વિશેષ તેની ટીકાઓમાં તેમણે નિષિદ્ધ મનાતા શબ્દો ખુલ્લી રીતે લખ્યા છે, તે જ પ્રમાણે મઘપાનનાં યશોગાન પણ મુક્તકંઠે ગાયાં છે—જેમકે

ચલો ચલો કું વાર લગાડો ચલો પીવા માડો;
આંદની આતો ખૂબ ખીલી રહી, મસ્ત બની લાડો.

અને

મઘમાંસ બચહાર કહાં પાતક મોટાં છે;
નથી વપરાતાં તેમ શક્તિને શર કહાં છે.

આ બધી બાબતો જેમ એક તરફથી કવિની ખીજના અભિપ્રાય વિષેની અંપૂર્ણ એપરવાઈ બતાવે છે તેમ ખીજ તરફથી તેમનો અસાધારણ દેશપ્રેમ બતાવે છે. દેશના ઉત્કર્ષ માટે પોતાની જાત, આખર, ધન સર્વસ્વ કુરબાન કરવા તેમનું મન તનમનાટ કરી રહ્યું હતું,* અને તેમની આ ઉત્કટ દેશભક્તિની આકરી કસોટીનો પ્રસંગ પણ તેમના જીવનમાં આવી પહોંચ્યો. તે પ્રસંગ એટલે તેમનું મતપરિવર્તન. કવિએ સુધારક તરીકેની કીર્તિ મેળવવા માટે કદાચ આ બધું કર્યું હોય એવો કેાઇ કુતર્ક કરે; તેનો સંભવ કવિએ રહેવા દીધો જ નહિ. પોતાની સુધારક તરીકેની સર્વ કીર્તિ પર પણ જોયા દેશાભિમાનથી પ્રેરાઈને તેમણે જાતે કુહાડો માર્યો. મારા નામ અભિપ્રાય પ્રમાણે કવિની ખરેખરી મહત્તા આ

* રોક લદમોદાસ ખીમજીએ કવિને દારૂ પી તમે સુધારાવાળાઓની આખર હલકી પાડો છો એમ કહેલું તેના જવાબમાં કવિએ લખ્યું છે: “હું કેંદ માટે નહિ, પણ દારૂ પીવામાં બાધ નથી; એમ દર્શાવવા માટે ખીજ છું.”

મતપરિવર્તન જાહેર કરવામાં જ રહેલી છે. તે સમજવા માટે કવિ ક્યા ઉદ્દેશથી પ્રેરાષ્ટને વર્તતા હતા તે જોવું જોઈએ.

નર્મદનો મુદ્દાલેખ “પ્રેમશૌર્ય” તેના જીવનનાં સર્વ કૃત્યોની માફક તેના સુધારાના કાર્યક્રમને પણ બરાબર સમજાવે છે. પ્રેમ એટલે ઐક્ય. સમાજ, ભાષા અને રાજ્યનું ઐક્ય કરવું એ પ્રેમમાંથી ઉદ્ભવે છે. પ્રેમ મૌને સમાન ગણે છે. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બ્રાહ્મણો, ચાંડાલો; કાળા, ગોરા; રાજા, પ્રજા; ગુરુ, શિષ્ય; સર્વ-મનુષ્ય તરીકે સરખા છે. તેથી તેમને સૌને સમાન અધિકાર હોવા જોઈએ. પણ રાજ્ય, સમાજ અને ધર્મના જુલમો આ સમાનતાની આડે આવે છે; એ જુલમો અને તે આવરનાર જાલિમોનો નાશ કરવા માટે પ્રજાએ સંપ કરી શૌર્ય દાખવવું જોઈએ. શૌર્યમાં જુસ્સાની અને શરીરબળની જરૂર છે. તેમાંથી જુસ્સો સુધારાના કામમાં જોડાવાથી આવી શકશે અને બળ મેળવવા માટે કસરત કરવી તથા લશ્કરમાં જોડાવું એવી ભલામણ નર્મદાશંકરે કરી હતી. આ પ્રમાણે પ્રેમ અને શૌર્યથી સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ગુલામીમાંથી છૂટવું એનું નામ સુધારો, એમ નર્મદાશંકર માનતા હતા.

સુધારાના કાર્યક્રમમાં કેળવણી મુખ્ય સ્થાને આવતી. “દેશીઓ ભણો ભણો રે” એ બોધ આપતાં સુધારકો કદી યાકતા નહિ. આ કેળવણીના કામમાં પોતાના સ્વાર્થી ઉદ્દેશ-સસ્તા કારકુનો મેળવવા-થી પ્રેરાષ્ટને સરકારે આગેવાની લીધી અને સુધારાની સલાહો અને વર્તમાનપત્રોને પણ તેના અમલદારોએ મદદ કરી તેથી સુધારકો સરકારને સુધારાની સાથી માનવા લાગ્યા. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારો કરવો, તેમાં રાજ્ય તો સારું છે, સુધારાનું સાથી છે, એટલે રાજ્યની મદદથી સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારા કરવા, તેથી દેશનો ઉત્કર્ષ થશે એમ બીજા સુધારકોની માફક નર્મદ પણ શરૂઆતમાં માનતો હતો. દલપતરાએ લખ્યું હતું:—

આ શાહી સરકારનો, નિર્મળ છે શુભ ન્યાય;

પણ બોલ્યા વિણ કોઈનાં, બોર નહિ વેચાય.

એવું નર્મદ પણ માનતો હતો. સરકાર તો આપણને યોગ્ય હક્ક આપવા ખુશી છે, પણ આપણે જ સુધરતા નથી તેથી શું વળે? એવું તેણે શરૂઆતમાં લખ્યું છે. પણ પછી તેણે જોયું કે સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારા કરતાં પણ રાજકીય સુધારાની વધારે આવશ્યકતા છે એટલું જ નહિ પણ રાજકીય ઉત્કર્ષરૂપી કૂવામાં હશે તો જ સામાજિક અને ધાર્મિક ઉત્કર્ષરૂપી હવાડામાં આવશે.

તેણે આવો નિશ્ચય રાથી કર્યો તે સમજવા માટે તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ જાણવી જોઈએ. નર્મદમાં દેશાભિમાન તો હતું પણ તેણે સામાજિકને બદલે રાજકીય સુધારાને મુખ્ય ગણ્યો તેની જવાબદારી તે સમયની દિંદી સરકારની-મુખ્યત્વે લોર્ડ લીટનની સરકારની-ગણવી જોઈએ. આવકવેરા, લાયસન્સ ટેક્સ, જાપાને મેંએ ડુઓ, અશ્વધાન વિગ્રહથી દિંદેને માથે પડેલો આર્થિક બોજો, પ્રજા ગરીબાઈથી પીડાતી હતી તે વખતે યએલ દિલ્હી દરબારનો કાક વગેરે કારણોથી નર્મદને દેશની રાજકીય પરાધીનતાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવ્યો. લગભગ આ જ વખતે તેને સુધારકો અને સુધારાના પ્રચલિત કાર્યક્રમની પોતાની અંદર રહેલ નિર્જાતાની પણ પ્રતીતિ થઈ.

કવિએ સુધારકો પાસેથી બહુ બહુ આશા રાખી હતી; અને પ્રયત્ન આશાવાદી હોવાથી તેમણે ગુજરાત સુધારામાં આગળ વધશે એવું વારંવાર લખ્યું હતું:—

દિવસ હતો છે રાત, વળી પાછો દી ઉગરો,
તન મન ધન બળ તેહ ફરીથી બહાર નીકળરો.

x x x
બાળલગ્ન નહિ થાય, સ્વયંવરથી પરણારો.

x x x
ભતિએદ રળી જરો પંચ પાખંડી ધટરો
એક ધર્મના સર્વ હિંદુઓ તારે બનરો.

આવું આવું લખી તેમણે ગુજરાત ત્રીસ વર્ષમાં કેટલું આગળ વધશે તેની ગણતરી પણ ઉમળકાથી કરી બતાવી હતી.*

પણ કવિનો આ આશાવાદ લાંબો સમય ટક્યો નહિ. ધીમે ધીમે સુધારા ઉપરનો તેમનો વિશ્વાસ ઘટવા લાગ્યો. તેમને તેમાં મોકળતા દેખાઈ. જદુનાથજી સાથેના વાદ વખતે કવિનો જીવ જોખમમાં આવે તેવું લાગ્યું ત્યારે કરસનદાસ બાવા સિવાય કોઈ નર્મદની પડખે રહ્યું નહિ તેથી કવિને સુધારકોની દિંમત વિષે શંકા પડી. ૧૮૬૩-૬૪ ના શેર-મેનિયાના સમયમાં તેમણે લોકોને પ્રથમ પૈસા મેળવવાની હેંસમાં અને પછી તે ખોયા તેની નિરાશામાં બહાવરા બની ગયેલા જોયા. સ્વાર્થ અને બીકથી ઘેરાયેલા ગુજરાતીઓમાં દિંમત અને દેશદાઝ પ્રકટાવવા માટે કવિ સુધારક સૈન્યના ૧ કડખેદ બન્યા અને વીરરસનાં અનેક કાવ્યો લખ્યાં. શૂરા સેનાનીનું હૃદય તો યુદ્ધ, યુદ્ધ, યુદ્ધ ઝંખી રહ્યું હતું. પણ તેને નિરુપાયે યુદ્ધ કરવાને બદલે યુદ્ધનાં ગીત ગાવાં પડતાં હતાં.

જેમ જ વનની સાથ સુધારાદિત્ય લટે છે,
ભર્તૃજનમાં જુદું કહું ચોમેર મથે છે,
જેમી બહુ ગુજરાત, તહો સુધારાપક્ષી
સેનાનીમાં એક કવિ નર્મદ છે લક્ષી.
પ્રેમ સૌર્યમાં મગ્ન દાલ કડખેદ બન્યા છે,
અંપલાવવા રણે, વાટ તે જોઈ રહ્યો છે.
દાખવવાને હાય, નથી રણરંજનમિ કો,
દેશ, સમય જનરંગ, જોઈ છું મૂળે રીકો.
નથી સેન તૈયાર, એક પણ વાતે દુમણાં,
નથી પ્રેમ ને નેમ, સૌર્યનાં તો છે સમણાં.
તો પછી હોય કેમ, ભલાં દિમ્મત ને સાહસ,
એમ રહું છું દાલ, રડયા વણ હોયે શો જરા ?

* આવી જ બવિશ્વવાણી દલપતરામે કથી હતી અને મહાત્માજીએ પણ એક વર્ષમાં સ્વરાજ્યની વાત કહી જ દટી ને !

૧. આ રાખ્દનો અર્થ નર્મકોશ કે બીજો નથી એમ કહી શા. વિદ્યારાય “નર્મદ સ્મારક મંચ” માં તેનો અર્થ જાણવા માગ્યો કરે છે. પણ નર્મદ ભતે જ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યો છે. “જેમ રાખ્દની સેનાની આગળ કડખા બોલનારા દોષ છે ને જોયોને કડખેદ કહે છે તેનો નું સુધારાના સૈન્યનો કડખેદ હશે.” (રખ્દમાં પાઠાં પગલાં ન કરવા વિશે-નર્મજી.)

પણ પોતાનાં “ હાલું બધું કે ના હાલું, ના હાલું.” વગેરે કાપરાને જે પાનો ચડાવે એવાં વીરકાવ્યોને કવિએ નિષ્ફળ થતાં જોયાં. “ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે ” નામના ૧૮૬૪ માં લખેલા નિબંધમાં કવિએ આ પરિસ્થિતિનું બરાબર વર્ણન કર્યું છે. મોટી મોટી ઉમેદો રાખનાર સુધારકોએ પ્રમાણમાં કાંઈજ કર્યું નથી અને હવે ડરીને પાછા હડવા લાગ્યા છે એમ દર્શાવતાં કવિએ લખ્યું છે:—

એક વાર આપણે વિચાર એકદમ ભિન્ન થોડી નાખવાનો હતો ને તેને માટે તૈયારી પર આવી રહ્યા હતા; એક વાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઈ જઈને એજ હથોળ કરતા હતા. એક વાર આપણે વલ્લભમતને તોડી પાડવાને ખાઈ પીને મંડ્યા હતા. એક વાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો હપર સુંદર બાપણો કરતા હતા ને વર્તમાનપત્રોમાં લખતા હતા. એક વાર આપણે ખોટા, માર્ગે પૈસા મેળવવાને આહા કેવા ધિકારતા હતા. એકવાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા હતા. એકવાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમી જીવનની ઉપર મોટા ધસારો કરવાની તજવીજ કરવામાં ખતે રહેતા હતા પણ તે દહાડા ક્યાં ગયા ? અફસોસ ! આજકાલ તો આપણે પૈસાને જ પરમેશ્વર માની પૂજ્યા કરીએ છીએ.

નર્મદાશંકર પ્રથમ માનતા હતા કે લોકો પૈસા કમાવાની ધૂનમાં લાગી ગયા છે એટલે સુધારાનાં કાર્ય તરફ લક્ષ આપતા નથી; પણ પછી તેમને સમજાયું કે સુધારકોમાં જ્ઞાન નથી. તેઓ થોડી પૂજાએ ધણું દેખાડે છે. કાપર છતાં શરરીર હોવાનો ડાળ કરે છે. આ વગેરે બાબતો કવિના સમજવામાં આવી. પણ આમ છતાં હિંમતથી બહાર પડે તો આ સુધારકો પણ ધણું કરી શકે તેમ છે, એમ નર્મદાશંકર માનતા હતા. વળી આ સુધારાના સાથીઓ ક્ષણિક નિર્વેદ પામેલા ક્ષત્રિયો નહિ પણ ગણીઆ બળદ જેવા છે એવું કવિને લાગ્યું ત્યારે તે હિંમત હાર્યા નહિ પણ તેમને આજખા લગાવવા માટે “ ડાંડિયો ” નામનું માસિકપત્ર કાઢ્યું. આ પત્ર કોઈની પરવા રાખ્યા વિના એથડક લખાણ કરતું તેથી તેનો ડાંકો ગુજરાતમાં વાગી રહ્યો, કવિની કલમ વખણાઇ.

આ બધો સમય કવિનો અભ્યાસ તો ચાલતો જ હતો. રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સુધારકો તથા સુધારાની સ્થિતિની સાથે આ અભ્યાસે પણ તેમના વિચારપરિવર્તનમાં મદદ કરી.

“ રાજ્યરંગ ” લખતી વખતે કવિએ ઇતિહાસનાં બસો જેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને આપણા ધર્મના ગ્રંથોનો પણ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો. તેમણે લખ્યું છે:—

રાજ્યરંગ લખતાં ક્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણોનો વિષય નજી લેવામાં આવ્યો. સર્વે લોકોના નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિના ધર્મ તથા જય-સુખની તૃષ્ણા કરી નેઈ. અવરયે વેદાન્ત તથા યોગના ગ્રંથોનું અવલોકન કરી સાર નજી લીધો. અનેક વિચાર કીધા.

આ અભ્યાસ તથા ચિંતનના પરિણામે કવિને લાગ્યું કે કોઈ પણ પ્રજાના રીતરિવાજોમાં એકાએક પરિવર્તન થતું નથી. વળી કવિના સ્વદેશપ્રેમી હૃદયને લાગ્યું કે આપણા આચારવિચારોની નિંદા કરવા કરતાં તેનાં વખાણ કરવાથી પ્રજામાં દેશભક્તિની ભાવના જન્મત થવાનો વધારે સંભવ છે. વળી આર્ય સંસ્કૃતિના અભ્યાસને પરિણામે તેમને તેમાં ઘણું અભિમાન લેવા જેવું પણ દેખાયું. જે-ધર્મની મદદથી શિવાજી મહારાજ અને શુરુ ગોવિંદસિંહે જાલીમ સત્તાનત સામે બાથ બીડી પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું હતું, તે જ ધર્મનો પાયો પરદેશી સંસ્કૃતિના મોહમાં પડી પરદેશી રાજ્યની મદદથી ખોદવા પોતે તૈયાર થયા

હતા તે જોઈ કવિને પારાવાર ગ્લાનિ થઈ. તેમને લાગ્યું. “ ધર્મ એવ હતોહન્તિ, ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ” માટે ધર્મનું રક્ષણ કરી દેશનું રક્ષણ કરવું.

આવાં કારણોથી કવિના વિચારમાં પરિવર્તન થયું. અને પોતાના બદલાએલા વિચારો પ્રજાને જણાવ્યા વિના આ દેશસેવકથી કેમ રહી શકાય ? તેથી તેમણે પોતાના નવા વિચારો જુરસાદાર રીતે વ્યક્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. વળી સુધારાયુગમાં કર્યું હતું તે પ્રમાણે આ સમયે પણ તેમણે પોતાના વિચારોને આચારમાં મૂકવામાં વિલંબ કર્યો નહિ કે હદ રાખી નહિ. કવિના આ સંપૂર્ણ પરિવર્તનથી તેમના પ્રશંસકો આલા જની ગયા. અનેક મિત્રો અને શિષ્યો તેમના વિરોધી થઈ ગયા; પણ તેથી નર્મદ ડગ્યો નહિ. એ વિચારો વિગતમાં ભલે વાંધા પડતા હોય પણ તેમાં તેમણે જે નિર્ણયો કર્યા છે તે સિદ્ધાન્તો સ્થાપ્યા છે તે જોઈ તેમની શક્તિ અને દીર્ઘદષ્ટિ માટે ઘણું માન ઉપજે તેવું છે. કવિના આ વિચારો બિલકુલ સાહસિક ન હતા; તેની પછવાડે બહોળો અનુભવ, વિશાળ વાંચન અને ચિંતન હતું. અનુભવ અને વાંચન પાછળ કહ્યું, એટલે હવે ચિંતન વિષે થોડું કહીશ. ૧૮૬૮માં કવિએ લખ્યું હતું:—

રડો રડો મુજ જન, રડો મુજને સહુ આજે;
યથો છઈં લાચાર, યતું નથી કંઈ તમ કાજે.
જેમ જાણું હું હું તમારે મારે બહાલાં;
તમે ન જાણો તેમ, ભરેલાં સર્વે નાળાં.

x

x

x

કરો તમે સહુ અહિં, ઝાડને એથે બહાલાં;
હું જઈં એણું ગામ, એથી સહુ રડાં વાનાં.

નર્મદ સુધારાનો રસ્તો ચારે બાજુએથી રૂંધાએલો જોયો; નાયકોને થાકી ગએલા દોડા; પણ પ્રવૃત્તિપરાયણ અને કેમળ સ્વભાવ હોવાથી પ્રાણુ લગી ઝૂઝવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૬૯ થી ૧૮૭૬ સુધીનાં સાત વર્ષ નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનાં સ્વધર્મ પર ધર્મ જોળવામાં અને પોતાના માટે તથા દેશના માટે નક્કી કરવામાં કવિએ ગાળ્યાં, અને આ લાંબા વાંચન અને ચિંતનને અંતે તેમને લાગ્યું કે પોતાને નવો માર્ગ જડયો છે, (આ નિર્ણયમાં તે સમયની રાજકીય સ્થિતિએ અસર કરી હતી) એટલે તેમણે હાકલ કરી:—

હિંદુ પ્રવૃત્તિ નબળીને યુરોપની જાતિએ સખળી કરવી એવો અમારો ઉદ્દેશ પ્રથમ હતો, બીજા સૌ સુધારાવાળાની સાથે; થોળના હાનિ કરનારી યદ્ય છે એમ અમે પાછળથી જાણ્યું; તે સાથીઓને કહીએ છીએ. હવે હિંદુ નિવૃત્તિ નબળી તેને સખળી કરવાને ઉદ્દેશી છીએ, સમજીને કે એમ યશે તો એની સાથે અનાચારો પ્રવૃત્તિ પણ સખળી યશે.

હવે પછી તેમણે દેશોત્કર્ષનો પંચવિધ કાર્યક્રમ બતાવ્યો:

(૧) સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય; (૨) કાયદેસર હિંદુચાલ; (૩) સ્વદેશીને ઉત્તેજન; (૪) ધર્મ-સમાજનો સુધારો; (૫) હિંદીઓનું એકત્વ. આ માર્ગે હિંદુ હંજી પણ પળે છે, તે કવિની અસામાન્ય દૂરદેશી દ્રષ્ટિ છે.

આ પ્રમાણે કવિનું સંરક્ષક અને ઉચ્છેદક સ્વરૂપ આપણે જોયું. પણ તેમનું સર્જક-સ્વરૂપ હજી બાકી રહે છે. તે જ મુખ્ય છે. તે સ્વરૂપે તેમણે આપણી ભાષા અને સાહિત્યના “ સુધારા ” માં જે ફાળો આપ્યો છે તે યુગપ્રવર્તક ગણાય. તે જ અર્વાચીન યુગરાતી સાહિત્યનો ધડનાર છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે ગોપ્ય રીતે જ તેને “ અર્વાચીન મન્વન્તર મનુ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

નવલરામ જ. ત્રિવેદી

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ

૨

અ. ધર્મ કયો ? ગોવર્ધનરામે એ ધર્મને મહાભારતની સમસ્યાઓ કરી સમજાવ્યો છે. તેથી આપણને તે દુર્ગમ સ્પર્ધાજન્ય છે. પણ તે ધર્મ લોકસંગ્રહનો લોકકલ્યાણનો જ છે. એ માટે હિંદુપુત્રોએ સ્વાવલંબી થવાની જરૂર છે.

યુરોપના રંગનો અનુભવ તો સાધનરૂપે જ તેમણે વિચારવાનો છે. “શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધનો ત્યાગ ન કરવાનું અર્જુનને સમજાવ્યું ત્યારે અશ્વત્થામાએ—(એથી ભાગ: પા. ૬૭૯-૬૮૧-) બ્રહ્માક્ષે જ્ઞાનનું ઐહિક ફળ ધર્મમાત્રે ત્યાગ કરવામાં જ સમજાવ્યું છે. અને ધર્મના શરીરમાં કોષક અન્ય જીવને જ વસાવ્યો છે. અહંતા ને મમતાનો નાશ થાય ને તેના નાશની કૃતકૃત્યતા આધિભાવ પામે તે રંગેશુણનો નાશ છે ને તે યોગ્ય છે. પણ એ નિમિત્તે લોકસંગ્રહની નિષ્કામ ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થવું એ તો સાસ્ત્રિક વૃત્તિને સ્થાને તામસી તદ્દનો વિકાસ ગણી લેવો. એ વિકાસ નથી ઇચ્છ્યો વ્યાસે, નથી ઇચ્છ્યો કૃષ્ણે; ને નથી ઇચ્છ્યો રામે કે જનકે ” અને પાસેના જ કોષ ભવિષ્યમાં ગોવર્ધનરાય નજર કરતા હોય તો તે કહે છે કે “ એવો ધર્મ સમજનાર ” એક નીકળશે તો તેવા બીજા અનેક પુત્રો સમર્થ—(એથી ભાગ: પા. ૬૮૨-)-યશો ને ઉપદેશ લેશે. એ કર્તવ્યતાનું જ્ઞાન કેવું હોવું જોઈએ ? તે ક્રિયાહીન સુખજ્ઞાન નથી, જ્ઞાનહીન કર્મ નથી, નીતિહીન ભક્તિ નથી, કેવળ પરલોકવાચક ક્રિયા નથી, કેવલ ક્લાન્તવેળી નીતિ નથી, તે દ્વંદ્વામાં કહેવામાં આવે તો કર્મમાં કૌશલ છે.

પણ આ ધર્મભાવના જુદી જ યશો પરશુરામનો સૂક્ષ્મ દેહ, જેને સરસ્વતીચંદ્ર Spirit of Harmony, Life of life, (—એથી ભાગ: પા. ૬૮૪-) પરમ જ્યોતિનો બ્રહ્મજીવતાર કહે છે, તે સરસ્વતીચંદ્રને અને કુમુદને જણાવે છે તેમ (એથી ભાગ: પા. ૬૯૫-૬૯૬) નવા યુગમાં એટલે વીસમી સદીમાં બ્રહ્મજીવિત્ત્વે રચેલાં યજ્ઞોપવીત હૃદય બહાર નહિ પણ હૃદયની માંઘ ધરનારા બ્રહ્મજીવો અનેક દેશે અનેક વેશે આ સંસ્કારનું સામ્રાજ્ય કરશે ને પાંડવરૂપ પંચામિની સાધના કરશે. “ હવે મનુષ્યમાત્ર આતુર્વર્થ પાળશે, શરીરમાં, ધૈર્યમાં અને શૌર્યમાં ક્ષત્રિય થશે, દક્ષતામાં અને વ્યવહારમાં વૈશ્ય થશે, લોકસેવામાં યદ્ધ થશે, અને મનોવૃત્તિમાં, વિકારહીનતામાં, નિરંદકારમાં, વિદ્યામાં, જીવિત્ત્વમાં, તપમાં, આર્થતામાં અને તેજમાં બ્રહ્મજીવ થશે, અને મનુષ્યમાત્રમાં દ્વં વસીશ, અને મારા ચારે દસ્તથી દરેક મનુષ્યમાં ચાર વર્ણ અને પાંચ પાંડવના ઉત્કર્ષ આવી રીતે ઊંચા કરી રાખીશ. ” “હવેના યુગમાં ક્ષત્રિય તત્ત્વ નાશ નહિ પામે, પણ બ્રહ્મજીવતા ઉપકારક સાધનરૂપે સર્વ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિય તત્ત્વ રહેશે, ને બ્રહ્મજીવતાની આગામી સર્વ મનુષ્યોનાં શત્રુઓ સર્વત્ર ચાંત થઈ જશે. ”

ઉપરથી જોઇ શકાશે કે મહાભારતની અવનવી સમસ્યાઓમાં પશ્ચિમના રંગી પૂરતાં આર્યોની પુરાણ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા ગોવર્ધનરામના હાથમાં સર્વ કાળની સમાજ-વ્યવસ્થાએ યર્ષ ગર્ભ હતી.

ઝોગણીસમી સદીના વિચારોનું અમૂલ્ય હિંદુસ્તાનના પુરાણ રાજકારણમાં રેડી ગોવર્ધન-રામે વીસમી સદીના આપણા રાજકારણને ઉપર બતાવ્યું તેવી દિશામાં વહેતું કલ્પ્યું હતું. તે જ સાથે ઝોગણીસમી સદીના રાજકારણનાં કેટલાંક પરિણામોનું પણ તેમણે આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. તે વખતના બધા મુત્સદ્દીઓના માનવા પ્રમાણે ઝોગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના આ સમર્થ ગુજરાતી ચિંતક ઇંગ્લંડનો ને રશિયાનો વિગ્રહ વિચાર્યો હતો. અને એશિયાની તે વખતની બે મોટી સત્તાઓ-ઇંગ્લંડ ને રશિયા-ના તેજથી તેઓ પૂરા અંગ્રંપ ગયા હતા. પરશુરામ કહે છે તેમ (ચોથો ભાગ: પા. ૬૯૧-૬૯૨) “ આ યુગમાં આ શૈલાધિરાજ દિમગિરિની બે પાસનો પ્રદેશ કપિલોક ને ઋક્ષલોક વહેંચી લખને ભોગવે છે. અને કપિલોક તેની દક્ષિણમાં છે, તો ઋક્ષલોક ઉત્તરમાં છે. કપિલોક વાનરલોક છે, તારા (હિંદના) નરલોકથી જુદા છતાં નરધર્મમાં મળતા છે ને ચતુરતામાં ને વ્યવસ્થામાં વધતા છે. ઋક્ષલોક કઠોર છે, અને નરધર્મમાં ઘણા પશ્ચાત્ છે, પણ તેમણે બોટલા પ્રદેશમાં તેમનાં જેવાં જ અન્ય પ્રાણીઓ વસે છે તેમાં તે ઐષ છે. રામાવતારમાં કપિ અને ઋક્ષ, ધર્મના એક રથના બે અશ્વ હતા, આજના કાળમાં તેમના વર્ણભેદ ને ચાતુર્યભેદને લીધે તેઓ જુદા વસે છે. તેઓ પરસ્પર મિત્ર છે કે શત્રુ છે તે વિષે તેઓ સંશયમાં છે, ને આ અવિશ્વાસના યુગનું બળ તેમને સંકિત રાખે છે. ”

ઝોગણીસમી સદીનું બીજું લક્ષણ આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર કહીએ તો ચાલે. એ સહકાર, એ સમજૂતી, યુરોપ, એશિયા ને અમેરિકા એ ત્રણેય ખંડોની સંસ્કૃતિઓને સંસ્કૃતિ-રૂપે સમજવાથી પેદા થયાં હતાં. યુરોપના અનેક વિચારકો આ સહકારના ક્ષેત્રને વધારે સુવાસિત ને શ્લિષ્ટ કરવા ઇચ્છતા હતા. તેમને યુરોપનાં રાજ્યોના મુત્સદ્દીઓના રણનાદો ગમતા નહોતા ને વેપારથી અને સાયન્સના વિકાસથી, એ સુવાસ વધારે પ્રસરશે તેમ તેઓ માનતા હતા. યુરોપની પ્રજાઓ રાષ્ટ્રીયરાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપી બ્રાતૃભાવે રહેશે એવી તેમની આશાઓ હતી. એ અભિલાષાઓ ઉચ્ચ હતી, પણ તે વ્યવહારમાં અનુભવી શકાય તેવી નહોતી એ તેઓ સમજતા હતા. છતાં તે ઉદાત્ત વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ તે વખતે પણ થતું હતું ને અત્યારે લીગ ઓફ નેશન્સ વગેરે સંસ્થાઓ, ને ટાગોર, ગાંધીજી, રોલાં, રસેલ, લેરકી વગેરે પુરુષો જે પરસ્પર સમાનતા નહિ તો સુલેહ ઇચ્છી રહ્યા છે તે સુલેહ વીસમી સદીમાં પ્રવર્તશે તેમ તે વખતના વિચારકો માનતા હતા. તે પુખ્ત વિચારોની છાયા

નોંધ:—ગોવર્ધનરામે મનમાં એમ ધાર્યું હોય કે આયર્લેન્ડ માફક હિંદ ઇંગ્લંડ પાસેથી સારા અધિકારો માત્ર કોઈ બળવાન પરરાજ્ય સાથેના યુદ્ધ વખતે જ કઢાવી શકે. જો આ માન્યતા હોય તો તે તેમનું ચોખ્ખું દર્શન સાબીત કરે છે. પણ એવી માન્યતા તેઓ નદેર કેમ મૂકી શકે ? તેથી તેમણે નિઃશંકતા વગેરે ચર્ચા કરો. આ મત મોટે પુષ્ટિ એક રીતે ખાસ મળે છે. આવી પાતો-પોષ્ટ એટલે ક્ષાત્રતેજનો દાસ થયાં છે એવા સામંત-ગ્રમી કરે છે.

“સરસ્વતીચંદ્ર” માં અનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. વસ્તુતાએ શાંત યુગના બ્યવહારથી પરત્ર ને શસ્ત્રહીન હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર ને ક્ષાત્ર થશે તેમ ગોવર્ધનરામ સ્થળે સ્થળે કહેતા જણાય છે. રત્નનગરીનો બહાદુર પણ ઇંગ્રેજ સત્તાના પરિપાકથી સમશેર આનમાં એચી લીધો છે તેવો સામંત રજપૂત પોપટરૂપે ચક્રાર પક્ષી એટલે ફાન્સને તેણેલિપનના યુગની યાદ દેવારવે છે. ત્યારે અભિમાની ફાન્સ દેશનો વિચાર ગોવર્ધનરામને શું સૂચવે છે તે જોઈએ. તેઓ કહે છે કે (ચોથો ભાગ: પા. ૬૨૪-૨૫) જે લોક અને પ્રાણીઓ આજ શસ્ત્ર ધરે છે તેમનાં અસ્ત્રો જ તેઓના હાથમાંથી ખરી પડશે. એક કાળ એવો આવશે કે ત્યારે સર્વ પૃથ્વીમાં એક શાંત ચંદ્રિકા પ્રકાશશે અને મનુષ્યને હાથે મનુષ્યનું શરીર ક્ષત નહિ થાય. ક્ષત્રતા ક્ષત કરવામાં નથી પણ ક્ષતથી ત્રાણ કરવામાં છે. ક્ષતાત્તિકલપ્રાપ્ત ક્ષત્રસ્ય શબ્દો મુષ્ણનાધિરૂઢ:એ (તારા-દેશનું) વાક્ય સર્વ પૃથ્વીમાં સત્ય થશે અને કેવલ ‘સત્ય, ન્યાય, અને શાંતિ’નો યુગ થોડા કાળમાં પ્રવર્તશે. પણ આ કલ્યાણયુગનું ખેસવું સરલ નહોતું, તે અંધકાર બેરાબર સમજતા હતા. યુરોપનાં રાજ્યોનાં વધતાં જતાં લશ્કરો તેમની પ્રજાની સ્પર્ધાઓ, તેમના આગેવાનોની અધીરાઇરો, પ્રજાજનને અયોગ્ય ક્ષાત્ર દીક્ષા આપ્યા પછી તેથી કાટી નીકળેના મહાવિપ્લવ, તેના સમાજ ઉપર થતા બળંકર ને અણુધાર્યાં વિકારો, એવાં બીધણું પરિણામોની તેમની અજ્ઞાનતા એવા બ્રાહ્મ-યુગની ઉપાને પ્રકટ થવા દેતાં નહોતાં ને હજી પણ દશા તેવી જ છે. તેથી જ ગોવર્ધન-રામ વિકટર હમુગો ને ઝોલા જેવા સમર્થ વિચારકોના માનસને આપણી સમક્ષ મુક્તાં કહે છે કે (ચોથો ભાગ: પા. ૬૨૬) “એ કલ્યાણયુગના આગમન પહેલાં આ વહી જતા યુગમાં બદલાયેયળી થશે; દીવો હોલાતાં ઝખૂંકે, મનુષ્ય મરતો મરતો સન્નિપાત ને ત્રિદોષથી લવચા માટે, તેમ આ યુદ્ધકાળ ઉન્માદ પામશે ને જગતને કંપાવશે. We shall then witness war's last agony and war will kill war and the spirit of war.” ત્યારે સંસાર આમ પ્રસવવેદના ભોગવશે ત્યારે નવો યુગ ખેસવાનો. તે કાળે (તારા) દેશનું ભેગું કલ્યાણ થશે. ” (તેવોજ વિચાર ચોથો ભાગ: પા. ૬૩૮)

ઉપરના મનનમાં એક વાત યાદ રાખવાની જરૂર છે. તે એ છે કે ગોવર્ધનરામે જતાવેલો બ્રાહ્મયુગ ક્ષાત્રતેજ વગરનો નહોતો. બ્રાહ્મયુગ જુદો છે ને ગાંધીજીનો અહિંસા-માર્ગ જુદો છે, તે વચ્ચેનો ભેદ નહિ સમજવાથી સારા સારા વિચારકોમાં પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોના અહિંસાધર્મની પ્રશંસામાં પણ ક્ષાત્રધર્મનો યુદ્ધ-વિદ્યાનો અને જરૂર પ્રસંગે પોતાના દેહનો ને વતનનો બંચાવ કરવા સામે પા કરવાનો આચાર કે બ્યવહાર છોડી દેવામાં આવ્યો નહોતો. એ સંપ્રદાયોમાં સાધુ માર્ગ અને પ્રાકૃત-માર્ગ, એ બન્ને નોખા વિચારવામાં આવ્યા છે અને પ્રાકૃત જનતા માટે, ઉપાસકો માટે, પ્રશંસકો માટે તથા માર્ગાનુસારીઓ માટે ક્ષાત્રધર્મનો બ્યવહાર લાભ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ ચોખ્ખું અને આચારયોગ્ય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી ગોવર્ધનરામે વિચારેલા બ્રાહ્મયુગમાં ગાંધીજીનો અહિંસામાર્ગ કેાષ ધારે તો તે ભૂલ જ થશે. વળી બીજી દકાકત એ છે કે યુરોપના સર્વરાષ્ટ્રીય મુલેહના વિચારમાં અહિંસાનું તત્ત્વ નહિ પણ સર્વરાષ્ટ્રીય સહકારનું તત્ત્વ સમાએલું છે, તેમાં અસહકાર નહિ પણ સહકાર સમાએલો છે; કાપદાએલું અને આંતરરાષ્ટ્રીય નિષ્ખોલું પ્રાધન : સમાએલું છે, તેનો બંધ સમાએલો

નથી ને તેમાં સમાધનના માર્ગો મૂકવામાં આવ્યા છે. ગોવર્ધનરામના પ્રિય ગ્રંથ મહાભારતમાં કે તેમના પ્રિય ઈંગ્રેજી ને સંસ્કૃત વાક્યમયમાં કે તે વખતના વિચારોમાં ગાંધીજીનો અહિંસા ધર્મ હતો કે છપો ક્યાંય નહોતો. ગોવર્ધનરામ એક સ્થળે તો કુટિલનયનો પણ ઉપદેશ કરે છે. તેઓ કહે છે કે આર્મ્સટ્રેંગ ને કપ જેવા તોપોના રચનારા આ ન્યાયે પાછાજો જ સમજવા, તેઓ તેમના મતે દ્રોણાચાર્યો ને અશ્વત્થામાઓ હતા, ધારણ કે તેમણે વિદ્યાને વિદ્યારૂપે ને કળાને કળારૂપે જાતે સાધી; પણ જ્યારે આ લોકો પાછાજો મટી રાક્ષસો થાય—(ચોથો ભાગ: પા. ૨૪૧-૨૪૨) તેઓ પોતાની સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ રાજદિત સામે કરે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જેવા નયમાં કુશળ માણસોએ તેમના સંહાર માટે ને રાષ્ટ્રદેહના રક્ષણ માટે ઉપાયો વિચારવા જોઈએ. ને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવા ધૃષ્ટ માણસોને તૈયાર રાખી તેવા દ્રોણાચાર્યોનો, ને જો જરૂર પડે તો શિખંડી જેવાને તૈયાર રાખી ખુદ પિતામહ-બીભ્મના દેહનો પણ સંહાર કરવો જોઈએ,—જો તે બીભ્મ-એ પુરાણ અનુભવ-એ જ્ઞાન, અનુભવ વગેરે ખરા રાજની સોખતમાં ન રહેતાં ખોટા રાજના સાથમાં આઠ્યાં જાય તો.

હિંદ પોતાનો ધર્મ સમજવો, પાછાજીયુગને સમજી લેવો, ને ઈંગ્લંડની મૈત્રી કરી તેની પાસેથી રાજના ઉપયોગ વગર સ્વરાજ લેવું તે ગોવર્ધનરામનો ઉપદેશ આપણે ઉપર જોયો. પણ આ સ્વરાજ્ય કેવું થવું જોઈએ તેનો વિચાર ગોવર્ધનરામે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં આપ્યો નથી. વળી ગોવર્ધનરામે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિને કે મુસ્લીમોને આખા મંથમાં ક્યાંય પણ અચ્છાં નથી. એ વખતે મુસ્લીમ સલાહ નહોતો એમ તો કહી શકાય નહિ. ડહરીને મુસ્લીમોને મદદ આપી હતી. સર સૈયદ અહમદે અલીગઢની કાલેજ સ્થાપી હતી. મુસ્લીમો માટે ભાગે કાંઠિસથી અલગ રવાા હતા. ઈંગ્રેજો તેમને ઉત્સાહ આપતા હતા ને હિંદુઓ સામે તેમનો પક્ષ કરતા હતા. લેન્સડાઉનના વખતમાં તો દેશમાં ઠેર ઠેર હિંદુ-મુસ્લીમ બેબેઝાઓ ચલા હતા. ગોવર્ધનરામ જેવા અબ્વાસીને આવી બાબતો અજાણી તો ન જ હોય. વળી હિંદુ-સ્તાનના પંજાબ જેવા ને બંગાળા જેવા પ્રાંતોમાં મુસ્લીમોની મોટી સંખ્યા હતી. સરદાર ઉપર તો મુસ્લીમો જ હતા. અફઘાનિસ્તાન જેવાં રાજ્યો મુસ્લીમોનાં હતાં. જો કે ત્યાં તે વખતે ઈંગ્રેજ વગ પૂરી હતી. છતાં ભાવિ સ્વરાજ્યની શુભિકા પણ ગોવર્ધનરામે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં મૂકી નથી, પણ તેમની (ગોવર્ધનમાલા મણકો. ૩જો નોંધ. પા. ૨૫૨) “ડાયરી”માંથી “ડાયરી” જેવી યુક્તિ આપણને મળી શકે છે; જે વિભાગ થી. કાંતિલાલ પંડ્યાએ પ્રકટ કર્યો છે. એ વિભાગ ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે લખાયેલો હતો ને તેમાં માત્ર બ્રિટિશ હિંદ માટે નહિ પણ સંસ્થાનો માટે પણ તેવી યુક્તિનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. આ દર્શન તેમને રાત્રિના સ્વપ્નમાં થયું હતું.

The King Emperor gave a new constitution to India, viz. a cabinet of executive officers, half Indian and half English, free from the control of Home Government. The natives included congressmen. The native princes also allowed to form a house of the principal chiefs for imperial state concerns and to superintend the individual states in place of political agents and superiors.

ગોવર્ધનરામ રાજસ્થાની વિચારમાં ધણા આગળ ગયા હતા; તેમણે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં સમયતંત્ર-સમહતંત્ર-કે સંયોગતંત્ર-નો વિચાર આપ્યો છે, અને તેની સમસ્યા મૂકી છે. આ ચર્ચા ચોથા ભાગના ચોથા પ્રકરણમાં છે. અને તેનું શીર્ષક આ પ્રમાણે છે:—“દેશીરાજ્યોનો શો ખપ છે ? અને તેમનું શું થવા બેઠું છે ? તેમનો કાંઈ ઉદ્ધાર છે ? રાજસેવકોને મુંબઈગરાઓ વચ્ચે ક્યાકળી !” અને તે સાથે બર્કનું વચન મૂક્યું છે કે What Nature has dis-jointed in one way, wisdom may unite in another તથા એક શ્લોક દાંક્યો છે કે:-

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલો નરઃ ।

સર્વતઃ સારમાદયાત્ પુષ્પેભ્ય ઇવ વદ્ધપદઃ ॥

સામાન્યતઃ ઓગણીસમી સદીમાં બ્રિટિશ હિંદના ભાવિનો વિચાર થતો; ને કોંગ્રેસ સંસ્થાનોની વાતો કહો કરતી નહિ તે સંસ્થા અનેક વાર સંસ્થાનોના રાજ્યોનો પદ્મ કરતી અને રાજસ્થાની પ્રજાનાં દુઃખોથી તેને વ્યથા થતી પણ તે સામે તે પ્રચારકાર્થન કરતી. કોંગ્રેસના કેટલાએક આગેવાનો સંસ્થાનોનો તિરસ્કાર કરતા, તેનો ઉચ્છેદ ધારતા અને લોર્ડ કેલ્હાઉસી જેવા ગવર્નર જનરલના કારભારને ઈચ્છતા. તેમને સંસ્થાનોનો કારભાર બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાની પ્રગતિ આડે ખૂંચતો; ને તેઓ મધ્યવર્તી સરકારની દરમ્યાનગીરી ઇચ્છતા; પણ સાથે જ અનેક કારણોથી એ દરમ્યાન થવા ઇચ્છતા નહિ. આનાં કારણો શોધવા દરેક જણે પહે એમ નથી. કેટલાએક સંસ્થાનોના પછીસો હતા, કેટલાએક સંસ્થાનોના પ્રજાજનો હતા, કેટલાએક રાજ્યોના અંગત મિત્ર હતા; તે કેટલાએક તે રાજ્યોની મદદ સ્વીકારતા, કેટલાએક એમ માનતા કે કોંગ્રેસની દરમ્યાનગીરીની જરૂર નથી, કારણ કે સંસ્થાનિક પ્રજા તે માંગતી નથી, ને જે કાર્ય કોંગ્રેસ ન કરી શકે તે કાર્ય મધ્યવર્તી સરકારનું ‘પોલિટિકલ’ ખાતું કરશે. વળી એ રાજકારણ માત્ર બ્રિટિશ હિંદના રાજકારણમાં સમાઈ જતું. વળી એ વખતના ઈંગ્લેન્ડે રાજસ્થાનોના કારભાર વચ્ચે પડતા ને પ્રજાને બચાવતા તેથી કોંગ્રેસવાળાઓનું રાજકારણ રાજસ્થાનોને સ્પર્શી શકતું નહોતું. પણ ગોવર્ધનરામ વિચારક હતા, અભ્યાસી હતા, દૂરદર્શી હતા, અને તેમને મન બ્રિટિશ હિંદને રાજસ્થાની હિંદ એ કૃત્રિમ વિભાગો માન્ય ન હોતા. તેથી તેમણે રાજસ્થાની હિંદની જન્મપત્રિકા લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને એ પ્રયત્ન કરતાં તેમણે હવે તુરંતમાં પ્રકટ થતા સમવાયતંત્રનું કાંઈક દર્શન કર્યું; જો કે એ દર્શન ચોખ્ખું નહોતું, પૂરું નહોતું, સમગ્ર નહોતું.

પ્રથમ તે ગોવર્ધનરામ એક નાની રાં ૨૦ ૨૦ કોન્ફરન્સ દ્વારા આપણને તે બાબતનું દર્શન કરાવે છે. એ પરિપદમાં બ્રિટિશ હિંદના રાજકારણના બે પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ અને તેમની સાથે સંસ્થાનના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહે છે. બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓ ચંદ્રશાન્તને વીરરાવ ધંપારે હતા, બ્યારે સંસ્થાનિક મુત્સદ્દીઓ મણિરાજ, રાણા ખાચર, મુથુ, રાણા ખાચરના એક બે ભાયાતો, (ચોથો ભાગ: પા. ૪૭) મણિરાજના ભાયાતો, વિદ્યાવતુર, ચંકરચર્મા ને પ્રવીણદાસ હતા. પરિપદની બેક રલ્તનગરીના મહામહાબવનના વિદુરભવનમાં રાખવામાં આવી હતી. તેથી જ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ તેમાં વધારે સંખ્યામાં રહે, એ સદજ સમભવ એવું છે. આવી પરિપદમાં બ્રિટિશ હિંદ વાદમાં જતી જાય એમ આપણે આશા રાખી શકીએ,

પણ આ પરિપદમાં તો છેવટે સંસ્થાનિકા જીતી જાય છે, ને ચંદ્રકાંત ને વીરરાવને વિદ્યા-ચતુરની દલીલો માન્ય કરવી પડે છે; આવો નિષ્કર્ષ ચોક્કસ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે પણ તે માટે રત્નનગરીનું શુદ્ધ ને સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર જવાબદાર કહેવાય, કારણકે તે રાજ્યતંત્રના માલિકા બહુશ્રુત, વિચારક ને ખાસ કરીને અનુભવી હતા, ને સ્વતંત્ર વિચારોના પૂજકો ને ઉત્તેજકો હતા; જ્યારે ચંદ્રકાંતને વીરરાવ બહુશ્રુત ને વિચારક હતા, પણ અનુભવી નહોતા. ખીજું આ વાદમાં બ્રિટિશ હિંદના બે પક્ષો ઉપસ્થિત થાય છે તેમ સંસ્થાનોના પણ પક્ષો ઉપસ્થિત થાય છે; જે પક્ષો હજુ પણ વિદ્યમાન છે. બ્રિટિશ હિંદના પક્ષકારોમાં ચંદ્રકાંત “લિબરલ” પક્ષનો છે, જ્યારે વીરરાવ ધંપાટે ઉદ્દામ પક્ષનો છે (ચોથો ભાગ: પા. ૪૩). દક્ષિણનો દેશવત્સલ વીરરાવ ધંપાટે “મુંબઈથી સહજ રત્નનગરીમાં આવી ચડ્યો હતો. તેની સ્પષ્ટ વાણી ઉપરથી, તેની સ્વતંત્રતાપ્રિય બુદ્ધિ ઉપરથી, મણિરાજનો એક વૃદ્ધ અમલદાર-યથા યથા મુંચતિ વાક્યવાણમ્ । તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ એ શ્લોક બોલે છે. તે ઉપરથી (પા. ૫૨) ચંદ્રકાંત કહે છે તેમ તે લેખક તથા તંત્રી છે. (ચોથો ભાગ: પા. ૫૬ તથા પા. ૪૫-૪૭-૪૯-૫૦-૫૮-૬૦-૬૩-૬૫; ૭૧; ૭૩; ૭૫; ૮૩;) તે ઉપરથી (પા. ૫૨) તેને આપણે ચિત્તપાવન સમજી લઈએ તો ખોટું કહેવાશે નહિ. આખા સંવાદમાં ખૂબી તો એ છે કે મહારાષ્ટ્રનો ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણ સંસ્થાનિક સ્વતંત્રતાના જ નહિ પણ અસ્તિત્વના કદા શત્રુ તરીકે પ્રકટ થાય છે, જ્યારે ગૂજરાતી મુંબઈગરો એમ. એ. એલ.એલ. બી. સુધી ગયેલો બ્રાહ્મણ ચંદ્રકાંત સંસ્થાનોના કદા શત્રુ તરીકે નહિ પણ રાજ્યોના મિત્ર તરીકે પ્રકટ થાય છે. એક દૃષ્ટિથી આ પક્ષો વાચકને વિસ્મિત કરે એવા છે. મહારાષ્ટ્રે સ્વતંત્રતા ઓગણીસમી સદીની ખીજી વીથીને અંતે ખોઈ, ને મહારાષ્ટ્રના મુખ્યત્વે રાજકર્તાઓ બ્રાહ્મણો હતા, ને મહારાષ્ટ્રનાં બ્રિટિશ સત્તાએ કાયમ રાખેલાં સંસ્થાનોમાં ફેટલાંકના રાજ્યકર્તાઓ બ્રાહ્મણો છે. વળી મહારાષ્ટ્રીય સંસ્થાનોનો ધણોખરો કારભાર બ્રાહ્મણોના હાથમાં છે; તે બધું યાદ કરવામાં આવે તો “દેશવત્સલ ને દક્ષિણી” વીરરાવ ધંપાટેનું રાજ્યોને ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનું મનન આપણને ચોક્કસ આશ્ચર્યજનક લાગે; તેવી જ રીતે જો આપણે એટલું યાદ કરીએ કે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં નાનાંમોટાં અનેક સંસ્થાનો આવેલાં છે, તેવા શંભુભેળામાંથી પ્રગ્નરૂપી યાત્રાળુઓને અનેક વિટંબનાઓ વેકવી પડે છે. વળી ગોવર્ધનરામે લખ્યું તે વખતે સંસ્થાનોમાં બહાર-વટીઓના ત્રાસ, શિક્ષણનો અભાવ, જુલમનો ફેર, રાજ્યવ્યવસ્થાની અંધાધૂંધી વગેરે જડમૂળ બાકી રહ્યાં હતાં. અને બ્રિટિશ અમલદારોનો તેમનાં રાજ્યતંત્રોમાં વિશેષ પ્રગ્નને ને રાજને પણ હિતકર થયો જોવાતો હતો. તે જોતાં ગૂજરાતી ચંદ્રકાંતે કરેલા સંસ્થાનોના રાજ્યોનો પક્ષ તેટલો જ આપણને નવાધરૂપ લાગશે.

પ્રકરણનો સંવાદ પ્રથમ તો વ્યક્તિઓ ઉપર ને રાજસ્થાનો ઉપર જિતરી જાય છે. પણ વિદ્યાચતુરની ચતુરતા ને સંવાદનો પ્રવાહ નિશ્ચિતને ચોખ્ખ દિશામાં વહેતો કરે છે. (ચો. ભા. પા. ૫૦) બ્રિટિશ પ્રગ્નનો ઉદય થાય તે માટે રજવાડાને બ્રિટિશ હિંદમાં હોમી દેવાં એ તો રત્નનગરીનો ન્યાયાધિકારી ચંકરશર્મા નીતિ ન્યાય ને ધર્મ ઉપર પાણી ફેરવવા જેવું થાય છે એમ કહે છે, ત્યારે વીરરાવ ધંપાટે તે દલીલ સામે માન્ય કરવા જેવી ગણિત દલીલ મૂકે છે કે બ્રિટિશ પ્રગ્ન ને સંસ્થાનિક પ્રગ્ન એક છે, તેના બેદો ઐતિહાસિક

છે, કૃત્રિમ છે, હમણાંના જ થયેલા છે, ને પ્રતિકાર થવા જેવા છે. માત્ર તેમાં રાજ્ય-કેતાઓનાં સ્વાર્થ ને બુદ્ધિમંદ આડે છે. એ દૂર થતાં બધી હિંદી પ્રજા એકદમ સ્વતંત્ર ને સમૃદ્ધ થઈ જશે, ને બ્રિટિશ લોકો તેમને સ્વરાજ્ય આપતાં સંકાય નહિ કરે. પણ વિદ્યા-ચંતુરને મણિરાજ આ દલીલ સ્વીકારતા નથી. તેઓ રત્નનગરીની સંસ્કૃત રાજ્યવ્યવસ્થાનું દૃષ્ટાંત આપે છે. મહારાજા મલ્હરાજની અધિભક્ષાઓ ને તેનાં સ્વપ્નો મુમુક્ષુગરાઓ સમક્ષ મુકે છે, ને પછી સંવાદને ઇતિહાસ (ચોથો ભાગ: પા. ૫૦) સાખ્ય સાધન, અને ભવિષ્ય એટલી ચર્ચા તરફ વાળે છે. પ્રવીણદાસ (પા. ૫૧) બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રની દાદાભાઈ નૌરોજી વગેરેએ જાહેર ને સાખીત કરેલી મુખ્ય ત્રુટી રજુ કરતાં કહે છે કે “ઈંગ્લેન્ડ સત્તાથી બ્રિટિશ હિંદના ધનસંચય સમુદ્રપાર જાય છે, ત્યારે સંસ્થાનોનું દ્રવ્ય ઘરમાં રહે છે એટલું જ નહિ પણ તે સંસ્થાનોમાંથી બ્રિટિશ હિંદમાં જઈ તેના વેપારનો વિકાસ કરે છે. વસ્તુતઃ આમાંની પહેલી દલીલ Draught ની દલીલ છે, જે સાચી છે; ત્યારે તેમાંની બીજી દલીલ ખોટી છે, કારણકે જે સંસ્થાનોના ધનસંચય બહાર આવ્યો જાય તો તે માટે તેમનું સડેલું રાજ્યતંત્ર જ જવાબદાર ગણી શકાય; પ્રવીણદાસની એ દલીલ તો બલદી તેના પોતાના જ મત કાપી નાખે એવા બળવાળી છે. સંસ્થાનોનો બચાવ ઓગણીસમી સદીમાં બીજી દલીલથી કરવામાં આવતો ને તે દલીલ ગોવર્ધનરામ રત્નનગરીના ન્યાયમંત્રી શંકરશર્માને મોઢે કરાવે છે કે “રાજ્યકળા (ચોથો ભાગ, પા. ૫૧) અને રાજ્ય-નીતિના અનુભવ શીખવાની હિંદમાં, માત્ર એક જ શાળા રહેલી છે તે માત્ર દેશી રાજ્યોમાં છે.” પણ ઝીણવટથી જોતાં આ દલીલ વળુદ વગરની ગણાશે. સંસ્થાનોના અમલદારો રાજ્યકારભારના હિતાવહ પદાર્થપાઠો બ્રિટિશ હિંદમાંથી લે છે, સંસ્થાનોમાં કારભાર સુધારવા બ્રિટિશ હિંદના હિંદી કે ઈંગ્લેન્ડ અમલદારો નીમાય છે. ઓગણીસમી સદીમાં કોઈ કોઈ (ચોથો ભાગ: પા. ૨૦૯) વીરરાવ કહે છે તેમ, આખી રાત્રિના આખા આકાશમાં ચંદ્ર વૃદ્ધિસય પામતો એકલો ફરે છે તેથી જગત ઊલટું મટતું નથી અને અધિકાર સમસ્ત તાંશ પામતો નથી. મલ્હરાજની પોતાની જ નિરાશાનું કારણ બુદ્ધિ ! તમારા દેશના હોદ્દા પેઢે છાપરા ઉપર બોલતા બોલતા તેઓ ચાકી ગયા અને માત્ર એક જ બોલ્યા કે “એકલો શું કરું ? એકલો શું કરું ?” મોટા હોદ્દાઓ સંસ્થાનોના કારભારીઓ સેવતા; પણ તેથી એમ તો કહી શકાય નહિ કે સંસ્થાનો રાજકારણની પ્રયોગશૂભિઓ હતાં. અથવા રાજ્ય-નીતિશિક્ષણ માટે શાળાઓરૂપે હતાં. વળી તે દલીલથી સંસ્થાનોના કારભાર બ્રિટિશ કારભારની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ ક્ષાતિમાં આવતો નથી. આ બધા સંવાદમાં ગોવર્ધનરામ એ ચાર મુદ્દાઓ પ્રકટ કરતા નથી. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, વાણીની સ્વતંત્રતા, સમા ભરવાની સ્વતંત્રતા, વિરુદ્ધ વિચાર ને તે પણ સખ્ત ભાષામાં દર્શાવવાની સ્વતંત્રતા, ધર્મની સહિષ્ણુતા, રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થા અને કારભારીનું બનતા સુધી નિષ્પક્ષપાતીપણું તથા ન્યાયનું ધોરણ. એ બ્રિટિશ હિંદી રાજ્યતંત્રનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. ખુદ રત્નનગરી જેવા સારા સંસ્થાનમાં પણ આવી સ્વતંત્રતા ગોવર્ધનરામને પ્રકટ કરી નથી ને અત્યારે પણ એવી સ્વતંત્રતા સંસ્થાનિક હિંદમાં બ્રિટિશ હિંદ જેવો જેવામાં આવતી નથી.

સંસ્થાનોના પક્ષમાં ગોવર્ધનરામ એક બીજી ખોટી દલીલ કરે છે. શંકરશર્મા વીરરાવને કહે છે કે સંસ્થાનોમાં જ માત્ર ઈંગ્લેન્ડ અધિકારીઓ સાથે સમાનભાવે સમાગમ

પામવાને લાલ મળે છે, બીજે નહિ. વસ્તુતઃ આ દલીલ વલુદ વગરની છે. સંસ્થાનોના ઇંગ્રેજ અમલદારો ચક્રવર્તી રાજ્યના નીમેલા હોય છે. તેઓ હિંદી અમલદારો સાથે કદી સમાનભાવે નથી રહેતા. વળી જેમની નિમણૂક સંસ્થાનોના રાજ્યોએ પોતે કરેલી હોય છે તેમને રાજ્યો ને તેમના અમલદારો પ્રથમથી જ ઉચ્ચ સ્થાન ને માન આપે છે; ને તેથી સમાનભાવ રહેતો જ નથી. ઉપરાંત બ્રિટિશ અમલદારોની સ્વતંત્ર નિમણૂક કરતા રાજ્યોની સંખ્યા તો ઘણી જૂજ હોય છે.

ગોવર્ધનરામ સંસ્થાનો માટે પ્રવીણદાસ (પા. ૫૧) પાસે દલીલ કરાવે છે કે, બ્રિટિશ હિંદમાં કાર્યક્રમે બધા સરખા Plebian થઇ જવાના, ત્યારે સંસ્થાનોમાં તે લોકો ઉચ્ચ સંસ્કાર પામવાના, એટલે કે રાજ્યો ને તેમના પ્રધાનો બ્રિટિશ પ્રજાને સમ્યક્તા, ઉચ્ચગ્રાહો, વગેરે શીખવશે, પણ આ દલીલ તદ્દન અગ્રાહ્ય છે. અલબત્ત સંસ્થાનોમાં પુરાણો ધોગણો ચાલુ હોવાથી મુજરો, નઝરાણો, નેકીપોકારનારાઓ, દરબારો, પાનગુલાબનો ચાલ વગેરે જેવામાં આવે છે; પણ તે સમ્યક્તાથી સંસ્થાનોનો પક્ષ બળવાન થાય છે, તે તો કાષ્ઠ કબૂલ નહિ કરે. સંસ્થાનોથી હિંદની સંસ્કૃતિ કે કેટલાએક પક્ષો બચવા પામ્યા છે, ને તે પક્ષોને બ્રિટિશોએ જોષ્ટ્રએ તેવું ઉત્તેજન આપ્યું નથી. વૈદ્યકળા, અભ્યય ગૃહો—Museums—ચિત્રકળા, સંગીત, નૃત્ય, ને પુરાણ સાહિત્ય, એઓને તાલુકદારોનું ને સંસ્થાનોનું ધણું રક્ષણ મળ્યું છે. અને તેમને અભાવે તે કળાઓનો ચોક્કસ નાશ નહિ તો હાસ તો થાત જ—ને તે અમુક અંશે થયો છે પણ ખરો. સંસ્થાનિક અમલદારોના પગારો બ્રિટિશ અમલદારોના પગારોથી ઘણા ઓછા હોય છે. સુધારા માટે સંસ્થાનોમાં વિશેષ સરલતા હોય છે. માત્ર તે માટે પ્રેરક બળ જોષ્ટ્રએ. સંસ્થાનોનાં શહેરોની વ્યવસ્થા બ્રિટિશ શહેરોની વ્યવસ્થા કરતાં વધારે સારી હોય છે. આ લક્ષણો, અથવા આ સંસ્થાનિક ગુણો ગોવર્ધનરામે રજુ કર્યા નથી. તે ગુણો ઉપર ગોવર્ધનરામે સમવાયતંત્રની સ્થાનાઓ અર્પો હોત તો તે અર્પણુ વીસમી સદીના ચોધા ભાગના યુગના વાચકને વધારે આશ્ચર્ય થઇ શકત. સંવાદમાં ચંદ્રકાંત એક ઘણું અગત્યનું સત્ય રજૂ કરે છે, જે સત્યનું ભાન આપણને હમણાં જ થવા માંડ્યું છે. તે કહે છે તેમ (ચોથા ભાગ: પા. ૬૩-૬૫) “સંસ્થાનોના ને બ્રિટિશ હિંદના સ્વાર્થ જુદા ગણવા એ મોટી ચૂક છે. પ્રજાના ભણીથી વિચાર કરતાં આખા ભરતખંડની પ્રજા એક છે, ને જેમ ઘાતિભેદથી સ્વાર્થને હાનિ છે તેમ પ્રાંતભેદથી પ્રજાભેદ ગણવામાં પણ આ સ્વાર્થને હાનિ છે. રાજના ભણીથી વિચાર કરીએ તો ‘પણ માંડલિક રાજ્યોને સાચવનાર ચક્રવર્તીના સામ્રાજ્યના બધા અંશખૂત છે. અને એ મહાન યંત્રનાં ચક્ર છે. તે ચક્રોની ગતિમાં સંવાદ થવો આવશ્યક છે. શું હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર દુમલા થશે ત્યારે સંસ્થાનો જુદાં પડશે? ત્યારે ભરતખંડની સર્વ પ્રજાઓને માથે દુષ્કાળ પડશે અથવા બહારની પ્રજાઓ સાથે વ્યાપારમાં સ્પર્ધા થશે, અથવા રેલવે અને સરસ્વતીના પ્રસારના પ્રશ્ન બાકી ત્યારે બધાને એક થવું પડશે. રાજકીયસંયોગ Federation દ્વારા બધી પ્રજાઓ એક થાય છે ત્યારે સંસ્થાનો ને બ્રિટિશ હિંદ, બંનેના પણ સંયોગ થવો જોષ્ટ્રએ.” આ ભાવી કાળના ધનકારા ચંદ્રકાંત સાંભળે છે, ને ધ્રુવજોષ્ટ્રે કે અનિચ્છાએ તેનો સત્કાર સંસ્થાનો કરશે એમ કહે છે.

પણ ચંદ્રકાંત સુંબઈગરો છે, વડાલ છે, બહુશ્રુત છે. એ સંસ્થાનિક કારભારોનો સંશયી છે. તેથી તે સંયોગતંત્રનો માપનો સમજતો નથી. અને માત્ર જર્મનીનો ને અમેરિકાનો નિર્દેશ કરી વિરામ પામે છે; અને બેઠકું કહે છે કે “ભવિષ્યમાં જર્મની છિન્નલિપ્ત પણ થઈ જાય, ને ઇચ્છે છે કે નાનાં રાજ્યો મોટાં મોટાં રાજ્યોમાં લય પામે, સંસ્થાનો બ્રિટિશ હિંદમાં કે બધા હિંદમાં લય પામે, ને જેમ ચંદ્ર ને તારા, બંને સુર્યાને તેજમાં (ચોથો ભાગ: પા. ૭૦) લીન થઈ જાય છે, તેમ નાનાં ને મોટાં બધાં સંસ્થાનો સામ્રાજ્યમાં અથવા પ્રજાતા ઐક્યમાં લીન થઈ જાય.” આ મત અનુસાર એવે વખતે હાલના તમામ રાજ્યો બંગાળના જર્મીનદારો (પા. ૫૨) જેવા થઈ જશે. દેશનો ઉદાત્ત (પા. ૫૫-૫૬) વર્ગ સમગ્ર થતાં તેઓ બધા પ્રજાનું નેતૃત્વ લઈ ઇંગ્લંડના બેરનોએ જેમ જેન રાજ્યને દબાવ્યો, તેમ ઇંગ્રેજ પ્રજાને દબાવી હિંદી સ્વતંત્રતા લેશે. અને તેમનાં સંસ્થાનો લોકલ (પા. ૫૫). મોડર્ન અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ જેવાં થઈ જશે. વીરરાવનો અભિપ્રાય લગભગ આવોજ છે. માત્ર તે ચંદ્રકાંતના ઉદાત્ત વર્ગનો ઉત્સાહી નથી ને રાજ્યોનો વિવર્ત પ્રારબ્ધથળે ઇચ્છે છે, મનથી નહિ.

બ્રિટિશ હિંદના આ એ પક્ષોથી સંસ્થાનિક પક્ષ જુદો પડે છે. તે પક્ષ રત્નનગરી તરફથી પ્રવીણદાસ અને શંકરશર્મા રજુ કરે છે. તેઓ એમ ધારે છે કે, રાજ્યો ને શુદ્ધ ને (પા. ૫૪) સદ્ગુણી બને તો તેમનો વિવર્ત અટકાવી શકાય ને તેમનામાં શુદ્ધિ હોય તો તેઓ સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર રાખી શકે. પ્રવીણદાસ તો એટલે સુધી કહે છે કે ઇંગ્રેજો રાજ્યોનો ઇંગ્રેજ પ્રજા સામે ઉપયોગ પણ કરે. (પા. ૬૫, ૬૭-૬૯) “સંસ્થાનોનો ને સરકારનો લાભ તો એકબીજાનું ગુસ્ત્ર વધારવામાં છે, ઘટાડવામાં નથી” સંસ્થાનોમાં ભવિષ્યમાં અનેક કુળાઓ આવવાની અને ઇંગ્રેજો તેમની પ્રજા સાથે સાસુનો સંબંધ રાખશે ત્યારે સંસ્થાનો દીકરીઓ થઈ રહેશે, ને તે પ્રજા સાથે નણુંદનો સંબંધ રાખશે, ને સાસુ-નણુંદનો વહુવાર સામે એકસંપ થશે.—મતલબ કે, ઇંગ્રેજો રાજ્યોનું રાજ્યત્વ નષ્ટ થવા નહિ દે, એ ન્યાયથી શંકર શર્મા જુએ છે. તે કહે છે કે આપાર વગેરેના વિષયોમાં બ્રિટિશ સરકાર સંસ્થાનિક સરકારો સાથે સહકાર ધરૂંશે અને જેમ મનુષ્યાહારી રાક્ષસના હાથમાં સુંદર સ્ત્રી જતાં તેના (પા. ૭૦-૭૨) ગ્રાસભક્ષણના કરતાં તેના ચુંગારભોગ ઉપર વધારે પ્રીતિ કરે છે, તેમ ઇંગ્રેજો રાજ્યોને પ્રતિસ્પર્ધી નહિ (પા. ૭૨) ગણતાં ભાગીઆ ગણી તેમની સંવૃદ્ધિ ધરૂંશે અને તેથી સ્વાર્થ પોષશે. સંસ્થાનોના રાજ્યો પોતાનો કારભાર સુધારશે એટલે બ્રિટિશ પ્રજા તેમનું અસ્તિત્વ નહિ મટાડે. તે વખતે સંસ્થાનો ને બ્રિટિશ હિંદ વચ્ચેનો સંબંધ સમાન થઈ જશે, બ્રિટિશ સરકાર તથા સંસ્થાનોનું ઐક્ય ઉગ્ર થશે (પા. ૭૪) ને મુખ્યવર્તી સરકાર સંસ્થાનોના કારભારમાં વિશેષ નહિ કરે. એવે વખતે દેશમાં અમેરિકાના જેવું સંયોગ-સમવાય-તંત્ર બેસું થશે.

આવી રીતે ગોવર્ધનરામે સંસ્થાનોની મોજાની જુદા જુદા (પા. ૭૫) મહત્તમ મૂલ્યો પછી તેમનો મેળ-સમન્વય કાઢ્યો છે. તે મેળ રાણા આચરની આચારી વિદ્યાચતુર કરે છે. તે ચંદ્રકાંતનો ને વીરરાવનો નિરાશાવાદ સ્વીકારે છે, તો શંકરશર્માનો ને પ્રવીણદાસનો આશાવાદ પણ સ્વીકારે છે. પણ સંયોગતંત્ર તેને ભવિષ્યની આશા જેવું જણાય છે; ને તેમાં તે ખરો છે. હમણાં જ થએલા સંસ્થાનોના રાજ્યકર્તાઓના ને બ્રિટિશ હિંદના આગેવાનોના સંકેતનું દર્શન ગોવર્ધનરામ વિદ્યાચતુરમુખે વાચકને કરાવે છે—ઈંગ્રેજ ભરત-

ખંડના (પા. ૫૬) મહાજનના અગ્રેસરો, વિદ્વાનો અને વર્તમાનપત્રો સંસ્થાનોને સાહાય્ય આપે અને કપકા આપે અને સંસ્થાનો તેમને આપે અને તે માર્ગથી ઈંગ્રેજ સરકારના ઉદાત્ત મર્મને સતેજ કરી, તેની પાસેથી આપણે બધા મોટાં વરદાન આકર્ષી લઈએ તો તેમાં રાજદ્રોહ નથી, અસહ્યતા નથી, અને ધર્મ અને પુરુષાર્થ છે. દેશી રાજ્યોમાં આ પુરુષ-પ્રયત્ન કરવા જેટલી શક્તિ આવશે તો તમારી ભાષક ને યાત્રક કૌંઝેસને માથે ભરતખંડના રાજ્યોના સંયોગથી કોઈ કાર્યસાધક સંયુક્ત રાજસભા થશે. અને તેમાં ચેકવર્તી પ્રમુખ-સ્થાને વિરાજશે. જર્મનીના રાજ્યોના સંયોગ (Federation) કરતાં અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોના કરતાં, આ સંયોગ, આ દેશની સ્થિતિ નીતિને આધારે, કાંઈ જુદો જ થશે. તેથી જે રાજ્યો સમયનું બળ નહિ સમજે તે રાજ્યો સમયના પ્રવાહમાં ડૂબી (પા. ૫૬) જશે. તેમનું ભવિષ્ય વીરરાવના દિગંબર (પા. ૫૩) માણસોના જેવું થશે. ને સારાં રાજ્યો પણ તેવાં ખરાબ રાજ્યો સાથે ચાલ્યાં જાય. (પા. ૮૨) પણ તેથી રાજ્યોએ સારા થવું, પણ તેમણે માત્ર ઉદાત્ત-જમીનદાર (પા. ૮૨-૮૪) જેવા થવું જોઈએ નહિ. તેમણે રાજ્યત્વનો વિકાસ કરવો જોઈએ અને પોતાની પ્રજાઓને સ્વરાજ્ય માટે લાયક બનાવવી જોઈએ. જે રાજ્યોના કારભારમાં આવી ઉદાત્ત ભાવના આવે- તો સંસ્થાનો ઈંગ્લેન્ડનાં Colony કોલોની (પા. ૮૪-૮૬) જેવાં બની જાય-તેના કરતાં પણ તેઓ ઉચ્ચ દરજ્જાને પામી શકે-એટલે પુરુષપ્રયત્ન તો રાજ્યોમાં રાજ્યપણું (પા. ૮૫) હશે તો તેઓ સ્વાશ્રયથી કરી શકશે ને એમાં તેમનાં હૃદયો સિવાય બીજો શત્રુ તેમને નહીં એમ નથી. વિદ્યાચતુર સંસ્થાનોનાં લશ્કરોને રાખવા છાંછે છે, અને તેટલે અંશે તેને અમેરિકાનું રાજ્યતંત્ર ગ્રાહ્ય થતું નથી ને જર્મનીનું તંત્ર પણ પરિપૂર્ણ લાગતું નથી; પણ તે વેપાર વગેરે મધ્યવર્તી સત્તાઓના વ્યવહારમાં મધ્યવર્તી સરકારને આશ્રય આપવાનું કબૂલે છે, કારણ કે જે તે આશ્રય આપવામાં સંસ્થાનો કૃપણ (પા. ૮૬) રહે તો ચક્રવર્તી સત્તા તે સત્તાના બળે કાઢી લે, ને તેટલે અંશે સંસ્થાનો પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસશે. છેવટે એટલા વિષયોમાં અને સરકારને હાથે લેવા પડતા ન્યાયના વિષયોમાં ચક્રવર્તીના અધિકાર રાજ્યોની સામ્રાજ્ય સભાને સોંપાય એ પ્રસંગને માટે અનેક જાતની ઉદ્ભાવક (પા. ૮૩) Creative and Constructive જુદિને ધણા કાળ સુધી આગ્રહ જોઈએ અને એ દિશામાં પુરુષપ્રયત્નનો આરંભ થવા પણ હજી ધણીવાર છે. આરંભ થવા આવતા પહેલાં આપણી વ્યવસ્થા હશે કે અવ્યવસ્થા હશે તે ઇશ્વર જાણે. (પા. ૮૬) એટલું મર્મ વાક્ય કહી વિદ્યાચતુર આ સંવાદને પૂરો કરે છે, ને સર્વ મંડળને મહારાજા મણિરાજ પાનગ્રાહ્ય અર્પે છે.

સંસ્થાનોને ખ્રિષ્ટિય દિંદિમાં જોડી દેવાં કે કેમ, રાજ્યોને બંગાળના જમીનદારો જેવા બનાવવા કે કેમ, સંસ્થાનોનાં લશ્કરો રહે કે કેમ, સંસ્થાનો જર્મનીનાં રાજ્યસંસ્થાનો ને મધ્યવર્તી સરકારને સંબંધ સામાન્ય સંસ્થાન પાસે રાખે કે માત્ર મધ્યવર્તી સરકાર પંચ તરીકે તપાસે, સંસ્થાનો ભવિષ્યના દિદારાધૂમાં કેવું સ્થાન ભોગવે, એ સવાલો ઉપર દર્શાવેલા સંવાદમાં ચર્ચામાં આવ્યા છે. ગોવર્ધનરામ તેમના જવાબો સ્પષ્ટ રીતે આપતા નથી એવો આક્ષેપ તેમના ઉપર ધણી વાર મુકવામાં આવે છે તે આક્ષેપ યથાર્થ નથી. રતનનગરીનું રાજ્યતંત્ર તો બરોબર વિચારમાં આવે અને સુવર્ણપુરના રાજ્યતંત્રમાં પડતા સંસ્કારોનું બરોબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે ગોવર્ધન-

રામના મત પ્રમાણે સંસ્થાનો હિંદના રાજકારણમાં આવશ્યક અંગો છે. માત્ર જોમ બ્રિટિશ હિંદનું સંરક્ષણ માત્ર મોટાં સંસ્થાનોને જ લાગુ પડે કે નાનાં સંસ્થાનો પણ તેમાં આવી જવાં જોઈએ તે સવાલ ગોવર્ધનરામે બરાબર ચર્ચી નથી. વસ્તુતઃ નાનાં સંસ્થાનોનો સવાલ મોટાં સંસ્થાનો કરતાં વધુ આવશે અને એટલાં બધાં નાનાં સંસ્થાનોનો સમુદ્ધ સમવાય-તંત્રમાં કેવી રીતે ભળી શકે તે સવાલ ભલભલા મુત્સદીઓને પણ ભડકાવી મારે તેવો છે. અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોની સંખ્યા ૪૫ ની છે. જર્મનીનાં પ્રથમ સંસ્થાનો સુડાનીસ હતી હાલ તે ઓછાં છે. હિંદેશ અમેરિકા કરતાં અને જર્મની કરતાં મોટા છે. તે ભાષાથી, ધર્મથી, સંસ્કૃતિથી તથા વર્ણભેદથી ઘણા વધારે વિવિધ છે; તેથી તેના સમવાય-તંત્રમાં સંસ્થાનોની સંખ્યા પ્રાંતો સાથે વધારે હોઈ શકે, પણ નાનાં રાજ્યો મોટાં રાજ્યોમાં લીન થઈ જાય અથવા તેઓ સાથે મળી જઈ પોતાનાં નવાં મોટાં રાષ્ટ્રો બનાવે તે ઇચ્છા-જોગ છે. એ વસ્તુસ્થિતિ વિદ્યાચતુર કહે છે તેમ કળથી એટલે કરારથી, સમજૂતીથી અને પ્રજામંજથી ઊભી થવી જોઈએ, બળથી નહિ.

બ્રિટિશ સરકાર-સંસ્થાનોને હિંદી પ્રજા વિરુદ્ધ કરશે એ પ્રવીણદાસનું ભવિષ્યકથન સાચું પડતું જાય છે. પણ ભવિષ્યમાં વેપાર વગેરેની બાબતોમાં તે સંસ્થાનોની પ્રજાઓ બ્રિટિશ સરકાર સાથે સહકાર કરશે અને હિંદી પ્રજા વિરુદ્ધ વર્તશે એ ભવિષ્યકથન સત્ય લાગતું નથી. એ બાબતમાં તો ચંદ્રકાન્તે કહેલું ભવિષ્ય ખરું પડે એમ જણાય છે, અને બ્રિટિશ ભરત-ખંડની પ્રજા, તે સંસ્થાનોની પ્રજા એમનું ઐક્ય ભવિષ્યમાં એવું બનશે કે તેની આગળ બ્રિટિશ ને સંસ્થાનિક બન્ને ભારતવર્ષનાં રાજ્યોને નમવું પડશે. શંકરશર્મા ને વિદ્યાચતુર સંસ્થાનોને સામાન્ય સભા માટે આગ્રહ કરે છે, તે અત્યારે નરેન્દ્ર મંડળમાં પરિણમે છે ને સંસ્થાનો ને બ્રિટિશ હિંદ, બન્ને માટે સામાન્ય રાજસભા થવી જોઈએ, એ આગ્રહ એકાદ વર્ષમાં ફેરફાર લેન્ડરલેયરમાં મૂર્ત થશે. ગોવર્ધનરામે બરાબર વર્ષો ઉપર વિચારેલી હકીકતો હવે સિદ્ધ થતી જાય છે ને ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે; અને વિદ્યાચતુર કહે છે તેમ, હિંદનો સમવાય કે કારભાર અમેરિકાથી ને જર્મનીથી તદ્દન જુદો જ થશે. જો કે ભવિષ્યમાં ચંદ્રકાન્ત કહે છે તેમ ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડો ને મ્યુનિસિપાલિટી જેવાં થઈ જશે. જો કે રાજ્યો જમીનદારો જેવા તો નહિ યાય. ગોવર્ધનરામની બંગાળના જમીનદારોની કલ્પના કાંઈકે દૂષિત જણાય છે. એ જમીનદારો કાંઈ ક્ષત્રિય નહોતા ને નથી, ત્યારે હિંદના ઘણા રાજવીઓ ક્ષત્રિય છે. એ જમીનદારો બંગાળની સરકારની સત્તા નીચે છે, ત્યારે રાજ્યો સંસ્થાનોને વેચી શકતા નથી. દુકામાં, સંસ્થાનોના રાજ્યો કદી બંગાળના જમીનદારો જેવા થઈ શકે નહિ; અલગત, રાજ્યો હિંદને સ્વતંત્રતા મેળવવામાં મદદગાર થઈ શકે. ગોવર્ધનરામે કરેલી ઈંગ્લંડના રાજ્ય જોનના બેરોની કલ્પના આ બાબતમાં ઓછી દૂષિત છે. જો કે હાલ રાજ્યમંડળમાં તેવું મન જોવામાં આવતું નથી એ નિર્વિવાદ છે. બાકી ફેરફારથી સંસ્થાનોની પ્રતિભા ને પ્રતિષ્ઠા વધશે. રાજ્યો હિંદના વિદ્યાર્થીઓ બનશે, તેમની પ્રજાઓનું માનસ વધારે રાષ્ટ્રીય બનશે. તેમનો રાજકારણનો અવલવ વધારે વિસ્તાર પામશે એ યોક્તિ છે.

પણ ફેરિશન બંધવા સંભવાયતંત્ર માત્ર સંસ્થાન પૂરતું નથી. ગોવર્ધનરામે સંયોગતંત્રમાં માત્ર સંસ્થાનોને રાખ્યાં છે, ને તેના વિચારમાં પ્રાંતોના વ્યક્તિત્વને ક્યાંમસ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી, એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ઓગણીસમી સદીના આપણા વિચારકોની આ વિચારભૂમિકા આટલી મર્યાદિત હતી. તેમણે પ્રાંતોને એકરસ માનેલા, પણ સંસ્થાનો કરતાં પ્રાંતોમાં ને પ્રાંતો કરતાં પણ હિંદની જુદી જુદી પ્રજાઓમાં બેઠો છે. ને તે બેઠો રાષ્ટ્રના કારભારની વ્યવસ્થા ન્યારે હિંદ પુત્રો કરવામાંડશે ત્યારે ચોક્કસ પ્રક્ટ થવા માંડશે તે બાબત આપણા એ વખતના પૂર્વજોને લાધી શકી નહોતી. ઈંગ્લાંડના મુત્સદ્દીઓ જેમ શક્યા હતા ને આપણા દેશમાં મહમદઅલી જેવા રડ્યાખડ્યા મુસ્લીમ એન્ગ્લાસીઓ જેમ શક્યા હતા (કૌમુદી “યુર્નર રાષ્ટ્ર”). પણ હવે ને લાંબા પ્રમાણે, જાત પ્રમાણે, ધર્મ પ્રમાણે ને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે હિંદરાષ્ટ્રને સંયોગતંત્ર-સંભવાયતંત્ર-સમૃદ્ધતંત્ર આપવામાં આવે તો સંસ્થાનોના બેઠો ને પ્રાંતોના બેઠો એકદમ ટૂંકિય જણાઈ આવશે ને તે ટૂંકિયતાને ટાળવા જતાં અનેક અધિકારો અને રાજ્યવ્યવસ્થાઓમાં ફેરફારો કરવા પડશે. પણ આ સવાલની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે નહિ, છતાં સંસ્થાનોના લાવી રાજ્યકારણનો પ્રશ્ન ગોવર્ધનરામે જે શેલીથી, વિચારની જે સમૃદ્ધિથી, ને સંસ્થાનોના ને હિંદના હિતની જે દૃષ્ટિથી ચર્ચ્યો છે, તેવી ચર્ચા ખુદ સંસ્થાનોના રાજ્યોએ કે દીવાનોએ કે બ્રિટિશ હિંદના ઇમેજને હિંદો મુત્સદ્દીઓએ કે આગેવાનોએ કદી કરી નથી. અને લીર્ડોર્નના ને મેલેસનના વિચારોને તેમણે જે મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે તે તો ચોક્કસ તેમણે હદ જ કરી નાખી છે.

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

નોંધ—

ચંદ્રકાન્ત વીરશાવને તેના સ્વભાવનો રોષ કાઢતાં કહે છે કે—(પા. ૫૯-૬૦) તમે દેશી રાજ્ય-માના નાતલતના ભેદની ફરિયાદ કરો છો. પણ આપણી મુંબઈમાં અને તમારા પૂનામાં બીજી શું છે? આપણામાં દક્ષિણી અને ગુજરાતી, દક્ષિણીમાં—રાણવીપ્રભુ અને બ્રાહ્મણ-મરાઠા અને બ્રાહ્મણ-એ બ્રાહ્મણોમાં દેશીય અને કાંકણીય, ચિતપાવન અને મરાઠા વગેરેને આગળ આણી હિંદના વ્યવહારમાં કેટલા કેટલા સુધારાઓનું સત્યાનારા વાળવામાં આવે છે. સત્ય પાત્ર છે કે, તમારા જેવા રાષ્ટ્ર દેશવત્સલ વીરો તેના સામા યુદ્ધ કરે છે પણ તમારા સામા પક્ષમાં બી. એ. અને એમ. એ. યંગલો શૂદ્રસ્યો, વડીલો અને ડાકડેરો, દીવાનો અને રાજ્યો ભળ્યા છે એ સામા પક્ષની ખર્જના બીજી ગુજરાતી રાજ્યોમદથી તમારા દેશમાં નથી આવી. પણ અમે ગુજરાતી બાઈઓ તમે મરાઠાઓના દેશવત્સલ બડકાથી તાપીએ બીએ ને કંઈક અરમ યઈએ બીએ ને અમારામાંથી રાજકીય વ્યવહારમાંના આ શાંતિભેદનું સૈન્ય કાઢવા તમારા ઉચ્ચમાહના તાપનો કાંઈક પ્રત્યક્ષિદ્ધ અંશ આપો અને તમારા રાજ્યોને અને સરકારને જાણો દેવામાં નેટલા દયોત્ર અને જગ રૂથા વડે છે, તેમને તમારામાંથી જ એ ભેદ કાઢવામાં સફળતા આપવામાં રોડો અને પડી જુઓ કે દેશી રાજ્યમાં તે રંજની અસર આવે છે કે કેમ? સો જાણો દીધા કરતાં એક પ્રત્યક્ષ પાઠ અનેકમા સફળ થશે.

તારા સાન્નિધ્યમાં

હું આંખો લટકી લમી દિવસ કે' થાક્યો ભુખ્યો ભૂત શો,
તારા હાથતણાં, મુલોજન અને આરામને ઝંખતો,
ખડોળું સ્નાન કરાવ્યું, ઠંડક થઇ, લૈ કાંસકી આરસી
મંડયો વાળ - હું હોળવા, તરત ત્યાં મંડી જ તું પૂછવા:
' શું કંસાર કરું, પુરી, રસ, શિરો, કે વેડમી, લાપસી ? '

' શું ખાશું ? ' મન શોચતાં સકળના હું સ્વાદ ફિલ્લા લહી,
ફેલા કે'ક જતોજ ત્યાં તું વિકરી ' નાખો કંઠી ઓ મુંગા ! '
ને ખીજ્યો હું ય' ' છોડ છાલ ' મુખ ત્યાં વાંકું કરી તું પળી,
હું ચિંતાતુર ત્યાં થતો, ' અરર રે ક્યાં સ્વાદ મારા ગયા ? '

ત્યાં હાથે વળગી હતી કણક ને માથે હતો છેડલો,
એવી આવત ભેઈ મેં તહિં તને, ને કાંસકી હાથથી
મારા ત્યાં જ સરી અને મન થકી શંકા ય સાથે સરી.

રે મિષ્ટાન્ન થકી સુમિષ્ટ રસને રેલાવી, ડુખાડ તું,
મારા સૌ રસ સ્થૂલને, અનુભવ્યું સાન્નિધ્ય ત્યાં તારું મેં !

સ્વદેશી ક્ષેત્રવિસ્તાર

દેશની આર્થિક ઉન્નતિ માટે ઔદ્યોગિક પ્રગતિની અનિવાર્યતા સ્વીકાર્યા પછી એ ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે સ્વભાવતઃ આપણું લક્ષ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી આપણી કૃત્રિમ જરૂરિયાતોને એક જ શૈલીથી પૂરી પાડવા તરફ જાય છે. આથી પરદેશથી આવતી અનેક જરૂરની તેમ જ વૈભવની વસ્તુઓ જોઇ આપણે બહુ તો એવી જ વસ્તુઓ હિંદમાં બનાવવા પ્રેરાય છે. ચિનાઇ માટીના પ્યાલા, રકાબી કે વિલાયતની અથાણાની બરણી કે ફાઉન્ટન પેનની ચાંપ કે એવી જ કાંઇ પણ પરદેશની અને હિંદની બનાવટની બે વસ્તુઓ સરખાવતાં માલૂમ પડશે કે આપણા કારીગરો એ વસ્તુઓનું માત્ર આંધળું અનુકરણ કરે છે, જે પદાર્થો વિલાયતી વસ્તુમાં નાખવામાં આવ્યા હશે તે જ આપણે પણ વાપરીશું. પછી બલે તેના કરતાં સોંધા બીજા મળી શકતા હોય, અતઃ જે આકાર એ મૂળ-વસ્તુઓનો હશે તે જ કાયમ રાખવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું, કદાચ તે અંગવડબર્યો હોય તો પણ.

હવે આ વસ્તુસ્થિતિમાં ઊંડા ઊતરી તપાસ કરીશું તો તેનાં બે કારણો મળી આવશે: પ્રથમ તો કારીગરોમાં મૌલિક રચનાનો અભાવ નિર્વિવાદ કબૂલ કરવો પડશે. ધણાખરા કારીગરો તો પરદેશથી જ અમુક આકાર કે પદાર્થની કાંઈ વસ્તુ આવી તે એ સિવાય બીજા કેવા કેવા આકાર કે પદાર્થની હોઈ શકે તે જ કલ્પી શકતા નથી. એ જ કારણથી અહીં બનેલી વસ્તુઓ પણ પરદેશી ચોક્કસમાં બનાવેલી હોય એવી લાગે છે.

પણ આ ઉપરાંત એક બીજું મહત્વનું ઔદ્યોગિક કારણ પણ છે, પરદેશી ચીજોને સારી માનવા ટેવાએલો સમાજ એ ચીજોથી દેખીતી રીતે જુદી પડી આવતી વસ્તુઓ વાપરતાં અચકાય છે, અને શરૂઆતમાં તેના તરફ શંકાથી જ જુએ છે. અને તેથી કાંઈ પણ દિશામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ અજમાવવા ધમ્મજનાર કાંઈ વેપારી કે યાંત્રિકને પોતાની નવી વસ્તુઓનો ફેલાવો કરવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે.

પરંતુ આપણે જનતાને શીખવવું જોઈએ કે દરેક ઉદ્યોગ જે દેશમાં તે જન્મ પામે તે દેશના વિશિષ્ટ સંજોગોને પરિણામે હોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; તેમ જ છતાં જુદી પરિસ્થિતિવાળા દેશમાં તેને જુદું સ્વરૂપ આપવામાં જ એ ઉદ્યોગની સફળતા છે.

એક જ દૃષ્ટાંત લઇએ. દિવાસળીની પેટીઓ અત્યારે લાકડાની બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રયાશ શરૂ થવાનું એક જ કારણ કે જે દેશે એ ઉદ્યોગમાં પહેલ કરી તે સ્વીડનને લાકડાં સસ્તાં પડતાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ લાકડાકામ માટેનાં બધાં યંત્રો તેની પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં હતાં. પણ એટલા જ ખાતર હિંદે પણ લાકડાંની જ પેટીઓ બનાવે જવું એવું કાંઈ નથી. જો સ્વીડનને બદલે ચીન કે જાપાને એ ઉદ્યોગમાં પહેલ કરી હોત,

અને એ ઉદ્યોગ માટે પદાર્થની પસંદગી કરતી વખતે અગાઉ શોધાઈ ગયેલાં લાકડાંને અનુલક્ષીને બનાવાયેલાં યંત્રો તેની પસંદગીને એ દિશામાં ન લઇ જત, તો અત્યારે આપણે કાગળનાં 'બાક્સ' વાપરતા હોત; એટલું જ નહિ પણ ચીન તો દિવાસળી પણ કાગળની બનાવત. કદાચ કાગળની સળી લાકડાં માફક સળગે નહિ તો એ કામમાં મદદ કરે એવા પદાર્થોના કાગળ પર પટ ચડાવી પછી તેની લાકડીઓ બનાવીને પણ તે કામમાં લેત. અને વંળી પેટીના આકાર પણ કાંઈ લંબચોરસ ન રહેત, ગોળ આકારનાં કાગળના ભુંગળાં બનાવવાં સોંધાં પડતાં હોવાથી તે એ જ આકારનાં બનાવતાં. એથી ઊલટું જો અમેરિકાની આ હુન્નર તરફ સંપૂર્ણ નજર કરી હોત તો બાર પેટીના આખા બંડલ સાથે એક લોઢાની ડાબલી, એ ડાબલીની એક બાજુ સળી ધસવાની દવા, અને સાધારણ કાગળના એ ડાબલાના આકારનાં બાર પડીકાંમાં છૂટી દિવાસળીઓ એટલું આપત, આથી આપણે એક પડીકું ખલાસ થતાં બીજા પડીકાને લોઢાની ડાબલીમાં મૂકી ઉપરનો કાગળ ફાડી નાખીએ એટલે 'બાક્સ' તૈયાર થઈ જાય અને અત્યારના લાકડાનાં બોખાં બનાવવાથી નકામી જતી શક્તિ બચી જાય. અને જો ક્રાન્સ એ બનાવત તો સંખ્યામાં દસ અને સોનો મેળ સાચવત.

આથી એ સ્પષ્ટ થશે કે આપણે નવા ઉદ્યોગો કરીએ એટલું જ બસ નથી. પણ આપણા દરેક ઉદ્યોગને હિંદને અનુકૂળ સ્વરૂપ આપતાં પણ આપણે શીખવું જોઈએ. આનું એક દૃષ્ટાંત લઇએ. ખનીજ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિવાળા અમેરિકાને ફાનસમાં બાળવા માટે કેરોસીન ઠીક પડ્યું. એટલે ત્યાં જ ફાનસ બન્યાં તેની રચના કેરોસીનને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવી. પરંતુ ખેતીપ્રધાન હિંદમાં યોગ્ય વહેંચણી અને મંજોગો હોય તો વનસ્પતિજ તેલો બાળવામાં કેરોસીનને બાવે પડી શકે એવી વસ્તુસ્થિતિ કાંઈ અસંભવિત તો નથી જ. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે તેલની વજન પર થતી કિંમત પર તેની શક્તિનો આધાર રહેતો નથી. પરંતુ અમુક પ્રમાણમાં પ્રકાશ જોઇતો હોય તો અમુક વજન કેરોસીનની બરાબરી કરવા માટે કેટલું એરંડિયું કે તલનું તેલ કે કોપરેલ જોઈએ એ બાબતની તપાસ કોઈ સ્વદેશી સંસ્થાએ ખાસ પ્રયોગોથી કરાવી એ ગણતરી બહાર પાડવી જોઈએ. અને એ ગણતરી પછી પણ કદાચ વનસ્પતિજ તેલો મેંધાં પડતાં લાગે. પરંતુ કેરોસીનના પ્રકાશમાં લાલ રંગના કિરણોનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી તે આંખને જેટલે દરજ્જે નુકસાનકર્તા છે તેટલે દરજ્જે બીજાં નહિ હોય. આ વળી નક્કી કરવા માટે આવી જ કોઈ સંસ્થાએ કેરોસીન તથા વનસ્પતિનાં તેલોના પ્રકાશનું પૃથક્કરણ (Spectrum Analysis) કરાવવાની જરૂર છે, જેથી તે દરેક તેલના પ્રકાશની આંખ ઉપર થતી વિશિષ્ટ અસર વૈજ્ઞાનિક રીતે જાણી શકાય. અને આટલું થયા પછી એ તેલો વાપરવા થોડી વધુ કિંમતના બોગે પણ માણસો તૈયાર થાય. પણ આટલી તૈયારી છતાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફેરવી શકાય અને પવનમાં ન ઝોલવાય એવું આ તેલો બાળવા માટેનું ફાનસ ન હોય તો એ બધા અખતરો પણ નકામા જાય. પરંતુ આવું ફાનસ અસંભવિત તો નથી જ. અને જો એ બધું થાય તો કૃત્રિમ ચાલુ પ્રકાશની બાબતમાં હિંદને બરાબર અનુકૂળ વ્યવસ્થા થઇ કહેવાય. પણ ન્યાં સુધી આપણે એમ જ માનીને બેઠા રહીએ કે ફાનસની વાટમાં બીજાં

તેલ ચડે જ નહિ, અને ચડે તો મોઢાં પડે, અને મોઢાં ન પડે તોપણ-મગજમારી તો વધે, ત્યાં સુધી તો આપણે એક રાતના દોઢ લાખ રૂપિયા લેખે વાર્ષિક લેગલગ ૭ કરોડ કરોડની માટે પરદેશને આપવા જ પડવાના.

આ બધા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જમાનામાં આપણી જે ધણીખરી જરૂરિયાતો અનિવાર્ય થઇ પડી છે તેને સંતોષવા માટે પણ હિંદી વ્યક્તિત્વવાળા રસ્તા ખુલા અવસ્ય છે. આથી કદાચ કોઇ હુન્નર બીજા કોઇ દેશમાં જે સ્વરૂપમાં હોય, તે જ સ્વરૂપમાં આપણે ન લાવી શકીએ, તોપણ આપણા દેશના આ વિશાળ વિસ્તાર પર નજર કરતાં એ હુન્નરને અતુલ્ય સંજોગો કયાંક તો આપણને જરૂર જણાવાના એટલું જ નહિ પણ આપણી કેટલીક સમૃદ્ધિ તો ઉપયોગ કરવાની આવડતને અભાવે નકામી જાય છે. અને એને બદલે વધુ કિંમત આપી આપણે બીજી વસ્તુઓ બહારથી લાવી વાપરીએ છીએ.

ફાજલ પડેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવામાં પરદેશીઓ કેટલા ચાલાક છે એ જોઇએ તો આપણને તેમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે. ચામડાના કમરપટા વાપરીને જનતા થાકી; એવામાં જ રખજરના ભાવો ગબડી ગયા, અને રખજરના કારખાનાવાળાઓને ફાજલ પડતા રખજર માટે નવાં મેટ્રાની શોષ કરવી પડી. એ લાંબા સિરટમાં કમરપટા પણ આવ્યા, અને ગયા દસકામાં આપણે એવા અસંખ્ય પહેરી-ફાડ્યા. તાજેતરમાં જ રખજરના કટપીસમાંથી વિચિત્ર જનવરો બનાવી જાણે કેટલી જાતનાં જનવરો બની શકે એ વિષય ઉપર પ્રભુને બોધપાઠ આપવો હોય એમ સંખ્યાબંધ એવાં જનવરો અહીં આવે છે. (જવતાં જાય છે એના બદલામાં તો નહિ હોય ને?) અને આપણાં બાળકો એની સાથે શોખથી રમે છે. અને લાકડાંનાં અનેક જાતનાં વિચિત્ર રમકડાં શક્ય હોવા છતાં આપણાં બાળકોની રમતની વૃત્તિ આપણા સુતારો પોપી શકતા નથી!

પરંતુ આ દોષ સુતારોનો તો નથી જ; ધણીખરો દોષ દેશનેતાઓનો છે. કારણ ‘તમારી જરૂરિયાતો ઓછી કરો?’ એ શિખામણ સંભળાય તો બહુ સારું, પણ ન સંભળાય ત્યારે તો એ ન ધડી શકે એવી જરૂરિયાતોને કેવી રીતે સંતોષવી એ એમણે શીખવવું જ જોઇએ. પણ આ પાછળનો ભાગ દેશનેતાઓ ભૂલી જાય છે અને આગળનો સમાજ ભૂલી જાય છે!

ઉપરની દલીલના સમર્થનમાં હું કહું છું તે સાબીત કરી બતાવું. ‘ટાપી કેવી પહેરવી?’ એ પ્રશ્ન આપણે કોઇ દેશનેતાને પૂછ્યું એટલે તે કહેશે: ‘આદોની ગાંધીકેપ.’

“પણ એ સિવાય પહેરવી હોય તો?”

“ન પહેરવી.” દેશનેતા ઠંડા પેટે કહેશે.

“પણ તેમ છતાં પહેરવી પડે તો?” આનો ઉત્તર તે નહિ આપે અને આપશે તો વ્યવહારિક જગતમાં ન ચાલે એવો આદર્શવાદી આપશે; પરંતુ ગાંધીકેપ સિવાયની તદ્દન સ્વદેશી ટાપી શક્ય નથી એવું કાંઈ થોડું છે? જો એ ટાપી ન પહેરવી હોય તેને બીજી તેને મનપસંદ આકારની સ્વદેશી બનાવટની ટાપી કેમ ન બતાવવી?

પણ આથી આ બીજા આકારની ટોપીઓમાં એક તકલીફ આવશે. કાં તો અંદર પરદેશી પૂંકું હશે કે તદ્દન છેલ્લી ફેશન પ્રમાણેનો કચકડો હશે. વળી અંદર ચામડાની પટ્ટી પણ હશે.

પણ એ વિચાર કરવો જોઇએ કે એ ચામડાની પટ્ટી ચામડા સિવાય કોઇ સોંધી વસ્તુની થઈ ન જ શકે ? તેમ જ અંદરની એ કચકડો કે પૂંકાની દિવાલની જગ્યાએ એવી જ કડકે કોઇ સ્વદેશી વસ્તુ વાપરી ન શકાય ? એ બધું શક્ય છે. ફક્ત શોધ કરવી જોઇએ.

પ્રથમ આપણે ચામડાની પટ્ટીની વાત કરીએ. આ પટ્ટી ચામડાની શા માટે વપરાય છે ? જોઇ શકાશે કે એ આકર્ષણ કાંઇ ચામડું વસ્તુમાં નથી. તેમાં ચામડાના તથા જ ગુણો કામે લાગ્યા છે: એક તો એ નરમ છે અને બીજું જરા અકકડ છે અને ત્રીજું તે તેલ પી જાય છે. હવે જોઇ શકાશે કે જો આ ચામડાની પટ્ટીને બદલે નીચેથી જરા પતાળી અને ઉપરથી ચોગ્ય પ્રમાણમાં જાડી એવી જુદા જુદા નંબરના સુતરની બનાવટ-વાળી પટ્ટી બનાવી હોય અને પછી વોટરપ્રૂફની કોઇ સોંધી બનાવટથી તેના પર લગાવી દીધી હોય તો ચામડાની પટ્ટી કરતાં આ પટ્ટી ઘણી સસ્તી પડી શકે. વળી જે મિલ આ પટ્ટી બનાવે તે આખી પટ્ટી પર અમુક અમુક અંતરે પોતાનું નામ છાપી પોતાની સારી જાહેર ખબર પણ આપી શકે; આ નવા ઉદ્યોગમાં નવાં યંત્રો કે નવી મૂડીની ખિલકુલ જરૂર પડે તેમ નથી. અને છતાં નવરાશને વખતે એ માલ બનાવી શકાય તેમ છે.

આ જ પ્રમાણે ટોપીની દિવાલ રોતરંછ જેટલી જાડાઈની પટ્ટીની બની શકે. આવી પટ્ટીઓ કોઇ મિલ અમુક અમુક ચાલુ પહોળાઈની કોઠે તો ઘરજમાઈ તો ન જ રહે. આવી ટોપીઓ પાછળ ઘણાં પૂંકાં અને કચકડો વપરાય છે અને છતાં એ બધી વસ્તુઓ બટકણી હોવાથી નકામી થઇ જાય છે. પણ એને બદલે એવું જ અકકડ કાપડ આપવામાં આવે તો તદ્દન હલકી જાતના રૂના વપરાશ માટે એક નવી દિશા ખુલે અને પશ્ચિમનાં સાધનોએ જીભી કરેલી આપણી એક કૃત્રિમ જરૂરિયાત છેવટે આપણા જ સાધનથી પૂરી પાડવાનો આત્મસંતોષ તો આપણને થાય જ.

કોઇ આવી પટ્ટીઓ બનાવવા વિચાર કરે તો તેને માટે એક સૂચના ખાસ કરી લઉં. ઇસ્લામી લાઇઓ ત્રાંસી ટોપીઓ પહેરે છે. એવી ટોપીઓમાં નાખવા માટે આવી પટ્ટીઓ નહિ આવે, પણ એને માટે પણ ઉપાય છે. મિલોનાં ચાલુ યંત્રોમાં કાંઇ ફેર કરવો નહિ પડે; ફક્ત કાપડ વણાયા પછી જે રોલર પર વીંટાવું જાય છે તે રોલર એ ટોપીઓના જેવા જ ત્રાંસા આકારનો રાખવો, અને સામે જે રોલર પરથી તાણા ઉખળતો હોય છે તે પણ એવો જ રાખવો. આથી જે કાપડ વણાશે તે આવી ટોપીઓની દિવાલોમાં નાખી શકાય એવું થશે. આમ કરતાં દરેક આંતર પ્રમાણ બદલાવું જવાથી કદાચ તદ્દન એકધારું કાપડ ન બીતરે તો વચ્ચે જખમે એકસરખા આકારના આવા ત્રાંસા રોલરો વચ્ચેથી આવતા અને જતા તાણાને પસાર કરવાથી આવો પ્રશ્ન સરળ બની જશે. એટલું જ નહિ પણ એક જ તાકામાં જુદાં જુદાં અનેક માપની ટોપીઓને અનુકૂળ વિભાગો આવી જશે. આ બધા હિસાબ ફક્ત દસ મિનિટની ગણતરીથી જ નક્કી કરી શકાય તેમ છે.

ઉપરના બધા વિવેચન પરથી જણાશે કે આપણી ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ માટે આપણે બે પ્રકારની વિચારસરણીની જરૂર છે. એક તરફથી આપણી જરૂરિયાતો પોષનારી પરદેશી વસ્તુઓ તેના કયા કયા ગુણોને લીધે આપણને ઉપયોગી થાય છે તે શોધી કાઢી, તે તે ગુણોવાળી અથવા તેવા ગુણોવાળી બનાવી શકાય એવી દેશી વસ્તુઓની શોધ કરવી; અને બીજી તરફથી દેશમાં બનતી કુદરતી વસ્તુઓના જુદા જુદા ઉપયોગ-શોધી એકેએક ચીજના ઉપયોગનું ક્ષેત્ર વિસ્તારતા જવું. આવી રીતે આપણે બે દિશામાં એકસાથે પ્રગતિ કરતા જઈએ તો એક દિવસ એવો આવે કે એક તરફથી એક જ જરૂરિયાતો અનેક રીતે પૂરી પાડી શકવાની સંભાવનાઓની યાદી અને બીજી તરફથી એક જ વસ્તુનાં અનેક ઉપયોગની યાદી એ બન્નેને આદપ્તની સ્વિસ-ઈટાલિયન ટનેલ માફક જોડી દેતાં, આપણા મહદ્ આશ્ચર્ય વચ્ચે આપણે જોઈ શકીએ કે અત્યાર સુધી આપણે 'સીદી લાઇનો ડાળો કાન' જેવું જ કાંઈકે કરી રહ્યા હતા.

હરિદ્વંશ બ્યાસ

શંકા અને સમાધાન

: : ધ્વનિત; પંચયામર : :

રહીશ મારી પાછળે તું, કે હું હાય ! તાહરી
શકું ન શોધી કયાંય ચેન એમ હું કુશંકતો;
મને વિચાર એ જ નિત્ય એક આપણો થતો,
થશે રહેવું જ્યાહરે પ્રિયા વિના જ માહરી.

સુકીશ માથું તો હું કયાંય, મારું, સ્વર્ણમાધુરી ?
કરીશ કેમ યા, તું ? બે કદાચ આમ બોલતો
રહે જ યાર તાહરો બહાર વિશ્વની જતો,
ગીતોથી આ સમા તને રહેલ આજ છેતરી !

અવશ્ય, વાત એક તો થનાર છે જ; સાલશે
જુદાઈ માહરી તને, મને જુદાઈ તારી, યા:
શકે કરી ન અન્યથા મનુષ્ય દૈવની કૃતિ.

અખાત વિપ્રયોગનો ઉલયને સમાવશે;
પરંતુ તેથી શું થયું ? હયાતી મિત્રની, પ્રિયા,
હશે અહીં ન, ત્યાહરે હશે જ મિત્રની સ્મૃતિ !

—પતીલ

ગંગાની ગોદાવરી

૧

નાશિકની યાત્રાનું પર્વ બાર બાર વર્ષે આવે છે. ત્યાં ગોદાવરી યાને ગૌતમી ગંગા છે. બારની સંખ્યાને બદલે પણ લોકો ગોદાવરી શબ્દ વાપરે છે. ગોદાવરી એટલે બાર.

દક્ષિણનાં ભાવિક લોકોને નાશિકની યાત્રાનું-ગોદાવરી પર્વનું-કેટલું બધું મહત્ત્વ છે એ તો જેને દક્ષિણનાં ગામડાંનો અનુભવ હોય અને ગરીબમાં ગરીબ દક્ષિણી કુટુંબનો કંઈક પરિચય હોય તે જ જાણી શકે. દક્ષિણના ખૂણેખૂણામાં અને એકેએક કુટુંબમાં વર્ષો પહેલાંથી એની રાહ નેવાય છે. ઘણાંક વાનપ્રસ્થ સ્ત્રીપુરુષોની અંતિમ ઇચ્છા ગોદાવરીસ્નાનની હોય છે. અને ગોદાવરીસ્નાન વગર મોક્ષ સંભવે જ નહિ—જન્મનું સાર્થક થાય જ નહિ—એવી તેમની દૃઢ માન્યતા સૈકાઓ થયાં ચાલતી આવી છે એટલું જ નહિ પણ જ્યાં સુધી હિંદુધર્મનું—સનાતન ધર્મનું—અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી એ માન્યતા પ્રચલિત રહેશે જ.

૨

કોંકણના રમ્ય પ્રદેશના છેક દક્ષિણભાગમાં એક નાનું સરખું ગામડું આવી રહ્યું છે. ખેતરો વાલણ કુટુંબો, એકબે પ્રભુ જાતિનાં ઘરો અને પાંચસાત ટાળા કુળખીનાં છૂટા-છવાયાં છાપરાંથી જ માત્ર ગામનું ગ્રામત્વ જણાય છે. નિસર્ગનો પૂરેપૂરો જહાર ખીલવતો આવળુ માસ બેસી ચૂક્યો છે. ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરવર્ગને પણ જાણ થઈ ગઈ છે કે આજ વર્ષે ગોદાવરીની યાત્રાનું પર્વ છે.

વીસમી સદીમાં પ્રગતિને શિખરે પહોંચેલા જમાનામાં પણ હજી આજ સુધી હિંદુસ્તાન દેશમાં એવાં અનેક ગામો છે કે જ્યાંના લોકો પૈકી ધણકાએ રેલવે જોઈ હોતી નથી. જ્યાં પોસ્ટ ઓફિસ શું તે ખબર હોતી નથી, જ્યાં માત્ર જૂની પરંપરા પ્રમાણે એકાદ બે માણસ જ ક, ખ, ગ કરતાં શીખેલાં હોય છે. ગામનો પુરોહિત એ તેમની દૃષ્ટિએ મોટો પવિત્ર અને રડયોખડયો આવતો રેવન્ચુનો કોષ નાનો અમલદાર એ જ તેમને મન તો 'ગવન્ડર' કે વાઇસરૉય.

૩

ઉપર કહેલાં કોંકણના આ ગામમાં ગંગા નામની એક આધેડ વયની વિધવા બાઈ રહેતી હતી. સગુંસંબંધી તેને કોષ ન હતું. મજૂરીનો ધંધો કરી જેમતેમ પેટનો ખાડો પૂરતી હતી. દક્ષિણની ગરીબીની તો તે તાદરશ પ્રતિકૃતિ જ હતી. એવી દેશમાં પણ મનુષ્યના હૃદયમાં આશાનો એક નાનોશો અંકુર ફૂટેલો હોય છે જ, જે તેને ગમે તેવું જીવન જીવવામાં પણ આનંદ આપે છે.

એક ધર્મબોળી વિધવા હિંદુ બાઈનું અંતઃકરણ એટલે જીવતી જાગતી ધર્મભાવના. જો હિંદુસ્તાનમાં વિધવાઓ ન હોત તો સનાતન ધર્મ ! તારું શું યાત્ર ! સનાતન ધર્મ બોળી

વિધવાઓ માટે જ જાણે વ્યાપી રહ્યો છે અને વિધવાઓએ જ એને નિભાવી ટકાવી રાખ્યો છે એમ કહીએ તો જરાએ ખોટું નથી.

ગંગા હિંદુ સનાતન ધર્મની આદર્શ વિધવા । ગોદાવરી પર્વમાં ગોદાવરીના સ્નાનનું આટલું માહાત્મ્ય ! જીવન સર્વસ્વના ભોગે, યેન કેન પ્રકારેણ નાશિકની યાત્રાની આ તક ન જ ગુમાવવી એવો નિશ્ચય તેના મને ક્યારનો કરી જ મૂક્યો હતો. એને એના ભવિષ્યનું ભાન હોત તો !! અહા ! ઇશ્વરે પણ કેવી ખૂબી કરી છે કે મનુષ્યને પોતાની ભાવિ સ્થિતિ જોવાનું અંધત્વ આપ્યું છે. અને તે એક રીતે મહાન આશીર્વાદ સમાન છે.

પોતાની આધેડ વય હોવાથી બીજી ગોદાવરી તે જોઈ શકશે કે કેમ એની તેને પોતાને જ શંકા હતી. હિંદુસ્તાનનો સારો હજીપ્રજી ગણાતો એક તંદુરસ્ત માણસ પણ ચાળીસ વર્ષની પોતાની ઉંમર થતાં સંસારથી જાણે વિરક્ત થઈ માત્ર મરણની જ રાહ જોતો હોય એવું કંટાળેલું જીવન ગાળે છે. તેનો ઉત્સાહ, તેની શક્તિ વર્ષો પહેલાં સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયાં હોય છે.

યાત્રા અગર દેવદર્શન માટે (કાર્ધ પણ પ્રકારના વ્રતાદિ માટે) સ્ત્રીનું, કાર્ધ પણ સ્ત્રીનું કોમળ હૃદય જેટલું ધડકે છે, તેના હૃદયમાં જેટલી શ્રદ્ધા-ભાવે તે અંધશ્રદ્ધા-અજ્ઞાન-જન્ય શ્રદ્ધા હોય-રહેલી છે, તેનાથી સોમે અંશે પણ એક સુશિક્ષિત ધાર્મિક ગણાતા પુરુષનું હૃદય ભાગ્યે જ ધડકતું હશે.

૪

આ ગામનાં ઉત્તર વયનાં સ્ત્રી પુરુષો (મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ જ) પોતાનાં છોકરાને યા તો છોકરાના છોકરાને ઘરમાં કંકાસ કરીને અથવા ઘર કે ખેતર વેચાવીને પણ નાશિક જવાની તૈયારી કરાવી રહ્યાં હતાં. ઘર કે ખેતર ફરીથી મેળવી શકાશે, જીવાનીઆ અણસમજી નાદાન છોકરા બે દિવસ કળિયો કરી રહી જશે, પણ નાશિકની, ગોદાવરી સ્નાનની, સ્વર્ગનાં બારણાં ઉઘાડી આપતી આ તક તેમના જીવનમાં તો ફરીથી મળશે જ નહિ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. એક વયોવૃદ્ધ અનુભવી બ્રાહ્મણ, શંકરરાવ, જેને કુળકર્ણી સાથે વારાઘાટ ઠરવા જેટલી હિંમત હતી, જે આસપાસનાં બેચાર ગામોનો પાવરધો હતો, જેણે આખી જિંદગીમાં માત્ર એક બે વાર જ રેલવેનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તેને તેના જ્ઞાનને લીધે, તેની હિંમતને લીધે તેઓએ પોતાનો અગ્રણી બનાવ્યો.

ગંગાએ પોતાની પૂંજી-પોતાનું સર્વસ્વ-પૈસામાંથી પૈ કરી બચાવેલી, તેના ખરા પસીનાની એક નાની જેવી રકમ, પણ તેને મન તો જે આખા વિશ્વની સમૃદ્ધિ હતી, જેને તેણે અથાગ મહેનત અને કષ્ટને ભોગે મેળવી હતી તે શંકરરાવને સોંપી.

સંમંદ કરવાનો મનુષ્યનો સ્વભાવ જ કેવો વિચિત્ર છે ! તે પોતાના ભાવિ જીવનમાં કામ લાગે એવી અધીરાઈ રાખે છે, અને જે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર વખત પ્રમાણે, સંજોગ પ્રમાણે, મનુષ્યને તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતો જ રહે છે-અરે, પૂરી પાડવા માટે બધાએલો જ છે-તેને કેવો ભૂલી જાય છે !

૫

શ્રાવણ સુદ ૨ ને સોમવારનાં શુભ મુહૂર્તે સવારમાં, પાસેના રેલવે સ્ટેશને જવા આ ગામમાંથી બે ભારગાડાં તૈયાર થયાં. દરેકમાં ચાર ચાર માણસો પોતપોતાનાં સામાન-પોટલાં

સાથે ખડકાયાં હતાં, રેલવે સ્ટેશન માત્ર ૪૨ માઇલ દૂર હતું અને રસ્તો પાંચ પશુ નહિ અને કાચો પશુ નહિ એવો હતો. ગંગા અને તેનાં સાથીઓ એક વખત જે બેઠાં તે બેઠાં. હાથપગ હલાવવા જેટલી પશુ ગાડાંમાં જગ્યા ન હતી, ત્યાં સુવાની તો વાત જ ક્યાં !

ક્યાં મુંઝવળ આગ્રા રોડ પરની શ્રીમતોની મોટરની મુસાફરી અને ક્યાં આ ગામડી રસ્તા પરની ગરીબ ગંગાની ગાડાની મુસાફરી ! છતાં નિસર્ગની શોભાનું પાન કરતા, કલાકે લાગ્યે જ એ અદ્વી માર્મલ જતા, ગાડાંના આ ઉતાડ્યો જેટલાં આનંદી અને સુખી હોય છે તેટલા આનંદી અને સુખી મોટરના મુસાફરો હશે કે ?

ખીજે દિવસે સાંજે અચડતા કુટાતા, અર્ધા બૂખ્યા, 'ગાડાંના આ ઉતાડ્યો સ્ટેશન બેગા થયા, અને છૂટકારાનો એક લાંબો દમ ખેંચ્યો.

આ સ્ટેશને આખા દિવસમાં માત્ર બે જ ગાડીઓ નાશિક તરફ જવા જીપડતી. એક સવારે નવે અને ખીજી રાત્રે અગિયારે. ખીજી બે ત્રણ મેલ અને ફાર્ટ ગાડીઓ અહીં બિભી જ રહેતી નહિ અને તેથી સવારની અને રાતની આ ગાડીને બીકાર ગાડીનું ઉપનામ મળ્યું હતું. ખરેખર, આ ગાડી બીકાર ગાડી જ હતી; પરંતુ બે દિવસના ગાડાંના પ્રવાસ પછી અને નાશિક જવાનું હોવાથી એ ગાડી ગંગા અને તેના સાથીઓને તો વિમાન સમી જ લાગતી હતી.

બે દિવસ પહેલાંનું ધરથી લીધેલું ખાવાનું ખાઈ ગાડીની રાહ જોતાં તેઓ બેઠાં.

૬

અગિયાર વાગ્યા. ગાડી આવી. શંકરરાવ અને તેનો સંઘ પોતપોતાનાં પોટલાં લઈ બેઠાં હતાં ત્યાંથી બેસવા માટે દોડ્યાં, પોતાનાં સાથીઓથી છૂટાં પડી જઈ ખોવાઈ જવાની ધારતીથી બધાં દારની દાર એકએકને બાઝી એક જ ડબામાં ચડવા લાગ્યાં. ગાડી જીપડવાની થઈ, ગાર્ડે સીટી વગાડી, ત્યાં આવી તેમને ધમકાવી એક બે જણને અંદર હડસેલી, કાઢને વાગે કે માથું ફૂટે તેની દરકાર ક્યાં વગર બારણું જોરથી વાર્યું. ગરીબ બિચારાં ! ગરીબનો બેલી ધ્રુવિર કહેવાય છે ખરો પશુ તે સુદ્ધા આ જમાનામાં તો નથી એમ વારંવાર આપણને લાગે છે. ગંગાની આંજળી ધુંદાઈ અને તે અંદર જઈ પડી.

લોકલ ટ્રેનનો થર્ડ ક્લાસનો ડબો અને તેમાં વળી ચોમાસાની ઝડપ. એના કરતાં તો બિકરડા ઉપર બિભા રહેતું પશુ સારું. બિભા રહેવાની જગ્યા નહિ. ઉપરથી પાણી ટપકે અને નીચે પશુ પાણી અને કાદવ. “થુંકું નકા” લખેલું તેની આસપાસ અને નીચે જ પાનની પીચકારીઓ મારેલી અને ખીટીનાં કુંડાં પડેલાં. કેટલાક અભણ અજ્ઞાન લોકો એમ જ સમજે છે કે જ્યાં ગંદકી થઈ હોય ત્યાં વધુ ગંદકી કરવામાં તેઓ કંઈ ખોટું કરતા નથી. એવા એક ખૂણામાં શંકરરાવનો સંઘ જેમ તેમ જગ્યા કરી બેઠો. બિચારી ગંગા !

દરેક સ્ટેશને ગાડી ચોભે. ચડતાં અને ઊતરતાં બેઉ વખતે ઉતાડ્યોને અનેક સુશ્લેષીઓ વેડવી પડે, અને અંદર બેઠેલાં શંકરરાવ, ગંગા વગેરેને કચવાતે મને એ બધું ચલાવી લેતું જ પડે. એવી સ્થિતિમાં પશુ આ યાત્રાળુઓનો આનંદ આકાશમાં સમાતો નહોતો.

ખીજે દિવસે સવારે આઠ વાગે નાશિક આવ્યું.

યાત્રાના દિવસોમાં નાશિક જેવાં સ્ટેશને સામાન વગેરે ઝંભાળી પ્લેટફોર્મની બહાર સહીસલામત નીકળતાં થઈ કલાસના ઉતારિયોને જે અનુભવ ચાપ છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. પ્રભુ એવો પ્રસંગ ન પાડે !

શંકરરાવ, ગંગા વગેરે નાશિકની ભૂમિ ઉપર અનેક વિટંબણાઓ વેડી જીવતાં ઊતર્યાં તેના આનંદમાં અર્ધા અર્ધા થતાં ગામમાં ગયાં. એક ધર્મશાળાના એક ભાગમાં, જે રેલવેના થર્ડ ક્લાસના ડબ્બા કરતાં કેાઇ રીતે ઊતરે એવો ન હતો ત્યાં, મહામુશીબતે, ભૈયાને માત્ર બે રૂપિયાની દંસિણા આપતાં થોડી જગ્યા મળી.

ઉજ્જગરાથી અને યાકથી અડધાં ચપ્પ ગએલાં તેઓ ધડીલર જમીન ઉપર આજોટયાં. જમીનના સ્પર્શથી જ તેમનો યાક ઊતરી ગયો અને શરીમાં કંઈક જોમ આવ્યું. જમીનમાં ગરમી (ઇલેક્ટ્રીસિટી) રહેલી છે અને જમીન પર સૂનારની તંદુરસ્તી, ધણે ભાગે બગડતી નથી. પરંતુ આજે સુધરેલા જમાનામાં જમીન પર સવું કેટલાને ગમશે ? આળસ અને રોગ વધારનાર પલંગ અને ગાદીઓ શ્રીમંતોને જ સુખારક !

ચા કરવાને તેમની પાસે સ્ટવ ન હતો અને ચા વગર તેમાંથી કેાઇનું કંઈ અડે એમ ન હતું. દશેક વાગે ખાવાપીવાની કોઈ પણ જાતની વ્યવસ્થા કર્યો વગર તેઓ બધાં ગોદાવરી-સ્નાનને માટે નીકળ્યાં. એક તો તેઓ જૂએ રહેવા ટેવાએલાં અને વંણી તીર્થક્ષેત્રમાં નાલા વગર કંઈ પણ મોઢામાં ન નાખવું એવી દદ ભાવનાં.

૮

એકબીજાનો હાથ યા છેડો મજબૂત પકડી આ સંધ, જેમાં ગંગા બધાની છેક પાછળ હતી, ઘાટ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં બીડ એટલી મધી હતી કે એક છૂટા માણસને પણ આમથી તેમ ધકકે ચડ્યા વગર આગળ વધવું મુશ્કેલ હતું-જાણે જનસમુદાયનો મહા-સાગર જ ખવળતો હતો. તેઓની હાર બે ત્રણ વખત તૂટી અને ગંગા અને બીજી એક બે બાઇઓ, શંકરરાવની ચાલાકીથી અને રસ્તાની પહોળાઇ વધારે ન હોવાથી પાછાં એકબીજાને મળ્યાં અને હવે છૂટાં ન પડી જવાય તેની ઘણી જ કાળજી રાખી બહુ જ ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યાં.

બરાબર બે કલાક પછી તેઓ ઘાટ પર પહોંચ્યાં. ઘાટ પર મેદની એટલી જમી હતી કે ન પૂછો વાત. શંકરરાવ આગળ રહી મહામુશ્કેલીથી રસ્તો કરે અને તેની પાછળ ગંગા વગેરે એક બીજાને ઘટ વળગી આગળ વધે.

છેવટે ગોદાવરીના છેક કાંઠા પર આવી નાહવા માટે તેઓ પાણીમાં ઊતર્યાં. તેઓનું લક્ષ આસપાસના દેખાવ પર, કે ગોદાવરીના પાણી અને પટ ઉપર, અથવા લોકો ઉપર કે દેવદેવસ્થાન સંગ્રામી હતું જ નહિ; પરંતુ છૂટા ન પડાય અને નાહીને બધાં સાથે મુકામ ઉપર પહોંચાય એટલા એક જ વિચાર પર હતું. શું મનુષ્યની લાલસા! આ જીવદશામાંથી કેટલા જ્ઞાની પુરુષોનો જીવ મુક્ત હશે ? શરીરરક્ષણનો મોહ કેટલાનો છૂટો હશે ? બીજા યાત્રાળુઓના ધસારો. ઉપરાઉપરી એટલો બધો ચપા કરતો હતો કે એક સ્થાનથી

ન ખસવાની ભલભલા યોગીઓની હક પશુ તૂટે. એવા એક ધસારાના ધક્કાથી ગંગાને હાથ છૂટ્યો અને તે પોતાનાં સાથીઓથી તદ્દન છૂટી પડી ગઇ. જેમ જેમ તે શંકરરાવ તરફ જવા ફાંફાં મારતી તેમ તેમ તે તેનાથી આંધી જ જતી ગઈ અને ગીરદીમાં ક્યાંક દૂર નીકળી ગઈ. તેનો ગભરાટ અને તેની મનઃસ્થિતિ અવધર્મ હતી. પરંતુ વિધિના લેખ ! તેને કેાણુ કળી શકે યા અટકાવી શકે ?

ભલા બિચારા શંકરરાવે પોતાની બુદ્ધિ, હોશિયારી અને પૈસાની સવડ પ્રમાણે પોતાથી બન્યું તેટલું કરી ગંગાની પુષ્કળ શોધ કરી, પણ તે બધી બ્યર્થ ગઈ, અને ગંગાનો કાઇ કેકાણે કંઈ પત્તો મળ્યો જ નાહ. શંકરરાવ અને તેના સાથીઓએ બિચારી ગરીબડી ગંગા માટે બે ચાર આંસુઓ સાચાં અને મન વાળ્યું. તેમને એમ જ લાગ્યું કે ગંગા પાણીમાંથી અહાર નીકળી શકી નહિ અને ગોદાવરી માતાએ તેને આ દુઃખી દુનિયામાંથી ઉગારી લીધી. 'ગંગા ! ગંગા ! કેવી નસીબદાર ! કેટલી તું પુણ્યશાળી કે આવા ક્ષેત્રમાં, ગોદાવરીની ગોદમાં, તને રહેવાનું સાગ્ય પ્રાપ્ત થયું !' વગેરે ઉદ્ગાર બીજી સાથેની સ્ત્રીઓએ કાઢ્યા અને સ્ત્રીસ્વભાવસુલભ આશ્વાસન ગ્રહણ કર્યું.

૯

બે દિવસ પછી યાત્રા પૂરી કરી તેઓ બધાં પોતાને ગામ ગઇ પહોંચ્યાં.

યાત્રા અને નીર્થ ગરીબોની ઉન્નતિ કરવાને બદલે અવનતિ જ કરે છે. પૈસા વગર, શ્રીમંત પ્લાહણોને ભર્યા વગર યાત્રા સફળ થતી નથી અને માત્ર પૈસા ન હોવાના કારણે ગમે તેટલા શુદ્ધ હૃદયથી અને ભાવથી કરેલી યાત્રા સંમાજની નજરે, દુનિયાની નજરે તો તે યાત્રા જ નથી. પ્લાહણો જમાડી શક્યા નહિ; દાન, ગૌદાન, સુવર્ણદાન આપી શકાયું નહિ; એ વિચારો ઘેર ગયા પછી પણ શંકરરાવ વગેરેનાં મનને ડંખતા હતા. પરંતુ સ્નાન અને દર્શનનો અલબ્ધ લાભ મળ્યો તેટલાથી જ મનને સંતોષ આપતાં હતાં.

યાત્રા હૃદયની કે પૈસાની ? કરજે નાણાં કાઢી ગએલા લોકોની કે કાળાં ધોળાં કરી સંધરેલા પૈસા લઈ, ઉદાર થએલા ખટપટીઓની ? પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવા નીકળેલાં પણ ધરબાર વેચી છોકરાંને-બીજાના આત્માને-દેખીતું અકલ્યાણ કરનારાં હડીલાં વૃદ્ધોની કે કરકસર કરી પોટે પાટા બાંધી આખી જિંદગી સુમાવનાર કેળુસતી ?

૧૦

ગંગા ! બિચારી ગંગા ! નાશિકના ગીઓગીય ભરેલા રસ્તા અને શેરીઓમાં એકલી, અટુલી, વીલી જેવી પોતાના સાથીઓને શોધતી દોડતી ફરી. શહેરના બેપરવા લોકોને અને ગામપરગામથી ભેગાં મળેલાં યાત્રાળુઓને એકબીજાની કંઈ જ પડી હોતી નથી. તેઓનો સંબંધ માત્ર પૈસાપૂરતો જ હોય છે.

નાશિકનું પર્વ પુરું થયું. હજુ પણ એક સ્ત્રી, બિખાર સ્ત્રી, માંડી જેવી રસ્તામાં ભટકતી ફરે છે અને જે કાંઈ મળે તેને 'શંકરરાવ ક્યાં છે ?' એટલો એક જ સવાલ પૂછ્યા કરે છે.

ગાંધિંદ્ર બ્રજવંત હર્ષિંદ્ર

વધ્યો પ્રણય હોત !

વધ્યો પ્રણય હોત એ પરમ કાવ્ય શો આપણો !
હતો પ્રણય માત્ર ? વા અધિક કૈંક એમાં હતું ?
નિરંતર નિશ્ઠ ને નિરવ એ મનોનૃત્યને
કહે પ્રણય, વા લહે ઇતર કૈંક નામે સખી !

થયો ન અભિષિક્ત એ નયનનાં નિવાપે કદી,
પ્રતીતિ નહિ ચુમ્બનાંકનતણી ય એણે ચઢી;
ઉદાત્ત રસ એહનો અવતર્યો નહિ આપણા,
લુખા, લથડતા સખી ! અધુકડા જ ઉચ્ચારમાં.

હતો પ્રણય તો ય એ; પ્રણય સત્ય સંશુદ્ધ એ,
અગોચર મનુષ્યના સકળ બુદ્ધિ વ્યાપારને,
મળ્યાં પ્રથમ : ને ગયાં પ્રણયમાંહિ અન્યોન્યનાં,
ગળી જ ઉર આપણાં; સકળ સખ્ય લાવસ્થિર
પરસ્પર પ્રલામહીં નયન કેરી ત્યાં પારખ્યાં;
લવેલવ તણાં, લલ્હુ, ભ્રમણ આપણાં આથમ્યાં.

થયો પ્રગટ પૂર્ણ એ નયનહાસ પ્રત્યેકમાં,
ઉરે ઉર તણાં અખંડ વિલસ્યો ય સંશ્રાન્યને;
ભરી નયન ત્યારથી નિરખતો રહ્યો તાહરાં,
થતાં સ્ફુટિત રૂપ ગન્ધ રસ પૂર્ણ માધુર્યને.

પછી નિરખી મેં તદ્દા ક્ષણક તાહરી વેલડી,
ઠિલાલી વણકલ્પિયા પ્રખર ધોમ મધ્યાહ્નમાં;
અરે કરુણ દશ્ય એ ! તરફડાટ રે તાહરો !
અરે મનુજ-શક્તિ-સીમ ! વિધિવજ રે કારમાં !

ઘડીક નયનો મળ્યાં, નિમિષમાં જ છૂટાં પડ્યાં;
ન તો ય ઉર નાચ્યું શું વિરલ દર્શને તાહરાં ?
થયાં નહિ શું નેત્રનાં કિરણ એક ત્વક્લીન આ ?
અને થઈ શું તું ય ના સકળ ચેતને મનમય ?

વધ્યો પ્રણય હોત આ ! પ્રણય હોત આ પાંગર્યો ?
વિલુપ્ત સહુ બન્ધનો વિષમ આ થયાં હોત, ને
સરેલ સખિ ! હોત જો સુંદલ સીમ શરીર આ,
નહોર વિધિ હોત જો નહિ નહ્યો; અને આપણા....

....અને સુભગ સન્ધિકા સ્મિત સુહાગ રેલો રહે,
સુકોમળ સમીરના સુખદ સ્પર્શથી નાચતી
લટે, બટુક મત્પદે, સ્વપનની જ સુષ્ટિ રથે,
સુરમ્ય રથુ, મેઘ કે તપ--વિજીત લાવણ્યની
અનન્ય રસમૂર્તિ એ મુજ કરે, અને સ્કન્ધપે
ઢળત તુજ દેહની કનકવેલ, આંખે રમે.

આહો સુલભ સિદ્ધિ શી સ્વપન સૌમ્ય કેરી હતી,
વધ્યો પ્રણય હોત ને સદા હોત કેં એ વિધિ !
વધ્યો ન કદિ એ અને સ્વપન ઊગતાં આથમ્યાં;
ઝુરી તહીં રહે તું; ને મુજ અધીર નિઃશ્વાસ આ.

ખરું; પ્રણય ના વધ્યો; કદિ ય પૂર્ણ એ ના થયો,
પરંતુ અતિવૃત્તેની નહિ વિરક્તિ એણે લહી;
પ્રકુંડલી નહિ પૂર્ણિમા; પણ અમાસ ઊગી જ ના;
વસન્ત વિકસ્યો નહિ; પણ ન શૈત્ય એ સૂસમ્ય.

ખરું નહિ શું તે ય તે ? કયમ પછી સખી ! લોપવાં
અપૂર્ણ પણ આપણા પ્રભવ પૂર્ણ આનન્દનાં
સનાતન સુભવ્ય એ સ્વપન, જ્યાં રમીને ઘડી,
રહે હૃદય વિસ્મરી લય ભરંત વસ્તુસ્થિતિ;
સજીવન થતી જહીં પુનિત આશની વલ્લરી,
અને મૃદુલ કાવ્ય દે કઠિન ચિત્ત મારું ભરી.
સનાતન રમી રહે સ્વપન કોમળાં આ ઉરે,
નિસાસ તણી હૂંફે શું નહિ જ સુખનોથો ચડે ?

મન:સુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

નથી શંકા

હતી શંકા ત્યારે જાહુ હતી હવે કે નહિ રહી,
નથી શંકા આજે, હૃદય થઈ વિશ્વસ્ત કરતું,
અધૂરા હૈયાને અરધિયું મળ્યું અન્ય, મરતું
મટ્યું, બેથી આખું હૃદય બનિયું કે કંઈ સહી.

હતી શંકા ખેલી અહ પ્રણયને લાયક શું હું ?
વળી શંકા બીજી મુજ પ્રણયને લાયક શું કે ?
અહો, મારા દોષો, મુજ હૃદયનાં ઉકુચન કે
શકે સાંખી, જીલી ? મુજ મનદશા ના જાધી કહું ?

નથી શંકા આજે, તવ ઉર ઢળ્યું છે મુજ, ઉરે,
સુધા જોખે કેરી, નયનરસધારા, જાદનની
સુંવાળી ગાદી આ, અપરિમિત શ્રદ્ધા હૃદયની,
શુભાખી જામેલી મિજલસ સમાં આંહિ ઉભરે.

ગયા દોષો રોષો મુજ મન તણા કયાં નવ લહું,
ચહે છે તું, ને હું પણ ચહું છ, એ કેવળ કહું.

અતિથિ કાઈ આવે નહિ

મહારી મહુલીનાં બંધ નહિ દાર
અતિથિ કાઈ આવે નહિ;
બધે સાગરજલ કૂદતાં અપાર
અતિથિ કાઈ આવે નહિ.
સાગરની વચ્ચે ન્હાને શો દીપ ત્યાં
વેલીઓ વૃદ્ધે ગૂંથાઈ જો;
તેમાં ઊભા મહારી મહુલી એકલડી
ફૂલડાં સુવાસપૂર છાઈ;
અતિથિ કાઈ આવે નહિ.
એનાં સૂનાં છે આંગણાં ને ચોક;
અતિથિ કાઈ આવે નહિ.
આવે આવે કદી વર્ષાની વાદળી
પાણીડાં સિંચતી જાય જો;
માનવનાં દેશના સન્દેશ કાંઈ ના વહે
ઊતરે ન રમવા મુજ બાર;
અતિથિ કાઈ આવે નહિ.
રહી દૂરે અશબ્દ ઊડી જાય;
અતિથિ કાઈ આવે નહિ.
આવે આવે કદી પખીગણુ ઊડતાં
પળબર ના પેષે આ પાસ જો;
પાલવને પાથરી નિમંત્રું હું તોય સહ
ગગનની પારે વહી જાય;
અતિથિ કાઈ આવે નહિ
મહારી મહુલીનાં બંધ નહિ દાર
અતિથિ કાઈ આવે નહિ.

હિંદુઓ તો કૃષ્ણના જમાનાથી માખણનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે. બાલ-કૃષ્ણ ચોરી ચોરીને માખણ ખાતા હતા એ વાત તો દરેક હિંદુ જાણે છે. એમ ધારવામાં આવે છે કે માખણની શોધ કરનાર હિંદુઓ જ હતા. પણ હિંદુઓ સૌથી પહેલાં જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે માખણ બનાવતા હતા ખરા, પણ ખાવામાં નહોતા વાપરતા. માખણ પવિત્ર વસ્તુ ગણાતી હતી. અને તેથી યજ્ઞો અને બીજાં ધર્મકાર્યોમાં તેનો ઉપયોગ થતો. પછી ધીમે ધીમે તેમણે માખણનો ખાવામાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ના અરસામાં એટલે આજથી લગભગ ચારેક હજાર વર્ષ પહેલાં તેમણે માખણનો પ્રચાર પશ્ચિમ એશિયા તથા આફ્રિકામાં કરવા માંડ્યો. ગ્રીસ, ઇરાન, મીસર એ દેશના વતનીઓ હિંદુઓ પાસેથી જ માખણ બનાવતાં અને ખાતાં શીખ્યા.

ગ્રીસના વતનીઓ પણ શરૂઆતમાં તો માખણ ખાવામાં નહોતા વાપરતા. એ લોકો એતું કાજળ પાડીને, આંખ દુખવા આવી હોય તો તે પર આંજવામાં દવા તરીકે વાપરતા હતા.

ગ્રીક પછી રોમન લોકો માખણ ખાતાં શીખ્યા, અને તે પછી આખા યુરોપમાં આ નવીન ખોરાકનો પ્રચાર થયો. અને યુરોપથી અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા એમ બધે પ્રચાર થયો.

*

*

*

દૂધ એ સંપૂર્ણ ખોરાક છે એમ વિજ્ઞાન કહે છે, કારણ કે માણસના શરીરને ભેદતાં સર્વે તત્ત્વો તે પૂરાં પાડે છે. દૂધમાંથી મલાઇ, દહીં, છાસ, માખણ, ઘી વગેરે ધણું પદાર્થો બને છે. એ બધામાં માખણનું પદ સૌથી બિંચું ગણાય છે.

તેનાં ઘણાં કારણો છે

(૧) કાષ્ટ પણ જાતના ખોરાક કરતાં તેટલા જ વજનનું માખણ શરીરને વધારે પુષ્ટિ આપે છે.

આ જમાનામાં દરરોજની દોડધામ, પૈસા માટેની હાથહાથ અને કુટુંબની ચિંતા માણસના શરીરની અને મગજની એટલી બધી શક્તિ હારી લે છે કે તે ભરપાઈ કર્યાં સિવાય માણસ ટકે જ નહિ. બિગતાં બાળકોને પણ કેટલી બધી પુષ્ટિની જરૂર છે? તેમને ટાઢ, તડકો વગેરે હવાના ફેરફાર સામે ટકવા માટે પણ શક્તિની જરૂર છે. એ શક્તિ માખણ પૂરી પાડે છે. કારણ કે માખણ નત્રિલ અથવા Protein એટલે નાઇટ્રોજનવાળો ખોરાક છે.

(૨) શરીરનો ઘસારો પૂરવા ઉપરાંત માખણ શરીરને ગરમી આપે છે. માખણનો ૮૨ ટકા ભાગ ચીકણવાળો (Fatty) હોય છે. જેવી રીતે દીવામાં તેલની જરૂર છે તેવી રીતે શરીરમાં ચરબીની જરૂર છે. એ ચરબી મેળવવા માટે ચીકણવાળો ખોરાક

ખાવા નોંધ્યો. દાખલા તરીકે માખણ, તેલ, ઘી વગેરે એ બધા ચીકણવાળા પદાર્થોમાં માખણ ઉત્તમ છે. કારણ કે તે થોડી ગરમીથી પીગળી જાય છે (Low melting Point) અને એની બનાવટ (Composition) ચરબીને મળતી બહુ આવે છે.

(૩) માખણ જેટલી પુષ્ટિ આવે છે તેના પ્રમાણમાં તે સસ્તું પડે છે. બીજા કાષ્ઠ પથુ જાતનો ખોરાક આપણે ખાઈએ અને માખણ જેટલી જ પુષ્ટિ મેળવવી હોય તો આપણને તે ખોરાક મેળવવો પડે છે.

(૪) માખણ શરીરમાં સહેલાઈથી પચી જાય છે. બીજા ઘણાખરા ખોરાકો શરીરમાં ગયા પછી તેમનામાંથી થોડાઘણા અંશ પચ્યા વગરનો રહી જાય છે અને નકામો પડે છે. પણ માખણ તો સર્વાંશ પચી જાય છે. આજકાલ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે પચવામાં બહુ જ સહેલો પડે એવો ખોરાક આવો નોંધ્યો. આ જમનામાં આપણા શરીરની શક્તિનો જુદો જુદો રીતે એટલી બધી વ્યય થાય છે કે પાચનક્રિયા પાછળ વધારે શક્તિ ખર્ચવી વાજબી નથી. એ રીતે, જોતાં તો માખણનો નંબર ખોરાકમાં પહેલો જ આવે. કારણ કે એનાથી શરીરમાં કૌંવત વધે છે, છતાં પચવામાં એટલું હલકું છે કે પાચનના અવયવો—અન્નનળી, જઠર, આંતરડાં, વગેરે—ને આજમાં આજી મહેનત પડે છે. આગળ કહ્યું છે કે માખણ થોડી જ ગરમીથી પીગળી જાય છે, તેમજ તેની બનાવટ મનુષ્યની ચરબીને મળતી બહુ હોય છે તેથી જ તે પચવામાં હલકું પડે છે.

આપણે જો ખોરાક હંમેશા ખાઈએ છીએ તે મારફતે આપણને નત્રિલ (Proteins) કાર્બોહાઈડ્રેટ (carbohydrates) તથા ચીકણવાળા પદાર્થો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. કાર્બોહાઈડ્રેટ એટલે ગળપથુ તેમ જ સ્ટાર્ચવાળા પદાર્થો. બધી જાતનાં કઠોળ, ઘણાં અનાજો વગેરે નત્રિલ પદાર્થો ગણાય; જે લોકો માંસાહારી ખોરાક ખાતાં હોય તેમને માંસ તેમ જ ઘણાં મારફતે નત્રિલ મળી રહે; આંડ, ગોળ, મીઠાં ફળ એ ગળપથુ પૂરું પાડે છે; ચોખા, ઘણાં મારફતે નત્રિલ મળી રહે; આંડ, ગોળ, મીઠાં ફળ એ ગળપથુ પૂરું પાડે છે; ચોખા, મીઠાં વગેરે અનાજ તેમ જ બટાટા વગેરે કંદમૂળ સ્ટાર્ચ પૂરો પાડે; અને તેલ ઘી વગેરે ચીકણ આવે છે, પરંતુ એ બધા ખોરાકોમાં નત્રિલ, કાર્બોહાઈડ્રેટ વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં હોવા છતાં સહેલાઈથી પચી શકે એવા રૂપમાં નથી હોતાં. માખણ તો નત્રિલ અને ચીકણ ખૂબ પ્રમાણમાં પૂરાં પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ સહેલાઈથી પચી પણ જાય છે.

ઉપર માખણનાં ફાયદા ગણાવ્યા તે બધા ઉપરાંત તેનો એક ખાસ ફાયદો છે. આજકાલ વિટામિન્સ (જીવન-તત્ત્વો) નું મહત્ત્વ બહુ ગણાય છે. માખણમાં એ, બી, સી અને ડી, એ ચારે જાતનાં વિટામિન્સ હોય છે. હાડકાં તથા દાંતને મજબૂત રાખવા માટે શરીરમાં કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ રીતે ' ડી ' વિટામિન જરૂર નોંધ્યો. માખણમાં તે પ્રબળ પ્રમાણમાં હોય છે. ચારે જાતનાં વિટામિન્સ એકસામટાં બહુ થોડા ખોરાકમાં હોય છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં મારજરીન નામનું બનાવટી માખણ તથા દિ'દમાં પણ વેચાઈએ છીએ, કેકિનેમ જેવા પદાર્થો બજારમાં ઘણા વેચાય છે. શહેરમાં તો માખણને જ નામે ૮૦ ટકા ભેગવાળું માખણ વેચાય છે. આ જાતના ફૅટિમ અને ભેગવાળા પદાર્થોમાં વિટામિન ' એ ' ને ' ડી ' નથી હોતાં અને ' બી ' તથા ' સી ' વિટામિન નહિ જેટલાં જ હોય છે. વિલાયતમાં મારજરીન બનાવે છે તે ચોખ્ખામાં ચોખ્ખી ચરબી અથવા ચોખ્ખા તેલમાંથી બનાવે છે. તેના રાસાયણિક ગુણો તેમ જ દેખાવ, સ્વાદ, એ સર્વે બદારના ગુણો તદ્દન માખણ જેવા જ હોય છે. વિજ્ઞાનકારો પણ માખણ અને મારજરીનનો તફાવત

પારખી શકતા નથી. પરંતુ માણસના શરીર પર તેની જે અસર થાય છે તે ઉપરથી તે પારખી શકાય છે. મારજરીનનો ઘણો ભાગ શરીરમાંથી પચ્યા વગર નકામા પદાર્થ તરીકે બહાર નીકળી જાય છે, જ્યારે માખણુ તો સર્વિશે પચી જાય છે.

આપણે પા રતલ માખણુ ખાઈએ તો અમુક શક્તિ તથા ગરમી અને વિટામિન્સ આપણને મળે. પણ પા રતલ મારજરીન ખાઈએ તો તેના ત્રીજા ભાગની પણ શક્તિ કે ગરમી ના મળે અને વિટામિન્સ તો મળે જ નહિ. હવે ત્રણગણી શક્તિ આપણે મેળવવી જ રહી. તેથી ત્રણગણું મારજરીન ખાવું પડે. એટલે પરિણામે સસ્તું પણ માંખણુ જ પડે અને વિટામિન્સ મળે તે જુદાં.

આ તો મારજરીનની વાત. પણ વેજીટેબલ ઘી તથા મુંબઈમાં આજકાલ જેને માટે હોદ્દા થઈ રહી છે તેવા બેગવાળા માખણુની તો વાત ના કરીએ તે જ ઠીક છે. કેમકે તેમાં તો પ્રુટિ નહિ જેવી જ મળે, પચવામાં અધરાં, કિંમતમાં વધારે, સ્વચ્છતાનું ઠેકાણું નહિ અને વિટામિન્સનું નામ નહિ.

માખણુ ખાવાથી વિટામિન્સ મળે એમ ઉપર કહ્યું છું. હિંદુસ્તાનમાં સૂર્યનો તડકો તો હોય જ અને ઢોરને જે લીલું ધાસ ચરવા મળે તો તેવાં ઢોરના દૂધમાંથી બનાવેલા માખણુમાં વિટામિન્સ સારા પ્રમાણમાં આવે. એટલે સાધારણ રીતે વિલાયતના માખણુ કરતાં અહીંનાં માખણુમાં વિટામિન્સ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. એટલું જ કે તેમાં એગ ન હોવો જોઈએ અને બનાવતી વખતે અતિશય સ્વચ્છતા જળવાવી જોઈએ.

બાળકોને માખણુ અવરાવવું બહુ ક્ષયદાકારક છે. બાળકોના ખોરાકમાં વિટામિન્સ ન આવે તો તેમને 'રિકેટ્સ' થાય છે. એટલે તેમનાં હાડકાં મજબૂત નથી થતાં અને વાંકાં વળી જાય છે. અને ઘણી વાર એવાં બાળકોના પગ રાંટા થઈ જાય છે. વળી વિટામિન્સ વગર બાળક બરાબર વધતું નથી, અને નબળું રહે છે. દાકતરોએ પુરવાર કર્યું છે કે જે છોકરોને માખણુ ખવડાવવામાં આવે છે તેમને કદી રિકેટ્સ કે એવા રોગ નથી થતા. તેઓ સારાં મજબૂત હાડકાવાળાં અને તંદુરસ્ત રહે છે.

મોટી ઉંમરનાં માણસોને પણ માખણુ તેટલું જ જરૂરી છે. જાતજાતનાં રોગોની સામે થવા માટે શક્તિ જોઈએ તે માખણુથી જ મળી રહે છે.

ઘણા લોકો એમ જાણે છે કે માખણુથી જડાં થઈ જવાય; પણ તે ધારણાં ખોટી છે. માખણુની સાથે બીજું શું ખાઈએ છીએ તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જે લોકો રોટલી ને માખણુ કે પાંઉ ને માખણુ ખાય છે તે લોકો જે વધારે જડાં થઈ જાય તો વાંકાં માખણુનો નથી. ઝીણાં છોડેલા અને દબેલા અનાજની રોટલી કે પાંઉ એટલે મોજો ભાગ સ્ટાર્ચ અને સ્ટાર્ચથી જેટલાં ફૂલી જવાય છે તેટલાં માખણુથી નથી ફૂલી જવાતું. વળી જડાં થઈ જનાર લોકોએ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જોઈએ તે કરતાં વધારે ખાવું અને કસરત ઓછી કરવી તેનાથી બહુ ફૂલી જવાય છે.

માખણુ તો શરીરને મજબૂત બનાવે છે.

ઉંચટમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે માખણુ જેવો પ્રુટિકારક, પ્રમાણમાં સસ્તો અને સહેલાઈથી પૂરેપૂરો પચી જાય એવો ખોરાક બીજો હાલમાં તો કોઈ જાણવામાં નથી અને તેના બદલે તેટલો વધારે ઉપયોગ કરવો ક્ષયદાકારક છે. *

ત્રિમલીલા મહેતા

સહસ્થના મેળામાં જોએલા બાવા સાધુઓ

૭૧૬ સાલના વિ. સં. ૧૯૮૮ ના ભાદરવામાં હું હવાફેર માટે નાશિક ગયો હતો. એ વખતે ત્રિપાટી સિંહસ્થનું વર્ષ ચાલતું હતું અને જે કે મુખ્ય પર્વસ્થાન શ્રાવણ મહિનાની પૂર્ણિમાએ થઈ ગયું હતું અને બાવા સાધુઓની મોટી સંખ્યા પાછી ચાલી ગઈ હતી પણ અંકમાં હજી નાગા બાવાઓના અખાડાઓમાં જમાતો પડી હતી અને નાશિક-પંચવટીમાં થે સો-દોઢસો સંન્યાસીઓનાં દર્શન થતાં હતાં. થોડા બાવાઓ પણ હજી પડ્યા હતા, અને જાનાણુઓની સિંહસ્થ સ્નાન માટે નીકળેલી ત્રણેક ખાસ ગાડીઓ પણ ભાદરવામાં આવી હતી. મતલબ કે હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મેળો તદ્દન વીંખાયો ન હતો.

નાશિક અને દેવલાલી દરિયાની સપાટીથી લગભગ બે હજાર ફીટ ઊંચાં હોવાથી હવા બાવાનાં સ્થળો છે. દેવલાલી આરોગ્યગ્રામ તરીકે જ વસેલું હોવાથી ત્યાં છટા છટા ખંગલાઓમાં છટી છટી વસેલી થોડી વસ્તી 'સીઝન'માં હોય છે; ત્યારે નાશિક તો લગભગ બત્રીસ હજારની વસ્તીવાળું મોટું શહેર છે અને પંચવટી ચારપાંચ હજારની વસ્તીવાળું તીર્થનું ગામ છે. અને તીર્થસ્થાન જેવું પણ પંચવટી જ લાગે છે. નાશિક તો સાધારણ દક્ષિણી શહેર જેવું છે, એમાં તીર્થપણું ક્યાંય દેખાતું નથી. ગોરની વસ્તી છે, પણ તે જૂના નાશિકમાં છે. બાકી તીર્થલક્ષણરૂપ મંદિરો, બાવાઓ અને ધર્મશાળાઓ પંચવટીમાં છે. નવા જમાનામાં ધર્મશાળાને બદલે 'આરોગ્યભુવન' નામ આપી મકાનો બાંધવામાં આવે છે તેની સાથે ગણતાં પંચવટીમાં પચાસેક જેટલી ધર્મશાળાઓ હશે. નાસ ધર્મશાળા હોય કે આરોગ્યભુવન, પણ બધાને ઉપયોગ એકસરખી રીતે થાય છે. દરેકીઓની ચિટ્ઠીથી તેમાં લખ્યું હોય તેટલા દિવસ સુધી આ મકાનોમાં રહી શકાય છે. ઘણા હોશિયાર માણસો સો જુદી જુદી ધર્મશાળાની ચિટ્ઠી મેળવી બાર મહિના સુધી પણ ખુશીથી રહી શકે છે. આમાં અપવાદરૂપ બે ત્રણ ધર્મશાળાઓ હશે, જેમાં બહારથી આવનાર અનુભવો જાનાણુ ચિટ્ઠી વગર ઊતરી શકે છે. પણ સુખ્યત્વે તો આ ધર્મશાળા કે આરોગ્યભુવનોનો ઉપયોગ આરોગ્યગૃહ તરીકે થાય છે અને તેનો લાભ મોટે ભાગે મુંબઈના લોકો જ લે છે. આ મકાનો પણ મુંબઈના જુદીઆઓએ ધણેભાગે બંધાવેલ છે અને આ આરોગ્યગૃહ હવાવાળું સ્થાન મુંબઈની નજીક છે. રેલવે રસ્તે મુંબઈથી ૧૧૭ માઈલ લગભગ છે. રેલવે અને મોટર સર્વિસ બન્ને ચાલુ છે. ઘરની મોટરવાળા પોતાની મોટરમાં પણ જાવ છે. બાવા સાધુઓ સિવાય પંચવટીમાં વસ્તી જ વધારે મુંબઈના યુજ્જ્વાતાઓની દેખાય છે. અલગત, પંચવટી-નાશિક જ નહિ પણ નાશિકની નજીકનાં નાશિક જિલ્લાનાં ગામોની આબાદીમાં પણ મુંબઈની નિકટતા અને મુંબઈગીરી વસ્તી સારો ભાગ બજાયે છે. જમીન ફળદ્રુપ હોવાથી ફાલનો જે મોટા ફાલ એકદમ આવે છે તથા જુદી જુદી ઋતુમાં જે પુષ્કળ શાક સાય છે તેનો ભાવ તો મુંબઈ પાસે ન હોય તો ક્યાંથી જ આવે ? પણ

મોટા ભાગ નષ્ટ થઇ જાય છે. મુંબઈના લોકો આવીને બાળ પ્રગાડે છે, એ નાશિકના લોકોની ફરિયાદ ખોટી નથી.

નાશિક-પંચવટી તીર્થસ્થાન ગણાવાનું કારણ તો એનો રામકથા સાથેનો સંબંધ છે. શ્રીરામચંદ્ર સીતા લક્ષ્મણ સાથે જે જનસ્થાન-પંચવટીમાં રહેલા તે જ આ નાશિક પંચવટી. શ્રદ્ધાળુખાતી નાસિકાનું અહીં છેદન કરેલું માટે આ સ્થાનનું નામ નાસિક-નાશક પડ્યું છે, એવી લોકોમાં માન્યતા છે અને પંચવટીમાં રામવનવાસના તે તે પ્રસંગોનાં સ્થાનો પણ બતાવવામાં આવે છે. આ સ્થાનો આધુનિક સ્વાર્થી બાવાઓ કે પૂજારીઓએ કંપેલાં છે એ તો દેખીતી રીતે સિદ્ધ છે. પણ આ નાશિક-પંચવટી એ રામાયણોક્ત જન-સ્થાનના ભાગો નથી એટલું જ નહિ પણ કાલિદાસાદિ કવિઓનાં વચ્ચેનાં વિચારતાં ઈ. સ. ચૌદમા શતક સુધી રામકથાસંબદ્ધ જનસ્થાન ગોદાવરીના મૂળ આગળ હોવાને બદલે “ પૂર્વ કાંઠા ઉપર ગોદાવરી અને સમુદ્રના સંગમ નજીક અગસ્તાશ્રમ પાસે હોવાં જોઈએ ” એમ સિદ્ધ કરવાનો રા. રા. હનુમન્તરાવ બળવંતરાવ બીડેએ એક નિબંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. (જુઓ ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ), અને એ વિચારણીય છે એમ મને લાગે છે. જો કે નાશિક ગામ ધણું પ્રાચીન છે, બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું છે એટલું તો પાંડુ-ગુફાના લેખોથી નક્કી થાય છે. નાશિકથી છ માઇલ છેટે ગંગાપુરના ઘોષ પાસે ગોવર્ધન નામનું જે ગામ છે તે પણ એટલું જ જૂનું છે એ જોતાં નાશિકની આસપાસનો પ્રદેશ બે હજાર વર્ષથી વસેલો દેખાય છે. પણ પાંડવગુફા અને તેના લેખો વગેરેથી જણાતી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થિતિ વિષે તો સ્વતંત્ર લેખ જ લખવો પડે એટલી વિપુલ સામગ્રી એ વિષયની ઉપલબ્ધ છે. માટે પ્રાચીન નાશિકની વાત બાબુ ઉપર રાખી એ નાશિક પંચવટી રામકથાસંબદ્ધ પંચવટી હોવા વિષે સંદેહનું કારણ છે એટલું જ કહી હાલનાં નાશિક પંચવટી જે ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂનાં નથી તેની જ વાત કરીએ.

પંચવટીનો જૂનામાં જૂનો તીર્થસ્થ ભાગ રામકુંડ ઈ. સ. ૧૬૮૬ માં પૂરો થયો છે. બીજા કુંડો અને મંદિર માત્ર એ પછીનાં છે. અત્યારે જે અનેક મંદિરો પંચવટીમાં બિભાં છે તેનો મોટો ભાગ પેશ્વાઈ વખતમાં ઈ. સ. ૧૭૪૦થી ઈ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં બંધાએલ છે; જે કે એ પછીનાં સો વર્ષમાં પણ ધર્મશાળાઓ સાથે થોડાં મંદિરો પણ બિભાં થયાં છે.

જેમ પંચવટી ત્રણસો વર્ષનું છે તેમ હાલનું નાશિક પણ ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂનું નહિ હોય એમ લાગે છે. મુખ્ય બજારવાળો ભાગ તો તદ્દન આધુનિક છે; પણ જેમાં ગોર લોકો રહે છે તે જૂના નાશિકનાં કેટલાંક મકાનો ત્રણસો વર્ષનાં જૂનાં હોવાનું તેનાં છાપાંઓ વગેરે ઉપરથી દેખાય છે. પણ આ ત્રણસો વર્ષનું નાશિક એ તો એનો વર્તમાન જન્મ. તે પહેલાં તો એના અનેક જન્મો થઇ ગયા છે. પાંડુ ગુફાના લેખમાં કહેલું બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું નાશિક એ કદાચ પહેલો જન્મ. તે પછી એના અનેક જન્મો થઇ ગયા. વચ્ચે ગુલછના બાદ નામથી તેણે મુસલમાની જન્મ પણ ધારણ કરેલો. આ રીતે નાશિકના પૂર્વજન્મો વિષે આપણે કાંઈક જાણી શકીએ છીએ; પણ પંચવટીનો આ સ્થાને નાશિકને સામે કંઠિ-તો આ પહેલો જ જન્મ હોય એવું જણાય છે. બાધિલા ધોટા વચ્ચે ગોદાવરી, સામસામે કંઠિ બે ગામો અને વચ્ચે ડોપીઆં કરતાં મંદિરો કે તેનાં શિખરો એ દેખાય રમણીય લાગે છે.

પંચવટીને અહીં કાણે જન્મ આપ્યો કે એ નક્કી થવું મુશ્કેલ છે, પણ સાધુબાવાઓનો એમાં મુખ્ય હાથ હોવો જોઈએ એવું આધુનિક સ્થિતિ ઉપરથી લાગે છે. હાલમાં તીર્થતરીકે ગોદાવરીનો મહિમા મુખ્ય ગણાય છે. એ મહિમા વધારનારાઓએ ગંગાની પણ પહેલાં ગોદાવરીને મૂકી છે. 'ગંગામાં સાઠ હજાર વર્ષ સ્નાન કર્યાથી જોટલું પુણ્ય થાય તેટલું એક વાર ખાસ કરીને સિંહસ્થ બૃહસ્પતિ હોય ત્યારે ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય' વગેરે અર્થવાળાં વચનો સિંહસ્થમાહાત્મ્ય તેમ જ રક્ષાદિ પુરાણોમાં મળે છે. ગોદાવરી માહાત્મ્યનાં આ અને આવાં બીજાં વચનો જોતાં અને ૧૮૫૩ વર્ષ પહેલાં પંચવટી બહુ થોડું વસેલું હતું, ઘણીખરી ધર્મશાળાઓ છેલ્લાં ૧૮૫૩ ત્રીસ વર્ષમાં બંધાઈ છે, અને સાત આઠ 'સેનીટોરીઅમો'—આરોગ્યભુવનોને તો તેથી બે ઓછાં વર્ષો થયાં છે અને આ મકાનો સાથે જ વસતી વધી છે, આખું વર્ષ મુંબઈના લોકોની હવાફેર માટે કે તીર્થસ્નાનમાં શુભાશુભ પ્રસંગ ઉકેલવા માટે આવળવ થયા કરે એ પણ આધુનિક સ્થિતિ છે; એ બધું વિચારતાં આ સ્થળની યાત્રા સિંહસ્થના વર્ષમાં જ વિશેષ થતી હશે, એમ લાગે છે; બાકી સાધારણ વર્ષોમાં દક્ષિણની યાત્રાએ નીકળનાર નાશિક પણ ઊતરે ખરે. પણ ગોદાવરી-સ્નાનનો ખરો મહિમા તો સિંહસ્થ વર્ષમાં જ (આ સિંહસ્થ વર્ષના વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ 'પ્રસ્થાન' ૧૯૮૮ જેઠ અષાઢ પૃ. ૧૨૯ થી ૧૩૪) અને આ વિશેષ મહિમાને લીધે નાશિકની આસપાસનાં ગામોમાંથી, મુંબઈથી અને દૂરદૂરના કાઠીઆવાડ—ગુજરાત, પંજાબ, મદ્રાસ અને બંગાળાથી પણ ઘણાં માણસો સિંહસ્થમાં ગોદાવરીસ્નાન કરી પુણ્ય મેળવવા નાશિક પહોંચી જાય છે ખરાં; પણ પર્વને દિવસે જ સ્નાન કરવાનો અને તે પણ બને તેટલું બીજા પહેલાં કરવાનો આગ્રહ તો બાવાઓને જ હોય છે. આ કારણથી મુખ્ય પર્વના દિવસ પહેલાં બાવાઓનાં જૂથ ને જૂથ યાત્રાના ધામમાં ડેરા નાખી પડે છે અને પર્વને દિવસે પાણીમાં પહેલાં કૂદી પડવાની એવી ચડસાચડસી કરે છે કે જૂના કાળમાં એમાંથી મારામારી જ નહિ પણ કાપાકાપી થતી. પછી બ્રિટિશ સરકારને લશ્કર રાખી બંદોબસ્ત રાખવો પડતો. સાંભળવા પ્રમાણે સંગીનો આદી ધરી, ધસી આવતાં બાવાઓનાં ટોળાંઓને રોકવાં પડતાં અને હવે તો અમુક અખાડાવાળા પહેલાં નાલ, અમુક તે પછી નાલ એવો ક્રમ બાંધી દીધો છે. જો કે હરદ્વારના કુંભમેળા જોટલો સમય નાશિકમાં કાઢ દિવસ થતો નથી; હરદ્વારના કુંભમેળામાં તો પાંચ લાખ જોટલી મોટી સંખ્યા જનારાઓની થતી હોવાનું કહેવાય છે, અને એ જનારાઓમાંના ઘણા ઝાડાપેશાબ પણ ગંગામાં જ કરે અને એ મળવાળું પાણી તેના પોતાના કે બીજા યાત્રાળુઓના પીવામાં આવવાથી ત્યાં જ કે મેળામાંથી પાછા ફરતાં ગાડીમાં હજારો યાત્રાળુઓ કાલેરાના મોગ થઈને મરણ પામે એ સ્થિતિ વારંવાર નોંધાઈ છે. પણ છેલા કુંભ વખતે તથા તે

* બાવા સાગૌતમી ગંગા દ્વિતીયા જાહ્નવી સ્વતાર્પશ્રવણસદ્વાર્ષિ મુનીરધ્યવગ્રહનં ।

સકુન્દ્રગોદાવરીસ્નાનં સિંહસ્થે ચ મુહસ્તૌ ॥

કુર્લમા દક્ષિણા મોદા.....

ઉદ્ભવ્ય ગૌતમીં ગંગાં લીર્પન્વન્વાનિ સેવતે ।

સિંહસ્થિતે મુરુદૌ સં યાતિ નરકં પ્રુવમ્ ॥

પહેલાંના કુંભ વખતે આરોગ્યની તંયા દાકતરી મદદની સારી ગોઠવણ થઈ હતી, અને સ્થિતિ પણ કાંઈક સુધરી હતી એમ કહી શકાય. છતાં નાશિકમાંયે બંદોબસ્ત તો રાખવો જ પડે છે. નાશિકમાં આવડો મોટો મેળો કે આવી હાથકર સ્થિતિ કદી થઈ નથી; અલગત, કાંઈ પણ મેળો વખતે ચાલે છે તેમ નાશિકમાં પણ કોલેરા ઘણી વાર ફાટી નીકળે છે અને આ વખતે ચે બીક હતી. ખાસ ઇસ્પતાલો ઊભી કરવામાં આવી હતી. મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ પૂરી સાવધાની રાખી હતી. અને ગ્રામજનની પૂનેમ પછી તરત જ બાવાઓમાં ઝાડા થઇને મરણ થયાના એક બે દાખલા પણ બન્યા. પરિણામે 'નાશિકમાં કોલેરા ચાલે છે' એવી વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. મને પણ 'નાશિકમાં તો કોલેરા છે, ત્યાં જશે?' એ રીતે સ્નેહીઓએ મૂંઝવણમાં નાખી દીધો હતો. પણ સત્તાવાળાએ આ અફવાનો લાભ લઇને પર્વસ્નાન થઈ ગયું હોવાથી બાવાઓને તરત વીખાઈ જવાની ફરજ પાડી અને તેથી હવા બગડતી અટકી ગઈ. નાશિક ગયા પછી એમ સાંભળ્યું.

આટલી બધી મોટી સંખ્યામાં બહારથી બાવાઓ આવે તેના ખાવાપીવા-રહેવાનું શું થતું હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પણ બાવાઓને રહેવા માટે ઘરની જરૂર તો હોતી જ નથી, છતાં ટેળામાં ફરનાર બાવાઓ તો કામચલાઉ છાવણી ઊભી કરી દે છે. અને ખાવાપીવા માટે પર્વદિવસ પહેલાં આગળથી અનેક અન્નસત્રો ઊભાં થયા છે. નાગા બાવાઓ તથા ઉદાસી વગેરે શીખ સાધુઓના અખાડાઓ પાસે તો ભગીરે છે અને તેઓ પોતાની બધી વ્યવસ્થા આગળથી કરે છે, એમ સાંભળ્યું છે. બાકીના સાધુઓ માટે રાજ-મહારાજઓ તથા આ પ્રકારની ધર્મલાવનાવાળા શ્રીમંતો તરફથી અનેક અન્નસત્રો પંચવટીમાં તેમ જ ત્ર્યંબકમાં ગ્રામજનો આરંભથી ચાલુ થયા હતાં અને તેમાંનાં કેટલાંક ભાદરવાની પૂર્ણિમા સુધી તો કાંઈ કાંઈ આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી ચાલુ હતાં. પંચવટીમાં ચણા વગેરે મૂકું અન્ન આપનારાં તથા પૂરું બોજન આપનારાં અમુક સત્રો તો બારે માસ ચાલે છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાંક સિદ્ધસ્થ માટે જ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં કાંઈ કાંઈમાં મેળાની ભરતી વખતે આહસો આહસો-હળર હળર મૂર્તિઓ પ્રસાદ લેતી હતી. અને સાધુઓને મિષ્ટાન્નબોજન પણ વારંવાર મળતું.

બાવાઓમાં નાગાબાવાઓની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર હોય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ એના ગુરુઓ જેવા સંન્યાસીઓ તો કાંઈ પરિગ્રહ રાખે નહિ એટલે તેઓ માટે દાનશર, લોકોએ મહિનાનું ત્રણસો ત્રણસો રૂપિયા લાકડું ખરચી બંગલાઓ રાખ્યા હતા. એ બંગલાઓમાં અનેક સંન્યાસીઓ રાતે સૂતા, સવારે તેઓ પંચવટીથી એક બે માઇલ દૂર જઈને મહત્ત્યાગ કરતા, ગોદાવરીમાં સ્નાન કરતા, બપોરે સત્રમાં બોજન લેતા, સાંજે ચારેક વાગે પાછા દૂર દૂર-ન્યાં અમે ફરવા જતા ત્યાં-ખંડરુ જતા અને રાતે બજન-ગાનવાતાં વગેરે આનંદ કરી સમ્ર રહેતા. આ રીતે ત્રણેક મહિના સુધી આ સંન્યાસીઓની દિનચર્યા ચાલી 'દશે. મે' જાતે તેઓની ક્રમશઃ ઘટતી જતી સંખ્યાની આ દિનચર્યા જોઈ હતી.

આ રીતે સિદ્ધસ્થના મેળો વખતે નાશિક ત્ર્યંબકમાં મને બાવાઓ વિષે કાંઈક જાણવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને 'પ્રસ્થાન' ના તંત્રી શ્રી. રામનારાયણલાંબએ સચના કરી એટલે વળી આ વર્ગ વિષે વિશેષ ગિરજાસા પ્રગટી અને અસ્પૃશ્યત્વનથી જે અસ્પૃશ્ય વિગતો મેળવી શક્યો તે 'પ્રસ્થાન'ના વાંચનાર આગળ, આટલે લાંબે વખતે પણ, મૂકું છું.

ત્યાગમાર્ગ ધરો પ્રાચીન છે. લગભગ ગાદસ્થ માર્ગ સાથે જ કે તેથી કંઈક પાછલા કાળમાં ત્યાગમાર્ગ માનવસમાજમાં પ્રગટયો છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. સંહિતાઓમાં નહિ પણ ઉપનિષદોમાં ધર છોડી, ભિક્ષા માર્ગને ગ્રહણ કરનારા ત્યાગીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. બૌદ્ધ કાળમાં અનેક મતના ત્યાગીઓ આ દેશમાં ચારે તરફ પરિવ્રજ્યા કરતા હોવાનું બૌદ્ધ સાહિત્યથી જણાય છે. પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી ત્યાગીઓની જ નહિ પણ ત્યાગીઓના વર્ગોની સંખ્યા પણ વધી હોય એમ લાગે છે. પણ ત્યાગીઓના પ્રાચીન વર્ગોમાંના કેટલાક મધ્યકાળમાં લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે. ત્યારે મધ્યકાળમાં પ્રચલિત વર્ગોમાંના કેટલાક અત્યારે જોવામાં આવતા નથી. વળી ત્યાગીઓના જુદા જુદા વર્ગોની રહેણીકરણી જુદી જુદી જોવામાં આવે છે. આ દેશની આ વસ્તીનો વિગતવાર અભ્યાસ થોડો જ થયો છે. ભિન્ન ભિન્ન ત્યાગી વર્ગોના પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તો તે તે પંથના ઇતિહાસના એક પ્રકરણ તરીકે અથવા સાધુ બાવાઓ સંબંધી મોટા સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં જ શોધે. અહીં તો વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર એક દૃષ્ટિપાતમાત્ર કર્યો છે. વિશેષ અને વિગતવાર અભ્યાસ માટે જુદા જુદા પ્રાન્તમાં આવેલા અખાડાઓમાં ફરવું જોઈએ.

અપૂર્ણ]

દુર્ગાશંકર કેવળારામ શાસ્ત્રી

ધરતીને

તારાં વિશાળ હૃદયે મમ શાન્તિ ભાન
જ્યાં વિશ્વનું સકળ દુઃખ વિરામસ્થાન
ત્યાં હું અનંત શુભ શાન્તિ મહીં ઢળીશ
તારું જ કે મધુર રૂપ બની રહીશ
જેથી દુઃખી વૃષિત કે, મુજ ભાંડું ઠાળે
હું શાન્તિની હૃદયમૂર્તિ બની શકીશ.

તારા વિરામમય અંક મહીં મને લે
જ્યાં દુઃખ કે સુખ કશું નહિ, ફક્ત શાન્તિ
આ પ્રાણ મા સતત કેવળ જંખતો એ
જ્યાં વિશ્વ સર્વ બનતું શુભ એક રંગી.

સ્વપ્નસ્થ

શૌહરની શોધમાં !

: ગઝલ :

- [૧] ધર ગયું, નગર ગયું શૌહરની^૧ શોધમાં; શૌહરની શોધમાં, શૌહરની શોધમાં !
 - નર ગયું, નયન ગયું તેની તલાશમાં, તેની તલાશમાં, તેની તલાશમાં !
- [૨] મેં આંખમાં ન કશ કરી, મેં પાનીએ હીના^૨ ભરી;
 મને ન છાતીએ ધરી તેણે બિછાતમાં, તેણે બિછાતમાં, તેણે બિછાતમાં !
- [૩] નગર નગર વિલા^૩ સમી હું રાન રાનમાં ભમી;
 ને ગોર તુર્જતો^૪ ગમી ગમ્મ હું નાખીના,^૫ ગમ્મ હું નાખીના, ગમ્મ હું નાખીના !
- [૪] મને નહોં મળ્યો પતો,— તું ક્યાંય છે રહ્યો જતો ?
 બેગ્ગન છે, યા છવતો:રૂએ ઝમીનના^૬ રૂએ ઝમીનના, રૂએ ઝમીનના !
- [૫] હું તાહરી બિલાવરી^૭ સીરતની. રહેજ સાવરી,
 લેશે મને નહોં ફરી તારી વિસાલમાં^૮ તારી વિસાલમાં, તારી વિસાલમાં !

* * *

- [૬] તન ગયું, બેગ્ગન ગયું શૌહરની શોધમાં, શૌહરની શોધમાં, શૌહરની શોધમાં;
 પથુ ના મને વતન મળ્યું પતીલની ગોદમાં, પતીલની ગોદમાં, પતીલની ગોદમાં !

—પતીલ

૧ શૌહર, બર્ત્રમાં પતિ અથવા પત્ની બેમાંથી એકે તે એકને માટે ચાલવામાં આવે છે. આ સ્થળે માત્ર પદેલો જ અર્થ બંધબેસતો યશે.

૨ હીના મેંદી

૩ વિલા ફુજથી પીટાએલ.

૪ તુર્જતો કબરો.

૫ નાખીના અંધ.

૬ 'રૂ' એ ઝમીનના ઝમીનના 'રૂ' ઉપર આવેલા માત્ર ગુજરાતી વાક્યરચના પ્રમાણે અન્યથા કરવાનો છે. 'રૂ' = ચંદેરો; પૃથ્વીના ચંદેરો ઉપર આગના સારી ફુનિયા ઉપર.

૭ બિલાવરી વદાલી પ્રાણપ્રિયા (ઉર્દૂમાં 'Beloved' ઉપરથી) પ્રસ્તુત શબ્દને આ લેખક પોતાની ગદ્યોમાં ઘણી જુદી જુદી રીતે ચોસે છે : લેખકે, બિલાવરી, બિલાવરી વગેરે.

૮ વિસાલ મિલન.

ભરત અને શાર્ંગદેવ સંગીતશ્રુતિઓ કેવી માનતા ?

અ વિષય ખરેખર હમણાં અતિશય વાદમૂલક થએલો છે. તેનું કારણ કદાચિત એવું પણ હશે કે આપણા આજના વિદ્વાનોને પાશ્ચાત્ય પંડિતોની નવીન નવીન શોધો જોઈ તે શોધો આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સંગીતલેખકોને અથમથી જ અવગત હતી એમ સિદ્ધ કરી દેખાડવાનો સ્વાભાવિક મોહ થતો હશે. આપણા જૂના લોકોને આગગાડી, તારવંત્રો, ચિના તારના સંદેશ, એરોપ્લેન વગેરેની માહિતી હતી, એવી વાતો કોઈ કોઈ વખતે આપણે સાંભળીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે દીપકથી દીવા થતાં, હિંદોલ રાગથી હિંદોળા હાલતો, માલકોશથી મરેલાં માણસો જીવતાં થતાં વગેરે વાતો જોળા લોકોના મોઢેથી આપણે સાંભળતાં નથી ? પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ સંગીતમાં અપૂર્વ શોધો કરી છે એ કોઈ પણ ના-કબૂલ નહિ કરે. સમ સ્વરોમાંના પરસ્પરના સંબંધો તેમણે ઉત્તમ રીતે કાયમ કરી દેખાડ્યા, એ ખોટું નથી. મેજર કોર્ડ, માઇનોર કોર્ડ, તેમ જ વાદ્યોના તારોના તરેહ તરેહના સૃષ્ટિના નિયંત્રો તેમણે પોતાની નવીન શોધોથી નિર્ણય કરી આજે આપણી સામે મૂક્યા છે. તે બધું જોઈ કોઈ કોઈ નહિ થાય ? પરંતુ એ પણ ભૂલી શકાશે નહિ કે પાશ્ચાત્ય શોધોને આપણાં સિદ્ધાંત રૂપે પ્રાપ્ત થતાં ઘણો સમય ગયો છે. ઉદાહરણાર્થે તેમનું મેજર સ્કેલ જુઓ. તેને આજની રિયલિટીએ પહેંચતાં કેટલો કાળ લાગ્યો ? સારાંશ-કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે ભરત-શાર્ંગદેવની વિચારસરણીનો સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં તે અંકકારોની પછી અસ્તિત્વમાં આવેલાં અંકોમાંનાં વિધાનો એકદમ ભરત-શાર્ંગદેવના અંકોને લાગુ કરવાં એ થોડું ઘણું સાહસભરેલું ગણાય. ઉદાહરણાર્થે પાશ્ચાત્ય દેશોના મેજર ટોન, માઇનોર ટોન અને સેમીટોન એટલે આજના બધા નવાજૂના અંકકારોના અતુચ્છતિક, ત્રિશ્રુતિક અને દ્વિશ્રુતિક સ્વર જ આજેહૂં છે એમ નિઃશંકપણે માનીને આગળ ચાલવું એ કેટલું બધું સાહસભરેલું ગણાશે ? જ્યાં જેટલું સામ્ય સિદ્ધ કરી શકાય ત્યાં તેટલું સ્વીકારવું નહિ, એમ અમારું કહેવું નથી. પરંતુ તે બધું ઉત્તમ શોધના અંતે સિદ્ધ થએલું હોવું જોઈએ. સંગીત પરિવર્તનશીલ છે એ કદી ભૂલવું જોઈએ નહિ.

મેજર, માઇનોર ટોનોનો સંબંધ, હમણાંના આપણા સંગીતપારિજ્ઞતાને પણ તદ્દન સમાધાન કરીને લગાડી શકાશે કે કેમ ? ત્રિશ્રુતિક 'રિ'ની તેણે તારની લંબાઈ કહી તે ખરાબર છે એમ કહી શકાશે કે ? નહિ તો આવડી મોટી ભૂલ તેણે કેમ કરી ? તેને તેમ લાગ્યું એમ કહેવાય તો 'મેજર' અને 'માઇનોર'ની માહિતી એને ન હતી, એમ જ કહેવું પડે. તોપણ 'પારિજ્ઞત' આ 'ભરત રત્નાકર' પછી કેટલાંક શતકો પછી લખાયેલો અંક છે.

ભરત શાર્ંગદેવના વખતનું શુદ્ધ સ્વરસમૂહ 'પારિજ્ઞત'ના વખતમાં ઘણું બદલાય ગયેલું હોવું જોઈએ. તેનો પુરાવો અથમ એમ કહેવાશે કે આજનું આપણું શુદ્ધ સ્વર-

સમક 'અહોબલ'નું નથી. અમુક શુદ્ધ સ્વરસમક નાદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું જ શુદ્ધ છે એમ આપણે કબૂલ કરીએ તોપણ ભરત-શાસ્ત્રીદેવના વખતમાં તે જ હતું એમ કહેવું સાહસભરેલું કહેવાય.

દ્વિશ્રુતિક, ત્રિશ્રુતિક અને ચતુશ્રુતિક એટલે 'સેમી ટોન' 'માઇનોર ટોન' અને 'મેજોર ટોન' એમ સ્વીકારી ભરત-શાસ્ત્રીદેવના અંશોનો નિકાલ કરવો એ અમારે મતે અયોગ્ય જ ગણાશે. તેવા સ્વરો સ્વીકારી તે અંશકારો ગ્રામ, મૂર્છના અને જાતિઓનો ફરો કરવો એટલે એ અંશકારોને સંકટમાં નાખવા જેવું જ થાય. આજ પાંચસો વર્ષથી પ્રચારમાં એક પડેલ ગ્રામ જ છે, એમ બધા અંશકાર કહેતા આવ્યા છે. મૂર્છના અને જાતિનો ભાગ પાછળ પડ્યો છે. આમ છતાં તે અંશકારોને એક બાળુ મૂકી દઈ ત્રિશ્રુતિક 'રિ' અને ત્રિશ્રુતિક 'ધ' અર્થાત્ માઇનોર 'રિ' અને માઇનોર 'ધ' એ સ્વરો મેળવવા માટે ભરત-શાસ્ત્રીદેવને આગળ લાવવા એ અન્યાયી જ ગણાય. વાર એટલું બધું કરવા છતાં આપણને ગાવાનું શું? ભરત શાસ્ત્રીદેવના રાગો બિલકુલ નહિ. મવાય તે તો મુસલમાની ગાયકોએ પ્રચારમાં આણેલા જ રાગો! અને તે પણ તે મુસલમાન ગાયકોને બારીક સ્વરજ્ઞાન નથી એમ ઉપરથી કહીને! બિલટી સુલટી મૂર્છનાઓ કરી કોઈ ટેકાણે જાતિને જ આગળ લાવી પોતાના સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવા એ ટેટલું બધું સાહસ કહેવાય? પાશ્ચાત્યોનું 'મેજોર સ્કેલ' એટલે અમારું 'મધ્યમ' ગ્રામનું શુદ્ધ સમક, 'બિલાવલ' છે એમ સિદ્ધ કરવાનું, પાછલાં પાંચસો વર્ષના અંશકારોને સ્તબ્ધ નહિ-એમ કહેવા જેવું દેખાય છે! પોતાના નવીન મતોને મળતો ભાગ હોય તે લેવો, તેવો ન હોય તે ભરત શાસ્ત્રીદેવના અંશોમાંથી ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ હારચારપદ જ ગણાશે.

હવે ભરત-શાસ્ત્રીદેવ પોતાની શ્રુતિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરતા અને તે ઉપર સ્વરો કેવા સ્થાપતા તે કહેવાની આપોઆપ જ જરૂર પડે છે. તેમ કરતાં આપણે આપણાં નવીન વિધાનો તે લોકો ઉપર ન લાદવાની બખરદારી રાખવી જોઈએ, અને તેમના અંશોમાંના જ ઉતારા લઈ તેનું બાંધાંતર કરીએ એટલે બસ. ભરત-શાસ્ત્રીદેવની શ્રુતિ સ્વરોની વિચારસરણી ઘણીખરી સરખી જ દેખાય છે; તેમણે નિદર્શન થોડી જુદોરીતે આપ્યાં છે એટલું જ. પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થશે કે આ અંશકારો પ્રથમ એક ઉપર બીજી એવી બાવીશ શ્રુતિઓ સિદ્ધ કરી પછી તે ઉપર ચતુશ્રુત્યનુચ્ચતુશ્રુત્ય પદ્ધતિનુસાર પ્રમાણિત નિયમ ઉપરથી મહિતા કે પ્રથમ મોટા સ્વરાંતરો કાયમ કરી પછી તેમની સહાયતાથી વચલી શ્રુતિઓ સ્થાપતા? આ બાબતમાં જે અર્થે તેઓ કંઈ પણ કહેતા નથી અને પ્રથમ શ્રુતિપંક્તિ સિદ્ધ કરી પછી તે ઉપર સ્વરો સ્થાપવા કહે છે તે અર્થે તેમની જ વિચારસરણી આપણે ગ્રાહ્ય માનવી એ ઉચિત ગણાશે. આવી શ્રુતિપંક્તિ શ્રુતિનું કંઈ પણ નિયત પ્રમાણ માની, કરવાની તેમની ફરજ હતી એ સહજ સમજાશે. તેનું પ્રમાણ ભરત જરૂર માનતો હોવો જોઈએ એમ દેખાય છે. કારણ, શ્રુતિ: કિં પ્રમાણં એમ સ્પષ્ટ કરી પછી તે નિદર્શન કહેવાની શરૂઆત કરે છે. તે નિદર્શનને ઉદ્દેશ એવો હોવા જોઈએ કે શ્રુતિ નિયત પ્રમાણની બાવીશ જ છે એમ વાચકને જણાવે આવે. એ ગ્રામોના જુદા જુદા 'પંચમો' વચ્ચેનું જે સ્વરાંતર (Interval) તે જ મારી શ્રુતિનું પ્રમાણ છે એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે. અને તેથી જ 'અન્તર' ને તેણે પ્રમાણ શ્રુતિ કહેલી છે. તે વખતે આ

એ પંચમ અર્થાત્ તે એ 'પંચમ' વચ્ચેનું સ્વરાંતર લોકોમાં પ્રસિદ્ધ હતું એમ 'મતંગ' સ્પષ્ટ જ કહે છે. શાકુંદેવે નિદર્શન માટે બાવીશ તાર પોતાની શ્રુતિવીણા ઉપર બાંધ્યા, પરંતુ તેણે ભરત પ્રમાણે પ્રમાણશ્રુતિ ન સ્વીકારતાં, પહેલા તાર કરતાં ખીજે તાર મનાવુચ્ચઘ્વનિઃ એ પ્રમાણ માન્યું. એમ તેણે કેમ કર્યું એ કહેવું કઠણ છે. કદાચિત્ તેના વખતમાં એ ગ્રામોના લુહા લુહા 'પંચમ' પ્રચારમાં નહિ હોય. આગળ જતાં 'ગ્રામ' એક જ રહ્યો એમ 'કલિનાથ'ની દીકા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભરત અને શાકુંદેવ વચ્ચે હજાર વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. તેટલા અવધિમાં અનેક ફેરફાર થયા હશે. પરંતુ શ્રુતિ અથવા સ્વરોનાં સ્થાનો વીણા ઉપર તારની લંબાઈથી કહેવાનું આ બેમાંના એકને સ્પષ્ટ નહિ. તે પ્રમાણે સ્વયંભૂ સ્વરોનો ઉલ્લેખ તે બેમાંના એકએ પણ કર્યો નથી. 'વાદી' અને 'અવાદી' એ માત્ર બધાના જાણવામાં હતા; તથાપિ વાદી સંવાદી ભાવ તેઓ પોતાના શ્રુતિસ્વરોને જ લગાડતા હોવા બોધ્યે, એ સ્પષ્ટ છે. આ બે અંચકારોની પછી 'તરંગિણી-પારિજત' અથો દેખાવા માંડે છે. પરંતુ તે અંચકારોના વખતે સંગીતમાં અધિક પરિવર્તન થઈ પ્રચારમાં 'ગ્રામ' એક જ રહ્યો હતો, અને ગ્રામમૂર્ચના જાતિની જળ અદૃશ્ય થઇ હતી, એ ઉપર કહેવાયું જ છે. પરિવર્તન થતું એ લોકરુચિ પર અવલંબે છે. પાશ્ચાત્ય શોધોથી આજ કરતાં વિશેષ નવીન પરિવર્તન આગળ જતાં થશે અને થાય તો ખરાબ નહિ, એમ પણ કહીશું. પરંતુ તે 'જૂના અંચકારો જાણતા' એમ કહેવું કદી નહિ શોભે એ અમારું મતવ્ય છે. નવીન શોધો પ્રાચીન અંચકારો ઉપર લાદવાથી તેમના બધા રાગો તેમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ગાવા યોગ્ય કરી દેખાડવા પડશે. અસ્તુ.

હવે ભરતના શ્રુતિ-સ્વરોના વિચાર કરીએ.

ભરતના શ્રુતિઓ અને સ્વરો સમજવા માટે જે તેના અંચમાંના શ્લોકો સદા લક્ષમાં રાખવા ઇષ્ટ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:

પઢ્જશ્વતુ:શ્રુતિર્જેયઃ ઋષભશ્રુતિસ્તથા ।

દ્વિશ્રુતિશ્ચૈવ ગાન્ધારો મધ્યમશ્વતુ:શ્રુતિઃ ॥ ૧ ॥

ચતુ:શ્રુતિઃ પશ્ચમઃ સ્યાદધૈવતશ્રુતિસ્તથા ।

નિષાદો દ્વિશ્રુતિશ્ચૈવ પઢ્જપ્રામે ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

ચતુ:શ્રુતિસ્તુ વિજ્ઞેયો મધ્યમઃ પશ્ચમઃ પુનઃ ।

ત્રિશ્રુતિર્ધૈવતસ્તુ સ્યાચ્ચતુ:શ્રુતિક્તિ એવ ચ ॥ ૩ ॥

નિષાદપઢ્જો વિજ્ઞેયો દ્વિચતુ:શ્રુતિસંભવો ।

ઋષભશ્રુતિશ્ચ સ્યાદગાન્ધારો દ્વિશ્રુતિસ્તથા ॥ ૪ ॥

આમાં કંઇ નવીન નથી.

ચતુશ્વતુશ્વતુશ્ચૈવ પઢ્જમધ્યમપંચમાઃ ।

દ્વે દ્વે નિષાદગાન્ધારો ત્રિશ્ચિર્રૂપમધૈવતૌ ॥

આ નિયમ ભરતને પણ માન્ય હતા એટલું જ આ શ્લોકો ઉપરથી દેખાય છે. તે જ

પ્રમાણે બે ગ્રામોનો બેદ 'પંચમ' ઉપરથી થાય છે. આ નિયમ પણ તેમને માન્ય હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો

પૃજગ્રામઃ પચ્ચમે ચતુર્થશ્રુતિસંસ્થિતે સત્તિ ।

સ્વોપાન્વ્યશ્રુતિસંસ્થેઽસ્મિન્ મધ્યમગ્રામ ઇષ્યતે ॥

આ નિયમ પણ ભરતને સંમત હતો. આપણી અડચણ એવી છે કે આ શ્લોકોથી ભરતના શ્રુતિ-સ્વરોનો ધ્વનિ દૃષ્ટિએ બોધ કેવી રીતે થશે? જે રચનામાં સત્તરમી શ્રુતિ ઉપર પંચમ હોય તે રચના 'પૃજ' ગ્રામ, અને જેમાં તે જ સ્વર સોળમી શ્રુતિ ઉપર હોય તે રચના 'મધ્યમ' ગ્રામ-એટલું જ ભરત કહે છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે તેના વખતમાં પૃજ અને મધ્યમ ગ્રામના શુદ્ધ સ્વરસંસ્કૃત લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતા. અને આ બે ગ્રામોના તે બે બુદ્ધ પંચમ લોકોના જાણવામાં હતા. એટલું જ નહિ પણ આ પંચમોમાંનું જે ધ્વન્યંતર તે એક શ્રુતિનું હતું એ પણ લોકની જાણમાં હતું. અર્થાત્ પૃજ એક વખત કાયમ કરવામાં આવ્યો કે તેને આધારે બે ગ્રામોના તે બે પંચમ શુણી લોકો કાયમ કરી શકતા હતા. ભરત કહે છે :

“ મધ્યમગ્રામે તુ ધ્રુત્યપકૃષ્ટઃ પચ્ચમઃ કાર્યઃ ।

પચ્ચગ્રશ્રુત્યુત્કર્પાદપકર્પાદ્વા યદન્તરં માર્દવાદાયત્વાદ્વા તત્પ્રમાણશ્રુતિઃ ॥

ભાવાર્થઃ—

મધ્યમ ગ્રામનો પંચમ (તાર ઉપર) મેળવવો એટલે પૃજ ગ્રામના પંચમને એક શ્રુતિ નીચે ઉતારવો; અર્થાત્ તે પૃજ ગ્રામના પંચમને એક શ્રુતિ કોમળ કરવો. તે જ પ્રમાણે મધ્યમ ગ્રામના પંચમને પૃજ ગ્રામનો કરવો એટલે તેને એક શ્રુતિ ઉપર ચડાવવો. આ જે એક શ્રુતિ કમતી કરી મધ્યમ ગ્રામનો પંચમ કરવો અથવા મધ્યમ ગ્રામના પંચમને એક શ્રુતિ ચઢાવી પૃજ ગ્રામનો પંચમ કરવો એ જ મારી શ્રુતિનું પ્રમાણ અથવા માપ સમજ લેવું.

આ ઉપરથી એવો ઇસારો થાય છે કે ભરત પણ પોતાની શ્રુતિને એક નિયત પ્રમાણ માને છે. અને આ પ્રમાણની મદદથી તેની શ્રુતિઓ એક ઉપર બીજી એવી સ્થાપવાની છે. એટલે કે કોઈ પણ બે શ્રુતિઓ વચ્ચે આ ધ્વનિપ્રમાણ હોવું નોંધ્યે એમ જ તે કહે છે. આ ઉપરથી ગ્રામીન કાળે શ્રુતિને નિયત પ્રમાણ ન હતું એમ કહેનારા ગ્રંથકારોનું કથન ભરત શાસ્ત્રદેવના ગ્રંથ-મતો સાથે વિરોધગત થશે એ જાણી શકે જ. પરંતુ આ વિચારસરણીથી એ પણ સિદ્ધ થશે કે ભરતની શ્રુતિઓ ધ્વનિદૃષ્ટિએ સમાન હતી. તે બધી ભૌમિતિક પ્રગતિથી (Geometrical Progression) ચઢતી હતી. આજની આપણી તુલનાત્મક અદિહસનપદ્ધતિની ભાષામાં કહીએ તો પૃજ ગ્રામના પંચમની આદિહસનસંખ્યાને મધ્યમ ગ્રામના પંચમની આદિહસનસંખ્યા વડે ભાગવાથી જે ભાગાકાર અથવા 'રેશિયો' આવે તે ભરતની એક શ્રુતિનું માપ અથવા પ્રમાણ હતું એમ ઠરશે. ભરત અર્વાચીન અદિહસન-શાસ્ત્ર જાણતો ન હતો, પરંતુ પોતાની શ્રુતિ સમાન છે અર્થાત્ તે એક નિયતપ્રમાણથી એક ઉપર બીજી એ રીતે સ્થાપવાની છે એ વાચકોને ઉત્તમ રીતે સમજાય એ માટે તેણે એક ઉત્તમ નિદર્શન આપ્યું છે. જેમકે:—

યથા દે વીણે તુલ્યપ્રમાણતંત્ર્યુપવાદન દણ્ડમૂર્ચ્છને પદ્મગ્રામીશ્રિતે કાર્યે । તવો-
રેકતરસ્યાં મધ્યમગ્રામિકો કૃત્વા પંચમસ્યાપકર્ષે શ્રુતિં તામેવ પંચમવશાત્ પદ્મગ્રામિકો
કુર્યાત્ । एवं શ્રુતિજ્ઞકૃષ્ટા ભવતિ ।

ભાવાર્થ:—

બે વીણા એવી લેવી કે જેમાં તારો, ઢાંડી, મૂર્ચ્છના તદ્દન તુલ્ય પ્રમાણવાળાં હોય.
અને તે બંને ઉપર પડ્ડા ગ્રામના સ્વરો સ્થાપવા. તેમ કર્યા પછી તે બેમાંની એક વીણાને
મધ્યમ ગ્રામની કરવી, એટલે તેના ઉપરનો પંચમ એક શ્રુતિ નીચે (મુદ્દ) કરવો. તે
પંચમ પ્રયોગ કરનારનો યોગબીતો છે એમ અંચકાર સમજીને ચાલે છે. ત્યારે હવે એક
પડ્ડા ગ્રામની અને બીજી મધ્યમ ગ્રામની એમ થયું.

હવે પડ્ડા ગ્રામની વીણાને એક બાજુ મૂકી દઈ મધ્યમ ગ્રામની હાથમાં લેવી અને
તે ઉપર જે પંચમ છે તેને પડ્ડા ગ્રામિક વીણાનો (ચતુઃશ્રુતિક) સમજી તે વીણા બધી
પડ્ડા ગ્રામિક કરવી. એટલે કે તે ઉપરના બાકીના બધા સ્વરો એક એક શ્રુતિ ઉતારવા,
અર્થાત્ સા રી ગ મ ઘ ની એ સ્વરો એક એક શ્રુતિ નીચે ઉતારવા; કેમકે તેમ કર્યા
વિના મધ્યમ ગ્રામિક વીણા પડ્ડા ગ્રામિક નહિ થાય. પંચમને તો અડકવાનો જ નથી,
અને તેથીજ અંચકાર કહે છે કે આ પહેલી સારણાથી એક વીણા તે મૂળની બાજુ મૂકી
રાખેલી પડ્ડા ગ્રામિક વીણા કરતાં એક શ્રુતિ નીચે ઉતારેલી દેખાશે. પછી અંચકાર
કહે છે:—

પુનરપિ તદ્દેવાપકર્ષાત્ ગાન્ધારનિવાદવન્તો સ્વરો હ્રતરસ્યાધૈવતર્પમા પ્રવિશત:—

દ્વિશ્રુત્યધિકત્વાત્ ।

ભાવાર્થ:—

આ જ પ્રમાણે પાછી એક વખતે સારણા કરી કે તે સારણા કરેલી વીણા ઉપરના
ગાંધાર અને નિપાદ નામના સ્વરો બાજુ મૂકેલી પડ્ડાગ્રામિક વીણાના ઋષભ અને ધૌવન-
માં પ્રવેશ કરશે. અર્થાત્ આ ગાંધાર અને નિપાદ સ્વરો જ ધ્વનિઓને પડ્ડાગ્રામિક વીણા
ઉપરના ઋષભ અને દૈવત સ્વરો સાથે આબેહૂબ મળશે. એટલે કે પહેલાં જે એક શ્રુતિ
અપદૃષ્ટ વીણા હતી, તેને પડ્ડા ગ્રામિક સમજવી, અને પંચમને પાછો એક શ્રુતિ નીચે
ઉતારી તેને મધ્યમગ્રામિક કરવી. અને આ નવીન મધ્યમ ગ્રામિક વીણાના પંચમને તેમનો
તેમ રહેવા દઈ તેના ઇતર સ્વરો એક એક શ્રુતિ ઉતારી તેને પડ્ડાગ્રામિક કરવી. એમ
કરવાથી આ વીણા તે બાજુ મૂકેલી વીણા કરતાં બે શ્રુતિ નીચે બોલશે. અને તેથી ગાંધાર
અને નિપાદ સ્વરો દૈવત અને ઋષભ કરતાં બે શ્રુતિ અતુકમે ઉચા હોવાથી, આ નવીન સારણાથી
ઋષભ અને દૈવત સ્વરો સાથે અવશ્ય મળશે. એ જ પ્રમાણે પાછી એક સારણા કરવાથી
ઋષભ અને દૈવત સ્વરો પડ્ડાગ્રામિક વીણા ઉપરના પડ્ડા અને પંચમમાં પ્રવેશ કરશે.
અને તે જ પ્રમાણે આગળ વધી એક સારણા વધારે કરવાથી, ચલવીણા તે બાજુ મૂકી-
રાખેલી પડ્ડાગ્રામિક વીણાની દૃષ્ટિએ ચાર શ્રુતિ નીચે બોલશે, અર્થાત્ તે ઉપરના પડ્ડા,
મધ્યમ અને પંચમ એ સ્વરો તે પડ્ડા ગ્રામિક વીણાના નિપાદ, ગાંધાર અને મધ્યમ
સ્વરોમાં પ્રવેશ કરશે અને તે જ અંચકાર કહે છે.

પુનસ્તદ્દેવાપકર્પાદૈવતર્પમાવિતરસ્યાં પંચમપદ્મજૌ પ્રવિશતઃ—ત્રિશ્રુત્યધિકત્વાત્ ।
તદ્વત્પુનરપકૃષ્ટાયાં તસ્યાં પશ્ચમમધ્યમપદ્મજા इतरस्यां मध्यमगांधारनिपादवन्तेषु प्रविक्ष्यन्ति ।
ચતુઃશ્રુત્યધિકત્વાત્ ।

પવંમનેનશ્રુતિનિર્દર્શનેન દ્વૈપ્રામિક્યા દ્વાવિંશતિઃ શ્રુતયઃ પ્રત્યવગંતવ્યાઃ ।

આ સારણુઓ શ્રુતિ અને સ્વરોનાં સ્થાનો કાયમ કરવા માટે કહેલી નથી; શ્રુતિનું પ્રમાણુ પ્રથમ કહ્યા પછી તે પ્રમાણુને આધારે જે બાવીસ શ્રુતિઓ સ્થાપવામાં આવશે તેનાં સ્થાનો બરાબર છે કે કેમ તે તપાસી જોવા માટે આ સારણુઓની યોજના તેણે કરી છે એ હમેશાં લક્ષમાં રાખવાનું છે. આ બધા વિવેચન ઉપરથી એ સહજ સમજાશે કે ભરત પોતાની શ્રુતિઓ સમાન માનતો હતો અને તે સિદ્ધ કરવા માટે જ આ નિર્દર્શન તેણે આપેલું છે. શાકુંદેવ પાંડિતે તે જ નિર્દર્શન વીણા ઉપર બાવીસ તારો બાંધીને આપ્યું એટલો જ ફેર છે. તેને તેમ કરવાનું કારણ કદાચિત્ત એ હશે કે તેના વખતમાં બે મામોના બે પંચમ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નહિ હોય અથવા એમ લાગ્યું હશે કે પહેલો તાર (મન્દ્રતમ) નાદમાં મેળવી બીજો તાર તેના કરતાં જરા ઉંચો (મનાગુંચ્છવ્વનિઃ) મેળવ્યાથી તે બે પંદોમાં વિશિષ્ટ ધ્વન્યંતર આપોઆપ જ ઉત્પન્ન થશે. અને એમ થયું કે તેને જ શ્રુતિ-પ્રમાણુ માની તે પ્રમાણુથી બાકીની શ્રુતિઓ સહજ સ્થાપી શકાશે. તાજો મેળવવા માટે તેણે પથ્થુ ચાર સારણુઓ કહેલી છે. પડજગ્રામિક વીણાને પ્રથમ મધ્યમગ્રામિક કરવી, પછી તે મધ્યમગ્રામિક વીણાને જ છતર સ્વરો એક એક શ્રુતિ ઉતારી પાછી પડજ ગ્રામિક કરવી. આ બધી ભાંજગડ તેણે કુશળતાથી ફેર કરી. તેના વખતમાં મધ્યમ ગ્રામ પ્રચારમાં ન હોવો જોઈએ એમ ધણા વિદ્વાનો માને છે જો તે હોત તો ભરતનું નિર્દર્શન તેણે સહજ સ્વીકાર્યું હોત. શાકુંદેવે બાવીસ તારો (શ્રુતિવાચક) વીણા ઉપર બાંધ્યા છે. તથા તે શ્રુતિઓ યોગ્ય પ્રમાણુથી યોગ્ય રચણે બંધાઈ છે તે જોવા માટે તેને પોતાનું નિર્દર્શન જુદી રીતે કહેવું પડ્યું.

તેણે કહ્યું:—

અધરાધરતીવાસ્તાસ્તજ્જો નાદઃ શ્રુતિર્ભવેત્ ।

વોળાદ્વયે સ્વરાઃસ્થાપ્યાસ્ત્રપદ્મજશ્રુતિઃ ॥

સ્થાપ્યસ્ત્રજ્યાં તુરીયાયામૃપમલ્લિશ્રુતિસ્તતઃ ।

પશ્ચમીતસ્તૃતીયાયાં ગાન્ધારો દ્વિશ્રુતિસ્તતઃ ॥

અષ્ટમીતો દ્વિતીયાયાં મધ્યમોઽથ ચતુઃશ્રુતિઃ ।

દશમીતશ્રુત્યૌ સ્યાત્પશ્ચમોઽથ ચતુઃશ્રુતિઃ ॥

ચતુર્દશીતસ્તુર્યાયાં દૈવતલિશ્રુતિસ્તતઃ ।

અઘાદશ્યાસ્તૃતીયાયાં નિપાદો દ્વિશ્રુતિસ્તતઃ ॥

एकविंशा द्वितीयायां वीणैकाऽत्र ध्रुवा भवेत् ।

चलवीणा द्वितीया तु तस्यां तन्त्रीस्तु सारयेत् ॥

શાસ્ત્રીદેવે પણ ભરત પ્રમાણે જ બે વીણા (તુલ્યપ્રમાણતન્ત્રયુપવાદનદણ્ડમૂર્છને) એવી લેવાનું કહેલું છે. તેમાંની એક ઉપર બાવીસ તારો બાંધી, તે ઉપર શુદ્ધ સપ્તસ્વર સ્થાપી તેને 'ધ્રુવવીણા' કહી બાળુ મૂકી દીધી. બીજી ઉપર સારણીઓ કરવાની હતી તેથી તેને 'ચલવીણા' એવી સંજ્ઞા આપી. બંને ઉપર, પહેલી બે શ્રુતિઓમાંનું મનાયુ-ચાલ્ધનિ-એ ધ્વન્યંતરને પ્રમાણ માનીને, તે પ્રમાણથી બાકીની બધી શ્રુતિઓ તેણે રચી, અને તે જ ધ્વન્યંતર સર્વત્ર છે એ દેખાડવાને

“ स्यान्निरंतरता श्रुत्योर्मध्ये ध्वन्यंतरा श्रुतेः ”

એમ સ્પષ્ટ કર્યું સારણી સંબંધમાં કક્ષિનાથ કહે છે,

“ श्रुतिस्वरेइयत्तापरिज्ञानार्थं चलवीणायां सारणां विदधाति ”

સારણી સમ્પન્નો ખુલાસો કક્ષિનાથે સારો કર્યો છે. તે કહે છે,

“ स्वत्वतन्त्रयुतितात्स्वरात्तत्तद्वृत्तिस्थानात्प्रचाव्य श्रुत्यन्तराणि तंत्रीः प्रापयेत् ” इत्यर्थः .

આ તેની વ્યાખ્યાનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. શાસ્ત્રીદેવની સારણીમાં પણ નાદ :અધિકાંઃ ધિક્ષિતરતો બળ છે. ભરતે પણ તેમ જ કર્યું છે. પ્રથમ 'ધ્રુવ' અને 'ચલ' એ બંને વીણા ઉપર અર્થાત્ પ્રત્યેકના શ્રુતિવાચક તારો ઉપર તેણે શુદ્ધ સપ્તસ્વર આ પ્રમાણે સ્થાપ્યા.

ચોથા તાર ઉપર પડ્ડળ, સાતમા ઉપર ઋષભ, નવમા ઉપર ગાંધાર, તેરમા ઉપર મધ્યમ, સત્તરમા ઉપર પચ્ચમ, વીસમા ઉપર ધૈવત અને બાવીસમા ઉપર નિષાદ અને તે પછી પહેલી સારણી તેણે આ પ્રમાણે કહી છે:

स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेयास्तस्यां सप्तस्वरा बुधैः ।

પ્રત્યેક સ્વર પોતાના ઉપાંત્ય એટલે પાછલા તાર (શ્રુતિ) પર આણવો એટલે આ સારણીથી સાત સ્વરો

ध्रुववीणा स्वरेभ्योऽ स्यां चलायां तेस्वरास्तदा ।

एकश्रुत्यपकृष्टाः स्युः.....

આમ થવાનું જ. તે સ્વરોને તે પ્રમાણે પાછળ લઇ જવાથી સા ત્રીજા ઉપર, રિ છઠ્ઠા ઉપર, ગ આઠમા ઉપર, મ બારમા ઉપર, પ સોળમા ઉપર, ઘ ઓગણીસમા ઉપર અને નિ એકવીસમા ઉપર આ પ્રમાણે આવશે.

આને અનુલક્ષીને જ કક્ષિનાથ કહે છે:

“ते स्वरास्तदा....एकश्रुत्यपकृष्टास्युरिति । अत्र त इति ध्रुवायामिव चतुःश्रुति-कत्वादिलक्षणानां पट्टादीनां परामर्शात् ”

અહીં દેખાઇ આવશે કે ચલવીણા ઉપરના સ્વરો બેકે ધ્રુવવીણાના સ્વરો સાથે

સરખાવતાં બધા એક એક શ્રુતિ ઊતરેલા જણાશે, પરંતુ 'ચલવીણાની દૃષ્ટિએ તે બધા યથાશાસ્ત્ર પડ્જ આમના જ રહેશે એટલે તેમની રચના ચતુશ્ચતુશ્ચતુષ્ઠય એ નિયમ પ્રમાણે રહેશે. પછી શાકુંદેવ કહે છે,

“.....एवमन्याऽपि सारणा ॥

શ્રુતિદ્વયલયાદસ્યાં ચલવીणागतौ गनी
ध्रुववीणोपगतयो रीधयोर्विशतः क्रमात् ॥ ”

અર્થ:—

આ બીજી સારણાથી ચલવીણા ધ્રુવવીણા કરતાં બે શ્રુતિ નીચી મેળવેલી હોવાથી તે ઉપરના ગાંધાર અને નિપાદ એ દ્વિશ્રુતિક સ્વરો ધ્રુવવીણાના ઋષભ અને ધૈવતમાં પ્રવશ કરશે.

કહ્નિનાથ કહે છે.

‘ अस्यां—द्वितीयसारणायां—चलवीणागतौ—स्वस्वोपान्त्यतन्त्रीस्थितौ । गनीगांधार-
निपादौ । ध्रुववीणोपगतयोः ध्रुववीणायां स्वस्वाधारश्रुतिस्थयोः । रीधयो ऋषभधैवतयोः ।
क्रमाद् ऋषभे गांधारः धैवते निपादः । श्रुतिद्वयलयात्—प्रार्तिस्विकश्रुतिद्वयस्य परित्यागाद्
विशतः लीनौ भवतः ।

તે પછી ત્રંચકાર ત્રીજી સારણા કહે છે:

तृतीयस्यां सारणायां विशतः सपयो रीधौ ।

ત્રીજી સારણા ચલવીણા ઉપર કરવાથી તેના ઋષભ અને ધૈવત એ ત્રિશ્રુતિક સ્વરો અનુક્રમે ધ્રુવવીણાના પડ્જ અને પંચમ સ્વરો સાથે એકાકાર થશે. આ પ્રમાણે ચોથી સારણા કરવાથી

निगमेषु चतुर्थ्या तु विंशति समपाः क्रमात् ।

એટલે આ સારણાથી પડ્જ મધ્યમ અને પંચમ એ સ્વરો અનુક્રમે નિપાદ, ગાંધાર અને મધ્યમ એ સ્વરોમાં પ્રવેશ કરશે. અહીં એવો પ્રશ્ન થશે કે આપણી વીણાએ ઉપર પડ્જથી માંડીને આપણે શ્રુતિસ્વરો સ્થાપેલા છે, અર્થાત્ પડ્જની પહેલી શ્રુતિથી માંડી આપણી શરૂઆત છે. ત્યારે પડ્જ ને નિપાદ સાથે તદાકાર કરવાને સ્થાન ક્યાં રહ્યું ? આ પ્રશ્ન ખરેખર માર્મિક છે.

પણ આ જ શંકા મનમાં આણી કહ્નિનાથ પંડિતે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી રાખ્યું છે:

“ ननु चतुर्थसारणायां मन्द्रपङ्क्तस्य निपादे प्रवेश उच्यते । तत्कथमुपपद्यते ।
कार्या मन्द्रतमम्बाना इति पङ्कादिमश्रुतेरारंभात्तत्पूर्वव्यन्यसंभवेनोपांत्यतंत्र्यसंभवात् ।

તથાપિ મન્દસ્વરસપ્તકસ્યાદૃત્તૌ પદ્જનિપાદયોઃ સન્નિધાનાન્નિપાદાધારથતેઃ ઉપા-
ન્યત્વં કર્ણયિત્વા પ્રવેશઃ પર્યવસ્યતિ ઇતિ ઉપપન્નમ્ । ”

આ વિધાન બધાને કબૂલ થવા યોગ્ય છે. આદ્યતિની યોજનાથી અથવા કલ્પનાથી તેમ સહજ કરી શકાશે. એક ઉપર બીજું એમ સમજા આપણે માનીએ છીએ અને પ્રત્યેક સમજમાં બાવીસ શ્રુતિઓ પણ માનીએ છીએ. સારાંશ પડજની પાછળ નિષાદ હોવાનો જ. તેથી પડજ પોતાની પહેલી શ્રુતિથી પાછળ ગયો કે તે નિષાદમાં પ્રવેશ કરવાનો જ. હવે આ સારણાઓથી શી ફલોત્પત્તિ થઈ એ અંકાર કહે છે:

શ્રુતિદ્વાવિંશતાવેવં સારણાનાં ચતુષ્ટયમ્ ।

ધ્રુવા શ્રુતિષુ લોનાયાં હ્યત્તા જાયતે સ્ફુટમ્ ॥

અર્થ:—

આ પ્રમાણે આ સારણાઓથી ચલવીણા ઉપરની બધી બાવીસ શ્રુતિઓ ધ્રુવવીણાની શ્રુતિઓમાં મળી જવાથી શ્રુતિઓની ઇચ્છા સ્પષ્ટ થાય છે. અને ત્યાર પછી ટીકાકાર કહે છે:

ઇત્યમિયત્તયા નિશ્ચિતામ્યઃશ્રુતિમ્યથ્ સ્વરાણાં નિષ્પત્તિમાહ । શ્રુતિમ્યઃ સ્યુઃ

સ્વરાઃ પદ્મજઋષભગન્ધારમધ્યમાઃ ।

પ્રત્યાદિ આ બધો પ્રકાર શ્રુતિનું માપ અથવા પ્રમાણ નિયત હોય તો જ અર્થાત્ તે બધી સરખા માપની હોય તો જ મંભવે એ સહજ સમજાશે. અને તે જ મુદ્દા ઉપર શારંગદેવે આ સારણાનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેમાં બે વાતોએ દેખાડવા માગે છે: (૧) પહેલી એ કે શ્રુતિ નિયત પ્રમાણની માનવી અને (૨) બીજી એ કે એક સમજમાં આવી સમાનશ્રુતિઓ ફક્ત બાવીસ જ સંભવશે. આવી જ વિચારસરણી સોમનાથ પંડિતના 'રાગવિભોધ'માં પણ દૃષ્ટિએ પડે છે.

આ બધા વિવેચન ઉપરથી એ સહજ સિદ્ધ કરી શકાશે કે આપણા અર્વાચીન પંડિતો ભરત અને શારંગદેવના ગ્રંથોના આધારે શ્રુતિઓ ભુદા ભુદા માપની છે, એમ કહેતા હોય તો તે યથાર્થ નહિ ગણાય.

પ્રિયા વધાં⁺

(શુભભંડી)

(૧)

અમે રચ્યું નવીન ગીત
છંદની કમાલ કીધ
શબ્દવ્યંજના, સુરીત
લક્ષણા અનેક લીધ

પ્રિયા રીઝાવવાની પૂર્ણ યુક્તિ એહ લેખતા
અમે ધસ્યા પ્રિયાની પાસ સર્વને ઉવેખતા
પ્રેમની સુસિદ્ધિ માત્ર ગાનમાં જ પેખતા.

(૨)

ગાન તાનના તરંગ
અંગતૂત્યના મરોડ
ચોગમે વહે અલંગ
થાકથી તૂટે કરોડ

ભાલ, ગાલ કેશથી ખરંત બિન્દુ સ્વેદનાં
હુધા તૃષા વણી ભરી રંગે રંગેય વેદના
તથાપિ આશમાં લહો ઉરે લગીર એદ ના.

(૩)

નાચ એ કઢંગને
હશે ? ન વા સૂરો સદા ?
કરી ત્રિભંગ અંગને
ખીજમાં પ્રિયા વધાં

‘ જળ્યું તમેય આમ કાં સદા બરાકતા હશે ?
જરીક જંપ થાય ત્યાં શું જૂમ પાડતા હશે ?
વાંદરાની જેમ ફૂદી ફૂદી ત્રાડતા હશે ? ’

—રામપ્રસાદ શુક્લ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

(અનુવાદ)

[સર ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન-કલકત્તા યુનિવર્સિટીના જૂતપૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક અને અત્યારના આન્ધ્ર યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલરનું નામ માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ પરદેશોમાં પણ પ્રખ્યાત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિસૂર્યનાં કિરણ દેશપરદેશમાં પોતાના જીવન અને લેખન-કવન દ્વારા ફેલાવનાર મહાત્મા ગાંધીજી, ગુરુદેવ રવીંદ્રનાથ ઠાકુરઃ આદિ જે કેટલીક વિભૂતિઓ છે તેમાં સર સર્વપલ્લીનું નામ આગળ તરી આવે છે. *Indian Philosophy* નાં બે પુસ્તકો, *Hindu View of life*, *Reign of Religion in Contemporary Philosophy*, *Heart of Hindunism*, *Kalki*, *Philosophy of Rabindranath Tagore*, *an Idealist View of Life* આદિ પુસ્તકો દ્વારા એક ધીરગંભીર ચિંતક અને તત્ત્વવિદ્ તરીકે એ સુવિખ્યાત છે. માત્ર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો જ નહિ પણ સમસ્ત જગતની તત્ત્વજ્ઞાનની જૂત અને વર્તમાન પ્રણાલીઓનો, તત્ત્વદર્શન પામવાના પ્રયત્નો અને તેનાં પરિણામોનો ઊંડો અભ્યાસ એમણે કરેલો છે. એ અભ્યાસ સાથે એમના પોતાના જીવન અને જગત પ્રત્યેના દષ્ટિબિંદુનો જે સુંદર મેળ જામેલો છે તેનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ આપણને એમનાં પુસ્તકોમાં મળે છે. એ પુસ્તકોની ભાષા સુમધુર, સરલ, પ્રાસાદિક હોવાથી એનું વાચન સ્વાભાવિક રીતે જ મનન અને નિદિધ્યાસનની ચિત્તને પ્રેરણા આપે છે. એક વક્તા તરીકે એમની સુકીર્તિ લગભગ અજોડ છે. ઑક્સફર્ડમાં ૧૯૨૯માં એમણે Hibberts Lectures (જે હાલ *An Idealist View of Life* નામે લંડનની જ્યોર્જ એલન એન્ડ અન્વીન નામની પુસ્તક પ્રકાશન કંપનીએ બહાર પાડ્યાં છે) કેાષ પણ પ્રકારની નોંધ કે નિબંધની મદદ સિવાય આપેલાં ત્યારે ઈર્લેન્ડના મોટા મોટા વિદ્વાનો, વક્તાઓ અને તત્ત્વવિદો એમની તત્ત્વદષ્ટિથી, વાણીની છટાથી, વિચારના પ્રવાહથી, ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વથી મુગ્ધ થયા હતા.

આ વિશ્વવિખ્યાત લેખક, ચિંતક અને વક્તાના *Indian Philosophy* ના પ્રથમ ભાગના નવમા પ્રકરણનો અનુવાદ અહીં આપું છું. મૂળની પ્રતિભા એમાં કેટલે અંશે પ્રતિબિંબિત છે તે તો ગુણ્ય વાચક જાણે; પણ મારે વિશ્વાસ છે કે આજે, જ્યારે ભગવદ્ગીતાના તત્ત્વદર્શનનાં જીવન્તપ્રતીકરૂપ મહાત્મા ગાંધીજી સમસ્ત ભારતના—પણ ખાસ કરીને ગુજરાતના—વર્તમાન અને ભવિષ્યે ઘડે છે ત્યારે, આ અનુવાદને આવકાર મળશે જ.

માત્ર કેટલીક નોંધોને વિસ્તારિત કરવા ઉપરાંત અને ક્વચિત નવી નોંધ ઉમેરવા ઉપરાંત આ અનુવાદ સર્વથા મૂળને જ અનુસરે છે.

૧

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં અન્તર્ગત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિતામાં રચાયેલા ધર્મવિષયક જે ગ્રંથો છે તેમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય છે. વીલીઅમ ફ્રાન્ક હુબ્બર્ડના^૧ મત પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરની અચલિત ભાષાસમૂહમાં સૌથી સુંદર દાર્શનિક ગીતિ-ગ્રંથ જે કોષ્ટ હોય તો તે ગીતાજી જ છે. આ ગ્રંથમાં દર્શન, ધર્મ અને સામાજિક નીતિ સંગ્રહી ઉપદેશ દેવામાં આવ્યો છે. આની સ્મૃતિ-ગ્રંથ તરીકે ગણના થાય છે; શ્રુતિગ્રંથ તરીકે નહિ. અને છતાં, જનતાના મન ઉપર કેટલો પ્રભાવ પડે છે એ જો કોઈ ગ્રંથની ઉપયોગિતા માપવાનું સાધન હોય તો તે ભારતીય ચિન્તન સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા જેવો પ્રભાવશાળી ગ્રંથ ખીજો કોષ્ટ નથી. એનો મુક્તિ-સંદેશ છે અતિ સદૃશ-અતિ સરલ. યજ્ઞદ્વારા દેવતાઓની દયા માત્ર ધનિકો જ ખરીદી શકે, જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિપથે પ્રયાણ માત્ર વિદ્વાનો જ આદરી શકે, પરંતુ ગીતાજી જે ભગવાનની ભક્તિનો માર્ગ બતાવે છે તે તો સર્વ કોષ્ટ પામી શકે છે. ગીતાજીમાં માનવદેહધારી ભગવાનની પાસે કવિ ઉપદેશ અપાવે છે. સમગ્ર માનવજાતિના પ્રતિનિધિરૂપ અર્જુન પ્રત્યે, તેના જીવનની એક અત્યંત કટોકટીભરી પળે, શ્રીભગવાનને ઉપદેશ આપતા કદંબ્યા છે. યુદ્ધક્ષેત્રમાં અર્જુન પ્રવેશ કરે છે: એને ખાતરી છે કે તેનો પક્ષ ન્યાયયુક્ત છે અને તેથી યજ્ઞને યુદ્ધ આપવા તે કટિબદ્ધ છે. પણ તે જ ક્ષણે, ચિત્તની અત્યંત કષ્ટમય અવસ્થામાં તે સદસા કર્તવ્યપરાક્રમ્ય થાય છે. તેની વિચારશક્તિ અંચળ થઈ બિડી છે, તેનું હૃદય આંતરવેદનાથી તૂટું તૂટું થઈ રહ્યું છે, અને એની ચિત્તાવસ્થા “જાણે એક નાનકડું રાત્ર્ય પ્રજ્વલિતોદયી ખળભળી બેઠું હોય તેમ” અસ્થિર થઈ છે. એને વિચાર આવે છે કે નરદત્વા જે પાપ ગણાય તો જેઓ આપણાં રનેહપાત્ર અને પૂજ્ય છે તેમની હત્યા કરવામાં તો વિશેષ પાપ હોવું જોઈએ. જગતનાં દુઃખ અને રક્તસ્રમય જાળજાળજોનો પાર પામી ન શકતા બ્યાકુલચિત્ત માનવનું અન્ધું ઉદાહરણ અર્જુન પૂરું પાડે છે. એણે હજી એના આન્તરજીવન મધ્યે એવી મુદ્દ, આત્મકેન્દ્રિત અંતરદષ્ટિ પ્રાપ્ત નથી કરી કે જે દ્વારા એ પોતાની કામના-વાસનાની અસારતા માત્ર જ નહિ પણ જે બાહ્ય-પ્રકૃતિ એનો સામનો કરી રહી છે એની પ્રકૃત શક્તિ કેટલી છે તે પણ યથાર્થ જોઈ શકે. અર્જુનનો વિષાદ-

૧ એક જર્મન તત્ત્વવિદ્ (૧૮૬૭-૧૮૩૫) કાન્ટ (Kant) ના નૈતિક સિદ્ધાંતમાં સમાયેલી કોરનાને ઓળી કરવાનો એણે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા ચલ કર્યો હતો. જર્મન મહાકવિ ઝાઈકે અને શીલરનો પ્રભાવ એની ઉપર બહુ પડ્યો હતો. આથી-તેમજ ઓકે અવરોધોના એના ઠોંડા અધ્યયનથી-એણે સાંસ્કારિક-કલામય-માનવતાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં. માણસની બધી શક્તિઓ અને લાગણીઓ-અર્થાત્ બુદ્ધિ અને હૃદય-નો સામન્સ્યયુક્ત, સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવો એ માનવ-જીવનનો આદર્શ દેવો જોઈએ એમ એ માનતો હતો. એ ભાષાશાસ્ત્રી પણ હતો. * * * એણે બીલાઈનો જે દૈનિક અનુવાદ વાંચેલો તે ઇ. સ. ૧૮૨૩માં આફગસ્ત વિદ્વદ્ભ્રમ દ્વાન મ્યેનલ (જોન યુનિવર્સિટીના તત્કાલીન સંસ્કૃતના અધ્યાપક) સાથેજે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આ અનુવાદ ખૂબ પ્રજ્ઞાપૂર્વક વાંચી દુઝાંદરે એની ઉપર એક વિસ્ફુટ સમાયોચના લખી અને તેમાં બીલાઈની પ્રશંસા “જગતમાં અંબીરનમ અને સર્વમેષ વસ્તુ” તરીકે કરી છે. એણે એના એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું કે જે ન્યારે તેણે બીલાઈને પહેલીવાર વાંચી ત્યારે વાંચન દરમિયાન તે ખરમાત્મા પ્રત્યે વારંવાર આશ્ચર્યની લાગણી અનુભવતો કે તેની હુપાથી તે આ અદ્ભુત ગ્રંથના તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન કરવા છતી રહેતો.

યોગ કંઈ નૈરાસ્યપૂણ, હતાશ માણસનો એકાદ સામયિક ચિત્તવિકાર નથી; પરંતુ સમયે સમયે માનવ પોતાના અંતરમાં એક પ્રકારનો નિષ્કૃત અવસાદ અનુભવે છે જેને પરિણામે એને સમસ્ત પ્રકૃત જગત અસાર અને ઉદ્દેશહીન દેખાય છે;—અર્જુનનો વિવાદયોગ પણ આ જ લાગણીનો અનુભવ છે. જરૂર હોય તો પ્રાણસમર્પણ કરવા પણ અર્જુન તૈયાર છે. પરંતુ આ અણીની પળે તેનું શું કર્તવ્ય છે તે તે નથી જાણી શકતો. એક પ્રયત્ન પ્રલોભન સમક્ષ તે-ભિન્નો છે અને તેના હૃદયમાં દારુણ દુઃખનું પ્રાબલ્ય જામ્યું છે. તેનો આર્તનાદ છે સહજ, અને છતાં નિતાન્ત મર્મભેદી ! એ સૂચવે છે કે માનવ-જીવન-નાટકનો અર્થ કેવો કરુણ છે ! અને એ આર્તનાદનું સૂચન કેણુ સમજી શકે ?—જે જીવન-નાટ્યના વર્તમાન અભિનયની આરપાર જોઈ શકે તે જ. ગીતાજીના પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનનો જે વિવાદભાવ વર્ણવ્યો છે તેને સ્વભૂતસ્વદ્રષ્ટાઓ આત્માની “અંધાર રાત્રિ” કહે છે અને તે તેની ભિર્ગ ગતિના ઉન્નતિપથનું એક આવશ્યક પગથીઈ છે. આત્મોન્નતિ માર્ગની અન્ય અવસ્થાઓ—ન્યોતિર્દર્શન અને સાક્ષાત્કાર—નું વર્ણન શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુન-સંવાદમાં આગળ ઉપર મળે છે. બીજા અધ્યાયથી દાર્શનિક વિશ્લેષણ શરૂ થાય છે. સારવરતુ જો કંઈ હોય તો તે માણસનો દેહ કે ઇન્દ્રિયસમૂહ નહિ, પણ નિર્વિકારી આત્મા. અહીં અર્જુનના ચિત્તને એક નવીન માર્ગે પ્રયાણ આદરવાની પ્રેરણા મળે છે. કુરુક્ષેત્રની યુદ્ધભૂમિ તે જાણે માનવ-આત્માના ક્રિયાક્ષેત્રનું પ્રતીક અને કૌરવો તે આત્મોન્નતિનો માર્ગ રૂંધનારા વિરોધીઓ. પ્રલોભનોનો સામનો કરી અને ઇન્દ્રિયોને સંયત કરી અર્જુન અપહૃત આત્મ-રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ કરવા ઉચોગ આરંભે છે. પરંતુ ઉન્નતિનો પંથ સ્વાર્થત્યાગ અને સંકટવેદના માર્ગી લે છે. એ કઠોર અભિપરીક્ષા અર્જુન કુટિલ તર્કયુક્તિદારા, મોહક બહાનાં-દારાં ઉઠાવી દેવા મથે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને આ નૈરાસ્યપૂર્ણ વિવાદભાવમાંથી વારે છે: ઇશ્વરની વાણી એને મુક્તિનો સદૈય સુમધુર, મેઘગંભીર સૂરે સંભળાવે છે. આ અગમ્ય માનવ-હૃદય: એમાં આદર્શ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે જામતું દ્વંદ્વ, સ્વાર્થરતતાનું બળ અને કુમતિનો મીઠો લાગતો, મૃદુ, મોહભર્યો વાણીપ્રપંચ: આ સૌનો જીડો પરિચય ગીતાજીનો પ્રથમ અધ્યાય કરાવે છે. જેમ જેમ શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુન સંવાદ આગળ ચાલે છે તેમ તેમ નાટ્યાંશ ઓછો થતો જાય છે. યુદ્ધક્ષેત્રનો કાલાહલ ક્રમેક્રમે શમી જાય છે અને પરમાત્મા અને માનવાત્મા વચ્ચેનું સંભાષણ માત્ર સંભળાય છે. જાણે કે યુદ્ધનો રથ એકાન્ત ધ્યાન-મંદિરમાં પરિવર્તન પામે છે અને સમરભૂમિનો પ્રાન્તદેશ-જ્યાં સમસ્ત જગતના કણરવ શાન્તિમાં પરિણમ્યા છે—પરમેશ્વર-ધ્યાનનું પ્રસસ્ત, પ્રશાન્ત સ્થાન બની ગયો છે !

ગીતાજીનો ઉપદેશ છે ભારતવર્ષના સર્વજનપ્રિય દેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન. તે એકી સાથે દેવે ય છે, માનવે ય છે. એ છે સૌંદર્ય અને પ્રેમના પ્રભુ. તેમના ભક્તો તેમનું સિદ્ધાસન વિદ્યગરાંજની પાંખો ઉપર, કેમળ પુષ્પ-દળ ઉપર, દ્વંકમાં, આ જગતમાં જે કંઈ મુંદર અને આનંદપ્રદ છે તેની ઉપર સ્થાપે છે. પ્રભુ પોતે મનુષ્ય-દેહે અવતરી કેવી અમૃતવાણી દ્વારા પોતાનો પરિચય આપે એની જીવન્ત-જીવન્ત કદપના કવિ કરે છે. શ્રી-કૃષ્ણ પોતાને સ્વભાવ તરીકે ઓળખાવે છે એ કવિની ભાવનાને પ્રાચીન ઉક્તિઓનું સમર્થન છે જ. એક વૈદિક ઉલ્લેખમાં ઇંદ્ર પોતાને સ્વભાવ તરીકે જાહેર કરે છે તેની પાછળ, માનવ-

આત્મા અને પરબ્રહ્મ વચ્ચે જરા પણ ભેદ નથી. એ દાર્શનિક તત્ત્વ વિલસે છે એમ મદ્ધસૂત્ર ૧, ૧, ૩૦ માં ^૧ સ્પષ્ટ થયું છે. ઇંદ્રિય ત્યારે “ મને પૂજો ” એમ કહે છે ત્યારે એ એમ કહેવા માગે છે કે “ જે પરમાત્માને હું પૂજુ ” છું તેને પૂજો. ” ઋષિ વામદેવ “ હું મનુ છું, હું સૂર્ય છું ” એમ જે બોલે છે તેની પાછળ પણ એ જ દાર્શનિક તત્ત્વ દર્શાવાય છે. વળી, ગીતાજ્ઞો ઉપદેશ છે કે વાસના અને ભયથી વિમુક્ત થઈ માનવ ત્યારે જ્ઞાનાગ્નિ દ્વારા પરિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે પરમાત્માની અવસ્થાએ પહોંચે છે, —અર્થાત્ માનવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો વિભેદ ભીડી જાય છે. ગીતાજ્ઞના શ્રીકૃષ્ણ એટલે સાન્ન માનવાત્મા મધ્યે અનન્ત પરમાત્મા: માનવ-હૃદયસ્થ પરમેશ્વર, જે દેહનાં રક્તમાંસ અને ઇન્દ્રિયસમૂહના આવરણથી સમાવૃત્ત છે.

ગીતાજ્ઞો સંદેશ સર્વજનીન અર્થાત્ સૌ કોઈને માટે છે. પ્રચલિત હિંદુ ધર્મનો દાર્શનિક પાયો ગીતાજ્ઞ જ છે. એના કવિમાં ગંભીર જ્ઞાનસંસ્કાર છે અને ધર્મની બાબતોમાં દીકાવૃત્તિ કરતાં ઔદાર્ય વિશેષ છે. એ કોઈ એકાદ પંથપ્રચારની ચળવળ લઈ નથી બેસા, કોઈ ખાસ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ આગળ ભાવણ નથી આપતા કે કોઈ દાર્શનિક મત સ્થાપતા નથી—પરંતુ સૌ કોઈને માટે પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો પંથ એ ખુલ્લો કરે છે. ઇશ્વરોપાસનાની બધી પ્રણાલીઓ તરફ એને સમભાવ છે, અને તેથી તો હિંદુ ધર્મના રહસ્યનું વિવરણ કરવા જ કોઈ સંપૂર્ણ યોગ્ય હોય તો તે જ છે. કારણ, હિંદુધર્મ સંસ્કૃતિની સમગ્રતાને ઊત્તરિણ કરવાની ના પાડે છે. પરાયાં ચિન્તન કે પૂજાપ્રણાલી તરફ ગીતાકારને નથી અનાદર, નથી અનાસ્થા.^૨ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ આપણાં હૃદયને સ્પર્શ કરે છે તે માત્ર તેના ચિન્તનપ્રાબલ્ય કે બહુતત્ત્વદર્શનની ભગ્યતાને લીધે એમ નહિ. ઇશ્વરભક્તિ માટેના તેના જ્વલન્ત આગ્રહ અને આધ્યાત્મિક ભાવના ક્રમનીય માધુર્ય—દ્વારા ગીતાજ્ઞો સંદેશ આપણા હૃદયમાં ચિરન્તન કેન્દ્રસ્થાન પામે છે—જો કે આધ્યાત્મિક ભક્તિના વિકાસ માટે અને અમાનુષી પૂજાપ્રણાલીઓ બંધ કરાવામાં ગીતાજ્ઞના સંદેશો, ઓછો ભાગ નથી ભજવ્યો, છતાં એનું દર્શિર્બિંદુ ખંડાત્મક ન હોવાને લીધે કોઈ કોઈ અર્થહીન પૂજાપ્રણાલિકા રહી ગઈ હોય તો તે અસંભવ નથી.

ગીતાજ્ઞની તત્ત્વચર્ચાનો સર સ્વસિદ્ધાંત ઉપરની અવિસંવાદિત શ્રદ્ધાથી ભરપૂર છે. ગીતાજ્ઞના કવિને પોતાને વિશે ભ્રમ કે પ્રમાદની શંકા છે જ નહિ. તત્ત્વને જે પ્રકારે એ જુએ છે તે પ્રકારે તે વર્ણવે છે; અને તેમની તત્ત્વદષ્ટિ બહુઆયી, સર્વગ્રાહી અને તત્ત્વોપદેશ શુક્તિદાયક છે જ એ વિશે એમને પોતાને દૃઢ વિશ્વાસ છે. “ ગીતાજ્ઞમાં એક ઋષિ પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનાં ઉત્સાહ અને પૂર્ણતાથી ઉપદેશો છે, નહિ કે કોઈ સંપ્રદાયાનુયાયી

^૧ શાઘ્રદષ્ટ્યા લ્પદેશો વામદેવવચ્ચ ॥ આ ઉપરનું શાંકરભાષ્ય પણ જુઓ.

^૨ જુઓ: ધીનદ્ ભગવદ્ગીતા ૩,૨૯: પ્રજ્ઞતેર્ગુણસંમૂહા: સજ્જંતે ગુણર્ક્મસુ । તાનદૃક્તસ્તવિદો મંદાન્દસ્તવિપ્ર વિચાલયંત્ ॥

પ્રકૃતિના ગુણોથી સંમોહ પામેલા ગુણોનાં કામોમાં આસક્ત રહે છે. આ અજ્ઞાની મંદબુદ્ધિ લોકોને જ્ઞાનીઓએ અસ્થિર ન કરવા જોઈએ.

તત્ત્વાભ્યાસીને નિયત પ્રણાલી પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્ મતચર્ચા કરતો હોય અને અંતે પોતાના સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને નિયમબદ્ધ વિચારશ્રેણિથી સાચા ઠેરવતો હોય.”^૧ દાર્શનિક મતવૈશિષ્ટ્ય અને સ્વભાવસિદ્ધ કવિ-પ્રતિભા એ બેની વચ્ચે ગીતાજીનું સ્થાન છે. ઉપનિષદમાં જે ગૂઢ વ્યંગ્યાર્થનો અવિરત ધોધ આપણને મળ્યા કરે છે તે તો ગીતાજીમાં નથી મળતો. પણ તેનું કારણ એ છે કે જીવનની વિકટ સમસ્યાનું સુદ્ધિદાયક સમાધાન શોધવું એ જ ગીતાજીનો અભિપ્રેત આદર્શ છે. ચિત્તની વ્યાકુળતાથી અને વિવેકશક્તિને આઘાત લાગ્યો હોવાથી જે વિષમ અવસ્થા ઊભી થઈ છે તેનો પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છામાં ગીતાજીની ઉત્પત્તિનું બીજ સમાયેલું છે.

ગીતાજીના ઉપદેશના પ્રધાન તત્ત્વ અને ઉપનિષદોના દાર્શનિક દૃષ્ટિબિંદુ વચ્ચે સામંજસ્ય છે; કેવળ ધર્માચરણની વ્યાખ્યતમાં ગીતાજીનો ઉપદેશ વિશેષ પ્રબલ છે. ઉપનિષદની સૂક્ષ્મ વિચાર-ક્રિયા માનવચિત્તની સર્વાંશે તૃપ્તિ કરી શકતી નથી; આથી માનવજીવનની વિકટ સમસ્યાઓ ઉકેલવાના અન્ય યત્નોમાં ધર્મરોપાસનાના રંગો વિશેષ પૂરાયા છે. ગીતા-કારને લાગ્યું કે માનવમાત્ર “ચુષ્ક ન્યાય અને તર્ક સાથે જ સારી જીંદગી સ્નેહ બાંધી શકે નહિ. આથી, જો કે તેમણે ઉપનિષદોનો આધાર લીધો ખરો તોપણ તેમાં જે ધર્મતત્ત્વો પ્રચ્છન્ન હતાં તેને પ્રકાશિત કર્યાં એ ધર્મતત્ત્વો સાથે ગીતાકારે જનતાને પ્રિય એવી પૌરાણિક કથાઓ અને લોકભોગ્ય કલ્પનાના રંગ મેળવી તેમાં વ્યવસ્થા આણી, તેમાં પ્રાણસંચાર કર્યો.

૨

ગીતાજીનો સમય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સમય-નિર્ધારણ સંબંધી ચોક્કસ નિર્ણય પર આવવું સહેલ નથી. કેટલાકને એવો પણ સંદેહ થાય છે કે ગીતાજીને મહાભારતમાં પરવર્તી સમયે કોઈએ પ્રક્ષિપ્ત કરી દીધી હશે. દલબોયર્સ્ બ્હીલરનો^૨ મત એવો છે કે “યુદ્ધારંભને પ્રથમ દિવસે પ્રથમ પહોરે જ ન્યારે ઉભય પક્ષની સેના રણક્ષેત્રમાં સામસામી ખડી થઈ છે અને શસ્ત્ર-સંપાત શરૂ થવાની તૈયારીમાં છે સારે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન યુદ્ધભૂમિ ઉપર જ આત્માને મુક્તિદાયક કરાવે એવી લક્ષિતના વિવિધ પ્રકારો ઉપર મુદીર્ષ, દાર્શનિક આલોચનાત્મક સંવાદ ચલાવ્યે રાખે એ અસ્વાભાવિક છે.” તેજંગવ જે કે આ મતને સંપૂર્ણપણે નક્કી સ્વીકારતા તોપણ એનો અંશતઃ પક્ષપાત તો તે કરે છે જ, અને વળી વિશેષમાં જણાવે છે કે ગીતાજી એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે; પણ મહાભારતકારે પોતાના જ પ્રયોજન સાર એને મહાભારતના અંગ તરીકે ઉપયોગમાં લઈ લીધો છે. મહાયુદ્ધના પ્રારંભમાં જ આ પ્રકારની દાર્શનિક આલોચના એટલી બધી ‘સુસંગત કે સમીચીન’ નથી જણાતી એ જરૂર સાચું, પરંતુ એ પણ એટલું જ સાચું છે, કે યુદ્ધારંભ જેવા કટોકટીભર્યા મુહૂર્તે જ ચિત્તનશીલ

૧. Indian Antiquary, ૧૯૧૮, પાન ૩. Garbo's Introduction to the Bhagvad Gita.

૨. History of India Vol. ૧, ૨૯૩

૩. The Bhagvad Gita with the Sanatsnjatiya and The Anugita (The Sacred Books of the East Vol. ૮): Introduction: પાન ૫-૬

વ્યક્તિના ચિંતમાં જીવન અને જગતના આત્મનિતક હેતુ વિષે વિચારતાપણ-હૃદયમંથન થઈ શકે છે. કેવળ એવે મુદ્દતે જ અધ્યાત્મતત્ત્વ-વિવિષ્ણુના ચિંતને એક એવો આંચકો લાગે છે કે જે દુર્ગમ વિષયવર્ગનું આવરણ બેદી આન્તર-રાજ્યમાં વિલસતા આત્મતત્ત્વનો સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરવા અત્યંત આવશ્યક છે. એટલે એ શક્ય છે કે અર્જુનને તેના સખા શ્રીકૃષ્ણ જે સકલ મર્મદર્શી ઉપદેશ આપેલા તેને મહાભારતકારે પોતાના ગ્રંથમાં સાતસો શ્લોકમાં નિબદ્ધ કરી લીધો. ન્યારે ન્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોને વિસ્તારથી સુરપટ્ટ કરવા મહાભારતકાર સમુત્સુક રહેતા; અને પ્રસ્તુત પ્રસંગે એવી તક એ ચૂક્યા નહિ.

મહાભારતમાં જ ભગવદ્ગીતા સંબંધી વિશેષ ઉદ્દેશો મળી આવે છે, જે રૂપે મૂલ્ય છે કે મહાભારતની મૂળ રચના થઇ ત્યારથી જ ગીતાજીને તેના એક વિશિષ્ટ અંગ-રૂપે ગણવામાં આવી છે.^૧ ગીતાજી અને મહાભારતની લેખનશૈલીમાંથી પણ એ બંને એક જ મહાગ્રંથના ભાગ છે-એમ સુરપટ્ટ તરીકે આવે છે.^૨ અન્યાન્ય દર્શનશાસ્ત્ર અને ધર્મમત ઉપર પણ બંને મુખ્યત્વે એકમત છે. બંને ગ્રંથોમાં અકર્મ કરતાં કર્મ ધૃષ્ટતર ગણ્યું છે^૩ વૈદિક યજ્ઞ સંબંધી,^૪ ઋષિક્રમના વર્ણન સંબંધી,^૫-ત્રિગુણ ઉપરના સાંખ્ય-મતના વિવરણ સંબંધી,^૬ પતંજલિના યોગમત ગ્રંથોમાંથી,^૭ અને વિશ્વરૂપદર્શન સંબંધી^૮ બંનેનું દર્શિબિદુ થોડે ધણે અંશે એક જ છે. વળી સાંપ્રદાયિક વિરોધી તત્ત્વોનું સમાધાન કરવાની ગીતાજીની પદ્ધતિ મહાભારતની પદ્ધતિ કરતાં કંઈ ખાસ જુદી તરીકે આવે છે એમ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી જ.

પરંતુ, ભગવદ્ગીતાનો મહાભારતના એક વિશિષ્ટ અંશ તરીકે સ્વીકાર કરવાથી પણ તેના સમયનિર્ધારણ સંબંધી આપણે તદ્દન ચોક્કસ અનુમાન બાંધી શકતા નથી; કારણ કે, વિભિન્ન સમયની વિભિન્ન રચનાઓનો મહાભારતમાં સમાવેશ છે. તેલંગ પોતાના ભગવદ્ગીતા નામક પુસ્તકના વિદ્વાત્ભર્યા પ્રવેશકમાં, ગીતાજીની ઉપદેશવસ્તુની સાધારણ પ્રકૃતિ, તેની આર્થ શૈલી, જન્દ-રચના તથા અન્યાન્ય આન્તર-ઉદ્દેશો સંબંધી આલોચના કરી એ મત ઉપર આવે છે કે ગીતાજી ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી પહેલાં રચાયેલો હોવી જોઈએ. મર. રા. ગો. ભાણુકરકર માને છે કે ગીતાજીનો રચનાસમય ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદી પછીનો તો ન જ હોઇ શકે. ગાળે (એક જર્મન અધ્યાપક) આદિગીતા માટે

૧. આદિપર્વ ૨,૬૬; ૧,૧૭૯; ૨,૨૪૭.

૨. તિલક: ગીતારહસ્ય, પરિશિષ્ટ; અને હુપર્યુક્ત The Sacred Books of the East Vol. ૮. Introduction.

૩. શુઓ મગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૩ (કર્મયોગ), અને વનપર્વ ૪૨.

૪. શુઓ શાન્તિપર્વ ૨૬૭, વિશેષમાં શુઓ મનુસ્મૃતિ ૩.

૫. મગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૭ અને ૮; શાન્તિપર્વ ૨૩૧.

૬. મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૪ અને ૧૫; અશ્વમેધપર્વ ૩૬-૩૮; શાન્તિપર્વ ૨૮૫ અને ૩૦૦-૩૧૧.

૭. મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૬; અને શાન્તિપર્વ ૨૩૮ અને ૩૦૦.

૮. મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૧; ઉદ્યોગપર્વ ૧૭૦; અશ્વમેધપર્વ ૫૫; શાન્તિપર્વ ૩૩૬; અને વનપર્વ ૬૯.

ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ અને આધુનિક ગીતા અર્થાત્ ગીતાજ્ઞના પ્રચલિત રૂપ માટે ઇ. સ. ૨૦૦ નો સમય નિર્ણીત કરે છે. શ્રી શંકરાચાર્યે (ઈ. સ. ની નવમી સદીમાં) ગીતાજ્ઞ ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે અને મહાકવિ કાલિદાસને ગીતાજ્ઞનું જ્ઞાન હતું. ‘રઘુવંશ’ની એક કહી ગીતાજ્ઞના એક શ્લોકને અનુરૂપ છે.^૧ જાણીતું ગીતાજ્ઞનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આ બંને મહાકવિઓ અનુક્રમે ઇ. સ. ની પાંચમી અને સાતમી સદીમાં થઈ ગયા. કેટલાંક પુરાણો (ઈ. સ. ની બીજી સદી)માં ભગવદ્ગીતાની પ્રણાલી અનુસાર રચાએલી અનેક ગીતા, મળી આવે છે. ભાસ કવિ રચિત “કર્ણભાર” નાટકમાં એક શ્લોકમાં ગીતાજ્ઞના જ શ્લોકનો પ્રતિધ્વનિર સંભળાય છે. ભાસ કવિ કેટલાકને મતે ઇ. સ. ની બીજી સદીમાં, બીજા કેટલાકને મતે ચોથી સદીમાં થઈ ગયો, એને ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં પણ કોઈ કોઈ મૂકે છે. બોધાયન પ્રણીત “ગૃહ્યસૂત્ર”માં વાસુદેવની ઉપાસનાના ઉલ્લેખો છે અને તેમાં ભગવાનને મુખે જે એક શ્લોક જોવાનો છે તે ગીતાજ્ઞમાંથી જ ઉદ્ભૂત હોય એમ જણાય છે.^૩ આ જ વસ્તુ તત્પ્રણીત “પિતૃમેષ સૂત્ર”ને લાગુ પડે છે. જે આપ-સ્તમ્બને ઇ. સ. પૂ. ત્રીજી સદીમાં મૂકવામાં આવેલ - તો પછી બોધાયન એક કે બે સદી એની અગાઉ થઈ ગયો એ સુવિદિત છે. મને લાગે છે કે જે ભગવદ્ગીતાના સમય માટે ઇ. સ. પૂ. પાંચમી સદીનો આપણે સ્વીકાર કરીએ તો તેમાં જલ હોવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે.^૪

૩

અન્ય દર્શનો સાથે ગીતાજ્ઞનો સંબંધ

ગીતાકાર ઉપર તત્કાલીન પ્રાયઃ સર્વ દાર્શનિક મતોનો પ્રભાવ પડ્યો હતો; પોતાની આબુખાબુ અહીંતહીં વેરાયેલાં ધર્મમતકિરણોને ગીતાકારે ગીતાજ્ઞમાં કેન્દ્રીભૂત કર્યાં છે. એક તરફ ગીતાજ્ઞ અને બીજી તરફ વેદ, ઉપનિષદ, બૌદ્ધ ધર્મ, ભાગવત ધર્મ અને મૌખ્ય-યોગ-તત્ત્વઃ એમની વચ્ચે પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે એનો નિર્ણય કરવો એ હવે આપણે માટે આવશ્યક છે.

વેદના પ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર ગીતાજ્ઞએ કદી કર્યો જ નથી. અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ અધિકારવાળા લોકો માટે વૈદિક યજ્ઞાદિની ઉપયોગિતા છે જ એમ ગીતાકાર માને છે. ગીતાજ્ઞના મત પ્રમાણે, વેદના વિધિ-નિધેધનું પાલન ન કરવાથી માનવ પૃથ્વીતા ન પથ્ય

૧. ૧૦, ૩૧:   ઇનવાપ્તમવાપ્યં ન તે કિચન વિયતે ।
                            લોકાનુમદઃ ઈવંકો હેતુસ્તે જન્મકર્મણોઃ ॥

સરખાવો મ. ગી. ૩, ૨૨.

૨. હતોડપિ ભમતે સ્વર્ગ જિત્વા તુ ભમતે યજઃ । સરખાવો મગવર્દીતા ૨, ૩૭:
                            હતો વા ગ્રાપ્તસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષયતે મહીમ ॥...

૩. ૨, ૨૨, ૨૬. સરખાવો મ. ગી. ૯, ૨૬.

૪. The Sacred Books of the East Vol ૨: Introduction પાન ૪૩; સરખાવો Vol. ૧૪ પાન ૪૩.

૫. જે ધર્મસૂત્રોના ઉલ્લેખોને પ્રક્ષિપ્ત ગણીએ તો ગીતાજ્ઞને ઇ. સ. પૂ. ત્રીજી કે બીજી સદીમાં મૂકવી જોઈએ.

પામે. પરંતુ કર્મફળની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ વૈદિક યજ્ઞયાગ થવા જોઈએ. ”^૧ વેદોક્ત કર્મ કરતાં કરતાં કર્મચોગી એક એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે કે જે અવસ્થાએ તેને માટે કર્મનું દરે વિશિષ્ટ પ્રયોજન રહેતું નથી; બલકે કર્મ ત્યારે મુક્તિ-પથે વિદ્યરૂપ પણ નીવડે. વૈદિક દેવતાઓના અત્યંત માનનીય સ્થાન વિશે ગીતાજીમાં ખાસ ભાર નથી મૂકવામાં આવ્યો. વૈદિક યજ્ઞાનુષ્ઠાનદ્વારા શક્તિ અને સંપત્તિનો લાભ થાય એ ખરું, પણ તે દ્વારા માનવ સીધો મુક્તિલાભ ન પામે. આત્માની ઉપસન્નિધિ થાય તો જ મુક્તિ મળી શકે. અને જ્યારે મુક્તિ-મંત્રનું જ્ઞાન આપણને થાય ત્યારે વૈદિક યજ્ઞયાગાનુષ્ઠાનની જરૂરીઆત ન રહે.^૨

જે દાર્શનિક ભૂમિકા ઉપર ગીતાજી પ્રતિષ્ઠિત છે તે ઉપનિષદોમાંથી લેવામાં આવી છે. અનેક શ્લોકો ઉપનિષદ અને ગીતાજી-બંનેની સહીઆરી સંપત્તિરૂપ છે.^૩ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ ઉપરની, ક્ષર અને અક્ષર ઉપરની વિચારશ્રેણીનું મૂળ ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે. ધ્વજતત્ત્વના વર્ણનનો મૂળ આધાર પણ એ જ છે. ઉપનિષદમાં જે ઉપાસના-પ્રણાલી દર્શાવી છે તેનો સીધો વિકાસ ગીતાજીના ભક્તિયોગમાં થયો છે. પરમેશ્વરની ભક્તિ સંસારની

૧ જુઓ મગવદ્ગીતા ૧૭, ૧૨.

૨ મગવદ્ગીતા ૨, ૪૨-૪૫:

ચામિમાં પુષ્પિતાં ઘાંચં પ્રવદંત્યવિપચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

કામાત્મનઃ સ્વાર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં મોર્ગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥

મોર્ગૈશ્વર્યપ્રસવતાનાં તત્યાપહતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયારિકા શુદ્ધિઃ સમાધીં ન વિધીયતે ॥

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો મવાર્જુન ।

નિર્દ્વંદ્વો નિલ્પસલ્પસ્યો નિર્ચોગક્ષેમ ભાત્મવાન્ ॥

અજ્ઞાની વેદિયા, ‘આ શિવાય બીજું કંઈ નથી’ એવું જોલનારા, કામનાવાળા, સ્વર્ગને પ્રેષ માનનારા, જન્મમરણરૂપી કર્મનાં ફળો દેનારી, ભોગ અને ઐશ્વર્ય મેળવવાને માટે કરવાનાં કર્મોનાં વર્ણનથી બરેલો ત્રાણી મલાવી મલાવીને જોયે છે; ભોગ અને ઐશ્વર્યને વિશે આસક્ત થયેલા તેમની તે બુદ્ધિ મરાઈ જાય છે; તેમની બુદ્ધિ તથી નિશ્ચયવાળી હોતી અને નથી સમાધિને વિશે તે સ્થિર થઈ શકતી. (૪૨-૪૩-૪૪)

નોંધ: યોગવાદની વિરુદ્ધ કર્મકાંડ અથવા વેદવાદનું વર્ણન ઉપદ્રા ત્રણ શ્લોકમાં આવ્યું. કર્મકાંડ અથવા વેદવાદ એટલે ક્ષેત્ર ઉપનિષદવાદ મથનારી અસંખ્ય ક્રિયાઓ. આ ક્રિયાઓ વેદના રહસ્યથી, વેદાન્તથી અલગ અને અલપ પરિણામવાળી હોવાથી નિરર્થક છે.

દે. અર્જુન, જે તખ્ત શુભો વેદનો વિષય છે તેમનાથી તું અલિપ્ત રહે. સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી છુટો થા, નિલ સત્ય વસ્તુ વિશે સ્થિત રહે. કંઈ વસ્તુ મેળવવા સાધવવાની ભાંજગડમાંથી મુક્ત રહે. આત્મપરાયણ થા. (૪૫)

[અનુવાદ અને નોંધ મહાત્માજીના

સરખાવો ૯, ૨૦-૨૧.

‘અનાસક્તિ યોગ’ પાન ૧૯-૨૦ માંથી ૪-૫.]

૩ મ. ગી. ૨, ૨૯ અને કટોપનિષદ ૨, ૭; મ. ગી. ૨, ૨૦; ૮, ૧૧ અને કટોપ. ૨, ૧૬; ૨, ૧૫; મ. ગી. ૩, ૪૨ અને કટોપ. ૩, ૧૦; મ. ગી. ૬, ૧૧ અને શ્વેત. ઉપ. ૨, ૧૦; મ. ગી. ૬, ૧૨ અને શ્વેત. ઉપ. ૨, ૮.

અન્ય સમસ્ત વસ્તુનું સમર્પણ માગી લે છે. “ જ્યારે અમને આત્માની પ્રાપ્તિ થઇ છે ત્યારે અમારે પુત્રવિતાદિનું શું પ્રયોજન છે ?”^૧ પરમેશ્વરની ભક્તિ, ઇન્દ્રિયવિન્યય, પરમ શાન્તિ-પરમ આનંદ-મય સ્થિતિ: આ સર્વ તત્ત્વાલોચનાથી તત્કાલીન ભારતીય વાતાવરણ મધ્યમથી રહેતું.

ઉપનિષદોમાં પણ નિષ્કામ કર્મનો મહિમા ગાયો છે,^૨ ચિત્ત વિશુદ્ધ ઉચ્ચતા પામે ત્યારે કર્મફળની સ્પૃહા નિવૃત્ત થાય એમ ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.^૩ ગીતાજીમાં ઉપનિષદોનાં ધર્મકર્મવિષયક તત્ત્વોનો એવો સુબોધ વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી પુરોગામી ચિંતકોનાં ચિન્તન ટંકાઈ નથી જતાં. આ સંસારની સમસ્યાનો ઉપયુક્ત અને મદિમાન્વિત ઉકેલ સંસારાતીત, નિર્વિકારી, ઉર્મિવિહીન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ છે એ સાચું;—પણ એ ઉકેલ છે અહુ શુદ્ધ અને નીરસ: જીવનનું પરિવર્તન કરવાની શક્તિ કે આકર્ષકતા એમાં નથી. તત્કાલ-પ્રચલિત ભાગવતધર્મના પ્રભાવથી ગીતાકારે ઉપનિષદના નિર્ગુણ બ્રહ્મ-તત્ત્વને જ્વલન્ત ભાવ આપ્યો છે, જે દ્વારા તેનો પ્રવેશ સર્વ પ્રકારના લોકોમાં થઇ શક્યો છે. તેમણે નિર્ગુણ બ્રહ્મને સંશુભ પરમેશ્વરનું રૂપ આપ્યું છે અને તેનો શિવ, વિષ્ણુ વગેરે જીદાં જીદાં નામે લોકોમાં પ્રચાર કર્યો છે. અને તેમ છતાં ગીતાકાર જાણે છે કે તે કોઇ નવીન ધર્મ—નવીન વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતા નથી; તે કેવળ મૃત જૂતકાળને પ્રાણ-સંચારદ્વારા પુનર્જીવન અર્પે છે. “ આ અવિનાશી યોગ મેં વિવસ્વાનને કહ્યો. તેણે મનુને અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો. ” અને તે જ પુરાતન યોગરહસ્ય હવે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સમક્ષ ખુલ્લું કરે છે.^૪ ગીતાજીના આ શ્લોક ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ગીતાજીનો ઉપદેશ તે એ જ પ્રાચીન તત્ત્વગાથા છે જેનો બોધ ઋષિ વિશ્વામિત્ર, ગાયત્રીમંત્રના દષ્ટા, ઋગ્વેદના તૃતીય મંડળના ઋષિ, રામ, કૃષ્ણ, ગૌતમજી અને અન્યાન્ય સૂર્યવંશીય રાજર્ષિઓ દઇ ગયા છે. પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે જે સમાપ્તિસૂચક વાક્ય આપ્યું છે તેમાંથી જણાય છે કે ગીતાજીનું પૂરું નામ “ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ ” છે. ગીતાજી અને ઉપનિષદ વચ્ચેનો સંબંધ કેવો હતો તે ચિરપ્રચલિત નિમ્નલિખિત શ્લોક ઉપરથી પણ સમજાય છે (જો કે એ શ્લોક હવે તો એટલો બધો સુવિદિત છે કે તેને અહીં ન ઉતારીએ તો પણ ચાલે):

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘા ગોપાલનંદન: ।

પાર્યો વત્સ: સુધીમોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

“ સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાવો છે; દોઘા શ્રીકૃષ્ણ છે; અર્જુનરૂપ વત્સ છે; જીદિયાગી પુરૂષો તે દૂધના બોક્તા છે અને ગીતાજી અમૃતસમ એટ દૂધ છે. ”

૧. મુહુર્તારણ્યક—ઉપનિષદ ૪, ૪, ૨૨.

૨. ર્શ્વા—ઉપનિષદ.

૩. છાન્દોગ્ય—ઉપનિષદ ૪, ૧૪, ૩; મુહુર્તારણ્યક—ઉપ ૪, ૪, ૨૨

૪. મ. ગી. ૪, ૧-૩.

ભગવદ્ગીતામાં જે સમન્વય આપણે જોઈએ છીએ તેની તાત્કાલિક પ્રેરણા ભોગવત-ધર્મમાંથી મળી હતી. એવું પણ સૂચન સાથે જ કરવામાં આવે છે કે ગીતાજ્ઞના ઉપદેશ અને ભાગવતના સિદ્ધાંત વચ્ચે ભેદ છે જ નહિ. કેઈ વખત ભગવદ્ગીતાને ‘હરિગીતા’ પણ કહેવામાં આવી છે.^૧

બૌદ્ધમતના કોષ્ટ કોષ્ટ અંશ સાથે ગીતાજ્ઞના ઉપદેશનું સાદૃશ્ય છે. છતાં ગીતાજ્ઞમાં બૌદ્ધધર્મના સહેજ પણ ઉલ્લેખ નથી. એ બંનેને વેદોનું સર્વતોમુખી પ્રામાણ્ય સ્વીકૃત નથી. બંનેમાં જાતિભેદની સખ્તાઇ ઝોછી કરવાનો યત્ન છે અને તે તેને શિથિલતર પાયા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરીને. તે સમયે યજ્ઞયાગાત્મક ધર્મની વિરુદ્ધ જે પ્રબલ આન્દોલન આવ્યું હતું તેનું સુસ્પષ્ટ નિદર્શન બંનેમાં મળે છે; જો કે એ બેમાં ગીતાજ્ઞ જરા વિશેષ સ્થિતિશીલ (Conservative) હોવાથી એના વિરોધનું પ્રાબલ્ય પૂર્ણતાએ નથી પહોંચ્યું. ધર્માચરણ સંબંધમાં શુદ્ધેવ “મધ્યમમાર્ગ” બતાવી ગયા છે;—જો કે એમના પોતાના જ ઉપદેશમાં આ મધ્યમમાર્ગ પ્રતિ એટલો બધો પક્ષપાત નથી જણાવો. દા. ત. વિવાહિત જીવન કરતાં બ્રહ્મચર્યને ખાસ પસંદગી આપવી, ભોજનોત્સવની સરખામણીમાં ઉપવાસને ઈષ્ટિત જાહેર કરવો—એમાં મધ્યમમાર્ગનું અનુસરણ ક્યાં છે? ગીતાજ્ઞમાં સંન્યાસીઓનો ધર્મોન્માદ વખોડી કાઢવામાં આવ્યો છે; તેમ જ જે તપસ્વીઓ પ્રકાશ કરતાં અંધકાર, સુખ કરતાં દુઃખને પસંદ કરે છે તેઓની આધ્યાત્મિક—આપઘાતસમી પ્રવૃત્તિઓની પણ નિન્દા કરવામાં આવી છે. હલકા સ્વાર્થ કે મૃત્યુની ઉપાસનો ક્યાં સિવાય મુક્તિલાભ મેળવવાનો શું સંભવ નથી? “નિર્વાણ” શબ્દ ગીતાજ્ઞમાં વપરાયો છે. પણ તે કંઈ બૌદ્ધધર્મમાંથી લેવામાં આવ્યો છે એમ માનવાને કારણ નથી; કારણ કે તે શબ્દ માત્ર બૌદ્ધધર્મમાં જ ઉપયુક્ત છે એમ નથી. ગીતાજ્ઞ અને બૌદ્ધધર્મમાં જીવન્-મુક્તનું જે વર્ણન છે તે એકસરખું છે.^૨ ગીતાજ્ઞ બૌદ્ધધર્મ ત્રંથો કરતાં અધિકતર પૂર્ણ છે; કારણકે બૌદ્ધધર્મમાં “શૂન્ય” તરફ, અર્થાત્ નકારાત્મક તત્ત્વ ઉપર અતિશય પક્ષપાત દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મના નૈતિક સિદ્ધાંતો ગીતાજ્ઞમાં સ્વીકૃત છે; પણ બીજા બાજુએ જોતાં, બૌદ્ધધર્મના નકારાત્મક શૂન્યવાદને અનાસ્થા અને ભ્રમનું કારણ ગણી તે તરફ ગીતાજ્ઞ ગર્ભિત રીતે અવિશ્વાસ સૂચવે છે. ભૂતકાળના સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ કરવાથી ગીતાજ્ઞએ હિંદમાં બૌદ્ધધર્મ કરતાં સમધિક પ્રતિષ્ઠાલાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

ગીતાજ્ઞ અને સાંખ્ય-યોગ દર્શનના પરસ્પર સંબંધ સંબંધી ગાળેનો મત આવો છે: “સાંખ્ય અને યોગદર્શનમાં જે તત્ત્વોનો ઉપદેશ છે, લગભગ તે જ બધાં તત્ત્વો ઉપર ભગવદ્ગીતાનું તત્ત્વદર્શન રચાયું છે. સાંખ્ય-યોગની સરખામણીમાં, આ બાજુતરફ વેદાન્તનું સ્થાન દ્વિતીય છે ગીતાજ્ઞમાં સાંખ્ય-યોગના ઉલ્લેખ અનેક છે, જ્યારે વેદાન્તનો ઉલ્લેખ

૧. ક્ષાન્તિપર્વ ૩૪૧, ૧૦.

૨. અ. ૬, ૧૫.

૩. મ. ગી. ૨, ૫૫-૭૨; ૪, ૧૬-૨૩; ૫, ૧૮-૨૮; ૧૨, ૧૩-૧૬. સરખાવો ધર્મપદ ૩૬૦-૪૨૩; છત્તનિપાત, મુનિમુક્ત ૧, ૭^૨ અને ૧૪.

માત્ર એક જ વાર ('વેદાન્તકૃત્' અ. ૧૫,૧૫) મળે છે; અને તે પણ ઉપનિષદના અર્થમાં. ગીતાજીનો પ્રકૃત મૌલિક અંશ વૈદાન્તિક ઉપકરણ સાથે સંઘટિત હોય એમ માનવાને કશું કારણ નથી. સાંખ્ય-યોગને જ ગીતાજીનું ઉપકરણ કહી શકાય. એ વસ્તુ સુરુપિય સમજવા માટે આપણે સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત-એ બે વચ્ચે જે દુરુચ્છેદ વિરોધ દેખાય છે તે યાદ કરવો રહ્યો; અને આ વિરોધને દૂર કરવા માટે કશું પ્રાચીન અને કશું નૂતન એની વિચારપૂર્વક મીમાંસા કરવી રહી. ગીતાજીનું પરીક્ષણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કરો કે દાર્શનિક દૃષ્ટિએ-પણુ આ જ અનુમાન પર અવરો. "પરંતુ, ગાળેનો આ મત કેટલે અંશે સ્વીકારી શકાય એ પ્રશ્ન છે. સાંખ્ય-યોગ શબ્દોનો જે જે સ્થાને ગીતાજીમાં વ્યવહાર થયો છે તે તે સ્થાને તે સાંખ્યદર્શન કે યોગદર્શનના રૂઢ અર્થને જ અનુલક્ષી નથી થયો. પણુ એ શબ્દો સુક્તિલાભના બે માર્ગ-જ્ઞાનમાર્ગ અને ધ્યાનમાર્ગ-ને ઉદ્દેશીને વપરાયા છે.^૧ વળી, ગીતાજી જે સમયમાં રચાય છે તે સમયમાં કંઈ એક તરફ સાંખ્યયોગ અને બીજી તરફ વેદાન્ત વચ્ચે સુરુપિય ભેદ વા વિભાગ સ્થાપિત થયા ન હતા; અને ગાળેના મતનો મુખ્ય આધાર તો આવા ભેદની કલ્પના છે. આ હિસાબે, શ્રીત્ત એકવર્ડ હલનો મત અધિકતર સુક્તિયુક્ત છે. એ કહે છે: "ઉપનિષદ ભગવદ્ગીતા અને અન્યાન્ય પ્રાચીન હિંદુ શાસ્ત્રોમાં વિવિધ દાર્શનિક મતના ઉલ્લેખ ખૂબ સેળસેળ થયેલા મળે છે. પાછળથી, કોઈ અચોક્કસ સમયે આ મતો પરિવર્તન પામી એક એક સ્વતંત્ર પ્રસ્થાનભેદમાં પરિણમ્યા. આ સ્વતંત્ર વિભાગો સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તના ચિરસુપરિચિત નામથી ઓળખાયા." ^૨ સાંખ્યનું મનસ્તત્ત્વ અને કમપરિણામવાદ ગીતાજીએ સ્વીકાર્યા છે; અને કે સાંખ્યનાં જીવનદુત્ત અને પ્રકૃતિ-સ્વાતંત્ર્યનો અસ્વીકાર કર્યો છે.^૩ કપિલના નામનો ઉલ્લેખ ગીતાજીમાં છે, પંતંજલિનો નથી. પરંતુ આપણે એમ ચોક્કસ કહીએ એમ નથી કે આ જ કપિલ તે સાંખ્યાચાર્ય. અને એમ હોય તો પણુ એમ કેમ કહી શકાય કે સાંખ્યદર્શનની બધી વિગતો તે સમયે વિસ્તાર પામી હતી? અલગત, જુદી, અલંકાર અને મનસ-એ શબ્દો ગીતાજીમાં વપરાયા છે પણુ તે સર્વત્ર સાંખ્ય પરિભાષાના શબ્દાર્થમાં નહિ "પ્રકૃતિ" શબ્દની બાજતમાં પણુ એ જ કહેવાનું છે.^૪ સાંખ્યદર્શનમાં જાણી જોઈને ઈશ્વર-તત્ત્વનો પ્રશ્ન હોડી દીધો છે પરંતુ ગીતાજીનો તો પરમેશ્વરતત્ત્વ સંસ્થાપનનો સવિશેષ આગ્રહ છે.

ગીતાજીમાં જે કે પુરુષ-પ્રકૃતિનો ભેદ દર્શાવ્યો છે તોપણુ દ્વૈતવાદનો તો અસ્વીકાર કર્યો છે. પુરુષનો પણુ એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે નિર્દેશ નથી કર્યો; અને તો ઈશ્વરની જ પ્રકૃતિ છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાનને પરાપ્રકૃતિ તરીકે કહી પુરુષને સમજવામાં આવે છે; ન્યારે સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના બધા વિકારને દસ્તાવહીરૂપે માન્યા છે અને તે એક કાષ્ઠમના વિષયોને દર્શન દે છે અને તેને માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમ પ્રતિપાદિત છે. વળી એમ

૧. મ. ગી. ૨, ૩૬; ૩, ૩; ૫, ૪-૫; ૧૩, ૨૪. સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ૧૮મા અધ્યાયના ૧૩મા શ્લોકમાં ઉલ્લેખ છે. મધ્વાચાર્ય વ્યાસસ્મૃતિમાંથી એક શ્લોક મ. ગી. ૩, ૪૦ ઉપરની એમની ટીકામાં ટાંકે છે, જેમાં સાંખ્યનો અર્થ "આત્મતત્ત્વ વિજ્ઞાન" એવો કર્યો છે.

૨. જુઓ Preface to Srimkhyasra: પાન ૭.

૩. મ. ગી. ૨, ૧૧-૧૬; ૧૮-૩૦; ૨, ૨૭-૨૯; ૫, ૧૪; ૭, ૪; ૧૩, ૫.

૪. મ. ગી. ૩, ૩૩; ૪, ૬; ૭, ૪; ૯, ૮; ૯, ૫૧; ૧૩, ૨૦; ૧૮, ૫૬.

પણ કશું છે કે જો કે પ્રકૃતિ જડ-અચેતન-છે તોપણ એની સર્વ ક્રિયા ઉદ્દેશ્યમૂલક હોય છે: એની ક્રિયાશીલતા આત્માને અપવર્ગ પ્રાપ્ત કરાવા સારૂ હોય છે. પરંતુ એક તરફ પ્રકૃતિને જડ ગણવી અને બીજી તરફ એના વિકાર અર્થાત્ એની ક્રિયાને હેતુમૂલક જાહેર કરવી: એ બે વિધાન વચ્ચે સામંજસ્ય નથી. ગીતાજીમાં આ દેખીતા વિરોધનું મુંઝર સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે: પ્રકૃતિની લીલાની માછળ પુરુષ-ચૈતન્ય વર્તમાન છે. પુરુષ વા જીવ સાંખ્યદર્શનમાં સ્વતંત્ર વસ્તુ છે; પણ ગીતાજીમાં તેમ નથી. એનો સ્વભાવ માત્ર જ્ઞાન જ નથી, પરંતુ જ્ઞાનંદ પણ છે. ગીતાજીમાં પુરુષ-પુરુષ વચ્ચે બેદ સ્વીકારાયો નથી.^૧ “ઉનમપુરુષ”ના અસ્તિત્વમાં પણ ગીતાજી માને છે. અને એમ છતાં, પુરુષનાં લક્ષણ અને તેનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ ગીતાજીના મત પ્રમાણે વિચારતાં, સાંખ્યમતનો ગીતાજી ઉપર પ્રભાવ પડેલો છે એમાં શક નથી.^૨ પુરુષ છે દ્રશ્યમાત્ર-કર્તા નહિ. બધી ક્રિયાની કર્તા છે પ્રકૃતિ. “હું કર્તા છું” એમ જે વિચારે છે તે બાન્ત પ્રકૃતિનાં બંધનમાંથી પુરુષની મુક્તિ અનુભવવી એ છે જીવનનું પરમધ્યેય, પરમ પુરુષાર્થ. સાંખ્યકારના ત્રિગુણત્વને પણ ગીતાજીમાં સ્વીકાર્યું છે. “મર્ત્યલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં એવી કોઇ વસ્તુ નથી, જે પ્રકૃતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા ગુણોથી મુક્ત હોય.”^૩ આ ગુણત્રય એ પુરુષનાં ત્રણ પ્રકારનાં રજઙુ-બંધન. જ્યાં મુધી આપણે આ ગુણત્રયને વશીભૂત રહીશું ત્યાં મુધી આપણે આ સંસારમાં જન્મ-મૃત્યુના ચક્રરેફરા ફરવા જ પડશે. ગુણત્રયનાં બંધનમાંથી છૂટવું એ જ મુક્તિ. અંતરિન્દ્રિય અને બાહ્યેન્દ્રિયનો ગીતાજીમાં જે ઉલ્લેખ છે તે સાંખ્યના ઉલ્લેખને અનુરૂપ છે.^૪

યોગાનુષ્ઠાન વિશે પણ ગીતાજીમાં ઉલ્લેખ છે. આ સર્વ મતે ચંચળ, અસ્થિર, અત્યંત બળવાન મનનું શી રીતે દમન કરવું એ પ્રશ્ન અર્જુન ન્યારે શ્રી કૃષ્ણને પૂછે છે ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ એવો ઉત્તર આપે છે કે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે વશ કરી શકાય.^૫

[ક્રમશઃ]

વિતાબવન,
શાન્તિનિકેતાનું.

અધ્યાપક ડૉ. મણિલાલ પટેલ
પી. એચ. ડી.

૧. મ. ગી. ૭, ૪; ૧૩ ૨૦-૨૨; તથા વેદાન્તામૃત ૨, ૧, ૧ અને તેની ઉપરનું સાંખ્યસાખ્ય.

૨. સરખાવો મ ગી. ૧૩, ૩૪ અને સાદ્યવચ્ચરિકા ૬૨.

૩. મ. ગી. ૧૮, ૪૦; સરખાવો ૧૪, ૫.

૪. મ. ગી. ૨, ૪૦-૪૨; ૧૩, ૫.

૫. ભુએ મ. ગી. ૬, ૩૩-૩૪. સંક્રાન્ત્યર્થ મ ગી. ૧૦, ૩૨ માં પણ ન્યાયદર્શનનું સૂચન માને છે, ભુએ એમનું ગીતાજી ઉપરનું સાખ્ય.

પૌરખંદર

કો' ભૂમિની લિતરમાં લરિયા ખૂબના
માણેક મોતી લુમખે વળી ક્યહાંક લાધે;
સોનાં રૂપાં પણ જડે ક્યહિં લાટલાટે
તો આંગલભૂમિ સમી કો' ભરી કોલસાથી !

આ ભૂમિમાં પણ ન એવું કશું દિસે છે,
ને હોય તો નથી પ્રયત્ન થયા દિશામાં;
હા, આટલું ખરું—અહીં નરરત્ન પાકે
અંતય જેની દ્યુતિથી નવખંડ નેનાં !

સૌરાષ્ટ્રને આણું આણું ઇતિહાસ વાસ,
સૌરાષ્ટ્રને કણકણે ભરી શૌર્યગાથા;
સૌરાષ્ટ્રને વન ન કેવલ સિંહ-પાક
પાકે પરન્તુ પુરમાં નરસિં' ખનોતા !

આ ભૂમિએ પણ દીધો જગને સુદામો,
શ્રીકૃષ્ણનો પરમ લાવલીનો સખા જે;
દારિદ્ર્યદુમ જડમૂળથી કાપી કૃષ્ણે
આદર્શ મૈત્રી મહિમા જગને જણાવ્યો.

આ ભૂમિએ જગતને કિંધ ભેટ ગાંધી,
જેમાં વસ્યા ઉભય કૃષ્ણ અને સુદામો;
જેણે ભાડાં દરદ દેશ તણાં નિદાન્યાં
હિંસા હરામ કરી વાપરવી વસાણે !

જે ભૂમિનાં પુનિત પાદ પખાળવામાં
અંભોધિ ગૌરવ લહી સદ્લાગ્ય માને;
જે પુણ્યભૂમિ, વીરભૂમિ વદાય વિધે,
તેની ચઢાવી શીરધૂલિ' ચઉં કૃતાર્થ !

દેવજી રા. મોદા

(૧) ચીનમાં પુનર્ધટના

રાષ્ટ્રસંઘના અંગેની ચીના સમિતિમાં ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, નોર્વે, સ્પેન, ઝેકાસ્લોવેકિયા, મેક્સિકો અને ચીન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટસના માણસો છે અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તેમાં નિરીક્ષક છે. નેનકીંગ સરકારની સાચી હકુમત નીચે યેંગસીટ નદીની ખીણોના મધ્ય અને નીચાણના પ્રદેશોની આર્થિક સ્થિતિની પુનર્ધટના કરવા માટે ચીનની સરકારની વિનંતિથી ચીનના નિષ્ણાતોનાં કામોનો સમન્વય કરવા માટે આ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. હાલમાં તો રાષ્ટ્રસંઘ સાથે સંબંધ ધરાવતા યુરોપીયન અમલદારો આરોગ્ય, માલની ફેરવણી, પોસ્ટ-ટેલિફોન અને સેવિંગ્સ બેન્કોની વ્યવસ્થા કરવામાં મદદ કરે છે. આરોગ્યના કામમાં ફક્ત ક્વૉરન્ટાઇન સ્થળો અને દવાખાનાંઓનો સમાવેશ થાય છે, અને માલની ફેરવણીમાં દરિયાની પૂરવણી-પુર પરનો કાચુ અને બંદરોના સુધારાનો સમાવેશ થાય છે. આ કામમાં યુરોપના જુદા જુદા દેશના નિષ્ણાતો રોકવામાં આવ્યા છે. વિશેષમાં ભૂતરશાસ્ત્રીઓને અને ભૂગોળવેત્તાઓને રોકવામાં આવ્યા છે. આ નિષ્ણાતોને પોતાનું કામ કરવા ઉપરાંત ચીના લોકોના શિક્ષણ માટે પણ રોકવામાં આવ્યા છે.

આંતરગ્રામીય વિગ્રહમાં પણ ચીને બીજાં દેવાદાર રાષ્ટ્રો કરતાં પોતાની આબરૂ સારી રીતે જળવી છે અને ચીનમાં રચનાત્મક કામો માટેની તકો બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં વસ્તુતઃ વિપુલ પ્રમાણમાં છે.

યેંગટીઝ ડેલ્ટાની અંદર પણ વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં તેલના અને ઘાસલેટના દીવા કરવામાં આવતા હતા.

મેં ધણીખરી રેલવેમાં મુસાફરી કરી છે અને ગાડીઓને નિયમિત જતી આવતી જોઈ છે. તેમના વેપારનો વિકાસ ધણી જલદીથી નાણાંખાતાના કાયડાઓ ઉકેલશે અને આબરૂમાં-વેપારમાં અને આંતર આઘાદીમાં વૃદ્ધિ એકદમ કરશે.

એમ ધારવામાં આવે છે કે ૫૦,૦૦૦ માઇલની રસ્તો જાહેર વેપાર માટે ખુલ્લો કર્યો છે. તેઓ સાદી મોટરોથી સંતોષ પામે છે. ચીના લોકો પોતાનાં નહેરકામો પણ ચલાવે છે.

મેં એક એવી સરસ મુંદર મોટર જોઈ કે જેમાં ઇલેક્ટ્રીક પ્રકાશ સિનેમા-ગ્રામોફોન અને માઇક્રોફોન-(સ્પીકર)ની સગવડ હતી. ચીનના સેનાપતિઓ પણ પોતાના સૈનિકોને અને જાહેર પ્રજાને ચિત્રો અને મુખપાઠો મારફત કેળવણી આપે છે.

એરોપ્લેનો સાથે પણ પ્રયોગો આદરે છે. તેઓની રાજકીય, અને વ્યાવહારિક ઉમેદો દરદરના પ્રાંતોનો અને ગરીબોના ઝંઝગાનો ખ્યાલ આપે છે.

ચીનની આંતરવ્યવસ્થામાં ગયા એક વર્ષ દરમ્યાન મુગ્ધ કરે તેવી પ્રગતિ થઈ છે. લશ્કરી તાલીમ પણ જુદા જુદા ખાતાનાં અમલદારોએ-જેમકે ખેતી ઉપરના અમલદારો-અમલમાં મૂકી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે નેનકીંગ સરકારની સત્તા તે શહેરની બહાર પણ પ્રવર્તે છે; પણ આ ખુલાસો ખોટું રસ્તે દોરનારો છે.

મધ્યવર્તી સરકારે સામાન્ય જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ પર સંયુક્ત કરપદ્ધતિ હમણાં જ દાખલ કરી છે. નેનકીંગ પણ હવે રાષ્ટ્રીય સરકારની રાજધાની તરીકે ઘણી જ જલદીથી જાહેર થશે.

ઘણી જાતના સામાજિક પ્રયોગો પ્રગતિ કરી રહ્યા છે અને ચીનાઓના નવા વિકાસો વસ્તુતઃ ઘણાજ ઉપયોગી (જરૂરના) છે. દેશની સામાજિક પુનર્ધંટનામાં ઓછો પણ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈ રહી છે.

છેલ્લાં ૧૦ વર્ષ દરમ્યાન તેમના જીવનમાં ઘણા પ્રકારનો સુધારો થયો છે. શહેરો અને ગામડાંઓ સમૃદ્ધિવાન અને આજાદ જણાય છે. લોકો સારી રીતે ખાય પીએ છે અને પહેરવેશ પણ સારો પહેરે છે. તેઓ ધારે તેટલી વખત ગમે ત્યાં મુસાફરી કરી શકે છે. બજારો પણ પરદેશી માલના નમુના જેવા જ માલથી ભરાઈ ગયે છે. ન્યાં જેટલે અંશે પોતાનો પ્રયત્ન બેઝાયેલો છે ત્યાં તેટલે અંશે પ્રગતિ છે. રાષ્ટ્રીય, મ્યુનિસિપલ અને સામાજિક સત્તાધારીઓ પણ જનતા તરફ પોતાની પૂર્ણ લાગણી બતાવે છે.
(“ આધનીક રિવ્યુ ” માંથી)

(૨) લડાઈનું દેણું*

જુદા જુદા દેશોને લડાઈને અંગેનું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું તા. ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ ના રાજ કેટલું દેણું હતું તે નીચેના આંકડાઓ દર્શાવશે. કુલ દેણું ૧૨૪, ૯૩૪, ૪૨૧ ડોલરનું છે, જેના લગભગ ૩૬,૬૩૭,૬૦૦ પૌંડ થાય.

આમાંથી એકલા બ્રિટનને ૩૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર મુદ્દલ તરીકે તથા ૬૫, ૫૫૦, ૦૦૦ ડોલર બ્યાજના મળી કુલ, ૯૫, ૫૫૦, ૦૦૦ ડોલર આપવાના થાય છે. પૌંડનો ભાવ સરભર હોય ત્યારે તેના ૧૯, ૧૧૦, ૦૦૦ પૌંડ થાય. અત્યારના હંડિયામણના ભાવે લગભગ ૨૮, ૦૦૦, ૦૦૦ પૌંડ થાય.

કુલ દેવાના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

દેશ	ડોલર	સરભર ભાવે પૌંડમાં કિંમત
ઇંગ્લંડ	૯૫, ૫૫૦, ૦૦૦	૧૯, ૧૧૦, ૦૦૦
બેલ્જિયમ	૨, ૧૨૫, ૦૦૦	૪૨૫, ૦૦૦
ઝેકાસ્લાવેકિયા	૧, ૫૦૦, ૦૦૦	૩૦૦, ૦૦૦
એસ્થોનિયા	૩૫૬, ૩૭૦	૭૧, ૨૩૪
ફાન્સ	૧૯, ૨૬૧, ૪૩૨	૮૫૨, ૨૮૬

* તા. ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ ના ‘ ફી પ્રેસ જર્નલ ’ ઉપરથી

ફિન્લેન્ડ	૧૮૬,૨૩૫	૩૭,૨૪૭
હંગરી	૪૦,૭૨૦	૮,૧૪૬
ઇટલી	૧,૨૪૫,૪૩૭	૨૪૯,૦૮૭
સેરિવિયા	૧૪૮,૮૫૨	૨૯,૭૭૦
લિથુઆનિયા	૯૨,૩૮૬	૧૮,૪૭૭
પોલેન્ડ	૪,૪૨૭,૬૮૦	૮૮૫,૫૯૬

છાટાલાલ માનસિંગ કામદાર

(૩) ભાવી યુદ્ધ

ભવિષ્યના યુદ્ધમાં રસાયનશાસ્ત્ર મોટા ભાગ ભળવશે, એમ કહેવામાં કદપનાની કંઈ જ જરૂર નથી; કારણ અત્યારે જ આપણી સામે એવા બનાવો બને છે કે જેથી આપણી ખાતરી થાય છે કે રસાયનશાસ્ત્ર પાસે એવી શીજો છે કે જેના ઉપયોગથી જરાવારમાં મૃત્યુ ફેલાય. અને જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ આનાથી પણ વધારે બયંકર શસ્ત્રોની શોધ કરવામાં આવશે.

ભાવી યુદ્ધમાં માત્ર બે ફેાળે વચ્ચે લડાઈ નહિ થાય, પણ એકદમ સ્ત્રીઓ તેમ જ છોકરાંઓ એ બંધાની જાનહાનિ થશે. ભવિષ્યના યુદ્ધમાં મોખરો હશે કે કેમ તે પણ એક સવાલ છે. જો હશે તો તો પુરુષો પાછા ફરવાની આશા વગર આગળ ધપશે ને જોઓને તેઓ પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે તેમને મળવાની આશા પણ મૂકી દેશે.

એમ લાગે છે કે યુદ્ધની શરૂઆત હવાઇ હલ્લાથી થશે. કારણ જે દેશ પહેલો હવાઇ હલ્લો કરશે તેને કૃતેહ મળવાની વિશેષ આશા રહેશે. થોડા વખત પર લંડનમાં એક કૃત્રિમ હવાઇ હલ્લો કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ઝસોપચાસ વિમાનોએ ભાગ લીધો હતો, પણ બ્યારે એ વિમાનોને સર્વિલાઇટ વગેરેની મદદથી શોધવામાં આવ્યાં ત્યારે માત્ર સોળ જ દેખાતાં હતાં, એટલે કે જો આ હવાઇ હલ્લો ખરો હોત તો સર્વિલાઇટ, મશીનગન વગેરેનાં સાધનો હોવા છતાં ઝસોચોત્રીસ વિમાનોએ લંડન ઉપર બોંબ નાખ્યા હોત ને શહેરને તારાજ કરી નાખ્યું હોત.

છેલ્લા યુદ્ધમાં વપરાયેલા બોંબ ને અત્યારના બોંબ વચ્ચે ધણો તફાવત રહેશે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ઘણી શોધો પછી એવા બોંબ તૈયાર કર્યા છે કે માત્ર એક જ બોંબથી લાખો માણસની જાનહાનિ થશે. ‘ મૃત્યુની ઝાકળ ’ (Death's Dew) નામનો એક એવો પણ બોંબ આવે છે કે જેનાથી મોટાં શહેરો પણ ખેદાનખેદાન થઇ જાય.

તે ઉપરાંત ગ્રીન ક્રોસ ગેસ (Green cross gas) તેમ જ યલોક્રોસ (Yellow Cross) નામના વાયુનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે, ગ્રીન ક્રોસથી માણસો જેમ પાણીમાં ડૂબીને મરણ પામે, તેમ મરણ પામે છે અને યલોક્રોસથી જેમ સર્પનાં દંશથી માણસને ઝેર ચઢી જાય છે, તેવી જ જાતની અસર થાય છે.

આવી જાતના ખીન ઓછામાં ઓછા બારેક વાયુઓ આવે છે. તેનાથી એકદમ મૃત્યુ થાય છે. કેટલાક ગ્રીન ક્રોસની માફક અદૃશ્ય છે. પહેલાં તો તેની અસર નજરે પડતી નથી, પણ તેનાં ચિન્હો દેખાયા પછી કંઈ જ ઉપાય થઇ શકતો નથી; કારણ ત્યાં

સુધીમાં તો વાયુઓ શરીરના અવયવો પર ભયંકર અસર કરી ચૂકેલા હોય છે. એક જાતનો વાયુ ખાસ વિમાની સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે જ વાપરવામાં આવશે. આ વાયુ ઊંચે ચઢે છે ને જે તેને શ્વાસમાં લે છે, તેને તે આંધળા જેવા બનાવી દે છે. જે વિમાની તેની અંદર આવી પડશે તે તેનો શ્વાસ લેશે તો થોડો વખત તો તેને કંઈ થશે નહિ પણ પછી એકદમ આંધારાં આવશે.

એમ ગણતરી કરવામાં આવે છે કે આવા સૌ સંખ્યા એક ટન વાયુ જે પેરિસ પર ફરી વળે તો એક કલાકમાં તો આખા શહેરમાં વીસ મિટરની જડાઇનાં એ ગેસનાં વાદળાં શહેરને ઘેરી વળે અને આખું શહેર પાયમાલ થઇ જાય.

વધારામાં વીજળીના તરત સળગી ઊઠે તેવા ભોંય થયા છે. માત્ર એક જ કીલોગ્રામ વજનનો ભોંય કોઈ પણ ચીજ સાથે જરા અથડાતાં તેમાંથી ૩,૦૦૦ હીમી (ફારેન-હાઇટ) જેટલી ગરમી નીકળે છે ને જે આવે તેને બાળીને ભસ્મ કરે છે. પાણીથી તેનો ઊલટો વધારે ફેલાવો થાય છે. એની ગરમી ઓછી કરવાનું કોઈ પણ સાધન હલુ સુધી શોધી શકાયું નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે આ ભોંય શહેરના રસ્તા પર નાખવામાં આવશે કે જેથી તે રસ્તાઓ ફેરીને નીચેથી જતા ગાસ નળો પર પડશે ને આખા શહેરને સળગાવી મૂકશે. શહેરમાં ગભરાટ ફેલાશે કે તરત જ વિમાનો પૂરેપૂરો નાશ કરવાને વાયુના ભોંય નાખશે અને શહેરને પૂડું કરશે.

અત્યારે સુધીના યુદ્ધમાં સાધારણ જનતાનું કંઈ રક્ષણ કરવામાં આવ્યું નહોતું, પણ હવે પછીનાં યુદ્ધોમાં જેટલું લશ્કરનું રક્ષણ કરવું પડે છે તેટલુંજ સાધારણ મનુષ્યોનું પણ કરવું પડશે. ને તે છતાં પણ નિશાળેથી આવતા છોકરાઓ અથવા તો રાતના ઊંઘતા માણસો ભયંકર વાયુનો ભોગ થઇ પડશે.

ભાવી યુદ્ધમાં દોરો ને વનસ્પતિનો નાશ તેમ જ પ્રાણીઓનો બગાડ ચોક્કસ કરવામાં આવશે.

છેલ્લે જે ભાવી યુદ્ધમાંથી કોઈ પણ બચશે તો તે જરૂર દરિદ્રાવસ્થામાં જ હશે, કારણ ઉપર જીવ્યુવેલાં સાધનો તૈયાર કરવામાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ થશે. તે ખર્ચથી દુનિયાને ઉપયોગની કોઈ પણ ચીજ ઉત્પન્ન નહિ થાય ને ઊત્તરું વનસ્પતિ અને ટોરના નાશને લીધે આખા પ્રદેશો એક ઉજ્જડ રણ જેવા થઇ જશે.*

(૪) જર્મનીમાં સ્ટરીલાઇઝેશન-અદાલતોનો કાર્યક્રમ

‘સ્ટરીલાઇઝેશન’ એટલે કૃત્રિમ નપુંસકત્વ કરનારી શસ્ત્રક્રિયા, જેથી માણસો વધારાનાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. જર્મનીમાં અશક્ત માણસોને “સ્ટરીલાઇઝેશન” કરવાનો એક નવો કાયદો થવાનો છે. અને ખાનગી ગણતરી પ્રમાણે, તેનું પરિણામ એવું આવશે કે લગભગ ૧૦૦,૦૦૦ જર્મનો કે જેમને અપરમાર જેવા રોગો થયેલા છે તેઓના માત્રાપ થવાપણાનો હક લઇ લેવામાં આવશે.

સ્પેશીઅલ “સ્ટરીલાઇઝેશન” કોર્ટો સ્થાપવામાં આવશે, અને તેમાં એક જ્યુરીસ્ટ (કાયદાશાસ્ત્રી), એક ઔપધોમાં નિષ્ણાત, અને એક ડૉક્ટર કે જે સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં વિકાસ, અને સુધારણા કેમ થાય તેમાં પ્રવીણ હોય તેઓ, એમ ત્રણ માણસો રાખવામાં

આવશે. “સ્ટરીલાઇઝેશન” માટે કોઇ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાની જાતે માગણી કરી શકે છે; અને તેનો વાલી કે રક્ષક પણ કરી શકે છે. અને આવી માગણી દવાખાના કે હોસ્પિટલના મુખ્ય અધિકારી, અથવા આવા કામ માટે નીમાએલા ડોક્ટરને કરવાની હોય છે. દરેક માગણી “રોશીઅલ કોર્ટ” ને મોકલવાની હોય છે. જે કોર્ટ “સ્ટરીલાઇઝેશન” માટે હુકમ કાઢે છે, તે તે માણસની મરજી વિરુદ્ધ પણ તેની ઉપર “સ્ટરીલાઇઝેશન” કરી શકાય છે. જે તે જરૂરી હોય તો તે પરાણે પણ કરવામાં આવે છે.

આવા પ્રકારનું “સ્ટરીલાઇઝેશન”-“ઓપરેશન” તદ્દન ગુસ્સાન વિનાનું છે, અને ખાસ નિષ્ણાત ડોક્ટર ફક્ત હોસ્પિટલમાં જ આવી શસ્ત્રક્રિયા કરી શકે છે, અને આવા “ઓપરેશન” ને લગતી ગુલ્લતાને માટે તેણે સોગન કે શપથ લીધેલા હોય છે.

આ સાંપ્રત કાયદામાંથી ગુનેગારોને “સ્ટરીલાઇઝેશન” માંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા છે, કારણ કે નાઝી પક્ષની એવી ઈચ્છા છે કે “સ્ટરીલાઇઝેશન” ને દંડ કે શિક્ષા તરીકે ગણવાનું નથી. પરંતુ જે જાતીય ગુનેગારો (Sexual Criminals) જેઓ સમાજને ભયંકર થઇ પડેલા છે તેમને માટે ખાસી કરી નામરદ બનાવવાનો બીજો કાયદો થનારો છે. આવતા જાન્યુઆરી માસમાં ડોક્ટરો, ધારાશાસ્ત્રીઓ, જર્મન કારાગૃહોની તપાસ માટે પરિભ્રમણ કરશે, અને જે સ્ત્રી અથવા પુરુષ “કારાગૃહોનાં ટેવાએલાં નોકર પક્ષી” જેવાં બની ગએલાં છે, તેમને ચૂંટી કાઢશે.

“સ્ટરીલાઇઝેશન” ના કાયદામાં બે પ્રકારનો હેતુ રહેલો છે: (૧) પહેલું, અશક્ત રોગી માણસોના ઉછેરને નાણુદ તથા બંધ કરવો; (૨) બીજું, આવા અશક્ત માણસોના નિભાવ અથવા ગુજરાનને માટે હોસ્પિટલો, ગાંડાની ઇસ્પતાલો, અને જેલખાનાંનો નાણું-વિષયક ખર્ચ તદ્દન ઓછો કરવો. વળી એમ દર્શાવવામાં આવે છે કે આવા અશક્તો ને રોગીઓને નિભાવવામાં રાજ્યને લગભગ ૧૦,૦૦૦,૦૦૦, પાઉન્ડનો દર વર્ષે ખર્ચ થાય છે.

“સ્ટરીલાઇઝેશન” કરવાની દવાના ખર્ચની કિંમત સાર્વજનિક દ્રવ્ય અથવા પબ્લીક ફંડમાંથી પૂરી પાડવામાં આવશે. જ્યારે શસ્ત્રક્રિયા અથવા ઓપરેશનનું ખર્ચ આરોગ્યને માટે ભરેલાં વીમાનાં નાણુંમાંથી, અથવા હિત કે કલ્યાણને માટે ભેગાં કરેલાં નાણુંના બંડોળમાંથી પૂરું પાડવામાં આવશે.*

દલપતસિંહ પી. પરમાર

(૫) ફીડરલ યોજનાની આર્થિક જવાબદારીઓ

પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય અને ફીડરલ દાખલ કરવામાં આર્થિક જવાબદારીઓ કેટલી વધશે તે સૂચવતું એક નિવેદન સર માલકમ હેબલીએ તૈયાર કરેલું તે પ્રયુક્ત સમિતિ આગળ રજૂ કરતાં સર સેમ્યુઅલ હોરે નીચે મુજબ વિવરણ કર્યું હતું. નવા બંધારણીય ફેરફારો અમલમાં મૂકતાં જે આર્થિક ગૂંચવણો નડવાની હોય તેનો નિર્ણય કરવો સંયુક્ત સમિતિને શકે તે

માટે એ નિવેદન ભોગીઆની ગરજ સારતું. પરંતુ એમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો શહેનશાહની સરકારનો મત રજૂ કરતા નથી:

આ નિવેદનની અંદર સરકારી દસ્તાવેજોમાંથી જ આંકડા ઉતારવામાં આવ્યા છે અને તેને માટે હિંદી સરકારે ને ધનિડયા ઑફિસે પોતાની સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વીકારી છે. આર્થિક ગૃહવણીનો નિકાલ મધ્યસ્થ આર્થિક વ્યવસ્થા નવેસરથી કરવાથી આવશે એવું એ નિવેદનનું તાત્પર્ય છે. સંતોષકારક શરતો સાથે સ્વીકાર કરવા છતાં ય ફેડરેશન જાતે એવો નિકાલ આણી શકે તેમ નથી; કારણ કે જગતની આર્થિક પરિસ્થિતિ એમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

મુશ્કેલ વિગતો

આ નિવેદનમાં મુશ્કેલી ઊભી કરે એવી વિગતો પણ છોડી દેવામાં આવી નથી. જેવો છે તેવો આખોય પ્રશ્ન સમિતિ આગળ રજૂ કરવાનો એમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પ્રગતિના માર્ગમાં જે આર્થિક મુશ્કેલીઓ ઊભી થવા પામે તેનું મહત્ત્વ જરા પણ ઘટાડવામાં આવ્યું નથી. આ પ્રશ્નમાં મુશ્કેલી આવે એવી વિગતો પણ છછુવામાં આવી છે. સમિતિને હિંદી પ્રતિનિધિઓ પર આ વાતની અસર નિરાશાજનક હતી છતાં એક વાત તો ચોક્કસ જ હતી કે આજની હિંદી સરકાર કે કાલની હિંદી સરકાર આગળ એ આર્થિક બાબતો તદ્દન નમસ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી હતી.

પ્રાંતિક સ્વરાજના આંકડા તપાસતાં સર સેમ્યુઅલ હોરે જણાવ્યું કે સર માલકમ હેમ્પલી જે નિર્ણય પર આવ્યા હતા તે મુજબ ખર્ચનો આંકડો છ થી આઠ કરોડ રૂપિયા પર જશે. નવી પ્રાંતિક યોજના અમલમાં મૂકવામાં જ પોણા કરોડ રૂપિયા નોટલું ખર્ચ તો ઉપલબ્ધ જ થઈ જશે. અસારે મધ્યસ્થ સરકાર જે ખર્ચ વેઠે છે તે નવી પ્રાંતિક સરકારો ઉપાડી લેવાની હોવાથી તેમાં અર્ધા કરોડ રૂપિયા વધારશે. તે ઉપરાંત પ્રજાદેશને હિંદી છૂટું પાડવાનું હોવાથી તે યોજનામાં બે ત્રણ કરોડ રૂપિયાનું પાણી થશે. વળી જે પ્રાંતિક ખોટા અત્યારે મધ્યસ્થ સરકાર વેઠે છે તે માટેની તેમની જવાબદારીઓ લઈ લઈ પ્રાંતિક સરકારને સ્વાત્રથી બનાવવા જતાં બીજા ત્રણથી ચાર કરોડ રૂપિયાની આવૃત્તિ અપાશે. ફેડરેશનની મધ્યસ્થ સરકારનું ખર્ચ લગભગ સવાબે કરોડ અંકાયું છે. રીઝર્વ બેન્ક સ્થાપતાં આશરે દોઢેક કરોડ રૂપિયાનો ખાડો પડશે તેનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ નવ્ય છે.

હિંદની શાખ

આ આખી એ મનગમતી વાતમાં ક્યાંય પણ વિરોધસર મંજૂરિયાતો હતો કે નહિ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. એક વાત તદ્દન સ્પષ્ટ ને શંકારહિત હતી. હિંદની શાખ દિવસે દિવસે સુધરતી જતી હતી. આખા ય પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં આ બીના પુષ્કળ વજૂદ ધરાવતી હતી. બીજી અગત્યની બીના એ હતી કે જગતના બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં હિંદે આર્થિક આંતરક્ષેત્રમાં ઘણી જ જલદી પ્રગતિ કરી હતી. વધારામાં હિંદના બીજા રાજકારભારમાં ને ખાસ કરીને પ્રાંતિક વહીવટમાં કેટલેક સ્થળે હજી પણ કાપકૂપ થઈ શકે તેમ છે, એમ સર સેમ્યુઅલ હોર પણ માને છે. વળી કેપીટલિશન દીપ્ત્યુનવ અત્યારે હિંદમાંથી સવાબ છણી રહી છે તેના પરિણામે એ ખર્ચ પેટે ચિટનને પણ થોડું ઘણું આપનું પડશે એવો સંભવ છે.

બે અર્થપૂર્ણ બાબતો .

આંકડા તપાસતાં બે અગત્યનાં રહસ્ય તરી આવે છે. ઉપર જણાવેલી છ 'થી' આંક કરોડની ખોટનો મોટો ભાગ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તો જ ઉદ્ભવે એમ છે. ખાસ જરૂરી ખર્ચ કરવાથી તો ઘણી જ થોડી ખોટ આવે તેમ છે.

આંકડા બરાબર તપાસવામાં આવશે તો જણાશે કે શીડરલ્ડ યોજનાનો અમલ કરવામાં ઘણું જ ઓછું ખર્ચ થાય તેમ છે. કારણ કે તે ખર્ચમાંનો મોટો ભાગ નવું ખર્ચ ગણી શકાય તેમ જ નથી. ખર્ચનો એટલો નજીવો વધારો પણ બે ખાસ મુદ્દાને આભારી છે. પ્રથમ તો પ્લમ્લેશને હિંદી છૂટા પાડવામાં આવે તો અત્યારે તે બે ત્રણ કરોડ રૂપિયા મધ્યસ્થ સરકારને ભરે છે તે આવતા બંધ થાય. બીજા બે કરોડ રૂપિયા અંગાળ ને આસામની કાયમની ખોટને પહોંચી વળવા બોધ્યો તેમ છે: નવું બંધારણ આવે કે ન આવે, તે વાતને આની સાથે બિલકુલ નિસ્ખત નથી.

તદ્દન નવેસરની યોજના

જગતની પરિસ્થિતિ સુધરે નહિ ને અત્યારની મંદી કાયમ રહે કે વધે તો આપણે કરવા ધારેલા ફેરફારો અશક્ય બની જાય એટલું જ નહિ પણ અત્યારની હિંદી આર્થિક યોજનાને પણ નકામી કરી મૂકે એવા નિર્ણય પર સર સમ્યુઅલ હોર આવ્યા છે. “ત્યારે જ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેને પહોંચી વળવા હિંદની આર્થિક યોજના તદ્દન નવેસરથી આપણે ઘડવી પડે.”

એટલે એમના અભિપ્રાય મુજબ તો બંધારણીય પ્રગતિ માટે યોજના વિચાર્યા કરી, એ યોજનાને બને તેટલી બાજબી ને સલામત બનાવવી છતાં એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું કે જા જગતની આર્થિક સ્થિતિ નહિ સુધરે તો તદ્દન જ નવેસરથી બીજી યોજના ઘડવી પડશે.

“હજી વર્ષોનાં વર્ષો સુધી હિંદમાં મધ્યસ્થ સરકાર ને પ્રાંતો અંદર અંદર ખર્ચ-વહેચણીને સમજીને જ વર્તે તો સાફ છે, એ વાત પર ભાર મૂકવો અગત્યનો છે.”

હિંદી પ્રતિનિધિઓને સર સેમ્યુઅલ હોરે ખાતરી આપી કે જે હિંદની મધ્યસ્થ સરકાર મજબૂત બનાવવી હોય, જે હિંદની શાખા ટકાવી રાખવી હોય ને હિંદની જવાબદારીઓને પહોંચી વળવું હોય તો કામ પણ દેક્ષની આવક મધ્યસ્થ સરકાર ને પ્રાંતો વચ્ચે વહેંચી શકાય તેમ નથી. માત્ર અંગાળાનો ખાસ અપવાદ કરવો હોય તો રાણુની આવકમાંથી એ પ્રાંતને કાંઈ આપવું કે એવી કામ બીજી યોજના કરવી.

આ પ્રમાણે આખા ય ચિત્રને બને તેટલું શ્યામ આલેખ્યા પછી પણ તેઓ જગતના કામ પણ દેશ કરતાં હિંદની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત છે એમ કહી અભિનંદન લઇ શકે છે. બાકી જગતની અત્યારની ચંચલ પરિસ્થિતિ જેતાં આવતા બાર મહિનાના ગાળામાં આર્થિક પરિસ્થિતિ કેવી થશે તે જગતનો કામ પણ દેશ આ ક્ષણે ચોક્કસ રીતે કહી શકે તેમ નથી. સારો વખત આવવાની તેઓ માત્ર આશા જ રાખી શકે. બંધારણીય ચર્ચામાં છેક છેલ્લી ધડી સુધી ચોક્કસ અંદાજો ઘડવામાં આવવાના નહિ ને અંતિમ પગે તે વેળાની આર્થિક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા કોઈ નવેસરની જ યોજના ઘડી કાઢવા નિષ્ણતાંતો એક સમિતિ નીમી રાજદારીઓ પોતાને દૃઢકૃત્ય માનવાના.

હિંદ અને પુનર્દિનના

જગતની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરે તે ઉપર જ મધ્યસ્થ સરકારના તમામ વહીવટને આધાર રહેશે એમ સર્ માલકમ હેઠલીએ પોતાના નિવેદનમાં સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે.

મધ્યસ્થ સરકારની અત્યારની પરિસ્થિતિ તપાસતાં તો એને પોતાની જવાબદારીઓને જ પહેંચી વળવું ઘણું જ મુશ્કેલ પડે છે એટલે હવે તેમાં ઝાઝી કાપડુપ થવાનો ખિલકુલ જ સંભવ નથી. પોતાના પંગે પર પ્રાંતો બિભા રહી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય બક્ષતાં પહેલાં મધ્યસ્થ સરકારની નાણાંવિયયક પરિસ્થિતિમાં મદત્તવના સુધારા કરવાની જરૂર છે. તેમ થયા સિવાય પ્રાંતોના લાભ ખાતર તે પોતાની આવક કદી પણ છોડી શકશે નહિ.

જગતની પરિસ્થિતિમાં જોઇતો સુધારો થઈ જાય ને મધ્યસ્થ સરકારને કોઇ પણ પ્રકારની ખોટ ખમવાની રહે નહિ છતાં ય મધ્યસ્થ સરકાર પાસે થોડો ધણો પણ વધારો રહે એટલો સુધારો થાય નહિ ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યો મધ્યસ્થ સરકારની નાણાંવિયયક સદ્દર સ્થિતિમાં વિશ્વાસ મૂકવાનાં જ નહિ. x

(૬) અમેરિકા હિંદને નીચોવશે

વિશાળ પાંચા પર હિંદને નીચોવવાનું કાર્ય જે શરૂ કરવામાં આવશે ત્યારે દેખીતું સ્વચ્છાર ઇંગ્લેંડ જ હશે. હિંદ સાથેના સીધા વ્યાપારમાં બીજા દેશોને તો વધ્યા ઘટ્યા ટુકડા જ મળશે, છતાં ય એ ટુકડા પણ નાખી દેવા જેવા નહિ જ હોય. વળી ઇંગ્લેંડ હિંદને નીચોવશે તેને પરિણામે અમેરિકાની ઇંગ્લેંડમાં નિકાશ વધશે ને ઇંગ્લેંડ દ્વારા અમેરિકા છેક હિંદ સુધી પણ પહેંચશે. એ રીતે જગતના વ્યાપારને સર્વત્ર અગત્યનો વેગ મળશે.

મહાન જગતયુદ્ધ પછી ઇંગ્લેંડ હિંદ પ્રત્યે જે વિરોધી રાજનીતિ લડાવી રહ્યું છે. એક રાજનીતિ મિ. વીન્સ્ટન ચર્ચિલની: એ નીતિ અનુસાર હિંદના રાષ્ટ્રીયત્વને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવું. ઇંગ્લેંડમાં રાજકર્તા વર્ગના સર્ગાસંબંધીઓને હિંદમાં ઠેકાણે પાડવા બીજી રાજનીતિ લૉર્ડ ઇર્વિન અખત્યાર કરવાની હિંમત કરી, એ મુજબ ગાંધીજીની માગણીને માન આપી વર્તમાન અસંતોષનો અંત આણવો ને અનિશ્ચિત પરિસ્થિતિ નિવારી હિંદના આર્થિક વિકાસ માટે તાબડોતોબ પગલાં લેવાં.

નવ રાષ્ટ્રોના કરારનામાનો મુખ્ય મુદ્દો એટલો જ છે કે ચીનમાં એક મધ્યસ્થ મજબૂત સરકાર સ્થાપવી. એ દ્વારા શાંતિ જળવાય ને વિદેશી યાપણ સલામત રહે. પરંતુ એ સરકાર નવે રાજ્યોને સદાય ઝૂકતી રહે. લૉર્ડ ઇર્વિન અને એવા વિચારવાળાઓ બેંકરો વ્યાપારીઓ ને વડીલો જે અત્યારે સ્વરાજ્યપ્રવૃત્તિના પ્રાણરૂપ છે. પરંતુ ગાંધીજી કરતાં ઓછા આધ્યાત્મિક છે તેમને જીતી લઇ હિંદમાં પણ ચીનના જેવી જ સરકાર બિભા કરવા ધારે છે.

એટલે ચીનની જેટલી હિંદમાં અખત્યાર કરવામાં આવનારી ચૂસણનીતિ અમેરિકાની આર્થિક મુશ્કેલીઓને તો કાયમને માટે દૂર નહિ જ કરે; છતાં ય ઇંગ્લેંડની મારફતે કામ

x The Times of India, 15 August 1933: Financial Implications of Federation Scheme.

કરવાથી પણ અમેરિકન વ્યાપારીઓને કામચલાઉ ફાયદો તો જરૂર થવાનો જ. ચીનની પેઠે પશ્ચિમની બનાવટો વાપરવાની હિંદની શક્તિ ગળજ છે એટલે હિંદનો વિકાસ સાધવાની એક જ વાર નો શરૂઆત થાય તો હિંદની સંપત્તિને વધતાં વાર લાગે નહિ.

બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી આગેવાનો વચ્ચે અત્યારે જે વાટાઘાટ ચાલી રહી છે તે ઇંગ્લેન્ડનું પોતાનું ભાવિ ધડવામાં અગત્યનો ભાગ લેજવનાર છે એ બિલકુલ ભૂલી જવા જેવું નથી. લવિષ્યની વાત જવા દઇએ તોપણ દરિયાપારના દેશોમાં હિંદ ઇંગ્લેન્ડનું મોટામાં મોટું બજાર છે. દક્ષિણ ચીને જેમ જાપાન વિરુદ્ધ બહિષ્કાર આદર્યો હતો તેમ હિંદ ઇંગ્લેન્ડ વિરુદ્ધ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર આદરે તો ઇંગ્લેન્ડના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારી પાસાને જબરો ધોકા પહોંચે. વળી એ બહિષ્કાર લાંબા ગાળા સુધી નભે ને ઇંગ્લેન્ડને હિંદ જેવું ખીજું બજાર સાંપડે નહિ તો કદાચ ઇંગ્લેન્ડની દશ ટકા વસ્તી બેકાર બને. હિંદ ને લશ્કરી બળવો જગાવે તો આખું પૂર્વજગત સળગી ઊઠતાં વાર ન લાગે.*

(૭) એશિયા-એશિયાવાસી માટે જ

જાપાન-મંચુરિયા પ્રકરણનો અંત આણવાનો સાચો ઉપાય કેટલાકને મતે પૂર્વના દેશોમાં પૂર્વની જ સર્વોપરી સત્તા હોવી જોઈએ એવો છે. પૂર્વની સત્તાઓમાં જાપાન મોખરે રહે એ સ્વાભાવિક છે. જર્મનીની માફક જાપાન જગતને ફરી મહાયુદ્ધમાં ધસડે એમ બને, પણ એને અંતે જાપાનની જર્મની જેવી દશા થાય એ માનવું બરાબર નથી. મંચુરિયા મોટા આત્મભોગે સ્વતંત્ર થયું છે. હવે જાપાન ચીનમાં પોતાની લાગવગ કાયમ કરવા માગે છે. લશ્કરી દોરદમામથી ચીનને તાબે કરવાથી જાપાનનું કાંઈ ખાસ વળશે નહિ. ને કે ત્સીંગટો જાપાનીઝ લશ્કરના રક્ષણ નીચે હતું ત્યારે જેમ વ્યાપાર વધ્યો હતો, તેમ વેપાર તો વધશે જ. એટલે બળથી કે કળથી ચીન જાપાન સાથે ભેળાઈ જાય એમ થવાની જ જરૂર છે.

એટલે હિંદ સાથે કડવાશ વધે એ કેટલાક જાપાનીઓને પસંદ નથી. સોવિયેટ રશિયા સાથે મેળ ખાતો ન હોવાથી જાપાનને લીગ ઓફ નેશન્સ સાથે રાગ આવતો નથી. અમેરિકા સાથે પણ જાપાનને સદ્ભાવ રહ્યો નથી. ચીન સાથેની અથડામણ ચાલુ જ છે એ પરિસ્થિતિમાં હિંદ સાથે કડવાશ વધારી એકલા પડી જવું જાપાનને પાલવશે ? કે પછી ચીન ને હિંદ સર કરી જાપાન જગતસત્રાટ્ઠ થવા ચાહે છે ?

પરંતુ જાપાનીઝ માલ સામે ઊંચી જકાતી દિવાલ ઊભી કરવા હિંદની પોતાની ઇચ્છા છે કે હિંદમાં રાજ કરતી સરકારની ? આટાવા પરિપક્વે પરિણામે જાપાન વિરુદ્ધ જકાતી દિવાલ ઊભી થવા પામી છે એ સમજનારથી સત્ય છુપું નહિ રહે: હિંદી જકાતોથી હિંદને જાપાન વચ્ચે અથડામણ ઊભી નથી થવાની, પરંતુ બ્રિટન ને જાપાન વચ્ચે અથડામણ થશે. સ્પષ્ટ ચપ્પેમાં કહીએ તો બ્રિટિશ ઉદ્યોગો ને મૂડી ને જાપાનીઝ ઉદ્યોગો ને મૂડી વચ્ચે ધર્ષણ થશે: કારણ કે બ્રિટિશ માલ જાપાનીઝ કરતાં મોંઘો પડે છે છતાં બ્રિટિશ માલ ખાતર હિંદી જનતા જાપાનીઝ માલનો બહિષ્કાર શું કામ કરે ?

વળી જાપાન હિંદી રેતો બહિષ્કાર કરે એ મૂર્ખાઈની નીતિ જ લેખાશે; કારણ કે

જાપાન નવ લાખ ગાંસડીઓ હિંદમાંથી ઉપાડે છે એટલો માલ તો હિંદમાં સ્પિનિંગ વધવા-થી ક્યાંય ઉપડી જશે. તે ઉપરાંત લે'કેશાયરની મિલો પણ હિંદી રૂનો ઉપાડ કરશે ને તેમ છતાં ય જે રૂના ભાવ ગગડશે તો ખેડૂતો નસીબનો વાંક કાઢી બેસી રહેશે ને હિંદ ને ઇંગ્લેન્ડના કાંતનારાઓને ક્યાંદો યશે. એટલે જાપાનીઝ કાંતનારાઓનું નામનિશાન પણ જગતના બજારમાંથી નાબુદ થઈ જશે.

તમામ દેશોએ સમાન કક્ષાએ રહેવું જોઈએ, એક રાષ્ટ્ર બીજાને છતી લે નહિ કે બીજાની સ્વતંત્રતા હરી ન લે એવું જ એશિયા માહે છે. ચીનની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ કે હિંદની સ્વરાજની હિલચાલ રાષ્ટ્રીય સમાનતાના સિદ્ધાંત પર જ ઘડાયેલી છે. એ સિદ્ધાંત ચોક્કસ રીતે સ્વીકારાશે નહિ ત્યાં સુધી જગતમાં શાંતિ સ્થપાવાની પણ નથી. આખો એશિયા ખંડ આ સિદ્ધાંતનો પડકાર ભારે ભારે ઝીલી લેશે જ. એકલું જાપાન જ એ હિલચાલનું આગેવાન બનશે. આ દૃષ્ટિએ જ જાપાન એશિયાનું મુક્તિદાતા બનશે. એશિયાની મુક્તિ એટલે બ્રિટિશ કે જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદ નહિ. ચીન, હિંદ કે એશિયાનો કોઈ પણ ભાગ વિદેશી સમ્રાટ માગતો જ નથી. એશિયા કોઈના ય સામ્રાજ્યમાં રહેવા માગતું નથી. એ તો પોતાનો જ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમંથ બતાવવા ધમ્મ છે. જાપાને બ્રિટિશ નીતિ પરથી દાખલો લેવો ઘટે છે. બ્રિટનની ભૂલો જાપાને કરવી જોઈતી નથી. એના મિત્રો બની શકે એવાની એણે કડવાશ વહોરવી જોઈતી નથી. એશિયામાં સ્વાતંત્ર્યમંત્ર ફૂંકવાની ધરી આવી છે. એ તક સાધશે તો જાપાન એશિયાનું મુક્તિદાતા બનશે. એ તક ખોશે તો તે એકલું પડી જશે ને ભવિષ્યમાં એનું નામનિશાન શીટી જતાં પણ વાર નહિ લાગે.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) પ્રાર્થના

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ના “Theosophy in Australia” નામક માસિક પત્રમાં ઇજીપ્તના ઓસિરિસ (Osiris) નામના દેવતાની પ્રાર્થના ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી હતી. તે પછી તે જ પ્રાર્થના “આલોચના અને વિચાર” નામના મથાળા સાથે ‘નાગરી પ્રચાર રિણી પત્રિકા’ માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. પ્રાર્થના નીચે પ્રમાણે હતી:

Unveil O Thou who art the support of the Universe, from whom all comes forth, to whom all returns, that face of the True Sun whose face is now hidden by a ball of golden light that we may know the Truth and do our whole duty on the way to Thy Sacred feet.

એ સ્તુતિ ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ અને યજુર્વેદ સંહિતાના નિમ્નલિખિત મંત્રનો સ્વતંત્ર અનુવાદ છે:—

હિરણ્યમયેન પાત્રેણ સત્યત્યાપિહિતં મુલમ્ ।

તત્ત્વં પૂજનપાત્રુણુ સત્યધર્મીય દૃષ્ટયે ॥

એથી હવે માલુમ પડે છે કે એ પ્રાર્થના ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભારતવર્ષથી મિલ્લ ગઇ હશે, અથવા મિસ્રથી ભારતવર્ષમાં આવી હશે. બેમાંથી એક તો હશે જ.

રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૨ નું]

મૃદુલમેરીપટ્ટૈઃ માળ્ડિંડિમગોમુલૈઃ ।

પળવૈર્દુરાર્ધૈશ્ચ નાનાતોઘૈઃ પ્રવાદિતૈઃ ॥

દક્ષયજ્ઞે વિનિહતે સન્ધ્યાકાલે મહેશ્વરઃ ।

નાનાઙ્ગહારૈઃ પ્રાનુત્યલ્લયતાલવશાનુગૈઃ ॥

મૃદંગ આદિ વાદ્યોના સંવાદમાં દક્ષયજ્ઞનો વિધાત યતાં સન્ધ્યાકાલે મહેશ્વર લયના તાલને (અભિનવગુપ્ત પ્રમાણે) વશ, તેને અનુસરતા અંગહારોથી નાચ્યા.

તમે પૂછશો કે આ અંગહાર વળી શું છે ? શંકરની આજ્ઞાથી તપ્સુએ જે બત્રિશ પ્રકારના અંગવિક્ષેપો બતાવ્યા તેનું પારિભાષિક નામ. અર્થાત્ તાંડવ નૃત્તના પ્રકારો. ભરત કહે છે કે આ અંગહારોનો પ્રયોગ ' કરુણાશ્રિત ' છે, અને કરુણી બ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છેઃ હસ્તપાદસમાયોગો નૃત્તસ્ય કરણં ભવેત્ । હાથપગનો સમાયોગ એ નૃત્તનું કરણ. અભિનવગુપ્તના શબ્દોને શ્લોકમાં મૂકી સંગીતરત્નાકર આમ લક્ષણ આપે છેઃ

અજ્ઞાનામુચિતે દેશે પ્રાપ્તં સવિલાસકમ્ ।

માતૃકોલ્કરસંપાદમઙ્ગહારોઽભિધીયતે ॥

વિલાસપૂર્વક (સૌન્દર્યાનુપ્રવેશન સચિલાસ્ત્વં નામ. અ. શુ.) માતૃકા (જે કરુણોના સમુચ્ચય) ના સંયોજનોથી ઉચિત દેશે (રચણે) અંગોને લઇ જવાં તે અંગહાર. તાત્પર્ય કે અંગહાર એ એક અંગની ગતિથી સિદ્ધ નહિ થાય. તેમાં હાથ અને પગ અથવા પૂર્વકાય અને અપરકાય બન્નેની સમાયુક્ત ગતિ જોઇએ. વિલાસ એટલે સૌન્દર્ય-પૂર્વક તે ગતિ ન હોય તો તે ' લૌકિક અકૃત્રિયાઓ ' પણ અંગહાર થઇ જાય ! ઉચિત દેશે લઇ જવું એટલે તેના સરળ અને સહજ સ્થાનેથી ખીજા યોગ્ય સ્થાન સુધી અંગને પહોંચાડવું. ખીજો સરળ અર્થ એ પણ અપાયો છે ' હરે કરેલો અંગોનો પ્રયોગ તે અંગહાર. "

આ બધો દરિયો ડહોળતા અંગવિક્ષેપની કળાના આ બે પ્રકારો નૃત્ત અને નૃત્ય કેટલેક અંશે સમજાય છે. ધનંજયે આ બાબતને બે ત્રણ સૂત્રોમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે મૂકી છેઃ અન્યદ્ ભાષાશ્રયં નૃત્યમ્ । નૃત્તં તાલલયાશ્રયમ્ અને દ્વગધૈવ [નાટ્યં] રસાશ્રયમ્ । અને દશ પ્રકારનું નાટ્ય તે રસાશ્રય. આ રીતે શરીરનાં અંગોને સાધન તરીકે વાપરતી કલાનાં રૂપો આ ત્રણ પ્રકારોમાં વ્યવસ્થિત થાય છેઃ નૃત્ત, નૃત્ય અને નાટ્ય. કેવળ તાલ અને લય અથવા અભિનવગુપ્ત પ્રમાણે લયના તાલ ઉપર આધાર રાખતી અંગવિક્ષેપની કલા તે નૃત્ત. તપ્સુદ્વારા ઉપદેશાયેલાં અંગહારો અને કરુણો તે આ નૃત્તના પ્રાચીન પ્રકારો. આનાં ચિત્રો વડોદરાની નાટ્યશાસ્ત્રની આવૃત્તિમાં આપ્યાં છે (તે આવૃત્તિની મોટામાં મોટી

આ ઉપરથી નૃત્ત અને નૃત્ય અને નાટ્યનો ભેદ આપણી પ્રાચીન કલા સમજવા માટે સ્પષ્ટ રીતે જાણવાની જરૂર છે એટલું તો આપ કબૂલ કરશો. નૃત્ય અને અભિનયનો એટલો સ્પષ્ટ નથી. શાકુંદેવ તો આંગિક અભિનય અને નૃત્યને એક જ માને છે:

આહ્નિકામિનયૈરેવ માવાનેવ વ્યનાક્તિ યત્ ।

તન્નૃત્યં માર્ગશબ્દેન પ્રસિદ્ધં નૃત્યવેદિનામ્ ॥

મને નૃત્તને સર્વાભિનયવર્જિત ગાત્રવિક્ષેપ માત્ર કહે છે. આ આંગિક અભિનયની ત્યાં એ જ માર્ગો નૃત્યની ચર્યા છે. પણ હું આપને શિર આદિ અંગો, શ્રીવા આદિ ત્યાગો, દષ્ટિ આદિ ઉપાંગોની માથાકૂટમાં ઉતારીશ એવો ભય ન રાખશો; સિવાય કે વાપ આ કાગળનો ઉત્તર આપી મને આ વિષે વધારે લખવા પ્રેરો; જો કે આ બધું વર્ણન ત્યને અને શિલ્પ તથા ચિત્રને સમજવા જરૂરનું છે.

પણ આ અંગવિક્ષેપની કલાના ખીજ રીતે થતાં એ પ્રકારો ઉપર થોડું લખું છું. આ તથા નૃત્યનો ઉદ્ધત પ્રયોગ, અને સુકુમાર અથવા લલિત પ્રયોગ. પ્રથમ તાણ્ડવ માં જાણીતો છે, જ્યારે ખીજે લાસ્ય નામે જાણીતો છે. ભરતે જ કહ્યું છે કે મગવાન શંકરે જ્યારે નૃત્યપ્રયોગ કર્યો ત્યારે પાર્વતીએ સુકુમાર નૃત્યપ્રયોગ કર્યો. આ બેદ નૃત્ત અને નૃત્ય બન્નેને લાગુ પડે છે. શાકુંદેવે એક એવી પરંપરા આપી કે પાર્વતીએ લાસ્ય ઉપાને-ખાણાસુરની પુત્રીને શીખવ્યું, અને તે કૃષ્ણના પુત્ર મનિરુદ્ધની પત્ની થઇ ત્યારે તેણે દ્વારકાની ગોપીઓને (?) શીખવ્યું, અને ત્યાંથી ઊભા પ્રાન્તોમાં તે કામંજી નૃત્યની પરંપરા વિસ્તરી. આ ગમે તેમ હો પણ પ્રાચીન શિલ્પ ખેતાં આ ઉદ્ધત કામલતો ભેદ બહુ સરસરીતે તરી આવે છે. દુર્ભાગ્યે આમાંથી પૌરુષ પ્રકાર ટંકારી ગણાતા નૃત્યમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થઇ ગયો છે. ઉદયશંકરમાં આ તાણ્ડવ પ્રકાર કેવો દેખાય છે તે મને જાણાવશો.

આ મારી લોકચર્યા વાંચવાની તમને કુરસદ હશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી. કદાપિ નહિ જ હોય. અને ઉદયશંકરની કલાનો આસ્વાદ લેવામાં કદાપિ તે વિઘ્નરૂપ પણ થાય ! પણ મેં આ આટલું લાંબું લખ્યું છે એટલે સહજન તરીકે મને ઉત્તરમાં તમે જે જોશું તે વિશે જરૂર કાંઈક લખશો એવો વિશ્વાસ છે. મારા એકલા માટે નહિ લખો તો ‘પ્રસ્થાન’ માટે લખશો તોપણ મારા માટે લખ્યું માની લઈશ. પણ આ લખતાં પ્રાચીન કલારસિકો દૃષ્ટ અને નૃત્યનો તાણ્ડવ અને લાસ્યરૂપે પૃથક્ અને મિશ્રરીતે કેવો રસાસ્વાદ લેતા હશે, અને પછી કેવી સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતા હશે તેનું કલ્પનાચિત્ર જીલું થાય છે. તમને પણ ઉદયશંકરનાં નૃત્યોમાં એવો આસ્વાદ મળશે; બધા કહે છે કે તે પ્રાચીન શિષ્ટ રીતોનો નર્તક છે, માટે આવી આશા રાખું છું; તમને આવો આસ્વાદ મળે છે કે નહિ તે લખશો. આવો આસ્વાદ ન મળે તોપણ આનંદ તો થાશે-એવી શુભેચ્છા સાથે ઉત્તરની અપેક્ષા રાખતા

આપના નમ્ર સેવક

ગુપ્તચરની સલામ

તા. ૬.

અત્યારસુધીની મારી લોકચર્યાઓ આપે પ્રસિદ્ધ કરી છે. તો આ પણ જો કરવાના હો તો તેનું નામ ‘નૃત્યચર્યા’ ન રાખો ?

શુ. ચ.

ઉત્તર

પ્રિય ભાઈ શ્રી,

તમારો કાગળ મળ્યો, પણ એ તમારા બધા વિદ્વતાભર્યા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાને હું બંધાયો નથી, એકે વિદ્વતાનો ઘણો મોટો ભાગ મને આપવાની તમે લાલચ બતાવી છે. તમે પત્ર લખ્યો ત્યારે જાણતા હતા કે તમારો પત્ર છપાવાનો છે, હું જે લખું છું તે પણ છપાવાનો છે, વાંચનારા પણ જાણતા જ હશે કે લખાયો ત્યારથી તમારો પત્ર છપાવા નિર્માયો હતો, છતાં તમે જ્યારે તમારા વક્તવ્યને પત્રરૂપ જ આપ્યું છે, અને હું પણ પત્રરૂપે જ જવાબ આપું છું ત્યારે, પત્ર લખનારના બધા હકો મને મળી જાય છે. જેના ઉપર પત્ર આપ્યો હોય તેણે જવાબ આપવો જ જોઈએ, એ અંગ્રેજી વિવેક હશે, પણ ગુજરાતી ભાષાઓમાં હજી એવો વિવેક નથી પેસી ગયો, એવો મોઢો વિવેક પેસી જાય એવાં ચિહ્નો મને દેખાતાં નથી, અને હું પોતે એટલા પૈસા ટપાલમાં ખર્ચવા પસંદ કરતો નથી. તમે શરૂ કરેલા પત્રવ્યવહારમાં હું મોડો મોડો પહોં જોડાઉં છું તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમાં તમે કે મેં કોઈએ ટપાલનું ખર્ચ ક્યું નથી.

એટલે પ્રથમ તો તમારા પત્રની માત્ર પહોંચ લખીને કામ ત્યાં જ પતાવી દેવું, અને મૂંઝે મોઢે તમે આરોપેલ બધી વિદ્વતા સ્વીકારી લેવી એવી જ ઇચ્છા થયેલી. તેમ કરવાનું કારણ એ ન હોઈ શકે કે અપૂર્ણ અભ્યાસને લીધે હું લખું નહિ, એ તો તમે જ જાણાવેલું છે; નહિતર પણ હું વિવેચનમાં સાહસ કરવાના પક્ષનો છું. પણ ન લખવાનું કારણ એ છે કે નૃત્ય સંબંધી એકદમ આવેલા બધા વિચારોની પૂરી તુલના હું કરી શક્યો નથી, મારા બધા વિચારોનો હજી સમન્વય થયો નથી, એટલે હું લખી શકું એમ નથી. અને ન જ લખવું એમ પ્રથમ તો વિચાર કરેલો.

પણ હમણાં એક જગાએ સ્ત્રીનાય ગણાતો એક નાય જોયો, અને મારા મન પાછળ ઉદયશંકરના નૃત્યના સંસ્કારો હતા તેથી, એ જોઈ મને એટલી જુગુપ્સા થઈ કે આ કાગળ લખવા હું પ્રેરાયો. આપણા નાયનારા કે નાયનારી કેણુ જાણે ક્યાંથી આવો ખરાબ નાય શીખી લાવે છે! તેમાં પણ સ્ત્રીવેષમાં નાયનાર કમર ધુમાવે છે, છાતી ધુમાવે છે, કંઈ પણ અર્થ વિના આંખો ત્રાંસી કરે છે, અને ઘણા જ જોરથી માથું આપું, ઊંચું નીચું કરે છે, ત્યારે તો મને એમ થાય છે કે આ નાયને ફાજદારી મળે ગણવો જોઈએ. કુશળ અને પ્રતિષ્ઠિત ધંધાદાર નાયનારીમાં એ અંગોની ગતિઓ મેં આટલી જુગુપ્સા-કારક જોઈ નથી. એમાં અશ્લીલ સૂચન છે એટલું જ નહિ પણ એ આકાર, એ રેખાઓ ઘણી જ મોડાળ લાગે છે. આપણા લોકો આ તે પશ્ચિમમાંથી શીખી લાવ્યા છે કે આપણા જૂના નાયના કોઈ અંગને બગાડીને આમ કરે છે તે મને સમજાતું નથી. હું માતું છું દરેક પ્રેક્ષકને આ કદરૂપું લાગતું જ હશે, પણ શરમાશરમી કે ભરમાભરમી કોઈ બોલતું નથી. મને થયું કે ઉદયશંકરનું નૃત્ય આપણા માણસો જુએ તો તેમની આ વૃત્તિ જરૂર શુદ્ધ થાય અને પછી આવા નાયો તો તેઓ જોઈને ન જ નભાવી લે.

એટલે હું આ પત્રમાં મારા મન પર ઉદયશંકરના નૃત્યના જે સંસ્કારો પડ્યા તેને લાપમાં મૂકીશ. તેમાં તમારા પ્રશ્નોનો જરા પણ જવાબ આપવા પ્રયત્ન નહિ જ કરું. પછી એની મેળે જવાબ આવતા હોય તો લલે આવે. જ્યારે આપણે બન્ને કાગળોના રૂપમાં જ લખીએ છીએ ત્યારે તમે જરા એમ જ માની લેજો ને કે તમારો કાગળ આવ્યા પહેલાં જ મેં આ કાગળ લખી નાખેલો. આપણુ બન્ને સંકેત વિના જ એકબીજાને એક-સાથે પત્ર લખવા પ્રેરાઈએ એ તો વધારે સારું ને ! અને વાંચનારા તો એટલા બધા ભલા છે કે તેમને વાંચવું હશે તો ગમે તેટલાં બનાવટી મંતવ્યો માની લેશે.

મારું પ્રથમ વક્તવ્ય એ કે ઉદયશંકરનું નૃત્ય હિંદુનું જ વાતાવરણ પેદા કરે છે. અંગ્રેજી નાચો સાથે આની સરખામણી કરી શકાય એમ હું માનતો નથી. તેના પહેરવેપની છટા બધી હિંદની જ હતી, તેમ જ તેનો અંગમરોડ, અંગવિન્યાસ, કરમુદ્રા, પગનો તાલ, કંમકા, એ સર્વ હિંદનાં જ હતાં. તેના નાચના વિષયો હિંદના જીવનના હતા અને તેના ભાવોના નિરૂપણની પદ્ધતિ પણ હિંદની જ લાગતી હતી. માત્ર મને Dance of the Hunter જ્યાં એક અસંસ્કૃત જાતિના વ્યાધનો નાચ આવતા હતા તેના તાલ પરદેશી લાગેલો, તેનાં અભિનય પણ કંઈક અંશે મને પરદેશી-વિલાયતી લાગેલો, બેકે બહુ જ વેગ અને બલને લીધે એ નાચે પ્રેક્ષકોનાં મન ઉપર ધણી અસર કરી હતી, અને પ્રેક્ષકોની તાળીઓના ગડગડાટને લીધે તે એક જ નાચમાં ‘વન્સમેર’ આપતું પડ્યું હતું. બીજે દિવસે ‘યુદ્ધયાત્રા’ના નાચમાં પણ લોકોએ વન્સમેર ધણો શોરબકાર કરીને માગ્યું હતું. સામાન્ય રીતે લોકો તાળી પાડે ત્યારે આ નૃત્યમંડળીનો રિવાજ વિંગમાંથી પાછાં આવી બે હાથ બેડી પ્રણામ કરવાનો છે. એ મને બહુ ગમે, છે. ઉદયશંકર અને મે, શિંકી બન્ને સરસ રીતે ઝૂંપી ઝૂંકીને કરતી અંજલિ કરી પ્રણામ કરતાં હતાં. કેટલીક વાર તો ‘આ હર્ષ’ અને આદરમાં તમારો પણ ભાગ છે’ એમ સૂચવવા ઉદયશંકર નાચના તેના સહકારી વાદ્ય વગાડનારાને પણ પ્રણામ કરતા. કોઈ વાર નાચ કરનારા અને બળવનારા બધા બિલા થઈ પ્રણામ કરતા. એ દશ્ય મને ‘સુંદર લાગતું; પણ યુદ્ધયાત્રાના નાચ પછી જ્યારે આ બધું કર્યા છતાં પણ શોરબકાર એણે ન થયો ત્યારે ઉદયશંકરે આગળ આવી કહ્યું: “હું તમને ખુશ કરવા ગમે તેટલી વાર નાચ કરી બતાવવા તૈયાર છું. પણ હજી અમારે બીજી વાર નાચ કરવાનો છે. (દરેક ૬ થી ૮ અને ૧૦ થી ૧૨ એમ બે વાર એક જ કાર્યક્રમ ભજવાતો), અને ગરમી અસહ્ય છે.” મુંબાઇનો પ્રેક્ષકવર્ગ એટલો ડાહ્યો કે તરત શાન્ત થઈ ગયો. પણ આ વન્સમેરની પ્રથા હજી આપણે ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરીશું? એ પ્રથા તેના શબ્દો જોતાં તો આપણે અંગ્રેજીમાંથી શીખ્યા હોઈએ એમ લાગે છે; પણ અંગ્રેજ સમાજમાં તો હવે કદી ‘વન્સમેર’ થતું નથી, અને આપણે હજી એ જંગલી રિવાજ બળવી રહ્યા છીએ. અનુકરણ કરનાર સમાજ હમેશાં ખરાબ વસ્તુનું અનુકરણ કરે છે, અને તેને સુધારી કે તેનાથી પર જઈ શકતો નથી.

આ બે નાચોમાં વન્સમેર થવા તેનો અર્થ એવો નથી કે એ નાચો બીજા કરતાં વધારે સારા હતા. પણ જેમ નાટકમાં જે ગાયન પ્રેક્ષકવર્ગ સહેલાઈથી સમજી શકે છે, તે સૌથી વધારે લોકપ્રિય બને છે; તેમ આ નાચના હાવભાવ (ગુજરાતી અર્થમાં) લોકપ્રિય

સહેલાઇથી સમજી શકાતા હતા તેથી તે એકદમ લોકપ્રિય બન્યો. તેની ગતિ વેગ પ્રબલ હતાં એટલે પ્રેક્ષકો પણ એકદમ નર્મદતા શબ્દોમાં કહ્યું તો 'જોસ્સા'માં આવ્યા અને 'વન્સમોર' માગ્યું.

મને એક વિચાર આવે છે. આતું વીરરસનું નૃત્ય જોવાથી પ્રજામાં ઉત્સાહ ન હોય તો ઉત્સાહ પ્રેરાય ખરો ? અધી કલાને માટે આ પ્રશ્ન છે. મને દહાડે દિવસે વહેમ આવતો જાય છે કે માત્ર કલાથી બહુ દેર ન પડે. જમીન ઉપર ફૂંકો મારીએ ત્યારે હોમ્સએ તે કરતાં ક્ષણેક વધારે ઊંચા ચમકે એટલો જ દેર પડે ! જીવનમાં જે ખરું અનુભવેલું હોય તે કલાથી ફરી શુદ્ધતર રૂપમાં અનુભવી શકાય, પણ ખરા એટલે બાવહારિક અનુભવથી કેવલ નવો જ અનુભવ કે બહુ ઉચ્ચત અનુભવ ભાગ્યે જ અનુભવી શકાય. તેને માટે તો જીવનમાં જ અનુભવનાં દ્વારો ખુલ્લાં રાખવાં જોઈએ. બીજી કલાનું તો ગમે તેમ હોય, પણ નાટકની ઉત્પત્તિ તો એવી જ કહી છે, કે દેવોએ દાનવો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો તે વિજયનો તેમને ફરી અનુભવ કરવો હતો માટે દેવોએ દાનવો ઉપરના વિજયનું નાટક ભજવ્યું. એટલે કલા કદી પણ ખરા અનુભવની કે ખરા જીવનની ગરજ સારે નહિ. વિચારી જોશો, હું ઘણા વખતથી આ વિચારું છું.

બધા નાચોમાં સૌથી સુંદર નાચ તો ઉદયશંકરનો જ હતો. તેનું શરીર પણ ખરે જ સુંદર છે, ધાટીલું છે, પાતળું છે, કસાયેલું છે, વેગવાળી મોટી ગતિને માટે તેટલું જ નાનાં સુકુમાર હલનચલન માટે યોગ્ય છે. સુંદર સ્ત્રીનો આકાર જેટલો સંમુખ તેટલો જ પીઠ તરફથી પણ સુંદર દેખાય છે. ઉદયશંકર પણ સંમુખ અને પીઠ બન્ને તરફથી સુંદર દેખાય છે. ઈંદ્ર તરીકે નાચ કરતાં કે બીજા અંગવિક્ષેપના પ્રયોગો કરી બતાવતાં આપણે પુરુષના શરીરની રેખાનું સૌંદર્ય તેનામાં પૂરેપૂરું જોઈ શકીએ. કંઈ એકલી સ્ત્રી જ સુંદર નથી. પુરુષ પણ સુંદર છે.

ઉદયશંકરના બે નાચો મનમાં ઊંડી અસર કરે છે. એક રાધાકૃષ્ણનો, જેમાં મે. શિક્ષી રાધા થાય છે અને બીજો શંકરના તાંડવનો જેમાં મે. શિક્ષી પાર્વતી થાય છે. શ્રી. કનકલતા ગૌરીની સખી થાય છે (એક મિત્ર તેને પૃથ્વીનું સ્વરૂપ માને છે) અને દેવેન્દ્ર ગજસુર થાય છે. એ નાચમાં અંજવૈયાઓ પણ દેવોનો સ્વાંગ પહેરી બેસે છે અને ગજન-સુરનો વધ થયા પછી એક શ્લોક બોલે છે.

રાધાકૃષ્ણના નાચમાં એક વાત બહુ જ સ્પષ્ટ તરી આવતી તે એ કે તેમાં શૃંગારનું નહિ પણ શુદ્ધ પ્રેમ, સૌન્દર્ય અને અદ્વૈતનું વાતાવરણ પેદા થતું હતું. એ આખો નાચ શુદ્ધ આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. રાધાકૃષ્ણના નાચ સાથે આપણને વલ્લભી સંપ્રદાય અને તેની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને નામે ચાલતો કેટલોક સ્કૂલ અને અરોચક શૃંગાર યાદ આવે છે, પણ આ રાધાકૃષ્ણના નાચમાં એક પણ દેહલાલસાનો સૂચક અભિનય નહોતો. રાધાકૃષ્ણ સ્વતંત્ર ગોળ ફરીને પાછાં ભેગાં થતાં હતાં ત્યારે લાગતું હતું કે જાણે દરેક પોતાના જીવનમાં પોતાના જ ભાવથી ફરે છે, છતાં બન્નેનાં જીવન એક જ કક્ષામાં છે. જાણે બન્નેનાં જીવનવર્તુલો ભેગાં થયેલાં છે. મને લાગ્યું કે આ નાચ પતિપત્ની નાચે તો તેમનો શૃંગારભાવ શુદ્ધતર અને વધારે આનંદપ્રદ બને.

તાંડવના નાચમાં પ્રથમ મહાદેવ એક (ઢાંકેલા) સ્ટૂલ જેવા કશા પર ધ્યાનસ્થ બેઠા હોય છે. ત્યાં ગૌરી એક સખી સાથે તેમની પૂજા કરવા આવે છે. પૂજા વખતના ગૌરીના

નાયમાં મહાદેવ માટેનું ઔત્સુક્ય પ્રેમ અને આદર ત્રણેય દેખાય છે. એટલામાં ગજસુર આવે છે. તેનો દેખાવ ભય કરતાં દાસ્ય વધારે ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગૌરી તરફ લોભાય છે. તેના નાયમાં હલકા પ્રકારની લાસસા સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તે વખતે ગૌરીના અભિનયોથી, એક તરફ મહાદેવના બલ ઉપરનો વિશ્વાસ, અને એ વિશ્વાસના જોરે તે ગજસુરની તર્જના કરે છે તે, તેનો ગજસુર તરફનો તિરસ્કાર, અને તે સાથે ગજસુરનો ભય, એ ગૌરીના મનના લાવો પ્રતીત થાય છે. ગૌરીની ઋણુ યાચનાથી મહાદેવ ધીમે ધીમે સમાધિમાંથી નિશ્ચિત થાય છે. અને ત્યારથી, ગજસુરનું જંગલી નૃત્ય ચાલુ હોય છે છતાં આખા દસ્યમાં પ્રેક્ષકનું ધ્યાન શંકર ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. શંકર નિગતા બન્યું છે તે જાણે કે સૃષ્ટિનાં પંચમહાભૂતોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો હોય 'એવું'લાગે છે. શંકરના એક સંકલ્પ માત્રથી, એક આખાનું સ્વલકારામાત્રથી સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોનું સંઘર્ષ બળ જાણે કે ગજસુર તરફ એકાગ્ર થઈ તેનો નાશ કરવા તેના સામે ધસે છે. આ વખતે વાઘો પણ ઘણી અનુકૂળ અસર કરે છે. ઉદયશંકરનાં કેટલાંક વાઘો ઘણાં વિચિત્ર છે. એ સર્વમાં જૂનાં કેટલાં ને તેણે નવાં કેટલાં ઉમેર્યાં તે હું કહી શકતો નથી; પણ તેમાંનાં કેટલાંક વાઘો તો મેં ત્યાં જ પ્રથમ જોયાં છે. તેમાં કેટલીક નૂવીન આકારની ઝાલરો છે, અને તેનાંથી જાણે સૃષ્ટિના ગર્ભમાં કંઈક અવાજ થવા માંડ્યા હોય એવી અસર થાય છે. સૃષ્ટિનાં બળો જાણે દૂરથી ઉત્પન્ન થઈ વધારે વધારે વેગવાળાં થતાં ગજસુર સાથે અકળાય છે, એવી રીતે ઝીણા ઊંડા અવાજ દૂરથી આવતો આવતો મોટો થઈ હમકારા સાથે જાણે પૂરો થતો હતો. મહાદેવ જાણે ધીમે ધીમે વસ્તુસ્થિતિ સમજતા બન્યું છે અને છેવટે ગજસુરનું આક્રમણ જાણતાં તેમનો ક્રોધ પ્રબલિત થતો જાય છે તે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. એ પછી એમના ક્રોધનો નાશ ચાલે છે. જ્યારે ક્રોધ ખરેખરો પ્રબલિત થાય છે ત્યારે ગૌરી અને તેની સખી બન્ને એક બાજુ ખેંચી જાય છે. તે વખતનું બન્નેનું આસન પણ બહુ જ સૂચક હતું. ગૌરીની સખી જાણે કેવળ ધૈર્ય અને ભયમાં ચિંતાતુર બેઠેલી જણાય છે, ત્યારે ગૌરીમાં ઔત્સુક્ય, અને વિજયની શક્તિ બન્ને દેખાય છે. પછી યુદ્ધ ચાલે છે. છેવટે ગજસુર હણાઈને પડે છે. પછી મહાદેવનું કેવળ હર્ષનું નૃત્ય ચાલે છે, તેમાં ગૌરી પણ ભાગ લે છે. છેવટે મહાદેવ, પોતે પ્રગટ કરેલાં સર્વ બળોને જાણે સંકેલીને ફરી ખ્યાનસ્થ થાય છે, બહાર જતી ઇન્દ્રિયોને અંતર્યુષ્ક કરે છે, અને છેવટે સમાધિસ્થ થાય છે. આખા પ્રેક્ષકવર્ગ ઉપર આ દશ્યની ઊંડી અસર થાય છે, અને નૃત્યક્રમમાં આ વિગત છેલ્લી હોવાથી એની જ અસર નીચે પ્રેક્ષકવર્ગ રંગભૂમિ છોડે છે. એની ગંભીર અસર, સારા સંગીતની અસરની પેઠે, ઘણી વાર સુધી અસતી નથી.

બીજા નાચો વિશે જુદું જુદું લખતો નથી. એક બાબત મને જણાઈ તે લખું છું. કાવ્યશાસ્ત્રમાં સંચારી લાવો બતાવેલા છે, અને તેમાં જણાવેલું છે કે એકનો એક સંચારી લાવ અનેક રસોમાં આવી શકે. જેમકે ચિંતા શૃંગારમાં પણ થાય અને કરુણમાં પણ થાય. તેમ જ આ નાચમાં એક જ અભિનય જેમકે આંગળીઓનું કંપન, તે અનેક રસોના આધારમાં આવી શકે છે. મહાદેવના ક્રોધમાં આંગળીઓ કંપે, ગૌરીની સખીના ભયમાં કંપે, કામદેવની ઇર્ષ્યામાં પણ એ જ રીતે આંગળીઓ કંપે છે. એ આંગળીઓનું કંપન ઘણું જ ઘોતક હતું, અને તેમાં કૌશલ પણ સારું જોઈએ.

મને આ વિશે એક બીજો વિચાર આવે છે. તાંડવ એ નાટ્યની પરિભાષામાં નૃત્ય છે કે નૃત્ય છે? હવે તો એનો ભેદ નાટ્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે કે નૃત્ય એટલે માત્ર સૌંદર્યયુક્ત અંગો અને દેહની ગતિ, અને નૃત્ય એટલે માનવભાવ, પ્રગટ કરતી ગતિ કે મૂક અભિનયો. ઉદયશંકરનો તાંડવ નાચ તે નૃત્ય હતું, પણ રસના અંશોમાં તો તેને અને લાસ્યને બંનેને નૃત્ય કહ્યું છે, નહિ ?

એક બીજા વાત: આપણે નટરાજની જે પ્રસિદ્ધ મૂર્તિ જોઈએ છીએ તેમાં જે નટ-રાજનો અંગવિન્યાસ છે તે ઉદયશંકરના નૃત્યમાં ગળ્મસુર ના વધ પછી આવતો હતો. હવે નટરાજની મૂર્તિનો એ આકાર સ્થિતિનો છે, કે નૃત્યની ગતિમાંથી અમુક ક્ષણનો પકડી લીધેલો છે ? હું માનું છું એ અંગવિન્યાસધણી જ વેગવાળી ગતિનો છે. હું માનું છું એવી ગતિ વિના એવી સ્થિતિ શક્ય પણ નથી, —જેમ ભમરડો ગતિમાં હોય ત્યારે જ ઊભો રહી શકે તેમ. અને એ ગતિ એક પગે ગોળ ફરવાની હું કહ્યું છું. તેનું બીજું કારણ એ છે કે એ મૂર્તિમાં મહાદેવની જટા મુખની બંને બાજુ ખભાની દિશામાં ફેલાયેલી બતાવી છે, જે ઊડતી નિરૂપી છે. એમ હું માનું છું. અર્થાત્ મહાદેવની ગતિ એટલી વેગવાળી છે કે વાળ સીધા થઈ ઊડે છે. હવે ઉદયશંકરની ગતિ આવી વેગવાળી નહોતી, તેમ જ તેના આખા તાંડવમાં એ અંગવિન્યાસ કયો તે પ્રસંગ સિવાય એક પગ ઉપર ગોળ ફરવાનું આવતું જ નથી.

વળી એક બીજું પણ વિચારવા જેવું છે. નટરાજની મૂર્તિમાં મૂર્તિને ફરતી એક લ'બગોળ, તેજોમંડળના આકારની પતરાની પટ્ટી હોય છે. તે પટ્ટીમાં અંતરે અંતરે મુદ્રાવાળા કાંડા સુધીના હાથો કાઢેલા હોય છે. આનો અર્થ હું એવો નથી માનતો કે નટરાજને સહસ્ર એટલે અનંત હાથો છે, પણ એવો માનું છું કે નટરાજ એટલા વેગથી ગોળ હાથ ફરવે છે કે તેના હાથમાત્રથી એક ધન વર્તુલ બની રહેલું દેખાય છે. આ મારી કલ્પના બે સાચી હોય તો મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે ઉદયશંકરના નૃત્યમાં હાથની એવી ગોળ ગતિ પણ આવતી નહોતી.

આપણા સામાન્ય નાચો અને ઉદયશંકરના નાચોમાં મને એક તફાવત જણાયો. હું ઉપર કહી ગયો કે નટરાજના નૃત્યમાં એક પગે ઊભા રહી ગોળ ચક્કર ફરવાની ગતિ આવતી નહોતી. પણ તે સિવાય પણ ગોળ કુદડી ફરવાની ગતિ નહોતી. આપણાં દેશી નૃત્યોમાં હમેશાં બે પગે ગોળ ફરવાની ગતિ આવે જ છે તે આમાં ક્યાંઈ આવતી નહોતી. નહિ જેવી જ આવતી હતી ! એ ચક્કર ફરવાની ગતિ ઘણી જ સાદી હોવાથી છોડી દીધી હોય, નૃત્યના બીજા ભાગો સાથે તે સંવાદી ન થતી હોય, જોકે ભાવપ્રકટીકરણ સિવાયના નાચમાં એવી ગતિ વિસંવાદી થાય એમ મને લાગતું નથી. બીજું એ કે આપણા નાચમાં બંને પગો ચાલવાની ગતિમાં પાસે પાસે જ—અડોઅડ જ રહે છે. આપણા નાચનાં પગલાં ઘણાં જ ટૂંકાં હોય છે; અને તે બધા પ્રકારના નાચોનું લક્ષણ જણાય છે; કારણકે રામલીલા કૃષ્ણલીલા ભવાઈ અને નાચ બધામાં મેં એવું જ ટૂંકું પગલું દીધું છે. ઉદયશંકરના નૃત્યની ગતિમાં મુખ્યત્વે લાંબાં પગલાં આવતાં. સ્ત્રીઓના નાચોમાં પણ પગલાં લાંબાં આવતાં. આ હું માત્ર એક તફાવત જ તોલું છું. તેનાથી નાચનું દિંદુ સ્વરૂપ મટી જાય એમ હું માનતો નથી. અને આનો ખુલાસો પણ રંગભૂમિમાં જે ચોપાનિયાં અમને વાંચવા મળેલાં તેમાંથી મળતો જણાય છે. એક

જગાએ ઉદયશંકર કહે છે કે મલબાર સિવાય હિંદના સઘળા ભાગોના નૃત્યમાં પગનું કામ જોષ્ટએ તે કરતાં વધારે હોય છે.

આ નૃત્યો જોષ્ટ રહ્યા પછી આપણા એક વિદ્વાન જેમને અનેક વિધાના શોષોમાં નૃત્યના અભ્યાસનો પણ શોખ છે, તેમને મળવાનું થયું. તેમની સાથે ગાયકવાડ સિરીઝનું ભરતનું સટીક નાટ્યશાસ્ત્ર અને South Indian Images of God and Goddesses એ પુસ્તકો જોયાં. મારા જેવા બિનકેળવાયેલી આંખોવાળા માટે કહેવું એ સાહસ છે છતાં એટલું તો કહું છું કે તે પુસ્તકમાં આવેલા બધા અંગવિન્યાસો અને બધી મુદ્રાઓ શંકરનાં નૃત્યોમાં નહિ હોય, નહોતી. પણ આ સાથે જ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે નૃત્યની મૂર્તિઓમાં, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દેવોનાં નૃત્યોની મૂર્તિઓમાં, તથ્ય કેટલું, અતિશયોક્તિ કેટલી અને કેવળ કલ્પના કેટલી સમજવી ? વળી મહાદેવને જેને બદલે ચાર હાથ છે તેથી મહાદેવના નૃત્યમાંથી અતિશયોક્તિ અને કલ્પનાને આદ કરીને તથ્યને શોધી કાઢવું બિલકુલ વધારે મુશ્કેલ છે. મેં ઉપર નટરાજના અંગવિન્યાસની અને ઉદયશંકરના એ જ અંગવિન્યાસની સરખામણી કરી તેને પણ આ વિચારો લાગુ પડે છે. તે સાથે એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે ઉદયશંકર પોતે હિંદુ નૃત્યની બધી મુદ્રાઓ કરી બતાવવાનો દાવો કરતો નથી. તેણે પોતે ચિત્રો મૂર્તિઓ વગેરે સર્વમાંથી ધણું લીધેલું છે પણ તેમાં ઘટતા ફેરફારો પણ ક્યાં છે. તેમ જ હિંદના જુદા જુદા ભાગના નાચોમાંથી પણ ઘણું મેળવ્યું છે.

આમાં મેં મને આવ્યા તેટલા બધા વિચારો લખ્યા છે. પણ મારા મન ઉપરના સંસ્કારોનું એકંદર જો કહું તો એ છે કે ઉદયશંકરનું નૃત્ય હિંદુ નૃત્ય છે, તે સુંદર છે, મન ઉપર ઊંડી અસર કરે છે, હિંદુ નૃત્ય તરીકે દરેકે જોવા જેવું છે, અને જોકે હજી હિંદુ નૃત્યના પુનરુજ્જીવનનું આપણે પહેલું પ્રકરણ જ ઉઘાડીએ છીએ, પણ જેને આ વિષયમાં પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ કરવો હોય તેણે ઉદયશંકરની સિદ્ધિઓ મેળવી લેવી જોઈએ. હું તો હમેશાં માનતો આવ્યો છું કે, જો કે અંગ્રેજોની નાચની સામાજિક રૂઢિઓ આપણે વિચાર્યા વિના અનુકરણ કરવા જેવી નથી, પણ આપણા દેશમાં નાચ તો હોવો જ જોઈએ. બહેનોએ ગરબાને વધારે વિસ્તારથી સ્વીકાર્યા છે; પણ હજી આપણી પાસે પુરુષોનાં નૃત્યો નથી, તે આવવાં જોઈએ. શરીરકેળવણી માટે પણ તે ઘણું જ જરૂરી છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠકના

જાન્યુઆરી

સત્યના સંત !

સત્યના સંત ! તું જન્મ-ચોસઠ-દિને
વિવિધ કેંઈ અમ ઉરે લાવ જાગે;
લાવ જૂદા હતા મણિમહોત્સવ દિને
ચાર વર્ષો પરે હૃદય આગે;
તે હતો દિવસ અમ પૂર્ણ આનંદનો;
પણ હતાં અજ હૃદયો અમારાં,
ને અમે અમ ઉરે ગર્વથી માનતા
કે "ઝીલ્ડીશું અમે જોલ તારા.

ચાર વર્ષો વહ્યાં; ને બધા ન્યાયમાં
સમયનો ન્યાય તે સત્ય સાંધી;
જોલ તારા પુરા ઝીલો અમ ના શક્યા;
ના ટળી હૃદયેશા પૂર્ણ તેથી.

કિંતુ અમ લાવિના લેખના આજ આ
આખરી અક્ષરો નથી લખાયા;
કોઈ જન્મ્યો નથી ઇશ્વરી રાજ્યમાં
કાયમો હુખમો હુખો થાવા;
દીર્ઘ ને ઘોર રજની તણો પણ સદા
અંત આવે અને સૂર્ય પ્રગટે,
તેમ અમ હૃદયેશા પણ જશે એક દિન,
ગર્જશે હર્ષથી સ્થાન સર્વે.

સત્યના સંત ! તું જન્મ-ચોસઠ-દિને
કોટિ વન્દન તને છે અમારાં !
વિશ્વ ઉદ્ધાર હિત વર્ષ શત જીવજે !
વિન્નથી હો જીવનસંદેશ તારા !

હિંદના બજારની વહેંચણી

[લેકેશાયર તથા જાપાનીસ રેલીગશનો]

[અત્યારે લેકેશાયર, જાપાન અને હિંદુસ્તાનના મિલમાલેકા તેમજ હિંદુસ્તાનની સરકાર વચ્ચે કાપડ અને સૂતરના વેપારને અંગે કેટલીક મંત્રણા ચાલી રહી છે. હજી સુધી એ મંત્રણા વિષે પૂરતી માહિતી આપવામાં આવી નથી. પરંતુ એ વાતચીતનું પરિણામ હિંદુસ્તાનના ભવિષ્યના વેપારને અત્યંત અગત્યનું હોવાથી અત્રે નીચેની હકીકત રજૂ કરીએ છીએ. —ત્રી]

અ. મંત્રણાની શરૂઆત શ્રી. મોદીએ કરી છે. થોડા વખત ઉપર તે વિલાયત ગયા હતા અને ત્યાં લેકેશાયરમાં કાપણો કર્યા હતાં. તેમણે એમ જણાવ્યું હતું કે હિંદુસ્તાન અને લેકેશાયરના મિલમાલેકા વચ્ચે પરસ્પર શુભેચ્છા અત્યંત અગત્યની છે, અને તેથી તેઓએ એ શુભેચ્છા ઊભી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કાપણો ઉપરાંત શ્રી. મોદી અને લેકેશાયરના મિલમાલેકા વચ્ચે બીજી ખાનગી વાતો શી થઈ તે બાબત આપણને પૂરતી ખબર નથી. પરંતુ આ વાતચીત અને કાપણોથી આ મંત્રણાનાં બીજાં શેષાયાં.

આ ઉપરાંત, જાપાનની હરીફાઈ હિંદુસ્તાન અને લેકેશાયર બંનેને ભારે પડતી હતી. તેથી આ બંનેને એમ લાગ્યું કે કાંઈક સમજૂતી ઉપર આવી શકાય તો સારું, કે નેથી જાપાનની સામે સારી રીતે ઊભા રહી શકાય.

આ બધું છતાં લેકેશાયરે કદાચ આ મંત્રણામાં ભાગ ન લીધો હોત. પરંતુ આજથી વીસ વર્ષ ઉપરની લેકેશાયરની સ્થિતિ અને જાપાનની સ્થિતિ વચ્ચે ઘણો ફેર પડી ગયો છે. વીસ વર્ષ પહેલાં લેકેશાયર કાપડના ઉદ્યોગમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવતું હતું. અને બીજા દેશોને લેકેશાયર પાસે શીખવાનું હતું. પરંતુ આજે કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ સિવાય એમ કહી શકાય કે મશીનરી વગેરે બાબતમાં બીજા દેશોએ બહુ પ્રગતિ કરી છે અને લેકેશાયર પાછળ પડી ગયું છે. આનું એક કારણ ૧૯૧૪-૧૯૧૮નું મહાન યુદ્ધ છે. પણ તે સિવાય બીજું કારણ લેકેશાયરના લોકોનું માનસિક બંધારણ છે. ઓગણીસમી સદીમાં ઇંગ્લેંડે બંધી જ દિશાઓમાં એટલી જાહેરાતો કરી ભોગવી હતી કે ત્યાંના લોકોના મનમાં એમ ધસી ગયું કે એ લોકોએ માત્ર માલ તૈયાર જ કરવાનો છે; પણ લેનારાઓ તો ઘણાંએ મળી આવશે. આવા વિચારને લીધે ઇંગ્લેંડે હજી સુધી પોતાનો માલ ખરીદનારાઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી અથવા તેમની આર્થિક પરિસ્થિતિ, માગ વગેરેનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો નથી. ત્યાં લગી બીજા દેશોમાં કારખાનાંઓ ઊભાં નહોતાં થયાં ત્યાં લગી તો આ ચાલી શક્યું; પરંતુ હવે લેકેશાયર વધારે ને વધારે પાછળ પડતું જાય છે, અને કાં તો એમનાં અગાઉનાં બજારોમાં નવા ઉદ્યોગો ઊગતા જાય છે અથવા જાપાનના જેવો અંચળ અને સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ પડે એવો દેશ એમનો વેપાર પડાવી લે છે. આને લીધે લેકેશાયરમાં ઘણાં કારખાનાં બંધ કરવાં પડ્યાં છે અને બેકારીનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે, અને ગયા સદીને લેકેશાયરનો ગર્વ નષ્ટ થયો છે. એક દિવસ એવો હોત કે લેકેશાયરના મિલમાલેકા વિલાયતમાં બેઠા બેઠા હિંદુસ્તાનના કાપડના વેપારમાં પોતે ચાહે

તે કરાવી શકતા હતા. આજે એ જ લોકો હિંદુસ્તાનના મિલમાલેકા પાસે પોતાનો વેપાર ટકી રહે એટલા માટે પ્રાર્થના કરતા આવ્યા છે. ભલે આ મંત્રણાથી બીજાં કાંઈ ક્ષણ ન આવે તો પણ લે'કેશાયરના મિલમાલેકાનું અહીં આવવું એ જ આપણે માટે પૂરતું ગર્વભરેલું છે.

બીજી તરફથી, જાપાન પણ અત્યારે કંઈક સ્થિતિમાં છે. જાપાનના કાપડના ઉદ્યોગનો અરો'વિકાસ' આ છેલ્લા દસ વર્ષમાં થયો છે. ગમે તે કારણસર જાપાન બીજા દેશો કરતાં માલ અતિશય સસ્તો વેચી શકે છે અને તેથી એનો માલ બધા દેશોમાં વધુ અને વધુ ધુસતો જાય છે. આ અટકાવીને પોતાના દેશના ઉદ્યોગને બચાવવા ખાતર બધા દેશોએ જાપાનના માલ ઉપર ભારે જકાત નાખવા માંડી છે. હિંદુસ્તાનની સરકારે પણ તેમજ કંઈ છે અને છેલ્લા છ મહીનાથી લગભગ ૭૫ ટકા જેટલી જકાત જાપાનની કાપડની આયાત ઉપર નાંખી છે. આ ઉપરાંત જાપાન અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચે ૧૯૦૪ ની સાલથી વેપારને અંગે કરારો થયા હતા. આ કરાર પ્રમાણે બીજા દેશોની સરખામણીમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં આવતા જાપાનના માલને જકાતમાં રાહત આપવાનું નક્કી થયું હતું. આ કરારમાંથી મુક્ત થવા ઈંગ્લાંડે જાપાનની સરકારને નોટીસ આપી છે અને તે આંકડોબર મહીનાની દશમી તારીખે પૂરી થશે. ત્યાર પછી જાપાનના માલ ઉપર જકાત ગમે તેટલી વધારવાને માટે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના બધા દેશોને છૂટ રહેશે, અને એમ લાગે છે કે તેઓ તેનો ઉપયોગ પણ કરશે. જો તેમ થાય તો જાપાનને ધણું મુશ્કેલ પડશે કારણ કે ચીન સિવાય જાપાનનો મોટા ભાગનો વેપાર બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના દેશો જોડે જ છે. આથી જાપાનની સરકાર સતત પ્રયત્ન કરી રહી છે કે કોઈ પણ બીજો કરાર થાય તો સારું.

એટલું જણાવવું જોઈએ કે જો આ મંત્રણાથી કાંઈક કરારો થશે તો જાપાન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના કરારો સરકાર તરફથી થશે. જ્યારે લે'કેશાયર અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના કરારો ખાનગી કરારો થશે.

હવે આપણે એ જોઈએ કે આવા કોઈ પણ કરારની જરૂરીયાત છે કે કેમ ? પ્રથમ જાપાનના દૈનિકિંદુથી જોઈએ. જાપાનનો કરાર કરવાનો આશય શું છે તે તેમની સરકારની યાદીમાંથી તેમજ તેમના વેપારીઓના ભાષણ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. જાપાનની કાપડની નિકાસના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

	૧૯૩૦	૧૯૩૧	૧૯૩૨
(માત્ર અગિયાર મહિના—એક હજાર વારમાં)			
બ્રિટીશ ઇન્ડિયા	૩૭૪૩૧૫	૩૬૦૪૧૨	૫૬૨૦૫૧
સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટ	૪૦૭૭૬	૩૯૬૯૨	૭૪૭૬૦
ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ	૧૬૩૭૦૦	૧૯૬૮૦૮	૩૦૬૩૭૪
ઇન્ડો-ચીના	૯૭૩૦૩	૯૭૮૫૬	૧૬૮૩૭૨
દક્ષિણ આફ્રિકા	૨૦૬૬૭	૩૭૮૧૯	૩૩૦૮૧
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧૩૦૦૩	૧૮૮૪૬	૩૧૫૪૪
પુર્કો	૧૭૬૭૧	૨૨૬૪૫	૩૪૫૪૧
બીજા દેશો	૧૬૩૫૭૦	૨૦૬૩૨૭	૨૯૧૫૮૮

આ ઉપરની માલૂમ પડે છે કે જાપાની કાપડની સૌથી વધારે નિકાસ હિંદુસ્તાનમાં થઈ છે. કાપડ સિવાય બીજી ચીજોની નિકાસમાં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાન મોટા ભાગ લે છે, એટલે હિંદુસ્તાનની અત્યારની જગત નો કાયમ રહે તો જાપાનને બીજા બનરો શોધવા પડે અને તે પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બહાર, કારણ કે અવિધ્યમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશો જાપાનની આયાત ઉપરની જગત જરૂર વધારશે. એથી જલદું, જે કોઈ પણ જાતનો કરાર થાય તો આમાંથી થોડો ઘણો વેપાર ચાલુ રહે, હમણાં કોઈ પણ જાતનો ફટકો ન લાગે, અને અવિધ્યમાં બીજા બનરો ખોળી તેને ખીલવવાને અવકાશ રહે. આ ઉપરાંત જાપાનનું એમ કહેવું છે કે, હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગને જે હરીફાઈ નડતી હોય તો તે જાપાન તેમજ લોકેશાયરની પછે છે; કદાચ લોકેશાયરની હરીફાઈ વધારે છે, તો પછી, જાપાન અને લોકેશાયરના કાપડ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો તફાવત ન હોયો જોઈએ અને બન્ને પરની જગત સરખી રાખવી જોઈએ.

આપણા દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો પણ જાપાન જોડે કાંઈક કરાર કરવામાં આપણો લાભ સમાયેલો છે. એક તો જાપાન આપણું રૂ ખરીદ કરે છે, અને ત્યાંના મિલમાલેદારોએ ધમકી આપી છે કે જે આપણે એમના કાપડ સામે વધારે જગત નાખીશું તો એ આપણા રૂનો બહિષ્કાર કરશે. આ ધમકી ફટલે અંશે ફળીભૂત થાય તે કહેવું શક્ય નથી. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે જાપાન ધારે તો એ કરી શકે. જાપાનમાં રૂની આયાતના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

(માત્ર અગિયાર મહિના—દસ લાખ રતલમાં)

	૧૯૩૦	૧૯૩૧	૧૯૩૨
બ્રિટિશ ઇન્ડિયા	૫૬૭	૬૧૪	૩૪૨
યુ. એસ. એ.	૪૬૯	૫૮૨	૧૧૨૨
પ્રજામ	૨૨	૩૩	૩૭
ચીન	૮૧	૮૫	૬૦
બીજા દેશો	૧૦	૨	૪

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જાપાન ભાવેર પ્રમાણે કાં તો અમેરિકન કે કાં તો આપણું રૂ ખરીદ કરે છે. એટલે એ વીફરીને માત્ર અમેરિકન રૂ લેવાનું નક્કી કરે તો તેમ થઈ શકે એમ છે. બીજું એમ છે કે જાપાનની રૂપીનીંગ મશીનરી એવી નથી કે માત્ર આપણું જ રૂ એને લેવું પડે. એટલે એમ લાગે છે કે ધારે તો જાપાન થોડો વખત આપણું રૂ લેવાનું બંધ કરી શકે. જે એમ થાય તો આપણા રૂના વેપારને અને ખાસ કરીને આપણા ખેડૂતને ઘણું સહન કરવું પડે. આ નીચેના આંકડા ઉપરથી એ જણાઈ આવશે:—

રૂની નિકાસ: ૧૯૩૧.

(૪૦૦ રતલની ગાંસડીઓ)

	૨૭૪	૭૩૬ ટકા
યુ. કે. જર્મની બેલ્જિયમ		
ફ્રાંસ	૧૦૦૩	૨૬૬૦
સ્પેન		
ઇટલી		
ચીન	૬૨૬	૧૬૭૯
જાપાન	૧૭૫૩	૪૭૦૦
બીજા દેશો	૭૩	૧૬૫

ઐટલે આપણી નિકાસમાંનો લગભગ અડધો ભાગ જાપાન જાય છે. ચીનમાં જે જાય છે તેનો અડધો ભાગ પણ જાપાનનો જ ગણી શકાય, કારણ કે ચીનની લગભગ અડધી મિલો જાપાનીઓના હાથમાં છે અને એ લોકો પણ બહિર્કારમાં સામેલ થશે. આથી આપણા રૂનો વેપાર તૂટી જશે. અત્યારની સ્થિતિ જોતાં એમ પણ નથી લાગતું કે એ રૂનો માટે આપણે બીજા બજાર શોધી શકીએ. કારણ જે રૂ જાપાન ખરીદી લે છે તે હલકી જાતનું છે અને તેનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે આપણે ત્યાં નથી થતો. ઓટાવાના કરાર થયા ત્યારે એમ નક્કી થયું હતું કે લે'કેશાયરે હિંદુસ્તાનના રૂનો ઉપયોગ વધારવો. એને અંગે ત્યાંના લોકોએ એક કમિટી કરી હતી. અને તેણે પ્રચારનું કાર્ય પણ શરૂ કરી દીધું છે. પરંતુ લે'કેશાયરની મશીનરી સારી જાતના રૂને લાયક હોવાથી આ રૂનો ઉપયોગ લે'કેશાયર કરી શકે એમ લાગતું નથી. પછી મોટી વાતો તેમ જ ભાષણો કરી, આપણને લલચાવવા ગમે તેમ કરે, પરંતુ ત્યાંના મિલોના સ્પીનરોનો-કાંતનારાઓનો મત આપણા રૂનો તદ્દન વિરોધી છે. આથી જો જાપાન આ રૂ નહિ લે તો આપણે તે વેચવું અધરું થઇ પડે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આવી ધમકીથી દબાઈ આપણે કોઈ પણ જાતના કરાર કરવા નહિ જોઈએ. આ વાત ખરી છે પરંતુ આપણે કોઈ પણ કરારો કરીએ તેને બે દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા જોઈએ. એક તો આપણા રૂનો વેપાર અને બીજું આપણા કાપડનો ઉદ્યોગ એ બંને હેતુ સચવાય તો જ આપણને કોઈ પણ કરાર લાભદાયક થાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જાપાન સાથેના કરાર લે'કેશાયર કરતાં વિશેષ લાભદાયક થઇ પડશે એ નીચેના આંકડા પરથી જણાઇ આવશે:—

હિંદુસ્તાનમાં દર વર્ષે સાધારણ રીતે ૩૬૦ કરોડ વાર મિલનું કાપડ વપરાય છે. કોઈ વર્ષે આનાથી વધારે હોય છે અને કોઈ વાર ઓછું હોય છે, પરંતુ સરાસરી આટલું હોય છે. આમાંથી આપણા પોતાના દેશમાં બનેલું કાપડ કેટલું હોય છે તેના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૯૨૬-૧૯૨૭	૨૦૬
૧૯૨૭-૧૯૨૮	૨૧૯
૧૯૨૮-૧૯૨૯	૧૭૪
૧૯૨૯-૧૯૩૦	૨૨૪

જ્યારે બહારની આયાત એ જ વર્ષોને માટે નીચે પ્રમાણે હતી:—

૧૭૬
૧૯૪
૧૯૨
૧૯૦

પણ છેલ્લા ચાર વર્ષમાં આમાં ઘણા ફેરફાર થઇ ગયા છે. ૧૯૩૧-૩૨ અને ૧૯૩૨-૩૩ માં આયાત માત્ર ૮૦ કરોડ વાર જેટલી થઈ, અને આપણી પોતાની પેદાશ-ઐટલે અંશે વધી ગઈ. ૧૯૩૪ માં વળી પાછી આયાત વધીને ૧૨૦ કરોડ વાર થઈ.

આ જ અરસામાં આપણી મિલોની સંખ્યા અને શાળોની સંખ્યા પણ વધી ગઈ અને અત્યારની ગણતરીને આધારે આપણી પાસે લગભગ ૨૦૦,૦૦૦ શાળો દૃશી. એ શાળોની પેદાશને હિસાબે આપણે ગણીએ તો અત્યારે આપણી પાસે ઐટલી શાળો છે કે આપણે

આખા હિંદુસ્તાનની માગને પૂરી પાડી શકીએ એમ છીએ. એટલે કે આપણે હિંસાએ જાપાન અને લેંકેશાયર બંને દેશોમાંથી આવતું કાપડ બંધ થવું નોંધ્યું.

હવે જે બહારથી આયાત આંધે છે તેનો વિશેષ ભાગ લેંકેશાયરનો છે, એ સત્ય છે. ૧૯૩૩-૩૪ માં જાપાનની આયાત વિશેષ છે પરંતુ એ કેટલાક સંજોગોને લીધે છે. નહિતો જાપાનની આયાત લેંકેશાયરની આયાતથી ૬ થી ૬૫ ભાગ જેટલી છે. પણ અત્યારે વિલાયતી કાપડના બહિષ્કારને લીધે તેમજ હરીફાઈને લીધે એ પ્રમાણ ફરી ગયું છે. હવે જે કાંઈ પણ રીતે આ ત્રણ દેશના મિલમાલેકો વચ્ચે કાંઈક સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તો લેંકેશાયરમાંથી હિંદમાં આવતું કાપડ ફરી વધી જશે. એટલે કે આપણા મોટા હરીફ ફરી ઊભો થઈ જશે. અને તેનાથી આપણા ઉદ્યોગને મોટી હાનિ પહોંચશે.

ખીજી રીતે જેતાં પણ લેંકેશાયરની હરીફાઈ આપણને નડશે એમ લાગે છે. જે આપણે આપણા દેશના કાપડના ઉદ્યોગને વિકાસ લઈએ તો આપણને માલમ પડશે કે આપણે ધીમે ધીમે આપણું લક્ષ ઝીણા કાપડ તરફ દોર્યું છે અને ખાસ કરીને છેલ્લા ચાર વર્ષમાં ઝીણા કાપડની પેદાશ ઘણી વધી ગઈ છે. એ કાપડમાં લેંકેશાયરની હરીફાઈ આપણને ખાસ હેરાન કરશે, કારણ કે આપણે હજી એમાં શીખાઉ છીએ, ત્યારે લેંકેશાયરને ઘણા વર્ષોનો અનુભવ છે.

આ ઉપરથી એમ લાગશે કે જે જાપાન જોડે કાંઈ કરાર થાય તો આપણા પોતાના ઉદ્યોગના મોત થોડા જ ભાગને નુકસાન કરશે. એ સાચું છે કે એમાંથી એકની સાથે પણ કરાર કરવો અનિષ્ટ છે; પણ અત્યારે પસંદગી તો એ કરવાની છે કે બન્નેમાંથી કોની સાથે કરાર કરવો ઓછું અનિષ્ટ છે. બધું જેતાં એમ લાગે છે કે જાપાન સાથે કરાર કરવામાં ઓછું અનિષ્ટ રહેલું છે.

આ ઉપરાંત એટલું યાદ રાખવું નોંધ્યું કે જાપાન જોડે કાંઈ પણ કરાર થશે તે આપણે અતિશય સહેલાઈથી તોડી શકશું. લેંકેશાયર જોડે એકવાર કાંઈ પણ કરાર કર્યા પછી તોડવા અધરા. થઈ પડશે. એટલે કે આપણને લેંકેશાયર જોડેના કરારથી અત્યારે પણ કાંઈ ફાયદો નથી, કે નથી ભવિષ્યમાં.

છતાં એક વાત નંજર આગળ રાખવી ઉપયોગની છે. આપણે જોયું તેમ લેંકેશાયર આપણો મોટો હરીફ છે. અને એનાથી બચવું બહુ જ અગત્યનું છે. એ બચાવ બહિષ્કાર સિવાય માત્ર જકાતથી જ થઈ શકે. ધારે કે સરકાર જકાત ન નાખે અથવા ઓછી નાખે તો ? આ અશક્ય નથી. પહેલાં ટેરીફોર્ડના રિપોર્ટ પછી સરકારે પાંચ વર્ષ કાઢી નાખ્યાં; ખીજનો રિપોર્ટ તૈયાર થયે ઘણો વખત થઈ ગયો પણ હજી સરકાર બહાર પાડતી નથી.

આવી દીલ કરવા સિવાય સરકાર પાસે અનેક રસ્તાઓ છે કે જેથી આપણને જકાતથી જે રક્ષણ મળે તે ઓછું કરી નાંખે. દાખલા તરીકે મશીનરી, રૂ, રસાયન પદાર્થ કે જેની કાપડના ઉદ્યોગને ખાસ જરૂર છે તેના ઉપર જકાત વધારી નાંખે. આ પણ આપણી સરકારે કર્યું છે. એટલે કે લેંકેશાયર સામે રક્ષણની ખાસ જરૂર છે. પણ એ સરકાર આપશે કે કેમ એ સવાલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં એ વધારે સારું નહિ કહેવાય કે લેંકેશાયર પોતે જ કાંઈક કબૂલ કરે ?

મુદતમાં ન ધોળાય તો દંડ થાય છે. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે દીવાળી ઉપર આમ થાય છે પણ દરેક ઘેર નહિ. જેથી શહેરનો, ગામનો કે કસબાનો દેખાવ વિચિત્ર લાગે છે. અહીં આવતા મુસાફરને આવા દેખાવથી આનંદ થાય છે. પ્રજાની તંદુરસ્તીને પણ લાભદાયક છે અને ધરવાળાને પણ જૂજ ખર્ચે ધરની દેખરેખ લેવાય છે. આપણે આવી આવી બાબતમાં કાપડો નહિ હોય ત્યાં સુધી સુધરીશું નહિ તો હજી પ્રગતિને કેટલી અવધી નોંધશે ?

(૪) દરરોજ બપોરના બાર વાગે લગભગ એક મિનિટ સુધી મ્યુનિસિપલ બૂંગળું અવાજ કરે છે. આપણે ત્યાં કદાચ મિલોને લીધે ખબર પડતી હશે પરંતુ ખીર્ડા શહેરમાં તો નહિ જ. આથી દરેકની ધડીઆળના ટાઇમ એક જ હોવાનો સંભવ છે અને ગંભીર લોકો તે ઉપરથી વખતનો આશરો બાંધી શકે છે. સાંભળ્યું છે કે આપણે ત્યાં કોઇ કોઇ ગામમાં આવો રિવાજ છે પણ સર્વત્ર તો નહિ જ.

(૫) ત્યારે આગ લાગે છે ત્યારે સદરહુ બૂંગળું અવાજ કરે છે અને આગ-શમી જાય ત્યારે જ શાંત થાય છે. રાત્રે કે દિવસે ગમે તે સમયે ગમે તે ઠેકાણે શહેરમાં આગ લાગે કે તુરત આ બૂંગળું અવાજ કરવા માંડે છે જેથી આજીઆજીવાળા અને લાગતાવળગતા જાગી જાય છે, ચેતી જાય છે, ચોગ્ય મદદ લઈ-ઈ શકે છે. ઓફિસરો-પીમા કંપનીવાળા વગેરે તપાસ કરી શકે છે. આપણે ત્યાં ઊંઘતા માણસોને ખબર નથી હોતી. તેથી અકસ્માત થાય છે અગર સગાંવહાલાંનું ધર સફાવટ થાય ત્યારે જોવા જવાય છે. અને કોઈકે આગની વિગત તો વર્તમાનપત્રમાં વાંચીએ ત્યારે જ. આથી ઝાઝી પૂછપરછ અને લોકોની મેદની, ભેગી થવા સંભવ છે પણ પોલીસ પૂરતો જાપતો રાખે છે.

(૬) જાણુવા જેવાં અને માણુવા જેવાં સ્થાનોએ સરકારી બંદોબસ્ત હોય છે ને જુજ શી લઇ તેમાંથી સગવડો સાચવે છે. જાણુવા જેવાં એટલે કે જૂની ઇમારત, દેવાલય-કિલ્લો વગેરે તથા પહાડની યુક્ત્યો-ધોધ ઝરા-વગેરે ને માણુવા જેવાં એટલે કે ઝરો-દરિયા કિનારો કે સરોવર હોય ત્યાં નાહી પીકેનીક પાર્ટી શની-રૂવિ કે તહેવારના દિવસોએ કરવાની તો ત્યાં થોડી શી લે છે અને ત્યાં દેખરેખ રાખનાર ટિકિટ આપે છે, પછી જેવી ત્યાંની આવક કે ખપત ઉપર બધી સોંપી રાખે છે. આપણે ત્યાં નગીનાવાડી-શાહઆલમનો રોજનો વગેરે જગ્યાએ આ પ્રદતિ હોય તો સારી હાલતમાં જોવાત. કોઇ બોમ્બિયો બધું સમજાવે પણ ખરો આથી બહારગામના મહેમાનોને બતાવી દીલ બહેલાવી શકાય. લસુંદાના કુંડ જેવી જગ્યાએ-પાવાગઢ જુનાગઢ જેવી જગ્યાએ લોકોને આવવા લલચાવી શકાય.

(૭) પોતાના મોટા દિવસોએ પ્રજાજનો રાષ્ટ્રીયધ્વજ ફરકાવે છે (અત્રેના રાજ્યધ્વજ સાથે). સુખ્યત્વે કરીને ચાર્પનીસ લોકો ઘણી વખત વાવટા ચઢાવે છે. આવા દિવસો પહેલેથી મુકરર થવા જોઈએ. અત્રે ડચ ગવર્નમેન્ટ હોઈ તેનો વાવટો દરેક તેના વાવટા સાથે ચઢાવવો જ જોઈએ. જાપાનીસ, ઇંગ્લીશ, જર્મન દરેક ર્મ કે ધરવાળા આ રીતને અનસરે છે. જગતી પ્રજાને વાવટાના માન માટે આ જરૂરી છે.

“છાહું”

(પૃથ્વી હંદ)

ગર્હ પ્રિયતમા, પવિત્ર મુરતિ શુચિ પ્રેમની;
 ગર્હ નયનનાંદિની ચશિક્ષા શીળી આયમી;
 હિયા પ્રણયનાં શુભાશુભ શુભ વેરી આલી ગર્હ;
 વિરક્ત બની સાંધ્ય સુંદરી સરી; રહી શર્વરી
 અનંત મૂક વેદનામયી વિપાદ—હાયાભરી
 પ્રકૃષ્ઠ મુગ્ધ પ્રાણુની કળિ ખીડાર્હ વીલી યમ;
 શમી હૃદયની સિતારી ધ્વનતી સુસંવાદિની;
 અને મધુરે ગાનની લહરી સ્તબ્ધ ફેરે બની
 હતું કુસુમ દિવ્ય નંદનતણું અહિ એ આશુનું;
 પરંતુ જગ-જેર દગ્ધ કરતું ન એને સહુ;
 ગયું ફરી પ્રસારી પાંખડી સુરમ્ય-સ્વર્ધામમાં
 શીળાં અમૃત શીકરો દયદિગંતે જ્યાં ઉડતાં:
 હતું. પ્રણયપંખી એ પરમ ધામ વૈકુંઠનું,
 સુધામધુર પ્રેમસૂર પૃથિવીતલે ફૂજતું,
 અનેરી રસરેણ રેણવતું પૂર્ણ માધુર્યની,
 ટપી ન પૂણુ હા ચક્રયું ! કપરી વિશ્વની જીવની.
 પ્રિયો ! તવ પ્રસિદ્ધ કામલ સ્વભાવ કેરી દયા,
 જતાં ક્યમ તજી મહ તવ મધુર માયા મને ?
 અપાત્ર જન—હા અપાત્ર જ હું ! દેવી તું સ્વર્ગની—
 પવિત્ર પગલી ન તારી અશુચિ ઉરે શોભતી !
 સુમંગલ સ્મિતા હિયા અયિ ! વરેણ્ય કેા ભર્ગની,
 પ્રકૃષ્ઠ પરિપૂર્ણ પ્રેમમય પુણ્ય સૌન્દર્યની
 કલામુરતિ—! નિત્યનંદનમયી ! સુધાસ્યન્દિની !
 ભલે તું ઉદ્યાયલે અમર લોકના રાજતી.
 જતાં કદિ કદિ પ્રિયા ! તપ સ્મૃતિ તણા સાગરે
 લગ્નેક તવ—શુદ્ધિ પ્રભ મને જગા ધારજે;
 અને તવ અપૂર્વ પ્રેમમહિમા તણા સ્વપ્નને
 ચિરે જીવન-મૃત્યુ નિંદર મહિ તું સ્ફુરાવજે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૬

ભાગ ૫૬-આશ્વિન : ૧૯૮૯

~ ખોવાયેલી નદી*

હિંદુસ્તાનના* ઇતિહાસમાં ખેલી સત્ય ખીના છતાં જેમાં અનેક સંક્રાંતિઓ જોઈ છે, અને જેને માટે વેદથી માંડીને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારે લઈ અતુર્ભાન માત્ર કરવાં પડે છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહની વિચિત્ર ઘટના છે. વાગ્દેવતા તરીકે સરસ્વતીનું નામ કોઈ હિંદુથી અગમ્ય નહિ હોય, એ નામની નદીઓ છે એ તો ભૂગોળ ભણનારા જાણે છે; પરંતુ એ નદી કયાંથી નીકળી ક્યાં ક્યાં વહીને ક્યાં કોને મળી અને એનો વાગ્દેવતા સાથે કોઈ સંબંધ ખરો કે નહિ, એ માટે આજે આપણે ઇર્ષ્ટકે આધારો ભેગા કરી ચર્ચા કરવી પડે. એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ-ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે.

સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી, કોઈ પણ નદી-પ્રવાહનું એ વિશેષણ થઈ શકે. પણ ખરી વાત એમ નથી. હિંદુસ્તાનની એ સૌથી પવિત્ર અને મોટી પ્રાચીન નદી હતી. ઋગ્વેદના સમયમાં એનું સ્થાન મોટી નદીઓમાં હતું, સરસ્વતીની સરસ્વતી નદી-દેવી સ્તુતિઓ વેદમાં થયેલી છે.^૧ જુદી સ્મૃતિ તરિકે એનું વર્ણન છે. એને નદીઓમાં દેવી સ્વરૂપે માની એની સ્તુતિ કરેલી છે. વાયાદેવી તરીકે સરસ્વતી ઋગ્વેદના સમયમાં મનાતી ન હતી. જે એક બે મત્રોમાં એવો ખનિ નીકળે છે તે એની કાંઠો પડે છે. બાકી તો બીધી જગ્યાએ અને નદો-દેવી તરીકે માનેલી છે.^૨ એ નદી સરસ્વતીમાં વાયાદેવીનો અધ્યારોપ પાછળથી થયેલો છે.^૩

* ખંભાતના અખાત માટે “સરસ્વતીનો પ્રવાહ” એ નામનું તૈયાર કરેલું પરિશિષ્ટ.

x, પાછાંદરે થાળેલી અને-વિદ્વાનોએ મોંઘ્ય શંખેલી પુરાણોને ખવી રીતે જોવાની રીત અહીં અખ્યાત કરેલી છે. પૌરાણિક પરંપરા (Ancient Historical Tradition) એ ગણાડા નથી એમ સિદ્ધ થયું છે. એનાં પડ બરાબર લેવામાં નહોતે. વેદાર્થનું પણ એ ઇતિહાસ પુરાણી સમુપબંધણ ને યાચ તો વેદાર્થનું ખૂન યાચ છે એ શાસ્ત્રવચન અધ્યયન છે મોહન જોડેરા વગેરેની શોધો પૌરાણિક પરંપરાને સાચા કરાવવામાં વધારે સહાય કરેશે. એ સમય પણ હવે દૂર નથી.

૧ ઋગ્વેદ-સંહિતા. ૨-૪૧-૧૬. અવિતમે નદીતમે દેવીતમે સરસ્વતિ ॥

૨ યાસ્ક સરસ્વતીને દેવતા અને નદી એમ બે રૂપે માને છે દેવતા એટલે નદીદેવતા, વિગ્રહ સ્વરૂપમાં વાગ્દેવતા, નહિ તત્ત્વ સરસ્વતીતિ એતસ્ય નદીવદ્ દેવતાવચ્ચ નિગમા મર્ચતિ ॥ સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી એમ નિરુક્તમાં કહેલું છે. સરસ્વતીને વાયાદેવી સાથે જોડી દેવાનું ઋગ્વેદ ૧-૩-૧૨, મહોર્ણ : સરસ્વતી પ્રવેતયતિ કેતુના ॥ ધિયોવિશ્વાઃ વિરાજતિ ॥ એ ઉપરથી કેટલાક ધારણા કરી. પરંતુ એ મત્રનો સરસ્વતી વાયાદેવી તરીકેનો અર્થ સંબંધ વગરનો છે.

૩ ઋગ્વેદના સમય પછી એ અધ્યારોપ થયેલો જણાય છે. Muir's Sansk. Texts, V 342.

આપણે હાલ ત્રણ સરસ્વતી નદીઓ જાણીએ છીએ: એક કાશ્મીરના કુંગરામાંથી નીકળી પતિયાલાના રણમાં અદૃશ્ય થતી; બીજી શુન્ગરોતમાં અંબાભવાની પાસે કોટશ્વર પાસેથી નીકળી કચ્છના રણમાં મળતી; ત્રીજી ગીરના જંગલમાંથી હાલની ત્રણ નીકળી પ્રભાસક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ તીર્થ પાસે મળતી નદી. સરસ્વતી સરસ્વતી અને એનાં તીર્થોનાં વર્ણન દરેક પુરાણમાં આછાવધતા પ્રમાણમાં આવે છે. કેટલાંક પુરાણો આ ત્રણે સરસ્વતીને એક જ માને છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો^૪ અને એમને માનનારાઓ મૂળ વૈદિક સરસ્વતી પતિયાલાના રણમાં વિનશન તીર્થમાં હુમ્મ થઇ તેને જ માને છે. બીજી સરસ્વતીઓ તો એના મૂળ ઉપરથી બીજી નાની નદીઓનાં નામ પડ્યાં એમ માને છે.

વેદમાં સરસ્વતી નદીનું વર્ણન વાંચતાં એ નદી હાલના ઉપર ગણાવેલા ત્રણ વહેણો આમાંથી એક નથી, એમ સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે.^૫ વેદમાં પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અસ્પષ્ટિત પ્રવાહથી વહેતી નદી એને કહી છે.^૬ વિનુશન તીર્થ કે બીજી કોઇ વૈદિક સરસ્વતી જગ્યાએ એને શુભ થતી કહી નથી. એને એની બધી સખીઓમાં સર્વથી મોટી કહી છે.^૭ એને રણમાં મળનારી કે કુમારી કહી નથી. એને અન્ન, દ્રવ્ય, વિજય આપનારી કહી છે,^૮ વીરપત્ની કહી છે.^૯ બહુ વેગવાળો પ્રવાહવાળી અને સમુદ્ર જેવી કહી છે.^{૧૦} સિંધુ નદીથી એનું વર્ણન કોઇ રીતે બીજરવું નથી.^{૧૧} એથી કરીને કેટલાક યુરોપિયન વિદ્વાનો એને સિંધુનું બીજું નામ માને છે.^{૧૨} પરંતુ વેદમાં

૫ ઋગ્વેદ ૧-૩-૧૬; ૬-૫૨-૬; ૨-૪૧-૧૬; નદીઓમાં સૌથી નદીતમા કહી છે તેને જોયું.
૬-૬૧-૨ અને ૮ જનશસ્ત્ર પ્રવાહ માટે દર્શાવે છે.

૬ ઋ. ૭-૬૫-૨ દુર્ગાચેતસરસ્વતી નદીના શુચિર્યતીગિરિભ્યઃસમુદ્રાત્ ॥

૭ ઋ. ૭-૬૫-૧ પ્રક્ષોવસા ધતિસુક્તમાં વિશ્વાસ્યો મહીનાસિન્ધુરન્યાઃ ॥

૮ ઋ. ૭-૬૫ ઔષ્ઠુ સુક્ત ૧૦-૩૦-૨; ૧-૮૬-૩; અને ૧-૧૬-૪-૪૬; ૭-૬૬-૩ સરસ્વતીને વાજિનીવતી કહી છે. તેનો અર્થ ચાલવાળી નદિ પછી દ્રવ્યવાળી એવો કરે છે. એ કે સરસ્વતી અને સિંધુ મારફતે એ સમયમા ઘોડા હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા.

૯ ઋ. ૬-૪૬-૭ આમાં સાયણાચાર્ય પ્રજાપતિ એવો અર્થ કરે છે તે બેરોબર નથી. ઋ. ૧-૧૦૪-૪માં સરસ્વતીને માટે એકલો વીરપત્ની શબ્દ વાપરેલો છે.

૧૦ ઋ. ૬-૬૧-૧૩ લુપ્તાં અપસ્તામા ॥ ૭-૬૫-૧ અને ૨; ૭-૬૬-૧ ઈર્ણ શબ્દ સરસ્વતીને માટે વાપરેલો છે. અર્જુન શબ્દ અર્જુ ઉપરથી થયેલો છે. કેટલાક અર્જુ એટલે બહુ માણી એટલે જ અર્થ કરે છે. તે માટે આગળ ચર્ચા કરીશું.

૧૧ એને સમસ્વત્તા-સાત બહેનોવાળી કહેલી છે; અને બધી નદીઓમાં મોટી કહી છે. જુઓ ઋ. ૬-૬૧-૧૦ અને ૭-૩૬-૬. આવત્ સાકં યશસઃ પાપશાનાઃ મરસ્વતી સત્પત્ની સિંધુમાતા ॥ સમસિંધુની પેઠે સખી સારસ્વત પછી કહેવાય છે.

૧૨ Zimmer (ઝીમર) એ પ્રમાણે માને છે. વેદના વર્ણન સિવાય હાલ સિંધુ સિવાય બીજી કોઇ નદી બંધબેસતી ન આવવાથી ઝીમરે આવી રીતે ટૂંકો ઉકેલ આપ્યો છે. હિલ્બ્રેન્ડ (Hillebrandt) એને આર્કોસિયા (Archosia) માં આવેલી નદી માને છે. લેન્સન એને હાલની સરસ્વતી માને છે. મેક્સમુલર લેન્સનના મંતવને મળી ઉમેરે છે કે હાલની સરસ્વતી વેદકાળ પછી બદલાઇ ગઈ અને તે

એ બે નદીઓ જુદી સ્પષ્ટ લખેલી છે.^{૧૩} પવિત્રતામાં સિંધુ કરતાં એ ચડે છે. હાલ ગંગાનું જેટલું પાવનત્વ મનાય છે તે બધું વેદકાલમાં સરસ્વતીનું મનાતું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વાર આવે છે.^{૧૪} સિંધુ અને સરસ્વતીનું નામ ઘણી વાર આવે છે અને સરસ્વતીની સ્તુતિનાં તો જુદાં સૂક્તો પણ છે.^{૧૫} અને વિશ્વદેવોની સ્તુતિમાં સરસ્વતીને સ્થાન મળેલું છે.

સરસ્વતીનાં પૌરાણિક વર્ણનમાં મૂળ વૈદિક સરસ્વતી અને હાલની ત્રણ જુદી જુદી સરસ્વતીઓને એક ગણવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. આ પ્રયત્નમાં કેટલુંક અસંગતપણું છે. પરંતુ એમાં કેટલીક સત્યપરંપરા પણ જળવાઈ રહેલી છે. એ બધા પૌરાણિક સરસ્વતી વર્ણનમાં પૌરાણિક સ્વરૂપની પાછળથી એટલું સત્ય જણાઈ આવે છે કે સરસ્વતી મૂળ એક જ નદી અને તેનો પ્રવાહ હુમ છે. હાલ ત્રણ જુદાં જુદાં મૂળમાંથી નીકળતી^{૧૬} સરસ્વતીને પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અસ્પષ્ટિત વહેતી અસલ

રજામાં થઈ સમુદ્રને મળતી. મેકડોનેલ પાસવોત એને તીરે રહેતા તે ઉપરથી હાલની સરસ્વતી છે તે જ માને છે, અને રજામાં નાશ પામી એમ કહે છે. વેદમાં સમુદ્રને મળવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેને માટે એ એમ કહે છે કે વૈદિક ઋષિને એના પ્રવાહની અને મુખની ખબર નહિ હોય. ઉપરનો ઝીમરનો મત તો હાલ કોઈ માન્ય નથી.

૧૩ ઋગ્વેદ ૧-૧૨૨-૬; ૧-૧૨૬-૧; ૪-૫૪-૬; ૫-૫૩-૯; ૭-૬૬-૧; ૮-૧૨-૩; ૧૦-૬૪-૬; ૧૦-૭૫-૫;

૧૪ સરસ્વતીની નદી અને દેવી તરીકે જે પ્રાર્થનાઓ છે એવી સિધ્ધિ નથી. ઉપર જણાવેલા બધા વેદમંત્રોમાં સરસ્વતીની સ્તુતિ આવે છે. વિશ્વદેવોમાં એને સ્થાન છે. એને લીધે બ્રહ્માવર્ત પવિત્ર ગણાયું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વખત (૬-૪૫-૩૧ અને ૧૦-૭૫-૫) આવે છે. વૈદિક સરસ્વતી હુમ તથા પછી એનું સપ્તજું પાવનત્વ ગંગા ઉપર આરોપાયું એમ જણાય છે. (O. Sansk. Texts V ૩૩૪). લખે છે કે The Saraswati thus appears to have been to the early Indians what the Ganges became to their descendants." વિજોતા, સ્વર્ગમાંથી ઊતરેલી, પાવન કરતી વગેરે બધું ગંગાને લગાડ્યું. સમરપુત્રોને તારવા માટે ભગીરથે ઉતારેલી ભાગીરથી ગંગા તે હાલની ગંગા નહિ પણ સરસ્વતી, તે ચર્ચા આગળ કરીશું. ગંગા સિંધુ અને સરસ્વતી વગેરે સાત પ્રવાહો સંતર્પિતો માટે ભાગીરથાને બનાવવા એમ પુરાણો કહે છે, એટલે ગંગાની પેઠે સરસ્વતી પણ ભાગીરથી થઈ. હાલ ભાગીરથી એકલી ગંગાને કહે છે. શાંતિ પર્વ કહે છે કે બ્રહ્મર્ષિઓ તપ કરતા હતા ત્યારે બ્રહ્માને શપ્થ કાને પડ્યો અને સ્વર્ગમાંથી સરસ્વતી ઊતરી. આ બધા ઉલ્લેખ અને વેદમાં ગંગાનું જોણું સ્થાન સિદ્ધ કરે છે કે સરસ્વતી વૈદિક ધર્મમાં મુખ્ય નદી હતી અને તે હુમ તથા પછી ગંગાનું માહાત્મ્ય વધ્યું.

૧૫ સરસ્વતીના ઉલ્લેખો તો વેદમાં અસંખ્ય છે. સિંધુના પણ એટલા નથી. પરંતુ સરસ્વતીને માટે જુદાં સૂક્તો સૂક્તો છે (૬-૬૧-૭-૯૫ અને ૯૬) એ સિવાય વિશ્વદેવોના સૂક્તોમાં એના મંત્રો છે. સરસ્વતીને વિદ્યાદેવી અને કુમારી આને આપણે માનીએ છીએ. તેને બદલે ઋગ્વેદમાં આ વર્ણનો શું બતાવે છે. વિદ્યાને બદલે દ્રવ્ય વગેરે સમૃદ્ધિ, પત્ની, સંતાન, રક્ષણ, ફળદ્રુપતા વગેરે માટે સરસ્વતીને સ્તવે છે. (ઋ. ૭-૬૫ અને ૯૬) કુમારિકાને બદલે એના પતિ સરસ્વાત કહ્યો છે અને વીરપત્ની કહી છે. સરસ્વતીની પરંપરા તદ્દન હુમ જેવી થઈ છે એમ આ વાત બ્યક્ત કરે છે.

૧૬ ઋગ્વેદ ૬-૬૧-૧૨માં સરસ્વતીને ત્રણ મૂળમાંથી નીકળતી કહી છે. ૧૧માં મંત્રમાં આકાશ અને પૃથ્વી ભરી દીપાં એમ લખે છે. સાચા આનો અર્થ ત્રણ સોડમાં રહેનારી ગંધા એવા કરે

સરસ્વતી સાથે ઘટાવવાને આ ગુપ્ત થવાની બીનાએ પૌરાણિકોને બહુ મદદ કરી છે. હિંદુ-ઓએ કર્મવાદથી જેમ સંસારની વિષમતાને ફડચો કરી નાખ્યો છે, તેમ પૌરાણિકોએ વડવાનળથી ગુપ્ત કરી દીધે સરસ્વતીના પ્રવાહનો ફડચો પણ કરી નાખ્યો છે. અને એ કારણથી મળેલી નદીઓ ઉડાવી દેવાની સ્વતંત્રતાને લીધે હિમાલયમાંથી નીકળતી સરસ્વતીને પ્રભાસ પાસે લાવીને સમુદ્રમાં મેળવી છે.

મૂળ આગળ તો વૈદિક અને પૌરાણિક સરસ્વતી એક જ છે. પૌરાણિક સરસ્વતી વિનશન તીર્થમાં નાશ પામી, ગુપ્ત થઇ ગઇ. ત્યાંથી કુરુક્ષેત્ર અને પુષ્કરમાં ચડને અર્ધુદ-રણમાં આવી. ત્યાંથી અનેક તીર્થો આગળ વહીને વડવાનળને ધારણું કરીને આવતી સરસ્વતી ઝીલાણતીર્થ આગળ આવી અને ત્યાંથી સમુદ્ર દેખાવા માંડ્યો; પણ તેમાં વડવા-નળને નાંખ્યે નહિ, પણ ગુપ્ત થઇ આગળ ચાલી. ત્યાંથી કુષ્માન્ડેશ્વર આદિ તીર્થો વટાવી શત્રુમર્દન અને કૃતસ્મર પર્વતો પાસે થઇ પ્રભાસ આગળ સરસ્વતી સમુદ્રને મળી; વડવાનળને એ સમુદ્રમાં પધરાવ્યો. પ્રભાસ આગળ પૌરાણિક સરસ્વતી-સાગર સંગમ મનાય છે. આ પ્રમાણે સરસ્વતીના પ્રવાહની હિમાલયથી સમુદ્રસંગમ સુધીની પરંપરા છે. આ લાંબા પ્રવાહમાં અનેક તીર્થો અને અનેક ઋષિમુનિઓના આશ્રમોનાં વર્ણનો છે. દરેક પુરાણનાં વર્ણનોમાં કંઈ ને કંઈ ફેર તો આવે છે.^{૧૭}

વેદમાં સરસ્વતી ગુપ્ત થવાનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ વિનશન આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ હુમ થવાની વાત ધણી પ્રાચીન છે.^{૧૮} એટલે વેદકાળ પ્રણીત સમયમાં સરસ્વતીનો

છે, પરંતુ આ વર્ણન સરસ્વતીનું તે ગંગાને પાંછળથી લાગ્યું એમ ગ્રીરીથનું માનવું ઠીક નહીં. પુસ્તક પછી સરસ્વતીનું છે; ગંગા સાથે સંબંધી નથી. (Translation of Rig Veda I 632 note) અર્થે-વેદ ૧-૧૦૦ માં તિલ્લ: સરસ્વતી એમ વિષઉતારણના સૂક્તમાં પહેલા મંત્રમાં છે. આનો અર્થ સમજતો નથી. પરંતુ ઉત્તરે ભૌગોલિક પણ હોય. ન દલાલ દે. એમના ભૌગોલિક કાલમાં એનો અર્થ આકોશિયા, અકુધાનિસ્થાન અને કુરુક્ષેત્ર એમ ત્રણ સ્થળની સરસ્વતી એવો કરે છે. સરસ્વતીનો અસુરો વગેરે સાથેનો સંબંધ આગળ બીજા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચાશું.

૧૭ સરસ્વતીનાં પૌરાણિક ઉલ્લેખ ઘણા છે. છટક તીર્થો સરસ્વતીના કિનારે આવેલાં ઘણાં પુરાણોએ કહ્યાં છે. મહાભારત વનપર્વમાં પણ છે. પરંતુ ઠીક કહી-શકાય એવું વર્ણન કદં પુરાણ પ્રભાસખંડમાં, મહાભારત શૈલ્યપર્વ બલદેવતીર્થયાત્રા પર્વમાં અને પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિ અને ઉત્તર ખંડોમાં છે આ સિવાય સિદ્ધપુર અને પાટણ બાજુ સરસ્વતીમાહાત્મ્ય બુદ્ધ કથા તરીકે કહે છે. તે ઉપરાંત અંધોમાંથી-એકેવીને બનાવેલું લાગે છે.

૧૮ મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ (હાલનાં સ્વરૂપમાં છે તે) ને સમયે સ્વાયં તેટલી જૂની અગર તેનાથી સહેજ જૂની સરસ્વતી વિનશન આગળ હુમ થવાની પરંપરા ચાલેલી નહીં. એ કે હુમ તો તેથી-વહેલી થઈ-હોવી જોઈએ. ને રણમાં એ હુમ યાય છે એના ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપેલા નથી. કેટલાક એ વાતને શ્રીત સૂત્રો નેટલી જૂની માને છે. મહાભારત શૈલ્યપર્વ શુદ્રે આભીર વગેરેના પ્રતિદ્વેષથી સરસ્વતી નહં થઇ એમ લખે છે. આ-વચન એ પ્રદેશોમાં સરસ્વતી વહેવાનું સૂચવે છે અને રાજરોષ્ય પ્રમાણે એ પ્રદેશો સૌરાષ્ટ્રના સાંત્રિષ્યમાં છે.

પ્રાચીન પ્રવાહ બદલાયો અને હુમ થતો ગયો. સરસ્વતીનો ઉલ્લેખ વેદકાળ અને સર- આખાયે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓછા વધતા પ્રમાણમાં છે. પણ એનાં સ્વતી હુમ થયાની તીર્થોના સવિસ્તર વર્ણન સાથે તો મહાભારતમાં મળે છે. મહાભારતના પરંપરા વચ્ચેના હાલના સ્વરૂપની શરૂઆત અને વેદના સમયના અંત વચ્ચે મોટો મોટો સમય સમયનો ગાળો પડે છે. એવડા મોટા ગાળામાં ગમે તેવી પરંપરાઓમાં પણ સુધારાવધારા અને ઉમેરા થાય. એટલે સરસ્વતીના પ્રવાહની પરંપરામાં મહાભારત અને ખીજાં પુરાણોમાં જે બેદ પડે છે તે કુદરતી છે. ૧૯ મહાભારતના વનપર્વમાં તીર્થયાત્રા પર્વમાં સરસ્વતીસમુદ્રસંગમનું તીર્થ ગણેલું છે. ૨૦ એટલે પુરાણોએ સમુદ્ર સુધી સરસ્વતીને લાવ્યાં છતાં કુમારિકા ગણી છે, અને વડવાનળને સાગરમાં નાખી પોતે પાછી વળી છે એમ લખ્યું છે એ માત્ર પાછળની કલ્પના છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પુરાણોની પેઠે મહાભારત શલ્યપર્વમાં બલદેવ તીર્થયાત્રાવર્ણનમાં સરસ્વતીને સમુદ્ર સુધી લાવે છે. અને પ્રભાસ પાસે જ સંગમ થવાનું કહે છે. એ વર્ણનમાં પ્રભાસથી સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ વર્ણવેલો છે. આ બધા વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળતી હતી એવી એક પ્રાચીન પરંપરા ચાલી આવેલી છે; અને હાલની માફક હાલનાં પુરાણોનાં છેવટનાં સ્વરૂપ લખાયાં ત્યારે, પણ પરંપરા ચાલુ હોવા છતાં પ્રવાહ ન હોવાથી સરસ્વતીતીરનાં તીર્થોની પરંપરાઓ ભેગી કરીને તે તીર્થો આગળ સરસ્વતીને પ્રગટ અને હુમ થતી લાવીને એક પ્રવાહની કથા બિભી કરેલી છે.

૧. હિમાલયથી કાઠિયાવાડના કિનારા સુધી વહેવાનો કાયડો

આ બધી પૌરાણિક ભૂલભૂલામૂંછીમાંથી ખરો પ્રવાહ કયો અને ક્યાં થઇને વહેતો હોતો અને કાઠિયાવાડની હાલની ભૌગોલિક સ્થિતિ જોતાં એ પ્રવાહ ઉત્તરદિશમાંથી જિતરી આવીને કાઠિયાવાડમાં પ્રભાસ પાસે કેવી રીતે આવ્યો એ એક મોટો કાયડો ઉકેલવા જેવું છે. આ કારણથી ઘણા સરસ્વતીને વિનશન આગળ જ હુમ થઇ માને છે. ઘણાં એને ધધર નદીના પ્રવાહ સાથે જોડે છે, અને સતલજ સાથે મેળવે છે. ૨૧ કેટલાક મૂળથી જ એને સિંધુનાં શાખા અને સિંધુને મળતી જણાવે છે; અને વૈદિક વર્ણનને માન્ય રાખનારા

૧૬ મહાભારત સરસ્વતીને રણમાં હુમ થતી ગણવા છતાં એને દરિયામાં તો મેળવે છે. અને તે પણ પ્રભાસ આગળ, પરંતુ મહાભારતમાં સરસ્વતીમાહાત્મ્યની પેઠે સિદ્ધપુર બગેરે ઉત્તર-પૂર્વદિશનાં તીર્થોનાં વર્ણન નથી.

૨૦ મહાભારત (નિર્ણય સાગર) વન અ. ૮૦ શ્લોક ૫૫ માં આણુથી નીકળી શ્લોક ૬૦ માં પ્રભાસ જવાનું લખે છે. શ્લોક ૬૧ થી ૬૩ માં સરસ્વતી સાગરસંગમે જવા કહે છે. ત્યાંથી વરદાન તીર્થ, ત્યાંથી દ્વારવતી (દ્વારકા), ત્યાંથી પિંડારકતીર્થ, ત્યાંથી સિંધુસાગરસંગમ જવા કહે છે. આ ઉપરથી સરસ્વતીને સિંધુના મુખ અને સંગમ જુદાં પણ એક જ ભૂમિવિભાગમાં હોવાનું જણાય છે: માહાત્મ્યમાં દ્વારવતી નામનું તીર્થ સિદ્ધપુર અને ઝીલાણીની વચ્ચે લાવે છે.

૨૧ આ માટે નંદલાલ દે. ફ્રો Geographical Dictionary of Ancient India માં સરસ્વતી સમ્બદ જુઓ. યુરોપિયને જ આ માત્ર માને છે. નંદલાલ બાણ દેવ સરસ્વતીઓ જુદી જુદી ગણાવે છે.

કેટલાક છેવટે એટલે સુધી માને છે કે મૂળ વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કચ્છના રણને મળતો. ૨૨ કચ્છનું રણ એ વખતે સમુદ્ર હતો. ૨૩ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે હાલનું રાજપુતાના અને થરનું રણ આવેલું છે તેનો વિસ્તાર બહુ નાનો હતો અગર તો ત્યાં રણ હતું જ નહિ અને તેને બદલે કૃષ્ણ જમીન હતી. ૨૪ રાજપુતાનાના રણમાં થઈ સરસ્વતી કચ્છના રણમાં મળતી. આ બધા મતના લેખકો પારાશ્વિક વર્ણનને હસી કાઢે છે. સિદ્ધપુર પાટણ પાસેની સરસ્વતી અને પ્રહાસ પાસેની સરસ્વતી એ માત્ર જુદી નાની નદીઓ; અને ગંગા વગેરે પવિત્ર નદીઓનાં નામ બીજી નદીઓને આપવાનો અને એ નદીઓનાં તીર્થોને બીજા સ્થાપન કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી હતો, એમ માને છે; અને ગૂજરાતની હાલની એ સરસ્વતી નદીઓને વૈદિક સરસ્વતી સાથે સંબંધ નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

હવે એ પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ ક્યાં હશે એ બાબત બીજા ઉપલબ્ધ સાધનોથી થોડો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ. સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી એ વાત સત્ય છે. એ સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતો અને તે દક્ષિણ-પશ્ચિમનો સમુદ્ર એ પણ સત્ય છે. ૨૫ વૈદિક સમયમાં કચ્છનું રણ અને સિંધુ તથા સરસ્વતીના મુખ્ય પ્રદેશ સિવાયનો

૨૨ Pargitor : Ancient Indian Historical Tradition; અને Anant Prasad Banerjee Shastri, Asura in India; Gates of India By Sir Thomas Holdich P. 27, 144 સર. ઈ. હોલ્ડીચ અને ગેઝેટીયરના લેખકો સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં સ્વતંત્ર નહિ તે સિંધુ ને કચ્છના રણમાં મળતી એમ એ લોકો માને છે તેને સરસ્વતી મળતી હતી એમ છેવટે માને છે.

૨૩ Sir T. Haldich P. 144 Outeh Gazetteer P. 15 ઇ. સ. પૂર્વે સિકંદરે ચડાઈ કરી ત્યારે એ વહાણ મારફતે સિંધુમાંથી કચ્છના રણસમુદ્રમાં આવેલો. હાલ રણ છે તે મોટા સરોવર જેવો દરિયા હતો એમ એના વર્ણનમાં લખેલું છે. પેરિપ્લસના વર્ણનમાં કાંદવ છતાં વહાણો જઈ શકે એવું હતું એમ કહે છે. (ઇ. સ. ત્રીજી સદી). પેરિપ્લસ પણ એક હજાર વર્ષ પછી પણ સિંધુનો મોટો ભાગ કચ્છના રણમાંથી દરિયામાં જતો. વધુ માટે જુઓ કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર પૃ. ૭૫. કચ્છ ગેઝેટીયર પૃ. ૮૫માં લખે છે કે પશ્ચિમહિંદના રેતાળ પ્રદેશો કેવી રીતે બન્યા તેનો ખુલાસો કચ્છની ભૂમિથી જડતો નથી. કચ્છની ભૂમિ દરિયાઈ કીચડ (Silt) અથવા જળમળથી બની હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી જલદૂ નદીના અવશેષો (Fossils) જડે છે. એ ઉપરાંત કચ્છ સિંધુ આદિ પંજાબની નદીઓથી બન્યા હોય એ સંભવ મનજૂત બને છે.

૨૪ Sir T. Holdich P. 148. આ લેખક રણ હતું પણ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે બહુ નાનું હતું એમ લખે છે. પાર્શ્વર પણ એમ માને છે; પણ ત્યાં છીછરો સમુદ્ર હોવાનું માને છે. ખરી રીતે સિંધુ બિઆસ આદિ નદીઓ ખસી ગઈ અને સરસ્વતી આખી બહી ગઈ, તેથી મોટું રણ થયું. હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા, સરસ્વતીને રસ્તે જતાં મહાભારત ભાગવત વગેરેમાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અને રણ હતું જ નહિ. એ મત વધારે સબળ લાગે છે. એ જગ્યાએ વધારે કૃષ્ણ જમીન હતી. રાજપૂતાનાના રણના દક્ષિણભાગમાં સમુદ્ર ન હતો એ માટે જુઓ Indian His. Quarterly VII 2, 354. મહાભારત અને ભાગવતમાં સૌવીર, સારસ્વત વગેરે ભાગોમાંથી જતાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. રણ નદીઓ ગયા પછી થયું છે. બિન્નમાલ આગળ સમુદ્ર હોવાની કંટકળા છે તે સિંધુની સાખા કે બિઆસ હોવાનો સંભવ છે. એ જગ્યાએ કચ્છનું રણ પાસે હોવાથી મુખ હોવાને લીધે એ નદી સમુદ્ર જેવડી પહોળી હશે.

૨૫ પુરાણો અને માહાત્મ્ય અને મહાભારત જેમાં સરસ્વતીના ઉલ્લેખો છે ત્યાં-તે વડવા નળને નાખવા પશ્ચિમ દક્ષિણ સમુદ્રમાં નાખે છે એવો ઉલ્લેખ છે.

હિંદુસ્તાનનો બધો ભાગ હાલ છે તેથી કાંઈ રીતે ખાસ જુદા આકારનો નહોતો અને જલ-સ્થલવિભાગોમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થવાના ફેરફારો મઈ ચૂક્યા હતા. ૨૬ એટલે સરસ્વતી જે સમુદ્રને મળતી તે સમુદ્ર કાંતો અરબી સમુદ્ર અગર તો એનો કાંઈ ભાગ એ વાંત પણ સત્ય છે.

હવે આ સરસ્વતી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળતી એમ મહાભારતાદિ કહે છે. ૨૭ મહાભારતના શાલ્મપર્વમાં એ વાત સ્પષ્ટ લખેલી છે. પરંતુ વનપર્વના પુષ્કરથી તીર્થો ગણાવતાં અર્જુન પછી પ્રભાસ, તે પછી સરસ્વતીસાગરસંગમ, તે પ્રભાસ મુખીનો પછી દ્વારકા, અને તે પછી સિંધુસાગરસંગમ, એમ કહે છે. ૨૮ રસ્તો, એટલે સરસ્વતી અને સિંધુનાં મુખ જુદાં જુદાં હતાં, એ સિદ્ધ થાય છે. ખીજું સરસ્વતી પ્રભાસ, દ્વારકા વગેરેની નજીક સમુદ્રને મળતી હતી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. આ તીર્થવર્ણનમાં કાંઈ જાતનો અનુક્રમ જળવેલા

૨૬ અમરનાથ દાસ (India and Jambh Island) અને કેટલાક યુરોપિયનો, ટોલેમીનો ભૂલવાળો નકશો જોઈ એ વખતે (ઇ. સ. બીજી સદી) હિંદનો આકાર એવો હતો અને હાલનો આકાર દોઢહજાર વર્ષ પછી થયો એમ માને છે, પરંતુ આ ભ્રમ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વૈદિક સમય (ઇ. સ. ૫૦૦૦ પૂર્વે) પહેલાં હિંદનો આકાર પશ્ચિમકિનારાના નાના ભાગ સિવાય ઘડાઈ ચૂક્યો હતો, અને અરવલ્લીની ઉપરનો સમુદ્ર જતો રહી હિમાલય ખની ચૂક્યો હતો. જુઓ દેશસરીકૃત ભૂસ્તરવિજ્ઞાન ભા. ૨ ખં. ૩ પૃ. ૧૪૯. પાઈટર (પૃ. ૨૬૦) ધુધુ દેવ્ય છીછરા રેતીથી પ્રસારેલા સમુદ્ર આગળ મરાયાનું લખે છે તે રજપૂતાનાનો સમુદ્ર એમ માને છે, એનું નામ ઉન્નતલક લખે છે; પરંતુ એમ માનવાને આધાર નથી આપ્યો. એ કચ્છના રણનો જ ભાગ સંભવે છે.

૨૭ ર્કંદુરાણ, પ્રભાસખંડ અ. ૨૭ થી ૨૯; મહાભારત શલ્યપર્વ અ. ૩૫. ચંદ્ર કાયરોગના નાશ માટે શિવની આરાધના કરવા માટે ગયેલ કહેવામાં આવે છે. સમુદ્ર પશ્ચિમ ગંગા સરસ્વત્યધિ-સંગમમ્ ॥ બારાંધવતુ દેવેશં તતઃ કન્તિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૭૭ ॥ સરસ્વતીં તતઃ સોમઃ સ જગામર્ષિ-શાસનાત્ ॥ પ્રમાસં પ્રથમં તીર્થં સરસ્વતીં જગામ હ ॥ ૭૮ ॥

૨૮ જુઓ પાછળ નોટ ૨૦ મહાભારત વનપર્વ. તીર્થયાત્રાના આ ઉલ્લેખોની નોંધ પાઈટરે Ancient Ind. His. Tradition પૃ. ૨૬૧ નોં. ૧ માં લીધી છે. એમાં મહાભારતના આ અનુક્રમને પાઈટરે ખરો માની લીધેલો જણાય છે. પાઈટર લખે કે “આખુથી ‘દક્ષિણે’ પ્રભાસ અને ત્યાંથી ‘ઉત્તરે’ સરસ્વતીસાગરસંગમ; ત્યાંથી ‘દક્ષિણે’ દ્વારકા, ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ, થઈ સિંધુ દ્વારા ઉત્તરમાં જવું. આ મુસાફરી થોડી જમીનમાર્ગે થઈ હશે.” પાઈટર આ સા આધારે લખે છે તે સમજાતું નથી. સરસ્વતીસાગરસંગમ કચ્છના રણમાં હશે એમ ધારીને આ લખાણ થયું જણાય છે. પરંતુ મહાભારતે લખેલી જગ્યાઓમાં અનુક્રમ જેવું કંઈ છે જ નહિ. એ લખાણનો અર્થ સાંનિધ્ય કે સાંહચર્ય એથી વધારે થતો નથી. વનપર્વમાં તીર્થયાત્રામાં પુષ્કરથી ઉપડી એકદમ જાણુમાર્ગે કહાં સ્થાણુતીર્થાદિ બે-ચાર તીર્થો ગણાવી એકદમ (શ્લો. ૫૫) ‘દક્ષિણે’દધિને મળનારી નર્મદાનું તીર્થ કહે છે; અને તે પછી ટુરત જ ચર્મણવતી શ્લો. ૫૬ ચંજલ નદી ગણાવે છે. ચંજલ રજપૂતાનામાં અને નર્મદાનું મુખ ગુજરાતમાં એ સૌ જાણે છે. ચંજલ પછી (શ્લો. ૫૭) આણુ અને તે પછી ટુરત જ (શ્લો. ૬૦) પ્રભાસ કહે છે. આ ઉપરથી મહાભારતમાં કેમ ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે નથી. મોઈ પણ યાત્રાણુ આણુથી દક્ષિણે પ્રભાસ જઈ ત્યાં પાસે આવેલું દ્વારકાં મૂકી દઇ પાઈટર કહે છે તેમ સરસ્વતીસંગમે ઉત્તરમાં જઈ દ્વારકાં માટે પાછા દક્ષિણમાં ઉતરે અને સિંધુના મુખ માટે

જણાતો નથી. એટલે પ્રભાસ હાલ ગણાય છે તેમ સરસ્વતીના મુખ આગળ જ તે સંમયે હતું કે છેદું. હતું તે સિદ્ધ થતું નથી. શલ્યપર્વની બલદેવની તીર્થયાત્રાના વર્ણનમાં એ મુખ આગળ જ હતું એમ સ્પષ્ટ લખે છે. પરંતુ વનપર્વમાં ત્યાં અમિતીર્થ જ આવેલું છે, એમ કહે છે; જ્યારે શલ્યપર્વમાં સોમને થયેલા શાપનું વર્ણન અને શૈવતીર્થ હોવાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી વનપર્વવાળો ભાગ શલ્યપર્વવાળા ભાગ કરતાં વહેલો લખાયો હશે; અને પ્રભાસ શૈવતીર્થ તરીકે ન મનાતું હોય એટલી પ્રાચીન પરંપરા વ્યક્ત કરે છે. પુરાણ અને તે ઉપરથી લખાયેલું સરસ્વતીનું માહાત્મ્ય શલ્યપર્વવાળી વાતનું સમર્થન કરી સરસ્વતીને પ્રભાસ આગળ જ લાવે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે સરસ્વતી પ્રભાસની નજીકમાં સાગરને મળતી એ પરંપરા મહાભારતના છેલ્લા ચરથી માંડી પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં ત્યાં સુધીમાં બરાબર દઢ થઈ ગઈ હતી. ઈ. સ. ૧૦૩૦માં અલબર્નીએ આપણાં પુરાણો વગેરે અને પ્રાચીન ભૂગોળ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કરેલો એ પછી સોમનાથ પાસે સરસ્વતીનું મુખ છે એમ લખે છે. પરંતુ વધુ ખુલાસો એણે કરેલો નથી. ૨૯ પુરાણોએ કરેલા સરસ્વતીના હિમાલયથી પ્રભાસ સુધીના પ્રવાહના વર્ણનમાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ હાલ એક મોટો વધો આવે છે. સરસ્વતી વિનશન આગળ ગુપ્ત થઈ ધધ્ધર ૩૦ સાથે તેનો પ્રવાહ મળી ગયો એ મત તો હવે ખોટો પડ્યો છે. ગુપ્ત થતી અને બહાર આવતી સરસ્વતી એક વખત અસ્પષ્ટિત પ્રવાહથી કચ્છના રણને મળતી એમ ઘણા વિદ્વાનોએ માન્ય કર્યું છે. પરંતુ સરસ્વતી કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રને મળતી એ સ્વીકારીએ તો પૌરાણિક આખીએ પરંપરાને વધો આવે છે. બીજી બાજુથી જોતાં કાઠિયાવાડ એક વખતે ખેટ હતો. એને ગુજરાત સાથે જોડાયોને હજી બે હજાર વર્ષ પછી થયાં નથી. ૩૧ સરસ્વતીને લુપ્ત થયાને બે હજારથી વધારે વર્ષ થયાં છે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે રાજપૂતાનાની ભૂમિ વટાવી દક્ષિણમાં આવતી સરસ્વતી ગુજરાત કાઠિયાવાડ વચ્ચેનો જલપ્રદેશ ઓળંગી ગીરનાં જંગલ વટાવી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળવા શી રીતે ગઈ? આ વાંધો સરસ્વતી ગુજરાતના

પાછો કિતરમાં ચડે એવું બને નહિ; અને એવો ગાંઠો યાત્રાળુ હોય પછી નહિ. અર્થાત્ પાછાંટર સરસ્વતીનું મુખ ખોદી જગ્યાએ ધારીને આવો અસંભવિત તર્ક કરે છે. સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસની પાસે જ હોય તો તે ત્યાં અને પાસે જ આવેલા દ્વારકાં નય એ સંભવિત છે. આ વાત સરસ્વતીનું મુખ ગોપનાથ પાસે કે પ્રભાસ હાલ છે ત્યાં, કે એટલામાં, અને દ્વારકાં મૂળ દ્વારકાં પાસે કે એટલામાં હોય તો વધારે બંધ બેસે. જો કે અનુક્રમ તો મહાભારતનો ખરો છે જ નહિ અને એ અંગે બળબેસે પછી નથી. પાછાંટર દ્વારકાંને પછી હાલના દ્વારકાંની જગ્યાએ માનતા લાગે છે.

૨૯ Sachau's Al Baruni I 261. (Trubner's) અલબર્ની પાછળનાં પુરાણોને માનતો લાગે છે. સોમનાથથી એક તીર પડે તેટલે છેડે સરસ્વતીને માને છે. પરંતુ નવાહની વાત એ છે કે અલબર્ની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) સરસ્વતી ને ગંગાના મુખની વચ્ચે નર્મદાનું મુખ લગ્ય પાસે આવેલું છે એમ લખે છે. આમાં છેદું કેટલું એની એને ગમ નથી પરંતુ સરસ્વતી નર્મદાના મુખથી પશ્ચિમમાં મળતી એટલું ચોક્કસ થાય છે.

૩૦ પંજબની એ જ નામની એક નદી. એનો પટ પછી આજે સુકાયેલો છે, કેટલાક એને જ સરસ્વતી માને છે.

૩૧ કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર પૃ. ૫૫૬. “+++ and probably so recently as two thousand years ago this peninsula was an island.”

દક્ષિણ પ્રદેશ સુધી આવતી જ નહોતી એમ માનનારાઓને ટેકા આપે છે. પુરાણકાર તે પુષ્કર અને અર્જુનદરબરમાંથી આવેલી સરસ્વતી પશ્ચિમમાં સમુદ્રને દેખી (કચ્છના રણનો સમુદ્ર) ત્યાં વડવાનળને મૂકવાની આજ્ઞા ન હોવાથી ગુપ્ત યદ્ય દક્ષિણસમુદ્રમાં જવા માટે કાઠિયાવાડમાં પ્રગટ થઈ એમ લખી આ ગૂંચવણનો નિકાલ લાવી દે છે. આ બંને પૌરાણિક વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી નથી, પણ તેની પાસે યદ્ય દક્ષિણમાં ઊતરે છે. બીજું, રણ પાસેના ભાગમાંથી કાઠિયાવાડમાં સરસ્વતીને લઇ જવાનો રસ્તો ન જડવાથી, પુરાણકાર એને ગુપ્ત કરી ઉડાવોને પ્રભાસ પાસે લઈ જાય છે. આથી એટલું પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણથી આગળ દક્ષિણમાં કોઈ સ્થળે સમુદ્રને મળે છે અને એ સ્થળ કયું તેની પુરાણકારને ખબર નથી.

આ વસ્તુ નક્કી કરવા માટે પૌરાણિક પરંપરાને વધુ ઝીણવટથી તપાસવાની જરૂર છે. અને તે સાથે પશ્ચિમ હિંદના રેતાળ પ્રદેશમાં થયેલા ફેરફાર અને એ પ્રદેશમાં થઈને વહેતી નદીઓના પ્રવાહમાં થયેલા ફેરફાર તપાસવાની પણ જરૂર નદીઓના પટમાં છે. એમાં પહેલી અગત્યની વાત એ છે કે સરસ્વતી વડવાનળને થયેલા ફેરફાર લઈને સમુદ્રમાં મૂકવા જાય છે અને તેના તાપથી કોઈ જગાએ ગુપ્ત થઈ જાય છે. આ વડવાનળ એ જ્વાલામુખીથી થયેલા ઉત્પાતોનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે. ૩૨ એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતીનો પ્રવાહ નાચ પામવામાં જ્વાલામુખીના ઉત્પાત એ ધણું કારણોમાંનું એક અગત્યનું કારણ છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને ગૂજરાતના ભાગમાં વારંવાર ધરતીકંપ થતા અને તેથી જલસ્થળમાં ફેરફાર થઈ ગયેલા એવા દાખલા છે. ૩૩ આવા કારણથી અને તેથી થતા જલપ્રલય જેવા બનાવોથી ખાસ કરીને રેતાળ પ્રદેશમાં નદીઓના પ્રવાહ ઉપર બહુ અસર થાય છે. પંજાબ, સિંધ, રજપૂતાના

૩૨ વડવાનળ એટલે જ્વાલામુખી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. (જુઓ ન. દે. મહેતાનું ચાર્જ સંપ્રદાય) વડવાનળને પૃથ્વીના પટમાં કે સમુદ્રમાં રહેતો અગ્નિ કહે છે. એને ઔર્વાનસ પણ કહે છે. મહાભારતમાં પ્રભાસ આગળ અગ્નિતીર્થ કહે છે અને પ્રભાસ પાસે સરસ્વતીસંગમની પરંપરા છે, એટલે સરસ્વતી વડવાગ્નિને લઇ સમુદ્રમાં નાખે છે એને આની સાથે કાંઈ સંબંધ હોવા જોઈએ. વરાહમિહિર હિંદુસ્તાનના દેશો ગણાવતાં નૈઋત્યમાં વડવામુખ આવેલું કહે છે. આ વડવામુખ પૌરાણિક મત પ્રમાણે સમુદ્રમાં છેટે નહિ પણ ભારતવર્ષના દેશ તરીકે છે. એટલે સરસ્વતીના મુખ આગળ જ્યાં વડવાગ્નિને મુખ આગળ નાખ્યો તે ભાગ વડવામુખ પ્રદેશ કહેવાતો હોવા જોઈએ. પ્રભાસ પાસે અગ્નિતીર્થ એ વાતને ટેકા આપે છે. વડવામુખ આખો પ્રદેશ એટલે પ્રભાસમાં જ નહિ, પણ આસપાસનો ભાગ પણ હોઈ શકે. (વરાહમિહિર પૃ. સં. નક્ષત્ર ૬૨ વિભાગ) વડવાનલ, ઔર્વાનસ, અને એના પાઈન્ટરે કરેલા અર્થની ચર્ચા કરવાને અહીં સ્થાન નથી. એના અર્થોમાં પાછળથી ધણી ગૂંચવણ થયેલી છે.

૩૩ ૨૬ પુરાણ નાગરખંડમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર એટલે આનન્દપ્રદેશમાં આવા ભૂકંપના ઉત્પાતોના હલ્લેઓ આવે છે. અ. ઇ. ૨૨૯. ૩૩. ૧લી જુઓ (Briggs Cities of Gogjaraashtra. chap. VII.) ૧લી જુઓ ૨૬. નાગરખંડ, મદા વૈ ભૂમિકંપસ્તુ સંપ્રજાતઃ યદાદયઃ ॥ રક્તમૃગઃ પ્રચલિતઃ સ્વસ્થાનાદતિવેગતઃ ॥ આ બતાવ તારકાસુરને ૨૬૬ે માર્યો ત્યારે તે પડ્યો (ખંભાત પાસે) તે વખતે બન્યો, અને તે વખતે ચમત્કારકરનાં ધરપટી જ્યાં એમ લખ્યું છે.

અને ગુજરાતની નદીઓના પ્રવાહમાં આ રીતે ઘણો ફેરફાર થયેલો છે. ૩૪ વધારામાં ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઉત્તરદક્ષિણ વહેતી. નદીઓ ખાસ કરીને રેતાળ પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ પૃથ્વીના પોતાની ધરી ઉપરના દૈનિક ભ્રમણને લીધે ધસતી જાય છે. આમ પંજાબની નદીઓના પ્રવાહ હાલ છે એવા પૂર્વે ન હતો. સિંધુ આદિ નદીઓ હાલ કરતાં ઘણી પૂર્વમાં વહેતી, અને સિંધુ પોતાની શાખાઓ સાથે કચ્છના રણમાં મળતી. ૩૫ બીઆસ નદી સ્વતંત્ર કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી. ૩૬ સતલજ સરસ્વતીની કે બીઆસની શાખા હતી. ૩૭ જમના સરસ્વતીને મળતી એમ માનવાને કારણ છે. ૩૮ સિંધુ અને તેની

૩૪ *નુઓ River-courses of the Punjab and Sindh: R. B. Whitehead. (Ind. Ant. Sept. 1932)* આ ગ્રંથસ્થે સરસ્વતીના પટ પાસે 'હકરા' નદીના નામથી ઠીક પ્રકાર નાખ્યો છે આ નદીઓના વિષયમાં મેજર રેવર્ડી આધારભૂત ગણાય છે. ઉપરોક્ત લેખમાં મિ. વાઈટહેડે નદીઓના પટના ફેરફાર માટે જ્ઞાત ચર્ચા કર્યા છતાં સરસ્વતી માટે પ્રાચીન પરંપરા ઉપર ધ્યાન ન આપવાથી બધા ભૂલ કરી છે; અને હાલની નદીઓની ચર્ચા કરી છે. સરસ્વતીના ગુપ્ત યવાનું કારણ સરસ તળાવો વાળી નદી અને તળાવો ખેતી માટે કરેલાં તેથી એ નદી કદી સમુદ્રને પહોંચી ન નથી અને ગુપ્ત યુગ છે એમ લખે છે. પરંતુ હકરા અગર એક એવી મોટી નદી અદ્યત્થ યુગ છે કે જેને કદાચ સિંધુ પણ મળતી હોય, અને પંજાબની બીજી નદીઓ અને જમના મળતી હતી, એમ લખે છે, જે માટે એ લેખ વાંચવા જેવો છે. રેતાળ જમીનમાં નદી-ઓના પટ વીસથી ત્રીસ માઈલ પહોળાઈમાં ખસીને ફેરફાર યાચ છે, એમ મેજર રેવર્ડીનું માનવું છે. એ લખે છે કે સતલજ ત્રીસથી પાંસઠ માઈલ પશ્ચિમમાં ખસી છે. ચિનાબ, રાવી વગેરેનું પણ એવી રીતે યથું છે.

૩૫ એ જ પૃ. ૧૬૮. મેજર રેવર્ડીનું માનવું છે કે એક વખત સિંધુ નદી હકરા (ધધર અગર સરસ્વતી) ની શાખા હતી. મિ. વાઈટહેડ લખે છે કે એલેક્ઝાંડર આવ્યા પછી સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહ તથા મુખમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. *નુઓ અમરનાથ દાસ કૃત India & Jambou Island P. 124.* દાસ તો એટલે સુધી કહે છે કે હાલનો સિંધુપ્રવાહ તે પ્રાચીન કાણુલ નદીના પ્રવાહ છે. સિંધુ તો ઘણી પૂર્વમાં વહેતો.

૩૬ *Rivercourses of the Punjab & Sind: Whitehead: (Ind. Ant. Sept. 1932.)* શીયુત અમરનાથ દાસ બીઆસ (વેદની વિપાશા) સતલજ (વેદની શતદ્રુ) જમના અને ભાગીરથી પાસે પાસે વહેવાનું લખે છે. એથોલોનીઅસ ઓફોઈસે બીઆસ મારફતે સમુદ્રમાં મુસાફરી કરી હતી, અને એણે બીઆસના મુખ પાસે દૂરથી સિંધુનું મુખ જોયું હતું. એટલે બીઆસ અને સિંધુ કચ્છના રણને મળતી હોવી જોઈએ. રા. દાસ આ ઉલ્લેખોમાં બીઆસની પાસે એ મુસાફરે કહેલી ભાગીરથીનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે જો કે સ્પષ્ટ કરેલો નથી, પરંતુ એ પોતે જ લખે છે કે બીઆસ સ્વતંત્ર દરિયાને ન મળતી હોય તો સરસ્વતીને મળતી હતી અને તેની મારફતે વહાણમાં જવાઈ. પરંતુ બીઆસ સ્વતંત્ર સમુદ્રને મળતી એ પરંપરા લિચિત્ર રીતે તારીખે દારીઝ અલ્લ (Illiot IV) માં જળવાઈ રહી છે. એમાં "બીઆ" નહીંને "બાસાતના" રાજ્યમાં થઈને સમુદ્રમાં પડતી લખી છે. જમના સરસ્વતીને મળતી અને સરસ્વતી નારા થયા પછી ગંગાને મળી એ આગળ જોઈએ. ઉપરોક્ત તવારીખમાં જમના ગુજરાતમાં આવતી એમ લખ્યું છે.

૩૭ *Whitehead: Rivercourses of the Punjab & Sind. "The Satluj was a tributary of the Hakra"* હકરા વિષયમાં મી. એલેક્ઝાંડરે તો હકરાને જ સતલજ ધારેલી છે.

૩૮, એજ: "Hakra was fed by both Satluj and Jambou," મિ. વાઈટહેડ લખે છે કે ખેતીવાડી ખાતાના મિ. નીકોલસનના મત પ્રમાણે (૧૯૧૧) એમ સિદ્ધ થયું કે, ચૌતાંગ

શાખાઓ હાલ છે તેનાથી ધણી પૂર્વમાં વહેતી. એટલે સરસ્વતીનો પ્રવાહ પણ હાલ મનાય છે ત્યાંથી પૂર્વમાં હતો. સરસ્વતી પુષ્કરમાંથી વહેતી એમ અધાં પુરાણો કહે છે. અને પુષ્કર પ્રાચીનકાળથી અજમેરની પાસે છે એ સિદ્ધ થયેલી વાત છે; એટલે ઉપરનો સિદ્ધાંત માન્ય રાખીએ તો સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી કુરુક્ષેત્રમાં થઇને પુષ્કર-અજમેર પાસે થઈ વહેતી હોય એ માનવા જેવું છે. ત્યાંથી અર્જુનદારણમાં થઇને સરસ્વતી દક્ષિણ તરફ જતી હતી.

અર્જુનદારણ છોડીને ગુજરાતની હદમાં પેઢા પછી સરસ્વતીના પ્રવાહ નક્કી કરવાનું કામ બહુ ગૂંચવણભરેલું છે. પુરાણકાર પ્રભાસ અને પુષ્કર વચ્ચે જે જે તીર્થો ગણાવે છે તેનો પત્તો લાગવો મુશ્કેલ છે. સરસ્વતીના માહાત્મ્યમાં અંબાજી

**સરસ્વતીનો આગળથી નીકળી સિદ્ધપુર પાટણ આગળ થઇને વહેતી નદીને સર-
દક્ષિણનો પ્રવાહ** સ્વતી નદી કહી એનાં તીર્થો લખ્યાં છે. આ નદી પ્રાચીન સરસ્વતી હોય એમ તો મનાય જ નહિ. પરંતુ એટલા પ્રદેશમાં પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ કાંઈ સ્થળે હશે એમાં શંકા નથી. માહાત્મ્યમાં એ સરસ્વતી ત્રીલાણુ

નદીનો માહલ પહોળો ૫૮ એ જમનાનો નૂનો ૫૮ છે. આગળ જમના ચૌતાંગ મારફતે હકરાને મળતી એમ લખે છે. આ ચૌતાંગ (Chautang) એ વૈદિક દશદત્તી નદી છે, જે સરસ્વતીની શાખા હતી અને જેની અને સરસ્વતી વચ્ચેનો ભાગ બ્રહ્માવર્ત કહેવાતો. એની પછી દુરત જ જમના નદી આવે છે. જમના સરસ્વતીને મળતી તે માટે વધારામાં લુઓ Oxford Survey of British Empire, Asia, P. 17. 137. Herberton & Howarth (Geology) રાં. અમરનાથ હાસ લખે છે, કેટાસેમીના વખતમાં સરસ્વતીના ઉપલા અને નીચલા પ્રવાહ જુદા થઈ ગયા અને વચ્ચેનો ભાગ અંતઃરિસાને નામે ઓળખાવા લાગ્યો, જેને પુરાણો વિનશન અથવા સરસ્વતી ગ્રામ થઈ એમ કહે છે. હકરાનો સૂકો મોટો ૫૮ લાવલપુર રાજ્યમાં થઈ બિહારના રણમાં આવે છે. હકરા એટલે નીચી સપાટીનું રણ. આ ઉપરથી મિહિરાન નદી (Eastern Nira) પંજાબની કઈ નદી હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ સિંધુની પશ્ચિમની શાખા હોય. આ નદી છે પંદશમી સદી સુધી હતી. તે હાલ નથી. (લુઓ મોહન જોરેરો અને ઇન્ડસ વેલી: સર જન માર્શલ કૃત)

૬૯ ત્રીલાણુ તીર્થ પ્રભાસપંડ કે મહાભારતમાં નથી, પણ માહાત્મ્યમાં છે, અને એને ધણા ઝીંજીવાડા ધારે છે. પરંતુ કચ્છના રણને મળતી સરસ્વતી આને પણ ઝીંજીવાડા આગળ નથી આવતી. માહાત્મ્યનો લેખક નદીને ત્રીલાણુ તીર્થથી સમુદ્ર દેખાવા છતાં ત્યાં જડવાનજને ન મૂકતાં દક્ષિણમાં લઇ લય છે. એટલે આ તીર્થ રાધનપુર રાજ્યમાં આવેલું ત્રીલાણુ ગામ બંધ થિસે છે. વિશ્વામિત્રે સરસ્વતી ઉપર આવેલા કશંગ તીર્થમાં તપ કર્યું એમ કલ્પે છે. તે તીર્થ 'સાગ-રાત્રી' સાગરની પાસે નીચી જમીનમાં છે એમ પણ કલ્પે છે. પાલ્ટર (પૃ. ૨૬) એનો અર્થ એમ કરે છે કે એની નજીક સરસ્વતી સમુદ્રને મળતી હશે, અને તે કચ્છના રણનો કે રણપૂતાનો સમુદ્ર. પરંતુ પાલ્ટરનાં આ લખાણને આધાર નથી. સરસ્વતી એ જ સમુદ્રને મળી એમ કોઈ જગ્યાએ લખ્યું નથી, ન્યારે માહાત્મ્યમાં ત્રીલાણુ તીર્થ પાસે સમુદ્ર દેખાતો હતો પણ સરસ્વતી ત્યાં મળતી ન હતી તે લખાણ ખરું છે. કશંગ તીર્થ એટલામાં હશે. માહાત્મ્યમાં તે આવેલું નથી. અમીય-કુમાર ચક્રવર્તી ઇન્ડોઅન હિસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટરલી (૭-૨-૩૫૪) માં લખે છે: વિનશન નામ જ બગાવે છે કે તે પહેલાં સરસ્વતી આગળ વહેતી, અને રણપૂતાનાંવાળો સમુદ્ર (પાલ્ટર કહે છે) હતો નહિ.

તીર્થ આગળ સમુદ્રને દેખીને ત્યાં ન મળતાં દક્ષિણ તરફ ગયાનું લખે છે; ત્યારે ઉપરોક્ત પ્રવાહ કચ્છના રણના સમુદ્રને મળે છે. ઝીલાણુથી પ્રભાસ સુધી બહુ થોડાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે, અને એના સ્થળનિર્ણય થઇ શકતા નથી. મહાભારતમાં બલદેવ તીર્થયાત્રામાં પ્રભાસથી કુરુક્ષેત્ર સુધીનાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે તે અને પૌરાણિક તીર્થોમાં પણ ફેર છે. અને મહાભારતનાં તીર્થોના પત્તો લાગતો નથી. ૪૦

આ બધી ગૂંચવણનો નિકાલ સરસ્વતી અર્ધુદારણ્યમાંથી સહેજ પશ્ચિમ તરફ વળી પાલણપુર-રાધનપુરના પ્રદેશમાં કચ્છના રણના સમુદ્રની સહેજ પાસે થઇ તેમાં ન પડતાં દક્ષિણ તરફ વળી નળકંઠા અને ખંભાતના રણરસ્તે વહી ખંભાતના ખંભાતનો અખાત અખાતરૂપે કાઠિયાવાડના દક્ષિણકિનારાની હદ સુધી જઈ ત્યાં સમુદ્રને એ સરસ્વતીનું મુખ મળે છે, એમ માનીએ તો થઇ શકે છે. એમ માનવા માટે જે જે પ્રમાણ હોય તે હવે જોઇએ.

(અપૂર્ણ)

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

૪૦ ખરી રીતે પુષ્કરથી પ્રભાસની વચ્ચેનાં તીર્થોમાં બહુ ગણાવેલો છે. દરેક અંધ-લુહાં લુહાં આપે છે. સરસ્વતીમાહાત્મ્ય પણ અર્ધુદારણ્યથી કચ્છના રણ સુધી બહુ તીર્થ ગણાવી પછી ટુંકાવી નાખે છે. ખરી રીતે કુરુક્ષેત્ર છેડથા પછી સરસ્વતીના હકડા થયા છે, એટલે પરંપરાએ યાદ રાખ્યાં એટલાં ભૂતો, અને બીજાં નવાં તીર્થ થયાં.

મુખર કન્દરા

[૪૫૫]

શમી ધણુની ઘંટડી, વિરમી મંદિરે આરતિ,
વિલમ્બી કૃષિકારનાં મધુર કોસગીતો શમ્યાં,
ધીમી કલબલે પડી જનસમૂહની; ને નલે
સફેત ફરકંત સ્વચ્છ મૃદુ ચાંદની, ફેરતી
અમી ટશર, જે ઝિલે ગિરિ, તળાવ, ગામો, દુમો,
ઝિલે વળી જરીક જંપી અધ-બીડતાં પાંપણો.
તહીં સ્વપનનિંદરે પ્રકૃતિબાળ હિડાળવા
સમીર હીર દોરીથી સુલભ ગીત ઝાલે શકે,
મીઠો કલનિનાદ સારસતણો કહીથી ય તે
ઉકયો ગગનમન્દિરે,

૧૦

ઝિલ્યો ગિરિનીકન્દરે,
સુમન્દ સ્મિત મર્મરે વનની રાચતી વદલરી,
સુરાવલિ સુરમ્ય ઝિલ્લિરવકંપ સંગે મિલિ
સ્ફુરે ફર દિગન્તરાલ, ગિરિમાળ ગોરંલતી
રહંત પડધા કંઈ વખત સામસામા ઝિલી.

સુણી પ્રતિસુરો સ્વકીય કલનાદના ગૂંજતા
અરણ્યતરપદ્મવે અવર પંખી બાણે ફૂંચ્યાં;
ઉરે અધિક નન્દતાં યુગલ, પાંખપાંખે ઘસી,
ઉડો નલ વલોવતો ફરી રસાળ ટહોંકો કરે.
અને મુખરકન્દરા ગિરિની, અન્ય ગિરિ કન્દરે

૨૦

સુરો દર્ષ, ઝિલી વળી, કંઈક શબ્દલીલા રચે.
પ્રશાંત ઉર કન્દરાય ઘળકે સૂણી ગીત, ને
કરે પ્રતિસુરે સદ્યવન ત્રિકાલની કન્દરા.
અનેક ગત, વર્તમાન, વળી લાવિ જન્મો તણાં.
રહે સ્મરણ લગી, સ્વાનુલવ, લાવિ સંસ્કાર સૌ.
સચેત, રસપ્રાણ, આદિપ્રભુ અર્ધનારીશ્વર
કૃપાળુ અદના શરીર મહી જેહ વાસો વસ્યો,
વિરાટ, અવિલકૃત, એક, પણ આ શરીરે રહી

લહે અડધિયું ન સ્થૂલ નિજ તોય,—ને ઝોહને
તમા જ કશી સ્થૂલની ?—ચિતસ્વરૂપ, ચિત્તાન્તરે ૩૦
દિશેદિશ થકી સ્ફુરત અણઆથમ્યા રહે ઝિદ્દી
કરેલ રસનાદ જેહ, કરવા હજી જે વળી
ભવેભાવની સંગિની

મિઠી પ્રણયપંખિણી ઉરશી સારસી સંગમાં.
સુરાવટ રહી શ્વસી, ધખકી કેા મહાકાલને
પૂણે, ઉર સરી હવાં ઝમી રહે અમીભિન્દુહાં
અને હુખવતી ક્ષણેક નિજમસ્તીના રંગમાં.
જુહાં પુરુષ ને નહીં પ્રકૃતિ, કલ્પના ને કવિ,
અને મનુજ વ્યક્તિમાં નર અને ન નારી જુહાં.
વસે નરઉરે ઉડાણુમહીં નારી, નારી ઉરે ૪૦

રહ્યો નર વળી, મળે ઉભય એક અસ્તિત્વમાં.
વિકારમય સ્થૂલ જે ઉભયનાં, જુદી તે થકી
પવિત્ર, દ્યુતિરેખ, સૂક્ષ્મ નરનારીની બેલડી
વસી પ્રતિઉરે,—શુભામ ન વિન્નતિ ખેંચાણુની.
સહેલ મનુઉર આ ઇતર જાતિ આકર્ષણે,
લહે સુર તથાપિ ભીતર પવિત્ર પ્રેમાર્મિના,
વહંત પડધાઇ સારસ યુગે થકી જે. અને
લહે વિહંગજોડ બેવડ સુરોથી હામ્પત્યનાં
લહે ક્ષણિક માત્ર ઇન્દ્રિયસુખો મદન અર્થતાં !
—અને અશ્રુચિ કેમ, જે પરિણમત માંગલ્યમાં ? ૫૦

સુરે તદ્દપિ એ ગળાઇ તરુપદલે, ચંદ્રિકા
જલે શ્રુચિ થઈ, પ્રતિશ્વનિથી શુદ્ધ થાતા વધુ
સ્ફુરે, ઉચરી રાત્રિમાં પૃથિવી કુંક જાણે કિંકું.
અને હૃદયમાં રહ્યા નરશુભો ઉચે કાન યે
સુણે અવરભાગનું અશ્રુતપૂર્વ સંગીત, ને
લહે ઉભય ગીતમેળ મહીં લામ્પતી પૂર્ણતા.
પરોડ સમયે શિશુ જીવનના પરોડે સુતાં
ધરે, જમીનટોચ—હુંગરતણી તળેટી પરે,
સુપ્ત્યા અરધનિદરે કલરવેા કંઈ પંખીના,
પુછ્યું જનનીને અધીર મન, ‘આ ! કુણે બે બેલતું ?’ ૬૦

‘રહે સુધ તું, સારસાં । વખત ના નિશાળે જવા
 તથો હજી થયો ।’ પછી ઘણીય વાર શાળા મહી,
 ગલોલ લધ ખેતરે જઈ અડયા જ ટોવા તહીં
 મનોરમ સુશોલ જે શબ્દ તે, અને આજના,
 બધાય અધજીંઘમાં, શિશુ સ્વભાવ ઐત્સુક્યમાં
 સુધયા, તરવરી રહું સત લહું નહીં આ કદી.
 અથે । યુગલ સારસો, ઉચરતાં ગિરા પ્રેમની,
 તળાવતટ થું રમો ? પ્રતિતળાવ ચોકી કરી
 તમારી, સહુ જાય તોય ખસતાં ન મોડા લગી.
 રમો અગર આ સમે નહી વહેન કંટાઈને. ૭૦
 વહી રહું પ્રવાહ બે મહી, તહીં રમ્યા બેટમાં ?
 અને રસળતાં જહીં ઉભય વહેન જતાં મિલી,
 બળી, પિગળી, એકમેક થઈ ત્યાં તમે નૃત્યથી
 જાંઠા કલકિલોલથી મિલનહર્ષ દર્શાવતાં.
 અને હૃદયશાયિ જે તમસુરો સુણી, જાગીને
 સુણે નિજ વહેન અર્ધ વહતું છૂપું તે તથું
 વહત મધુ ગીત મધુ જેહ નિજ-ગીત-સંવાદમાં.
 જાલે કુટિલ કાલ દેશ જડ દીપ વચ્ચે રચી
 ઘડી પજવવા કરે, હૃદયગીત ખાળ્યાં કદી
 ખળાય ન, સહેજ ગીત લલકારથી બંધ એ ૮૦
 તુટે સ્ફુરત ગૂઢ જીવન રહસ્ય એકત્વનું.
 ઘડયું દિવલ ઉર આ, જીવન વહેણ બે જીવનાં,
 અને પુરુષ અર્ધ, સ્ત્રી અરધનો ઘડયો પ્રાણ આ.
 ત્રિકાલ પ્રતિસુરથી સહરસોત્ર ઉરકન્દરા
 શ્વસે વિમલ શાંતિબાહી અનિલો સદ્ આનંદના.
 તહીં સ્વપન નિદરે અમૃત સીંચતી એદિરા ૮૬

મુખરકન્દરાની ટિપ્પણ

વિષય: સંખ્યા પછી શાંત થતી જતી પૃથ્વી ઉપર ચાંદની ઊતરે છે. તે વેળા સારસના યુગલનો બેવડ અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પડધા પર્વતની એક કન્દરા-ખીણમાંથી બીજી ખીણમાં પડે છે. કવિના હૃદયની કન્દરા પણ આ સાંભળી મુખર-ગુંજનયુક્ત બને છે. અને આ સારસ-બેડના અવાજના પડધાથી હૃદયમાં વિચારનાં જે આદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં કવિની કલ્પના ત્રિકાળની કન્દરાઓમાં આંજ ગુંજન વ્યાપી જતું જુએ છે.

આ વિચારમાળામાં રમ્ય જ્યોત્સ્નાયુક્ત પ્રકૃતિમાં ઊઠેલ સારસના અવાજથી જગૃત થતી વિચારપરંપરામાં કવિ આ પ્રમાણેનું દર્શન મેળેલે છે.

પોતાની જોડ ખંડિત થતાં જે પછી પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરે છે એવું અવિશ્લેષ્ય, અવિભક્ત, અરે બે મળીને જ એક પક્ષી બનના એવું સારસજોડું જ નર અને નારીથી સર્જાતી આ સૃષ્ટિના આદિસૃષ્ટા કે જેનામાં નરત્વ અને નારીત્વના બંને પ્રકારના ગુણો રહેલા છે, એવા અર્ધનારીશ્વરનું મૂર્ત સ્વરૂપ લાગે છે. પોતામાં જ સમાયેલી એવી પોતાની બીજી અર્ધરૂપિણી-જન્મભવની સંગી-સારસી સાથે જાણે એ આદિપ્રભુ જ આ ગાન કરી રહ્યો છે. ત્રણે કાળમાં આ જગતને સર્જતી એની દ્વિધા એકતાને તે વ્યાપેલી જુએ છે, અને એના દેખાતા બે જુદા કંઠમાંથી, પણ તત્ત્વતઃ એક જ કંઠમાંથી ઉપજતી સુરાવટ શ્રવે છે, ધબકે છે, અંતરમાં સરે છે, અમૃત ઝરે છે, અને જગતને તેમાં કુબાવી દેતી લાગે છે.

પછી જગતમાં દેખાતા પુરુષ અને પ્રકૃતિ, નર અને માદાના બેદ ઓગળી જાય છે. એક જ વ્યક્તિમાં, દરેક વ્યક્તિમાં, તે નર હો કે નારી, નરત્વ અને નારીત્વ સમાયેલું છે. આ દરેકમાં રહેલ નરનારીપણાની સૂક્ષ્મ જોડ, નરશરીર અને નારીશરીરની મર્યાદાઓ, લાલચો અને બંધી સ્થૂલતાથી પર છે, એ સૂક્ષ્મ જોડને ગૂંજળાવી મારી શરીર-ધન્દ્રિયો-સ્થૂલતા ધણી વાર પ્રબળ થઈ જાય છે. પણ છેવટે જગતને નભાવતી એ શક્તિ જ શુદ્ધ રૂપે વિલસે છે.

નર અને નારીનો આ બેદો એક બીજનાં બે દલ-પડ, ફાડ જેવા છે. સ્થૂલતારૂપી બેટથી ફાંટાએલા નદીના વહેણના બે ફાંટા જેવા છે. આદિ પ્રભુનો, ચંતન્યની અનાદિ સંરિતાનો તો સળંગ એક પ્રવાહ જ છે. દરેક પ્રાણી પણ એ બંને લક્ષણોથી યુક્ત છે. દરેકમાં રહેલા આ નરત્વ અને નારીત્વના ગુણોએ અન્યોન્યની સાથે સંવાદ સાધી પૂર્ણતા મેળવવાની છે.

અર્થ:—પંક્તિ ૧ થી ૬: સંખ્યાકાળનું અને ચાંદનીનું વર્ણન. ૨: વિલખી-મોડા પડેલા. ૩: કલબલે-કલબલ પણ ૫: અમીટશર-અમૃતની કૂંપળો.

૬: અધમીડતાના કર્તા ગિરિ, તળાવ ધી ૭: જાણે કે સ્વપ્નની નિદ્રામાં પોદાડવા માટે પ્રકૃતિનાં બાળકો ગિરિ ધન ને હીચકો નાખવા, પવનની હોરદોરથી, ગીતના ઓલો આપીને, જાણે આ સારસ બોલ્યાં. ૧૨: ઝિહિરવ-તમરાંના અવાજ. ૧૬: પ્રતિસૂરો-પડધા. ૨૦: મુખર-ગુંજનથી ભરપૂર. ૨૧: દધ, ઝીલી, રચેનો કર્તા કન્દરા. ૨૪: ગત-મૂતકાળના. ૨૬-૨૮: સચેત, રસપ્રાણ, આદિપ્રભુ, વિરાટ, અવિભક્ત એક અર્ધનારીશ્વરનાં વિશેષણો. ૨૬-૩૭: આ લીંટીઓમાં

અર્ધનારીશ્વરની પોતાની અંદર રહેલી પ્રકૃતિ સાથેની લીલા છે. ૩૪: સારસી-અવિશ્લેષ્ય પ્રકૃતિની ઉપમા.. ૩૦-૩૪: પ્રકૃતિ સાથે જ કરેલા અને કરવાના રસનાદ અર્ધનારીશ્વર પોતાના ચિતાન્તરમાં ઝીલી રહે છે. ૩૫-૩૮: સુરાવટ-આ અર્ધ નારીશ્વરની પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયુક્ત ગાનની સુરાવટ. ૪૨-૪૪: ઉભયન્નર અને નારી, તેમનાં ત્રિકાર પામી શકે તેવાં સ્થૂલ શરીર. તેનાથી પરે એવી નરનારોની બેલડી. પવિત્ર, દ્યુતિરેખ, દ્યુતિયુક્ત-સૂક્ષ્મ. જાતીય આકર્ષણ શરીરને લાગુ પડે છે. એ સૂક્ષ્મ યુગલ તો તેથી પર છે. ૪૫: સડેલ-લાલસા, વિકારો વગેરેથી ભરેલું સ્થૂલમાં જ જીવતા માણસોનું હૃદય પણ સાચા બીતરના પવિત્ર પ્રેમના સૂરો સમજે છે કદી કદી. ૪૮-૫૨: વિહગજેડ-સારસી, એમનું ગાન ભલે સ્થૂલશરીરના સાન્નિધ્યમાંથી જ નીપજતું હોય, પરંતુ એ સ્વરો પછી પ્રકૃતિમાં, તરુપલ્લવમાં, ચંદનીમાં, પ્રતિધ્વનિમાં ગળાતા જમને શુદ્ધ થાય છે. ૫૩: આ અવાજ જાણે પૃથ્વીનો જ ન હોય! ૫૪: હૃદયમાં-કવિના અને દરેકના. ઊંચે કાન-ઊંચા કાન કરો-ઉન્મુખ થઈ નરશુભા નરત્વનાં લેસણાં નારીતનું સંગીત સાંભળો, તે જનેના મેળયો થવાની પૂર્ણતા અનુભવી રહે છે. ૬૯: ફાંટાછેત-પ્રવાહની અંદરના બેટને લીધે બે ફાંટા થઈને. ૭૧: બંને ફાંટાના સંગમ આગળ સારસપણ પ્રદર્શ છે; તેમની શરીરગત ભિન્નતા બૂલીને એકત્વ અનુભવે છે. ૭૪: હૃદયશાયિ-દરેક હૃદયમાં પોદેલો અર્ધનારીશ્વર, પોતાના ગીત સાથે સંવાદ સાધીને ઊપજતું ગીત સાંભળે છે. ૭૭ સ્થૂલની જડતા બેટ પેટે વચ્ચે આવી આ સનાતન એકત્વને ધીમર ભલે જુદાં કરે. ૭૯: એ જડત્વ એકત્વમાંથી નીપજતા નાનકડા ગીતના લલકારથી પણ તૂટી જાય છે. ૮૧: દ્વિદલ-એ દલ-નરત્વ અને નારીત્વ. ૮૨ મી લીટી આખા કાવ્યના સાર જેવી. ૮૩-૮૫ જે પ્રકારે આ એકત્વનું ભાન કરાવતા સૂરો ઉત્પન્ન થયા તે જ પ્રકારે એ પાછા શમે છે. સાન્ન્ય પ્રકૃતિની ભૂમિકા, તેમાંથી સારસનો અવાજ, તેથી હૃદયની કન્દરામાં, અને તેથી ત્રિકાલની કન્દરામાં ગાંછ રહેલા પ્રતિધ્વરો, એ પાછા ક્રમે ક્રમે ત્રિકાલમાંથી હૃદયમાં, અને ત્યાંથી ગિરિકન્દરામાં, અને છેવટે જ્યોત્સ્નાથી રસાએલી પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય છે. પ્રકૃતિના પટ પર ઉદય પામેલું આ દર્શન, એક વાર પ્રગટ થઈ વિશ્વમાં અને હૃદયમાં વ્યાપી ગયું અને પછી શાંત બન્યું, અને એને અનુભવનારની હૃદયની છીપમાં અમૂલ્ય અનુભવના મોતી જેવું થઈને રિયત થઈ ગયું, અને જ્યોત્સ્નાથી રસાએલી પ્રકૃતિના અમૃતસાગરનાં જળ તેના ઉપર સર્વત્ર હતાં તેવાં પથરાઈ રહ્યાં, અને એ પ્રકૃતિસાગરને સ્વપ્નમાં ઢાળતી હોય તેમ ચંદ્રિા આકાશમાં વિલસી રહી. ૮૩: ત્રિકાલપ્રતિસર-ત્રિકાલના પડધા. સભરશ્રોત-કાનમાં ઊભરાતી. ૮૫: ચંદ્રિા-અન્દરે માટે આ સ્ત્રીલિંગી શબ્દ યોગ્યો છે. તે ચંદ્ર કે ચંદ્રી કરતાં વધારે માધુર્ય-ભરી રીતે પોતાની સ્ત્રીલિંગી કુમાશ ધારણ કરતો છતાં ગૌરવભરી રીતે બોલો રહી શકે એમ લાગે છે.

પંચાયતના ન્યાય

ધરમાં સૌ કાંઈ મારી ઉપેક્ષા કરતું. મને કોઈ કામ બતાવવામાં આવતું તો અર્ધાકલાકને બદલે ત્રણ કલાક વ્યતીત કરી હું ઘેર પાછો ફરતો, તે માટે મારે અનેક ગાળાગાળી પથ સહન કરવી પડતી. પણ તેની દરકાર મને રહેતી નહિ. ધરની બહાર જતાં રસ્તે એવાં કૌતુકપૂર્ણ દ્રશ્ય હું જોતો કે, તે જોવાનો આનંદ ઘેર આવ્યા પંજી ગાળાગાળી કે કપકાપી જરા પણ કમી થતો નહિ. એવી એક કૌતુકપૂર્ણ ઘટનાં આજ રજૂ કરું છું.

એક કામ પૂર્ણ કરી હું બીજા ગામથી પાછો ફરતો હતો. થોડે દૂર આવતાં, રસ્તાપી થોડેક અંતરે એક ખુશ્ખા મેદાનમાં એક નાનો શમિયાણો બેઠો કરેલો જોયો. તેની નીચે બે ચાર વયોવૃદ્ધ ગામલોકો બેઠા હતા. તેની નજીક બીજા ઘણા માણસો બેઠા હતા. એક બાલુ એક વૃદ્ધ સ્ત્રી અને સાતેક વર્ષની એક છોકરી બેઠાં હતાં. બીજા બાલુએ એક ખીસે એક બકરી બાંધેલી હતી. સ્વાભાવિક કુતૂહલથી હું રસ્તો છોડી તે જગાએ જઈ બેઠો રહ્યો. થોડી વારે મને ખબર પડી કે બકરીની ચોરીનો ન્યાય ચૂકવવા ગામપંચાયત એકઠી થઈ હતી. મુકદ્દમા શરૂઆતથી જ સાંભળવાની તક મને મળી ગઈ. તે જ વખતે મુકદ્દમા ચાલવાની શરૂઆત થઈ. હું એક થોડા સ્થાન શોધી નીચે બેસી ગયો.

એ મુકદ્દમામાં વાદી જીવજી સૂત્રધર અને પ્રતિવાદી અનાથ કુંકુ હતા. પંચાયતના સરપંચ અથવા અધ્યક્ષે વાદીને પૂછ્યું: “અધ્યા જીવજી, એ બકરી તારી છે તેની સાબિતી શું? કાંઈ સાક્ષી છે?”

જીવજી બોલ્યો: “હા, સાક્ષી સાબિતી છે પણ શું કરે? તે રજૂ કરવાની પુરસદ ક્યાં મળી છે? એ બકરીને જામતલીના બજારમાંથી ખરીદી લાવ્યો હતો. ખરીદીને ઘેર આવતાં સંધ્યાકાળ થઈ ગયો હતો. ધરના આંગણમાં બહાર સારી લીલી કો બેઠેલી છે. તે ચરી ખાશે એમ ધારી, ત્યાં જ એક ખૂંટી ઠોકી તે સાથે બકરીને બાંધી દીધી. સવારે બેઠતાં જણ્યું કે બકરી ત્યાં ન હતી. શોધતાં શોધતાં આ તરફ આવતાં માલમ પડ્યું કે, અનાથના પર આંગળ મારી બકરી બાંધેલી હતી.”

અધ્યક્ષે પૂછ્યું: “શી રીતે જાણ્યું કે બકરી તમારી જ છે?”

જીવજી બોલ્યો: “હા, એ બે કાન વડે જ. મારી બકરી એવી જ હતી. આખું શરીર કાળું હતું. અને કાન બે કાન ધોળા હતા.”

અધ્યક્ષ: “તારી બકરીનો એવો રંગ હતો તેની કાંઈ સાબિતી?”

જીવજી: “હા, અહીં બીજા સાબિતી શી મળે? જેની પાસેથી ખરીદી લાવ્યો છું તે હોત તો કદી ચકત. પણ તેને અહીં ક્યાંથી લાવું? હાલ તેની કુબાકીત પણ મને માલ નથી. ને આંગળથી જાણતો હોત કે અનાથ મારી બકરીની ચોરી કરશે, તો તેનું નામકામ બધુંય પૂછી લેત.”

વાદીને બેસી જવા ફરમાન થયું. પંજી પ્રતિવાદીને બેઠો કર્યો. અધ્યક્ષે બોલ્યા: “કેમ અનાથ, જીવજીની વાત તો સાંભળી ને? હવે તારે શું કહેવું છે તે બોલ.”

અનાય: “હુ દેવતા, તેની બકરી સંબંધી હું કંઈ પણ બાંધતો નથી. એ બકરી મારી પોતાની છે.”

અધ્યક્ષ: “એ બકરી તું ક્યાંથી લાવ્યો?”

અનાય: “હુ, ખરીદ કરેલી છે.”

અધ્યક્ષ: “કેટલા દિવસ પહેલાં?”

અનાય: “આ બે માસ પહેલાં.”

અધ્યક્ષ: “કાની પાસેથી?”

અનાય: “હુ દેવતા, સ્વામવિહારીની પાસેથી.”

અધ્યક્ષ સ્વામવિહારી તરફ જોઇને બોલ્યા: “કેમ સ્વામવિહારી, તે અનાયને બકરી વેચી હતી કે?”

સ્વામવિહારી: “હા, હુ.”

અધ્યક્ષ: “કેટલા દિવસ પહેલાં?”

સ્વામવિહારી: “આશરે બે માસ પહેલાં.”

અધ્યક્ષ: “આ જ બકરી તે વેચી હતી?”

સ્વામવિહારી: “હુ, તેનો આખો દેહ કાળા રંગનો હતો, કાનની પાસે આવી જતનાં ધોળાં ચાકાં હતાં નહિ.”

ઉપસ્થિત થયેલા સૌ કેઈ સમજી ગયા કે મામલો અહીંથી વિકરી ગયો. આસામીનો પોતાનો સાક્ષી જ આસામીને ફસાવતો હોય તેમ લાગ્યું.

અધ્યક્ષ બોલ્યા: “કેમ અનાય! હવે તારે શું કહેવું છે?”

અનાય: “હુકમ જનામ, મારો નાનો છોકરો રાતદિવસ એનો કેડો મૂકતો નથી, આખો દહાડો બકરીના બંને કાન પકડી ખેંચાખેંચ કરતો ઘરમાં ધમાધમ કરે છે. તેથી ધસારો લાગવાથી બકરીના બંને કાન એ રીતે ધોળા ચાકાવાળા બની ગયા છે!”

આ અદ્ભુત વાત સાંભળી સભામાં એક હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું. અધ્યક્ષ હસીને બોલ્યા: “અરે અનાય, તું કંઈ અમને મૂર્ખા સમજે છે? કાળા રંગ કદીએ સફેદ થાય! કહેવત છે કે “અંગારં શત ઘૌતેનાપિ મલિનત્વં ન મુચ્યતિ! અર્થાત્ કાંપલાને તમે ધોયા જ કરો, પણ એ તો કાળા જ રહેવાના.”

અનાય જાલ કાઢી બોલ્યો: “હુ હુબૂર, હું આપને મૂર્ખા માનું કેમ? એ શાસ્ત્રની કથા તો ઠીક છે કે, અંગાર ધોવા છતાં પણ કાળા જ રહે છે. દેવતારચિત શાસ્ત્રના વાક્ય ખોટાં કહેવાય જ કેમ? પરંતુ જનામ, આ તો કાંપલાની વાત નથી. આ તો છે બકરીના અંગના રંગની વાત. એટલે એ વાત મારી બકરીના રંગની વાત સાથે બંધખેસતી થાય નહિ. જનમાંથી જે કાળા રંગનું ગરમ કાપડ તૈયાર થાય છે, તેનો રંગ લાંબા સમયે ધોળો થઈ જાય છે. અમારા જેવા નાના માણસની વાતમાં વિશ્વાસ ન આવે તો, આ અનિલ મૂખરજી મહાશયને પૂછી જુઓ. એમના શરીર પર જે ધોળા રંગ જેવો લામતો ગરમ જામે છે, તે પહેલાં કાળા હતો કે નહિ?”

આ વાતથી બધા વિસ્મિત થયા. પશુના બિનના તૈયાર કરેલા ગરમ કાપડનો રંગ બિડી બળ, એ સૌને નવીન વાત લાગી.

અધ્યક્ષે પૂછ્યું: “કેમ રે મૂખરજી, સાચી વાત છે?”

મૂખરજી: “જી, અનાથ સાચી વાત કરે છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં ત્યારે મેં આ બાબે તૈયાર કરાવ્યો ત્યારે તેનો રંગ કાળો હતો. સૌ કોઈ કાપડ બોઈ તેની તારીફ કરતું; પણ આજે રંગ બિડી જતાં એ બાબની આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે.

અનાથ: “દેવતા, કેવળ બકરીના અંગનો રંગ બદલાય છે તેવું નથી. મનુષ્યના અંગનો કાળો રંગ પણ ધોળો થઈ શકે છે.”

અધ્યક્ષ હસીને બોલ્યા: “હા, તે બની શકે છે. માણસ ત્યારે રોગનો ભોગ થઈ સીધું બની જાય છે ત્યારે. શરીરમાં લોહી ન હોવાથી તે ઘણો જ ફિક્કો દેખાય છે.”

અનાથ: “જી, હું તેવી જાતની ફિક્કાશની વાત નથી કરતો. તંદુરસ્ત શરીરનો કાળો રંગ પણ પ્રક્રિયા દ્વારા સફેદ બની જાય, તેની વાત કરું છું.”

અધ્યક્ષ એ અદ્ભુત વાત સાંભળી અત્યંત ઉત્સુકતાથી પૂછવા લાગ્યા: “તે કેવી રીતે અનાથ? પ્રક્રિયા દ્વારા મનુષ્યના શરીરનો રંગ સફેદ થઈ જાય તેવું કંઈ પ્રમાણ આપી શકીશ?”

સાંભળેલા પ્રમાણે અધ્યક્ષને એક વિવાહયોગ્ય છોકરી હતી. અનેક વરપક્ષના માણસો કન્યા જોવા આવી ગયા હતા, પણ શરીરના વર્ણને લીધે જ નાપસંદગી બતાવી ચાલ્યા ગયા હતા. આથી જ અધ્યક્ષને આ વાતમાં ખૂબ રસ પડ્યો.

અનાથે કહ્યું: “હા જી, પ્રમાણ બતાવું છું. એની સાબિતી આપની સામે જ ઉપસ્થિત છે. તે એ કે, આ સામેના ખૂણામાં અમૂલ્યની માતા બેઠી છે તેને પૂછી જુઓ. તેની પાસેની ગોરી છોકરી જન્મદિવસે કેવી કાળી હતી તે પૂછીને ખાતરી કરો. અને જુઓ તે જ છોકરી આજે કેવી ગોરી બની ગઈ છે!”

વિધવા અમૂલ્યની માતા તરફ જોઈને અધ્યક્ષે પૂછ્યું: “કેમ મા! અનાથની વાત સાચી છે?”

અમૂલ્યની માતા બોલી: “હા, બાબાકાકર, આ છોકરી બાલ વયમાં ખૂબ કાળી હતી. અત્યારે આપના આશીર્વાદથી એનો આ રંગ થયો છે.”

અધ્યક્ષ: “શી રીતે કાળો રંગ એટલો સફેદ થયો, મા?”

અમૂલ્યની માતા: “મારી બેનને કોઈએ કહ્યું હતું કે ‘એવેત’ સરસવના ચૂર્ણમાં દૂધ મિલાવી તેને બધા અંગે માથે લગાવી થોડી વાર રહેવા દઈ પછી સ્નાન કરી ઘોઈ નાખવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી શરીરનો રંગ-ગોરો ચવા માંડશે. મારી બેન પ્રથમ તો એ વાત માનતી જ ન હતી. પણ પછી તેણે વિચાર કર્યો કે, એમ કરી તો જોવા દે! લાલ થશે તો ઠીક છે. એથી ઓછું કંઈ નુકસાન થવાનું છે? તે પછી કેટલાય દિવસ તે પ્રમાણે કરવાથી આવો રંગ થયો છે.”

આવી સહજ પ્રક્રિયા વડે શરીરનો કાળો રંગ ગોરો ચાય તે વાત બધાની ધારણા બદલે હતી. અત્યારે પોતાની નજર સમક્ષ જ તે વાતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતાં જ બધા વિસ્મય-પામ્યા.

અનાથ આટલેથી પણ ચાંત રહ્યો નહિ. તે બોલ્યો: “એ તો સામાન્ય પદ્ધતિ અને

માનવીની વાત થઈ. સ્વર્ગના જે દેવતાઓ છે, તેમનો પણ અમુક અવધે દેહનો રંગ બદલાય છે. સ્વયં નારાયણ જે પ્રભુ સ્વરૂપ છે, તેઓ પણ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાનો કાળો રંગ ગોરો બનાવે છે. ”

અધ્યક્ષ: “ તેનું અહીં શું છે અનાય ? તું અહીં પુરાણકથા કહેવા બેઠો છે ? ”

અનાય જીભ દાખી બોલ્યો: “ ના દેવતા, એ શું બોલ્યા ? આપ છો શાસ્ત્રના સ્વામી ! હું આપને શું રૂપકથા કહેવાનો હતો ? કૃષ્ણ ભગવાન કાળા હોવાથી રાધિકા તેમને દેખી શકતાં નહિ. તેથી કૃષ્ણ ભગવાને પોતાના કાળા અંગને ગોરું બનાવવા માટે તે જીવનનો અંત લાવી, ગૌરરૂપે નવો જન્મ લીધો હતો. એ તો આપના શાસ્ત્રમાં જ લખેલું છે. પછી તે સંબંધી હું શું બોલી શકું ? તે દિવસે કથાકાર મહાશયે તે ગાન કથામાં ગાયેલું, તે હજી પણ મારા કાને અચડાય છે. ” પછી ત્યાં હાજર રહેલા કથાકાર તરફ હાથ બેઠી અનાય બોલ્યો: “ પુરાણી મહાશય, ફરી એક વાર દયા કરી એ ગાન ગાઇ સંભળાવો. તેથી અહીં એકઠા થયેલા સૌ કોઈ કૃતાર્થ થશે. ”

એ કથાકારની કથાનું કંઈ ખાસ નામ હતું નહિ. તે ગામમાં તે પહેલાં પણ એક વાર આવ્યો હતો અને સાર્વિક વ્યવહારથી તથા કથાના કંઠની મીઠાશથી, સૌની શ્રદ્ધા મેળવી હતી. આ વખતે પણ ત્રણ દિવસથી તે ત્યાં આવ્યો હતો. આજે સવારે વહેલા તેની પાસે જઈ પગ આગળ બે રૂપિયા મૂકી અનાયે પ્રણામ કરીશો હતા. તે વખતે કથાકાર બાણ બોલી બોલ્યા: “ અરે ? અરે ! આ શું કરે છે ? ”

અનાયે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું હતું: “ દેવતા, આપના જેવા સાધુસંન્યાસીના પદે પ્રણામ ન કરી શકું તો પછી મારો રોજગાર કોને માટે ? ”

આ પ્રમાણે કથાકારને ખુશ કરી, તેની પાસેથી ગૌરાંગ સંબંધી કેટલીક કથા બાણી લીધી. પછી વારંવાર પ્રણામ કરીને અનાયે કથાકારને બહુ રાજી કરી પંચાયત ભરાય તે સમયે હાજર થવા વિનંતિ કરી; અને જરૂર પડ્યે શ્રીકૃષ્ણે ગૌરાંગનો અવતાર ધારણ કર્યો, તે કથા પણ ત્યાં આગળ કહેવા વિનંતિ કરી હતી.

કથાકાર મહાશય પણ આ માણસથી ખુશ થયા હતા. વળી પંચાયત સમક્ષ કથા કહેવાથી પોતાની ખ્યાતિ વધે, એ લાભે તે પંચાયતના સ્થળે ઉપસ્થિત થયા હતા.

અનાયના અનુરોધની સાથે જ, અધ્યક્ષ મહાશયની અનુમતિ લેવા પણ થોભ્યા વગર કથાકારે તેમના સ્વાભાવિક સુકંઠથી એક ગીત બાવગદ્ગદ સ્વરે ઉપાડ્યું.

તે ગીતનો ભર્મ એવો હતો કે તેમાં શ્રીકૃષ્ણ રાધારૂપે અવતરશે એમ પોતે કહે છે. એ ગીત સાંભળી સર્વનાં મન ભક્તિથી પૂર્ણ થઈ ગયાં. સા કથાકારના મુખ તરફ તાકીને નિઃશબ્દ બેસી રહ્યા. અધ્યક્ષનું મન પણ ભાવધ્રુત થઈ ગયું હતું. પરંતુ એ સભામાં પોતે ન્યાય તોળનાર વ્યક્તિ હોવાથી તે સ્થિરતાથી બેઠા હતા. તે બોલ્યા: “ એ ગીતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ રાધાનું રૂપ લઈને ગૌર બની અવતરશે, એવો ભાવાર્થ છે. પરંતુ તે પોતે જ ગૌર બન્યા હતા તેનું પ્રમાણ ક્યાં છે, ભાગવતરત્ન મહાશય ? ”

કથાકાર બોલ્યા: “ તે કથા ગૌરાંગ પોતાના મુખે જ બોલી ગયા છે. ” એમ કહી તેમણે ભક્તિરસથી નીતરતું ખીન્નું ગીત શરૂ કર્યું. તેનો ભાવાર્થ એ હતો કે અભિમાની રાધા રૂપનું ગુમાન રાખે છે. પણ હવે ગૌર બની અવતરીશ અને યોગી વેશે ફરીથી વગેરે.

કથાકાર ફરી બોલ્યા: “આટલું જ નહિ પણ જે બધા ભક્તો સમક્ષ તેમણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું હતું તેઓ પણ એ બાબત બોલી ગયા છે.” આમ કહી તેમણે ત્રીજી વાર ગાન આરંભ્યું. તે મધુર ગીતનો ભાવાર્થ આવેા હતો: “મનનો કનૈયો બંધી છોડી નદીવામાં આવ્યો છે. રાધાના સંગથી તે ગોરો બની ગયો છે, વગેરે.”

ન્યાસુધી ભક્તિરસથી નીગળતાં ગીત કથાકારે ગાયાં ત્યાં સુધી પંચાયત ન્યાયસભાને બદલે હરિસભા બની ગઇ હતી. ચારે બાલુથી ભક્તમંડળીના જયધ્વનિ સાથે ગાન સમાપ્ત થયું. ત્યાર પછી થોડી વાર સભા નીરવ રહી. અધ્યક્ષ મહાશય વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા. તેથી કથાકારનું ગાન તેમને સૌથી વધારે આનંદકર લાગ્યું હતું. કેટલીક વાર પછી ભાવનો નશો કમી થતાં તે પંચાયતના બીજા ચાર પંચોની સામે બેઠા બોલ્યા: “વાદી-પ્રતિવાદીના સવાલ-જવાબ પૂરા થયા છે. હવે ચુકાદો આપવાનો બાકી રહે છે. આપ બધાએ સાંભળ્યું છે કે, વાદી બકરીને પોતાની બકરી સાબિત કરવા માટે કોઇ સાક્ષી-પુરાવો હાજર કરી શક્યો નથી; ત્યારે પ્રતિવાદી બકરી તેની પોતાની છે, તે સાબિત કરવા માટે યથેષ્ટ પુરાવા હાજર કરે છે. શ્યામવિહારી, અનિલ મુખરજી, અમૂલ્યની મા એટલું જ નહિ પણ ભાગવત-રત્ન મહાશય પર્યંત તેના સાક્ષી છે. ભાગવતરત્ન મહાશયને તો સાક્ષીશિરોમણિ જ કહેવા બેઠા. તેમણે આજે સાક્ષી દેતાં જે શ્રવણ કરાવ્યું છે તે અમૂલ્ય છે. એ બધા સાક્ષી-ઓની સાક્ષીથી એમ સાબિત થાય છે કે, બકરીના શરીરના વાળનો રંગ બદલાઇ શકે. વિશેષતઃ બકરીના કાનના કાળા વાળ પાછળથી ઘોળા થાય તે ખૂબ સ્વાભાવિક છે. તેનું કારણ સુસ્પષ્ટ છે. આપણે મનુષ્યોને માથા પર વધારે ચોટ લાગે છે તેથી માથાના વાળ શરીરના વાળની પહેલાં પાકી જાય છે-ઘોળા થાય છે. કિંતુ બકરીની જાતને માથે વાળ નથી, તેના કાનને જ વધારે ચોટ લાગે છે. તેથી બકરીના કાનના વાળ પ્રથમ ઘોળા થાય તે સ્વાભાવિક છે. તદુપરાંત આ બકરીના કાન પર પહેલાં ચાકાં પ્રતિવાદીના વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. આથી મારા મત પ્રમાણે, અનાય આ બકરીનો માલિક છે, જીવણ નહિ. અને જીવણે અનાયને માથે મિથ્યા દોષ મૂક્યો છે, માટે તેનો પાંચ રૂપિયા દંડ કરવો ઉચિત છે; અને તે રકમ ભગવતરત્ન-મહાશય કે જેમણે આટલો સમય તરફી લઇને આપણને મધુર ગાન સંભળાવ્યું છે, તેમને પરિશ્રમિકરૂપે આપવી ઉચિત છે.”

અધ્યક્ષનું બોલવું સમાપ્ત થતાંની સાથે જ ચારે પંચોએ એકી વખતે “અમારો પણ તે જ મત છે” એ વાક્યનું એવા ભાવથી ઉચ્ચારણ કર્યું કે, કોઇ મોટી નાટકશાળાના રાજદરબારના સભાસદવર્ગનો અભિનય કરનારા નટો પણ, બહુ સ્થાને બહુ બહુ વખત અભિનય કર્યા છતાં પણ, એટલી એકતાનતાથી ઉચ્ચારણ કરી શકે નહિ.

પંચાયત ભીડી ગઇ. અનાયનું મુખ જયલાભથી આનંદિત થયું. તેણે અધ્યક્ષ, ચાર બીજા પંચો તથા કથાકાર મહાશયને સાદાંચ પ્રણામ કર્યા. આ તરફ જીવણનું મોં પડી ગયું. તેને તો ‘ખાતર ઉપર દીવેલ જેવું’ થયું, બકરી તો ગઇ અને ઉપરથી પાંચ રૂપિયા દંડ. પરંતુ એ તરફ કોઇની દષ્ટિ ન હતી. ભાગવતરત્ન મહાશયની પારિશ્રમિકની વ્યવસ્થા થઇ, એ બેઠા પ્રેક્ષકોનું ટોણું અધ્યક્ષનું સૌજન્ય વખાણનું વખાણનું ઘર તરફ વિદાય થયું.

હું પણ એ અદ્ભુત ન્યાયની ઘટના પર વિચાર કરતો કરતો ઘર તરફ ચાલ્યો.*

અનુવાદક
જેઠાલાલ ત્રિવેદી

ગોંડ સેવા આશ્રમ

કીધર એલવીનને તો સારું ગૂજરાત હવે નામથી ઝાળખે છે; પણ એમની હાથ ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિથી ગૂજરાતની જનતા ઓછી વાકેફ છે એમ મને લાગે છે. અને તેથી જ હાલની એમની પ્રવૃત્તિ વિષે ટૂંકમાં લખવા હું પ્રેરાયો છું.

કીધર એલવીન આજે ગોંડ સેવા આશ્રમ મધ્યપ્રાંતમાં, મંડલા જિલ્લામાં કરંજિયામાં ચલાવી રહ્યા છે. આ વિભાગ સાતપુડા પર્વતની હારો વચ્ચે આવી રહેલો છે, સામાન્ય જનતા આ પ્રદેશથી તદ્દન અગ્નિચ્છે. ફક્ત શિકારના શોખીન લોકો જ એ પ્રદેશને ખુંદી વળ્યા છે-કારણ કે વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, પેન્થર વગેરે ત્યાંના જંગલોમાં વસે છે. આવા પ્રદેશમાં ટીકરીતોલા (વીસેક ઝૂંપડાંનું ગામ) પાસેની એક નાનકડી ટેકરી પર આશ્રમનું મકાન છે. આશ્રમમાંથી ચારેકાર ફરી વળતા પર્વતો દેખાય છે; થોડેક જ દૂર મોટાં લીલાં દેખાય છે અને ત્યાં ૧૮૪૨માં એ પ્રદેશમાં આવેલા જર્મન પાદરીઓની કબરો છે. આશ્રમની ટેકરી પાસે જ થઈને એક નાનકડો રસ્તો ચાલ્યો જાય છે. આપણમાં ઘણી જ પવિત્ર મનાતી નર્મદા નદીનાં મૂળમાં એ આપણને લઈ જાય છે. એ મૂળ આશ્રમથી ફક્ત દશ જ માઈલ ચાય છે.

આ પ્રદેશમાં જ નાના નાના સમૂહમાં લગભગ ૩૦ લાખ ગોંડ વિખરાએલા છે. એમની ભાષા ગોંડી કહેવાય છે. એના અભ્યાસી કહે છે કે એ ભાષા દ્રવિડ લોકોની ભાષાને ઘણી મળતી છે અને તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે એ લોકો મૂળ દક્ષિણમાંથી આવેલા હોવા ભ્રેષ્ઠા. આ અનુમાનને એ લોકોના રીતરિવાજના અભ્યાસી-ઓનું પણ સમર્થન મળે છે; કારણકે એ રીતરિવાજો પણ દક્ષિણમાં ગોંડ નામથી ઝાળખાતા લોકોને મળતા આવે છે. ગોંડ લોકો વિષે ઐતિહાસિક માહિતી ૧૪૦૦ની સાલ પછી મળી આવે છે. ચૌદમી સદીમાં જેતુલ, સીન્દવારા, મંડલા અને ચાન્દામાં ગોંડનાં રાજ્યો હતાં. એમનાં વખતમાં પુષ્કળ આગાદી હતી. તળાવ, કૂવા અને કિલ્લાઓ બંધાવવામાં આવ્યા હતા. રાજ્યોને ત્યાં અદ્યતન પૈસા હતા, અને એવું કહેવાય છે કે તે વખતે ખેડૂતો હાથીઓ અને સોના મહોરની ભેટો ધરતા. મદનશા ગોંડનું નામ તો ઘણું જાણીતું છે. એના મહેલનો થોડોક ભાગ તો હજી છે-જળવપુરમાં. જળવપુરના લોકો કહે છે કે એમાં પુષ્કળ પૈસા હતા તે ઘણા લોકો લઈ ગયા છે. તે ઉપરાંત એવી દંતકથા છે કે હજી મદનમહેલમાં નવલાખ રૂપિયા અને એ સોનાની ઘેટો છે; અને જે માણસનો પડછાયો એ પત્થર પર પડે તેને જડે, થોડો વખત પહેલાં એમાં ચોર લોકોએ વાસ કર્યો હતો અને પૈસાની શોધમાં લગભગ આખું મકાન ખોદી વળાડેલ તો પણ કંઈ જ મળ્યું નહોતું.

ગોંડ રાજ્યોમાં લડાયક શક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિની ખામી હતી. મરાઠાઓના હુમલાઓ આગળ તે ટકી શક્યા નહિ; છેવટે પહાડો અને જંગલોમાં જઈ લરાઇ ગયા. હાલ તો એ લોકોની દશ ધણી જ કરજીજનક છે. એ લોકો તો બધાના-શિકાર થઈ

પડ્યા છે. ગરીબીમાં દટાઈ ગયા છે. આખો દિવસ મહેનત કરતાં છતાં પણ પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું નથી. છતાંયે સરકારના કરવેરા એમને ઊડતા નથી. જમીનમહેસૂલ તો જાણે આપે જ. પણ તે ઉપરાંત ઘેર રાખવા માટે પણ કર ભરવો પડે. જંગલમાંથી લાકડાં કાપી લાવવા માટે પણ કર ભરવો પડે. પહેલાં તો એ પોતાનું ગુજરાન થોડી ખેતી અને થોડાં શિકારથી ચલાવતા. આજે તો એને માટે શિકાર કરવાની છૂટ નથી. શિકાર તો મોટા અમલદારોના આનંદ ખેલન માટે સાચવી મૂકવામાં આવે છે. કુદરત પણ એને ઊડતી નથી. ખેતરમાં પાક સરસ થયો હોય પણ એકાદ પવનનું તોફાન જાગે અને એ સર્વને નકામું કરી જાય. વાધ, ચિત્તા, રીંછ વગેરે એનાં ઘેર ખેતી જાય. આ ઉપરાંત પૈસા ધીરનાર શાહુકાર પણ એમને ચૂસે. નાના નાના અમલદારો પણ એમનો ભાગ શું કામ મૂકે ! આ ઉપરાંત જે કાંઈ આફી રહ્યું હોય તો અશીષ્ય અને દારૂ તૈયાર જ છે. તદ્દન સાધનહીન થઈ ગએલા અને અજ્ઞાન બિચારા રોગોના ભોગ થઈ પડે છે. એને માટે દવાદારની સમગ્ર નથી. એની પાસેથી કરવેરા લઈ મેળવેલા પૈસા વડે સરકાર મોટું લશ્કર રાખે છે. જે લશ્કર એણે કદી જોયું નથી, જે લશ્કર એને કયા બચમાંથી બચાવવાનું તેની એને ખબર નથી. એમને માટે નિશાળો નથી. ટૂંકામાં, આટલો બધો કરભારનો બોજો ઉઠાવવા બદલ રાજ્ય તરફથી મળતી મદદ તદ્દન નહીં છે.

આટલી ગરીબી અને અજ્ઞાનતા છતાં પણ એમની પાસે એક કિંમતી વસ્તુ છે-એમનો હેતુ ઉપજાવે એવો સ્વભાવ. એ લોકો સોદા, સીધા તથા બોળા છે. તે ઉપરાંત રમુજ પણ છે. એમની સંસ્કૃતિને એક શબ્દમાં સમાવી દેવી હોય તો તે-rhythm-માં સમાવી દેવાય. એમના ગંગીતમાં રાગ જેવું બહુ ઓછું હોય છે. એમની પાસે સાહિત્ય પણ નથી. એમની પાસે ફક્ત rhythm છે અને એ એમના નૃત્ય અને સંગીતમાં પ્રાદુર્ભાવ યાવ છે. એમના જંગલના બગાડેલી ઉપાસના કરતાં અત્યાનંદ (ઉન્માદ) આવી જતાં એમનાં નૃત્યમાંથી rhythm ઉડેલવે છે અને આનંદ મળે છે. એમાંથી એમને બગ અને સાંત્વન મળે છે. આટલાં દુઃખો છતાં પણ એ લોકો એમને લાંટનાર કરતાં ઉચ્ચતર, લાગે છે કારણ એમનાં લોહીમાં એ વસ્તુ છે. જ્યારે એમની વિવિધ શૃંખલાઓ હાલ જેનાથી એ જકડાઈ રહ્યા છે એ ટૂટી પડશે ત્યારે જરૂર એમનાં માથાં અધ્ધર રાખીને એ લોકો ફરશે.

(૧) કાધર એલ્વીન

આશ્રમમાં હાલ ફક્ત પાંચ જ લોકો છે. પહેલા તો કાધર એલ્વીન. એ તો આશ્રમના પ્રાણ છે. આશ્રમના પૈસા સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ એમને માથે છે. એમના જેવા હોશિયાર માણસને આવી જગામાં જઈ કામ કરવું કેમ ગમતું હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ મનમાં ઉડેલવે છે. આપણે એમના ગત જીવન પર દષ્ટિ કરીશું એટલે ઉપરના પ્રશ્નનો જવાબ મળી રહેશે. યુરોપીય મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે એ હાર્પરફેલમાં બસતા હતા. તે વખતે તેમના વિચારો પણ સામ્રાજ્યવાદને અનુકૂળ હતા. એ પણ એમ માનતા હતા કે એમનો દેશ સંસ્કૃતિની ટાંચે પહોંચેલો છે અને એ સંસ્કૃતિ દુનિયાના પછાત દેશોના લોકોમાં ફેલાવવાની ફરજ-ભાર પરમેશ્વરે એમને માથે નાખ્યો છે. આ મહાન આદર્શની હેઠળ જે ચૂસણીતિ ચાલી રહી છે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તેમને ન હોય તે સંભવિત છે. તે ઉપરાંત

એ લોકોએ આપણને હંમેશ કહ્યા કર્યું છે કે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય આપવાનું એમણે નક્કી કર્યું છે અને હિંદને ધીમે પગલે એ માર્ગ પર લઈ જશે. પણ આ બધી તો વાતો જ હતી એવી ખબર ફાધર એલ્વીનને મહાન વિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારે જ પડી. મહાન વિગ્રહમાં હિંદની મદદ-માણસોની તથા પૈસાની-પુષ્કળ હતી. વિગ્રહ પૂરો થયો. આ સરસ મદદના બદલામાં હિંદને થોડાક સુધારા મળ્યા; જે વર્તનમાં મુકતી નામના જ માલમ પડ્યા છે. આ બનાવે ફાધર એલ્વીનના વિચારોનું પરિવર્તન કર્યું. એમના દેશના લોકો હિંદના ભણા માટે નહિ પણ પોતાના દેશના ભણા માટે જ રાજ્ય કરે છે અને હિંદને તો ચૂસે જ છે એમ એમને લાગ્યું. એમના વિચારોનો આવો અવાહ ચાલતો હતો તેવામાં જ એમના હાથમાં રોમે રોલાંનું લખેલું પુસ્તક “ મહાત્મા ગાંધી ” આવ્યું. આ પુસ્તકના વાંચનથી ફાધર એલ્વીનનો મોર્ગ નક્કી થઈ ગયો. એમને લાગ્યું કે મહાત્મા ગાંધીનું જીવન કાષ્ટક જેવું છે અને તેની સાથે જ એમણે પોતાનું સર્વસ્વ હિંદને માટે અર્પી દેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારપછી એ હિંદુસ્તાનમાં આવી પુનામાં ખ્રીસ્ત સેવાસંઘમાં રહ્યા. ખ્રીસ્ત સેવાસંઘના ઉદ્દેશમાં ગરીબોને મદદ કરવી વગેરે ઉપરાંત ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો ઉદ્દેશ પણ છે. વળી રાજકીય હિંસાઓમાં પણ એ લોકો પડતા નથી. ફાધર એલ્વીનને એ પસંદ ન આવ્યું. એમણે તો સરઘસોમાં જવા માંડ્યું અને બાપણો પણ આપવા માંડ્યાં તે ઉપરાંત ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવાની વૃત્તિ પણ એમને ગમી નહિ; એટલે ખ્રીસ્ત સેવાસંઘમાંથી એ છૂટા થઈ ગયા. ત્યારપછી એમણે ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં ફરીને તથા સરહદના પ્રાંતમાં ફરીને કેટલા લેખો “ લખ્યા ” હતા તે તો સહુ કોઈ જાણે છે. મુલેહ થયા પછી એ પણ વિધાયત ગયા હતા. ત્યાંથી એમને પાછા આવવા માટે પાસપોર્ટ આપવાની ના પાડવામાં આવી હતી. થોડાક ખજબજાટને અંતે એમને પાસપોર્ટ મળ્યો હતો-પણ તે માટે એમને થોડીક કષ્ટતાઓ આપવી પડી હતી. એમને અસહકારની ચળવળમાં ભાગ લેવાનો, તે વિષે બાપણો કરવાનો, લેખો લખવાનો તથા અસહકારની ચળવળ ચલાવનાર માણસોને મળવાનો પ્રતિબંધ છે. આટલી વસ્તુઓ નહિ કરવાની કષ્ટતાઓ આપી ફાધર એલ્વીન હિંદમાં પાછા આવ્યા. આવીને તેમણે ગોંડ સેવા મંડળ ચલાવવા માંડ્યું.

(૨) મેરી ગીલેટ

એ બહેન પણ હિંદુસ્તાનમાં આવી પહેલાં ખ્રીસ્તી સેવાસંઘમાં રહ્યાં હતાં. પુનામાં થોડો વખત રહી એ ખગાળમાં ગયાં હતાં. ફાધર એલ્વીનને એ ઝાળખતાં હતાં અને એમનાં બંનેનાં વિચારો પણ મળતા હતા એટલે ગોંડ સેવા મંડળ શરૂ થતાં એ પણ ત્યાં કામ કરવા આવી ગયાં. આશ્રમના ખર્ચનો હિસાબ રાખવાનું કામ મેરીબહેનને માંડે છે.

(૩) સુન્દર

સુન્દર નામનો લગભગ એક ૧૫ વર્ષનો છોકરો પણ આશ્રમમાં છે. ફાધર એલ્વીન પુનામાં હતાં ત્યારે એ છોકરાને ઝાળખતાં થએલાં, એમને બહુ ગમતો હોવાથી એ પોતાની સાથે એને લઈ આવ્યા. નાનો સુન્દર હાથના કામમાં બહુ હોશિયાર. કાંઈ ભાંગ્યું વટયું હોય તો કંઠાકો સુધી માથા ફેરીને પણ એ સમજી કરે. આશ્રમમાં રસોઇઓ કાંઈ કારણસર ન આવ્યો હોય તો રસોઇ પણ કરે. રસોઇ બહુ જ સરસ કરે છે એટલું જ નહિ પણ પાનીઓ

પણ કરી શકે છે. એક વાર એના દેખતાં કાઈ વસ્તુ બતાવીએ તો એ તરત શીખી જાય છે. આશ્રમમાં બેઠતી વસ્તુઓ લઈ આવવાનું એને માથે છે. કોઠાર સંભાળવાનું કામ પણ એ જ કરે છે. રમતો અને આનંદી છોકરો છે; બીકણ ધણો છે, પણ એની વાતો તો વાધ આવે અથવા ચિત્તો આવે તો બળતું કરીએ તો નાસી જાય, રીંછ આવતું હોય તો બેરથી તાળીઓ પાડવાથી નાસી જાય વગેરે બતતી હોય છે.

(૪) શ્યામરાવ

આ ભાઈ ૨૫ વર્ષની આસપાસના છે. એ પોતે ખ્રિસ્તી છે. કોલ્હાપુર કોલેજમાં અભ્યાસ કરી પાઠરી થવા વિલાયત ગયા હતા. તે વખતે ગાંધીજી પણ વિલાયતમાં મહા-સંભાના પ્રતિનિધિ તરીકે હતા. શ્યામરાવ ગાંધીજી પાસે ગયા; એમના અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી ગાંધીજીની સાથે હિંદમાં પાછા આવ્યા. તે વખતે ગોંડ સેવા મંડળ ચાલતું નહોતું. એ ખ્રીસ્ત સેવા સંઘમાં જોડાયા હતા. કાધર એલ્વીન સાથે એ પણ ગોંડ સેવા મંડળમાં આવ્યા.

(૫) શ્રીકાન્ત

આ ભાઈ ધ્યાનપૂર્ણ છે અને કર્ણાટકના રહેવાસી છે. પહેલી લડત વખતે એમણે જંગલ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો અને જલનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. ત્યાર પછી એ ભાવનગર ગયા હતા, અને દક્ષિણામૂર્તિમાં થોડો વખત રહી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

હવે આપણે આ મંડળ શું કામ કરે છે અને કરવા ધારે છે તે જોઈએ. સવારના આઠથી અગિયાર ભાઈ શ્રીકાન્ત છોકરાંઓની નિશાળ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ પર ચલાવે છે. શરૂઆતમાં પાંચ, સાત છોકરાઓ આવતા હતા, હવે લગભગ વીસ છોકરાઓ આવે છે. સવારના છોકરાઓ આવે કે તરત જ તેમને નવડાવવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી સ્કુલમાં રહે તેટલો વખત ખાદીનાં ચોકમાં કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. સ્કુલમાં મોન્ટેસોરીનાં સાધનો ઉપરાંત આમેશિન પણ રાખ્યું છે. દરરોજ પ્રાર્થના પણ કરાવવામાં આવે છે. લગભગ ૧૦-૩૦ વાગે છોકરાઓને જંગલમાં ફરવા-રમવા લઈ જવામાં આવે છે. અગિયાર વાગે રમીને પાછાં આવી હાથ, પગ ધોધને જમાડવામાં આવે છે. પછી એ લોકો ઘેર ચાલ્યા જાય છે. એક વખત છોકરાઓ જમતા હતા; એક છોકરાને રોટલી વધારે મૂકાઈ ગઈ, એટલે એના પાતરામાંથી રોટલી લઈ પાસેના છોકરાને આપી. છોકરું ખાઈ તો ગયું, પણ બીજો દિવસ સવારમાં એની મા આવી અને કહ્યું કે એવી રીતે છોકરાને અજીજ આપવું નહિ. કારણ પૂછતાં એણે જણાવ્યું કે કોઈ છોકરું રોગવાળું હોય તો એનો રોગ મ્હડે ને.

થોડા વખતથી ૮ થી ૧૦ વર્ષના છોકરા, છોકરીઓ માટે પણ નિશાળ ચલાવવા માંડી છે. એમાં બે ત્રણ છોકરીઓ અને ત્રણ ચાર છોકરાઓ આવે છે. એ લોકોને બંધાવવાનું કામ મેરી બહેન કરે છે. એમણે લંડનની એક સારામાં સારી ગણાતી છોકરા-છોકરીઓની બેગ્રી નિશાળમાં લગભગ પંચેક વર્ષ કામ કર્યું છે. શિક્ષકોને એમને સારો અનુભવ હોઈ છોકરા-છોકરીઓ રસથી આવે છે.

આ ઉપરાંત સવારમાં દવા આપવાનું કામ પણ ચાલે છે. દવા આપવાનું કામ બાઇ સ્થામરાવ કરે છે. એમણે દાક્તરી અભ્યાસ કર્યો નથી; પણ એમણે થોડો અનુભવ મેળવ્યો છે અને તેથી કામ ચાલે છે. આ પ્રદેશમાં મેલેરિયા વગેરે ખૂબ પ્રવર્તે છે. બાઇ સ્થામરાવને ઇન્જેક્શન આપતાં પણ આવડે છે. આશ્રમનું દવાખાનું વધુ અને વધુ જાણીતું થતું જાય છે, અને દરદીઓ ૩૦, ૪૦ માઇલ દૂરના ગામોમાંથી પણ આવે છે. આવા દરદી આવેલા દરદીને થોડા દિવસ રહેવાની જરૂર હોય તો એને આશ્રમમાં રાખવા માટે સગવડ રાખી છે. દવાખાનામાં લગભગ ૩૦ થી ૩૫ દરદીઓની સરેરાશ હાજરી હોય છે. આ ભયંકર રોગો શા માટે થાય છે, કેમ જલદી મટે અને તે કેમ તદ્દન નાશુત થાય વગેરે વિષે સમજ માટે મેલેરિયા વગેરેની સ્લાઇડો (slides) કરાવી છે અને આલુઆલુનાં ગામડાંમાં ફરી એ સ્લાઇડો બતાવવાનું શરૂ કર્યું છે.

સાંજના એ લોકો એ ભાગમાં વહેંચાઇ જઈ પાસેનાં ગામોમાં જાય છે. ત્યાં આગળ એ લોકો લગભગ એથી ત્રણ કલાક ગાળે છે. આખા ગામનાં અીપુરુષો ભેગાં થાય છે. હમણાં તો હિંદી અક્ષરો શિખવવામાં થોડો વખત ગાળવામાં આવે છે. ત્યારપછી વાર્તાલાપ દ્વારા મહાપુરુષોનાં-બુદ્ધ, કાઇરટ, ગાંધીજી જેવાનાં-વૃત્તાંતો તેમને કહેવામાં આવે છે. હમણાં વળી રામાયણમાંથી કેટલાક પ્રસંગોની સ્લાઇડો કરાવવામાં આવી છે. એ બતાવીને લોકોને રામાયણની વાતો કહી સંભળાવશે. તે ઉપરાંત એ લોકોની સાથે એમની આર્થિક સ્થિતિના અભ્યાસ માટે માહિતી એકઠી કરવાનું ચાલે છે. જ્યારે આશ્રમનું કામ શરૂ થયું ત્યારે લોકો આશ્રમવાસીઓને શંકાની નજરથી જોતાં, એમની સાથે દીલ ખોલીને વાત કરતા નહિ. કોઈ પણ માણસ પરમાર્થ વૃત્તિથી કામ કરી શકે તે તેમને સમજતું જ નહિ. પણ હવે એ વાતાવરણ બદલાયું છે. આશ્રમ એ લોકોને પોતાના ઘર જેવો થઇ પડ્યો છે. કાધર એલ્વીનનું નામ એ લોકોએ 'બડાભાઇ' પાડ્યું છે. સ્થામરાવને હમેશાં 'છોટાભાઇ' કહીને જ બોલાવે છે. આશ્રમવાસીઓ એમના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા અને તેમને મદદ કરવા માટે જ છે એ હવે એમને હૈયે વસી ગયું છે.

હમણાં કાધર એલ્વીન અમદાવાદમાં ગાંધીજીને મળવા આવી ગયા. ત્યારે એમણે આ વાત કરી. એ જિયારાઓ પાસે વેડ કરાવવામાં આવે છે. આશ્રમ તરફથી એક ગામમાં બંગડીઓ વહેંચવામાં આવી. જે વેડે જાય તેણે પહેરવી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તરત જ વેડ બધે થઈ ગઈ. થાણેદાર એમની પાસે કાંઇક કામ કરાવે તો હવે પૈસા આપીને જ કરાવે છે.

આશ્રમવાસીઓની ઉમેદ તો ઠેકાણે ઠેકાણે આવા આશ્રમો બાંધી નિશાળો અને દવાખાનાં ચલાવવાની છે. તે ઉપરાંત એ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ગામડાંને લાયક નાના નાના મરી ગયેલા ઉલોગો ફરી સજીવન કરવા-મુખ્યત્વે કરીને કાંતવાનું અને વણવાનું. આ ઉપરાંત લોકોને સ્વચ્છતા અને સ્વાસ્થ્ય મેળવવાના પાઠ બાણાવવાનું; સહકારી મંડળો સ્થાપવાનું વગેરે.

આશ્રમનું કાલનું કામ અને વધારવાની યોજના નેવા પછી આશ્રમની જરૂરીઆતો આપણી નજર આગળ તરી આવે છે-માણસો અને પૈસા.

આ જમાનો તો બાપણ કરવાનો નથી પણ કામ કરવાનો છે એવું તો આજ દરેક

આપણે અત્યારે જે રીતે પાન ખાઈએ છીએ તે રીતમાં કેટલોક સુધારો કરવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો આખો દિવસ પાનના ડૂંચા જે મોંમાં ભરી રાખે છે તે ખરાબ છે. કલાની દૃષ્ટિએ તેમ જ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ-બન્ને રીતે ખરાબ છે. ભેંસની માફક આખો દિવસ પાન વાગોળવાં કાઢ પણ રીતે ઠીક નથી. પાન ખાવાની પ્રથા સરસ છે પરંતુ જેમ ઘણી સારી પ્રથાઓને મનુષ્યજાતિએ અદ્વાનને લીધે બગાડી છે તેમ પાનનું પણ થયું છે. પાનના રસમાં જે ઔષધોપયોગી ગુણો છે, જે ખુશમો છે-તેને લીધે આપણા દીર્ઘદર્શી પૂર્વજોએ પાન ખાવાની પ્રથા પ્રચલિત કરી. પરંતુ કાર્મપણ વસ્તુનો અતિયોગ વસ્તુના મહત્વનો નાશ કરે છે અને એથી એ પ્રથા પણ નિંદાપાત્ર બને છે. આજે એ તામ્બૂલ-ભક્ષણની પ્રથા-કલા, સૌન્દર્ય અને આરોગ્યનો અજબ સમન્વય કરનારી આ પ્રથા પણ આવાં જ કારણોથી નિંદા બની છે. ઘણા એની ઠેકડી કરે છે.

પાન ખાવાનો વખત

સુશ્રુત કહે છે કે સ્વસ્થ ઊઠ્યા પછીથી, ખાધા પછીથી અને સ્નાન કર્યા પછીથી પાન ખાવું જોઈએ. ભાવમિત્ર આ ત્રણ સમય ઉપરાંત કેટલુંક વધુ ઉમેરે છે. તે કહે છે કે રતિક્રિયા (સંભોગ) પૂર્વે અને પછી, વિદ્વાનોની સભામાં, તામ્બૂલભક્ષણ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ દિવસમાં અમુક વખત જ પાન ખાવાનાં છે-ગમે ત્યારે નહિ. ભોજન બાદ બે વખત (સવારસાંજના ભોજન બાદ), સ્નાન કર્યા બાદ, દિવસે સ્વસ્થ ગયા હોય તો ઊઠ્યા પછી, અને સંભોગપૂર્વે અને પછી-આ વખત તામ્બૂલભક્ષણનો છે.

સ્વસ્થ ઊઠ્યા બાદ મોં ખરાબ (વિરસ) થઇ ગયું હોય છે એટલે એ વખતે પાન ખાવાથી મોં સરસ થઈ જાય છે. સ્નાન કર્યા બાદ તામ્બૂલભક્ષણ, કલાની દૃષ્ટિએ, સૌન્દર્યવર્ધક છે. ‘પદ્ય બિંબાધરોષ્ટ’ એ કવિઓની માનીતી ઉપમા છે. પાકા ઘીલોડા જેવા લાલચોળ ઝોડ ! કેવા સરસ લાગે છે ! ‘તામ્બૂલરાગરજિતાધર’ કયા કલાત્રેમીને સરસ નથી લાગતા ! અને રતિક્રિયા વખતે તામ્બૂલભક્ષણ, તામ્બૂલ કામામિ સંદોષ્ટ કરનાર હોઈ, સુખવૈશલ્યકારક હોઈ, અધરને રંગ આપનાર હોઈ, ‘સૌગન્ધ્ય, કાન્તિ અને સૌષ્ઠવકર’ હોઈ-કામશાસ્ત્રનું એક અંગ ગણાય છે.^૧ અને આ તામ્બૂલ-આનનના જેવું ક્ષત સોપારીવાળું નહિ પરંતુ અનેક સુગંધી દ્રવ્યોથી સુકત હતું. કસ્તૂરી, જામણ, જાવત્રી, લવિંગ, ચણકાબા, બરાસકપૂર, એલચી-ઇત્યાદિ મસાલાયુક્ત તામ્બૂલભક્ષણથી મુખમાં ખુશમો ઝોર રહે છે અને આથી પાચનક્રિયા પર જે અસર થાય છે તે તો ખરેખર ઝોર જ છે. તામ્બૂલભક્ષણ પાચનક્રિયા સુધારનાર છે.

૧ વાત્સ્યાયન ‘કામસૂત્ર’માં ‘નાગરકવૃત્ત પ્રકરણ’માં “તત્ર રાત્રિરોપમનુલેપને માલ્યં સિષ્ય-કેરણકે સૌગન્ધિક પુટિકા માતુલજ્વલચઃ તામ્બૂલાનિ ચ સ્યુઃ। આ ઉપરાંત “રતારમ્માવ-સાનિક પ્રકરણ”માં તામ્બૂલના અનેક ઉલ્લેખો છે.

ભાષ્ય ૪-૮. ટીકાકાર જયમંજલાધાર લખે છે કે ‘તામ્બૂલાનિ ચ સન્નિતાનિ રાત્રિપરિમોગાર્ચચ’ અર્થાત્ ‘તૈયાર બીડાં’ રાત્રિ વખતે સંભોગવિધિ માટે તૈયાર રાખવાને ઉલ્લેખ છે. માતુલુંજ એટલે બીજે. બીજોરાની છાલનું ચૂર્ણ ખાવાથી ફક્ત અધોવાયુ સરતો હોય તો અંદરની જાય છે અને વખતે વાશ્ટ થાય તો તેની દુર્ગંધ આથી દૂરાય જાય છે.

તામ્બૂલલક્ષણ અને પાચનક્રિયા

પાનમાં એક જાતનું સુવાસિક ઊડનારું તેલ છે. આ તેલને લીધે પાન ઉત્તેજક છે અને જ્ઞાનતંતુઓને સતેજ બનાવનાર છે. આ ઉપરાંત પાનમાં Diastase (ડાયસ્ટેઝ) નામનો સ્ટાર્ચ-પાચક પાચકરસ છે. ડાયસ્ટેઝ સ્ટાર્ચઘટિત ખાદ્યપદાર્થોને પચાવનાર છે. લાલાસ્રાવમાં આ છે અને લાલાસ્રાવ સ્ટાર્ચને પચાવવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે એ તો હવે અનેક અપતરાઓને અંતે પૂરવાર થયેલું છે. આ ડાયસ્ટેઝને લીધે સ્ટાર્ચ જલદી પચી જાય છે, અને આપણા હિંદુઓનો ખોરાક મુખ્યત્વે સ્ટાર્ચઘટિત જ છે એ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ. સ્ટાર્ચવાળા ખોરાકને પચાવવામાં લાલાસ્રાવ (Saliva) અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અને આથી જ ખોરાક ખૂબ ચાવીને ખાવો જોઈએ. રુશિયાના મહાન ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પેન્લોવે આ વાતને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

લેક્. કર્નલ ચોપ્રા (કલકત્તા સ્કૂલ ઓફ ટ્રોપિકલ મેડિસિન) M. A. M. D. (Cantab) I. M. S. કહે છે કે—

“ The essential oil present gives rise to a sensation of warmth and well-being in the mouth and stomach...The presence of a fairly large quantity of diastase in the betel leaves is significant and is likely to play an important part in starch digestion. ” ૧

અર્થાત્ સ્ટાર્ચને પચાવવા માટે પાનમાં જે ડાયસ્ટેઝ નામનું તત્ત્વ છે તે બહુ જ ઉપકારક છે.

ખાધા પછી દાંતની ફાટોમાં સ્ટાર્ચની કણીઓ ચેસી ગઈ હોય છે. આપણે મુખવાસ કરીએ છીએ તે આટલા જ માટે—કે સુવાસિત પદાર્થોમાં જે સુગંધી તેલ હોય છે તેની સુગંધીને લીધે તેમ જ તેની ખુશબોથી લાલાસ્રાવનું પ્રમાણ વધે છે તેને લીધે એ સ્ટાર્ચ-કણીઓ પચી જાય છે અને સુગંધીને લીધે જંતુઓ પશુ નાશ પામે છે. આથી જ ખાધા બાદ તામ્બૂલ ખાવાનું કહેલું છે. આપણે હિંદુઓ આપણા ખોરાકમાં મુખ્યત્વે સ્ટાર્ચ જ (લોટ, ભાત, બટાટા એ બધા સ્ટાર્ચ જ છે) ખાઈએ છીએ અને સ્ટાર્ચ ઉપર લાલાસ્રાવ જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય ડાયસ્ટેઝને આભારી છે. પાનમાં બહુ સારા પ્રમાણમાં ડાયસ્ટેઝ છે એટલે આપણા માટે પાન બહુ જ ઉપયોગી ચીજ છે.

પાનના ગુણ

“ તામ્બૂલ પાન ઉત્તમ, દીપનપાચન, કફ, શોથ (સોજાને મટાડનાર), વેદના-સ્થાપન (analgesics) અને મણુરોપણ છે. પાનનો રસ બહુ જ જલદ પૂતિહર છે. આ રસ કાર્મોલિક એસિડ કરતાં પાંચધણો જલદ જંતુદ્ધ છે. ” ૨

પાનનો રસ કાર્મોલિક એસિડ કરતાં પાંચધણો જલદ જંતુદ્ધ છે અને આટલા જ કારણથી બીજા કોઈ પાન કરતાં નાગરવેલનાં પાન વધુ દિવસો સુધી બગડ્યા સિવાય સારાં

૧ Indigenous Drugs of India. (1933.) P. 350.

૨ સ્વ. ડૉ. વામન દેસાઈ M. B. (London); B. Sc. (London) L. M. S. (Bombay) કૃત “ઔષધિસંગ્રહ” નામના પુસ્તક પૃ. ૬૨૬ ઉપરથી.

રહી શકે છે. નાનાં બચ્ચાને વરાધ, સસણી કે ખાંસી થઇ હોય છે ત્યારે વૈદ્યો પાનના રસના અનુપાનથી દવા આપે છે; કારણ કે કફપ્રધાન રોગો ઉપર પાન અત્યંત ઉપયોગી છે. “ ખાધા બાદ પાનની બીડી ખાવાની પ્રથા શાસ્ત્રશુદ્ધ છે. એથી લાઘવનું પ્રમાણ વધે છે અને આમાશયમાં ઉત્તેજન પ્રાપ્ત થાય છે.”^૧

લેફ કર્નલ ચોપ્રા પણ કહે છે કે:-

“ The betel-chewer experiences a feeling of well-being. He is in good humour and gay; his boredom disappears, his feeling of thirst and hunger is appeased, and his sexual impulses are said to be augmented.”^૨

અર્થાત્ પાન ખાનાર એક જાતની તાઝગી અનુભવે છે. તે આનંદમાં આવી જાય છે, તેનો શોક-ગ્ધાન બિડી જાય છે, તેની જૂખ અને તરસની લાગણી શાંત થઇ જાય છે અને તેની રતિચાસના પણ પ્રવળ થાય છે.

કાથો, ચૂનો અને સોપારી

પાનમાં મુખ્યત્વે આ ત્રણ આપણે વાપરીએ છીએ. કાથો (ખદિરસાર) કફ અને પિત્તનો નાશ કરનાર છે, વાયુ અને ખાંસીને મટાડનાર છે-અર્થાત્ સંયોગથી કાથો વાત પિત્ત અને કફ-ત્રણેને હણનાર અર્થાત્ ત્રિદોષધ છે.

ચૂનો (Calcium) તો શરીર માટે આવશ્યક છે. આપણે અનેક ખાદ્ય પદાર્થો દ્વારા ચૂનો પેટમાં લઇએ છીએ. દૂધમાં ચૂનાનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ છે. હાડકાં ચૂનાનાં જ બનેલાં છે એટલે હાડકાં માટે તેમ જ રક્તશુદ્ધિ અને પાચનયંત્રને તંદુરસ્ત રાખવા માટે ચૂનો શરીરને નિતાન્ત આવશ્યક છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને સગર્ભાવસ્થામાં ચૂનો જે ખોરાકમાં વિશેષ હોય તે ખોરાક વધુ ખાવા આપવો જોઇએ. પાનમાં ચૂનો આવે છે, તે જંતુધન છે અને લેન્સેટ નામના સર્વોત્તમ વૈદ્યક અધ્યાપકમાં મેં વાંચેલું છે કે હિંદની ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ પાન ખાય છે એ ઠીક છે; કારણ કે એથી ચૂનો એમના શરીરમાં જાય છે. ગર્ભસ્થ સિંધુ માટે ચૂનો આવશ્યક છે. દૂધમાં ચૂનાનું ધણું સારું પ્રમાણ છે.

સોપારી માટે આપણા સમાજમાં જે ખ્યાલો છે તે સાચા નથી. સોપારી દાવ કરનાર છે, સોપારી ઘાટો બેસાડી દેનાર છે, સોપારી ખાધાથી તોતડા થઇ જવાય; આ અને આવી બીજી અનેક માન્યતાઓમાં કંઇ વજૂદ નથી. સોપારી હદ ઉપરાંત ખાવામાં આવતી હોય તો તે જરૂર નુકસાનકારક છે, પરંતુ સારી જાતની સોપારી થોડી ખાવામાં લેવાથી તે કંઇપણ નુકસાનકારક નથી.

રાજનિધિદુકાર કહે છે કે સૂકા સોપારી કંઠના રોગોનો નાશ કરનાર છે, રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અન્નને પચાવનાર અને સહેજ સારક-રેચક છે. સોપારી પાન સાથે ખાવાથી જોતજોતાંમાં-જલદીથી-પાંડુ, વાતરોગ અને શોષ-એને દૂર કરે છે.^૩ (સોપારીના બીજા

૧ ડૉ. હેસાઈન “ બૌદ્ધિ સંગ્રહ ” પૃ. ૧૨૬.

૨ Indigenous Drugs of India, P. 351.

૩ દુર્લભ ફળદામયનં દર્શિકામુદિતં પાચનં રેચનં સ્વાત્.

તરુણેનાશ્વેતયેવ દસિદિતિ વિવનુતે પાન્ડુવાતય દોષમ્ ॥

ગુણો વિષે વાંચનું હોય તો જુઓ મારું “નિઘંદુ આદર્શ”-ઉત્તરાર્ધ પૃ. ૫૫૧ થી ૫૫૪. કેસર, એલચી, કર્સૂરી, જળકેળ, લવીંગ, ચલુકઆળા, કપૂર વગેરેના ગુણનો ઉદ્દેશ્ય કરવા બેસીએ તો ખૂબ જગો રોધાય. ટૂંકમાં, આ બધા સુગંધી પદાર્થો છે. તે બધા દીપન-પાચન છે, જંતુદન છે, કફ અને વાયુને મટાડનાર છે. મોંને સુવાસિત બનાવનાર છે. તમામ સુગંધી પદાર્થો ઓછાવતા જંતુદન હોય છે અને જ્ઞાનતંતુઓને ઉદ્દેરનાર હોઈ આહ્લાદપ્રદ છે. લાલાસાવવધેકે શક્તિને લીધે તે દીપનપાચન છે.

ભાવમિશ્ર કહે છે કે સવારના પાનમાં સોપારી વધુ ખાવી, બપોરના પાનમાં કાથો વધુ ખાવો અને રાત્રે ચૂનો વધુ ખાવો.

પ્રમાતે પૂર્ગમધિકં મધ્યાહ્ને સ્વદિરં તથા ।

નિશાસુ ચૂર્ણમધિકં તામ્બૂલં મલયેત્સદા ॥

(ભાવપ્રકાશ)

આનું શું કારણ હશે તે હું સમજી શકના નથી.

પાનનો નિષેધ

રક્તપિત્તકૃત્તક્ષીગતૃણામૂર્છાંપરીતિનામ્ ।

રુક્ષદુર્બલમર્ત્યાનાં ન હિતં વાસ્યશોધિણામ્ ॥

(સુશ્રુત-ચિ. સ્થા. ૨૮)

અર્થ—રક્તપિત્ત (Bleeding), લાંબા સમયથી જેને ક્ષત-ચાંદાં અથવા મેચુ હોય અને તેથી જે કોણ થઇ ગયો હોય એ, તરસ અને મૂર્છાથી જે પીડાતો હોય, હમેશાં જે લુખ્યો ખોરાક ખાતો હોય તે, જે અશક્ત હોય અને જેના મોંમાં શોષ પડતો હોય—તે બધા માટે તામ્બૂલ હિતકર નથી.

ભાવમિશ્ર કહે છે—

તામ્બૂલં નાતિસેવેત ન વિરિક્તો વુમુક્તિઃ ॥

દેહદક્ષેશદન્તાગ્નિ શ્રોત્રવર્ણવજ્રક્ષયઃ ।

શોષઃ પિતાનિલસં ર્યાદતિતામ્બૂલવર્વણાત્ ॥

તામ્બૂલં ન હિતં દન્તદુર્બલેક્ષણરોગિણામ્ ।

વિપમૂર્છામદાર્તાનાં ક્ષયિગાં રક્તપિત્તિનામ્ ॥

અર્થ—જુલાય લીધો હોય ત્યારે તેમ જ બૂખ્યો હોય ત્યારે તામ્બૂલ ખાવું નહિ જોઇએ. અતિશય પાન ખાવાથી દેહ, આંખો, કેશ, દાંત, જઠરાગ્નિ, કાન, વર્ણ, બલ—એ બધાનો ક્ષય છે. અતિ તામ્બૂલ ભક્ષણથી શરીરને શોષ લાગુ પડે છે, પિત્ત વાત અને રક્ત બગડે છે.

દાંત અને આંખના રોગીઓ માટે તામ્બૂલ હિતકર નથી. વિપ, મૂર્છા અને મદ (દારૂ પીધાથી ચડ્યો હોય તે)—વાળા તેમજ ક્ષયવાળા અને રક્તપિત્તવાળાઓ માટે પાન હિતકર નથી.

પાનથી દાંત બગડે છે ?

કેટલાક એમ માને છે કે ચૂના જેવી દાહક અને કાથા જેવી ગ્રાહી ચીજોને લીધે પાન દાંત બગડે છે. યોગ્ય તામ્બૂલભક્ષણથી દાંત બગડતા નથી. તામ્બૂલના અતિયોગથી ખૂબ પાનનાં ખીડાં ખાવાથી દાંત બગડે છે ખરા. સુશ્રુત તામ્બૂલને ‘દંતવિશોધન’ માને છે. જે દ્રવ્ય પાચનક્રિયાને સતેજ કરે, દાંતની બખોલોમાં ભરાઈ રહેલ પદાર્થને બહાર કાઢી દાંત સાફ રાખે—તે દાંત બગડવાનાર કેમ કહી શકાય ? હા, આખો દિવસ જે ગલોશમાં પાનનાં ખીડાં ભરી રાખે છે તેમના દાંત બગડવાનો પૂરો સંભવ છે. પાનના રેસા દાંતની બખોલોમાં ભરાઈ રહે તો તે અંદર કહોવાણ ઉત્પન્ન કરી દાંતમાં સડો ઉત્પન્ન કરે ખરા. અને આ જ કારણથી કેટલાક દંતવૈદ્યો પાન ખાધાથી પાયોરિયા થાય છે એમ માને છે. સ્વ. ડૉ. જે. જે. મોદી. L. M. S; L. D. S. (Eng) મુંબાઈની આન્ટ મેડિકલ કોલેજના દંતવિદ્યાના પ્રોફેસરને કોષ્ટકે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો અને તેમનો ઉત્તર આ રહ્યો:—

“ In my opinion both (Pan Supari & Baval Stick) of them are responsible for pyorrhoea, but Pan Supari is more so than the Baval Stick. ”

અર્થ—“ મારા મત પ્રમાણે બાવળનાં દાંતણ અને પાન સોપારી બંને પાયોરિયા માટે જવાબદાર છે; પરંતુ બાવળના દાંતણ કરતાં પાનસોપારી વધુ જવાબદાર છે. ”

ડૉ. મોદી આ લેખની શરૂઆતમાં તામ્બૂલનાં વખાણ કરે છે પરંતુ આજકાલ જે જાતની અતિશયતા તામ્બૂલભક્ષણમાં જણાય છે અને જેથી દાંતને નુકસાન થાય છે તે સામે આ અવાજ કાઢે છે એમ હું માનું છું.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર પાન ખાવામાં આવે અને ખાધા પછી દાંત બરાબર સાફ કરે તો દાંત બગડવાનો જરા પણ સંભવ નથી.

મધુમેહ અને તામ્બૂલભક્ષણ

ચોડાં વર્ષો પહેલાં એક ડૉક્ટર—મેડિસિનના નહિ પણ સાયન્સના ડૉક્ટર—પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શાસ્ત્રીય જગતમાં કીક બળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એ વિદ્વાન ડૉક્ટરે કહ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનના લોકોમાં મધુમેહ ખૂબ વ્યાપક છે એવું કારણ તામ્બૂલભક્ષણ છે. આ ડૉક્ટરે કોઈ જાતના પ્રયોગના આધારે નહિ પણ લોકવાયકાથી દોરાઈને જ આ અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. સ્વ. ડૉ. બસુએ આ વાતનો ઉલ્લેખ તેમના “ મધુમેહ અને તેની પાચિક ચિકિત્સા ” (Diabetes mellitus and its Dietetic Treatment) નામના ગ્રંથમાં કરેલો છે. સ્વ. ડૉ. બસુ કહે છે કે આ વાત ગલત છે. પાન તો મધુમેહીઓ માટે હિતકર્તા છે; કારણ કે પાનથી પ્રચૂર લાલાસાવ થાય છે, જે કર્મોદિત ખાદ્ય પદાર્થોને પચાવવામાં ખૂબ જ મદદગાર થઈ પડે છે. “ From the Pan acting as a stimulus to the flow of saliva and thus helping in the digestion of Carbo-hydrate food-stuffs, this habit is decidedly beneficial in diabetes (P. 64)

પાનની નસો

‘શિરા વુદ્ધિવિનાશિનો’ (ભાવપ્રકાશ) પાનની નસો બુદ્ધિનો નાશ કરનારી છે એમ મનાય છે. આપણે પણ નસો કાઢીને જ પાન ખાઈએ છીએ. પરંતુ આગકાલ દુકાનોમાં જે પાન વેચાય છે તેમાં નસો નથી કાઢાતી, એટલે વેચાતાં પાન ખાવાં સારાં નથી. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ વેચાતાં-તૈયાર-પાન ખાવાં ધૃષ્ટ નથી. ઘરકાને પોતાની જ દુકાનના પાનનો અંધાણી બનાવવા માટે પાન વેચનાર દુકાનદારો ઘણી વખતે સહેજસાજ કોકેનનો ઉપયોગ કરે છે. વેચાતાં પાનમાં સોપારી ઘણી પડે છે, જે તુકસાનકારક છે.

ઉપસંહાર

૧. પાનમાં ‘ડાયેસ્ટેઝ’ નામનું પાચક તત્ત્વ છે, જે સ્વાર્થઘટિત ખાદ્યને પચાવવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે. લેફ. કર્નલ ચોપ્રા અને સ્વ. ડૉ. બસુ—બન્નેએ આ વાતને ટેકા આપ્યો છે.

૨. પાન ગમે ત્યારે ખાવાનાં નથી. જમી બિટ્ટા પછી અને રતિકોડા પહેલાં-આ જ વખતે પાન ખાવાનાં છે. ગમે ત્યારે પાન ચાવવાં લાભદાયી નથી.

૩. પાન દાંત બગાડે છે એ માન્યતા સાચી નથી.

૪. પાન ખાઈને દાંત બરાબર સાફ કરવાની જરૂર છે. નેટલી વખત પાન ખાઓ તેટલી વખત દાંત બરાબર સાફ કરવા બોધ્યો.

૫. પાનનો રસ જંતુદ્ધ છે. કાર્બોલિક એસિડ ફેરતાં પાંચઘણે જલદ છે. કદરૂપાન રોગોમાં એ ઉપયોગી છે.

૬. પાનના જે ગુણુ વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે બરાબર છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત^૧ તથા પ્રાકૃત^૨ ભાષામાં આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સુભાષિતોના સુંદર સંગ્રહો તૈયાર કરેલા છે. આપણું જૂની ગૂજરાતીનાં સુભાષિતોનું જ્ઞાન અહીં જ મર્યાદિત છે, તેથી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રયાસ છે. આવી ઉક્તિઓના સંગ્રહ કરવાના કેટલાક છુટાછવાયા પ્રયત્નો થયેલા છે. જેમકે 'સાહિત્ય' માસિકના મે ૧૯૧૪ ના અંકમાં સ્વ. ચિમનલાલ દલાલે નમૂના તરીકે થોડાંક સુભાષિતો આપેલાં, 'જૈનયુગ' માસિકના છુટાછવાયા અંકોમાં તેના તંત્રીએ સારી સંખ્યામાં સુભાષિતો આપેલાં, તથા હમણાં જ 'પ્રસ્થાન' તથા 'લુહિપ્રકાશ'માં અનુક્રમે શ્રી છગનલાલ રાવલ તથા શ્રી મધુસૂદન મોદીના આ વિષયના સુંદર લેખો આપેલા છે; પરંતુ વિષયવાર વર્ગીકરણ, પાઠાન્તરો તથા અન્ય સ્વચ્છેદી સમાન ભાગના ઉતારાઓ—Parallel passages—સાથેનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જાણવામાં નથી; તેથી એવો નાનો સંગ્રહ અહીં મૂક્યો છે. આમાં તો ફક્ત લગભગ અઢીસો સુભાષિતો લીધેલાં છે; કારણકે સામયિક પત્રમાં એકમાથે આથી વધુ ભાગે જ લઈ શકાય, જે કે વધુ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જૂના સાહિત્યમાંથી હજાર સુભાષિતો તો સહેજે મળી આવે.

સુભાષિતોની જે નાની નાની લિખિત પ્રતો મળી આવે છે, તેમાંથી ચૂંટી કાઢેલી ઉક્તિઓ આમાં લીધી છે. મારી જાણ પ્રમાણે આમાંનાં લગભગ બધાં અપ્રસિદ્ધ છે; તેમ પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ સર્જન અન્યોમાંથી પણ ટાંપ લીધું નથી. નીચે જણાવેલી પ્રતો ઉપરથી સંરોધન થયેલું છે:—

૧. પાટણના સાગરના ઉષાશ્રવણ બાંડારની ચાર પત્રની પ્રત, જે મુનિશ્રી મેધ-વિજયજીએ કઢાવી આપી હતી. આમાં મોટે ભાગે તો સંસ્કૃત સુભાષિતો છે, પણ જે થોડાંક ગૂજરાતી છે તેમની ભાષા પ્રાચીન છે. લખ્યા સંવત આખો નથી, પણ પ્રત લગભગ ત્રણસો વર્ષ જેટલી જૂની લાગે છે. આ પ્રતિને ક્ષ સંગ્રહ આપી છે.

૨. પ્ર૦ શ્રી. કાન્તિવિજયજી મહારાજની એક અપૂર્ણ પ્રત. અઢાર પછીનાં પાનાં નથી. તેમાં સંસ્કૃત તથા ગૂજરાતી સુભાષિતો છે. પ્રત પ્રાચીન નથી. તેની સંગ્રહ રા રાખી છે.

૩. શ્રી. મોહનલાલ લોન્કના સંગ્રહમાંની 'સન્ન્યસ ગ્રેમ દ્વા'ની ચાર પત્રની પ્રત. મોટે ભાગે પ્રીતિવિષયક ગૂજરાતી સુભાષિતો આમાં છે. અંતે નીચે પ્રમાણે પુષ્પિકા છે: ઇતિથી સન્ન્યસગ્રેમ દ્વા સમાપ્તઃ સંવત ૧૬૯૯ વર્ષે માહ વદી ૩ દિને લિખિત. આની સંગ્રહ ગ રાખેલી છે.

૧. શાહજીવરની પદ્ધતિ, શ્રીધરદાસનું સહક્રિયાશ્રિત, અમિતજતિનો સુભાષિતસંગ્રહ, વલ્લભની સુભાષિતાવલિ વગેરે.

૨. હાલની આયાસપ્રણાલી, જયવલ્લભનું વનસલ્લભ વગેરે.

૪. મુનિશ્રી જશવિજયજીના સંગ્રહમાંની 'દ્વહાસક્રતાવલિ.' આ પ્રત ત્રણ પાનાંની છે. પુષ્પિકામાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: 'સંવત ૧૭૮૭ વર્ષે' દ્વિતીય ભાદ્રવા વદી દ્વાદશી દિને શ્રી દ્વહાસક્રતાવલિ સંપૂર્ણ.' આમાં સર્વ ગૂજરાતી સુભાષિતો છે. આની સંજ્ઞા ઘ રાખેલી છે.

૫. એ પત્રની નામ વગરની પ્રત જેમાં 'નયન'નાં તથા બીજાં કેટલાંક સુભાષિતો સ્પષ્ટ અક્ષરે લખેલાં છે, સંજ્ઞા છ.

૬. મુનિશ્રી જશવિજયજીની ત્રણ પત્રની પ્રતિ, જેનું પહેલું પાનું નથી. તેના અંતે નીચે પ્રમાણે છે: 'ઇતિ દ્વહા: સમાપ્તા: સંવત ૧૫૭૮ વર્ષે' ફાગણ સુદિ ૧૫ સોમવારે. લિખિત' દેકાવાડા ગ્રામે ગ૦ વિવેક ઋદ્ધિગણિની ચેલી વિવેક શ્રી નૈસાલિણી બા. સોપાભાર્યા શ્રી૦ હુપાની પુત્રી શ્રી જીવાઇ ભણુનાર્ય.' આ ઉપરથી જણાય છે કે બાઇ જીવાઇના અભ્યાસ માટે તે લખાયેલી છે. આ પ્રત સૌથી પ્રાચીન છે; પરંતુ તે તેમાંનાં ઘણાંખરાં સુભાષિતો ત્રીજા નંબરની કે બીજી પ્રતોમાં મળી આવ્યાં હતાં, એટલે આ પ્રતમાંથી ઘણાં થોડાં લઈ શકાયાં છે. આમાં પ્રીતિવિષયક સુભાષિતો છે. સંજ્ઞા ચ.

આ ઉપરાંત પ્ર૦ કાન્તિવિજયજી મહારાજની દસેકે એકપત્રીય પ્રતો, ત્રૂટક પાનાંઓ તથા એક ગુટકાનો પણ ઉપયોગ કરેલો છે.

ઉપર લખેલી છ પ્રતો વ્યવસ્થિત લખાયેલી હોવાથી, તેમાંથી લીધેલાં સુભાષિતોના સમયનિર્ણયની વાચકને સુગમતા પડે તેથી તેમાંની દરેકને સંજ્ઞા આપીને, તે પ્રત્યેક સુભાષિતોને અંતે લખેલી છે, પણ જેવટનાં અભ્યવસ્થિત પાનાંઓમાં તેમ કરવાનું બની શક્યું નથી. ઉપર પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રતો ઉપરથી આ સંગ્રહ તૈયાર થયેલો હોવાથી ભાષા દરેક સ્થળે એકસરખી જૂની ન હોય તે અભ્યાસી વાચક સમજી શકે તેમ છે.

મને ચોમાસાના સમયમાં પણ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રતો ધીરનાર સન્નજનોનો આ સ્થળે અત્યંત આભાર માનું છું.

પ્રીતિવિષયક ઉક્તિઓ.

‘કાલિ ખાટિ કસમતી, ઉપરિ લમરી લાગી,
ચંલી ચંલી દીવુ બલક, ગોરી નાહસું લાગી.’

(ભુ. પ્ર. પુ. ૮૦, પૃ. ૬૧)

મધુકર મોહ્યા માલતી, માનસ મોહ્યું હંસ
હું મોહ્યું મુખ તાહરું નિમ મોહ્યું અહિ વંશ. ૧
ચંદા, ઈમ કરિ ચંદની નિમ રમણી ન વિહાઈ,
નાગરવેલી પાન નિમ પિયુ મેહલો ન બઈ. ૨
સાજણુ આયા પ્રાહુણા મિં દલી રાંધ્યા ખાટ,
સાજણુ ખાટ ન ભાવહિ, ભાવઈ સોવા ખાટ. ૩ ગ
સાજણુ આયા પ્રાહુણા મિં છડી રાંધ્યા મોઢ,
સાજણુ મોઢ ન ભાવહિ, ભાવઈ રાતા હોઢ. ૪ ગ
ગોરી, હિયડામાંહિથી રખે વિસારો નેહ,
ઝમક જ જીવડો બાઇસિ જવ દેસ્યો તમે છેહ. ૫ ગ
હું બલિહારી સાજણાં રમણી તણા ગુણાંહ
એક ઉસી સઈ બાંહડી, ફૂજઉ હાય ચણાંહ. ૬ ગ
વાયસડુ ઉડાડતાં પિયુ પેપિઉ ઝમકિ
આધાં કંકણુ સરી ગયાં, આધાં ગયાં તૂટી. ૭
સાજણુ પૂછઈ: ગોરડી, કહિ મુઝ એકમનાહ
સાખિ ધરી કીરતારકું કેતઉ મોલ ચણાંહ. ૮ ગ
દસ ધોડા, દસ હાથીયા, વીસા સઉ કરવાહ (?)
નગર નાણુ ઉચાટસું, એતઉ મોલ ચણાંહ. ૯ ગ

૧. આ દૂહાનું પાઠાન્તર આમ મળેલું છે:

મધુકર સમરઈ માલતી, હાથી સમરઈ વિંઝ
હું સમરું મુખ તાહરું નિમ સમરઈ અહિ વંશ.

૨. પાઠાન્તર: ચંદા નિરમલ રાતડી તિમ કરી નિમ ન વિહાઈ,
નાગરવેલી પાન નિમ પિયુ મેહલો ન બઈ.

વિહાઈ (સં. વિમાતિ) - વહાણું વાય. ૪. મોઢ-મઢ. ૫. બલિહારી=બલિ-હારી; વારી (બલિ) બઈ.
ભુઓ હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ વહાહરણુ:

પાદ વિભગી ભન્નરી સિલ સ્થસિડં લન્થસુ ।

તો વિ કટારદ્વ હત્યહુ મલિ કિવ્રડં કન્થસુ ॥

૭. વાયસડુ...તૂટી-એક સ્ત્રીનો પતિ લાંબા સમયથી પ્રવાસે ગયો હતો, તેથી તે વિશેષથી એટલી
કુશ ચઈ બઈ હતી, કે કાગડો ઉરાડવા હાય લાંબો કરતાં હાયમાંનાં અડધાં બોલોયાં જમીન ઉપર
પડી ગયાં. એટલામાં તેનો પતિ આવતો દેખાયો એટલે હર્ષથી તેનું સરીર એટલું વધી ગયું કે
ખાડીનાં બોલોયાં વધી ગયાં. હેમચંદ્રે અવતરેલા અપભ્રંશ દૂહાનું આ શ્લોક ૩૫ લાગે છે:
વાયસુ ડગ્ગાવન્તિ ભદ્ર પિડ ઈદ્વ સહસતિ । જદ્વા વલયાનહિદિ ગય જદ્વા કુદ તદેતિ ॥

‘જનતા, પ્રીત ન કીચઈ દોષસ્થું ચિત લાઈ,
અદ્ય મિલન, બહુ વીછડણુ જાપી જાપી જયકું નઈ.’

પહિલું દાખી પ્રીત કાગલ ધણાઈ મોકલા,
હવિં તું નાણુઈ ચિત બોલ ખીજના સાંભલી. ૧૦ ગ
જેહવી પહિલી પ્રીત તેહવી છિ ગનિ માહરિ
બોલ ખીજ દે ચિત સજ્જન, તે તાહરી નહી. ૧૧
જેહવું પહિલુ રંગ એહણુ અમહનિ ચિતવે
મ કરે તેહ જ લાંગ જાતે દોહડે પાલટો. ૧૨
સજ્જણુ સો બેયણુ ગયા, વલી જાઉં પચાસ
પણુ તિહાં તે સું હવું પ્રીત ન જાંડી પાસ. ૧૩
રે સજ્જન, ગુણુ તાહરા હું સમરું દિનરાતિ
માહરું મન અતિ ટલવલિ નયન ખંચઈ ધાતિ. ૧૪ ગ
જે જડ જડી સુજનનઈ, રેહી તેહ અપાર
તે જડ કિમહિ ન નીસરઈ જે મિશઈ લાખ લોહાર. ૧૫ ગ
પાહણુ ધડો રે હીયા, કિ લાકડ કિ લોહ ?
ભખાણું ફાટિ નહી બહાલાં તણુઈ વિછોહ. ૧૬
પ્રીતિ પંખેરડાં બલી ભડીનિ મલતિ
પંખવિહણી પ્રીતડી હઈએ જૂરી મરંતિ. ૧૭ ગ
મન જાણુઈ વનવતડી કહિ આગલિ ન કહાઈ,
સંભારી તા બોલડા હિયકું ગહબર યાઈ. ૧૮
તુમ્હ મનિ જાણુ તેહુ ગય દૂરન્ટરિ કયવાસ
નયણુહ અંતરિ પડી ગયા, જીવી તુમ્હારિ આસ. ૧૯
જોહી ભુદિ, ન રોઈઈ, કુંજઈ તણુઈ તેમજ
જાણુઈ ગડબડ કરી જિમ ઉન્હાલિ મેહ. ૨૦ ગ
અમ્હ હઈકું સભર બરિઉં જિમ તારાઈ અબ્જ
જવ મિલુંગી સજ્જના તવ કહુંગી સજ્જ. ૨૧ ગ
સજ્જણુ ચાલ્યા હે સખિ, પદહાણુ કેકાણુ
નવ જાણું કેા જાણસિ પહિલું પિયુ કિ પ્રાણુ ? ૨૨ ગ

૧૫. પાડાન્તર: સજ્જણુ, તાહરા ગુણુતણી જડ પસરી મન માંહિ,
કાડી તા ખીડી નહી જે વરસા સો જાહિ.

૧૬. પાહણુ-પાણુ. ભખાણુ ..વિછોહ-બહાલાંનાં વિચોગથી ફાટી જવું નથી ! ૧૯. કયવાસ
(સં. કૃતવાસ)-વાસ કરવાથી. ૨૦. આ દૂરે ખડિલા મુન્હાનેા જાણાય છે.

‘વક્ષોજચિહિતમુરો દયિતસ્ય વીક્ષ્ય વીર્યં ન નિશ્ચસિતિ જલ્પતિ નૈવ ક્ષિયત્ ।
પ્રાતર્જલેન વદનં પરિમાર્જયન્તી ચાલા મિલોચનજલનિ તિરોદધાતિ ॥’

ભાગુદત્ત ‘રસમંજરી’

તું જાણુષ કિરતાર જો મો સનજન વીસરઈ,
 દા'ડામિ કે વાર સાસ પહિલા સંભરઈ. ૨૩
 નયણુ આંતરિ કુંગરું, મન આંતરિ ન કૌય,
 સનજણુસિઈ મેલાવડુ જો વિહ કરિ તુ હોય. ૨૪
 સાજનીયાં વહિલાઈ કરી પાલિ ચડયાં મધ દીઠ
 જાતાં દિયડા લે ગયા જિમ કપડા મજુડ. ૨૫
 સાજન ગયા વિદેસ, તાણું દે કૂંચી કવી
 ઉઘાડઈ કિમ કરેસ ? સારીખઈ દેખઈ નહી. ૨૬
 નીસાસઉ જણુ સરજુ, આધઉ દુઃખ સહંતિ
 વિરહ વિછોણાં માણુસાં દિયડું કાટી મરંતિ. ૨૭
 પ્રીતમ કેરી વાટ જોતાં હું દિન નીગમું
 હીયડું ન પડિ કાટ કહઈ દીસજ કારિમું. ૨૮
 કાધઈ ધણુષ વિલાપ મૂરખ, તન કાં સૂકવઈ ?
 કાગલ તણુષ મિલાપ મન મેંતોષ જ મોનજો. ૨૯
 તે દુઃખ જાણુષ દેવ જો સ્વપ્ને પ્રિયિયાં સાજણાં,
 દિવ આંખિ ન આવઈ નિદઃ કિહાં મિલતું, કિહાં દેખતું? ૩૦
 સનજણુ ઇક્ક વિદેસડછ, રાતિ મેંતાપઈ આઈ
 જઈ સોવઈ તજ આ પડછ, જઈ જાગઈ તઈ જાછ. ૩૧
 ઉભી રહી વહિલાવીયા, સાજણુ ગયા સરોસ
 ના ધાલી ગણિ બાહડી, ના ગુણુ પૂછા, દોસ. ૩૨
 સાજણુ ચાલ્યા હે સખી, વાળ્યા વિરહનિસાણુ,
 હાયાં ચૂડી દલ પડી, દીલા હુઆ પરાણુ. ૩૩
 સનજણુ ચાલ્યા હે સખી, તાતી વેલુ માંહ
 હું ના સરજ વાદલી, ફિર ફિર કરતી છાંહ. ૩૪
 સાંભરસી સયણાંહ, વયણાં વીસરસી નહી,
 નીતરસી નયણાંહ, માતા આવણુ મેહ જ્યું. ૩૫
 જમરા, પૂછઈ વાટડીઃ કાલઈ કવણુ ગુણુણુ ?
 બાહિર દાધઉ લૂચડી, આશ્વંતર વિરહેણુ. ૩૬

૩૧. સરખાવોઃ જવ સૂઈ તવ જગવછ, જવ જગઈ તવ જાછ,
 ચિત્ત વિદ્યનાં વદ્યણાં; હદિ પરિ રચણી વિદ્યાછ.

તથા 'ખિદાતી સતસઈ'માંનો દુહોઃ

દેહીં જાગત વૈષિત્રે સાંકરી લગી કપાટ ।

ફિત હૈ આવત જાત મજિ, કો જાનેં કિહિં વાટ ।।

૩૨. વજ્રતાવિયા-વજાળ્યા. બાંહડી (સં. વાદ્ય)-હાથ. ૩૫. સમણાંહ-સનજન, વયણાંહ-વચન.

‘નયણુ પદારથ, નયણુ ધન, નયણે નયણુ મિલત,
 અણુભવ્યારથું પ્રીતડી પહિલું નયણુ કરત.’
 (‘માધવ કામકુંડલા દોઝક ગા. ૨૦૨’)

વિસદર કેરા ડંકિઆ તાંહ ગારડી બહુ હોઈ,
 નયણુકેરા ડંકિઆ જીવણુ વિરલા કોષ. ૩૭
 નયણુસમે વૈરી ન કો, પરનછ લાગણુ પાપ,
 અગનિ સરસી બ્યાણુ કરી આપણુ અંગિ લાપ. ૩૮ હ
 દિલના ચાકર નયન છઈ, જિહાં ભેજુ તિહાં જાપ,
 જિહાં દેખઈ ધણુ અંગિયાં નિપટ શિખારી ચાપ ૩૯ ગ
 નારી, નયણે આપણે, કાજસ ધણું મ દેસ,
 જે જે દેખઈ તે મનહ, કેનાં પાનક લેમ ? ૪૦ ચ
 તાં લગ સજ્જન નેદ જગિ જાં આગમ નયણાંક,
 ભક્ષા ભક્ષેરા વીસરઈ જીહર થયા નયણાહ ૪૧ જ
 નયન હમારા લાલચી કહા ન માગઈ સીખ,
 જાં ધરિ દેખઈ ચોરના તા ધરિ માગઈ ભીખ ૪૨ ગ
 નયણુ કરઈ તો નેદ કર, નહીતર નયણુ નિવાર
 હમ દરણાં, તુમ પારખી, નયણુઆણુ મત માર. ૪૩ હ
 મનડઉ જેતઈ ફિરઈ તેતઈ ફિરઈ ન પાંખ,
 હિયડઉં હાકિલઉં રહઈ, વારી રહઈ ન આંખ. ૪૪ ગ
 હસગમની, મૃગલોચણી, અંજી પરિ પાઉ ધરનિ,
 એક અવગુણુ તો મિં દીકઉ, અખિયાં કાઉ ઠક્તિ. ૪૫

૩૭. વિસદ (મં. વિષયર) — નાગ. ૩૮. ધણુ ‘દેશ’ — પ્રિયા; જેમકે “હું” થાં પૂછું પંથિયા,
 થેં કયું ધણુ જાડો આજ ? ” — ચન્દ્રકુવરની વાર્તા; તેમજ હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ કદાહરણમાં પણ
 ‘હોજા સામલા ધન વૈપરવણી !’

૪૧. સરખાવો: સજ્જન તાં લગ એક હે જાં લગ નયણુ હજૂર,
 ભક્ષાં ભક્ષેરાં વીસરઈ નયન ગિયાં જાપ દૂર.
 (‘પ્રસ્થાન’ વૈશાખ ૧૯૮૯)

૪૨. પાઠાન્તર: નયન હમારા લાલચી ભરી આવે ટલી નથ,
 અંજાં મોઢાં પેખતાં નિપટ ‘શિખારી ચાપ. હ

૪૩. પાઠાન્તર: ગોરી, તિરછાં લોચણાં, મૂઠ નણી મત માર,
 કાં આપણું સનેહ કર, કાં નયણાંને વાર. હ

૪૪. હાકિલઉં રહઈ — હાકમાં રહે છે. ૪૩. પાઠ (મં. પાદ) — પગ. ૪૪. સરખાવો: ખિહારીનો દોહરો:
 ‘કયોં વસિયે કયોં નિવહિયે નીતિ નેહપુર નાહિ ।
 લગાલગી લોચન કરે નાંદક મવ વેષ જાહિ ॥
 (ખિહારી સતસઈ, ગ્ર. પ્રે. ની આવૃત્તિ પૃ. ૬૦)

નિહિં નિહિં લાગે નવણુલાં, તિહાં હયડા મ લગાસ,
નવણાં- રોધ છદિસિ, તું ખૂરંત મરેસિ. ૪૬

સામાન્ય ઉક્તિઓ

ખોલ સરીખી, સું કરું, નહી કાપડ, નહી પોત,
સંજનને નહીં સવાદીયા, તો ફેરા દીજઈ ફોક. ૪૭
સજનન, સાચી પ્રોતેડી જલ-દાદુર, ધન-મોર,
સૂરેજ-કેમલ કેતક-ભમર, વલી જે ચંદ-ચકાર. ૪૮

જાલા સુણેને વીનેતી, સાચી કહું સુવિચાર,
અંધ મેનિ તુમ્હે મનિ વીસચું, તુમ્હે મેન કેરો વિચાર? ૪૯

સજનન સુકલીણીતણાં કિમદિ ન વિકડઈ વંથ,
જે કાગજ કાલા ફેરા, હંસા સોષ જ હંસ. ૫૦

આસવિલુધાં પતંગીયા દાવિ પડી મરંતિ,
વેધ વિલુધા માણસ મરણુ વર્ષ ન ખીલંતિ પર. ૫૧

સોહવિ સમજિ, રનેહ મ કરિ લાહા લોહજ લેખ્ય,
નિમ માછા તિમ માનવી જલ પંડતા દેખ્ય. પર

એક સજનન નષ દામડા અણુ પરખ્યા મ લેસ,
ધિક ખોટા, ધિક કાકરા, અધડી હાથ ધરેસ. પંડ

વિહ નાહ ન જીવીષ, રંગિ દીજઈ દેહ,
મનરંગિ ખોલાવીષ, નવ દીજઈ તસ છેહ. પંડ

જે દીકષ દુઃખ વીસરષ, મન જોપજષ ઉદ્ધાસે;
તિથુસું તેહ ન છાંડીષ જે તૂટી પડિ આકાસ. પંડ

પ્રીતવિદ્વણુ પ્રેમરસ, મેલા કીજઈ માંડ,
અણુલાવતી આરોગીષ ખારી લાગષ ખાંડ. પંડ

ગોરી, થોડા મિત કરિ, ધણુ ચદષ કુનામ,
ધોખી ફેરી કુંડ નિમ ધુદિસિ આખુ ગામ. ૫૭

૪૬. સરખાવા: સરવરને હંસુ જયે, વર્ખાં જપતો મોર,
સાજણને સાજણુ જયે, જેમ ચાંદો જયે ચકાર.

(કાઠિયાવાડી દૃષ્ટા. પૃ. ૧૪)

૪૭. વેધ-મોહ; જેમકે 'ગોરીસું' મુઝ લાગો વેધ, મંત્રી, મુઝ પ્રતિમ કરિ નિષેધ' (સંપ્રદિ-
ન્યકૃત સિદ્ધાસન ખત્રીસી, કથા પહેલી). ૫૦. લાહા...લેખ્ય-કુનિયાંના લહાવાને લોહા જેવા જણ.
૫૨. નાહ (સં. નાથ)-પતિ: ૫૬. એક પ્રેમાળ જોડાંના પ્રેમનું પારખું કરતાં બન્ને જણ મરણુ
પામ્યા, તે વિષમને લગેતાં આ દૃષ્ટા છે.

એક મેરતાં દો મુખાં રાગ તે હાથ ધરંતિ,
પ્રેમ તણું રચું પારખું હિયડા, મળઝ વસંતિ? ૫૮ સ

અગર તણુષ અનુસારિં પીડતાં પ્રેરિમલ ધરમ્,
તે સનજન સંસારિ દોઠાં પણિ લોધાં નહીં. ૫૯ ગ

દિવસ આરિ પરિમલ ધરમ્ જ્ય હોમ્ રંગ વિરંગ,
લાખ લહમ્ લાખાં તણી કમહિ ન હોમ્ વિરંગ. ૬૦

સનજન, એવી પ્રીત કરિ, જેવી વૃક્ષ કરતિ,
ધૂપ સહમ્ સિર અપણુમ્, અવર છાંહ કરંતિ. ૬૧

તડકમ્ ત્રેહ ન હોમ્, વિણ વાદલ વરસમ્ નહિ,
પ્રાણિ પ્રીત ન હોમ્, મેલિહ મૂરખ; મુઝ બાંહડી. ૬૨ ગ

રૂપિ રૂયડા મોર, પ્રીતિ પારેવાં ભલા,
ધાનવિનાસેણ દોર ધરિ ધરિ દીસમ્ અતિ ધણા. ૬૩

લોગીલાલ જયવંદ સાંડસરા

પૃથ્વીનું વય

સ્થૂળ કે ચેતન સર્વ કાળને આધીન છે. કાળની કરવત વિશ્વના દરેક ખૂણામાં નિરંતર ઘસાતી આવી છે, અને જ્યાં સુધી વિશ્વમાં ઉષ્ણતા હશે, જ્યાંસુધી વિશ્વમાં ગતિ હશે ત્યાં સુધી કાળ વહેતો જ રહેશે. કાળના વહન સાથે વિશ્વના મંધલવર્તમાંથી વ્યવસ્થા ઉદ્ભવે છે અને વળી, વ્યવસ્થામાંથી વિવિધ થાય છે, બાળક મોટું થઇ વૃદ્ધ બને છે તે દરમિયાન એના શરીર અને અવયવમાં અનેક ફેરફારો થાય છે અને ફેરફારો ઉપરથી એણે કેટલો કાળ વીતાવ્યો હશે એ કહી શકાય છે, એ જ રીતે પૃથ્વીની સપાટી અને ભીતરમાં અનેક જાતના ફેરફારો અને પુનર્રચના ચાલ્યા કરે છે. મનુષ્યના પચાસ કે પોણાસો વર્ષના ટૂંકા ગાળા દરમિયાન, એ ફેરફારો દષ્ટિએ પડતા નથી અને આપણને એમ જ લાગે છે કે પૃથ્વીની સ્થૂળ વસ્તુ કાળથી અખંધિત રહે છે, અને વય પૃથ્વીને સ્પર્શતું નથી. પરંતુ પૃથ્વીના ભીતરમાં તથા સપાટી ઉપર એવાં બેઝા પ્રવર્તી રહ્યાં છે કે જે હમેશ પૃથ્વીની રચનામાં અને દેખાવમાં ફેરફાર કરતાં રહે છે. પવન, વરસાદ, સમુદ્ર, જ્વાળામુખી, ધરતીકંપ, સૂર્યનો તાપ, ગુસ્તવાર્ધકર્ષણ વગેરે સર્વની પૃથ્વી ઉપર અસર થાય છે. કેટલકેટલાં સમુદ્ર ખસી જઇ વેરાન રહ્યા પડે પથરાઈ ગયા છે. કેટલાયે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ જલપ્રલય પામી લય થયા છે. ઠેર ઠેર પૃથ્વીના ભીતર ફાટી, જ્વાળામુખી અગ્નિ-પ્રસ્થ ફેલાવે છે. એવા જ અગ્નિપ્રસ્થના સાક્ષીરૂપે પર્વતોની અવિચ્છન્ન દારમાળા વિસ્તૃત ખડોને એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી પ્રસરી રહી છે. વરસાદના સાધારણ પ્રવણે તો સર્વેએ નિહાળ્યાં હશે. નદીના બહોળા થતા પટો તો સર્વેએ જોયા હશે. આ સર્વ એક રીતે કહીએ તો પૃથ્વીને વૃદ્ધ બનાવે છે. ધગધગતા (જ્વાળામુખીના) લાવાવર્ષ અને વાયુથી રચાએલા સૂર્યમાંથી એક કાળે પૃથ્વીનો કાંઇ અકસ્માતે જન્મ થયો અને એ પછી પ્રતાપી પિતા સૂર્યના જેવી જ તેજસ્વી ધગધગતી. બાહ્યાવસ્થાની મસ્તીથી ભરેલી પિતાની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી. પરંતુ પિતાને પ્રતાપ એનામાં ન આવ્યો અને એને પિતાથી થએલી દૂરતામાં એકલવાયું લાગવાથી કાળની અસર વધુ થઇ અને બાહ્યાવસ્થાની મસ્તી ધીમે ધીમે શબી ગઇ. અત્યારે એનો યુવાનીનો સમય ચાલે છે. એ યુવાનીમાં કંઇક મદભરી હોવાથી કાંઇક વાર મસ્તીમાં આનંદ લે છે. સાગરરૂપ એનાં હૃવાનો ઉન્માદ હજી શરૂ થયો નથી અને એ હૈયું હજીએ નાચી રહ્યું છે અને કાંઇક વાર મસ્તીમાં પછી મજા લે છે. પરંતુ કાળની અસર એને ધીમે ધીમે શાંત કરે છે, અને એક વખત એવો આવશે કે એની સર્વ મસ્તી, સર્વ ઉન્માદ, સર્વ પ્રવૃત્તિઓ શાન્ત થશે. એની સપાટી અને ભીતરમાં સદૈવ અક્રિયા (Inaction) બાપી રહેશે, અને મૃતપ્રાય થયેલાં મનુષ્યના નિશ્ચેષ્ટ શરીરની પેઠે ગુસ્તવાર્ધકર્ષણ કાંઠી ઉપર સૂર્યની ફરતે ફરતો રહેશે. તે વખતે ન હશે માનવીએ રચેલાં મહાલયો કે ન રહેશે એની ઇતિહાસની કંઈ સ્મૃતિઓ. 'ચેતન' તો પૃથ્વીના મૃત્યુ પહેલાં એને છોડીને ચાલ્યું ગયું હશે. એ મૃત્યુનો કાળ ક્યારે આવશે એ ન કહી શકાય, પરંતુ એની અસ્પૃશ્ય યુવાની પ્રાપ્ત કરતાં કેટલો સમય લાગ્યો એવું માપ કઢાય તો એના મૃત્યુની કંઈક ઝાંખી કરી શકાય.

પૃથ્વીનો જન્મ ક્યારે થયો હશે એ વિષે અસંખ્યાના જમાનામાં અનેક વાદો ચાલતા હતા. સાપ્તસરો કહેતો હતો કે સૃષ્ટિ ૨૦ લાખ વર્ષ ઉપર સંપ્લવમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. બાબીલોનના ભવિષ્યવેદા માનતા કે સૃષ્ટિ અને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે જ પાંચ લાખ વર્ષ પહેલાં થઇ હતી. ઇરાનના ઝોરાસ્ટર મત પ્રમાણે પૃથ્વીનું વય ૧૨૦૦૦ વર્ષથી વધુ નથી. હિંદુ મત પ્રમાણે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ૪૦૦૪ (ખ્રી. સી.)ના ધાર્મિક વર્ષમાં થઇ હતી. ખ્રિસ્તી (ધર્મ) મત પ્રમાણે પૃથ્વીની રચના અને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ એક અકવાડિયામાં પ્રભુએ પૂરી કરી હતી. હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞો એમ માનતા હતા કે જગત અને બ્રહ્મા માયા-રૂપ છે અને યુગે યુગે એ નાશ પામી સર્જાય છે. દરેક ચાર યુગ પછી પૃથ્વી ઉપર પ્રલય પ્રવર્તે છે અને ત્યાર પછી અનંત કાળની શૂન્યતામાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઉપરથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પૃથ્વીના વયની કલ્પના શરૂ થઇ તે પહેલાં એ ઉભરની સંખ્યા થોડાક હજારથી લાખો વર્ષની હોય એમ અનેક મતો ઉપર માલમ પડતું. એ સર્વ આશરોની પાછળ ધાર્મિક માન્યતા કે પછી ભુદ્ધિવાન મનુષ્યોની મનસ્વી કલ્પનાનું બળ રહેલું હતું. પરંતુ વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સાથે ઘણાને લાગ્યું કે એ સર્વ કલ્પનામાં કંઈ તથ્ય નથી અને પૃથ્વીના વયની કલ્પના વૈજ્ઞાનિક આધારે થવી જોઈએ. આ દિશામાં અનેક પ્રયત્નો થયા અને પૃથ્વી ઉપરના અનેક ફેરફારોને ધ્યાનમાં લઇ ભુદી ભુદી ગણતરીઓ થઇ છે. એ સર્વ ગણતરીમાં પણ લાખો વર્ષોનો ફેર આવે છે, પરંતુ એથી નિરાશ ન થતાં હજીએ ગણતરીઓ વારંવાર વધુ મજબૂત પુરાવા ઉપરથી ફરી કરવામાં આવે છે. આ સર્વ ગણતરીમાં આપણને ઘણું તથ્ય છે એમ જરૂર લાગશે.

કંડી પોઝી પૃથ્વી ઉપર ન્યારથી વરસાદની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જમીનના પોટો ધોવાતા જાય છે, અને દર વર્ષે માટી અને પથ્થરો અમલો ટન જથ્થો સમુદ્રની અંદર ધસડાય છે. દર વર્ષે પાણીના ધર્પણથી નદીના કરાડા (બેખડો) ધસાય છે અને એના પોટો પહેળા થતા જાય છે. ઉંચાણમાં આવેલા પહાડોની બેખડોમાં પાણી પડે છે અને એ પાણી કંડું પડી બરફ બનતાં પર્વતોની બેખડોને તોડી નાખે છે અને વરસાદ પાણીના પ્રવાહમાં ધસડાઈ, અથડાઈ, ભુક્કો થઇ સમુદ્ર તરફ ગતિ કરે છે. આ સર્વ ફેરફારોમાં કાળની અસર ચોક્કસ દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. આવાં ધસડાઇ ગયેલાં માટી અને પથ્થર સમુદ્રના મુખમાં અને બીજાં આસપાસની નીચાણવાળી જગ્યામાં જઈને ઠરે છે, અને વર્ષો વીતતાં થર ઉપર થર બાઝતા જાય છે. આ ઉપરાંત અગત્ય મુનિએ સમુદ્ર ખારો કર્યો એ કલ્પના જવાં દઇએ તો દર વર્ષે જમીનની સપાટી ઉપરથી ધસડાતા મીઠાએ સમુદ્રને કાળ-ક્રમે ખારો બનાવ્યો. હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરાંત ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદથી પણ એક પ્રાણીમાંથી બીજાની અને એ પુરપરાથી મનુષ્યની હાલની ઉત્ક્રાંતિ થતાં કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં એ કલ્પવું શક્ય બને છે. આ સર્વ ઉપરથી ભુદી ભુદી રીતે પૃથ્વીની વયની ગણતરી થઈ શકે એમ દેખાય છે.

૧૭૧૫ માં જોહાં નામના ખગોળશાસ્ત્રીએ સમુદ્રની ખારાશ ઉપરથી પૃથ્વીની વયની ગણતરી કરી હતી. જમીનની સપાટી ઉપરથી, દર વર્ષે કેટલું મીઠું સમુદ્રમાં ધસડાઈ જાય છે એની ગણતરી થાય અને સમુદ્રમાં રહેલા કુલ મીઠાનું માપ નીકળે તો જરૂર પૃથ્વીની

વધની આશરે ગણતરી થઇ શકે. એ ગણતરી માટે અનેક ઠેકાણે જઈને સમુદ્રના પાણીના, નદીમાં વહેતા પૂરના, અને જમીનના ખારાશના પરિમાણો નિયત કર્યા હતાં અને એ સર્વની સરેરાશ કાઢીને તે કાષ્ટક ગણતરી માટે લીધાં હતાં, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

સમુદ્રના પાણીનો જથ્થો	...	...	૧,૧૭,૮૦,૦૦,૦૦૦ અબજ ટન
સમુદ્રના પાણીમાં મીઠાનું પ્રમાણ	...	...	૧૦૮ ટકા
સમુદ્રના મીઠાનું વજન	...	...	૧,૨૬,૦૦,૦૦૦ અબજ ટન
દર વર્ષે ઉમેરાતા મીઠાનું વજન	...	...	૧૫૬ કરોડ ટન
સમગ્ર મીઠાને ભેગાં થતાં લાગેલો વખત	...	...	૮,૧૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ

ઉપરના કાષ્ટક ઉપરથી સમુદ્રની ઉત્પત્તિનો સમય ૮૧૦ લાખ વર્ષ પહેલાં હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય છે. આમ છતાં કેટલાક સિદ્ધાંતાત્મક (Hypothesis) શંકાસ્પદ છે. દાખલા તરીકે (૧) દર વર્ષે સમુદ્રમાં ઉમેરાતા મીઠાનો પ્રવાહ ૮ કરોડ વર્ષ સુધી એકસરખો કાયમ રહેલો ગણાય કે કેમ? (૨) ઉત્પત્તિ વેળા સમુદ્ર ખારો હશે કે મીઠો? (૩) ધણી વાર સમુદ્રમાં ફાટતા જ્વાળામુખીઓમાંથી મીઠાનો કંઈક ઉમેરો થયો હશે કે કેમ? (૪) રાસાયણિક ક્રિયાથી મીઠું ઉત્પન્ન થયું કે કેમ? (૫) પૃથ્વીની સપાટીનું ક્ષેત્રફળ એનું એ જ રહ્યું હશે? આ સર્વ બાબતોથી કંઈ પણ ખાસ ફેર પડ્યો ન હોય અને એ સર્વ મીઠાનો અમુક લાગ નદીમુખમાં માટીના થરો સાથે ઠરી ગયો હોય એમ ખાનીએ તોએ ઓછામાં ઓછું ૩૩૦ લાખ ટન મીઠું તો જરૂર સમુદ્રમાં ભળતું હશે.

ઉપરના આધારે સમુદ્રનું જીવન ૩૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૩૩ કરોડ) વર્ષનું ગણી શકાય. પરંતુ સમુદ્રના જીવન ઉપરથી પૃથ્વીની ઉંમરની ચોક્કસ કલ્પના ન જ થઈ શકે, પરંતુ પૃથ્વીને ઠંડી પડતાં કેટલો વખત ગયો હશે એની કશી માહિતી મળે તો સમુદ્રજીવનનો આશરો ઉપયોગમાં આવી શકે.

આ ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિકોને પૃથ્વીનાં જન્મકાળ શોધવાને બૂસ્તરવિદ્યાનું મહાન શસ્ત્ર હાય લાગ્યું છે. બૂગર્જના પડ ઉપર પડ તપાસતાં જંગતનું ધડિયાળ પોતાનો ઇતિહાસ ખુલ્લો કરે છે. ઝાડને કાપતાં તેના બીતરના પડની ગણતરી કરતાં ઝાડની ઉંમર શોધી કઢાય તેમ પૃથ્વીના યર ઉકેલતાં તેની ઉંમર અને ઇતિહાસ બૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને સમજાય છે. સમય જતાં પૃથ્વીની સપાટી કેટલેક ઠેકાણે પુરાતી જાય છે, કેટલેક ઠેકાણે જમીન ધોવાઈ જઈને નીચે ખેસતી જાય છે. જમીનના થરો ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ચારે થર અનુક્રમે ૧,૮૦,૦૦૦ ફુટ, ૧,૮૫,૦૦૦ ફુટ, ૯૧,૦૦૦ ફુટ, અને ૭૨,૦૦૦ ફુટ ઊંડાઈના છે. દર હજાર વર્ષે એક ફુટનું પડ બંધાય તો પૃથ્વીનું વય ૫૦ કરોડ વર્ષનું આવે; જ્યારે એક ફુટનું પડ થતાં ૪૦૦૦ વર્ષ લાગે એમ ગણીએ તો ૨૧૦ કરોડ વર્ષની ઉંમર આવે છે. આ ગણતરીમાં પણ હમેશ બૂલ હોવાનો ધણો જ સંભવ રહે છે. કારણ કે ધડિયાળની શીશીમાં રેતીની પેઠે દરેક થર બંધાતાં સરખો જ વખત ગયો હોય એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી અને એથી એક ફુટના થર બંધાતાં ૧૦૦૦ થી ૪૦૦૦ સુધીમાં ચોક્કસ કેટલાં વર્ષ લાગે એમ ન કહેવાય. એટલે પૃથ્વી ઠંડી થયા બાદ એની ઉપર બૂસ્તરપટો બંધાતાં ૫૦ કરોડથી ૨૧૦ કરોડના વચગાળાનાં વર્ષો વિત્યાં હશે એમ લાગે છે.

૫૦ થી ૬૦ વર્ષ અગાઉ લોર્ડ કેલ્વીને જાણ અને જીવ વિનાની ગરમ પૃથ્વીને ઠંડી પડતાં કેટલો વખત લાગ્યો એની ગણતરી કરી. એના સિદ્ધાંતો ભૌતિકશાસ્ત્ર ઉપર આધાર-બૂત હતા. પૃથ્વીને ઠંડી પડતાં અને હાલની સ્થિતિમાં આવતાં ૪ કરોડથી વધુ વર્ષ નથી લાગ્યાં એમ એની ગણના હતી.

આ સમય અને ઉપર દર્શાવેલો ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનો સમય એ બેમાં અત્યંત ભેદ છે, અને ધણા એમ માનતા હતા કે લોર્ડ કેલ્વીનની ગણનામાં કંઈ પણ ભૂલ હોવી જોઈએ. આ બાબતમાં ધણા વિવાદો ચાલ્યા અને છેવટે એમ પુરવાર થયું કે લોર્ડ કેલ્વીનની ગણતરી ભૂલભરેલી છે અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનો આશરો વધુ પાયાવાળો છે. આમ ભૂસ્તર-શાસ્ત્રીનો આશાવાદ ખરો ઠર્યો.

એ ઉપરાંત આકર્ષણવાદ (Tidal Theory) ઉપરથી પણ પૃથ્વીનું વય અમુક હદ સુધીમાં નિયત થાય છે. એ વાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એમ માલુમ પડે છે કે સર્વ ગ્રહો ન્યારે સૂર્યમાંથી છૂટા પડ્યા ત્યારે મોટી કક્ષામાં ફરતા હશે અને જેમ જેમ એ ઠંડા પડી કંદમાં સંકોચાતા ગયા, તેમ તેમ તેમની કક્ષા નાની થતી ગઈ છે; ખાસ કરીને વાયુની ધનતા અને હાલની કક્ષા એ બન્ને ઉપરથી એ ગ્રહની ઉંમર શોધી શકાય છે. આવી રીતે દરેક ગ્રહની હાલની કક્ષા અને તેના વાયુની ધનતા ઉપરથી, તેમની ઉત્પત્તિના સમય શોધતાં દરેક ગ્રહની ઉંમર લગભગ સરખી જ આવે છે, અને આસરે ૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષ પહેલાં સર્વ ગ્રહની ઉત્પત્તિ થઈ હશે એમ લાગે છે. આ સિદ્ધાંતને આધારે પૃથ્વીનો જન્મ-કાળ વધુ ચોકસાઈથી નિયત થયેલો ગણી શકાય; કારણ કે એમાં વર્ષોની ગણતરી સૂર્યથી પૃથ્વી છૂટી પડ્યાની શરૂઆતથી જ થાય છે, ન્યારે ખીજી ગણતરીમાં અમુક કાળ સુધીની જ ગણના થાય છે.

ચંદ્રના આકર્ષણને લઈને સમુદ્રનાં પાણી હમેશાં તે દિશામાં ઉપસેલાં રહે છે એટલે પરિણામે પૃથ્વીની ચક્રગતિ ધીમી પડતી જાય છે. આથી કરીને ચંદ્ર પૃથ્વીથી દૂર તે દૂર સરતો જાય છે. જો આપણે એમ ધારીએ કે ચંદ્ર પૃથ્વીથી વાયુરૂપ સ્થિતિ વખતે છૂટા પડી ધીમે ધીમે દૂર ગયો છે તો અત્યારની કક્ષામાં આવતાં ચંદ્રને કેટલો સમય ગયો એ તારવી શકાય. આ ગણતરી પ્રમાણે એ સમય ૫૦૦ કરોડ વર્ષથી અંદર આવે છે. આની અંદર પણ ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં કેટલો સમય ગયો હશે એ શંકાસ્પદ રહે છે.

ગ્રહોની ઉત્પત્તિ એ સૂર્યો એકબીજાની ધણા નજીક આવ્યા હોય અગર એકએક સાથે અથડાયા હોય ત્યારે થયેલી મનાય છે. આવી અથડામણ ન્યાં તારાની સંખ્યા વધુ થીય હોય ત્યાં થવાનું વધુ બનવાજોગ લાગે છે. સૂર્ય પોતાના ગ્રહમંડળ સાથે અત્યંત વેગથી ગતિ કરી રહ્યો છે, અને હાલ એ તારામંડળના મધ્યમાંથી ધણે દૂર નીકળી આવ્યો છે. આપણા તારામંડળના મધ્યમાં તારાની ધનતા ઘણી છે એટલે સૂર્ય ત્યાં ખીન સૂર્યની અડફટમાં આવ્યો હોય એ વધુ બનવાજોગ છે. એ ધનતાવાળા પ્રદેશમાંથી હાલના પ્રદેશમાં આવતાં સૂર્ય કેટલાં વર્ષ લીધાં એ નક્કી થાય તો આસરે ગ્રહોનો ઉત્પત્તિકાળ મળી આવે. એ આધારે પણ પૃથ્વીની ઉંમર ૨૦૦ થી ૨૦૦ કરોડ વર્ષની વચ્ચે આવે છે.

ઉપરની સર્વ રીતોથી એક રીત રેડીઅમ અને એવી ધાતુના આધારે મળી છે. બેકરેલ નામના વૈજ્ઞાનિકે થોરીઅમ નામની રેડીઓ-એક્ટિવ (આપવિનાશી) ધાતુની શોધ કરી. (એ ધાતુને રેડીઓ-એક્ટિવ એટલા પૂરતી કહેવામાં આવે છે કે એના પરમાણુ સતત ભાંગતા રહે છે અને આપોઆપ એક ધાતુનું પરમાણુ બીજી ધાતુના પરમાણુમાં બદલાઈ જાય છે.) થોરીઅમ ધાતુના પરમાણુમાંથી આદ્રા, બીટાક અને ગામા નામનાં કિરણો નીકળે છે; કારણકે એના પરમાણુ આપોઆપ ભાંગી જાય છે. દર સેકન્ડે અમુક પ્રમાણમાં જ એ પરમાણુની સંખ્યા ભાંગી જાય છે. એક પરમાણુ ભાંગતે બીજી ધાતુના પરમાણુમાં પરિણમે. અને અમુક કાળ જતાં એ જ પરમાણુ ભાંગીને વળી બીજી જાતનું પરમાણુ બને છે. આ વિક્રિયા સતત ચાલવાથી કાળાંતરે થોરીઅમ ધાતુ સીસામાં રૂપાંતર પામે છે. ૭૪૦ કરોડ ગ્રામ યુરેનીઅમ (એ નામની બીજી આપવિનાશી ધાતુ) માંથી દર વર્ષે એક ગ્રામ સીસું બને છે. સાધારણ ઉપયોગમાં આવતા સીસાથી આ કંઈક જુદા યુક્ષ્મર્મવાળું હોય છે, એટલે ખડકોમાં આપવિનાશી તત્ત્વોમાંથી કેટલું સીસું કેળવવાયું છે, એનું માપ કાઢવામાં આવ્યું છે. કેટલીક સદજ ભૂગોળે પ્લાનમાં લેતાં પૃથ્વીના જન્મકાળથી અત્યાર સુધીમાં એ સોસાના જથ્થાને બેગો થતાં કેટલો સમય વીત્યો એ પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ જગ્યાએ ઘણી જ સહેલાઈથી ગણી શકાય. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અનેક જગ્યાએ મળી આવતાં આપવિનાશી તત્ત્વોની સાથે બેગો થયેલા સીસાની ઉપરથી પૃથ્વીનું વય લગભગ સરખું આવે છે. અને સહજ વિસ્તૃત અર્થમાં એ ગણતરી લેતાં પૃથ્વીનું વય ૧૨ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષનું ગણી શકાય.

ઉપરના સર્વ સિદ્ધાંતોની તારવણી કરીને પૃથ્વીની વય નીચેના કોષ્ટકમાં આપી છે, જ્યાં એકબીજા વાદોથી કરેલી ગણતરીમાં કેટલો ફેર આવે છે એ સહેજે દેખાઈ આવશે.

પૃથ્વીની ઉંમર

૧ મહત્તી કક્ષા ઉપરથી	૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષ
૨ ચંદ્રની કક્ષા ઉપરથી	૫૦૦ કરોડ વર્ષથી ઓછી
૩ સૂર્યને તારામંડળના મધ્યમાંથી હાલની જગ્યાએ આવતાં લાગેલા વખત ઉપરથી	૨૦૦ થી ૩૦૦ કરોડ વર્ષ
૪ આપવિનાશી (Radio-active) તત્ત્વોને આધારે	૧૨૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષ
૫ સમુદ્રમાં બેગો થયેલા મીઠાના પ્રમાણ ઉપરથી	આશરે ૧૫૦ કરોડ વર્ષ
૬ ખૂસ્તરપટોની જગ્યા ઉપરથી	ઘણી જ અનિશ્ચિત
૭ પૃથ્વીના પટને કંડા થતા લાગેલા વખતની ગણતરી ઉપરથી	” ”
૮ ડાર્વીનના ઉત્ક્રાંતિવાદ ઉપરથી	૧૪૦ કરોડ વર્ષ

ઉપરનાં સર્વ પ્રમાણોથી કાઢેલી પૃથ્વીની ઉંમરનો આશરો ૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડ વર્ષનો થાય છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે કાંઈને આશ્ચર્ય થાય કે આટલા વિશાળ ગાળામાં આશરો થાય એનો અર્થ શો ? પરંતુ જ્યારે પૃથ્વીની ઉંમર વિશ્વના અસ્તિત્વની સાથે સરખાવવામાં આવે ત્યારે એ આશરો ધણો સારો જ ગણી શકાય. વિશ્વની ઉંમર આશરે ૧,૦૦, ૦૦૦ કરોડ વર્ષની ગણાય છે ત્યાં ૧૦૦ થી ૫૦૦ કરોડનો આશરો ધણો જ સારો ગણી શકાય. આથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે ભવિષ્યમાં વધુ નિશ્ચિત રીતે પૃથ્વીની ઉંમર ન કહી શકાય.

પૃથ્વીની ઉંમરના પ્રમાણમાં માનવના જીવનનો, એનો સંસ્કૃતિકાળ, એના ઇતિહાસો અને એનાં મહારાજ્યોનો સમય મહાસાગરના પ્રાણીનો એક મિંદુ સમાન જ ગણી શકાય. પૃથ્વીના સમગ્ર જીવનમાં માનવજાતનો અસ્તિત્વકાળ પણ એટલો જ નાનો સમય ભોગવશે એમ લાગે છે. પૃથ્વીનું ઉષ્ણ જીવન અને શીતજીવન એટલું લાંબું ગણાય કે તેમાંનો પ્રાણીજીવનનો મધ્યકાળ દિવસની એક પળ સમાન જ છે.

યશવંત ગુલામભાઈ નાયક

દયાનંદની અર્ધશતાબ્દી :

અબજમેરમાં આ વર્ષે દયાનંદ સરસ્વતીની અર્ધશતાબ્દી ઉજવાય છે. મારા બાળપણના સમયમાં સ્વામી દયાનંદનો આર્યસમાજ અમારી જીવાન દૃષ્ટિએને ગૌરવસ્પર્શક, -હિંદુધર્મનો આગળ પડતો અને લગાયક વિભાગ હતો. કાળ જતાં આર્યસમાજ પણ હિંદુ-સમાજનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગયું. ધાર્મિક સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ આર્યસમાજ પોતાનું કાર્ય લગભગ પૂરું કરી ચુક્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. સ્ત્રીશિક્ષણ, વિધવાવિવાહ, હરિજનસેવા-આ બધી યે પ્રવૃત્તિઓ અભારે સર્વમાન્ય છે. દયાનંદને એક નવી પણ સંગઠિત હિંદુજાતિનાં સ્વપ્ન આવતાં હતાં. એ જાતિની પ્રેરણા અને મૂળ દયાનંદને વેદ-જન્ય જણાયાં, પરંતુ અત્યારે થોડા આસ્તિક આર્યોને છોડી બીજા માટે દયાનંદનો 'સત્યાર્થપ્રકાશ' એ પ્રકાશનું એકમાત્ર સાધન ન ગણાય. સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ સ્વામીજીનું કાર્ય અત્યારે આપણને એટલું મહત્ત્વનું નથી લાગતું કે જેટલી એમની દેશ તરફની ધગશ, અન્યાય અને જીલમ તરફ તિરસ્કાર, નિઃશ્રદ્ધાય તરફ સહાનુભૂતિ અને સેવાભાવ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદુધર્મનું જીવંત અંગ જોઈએ તો લગભગ એ સમાજમાં છે એમ કહેવામાં બહુ અતિશયોક્તિ નથી, સ્વામીજીને મંદિરો તરફ, મૂર્તિઓ પ્રતિ અને પૂજારીઓ માટે-દેવસ્થાનોનાં પાપો માટે અવર્ણનીય તિરસ્કાર હતો. એ તિરસ્કારને એમણે અને એમના અનુયાયીઓએ જુસ્સાવાળી, બળતી ભાષામાં, વ્યક્ત કર્યો. પણ હિંદુસમાજનું કલેવર એટલું જડ અને રીઠું થઈ ગયું છે કે એના ઉપર આ બધા ઉપદ્રાસની બહુ અસર ન પડી. હરિજનોનો ઉદ્ધાર દયાનંદે આરંભ્યો, ગાંધીજીએ વધાર્યો; પરંતુ એની સંપૂર્તિ, એનો ઉપસંહાર, તો યુગધર્મના અનિવાર્ય, અભેદ, બળાના સંઘર્ષથી જ થશે. હરિજનોનો પ્રશ્ન—અને હરિજનો હિંદુસ્તાનની અસ્પૃશ્ય કહેવાતી કામો જ માત્ર નથી,—ખરી રીતે હિંદુસ્તાનની એક વિકટ સમસ્યા છે. એના હાઈમાં ધાર્મિક સંકુચિતતા કરતાં આર્થિક નિર્બળતા વિશેષ છે. આપણા સમાજનું સંગઠન એવું છે, આપણા સમાજના રૂઢિચિવાજ્જે, એવા અજબ છે કે ભારતનો આખો યે મહિલાસમાજ આ અતિવિશાળ હરિજનસમુદાયનો એક મોટો વિભાગ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

મહિલા સમાજની સમસ્યા

આ વિકટ સમસ્યાનો નિકાલ થવા માટે હિંદુસ્તાનના સમાજમાં ક્રાન્તિમય ફેરફારો થવા જોઈશે; સમાજની રચના તેમજ તેની આર્થિક અવસ્થા બિલકુલ બદલાઈ જવી જોઈએ; એના શરીરમાં નવા લોહીનો સંચાર થવો જોઈએ—તો જ હરિજનોની સંખ્યા ઓછી થઈ જાય. નવભારતનું સર્જન થાય. અર્થાત્ હરિજનનો પ્રશ્ન એ એક પૃથ્વીના પટને કંડા થતા નવભારતનું ભવિષ્ય જેતાં મને તો એમ લાગે છે કે સાંપ્રદાયિક વખતની ગણતરી ઉપરથી નિર્ણયે ગૌણ થતું જશે. નવા જમાનાને—નવયુવકોને જીવનસંગ્રામની ધણીખરી શક્તિઓનો એ સંગ્રામમાં બિલા રહેવા માટે ડાર્વીનના ઉત્ક્રાંતિવાદ ઉપરથી વૃત્તિઓના વિકાસ માટે સંપ્રદાયોની સંકીર્ણતા પ્રતિબાધક

છે. સંપ્રદાયોનો સમન્વય એકે અસંભવ વસ્તુ છે. એમની વિશેષતા એમની સૌ સૌની મર્યાદામાં જ રહેલી છે. નવી દુનિયાનું માનસ ધાર્મિકે વૃત્તિને સ્વીકારે છે, પરંતુ એને સાંપ્રદાયિક રૂપમાં માનવાને માટે ના પાડે છે. જૂના સુધારકોનો માર્ગ અત્યારે સંતોષકારક નથી. કારણ શાસનને અંગે બંધા જે દેશવાસીઓની સ્થિતિ કાયદાની દૃષ્ટિએ એક અને સમાન છે. એમાં સંપ્રદાયોને સ્થાન જ નથી. ૧૯૨૭ની સાલમાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં મને એક આર્ટિન્ટિનાનો સંબંધ મળ્યા હતા. વાતવાતમાં બ્યારે મેં એમને કહ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં મિલકતનો કાયદો સાંપ્રદાયિક છે; અર્થાત્ હિંદુઓની મિલકત હિંદુધર્મના અથવા હિંદુઓને લાગુ પડતા કાયદાઓને અનુસરીને વહેંચાય છે અને મુસ્લીમ જનતાની મિલકત ખ્રિસ્તામી શાસનની રીતે વહેંચાય છે ત્યારે એમને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. સભ્ય જંગમમાં હિંદુસ્તાન એક જ એવો દેશ છે નહીં, જેમ આપણું રોશનો ઉપર હિંદુ ખાણું અને મુસલમાન ખાણું, હિંદુ પાણી અને મુસલમાન પાણી હોય છે તેમ, સ્થાવર જંગમ મિલકતની વહેંચણી પણ મદદમદી અથવા મંતુ મહારાજના શંસિને પ્રમાણે થાય છે. પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા પણ હિંદુસ્તાનના વહેમને વશ ન થયા. તેથી જ વર્ષો પહેલાં એમણે મિલકતની વહેંચણીનો તેમજ લગ્ન સંબંધી કાયદો સામાન્ય સભ્ય પ્રગટે અનુસરતો બનાવી દીધો. ગયે વર્ષે પ્રેમાલાભ હોલમાં સર ગોવિંદ માડગાંવકરે હિંદુ કાયદાના સુધારા ઉપર એક લાપણુ આપ્યું હતું અને એમાં એક દલીલ કરી હતી કે મિલકત સંબંધી કાયદાને સુધારવાની અત્યારે ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. સર ગોવિંદની મનેવૃત્તિ આપણું જૂનો સુધારકોના જેવી મને લાગી. વિધવાવિવાહનું સમર્થન શાસ્ત્રોદ્ધાર કરવું એ માનવજાતિના વ્યક્તિત્વને લાંછનરૂપ છે; તેથી જ રીતે અત્યારે મિલકતની વહેંચણી માટે સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોનો આશ્રય લેવો અથવા એમાં ફેરફાર કરવો એ બહુ જ દુર્ગમ માર્ગ છે. સભ્ય દુનિયા અત્યારે એટલા વેગથી પ્રગતિ કરી રહી છે કે એમાં આપણું જીવું શેએલાં પોશાઓને અથવા શાસ્ત્રોને મારી મચડીને વીસમી સદીની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા જોઈએ કરવાં એ લગભગ અશક્ય છે. સૌથી સહજ, આપણું વૃદ્ધોને-આપણું જૂનો સમાજને જરા કંપાવે એવો માર્ગ તો એ જ છે કે હિંદુ તેમજ મુસ્લીમ જનતાઓ પણ દુનિયાની બીજી સભ્ય પ્રજાઓની હારમાં આવવું. જેમ નમદે મુસલમાન શાસ્ત્રીય કરતી વખતે શાસ્ત્રોને ઇશ્વરપ્રણીત હોવાનો દાવો મંજૂર ન કર્યો તેમ આપણે પણ પુરાણમિત્યેવ ન સાચું સંધર્મ । માનીને જ આગળ વધવાનું છે. દરેક નાગરિકને શાસન પ્રતિ એક જ જાતના હક્ક અને તેથી જ રીતે એક જ જાતની ફરજ હોય છે. ધાર્મિક આચરણ એ તો એક વ્યક્તિગત વસ્તુ છે. જેમ અપરાધીઓ માટેનો દેશમાન્ય પ્રેમાણુમૂલ કાયદો પીનલ કોડ કોષ્ટ પણ શાસ્ત્રોથી અથવા સંપ્રદાયોથી અનવલંબીત છે તેવી જ રીતે મિલકતનો કાયદો પણ એ દેશના દરેક નાગરિક માટે સામાન્ય હોવો જોઈએ. એને નાગરિકની બાંધબાંધમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનો સ્ત્રીઓ તરફ, મિલકતની વહેંચણી સંબંધે, વધારે ઉદાર છે—મદદમદી કાયદો અનુસાર પુરુષનો જ એક ભાગ તો સ્ત્રીનો અર્ધો ભાગ આપણા હિંદુસમાજમાં તો પતિ અને પુત્રવિહીન સ્ત્રીનું નાગરિક તરીકે અસ્તિત્વ જ નથી! આધુનિક મદિલાસમાજ આ હિંદુસમાજના અન્યાયને સ્વીકારે છે, નોકે એમાં ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે પરંતુ એ ફેરફાર જૂની રીતના સુધારકોને પણ અસંભવ છે. એમાં અનેકાનાં તો દિનો સમાજોલાં છે.

અને ન્યારે સ્વાર્થ હોય છે ત્યારે માતા બહેન કે પત્ની એ બધાના સંબંધો કાંઈક શિથિલ થઈ જાય છે. નાગરિક, તરીકેના મત માટે પણ પુરોપીય સ્ત્રીઓને વધેા સુધી ચળવળ કરવી પડી હતી. અને હજીયે ઈંગ્લાંડ જેવા પ્રગતિશીલ દેશમાં પણ સ્ત્રીઓને પૂરો મત મળ્યે વીસ વર્ષ પૂરાં થયાં નથી. આપણા દેશની સ્થિતિ તો હીન અને કરુણાન્નક છે. સ્ત્રીઓને અચપણથી જ માઆપો 'બાપડી' બનાવી દે છે. 'બાપડી' એટલે એક લાચાર નિઃસહાય સ્વાતંત્ર્યને અનધિકારી હિંદુસ્તાનનું એક વિશેષ પ્રાણી ! આ સુંદર કલ્પના ભારતના મહોના માનસમાંથી ઉદ્ભવેલી છે. એ કલ્પનાને અવિશૂત કરવા માટે, એને બદલવા માટે, ભગીરથ પુરુષાર્થની જરૂર છે. જેમ સુધારાની યોજનાને સંબંધે ભારતીય સ્ત્રીસમાજે સંપ્રદાયને દૂર રાખી એક હિંદુસ્તાની નાગરિક તરીકે હક્ક માગ્યા, તેવી જ રીતે ન્યાં સુધી આપણો સ્ત્રીવર્ગ દરેક વસ્તુમાં પોતાનો સરખો હક્ક નાગરિક તરીકે નહિ માગે ત્યાં સુધી ભારતીય વીરોની આંખ ઉઘડવી અશક્ય છે. ગયાં દોઢસો વર્ષમાં અનેક સુધારકોએ સ્ત્રીઓની બાંધ પકડી છે, પણ સ્વામી વિવેકાનંદ જેમ કહ્યું હતું કે સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ પુરુષોમાં છે જ નહિ. પુરુષો ઉદ્ધાર કરવાની વાતો કરે એ જ એમની અક્ષર્ય ધૂંટતા છે. સ્ત્રીસમાજ ન્યારે સંગઠિત શક્તિસ્વરૂપ લેશે-પોતાના સંકીર્ણ સાંપ્રદાયિક વિચારને જુદા ક્ષેત્રમાં રાખી પોતાના જન્મસિદ્ધ સ્ત્રીત્વના હક્ક માગશે અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે સામુદાયિક એકનિષ્ઠ ચળવળથી લડશે ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના હરિજનોની આ એક મોટી સંખ્યાનો ઉદ્ધાર થશે અને ભારતના મૃતપ્રાય દેહમાં નવાં જીવનનો સંચાર થશે.

અસ્પૃશ્યતાના નાશ માટેના પ્રયત્નો : ખાલસા રાજ્ય

હરિજનોનો પ્રશ્ન સ્પૃશ્યપ્રશ્નનો અથવા દેવસ્થાનોમાં પ્રવેશ કરવાનો છે જ નહિ. એ પ્રશ્ન એથી ઘણો વધારે વિકટ, વિશાળ અને ભયંકર છે. એ સમસ્યા 'સુલભવવા' માટે ભારતના ઇતિહાસમાં અનેક પ્રયત્નો થઈ ગયા છે. સૌથી સફળ પ્રયાસ તે ખાલસાનો. શીખ ગુરુઓએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ગરીબ, પછાત જનતાની બાંધ ધરી લઈ એમાંથી એક ઉત્સાહી અદમ્ય અને વીર જાતિ પ્રગટાવી. "વાહ ગુરૂકી ફતેહ !" એ વિજયનાદ માટે અનેક આસ્થિક શીખોએ આત્મોત્સર્ગ કર્યો. પણ એ બલિદાનમાંથી એક એવી જ્યોતિ પ્રગટી કે જેનું તેજ અઘાપિ વિદ્યમાન છે. પંજબનો સૌથી પ્રગતિશીલ સમાજ તે ખાલસાનો. શારીરિક, આર્થિક અને આત્મિક વિકાસ એ તો જાણે આ ખાલસાનો ઇન્જરો હોય એમ આપણને પંજાબની જનતાને જોતાં ભાન થાય છે. અત્યારના મોટા પગારવાળા હેલ્થ ઓફિસરો, મોટી આવકવાળી મ્યુનિસિપાલિટીઓ જે શારીરિક વિકાસ નથી કરી શકતી તે આ ગુરુઓના સાદા મંત્રે સંભવિત થયું. હિંદુજાતિની નિર્જીવ જાતિમાંથી એક નવું જ સજીવ અને વિશાળકાય કલેવર ગુરુમત્સરાહેબનાં ભજનોના નાદે જાણું થયું. આ આત્મિક શક્તિનો, ઉત્સાહનો, અને કુશળ વ્યવહારશક્તિનો, હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં આ એક ઉજ્જવળ દાખલો છે. પરંતુ ખાલસા પણ અત્યારે કાંઈક નિરાશ હાલતમાં છે. રણજત-સિંહના રાજસૂર્યને અસ્ત થયે હજી સો વર્ષ પણ નથી થયાં, બહાદૂર શીખોના સરદારો

દક્ષ ન નીકળ્યા, પણ ભવિષ્યમાં ખાલસા ફરીથી જાગે અને હિંદુસ્તાનના નાગરિક જીવનમાં એમની સહજ નોડરતાથી પડે તો હું ધારું છું કે અસ્પૃશ્ય હરિજનોનો તો જલદી ઉદ્ધાર થઈ જાય.

દયાનંદ સરસ્વતીનો આર્યસમાજ હિંદુ સમાજમાં સંમિલિત થઈ ગયો. એનું વ્યક્તિત્વ સમષ્ટિમાં લગભગ સરી ગયું; એટલે હરિજનોને અપનાવવાનું સામર્થ્ય એનામાં અત્યારે નથી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનો શુદ્ધિનો મોહનમંત્ર પણ શિથિલ થઈ ગયો. કારણકે હિંદુસમાજની સીમાઓ સુકાએલા ઝાડની પેઠે અત્યારે શુષ્ક અને જડ છે. એમાં પ્રેરક રસનો અભાવ છે. પણ ખાલસા હજી વિદ્યમાન છે અને એ ખાલસા ધારે તો હરિજનના પ્રશ્નનો તરત નિકાલ થાય. અત્યારે હિંદુસ્તાનની સામાન્ય જનતાને એ પરાક્રમી ગુરુઓના વીર સંદેશની, એમની વ્યવહારદક્ષતાની ખાસ જરૂર છે.

આર્યસમાજ માટે પણ એક નવું જ કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે. સમાજનો સંહારક કાર્યક્રમ લગભગ પૂરો થયો છે અને અત્યારે મંડનાત્મક પ્રવૃત્તિની વધારે જરૂર છે. હિંદુસમાજના વિલક્ષ્ય અંગોને એક કરવાનો મંત્ર દયાનંદ અર્ધ શતાબ્દી પહેલાં ઉચ્ચાર્યો હતો. એ મંત્રમાં જ હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છે. સ્વામી દયાનંદ ૧૯મી શતાબ્દીના એક મહાન કાર્યકર્તા હતા. એમનું અડગ ધૈર્ય, એમની વીરતા, એ સર્વવિદિત છે. એમના અનુયાયીઓએ પણ ગુરુના એ જ ગુણોના પ્રતાપે હિંદુસ્તાનની, ખાસ કરીને હિંદુ સમાજની, અનન્ય સેવા કરી છે. પણ સંક્રાન્તિ યુગમાં જે શાસ્ત્રાર્ચની, વાદવિવાદની, તર્કની, શબ્દચર્ચાની આવશ્યકતા હતી તે અત્યારે નથી. અત્યારે તો સંપ્રદાયો મૂળથી જ ધવાતા જાય છે. અને એમનું ભાવિ હાલના કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. આર્ય સમાજમા ઉત્સાહ, શક્તિ અને કાર્યદક્ષતા સહજ છે. એ સૌનો ઉપયોગ અત્યારે ખંડનાત્મક નહિ પણ ક્રિયાત્મક કાર્ય માટે થવો જોઈએ.

જ્ઞાનાલાલ બી. મહેતા

કુમારસંભવ

સર્ગ સાતમો

ઉમાનો ।વવાહ

પંથી વંધુને અનુકૂલ લેગન-
વાળી શુદીમાં તિથિ આવી બ્યારે
સંબંધી સાથે ગિરિએ સુતાનો
વિવાહસંસ્કાર વિધિથી કીધો.
વિવાહનાં મંગલ સાધવાને
સ્ત્રીએ યતાં બ્યાકુલ ઘેર ઘેર
અદ્રિપ્રીતિ એક કુટુંબ જેલું
સૌ નથ અંતઃપુર સાથ ચાતું.
હીરાગળાની ધ્વજમાળવાળા
મંદારપુષ્પે જહિં માર્ગ વેર્યા;
સુવર્ણનાં તેરણની પ્રભાથી
સ્થાનાન્તરે સ્વર્ગશું નથ સોહે,
પુત્રો ઘણાએ પણ પુત્રી એક
ચિરે દિહી, ઉઠી શું મોતમાંથી,
વિવાહનો કાલ સમીપ આવ્યે
માવિત્રને પ્રાણ સમો યર્ષ એ.
જાળેથી જાળે જતી આશિષો લૈ,
ધરે મુકી ભૂષણ એક બીજું;
જેંએલી સંબંધી વિષે તથાપિ,
અદ્રિકુલપ્રીતિનું એ જ સ્થાન.
પહેરે ત્રિજો યોગ શશાંક કેરો
બ્યારે યતો ઉત્તર કાલ્યુનીચી,
શરીર એનું શણગારતી સૌ
બધુ સ્ત્રિયો જે પતિપુત્રવાળી.
તે સર્ષવ સ્વેતની છાંટવાળું,
દ્વૈપુરોચી અદકું સહાતું
નાભિથી નીચું પટ બાણ હાથે
ધરી દિપાવે વધૂસ્નાનવેષ.

૭

દીક્ષા સમેના શર એ નવાથી,
 સંયોગ પામી દિસતી શું બાલા;
 વીત્યેથી અંધારિયું સૂર્યકિર્ણ,
 જેની ચતી પુષ્ટ શશીની રેખા,
 લોદ્રે લુછી તેલ શરીર ફેરું,
 ને અંગ ચોળા પિડી કૈક કારી;
 ધરાવાને મંગલ સ્નાન વચ્ચો,
 ગર્ભ સ્ત્રીઓ નહાવણ માંડવે લૈ. ૮
 મોતીની રંગોળી જહીં પુરી'તી,
 મૂકેલી વૈકુર્ણશિલાતલે ત્યાં;
 નમાની સૌના કળશો જળેથી,
 કરાવતી સ્નાન તુરી બજ'તાં. ૧૦
 તે મંગલ સ્નાનથી શુદ્ધ ગાત્રે,
 ઘોષેલ વચ્ચો પતિનાં ધરિ બે;
 વૃષ્ટિ તણા વારિ ચક્રી સિંચાઈ,
 ખિલેલ કાશે ધરણી શું શાભે. ૧૧
 બાંધેલ જેની ઉપરે ઉલેચો,
 ને ચાર સ્તંભો મણિનાથી શાભે;
 સજ્જનસને લગનની વેદી મધ્યે,
 ત્યાંથી લઈ જાય પતિવ્રતાઓ. ૧૨
 બેસારી પૂર્વાભિમુખે ઉમાને,
 સાચાજ રૂપે નયનો હરાતાં;
 આભૂષણો પાસ પડેલ તો યે,
 ધડી રહી બેસી જ નારીઓ ત્યાં. ૧૩
 ધૂપોની ઉગ્માથી પડેલ કારો,
 કુલે ભર્યો કેશકલાપ કાઈ
 ઘોળાં મધુ ફેરી ધરાથી ગુચી
 માળા ચક્રી બાંધતી કાઈ દીલો. ૧૪
 લગાડતાં ચંદન ગોરું અંગે,
 જારોચનાની મહિં લાત પાડી;
 બેઠેલ રેતે જહિં ચક્રવાક,
 ગંગા ચક્રી તેહ વિશેષ શાભે. ૧૫
 દ્વિરેક વાળું લગવે સરોજ,
 ને મેલરેખા સહ ચંદ્રબિંબ;

- ઝાલેલ કેશે મુખ ફરી કાન્તિ,
હણી દિવે છે ઉપમા પ્રસંગ. ૧૬
- ગોરોચના લેપ વિશેષ ગોરા,
લોદ્રે ઘસી સાફ કિચેલ ગાલે;
પામી વિશેષ સ્થલ કર્ણુ ધાર્યો
યવાંકુર દ્રષ્ટિ જનોની ખેંચે. ૧૭
- રખા થઈ લિજ સહુણી ફરે,
ને બિજલો લાલ થયેલ મીણે,
સ્ફુરંત તેનો અધરોષ શોભે,
લાવણ્યનો લહાવ સમીપ જાણી. ૧૮
- “સ્વામી શિરેની યશિરંખ આથી,
તું સ્પર્શ” એવું હસતી સખીથી;
રંગાવીને પાદ શુભાશિષો લે,
માળાથી એને વિણ્ય બોલી મારે. ૧૯
- તેનાં રૂડાં પંકજ પત્ર જેવાં
નેત્રા નિહાળી શયુગારનારી;
ન નેત્રની કાન્તિ વખ્યાની આશે,
કન્તુ ગણી મંગલ મેશ આંજે. ૨૦
- તે ખીલતા પૂષ્પથી જેમ વેલી,
ઉગ્યેથી તારાગણુ જેમ રાત્રી.
બેઠેલ પક્ષીગણુથી નદી શું,
શોભી રહી જૂષણુ ધારવાથી. ૨૧
- ને દર્પણે ગિમ્મ વિશે નિહાળી,
સ્વદેહશોભા સ્થિર દીર્ઘ નેત્રી;
ત્વરા કરે શંભુ કને જવાને,
સ્વામી જુએ, સાર્થક સ્ત્રીનું પહેરું. ૨૨
- બે આંગળાથી લઇ માંગલિક
મનઃશિલા ને હરિતાલ બીની;
બે કર્ણુમાં કુંડલ સ્વેત વાળું.
ઉચ્ચુ કરીને મુખ તેનું માતા; ૨૩
- કરી શકી માંડ સુતા લલાટે
વિવાહનો મંગળ આંદો એ;
સ્તનો તણા ઉદ્ગમ સાથ વાધ્યો
હતો દિલે જે અભિલાષ પહેલો, ૨૪

હર્ષાશ્રુએ વ્યાકુલ દષ્ટિ થાતો,
 બાંધેલું જીવે સ્થલ મેનકાએ;
 તે બિનનું મંગલચત્ર તેનું,
 સરાવી ધારી નિજ સ્થાનને લાવે. ૨૫
 ક્ષીરેદ વેલા ક્ષિણના ઢમે શું,
 પૂર્ણેન્દુથી શારદ જેમ રાત્રી,
 નવાં નવાં તે ધરતી દુકૂલો,
 દીપે વધુ દર્પણુ ધારવાથી. ૨૬
 પૂજેલ સર્વે કુલદેવતાને
 કુલપ્રતિષ્ઠા સમીને લગાડી,
 કરાવતી કાર્યવિદગ્ધ માતા
 તેને કર્મે વંદન સો સતીને. ૨૭
 પતિ તણી પામ અખંડ પ્રીતિ
 તેઓ નમંતી ગિરિજા પ્રતિ કૃદે,
 શંભુનું અર્ધાંગ થતાં સગાંની
 પડી ગઈ પાછળ આશિષો એ. ૨૮
 છન્છા અને સંપતિના પ્રમાણું
 ક્રિયા કરાવી ગિરિ તે કૃતાર્થ,
 સભા મહી બંધુજનોની સાથે
 જોતો પછી વાટ વૃશાક કેરી. ૨૯
 કૈલાસ શૈલે પશુ આજ કાલે,
 આ પૂર્વ પાણિમહ યોગ્ય રીતે,
 સૌ માતૃઓ આદરથી ધરે છે
 આબૂપણો યોગ્ય ઈશાન પાસે. ૩૦
 ઈશે રૂડાં મંગલ ભૂષણોને,
 માતૃપ્રતિ માનથી માત્ર સ્પર્શ્યાં;
 તે વેપ સ્વાભાવિક શંભુ કેરો,
 રૂપાન્તરો લે વરરાજ યોગ્ય. ૩૧
 બની જતી ભસ્મ જ લેપ ઘોળો,
 થતું શિરોભૂષણુ રૂંડ પોતે;
 ને રાચના ચિત્ર ધરંતુ છેડે
 હાથીતણું ચર્મ દુકૂલ થાતું. ૩૨
 લલાટના અસ્થિની મધ્યનેત્ર,
 વચ્ચે પિંજી બિજળી કીકીવાળું;
 તહો રહી હાજરી આપતુંતું,
 દીલાતણી તે હરિતાલ કેરા. ૩૩

સ્થલ પ્રમાણે ભુજગો યયા જે,
 ભુદાં જ આભૂષણરૂપ તેના;
 શરીર રૂપાન્તર લે તથાપિ,
 દ્રશ્યા મણિની હતી તેવી શોભા. ૩૪

દિનેય દેતો કિરણ પ્રકાશ,
 લઘુત્વથી લાંછન ન્યાં ન ભાસે;
 તે ચંદ્ર જેને મુકુટે સદાય,
 એ શંભુ મુકામણી શીદ ધારે. ૩૫

અદ્ભુતના ઉદભવ, શક્તિથી જે
 પ્રસિદ્ધ સૌ વેધ તણા વિધાતા;
 પાસે ઉભેલો ગણુ લાવી દેતાં,
 ખડ્ગે પડ્યું સ્વપ્રતિબિંબ જેતા. ૩૬

પ્રહોળા પીઠ પાયરી સિંહચર્મ,
 સંકેત્યું ભક્તિથી શરીર જેણે;
 તે યોગીયે નદિકર પ્રહીને,
 ચડી, શું કૈલાસપરે પળે છે. ૩૭

તે દેવ કેડે જતી માતૃકાઓ,
 હાલ્યે રથો કુંડલ લોલવાળી;
 કરે પ્રભા મંડળ રેણુગોરાં
 મુખોથી પદ્માકર જેવું આભ. ૩૮

એ હેમવર્ણી સહુ કેડે જતી,
 કપાલના ભૂષણવાળી કાળી;
 કાળાં ધનોની બકવાળા પંક્તિ-
 ની આગળે શું વિજળી ઝબુકે. ૩૯

શંભુની આગે પળતા ગણોએ,
 જગાવીએ મંગલ પુરી નાદ;
 વિમાનને, એ શિખરે પહોંચી,
 “સેવા તણો કાલ” કહે, સુરોને. ૪૦

નર્મલું ત્વષ્ટા^૧નું નવીન છત્ર,
 ધારે છ તેને શિર સુચદિવ;
 એના રહે મસ્તક પાસ છેડા,
 ભાસે શિરે ગંગ પડતી જાણે. ૪૧

તે કાલ ગંગા યમુના સદેહે,
 સેવે ધરી આમર બેઠે તેને;
 નદીતણું બાદલું રૂપ તો એ,
 ઉડત હસો સહ જેવી બાસે. ૪૨
 રહામા મળ્યા આવી પ્રજેશ આઘ,
 શ્રીવત્સથી અંકિત વિષ્ણુ સાક્ષાત;
 એનો મહિમા જય શબ્દનોથી,
 વધારતા જે, હવિથી શું વહિ. ૪૩
 તે એક મૂર્તિ ત્રણ થઈ વિભાગે,
 પહેલો બીજો છે સરખું જ જેને;
 આદિ હરિના શિવ, ઇશના તે,
 તે બેઠના ધ્વજ, ઉભે વિધિના. ૪૪
 મહેન્દ્ર આદિ સહ લોકપાળો,
 ઐશ્વર્ય ચિહ્નો તણ નમ્ર વેષે;
 દૈ નંદિને દર્શન માટ સંગા,
 નિવેદતો તે સ્વમ હાથ જોડે. ૪૫
 હલાવીને મસ્તકે પદ્મમૂલે,
 શબ્દે હરિને, હસી શક્તે; ને
 દષ્ટિ થકી કેવલ સૌ સુરોને
 આપે યથાયોગ્ય જ માન એમ. ૪૬
 આગે બણુંતા જય આશિષો તે,
 સમર્પિને શંભુ હસી ટહે છે;
 વિવાહનો યગ પ્રજર્તતાં આ,
 અધ્વર્યુ મેં પૂર્વ વર્યા તમોને. ૪૭
 વિશ્વાવશુ આદિ પ્રવીણુ જેનો
 ત્રિપુર કરો જય જય ગાતા;
 તમોવિકારે વશ જે ન યાતા,
 મૃગાંકધારી નલમાર્ગ કાપે. ૪૮
 ચાલે રૂડો પોઠી નબે જતો લૈ,
 ગજવતો હેમની ધુધરીઓ,
 ધીમે ધુણાવેછ ધને ભરાતાં
 શુગો, તટે આકૃણી પંકવાળા. ૪૯
 પિનાકીના આગળ દષ્ટિપાતે
 સુવર્ણચત્રે ન શું તે તણાતો;
 પુરી અગ્નિ યોગ થકી રહીત,
 નગેન્દ્ર કરી ધડીમાં પહોંચ્યો. ૫૦

કુતૂહલે ઉત્સુક લોક જોતાં,
 તેની સમીપે ધનનીલકંઠ;
 સ્વબાણુથી અંકિત માર્ગ ત્યાગી,
 પાસેની ભૂમિ ઉપરે પહોંચ્યા. ૫૧
 સમ્રાટ ગિરિ નય, સગા શ્રીમતે,
 આરૂઢ હસ્તિયુથ સાથ રહાએ,
 ખીલ્યા તરે વાળા ગિરિની હારે
 સાથે શું, એ આગમને ખુશી થૈ. ૫૨
 ખુલ્લાં કમાડે પુરદાર કેરા,
 બે વર્ગ તે દેવ અને ગિરિના;
 સાથે મળ્યા શું હણી એક સેતુ,
 બે વારિઓધો કરી દૂર ઘોષ. ૫૩
 પહેલાં અન્નપ્રયે પણ શીર્ષ એનું
 નમી જતું ગૌરવ પાસ તેના;
 ત્રિલોકના વંદ્ય હરે પ્રણામ,
 ક્રોધાથી અદ્રિપતિ તો લગ્નતો. ૫૪
 પ્રકુલ થાતું મુખ પ્રીતિ લાવે,
 જમાવતો અમણી થૈ ગિરિ તે,
 છુટી સુધી પુષ્પથી મગ્ન માર્ગ
 વાળાં, સન્યાં મંદિર દે ઉતારા. ૫૫
 તે કાલ શ્રી શંકર દર્શનાર્થે,
 કુતૂહલી પુરની સુંદરીની
 હવેલીની પાંક્તિ વિષે ચતીંતી
 વિચિત્ર એણે તજી કામ બીજાં. ૫૬
 જોવા તણે માર્ગ ત્વરાથી જાતાં,
 છુટી જતો વેરી કુલોની માળા,
 ન બાંધવાતો ગણકારી હાથે,
 સાહી રહી કેશકલાપ કાઢ. ૫૭
 ધરેલ દાસી કર પાદ ખેંચી,
 લીલા જ રંગે જતી ગોખ સુધી,
 ધીમી ગતિને તજી, પાડતી કા
 અલક્ષ્ય રંગી પગલાંની હાર. ૫૮
 કા અંજનેથી જમણું જ આંજે,
 ને કાણું રાખે અણઆંખ્યુ નેત્ર,

એવી રીતે બારી સમીપ જાતી,
કરે ધરીને સળી આંજવાની. ૫૯
માંડે બિજી જાળાની મધ્ય દષ્ટિ,
આંધ્યા વિનાનો વિછુટેલો આલ્યે,
નાભી જતી કંકણ કાન્તિવાળો
કરેથી ઝાલી અણિયો ઉભી રે ! ૬૦

ત્વરાથી કેા ઊઠતી સુંદરીની,
વેરાય કાંચી અરધી પરોવી;
પ્રત્યેક પાદે ગભરાઈ મૂક્યે,
રે' અંગુઠાને મૂળ સૂત્ર માત્ર. ૬૧

તે સ્થાનમાં આસવ ગંધવાળા,
ને લુંગશાં ચંચલ નેત્રવાળા;
મુખે અતિ કૌતુકી સુંદરીના,
ગોખો બને ભૂષિત પદ્મથી શું. ૬૨

ધન્ય ઉડે, તોરણ ઉચ્ચવાળા,
તે રાજમાર્ગે શશીમૌલિ પહોંચે;
પ્રાસાદ કરાં શિખરે દિને એ,
જ્યોત્સ્ના ઝરેથી બમણાં ઉગળાં. ૬૩

નેત્રે પીતી દશ્ય અનન્ય તેને,
નારી ન બીજે વિષયે વળે છે;
બાકીની ધન્દિયપ્રવૃત્તિ તેની,
સંપૂર્ણ છે શું નયને પ્રવેશી. ૬૪

સુકોમલા તોય ગિરિસુતાએ,
આ અર્થ સેવ્યું તપ યોગ્ય તે છે;
જે નારી આની ચતી દાસી તે એ
કૃતાર્થ તો અંક સુએ શું તેનું ? ૬૫

સૌને સ્પૃહા યોગ્ય સ્વરૂપવાળા,
પરસ્પરે યોજત જો ન જોડ,
આ એઉનાં તો રૂપ સર્જવાનો,
વિધિ તણો યત્ન જ વ્યર્થ થાત. ૬૬

નહી નકી ક્રોધ ચડયાથી આણે
અનંગનું રૂપ હશે પ્રગ્નજ્યું,
આ દેવનું રૂપ નિહાળી, માનું !
કામે હશે ત્યાગ્યું શરીર આપે. ૬૭

મનોરથોનો રૂપહણીય ભાગ્યે,
 સંબધ આ મધિર સાથ પામી,
 મહીધરત્વે અલી શીર્ષ ઊચું
 ગિરીન્દ્ર ઊચું ધરશે વધારે. ૬૮
 કયા સુણુંતા શિવ કણ્ઠે મીઠી
 આ આપધીપ્રસ્થની સુંદરીની,
 કડાંથી ન્યાં લાજકણે દળાતા
 તે અદ્રિ કેરા ભુવને પહોંચે. ૬૯
 શરદ્ ધનેથી રવિયું, વૃષેથી
 ત્યાં ઊતરીને હરિ હાથ જાલી,
 પ્રવેશિયા તે ગિરિને અવાસે,
 ન્યાં આગળે પદ્મભૂ આવી પહોંચ્યા. ૭૦
 તેની પછી દેવ મહેન્દ્ર આદિ
 સમર્પિ આદિક મહર્ષિઓએ
 અને ગણોએ ગિરિ ઘેર આવે,
 આરંભ સારા પછી જેમ શ્રેયો. ૭૧
 ત્યાં આસને બેસી વિધિથી રત્ન
 ને અર્ધ સાથે મધુપર્ક લીધો,
 નવાં પટો બે ગિરી લાવી આપ્યાં,
 સ્વીકારતા શંકર મંત્ર સાથે. ૭૨
 સુરપટ ફીણો તણી હારવાળા,
 સમુદ્રને જેમ કરો શશીના,
 વેલા કને; દુકૂલ ધારી તેને,
 વધુ કને કંચુકી દક્ષ લાવે. ૭૩
 ખિલેછ ચક્ષુઃ કુમુદ. પ્રસન્ન
 થાતું મનોવારિ પિનાકી કેરું,
 મુખેન્દુતેજે બદતી હિમાના
 સંસર્ગથી; લોકનું જેમ શરૂ. ૭૪
 તે બેઉના ભીરુ સમાગમોમાં
 જરા કરાવી લાજ લીધ પાછાં
 અન્યોન્યનાં લોલુપ લોચનોએ,
 સંકેત લક્ષ્યથી અનુભવે છે. ૭૫

૬૯ લાજ=મૂળ અર્થ ધાણી છે; પણ ભાવાર્થ અસત છે.

૭૧ મધુપર્કમાં દહાં, મધ વગેરે વસ્તુઓ આવે છે.

૭૩ જેમ સુરપટ શીખવાળા સમુદ્રને ચન્દ્રકિરણો વેલા (કિનારા) પાસે લઈ જાય તેમ સફેદ ફૂલ પદ્મેલા શંકરને કંચુકીઓ વધુ પાસે લઈ ગયા.

૭૪ જેમ ચન્દ્રતેજ્યુક્ત શરદના સંસર્ગથી જળ ચોખ્ખું થાય છે તેમ હિમાસંસર્ગથી શંકરને મન પ્રસન્ન થાય છે. કુમુદ ખીલે છે તેમ શકનું નેત્ર ખીલે છે.

તે અષ્ટમૂર્તિ, ગિરી તાત આખો,
કર ગ્રહે આંગળી લાલ વાળો,
એના ભયે ગૌરીશરીર છૂંધ્યા,
પહેલો અનંગાંકુર હોય તેવો. ૭૬

રોમાંચ અંગે પ્રકટે ઉમાને,
દૃષ્ટાંકની આંગળી સ્વેદ ભાંગે,
સમાન બહેંચાતી મનોજ વૃત્તિ,
તે બેઢિને પાણિસમાગમે એ. ૭૭

સામાન્ય સૌ હસ્તમિલાપ દાણે
વધૂવરો ઉત્તમ કાન્તિ ધારે,
સંનિધિયોગે ચક્રી એમના તો
કયાય તે બેઢિની કેમ શોભા. ૭૮

ઝાળે ઉંચા અગ્નિની બેડલી તે
પ્રદક્ષિણા આચરતી શું શોભે,
મેરૂ તલેટી ફરતાં ફરતાં,
અન્યોન્ય સંગે દિનને નિશા શું. ૭૯

અન્યોન્ય સ્પર્શે મિચિ દષ્ટિવાળાં,
બેને ફરાવી ત્રણ અમિ ફેરા,
પુરોહિતે તે વધુને નખાવ્યા,
જ્વલંત અગ્નિમહિં લાજદાણા. ૮૦

મુઠી મુગધી ધુમ લાજ ફેરો,
મુખે ધરે તે ગુરુના કલાધી,
પ્હોંચી શિખા તેની કપોલ મુધી,
યે રહે ધડી કર્ણુતું પદ્મ તેતું. ૮૧

કે આદ્ર ને લાલ કપોલવાળું,
ચાદયું સરી કાજળ નેત્રથી જ્યાં,
વધૂમુખે તે યવ કર્ણુપૂર
ચતો વિધિ ધૂપ લીધાથી ઝાંખો. ૮૨

કહે વધૂને દિજ, “પુત્રી તહારા,
વિવાહનો આ દુતવાહ સાક્ષી,
વિચાર છોડી શિવસ્વામી સાથે,
સ્વધર્મચર્યા કરવાની તહારે.” ૮૩

વિસ્તારી ક્યો નયનાન્ત મુધી
ભવાતી આ વાક્ય ચુરનું પીતી,
પ્રચંડ તાપેથી જળેલી ભૂમિ,
વૃષ્ટિનું પહેલું જલ જેમ ઓળે. ૮૪

તે ત્રિવદ્યો મુવસ્વામી ત્યારે,
પ્રેરેછ તેને મુવ દર્શનાર્થે
હોયું કરીને મુખ માંડ “દેખ્યો”
એવું વહે લાજથી સાદ ધીમે. ૮૫

કાંધો વિધિ જલુ પુરોહિતે છે,
વિવાહ કરો વિધિ આમ જેનો,
તે લોકનાં માતપિતા નમે છે,
બેઠેલ પદ્માસન પદ્મભૂતે. ૮૬

ધાતા વધૂને અભિનંદનો દે,
“કલ્યાણિ વીરોની થજે તું માતા”
વાણીપતિએ થઈ સ્તબ્ધ રે’છે,
પિનાકિનું ધટ શું એ વિચારે. ૮૭

પુણે સ્ત્રી ચાર યુજ્યાની વેદી,
પાસે મુવર્ણાસન બેઠે બેસે,
તે દંપતી લોકિક તેથી ધટ,
સ્વીકારતાં અક્ષત છાંટણાં ને. ૮૮

છેડે રહેલા જલગ્નિન્દુ જલે
શોભા દરે મોતીની માળની જે,
તે નાળના દીર્ઘ સુંદરણું,
લક્ષ્મી ધરે પદ્મનું જન બેને. ૮૯

બે રીત યોજેઝ ગિરાપ્રયોગે,
તે મુગ્ધને ભારતી તો રતવે છે,
મંસ્કારશુદ્ધા વર વન્ધ માટે,
મુગ્ધ વાણી વિધિએ વધૂને. ૯૦

ન્યાં સંધિમાં વૃત્તિ પ્રકાર રપટ,
રસપ્રમાણે વળી રાગવાલો,
પદેલાં જુએ બેઠે સુરાંગનાનો,
તે દાવભાવથી રૂડો પ્રયોગ. ૯૧

વધૂ વરેલા શિવને પછી તે,
વહે સુરે અંજલિ દૈ કિરીટ,
પૂરે થતાં શાપ શરીર ધારી
અનંગ સેવે, સહુ એમ યાચે. ૯૨

સ્વીકારતા ક્રોધરહિત શંભુ,
તેના શરોની ગતિ આપ પ્રત્યે,
સમે વિચારી કીધી સ્વામી પ્રત્યે
વિગ્નિ કાર્યઘની સિદ્ધિ પામે. ૯૩

પછી સુરગણ સૌને શંભુ આપી રજા ને,
ગિરિવરની મુતાને આપ હસ્તે ગ્રહે છે,
કનકકલશવાળા ચિત્ર શોભાથી યુક્ત,
શયનભુવન જતા ન્યાં રચી ભૂમિશય્યા. ૯૪

નવી પરણી ઉમા ત્યાં લાજથી ભૂષિતાંગી,
વદન કરતી આકુ' શંભુ આકર્ષિને, તે,
શયનની સખી પ્રત્યે માંડ બેલંત તેને,
મુખ મરડી પિશાચો જેમ છાની હસાવે.

શરદનો ગરબો

[જલકાતું આવે ખેડલું,
મલકાતી આવે નાર રે,
મારી લાલ રંગીલીનું ખેડલું-એ હમે]

સખિ ! ગગને ચઢતો ચાંદલો,
કંઈ ગરબે રમતી નાર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! નીર નદીનાં નીતર્યો,
વેળુમાં તેજની ધાર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ઓઢાણું ધોણું ધારતો,
અંગોડે ધોળાં ફૂલ રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ઉર પર મોતી હાર ને,
રૂપેરી પાંચ નૂપુર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! શરદે સઘળું બિજળું,
હૈયાં પણ બિજળાં હોય રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! બિજળાં દીલનાં ગીતડાં,
ગાઓ તો ગરબો સ્હોય રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ઠમકે પગના ધૂધરા,
નાચતી અંગની વેલ રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! તાળી દેઇ ધૂમતાં,
કંઈ ધૂમશે ચરણા ઘેર રે,
મારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ઠમકે ઠમકે નાચતાં,

કંઈ મુખડાં મલકી જાય રે,

ભારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ગાતાં હલકથી ગીતડાં,

ઉરલાવો છલકી જાય રે,

ભારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ગગને વચ્ચે ચાંદલો,

શેફાલી અરતી ફૂલ રે,

ભારી સાહેલીના સાથમાં.

સખિ ! ગગને ગરબો ગાજતો,

જગદંબા જરતી સૂર રે,

ભારી સાહેલીના સાથમાં.

ફોટોગ્રાફીનું કલાસ્વરૂપ

કલા જીવનની સાથી છે. કલા વગરનું જીવન નકામું છે, નીરસ છે. માણસમાં સર્જન ધૃશ્વર-પ્રેરિત છે. ખીજી બધી વૃત્તિઓની પેઠે સર્જનવૃત્તિ પણ સહજ રીતે કુદરતી વૃત્તિ છે. દરેક વ્યક્તિમાં તેનો અણુ પણ સમાયેલો છે. મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં બિભરાતા અનેક ભાવો અને લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાને મથામણ કરે છે. કૌઈ સંગીતનો ઉપાસક બને છે, કૌઈ ચિત્રકલાનો અનન્ય ભક્ત થાય છે. તો કૌઈ કવિતાદેવીનો પૂજારી બને છે. આ બધી કલાઓમાં પશ્ચિમના દેશોએ ફોટોગ્રાફીનો ઉમેરો કર્યો છે. અત્યારસુધી ફોટોગ્રાફીને ચિત્રકલાનો એક વિભાગ માનતા, ચિત્રકલાનું નાનું અંગ મનાતું; આજે તેમ નથી. ફોટોગ્રાફીને બધી કલાઓમાં (Graphic Arts) પોતાનું નિરાણું સ્થાન મળ્યું છે-મેળવ્યું છે. આજે ફોટોગ્રાફીને ચિત્રકલા જેટલું જ બેસું સ્થાન ત્યાંની દુનિયાએ આપ્યું છે. ફોટોગ્રાફીના સેંકડો ભક્તો કુલદેવીની પૂજાર્થે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી રહ્યા છે.

હિંદોના નિવાસી લાગણી અને ભાવભર્યો છે, લાગણીપ્રધાન છે એટલે કુદરતની ઝીણામાં ઝીણી ભાવવૃત્તિ તેના હૃદયના તારને ઝલ્લઝલ્લાવે છે. પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવતા અનેક ભાવો વ્યક્ત કરવાને તે ધણું સાધનનો ઉપયોગ કરે છે. અને હવે એ સાધનોમાં ફોટોગ્રાફી પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. ખીજી બધી કલાઓ જેટલી જ ફોટોગ્રાફી સુગમ અને સમર્થ છે. ચિત્રકલામાં ચિત્રકાર રંગ અને પીંછીની મદદથી નવું સર્જન કરે છે. સારો ફોટોગ્રાફર કેમેરા, ફિલ્મ અને દવાઓ વાપરી, ચિત્રકારના જેટલી જ મુદ્દતા સાથે પોતાનું સર્જન વ્યક્ત કરે છે.

ફોટોગ્રાફીમાં યાંત્રિક સાધનોના ઉપયોગ ઉપરાંત ખીજી ધણી વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. આપણી આબુબાબુની દુનિયાના બનાવોનું ફોટોગ્રાફમાં ફક્ત સીધું સાદું પ્રતિબિમ્બ હોતું નથી. ફોટો લેનારની વાત બાબૂએ મક્તાં ઘડાયેલી રસવૃત્તિના અને જેઠેલા હાથવાળા દરેક ફોટો લેનારે લીધેલા ચિત્રની પાછળ, અને તેનાં સાધનોના વપરાશની પાછળ અમુક કલાદૃષ્ટિ છુપાયેલી હોય છે. દરેક ફોટોગ્રાફરનાં પરિણામ સહજ રીતે કદી મળતાં આવતાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે, એક જ ઝાડની છબી લેઈ, બે ભિન્ન વૃત્તિ અને દૃષ્ટિ તબે, બે ફોટો લેનારા, બેનારમાં જુદા જુદા ભાવો ઉપજાવે છે. એક જ સ્થળની છબી, જુદે જુદે સમયે અને ભિન્ન વાતાવરણમાં લેવાય તો તે સ્થળનાં બે ચિત્રો જુદું ભાવનિરૂપણ કરે છે. આ તફાવત બે કલાદૃષ્ટિને લીધે નહિ પણ માત્ર યાંત્રિક સાધનોને લીધે જ હોય તો તો બે ફોટોગ્રાફ વચ્ચેનો તફાવત તે પાડવામાં વપરાયેલા બે કેમેરાની બનાવટની ભિન્નતાથી સમજાવી શકાય. એવા માત્ર બહારના યાંત્રિક સાધનબેદથી જુદા દેખાતા ફોટોગ્રાફ કુદરતના જડ પ્રતિબિમ્બ જેવા જ બને. પરંતુ સાચી રીતે તેમ નથી. સરખા સંજોગોમાં લેવાયેલા સંખ્યાબંધ ફોટોગ્રાફ કદી સઘળા પ્રમાણમાં એકતા દાખવતા નથી. ફોટોગ્રાફનો વિષય અને ફોટોગ્રાફ બંને એટલા બધા સરખા નથી જ કે જેથી બંને સાથે બેતાં એકને બીજાથી ઓળખવામાં ભૂલ ન થાય.

ફોટોગ્રાફ ગમે તેટલી અંપૂર્ણ કે અપૂર્ણ હોય તોપણ ફોટોગ્રાફના સર્જનમાં એક ખીન્નું અંગ રહેલું છે. આ મુદ્દો સાધનો અને વિષયથી પર છે, છતાં પરિણામમાં તેની અસર ઘણી જ હોય છે.

એક જ વિષયની સંખ્યાબંધ છાપો ઉપજાવવાની પદ્ધતિ (Process)ને ફોટોગ્રાફી તરીકે ઓળખાવી શકાય નહિ. ફોટોગ્રાફી તે જે વસ્તુનું ચિત્ર લેવા માગે છે તે વસ્તુને અમુક દષ્ટિકાણથી જોવાની દષ્ટિ છે. દાખલા તરીકે, અમદાવાદ શહેરની કોઇ ગલી જોતાં, છબી પાડનારના હૃદયમાં ઉજ્જડ સ્મરણ શૂન્ય શાન્તિ અને વેરાનતાનો પડથો પડે. તેની તેનામાં ઊંડી અસર થાય. સર્જનનું દુઃખ અનુભવે અને પોતાનામાં પડેલો પડથો વ્યક્ત કરવા અને ખીજાને, સારી દુનિયાને એ ભાવ ભોગવવાને તે ગલીની છબી પાડે ને કોઇ અદ્ભુત ચિત્ર ઉપજાવે. તો આવી છબી, એ અમદાવાદની ગલીની છબી નથી, તેના નામનિશાનની જોનારને પરવા પણ રહેતી નથી. પરંતુ દરેક જોનાર તે ફોટોગ્રાફમાં વેરાનતા જ જુએ અને પાડનારે જે ભાવોનું દર્શન કર્યું છે તે જ ભાવો પોતે અનુભવે છે. કોઇ મીઠું, નિર્દોષ બાળક જોતાં, સાચો કલાકાર, બાળકની છબીમાં નિર્દોષતા આણે. પછી તે ફોટોગ્રાફ ક્યા બાળકનો છે તે જાણવાની પ્રેક્ષકને પરવા રહેતી નથી. દરેક જોનાર બાળકની નિર્દોષતા નિહાળી આનંદ પામે છે. આ રીતે ફોટોગ્રાફી વિષયથી પર જઇ, એક ભાવદષ્ટિ બને છે. અમુક વિષયની છાપ દરેક હૃદયમાં એકસરખી નથી પડતી. પણ હૃદય હૃદયની ચોખ્ખતા અને અસમાનતાના પ્રમાણમાં અનેક રીતે પડે છે. તેમ એક જ વસ્તુના અનેક ફોટોગ્રાફમાં પાડનારના હૃદયની રસજ્વલિના અને દષ્ટિબિન્દુના પડથા હોઇ, તેમાં ઝીણા ફેરફાર દષ્ટિગોચર થાય છે. આ દષ્ટિ-Interpretation-માં અનેક જુદાં જુદાં સ્વરૂપો લાની શકાય છે. એક જ સ્થળના ફોટોગ્રાફે જુદા જુદા સમયે લેઇ, નિર્જનતા ભર્યતા વગેરે ભાવો આણી શકાય છે. જિયામાં જિયી જાતના સર્જનમાં વપરાતી સુદ્ધિની ચીવટ અને કાળજી તથા કલાતત્ત્વોનો આ દષ્ટિમાં સમાવેશ થઇ શકે છે. આ કલામાં, યાંત્રિક સાધનો તો પીંછી અને રંગ જેવાં જડ છે. વસ્તુનું જીવંત ભાવપૂર્ણ આલેખન રજૂ કરવામાં ફોટો લેનારની દષ્ટિ જ સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વની છે. સારાસારની દષ્ટિ વગર માણસ યંત્ર, Robot ને ફોટોગ્રાફ લેતું કર્યો, તેનાથી લેવાતાં ચિત્રોને કર્યો અને કુદરતનું દંરથ, માણસનો અહેરો કે ખીજા પદાર્થોના રૂપ ખૂબી આદિને સંયોજનાપૂર્વક ગોઠવીને તેના ઊંડા રહસ્યને નજર આગળ લાવી મૂકતા કલાયુક્ત માનસવાળા ફોટોગ્રાફરનાં ચિત્રોને કર્યો. બનનેનો તક્લાવન તરત જ જોઇ શકાશે. પહેલામાં તે પદાર્થનું નિર્જીવ પ્રતિચિત્ર હશે; ખીજામાં મૂળ પદાર્થનું અમુક દષ્ટિથી જોએલું ભાવસ્વરૂપ હશે.

કલામય ફોટોગ્રાફ ઉપજાવવા માટે સાધનોનો માત્ર સુદ્ધિપૂર્વકનો ઉપયોગ જ બસ નથી. ફોટોગ્રાફર પોતાની આજૂબાજૂ જે કાંઇ વસ્તુઓ નિહાળે છે તેને કલામય રીતે ચિત્રમાં ઉતારવા માટે તે યાંત્રિક સાધનો અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ તો કરે છે, પણ એ ફોટોગ્રાફીનું મુખ્ય લક્ષ્ય નથી. ફોટોગ્રાફી, કલાને મળતો, કોઇ ખીજો, કલાનો સ્વતંત્ર પ્રકાર છે. તેમાંથી નીકળતાં પરિણામોમાં જડ યાંત્રિક સાધનનો વપરાય તથા તેની મર્યાદાઓ ઉપરાંત કારીગરના હાથનું કૌશલ્ય હોય છે. એવાં ફોટો-ચિત્રો પર સુદ્ધિ અને કલામય માનસની છાપ તાદરસ હોય છે જ. આ છાપની અસર બહુ ઝીણી છે. અસાધારણ

પ્રયાસને અન્તે, Technician દષ્ટિબિન્દુથી નમાલો અને શુણ્ય વગરનો ફોટોગ્રાફ પાડ્યો હોય છતાં તેમાં ફોટોગ્રાફરના સર્જક માનસની કાંઈક અસર છુપાયેલી હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ફોટોગ્રાફ ક્યા કેમેરાથી ઉતારવામાં આવ્યો છે તે આપણે જોતા નથી, પણ ફોણે પાડ્યો છે તે તરફ આપણું મન દોડે છે. ફોટોગ્રાફ કેમેરાથી ઓળખાતો નથી, પણ તેના પાડનારને લીધે ખ્યાતિ પામે છે. ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો ગમે તેટલાં ઉત્તમ હોય પણ તેમનામાં અધિક યાંત્રિક ચોક્કસતા કરતાં વિશેષ શક્તિ દર્શી નથી. તેમની એ યાંત્રિક શક્તિને અધિક રીતે વાપરમાં લેનાર તો માણસની દષ્ટિ જ છે. ક્યાં ક્યારે શું પાડવું તેનો નિર્ણય પણ માણસ જ કરે, આવા દષ્ટિપૂર્વક લીધેલા ફોટોગ્રાફ સાંચાંચોથી બનતી છાપો કરતાં વધુ કલામય કૃતિઓ રચી શકે છે.

આ જ વસ્તુ આપણે બીજી રીતે વિચારીએ. ફોટોગ્રાફીમાં બધું માત્ર યાંત્રિક સાધનો જ કરી આપે છે એમ માનતા હોઈએ તો ડાગ્ગર (Daguerre)ના સમય-ફોટોગ્રાફીની શોધના બાત્સકાળના કેમેરા વડે આજનો ફોટોગ્રાફર તેના જેવા જ ફોટો-ચિત્રો સંજ્ઞ શકે. પરંતુ સાચે જ, તેવો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો કદાચ, અત્યારની વિપુલ શક્તિઓ અને યાંત્રિક રચનાઓવાળા કેમેરાના જમાનામાં પણ તેના જેવાં ચિત્રો નિર્માણ શકાશે નહિ. કારણ કે તે સમયનાં સાધનો ભલે નકામા જેવાં અને મોટાં થોયરાં જેવાં ભારે અને ઓછી શક્તિવાળાં હતાં, પરંતુ તે સાધનો વાપરનારા ખરા કલાકાર હતા. તેથી અત્યારે બીનકલાકાર અગર જડ માણસ આવળા અદ્ભુત કેમેરાનો ઉપયોગ કરે તોપણ તેવાં સુંદર ચિત્રો ઉપજાવી શકશે નહિ. પુરાણા સમયનાં યંત્રો અને સાધનોનો ઉપયોગ, નવા જમાનાના માણસના હાથે, તે યુગનો મનુષ્ય કરે તેના કરતાં ભુલો જ થાય. બન્ને મનુષ્યની માનસરિયતિ બદલાઈ છે. બન્નેના સંસ્કારો ક્યાં છે. અરે બધા સંજોગો સરખા જ હોય તો પણ પરિણામમાં ફેર પડવાનો; કેમકે કેમેરાની પાછળ છુપતું ગ્રાહી હોય છે. અને જડ સાંચો-Robot હોતો નથી. મનુષ્ય મનુષ્યમાં ફેર અને તફાવત છે તે પ્રમાણે એક જ વિષયના અનેકે પાડેલા ફોટોગ્રાફમાં ભિન્નતા આવવાની. ફોટોગ્રાફીની મદદથી ઉપજાવેલાં ચિત્રો, પૂર્ણરૂપે બહાર પડે ને પહેલાં ચાંપ દાબવા ઉપરાંત બીજી ઘણી ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે અને તે ક્રિયાનું પરિણામ ક્રિયાની રીત ઉપર અવલંબે છે. એટલે કે મનુષ્ય જે રીતે સઘળી ક્રિયાઓ કરશે ને જાતનું ચિત્ર નિર્માણ.* યંત્ર કરતાં માણસની શ્રેષ્ઠતા અહીં માલમ પડે છે યંત્ર દ્વારા જ વસ્તુનું સ્વરૂપ રચી કરવાનું કામ જ્યારે એકલો કેમેરા કે બીજું યાંત્રિક સાધન જ જાતે નથી કરતું; પણ તે જ્યારે ચિત્ર લેનાર અને ચિત્રની વસ્તુની વચ્ચે, કલાસ્વરૂપ સર્જવા મથતા મનની અને દરમજગતનાં પદાર્થોની વચ્ચે એક કુશળ સાધન તરીકે વપરાય છે ત્યારે એ નિર્જીવ યંત્રના કરતાં તેને વાપરનારો સજીવ કલાદર્શી માણસ જ ફેટલો શ્રેષ્ઠ છે તે સમજી શકાય છે.

* The supremacy of man is, therefore, noticeable when a mechanical instrument is used, not directly and immediately, as a medium of expression, but when it is used as a medium between the objective and subjective world, -between the creative appreciation and the creative fulfillment on the one hand and the visible world on the other hand.

સાધનોથી પરિણામ ઉપજાવવામાં ફોટોગ્રાફરને ઘણી મર્યાદાઓ નડે છે. પરંતુ તે લાવવા માટે તેને ઉત્તેજતી તેની સર્જનશક્તિ અને લાગણીઓને કશી મર્યાદા નથી. તે તો કેમેરાની મર્યાદાઓને ગણકાર્યા સિવાય, કલામય હૃદયથી, કુદરતના અનેરા ભાવોને સ્પર્શી, તેમને સ્થાયી રૂપ આપી પ્રેક્ષકને પોતાના આનંદનો સાથી બનાવવા પ્રયાસ કરે છે. પ્રયાસ પાછળનું કષ્ટ સાચું ચિત્ર સર્જે છે. કેમેરા, દવાઓ અને પ્રકાશ ફક્ત હૃદય વ્યક્ત કરવાનાં સાધનો છે. તેને આપણે ગળણી સાથે સરખાવી શકીએ. ગળણીમાં પાણી રેડતાં તે એક જ માર્ગે વહે છે; પણ વહેણ જુદી જુદી દિશામાં પ્રવર્તી શકે છે. અંતિમ ધ્યેય એક છે, પરંતુ ધ્યેયને પહોંચવાના રસ્તા અનેક છે. આ દિશાઓ મનુષ્યથી નક્કી થયેલી છે. દિશાઓ પર માણસનો સંપૂર્ણ કાબુ છે અને તેથી કરીને તેની બધી શક્તિઓમાં સંપૂર્ણ વિકાસ સંભવિત છે. ડગાઉરે-Daguerre-અને હિલ-Hill-ના સમયમાં લેવાયેલો ફોટોગ્રાફ આ જ કારણસર આધુનિક યુગમાં પડેલા ફોટોગ્રાફથી જુદો પડે છે. આ ભિન્નતા માટે કુદરત કે હાલનાં સાધનો જ એકલાં પૂરતાં જવાબદાર નથી; પણ મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ બદલાયું, વિકાસ પામ્યું છે. અત્યારે માણસ દુનિયાને નિરાળા દૃષ્ટિકોણથી નિહાળે છે. અને તેથી જ તે પોતાનાં સાધનો જુદી દિશામાં જુદી રીતે વાપરે છે. આજે માણસની નજર સંકુચિત નથી. તે માત્ર બહારનો આકાર જ ઝેંહણું કરવા માગતો નથી, પણ જડ કે ચેતન પદાર્થોનાં જીવનમાં પણ પળે ઊઠતી લાગણીઓ, ભાવનાઓમાંની અસુકને પસંદ કરી તેને રજૂ કરે છે.

આ ફેરફાર બે જાતના છે. x નવી નવી વસ્તુઓ તરફ કેમેરાની વપરાશ અસુક દૃષ્ટિથી છે તેમ જૂની બીજી તરફ નવી દૃષ્ટિથી તેનો ઉપયોગ થાય છે. દાખલા તરીકે આ જમાનાનો મિલઉદ્યોગ લ્યો. મિલો, ફેક્ટરીઓ વગેરે સંસ્થાઓનાં મકાનો અને તેની અંદર, રમી રહેતા પ્રસંગોમાં અસંખ્ય ચિત્રો છુપાયેલા હોય છે, તે ચિત્રોને ફક્ત ફોટોગ્રાફી જ તાદરશ રૂપે ખડાં કરે છે. મિલોનાં ભૂગર્ભમાં આજ દિન સુધી લાગ્યે જ કોઇ કલાકારે કલાત્મક અંશો નિહાળ્યા છે. મોટાં મોટાં ડોખંડનાં વરાળથી ઊભરાતાં રેલવેનાં એન્જીનોનાં ચિત્રો રંગ કે પેન્સિલથી દોરાયાં નથી, પરંતુ એ જડ રાક્ષસોમાં સમાયેલી શક્તિનો આવિર્ભાવ ઘણા ફોટોગ્રાફમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. આ બધી કલા-પ્રસાદી નવા જમાનાની છે. માણસ સેંકડો વર્ષથી દુનિયામાં છે. માણસનાં અસંખ્ય ચિત્રો ઉપજાવવામાં આવ્યાં છે. ચિત્રકારોએ ઘણા ખૂબસુરત અને મનોહર ચહેરા ચિતર્યા છે, પરંતુ એ ખૂબસુરતીના ચિન્હરૂપ, આકર્ષકતા આંખો કે સુખ્યન માટે તલસી રહેલા હોડને સ્થાયી રૂપ ફોટોગ્રાફરે જ આપ્યું છે. મનુષ્ય જૂનો છે પણ તેની જીવી નવા દૃષ્ટિકોણથી લેવાય છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચાલુ જમાનાનો ફોટોગ્રાફર આ યુગનો છે, છતાં નવા યુગથી પર રહે છે. જેનું અસ્તિત્વ નહોતું એવા વિષયના તે ફોટોગ્રાફ પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ પુરાણા સમયના વિષયો જે તે અરસામાંના લગ્ન શકાય તેવા મર્યાદિત સંન્નેગોમાં

* It asserts itself in one direction towards new things and also in a new direction towards old things.

આવેલા હતા તેને પણ પાડવાનું તે અત્યારે ભૂલતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, પશુપક્ષીઓને લો. અમર્યાદિત કાળથી સિંહ, વરૂ અને બીજાં વગડાનાં પ્રાણીઓ વસે છે. આજ દિન સુધી કેમેરાની મર્યાદાઓ અને સંકુચિત શક્તિઓને લીધે પશુપ્રાણીઓનાં ચિત્રો કેમેરાની મદદ વડે ઉપજાવવાં અશક્ય હતાં. હવે સિંહનું વિકરાળ સ્વરૂપ, ચિત્તાની હુમ્મ્માઈ, ગાયની સલુકાઈ આ બધું દેખાડતાં સંખ્યાબંધ ફોટો-ચિત્રો નજરે પડે છે. તેમ જ નદીના પૂલો, મોટી મોટી સ્ટીમરો વગેરેની ખાસિયતો અને અમુક સંનેગોમાં ઉદ્ભવતા ભાવો રજૂ કરતાં ફોટો-ચિત્રોની ખોટ નથી.

ફેટલાક વિષયો-ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રથી પર ગણાતા ઘણા જૂના વિષયો-પાડવામાં સાધનોની મર્યાદાઓ નડતી, તે બધાં અત્યારે સહેલાઈથી લેઈ શકાય છે. પહેલાં ફોટોગ્રાફીમાં રજૂ થએલા વિષયો પણ તે નવી રીતે નવા દૃષ્ટિકાણથી એવા ઉપજાવે છે કે વિષય એનો એ રહેવા છતાં, તેના નવા સર્જનમાં નવીનતા અને જુદાઈનો ભાસ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ એમાં કાંઈક જુદું સત્ય આપણી નજરે પડે છે. વર્તમાન યુગની ભાવના (Spirit) ફોટોગ્રાફમાં આમ બે રીતે પ્રગટે છે. ફોટોગ્રાફીને આટલા ખાતર ચિત્રકલા સાથે બેળવી કે સરખાવી શકાય નહિ.

ચિત્રકલા હજુ જમાનાની સાથોસાથ આગળ ધપતી નથી. હજારો વર્ષોથી માણસની આકૃતિઓ અમુક એક રીતે તે વ્યક્ત કરે છે. ફોટોગ્રાફીમાં તેમ નથી. નવી શોષણોજીની સાથે ફોટોગ્રાફી ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલી છે, અને તે મનુષ્યના કામકાજના દરેકે દરેક નવા ક્ષેત્રની સાથે ઓતપ્રોત રીતે જકડાયેલી છે. તેનો ઉપયોગ આગગાડી, મોટર, એરોપ્લેન વગેરેમાં છે એટલું જ નહિ, પણ સ્ટીલ, લોહા વગેરેનાં બાંધકામો અને કાચની વસ્તુઓમાં તે મોજૂદ છે. આ નવા જમાનાની નવી વસ્તુઓને લોકોની નજર સામે કલામય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં ચિત્રકલા કરતાં ફોટોગ્રાફીને ફાળો સૌથી મોટો અને અમૂલ્ય છે. ફોટોગ્રાફીએ તે કાર્ય જલદી અને વધારે પ્રમાણમાં સિદ્ધ કર્યું છે. આ વિચિત્રતાઓ અને વિસ્મયકારક વસ્તુઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં કેમેરાએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે અને ચિત્રકલા કરતાં તે સહેલાઈથી વધુ જીવંત રૂપમાં તેનો પ્રાણ સમાજને અર્પો શકે છે. હવે નવીન આકારો અને સ્વરૂપો સમજવામાં અને તેને અનુરૂપ પ્રમાણમાં મૂર્ત કરવામાં અત્યારે ચિત્રકલા, આજ સુધી ધિક્કારાએલો ફોટોગ્રાફીનું અનુકરણ કરે છે.

તદુપરાંત બીજાં વજુબેડયાં ક્ષેત્રોમાં ફોટોગ્રાફીએ પ્રવેશ કરેલો છે. આજસુધી જુઝાયેલા વિષયોમાં ફોટોગ્રાફરે કલા નીરખી છે. દરરોજ નજર સામે અચડાતી અસંખ્ય નાની મોટી ચીજોમાં સમાયેલી કલા ફોટોગ્રાફી મારફત સુંદર સ્વરૂપે સર્જાઈ છે. એક પાણીના ટીપામાં રહેલો પ્રાણ હ્રાહ્રા રીતે હૃદયમાં ફક્ત ફોટોગ્રાફી જ ઉતારી શકે છે. અને ગંધાતા બકરડામાં છુપાએલું સૌન્દર્ય ફોટોગ્રાફર પોતાની સાથે બીજાને ઉપભોગ માટે ખરે છે. ફોટોગ્રાફીએ મામૂલી ચીજોને કાષ અનેરી સુંદરતા બક્ષી છે. કુદરતમાં સમાયેલી કેટલીય વિસ્મયતાઓ, સુધરતાં જતાં સાધનોની મદદ વડે પ્રત્યક્ષ થઈ છે. સૂક્ષ્મ ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રમાં ઝીણામાં ઝીણી અણુપરમાણુઓની ફોટોગ્રાફી શક્ય બની છે. જીવનના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કંઈ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે પ્રગટતી શકાય છે. આ દિશામાં ચિત્રકલાએ પગલાં માંડ્યાં નથી અને માંડી પણ શકે નહિ. જેમ જૂનકાળના પ્રસંગો સર્જવામાં

ચિત્રકલાની સરસાધમાં ફોટોગ્રાફી રહી શકે નહિ. તેમ આવી વિગતની કલામાં ફોટોગ્રાફી સાથે ચિત્રકલાની હરીફાઈ હોય જ નહિ.*

જૂની વસ્તુઓને ફોટોગ્રાફીએ તદ્દન નવા જ અવતારે ધણી વાર સર્જાવી છે. મનુષ્યના હાવભાવો નવીન દષ્ટિએ મૂર્તિ રૂપમાં કદી નહિ કલ્પેલા સ્વરૂપમાં સિનેમા ફિલ્મ પડદા પર રજૂ કર્યા છે. દુનિયાનો કદી નહિ જોવાએલો ચહેરો હવાઇ-aerial કેમેરાથી ફોટોગ્રાફરે સારા ૫ વિશ્વને દેખાડ્યો છે. હજુ હમણું થોડાં જ અઢવાડીયાં પર, વિમાનમાંથી હવાઇ કેમેરા વડે લેવાએલાં મુખ્યનાં જુદાં જુદાં દશ્યો, 'ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆ'ના સચિત્ર અકેવાડિકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ચિત્રકલા, કદીએ મુખ્યનાં આવાં દશ્યો જનતા સમક્ષ મૂકી શકત નહિ. વળી ફોટોગ્રાફીએ કલાને નવીન અને આદર્શ આશાઓ રૂપે આશાવંતી બનાવી છે. કલામય રજુઆતની ધણી પદ્ધતિઓમાં સિનેમા ફિલ્મ અને હવાઇ કેમેરા-aerial camera-એ આકારોની નવીન સમજ આપી છે, જાણેથી નીચું જોતાં શીખવ્યું છે, પણ એટલેથી બસ થતું નથી. આવી રીતનું સૃષ્ટિનું નવું દર્શન કરાવવામાં ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો જ ભલે મુખ્ય કારણ ન ગણાય, છતાં એ સાધનો આવા કામ માટે કેટલાં અનિવાર્ય છે એ તો જ્યારે આવી રીતે આકાશમાંથી દેખાતી પૃથ્વીનું દશ્ય દેખાડવા માટે ચિત્રકલા કેટલી સમર્થ થઈ શકે તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે જ ખ્યાલ આવે. આ દર્શન માટે આ જમાનાની વસ્તુઓના સ્વરૂપને તાદૃશ અને આકર્ષક રીતે રજૂ કરવાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે આ ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો જ કામમાં આવી શકે. એ બધાનો જશ ફોટોગ્રાફીને આપવો ધટે.

વળી ફોટોગ્રાફી ચિત્રકલાનું નિર્માણ અનુકરણ નથી, નકામી કલા નથી, ઊકરડે ફેંકવાની વસ્તુ નથી; પણ એક નિરાળી અને સ્વપ્રતિષ્ઠિત કલા છે. તેની સંપૂર્ણતાઓ તેના ચોક્કસ નિયમો, તેનો અસાધારણ કાણુ અને મર્યાદાઓ બધાને અનેરું સ્થાન છે.

ચિત્રકલાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ફોટોગ્રાફીને પણ લાગુ પડે છે. પરંતુ તેને અનુસરવા જતાં તેનાં પરિણામોમાં નડતી મર્યાદાઓ બુલાવી ન જોઈએ. ફોટોગ્રાફીએ પોતાનામાં જે સર્જનાત્મક તત્ત્વ છે તે તેણે જીવન સાથેના સજીવ સંપર્કમાંથી મેળવવું જોઈએ. તેણે દરેક યુગનાં કુદરતી અને માનુષ રૂપોને તે દરેકનું વ્યક્તિત્વ જણાઈ આવે એવી રીતે પોતાનાં યાંત્રિક સાધનો દ્વારા આકારબદ્ધ કરી તેમાં ભાવનું સર્જન બતાવી આપવું જોઈએ, અને એ માટે શક્તિ મેળવવી જોઈએ. જીવનની સાથે જોતજોત થતાં નવી સર્જન-શક્તિઓ મળે છે અને ફોટોગ્રાફી તે નવા આકારો નવી રીતે નવી સમજથી વ્યક્તિગત સ્વરૂપમાં પ્રકટાવે છે.+

“વિજય”

* It could certainly not compete herewith photography any more than photography can compete with painting in those regions which lie remote in time and space from the present age.

+ It must receive its creative energy from its inter-course with life and it must enable to give form and expression in an individual manner to the natural intellectual constellations of the age.

1. Dr. Schwarz (Vienna) ના On Photography ના આધારે.

રેવલો અને માધવ

[એક વાર્તાકાવ્ય]

- રેવલો હાંકતો હતો શેઠની ગાડી
ને પડી રહેતો હતો તખેલે તેના :
રાજનું લાથું હતું માત્ર તેહનું વેતન,
જેહથી વધુ માગવા કરેલો તેણે
નહિ કાંઈ દિવસ પણ હતો ધરાદો જાહેર. ૫
- ધણી વખત તેહને હતું આન્યું પૂછવામાં,
શેઠના તરફથી, ક્યાંય હતો એ જન્મ્યો;
ક્યું હતું એહનું ગામ, અને શા કારણ
તેહણે માગી આ હતી ચાકરી મોળી :
સંતોષ તણો નહિ હતો જવાબ અપાયો ૧૦
- કદી પ્રશ્ન તણો એ અને સવાલો એવા,
તેની જ વય તણો હતો પુત્ર ઉછૂંમલ
શેઠને, બચેલો નહિ વ્યસનથી એક,
બળવંત; જેહનાં બહુ જૂનાં નહિ એવાં
આવતાં કામમાં હતાં તેહને પેહરણ. ૧૫
- શેઠના ભવ્ય મંતાન સમૂહે પહેલો
એ હતો—કવાયત માંહી સર્વથી પાછળ !—
જેહની રીતલાતને નગરના લોકો
નાખતા વખોડી હતા નમૂનારૂપે.
“બળવંત,” એક દિન કહ્યું પિતાએ તેના, ૨૦
- “ ક્યાં સુધી ય રાખશે હજી રિવાજો જારી
આ સમા તાહરા ? મને લગાવે જે છે;
ક્યાહરે પ્રેરણા થશે તને જોવાની
તાહરી જાતને મુક્ત લોકનિદાથી ? ”
“બહુ થયું, પિતા, નથી છુદ્ધ માહરે જનનું !” ૨૫
- ફરવી આડું મુખ કહ્યું તેહ ફરકદે,
ફરી ફરી ચમકી સજ્જ થયું દો છોડી :
માહરી બૂલોનું લાન જેટલું મુજને
હોય, ના તેટલું હોઈ શકે જ ખીન્નને. ---
- રેવલો, રહું જો દું ય તાહરી માફક ૩૦

કાંઈને લાંબ ખેંચવા અછોડા માટે
તો 'ચઈ' રાજ એ શોકે બરાબર ! ”
ના કાંઈ રેવલો, હસી શક્યો પણ ખોલ્યો ના એ;
તે ખસી ગયો ત્યાંથી હૃદયથી ભારે,
ને જઈ રચણે નજ મૂક્યો નિસાસો લાંબો. ૩૫

×

×

×

તે દિવસ ગયો શોકનો શોકમાં સરકી
જેહના પ્યારનો પુત્ર તરફથી તેના
આ સમો મળ્યો એવકૂશી ભરેલો બદલો !
તેહને સુધારા ઉપર લાવવા માટે
શોધવા છતાં નહિ જડી એક પણ યુક્તિ. ૪૦
રાત્રિના બોજને કર્યું નિમંત્રણ તેને
આખરે, અને તે ચયો સુખી નિદાને
સેવતો, નસીબ પર બોજ બધો એ નાખી.
પણ રાત ચંદ્ર તેહના રાંક નોકરને
વધુ વિકટ વહેવી; દીધો કબરમાં દાટી ૪૫
તેહને છવતો હોય, જણાયું એવું :
તેહને આંધું ધર યાદ તેહનું ન્હાનું,
તેહના વતનનું—દૂર દૂર રેવાથી—
ને આવી સાય તેહને યાદ કીડાઓ
મન મુજબ કરેલી, સ્વભાવને અનુસરતી, ૫૦
છુલ્લવતી પતિનો શોક માત વિધવાના :
તે રોષ પડ્યો ન્યાહરે સાંભરી એને
બાપની છેલ્લી માંદગી; કરેલી ફરજો
તેહના તરફની અદા આખરી, આખી
સંતાપ, વેણથી, જતા પ્રાણિને તેનાં ૫૫
રીઝવવા પત્નીને તેહ ચોગ્ય સેવાથી
(નહિ કદીય બની તેહના કલેશનું કારણ),
ને ભાઈ ભાઈની મધ્ય ચયેલ શીસાદો
નાખીને ખૂણે, સાયવી સુતેલ રહેવા.
બાપના મરણ પછી ભાઈ તેહનો મોટો ૬૦
નહિ શક્યો સાય તેહની બનાની, માધવ;
મોકલી, નિમિત્તો જૂદા જૂદા કાઢીને,
વેગળો નિત્ય તેહના ભાઈને નાના

તે હતો ગાળતો વખત સ્વભાવી સાથે,
પારકા મહેનત ઉપર મસ્ત રહેનારો ! ૬૫

પણ પડી ગયો જ્યાંદરે યુવાનો જુસ્સો
તેહનો નરમ, ને રહી મીઠાશ વધારે
પ્રેમનાં નિત્ય પ્રકરણાં માંહી નહિ તેને;
તે સમે કર્યો નિરધાર પ્રિયાએ તેની
રેવણા ઉપર નાખવા દષ્ટિના દાણા. ૭૦

એકાન્ત માંહી દિન એક તેહને રોકી
તે વદી, “ માહરા સ્વામી તણા ઓ બાંધવ,
હું તને ચાહું છું, મને એકા તું બદલામાં. ”
“ ક્યારે ન તને મેં હતી ચાહી, ઓ બાબી ?
હું તને ચાહું છું, પ્રેમ ચક્રી ગાળકના. ” ૭૫

“ નિર્દોષ જણાવા વૃથા શ્રમે દે છોડી,
ને ચા તું સમજતો પ્રેમતણી પરિભાષા :
હું નથી આવી ચાલવા પ્યાર બાળકનો ! ”
“ તો મને માફ કર, અને સીધાવ સુખેથી :
આ સમો દગો નહિ હોય બીજો દુનિયામાં ! ” ૮૦

આટલી કસોટી હતી તેહની બસ થઈ;
ચાલી તે ગર્હ, બદલતી વાર બહુ ચહેરો,
કંપતી, આકૃતિ સમી દીવાલે ટાંગી !
કાપથી કહેતી આમ જીભથી કર્કશ,
“ રાખજે યાદ, માહરું નામ છે સોના ! ” ૮૫

એ પછી આવી શિર પડે આજ કંઈ તેના
રેવણો ચાલી નીકળ્યો લાંબી તે પહેલાં :
પૂછી પૂછી તેહની માત ચાહી આધવને
તે પુત્રની હકીકત, છતાં પ્રેમથી કાંઈ
ના ચક્રી મર્મ, ને કરી વળતી છાતી, ૯૦
જેમ તેમ જીવનનું શેષ કર્યું નિજ પૂરું.

. . . . .

અવશ્યા ચક્રી પડી રોજ મંદ માધવની,
પણ વધુ નિરુદ્ધોગથી; કમાવા માટે
ના અન્ય માર્ગ તેહને જાણતાં એકે,
દાયમાં ધર્યું તેહણે શસ્ત્ર ચોરીનું. ૯૫
જૂજ વખત, એમ, સી કેરું મગજ સતિથી
જનું પડ્યું તેહને મુલાકાત પર લાંબી,

આખરે દૈવયોગથી, કે દ આ ના ની !

તેહની ગેરહાજરીમાંથી સોનાના
સેંકડો સાથીઓ થઈ ગયા હતભાગી, ૧૦૦

જે સર્વ તણે ફાળો ન હતો જૂજ જેવો
તેહને યન'વવા માંહી બધી સોનાની.
કાબેલ સ્ત્રીને તે લાગ્યું, પરંતુ, જ્યારે
કે હવે ખેંચવા જેવું રહ્યું નથી કાંઈ
તેમની પાસથી, ક્યો લાહરે નિશ્ચય ૧૦૫

તેહણે જવાનો કોઈ સમૃદ્ધ નગરમાં,
તેહને કૃપણ મઠ સઘ ઉપાડી ત્યાંથી.
“ઓ મીઠી સમાધી, મને કેમ નથી મળતી,
આજ તું નિત્યની પેક, ચયેલી આડી ?”
રેવલો ગણુગણ્યો, “મુજ સરખા દુઃખિયારા ૧૧૦

જનતણી બેલ, કર મને અનુગ્રહ આવી,
મૂકીને વજન માહરી આંખપર તારું,
દે મને હાથ મદદનો જવામાં બહી
માહરા દરદના ખ્યાલ, સુહાગી નિદ્રા !
રાત્રિની રમ્ય બહિસ, તને મેળવવા ૧૧૫

મેં નથી દિવસમાં, જણુ, ક્યો શ્રમ ઓછો.
તાહરી પ્રબળ પૂંજના વારસો સાચા
જો હોય ગરીબો નહિ અમારા જેવા,
તો કવણુ અન્ય ? પૃથ્વીના લોભી રાજાઓ
કીર્તિના લોભી કવિવરો, દ્રવ્યના નાયક ૧૨૦

ઉપહાસ કરે તાહરો; પરંતુ અમને
છે સ્થાન જેમનું વિશ્વમહી નહિ જેવું
તે ક્યાંય વિસામો, કહે, શકે નિજ શોધી ?
જો મૂકી માથું નહિ શકે તાહરે ખોળે !
તણુ વરસ થયાં તાહરો સમાગમ મુજને ૧૨૫

છે થઈ પડ્યો આ સયળે ખરેખર દુર્લભ !
તું આવ, તેથી, આવતાં નહિ કર મોકું.”
તે આમ બાંધવા હજી યત્ન કરતો'તો,
ત્યાં આવી સાંકળો ઠોકી દાઢએ, ધીમે,
દારની; અને તે બિડેયાં પયારીમાંથી. ૧૩૦

પરિચિત શબ્દ તેહને કહ્યું અથડાતાં,
બારણું ઉઘાડી ચયો ઉભો તે જેવો

તેવો જ દીકો બળવંત થતો ત્યાં દાખલ.
 “ રેવલા ! ” કહ્યું તેહણે, “ દીવો કર જિયો,
 ને ચા તું સજ્જ ચાલવા માહરી સાથે. ” ૧૩૫

પણ એમ કહેતાં દીધું સેરવી તેણે
 બાંહીમાં રહેલું સર્વ નાણું કાગળનું,
 કાઢવા પેટીને મિષે, ચોરગજવામાં.
 બાંધીને છુકાની ઉભો રેવલો આગળ,
 હાથમાં લાકડી લઈ, અને તે નીકળ્યા, ૧૪૦

ટાઢમાં કકડતી, વાસી દારપર સાંકળ.
 વાળાને હાથનો ખુણો નેયું બળવંતે
 ત્યાહરે તેમને પડ્યું એમ માલમ કે
 વાગવા એક મહોં હતી બહુ ન રહી બાકી.
 ઝાળંગી લતાઓ ગલીકૂંચીઓવાળા ૧૪૫

સાંકડી અને મોકળા, નિશાયર પેરે
 તે ધપ્યા ગયા ત્યાંયથી શેક સાહેબો,
 એકેકતણા ચાલતા પેર પડાયા—
 ના ઉભા રહેવા કોઈ સ્થળે લઈ તસ્દી.
 આવી તે પડ્યા આખરે એક, સાધારણ ૧૫૦

કદતણા અને દમદમા તણા સાધારણ
 બહુ વસ્તી વગરના એક મહોંદલા માંહે.
 અહીં હતા શોધતા લોક, છુદ્ધિના બડી,
 આંખના ઉત્સવો અને મઝાઓ મેલી,
 ખરચીને જીવનનું દ્રવ્ય ! કહ્યું બળવંતે, ૧૫૫

આવતાં નજીકમાં એક ઝરખાવાળા
 ઘર તણી, પગધિયાં ઉપર તેહ પગ રાખી,
 “ આવું હું થોડી વારમાં, રેવલા, પાછો
 ત્યાં સુધી થોભજો અહીં. તાહરી મહેનત
 આ રહી ” એમ કહી નાખી તેહણે થોડી ૧૬૦

આનીઓ તેહના હાથ મહોં ખેંચાતા.
 ને વળી કહ્યું, “ રાખજો બરાબર થોડી ;
 ને પડે કાંઈ જે તને અહીં લય માલમ,
 તો તર્ત ખખર આપજો—દાર છે ખુલ્લું. ”

નહિ હશે તેહણે હજી ભર્યાં ડગલાં બે ૧૬૫

પગ નીચે તેહના ત્યાંય કાંઈ અચડ્યું,
 ને પડ્યો ઝાટલા ઉપર અવાજ કરી તે.
 આવીને નેયું ન્યાહરે રેવલાએ ત્યાં,
 તો દીકો પડેલો શેક તેહનો તેણે,
 કે રાખ્સ મુનેલા ઉપર સમા દારડિયા, ૧૭૦

શોધતો વળી તે હતો, બનીને આજો,
 બિયડું બારણું ત્યાંય મકાનતણું. તે ;

ને આવી ઉભી, હાથમાં લઇને ફેંકેલો,
 ઉચકતી મધ્ય વય તણા ભાર કેા નારી !
 બળવંત ઉભો યઈ ગયો, પડી ખિસિવાણો, ૧૭૫
 પણ કેાણુ હતો તે, લીધો આપણે ધારી,
 જોહને સુતેલો કાઈ શખસ દારૂડિયો ?
 ક્યમ રહ્યા રેવલો જોઈ તેહને છેક જ
 આશ્ચર્યમૂઠ યઈ ? અને કેમ કંપારો
 તે સ્ત્રીને વહુટયો, ત્યાંય ઉભેલી આવી ! ૧૮૦
 જોહને ઝોળખી નથી આપણે હજી ચે ?
 આપણા જીવનની માંહે બનાવો એવા
 જાય છે બની, કેટલીક વાર, સ્મૃતિ જોની
 ફરી થતાં છેતરાઈએ છીએ હૈયામાં
 આપણેય; અને તાજૂબ યઈને મનને ૧૮૫
 પૂછવા યઈએ છીએ આપણે તત્પર
 કે હતો ભૂતકાળની જિંદગી કેરા
 ભાગ એ ? અગર કેા ખેત હતી કિરસાની ?
 નથી થતાં અજાણ્ય પછી આપણે, જ્યારે
 વૃત્તાન્ત પૂર્વે એ તણા રહેલા ફાંટા ૧૯૦
 આપણા વર્તમાન સાથ સંકડાયેલા
 આપણે જોઈએ છીએ, પ્રભુદ યઈને.
 આપણી અજાણ્ય તણુ રૂપાન્તર, રીતે
 થાય છે એવી, હર્ષમાં અગર દિલગીરી !
 આવો જ અનુભવ થયો રેવલાને, ત્યાં. ૧૯૫
 તેહણે ઝોળખ્યો ભાઈ તેહનો, માધવ
 મૃત્યુની ગાઢ શાન્તિમાં સુતેલો, દારે
 જાણતો નહિ-થું ય જાણી શકે કે કોનાં ?
 ગાળાને છેલ્લી તેહના જીવનની રાત્રિ;
 વેડીને લુખમરો ઘણા દિવસનો, છૂટી ૨૦૦
 આ લોક તણી કેદયી, બનેલો હાલે
 પરલોક તણી કેદનો સનાતન કેદી !
 તે જાણી શક્યો નહિ ક્યાંય મરણ તે પામ્યો,
 ને કોની દષ્ટિમાં; હતી ઉભી જ્ઞાનસ લઈ
 જે વનિત ત્યાંય ઉચકતી યુવાનો બોલે ૨૦૫
 તે હતી તેહની એક વખતની સોના !
 જોહને રેવલો ઉભો રહ્યો જડ તેને—
 માધવ જાણી ના વાત જાણી તેએણે । ૨૦૮

સિંહસ્થના મેળામાં જોયેલા બાવા સાધુઓ

[ગતાંકથી ચાલુ]

રોગી, અપંગ કે બેકાર બીખારીઓ, જે બધે-મુંબઈની લોકલ ટ્રેનોના ત્રીજા ક્લાસના ડબ્બાઓમાં ખાસ સેજ જોવામાં આવે છે, તેઓને તથા બાહ્યબુદ્ધિકોને બાદ કરી બાકીના બિહુકોનું ધર્મમાર્ગાનુસાર વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો (૧) વૈષ્ણવ, (૨) શૈવ, (૩) વેદાંતી, (૪) શીખ, (૫) જૈન અને (૬) આ કોઈ વર્ગમાં ન મૂકી શકાય એવા પરચુરણ. એ પ્રમાણે મોટા વર્ગ પાડી શકાય.

બંગાળમાં હું કર્યો નથી અને અન્યત્ર જોયા નથી એટલે શક્ત સાધુઓનો વર્ગ છે કે નહિ તે જણ્યો નથી; પણ હોયો ભોમ્બે. નાશક-ત્ર્યંબકમાં યાત્રાર્થે આવેલા બંગાળી ગૃહસ્થો અને બંગાળી સંન્યાસીઓ જોવામાં આવે છે. પણ શક્ત સાધુ જોવાનું સ્મરણ નથી તેમ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ પણ મારા જણવામાં નથી. વળી બૌદ્ધ સાધુઓ એક કાળે આ દેશમાં ઉભરાતા હતા પણ અત્યારે અહરદેશ સિવાય જુદાગયા જોવે ઠેકાણે કોઈ રડયો ખડયો બહારથી આવી વસ્યો હોય તો બલે.

વૈષ્ણવ સાધુઓ

વૈષ્ણવ સાધુઓના પેટાભેદો ઘણા છે અને અત્યારે એ પેટાભેદો ઉપર જ તરી આવ્યા છે. છતાં કોઈ વાર મોટા વાડાઓમાં બધાને ભરાઈ જવું પડે છે એટલે મૂળ વાડા બુલાઈ ગયા નથી. સિંહસ્થના મેળા વખતે નાશક-ત્ર્યંબકમાં ત્ર્યંબકને શૈવતીર્થ અને નાશક-પંચવટીને વૈષ્ણવતીર્થ ગણીને નાગાગ્યાવા, શીખ અખાડાઓ વગેરેને ત્ર્યંબકમાં રહેવા દેવાની અને વૈષ્ણવ-ખાખીઓ વગેરે બધાને પંચવટીમાં રહેવા દેવાની વ્યવસ્થા સત્તાવાળાઓએ કરી હતી. આથી બીડ વહેંચાઈ જઈને રોગચાળો ફેલાવાનો સંભવ ઘટયો હતો.

હાલમાં વૈષ્ણવ સાધુઓમાં ચારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મળીને મૂળ સાત અખાડામાંથી ચયેલા સોળ અખાડ છે. ચાર સંપ્રદાયો^૧ (૧) શ્રી રામાનુજનો, (૨) શ્રી નિમ્બાર્કનો, (૩) શ્રી મધ્વાચાર્યનો, (૪) વિષ્ણુસ્વામીનો. અને સાત અખાડ તે (૧) નિર્વાણી, (૨) ખાકી, (૩) બલમદ્રો, (૪) નિરાલંબી, (૫) દ્વિગંબર, (૬) નિર્મોહી, (૭) સંતોષી. સોળ અખાડનાં નામોમાં કેટલાંક આને આ જ છે. બાકી ચોડાં નવાં છે. દા. ત. હરિવ્યાસી અને મહાનિર્વાણી માધાધારી, ઝાડીઆનિર્મોહી, હરિવ્યાસી નિર્વાણી વગેરે. (મને આ રીતે મળેલાં નામો પણ ૧૪ થાય છે. સોળ નથી થતાં.)

શક્યો નથી. પણ અખાડાઓનો જે પેટાભેદ દ્વારા છે. દ્વારાનો અર્થ પ્રેષિત પરંપરા થાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. પણ સાદી રીતે જોતાં પેટાસંપ્રદાયને મળતો અર્થ છે, અને બધું જોતાં સાધુઓ માટે સંપ્રદાયો કરતાં આ દ્વારા જ વધારે પ્રચલિત લાગે છે. ઉપર કહેલા ચારે સંપ્રદાયના યજ્ઞને કુલ બાવન દ્વારા ગણાય છે. રામાનુજના ૩૭, નિંબાર્કના ૬, મધ્વના ૩ અને વિષ્ણુસ્વામીના ૩-આ રીતે કુલ બાવન થાય છે. આ બાવન દ્વારાનાં નામો જોતાં એ તે તે સંપ્રદાયના જુદા જુદા સાધુઓની પરંપરા લાગે છે. અને સૌથી વધારે સંખ્યા રામાનુજ સંપ્રદાયના ઝોટલે ખરી રીતે રામાનંદના શિષ્યોની ગણાય છે. કદાચ રામાનંદ પછી આ બધી શરૂઆત થઈ હતી. (બાવન અખાડાનાં નામ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ) શ્રીરામાનંદને સાધુબાવાઓ પરમાચાર્ય માને છે. ખરી રીતે પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં એક આચાર્ય અને એક પરમાચાર્ય મનાય છે.

રામાનુજ સંપ્રદાય	નિંબાર્ક સંપ્રદાય	મધ્વ સંપ્રદાય
આચાર્ય: શ્રી રામાનુજાચાર્ય	નિંબાર્ક	શ્રી મધ્વાચાર્ય
પરમાચાર્ય: રામાનંદજી	હરિવંશજી	શ્રી ચૈતન્ય
	શ્રી વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાય	
આચાર્ય:	શ્રી વિષ્ણુસ્વામી	
પરમાચાર્ય:	શ્રી વલ્લભાચાર્ય	

આ સાધુપરંપરામાં વિ. સં. ૧૯૮૯માં શ્રી રામાનંદને ૬૩૩ વર્ષ થયાં. મતલબ કે તેઓ ૧૩૫૬માં થઈ ગયા મનાય છે. અને નિંબાર્કમતના પરમાચાર્ય હરિવંશદેવ સં. ૧૬૧૨ માં વૃંદાવન ગયા હતા એમ મનાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી ચૈતન્યનો સમય તો સુનિશ્ચિત છે.

સંપ્રદાય, અખાડા, દ્વારાનું તાત્પર્ય દૃષ્ટાંતોમાં જોઈએ; પણ રંગ, રકમ, ચઢાવ, નિશાન એ શબ્દો પણ ખાસ અર્થમાં આ લોકમાં વપરાય છે. રંગ પાંચ ગણાય છે. રામાનુજ મતનો લાલરંગ, શ્રી નિંબાર્કનો જાંબુડી, શ્રી મધ્વનો શ્યામ અને શ્રી વિષ્ણુસ્વામીનો પીળો. પાંચમો રંગ કેમ રહી ગયો? અને અહીં કેનો રંગ સમજવો? એ પૂછી લેવું હું ભૂલી ગયો છું.

પછી રકમ ઝોટલે શપથ; જુદા જુદા માર્ગના સાધુઓ જુદા જુદા શપથ લે છે. રામાનુજાચાર્યના અનુયાયી માટે તુલસી અને શાલીગ્રામના શપથ, શ્રી નિંબાર્કાચાર્યના અનુયાયી માટે લક્ષ્મી અને તુલસીના, શ્રીવિષ્ણુસ્વામીના અનુયાયી માટે માળા અને મહાપ્રસાદના, શ્રી મધ્વનાં અનુયાયીના શપથ રહી ગયા છે.

નિશાન-ચિહ્ન. પહેલાનું હનુમાનજી, અને બીજાનું ગરુડજી.

ચઢાવપટ્ટી-હરદાર, નાશક વગેરે મેળા ભરવાની જે જગ્યાઓ તેને આ પરિભાષામાં ચઢાવપટ્ટી કહે છે.

મુખ્ય ચઢાવ ચાર છે. હરિદાર, પ્રયાગ, નાશક અને ઉત્તરેન. નાશકથી સાધુઓ ઉત્તરેન જવાના હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. આવી કેટલીક માહિતી આપ્યા પછી પણ મને એ માહિતી આપનાર ચૈતન્યાનુયાયી વિદ્વાન સાધુએ કહી દીધું કે “ સાધનક્રમના શિષ્યજીમાં રકમ, મત, શેલી, નામ, પુંડ, મંત્ર, માલા વગેરે અનેક સંશ્લિષ્ટ સાંકેતિક શબ્દો સંચાલિત

કર્તા છે. તેનો અર્થ સંપ્રદાયપદ્ધતિ વિના સમજવો મુશ્કેલ છે. કારણકે જોના શાબ્દિક, સૂચિત, લાક્ષણિક, સાંપ્રદાયિક, દાર્શનિક, ગુણ વગેરે અનેક અર્થો છે તે ગુરુમુખથી જાણવા જોઈએ.' ઠીક, ભલે રહ્યા.

હાલમાં દાદુપંથી, રામસનેહી, ચરણદાસી, ગુલાબદાસી વગેરે શ્રી વૈષ્ણવો તથા કપીર-પંથીઓ બાવન દ્વારાથી ભૂદા પડી ગયા છે. છતાં તેઓ પોતપોતાના વાડામાં ખરા; પણ કોઈ પણ વાડામાં નહિ છતાં પોતાને વૈષ્ણવ માનતા સાધુઓની પણ મોટી સંખ્યા આ દેશમાં હશે !

પણ વાડાવાળા કેટલાક સાધુઓ પાસે ઠીક આવકવાળાં મંદિરો કે મઠો જેવી સંસ્થાઓ હજી છે. આવી સંસ્થાને અંગે (૧) મહંત (૨) ભંડારી (૩) અધિકારી (૪) પૂજારી (૫) કોઠારી (૬) કાટવાલ (૭) બંદગીદાર (૮) પારતીઆ (૯) સંમાધાની અને બીજા પણ જાણેક મળી ૧૪ અધિકારીઓ હોવા જોઈએ એવું મનાય છે. પણ અત્યારે તો મહંત જ બધું ચલાવે છે. મહંત ગુરુથી કે પંચથી નિમાય છે. હાલમાં તેઓમાં કુર્બંવદાર બહુ જોવામાં આવે છે. અખાડાઓની વ્યવસ્થા માટે (૧) સ્થાનિક પંચ (૨) સ્વમંડળધારી પંચ (૩) પરમંડળધારી પંચ (૪) અખાડા મદલપંચ (૫) અબ્યાગંત (જમાતિયા) પંચ. આ પંચો ઉપર ઉત્તરદાયીત્વ છે. પણ આ પંચો યે અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં નામમાત્ર જેવાં છે. એટલે સેનાપતિ વગરની ફોજ જેવી આ અખાડાઓની હાલમાં દશા છે.

ગુસાઇઓ

વૈષ્ણવ સાધુઓમાં આ અખાડાઓ વગેરે કયાંથી આવ્યું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ એવો મળ્યો કે ગુસાઇઓના અખાડાઓ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા વૈષ્ણવસાધુઓએ પણ આ સંસ્થાઓ બની કરી જણાવ છે.

ગુસાઇ, ગોસાઇ કે ગોસાવી (મ.) સંસ્કૃત ગોસ્વામી શબ્દમાંથી નીકળેલ છે. ગોસ્વામીનો અર્થ ગો-મંદિરોના સ્વામી એવો કરીને સાધુઓ પોતાને માટે વાપરે એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી એ સંપ્રદાયમાં ગુસાઇજી કહેવાય છે. એ શબ્દનો પ્રચાર પણ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પહેલાં સો બસો વર્ષથી વધારે જૂનો નહિ હોય. શ્રી રામાનંદજી પછી એનો પ્રચાર થયો હોવાનો સંભવ છે. હાલમાં સાધારણ રીતે વૈષ્ણવ સાધુઓ ગુસાઇ એટલે નાગાબાવા એમ ગણે છે. પણ ખરી રીતે એ શબ્દનો એવો અર્થ નથી.

ગુસાઇ કે ગોસાઇ એ એક હિંદુ યતિ-સાધુનો વર્ગ છે. જેમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ બે પંથના સાધુઓ મળે છે. વૈષ્ણવ ગોસાઇઓ આસામ અને બંગાળમાં ઘણા છે, જ્યારે વરાડ અને મહારાષ્ટ્રમાં મોટેભાગે શૈવ ગોસાઇઓ મળે છે. ગોસાઇની એક નાત જ હિંદુસ્તાનમાં છે એમ કહેવું જોઈએ. અને એ નાતમાં બિશુક અને ગૃહસ્થ એવા બે ભેદ છે. બિશુક ગોસાઇઓ દેવ અને ધર્મના નામ નીચે ગમે તેવા અત્યાચાર કરે છે, તેઓમાંથી અનોરસ સંતતિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મેં એક વિદ્વાન સંન્યાસીને ગૃહસ્થ ગોસાઇનો વર્ગ કયાંથી નીકળ્યો એમ પૂછ્યું ત્યારે એમણે જવાબમાં કહ્યું કે જે નાગાબાવાઓ બેષ્પ તથા પાંજા સંસારમાં પડ્યા તે આદ્ય પતિતોની એ બધી સંતતિ સમજવી. આટલી મોટી વસ્તી એવી

જ રીતે ઉત્પન્ન ન થાય એ હું સમજું છું. પણ એ પ્રકારની વસ્તી ઠીક પ્રમાણમાં હશે એટલું લાગે છે. બિશુક ગોસાધ્યો છોકરાં વેચાતાં લે છે કે ઉપાડી જાય છે. ટાઢ તડકો સહન કરીને તથા જંગલમાં રહીને તેઓ કૂર પ્રવૃત્તિના બની જાય છે. જો એક વખત હથીઆર ઉપાડે તો તેઓને વશ કરવા મુશ્કેલ પડે છે જૂના વખતમાં ગોસાધ્યોનાં ટોળાં-ઓએ લડાઇઓ કરેલી છે. તેઓ લોકો પાસેથી એક જાતનો કર લે છે અને ન આપે તો લૂંટે છે, કવચિત્ ખૂનો પણ કરે છે. હથીઆરો સાથે ટોળાંબંધ કરતા ગુસાધ્યોએ પહેલાં કૂર અલાંચારો કરેલા છે. જૂના વખતમાં તેઓ લશ્કરમાં ભરતી થતા. મરાઠી લશ્કરમાં ગુસાધ (ગોસાવી)ઓને દાખલ કરવાની પ્રથા મહાદેવ સિંધીઆએ શરૂ કરી. (જુઓ આન્ટ ડક્ટો ઇતિહાસ)

ગૃહસ્થ ગુસાધની જુદી નાત જ છે. મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, વરાડ વગેરે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં આ લોકોની પુષ્કળ વસ્તી છે. ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં કુલ અઢી લાખની વસ્તી હતી. સંન્યાસીઓમાં વપરાતાં ગિરિ, પુરી, ભારતી વગેરે દશ નામો આ લોકોમાં અટક તરીકે પ્રચલિત છે. ધરબારી, મઠધારી કે સંન્યાસી એ પ્રમાણે તેઓમાં બેદ છે; પણ 'ગમે તે ધરબારી, મઠધારી કે સંન્યાસી ચર્મ શકે છે. વળી એક વાર સંન્યાસી થયેલ હોય કે પહેલેથી મઠધારી અથવા સંન્યાસી હોય તે પાછળથી ધરબારી ચર્મ શકે છે. ગુજરાતમાં કોઇક મઠધારી ધરબારી થયેલા છે. વરાડમાં વજ્જેરી સંસ્થાનના અધિપતિ ધરબારી થયા છે. મઠધારીમાં મહંત અને પરમહંસ એવો બેદ છે; પણ બધો બ્યવહાર ધરબારી જોવો જ હોય છે.

મસ્કામંડી, જુદગયા, હૈદાબાદ વગેરે ઠેકાણે રાજા મહારાજનો ઇલાકાત ધારણ કરનારા ગોસાવીઓ છે. આ નાત કેળવણીમાં બહુ પછાત છે. તેઓની વંશાવળી રાખનારા ભાટ લોકો પણ છે. તેઓની પાસેના તથા બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ઉપરથી એ નાતમાં બ્રાહ્મણ વગેરે બધા વર્ણના લોકો હોય એમ લાગે છે. તેઓનો મુખ્ય ધર્મો ખેતીનો છે. કેટલાક વેપાર પણ કરે છે. કોઇક ધર્મશુરુ પણ થાય છે. કેટલાકને જાગીરો પણ મળેલી છે.

આ લોકોમાં વૈદિક મંન્યાસના સંસ્કારરૂપે દ્વિત વિરજા હોમ રહેલો છે. સંન્યાસી પેઠે ગૃહસ્થને પણ છેવટ દાંટે છે, અને પાછળથી શ્રાદ્ધને બદલે પુણ્યતિથિ કરે છે. વિવાહ વરાડમાં પુરાણોક્ત રીતે થાય છે, કપાંક વેદોક્ત રીતે પણ થાય છે.

ગોસાવીઓમાં પેટાનાત નથી, પણ ઉપર કહ્યું તેમ ગિરિ, પુરી, પર્વત, સાગર, વન, તીર્થ, ભારતી, સરસ્વતી, આશ્રમ અને અરણ્ય એ દશ અટક (સં. અવટક મ. આડનામ) છે. લગ્ન વગેરે એક જ મઠના અનુયાયીમાં નથી થતાં. ગિરિ અને ગિરિમાં લગ્ન થાય પણ એક મઠના ગિરિમાં ન થાય. આવા બાવન કે ત્રેપન મઠ છે. વૈદિક ગોત્ર ઠેકાણે મઠો છે. મૂળ જ્યોતિર્મઠ વગેરે શંકરાચાર્યના ગણાતા ચાર મઠો, તેમાં બીજા ત્રણ મળીને ચંચા સાત અને તેના પેટાબેદરૂપ મઠી કે મઠી તે બાવન છે.

કેળવાયેલા ગોસાવીઓ પોતાનો સામાજિક દરજ્જો દિવ્ય જોયો માને છે. તેઓએ દશનાની ગોસ્વામી મંડળ નામની એક સંસ્થા શકી છે. પહેલાં આ નાતની પંચાયતો હતી

તે તો હવે મોટે ભાગે લુપ્ત થઈ છે. આ લોકો સનાતની હિંદુ ગણાય છે. મુંબઈ હાઈકોર્ટે યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિનો દાવલાગ આ લોકોને લાગુ પડે છે એમ નિર્ણય આપ્યો છે. (ગુસાઈ-ગોસાવી સંબંધી ઉપરની હકીકત મરાઠી જ્ઞાનકાંડ વિભાગ ૧૨ માં યવતમાલના-પૃથ્વીગીર હરિગીર નામના એક શિક્ષિત ગુસાઈએ જ પૂરી પાડેલ માહિતી ઉપરથી લખાયેલા લેખ-માંથી લીધી છે.)

ઉપરનું વર્ણન ગુસાઈ સમસ્તને લાગુ પડે છે. એમાં ત્યાગી અને ગૃહસ્થ બેયનો સમાવેશ થાય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. ગૃહસ્થ વિષે આથી વધારે અહીં કંઈ નોંધવાનું નથી, પણ ત્યાગીવર્ગ વિષે થોડું વક્તવ્ય બાકી છે.

ત્યાગી ગુસાઈ કે ગોસાઈ એ જ નાગાબાવા એવી સામાન્ય સમજણ છે; જોકે ગુસાઈ શબ્દ વૈષ્ણવ અને શૈવ બેય માટે વપરાય છે; છતાં વૈષ્ણવ સાધુઓ નાગા બાવાઓને જ ગુસાઈ કહે છે, અને ગૃહસ્થ ગુસાઈઓ નાગા નથી કહેવાતા; ગૃહસ્થો બધાં વસ્ત્રો પહેરે છે. ફક્ત ફેટો લગવા રંગનો બાંધે છે.

નાગા બાવાઓના ત્રણ મુખ્ય અખાડા છે: (૧) જૂનો અખાડો (૨) નિરંજની અને (૩) નિર્વાણી. જોકે હિંદી શબ્દસાગરમાં છેલ્લા બે જ કલા છે પણ મેં ત્ર્યંબકમાં ત્રણે બોધ્યા હતા. આમાંથી જૂનો અખાડો ખરેખર જૂનો છે. અને નિરંજની તથા નિર્વાણી પછી થયા છે. પાછળના આ અખાડાઓમાં ગાંભીર્ય બંધી કરવામાં આવી છે અને પીનારનો દંડ થાય છે. જૂના અખાડામાં તો પુષ્કળ ગાંભીર્ય થાય છે અને નવામાં ઉપરના કાયદાને લીધે ચોરીછીપીચી પીવાય છે એમ સાંભળ્યું. આ નાગા બાવાઓ ખરેખર નાગા અર્થાત્ તદ્દન વસ્ત્રરહિત નથી હોતા. જૂના કાળમાં હોય તો કાણુ જાય! મેં ચાળીસેક વર્ષ ઉપર ગોંડલમાં નાગા બાવાઓની એક જમાત જોઈ હતી. એમાં તો બધા નહિ-પણુ ઘણા તદ્દન નાગા હતા. અલબત્ત, શહેરમાં જે નીકળતા તે કૌપીન પહેરીને નીકળતા. પછી ભરત્ર પાસે ઝાડેશ્વરમાં એક જમાત જોઈ હતી. એને નાગા બાવાઓની જમાત કહેવાય કે કેમ એ શંકા છે. એ નર્મદાની પરિક્રમા કરનારી જમાત હતી. ચાતુર્માસ તેણે ઝાડેશ્વરમાં કરેલો. ગામના લોકોએ ગામના ફંડમાંથી ચાર પાંચ હજાર જેટલું તેઓની પાછળ ખર્ચ કરેલું.

હિંદી શબ્દસાગરમાં તો લખ્યું છે કે પહેલાં આ લોકો તદ્દન નાગા હતા હતા. હવે માત્ર એક કૌપીન પહેરીને ફરે છે. માથા ઉપર દોરી પેટે વણેલી જંટા રાખે છે, શરીર ભરમ ચોળે છે અને ભસ્મના ગોળાની નિત્ય પૂજા કરે છે.

ત્ર્યંબકમાં નીલપર્વત ઉપર દશનામી જૂના અખાડાના બાવાઓ પડ્યા હતા. તેઓને મેં પૂછ્યું ત્યારે કૌપીન પહેરેલા, લગલું કપડું પહેરેલા બધા નાગા જ કહેવાય એવો એક સાધુએ ખુલાસો કર્યો. એ જૂના અખાડાના પાટીઆમાં નાગા, દિગંબર, જટિલ અને સંન્યાસી ચારે નામ હતાં. અને સંન્યાસી સિવાયના ત્રણે પ્રકારના સાધુઓ ત્યાં જોવામાં આવ્યા. સંન્યાસીઓ પણ પર્વસ્નાન વખતે આ નાગા બાવાઓ સાથે જ એના અગ્રણી તરીકે સ્નાન કરે છે, એમ સાંભળ્યું. નાગા બાવાઓમાં પણ ખરેખર દિગંબર તો એક જ મારા જોવામાં આવ્યા. એ અખાડાનો હાથી નીલપર્વતના પડધારા ઉપર ચરતો હતો અને તેની પાછે ઊભા ઊભા દિગંબર સાધુ લાકડાં ફાડતા હતા. બેમા કશે પણ ફેર નહિ. અખાડામાં ખીજ દિગંબર હશે તો મારા જોવામાં નથી આવ્યા. બાકી આ અખાડાઓનું બધું કામ

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પેઠે એના સાધુઓ જ કરે છે. કોઇ જાંટ ચારવા જાય, કોઇ લાકડાં સારવા જાય, કોઇ લાકડાં ફાડે, કોઇ પાણી ભરે, કોઇ રાંધે, કોઇ બગ્ગરમાંથી માલ લઇ આવે, અને કોઇ લોકોની આવજમવના રસ્તામાં ધૂણી ધખાવી બેસી રહે. આ લોકો સાથે સાધ્વીઓ હોય છે અને ૧૦-૧૨ વર્ષના છોકરા પણ હોય છે. એના મદતો બધાં કપડાં પહેરે છે અને ખાટલા ઉપર બેસીને બધા દુકામો આપે છે. ચડાવ વખતે આગળથી તૈયારી કરે છે, જેટલો વખત રહેવું હોય તેટલો વખત ચાલે એટલી ખોરાક વગેરે સામગ્રી અથવા તે માટે પૂરતા પૈસાનો આગળથી જોગ રાખે છે. જૂના અખાડામાં પુષ્કળ દાણાની શુભો, ઘીના ડબ્બાઓ, મોટાં વાસણો વગેરે હવું. કહે છે કે તેઓ પાસે તેઓએ ખતાવેલા ચમત્કારોને પરિણામે મળેલી જગીરો છે, જૂના વખતમાં કરેલી લશ્કરી સેવાઓને પરિણામે આ જગીરો મળેલી છે એવો પણ એક મત છે. શ્રદ્ધાળુ લોકો હાલમાં પણ ચડાવ વખતે પૈસા, સીધુંસામાન વગેરે ઘણા બાવાઓને પૂરું પાડે છે એમ પણ સાંભળ્યું.

આ નાગા બાવાઓનો સંપ્રદાય કયો? મેં ત્યાં પૂછ્યું અને બીજા લેખકોએ પણ લખ્યું છે કે દશનામી અતીતો નાગા બાવા વગેરે પોતાને શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ કહેવરાવે છે. ગિરિ, પુરી વગેરે દશનામો સંન્યાસીઓ પેઠે જ તેઓ ધારણ કરે છે. શંકરાચાર્યના ચાર મઠમાંથી હાલના તેઓના બાવન મઠો નીકળ્યા છે, સંન્યાસીઓને તેઓ પોતાના અગ્રણી ગણે છે વગેરે હકીકત એ માન્યતાને ટેકા આપે છે. ફક્ત તેઓ દંડ ધારણ નથી કરતા એટલું જ. મેં એક બે વિદ્વાન સંન્યાસીઓ સાથે પણ વાત કરી જેમણે તેઓ કહે છે અને નાગા સાધુઓ તેને ટેકા આપે છે, કે ચડાવમાં જુદા વર્ગના સાધુઓ સાથે નાહવાના હક્ક વિષે તકરાર થાય તો શાસ્ત્રાર્થની જરૂર પડતાં સંન્યાસીઓ કામમાં આવે અને મારામારીનો પ્રસંગ આવતાં નાગા બાવાઓ કૂદી પડે. કાશીના સમર્થ વિદ્વાન સંન્યાસી વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતીના જીવનકાળ સુધી તો આ પ્રકાર બનતો એમ સાંભળ્યું છે. આ પ્રકાર ઉપરથી તો સંન્યાસીઓએ પ્રયોજનપરત્વે નાગા બાવાઓને અપનાવ્યા હોય એવો સંભવ લાગે છે. બાકી તેઓના આચારવિચાર-દા. ત. આખે શરીરે ભસ્મધારણ, અતીતને દાટીને તેના ઉપર શિવલિંગ સ્થાપન, શૈવમંદિરોની માલિકી વગેરે તો ચોખ્ખાં પાશુપત-શૈવ માર્ગનાં લક્ષણો છે. આ દેશમાં શૈવ પાશુપત મતનો પ્રચાર ઘણો જૂનો છે (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ ૪૮) જોકે હાલમાં એ મતના ચોખ્ખા અનુયાયી કોઈ જણાતા નથી, પણ આ નાગાબાવાઓ એનો ફાંટો હોય એવા છે. પં. ભગવાન-લાલ ઇન્દ્રજી એમને શૈવ જ ગણે છે અને તેઓ તો, આ લોકોની લશ્કરી મદદ મેગવવા માટે ઘણા જૂના રાજાઓએ પાશુપત ધર્મ સ્વીકાર્યો હશે એવો તર્ક ઉમેરે છે. (જુઓ મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્રં. ૧ ભા. ૧, પૃ ૮૪)

• આ લોકોમાં ચમત્કારની સંભાવના હાલમાં પણ મનાય છે. નીચેનો દાખલો પૂરતો છે. નારાય જતાં આવતાં ઘણા બાવાઓ મુંબઈ ભટરેલા. તેમાંના કેટલાકે ચોપાટી ઉપર પડાવ નાખેલા અને ત્યાં મીઠું પાણી ક્યાંથી કાઢવું? એટલે દરીઆકાંઠાની રેતીમાં જ ચાર પાંચ દાઘ લગેલા ખોદો ખોદી તેમાં નીચે છિદ્રોવાળો ધાસલેટના ટબ્બા ભેગો ટબ્બો નાખી રાખ્યો હતો અને એમાં મીઠું પાણી આવતું. ઘણા લોકોએ આ પાણી પીયું હતું. એ ઉપર 'ટાઇમ્સ'માં પ્રકાશ ચર્ચા પણ ચાલેલી. બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી એવો તો મીઠું પાણી ન નીકળ્યું એવ કહેવાય છે.

આ લડવૈયાના સ્વભાવવાળા નાગા બાવા ક્યારથી નીકળ્યા એ વિષે મુખ્ય દંતકથા એવી આવે છે કે મોગલ શહેનશાહ અકબરના વખતમાં મુસલમાની ફકીરોથી હિંદુ સાધુઓને ઘણી કેનડગત થતી હતી. એટલે હિંદુ સાધુઓએ અકબર બાદશાહ પાસે ફરીઆદ કરી. શહેનશાહે જવાબ આપ્યો કે ‘ફકીરકી બાત ફકીર જાનો.’ આ જવાબથી કાંઈ રસ્તો ન નીકળવાથી હિંદુ સાધુઓએ બીરબલને બધી વાત કરી. બીરબલે સલાહ આપી કે તમે શહેનશાહ પાસે જો જવાબ લખાવી દ્યો એટલે હું તમને રસ્તો બતાવું અને જવાબ લખાવી લીધા પછી બીરબલે દિલ્લીમાં જ એ વખતે પડેલી છાવણીઓના રજપૂતોને કહ્યું કે તમારે જો તમારા સાધુઓને જીવતા રહેવા દેવા હોય તો તમે બધા બાવા થઇ જાવ અને ફકીરો સામે હથીઆરનો ઉપયોગ કરો. અને આ રીતે હજારો રજપૂત સૈનિકો બાવા થઇ ગયા. અને લશ્કરી રીતે છાવણીઓ નાખીને રહેવા લાગ્યા.

મુંબઈની એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટીની આ વર્ષના જ માર્ચ મહિનાની એક સભામાં મી. આર. પી. મસાણીએ સિંહરથ મેળો અને નાગા બાવા ઉપર એક ભાષણ આપેલું. તેમાં મેં નાશકના જ સંન્યાસી પાસેથી સાંભળેલી ઉપલી દંતકથા નાશકના કોઇ સાધુ પાસેથી કોઇ શાસ્ત્રીઓએ સાંભળેલી કહીને ઉતારી છે. પછી વરસોવામાં તેને મળેલા કોઇ બાવા પાસેથી સાંભળીને મુસલમાન ફકીરોને બીવરાવવા માટે તદ્દન નાગા લડવા જવાનું ઠરાવેલું એટલું ઉપલી વાતમાં ઉમેર્યું છે. આટલી દંતકથા આપીને જંગલી લોકોને ભૂત-પિશાચોને બીવરાવવા માટે નગ્ન નાગ વગેરે ક્રિયાઓ પ્રચલિત હોવાનું તથા જૈન ધર્મમાં દિગંબર મત પ્રચલિત હોવાનું યાદ આપીને છેવટ આંતરની પવિત્રતા, નિષ્કિંચનતા, સર્વ ત્યાગ વગેરેનું વસ્ત્રત્યાગ એ બાહ્યલક્ષણ છે એ તરવનું વિવરણ કર્યું છે.

વસ્ત્રત્યાગના મૂળમાં તિતિક્ષા, તપ, ત્યાગ, શરીરની બેદરકારી વગેરે ભાવોનો અતિરેક છે; અને પશુઓ, જંગલી લોકો તથા માનવબાળકો સહજ તો દિગંબર છે જ એટલે એનું આકર્ષણ કુદરતી પણ છે, એ વાત માચી; પણ આ નાગા બાવાઓની દિગંબરતા એ જૈન દિગંબર સંપ્રદાયનો વારસો હોવાને બદલે શૈવ પાશુપત માર્ગનો વારસો હોવાનો સંભવ છે. તેઓ શૈવ પાશુપતનો એક ફાંટો છે, એ મારો મત મેં ઉપર લખ્યો જ છે. શૈવ-પાશુપત માર્ગના મોટા મહત્ત્વિત આચાર્યોને પત્નીઓ તથા ગ્રજા હોવાના ત્રિપુરાન્તકેશ્વર-પ્રશસ્તિ જેવા ઉત્કર્ષ લેખોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. (જુઓ મારો શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૩૮) છતાં કેટલાક પાશુપત આચાર્યો આજન્મ બ્રહ્મચારી અને દિગંબર હોવાના ઉલ્લેખો પણ ઉત્કર્ષ લેખોમાં મળે છે. વિ. સં. ૧૦૩૦ ના હર્ષશિલાલેખમાં ભાવિરકત નામના આચાર્યને ‘આજન્મ બ્રહ્મચારી’ તથા ‘દિગમલવસન’ (નગ્ન) કહ્યા છે. બીજા ભવઘોત નામના આચાર્યને પણ દિગંબર કહ્યા છે (જુઓ એજન પૃ. ૫૧).

હવે ઉપરની બેધ સ્થિતિ એટલે કે સાધુઓના એક જ વર્ગમાં કેટલાક નગ્ન અને બ્રહ્મચારી ત્યારે બીજા ગૃહસ્થ અને વસ્ત્રધારી એ સ્થિતિ હાલમાં આ ગુપ્તાષ્ટ લોકોમાં નેવામાં આવે છે. ગોંડલમાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક શિવમંદિરના માલિક તરીકે ગજશાહી ઠાકરો રહેતા ગિરિ કે પુરી (ચોક્કસ યાદ નથી)ને મેં જોયેલા એમાંના જુવાન મારા સ્વ. પિતાશ્રી પાસે ઘોડું મંડૂત બધ્યા હતા.

આમાં પ્રશ્ન એક જ રહે છે કે આ શૈવ સાધુઓ પોતાને શંકરાચાર્યના અનુયાયી કેમ ગણે છે? મને તો એમ લાગે છે કે આ દેશનાથી મામાન્ય પાશુપત ધર્મનો લોપ

યર્ષ જતાં એ માર્ગના રડયાખડયા, મોટેભાગે નિરક્ષર બાવાઓ પાછળ રહી ગયા તેઓએ શાંકર સંન્યાસીઓનો આશ્રય લીધો. હશે અને એ સંન્યાસીઓએ શારીરિક બચાવમાં ઉપયોગી ગણીને આ ટોળાંને અપનાવી લીધાં હશે. રજપૂતોના ત્યાગની દંતકથામાંથી અકબર બીરબલ નામોને બાદ કરતાં બાકીનો અંશ મનાય એવો છે.

વૈષ્ણવ સાધુઓ અને શૈવ સાધુઓ વિષે આટલું ઘણું છે. જૈન સાધુઓ કાંઈ સિંહસ્થના મેળામાં જતા નથી અને એનો પ્રસંગ જ નથી; એટલે બે શબ્દો વેદાંતી સંન્યાસીઓ તથા શીખ સાધુઓ વિષે હવે કહેવાના રહે છે. વેદાંતી સંન્યાસીઓ જે ભાદરવામાં ચે પંચવટીમાં પડ્યા હતા તેમાંના ઘણા તો કદાચ મક્કતનું ખાતું ને મસદિ સૂતું, એ કહેવત પ્રમાણે નિશ્ચિત હોવાથી હૃષ્ટપુષ્ટ દેખાતા હતા. કોષક માંદા, અપંગ પણ હતા. પરંતુ બીજા બાવાઓ કરતાં સંન્યાસીઓમાં વિદ્યા, ત્યાગની કાંઈક ખુમારી અને કદાચ નિષ્ઠા પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. જે કે સારા પંડિતોની સંખ્યા સંન્યાસીઓમાં પણ ઘટી ગઈ છે, છતાં પંચવટીમાં સંસ્કૃત પુરતકોના મોટા સંગ્રહવાળું પુરતકાલય છે તેમાંથી કંઈ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગ્રંથો પણ કોષ કોષ સંન્યાસીઓએ લીધેલા ખરા. એક વિચિત્ર સંન્યાસી પણ જોયા. તેઓએ તદ્દન પરિવ્રજનો ત્યાગ કરેલો. એક કૌપીન સિવાય બીજું વસ્ત્ર તેની પાસે નહોતું. કમંડલુ પણ નહિ. મધુકરી કરવા નીકળે ત્યારે 'નારાયણ' બોલે કે તરત જો કોઈ રોટલી આપવા આવે, તો એ હાથમાં લઈ ત્યાં જીભા જીભા જ ખાઈ જાય. આ રીતે ત્રણચાર રોટલી ખાઈ લે. પછી ગમે તે કૂવેથી, ત્યાં આગળ પડેલી ડોસથી પાણી સીંચી બોબેબોબે પાણી પી લે. વરસાદ પડે તો શરીર ઉપરથી એની મેળે સુકાઈ જાય. ક્યાં સુતા એ જોયું નથી. બીજાઓ એને અવધૂત કહેતા હતા.

શીખ સાધુઓ

શીખ માટે હિંદુ તીર્થોની યાત્રાનો શીખધર્મ શુરુઓએ જોરથી નિગેધ કર્યો છે. છતાં શીખ લોકો જેમ જન્મ, લગ્ન, મરણ, શ્રાદ્ધ વગેરે પ્રસંગોનાં ધાર્મિક કર્મોમાં બ્રાહ્મણોની મદદ લે છે, તેમ હિંદુ તીર્થોની યાત્રા પણ કરે છે. હરદ્વાર અને હરિદ્વારમાં શીખોએ મંદિરો ચે બંધાવ્યાં છે. નાશક-ત્ર્યંબકમાં પણ મેં શીખોને સ્નાન કરતા જોયા હતા. આ શીખ સાધુઓના બે પંથો છે: (૧) ઉદાસી અને (૨) નિરંજની. નાનક સાહેબના મરણ પછી શુરુએ કરેલી નાના પુત્ર અંગદની નિમણૂક કબૂલ ન રાખી અને મોટા પુત્ર શ્રીચંદને શુરુ તરીકે માન્યા તેઓ ઉદાસી કહેવાય છે. બીજા નિરંજની. ત્ર્યંબકમાં ઉદાસી અને નિરંજની બેય અખાડાની ધજાઓ ફરકતી હતી. આ શીખ અખાડા સંબંધે નાગા બાવાના અખાડાથી જુદું ખાસ મારે કાંઈ કહેવાતું નથી.

ઉપર કહેલા કોષ પણ વાડામાં ન આવે એવા બાવાઓની પણ મોટી સંખ્યા આ દેશમાં છે. તેમ જ ઉપર ગણાવેલા મોટા વાડાઓ ઉપરાંત અનેક નાના નાના વાડાઓ પણ છે. પણ એ બધાનો અભ્યાસ વધારે શ્રમ અને અવકાશ માગે છે.

આવણ વદ ૮, ૧૯૮૯

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

તા. કે. જુદા જુદા પંથના સાધુઓ તિલક વગેરે ચિહ્નો જુદા જુદા રીતે ધારણ કરે છે, તેથી એ ચિહ્નભેદ સ્પષ્ટ દેખાય એવા જુદા જુદા પંથના સાધુના ફોટાઓ આપવાનો વિચાર હતો. નાશકમાં એ માટે થોડો પ્રયત્ન કરેલો પણ તે સફળ ન થયો. હવે કોષ બીજો વખતે.

દ. કે. શાસ્ત્રી

પરિશિષ્ટ

બાવન દ્વારનાં નામો

૧ અનંતાનંદ	૨૭ હનુમાન	
૨ લખરામ	૨૮ રામરાવણ	
૩ સુખાનંદ	૨૯ કળીર	
૪ નરહરી	૩૦ દેવમુગરી	
૫ કિલજી	૩૧ હુદ્દરામ	
૬ અગ્રજી	૩૨ માધવ	
૭ સુરસુરાનંદ	૩૩ શાંતિનામદેવ	
૮ ભાવાનંદ	૩૪ તેત તુલસી	
૯ દેવાકર	૩૫ રાધવચેતન	
૧૦ નભાનંદ	૩૬ કાલુ	
૧૧ પીપા	૩૭ રામરમણી	
૧૨ વીરમજી	૩૮ નાભાજી	} ૯ નિઝાર્કિય
૧૩ થેમણ	૩૯ શેણુરામ	
૧૪ નાભાજી	૪૦ વનખંડી	
૧૫ રિયાજી	૪૧ ધમંડી	
૧૬ ખોજી	૪૨ પરશુરામ	
૧૭ કુલોજી	૪૩ ગોવિંદ	
૧૮ x	૪૪ ત્યાગી	
૧૯ મુલકદાસજી	૪૫ કર્મચંદ	
૨૦ ચેતનસ્વામી	૪૬ આત્મારામ	} માધવ
૨૧ યોગાનંદ	૪૭ નિત્યાનંદ	
૨૨ ભંડગી	૪૮ શાન્ત્યાનંદ	
૨૩ ભવનાગવળ	૪૯ રાધાવલ્લભ	
૨૪ રામરંગી	૫૦ સુમતિનામદેવ	} વિષ્ણુસ્વામીય
૨૫ ચતુરમુનિ	૫૧ ગોકુલ	
૨૬ પૂર્ણવિરાગી	૫૨ વિઠ્ઠલ	

x મને આ બધી માહિતી આપનાર સાહુએ જે કામળ આપ્યા હતા તેમાં આ ના બહુનું નથી. ખીજી, આ બધા નામો સાચાં સર્વમાન્ય હોય એમ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે.

સત્યાગ્રહાશ્રમ

“ થયાં હજારેા ધરખારહીન,
નિરાશ્રયી ને ધનધાન્યહીન,
સ્વાતંત્ર્ય-સત્યાગ્રહ-યજ્ઞ કાળ;
મારે ય ઐવો કંઈ ત્યાગ ચોગ્ય.
મારે ન મારું જગમાં રહું હવે,
છતાંય તેથી વધુ મૂલ્યવોન તે,
આ જીંદગીના નવ-પુણ્યકાળે
તજી જવાનું સહ-પાન્ય સાચે. ”

અને અહીં આશ્રમનાં ગૃહો ઉભાં
નિઃશબ્દ નિસ્તબ્ધઃ લતા દુમોમાં,
વિહંગની ચેતનહીન પાંખમાં,
નભે છવાયાં ધન-વાદળોમાં,
ને મ્હાન બહેતા સરિતા પ્રવાહમાં
ન કંપનોઃ મૂક શમશાનચિત્રો
અન્તરવલે કાટિ ચિતા જલાવતાં.
'શતાબ્દિઓના ચિર શૂન્ય ધુમ્મટો
ગળાવતો' ચેતનમંત્ર આવતો.
ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગ્યાં;
ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગશે ?
અરે અહીં આશ્રમતા પ્રકાશમાં,
કારાગૃહે વિશ્વવ્યથાર્દ્ર ચેતના
આન્તરૂ પ્વનિ શૂન્ય જગે પડી અને
શમી જતા નિસ્તલ જૂતકાલમાં.
ને આ વિલાસો નિજ મગ્ન લોકના
અખાંડ અશ્રાન્ત વહા કરે છેઃ

હિંસા અહિંસા ન પ્રમાણુ તેનાં,
ના ધર્મ કે ના અભિધાન નેહનાં;
સદ્ધર્મ દંભો, સત્ન્યાય* દંભો,
સત્ કર્મના આલસં યુક્ત દંભો,

કુટુંબના દેશ વિદેશ વિશ્વના
સંબંધના અંતવિહીન દંભો,
એ દંભ પાયા પર હમ્ય-સંજિની-
-વિલાસની રેલમ છેલ રેલતી.

રે ક્યાંહિ પેલી સ્મિતપૂર્ણ શાંતિની
એ સૌમ્ય ને નિર્મલ તેજ મૂર્તિ ?
એ આંખડી આંસુ-ભરેલ કાં દિસે ?
દિક્ષા અને કંપિત ઓષ્ઠમાંથી
નિરાશ પ્રશ્નો કયમ વિશ્વ ઘેરે ?
'ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગશે ?'

ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગશે,
વિશ્વસ્ત આ મંદિરનાં ગૃહો યશે,
સુકાર્ધ જાશે સરિતા પ્રવાહ આ,
ને સૂર્યના તીવ્ર પ્રતપ્ત તાપમાં
વૃક્ષો ઉભાં મૂકે બળી જવાનાં,
ન પંખી કલ્લોલ કવી શકે ત્યાં:

આ પંથમાં કેાઠ ન ચાલવાનાં.
ત્યજ્યલા ધર્મપથે કદિ કદિ
હતાશ કેા અંતર આંખ ફેરવે:
અને અહીં ખંડિત સ્વપ્ન, જેવાં
ખંડેર સંખ્યા તિમિરે ઉભાં હશે,
જરા જરા કંપ યતાં સમીરનો
આ જીર્ણુદારો ખખડી શમી જશે,
છુપાયલાં કાંઈક ચામ ચીડિયાં
ઉડી ઉડી કાળ-લોલા બતાવશે.

વા દંભથી પૂર્ણ પ્રથસ્ત વિશ્વ
શતાબ્દિ વીત્યે નવ-પ્રાણ આવશે,
અને અહીં આશ્રમ-માર્ગમાં ફરી
હજાર દંભી પગલાં ફરી વળી
ઉભાવશે સત્ય તણી જ્યંતી !
રચાવશે કેાટિક કેળ-મંડપો !
વા સત્ય ખંડેર ફરી ચણાવશે !
કૃત્યતાને નવ-ઓપ આપશે,
ને માનવી-ધર્મ-પ્રજા પ્રકાશશે !

અરે અહીં નિર્બળ લોક સાથે
તુમે ધરે , કાં ઉરમાં અશ્રદ્ધા ?
તારાં હશે જો તપ શુદ્ધ કર્મનાં,
ને આ હજારો ધરબારહીનનાં,

તો તો અહીં વ્યોમ વિરાટને ભરી
એ સૃષ્ટિ-ઉત્થાન-મુદ્ધર્ત-દુઃકુલિ
બહુ રહેશે નવ ખંડ ખંડમાં;
અને અહીં આશ્રમ-પુણ્ય-ભૂમિમાં,
પ્રભાતની નિર્મળ સૌમ્ય કાન્તિમાં,
એ સંત કેરાં પગલાં ફરી યશે;
ને શાંતિની નિર્મલ તેજભૂતિ
આ વિશ્વનાં તપ-દુઃખાર્ત ગાત્રે
શીળો મધુરો કર ફેરવી અને
વાતસલ્યની સૌમ્ય સુધા વહાવશે;
દિશા દિશાને અજવાળતાં રિમતે
પૃથ્વી - નભોમંડળ - વિશ્વ-પ્રકૃતિ
એ સત્ય સત્યે અણ્ય-એકતા યશે.

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું રાજકારણ

[ગતાંકથી ચાલુ]

સરસ્વતીચંદ્રના રાજકારણના મહાસાગર ઉપર આપણે વિહાર કરતાં ભૂમિકાઓ, દ્રોષો વગેરે જોયા તેથી વાચકને કાંઇક સંભ્રમ થવાનો સંભવ છે. તેથી હવે “સરસ્વતીચંદ્ર”ના મનોરાજ્યની ઊંચી સ્વર્ભભૂમિકાને પ્રત્યક્ષ કરાવતાં અગાઉ મારે વાચકને યાદ દેવું જોઇએ કે આપણે અહીં ગોવર્ધનરામે કરેલા આપણા પ્રાચીન, મધ્યયુગના ને ઇતિહાસ યુગોના ઇતિહાસનાં દર્શનો જોયાં, ત્યાર પછી આપણે સુવર્ણપુરનો ને રત્નનગરીનો સંસ્કાર પામતો ને સંસ્કાર પામેલો દારભાર જોયો, તેનાં મૂળતત્ત્વો તપાસ્યાં. પછી આપણે સુંદરગિરિનો મઠ ને આંતરરાષ્ટ્રીય દર્શનો જોયાં ને રાજસ્થાની ને ઇતિહાસ રાજ્યની ભૂમિકા જોઇ. ગોવર્ધનરામે આપણા જુદા જુદા ઇતિહાસનાં લક્ષણો અને તેની નુટિઓ સમજાવી, રાજસ્થાનોના રાજાઓનાં કુટુંબોમાં ને તેમના કરભારોમાં થવા ચોગ્ય સુધારાઓની ભૂમિકાઓ ઉપર મૂક્યા, પરિપૂર્ણ શૃદ્ધિપ્રવનની સુંદરતાઓ બતાવી, ને ધર્મશુર્યોનાં કર્તવ્યો કહી તેમના ઉપદેશમાંથી આપણને લોકસંગ્રહનો નવો ધર્મ દેખાડ્યો. એ લોકસંગ્રહ, એ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ, દેશના આગેવાનોએ કયા કયા માર્ગોથી સાધવાં એ તેમણે ચોધા ભાગમાં “દેશપ્રીતિના મનોરાજ્ય” નામે પ્રકરણમાં ચર્ચ્યા છે.

યુગે યુગે બધા વિચારકોએ આવાં મનોરાજ્યો રચ્યાં છે ને તેમની સિદ્ધિ માટે ચોક્કસ યોજનાઓ મૂકી છે. પ્લેટો, મોર, બેકન, સલિ, રૂસો, ફ્રિચર, સેન્ટ સાઇમન, ઓવેન, કાર્લ માર્ક્સ, ગાંધીજી, એ બધાઓએ સિદ્ધિ માટે રાષ્ટ્રો, સમાજો ને આશ્રમોની યોજનાઓ કરી છે. ગોવર્ધનરામ પણ મોટા વિચારક હતા; ને તેમણે હિંદના નવા સમાજનાં નવાં સાધ્ય-સાધનો, લક્ષ્ય-માર્ગોનો વિચાર કર્યો હતો ને તેથી તેમને માટે પણ એવી યોજના કરવાની જરૂર હતી. એ યોજના તેમણે કલ્યાણશ્રામની વસાહત સૂચવીને સરસ્વતીચંદ્રની લક્ષ્મીના ઉપયોગના માર્ગોને સૂચવીને, ને કુસુમ સાથે શૃદ્ધિપ્રવન ગાળતા સરસ્વતીચંદ્રની મુંબઈની આંદોલનો કાર્યક્રમ વર્ણવીને આપણને બતાવી છે તે હવે આપણે તપાસીએ.

તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં “દ્રવ્યવાન, (ચોથો ભાગ: પા. ૭૨૬) અપડિતો, રંક પડિતો, અને દ્રવ્યવાન, અને એકલપેટા હાથપગ વિનાના વિદ્વાન અદ્રષ્ટાઓ એમના શંભુમેળાને બદલે વિદ્યાવાળા, ક્રિયાવાળા અને શક્તિવાળા લોકો-લોકકલ્યાણનો માર્ગ સુઝાડનારાઓ-ની જરૂર હતી. તેથી પ્રથમ તો બી. એ. થયેલા યુવકોને માત્ર રૂ. ૩૦ (પા. ૭૨૬)-ત્રીસ રૂપીઆના માસિક પગારે કોઇ અનુભવી વેપારી પાસે રાખવા, એ બે વર્ષ સુધી તેની પાસે તાલીમ લેવડાવી તેમને પરદેશ અનુભવ લેવા મોકલવા, ને ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી તેમને રાખવા, અથવા તો હિંદમાં બે વરસ સુધી અનુભવ લેવા તેમને મુસાફરીએ મોકલવા. પછી એક વરસ પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમાં, કે બે વરસ હિંદમાં તેમણે રહેવું, ને એટલો અનુભવ લીધા બાદ તેણે સરસ્વતીચંદ્રે એક દારે રાખેલી ચાલીસ હજારની રૂઢી ઉપર પોતાની

જ્યાબહારીથી વેપાર કરવો, કે વધુ દશ હજાર રૂપીઆ આપી તેને વેપારમાં મદદ કરવી, ને પછી તેને સ્વાશ્રયી થયો છે એમ સમજી, એવા બીજા ઉત્તમ વ્યાપારીઓ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવા. આ સુક્તિથી દ્રવ્યવાન અ-પંડિતનું દ્વંધુ ટળી જશે, દેશના વેપારરોજગાર વધશે, અને તેનાં કળાકાશલ્ય નવા જમાનાને અનુકૂળ થશે.

હિંદી સમાજનું બીજું દ્વંધુ રંક પંડિતોનું હતું. “ઈંગ્લેન્ડ લોકે (ચોથો ભાગ: પા. ૭૩૦) ધણી સૂક્ષ્મ યુદ્ધિથી, ધણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી, અને અનેક નીતિધર્મના વિચારના દોહનને અંતે, આપણા વિદ્વાનોની વાડી આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરી છે.” તેના માળી યવાનું કાર્ય આ યોજનામાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આ નવા પંડિતોની સ્ત્રીઓ પંડિત (ચોથો ભાગ: પા. ૭૩૧) થાય, રસજ્ઞ થાય, કુટુંબપોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવન્તી, રોગહીન અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુંબ બંધનમાંથી તેઓ મુક્ત-સ્વતંત્ર થાય, ને તે મુક્તતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખા ઇચ્છાઓ અને કલેશમાંથી છૂટી એ કુટુંબનાં ખર્ચાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની બને, કુટુંબના બાળવર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધવર્ગની કલ્યાણવાસનાઓને તૃપ્ત કરે. એ સિદ્ધ કરવા સર્વ કુટુંબની સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થએલાં, લોકધર્મ સર્વાંશે સમજેલાં, વિષય-વાસનાઓથી વિમુક્ત, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી પોતાનાં સૂક્ષ્મ જીવનની લોકયાત્રા વિદ્વાનોનાં મંદિરોમાં ને બુપડાઓમાં કરશે, તેમનાં શુભ અને પ્રકટ સ્થાનોમાં અને હંદ્યો-માં પરિવ્રજ્યા કરશે, ને તેમની વાસનાઓને જાણી લેશે. પણ એથી કાંઈ રંક પંડિતોનાં જીવન વિશુદ્ધ, ચિંતાવગરનાં અને માર્ગદર્શી ન થાય. તેથી જ્યાંસુધી હિંદમાં સમર્થ સ્ત્રીઓ (ભાગ ચોથો: પા. ૭૩૨) ન થાય ત્યાં સુધી રંક પંડિતોની નિરક્ષર સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટે અંગ્રેજોની કુલીન સ્ત્રીઓને સારા પગારે આપી હિંદમાં લાવી તેમને (મિસ ફ્લોરા પેટે) હિંદી કુટુંબોમાં જતી આવતી કરવામાં આવશે, ને હિંદી વિધવાઓને એવા નવા ઉપદેશક ઉદ્યોગને માટે પાળી, પોષી, શક્તિમતી પરિવાજિકાઓ (જૈન આરબજોને ગરણીજીઓ જેવી અથવા બૌદ્ધ ભિખુણી જેવી, કે “માલતીમાધવ”ની કામદંડી જેવી) કરવામાં આવશે.

હિંદુસ્તાનના સમાજનું ત્રીજું દ્વંધુ દ્રવ્યવાન કે રંક, પણ હાથપગ વિનાના ને એકલપેટા વિદ્વાન અ-દ્રષ્ટાઓ છે. ગોવર્ધનરામે તે પુરાણીઓના ઉદ્ધાર માટે માર્ગ કલ્પ્યો કે-આપણા શાસ્ત્રીઓ (ભાગ ૪થો. પા. ૭૩૨-૭૩૩) પુરાણીઓને આપણે સંસ્કારોથી અને દ્રવ્યથી સંજ્ઞત કરીશું અને ઘેરઘેર તેમના દ્વારા આર્થ સંસ્કારોને પ્રવર્તાવીશું. જે કથાપુરાણો ઉપર આપણાં કુટુંબોની માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં તેમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિઓ પડશે, ને તેમનાં આર્થજીવન શુદ્ધ થશે. તેથી જે પાશ્ચાત્યોની પરિણામ પામેલી યુદ્ધિના ઉગ્ર સૂર્યપ્રકાશ આગળ તેમનાં નેત્ર ધ્રુવડનાં જેવાં થઈ જાય છે, તે પ્રકાશનું મન્દ સુધાકર સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય ચન્દ્રમુખીઓ આપણા લોકમાં અમૃતકિરણો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવશે. આ કાર્ય માટે બન્ને વર્ગે પચાસ હજાર રૂપીઆની રકમ પૂરવામાં આવશે. પ્રથમ આ બધો પ્રયોગ (ચોથો ભાગ, પા. ૭૩૩) રાજનગરમાં ગેટલે મુખાપમાં શરૂ કરવાનો હતો ને પછી તે ધીમે ધીમે “સર્વ જનપદમાં-નિહત્રાઓમાં ને દેશી રાજ્યોમાં-વડતી વડવાઈઓ પેટે વિસ્તારવાનો હતો.”

ઉપર બતાવેલી યોજના ઘણી નાની હતી, મર્યાદિત હતી, અને તેનું ખર્ચ બહુ નહોતું; પણ સરસ્વતીચંદ્રે પ્રથમ એક મોટી (ચોથો ભાગ, પા. ૭૩૮) યોજના તૈયાર કરી હતી, જે યોજના કલ્યાણુગ્રામની હતી અને જે યોજના “આપણાથી ન અને તો કોઈ વધારે શક્તિવાળાથી બની શકે તેથી તેનું કીર્તન નિષ્ફળ નથી. એમ ધારી ગોવર્ધન-રામે તેનો વિસ્તાર સરસ્વતીચંદ્રને મુખે કુમુદસુંદરીના જ્ઞાન માટે (ચોથો ભાગ: ૭૩૪-૭૪૪) કરાવ્યો છે, એ યોજના આપણે વિચારીએ.

ઉત્તમ કોટિના ઇંગ્રિજ ભણેલાઓ અનુભવ લઈ મોટા વેપારી બને, તેમાંથી જેમને વેપાર ન કરવો હોય તેઓ નોકરી કરે કે નાના વેપારીઓ બને તે તેમનાં જીવન ભણેલા મોટા વેપારીઓની મદદથી તે સરસ્વતીચંદ્ર જેવા દ્રવ્યવાન પંડિતોની મદદથી સમૃદ્ધ થાય, તે શાસ્ત્રીઓ તે પુરાણીઓ નવી વિદ્યાને ભણી તથા સમજી તેમના જ્ઞાનનો તે સાથે એકાકાર કરી તે અનુભવનો લાભ પ્રાકૃત જનસમાજને આપે, એ ગોવર્ધનરામની પ્રથમ યોજના આપણે જોઈ. બીજી યોજના વિદ્વાનો, સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ તે વૈદ્યો સારા પણ અને નિરક્ષર કલાવાનો, એ ત્રણ વર્ગો માટે દરિયાકાંઠે અથવા શીતળ હવાવાળી ઊંચી પર્વતભૂમિ ઉપર નવા વસાવેલા “કલ્યાણુગ્રામ” નામે ગામમાં નવો સમાજ જોડો કરવાની છે. આની જગ્યા ઉપર ગ્રામ વસાવવાથી વિદ્વાનો શાસ્ત્રીઓનાં તે કલાવંતોનાં તે તેમનાં કુટુંબોનાં શરીર નીરોગી રહેશે, તે તેમનાં તનમનમાં શક્તિ તે ઉત્સાહ તાજાં તે વૃદ્ધિ પામતાં રહેશે. કલ્યાણુગ્રામમાં ત્રણ ભવનો રાખવાં:-દંપતીઓ માટે વિહારભવન, સ્ત્રી વિનાના પુરુષો માટે કુમારભવન અને વિધવાઓને માટે જો કાર્યક્રમે વ્યવસ્થિત થાય તો કુમારિકાઓ માટે સ્ત્રીભવન. (ચોથો ભાગ: પા. ૭૩૪)

કલ્યાણુગ્રામમાં વસતા આ ઉત્તમ વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનની તમામ સંસ્કૃતિ પુસ્તકો દ્વારા તે લોકમાં ફરી અનુભવથી જોવી, તેનું તારતમ્ય પશ્ચિમની વિદ્યાથી લઈ લેવું તે ઉદાર માટે શોધ ને પ્રયોગ, (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૫) અને કરવાં તે તેમનું પ્રથમ કર્તવ્ય. પછી તેમણે પરદેશની મહાપ્રજ્ઞઓના પ્રવાહો અને પ્રધાનપણે ઇંગ્રેજ લોકના પ્રવાહ સમાજવાતે તે અનુભવ દેશના કલ્યાણુયોગને લાગુ કરવો, એ તેમનું બીજું કર્તવ્ય. એ ગામનાં ભવનોમાં રાખેલાં પુસ્તકાલયો, પ્રયોગાલયો, કલાઓના નમૂનાઓ, વ્યાપાર-ઉદ્યોગોના નમૂનાઓ તે બીજી યોગ્ય વસ્તુઓના ભંડારો, વગેરેનો તે વિદ્વાનો ઉપયોગ કરે ને કરાવે તે તેમનું ત્રીજું (૪ થો ભાગ: પા. ૭૩૬) કર્તવ્ય.

અલબત્ત, આ વિદ્વાનો, કારીગરો ને શાસ્ત્રીઓ એકદમ કલ્યાણુગ્રામમાં વસી શકે નહિ. તેમણે શિક્ષણ અનુભવ અને શક્તિ બીજી સંસ્થાઓમાં (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૬) મેળવવાં જોઈએ. તે પછી જ તેમને કલ્યાણુગ્રામમાં વસવા દેવા. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ન રહે, પણ શાસ્ત્રોના પાયાઓ (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૭) બાંધનાર અને લોકવ્યવસ્થાના રથ ચલાનાર માત્ર રહે. તેમાં કુમારભવનો, વિહારભવનો ને સ્ત્રીભવનો રાખવામાં આવે ને તેમાં રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષોને આજીવિકાની ચિંતાથી મુક્ત કરવા તેમને માટે બોજન, વસ્ત્ર વગેરેની ગોઠવણ રાખવી. કલ્યાણુગ્રામમાં વ્યાયામસ્થાન, વિશ્રાંતિસ્થાન, વિનોદસ્થાન, શયનસ્થાન, સમાગમસ્થાન, વગેરેની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. ગ્રામવાસીઓનાં બાળકો માટે ને વૃદ્ધ માતાપિતા માટે બોજન વગેરે માટે ને બાળકોને વિદ્યાદાન માટે સગવડ હતી. ગ્રામ

નિવાસીઓને બહારની સૃષ્ટિથી દૂર રહેવાનું હતું; માત્ર અમુક માસ માટે અવલોકન અર્થે અને લોકના બોધ, દૃષ્ટાંત અને કલ્યાણને માટે આખા ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધ પ્રદેશોમાં તેઓ પારિવ્રજ્યા કરી આવે ને તે વખતે તે સૃષ્ટિ સાથે યથેચ્છ પણ અનિન્દ્ય વ્યવહાર રાખે. ગ્રામ-નિવાસ સરસ્વતીચંદ્રના ધન (૪ થો ભાગ: પા. ૭૩૮) ઉપર નભવાનો હતો. રહેનારાઓ માટે ઝોઝામાં ઝોઝા દશ ને વધારેમાં વધારે પચીસ રૂપીઆ માસિક પગારના રાખવા. એથી વધારે પગાર માટે દર ત્રણ વર્ષે એક વાર ને પછી દર દશ વર્ષે નક્કી કરવું. તે સિવાય ટ્રોલીકન્ટ ફંડ જેવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. વિદ્વાનોના સમાગમસ્થાન માટે કલ્યાણગ્રામ પાસે એક અતિથિપુર—અતિથિપર્ક વસાવવાનું હતું. ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રને ખરચે વિખ્યાત પુરુષોને ને સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ આપી તેમનો સત્કાર કરવાનો હતો. એ પરામાં ભુંદા ભુંદા ભાગો રાખવામાં આવ્યા હતા. દેવમંદિરોમાં ભારતવર્ષના ધર્મિષ્ઠ માણસોનો સત્કાર કરવો. (તેમાં ગામનાં માતાપિતાઓ, પોતાનાં બાળકો સાથે થોડા વખત માટે રહેવાનાં હતાં) ને “ આપણા દેશના (ભાગ: ૪ થો પા. ૭૩૯-૭૪૦) પાસેના અને દૂરના ભાગોના અનેક જ્ઞાતિઓના વર્ગ; વૃદ્ધો, યુવાનો, અને બાળકો, ભાતભાતની જાતજાતની સ્ત્રીઓ; નાતજાતના પટેલો, શેઠો અને ગોરગોરાણીઓ; તીર્થવાસીઓ ને યાત્રાળુઓ; જૂના મતનાં અને જૂની ચાલનાં અને નવા મતનાં નવી ચાલનાં મનુષ્યો; સાધુઓ, મંન્યાસીઓ અને યોગીઓ; આદિ અનેક વર્ગની અનુભવી અને અનુભવહીન વ્યક્તિઓનો સત્કાર, એ જ મંદિરોમાં અને તેને જોડેલી ધર્મશાળાઓમાં કરવો ને તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લેવું. આપણા આ સર્વ લોક ખાય છે પીએ છે શું ને તેમનાં ગૃહ અને ગૃહસંસાર કેવી રીતે, બંધાય છે, અને મંડાય છે, તેમાં શી શી છત છે ને શી શી ખામી છે, તેઓ દ્રવ્ય તેમ વિદ્યા અને અનુભવ કેમ આણે છે, કેમ સુધારે છે, કેમ ખરચે છે, ને કેમ બચાવે છે; આ અને આવી અનેક નાની મોટી વાતો ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રદૃષ્ટિથી, અર્થશાસ્ત્રની અને વ્યાયામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, નીતિશાસ્ત્ર અને સંસાર-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, કવિ અને કારીગરની દૃષ્ટિથી, રાજકીય અને પારમાર્થિક વિદ્યાની દૃષ્ટિથી, શોધવાની છે, જોવાની છે, ચારે પાસેથી તપાસી લેવાની છે, રક્ષણીય મર્મમાં રક્ષવાની છે, અને વર્જનીય ભાગમાં કાપી નાખવાની છે; દેશકાળ પ્રમાણે બદલવાની છે ને સુધારવાની છે, અને ટૂંકામાં અનેકધા સુવ્યવસ્થિત રાખવાની છે. આ રૂંક દેશનું ધન અનેકધા નષ્ટ થયું છે, થાય છે, ને થવાનું હશે, પણ તે સર્વ વમળ વચ્ચે સ્વસ્થ અને નિર્ધન જીવન ગાળી જીવવાની કળાનો પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી નાશ થશે, તો હાનિ થશે. માટે તે કળાનો મર્મ પણ જાણી સાચવી રાખવાનો છે. ” આ કર્તવ્ય અતિથિપુરમાં મહેમાનોના સંસર્ગથી કલ્યાણગ્રામના વિદ્વાનોએ કરવું. કાળક્રમે તે અતિથિપુરમાં ભારતવર્ષના ને બહારના વિદ્વાનો, દંવિઓ, ગ્રંથકારો, શાસ્ત્રો, સાયન્સના અનુભવીઓ, રાજપુરુષો, અધિકારીઓ, મહાત્માઓ, સમર્થ વ્યાપારીઓ, વતનદારો, ધર્મગુરુઓ, ધર્મવેત્તાઓ, સત્યશોધકો, યોગીઓ, મંન્યાસીઓ, વગેરે આવે અને તે મહાસમુદ્રનું (૪ થો ભાગ. પા. ૭૪૧) મંથન કરી તેમાંનાં રત્ન પામવાની કળા, સનાતન અને વિશેષ ધર્મોના વિચાર, અને શુદ્ધ સાધુજનના આચારની ઉન્નતિ, શારીરિક અને માનસિક સમૃદ્ધિઓ અને ઉત્કર્ષ, એ સર્વ આ મહાસમાગમમાંથી કલ્યાણગ્રામના વાસીઓ પામે એવા માર્ગો યોજવામાં આવવાના હતા. તેથી કલ્યાણગ્રામમાં

ત્રીજી, કલ્યાણગ્રામના વાસીઓ માત્ર વિદ્વાનો થવાના નહોતા, પણ તેમને વિદ્યાથી, અનુભવથી, પ્રવાસથી, ચર્ચાથી ને અભ્યાસથી લેકોને માર્ગદર્શક થવાનું હતું. તેઓ બૌદ્ધ કે હિંદુ ને હિંદુથી માત્ર નહિ; જૈન, યતિ કે સાધ્વી માત્ર નહિ; સંન્યાસીની કે સંન્યાસિની નહિ, માત્ર પરિવ્રાજક કે પરિવ્રાજિકા નહિ; પણ અભ્યાસી, દ્રષ્ટા, ઉપદેશક, માર્ગદર્શક, શ્રુત ને તેતા, એટલાં પદના અધિકારીઓ થવાનું હતું.

કલ્યાણગ્રામનો ઉદ્દેશ સર્વત્ર મંપ ને જમ્પને પ્રવર્તાવવાનો હતો. હિંદીઓને સ્વાશ્રય કરવાનો તેનો હેતુ હતો. પણ તેનો હિંદીઓને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કરવાનો હેતુ નહોતો. પણ તે હેતુ સર્વદેશીય સાધુતાનો વિકાસ કરવાનો હતો. આ હેતુ ઉદ્દાત્ત હતો. તેની સંસ્થા દુનિયામાં બહુ થોડી છે—ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનને એ સાધુતા કેળવવામાં કેન્દ્રસ્થાન અથવા અગ્રદેશ બનાવવાનો તેનો હેતુ હતો.

કલ્યાણગ્રામમાં બધા આશ્રમેને ને બંને જાતિઓને—શ્રીઓને ને પુરુષોને—સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ધલસ્યારી, ગૃહસ્થ ને સંન્યાસી તથા વાનપ્રસ્થ, બધી અવસ્થાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ નિર્ધનતાના મંત્રથી લિહ્નુવૃત્તિને ખાતલ રાખવામાં આવી હતી, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેથી ગોવર્ધનરામની યોજના આપણા દેશની પ્રાચીન યુક્તિઓથી જુદી છે ને તે નિર્વાહની બાબતમાં વર્તમાન યુગને વધુ બંધબેસતી આવે છે. ઉપરાંત, ગોવર્ધનરામની યોજનામાં સૌ પોતપોતાનાં ઘરનાં અવસ્થાપકો બને છે. તેમાં સર્વસામાન્ય આહાર કે નિવાસની કલ્પના કરવામાં આવી નથી. કૌમારબવનમાં અને પરિવ્રાજિકાબવનમાં પણ, સર્વસામાન્ય આહાર અને નિર્વાહ કલ્પવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. ઊલટું, તેમાં ખાણખાણનો આચાર પાળવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

યોજનાની સફળતા સરસ્વતીચંદ્રના મત ઉપર રહેલી છે ને તેનો નિર્વાહ સરસ્વતીચંદ્રના ધન ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે માટે પ્રજાજનો પાસેથી ઉધરાણું વધણ કરવામાં આવ્યું નથી. તેનો વહીવટ સરસ્વતીચંદ્રના માણસો કરવાના છે અને તે વહીવટની જવાબદારી ફક્ત તેમના શિર ઉપર રાખવામાં આવી છે.

આખી યોજનામાં ગોવર્ધનરામની Aristocracy—(Advisers and thinkers (સમાલોચક, જુલાઈ ૧૯૦૭ પા. ૨૦)—ઉદ્દાત્ત વર્ગોની શક્તિનો ભરોસો પ્રકટ થાય છે, જનતા-લોકપ્રવાહ અંધશ્રદ્ધાળુ છે; આગેવાનો તેની ગતિનું જોડું નિર્માણ કરે તેમ તે ચાલ્યો જાય છે. તે જનતામાં દ્વિતાદિતનો વિચાર કરવાની શક્તિ રહેલી નથી. તેથી તેને આગેવાનોની જરૂર છે. પણ એ આગેવાનો દ્રષ્ટા હોવા જોઈએ, અને તેઓ જ્ઞાની હોવા જોઈએ. તેમની પાસે દેશદિત કરવા માટે પ્રતિષ્ઠા અને દ્રવ્ય (ચોથો ભાગ, પા. ૬૦૫) બંને હોવાં જોઈએ; તેમનાં જીવન વિશુદ્ધ હોવાં જોઈએ. સરસ્વતીચંદ્ર લોકમતના અંધશ્રદ્ધાળુ વિશ્વાસને માનતો નહિ. તે કુમુદધુરીને કહે છે કે “ આપણા દેશનું અને દેશમાંના લોકનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ આ જ વર્ગમાં છે. પ્રથમ છે અંગ્રેજોમાં અને પછી છે આ વિદ્વાનોમાં. અને ગુણિયજના ઉપર જે અનુકૂળતા તમારા ચતુર પિતાની હતી તેવી આપણા વિદ્વાનો ઉપર અંગ્રેજોની યશી, અને તે પિતાની તેમ પિતાના કુટુંબની મુબાળા લેવાની જે શક્તિ—ગુણિયલ બાને તેમની હામાએ, ઉદારતાએ, ધીરતાએ, સ્વાર્થજે અને ચતુરતાએ આપી

હતી તેવી શક્તિથી આપણા વિદ્વાનો (એથે. ભાગ, પા. ૬૦૭) આપણા દેશની સંભાળ લેતાં શીખશે ત્યારે સર્વનું કલ્યાણ થશે. મારી આવી શ્રદ્ધા છે માટે જ ‘સર્વ’ કરતાં હું આપણા વિદ્વાનોને મારા હૃદયમાં સતત વાસ આપું છું, અને તેમને માટે આવી આવી ચિન્તાઓ કર્યાં કરું છું. તેમનાં ગૃહરાજ્યમાં ગુણસુંદરીઓ, સૌભાગ્યદેવીઓ ને ચંદ્રાવલીઓ ફરતી જોવા ઇચ્છું છું. તેમના વૈભવ વધેલા જોવા ઇચ્છું છું. તેમના ભંડાર ભરાતા જોવા ઇચ્છું છું...તેમને ત્યાં પ્રીતિ અને સદ્ગુણના સહચાર થતા જોવા ઇચ્છું છું.” પણ એ વિદ્વાનો સુધારો કરવામાં વૃથા યત્ન કરે છે. “ તેમને મુખ ને જિહ્વા પૂર્ણ હોય છે, પણ તેમની કાગદષ્ટિ પેઠે એ આંખો વચ્ચે છાકી એક જ હોય છે. તેથી પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને એક જ દષ્ટિથી જુએ છે ને પશ્ચિમની વિદ્યાથી તેઓ એટલા અંબળા ગયા હોય છે કે નાગલોકનો મણિપ્રકાશ તેમની આંખોમાં પડતો નથી ને તેમની દષ્ટિ મલિન જ રહે છે.” ગોવર્ધનરામે કલ્યાણગ્રામની ઘટના મારફત આ વિદ્વાનોને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અપાવવાનો વિચાર હતો, એ પુનઃજીવિત થયેલ સદ્ગુણ મારફત તેમને ખરી આગેવાની અપાવવી હતી, એ આગેવાનીથી તેમને જનતાનો ભરોસો કરાવવો હતો. જનતા ને વિદ્વાતા, બંને સાધ્ય ને સાધનમાં એકરૂપ કરી અંગ્રેજોને હિંદીઓ વચ્ચે મૈત્રી કરાવવી હતી, ને છેવટે તેથી હિંદને રાજકારણમાં માત્ર નહિ, પણ સમાજવ્યવસ્થામાં, આર્થિક બાબતોમાં, સાંપ્રદાયિક વિષયોમાં, પગભર કરવાનો હતો. લોકકલ્યાણ માટે આગેવાનોમાં ચાર શક્તિઓ જોઈએ:—વિદ્યા, સાધુતા, લક્ષ્મી અને સ્ત્રીપુરુષનું શુદ્ધ અદ્વૈત (૪ થો ભાગ, પા. ૬૧૨). એ ચાર બાબતોને કલ્યાણગ્રામમાં સાધવાની હતી. અલગત, તેમનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણ માટે થવાનો હતો, સ્વાર્થમાં નહિ. લક્ષ્મીનું ઉપાર્જન આવી રીતે પરનું ઉપકારક થવાનું હતું. અને તેમાં પણ વિદ્યા ને સાધુતા આવી જવાં જોઈએ, ખાસ કરીને સાધુતા, એ ચોક્કસ હતું. પણ કલ્યાણગ્રામની યોજનામાં વિદ્યા ને લક્ષ્મી, બંનેને પ્રાધાન્ય તો આપવામાં આવ્યું હતું, ને માત્ર વિદ્યા કે માત્ર સાધુતાથી લોકકલ્યાણની સાધના પરિપૂર્ણ નહિ થઈ શકે તે માન્યતા આ બધા વિચારોમાં ધરીએ ધરીએ તરવરતી જોવામાં આવે છે.

હિંદના પુરાતન ઉપદેશોમાં લોકસેવા જુદી રીતે વિચારવામાં આવી હતી. પુરાતન ઉપદેશોમાં ઐહિક ને પારમાર્થિક આત્મોન્નતિનું તત્ત્વ રહેલું હતું. ગોવર્ધનરામના કલ્યાણગ્રામમાં આત્મોન્નતિ કરતાં કરતાં જનસેવા કરવાનો હેતુ રહેલો હતો. જનતાની સેવા એ જ ઈશ્વરસેવા, ને તેથી જ અલગ આત્માનું લખપણ, એ તેનો મુખ્ય મંત્ર હતો. અંગ્રેજ સંસ્કારોથી લોકોની ત્યાગભાવના જતી રહી હતી. ગોવર્ધનરામે તે પુનઃજીવિત કરી. અલગત આ માટે તેમણે અર્થશાસ્ત્રનો, રાજનીતિશાસ્ત્રનો કે રાજ-સત્તાનો માર્ગ લીધો નથી. હિંદમાં સાધુઓ વધે, ને તેઓ સાધુતા વાટે દુર્બળ ને વિકૃત થયેલી હિંદી જનતાને સમજ ને સત્કર્મો કરે એ કલ્યાણગ્રામની યોજનાનો વિધય હતો. અલગત, એ ઉપદેશ તેમણે નવી પશ્ચિમવિદ્યામાંથી લીધો, જો કે વાચકને તે ઝલુ રૂપ જણાતું નથી. આર્થસમાજ, ધનસમાજ, ને પ્રાર્થનાસમાજ મંથાઓના કાર્યવાહકોમાંથી એ ગ્રેરણા તેમને મળી હતી. પણ તેને આવું સમગ્ર રૂપ આપવાનું ને તેને હિંદની પુરાતન સંસ્કૃતિને બંધબેસતી કરવાનું ફક્ત ગોવર્ધનરામ જોવા બહુશ્રુત દેશાભિમાનીને જ સૂઝે.

કલ્યાણગ્રામની યોજના સામાજિક કે આર્થિક સમાનતાઓ સ્થાપવા માટે કે સામાજિક કે આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવા માટે સચ્ચવવામાં આવી નહોતી. તેમ તેથી

અંધકારને કોઈ આદર્શ રાષ્ટ્ર સ્થાપવું નહોતું. અંધકાર પાસે અર્થશાસ્ત્રની કોઈ નવીન ચાવીઓ નહોતી, કે સમાજની પુનર્ધારના માટે ચમત્કારિક સૂત્રો નહોતાં. તેમાં શિક્ષણનો મેવો આદર્શ બતાવવામાં આવ્યો નથી, જીવનનો તદ્દન નવીન આદર્શ બતાવવામાં આવ્યો નથી. તેમ દુનિયાના ચાલતા સારામાં સારા જીવનના પ્રવાહો સામે બંડ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી તેમાં મૂડીવાળાઓને મારવા, પ્રતિસ્પર્ધાને કાઢી નાખવી, જૂનો ચાલ ચાલવા-વાળાઓનો તિરસ્કાર કરવો, પૂર્વનો ને પશ્ચિમનો, એ બંને સમાજનું ધોરણ ખોદું ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરવો, કે કોઈ સ્થાપિત સંસ્કૃતિ સામે ઉત્પાત મચવો, એવું કોઈ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી.

યોજનાનો ઉદ્દેશ ધીર અને ઉદાત્ત છે; તેમાં બંધુત્વની ભાવના છે; પણ સમાનતા નથી. તેમાં ઉદ્ધારનું તત્ત્વ રહેલું છે, પણ સંહારનું નહિ; તે યોજનાથી હિંદને જગતભરમાં સંપન્ને ને જાંપ એ બંનેના ઉપદેશનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવા આમન્યા કરવામાં આવી છે. ટૂંકામાં, ભારતવર્ષની ઔદ્યોગિક સાધુતાને* નવીન ભાવથી વિચારી તેનો પ્રચાર હિંદમાં જ નહિ પણ આખા જગતમાં ભારતવર્ષે કરવા તત્પર થવું એ યોગ્ય છે. યોગ્ય નરામની પાંચાલીના (૪ થો ભાગ, પા. ૭૪૬) શબ્દોમાં "કલ્યાણગ્રામીઓએ સ્થૂલ સૃષ્ટિને માનવી નહિ, તે તેની અવગણના પણ ન કરવી. સ્થૂલદેહને સમર્થ કરી પોતાનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોને સાચવવાં. દાસત્વ ને બંધન કલ્પવાં જ નહિ, સ્થૂલરૂપે સર્વ આર્યોનું ને અનાર્યોનું બંધુત્વ સ્વીકારવું, સર્વ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ સાચીઓ ને તે સંસારને સિદ્ધ કરી આપવી, સ્થૂળ શક્તિઓને વધારવી પણ વધતાં વધતાં તેઓ પરબળથી કે દૈવબળથી હીન થાય કે ધ્વસ્ત થાય તો પણ અંદન જેવા સૂક્ષ્મ સમર્થ ગંધને ત્યજવો નહિ, હૃદયને નિર્બળ કરવાં નહિ, દુઃખની વૃદ્ધિ થાય તોપણ બીવું નહિ, હૃદય ને શુદ્ધિ સ્વતંત્ર રાખવાં, શાંતિ સંજવી, આર્યત્વનાં સૂક્ષ્મ અમર મૂળ વધારવાં એ કલ્યાણગ્રામનો ઉદ્દેશ હતો, ધર્મ હતો અને તેમાં તેની ફલપ્રાપ્તિ હતી."

જેતાણીસ વર્ષની ઉંમરે ધીકતી વકીલાત મૂકી વાચક, વિચારક ને સેબક એવું ત્રિવિધ જીવન ગાળનાર પાસેથી બીજી કંઈ યોજના મળી શકે ? (સમાપ્ત)

ગ્રે. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

* વિનાયક મહેતા-Modern Review—His Vedantism had imbibed too deeply the active benevolence of Buddhism, to be neglectful of the claims of his countrymen—સમાલોચક, મુદ્રાઈ ૧૯૦૭

કર્મયોગિની

જગતના તેજપુજમાંથી એક તારો આજે સરકી ગયો. અનોખો ચમકાર ચમકી એ તારો આપર્યો. અનેક માતૃવિહોણાં પુત્રપુત્રીની શીળામીડી છાંયડી લૂંટાઈ ગઇ. જીવનની મુશ્કેલીમાં પ્રેરણા પાતો હાથ આજે અલોપ થઇ ગયો.

જીવનનાં દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાના દેહનું બલિદાન આપી માનવસેવા કરનાર એ જગવિખ્યાત મહાન વિભૂતિ ડૉ. એસન્ટનો જન્મ ૧૮૪૭ ના ઑક્ટોબરની ૧ લી તારીખે ઇંગ્લાંડના પાટનગર લંડનમાં થયો હતો. બાળપણથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા-મૃત્યુશય્યાપર્યંત તેમનું જીવન રોમાંચક ઘટનાઓથી ભરપૂર હતું. એ દુઃખદાવાનળમાં પીડાતાં છતાં જગતને દીવાદાંડીરૂપ થઇ દુઃખમુક્ત કરવા પ્રયાસ કરતાં હતાં.

એમની માતા આયલેન્ડનાં હતાં, અને પિતાનું મોસાળ પણ ત્યાં જ હોવાથી પોતાની જાતને ઈંગ્લીશ કહેવડાવવા કરતાં આઈરીશ કહેવડાવવું તે વધારે પસંદ કરતાં અને એમના જીવન ઉપરથી સૌ કોઇ એક શકશે કે એમની નસોમાં આઈરીશ બ્લુસો વહેતો હતો.

૨૦ વર્ષની ઉંમરે તેમનું લગ્ન રૅવરંડ ફ્રેન્ક એસન્ટ નામના પાદરી સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. એમનું પરિણિત જીવન બહુ જ દુઃખી નીવડ્યું. મૂળથી જ લડાયક સ્વભાવનાં એટલે એમનાથી કોઇ જાતનો ભુલમ સહન ન થઈ શક્યો. પતિના જીવનની સંકુચિતતા અને એના ધર્માધ વિચારો સાથે પોતાના ઉન્નત અને ઉમદા આદર્શો અને વિશાળ દૃષ્ટિ-બિન્દુનો સમન્વય ન કરી શક્યાં. સત્યનાં ઉપાસકને ભુકાણું તો ગમે જ નહિ. આથી જીવનનો આડંબર જવા દઇ એમણે પતિ સાથે છૂટાછેડા લીધા. એ કાળે છૂટાછેડા લેવા એ અત્યારના જેટલું સરળ નહોતું. જમાનાથી આગળ જવાનો સ્વભાવ એમનામાં ત્યારથી દેખાઇ આવે છે. પતિનો વિયોગ તો એમને બહુ ન સાલ્યો, પણ વહાલાં બાળકોને મૂકીને જવું એ માતૃહૃદયને ખૂબ જ આકરું લાગ્યું. પણ સત્યનાં શોધકે એ પણ ન ગણકારતાં હૈયા ઉપર પથ્થર મૂકી જગતના સુનકાર પ્રતિ પ્રયાણ આદર્યો.

પછી તો એમણે સમાજવાદ અને નાસ્તિકવાદમાં ઝંપલાવ્યું. મિ. વાલ્સે એડવો સાથે એમને મૈત્રી થઇ, અને એ ઉભયે “નેશનલ રિફોર્મર” ચલાવ્યું. સંતતિ નિયમનના પ્રચાર માટે ચોપાનિયું કાઢ્યું. એને માટે એને બહુ સહન કરવું પડ્યું.

એક ચુસ્ત ખ્રીસ્તી તરીકે લંડનની ગંદી ગલીઓમાં વસતા ગરીબ બાંધવોની સેવા એઓ બજાવતાં હતાં. ગરીબ અને તંગીમાં આવી પડેલા મનુષાંધવ માટે એના હૈયામાં નિરંતર પ્રેમપ્રદીપ પ્રજ્વળતો હતો, અને એમની નિષ્કામ સેવા કરવામાં પોતાનાં જીવનનું સાક્ષ્ય માનતાં હતાં. તે ખરેખર નિરીશ્વરવાદી નહોતાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જે જાતનો ઈશ્વર રજૂ કરવામાં આવતો તેવો ઈશ્વર તેમની કલ્પનામાં કદી ઊતરતો નહોતો. આથી એમણે ખ્રીસ્તી ધર્મની જે પ્રચલિત માન્યતા હતી એની સામે પડકાર ઉઠાવ્યો. એ પડકાર નાસ્તિકતાનો નહોતો. પણ માત્ર માન્યતા ધરાવનાર નહિ પણ તે સમજનાર ને જીવનમાં

ઉતારનાર ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક હૃદયનો પડકાર હતો, એ માન્યતાઓમાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા ઓસરતી ગઇ અને પરિણામે ખ્રિસ્તી દેવળનો ત્યાગ કરી એ સ્વતંત્ર વિચારક બન્યાં.

દુઃખદાવાનળમાં જળતાં છતાં એમાં દિમ્ભત આપનાર અદૃશ્ય દૈવી શક્તિ નિરંતર સહાયમાં હતી. એ શક્તિ એને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપતી. એક વાર દુઃખમાંથી મુક્ત થવા વિષયના કરી જિંદગીનો અંત આણવાનું એમને સૂઝ્યું. તે વખતે એ જ આંતરનાદ પોકારી ઊઠ્યો, એ જ દૈવી શક્તિ સહાયમાં આવી. એણે કહ્યું: “ધર્મને ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવનાર આવા ભીરુ હોય?” તેમણે તરત જ એ ઝેરની પ્યાલી પ્યારીએથી ફેંકી દીધી. સત્યની શોધમાં નિરાશા મળતાં એક વાર હતાશ યજ્ઞ ‘નેશનલ રિફોર્મ’ની ઓફિસમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં વળી પાછો એ અવાજ સંભળાયો: “સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર છે?” એમણે તરત જ હા ભણી. એમના મિત્ર-મંડળમાં પણ પછી તો એ બોધ આપતાં કે “સત્યને ખાતર મરવું સહેલું છે, જીવવું અઘરું છે. સાચો ધર્મવીર તો એ છે જે સત્યને ખાતર જીવે છે.”

જે પ્રકાશ માટે તે વલખાં મારતાં હતાં તે પ્રકાશ હવે તેમને મેડમ બ્લેવેટ્ટરફીના પ્રખ્યાત ગ્રંથ “સિક્રેટ ડોક્ટ્રીન” માંથી મળવા માંડ્યો. આ પુસ્તક આપનાર “રિવ્યુ ઓફ રિવ્યુઝ” ના તંત્રી ડબ્લ્યુ. ટી. રેડ હતા. એમને ત્યાં રિવ્યુ માટે આવેલા આ બે ગ્રંથો મિસિસ બેસન્ટને આપતાં એમણે જણાવ્યું કે “તમારા સિવાય બીજા કોઈ આમાં ચંચુપ્રવેશ કરી શકે તેમ નથી.” પુસ્તક વાંચતાં તરત જ તેમના મનમાં સત્યની બોવાયેલી સંકલના તાજી થઇ. અને એના લેખકને મળવા ઉત્કંઠા દર્શાવી. મેડમ બ્લેવેટ્ટરફીને મળતાં જ એમનું જીવન બદલાઇ ગયું. સમાજવાદી મિત્રોથી એ વિખૂટાં પડ્યાં. અને જે નવો પ્રકાશ મળ્યો તેથી માનવજાતિની સેવા કરવામાં તે વધુ મક્કમ થયાં.

મેડમ બ્લેવેટ્ટરફી સાથે સંબંધ થતાં તે તેમના ગુરુ મહાત્મા મોરિયાના સંબંધમાં આત્મ્યાં. આપવાત કરતી વખતે ચેતવણી આપનાર એ જ મહાત્મા હતા એવી એમની ખાતરી થઇ ગઇ. આ દિવસ એમના જીવનમાં ધન્ય દિવસ હતો. તે નારિતક મટી આસ્તિક બન્યાં. પોતાનું તન મન અને હૃદય ચિયોસાફીને અર્પણ કર્યું. ૧૮૯૧ માં મેડમ બ્લેવેટ્ટરફીનું મરણ થતાં તેમનું સઘળું કાર્ય ડૉ. બેસન્ટે ઉપાડી લીધું અને ૧૯૦૮ માં કર્નલ આલફ્રાટ ગુન્ઝરી જતાં એઓ ચિયોસાફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ ચુંટાયાં. ત્યારથી ચિયોસાફીકલ સોસાયટીનાં ગૌરવ ને વિસ્તાર વધ્યાં છે. અને ચિયોસાફીસ્ટોએ એમને વારંવાર પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી એમની સેવાની કદર કરી છે.

૧૮૯૪માં એઓ દિંદ પધાર્યાં, અને દિંદને પોતાની માતૃભૂમિ બંનાવી, પોતે તેની એક મહાન સેવિકા બન્યાં. પ્રથમ તો તેમણે ધર્મજાવનાની શુદ્ધિ અને જાગૃતિ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. દિંદુ ધર્મ, પારસી ધર્મ, જૈન ધર્મ, જુદ, શીખ, ઇસ્લામ ધર્મો, ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, પાતંજલયોગ આદિનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનો મર્મ સમજાવવા આપ્યાનો આપ્યાં; તેમ જ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. આ રીતે એમણે પછા દિંદુ યુવકોને દિંદુ ધર્મ પ્રત્યે માનજુદિ ધરાવતા કર્યાં. આ પ્રવૃત્તિના ઉત્તરના પ્રપત્નમાં ચિયોસાફીકલ સોસાયટીમાં સર્વ ધર્મની પ્રાર્થના સરૂ કરી હતી અને સોસાયટીના મુખ્ય મથક અઘારમાં જુદા જુદા ધર્મનાં મંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં.

પરંતુ કેળવણી વિના ધર્મ સમજતો નથી, અને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં ધર્મશિક્ષણ નહિ અપાય તો ઋષિઓની આ શૂંભિ જડવાદમાં ધસડાઇ જશે એમ તેમને ખાતરી થતાં, તેમણે બંનારસમાં સેન્ટ્રલ હિંદુ હાઇસ્કૂલ, સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ અને સેન્ટ્રલ હિંદુ કન્યાશાળા સ્થાપ્યાં. તેને માટે રાજા મહારાજા અને શેઠ શાહુકારોને મળી જાહેર વ્યાખ્યાનો આપી સારું ફંડ એકઠું કર્યું. “સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ મેગેઝીન” નામનું માસિક કાઢ્યું અને શાળા તથા કોલેજના અભ્યાસ સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ માટે નવાં પાઠ્ય પુસ્તકો પણ તૈયાર કર્યાં. સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ હિંદુ યુનિવર્સિટીને સોંપ્યા બાદ તેમણે થિયોસોફીકલ એન્થ્રોપોલોજી ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી. અદ્યાર, મદનાપક્ષી, કાનપુર, હૈદરાબાદ વગેરે સ્થળે શાળા અથવા કોલેજ ઉઘાડી અને આવી દરેક સંસ્થામાં દરેક ધર્મના વિદ્યાર્થીને તેના પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ અપાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઉત્તેજન આપનારી સંસ્થાઓ સ્થાપી અને તેને અંગે રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી પણ ઊભી કરી, પરંતુ અનેક મંત્રભેદ તેમ જ પૈસાના અભાવે તે ત્રણ વર્ષથી વધુ ન ચાલી શકી. છતાંયે કેળવણીનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરવા અને કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના લાવવા પોતાથી અને તેટલો ભગીરથ પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો. બ્રહ્મવિદ્યા આશ્રમ અને થિયોસોફીકલ વર્ક્સ યુનિવર્સિટીની યોજના કરી. હિંદીઓ માટે બોય સ્કાઉટ સંસ્થા દાખલ કરી.

કેળવણી અને ધર્મ ઉપરાંત સંસારસુધારામાં પણ તેમનો અમૂલ્ય ફાળો હતો. સમાજ-ભાવના પ્રકટ કરવા માટે હિંદનાં પુત્રપુત્રીઓનું મંડળ કાઢ્યું. *Wake up India* જેવાં પુસ્તકો પ્રકટ કરી, સુધારક હિલચાલ ચાલુ કરી હતી. ૧૯૧૭ માં સ્ત્રીઓ માટે વિમેન્સ ઇડિયન એસોસિએશનની સ્થાપના કરી. કર્નલ એલકોટે કાઢેલી અંત્યજ્ઞશાળાને સુદઢ કરી, સ્વદેશી ઉપર અનેક વ્યાખ્યાનો આપતાં. મજૂરસંઘની સ્થાપના પહેલવહેલી એમણે મદ્રાસમાં કરી. આ ઉપરાંત યુવાનો માટે યુથલોન્ગ, યુથલીગ વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપી. આ રીતે જગતમાં અત્યારે પ્રવર્તી રહેલા નવા વિચારોનો આચાર ધણા સમય પૂર્વે મિસિસ બેસન્ટે ક્યો હોતો. નવીન વિચારને ઝીલવામાં ને આચરવામાં સદાયે એ અગ્રેસર જ રહ્યાં છે. જગત એમના વિચાર સમય જતાં સ્વીકારે છે ને આચરે છે.

રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ એમનો ફાળો નાનોસૂતો નથી. હિંદ ઉપર વર્તી રહેલાં બ્રહ્મ સોમે અવાજ ઉઠાવવાનું ૧૮૭૫ માં એમણે શરૂ કરેલું. ઈંગ્લાંડ, હિંદ અને અફઘાનીસ્તાન ઉપર તેમણે એક પુસ્તક લખેલું. દાદાભાઈ નવરોજીને પાર્લામેન્ટની ઉમેદવારી વખતે ઈંગ્લાંડમાં મત મેળવી આપવામાં પોતાથી બનતું કરેલું.

૧૮૩૩ માં હિંદ આબ્યાં તે પહેલાં પણ હિંદ વિષેના એમના વિચારો એમણે જાણી-વેલા તે એમના જ શબ્દોમાં આલેખીશ.

“જે કાર્ય કરવાનું છે તેને માટે જો કે હું પશ્ચિમમાં જન્મ પામી છું છતાં પણ મારી ખરી માતૃભૂમિને હું વીસરી ગઈ નથી. મારો આંતરસ્વભાવ વાત્સલ્યભાવથી પૂર્વ તરફ વળે છે. બાબરહેલી કૃપા કરશે તો હું હિંદમાં વિચરીશ અને આજે મનથી મળું છું તેમ સ્પૂળ રીસરીસ તમને મળીશ. મારે મન હિંદ એ. ખરેખર તીર્થભૂમિ છે. એના તત્ત્વજ્ઞાનથી પશ્ચિમની દુનિયાનું સઘળું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા પામ્યું છે. હિંદ આધ્યાત્મિકતા અને સંસ્કૃતિની જનની છે. ન્યારે હું હિંદનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેની પ્રાચીન બળ્ય સ્થિતિનો વિચાર કરું છું; અત્યારની પતિત દશાનો નહિ.”

હિંદમાં આવીને તેમણે હિંદના પ્રાચીન. કાળમાં હિંદીઓ જે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા તેનો અભ્યાસ કર્યો. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકામાં તેમણે ગ્રામ પંચાયતનો અભ્યાસ કરી, રાષ્ટ્રીય જીવન અને હિંદ પ્રત્યે ઇંગ્લેન્ડે બતાવેલી બેદરકારી વિશે ભાષણો આપ્યાં હતાં.

મુરત ખાતે થયેલ કોન્ગ્રેસનું ભંગાણુ અને બંગલંગ તેમ જ તેને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી મારફાડની હિલચાલ અને પોલીસને દાથે વિદ્યાર્થીઓને થતી હાડમારી જોઇ તેમનો આત્મા રાજકીય કાર્ય માટે તલપી રહ્યો. છેવટે તેમણે શ્રીયુત ગોખલે સાથે મળી પોતાના કાર્યની રૂપરેખા દોરી અને સ્વતંત્રતા ખાતર પોતાની વાણીને વેગ આપી ભાષણો કરવા માંડ્યાં. ૧૯૧૩ ની શરૂઆતમાં 'કોમનવીલ' અઠવાડિક અને જુલાઇમાં 'ન્યૂ ઇન્ડિયા' દૈનિક પત્ર ચાલુ કર્યું. આ રીતે માતૃભૂમિની મુક્તિ માટેનું કાર્ય આરંભ્યું. ૧૯૧૩ ના ઓગસ્ટમાં મહાન વિગ્રહની શરૂઆત થઇ અને હિંદને સ્વરાજ્યની હિલચાલ માટે તે યોગ્ય તક છે એમ સમજી તેમણે મદ્રાસ ખાતે ભરાયેલી મહાસભાની બેઠકમાં પ્રથમ વાર હાજરી આપી વિનિમયના દરોવનું સમર્થન કર્યું. આ રીતે કોન્ગ્રેસમાં દાખલ થઇ મોડરેટ અને એક્સ્ટ્રીમીસ્ટોને અને હિંદુ મુસલમાનોને સહકારી બનાવવાનો અને હિંદને શું જોઇએ છે તેની યોજના તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેને પરિણામે ૧૯૧૬ માં લખનૌ ખાતે મજેલી મંડુકા મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગે ભેગા મળી ધડી કાઢેલી કોન્ગ્રેસલીગ સ્કીમ પસાર કરવામાં આવી.

કોન્ગ્રેસમાં વધારે જીવન લાવવા માટે અને તેને સહાય કરવા માટે તેમણે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ માં હોમરૂલ લીગની સંસ્થા સ્થાપી આખા હિંદમાં સ્વરાજ્યની ભાવના જાગ્રત કરી પ્રબળ આદાન દેલાવ્યાં. આથી તેમનાં પત્રો જન્મ થયાં. અને તેમને તેમના સાથી જી. એસ. એફ્ડેલ અને બી. પી. વાડિયા સાથે મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે નજરે રાખી દેવામાં આવ્યાં. ધાર્મી કરતાં સ્વરાજ્યની હિલચાલને વધારે ટેકો મળ્યો. અને સપ્ટેમ્બર માસમાં તેમને બીનશરતે છોડી મૂકવામાં આવ્યાં. ૧૯૧૭ ની કલકત્તામાં ભરાયેલી મહાસભાનાં તે પ્રમુખ સુન્ટાયાં. અને તેમની આગેવાની નીચે કોન્ગ્રેસ એકાદ અઠવાડિયા માટે કામ કરનારી નહિ પણ વર્ષભર કામ કરનાર સંસ્થા થઇ પડી. હિંદી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુ અને ચેમ્સફોર્ડ સુધારાની યોજના ધડી અને તે જુલાઇ ૧૯૧૮ માં બહાર પડી. દેશમાં ત્રણ પક્ષો પડ્યા; મોડરેટો, હોમરૂલરો અને એક્સ્ટ્રીમીસ્ટોના મતભેદ તીવ્ર થયા. ૧૯૧૯માં ડિપ્રેશન મોકલવા મંબંધી મતભેદ પડતાં હોમરૂલનું સુકાન તેમને બદલે ગાંધીજીએ લીધું. અને હોમરૂલ લીગને સ્થાને સ્વરાજ્ય સભા તરીકે તે ઓળખાવા લાગી. ૧૯૨૦ સુધી તે કોન્ગ્રેસની સાથે રહી કામ કરતાં હતાં. પણ ૧૯૧૯ પછીની સત્યાગ્રહની હિલચાલ અને ૧૯૨૦ ની અસહકારની હિલચાલ વિરુદ્ધ મત ધરાવતાં તેઓ ૧૯૨૦ ની કલકત્તાની બેઠક પછી મહાસભામાં ભાગ લેતાં બંધ થયાં. પણ એ હિલચાલ બંધ થયા જ્યાં થતાં એલગામ, મદ્રાસ, કલકત્તા વગેરે કોન્ગ્રેસ બેઠકામાં પાછાં દાખર થઇ પોતાના હોમન વેધ બીજને ખેંચી લઇ નહેરૂ રિપોર્ટને કોન્ગ્રેસનો ટેકો અપાવવા અને કોન્ગ્રેસની એકતા માટે દૂરી પાછો ભળીરથ યાત્ર કરી કર્યો. નહેરૂ રિપોર્ટ મંજૂર થયો, પણ ત્યારબાદ બીજા વર્ગે કોન્ગ્રેસે પૂર્ણસ્વરાજ્યનો દરોવ પસાર કર્યો અને નહેરૂ રિપોર્ટ રદ કર્યો. એટલે તેઓ લીબરલોની

સાથે જોડાઈ કામ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ જ્યારે હિંદી સરકારે કોન્ગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિને કાયદા વિરુદ્ધની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરી ત્યારે પોતે હિંદી છ હજાર માઇલ દૂર હોવા છતાં પણ પોતે સમિતિની પડખે જોડાઈ છે, એમ જાહેર કરી તે વખતનાં કામચલાઉ ઉપપ્રમુખને પોતાની સેવા તારથી અર્પણ કરી હતી.

તેમણે હિંદ માટે એક જ જાતની માગણી ૧૯૧૦ ની સાલથી કરી છે. અને તે તેમના રાજદારી કાર્યનો મુખ્ય મુદ્દો છે. અને તેને તેઓ ચક્કમપણે વળગી રહી અમલમાં લાવવા વૃદ્ધ ઉમ્મરે પણ યુવકના જુસ્સાથી કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં. તે મુદ્દો એ કે—

“ એક અંગ્રેજ ઈંગ્લાંડમાં જેટલો સ્વતંત્ર છે તેટલો એક હિંદી હિંદમાં બને; હિંદનું રાજ્યતંત્ર પોતે જ ચૂંટેલા પોતાના લોકોથી ચલાવાય. પોતે જ પોતાનું પ્રધાનમંડળ પોતાની ઇચ્છાથી બનાવે અને પોતે જ પોતાના પ્રધાનોને રૂબરૂ આપે, પોતે ચાહે તે હથિયાર રાખી શકે. પોતે પોતાનું લશ્કર, પોતાનો કાફલો, અને પોતાના સ્વયંસેવક રાખે, પોતે જ પોતાના ઉપર કર નાખે, પોતે પોતાનું બજેટ બનાવે, પોતાનાં બાળકોને પોતે કેળવે. પોતાની જમીનને પોતે જ પાણી આપી ફળદ્રુપ કરે, પોતાની ખાણોમાંથી પોતે ધાતુઓ કાઢે, પોતાની ટંકશાળમાં પોતાના સિક્કા પાડે, ઇમ્પીરિયલ તાજની સત્તા કબ્જે રાખે, પણ પોતાની હકુમતની અંદર પોતે જ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે, અને ઇમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સમાં પોતાના જ પુત્રોને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલે. ”

સત્યની શોધ અને સત્યનું અનુસરણ તેમના જીવનનો મુખ્ય મંત્ર હતો. આને લીધે તેમને પોતાના જુદા ક્ષેત્રમાં અનેક ચૂસ્ત મિત્રો ગુમાવવા પડ્યા છે. પણ એ બધાને ભોગે તે સત્યને વળગી રહ્યાં હતાં.

તેમની હિલચાલ ચાલુ પરિસ્થિતિને અવલંબીને નહિ પણ ભાવીની દૃષ્ટિથી ચાલતી હતી. અને તેથી કદાચ તાત્કાલિક વિજય ન મળે તો તે હતાશ થતાં નહિ પરંતુ એમાંથી માર્ગ કાઢી નવેસરથી તેટલા જ બળથી, ફરી કાર્ય શરૂ કરતાં, અને હિંમતભરી વીરતા દાખવતાં.

૧૯૧૮માં ભાવનગર ખાતે તેમને અપાયેલા માનપત્રના જવાબમાં તેમણે કહેલું કે—

“ ધર્મ અને માતૃભૂમિને ખાતર મારાથી જે કાંઈ કાર્ય બને છે તે માટે તમે આટલી બધી લાગણી દર્શાવો છો તેને માટે હું તમારો આભાર માનું છું. મારે મન તો કાર્ય એ જ કાર્યનો બદલો છે. હું તમને સૌને માતૃભૂમિની સેવા કરવાનું કહું છું, કેમકે આ આર્યભૂમિમાં જન્મ પામેલો એ તમારા પૂર્વજન્મનાં શુભ કર્મોનું પરિણામ છે. વળી તમારી સાથે હિંદમાં નિવાસ કરવાનું સફળાગ્ય મને પ્રાપ્ત થવાથી મને ઘણો આનંદ થાય છે; નહિ તો આ જન્મમાં મને સુખ મળત નહિ. માતૃભૂમિની સેવા કરવાનો પ્રસંગ ઈશ્વરે મને આપ્યો છે એના બદલામાં આભાર તો મારે માનવો જોઈએ, તમારે નહિ. જો કે આ દેશમાં જન્મ લેવાને તમારા જેવું સફળાગ્ય મને પ્રાપ્ત નથી થયું, તોપણ તમે મને તમારામાંની જ એક ગણજો, અંતમાં, હું આશા રાખું છું કે તમે તમારો સ્નેહ ગુરુદેવની સેવામાં, કાર્યમાં અને માતૃભૂમિને ચરણે રેડવા પ્રયત્ન કરશો. ”

ઈન્દુમતી મહેતા

હિંદી રીઝર્વ બેંક

દરેક દેશના આર્થિક જીવનમાં નાણાંની ખરીદશક્તિ (Purchasing Power)ની સ્થિરતા અગત્યનું સ્થાન રોકે છે. ચીજોની એકંદર કિંમત સારા રાષ્ટ્રનાં નાણાં અને માલના જરૂયા વચ્ચેના પ્રમાણ પર અવલંબે છે. જો દેશની પેદાશ વધારે હોય અને પ્રમાણમાં નાણાંની છૂટ ન હોય તો એકંદરે ભાવો ઘટવા માંડે; અને એથી ઊલટા સંજોગોમાં વિરુદ્ધ પરિણામ આવે. હાલમાં દુનિયામાં વ્યાપી રહેલી મંદી પણ મુખ્યત્વે નાણાંની તંગીને જ આભારી છે. આ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે કે નાણાં-વ્યવસ્થાની નીતિ અત્યંત મહત્વનાં પરિણામોથી ગર્ભિત હોય છે.

આધુનિક જમાનામાં રાષ્ટ્રીય નાણાં-વ્યવસ્થામાં મધ્યસ્થ બેંક (Central Bank) ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ૧૯૨૦ની આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં-પરિષદ (International Monetary Conference)માં દરેક દેશમાં મધ્યસ્થ બેંક સ્થાપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતો ઠરાવ પસાર થયો હતો. આ ઠરાવ પસાર કરવાનું શું કારણ? મધ્યસ્થ બેંકનું મુખ્ય કાર્ય માલના વિનિમય માટે પૂરતાં નાણાં પૂરાં પાડવાનું, એટલે કે એકંદરે ભાવો અમુક સપાટી પર (Level of Prices) ટકાવી રાખવાનું. દેશને કેટલાં નાણાંની જરૂર છે, નાણાંના દર યોગ્ય છે કે નહિ અને હૂંડિયામણ સ્થિર છે કે કેમ—આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવા એક સંસ્થાને ઉછેરવામાં આવી છે. આ સંસ્થાનો સીધી કે આડકતરી રીતે નાણાંજાગરમાં સ્વાર્થ રાખવામાં આવતો નથી; અને આવા અગત્યના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવાની સત્તા તેને આપવામાં આવે છે. આ કાર્ય સરકાર જાતે કરે તો તે કદી પૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી ન શકે; કારણ કે સરકાર નાણાંજાગરમાં એક મુખ્ય ગ્રાહક હોય છે તથા દેશની શાખ (Credit) નું પ્રમાણ નાણાંની વ્યવસ્થા કરનાર સંસ્થામાં લોકોની શ્રદ્ધાના અસ્તિત્વ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે; બ્યારે સરકાર પરત્વેની શ્રદ્ધા રાત્યક્તો પક્ષની સ્થિરતાનું પ્રતિબિંબ હોય છે. આથી મધ્યસ્થ બેંક જેવી ખાસ સંસ્થાનું સર્જન વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે; અને તેમાં સમસ્ત દેશની નાણાંવ્યવસ્થા કેન્દ્રિત થાય છે.

નાણાં એટલે ચલણ અને શાખ. ચલણમાં વધારો થાય અને શાખમાં એથી મોટો દરજ્જો સંક્રાંચ થાય તો કુલ નાણાં પ્રથમ કરતાં ઓછાં જ હશે, અને તેથી ભાવો પણ ઘટવા માંડશે. આથી ભાવોમાં ફેરફાર થતો અટકાવવાની શક્તિ મેળવતા પહેલાં નાણાં વધારવા-ઘટાડવાની શક્તિ મેળવવી આવશ્યક છે; અને તે માટે ચલણ અને શાખ પર કાબુ હોવો જોઈએ. ધાતુ તેમ જ કાગળનાં ચલણનાં વિકાસ અને સંક્રાંચ સાધવાની સત્તા દસ્તાવેજ હોય તો જ ચલણમાં વધઘટ કરી શકાય; તેમ જ આખા દેશની બેંકો પર સર્વોપરિપક્ષ મેળવ્યા સિવાય શાખ પર અંકુશ મેળવવો દુર્લભ છે. બેંક સત્તા એક સંસ્થામાં એકત્રિત થાય ત્યારે જ તે આખા રાષ્ટ્રના નાણાંજાગરને દોરી શકે.

૬૭ સુધી હિંદને મધ્યસ્થ બેંકના કાયદાથી વિમુખ રાખવામાં આવ્યું છે. ઇમ્પીરિયલ બેંક યોરોપનું અંશે બેંકોની બેંક છે, પણ તેને ચલણની વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી નથી;

આથી તેને મધ્યસ્થ બેંક કહી ન શકાય. ૧૯૨૭ સુધી તે હિંદી ચલણને સોનાના ધોરણનું અવલંબન પણ મળ્યું નહોતું. હિલ્ટન યંગ કમિશનના રિપોર્ટમાં સોનાનું ધોરણ (Gold-Bullion Standard) સ્વીકારવાની ભલામણ થઈ હતી અને તે માટે મધ્યસ્થ બેંક બાને રિઝર્વ બેંક સ્થાપવાની જરૂરિયાત જણાવવામાં આવી હતી. ૧૯૨૮માં વડી ધારાસભામાં રિઝર્વ બેંક બિલ પર ગંભીર ચર્ચા થઈ હતી. આ બિલમાં દોરેલી યોજના પ્રગ્વપક્ષને લાભકારક ન જણાવાથી તે પસાર થવા પામ્યું નહિ. ન્યારે હિંદને સુધારા આપવાના પ્રશ્ન પર વિવેચન ચાલ્યું ત્યારે હિંદના લેણદારોને બાંહેધરી આપવાનો સવાલ ઉપસ્થિત થયો. ભવિષ્યની હિંદી સરકારની સ્થિતતા પર લેણદારોના હક્કોનો આધાર હોવો ન જોઈએ અને તે માટે કોઈ એવી યોજના ઘડી કાઢવી જોઈએ કે જેથી તેઓના હક્કોનું ખંડન થવા ન પામે એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો. પ્રસ્તુત યોજના તે રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના; આથી જ રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના, ફેડરેશનની આગામી શરત કરવામાં આવી છે.

રિઝર્વ બેંકની યોજના ઘડવા માટે એક ખાસ કમિટીની નિમણૂંક ચાલુ વર્ષમાં થઈ હતી. તેનો રિપોર્ટ ગયા ઑગસ્ટમાં બહાર પડ્યો. થોડા સમયમાં, આ રિપોર્ટ પરથી દોરી કાઢેલું, રિઝર્વ બેંક ખીલ ધારાસભા આગળ રજૂ થનાર છે. રિપોર્ટની યોજનામાં, નીચે જણાવેલા મુદ્દાઓ ખાસ અગત્યના છે.

(૧) બેંક ભાગીદારો (શેર-હોલ્ડરો)ની માલિકાની રહેશે. દરેક શેર રૂપિયા પાંચસોનો અને કુલ શેરભંડોળ રૂપિયા પાંચ કરોડનું રાખવામાં આવશે;

(૨) બેંકની વ્યવસ્થા ૧૩ મતાધિકાર અને ૨ અથવા ૩ સલાહકારક સભ્યોના મંડળ (Board of Directors) ના હાથમાં સોંપવી; આ સભ્યો ભાગીદારોએ ચૂંટેલા અને ચાર ગવર્નર જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલે નીમેલા (આમ થઈને તેર) સભ્યો; આ પ્રમાણે બોર્ડનું બંધારણ રાખવું;

(૩) હિંદના પાંચ ભાગલા પાડવા, દરેકની સ્થાનિક સલાહકારક કમિટી રાખવી અને તે કમિટીએ એક અથવા બે (મુંબઈ, બંગાળ અને દિલ્હીના ભાગ દીક બે, બ્રહ્મદેશ અને મદ્રાસ, એક) પ્રતિનિધિ મધ્યસ્થ બોર્ડમાં મોકલી આપવા;

(૪) પ્રથમ બોર્ડની નિમણૂંક ગવર્નર જનરલે કરવી;

(૫) સ. સ્ટર્લિંગનું ધોરણ સ્વીકારવું;

(૬) ઇ. ચલણનું ખાતું, શરાશી (બેંકીંગ) ખાતાથી અલાયદું રાખવું; પહેલા થોડા સમય સુધી ચલણના ૫૦ ટકા અનામત (Reserve) અને પછીથી ૪૦ ટકા અનામત રાખવા અને સ્ટર્લિંગનો સારો જોવો જમ્યો, ફ્રાંકિયામણનો દર ટકાવી રાખવા હાથ પર રાખવો;

(૭) ઓછામાં ઓછું ૩૫ કરોડનું સોનું—અત્યારના કાગળના ચલણના ૨૦ ટકા જેટલું—અનામત રાખવું;

(૮) યાદી પર રહેલા માગતી બેંકોએ (Scheduled Banks) અમુક ટકા રિઝર્વ બેંકમાં અનામત રાખવા;

(૯) હિંદી સરકારના—Rupee Reserve—માંથી પચાસ કરોડ બેંકને આપવા;

(૧૦) લંડનમાં શાખા ખોલવી અથવા બેંક ઓફ ઇન્ડિયા મારફત કામ કરવું;

(૧૦) ૫ ટકાથી વધુ ડિવીડંડ આપવું નહિ;

અને (૧૧) બેંકે રાજકીય અસરોથી દૂર રહેવું.

હિંદ અને અમેરિકાની પરિસ્થિતિ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય હોવાથી અમેરિકાની ફેડરલ રિઝર્વ બેંક થોડે ઘણે અંશે અનુકરણનું સાધન થઈ પડે એમ છે. બેંકનો વિસ્તાર ઘણો વિશાળ છે, અને એ બેંકના આર્થિક જીવનમાં ખેતીનું સ્થાન અગ્ર છે. આથી તેઓની મધ્યસ્થ બેંકોમાં સ્થાનિક અને કેન્દ્રિત (Decentralised and centralised) બેંકોંગના લાભો સાથે મળવા નોંધ્યે, અને ખેડૂતની સગવડ માટે ખાસ ગોઠવણ હોવી નોંધ્યે. અમેરિકામાં બાર સ્થાનિક-મધ્યસ્થ બેંકો (Regional Banks) છે; આપણે ત્યાં હિંદને પાંચ વર્તુલમાં વહેંચવાની લલામણુ થઈ છે. અમેરિકામાં ખેતીને લગતી લાંબી સુદતની ઠૂંઠી વટાવવાની ખાસ સગવડ છે; રિઝર્વ બેંકને પણ છ માસની ઠૂંઠી વટાવવાની સત્તા આપવાની સલાહ અપાઈ છે.

ભાગિદારોની માલિકી, પાંચ કરોડનું શેરભંડોળ, એક વ્યક્તિના મતાધિકાર પર અંકુશ, ડિવીડંડના દર પર નિયમન, યાદી પર રહેલા માટે વેપારી બેંકોની અમુક ટકા જમા બાકી (Minimum Bank Balance) રાખવાની ફરજ, ચલણના પ્રથમ ૫૦ ટકા અને પાછળથી ૪૦ ટકા અનામત રાખવાની શરત, બેંકની ચલણ અને શરાશી ખાતામાં વહેંચણી, રાષ્ટ્રીય દેવાની (Public Debts) વ્યવસ્થાની સોંપણુ, નાણાંમંજૂરમાં ઠૂંઠીઓ અને સરકારી લોનો લેવા-વેચવાની (Open Market Operations) છૂટ અને રાજકીય અસરોમાંથી મુક્ત રહેવાની ફરજ—આ સર્વ દક્ષી, ફરજો અને શરતો શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તાનુસાર છે અને તેની સામે વિરોધ કરવા જેવું નથી. પરંતુ ખીજ કેટલીક એવી બાબતો છે કે તેની વિરુદ્ધ સખત ઝુંબેશ ઉઠાવવાની જરૂર છે.

ગવર્નર જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલ નીમેલા ચાર સભ્યો અને બેંકના ગવર્નર (કે જેની નિમણૂક પણ ગવર્નર જનરલને હાથ રહેશે) આ પાંચ સભ્યો, બોર્ડમાં ગવર્નર જનરલની નીતિ (Policy) નો પક્ષ ખેંચે તો તેમાં નવાઈ નહિ. Nominated block નું ત્યાં પણ સર્જન કરવાનો ઇરાદો હોય એમ લાગે છે. રાજકીય અસરોમાંથી મુક્ત રહેવાની લલામણુ, આ સંબોગોમાં, કેમ અમલમાં મૂકાશે તે સમજી શકાતું નથી.

ખીજું, બેંકના ગવર્નરની પસંદગી ગવર્નર જનરલને શુભ દરતે થશે—અબખત, બોર્ડની સાથે મંત્રણા ક્યાં પછી ગવર્નરની નિમણૂક કરવા જેટલી લાયકાત ધરાવનારું બોર્ડ રિઝર્વ બેંકને મળી શકશે કે કેમ તેની સરકારને શંકા હોય એમ જણાય છે. અમેરિકામાં આ સત્તા પ્રેસિડન્ટના હાથમાં છે. પરંતુ તે તો પ્રજાએ ચૂરેલી વ્યક્તિ છે. બ્રિટીશ સરકારની, ગવર્નરશ્રારા, બેંક પર આડકતરો કાણુ મેળવવાની સુરાદનું આમાં જાંખું દર્શન થતું હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ બોર્ડની નિમણૂક ગવર્નર જનરલ કરશે. ધારતી રહે છે કે પહેલું બોર્ડ એવી કાર્યપદ્ધતિ અને પ્રણાલિકા સ્વીકારશે કે જે ગવર્નર જનરલની ઇચ્છાનુસાર હોય. અને શરૂઆતમાં અનુસરવામાં આવેલી નીતિ લાંબો વખત ટકી રહેવાનો ધણો સંભવ છે; કારણ કે આવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા એકાએક ક્રાંતિકારક ફેરફારો કરી ન શકે અને જે તેમ કરે તો તેમાંથી અનિષ્ટ પારણાઓ ઉદ્ભવ.

લંડનના કામકાજ માટે બેંક પોતાની જ શાખા ખોલવી નોંધ્યે, બેંક ઓફ ઇંગ્લંડ

મારફત કામ લેવામાં આવે તો તેને ડખલગીરી કરવાની તક મળે. જ્યારે લંડનના નાણાં-બજારમાં હિંદ અને ઇંગ્લાંડનાં હિત પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડ પોતાની સ્થિતિને લાભ લેવાનું ન ચૂકે.

સ્ટર્લિંગનું ધોરણ એટલે પાઉંડની રૂપિયા ઉપરની સત્તા. સારી આલમમાં એવો ડહો દેશ ભાગ્યે જ જડશે કે જે પોતાની નાણાંની ધમારત અસ્થિર ધોરણના પાયા પર ચલવાની દરદેશી દાખવે ! સ્ટર્લિંગનાં પોતાનાં ઠેકાણાં નથી તો તે રૂપિયાને શો ટેકા આપશે ? સ્ટર્લિંગ સાથે રૂપિયાને જોડવાની તરફેણમાં એ દલીલ કરવામાં આવે છે કે હિંદ ધણી મોટી રકમોની પતાવટ સ્ટર્લિંગ દ્વારા કરે છે અને તેથી સ્ટર્લિંગનું ધોરણ સગવડભર્યું છે. શું એક રાષ્ટ્ર કાંઈ દેશ સાથે વધુ લેવડદેવડનો સંબંધ ધરાવતો હોય તો તેણે તે દેશનું ચલણ ધોરણ તરીકે સ્વીકારવું જ જોઈએ ? અને તેમ હોય તો ઇંગ્લાંડ પાઉંડને ડાહ્ય સાથે શા માટે જોડતું નથી ? દુનિયાના નાણાંસંબંધી સંજોગો જોતાં હિંદને સોનાનું ધોરણ સ્વીકારવું પણ સલાહભરેલું નથી. ખીજ દેશો માફક રૂપિયાને પણ છોટા મૂકવો જોઈએ. રૂપિયાની ખરીદશક્તિ, હિંદી નાણાંના જથ્થા પર અંકુશ રાખવાથી, એવી સપાટી પર ટકાવી શકાય કે જે દુનિયાના એકંદર ભાવો (World Level of Prices)ને અનુસરતી હોય. પાઉંડની આસપાસ રૂપિયાનું નૃત્ય ક્યાં સુધી ચાલશે તે સમજતું નથી. અત્યારે દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ સંજોગોમાં સોનાનું ધોરણ સ્વીકારવું ડહાપણભર્યું નથી અને રૂપિયાને તદ્દન છોટા મૂકવાથી (અને તેથી તેની ખરીદશક્તિમાં એકદમ ઘટાડો થવાની વડી હોવાથી) ભયંકર પરિણામ આવવાનો ડર રહે છે; ભવિષ્યમાં એમ શા માટે કહેવામાં ન આવે કે હવે તો સ્ટર્લિંગ સ્થિર છે તેમજ સ્ટર્લિંગ વચ્ચેનો સંબંધ લાંબા વખતનો છે, માટે વગર ફેગટના ફેરફાર શા માટે ?

હિલ્ટન યંગ કમિશનનો રિપોર્ટ જહાર પડ્યો ન હતો ત્યાં સુધી સોનાના ધોરણ વિરુદ્ધ સમજવવાના પ્રયત્ન કરતી વેળા હિંદી સરકાર જોઈતું સોનું મેળવી શકવાની મુશ્કેલી પર ખૂબ ભાર મૂકતી. છેલ્લાં બે વર્ષમાં ૧૪૦ કરોડ રૂપિયાનું સોનું નિકાસ થયું એટલે સોનાના અભાવની દલીલ નકામી થઈ પડી; હવે રિઝર્વ બેંક સ્થાપવાને ફક્ત ૩૫ કરોડનું સોનું બસ છે (પછી ભલે વટાવના દર વારંવાર બદલાય પડે), અને તે સરકારના ચલણ ખાતા પાસે છે પણ ખરું ! હજી પણ સોનાની નિકાસ થતી અટકાવવાને સરકારને પગલાં લેવાની જરૂર જણાતી નથી. હિંદનું સોનું જગતનો આર્થિક ઉદ્ધાર કરવા વપરાય તો ખોટું તો નહિ જ; પરંતુ અસંજનપણાની આવી સોનેરી તક ફરી ક્યારે સાંપડવાની હતી ?

હિંદી બેંકના બોર્ડમાં સ્થિતનના પ્રતિનિધિનાં પાંચ વાર્ષિકો હોવાં જોઈએ. નેના ગવર્નર પણ તે જ નીમે. ગવર્નર જનરલને, હિંદની તેનીસ કોટીની વસ્તીમાંથી, રિઝર્વ બેંકના ગવર્નરની ખુરશી અપનાવવાની લાયકાતવાળો હિંદી મળવો મુશ્કેલ થઈ પડશે તેની પણ ખાતરી છે. એ તો જાણે આટલાં વર્ષોના સ્થિતનના હિંદને કેળવવાના ભગીરથ પ્રયત્નોનું પરિણામ. અને વળી સ્ટર્લિંગને રૂપિયા વચ્ચે સહેજ પણ અંતર પડી જાય તો તે કેમ સહેવાય ? સ્ટર્લિંગના નિઃસ્વાર્થી સ્નેહ ખાતર હિંદ માટે નવાં નાણાં-શાસ્ત્રનાં સર્જન આંદરવાં પડે તો તેમ કરવાને આપણી સરકાર માથાપ દરદમેથ તત્પર છે ! એ તો હવે મોન્ટેગુ-ચેમ્સફર્ડના સુધારા નીચે સ્થપાએલી વડી ધારાસભાની છેલ્લી બેઠ સાબાર સ્વીકાર્યે જ છૂટકો !

સ્વ. પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ

૧

અમદાવાદની બહેરા મૂંગાની શાળાના સ્થાપક, પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ, બી. એ. ના સ્વર્ગવાસથી, ગુજરાતે એક નિર્લોભી સાચો સેવક ગુમાવ્યો છે.

મહુમ બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિના હતા. એ જ્ઞાતિ નાની પણ કેળવાયેલી અને આગળ પડતી છે. અકબર બાદશાહના વખતમાં ગુજરાતની જમાબંધીનું કામ રાજા ટોડરમલ્લને સોંપવામાં આવેલું. રાજા ટોડરમલ્લ ક્ષત્રિય હતા અને એણે પોતાની સાથે પંચાંગથી કેટલાંક ક્ષત્રિય કુટુંબો ગુજરાતમાં પોતાની સાથે આણીને વસાવ્યાં હતાં.

જૂનાગઢ, લીમડી, સુરત, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, હાંસોટ, આમોદ, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું અલીણા ગામ અને બરહાનપુર તથા દક્ષિણના હૈદ્રાબાદ સુધી આ કોમનાં થોડાં થોડાં કુટુંબો પ્રસાર્યાં અને આબાદ થયાં હતાં. તલવાર અને કલમને જોરે રાજ્યદરબારે એ કોમ હમેશાં આગળ પડતી રહી હતી અને બહાદુરી તથા મુત્સદ્દીગીરીમાં એણે સારી નામના મેળવી હતી. અકબર અને મોગલ બાદશાહોની લડાઈઓ લડવાથી, એમને ઉપરનાં ગામોમાં ધનામી જમીનજમીરી મળી હતી અને ઠાકોર, દેસાઈ, મઝમુદાર, મલ્લજી, કાનુગા, છત્રપતિ ઇત્યાદિ અટકોથી એ લોકો ઝોળખાતા હતા.

મહુમ પ્રાણશંકરના એક વડીલ ધારનો કિલ્લો સર કરવાની કાષ્ટએક લડાઈમાં પડ્યા હતા.

હૈદ્રાબાદ રાજ્યમાં તે ક્ષત્રિયો જ છેક ગઘ કાલ સુધી કર્તાકારવતા હતા.

અમદાવાદના ખાડિયાને આ ક્ષત્રિયોએ અકબરપુરા નામ આપ્યું હતું.

અલીણાના ક્ષત્રિયો અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સ્થપાયું તે પહેલાં પિંઢારી અને બીજા ધાડપાડુઓના હક્કાઓની સામે થતા અને બખ્તર તથા બંધુકો વાપરતા. પાયળમા, અંગરખાં, મુગલાઈ પાઘડી, શાલ દુશાલા અને દુપટ્ટા પહેરતા અને નીડર ધોડેસ્વારી કરી જાયતા.

ભરૂચમાં દેસાઈજનું કુટુંબ સુપ્રસિદ્ધ હતું. એમને પેશ્વાઈ સમયથી મશાલ પાલખી વાપરવાનો હક્ક અને કલમ નામનું એક આખું રસાળ ગામ ભેટમાં મળ્યાં હતાં. “યુની ધી સતી” એ નામનું સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈનું એક પુસ્તક આ દેસાઈજનનાં કુટુંબનાં એક રાજ્યનીતિનિપુણ સાધ્વી સ્ત્રીની કથા છે. પરમોદરાય જાદવરાય દેસાઈ ખંડેરાવ ગાયકવાડના કૃપાપાત્ર હતા. એમને હાથોનો હોદ્દો હતો. ઘણો વખત એ મહારાજા જેડે શેતરંજ રમતા અને વર્ષાસન ખાતા.

ચીમનલાલ સેતલવાડના દાદા અંબાશંકર અમદાવાદના સદર અમીન હતા. જેઠા-ભાઈની પોળવાળા જેઠાભાઈ શેઠ એમને કાષ્ટ કેસમાં લાખ રૂપિયા લાંચ આપવા આવ્યા. સદર અમીને લાંચ લેવા ના પાડી. શેઠ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યા: “સાહેબ! લાખ લ્યો! મારા જેવો તમને લાખ રૂપિયા આપનાર નહિ મળે.” અંબાશંકરભાઈ કહે: “શેઠ! આપનાર

તો ઘણાંએ મળશે. પણ તમને મારા જેવો કોઈ ના કહેનાર નહિ મળે.” અને એમ કહીને એમણે જે કાળે લાંચ ફસ્તમાં બહુ દોષ ગણાતો ન હતો ત્યારે શુદ્ધ પ્રમાણિકપણું અને ન્યાયાધીશને શોભે એવો એક ચાલ બતાવી હતી. દેશમાં નવી કેળવણી પ્રસરતાં આ યાત્રિ હંમેશાં મુત્સદ્દીગીરીના કામમાં પ્રવીણ હોવાથી લગભગ આગલી દરોજમાં રહી છે અને પોતાને છેક હમણાં સુધી “રાજ્યમાન રાજેશ્રી” માનવા, મનાવવામાં અભિમાન માનતી હતી. સ્વ. પ્રાણશંકરે મહારાણી ચિકિટોરિયાની ન્યુઝ્પીલીના પ્રસંગે મહારાણીની છબી પાલખીમાં મૂકીને યાત્રિજનોએ એક સરઘસ કાઢેલું તેમાં આગેવાનીભરેલો ભાગ લીધેલો.

શ્રી. બળવતરાય ઠાકોર એ જ યાત્રિના છે. “વફાદાર દેશભક્તિ” નામનો એક ચર્યાસ્પદ લેખ આગથી પચીસેક વર્ષ ઉપર એમણે Loyal Patriotism એ મોટા ગુણ છે એમ ઉપદેશવા અભક્ષત્રિય ત્રિમાસિકમાં લખ્યો હતો.

પરંતુ ત્યારપછી તો દેશના રાજકીય નિયારોમાં ઝપાટાખંધ ફેરફારો થયા અને વફાદાર રહેવું અને દેશભક્ત કહેવરાવવું તે પરસ્પર વિરોધી ગુણો સિદ્ધ થયા છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૫ સુધી અભક્ષત્રિય દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલે અમદાવાદમાં રાજકીય ચળવળનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું, અને “જે ગૂજરાત રાષ્ટ્ર-ઉદ્ધારમાં કંઈ જ હિસાબમાં નહોતું તે સત્તા સિંદની માફક ઉઠ્યું.”

સ્વ. પ્રાણશંકરભાઈ આ પ્રસંગે યુવાનોના નાયક હતા. સ્વદેશી મિત્રમંડળને એમની અને એરિસ્ટર જીવણલાલ મજરાયની ઉત્તમ દોરવણી મળી હતી. ૧૯૦૫ની બંગ-લગતી ચળવળ પછી જે જુવાળ દેશભરમાં પ્રસરી તે પ્રસંગે રાષ્ટ્ર ઉત્સવો, સ્વદેશ-કૃતિઓ અને સ્વદેશી માલ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવાની સેંકડો સભાઓ અમદાવાદમાં પોળે પોળે અને જિલ્લાનાં ગામોમાં થતી તેમાંના ઘણાખરા પ્રસંગોએ સ્વ. પ્રાણશંકરભાઈએ મુખ્ય ભાગ લીધેલો છે.

એમના પિતા વકીલ હતા અને એમને વકીલ કરવા ઇચ્છતા. પરંતુ પ્રાણશંકરને વકીલાતના ધંધામાં રહેવાં જુદું અને ક્યારેય તિસ્તરકાર હતો તેથી એ જાણી જોઈને વકીલાત-માં ન પડતાં શિક્ષકના ધંધામાં પડ્યા હતા અને એમાં એ સરકારી નોકરીની ગુલામી અગ્રેય લાગતાં ખાનગી નિયાળના એક નત્ર શિક્ષક રહેવામાં જ સંતોષ માન્યો હતો.

લોકસેવા, આવા સંજોગોમાં એમને બહુ જ અનુકૂળ યર્ધ પડી અને નીડરતા, શમ તથા સહકાર કેળવી એમણે ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૫ સુધીનાં દશ વર્ષોમાં અમદાવાદ શહેરની રાજકીય સેવા બહુ જ ઉત્તમ રીતે કરી. એક પ્રસંગે લાલા લગપતરાયનો જાહેર સભાર યુવકોએ યોજેલો ત્યારે બડાબડા ડરી ગયેલા; પણ પ્રાણશંકરભાઈએ તે વખતે અચ્ચાન લીધું હતું.

સ્વ. ડૉ. નીલકંઠરાય જીવપતિ અભક્ષત્રિય હતા. પોતે અંધ થયા પછી “એઇલ લિપિ”માં ઘટતા ફેરફાર કરી અંધ કેળવણીનો આખોએ પ્રશ્ન એમણે ગૂજરાત અને મહા-રાષ્ટ્રને માટે ઉકેલી નાખ્યો હતો. પ્રથમ અમદાવાદ અને પછી મુંબઈમાં રદી અંધશાળા

એમણે કાઢી અને આપણાં એ અધ દુઃખી બંધુઓનાં જીવનમાં સુખશાન્તિ અને સ્વાશ્રય આણી આપ્યાં. પ્રાણશંકરભાઈના જીવન પર ડૉ. નીલકંઠરાયની અસર બહુ ઊંડી હતી.

એક અસર, સ્વ. દિ. બા. અંબાલાલની; તે રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ આવી અને ડૉ. નીલકંઠરાય તરફની લકિતએ એમને મૂંગા બહેરાની સેવામાં પ્રેર્યાં.

કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખ કે વિપત્તિથી નહિ ગભરાતાં એ દુઃખનો પ્રસંગ પણ કદ્યાણુનો બનાવવો એ મનુષ્યનો ઉત્તમ અધિકાર છે. નીલકંઠરાયે એ અધિકાર સિદ્ધ કર્યો હતો અને પ્રાણશંકરભાઈએ પણ પોતાના જીવનનું એ જ મુખ્ય કાર્ય કરી મૂક્યું.

ઈશ્વરે જાણે ગુજરાતનાં મૂંગાં બહેરાંને સુખી કરવા માટે પ્રાણશંકરભાઈને ત્યાં એક મૂંગા બહેરાને જન્મ આપ્યો. ઈશ્વરનો સંકેત એ સમજી ગયા અને આજે મૂંગા બહેરાની શાળાને સ્થાયી રૂપ આપી એક માણસના પ્રયાસથી કેટલું કરી શકાય છે તેનું ઉત્તમ દર્શાવતું મૂકી એ વિદાય થયા છે. સાચા, નિશ્ચયી, સીધા, સરળ, ટેકીલા અને ધ્યેયને પહોંચાયા નહિ ત્યાંસુધી જાંપીને નહિ બેસનાર જે જીજ્ઞ મહારાયો આપણા જીવનમાં આવે છે તેમાંના એક સ્વ. પ્રાણશંકરભાઈ હતા. ગુજરાતે એમને માટે ગૌરવ માનવું ધટે છે.

ઈશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે !

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

૨

॥ उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥

ઉપર લખેલા શ્લોકાર્થમાં બતાવેલ કાઠી પૈકીના એક મરહુમ પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ હતા. તેમનો જન્મ નડીઆદમાં સં. ૧૯૨૩ ના પોષ વદ ૫ તા. ૨૫-૧-૧૮૬૭ ના શુભ દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા સ્વ. લલ્લુભાઈ જમ્મુભાઈ દેસાઈ નડીઆદમાં વકીલાત કરતા હતા. તેથી મરહુમ પ્રાણશંકરભાઈએ પોતાની બાલ્યાવસ્થા ત્યાં જ ગાળી હતી. તેઓ મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીધર હતા અને ઘણા માયાળુ અને હિતસાહી હતા. વિદ્યાબ્યાસ પૂરો કર્યો પછી તે વિરમગામ અને સુરતમાં ખાનગી અંગ્રેજી શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. ત્યારબાદ થોડી મુદતે અમદાવાદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલમાં તેમની નિમણૂંક થઈ હતી. કંઈ કારણવશાત તે નોકરી છોડી દઈ તે વખતની ન્યુ ઈંગ્લીશ હાઈસ્કૂલમાં થોડાં વર્ષો લોકસેવા કરી હતી. તેમની શિક્ષણ આપવાની શેઠી એવી સારી હતી કે થોડા વખતમાં તેમણે શિષ્ય વર્ગમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છા તેમને કોઈ બીજે રસ્તે હજી વધારે સારી સેવા કરાવવાની હશે તેથી તેમને ઘેર એક બહેરા-મૂંગા

છોકરાનો જન્મ થયો. તેને કેવી રીતે કેળવણી આપવી તેના વિચારમાં તે ગરક થયા હતા. તે અરસામાં ડૉક્ટર નીલકંઠરાય ઝાલાભાઈ જવપતિની પ્રેરણાથી માઇસોરવાળા મી. ટી. વ્યંકટરાવ પાસેથી તેની માહિતી મેળવી સને ૧૯૦૮ના માર્ચ મહિનામાં તેમણે પોતાના બહેરા-મૂંગા છોકરાને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી. એક બીજો બહેરા-મૂંગા છોકરો પણ તેમને તે વખતે મળી આવ્યો. અને બે છોકરાથી શાળાની શરૂઆત કરી. તેમનું આ કાર્ય વિકાસ પામી બહેરા-મૂંગાની શાળાની સ્થાપનામાં ઈશ્વરકૃપાથી પરિણામ પામ્યું એ શાળાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મી. આર. પી. બેરે પોતાના અભિપ્રાયમાં લખે છે: "The school which owes its origin to a father's anxiety to devise some means of educating his deaf and dumb son..." એટલે કે "પોતાના બહેરા-મૂંગા છોકરાને કેળવવા માટે કોઈ સાધન યોજવાની એક પિતાની ચિંતાને લીધે જે શાળા ઉત્પન્ન થઈ છે તે..." તેમણે રાતદિવસ અધ્યાગ પરિશ્રમ કરી થોડા જ વખતમાં શાળામાં સુધારો વધારો કર્યો અને જનતા સમક્ષ તેને રજુ કરી.

કોઈ પણ સંસ્થાને જનતા સમક્ષ કાયમ રાખવી હોય તો તેના વહીવટ એકદમ શુભવો જોઈએ નહિ, એવો અભિપ્રાય મરહુમ પ્રાણશંકરભાઈને હોવાથી તેમણે શાળાને વહીવટ એક વગવાળી કમિટી હસ્તક મૂક્યો અને હાલમાં તેના વહીવટ પેટન, જિંદગી પર્યંતના સભાસદ અને વાર્ષિક સભાસદોની અનેલી કમિટીથી ચાલે છે.

નામદાર સરકાર પાસેથી રૂ. ૧૩૦૦) મંજૂર કરાવીને તેઓ બહેરા-મૂંગાની કેળવણીની તાલીમ લેવા સને ૧૯૧૬માં કલકત્તા ગયા અને ત્યારબાદ આખા દેશમાં મુસાફરી કરી મદ્રાસ, માઇસોર, પાલમ-કોટા, પુના, મુંબઈ, મહેસાણા વગેરે સ્થળોની નિશાળો જોઈ આવી આ નિશાળમાં કેટલોક સુધારો કર્યો હતો. સને ૧૯૧૭ માં Defective inquiry Committee (ડિફેક્ટીવ ઇન્ક્વાયરી કમિટી)માં સરકારે તેમની એક સભ્ય તરીકે નિમણૂક કરી અને તેમાં તનતોડ મહેનત કરી એક બહુ ઉપયોગી નોંધ તેના 'રિપોર્ટ' સાથે સરકારને સોંપી દીધી હતી.

મરહુમ પ્રાણશંકરભાઈએ પોતાના સતત ખંતીલા પ્રયાસથી છોકરાઓની ઓડિંગ માટે અને શાળાના નિભાવ માટે એક સારું ફંડ બેંચું કર્યું છે. એમનું વજન એટલું હતું કે જે કોઈ સદગૃહસ્થને તેઓ વિનંતિ કરે તે ભાગ્યે જ તેમને ના કહે. એવો જશ તેમની વાણીમાં હતો. તેમના સતત પ્રયાસથી શાળાને નામદાર સરકાર, સ્થાનિક તેમ જ બહારગામની મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લોકલબોર્ડ વગેરે સંસ્થાઓમાંથી માંટ તથા નાગરિકો તરફથી વાર્ષિક, માસિક વગેરે ભેટો મળે છે.

સં. ૧૯૭૨ના ફાગણ સુદ ૩ ને રોજ મહાત્મા ગાંધીજીએ શાળાની મુલાકાત લીધેલી તે વખતે તેઓશ્રીએ પોતાના અભિપ્રાયમાં લખ્યું હતું કે ".....એક માણસના સાદસથી કેટલું કામ થઈ શકે છે તેનો આ સંસ્થા નમૂનો છે. બીજી શકે એવું હોય તો આવી સંસ્થાઓને શહેરની બહાર મેદાનમાં રાખવી.....સંસ્થાની ઉત્પત્તિ ઇશ્વરે પુરું કરી." મરહુમ પોતે પણ શાળા ખુલા મેદાનમાં હોય તો સારું એવો આશય રાખતા હતા. અને તે એમની ઉમેદ એમના પોતાના સતત પ્રયાસ તેમ જ બહેર પ્રજાની મદદથી આખરે પાર પડી. નદીપાર સત્યાગ્રહ આશ્રમના રસ્તા ઉપર શાળાનાં મકાનો માટે શેખપુર, ખાનપુર ઉર્ફે નવરંગપુરની

સીમમાં ૩.૨૧૦૦૦ ની જમીન ખરીદવામાં આવી, અને અત્રેના તેમજ બહાર ગામના લાગણીવાળા અને ઉદાર ગૃહસ્થોની સહાયતાથી લગભગ રૂ. ૪૭૦૦૦ ને ખર્ચે આપણા શહેરને શોભાવે તેવાં બે મકાનો બંધાવી સને ૧૯૩૦માં મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ હસ્તે ખુલ્લાં મુકવામાં આવ્યાં હતાં.

શાળાને વધારે આગળ લાવવાના ધરાદારી સને ૧૯૨૪થી જુદી જુદી જંગાઓએ શાળાના કામનું પ્રદર્શન કરવાની શરૂઆત કરી હતી, અને લોકોનું ધ્યાન પોતાના જીવન-કાર્ય તરફ આકર્ષવામાં મરહુમ સદ્ગુણ યયા હતા. તેઓએ પોતાનું જીવન આ કાર્યમાં એટલું ઓતપ્રોત બનાવી દીધું હતું કે બહેરા-મૂંગાની મુશીબતો ઓછી કરવા વિષેના જ વિચારો એમને રાતદિવસ આવ્યા કરતા હતા. અને તેથી તે જુદા જુદા દેશોમાં તે માર્ગે યતા પ્રયત્નોની માહિતી મેળવતા હતા અને બહાર ગામની નિશાળોનાં સંચાલકો સાથે બહેરા-મૂંગાના શિક્ષણના અધરા પ્રશ્નોની વાટાઘાટ કરીને અનુભવની આપ લે કરતા હતા.

નાણાંબીડ વગેરે અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં અધિકારીઓ તેમ જ બહેર જનતાને પોતાના ઉમદા સ્વભાવ તેમ જ ચારિત્ર્યબળથી આકર્ષી તેઓ સંસ્થાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને શક્તિમાન થયા હતા કે જેને પરિણામે આજે સંસ્થા કાયમી સ્વરૂપને પામી છે. અને જ્યાં સુધી આ સંસ્થા રહેશે ત્યાં સુધી સદ્ગતનું નામ પણ લોકોમાં યાદગાર રહેશે. બહેરા-મૂંગા જેવાં અપંગ મનુષ્યોની મૂંગી સેવા એમણે કરી છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે.

સેવાધર્મ: પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્ય: ।

આ પરમ સેવાધર્મનું રહસ્ય મરહુમ પ્રાણશંકરે પોતાના જીવનમાં યથાશક્તિ ઉતાર્યું હતું. એમનો સ્વદેશી પ્રત્યેનો પ્રેમ, પોણે પોણે ફરી રાષ્ટ્રધર્મનો પ્રચાર કરવાની તેમની ધગશ, શાળાને જ સર્વસ્વ સમજી તેના જ કાર્યમાં સતત લીન રહેવું, સાચા ગુરુ તરીકે શિષ્યોનાં જીવનને સુધારવાની અત્યંત કાળજી વગેરે ગુણો ખાસ નોંધવાલાયક છે. એમના અચાગ પરિશ્રમને પરિણામે શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ધધે વળગેલા છે. અને તેઓ મુખી જીવન ગાળે છે. શાળાનો પેગામ ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડ તેમ જ દેશ પરદેશ સુધી પહોંચાડવાને સતત પ્રયાસ કરતા અને તેને પરિણામે તે સ્થળોમાં શાળાની ખ્યાતિ ફેલાવા પામી છે.

વિદ્યાર્થીઓ સ્વાશ્રયી બને એ એમનો મુખ્ય હેતુ હતો. વળી સાદાધનો આદર્શ એમણે વિદ્યાર્થી સમક્ષ સ્વ-આચરણથી તાદશ મૂક્યો હતો.

પોતે નિરભિમાની હોવાથી જ્યારે જ્યારે પોતાના અંગત વિચારો સંસ્થાની પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ લાગતા ત્યારે ત્યારે તે છોડી દઈને શાળાનું હિત આંગળ ધરતા અને તેને વધારે સારા પાયા ઉપર મૂકવા અચાગ પરિશ્રમ કરતા.

મરહુમ પ્રાણશંકર એક નિખાલસ અને ઉદારદિલના મનુષ્ય હોવાથી બહોળું મિત્ર-મંડળ ધરાવતા હતા અને તેઓ એક સાચા શહેરી અને સેવક હતા. તેમના મરણથી અમદાવાદે એક સાચો સેવક ગુમાવ્યો છે; અને તે ખોટા પુરાવી અશક્ય છે. મરહુમ પોતાની પાછળ એમની વિધવા અને ચાર છોકરાંનું બહોળું કુટુંબ મૂકી ગયા છે.

પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

(મળેલું)

ઉદયશંકરના હિંદી પ્રવાસ

જન્મભૂમિમાં. ઉદયશંકરને સારામાં સારો સત્કાર મળ્યો છે. પરિણામે એના ભાવિ પ્રવાસોને ભારે ઉત્તેજન-મળ્યું છે એમ તે માને છે. મહાત્મા ગાંધીજી અને કવિવર ટાગોરની મુલાકાતો એના જીવનની ધન્ય પળો હતી.

ઉદયશંકર એની મંડળી સાથે શાંતિનિકેતનની મુલાકાતે ગયા હતા. શાંતિનિકેતન એમને અજ્ઞાન ને રસિક સ્થાન લાગ્યું છે. ત્યાંના કલામંદિરની એમના પર સારી છાપ પડી છે. એ વિભાગ શ્રીનિકેતન નામે ઓળખાય છે. ત્યાં બાળક બાલિકાઓ સાદડીઓ, સાડીઓ, શાલો ને બીજાં કારીગિરીનાં કામો બનાવે છે. ત્યાં કલાને કેળવણીમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે. વળી ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર ને સુખી વાતાવરણમાં વિહરે છે એ વાતે એમનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. જાણે કુદરતનાં જ બાલકો! નૈસર્ગિક સાદાઈ ને સ્વતંત્રતામાં ઉદ્ધાસથી વિહાર કરી રહ્યાં છે.

ઉદયશંકર ને મંડળી શાંતિનિકેતન ગયા ત્યારે સદ્ભાગ્યે 'વર્ષા-મહોત્સવ' ચાલુ હતો. કવિવર ટાગોરની સૌમ્ય મૂર્તિ મધ્યમાં વિરાજતી. એમના બંધુ પાછળ બેસતા, સાદાં પશુ સુંદર વસ્ત્રો સજી કન્યાઓ એક બાજુએ ઊભી રહેતી; નૃત્યાંગનાઓ સામે સ્થાન લેતી; મધુર સંગીતની જમાવટ થતી; ચોમેર સુવાસ પ્રસરતી ને આખી મંડળી ગંભીરાઈથી મંત્રા-ચાર ને પ્રાર્થના કરતી; કલાની મહેશ્વી જામતી, ઉદયશંકરનો એ અજ્ઞાન અનુભવ હતો- રામાયણ ને મહાભારતના સુગની તેમને ઝાંખી કરાવતો.

કવિવર ટાગોરે એમને મુલાકાત આપી એ ધન્ય ઘડી તો એ જીવનભરમાં ભૂલી શકશે નહિ. એક મકાનના આંગણમાં તેઓ મળ્યા હતા. કવિવર બંગાળીમાં બોલતા. એમની ભાષા કલાનો નાદર નમૂનો હતી. શબ્દે શબ્દ ખૂબીબંધ ઉચ્ચારતો. એની પછીતે છૂપાયેલી શક્તિની પ્રતિભા પડતી. એનો મર્મ સચોટ સમજતો. કવિવર જ એવી વાત કરી શકે. પોતાના આદર્શ પહોંચી ચૂકેલો મહાત્મા વાત કરે તેવી રીતે કવિવર ઉત્સાહપ્રેરક વાતો કરતા. સામાની ભાવનાઓ ને મહત્વાકાંક્ષાઓ સમજીને જ બોલતા એમ જણાતું. એમનાં વચનો જાણે ઉદયશંકરની ભાવના અને ઇચ્છાઓના આબાદ પડછંદ પાડતાં ને તે પછુ વધારે અસરકારક રીતે. કવિથી છૂટા પડ્યા પછી ઉદયશંકર ને મંડળીએ પાછી નજર કરી તો કવિની સૌમ્ય મૂર્તિ પેલા આંગણમાં દલોરાની ગુફાઓમાંની ડોઈ અલૌકિક પ્રતિમા સમોવડી જણાઈ હતી. ઉદયશંકરના પ્રયોગો જોવા કવિવર ખાસ કલકત્તે પધાર્યા હતા.

ઉદયશંકરના જીવનનો બીજો રમરણીય અનુભવ મહાત્મા ગાંધીજીની મુલાકાતનો હતો. સ્વદેશીયીગના લાભાર્થે ઉદયશંકરે ખાસ પ્રયોગો કર્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજી તે દિવસ

મોડા પડવાથી હાજર થઈ શક્યા નહોતા. પરંતુ વાર્તાલાપમાં જ ગાંધીજીએ ઉદયશંકરની કલા ને કામકાજ વિષે બધું પૂછી લીધું હતું. કાઈ કલાકારની સાચી સમજથી ને પ્રેરસાહન દેવાની અપરિમિત ઇચ્છાથી જ એ મુલાકાત યોજવામાં આવી હતી.

મહાત્માજી એટલી સાદાઈ ને સહૃદયતાથી બોલતા કે ઉદયશંકર ગુજરાતી ભાષા ન બોલવા છતાં એમનો શબ્દે શબ્દ સમજી શક્યા હતા; ને બાળકના જેવા એમના મુક્ત હાસ્યથી તો એમની માનવતાની ને મહાનુભાવનાની સાચી પિછાન થતી.

મહાત્માજીની ઇચ્છાથી ઉદયશંકરની મંડળીના આગેવાન સંગીતકારોએ પ્રાર્થના સમયે એક નાનકડો જલસો ગોઠવ્યો હતો, ને મહાત્માજીનું માનીતું ભજન ગાયું હતું. ત્યારબાદ મહાત્માજીએ ઉદયશંકર ને મંડળીના કામકાજ ઉપર વિવરણ કર્યું હતું.

ધરમપુરના મહારાજા વિજયદેવજીનો હિંદી સંગીત પરનો અંધ ઉદયશંકરે ખૂબ જ રસપૂર્વક વાંચ્યો છે. હિંદી સંગીતનું એમનું નોટેશન અજબ છે. બીજા રાજા મહારાજાઓ પણ હિંદી સંગીતમાં એટલો રસ લે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

પતિયાળાનરેશે ઉદયશંકરના પ્રયોગો જોયા બાદ ખાસ રંગભૂમિ પર જઈ તેમને અભિનંદન આપ્યાં હતાં.

નૃત્યકલા દક્ષિણ હિંદમાં અસલ રીતે જળવાઈ રહી છે. કથાકલિ નૃત્યનો જૂનામાં જૂનો પ્રકાર છે. એ અત્યારે મલબારમાં પ્રચલિત છે. મદ્રાસનાં ગણીતાં નૃત્યકાર બાલ-સરસ્વતી એ પ્રયોગ સુંદર રીતે રજૂ કરે છે.*